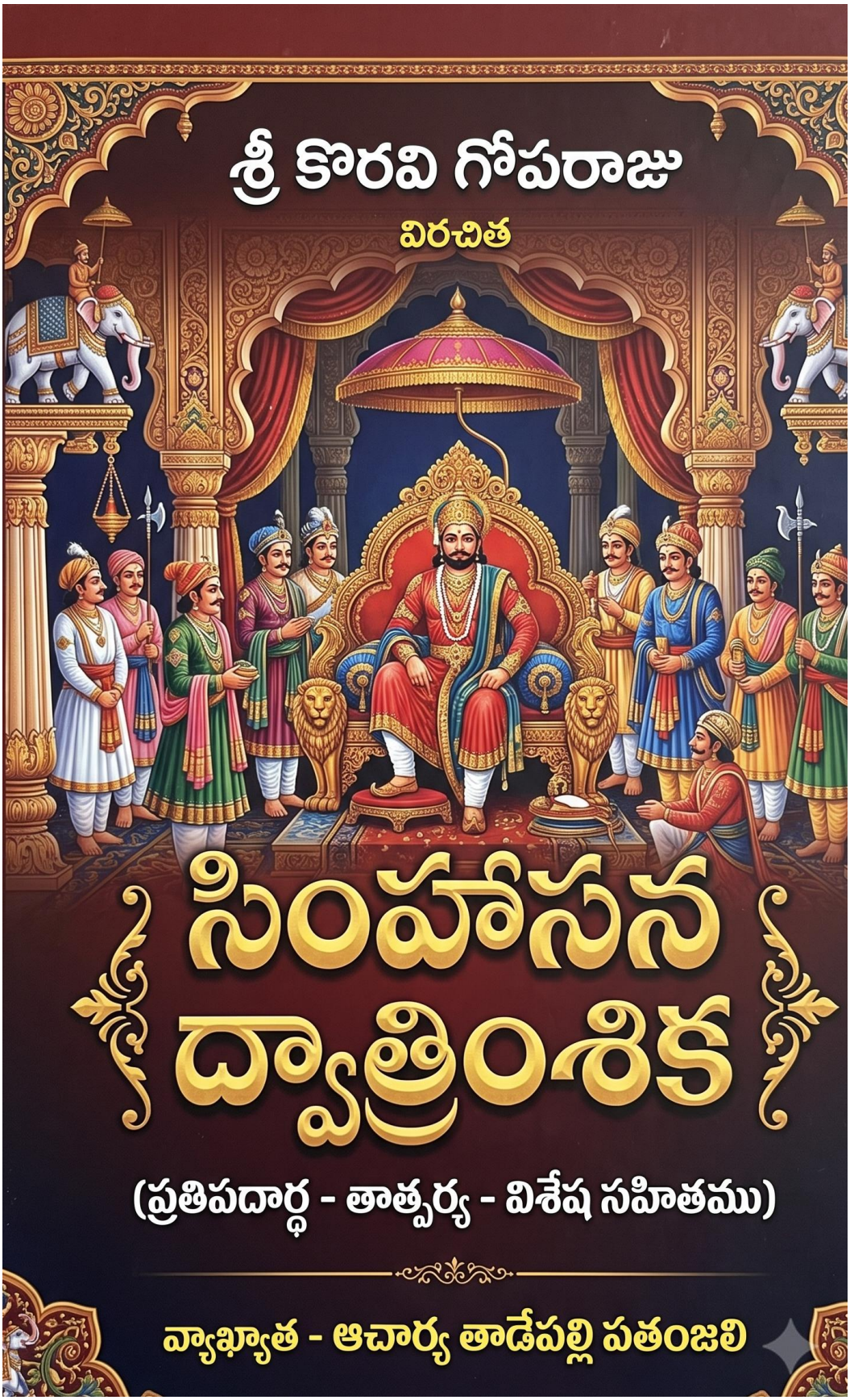
శ్రీ కొరవి గోపరాజు
విరచిత
సింహాసన
ద్వాత్రింశిక
(ప్రతిపదార్థ - తాత్పర్య - విశేష సహితము)
వ్యాఖ్యాత - ఆచార్య తాడేపల్లి పతంజలి

సింహాసన ద్వాత్రింశిక
విషయ సూచిక
పీఠిక
ప్రథమాశ్వాసము
కృత్యాది దేవతాస్తోత్రాదికము
కవి వంశావతార వర్ణనము
కథాప్రారంభము
విక్రమార్కుని చరిత్రము
భోజరాజు సింహాసనమును త్రవ్వితీయించుట
బహుశ్రుతుని కథ
ద్వితీయాశ్వాసము
మొదటి బొమ్మ కథ సుదర్శనుని కథ
చతురంగ తజ్ఞుని కథ రెండవ బొమ్మ కథ
మూడవ బొమ్మ కథ గౌశికుని కథ
తృతీయాశ్వాసము
నాలుగవ బొమ్మ కథ
అయిదవ బొమ్మ కథ
ఆఱవ బొమ్మ కథ
చతుర్థాశ్వాసము
ఏడవ బొమ్మ కథ
ఎనిమిదవ బొమ్మ కథ
శంఖపాలుని కథ
తొమ్మిదవ బొమ్మ కథ-
పంచమాశ్వాసము
పదవ బొమ్మ కథ
పదునొకండవ బొమ్మ కథ
జీమూతవాహను చరిత్రము
పండ్రెండవ బొమ్మ కథ
షష్ఠాశ్వాసము

పదమూడవ బొమ్మ కథ
బ్రహ్మరాక్షసుని కథ
పదునాల్గవ బొమ్మ కథ
రాజ శేఖరుని కథ
పదునైదవ బొమ్మ కథ
సప్తమాశ్వాసము
పదునాఱవ బొమ్మ చెప్పిన కథ
పదునేడవ బొమ్మ కథ
పదునెనిమిదవ బొమ్మ కథ
ఆష్టమాశ్వాసము
పందొమ్మిదవ బొమ్మ కథ
ఇరువదియవ బొమ్మ కథ
ఇరువదియొకటవ బొమ్మ కథ-
నవమాశ్వాసము
ఇరువది రెండవ బొమ్మ కథ
ఇరువది మూడవ బొమ్మ కథ
ఇరువది నాలుగవ బొమ్మ కథ
దశమాశ్వాసము
ఇరువది యైదవ బొమ్మ కథ
ఇరువది యాఱవ బొమ్మ కథ
ఇరువది యేడవ బొమ్మ కథ
మతిమంతుని కథ
ఏకాదశాశ్వాసము
ఇరువది యెనిమిదవ బొమ్మ కథ
ఇరువది తొమ్మిదవ బొమ్మ కథ
ముప్పదియవ బొమ్మ కథ
ద్వాదశాశ్వాసము
ముప్పదియవ బొమ్మ కథ
ముప్పదియొకటవ బొమ్మ కథ
వజ్రముకుటుని కథ

ముప్పది రెండవ బొమ్మ కథ

పీఠిక

(శ్రీ గడియారం రామకృష్ణశర్మగారు 1982 వసంవత్సరములో సాహిత్య అకాడెమీ ప్రచురించిన సింహాసన ద్వాత్రింశిక మూల కావ్యములో వ్రాసిన పీఠిక లో కొన్ని విషయాలు ఆధునిక వ్యావహారిక భాషలో)

సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనేది కొరవి గోపరాజు రాసిన ప్రసిద్ధ కథల కావ్యం. విక్రమార్క మహారాజు దివ్య సింహాసనం మెట్లపై ఉన్న 32 బొమ్మలు (సాలభంజికలు) భోజరాజుకు చెప్పిన కథలు ఇందులో ఉంటాయి. కాకినాడకు చెందిన 'ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్తు' వారు మొదటగా దీని రెండో భాగాన్ని 1933లో, మొదటి భాగాన్ని 1936లో ప్రచురించారు.

కవి జన్మస్థలం –

కొరవి గోపరాజు తండ్రి కసవరాజు. ఆయన 'వేములగల్లు' పాలకుడైన రాణా మల్ల నరేంద్రుడి వద్ద మంత్రిగా పనిచేశారు. గోపరాజు కూడా అదే ఊరిలో జన్మించారు. గ్రంథ అవతారికలోని (1-56) పద్యం ప్రకారం—వేములగల్లు అనేది రాణా మల్ల నరేంద్రుడి రాజధాని. అది కొండల మధ్య దట్టమైన అడవులతో కూడిన ఒక వనదుర్గం (కోట). అక్కడ ఒక ప్రసిద్ధ విష్ణు దేవాలయం కూడా ఉండేది. ఈ వేములగల్లు ప్రస్తుత కాలంలో ఎక్కడుందో కచ్చితంగా గుర్తించడం కష్టంగా మారింది. మహబూబ్‌నగర్ జిల్లా కొల్లాపురం తాలూకాలో ఉన్న వేములగల్లు మాత్రం ఇది కాదు. కరీంనగర్ లేదా వరంగల్ జిల్లాల పరిధిలో ఉండే ఏదైనా వేములగల్లు గ్రామం ఇదై ఉండవచ్చని పరిశోధకుల భావన.

ఈ గ్రంథంలోని 21వ బొమ్మ కథలో సంస్కృత మూలంలో లేని భువనగిరి (నల్లగొండ)ఓరుగల్లు (వరంగల్)గోదావరి నది, కాళేశ్వరం (ఆదిలాబాద్/కరీంనగర్ పరిసరాలు) ధర్మపురి (కరీంనగర్) తెలంగాణ ప్రాంతాలను గోపరాజు ప్రత్యేకంగా వర్ణించారు:

ఈ వర్ణనల వల్ల ఆయన కరీంనగర్ లేదా వరంగల్ పరిసర ప్రాంతాలకు చెందినవారేనని భావించవచ్చు.

కవి కాలం

గోపరాజు కాలం గురించి పరిశోధకులు, విమర్శకులు భిన్నమైన అభిప్రాయాలు వ్యక్తం చేశారు

కందుకూరి వీరేశలింగం పంతులు: 17వ శతాబ్దం

టేకుమళ్ళ కామేశ్వరరావు: క్రీ.శ. 1350 – 1410 మధ్యకాలం

మల్లంపల్లి సోమశేఖరశర్మ: శక సంవత్సరం 14వ శతాబ్దం మధ్యలో లేదా చివర

డా॥ నేలటూరి వేంకటరమణయ్య: 15వ శతాబ్దం

వెంపరాల సూర్యనారాయణ శాస్త్రి: క్రీ.శ. 1430 ప్రాంతం

చాగంటి శేషయ్య: క్రీ.శ. 1430 – 1490 మధ్యకాలం

పింగళి లక్ష్మీకాంతం: 15వ శతాబ్దం చివరి భాగం

ఆరుద్ర: క్రీ.శ. 1500 – 1530 మధ్యకాలం

గోపరాజు విద్వత్తు –

పాండిత్యం & భాషా జ్ఞానం: గోపరాజు తన కావ్యావతారికలో తన నైపుణ్యాన్ని స్వయంగా చెప్పుకున్నారు:

పెద్దలైన ప్రాచీన కవుల అనుగ్రహంతో ప్రకాశిస్తున్నానని, తనకు ఎనిమిది భాషల్లో (అష్టభాషలు) ప్రవేశం ఉందని పేర్కొన్నారు (1-58).

వరాలనిచ్చే దేవతలను, గద్య-పద్య రచనల్లో ఆరితేరిన ఉత్తమ కవులను స్తుతించి, వారి దయవల్ల అలవడిన సహజ సాహిత్య ప్రతిభతో అందరికీ అర్థమయ్యేలా, సాధారణ శైలిలో ఈ గ్రంథాన్ని రచిస్తున్నట్లు తెలిపారు (1-18).

రచనా లక్ష్యం: పరమేశ్వరుని దయతో, విక్రమార్క మహారాజు అద్భుతమైన సుగుణాలను తెలియజేయడానికి—నవరసాలు, భావాలు ఉట్టిపడేలా ఆ 32 కథలనూ చెప్తానని ప్రకటించారు (1-51).

స్వతంత్ర రచనా విధానం: "పూర్వం ఉన్న కథను ఉన్నదున్నట్లుగా చెప్పడంలో గొప్పతనమేముంది? ఒకరి చేతికర్ర పట్టుకుని గుడ్డివాడు ఎక్కడికైనా వెళ్లడం ఆశ్చర్యమా? తనదైన మాటల నేర్పు (వచోవిశేషం) చూపినప్పుడే రచనకు విలువ" అని ఆయన భావించారు (1-84).

సమీక్షకుల అభిప్రాయం: గోపరాజు తన రచనా శైలిని గురించి ఇలా చెప్పుకున్నప్పటికీ, అనుకున్నంతగా అడుగడుగునా కవితా ప్రతిభను చూపించలేకపోయారు. కానీ, సంస్కృత మూల కథలను యథాతథంగా అనువదించకుండా, తన స్వంత మాటల నేర్పుతో, స్వతంత్ర శైలితో చెప్పిన మాటను మాత్రం నిలబెట్టుకున్నారు.

గోపరాజు అష్టభాషా పాండిత్యం – సులభ శైలి

అష్టభాషల స్వరూపం: గోపరాజు తనకు ఎనిమిది భాషలు తెలుసని (అష్టభాషావిదుఁడ) చెప్పుకోవడంలో వాస్తవం ఉంది. సంస్కృతం, ఆరు రకాల ప్రాకృత భాషలు (షట్ ప్రాకృతాలు), తెలుగు—ఈ ఎనిమిదింటినీ కలిపి అష్టభాషలుగా పరిగణిస్తారు.

సంస్కృతాంధ్ర ప్రావీణ్యం: ఆయనకు సంస్కృతం, తెలుగు భాషల్లో గొప్ప పాండిత్యం ఉందనడంలో ఎలాంటి సందేహం లేదు. నాల్గవ ఆశ్వాసంలో రాసిన 'ముక్తపదగ్రస్త నిరోష్ఠ్య దండకం', ప్రతి ఆశ్వాసం చివర వచ్చే పద్యాలు ఆయన సంస్కృత ప్రతిభకు నిదర్శనాలు.

ప్రాకృత భాషా జ్ఞానం: ప్రాకృత భాషల్లో కూడా ఆయనకు చక్కని ప్రవేశం ఉందని నిరూపించడానికి ఒక పద్యంలో ప్రాకృత పదాలను ఉపయోగించి రాశారు.

"దృదశూకాధిపోద్దండ... ధీరసంపదుస్తు దేవబంధకహిమ... యనుచు నాల్గుభాషలను రాజు దీవించి..." (2-4) అనే పద్యం ద్వారా నాలుగు భాషల్లో రాజును ఆశీర్వదించినట్లు పేర్కొన్నారు.

పరిశోధకుల అభిప్రాయం: ఈ పద్యంలో 'నాలుగు భాషలు' అని చెప్పడం నాలుగు రకాల ప్రాకృత భాషలను ఉద్దేశించినదే కావచ్చు. గోపరాజు తన ప్రాకృత భాషా పరిజ్ఞానాన్ని ఈ విధంగా ప్రదర్శించినప్పటికీ, ఆ ప్రాకృత వాక్యాల యొక్క సరైన అంతరార్థాన్ని కేవలం ప్రాకృత భాషా నిపుణులు మాత్రమే స్పష్టంగా వివరించగలరు.

సంస్కృత మూలము –

అనువాద కావ్యం: 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనేది కేవలం స్వతంత్ర గ్రంథం కాదు; ఇది సంస్కృత మూలానికి తెలుగు అనువాదమని గోపరాజే స్వయంగా చెప్పారు.

"సంస్కృతంలో ఇప్పటికే ఒకరు చక్కగా రాసిన గ్రంథాన్ని వీడు మళ్ళీ ఎందుకు తెలుగులో రాస్తున్నాడని చిన్నచూపు చూడకండి. ఒక విలుకాడు వేసిన బాణం గురికే, మరొకడు అంతకంటే సూటిగా కొట్టినప్పుడు ఆ నేర్పుకు విలువ ఉంటుంది కదా" (1-85) అని ఆయన సమర్థించుకున్నారు.

వెంపరాల సూర్యనారాయణ శాస్త్రి గారి భావన:

ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్తు మొదటి ముద్రణకు పీఠిక రాసిన వెంపరాల సూర్యనారాయణ శాస్త్రి గారు—ఈ కావ్యానికి 'కథా సరిత్సాగరము' మూలమని, ఆ కథా సాగరం నుండి ఈ రత్నాన్ని తీసి గోపరాజు తెలుగులోకి మలిచారని పేర్కొన్నారు.

అదే సమయంలో ఫుట్‌నోట్స్‌లో (అధస్సూచికలలో)—ముద్రితమైన సంస్కృత 'విక్రమార్క చరిత్రము' (గద్య-పద్య రూపం) ఒకటి ఉన్నప్పటికీ, అందులోని కథల క్రమం, విషయాలు ఈ తెలుగు కావ్యంతో సరిపోలడం లేదని చెప్పారు.

విమర్శకుల సరిదిద్దుబాటు / పరిశీలన:

వాస్తవానికి శాస్త్రి గారు 'కథా సరిత్సాగరము'ను కానీ, సంస్కృత 'విక్రమార్క చరిత్రము'ను కానీ లోతుగా పరిశీలించి, తెలుగు 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక'తో సరిపోల్చి చూడలేదని తెలుస్తోంది.

కథా సరిత్సాగరంలో విక్రమార్కుని కథలు, బేతాళ పంచవింశతి (బేతాళ కథలు) ఉన్న మాట నిజమే అయినప్పటికీ, గోపరాజు వాటిని తీసుకోలేదు.

కథా సరిత్సాగరంలోని కథలకు, గోపరాజు తెలుగులో రాసిన కథలకు అసలు పోలికే లేదు; అవి పూర్తిగా వేర్వేరైన కథలు

సంస్కృత విక్రమార్క చరిత్ర స్వరూపం – సులభ శైలి

గ్రంథ స్వభావం: కొరవి గోపరాజు ఆధారంగా చేసుకున్న సంస్కృత 'విక్రమార్క చరిత్ర' అనేది ఒక సంకలన గ్రంథం (వివిధ గ్రంథాల నుంచి విషయాలను సేకరించి కూర్చిన పుస్తకం). ఇది వచనము (గద్యము), శ్లోకాల (పద్యాల) కలయికతో కూడిన చంపూ రూపంలో ఉంటుంది.

గద్య శైలి: ఇందులోని వచన భాగం ఎంతో సరళంగా, అందంగా ఉండి, సామాన్య పరిజ్ఞానం ఉన్నవారికి కూడా ఎంతో సులభంగా అర్థమయ్యే రీతిలో ఉంటుంది.

శ్లోకాల సేకరణ: సందర్భానికి తగినట్లుగా ఇందులోని శ్లోకాలను స్మృతులు, సుభాషితాలు, నీతిశాస్త్రాలు, ప్రసిద్ధ కావ్యాలు మరియు పంచతంత్రం వంటి ప్రాచీన గ్రంథాల నుండి సేకరించి చక్కగా అమర్చారు.

కర్తృత్వ వివరాలు: ఈ సంకలన గ్రంథాన్ని సమకూర్చిన రచయిత (సంకలనకర్త) ఎవరో తన పేరును గ్రంథంలో ఎక్కడా పేర్కొనలేదు.

కథల అమరిక: ఇందులో 32 కథలు (ద్వాత్రింశోపాఖ్యానములు) విడివిడిగా, స్పష్టమైన విభాగాల రూపంలో పొందుపరచబడ్డాయి.

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - కథా నేపథ్యం

ఒక రైతు పొలంలో ఒక అందమైన సింహాసనం దొరుకుతుంది. భోజరాజు అనే రాజు ఒక మంచి రోజు చూసి ఆ సింహాసనాన్ని ఎక్కాలని అనుకుంటాడు. అయితే ఆ సింహాసనానికి 32 మెట్లు ఉంటాయి. ప్రతి మెట్టు మీద ఒక సాలభంజిక (బొమ్మ) ఉంటుంది.

భోజరాజు ఆ మెట్లు ఎక్కబోతుండగా, ఒక బొమ్మ అతనితో.. "నీకు విక్రమార్కుడి లాంటి సాహసం, దానగుణం ఉంటేనే ఈ సింహాసనాన్ని అధిష్ఠించు" అని చెబుతుంది. ఇలా రోజుకొక బొమ్మ చొప్పున 32 రోజుల పాటు విక్రమార్కుని గొప్పతనాన్ని తెలిపే 32 కథలను వివరిస్తాయి. అందుకే ఈ గ్రంథానికి 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' (32 బొమ్మల సింహాసనం) అని పేరు వచ్చింది.

కొఱవి గోపరాజు రచనా శైలి - ప్రత్యేకత

ఈ కావ్యాన్ని కొఱవి గోపరాజు గారు ఎంతో సులువైన, అందమైన తెలుగులో, కథలు ఆసక్తికరంగా సాగేలా రాశారు. ఆయన కేవలం కథలనే కాకుండా, ఆ కాలం నాటి ఎన్నో సామాజిక విషయాలను ఇందులో అద్భుతంగా వర్ణించారు.

ఈ గ్రంథంలో ఆయన ప్రస్తావించిన కొన్ని ముఖ్యమైన విషయాలు:

శకునాలు, కలల ఫలితాలు

దొంగతనం చేసే కళలు, జూదం, చదరంగం ఆటలు

జ్యోతిష్యం, గ్రహ శాంతులు

మంత్రవిద్యలు, ఇంద్రజాలం

చేపలలో రకాలు, యుద్ధ విద్యలు (సాములు)

రకరకాల పట్టుబట్టలు, పక్షులను వేటాడే పద్ధతులు, రత్నాలను పరీక్షించడం

ఈ విషయాలన్నింటినీ చూస్తే, కొఱవి గోపరాజు గారికి ఎన్నెన్నో రంగాలలో ఉన్న అపారమైన జ్ఞానం మనకు ఆశ్చర్యం కలిగిస్తుంది. అందుకే ఈ కావ్యం ఒక విజ్ఞాన సర్వస్వం" (ఎన్‌సైక్లోపీడియా) లాగా కనిపిస్తుంది.

కావ్యం యొక్క గొప్పతనం

గోపరాజు గారు దీనిని సంస్కృతం నుండి అనువదించానని చెప్పినప్పటికీ, సంస్కృతంలో ఇలాంటి కథలు చాలా ప్రచారంలో ఉన్నాయి. ఆయన ఏ సంస్కృత గ్రంథాన్ని చూసి రాశారో స్పష్టంగా తెలియదు. కానీ, ఇందులో ఉన్న విశేషాలన్నీ ఆయన సొంత ప్రతిభతో, సొంత ఊహలతో రాసినవే అని చెప్పవచ్చు.

ప్రముఖ పరిశోధకులు సురవరం ప్రతాపరెడ్డి గారు 'ఆంధ్రుల సాంఘిక చరిత్ర' అనే గొప్ప పుస్తకాన్ని రాసేటప్పుడు, నాటి సమాజం గురించి తెలుసుకోవడానికి కొఱవి గోపరాజు గారి ఈ కావ్యం తనకు ఎంతో సహాయపడిందని ప్రత్యేకంగా ప్రశంసించారు.

*****

పద్య సంఖ్య మరియు కథా సారాంశములు

- ఆచార్య తాడేపల్లి పతంజలి

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - ప్రథమాశ్వాసము

ఈ గ్రంథంలోని ప్రథమాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం 318 పద్యాలు మరియు గద్యములు ఉన్నాయి. చివరగా గద్యముతో (ఆశ్వాసాంత గద్యము) ప్రథమాశ్వాసం ముగుస్తుంది.

ప్రథమాశ్వాస సారాంశం

కృత్యాది & కవి వంశ వర్ణన: కావ్యం శివ-కేశవ, సరస్వతీ, గణేశాది దేవతా ప్రార్థనలతో, పూర్వకవి స్తుతితో ప్రారంభమవుతుంది. కొరవి గోపరాజు తన వంశ మూలపురుషుడైన వెన్నామాత్యుని, తాతలైన అమరేశ్వరుడు, సింగయ, తండ్రి కసవరాజుల ఘనతను వివరిస్తూ తన పరిచయాన్ని చేసుకున్నాడు.

కథా నేపథ్యం & భర్తృహరి వైరాగ్యం: కైలాసంలో పార్వతీదేవి కోరిక మేరకు పరమశివుడు భోజరాజునకు సాలభంజికలు చెప్పిన కథలను వినిపించడం ప్రారంభిస్తాడు. ఉజ్జయినిని పాలించే భర్తృహరికి ఒక బ్రాహ్మణుడు అమరత్వాన్నిచ్చే దివ్యఫలాన్ని కానుకగా ఇస్తాడు. భర్తృహరి దానిని తన ప్రియభార్య అనంగసేనకు ఇవ్వగా, ఆమె తన ప్రియుడైన అశ్వపాలునికి, అతడు దాసికి, ఆమె మరొకనికి... ఇలా చేతులు మారి చివరకు రాజవీధిలో చెత్తబుట్టలో ఆ పండు రాజు కంటబడుతుంది. స్త్రీల చపలచిత్తానికి, సంసార తీరుకు విరక్తుడైన భర్తృహరి రాజ్యాన్ని తమ్ముడైన విక్రమార్కునికి అప్పగించి తపోవనానికి వెళ్ళిపోతాడు.

విక్రమార్కుని చరిత్ర & దివ్యసింహాసన ప్రాప్తి: విక్రమార్కుడు మహాకాళుని మెప్పించి వరాలు పొంది, మంత్రి భట్టి సహాయంతో వేయి సంవత్సరాలు ప్రజానురంజకంగా పాలిస్తాడు. బేతాళుని వశం చేసుకుంటాడు. స్వర్గంలో రంభ, ఊర్వశుల నాట్య తారతమ్యాన్ని శాస్త్రోక్తంగా నిర్ణయించి ఇంద్రుని మెప్పించి, 32 సాలభంజికలు (బొమ్మలు) కలిగిన దివ్యరత్న సింహాసనాన్ని బహుమానంగా పొందుతాడు.

శాలివాహనుని చేతిలో మరణం & సింహాసనం భూస్థాపితం: ఏడాదిన్నర వయసున్న కన్యకకు జన్మించిన శాలివాహనునితో జరిగిన యుద్ధంలో విక్రమార్కుడు వీరమరణం పొందుతాడు. ఆకాశవాణి ఆదేశం మేరకు మంత్రులు ఆ దివ్య సింహాసనాన్ని ఒక పవిత్ర ప్రదేశంలో భూమిలో పాతిపెట్టి ఆ స్థలాన్ని ఒక బ్రాహ్మణునికి దానమిస్తారు.

భోజరాజునకు సింహాసనం లభించుట: కాలక్రమేణా ఆ స్థలంలో చేను సాగుచేస్తున్న రైతు మంచెపైకెక్కినప్పుడు ఉదారంగాను, కిందకు దిగినప్పుడు దురుసుగాను ప్రవర్తించడం భోజరాజు గమనిస్తాడు. ఆ స్థలాన్ని తవ్వించగా అద్భుతమైన 32 బొమ్మల సింహాసనం బయటపడుతుంది. ఎంత లాగినా పైకిరాని సింహాసనాన్ని మంత్రి సలహాతో భూతతృప్తి (బలి/శాంతులు) చేసిన తర్వాత సులువుగా పైకి తీస్తారు.

బహుశ్రుతుని కథ (ససేమిరా కథ): రాజులకు బుద్ధిమంతుడైన మంత్రి ఎంత అవసరమో తెలియజేయడానికి మంత్రి బహుశ్రుతుని కథ చెప్పబడుతుంది. నంద మహారాజు భానుమతీదేవి వ్యామోహంలో పడి రాజ్యాన్ని ఉపేక్షిస్తుండగా, గురువైన శారదానందుని అపార్థం చేసుకొని చంపించబోతాడు. మంత్రి బహుశ్రుతుడు గురువును రహస్యంగా కాపాడతాడు. తదనంతరం వేటకు వెళ్లిన రాజపుత్రుడు ఒక ఎలుగుబంటికి ద్రోహం తలపెట్టగా అది శపించడం వల్ల

అతడు 'ససేమిరా' అనే పిచ్చిధ్వని చేస్తుంటాడు. దాగియున్న గురువు 'స-సే-మి-రా' అనే నాలుగు అక్షరాలతో కూడిన నాలుగు నీతిశ్లోకాలను/పద్యాలను చెప్పి రాజపుత్రునికి శాపవిమోచనం కలిగిస్తాడు. మంత్రి ప్రాధాన్యతను గ్రహించిన భోజరాజు సింహాసనాన్ని నగరానికి తరలించి పట్టాభిషేకానికి సిద్ధమవుతాడు.

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - ద్వితీయాశ్వాసము

ఈ కావ్యం ద్వితీయాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం **183 పద్యాలు మరియు గద్యములు** ఉన్నాయి. చివరగా ఒక వచన గద్యముతో (ఆశ్వాసాంత గద్యము) ద్వితీయాశ్వాసం ముగుస్తుంది.

ద్వితీయాశ్వాస సారాంశం

- **మొదటి బొమ్మ కథ & సుదర్శనుని కథ:** భోజరాజు శుభముహూర్తాన సింహాసనాన్ని అధిరోహించబోగా, మొదటి మెట్టుపై ఉన్న బొమ్మ అతన్ని ఆపి, విక్రమార్కుని వంటి అపార దాతృత్వం, నిగర్వం ఉన్నవారే దీనికి అర్హులని చెబుతుంది. దానగర్వం ఉండకూడదని తెలుపుతూ **సుదర్శనుని కథ** చెబుతుంది: అయోధ్యాపతి సుదర్శనుడు నిత్యం లక్షమందికి అన్నదానం చేస్తూ గర్వపడగా, నారదుడు వచ్చి ఇసుక కుండల్లో వండిపెట్టమంటాడు. తన పుణ్యశక్తితో ఇసుక కుండలలో వండగలిగానన్న అహంకారం రాజుకు కలగగానే ఆ కుండలు పగిలిపోతాయి. దీంతో పశ్చాత్తాపపడిన సుదర్శనుడు గర్వాన్ని వీడి దానాలు చేసి తరిస్తాడు. అనంతరం విక్రమార్కుని వద్దకు **చతురంగ తజ్ఞుడు** అనే కవి వచ్చి ఆరు అక్షరాల పద చమత్కారంతో కూడిన పద్యం చెప్పగా, విక్రమార్కుడు మెచ్చి అడిగినదానికంటే మిన్నగా కోటి బంగారు నాణేలను దానం చేసిన వృత్తాంతాన్ని ఆ బొమ్మ వివరించడంతో భోజరాజు వెనుదిరుగుతాడు.
- **రెండవ బొమ్మ కథ:** మరుసటి రోజు భోజరాజు మళ్లీ సింహాసనం ఎక్కబోగా రెండవ సాలభంజిక అడ్డుకుని విక్రమార్కుని సాహస త్యాగాన్ని వివరిస్తుంది. చిత్రకూట పర్వత సమీపంలో ఒక బ్రాహ్మణుడు వందేళ్లుగా జగదాంబిక కోసం ఘోర హోమం చేస్తుంటాడు. అతని కష్టం చూసిన విక్రమార్కుడు తానే స్వయంగా హోమగుండం ముందు కూర్చుని, దేవి ప్రత్యక్షం కాకపోవడంతో తన శిరస్సును ఖండించి ఆహుతి ఇవ్వడానికి సిద్ధపడతాడు. దేవి ప్రత్యక్షమై రాజు సాహసానికి మెచ్చి వరం కోరుకోమనగా, తనకోసం ఏమీ కోరకుండా ఆ వృద్ధ విప్రునికి 400 సంవత్సరాల ఆయుష్షు, దివ్యభోగాలు ప్రసాదించమని వేడుకుంటాడు.
- **మూడవ బొమ్మ కథ & గౌశికుని కథ:** మూడవ రోజు భోజరాజు ప్రయత్నించగా మూడవ బొమ్మ ఆపి, విక్రమార్కుని పరోపకార గుణాన్ని కొనియాడుతుంది. దీనికి ఉపోద్ఘాతంగా **గౌశికుని కథ**ను వివరిస్తుంది: బృహత్సేనుని కుమార్తె సులోచన అందానికి మోహితుడైన గౌశికుడు అనే విటుడు చెక్క గరుడ వాహనంపై విష్ణురూపంలో వెళ్లి ఆమెను పొందుతాడు. శత్రురాజులు దండెత్తినప్పుడు తన భక్తురాలైన సులోచన భక్తికి, గౌశికుని సాహసానికి మెచ్చి సాక్షాత్తూ విష్ణుమూర్తే వచ్చి శత్రువులను సంహరించి గౌశికునికి రాజ్యాన్ని కట్టబెడతాడు.
- **సముద్రుడిచ్చిన నాలుగు రత్నాల దానం:** విక్రమార్కుడు అశ్వమేధ యాగం చేస్తున్నప్పుడు సముద్రుడు ప్రత్యక్షమై సేనాసంపదను, అంతులేని ధనాన్ని, వస్త్ర-ఆభరణాలను, ఉత్తమ భోజనాలను అనుగ్రహించే

నాలుగు దివ్య రత్నాలను కానుకగా ఇస్తాడు. విక్రమార్కుడు వాటిని ఒక పేద బ్రాహ్మణునికి సమర్పిస్తాడు. ఆ బ్రాహ్మణుని కుటుంబంలో ఒక్కొక్కరు ఒక్కో రత్నాన్ని కోరుకుని తగవులాడుకోగా, విక్రమార్కుడు ఆ నాలుగు రత్నాలనూ వారికే ఇచ్చివేస్తాడు. ఇటువంటి అసమాన త్యాగగుణం నీకుంటే సింహాసనం ఎక్కమని మూడవ బొమ్మ చెప్పడంతో భోజరాజు సిగ్గుపడి వెనుదిరుగుతాడు.

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - తృతీయాశ్వాసము

ఈ కావ్యం తృతీయాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం **210 పద్యాలు మరియు గద్యములు** ఉన్నాయి (తృతీయాశ్వాసం 104వ పేజీ నుండి ప్రారంభమై 144వ పేజీ వరకు విస్తరించి, చివరిగా ఆశ్వాసాంత గద్యంతో ముగుస్తుంది).

తృతీయాశ్వాస సారాంశం

- **నాలుగవ బొమ్మ కథ (దేవదత్తుని కథ):** నాల్గవ రోజు భోజరాజు సింహాసనాన్ని అధిరోహించబోగా నాలుగవ సాలభంజిక అడ్డుకుని విక్రమార్కుని ఉపకారబుద్ధిని, క్షమాగుణాన్ని వర్ణిస్తుంది. కన్యాకుబ్జంలో విలోచనుడనే విప్రునికి శనిత్రయోదశీ వ్రత ప్రభావం వల్ల దేవదత్తుడు జన్మిస్తాడు. దేవదత్తుడు కాశీకి వెళ్లే క్రమంలో విక్రమార్కుని ఉద్యానవనంలో విశ్రాంతి తీసుకుంటున్నప్పుడు రాజును కలిసి ఆతిథ్యం పొందుతాడు. అనంతరం రాజు కృతజ్ఞతాభావాన్ని పరీక్షించేందుకు, విక్రమార్కుని కుమారుని రహస్యంగా దాచి "రాజకుమారుడిని పులి చంపేసిందని" చెబుతాడు. ఆ మాట విని రాజు శోకించినప్పటికీ, దేవదత్తుని ఏమాత్రం నిందించక, దండించక క్షమిస్తాడు. దేవదత్తుడు నిజం వెల్లడించి కుమారుడిని అప్పగించగా, రాజు అతనికి అపార ధనమిచ్చి సత్కరిస్తాడు.
- **ఐదవ బొమ్మ కథ (రత్నాల దానం):** ఐదవ రోజు భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కబోగా ఐదవ బొమ్మ విక్రమార్కుని దాతృత్వాన్ని వివరిస్తుంది. ఒక విదేశీ వర్తకుని వద్ద విక్రమార్కుడు 10 అమూల్యమైన రత్నాలను కొని, వాటిని భద్రంగా తీసుకురావడానికి ఒక భృత్యుని పంపుతాడు. ఆ భృత్యుడు మార్గమధ్యంలో ఉప్పొంగిన నదిని దాటించినందుకు పడవ నడిపే నావికుడికి 5 రత్నాలను ఇచ్చి, మిగిలిన 5 రత్నాలను రాజుకు తెచ్చిస్తాడు. అతని నిజాయితీకి, సమయస్ఫూర్తికి మెచ్చిన విక్రమార్కుడు మిగిలిన ఆ 5 రత్నాలను కూడా ఆ భృత్యునికే బహుమానంగా ఇచ్చివేస్తాడు.
- **ఆరవ బొమ్మ కథ (విప్రునకు కన్యాదానం):** ఆరవ రోజు బొమ్మ విక్రమార్కుని పరోపకార శీలతను కొనియాడుతుంది. ఒకనాడు విక్రమార్కుడు ఉద్యానవనంలో విహరిస్తుండగా ఒక దరిద్ర బ్రాహ్మణుడు వచ్చి, జగదాంబిక స్వప్నంలో కనిపించి నిన్ను ఆశ్రయించమని ఆదేశించిందని చెబుతాడు. వెంటనే విక్రమార్కుడు అతనికి ఉత్తమ వధువుతో వివాహం జరిపించి, ఆమె బరువుకు సమానమైన సువర్ణాన్ని, గృహోపకరణాలను, సకల సంపదలను దానమిచ్చి గృహస్థునిగా స్థిరపరుస్తాడు.

విక్రమార్కుని వంటి అపారమైన క్షమాగుణం, త్యాగం, దాతృత్వం నీలో ఉంటేనే ఈ సింహాసనం ఎక్కమని సాలభంజికలు హెచ్చరించడంతో భోజరాజు సిగ్గుపడి వెనుదిరుగుతాడు.

నాలుగవ ఆశ్వాసము

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - చతుర్థాశ్వాసము

ఈ కావ్యం చతుర్థాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం 288 పద్యాలు మరియు గద్యములు ఉన్నాయి (విషయ సూచిక ప్రకారం చతుర్థాశ్వాసం 145వ పేజీ నుండి ప్రారంభమై 203వ పేజీ వరకు విస్తరించి ఉంది).

చతుర్థాశ్వాస సారాంశం

ఏడవ బొమ్మ కథ (దంపతుల పునర్జీవనం): ఏడవ రోజు భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కబోగా ఏడవ సాలభంజిక అడ్డుకుని కథ చెబుతుంది. సముద్ర మధ్యంలోని ఒక పర్వతాగ్రంపై ఉన్న భువనేశ్వరీ ఆలయంలో తలలు తెగిపడి మరణించి ఉన్న ఒక నూతన దంపతులను విక్రమార్కుడు చూస్తాడు. వారి దీనస్థితికి చలించిపోయి, తన శిరస్సును ఖండించుకుని దేవికి బలి ఇవ్వడానికి పూనుకుంటాడు. దేవి ప్రత్యక్షమై రాజు సాహసోపేతమైన త్యాగానికి మెచ్చి, ఆ దంపతులను బతికించి రాజును కూడా అనుగ్రహిస్తుంది.

ఎనిమిదవ బొమ్మ కథ (శంఖపాలుని కథ & తటాక పూరణం): ఎనిమిదవ సాలభంజిక విక్రమార్కుని ఉదారతను వివరిస్తూ అదనంగా శంఖపాలుని కథను జోడించి చెబుతుంది. కాశ్మీర దేశంలో ఒక వర్తకుడు ప్రజల దాహార్తిని తీర్చడానికి పెద్ద తటాకాన్ని (చెరువును) తవ్విస్తాడు. అయితే ఎంతకాలమైనా అందులో నీరు నిలవకపోవడంతో, సర్వలక్షణ సంపన్నుడైన పురుషుని కంఠరక్తాన్ని బలి ఇస్తేనే చెరువులో జల సమృద్ధి కలుగుతుందని తెలుస్తుంది. అది విని విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం సంశయించకుండా తన కంఠరక్తాన్ని సమర్పించడానికి సిద్ధపడగా, వనదేవత/శక్తి ప్రసన్నురాలై తటాకాన్ని నిండుగా నీటితో నింపుతుంది.

తొమ్మిదవ బొమ్మ కథ (కాంచీనగర రాక్షస సంహారం): తొమ్మిదవ రోజు భోజరాజు ప్రయత్నించగా తొమ్మిదవ బొమ్మ విక్రమార్కుని వీరత్వాన్ని కొనియాడుతుంది. కాంచీనగరంలో ఒక అందమైన వేశ్యను ఆశ్రయించుకుని ఉన్న ఒక భయంకరమైన రాక్షసుడు, ఆమె వద్దకు వచ్చే విటులను క్రూరంగా చంపి తింటుంటాడు. ఈ వార్త విన్న విక్రమార్కుడు కాంచీనగరానికి వెళ్లి, తన సాహసపరాక్రమాలతో ఆ రాక్షసుడిని సంహరించి వేశ్యను రక్షిస్తాడు. అనంతరం ఆమె వద్దనున్న అపార సంపదను, ఆమెను తన వెంటవచ్చిన విప్రునికి/పురోహిత పుత్రునికి అప్పగిస్తాడు.

ఈ విధంగా విక్రమార్కుని అసమాన సాహసం, ప్రాణత్యాగ గుణం, పరోపకార శీలతలను వర్ణిస్తూ ఆ సాలభంజికలు భోజరాజును హెచ్చరించడంతో, భోజరాజు సిగ్గుపడి సింహాసనాన్ని ఎక్కకుండా వెనుదిరుగుతాడు.

ఐదవ అస్వాసము

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - పంచమాశ్వాసము

ఈ కావ్యం పంచమాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం 326 పద్యాలు మరియు గద్యములు ఉన్నాయి (విషయ సూచిక ప్రకారం పంచమాశ్వాసం 204వ పేజీ నుండి ప్రారంభమై 266వ పేజీ వరకు విస్తరించి, చివరిగా ఆశ్వాసాంత గద్యంతో ముగుస్తుంది).

పంచమాశ్వాస సారాంశం

పదవ బొమ్మ కథ (యోగసిద్ధి & అమృతఫలం): పదవ రోజు భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కబోగా పదవ సాలభంజిక అడ్డుకుంటుంది. విక్రమార్కుడు అడవిలో ఒక సిద్ధయోగిని కలిసి యోగరహస్యాలను, ఉపదేశాన్ని పొందుతాడు. ఆ నియమాలతో యజ్ఞపురుషుని ఆరాధించి, దివ్యమైన అమరత్వాన్ని, రోగనివారణను ఇచ్చే అమృతఫలాన్ని సాధిస్తాడు. తిరిగి వస్తుండగా దారిలో కుష్ఠురోగంతో బాధపడుతున్న ఒక దీన విప్రుడిని చూసి, ఏమాత్రం సంకోచించకుండా ఆ దివ్యఫలాన్ని అతనికి సమర్పించి రోగవిముక్తుడిని చేస్తాడు.

పదునొకండవ బొమ్మ కథ (నరభక్షక రాక్షసుడు & జీమూతవాహనుని చరిత్ర): పదునొకండవ బొమ్మ విక్రమార్కుని పరహిత త్యాగాన్ని వివరిస్తుంది. ఒక రాక్షసునికి రోజూ గ్రామం నుండి ఒక మనిషిని ఆహారంగా పంపే వంతులో భాగంగా ఒక బ్రాహ్మణ బాలుడు వెళ్లవలసి వస్తుంది. ఆ బాలుని తల్లిదండ్రుల రోదన చూసి చలించిన విక్రమార్కుడు తానే స్వయంగా రాక్షసుని వద్దకు ఆహారంగా వెళ్తాడు. రాజు నిర్భయత్వానికి, త్యాగానికి ముగ్ధుడైన ఆ రాక్షసుడు నరభక్షణను శాశ్వతంగా విరమిస్తాడు. ఈ సందర్భంగా పరోపకారం కోసం దేహాన్ని తృణప్రాయంగా అర్పించిన జీమూతవాహనుని చరిత్ర కూడా చెప్పబడుతుంది.

పండ్రెండవ బొమ్మ కథ (సువర్ణ ఘటాల దానం): పండ్రెండవ సాలభంజిక కథ చెబుతూ—విక్రమార్కుడు వేణువనంలో ఒక స్త్రీని రాత్రివేళల్లో పట్టి పీడిస్తున్న క్రూర రాక్షసుని సంహరిస్తాడు. ఆమె కృతజ్ఞతతో సమర్పించిన నిధి నిక్షిప్త సువర్ణ ఘటాలను (బంగారు కుండలను), సర్వస్వం కోల్పోయి దరిద్రంలో ఉన్న ఒక వైశ్యునికి దానమిచ్చి ఆదుకుంటాడు.

ఇటువంటి నిరుపమానమైన త్యాగశీలత, ప్రాణభయం లేని పరోపకార గుణం నీలో ఉన్నట్లయితేనే ఈ సింహాసనాన్ని అధిష్టించమని బొమ్మలు హెచ్చరించడంతో, భోజరాజు లజ్జితుడై వెనుదిరుగుతాడు.

ఆరవ ఆస్వాసము

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - షష్ఠాశ్వాసము

ఈ కావ్యం షష్ఠాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం 144 పద్యాలు మరియు గద్యములు ఉన్నాయి (విషయ సూచిక ప్రకారం షష్ఠాశ్వాసం 267వ పేజీ నుండి ప్రారంభమై 292వ పేజీ వరకు విస్తరించి, చివరిగా ఆశ్వాసాంత గద్యంతో ముగుస్తుంది).

షష్ఠాశ్వాస సారాంశం

పదమూడవ బొమ్మ కథ (బ్రహ్మరాక్షసుని ముక్తి): పదమూడవ రోజు భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కబోగా పదమూడవ సాలభంజిక అడ్డుకుని విక్రమార్కుని త్యాగాన్ని వివరిస్తుంది. ఒక నది వరదలో కొట్టుకుపోతున్న వృద్ధ బ్రాహ్మణ దంపతులను విక్రమార్కుడు ప్రాణాలకు తెగించి రక్షిస్తాడు. ఆ విప్రుడు కృతజ్ఞతతో తాను పన్నెండేళ్లుగా చేసిన గాయత్రీ మంత్ర జప ఫలాన్ని రాజుకు ధారపోస్తాడు. అడవిలో శాపవశాత్తు తిరుగుతున్న ఒక బ్రహ్మరాక్షసుని ఆర్తిని చూసి జాలిపడిన విక్రమార్కుడు, ఆ పన్నెండేళ్ల మంత్ర జప ఫలాన్ని ఆ రాక్షసునికి ధారబోసి అతనికి శాపవిమోచనం కలిగిస్తాడు.

పదునాల్గవ బొమ్మ కథ (మహాలింగ దానం & రాజశేఖరుని కథ): పదునాల్గవ సాలభంజిక విక్రమార్కుని దాతృత్వాన్ని కొనియాడుతుంది. ఒక సిద్ధయోగి విక్రమార్కుని భక్తిప్రపత్తులకు మెచ్చి సర్వకామదమైన (కోరిన కోర్కెలు తీర్చే) దివ్య మహాలింగాన్ని ప్రసాదిస్తాడు. రాజు ఆ అమూల్యమైన లింగాన్ని ఏమాత్రం స్వార్థం లేకుండా ఒక పేద బ్రాహ్మణునికి ధారపోస్తాడు. ఈ సందర్భంగా కథా విస్తరణలో భాగంగా రాజశేఖరుని కథ కూడా వివరించబడుతుంది.

పదునైదవ బొమ్మ కథ (తప్పతైల కటాహ సాహసం): పదునైదవ రోజు బొమ్మ విక్రమార్కుని అసమాన సాహసాన్ని తెలియజేస్తుంది. విక్రమార్కుడు తన పురోహిత పుత్రునితో కలిసి వెళ్లినప్పుడు, ఒక నగరంలోని దేవాలయ గోపుర శిఖరంపై మరుగుతున్న నూనె కడాయి (తప్పతైల కటాహం) కనిపిస్తుంది. అందులోకి దూకిన వీరునికి అప్సరస లభిస్తుందని తెలుసుకుని, తన మిత్రుడైన పురోహిత పుత్రుని కోరిక తీర్చడం కోసం ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా మరుగుతున్న నూనెలో దూకుతాడు. అతని నిర్భయత్వానికి ప్రసన్నురాలైన 'మన్మథ సంజీవిని' అనే దివ్యాంగన రాజును ప్రాణాలతో బతికించగా, ఆమెను తన పురోహిత పుత్రునికి అప్పగించి అతని వివాహం జరిపిస్తాడు.

విక్రమార్కుని వంటి అపూర్వ త్యాగం, పరోపకారార్థం ప్రాణాలను సైతం తృణప్రాయంగా అర్పించే సాహసగుణం నీలో ఉన్నాయో లేదో చూసుకుని ఈ సింహాసనం ఎక్కమని సాలభంజిక హెచ్చరించడంతో, భోజరాజు సిగ్గుపడి వెనుదిరుగుతాడు.

ఏడవ ఆశ్వాసము

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - సప్తమాశ్వాసము

ఈ కావ్యం సప్తమాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం 152 పద్యాలు మరియు గద్యములు ఉన్నాయి (విషయ సూచిక ప్రకారం సప్తమాశ్వాసం 293వ పేజీ నుండి ప్రారంభమై 323వ పేజీ వరకు విస్తరించి, చివరిగా ఆశ్వాసాంత గద్యంతో ముగుస్తుంది).

సప్తమాశ్వాస సారాంశం

పదునాఱవ బొమ్మ కథ (కలహకంటక-ఏకాంగవీరుల ద్వంద్వయుద్ధం & సువర్ణ తులారభారం): పదునాఱవ రోజు భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కబోగా సాలభంజిక అడ్డుకుంటుంది. దిగ్విజయ యాత్ర ముగించుకుని పురబాహ్యోద్యానంలో విశ్రమించిన విక్రమార్కుని వద్దకు ఒక పేద బ్రాహ్మణుడు వచ్చి తన కుమార్తె వివాహం చేయమని వేడుకుంటాడు. విక్రమార్కుడు ఆ కన్యకకు సరితూగు బరువు బంగారం (తులారభారం) ఇచ్చి వైభవంగా వివాహం జరిపిస్తాడు. ఈ కథా సందర్భంలోనే మూలంలో లేని విధంగా, కవి సమకాలీన దేశీయ మల్లయుద్ధ పద్ధతులను, పట్టులను వివరిస్తూ కలహకంటక, ఏకాంగవీరుల ద్వంద్వయుద్ధ వృత్తాంతం రమణీయంగా వర్ణించబడుతుంది.

పదునేడవ బొమ్మ కథ (నిత్య బలి నివారణ): పదునేడవ సాలభంజిక విక్రమార్కుని అసమాన పరాక్రమ త్యాగాన్ని కొనియాడుతుంది. ఒకానొక రాజు విక్రమార్కునితో సమానుడైన కీర్తిని పొందాలనే కోరికతో ప్రతిరోజూ ఒక ప్రత్యక్ష దేవత హోమగుండంలో తనను తాను ఆహుతి చేసుకుంటూ ఉంటాడు. ఆ దేవత మళ్లీ అతడిని బతికిస్తూ ఉంటుంది. ఈ విషయం తెలుసుకున్న విక్రమార్కుడు స్వయంగా అక్కడికి వెళ్లి, ఆ దేవతను మెప్పించి ఆ రాజుకు ప్రతినిత్యం జరిగే దేహబలి కష్టాన్ని శాశ్వతంగా తప్పిస్తాడు.

పదునెనిమిదవ బొమ్మ కథ (సూర్య మండల సాహసం & కుండల దానం): పదునెనిమిదవ సాలభంజిక కథ చెబుతూ—ఉదయాద్రి వద్ద గంగానదిలో సూర్యోదయంతో పాటు నీటి నుండి పైకి లేచి, మధ్యాహ్నానికి సూర్యుని సమీపించి, సాయంత్రానికి మళ్లీ నదిలో మునిగిపోయే ఒక దివ్య స్తంభంపై విక్రమార్కుడు కూర్చుంటాడు. ఆ స్తంభం ద్వారా సూర్యమండలాన్ని చేరి ప్రత్యక్ష భాస్కరుని స్తుతించి మెప్పిస్తాడు. సూర్యభగవానుడు ప్రసన్నుడై అనుగ్రహించిన దివ్య కుండలాలను, నిరుపేద విప్రునికి ఏమాత్రం సంకోచం లేకుండా సమర్పిస్తాడు.

విక్రమార్కుని వంటి అమోఘ సాహసౌదార్యాలు నీలో ఉన్నాయో లేదో తెలుసుకుని సింహాసనం అధిరోహించమని బొమ్మలు హెచ్చరించడంతో, భోజరాజు లజ్జితుడై వెనుదిరుగుతాడు.

ఎనిమిదవ ఆశ్వాసము

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - అష్టమాశ్వాసము

ఈ కావ్యం అష్టమాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం 215 పద్యాలు మరియు గద్యములు ఉన్నాయి (విషయ సూచిక ప్రకారం అష్టమాశ్వాసం 324వ పేజీ నుండి ప్రారంభమై 365వ పేజీ వరకు విస్తరించి, చివరిగా ఆశ్వాసాంత గద్యంతో ముగుస్తుంది).

అష్టమాశ్వాస సారాంశం

పందొమ్మిదవ బొమ్మ కథ (పాతాళ ప్రవేశం & రస రసాయన దానం): పందొమ్మిదవ రోజు భోజరాజు సింహాసనాన్ని అధిరోహించబోగా సాలభంజిక అడ్డుకుని కథ చెబుతుంది. విక్రమార్కుడు వేటలో ఒక మాయావరాహాన్ని (అడవి పందిని) తరుముతూ పాతాళ లోకానికి చేరుకుంటాడు. అక్కడ దానశీలియైన బలి చక్రవర్తిని దర్శించి మెప్పిస్తాడు. బలి చక్రవర్తి ప్రసాదించిన దివ్య రస రసాయనాలను (దారిద్ర్యాన్ని పోగొట్టి సంపదలను ఇచ్చే మహిమాన్విత ద్రవ్యాలను) భూలోకానికి తీసుకువచ్చి, ఒక నిరుపేద బ్రాహ్మణ కుటుంబానికి దానమిస్తాడు.

ఇరువదియవ బొమ్మ కథ (సిద్ధుని వస్తువులు & రాజపుత్రునికి దానం): ఇరువదవ సాలభంజిక విక్రమార్కుని నిస్వార్థ గుణాన్ని కొనియాడుతుంది. విక్రమార్కుడు ఒక సిద్ధుని సేవించి అద్భుత శక్తులు గల గుళిక (మహిమగల ఘుటిక), బొంత, యోగదండాన్ని సంపాదిస్తాడు. తిరిగి వస్తున్న మార్గంలో శత్రువుల చేతిలో రాజ్యాన్ని కోల్పోయి నిస్సహాయ స్థితిలో ఉన్న ఒక రాజకుమారుడిని చూసి జాలిపడి, ఆ మహిమాన్విత సిద్ధ వస్తువులన్నింటినీ అతనికి ఇచ్చివేసి, అతడు తిరిగి రాజ్యాన్ని పొందేలా చేస్తాడు.

ఇరువదియొకటవ బొమ్మ కథ (దివ్యరత్నాల సాధన & దానం): ఇరువదియొకటవ రోజు బొమ్మ విక్రమార్కుని సాహసోపేత దాతృత్వాన్ని వర్ణిస్తుంది. మంత్రిపుత్రుడైన అనర్ఘుని ద్వారా ఒక పుష్కరిణిలోని మరుగుతున్న నీళ్లలో నుండి రాత్రిపూట బయటకు వచ్చే ఎనిమిది మంది దివ్య స్త్రీల రహస్యాన్ని విక్రమార్కుడు తెలుసుకుంటాడు. ప్రాణభయాన్ని లెక్కచేయక ఆ పుష్కరిణి ద్వారా పాతాళానికి వెళ్లి, వారిని మెప్పించి ఎనిమిది అమూల్య దివ్యరత్నాలను సాధిస్తాడు. అంతటి కష్టంతో పొందిన ఆ రత్నాలను కూడా ఏమాత్రం దాచుకోకుండా ఒక దరిద్ర బ్రాహ్మణునికి ధారపోస్తాడు.

ఈ విధంగా విక్రమార్కుని అలౌకిక సాహసాలు, లభించిన సర్వసంపదలను ఇతరులకే అర్పించే త్యాగశీలతలను వివరిస్తూ సాలభంజికలు హెచ్చరించడంతో, భోజరాజు సిగ్గుపడి వెనుదిరుగుతాడు.

తొమ్మిదవ ఆశ్వాసము

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - నవమాశ్వాసము

ఈ కావ్యం నవమాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం 143 పద్యాలు మరియు గద్యములు ఉన్నాయి (విషయ సూచిక ప్రకారం నవమాశ్వాసం 366వ పేజీ నుండి ప్రారంభమై 394వ పేజీ వరకు విస్తరించి, చివరిగా ఆశ్వాసాంత గద్యంతో ముగుస్తుంది).

నవమాశ్వాస సారాంశం

ఇరువది రెండవ బొమ్మ కథ (రసకుంభ దానం): ఇరువది రెండవ రోజు భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కబోగా సాలభంజిక అడ్డుకుని విక్రమార్కుని పరోపకారాన్ని వివరిస్తుంది. నీలపర్వత బిలంలో కొలువై ఉన్న కామాక్షీదేవిని విక్రమార్కుడు తన భక్తిసాహసాలతో మెప్పిస్తాడు. దేవి అనుగ్రహంతో సర్వసిద్ధులను ప్రసాదించే అమూల్యమైన రసకుంభాన్ని సాధించి తెచ్చి, దానిని ఒక పేద బ్రాహ్మణునికి ధారపోసి అతని దారిద్ర్యాన్ని పోగొడతాడు.

ఇరువది మూడవ బొమ్మ కథ (దుస్వప్న శాంతి & భాండాగార దానం): ఇరువది మూడవ సాలభంజిక కథ చెబుతూ— విక్రమార్కునికి ఒకసారి కలలో అరిష్టసూచకమైన దుస్వప్నాలు వస్తాయి. (ఈ సందర్భంలో కవి స్వప్నశాస్త్ర విశేషాలను, శుభాశుభ స్వప్నాల ఫలితాలను విపులంగా వివరిస్తాడు). ఆ దుస్వప్న దోష నివారణకై శాంతిహవనాలు జరిపించి, తన రాజ భాండాగారాన్ని (ధనాగారాన్ని) వరుసగా మూడు రోజులపాటు ప్రజలందరికీ తెరిచి ఉంచి, కోరినవారికి కోరినంత ధనరాసులను యథేచ్ఛగా దానధర్మాలు చేస్తాడు.

ఇరువది నాలుగవ బొమ్మ కథ (శాలివాహనుని ఘట్టం & అమృతకలశ దానం): ఇరువది నాలుగవ బొమ్మ విక్రమార్కుని త్యాగాన్ని కొనియాడుతుంది. ఒక వర్తకుని కుమారులకు తండ్రి ఆస్తి పంపకాల సమస్య పరిష్కారం కాకపోగా, ప్రతిష్ఠానపురంలోని శాలివాహనుడనే బాలుడు దానిని సులువుగా పరిష్కరిస్తాడు. ఈ వార్త తెలిసిన విక్రమార్కుడు శాలివాహనుని పిలిపించగా అతడు రానంటాడు. ఆగ్రహించిన విక్రమార్కుడు దండెత్తగా, శాలివాహనుని మాయాసైన్యాల చేతిలో విక్రమార్కుని సేనలు మరణిస్తాయి. అప్పుడు రాజు వాసుకిని ప్రార్థించి మృతసంజీవనియైన అమృతకలశాన్ని సంపాదిస్తాడు. అయితే శాలివాహనుడు యాచకులుగా పంపిన బ్రాహ్మణులకు సైతం ఆ అమృతకలశాన్ని విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం సంకోచించకుండా దానమిచ్చివేస్తాడు.

విక్రమార్కుని వంటి అపూర్వ త్యాగశీలత, ఆపదల్లోనూ దానగుణాన్ని వీడని ఉదారత్వం నీలో ఉంటేనే ఈ సింహాసనాన్ని అధిష్టించమని బొమ్మలు హెచ్చరించడంతో, భోజరాజు సిగ్గుపడి వెనుదిరుగుతాడు.

పదవ ఆశ్వాసము

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - దశమాశ్వాసము

ఈ కావ్యం దశమాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం 165 పద్యాలు మరియు గద్యములు ఉన్నాయి (విషయ సూచిక ప్రకారం దశమాశ్వాసం 395వ పేజీ నుండి ప్రారంభమై 428వ పేజీ వరకు విస్తరించి, చివరిగా ఆశ్వాసాంత గద్యంతో ముగుస్తుంది).

దశమాశ్వాస సారాంశం

ఇరువది యైదవ బొమ్మ కథ (ద్వాదశ వర్ష క్షామ నివారణ): ఇరువది యైదవ రోజు భోజరాజు సింహాసనాన్ని అధిరోహించబోగా సాలభంజిక అడ్డుకుని కథ చెబుతుంది. జ్యోతిష్కుడు రాజ్యానికి పన్నెండేళ్ల పాటు తీవ్ర కరవు (అనావృష్టి) రాబోతోందని తెలియజేస్తాడు. శాంతి హోమాలు చేసినా వర్షం కురవకపోవడంతో, ప్రజల బాధను చూడలేని విక్రమార్కుడు ఆశాపురి/ఆశాపూరణీ దేవి ముందు తన కంఠరక్తాన్ని బలి ఇవ్వడానికి పూనుకుంటాడు. దేవి ప్రసన్నురాలై దివ్యశక్తిని అనుగ్రహించగా, రాజు శని గ్రహ వక్రగతిని నిరోధించి రాజ్యంలో సమృద్ధిగా వర్షాలు కురిసేలా చేసి సుభిక్షాన్ని కలిగిస్తాడు.

ఇరువది యాఱవ బొమ్మ కథ (కామధేను దానం): ఇరువది ఆరవ సాలభంజిక విక్రమార్కుని నిస్వార్థాన్ని కొనియాడుతుంది. విక్రమార్కుని సద్గుణాలను, ధైర్యసాహసాలను పరీక్షించడానికి కామధేనువు ప్రత్యక్షమవుతుంది. రాజు స్థైర్యానికి, భక్తికి మెచ్చి అతనికి వశమైన ఆ దివ్య కామధేనువును, విక్రమార్కుడు తన వద్ద ఉంచుకోకుండా ఒక నిరుపేద విప్రునికి దానమిచ్చి ఆదుకుంటాడు.

ఇరువది యేడవ బొమ్మ కథ & మతిమంతుని కథ: ఇరువది ఏడవ బొమ్మ కథ చెబుతూ—విక్రమార్కుడు భైరవుని ఆరాధించి మెప్పించి మూడు కుండల అపార ధనాన్ని (ఘటత్రయ ధనం) పొందుతాడు. ఆ మహానిధిని సర్వస్వం కోల్పోయిన ఒక జూదరికి ఏమాత్రం సంకోచం లేకుండా దానమిస్తాడు. ఈ కథా విస్తరణలో భాగంగా కవి జూదపు ఆటలు, చోరకళా లక్షణాలు, గణక (కరణం) రీతులను వివరిస్తూ మతిమంతుని కథను కూడా రమణీయంగా జోడిస్తాడు.

విక్రమార్కుని వంటి అపూర్వ త్యాగశీలత, ప్రాణాలను సైతం లెక్కచేయని ప్రజానురంజకత్వం నీలో ఉంటేనే ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కమని బొమ్మలు హెచ్చరించడంతో, భోజరాజు లజ్జితుడై వెనుదిరుగుతాడు.

11వ ఆశ్వాసము

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - ఏకాదశాశ్వాసము

ఈ కావ్యం ఏకాదశాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం 178 పద్యాలు మరియు గద్యములు ఉన్నాయి (విషయ సూచిక ప్రకారం ఏకాదశాశ్వాసం 429వ పేజీ నుండి ప్రారంభమై 464వ పేజీ వరకు విస్తరించి, చివరిగా ఆశ్వాసాంత గద్యంతో ముగుస్తుంది).

ఏకాదశాశ్వాస సారాంశం

ఇరువది యెనిమిదవ బొమ్మ కథ (శోణితప్రియ నరబలి నివారణ): ఇరువది ఎనిమిదవ రోజు భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కబోగా సాలభంజిక అడ్డుకుని కథ చెబుతుంది. బేతాళపురి అనే నగరంలో 'శోణితప్రియ' అనే ఉగ్రదేవతకు ప్రతిరోజూ నరబలి ఇచ్చే దురాచారం ఉండేది. ఈ విషయం తెలుసుకున్న విక్రమార్కుడు స్వయంగా అక్కడికి వెళ్లి, తన ప్రాణాలను తృణప్రాయంగా అర్పించడానికి సిద్ధపడి ఆ దేవతను మెప్పిస్తాడు. ఆ దేవిని ప్రసన్నురాలిని చేసుకుని, అప్పటి నుండి ప్రజలకు జరుగుతున్న ఆ క్రూర నరబలిని శాశ్వతంగా మాన్పిస్తాడు.

ఇరువది తొమ్మిదవ బొమ్మ కథ (రత్నభాండాగార దానం): ఇరువది తొమ్మిదవ సాలభంజిక విక్రమార్కుని విశాల హృదయాన్ని కొనియాడుతుంది. తన ఆస్థానానికి వచ్చిన ఒక పేద విద్వాంసుడైన భట్టుకు విక్రమార్కుడు తన రత్నభాండాగారాన్ని చూపించి, అందులో నుంచి అతడు మోయగలిగినంత, కోరినంత ధనరాసులను, రత్నాలను యథేచ్ఛగా తీసుకువెళ్లడానికి అనుమతినిచ్చి అతని దారిద్ర్యాన్ని శాశ్వతంగా దూరం చేస్తాడు.

ముప్పదియవ బొమ్మ కథ (ఐంద్రజాలికునికి కప్పం ధారపోత): ముప్పదవ రోజు బొమ్మ విక్రమార్కుని గుణగ్రహణ పారమ్యాన్ని వివరిస్తుంది. ఒక గొప్ప ఐంద్రజాలికుడు విక్రమార్కుని సభకు వచ్చి తన అద్భుత ఇంద్రజాల విద్యాకౌశలాన్ని ప్రదర్శిస్తాడు. అతని కళా నైపుణ్యానికి అమితానందం చెందిన విక్రమార్కుడు, ఆ సమయంలోనే పాండ్యరాజు తనకి పంపిన సమస్త కప్పాలను, కానుకలను, అపార ధన సంపదలను ఆ ఐంద్రజాలికునికి ఏమాత్రం దాచుకోకుండా ధారపోస్తాడు. (ఈ ఆశ్వాసంలోనే సేవకధర్మాలు, ఉత్తమ భృత్య లక్షణాలు, చతుష్షష్టి కళల వివరణ కూడా ప్రాసంగికంగా వస్తాయి).

ఈ విధమైన అసమాన త్యాగనిరతి, నిర్భయత్వం నీలో ఉంటేనే ఈ సింహాసనాన్ని అధిష్టించమని సాలభంజికలు హెచ్చరించడంతో, భోజరాజు లజ్జితుడై వెనుదిరుగుతాడు.

12వ అశ్వాసం

సింహాసన ద్వాత్రింశిక - ద్వాదశాశ్వాసము

ఈ కావ్యం ద్వాదశాశ్వాసంలో సంఖ్యానుక్రమణిక ప్రకారం మొత్తం 117 పద్యాలు మరియు గద్యములు ఉన్నాయి (విషయ సూచిక ప్రకారం ద్వాదశాశ్వాసం 465వ పేజీ నుండి ప్రారంభమై కావ్యాంతం వరకు విస్తరించి, చివరిగా ఆశ్వాసాంత గద్యంతో కావ్యం సంపూర్ణమవుతుంది).

ద్వాదశాశ్వాస సారాంశం

ముప్పదియొకటవ బొమ్మ కథ & వజ్రముకుటుని కథ: ముప్పది ఒకటవ రోజు భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కబోగా సాలభంజిక అడ్డుకుని విక్రమార్కుని ప్రజ్ఞాపాటవాలను కొనియాడుతుంది. ఈ ఘట్టంలో సంస్కృత మూలంలో ఉన్న బేతాళ కథల ప్రస్తావనకు బదులుగా, గోపరాజు స్వతంత్రంగా వజ్రముకుటుని కథను రమణీయంగా జోడించి చెప్పాడు. వజ్రముకుటుడనే రాజకుమారుడు పద్మావతి అనే రాజకన్యపై మోహం పెంచుకోగా, అతని మిత్రుడైన బుద్ధిమంతుడు తన చాకచక్యంతో, సంకేతార్థాలను ఛేదించి వారి వివాహం జరిపిస్తాడు. స్నేహధర్మం, బుద్ధిబలం విశిష్టతను ఈ కథ వివరిస్తుంది.

ముప్పదిరెండవ బొమ్మ కథ (సాలభంజికల శాపవిమోచనం): ముప్పది రెండవ రోజు చివరి బొమ్మ భోజరాజుతో—"రాజా! విక్రమార్కుని వంటి ధర్మనిరతి, దాతృత్వం, సాహసాలు కలిగిన మహాపురుషుని కథలన్నీ విన్నావు. నీవు కూడా గొప్ప పరోపకారివి, పుణ్యాత్ముడవు. నీ వల్ల మాకు శాపవిమోచనం కలిగింది" అని పలుకుతుంది. పూర్వం తాము పార్వతీదేవి పరిచారికలమని, ఆమె శాపం వల్ల శిలాప్రతిమలుగా మారి ఈ సింహాసనాన్ని ఆశ్రయించామని, విక్రమార్కుని కీర్తిని భోజరాజుకు పూర్తిగా వివరించిన తర్వాతే శాపవిముక్తి కలుగుతుందన్న నియమం నేటితో నెరవేరిందని తెలియజేస్తాయి.

కావ్య సమాప్తి: ఆ 32 సాలభంజికలు భోజరాజును మనసారా ఆశీర్వదించి, దివ్యాంగనలుగా మారి తమ నిజరూపాలతో స్వర్గానికి వెళ్లిపోతాయి. ఆ తర్వాత భోజరాజు ఆ దివ్య రత్నసింహాసనంపై పరమేశ్వరుని/ఇష్టదైవాన్ని ప్రతిష్ఠించి, అత్యంత భక్తిశ్రద్ధలతో నిత్యపూజలు నిర్వహిస్తూ ధర్మబద్ధంగా రాజ్యాన్ని పాలిస్తాడు.

కొరవి గోపరాజు విరచిత **సింహాసన ద్వాత్రింశిక** కావ్యంలోని 12 ఆశ్వాసాల పద్య/గద్య సంఖ్యల వివరాలు:

ఆశ్వాసము	పద్య & గద్యముల సంఖ్య
ప్రథమాశ్వాసము	318
ద్వితీయాశ్వాసము	183
తృతీయాశ్వాసము	210
చతుర్థాశ్వాసము	288
పంచమాశ్వాసము	326

ఆశ్వాసము	పద్య & గద్యముల సంఖ్య
షష్ఠాశ్వాసము	144
సప్తమాశ్వాసము	152
అష్టమాశ్వాసము	215
నవమాశ్వాసము	143
దశమాశ్వాసము	165
ఏకాదశాశ్వాసము	171
ద్వాదశాశ్వాసము	117
మొత్తం (12 ఆశ్వాసాలు)	**2,332**

శ్రీ కొఱవి గోపరాజు విరచిత

సింహాసన ద్వాత్రింశిక

(ప్రతిపదార్థ - తాత్పర్య - విశేష సహితము)

వ్యాఖ్యాత - ఆచార్య తాడేపల్లి పతంజలి

ప్రథమాశ్వాసము

1. మొదటి పద్యం (శివ స్తుతి)

(శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. శ్రీమత్పర్వతనందనీ తనులతా శ్లిష్టాంగమై బాహుశా
ఖామధ్యంబున నున్న పన్నగఫణౌఘం బాకులై యొప్ప ను
ద్ధామంబౌ శశికాంతి పుష్పరుచి నొందంగా జటాపల్లవ
స్తోమంబౌ హరపారిజాతము భజింతున్ వాక్ఫలావాప్తికిన్.

ప్రతిపదార్థం

వాక్ = మాటల యొక్క (వాక్చాతుర్యం అనే), ఫల = ఫలమును, అవాప్తికిన్ = పొందుట కొరకు, శ్రీమత్ = శుభప్రదమైన, పర్వతనందనీ = పర్వతరాజ పుత్రియైన పార్వతీదేవి యొక్క, తనులతా = తీగ వంటి శరీరముచే, ఆశ్లిష్ట = ఆలింగనము చేసుకోబడిన, అంగమై = శరీరము కలదై, బాహు = భుజములు అనే, శాఖా = కొమ్మల, మధ్యంబునన్ = నడుమ, ఉన్న = ఉన్నట్టి, పన్నగ = సర్పముల యొక్క, ఫణ = పడగల, ఓఘంబు = సమూహము, ఆకులు + ఐ = ఆకుల వలె, ఒప్పన్ = ప్రకాశింపగా, ఉద్ధామంబు + ఔ = అధికమైనదైన, శశి = చంద్రుని యొక్క, కాంతి = వెలుగు, పుష్ప = పూవుల యొక్క, రుచిన్ = కాంతిని (అందాన్ని), ఒందంగాన్ = పొందుతుండగా, జటా = జడల సమూహమనే, పల్లవ = చిగురాకుల, స్తోమంబు + ఔ = సమూహము కలదైన, హర = ఈశ్వరుడనే, పారిజాతము = కల్పవృక్షాన్ని, భజింతున్ = సేవిస్తాను;

తాత్పర్యం

నాకు వాక్కుద్ధి, కావ్యరచనా నైపుణ్యం అనే ఫలాలు సిద్ధించడం కోసం ఈశ్వరుడనే పారిజాత వృక్షాన్ని సేవిస్తున్నాను. ఆ హర పారిజాత వృక్షానికి పార్వతీదేవి కోమల శరీరం అనే తీగ అల్లుకుని ఉంది. ఆయన భుజాలనే కొమ్మల మధ్య ఉన్న పాముల పడగలు ఆ వృక్షానికి ఆకుల వలె శోభిస్తున్నాయి. ఆయన శిరస్సుపై ఉన్న చంద్రుని వెలుగు పూల కాంతి వలె వికసిస్తోంది. ఆయన జడల సమూహం ఆ వృక్షానికి చిగురాకుల వలె విరాజిల్లుతోంది.

విశేషాలు

అలంకారం: రూపకాలంకారం. శివుడిని పారిజాత వృక్షంతోనూ, ఆయన అంగాలను వృక్ష భాగాలతోనూ (పార్వతిని తీగగా, భుజాలను కొమ్మలుగా, సర్పాలను ఆకులుగా, జడలను చిగుళ్ళుగా, చంద్రుడిని పూవుగా) అభేదంగా నిరూపించడం వల్ల ఇది సావయవ రూపకాలంకారం.

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత వృత్తం. (మ-స-జ-స-త-త-గ అనే గణాలు వస్తాయి. 13వ అక్షరం యతి స్థానం).

---

2. రెండవ పద్యం (విష్ణు స్తుతి)

చంపకమాల

చ. పులుఁగులపెద్ద వారువము, పోటరి బిడ్డఁడు, ఱాఁగరౌతు, పా
ములగమికాఁడు సెజ్జ, నలుమోములవాఁ డిలుతీర్చుపట్టి, వే
ల్పులు బలుబంటు, లాకలిమిపాల్తుక, తెల్లనితల్లి పెద్దకో
డలనుచు నెల్లవారుఁ బొగడంతగు నల్లనివేల్పుఁ గొల్చెదన్.

ప్రతిపదార్థం

పులుఁగుల = పక్షుల యొక్క, పెద్ద = రాజైన గరుత్మంతుడు, వారువము = వాహనముగా కలవాడు, పోటరి = పరాక్రమవంతుడైన మన్మథుడు, బిడ్డఁడు = కుమారుడుగా కలవాడు, ఱాఁగరౌతు = పర్వతాల శత్రువైన ఇంద్రుడు (లేక సూర్యుడు), పాములగమికాఁడు = సర్పరాజైన ఆదిశేషుడు, సెజ్జ = పడకగా కలవాడు, నలుమోములవాఁడు = నాలుగు ముఖములు గల బ్రహ్మదేవుడు, ఇలుతీర్చు = వంశాన్ని నిలబెట్టే, పట్టి = కొడుకుగా కలవాడు, వేల్పులు = దేవతలు, బలు = గొప్పవారైన, బంటులు = సేవకులుగా కలవారు, ఆ = ప్రసిద్ధురాలైన, కలిమిపాల్తుక = లక్ష్మీదేవి, భార్య (ఇల్లాలు) గా కలవాడు, తెల్లనితల్లి = తెల్లని శరీరచ్ఛాయ గల సరస్వతీదేవి, పెద్దకోడలు = పెద్ద కోడలుగా కలవాడు, అనుచున్ = అంటూ, ఎల్లవారున్ = సమస్త జనులు, పొగడన్ = కీర్తించగా, తగు = ఒప్పునట్టి, నల్లనివేల్పున్ = నల్లని శరీర కాంతి గల ఆ విష్ణుమూర్తిని, కొల్చెదన్ = ధ్యానిస్తాను;

తాత్పర్యం

పక్షులకు రాజైన గరుత్మంతుడు వాహనముగా, పరాక్రమవంతుడైన మన్మథుడు కుమారుడుగా, దేవరాజైన ఇంద్రుడు లేదా సూర్యుడు (రౌతు) మరియు సర్పరాజైన ఆదిశేషుడు పడకగా, చతుర్ముఖుడైన బ్రహ్మదేవుడు వంశోద్ధారకుడైన పుత్రుడిగా, దేవతలంతా సేవకులుగా, లక్ష్మీదేవి భార్యగా, చదువుల తల్లి సరస్వతి పెద్ద కోడలిగా కలిగి, లోకమంతటా కీర్తించబడే ఆ నల్లని స్వామిని (శ్రీమహావిష్ణువును) సేవిస్తాను.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్తి మరియు పరికరాలంకార చాయలు ఉన్నాయి. విష్ణుమూర్తి యొక్క వైభవాన్ని, ఆయన పరివారాన్ని అచ్చతెలుగు పదాలతో వర్ణించడం ఇక్కడి ప్రత్యేకత.

ఛందస్సు: చఁంపకమాల వృత్తం. (న-జ-భ-జ-జ-జ-ర అనే గణాలు వస్తాయి. 11వ అక్షరం యతి స్థానం).

---

3. మూడవ పద్యం (బ్రహ్మ స్తుతి)

ఉ. దక్షిణనేత్రకాంతి నుచితంబుగ నర్థవికాస మొంది వా
మాక్షిరుచిప్రసారమున నర్థము విప్పకయున్న పుండరీ
కాక్షుని నాభిపద్మనిలయంబునఁ దుమ్మెదభంగి లోలుఁడై
యక్షయవేదనాదమయుఁడైన విరించిఁ తలంచి మ్రొక్కెదన్.

ప్రతిపదార్థం

దక్షిణ = కుడి వైపున ఉన్న, నేత్ర = కంటి యొక్క, కాంతిన్ = వెలుగు చేత, ఉచితంబుగన్ = తగినట్లుగా, అర్థ = సగభాగము, వికాసము = విచ్చుకొనుటను, ఒంది = పొంది, వామ = ఎడమ వైపున ఉన్న, అక్షి = కంటి యొక్క, రుచి = కాంతి యొక్క, ప్రసారమునన్ = ప్రసరించుట చేత (రాత్రి సమయం కావడం వల్ల), అర్థము = మిగిలిన సగభాగము, విప్పక = విచ్చుకొనకుండా, ఉన్న = ఉన్నట్టి, పుండరీకాక్షుని = తామరస కన్నులు గల విష్ణుమూర్తి యొక్క, నాభి = బొడ్డు నందలి, పద్మ = తామరపూవే, నిలయంబునన్ = నివాసస్థానముగా కలవాడై, తుమ్మెద భంగిన్ = భ్రమరము వలె, లోలుఁడు + ఐ = ఆసక్తుడై (తిరుగువాడై), అక్షయ = నాశనము లేని, వేదనాదమయుఁడు = వేద మంత్రాల ధ్వనులతో నిండినవాడు, ఐన = అయినట్టి, విరించిన్ = బ్రహ్మదేవుని, తలంచి = స్మరించి, మ్రొక్కెదన్ = నమస్కరిస్తాను;

తాత్పర్యం

శ్రీమహావిష్ణువు కుడికన్ను సూర్యుడు, ఎడమకన్ను చంద్రుడు. ఆయన బొడ్డు తామరపద్మం సూర్యుడనే కుడికంటి కాంతికి సగం వికసించి, చంద్రుడనే ఎడమకంటి కాంతి వల్ల మిగిలిన సగం విచ్చుకోకుండా ఉంది. అటువంటి విచిత్రమైన నాభిపద్మంలో తుమ్మెద వలె విహరిస్తూ, నిరంతరం అక్షయమైన వేదనాదాలను పలికే బ్రహ్మదేవుని తలచుకుని నమస్కరిస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం. నాభిపద్మంలో ఉన్న బ్రహ్మదేవుడిని తామరపూవుపై వాలిన 'తుమ్మెద'తో పోల్చడం జరిగింది. అలాగే సూర్యచంద్రులైన విష్ణుమూర్తి నేత్రాల వల్ల పద్మం సగమే వికసించిందనడంలో అద్భుత కల్పనా శిల్పం (ఉత్ప్రేక్ష) కూడా ఉంది.

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల వృత్తం. (భ-ర-న-భ-భ-ర-వ అనే గణాలు వస్తాయి. 10వ అక్షరం యతి స్థానం).

---

4. నాల్గవ పద్యం (సరస్వతీ స్తుతి)

ఉ. కట్టినపట్టపుం దనువు గద్దియతమ్మియు నక్షమాలయుం
బట్టినచిల్కయు న్నగవుఁ బాపటజల్లియు నొక్కవన్నెగాఁ
బుట్టుచుఁ బుట్టు విద్యలకుఁ బుట్టినయిల్లనఁజెల్లి బ్రహ్మవా
కట్టొనరించిన తన్ముఖవికాసినియౌ సతి మమ్ముఁ గావుతన్.

ప్రతిపదార్థం

కట్టిన = ధరించిన, పట్టపున్ = పట్టువస్త్రము, తనువు = శరీరము, గద్దియ = సింహాసనమైన, తమ్మియున్ = తెల్లతామర పూవును, అక్షమాలయున్ = జపమాలయును, పట్టిన = చేతబట్టిన, చిల్కయున్ = చిలుకయును, నగవున్ = మందహాసమును, పాపటజల్లియున్ = తలపై ధరించిన ముత్యాల అలంకారము (లేదా తెల్లని జడ ముడి), ఒక్క = ఒకే రకమైన, వన్నెగాన్ = తెల్లని రంగుతో, పుట్టుచున్ = ప్రకాశిస్తుండగా, పుట్టు = ఉద్భవించే, విద్యలకున్ = సమస్త చదువులకు, పుట్టినయిల్లు = పుట్టినిల్లు, అనన్ + చెల్లి = అనిపించుకుంటూ, బ్రహ్మ = విధాత యొక్క, వాక్ = వాక్కును, కట్టు + ఒనరించిన = తన అధీనంలో ఉంచుకున్న, తత్ = ఆ బ్రహ్మ యొక్క, ముఖ = ముఖమునందు, వికాసిని + ఔ = ప్రకాశించేటటువంటి, సతి = పతివ్రతయైన సరస్వతీదేవి, మమ్మున్ = మమ్మల్ని, కావుతన్ = రక్షించు గాక;

తాత్పర్యం

ధరించిన పట్టువస్త్రం, శరీరం, కూర్చున్న తామర సింహాసనం, చేతబూనిన జపమాల, పట్టుకున్న చిలుక, ముఖంపై నవ్వు, తల అలంకారం... ఇవన్నీ ఒకే రకమైన శ్వేత (తెల్లని) వర్ణంతో శోభిస్తుండగా, సమస్త విద్యలకు పుట్టినిల్లై, బ్రహ్మదేవుని వాక్కును శాసిస్తూ, ఆయన ముఖంలో నిరంతరం ప్రకాశించే సరస్వతీదేవి మమ్మల్ని రక్షించుగాక!

విశేషాలు

అలంకారం: యథాసంఖ్య లేదా గుణసామ్య ఉల్లేఖాలు ఉన్నాయి. దేవి యొక్క సర్వాంగాలు, ఆమె ధరించిన వస్తువులు అన్నీ శ్వేతవర్ణ (సాత్విక) ప్రధానంగా ఉండటాన్ని అందంగా వర్ణించారు.

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల వృత్తం. (భ-ర-న-భ-భ-ర-వ అనే గణాలు వస్తాయి. 10వ అక్షరం యతి స్థానం).

5. ఐదవ పద్యం (గణపతి స్తుతి)

ఈ. నిద్దములైన భూషణమణిప్రకరద్యుతు లన్నిదిక్కులన్
దొద్దలువుచ్చి తల్లిచనుదోయిసరిం దలకట్టు మించఁగా
ముద్దులు సూపుచుం బసిఁడిముద్దగతిం దొడమీఁదనాడు నా
ముద్దుగణేశునిం దలఁచి మ్రొక్కెద నీకృతికార్యసిద్ధికిన్.

ప్రతిపదార్థం

ఈ = ఈ యొక్క, కృతి = కావ్యము యొక్క, కార్య = నిర్మాణ కార్యము యొక్క, సిద్ధికిన్ = విజయవంతమైన సమాప్తి కొరకు, నిద్దములు + ఐన = నిగనిగలాడేవి (స్వచ్ఛమైనవి) అయిన, భూషణ = ఆభరణాలందలి, మణి = రత్నముల యొక్క, ప్రకర = సమూహము యొక్క, ద్యుతులు = కాంతులు, అన్ని = సమస్తమైన, దిక్కులన్ = దిక్కులందును, దొద్దలువుచ్చి = అతిశయించి (వ్యాపించి), తల్లి = కన్నతల్లియైన పార్వతీదేవి యొక్క, చనుదోయి = పయోధరముల పైనున్న, సరిన్ = హారమును, తలకట్టు = శిరోభూషణము (లేదా కాంతి కిరీటము), మించరగాన్ = అతిక్రమించేలా ప్రకాశిస్తుండగా, ముద్దులు = ముద్దులొలుకు చేష్టలను, చూపుచున్ = ప్రకటిస్తూ, పసిఁడిముద్ద గతిన్ = బంగారు ముద్ద వలె, తొడ మీఁదన్ = తల్లి తొడపై, ఆడు = ఆడుకొనేటటువంటి, ఆ = ప్రసిద్ధుడైన, ముద్దు = ముద్దులొలికే, గణేశునిన్ = వినాయకుడిని, తలఁచి = ధ్యానించి, మ్రొక్కెదన్ = నమస్కరిస్తున్నాను;

తాత్పర్యం

నేను చేపట్టబోయే ఈ కావ్యరచన ఎటువంటి విఘ్నాలు లేకుండా విజయవంతంగా పూర్తికావడం కోసం బాల గణపతిని స్మరిస్తూ నమస్కరిస్తున్నాను. ఆ ముద్దుల గణపయ్య ఒంటిపై ఉన్న ఆభరణాల రత్న కాంతులు దిక్కులన్నిటా వ్యాపిస్తున్నాయి. తల్లి పార్వతీదేవి తొడపై కూర్చుని, ఆమె వక్షస్థలముపై ఉన్న ముత్యాలహారాల కాంతిని తన తలకట్టు కాంతితో అధిగమిస్తూ, ఒక చక్కని బంగారు ముద్ద వలె అటుఇటూ కదులుతూ ముద్దులొలికే చేష్టలతో ఆడుకుంటున్న ఆ వినాయకుడిని ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (బాల గణపతిని 'పసిడిముద్ద'తో పోల్చడం జరిగింది) మరియు స్వభావోక్తి అలంకారం (బాల్య చేష్టల సహజ వర్ణన).

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల వృత్తం. (భ-ర-న-భ-భ-ర-వ అనే గణాలు వస్తాయి. 10వ అక్షరం యతి స్థానం).

---

6. ఆరవ పద్యం (కుమారస్వామి స్తుతి)

క. రుక్మదపరివృధసురగణ
తృణ్మోచను సురశరణ్యు ధృతశక్తి ఫణి
ద్విణ్మయవాహను, హరినిభు
షణ్ముఖు నభిముఖునిగాఁ బ్రశంసింతు మదిన్.

ప్రతిపదార్థం

రుక్ = కాంతిని, మద = మదమును (గర్వమును), పరివృధ = కలిగిన రాక్షసుల యొక్క (లేక అజ్ఞానమనే చీకటిని), సురగణ = దేవతా సమూహము యొక్క, తృణ్ = దప్పికను (కష్టాలను), మోచను = పోగొట్టేవాడిని, సుర = దేవతలకు, శరణ్యున్ = రక్షణ ఇచ్చే దిక్కైనవాడిని, ధృత = ధరింపబడిన, శక్తి = 'శక్తి' అనే ఆయుధము కలవాడిని, ఫణి = పాములకు, ద్విత్ = శత్రువైన (పాముల శత్రువైన నెమలి), మయ = రూపమైన, వాహనున్ = వాహనము కలవాడిని, హరి = విష్ణుమూర్తితో లేదా సింహముతో, నిభున్ = సమానమైన పరాక్రమము కలవాడిని, షణ్ముఖున్ = ఆరు ముఖములు గల కుమారస్వామిని, అభిముఖునిగాన్ = నా వైపు ప్రసన్నుడయ్యేలా (అనుకూలుడయ్యేలా), మదిన్ = నా మనస్సునందు, ప్రశంసింతున్ = కీర్తిస్తాను;

తాత్పర్యం

గర్విష్ఠులైన రాక్షసులను సంహరించి దేవతల కష్టాలను, వారి యుద్ధ తాపాన్ని తీర్చినవాడు, దేవతలకు రక్షకుడైనవాడు, శక్తి అనే ఆయుధాన్ని చేతబూనినవాడు, సర్వ శత్రువైన నెమలిని వాహనంగా చేసుకున్నవాడు, సింహ పరాక్రముడైనవాడు అయిన ఆ షణ్ముఖుని (కుమారస్వామిని) నాకు అనుకూలుడు కావాలని మనస్సులోనే కొలుస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారం: వృత్యనుప్రాసాలంకారం (ణ, ణ్మ, ణు వంటి అక్షరాల ఆవృత్తి వల్ల శబ్ద సౌందర్యం కలిగింది).

ఛందస్సు: కంద పద్యము. (లక్షణోక్తంగా నాల్గు పాదాల మాత్ర ఛందస్సు).

---

7. ఏడవ పద్యం (సూర్య స్తుతి)

క. ప్రవిమలుఁడని గ్రహరా జని
కవితాప్రియుఁడని జగత్ప్రకాశకుఁ డనియున్
భువి విక్రమార్కనృపసం
భవకారణుఁడనియు లోకబాంధవుఁ దలఁతున్.

ప్రతిపదార్థం

ప్రవిమలుఁడు = మిక్కిలి నిర్మలమైనవాడు, అని = అనియు, గ్రహరాజు = నవగ్రహములకు రాజైనవాడు, అని = అనియు, కవితా ప్రియుఁడు = కవిత్వము పట్ల ప్రీతి కలవాడు (లేక శుక్రుడికి, కవులకు ఇష్టుడు), అని = అనియు, జగత్ = లోకమునకు, ప్రకాశకుఁడు = వెలుగును ఇచ్చేవాడు, అనియున్ = అనియు, భువి = ఈ భూమిపై, విక్రమార్క = విక్రమార్క, నృప = మహారాజు యొక్క, సంభవ = పుట్టుకకు, కారణుఁడు = మూల హేతువైనవాడు, అనియున్ = అనియు, లోక బాంధవున్ = లోకానికే చుట్టమైన ఆ సూర్యభగవానుడిని, తలఁతున్ = మనసులో స్మరిస్తాను;

తాత్పర్యం

అత్యంత నిర్మలుడని, నవగ్రహాలకు రాజని, కవితా ప్రియుడని, జగత్తునంతటికీ వెలుగునిచ్చే ప్రకాశకుడని, ఈ భూప్రపంచంపై విక్రమార్క మహారాజు జన్మించడానికి మూల కారణమైనవాడని కీర్తించబడే లోకబాంధవుడైన సూర్యదేవుని నేను మనసారా ధ్యానిస్తున్నాను. (ఈ కథానాయకుడైన విక్రమార్కుడు సూర్యాంశ సంభూతుడు అనే ఐతిహ్యాన్ని కవి ఇక్కడ స్మరించాడు).

విశేషాలు

అలంకారం: ఉల్లేఖాలంకారం. ఒకే సూర్య భగవానుడిని ఆయన వివిధ గుణాల ఆధారంగా 'గ్రహరాజు' అని, 'జగత్ప్రకాశకుడు' అని, 'లోకబాంధవుడు' అని పలువిధాలుగా పేర్కొనడం వల్ల ఇది ఉల్లేఖాలంకారం అవుతుంది.

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

---

8. ఎనిమిదవ పద్యం (వాల్మీకి ముని స్తుతి)

క. పులుఁగునకై యెవ్వనిమది
నొలికిన శోకము లకారయుతమై కవితా
కలనకుఁ దెరు వయ్యెఁ దలం
పుల నాతనిఁ గొల్తుఁ పుట్టఁ పుట్టిన సుకవిన్.

ప్రతిపదార్థం

పులుఁగునకై = బోయవాని బాణానికి బలైన క్రౌంచ పక్షి కొరకు, ఎవ్వని = ఏ మహర్షి యొక్క, మదిన్ = మనస్సు నందు, ఒలికిన = ఉప్పొంగిన, శోకము = దుఃఖము, లకార యుతము + ఐ = 'ల' కారముతో కూడినదై (అనగా శ్లోకముగా మారి - శోకము శ్లోకత్వమాగతః), కవితా = కావ్య, కలనకున్ = సృష్టికి (రచనకు), తెరువు = మార్గము, అయ్యెన్ = అయిందో, పుట్టన్

= చీమల పుట్ట నుండి (వాల్మీకము నుండి), పుట్టిన = ఉద్భవించిన, ఆ = ఆ ప్రసిద్ధుడైన, సుకవిన్ = శ్రేష్ఠుడైన కవిని (వాల్మీకిని), తలంపులన్ = నా ఆలోచనలందు, కొల్తున్ = సేవిస్తాను;

తాత్పర్యం

బోయవాని బాణానికి నేలకూలిన క్రౌంచ పక్షి ఆర్తిని చూసి ఏ మహర్షి మనస్సులో పుట్టిన 'శోకము', అనుష్టుప్ ఛందస్సుతో కూడిన 'శ్లోకము'గా మారి లోకంలో కావ్యరచనకు తొలి బాట వేసిందో, చీమల పుట్ట (వాల్మీకము) నుండి పుట్టి వాల్మీకిగా ప్రసిద్ధి చెందిన ఆ ఆదికవిని నా హృదయంలో భక్తితో కొలుస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారం: శ్లేష లేదా చమత్కార ఉల్లేఖం ("శోకము శ్లోకత్వము పొందింది" అనే జగత్ప్రసిద్ధ వాల్మీకి రామాయణ అవతరణ వృత్తాంతాన్ని కవి ఇక్కడ పద చమత్కారంతో వర్ణించాడు).

భేదం: 'శోకము' లోని శో-కము మధ్య 'ల' చేరిస్తే 'శ్లోకము' అవుతుంది. ఆ భాషా చమత్కారాన్ని "లకారయుతమై" అని కవి ఇక్కడ చాలా అందంగా ఉపయోగించాడు.

భారతీయ సంస్కృతి సంకేతం: ఆదికవి వాల్మీకి స్తుతి.

భందస్సు: కంద పద్యము.

---

9. తొమ్మిదవ పద్యం (వ్యాస ముని స్తుతి)

ఉ. శ్రీనిలయంబునాఁగ మురజిద్గుణరత్ననివాసమై యుపా
ఖ్యానతరంగిణీభరితమై కడగానఁగరాని భారతా
ఖ్యానపయోధిలోనఁ గల మై నిజయుక్తి భజింపఁ గర్ణధా
రానుకృతిం గృతార్థత మహోఘనుఁడౌ మునిఁ బ్రస్తుతించెదన్.

ప్రతిపదార్థం

శ్రీ నిలయంబు = లక్ష్మీదేవికి నివాసస్థానము (లేక సంపదలకు నిలయము), నాఁగన్ = అనునట్లుగా, మురజిత్ = మురాసురుడిని సంహరించిన విష్ణుమూర్తి యొక్క, గుణ = కల్యాణ గుణములు అనే, రత్న = రత్నములకు, నివాసము + ఐ = ఉనికిపట్టయి, ఉపాఖ్యాన = అనేక చిన్న కథలు (నలచరిత్ర, సావిత్రి చరిత్ర వంటి ఉపకథలు) అనే, తరంగిణీ = నదులతో, భరితము + ఐ = నిండినదై, కడ = అంతము (ఒడ్డు), కానన్ + కరాని = చూడడానికి వీలుకాని, భారత + ఆఖ్యాన = మహాభారత కథ అనే, పయోధిలోనన్ = సముద్రము నందు, కలమై = ఓడనై (లేక కలము రూపంలో ఉండి), నిజ = తన యొక్క, యుక్తిన్ = బుద్ధి కౌశలముతో, భజింపన్ = రక్షింపగా (దాటించగా), కర్ణధార = నావికుడి (పడవ నడిపే వాని) యొక్క, అనుకృతిన్ = పోలికతో, కృతార్థతన్ = ధన్యతను చేకూర్చిన, మహా ఘనుఁడు + ఔ = గొప్ప మహిమాన్వితుడైన, మునిన్ = వ్యాస మహర్షిని, ప్రస్తుతించెదన్ = కీర్తిస్తాను;

తాత్పర్యం

సంపదలకు నిలయమై, శ్రీకృష్ణుని గుణాలనే రత్నాలకు ఆలవాలమై, అనేక ఉపాఖ్యానాలనే నదులతో నిండి, ఒడ్డు కనపడనంతటి అగాధమైన మహాభారతమనే మహాసముద్రాన్ని... తన బుద్ధి చాతుర్యంతో, ఒక గొప్ప నావికుడిలా (కర్ణధారుడిలా) మారి, కావ్యం అనే ఓడ ద్వారా లోకాన్ని దాటించి ధన్యుడిని చేసిన పరమ పవిత్రుడు, మహాఘనుడు అయిన వేదవ్యాస మహర్షిని నేను కీర్తిస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారం: పరంపరిత రూపకాలంకారం. మహాభారతాన్ని సముద్రంతోనూ, అందలి కథలను నదులతోనూ, కృష్ణుని గుణాలను రత్నాలతోనూ, వ్యాసమహర్షిని నావికుడి (కర్ణధారుడు) తోనూ అభేదంగా రూపించడం జరిగింది.

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల వృత్తం. (భ-ర-న-భ-భ-ర-వ అనే గణాలు వస్తాయి. 10వ అక్షరం యతి స్థానం).

---

10. పదవ పద్యం (నన్నయ భట్టు స్తుతి)

క. ఆ భారతపర్వత్రయ

మీ భారతవర్షమెల్ల నెఱుఁగఁ దెనుఁగునన్

శ్రీభారతిగతిఁ జెప్పిన

నాభాసురమునిఁ దలంతు నన్నయభట్టున్.

ప్రతిపదార్థం

ఈ = ఈ యొక్క, భారతవర్షము = భారతదేశము, ఎల్లన్ = అంతటా ఉన్న జనులందరు, ఎఱుఁగన్ = తెలుసుకొనేలా, ఆ = ఆ ప్రసిద్ధమైన, భారత = మహాభారతము లోని, పర్వ = పర్వముల యొక్క, త్రయము = మూడు పర్వాలను (ఆది, సభా పర్వాలు మరియు అరణ్య పర్వంలో సగభాగం), తెనుఁగునన్ = తెలుగు భాషలో, శ్రీ = లక్ష్మీప్రదమైన లేదా శ్రేష్ఠమైన, భారతి = సరస్వతీదేవి యొక్క, గతిన్ = విలక్షణమైన శైలిలో (వాక్కు వలె), చెప్పిన = రచించిన, ఆ = ఆ, భాసుర = కాంతివంతడైన (జ్ఞానతేజస్సు గల), మునిన్ = ముని వంటివాడైన, నన్నయభట్టున్ = నన్నయభట్టారకుడిని, తలంతున్ = నా మనస్సులో స్మరిస్తాను:

తాత్పర్యం

ఈ భారతదేశమంతా ఆనందించేలా, మహాభారతంలోని ప్రథమ పర్వత్రయాన్ని (మూడు పర్వాలను) తెలుగు భాషలో సాక్షాత్తు ఆ సరస్వతీదేవి పలికినట్లుగా పరమ రమణీయంగా ఆంధ్రీకరించిన, మునిసదృశుడైన ఆ ఆదికవి నన్నయభట్టారకుడిని నా హృదయంలో భక్తితో స్మరిస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (నన్నయగారి తెలుగు అనువాద శైలిని 'శ్రీభారతి' అంటే సరస్వతీదేవి వాక్కుతో పోల్చడం జరిగింది).

చారిత్రకాంశం: నన్నయభట్టు మహాభారతంలో మూడు పర్వాలు (ఆది, సభా, అరణ్య పర్వంలో కొంత భాగం) రాశారనే చారిత్రక సత్యాన్ని "భారతపర్వత్రయము" అని కవి ఇక్కడ పేర్కొన్నాడు.

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

సింహాసన ద్వాత్రింశికలోని ప్రథమాశ్వాసము 11 -20 పద్యాలు

11. పదకొండవ పద్యం (వేములవాడ భీమకవి స్తుతి)

సవరించిన పద్యం (కందము)

క. లేముల వాడక శుచియై

లేములవాడం జరించు లేములవాడం

దా మెఱసిన భీముని నుత

భీముని బలభీము విమతభీమునిఁ దలఁతున్.

ప్రతిపదార్థం

లేముల = దారిద్ర్యములను (లేక యాచనలను), వాడక = ఆశ్రయించక (ఎవరినీ యాచించకుండా), శుచి = పవిత్రమైన మనసు కలవాడై, ఐ = అయ్యి, లేములవాడన్ = వేములవాడ క్షేత్రము నందు, చరించు = నివసించినట్టి (సంచరించినట్టి), లేములవాడన్ = యువతుల సమూహము నందు (లేక తన కవిత్వ ప్రతిభా లోకమునందు), తాన్ = తాను, మెఱసిన = ప్రకాశించినట్టి, నుత = సత్పురుషులచే కీర్తించబడిన, భీముని = భీమకవిని, బల = సామర్థ్యము చేత, భీమున్ = భీముని వంటివాడిని, విమత = శత్రువులైన కవులకు (లేక తన్ను నిందించిన వారికి), భీమునిన్ = భయము కలిగించువానిని, తలంతున్ = స్మరిస్తాను;

తాత్పర్యం

ఎవరినీ యాచించకుండా, దారిద్ర్యానికి లొంగక పవిత్రమైన జీవితాన్ని గడుపుతూ, ప్రసిద్ధ పుణ్యక్షేత్రమైన వేములవాడలో నివసించినవాడు, తన అసమాన కవితా వైభవంతో పండిత సభల్లో మెరిసినవాడు, సత్పురుషులచే కీర్తించబడినవాడు, పరాక్రమంలో భీముని వంటివాడు మరియు విరోధి కవులకు సింహస్వప్నమైనవాడు అయిన ఆ 'వేములవాడ భీమకవి'ని నేను ధ్యానిస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారం: యమకాలంకారం మరియు లాటానుప్రాసాలంకార ఛాయలు. 'లేములవాడక', 'లేములవాడన్' అనే పదాలు అర్థభేదంతో పునరావృత్తం కావడం వల్ల శబ్ద చమత్కారం (యమకం) సిద్ధించింది.

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

12వ పద్యం (సమకాలీన/పూర్వకవి స్తుతి)

చ. అనఘు హుళక్కి భాస్కరు, మహామతిఁ బిల్లలమఱ్ఱి వీరరా

జును, ఘను నాగరాజుఁ, కవిసోమునిఁ, దిక్కనసోమయాజిఁ, గే

తనకవి, రంగనాథు, నుచితజ్ఞుని నెఱ్ఱన, నాచిరాజుసో

మన, నమరేశ్వరుం, దలఁతు మత్కులచంద్రుల సత్కవీంద్రులన్.

ప్రతిపదార్థం

అనఘున్ = పాపరహితుడైన (పవిత్రుడైన), హుళక్కి భాస్కరున్ = హుళక్కి భాస్కర కవిని, మహా మతిన్ = గొప్ప బుద్ధిశాలియైన, పిల్లలమఱ్ఱి వీరరాజును = పిల్లలమఱ్ఱి వీరరాజును, ఘనున్ = శ్రేష్ఠుడైన, నాగరాజున్ = నాగరాజ కవిని, కవిసోమునిన్ = నాచన సోమనాథుని (లేక ఎఱ్ఱన సమకాలీన కవిని), తిక్కన సోమయాజిన్ = తిక్కన సోమయాజిని, కేతన కవి = మూలఘటిక కేతన కవిని, రంగనాథున్ = రంగనాథ రామాయణ కర్తయైన రంగనాథుని, ఉచితజ్ఞుని = సందర్భోచితం తెలిసిన జ్ఞానియైన, నెఱ్ఱన = ఎఱ్ఱాప్రగడను, నాచిరాజు సోమన = నాచన సోమనాథుని, అమరేశ్వరున్ = అమరేశ్వర కవిని, మత్ = నా యొక్క, కుల = కవి వంశమునకు (లేక పండిత వంశమునకు), చంద్రులన్ = చంద్రుల వంటివారైన, సత్ = శ్రేష్ఠులైన, కవి + ఇంద్రులన్ = కవీశ్వరులను, తలఁతున్ = గౌరవంతో స్మరిస్తాను;

తాత్పర్యం

పుణ్యమూర్తియైన హుళక్కి భాస్కరుడు, పండితుడైన పిల్లలమఱ్ఱి వీరరాజు, ఘనుడైన నాగరాజు, కవిసోముడు, మహాకవి తిక్కన సోమయాజి, కేతన కవి, రంగనాథుడు, ఔచిత్యం తెలిసిన ఎఱ్ఱాప్రగడ, నాచిరాజు సోమనాథుడు, అమరేశ్వరుడు... మొదలైన సత్కవీశ్వరులను, నా కవి కులానికి చంద్రుల వంటివారైన వారందరినీ భక్తితో స్మరిస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (కవులను తమ వంశానికి వెలుగునిచ్చే 'చంద్రుల'తో పోల్చడం జరిగింది).

సాహిత్య చరిత్ర ప్రాధాన్యం: ఈ పద్యం ద్వారా కవి తన కాలానికి పూర్వమున్న, తన సమకాలీనులైన ప్రముఖ తెలుగు కవుల పట్టికను ఇచ్చి వారిపై తనకున్న గౌరవాన్ని చాటాడు.

ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తం. (న-జ-భ-జ-జ-జ-ర అనే గణాలు వస్తాయి. 11వ అక్షరం యతి స్థానం).

---

13. పదమూడవ పద్యం (వచనము)

వ. అని యిట్లు సకలవరప్రదానకారణదేవతలను జతురహృద్యానవద్యగద్యపద్యవిద్యావిద్యోతితు లయిన కవీశ్వరులనుం బ్రశంసించి తత్ప్రసాదాసాదితసహజసాహిత్యతరంగితాంతరంగుండనై సకలజనసాధారణంబగునట్లిట్లని విన్నవించెద.

ప్రతిపదార్థం

అని = అని, ఇట్లు = ఈ విధముగా, సకల = సమస్తమైన, వర = వరములను, ప్రదాన = ఇచ్చుటకు, కారణ = హేతువైన, దేవతలను = దేవతలను, చతుర = నేర్పరితనముతో కూడిన, హృద్య = మనోహరమైన, అనవద్య = దోషరహితమైన, గద్య = వచనము, పద్య = పద్యముల యొక్క, విద్యా = విద్యలచే, విద్యోతితులు = ప్రకాశించువారు, అయిన = అయినట్టి, కవి + ఈశ్వరులనున్ = కవీశ్వరులను, ప్రశంసించి = కీర్తించి, తత్ = వారి యొక్క, ప్రసాద = అనుగ్రహము చేత, ఆసాదిత =

పొందబడిన, సహజ = సహజసిద్ధమైన, సాహిత్యం = సాహిత్య భావనలతో, తరంగిత = ఉప్పొంగుతున్న, అంతరంగుండన్ = హృదయము కలవాడను, ఐ = అయ్యి, సకల జన = సమస్త జనులకు, సాధారణంబు = సులభముగా అర్థమయ్యేలా (అందరికీ సమానంగా చేరేలా), అగునట్లు = అయ్యేవిధముగా, ఇట్లు + అని = ఈ క్రింది విధంగా, విన్నవించెదన్ = మనవి చేసుకుంటున్నాను;

తాత్పర్యం

ఈ విధంగా కోరిన కోర్కెలు తీర్చే దేవతలను, చమత్కారంతో కూడిన మనోహరమైన, దోషరహితమైన గద్యపద్య విద్యలతో విరాజిల్లే పూర్వ కవీశ్వరులను స్తుతించాను. వారి అనుగ్రహం వల్ల నా హృదయంలో సహజసిద్ధమైన సాహిత్య లహరి ఉప్పొంగింది. అటువంటి అంతఃకరణతో, సమస్త ప్రజలకు సులభంగా అర్థమయ్యే రీతిలో నేను ఈ క్రింది విధంగా మనవి చేసుకుంటున్నాను.

---

14. పద్నాల్గవ పద్యం (సత్కవి ప్రార్థన)

ఉ. ఆదరణంబు లేక చెడనాడిన బాణమయూరకాళిదా
సాదులకైనఁ తప్పు గల దన్యుల కే మని చెప్ప వీనితో
నేదియుఁ గాదు పొమ్మనక యిందులచందమెఱింగి తప్పినం
గాదని తీర్చి యొప్పు గని కైకొని మెత్తురు గాక సత్కవుల్.

ప్రతిపదార్థం

ఆదరణంబు = ఆదరము, లేక = లేకుండా, చెడన్ + ఆడినన్ = నిందిస్తూ వెతికితే (సూక్ష్మంగా పరిశీలిస్తే), బాణ = బాణభట్టు, మయూర = మయూరుడు, కాళిదాస = కాళిదాసు, ఆదిలకైనన్ = మొదలైన మహాకవుల రచనలలోనైనా, తప్పు = దోషము, కలదు = ఉంటుంది, అన్యులకున్ = ఇక సామాన్యులైన ఇతర కవుల గురించి, ఏమని = ఏమని, చెప్పన్ = చెప్పవలసి ఉంది?, వీనితోన్ = ఈ కవితతో (నా కవిత్వంతో), ఏదియున్ = ఏమీ, కాదు = ప్రయోజనం లేదు, పొమ్ము + అనక = పొమ్మని తృణీకరించకుండా, ఇందుల = ఈ కావ్యము నందలి, చందము = గుణమును (స్వభావమును), ఎఱింగి = తెలుసుకొని, తప్పినన్ = ఎక్కడైనా పొరపాట్లు దొర్లితే, కాదు + అని = ఇది సరికాదని, తీర్చి = సవరించి (సరిచేసి), ఒప్పు = అందలి మంచిని, కని = గుర్తించి, కైకొని = స్వీకరించి, సత్కవుల్ = ఉత్తమ కవులు, మెత్తురు గాక = అభినందింతురు గాక;

తాత్పర్యం

ఆదరభావం లేకుండా కేవలం తప్పులు పట్టాలనే ఉద్దేశంతో వెతికితే, సంస్కృతంలోని బాణభట్టు, మయూరుడు, కాళిదాసు వంటి మహాకవుల కృతులలో కూడా దోషాలు కనిపిస్తాయి. ఇక నా వంటి సామాన్య కవుల గురించి వేరే చెప్పాలా? కాబట్టి, సత్కవులైనవారు నా ఈ ప్రయత్నాన్ని చూసి "దీని వల్ల ఏమీ ప్రయోజనం లేదు పొమ్ము" అని ఈసడించుకోకుండా, ఇందులోని కథా సౌందర్యాన్ని, కవితా రీతిని గ్రహించి, ఎక్కడైనా పొరపాట్లు ఉంటే వాటిని పెద్దమనసుతో సరిదిద్ది, అందలి గుణాన్ని మాత్రమే స్వీకరించి నన్ను ఆశీర్వదిస్తారని ఆశిస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాసాలంకారం. "సామాన్యుల కావ్యాలలో తప్పులుండటం సహజం" అనే విశేష విషయాన్ని "బాణ, కాళిదాసాది మహాకవుల కృతులలోనూ తప్పులుంటాయి" అనే సామాన్య విషయంతో సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాసం అవుతుంది.
కవి వినమ్రత: పూర్వ కవుల గొప్పతనాన్ని చాటుతూనే, తన కావ్యం పట్ల సత్కవుల ఆదరణను కోరడం ఇక్కడి విశేషం.
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల వృత్తం. (భ-ర-న-భ-భ-ర-వ అనే గణాలు వస్తాయి. 10వ అక్షరం యతి స్థానం).

---

15. పదిహేనవ పద్యం (సత్కవి సవరణ - రత్న ఉపమానం)

ఉ. మానుగఁ దప్పులున్న ననుమానము సేయక మోదమానస
న్మానను లైనవారు పలుమాఱు పరీక్ష లొనర్చి తీర్చినన్
హీనకవిత్వ మైన మెఱుఁ గెక్కదె నేర్పరులైనవారిచే
సానలఁబట్టి తీర్చినను సన్నపురత్నము వన్నెకెక్కదే.
ప్రతిపదార్థం
మానుగన్ = చక్కగా (సహజంగా), తప్పులు + ఉన్నన్ = దోషాలు ఉన్నప్పటికీ, అనుమానము = సంకోచము, సేయక = చెందకుండా, మోద = సంతోషముతో కూడిన, మానస = మనస్సు చేత, సన్మాననులు + ఐనవారు = గౌరవింపదగినవారైన ఉత్తమ కవులు, పలుమాఱు = అనేక పర్యాయాలు, పరీక్షలు + ఒనర్చి = పరిశీలన చేసి, తీర్చినన్ = సవరించినట్లయితే, హీన = సామాన్యమైన (పొరపాట్లు గల), కవిత్వము + ఐనన్ = కవిత్వమైనప్పటికీ, మెఱుఁగు + ఎక్కదె = ప్రకాశించదా? (తప్పకుండా రాణిస్తుంది), నేర్పరులు = నైపుణ్యము కలవారైన, వారిచేన్ = రత్నకారుల చేత, సానలన్ = సానరాళ్లపై, పట్టి = ఉంచి, తీర్చినను = చెక్కినట్లయితే, సన్నపు = చిన్నదైన (రూపులేని), రత్నము = మణి, వన్నెకున్ + ఎక్కదే = కాంతిని పొంది గొప్ప విలువను సాధించదా? (తప్పకుండా పొందుతుంది);
తాత్పర్యం
నా కావ్యంలో సహజంగా ఏవైనా తప్పులున్నా, సత్పురుషులు, సహృదయులైన పండితులు సంకోచించకుండా తమ నిర్మల హృదయంతో వాటిని పలుమార్లు పరీక్షించి, సరిదిద్దితే... ఆ సామాన్య కవిత్వం కూడా ఎంతో శ్రేష్ఠమైనదిగా మారి ప్రకాశిస్తుంది. లోకంలో నైపుణ్యం గల మణిశిల్పులు సానబెట్టి చెక్కితే, చిన్నదైన క్రూర రత్న ముక్క కూడా అద్భుతమైన కాంతితో మెరిసి, ఎంతో విలువైనదిగా మారుతుంది కదా!
విశేషాలు
అలంకారం: దృష్టాంతాలంకారం. హీనకవిత్వాన్ని సత్కవులు తీర్చిదిద్దితే ప్రకాశిస్తుంది అనే వాక్యానికి, సన్నపు రత్నాన్ని సానబెడితే వన్నెకెక్కుతుంది అనే వాక్యంతో బింబప్రతిబింబ భావం చూపబడింది.
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల వృత్తం. (భ-ర-న-భ-భ-ర-వ, 10వ అక్షరం యతి).

---

16. పదహారవ పద్యం (కుకవుల అసూయ - కుక్కల ఉపమానం)

ఉ. భావరసానుకూల మృదుపాక పదార్థ సమృద్ధి లోక సం
భావన నొప్పు కావ్యముల మర్మము గానగ లేక దుర్మతుల్
కా వన గాని యెట్టి కడగట్టిడి జెప్పగ నేర; రెల్లెడం
ద్రోవనగాక కుక్కలకు దొంతులు వేర్వగ నేర్పు గల్గునే.

ప్రతిపదార్థం

భావ = ఉత్తమ భావాలు, రస = నవరసాలకు, అనుకూల = తగినట్లుగా, మృదు = కోమలమైన, పాక = శైలి (ద్రాక్షాపాకం వంటిది), పదార్థ = శబ్దార్థముల యొక్క, సమృద్ధి = వైభవము చేత, లోక = లోకము నందు, సంభావనన్ = గౌరవముతో, ఒప్పు = ప్రకాశించే, కావ్యముల = ప్రబంధాల యొక్క, మర్మము = రహస్యమును (అంతరార్థాన్ని), కానగన్ + లేక = తెలుసుకోలేక, దుర్మతుల్ = దుష్టబుద్ధి గలవారు (కుకవులు), కా వనన్ + గాని = కేవలం వట్టి నిందలు (కాదనుట లేదా కాకి వలె కావుకావుమనుట) చేయుటయే గాని, ఎట్టి = ఏ రకమైన, కడగట్టిడి = చివరికి ఒక చిన్న పద్యమును కూడా, చెప్పగన్ = రచింపగన్, నేరరు = చేతకానివారవుతారు, ఎల్లెడన్ = అన్ని చోట్లా, త్రోవన్ + అగాక = దారి పొడుగునా తిరుగుటయే కాకుండా, కుక్కలకున్ = శునకములకు, దొంతులు = కుండల వరుసలను, వేర్వగన్ = క్రమ పద్ధతిలో అమర్చుటకు, నేర్పు = నైపుణ్యము, కల్గునే = ఉంటుందా? (ఉండదు);

తాత్పర్యం

మంచి భావాలు, రసపోషణ, మృదువైన శైలి, శబ్దార్థాల సంపదతో లోక ప్రశంసలు పొందే కావ్యాల అంతరార్థాన్ని గ్రహించలేని మూర్ఖులు... ఆ కావ్యాలను చూసి "ఇది బాగోలేదు, అది తప్పు" అని నిందించడమే తప్ప, తాము మాత్రం కనీసం ఒక చిన్న పద్యం కూడా రాయలేరు. కుక్కలు వీధుల వెంట తిరగడమే గాని, వాటికి ఇంట్లో కుండల దొంతులను చక్కగా పేర్చే నేర్పు ఎక్కడైనా ఉంటుందా?

విశేషాలు

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాసాలంకారం లేదా దృష్టాంతాలంకార ఛాయలు. కుకవుల చేతకానితనాన్ని కుక్కల నడవడికతో పోల్చి చెప్పిన నిందాకల్పన (వ్యంగ్య శ్లేష).

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల వృత్తం.

---

17. పదిహేడవ పద్యం (బాల కవిత్వం - పిల్లుల ఉపమానం)

చ. చులుకని పద్య మైనఁ గడుఁజోద్యము చేయుచుఁ జిన్నవానిఁ బె
ద్దలు గొనియాడఁగాను విని తప్పులు పట్టఁదలంతు రక్షముల్
బిలిబిలి మాట లాడఁ తనుఁ బెంచినవానికి ముద్దుగాక యా
పలికెడు చిల్కపిల్లఁగని బావురుఁబిల్లులు సంతసిల్లునే.

ప్రతిపదార్థం

చిన్నవాని = బాలుడైన కవి యొక్క, చులుకని = సామాన్యమైన (లేత), పద్యము + ఐనన్ = పద్యమైనప్పటికీ, కడున్ = మిక్కిలి, చోద్యము = ఆశ్చర్యమును (అభిమానమును), చేయుచున్ = కనబరుస్తూ, పెద్దలు = గుణాఢ్యులైన పండితులు, కొనియాడరగాను = ప్రశంసించగా, విని = ఆలకించి, అక్షముల్ = ఈర్ష్యాళువులైనవారు (కండ్లు లేనివారు లేదా పాపాత్ములు), తప్పులు = దోషాలు, పట్టన్ = వెతకడానికి, తలంతురు = యోచిస్తారు, బిలిబిలి = ముద్దుముద్దుగా (తడబడుతూ), మాటలు + ఆడన్ = పలుకుతుండగా, తనున్ = ఆ పక్షిని (లేక ఆ బిడ్డను), పెంచినవానికిన్ = పెంచిన యజమానికి, ముద్దుగాక = ఆనందము కలిగిస్తుంది కానీ, ఆ = ఆ విధంగా, పలికెడు = మాట్లాడే, చిల్క పిల్లన్ = చిన్న చిలుకను, కని = చూసి, బావురుఁబిల్లులు = అడవి పిల్లులు (ఘోరమైన పిల్లులు), సంతసిల్లునే = ఆనందిస్తాయా? (అవి ఆ చిలుకను చంపి తినాలని చూస్తాయి తప్ప సంతోషించవు);

తాత్పర్యం

లేత వయసు గల చిన్నవాడు రాసిన పద్యం సామాన్యంగా ఉన్నా, పెద్దలు ఎంతో మురిపెంతో వాడిని ప్రోత్సహిస్తూ అభినందిస్తారు. కానీ, అసూయతో నిండిన కుకవులు అది ఓర్వలేక అందులో తప్పులు వెతకడానికి చూస్తారు. చిలుక పిల్ల పలుకుతుంటే దాన్ని పెంచే యజమానికి ముద్దుగా ఉంటుంది కానీ, క్రూరమైన బావురు పిల్లులకు ఆ పలుకులు నచ్చుతాయా? అవి దాన్ని ఎలా నోటకరవాలా అని చూస్తాయి తప్ప ఆనందించవు.

విశేషాలు

అలంకారం: ప్రతివస్తూపమాలంకారం లేదా దృష్టాంతం (చిన్న కవిని చిలుకతోనూ, దుష్ట విమర్శకులను బావురు పిల్లులతోనూ పోల్చడం జరిగింది).

ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తం. (న-జ-భ-జ-జ-జ-ర, 11వ అక్షరం యతి).

---

18. పద్దెనిమిదవ పద్యం (కుబుద్ధి లక్షణం)

ఉ. భీమనపద్య మన్నఁ గడుఁబ్రీతి వహించుచు మేలుమేలు నా
నే మిది చెప్పినార మన నిక్కమె ప్రాసము గూర్చినాఁడ వౌ
నే మిది కాదు దీనివడి కిక్కడి కర్థ మిదెట్టి దీగణం
బే మని పెట్టినాఁడ వని యెగ్గులుపట్టుఁ గుబుద్ధి పెద్దలన్.

ప్రతిపదార్థం

భీమన = పూర్వ మహాకవియైన వేములవాడ భీమకవి యొక్క, పద్యము + అన్నన్ = కవిత్వం అనగానే, కడున్ = మిక్కిలి, ప్రీతి = ఇష్టమును, వహించుచున్ = నటిస్తూ (లేక చూపుతూ), మేలు + మేలు = చాలా బాగుంది చాలా బాగుంది, అనన్ = అని శ్లాఘిస్తారు, అమాయకుడైన కవి ఎవడైనా = మేము, ఇది = ఈ పద్యమును, చెప్పినారము = రాశాము, అనన్ = అనగానే, నిక్కమె = నిజమేనా?, ప్రాసము = ప్రాస నియమమును, గూర్చినాఁడవు = సరిగా కూర్చావు, ఔనే = అవునా?, ఇది = ఈ భాగము, ఏమి = ఎందుకు, కాదు = సరికాదు, దీని = ఈ పద్య పాదము యొక్క, వడికిన్ = యతి స్థానమునకు, ఇక్కడికిన్ =

ఇక్కడున్న పదమునకు, అర్థము = భావము, ఇది + ఎట్టిది = ఎలాంటిది?, ఈ = ఈ స్థానంలో, గణంబు = ఛందో గణమును, ఏమి + అని = ఏమని భావించి, పెట్టినాఁడవు = ఉంచావు?, అని = అంటూ, కుబుద్ధి = చెడు బుద్ధి గల విమర్శకుడు, పెద్దలన్ = పెద్దలైన వారిని సైతం (లేక కొత్తగా రాసిన వారిని), ఎగ్గులు = తప్పులు (నిందలు), పట్టున్ = పడుతుంటాడు;

తాత్పర్యం

చనిపోయిన వేములవాడ భీమకవి వంటి పూర్వ కవుల పద్యాలనగానే ఈ కుకవులు "ఆహా! ఓహో! ఎంత అద్భుతం" అని పొగుడుతారు. కానీ, సమకాలీన కవులో లేదా కొత్తవారో ఎవరైనా వచ్చి "ఈ పద్యం నేను రాశాను" అని చెప్పగానే, వారి బుద్ధి మారిపోతుంది. వెంటనే "నిజంగానే నువ్వు రాశావా? సరే ప్రాసం అయితే కుదిరింది కానీ, ఇక్కడ యతి మైత్రి ఏది? దీనికి అర్థం ఏమిటి? ఇక్కడ ఈ గణం ఎలా వేశావు?" అంటూ పనిగట్టుకుని రొంపి గోకుతూ తప్పులు వెతకడం ప్రారంభిస్తారు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (కువిమర్శకుల కుత్సిత స్వభావాన్ని, వారి మాటల తీరును కవి ఇక్కడ కళ్ళకు కట్టినట్లు సహజంగా వర్ణించాడు).

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల వృత్తం.

---

19. పంతొమ్మిదవ పద్యం (అపాత్ర దానం - చింతపండు ఉపమానం)

క. వివేకికి వివరించిన కృతి
చవిసాలం బంచదార సరి గూర్చుట యా
నవివేకికి వినిపించిన
కవిత వఱుతఁ చింతపండు గలుపుట చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థం

వివేకికిన్ = జ్ఞానియైన సహృదయుడికి, వివరించిన = వినిపించి వివరించిన, కృతి = కావ్యము, చవి = రుచి, సాలన్ = లభించేటట్లుగా, పంచదార = చక్కెరకు, సరి = సమానముగా, కూర్చుట = మేళవించుట, ఆన్ = అవుతుంది, అవివేకికిన్ = బుద్ధిహీనుడికి, వినిపించిన = చదివి వినిపించిన, కవిత = కవిత్వము, వఱుతన్ = మజ్జిగ చారులో (లేదా పాలల్లో), చింతపండు = నల్లని చింతపండును, కలుపుట = కలిపి పాడుచేయుట, చుమ్మీ = సుమా!;

తాత్పర్యం

తెలివిగల సహృదయుడికి కావ్యం చదివి వినిపిస్తే, అది పాలల్లో చక్కెరకు సరిపడా తీపిని కలిపినట్లు ఎంతో రుచికరంగా, ఆనందదాయకంగా ఉంటుంది. అదే ఏమాత్రం సంస్కారం లేని అవివేకికి కవిత్వం వినిపిస్తే... వండిన మంచి పాయసంలోనో, పాలల్లోనో తెచ్చి చింతపండు పులుసు కలిపి మొత్తం పాడుచేసినట్లు అవుతుంది సుమా!

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం లేదా సంకీర్ణోపమ (వివేకికి కవిత్వం చెప్పడం పంచదార కలపడం వంటిది, అవివేకికి చెప్పడం చింతపండు కలపడం వంటిది అని పోల్చడం జరిగింది).

లోకోక్తి చమత్కారం: తెలుగువారి వంటకాల రుచుల ఆధారంగా కవిత్వ ఆస్వాదనను వివరించిన తీరు అద్భుతం.

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

---

20. ఇరవైయవ పద్యం (కావ్య సృష్టిలోని కాఠిన్యం - వస్త్రం ఉపమానం)

ఉ. పూనినరీతి వానితలఁపు ల్వడిఁ బ్రాసములుం జలంబునం
బానగిలంగ నీడ్చి యొకపద్యముఁ గూర్పఁగవచ్చుఁగాక యా
ఖ్యానకథానుకూలముగఁ కావ్యముఁ జెప్ప వశంబె సన్నమై
కానఁగ జల్లి నేయునది కట్టెడుపుట్టము నేయనేర్చునే.

ప్రతిపదార్థం

పూనిన = తలపెట్టిన, రీతిన్ = విధముగా, వాని = ఆ కవి యొక్క, తలఁపులు = ఆలోచనలను, వడిన్ = యతులను, ప్రాసములున్ = ప్రాస అక్షరాలను, జలంబునన్ = పట్టుదల (ఛందోనియమాల) తో, పానగిలంగన్ = కుదిరేటట్లుగా, ఈడ్చి = లాగి, ఒక = ఏదో ఒక, పద్యమున్ = పద్యాన్ని, కూర్పఁగవచ్చున్ + కాక = నిర్మించవచ్చు కాబోలు, ఆఖ్యాన = చెప్పదలచుకున్న, కథా = ఇతివృత్తమునకు, అనుకూలముగన్ = తగినట్లుగా, కావ్యమున్ = సమగ్ర ప్రబంధాన్ని, చెప్పన్ = రచించుట, వశంబె = సాధ్యమౌతుందా? (కాదు), సన్నమై = ఎంతో సన్నని దారములతో, కానరగన్ = చూసేటట్లు, జల్లి = జల్లెడ వంటి సన్నని వలలు (లేక చేపల వలలు), నేయునది = నేసేటట్టి పరికరము/వ్యక్తి, కట్టెడు = ఒంటిపై ధరించే, పుట్టము = పట్టువస్త్రమును (రాజవస్త్రమును), నేయన్ = నేయుటకు, నేర్చునే = సమర్థమౌతుందా? (కాలేదు);

తాత్పర్యం

ఛందో నియమాలను బట్టి యతులను, ప్రాసలను పట్టుదలగా లాగిపెట్టి, ఎటూకాని ఆలోచనలతో ఎలాగోలా ఒక పద్యమైతే రాయవచ్చు. అంతమాత్రాన అసలు కథా నడకకు, రసపోషణకు అనుకూలంగా ఒక సుదీర్ఘమైన మహాకావ్యాన్ని నిర్మించడం అందరికీ సాధ్యమౌతుందా? చేపలు పట్టే జల్లెడ వలను లేదా చింపిరి వలలను నేసే నైపుణ్యం ఉన్నంత మాత్రాన, ఆ మగ్గం రాచవారు ధరించే అమూల్యమైన పట్టువస్త్రాన్ని నేయగలుగుతుందా? లేదు కదా!

విశేషాలు

అలంకారం: దృష్టాంతాలంకారం. ఒక పద్యం అల్లడం వల నేయడం వంటిదైతే, సమగ్ర కావ్యం రాయడం రాజవస్త్రం నేయడం వంటిది అని నిరూపించడం జరిగింది.

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల వృత్తం.

సింహాసన ద్వాత్రింశికలోని ప్రథమాశ్వాసము 21 -30 పద్యాలు

21వ పద్యం

క. ఉర్విం గల శబ్దజాలము
నిర్వచనస్థితుల నెఱిఁగి నేర్పున విద్యా

నిర్వహకుఁ డనఁ జెల్లెడు

సర్వజ్ఞుఁడు గానివాఁడు సత్కవి యగునే!

ప్రతిపదార్థం

ఉర్విన్ = భూమిపై, కల = ఉన్నటువంటి, శబ్దజాలము = మాటల యొక్క సమూహాన్ని, నిర్వచనస్థితులన్ = స్పష్టమైన వివరణలతో కూడిన స్వరూప స్వభావాలను, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, నేర్పునన్ = నైపుణ్యముతో, విద్యా = చదువులను/విద్యను, నిర్వహకుఁడు = చక్కగా నడిపించగలిగేవాడు, అనన్ = అని, చెల్లెడు = పిలవబడడానికి తగిన, సర్వజ్ఞుఁడు = సమస్తము తెలిసినవాడు, కానివాఁడు = అవ్వనివాడు, సత్కవి = మంచి కవి, అగునే = కాగలడా (కాలేడు).

తాత్పర్యం

ఈ భూమిపై ఉన్న సమస్త శబ్దజాలాన్ని, వాటి అర్థాలను, ప్రయోగ పద్ధతులను కూలంకషంగా తెలుసుకొని, తన నైపుణ్యంతో విద్యను సమర్థవంతంగా నిర్వహించగలిగే సామర్థ్యం ఉన్నవాడే సర్వజ్ఞుడు. అటువంటి సర్వజ్ఞత్వము లేనివాడు ఉత్తమ కవి కాలేడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారం: ఆక్షేపాలంకారం (సర్వజ్ఞుడు కానివాడు సత్కవి కాలేడు అని ప్రశ్నించడం ద్వారా కవికి ఉండాల్సిన పాండిత్యాన్ని నొక్కి చెప్పారు).

సాహిత్య విశేషం: కవికి కేవలం భావుకత ఉంటే సరిపోదు, భాషపై పూర్తి పట్టు (శబ్దజాలంపై అధికారం) ఉండాలని గోపరాజు గారి అభిప్రాయం.

22వ పద్యం

క. ఎప్పటి కేయది ప్రస్తుత

మప్పటి కా విద్య మర్మ మచ్చుపడంగాఁ

జెప్పక సర్వజ్ఞత్వము

చొప్పడునే కావ్యం బంత సులభమె ధాత్రిన్!

ప్రతిపదార్థం

ధాత్రిన్ = భూమిపై, ఎప్పటికి = ఏ సమయానికి, ఏయది = ఏ విషయం, ప్రస్తుతము = సందర్భోచితమైనదో, అప్పటికి = ఆ సమయానికి తగినట్లుగా, ఆ + విద్యా = ఆ విద్య యొక్క, మర్మము = రహస్యము/అంతరార్థము, అచ్చుపడంగాన్ = స్పష్టంగా కళ్ళకు కట్టినట్లుగా, చెప్పక = వివరించకుండా, సర్వజ్ఞత్వము = సర్వజ్ఞుడనే భావము, చొప్పడునే = కలుగుతుందా, కావ్యము = కావ్యాన్ని రచించడం, అంత = అంత, సులభమె = తేలికైన విషయమా (కాదు).

తాత్పర్యం

ఏ ఏ సమయానికి ఏ ఏ విషయాలు సందర్భోచితంగా ఉంటాయో గ్రహించి, ఆయా విద్యల యొక్క పరమార్థాన్ని, మర్మాలను పాఠకులకు స్పష్టంగా అర్థమయ్యేలా చెప్పకుండా సర్వజ్ఞత్వం సిద్ధిస్తుందా? సిద్ధించదు. ఈ భూమిపై కావ్యం రాయడం అంత సులభమైన పని కాదు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాసాలంకారం (సామాన్యమైన కావ్య రచన కష్టమనే సత్యాన్ని, సర్వజ్ఞత్వం గురించిన విశేష విషయంతో సమర్థించారు).

సాహిత్య విశేషం: కవికి సమయస్ఫూర్తి, లోకజ్ఞత మరియు శాస్త్ర మర్మాల పరిజ్ఞానం ఎంత అవసరమో ఈ పద్యం నిరూపిస్తుంది.

23వ పద్యం

క. దుర్వాదము గాకుండ న
పూర్వపుఁ గృతిఁ జెప్పు సుకవిపుంగవునకుఁ దా
సర్వజ్ఞుఁడ నని మాటల
గర్వింపఁగనేల తొడవు గానంబడఁగన్!

ప్రతిపదార్థం

దుర్వాదము = వృథా వాదన/కువాదము, **కాకుండన్** = కాకుండా, **అపూర్వపుఁ + కృతిన్** = ముందెన్నడూ లేని సరికొత్త ఉత్తమ గ్రంథాన్ని, **చెప్పు** = రచించే, **సుకవిపుంగవునకున్** = కవిశ్రేష్ఠునికి, **తాన్** = తాను, **సర్వజ్ఞుఁడను** = అన్ని తెలిసినవాడను, **అని** = అంటూ, **మాటలన్** = వట్టి మాటలతో, **గర్వింపఁగన్ + ఏల** = అహంకరించడం ఎందుకు, **తొడవు** = ఆభరణము (ఇక్కడ కావ్యం అనే ఆభరణం/సాక్ష్యం), **కానంబడఁగన్** = కళ్ళముందే కనిపిస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం

వృథా వాదనలకు తావులేకుండా, అద్భుతమైన సరికొత్త కావ్యాన్ని సృష్టించిన ఉత్తమ కవి తాను 'సర్వజ్ఞుడను' అని వట్టి మాటలతో గర్వపడాల్సిన పనిలేదు. ఎందుకంటే అతను సృష్టించిన కావ్యమనే ఆభరణమే అతని సర్వజ్ఞత్వానికి ప్రత్యక్ష సాక్ష్యంగా నిలుస్తుంది.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారం: రూపకాలంకారం (కృతిని 'తొడవు' అంటే ఆభరణంతో పోల్చడం లేదా ఇక్కడ కావ్యమే యోగ్యతకు ఆభరణంగా రూపించడం జరిగింది).

సాహిత్య విశేషం: "చేతులుండగా చంకలు గుద్దుకోవడం ఎందుకు" అనే లోకోక్తి తరహాలో, ప్రతిభను నిరూపించే కావ్యం చేతిలో ఉన్నప్పుడు ఆత్మస్తుతి, గర్వం అనవసరమని కవి హితవు పలికారు.

24వ పద్యం

క. చనుఁ గవివైభవవిద్య
యని చదువుటఁ గావ్య మధిక మదియును నల్లి

ల్లును గుడియుఁ జెఱువు నిధియును
వనము సుతుఁడు సంతతులు భవస్థితిగతికిన్!

ప్రతిపదార్థం

కవివైభవవిద్యా = కవి యొక్క వైభవాన్ని చాటే చదువు/విద్య, అని = అంటూ, చదువుటన్ = అభ్యసించడం వలన, కావ్యము = కావ్యం అనేది, అధికము = మిక్కిలి గొప్పది, భవస్థితిగతికిన్ = మానవుడి యొక్క సంసార/జీవిత శాశ్వత స్థితి కొరకు, అదియునున్ = ఆ కావ్యమును (కృతిని) మరియు, ఇల్లును = గృహము, గుడియున్ = దేవాలయము, చెఱువు = తటాకము, నిధియును = ద్రవ్యనిధి, వనము = తోట, సుతుఁడు = పుత్రుడు, అల్లి = కూర్చడం అనే ఇవన్నీ, సంతతులు = సప్తసంతానములుగా లోకంలో ప్రసిద్ధి.

తాత్పర్యం

కవి యొక్క వైభవాన్ని, పాండిత్యాన్ని చాటిచెప్పే కావ్యం చదవడం, రాయడం అనేది అన్నిటికంటే గొప్పది. మానవుడి కీర్తి ఈ లోకంలో శాశ్వతంగా నిలిచి ఉండడానికి తోడ్పడే సప్త సంతానాలలో కావ్యం (కృతి) ఒకటి. మిగిలిన ఆరు: ఇల్లు కట్టించడం, దేవాలయం నిర్మించడం, చెరువు తవ్వించడం, నిధిని నిక్షేపించడం, వన ప్రతిష్ఠ చేయడం, పుత్రుడిని కనడం.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

సాంస్కృతిక విశేషం: ఈ పద్యంలో భారతీయ సంస్కృతిలో ప్రాధాన్యత కలిగిన సప్తసంతానాల ప్రస్తావన ఉంది. లౌకికమైన సంతానం (కొడుకు) ఒక్క తరానికే పరిమితమైతే, కావ్యరూప సంతానం తరతరాలకు కీర్తిని అందిస్తుందని కవి చాటారు.

25వ పద్యం

క. ఎవ్వరు కృతు లొనరింపుదు
రెవ్వరు కృతిలోన వినుతి కెక్కుదు రొరుచే
నవ్విమలకీర్తిసంతతు
లివ్వసుమతిఁ జెడక నిలుచు నినకల్పముగన్!

ప్రతిపదార్థం

ఎవ్వరు = ఏ పుణ్యాత్ములు, కృతులు = కావ్యాలను, ఒనరింపుదురు = రచిస్తారో, ఎవ్వరు = ఏ దాతలు/రాజులు, కృతిలోన = ఆ కావ్యాలలో (కృతిభర్తలుగా), ఒరుచేన్ = ఇతరుల చేత (కవుల చేత), వినుతికిన్ = స్తోత్రములకు/ప్రశంసలకు, ఎక్కుదురు = పాత్రులవుతారో, ఆ + విమల = అట్టి నిర్మలమైన, కీర్తిసంతతులు = యశస్సు యొక్క పరంపరలు, ఇవ్వసుమతిన్ = ఈ భూమిపై, చెడక = నశించిపోకుండా, నినకల్పముగన్ = సూర్యుడు ఉన్నంతకాలము/కల్పాంతము వరకు, నిలుచున్ = శాశ్వతంగా ఉండిపోతాయి.

తాత్పర్యం

ఈ లోకంలో గ్రంథాలను రచించే కవులు, ఆ కావ్యాలలో కృతిభర్తలుగా నిలిచి కవుల చేత స్తుతించబడే పుణ్యాత్ములు (రాజులు/దాతలు) ఎవరైతే ఉన్నారో, వారి యొక్క నిర్మలమైన కీర్తి ప్రతిష్ఠలు ఈ భూమండలంపై సూర్యచంద్రులు ఉన్నంతకాలం నశించకుండా శాశ్వతంగా నిలిచివుంటాయి.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (కీర్తి నిలబడడాన్ని సూర్యుని కాలంతో/కల్ప కాలంతో పోల్చడం జరిగింది).

సాహిత్య విశేషం: కవికి, కృతిభర్తకు మధ్య ఉండే అవినాభావ సంబంధాన్ని, వారిద్దరికీ లభించే అక్షర రూపాకృతి కలిగిన శాశ్వత కీర్తిని కొరవి గోపరాజు గారు ఈ పద్యంలో ఎంతో అద్భుతంగా ఆవిష్కరించారు.

26వ పద్యం

క. సుగుణులు "బాణోచ్ఛిష్టం
జగత్త్రయ" మ్మనఁగఁ గొంత చదువఁగఁ బ్రియమే?
తగఁ దోడంటిన పా లిం
పుగఁ బెరుఁ గయియున్న నది యభోజ్యంబగునే?

ప్రతిపదార్థం

సుగుణులు = మంచి గుణములు కలవారు, బాణ + ఉచ్ఛిష్టం = బాణభట్టుని యొక్క ఎంగిలి, జగత్త్రయము = మూడు లోకములు, అనఁగన్ = అని సామెతగా చెప్పుచుండగా (లోకంలో సమస్త విషయాలను బాణభట్టుడే ముందే వర్ణించేశాడని అంటుండగా), కొంత = మిగిలిన భాగాన్ని, చదువఁగన్ = మేము చదవడం లేదా రాయడం, ప్రియమే = రసజ్ఞులకు ఇష్టమవుతుందా, తగన్ = తగినట్లుగా, తోడు + అంటిన = తోడుపెట్టిన, పాలు = పాలు, ఇంపుగన్ = చక్కగా, పెరుఁగు + అయి + ఉన్నన్ = గడ్డ పెరుగుగా మారినప్పుడు, అది = ఆ పెరుగు, అభోజ్యము + అగునే = తినడానికి పనికిరానిది అవుతుందా (కాదు, అమృతంలా తింటారు).

తాత్పర్యం

"ఈ ముల్లోకాలలోని విషయాలన్నీ బాణభట్టుడి ఎంగిలి (ఆయన ముందే వర్ణించేసినవే)" అని పెద్దలు అంటుంటారు. మరి అలాంటప్పుడు మేము కొత్తగా రాసే చదువులు రసికులకు ప్రియాన్ని కలిగిస్తాయా? తప్పకుండా కలిగిస్తాయి. పాలను తోడుపెట్టడానికి కొంచెం పాత పెరుగు (ఎంగిలి వంటిది) కావాలి. కానీ ఆ తోడు వల్ల పాలు చక్కటి రుచికరమైన పెరుగుగా మారినప్పుడు అది తినడానికి యోగ్యమైనదే అవుతుంది కదా! అలాగే పూర్వ కవుల ప్రభావం ఉన్నా, కొత్త కావ్యాలు మధురంగానే ఉంటాయి.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారం: దృష్టాంతాలంకారం (పూర్వ కవుల కావ్యాల ఆధారంగా కొత్త కావ్యాలు రాయడాన్ని, తోడు పెరుగుతో పాలను కొత్త పెరుగుగా మార్చడంతో పోల్చారు).

సాహిత్య విశేషం: "బాణోచ్ఛిష్టం జగత్సర్వమ్" అనే ప్రసిద్ధ సంస్కృత లోకోక్తిని గోపరాజు గారు ఇక్కడ చక్కగా తెలుగుీకరించి, కొత్త కవుల రచనల ౌచిత్యాన్ని సమర్థించారు.

27వ పద్యం

క. సంబంధము లగు రస భా
వంబులు మునుకంటె నభినవములు గలవే?
అంబుధినె కాక బహు ర
త్నంబులు వర్తకుల కేమి తాఁ బండినవే?

ప్రతిపదార్థం

సంబంధములు + అగు = కావ్యానికి లంకెపడినట్టి, రస = శృంగారాది నవరసాలు, భావంబులు = స్థాయీ వ్యభిచారీ భావాలు, మును + కంటేన్ = పూర్వకవుల కంటే, అభినవములు = సరికొత్తవైనవి, కలవే = ఉంటాయా (ఉండవు), బహు = అనేక రకములైన, రత్నంబులు = రత్నములు, అంబుధినె = సముద్రమునందే, కాక = లభిస్తాయి తప్ప, వర్తకులకున్ = వ్యాపారస్తులకు, ఏమి = ఎలా, తాన్ = తామే స్వయంగా, పండినవే = పుట్టించినవా/పండించినవా (కాదు, వారు సముద్రం నుండి తెచ్చి అమ్ముతారు).

తాత్పర్యం

పూర్వ కవులు ప్రయోగించిన నవరసాలు, భావాల కంటే కొత్త రసభావాలు ఎక్కడైనా ఉంటాయా? ఉండవు. వర్తకులు అమ్మే నవరత్నాలు సముద్రంలో పుట్టినవే తప్ప, ఆ వ్యాపారస్తులు స్వయంగా పండించినవి కావు కదా! అలాగే కవులు కూడా ప్రకృతిలో, పురాణాలలో ఉన్న రసాలనే తీసుకుని తమ ప్రతిభతో కొత్తగా చూపిస్తారు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాసాలంకారం (కావ్య రసాలు పాతవే అనే విశేష విషయాన్ని, రత్నాలు సముద్రంలోనే పుడతాయి అనే సామాన్య లోక సత్యంతో సమర్థించారు).

28వ పద్యం

క. తల్లి యగు వాణి కరుణన్
దొల్లిటి కవు లధికు లనఁగఁ దోఁచిరి పిదపన్
బల్లిదు లిప్పటి సుకవులు
తల్లికిఁ గడగొట్టు కొడుకు దాఁ ప్రియమగుటన్!

ప్రతిపదార్థం

తల్లి = లోకమాత, అగు = అయిన, వాణి = సరస్వతీ దేవి యొక్క, కరుణన్ = దయావిశేషం చేత, దొల్లిటి = పూర్వకాలపు, కవులు = కవీశ్వరులు, అధికులు = గొప్పవారు, అనఁగన్ = అనేటట్లుగా, తోఁచిరి = కనిపించారు, పిదపన్ = ఆ తర్వాత, ఇప్పటి = ఈనాటి, సుకవులు = మంచి కవులు, బల్లిదులు = మరింత సమర్థులు/బలవంతులు (అవుతారు), తల్లికిన్ = ఏ తల్లికైనా, కడగొట్టు = అందరికంటే చిన్నవాడైన, కొడుకు = కుమారుడు, తాన్ = తాను, ప్రియము + అగుటన్ = ఎక్కువ ఇష్టమైనవాడు కావడం చేత.

తాత్పర్యం

వాగ్దేవి అయిన సరస్వతి అనుగ్రహం వల్ల పూర్వ కవులు గొప్పవారయ్యారు. అయితే, ఆ తల్లికి అందరికంటే చిట్టచివరన పుట్టిన కడగొట్టు బిడ్డలైన ఇప్పటి కవులంటేనే ఎక్కువ ప్రేమ ఉంటుంది. ఎందుకంటే లోకంలో తల్లికి చిన్న కొడుకంటే ఎప్పుడూ కాస్త పక్షపాతం, ఎక్కువ ఇష్టం ఉంటాయి కదా! కాబట్టి ఇప్పటి కవులే మరింత సమర్థులు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారం: వ్యతిరేకాలంకారం లేదా ఉత్ప్రేక్షాలంకారం (సాధారణంగా పూర్వ కవులను గొప్పవారంటారు, కానీ కవి ఇక్కడ లోక సహజమైన తల్లి మనస్తత్వాన్ని అన్వయించి ఇప్పటి కవులే గొప్పవారని ఉత్ప్రేక్షించారు).

సాహిత్య విశేషం: సమకాలీన కవులలో ఆత్మవిశ్వాసాన్ని నింపడానికి కొరవి గోపరాజు గారు వాడిన అత్యంత మధురమైన కల్పన ఇది.

29వ పద్యం

క. ఏ జనుల కైన సద్గుణ
యోజితులై భావ మెఱిఁగి యుచితార్థ కళా
రాజితులగు కవిరాజుల
రాజులు చేపట్టిరేని రాజ్యము గాదే!

ప్రతిపదార్థం

ఏ = ఎటువంటి, జనులకున్ + ఐనన్ = సామాన్య మనుషులకైనా సరే, సద్గుణ = మంచి గుణములతో, యోజితులు + ఐ = కూడుకున్నవారై, భావము = ఇతరుల మనోగతాన్ని/హృదయాన్ని, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, ఉచిత + అర్థ = సందర్భోచితమైన అర్థములతో కూడిన, కళా = చమత్కార కళలతో, రాజితులు = ప్రకాశించేవారు, అగు = అయిన, కవిరాజులన్ = కవిశ్రేష్ఠులను, రాజులు = ప్రభువులు, చేపట్టిరి + ఏని = ఆదరించి అండగా నిలిచారా, రాజ్యము = ఆ సామ్రాజ్యం, కాదే = వర్ధిల్లదా (అది అసలైన రాజ్యమవుతుంది).

తాత్పర్యం

మంచి గుణాలు కలిగి, లోకుల మనోభావాలను చక్కగా గ్రహించి, ఉచితమైన అర్థ గౌరవంతో, కళా నైపుణ్యంతో ప్రకాశించే కవిరాజులను గనుక రాజులు ఆదరించి, తమ కొలువులో చేరదీస్తే... ఆ రాజుల పాలన సామాన్య జనులకైనా సరే రామరాజ్యంలా (సుభిక్షంగా) మారిపోతుంది.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

పద చమత్కృతి: ఈ పద్యంలో 'రాజు' అనే పదం కవిరాజుల, రాజులు, రాజ్యము అనే రూపాల్లో ఆవృత్తమై శబ్దాలంకార శోభను (యమకం/లాటానుప్రాస ఛాయలను) తెచ్చిపెట్టింది.

సాహిత్య విశేషం: రాజుల సభల్లో కవుల స్థానాన్ని, వారి సలహాల వల్ల రాజ్యానికి జరిగే మేలును ఈ పద్యం వివరిస్తుంది.

30వ పద్యం

క. సరసులు చేపట్టినచో

విరసం బగు కావ్య మైన వినిపించిన నా

దరణీయంబయి వెలయదె

ధరఁ బువ్వులఁ దాల్చి తుంగ తలకెక్కు గతిన్!

ప్రతిపదార్థం

సరసులు = రసజ్ఞులు/గుణగ్రహణ పారాయణులైన పెద్దలు, చేపట్టినచో = ఆదరించినట్లయితే, విరసము + అగు = రసహీనమైన (సాధారణ), కావ్యము + ఐనన్ = కవిత్వమైనప్పటికీ, వినిపించినన్ = చదివి వినిపిస్తే, ఆదరణీయము + అయి = అందరిచేత గౌరవింపబడేదై, వెలయదె = ప్రకాశించదా, ధరన్ = ఈ భూమిపై, పువ్వులన్ = సువాసనలు వెదజల్లే పుష్పాలను, తాల్చి = తనతో కలిపి కట్టడం వలన, తుంగ = ఒక రకమైన గడ్డి పరక, తలకున్ = దేవతల లేదా రాజుల శిరస్సుకు, ఎక్కు + గతిన్ = చేరే విధంగా.

తాత్పర్యం

ఈ భూమిపై సుగంధ పుష్పాలతో కలిపి కట్టడం వల్ల, వాసన లేని తుంగ గడ్డి పరక కూడా దేవుడి పటాలకో, రాజుల తలలకో ఎక్కుతుంది. అలాగే, సభలోని రసజ్ఞులైన పెద్దలు గనుక ఆదరిస్తే, కాస్త విరసంగా (సాధారణంగా) ఉన్న కావ్యం కూడా అందరి మన్ననలను పొంది గొప్పగా రాణిస్తుంది.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (విరసమైన కావ్యం సరసుల చేతిలో పడితే గౌరవం పొందడాన్ని, తుంగ గడ్డి పువ్వులతో కలిసి శిరస్సుకెక్కడంతో ఎంతో మనోహరంగా పోల్చారు).

సాహిత్య విశేషం: ఉత్తమ పాఠకుడు లేదా శ్రోత యొక్క ప్రాధాన్యతను కొరవి గోపరాజు గారు ఈ పద్యంలో చాటిచెప్పారు. కృతిని స్వీకరించేవాడు యోగ్యుడైతే కవిత్వానికి ఎనలేని గౌరవం దక్కుతుంది.

క. అప్పరమేశ్వరు కరుణన్

గుప్పలుగా నగు విక్రమార్కు గుణముల కొఱకై

చెప్పెద రసభావంబులు

ముప్పిరిగొనునట్లు కథలు ముప్పది రెండున్. 31

ప్రతిపదార్థం:

ఆ+పరమేశ్వరు=ఆ సర్వేశ్వరుని యొక్క, కరుణన్=దయ వలన, కుప్పలుగాన్=రాశులుగా (రాశిగా పోసినట్లు), అగు=ఉన్నట్టి, విక్రమార్కు=విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, గుణముల కొఱకై=ఉత్తమ గుణాలను కీర్తించడం కోసం, రసభావంబులు=నవరసాలు మరియు వివిధ చిత్తవృత్తులు (భావాలు), ముప్పిరిగొనునట్లు=మూడు పేటల తాడులాగా ఒకదానితో ఒకటి అల్లుకుపోయేలా (అనగా రసభావాలు చక్కగా ఒలికేలా), ముప్పది రెండున్=ముప్పై రెండు, కథలు=కథలను, చెప్పెదన్=చెబుతాను;

తాత్పర్యం:

ఆ పరమేశ్వరుని దయానుగ్రహాల వల్ల కొండంతలుగా ప్రసిద్ధి చెందిన విక్రమార్క మహారాజు యొక్క ఉత్తమ గుణాలను లోకానికి చాటడం కోసం, నవరసాలు, భావాలు ముప్పిరిగొని (ఒకదానితో ఒకటి మేళవించి) అలరారే విధంగా ఈ ముప్పై రెండు కథలను నేను తెలుగులో చెప్తాను.

విశేషాలు:

అలంకారం: 'కుప్పలుగానగు' అనే చోట విక్రమార్కుని గుణాలు రాశులుగా ఉన్నాయని చెప్పడం వల్ల రూపక/అతిశయోక్తి ఛాయలు ఉన్నాయి. 'ముప్పిరిగొనుట' అన్నది చక్కని జాతీయ ప్రయోగం.

ఛందస్సు: కంద పద్యం. నడక సుగమంగా ఉంది.

చ. తెనుఁగున దేటగాఁ గథలు దెల్పినఁ గావ్యము పొందు లేదు మె
త్తన పస చాల దండ్రు విశదంబుగ సంస్కృతశబ్ద మూఁదఁ జె
ప్పిన నవి దర్భముండ్లనుచుఁ బెట్టరు వీనులఁ గావునన్ రుచుల్
దనరఁ దెనుంగుదేశియును దద్భవముం గలయంగఁ జెప్పెదన్. 32

ప్రతిపదార్థం:

తెనుఁగునన్=కేవలం అచ్చతెలుగులో, తేటగాన్=స్పష్టంగా (సులభంగా), కథలు=కథలను, తెల్పినన్=చెప్పినట్లయితే, కావ్యము=ఈ కావ్యానికి, పొందు=కూర్పు లేదా పొందిక, లేదు=లేదనియు, మెత్తన=మరీ మెత్తగా ఉండటం వల్ల, పస=బిగువు లేదా చమత్కారం, చాలదు=సరిపోదు, అండ్రు=అని కొందరు విమర్శకులు అంటారు, విశదంబుగన్=స్పష్టంగా ఉండేలా, సంస్కృతశబ్దము=సంస్కృత పదాలను, ఊఁదన్=ఎక్కువగా నొక్కి (భారీగా సమాసాలతో), చెప్పినన్=కవిత్వం చెబితే, అవి=ఆ సంస్కృత పదాలు, దర్భముండ్లు=దర్భల యొక్క ముళ్ళ వంటివి, అనుచున్=అంటూ, వీనులన్=చెవులలో, పెట్టరు=చొప్పించరు (వినడానికి ఇష్టపడరు), కావునన్=అందుచేత, రుచుల్=కవిత్వపు రుచులు, తనరన్=అతిశయించేలా, తెనుంగుదేశియును=తెలుగు భాషలోని దేశ్య పదాలను, తద్భవమున్=సంస్కృత ప్రాకృతాల నుండి పుట్టిన తద్భవ పదాలను, కలయంగన్=రెండింటినీ సమంగా మేళవించి, చెప్పెదన్=కవిత్వాన్ని రచిస్తాను;

తాత్పర్యం:

కేవలం అచ్చతెలుగులో తేటతెల్లంగా కథలు చెబితే, కొందరు విమర్శకులు "ఈ కావ్యంలో పాండిక లేదు, మరీ మెత్తగా ఉంది, కవిత్వపు పస చాలలేదు" అంటారు. అలాగని సంస్కృత పదబంధాలను దట్టించి చెబితే, మరికొందరు "ఇవి పాడి దర్భ ముళ్ళలా గుచ్చుకుంటున్నాయి" అంటూ వినడానికి కూడా ఇష్టపడరు. అందువల్ల, వినేవారికి కవిత్వపు రుచులు తెలిసేలా అచ్చతెలుగు దేశ్య పదాలను, తద్భవ పదాలను, మృదువైన తత్సమ పదాలను చక్కగా మేళవించి సమానంగా చెప్తాను.

విశేషాలు:

అలంకారం: సంస్కృత పదాలను దర్భముండ్లతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం ఉంది.

సాహిత్య విశేషం: కవి నాటి సమాజంలోని భాషాభిరుచులను, సాహిత్య విమర్శలను ఇక్కడ ఎండగట్టాడు. సంస్కృత, దేశ్య పదాల సమపాళ్ళ కలయికే ఉత్తమ కావ్య మార్గమని కవి అభిప్రాయం (మణిప్రవాళ శైలి వంటి సులభ శైలి).

క. పదిలముగ మృదులవచనా
స్పదపదసంపదల రసము పదనిడక మహా
పదముల నైనను జల్లుల
బొదుపెట్టిన దుడుకుఁగవిత పాదలునె సభలన్? 33

ప్రతిపదార్థం:

పదిలముగన్=భద్రంగా (నేర్పుతో), మృదుల=కోమలమైన, వచన=మాటలకు, ఆస్పద=ఆశ్రయమైన, పదసంపదలన్=పదాల కూర్పు అనే సంపద చేత, రసము=కావ్య రసాన్ని, పదనిడక=పదును పెట్టకుండా (సరిగ్గా కుదర్చకుండా), మహా+పదములన్+ఐనను=గొప్ప పదాలనైనా లేదా పెద్ద ఆపదలనైనా, జల్లులన్=అడ్డదిడ్డమైన వర్షపు జల్లుల వలె, పొదుపెట్టిన=కూర్చినట్టి, దుడుకు+కవిత=రసజ్ఞత లేని తొందరపాటు కవిత్వం, సభలన్=పండిత సభలలో, పాదలునె=రాణిస్తుందా? (రాణించదు అని అర్థం);

తాత్పర్యం:

నేర్పుతో, మృదువైన మాటలకు నిలయాలైన చక్కని పదసంపదతో రససిద్ధిని కలిగించకుండా, కేవలం పెద్ద పెద్ద కఠిన పదాలను (మహాపదాలను) వర్షపు జల్లుల్లాగా అడ్డదిడ్డంగా కుమ్మరించే తొందరపాటు కవిత్వం పండిత సభలలో ఎన్నడైనా రాణిస్తుందా? ఎన్నటికీ రాణించదు.

విశేషాలు:

అలంకారం: 'మహాపదముల నైనను జల్లులఁ బొదుపెట్టిన' అనడంలో కఠిన పదాల గుంపును వర్షపు జల్లులతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం ఉంది. 'పద', 'మహాపద' పదాలతో శబ్ద చమత్కారం (యమక/ఛేకానుప్రాస ఛాయలు) ఉంది.

విశేషం: కవి కేవలం శబ్ద పటాటోపం (పాండిత్య ప్రదర్శన) కన్న రసపోషణే ముఖ్యమని చెప్తున్నాడు.

ఆ. తనవచోవిశేష మెనయక పూర్వక

థామితోక్తిఁ జెప్పు టేమికడిఁది
యొక్కఁడు గోలవట్టి యొయ్యనఁ గొనిపోవ
నంధుఁ డెచటికైన నరుగు టరుదె? 34

ప్రతిపదార్థం:

తన=తనయొక్క, వచో+విశేషము=మాటల నేర్పు లేదా కవితా చాతుర్యం, ఎనయక=కనపడకుండా (జోడించకుండా), పూర్వ=పూర్వ కవులు చెప్పిన, కథా=కథల యొక్క, మిత+ఉక్తిన్=పరిమితమైన మాటలనే (యథాతథంగా), చెప్పుట=మళ్లీ చెప్పడం, ఏమి=ఎంత, కడిఁది=గొప్పతనము (అనగా పెద్ద కష్టం కాదు), ఒక్కఁడు=మరొక వ్యక్తి, గోలవట్టి=చేతికఱ్ఱను పట్టుకొని (లేదా నడిపించే వ్యక్తి చేతిని పట్టుకొని), ఒయ్యనన్=మెల్లగా, కొనిపోవన్=తీసుకువెళ్తుండగా, అంధుఁడు=గ్రుడ్డివాడు, ఎచటికైనన్=ఏ చోటికైనా, అరుగుట=వెళ్ళడం, అరుదె=ఆశ్చర్యకరమైనదా? (కాదు అని అర్థం);

తాత్పర్యం:

కవికి సొంత కవితా చాతుర్యం, నూతన కల్పనా శక్తి లేకుండా, పూర్వ కవులు చెప్పిన కథలను కేవలం మళ్లీ యథాతథంగా అనువదించి చెప్పడం పెద్ద గొప్పేమీ కాదు. ఎవడైనా ఒక కంటిచూపు ఉన్నవాడు చేతికఱ్ఱ పట్టుకుని నడిపిస్తుంటే, వాని వెనుక గ్రుడ్డివాడు ఎంత దూరమైనా వెళ్ళగలడు కదా! అందులో గ్రుడ్డివాని గొప్పదనం ఏముంది?

విశేషాలు:

అలంకారం: సొంత ప్రతిభ లేకుండా కేవలం కథను అనువదించే కవిని అంధునితో పోల్చడం, నడిపించే మార్గదర్శిని కఱ్ఱ పట్టుకున్న వానితో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమా/అర్థాంతరన్యాస అలంకారాల కలయిక ఉంది.

విశేషం: అనువాదం చేసినా అందులో కవి సొంత శైలి, ప్రతిభ (వచోవిశేషం) కనిపించాలని కవి నొక్కి చెప్తున్నాడు.

ఉ. ఈసరసోక్తికావ్య మొకఁ డిమ్ముల సంస్కృతభాష నచ్చుగాఁ
జేసిన నట్ల వీఁడు మఱి చేయుట యేటిది యంచుఁ జెప్పఁగా
జేసి యనాదరం బురక చేయకుఁడీ విలుకాఁడు తూఁటుగా
నేసిన నందె పాఱ మఱి యేసినవానిద సూటిగావునన్. 35

ప్రతిపదార్థం:

ఈ=ఈ విధమైన, సరస+ఉక్తి=రసవంతమైన మాటలు గల, కావ్యము=కావ్యాన్ని, ఒకఁడు=పూర్వం ఒక కవి, ఇమ్ములన్=చక్కగా, సంస్కృతభాషన=సంస్కృత భాషలోనే, అచ్చుగాన్=అచ్చుగుద్దినట్లుగా (స్పష్టంగా), చేసినన్=రచించగా, అట్ల=అలాగే, వీఁడు=ఈ కవి (నేను), మఱి=మళ్లీ, చేయుట=తెలుగులోకి మార్చి రాయడం, ఏటిది=ఎందుకు (ఇందులో వింతేముంది), అంచున్=అంటూ, చెప్పఁగాన్+చేసి=సాకులు చెప్తూ, ఉరక=వ్యర్థంగా, అనాదరంబు=తిరస్కారాన్ని, చేయకుఁడీ=చూపించకండి, విలుకాఁడు=విలువిద్య తెలిసిన వేటగాడు, తూఁటుగాన్=లక్ష్యానికి రంధ్రం పడేలా, ఏసినన్=బాణం వేయగా, అందె=ఆ

రంధ్రంలోనే, పాఱన్=దూరిపోయేలా, మఱి=మళ్లీ, ఏసినవానిద=బాణం వేసినవానిదే, సూటి=గురి కదా, కావునన్=అందుచేత;

తాత్పర్యం:

"ఈ రసవంతమైన కథల కావ్యాన్ని ఇదివరకే ఒకరు సంస్కృతంలో చక్కగా రాశారు కదా! మళ్లీ ఈ కవి దీనిని తెలుగులో రాయడం ఎందుకు?" అని ఈసడించుకుంటూ నా కావ్యాన్ని అనాదరించకండి. ఒక విలుకాడు వేసిన బాణం వల్ల ఏర్పడిన రంధ్రంలోనే, మరొక విలుకాడు కూడా సరిగ్గా దూరిపోయేలా ఇంకో బాణాన్ని వేస్తే, ఆ రెండో వాడిది కూడా సరైన గురి (సూటి) కలిగిన గొప్ప విద్యే అవుతుంది కదా!

విశేషాలు:

అలంకారం: పూర్వ కవి సంస్కృతంలో రాయడం మొదటి విలుకాడు వేసిన బాణంతో, తాను తెలుగులో అంతే సమర్థంగా రాయడం రెండో బాణం వేయడంతో పోల్చబడింది. సమర్థనతో కూడిన పోలిక ఉండటం వల్ల ఇక్కడ అర్థాంతరన్యాస/దృష్టాంత అలంకారం సుస్పష్టం.

కవి ఆత్మవిశ్వాసం: మూలం సంస్కృతంలో ఉన్నప్పటికీ, తన అనువాద కవిత్వం కూడా అంతే సూటిగా, రసవంతంగా సాగిందని కవి తన ప్రతిభను చాటుకున్నాడు.

చ. తెలుఁగున కెల్లఁ దల్లి యగుఁ దెల్లము సంస్కృతభాష యందులోఁ
బలుకు లెఱుంగుచోఁ బదవిభాగము నన్వయ మర్థమంచు నీ
మలకలకంటె నందుల సమర్మము దేటతెనుంగ యొప్పు నా
కొలఁది ప్రియంబు గాదె చెఱకు ల్దినుకంటె రసంబు గ్రోలినన్. 36

ప్రతిపదార్థం:

తెలుఁగునకున్+ఎల్లన్=తెలుగు భాషలన్నింటికీ (లేదా దేశభాషలన్నింటికీ), సంస్కృతభాష=సంస్కృత భాష, తల్లి=తల్లి వంటిది, అగున్=అవుతుందనేది, తెల్లము=స్పష్టము, అందులోన్=ఆ సంస్కృత భాషలో, పలుకులు=మాటలను (కావ్యాలను), ఎఱుంగుచోన్=తెలుసుకునేటప్పుడు, పదవిభాగము=పదాలను విడదీయడం, అన్వయము=పదాల క్రమాన్ని కూర్చడం, అర్థము=భావము తెలుసుకోవడం, అంచున్=అంటూ, ఈ=ఈ విధమైన, మలకలకంటెన్=చిక్కుల (మెలికల) కంటే, అందులన్=దాని కంటే, సమర్మము=రహస్యాలతో (మర్మములతో) కూడినదైనా, తేటతెనుంగ=స్పష్టమైన అచ్చతెలుగు కవిత్వమే, ఒప్పున్=మిక్కిలి ప్రకాశిస్తుంది (బాగుంటుంది), చెఱకులు=చెఱకు గడలను, తినుకంటెన్=పంటితో కొరికి నమిలి తినడం కంటే, రసంబు=పిండిన చెఱకు రసాన్ని, గ్రోలినన్=తాగితే, ఆ కొలఁది=ఆ విధంగా, ప్రియంబు=ఇష్టము (సులభ సుఖము), కాదె=కదా;

తాత్పర్యం:

దేశభాషలన్నింటికీ సంస్కృత భాష తల్లి వంటిదనే విషయం అందరికీ స్పష్టమే. అయితే ఆ సంస్కృతంలో ఉన్న కావ్యాలను అర్థం చేసుకోవాలంటే పదాలను విడదీయడం (పదవిభాగం), వాటిని క్రమ పద్ధతిలో కూర్చడం (అన్వయం), ఆపై అర్థాన్ని వెతకడం వంటి ఎన్నో మెలికలు, చిక్కులు ఉంటాయి. ఆ కష్టాలన్నింటికంటే సంస్కృతంలోని మర్మాలన్నింటినీ ఇమిడ్చి చెప్పే

తేటతెలుగు కవిత్వమే ఎంతో శ్రేష్ఠమైనది. చెఱకుగడలను పంటితో కొరికి కష్టపడి నమిలి తినడం కంటే, నేరుగా తీపి రసాన్ని తాగడం ఎంతో సులభం, ఇష్టం కదా! తెలుగు కవిత్వం కూడా ఆ చెఱకు రసం లాంటిదే.

విశేషాలు:

అలంకారం: సంస్కృత కావ్యార్థాన్ని గ్రహించడాన్ని చెఱకు గడలు తినడంతోనూ, తేటతెలుగు కవిత్వాన్ని చదవడాన్ని నేరుగా చెఱకు రసం తాగడంతోనూ పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం / దృష్టాంతాలంకారం చక్కగా కుదిరింది.

భాషా విశేషం: కవికి తెలుగు భాషపై గల మక్కువ, దాని సులభ శైలి పట్ల గల ఆదరణ ఇందులో వ్యక్తమవుతున్నాయి.

క. పురమధుజలలీలాంబుధి
పరిణయనయవిప్రలంభ పతిగుణసుత భా
స్కరచంద్రోదయ రణగతి
గిరి వన దూతర్తురతులఁ గృతి చెప్పఁదగున్. 37

ప్రతిపదార్థం:

పుర=నగర వర్ణన, మధు=మధుపాన (మద్యపాన) వర్ణన, జలలీల=జలక్రీడల వర్ణన, అంబుధి=సముద్ర వర్ణన, పరిణయ=వివాహ వర్ణన, నయ=నీతి (రాజనీతి) వర్ణన, విప్రలంభ=విప్రలంభ శృంగార (విరహ) వర్ణన, పతి=నాయకుని యొక్క, గుణ=ఉత్తమ గుణాల వర్ణన, సుత=పుత్రోత్సవ (సంతాన) వర్ణన, భాస్కర=సూర్యోదయ వర్ణన, చంద్రోదయ=చంద్రోదయ వర్ణన, రణగతి=యుద్ధము సాగే విధానపు వర్ణన, గిరి=పర్వత వర్ణన, వన=వనవిహార (తోటల) వర్ణన, దూత=దూత్య (రాయబార) వర్ణన, ఋతు=షడ్ఋతువుల (ఋతువుల) వర్ణన, అతులన్=సాటిలేని ఈ వర్ణనలతో, కృతి=కావ్యాన్ని, చెప్పన్=రచించడం, తగున్=తగినది (సముచితం);

తాత్పర్యం:

ఒక మహాకావ్యం అనదగిన దానిలో
పురము, మధుపానము, జలక్రీడలు, సముద్రము, వివాహము, రాజనీతి, విరహము, నాయకుని
గుణాలు, పుత్రోదయము, సూర్యోదయము, చంద్రోదయము, యుద్ధము, పర్వతము, వనము, రాయబారము, ఋతువులు
మొదలైన అద్భుతమైన అష్టాదశ (పద్దెనిమిది) వర్ణనలు ఉండేలా కావ్యాన్ని రచించడం ఎంతో సమంజసం.

విశేషాలు:

సాహిత్య విశేషం: ఈ పద్యంలో ప్రబంధ కావ్యాలకు ఉండవలసిన అష్టాదశ వర్ణనలను కవి పేర్కొన్నాడు. సంస్కృత కావ్యాలక్షణాల ప్రకారం మహాకావ్యానికి ఉండవలసిన లక్షణాలను ఇక్కడ సూచించాడు.

క. కావునఁ బదునెనిమిది యగు
నీవర్ణన లచటనచట నించుక బెరయం
గావించెద నిటఁ బనికివి

రావనకుఁడు లక్షణాభిరామము లగుటన్. 38

ప్రతిపదార్థం:

కావునన్=అందుచేత, పదునెనిమిది+అగు=పద్దెనిమిది సంఖ్య గల, ఈ+వర్ణనలు=ఈ కావ్య వర్ణనలను, అచటన్+అచటన్=ఆయా కథల సందర్భాలలో అక్కడక్కడ, ఇంచుక=కొద్దిగా, బెరయంగాన్=కలిసేలా (ఒదిగేలా), కావించెదన్=రచిస్తాను, ఇటన్=ఈ కథా కావ్యంలో, ఇవి=ఈ వర్ణనలు, పనికిన్=కథా గమనానికి లేదా ప్రయోజనానికి, రావు=ఉపయోగపడవు, అనకుఁడు=అని మీరు అనవద్దు, (ఏమిటికనగా) లక్షణ+అభిరామములు=కావ్య లక్షణాల చేత మనోహరమైనవి, అగుటన్=అవుతాయి కాబట్టి;

తాత్పర్యం:

కాబట్టి, పైన చెప్పిన పద్దెనిమిది వర్ణనలను ఈ సింహాసన ద్వాత్రింశతి కథలలో ఆయా సందర్భాలను బట్టి అక్కడక్కడ కొద్దికొద్దిగా మేళవించి రచిస్తాను. "ఇవి కేవలం కథల పుస్తకం కదా, ఇందులో ఈ వర్ణనలన్నీ ఎందుకు? కథా ప్రయోజనానికి ఇవి అడ్డు వస్తాయి కదా" అని ఎవరూ అనకండి. ఎందుకంటే, ఈ వర్ణనలు ఉండటం వల్లే కావ్యం శాస్త్ర లక్షణయుక్తమై, పండితులకు మనోహరంగా భాసిల్లుతుంది.

విశేషాలు:

విశేషం: కవి కేవలం సాదాసీదాగా కథలు చెప్పకుండా, తన గ్రంథానికి ఒక ప్రబంధ/మహాకావ్య గౌరవాన్ని తీసుకురావడానికి ఈ వర్ణనలను జోడిస్తున్నానని సమర్థించుకున్నాడు.

అని విన్నవించి కృతకృత్యుండనై సింహాసనద్వాత్రింశతి కథాకథన మూలకారణంబైన యంబికారమణుండును, మత్కవితాసంపత్తి సంధాయకుండగు లక్ష్మీనాయకుండును గావ్యనాయకులుగా నియమించుటచేసి. 39

తాత్పర్యం:

అని పండిత సభకు వినయంతో మనవి చేసుకుని, నా జన్మ ధన్యమైనట్లుగా భావించి, ఈ సింహాసన ద్వాత్రింశతి కథలను చెప్పడానికి మూలకారణమైనవాడు, పార్వతీదేవి మనసు రంజింపజేసేవాడు అయిన ఆ పరమశివుడిని (అంబికారమణుడు); అలాగే నాకు కవితా వైభవాన్ని, సంపదను సమకూర్చేవాడు, లక్ష్మీదేవికి భర్త అయిన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును (లక్ష్మీనాయకుడు) —— ఈ ఇద్దరినీ (హరిహరులను) నా కావ్యానికి నాయకులుగా నియమించుకుంటున్నాను.

సీ. పాఁపపెండెముగాక పసిఁడియందియయును
నడుగుఁదామరలపై నమరువాఁడు
పెద్ద మెకముతోలు నిద్దంపుఁబట్టును
మొలదిండుగాఁ గట్టి మురియువాఁడు
ఎముకపూసలును ముత్యములుఁజేరులు గాఁగ
నక్కునఁతాల్చి పెం పెక్కువాఁడు
ధ్రునుకయుం బెనుగుల్లయును గేలుదమ్ముల

సంచలమాడ్కిఁ బాటించువాఁడు

గీ. సగముపాడవునఁ దెల్పు నాసగము నల్పు

నయ్యు మెడ నొక్కవన్నియ యగుచు మేను

లెనయ ముక్కంటియును వెన్నుఁడును ననంగఁ

బొల్చు నావేల్పు కబ్బంబుఁ బ్రోచుఁ గాత. **40**

ప్రతిపదార్థం:

పాఁపపెండెము=పాము అనే కడియము (ఒక కాలికేమో పాము కడియం), కాక=కాకుండా, పసిఁడి+అందియయును=బంగారపు అందెను (మరొక కాలికేమో బంగారు అందెను), అడుగుఁదామరలపైన్=తామరల వంటి పాదాలపై, అమరువాఁడు=ధరించినవాడు, పెద్దమెకముతోలు=పెద్ద పులి చర్మమును, నిద్దంపు+పట్టును=నిగనిగలాడే పట్టు వస్త్రమును, మొలదిండుగాన్=మొలతాడుగా (మొల వస్త్రముగా), కట్టి=ధరించి, మురియువాఁడు=సంతోషించేవాడు, ఎముకపూసలును=రుద్రాక్షలు లేదా ఎముకల హారాలు, ముత్యములు=ముత్యాల హారాలు, చేరులుగాఁగన్=పేరులుగా (దండలుగా), అక్కునన్=రొమ్మున (ఛాతీపై), తాల్చి=ధరించి, పెంపు+ఎక్కువాఁడు=అతిశయించేవాడు, పునుకయిన్=నరకపాలమును (ఎముక పుర్రెను), పెనుగుల్లయును=పెద్ద శంఖమును, గేలుదమ్ములన్=తామరల వంటి చేతులలో, సంచల+మాడ్కిన్=భిక్షాపాత్ర లేదా ఆయుధాల వలె, పాటించువాఁడు=లీలగా ధరించువాడు, సగము+పాడవునన్=శరీరంలో ఒక సగ భాగంలో, తెల్పు=తెలుపు రంగును, ఆ+సగము=మరొక సగ భాగంలో, నల్పు=నలుపు (నీలి) రంగును, అయ్యున్=కలిగి ఉండి, మెడన్=కంఠమున, ఒక్క వన్నియ=ఒకే రంగు (నల్లని రంగు లేదా నీలకంఠ ఛాయ), అగుచున్=అవుతూ, మేనులు=శరీరాలు, ఎనయన్=ఒకదానితో ఒకటి కలిసిపోయేలా, ముక్కంటియును=శివుడు, వెన్నుఁడును=విష్ణువు, అనంగన్=అనేలా, పొల్చు=ప్రకాశించే, ఆ+వేల్పు=ఆ హరిహరనాథ దేవుడు, కబ్బంబున్=నా ఈ కావ్యాన్ని, ప్రోచున్+గాత=రక్షించుగాక;

తాత్పర్యం:

ఒక పాద పద్మానికి పాము కడియాన్ని, మరొక పాదానికి బంగారు అందెను ధరించినవాడు; ఒకవైపు పెద్ద పులి చర్మాన్ని, మరొకవైపు నిగనిగలాడే పట్టువస్త్రాన్ని మొలకు కట్టి మురిసేవాడు; ఎముకల దండలను, ముత్యాల హారాలను రొమ్మున ధరించి ప్రకాశించేవాడు; ఒక చేతిలో పుర్రెను (భిక్షాపాత్రగా), ఇంకొక చేతిలో పెద్ద శంఖాన్ని లీలగా పట్టుకున్నవాడు; నిలువెత్తు శరీరంలో ఒక సగ భాగం (శివుడు) తెల్లగానూ, ఒక సగ భాగం (విష్ణువు) నల్లగానూ (నీలంగానూ) ఉండి, ఇద్దరి మెడలూ కలిసే చోట మాత్రం ఒకే నల్లని వన్నె (గరళ కంఠం) కలిగి ఉండి, శివుడు-విష్ణువు కలిసి ఏకమైనట్లుగా ప్రకాశించే ఆ హరిహరమూర్తి నా కావ్యాన్ని సర్వదా రక్షించుగాక!

విశేషాలు:

అలంకారం: శివుని, విష్ణువుని రూప స్వభావాలను పరస్పర విరుద్ధమైన ముఖ్యాంశాలతో పక్కపక్కనే ఉంచి ఏకత్వంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ ద్వంద్వరూప వైభవం, హరిహర అభేద వర్ణన (యథాసంఖ్య / విరోధాభాస చమత్కారం) అత్యంత మనోహరంగా వ్యక్తమైంది.

భక్తి/సాహిత్య విశేషం: తిక్కన సోమయాజి ప్రవర్తింపజేసిన హరిహర అభేద తత్త్వాన్ని (హరిహరనాథ తత్త్వం) ఈ కవి కూడా ఇక్కడ స్వీకరించి, తన కావ్య రక్షణకై హరిహరుల ఉమ్మడి రూపాన్ని అద్భుతంగా స్తుతించాడు.

కంద పద్యం

క. తత్పదపద్మారాధన

తత్పరులను రాజమంత్రిధర్మజ్ఞుల మా

సత్పురుషుల వినిపించెద

మత్పారంపర్య మొకక్రమంబునఁ దెలియన్. (41)

ప్రతిపదార్థం

తత్పద-పద్మ-ఆరాధన=ఆ (పూర్వపద్యంలో చెప్పబడిన ఇష్టదైవమైన హరిహరనాథుని) చరణకమలముల పూజలందు, తత్పరులను=ఆసక్తి కలవారిని, రాజమంత్రి=రాజశ్రేష్ఠుల యొక్క మంత్రులుగా, ధర్మజ్ఞుల=ధర్మాన్ని తెలిసినవారిని, మా=మా యొక్క, సత్పురుషుల=సత్పురుషులైన పూర్వీకులను గూర్చి, మత్-పారంపర్యము=నా వంశ పరంపరను, ఒక-క్రమంబునన్=ఒక పద్ధతి ప్రకారం, తెలియన్=తెలిసేటట్లుగా, వినిపించెద=వివరిస్తాను,

తాత్పర్యం

ఆ దేవుని పాదపద్మాలను ఆరాధించడంలో నిమగ్నులైనవారు, రాజమంత్రులుగా ఉంటూ ధర్మకార్యాలు తెలిసినవారైన మా వంశపు పుణ్యపురుషుల గురించి, నా వంశ క్రమాన్ని ఒక పద్ధతి ప్రకారం అందరికీ తెలిసేలా ఇప్పుడు వివరిస్తాను.

(సీస పద్యం)

సీ. కలుషమండలికభేకఫణీంద్రుఁ డనఁగ

రాయగజగంధవారణఖ్యాతి మెఱసి

వీరఘోట్టవిభాళుఁ డారూఢబిరుదవి

రోధి కళింగనిరోధి యనఁగ

వెలసి నానాఁటికి వెలనాటి పృథివీశ్వ

రుని రాజ్యభారధుర్యుం డనంగ

నారెలు గన్నడీ లఱవలుఁ దెలుఁగులు

దనబిరుదంబియఁ దగిలికొలువ

ఆ.వె. నెగడి సనదప్రోలు నెలవుగా భూసుర

వంశ సాగరామృతాంశుమూర్తి

చక్రవర్తిమాన్య సౌజనధన్యుండు

విక్రమార్కనిభుఁడు వెన్నవిభుఁడు. (42)

ప్రతిపదార్థం

కలుష=దుష్టులైన, మండలిక=సామంత రాజులనే, భేక=కప్పలకు, ఫణీంద్రుఁడు=పాము
వంటివాడు, అనఁగ=అనేటట్లుగా, రాయ-గజ-గంధవారణ=శత్రురాజులనే మదగజములకు గంధగజము (సింహం వంటి
శ్రేష్ఠమైన ఏనుగు) వంటివాడనే, ఖ్యాతి=కీర్తితో, మెఱసి=ప్రకాశించి, వీరఘోట్టవిభాళుఁడు=శత్రువీరుల గర్వాన్ని
అణచేవాడని, ఆరూఢ=ప్రసిద్ధమైన, బిరుద=బిరుదులు కలిగిన, విరోధి=శత్రువులను, కళింగ=కళింగ దేశపు
రాజులను, నిరోధి=అడ్డుకొనేవాడు, అనఁగ=అనేలా, వెలసి=ప్రసిద్ధి చెంది, నానాఁటికి=రోజురోజుకు, వెలనాటి=వెలనాడును
పాలించే, పృథివీశ్వరుని=రాజు యొక్క, రాజ్యభార=రాజ్యపాలనా భారాన్ని
వహించడంలో, ధుర్యుండు=సమర్థుడు, అనంగ=అనేటట్లుగా, ఆరెలు=మరాఠీలు, కన్నడీలు=కన్నడ
దేశస్థులు, అఱవలున్=అరవ (తమిళ) వారు, తెలుఁగులు=తెలుగువారు, తన=తన యొక్క, బిరుదు-అందియన్=శౌర్యానికి
ప్రతీక అయిన బిరుదు పెండేరాన్ని, తగిలి=ఆశ్రయించి, కొలువ=సేవిస్తుండగా, సనదప్రోలు=సనదప్రోలు (చందవోలు) అనే
నగరం, నెలవుగా=నివాస స్థానంగా, నెగడి=ప్రసిద్ధి చెంది, భూసుర=బ్రాహ్మణుల
యొక్క, వంశ=వంశమనే, సాగర=సముద్రానికి, అమృతాంశు-మూర్తి=చంద్రుని వంటివాడును, చక్రవర్తి=చక్రవర్తి
చేత, మాన్య=గౌరవించదగినవాడును, సౌజన=మంచి గుణాల చేత, ధన్యుండు=ధన్యత చెందినవాడును, విక్రమార్క-
నిభుఁడు=విక్రమార్క మహారాజుతో సమానుడును అయిన, వెన్నవిభుఁడు=వెన్నమంత్రి ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యం

దుష్టులైన సామంతరాజులనే కప్పలకు పాము వంటివాడు, శత్రురాజులనే మదగజాలను హరించే గంధగజం
వంటివాడు, వీరఘోట్టవిభాళుడు, శత్రువులను మరియు కళింగ రాజులను నిరోధించేవాడు అని కీర్తిపొందాడు. వెలనాటి
చోడరాజు యొక్క రాజ్యభారాన్ని మోయగల సమర్థుడిగా పేరుగాంచాడు. మహారాష్ట్రులు, కన్నడిగులు, తమిళులు, తెలుగువారు
ఆయన పాదాల చెంత ఉన్న బిరుదు అందియను సేవిస్తున్నారు. సనదప్రోలును (చందవోలు) రాజధానిగా చేసుకుని, బ్రాహ్మణ
వంశమనే సముద్రానికి చంద్రునిలా ఉద్భవించి, చక్రవర్తుల చేత మన్ననలు పొందుతూ, గుణవంతుడై, విక్రమార్కుడితో
సమానుడైన 'వెన్న భూపతి (వెన్న మంత్రి)' ఈ విధంగా ప్రసిద్ధి చెందాడు.

(ఉత్పలమాల)

ఉ. సాంద్రజవంబునన్, మతి, నిజస్థితి, నేర్పున, బేర్మి, సత్యవృ
త్తిన్, ద్రుతబాణపాతనిరతిన్, గళలన్, సరివత్తు రెట్లు ప
క్షీంద్రుఁడుఁ బన్నగేంద్రుఁడు నగేంద్రుఁడుపేంద్రుఁడు నింద్రుఁడున్ హరి
శ్చంద్రుఁడు రామచంద్రుఁడును జంద్రుడు వెన్నయమంత్రిచంద్రుతోన్. (43)

ప్రతిపదార్థం

సాంద్ర=అధికమైన, జవంబునన్=వేగంలో, మతిన్=బుద్ధిబలంలో, నిజ-స్థితి=తన ఆశ్రిత రక్షణ
స్థితిలో, నేర్పునన్=చాకచక్యంలో, పేర్మిన్=గొప్పతనంలో, సత్య-వృత్తిన్=సత్య నిష్ఠలో, ద్రుత=వేగంగా, బాణ-పాత-
నిరతిన్=బాణాలు వేయడమనే నైపుణ్యంలో, కళలన్=విద్యలు మరియు కళలలో, పక్షీంద్రుఁడు=పక్షులకు రాజైన
గరుత్మంతుడు, పన్నగేంద్రుఁడు=పాములకు రాజైన ఆదిశేషుడు, నగేంద్రుఁడు=పర్వతరాజైన

హిమవంతుడు, ఉపేంద్రుఁడు=విష్ణుమూర్తి, ఇంద్రుఁడున్=దేవేంద్రుడు, హరిశ్చంద్రుఁడు=హరిశ్చంద్ర మహారాజు, రామచంద్రుఁడును=శ్రీరామచంద్రుడు, చంద్రుడు=ఆకాశంలోని చంద్రుడు, వెన్నయ-మంత్రి-చంద్రుతోన్=మంత్రి శ్రేష్ఠుడైన వెన్నయతో, ఎట్లు=ఏ విధంగా, సరివత్తురు=సమానమవగలరు (సరిపోలలేరు అని అర్థం).

తాత్పర్యం

అధికమైన వేగంలో గరుత్మంతుడు, బుద్ధిబలంలో ఆదిశేషుడు (లేదా బృహస్పతి), స్థిరత్వంలో హిమవంతుడు, నేర్పులో విష్ణుమూర్తి, ఐశ్వర్యంలో దేవేంద్రుడు, సత్యపాలనలో హరిశ్చంద్రుడు, బాణవిద్యలో శ్రీరామచంద్రుడు, కళలలో చంద్రుడు... వీరంతా వరుసగా ఆయా గుణాలలో గొప్పవారే అయినప్పటికీ, ఆ గుణాలన్నింటినీ ఒక్కడే కలిగి ఉన్న వెన్నయమంత్రి చంద్రుడితో ఏ విధంగా సరితూగగలరు? (అనగా వెన్నయమంత్రి వీరందరికంటే గొప్పవాడు).

అలంకారాది విశేషాలు

అలంకారం:

ఉల్లేఖాలంకారం & వ్యతిరేకాలంకారాల కలయిక: మూడవ పద్యంలో ఒకే వెన్నయమంత్రిని వేర్వేరు గుణాల ఆధారంగా గరుత్మంతుడు, విష్ణువు, శ్రీరాముడు మొదలైన ఎందరో మహానుభావులతో పోల్చడం వల్ల ఇది ఉల్లేఖాలంకారం. అలాగే, అంతటి మహానుభావులు కూడా ఈయనతో సరితూగలేరని చెప్పడం వల్ల వ్యతిరేకాలంకారం వ్యక్తమవుతోంది.

రూపకాలంకారం: రెండవ పద్యంలో 'కలుషమండలికభేకఫణీంద్రుఁడు' (శత్రురాజులనే కప్పలకు పాము) అనడంలో రూపకాలంకారం ఉంది.

వంశ వర్ణన వైశిష్ట్యం: కవి కొరవి గోపరాజు తన పూర్వీకుడైన వెన్నయమంత్రి (వెన్ననమాత్యుడు) యొక్క శౌర్యాన్ని, పరిపాలనా దక్షతను, అద్భుతమైన వ్యక్తిత్వాన్ని ఇక్కడ వర్ణించారు.

భాషా శైలి: పదాల కూర్పు ఎంతో గంభీరంగా, ఛందోబద్ధంగా ఉంటూనే, శబ్దాలంకారాల (అనుప్రాసలు) వల్ల పద్యాలు చదవడానికి ఎంతో శ్రవణసుభగంగా ఉన్నాయి.

(కంద పద్యం)

క. అమరఁగ వెన్నయమంత్రికి
నమితకళాకీర్తిపాత్రుఁ డగుపాత్రుం డై
యమరేశ్వరమంత్రినిభుం
డమరేశ్వరమంత్రి వెలసె నార్యులు పొగడన్. (**44**)

ప్రతిపదార్థం

అమరఁగ=ఒప్పునట్లుగా, వెన్నయ-మంత్రికి=వెన్నయ మంత్రికి, అమిత=మిక్కిలి ఎక్కువైన, కళా=విద్యలకు, కీర్తి=యశస్సుకు, పాత్రుఁడు=తగినవాడు, అగు=అయినట్టి, పాత్రుండు=మన్మడు, ఐ=అయి, అమరేశ్వర-మంత్రి-నిభుండు=దేవేంద్రుని మంత్రి అయిన బృహస్పతితో సమానుడైన, అమరేశ్వర-మంత్రి=అమరేశ్వర మంత్రి అనేవాడు, ఆర్యులు=పెద్దలు, పొగడన్=శ్లాఘించగా, వెలసె=ప్రకాశించెను,

తాత్పర్యం

ఆ వెన్నయమంత్రికి లోకోత్తరమైన విద్యలు, కీర్తి ప్రతిష్ఠలు గల మనుమడు జన్మించాడు. ఆయనే అమరేశ్వరమంత్రి. దేవేంద్రుని మంత్రి అయిన బృహస్పతితో సమానమైన బుద్ధికుశలత కలిగిన ఈ అమరేశ్వరమంత్రి సజ్జనులందరూ పొగిడేలా ప్రసిద్ధి చెందాడు.

(కంద పద్యం)

క. సంగతి నమరేశ్వరునకు
గంగాంబకుఁ బుట్టి రట్టి ఘను లన్నయయున్
సింగయమంత్రియుఁ తమలో
నంగీకృత రామలక్ష్మణాకారములన్. (45)

ప్రతిపదార్థం

س సంగతి =అనుకూలమైన విధివిధానమున, అమరేశ్వరునకు=అమరేశ్వర మంత్రికిని, గంగాంబకున్=గంగాంబికకును, తమలో=తమ పరస్పర అనురాగములో, అంగీకృత=ఒప్పుకొనబడిన, రామ-లక్ష్మణ-ఆకారములన్=శ్రీరామలక్ష్మణుల రూపములతో, అట్టి=ప్రసిద్ధులైన, ఘనులు=శ్రేష్ఠులు, అన్నయయున్=అన్నయమంత్రియు, సింగయ-మంత్రియు=సింగయమంత్రియు, పుట్టిరి=జన్మించిరి,

తాత్పర్యం

ఆ అమరేశ్వరమంత్రికి, ఆయన భార్య గంగాంబికకు లోకప్రసిద్ధులైన ఇద్దరు కుమారులు జన్మించారు. వారే అన్నయమంత్రి, సింగయమంత్రి. వీరిద్దరూ పరస్పర ప్రేమానురాగాలతో, రూపంలోనూ, గుణంలోనూ సాక్షాత్తు శ్రీరామలక్ష్మణుల వలె ఒప్పుకుంటూ జీవించారు.

ఉ. అన్నయనామధేయసచివాగ్రణి పుత్రుఁడు పెద్దిరాజు సం
పన్నిధి పల్లికొండజనపాటఁడు మల్లనదేవరాజుచే
నెన్నఁగఁ గుంచె లందలము నెల్లియుఁ గైకొని మంత్రియై ప్రతా
పోన్నతి కెక్కె ధర్మముల నొప్పెడు బ్రహ్మవనప్రతిష్ఠలన్. (46)

ప్రతిపదార్థం

అన్నయ-నామధేయ=అన్నయ అను పేరుగల, సచివ-అగ్రణి=మంత్రి శ్రేష్ఠుని యొక్క, పుత్రుఁడు=కుమారుడు, సంపత్-నిధి=ఐశ్వర్యమునకు నిలయమైనవాడు, పెద్దిరాజు=పెద్దిరాజు అనేవాడు, పల్లికొండ=పల్లికొండ అనే క్షేత్రమందలి, జనపాటఁడు=ప్రభువైన (లేదా పల్లికొండ ప్రాంతాన్ని పాలించే), మల్లన-దేవరాజుచే=మల్లనదేవరాజు అనే రాజు చేత, ఎన్నఁగన్=గౌరవించబడేలా, కుంచెలు=రాజలాంఛనమైన చామరములు, అందలము=పల్లకిని, నెల్లియున్=నెల్లి (బిరుదు ఛత్రము లేదా రాజముద్రను), కైకొని=పొంది, మంత్రియై=మంత్రిగా బాధ్యతలు స్వీకరించి, ప్రతాప-ఉన్నతికి=పరాక్రమము

యొక్క గొప్పతనానికి, ఎక్కెన్=ప్రసిద్ధి చెందెను, ధర్ములన్=ధర్మకార్యముల చేతను, ఒప్పెడు=ఒప్పునట్టి, బ్రహ్మవన-ప్రతిష్ఠలన్=ఉద్యానవనములు, తోటలు పెంచడమనే ప్రతిష్ఠా కార్యక్రమముల చేతను, ప్రకాశించెను,

తాత్పర్యం

అన్నయమంత్రి కుమారుడు పెద్దిరాజు. ఆయన మహాలక్ష్మీ నివాసమైన సంపన్నుడు. పల్లికొండ ప్రభువైన మల్లనదేవరాజు అనే రాజు వద్ద పెద్దిరాజు మంత్రిగా చేరాడు. ఆ రాజు నుండి గౌరవ సూచకంగా చామరాలు, పల్లకి, రాజలాంఛనాలను పొంది, తన శౌర్య ప్రతాపాలతో అత్యున్నత స్థానానికి ఎదిగాడు. అంతేకాక తోటలు, వనప్రతిష్ఠలు వంటి ఎన్నో పుణ్యకార్యాలు, ధర్మాలు చేసి కీర్తి గడించాడు.

(చంపకమాల)

చ. అనఘులు సింగనార్యునకు నబ్బయ గోపయమంత్రి సత్తెనా
రన యనఁ గల్గి రాత్మజులు రాములు మువ్వురు దోఁచినట్లు పెం
పున వెలయంగ నబ్బయకుఁ బుత్రులు పుట్టిరి రామరాజుఁ గే
సనయును బాచిరాజు గుణసాంద్రుఁడు సింగనయుం గ్రమంబునన్. (47)

ప్రతిపదార్థం

అనఘులు=పాప రహితులైన పుణ్యాత్ములు, సింగన-ఆర్యునకున్=సింగనమంత్రికి, రాములు=రాముడు (పరశురామ, రామచంద్ర, బలరాములు అనే ముగ్గురు రాములు), మువ్వురు=ముగ్గురు, తోఁచినట్లు=సాక్షాత్కరించినట్లు, అబ్బయ=అబ్బయ, గోపయ-మంత్రి=గోపయమంత్రి, సత్తెనారన=సత్యనారన, అనన్=అనే పేర్లతో, ఆత్మజులు=కుమారులు, కల్గిరి=జన్మించారు, పెంపున=అభివృద్ధితో, వెలయంగన్=ప్రకాశించునట్లు, అబ్బయకున్=ఆ ముగ్గురిలో పెద్దవాడైన అబ్బయకు, క్రమంబునన్=వరుసగా, రామరాజు=రామరాజు, కేసనయును=కేసన, బాచిరాజు=బాచిరాజు, గుణ-సాంద్రుఁడు=సద్గుణములు నిండినవాడైన, సింగనయున్=సింగన, పుత్రులు=కుమారులు, పుట్టిరి=జన్మించిరి,

తాత్పర్యం

పుణ్యాత్ముడైన సింగనమంత్రికి ముగ్గురు రాములు (పరశురాముడు, శ్రీరాముడు, బలరాముడు) భూమిపై అవతరించినట్లుగా అబ్బయ, గోపయమంత్రి, సత్యనారన అనే ముగ్గురు ఉత్తమ కుమారులు జన్మించారు. వారిలో పెద్దవాడైన అబ్బయకు వంశాభివృద్ధి కలిగేలా వరుసగా రామరాజు, కేసన, బాచిరాజు, గుణవంతుడైన సింగన అనే నలుగురు కుమారులు జన్మించారు.

(కంద పద్యం)

క. ఘను లగ్రజులకు నీడై,
వనములు, గ్రతువులును గృతులు వడి నిల్పిరి బా
చనయును సింగనయును దగి

కనపోతకుమారసింగయకు మంత్రులనన్. (48)

ప్రతిపదార్థం

ఘనులు=శ్రేష్ఠులైన, బాచనయును=బాచిరాజును, సింగనయును=సింగనయును, అగ్రజులకున్=తమ అన్నలైన రామరాజు, కేసనలకు, ఈడై=సరిసమానులై, తగి=తగినట్లుగా, కనపోత=కనపోతరాజు యొక్క, కుమార=కుమారుడైన, సింగయకున్=సింగ భూపాలునికి, మంత్రులు=మంత్రులు, అనన్=అనేలా, వడిన్=శీఘ్రముగా (లేదా మిక్కిలి ఉత్సాహముతో), వనములు=తోటలను, క్రతువులును=యజ్ఞయాగాదులను, గృతులు=కావ్యములను, నిల్పిరి=శాశ్వతముగా ప్రతిష్ఠించిరి,

తాత్పర్యం

అబ్బయ కుమారులలో చిన్నవారైన బాచిరాజు, సింగనలు గొప్ప సమర్థులు. వారు తమ అన్నలకు తగ్గ తమ్ముళ్లుగా పేరు తెచ్చుకున్నారు. వారు కనపోతరాజు కుమారుడైన సింగయ మహారాజు (కుమార సింగభూపాలుడు) వద్ద మంత్రులుగా ఉంటూ... ఎన్నో ఉద్యానవనాలను పెంచారు, యజ్ఞాలు చేశారు, ఎన్నో కావ్యకృతులను కృతిపొంది వంశ కీర్తిని శాశ్వతంగా నిలిపారు.

(కంద పద్యం)

క. రామాయణకృతి కృతియై
తామెఱయుచు నంధ్రకవిపితామహుఁ డనఁగా
భూమిని మించిన భీమన
నామంబునఁ బరంగె సత్యనారన ఘనుఁడై. (49)

ప్రతిపదార్థం

రామాయణ-కృతి=రామాయణము అనే మహాకావ్యమునకు, కృతియై=కృతిభర్త అయి (లేదా కృతికర్త అయి), తాము=తాను, మెఱయుచున్=ప్రకాశిస్తూ, ఆంధ్ర-కవి-పితామహుఁడు=తెలుగు కవులకు బ్రహ్మ వంటివాడు, అనఁగా=అని కీర్తించబడేలా, భూమిని=ఈ లోకంలో, మించిన=అతిశయించిన, భీమన=భీమకవి యొక్క, నామంబునన్=పేరుతో, సత్యనారన=సత్యనారన అనే కవి, ఘనుఁడై=గొప్పవాడై, పరంగె=ప్రసిద్ధి చెందెను,

తాత్పర్యం

సింగనార్యుని మూడవ కుమారుడైన సత్యనారన (సత్యనారాయణ) రామాయణ మహాకావ్యాన్ని రచించి/కృతిగా పొంది గొప్పగా ప్రకాశించాడు. ఈయన పాండిత్యంలో, కవితా వైభవంలో సాక్షాత్తు 'ఆంధ్రకవి పితామహుడు' అయిన వేములవాడ భీమకవి అంతటివాడని భూమిపై కీర్తించబడుతూ, 'భీమన' అనే నామాంతరంతో మహాఘనుడిగా ప్రసిద్ధిపొందాడు.

(ఉత్పలమాల)

ఉ. నారన కగ్రజుండు సుగుణజ్ఞుఁడు గంగమసింగమంత్రికిం
గూరిమిపట్టి నాఁ బరఁగు గోపయమంత్రి నిజానువృత్తిఁ బెం

పారెడు నెల్లమాంబిక కులాంగనగా నుతి కెక్కిఁ దారతా

రారుచికీర్తి యాకసవరాజు తనూజుఁడు దాఁ బ్రసిద్ధుఁడై. (50)

ప్రతిపదార్థం

నారనకు=సత్యనారన(భీమన)కు, అగ్రజుండు=అన్నయు, సుగుణజ్ఞుఁడు=మంచి గుణములను తెలిసినవాడును, గంగమ-సింగ-మంత్రికిన్=గంగమాంబ మరియు సింగనమంత్రులకు, కూరిమి-పట్టినాఁన్=ముద్దుల కుమారుడిగా, పరఁగు=ప్రసిద్ధుడైన, గోపయ-మంత్రి=గోపయమంత్రి (ఈయన కొరవి గోపరాజు గారి తాతగారు), నిజానువృత్తిన్=తన మంచి ప్రవర్తన చేత, పెంపారెడు=అతిశయిల్లుచున్న, నెల్లమాంబిక=నెల్లమాంబను, కులాంగనగా=ధర్మపత్నిగా చేసుకొని, నుతికెక్కెన్=స్తోత్రము చేయబడెను, తార-తారకా=నక్షత్రముల యొక్కయు (లేదా వెన్నెల యొక్కయు), రుచి=కాంతి వంటి ఉజ్జ్వలమైన, కీర్తి=యశస్సు గల, ఆ-కసవరాజు=ఆ కసవరాజు (కొరవి కసవరాజు) యొక్క, తనూజుఁడు=కుమారుడై (గోపయమంత్రి కుమారుడే కసవరాజు, కసవరాజు కుమారుడే మన కవి గోపరాజు), తాన్=తాను, ప్రసిద్ధుఁడై=ఖ్యాతి గడించెను,

తాత్పర్యం

ఆ సత్యనారనకు అన్నగారు, సద్గుణ సంపన్నుడు, సింగనమంత్రి-గంగమాంబల ప్రియపుత్రుడైన గోపయమంత్రి ఉత్తమ ప్రవర్తన గల నెల్లమాంబను వివాహమాడి పెద్దల మన్ననలు పొందాడు. ఆ గోపయమంత్రి కుమారుడే కసవరాజు. నక్షత్ర కాంతి వంటి స్వచ్ఛమైన కీర్తి గల ఆ కసవరాజు (కవి తండ్రిగారు) లోకంలో మహా ప్రసిద్ధుడిగా పేరుగాంచాడు.

అలంకారాది విశేషాలు

అలంకారాలు:

ఉపమాలంకారం: అన్నయ, సింగయమంత్రులను 'రామలక్ష్మణులతో' పోల్చడం, అలాగే ఏడవ పద్యంలో ముగ్గురు కొడుకులను 'మువ్వురు రాములు' (పరశురామ, రామ, బలరాములు) తో పోల్చడం వల్ల చక్కని ఉపమాలంకారం వ్యక్తమైంది.

అంత్యానుప్రాస & వృత్త్యనుప్రాస: పద్యాలలో 'మంత్రి', 'కృతి' వంటి పదాల ఆవృత్తి, అక్షరాల కూర్పు వల్ల శబ్ద సౌందర్యం లభించింది.

కవి వంశ క్రమ విశేషం: ఈ పద్యాల ద్వారా కొరవి గోపరాజు తన వంశ వృక్షాన్ని స్పష్టంగా వివరించారు:

3. వెన్నయమంత్రి -అమరేశ్వరమంత్రి (గంగాంబ) -సింగయమంత్రి (గంగమ) -గోపయమంత్రి (నెల్లమాంబ) -కసవరాజు - కొరవి గోపరాజు (కవి).

చారిత్రక సాక్ష్యాలు: ఈ పద్యాలలో కనపోతరాజు, కుమార సింగమంత్రి, పల్లికొండ మల్లనదేవరాజు వంటి సమకాలీన రాజుల ప్రస్తావన ఉండటం వల్ల, ఇది ఆనాటి దక్షిణ భారత, ముఖ్యంగా తెలంగాణ/ఆంధ్ర ప్రాంతాల రాజకీయ, సామాజిక చరిత్రను తెలుసుకోవడానికి ఎంతో ఉపయోగపడుతుంది. కవులు కేవలం కావ్యాలే కాక రాజ్యపాలనలో మంత్రులుగా సేవలు అందించేవారని ఇక్కడ రుజువవుతోంది.

51. వచనము

ఇట్లు గోపరాజతనూజుండైన కసవరాజు దానగుణ రాధేయుండగు రాణామల్లనరేంద్రునకుఁ బరమగురుండై శైవాచారప్రథమసింహాసనాధీశ్వరులైన బ్రహ్మదేవవడియల కూఁతు కామాంబిక యను కామినీరత్నంబుఁ బరిగ్రహించి సుగుణగణగణ్యుండై నెగడె.

ప్రతిపదార్థం

ఇట్లు = ఈ విధంగా, గోపరాజతనూజుండు + ఐన = గోపరాజమంత్రి యొక్క కుమారుడైన, కసవరాజు = కసవరాజు, దానగుణ = ఈవి గుణము నందు, రాధేయుండు + అగు = కర్ణుడు వంటివాడైన, రాణామల్లనరేంద్రునకున్ = రాణామల్ల భూపాలునికి, పరమగురుండు + ఐ = శ్రేష్ఠుడైన గురువై, శైవ + ఆచార = శివభక్తి సంప్రదాయము యొక్క, ప్రథమ = మొదటిదైన, సింహాసన + అధీశ్వరులు + ఐన = పీఠాధిపతులైన, బ్రహ్మదేవవడియల = బ్రహ్మదేవ వడియల (శైవ గురువుల) యొక్క, కూఁతున్ = పుత్రికయైన, కామాంబిక = కామాంబిక, అను = అనే, కామినీరత్నంబున్ = స్త్రీరత్నమును, పరిగ్రహించి = వివాహమాడి, సుగుణగణ = మంచి గుణముల సమూహము చేత, గణ్యుడు + ఐ = లెక్కింపదగినవాడై (గొప్పవాడై), నెగడెన్ = ప్రసిద్ధి చెందెను.

తాత్పర్యము

ఈ విధంగా గోపరాజు కుమారుడైన కసవరాజు, దానగుణంలో కర్ణుడితో సమానుడైన రాణామల్ల భూపాలునికి పరమ గురువయ్యాడు. ఆయన శైవాచార పీఠాధిపతులైన బ్రహ్మదేవ వడియల కుమార్తె, ఉత్తమ నారీమణి అయిన కామాంబికను వివాహం చేసుకొని, సమస్త సద్గుణాలతో లోకంలో గొప్పగా కీర్తించబడ్డాడు.

52. పద్యము

ఉ. స్థేయుఁడు మంత్రిలక్షణవిధేయుఁడు లాలితదానకేళి రా
ధేయుఁడు సర్వసజ్జనవిధేయుఁడు సంతతసత్యవాక్యకౌం
తేయుఁడు నిత్యకీర్తిసుదతీపరిణేయుఁడు భావశుద్ధి గాం
గేయుఁడు గాయకప్రకరగేయుఁ డమేయుఁ డజేయుఁ డున్నతిన్.

ఛందస్సు విశేషాలు

ఈ పద్యము ఉత్పలమాల వృత్తమునకు చెందినది.

ప్రతిపదార్థం

కసవరాజు (పూర్వ వచనం నుండి అనువృత్తి), ఉన్నతిన్ = గొప్పతనము నందు, స్థేయుఁడు = స్థిరమైన బుద్ధి కలవాడు; మంత్రిలక్షణ = ఉత్తమ మంత్రికి ఉండవలసిన నీతిశాస్త్ర పద్ధతులకు, విధేయుఁడు = లోబడి నడుచుకునేవాడు; లాలిత = ఒప్పిదమైన, దానకేళి = దాన వినోదము నందు, రాధేయుఁడు = కర్ణుడు వంటివాడు; సర్వ = సమస్తమైన, సజ్జన = సత్పురుషులకు, విధేయుఁడు = వినయముతో నమ్రత చూపేవాడు; సంతత = ఎల్లప్పుడూ, సత్యవాక్య = నిజము పల్కుట యందు, కౌంతేయుఁడు = ధర్మరాజు వంటివాడు; నిత్యకీర్తి = శాశ్వతమైన యశస్సు అనే, సుదతీ = సుందరిని, పరిణేయుఁడు = పెండ్లాడినవాడు; భావశుద్ధి = నిర్మలమైన మనస్సు కలవాడు; గాంగేయుఁడు = భీష్ముడు/కుమారస్వామి వంటివాడు; గాయక = గాయకుల యొక్క, ప్రకర = సమూహము చేత, గేయుఁడు = కీర్తింపబడువాడు; అమేయుఁడు = పరిమితి లేని గుణములు కలవాడు; అజేయుఁడు = ఎవరి చేతనూ జయింపబడనివాడు.

తాత్పర్యము

కసవరాజు అత్యంత స్థిరబుద్ధి కలవాడు. మంత్రికి ఉండవలసిన రాజనీతి లక్షణాలన్నింటినీ చక్కగా పాటించేవాడు. మనోహరమైన దాన గుణంలో కర్ణుడి వంటివాడు. సజ్జనులందరి పట్ల వినయ విధేయతలు ప్రదర్శించేవాడు. నిరంతరం సత్య వ్రతాన్ని ఆచరించడంలో ధర్మరాజు వంటివాడు. శాశ్వతమైన కీర్తి అనే కాంతను వరించినవాడు. అంతఃకరణ శుద్ధి (నిర్మలమైన మనస్సు) కలిగిన భీష్ముడి వంటివాడు. విద్వాంసులు, గాయక సమూహాల చేత కొనియాడబడేవాడు. అపరిమితమైన ప్రభావం కలిగి, ఎవరికీ సాధ్యంకాని అజేయుడిగా, మహోన్నతుడిగా విరాజిల్లాడు.

అలంకారాది విశేషాలు

అంత్యానుప్రాస అలంకారము: పద్యంలోని ప్రతి విశేషణ పదం చివరా 'యుఁడు' (రాధేయుఁడు, కౌంతేయుఁడు, గాంగేయుఁడు, గేయుఁడు, అమేయుఁడు, అజేయుఁడు) అని ఒకే విధమైన ఉచ్చారణతో ముగియడం వల్ల పద్యానికి చక్కని శ్రవణ సుభగత్వం (వినసొంపు) చేకూరింది.

ఉపమాలంకార ధ్వని: దానంలో కర్ణుడితో (రాధేయుడు), సత్యంలో ధర్మరాజుతో (కౌంతేయుడు), పవిత్రత/నిశ్చలత్వంలో భీష్ముడితో (గాంగేయుడు) పోల్చడం ద్వారా ఇక్కడ ఉపమాలంకార చమత్కృతి వ్యక్తమవుతోంది.

రూపకాలంకార ఛాయ: 'నిత్యకీర్తి సుదతీపరిణేయుఁడు' (కీర్తి అనే సుందరిని పెళ్ళాడినవాడు) అనే చోట కీర్తికి, సుందరికి అభేదం చెప్పడం వల్ల రూపక విశేషం కనిపిస్తుంది.

భాషా శైలి: కవి ఇక్కడ సంస్కృత భూయిష్టమైన పదజాలంతో, ఓజోగుణ ప్రధానంగా కసవరాజు యొక్క వైభవాన్ని, రాజస గుణాలను అద్భుతంగా వర్ణించారు.

53. సీస పద్యము

సీ. ప్రకటిత సరసవాక్పతి యనఁగాఁ జెల్లి
చతురాస్యుఁడై పద్మజన్ముఁ డనఁగ
నార్యానుకూలమౌ కార్యంబు దీర్చుచు
సర్వజ్ఞుఁడై మహేశ్వరుఁ డనంగ
గామాంబఁ దనపత్నిగా గారవించుచు
బురుషోత్తముండయి హరి యనంగ
గోపకుమారుండు కొడుకుగా నక్రూర
దృఢమిత్రుఁడై వాసుదేవుఁ డనఁగ
ఆ.వె. వేముగల్లు జన్మభూమిగాఁ బెరిఁగియు
దీపులెల్ల మాటఁ దేటపఱిచి
హరిపదైకబుద్ధి హరితగోత్రాంబుధి
రాజనంగఁ గసవరాజు మించె. 53

ప్రతిపదార్థం

కసవరాజు = కసవయమంత్రి, ప్రకటిత = ప్రసిద్ధమైన, సరస = రసవంతమైన, వాక్పతి = మాటలకు ప్రభువు (బృహస్పతి) / సరస్వతీదేవికి భర్త, అనఁగాన్ = అనునట్లుగా, చెల్లి = ఒప్పిదమై, చతురాస్యుఁడు + ఐ = నేర్పరియైన ముఖము కలవాడై / నాలుగు ముఖములు కలవాడై, పద్మజన్ముఁడు = బ్రహ్మదేవుడు, అనఁగన్ = అనునట్లుగా ప్రకాశించెను; ఆర్యా = సజ్జనులకు (పెద్దలకు) / పార్వతీదేవికి, అనుకూలము + ఔ = ఇష్టమైన, కార్యంబున్ = పనులను, తీర్చుచున్ = నెరవేర్చుచు, సర్వజ్ఞుఁడు + ఐ = సమస్తము తెలిసినవాడై / శివుడై, మహేశ్వరుఁడు = పరమశివుడు, అనంగన్ = అనునట్లుగా ప్రకాశించెను; కామాంబన్ = కామాంబికను, తన = తనయొక్క, పత్నిగాన్ = భార్యగా, గారవించుచున్ = గౌరవించుచు (ప్రేమించుచు), పురుషోత్తముండు + అయి = పురుషులలో శ్రేష్ఠుడై / విష్ణుమూర్తియై, హరి = నారాయణుడు, అనంగన్ = అనునట్లుగా ప్రకాశించెను; గోపకుమారుండు = గోపరాజు (కవి) అనే కుమారుడు కలవాడై / గొల్లపిల్లవాడైన కృష్ణుడు కుమారుడుగా గలవాడై, అక్రూర = క్రూరత్వము లేని (శాంతమైన) / అక్రూరుడు అనే భక్తునికి, దృఢ = స్థిరమైన, మిత్రుఁడు + ఐ = స్నేహితుడై, వాసుదేవుఁడు = వసుదేవుడు / శ్రీకృష్ణుడు, అనఁగన్ = అనునట్లుగా ప్రకాశించెను; వేముగల్లు = వేముగల్లు అనే అగ్రహారము, జన్మభూమిగాన్ = పుట్టిన ఇల్లుగా, పెరిఁగియున్ = వృద్ధి పొందియు, మాటన్ = తన పలుకునందు, తీపులు + ఎల్లన్ = మధురిమలనన్నింటినీ, తేటపఱిచి = స్పష్టం చేసి (చూపి), హరిపద = విష్ణుమూర్తి పాదముల యందు (లేక సూర్యబింబము నందు), ఏకబుద్ధి = లగ్నమైన మనస్సు కలవాడై, హరితగోత్ర = హరితస గోత్రము అనే / పచ్చని పర్వతములు కలిగిన భూమి అనే, అంబుధి = సముద్రమునకు, రాజు = చంద్రుడు / చక్రవర్తి, అనంగన్ = అనునట్లుగా, మించెన్ = అతిశయించెను.

తాత్పర్యము

కసవరాజు రసవత్తరమైన వాగ్ధాటితో బ్రహ్మదేవుడిలా, సజ్జనుల పనులు చక్కబెడుతూ సర్వజ్ఞుడైన శివుడిలా, కామాంబికను భార్యగా పొంది పురుషోత్తముడైన విష్ణుమూర్తిలా, గోపరాజును కుమారుడిగా కలిగి అక్రూర మనస్కుడైన వసుదేవుడిలా (లేక కృష్ణుడిని కొడుకుగా పొందిన నందుడిలా) ప్రసిద్ధి చెందాడు. వేముగల్లు పుట్టినల్లుగా పెరిగిన ఆయన తన మాటలలోని మాధుర్యాన్ని చాటుతూ, హరితస గోత్రమనే సముద్రానికి చంద్రుడిలా, విష్ణుపాద పద్మాలపై నిశ్చల భక్తి గలవాడై లోకంలో గొప్పగా విరాజిల్లాడు.

అలంకార విశేషాలు

సభంగ శ్లేష మరియు ముక్తపదగ్రస్త వైభవం (ద్వ్యర్థి): ఇక్కడ కసవరాజు లౌకిక గుణాలను పురాణ పురుషులతో (బ్రహ్మ, విష్ణు, శివుడు, వసుదేవుడు) పోల్చడం జరిగింది. పదాలను విరిచే విధానంలో లౌకిక పరమైన అర్థం, దైవిక పరమైన అర్థం రెండూ స్ఫురించడం వల్ల ఇది శ్లేషాలంకార చమత్కృతి.

54. కంద పద్యము

క. తంత్రముచేఁ గార్యము పర
తంత్రము గాకుండఁ బతిహితమె చేయు మహా
మంత్రులలోపలఁ గసవయ
మంత్రి విచారమున దివిజమంత్రియుఁ బోలెన్. 54

ప్రతిపదార్థం

తంత్రముచేన్ = తన రాజనీతి ఉపాయము చేత, కార్యంబు = చేయవలసిన పని, పరతంత్రము = శత్రువుల వశము, కాకుండన్ = కాకుండా చూస్తూ, పతి = తన ప్రభువునకు, హితము + ఎ = మేలునే, చేయు = ఒనరించేడి, మహా = గొప్పవారైన, మంత్రులలోపలన్ = అమాత్యుల మధ్య, కసవయమంత్రి = కసవయమంత్రి, విచారమునన్ = ఆలోచనా శక్తి నందు, దివిజమంత్రియున్ + పోలెన్ = దేవతల గురువైన బృహస్పతి వలె ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము

రాజనీతి తంత్రంతో ఏ పనినైనా శత్రువుల హస్తగతం కాకుండా కాపాడుతూ, నిరంతరం రాజు మేలు కోరే గొప్ప మంత్రులలో కసవయమంత్రి అగ్రేసరుడు. ఆలోచనా విధానంలో ఆయన దేవగురువైన బృహస్పతి అంతటివాడు.

అలంకార విశేషాలు

ఉపమాలంకారము: కసవయమంత్రి యొక్క ఆలోచనా ధీశక్తిని దేవమంత్రి అయిన బృహస్పతితో "పోలెన్" (వలె) అని స్పష్టంగా పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం కుదిరింది.

55. వచనము

వ. ఇట్టి మంత్రిశిరోమణికి నునికిపట్టగునట్టి పట్టనం బెట్టిదనిన. 55

తాత్పర్యము

ఇటువంటి మంత్రులలో శ్రేష్ఠుడైన కసవరాజు నివసించే నివాసస్థలమైన (ఉనికిపట్టయిన) ఆ పట్టణ వైభవం ఎటువంటిదో వివరిస్తాను వినండి.

56. శార్దూల విక్రీడిత పద్యము

శా. రాణామల్లన కీర్తిచంద్రికలు పర్వం బొంగి మధ్యాశ్రిత
క్షోణీభృద్వనదుర్గమై గుణమణిస్తోమంబుల న్నిండి య
క్షీణశ్రీపురుషోత్తమాశ్రయమునై చెల్వారి దానామృత
శ్రేణిం ద్యాగసముద్రనామము వహించె న్వేముగ ల్లీమహిన్. 56

ప్రతిపదార్థం

ఈ మహిన్ = ఈ భూమిపై, వేముగల్లు = వేముగల్లు అనే పురము, రాణామల్లన = రాణామల్ల భూపాలుని యొక్క, కీర్తి = యశస్సు అనే, చంద్రికలు = వెన్నెలు, పర్వన్ = వ్యాపించగా, పొంగి = అతిశయించి, మధ్య = తన మధ్య భాగమున, ఆశ్రిత = ఆశ్రయించిన, క్షోణీభృత్ = రాజులు గల / పర్వతములు గల, వన = వనదుర్గములతో కూడినదై / జలములతో కూడినదై, గుణ = సద్గుణములు అనే / దారములు అనే, మణి = రత్నముల యొక్క, స్తోమంబులన్ = సమూహములతో, నిండి = నిండిపోయినదై, అక్షీణ = తరిగిపోని, శ్రీ = సంపదలకు నిలయమైన / లక్ష్మీదేవికి నిలయమైన, పురుషోత్తము = ఉత్తమ పురుషులకు / విష్ణుమూర్తికి, ఆశ్రయమున్ + ఐ = నివాసమై, చెల్వారి = ఒప్పిదమై, దాన = త్యాగ గుణము అనే / మదజలము అనే, అమృత = సుధల యొక్క, శ్రేణిన్ = సమూహము చేత, త్యాగసముద్ర = 'త్యాగసముద్రము' అనే, నామమున్ = పేరును, వహించెన్ = పొందినది.

తాత్పర్యము

ఈ భూమండలంలో వేముగల్లు అనే నగరం రాణామల్ల రాజు కీర్తివెన్నెలలు నిండి సముద్రంలా పొంగిపొర్లుతోంది. సముద్రం పర్వతాలకు ఆశ్రయమిచ్చినట్లుగా, ఈ నగరం రాజులకు ఆశ్రయమై వనదుర్గాలతో అలరారుతోంది. సముద్రంలో రత్నాలు ఉన్నట్లుగా ఇక్కడ సద్గుణాలనే రత్నాలు ఉన్నాయి. సముద్రం లక్ష్మీదేవికి, విష్ణుమూర్తికి నిలయమైనట్లుగా, ఈ పట్టణం అపార సంపదలకు, ఉత్తమ పురుషులకు ఉనికిపట్టయింది. తన దానగుణమనే అమృతధారల చేత ఈ నగరం భూమిపై "త్యాగసముద్రము" అనే సార్థక నామధేయాన్ని పొందింది.

అలంకార విశేషాలు

శ్లేషోత్తాపిత రూపకాలంకారము: వేముగల్లు నగరానికి, సముద్రానికి (త్యాగసముద్ర అనే పేరుకు తగ్గట్టుగా) అభేదాన్ని కల్పిస్తూ, రెండింటికీ వర్తించేలా గుణమణి, క్షోణీభృత్, పురుషోత్తమ వంటి శ్లేష పదాలను ఉపయోగించడం వల్ల ఇక్కడ అద్భుతమైన అలంకార సృష్టి జరిగింది.

57. వచనము

వ. ఇట్టి పురంబునందు. 57

తాత్పర్యము

ఇటువంటి వైభవము కలిగిన వేముగల్లు నగరమునందు...

58. కంద పద్యము

క. పూజితు లగుకవులకృపన్

భ్రాజిష్ణుఁడఁ గొంత యష్టభాషావిదుఁడన్

రాజనుతుఁ డైన కసవయ

రాజతనూభవుఁడ గోపరా జనువాఁడన్. 58

ప్రతిపదార్థం

పూజితులు + అగు = గౌరవింపబడిన, కవుల = పండితుల మరియు కవుల యొక్క, కృపన్ = దయావిశేషం వలన, భ్రాజిష్ణుఁడన్ = ప్రకాశించువాడను, కొంత = కొంతవరకు, అష్టభాషా = సంస్కృతాంధ్రములతో కూడిన ఎనిమిది భాషల యందు, విదుఁడన్ = జ్ఞానము కలవాడను, రాజ = రాజుల చేత, నుతుఁడు + ఐన = కొనియాడబడినవాడైన, కసవయరాజు = కసవయమంత్రి యొక్క, తనూభవుఁడన్ = కుమారుడను, గోపరాజు = గోపరాజు, అనువాఁడన్ = అనబడు నేను (కృతికర్తను).

తాత్పర్యము

సత్కవుల ఆశీస్సులు, దయాకృపల వల్ల ప్రకాశిస్తూ, ఎనిమిది భాషలలో (అష్టభాషలు) పాండిత్యం కలిగి, మహారాజుల చేత సైతం ప్రశంసలు అందుకున్న కసవయమంత్రి కుమారుడనైన 'కొరవి గోపరాజు' అనే నేను...

59. శార్దూల విక్రీడిత పద్యము

శా. చిత్రఖ్యాతి వితీర్ణవిక్రమనిధి శ్రీవిక్రమాదిత్య చా

రిత్రఖ్యాపనశాసనంబులకు భూరి స్తంభసంభారమై

ధాత్రీపాలురుఁ గావ్యవేదులును మోదం బంద సింహాసన

ద్వాత్రింశత్కథల న్గుణంబులుగఁ కావ్యం బొప్పుగాఁ జెప్పెదన్. 59

ప్రతిపదార్థం

చిత్ర = ఆశ్చర్యకరమైన, ఖ్యాతి = కీర్తి కలిగినట్టియు, వితీర్ణి = దాన గుణమునకు, విక్రమ = పరాక్రమమునకు, నిధి = నిలయమైనవాడును అయిన, శ్రీ = సిరిసంపదలు కలిగిన, విక్రమాదిత్య = విక్రమాదిత్య మహారాజు యొక్క, చారిత్ర = చరిత్రను, ఖ్యాపన = చాటిచెప్పే, శాసనంబులకున్ = ధర్మశాసనములకు (కీర్తి స్తంభములకు), భూరి = గొప్పదైన, స్తంభ = ఆధార స్తంభముల యొక్క, సంభారము + ఐ = సమూహమై, ధాత్రీపాలురున్ = భూపాలురు (రాజులు), కావ్యవేదులును = కావ్యమర్మాలు తెలిసిన పండితులును, మోదంబు + అందన్ = సంతోషపడేటట్లుగా, సింహాసన ద్వాత్రింశత్ = బొమ్మలు చెప్పిన ముప్పైరెండు, కథలన్ = వృత్తాంతములను, గుణంబులుగన్ = సద్గుణములు ప్రతిబింబించేలా, కావ్యంబు = ఈ ప్రబంధాన్ని, ఒప్పుగాన్ = శ్రేష్ఠమైన రీతిలో, చెప్పెదన్ = రచిస్తున్నాను.

తాత్పర్యము

అద్భుతమైన కీర్తి, దానగుణం, పరాక్రమాలకు నిలయమైన విక్రమాదిత్య మహారాజు చరిత్రను లోకానికి చాటిచెప్పే కీర్తి స్తంభం వంటిది ఈ కావ్యం. రాజులు, కావ్య మర్మాలు తెలిసిన విమర్శకులు, పండితులు ఆనందించేలా, ఆ సింహాసనానికి ఉన్న ముప్పైరెండు సాలభంజికలు (బొమ్మలు) చెప్పిన కథలను, ఉత్తమ నీతి గుణాలు ప్రతిబింబించేలా ఈ "సింహాసన ద్వాత్రింశతి" కావ్యాన్ని అత్యంత మనోహరంగా రచిస్తున్నాను.

అలంకార విశేషాలు

రూపకాలంకారము: విక్రమాదిత్యుని చరిత్రను లోకానికి చాటడాన్ని "శాసనాలకు భూరి స్తంభసంభారము" (గొప్ప ఆధార స్తంభాల సమూహం) అని రూపకం చేయడం ద్వారా కావ్యానికి ఉన్న శాశ్వతత్వాన్ని కవి ఇక్కడ చాటిచెప్పారు.

60. వచనము

వ. ఆది యెట్టిదనిన. 60 :

తాత్పర్యము

ఆ కథా ప్రారంభం ఏ విధంగా జరిగిందంటే...

61. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. సారబలప్రసార పరిశంసితవింశతిబాహు బాహుకే

యూర చిరత్నరత్ననికషోపలమౌ రజతాద్రిపై మనో

హారవిహారము ల్సలిపి యచ్చట నచ్చట విశ్రమించుచుం

జారువిచారుఁ గింకరవశంకరు శంకరు గౌరి యిట్లనున్. 61

ప్రతిపదార్థం

సార = శ్రేష్ఠమైన, బల = శారీరక శక్తి యొక్క, ప్రసార = విస్తృతి చేత, పరిశంసిత = చక్కగా కొనియాడబడిన, వింశతి = ఇరవై సంఖ్య గల, బాహు = భుజములు కలిగిన రావణాసురుని యొక్క, బాహుకేయూర = చేతి భుజకీర్తుల యందలి, చిరత్న = పురాతనమైన / విలువైన, రత్న = మణుల యొక్క, నికషోపలము + ఔ = నికరకషోపలము (ఉరపిడి రాయి - రత్నాల

మార్దవాన్ని పరీక్షించే రాయి) వంటిదైన, రజతాద్రిపైన్ = వెండికొండ (కైలాస పర్వతము) మీద, మనోహర = మనస్సుకు ఇంపు కలిగించే, విహారముల్ = విహారములను (విహార యాత్రలను), సలిపి = చేసి, అచ్చటన్ + అచ్చటన్ = అక్కడక్కడ, విశ్రమించుచున్ = విశ్రాంతిని పొందుతూ, చారు = సుందరమైన, విచారున్ = ఆలోచనలు/జ్ఞానము కలవాడును, కింకర = తన సేవకులకు (లేక ప్రమథగణాలకు), వశంకరున్ = వశీభూతుడైనవాడును (భక్తవశంకరుడు) అయిన, శంకరున్ = శివుని చూచి, గౌరి = పార్వతీదేవి, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనున్ = పలికెను.

తాత్పర్యము

పూర్వం రావణాసురుడు తన ఇరవై భుజాల అపరిమిత బలంతో కైలాస పర్వతాన్ని ఎత్తడానికి ప్రయత్నించినప్పుడు, అతని భుజకీర్తులకు ఉన్న రత్నాలు ఘర్షణ చెంది ఆ కొండపై గీతలు పడ్డాయి. అందువల్ల ఆ వెండికొండ రత్నాలను పరీక్షించే నికషోపలం (ఉరపిడి రాయి) లాగా ప్రకాశిస్తోంది. అటువంటి కైలాస పర్వతంపై మనోహరంగా విహరిస్తూ, అక్కడక్కడ విశ్రాంతి తీసుకుంటున్న సుందర విచారకుడు, భక్త వశంకరుడైన పరమశివుడిని చూసి పార్వతీదేవి ఈ విధంగా పలికింది.

అలంకార విశేషాలు

ఉత్ప్రేక్షాలంకారము: రావణాసురుని భుజకీర్తుల మణుల రాపిడి వల్ల గీతలు పడిన కైలాస పర్వతాన్ని, రత్నాలను పరీక్షించే "నికషోపలం" (ఉరపిడి రాయి) గా కవి ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారం సంభవించింది.

వృత్త్యనుప్రాస మరియు ముక్తపదగ్రస్త చమత్కృతి: 'బాహు బాహుకేయూర', 'చిరత్నరత్న,', 'అచ్చట నచ్చట', 'కింకరవశంకరు శంకరు' వంటి పదబంధాలలో ఒకే రకమైన హల్లుల సమూహం పదే పదే ఆవృత్తం కావడం వల్ల పద్యానికి అద్భుతమైన నడక, శబ్దాలంకారం చేకూరింది.

62. కంద పద్యము

క. చిత్తజహర మీవలనం
గ్రొత్తకథ ల఼లిగెనేని గోరి వినంగాఁ
జిత్తం బుత్తలపడియెడి
నిత్తఱినిం బ్రొద్దువుత్త మెఱిఁగింపఁగదే. 62

ప్రతిపదార్థం

చిత్తజహర = మన్మథుని సంహరించిన ఓ శివుడా!, మీవలనన్ = మీ ద్వారా (మీ నోటి నుండి), క్రొత్త = సరికొత్తవైన, కథల్ = ఇతిహాసములు/కథలు, కలిగెన్ + ఏని = ఉన్నట్లయితే, కోరి = ఆశతో, వినంగాన్ = ఆలకించడానికి, చిత్తంబు = నా మనస్సు, ఉత్తలపడియెడిన్ = ఆతురత చెందుతున్నది (తొందరపడుతున్నది), ఇత్తఱినిన్ = ఈ సమయములో, ప్రొద్దు = కాలాన్ని/సమయాన్ని, పుత్తన్ = గడపడానికి, ఎఱిఁగింపఁగదే = ఆ కథలను నాకు చెప్పి అనుగ్రహించవా!

తాత్పర్యము

"మన్మథ సంహారకుడైన ఓ నాథా! మీ ద్వారా సరికొత్త కథలను వినాలని నా మనస్సు ఎంతో కుతూహలపడుతోంది, ఆరాటపడుతోంది. ఈ తీరిక సమయంలో కాలక్షేపం కావడానికి, ఆ ముచ్చటైన కథలేవో నాకు చెప్పి అలరించండి" అని పార్వతీదేవి శివుడిని ప్రార్థించింది.

అలంకార విశేషాలు

స్వభావోక్తి అలంకారము: భార్యాభర్తల మధ్య సమయం గడపడానికి (ప్రొద్దుపుచ్చడానికి) కథలు చెప్పమని అడిగే ఒక సాధారణ, సహజమైన కోరికను పార్వతీపరమేశ్వరుల నేపథ్యంలో కవి అత్యంత సహజంగా, సుందరంగా వర్ణించారు.

భాషా విశేషం: 'ఉత్తలపడియెడి' (ఆరాటపడటం), 'ప్రొద్దువుచ్చడం' (కాలక్షేపం చేయడం) వంటి స్వచ్ఛమైన అచ్చతెలుగు పదబంధాలను సంస్కృత సంబోధనతో కలిపి వాడటం వల్ల గోపరాజు గారి శైలిలోని తెలుగుదనం ఇక్కడ స్పష్టంగా కనిపిస్తుంది.

63. కంద పద్యము

క. నావుడు దేవుం డిట్లను
దేవీ కల వెల్ల నీకుఁ దెలిపితి మొదలన్
దేవాసుర మానుషముల
నీవెఱుఁగనియట్టి కథలు నేఁ డిఁక నేవీ! 63

ఛందస్సు విశేషాలు

ఈ పద్యము కందము ప్రక్రియకు చెందినది.

ప్రతిపదార్థం

నావుడున్ = పార్వతీదేవి ఆ విధంగా అడగగా, దేవుండు = పరమశివుడు, ఇట్లు = ఈ రీతిగా, అనున్ = పలికెను; దేవీ = ఓ పార్వతీ!, మొదలన్ = ఇదివరకు (పూర్వమే), కలవి + ఎల్లన్ = లోకంలో ఉన్న వృత్తాంతాలన్నింటినీ, నీకున్ = నీకు, తెలిపితిన్ = పూసగుచ్చినట్లు చెప్పి ఉన్నాను; దేవ = దేవతలకు, అసుర = రాక్షసులకు, మానుషముల = మానవులకు సంబంధించిన కథలలో, నీవు = నీవు, ఎఱుఁగని + అట్టి = తెలుసుకోనటువంటి, కథలు = వృత్తాంతములు, నేఁడు = ఈ రోజున, ఇఁకన్ = ఇంకా, ఏవి = ఏమున్నాయి? (ఏవీ లేవు).

తాత్పర్యము

పార్వతీదేవి అలా అడగగా పరమశివుడు నవ్వుతూ ఇలా అన్నాడు: "ఓ దేవీ! పూర్వమే నేను నీకు ఈ సృష్టిలోని విశేషాలన్నీ చెప్పాను. దేవతలు, రాక్షసులు, మానవులకు సంబంధించిన వృత్తాంతాలలో నీకు తెలియని కొత్త కథలు ఈ రోజున ఇంకా ఏముంటాయి?"

64. కంద పద్యము

క. ఇప్పటికి భోజునకుఁ గడు
నొప్పిద మగు మణిమయాసనోపాంతములన్
ముప్పదియు రెండు బొమ్మలు
చెప్పిన యాకథలు గలవు చెప్పెద వినుమా. 64

ప్రతిపదార్థం

ఇప్పటికిన్ = ప్రస్తుత కాలమున, భోజునకున్ = భోజమహారాజునకు, కడున్ = ఎంతగానో, ఒప్పిదము + అగు = అలంకారప్రాయమైన (తగినట్టి), మణిమయ = నవరత్న ఖచితమైన, ఆసన = సింహాసనము యొక్క, ఉపాంతములన్ = ప్రక్క

భాగములలో (ఆధార స్తంభాలపై) ఉన్న, ముప్పదియు రెండు = ముప్పైరెండు, బొమ్మలు = సాలభంజికలు, చెప్పిన = వినిపించిన, ఆ + కథలు = ఆ అద్భుత వృత్తాంతములు, కలవు = ఉన్నాయి, చెప్పెదన్ = వాటిని నీకు వివరిస్తాను, వినుమా = ఆలకించుము.

తాత్పర్యము

"అయితే, ఈ కాలంలో భోజమహారాజుకు లభించిన నవరత్న ఖచితమైన ఒక దివ్య సింహాసనానికి ఉన్న ముప్పైరెండు సాలభంజికలు (బొమ్మలు) ఆయనకు వినిపించిన కొన్ని విశేషమైన కథలు ఉన్నాయి. ఇప్పుడు ఆ కథలను నీకు చెప్తాను, విను" అని శివుడు పార్వతితో అన్నాడు.

65. కంద పద్యము

క. అనవుడు నామణి సింహా

సన మెవ్వరిసొమ్ము భోజజనపతి కేలా

గునఁ జేరె నేమికారణ

మున నతనికి నిన్నికథలు బొమ్మలు సెప్పెన్. 65

ప్రతిపదార్థం

అనవుడున్ = శివుడు ఆ విధంగా చెప్పగా (మళ్లీ పార్వతి), ఆ + మణిసింహాసనము = నవరత్నములతో కూడిన ఆ దివ్య సింహాసనము, ఎవ్వరి సొమ్ము = పూర్వం ఎవరికి చెందినది?, భోజజనపతికిన్ = భోజమహారాజునకు, ఏలాగునన్ = ఏ విధంగా, చేరెన్ = లభించినది?, ఏమి కారణమునన్ = ఏ హేతువు చేత, అతనికిన్ = ఆ భోజరాజునకు, బొమ్మలు = ఆ సాలభంజికలు, ఇన్ని కథలు = ముప్పైరెండు కథలను, చెప్పెన్ = వినిపించాయి? (తెలుపవలసినది).

తాత్పర్యము

శివుడు ఆ మాట అనగానే పార్వతీదేవి కుతూహలంతో ఇలా ప్రశ్నించింది: "నాథా! ఆ రత్నఖచిత సింహాసనం అసలు ఎవరిది? అది భోజమహారాజు దగ్గరకు ఎలా వచ్చింది? ఏ కారణం చేత ఆ సింహాసనంలోని బొమ్మలు భోజరాజుకు అన్ని కథలు చెప్పాల్సి వచ్చింది? ఆ వివరాలన్నీ నాకు వివరించండి."

అలంకారాది విశేషాలు

సంవాద శైలి (ప్రశ్నోత్తర మాలిక): కథా ప్రారంభంలో శ్రోతకు (ఇక్కడ పార్వతికి, అలాగే పాఠకునికి) కథపై ఆసక్తిని, ఉత్కంఠను (Curiosity) కలిగించడానికి కవి ఇక్కడ చక్కని ప్రశ్నోత్తర శైలిని ఉపయోగించారు. ఒక కథలోకి ఉపకథను ప్రవేశపెట్టే (Frame story) ప్రక్రియకు ఇది చక్కని నిదర్శనం.

భాషా సౌందర్యం: 'నావుడున్', 'అనవుడున్' వంటి ప్రాచీన కావ్య భాషా పదాలు కథా నడకకు చక్కని గంభీరత్వాన్ని చేకూర్చాయి.

66. కంద పద్యము

క. నాకుం జెప్పుఁడు నావుడు

నా కైలాసంబుపై సుఖాసీనుండై

యేకతమునఁ గథ లన్నియు

శ్రీకంఠుఁడు గౌరి కిట్లు చెప్పం దొడఁగెన్. 66

.

ప్రతిపదార్థం

నాకున్ = నాకు, చెప్పుడు = (ఆ కథలను) సెలవియ్యండి, నావుడున్ = అని పార్వతీదేవి వేడుకొనగా, శ్రీకంఠుఁడు = విషాన్ని కంఠంలో దాచుకున్న మంగళకరుడైన పరమశివుడు, ఆ కైలాసంబుపైన్ = ఆ కైలాస పర్వతం మీద, సుఖాసీనుండు + ఐ = ప్రశాంతంగా కూర్చున్నవాడై, ఏకతమునన్ = ఏకాంతంగా, కథలు + అన్నియున్ = ఆ ముప్పైరెండు వృత్తాంతాలన్నింటినీ, గౌరికిన్ = పార్వతీదేవికి, ఇట్లు = ఈ విధంగా, చెప్పన్ = వివరించడానికి, తొడరగెన్ = ఉపక్రమించెను (ప్రారంభించెను).

తాత్పర్యము

"నాకు ఆ కథలన్నీ చెప్పండి నాథా!" అని పార్వతీదేవి అడగగానే, ఆ కైలాస పర్వతం మీద ప్రశాంతంగా ఆసీనుడై ఉన్న పరమశివుడు, ఏకాంత సమయాన ఆమెకు ఆ కథలన్నింటినీ ఈ విధంగా చెప్పడం ప్రారంభించాడు.

67. సీస పద్యము

సీ. కాంచనకుంభసంగతశృంగములు గల
మేడలు గడకట్టు మేరు వనఁగ
రామణీయకగుణారామంబులైన మం
దిరములు తిరములౌ పురము లనఁగఁ
గట్టాయితం బైన కట్టడ గలకోట
పుట్ట యాచెలియలికట్ట యనఁగఁ
గడ గానరాక భీకరమకరాలయం
బైన యగడ్త మహాబ్ధి యనఁగఁ
గీ. మించి భూమండలంబు నిర్మించువేళఁ
దెలివిపడ బ్రహ్మ పడియచ్చు దెచ్చుకొన్న
ద్వీప మనఁ జెల్లు బహురత్నదీప్యమాన
గోపురంబుల నుజ్జయినీపురంబు. 67

ఛందస్సు విశేషాలు

ఈ పద్యము సీసము దాని అనుబంధంగా తేటగీతి వృత్తంలో నడిచింది.

ప్రతిపదార్థం

కాంచన = బంగారు, కుంభ = కలశములతో, సంగత = కూడుకున్న, శృంగములు = శిఖరములు, గల = కలిగిన, మేడలు = భవనముల యొక్క, గడకట్టు = సమూహము (వరుస), మేరువు = మేరు పర్వతము, అనఁగన్ = అనునట్లుగా ఉండగా;
రామణీయక = అందమనే, గుణ = గుణములకు, ఆరామంబులు + ఐన = తోటల వంటివైన, మందిరములు = గృహములు, తిరములు + ఔ = స్థిరములైన, పురములు = నగరములు (ఇతర లోకములు), అనఁగన్ = అనునట్లుగా ఉండగా;
కట్టాయితంబు + ఐన = సుదృఢంగా సిద్ధం చేయబడిన, కట్టడ = కట్టడము, గల = కలిగిన, కోట = ప్రాకారము, పుట్ట =

భూమికి, ఆ చెలియలికట్ట = సముద్రపు ఒడ్డు (గట్టు), అనఁగన్ = అనునట్లుగా ఉండగా; కడ = చివరి భాగము (మేర), కానరాక = కనిపించకుండా, భీకర = భయంకరమైన, మకర = మొసళ్లకు, ఆలయంబు + ఐన = నివాసమైన, అగడ్త = పరిఖ (కోట చుట్టూ ఉండే నీటి కందకము), మహా + అబ్ధి = గొప్ప సముద్రము, అనఁగన్ = అనునట్లుగా ఉండగా; బహు = అనేకమైన, రత్న = నవరత్నములతో, దీప్యమాన = ప్రకాశిస్తున్న, గోపురంబులన్ = ద్వార గోపురములు కలిగిన, ఉజ్జయినీపురంబు = ఉజ్జయినీ నగరము, బ్రహ్మ = సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవుడు, భూమండలంబున్ = ఈ భూలోకాన్ని, నిర్మించు వేళన్ = సృష్టించే సమయంలో, తెలివిపడన్ = ఒక అవగాహనకు రావడానికి (నమూనా కోసం), మించి = అతిశయించి, పడియచ్చు = అచ్చుబొమ్మ (**Model / Prototype**), తెచ్చుకొన్న = తయారుచేసి పెట్టుకున్న, ద్వీపము = ఒక ప్రత్యేక ద్వీపము (నగరం), అనన్ + చెల్లున్ = అనేటట్లుగా ఒప్పియున్నది.

తాత్పర్యము

పరమశివుడు కథ చెబుతూ ఉజ్జయినీ నగర వైభవాన్ని ఇలా వర్ణిస్తున్నాడు: ఆ ఉజ్జయినీ నగరంలో బంగారు కలశాలు కలిగిన ఎత్తైన మేడల వరుసలు చూస్తే సాక్షాత్తు మేరు పర్వతమా అన్నట్లు ఉన్నాయి. సౌందర్యానికి నిలయాలైన అక్కడి భవనాలు ఇతర దివ్య లోకాలను తలపిస్తున్నాయి. ఎంతో సుదృఢంగా నిర్మించిన ఆ నగరపు కోటగోడ భూమికి రక్షణగా ఉన్న సముద్రపు చెలియలికట్టలా కనిపిస్తోంది. అంతం తెలియకుండా, భయంకరమైన మొసళ్లతో నిండి ఉన్న కోట చుట్టూరా గల అగడ్త (కందకము) మహాసముద్రంలా ఉంది. నవరత్నాలతో మెరిసిపోయే గోపురాలు కలిగిన ఆ ఉజ్జయినీ నగరం ఎలా ఉందంటే——సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవుడు ఈ సమస్త భూమండలాన్ని సృష్టించడానికి ముందే, ఒక నమూనా (**Prototype**) కోసం అచ్చుపోసి నిర్మించుకున్న దివ్యమైన ద్వీపంలా విరాజిల్లుతోంది.

అలంకార విశేషాలు

ఉత్ప్రేక్షాలంకారము: ఉజ్జయినీ నగరంలోని మేడలను మేరు పర్వతంగా, కోటను చెలియలికట్టగా, అగడ్తను సముద్రంగా కవి ఊహించారు. అన్నింటికంటే ముఖ్యంగా, సమస్త భూగోళాన్ని సృష్టించడానికి బ్రహ్మదేవుడు ముందుగా సిద్ధం చేసుకున్న "పడియచ్చు" (నమూనా) ఈ ఉజ్జయినీ నగరం అని ఊహించడం అత్యద్భుతమైన ఉత్ప్రేక్ష.

భాషా సౌందర్యం: 'కట్టాయితము' (సిద్ధపడటం/సుదృఢం), 'పడియచ్చు' (నమూనా అచ్చు) వంటి అచ్చతెలుగు పదాలు, సంస్కృత సమాస భూయిష్టమైన వర్ణనతో కలిసి పద్యానికి గొప్ప కావ్యానుభూతిని ఇచ్చాయి.

68. కంద పద్యము

క. ఏకడఁ జూచిన రత్న
వ్యాకీర్ణములై వెలుంగు నవ్వీటి గృహ
ప్రాకారంబుల మహిమను
జీఁకటియును జోరకులముఁ జేరఁగనోడున్. 68

ఛందస్సు విశేషాలు

ఈ పద్యము కందము ప్రక్రియకు చెందినది.

ప్రతిపదార్థం

ఏకడన్ = ఏ వైపున, చూచినన్ = చూసినప్పటికీ, రత్న = నవరత్నముల చేత, వ్యాకీర్ణములు + ఐ = దట్టముగా నింపబడినవై (ప్రాకృత కాంతులతో), వెలుంగు = ప్రకాశించే, ఆ + వీటి = ఆ ఉజ్జయినీ నగరము యొక్క, గృహ = ఇండ్లయొక్క, ప్రాకారంబుల = కోటగోడల (భవన ప్రాకారముల), మహిమను = గొప్పతనము వలన (అక్కడి కాంతి విశేషం వల్ల), చీఁకటియును = అంధకారమును, చోరకులమున్ = దొంగల సమూహమును, చేరరగన్ = ఆ నగరమును సమీపించడానికి, ఓడున్ = భయపడును (వెనుకంజ వేయును).

తాత్పర్యము

ఆ ఉజ్జయినీ నగరంలో ఎటు చూసినా నవరత్నాలు పొదగబడిన భవనాలు, ప్రాకారాలు దివ్యమైన కాంతులతో మెరిసిపోతుంటాయి. ఆ రత్నదీప్తుల వెలుగుల గొప్పతనం వల్ల, ఆ పట్టణంలోకి ప్రవేశించడానికి అటు చీకటికీ ధైర్యం చాలదు, ఇటు దొంగల గుంపునకూ భయం కలిగి అడుగు పెట్టలేరు.

అలంకార విశేషాలు

ఉల్లేఖ అలంకార చమత్కృతి / హేత్వలంకారం: రత్న కాంతుల వల్ల చీకటి రాదు అనే భౌతిక సత్యానికి, దొంగల భయాన్ని జతచేసి, రత్న ప్రాకారాల ప్రకాశమే ఇక్కడ చీకటిని, దొంగలను రాకుండా ఆపడానికి 'హేతువు' (కారణం) గా చెప్పడం వల్ల కవి చాతుర్యం వ్యక్తమవుతోంది.

69. కంద పద్యము

క. కోట నొకచోట మరకత

కూటముఁ దృణమనుచు నిలిచి కోమటియిండ్లం

గోటికి నెత్తినపడగల

యాటునకై యళికి పాఱు నర్కుని హయముల్. 69

ప్రతిపదార్థం

అర్కుని = సూర్యభగవానుని యొక్క, హయముల్ = గుఱ్ఱములు (సూర్యరథ అశ్వములు), కోటన్ = ఉజ్జయినీ కోటగోడపై, ఒకచోటన్ = ఒకానొక ప్రదేశము నందు, మరకత = పచ్చల (మరకత మణుల) యొక్క, కూటమున్ = సమూహమును / శిఖరమును, తృణము = పచ్చగడ్డి, అనుచున్ = అనుకుంటూ, నిలిచి = అక్కడ ఆగి; కోమటి = వైశ్యుల (వర్తకుల) యొక్క, ఇండ్లన్ = భవనములపై, కోటికిన్ = కోట్లాదిగా, ఎత్తిన = ఎగురవేసిన, పడగల = జెండాల యొక్క, ఆటునకై = విసురుకు (గాలికి ఊగే ఊపునకు), అళికి = భయపడి, పాఱున్ = వేగముగా పరుగెత్తును.

తాత్పర్యము

ఆ నగరంలోని కోటగోడలు పచ్చల (మరకత మణుల) తో నిర్మించబడ్డాయి. ఆకాశమార్గంలో వెళ్లే సూర్యుని రథపు గుర్రాలు ఆ కోటపై ఉన్న మరకత మణుల పచ్చదనాన్ని చూసి, అది పచ్చగడ్డి అనుకొని తినడానికి ఆగుతాయట! అలా ఆగిన గుర్రాలు, పక్కనే ఉన్న వర్తకుల మేడలపై కోట్లాదిగా ఎగురుతున్న జెండాలు గాలికి కొట్టుకునే విసురును చూసి, బెదిరిపోయి వేగంగా ముందుకు పరిగెడతాయట.

అలంకార విశేషాలు

అతిశయోక్తి మరియు భ్రాంతిమదలంకారము: మరకత మణులను చూసి గుర్రాలు పచ్చగడ్డి అని భ్రమించడం 'భ్రాంతిమదలంకారం'. అలాగే ఆకాశంలో వెళ్లే సూర్యరథం నగరపు భవనాలకు అంత సమీపంగా వెళుతుందని వర్ణించడం 'అత్యుక్తి' లేదా 'అతిశయోక్తి అలంకారం'. ఈ రెండింటి కలయికతో పద్యానికి అద్భుతమైన చమత్కారం సిద్ధించింది.

70. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. పంబినగాలిచేరుల నభఃస్థలి తక్కెడదండెసేసి నా

కంబు మహీతలంబుఁ గుడుక ల్రచియించి విరించి తొల్లి తు

ల్యంబుగ నెత్తుచోఁ జులుకనై యమరావతి మీఁది కేగె స

త్త్వంబున నెక్కుడై యట నవంతిపురం బదివ్రాలెఁ గ్రిందికిన్. **70**

ఛందస్సు విశేషాలు

ఈ పద్యము ఉత్పలమాల వృత్తమునకు చెందినది.

ప్రతిపదార్థం

విరించి = సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవుడు, తొల్లి = పూర్వకాలము నందు, పంబిన = దట్టముగా వ్యాపించిన, గాలిచేరులన్ = వాయు దండములను (గాలి తాళ్లను), నభఃస్థలిన్ = ఆకాశ మార్గమున, తక్కెడదండె + చేసి = త్రాసు యొక్క మధ్య దండముగా (Beating beam) చేసి, నాకంబున్ = స్వర్గలోకాన్ని (దేవేంద్రుని అమరావతిని), మహీతలంబున్ = భూలోకాన్ని (అవంతి పురాన్ని), కుడుకలు = త్రాసు పళ్ళెములుగా, రచియించి = ఏర్పాటు చేసి, తుల్యంబుగన్ = సమానముగా (తూకము వేసి), ఎత్తుచోన్ = తూచి చూసే సమయంలో, అమరావతి = స్వర్గనగరమైన అమరావతి, చులుకనై = తేలిక అయిపోయి, మీఁదికిన్ = పైకి, ఏగెన్ = వెళ్ళిపోయెను; అవంతిపురంబు + అది = ఆ ఉజ్జయినీ నగరం మాత్రం, సత్త్వంబునన్ = వైభవము నందు, బరువు నందు (యోగ్యత నందు), ఎక్కుడు + ఐ = అధికమైనదై, అటన్ = ఆ త్రాసు నందు, క్రిందికిన్ = కింది వైపునకు, వ్రాలెన్ = మొగ్గు చూపినది.

తాత్పర్యము

పూర్వం బ్రహ్మదేవుడు వ్యాపించి ఉన్న గాలి తాళ్లను ఆకాశంలో దండంగా చేసి, ఒకవైపు స్వర్గలోకాన్ని, మరోవైపు భూలోకాన్ని త్రాసు పళ్ళాలుగా మార్చి, రెండింటి వైభవాన్ని సమానంగా తూచి చూశాడట. ఆ సమయంలో ఇంద్రుని అమరావతి నగరం తేలికైపోయి త్రాసులో పైకి లేచిపోయింది. కానీ, ఉజ్జయినీ (అవంతి) నగరం మాత్రం తన అపారమైన సంపదలు, గుణాలు, వైభవాల బరువుతో త్రాసులో కిందికి మొగ్గింది. అంటే, అమరావతి కంటే అవంతి నగరమే అన్నిటా మిన్న అని భావము.

అలంకార విశేషాలు

అతిశయోక్త్యుత్తాపిత వ్యతిరేకాలంకారము / ఉత్ప్రేక్ష: స్వర్గలోక నగరమైన అమరావతి కంటే భూలోకంలోని ఉజ్జయినీ నగరం గొప్పదని చెప్పడానికి, బ్రహ్మదేవుడు త్రాసు పెట్టి తూచాడనే కవి ఊహ అభూతకల్పనాత్మక ఉత్ప్రేక్ష. దేవతా నగరాన్ని తక్కువ చేసి, మానవ నగరాన్ని ఎక్కువ చేయడం ద్వారా ఇక్కడ వ్యతిరేక చమత్కృతి (లేక గుణాతిశయం) అద్భుతంగా ఆవిష్కరించబడింది.

సింహాసన ద్వాత్రింశికలోని ప్రథమాశ్వాసము 71 -90 పద్యాలు ప్రతిపదార్థ, తాత్పర్య, విశేషాలతో 24 -05 -2026

పద్యం 71

(కందం): క్రిందయ్యును నమరావతిఁ గ్రిందుపఱుచు ననుచుఁ గవులు కీర్తింప మహీ బృందారకవరులకు నా నందంబుగ నయ్యవంతినగరం బొప్పున్.

ప్రతిపదార్థం : అయ్యవంతి నగరంబు = ఆ అవంతీ నగరము, క్రిందయ్యును = (భూలోకంలో) క్రింద ఉన్నదైనప్పటికీ, అమరావతిన్ = (ఆకాశంలో పైన ఉన్న దేవేంద్రుని రాజధానియైన) అమరావతిని, క్రిందుపఱుచున్ = తిరస్కరిస్తుంది (దాని కంటే గొప్పదైనది), అనుచున్ = అంటూ, కవులు = కవీశ్వరులు, కీర్తింపన్ = కొనియాడేటట్లుగా, మహీ బృందారక వరులకున్ = భూదేవతలైన బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠులకు (లేదా భూమిపై నున్న పూజ్యులకు), ఆనందంబుగన్ = సంతోషం కలుగునట్లుగా, ఒప్పున్ = అతిశయిల్లుచున్నది;

తాత్పర్యం: ఆ అవంతీ నగరం భూలోకంలో (భౌగోళికంగా అమరావతి కంటే) క్రింద ఉన్నప్పటికీ, వైభవంలో దేవలోకంలోని అమరావతిని సైతం క్రిందుపరుస్తుందని (మించిపోతుందని) కవులు కీర్తిస్తున్నారు. ఆ నగరం భూసురులకు, ఉత్తములకు ఎంతో ఆనందాన్ని కలిగిస్తూ విరాజిల్లుతోంది.

విశేషాలు (అలంకారం):

వ్యతిరేకాలంకారం / విరోధాభాస: భౌగోళికంగా 'క్రింద' ఉన్న నగరం, పైన ఉన్న 'అమరావతి'ని 'క్రిందుపరచడం' (తక్కువ చేయడం) అనే చోట పైకి విరోధం కనిపిస్తున్నా, గుణాల చేత మించిపోవడం అనే అద్భుతార్థం స్ఫురించడం వల్ల ఇక్కడ అందమైన చమత్కారం కుదిరింది.

పద్యం 72

(ఉత్పలమాల): జాగులు లేక యిచ్చునెఱచాగులు, నంచితకీర్తి సంచయో ద్యోగులుఁ, బాపవర్తనవియోగులుఁ, గల్పితయాగులుఁ, న్గుణా రాగులు, వీతరాగులు, నిరస్తవిరోధి కృతానురాగులున్ భోగులు, నిర్విభాగులును, బుణ్యనియోగులుఁ దత్పురీజనుల్.

.

ప్రతిపదార్థం తత్పురీ జనుల్ = ఆ నగరము నందలి ప్రజలు, జాగులు = ఆలస్యములు, లేక = లేకుండా, ఇచ్చు = (యాచకులకు) దానము చేసెడి, నెఱచాగులున్ = గొప్ప త్యాగశీలురు (ధర్మగుణము కలవారు), అంచిత = పూజింపదగిన, కీర్తి = యశస్సు యొక్క, సంచయ = సమూహమును సంపాదించుట యందు, ఉద్యోగులున్ = ప్రయత్నము కలవారు, పాప వర్తన = పాపపు నడవడిక నుండి, వియోగులున్ = దూరముగా ఉండువారు, కల్పిత = చేయబడిన, యాగులున్ = యజ్ఞములు కలవారు (యజ్ఞయాగాదులు చేసేవారు), గుణ = సద్గుణముల యందు, ఆరాగులు = అనురాగము (ప్రేమ) కలవారు, వీతరాగులు = కోరికలు/రాగద్వేషములు విడిచినవారు, నిరస్త = పోగొట్టబడిన, విరోధి = శత్రుత్వము కలవారై, కృత = చూపబడిన, అనురాగులున్ = పరస్పర స్నేహభావము కలవారు, భోగులు = సుఖములను అనుభవించువారు, నిర్విభాగులును = (అన్నదమ్ముల మధ్య) ఆస్తి పంపకాల తగాదాలు లేనివారు (ఐకమత్యం కలవారు), పుణ్య = సత్కర్మల యందు, నియోగులున్ = నియుక్తులైనవారు;

తాత్పర్యం: ఆ అవంతీ నగర ప్రజలు ఎటువంటి ఆలస్యం లేకుండా దానాలు చేసే గొప్ప త్యాగశీలురు. సత్కీర్తిని సంపాదించడంలో నిరంతరం శ్రమించేవారు, పాపమార్గానికి దూరంగా ఉండేవారు, యజ్ఞయాగాదులు చేసేవారు, సద్గుణాలను ప్రేమించేవారు, వైరాగ్య సంపన్నులు, శత్రుత్వాలను వీడి అందరిపై అనురాగం చూపించేవారు. వారు

భోగభాగ్యాలు అనుభవిస్తూనే, ఎటువంటి మనస్పర్థలు, పంపకాల గొడవలు లేకుండా ఐకమత్యంతో పుణ్యకార్యాలలో నిమగ్నమై ఉంటారు.

విశేషాలు (అలంకారం):

అంత్యానుప్రాస అలంకారం: పద్యంలోని ప్రతి పాదము చివర, ప్రతి పదము చివర 'గులున్', 'రులున్' అంటూ ఒకే రకమైన శబ్దాలు ఆవృత్తమవడం వల్ల పదాల నడకలో అద్భుతమైన శ్రవణ సుభగత్వం (వినసొంపు) ఏర్పడింది.

పద్యం 73

(ఆటవెలది): మథుర కంచి కాశి మాయాపురము ద్వార వతి యయోధ్య యీ యవంతిపురము నాఁగ నెగడు ముక్తినగరంబులం దున్న నరులు పుణ్యభాజనములు గారె.

ప్రతిపదార్థం : మథుర = మధురా నగరము, కంచి = కాంచీపురము, కాశి = కాశీ క్షేత్రము, మాయాపురము = మాయాపురి (హరిద్వార్), ద్వారవతి = ద్వారకానగరము, అయోధ్య = అయోధ్యా నగరము, ఈ అవంతిపురము = ఈ అవంతీ నగరము, నాఁగన్ = అని, నెగడు = ప్రసిద్ధి చెందిన, ముక్తి నగరంబులందున్ = సప్త మోక్షపురులలో, ఉన్న = నివసించెడి, నరులు = మనుష్యులు, పుణ్య భాజనములు = పుణ్యమునకు నిలయములు (ధన్యులు), గారె = కదా!;

తాత్పర్యం: భారతదేశంలో మోక్షాన్ని ప్రసాదించే ఏడు మహా నగరాలుగా (సప్తమోక్షపురులుగా) ప్రసిద్ధి చెందిన మథుర, కంచి, కాశి, మాయాపురి, ద్వారక, అయోధ్యలతో పాటు ఈ అవంతీ నగరం కూడా ఒకటి. అటువంటప్పుడు ఈ నగరంలో నివసించే ప్రజలు పుణ్యరాశులు, ధన్యులు కాక మరేమవుతారు!

విశేషాలు (అలంకారం):

అర్థాంతరన్యాస అలంకారం / కావ్యలింగ అలంకారం: అవంతీ నగర ప్రజలు పుణ్యాత్ములా కాదా అనే విశేష విషయాన్ని, సప్తమోక్షపురులలో నివసించే వారంతా పుణ్యాత్ములే అనే సామాన్య సత్యంతో సమర్థించడం జరిగింది.

పద్యం 74

(శార్దూలవిక్రీడితము): ఏణిలోచనలుం గవీశ్వరులుఁ బ్రత్యేకాధ్యులున్ జాణలు న్వీణావేణుకళాప్రవీణమతులు న్విద్వాంసులు న్వీరులున్ క్షోణీదేవతలు న్మహోత్సవముల న్శోభిల్లఁగా నిత్యక ళ్యాణం బై చెలువొందు నాపురము దివ్యం బైన సంపత్తితోన్.

ప్రతిపదార్థం : ఏణీలోచనలున్ = లేడి కన్నుల వంటి కన్నులు గల సుందరీమణులు, కవీశ్వరులున్ = గొప్ప కవులు, ప్రత్యేక ఆధ్యులున్ = విడివిడిగా చూసినా అందరూ ధనవంతులే అయినవారు, జాణలున్ = సమర్థులు/నేర్పరులైనవారు, వీణా వేణు కళా = వీణ వాయించుట, పిల్లనగ్రోవి ఊదుట వంటి లలిత కళల యందు, ప్రవీణ మతులున్ = నైపుణ్యము గల బుద్ధి ఉన్నవారు, విద్వాంసులున్ = పండితులు, వీరులున్ = పరాక్రమవంతులు, క్షోణీ దేవతలున్ = భూదేవతలైన బ్రాహ్మణులు, మహోత్సవములన్ = గొప్ప పండుగలతో, శోభిల్లఁగాన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, ఆ పురము = ఆ అవంతీ నగరము, దివ్యంబు ఐన = అలౌకికమైన (దేవతాసంబంధమైన), సంపత్తితోన్ = ఐశ్వర్యముతో, నిత్య కళ్యాణంబై = ఎల్లప్పుడూ శుభములు జరుగుచున్నదై, చెలువొందున్ = అందగింపును పొందుచున్నది;

తాత్పర్యం: లేడికన్నుల వంటి అందమైన కళ్ళు గల స్త్రీలు, మహాపండితులైన కవులు, ఒక్కొక్కరూ అమిత ధనవంతులైన శ్రేష్ఠులు, లోకజ్ఞానమున్న చతురులు, వీణ-వేణువుల వంటి లలితకళలలో నిపుణులు, శాస్త్రకోవిదులు, శూరులు, వేదపండితులైన

బ్రాహ్మణులు నిరంతరం ఉత్సవాలు జరుపుకుంటూ ఆ నగరంలో ప్రకాశిస్తున్నారు. ఆ అవంతీ నగరం దివ్యమైన సంపదలతో, నిత్యకల్యాణం పచ్చతోరణంగా వర్ధిల్లుతోంది.

విశేషాలు (అలంకారం):

యథాసంఖ్య అలంకారం / స్వభావోక్తి: నగరంలో ఉన్న వివిధ వర్గాల ప్రజల వైభవాన్ని, వారి గుణగణాలను ఉన్నది ఉన్నట్లుగా వర్ణించడం వల్ల నగర శోభ కండ్లకు కట్టినట్లు కనిపిస్తుంది. అలాగే 'వీణావేణు...' వంటి చోట్ల వృత్యనుప్రాస ఛాయలు ఉన్నాయి.

పద్యం 75

(సీసము, ఆటవెలది): సీ. దానప్రశస్తహస్తప్రభావము గల్గు భూవల్లభులును దంతావళములు వివిధపదక్రమవిహితవర్తన గల్గు కుంభినీసురులును ఘోటకములు బహుళసంఖ్యాతనిర్వహణచాతురి గల్గు నుత్తమగణకులు యోధవరులు నక్షపాటవసంభృతార్థభావము గల్గు నాదిజూదరులును నరదములును

ఆ.వె. బదడు పసిఁడిగాఁగ భాండసంపద గల్గు గ్రొత్తవర్తకులును గుమ్మరులును జొప్పుదప్పకునికి నెప్పుడు నొప్పుల కుప్ప యనఁగఁబరఁగు నప్పురంబు.

ప్రతిపదార్థం : దాన = త్యాగము చేయుట చేత (ఏనుగులకైతే మదజలము ప్రవహించుట చేత), ప్రశస్త = కొనియాడదగిన, హస్త = చేతుల యొక్క (ఏనుగులకైతే తుండముల యొక్క), ప్రభావము = మహిమ, గల్గు = కలిగిన, భూవల్లభులును = రాజులును, దంతావళములు = ఏనుగులును; వివిధ = అనేక రకములైన, పదక్రమ = వేదములను పఠించే క్రమము చేత (గుఱ్ఱాలకైతే రకరకాల నడకల వేగము చేత), విహిత = ఒప్పిదమైన, వర్తన = ప్రవర్తన/నడక, గల్గు = కలిగిన, కుంభినీసురులును = భూదేవతలైన బ్రాహ్మణులును, ఘోటకములు = గుఱ్ఱములును; బహుళ = ఎక్కువ మొత్తములలో, సంఖ్యాత = లెక్కలను, నిర్వహణ = తారుమారు కాకుండా చూసే, చాతురి = నేర్పు, గల్గు = కలిగిన (సైనికులకైతే వ్యూహములలో శత్రు సైన్య సమూహములను ఎదుర్కొనే నేర్పు కలిగిన), ఉత్తమ గణకులు = శ్రేష్ఠులైన కరణములును, యోధ వరులున్ = శ్రేష్ఠులైన సైనికులును; అక్ష = పాచికల యందలి (రథాలకైతే ఇరుసుల యందలి), పాటవ = నైపుణ్యము చేత, సంభృత = కూడబెట్టబడిన, అర్థ భావము = ధనము యొక్క స్థితి, గల్గు = కలిగిన, ఆది జూదరులును = గొప్ప జూదగాళ్ళును, అరదములును = రథములును; బదడు = అల్పమైన వస్తువులను కూడా (కుమ్మరులకైతే బూడిద/మట్టిని), పసిఁడిగాఁగ = బంగారము వలె విలువైనదిగా మార్చగలిగిన, భాండ సంపద = సరుకుల నిల్వ/ధనాగారము (కుమ్మరులకైతే కుండల సంపద), గల్గు = కలిగిన, క్రొత్త వర్తకులును = కొత్తగా వ్యాపారము చేయు కోమట్లును, కుమ్మరులును = కుండలు చేసేవారును; జొప్పు = క్రమపద్ధతి/న్యాయము, తప్పకునికిన్ = అతిక్రమించకుండా ఉండుట చేత, ఎప్పుడున్ = ఎల్లవేళలా, ఒప్పుల కుప్ప = సద్గుణములకు నిలయము, అనఁగన్ = అనేటట్లుగా, అప్పురంబు = ఆ అవంతీ నగరము, పరఁగున్ = ప్రసిద్ధి చెంది ఒప్పారుచున్నది;

తాత్పర్యం: ఆ అవంతీ నగరం న్యాయ పద్ధతి తప్పకుండా నడుచుకుంటూ ఎల్లప్పుడూ సద్గుణాల కుప్పలా ప్రసిద్ధి చెందింది. ఆ నగరంలో —— దాన గుణం గల చేతులున్న రాజులు, మదజలం కార్చే తుండాలున్న ఏనుగులు; వేదపదక్రమ నడక గల బ్రాహ్మణులు, రకరకాల నడకల వేగం గల గుఱ్ఱాలు; పెద్ద పెద్ద లెక్కలు వేయగల వారు , శత్రు సైన్య సమూహాలను

తుదముట్టించే సైనికులు; పాచికల నేర్పుతో ధనం గడించే జూదగాళ్ళు, బలమైన ఇరుసులు గల రథాలు; మట్టిని లేదా అల్ప వస్తువులను కూడా బంగారమంత విలువైనవిగా మార్చగల భాండాగారాలున్న వర్తకులు, కుండలు చేసే కుమ్మరులు నివసిస్తూ ఆ నగర శోభను పెంచుతున్నారు.

విశేషాలు (అలంకారం):

శ్లేషాలంకారం / శ్లేషోపమాన ధ్వని: ఈ పద్యంలో కవి ఉపయోగించిన విశేషణాలన్నీ ఇటు మనుషులకు (రాజులు, బ్రాహ్మణులు, గణకులు, జూదరులు, వర్తకులు), అటు జంతు/వస్తువులకు (ఏనుగులు, గుఱ్ఱాలు, సైనికులు, రథాలు, కుమ్మరులు) ఒకేసారి వర్తిస్తూ రెండర్థాలను ఇస్తున్నాయి (ఉదాహరణకు: హస్తం అంటే చేయి మరియు ఏనుగు తొండం; అక్షం అంటే పాచిక మరియు రథం ఇరుసు). ఈ శ్లేష చమత్కారం పద్యానికి ప్రాణం పోసింది.

పద్యం 76

(ఆటవెలది): అందుఁ జంద్రగుప్త నాత్మజుండగు భర్తృ హరియ రాజు విక్రమార్కుఁ డతని సవతితల్లికొడుకు యువరాజు తన్మంత్రి భట్టి నాఁగ నీతిపరుఁడు గలఁడు.

ప్రతిపదార్థం : అందున్ = ఆ అవంతీ నగరము నందు, చంద్రగుప్త = చంద్రగుప్తుడనే రాజు యొక్క, ఆత్మజుండు = కుమారుడు, అగు = అయిన, భర్తృహరియ = భర్తృహరియే, రాజు = పరిపాలకుడు; విక్రమార్కుఁడు = విక్రమార్కుడు, అతని = ఆ భర్తృహరి యొక్క, సవతి తల్లి కొడుకు = సవతి తల్లి కుమారుడు (తమ్ముడు), యువరాజు = యువరాజుగా ఉన్నాడు; తన్మంత్రి = ఆ రాజుల యొక్క మంత్రి, భట్టి నాఁగన్ = భట్టి అనే పేరుతో పిలవబడే, నీతిపరుఁడు = రాజనీతి తెలిసిన ఉత్తముడు, కలఁడు = ఉన్నాడు;

తాత్పర్యం: ఆ అవంతీ నగరంలో చంద్రగుప్త మహారాజు కుమారుడైన భర్తృహరి మహారాజుగా ఉండి పరిపాలిస్తున్నాడు. అతని సవతి తల్లి కుమారుడైన విక్రమార్కుడు ఆ రాజ్యానికి యువరాజు. ఆ ఇద్దరికీ అత్యంత రాజనీతిజ్ఞుడైన 'భట్టి' అనే పేరు గల మహా మంత్రి ఉన్నాడు.

విశేషాలు:

కథా ప్రారంభ సూచన: కథలోని ప్రధాన పాత్రలైన భర్తృహరి, విక్రమార్కుడు మరియు భట్టిల పరిచయాన్ని సరళమైన శైలిలో, చారిత్రక/పురాణ నేపథ్యంతో కవి ఇక్కడ ఆరంభించారు.

పద్యం 77

(చంపకమాల): అలక లలివ్రజంబు, వదనాబ్జము చంద్రుఁడు, సుస్వరంబు కో కిలములు, మంజువాక్యములు కీరగణంబుల సొంపు, చల్లనూ ర్పులు మలయానిలం, బయిన రూపము దాల్చి యనంగసేననాఁ జెలఁగె ననంగసేన యను చేడియ భర్తృహరీష్టభార్య యై.

ప్రతిపదార్థం : అనంగసేన అను = అనంగసేన అనే పేరు కలిగిన, చేడియ = స్త్రీ, అలకలు = ముంగురులు, అలి వ్రజంబు = తుమ్మెదల సమూహముగాను; వదన అబ్జము = పద్మము వంటి ముఖము, చంద్రుఁడు = చంద్రుని లాగాను; సుస్వరంబు = చక్కని కంఠస్వరము, కోకిలములు = కోకిలల స్వరము వలెను; మంజు వాక్యములు = అందమైన మాటలు, కీర గణముల = చిలుకల సమూహముల యొక్క, సొంపు = అందము వలెను; చల్ల నూర్పులు = చల్లని నిట్టూర్పులు, మలయ అనిలంబు =

మలయమారుతము (గంధపు గాలి) వలెను; అయిన = కాగా; రూపము దాల్చి = వీటన్నింటి కలయికతో ఒక ఆకారాన్ని పొంది, అనంగసేన నాఁన్ = మన్మథుని సైన్యమా అన్నట్లుగా, భర్తృహరి = భర్తృహరి మహారాజునకు, ఇష్ట భార్య యై = ప్రాణపదమైన భార్యయై, చెలఁగెన్ = ప్రకాశించెను;

తాత్పర్యం: ఆ నగరంలో అనంగసేన అనే కాంత భర్తృహరి మహారాజుకు ప్రియభార్యయై విరాజిల్లుతోంది. ఆమె ముంగురులు తుమ్మెద గుంపులాగా, ముఖపద్మం చంద్రుడిలాగా, కంఠస్వరం కోకిలకూతలాగా, మృదువైన మాటలు చిలుకల పలుకుల్లాగా, ఆమె చల్లని శ్వాసలు మలయమారుతంలాగా ఉన్నాయి. అవన్నీ కలిసి ఒక రూపం దాల్చాయా అన్నట్లున్న ఆమె, నిజంగానే మన్మథుడి సైన్యం (అనంగసేన) అన్నట్లుగా అపార సౌందర్యంతో శోభిల్లుతోంది.

విశేషాలు (అలంకారం):

రూపక మరియు ఉత్ప్రేక్షాలంకారం: ముఖాన్ని చంద్రుడిగా, ముంగురులను తుమ్మెదలుగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం కుదిరింది. అలాగే ఆమె పేరు 'అనంగసేన' కావడాన్ని బట్టి, ఆమె నిజంగా మన్మథుని సైన్యమేమోనని కవి ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' ఎంతో మనోహరంగా వ్యక్తమైంది.

సింహాసన ద్వాత్రింశతిలోని ఈ ఆరు పద్యాలను లేఖన దోషాలు సవరించి, ఛందస్సును సరిచేసి, ప్రతిపదార్థాలను మీ కోరిక మేరకు ఒకే పేరాగ్రాఫ్‌గా (రన్నింగ్ స్టైల్‌లో) తాత్పర్య, విశేషాలతో సమగ్రంగా క్రింద ఇవ్వడమైనది.

పద్యం 78

(కందం): తరుణులలో మిక్కిలి నీ తరుణికడన్ జిక్కి వీతధరణీవరుఁడై యెరపునఁ తదీయచేతో హరుఁడై హరివోలె భర్తృహరి విహరించెన్.

ప్రతిపదార్థం: భర్తృహరి = భర్తృహరి మహారాజు, తరుణులలోన్ = స్త్రీలందరిలోనూ, మిక్కిలి = శ్రేష్ఠురాలైన, ఈ తరుణికడన్ = ఈ అనంగసేన అనే యువతి వలపుల వలలో, చిక్కి = తగులుకొని, వీత ధరణీవరుఁడై = రాజ్యపాలనా బాధ్యతలను విడిచిపెట్టిన రాజుగా మారి (రాజకార్యములను విస్మరించి), ఒరపునన్ = ఎంతో విలాసముగా, తదీయ = ఆమె యొక్క, చేతోహరుఁడై = మనస్సును దోచుకున్నవాడై, హరి వోలెన్ = ఇంద్రుని వలె (లేదా శ్రీకృష్ణుని వలె), విహరించెన్ = కామభోగములలో తేలియాడెను;

తాత్పర్యం: భర్తృహరి మహారాజు తన భార్యలలో కల్లా మిక్కిలి మిన్నయైన ఆ అనంగసేన వ్యామోహంలో పూర్తిగా చిక్కుకుపోయాడు. తన రాజధర్మాన్ని, రాజ్యపాలనా బాధ్యతలను కూడా పక్కనబెట్టి, ఆమె మనసును రంజింపజేస్తూ, దేవేంద్రుడిలా (లేదా కృష్ణుడిలా) అంతఃపుర విలాసాలలోనే మునిగితేలసాగాడు.

విశేషాలు (అలంకారం):

ఉపమాలంకారం: భర్తృహరి భోగవిలాసాలలో మునిగి తేలడాన్ని ఇంద్రునితో లేదా హరి (కృష్ణుడు/విష్ణువు) తో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం ప్రయుక్తమైంది. 'వీతధరణీవరుఁడు' అనే పదం రాజు తన బాధ్యతలను మరచిన స్థితిని సూచిస్తుంది.

పద్యం 79

(ఉత్పలమాల): అత్యనురక్తి భర్తృహరి యంతిపురంబునఁ గేలిలోలుఁడై నిత్యరతిప్రసంగముల నిల్వఁగ నాతనిదర్శనమ్ము సాం గత్యము లేకయుం బ్రజలు కార్యముపట్లను భట్టి విక్రమా దిత్యులనేర్పునం దగవు దీఱఁగ నుండిరి నైజవృత్తులన్.

ప్రతిపదార్థం : భర్తృహరి = భర్తృహరి రాజు, అతి అనురక్తిన్ = మిక్కిలి అనురాగముతో, అంతిపురంబునన్ = అంతఃపురము నందు, కేలి లోలుఁడై = క్రీడల యందు ఆసక్తి కలవాడై, నిత్య = ఎల్లప్పుడూ, రతి ప్రసంగములన్ = శృంగార విలాసములలోనే, నిల్వఁగన్ = మునిగి ఉండగా, ప్రజలు = ఆ దేశపు ప్రజలకు, ఆతని = ఆ రాజు యొక్క, దర్శనమ్ము = కంటితో చూచుట గాని, సాంగత్యము = సామీప్యము గాని, లేకయున్ = లభించకపోయినప్పటికీ, భట్టి = మంత్రి అయిన భట్టి యొక్కయు, విక్రమాదిత్యుల = యువరాజు అయిన విక్రమార్కుని యొక్కయు, నేర్పునన్ = కార్యదక్షత వల్ల, కార్యము పట్లను = వ్యవహారముల యందు, తగవు = న్యాయము, తీఱఁగన్ = లభించుట చేత, నైజ వృత్తులన్ = తమ తమ కులవృత్తులను/వ్యాపారములను చేసుకుంటూ, ఉండిరి = సుఖముగా జీవించుచుండిరి;

తాత్పర్యం: భర్తృహరి తీవ్రమైన కామవ్యామోహంతో అంతఃపుర శృంగార కేళుల్లోనే ఉండిపోవడంతో ప్రజలకు రాజు దర్శనం కానీ, ఆయనతో మాట్లాడే భాగ్యం కానీ లేకుండా పోయింది. అయినప్పటికీ, మంత్రి భట్టి, యువరాజు విక్రమార్కుల అద్భుతమైన కార్యదక్షత, బుద్ధికుశలత వల్ల ప్రజల పనులన్నీ సక్రమంగా సాగాయి. న్యాయపాలన సజావుగా జరగడం వల్ల ప్రజలు తమ తమ వృత్తులను చేసుకుంటూ ప్రశాంతంగా జీవించసాగారు.

విశేషాలు:

రాజు అంతఃపురానికే పరిమితమైనా, భట్టి మరియు విక్రమార్కులు ఆదర్శవంతమైన పరిపాలనతో రాజ్యాన్ని సుభిక్షంగా ఉంచారని కవి ఇక్కడ లోకనీతిని, వారి సమర్థతను ప్రశంసించారు.

పద్యం 80

(కందం): ఆదినముల నప్పురిలో వేదవిదుండైన యొక్కవిప్రుఁడు మిగులన్ బేదఱిమి నొగిలి ధనసం పాదనమతి భద్రకాళిపాలికిఁ జనియెన్.

ప్రతిపదార్థం : ఆ దినములన్ = ఆ రోజులలో, అప్పురిలోన్ = ఆ అవంతీ నగరములో, వేదవిదుండు = వేదములను చక్కగా తెలిసినవాడు, ఐన = అయిన, ఒక్క విప్రుఁడు = ఒక బ్రాహ్మణుడు, మిగులన్ = మెండుగా, పేదఱిమిన్ = దారిద్ర్యము చేత, నొగిలి = బాధపడి, ధన సంపాదన మతి = ఎలాగైనా ధనము సంపాదించాలనే బుద్ధితో, భద్రకాళి పాలికిన్ = భద్రకాళీ దేవి క్షేత్రమునకు/సన్నిధికి, చనియెన్ = వెళ్ళెను;

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ నగరంలో వేదాలు చదువుకున్న ఒక ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడు ఉండేవాడు. ఆయన విద్వాంసుడైనప్పటికీ తీవ్రమైన దారిద్ర్యంతో, తిండికి లేక ఎన్నో కష్టాలు పడ్డాడు. చివరికి ఎలాగైనా ధనం సంపాదించి దారిద్ర్యాన్ని పోగొట్టుకోవాలనే సంకల్పంతో, ఆ నగరంలోని భద్రకాళీ దేవి గుడికి వెళ్ళాడు.

పద్యం 81

(కందం): చని యాగుడిముందట ను గ్రనియతిఁ దప మాచరింపఁగా నాదిమయో గిని మెచ్చి దివ్యరూపం బున నిలిచె న్విప్రుతలఁపుపాం దొనగూర్పన్.

ప్రతిపదార్థం : చని = ఆ ప్రకారము వెళ్ళి, ఆ గుడి ముందటన్ = ఆ దేవి ఆలయము ఎదుట, ఉగ్ర నియతిన్ = కఠినమైన నియమములతో, తపము = తపస్సును, ఆచరింపఁగాన్ = చేయగా, ఆదిమ యోగిని = సృష్టికి మూలమైన ఆ యోగమాయ (భద్రకాళి), మెచ్చి = అతని భక్తికి సంతోషించి, విప్రు = ఆ బ్రాహ్మణుని యొక్క, తలఁపు పొందు = మనోరథమును (కోరికను), ఒనగూర్పన్ = నెరవేర్చుట కొరకై, దివ్య రూపంబునన్ = ప్రకాశవంతమైన దైవీ స్వరూపముతో, నిలిచెన్ = ప్రత్యక్షమాయెను;

తాత్పర్యం: ఆ బ్రాహ్మణుడు భద్రకాళి ఆలయం ముందర కూర్చుని కఠోరమైన నియమాలతో ఉగ్రమైన తపస్సు చేశాడు. అతని నిశ్చల భక్తికి, తపస్సుకు సృష్టిమూలకారకురాలైన ఆ ఆదిశక్తి ప్రసన్నురాలైంది. అతని కోరికను తీర్చడం కోసం ఎంతో తేజోవంతమైన దివ్యరూపంతో అతని ఎదుట ప్రత్యక్షమై నిలబడింది.

పద్యం 82

(ఉత్పలమాల): అత్తఱిఁ జాగి మ్రొక్కుచు ధనాఢ్యత వేఁడుట దప్పి యాత్మలో దత్తఱ మంది బ్రాహ్మణుఁడు తా నమరత్వము వేఁడినం గృపా యత్తమనస్కయైన జగదంబిక యేకజనోపభోగ్యమౌ క్రొత్తఫలంబు దెచ్చి యిది గొమ్మని యిచ్చిన వచ్చె నాతఁడున్.

ప్రతిపదార్థం : అత్తఱిన్ = ఆ సమయములో, బ్రాహ్మణుడు = ఆ విప్రుడు, సాగి = నేలపై సాష్టాంగపడి, మ్రొక్కుచున్ = నమస్కరిస్తూ, ధనాఢ్యతన్ = అమితమైన ధనమును, వేఁడుట = కోరుకొనుట, తప్పి = మరచిపోయి/తప్పుదోవ పట్టి, ఆత్మలోన్ = మనస్సులో, తత్తఱము = కంగారును, అంది = పొంది, తాన్ = తాను, అమరత్వము = మరణము లేని స్థితిని (చిరంజీవత్వమును), వేఁడినన్ = యాచించగా, కృపా ఆయత్త మనస్క = దయాపూరితమైన మనస్సు కలది, ఐన = అయిన, జగదంబిక = లోకమాతయైన భద్రకాళి, ఏక జన = ఒక్క వ్యక్తి చేత మాత్రమే, ఉపభోగ్యము = అనుభవింపదగినది (తినదగినది), ఔ = అయిన, క్రొత్త ఫలంబు = అపూర్వమైన ఒక (కల్ప)ఫలమును, తెచ్చి = తీసుకువచ్చి, ఇది = ఈ పండును, కొమ్ము = తీసుకో, అని = అంటూ, ఇచ్చినన్ = ఇవ్వగా, ఆతఁడున్ = ఆ బ్రాహ్మణుడును, వచ్చెన్ = (పండును తీసుకుని ఇంటికి) తిరిగి వచ్చెను;

తాత్పర్యం: అమ్మవారు ప్రత్యక్షం కాగానే ఆ బ్రాహ్మణుడు సాష్టాంగ నమస్కారం చేశాడు. అయితే, తాను అడగాలనుకున్న ధనవంతుడయ్యే కోరికను కంగారులో మరిచిపోయి, మనసు కలత చెంది, నోటి తడబాటుతో "నాకు మరణం లేని అమరత్వాన్ని ప్రసాదించు" అని కోరేశాడు. దయామయి అయిన ఆ జగన్మాత, ఒక్కరు మాత్రమే తినడానికి వీలైన, అమరత్వాన్ని ఇచ్చే ఒక అపూర్వమైన దివ్య ఫలాన్ని (పండును) తెచ్చి, "ఇదిగో, దీనిని తీసుకో" అని అతనికి ఇచ్చింది. ఆ బ్రాహ్మణుడు సంతోషంతో ఆ పండును తీసుకుని ఇంటికి తిరిగి వచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఇక్కడే కథ ఒక పెద్ద మలుపు తిరుగుతుంది. మానవ సహజమైన కంగారులో (తత్తరపాటులో) బ్రాహ్మణుడు ధనానికి బదులు అమరత్వాన్ని కోరడం, దేవి కల్పఫలాన్ని ఇవ్వడం తర్వాతి కథా గమనానికి (అమరఫల వృత్తాంతానికి) మూలకారణమైంది.

పద్యం 83

(కందం): వచ్చుట విని తన కెదురుగ వచ్చినసతిఁ జూచి పిన్నవారలసేమం బచ్చుపడ నడిగి యాపం డిచ్చి యమర్త్యత్వ మిచ్చు నిది యని చెప్పెన్.

ప్రతిపదార్థం : వచ్చుట = భర్త తపస్సు ముగించుకుని తిరిగి రావడం, విని = తెలుసుకుని, తనకున్ = ఆ బ్రాహ్మణునికి, ఎదురుగన్ = స్వాగతము పలుకుటకు ఎదురుగా, వచ్చిన = విచ్చేసిన, సతిన్ = భార్యను, చూచి = కనుగొని, పిన్నవారల = ఇంట్లోని పిల్లల యొక్క, సేమంబు = క్షేమసమాచారములను, అచ్చుపడన్ = స్పష్టముగా/తృప్తిగా, అడిగి = కనుక్కుని, ఆ పండు = అమ్మవారిచ్చిన ఆ దివ్యఫలమును, ఇచ్చి = ఆమె చేతికి అందించి, ఇది = ఈ పండు, అమర్త్యత్వము = మరణము లేని స్థితిని (దేవతాగణ లక్షణాన్ని), ఇచ్చున్ = ప్రసాదించును, అని = అంటూ, చెప్పెన్ = వివరించెను;

తాత్పర్యం: తన భర్త తపస్సు ముగించుకుని ఇంటికి వస్తున్నాడని తెలిసి, అతని భార్య ఎంతో ఆనందంతో ఎదురువచ్చింది. భర్త ఆమెను చూసి, ఇంట్లోని పిల్లలందరూ క్షేమంగా ఉన్నారా అని అడిగి తెలుసుకున్నాడు. ఆ తర్వాత, దేవి ప్రసాదించిన ఆ దివ్యఫలాన్ని భార్య చేతికి ఇచ్చి, "ఇది సామాన్యమైన పండు కాదు, ఇది తింటే మరణం లేని అమరత్వం సిద్ధిస్తుంది" అని దాని మహిమను భార్యకు వివరించాడు.

పద్యం 84

(కందం): అనవుడు విని యతనికుటుం బినియును దారిద్ర్యదుఃఖపీడిత యగుటం దనపతిఁ గడు దూఱుచు ని ట్లనియె మనస్తాపమున నిరాకరణముగాన్.

ప్రతిపదార్థం : అనవుడున్ = భర్త ఆ విధంగా పండు మహిమను చెప్పగా, విని = ఆలకించి, అతని కుటుంబినియును = ఆ బ్రాహ్మణుని భార్య కూడా, దారిద్ర్య = పేదరికం అనే, దుఃఖ = బాధ చేత, పీడిత యగుటన్ = వేధింపబడుతున్నది కావడం వల్ల, మనస్తాపమునన్ = మనోవేదనతో, నిరాకరణముగాన్ = (ఆ పండును) తిరస్కరిస్తున్నట్లుగా, తన పతిన్ = తన భర్తను, కడున్ = మిక్కిలి, దూఱుచున్ = నిందిస్తూ, ఇట్లు + అనియెన్ = ఈ విధముగా పలికెను;

తాత్పర్యం: భర్త ఆ పండు అమరత్వాన్ని ఇస్తుందని చెప్పిన మాటలు వినగానే ఆ బ్రాహ్మణుడి భార్యకు తీవ్రమైన ఆవేదన, ఆగ్రహం వచ్చాయి. ఇప్పటికే దారిద్ర్య బాధలతో అల్లాడిపోతున్న ఆమె, మనసులోని విచారంతో ఆ పండును తిరస్కరిస్తూ, భర్తను గట్టిగా నిందిస్తూ ఈ విధంగా మాట్లాడసాగింది.

పద్యం 85

(ఉత్పలమాల): అచ్చట మెచ్చుగాంచి యిట కర్థము దెచ్చెద వంచు నమ్మి ము చ్చిచ్చున వెచ్చి పాట్ట కొక చేరెఁడు గంజియు లేక యాఁకటం జచ్చియుఁ జావ మించుక విషంబయినం గొనిరాక దేవిచే దెచ్చితి విట్టిపండు విధి బ్రిప్పఁగ ఛాందసబుద్ధి దప్పునే.

ప్రతిపదార్థం : అచ్చటన్ = ఆ దేవి సన్నిధిలో, మెచ్చు = అమ్మవారి మెప్పును, కాంచి = పొంది, ఇటకున్ = ఇంటికి, అర్థము = ధనమును, తెచ్చెదవు + అంచున్ = తీసుకువస్తావని, నమ్మి = ఆశపడి, ముచ్చిచ్చునన్ = (దారిద్ర్యం అనే) ముల్లోకాల అగ్నిలో, వెచ్చి = కాలిపోతూ, పాట్టకున్ = కడుపు నింపుకోవడానికి, ఒక చేరెఁడు = కనీసం దోసెడంత, గంజియున్ = గంజి నీళ్ళు కూడా, లేక = దొరకక, ఆకటన్ = ఆకలితో, చచ్చియున్ + చావక = చావీచావని స్థితిలో ఉంటూ (అల్లాడుతూ), ఇంచుక = కొంచెమైనా, విషంబు + అయినన్ = విషాన్ని అయినా, కొనిరాక = తీసుకురాకుండా, దేవి చేన్ = ఆ భద్రకాళీ దేవి దగ్గర నుండి, ఇట్టి పండు = (చావకుండా ఉంచే) ఇలాంటి పండును, తెచ్చితివి = తీసుకువచ్చావా!, విధి = బ్రహ్మరాత/కాలం, త్రిప్పఁగన్ = ఎదురు తిరిగినప్పుడు, ఛాందస బుద్ధి = లోకజ్ఞానం లేని నీ బ్రాహ్మణ బుద్ధి, తప్పునే = మారుతుందా! (మారదు కదా);

తాత్పర్యం: "నువ్వు కాళికాలయానికి వెళ్ళి దేవిని ప్రసన్నం చేసుకుని, మన దారిద్ర్యం పోవడానికి బోలెడంత ధనం తెస్తావని ఆశపడ్డాను. ఇక్కడ మేమేమో ఆకలి మంటల్లో కాలిపోతూ, కడుపులోకి గుక్కెడు గంజి కూడా లేక చావీచావని స్థితిలో బ్రతుకుతున్నాము. అలాంటి మా కోసం కనీసం ఒకేసారి చావడానికి కొంచెం విషమైనా తీసుకురాకుండా, చావకుండా నిరంతరం బ్రతికేలా చేసే ఈ పండును తెచ్చావా! కాలం కలిసిరానప్పుడు నీలాంటి లోకజ్ఞానం లేని ఛాందసుడి బుద్ధి ఇంతకంటే ఎలా ఆలోచిస్తుంది?" అని భార్య భర్తను నిలదీసింది.

విశేషాలు (అలంకారం):

రూపకాలంకారం / ఆక్షేపోక్తి: దారిద్ర్యాన్ని అగ్నితో పోల్చడం (ముచ్చిచ్చు) ఇక్కడ రూపక ఛాయలను కలిగి ఉంది. పేదరికంలో అమరత్వం అనేది వరం కాదు, శాపం అనే ఒక గొప్ప లౌకిక సత్యాన్ని, భార్య ఆవేదన ద్వారా కవి ఇక్కడ ఎంతో సహజంగా, హృదయవిదారకంగా వర్ణించారు. సంసార తాపజ్వాలలు తెలిసిన భార్య మాటలలోని ఆక్రోశం ఈ పద్యంలో ప్రతిబింబించింది

పద్యం 86

(కందం): కడుపునకుఁ గూడు గానక పడి మిడిమిడి మిడుకునట్టి బడుగున కియ్యా ఱడి యమరత్వం బేటికి గడు పిటఁ గాలంగఁ గంటఁ గాటుక యేలా.

ప్రతిపదార్థం : కడుపునకున్ = తినుటకు, కూడు = అన్నము, కానక = దొరకక, పడి = దైన్యంతో పడియుండి, మిడిమిడి = అధికముగా, మిడుకునట్టి = ఆకలితో అల్లాడిపోయే, బడుగునకున్ = పేదవాడికి, ఈ + ఱడి = నిస్సారమైన/బాధాకరమైన, అమరత్వంబు = చావులేని స్థితి, ఏటికిన్ = ఎందుకు?, ఇటన్ = ఇక్కడ, కడుపు = పాట్ట, కాలంగన్ = ఆకలి మంటలతో కాలిపోతుంటే, కంటన్ = కంటికి, కాటుక = అలంకారమైన కాటుక పెట్టుకోవడం, ఏలా = ఎందుకు? (అనవసరం కదా);

తాత్పర్యం: "తినడానికి తిండి లేక, ఆకలి మంటలతో అల్లాడిపోయే పేదవాడికి ఈ బాధాకరమైన అమరత్వం ఎందుకు? అసలు చావు లేకుండా నిరంతరం బ్రతకడం వల్ల ఆకలి కష్టాలు మరిన్ని రోజులు అనుభవించాల్సి వస్తుంది తప్ప లాభం ఏముంది? ఇక్కడ కడుపు ఆకలితో కాలిపోతుంటే, కంటికి కాటుక అలంకారం ఎందుకు? అది ఎంత అనవసరమో, దరిద్రుడికి అమరత్వం కూడా అంతటి వ్యర్థం" అని బ్రాహ్మణుడి భార్య అన్నది.

విశేషాలు (అలంకారం):

దృష్టాంత అలంకారం: కడుపు ఆకలితో కాలిపోతుంటే కంటికి కాటుక ఎందుకు అనే లౌకిక సత్యాన్ని, తిండి లేని పేదవాడికి అమరత్వం ఎందుకు అనే విషయంతో బింబ-ప్రతిబింబ భావంగా పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ దృష్టాంత అలంకారం ఎంతో హృద్యంగా కుదిరింది. 'కడుపు కాలడం - కంటి కాటుక' అనే లోకోక్తి (సామెత) ద్వారా కవి ఇక్కడ పేదరికపు తీవ్రతను కండ్లకు కట్టారు.

పద్యం 87

(కందం): గతి దప్పిన పని కేమని పతి దూఱఁగవచ్చు నిట్టి ఫలమున నొక సం గతి ధనము పడయవచ్చును, మతిలో స్త్రీబుద్ధి యనక మన్నింపఁదగున్.

ప్రతిపదార్థం : గతి దప్పిన = జరిగిపోయిన/చేయిజారిన, పనికిన్ = విషయమునకు, ఏమని = ఏమని భావించి, పతిన్ = భర్తను, దూఱఁగవచ్చున్ = నిందించగలము, ఇట్టి ఫలమునన్ = (అమరత్వాన్ని ఇచ్చే) ఇటువంటి పండు ద్వారా, ఒక సంగతిన్ = ఒక ఉపాయము చేత, ధనము = ఐశ్వర్యమును, పడయవచ్చును = సంపాదించుకోవచ్చును, మతిలోన్ = నీ మనస్సులో, స్త్రీబుద్ధి = (ఆడదాని మాట కదా అని) తక్కువ చూపుతో, అనక = తీసిపారేయకుండా, మన్నింపన్ + తగున్ = నా మాటను అంగీకరించవలసి ఉన్నది;

తాత్పర్యం: భార్య కోపం తగ్గాక నిదానించి భర్తతో ఇలా అంది: "ఏదో కంగారులో జరిగిపోయిన దానికి నిన్ను నిందించి లాభం లేదు. కానీ, ఒక ఉపాయం ఉంది. ఈ అమరఫలాన్ని ఉపయోగించుకుని మనం ఎలాగైనా ధనాన్ని సంపాదించవచ్చు. నా మాటను కేవలం ఆడదాని బుద్ధితో చెప్పిన మాటగా కొట్టిపారేయకుండా, దయచేసి ఆలోచించు" అని పలికింది.

పద్యం 88

(మత్తేభవిక్రీడితము): ధరణీకాంతునకైన నొప్పు నమరత్వం బింక నీవేగి యా నరనాథుం గని దీని నిచ్చి బహురత్నస్వర్ణనిష్కోజ్జ్వలాం బరభూషాది సువస్తువు ల్వడసి రమ్మా యంచుఁ బొమ్మన్న భూ సురుఁ డేగెన్ ఫలహస్తుఁ డయ్యును విహస్తుం డై నృపాస్థానికిన్.

ప్రతిపదార్థం : అమరత్వంబు = మరణం లేని స్థితి, ధరణీకాంతునకున్ + ఐనన్ = ఈ భూమిని పాలించే రాజుగారికైతే, ఒప్పున్ = తగినదిగా ఉంటుంది, ఇంకన్ = కాబట్టి, నీవు = నువ్వు, ఏగి = వెళ్ళి, ఆ నరనాథున్ = ఆ విక్రమార్క లేదా భర్తృహరి మహారాజును, కని = దర్శించి, దీనిన్ = ఈ పండును, ఇచ్చి = ఆయనకు బహుకరించి, బహు = అనేకమైన, రత్న = మణులు, స్వర్ణ నిష్క = బంగారు నాణెములు, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశవంతమైన, అంబర = వస్త్రములు, భూషా = ఆభరణములు, ఆది = మొదలైన, సువస్తువుల్ = శ్రేష్ఠమైన వస్తువులను, వడసి = బహుమతిగా పొంది, రమ్మా = తిరిగి రా!, అంచున్ = అంటూ, పొమ్ము + అన్నన్ = వెళ్ళమని భార్య చెప్పగా, భూసురుఁడు = ఆ బ్రాహ్మణుడు, ఫలహస్తుఁడు = చేతిలో పండు ఉన్నవాడు, అయ్యును = అయినప్పటికీ, విహస్తుండు + ఐ = (మనస్సులో) దిక్కుతోచనివాడై/కంగారు పడినవాడై, నృప + ఆస్థానికిన్ = రాజుగారి కొలువుకూటానికి, ఏగెన్ = వెళ్ళెను;

తాత్పర్యం: "ఈ లోకాన్ని పాలించే రాజుగారు చిరంజీవిగా ఉంటే ప్రజలందరికీ మేలు జరుగుతుంది కాబట్టి, ఈ అమరత్వం ఆయనకే తగుతుంది. నువ్వు వెంటనే వెళ్ళి ఆ మహారాజును దర్శించు. ఈ పండును ఆయనకు ఇచ్చి, దానికి ప్రతిఫలంగా మన దారిద్ర్యం పోయేలా రత్నాలు, బంగారు నాణేలు, పట్టుబట్టలు, నగలు వంటి విలువైన వస్తువులను అడిగి తీసుకురా" అని భార్య పంపించింది. దాంతో ఆ బ్రాహ్మణుడు చేతిలో పండును పట్టుకుని, మనసులో మాత్రం ఒక విధమైన సంకోచంతో, దిక్కుతోచని స్థితిలోనే రాజుగారి సభకు బయలుదేరాడు.

విశేషాలు (అలంకారం):

విరోధాభాస చమత్కారం / శబ్దాలంకారం: 'ఫలహస్తుఁడు' (చేతిలో పండు ఉన్నవాడు) అయినవాడు 'విహస్తుఁడు' (చేతులు లేనివాడు లేదా వ్యాకులపడినవాడు) అయ్యాడు అనడంలో కవి వాడిన శబ్ద చమత్కారం అద్భుతమైనది. చేతిలో అమూల్యమైన పండు ఉన్నా, రాజుగారిని ఎలా కలవాలా అనే ఆందోళనతో అతను వెళ్ళాడని భావం.

పద్యం 89

(శార్దూలవిక్రీడితము): ఆవేళన్ రమణీమణు ల్గొలువఁగా నాస్థానభూమి న్ముఖ శ్రీ వెంపారఁగ నున్న భర్తృహరిధాత్రీనాయకుం గాంచి భూ దేవుం డుత్సవ మంది యాదరముతో దీవించి యాపండు స ద్భావం బొప్పఁగ నిచ్చి చెప్పె వరుసం దత్ప్రాప్తిసత్వంబులన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ వేళన్ = ఆ సమయంలో, ఆస్థాన భూమిన్ = కొలువుకూటము నందు, రమణీమణులు = అంతఃపుర సుందరీమణులు, కొలువఁగాన్ = సేవలు చేస్తుండగా, ముఖశ్రీ = ముఖవర్చస్సు, పెంపారఁగన్ = అతిశయిస్తుండగా, ఉన్న = కూర్చునియున్న, భర్తృహరి ధాత్రీనాయకున్ = భర్తృహరి మహారాజును, కాంచి = చూసి, భూదేవుండు = ఆ బ్రాహ్మణుడు,

ఉత్సవము + అంది = ఎంతో సంతోషాన్ని పొంది, ఆదరముతోన్ = గౌరవముతో, దీవించి = ఆశీర్వదించి, సద్భావంబు = మంచి మనస్సు, ఒప్పఁగన్ = ప్రకాశించేలా, ఆ పండు = ఆ దివ్యఫలమును, ఇచ్చి = రాజుకు అందించి, వరుసన్ = క్రమపద్ధతిలో, తత్ = ఆ పండు యొక్క, ప్రాప్తి = తనకు లభించిన విధానాన్ని, సత్వంబులన్ = దానికున్న మహిమలను, చెప్పెన్ = వివరించెను;

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో భర్తృహరి మహారాజు తన సింహాసనంపై కూర్చుని ఉన్నాడు. అంతఃపుర కాంతలు ఆయనకు సేవలు చేస్తున్నారు. ముఖవర్చస్సుతో ప్రకాశిస్తున్న ఆ రాజును చూసి బ్రాహ్మణుడు ఎంతో ఆనందించాడు. రాజును ఆశీర్వదించి, ఎంతో సద్భావంతో ఆ అమరఫలాన్ని ఆయన చేతికి ఇచ్చాడు. ఆ పండు తనకు ఎలా లభించిందో (భద్రకాళి ప్రసాదించిన వృత్తాంతాన్ని), దానిని తింటే ఎలాంటి అమరత్వం సిద్ధిస్తుందో ఆ వివరాలన్నీ క్రమంగా రాజుకు వివరించాడు.

పద్యం 90

(చంపకమాల): బహుజనరక్షకుండ వగుపార్థివ నీక తగు న్ఫలం బను గ్రహమునఁ బుచ్చుకొ మ్మనినఁ గైకొని భూపతి వేడ్కతో యశో మహిమకుఁ బేరుగాఁ బసిఁడిమాడలుఁ బేర్చినపట్టుచీరలు న్మహితములైన రత్నములు మన్నన నాతని కిచ్చి పుచ్చి తాన్.

ప్రతిపదార్థం : పార్థివ = ఓ మహారాజా!, బహుజన = అనేకమంది ప్రజలను, రక్షకుండవు = కాపాడేవాడవు, అగు = అయిన, నీక = నీకే, ఫలంబు = ఈ అమరఫలము, తగున్ = యోగ్యమైనది, అనుగ్రహమునన్ = దయతో, పుచ్చుకొమ్ము = స్వీకరించుము, అనినన్ = అని బ్రాహ్మణుడు పలుకగా, భూపతి = భర్తృహరి రాజు, కైకొని = ఆ పండును అంగీకరించి, వేడ్కతోన్ = కుతూహలముతో/సంతోషముతో, యశో మహిమకున్ = తన కీర్తి ప్రతిష్ఠల యొక్క గొప్పతనానికి, పేరుగాన్ = తగినట్లుగా, పసిఁడి మాడలున్ = బంగారు నాణెములను, పేర్చిన = మడతలు పెట్టిన/అందమైన, పట్టుచీరలున్ = పట్టు వస్త్రములను, మహితములు + ఐన = శ్రేష్ఠములైన, రత్నములు = నవరత్నములను, మన్ననన్ = ఎంతో గౌరవముతో, ఆతనికిన్ = ఆ బ్రాహ్మణునికి, ఇచ్చి = బహుమతిగా ఇచ్చి, పుచ్చి = అతనిని సాగనంపి, తాన్ = తాను;

తాత్పర్యం: "ఓ మహారాజా! నువ్వు వేలాది మంది ప్రజలను రక్షించే ప్రభువువు. కాబట్టి ఈ అమరత్వాన్ని ఇచ్చే పండు నీకే తగుతుంది. దయచేసి దీనిని స్వీకరించు" అని బ్రాహ్మణుడు పండును ఇచ్చాడు. భర్తృహరి ఎంతో సంతోషంతో ఆ పండును తీసుకున్నాడు. తన కీర్తికి తగినట్లుగా ఆ బ్రాహ్మణుడి దారిద్ర్యం పూర్తిగా తొలగిపోయేలా —— అపారమైన బంగారు మాడలను, విలువైన పట్టు వస్త్రాలను, శ్రేష్ఠమైన నవరత్నాలను ఎంతో గౌరవంతో అతనికి బహుమతిగా ఇచ్చి, సగౌరవంగా ఇంటికి సాగనంపాడు.

విశేషాలు:

కథా పరిణామం: ఇక్కడితో బ్రాహ్మణుడి దారిద్ర్యం తీరిపోయింది. కానీ ఆ అమరఫలం ఇప్పుడు భర్తృహరి చేతికి రావడం వల్ల, కథ తదుపరి ఘట్టంలో భర్తృహరి జీవితాన్ని, ఆయన వైరాగ్యాన్ని మార్చే అతి పెద్ద మలుపుకు (అనంగసేన వృత్తాంతానికి) వేదిక సిద్ధమైంది.

తొంభై ఒకటవ పద్యం (91)

క. నే నుండఁగ నిది సచ్చిన నే నుండుట గడిఁది యిట్టి నెలఁతుక గలుగన్ నే నున్న నొప్పు నని తన చే నున్న ఫలం బనంగసేనకు నిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థం

నేను = నేను, ఉండఁగన్ = బ్రతికి ఉండగా, ఇది = ఈ అనంగసేన, చచ్చినన్ (సచ్చిన) = మరణిస్తే, నేను = నేను, ఉండుట = బ్రతికి ఉండటం, గడిఁది = కష్టము (వ్యర్థము), ఇట్టి నెలఁతుక = ఇటువంటి ఉత్తమ వనిత, కలుగన్ = జీవించి ఉంటేనే, నేను = నేను, ఉన్నన్ = బ్రతికి ఉంటే, ఒప్పున్ = శోభస్తుంది, అని = అని భావించి, తన చేన్ = తన చేతిలో, ఉన్న = ఉన్నట్టి, ఫలంబు = ఆ అమృతఫలాన్ని, అనంగసేనకున్ = తన ప్రాణసఖి అయిన అనంగసేనకు, ఇచ్చెన్ = (భర్తృహరి) ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం

భర్తృహరి మహారాజు ఆ అమృత ఫలాన్ని చేత పట్టుకుని ఇలా ఆలోచించాడు: "నేను బ్రతికి ఉండగా ఈ అనంగసేన చనిపోతే, నేను మాత్రం బ్రతికి ఉండి ఏం లాభం? నా బ్రతుకు వ్యర్థం. ఇటువంటి పరమ సుందరి, గుణవతి అయిన స్త్రీ జీవించి ఉంటేనే, నేను రాజుగా బ్రతికి ఉండటానికి ఒక అందం, సార్థకత ఉంటాయి." అని భావించి, తన చేతిలో ఉన్న ఆ అమరత్వాన్ని ప్రసాదించే పండును తన ప్రియురాలైన అనంగసేనకు ఇచ్చాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యార్థాపత్తి అలంకారం (ఒక అర్థాన్ని బట్టి మరొక అర్థాన్ని ఊహించడం - ఆమె ఉంటేనే నా ఉనికికి శోభ అనే భావన)..

తొంబై రెండవ పద్యం (92)

సీ. ఆపాలఁతియు దాఁచి యాపండుఁ దనతోడ నూని కూడెడు మంత్రికిని ఇచ్చె; వాఁడును దనుఁ గోరి వచ్చి యాసాలలోఁ గస వూడ్చునట్టి బానిసకు నిచ్చె; నదియును దనకోర్కి పదిలంబుగా మున్ను తనకూర్చు పనులగోపునకు నిచ్చె; వాఁడును దనకుఁ దా వలచి కొట్టములోని పెండ యెత్తెడునట్టి ముండ కిచ్చె;

ఆ. నదియు దానిరాక మొద లెఱుంగమిఁ జేసి పెండ బుట్టిలోనఁ పండు వెట్టి కొంచు నింటి కేగుదెంచుచోఁ దెరువున నరుగుచుండి భూమివరుఁడు గనియె.

ప్రతిపదార్థం

ఆ పాలఁతియున్ = ఆ స్త్రీ (అనంగసేన) కూడా, దాఁచి = ఆ పండును దాచిపెట్టి, తనతోడన్ = తనతో, ఊని = పూనుకొని, కూడెడు = రమించేటట్టి, మంత్రికిని = ఒక మంత్రికి, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చింది; వాఁడును = ఆ మంత్రి కూడా, తనున్ = తనను, కోరి = ఆశించి, వచ్చి = దగ్గరకు వచ్చి, ఆ సాలలోన్ = ఆ గుర్రపు శాలలో (లేదా ఆ గృహమున), కసవు = చెత్తను, ఊడ్చునట్టి = తుడిచేటట్టి, బానిసకున్ = ఒక దాసికి, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చాడు; అదియును = ఆ దాసి కూడా, తన కోర్కి = తన కోరిక, పదిలంబుగా = స్థిరపడేటట్లు, మున్ను = పూర్వం నుండి, తనకున్ = తనకు, కూర్చు = ఇష్టమైన, పనులగోపునకున్ = పనులను పర్యవేక్షించే గోపాలునికి (పనివాడికి), ఇచ్చెన్ = ఇచ్చింది; వాఁడును = ఆ పనివాడు కూడా, తనకున్ = తనకు, తాన్ = తాను, వలచి = మోహించి, కొట్టములోని = పశువుల పాకలోని, పెండ = పేడను, ఎత్తెడునట్టి = ఎత్తివేసేటట్టి, ముండకున్ = ఒక తక్కువ జాతి స్త్రీకి, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చాడు; అదియున్ = ఆ పేడ ఎత్తే స్త్రీ కూడా, దాని రాక = ఆ పండు యొక్క గొప్పతనం గానీ, అది వచ్చిన విధానాన్ని గానీ, మొదలు = మూలకారణాన్ని, ఎఱుంగమిన్ + చేసి = తెలియకపోవడం వల్ల, పెండ

బుట్టిలోనన్ = పేడ బుట్టలో, పండు = ఆ పండును, పెట్టి = ఉంచి, కొంచున్ = తీసుకుంటూ, ఇంటికిన్ = తన ఇంటికి, ఏగుదెంచుచోన్ = వెళ్తున్న సమయంలో, తెరువునన్ = మార్గంలో, అరుగుచుండి = వెళ్తూ, భూమివరుఁడు = భూపతి అయిన భర్తృహరి రాజు, కనియెన్ = చూశాడు.

తాత్పర్యం

రాజు ఇచ్చిన అమృతఫలాన్ని అనంగసేన దాచి ఉంచి, తాను రహస్యంగా మోహించిన మంత్రికి ఇచ్చింది. ఆ మంత్రి తనకు లొంగి, శాలల్లో చెత్త ఊడ్చే ఒక దాసికి ఆ పండును ఇచ్చాడు. ఆ దాసి తనకు ఇష్టమైన పనులగోపుడు (పనివాడు) అనే వాడికి ఇచ్చింది. వాడు పశువుల కొట్టంలో పేడ ఎత్తే ఒక హీనమైన స్త్రీని మోహించి, ఆమెకు ఆ పండును ఇచ్చాడు. ఆ పేడ ఎత్తే స్త్రీకి ఆ పండు యొక్క విశిష్టత గానీ, అది ఎక్కడి నుండి వచ్చిందో గానీ ఏమీ తెలియదు. అందువల్ల ఆమె ఆ అమూల్యమైన పండును పేడబుట్టలో పడేసి, ఇంటికి పట్టుకుపోతోంది. అలా రాజమార్గంలో వెళ్తుండగా, అనుకోకుండా భర్తృహరి మహారాజు ఆ పండును చూశాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ఏకావళి అలంకారం (ఒకదాని వెంట ఒకటి గొలుసుకట్టుగా అమరుస్తూ చెప్పడం - రాజు నుండి రాణి, రాణి నుండి మంత్రి, మంత్రి నుండి దాసి, దాసి నుండి పనివాడు, వాడి నుండి పేడెత్తేది... ఇలా కారణ-కార్య శృంఖల సాగింది).

విశేషార్థం: మానవ సంబంధాల్లోని అపనమ్మకం, మోహం యొక్క అంధత్వం, లంపటత్వం ఈ పద్యంలో అద్భుతంగా, నగ్నంగా చిత్రించబడ్డాయి. భర్తృహరి వైరాగ్యానికి ఈ ఘటనే మూలకారణం.

తొంబై మూడవ పద్యం (93)

క. కని దానిఁ బిలిచి యిదియే యనువున నినుఁ జేరెఁ జెప్పు మనవుఁడు నాత మ్ముని మఱఁది పసులఁ గావం జని యడవిం దెచ్చె ననఁగ జనవిభుఁ డలుకన్.

ప్రతిపదార్థం

కని = ఆ పండును చూసి, దానిన్ = ఆ స్త్రీని, పిలిచి = దగ్గరకు పిలిచి, ఇది = ఈ పండు, ఏ అనువునన్ = ఏ విధంగా, నినున్ = నిన్ను, చేరెన్ = చేరింది, చెప్పుము = చెప్పు, అనవుఁడున్ = అని రాజు అడుగగా, నా తమ్ముని మఱఁది = నా తమ్ముని యొక్క బావమరిది, పసులన్ = ఆవులను, కావన్ = మేపడానికి, చని = వెళ్ళి, అడవిన్ = అడవి నుండి, తెచ్చెన్ = తీసుకువచ్చాడు, అనఁగన్ = అని ఆ స్త్రీ చెప్పగా, జనవిభుఁడు = రాజైన భర్తృహరి, అలుకన్ = కోపంతో (తదుపరి కార్యాచరణకు పూనుకున్నాడు).

తాత్పర్యం

ఆ పేడబుట్టలోని అమృతఫలాన్ని చూసిన భర్తృహరి మహారాజు ఆశ్చర్యపోయి, ఆ స్త్రీని దగ్గరకు పిలిచాడు. "ఈ అపురూపమైన పండు నీకు ఏ విధంగా దొరికిందో నిజం చెప్పు" అని అడిగాడు. దానికి ఆ స్త్రీ భయపడుతూ... "మా తమ్ముడి బావమరిది అడవికి పశువులను మేపడానికి వెళ్ళి, అక్కడ ఈ పండు కనిపిస్తే తీసుకువచ్చాడు" అని అబద్ధం చెప్పింది. ఆమె మాటలు వినగానే రాజుకు తీవ్రమైన కోపం వచ్చింది (ఎందుకంటే ఆ పండు తన చేతుల మీదుగా వెళ్ళినదే కాబట్టి).

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (సామాన్య స్త్రీ తప్పు దొరికిపోతుందేమోననే భయంతో అప్పటికప్పుడు అబద్ధం అల్లిన తీరు సహజంగా వర్ణించబడింది).

రసం: ఇక్కడ శాంత/వైరాగ్య రసానికి అంగంగా 'క్రోధం' (రౌద్రం) ప్రవేశించింది. మోసం బయటపడిన క్షణంలో రాజుకు కలిగిన తీవ్ర మానసిక క్షోభకు ఇది ఆరంభం.

తొంభై నాల్గవ పద్యం (94)

గీ. తొంటి విప్రుని బిలిపించి ధూర్త! నీవు తెచ్చి యిచ్చిన ఫల మని తెల్పి, ధనము గొంచు నేగితి; విది యెట్ల క్రొత్త యోరి! దీని కబ్బిన? దనుడు నా ద్విజవరుండు.

ప్రతిపదార్థం

తొంటి = మునుపటి (మొదట పండు తెచ్చిన), విప్రునిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడిని, పిలిపించి = (భర్తృహరి రాజు) సభకు పిలిపించి, ధూర్త = ఓ వంచకుడా!, నీవు = నువ్వు, తెచ్చి = తీసుకువచ్చి, ఇచ్చిన = నాకు ఇచ్చిన, ఫలము + అని = అమృత ఫలము అని, తెల్పి = చెప్పి, ధనము = అపారమైన ధనాన్ని, కొంచున్ = తీసుకొని, ఏగితివి = వెళ్ళావు, ఇది = ఈ పండు, ఎట్లు = ఏ విధంగా, క్రొత్త = వింతగా (మరొకరి దగ్గర), ఓరి = ఓయీ!, దీనికిన్ = ఈ పేడెత్తే స్త్రీకి, అబ్బినది = దొరికినది?, అనుడున్ = అని రాజు ప్రశ్నించగా, ఆ ద్విజవరుండు = ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు.

తాత్పర్యం

ఆ పేడెత్తే స్త్రీ చెప్పిన మాటలు విన్న భర్తృహరి రాజు, మొదట తనకు ఆ పండును తెచ్చి ఇచ్చిన బ్రాహ్మణుడిని వెంటనే రాజసభకు పిలిపించాడు. తీవ్రమైన ఆగ్రహంతో అతనితో ఇలా అన్నాడు: "ఓరీ ధూర్తుడా! నువ్వేమో ఇది లోకంలో ఎక్కడా దొరకని అమృతఫలమని, అమరత్వాన్ని ఇస్తుందని చెప్పి నా దగ్గర అపారమైన ధనాన్ని, బహుమతులను మూటగట్టుకుని వెళ్ళావు. మరి అంతటి అపురూపమైన పండు, ఇక్కడ ఈ పేడెత్తే తక్కువజాతి స్త్రీ చేతిలోకి ఎలా వచ్చింది? దీని రహస్యమేమిటో చెప్పు!" అని నిలదీశాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ఆక్షేప అలంకారం (నిజం తెలియని స్థితిలో రాజు బ్రాహ్మణుడిపై అనుమానంతో ఆక్షేపించడం).

నాటకీయత: కథలో రాజుకు కలిగిన ఆశ్చర్యం, కోపం, బ్రాహ్మణుడిని 'ధూర్తుడా' అని సంబోధించడంలో ఉన్న నాటకీయత ఈ పద్యంలో చక్కగా వ్యక్తమయ్యాయి.

తొంభై ఐదవ పద్యం (95)

క. నే నిచ్చినదియె యిది మఱి కానేరదు, నన్నుఁ గల్లగాఁ జేయరుమీ! ఏ నెపమున నిటు చేరెనొ? దీనిని శోధింపు వసుమతీవర! యనినన్.

ప్రతిపదార్థం

నేను = నేను (బ్రాహ్మణుడనైన నేను), ఇచ్చినదియే = (నాడు మీ చేతికి) ఇచ్చినట్టి పండే, ఇది = ఈ పండు, మఱి = వేరొకటి, కానేరదు = కానేరదు (ఖచ్చితంగా అదే పండు), నన్నున్ = నన్ను, కల్లగాన్ = అబద్ధాలకోరుడిగా, చేయరుమీ = భావించకండి మహారాజా!, ఏ నెపమునన్ = ఏ కారణం చేతనో (ఏ మార్గం ద్వారా), ఇటు = ఈ విధంగా (ఈమె చేతికి), చేరెనో =

చేరిందో, వసుమతీవర = ఓ రాజా!, దీనిని = ఈ విషయ రహస్యాన్ని, శోధింపుము = మీరే విచారించి తెలుసుకోండి, అనినన్ = అని ఆ బ్రాహ్మణుడు పలకగా.

తాత్పర్యం

రాజు అడిగిన మాటకు ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు ఏమాత్రం భయపడకుండా వినయంగా ఇలా సమాధానమిచ్చాడు: "మహారాజా! నాడు నేను మీకు తెచ్చి ఇచ్చిన పండు ఏదో, ఇక్కడ ఈ స్త్రీ చేతిలో ఉన్న పండు కూడా అదే. ఇందులో ఎలాంటి సందేహం లేదు, ఇది వేరే పండు కానే కాదు. నన్ను అబద్ధాలకోరుడిగా గానీ, వంచకుడిగా గానీ భావించకండి. నా మాట సత్యం. అయితే, నేను మీ చేతికి ఇచ్చిన ఈ పండు, ఏయే మార్గాల ద్వారా, ఎవరెవరి చేతులు మారి చివరికి ఈ పేడెత్తే స్త్రీ చేతికి ఎలా చేరిందో... ఆ అంతరంగాన్ని, రహస్యాన్ని మీరే లోతుగా శోధించి తెలుసుకోండి" అని మనవి చేశాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (నిజాయితీ గల బ్రాహ్మణుడి నిశ్చలత్వము, రాజుకు సత్యాన్వేషణ వైపు దారి చూపడం సహజ సిద్ధంగా వర్ణించబడింది).

కథా పరిణామం: బ్రాహ్మణుడి మాటలతో రాజుకు అనుమానం తన అంతఃపురం వైపు మళ్ళింది. ఈ పద్యం భర్తృహరి జీవితంలో రాబోయే మహా వైరాగ్యానికి, సత్యదర్శనానికి బలమైన పునాదిగా నిలిచింది.

తొంభై ఆరవ పద్యం (96)

క. ఉల్లమునఁ గనలి ధరణీ వల్లభుఁడుం దానిఁ బిల్చి "వనితా! యిది నీ యిల్లే వెరవునఁ జేరెను? గల్లాడక చెప్పు; తప్పుఁ గాచితి" ననియెన్.

ప్రతిపదార్థం

ఉల్లమునన్ = మనస్సులో, కనలి = కోపించి, ధరణీవల్లభుఁడున్ = భూనాథుడైన భర్తృహరి రాజు, దానిన్ = ఆ పేడెత్తే స్త్రీని, పిల్చి = దగ్గరకు పిలిచి, వనితా = ఓ స్త్రీ!, ఇది = ఈ అమృత ఫలము, నీ ఇల్లు = నీ ఇల్లను (లేదా నిన్ను), ఏ వెరవునన్ = ఏ ఉపాయము చేత (ఎలా), చేరెను = చేరినది?, కల్లాడక = అబద్ధాలు చెప్పకుండా, చెప్పు = నిజం చెప్పు, తప్పున్ = నీవు చేసిన తప్పును, కాచితిన్ = క్షమించెదను, అనియెన్ = అని పలికెను.

తాత్పర్యం

బ్రాహ్మణుడి మాటలు విన్న తర్వాత భర్తృహరి మహారాజు మనస్సులో తీవ్రంగా కోపించి, ఆ పేడెత్తే స్త్రీని మళ్ళీ దగ్గరకు పిలిచాడు. ఆమెతో ఇలా అన్నాడు: "ఓ వనితా! నువ్వు ఇందాక చెప్పిన పసులకాపరి కథ అబద్ధమని నాకు అర్థమైంది. ఈ అపురూపమైన పండు నీ చేతికి నిజంగా ఏ విధంగా వచ్చిందో ఏమాత్రం అబద్ధం ఆడకుండా నిజం చెప్పు. నువ్వు నిజం చెప్తే, నువ్వు చేసిన తప్పును క్షమించి నిన్ను వదిలిపెడతాను" అని అభయమిచ్చాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (తప్పు చేసిన వారిని నిజం చెప్పించడానికి రాజులు సామదానభేదదండోపాయాలలో 'సామ, దాన' ఉపాయాలను ఉపయోగించే తీరు సహజంగా వర్ణించబడింది).

తొంభై ఏడవ పద్యం (97)

మ. అనినం జెప్పక తీర దంచు నది నెయ్యం బొప్ప నాగోపుఁ జె ప్పినఁ దన్మూలమునం గ్రమక్రమమునం బృథ్వీశ్వరుం డంతయున్ విని దండింపక యాత్మ రోసి పలికె న్వేయింపుల న్సొంపులం దనియం జేసిన నిల్చునే వనితచిత్తం బంచు నిందించుచున్.

ప్రతిపదార్థం

అనినన్ = రాజు ఆ విధంగా అడుగగా, చెప్పక తీరదు + అంచున్ = నిజం చెప్పక తప్పదు అని భావించి, అది = ఆ పేడెత్తే స్త్రీ, నెయ్యంబు + ఒప్పన్ = ప్రేమ ఒలికేటట్లుగా, ఆ గోపున్ = ఆ పనులగోపుడి (పనివాడి) గురించి, చెప్పినన్ = చెప్పగా, తన్మూలమునన్ = ఆ పనివాడి ద్వారా, క్రమక్రమమునన్ = ఒకరి తర్వాత ఒకరిని విచారిస్తూ వరుసగా, పృథ్వీశ్వరుండు = రాజైన భర్తృహరి, అంతయున్ = ఆ పండు చేతులు మారిన కథనంతటినీ, విని = తెలుసుకొని, దండింపక = ఎవరినీ శిక్షించకుండా, ఆత్మన్ = తన మనస్సులోనే, రోసి = అసహ్యించుకొని (వైరాగ్యం చెంది), వేయి = వేలకొద్దీ, ఇంపులన్ = ఇష్టమైన వస్తువుల చేతను, సొంపులన్ = విలాసాల చేతను, తనియన్ + చేసినన్ = తృప్తి పరిచినప్పటికీ, వనిత చిత్తంబు = స్త్రీల యొక్క మనస్సు, నిల్చునే = (ఒకే పురుషునిపై) స్థిరంగా ఉంటుందా?, అంచున్ = అని, నిందించుచున్ = లోలోపల నిందించుకుంటూ, పలికెన్ = ఈ క్రింది విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం

రాజు అభయమిచ్చేసరికి ఆ స్త్రీ, ఇక నిజం చెప్పక తప్పదని గ్రహించి, తనకు ఆ పండును ఇచ్చిన పనులగోపుడి (పనివాడి) పేరు చెప్పింది. రాజు వెంటనే ఆ పనివాడిని పిలిపించి అడగ్గా, వాడు తను మోహించిన దాసి పేరు చెప్పాడు. ఆ దాసిని నిలదీయగా ఆమె మంత్రి పేరు, ఆ మంత్రిని అడగ్గా చివరికి రాజు ప్రాణసఖి అయిన అనంగసేన పేర్లు బయటపడ్డాయి. ఈ విధంగా పండు చేతులు మారిన గొలుసుకట్టు వృత్తాంతాన్ని అంతటినీ తెలుసుకున్న భర్తృహరి, ఎవరినీ దండించలేదు. తనపై అమితమైన ప్రేమ నటిస్తూ, తన భోగాలను అనుభవిస్తున్న రాణి అంతఃరంగం ఇది అని తెలిసి, తీవ్ర మానసిక వేదనతో, అసహ్యంతో వైరాగ్యం చెందాడు. "వేల రకాల ఇష్టమైన వస్తువులతో, భోగభాగ్యాలతో ఎంత తృప్తిపరిచినా స్త్రీల మనస్సు ఒక్కచోట స్థిరంగా నిలుస్తుందా?" అని స్త్రీ స్వభావాన్ని నిందిస్తూ ఇలా ఆలోచించసాగాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం (రాజు వైరాగ్యానికి గల బలమైన కారణం క్రమక్రమంగా నిరూపించబడింది).

రసపోషణ: కథలో ప్రశాంతమైన భోగజీవితం నుండి ఒక్కసారిగా 'శాంత రసం' (వైరాగ్యం) లోనికి కథ మలుపు తిరిగే అద్భుత ఘట్టం ఇది.

తొంభై ఎనిమిదవ పద్యం (98)

ఆ. కప్పురంపుఁ గుదుటఁ గస్తూరి యెరువుతో నుల్లి నాటి చందనోదకములఁ బెంపిరేని దాని కంపు మాయని భంగి నెంతయైన నిలువ దింతి మనము.

ప్రతిపదార్థం

కప్పురంపున్ + కుదుటన్ = పచ్చకర్పూరంతో చేసిన పాదులో, కస్తూరి = కస్తూరి అనే సుగంధ ద్రవ్యాన్ని, ఎరువుతోన్ = ఎరువుగా వేసి, ఉల్లి = ఉల్లిపాయ మొక్కను, నాటి = నాటిపెట్టి, చందన + ఉదకములన్ = గంధపు నీటితో, పెంపిరేని =

పెంచినప్పటికీ, దాని = ఆ ఉల్లిపాయ యొక్క, కంపు = దుర్వాసన, మాయని భంగిన్ = పోని విధంగానే, ఎంతయైనన్ = ఎంత ప్రయత్నించినప్పటికీ, ఇంతి మనము = (చంచలురైన) స్త్రీల మనస్సు, నిలువదు = స్థిరంగా నిలబడదు.

తాత్పర్యం

కర్పూరంతో పాదు చేసి, అందులో కస్తూరిని ఎరువుగా వేసి, ఉల్లిపాయ మొక్కను నాటి, దానికి రోజుకు సువాసనలు వెదజల్లే గంధపు నీటిని పోసి పెంచినా... ఆ ఉల్లిపాయకు ఉండే సహజ సిద్ధమైన ఘాటైన దుర్వాసన ఎలాగైతే మారదో, అలాగే భోగభాగ్యాలు, గౌరవాలు ఎంతగా ఇచ్చి పెంచినా, చంచల స్వభావం గల స్త్రీల మనస్సు స్థిరంగా నిలబడదు (అది తన సహజ చంచలత్వాన్ని ప్రదర్శిస్తుంది).

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం / దృష్టాంతాలంకారం (ఉల్లిపాయ నైజానికి, చంచల మనస్కురాలైన స్త్రీ నైజానికి చక్కని పోలిక చెప్పబడింది).

లోకోక్తి: లోకంలో స్థిరపడిన ఒక చేదైన సత్యాన్ని నిరూపించడానికి కవి ఇక్కడ ఉల్లిపాయ ఉదాహరణను అద్భుతంగా వాడారు.

తొంభై తొమ్మిదవ పద్యం (99)

క. వనిత యొరుఁ జూచి లోనగు నన నిక్కము; పతియుఁ దోడియతివలుఁ బరులుం గని విని యెగ్గొనరించెద రని మానిన మానుఁ గాక యద్దము గలదే?

ప్రతిపదార్థం

వనిత = స్త్రీ, ఒరున్ = అన్యుడైన పరపురుషుడిని, చూచి = చూసి, లోనగున్ = మోహించి లొంగిపోతుంది, అనన్ = అనే మాట, నిక్కము = నిజము; పతియున్ = తన భర్త, తోడి యతివలున్ = తోటి స్త్రీలు, పరులున్ = ఇతరులు, కని = చూసి, విని = (తమ తప్పుల గురించి) విని, ఎగ్గు + ఒనరించెదరు = నిందలు వేస్తారు లేదా అవమానిస్తారు, అని = అని భయపడి, మానినన్ = ఆ తప్పు పనులను చేయకుండా విరమించుకుంటే, మానున్ + కాక = మానుకోవచ్చునేమో గానీ, అద్దము గలదే = (అలాంటి స్త్రీల మనస్సుకు) అడ్డు లేదా నియంత్రణ అనేది ఉంటుందా? (ఉండదు).

తాత్పర్యం

స్త్రీ పరపురుషుడిని చూసి మోహించి లోనవుతుంది అనడంలో ఎలాంటి సందేహం లేదు, అది పచ్చి నిజం. ఒకవేళ ఆమె తప్పుడు పనులు చేయకుండా ఆగిపోతే... దానికి కారణం ఆమె పతివ్రత కావడం వల్ల కాదు, "తన భర్త గానీ, తన తోటి స్త్రీలు గానీ, సమాజంలోని ఇతరులు గానీ ఎక్కడ చూస్తారో, ఎక్కడ వింటారో, తనను అవమానిస్తారో" అనే లోకనిందకు భయపడి మాత్రమే ఆగుతుంది. అంతేకాని, లోలోపల చలించే ఆమె మనస్సును అడ్డుకోగల నియంత్రణ దేనికైనా ఉందా? లేదు.

విశేషాలు

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస అలంకారం (సామాన్యమైన స్త్రీ మనస్తత్వ సత్యాన్ని, లోకనింద అనే భయం మాత్రమే ఆపగలదనే విశేషార్థంతో సమర్థించడం).

భావ పరిణామం: భర్తృహరి అంతటి మహారాజుకు సంసార బంధాల పట్ల, ముఖ్యంగా కామ భోగాల పట్ల కలిగిన తీవ్రమైన విరక్తికి, అసహ్యానికి ఈ పద్యాలు అద్దం పడుతున్నాయి. ఇవే అతనిని తదుపరి కాలంలో 'శృంగార, నీతి, వైరాగ్య' శతకాలు రాయడానికి ప్రేరేపించాయి.

వందో పద్యం (100)

సీ. మద మెక్కు చన్నులు మాంసపు ముద్దలు హేమ కుంభములకు నెక్కు డనుచు; దూషిత మూత్రపురీష దుర్గంధ మౌ జఘనంబు కరి శిరస్సదృశ మనుచు; జిలిబికిం బుసులకుఁ జీమిడికిని బుట్ట యైన మొగంబు సుధాంశుఁ డనుచు; గండలుఁ దోలు బొక్కలు గూడఁ బొదివిన యాకృతి పసిఁడి సళాక యనుచుఁ;

ఆ. దెగడైన పెదవి త్రేగుఁ డమృత మని కవులు వొగడఁ బేరు గలిగెఁ గాక తత్త్వ మెఱిఁగి యిట్లు తలపోసి చూచిన నింతి రోఁత కెల్ల నిల్లుగాదె!

ప్రతిపదార్థం

మదము + ఎక్కు = గర్వముతో ఉప్పొంగిన, చన్నులు = స్తనములు, మాంసపు ముద్దలు = కేవలం మాంసపు ముద్దలు మాత్రమే అయినప్పటికీ, హేమ కుంభములకున్ = బంగారు కలశాల కంటే, ఎక్కుడు = గొప్పవి, అనుచున్ = అంటూ; దూషిత = అసహ్యకరమైన మూత్ర = మూత్రముతోను, పురీష = మలముతోను, దుర్గంధము + ఔ = దుర్వాసన కొట్టేటట్టి, జఘనంబు = కటి ప్రదేశము (మర్మావయవ ప్రాంతం), కరి శిరస్ + సదృశము = ఏనుగు కుంభస్థలంతో సమానమైనది, అనుచున్ = అంటూ; జిలిబికిన్ = కంటి జిగురుకు, పుసులకున్ = కంటి పుసులకు, చీమిడికిని = ముక్కు చీమిడికి, పుట్ట + ఐన = పుట్టినిల్లయిన (నిలయమైన), మొగంబు = ముఖము, సుధాంశుఁడు = చంద్రుడు, అనుచున్ = అంటూ; గండలున్ = మాంస ఖండాలు, తోలు = చర్మము, బొక్కలు = ఎముకలు, కూడన్ + పొదివిన = అన్నింటినీ కలిపి కుట్టిన, ఆకృతి = శరీర రూపము, పసిఁడి సళాక = బంగారు తీగ, అనుచున్ = అంటూ; తెగడు + ఐన = అసహ్యకరమైన లాలాజలముతో కూడిన, పెదవి త్రేగుడు = పెదవి యొక్క ఉమ్ము లేదా ఎంగిలి, అమృతము + అని = దేవతా అమృతమని, కవులు = కవులు, పొగడన్ = అతిశయోక్తిగా వర్ణించి స్తుతించడం వల్ల, పేరు గలిగెన్ + కాక = (ఆ అందానికి) అంతటి పేరు వచ్చింది కానీ, తత్త్వము = యథార్థాన్ని, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, ఇట్లు = ఈ విధంగా, తలపోసి = వివేకంతో ఆలోచించి, చూచినన్ = పరిశీలిస్తే, ఇంతి = స్త్రీ శరీరం, రోఁతకున్ + ఎల్లన్ = సమస్త అసహ్యానికి, ఇల్లు + కాదే = నిలయం కదా!

తాత్పర్యం

భర్తృహరి తీవ్రమైన వైరాగ్యంతో స్త్రీ శరీరం యొక్క నగ్న సత్యాన్ని ఇలా విశ్లేషించాడు: "కేవలం మాంసపు ముద్దలైన స్తనాల్ని బంగారు కుండలని, మలమూత్రాల దుర్వాసనతో కూడిన గుహ్య ప్రదేశాన్ని ఏనుగు కుంభస్థలమని, కంటిపుసులు, ముక్కు చీమిడికి నిలయమైన ముఖాన్ని అమృత కిరణుడైన చంద్రుడని, మాంసము-తోలు-ఎముకల కూర్పైన ఈ శరీర రూపాన్ని బంగారు తీగని, ఎంగిలితో కూడిన పెదవి రసాన్ని అమృతమని కవులు తమ కల్పనలతో అతిగా పొగడటం వల్లనే స్త్రీ సౌందర్యానికి అంతటి ఖ్యాతి వచ్చింది! కానీ, కామమోహాలు పక్కన పెట్టి, బుద్ధితో యథార్థాన్ని ఆలోచించి చూస్తే... స్త్రీ శరీరం అనేది అసహ్యానికి, రోతకు నిలయమైనది కాదా!"

విశేషాలు

అలంకారం: వ్యతిరేకాలంకారం / ఆక్షేప అలంకారం (కవులు పొగిడిన శృంగార భావాలను భౌతిక సత్యంతో ఖండించడం).

భర్తృహరి రాసిన ప్రసిద్ధ సంస్కృత వైరాగ్య శతక శ్లోకానికి ("మాంసగ్రంథి విలక్షణ ముఖ శ్లోకం") ఇది చక్కని తెనుగీకరణ.

స్తనౌ మాంసగ్రంథీ కనకకలశావిత్యుపమితిః ముఖం శ్లేష్మాగారం తదపి చ శశాంకేన తులితమ్ | స్రవన్మూత్రక్లిన్నం కరివరశిరస్పర్ధి జఘనం ముహుర్నింద్యం రూపం కవిభిరపి కామైశ్చ మహితమ్ ||

తాత్పర్యం

కేవలం మాంసపు ముద్దలైన స్తనాలను కవులు 'బంగారు కుండలు' అని పోలుస్తారు. ముక్కు చీమిడి, నోటి లాలాజలం (కఫం) వంటి మలినాలకు నిలయమైన ముఖాన్ని 'అందమైన చంద్రుడు' అని వర్ణిస్తారు. నిరంతరం మలమూత్రాల స్రావాలతో తడిసి ఉండే, దుర్వాసనతో కూడిన గుహ్య ప్రదేశాన్ని 'ఏనుగు కుంభస్థలం' లాంటిదని అంటారు. నిజానికి ప్రతి క్షణం అసహ్యించుకోదగిన, రోత పుట్టించే భౌతిక రూపం ఇది. కానీ, కవులు తమ ఊహలతో, కామ వికారం కలిగిన పురుషులు తమ మోహంతో దీనిని ఒక అపురూపమైన సౌందర్యంగా మార్చి లోకంలో అపరిమితమైన గౌరవాన్ని తెచ్చిపెట్టారు.

విశేషం

భర్తృహరి ఈ శ్లోకంలో "సౌందర్యం అనేది చూసే కంటిలోనే కాదు, చూసేవాడి కామ మోహంలో ఉందనే" నగ్న సత్యాన్ని చాటాడు. కవులు చేసే వర్ణనలు కేవలం కల్పనలని, శరీరంలోని అంతర్భాగాలన్నీ మలినాలతో కూడుకున్నవని గ్రహించినప్పుడే మనిషికి 'భౌతిక మోహం' తొలగి స్థిరమైన 'వైరాగ్యం' సిద్ధిస్తుందని ఈ శ్లోకం యొక్క ముఖ్య ఉద్దేశం. సింహాసన ద్వాత్రింశతిలో కవి కొరవి గోపరాజు ఈ శ్లోక భావాన్ని అచ్చుగుద్దినట్లుగా తెలుగు సీస పద్యంలోకి అనువదించారు.

2. నూట ఒకటో పద్యం (101)

చ. అనుచు బహు ప్రకారముల నంగనల న్మది రోసి, యాత్మ కా మినులఁ బరిత్యజించి, "యిఁక మీ మతి కింపగు వారిఁ జేసికొం డ" ని సెలవిచ్చి, రాజ్యసుఖ మంతయు మాని, విరక్తచిత్తుఁ డై యనుజుని విక్రమార్కునిఁ బ్రియంబుగఁ బిల్వఁగఁ బంచి యిట్లనున్.

ప్రతిపదార్థం

అనుచున్ = ఆ విధంగా ఆలోచిస్తూ, బహు ప్రకారములన్ = అనేక రీతులుగా, అంగనలన్ = స్త్రీల నైజాన్ని, మదిన్ = తన మనస్సులో, రోసి = అసహ్యించుకొని, ఆత్మ కామినులన్ = తన భార్యలను (అనంగసేనాదులను), పరిత్యజించి = వదిలిపెట్టి, ఇకన్ = ఇకమీదట, మీ మతికిన్ = మీ మనస్సుకు, ఇంపు + అగు వారిన్ = ఇష్టమైన భర్తలను, చేసికొండు = వివాహం చేసుకోండి, అని = అని, సెలవు + ఇచ్చి = వారికి స్వేచ్ఛను ఇచ్చి, రాజ్య సుఖము + అంతయున్ = రాజభోగాలన్నింటినీ, మాని = విడిచిపెట్టి, విరక్త చిత్తుఁడు + ఐ = సంసారంపై విరక్తి చెందిన మనస్సు గలవాడై, అనుజునిన్ = తన తమ్ముడైన, విక్రమార్కునిన్ = విక్రమార్క మహారాజును, ప్రియంబుగన్ = ప్రేమతో, పిల్వఁగన్ + పంచి = పిలిపించి, ఇట్లు = ఈ విధంగా, అనున్ = పలికాడు.

తాత్పర్యం

ఈ విధంగా అనేక రకాలుగా స్త్రీల స్వభావాన్ని లోలోపల అసహ్యించుకున్న భర్తృహరి, తన భార్యలనందరినీ పిలిచాడు. వారితో "మిమ్మల్ని నేను విడిచిపెడుతున్నాను, ఇకపై మీ మనస్సుకు నచ్చిన వారిని పెళ్ళి చేసుకోండి" అని నిర్మోహంగా చెప్పి

పంపించేశాడు. ఆ వెంటనే సమస్త రాజ్యసుఖాలను, భోగాలను త్యజించి, సంపూర్ణ వైరాగ్యాన్ని పూనాడు. అనంతరం తన ప్రియ తమ్ముడైన విక్రమార్కుడిని సగౌరవంగా రాజసభకు పిలిపించి ఇలా మాట్లాడసాగాడు.

విశే షాలు

రసపోషణ: ఇక్కడ 'శాంత రసం' పరిపూర్ణతకు చేరింది. భోగి అయిన రాజు యోగిగా మారే పరివర్తన ఘట్టం నాటకీయంగా సాగింది. తన భార్యలకు "నచ్చిన వారిని చేసుకోండి" అని చెప్పడంలో అతనిలో కలిగిన తీవ్ర విరక్తి వ్యక్తమవుతోంది.

నూట రెండో పద్యం (102)

క. మన తండ్రి సౌరమంత్రం బునఁ దప మొనరింప మెచ్చి, ము న్నర్కుఁడు దాఁ దనయుఁడ నై పుట్టెదఁ బొ మ్మని, నీ వై పుట్టె విక్రమార్కుం డనఁగన్.

ప్రతిపదార్థం :

మన తండ్రి = మన తండ్రి గారైన గంధర్వసేనుడు, సౌర మంత్రంబునన్ = సూర్య భగవానునికి సంబంధించిన మంత్రాన్ని జపిస్తూ, తపము + ఒనరింపన్ = ఘోరమైన తపస్సు చేయగా, మెచ్చి = అతని తపస్సుకు సంతోషించి, మున్ను = పూర్వము, అర్కుఁడు = సూర్యదేవుడు, తాన్ = తాను, తనయుఁడన్ + ఐ = నీకు కుమారుడిగా, పుట్టెదన్ = జన్మిస్తాను, పొమ్ము + అని = వెళ్ళు అని వరమివ్వగా, విక్రమార్కుండు + అనఁగన్ = విక్రమార్కుడు అనే పేరుతో, నీవు + ఐ = నువ్వే, పుట్టెన్ = జన్మించావు.

తాత్పర్యం

తమ్ముడైన విక్రమార్కుడితో భర్తృహరి ఇలా అంటున్నాడు: "తమ్ముడూ విక్రమార్కా! పూర్వం మన తండ్రిగారు సూర్యమంత్రాన్ని అనుష్ఠిస్తూ తీవ్రమైన తపస్సు చేశారు. దానికి సూర్యభగవానుడు ప్రత్యక్షమై, మెచ్చి 'నేనే స్వయంగా నీకు కొడుకుగా పుడతాను' అని వరం ఇచ్చాడు. ఆ సూర్య దేవుని అంశతో, మన తండ్రికి పుత్రుడిగా జన్మించిన మహానుభావుడివి నువ్వు."

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం (విక్రమార్కుడి జన్మ వృత్తాంతానికి, అతని తేజస్సుకు గల కారణాన్ని సూర్య వంశ/అంశ సంభూతుడిగా నిరూపించడం).

కథా విశేషం: భర్తృహరి తన తమ్ముడికి రాజ్యం అప్పగించడానికి గల అర్హతను, అతని దైవాంశ సంభూతత్వాన్ని గుర్తుచేస్తూ, లోకపాలన చేయడానికి విక్రమార్కుడే తగినవాడని నిశ్చయించుకున్న సందర్భం ఇది.

. నూట మూడవ పద్యం (103)

ఆ. సర్వలక్షణముల సంపూర్ణుఁడవు నీవు భట్టి మంత్రి గాఁగఁ బ్రజలనెల్ల నేలు మంచు ముద్ర యిచ్చి దేశాంతరం బరిగెఁ బరమయోగి చరితమునను.

ప్రతిపదార్థం

నీవు = నువ్వు, సర్వ లక్షణములన్ = ఉత్తమ రాజుకు ఉండవలసిన అన్ని సద్గుణాల చేతను, సంపూర్ణుఁడవు = పరిపూర్ణుడవు, భట్టి = నీ అన్నదమ్ముడైన (లేదా సలహాదారుడైన) భట్టి, మంత్రి గాఁగన్ = నీకు ప్రధాన మంత్రిగా ఉండగా, ప్రజలన్ + ఎల్లన్ = ప్రజలందరినీ, ఏలుము = పరిపాలించుము, అంచున్ = అని చెప్తూ, ముద్ర యిచ్చి = రాజముద్రికను (అధికారాన్ని) అప్పగించి, పరమ యోగి = ఒక గొప్ప సిద్ధుని యొక్క, చరితమునను = నడవడికతో (యోగి రూపంలో), దేశాంతరము = ఇతర దేశాలకు (అడవులకు), అరిగెన్ = (భర్తృహరి) వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యం

భర్తృహరి తన తమ్ముడైన విక్రమార్కుడితో ఇలా అన్నాడు: "తమ్ముడూ! నువ్వు ఒక ఉత్తమ పాలకుడికి ఉండవలసిన అన్ని రాజ లక్షణాలు, సద్గుణాలు నిండుగా ఉన్నవాడివి. బుద్ధిమంతుడైన 'భట్టి' నీకు మంత్రిగా తోడుంటాడు. అతని సహాయంతో ఈ రాజ్యాన్ని, ప్రజలను ధర్మబద్ధంగా పరిపాలించు" అని చెప్తూ, తన అధికార రాజముద్రను విక్రమార్కుడికి అప్పగించాడు. ఆ వెంటనే భర్తృహరి సర్వసంగ పరిత్యాగియై, పరమ యోగిగా మారి, తపస్సు చేసుకోవడానికి అడవులకు (దేశాంతరాలకు) తరలివెళ్ళాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (రాజ్యాధికారాన్ని తమ్ముడికి అప్పగించి, నిస్సంగత్వంతో యోగిగా మారి అడవులకు వెళ్ళిన భర్తృహరి గంభీర ప్రవృత్తి ఇక్కడ సహజంగా వర్ణించబడింది).

చారిత్రక/సాహిత్య నేపథ్యం: సంస్కృత సాహిత్యంలో ప్రసిద్ధి చెందిన 'భట్టి-విక్రమార్కుల' అపూర్వ బంధానికి, విక్రమార్కుడి సుపరిపాలనకు ఈ ఘట్టమే నాంది.

నూట నాల్గవ పద్యం (104)

క. అన్నరనాథుఁడు విడిచిన యన్నులు మున్నూఱు నతని యనుమతి గలుగన్ మున్నూఱుఁ జేసికొని ధర మున్నూఱుకులం బనంగ మొనసిరి సిరులన్.

ప్రతిపదార్థం

ఆ నరనాథుఁడు = ఆ రాజైన భర్తృహరి, విడిచిన = వదిలిపెట్టి వెళ్ళినట్టి, అన్నులు = స్త్రీలు (రాణులు, అంతఃపుర కాంతలు), మున్నూఱున్ = మూడు వందల మంది, అతని = ఆ భర్తృహరి యొక్క, అనుమతి = ఆజ్ఞ/అంగీకారము, కలుగన్ = ఉండటం వల్ల (ఇకపై నచ్చిన వారిని పెళ్ళి చేసుకోమన్న మాటకు కట్టుబడి), ధరన్ = ఈ భూమిపై, మున్నూఱున్ = మూడు వందల మంది పురుషులను, చేసికొని = పెళ్ళి చేసుకొని, సిరులన్ = అష్టైశ్వర్యాలతో, మొనసిరి = ఒప్పుకున్నారు (స్థిరపడ్డారు), మున్నూఱు కులంబు = సమాజంలో 'మున్నూరు' కులము, అనంగన్ = అనే పేరుతో పిలవబడేటట్లుగా.

తాత్పర్యం

భర్తృహరి మహారాజు వైరాగ్యంతో అడవులకు వెళ్తూ... అంతఃపురంలో ఉన్న తన భార్యలైన మూడు వందల మంది (300) స్త్రీలను విడిచిపెట్టాడు. వెళ్తూ వెళ్తూ "మీకు నచ్చిన వారిని పెళ్ళి చేసుకోండి" అని ఆయన ఇచ్చిన అనుమతి ఉంది కాబట్టి, ఆ మూడు వందల మంది కాంతలు సమాజంలోని వేర్వేరు మున్నూరు మంది పురుషులను వివాహం చేసుకున్నారు. అలా వారి ద్వారా ఏర్పడిన సంతతే ఈ భూమిపై కాలక్రమేణా అన్ని సంపదలతో, వైభవంతో 'మున్నూరు కులం' (నేటి మున్నూరు కాపు లేదా మున్నూరు సమాజం) గా స్థిరపడి ప్రసిద్ధి చెందింది.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షా అలంకారం / ఐతిహ్య అలంకారం (ఒక సామాజిక వర్గం లేదా కులం యొక్క ఆవిర్భావ మూలాలను, పూర్వపు రాజుల కథలతో ముడిపెట్టి చెప్పడం).

సామాజిక విశేషం: తెలుగు నాట ప్రసిద్ధమైన 'మున్నూరు కాపు' కులనామ ఉత్పత్తికి వెనుక ఉన్న ఒక పురాణ/సాహిత్య గాథను కవి కొరవి గోపరాజు ఈ పద్యంలో ఎంతో చాతుర్యంతో నిలిపారు. భర్తృహరి ఇచ్చిన స్వేచ్ఛ, వారి వైవాహిక లౌకిక జీవిత స్థాపన ఇందులో స్పష్టమవుతున్నాయి.

నూట ఐదవ పద్యం (105)

శా. రాజ్యం బేలుచు విక్రమార్కుఁ డిట సంరంభోచితోజ్జృంభణ ప్రాజ్యప్రాభవ సంభృత ద్విప హయ ప్రారంభ సైన్యంబుతో సజ్యం బైన ధనుర్బలంబు కలిమిన్ సామంతులన్ గెల్చి త త్పూజ్యుండై ధనధాన్యలక్ష్మిఁ బరఁగెం బుణ్యం బగణ్యంబుగన్.

ప్రతిపదార్థం

ఇట = ఈ విధంగా భర్తృహరి వెళ్ళిన తర్వాత ఇక్కడ, విక్రమార్కుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, సంరంభ = యుద్ధోత్సాహమునకు, ఉచిత = తగినట్లుగా, ఉజ్జృంభణ = అతిశయించినట్టియు, ప్రాజ్య = విస్తారమైన, ప్రాభవ = పరాక్రమముతో, సంభృత = కూడుకున్నట్టి, ద్విప = ఏనుగులు, హయ = గుర్రములు, ప్రారంభ = మొదలైన వాటితో కూడిన, సైన్యంబుతోన్ = చతురంగ బలములతోను, సజ్యంబు + ఐన = ఎల్లప్పుడూ నారి సంధించి సిద్ధంగా ఉన్న, ధనుర్ + బలము = విలువిద్య యొక్క శక్తి, కలిమిన్ = కలిగి ఉండటం చేత, సామంతులన్ = చుట్టుపక్కల ఉన్న సామంతులను (శత్రు రాజులను), గెల్చి = జయించి, తత్ + పూజ్యుండు + ఐ = వారి చేత గౌరవింపబడేవాడై, ధన ధాన్య లక్ష్మిన్ = సకల సంపదలతోను, అగణ్యంబుగన్ = లెక్కింపశక్యం కానంతగా, పుణ్యంబున్ = పుణ్యమును, పరఁగెన్ = పొంది ప్రసిద్ధి చెందెను, రాజ్యంబు + ఏలుచున్ = రాజ్యాన్ని పరిపాలిస్తూ.

తాత్పర్యం

అన్న భర్తృహరి వెళ్ళిన తర్వాత విక్రమార్కుడు ఉజ్జయిని రాజ్యభారాన్ని స్వీకరించాడు. యుద్ధోత్సాహంతో ఉరకలు వేసే ఏనుగులు, గుర్రాలతో కూడిన మహా సైన్యంతోను, ఎల్లప్పుడూ సిద్ధంగా ఉండే తన విలువిద్య పరాక్రమంతోను ఆయన చుట్టుపక్కల ఉన్న శత్రురాజులందరినీ జయించాడు. వారందరినీ తన సామంతులుగా చేసుకొని, వారిచేత పూజింపబడుతూ, అపారమైన ధనధాన్య సంపదలతోను, లెక్కింపలేనంత పుణ్యంతోను విక్రమార్కుడు మహావైభవంగా రాజ్యాన్ని ఏలసాగాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: వృత్త్యనుప్రాస అలంకారం (సంరంభోచితోజ్జృంభణ, ప్రాజ్యప్రాభవ... వంటి చోట్ల హల్లుల ఆవృత్తి వల్ల పద్యానికి చక్కని నడక, గాంభీర్యం వచ్చాయి).

వీర రసం: విక్రమార్కుడి వీరత్వానికి, దిగ్విజయ యాత్రకు ఈ పద్యం అద్దం పడుతోంది.

నూట ఆరవ పద్యం (106)

క. ఆతఁడు మహాకాళున కా తత మగు తప మాచరించి, తన కమరత్వ స్థితి వేఁడిన, నరులకు నిది గతిపడ దొండడుగు మనినఁ గడిఁదిగ మఱియున్.

ప్రతిపదార్థం

ఆతఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, మహాకాళునకున్ = ఉజ్జయినిలోని ప్రసిద్ధ దైవమైన మహాకాళేశ్వరుని (శివుని) గురించి, ఆతతము + అగు = విస్తారమైన (తీవ్రమైన), తపము = తపస్సును, ఆచరించి = చేసి, తనకున్ = తనకు, అమరత్వ స్థితి = మరణం లేని దేవతల స్థితిని (చిరంజీవిత్వాన్ని), వేఁడినన్ = ప్రసాదించమని వేడుకొనగా, నరులకున్ = మానవ మాత్రులకు,

ఇది = ఈ అమరత్వం, గతిపడదు = సాధ్యం కాదు (లభించదు), ఒండు = వేరొక వరాన్ని, అడుగుము = కోరుకో, అనినన్ = అని ఈశ్వరుడు పలకగా, కడిఁదిగన్ = పట్టుదలగా, మఱియున్ = మళ్లీ.

తాత్పర్యం

ఆ విక్రమార్కుడు ఉజ్జయిని నగర అధిదేవుడైన మహాకాళేశ్వరుని గురించి అత్యంత నిష్ఠతో ఘోరమైన తపస్సు చేశాడు. పరమశివుడు ప్రత్యక్షం కాగా, విక్రమార్కుడు తనకు మరణం లేని 'అమరత్వాన్ని' ప్రసాదించమని వేడుకున్నాడు. దానికి ఆ పరమేశ్వరుడు... "విక్రమార్కా! మానవులుగా పుట్టిన వారికి అమరత్వం అనేది ప్రకృతి నియమాలకు విరుద్ధం, అది లభించదు. కాబట్టి దీనికి బదులుగా మరేదైనా వేరొక వరాన్ని కోరుకో" అని చెప్పాడు. దాంతో విక్రమార్కుడు పట్టుదలగా ఆలోచించి మరొక ఉపాయంతో కూడిన వరాన్ని ఇలా అడిగాడు.

నూట ఏడవ పద్యం (107)

క. ఒక దివసం బెక్కుడుగా నొక యేఁ డగు పిన్నపాప కుదయించిన బా లకుచేతఁ గాని తాఁ జా వక యుండను వేఁడికొనిన వర మతఁ డిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థం

ఒక దివసంబు = ఒకే ఒక్క రోజు, ఎక్కుడుగాన్ = వయసు ఎక్కువగా (పెద్దదిగా), ఒక ఏఁడు + అగు = ఒక సంవత్సరం వయసు కలిగిన, పిన్న పాపకున్ = చిన్నపిల్ల లేదా బాలికకు, ఉదయించిన = జన్మించినట్టి, బాలకు చేతన్ + కాని = మగపిల్లాడి చేతిలో తప్ప, తాను = తాను (విక్రమార్కుడు), చావక + ఉండను = మరణించకుండా ఉండేలా, వేఁడికొనినన్ = వరాన్ని కోరగా, అతఁడు = ఆ మహాశివుడు, వరము + ఇచ్చెన్ = ఆ వరాన్ని ప్రసాదించెను.

తాత్పర్యం

శివుడు అమరత్వం సాధ్యం కాదనేసరికి విక్రమార్కుడు ఒక అసాధ్యమైన ఉపాయాన్ని ఆలోచించి ఇలా వరం అడిగాడు: "మహేశ్వరా! పుట్టిన తల్లి కంటే ఒక్క రోజు ఎక్కువ వయసు ఉండి, కేవలం ఒకే ఒక్క సంవత్సరం వయసు కలిగిన ఒక చిన్న బాలికకు జన్మించే బాలుడి చేతిలో తప్ప... నాకు మరే ఇతర జీవి వల్ల, ఏ కాలంలోనూ మరణం సంభవించకూడదు" అని కోరుకున్నాడు. లోకంలో తల్లి కంటే బిడ్డకు వయసు ఎక్కువ ఉండటం, అదికూడా ఏడాది వయసున్న పాపకు బిడ్డ పుట్టడం అసంభవం కాబట్టి, ఇది పరోక్షంగా అమరత్వమేనని భావించి శివుడు "తథాస్తు" అని ఆ వరాన్ని ఇచ్చాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యార్థాపత్తి / శ్లేష మూలక అసాధ్యార్థ వర్ణన.

కథా పరిణామం: ఈ వరమే విక్రమార్కుడికి వెయ్యేళ్ళ ఆయుష్షును ఇస్తుంది. ఇదే కథ చివరలో శాలివాహనుడి (ఏడాది వయసున్న కన్యకు పుట్టిన బాలుడు) చేతిలో విక్రమార్కుడి మరణానికి దారితీస్తుంది.

నూట ఎనిమిదవ వచనం (108)

వ. ఇట్లిచ్చి.

తాత్పర్యం

మహాకాళేశ్వరుడు ఈ విధంగా విక్రమార్కుడికి వరాన్ని అనుగ్రహించి (మాయమయ్యాడు).

నూట తొమ్మిదవ పద్యం (109)

క. వెయ్యేఁడులు రాజ్యసుఖం బయ్యెడుఁ బొమ్మనిన దేవు నానతి నారా జియ్యకొని వచ్చి భట్టికి నయ్యానతి క్రమముఁ జెప్ప నతఁడును మఱియున్.

ప్రతిపదార్థం

వెయ్యి + ఏఁడులు = వెయ్యి సంవత్సరాల పాటు, రాజ్య సుఖంబు = రాజభోగాలు, రాజ్యపాలన సుఖము, అయ్యెడున్ = నీకు లభిస్తుంది, పొమ్ము = వెళ్ళు, అనిన = అని పలికిన, దేవు = ఆ పరమశివుని యొక్క, ఆనతిన్ = ఆజ్ఞను (వరాన్ని), ఆ రాజు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఇయ్యకొని = సంతోషంతో అంగీకరించి (స్వీకరించి), వచ్చి = తిరిగి ఉజ్జయినికి వచ్చి, భట్టికిన్ = తన మంత్రి, సోదరుడైన భట్టికి, ఆ + ఆనతి = ఆ దేవుడిచ్చిన వరం యొక్క, క్రమమున్ = వివరాలన్నింటినీ, చెప్పన్ = చెప్పగా, అతఁడును = ఆ భట్టి కూడా, మఱియున్ = ఆ మాటలు విని.

తాత్పర్యం

"నీకు వెయ్యి సంవత్సరాల పాటు పరిపూర్ణమైన రాజ్యసుఖం లభిస్తుంది, వెళ్ళు" అని ఈశ్వరుడు ఇచ్చిన ఆజ్ఞను విక్రమార్క మహారాజు భక్తితో తలదాల్చాడు. ఆ తర్వాత సంతోషంతో తన నగరానికి తిరిగి వచ్చి, జరిగిన వృత్తాంతాన్ని, శివుడు ఇచ్చిన వరం యొక్క పూర్వాపరాలను తన బుద్ధిశాలి అయిన మంత్రి భట్టికి వివరించాడు. ఆ వరం గురించి విన్న భట్టి మరింత ఆలోచించి... (తదుపరి పద్యంలో విక్రమార్కుడి ఆయుష్షును రెట్టింపు చేసే ఉపాయాన్ని చెప్తాడు).

నూట పదో పద్యం (**110**)

క. నే మఱియును నొక వేయేం డ్లీ మహి యేలంగ నీకు నిచ్చెద నని, భి క్షామార్గి వగుచు రాజ్య వ్యామోహం బర్ధవర్ష మడఁచుము చాలున్.

ప్రతిపదార్థం

నేన్ = (నీ మంత్రిని, అన్ననైన) నేను, మఱియును = అదనంగా, ఒక వేయి + ఏండ్లు = ఇంకొక వెయ్యి సంవత్సరాల పాటు, ఈ మహి = ఈ భూమండలాన్ని, ఏలంగన్ = పరిపాలించేటట్లు, నీకున్ = నీకు, ఇచ్చెదన్ = (ఒక ఉపాయం ద్వారా ఆయుష్షును) ప్రసాదిస్తాను, అని = అని చెప్తూ, భిక్షామార్గివు = భిక్షాటన చేసే పరివ్రాజకుడివి (సన్యాసివి), అగుచున్ = అవుతూ, అర్ధ వర్షము = అర సంవత్సరం పాటు (ఆరు నెలల కాలం), రాజ్య వ్యామోహంబు = రాజ్యపాలనపై ఉన్న మక్కువను, అడఁచుము = అణచుకో (దూరంగా ఉండు), చాలున్ = ఇది చాలు.

తాత్పర్యం

శివుడిచ్చిన వెయ్యేళ్ళ వరం గురించి విన్న భట్టి, తన అసమానమైన బుద్ధి చాతుర్యంతో విక్రమార్కుడికి ఒక అద్భుతమైన ఉపాయాన్ని చెప్పాడు: "తమ్ముడూ! ఈశ్వరుడు నీకు 'వెయ్యి సంవత్సరాల పాటు రాజ్యసుఖం' కలుగుతుందని వరం ఇచ్చాడు కదా! నేను నా ఉపాయంతో నీవు ఈ భూమిని మరో వెయ్యేళ్ళు (మొత్తం రెండు వేల సంవత్సరాలు) ఏలే భాగ్యాన్ని నీకు కల్పిస్తాను. నువ్వు చేయవలసిందల్లా ఒక్కటే... ఏటా ఆరు నెలల పాటు రాజభోగాలను, రాజ్య వ్యామోహాన్ని పక్కన పెట్టి, సన్యాసివి లేదా భిక్షుకుడివి అయి దేశాటన చేయి. ఇది చాలు, మన అనుకున్న కార్యం సిద్ధించి తీరుతుంది."

అలంకారాది విశేషాలు

అలంకారం: లోకోక్తి / యుక్తి అలంకారం (భట్టి తన లోకజ్ఞానంతో, బుద్ధిబలంతో దైవ వరాన్ని కూడా తన వైపు తిప్పుకునే ఉపాయాన్ని ప్రదర్శించడం).

భట్టి మేధోరహస్యం (విశేషార్థం): ఈ పద్యం వెనుక ఒక పెద్ద రాజకీయ, కాల గణన తర్కం ఉంది. పరమశివుడు ఇచ్చిన వరం "వెయ్యేళ్ళ రాజ్యపాలన సుఖం" (రాజ్యం ఏలే కాలం మాత్రమే). భట్టి చెప్పిన ఉపాయం ప్రకారం విక్రమార్కుడు ఏడాదిలో 6 నెలలు మాత్రమే రాజుగా ఉంటాడు, మిగిలిన 6 నెలలు సన్యాసిగా అడవుల్లోనో, దేశాటనలోనో గడుపుతాడు. అప్పుడు రాజుగా ఉన్న కాలం మాత్రమే లెక్కలోకి వస్తుంది కాబట్టి, శివుడిచ్చిన వెయ్యేళ్ళ రాజ్యపాలన పూర్తి కావడానికి భౌతికంగా రెండు వేల సంవత్సరాల కాలం పడుతుంది!

భావ పరిణామం: దైవ వరం కన్నా మానవ బుద్ధి చాతుర్యం ఏ విధంగా కాల పరిమితిని పెంచగలదో నిరూపించే భట్టి నీతిశాస్త్ర పరిజ్ఞానానికి ఈ పద్యం పరమావధి.

111వ పద్యం

(ఆటవెలది)

ఆఱునెలలు నగరి యందు నిల్వుము, మీఁది యాఱునెలలు యోగివై చరింపు, పురి సహస్ర వర్షములు చెల్లు, బొన్నూళ్ళ నున్న వేయుఁ జెల్లుచుండు ననియె.

ప్రతిపదార్థం

ఆఱునెలలు = ఆరు మాసాల కాలము, నగరి యందున్ = రాజధాని నగరమునందు (భవనములో), నిల్వుము = నివసించుము, మీఁది = ఆ తరువాతి, ఆఱునెలలు = ఆరు మాసాల కాలము, యోగివై = సన్యాసివి లేదా భిక్షుకుడివి అయి, చరింపు = దేశాటన చేయుము, పురిన్ = పట్టణములో (రాజ్యమేలుతూ ఉంటే), సహస్ర = వెయ్యి, వర్షములు = సంవత్సరములు, చెల్లున్ = గడచిపోవును, పొన్నూళ్ళన్ = ఇతర ఊర్లలో (దేశాటనలో), ఉన్నన్ = గడిపినట్లయితే, వేయున్ = మరొక వెయ్యి సంవత్సరములు కూడా, చెల్లుచుండున్ = గడచిపోగలవు (లభించగలవు), అనియెన్ = అని భట్టి విక్రమార్కునితో పలికెను.

తాత్పర్యం

భట్టి విక్రమార్కుడితో ఇలా అన్నాడు: "తమ్ముడూ! నువ్వు సంవత్సరంలో ఆరు నెలలు రాజధాని నగరంలో ఉంటూ రాజ్యపాలన చెయ్యి. మిగిలిన ఆరు నెలలు యోగిలా మారి దేశాటన చెయ్యి. ఇలా చేయడం వల్ల నువ్వు నగరంలో ఉండే ఆరు నెలల చొప్పున వెయ్యి సంవత్సరాలు, బయట ఊర్లలో తిరిగే ఆరు నెలల చొప్పున మరొక వెయ్యి సంవత్సరాలు... మొత్తం కలిపి రెండు వేల సంవత్సరాల పాటు ఈ భూమిని ఏలవచ్చు."

అలంకారము & విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారము (లేదా యుక్తి అలంకారం). ఈశ్వరుడు ఇచ్చిన "వెయ్యేళ్ళ రాజ్య సుఖం" అనే వరాన్ని, కాలగణనలోని లొసుగును (ఉపాయాన్ని) ఆధారంగా చేసుకుని రెండు వేల సంవత్సరాలుగా మార్చాలనే సమర్థన లేదా యుక్తి ఇక్కడ కనిపిస్తుంది.

విశేషం: భట్టి యొక్క అసాధారణ బుద్ధి చతురతకు ఈ పద్యం ఒక చక్కని నిదర్శనం. రాజు నగరంలో ఉంటేనే ఆ రోజులు రాజ్యపాలన కిందకు వస్తాయి కాబట్టి, సగం రోజులు బయట గడిపితే కాలపరిమితి రెట్టింపు అవుతుందనే తార్కిక ఆలోచన ఇందులో ఉంది.

112వ పద్యం

(కందం)

తద్వచనము నిజహితముగ హృద్వనజములోఁ దలంచి యిల యెల్ల నుపా యద్వయమున నరయుచు భూ భృద్వల్లభుఁ డేలెఁ బ్రజలు ప్రియ మందంగన్.

ప్రతిపదార్థం

భూభృద్వల్లభుఁడు = ఆ రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు, తద్వచనము = ఆ భట్టి యొక్క మాటలను, నిజ హితముగన్ = తన యొక్క మేలును కోరేదిగానే, హృద్వనజములోన్ = తన హృదయమనే పద్మములో, తలంచి = భావించి, ఉపాయ ద్వయమునన్ = (ఆరు నెలలు రాజుగా, ఆరు నెలలు యోగిగా అనే) ఆ రెండు ఉపాయాల చేత, ఇల యెల్లన్ = భూమినంతటిని, అరయుచున్ = రక్షిస్తూ (పరిపాలిస్తూ), ప్రజలు = ప్రజలందరూ, ప్రియము = సంతోషాన్ని, అందంగన్ = పొందేటట్లుగా, ఏలెన్ = పరిపాలించెను.

తాత్పర్యం

ఆ రాజరాజైన విక్రమార్కుడు తన అన్న అయిన భట్టి చెప్పిన మాటలు తన మేలుకొరకే అని గ్రహించాడు. దాన్ని తన హృదయంలో మనస్ఫూర్తిగా అంగీకరించి, ఆ రెండు ఉపాయాల ద్వారా (ఆరు నెలలు నగరంలో, ఆరు నెలలు యోగిగా దేశాటన చేస్తూ) ప్రజలందరూ ఎంతో సంతోషపడేలా ఈ భూమండలాన్ని న్యాయబద్ధంగా పరిపాలించాడు.

అలంకారము & విశేషాలు

అలంకారం: రూపక అలంకారము. 'హృద్వనజము' (హృదయము + వనజము) అంటే హృదయమనే పద్మము అని అర్థం. హృదయానికి, పద్మానికి అభేదం చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం ప్రయోగించబడింది.

విశేషం: విక్రమార్కుడు కేవలం వరాన్ని నమ్ముకుని కూర్చోకుండా, బుద్ధిమంతుడైన మంత్రి/సోదరుడి మాటలను గౌరవించి, ప్రజారంజకంగా పాలన సాగించాడని ఈ పద్యం ద్వారా తెలుస్తోంది.

113వ వచనం

వ. అంత నొక్కనాఁడు.

ప్రతిపదార్థం: అంతన్ = ఆ విధంగా (విక్రమార్కుడు రెండు ఉపాయాలతో రాజ్యపాలన చేస్తున్న కాలంలో), ఒక్కనాఁడు = ఒక రోజున.

114వ పద్యం

(సీసము, ఆటవెలది)

సీ. ఒక జోగి యతనిఁ గాటికిఁ దోడుకొని చని బేతాళు రప్పించి ప్రీతి నునిచి వేలిమి చేసి తా విపరీత గతిఁ బొందె; బేతాళుఁ డారాజు పెంపు మెచ్చి "యెడరైనఁ దలఁపుమీ, యే వచ్చి పనులెల్ల జేసెద, మఱి యష్టసిద్ధు లొందు" నని పోయె; బ్రహ్మేదులును మీఁద విద్యాధ రాధిపత్యం బగు ననుచుఁ జనిరి;

ఆ. భూవిభుండు మగుడఁ బురమున కేతెంచి, సప్తసంతతులను, సత్రములను, సంతతాధ్వరములఁ, గొంతేయుగతి శక కర్తయై ధరిత్రిఁ గీర్తి నెఱపె.

ప్రతిపదార్థం

ఒక జోగి = ఒక తాంత్రిక సిద్ధుడు (యోగి), అతనిన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును, కాటికిన్ = శ్మశాన వాటికకు, తోడుకొని చని = వెంటబెట్టుకొని వెళ్ళి, బేతాళున్ = బేతాళుడిని, రప్పించి = ప్రత్యక్షమయ్యేలా చేసి, ప్రీతిన్ = సంతోషముతో, ఉనిచి = అక్కడ నిలిపి, వేలిమి చేసి = (రాజద్రోహ తలంపుతో లేదా క్రూరమైన) హోమమును చేసి, తాన్ = తాను మాత్రం, విపరీత గతిన్ = దుర్మరణమును (నాశనమును), పొందెన్ = పొందెను; బేతాళుఁడు = ఆ బేతాళుడు, ఆ రాజు = ఆ విక్రమార్క రాజు యొక్క, పెంపు = గొప్పదనాన్ని (ధైర్య సాహసాలను), మెచ్చి = అభినందించి, ఎడరు + ఐనన్ = ఏదేని ఆపద లేదా కష్టము వచ్చినట్లయితే, తలఁపుమీ = నన్ను స్మరించుము, ఏన్ = నేను, వచ్చి = నీ వద్దకు వచ్చి, పనులు + ఎల్లన్ = నీ పనులన్నింటినీ, చేసెదన్ = చేసిపెడతాను, మఱి = అంతేకాకుండా, అష్టసిద్ధులు = అణిమాది అష్టసిద్ధులు, ఒందున్ = నీకు లభించుగాక, అని = అని పలికి, పోయెన్ = అదృశ్యుడై వెళ్ళిపోయెను; బ్రహ్మ + ఆదులును = బ్రహ్మ దేవుడు మొదలైన దేవతలు కూడా, మీఁదన్ = భవిష్యత్తులో (నీకు), విద్యాధర + ఆధిపత్యంబు = విద్యాధర లోకానికి ప్రభువు కాగల యోగ్యత, అగున్ = కలుగుతుంది, అనుచున్ = అని దీవిస్తూ, చనిరి = తమ లోకాలకు వెళ్ళిపోయారు; భూవిభుండు = ఆ భూమండలానికి నాథుడైన విక్రమార్కుడు, మగుడన్ = తిరిగి, పురమునకున్ = తన రాజధాని నగరానికి, ఏతెంచి = విచ్చేసి, సప్తసంతతులను = సప్త సంతానాలనే ఏడు పుణ్యకార్యాలను, సత్రములను = అన్నదాన శాలలను, సంతత = నిరంతరము చేసే, అధ్వరములన్ = యజ్ఞయాగాదుల చేత, కౌంతేయు గతిన్ = కుంతీపుత్రుడైన ధర్మరాజు వలె, శకకర్త + ఐ = ఒక నూతన శకానికి (విక్రమ శకానికి) కర్తయై, ధరిత్రిన్ = ఈ భూమిపై, కీర్తిన్ = తన యశస్సును, నెఱపెన్ = విస్తరింపజేశాడు.

తాత్పర్యం

ఆ కాలంలో ఒక రోజున ఒక కపట యోగి విక్రమార్కుడిని శ్మశానానికి తీసుకువెళ్ళాడు. అక్కడ బేతాళుడిని రప్పించి, రాజుకు కీడు చేయాలనే కుత్సిత బుద్ధితో హోమం చేసి, తానే విపరీతమైన చావును (నాశనాన్ని) మూటగట్టుకున్నాడు. విక్రమార్కుడి అసమానమైన ధైర్యసాహసాలను చూసి బేతాళుడు ఎంతో మెచ్చుకున్నాడు. రాజుతో "ఓ రాజా! నీకు ఎప్పుడు ఆపద వచ్చినా నన్ను తలచుకో, నేను క్షణంలో వచ్చి నీ పనులన్నీ పూర్తి చేస్తాను. నీకు అష్టసిద్ధులు లభిస్తాయి" అని చెప్పి వెళ్ళిపోయాడు. బ్రహ్మ మొదలైన దేవతలు కూడా విక్రమార్కుడికి భవిష్యత్తులో విద్యాధర లోకాధిపత్యం సిద్ధిస్తుందని దీవించి వెళ్ళారు. ఆ తర్వాత విక్రమార్కుడు తన నగరానికి తిరిగి వచ్చి సప్త సంతానాలను (పుణ్య కార్యాలను) ప్రతిష్ఠించి, అన్నసత్రాలను ఏర్పాటు చేసి, ధర్మరాజు వలె నిరంతరం యజ్ఞాలు చేస్తూ, తన పేరుతో ఒక నూతన శకాన్ని (విక్రమ శకం) ప్రారంభించి, లోకమంతటా అపారమైన కీర్తిని సంపాదించాడు.

అలంకారము & విశేషాలు

అలంకారం:

ఉపమాలంకారం: విక్రమార్కుడి పరిపాలనను, యజ్ఞనిరతిని కుంతీ పుత్రుడైన ధర్మరాజుతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం (కౌంతేయుగతి) కనిపిస్తుంది.

కావ్యలింగ అలంకారం: యోగి విపరీత గతిని పొందడానికి, బేతాళుడు ప్రసన్నుడై వరం ఇవ్వడానికి రాజు యొక్క సాహసమే కారణం కావడం వల్ల ఈ సమర్థన చక్కగా కుదిరింది.

సాంస్కృతిక విశేషం (సప్తసంతతులు): పద్యంలో ప్రస్తావించిన 'సప్తసంతతులు' అంటే కేవలం పిల్లలు కాదు; ప్రాచీన సంప్రదాయం ప్రకారం శాశ్వత కీర్తినిచ్చే 7 పుణ్యకార్యాలు:

వనం (తోటలు పెంచడం), 2. చెరువు (తటాకం తవ్వించడం), 3. అగ్రహారం (బ్రాహ్మణులకు ఇళ్ళు ఇవ్వడం), 4. ఆలయం (గుడి కట్టించడం), 5. ప్రబంధం (కృతి నంకితం తీసుకోవడం), 6. నిధి (ధన నిక్షేపం), 7. సుతుడు (సత్పుత్రుడిని కనడం). విక్రమార్కుడు శకకర్తగా (విక్రమ శక స్థాపకుడిగా) మారి ధర్మరాజు అంతటి కీర్తిని పొందాడని కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా వర్ణించాడు.

115వ పద్యం

(ఉత్పలమాల)

సంతత దాన ధర్మ గుణ చారు విచారుఁడు, వైరి చార దృక్ కజ్జల మార్జన ప్రథమ కారణ చారు కృపాణ పాణి, వి ద్వజ్జన బృంద వంది జనతా జలజార్కుఁడు, విక్రమార్కుఁ డా యుజ్జయినీ పురంబున నయోన్నతి రాజ్యము సేయుచుండఁగన్.

ప్రతిపదార్థం

సంతత = ఎల్లప్పుడూ, దాన = దానములు, ధర్మ = ధర్మములు చేయుట యనెడి, గుణ = గుణముల చేత, చారు = సుందరమైన, విచారుఁడు = ఆలోచనలు (ప్రవర్తన) కలవాడును, వైరి = శత్రువుల యొక్క, చారదృక్ = (యుద్ధరంగంలో నిలిచిన) భార్యల కన్నులందలి, కజ్జల = కాటుకను, మార్జన = తుడిచివేయుటకు (అనగా శత్రువులను సంహరించి వారి భార్యలకు వైధవ్యం కలిగించుటకు), ప్రథమ = మొదటి, కారణ = హేతువైన, చారు = భయంకరమైన (లేదా శ్రేష్ఠమైన), కృపాణ = ఖడ్గము, పాణి = చేతియందు కలవాడును, విద్వజ్జన బృంద = పండితుల సమూహమునకును, వంది జనతా = స్తోత్రము చేసే కవుల సమూహము అనెడి, జలజ = పద్మములకు, అర్కుఁడు = సూర్యుడైనవాడును (అనగా సూర్యుడిని చూసి పద్మాలు వికసించినట్లు విక్రమార్కుడిని చూసి పండితులు, కవులు ఆనందిస్తారు), ఐన, విక్రమార్కుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఆ + ఉజ్జయినీ పురంబునన్ = ఆ ప్రసిద్ధమైన ఉజ్జయిని నగరంలో, నయ = నీతి యొక్క, ఉన్నతిన్ = ఆధిక్యముతో (న్యాయబద్ధముగా), రాజ్యము = పరిపాలన, సేయుచుండఁగన్ = చేయుచుండగా.

తాత్పర్యం

ఎల్లప్పుడూ దానధర్మాలు చేయాలనే ఉత్తమమైన బుద్ధి కలవాడు, యుద్ధరంగంలో శత్రురాజులను హతమార్చడం ద్వారా వారి భార్యల కంటి కాటుక చెరిగిపోయేలా చేసే (వైధవ్యాన్ని మిగిల్చే) పదునైన కత్తిని చేతబూనినవాడు, పండితులు మరియు కవీశ్వరులనే పద్మాలను వికసింపజేసే సూర్యుడి వంటివాడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు, తన ఉజ్జయిని నగరంలో సర్వజనరంజకంగా, అత్యంత నీతివంతంగా రాజ్యపాలన సాగిస్తున్న సమయంలో...

అలంకారము & విశేషాలు

అలంకారం:

రూపకాలంకారం: విద్వజ్జన, వందిజనులను 'పద్మాలు' గాను, విక్రమార్కుడిని 'సూర్యుడు' గాను అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం కుదిరింది.

పర్యాయోక్తా లంకారం (లేదా కావ్యలింగం): శత్రువులను చంపాడు అని నేరుగా చెప్పకుండా, 'వారి భార్యల కంటి కాటుకను తుడిచివేసే ఖడ్గం కలవాడు' అని చెప్పడం ద్వారా కవి చమత్కారాన్ని ఒలికించాడు.

ఛందస్సు: ఇది ఉత్పలమాల పద్యం. మొదటి పదం సంతత కాదు. జ కారం ప్రాసగా గల పదం ఉండాలి.ంఉద్రితప్రతిలో లేదు..

116వ వచనం

వ. తొల్లింటి కాలంబున.

ప్రతిపదార్థం: తొల్లింటి = పూర్వపు, కాలంబునన్ = కాలంలో.

117వ పద్యం

విశ్వామిత్రుఁడు తప మతి శాశ్వతముగఁ జేయు టెఱిఁగి శంకించి, యమ ర్త్యేశ్వరుఁడు కొలువులోఁ దన విశ్వాసము గలుగునట్టి వెలఁదుల కనియెన్.

ప్రతిపదార్థం

విశ్వామిత్రుఁడు = విశ్వామిత్ర మహర్షి, తపము = తీవ్రమైన తపస్సును, అతి శాశ్వతముగన్ = మిక్కిలి నిశ్చలముగా (సుదీర్ఘకాలం), చేయుట = ఆచరించుచుండుటను, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, శంకించి = (తన పదవికి ఎక్కడ భంగం కలుగుతుందోనని) భయపడి, అమర్త్య + ఈశ్వరుఁడు = దేవతలకు రాజైన దేవేంద్రుడు, కొలువులోన్ = తన సుధర్మా సభలో, తన = తనయందు, విశ్వాసము = నమ్మకము, కలుగునట్టి = ఉన్నటువంటి, వెలఁదులకున్ = అప్సరసలతో (ఉత్తమ వనితలతో), అనియెన్ = ఈ విధంగా పలికెను.

తాత్పర్యం

పూర్వకాలంలో విశ్వామిత్ర మహర్షి అత్యంత నిష్ఠతో, సుదీర్ఘకాలంగా ఘోరమైన తపస్సు చేస్తున్నాడనే విషయాన్ని దేవేంద్రుడు తెలుసుకున్నాడు. ఆ తపస్సు వల్ల ఎక్కడ తన ఇంద్రపదవి చేజారిపోతుందోనని శంకించి, భయపడి, తన కొలువులో ఉన్న తన నమ్మకస్థులైన అప్సరసలను (దేవతా స్త్రీలను) పిలిచి ఇలా అన్నాడు.

అలంకారము & విశేషాలు

అలంకారం: ఇక్కడ కథాంశాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా వర్ణించడం వల్ల స్వభావోక్తి అలంకారం ఉంది.

కథా నేపథ్యం: విక్రమార్కుడి కథలో భాగంగా గతంలో ఇంద్రసభలో జరిగిన ఒక వృత్తాంతాన్ని (విశ్వామిత్రుని తపస్సు భంగం చేయడానికి మేనక లేదా రంభను పంపే సందర్భాన్ని) కవి ఇక్కడ ప్రస్తావిస్తున్నాడు.

119వ పద్యం

(చంపకమాల)

అన విని పాత్ర నీ యెదుర వాడిన నిద్దఱ లోన దీనిచేఁ బని యగు నంచు నీ వెఱిఁగి పంపుము నావుడు నట్లకాక లెం డనవుడు, నాఁడు రంభ తగ నాడినఁ జూచి ప్రహృష్ట చిత్తుఁడై యెనర ననుక్రమంబునను నూర్వశి యాడిన నట్ల మెచ్చుచున్.

ప్రతిపదార్థం

అనన్ = (ఇంద్రుడు అప్సరసలతో ఆ విధముగా) పలుకగా, విని = ఆలకించి, పాత్ర = నాట్యకళా యోగ్యురాలైన వనిత, నీ యెదురన్ = నీ సమక్షములో, ఆడిన = నర్తించినట్లయితే, ఇద్దఱ లోనన్ = (రంభ, ఊర్వశి అనే) ఆ యిద్దరిలో, దీనిచేన్ = ఈమె చేతనే, పని + అగున్ + అంచున్ = (విశ్వామిత్రుని తపస్సు భంగం చేసే) కార్యము నెరవేరుతుందని, నీవు = నీవు, ఎఱిఁగి = గ్రహించి, పంపుము = పంపించుము, నావుడున్ = అని (సభలోని పెద్దలు లేదా బృహస్పతి) పలుకగా, అట్ల కాక = అలాగే కానివ్వండి, లెండు = సిద్ధపడండి, అనవుడున్ = అని ఇంద్రుడు ఆదేశించగా, నాఁడు = ఆ రోజున, రంభ = రంభాదేవి,

తగన్ = తగినట్లుగా (అందముగా), ఆడినన్ = నాట్యము చేయగా, చూచి = వీక్షించి, ప్రహృష్ట చిత్తుఁడు + ఐ = మిక్కిలి ఆనందించిన మనస్సు కలవాడై, ఒనరన్ = ఒప్పిదముగా, అనుక్రమంబునను = ఆ వెంబడే (తరువాత క్రమములో), ఊర్వశి = ఊర్వశీదేవి, ఆడినన్ = నర్తించగా, అట్ల = ఆ విధముగానే, మెచ్చుచున్ = అభినందిస్తూ.

తాత్పర్యం

ఇంద్రుడి మాటలు విన్న సభాసదులు "దేవేంద్రా! రంభ, ఊర్వశి ఇద్దరినీ నీ ఎదుట నాట్యం చేయించు. వారి నాట్య ప్రదర్శన చూశాక, విశ్వామిత్రుడి తపస్సును భంగం చేసే సామర్థ్యం ఇద్దరిలో ఎవరికి ఉందో నీకే అర్థమవుతుంది. అప్పుడు వారిని పంపించు" అన్నారు. దానికి ఇంద్రుడు సరేనని వారిని నాట్యానికి సిద్ధం కావాలన్నాడు. మొదట రంభ చక్కగా నాట్యం చేసింది; అది చూసి ఇంద్రుడు ఎంతో సంతోషించాడు. ఆ తర్వాత వరుసలో ఊర్వశి కూడా అంతే అద్భుతంగా నాట్యం చేసింది. ఇంద్రుడు ఆమె నాట్యాన్ని కూడా సమానంగా మెచ్చుకున్నాడు.

అలంకారము & విశేషాలు

అలంకారం: నాట్య ప్రదర్శన వృత్తాంతాన్ని క్రమబద్ధంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ స్వభావోక్తి అలంకారం ప్రయోగించబడింది.

120వ పద్యం

(కందం)

వారల యెక్కువ తక్కువ లే రీతుల నెఱుఁగ లేక యింద్రుం డిఁక నె వ్వా రెఱుఁగుదురో యని బృం దారక మునివరుల నడుగఁ దత్సభలోనన్.

ప్రతిపదార్థం

వారల = ఆ రంభ, ఊర్వశిల యొక్క, ఎక్కువ తక్కువలు = నాట్యకళలోని తారతమ్యాలను (ఎవరు గొప్ప, ఎవరు తక్కువ అనే విషయాన్ని), ఏ రీతులన్ = ఏ విధముగానూ, ఎఱుఁగన్ + లేక = తెలుసుకోలేక, ఇంద్రుండు = దేవేంద్రుడు, ఇఁకన్ = ఇకమీదట, ఎవ్వారు = ఎవరు, ఎఱుఁగుదురో = (ఈ సూక్ష్మాన్ని) గ్రహించగలరో, అని = అని తలచి, తత్ + సభ లోనన్ = ఆ దేవేంద్రుని సభలోనే ఉన్న, బృందారక = దేవతల యొక్కయు, ముని వరులన్ = శ్రేష్ఠులైన మునులను, అడుగన్ = ప్రశ్నించగా.

తాత్పర్యం

రంభ, ఊర్వశి ఇద్దరూ అద్భుతంగా నాట్యం చేయడంతో వారిలో ఎవరు ఎక్కువ, ఎవరు తక్కువ అనే విషయాన్ని ఇంద్రుడు తేల్చుకోలేకపోయాడు. "ఈ నాట్య శాస్త్ర రహస్యాలను, వీరి తారతమ్యాలను ఇక ఎవరు గుర్తించగలరు?" అని ఆలోచిస్తూ, ఆ సభలో ఉన్న దేవతలను, మునిశ్రేష్ఠులను ఇంద్రుడు అడిగాడు.

అలంకారము & విశేషాలు

అలంకారం: సందిగ్ధావస్థను వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ సంశయ విశేష సూచన ఉంది (కథాకథన శైలి).

121వ పద్యం

(కందం)

సార దయామృత మతి యగు శారద కృప వడసి యతి విశారదుఁ డగు నా నారదుఁ డుపమిత శారద నీరదుఁ డా విక్రమార్క నృపతిం జెప్పెన్.

ప్రతిపదార్థం

సార = శ్రేష్ఠమైన, దయా = కరుణ అనెడి, అమృత = అమృతము వంటి, మతి + అగు = మనస్సు కలవాడును, శారద = సరస్వతీ దేవి యొక్క, కృపన్ = అనుగ్రహాన్ని, వడసి = పొంది, అతి విశారదుఁడు = సమస్త విద్యలలో మిక్కిలి నేర్పరి, అగు = అయినట్టివాడును, ఉపమిత = పోల్చదగిన, శారద = శరత్కాలపు, నీరదుఁడు = తెల్లని మేఘము వంటి శరీరం లేదా స్వచ్ఛత కలవాడును (నిర్మలుడు) ఐన, ఆ నారదుఁడు = ఆ నారద ముని, ఆ విక్రమార్క నృపతిన్ = (ఈ భూలోకంలోని) ఆ విక్రమార్క మహారాజు గురించి, చెప్పెన్ = (ఇంద్రుడికి) తెలియజేసెను.

తాత్పర్యం

శ్రేష్ఠమైన దయామృత హృదయుడు, సరస్వతీ దేవి అనుగ్రహాన్ని పొంది సమస్త విద్యలలో పరమ నిపుణుడైనవాడు, శరత్కాల మేఘం వలె తెల్లని నిర్మలమైన కీర్తి/రూపము కలవాడైన ఆ నారద మహర్షి ఇంద్రుడితో "దేవేంద్రా! ఈ నాట్య తారతమ్యాలను వివేచించగల సమర్థుడు భూలోకంలోని ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఒక్కడే" అని చెప్పాడు.

అలంకారము & విశేషాలు

అలంకారం:

ఉపమాలంకారం: నారదుడిని శరత్కాలపు తెల్లని మేఘముతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం (ఉపమిత శారద నీరదుఁడు) ఉంది.

వృత్త్యనుప్రాస అలంకారం: 'శారద, విశారదుఁడు, నారదుఁడు, శారద' అనే పదాలలో 'రద' అనే అక్షరాల కలయిక పదే పదే రావడం వల్ల వినడానికి ఎంతో సొంపుగా ఉండి శబ్దాలంకారం కుదిరింది.

విశేషం: ఇంద్రసభలో దేవతలు కూడా తేల్చలేని నాట్యశాస్త్ర రహస్యాలను భూలోకంలోని విక్రమార్కుడు తేల్చగలడని నారదుడు చెప్పడం ద్వారా, విక్రమార్కుడి సర్వకళా నైపుణ్యం, విజ్ఞత ఎంతటి ఉత్కృష్టమైనవో కవి ఇక్కడ ధ్వనింపజేశాడు.

ఉ. అర్కునిమూర్తి సర్వకళలందుఁ బ్రవీణుఁడు సంగరస్థలిం గర్కశరాజలోకలయకాలుఁడు దానవినోది పాపసం పర్కవిదూరుఁ డార్తపరిపాలనశీలనశాలి విక్రమో దర్కుఁడు విక్రమార్కుఁ డిట కాతనిఁ బిల్వఁగఁ బంపు నావుడున్. 122

ప్రతిపదార్థం

నావుడున్ = అని (ఆ ముని) పలుకగా, అర్కుని = సూర్యుని యొక్క, మూర్తి = ప్రకాశము వంటి రూపము కలవాడును, సర్వ = సమస్తమైన, కళలందున్ = చతుష్షష్టి (64) కళలందును, ప్రవీణుడు = మిక్కిలి నేర్పరి అయినవాడును, సంగరస్థలిన్ = యుద్ధభూమి నందు, కర్కశ = కఠినులైన, రాజలోక = శత్రు రాజుల సమూహమునకు, లయకాలుడు = ప్రళయకాల యముని వంటివాడును, దాన = దానములు చేయుట యందు, వినోది = ఆనందించువాడును, పాప = పాపముల యొక్క, సంపర్క = పొత్తునకు, విదూరుడు = మిక్కిలి దూరముగా ఉండువాడును, ఆర్త = దుఃఖితులైన వారిని, పరిపాలన = రక్షించుటయే, శీలన = స్వభావముగా, శాలి = ఒప్పారువాడును, విక్రమ = పరాక్రమము చేత, ఉదర్కుడు = గొప్పగా ప్రకాశించువాడును అయిన,

ఆ + విక్రమార్కుడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఇటకున్ = ఈ చోటికి (ఇంద్రసభకు), అతనిన్ = ఆ రాజును, బిల్వగన్ = పిలుచుకొని వచ్చుటకై, పంపు = (ఎవరినైనా) పంపించుము, అని ఇంద్రుడు మాతలితో అనెను.

తాత్పర్యం

ఆ మునీశ్వరుడు అలా చెప్పగా, దేవేంద్రుడు సూర్యతేజస్వి, సకలకళాప్రవీణుడు, యుద్ధరంగంలో క్రూరులైన శత్రురాజులకు సాక్షాత్ యముడు, దానగుణ ప్రియుడు, పాపదూరుడు, దీనజన రక్షకుడు, మహా పరాక్రమశాలి అయిన ఆ విక్రమార్క మహారాజును ఇక్కడికి పిలుచుకొని రావడానికి ఎవరినైనా పంపవలసిందిగా ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *ఉపమాలంకారము/రూపకచ్ఛాయ* – విక్రమార్కుడిని సూర్యుని మూర్తిగా, శత్రురాజులకు లయకాలునిగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ పోలిక మనోహరంగా కుదిరింది.

" యుద్ధభూమిలో విక్రమార్కుడి రౌద్రరూపాన్ని, దానగుణంలో అతని శాంత స్వభావాన్ని ఒకే పద్యంలో అద్భుతంగా చూపారు కవి.

మ. మునివాక్యంబున నింద్రుఁ డిట్టిగుణధాము న్విక్రమాదిత్యుఁ తో డ్కొని రమ్మా యని పంపె మాతలి నతండుం దేరునం వేగప చ్చనిగుఱ్ఱంబులఁ బూన్చికొంచు నధికోత్సాహంబుతో మింటిపైఁ జని యుజ్జేనికి డిగ్గి యచ్చట నృపాస్థానంబు వీక్షించుచున్.

123

ప్రతిపదార్థం

ముని = ఆ నారద ముని యొక్క, వాక్యంబునన్ = మాటల ప్రకారము, ఇంద్రుడు = దేవేంద్రుడు, ఇట్టి = ఇటువంటి, గుణ = సద్గుణములకు, ధామున్ = నిలయమైనవాడైన, విక్రమాదిత్యున్ = విక్రమార్క మహారాజును, తోడ్కొని = పిలుచుకొని, రమ్మా = రమ్ము, అని = అంటూ, మాతలిన్ = తన సారథియైన మాతలిని, పంపెన్ = పంపించెను, అతండున్ = ఆ మాతలి కూడా, దేరునన్ = తన రథము నందు, వేగ = వేగము కలవియు, పచ్చని = పచ్చని రంగు కలవియు అయిన, గుర్రంబులన్ = (హరి హరుల) గుర్రములను, పూన్చికొంచున్ = కట్టి, అధిక = మిక్కిలి, ఉత్సాహంబుతోన్ = సంతోషముతో, మింటిపైన్ = ఆకాశ మార్గమున, చని = వెళ్ళి, ఉజ్జేనికిన్ = ఉజ్జయిని నగరమునకు, డిగ్గి = దిగి, అచ్చట = ఆ నగరము నందు, నృప = రాజు యొక్క, ఆస్థానంబున్ = కొలువుకూటమును, వీక్షించుచున్ = చూస్తూ.

తాత్పర్యం

నారద మహర్షి మాటల ప్రకారం దేవేంద్రుడు సద్గుణనిధి అయిన విక్రమాదిత్యుడిని తోడ్కొని రావాల్సిందిగా తన సారథి మాతలిని పంపాడు. మాతలి కూడా ఎంతో ఉత్సాహంతో, పచ్చని రంగు గల వేగవంతమైన గుర్రాలను రథానికి పూన్చుకుని, ఆకాశమార్గాన ప్రయాణించి ఉజ్జయిని నగరంలో దిగాడు. అక్కడ విక్రమార్కుడి రాజసభను చూస్తూ ముందుకు సాగాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము* – మాతలి రథాన్ని సిద్ధం చేసుకోవడం, ఆకాశమార్గంలో ప్రయాణించి ఉజ్జయినిలో దిగి రాజసభను వీక్షించడం వంటి పనులను ఉన్నదున్నట్లుగా, సహజసుందరంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం.

పచ్చని గుఱ్ఱములు: ఇంద్రుని గుర్రాలైన "హరులు" పచ్చని/హరిత వర్ణంలో ఉంటాయని పురాణ ప్రసిద్ధి. దానిని కవి ఇక్కడ చక్కగా ప్రస్తావించారు.

మహాస్రగ్ధర—— సభలోనం గాంచె వర్ణాశ్రమజనపరిరక్షాసమారంభలీలా శుభనిత్యాచారు లోకశ్రుతవిశదనిజస్ఫూర్తిసత్కీర్తిలక్ష్మీ విభవాకృష్టార్థిజాతాభినుతవితరణాన్వీతహస్తప్రభావ ప్రభవశ్రీరమ్యు ఖడ్గప్రకటితజయసంపర్కు నవ్విక్రమార్కున్. 124

ప్రతిపదార్థం

సభలోనన్ = ఆ ఉజ్జయిని రాజసభ నందు, వర్ణ = నాలుగు వర్ణముల, ఆశ్రమ = నాలుగు ఆశ్రమముల యొక్క, జన = ప్రజలను, పరిరక్షా = చక్కగా కాపాడుట యందలి, సమారంభ = పూనిక అనెడు, లీలా = విలాసము చేత, శుభ = మంగళకరమైన, నిత్య = ఎల్లప్పుడూ చేయు, ఆచారున్ = సదాచారము కలవాడును, లోక = లోకము నందు, శ్రుత = వినబడిన, విశద = స్వచ్ఛమైన, నిజ = తనదైన, స్ఫూర్తి = ప్రకాశము కల, సత్ = మంచి, కీర్తి = యశస్సు అనెడి, లక్ష్మీ = సంపద యొక్క, విభవ = వైభవము చేత, ఆకృష్ట = ఆకర్షించబడిన, అర్థిజాత = యాచకుల సమూహము చేత, అభినుత = పొగడబడిన, వితరణ = దానగుణముతో, అన్వీత = కూడిన, హస్త = చేతుల యొక్క, ప్రభావ = ప్రభావము వలన, ప్రభవ = పుట్టిన, శ్రీ = లక్ష్మీదేవి చేత, రమ్యున్ = అందగించినవాడును, ఖడ్గ = తన కత్తి చేత, ప్రకటిత = వెల్లడి చేయబడిన, జయ = విజయములతో, సంపర్కున్ = కూడినవాడును అయిన, ఆ + విక్రమార్కున్ = ఆ విక్రమాదిత్య మహారాజును, కాంచెన్ = (మాతలి) చూసెను.

తాత్పర్యం

ఆ రాజసభలో మాతలి విక్రమార్కుడిని దర్శించాడు. ఆ రాజు ఎలాంటివాడంటే — చాతుర్వర్ణ, ఆశ్రమ ధర్మాలను, ప్రజలను రక్షించడమే దీక్షగా పెట్టుకున్న సదాచార సంపన్నుడు; లోకమంతటా వ్యాపించిన స్వచ్ఛమైన కీర్తిలక్ష్మి కలవాడు; ఆ కీర్తి వైభవానికి ఆకర్షితులై వచ్చిన యాచకుల చేత కొనియాడబడే హస్తమహిమ (దాన గుణము) గలవాడు; తన ఖడ్గప్రావీణ్యం చేత ఎల్లప్పుడూ విజయాలను వరించే మహావీరుడు. అట్టి విక్రమార్కుడిని మాతలి కాంచెను.

విశేషాలు

అలంకారము: *వృత్త్యనుప్రాస మరియు రూపకాలంకారము* — పద్యమంతటా 'శ్రీ', 'స్ఫూర్తి', 'కీర్తి', 'రమ్యు', 'సంపర్కు' వంటి అక్షరాల ఆవృత్తి వల్ల వృత్త్యనుప్రాస, కీర్తిని లక్ష్మిగా భావించడం వల్ల రూపకచ్ఛాయలు ఉన్నాయి.

ప్రౌఢ కవిత్వం: మహాస్రగ్ధర వృత్తాన్ని ఎంచుకుని, విక్రమార్కుని వైభవాన్ని ఏకపాదంలా సాగే సుదీర్ఘ సమాసాలతో వర్ణించడం కవి జక్కన ప్రౌఢత్వానికి నిదర్శనం.

మ. కని యింద్రుం డిదె నిన్నుఁ బిల్వఁబనిచెన్ క్ష్మాపాల విచ్చేయుమా యనిన న్లొబ్బున లేచి మాతలికి నాహ్లాదంబుగా నాదరం బొనరం జేసి మహోత్సుకత్వమున నాయుర్వీశుఁడుం గాముఁడో యన వచ్చెన్ హరితాశ్వరత్నయుతదివ్యస్యందనారూఢుఁడై. 125

ప్రతిపదార్థం

కని = ఆ విధంగా విక్రమార్కుడిని చూసి (మాతలి), క్ష్మాపాల = ఓ రాజా!, ఇదె = ఇదిగో, ఇంద్రుడు = దేవేంద్రుడు, నిన్నున్ = నిన్ను, పిల్వన్ = పిలుచుకొని రమ్మని, పనిచెన్ = ఆజ్ఞాపించెను, విచ్చేయుమా = దయచేయుము, అనినన్ = అని పలుకగా, ఆ + ఉర్వీశుడున్ = ఆ భూపాలుడైన విక్రమార్కుడును, గొబ్బునన్ = వెంటనే, లేచి = ఆసనము నుండి లేచి, మాతలికిన్ =

ఇంద్రుని సారథియైన మాతలికి, ఆహ్లాదంబుగాన్ = సంతోషము కలిగేటట్లుగా, ఆదరంబు = మర్యాదను, ఒనరంచేసి = గావించి, మహా + ఉత్సుకత్వమునన్ = మిక్కిలి కుతూహలముతో, కాముడో = మన్మథుడో, అనన్ = అన్నట్లుగా (అంతటి అందచందములతో), హరిత = పచ్చని రంగు గల, అశ్వ = గుర్రములలో, రత్న = శ్రేష్ఠమైన వాటితో, యుత = కూడిన, దివ్య = శ్రేష్ఠమైన, స్యందన = రథమును, ఆరూఢుడు + ఐ = అధిరోహించినవాడై, వచ్చెన్ = దేవేంద్రుని వద్దకు బయలుదేరి వచ్చెను.

తాత్పర్యం

ఆ రాజసభలో విక్రమార్కుడిని చూసిన మాతలి "ఓ రాజా! నిన్ను తీసుకురమ్మని దేవేంద్రుడు నన్ను పంపాడు, దయచేయండి" అని పలికాడు. దానికి ఆ విక్రమార్క మహారాజు వెంటనే లేచి, మాతలికి ఎంతో ఆదరసత్కారాలు చేశాడు. అనంతరం, మిక్కిలి ఉత్సాహంతో, మన్మథుడేమో అన్నంతటి రూపలావణ్యాలతో ఒప్పారుతూ, పచ్చని శ్రేష్ఠమైన గుర్రాలు కట్టిన ఆ దివ్య రథాన్ని అధిరోహించి ఇంద్రసభకు బయలుదేరాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *ఉత్ప్రేక్షాలంకారము* – విక్రమార్కుడి అందాన్ని, వైభవాన్ని చూసి కవి అతడిని "కాముఁడో యన" (మన్మథుడేమో అన్నట్లుగా) అని ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారం కుదిరింది.

పదప్రయోగం: 'ఉర్వీశుడు', 'క్ష్మాపాలుడు' అనే పదాలు రాజు అనే అర్థానికి చక్కని పర్యాయపదాలుగా వాడబడ్డాయి.

వచనం

వ. వచ్చి కామధేను కల్పతరు చింతామణీ సంతతనివాసంబై యమరు నమరావతీపురంబు సొచ్చి తేరు డిగ్గి మాతలియునుం దోడరా నమరకిన్నరవిద్యాధరయక్షోరక్షనికరపరివారుండును
దిక్పాలముకుటతటఘటితమణిగణకిరణారుణితచరణకమలుండును
నప్సరోహస్తచామికరదండచారుచామరవ్యజనవీజ్యమానుండును నై సుధర్మాసభామధ్యంబునం
దారకితతారాపథమధ్యభాగంబునఁ దారాగణపరివృతుండై వెలుంగు చంద్రునిచందంబున నందం బగు బృందారకేంద్రునిం గని ప్రణమిల్లిన నతనిం గౌఁగిలించుకొని గారవించి దీవించి యాసన్నమణిమయసింహాసనంబుపై సుఖాసీనుం జేసి కుశలం బడిగి సురపతి నరపతి కిట్లనియె. 126

ప్రతిపదార్థం

వచ్చి = ఆ విధంగా రథంపై ప్రయాణించి వచ్చి, కామధేను = కోరిన కోర్కెలిచ్చే గోవు, కల్పతరు = కల్పవృక్షము, చింతామణీ = చింతామణి అనెడి దివ్యరత్నములకు, సంతత = ఎల్లప్పుడూ, నివాసంబు + ఐ = ఉనికిపట్టయి, అమరు = ఒప్పారునట్టి, అమరావతీపురంబు = దేవనగరమైన అమరావతిని, సొచ్చి = ప్రవేశించి, తేరు = రథమును, డిగ్గి = దిగి, మాతలియునున్ = సారథియైన మాతలి కూడా, తోడరాన్ = తన వెంట వస్తూ ఉండగా, అమర = దేవతలు, కిన్నర = కిన్నరులు, విద్యాధర = విద్యాధరులు, యక్ష = యక్షులు, రక్షః = రాక్షసుల యొక్క, నికర = సమూహము చేత, పరివారుండును = చుట్టూ ముట్టబడిన పరివారము కలవాడును, దిక్పాల = అష్టదిక్పాలకుల యొక్క, ముకుట = కిరీటముల యొక్క, తట = అంచులలో, ఘటిత = అమర్చబడిన, మణిగణ = రత్నముల సమూహము యొక్క, కిరణ = కాంతుల చేత, అరుణిత = ఎర్రబారిన, చరణకమలుండును = పద్మముల వంటి పాదములు కలవాడును, అప్సరః = అప్సరసల యొక్క, హస్త = చేతులందలి,

చామికరదండ = బంగారు కాడలు గల, చారు = అందమైన, చామర = చామరము లనెడి, వ్యజన = విసనకర్రల చేత, వీజ్యమానుడును = విసరబడుచున్నవాడును, ఐ = అయి, సుధర్మాసభా = 'సుధర్మ' అనే పేరు గల దేవసభ యొక్క, మధ్యంబునన్ = నడిబొడ్డున, తారకిత = నక్షత్రములతో కూడిన, తారాపథ = ఆకాశము యొక్క, మధ్యభాగంబునన్ = నడిమి భాగంలో, తారాగణ = చుక్కల గుంపు చేత, పరివృతుడు + ఐ = చుట్టబడినవాడై, వెలుంగు = ప్రకాశించు, చంద్రుని = చంద్రుని యొక్క, చందంబునన్ = విధముగా, అందంబు + అగు = అందముగా ఉన్నట్టి, బృందారక + ఇంద్రునిన్ = దేవతల రాజైన దేవేంద్రుని, కని = చూసి, ప్రణమిల్లినన్ = (విక్రమార్కుడు) నమస్కరించగా, అతనిన్ = ఆ విక్రమార్కుడిని, కౌఁగిలించుకొని = ఆలింగనము చేసుకొని, గారవించి = గౌరవించి, దీవించి = ఆశీర్వదించి, ఆసన్న = దగ్గరగా ఉన్న, మణిమయ = రత్నములు చెక్కబడిన, సింహాసనంబుపై = గద్దెపై, సుఖాసీనున్ = సుఖముగా కూర్చున్నవానినిగా, చేసి = కావించి, కుశలంబు + అడిగి = క్షేమ సమాచారములను అడిగి తెలుసుకొని, సురపతి = దేవరాజైన ఇంద్రుడు, నరపతికిన్ = మానవరాజైన విక్రమార్కుడికి, ఇట్లు + అనియెన్ = ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యం

విక్రమార్కుడు అమరావతీ నగరానికి చేరుకున్నాడు. అది కామధేనువు, కల్పవృక్షం, చింతామణి వంటి దివ్య వస్తువులకు శాశ్వత నివాసమైన నగరం. అక్కడ రథం దిగి, మాతలి వెంటరాగా ఇంద్రుడి కొలువుకూటమైన 'సుధర్మ' సభలోకి ప్రవేశించాడు. దేవతలు, కిన్నరులు, యక్షులు మొదలైన పరివారంతో, దిక్పాలకుల కిరీటమరత్నాల కాంతులతో ఎర్రబడిన పాద పద్మాలు కలిగి, అప్సరసల బంగారు చామరాల సేవలందుకుంటున్న ఇంద్రుడిని చూశాడు. ఆకాశంలో చుక్కల నడుమ వెలిగే చంద్రుడిలా ప్రకాశిస్తున్న ఆ దేవేంద్రునికి విక్రమార్కుడు నమస్కరించాడు. ఇంద్రుడు అతడిని ప్రేమతో కౌగిలించుకుని, ఆశీర్వదించి, రత్నఖచిత సింహాసనంపై కూర్చోబెట్టి, క్షేమసమాచారాలు అడిగి ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *ఉపమాలంకారము* – తారాగణాల మధ్య వెలిగే చంద్రునితో, సుధర్మా సభలో దేవతల మధ్య కొలువుదీరిన ఇంద్రుడిని పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం సంపూర్ణంగా కుదిరింది.

శైలి: ప్రౌఢమైన చూర్ణికా శైలి (దీర్ఘ సమాసాలతో కూడిన వచనం). దేవేంద్రుని వైభవాన్ని, అమరావతి వైభవాన్ని కళ్ళకు కట్టినట్లు చూపడానికి కవి సంస్కృత సమాస భూయిష్టమైన వచనాన్ని వాడారు.

ఆ. ఊర్వశియును రంభయును నాడఁగా మాకుఁ దారతమ్య మెఱుఁగ దరముగాదు సర్వకళలయందు జాణవు నీ వంద్రు దీని నిర్ణయింపు మానవేంద్ర. **127**

ప్రతిపదార్థం

మానవేంద్ర = ఓ మానవ శ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్క మహారాజా!, ఊర్వశియును = ఊర్వశియు, రంభయును = రంభయును, ఆడగాన్ = నాట్యము చేయుచుండగా, మాకున్ = (దేవతలమైన) మాకు, తారతమ్యము = వారి ఇద్దరిలో ఎవరు గొప్ప, ఎవరు తక్కువ అనే భేదమును, ఎరుగన్ = తెలుసుకొనుట, తరము + కాదు = సాధ్యము కావడం లేదు, నీవు = నీవు, సర్వ = సమస్తమైన, కళలయందున్ = విద్యల యందును, జాణవు = నేర్పరివి, అండ్రు = అని అందరూ చెప్పుకుంటారు, దీనిన్ = ఈ విషయమును (వారి నాట్యములోని హెచ్చుతగ్గులను), నిర్ణయింపుము = తీర్పు చెప్పుము.

తాత్పర్యం

దేవేంద్రుడు విక్రమార్కుడితో ఇలా అన్నాడు—— "ఓ రాజా! మా కొలువులో ఊర్వశి, రంభ ఇద్దరూ నాట్యం చేస్తుంటే వారిలో ఎవరు గొప్పగా ఆడారో, ఎవరి నాట్యం శ్రేష్ఠమైనదో గ్రహించడం మా వల్ల కావడం లేదు. నువ్వు సకల కళల్లోనూ ఆరితేరిన విజ్ఞుడివని అందరూ కొనియాడతారు. కాబట్టి, నువ్వే ఇవాళ వారిద్దరి నృత్యాలను పరిశీలించి, ఎవరు గొప్పో తేల్చి చెప్పాలి."

వి శేషాలు

పాత్రచిత్రణ: దేవేంద్రుడే స్వయంగా ఒక మానవ రాజును తన సభకు పిలిపించి నాట్యానికి తీర్పరిగా (న్యాయ నిర్ణేతగా) పెట్టడం ద్వారా విక్రమార్కుడి సకలకళా నైపుణ్యం, నిష్పాక్షికత లోకప్రసిద్ధమైనవని కవి నిరూపించారు.

ఆ. అనుచుఁ బలికి మఱియు సాంగసంగీతవా చ్యాదికృత్యములకు ననువు మెఱయఁ గడఁగి నిలువుఁ డనుచు గంధర్వులకుఁ జెప్పి మున్ను రంభ నాడుమన్న నంత. 128

ప్రతిపదార్థం

అనుచున్ = ఈ విధముగా, పలికి = విక్రమార్కుడితో చెప్పి, మఱియున్ = ఆ పైన, సాంగ = అంగములతో కూడిన (స్వర, తాళ, లయాది అంగములతో కూడిన), సంగీత = సంగీతమునకును, వాచ్య = పాడదగిన/పలకదగిన, ఆది = మొదలైన, కృత్యములకున్ = పనులకు, అనువు = తగిన అనుకూలత, మెఱయన్ = ప్రకాశించునట్లుగా, కడఁగి = పూనుకొని, నిలువుఁడు = సిద్ధముగా ఉండండి, అనుచున్ = అంటూ, గంధర్వులకున్ = అక్కడి గాయక, వాద్యకారులైన గంధర్వులకు, చెప్పి = ఆజ్ఞాపించి, అంతన్ = ఆ పిమ్మట, మున్ను = మొదటగా, రంభన్ = రంభను, ఆడుము + అన్నన్ = నాట్యము చేయుము అని ఇంద్రుడు కోరగా.

తాత్పర్యం

ఈ విధంగా విక్రమార్కుడితో పలికిన దేవేంద్రుడు, ఆపై సభలోని గంధర్వులను పిలిచి—— "సంగీత, సాహిత్య, వాద్య విశేషాలన్నీ చక్కగా కుదిరేలా మీ మీ స్థానాలలో సిద్ధంగా ఉండండి" అని ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ తర్వాత మొదటగా రంభను రంగస్థలంపై నాట్యం చేయవలసిందిగా పురమాయించాడు.

విశేషాలు

సంగీత పరిభాష: "సాంగ సంగీత" అనడంలో గీతం, వాద్యం, నృత్యం అనే మూడు కళల కలయికను, వాటికి ఉండాల్సిన స్వర-తాళాది అంగాలను కవి శాస్త్రీయంగా ప్రస్తావించారు.

శా. గంధర్వు ల్వదునాల్గు దోషములు దక్కం దాళమానంబులన్ గాంధర్వంబు ధ్రువాప్రబంధసరణిం గావింపఁగా వాద్యముల్ ఢింఢింఢిక్కఢిమిక్కతక్క ధికతోంధిక్కత్తకోఝింకిణిం ఢింఢాంఝంకకుఝిక్కుధిద్ధిగుడధాధీయంచు మ్రోసె న్వెసన్. 129

ప్రతిపదార్థం

గంధర్వులు = దేవుని గాయకులు, పదునాల్గు = సంగీత శాస్త్రములో చెప్పబడిన పదునాలుగు రకములైన, దోషములు = తప్పులు, దక్కన్ = దొర్లకుండగా (దోషరహితముగా), తాళమానంబులన్ = తాళముల యొక్క కొలతలతో, గాంధర్వంబు = గాంధర్వ వేదమునకు (సంగీతమునకు) సంబంధించిన, ధ్రువాప్రబంధ = 'ధ్రువ' అనెడి ప్రబంధ గీతముల యొక్క, సరణిన్ = పద్ధతిలో, కావింపగాన్ = గానము చేయుచుండగా, వాద్యముల్ = మృదంగాది వాద్య విశేషములు, వెసన్ = శీఘ్రముగా, ఢింఢింఢిక్క = ఢింఢింఢిక్క, ధిమిక్క = ధిమిక్క, తక్క = తక్క, ధికతోం = ధికతోం, ధిక్కత్త = ధిక్కత్త, కోఝింకిణి =

కోఝింకిణి, ఢింధాం = ఢింధాం, ఝుంక = ఝుంక, కుఝుక్కు = కుఝుక్కు, ధిగ్ధిగుడ = ధిగ్ధిగుడ, ధాధీ = ధాధీ, అంచున్ = అనే విధమైన శబ్దములతో, మ్రోసెన్ = మ్రోగినవి.

తాత్పర్యం

గంధర్వులు సంగీత శాస్త్రంలో నిషిద్ధమైన పదునాలుగు రకాల దోషాలు (స్వర హాని, తాళ భంగం వంటివి) లేకుండా, కచ్చితమైన తాళ మానాలతో, సంప్రదాయబద్ధమైన 'ధ్రువా ప్రబంధ' పద్ధతిలో గానం మొదలుపెట్టారు. దానికి అనుగుణంగా మృదంగాది వాద్యాలు "ఢింధింఢిక్క ధిమిక్క తక్క ధికతోంధిక్కత్తకోఝింకిణిం ఢింధాంఝుంకకుఝుక్కుధిగ్ధిగుడధాధీ" అంటూ మార్దంగిక ధ్వనులతో మిన్నంటుతూ వేగంగా మ్రోగాయి.

విశేషాలు

అలంకారము: *వృత్త్యనుప్రాస/ధ్వన్యనుకరణ* – వాద్యాల జతులు, శబ్దాలను అక్షర రూపంలో పెట్టడం వల్ల పద్యం చదువుతుంటేనే మృదంగ ధ్వని వినబడుతున్నట్లు ఉండడం ఈ పద్యం యొక్క గొప్ప విశేషం.

పదునాల్గు దోషాలు: సంగీత రత్నాకరాది గ్రంథాల ప్రకారం గాయకుడికి ఉండకూడని కపిల, కంస, భీత, శంకిత వంటి 14 దోషాలు లేకుండా గంధర్వులు పాడారని కవి జక్కన తన సంగీత శాస్త్ర జ్ఞానాన్ని ఇక్కడ ప్రకటించారు.

భారతీయ శాస్త్రీయ సంగీత చరిత్రలో 'ధ్రువా ప్రబంధం' అనేది అత్యంత ప్రాచీనమైన, కచ్చితమైన నియమాలు గల ఒక విశిష్ట గేయ రూపం. సంస్కృత నాటకాల్లోనూ, దేవాలయ నృత్యాల్లోనూ ఒక నిర్దిష్టమైన రస భావాన్ని, సన్నివేశాన్ని ఆవిష్కరించడానికి దీనిని పాడేవారు.

1. ప్రబంధం అంటే ఏమిటి?

ప్రాచీన సంగీత శాస్త్రం ప్రకారం శ్లోకాలు, పదాలు, తాళాలు, స్వరాలు ఒక ప్రత్యేకమైన చట్రంలో 'బాగా కట్టబడిన' (ప్రకృష్టంగా నిబద్ధించబడిన) సంగీత రచనను 'ప్రబంధం' అంటారు. ఆధునిక కర్ణాటక సంగీతంలో మనం వినే కీర్తనలు, కృతులు, వర్ణాలకు మూలరూపాలు ఈ ప్రబంధాలే.

2. 'ధ్రువ' అనే పేరు ఎందుకు వచ్చింది?

భరతుని నాట్యశాస్త్రం ప్రకారం, నాటక ప్రదర్శనలో కథను, పాత్రల ప్రవేశాన్ని స్థిరపరిచేది (నిర్ణయించేది) కాబట్టి దీనికి 'ధ్రువ' అని పేరు వచ్చింది.

ఇది కేవలం ఒక పాట కాదు; నాట్యానికి అవసరమైన కాల లయను, నర్తకి అడుగుల వేగాన్ని నియంత్రించే ఒక చట్రం.

రంభ నాట్య రంగస్థలంపై అడుగుపెడుతున్న ఆ ఘట్టంలో, ఆమె మానసిక స్థితిని (ఊర్వశిని ఓడించాలనే పట్టుదలను) ప్రతిబింబించడానికి గంధర్వులు ఈ ప్రబంధ శైలిని ఎంచుకున్నారు.

3. కచ్చితమైన తాళ మానాలు (Time Cycles)

రంభ చేసేది కేవలం అభినయం కాదు, అది చతురస్ర, తిశ్ర, మిశ్ర వంటి కలినమైన గతులతో కూడిన నృత్యం.

తాళ మానం అంటే సంగీతంలో కాల పరిమాణాన్ని లెక్కించడం.

ఈ ధ్రువా ప్రబంధంలో ఒక్క క్షణ కాలం లేదా ఒక చిన్న 'మాత్ర' (కాలపు కొలత) తప్పినా నర్తకి అడుగు తప్పుతుంది, లేదా మృదంగ చప్పుడు గాల్లో కలిసిపోతుంది. అందుకే గంధర్వులు లయ తప్పకుండా, అత్యంత కచ్చితత్వంతో తాళాన్ని నడిపారు.

4. పదునాల్గు దోషాలు లేకపోవడం

సంగీత శాస్త్ర గ్రంథాలైన భరతుని నాట్యశాస్త్రం, శార్ంగదేవుని సంగీత రత్నాకరం ప్రకారం గాయకుడు పాడేటప్పుడు దొర్లకూడనటువంటి, నిరసించబడిన పదునాల్గు (14) రకాల గీత దోషాలు (గాయక దోషాలు) ఇవి.

క్రమసంఖ్య	దోషం పేరు	వివరణ
1	భీతము	పాడుతున్నప్పుడు భయపడుతున్నట్లుగా లేదా వణుకుతున్నట్లుగా పాడటం.
2	శంకితము	తదుపరి స్వరం లేదా సాహిత్యం గుర్తుకొస్తుందో లేదోననే సందేహంతో, ఆత్మవిశ్వాసం లేకుండా పాడటం.
3	కంపితము	శాస్త్రబద్ధమైన గమకం కాకుండా, గొంతు నియంత్రణ లేక అనవసరంగా వణకడం.
4	కరాళము	పాడేటప్పుడు ముఖ కండరాలను వికృతంగా పెట్టడం, నోరు అతిగా తెరవడం.
5	కపిలము	నోరు సరిగ్గా తెరవకుండా, గొంతులోనే గొణుగుతున్నట్లుగా పాడటం.
6	వితాళము	నిర్ణీత తాళ గతిని అందుకోలేక, లయ తప్పుతూ పాడటం.
7	కరాజము (లేదా కాకస్వరము)	కాకి కూతలాగా గరుకుగా, వినడానికి కర్ణకఠోరంగా పాడటం.
8	ఝంకారము	తుమ్మెద ఝంకారంలా ముక్కుతో గానీ, గొంతులోనే గానీ అనవసరపు గురగుర శబ్దాలు చేయడం.
9	ఉద్ఘుష్టము	శ్రుతి, రస భావాలు లేకుండా కేవలం గొంతు నరాలు తెగేలా గట్టిగా అరుస్తూ పాడటం.
10	అనునాసికము	స్వరాలను పొందికగా పలకకుండా, ముక్కుతో (ముక్కు గొంతుతో) ఎక్కువగా పలకడం.
11	కాకపదము	తాళం యొక్క కాల పరిమాణాన్ని (గ్యాప్‌లను) సరిగ్గా అంచనా వేయలేక తడబడటం.

క్రమసంఖ్య	దోషం పేరు	వివరణ
12	స్థానభ్రష్టము	తారస్థాయి (High pitch) లేదా మంద్రస్థాయి (Low pitch) పాడేటప్పుడు తన సహజ శ్రుతిని తప్పిపోవడం.
13	అవ్యక్తము	సాహిత్యం (మాటలు) స్పష్టంగా వినపడకుండా, అక్షరాలను నమిలేస్తూ పాడటం.
14	విరసము	రాగానికి వర్జితమైన (నిషేధించబడిన) స్వరాలను కలిపి, రాగ రసాన్ని పాడుచేయడం.

విశేషం:

జక్కన మహాకవి తన 'సింహాసన ద్వాత్రింశతి' కావ్యంలో గంధర్వుల గానాన్ని వర్ణిస్తూ ఈ పదునాల్గు దోషాల ప్రస్తావన తెచ్చారు. దేవలోకపు గాయకులు కాబట్టి వారు ఈ 14 తప్పులు ఏమాత్రం లేకుండా, అత్యంత పవిత్రంగా, శాస్త్రబద్ధంగా పాడారని కవి భావం.

గంధర్వులు దేవలోకపు నిపుణులు కాబట్టి, ఈ పదునాల్గు దోషాలు ఏమాత్రం లేకుండా, అత్యంత స్పష్టమైన స్వర ఉచ్చారణతో, శ్రుతి శుద్ధంగా పాడారు.

సారాంశం: తేలికగా చెప్పాలంటే, రంభ చేయబోయే అత్యుత్తమ నాట్యానికి గంధర్వులు ఒక పక్కా శాస్త్రీయమైన, దోషరహితమైన, 'మెట్రోనొమ్' (Metronome) లాంటి కచ్చితమైన లయ బద్ధమైన సంగీత పునాదిని (Background Score) సిద్ధం చేశారని అర్థం. ఆ సంగీత బలాన్ని అందుకునే తదుపరి పద్యంలో మృదంగాలు అంత ఉధృతంగా మోగాయి.

క. జంభారియెదుట నాట్యా రంభమ్మున నూర్వశీపరాజయకృతసం రంభయు నూరుద్వయజిత రంభయునై రంభ నిలిచె రంగస్థలిపై. 130

ప్రతిపదార్థం

జంభారి = జంభాసురుని శత్రువైన దేవేంద్రుని యొక్క, ఎదుటన్ = ముందర, నాట్య = నృత్యము యొక్క, ఆరంభమ్మునన్ = ప్రారంభ సమయము నందు, ఊర్వశీ = తన తోటి నర్తకి అయిన ఊర్వశిని, పరాజయ = ఓడించవలెననే, కృత = పూనబడిన, సంరంభయున్ = తొందరపాటు/ఉత్సాహము కలదియు, ఊరుద్వయ = (ఊరు + ద్వయ) తన రెండు తొడల యొక్క సౌందర్యము చేత, జిత = గెలవబడిన, రంభయున్ = అరటి చెట్లు కలదియు (అరటి బోదెల వంటి అందమైన తొడలు కలది), ఐ = అయి, రంభ = రంభ అనే అప్సరస, రంగస్థలిపైన్ = నాట్య వేదిక మీద, నిలిచెన్ = నిలబడెను.

తాత్పర్యం

జంభాసుర సంహారి అయిన దేవేంద్రుని ముందర నాట్యం ప్రారంభించడానికి రంభ వేదికపైకి వచ్చి నిలిచింది. ఆ సమయంలో ఆమె మనసంతా ఎలాగైనా ఊర్వశిని ఓడించాలనే పట్టుదలతో, మహా ఉత్సాహంతో నిండి ఉంది. అరటి బోదెలను సైతం ఓడించేంతటి అందమైన తొడలు కలిగిన ఆ రంభ, అద్భుతమైన రూపలావణ్యాలతో ఆ నాట్య రంగస్థలంపై నిలబడింది.

విశేషాలు

అలంకారము: *చేకానుప్రాస మరియు ఉపమాలంకార ధ్వని* – 'రంభ' అనే పదం ఒకచోట అప్సరస పేరుగా, మరోచోట 'అరటి చెట్టు' (ఊరుద్వయజిత రంభ – అరటి బోదె లాంటి తొడలు) అనే అర్థంలో వాడబడింది. హల్లుల జంట వెంటవెంటనే రావడం వల్ల చేకానుప్రాస కుదిరింది. స్త్రీల తొడల అందాన్ని అరటి బోదెలతో పోల్చడం సంస్కృత కావ్య సంప్రదాయం.

పద్యం 131

క. సురపతి పంపునఁ గూడిన మురజ ధ్వను లభ్ర శబ్దములుగా, శృంగా ర రసము గురియఁగ నాడెను దిరుపుల మురిపముల మెఱపుఁ దీఁగయుఁ బోలెన్.

ప్రతిపదార్థం

సురపతి = దేవేంద్రుని యొక్క, పంపునన్ = ఆజ్ఞ చేత, కూడిన = ఏర్పడిన, మురజ = మృదంగాల యొక్క, ధ్వనులు = శబ్దాలు, అభ్ర = మేఘాల యొక్క, శబ్దములుగా = గర్జనలు కాగా, శృంగార = శృంగారమనే, రసము = నీరు (రసము), కు రియఁగన్ = కురిసేటట్లుగా, మెఱపుఁదీఁగయున్ = మెరుపుతీగ, పోలెన్ = వలె, తిరుపుల = అభినయ భంగిమల (తిరుగుడుల) యొక్క, మురిపములన్ = విలాసాలతో, ఆడెన్ = (రంభ) నృత్యం చేసింది;

తాత్పర్యం

దేవేంద్రుని ఆజ్ఞ మేరకు మృదంగాలు మ్రోగాయి. ఆ మృదంగ ధ్వనులు మేఘ గర్జనల్లా ధ్వనిస్తుండగా, నాట్యకత్తె అయిన రంభ మేఘాల మధ్య మెరిసే మెరుపుతీగలాగా మెరిసిపోతూ, తన అభినయ భంగిమలతో, విలాసాలతో శృంగార రసం వర్షంలా కురిసేటట్లుగా ఆ రంగస్థలంపై అద్భుతంగా నృత్యం చేసింది.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము.

ఇక్కడ నాట్యం చేస్తున్న రంభను 'మెరుపుతీగ' (మెఱపుఁదీఁగయుఁబోలెన్) తోనూ, మృదంగ ధ్వనులను 'మేఘ గర్జనల' తోనూ పోల్చడం వల్ల ఇది ఉపమాలంకారం అయింది. అలాగే రసం కురవడం అనడంలో శ్లేష/రూపక ఛాయలు కూడా ఉన్నాయి. రసపోషణ: పద్యంలో శృంగార రసము ప్రధానంగా పోషించబడింది. వర్షాకాలంలో మేఘాలు, మెరుపులు చూసినప్పుడు కలిగే ఆహ్లాదం లాగే, రంభ నాట్యం సభాసదులలో శృంగార రసానుభూతిని కలిగించిందని కవి చమత్కరించారు.

వచనం 132

వ. ఇట్లు రంభ యాడినన్ జూచి యా నాకలోక భూలోక నాయకులు, మఱునాఁ డూర్వశి కవసరం బిచ్చిన నదియును సంగీత శాస్త్రానుసారంబుగా నిలిచి విలసిల్లుచు——

తాత్పర్యం

ఈ విధంగా రంభ నాట్యం చేయగా చూసి, ఆ స్వర్గలోక ప్రభువైన దేవేంద్రుడు మరియు భూలోక ప్రభువైన విక్రమార్కుడు మరుసటి రోజు ఊర్వశికి నాట్యం చేసే అవకాశం ఇచ్చారు. అప్పుడు ఆ ఊర్వశి కూడా సంగీత, నాట్య శాస్త్ర నియమాలకు అనుగుణంగా రంగస్థలంపై నిలబడి, ప్రకాశిస్తూ—

పద్యం 133

క. తనువున గీతాలంబన మును, జేతుల నర్థదర్శనమును, నేత్రయుగం బున భావము, బదములఁ దా ళనిర్ణయమును
మెఱయఁగ లాస్యము నెఱపెన్.

(గమనిక: మూలంలో ఉన్న 'అర్థవ్యుషితమును' అనే పదం ఛందోభంగం కలిగిస్తోంది మరియు నాట్యశాస్త్ర పరంగా 'అర్థదర్శనమును' లేదా 'అర్థబోధనమును' అనే పాఠాంతరం ఇక్కడ ఛందస్సుకు, భావానికి సరిగ్గా సరిపోతుంది).

ప్రతిపదార్థం

తనువునన్ = తన శరీరమునందు, గీత = పాట యొక్క, ఆలంబనమును = ఆశ్రయాన్ని (పాటకు తగిన శారీరక భంగిమను), చేతులన్ = హస్త ముద్రల ద్వారా, అర్థ = ఆ పాట యొక్క భావము/అర్థము యొక్క, దర్శనమును = ప్రదర్శనను (చూపించడాన్ని), నేత్ర యుగంబునన్ = కన్నుల జంటనందు, భావమున్ = రసభావ ప్రకటనను, పదములన్ = పాదములందు, తాళ = నాట్య తాళం యొక్క, నిర్ణయమును = నియమాన్ని (తాళ లయలను), మెఱయఁగన్ = ప్రకాశించేటట్లుగా, లాస్యము = నృత్యాన్ని (సుకుమార నాట్యాన్ని), నెఱపెన్ = (ఊర్వశి) ప్రదర్శించింది;

తాత్పర్యం

ఊర్వశి తన శరీరము ద్వారా పాట యొక్క నడకను (ఆశ్రయాన్ని), హస్త ముద్రల ద్వారా పాట యొక్క అర్థాన్ని, కనుల ద్వారా రసభావాలను, పాదాల ద్వారా తాళ లయల నియమాలను చక్కగా ప్రకాశింపజేస్తూ అద్భుతమైన లాస్యనృత్యాన్ని ప్రదర్శించింది.

విశేషాలు

నాట్యశాస్త్ర రహస్యం: ఈ పద్యం ప్రసిద్ధ నాట్యశాస్త్ర శ్లోకమైన *"ఆస్యనాలంబయేద్గీతం హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్ / చక్షుర్భ్యాం దర్శయేద్భావం పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్"* (పాట నోటి ద్వారా, అర్థం హస్తాల ద్వారా, భావం కళ్ల ద్వారా, తాళం పాదాల ద్వారా వ్యక్తమవ్వాలి) అనే నియమాన్ని అద్భుతంగా తెలుగు పద్యంలోకి అనువదించింది.

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము. మాత్రా ఛందస్సు నియమాలు, గణ విభజన శాస్త్రీయంగా సరిపోయింది.

పద్యం 134

క. సురకామిని తన నయనము లరుదుగఁ దలచుట్టివచ్చు ననుట నిజముగాఁ దిరుగుచుఁ బరిమండలితాం బర పల్లవయై
నటించె మరు గొడుగు క్రియన్.

ప్రతిపదార్థం

సురకామిని = ఆ దేవతాస్త్రీ (ఊర్వశి), తన = తనయొక్క, నయనములు = కన్నులు, అరుదుగన్ = ఆశ్చర్యకరముగా, తల చుట్టివచ్చున్ = తల చుట్టూ తిరిగి వస్తాయి, అనుట = అనే లోకోక్తి (సామెత), నిజముగాన్ = నిజమయ్యేటట్లుగా, తిరుగుచున్ = గుండ్రంగా భ్రమణం చేస్తూ, పరిమండలిత = గుండ్రంగా చుట్టుకున్న, అంబర = తన పైటకొంగు/వస్త్రమనే, పల్లవయై =

చిగురుటాకు కలదై, మరు = మన్మథుని యొక్క, గొడుగు = ఛత్రము (గొడుగు), క్రియన్ = విధముగా, నటించెన్ = నృత్యం చేసింది;

తాత్పర్యం

నాట్యకత్తెల కళ్లు ఎంత వేగంగా కదులుతాయో చెప్పడానికి లోకంలో 'కళ్లు తల చుట్టి వస్తున్నాయి' అనే ఒక వాడుక ఉంది. ఊర్వశి రంగస్థలంపై అంతటి వేగంతో గుండ్రంగా తిరుగుతూ నాట్యం చేస్తుంటే, ఆ సామెత నిజమేమో అన్నట్లుగా అనిపించింది. అలా ఆమె వేగంగా తిరుగుతున్నప్పుడు, వలయాకారంగా తిరిగిన ఆమె పైటకొంగు చిగురుటాకులా కనిపిస్తూ, ఆమె మన్మథుని యొక్క అందమైన గొడుగులాగా శోభిల్లుతూ నర్తించింది.

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో ఉపమాలంకారము మరియు ఉత్ప్రేక్షాలంకారము కలగలిసి ఉన్నాయి. వేగంగా తిరుగుతున్న ఊర్వశిని మన్మథుని గొడుగుతో పోల్చడం వల్ల ఉపమ, ఆమె కంటి కదలికలు లోకోక్తిని నిజం చేస్తున్నాయా అన్నట్లు ఊహించడం వల్ల ఉత్ప్రేక్ష ఛాయలు కనిపిస్తాయి.

జాతీయ ప్రయోగం: 'కళ్లు తల చుట్టి రావడం' అనే నాట్య రంగానికి సంబంధించిన చక్కని లోకోక్తిని/సామెతను కవి ఇక్కడ సందర్భోచితంగా ఉపయోగించారు.

ఛందస్సు: ఇది కూడా కంద పద్యము.

పద్యం 135

క. ఈ క్రియ నూర్వశి యాడిన విక్రమఘనుఁ డిదియె మఱియు వెరవరి యనినన్ శక్రుఁడు మర్మము దెలుపుమ యే క్రమమున దీని నిర్ణయించితి వనినన్.

ప్రతిపదార్థం

ఈ క్రియన్ = ఈ విధముగా, ఊర్వశి = ఊర్వశి, ఆడినన్ = నాట్యము చేయగా, విక్రమ ఘనుఁడు = పరాక్రమవంతులలో శ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్క మహారాజు, ఇదియె = ఈ ఊర్వశే, మఱియున్ = ఇంకనూ, వెరవరి = గొప్ప నేర్పరి (చతురురాలు), అనినన్ = అనగా, శక్రుఁడు = దేవేంద్రుడు, ఏ క్రమమునన్ = ఏ ఆధారం ప్రకారం/ఏ పద్ధతిలో, దీనిన్ = ఈ విషయమును, నిర్ణయించితివి = నిశ్చయించావు, మర్మము = అందలి రహస్యాన్ని, తెలుపుము = చెప్పవలసింది, అనినన్ = అని అడుగగా;

తాత్పర్యం

ఈ విధంగా ఊర్వశి నాట్యం ముగించిన తర్వాత, గొప్ప పరాక్రమశాలి అయిన విక్రమార్క మహారాజు "రంభ కంటే ఈ ఊర్వశే ఎక్కువ నేర్పరి" అని తీర్పు చెప్పాడు. దానికి దేవేంద్రుడు ఆశ్చర్యపడి, "ఓ రాజా! ఏ శాస్త్ర నియమం ప్రకారం లేదా ఏ పద్ధతిని బట్టి నువ్వు ఈ నిర్ణయానికి వచ్చావో, ఆ నాట్య మర్మాన్ని (రహస్యాన్ని) నాకు వివరించు" అని అడిగాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

పద ప్రయోగం: 'వెరవరి' అనగా ఇక్కడ నాట్య శాస్త్రంలో, అభినయంలో మిక్కిలి నేర్పు, యుక్తి గలది అని అర్థం.

పద్యం 136

ఉ. నావుడు నాతఁ డిద్దఱును నాట్యమునన్ సరివత్తు రిందు శా స్త్రావగత ప్రసంగముల సాంగముగా నిది యాడెఁ గాన ని ట్లే వివరించి యూర్వశియ యెక్కడుగాఁ గయికొంటి నన్న న ద్దేవుఁడు మెచ్చి యాతనికి దివ్య విభూషణ మిచ్చి వెండియున్.

ప్రతిపదార్థం

నావుడున్ = అని దేవేంద్రుడు అడుగగా, ఆతఁడు = ఆ విక్రమార్కుడు, ఇద్దఱును = రంభ, ఊర్వశి ఇద్దరును, నాట్యమునన్ = నృత్యము చేయుటలో, సరివత్తురు = సమానులే, ఇందున్ = కానీ వీరిద్దరిలో, శాస్త్ర = నాట్యశాస్త్రము నందు, అవగత = తెలుపబడిన, ప్రసంగములన్ = విషయములకు (లక్షణములకు) అనుగుణముగా, సాంగముగాన్ = పరిపూర్ణముగా (అంగోపాంగములతో కూడి), ఇది = ఈ ఊర్వశి, ఆడెన్ = నాట్యం చేసింది, కానన్ = కాబట్టి, ఇట్లే = ఈ విధముగానే, వివరించి = పరిశీలించి, ఊర్వశియ = ఊర్వశినే, ఎక్కడుగాన్ = అధికురాలిగా, కయికొంటిన్ = స్వీకరించాను (నిర్ణయించాను), అన్నన్ = అని చెప్పగా, ఆ దేవుఁడు = ఆ సురరాజైన ఇంద్రుడు, మెచ్చి = (విక్రమార్కుని విజ్ఞానానికి) సంతోషించి, ఆతనికిన్ = ఆ రాజునకు, దివ్య = అపురూపమైన దేవతాసంబంధిత, విభూషణము = ఆభరణమును, ఇచ్చి = బహూకరించి, వెండియున్ = మళ్లీ (ఇలా అన్నాడు);

తాత్పర్యం

ఇంద్రుడలా అడగడంతో విక్రమార్కుడు ఇలా సమాధానమిచ్చాడు—— "దేవేంద్రా! కేవలం నృత్య ప్రతిభను బట్టి చూస్తే రంభ, ఊర్వశి ఇద్దరూ సమానులే. కానీ, నాట్యశాస్త్రంలో చెప్పబడిన ప్రతి ఒక్క సూక్ష్మ నియమాన్ని, అంగ చలనాలను, రసభావ ప్రకటనలను శాస్త్రీయంగా, పరిపూర్ణంగా ప్రదర్శించినది మాత్రం ఊర్వశే. అందువల్లనే నేను శాస్త్ర ప్రమాణాలను అనుసరించి ఊర్వశిని అధికురాలిగా నిర్ణయించాను". విక్రమార్కుని నాట్యశాస్త్ర పరిజ్ఞానానికి, నిష్పక్షపాత తీర్పునకు దేవేంద్రుడు ఎంతో మెచ్చుకొని, ఆ రాజుకు దివ్యమైన ఆభరణాలను బహుమతిగా ఇచ్చి, ఇంకా ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఇది ఉత్పలమాల పద్యము.

గుణ విశేషం: విక్రమార్కుని నిష్పాక్షికత, కేవలం బాహ్య సౌందర్యానికే కాక శాస్త్ర నియమాలకు ప్రాధాన్యతనిచ్చే అతని విజ్ఞత ఈ పద్యంలో ప్రస్ఫుటమవుతుంది.

పద్యం 137

సీ. ప్రభల నుప్పొంగు ముప్పది రెండు బొమ్మలు నన్ని వాకిళ్ళఁ బెంపడరుచున్న నవరత్న ఖచితమై వివిధ సోపానమై భాసురంబైన సింహాసనంబు మెచ్చుగా నిచ్చిన మెయికొని ప్రణమిల్లి దేవేంద్రు వీడ్కొని తేరిమీఁద నిడికొని యుజ్జయిని కేతెంచి వేడ్క సిం హాసనం బెక్కి యా యవనివిభుఁడు

ఆ. సిద్ధు లెనిమిదియును జేకూరఁ బగతుర పే రడంచి యాజ్ఞ పెంపుమీఱ నేకవీరుఁడై యనేక వర్ష్ంబులు ధరణి యేలెఁ బుణ్యచరితుఁ డగుచు.

ప్రతిపదార్థం

ప్రభలన్ = కాంతులతో, ఉప్పొంగు = అతిశయిల్లుతున్న, ముప్పది రెండు = ముప్పైరెండు, బొమ్మలున్ = సాలభంజికలు (బొమ్మలు), అన్ని = అన్నీ (ముప్పైరెండు), వాకిళ్ళున్ = ద్వారములు, పెంపు = అతిశయము, అడరుచున్న = ఒప్పుచుండగా, నవరత్న = తొమ్మిది రకాల రత్నాలతో, ఖచితమై = తాపడం చేయబడినదై, వివిధ = రకరకాలైన, సోపానమై = మెట్లు కలదై,

భాసురంబు + ఐన = ప్రకాశిస్తున్నట్టి, సింహాసనంబు = ఆ నవరత్న సింహాసనాన్ని, మెచ్చుగాన్ = సంతోషముతో, ఇచ్చినన్ = ఇంద్రుడు బహుకరించగా, మెయికొని = అంగీకరించి (తీసుకొని), ప్రణమిల్లి = నమస్కరించి, దేవేంద్రున్ = ఇంద్రుడిని, వీడ్కొని = సెలవు తీసుకొని, తేరి మీఁదన్ = రథముపై, ఇడికొని = ఉంచుకొని, ఉజ్జయినికిన్ = తన రాజధాని అయిన ఉజ్జయిని నగరానికి, ఏతెంచి = వచ్చి, వేడ్కన్ = సంతోషముతో, సింహాసనంబు + ఎక్కి = ఆ సింహాసనాన్ని అధిష్ఠించి, ఆ యవని విభుఁడు = ఆ భూపాలుడైన విక్రమార్కుడు; సిద్ధులు = అణిమాది సిద్ధులు, ఎనిమిదియును = ఎనిమిది కూడా (అష్టసిద్ధులు), చేకూరన్ = లభించగా, పగతుర = శత్రువుల యొక్క, పేరు = నామరూపాలను, అడంచి = సర్వనాశనం చేసి, యాజ్ఞ = తన శాసనము/ఆజ్ఞ, పెంపు + మీఱన్ = అతిశయించగా, ఏకవీరుఁడు + ఐ = సాటిలేని శూరుడై, పుణ్య చరితుఁడు = పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడు, అగుచున్ = అవుతూ, అనేక = చాలా, వర్షంబులు = సంవత్సరాలు, ధరణి = భూమిని, ఏలెన్ = పరిపాలించాడు;

తాత్పర్యం

కాంతులతో విరాజిల్లే ముప్పైరెండు పుత్తడి బొమ్మలు, ముప్పైరెండు ద్వారాలు, నవరత్న కాంతులు, అద్భుతమైన మెట్లతో ప్రకాశిస్తున్న ఆ దివ్య సింహాసనాన్ని దేవేంద్రుడు మెచ్చుకోలుగా బహూకరించాడు. విక్రమార్క మహారాజు దానికి సంతోషించి, ఇంద్రునికి నమస్కరించి సెలవు తీసుకున్నాడు. ఆ సింహాసనాన్ని తన రథంపై ఉంచుకొని ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు. ఎంతో ముచ్చటగా ఆ సింహాసనాన్ని అధిష్ఠించిన ఆ పుణ్యచరితుడైన రాజు, అణిమాది అష్టసిద్ధులూ తనకు లభించగా, శత్రువుల నామరూపాలు తుడిచిపెట్టేలా పరాక్రమాన్ని చూపిస్తూ, తన ఆజ్ఞాబలం దిక్కులన్నిటా వ్యాపించగా, సాటిలేని ఏకఛత్రాధిపతిగా ఈ భూమండలాన్ని అనేక సంవత్సరాల పాటు పరిపాలించాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఇది సీస పద్యము మరియు దాని కింద ఆటవెలది అనుబంధంగా వచ్చింది. సింహాసన విశిష్టత: ఈ పద్యంలోనే కథకు మూలమైన 'సింహాసన ద్వాత్రింశతి' (ముప్పైరెండు బొమ్మలు గల సింహాసనం) యొక్క బాహ్య స్వరూపం, వైభవం వర్ణించబడింది.

అణిమ: శరీరాన్ని ఒక పరమాణువు అంత చిన్నదిగా మార్చుకోగల శక్తి.

మహిమ: శరీరాన్ని బ్రహ్మాండమంత పెద్దదిగా, అనంతంగా విస్తరింపజేసుకోగల శక్తి.

గరిమ: శరీరాన్ని కొండల కంటే అత్యంత బరువైనదిగా మార్చుకోగల శక్తి.

లఘిమ: శరీరాన్ని దూది పింజ కంటే తేలికైనదిగా మార్చుకుని, గాల్లో తేలగల శక్తి.

ప్రాప్తి: విశ్వంలో ఎక్కడ ఉన్న వస్తువునైనా సరే ఉన్నచోటకే రప్పించుకోగల శక్తి (కాల గమనాన్ని దాటి దేనినైనా సాధించడం).

ప్రాకామ్యం: కోరుకున్న ప్రతి కోరికను తక్షణమే నెరవేర్చుకోగల శక్తి (భూమి లోపల దాగి ఉన్న వాటిని చూడటం, నీటిపై నడవడం వంటివి).

ఈశిత్వం: ప్రకృతిని, సమస్త జీవులను తన ఆజ్ఞతో శాసించగల దైవిక శక్తి.

వశిత్వం: సకల చరాచర సృష్టిని, దేవతలను, మనుషులను తన వైపు తిప్పుకుని సమ్మోహన పరచగల (వశం చేసుకోగల) శక్తి.

సాధారణంగా తీవ్రమైన తపస్సు, యోగ సాధన ద్వారా యోగులకు ఇవి లభిస్తాయి. విక్రమార్కుని పరాక్రమానికి, ధర్మానికి మెచ్చి ఈ శక్తులు అతనికి లభించాయని కవి వర్ణించారు.

పద్యం 138

శా. సత్పాత్ర ప్రతిపాదితార్థుఁ డయి రాజ్యం బుర్విలో సర్వసం పత్పూర్ణంబుగఁ జేయుచుం బ్రజల భూపాలుండు పాలింపఁగాఁ తత్పూర్వార్జిత పుణ్యభోగముల కుత్సార్యత్వసంపాదులై యుత్పాతంబులు వుట్టె నుజ్జయినిలో నుల్కాది లక్ష్యమ్ములై.

ప్రతిపదార్థం

భూపాలుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, సత్ + పాత్ర = యోగ్యులైన సత్పురుషులకు, ప్రతిపాదిత = చక్కగా ఇవ్వబడిన, అర్థుఁడు + అయి = ధనము కలవాడై (గొప్ప దానశీలుడై), ఉర్విలోన్ = ఈ భూమండలంలో, రాజ్యంబు = తన రాజ్యాన్ని, సర్వ = సమస్తమైన, సంపత్ = ఐశ్వర్యాలతో, పూర్ణంబుగన్ = నిండిపోయేలా, చేయుచున్ = చేస్తూ, ప్రజలన్ = ప్రజలను (కన్నబిడ్డల్లా), పాలింపఁగాన్ = రక్షిస్తుండగా; తత్ = ఆ రాజు యొక్క, పూర్వ = పూర్వజన్మలో, ఆర్జిత = సంపాదించుకున్న, పుణ్య = పుణ్యము వల్ల కలిగే, భోగములకున్ = సుఖానుభవములకు, ఉత్సార్యత్వ = తొలగించబడే స్వభావాన్ని (సమాప్తమయ్యే స్థితిని), సంపాదులు + ఐ = చేకూర్చేవి అవుతూ, ఉజ్జయినిలోన్ = ఆ ఉజ్జయిని నగరంలో, ఉల్కా +ఆది = తోకచుక్కలు, ఉల్కలు మొదలైనవి, లక్ష్యములు + ఐ = గురుతులుగా (కనిపిస్తూ), ఉత్పాతంబులు = కీడును సూచించే అరిష్టాలు (భూకంపాలు, ఆకాశ వింతలు వంటి ఉత్పాతాలు), పుట్టెన్ = సంభవించాయి;

తాత్పర్యం

విక్రమార్క మహారాజు యోగ్యులైన ఉత్తములకు అడిగినంత దానం చేస్తూ, తన రాజ్యాన్ని సర్వసంపదలతో తులతూగేలా చేస్తూ, ప్రజలను కన్నబిడ్డల్లా పరిపాలిస్తున్నాడు. అలా కొంతకాలం సాగిన తర్వాత, ఆ రాజు పూర్వజన్మ పుణ్యఫలంతో అనుభవిస్తున్న సుఖభోగాల కాలం ముగిసే సమయం (తొలగిపోయే సమయం) ఆసన్నమైంది. ఆ భోగాల ముగింపును సూచిస్తూ, రాబోయే కీడుకు సంకేతంగా ఉజ్జయిని నగరంలో తోకచుక్కలు పడటం, ఆకాశం నుండి ఉ ల్కలు రాలడం వంటి అనేక రకాల దుశ్శకునాలు, భయంకరమైన ఉత్పాతాలు సంభవించసాగాయి.

విశేషాలు

ఛందస్సు విశ్లేషణ: ఇది శార్దూలవిక్రీడిత పద్యము.

పద ప్రయోగ విశిష్టత: 'ఉత్సార్యత్వము' అనగా ఉత్సారణం (తొలగించడం లేదా పక్కకు నెట్టివేయడం) చేయదగినది. రాజు యొక్క పుణ్యభోగాలు ఇక ముగిసిపోబోతున్నాయి, వాటి స్థానాన్ని ఉత్పాతాలు ఆక్రమించబోతున్నాయి అనే భావాన్ని ఈ పదం చక్కగా ధ్వనింపజేస్తోంది.

కథా పరిణామం: కథలో ఒక గొప్ప మలుపును ఈ పద్యం సూచిస్తుంది. ఎంతటి చక్రవర్తికైనా పూర్వపుణ్యం క్షీణించే సమయం వచ్చినప్పుడు ప్రకృతిలో ఉత్పాతాలు (దుశ్శకునాలు) అరిష్టాన్ని సూచిస్తాయనే సనాతన నమ్మకాన్ని కవి ఇక్కడ వర్ణించారు.

పద్యం 139

క. అట్టివి గని జనపాలుఁడు భట్టిం బిలిపించి నీవు భావజ్ఞుఁడ వీ పట్టున నే తెఱఁ గగునో యట్టి తెఱం గెఱుఁగు మనిన నతఁ డిట్లనియెన్.

ప్రతిపదార్థం

జనపాలుఁడు = ప్రజలను పాలించే ఆ విక్రమార్క మహారాజు, అట్టివి = (నగరంలో సంభవిస్తున్న) ఆ విధమైన ఉత్పాతాలను/దుశ్శకునాలను, కని = చూసి, భట్టిన్ = తన తమ్ముడు, మహా మంత్రి అయిన భట్టిని, పిలిపించి = పిలిపింపజేసి, నీవు = నువ్వు, భావజ్ఞుఁడవు = సమస్త విషయాల అంతరార్థాలను, శకునాల మర్మాలను తెలిసినవాడివి, ఈ పట్టునన్ = ఈ సమయంలో (ఈ అరిష్టాల వల్ల), ఏ తెఱఁగు = ఏ విధమైన పరిణామం, అగునో = సంభవిస్తుందో, అట్టి తెఱంగు = ఆ విధమైన భవిష్యత్తును/విషయాన్ని, ఎఱుఁగుము = గ్రహించు (ఆలోచించి చెప్పు), అనినన్ = అని అడుగగా, అతఁడు = ఆ భట్టి, ఇట్లు = ఈ విధంగా, అనియెన్ = సమాధానం చెప్పాడు;

తాత్పర్యం

ఉజ్జయిని నగరంలో కనిపిస్తున్న ఆ భయంకరమైన ఉత్పాతాలను, దుశ్శకునాలను చూసి విక్రమార్క మహారాజు ఆందోళన చెందాడు. వెంటనే తన ప్రాణసమానుడైన తమ్ముడు, పరమ మేధావి అయిన భట్టి మంత్రిని పిలిపించాడు. "భట్టీ! నువ్వు సమస్త శాస్త్రాలు తెలిసినవాడివి, శకునాల అంతరార్థాలను గ్రహించగల భావజ్ఞుడివి. ప్రస్తుతం మన రాజ్యంలో జరుగుతున్న ఈ పరిణామాల వల్ల ముందుముందు ఏం జరగబోతుందో, ఎలాంటి ముప్పు పొంచి ఉందో కాస్త ఆలోచించి చెప్పు" అని అడిగాడు. అలా అడిగిన రాజుతో భట్టి ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

పాత్రల విశిష్టత: విక్రమార్కుని కథల్లో భట్టి కేవలం మంత్రి మాత్రమే కాదు, రాజుకు కుడిభుజం మరియు పరమ వివేకి. ఏ కష్టం వచ్చినా రాజు మొదట భట్టితోనే సంప్రదిస్తాడనే విషయం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

పద్యం 140

ఆ. పడగ నేలఁ గూలెఁ బట్టపేనుఁగు వ్రాలె మేడఁ గాకికదుపు గూడి యఱచె నిన్న వారువముల కన్నుల నీరోలెఁ దీన నీకుఁ గీడు తెల్ల మింక.

ప్రతిపదార్థం

పడగ = రాజవంశపు జెండా, నేలన్ = భూమిపై, కూలెన్ = పడిపోయింది, పట్టపు + ఏనుఁగు = రాజలాంఛనమైన పట్టపు ఏనుగు, వ్రాలెన్ = నేలపై ఒరిగిపోయింది (కూలిపోయింది), మేడన్ = రాజప్రసాదపు మేడలపై, కాకి కదుపు = కాకుల సమూహం, కూడి = గుంపుగా చేరి, అఱచెన్ = వికృతంగా అరిచాయి, నిన్న = నిన్నటి రోజున, వారువముల = రాజ గుఱ్ఱముల యొక్క, కన్నులన్ = కళ్ల నుండి, నీరు = కన్నీరు, ఓలెన్ = కారింది (కన్నీరు రాల్చాయి), దీనన్ = ఈ అరిష్టాలన్నింటి వల్ల, ఇంకన్ = ఇకమీదట, నీకున్ = నీకు (రాజ్యానికి), కీడు = గొప్ప ఆపద/అరిష్టం, తెల్లము = స్పష్టము;

తాత్పర్యం

"అన్నా! విక్రమార్క మహారాజా! మన రాజలాంఛనమైన జెండా నేలకూలింది. మంగళప్రదంగా ఉండాల్సిన పట్టపు ఏనుగు అకస్మాత్తుగా నేలపై ఒరిగింది. మన రాజభవనపు మేడలపై కాకుల గుంపులు చేరి అశుభాన్ని సూచిస్తూ వికృతంగా అరుస్తున్నాయి. నిన్నటికి నిన్న మన అశ్వశాలలోని గుర్రాల కళ్ల వెంట నీరు కారింది. ఈ భయంకరమైన దుశ్శకునాలన్నింటినీ

బట్టి చూస్తే, నీకు (మన రాజ్యానికి) ఏదో పెద్ద కీడు లేదా ప్రాణసంకటం రాబోతోందనే విషయం స్పష్టంగా అర్థమవుతోంది" అని భట్టి వివరించాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఇది ఆటవెలది పద్యము.శకున శాస్త్రం: ప్రాచీన భారతదేశంలో జెండా కూలడం, ఏనుగు/గుర్రం వంటి రాజ వాహనాలు దీనంగా మారడం లేదా కన్నీరు కార్చడం, కాకులు మేడలపై అరవడం వంటి వాటిని రాజుల అవసాన దశకు లేదా యుద్ధంలో ఓటమికి సంకేతాలుగా భావించేవారు. కవి ఆయా దుశ్శకునాలను ఈ పద్యంలో చాలా ప్రభావవంతంగా వర్ణించారు.

పద్యం 141

క. ఇది నిజ మనవుడు నాతఁ డే కదినాధికవర్షయైన కన్యకు సుతుఁడై ట్లుదయించు నాకుఁ గీడె ట్లొదవు న్మదిలోన బెగడకుండుము భట్టీ.

ప్రతిపదార్థం

ఇది = (నీవు చెప్పిన కీడు) ఇది, నిజము = సత్యము, అనవుడున్ = అనగా, ఆతఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఏకదిన = ఒక్క రోజు మాత్రమే, అధిక = ఎక్కువైన, వర్ష = వయస్సు (సంవత్సరము) కలది, ఐన = అయినట్టి, కన్యకున్ = ఒక కన్యకకు, సుతుఁడు = కొడుకు, ఎట్లు = ఏ విధంగా, ఉదయించున్ = పుడతాడు?, నాకున్ = (అలాంటి వాని వల్ల) నాకు, కీడు = అపాయము/మరణము, ఎట్లు = ఏ విధంగా, ఒదవున్ = సంభవిస్తుంది?, భట్టీ = ఓ భట్టి మంత్రి!, మదిలోనన్ = నీ మనస్సులో, బెగడకుండుము = భయపడకుండా ఉండుము;

తాత్పర్యం

భట్టి మాటలు విని విక్రమార్కుడు ఇలా అన్నాడు: "భట్టీ! నువ్వు చెప్పిన ఉత్పాతాలన్నీ నిజమే కావచ్చు. కానీ, పూర్వం నాకు దక్కిన వరం ప్రకారం 'ఒక్క రోజు వయస్సు గల పిల్లకు పుట్టిన కుమారుడి చేతిలోనే నాకు మరణం' సంభవిస్తుంది. లోకంలో పుట్టిన ఒక్క రోజు పిల్ల తల్లి కావడం, ఆమెకు కొడుకు పుట్టడం అనేది అసాధ్యమైన విషయం కదా! మరి అలాంటప్పుడు నాకు కీడు ఎలా జరుగుతుంది? కాబట్టి మనస్సులో ఎలాంటి భయాందోళనలు పెట్టుకోకు."

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

కథా నేపథ్యం: విక్రమార్కుని మరణ రహస్యం ఈ పద్యంలో వెల్లడైంది. ఒకే ఒక్క రోజు వయసున్న కన్యకు పుట్టే బిడ్డ చేతిలోనే తనకు చావు వస్తుందనే అజేయమైన వరం తనకు ఉందని రాజు ధీమా వ్యక్తం చేస్తున్నాడు.

పద్యం 142

క. జమునికి నెఱగోసెద నా క్రమ మెఱుఁగవె యముడు నతఁడు కమలజఘటనా సమయం బైన నసంభా వ్యము లైనను సంభవించు నది యెట్లనినన్.

ప్రతిపదార్థం

జమునికిన్ = యమధర్మరాజునకైనా సరే, ఎఱగోసెదన్ = భయాన్ని కలిగిస్తాను (ఎదిరిస్తాను), నా = నాయొక్క, క్రమము = పరాక్రమ పద్ధతిని, ఎఱుఁగవె = నీవు ఎరుగవా? (అని విక్రమార్కుడు పలకగా, దానికి భట్టి ఇట్లు ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను),

యముడున్ + అతఁడు = ఆ యముడైనా సరే, కమలజ = బ్రహ్మదేవుని యొక్క, ఘటన = సృష్టి సంకల్పం యొక్క, సమయంబు + ఐనన్ = కాలం ఆసన్నమైనప్పుడు (మరణ సమయం వచ్చినప్పుడు), అసంభావ్యములు = అసాధ్యములు/జరగవు అనుకున్న విషయాలు, ఐనను = అయినప్పటికీ, సంభవించున్ = సాధ్యపడతాయి (జరుగుతాయి), అది = ఆ అసాధ్యాలు సాధ్యమవడం అనేది, ఎట్లనినన్ = ఏ విధంగా అంటే;

తాత్పర్యం

"నేను సాక్షాత్ యమధర్మరాజునైనా సరే ఎదిరించి భయపెట్టగలను. నా పరాక్రమ విధానం నీకు తెలియనిదా భట్టీ!" అని విక్రమార్కుడు గర్వంగా అన్నాడు. దానికి భట్టి బదులిస్తూ, "మహారాజా! ఆ యముడైనా సరే కాల నియమానికి కట్టుబడాల్సిందే. బ్రహ్మదేవుని సృష్టి సంకల్పం ప్రకారం కాలం మూడినప్పుడు, లోకంలో అస్సలు జరగవు అనుకున్న అసాధ్యమైన విషయాలు కూడా సుసాధ్యం అవుతాయి. దైవఘటన ముందు ఎవరి పరాక్రమమూ సాగదు. కాలం కలిసి రానప్పుడు అసంభవాలు ఎలా సంభవిస్తాయో వివరించే నిదర్శనం చెప్తాను విను" అన్నాడు.

విశేషాలు

భావ శబలత: ఈ పద్యం రెండు పాత్రల సంభాషణల కలయికగా సాగింది. మొదటి రెండు పాదాల భాగం విక్రమార్కుని అజేయమైన వీరత్వ గర్వాన్ని ప్రకటిస్తుండగా, తదుపరి భాగం భట్టి యొక్క లౌకిక విజ్ఞానాన్ని, కాలమహిమను గుర్తుచేస్తోంది.

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

మూల పాఠంలోని పదాల కూర్పు (యముడు నతఁడు) ప్రకారం గురులఘువుల అమరికను పరిశీలిస్తే, కవి నాటకీయమైన సంభాషణ శైలి కోసం, పలికే వేగంలో అక్షరాల కలయికను (సంధి స్వరూపాన్ని) సహజసిద్ధంగా ప్రయోగించారు.

సందేశం: 'కమలజఘటన' అనగా బ్రహ్మ రాసిన రాత లేదా సృష్టి నియమం. కాలం పరిపక్వమైనప్పుడు ఎంతటి బలశాలికైనా విధి నిర్ణయం అసంభావ్య మార్గాల ద్వారానే ఎదురవుతుందని భట్టి హెచ్చరిస్తున్నాడు

పద్యం 143

క. ఇది మానిసి యిది సింగం బిది దేవత యను వివేక మెడలఁగ బలసం పద నుక్కుఁగంబమున హరి యుదయింపఁడె దైత్యవరుని నుక్కడఁగింపన్.

ప్రతిపదార్థం

ఇది = వీడు, మానిసి = మనుష్యుడా?, ఇది = ఇది, సింగంబు = సింహమా?, ఇది = ఇది, దేవత = దేవతా స్వరూపమా?, అను = అనేటటువంటి, వివేకము = స్పష్టమైన జ్ఞానము, ఎడలఁగన్ = కలగలిసిపోయేలా (విచిత్రంగా), దైత్య వరునిన్ = రాక్షస శ్రేష్ఠుడైన హిరణ్యకశిపుని, ఉక్కడఁగింపన్ = ప్రాణాలు తీసి సంహరించడానికి, హరి = శ్రీమహావిష్ణువు, బల సంపదన్ = అమితమైన శక్తి సామర్థ్యాలతో, ఉక్కు గంబమునన్ = ఇనుప స్తంభము నుండి, ఉదయింపఁడె = పుట్టలేదా? (అవతరించలేదా?);

తాత్పర్యం

"రాక్షసరాజైన హిరణ్యకశిపుడు తనకు మనుష్యుల వల్ల గానీ, జంతువుల వల్ల గానీ, దేవతల వల్ల గానీ మరణం లేకుండా వరం పొందాడు. కానీ కాలం మూడినప్పుడు, అతడిని సంహరించడానికి శ్రీమహావిష్ణువు మనిషో, జంతువో, దేవతో వేరుచేసి

చెప్పడానికి వీల్లేని విధంగా 'నరసింహ' రూపంలో, ఒక ప్రాణం లేని నిర్జీవమైన ఇనుప స్తంభం నుండి అద్భుతమైన బలపరాక్రమాలతో అవతరించలేదా! దేవుని సృష్టిలో అసాధ్యమైంది ఏదీ లేదు."

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో దృష్టాంతాలంకారము (లేదా కావ్యలింగాలంకార ఛాయలు) ఉన్నాయి. అసంభావ్యమైన విషయాలు కూడా కాలం వచ్చినప్పుడు సంభవిస్తాయి అనే పూర్వ పద్య భావానికి మద్దతుగా, ఇక్కడ హిరణ్యకశిపుని వధ కోసం స్తంభం నుండి నరసింహస్వామి అవతరించిన పౌరాణిక గాథను నిదర్శనంగా (ఉదాహరణగా) చూపడం జరిగింది.

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

పద్యం 144

క. ఏకద్విత్రిచతుఃపం చాకృతికృతసంఖ్యముఖుల కవిజేయుండై కైకొనిన తారకాసురుఁ బోకార్పఁగ షణ్ముఖుండు పుట్టుట వినవే. 144

ప్రతిపదార్థం

ఏక = ఒకటి (ఒక ముఖము కలవాడు - ఈశ్వరుడు), ద్వి = రెండు (రెండు ముఖములు కలవాడు - అగ్నిదేవుడు), త్రి = మూడు (మూడు ముఖములు కలవాడు - త్రినేత్రుడు/సూర్యుడు లేదా దత్తాత్రేయుడు), చతుః = నాలుగు (నాలుగు ముఖములు కలవాడు - బ్రహ్మదేవుడు), పంచ = అయిదు (అయిదు ముఖములు కలవాడు - పంచముఖ శివుడు లేదా హనుమంతుడు), ఆకృతి = రూపములతో, కృత = చేయబడిన, సంఖ్య = లెక్క కలిగిన, ముఖులన్ = ముఖములు కలవారైన దేవతలకు, అవిజేయుండు + ఐ = జయింప శక్యము కానివాడై (ఓడిపోనివాడై), కైకొనిన = విజృంభించినట్టి, తారకాసురున్ = తారకాసురుడనే రాక్షసుడిని, పోకార్పఁగన్ = సంహరించడానికి (చంపడానికి), షణ్ముఖుండు = ఆరు ముఖములు కలిగిన కుమారస్వామి, పుట్టుట = జన్మించడం, వినవే = నీవు వినలేదా.

తాత్పర్యం

భట్టి విక్రమార్క మహారాజుతో ఇలా అంటున్నాడు: "ఓ రాజా! ఒకటి, రెండు, మూడు, నాలుగు, అయిదు ముఖాలు కలిగిన దేవతలెవ్వరికీ కూడా లొంగనివాడు, వారిచేత జయింపబడనటువంటివాడు అయిన తారకాసురుడు లోకాలను పీడిస్తుంటే, అతడిని అంతమొందించడం కోసమే ఆరు ముఖాలు కలిగిన షణ్ముఖుడు (కుమారస్వామి) జన్మించాడనే కథను నీవు వినలేదా?" (ఎంతటి బలవంతుడైనా అతడిని అంతమొందించే శక్తులు లోకంలో ఉద్భవిస్తాయని భావం).

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో సంఖ్యావాచక క్రమాలంకారము (లేదా యథాసంఖ్యాలంకార ఛాయ) కనిపిస్తుంది. ఒకటి నుండి ఆరు వరకు గల సంఖ్యలను (ఏక, ద్వి, త్రి, చతుః, పంచ, షట్) వరసగా ముఖాల సంఖ్యకు అన్వయిస్తూ కవి చమత్కారంగా పద్యాన్ని నడిపించారు.

వ్యాకరణ విశేషం (సంధులు/సమాసాలు):

'ఏకద్విత్రిచతుఃపంచాకృతికృతసంఖ్యముఖుల' అనేది ఒక సుదీర్ఘమైన బహువ్రీహి గర్భిత తత్పురుష సమాసము.

షణ్ముఖుడు: షట్ + ముఖుడు = షణ్ముఖుడు (అనునాసిక సంధి).

భావ శైలి: తారకాసురుడికి బ్రహ్మదేవుడి వల్ల ఒక వరం ఉంటుంది. శివుడి వీర్యం వల్ల పుట్టిన ఏడేళ్ల బాలుడి చేతిలోనే అతనికి మరణం సంభవిస్తుంది. ముక్కంటి (శివుడు), నాల్గుమొగాల సామి (బ్రహ్మ) వంటి వారెవ్వరూ అతడిని ఏమీ చేయలేకపోయారు. అందుకే ఆరు ముఖాల స్వామి రావలసి వచ్చింది. లోకంలో ఎంతటి బలశాలినైనా ఎదిరించేవాడు మరొకడు పుడతాడు అనే లోకనీతిని భట్టి ఇక్కడ గుర్తుచేస్తున్నాడు.

పద్యం 145

మ. వరపుత్రుం డమరేంద్రవైరి పరిఖ ల్వారాశి యాలంక దా గిరిదుర్గం బసురు ల్బలంబులు దశగ్రీవుండు రా జిట్లు బం ధురమౌ రాజ్యము ఱాలు దేలగిల మిత్రు ల్శత్రులం గూడఁగా నరులు న్వానరులుం గొనం దలఁచి చన్నం జేటు వాటిల్లదే. 145

ప్రతిపదార్థం

వర = శ్రేష్ఠుడైన, పుత్రుండు = కుమారుడు (ఇంద్రజిత్తు), అమరేంద్ర = దేవేంద్రునికి, వైరి = శత్రువు (ఇంద్రుడిని సైతం గెలిచినవాడు), పరిఖల్ = కోట చుట్టూ ఉండే అగడ్తలు, వారాశి = సముద్రము, ఆ + లంక = ఆ లంకా పట్టణము, తాన్ = తనే, గిరిదుర్గంబు = కొండకోట, అసురుల్ = రాక్షసులు, బలంబులు = సైన్యములు, దశగ్రీవుండు = పది తలలు కలిగిన రావణాసురుడు, రాజు = ప్రభువు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, బంధురము + ఔ = సుదృఢమైనట్టి (అజేయమైనట్టి), రాజ్యము = సామ్రాజ్యము, ఱాలు = రాళ్ళు, తేలగిలన్ = (నీటిపై) తేలియాడగా, మిత్రులు = (విభీషణాది) స్నేహితులు/బంధువులు, శత్రులన్ = శత్రువులను (రాముడిని), కూడన్ + కాన్ = చేరగా (కలిసిపోగా), నరులున్ = మనుషులు (రామలక్ష్మణులు), వానరులున్ = కోతులు (సుగ్రీవాది వానర సైన్యము), కొనన్ = జయించాలని/ఆక్రమించాలని, తలంచి = నిశ్చయించుకొని, చన్నన్ = దండెత్తి రాగా, చేటు = వినాశనము (కీడు), వాటిల్లదే = సంభవించదా (ఖచ్చితంగా సంభవించింది).

తాత్పర్యం

భట్టి విక్రమార్కునితో ఇలా అంటున్నాడు: "ఓ రాజా! దేవేంద్రుడినే ఓడించిన ఇంద్రజిత్తు వంటి పరాక్రమవంతుడైన కొడుకు ఉన్నాడు. అగాధమైన సముద్రమే ఆ పట్టణానికి రక్షణ కవచమైన అగడ్త. ఆ లంకా నగరమే స్వయంగా ఒక అభేద్యమైన కొండకోట. భయంకరులైన రాక్షసులే సైన్యము. పది తలల రావణాసురుడే దానికి రాజు. ఇంతటి సుదృఢమైన, అజేయమైన సామ్రాజ్యానికైనా సరే... కాలం కలిసిరానప్పుడు, సముద్రంలో రాళ్ళు తేలియాడగా (రామసేతువు నిర్మించబడగా), సొంత తమ్ముడైన విభీషణుడే శత్రువులతో చేరిపోగా, కేవలం మనుషులు, కోతులు దండెత్తి వచ్చి ఆ లంకను ముట్టడించి నాశనం చేయలేదా? కాబట్టి ఎంతటి బలవంతుడికైనా కాలం కలిసిరాకపోతే వినాశనం తప్పదు."

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో అర్థాంతరన్యాస అలంకారము మరియు ఉల్లేఖ/కావ్యలింగ అలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి. రావణుడి అపారమైన బలగాలను సమర్థించుకుంటూ, కాలప్రభావం వల్ల నరులు, వానరుల చేతిలో అతనికి వినాశనం వాటిల్లిందనే విశేష వృత్తాంతం ద్వారా—'కాలం కలిసిరాకపోతే ఎంతటివారికైనా కీడు తథ్యం' అనే సామాన్య లోకనీతిని సమర్థించడం జరిగింది.

వ్యాకరణ విశేషం:

'వరపుత్రుండమరేంద్రవైరి' - వరపుత్రుండు + అమరేంద్రవైరి (ఉత్వ సంధి).

'దశగ్రీవుండు' - పది మెడలు/తలలు కలవాడు (ద్విగు గర్భిత బహువ్రీహి సమాసం).

'నరులున్వానరులుం' - నరులున్ + వానరులున్ (ద్వంద్వ సమాసము).

భావ శైలి: రావణ సామ్రాజ్య వైభవాన్ని, అజేయతను మొదటి రెండు పాదాల్లో అద్భుతంగా వర్ణించి, తర్వాతి రెండు పాదాల్లో విధి వైపరీత్యాన్ని కవి ఎంతో నాటకీయంగా ఆవిష్కరించారు. 'ఱాలు దేలగిల' (రాళ్ళు తేలడం) అనే ప్రయోగం రామసేతు నిర్మాణాన్ని, ప్రకృతి కూడా రామునికి సహకరించిన తీరును సూచిస్తుంది. ఎంతటి లక్ష్మీసంపన్నుడైనా కాలం కాని కాలంలో సర్వస్వం కోల్పోక తప్పదనే హెచ్చరిక ఇందులో ఉంది.

పద్యం 146

ఉ. కావున నిట్టి బాలకుఁడు గల్గుట తథ్యము నీకు నిష్టులౌ వేవులవారిచేతఁ బృథివీస్థలిలో నరయింపుమన్నఁ దా నావచనంబు లియ్యకొని యాత్మహితుం దలపోసి విక్రమా ర్కావనివల్లభుండు నెడ రంచుఁ దలంచెఁ బిశాచముఖ్యునిన్. 146

ప్రతిపదార్థం

కావునన్ = కాబట్టి (ముందు పద్యాలలో చెప్పిన కారణాల వల్ల), ఇట్టి = (తారకాసురుడిని చంపిన షణ్ముఖుడి వంటి లేదా రావణుడిని అంతమొందించిన రాముడి వంటి) ఇటువంటి, బాలకుడు = అసాధారణుడైన బాలుడు, కల్గుట = జన్మించి ఉండటం, తథ్యము = నిజము (ఖాయము), నీకున్ = నీకు, ఇష్టులు + ఔ = నమ్మకస్థులైన (ప్రియమైనట్టి), వేవులవారిచేతన్ = వేగులవాళ్ళ ద్వారా (గూఢచారుల ద్వారా), పృథివీస్థలిలోన్ = ఈ భూమండలమంతటా, అరయింపుము = వెతికించుము/కనుక్కోవాల్సింది, అన్నన్ = అని భట్టి చెప్పగా, విక్రమార్క + అవనివల్లభుండు = విక్రమార్క మహారాజు, తాన్ = తాను, ఆ + వచనంబులు = ఆ (భట్టి యొక్క) మాటలను, ఇయ్యకొని = అంగీకరించి, ఆత్మహితున్ = తన ఆత్మబంధువును (తనకు మేలు కోరేవాడిని), తలపోసి = మనసులో స్మరించి, ఎడరు + అంచున్ = (ఈ కష్టసమయానికి లేదా ఈ అన్వేషణకు) ఆపద్బాంధవుడు/సహాయకుడు ఆయనే అని, తలంచెన్ = భావించాడు, పిశాచముఖ్యునిన్ = పిశాచరాజును (తనకు వశమైన భేతాళుడిని).

తాత్పర్యం

భట్టి చెప్పిన పూర్వగాథలన్నీ విన్న తర్వాత విక్రమార్కుడితో ఇలా అన్నాడు: "రాజా! కాబట్టి నిన్ను ఎదిరించగల (లేదా నీ మరణానికి కారణమ్యే) అసాధారణుడైన బాలుడు ఈ భూమ్మీద ఎక్కడో ఒకచోట పుట్టడం అనేది ముమ్మాటికీ నిజం. ఆలస్యం చేయకుండా నీకు అత్యంత నమ్మకస్థులైన గూఢచారులను పంపి, ఈ భూమండలమంతటా అన్వేషింప జేయి". భట్టి చెప్పిన ఆ హితవచనాలను విక్రమార్క మహారాజు అంగీకరించాడు. ఈ క్లిష్టమైన అన్వేషణకు మరియు ఆపదను దాటడానికి తనకు పరమహితుడైన వాడెవరా అని ఆలోచించి, తనకు సిద్ధించినవాడు, ఆపత్కాలంలో ఆదుకునేవాడు అయిన ఆ భేతాళుడిని (పిశాచశ్రేష్ఠుడిని) మనసులో తలచుకున్నాడు.

విశేషాలు

కథాసందర్భం: సాలభంజికలు (బొమ్మలు) భోజరాజుకు విక్రమార్కుని కథను చెప్తున్న సందర్భమిది. విక్రమార్కుడిని ఓడించగల శూద్రక బాలుడు (శాలివాహనుడు) పుట్టాడనే వార్త తెలిసినప్పుడు, మంత్రి భట్టి రాజుకు నీతులు చెప్పి గూఢచారుల ద్వారా వెతికించమంటాడు. అప్పుడు విక్రమార్కుడు అసాధారణుడైన తన మిత్రుడు భేతాళుడిని స్మరిస్తాడు.

వ్యాకరణ విశేషం:

'విక్రమార్కావనివల్లభుండు' - విక్రమార్క + అవనివల్లభుండు (సవర్ణదీర్ఘ సంధి). అవనివల్లభుడు అంటే భూమికి ప్రభువు (రాజని అర్థం).

'నీకునిష్టులౌ' - నీకున్ + ఇష్టులౌ (ద్రుతప్రకృతిక సంధి).

'ఎడరంచు' - ఎడరు + అంచు (ఉత్వ సంధి). ఎడరు అంటే ఇక్కడ ఉపాయం లేదా ఆపదను తొలగించే మార్గం/సహాయం అని అర్థం.

భావ శైలి: కవి ఈ పద్యంలో కథను వేగంగా ముందుకు నడిపించారు. మానవమాత్రులైన వేగులవాళ్ళ కంటే, క్షణాల మీద భూమండలమంతా చుట్టి రాగల భేతాళుడే ఈ పనికి సమర్థుడని విక్రమార్కుడు భావించడం అతని దైవీశక్తులకు, రాజనీతికి నిదర్శనం.

పద్యం 147

క. ఆతలఁపున వచ్చిన నతఁ డాతెఱఁ గెఱిగించి యరయ ననిపిన పిదపన్ బేతాళుఁడు పాతాళము భూతలమును నరసి వచ్చి భూపతితోడన్. 147

ప్రతిపదార్థం

ఆ + తలపునన్ = ఆ విధంగా విక్రమార్కుడు మనసులో స్మరించిన వెంటనే, వచ్చినన్ = తన ముందుకు వచ్చినట్టి, అతడు = ఆ భేతాళునికి, ఆ + తెఱఁగు = ఆ వృత్తాంతాన్ని (భట్టి చెప్పిన గూఢచర్య సమాచారాన్ని), ఎఱిగించి = తెలియజేసి, అరయన్ = వెతకవలసిందిగా, అనిపిన + పిదపన్ = పంపించిన తర్వాత, బేతాళుఁడు = ఆ భేతాళుడు, పాతాళమున్ = పాతాళ లోకాన్ని, భూతలమును = భూమండలాన్ని, అరసి = క్షుణ్ణంగా వెతికి, వచ్చి = తిరిగి వచ్చి, భూపతితోడన్ = విక్రమార్క మహారాజుతో (ఇలా అన్నాడు).

తాత్పర్యం

విక్రమార్క మహారాజు మనసులో తలచుకున్న వెంటనే భేతాళుడు అక్కడ ప్రత్యక్షమయ్యాడు. రాజు అతనికి భట్టి చెప్పిన విషయాలన్నింటినీ వివరించి, తనను ఎదిరించగల ఆ అసాధారణ బాలుడు ఎక్కడున్నాడో వెతికి కనుక్కోమని పంపించాడు. ఆ తర్వాత భేతాళుడు పాతాళ లోకాన్ని, భూలోకాన్ని అంతటినీ గాలించి, తిరిగి వచ్చి విక్రమార్క మహారాజుతో ఈ క్రింది విధంగా చెప్పసాగాడు.

విశేషాలు

కథా గమనం: ఈ పద్యం తరువాతి సీసపద్యానికి చక్కని పీఠికగా (నడకగా) నిలుస్తుంది. మానవ మాత్రులకు సాధ్యం కాని పాతాళ, భూలోక అన్వేషణను భేతాళుడు క్షణాల మీద పూర్తి చేశాడని కవి ఇక్కడ సూచించారు.

వ్యాకరణ విశేషం:

'ఆతెఱఁగెఱిగించి' - ఆతెఱఁగు + ఎఱిగించి (ఉత్వ సంధి).

'ననిపినపిదపన్' - అనిపిన + పిదపన్ (యడాగమ సంధి ఛాయ - ద్రుతప్రకృతికం మీది రూపం).

పద్యం 148

సీ. జననాథ! నీవు పంచిన నెల్లచోటులుఁ దిరిగి ప్రతిష్టానపురములోనఁ గుమ్మరి యింట లేఁగొమ్ముముందట మంటి బలములతో నాడెడుబాలుఁజూచి యెవ్వరివాఁ డనునెడ నొక్కవిప్రుండు తనకూఁతుకొడుకు తజ్జనని యిద్ది యేఁటిపై నొకదినం బేగుచో నాగేంద్రుఁ డీపాపఁ గూడిన నితఁడు పుట్టె ఆ. దీనికారణంబు దేవర గాక యిం దెవ్వఁ డెఱుగు ననుచు నిట్లు పలికె నింక రాజ్యభోగ మింకకుండఁగ నీవు సాహసంబు సేయు సాహసాంక. 148

ప్రతిపదార్థం

జననాథ = ఓ రాజా (ప్రజలకు ప్రభువైన విక్రమార్కుడా), నీవు = నీవు, పంచినన్ = ఆజ్ఞాపించి పంపగా, ఎల్లచోటులున్ = అన్ని ప్రదేశాలూ, తిరిగి = గాలించి, ప్రతిష్ఠానపురములోనన్ = ప్రతిష్ఠానపురం అనే నగరంలో, కుమ్మరి + ఇంటన్ = ఒక కుమ్మరివాని ఇంట్లో, లేఁగొమ్మ = యవ్వనవతియైన ఒక స్త్రీ, ముందటన్ = ఎదురుగా, మంటి = మట్టితో చేసిన, బలములతోన్ = సైన్యములతో (బొమ్మలతో), ఆడెడు = ఆడుకొంటున్న, బాలున్ = ఆ చిన్నవాడిని (శాలివాహనుడిని), చూచి = కనుగొని, ఎవ్వరివాఁడు = వీడు ఎవరి కుమారుడు, అను + ఎడన్ = అని నేను విచారించే సమయంలో, ఒక్క = ఒక, విప్రుండు = బ్రాహ్మణుడు, తన = తన యొక్క, కూఁతు + కొడుకు = కుమార్తెకు పుట్టిన కుమారుడని, తద్ + జనని = ఆ బాలుడి తల్లి, ఇద్ది = ఈమెయే అని, ఏఁటిపైన్ = నది దగ్గరకు, ఒక + దినంబు = ఒకానొక రోజు, ఏగుచోన్ = వెళ్తున్న సమయంలో, నాగేంద్రుఁడు = శేషుడు లేదా నాగరాజు, ఈ + పాపన్ = ఈ కన్యను, కూడినన్ = పొరపొచ్చెము కలిగి కూడటము వలన (కలవటం వలన), ఇతఁడు = ఈ బాలుడు, పుట్టెన్ = జన్మించాడు, దీని = ఈ పుట్టుకకు వెనుక ఉన్న, కారణంబు = రహస్యాన్ని, దేవర = స్వామివైన నీవు, కాక = తప్ప, ఒందు + ఎవ్వఁడు = మరి ఎవ్వడు, ఎఱుగున్ = తెలుసుకోగలడు, అనుచున్ = అంటూ, ఇట్లు = ఈ విధంగా, పలికెన్ = నాతో చెప్పాడు, సాహసాంక = సాహసమే చిహ్నముగా గల ఓ విక్రమార్కుడా, ఇంకన్ = ఇకమీదట, రాజ్యభోగము = నీ సామ్రాజ్య వైభవ సుఖాలు, ఇంకకుండఁగన్ = తరిగిపోకుండా (నశించిపోకుండా) ఉండేలా, నీవు = నీవు, సాహసంబు = తగిన పరాక్రమ కార్యాన్ని (ఉపాయాన్ని), సేయు = ఆచరించుము.

తాత్పర్యం

భేతాళుడు విక్రమార్కుడితో ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజా! నీవు ఆజ్ఞాపించినట్లు నేను అన్ని లోకాలూ, అన్ని ప్రదేశాలూ తిరిగి చూశాను. చివరికి ప్రతిష్ఠానపురంలోని ఒక కుమ్మరి ఇంట్లో, ఒక యవ్వనవతియైన స్త్రీ ఎదురుగా కూర్చుని, మట్టితో చేసిన సైన్యంతో ఆడుకుంటున్న ఒక అసాధారణ బాలుడిని చూశాను. 'ఈ అబ్బాయి ఎవరి కొడుకు?' అని నేను అక్కడ అడుగుతుండగా, ఒక వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు వచ్చి నాతో ఇలా అన్నాడు: 'నాయనా! వీడు నా కుమార్తె కొడుకు. ఇదిగో ఈమెయే వీడి తల్లి. ఒకరోజు ఈమె నదికి వెళ్తుండగా నాగరాజు ఈమెను మోహించి కూడటం వల్ల ఈ బాలుడు జన్మించాడు. ఈ విచిత్ర జన్మ రహస్యం వెనుక ఉన్న అసలు కారణం ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు తప్ప మరెవరికీ తెలియదు' అని ఆ బ్రాహ్మణుడు నాతో చెప్పాడు. ఓ సాహసపరాక్రమశాలీ! కాబట్టి నీ రాజ్యభోగాలు అంతమైపోకుండా ఉండాలంటే, నువ్వు వెంటనే ఏదో ఒక సాహస నిర్ణయం లేదా ఉపాయం ఆలోచించు."

విశేషాలు

కథా విశేషం: ఇక్కడ వర్ణించబడిన బాలుడే విక్రమార్కుడిని ఓడించబోయే 'శాలివాహనుడు'. కుమ్మరి ఇంట్లో పెరగడం, మట్టి సైన్యంతో ఆడుకోవడం (తరువాత ఈ మట్టి సైన్యానికే శాలివాహనుడు ప్రాణం పోస్తాడు) మరియు నాగరాజు వల్ల జన్మించడం అనే చారిత్రక/పౌరాణిక కథాంశాన్ని కవి ఇక్కడ చక్కగా గ్రంథస్థం చేశారు.

అలంకారము:

ఈ పద్యంలో స్వభావోక్తి అలంకారము ఉంది. శాలివాహనుడి బాల్య చేష్టలను, కుమ్మరి ఇంటి వాతావరణాన్ని, మట్టి బొమ్మలతో ఆడుకునే తీరును ఉన్నదున్నట్లుగా మనోహరంగా వర్ణించడం జరిగింది.

'రాజ్యభోగ మింకకుండఁగ...' అనే చోట కవితాత్మకమైన శబ్దచమత్కృతి/ముక్తపదగ్రస్త ఛాయ లేదా అనుప్రాస లీనమై ఉంది.

వ్యాకరణ విశేషం:

లేఁగొమ్మ: లేత + కొమ్మ (కర్మధారయ సమాసము - ప్రాతాది సంధి రూపం). ఇక్కడ కొమ్మ అంటే స్త్రీ అని అర్థం (లక్షణ ద్వారా).

జననాథ, సాహసాంక: ఇవి విక్రమార్కుడిని సంబోధించే పదాలు. సాహసాంక అంటే సాహసమే అంకముగా (గుర్తుగా) కలవాడు (బహువ్రీహి సమాసం).

తజ్జనని: తత్ + జనని (శ్చుత్వ సంధి).

పద్యం 149

మ. అని చెప్పన్ విని యావలం దెలిసి సువ్యక్తంబుగా నాత్మనా శనమూలం బని నిశ్చయించుకొని యాశ్చర్యంబుగాఁ దొల్లి చే సిన కార్యంబులఁ దోడు వేఁడక మదిం జేట్పాటులం దోడువేఁ డినఁ గష్టం బగునంచు దాఁగనియె భట్టిన్నిల్పి తానొక్కఁడున్.

149

ప్రతిపదార్థం

అని = ఆ విధముగా (భేతాళుడు శాలివాహనుడి జన్మ వృత్తాంతాన్ని), చెప్పన్ = చెప్పగా, విని = ఆలకించి, ఆవలన్ = ఆ తర్వాత, తెలిసి = (సంగతి అంతా) గ్రహించి, సువ్యక్తంబుగాన్ = స్పష్టముగా, ఆత్మ = తన యొక్క, నాశన = వినాశనానికి, మూలంబు = కారణము (ఆ బాలుడే), అని = అని, నిశ్చయించుకొని = గట్టిగా నమ్మి, ఆశ్చర్యంబుగాన్ = అద్భుతముగా, తొల్లి = పూర్వము, చేసిన = తాను ఒనర్చిన, కార్యంబులన్ = ఘనకార్యములలో, తోడు = ఎవరి సహాయాన్ని, వేఁడక = కోరనట్టి విక్రమార్కుడు, మదిన్ = తన మనస్సులో, చేట్పాటులన్ = ఆపదలు/కష్టాలు వచ్చినప్పుడు (మాత్రమే), తోడు = ఇతరుల సహాయాన్ని, వేఁడినన్ = యాచిస్తే, కష్టంబు = అవమానకరము/అపకీర్తి, అగున్ = అవుతుంది, అంచున్ = అని భావిస్తూ, భట్టిన్ = (తన ప్రాణమిత్రుడు, మంత్రి అయిన) భట్టిని, నిల్పి = అక్కడే (రాజధానిలోనే) ఉంచి, తాను + ఒక్కఁడున్ = తాను ఒక్కడే ఒంటరిగా, తాన్ = ఆ ప్రతిష్ఠానపురాన్ని, కనియెన్ = చూసాడు .

తాత్పర్యం

భేతాళుడు చెప్పిన మాటలన్నీ విన్న విక్రమార్క మహారాజుకు పరిస్థితి అంతా స్పష్టంగా అర్థమైంది. ఆ బాలుడే (శాలివాహనుడే) తన వినాశనానికి కారణమని అతడు నిశ్చయించుకున్నాడు. అయితే, ఎంతో ఆశ్చర్యకరంగా, పూర్వం తాను సాధించిన ఎన్నో అద్భుతమైన ఘనకార్యాలలో ఎన్నడూ ఎవరి సహాయాన్ని కోరని ఆ విక్రమార్కుడు, ఇప్పుడు కష్టం లేదా ప్రాణభయం రాగానే ఇతరుల తోడు వేడటం రాజధర్మానికి తగదని, అది అవమానకరమని భావించాడు. అందుకే తన నీడ వంటి మంత్రి భట్టిని

కూడా తనతో రానివ్వకుండా రాజధానిలోనే ఉంచి, తాను ఒక్కడే ఒంటరిగా ఆ బాలుడిని చూడడానికి ప్రతిష్ఠానపురానికి బయలుదేరాడు.

విశేషాలు

పాత్ర చిత్రణ: ఈ పద్యం విక్రమార్కుని యొక్క ఉదాత్తమైన వీర గుణాన్ని, ఆత్మగౌరవాన్ని ఆవిష్కరిస్తుంది. కష్టం రాగానే భయపడి సైన్యాన్నో, మంత్రులనో తోడు తీసుకెళ్లడం పిరికితనం అనుకునే క్షత్రియ ధర్మాన్ని కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా వర్ణించారు.

వ్యాకరణ విశేషం:

ఆత్మనాశనమూలంబు: ఆత్మ యొక్క నాశనమునకు మూలము (షష్ఠీ తత్పురుష సమాసము).

తానొక్కఁడున్: తాను + ఒక్కడున్ (ఉత్వ సంధి).

దాఁగనియె: దాన్ + కనియె (సరళాదేశ సంధి - ద్రుతప్రకృతికం మీది కకారానికి గకారం రావడం).

పద్యం 150

ఉ. ఆ నరనాథుఁ డిట్లు చని యాయుధ మొక్కటి తోడుగాఁ బ్రతి ష్ఠానపురంబు డగ్గఱునెడం జతురంగబలంబు లన్నియున్ వాని పిఱుంద నేగి నలువంకల నిల్వఁగ నందుఁ గొందఱా లోనికిఁ జొచ్చి యావిజయలోలుని బాలునిఁ బోరఁ బిల్చినన్. 150

ప్రతిపదార్థం

ఆ = ఆ, నరనాథుఁడు = రాజు (విక్రమార్కుడు), ఇట్లు = ఈ విధముగా, చని = ఒంటరిగా ప్రయాణమై వెళ్ళి, ఆయుధము + ఒక్కటి = తన చేతిలోని కత్తి ఒక్కటే, తోడుగాన్ = తనకు సహాయముగా, ప్రతిష్ఠానపురంబున్ = ప్రతిష్ఠానపుర నగరమును, డగ్గఱు = సమీపించే, ఎడన్ = సమయములో, చతురంగబలంబులు = (రాజుకు తెలియకుండానే నడచిన) ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలు, కాలాసేన అనే నాలుగు రకాల సైన్యములు, అన్నియున్ = అన్నీ కూడా, వాని = ఆ రాజు యొక్క, పిఱుందన్ = వెనుకనే, ఏగి = వెళ్ళి, నలువంకలన్ = నాలుగు వైపులా, నిల్వఁగన్ = మోహరించి నిలబడగా, అందున్ = ఆ సైన్యములోని, కొందఱు = కొంతమంది సైనికులు, ఆ + లోనికిన్ = ఆ ఊరి లోపలికి, చొచ్చి = ప్రవేశించి, విజయలోలునిన్ = ఎల్లప్పుడూ విజయాన్నే కాంక్షించేవాడైన, ఆ బాలునిన్ = ఆ శాలివాహన బాలుడిని, పోరన్ = యుద్ధమునకు, పిల్చినన్ = ఆహ్వానించగా.

తాత్పర్యం

ఆ విక్రమార్క మహారాజు కేవలం తన చేతిలోని ఆయుధాన్ని మాత్రమే తోడుగా చేసుకుని ప్రతిష్ఠానపురానికి చేరుకున్నాడు. అయితే, రాజు ఒంటరిగా వెళ్ళినప్పటికీ, అతని రక్షణ కోసం చతురంగ బలాలన్నీ అతనికి తెలియకుండానే అతని వెనుకనే నడచి వెళ్ళి, ఆ నగరానికి నాలుగు వైపులా మొహరించి నిలిచాయి. అలా నిలిచిన సైన్యంలో కొంతమంది సాహసించి ఊరి లోపలికి ప్రవేశించి, ఎల్లప్పుడూ విజయాన్నే కోరుకునే పరాక్రమవంతుడైన ఆ శాలివాహన బాలుడిని యుద్ధానికి రమ్మని సవాలు చేశారు.

విశేషాలు

కథా గమనం: రాజు ఒక్కడే వెళ్ళినా, స్వామిభక్తి గల సైన్యం అతడిని అనుసరించి వెళ్ళడం ఇక్కడి విశేషం. మట్టి బొమ్మలతో ఆడుకునే బాలుడిని చతురంగ బలాలతో కూడిన విక్రమార్కుడి సైన్యం యుద్ధానికి పిలవడంతో, శాలివాహనుడి అద్భుత శక్తులు ప్రకటితమయ్యే ఘట్టానికి ఇక్కడ తెర లేచింది.

వ్యాకరణ విశేషం:

ఆయుధమొక్కటి: ఆయుధము + ఒక్కటి (ఉత్వ సంధి).

చతురంగబలంబులు: నాలుగు విధములైన అంగములు గల బలములు (ద్విగు సమాసము).

విజయలోలుడు: విజయము నందు లోలుడు (ఆసక్తి కలవాడు) - సప్తమీ తత్పురుష సమాసము.

వానిపిఱుందనేగి: వాని పిఱుందన్ + ఏగి (ద్రుతప్రకృతిక సంధి).

151వ పద్యం

క. నాగేంద్రుఁడు జీవనవి ద్యాగుణ మగు మంత్రశక్తిఁ దత్కృతములునౌ నాగాశ్వరథ భటాదుల కాగతిఁ బ్రాణంబు లిచ్చి యాత్మజుఁ బంపెన్.

ప్రతిపదార్థం

నాగేంద్రుఁడు = సర్పరాజైన ఆదిశేషుడు, **జీవనవిద్యాగుణమగు** = ప్రాణాలను నిలిపే విద్య (సంజీవని) యొక్క స్వభావం కలిగిన, **మంత్రశక్తిన్** = మంత్ర ప్రభావము చేత, **తత్కృతములునౌ** = ఆ శాలివాహనుడి చేత (మట్టితో) చేయబడినవి అయిన, **నాగ** = ఏనుగులు, **అశ్వ** = గుర్రాలు, **రథ** = రథాలు, **భట** = బంట్లు/సైనికులు, **ఆదులకున్** = మొదలైనవాటికి, **ఆ గతిన్** = ఆ విధముగా, **ప్రాణంబులు** = జీవమును, **ఇచ్చి** = పోసి, **ఆత్మజున్** = తన కుమారుడైన ఆ శాలివాహనుడిని, **పంపెన్** = యుద్ధానికి పంపించాడు;

తాత్పర్యం

నాగరాజు (ఆదిశేషుడు) మృతులను బతికించే మంత్రశక్తితో, శాలివాహనుడు మట్టితో చేసిన ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలు, సైనికులు మొదలైన బొమ్మలకు ప్రాణాలు పోశాడు. అలా చతురంగ బలాలను సృష్టించి, తన కుమారుడైన శాలివాహనుడిని విక్రమార్కుడిపై యుద్ధానికి పంపాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం. బొమ్మలకు ప్రాణాలు రావడానికి నాగేంద్రుని యొక్క జీవనవిద్యా మంత్రశక్తి కారణముగా చెప్పబడింది.

వ్యాకరణాంశం: నాగాశ్వరథభటాదులు అనేది ద్వంద్వ సమాస గర్భిత బహువ్రీహి సమాసం. (నాగములును, అశ్వములును, రథములును, భటులును - ద్వంద్వము. వారు ఆదిగా కలవి - బహువ్రీహి).

సింహాసన ద్వాత్రింశతి కథల ప్రకారం... శాలివాహనుడు నాగరాజు (ఆదిశేషుడు) కుమారుడనే అంశం వెనుక ఒక ఆసక్తికరమైన పౌరాణిక/జానపద నేపథ్యం ఉంది.

శాలివాహనుడు ఒక బ్రాహ్మణ కన్యకు, నాగరాజుకు జన్మించినవాడు. ఆ కథా విధానం ఇలా సాగుతుంది:

నాగరాజు మానవ రూపం: ఒకానొక సమయంలో నాగలోకానికి అధిపతి అయిన ఆదిశేషుడు (లేదా శేషనాగు) ఒక అందమైన మానవ రూపాన్ని ధరించి భూలోకానికి వస్తాడు.

జననం: ప్రతిష్ఠానపురంలో (ప్రస్తుత పైఠాన్, మహారాష్ట్ర) నివసించే ఒక బ్రాహ్మణ కన్య కృష్ణానదిలో (లేదా స్థానిక నదిలో) స్నానం చేస్తుండగా, మానవ రూపంలో ఉన్న నాగరాజు ఆమెను చూసి మోహిస్తాడు. వారి కలయిక వల్ల ఆ కన్య గర్భం దాల్చుతుంది. ఆ గర్భాన జన్మించిన బాలుడే శాలివాహనుడు.

కుమ్మరి ఇంట్లో పెరుగుదల: అవివాహిత అయిన ఆ బ్రాహ్మణ కన్య, సమాజానికి భయపడి ఆ బాలుడిని ఒక కుమ్మరి (మట్టి పాత్రలు చేసేవాడు) ఇంట్లో దాచి పెడుతుంది. అలా శాలివాహనుడు కుమ్మరి ఇంట్లోనే, మట్టితో ఆడుకుంటూ పెరుగుతాడు.
యుద్ధంలో తండ్రి సహాయం (ఎలా ప్రాణాలు పోశాడు?): విక్రమార్కుడితో యుద్ధం వచ్చే సమయానికి శాలివాహనుడి దగ్గర నిజమైన సైన్యం లేదు. అప్పుడు అతడు కుమ్మరి ఇంట్లో ఉన్న మట్టితోనే ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలు, కాలిబంట్ల (సైనికుల) బొమ్మలను పెద్ద సంఖ్యలో తయారు చేస్తాడు.
తన కుమారుడు విక్రమార్కుడి లాంటి మహావీరుడితో యుద్ధానికి సిద్ధపడుతున్నాడని తెలుసుకున్న నాగరాజు (ఆదిశేషుడు), తండ్రిగా అతనికి సహాయం చేయాలనుకుంటాడు. అందుకే 151వ పద్యంలో చెప్పినట్లుగా... తన దగ్గరున్న మృతసంజీవని అనే మంత్రశక్తిని ఉపయోగించి, శాలివాహనుడు మట్టితో చేసిన ఆ బొమ్మలన్నింటికీ ప్రాణం పోసి నిజమైన చతురంగ బలాల సైన్యంగా మారుస్తాడు. అలా తండ్రి ఇచ్చిన సైనిక బలంతో శాలివాహనుడు విక్రమార్కుడిని ఎదుర్కొంటాడు.

152వ పద్యం

గీ. ఆకుమారుఁడు శాలివాహనుఁ డనంగ నెగడి నగరంబు వెలువడి నిలుచునంత శేషు పంపున వచ్చి
యాశీవిషములు విక్రమార్కుని మూఁకల నాక్రమించె.

ప్రతిపదార్థం

ఆ కుమారుఁడు = ఆ బాలుడు, శాలివాహనుఁడు = శాలివాహనుడు, అనంగన్ = అనే పేరుతో, నెగడి = ప్రసిద్ధి చెంది, నగరంబు = పట్టణాన్ని, వెలువడి = దాటి బయటకు వచ్చి, నిలుచునంతన్ = యుద్ధరంగంలో నిలిచే సమయానికి, శేషు = ఆదిశేషుని యొక్క, పంపునన్ = ఆజ్ఞ చేత, వచ్చి = తరలివచ్చి, ఆశీవిషములు = విషసర్పాలు, విక్రమార్కుని = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, మూఁకలన్ = సైన్యములను, ఆక్రమించెన్ = ముట్టడించాయి (కలియబడ్డాయి);

తాత్పర్యం

శాలివాహనుడు అనే ఆ కుమారుడు నగరం వెలుపలికి వచ్చి యుద్ధానికి సిద్ధంగా నిలిచాడు. అదే సమయంలో ఆదిశేషుడి ఆజ్ఞ ప్రకారం భయంకరమైన విషసర్పాలు వచ్చి విక్రమార్కుడి సైన్యంపై పడి, వారిని చుట్టుముట్టాయి.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం. సర్పాలు సైన్యంపై పడి ఆక్రమించడాన్ని సహజసిద్ధంగా వర్ణించడం జరిగింది.
పద విశేషం: 'ఆశీవిషము' అనగా కోరలందు విషము కలది (పాము).

153వ పద్యం

ఉ. సర్పము లీక్రియన్ భటులఁ జంపిన నాఁతడు వారిప్రాణముల్ గూర్పఁదలంచి వాసుకికి ఘోరతపం బొనరించి
యయ్యెడన్ నేర్పొకయింతలేక యది నిష్ఫలమైనఁ గలంగియున్ భుజా దర్పము తోడుగాఁగ నిది దైవవశంబని వచ్చెఁ బోరికిన్.

ప్రతిపదార్థం

సర్పములు = పాములు, ఈ క్రియన్ = ఈ విధముగా, భటులన్ = (తన) సైనికులను, చంపినన్ = సంహరించగా, ఆతడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, వారి = ఆ సైనికుల యొక్క, ప్రాణముల్ = ప్రాణాలను, కూర్పన్ + తలంచి = తిరిగి తీసుకురావాలని నిశ్చయించుకుని, వాసుకికిన్ = సర్పరాజైన వాసుకిని గురించి, ఘోర = భయంకరమైన, తపంబు = తపస్సు, ఒనరించి = చేసి, అయ్యెడన్ = ఆ సమయంలో, నేర్పు = ఉపాయము/అదృష్టము, ఒక యింత = కొంచెమైనను, లేక = లేకపోవడం వల్ల,

అది = ఆ తపస్సు, నిష్ఫలము + ఐనన్ = వ్యర్థం కాగా, కలంగియున్ = మనస్సు వికలమైనప్పటికీ, భుజాదర్పము = తన బాహుబలము యొక్క గర్వమే, తోడుగాఁగన్ = సహాయం కాగా, ఇది = ఈ పరాజయం, దైవవశంబు = దైవ నిర్ణయం, అని = అనుకుంటూ, పోరికిన్ = యుద్ధానికి, వచ్చెన్ = సిద్ధపడి వచ్చాడు;

తాత్పర్యం

పాములు ఈ విధంగా తన సైనికులను చంపేసరికి, విక్రమార్కుడు వారిని బతికించాలనే తలంపుతో వాసుకి గురించి ఘోరమైన తపస్సు చేశాడు. కానీ అక్కడ కాలం కలిసిరాక (విధి అనుకూలించక) ఆ తపస్సు నిష్ఫలమైంది. దానికి విక్రమార్కుడు కలత చెందినప్పటికీ, అధైర్యపడకుండా తన భుజబలాన్నే నమ్ముకుని, 'ఇదంతా దైవలీల' అని భావిస్తూ ఒంటరిగానే యుద్ధానికి నడిచాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉదాత్త అలంకారం. తపస్సు భంగమైనా, సైన్యమంతా చనిపోయినా గుండె నిబ్బరం కోల్పోకుండా, కేవలం భుజబలాన్ని నమ్ముకుని యుద్ధానికి వెళ్లిన విక్రమార్కుని ఉదాత్త చరితం ఇక్కడ వర్ణితమైంది.

గుణము: ఇక్కడ విక్రమార్కుని 'ధీరోదాత్త' నాయకత్వ లక్షణం కనిపిస్తుంది.

154వ పద్యం

క. అతఁ డిటు వచ్చినఁ దక్కిన హితులును సైన్యములు గూడ నేతెంచినఁ ద చ్చతురంగబలము పైఁబడం గుతలము పదహతుల నతలకుతలం బయ్యెన్.

ప్రతిపదార్థం

అతఁడు = ఆ విక్రమార్కుడు, ఇటు = ఈ విధముగా, వచ్చినన్ = యుద్ధానికి రాగా, తక్కిన = మిగిలిన, హితులును = స్నేహితులు/ఆప్తులును, సైన్యములున్ = సేనలును, కూడన్ = అందరూ కలిసి, ఏతెంచినన్ = రాగా, తత్ = ఆ, చతురంగబలము = రథ గజ తురగ పదాతి దళాలు, పైఁబడన్ = శత్రువులపై విరుచుకుపడగా, కుతలము = భూమి, పద = వారి పాదాల యొక్క, హతులన్ = తొక్కడుల చేత (దెబ్బల చేత), అతలకుతలంబు = తలక్రిందులు (క్షోభకు గురి), అయ్యెన్ = అయింది;

తాత్పర్యం

విక్రమార్కుడు అలా యుద్ధరంగానికి రాగానే, అతనికి మిగిలిన ఆప్తులు, సామంత రాజులు, మిగిలిన సైన్యాలు కూడా వచ్చి అతనితో చేరాయి. ఆ చతురంగ బలాలన్నీ ఒక్కసారిగా శత్రుసైన్యంపై విరుచుకుపడ్డాయి. ఆ సైన్యాల యొక్క అడుగుల తొక్కడులకు భూమండలమంతా అతలకుతలమై పోయింది.

విశేషాలు

అలంకారం: అత్యుక్తి లేదా అతిశయోక్తి అలంకారం. సైన్యాల నడకల వల్ల భూమి అతలకుతలం అయిందని చెప్పడం అలంకారిక శక్తిని పెంచింది.

పద విశేషం: చతురంగబలాలు అనగా ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలు మరియు కాలిబంటులు (సైనికులు).

155వ వచనం

వ. ఇట్లు తేజోవిక్రమార్కుం డగు విక్రమార్కుని సేనలు శేషప్రసాదవిశేషశాలివాహనుండగు శాలివాహను బలంబులుం దలపడి పోరు నవసరంబున. 155

తాత్పర్యం

ఈ విధంగా పరాక్రమ తేజస్సుతో ప్రకాశించే విక్రమార్క మహారాజు యొక్క సైన్యాలు, ఆదిశేషుని అనుగ్రహ విశేషం కలిగిన శాలివాహనుడి సైన్యాలు ఒకదానితో ఒకటి తలపడి యుద్ధం చేస్తున్న సమయంలో...

156వ పద్యం (సీస పద్యం)

సీ. కాలుబలంబులు గ్రాహసంగతిఁ గ్రాలఁ దురగముల్ తరఁగల కరణి జెలఁగఁ దేరులు కలముల తెఱఁగున దిరుగంగఁ గరులు మైనాకాదిగిరులఁ బోల నరిగ బిళ్ళలు కమఠాకృతి మెఱయంగ నడిదంబులును మీల ననుకరింపఁ జామరంబులె సితచ్ఛత్రంబులును శంఖ ఫేనసాదృశ్యంబు పేర్మి మెఱయఁ గీ. బడగ లుత్పతత్ ఫణికుల భాతి వెలయ రుధిరధారలు విద్రుమరుచిఁ దనర్ప బటహరవములు జలఘోష భంగిఁ బొంగ ముద్రమీఱిన రౌద్రసముద్ర మొప్పె. 156

ప్రతిపదార్థం

కాలుబలంబులు = కాలిబంట్లు (సైనికులు), గ్రాహసంగతిన్ = మొసళ్ల సమూహం వలె, క్రాలన్ = ప్రకాశించగా, తురగముల్ = గుర్రాలు, తరఁగల కరణిన్ = సముద్రపు అలల వలె, చెలఁగన్ = విజృంభించగా, తేరులు = రథాలు, కలముల తెఱఁగునన్ = ఓడల (నౌకల) వలె, తిరుగంగన్ = అటుఇటు తిరుగుతుండగా, కరులు = ఏనుగులు, మైనాక + ఆది = మైనాకుడు మొదలైన, గిరులన్ = పర్వతాలను, పోలన్ = పోలియుండగా, అరిగబిళ్ళలు = గుండ్రని డాలులు, కమఠ + ఆకృతిన్ = తాబేళ్ల ఆకారములతో, మెఱయంగన్ = ప్రకాశించగా, అడిదంబులును = కత్తులును, మీలన్ = చేపలను, అనుకరింపన్ = పోలియుండగా, చామరంబులు + ఎ = వింజామరలును, సిత + ఛత్రంబులును = తెల్లని గొడుగులును, శంఖ = శంఖాల యొక్కయు, ఫేన = సముద్రపు నురగ యొక్కయు, సాదృశ్యంబు = పోలికను, పేర్మిన్ = అతిశయముగా, మెఱయన్ = కనబరచగా, బడగలు = జెండాలు, ఉత్పతత్ = ఎగిరిపడుతున్న, ఫణికుల = సర్పసమూహముల, భాతిన్ = విధముగా, వెలయన్ = ప్రకాశించగా, రుధిరధారలు = రక్తపు ప్రవాహాలు, విద్రుమ = పగడాల యొక్క, రుచిన్ = కాంతిని, తనర్పన్ = కలిగియుండగా, పటహ = యుద్ధభేరీల యొక్క, రవములు = శబ్దాలు, జలఘోష భంగిన్ = సముద్రఘోష వలె, పొంగన్ = మిన్నేరగా, ముద్రమీఱిన = హద్దులు దాటిన, రౌద్రసముద్రము = భయంకరమైన రౌద్రరసమనే సముద్రం, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించింది;

తాత్పర్యం

ఆ ఇరుపక్షాల యుద్ధరంగం హద్దులు దాటిన ఒక భయంకరమైన సముద్రంలా భాసిల్లింది. ఆ యుద్ధసముద్రంలో కాలిబంట్లు మొసళ్లలా ఉన్నారు, గుర్రాలు ఎగిసిపడే అలల్లా ఉన్నాయి, రథాలు ఓడల్లా తిరుగుతున్నాయి, ఏనుగులు మైనాక పర్వతాల్లా కదలకుండా ఉన్నాయి. సైనికులు పట్టుకున్న డాలులు తాబేళ్లలా, కత్తులు మెరిసే చేపల్లా ఉన్నాయి. తెల్లగొడుగులు, చామరాలు శంఖాల్లా, సముద్రపు నురగల్లా కనిపిస్తున్నాయి. ఎగిరే జెండాలు పైకి లేచే పాముల్లా ఉన్నాయి. ప్రవహిస్తున్న రక్తం పగడపు కాంతులీనుతోంది, యుద్ధ డోలుల శబ్దాలు సముద్రపు హోరులా వినిపిస్తున్నాయి.

విశేషాలు

అలంకారం: రూపకాలంకారం మరియు పూర్ణోపమాలంకారం. యుద్ధరంగాన్ని సముద్రంతో రూపకంచేస్తూ, అందలి యుద్ధ సంకేతాలను సముద్ర జీవులతో, వస్తువులతో ఉపమించడం వల్ల ఈ పద్యం ఎంతో రమణీయంగా సాగింది.

పద విశేషం: 'కలము' అంటే ఇక్కడ ఓడ లేదా నౌక అని అర్థం. 'అడిదము' అంటే కత్తి.

157వ పద్యం

ఉ. అత్తఱి వీరు లేర్చుక్రియ నార్చుచు వత్తురు వచ్చి మూఁకలోఁ జొత్తురు చొచ్చి శత్రువులచొప్పు లడంతురు వారి బీరముల్ మెత్తురు మెచ్చిమార్కొనుచు మెల్పున గెల్చున భిన్నభిన్నమై చత్తురు చచ్చి యచ్చరల సన్నిధి నిల్తురు గెల్తు రుద్ధతిన్.

157

ప్రతిపదార్థం

అత్తఱిన్ = ఆ సమయంలో, వీరులు = రణశూరులు, ఏర్చు క్రియన్ = శత్రువులను దహించే విధంగా (విజృంభిస్తూ), ఆర్చుచున్ = సింహనాదాలు చేస్తూ, వత్తురు = రణరంగానికి వస్తారు, వచ్చి = అలా వచ్చి, మూఁకలోన్ = శత్రుసైన్య సమూహంలోకి, చొత్తురు = చొరబడతారు, చొచ్చి = అలా చొరబడి, శత్రువుల = విరోధుల యొక్క, చొప్పులు = ఉనికిని/గర్వాన్ని, అడంతురు = అణచివేస్తారు, వారి = ఆ శత్రువుల యొక్క, బీరముల్ = పరాక్రమాలను, మెత్తురు = (వీరస్వభావంతో) శభాష్ అని మెచ్చుకుంటారు, మెచ్చి = అలా మెచ్చుకుంటూనే, మార్కొనుచున్ = వారిని ఎదుర్కొంటూ, మెల్పునన్ = నైపుణ్యంతో, గెల్తురు = విజయం సాధిస్తారు, భిన్నభిన్నము + ఐ = (కొందరు) ముక్కలుముక్కలై, చత్తురు = వీరమరణం పొందుతారు, చచ్చి = అలా మరణించి, అచ్చరల = దేవకన్యల (అప్సరసల) యొక్క, సన్నిధిన్ = చెంతన, నిల్తురు = నిలుస్తారు, ఉద్ధతిన్ = పరాక్రమంతో, గెల్తురు = వీరస్వర్గాన్ని అధిరోహిస్తారు;

తాత్పర్యం

ఆ ఘోర యుద్ధంలో వీరులు శత్రువులను చీల్చిచెండాడేలా గర్జిస్తూ ముందుకు వస్తున్నారు. శత్రుమూకలలోకి దూసుకుపోతున్నారు. అలా చొరబడి శత్రువుల పాగరు అణచుతున్నారు. శత్రువుల వీరత్వాన్ని మెచ్చుకుంటూనే, సమయం చూసి వారిని చాకచక్యంగా ఓడిస్తున్నారు. కొందరు వీరులు ఆ పోరాటంలో శరీరం ముక్కలై వీరమరణం పొందుతున్నారు. అలా చనిపోయి, వెంటనే వీరస్వర్గంలో అప్సరసల చెంత చేరుతున్నారు. కొందరు ఉధృతంగా పోరాడి విజయాన్ని అందుకుంటున్నారు.

విశేషాలు

అలంకారం: ముక్తపదగ్రస్త అలంకారం. ఒక పాదంలోని లేదా వాక్యంలోని చివరి పదాన్ని, తర్వాతి పాదం లేదా వాక్యం మొదట్లో ఉపయోగించడాన్ని ముక్తపదగ్రస్తం అంటారు (ఉదా: వత్తురు-వచ్చి, చొత్తురు-చొచ్చి, అడంతురు-వారి... మెత్తురు-మెచ్చి, చత్తురు-చచ్చి).

భావ విశేషం: "ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమండల భేదినౌ | పరివ్రాట్ యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హతః" అనే ఆర్ష్టోక్తి ప్రకారం, యుద్ధంలో వెన్నుచూపకుండా మరణించిన వీరుడు నేరుగా వీరస్వర్గం అలంకరిస్తాడనే నమ్మకం ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

158వ పద్యం

క. అయ్యెడఁ దెగియెడి వీరుల నెయ్యమున వరించు వేల్పు నెలఁతలు దమలోఁ గయ్యం బడువఁగ శూరుల కయ్యము దివిఁజూడ నాఁడుఁ గయ్యం బయ్యెన్. 158

ప్రతిపదార్థం

అయ్యెడన్ = ఆ రణరంగంలో, తెగియెడి = వీరమరణం పొందుతున్న, వీరులన్ = రణశూరులను, నెయ్యమునన్ = ప్రేమతో, వరించు = పెండ్లాడే, వేల్పునెలఁతలు = దేవకన్యలు (అప్సరసలు), తమలోన్ = తమలో తాము, కయ్యంబు + ఆడువఁగన్ = కలహించుకోగా (పోట్లాడుకోగా), శూరుల = ఆ వీరుల యొక్క, కయ్యము = యుద్ధాన్ని, దివిన్ = ఆకాశం నుండి, చూడన్ = చూసేటటువంటి, ఆ నాఁడున్ = ఆ రోజున, కయ్యంబు + అయ్యెన్ = ఆకాశంలోనూ ఒక యుద్ధం (కలహం) మొదలైంది;

తాత్పర్యం

ఆ రణరంగంలో తెగించి పోరాడి వీరమరణం పొందుతున్న శూరులను ప్రేమతో వరించి, తమ లోకానికి తీసుకెళ్లడానికి దేవకన్యలు ఆకాశంలో సిద్ధంగా ఉన్నారు. కింద భూమిపై జరుగుతున్న వీరుల యుద్ధాన్ని చూస్తూ, ఏ వీరుడిని ఎవరు వరించాలనే విషయంలో ఆ అప్సరసలు తమలో తాము కలహించుకోసాగారు. దీనివల్ల కింద భూమిపై శూరుల యుద్ధం (కయ్యం) జరుగుతుంటే, పైన ఆకాశంలో దేవకన్యల కలహం (కయ్యం) నడిచింది.

విశేషాలు

అలంకారం: శ్లేష సమాసోక్తి మరియు దీపకాలంకారం. 'కయ్యం' అనే పదాన్ని భూమిపై జరిగే యుద్ధానికి, ఆకాశంలో జరిగే కలహానికి అన్వయించి చెప్పడం వల్ల చమత్కారం ఉట్టిపడింది.

భావ విశేషం: రణరంగంలో మరణించే వీరులను దేవకన్యలు వరిస్తారనే ప్రాచీన కావ్య సాంప్రదాయం (వీరస్వర్గ భావన) ఇక్కడ ఎంతో అందంగా వర్ణించబడింది.

159వ పద్యం (సీస పద్యం)

సీ. మ్రొగ్గెడు గజఘటంబుల నుబ్బి తేఱెడు రక్తంబు మద్యపూరంబు గాఁగ వారక తెగినట్టి వీరుల పునుకలు కొమరారు పానపాత్రములు గాఁగ నందందు వాచవికందువ లగు గుండె కాయలన్నియు నూరుఁగాయలు గను గండలు తక్కిన కజ్జాలుగాఁ గూర్చి ఢాకినీగుణము లనేకరుచులఁ గీ. బొట్ట కొలఁదిగఁ ద్రావుచు భూతములకుఁ జవులు సూపుచు నేఁటి యుత్సవముఁ బోల నొండు లేదని పాగడుచు నుల్లసిల్లి సోలి యాడంగఁ జొచ్చె నచ్చోటఁ గలయ. 159

ప్రతిపదార్థం

మ్రొగ్గెడు = రణరంగంలో కూలిపోతున్న, గజఘటంబులన్ = ఏనుగుల సమూహాల నుండి, ఉబ్బి తేఱెడు = ఉప్పొంగి పైకి తేలుతున్న, రక్తంబు = నెత్తురు, మద్యపూరంబు = మద్యపు ప్రవాహము, కాఁగన్ = కాగా, వారక = ఎడతెరిపి లేకుండా, తెగినట్టి = నరకబడిన, వీరుల = రణశూరుల యొక్క, పునుకలు = తల బుర్రలు, కొమరారు = అందమైన, పానపాత్రములు = మద్యం తాగే గిన్నెలు, కాఁగన్ = కాగా, అందందు = అక్కడక్కడ, వాచవి = నోటికి రుచినిచ్చే, కందువలు + అగు = వస్తువులైన, గుండెకాయలు + అన్నియున్ = గుండెకాయలన్నీ, నూరుఁగాయలు గను = ఊరగాయలు (నంచుకోవడానికి) కాగా, గండలు = మాంసపు ముద్దలు, తక్కిన = మిగిలిన, కజ్జాలుగాన్ = పిండివంటలు/నమిలే పదార్థాలుగా, కూర్చి = సమకూర్చుకుని, ఢాకినీగుణములు = ఢాకినులు, శాకినులు మొదలైన భూతగణాలు, అనేక రుచులన్ = రకరకాల రుచులతో, బొట్టకొలఁదిగన్ = కడుపునిండా, త్రావుచున్ = ఆ రక్తాన్ని తాగుతూ, భూతములకున్ = ఇతర దయ్యాలకు, జవులు =

రుచులు, చూపుచున్ = చూపిస్తూ, నేఁటి = ఈ రోజు జరుగుతున్న, ఉత్సవమున్ = పండుగను, పోలన్ = పోలదగినది, ఒండు = మరొక్కటి, లేదని = లేనేలేదని, పాగడుచున్ = కొనియాడుతూ, ఉల్లసిల్లి = సంతోషించి, సోలి = మైమరచి/మత్తుగా, అచ్చోటన్ = ఆ రణరంగంలో, కలయన్ = అంతటా, ఆడంగన్ + చొచ్చెన్ = నాట్యం చేయసాగాయి;

తాత్పర్యం

ఆ యుద్ధభూమి ఘోరమైన వీర, బీభత్స రసాలతో నిండిపోయింది. రణరంగంలో కూలుతున్న ఏనుగుల నుండి ప్రవహించే రక్తం మద్యప్రవాహంలా మారింది. చనిపోయిన వీరుల తలబుర్రలు మద్యం తాగే పాత్రలయ్యాయి. అక్కడక్కడ పడి ఉన్న గుండెకాయలు ఆ మద్యానికి నంచుకునే ఊరగాయల్లా మారాయి. మాంసపు ముద్దలు పిండివంటల్లా (కజ్జాలు) తయారయ్యాయి. వీటన్నింటినీ చూసి ఢాకినులు, భూతగణాలు ఎంతో సంతోషించాయి. ఆ నెత్తుటి మద్యాన్ని కడుపు నిండా తాగుతూ, మిగిలిన భూతాలకు రుచి చూపిస్తూ, "ఇలాంటి విందు పండుగ మనకు ఎప్పుడూ దొరకలేదు" అని పాగుడుతూ, మత్తుగా ఆ యుద్ధభూమి అంతటా నాట్యం చేయసాగాయి.

విశేషాలు

అలంకారం: రూపకాలంకారం మరియు బీభత్స రస పోషక ఉత్ప్రేక్ష. యుద్ధభూమిలోని భయానక వాతావరణాన్ని, రక్తమాంసాలను ఒక విందు భోజన మహోత్సవంగా రూపకంచేసి చెప్పడం జరిగింది.

రసము: ఈ పద్యంలో ముఖ్యంగా 'బీభత్స రసము' (అసహ్యం, భయం కలిగించే రసం) ప్రధా నంగా కనిపిస్తుంది.

160వ పద్యం

క. ఆ వేళఁ జిత్తముల వీ రావేశము పాదలఁ బోటు లాడఁగఁ దమకున్ దైవసహాయము లేమిని భూవల్లభుసేన లెల్లఁ పాలియఁగఁ జొచ్చెన్. **160**

ప్రతిపదార్థం

ఆ వేళన్ = ఆ సమయంలో, చిత్తములన్ = మనస్సులలో, వీరావేశము = యుద్ధోత్సాహం, పాదలన్ = అతిశయించగా, పోటులు + ఆడఁగన్ = (విక్రమార్కుడి సైనికులు) శత్రువులను పాడుస్తూ యుద్ధం చేస్తున్నప్పటికీ, తమకున్ = తమకు (విక్రమార్కుని పక్షానికి), దైవసహాయము = దైవబలం/విధి అనుకూలత, లేమిని = లేకపోవడం వలన, భూవల్లభు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, సేనలు + ఎల్లన్ = సైన్యాలన్నీ, పాలియఁగన్ + చొచ్చెన్ = మరణించసాగాయి (నశించిపోసాగాయి);

తాత్పర్యం

ఆ సమయంలో విక్రమార్కుడి సైనికులు తమ మనస్సులలో వీరావేశం ఉప్పొంగుతుండగా, శత్రువులను ఎదుర్కొంటూ ఎంతో పరాక్రమంతో పోరాడారు. కానీ, ఆ సమయంలో వారికి దైవసహాయం (అదృష్టం/విధి) అనుకూలించలేదు. శాలివాహనుడి వెనుక నాగరాజు మంత్రశక్తి ఉండడం వల్ల, విక్రమార్కుడి సైన్యాలన్నీ ఆ పోరాటంలో క్రమంగా చనిపోసాగాయి.

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం. సైన్యాలు అంతా వీరావేశంతో పోరాడినా చనిపోవడానికి 'దైవసహాయము లేకపోవడమే' కారణముగా ఇక్కడ సమర్థించబడింది.

భావ విశేషం: ఎంతటి పరాక్రమవంతులకైనా కాలం కలిసిరానప్పుడు (దైవబలం లేనప్పుడు) విజయం దక్కదనే చేదు నిజం ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

161వ పద్యము

పద్యము

ఆ. రథము లంత వితథరథికసారథులయ్యె గుఱ్ఱములును బాఱి గొఱ్ఱెలయ్యెఁ గాలుబలము లపుడు కాలుబలములయ్యె గజము లెల్లఁ బోర నజములయ్యె. **161**

ప్రతిపదార్థము

అంత = ఆ సమయంలో, పోరన్ = యుద్ధమందు, రథములు = రథములు, వితథ = వ్యర్థమైన (నశించిన), రథిక = రథికులు (వీరులు), సారథులు = సారథులు (రథం తోలేవారు) కలవి, అయ్యె = ఆయెను;, గుఱ్ఱములును = అశ్వములు కూడా, పాఱి = భయపడి పారిపోయి, గొఱ్ఱెలు = గొర్రెల వలె (సత్వహీనములు), అయ్యెన్ = ఆయెను;, అపుడు = ఆ కాలమందు, కాలుబలములు = కాలినడకన పోరాడే సైనికులు, కాలుబలములు = యముని యొక్క సైన్యములు (చనిపోయినవారు), అయ్యెన్ = ఆయెను;, గజములు + ఎల్లన్ = ఏనుగులన్నీ, అజములు = మేకల వలె (బలహీనమైనవి), అయ్యెన్ = ఆయెను;

తాత్పర్యము

ఆ ఘోర యుద్ధ సమయంలో విక్రమార్కుడి రథాలలోని వీరులు, సారథులు చనిపోవడంతో ఆ రథాలన్నీ వ్యర్థమైపోయాయి. శత్రువుల ధాటికి తట్టుకోలేక గుర్రాలు భయంతో పారిపోతూ, తేజస్సు కోల్పోయి గొర్రెలలా మారిపోయాయి. కాలినడక సైన్యమంతా (కాలుబలము) యముడి సైన్యంగా (కాలుబలము) మారి మరణించింది. యుద్ధ రంగంలో పరాక్రమించాల్సిన ఏనుగులన్నీ భయంతో మేకల్లా మారిపోయాయి.

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'ఛేకానుప్రాస' మరియు 'యమక' అలంకారాల ఛాయలు ఉన్నాయి. 'కాలుబలములు' అనే పదం మొదటిసారి కాలినడక సైన్యాన్ని, రెండోసారి యముని (కాలుని) సైన్యాన్ని సూచించడం వల్ల శబ్దాలంకారం శోభించింది. అలాగే ఉపమాన ధర్మాలైన గొఱ్ఱెలు, అజములతో పోల్చడం వల్ల పోలిక చక్కగా కుదిరింది.

వ్యాకరణ విశేషం: 'వితథరథికసారథులు' అనేది నయగారమైన సమాసపదం. సైన్యం యొక్క పరాజయ తీవ్రతను కవి ఎంతో సులభమైన పదాలతో, ధ్వని గంభీరంగా వర్ణించారు.

162వ పద్యము

పద్యము

క. కాలము చేరిన వానికి నేలయుఁ బగ యనఁగ మింట నిలిపిన బలముల్ బాలునిఁ గూడుక యా భూ పాలుని సైన్యముల నేలపాలుగఁ జేసెన్. **162**

ప్రతిపదార్థము

కాలము = మరణకాలము లేదా దురదృష్ట సమయము, చేరిన వానికిన్ = సంభవించిన వానికి, నేలయున్ = తాను నమ్ముకున్న ఈ భూమి కూడా, పగ = శత్రువు, అనగన్ = అనునట్లుగా, మింటన్ = ఆకాశంలో, నిలిపిన = దాచి

ఉంచిన/రక్షించబడుతున్న, బలముల్ = శాలివాహనుడి దైవిక సైన్యాలు, బాలునిన్ = బాలుడైన ఆ శాలివాహనుడిని, కూడుక = కలిసికొని, యా = ఆ, భూపాలుని = భూపాలుడైన విక్రమార్కుడి యొక్క, సైన్యములన్ = సైన్యాలను, నేలపాలుగన్ = మట్టిపాలుగా (నాశనము), చేసెన్ = కావించెను;

తాత్పర్యము

వినాశకాలం లేదా దురదృష్టం ముంచుకొచ్చినప్పుడు తాను నిలబడిన భూమి కూడా శత్రువుగా మారుతుంది అనడానికి నిదర్శనంగా——ఆకాశంలో దాగి ఉన్న (నాగరాజు మంత్రశక్తితో కూడిన) దైవిక సైన్యాలన్నీ ఆ బాలుడైన శాలివాహనుడితో చేతులు కలిపాయి. అవి విక్రమార్క మహారాజు యొక్క పరాక్రమ సైన్యాలన్నింటినీ మట్టిపాలు చేశాయి (సంహరించాయి).

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'అర్థాంతరన్యాస అలంకారము' ఉన్నది. "కాలము చేరినవానికి నేలయు పగ" అనే ఒక సామాన్య సత్యాన్ని (లోకోక్తిని), విక్రమార్కుడి సైన్యం నేలపాలు కావడం అనే విశేష విషయంతో సమర్థించడం వల్ల ఈ అలంకారం కుదిరింది.

భావ శిల్పం: విధి అనుకూలించనప్పుడు ఎంతటి పరాక్రమవంతుడైనా ఓడిపోక తప్పదనే సనాతన ధర్మాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో హృద్యంగా ఆవిష్కరించారు. 'నేలపాలు' అనే జాతీయం ఇక్కడ చక్కగా కుదిరింది.

163వ పద్యము

పద్యము

శా. శుండాలాది బలంబు లిట్లరిగినన్ క్షోణీశ్వరుం డొక్కఁడుం జండీశుండును గాలకర్మము నిజేచ్ఛం ద్రోవలేఁ దంచు ను
ద్దండాస్త్రుండయి శాలివాహనునిచేతన్ దండకాష్ఠాహతిన్ ఖండీభూతశిరస్కుఁడై యెగసి మ్రగ్గంజెల్లె నుజ్జేనిలోన్. 163

ప్రతిపదార్థము

శుండాల + ఆది = ఏనుగులు మొదలైన, బలంబులు = చతురంగ బలములు, ఇట్లు = ఈ విధంగా, అరిగినన్ = నశించిపోగా, ఒక్కడున్ = ఒంటరివాడైన, క్షోణీశ్వరుండు = భూపతియైన విక్రమార్కుడు, చండీశుండును = సాక్షాత్తు పరమశివుడైనను, కాలకర్మమున్ = కాలం యొక్క గమనాన్ని లేదా విధి రాతను, నిజేచ్ఛన్ = తన స్వయం సంకల్పంతో, త్రోవలేడు + అంచున్ = తప్పించలేడు అని భావిస్తూ, ఉద్దండ + అస్త్రుండు + అయి = భయంకరమైన ఆయుధము చేతబూనినవాడై, శాలివాహనుని చేతన్ = శాలివాహనుడి ద్వారా, దండకాష్ఠ + ఆహతిన్ = కర్రతో కొట్టబడిన దెబ్బచేత, ఖండీభూత = తెగిపడిన, శిరస్కుడు + అయి = తల గలవాడై, ఎగసి = పైకి ఎగిరి, ఉజ్జేనిలోన్ = ఉజ్జయిని నగరమందు, మ్రగ్గన్ + చెల్లెన్ = మరణించవలసి వచ్చెను;

తాత్పర్యము

ఏనుగులు మొదలైన తన చతురంగ బలాలన్నీ ఈ విధంగా నశించిపోగా విక్రమార్క మహారాజు ఒంటరివాడైపోయాడు. "సాక్షాత్తు ఆ పరమశివుడైనా సరే కాల గమనాన్ని, విధి సంకల్పాన్ని మార్చలేడు" అని గ్రహించి కూడా, క్షత్రియ ధర్మంతో భయంకరమైన ఆయుధాన్ని చేతబూని శాలివాహనుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. చివరకు ఆ శాలివాహనుడు ప్రయోగించిన కర్ర దెబ్బకు విక్రమార్కుడి శిరస్సు తెగిపడి, పైకి ఎగిరి, తన సొంత నగరమైన ఉజ్జయినిలో పడి ప్రాణాలు విడవాల్సి వచ్చింది.

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'కావ్యలింగ అలంకారము' మరియు 'స్వభావోక్తి' అలంకారాల కలయిక కనిపిస్తుంది. శివుడైనా కాలాన్ని మార్చలేడనే కారణాన్ని ఇక్కడ సమర్థనగా చూపడం వల్ల కావ్యలింగ అలంకారం, విక్రమార్కుడి వీరమరణాన్ని కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించడం వల్ల స్వభావోక్తి శోభించాయి.

సాహిత్య విశేషం: 'దండకాష్ఠము' అంటే మంత్రించిన కర్ర లేదా మట్టి బొమ్మలను ప్రాణ ప్రతిష్ఠ చేయడానికి శాలివాహనుడు వాడిన కర్ర. విక్రమార్కుడి వంటి మహావీరుడు ఒక కర్ర దెబ్బకు తల తెగి పడటం వెనుక కేవలం శాలివాహనుడి భౌతిక శక్తి మాత్రమే కాదు, విధి బలం మరియు నాగరాజు యొక్క మంత్రశక్తి ఉన్నాయనే అంతరార్థాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో గంభీరంగా పోషించారు. శార్దూల విక్రీడిత వృత్తంలోని నడక యుద్ధ రంగంలోని తీవ్రతను, వీర రసాన్ని అద్భుతంగా పలికించింది.

164వ పద్యము

పద్యము

క. ఆతని దేహము వెలువడి యాతత మగుదీప్తి నంబరాంతంబున ను ద్యోతించుచు నెగసి మహా జ్యోతీరూపంబు వోయి సూర్యునిఁ గలసెన్. 164

ప్రతిపదార్థము

ఆతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, దేహము = శరీరం నుండి, వెలువడి = బయటకు వచ్చి, ఆతతము + అగు = విస్తారమైనటువంటి, దీప్తిన్ = కాంతితో, అంబర + అంతంబునన్ = ఆకాశం చివర వరకు, ఉద్యోతించుచున్ = ప్రకాశిస్తూ, నెగసి = పైకి లేచి, మహా = గొప్పదైన, జ్యోతీ + రూపంబు = తేజోరూపమై, పోయి = వెళ్లి, సూర్యునిన్ = సూర్యభగవానుడిని, కలసెన్ = కలిసిపోయెను;

తాత్పర్యము

యుద్ధంలో మరణించిన ఆ విక్రమార్క మహారాజు శరీరం నుండి ఒక దివ్యమైన ఆత్మతేజస్సు బయటకు వచ్చింది. అది మిక్కిలి విస్తారమైన ప్రకాశంతో ఆకాశమంతటా వెలుగులు విరజిమ్ముతూ పైపైకి ఎగసింది. ఆ మహా జ్యోతి స్వరూపం అట్లే వెళ్లి సూర్యమండలంలో విలీనమైపోయింది.

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'అతిశయోక్తి' లేదా ఆత్మ సూర్యునిలో కలవడాన్ని వర్ణించిన తీరులో 'స్వభావోక్తి' ఛాయలు ఉన్నాయి. వీరుల ఆత్మలు సూర్యమండలాన్ని భేదించుకుని ఉత్తమ గతులు పొందుతాయనే సనాతన నమ్మకాన్ని కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా చిత్రించారు.

భావ గంభీరత: విక్రమార్కుడు సామాన్య మానవుడు కాదని, సూర్యతేజస్సుతో సమానమైన ఉత్తమ పురుషుడని ఈ పద్యం ద్వారా కవి నిరూపించారు.

165వ పద్యము

పద్యము

ఆ.వె. ఇట్లు విక్రమార్కుఁ డీల్గిన విజయుఁ డై శాలివాహనుండు లీలతోడఁ బౌరు లెల్లఁ బొగడఁ బైఠాణమున మహా రాజనంగఁ జేసె రాజ్య మచట. 165

ప్రతిపదార్థము

ఇట్లు = ఈ విధంగా, విక్రమార్కుడు = విక్రమార్క మహారాజు, ఈల్గినన్ = మరణించగా, శాలివాహనుండు = శాలివాహనుడు, విజయుడు + ఐ = విజేతయై, లీలతోడన్ = విలాసంగా (అనాయాసంగా), పొరులు + ఎల్లన్ = ప్రజలందరూ, పొగడన్ = స్తుతించుచుండగా, పైఠాణమున = ప్రతిష్ఠానపురమున (పైఠాన్ నగరంలో), మహా = గొప్ప, రాజు = రాజు, అనంగన్ = అని పిలవబడేటట్లుగా, అచట = అక్కడ, రాజ్యము = పరిపాలన, చేసెన్ = కావించెను;

తాత్పర్యము

ఈ విధంగా విక్రమార్కుడు యుద్ధంలో మరణించిన తర్వాత, శాలివాహనుడు గొప్ప విజేత అయ్యాడు. ప్రజలందరూ తనను ఎంతో కొనియాడుతుండగా, అతను తన రాజధాని అయిన ప్రతిష్ఠానపురంలో (పైఠాణము) అందరిచేతా మహారాజు అనిపించుకుంటూ ఎంతో వైభవంగా రాజ్యాన్ని ఏలాడు.

విశేషాలు

చారిత్రక విశేషం: ఇక్కడ పేర్కొన్న 'పైఠాణము' అనేది నేటి మహారాష్ట్రలోని 'పైఠాన్' (ప్రతిష్ఠానపురం). శాలివాహనుడు ఇక్కడి నుంచే శాలివాహన శకాన్ని ప్రారంభించాడని చరిత్ర చెబుతోంది.

శైలి: సరళమైన ఆటవెలది పద్యంలో కథా గమనాన్ని తదుపరి ఘట్టంలోకి మార్చడానికి కవి ఈ పద్యాన్ని నడిపించారు.

166వ పద్యము

పద్యము

సీ. అట నుజ్జయినిలోన నందఱు పౌరులు నడలఁగా భూపాలు నగ్రమహిషి యేడువకున్న కన్నెఱిఁగి మంత్రులు వచ్చి నీవు గర్భిణి వౌటఁ జావఁ దగదు వలదన్న నా ప్రభావతి మంత్రివరుల సం బోధించి యీ రాజ్యమును భుజించు నీ తగవును జెల్లె నిత్తఱిఁ గడుపులో పాపని బుచ్చి మీపాల నిడుదుఁ గీ. గొనుఁ డనుచు వీరపత్ని గావునఁ గడంకఁ బొట్ట వ్రచ్చియు శిశువును బుచ్చి యిచ్చి యగ్ని నివసించి దివి కేగి యమరసతులు గొలువ నలరెడు నిజనాథుఁ గూడుకొనియె. 166

ప్రతిపదార్థము

అట = అక్కడ, ఉజ్జయినిలోనన్ = ఉజ్జయిని నగరంలో, అందఱు = సమస్త, పౌరులు = ప్రజలు, అడలగాన్ = శోకంతో విలపిస్తుండగా, భూపాలు = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, అగ్ర మహిషి = పట్టపురాణి అయిన, ఆ = ఆ, ప్రభావతి = ప్రభావతీ దేవి, ఏడువక + ఉన్న = (సహగమనం చేయకుండా) ఏడవకుండా ఆగి ఉన్న, కన్ను = కారణాన్ని లేదా రహస్యాన్ని, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, మంత్రులు = అమాత్యులు, వచ్చి = ఆమె వద్దకు చేరి, నీవు = నీవు, గర్భిణివి = గర్భవతివి, ఔటన్ = అయినందువల్ల, చావన్ + తగదు = మరణించడం (సహగమనం చేయడం) ధర్మం కాదు, వలదు = ఆ పని వద్దు, అన్నన్ = అని చెప్పగా;, మంత్రివరులన్ = ఆ ఉత్తమ మంత్రులను, సంబోధించి = పిలిచి, ఈ = ఈ, రాజ్యమును = సామ్రాజ్యాన్ని, భుజించు = అనుభవించేటటువంటి, ఈ = ఈ, తగవును = వంశ పరంపర/న్యాయము, చెల్లెన్ = నెరవేరినది;, ఇత్తఱిన్ = ఈ సమయంలో, కడుపులో = నా గర్భంలో ఉన్న, పాపని = బిడ్డను, పుచ్చి = బయటకు తీసి, మీ పాలన్ = మీ చేతుల్లో, ఇడుదున్ = పెడతాను;, కొనుఁడు = తీసుకోండి, అనుచున్ = అని పలుకుతూ, వీరపత్ని = వీరనారి (పరాక్రమవంతుని భార్య), కావునన్ = అయినందువల్ల, కడంకన్ = ధైర్యంతో/సాహసంతో, పొట్ట = తన ఉదరమును, వ్రచ్చియు = కోసి, శిశువును = బిడ్డను, పుచ్చి = బయటకు తీసి, ఇచ్చి = మంత్రులకు అప్పగించి, అగ్నిన్ = చితి మంటలలో, నివసించి = ప్రవేశించి, దివికిన్ =

స్వర్గానికి, ఏగి = వెళ్లి, అమరసతులు = దేవతా స్త్రీలు, కొలువన్ = సేవలు చేస్తుండగా, అలరెడు = ప్రకాశిస్తున్న, నిజ నాథున్ = తన భర్తయైన విక్రమార్కుడిని, కూడుకొనియెన్ = చేరుకొనెను;

తాత్పర్యము

అక్కడ ఉజ్జయిని నగరంలో రాజు మరణవార్త విని ప్రజలంతా గుండెలవిసేలా ఏడుస్తున్నారు. కానీ పట్టపురాణి ప్రభావతి మాత్రం సహగమనం చేయకుండా ఉండటం చూసి, మంత్రులు ఆమె వద్దకు వచ్చి "అమ్మా! నీవు గర్భవతివి. శాస్త్ర ప్రకారం గర్భిణి సహగమనం చేయకూడదు, కాబట్టి ప్రాణాలు విడువవద్దు" అని నచ్చజెప్పారు. అప్పుడు ఆ ప్రభావతి మంత్రులతో "ఈ రాజ్యాన్ని ఏలే వారసుడిని అందించే బాధ్యత తీరింది. నా కడుపులోని బిడ్డను ఇప్పుడే బయటకు తీసి మీ చేతుల్లో పెడతాను, తీసుకోండి" అని పలికింది. ఆమె వీరపత్ని కావడం చేత అపరిమితమైన సాహసంతో తన పొట్టను తానే కోసుకుని, లోపలి శిశువును సురక్షితంగా బయటకు తీసి మంత్రులకు అప్పగించింది. ఆ వెంటనే చితిపై దూకి, స్వర్గానికి వెళ్లి, అక్కడ దేవతా స్త్రీల సేవలందుకుంటున్న తన భర్త విక్రమార్కుడిని చేరుకుంది.

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో భయానక మరియు వీర రసాలు నిండిన రాణి సాహసాన్ని వర్ణించినందున 'స్వభావోక్తి' మరియు జీవించి ఉన్న బిడ్డను పొట్టకోసి ఇవ్వడం 'ఉత్ప్రేక్ష' కానవస్తుంది.

సాహిత్య/సాంస్కృతిక విశేషం: ప్రాచీన కాలంలో గర్భవతులు సహగమనం చేయకూడదనే ధర్మశాస్త్ర నియమాన్ని ఇక్కడ కవి ప్రస్తావించారు. అదే సమయంలో రాణి ప్రభావతి తన భర్తపై గల భక్తితో, క్షత్రియ వీరత్వంతో చేసిన అసాధారణ త్యాగం (పొట్ట వ్రచ్చి శిశువును ఇవ్వడం) చదువరులను ఒళ్లు గగుర్పొడిచేలా చేస్తుంది.

167వ పద్యము

పద్యము

క. ఆ పట్టనమున మంత్రులు నా పాపను బెంచుకొనుచు నాతని రాజ్య శ్రీపతిఁగా నొనరించిరి భూపాలన మాత్మబుద్ధిఁ పురికొనుచుండన్. 167

ప్రతిపదార్థము

ఆ = ఆ, పట్టనమునన్ = ఉజ్జయిని నగరమందు, మంత్రులు = అమాత్యులు, ఆ = ఆ రాణి ఇచ్చిన, పాపను = శిశువును, పెంచుకొనుచున్ = ఎంతో జాగ్రత్తగా పెంచి పెద్దచేస్తూ, ఆత్మ బుద్ధిన్ = తమ స్వంత బుద్ధి కుశలతతో, భూపాలనము = రాజ్యపాలన విశేషాలను, పురికొనుచుండన్ = ఆ బాలుడికి అలవడేలా ప్రోత్సహిస్తూ, ఆతనిన్ = ఆ బాలుడిని, రాజ్య = ఆ సామ్రాజ్య లక్ష్మికి, శ్రీపతిన్ + కాన్ = నాథుడిగా (రాజుగా), ఒనరించిరి = కావించిరి (సింహాసనంపై కూర్చోబెట్టారు);

తాత్పర్యము

ఆ ఉజ్జయిని నగరంలో ఉన్న మంత్రులు, రాణి తమకు అప్పగించిన ఆ పసిబిడ్డను ఎంతో ప్రేమగా, జాగ్రత్తగా పెంచి పెద్దచేశారు. తమ బుద్ధిబలంతో రాజ్యపాలనకు సంబంధించిన సకల విద్యలను, రాజనీతిని ఆ బాలుడికి నేర్పించి, అతడిని ఆ రాజ్యానికి ప్రభువుగా (పట్టాభిషిక్తుడిగా) చేశారు.

విశేషాలు

అలంకారము: రాజ్యాన్ని లక్ష్మీదేవిగా భావించి, ఆ బాలుడిని ఆమెకు నాథుడైన 'శ్రీపతి' (విష్ణువు వంటివాడు) అనడం ద్వారా ఇక్కడ 'రూపక అలంకారము' ధ్వనిస్తోంది.

ముగింపు శిల్పం: విక్రమార్కుడి మరణం తర్వాత కూడా మంత్రుల స్వామిభక్తి వల్ల ఉజ్జయిని సామ్రాజ్య వంశ పరంపర నిలబడిందని కవి కథను చక్కటి మలుపుతో ముగించారు.

యుద్ధంలో గెలిచిన శాలివాహనుడు ప్రతిష్ఠానపురంలో (పైఠాన్) మహారాజు అయ్యాడని 165వ పద్యంలో చెప్పుకున్నాం కదా. మరి శాలివాహనుడికి భయపడకుండా, ఉజ్జయిని మంత్రులు విక్రమార్కుడి కొడుకును అదే ఉజ్జయిని రాజ్యానికి ఎలా రాజును చేశారు? శాలివాహనుడు ఊరుకున్నాడా? అనే ప్రశ్న రావడం సహజం.

దీనికి కావ్య సందర్భాన్ని, నాటి చారిత్రక/రాజకీయ నేపథ్యాన్ని బట్టి మూడు రకాలుగా సమన్వయం చేసుకోవచ్చు:

1. సామంత రాజ్య హోదా (Vassal State)

ప్రాచీన యుద్ధ ధర్మాల ప్రకారం, ఒక రాజు ఇంకో రాజును గెలిచినప్పుడు ఆ రాజ్యాన్ని పూర్తిగా తన పరిధిలోకి తీసుకోడు. ఓడిపోయిన వంశానికి చెందిన వారసుడికే తిరిగి పట్టాభిషేకం చేసి, తమ కింద 'సామంత రాజు'గా ఉంచుకుంటారు. శాలివాహనుడు మహా పరాక్రమవంతుడైన రాజు. విక్రమార్కుడి మరణం తర్వాత ఉజ్జయిని మంత్రులు శాలివాహనుడి సార్వభౌమత్వాన్ని (రాజరికాన్ని) అంగీకరించి, కప్పం కట్టడానికి ఒప్పుకొని ఉండవచ్చు. విక్రమార్కుడి భార్య చేసిన అసాధారణ త్యాగాన్ని, ఆ పసిబిడ్డ స్థితిని చూసి శాలివాహనుడు కూడా దయతో ఆ బాలుడిని ఉజ్జయిని వరకే పరిమితమైన రాజుగా అంగీకరించి ఉంటాడు.

2. ప్రాంతీయ విభజన (Geographical Division)

165వ పద్యంలో కవి స్పష్టంగా "పైఠాణమున మహారాజనంగఁ జేసె రాజ్య మచట" అన్నారు. అంటే శాలివాహనుడు తన సొంత రాజధానైన ప్రతిష్ఠానపురం (మహారాష్ట్ర ప్రాంతం) నుంచే పరిపాలన సాగించాడు. విక్రమార్కుడు చనిపోయాక ఉజ్జయిని (మధ్యప్రదేశ్ ప్రాంతం) ఖాళీ అయిపోయింది. శాలివాహనుడు తన రాజధాని వదిలి ఉజ్జయినిని నేరుగా పాలించకుండా, విక్రమార్కుడి మంత్రుల బుద్ధికుశలతకు, వారు చూపిన లొంగుబాటుకు మెచ్చి, ఆ పసివాడిని ఉజ్జయిని పాలకుడిగా ఉంచడానికి సమ్మతించి ఉంటాడు.

3. విక్రమార్కుడి వంశ గౌరవం & ప్రజాభిప్రాయం

విక్రమార్కుడు ప్రజాదరణ పొందిన మహారాజు. ఆయన చనిపోయాడని తెలియగానే ఉజ్జయిని పౌరులంతా గుండెలవిసేలా ఏడ్చారు (పద్యం 166: *నందఱు పౌరులు నడలఁగా*). ఒకవేళ శాలివాహనుడు ఉజ్జయినిని బలవంతంగా ఆక్రమించుకోవాలని చూస్తే ప్రజా తిరుగుబాటు వచ్చే అవకాశం ఉంది. పైగా మంత్రులు చాలా బుద్ధిమంతులు (*ఆత్మ బుద్ధిఁ పురికొనుచుండన్*). వారు శాలివాహనుడితో యుద్ధానికి దిగకుండా, నయానో భయానో ఒప్పందం కుదుర్చుకుని, విక్రమార్కుడి వంశాన్ని నిలబెట్టడమే లక్ష్యంగా ఆ బాలుడిని సింహాసనంపై కూర్చోబెట్టారు.

సమన్వయ ముగింపు: శాలివాహనుడు దేశానికి సార్వభౌముడు (చక్రవర్తి) కాగా, ఉజ్జయిని మంత్రులు తమ బుద్ధిబలంతో శాలివాహనుడిని ఒప్పించి లేదా ఆయన సార్వభౌమత్వాన్ని అంగీకరిస్తూనే, విక్రమార్కుడి కొడుకును ఉజ్జయిని ప్రాంతానికి రాజుగా (సామంత ప్రభువుగా) పట్టాభిషిక్తుడిని చేశారు. ఈ విధంగా కథాంశం సంపూర్ణంగా సమన్వయమవుతుంది.

168వ పద్యము

పద్యము

క. ఇలలోఁ దండ్రి బలంబును జలమును మెఱయించుకొని ప్రశాంతుఁ డనంగా వెలయుచు నతఁడొక కొలఁదిని జెలువందెను మడుఁగు పట్టు చెలమయుఁ బోలెన్. 168

ప్రతిపదార్థము

ఇలలోన్ = ఈ భూమిపై, తండ్రి = తన తండ్రియైన విక్రమార్కుని యొక్క, బలంబును = పరాక్రమమును, జలమును = పట్టుదలను (ధైర్యమును), మెఱయించుకొని = తనయందు ప్రకాశింపజేసుకొని, ప్రశాంతుఁడు = మిక్కిలి శాంత గుణము కలవాడు, అనంగాన్ = అని అందరిచేత కీర్తించబడుతూ, వెలయుచున్ = ఒప్పుచు, అతఁడు = ఆ విక్రమార్కుని కుమారుడు, మడుఁగు పట్టు = నిర్మలమైన జలము గల, చెలమయున్ + పోలెన్ = ఊటబావి వలె, ఒక = ఒకానొక, కొలఁదిని = పరిమితి లోపల (అణకువతో), చెలువందెన్ = అందగించెను (ప్రకాశించెను);

తాత్పర్యము

ఆ విక్రమార్కుని కుమారుడు ఈ భూమిపై తన తండ్రికి తగిన పరాక్రమాన్ని, పట్టుదలను తనలో కలిగి ఉన్నప్పటికీ, బయటకు మాత్రం ఎంతో శాంతమూర్తిగా పేరు తెచ్చుకున్నాడు. లోపల ఎంతో అగాధమైన శక్తి ఉండి, పైకి ప్రశాంతంగా కనిపించే నిర్మలమైన ఊటబావిలాగా (చెలమ వలె) ఆ బాలుడు ఒక పద్ధతికి లోబడి వినయంతో ప్రకాశించాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'ఉపమాలంకారము' ఉన్నది. విక్రమార్కుని కుమారుడి ప్రశాంత గంభీర స్వభావాన్ని నిర్మలమైన నీరు గల ఊటబావితో (*మడుఁగు పట్టు చెలమ*) పోల్చడం వల్ల ఉపమ ఎంతో మనోహరంగా కుదిరింది.

భావ శిల్పం: 'జలము' అనే పదానికి ఇటు పట్టుదల/శౌర్యం అనే అర్థం, అటు ఊటబావి పరంగా 'నీరు' అనే అర్థం ధ్వనించేలా కవి పద ప్రయోగం చేశారు.

169వ పద్యము

పద్యము

చ. అనువుగ మంత్రు లాతని మహాసనసంస్థితుఁ జేయఁబూనినం గని యశరీరి యీపడుచుఁ గార్యము లేటికి వీఁడు దీని నె క్కిన నగుబాటు గాదె తలఁగించి మహీస్థలిఁ బాఁతి పుచ్చుఁ డా యనిన నమాత్యులెల్ల వెఱఁగందుచు నమ్మణిభద్రపీఠమున్.

169

ప్రతిపదార్థము

అనువుగన్ = తగినట్లుగా (శాస్త్రోక్తంగా), మంత్రులు = ఆ అమాత్యులు, ఆతనిన్ = ఆ బాలుడిని, మహా + ఆసన = ఆ గొప్పదైన సింహాసనమున (నవరత్న ఖచిత పీఠమున), సంస్థితున్ = కూర్చున్నవానిగా, చేయన్ + పూనినన్ = అభిషేకించడానికి సిద్ధపడగా, కని = అది చూసి, అశరీరి = ఆకాశవాణి (రూపము లేని పలుకు), ఈ = ఈ, పడుచున్ = బాలుని యొక్క, కార్యంబులు = రాజకార్యములు, ఏటికి = ఎందుకు?, వీఁడు = ఈ చిన్నవాడు, దీనిన్ = ఈ మహోన్నత సింహాసనాన్ని, ఎక్కినన్ = అధిరోహిస్తే, నగుబాటు = లోకానికి నవ్వులాట, కాదె = అవుతుంది కదా!, తలఁగించి = ఇక్కడి నుండి తొలగించి, మహీస్థలిన్ = భూమి లోపల, పాఁతి పుచ్చుఁడు = పూడ్చిపెట్టండి, ఆ యనినన్ = అని పలకగా, అమాత్యులు + ఎల్లన్ =

మంత్రులందరూ, వెఱఁగందుచున్ = ఆశ్చర్యపోతూ (భయపడుతూ), ఆ = ఆ, మణిభద్ర పీఠమున్ = రత్నఖచితమైన ఆ విక్రమార్కుని సింహాసనాన్ని;

తాత్పర్యము

మంత్రులందరూ కలిసి ఆ విక్రమార్కుడి కుమారుడిని శాస్త్రోక్తంగా ఆ దివ్య సింహాసనంపై కూర్చోబెట్టి పట్టాభిషేకం చేయడానికి సిద్ధపడ్డారు. అది చూసి ఒక ఆకాశవాణి ఇలా పలికింది: "ఈ పసిపిల్లాడికి రాజకార్యాలేమిటి? వీడు వచ్చి ఈ మహా సింహాసనాన్ని ఎక్కితే లోకమంతా నవ్వుకుంటుంది కదా! కాబట్టి ఈ పీఠాన్ని ఇక్కడి నుండి తరలించి, భూమిలో లోతుగా పాతిపెట్టండి." ఆ అశరీరవాణి పలుకులు విన్న మంత్రులందరూ విస్తుపోయి, భయంతో ఆ నవరత్న సింహాసనాన్ని అక్కడ నుండి కదిలించారు.

విశేషాలు

అలంకారము: ఆకాశవాణి పలికిన వృత్తాంతాన్ని యథాతథంగా వర్ణించినందున ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారము' ఉన్నది.

కథా మలుపు: విక్రమార్కుడు కూర్చున్న ఆ సింహాసనం సామాన్యమైనది కాదు. దానికి ఇంద్రుడిచ్చిన ముప్పైరెండు సాలభంజికల (బొమ్మల) రక్షణ ఉంది. విక్రమార్కుడంతటి మహావీరుడు, త్యాగశీలి మాత్రమే దానిపై కూర్చోవడానికి అర్హుడు కానీ, ఒక సామాన్య బాలుడు దాన్ని అధిరోహించలేడనే దైవసంకల్పాన్ని ఆకాశవాణి రూపంలో కవి ఇక్కడ ప్రవేశపెట్టి కథను అద్భుతమైన మలుపు తిప్పారు.

170వ పద్యము

పద్యము

ఆ. పుణ్యభూమిఁ బాఁతి పుట్టగాఁ గట్టించి కొంతకాల మున్న యంతలోన దైవవశము కొలఁదిఁ తద్దేశ మెల్లను హానిఁ బొందుచుఖిల మయ్యె మిగుల. 170

ప్రతిపదార్థము

పుణ్యభూమిన్ = ఒక పవిత్రమైన ప్రదేశమందు, పాఁతి = ఆ సింహాసనాన్ని భూమిలో పూడ్చిపెట్టి, పుట్టగాన్ = అది పైకి తెలియకుండా ఒక మట్టిదిబ్బ లేదా పుట్టలాగా, కట్టించి = ఏర్పరచి, కొంతకాలము = కొద్ది రోజులు, ఉన్న = గడచిన, అంతలోనన్ = అంతటిలోనే, దైవవశము కొలఁదిన్ = దైవసంకల్పం లేదా విధి ప్రభావం వల్ల, తద్ = ఆ ఉజ్జయిని, దేశము + ఎల్లను = దేశమంతయూ, హానిన్ = నష్టములను, పొందుచున్ = చవిచూస్తూ, మిగులన్ = ఎంతగానో, ఖిలము + అయ్యెన్ = పాడుపడిపోయెను;

తాత్పర్యము

ఆకాశవాణి ఆదేశం ప్రకారం మంత్రులు ఆ నవరత్న సింహాసనాన్ని ఒక పవిత్రమైన చోట భూమిలో పాతిపెట్టి, అది ఎవరికీ తెలియకుండా పైన ఒక మట్టి పుట్టలాగా కట్టించారు. అలా కొంతకాలం గడిచేసరికి, కాలమహిమ వల్ల, దురదృష్టవశాత్తూ ఆ ఉజ్జయిని రాజ్యమంతా క్రమంగా క్షీణించిపోతూ, పూర్తిగా పాడుపడిపోయింది (వైభవాన్ని కోల్పోయింది).

విశేషాలు

అలంకారము: దేశం పాడుపడిపోవడాన్ని సహజ సిద్ధంగా వర్ణించినందున ఇక్కడ కూడా 'స్వభావోక్తి అలంకారము' శోభిల్లింది.

కథా సమన్వయం: విక్రమార్కుడు ఉన్నంత కాలం వర్ధిల్లిన ఉజ్జయిని నగరం, ఆయన మరణం తర్వాత మరియు ఆ దివ్య సింహాసనం భూస్థాపితం అయ్యాక తన లక్ష్మీకళను కోల్పోయి ఖిలమైపోయింది. ఈ ఘట్టమే తరువాతి కాలంలో భోజరాజు కాలానికి ఆ పుట్ట ఒక చేనులో దిబ్బగా మారడానికి, కథ ముందుకు సాగడానికి పునాదిగా నిలిచింది.

171 వ పద్యం

పద్యం:

సీ. అచ్చోట నొకవిప్రుఁ డగిసెలు లంకలు గోధుమల్ జొన్నలుఁ గోరి విత్తి పిట్టలఁ ద్రోల నాపుట్ట పట్టున మంచె గావించి యది యెక్కి త్రోవవారి నాచేనుఁ జొచ్చి తిన్నన్ని జొన్నలు గోదు మలు పిసికిళ్ళుగ నలఁచి తినుఁడు అని పిల్వ నమ్మి వచ్చిన వారి కవి వెట్టఁ దా దిగి వచ్చి యందఱ నదల్చి గీ. పరుల సొమ్ముల కిట్లాస పడఁగఁ దగునె యనుచు వారల వెడలంగ నడిచి తిరుగ మంచె యెక్కి రాజసమున మరలఁ బిలుచు వచ్చిరేనియు దిగివచ్చి వారిఁ ద్రోలు.

ప్రతిపదార్థం:

అచ్చోటన్ = ఆ ప్రదేశంలో, ఒక విప్రుఁడు = ఒక బ్రాహ్మణుడు, అగిసెలు = అవిసె పంటను, లంకలు = లంక గింజలను, గోధుమల్ = గోధుమలను, జొన్నలుఁ = జొన్నలను, కోరి = ఇష్టపడి, విత్తి = నాటి (పండించి), పిట్టలన్ = పక్షులను, త్రోలన్ = తోలడానికి, ఆ పుట్ట పట్టునన్ = ఆ పుట్ట ఉన్న చోటున, మంచె + కావించి = మంచెను ఏర్పాటు చేసి, అది + ఎక్కి = ఆ మంచెపైకి ఎక్కి, త్రోవవారిన్ = దారిపొడవునా వెళ్లే బాటసారులను, నా చేనున్ = నా పొలంలోకి, చొచ్చి = ప్రవేశించి, తిన్నన్ని = తిన్నంతగా, జొన్నలు = జొన్నలను, గోధుమలు = గోధుమలను, పిసికిళ్ళుగన్ = నమిలి తినే పచ్చి గింజలుగా, నలఁచి = నలుపుకొని, తినుఁడు = తినండి, అని = అంటూ, పిల్వన్ = పిలవగా, నమ్మి = ఆ మాటలు నిజమని నమ్మి, వచ్చిన వారికిన్ = అక్కడికి వచ్చిన బాటసారులకు, అవి = ఆ గింజలను, పెట్టన్ = ఇవ్వబోయే సమయంలో, తాన్ = తాను, దిగి + వచ్చి = మంచె మీది నుండి కిందికి దిగివచ్చి, అందఱన్ = వచ్చిన వారందరినీ, అదల్చి = గద్దించి, పరుల = ఇతరుల యొక్క, సొమ్ములకున్ = ధనధాన్యాలకు, ఇట్లు = ఈ విధంగా, ఆసపడఁగన్ = ఆశపడటానికి, తగునె = న్యాయమా, అనుచున్ = అంటూ, వారలన్ = ఆ బాటసారులను, వెడలంగన్ + నడిచి = బయటకు వెళ్లగొట్టి, తిరుగన్ = మరల, మంచె + ఎక్కి = ఆ మంచెపైకి ఎక్కి, రాజసమునన్ = గంభీరమైన రాజు వంటి అధికారంతో, మరలన్ = తిరిగి, పిలుచున్ = రమ్మని పిలుస్తాడు, వచ్చిరేనియున్ = ఆ పిలుపు విని ఎవరైనా వస్తే, దిగి + వచ్చి = మంచె దిగి కిందికి వచ్చి, వారిన్ = వారిని, త్రోలున్ = వెళ్లగొడతాడు.

తాత్పర్యం:

ఆ ఉజ్జయిని పాడుపడిన ప్రదేశంలో ఒక బ్రాహ్మణుడు అవిసెలు, లంకలు, గోధుమలు, జొన్నలు ఎంతో ఇష్టంగా సాగు చేశాడు. పక్షులను తోలడానికి సింహాసనం పూడిపోయిన ఆ పుట్ట ఉన్న చోటే ఒక మంచెను ఏర్పాటు చేసుకున్నాడు. ఆ మంచె ఎక్కినప్పుడు అతనికి ఎక్కడ లేని దాతృత్వం, రాజసము వచ్చి దారిపోయే వారిని పిలిచి "నా చేనులోకి రండి, మీకు కావలసినన్ని జొన్నలు, గోధుమ కంకులు కోసుకొని, పిసికి హాయిగా తినండి" అని పిలిచేవాడు. తీరా ఆ బాటసారులు నమ్మి చేనులోకి రాగానే, ఇతను మంచె దిగి కిందికి వచ్చేవాడు. కిందికి రాగానే అతని బుద్ధి మారిపోయి, "ఇతరుల సొమ్ముపై ఇలా ఆశపడటం తగునా?" అని వారిని గద్దించి, కోపంతో బయటకు వెళ్లగొట్టేవాడు. మళ్లీ మంచె ఎక్కగానే పాత బుద్ధి వచ్చి రాజసంతో పిలిచేవాడు, వారు వస్తే కిందికి దిగి మళ్లీ వెళ్లగొట్టేవాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి మరియు వైరుధ్య అలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి. మంచె పైన ఉన్నప్పటి ప్రవర్తనకు, కిందికి దిగినప్పటి ప్రవర్తనకు గల విచిత్రమైన మార్పు ఇక్కడ సహజ సుందరంగా వర్ణించబడింది.

ఆంతర్యం: ఆ మంచె కింద నవరత్న సింహాసనం పూడి ఉండుట వల్ల, ఆ స్థాన ప్రభావం (భూమి గుణం) వల్ల మంచె ఎక్కగానే బ్రాహ్మణుడికి రాజుకు ఉండవలసిన ఔదార్యం, రాజసము వచ్చేవి. కిందికి దిగగానే సాధారణ లోభగుణం ఆవహించేది. స్థాన మహాత్మ్యాన్ని చాటడం ఈ పద్యం యొక్క ముఖ్య ఉద్దేశం.

172 వ పద్యం

పద్యం:

క. ఇవ్విధమునఁ జని మగుడుచు నవ్విప్రుని వెట్టి యనుచు నందఱుఁ తమలో నవ్వుచుఁ గనుకనిఁ బోవఁగ నవ్వార్త యెఱింగి భోజుఁ డట కరుదెంచెన్.

ప్రతిపదార్థం:

ఇవ్విధమునన్ = ఈ ప్రకారంగా, చని = వెళ్లి, మగుడుచున్ = వెనుతిరుగుతూ, ఆ + విప్రునిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడిని, వెట్టి + అనుచున్ = పిచ్చివాడు అని అనుకుంటూ, అందఱున్ = బాటసారులందరూ, తమలోన్ = వారిలో వారు, నవ్వుచున్ = హాస్యం ఆడుకుంటూ, కనుకనిన్ = వేగంగా/ఆశ్చర్యంతో, పోవఁగన్ = వెళ్తుండగా, ఆ + వార్త = ఆ విచిత్రమైన సమాచారాన్ని, ఎఱింగి = తెలుసుకొని, భోజుఁడు = భోజరాజు, అటకున్ = ఆ ప్రదేశానికి, అరుదెంచెన్ = వచ్చాడు.

తాత్పర్యం:

ఈ విధంగా చేనులోకి రావడం, ఆయన కిందికి దిగి గద్దించి వెళ్లగొట్టడంతో ఆ బాటసారులందరూ ఆ బ్రాహ్మణుడిని 'పిచ్చివాడు' అని భావించారు. తమలో తాము నవ్వుకుంటూ ఆశ్చర్యంతో ఆ ప్రదేశం నుండి వెళుతుండగా, ఈ విచిత్రమైన విషయం దేశమంతా పాకి భోజమహారాజు చెవిన పడింది. దాంతో ఆ వింతను స్వయంగా చూడాలని భోజరాజు ఆ చోటికి వచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. జనులు బ్రాహ్మణుడి ప్రవర్తనను చూసి పిచ్చివాడనుకోవడం, రాజుకు ఆ వార్త తెలియడం సహజసిద్ధంగా చెప్పబడింది.

నాటకీయత: కథలో ఆసక్తిని కలిగించే మలుపు ఇది. ఒక సామాన్యుడి విచిత్ర ప్రవర్తన మహారాజైన భోజుడిని ఆకర్షించడం ద్వారా కథ ఉత్కంఠభరితంగా మారుతుంది.

173 వ పద్యం

పద్యం:

క. వచ్చిన నృపు భటులం గని యచ్చటఁ తనమంచె నున్న యాతఁడు చేలో మెచ్చయినవి భక్షింపుఁడు విచ్చలవిడి విడియుఁ డనిన విడిసిరి వారల్.

ప్రతిపదార్థం:

వచ్చిన = అక్కడికి విచ్చేసిన, నృపు = రాజైన భోజరాజు యొక్క, భటులన్ = సైనికులను, కని = చూసి, అచ్చటన్ = ఆ ప్రదేశంలో, తన = తనయొక్క, మంచెన్ = మంచె మీద, ఉన్న + ఆతఁడు = కూర్చొని ఉన్న ఆ బ్రాహ్మణుడు, చేలోన్ = పొలంలో, మెచ్చు + అయినవి = మీకు నచ్చిన వాటిని/శ్రేష్ఠమైన పంటను, భక్షింపుఁడు = తినండి, విచ్చలవిడిన్ = స్వేచ్ఛగా/ఎలాంటి సంకోచం లేకుండా, విడియుఁడు = ఇక్కడే విడిది చేయండి (విశ్రమించండి), అనినన్ = అని చెప్పగా, వారల్ = ఆ రాజు మరియు భటులు, విడిసిరి = అక్కడ విడిది చేశారు.

తాత్పర్యం:

మంచె మీద ఉన్న ఆ బ్రాహ్మణుడు తన చేని దగ్గరకు వచ్చిన భోజరాజ భటులను, రాజును చూశాడు. వెంటనే మంచె పైనుండే ఎంతో ఆదరంతో "ఓ రాజా, భటులారా! నా చేనులో మీకు నచ్చిన మంచి మంచి జొన్న కంకులను, గోధుమలను కోసుకొని తృప్తిగా తినండి. ఏ మాత్రం సంకోచించకుండా స్వేచ్ఛగా ఇక్కడే విడిది చేయండి" అని పలికాడు. ఆ మాటలు విని రాజు, ఆయన పరివారం అక్కడ ఆగారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. మంచె పైనున్నప్పుడు బ్రాహ్మణుడికి కలిగిన అమితమైన దాతృత్వాన్ని, దానిని చూసి రాజు భటులు అక్కడ విడిది చేయడాన్ని కవి ఇక్కడ చక్కగా వర్ణించారు.

కథా గమనం: సామాన్య బాటసారులకే కాక, సాక్షాత్తు మహారాజుకే ఆజ్ఞలు జారీ చేసేంత, ఆతిథ్యం ఇచ్చేంత ఉదార బుద్ధి, ధైర్యం ఆ బ్రాహ్మణుడికి ఆ మంచె పైనుండటం వల్లే కలిగాయని భోజరాజు స్వయంగా గ్రహించడానికి ఈ సన్నివేశం పునాది వేస్తుంది.

174 వ పద్యం

పద్యం:

ఉ. తొల్లిఁటి యట్లతండు డిగి దూఱుచు భోజునిఁ జేరి యక్కటా యిల్లొక సర్పమై తినిన నిష్ఠుఁడు వైరికి సత్తు విచ్చినం దల్లి విషంబు వెట్టినను దండ్రి తనూజుల నమ్మినన్ మహీ వల్లభుఁ డొల్చుకొన్న మఱి వారల కెవ్వరు దిక్కు భూవరా! 174

ప్రతిపదార్థం:

తొల్లిఁటి + అట్లు = మునుపటి లాగనే, అతండు = ఆ బ్రాహ్మణుడు, డిగి = మంచె పైనుండి కిందికి దిగి, దూఱుచున్ = నిందిస్తూ (కోపగిస్తూ), భోజునిన్ = భోజరాజును, చేరి = సమీపించి, అక్కటా = అయ్యో, ఇల్లు = తాను నివసించే ఇల్లే, ఒక సర్పము + ఐ = ఒక పాముగా మారి, తినినన్ = మింగివేసినా, నిష్ఠుఁడు = క్రూరుడైనవాడు, వైరికిన్ = శత్రువునకు, సత్తువు = బలాన్ని/రహస్యాలను, ఇచ్చినన్ = కట్టబెట్టినా, తల్లి = కన్నతల్లే, విషంబు = విషాన్ని, పెట్టినను = అన్నంలో పెట్టి చంపినా, దండ్రి = కన్నతండ్రే, తనూజులన్ = తన పిల్లలను, అమ్మినన్ = అమ్ముకున్నా, మహీవల్లభుఁడు = భూమికి నాథుడైన రాజు, ఒల్చుకొన్నన్ = సర్వస్వాన్ని దోచుకుంటే, మఱి = ఇక, వారలకున్ = అలాంటి అభాగ్యులకు, ఎవ్వరు = ఎవరు, దిక్కు = రక్షకులు, భూవరా = ఓ రాజా!.

తాత్పర్యం:

మునుపటి లాగనే ఆ బ్రాహ్మణుడు మంచె దిగగానే అతని బుద్ధి మారిపోయింది. కోపంతో నిందిస్తూ భోజరాజు దగ్గరకు వచ్చి ఇలా అన్నాడు: "అయ్యో రాజా! రక్షించాల్సిన ఇల్లే పామై కరిచినా, నమ్మినవాడే శత్రువుకు బలాన్నిచ్చినా, కన్నతల్లే విషం

పెట్టినా, కన్నతండ్రే పిల్లలను అమ్ముకున్నా, ప్రజాపాలకుడైన రాజే ప్రజల సర్వస్వాన్ని దోచుకుంటే... ఇక ఈ లోకంలో అలాంటి అభాగ్యులకు దిక్కు ఎవరుంటారు?"

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'ఉల్లేఖ' మరియు 'దృష్టాంత' అలంకారాల ఛాయలు ఉన్నాయి. రాజు ప్రజాకంటకుడు కాకూడదనే విశ్వజనీన సత్యాన్ని లోకోక్తుల వంటి ఉదాహరణలతో కవి ఇక్కడ రసవత్తరంగా వర్ణించారు.

భూమి గుణం: మంచె మీద ఉన్నప్పుడు రాజును ఆదరించిన బ్రాహ్మణుడు, కిందికి దిగగానే సాక్షాత్తు మహారాజును కూడా లెక్కచేయకుండా నిందించడం ఇక్కడి నాటకీయత.

175 వ పద్యం

పద్యం:

క. బలహీనులకును నృపతియ బలమనఁగాఁ బేదఁ జెఱుపఁ బాడియె యిది నీ బలములచేఁ బొలియించితి వెలుఁగే తనచేను మేయు విధ మిటనయ్యెన్. 175

ప్రతిపదార్థం:

బలహీనులకును = శక్తి లేని పేదవారికి, నృపతియే = రాజే, బలము = అండ (ఆధారము), అనఁగాన్ = అని పెద్దలు అంటుండగా, పేదన్ = ఈ పేదవాడినైన నన్ను, చెఱుపన్ = నాశనం చేయడం, పాడియె = న్యాయమా, ఇది = ఈ నీ ప్రవర్తన, నీ = నీయొక్క, బలములచేన్ = సైన్యాల చేత, పాలియించితి(వి) = నా పంటను నాశనం చేయించావు, వెలుఁగే = పాలానికి రక్షణగా ఉండే కంచెయే, తన = తనదైన, చేను = పాలాన్ని, మేయు = తినేసే, విధము = రకంగా, ఇటన్ = ఇక్కడ, అయ్యెన్ = జరిగింది, అయ్య = ఓ కన్నతండ్రి/ఓ రాజా!.

తాత్పర్యం:

"దిక్కులేని బలహీనులకు రాజే మహాబలం అంటారు కదా! అలాంటప్పుడు నాలాంటి పేదవాడిని ముంచేయడం నీకు న్యాయమా? నీ సైన్యంతో నా చేనంతా తొక్కించి నాశనం చేశావు. రక్షణగా ఉండాల్సిన కంచెయే స్వయంగా చేనును మేసినట్లుగా ఉంది నీ ప్రవర్తన" అని బ్రాహ్మణుడు రాజును నిందించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: 'వెలుగే తనచేను మేయు విధమిటనయ్యెన్' అనడంలో లోకోక్తి (సామెత) లేదా నిదర్శనాలంకారం చక్కగా కుదిరింది.

జాతీయాలు/సామెతలు: తెలుగులో ప్రసిద్ధమైన "కంచె చేను మేసినట్లు" అనే సామెతకు ప్రాచీన రూపం ఈ పద్యంలో 'వెలుగే తనచేను మేయు' అని వాడబడింది.

176 వ పద్యం

పద్యం:

క. గతి గానక యిది యొక సం గతి బ్రదికెద మంచు నుండఁగా ధర్ముఁ ద ప్పితి "బ్రహ్మస్వం విషము చ్యతే" యనుచుఁ బెద్ద లెల్లఁ చదువుట వినవే. 176

ప్రతిపదార్థం:

గతి = వేరే ఆధారం, కానక = కనిపించక, ఇది = ఈ వ్యవసాయం, ఒక సంగతి = ఒక విధంగా, బ్రదికెదము = జీవిస్తాము, అంచున్ = అంటూ, ఉండఁగాన్ = మేము బతుకుతుండగా, ధర్మమున్ = న్యాయాన్ని, తప్పితి(వి) = నీవు అతిక్రమించావు, బ్రహ్మస్వం = బ్రాహ్మణుడి సొత్తు, విషమ్ = విషము, ఉచ్యతే = అని చెప్పబడుతోంది, అనుచున్ = అంటూ, పెద్దలు = జ్ఞానులైన పెద్దలందరూ, ఎల్లన్ = ఎల్లప్పుడూ, చదువుట = చదవడం (చెప్పడం), వినవే = నీవు వినలేదా!.

తాత్పర్యం:

"వేరే దారి లేక ఈ పంట పండించుకొని ఎలాగోలా బతుకుదాం అనుకుంటుంటే, నువ్వు ధర్మాన్ని తప్పి నా పంటను పాడుచేశావు. 'బ్రాహ్మణుడి సొత్తు ప్రాణాంతకమైన విషంతో సమానం' అని పెద్దలు శాస్త్రాల్లో ఘోషించడం నువ్వు ఎప్పుడూ వినలేదా రాజా?" అని బ్రాహ్మణుడు వాపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకార ఛాయ. 'బ్రహ్మస్వం విషముచ్యతే' అనే విశ్వజనీన శాస్త్ర వాక్యాన్ని సాధారణ విషయంతో సమర్థించడం జరిగింది.

సాంస్కృతిక విశేషం: ప్రాచీన కాలంలో బ్రాహ్మణుడి ఆస్తిని లేదా దైవికమైన సొమ్మును అపహరించడం మహాపాతకంగా భావించేవారు. ఆ రాజనీతిని, ధర్మాన్ని ఇక్కడ కవి గుర్తుచేశారు.

177 వ పద్యం

పద్యం:

క. బలవంతుల మని విప్రుల ఫలభోగంబులకు నాసపడుదురె మును వి ప్రులకిచ్చిన భూములు దము చెలియండ్రని తలఁపవలదె క్షితిపాలురకున్. 177

ప్రతిపదార్థం:

బలవంతులము + అని = మేము శక్తివంతులము అనే గర్వంతో, విప్రుల = బ్రాహ్మణుల యొక్క, ఫల = పంటల యొక్క, భోగంబులకున్ = అనుభవాలకు (ఆదాయానికి), ఆసపడుదురె = ఆశపడతారా, మును = పూర్వకాలంలో, విప్రులకున్ = బ్రాహ్మణులకు, ఇచ్చిన = దానం చేసిన, భూములు = అగ్రహారాలను (భూములను), తము = తమయొక్క, చెలియండ్రు + అని = సొంత తోబుట్టువులు (అక్కాచెల్లెళ్లు) అని, క్షితిపాలురకున్ = భూపాలురైన రాజులకు, తలఁపవలదె = భావించవలసి ఉన్నది కదా!.

తాత్పర్యం:

"మమ్మల్ని అడిగేవారు లేరనే అహంకారంతో, మేము బలవంతులమని బ్రాహ్మణుల పంటలపై ఆశపడటం రాజులకు తగునా? పూర్వపు రాజులు బ్రాహ్మణులకు దానం చేసిన భూములను, ప్రస్తుత పాలకులు తమ సొంత అక్కాచెల్లెళ్లతో సమానంగా భావించి గౌరవించాలి తప్ప, వాటిని అపహరించాలని చూడకూడదు కదా!" అని ఆ బ్రాహ్మణుడు కిందికి దిగి రాజును నిందించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకార ఛాయ (దానమిచ్చిన భూములను తోబుట్టువులతో పోల్చడం).

రాజనీతి/సంస్కృతి: ప్రాచీన భారతదేశంలో పూర్వీకులైన రాజులు ఇచ్చిన బ్రాహ్మణ దానాలను (అగ్రహారాలను) తరువాతి రాజులు అపహరించడం మహాపాపంగా, పరస్త్రీలను ఆశించడంతో సమానంగా భావించేవారనే ధర్మసూత్రాన్ని ఈ పద్యం గుర్తుచేస్తోంది.

178 వ పద్యం

పద్యం:

ఆ. అనుడు విభుఁడు చోద్య మంది తా నమ్మించె యెక్కి తుష్టపుష్టిఁ జొక్కి తలఁచే దాన ధర్మగతులు దప్పక రాజునై దీనజనుల సిరులఁ దేల్పఁ దగదె. 178

ప్రతిపదార్థం:

అనుడున్ = ఆ బ్రాహ్మణుడు అలా అనగా, విభుఁడు = భోజరాజు, చోద్యము + అంది = అమితమైన ఆశ్చర్యాన్ని పొంది, తాన్ = తాను, ఆ + మంచె = ఆ మంచెపైకి, ఎక్కి = ఎక్కి కూర్చొని, తుష్ట = సంతోషముతోను, పుష్టిన్ = మానసిక తృప్తితోను, చొక్కి = పరవశించిపోయి, తలఁచెన్ = ఈ విధంగా ఆలోచించాడు, దాన = దానాలు, ధర్మ = ధర్మము యొక్క, గతులు = మార్గాలను, తప్పక = అతిక్రమించకుండా, రాజును + ఐ = నేను చక్రవర్తినై ఉండి, దీనజనులన్ = దిక్కులేని పేదప్రజలను, సిరులన్ = ఐశ్వర్యాలతో, తేల్పన్ = ముంచెత్తడం (ఆనందింపజేయడం), తగదె = నా కర్తవ్యం కదా!.

తాత్పర్యం:

ఆ బ్రాహ్మణుడి మాటలకు భోజరాజు తీవ్రమైన ఆశ్చర్యానికి లోనయ్యాడు. ఆ వింతను స్వయంగా పరీక్షించదలచి, రాజు ఆ మంచెపైకి ఎక్కాడు. చిత్రం! మంచె ఎక్కగానే రాజు హృదయం అంతులేని సంతోషంతో, ఉదారత్వంతో నిండిపోయింది. పరవశించిపోతూ ఆయన మనసులో ఇలా అనుకున్నాడు: "నేను పాలకుడినై ఉండి దానధర్మాల మార్గాన్ని తప్పకుండా, ఈ భూమిపై ఉన్న దీనులందరినీ ఐశ్వర్యాలతో ముంచెత్తి రక్షించడం నా బాధ్యత కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. స్థాన మహాత్మ్యం వల్ల రాజు మనసులో కలిగిన తక్షణ తాత్విక, ఉదార మార్పును కవి ఇక్కడ ఎంతో సహజంగా వర్ణించారు.

కథా పరిణామం: బాటసారులు చెప్పిన మాటలు నిజమేనని, ఆ పుట్ట పట్టున ఉన్న మంచె ఎక్కగానే ఎవరికైనా సరే లోకోత్తరమైన దాతృత్వం, సార్వభౌమాధికార భావన కలుగుతున్నాయని భోజరాజు స్వయంగా అనుభవంలోకి తెచ్చుకున్న ముఖ్యమైన ఘట్టం ఇది.

179 వ పద్యం

పద్యం:

క. వెడఁగు లగుజనుల వృద్ధుల బడుగులనుం బ్రోవలేని బ్రదుకొక బ్రదుకే యడిగెడు వారలు గలిగినఁ బుడమంతయు నిచ్చి వారిఁ పుచ్చెద వేడ్కన్. 179

ప్రతిపదార్థం:

వెడఁగులు + అగు = అమాయకులైన (తెలివితక్కువవారైన), జనులన్ = ప్రజలను, వృద్ధులన్ = ముసలివారిని, బడుగులనున్ = అణగారిన బలహీనులను, ప్రోవలేని = రక్షించలేని, బ్రతుకు = జీవితము/రాజరికం, ఒక = ఒక, బ్రతుకే = బ్రతుకా (అది

వ్యర్థం), అడిగెడు = యాచించే/సహాయం కోరే, వారలు = యాచకులు, కలిగినన్ = ఉంటే, పుడమి + అంతయున్ = నా సామ్రాజ్యాన్ని మొత్తాన్ని అయినా సరే, ఇచ్చి = దానం చేసి, వారిన్ = వారిని, వేడ్కన్ = సంతోషముతో, పుచ్చెదన్ = పంపించెదను.

తాత్పర్యం:

మంచె మీదున్న భోజరాజు ఆలోచనలు మరింత విశాలమయ్యాయి: "అమాయకులను, వృద్ధులను, బడుగు బలహీన వర్గాల వారిని ఆదుకోలేని రాజరికం ఒక రాజరికమా? అది కేవలం వ్యర్థం. నా దగ్గరకు వచ్చి ఎవరైనా యాచిస్తే, నా రాజ్యమంతటినైనా సరే ఎంతో సంతోషంగా దానం చేసి వారి కోరికను తీర్చి పంపుతాను" అని భావించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి. ఉత్తమ పాలకుడికి ఉండవలసిన త్యాగబుద్ధి, ప్రజాసంరక్షణే పరమావధి అనే భావన ఇక్కడ స్పష్టంగా వ్యక్తమైంది.

సింహాసన వైశిష్ట్యం: విక్రమార్క చక్రవర్తి కూర్చున్న నవరత్న సింహాసనం ఆ పుట్ట కింద పూడి ఉండటం వల్లే, ఆ స్థలానికి ఆ గుణం వచ్చింది. విక్రమార్కుడి ఆత్మ త్యాగానికి, దానగుణానికి ప్రతీక కాబట్టి, ఆ స్థల ప్రభావం వల్ల భోజరాజుకు కూడా సర్వస్వ త్యాగానికి సిద్ధపడే ఉదార గుణం క్షణంలో ఆవహించింది.

180 వ పద్యం

పద్యం:

చ. అనుచు ముదంబునం బలికి యంతటఁ దానె యెఱింగి పల్లటి ల్లిన హృదయంబు నిల్పికొని లెస్సనిధానము గల్గఁబోలు వి ప్రుని గుణ మిట్లు గా దిచట భూమిగుణంబని నిశ్చయించి యె య్యన దిగివచ్చి యెంత కొలు చయ్యెడు బ్రాహ్మఁడ! చెప్పు నావుడున్. **180**

ప్రతిపదార్థం:

అనుచున్ = ఈ విధంగా, ముదంబునన్ = సంతోషముతో, పలికి = మనసులో అనుకొని, అంతటన్ = అంతలోనే, తానె = తానే స్వయంగా, ఎఱింగి = (ఆ వింతను) గ్రహించి, పల్లటిల్లిన = చలించిపోయిన, హృదయంబున్ = మనస్సును, నిల్పికొని = కుదుటపరుచుకొని, లెస్స = గొప్పదైన, నిధానము = నిధి (భూగర్భ నిధి), కల్గన్ + బోలున్ = ఉండి ఉండవచ్చు, విప్రుని = ఆ బ్రాహ్మణుడి యొక్క, గుణము = స్వభావము, ఇట్లు + కాదు = ఈ విధంగా మారేది కాదు, ఇచటన్ = ఈ ప్రదేశంలో, భూమి + గుణంబు + అని = ఇది ఆ భూమి యొక్క గుణమే అని, నిశ్చయించి = స్థిరపరచుకొని, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, దిగి + వచ్చి = ఆ మంచె మీది నుండి కిందికి దిగివచ్చి, బ్రాహ్మఁడ = ఓ బ్రాహ్మణుడా!, ఎంత = ఎంత పరిమాణము గల, కొలుచు = పంట కొలత (ధాన్యపు రాశి), అయ్యెడున్ = ఈ చేలో పండుతుంది, చెప్పు = నాకు తెలియజేయి, నావుడున్ = అని భోజరాజు అడుగగా.

తాత్పర్యం:

మంచె మీద ఉన్నంతసేపు సర్వస్వ త్యాగానికి సిద్ధపడిన భోజరాజు, అంతలోనే ఆ వింతను తానే స్వయంగా గ్రహించాడు. ఆశ్చర్యంతో చలించిపోయిన తన హృదయాన్ని కుదుటపరుచుకొని, "ఇక్కడ భూమి అడుగున ఏదో గొప్ప నిధి దాగి ఉండి ఉండాలి. ఆ బ్రాహ్మణుడి సొంత గుణం వల్ల ఈ మార్పు రాలేదు, ఇదంతా ఈ నిర్దిష్టమైన భూమి యొక్క గుణమే" అని

మనసులో నిశ్చయించుకున్నాడు. ఆ తరువాత ఆయన మెల్లగా మంచె దిగి కిందికి వచ్చి, "ఓ బ్రాహ్మణుడా! ఈ చేలో నీకు ఎంత పంట కొలత వస్తుంది? చెప్పు" అని అడిగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకార ఛాయ. బ్రాహ్మణుడి ప్రవర్తనలోని విచిత్ర మార్పులకు గల నిజమైన కారణాన్ని (భూమి గుణాన్ని) రాజు హేతుబద్ధంగా నిశ్చయించుకోవడం ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

భోజరాజు వివేకం: కేవలం ఆశ్చర్యపడి వదిలేయకుండా, ఒకే స్థలంలో మనుషుల బుద్ధులు ఎందుకు మారుతున్నాయో గ్రహించిన భోజరాజు యొక్క నిశిత పరిశీలన, వివేకం ఈ పద్యంలో వెల్లడవుతాయి.

181 వ పద్యం

పద్యం:

శా. నాకుం జూడఁగ నూఱు పుట్లగు నరేంద్రా! విష్ణురూపంబవౌ నీకుంజూడఁగ నెన్ని పుట్టులగునో నీవే కటాక్షింప న స్తోకంబౌ సిరి గల్గదే యనిన సంతోషించి వేయిచ్చి మం చాకీర్ణంబగు పుట్టఁగూల్చి యొక నిల్వాక్రిందఁ త్రవ్వించినన్. 181

ప్రతిపదార్థం:

నరేంద్రా = ఓ మహారాజా!, నాకున్ = నా వంటి సామాన్యుడికి, చూడఁగన్ = లెక్కింపగా, నూఱు = వంద, పుట్లు = పుట్ల ధాన్యం (పుట్టి అనేది ఒక కొలత), అగున్ = పండుతుంది, విష్ణురూపంబు + అవౌ = సాక్షాత్తు ఆ విష్ణుమూర్తి స్వరూపుడవైన, నీకున్ = నీ వంటి మహానుభావుడికి, చూడఁగన్ = లెక్కింపగా, ఎన్ని = ఇంకెన్ని, పుట్టులు + అగునో = వందల పుట్ల పంట అవుతుందో, నీవే = నీవే స్వయంగా, కటాక్షింపన్ = కరుణిస్తే, అస్తోకంబు + ఔ = అపారమైన, సిరి = సంపద, కల్గదే = లభించదా, అనినన్ = అని ఆ బ్రాహ్మణుడు పలకగా, సంతోషించి = రాజు ఆనందించి, వేయి = వెయ్యి నిష్కములు (బంగారు నాణేలు) లేదా వెయ్యి పుట్ల ధాన్యమును, ఇచ్చి = ఆ బ్రాహ్మణుడికి బహుమతిగా ఇచ్చి, మంచ = ఆ మంచెతో, ఆకీర్ణంబు + అగు = కూడుకొని ఉన్న, పుట్టన్ = ఆ మట్టి పుట్టను, కూల్చి = పడగొట్టించి, ఒక నిల్వ + క్రిందన్ = ఆ మంచె ఉన్న సరిగ్గా నిలువుగా కింది భాగానికి, త్రవ్వించినన్ = త్రవ్వించగా.

తాత్పర్యం:

ఆ బ్రాహ్మణుడు రాజుతో ఇలా అన్నాడు: "ఓ మహారాజా! నా కంటికి చూస్తే ఇందులో ఒక వంద పుట్ల పంట పండుతుందనిపిస్తోంది. కానీ సాక్షాత్తు విష్ణుస్వరూపుడవైన నీ దృష్టి పడితే ఇంకెన్ని వందల పుట్లు అవుతుందో కదా! నీవు కరుణిస్తే నాకు అపారమైన సంపదలు కలుగుతాయి." ఆ మాటలకు భోజరాజు సంతోషించి, ఆ బ్రాహ్మణుడికి వెయ్యి బంగారు నాణేలను దానంగా ఇచ్చాడు. ఆ తరువాత, ఆ మంచె ఉన్న మట్టి పుట్టను కూల్చివేయించి, ఆ స్థలానికి సరిగ్గా నిలువుగా కిందికి భూమిని త్రవ్వించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకార ఛాయ (రాజును విష్ణురూపంగా వర్ణించడం).

రాజ మర్యాద: రాజు బ్రాహ్మణుడికి తగిన నష్టపరిహారం (వెయ్యి నాణేలు) ఇచ్చి, అతని అనుమతితోనే ఆ స్థలాన్ని త్రవ్వించడం ఉత్తమ పరిపాలనా ధర్మానికి నిదర్శనం.

182 వ పద్యం

పద్యం:

క. భోజదృగంభోజగ్రహ రాజాకృతి నురగరాజ రాజితచూడా రాజిత రత్నప్రభలను దేజఃపుంజంబు దోఁచి దిక్కులు వెలుఁగన్.

182

ప్రతిపదార్థం:

భోజ = భోజరాజు యొక్క, దృక్ = కన్నులు అనడే, అంభోజ = పద్మములకు, గ్రహరాజ = సూర్యుని యొక్క, ఆకృతిన్ = రూపముతో, ఉరగరాజ = సర్పరాజైన శేషుని యొక్క, రాజిత = ప్రకాశిస్తున్న, చూడా = తలపై గల పడగల నందు, రాజిత = విరాజిల్లుతున్న, రత్న = మణుల యొక్క, ప్రభలను = కాంతుల వలె, తేజః + పుంజంబు = ఒక గొప్ప కాంతి సమూహం, తోఁచి = కనిపించి, దిక్కులు = దిక్కులన్నియు, వెలుఁగన్ = ప్రకాశించేటట్లుగా.

తాత్పర్యం:

ఆ పుట్ట కింద భూమిని త్రవ్వుతుండగా, భోజరాజు కన్నులనే పద్మాలను వికసింపజేసే సూర్యుడిలాగా, పాతాళంలో ఉండే ఆదిశేషుడి తలపై వెలిగే మణుల కాంతుల లాగా... ఒక మహా తేజో సమూహం ఆ భూగర్భం నుండి పైకి ఉద్భవించి, దిక్కులన్నింటినీ ఒక్కసారిగా శోభాయమానంగా వెలిగించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమ మరియు రూపక అలంకారాల సంకరం (సంసృష్టి). రాజు కన్నులను పద్మాలతో పోల్చడం, భూగర్భం నుండి వచ్చిన కాంతిని శేషనాగు తలపై రత్నాల కాంతితో పోల్చడం ఎంతో మనోహరంగా ఉంది.

దివ్యత్వం: భూమిలో పూడి ఉన్న వస్తువు సాధారణమైనది కాదు, అది దైవికమైన, లోకోత్తరమైన శక్తులు గల సింహాసనం అని సూచించడానికి ఈ కాంతి వర్ణన చేయబడింది.

183 వ పద్యం

పద్యం:

ఆ. రత్నగర్భపేరు ప్రకటించునది యొక్కొ రత్నసానుమూల రత్నచయమొ గంటిలేని మానికంబుల గని యొక్కొ నాఁగ నవ్వెలుంగు వీఁగఁ బాఱె. 183

ప్రతిపదార్థం:

భూమికి గల, రత్నగర్భ = 'రత్నగర్భ' (రత్నములు కడుపున గలది) అనే, పేరు = సార్థక నామధేయాన్ని, ప్రకటించునది + ఒక్కొ = నిజం చేసి చూపించేదా అన్నట్లుగా, రత్నసాను = మేరు పర్వతం యొక్క, మూల = అడుగు భాగమందలి, రత్న = రత్నముల యొక్క, చయమొ = సమూహమేమో అన్నట్లుగా, కంటిలేని = రంధ్రము లేని (దోషము లేని/అమూల్యమైన), మానికంబుల = మాణిక్యాల యొక్క, గని + ఒక్కొ = గని ఏమో అన్నట్లుగా, నాఁగన్ = అనుకునే విధంగా, ఆ + వెలుంగు = ఆ దివ్య కాంతి, వీఁగన్ + పాఱెన్ = అంతటా దట్టంగా వ్యాపించింది.

తాత్పర్యం:

భూమి లోపల నుండి వచ్చిన ఆ అద్భుత కాంతి ఎలా ఉందంటే—— భూమికి 'రత్నగర్భ' అని ఉన్న పేరును నిజం చేయడానికి బయటపడిన రత్నాల రాశిలా ఉందో, లేక రత్నమయమైన మేరుపర్వతం అడుగున ఉన్న రత్నాల గుంపో, లేదా ఎలాంటి దోషాలు లేని నవరత్నాల గనియే బద్దలైందో అన్నట్లుగా ఆ కాంతి దిక్కులన్నిటా దట్టంగా, ఎగసిపడుతూ వ్యాపించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. ఆ భూగర్భ కాంతిని చూసి చూసేవారికి కలిగిన రకరకాల ఊహలను 'ఒక్కొ... ఒక్కొ...' అని కవి ఉత్ప్రేక్షించారు.

సింహాసన దర్శనం: విక్రమార్కుడి నవరత్న సింహాసనం బయటపడే ముందు కలిగిన ఈ కాంతి వర్ణన, ఆ సింహాసనం యొక్క అమూల్యమైన వైభవాన్ని, నవరత్నాల ప్రకాశాన్ని పాఠకులకు కండ్లకు కట్టినట్లు చూపిస్తుంది.

184 వ పద్యం

పద్యం:

సీ. అందు నానారత్న సుందరప్రాంతమౌ చంద్రకాంతాంచిత స్థలము కలిమి జెరయు ముప్పదిరెండు పిల్లగద్దియల కా భరణంబులౌ హేమపాత్రములను రత్నదీపమ్ములు రమణఁ జేతులనున్న పసిఁడి బొమ్మలును ముప్పదియురెండు నింపైన నృపు నివాళింపు సొంపొందంగఁ తత్సంఖ్య మణిమయద్వారములను ఆ.వె. గలిగి నలుదిక్కు లన్నిచేతుల వెడల్పు చాపమాత్ర సమున్నతి నేపుమిగుల విక్రమాదిత్యు లక్ష్మీనివేశకాంతి నంతఁ గనుపట్టె దివ్యసింహాసనంబు. 184

ప్రతిపదార్థం:

అందున్ = ఆ భూగర్భంలో, నానా = అనేక విధాలైన, రత్న = మణుల చేత, సుందర = అందమైన, ప్రాంతము + ఔ = పరిసరములు కలదై, చంద్రకాంత = చంద్రకాంత శిలలతో, అంచిత = ఒప్పుచున్న, స్థలము = ప్రదేశము యొక్క, కలిమిన్ = సంపదను, జెరయు = పొందియున్నట్టియు (ప్రకాశించునట్టియు), ముప్పది + రెండు = ముప్పైరెండు, పిల్లగద్దియలకున్ = ఉప పీఠములకు (చిన్న ఆసనములకు), ఆభరణంబులు + ఔ = అలంకారములైనట్టియు, హేమ = బంగారు, పాత్రములను = కుండలను/పాత్రలను, రత్న = రత్నములు పొదిగిన, దీపమ్ములు = దీపములను, రమణన్ = అందముగా, చేతులను + ఉన్న = తమ చేతులలో పట్టుకొని ఉన్న, పసిఁడి = బంగారు, బొమ్మలును = సాలభంజికలు (బొమ్మలు) కూడా, ముప్పదియు + రెండు = ముప్పైరెండు, నింపు + ఐన = మనోజ్ఞమైన, నృపున్ = రాజుకు, నివాళింపు = హారతి ఇచ్చే విధానము, సొంపు + ఒందంగన్ = అందగించేలా, తత్ + సంఖ్య = అదే సంఖ్య గల (ముప్పైరెండు), మణిమయ = రత్నఖచితమైన, ద్వారములను = ద్వారములను, కలిగి = కలిగియుండి, నలుదిక్కులు = నాలుగు వైపులా, అన్ని చేతుల = అన్ని వైపులా నాలుగు చేతుల (నాలుగు బారల), వెడల్పు = వెడల్పును, చాపమాత్ర = ఒక వింటి ప్రమాణము గల, సమున్నతిన్ = ఎత్తును, ఏపు = అతిశయము, మిగులన్ = ఎక్కువ కాగా, విక్రమాదిత్యు = విక్రమార్క చక్రవర్తి యొక్క, లక్ష్మీ = రాజ్యలక్ష్మికి, నివేశ = నివాస గృహము వంటి, కాంతిన్ = తేజస్సుతో, అంతన్ = అంతట, దివ్య = లోకోత్తరమైన, సింహాసనంబు = ఆ నవరత్న పీఠము, కనుపట్టెన్ = దర్శనమిచ్చింది.

తాత్పర్యం:

ఆ భూగర్భంలో త్రవ్వగా విక్రమార్క చక్రవర్తికి చెందిన దివ్య సింహాసనం ప్రత్యక్షమైంది. ఆ సింహాసన ప్రాంతమంతా నానారత్నాలతో, చంద్రకాంత శిలలతో నిర్మితమై జగజ్జేగీయమానంగా ప్రకాశిస్తోంది. దానికి ముప్పైరెండు పిల్లగద్దియలు

(ఉప పీఠాలు) ఉన్నాయి. వాటిపై అలంకారాలుగా బంగారు పాత్రలు ఉన్నాయి. తమ చేతుల్లో రత్నదీపాలను పట్టుకొని, రాజుకు హారతులు ఇస్తున్నట్లుగా ఉండే ముప్పైరెండు బంగారు సాలభంజికలు (బొమ్మలు) ఉన్నాయి. అంతేకాకుండా, అదే సంఖ్యలో ముప్పైరెండు మణిమయ ద్వారాలు ఉన్నాయి. నాలుగు వైపులా నాలుగు చేతుల వెడల్పు, ఒక వింటి పొడవు ఎత్తు కలిగి, విక్రమాదిత్యుని రాజ్యలక్ష్మికి నివాస స్థానమా అన్నట్లున్న ఆ దివ్య సింహాసనం అక్కడ భోజరాజుకు దర్శనమిచ్చింది..

విశే\ షాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి మరియు ఉత్ప్రేక్షాలంకారాల సుందర సమ్మేళనం. సింహాసనం యొక్క కొలతలు, దాని ముప్పైరెండు బొమ్మల రూపకల్పనను కవి కళ్లకు కట్టించారు.

ఐతిహ్యం: సింహాసన ద్వాత్రింశతి కథకు ప్రాణప్రదమైన 'ముప్పైరెండు సాలభంజికల (బొమ్మల)' ప్రస్తావన, ఈ సింహాసన వైశిష్ట్యం ఇక్కడే తటస్థిస్తుంది.

185 వ పద్యం

పద్యం:

క. తద్రూపముఁ గని నృపుఁడు ద రిద్రుఁడు ధనరాశిఁగన్న రీతిం బ్రమదో న్నిద్రితుఁడై తివిపింపఁగ భద్రాసన మద్రిభంగి బరువై తోఁచెన్.

ప్రతిపదార్థం:

తత్ = ఆ సింహాసనం యొక్క, రూపమున్ = అద్భుత సౌందర్యాన్ని, కని = చూసి, నృపుఁడు = భోజరాజు, దరిద్రుఁడు = పరమ బీదవాడు, ధనరాశిన్ = పెద్ద నిధిని, కన్న = పొందిన, రీతిన్ = విధానముగా, ప్రమద = అమితానందము చేత, ఉన్నిద్రితుఁడు + ఐ = మేల్కొన్నవాడై (ఉప్పొంగిపోయినవాడై), తివిపింపఁగన్ = (భటుల చేత దానిని పైకి) తీయించబోగా, భద్రాసనము = ఆ మంగళకరమైన సింహాసనము, అద్రి = పర్వతము, భంగిన్ = విధముగా, బరువు + ఐ = అమితమైన బరువైనదై, తోఁచెన్ = అనిపించింది.

తాత్పర్యం:

ఆ అద్భుత సింహాసనాన్ని చూడగానే భోజరాజుకు ఎక్కడలేని సంతోషం కలిగింది. ఒక దరిద్రుడికి అకస్మాత్తుగా పెన్నిధి దొరికితే ఎంతగా ఉప్పొంగిపోతాడో, రాజు అంతగా ఆనంద పరవశుడయ్యాడు. వెంటనే తన భటులను ఆజ్ఞాపించి ఆ సింహాసనాన్ని పైకి లేపమని చెప్పాడు. కానీ, భటులు ఎంత ప్రయత్నించినా ఆ సింహాసనం ఒక మహా పర్వతం లాగా కదల్చలేనంత బరువై కూర్చుంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. రాజు ఆనందాన్ని దరిద్రుడికి నిధి దొరకడంతోను, సింహాసనం బరువును పర్వత భారంతోను పోల్చడం జరిగింది.

మహత్తు: ఆ సింహాసనం కేవలం భౌతికమైన వస్తువు కాదు, అది దైవికమైన శక్తులు గలద ని, దాన్ని కేవలం శారీరక బలంతో లేపలేరని ఈ పద్యం ద్వారా స్పష్టమవుతుంది.

186 వ వచనం

పద్యం:

వ. తత్కారణం బెఱింగి మంత్రి యిట్లనియె. 186

ప్రతిపదార్థం:

తత్ = ఆ సింహాసనం పర్వతంలా బరువుగా మారి కదలకపోవడానికి గల, కారణంబు = అంతరార్థాన్ని/కారణాన్ని, ఎఱింగి = తన బుద్ధిబలంతో గ్రహించి, మంత్రి = భోజరాజు యొక్క వివేకియైన మంత్రి, ఇట్లు = ఈ విధంగా, అనియెన్ = పలికాడు.

తాత్పర్యం:

ఆ దివ్య సింహాసనం అంత బరువుగా మారి కదలకుండా ఉండడానికి గల అసలు కారణాన్ని భోజరాజు యొక్క నీతికోవిదుడైన మంత్రి గ్రహించి, రాజుతో ఈ క్రింది విధంగా అన్నాడు.

విశేషాలు:

వచన శైలి: కథా గమనాన్ని వేగవంతం చేయడానికి, తదుపరి రాబోయే నీతి ప్రసంగానికి లేదా పూజా విధానానికి భూమికగా కవి ఇక్కడ సరళమైన వచనాన్ని వాడారు. రాజుకు తగినట్లుగా మంత్రి ఎంతటి వివేకవంతుడో ఇక్కడ సూచించబడింది

187 వ పద్యం

పద్యం:

క. అరుగరె యయాతి పృథు గయ భరత సుహోత్రాంబరీష భార్గవ శిబి సా గర రంత్యనంగ రాఘవ మరుద్దిలీప శశిబిందు మాంధాత లిలన్. 187

ప్రతిపదార్థం:

ఇలన్ = ఈ భూమండలం మీద, యయాతి = యయాతి మహారాజు, పృథు = పృథు చక్రవర్తి, గయ = గయ మహారాజు, భరత = భరత చక్రవర్తి, సుహోత్ర = సుహోత్రుడు, అంబరీష = అంబరీష మహారాజు, భార్గవ = పరశురాముడు (లేదా భార్గవరాముడు), శిబి = శిబి చక్రవర్తి, సాగర = సగర చక్రవర్తి, రంతి = రంతిదేవుడు, అనంగ = అనంగుడు, రాఘవ = శ్రీరామచంద్రుడు, మరుత్ = మరుత్తరాట్టు, దిలీప = దిలీప మహారాజు, శశిబిందు = శశిబిందువు, మాంధాతలు = మాంధాత మొదలైన పదహారు మంది పురాణ ప్రసిద్ధ మహారాజులు (షోడశ చక్రవర్తులు), అరుగరె = కాలప్రవాహంలో వెళ్ళిపోలేదా (మరణించలేదా)!.

తాత్పర్యం:

మంత్రి భోజరాజుతో ఇలా అంటున్నాడు: "ఓ రాజా! పూర్వకాలంలో ఈ భూమండలాన్ని ఏలిన యయాతి, పృథువు, గయుడు, భరతుడు, సుహోత్రుడు, అంబరీషుడు, పరశురాముడు, శిబి, సగరుడు, రంతిదేవుడు, అనంగుడు, శ్రీరాముడు, మరుత్తుడు, దిలీపుడు, శశిబిందువు, మాంధాత అనే పదహారు మంది మహా చక్రవర్తులు (షోడశ మహారాజులు) సైతం తమ కీర్తిని మాత్రమే ఇక్కడ వదిలి, కాలగర్భంలో కలిసిపోయారు కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉదాహరణ మరియు కావ్యలింగ అలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి. లోకంలోని అనిత్యత్వాన్ని, సంపదల తాత్కాలిక స్వభావాన్ని చాటడానికి పురాణ పురుషుల పేర్లను కవి ఇక్కడ పేర్కొన్నారు.

షోడశ చక్రవర్తులు: భారతీయ పురాణాలలో 'షోడశ మహా రాజులు' అని పిలవబడే మహా దాతలు, ధర్మాత్ములైన రాజుల ప్రస్తావన ఈ పద్యంలో ఉంది. ఎంతటి వారికైనా భూమి శాశ్వతం కాదు, వారు చేసిన కీర్తి మాత్రమే శాశ్వతం అని మంత్రి రాజుకు ప్రబోధిస్తున్నాడు.

188 వ పద్యం

పద్యం:

ఆ.వె. వారిలోన నెట్టివారి సొమ్మొయిది పెద్దగాలమయ్యెఁ బృథివినణఁగి దీని వెడలఁ దివియఁ బూనిన యప్పుడు భూతతృప్తి వలయు భూతలేంద్ర! 188

ప్రతిపదార్థం:

భూతలేంద్ర = ఓ రాజా (భూమండలాధిపతీ)!, ఇది = ఈ దివ్య సింహాసనం, వారిలోనన్ = ఆ పూర్వ చక్రవర్తులలో, ఎట్టివారి = ఎంతటి మహాత్ముని యొక్క, సొమ్మో = సొత్తో కదా!, పృథివిన్ = ఈ భూమిలో, అణఁగి = పూడిపోయి, పెద్ద కాలము + అయ్యెన్ = చాలా కాలం గడిచింది, దీనిన్ = ఈ సింహాసనాన్ని, వెడలన్ = బయటకు, తివియన్ = తీయడానికి, పూనిన + అప్పుడు = ప్రయత్నించేటప్పుడు, భూతతృప్తి = సమస్త భూతములకు (దిక్పాలకులు, క్షేత్రపాలకులు, అదృశ్య శక్తులకు) తృప్తి కలిగించే పూజ/బలి విధానం, వలయున్ = అవసరం.

తాత్పర్యం:

"ఓ రాజా! ఈ సింహాసనం ఆ పదహారు మంది మహాచక్రవర్తులలో ఎవరి సొత్తో కదా! ఇది భూమిలో పూడిపోయి ఎన్నో యుగాలు, ఎంతో కాలం గడిచింది. దీనిని కాపలా కాసే అదృశ్య శక్తులు, దేవతలు, క్షేత్రపాలకులు ఇక్కడ ఉంటారు. కనుక దీనిని భూమి నుండి బయటకు తీయాలంటే ముందుగా ఆయా 'భూతములకు' తృప్తి కలిగించేలా పూజలు, బలులు సమర్పించడం ఎంతో అవసరం" అని మంత్రి హితవు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. శాస్త్రోక్తంగా నిధులు, దివ్య వస్తువులు తీసేటప్పుడు చేయవలసిన విధివిధానాలను మంత్రి రాజుకు సహజంగా వివరించాడు.

సంస్కృతి: భూగర్భంలో దాగి ఉన్న ప్రాచీన, దివ్య వస్తువులను వెలికితీసేటప్పుడు క్షేత్రపాలకులకు, దిక్పాలకులకు 'భూతబలి' లేదా పూజలు సమర్పించడం భారతీయ ఆగమ శాస్త్ర సంప్రదాయం.

189 వ పద్యం

పద్యం:

క. అనవుడు విభుఁడది చేయుద మని గొఱియల జెరపువెట్టి యనువగు బలిభో జనముల నసురులు సురలును దన్యంగా భూతతృప్తి తగనొనరించెన్. 189

ప్రతిపదార్థం:

అనవుడున్ = మంత్రి ఆ విధంగా చెప్పగా, విభుఁడు = భోజమహారాజు, అది = ఆ కార్యమును (భూతతృప్తిని), చేయుదము + అని = చేద్దామని నిశ్చయించి, గొఱియల = గొర్రెలను, చెరపు వెట్టి = బలి ఇవ్వడానికి సిద్ధంచేసి (బలి ఇచ్చి), అనువు + అగు = తగినట్టి, బలి = పూజా బలులతోను, భోజనములన్ = నైవేద్య అన్నములతోను, అసురులున్ = రాక్షసులు (క్షేత్రపాలకులు/ఉగ్ర

శక్తులు), సురలును = దేవతలును, తనియంగాన్ = తృప్తి చెందేటట్లుగా, భూతతృప్తి = భూతబలి కార్యక్రమాన్ని, తగన్ = శాస్త్రోక్తంగా, ఒనరించెన్ = చేశాడు.

తాత్పర్యం:

మంత్రి మాటలు వినగానే భోజరాజు "అలాగే చేద్దాం" అన్నాడు. వెంటనే గొర్రెలను బలిగా సమర్పించి, ఆ స్థలాన్ని రక్షించే ఉగ్ర శక్తులు (అసురులు), దివ్య శక్తులు (సురలు) అందరూ తృప్తి చెందేలా, శాస్త్ర నియమాల ప్రకారం నైవేద్యాలు, అన్న బలులు సమర్పించి భూతతృప్తిని ఎంతో వైభవంగా నిర్వహించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. రాజు మంత్రి మాటను మన్నించి శాస్త్రోక్తంగా బలి పూజలు పూర్తి చేసిన విధానం ఇక్కడ వర్ణితం.

పరిపాలనా దక్షత: రాజుకు కేవలం భౌతిక బలమే కాక, పెద్దల, మంత్రుల మాటలను విని ధార్మిక విధులను పాటించే వినయం కూడా ఉండాలని ఈ పద్యం నిరూపిస్తోంది.

190 వ పద్యం

పద్యం:

ఆ.వె. దీనఁబొంగి భటులు దివ్యసింహాసనం బెగయ నీడ్వఁ దాన యెగసి వచ్చె మంత్రిఁ జూచి రాజు మంత్రీంద్ర! నీ బుద్ధి లావుకలిమి నిట్టిలాభమయ్యె. **190**

ప్రతిపదార్థం:

దీనన్ = ఈ భూతతృప్తి పూజల వల్ల, పొంగి = ఉత్సాహం తెచ్చుకొని, భటులు = రాజభటులు, దివ్య = ఆ లోకోత్తరమైన, సింహాసనంబు = నవరత్న పీఠాన్ని, ఎగయన్ = పైకి, ఈడ్వన్ = లాగగా, తానె = అది తనంతట తానే, ఎగసి = పైకి లేచి, వచ్చెన్ = వచ్చింది, రాజు = భోజరాజు, మంత్రిన్ = ఆ మంత్రిని, చూచి = వీక్షించి, మంత్రీంద్ర = ఓ ఉత్తమ మంత్రివర్యా!, నీ = నీయొక్క, బుద్ధి = ఆలోచనా శక్తి యొక్క, లావు = గొప్పదనం (బలం), కలిమిన్ = ఉండటం వల్లనే, ఇట్టి = ఇంతటి, లాభము = గొప్ప నిధి/సింహాసన లాభం, అయ్యెన్ = మాకు చేకూరింది.

తాత్పర్యం:

ఆ పూజలు ముగియగానే భటులు ఎంతో ఉత్సాహంతో ఆ దివ్య సింహాసనాన్ని పైకి లాగారు. ఈసారి అది ఏమాత్రం బరువు లేకుండా, తనంతట తానే తేలికగా పైకి ఎగసి వచ్చింది. అది చూసి భోజరాజు ఎంతో ఆనందించి, తన మంత్రి వైపు తిరిగి ఇలా అన్నాడు: "మంత్రీంద్ర! నీ బుద్ధిబలం, సమయస్ఫూర్తి వల్లే మాకు ఈరోజు ఇంతటి దివ్యమైన సింహాసనం లభించింది!"

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. సింహాసనం తేలికగా పైకి రావడానికి 'భూతతృప్తి చేయడం' అనే కారణాన్ని, ఆ ఉపాయం చెప్పిన మంత్రి బుద్ధిబలాన్ని రాజు కొనియాడడం ఇక్కడి విశేషం.

మంత్రి ప్రాధాన్యత: రాజ్యంలో రాజు ఎంతటి శక్తివంతుడైనా, సరైన సమయంలో సరైన సలహా ఇచ్చే మంత్రి బుద్ధిబలమే రాజ్యానికి శ్రీరామరక్ష అనే నీతిని కవి ఈ ఘట్టం ద్వారా చక్కగా నిరూపించారు.

పద్యం - 191

ఉ. మంత్రము లేని సంధ్యయును మౌనము లేని తపంబు వేదవి త్తంత్రము లేని యాగముఁ బదజ్ఞత లేని కవిత్వము న్సదా తంత్రులు లేని వీణయును దానకరాగము లేని గీతముల్ మంత్రులు లేని రాజ్యము సమానము లిన్నియు వ్యర్థకార్యముల్.

ప్రతిపదార్థం: మంత్రము = వేదోక్తమైన గాయత్రీ మంత్ర జపం, లేని = లేనటువంటి, సంధ్యయును = సంధ్యావందనమును, మౌనము = వాక్ నియమము లేదా నిశ్శబ్దము, లేని = లేనటువంటి, తపంబు = తపస్సును, వేదవిత్ = వేదాలు తెలిసిన విద్వాంసుల, తంత్రము = నిర్వహణ పద్ధతి, లేని = లేనటువంటి, యాగమున్ = యజ్ఞమును, పదజ్ఞత = పదాల యొక్క అర్థస్ఫురణ మరియు వ్యాకరణ పరిజ్ఞానము, లేని = లేనటువంటి, కవిత్వమున్ = కావ్య రచనయును, సదా = ఎల్లప్పుడూ, తంత్రులు = తీగలు, లేని = లేనటువంటి, వీణయును = వీణా వాద్యమును, దానకరాగము = రాగాలాపన శైలి లేదా మనోహరమైన రాగము, లేని = లేనటువంటి, గీతముల్ = పాటలును, మంత్రులు = మంచి ఆలోచనలు చెప్పే మంత్రులు, లేని = లేనటువంటి, రాజ్యము = దేశ పరిపాలనయును, ఇన్నియు = ఇవన్నీ కూడా, సమానములు = ఒకదానితో ఒకటి సమానమైనవి మరియు, వ్యర్థకార్యముల్ = ప్రయోజనము లేని పనులు,

తాత్పర్యం: గాయత్రీ మంత్రం లేకుండా చేసే సంధ్యావందనం, మౌనం పాటించకుండా చేసే తపస్సు, వేద పండితుల మార్గదర్శకత్వం లేని యజ్ఞం, పదాల ప్రాధాన్యత మరియు వ్యాకరణ పరిజ్ఞానం లేని కవిత్వం, తీగలు లేని వీణ, చక్కని రాగం లేని పాటలు, సమర్థులైన మంత్రులు లేని రాజ్యం —— ఇవన్నీ ఒకదానితో ఒకటి సమానమైనవి. ఇవన్నీ ఎటువంటి ఫలితాన్ని ఇవ్వని వ్యర్థమైన పనులు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'ఉపమాలంకారం' లేదా 'తుల్యయోగి తా అలంకారం' ధ్వనిస్తోంది. ప్రకృతాలైన (ప్రస్తుత విషయాలైన) సంధ్య, తపస్సు, యాగం, కవిత్వం, వీణ, గీతములను అప్రకృతమైన 'మంత్రులు లేని రాజ్యం'తో సమాన ధర్మం (వ్యర్థం కావడం) చేత పోల్చడం జరిగింది.

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల వృత్తం. (భ, ర, న, భ, భ, భ, ర అనే గణాలు వస్తాయి. 10వ అక్షరం యతి మైత్రి).

సాహిత్య విశేషం: మంచి మంత్రులు లేని రాజ్యం ఎంత నిష్ప్రయోజనమో చెప్పడానికి కవి లోకంలోని ఇతర వ్యర్థమైన విషయాలను చక్కని దృష్టాంతాలుగా చూపించారు.

వచనము - 192

వ. అని కొనియాడిన నిది మంత్రిప్రశంసావసరంబని యమ్మంత్రివరుండు స్వార్థంబును యథార్థంబునుగా నిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థం: అని = ఆ విధంగా రాజు, కొనియాడినన్ = ప్రశంసించగా, ఇది = ఈ సమయము, మంత్రి = మంత్రుల యొక్క, ప్రశంసా = గొప్పతనాన్ని కొనియాడే, అవసరంబు + అని = సమయమని భావించి, ఆ + మంత్రివరుండు = ఆ మంత్రులలో శ్రేష్ఠుడైన బుద్ధిసాగరుడు, స్వార్థంబును = తన ప్రయోజనాన్ని (మంత్రి వర్గం యొక్క ప్రాధాన్యతను), యథార్థంబునుగా = నిజమైన విషయముగా, ఇట్లు + అనియె = ఈ విధంగా పలికెను,

తాత్పర్యం: భోజరాజు తన మంత్రిని ఆ విధంగా మనసారా పొగడగా, ఆ సమయాన్ని చూసి మంత్రులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ బుద్ధిసాగరుడు... 'ఇది మంత్రుల గొప్పతనాన్ని చాటిచెప్పే సరైన సమయం' అని భావించాడు. తన స్వార్థాన్ని (మంత్రి పదవి యొక్క విలువను), లోక సత్యాన్ని ఒకే తాటిపైకి తెస్తూ రాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

పద్యం - 193

సీ. జూదరి సత్యంబుఁ జోరుని ధర్మంబు సరసుని కోపంబు సవతిపాత్తు పాషండు మతమును బ్రాహ్మణు కలహంబుఁ దులువ సంగడమును ఖలుని తపముఁ గులటల భక్తియుఁ గోమటి నిజమును బణ్యాంగనల ప్రేమ పంద బిరుదు బగతుర సైరణ యెగచు వైరాగ్యంబుఁ బేద పెద్దఱికము వాది ధనము

ఆ.వె. నధమ సంశ్రయంబు నైంద్రజాలికమును బొమ్మ సొమ్ము మునుఁగ కొమ్మపట్టు మంత్రి లేని రాజ్యమహిమయు నా వేళ సుస్థిరములు పిదప నస్థిరములు. 193

ప్రతిపదార్థం: జూదరి = జూదగాడి యొక్క, సత్యంబున్ = నిజాయితీయును, చోరుని = దొంగ యొక్క, ధర్మంబు = ధర్మబుద్ధియును, సరసుని = సహృదయుడైన రసికుని యొక్క, కోపంబు = కోపమును, సవతి = సవతుల యొక్క, పాత్తు = నెయ్యము లేదా మైత్రియును, పాషండు = వేద బాహ్యుడైన నాస్తికుని యొక్క, మతమును = సిద్ధాంతమును, బ్రాహ్మణు = బ్రాహ్మణుని యొక్క, కలహంబున్ = గొడవయును, తులువ = దుర్మార్గుని యొక్క, సంగడమును = స్నేహమును, ఖలుని = చెడ్డవాని యొక్క, తపమున్ = తపస్సును, కులటల = వ్యభిచారిణుల యొక్క, భక్తియున్ = భక్తియును, కోమటి = వర్తకుని యొక్క, నిజమును = సత్య వచనమును, పణ్యాంగనల = వేశ్యల యొక్క, ప్రేమ = అనురాగమును, పంద = పిరికివాని యొక్క, బిరుదు = శౌర్య ప్రకటనయును, ప గతుర = శత్రువుల యొక్క, సైరణ = ఓర్పును, ఎగచు = హఠాత్తుగా పుట్టే, వైరాగ్యంబున్ = వైరాగ్యమును, పేద = దరిద్రుని యొక్క, పెద్దఱికము = పెద్దరికం లేదా ఆధిక్యమును, వాది = వివాదాలు పెట్టుకునేవాని (లేదా కోర్టులో దావా వేసినవాని) యొక్క, ధనము = సంపదయును, అధమ = నీచుల యొక్క, సంశ్రయంబున్ = ఆశ్రయమును, ఐంద్రజాలికమును = గారడీ విద్యయును, బొమ్మ = కరచరణాలు లేని బొమ్మ యొక్క లేదా చెక్కబొమ్మ యొక్క, సొమ్ము = ఆభరణమును, మునుఁగన్ = నీటిలో మునిగిపోతుండగా, కొమ్మ = చెట్టు కొమ్మను, పట్టు = పట్టుకొనుటయును, మంత్రి = సమర్థుడైన మంత్రి, లేని = లేనటువంటి, రాజ్య = దేశము యొక్క, మహిమయున్ = వైభవమును, ఆ వేళన్ = ఆ సమయానికి మాత్రమే, సుస్థిరములు = నిలిచి ఉన్నట్లు కనిపిస్తాయి, పిదప = ఆ తర్వాత కాలంలో, అస్థిరములు = నిలువక నశించిపోతాయి,

తాత్పర్యం: జూదగాడు చెప్పే నిజం, దొంగ చేసే ధర్మం, రసికుని కోపం, సవతుల మధ్య ఉండే స్నేహం, నాస్తికుని సిద్ధాంతం, బ్రాహ్మణుల గొడవ, దుర్మార్గుని తోడు, చెడ్డవాడు చేసే తపస్సు, వ్యభిచారిణి చూపే భక్తి, వ్యాపారి చెప్పే నిజం, వేశ్యల ప్రేమ, పిరికివాడి గొప్పలు, శత్రువుల ఓర్పు, హఠాత్తుగా వచ్చే వైరాగ్యం, పేదవాడి పెద్దరికం, కోర్టు గొడవల్లో ఉండే ధనం, నీచుల ఆశ్రయం, గారడీ విద్య, బొమ్మల నగలు, నీటిలో మునుగుతున్నప్పుడు చేతికి చిక్కే కొమ్మ పట్టు, అలాగే సమర్థుడైన మంత్రి లేని రాజ్యం... ఇవన్నీ ఆ సమయానికి మాత్రమే స్థిరంగా ఉన్నట్లు కనిపిస్తాయి. కానీ ఆ తర్వాత కాలంలో ఏమాత్రం నిలబడవు, పూర్తిగా నశించిపోతాయి.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'దీపకాలంకారం' లేదా 'తుల్యయోగి తా అలంకారం' ఉన్నది. ఎన్నో అస్థిరమైన విషయాలను పేర్కొంటూ, అవన్నీ "ఆ సమయానికి స్థిరంగా ఉండి తర్వాత నశిస్తాయి" అనే ఒకే ఒక ఉమ్మడి ధర్మంతో ముడిపెట్టబడ్డాయి.

సాహిత్య విశేషం: లౌకిక నీతులను, లోక స్వభావాలను ఉదాహరిస్తూ మంత్రి లేని రాజ్యం ఎంత ప్రమాదకరమో, అస్థిరమో కవి జక్కన ఇక్కడ అద్భుతంగా వర్ణించాడు.

పద్యం - 194

ఆ.వె. మంత్రశక్తి నాత్మ మఱి పెట్టెగా నుగ్ర దండవిష మడంచి దండి గలిగి యర్థ మొదవ భూపుఁడను పాముఁబట్టి యా డించు మంత్రి గారడీని కరణి. 194

ప్రతిపదార్థం: మంత్రశక్తిన్ = తన ఆలోచనా విధానమనే మంత్రబలంతో, ఆత్మన్ = తన మనస్సునే, మఱి = నిశ్చయముగా, పెట్టెగాన్ = పాముల పెట్టెగా మార్చుకొని, ఉగ్ర = భయంకరమైన, దండ = శిక్షాధికారమనే, విషము = గరళమును, అడంచి = అణచివేసి, దండి = గొప్ప సామర్థ్యమును, కలిగి = కలిగియుండి, అర్థము = సంపద లేదా ప్రయోజనము, ఒదవన్ = సిద్ధించేలా, భూపుఁడు + అను = రాజు అనే, పామున్ = సర్పమును, పట్టి = వశీకరించుకొని, గారడీని = పాములవాని, కరణిన్ = విధముగా, మంత్రి = సచివుడు, ఆడించున్ = ఆడించును,

తాత్పర్యం: ఒక నిపుణుడైన పాములవాడు (గారడీవాడు) తన మంత్రశక్తితో భయంకరమైన పాము విషాన్ని అణచి, దాన్ని పెట్టెలో పెట్టి, తనకు ధనం లభించేలా ఎలా ఆడిస్తాడో... అలాగే సమర్థుడైన మంత్రి కూడా తన బుద్ధిబలమనే మంత్రశక్తితో, రాజు యొక్క భయంకరమైన కోపాన్ని, శిక్షించే నైజాన్ని (దండవిషాన్ని) అణచివేస్తాడు. తన మనస్సును ఒక పెట్టెలా నిగ్రహించుకుని, రాజ్యానికి మేలు మరియు సంపద కలిగేలా ఆ రాజు అనే పామును లోబరుచుకుని చక్కగా ఆడిస్తాడు (నడిపిస్తాడు).

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'పూర్ణోపమాలంకారం' మరియు 'రూపకాలంకారం' కలగలిసి ఉన్నాయి. రాజును పాముతోను, మంత్రిని పాములవానితోను పోల్చడం జరిగింది. అలాగే దండనను విషంతోను, బుద్ధిని మంత్రశక్తితోను రూపించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన రూపక, ఉపమల సమ్మేళనం.

ఛందస్సు: ఆటవెలది వృత్తం. (ఇనగణ త్రయంబు ఇంద్రద్వయంబు హంసలలిత ఆటవెలది).

పద్యం - 195

కం. కనియుం గానక యిచ్చల జనఁ జూచినఁ బోవనీక జనపతిఁ గరి చా డ్పునఁ బట్టి యంకుశముగా ననువగు పనిఁ చెప్పు మంత్రి యాధోరణుఁడై. 195

ప్రతిపదార్థం: జనపతి = రాజైనవాడు, కనియున్ + కానక = తెలిసి తెలియకుండా లేదా మంచి చెడ్డలు ఆలోచించకుండా, ఇచ్చలన్ = తన ఇష్టానుసారంగా, చనన్ = చెడు మార్గంలో వెళ్ళడానికి, చూచినన్ = ప్రయత్నించినట్లయితే, పోవనీక = అలా వెళ్ళనివ్వకుండా, కరి = ఏనుగును, చాడ్పునన్ = విధముగా, పట్టి = అదుపులోకి తెచ్చుకొని, అంకుశముగాన్ = అంకుశం లాంటి తన బుద్ధిని ఉపయోగించి, అనువగు = తగినట్టి లేదా రాజ్యానికి హితమైనట్టి, పనిన్ = కార్యమును, చెప్పు = నిర్దేశించే, మంత్రి = సచివుడు, ఆధోరణుఁడు + ఐ = మావటివాడై ఒప్పారును,

తాత్పర్యం: మదపుటేనుగు తన ఇష్టమొచ్చినట్లు వెళుతుంటే మావటివాడు అంకుశంతో దాన్ని పొడిచి ఎలా అదుపు చేస్తాడో, అలాగే రాజు ఒక్కోసారి మంచి చెడ్డలు గమనించకుండా తన ఇష్టానుసారం తప్పుడు మార్గంలో వెళ్ళడానికి ప్రయత్నిస్తే, సమర్థుడైన మంత్రి అతడిని అలా వెళ్ళనివ్వడు. ఏనుగు లాంటి ఆ రాజును తన బుద్ధి చాతుర్యంతో అదుపు చేసి, మావటివాడిలా మారి, రాజ్యానికి మరియు రాజుకు మేలు కలిగించే పనులను మాత్రమే చేయిస్తాడు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో కూడా 'ఉపమాలంకారం' ఉన్నది. రాజును మదపుటేనుగు (కరి) తోను, మంత్రిని మావటివాడు (ఆధోరణుడు) తోను, మంత్రి యొక్క హితబోధ లేదా బుద్ధిని అంకుశంతోను పోల్చడం ద్వారా రాజనీతిని కవి చాలా సులువుగా వివరించాడు.

ఛందస్సు: కంద పద్యం. (నలగగభజసలు అనే గణాలు వస్తాయి. భారసాంతంబు కందం అనే నియమం ఉంటుంది).

పద్యం - 196

ఆ.వె. కావఁబోవఁ గర్త గావునఁ దనమాట త్రోవ నలవికాదు త్రోవ యెఱిఁగి యాడు మంత్రిమాట
లాదరించెడివాఁడె మేదినీశుఁడండ్రు వేదవిదులు. 196

ప్రతిపదార్థం: కావన్ = రాజ్యమును రక్షించుటకును, పోవన్ = పోషించుటకును, కర్త = అతడే సర్వాధికారి లేదా ప్రభువు, కావునన్ = కాబట్టి, తన = ఆ రాజు యొక్క, మాట = శాసనమును, త్రోవన్ = త్రోసిరాజనుట లేదా ధిక్కరించుట, అలవి + కాదు = సాధ్యము కాదు, త్రోవ = నీతి మార్గమును లేదా లౌకిక ధర్మమును, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, ఆడు = మాట్లాడే, మంత్రి = సచివుని యొక్క, మాటలు = హితవచనములను, ఆదరించెడివాఁడు + ఎ = గౌరవించి పాటించేవాడే, మేదినీశుఁడు = నిజమైన రాజు, అండ్రు = అని చెప్తారు, వేదవిదులు = వేదశాస్త్రాలు తెలిసిన పండితులు,

తాత్పర్యం: రాజ్యాన్ని రక్షించడానికి, ప్రజలను పాలించడానికి రాజే సర్వాధికారి. కాబట్టి అతని ఆజ్ఞను జవదాటడం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు. అయినప్పటికీ, ధర్మమార్గం తెలిసి మాట్లాడే సమర్థుడైన మంత్రి మాటలను ఏ రాజు అయితే గౌరవించి పాటిస్తాడో... అతడే నిజమైన ఉత్తమ పాలకుడు అని వేద పండితులు చెప్తారు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'అర్థాంతరన్యాసాలంకారం' ఉన్నది. "మంత్రి మాటలు వినేవాడే నిజమైన రాజు" అనే ఒక సామాన్యమైన రాజనీతి సత్యాన్ని, "రాజు సర్వాధికారి కాబట్టి అతని మాటను త్రోసిపుచ్చడం సాధ్యం కాదు, కానీ మంచి మంత్రి మాట వినాలి" అనే విశేషార్థంతో సమర్థించడం జరిగింది.

ఛందస్సు: ఆటవెలది వృత్తం.

పద్యం - 197

మ. నరనాథుండు సమస్తమైన జనులన్ ‘‘రాజ్ఞాం ప్రజాపాలనం పరమో ధర్మ" యనంగ నీ పలుకుల న్భావజ్ఞుఁడై
యేలఁగా నరులందెవ్వరు నాజ్ఞ మీఱఁ జన దన్యాయప్రవృత్తిక్రియా పరుఁడై ధర్మముఁ దప్పఁజేయుపనిఁ ద్రిప్పంజెల్లుఁ
దన్మంత్రికిన్. 197

ప్రతిపదార్థం: నరనాథుండు = రాజైనవాడు, సమస్తమైన = అందరైన, జనులన్ = ప్రజలను, రాజ్ఞాం = రాజులకు, ప్రజాపాలనము = ప్రజలను కాపాడటమే, పరమః = అన్నిటికంటే గొప్పదైన, ధర్మః = ధర్మము, అనంగన్ = అనేటటువంటి, ఈ = ఈ శాస్త్ర, పలుకులన్ = వచనముల యొక్క, భావజ్ఞుఁడు + ఐ = అంతరార్థాన్ని తెలిసినవాడై, ఏలఁగాన్ = పరిపాలిస్తుండగా, నరులందున్ = ఆ దేశ ప్రజలలో, ఎవ్వరును = ఏ ఒక్కరు కూడా, ఆజ్ఞ = రాజు యొక్క శాసనాన్ని, మీఱన్ + చనదు = అతిక్రమించకూడదు, అన్యాయ = న్యాయవిరుద్ధమైన, ప్రవృత్తి = నడవడిక లేదా, క్రియా = పనుల యందు, పరుఁడు

+ ఐ = ఆసక్తుడై, ధర్మమున్ = నీతిని, తప్పన్ + చేయు = రాజు విస్మరించేలా చేసే, పనిన్ = కార్యమును, త్రిప్పన్ = మళ్లించుట లేదా అడ్డుకొనుట, తత్ = ఆ, మంత్రికిన్ = సచివునికి, చెల్లున్ = తగిన పని లేదా అర్హత ఉన్నది,

తాత్పర్యం: "ప్రజలను చక్కగా పరిపాలించడమే రాజులకు పరమధర్మం" అనే శాస్త్ర వచనాల అంతరార్థాన్ని గ్రహించి రాజు ప్రజలందరినీ పాలిస్తున్నప్పుడు, ఆ దేశంలో ఎవ్వరూ కూడా రాజు ఆజ్ఞను ధిక్కరించకూడదు. ఒకవేళ ఆ రాజే స్వయంగా అన్యాయ మార్గంలో నడుస్తూ, ధర్మాన్ని తప్పి ఏదైనా తప్పుడు పని చేయబోతే... ఆ పనిని అడ్డుకుని, రాజును సరైన మార్గంలోకి మళ్లించే పూర్తి బాధ్యత, అర్హత ఆ మంత్రికి మాత్రమే ఉంటుంది.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'కావ్యలింగాలంకారం' ఉన్నది. మంత్రి రాజును అడ్డుకోవడానికి గల కారణాన్ని (రాజు అన్యాయ ప్రవృత్తికి లోనవ్వడం, ప్రజాపాలన పరమధర్మం కావడం) సమర్థవంతంగా పేర్కొనడం జరిగింది.

ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడిత వృత్తం. (స, భ, న, మ, య, వ, ర అనే గణాలు వస్తాయి. 14వ అక్షరం యతి స్థానం).

పద్యం - 198

కం. జననాథుఁ డనపరాధిం దునుమఁగ సెలవిచ్చి హితుల దొరల మనవులన్ వినకుండినఁ దన్మంత్రికిఁ తననేర్పున నతనికీడుఁ దప్పింపఁ దగున్. 198

ప్రతిపదార్థం: జననాథుఁడు = రాజు, అనపరాధిన్ = తప్పు చేయని నిరపరాధిని, త్రునుమఁగన్ = చంపమని లేదా శిక్షించమని, సెలవు + ఇచ్చి = ఆజ్ఞాపించి, హితుల = తన మేలు కోరేవారి యొక్క, దొరల = ఇతర అధికారుల యొక్క, మనవులన్ = విన్నపాలను, వినకుండినన్ = ఆలకించకపోతే, తన్ = ఆ, మంత్రికిన్ = సచివునికి, తన = తన యొక్క, నేర్పునన్ = ఉపాయాంతరముతో లేదా చాతుర్యముతో, అతని = ఆ నిరపరాధి యొక్క (లేదా ఆ రాజుకు రాబోయే), కీడున్ = విపత్తును, తప్పింపన్ + తగున్ = నివారించడం ఉచితము,

తాత్పర్యం: రాజు ఒక్కోసారి కోపంతోనో, పొరపాటునో ఏ తప్పూ చేయని ఒక నిరపరాధికి మరణశిక్ష విధించవచ్చు. అలాంటప్పుడు హితవు చెప్పే సర్వజనుల, అధికారుల విన్నపాలను కూడా రాజు వినకపోతే... ఆ రాజు యొక్క మంత్రి తన బుద్ధికుశలతతో, నేర్పుతో ఉపాయాన్ని ఆలోచించి, ఆ నిరపరాధి ప్రాణాలు కాపాడాలి. తద్వారా రాజుకు రాబోయే పాపాన్ని, కీడును తప్పించాలి.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఇది 'స్వభావోక్తి అలంకారం' లేదా సరళ నీతి వాక్యం. ఉత్తమ మంత్రి యొక్క కర్తవ్యాన్ని, స్వభావాన్ని కవి ఇక్కడ సహజ సిద్ధంగా వర్ణించాడు.

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

పద్యం - 199

కం. ఈచందంబున మంత్రి మ హాచతురుం డొకఁడు విభునియానతి మొదలం ద్రోచియుఁ ద్రోవక విప్రునిఁ గాచె ననఁగ దొల్లి యొక్కకథ గల దధిపా. 199

ప్రతిపదార్థం: అధిపా = ఓ భోజరాజా, ఈ = ఈ, చందంబునన్ = విధముగా, మహా = గొప్ప, చతురుండు = సమర్థుడైన, మంత్రి = ఒక సచివుడు, విభుని = రాజు యొక్క, ఆనతిన్ = ఆజ్ఞను, మొదలన్ = మొదట, త్రోచియున్ = ధిక్కరించినట్లుగా

చేసియు, త్రోవక = పూర్తిగా ధిక్కరించకుండానే (రాజు మాట నిలబెడుతూనే), విప్రునిన్ = ఒక బ్రాహ్మణుడిని, కాచెన్ = రక్షించెను, అనఁగన్ = అనే విషయముపై, దొల్లి = పూర్వ కాలమున, ఒక్క = ఒక, కథ = ఇతిహాసము, కలదు = ఉన్నది,

తాత్పర్యం: మంత్రి బుద్ధిసాగరుడు భోజరాజుతో ఇలా అంటున్నాడు: "ఓ రాజా! ఈ విధంగా పూర్వం ఒక మహా సమర్థుడైన మంత్రి, రాజు ఇచ్చిన శిక్షాజ్ఞను పైకి ధిక్కరించినట్లుగా కనిపిస్తూనే, లోపల రాజు మాటకు భంగం కలగకుండా, తన బుద్ధిబలంతో ఒక బ్రాహ్మణుడి ప్రాణాలను కాపాడాడు. దానికి సంబంధించిన ఒక అద్భుతమైన పూర్వకథ ఉంది విను."

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'విరోధాభాస అలంకారం' కొద్దిగా గోచరిస్తుంది. రాజు ఆజ్ఞను "త్రోచియుఁ ద్రోవక" (ధిక్కరించి, ధిక్కరించకుండా) అని పరస్పర విరుద్ధంగా చెప్పినా, లౌకిక ఉపాయంతో రాజు ప్రతిష్ఠను కాపాడుతూనే నిరపరాధిని రక్షించాడనే అంతరార్థం వల్ల విరోధం ముగిసిపోతుంది.

కథారంభం: గ్రంథంలో రాబోయే కథకు (మంత్రిప్రశంసకు సంబంధించిన కథకు) ఈ పద్యం నాంది పలుకుతోంది.

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

పద్యం - 200

కం. అనవుఁడు నాకథ నాకు న్వినవలయును మంత్రివరుఁడు విప్రుని నేలా గునఁ కాచెఁ బతిహితంబగు పనిఁజేసెం జెప్పు మనినఁ బతికిట్లనియెన్. 200

ప్రతిపదార్థం: అనవుఁడున్ = మంత్రి ఆ విధంగా చెప్పగా, ఆ = ఆ, కథ = వృత్తాంతమును, నాకున్ = నాకు, వినవలయును = వినాలని కుతూహలంగా ఉన్నది, మంత్రివరుఁడు = ఆ ఉత్తమ మంత్రి, విప్రునిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడిని, ఏలాగునన్ = ఏ విధంగా, కాచెన్ = రక్షించెను, పతి = రాజునకు, హితంబు + అగు = మేలు కలిగించే, పనిన్ = కార్యమును, చేసెక్ = ఏ విధంగా చేసాడు, చెప్పుము = వివరించుము, అనినన్ = అని భోజరాజు అడుగగా, పతికిన్ = ఆ రాజునకు, ఇట్లు + అనియెన్ = (బుద్ధిసాగరుడు) ఈ విధంగా చెప్పనారంభించెను,

తాత్పర్యం: మంత్రి బుద్ధిసాగరుడు అలా అనగానే భోజరాజు ఎంతో ఆసక్తితో... "మంత్రీ! ఆ కథ నాకు తప్పకుండా వినాలని ఉంది. ఆ ఉత్తమ మంత్రి రాజు ఆజ్ఞను జవదాటకుండానే ఆ బ్రాహ్మణుడిని ఎలా రక్షించాడు? రాజుకు మేలు జరిగేలా ఎలా ప్రవర్తించాడు? ఆ విశేషాలన్నీ నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ మంత్రి రాజుకు తదుపరి కథను ఈ విధంగా చెప్పసాగాడు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: కథా సంభాషణల్లో సాగే సహజమైన శైలి కాబట్టి ఇది 'స్వభావోక్తి అలంకారం'.

సాహిత్య విశేషం: శ్రోత (భోజరాజు) లో ఉత్సుకతను పెంచి కథలోకి తీసుకెళ్లేందుకు కవి జక్కన చేసిన చక్కని శిల్ప చాతుర్యం ఈ పద్యంలో కనిపిస్తుంది.

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

పద్యం - 201

క. శాలిమయాన్న సదంబర శాలి సత్యసంగ శాలీన వధూ శాలావిశాల శీల వి శాలాపుర మేలు నందజనపతి కడఁకన్. 201

ప్రతిపదార్థం: శాలిమయ = శ్రేష్ఠమైన రాజనాలతో కూడిన, అన్న = అన్నముతోను, సత్ = ఉత్తమమైన, అంబర = వస్త్రములతోను, శాలి = విరాజిల్లువాడును, సత్య = సత్యముతో కూడిన, సంగ = సహవాసము లేదా అనురాగము కలవాడును, శాలీన = లజ్జ (వినయము) కలిగిన, వధూ = భార్యలకు, శాలా = నిలయమైనట్టియు, విశాల = గొప్పదైన, శీల = సత్ప్రవర్తన కలిగినట్టియు, నందజనపతి = నందుడనే పేరుగల రాజు, విశాలాపురము = విశాలా అనే నగరమును, కడఁకన్ = ఎంతో పూనికతో (ఉత్సాహంతో), ఏలున్ = పరిపాలించుచుండెను,

తాత్పర్యం: ఉత్తమమైన రాజనాన్నాలతో, శ్రేష్ఠమైన వస్త్రాలతో శోభిల్లేవాడును, ఎల్లప్పుడూ సత్యాన్ని ఆశ్రయించేవాడును, లజ్జ, వినయాలు కలిగిన గుణవతీమణులైన భార్యలకు నిలయమైన ఉత్తమ స్వభావం కలవాడును అయిన 'నందుడు' అనే రాజు విశాలా నగరమును ఎంతో సామర్థ్యంతో, ఉత్సాహంతో పరిపాలిస్తున్నాడు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'శాలి', 'శాల', 'శీల' అనే అక్షరాల ఆవృత్తి వల్ల శబ్దాలంకారమైన 'వృత్త్యానుప్రాస అలంకారం' మరియు అంత్యప్రాస అద్భుతంగా కుదిరాయి.

కథారంభం: బహుశ్రుతుని కథకు సంబంధించిన నాయక, నగర వర్ణనలతో ఈ పద్యం ప్రారంభమవుతోంది.

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

పద్యం - 202

క. అతనికి నతిహితుఁడు బహు శ్రుతుఁ డనఁగా గలఁడు మంత్రిసముం డతఁడు ఘననీతిఁ బరఁగెను బతికార్యధురంధరుండు ప్రజలకు హితుఁడై. 202

ప్రతిపదార్థం: అతనికిన్ = ఆ నందరాజునకు, అతి = మిక్కిలి, హితుఁడు = మేలు కోరేవాడును, బహుశ్రుతుఁడు = బహుశ్రుతుడు, అనఁగాన్ = అనే పేరుతో, మంత్రిసముండు = మంత్రి వర్గంలో శ్రేష్ఠుడైనవాడు (లేదా మంత్రితో సమానమైన గౌరవం కలవాడు), కలఁడు = ఉన్నాడు, అతఁడు = ఆ బహుశ్రుతుడు, పతి = రాజు యొక్క, కార్య = పనుల నిర్వహణలో, ధురంధరుండు = భారమును మోయగల సమర్థుడై, ప్రజలకున్ = నాటి ప్రజలందరికీ, హితుఁడు + ఐ = మేలు చేసేవాడై, ఘన = గొప్ప, నీతిన్ = నీతిమార్గముతో, పరఁగెను = ప్రసిద్ధి చెందెను,

తాత్పర్యం: ఆ నందరాజుకు అత్యంత హితుడు, ఆప్తుడు అయిన 'బహుశ్రుతుడు' అనే పేరుగల మంత్రి ఒకరు ఉన్నాడు. ఆయన రాజు యొక్క కార్యభారాలన్నింటినీ సమర్థవంతంగా మోయగల ధీశాలి. కేవలం రాజుకే కాకుండా రాజ్యంలోని ప్రజలందరికీ మేలు కోరేవాడిగా, గొప్ప రాజనీతిజ్ఞుడిగా ఆయన మంచి ప్రసిద్ధి పొందాడు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: మంత్రి యొక్క సద్గుణాలను యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది 'స్వభావోక్తి అలంకారం'.

పాత్ర పరిచయం: కథకు ప్రధాన ఆధారమైన 'బహుశ్రుతుడు' అనే మంత్రి పాత్రను కవి ఇందులో పరిచయం చేసాడు.

'బహుశ్రుతుడు' అనగా అనేక శాస్త్రాలు విస్తారంగా విన్నవాడు (పండితుడు) అని అర్థం.

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

పద్యం - 203

క. ఆ నందభూపతికి సతి యానందము రూపమయ్యె ననఁ గలిగెఁ బ్రిలో కినయనచకోరములకు భానుమతీదేవి యమృతభానుద్యుతియై. 203

ప్రతిపదార్థం: ఆ = ఆ, నందభూపతికిన్ = నందరాజునకు, ఆనందము = సంతోషమే, రూపము + అయ్యెన్ = ఒక ఆకారాన్ని దాల్చిందా, అనన్ = అన్నట్లుగా, భానుమతీదేవి = భానుమతీదేవి అనే, సతి = భార్య, కలిగెన్ = ఉన్నది, ఆమె, త్రిలోకి = మూడు లోకాలలోని వారి యొక్క, నయన = కన్నులనే, చకోరములకు = చకోర పక్షులకు, అమృతభాను = చంద్రుని యొక్క, ద్యుతి + ఐ = వెన్నెల కాంతి వలె ఒప్పారెను,

తాత్పర్యం: ఆ నందరాజుకు 'భానుమతీదేవి' అనే భార్య ఉన్నది. ఆమెను చూస్తే సాక్షాత్తూ ఆనందమే ఒక స్త్రీ రూపం దాల్చిందా అన్నట్లు ఉంటుంది. చంద్రుడి వెన్నెలను చూసి చకోర పక్షులు ఎంతగా ఆనందిస్తాయో, మూడు లోకాలలోని జనుల కన్నులనే చకోర పక్షులకు ఆమె తన సౌందర్యంతో చంద్రుని వెన్నెల కాంతి వలె ఆహ్లాదాన్ని కలిగిస్తోంది.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' (ఆనందమే రూపం దాల్చిందా అన్నట్లుండడం)

మరియు 'రూపకాలంకారం' (కన్నులను చకోర పక్షులుగా రూపించడం) కలగలిసి ఉన్నాయి.

పాత్ర విశేషం: మహారాణి అయిన భానుమతీదేవి అద్భుత సౌందర్యాన్ని, పవిత్రతను కవి ఇక్కడ రమణీయంగా వర్ణించాడు.

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

పద్యం - 204

దీపితకనకసందేహంబు దేహంబు పచ్చకర్పూరంబు పలుకు పలుకు పల్లవసంపదాస్పదములు పదములు శోభితావర్తనానాభి నాభి కుంచితకలకంఠకంఠంబు కంఠంబు ముకురవిడండాభిముఖము ముఖము సరసిజవైభవాకరములు కరములు విజితనీలోరగ వేణి వేణి

ఆ.వె. నడుము లేమికి నెప్పుడు నట్టనడుము రోచనములు కర్ణాంతరాలోచనములు ఇంతి పాలిండ్లు కంతు పాలిండ్లు సూడ నట్టి రూపంబు రూపింప నరుదుగాదె. 204

ప్రతిపదార్థం: దేహంబు = ఆమె శరీరం, దీపిత = ప్రకాశిస్తున్న, కనక = బంగారమా అనే, సందేహంబు = సంశయాన్ని కలిగిస్తుంది, పలుకు + పలుకు = ఆమె మాట్లాడే ప్రతి మాట, పచ్చకర్పూరంబు = పచ్చకర్పూరపు సువాసన వంటిది లేదా అంత మధురమైనది, పదములు = ఆమె పాదములు, పల్లవ = లేత చిగురాకుల యొక్క, సంపదా = ఐశ్వర్యమునకు, ఆస్పదములు = నిలయములు, నాభి = ఆమె నాభి (బొడ్డు), శోభిత = ప్రకాశిస్తున్న, ఆవర్త = నీటి సుడి యొక్క, అనుకరణ = తిరుగుడు వంటిది, కంఠంబు = ఆమె మెడ, కుంచిత = వంగిన, కలకంఠ = కోకిల యొక్క, కంఠంబు = గొంతు వంటిది, ముఖము = ఆమె ముఖము, ముకుర = అద్దముతో, విదండ = పోటీపడడానికి, అభిముఖము = సిద్ధమైనట్టిది, కరములు = ఆమె చేతులు, సరసిజ = పద్మముల యొక్క, వైభవ = అందమునకు, ఆకరములు = గనులు వంటివి, విజిత నీల ఉరగ వేణి = జయించబడిన నల్లని సర్పము వంటి జడ కలిగినదైన (ఆ భానుమతీదేవి యొక్క),వేణి = జడ (ప్రకాశిస్తున్నది)., నడుము = ఆమె నడుము, లేమికిన్ = లేకపోవడానికి (అతి సూక్ష్మంగా ఉండడానికి), ఎప్పుడున్ = ఎల్లప్పుడూ, నట్టనడుము = సరిగ్గా మధ్యలో ఉంటుంది (అనగా నడుము ఉందో లేదో తెలియనంత సన్ననిది), కర్ణ + అంతర = చెవుల చివరి వరకు, ఆలోచనములు = వ్యాపించిన కన్నులు, రోచనములు = మిక్కిలి ప్రకాశవంతమైనవి, ఇంతి = ఆ కాంత యొక్క, పాలిండ్లు = స్తనములు, కంతు

= మన్మథుని యొక్క, పాలిండ్లు = పాలనలో ఉన్న రాజ్యములు, చూడన్ = చూడగా, అట్టి = అటువంటి, రూపంబు = సౌందర్యాన్ని, రూపింపన్ = వర్ణించడం, అరుదు + కాదె = చాలా అరుదైన విషయం కదా,

తాత్పర్యం: భానుమతీదేవి అవయవ సౌందర్యం అద్భుతమైనది. ఆమె శరీరం మెరుస్తున్న బంగారమా అన్నట్లుంటుంది; పలికే ప్రతి మాట పచ్చకర్పూరంలా సుగంధభరితం, మధురం; పాదాలు లేత చిగురాకులకు నిలయాలు; నాభి నీటి సుడిలా సుందరమైనది; కంఠం కోకిల కంఠంలా సుకుమారమైనది; ముఖం అద్దంతో పోటీపడేలా స్వచ్ఛమైనది; హస్తాలు పద్మాల అందానికి నిలయాలు; జడ నల్లని త్రాచుపామును సైతం గెలిచినట్లుంటుంది; నడుము ఉందో లేదో అన్నట్లు అతి సన్ననిది; చెవుల దాకా సాగిన కళ్లు ఎంతో కాంతివంతమైనవి; ఆమె పాలిండ్లు మన్మథుడి సామ్రాజ్యాలుగా భాసిస్తున్నాయి. ఇటువంటి అద్భుత సౌందర్య రూపాన్ని వర్ణించడం ఎవరికైనా సాధ్యం కాని అరుదైన విషయం.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో సాంప్రదాయిక స్త్రీ సౌందర్య వర్ణన అంతటా 'ఉపమాలంకారం', 'రూపకాలంకారం' మరియు దేహాన్ని చూసి బంగారమా అని భ్రమించడం వల్ల 'సందేహాలంకారం' అద్భుతంగా సమ్మిళితమై ఉన్నాయి.

విజితనీలోరగ వేణి వేణి లో మొదటి 'వేణి'కి సమూహము లేదా జలప్రవాహము అనే అర్థాన్ని తీసుకుంటే పద్యానికి మరింత లోతైన, రమణీయమైన అర్థం వస్తుంది:

విజిత నీల ఉరగ = జయించబడిన నల్లని సర్పాల యొక్క,

వేణి = సమూహము వలె (నల్లగా, దట్టంగా, వంపులు తిరిగి ఉన్నట్లుగా),

వేణి = ఆమె జడ ఒప్పారుతోంది.

విశేషం: నల్లని సర్పాల యొక్క 'సమూహం' అంతా ఒకేచోట చేరి ప్రవహిస్తే ఎంత దట్టమైన నలుపు కనిపిస్తుందో, ఆమె ఒక్క జడ అంత నల్లని సమూహంగా కనిపిస్తోందని భావం. ఈ అర్థం ప్రకారం చూస్తే మీరు చెప్పిన 'సమూహము' అనే అర్థం మొదటి వేణికి అద్భుతంగా సరిపోతుంది.

సాహిత్య విశేషం: ప్రబంధ శైలిలో స్త్రీ యొక్క నఖశిఖపర్యంత సౌందర్య వర్ణనను (శిఖానఖ వర్ణన) కవి జక్కన సీస పద్యంలో ఎంతో పాండిత్యంతో, రసవత్తరంగా మలిచాడు.

ఛందస్సు: సీస పద్యం, దానికి అనుబంధంగా ఆటవెలది.

పద్యం - 205

ఆ.వె. అట్టి సతిని ఱెప్ప వెట్టక చూచుచు నిద్ర యాఁకలియును నీరుపట్టు నడఁచి యధరరేఖ నమృతంబు గ్రోలుచు దేవుఁ డనఁగ మనుజదేవుఁ డొప్పె. 205

ప్రతిపదార్థం: అట్టి = అటువంటి అద్భుత సౌందర్యవతియైన, సతిని = భార్యయైన భానుమతీదేవిని, ఱెప్ప + పెట్టక = కనురెప్ప వేయకుండా (అనిమిషుడై), చూచుచున్ = కాంచుతూ, నిద్ర = నిదురను, ఆఁకలియును = క్షుద్బాధను, నీరుపట్టున్ = దప్పిని (దాహాన్ని), అడఁచి = అణచుకొని లేదా విస్మరించి, అధరరేఖన్ = ఆమె పెదవుల నైపుణ్యము నందలి (లేదా పెదవుల చిరునవ్వులనే), అమృతంబున్ = సుధను, క్రోలుచున్ = ఆస్వాదిస్తూ, మనుజదేవుఁడు = మానవులకు దేవుడైన ఆ నందరాజు, దేవుఁడు + అనఁగన్ = సాక్షాత్తూ ఆ పరమేశ్వరుడో (లేదా దేవతా పురుషుడో) అన్నట్లుగా, ఒప్పెన్ = విరాజిల్లాడు,

తాత్పర్యం: అసమాన సౌందర్యవతియైన తన భార్య భానుమతీదేవిని ఆ నందమహారాజు కనురెప్ప వేయకుండా నిరంతరం చూస్తూ ఉండిపోయాడు. ఆమె రూపసౌందర్యంలో ఎంతగా మునిగిపోయాడంటే... తన నిద్రను, ఆకలిని, దాహాన్ని కూడా పూర్తిగా మరిచిపోయాడు. ఆమె పెదవులపై విరిసే చిరునవ్వులనే అమృతాన్ని గ్రోలుతూ, భూమిపై ఉండే రాజులా కాక, ఆకలి దప్పులు లేని సాక్షాత్తూ ఒక దేవతా పురుషుడి వలె ఆ రాజు ప్రకాశించాడు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' మరియు 'రూపకాలంకారం' ధ్వనిస్తున్నాయి. రాజును ఆకలిదప్పులు లేని 'దేవుడు'గా ఊహించడం ఉత్ప్రేక్ష కాగా, ఆమె అధర సౌందర్యాన్ని, చిరునవ్వులను 'అమృతం'తో రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం సిద్ధించింది.

వ్యాకరణ/సాహిత్య విశేషం: దేవతలకు 'అనిమిషులు' అని పేరు (రెప్పపాటు లేనివారు). వారికి ఆకలి, దప్పి, నిద్ర ఉండవు, వారు అమృతాన్ని గ్రోలుతారు. ఇక్కడ రాజు కూడా భార్యావ్యామోహంలో పడి రెప్ప వేయకుండా చూస్తూ, ఆకలిదప్పులు మరిచిపోవడాన్ని కవి దేవతల స్వభావంతో ఎంతో సముచితంగా పోల్చాడు. 'మనుజదేవుడు' (మనుష్యులలో దేవుడు - రాజు) కాస్తా కేవలం 'దేవుడు' లాగా మారాడని చెప్పడం కవి చమత్కారం.

ఛందస్సు: ఆటవెలది వృత్తం.

పద్యం - 206

క. వనితలకు నురము నోరును దను వర్ధము నిచ్చి రచ్యుత బ్రహ్మ శివుల్ ఘనుఁడా మువ్వుర మీఱుచు జనపతి దన సతికి నిచ్చె సర్వాంగములన్. 206

ప్రతిపదార్థం: అచ్యుత = విష్ణుమూర్తి, బ్రహ్మ = బ్రహ్మదేవుడు, శివుల్ = పరమశివుడును, వనితలకున్ = తమ భార్యలైన లక్ష్మి, సరస్వతి, పార్వతులకు, ఉరము = వక్షఃస్థలమును (రొమ్మును), నోరును = నోటిని, తనువు + అర్ధమున్ = శరీరంలో సగభాగాన్ని, ఇచ్చిరి = ఒసగారు, ఘనుఁడు = గొప్పవాడైన, ఆ = ఆ నంద, జనపతి = మహారాజు, ఆ = ఆ, మువ్వురన్ = ముగ్గురు దేవతలను, మీఱుచున్ = అతిక్రమిస్తూ, తన = తన యొక్క, సతికిన్ = భార్యకు, సర్వ + అంగములన్ = తన సమస్త అవయవాలను (అనగా తన సర్వస్వాన్ని) ఇచ్చివేసెను,

తాత్పర్యం: త్రిమూర్తులైన విష్ణువు తన భార్య లక్ష్మీదేవికి రొమ్మున చోటిచ్చాడు; బ్రహ్మదేవుడు సరస్వతికి తన నోటిలో స్థానమిచ్చాడు; శివుడు పార్వతీదేవికి తన శరీరంలో సగభాగాన్ని (అర్ధనారీశ్వర రూపంగా) ఇచ్చాడు. కానీ, ఆ ముగ్గురు గొప్ప దేవతల కంటే మిన్నగా ఈ నందమహారాజు తన భార్యయైన భానుమతీదేవికి తన శరీరంలోని సమస్త అవయవాలనూ, అనగా తన సర్వస్వాన్నీ, తన మనస్సును పూర్తిగా అర్పించివేశాడు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో 'వ్యతిరేకాలంకారం' ఉన్నది. ఉపమేయమైన రాజు యొక్క గుణాన్ని (సర్వాంగాలు సమర్పించడం), ఉపమానాలైన త్రిమూర్తుల గుణాల (వక్షస్సు, నోరు, సగభాగం ఇవ్వడం) కంటే ఎక్కువ చేసి, వారిని మించినవానిగా వర్ణించడం వల్ల ఈ అలంకారం సిద్ధించింది.

చమత్కారం: త్రిమూర్తులు తమ భార్యలకు శరీరంలో కొన్ని భాగాలను మాత్రమే ఇస్తే, రాజు తన సర్వస్వాన్ని భార్యకే అంకితం చేశాడని కవి జక్కన చేసిన వర్ణన ఎంతో చమత్కారభరితంగా ఉంది.

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

పద్యం - 207

సీ. అవనీశుఁ డిక్రియ నంతఃపురంబున విహరించుచును మంత్రివిన్నపమున బలిమిమై నొకనాఁడు కొలువున కేతెంచి యా సతి తొడమీద నభిముఖముగ నిడుకొని తన్ముఖం బీక్షించుచుండఁగా దొరలును భటులును బరులు హితులు లజ్జాభయములఁ దల ల్వంచికొని యుండ గొంత తడవున కయ్యింతి చెయ్యి

ఆ.వె. పూని పట్టుకొనుచు లోనికిఁ బోయిన మంత్రి కలఁగి యిట్టి మమత నేఁడు మానిపింపకున్న హాని యౌనంచు మో మోట మాని తోడ నొయ్యనేగి. 207

ప్రతిపదార్థం: అవనీశుఁడు = ఆ నందరాజు, ఈ క్రియన్ = ఈ విధముగా, అంతఃపురంబునన్ = అంతఃపురము లోపలనే, విహరించుచును = కాలం గడుపుతూ, మంత్రి = తన మంత్రి యొక్క, విన్నపమునన్ = ప్రార్థనను మన్నించి, బలిమిమైన్ = బలవంతము మీద, ఒకనాఁడు = ఒకరోజు, కొలువునకున్ = రాజసభకు, ఏతెంచి = విచ్చేసి, ఆ = ఆ, సతిన్ = భార్యను, తొడమీదన్ = తన తొడపైన, అభిముఖముగన్ = తనకు ఎదురుగా ఉండేట్లు, ఇడుకొని = కూర్చోబెట్టుకొని, తత్ = ఆమె యొక్క, ముఖంబు = ముఖమును, ఈక్షించుచున్ + ఉండఁగాన్ = చూస్తూ ఉండిపోగా, దొరలును = సభలోని సామంతులు, భటులును = సేవకులు, బరులు = ఇతరులు, హితులు = హితైషులు, లజ్జా = సిగ్గుతోను, భయములన్ = భయముతోను, తలల్ = తమ తలలను, వంచికొని = కిందికి దించుకొని, ఉండన్ = ఉండగా, కొంత = కొద్ది, తడవునకున్ = సమయానికి, ఆ + ఇంతి = ఆ భానుమతీదేవి, చెయ్యి = చేయి, పూని = పట్టుకొని, పట్టుకొనుచున్ = నడిపిస్తూ, లోనికిన్ = అంతఃపురము లోపలికి, పోయినన్ = వెళ్ళిపోగా, మంత్రి = ఆ బహుశ్రుతుడనే మంత్రి, కలఁగి = మనస్సులో ఆందోళన చెంది, ఇట్టి = ఇటువంటి, మమత = అతివ్యామోహాన్ని, నేఁడు = ఈ రోజే, మానిపింపక + ఉన్నన్ = దూరం చేయకపోతే, హాని = రాజ్యానికి కీడు, ఔన్ + అంచున్ = జరుగుతుందని భావించి, మోమోటన్ = మొహమాటాన్ని, మాని = వదిలిపెట్టి, తోడన్ = ఆ రాజు వెనుకే, ఒయ్యన్ = నెమ్మదిగా, ఏగి = వెళ్లి,

తాత్పర్యం: నందమహారాజు ఈ విధంగా నిరంతరం అంతఃపురంలోనే మునిగితేలుతుండటంతో, మంత్రి బహుశ్రుతుడు చేసిన విన్నపాల మేరకు ఒకరోజు బలవంతంగా రాజసభకు వచ్చాడు. సభకు వచ్చినా కూడా భార్యావ్యామోహాన్ని వదలలేక, ఆ రాణిని తన తొడపై కూర్చోబెట్టుకుని, ఆమె ముఖాన్ని మాత్రమే చూస్తూ ఉండిపోయాడు. అది చూసి సభలోని అధికారులు, భటులు, హితులు సిగ్గుతో, భయంతో తలలు దించుకున్నారు. కొంతసేపటికి ఆ రాణి రాజు చేయి పట్టుకుని అంతఃపురంలోకి తీసుకువెళ్లిపోయింది. ఇది చూసిన మంత్రి మనస్సు కలత చెందింది. "రాజుకున్న ఇటువంటి తీవ్రమైన వ్యామోహాన్ని ఈ రోజే కనుక మానిపించకపోతే రాజ్యానికి పెద్ద హాని జరుగుతుంది" అని భావించి, మొహమాటాన్ని వీడి రాజు వెనుకే నెమ్మదిగా అంతఃపురంలోకి వెళ్లాడు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: సభలోని వారు తలలు దించుకోవడం, రాజు ప్రవర్తన, మంత్రి ఆందోళన వంటి సన్నివేశాలను కండ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించడం వల్ల ఇది 'స్వభావోక్తి అలంకారం'.

రాజనీతి విశేషం: రాచరికపు మర్యాదలను మరిచి ప్రవర్తిస్తున్న రాజును చూసి సభ అంతా నిశ్చేష్టులైనా, రాజ్యక్షేమం కోసం మొహమాటాన్ని వీడి రాజును హెచ్చరించడానికి సిద్ధపడిన మంత్రి బహుశ్రుతుని యొక్క కర్తవ్యదీక్ష ఇందులో కనిపిస్తుంది.

ఛందస్సు: సీస పద్యం, ఆటవెలది.

పద్యం - 208

ఆ.వె. దేవ! యిచట నెట్టి తెఱఁగైన నొప్పు నీ యతివ నటకుఁ దెచ్చు టనుచితంబు అనుడు నృపుఁడు నవ్వి యచ్చటి కే
వచ్చి యున్న నేమి రాకయున్న నేమి? 208

ప్రతిపదార్థం: దేవ = ఓ రాజా, ఇచటన్ = ఈ అంతఃపురంలో, ఎట్టి = ఏ విధమైన, తెఱఁగు + ఐనన్ = ప్రవర్తన అయినప్పటికీ, ఒప్పున్ = తగును కానీ, ఈ = ఈ, అతివన్ = భార్యను (స్త్రీని), అటకున్ = ఆ రాజసభ లోనికి, తెచ్చుటు = తీసుకురావడం, అనుచితంబు = ఏమాత్రం తగని పని, అనుడున్ = అని మంత్రి అనగా, నృపుఁడు = ఆ నందరాజు, నవ్వి = పరిహాసంగా నవ్వి, అచ్చటికి + ఏ = ఆ సభలోనికే, వచ్చి + ఉన్నన్ = ఆమె వస్తే, ఏమి = ఏమవుతుంది, రాక + ఉన్నన్ = రాకపోతే, ఏమి = ఏమవుతుంది (ఏ నష్టము లేదు కదా),

తాత్పర్యం: అంతఃపురంలోకి వెళ్లిన మంత్రి రాజుతో... "ప్రభూ! అంతఃపురంలో మీరు ఏ విధంగా ప్రవర్తించినా చెల్లుతుంది కానీ, ఆ రాణిగారిని అలా కొలువుతీరిన రాజసభలోకి తీసుకురావడం ఏమాత్రం ఉచితం కాదు" అని హితవు పలికాడు. దానికి ఆ రాజు నిర్లక్ష్యంగా నవ్వి... "ఆమె సభకు వస్తే ఏంటి? రాకపోతే ఏంటి? నా ఇష్టం, అందువల్ల వచ్చే నష్టమేమీ లేదు కదా!" అన్నాడు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: మంత్రి, రాజుల మధ్య సాగిన లోకసహజమైన సంభాషణ కాబట్టి ఇది 'స్వభావోక్తి అలంకారం'.

పాత్ర చిత్రణ: మంత్రి ఎంత నిష్కర్షగా తప్పును ఎత్తిచూపాడో, రాజు తన వ్యామోహంలో పడి రాజ్య మర్యాదలను, మంత్రి హితవును ఎంత తేలికగా తీసుకున్నాడో కవి ఇక్కడ స్పష్టం చేశాడు.

ఛందస్సు: ఆటవెలది వృత్తం.

పద్యం - 209

క. విశ్రుత నీతి వివేక బ హుశ్రుత నీయట్టి మంత్రి యుండఁగఁ బ్రమదో న్మిశ్రముగ విశ్రమించెద నాశ్రితసంరక్ష నీనయంబున
జరుగన్. 209

ప్రతిపదార్థం: విశ్రుత = లోకప్రసిద్ధమైన, నీతి = రాజనీతియును, వివేక = మంచి చెడ్డలు తెలిసిన తెలివియును గల, బహుశ్రుత = ఓ బహుశ్రుత మంత్రీ, ఆశ్రిత = నిన్ను ఆశ్రయించిన ప్రజల యొక్క, సంరక్ష = రక్షణ మరియు పాలన, నీ = నీయొక్క, నయంబునన్ = నీతిమార్గము లేదా సమర్థత వలనే, జరుగన్ = సాగుతుండగా, నీ యట్టి = నీలాంటి యోగ్యుడైన, మంత్రి = సచివుడు, ఉండఁగన్ = ఉండగా, ప్రమద = అమితమైన సంతోషముతో, ఉన్మిశ్రముగన్ = కూడుకున్నవాడనై, విశ్రమించెదన్ = నేను సుఖంగా విశ్రాంతి తీసుకుంటాను,

తాత్పర్యం: రాజ్యాధికారం గురించి రాజు నిర్లక్ష్యంగా మాట్లాడుతూ... "ప్రసిద్ధమైన రాజనీతి, వివేకం కలిగిన ఓ బహుశ్రుత మంత్రీ! నా రాజ్యపాలన, నన్ను నమ్ముకున్న ప్రజల రక్షణ అంతా నీ నీతి చాతుర్యం వల్లే నడుస్తోంది. నీలాంటి సమర్థుడైన మంత్రి నా పక్కన ఉన్నప్పుడు, నేను రాజ్యభారాలన్నీ నీకు వదిలేసి, ఎలాంటి చింతా లేకుండా నా భార్యతో అమితమైన సంతోషంతో కాలం గడుపుతాను, విశ్రాంతి తీసుకుంటాను" అన్నాడు.

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: రాజు యొక్క నిర్లిప్తతను, మంత్రిపై గల అతి నమ్మకాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది 'స్వభావోక్తి అలంకారం'.

శబ్ద చమత్కారం: ఈ పద్యంలో 'విశ్రుత', 'బహుశ్రుత', 'విశ్రమించెద' అనే పదాల ప్రయోగం వల్ల అంత్యప్రాస మరియు శబ్దాలంకార శోభ (వృత్త్యానుప్రాస) చక్కగా కుదిరింది.

రాజనీతి విశేషం: ఒక సమర్థుడైన మంత్రి ఉన్నప్పుడు రాజు నిర్భయంగా ఉండవచ్చు, కానీ రాజ్యభారాన్ని పూర్తిగా వదిలేసి అంతఃపుర సుఖాలకే అంకితం కావడం రాజధర్మం కాదు అనే విషయాన్ని కవి పరోక్షంగా రాజు మాటల ద్వారా ఇక్కడ చూపిస్తున్నాడు.

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

పద్యం - 210

క. ఏణేక్షణ యీసతి నా ప్రాణేశ్వరి నిమిషమైనఁ బాసిన విగత ప్రాణమయి మేను నిల్వదు ప్రాణము వెడఁబాయునట్టి రాజ్యంబేలా? 210

ప్రతిపదార్థం: ఏణేక్షణ = లేడి కన్నుల వంటి అందమైన కన్నులు గల, ఈ = ఈ, సతి = నా భార్యయైన భానుమతీదేవి, నా = నా యొక్క, ప్రాణేశ్వరి = ప్రాణములకు అధిదేవత, ఈమెను, నిమిషము + ఐనన్ = ఒక్క క్షణ కాలమైనా, పాసినన్ = ఎడబాసినట్లయితే, విగత = పోయిన, ప్రాణము + అయి = జీవము కలదై, మేను = నా ఈ శరీరం, నిల్వదు = బ్రతికి ఉండదు, ప్రాణము = నా జీవము, వెడఁబాయునట్టి = నశించిపోయేటట్లు చేసే, రాజ్యము = ఈ దేశ పరిపాలన, ఏలా = నాకు ఎందుకు,

తాత్పర్యం: నందరాజు తన తీవ్రమైన భార్యావ్యామోహాన్ని ప్రకటిస్తూ ఇలా అన్నాడు: "లేడి కన్నుల వంటి మనోహరమైన కన్నులు కలిగిన ఈ భానుమతీదేవి నా ప్రాణాధారమైన భార్య. ఈమెను నేను ఒక్క నిమిషం పాటు విడిచిపెట్టినా నా ప్రాణాలు విడిచిపోతాయి, నా శరీరం నిలబడదు. ఈమెను వదిలి నేను కొలువు తీరాల్సి వస్తే... నా ప్రాణాలనే దూరం చేసే అటువంటి రాజ్యం నాకు ఎందుకు? నాకు రాజ్య పాలన కంటే నా భార్యే ముఖ్యం."

విశేషాలు (అలంకారము తదితరాలు):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో భార్యను దూరం చేసుకుంటే ప్రాణాలు పోతాయి అనడంలో 'అతిశయోక్తి అలంకారం' లేదా శృంగార రసానికి సంబంధించిన 'కావ్యలింగాలంకారం' కనిపిస్తుంది. రాజు తన తీవ్రమైన వ్యామోహానికి కారణాన్ని ఇక్కడ సమర్థిస్తున్నాడు.

శబ్ద చమత్కారం: పద్యంలో 'ప్రాణేశ్వరి', 'ప్రాణమయి', 'ప్రాణము' అని 'ప్రాణ' అనే పదం పదే పదే ఆవృత్తమవ్వడం వల్ల కవి రాజు యొక్క మానసిక స్థితిని (అతనికి లోకమంతా భార్యే ప్రాణంగా కనిపించడాన్ని) శబ్ద సౌందర్యంతో అద్భుతంగా పలికించాడు.

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

పద్యం 211

పద్యం: చ. అనిన బహుశ్రుతుండు హృదయంబున నవ్వుచు నింతప్రేమ గ ల్గినఁ బటమధ్యమంబున లిఖించిన యీ సతిరూపు నీమహా సనము సమీపభాగమునఁ జక్కటి నిల్పిన నందు నీదు దృ ష్టి నిలుపుకొంచుఁ గొల్వున వసింపుము నావుడు నియ్యకోలునన్.

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ = అని (నందరాజు) పలుకగా, బహుశ్రుతుండు = శాస్త్రజ్ఞానము కలిగిన ఆ శారదానందుడు, హృదయంబునన్ = మనస్సులో, నవ్వుచున్ = నవ్వుకుంటూ, ఇంత = ఇంతటి, ప్రేమ = అనురాగము, కల్గినన్ = ఉంటే గనుక, పట = వస్త్రము లేదా కాగితము యొక్క, మధ్యమంబునన్ = మధ్యభాగంలో, లిఖించిన = చిత్రించిన, ఈ = ఈ, సతి = భార్య (భానుమతి) యొక్క, రూపు = రూపమును (చిత్రపటమును), ఈ = ఈ, మహా + ఆసనము = గొప్పదైన సింహాసనము యొక్క, సమీప = దగ్గరి, భాగమునన్ = ప్రదేశంలో, చక్కటిన్ = తిన్నగా, నిల్పినన్ = ఉంచినట్లయితే, అందున్ = ఆ చిత్రపటమునందు, నీదు = నీయొక్క, దృష్టిన్ = చూపును, నిలుపుకొంచున్ = లగ్నం చేస్తూ, కొల్వునన్ = సభలో, వసింపుము = కూర్చోవలసింది, నావుడున్ = అని చెప్పగా, ఇయ్యకోలునన్ = (రాజు) సమ్మతించి.

తాత్పర్యం: భార్యపై నందరాజుకున్న మితిమీరిన వ్యామోహాన్ని చూసి, పండితుడైన శారదానందుడు మనసులోనే నవ్వుకున్నాడు. రాజుతో ఇలా అన్నాడు: "రాజా! నీకు నీ భార్యపై ఇంతటి ప్రేమ ఉంటే, ఒక చిత్రపటంపై ఆమె రూపాన్ని గీయించు. ఆ పటాన్ని నీ సింహాసనం ఎదురుగా ఉంచి, నీ దృష్టిని దానిపైనే నిలిపి సభాకార్యక్రమాలను నిర్వహించు" అని సలహా ఇచ్చాడు. అందుకు రాజు సంతోషంగా అంగీకరించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (భార్యావ్యామోహంలో ఉన్న రాజు మానసిక స్థితిని, దానికి గురువుగారు ఇచ్చిన లోకోచితమైన సలహాను సహజ సిద్ధంగా వర్ణించడం జరిగింది).

వ్యాకరణ విశేషం: *మహాసనము* (మహా + ఆసనము) - సవర్ణదీర్ఘ సంధి. *నావుడున్* అనేది ప్రాచీన తెలుగులో 'అని అనగా' అనే అర్థంలో వాడే ఒక అవ్యయం.

పద్యం 212

పద్యం: క. జనవరుఁ డొక చిత్రకుచే వనితారత్నంబు రూపు వ్రాయించి పటం బనువందఁ జూపఁ బంపెను తన కులగురుఁడైన శారదానందునకున్.

ప్రతిపదార్థం: జనవరుఁడు = రాజు (నందరాజు), ఒక = ఒకానొక, చిత్రకుచేన్ = చిత్రకారుని చేత, వనితా = స్త్రీలలో, రత్నంబు = రత్నము వంటిదైన భానుమతి యొక్క, రూపు = రూపాన్ని, వ్రాయించి = చిత్రింపజేసి, పటంబు = ఆ చిత్రపటాన్ని, అనువు + అందన్ = తగినట్లుగా, చూపన్ = చూపించడానికి, తన = తనయొక్క, కులగురుఁడు + ఐన = వంశగురువైన, శారదానందునకున్ = శారదానందుడి వద్దకు, పంపెను = పంపించాడు.

తాత్పర్యం: గురువుగారి మాట ప్రకారం నందరాజు ఒక నిపుణుడైన చిత్రకారుడిని పిలిపించి, స్త్రీ రత్నమైన తన భార్య భానుమతి రూపాన్ని ఒక పటంపై చక్కగా చిత్రింపజేశాడు. ఆ చిత్రపటాన్ని పరిశీలించాల్సిందిగా తన కులగురువైన శారదానందుడి వద్దకు పంపించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: ఉపమా/రూపక ఛాయలు గల 'వనితారత్నంబు' అనే పదం ఇక్కడ విశేషం. స్త్రీని శ్రేష్ఠమైన రత్నంతో పోల్చడం జరిగింది.

భావ శిల్పం: రాజుకు గురువుగారిపై ఉన్న గౌరవాన్ని, అలాగే భార్య రూపాన్ని ఇతరులు మెచ్చాలనే ఆరాటాన్ని ఈ పద్యం సూచిస్తుంది.

పద్యం 213

పద్యం: ఆ.వె. అతఁడు చూచి మెచ్చి యచ్చిత్రకారుని జేరఁబిలిచి తొల్లి చెప్పినట్లు సతులలోన నాల్గు జాతులు గల విందు జాతి కొలఁది వ్రాత సహజమయ్యె.

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు = ఆ శారదానందుడు, చూచి = ఆ పటాన్ని చూసి, మెచ్చి = అభినందించి, ఆ + చిత్రకారుని = ఆ చిత్రకారుడిని, చేరన్ + పిలిచి = దగ్గరకు పిలిచి, తొల్లి = పూర్వపు శాస్త్రాలలో, చెప్పినట్లు = చెప్పబడిన విధంగా, సతులలోనన్ = స్త్రీలలో, నాల్గు = నాలుగు, జాతులు = రకములు (పద్మిని, చిత్తిని, శంఖిని, హస్తిని), కలవు = ఉన్నాయి, ఇందున్ = ఈ పటంలో, జాతి = ఆమె జాతి యొక్క, కొలఁది = లక్షణములకు తగినట్లుగా, వ్రాత = చిత్రించడం, సహజము + అయ్యె = ఎంతో సహజంగా కుదిరింది (అని ప్రశంసించాడు).

తాత్పర్యం: ఆ చిత్రపటాన్ని చూసిన శారదానందుడు ఎంతో మెచ్చుకున్నాడు. ఆ చిత్రకారుడిని దగ్గరకు పిలిచి ఇలా అన్నాడు: "సాముద్రిక శాస్త్రాలలో చెప్పినట్లుగా స్త్రీలలో నాలుగు జాతులు ఉన్నారు. నువ్వు గీసిన ఈ చిత్రంలో ఆ స్త్రీ యొక్క జాతి లక్షణాలన్నీ ఎంతో సహజంగా, అద్భుతంగా కుదిరాయి" అని శ్లాఘించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం (చిత్రం బాగుంది అనడానికి గల కారణాన్ని శాస్త్రోక్తంగా సమర్థించడం జరిగింది).

సాంస్కృతిక విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ కామశాస్త్రం/సాముద్రిక శాస్త్రం ప్రకారం స్త్రీలను వారి శారీరక, మానసిక లక్షణాలను బట్టి నాలుగు జాతులుగా విభజించారు. అవి: పద్మిని, చిత్తిని, శంఖిని, మరియు హస్తిని.

పద్యం 214

పద్యం: చ. తొడలును జన్ను లోష్ఠములు దొడ్డలు కన్నులుఁ గాళ్ళుఁ జేతులున్ వెడఁదలు మోముఁ గంఠమును వెండ్రుకలుం గుఱుచ ల్లలాటముం బొడవు నొడ ల్వెడల్పు కడుపుం గుడుపు న్నడపున్ ఘనం బగుం జిడిముడిపాటులుం దొగరుఁ జీరలు హస్తిని కొప్పు నెప్పుడున్.

ప్రతిపదార్థం: తొడలును = ఊరువులు, చన్నులు = స్తనములు, ఓష్ఠములు = పెదవులు, దొడ్డలు = పెద్దవిగా ఉండును, కన్నులున్ = నేత్రములు, కాళ్ళున్ = పాదములు, చేతులున్ = హస్తములు, వెడఁదలు = విశాలమైనవిగా ఉండును, మోమున్ = ముఖము, కంఠమును = మెడ, వెండ్రుకలున్ = తలవెంట్రుకలు, కుఱుచలు = పొట్టిగా ఉండును, లలాటమున్ = నొసలు, పొడవు = పొడవుగా ఉండును, ఒడలు = శరీరము, వెడల్పు = లావుగా/విశాలంగా ఉండును, కడుపున్ = ఉదరము, కుడుపున్ = ఆహారము తినే విధానము, నడపున్ = నడక, ఘనంబు + అగున్ = ఎక్కువగా/భారముగా ఉండును, చిడిముడిపాటులున్ = తొందరపాటుతనము, తొగరు + చీరలు = ఎర్రని వస్త్రములు, హస్తినికిన్ = హస్తిని జాతి స్త్రీకి, ఎప్పుడున్ = ఎల్లప్పుడూ, ఒప్పున్ = తగియుండును (ఇవన్నీ హస్తిని లక్షణాలు).

తాత్పర్యం: శారదానందుడు హస్తిని జాతి స్త్రీ లక్షణాలను వివరిస్తున్నాడు: "హస్తిని జాతి స్త్రీకి తొడలు, స్తనములు, పెదవులు పెద్దవిగా ఉంటాయి. కళ్ళు, కాళ్ళు, చేతులు విశాలంగా ఉంటాయి. ముఖము, మెడ, తలవెంట్రుకలు కురచగా (పొట్టిగా) ఉంటాయి. నొసలు పొడవుగా, శరీరం వెడల్పుగా ఉంటుంది. ఆమె పొట్ట, తినే తిండి, నడిచే నడక భారంగా (ఎక్కువగా) ఉంటాయి. ఎప్పుడూ తొందరపాటుతనం కలిగి ఉండటం, ఎర్రటి వస్త్రాలను ధరించడం ఈ హస్తిని జాతి స్త్రీ యొక్క సహజ లక్షణాలు."

విశేషాలు:

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (శాస్త్రంలో చెప్పబడిన 'హస్తిని' జాతి స్త్రీ శారీరక, మానసిక గుణగణాలను ఎక్కడా అతిశయోక్తి లేకుండా యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి).

పద్యం 215

పద్యం: చ. నడుము కృశంబు పిన్న జఘనంబు కుచంబులు గట్టి వెండ్రుకల్ నిడుపులు గన్నులా మెఱుఁగునిగ్గులు కాంతకు వింతభోజనం బడరు బ్రియంబుఁ గోపము నయంబు సమంబులు దానఁగొండె మే ర్పడ విను రక్తపుష్పపటరాగిణి శంఖినిఁగా నెఱుంగుమీ.

ప్రతిపదార్థం: కాంతకున్ = ఈ స్త్రీకి, నడుము = కటి ప్రదేశము, కృశంబు = సన్ననిది, జఘనంబు = పిరుదుల భాగము, పిన్న = చిన్నది, కుచంబులు = స్తనములు, గట్టి = కఠినమైనవి, వెండ్రుకల్ = తలవెంట్రుకలు, నిడుపులు = పొడవైనవి, కన్నులు + ఆ = ఆ నేత్రములు, మెఱుఁగు = కాంతి యొక్క, నిగ్గులు = జిలుగులు (తళతళలాడేవి), భోజనంబు = ఆహారము, వింత = విచిత్రమైనది, అడరు = అతిశయించు, ప్రియంబున్ = ఇష్టము (ప్రేమ), కోపము = అలుక, నయంబు = నీతి (శాంతము), సమంబులు = సమానముగా ఉండును, కొండెము = చాడీలు చెప్పుట, తాన్ = తాను, ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా, మేల్ = లెస్సగా చేయును, విను = ఆలకించుము, రక్త = ఎర్రని, పుష్ప = పూవులను, పట = వస్త్రములను, రాగిణి = ఇష్టపడునట్టి దానిని, శంఖినిన్ + కాన్ = శంఖిని జాతి స్త్రీగా, ఎఱుంగుమీ = గ్రహించుము.

తాత్పర్యం: శారదానందుడు శంఖిని జాతి స్త్రీ లక్షణాలను వివరిస్తున్నాడు: "ఓ చిత్రకారుడా విను! ఈ శంఖిని జాతి స్త్రీకి నడుము సన్నగా, పిరుదులు చిన్నవిగా, స్తనములు గట్టిగా ఉంటాయి. తలవెంట్రుకలు పొడవుగా, కళ్ళు వింత కాంతులతో మెరుస్తూ ఉంటాయి. ఈమె భోజన అలవాట్లు విచిత్రంగా ఉంటాయి. ఈమెకు ప్రేమ, కోపము, శాంతము (నీతి) అన్నీ సమాన మోతాదులో ఉంటాయి. ఈమె చాడీలు చెప్పడంలో చాలా నేర్పరి. ఎర్రటి పూలను, ఎర్రటి వస్త్రాలను అమితంగా ఇష్టపడే ఈ కాంతను 'శంఖిని' జాతి స్త్రీగా గుర్తించు."

విశేషాలు:

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (శాస్త్రోక్తమైన శంఖిని జాతి స్త్రీ శారీరక, మానసిక గుణాలను యథాతథంగా వర్ణించడం జరిగింది).

భాషా విశేషం: *వింతభోజనంబు* అనగా వేళాపాళా లేని లేదా విచిత్రమైన పదార్థాలను తినే అలవాటు అని అర్థం. *ప్రియంబుఁ గోపము నయంబు సమంబులు* అనగా ఈమె మనస్తత్వం క్షణంలో కోపం, క్షణంలో శాంతం అన్నట్లుగా సమపాళ్ళలో మారుతుంటుంది.

పద్యం 216

పద్యం: ఉ. అన్నువ యైన కౌనుఁ గుటిలాలక పంక్తియుఁ జెన్ను మీఱఁగా వన్నెలు గట్టుఁ బచ్చమరువంబులునుం దుఱుమంగ నేర్చు మా ఱున్నెడఁ గన్నులార్చు సురతోద్ధతి నేర్పరి యల్పభుక్తితో దన్నని మాటలాడుఁ గడుఁద్రిమ్మరి చిత్తిని చిత్రవిక్రియన్.

ప్రతిపదార్థం: అన్నువ + ఐన = మిక్కిలి సన్ననైన, కౌనున్ = నడుము, కుటిల = వంకరలు తిరిగిన (ముంగురులు), అలక = జుట్టు యొక్క, పంక్తియున్ = వరుసయు, చెన్ను = అందము, మీఱఁగాన్ = అతిశయించగా, వన్నెలు = విలాసములు, కట్టున్ = ఒలికించును, పచ్చ = పచ్చని, మరువంబులునున్ = మరువము అను సుగంధ పత్రములను, తుఱుమంగన్ = కొప్పున

ధరించుటకు, నేర్చున్ = ఎరిగియుండును, మాఱు + ఉన్న + ఎడన్ = ఎదురుగా ఉన్నప్పుడు, కన్నులు + ఆర్చున్ = కనురెప్పలు వేయును (కన్నులు కొట్టును), సురత + ఉద్ధతిన్ = రతిక్రీడ యొక్క వేగమునందు, నేర్పరి = నైపుణ్యము కలది, అల్ప = తక్కువైన, భుక్తితోన్ = ఆహారముతో, తిన్నని = మృదువైన (చక్కని), మాటలు + ఆడున్ = సంభాషించును, కడున్ = మిక్కిలి, త్రిమ్మరి = ఇటునటు తిరిగే స్వభావము కలది, చిత్తిని = చిత్తిని (చిత్రిణి) జాతి స్త్రీ, చిత్ర = విచిత్రమైన, విక్రియన్ = చేష్టలు కలది.

తాత్పర్యం: చిత్తిని (చిత్రిణి) జాతి స్త్రీ లక్షణాలు ఇలా ఉంటాయి: "ఈమె నడుము ఎంతో సన్నగా ఉంటుంది. వంకరలు తిరిగిన ముంగురుల వరుస ముఖానికి ఎంతో అందాన్ని ఇస్తుంది. ఈమె నడకలలో, చేతలలో ఎన్నో వన్నెలు (విలాసాలు) ఒలికిస్తుంది. తలలో పచ్చని మరువం వంటి సుగంధ పుష్పాలను విలక్షణంగా తురుముకుంటుంది. ఎదుటివారు చూస్తున్నప్పుడు కన్నులు ఆర్పడం (కసరుగా కళ్ళు తిప్పడం), రతిక్రీడలలో అత్యంత నేర్పరిగా ఉండటం ఈమె లక్షణం. చాలా తక్కువ ఆహారం తింటుంది, మృదువుగా, తియ్యగా మాట్లాడుతుంది. విచిత్రమైన హావభావాలు ప్రదర్శిస్తూ, ఇటునటు ఎక్కువగా తిరగడం (చంచల స్వభావం) ఈ చిత్తిని జాతి కాంత నైజం."

విశేషాలు:

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (చిత్తిని జాతి స్త్రీ యొక్క విలాసాలను, శారీరక సౌందర్యాన్ని కళ్ళకు కట్టినట్లు సహజంగా వర్ణించారు).

సాంస్కృతిక విశేషం: *పచ్చమరువము* అనేది ప్రాచీన కాలం నుండి స్త్రీలు తమ తలలో, కొప్పులలో అలంకరించుకునే ఒక విశేషమైన సుగంధ పత్రం (మరువము ఆకులు).

పద్యం 217

పద్యం: ఉ. తెల్లనిచీరలు న్విరులుఁ దియ్యఁదనంబును మెచ్చు వెండ్రుకల్ నల్లన మోవి యెఱ్ఱన కనత్కనకద్యుతి మేను గన్ను లు త్పుల్లసరోజరోచులు మృదుధ్వని కంఠము పాణిపాదముల్ పల్లవకాంతు లాననము పద్మము పద్మిని జాతి కిమ్మహిన్!

ప్రతిపదార్థం: ఈ + మహిన్ = ఈ భూమిపై, పద్మిని = పద్మిని, జాతికిన్ = జాతి స్త్రీకి, తెల్లని = శ్వేత వర్ణము గల, చీరలున్ = వస్త్రములను, విరులున్ = పూవులను, తియ్యఁదనంబును = మాధుర్యమును (మధుర పదార్థములను లేదా తియ్యని గుణమును), మెచ్చున్ = ఇష్టపడును, వెండ్రుకల్ = తలవెంట్రుకలు, నల్లన = నల్లగా ఉండును, మోవి = పెదవి, ఎఱ్ఱన = ఎర్రగా ఉండును, మేను = శరీరము, కనత్ = ప్రకాశించుచున్న, కనక = బంగారము యొక్క, ద్యుతి = కాంతి కలది, కన్నులు = నేత్రములు, ఉత్పుల్ల = బాగుగా వికసించిన, సరోజ = పద్మముల యొక్క, రోచులు = కాంతులు కలవి, కంఠము = మెడ (స్వరము), మృదు = కోమలమైన, ధ్వని = శబ్దము కలది, పాణి = హస్తములు, పాదముల్ = చరణములు, పల్లవ = లేత చిగురాకుల యొక్క, కాంతులు = ఎరుపుదనపు కాంతులు గలవి, ఆననము = ముఖము, పద్మము = తామరపువ్వు వంటిది.

తాత్పర్యం: స్త్రీలలో అత్యుత్తమమైన 'పద్మిని' జాతి లక్షణాలను శారదానందుడు శ్లాఘిస్తున్నాడు: "ఈ భూమిపై పద్మిని జాతి స్త్రీ తెల్లటి వస్త్రాలను, సుగంధ పుష్పాలను, తియ్యటి వస్తువులను/సౌమ్యతను ఇష్టపడుతుంది. ఆమె తలవెంట్రుకలు దట్టంగా నల్లగా, పెదవులు దొండపండులా ఎర్రగా ఉంటాయి. శరీరం మెరిసే పచ్చని బంగారంలా ప్రకాశిస్తుంది. కళ్ళు వికసించిన పద్మాల్లా విశాలంగా, అందంగా ఉంటాయి. కంఠస్వరం ఎంతో మృదువుగా, మధురంగా ఉంటుంది. చేతులు, కాళ్ళు లేత చిగురాకుల్లా ఎర్రటి కాంతితో మెరుస్తుంటాయి, ముఖం సాక్షాత్తు పద్మంలా వికసించి ఉంటుంది."

విశేషాలు:

అలంకారం: ఉపమాలంకారం మరియు రూపకాలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి. ముఖాన్ని పద్మంతో, హస్తపాదాలను పల్లవాలతో (చిగురాకులతో), కళ్ళను వికసించిన తామరలతో పోల్చడం వల్ల ఇది అత్యంత సుందరమైన వర్ణన.

ప్రాధాన్యత: సాముద్రిక శాస్త్రం ప్రకారం నాలుగు జాతుల స్త్రీలలో 'పద్మిని' అత్యుత్తమ, పవిత్రమైన దేవతా సమానమైన జాతి.

పద్యం 218

పద్యం: క. కలియుగమునఁ బద్మిని స త్కులమున లేదిది తదీయగుణములు గల కో మలిగాన నెడమ లోఁదొడఁ దిల ప్రమాణంబు మచ్చ దిరమై యుండున్.

ప్రతిపదార్థం: కలియుగమునన్ = ఈ కలియుగంలో, పద్మిని = నిజమైన పద్మిని జాతి స్త్రీ, సత్ + కులమునన్ = ఉత్తమ వంశాలలో కూడా, లేదు = లభించదు, ఇది = ఈ నందరాజు భార్య (భానుమతి), తదీయ = ఆ పద్మిని జాతికి చెందిన, గుణములు = లక్షణములు, కల = కలిగిన, కోమలి = ఉత్తమ కాంత, కానన్ = కాబట్టి, ఎడమ = ఎడమవైపున ఉన్న, లోఁతొడన్ = లోపలి తొడ భాగమున, తిల = నువ్వు గింజ, ప్రమాణంబు = పరిమాణము గల, మచ్చ = పుట్టుమచ్చ, తిరమై = నిశ్చయముగా (స్థిరముగా), ఉండున్ = ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: శారదానందుడు చిత్రపటాన్ని నిశితంగా పరిశీలించి రహస్యాన్ని చెప్తున్నాడు: "ఈ కలియుగంలో అసలైన పద్మిని జాతి స్త్రీ ఏ ఉత్తమ వంశంలోనూ పుట్టడం అసాధ్యం. కానీ, ఈ భానుమతి ఆ పద్మిని జాతికి చెందిన అన్ని ఉత్తమ గుణములను, శారీరక సౌందర్యాన్ని కలిగి ఉన్న కోమలాంగి. అందువల్లే, ఈమె ఎడమ లోపలి తొడ భాగంలో నువ్వు గింజ అంత పరిమాణంలో ఒక పుట్టుమచ్చ స్థిరంగా ఉండి తీరుతుంది" (అని చిత్రకారుడి నైపుణ్యాన్ని, భానుమతి రూపాన్ని గురువుగారు నిర్ధారించారు).

విశేషాలు:

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం (భానుమతి పద్మిని జాతి స్త్రీ అని నిరూపించడానికి, సాముద్రిక శాస్త్రం ఆధారంగా ఆమె శరీరంలోని గుప్తమైన పుట్టుమచ్చను కారణంగా చూపడం జరిగింది).

కథా నేపథ్యం: ఈ పద్యమే కథలో పెద్ద మలుపు తిప్పుతుంది. రాణి అంతఃపురంలో దాగి ఉన్న రహస్య పుట్టుమచ్చను, కేవలం ఆమె బాహ్య చిత్రాన్ని చూసి గురువుగారు సరిగ్గా చెప్పడం వల్ల ఆయన సాముద్రిక శాస్త్ర పాండిత్యం వెల్లడవుతుంది. (ఇదే తరువాతి కథలో రాజుగారికి అనుమానం రావడానికి కారణమవుతుంది).

పద్యం 219

పద్యం: ఆ. అనుఁడు వెఱఁగు పడుచు నచ్చిత్రకుఁడు భీతి తోడ నేగి పువ్వుఁదోఁటలోనఁ జెలఁగు నృపున కిట్లె చెప్పిన నతఁడు గోప్యస్థలంబు గనుట కాత్మఁ గలఁగి.

ప్రతిపదార్థం: అనుఁడున్ = అని శారదానందుడు పలుకగా, ఆ + చిత్రకుఁడు = ఆ చిత్రకారుడు, వెఱఁగు + పడుచున్ = ఆశ్చర్యపోతూ, భీతితోడన్ = భయముతో, ఏగి = వెళ్ళి, పువ్వు + తోఁటలోనన్ = పూదోటలో, చెలఁగు = విహరిస్తున్న, నృపునకున్ = రాజునకు (నందరాజుకు), ఇట్లు + ఎ = ఈ విధముగానే (గురువుగారు చెప్పినట్లే), చెప్పినన్ = విన్నవించగా, అతఁడు = ఆ రాజు, గోప్య = పరమ రహస్యమైన, స్థలంబున్ = శరీర భాగాన్ని (పుట్టుమచ్చను), కనుటకన్ = (చూడకుండానే) తెలుసుకున్నందుకు, ఆత్మన్ = మనస్సులో, కలఁగి = ఆందోళన చెంది.

తాత్పర్యం: గురువుగారు భానుమతి అంతరంగిక రహస్యాన్ని అంత ఖచ్చితంగా చెప్పేసరికి చిత్రకారుడు ఒక్కసారిగా ఆశ్చర్యపోయాడు. భయపడుతూనే నేరుగా వెళ్ళి, అప్పుడు ప్రమదావనంలో (పూదోటలో) విహరిస్తున్న నందరాజుతో ఆ విషయమంతా పూసగుచ్చినట్లు చెప్పాడు. అంతఃపుర కాంతకు మాత్రమే తెలిసిన ఆ పరమ రహస్యమైన పుట్టుమచ్చ గురించి గురువుగారు చెప్పారని వినగానే రాజు మనస్సు అనుమానంతో, ఆందోళనతో కలత చెందింది.

విశేషాలు:

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (వార్త విన్న చిత్రకారుడి భయం, రాజు మనస్సులో మొదలైన కలతను సహజంగా వర్ణించారు).

కథా గమనం: ఈ పద్యం నుండి నందరాజు మనసులో గురువుగారి పట్ల అమితమైన అనుమానం, క్రోధం బీజం వేసుకున్నాయి.

పద్యం 220

పద్యం: ఉ. నందనరమ్యమౌ గృహవనమ్మున మన్మథకేళివేళ నా నందుఁడు భామవామజఘనంబున సన్నపుమచ్చఁ గాంచి యా నందము డింది కందు మది నాటుకొనం దలయూఁచి శారదా నందుని సద్గుణం బవగుణంబుగఁ గైకొని వచ్చి మంత్రితోన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ నందుఁడు = ఆ నందరాజు, నందన = ఇంద్రుని నందనవనము వలె, రమ్యము + ఔ = మనోహరమైన, గృహ = అంతఃపుర, వనమ్మునన్ = ఉద్యానవనంలో, మన్మథ = రతిక్రీడల యొక్క, కేళి = వినోదపు, వేళన్ = సమయమందు, భామ = భార్యయైన భానుమతి యొక్క, వామ = ఎడమవైపున ఉన్న, జఘనంబునన్ = తొడ భాగమునందు, సన్నపు = సన్నని, మచ్చన్ = పుట్టుమచ్చను, కాంచి = కళ్ళారా చూసి, ఆనందము = అప్పటివరకు ఉన్న సంతోషాన్ని, డింది = కోల్పోయి (దిగజారి), కందు = అనుమానమనే మాలిన్యము (దుఃఖము), మదిన్ = మనస్సులో, నాటుకొనన్ = గట్టిగా దిగబడిపోగా, తల = తల, ఊఁచి = అడ్డంగా తిప్పుతూ, శారదానందుని = శారదానందుడి యొక్క, సద్గుణమున్ = త్రికాలజ్ఞానమనే మంచి గుణాన్ని, అవగుణముగన్ = చెడ్డ నడతగా (రాణితో అక్రమ సంబంధం ఉందనే పాప బుద్ధితో), కైకొని = భావించి, వచ్చి = సభకు వచ్చి, మంత్రితోన్ = తన ప్రధాన మంత్రితో (ఇలా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: నందరాజు నందనవనం లాంటి తన అంతఃపుర తోటలో భార్యతో రతిక్రీడలలో ఉన్నప్పుడు, గురువుగారు చెప్పినట్లే ఆమె ఎడమ తొడపై ఉన్న సన్నని పుట్టుమచ్చను చూశాడు. అంతే, అతని ఆనందమంతా ఆవిరైపోయింది. అనుమానం మనసులో గట్టిగా నాటుకుపోయింది. శారదానందుడికున్న త్రికాలజ్ఞానాన్ని (శాస్త్ర పాండిత్యాన్ని) గుర్తించలేక, దాన్ని ఒక దోషంగా (అవగుణంగా) భావించాడు. గురువుగారికి తన భార్యతో అక్రమ సంబంధం ఉందేమోనని తప్పుగా అనుకుని, సభకు వచ్చి మంత్రితో ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: రూపకాలంకారం (అనుమానమనే మాలిన్యం లేదా కందు మనస్సులో నాటుకుందని చెప్పడం).

పద్య శిల్పం: *సద్గుణం బవగుణంబుగఁ గైకొని* - కేవలం కామవ్యామోహంలో ఉన్న అజ్ఞానికి, అవతలి వారి దివ్యజ్ఞానం కూడా వ్యభిచారంగానే కనిపిస్తుందనే లోకరీతిని ఇక్కడ కవి చక్కగా ప్రతిబింబించారు.

పద్యం 221

పద్యం: ఆ. ధర్మమూర్తి యనుచు నిర్మలాత్మకుఁడని నమ్మినార మిట్టి నాటకములఁ జాల ద్రోహి యైన శారదానందుని జంపు మనిన మంత్రి సంచలించి.

ప్రతిపదార్థం: ధర్మమూర్తి = సాక్షాత్తు ధర్మానికే ప్రతిరూపమని, అనుచున్ = అంటూ, నిర్మల + ఆత్మకుఁడు = పవిత్రమైన మనస్సు కలవాడని, నమ్మినారము = ఇంతకాలం విశ్వసించాము, ఇట్టి = ఇటువంటి, నాటకములన్ = వేషధారణలతో (కపట నాటకాలతో), చాలన్ = మిక్కిలి, ద్రోహి = ద్రోహము చేసినవాడు, ఐన = అయినట్టి, శారదానందుని = శారదానందుడిని, చంపుము = ప్రాణాలతో లేకుండా వధించు, అనినన్ = అని రాజు ఆజ్ఞాపించగా, మంత్రి = ఆ ప్రధాన మంత్రి, సంచలించి = మనస్సులో ఎంతో కలవరపడి.

తాత్పర్యం: రాజు మంత్రితో ఇలా అన్నాడు: "మంత్రివర్యా! మనం ఇంతకాలం శారదానందుడిని పరమ పవిత్రుడని, ధర్మాత్ముడని నమ్మాం. కానీ ఇదంతా కపట నాటకం. అంతఃపుర ద్రోహానికి ఒడిగట్టిన ఈ దుర్మార్గుడిని వెంటనే చంపేయ్" అని ఆజ్ఞాపించాడు. రాజు మాటలు వినగానే మంత్రి మనసు తీవ్రంగా సంచలించింది.

విశేషాలు:

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (అనాలోచితంగా రాజు ఇచ్చిన క్రూరమైన ఆజ్ఞను, దానికి మంత్రి పొందిన దిగ్భ్రాంతిని సహజంగా వర్ణించారు).

పద్య విశేషం: రాజు అంధాభిమానం, అనుమానం ఎలా ఒక ఉత్తమ గురువును ద్రోహిగా ముద్ర వేయించాయో ఈ పద్యం నిరూపిస్తుంది.

పద్యం 222

పద్యం: క. దేవా! యిది మదిఁ తప్పుగ భావింపకు భువి మహానుభావులు మదిలో దైవిక మానుషములయం దేవియుఁ బొలివోవకుండ నెఱుఁగుట వినవే.

ప్రతిపదార్థం: దేవా = ఓ రాజా, ఇది = ఈ విషయాన్ని, మదిన్ = నీ మనస్సులో, తప్పుగన్ = అపరాధముగా, భావింపకు = అనుకోకుము, భువిన్ = ఈ భూమిపై, మహానుభావులు = జ్ఞానులైన పెద్దలు, మదిలోన్ = తమ బుద్ధిబలంతో, దైవిక = దైవసంబంధమైన విషయాలను, మానుషముల యందున్ = మానవసంబంధమైన విషయాలను, ఏవియున్ = వేటినైనా సరే, పొలివోవకుండన్ = ఏ మాత్రం పొరపాటు లేకుండా, నెఱుఁగుట = ముందే గ్రహించడం (తెలుసుకోవడం అనేది), వినవే = నువ్వు ఎప్పుడూ వినలేదా.

తాత్పర్యం: బుద్ధిమంతుడైన మంత్రి రాజును శాంతింపజేస్తూ ఇలా అన్నాడు: "రాజా! తొందరపడి దీన్ని నీ మనసులో తప్పుగా భావించకు. ఈ లోకంలో యోగులు, జ్ఞానులు, మహానుభావులు అయినవారు తమ దివ్యదృష్టితో లేదా శాస్త్రజ్ఞానంతో దైవిక విషయాలను, మానవ శరీర రహస్యాలను ఏ మాత్రం తప్పు లేకుండా ముందే తెలుసుకోగలరని నువ్వు ఎన్నడూ వినలేదా? ఇది వారి జ్ఞాన మహిమ మాత్రమే."

విశేషాలు:

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస అలంకారం (శారదానందుడు పుట్టుమచ్చను తెలుసుకోవడం తప్పు కాదు అని చెప్పే విశేషాన్ని, లోకంలో మహానుభావులు సమస్త విషయాలు గ్రహించగలరనే సామాన్య ధర్మంతో సమర్థించడం జరిగింది).

నీతి: రాజుల తొందరపాటు నిర్ణయాలను ఆపే సదుపాయం, వివేకం ఒక్క ఉత్తమ మంత్రికే ఉంటాయని ఇక్కడ నిరూపించబడింది.

పద్యం 223

పద్యం: క. జాడచెడి రాచలోగిలి నోడుగఁ గన్నంటు వెట్టి బలుమ్రుచ్చులతోఁ గూడిన నొరుఁ జంపిన అం కాడిన మఱి విప్రుఁ జంప నర్హంబగునే.

ప్రతిపదార్థం: జాడచెడి = దారి తప్పి (ధర్మము వీడి), రాచ = రాజసంబంధమైన, లోగిలిన్ = కోటను, ఓడుగన్ = నాశనము చేయుటకు, కన్నంటు వెట్టి = కన్నము వేసి (దొంగతనము చేసి), బలు = పెద్ద, మ్రుచ్చులతోన్ = దొంగలతో, కూడినన్ = చేతులు కలిపినా, ఒరున్ = వేరొకరిని, చంపినన్ = హత్య చేసినా, అంకాడినన్ = పరస్త్రీ వ్యభిచారము చేసినా, మఱి = అయినా సరే, విప్రున్ = బ్రాహ్మణుడిని (శాస్త్రకోవిదుడిని), చంపన్ = వధించుటకు, అర్హము + అగునే = ధర్మశాస్త్రాల ప్రకారం తగునా (తగదు).

తాత్పర్యం: మంత్రి రాజనీతిని, ధర్మశాస్త్రాన్ని గుర్తుచేస్తున్నాడు: "రాజా! ఒకవేళ బ్రాహ్మణుడైనవాడు దారి తప్పి, రాజకోటకు కన్నం వేసే పెద్ద దొంగలతో చేతులు కలిపినా, వేరొకరిని ప్రాణాలతో చంపినా, లేదా పరస్త్రీ గమనం (వ్యభిచారం) చేసినా సరే... అతడికి దేశ బహిష్కరణ లాంటి శిక్షలు వేయాలి కానీ, బ్రహ్మహత్యా పాతకానికి ఒడిగట్టి విప్రుడిని ప్రాణశిక్షతో చంపడం ధర్మశాస్త్రాల ప్రకారం రాజులకు తగునా? తగదు."

విశేషాలు:

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం (విప్రుడిని చంపకూడదు అనే నియమానికి గల శాస్త్ర కారణాలను, పూర్వ నీతులను ఇక్కడ సమర్థించారు).

సాంస్కృతిక విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ దండనీతి ప్రకారం విప్రులకు (బ్రాహ్మణులకు) ఎలాంటి ఘోర నేరానికైనా 'శరీర దండన' (ప్రాణ శిక్ష) విధించకూడదనే నియమం ఉండేది. దానికి బదులు తల ముండనం చేయడం లేదా దేశం నుండి వెలివేయడం వంటి శిక్షలు విధించేవారు.

వచనం 224

వచనం: ఇంతియ కాదు.

ప్రతిపదార్థం: ఇంతియ = ఇది మాత్రమే, కాదు = కాదు (ఇంకా వినుము).

తాత్పర్యం: మంత్రి రాజుతో "రాజా! కేవలం ఇంతే కాదు, ఇంకా విను" అంటూ తదుపరి నీతి కథలను లేదా ధర్మాలను చెప్పడానికి ఉపక్రమించాడు.

పద్యం 225

పద్యం: క. భూపాల గురునిఁ జంపెడు పాపము వల దనుచు మొక్కి పలికినఁ ‘‘గామాం ధోపి నపశ్యతి" యనియెడు నా పలుకు నిజంబు చేసి యతఁ డుగ్రుండై.

ప్రతిపదార్థం: భూపాల = ఓ మహారాజా, గురునిన్ = సాక్షాత్తు గురు సమానుడైన వాడిని, చంపెడు = వధించేటటువంటి, పాపము = ఘోరమైన పాపకార్యము, వలదు = వద్దు, అనుచున్ = అంటూ, మొక్కి = నమస్కరించి, పలికినన్ = మంత్రి ఎంతగానో బ్రతిమాలగా, అతఁడు = ఆ నందరాజు, కామాంధోపి = కామము చేత గ్రుడ్డివాడైనవాడు, న పశ్యతి = దేనినీ (ధర్మాధర్మాలను) చూడలేడు, అనియెడు = అనేటటువంటి, ఆ = ఆ ప్రసిద్ధమైన, పలుకు = లోకోక్తిని, నిజంబు + చేసి = సత్యము చేస్తూ, ఉగ్రుండు + ఐ = మిక్కిలి భయంకరుడైన కోపము గలవాడై.

తాత్పర్యం: మంత్రి రాజుకు నమస్కరించి, "రాజా! గురువును చంపే మహాపాపానికి ఒడిగట్టవద్దు" అని ఎంతగానో బ్రతిమాలాడు. కానీ, భార్యావ్యామోహంలో మునిగిపోయిన ఆ నందరాజు "కామాంధుడైనవాడు ఏ విషయాన్ని సరిగ్గా చూడలేడు, గ్రహించలేడు" అనే లోకోక్తిని నిజం చేస్తూ, మంత్రి మాటలను అస్సలు లెక్కచేయకుండా అమితమైన కోపంతో ఉగ్రుడైపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస అలంకారం (రాజు కోపగించుకున్నాడనే విశేషాన్ని 'కామాంధోపి నపశ్యతి' అనే విశ్వజనీనమైన లోకోక్తి/సామాన్య ధర్మంతో సమర్థించడం జరిగింది).

సూక్తి విశేషం: *కామాంధోపి నపశ్యతి* అనేది సంస్కృతంలో ప్రసిద్ధమైన సూక్తి. కామ క్రోధాది వికారాలు తలకెక్కినప్పుడు మనిషికి విచక్షణాజ్ఞానం నశిస్తుందని ఇది నిరూపిస్తుంది.

పద్యం 226

పద్యం: ఆ. చెడుగుబుద్ధు లింకఁ జెప్పక నామాట ద్రోవవైతివేని ద్రోహిఁ జంపు మనుడు మాఱుమాట లాడక శారదా నందుఁ దెచ్చి బంధనం బొనర్చె.

ప్రతిపదార్థం: ఇంకన్ = ఇక మీదట, చెడుగు = పనికిరాని/చెడ్డ, బుద్ధులు = నీతులు, చెప్పక = నాకు బోధించకుండా, నా = నాయొక్క, మాట = ఆజ్ఞను, త్రోవవు + ఐతివి + ఏని = జవదాటని వాడివైతే గనుక, ద్రోహిన్ = ఆ రాజద్రోహిని (శారదానందుడిని), చంపుము = వధించుము, అనుడున్ = అని రాజు గద్దించగా, మంత్రి = ఆ బుద్ధిశాలియైన మంత్రి, మాఱుమాటలు = ఎదురు సమాధానాలు, ఆడక = చెప్పకుండా, శారదానందున్ = శారదానందుడిని, తెచ్చి = రప్పించి, బంధనము + ఒనర్చెన్ = ఖైదు చేశాడు (బంధించాడు).

తాత్పర్యం: రాజు కోపంతో రగిలిపోతూ మంత్రితో ఇలా అన్నాడు: "మంత్రివర్యా! ఇక చాలు, నీ పనికిరాని నీతులు నాకెక్కడ చెప్పకు. నువ్వు నా మాటకు కట్టుబడి ఉండే నమ్మకస్థుడివే అయితే, ఆ ద్రోహిని వెంటనే చంపేయ్" అని గట్టిగా ఆజ్ఞాపించాడు. రాజు అంతటి పట్టుదలతో ఉన్నాడని గ్రహించిన మంత్రి, ఇక ఎదురు మాట్లాడితే లాభం లేదనుకుని, గురువైన శారదానందుడిని పిలిపించి చెరసాలలో బంధించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (కోపంతో రాజు మాట్లాడిన తీరును, సమయానుకూలంగా మంత్రి ప్రవర్తించిన విధా నాన్ని సహజంగా వర్ణించారు).

రాజనీతి: రాజాజ్ఞను ప్రత్యక్షంగా ఎదిరించడం ప్రమాదకరమని భావించిన మంత్రి, సమయాన్ని గడపడం కోసం తాత్కాలికంగా రాజు మాట విన్నట్లు నటించాడు.

పద్యం 227

పద్యం: మ. ఇటు విప్రోత్తముఁ గట్టికొంచుఁ జని మంత్రీంద్రుండు చింతించి య క్కట చంపించిన బ్రహ్మహత్య నను మ్రగ్గంజేయు నారాజు ని చ్చటఁ బాపంబున బ్రుంగుఁ గావునఁ తదాజ్ఞాలంఘనం బైన నొ క్కటఁ గావించి జగత్రయంబు హితముం గావింతు నంచు న్వెసన్.

ప్రతిపదార్థం: ఇటు = ఈ విధంగా, విప్ర + ఉత్తమున్ = బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ శారదానందుడిని, కట్టికొంచున్ = బంధించి, చని = తీసుకువెళ్ళి, మంత్రి + ఇంద్రుండు = శ్రేష్ఠుడైన ఆ మంత్రి, చింతించి = మనస్సులో తీవ్రంగా ఆలోచించి, అక్కట = అయ్యో, చంపించినన్ = ఈయనను చంపిస్తే గనుక, బ్రహ్మహత్య = బ్రహ్మహత్యా పాతకము, ననున్ = నన్ను, మ్రగ్గన్ + చేయున్ = నశింపజేస్తుంది, ఆ రాజున్ = ఆ నందరాజు కూడా, ఇచ్చటన్ = ఈ లోకంలో (మరియు పరలోకంలో), పాపంబునన్ = ఘోర పాపంలో, బ్రుంగున్ = మునిగిపోతాడు, కావునన్ = కాబట్టి, తద్ + ఆజ్ఞా = ఆ రాజు యొక్క ఆజ్ఞను, లంఘనంబు + ఐనన్ = అతిక్రమించడమే అయినా సరే, ఒక్కటన్ = ఎలాగోలా ఆ పని, కావించి = చేసి, జగత్ + త్రయంబు = ముల్లోకాలకు (లేదా లోకానికి), హితమున్ = మేలును, కావింతున్ = చేకూరుస్తాను, అంచున్ = అని నిశ్చయించుకొని, వెసన్ = వేగముగా.

తాత్పర్యం: ఉత్తముడైన ఆ శారదానందుడిని బంధించి తీసుకువెళ్ళిన మంత్రి, ఏకాంతంగా కూర్చుని తీవ్రంగా ఆలోచించసాగాడు: "అయ్యో! రాజు చెప్పాడని ఈ మహానుభావుడిని చంపిస్తే, బ్రహ్మహత్యా పాతకం చుట్టుకుని నన్ను నాశనం చేస్తుంది. అనాలోచితంగా ఆజ్ఞాపించిన ఆ రాజు కూడా ఘోర పాపకూపంలో పడిపోతాడు. కాబట్టి, రాజుగారి ఆజ్ఞను ఉల్లంఘించినా సరే... ఈయన ప్రాణాలను కాపాడి, లోకానికి మేలు చేయడమే ఉత్తమం" అని మనసులో నిశ్చయించుకుని, వెంటనే కార్యాచరణకు పూనుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం (గురువును చంపకపోవడానికి, రాజాజ్ఞను ధిక్కరించడానికి గల ధార్మిక కారణాలను మంత్రి తన మనసులో సమర్థించుకోవడం).

పాత్రోచిత విశేషం: ఈ పద్యం మంత్రి యొక్క ఉదాత్తమైన వ్యక్తిత్వాన్ని, ధర్మనిరతిని చాటిచెప్తుంది. కేవలం రాజును సంతోషపెట్టడం కంటే, రాజుకు పాపం చుట్టకుండా కాపాడటమే నిజమైన మంత్రి లక్షణమని ఇక్కడ నిరూపితమైంది.

పద్యం 228

పద్యం: ఉ. ఆతనికట్టు లూడిచి గృహంబున కంపి యమాత్యుఁ డేగి నే నా తెఱఁ గట్ల చేసితిఁ బ్రియం బగునే యని చెప్పి వచ్చి త ద్భీతియు నీతియుం గలుగ భీరునిఁ బాఱుని నేలమాలెలో ప్రీతి వహించి దాఁచి తనపెంపునఁ బ్రోవఁగఁ గొన్ని యేండ్లకున్.

ప్రతిపదార్థం: అమాత్యుఁడు = ఆ మంత్రి, ఆతని = ఆ శారదానందుడి యొక్క, కట్టులు = బంధనాలను, ఊడిచి = విప్పేసి, గృహంబునకున్ = (తన) ఇంటికి, అంపి = రహస్యముగా పంపి, ఏగి = (రాజు వద్దకు) వెళ్ళి, నేను = నేను, ఆ తెఱఁగు = ఆ పనిని (నీవు ఆజ్ఞాపించినట్లే చంపేసే కార్యాన్ని), అట్ల = ఆ విధముగానే, చేసితిన్ = కావించాను, ప్రియంబు + అగునే = నీకు సంతోషమే కదా, అని = అని, చెప్పి = అబద్ధము చెప్పి, వచ్చి = తిరిగి ఇంటికి వచ్చి, తద్ = ఆ రాజు వలన కలిగిన, భీతియున్ = భయమును, నీతియున్ = ధర్మబుద్ధియు, కలుగన్ = మనస్సులో ఉండగా, భీరునిన్ = భయపడినవాడును, పాఱునిన్ = బ్రాహ్మణుడును (ఐన శారదానందుడిని), నేలమాలెలోన్ = భూగృహములో (అంతర్గతమైన నేలగదిలో), ప్రీతి = ఆదరాభిమానములను, వహించి = పూని, దాఁచి = రహస్యముగా ఉంచి, తన = తనయొక్క, పెంపునన్ = పోషణతో, ప్రోవఁగన్ = కాపాడుతుండగా, కొన్ని = కొన్ని, ఏండ్లకున్ = సంవత్సరములు గడచిన పిమ్మట.

తాత్పర్యం: మంత్రి శారదానందుడి కట్లను విప్పి, అతడిని రహస్యంగా తన ఇంటికి పంపించాడు. ఆ తర్వాత రాజు వద్దకు వెళ్ళి "రాజా! మీరు ఆజ్ఞాపించినట్లే ఆ ద్రోహిని చంపేసి వచ్చాను, మీకు సంతోషమే కదా!" అని అసత్యం చెప్పాడు. తిరిగి తన

ఇంటికి వచ్చి, ఒకవైపు రాజుకు తెలిస్తే ఏమవుతుందో అనే భయం, మరోవైపు గురువును కాపాడాననే ధర్మబుద్ధి కలిగి ఉండి, భయాందోళనలో ఉన్న ఆ బ్రాహ్మణుడిని (శారదానందుడిని) తన ఇంటి నేలమాలె (భూగృహం) లో దాచాడు. అక్కడ ఆయనకు ఎంతో ప్రీతితో సమస్త సౌకర్యాలు కల్పిస్తూ రహస్యంగా పోషించసాగాడు. ఈ విధంగా కొన్ని సంవత్సరాలు గడిచాయి.

విశేషాలు:

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (మంత్రి ఉపాయంతో రాజును నమ్మించడం, గురువును దాచి పోషించడం వంటి సంఘటనలను ఎంతో సహజంగా కళ్ళకు కట్టినట్లు వర్ణించారు).

పాత్రోచితం: మంత్రి యుక్తి, ధర్మనిరతి ఇక్కడ ప్రశంసనీయం. లోకోపకారం కోసం రాజుకు అబద్ధం చెప్పినా అది దోషం కాదనే రాజనీతిని మంత్రి ఇక్కడ ప్రదర్శించాడు.

పద్యం 229

పద్యం: క. పాలసుఁడు కితవ కేలీ లాలసుఁ డస్థిరుఁడు దురభిలాషుఁడు మృగయా లోలుఁడయి నందధరణీ పాలతనూభవుఁడు విజయపాలుఁడు గదలెన్.

ప్రతిపదార్థం: పాలసుఁడు = మూర్ఖుడు (దుష్టుడు), కితవ = జూదగాండ్ర యొక్క, కేలీ = ఆటలయందు (జూదక్రీడల యందు), లాలసుఁడు = అమితమైన ఆసక్తి గలవాడు, అస్థిరుఁడు = చంచలమైన మనస్సు కలవాడు (స్థిరబుద్ధి లేనివాడు), దురభిలాషుఁడు = చెడ్డ కోరికలు కలవాడు, మృగయా = వేటాడుట యందు, లోలుఁడు + అయి = మిక్కిలి వ్యసనము గలవాడై, నంద = నందరాజు యొక్క, ధరణీపాల = మహారాజు యొక్క, తనూభవుఁడు = కుమారుడైన, విజయపాలుఁడు = విజయపాలుడు అనేవాడు, కదలెన్ = ప్రవర్తించసాగాడు (లేదా బయలుదేరాడు).

తాత్పర్యం: నందరాజు కుమారుడైన 'విజయపాలుడు' అనే రాజకుమారుడు కాలక్రమేణా దుష్టబుద్ధి గలవాడిగా, జూదక్రీడల యందు అమితమైన ఆసక్తి కలవాడిగా, స్థిరమైన బుద్ధి లేని చంచలుడిగా, దురాశలు, చెడ్డ కోరికలు నిండినవాడిగా తయారయ్యాడు. అంతేకాకుండా, ఎల్లప్పుడూ వేటాడటం అనే వ్యసనంలో మునిగి తేలుతూ కాలం గడపసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం (వ్యసనపరుడైన రాజకుమారుడి దుర్గుణాలను శాస్త్రోక్తంగా, సహజంగా లెక్కించారు).

కథా నేపథ్యం: తండ్రి కామవ్యామోహంలో ఉంటే, కొడుకు జూదం, వేట వంటి వ్యసనాలలో పడి రాజ్య సర్వనాశనానికి ఎలా కారణమవుతాడో చూపించడానికి ఈ పాత్రను ప్రవేశపెట్టారు.

వచనం 230

వచనం: తదనంతరంబ.

ప్రతిపదార్థం: తద్ + అనంతరంబు + అ = ఆ తర్వాత (ఆ రాజకుమారుడు అలా తిరుగుతున్న సమయంలో).

తాత్పర్యం: ఆ తర్వాత ఒకరోజు (ఆ విజయపాలుడు వేటకు వెళ్ళిన సందర్భాన్ని తరువాతి పద్యంలో కవి వివరించబోతున్నారు).

పద్యం 231

సీ. పిల్లులు పోరాడె బల్లి యూరక త్రుళ్ళె దమ్మళి పాడసూపెఁ దుమ్మి రెదురఁ దొఱఁగువోయినలేఁగ కొఱలుచు నొక కుట్టి పఱతెంచెఁ గ్రంపపై నఱచెఁ గాకి యులుమఁ డొక్కఁడు నూనె తలతోడ నేతెంచె మైలచీరలచాకి మ్రోలనెదిరెఁ గాకియును గొరవంకయును ఱెక్కలపోతు నేటిరింతయు దాఁటె నెడమదిశకు

ఆ. బైట వెరవుదప్పఁ బాలగుమ్మయుఁ బాఱె నొంటిపాటఁ బైఁడికంటి వీచె నెలుఁగుచేసెఁ బెద్దపులుఁగు పామటు దోఁచె దబ్బ బొబ్బలిడియె నుబ్బులడర.

ప్రతిపదార్థం

పిల్లులు= మార్జాలములు, పోరాడె = ఒకదానితో ఒకటి జగడమాడినాయి, బల్లి= జ్యేష్ఠాదేవి రూపమైన బల్లి, ఊరక = కారణం లేకుండానే, త్రుళ్ళె = కిందపడి ఎగిరిపడింది, దమ్మళి: తమ్మలివాడు (శివార్చకుడు), పాడసూపెన్ = ఎదురుగా కనిపించాడు, తుమ్మిరి= తుమ్మిరివాడు (లేదా తుమ్మినవారు), ఎదురన్ = ఎదురుగా వచ్చారు, తొఱఁగువోయిన= మంద నుండి తప్పిపోయిన, లేఁగ: దూడను వెతుకుతూ, కొఱలుచున్ = ఏడుస్తూ/అరుస్తూ, ఒక: ఒక, కుట్టి: కుట్ట ఆవు (లేదా ఈనిన కొద్దిరోజుల ఆవు), పఱతెంచెన్ = ఎదురుగా పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చింది, క్రంపపైన్: ముళ్లపాద మీద, కాకి = వాయసము, అఱచెన్ = గట్టిగా అరిచింది, ఉలుమఁడు: కుష్టు రోగి (లేదా దిగంబరుడు), ఒక్కఁడు = ఒకడు, నూనె తలతోడన్ = తలకు నూనె రాసుకున్నవాడై, ఏతెంచెన్ = ఎదురువచ్చాడు, మైలచీరలచాకి: ఉతకాల్సిన మైలబట్టల మూటతో ఉన్న చాకలివాడు, మ్రోలన్ = ముందర, ఎదురెన్ = ఎదురుపడ్డాడు, కాకియును: కాకియు, గొరవంకయును: గోరువంక పిట్టయు, ఱెక్కలపోతు: భరద్వాజ పక్షి (లేదా గూడబాతు), ఏటిరింతయు: ఏటిరింత పక్షియు, ఎడమదిశకున్ = ఎడమవైపునకు, దాఁటెన్ = దాటివెళ్ళాయి, బైటన్: బయలు ప్రదేశంలో, వెరవుదప్పన్ = ఉపాయం లేదా స్థిరత్వం తప్పి (భయపడి), పాలగుమ్మయున్: పాలపిట్ట కూడా, పాఱెన్ = ఎగిరిపోయింది (లేదా అపసవ్యంగా వెళ్ళింది), ఒంటిపాటన్: ఒంటరిగా, పైఁడికంటి: పై డికంటి పక్షి, వీచెన్ = ఎడమ నుండి కుడికి దాటింది, పెద్దపులుఁగు: గుడ్లగూబ, ఎలుఁగుచేసన్ = భయంకరంగా అరిచింది, పాము = సర్పము, అటు = ఆవిధంగా, తోఁచెన్ = ఎదురుగా కనిపించింది, దబ్బ= దబ్బపిట్ట, ఉబ్బులు + అడరన్ = గర్వము లేదా ఉత్సాహము హెచ్చగా, బొబ్బలిడియెన్ = గట్టిగా కేకలు వేసింది.

తాత్పర్యం

విజయపాలుడు వేటకు బయలుదేరే సమయంలో అనేక దుశ్శకునాలు ఎదురయ్యాయి. పిల్లులు ఒకదానితో ఒకటి పోట్లాడుకున్నాయి. బల్లి ఊరకనే కిందపడి త్రుళ్ళింది. తమ్మలివాడు ఎదురయ్యాడు. తుమ్మినవాడు (లేదా తుమ్మిరివాడు) ఎదురుగా వచ్చాడు. మంద నుండి తప్పిపోయిన దూడ కోసం అరుస్తూ ఒక ఆవు పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చింది. ముళ్లపాద మీద కూర్చుని కాకి అరిచింది. తలకు నూనె రాసుకున్న కుష్టురోగి ఒకడు ఎదురువచ్చాడు. మైలబట్టల మూటతో చాకలివాడు ముందర కనిపించాడు. కాకి, గోరువంక, ఱెక్కలపోతు, ఏటిరింత అనే పక్షులు ఎడమవైపునకు దాటి వెళ్ళాయి. బయట పాలపిట్ట భయపడి అటు ఇటు ఎగిరింది. ఒంటరిగా బైడికంటి పక్షి ఎడమనుండి కుడికి వీచింది. గుడ్లగూబ భయంకరంగా అరిచింది. పాము ఎదురుగా కనిపించింది. దబ్బపిట్ట మిక్కిలి ఉత్సాహంతో గట్టిగా బొబ్బలు పెట్టింది.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఈ పద్యం 'సీస పద్యం' మరియు దానికి అనుబంధంగా 'ఆటవెలది' లో వ్రాయబడింది.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. లోకంలో ప్రయాణ సమయాల్లో సంభవించే దుశ్శకునాల యొక్క సహజ సిద్ధమైన స్వరూప స్వభావాలను కవి ఇక్కడ యథాతథంగా, వర్ణనాత్మకంగా వివరించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం అయింది.
పాఠాంతరాలు (చిన్నయసూరి గారి సూచన): పద్యం చివర ఇచ్చిన సూచనల ప్రకారం——పాఠాంతరాలలో 'కాకియును గొరవంకయును' అనే స్థానంలో "కాకియు నొక పెరకయు నెరుకల పోతు" అని, అలాగే 'బైట వెరవుదప్పఁ బాలగుమ్మయుఁ బాఱె' అనే స్థానంలో "పైటవెరవుదప్పబారె చెమరుపోతు" అనే రూపాలు కూడా వ్యవహారంలో ఉన్నట్లు తెలుస్తోంది.
సాంఘిక జీవనం: ప్రాచీన కాలంలో ప్రజలకు శకునాలపై ఉన్న నమ్మకాలను, వేట సంస్కృతిని ఈ పద్యం చక్కగా ప్రతిబింబిస్తోంది. కవి వాడిన పక్షి నామాలు (ఏటిరింత, బైడికంటి, దబ్బి, పాలగుమ్మ) నాటి తెలుగు పదకోశ సంపదకు నిదర్శనాలు.

పద్యం 232

ఆ. వానిఁ గనుఁగొని పరివారమ్ము గలగుచు శకునబలము లేదు చనకు మనిన విజయపాలుఁ డివియు నిజములో కల్లలో తెలిసికొంద మనుచుఁ దిరుగఁడయ్యె.

ప్రతిపదార్థం

వానిన్: ఆ దుశ్శకునాలను, కనుఁగొని = చూచి, పరివారమ్ము: రాజుగారి వెంట ఉన్న సేవకులు మరియు సైన్యము, కలగుచున్ = కలవరపడుతూ లేదా భయపడుతూ, శకునబలము: శకునముల యొక్క అనుకూలత లేదా బలం, లేదు = ఏమాత్రం బాగా లేదు, చనకుము: ముందుకు వెళ్ళవద్దు, అనినన్ = అని చెప్పగా, విజయపాలుఁడు: విజయపాలుడు అనే రాజు, ఇవియు: ఈ శకునములు అనేవి, నిజములో: సత్యములో, కల్లలో = అబద్ధములో లేదా భ్రమలో, తెలిసికొందము: పరీక్షించి తెలుసుకుందాం, అనుచున్ = అనుకుంటూ, తిరుగఁడు + అయ్యెన్ = వెనక్కి మళ్ళలేదు (ముందుకే సాగాడు).

తాత్పర్యం

ముందు పద్యంలో చెప్పబడిన ఆ భయంకరమైన దుశ్శకునాలన్నింటినీ చూసి, విజయపాలుడి వెంట ఉన్న పరివారం అంతా తీవ్రంగా కలవరపడ్డారు. వారు రాజుతో "మహారాజా! శకునబలం ఏమాత్రం బాగాలేదు, దయచేసి ఇప్పుడు వేటకు వెళ్ళకండి" అని వారించారు. కానీ, విజయపాలుడు మాత్రం ఈ శకునాలు నిజమవుతాయో లేక అబద్ధాలవుతాయో తానే స్వయంగా చూసి తెలుసుకుంటానని పట్టుదలతో వెనక్కి తగ్గకుండా ముందుకు సాగాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఆటవెలది పద్యము.
అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. తన చుట్టూ ఉన్నవారు భయపడుతున్నా లెక్కచేయక, శకునాల నిజా నిజాలను తేల్చుకోవాలనుకునే ఒక సాహసికుడైన రాజు యొక్క మానసిక స్థితిని కవి ఇక్కడ సహజ సిద్ధంగా వర్ణించారు.
పాత్ర స్వభావం: విజయపాలుని యొక్క సాహస ప్రవృత్తి మరియు శకునాల పట్ల ఉన్న అపనమ్మకం లేదా వాటిని పరీక్షించాలనే జిజ్ఞాస ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

పద్యం 233

క. దుర్మతికి ధర్మబుద్ధియు నిర్మలునకు దుర్గతియు గణికలకు దృఢ మౌ కూర్మియుఁ గలిమికి నిలుపును గర్మములకుఁ దప్పుటయును గలుగవు జగతిన్.

ప్రతిపదార్థం

దుర్మతికిన్: చెడ్డ బుద్ధి కలవానికి, ధర్మబుద్ధియు = పుణ్యకార్యములు చేయాలనే సద్బుద్ధి, నిర్మలునకున్: కపటం లేని పవిత్రమైన మనసు కలవానికి, దుర్గతియు = అధోగతి లేదా దరిద్రం, గణికలకున్: వేశ్యలకు, దృఢము + ఔ: గట్టిదైన లేదా నిజమైన, కూర్మియున్ = ప్రేమ, కలిమికిన్: సంపదకు, నిలుపును = ఒకేచోట స్థిరంగా ఉండే గుణం, కర్మములకున్: పూర్వజన్మలో చేసుకున్న కర్మ ఫలితాలకు, తప్పుటయును = తప్పిపోవడం లేదా అనుభవించకుండా తప్పించుకోవడం, జగతిన్ = ఈ లోకంలో, కలుగవు = ఎప్పటికీ సంభవించవు.

తాత్పర్యం

ఈ లోకంలో కొన్ని విషయాలు ఎప్పటికీ సంభవించవని కవి సూక్తుల రూపంలో చెప్తున్నారు. దుర్మార్గుడికి ధర్మం చేయాలనే సద్బుద్ధి కలగడం, పవిత్రమైన మనసు గల ఉత్తముడికి శాశ్వతమైన అధోగతి ప్రాప్తించడం, వేశ్యలకు ఒకరిపై నిజమైన స్థిరమైన ప్రేమ పుట్టడం, చంచలమైన సంపద ఒకేచోట స్థిరంగా నిలిచి ఉండడం, మరియు తాను చేసుకున్న కర్మ ఫలితాలను అనుభవించకుండా తప్పించుకోవడం అనేవి ఈ జగత్తులో ఎన్నటికీ జరగని పనులు. (విజయపాలుడు కూడా తన కర్మ ఫలాన్ని అనుభవించడానికే దుశ్శకునాలను లెక్కచేయకుండా వెళ్ళాడని భావం).

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము. విజయపాలుడు దుశ్శకునాలను లెక్కచేయకుండా వెళ్ళడం అనే ఒక ప్రత్యేక విషయాన్ని సమర్థిస్తూ... లోకంలో కర్మఫలం ఎవరికీ తప్పదు అనే ఒక సార్వత్రికమైన సాధారణ సత్యాన్ని ఇక్కడ కవి ప్రస్తావించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారం అయింది.

సాహిత్య విశేషం: ఈ పద్యం కొరవి గోపరాజు గారి లోకానుభవాన్ని, నీతి శాస్త్ర పరిజ్ఞానాన్ని చాటిచెప్పే ఒక అద్భుతమైన సుభాషితం. భర్తృహరి నీతి శతక శ్లోకాల ప్రశస్తిని ఈ పద్యం స్ఫురింపజేస్తుంది.

పద్యం 234

శా. ఈ రీతిం జను లెల్ల నుల్లముల నూహింపంగ శంపారుచి స్ఫారజ్యాలలితోరుచాపధరుఁడై సన్నద్ధసైన్యంబుతో భేరీభైరవభాంకృతు ల్దిశల నిర్భేదింపగా నేగె ని ష్కారుణ్యుండు సమస్తదుర్గుణగణాగ్ర్యం డరణ్యానికిన్.

ప్రతిపదార్థం

ఈ రీతిన్: ఈ విధముగా, జనులు + ఎల్లన్ = ప్రజలందరూ లేదా పరివారమంతా, ఉల్లములన్ = తమ మనస్సులలో, ఊహింపంగన్ = కీడును శంకిస్తూ ఆలోచిస్తుండగా, శంపారుచి: మెరుపు యొక్క కాంతి వలె, స్ఫార = ప్రకాశిస్తున్న లేదా ఒప్పారుచున్న, జ్యా = వింటినారితో, లలిత = ఒప్పిదమైన లేదా అందమైన, ఉరు = పెద్దదైన, చాప = ధనస్సును, ధరుఁడు + ఐ = ధరించినవాడై, సన్నద్ధ = వేటకు సర్వసిద్ధంగా ఉన్న, సైన్యంబుతోన్ = చతురంగ బలములతో, భేరీ: పెద్ద నగరాల (యుద్ధ భేరీల) యొక్క, భైరవ = భయంకరమైన, భాంకృతులు = భాం అనే ధ్వనులు, దిశలన్ = అష్టదిక్కులను, నిర్భేదింపగాన్ = బద్దలు కొడుతుండగా, నిష్కారుణ్యుండు: దయాదాక్షిణ్యాలు లేనివాడు, సమస్త = అన్ని రకాలైన, దుర్గుణ = చెడ్డ గుణముల యొక్క, గణ = సమూహానికి, అణ్యుండు = శ్రేష్ఠుడు లేదా అగ్రగణ్యుడైన ఆ విజయపాలుడు, అరణ్యానికిన్ = అడవికి, ఏగెన్ = వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం

ఈ విధంగా పరివారంలోని జనులందరూ తమ మనస్సులలో రాబోయే కీడును శంకిస్తూ, శకునాల భయాన్ని ఊహిస్తూ ఉండగా... విజయపాలుడు మాత్రం మెరుపు తీగలా మెరిసే నారితో కూడిన పెద్ద ధనస్సును చేతబూనాడు. సర్వసన్నద్ధమైన తన సైన్యంతో కలిసి, దిక్కులు బద్దలయ్యేలా భయంకరమైన భేరీ నాదాలు మ్రోగుతుండగా... ఏమాత్రం దయలేనివాడు, సమస్త దుర్గుణాలకు నిలయమైనవాడు అయిన ఆ రాజు వేట కోసం అడవికి తరలివెళ్ళాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యము.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (శంపారుచి స్ఫారజ్యా... వింటినారి కాంతిని మెరుపు కాంతితో పోల్చడం జరిగింది) మరియు వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము (భేరీభైరవభాంకృతుల్... భకార ఆవృత్తి).

పాత్ర చిత్రణ: విజయపాలుని క్రూరత్వాన్ని సూచించడానికి కవి ఇక్కడ "నిష్కారుణ్యుండు", "సమస్తదుర్గుణగణాఢ్యుండు" అనే కఠినమైన పదాలను ప్రయోగించారు.

పద్యం 235

ఆ. అచటఁ జెమటకోక యమరించి కుడిచేతఁ గడిఁదిడేగఁ బట్టి యెడమచేత నెఱక లొయ్యఁ జక్కఁ జెరివి మోమీక్షించి కౌఁజుకొక్కెరలను గదియవైచె.

ప్రతిపదార్థం

అచటన్: ఆ అడవిలో, చెమటకోక = వేటగాళ్ళు ధరించే దట్టమైన చిన్న వస్త్రము లేదా అంగరఖాను, అమరించి = ధరించి, కుడిచేతన్ = తన కుడిచేతితో, కడిఁది = మిక్కిలి సమర్థమైన లేదా పరాక్రమము గల, డేగన్ = వేటడేగను, పట్టి = ఉంచుకొని, ఎడమచేతన్ = ఎడమచేతితో, నెఱకలు = ఆ డేగ యొక్క రెక్కలను, ఒయ్యన్ = మెల్లగా, చక్కన్ + చెరివి = సర్ది లేదా ఒద్దికగా చేసి, మోము = దాని ముఖాన్ని, ఈక్షించి = నిమురుతూ చూసి, కౌఁజు = కౌజు పిట్టలను, కొక్కెరలను = కొంగలను, గదియన్ = అవి ఉన్న చోటును చూపిస్తూ వాటిపైకి, వైచెన్ = ప్రయోగించాడు (డేగను వదిలాడు).

తాత్పర్యం

ఆ అరణ్యానికి చేరుకున్నాక విజయపాలుడు వేటకు తగినట్లుగా తన చెమటకోకను (వేట దుస్తులను) సర్దుకున్నాడు. కుడిచేతితో బలమైన వేటడేగను పట్టుకుని, ఎడమచేతితో దాని రెక్కలను మెల్లగా చక్కగా సర్దాడు. ఆ డేగ ముఖాన్ని ప్రేమతో నిమురుతూ చూసి, ఎదురుగా కనిపిస్తున్న కౌజు పిట్టల మీదకు, కొంగల మీదకు వేటాడమని ఆ డేగను విసిరి వదిలాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఆటవెలది పద్యము.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. పూర్వకాలంలో రాజులు డేగలను ఉపయోగించి పక్షులను వేటాడే 'డేగ వేట' విధానాన్ని, డేగ రెక్కలు సర్దడం, దానిని వదలడం వంటి సహజమైన చర్యలను కవి ఇక్కడ కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించారు.

పదప్రయోగం: 'చెమటకోక' అనేది వేట సమయంలో శ్రమకు ఓర్చి ధరించే ప్రత్యేక వస్త్రాన్ని సూచిస్తుంది. ఇది నాటి వేట సంస్కృతికి అద్దం పడుతోంది.

వచన భాగం 236

వ. ఇట్లొండొంటఁ బులుఁగుల నీల్గించి యొక్క పెట్ట సాళువంబు నెగయించిన.

ప్రతిపదార్థం

ఇట్లు: ఈ ప్రకారముగా, ఒండొంటన్ = ఒక్కొక్కటిగా, పులుఁగులన్ = ఆ అడవిలోని పక్షులను, ఈ ల్గించి = చంపిస్తూ లేదా నేలకూలుస్తూ, యొక్క పెట్టన్ = ఒకేసారి, సాళువంబున్ = ఆ వేటడేగను, ఎగయించినన్ = ఆకాశంలోకి ఎగిరేలా వదలగా.

తాత్పర్యం

ఈ విధంగా విజయపాలుడు తాను వదిలిన డేగ ద్వారా అడవిలోని పక్షులను ఒక్కొక్కటిగా నేలకూలుస్తూ, అంతటితో ఆగక ఒక్కసారిగా ఆ సాళువాన్ని (వేటడేగను) మరింత పైకి, ఆకాశంలోకి ఎగిరేలా వదిలాడు.

విశేషాలు

ప్రక్రియ: వచన భాగము. కథా గమనాన్ని వేగవంతం చేయడానికి పద్యాల మధ్యలో కవి వాడిన చిన్న వాక్యం ఇది.

పద పరిజ్ఞానం: 'సాళువము' అంటే వేటకు ఉపయోగించే ఒక రకమైన డేగ పక్షి. 'ఈ ల్గించు' అనగా ఇక్కడ ప్రాణాలు తీయుట లేదా సంహరించుట అని అర్థం.

పద్యం 237

క. తత్పక్షపాతరవము వి యత్పథమున జలచనినద మన విహగము ల త్యుత్పాతవృష్టిసమయప తత్పాషాణములు వోలె ధరపైఁ గూలెన్.

ప్రతిపదార్థం

తత్: ఆ సాళువ డేగ యొక్క, పక్షపాత: రెక్కలు ఆడించడం వల్ల పుట్టిన, రవము = ధ్వని, వియత్పథమునన్ = ఆకాశ మార్గంలో, జలచనినదము: పిడుగుపాటు ధ్వని (లేదా మేఘ గర్జన), అనన్ = అన్నట్లుగా వినపడగా, విహగములు: ఆ అడవిలోని ఇతర పక్షులన్నీ, అత్యుత్పాతవృష్టిసమయ: తీవ్రమైన ప్రలయకాల వర్ష సమయమందు, పతత్ = పైనుండి పడుతున్న, పాషాణములు + వోలెన్ = వడగళ్ళు లేదా పెద్ద రాళ్ళ వలె, ధరపైన్ = నేల మీద, కూలెన్ = టపటపమంటూ పడిపోయాయి.

తాత్పర్యం

ఆకాశంలోకి ఎగిరిన ఆ వేటడేగ తన రెక్కలను బలంగా ఆడించగా పుట్టిన ధ్వని, ఆకాశమార్గంలో పిడుగులు పడుతున్నట్లుగా భయంకరంగా వినబడింది. ఆ శబ్దానికి అడవిలోని పక్షులన్నీ తీవ్రమైన భయాందోళనలకు లోనై, ప్రళయకాల వర్షంలో ఆకాశం నుండి పడే పెద్ద పెద్ద వడగళ్ళు లేదా రాళ్ళ వలె గడగడలాడుతూ నేలకూలాయి.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (భయంతో నేలకూలుతున్న పక్షులను, ప్రళయకాలంలో కురిసే వడగళ్ళతో/రాళ్ళతో కవి అద్భుతంగా పోల్చారు).

పదప్రయోగం: 'పక్షపాతరవము' అనగా రెక్కల వేగం వల్ల వచ్చే గాలి ధ్వని. 'వియత్పథము' అనగా ఆకాశ మార్గము.

పద్యం 238

సీ. కేరిజంబులఁ గోరి కేరుట దీరించి పూరేండ్లఁ బుడకల బూడ్దెఁ గలిపి పాలగుమ్మల నేలపాలుగా నొనరించి వెలిచెల మెలకువ వెలితిచేసి బెగ్గురుకదుపుల బెగ్గిల మగ్గించి కొంగలపాగరెల్లఁ ద్రుంగఁ ద్రొక్కి కక్కెర నెత్తురు గ్రక్కించి కొక్కెర పిండు గుండియలెల్ల బెండుపఱిచి

ఆ. కారుకోళ్ల నెండఁ గారించి గొరవంక బింక మింక వానిపాంక మణఁచి చెమరుఁబోతుగములఁ జమరి కౌఁజులఁ జించి సాళువంబు విజయపాలుఁ జేరె.

ప్రతిపదార్థం

కేరిజంబులన్: కేరిజ పక్షుల యొక్క, కోరి = ఇష్టపూర్వకమైన, కేరుట = అరుపులను లేదా సంతోషాన్ని, దీరించి = పూర్తిగా నాశనం చేసి, పూరేండ్లన్: పూరేడు పిట్టలను, పుడకలన్ = ఎండుపుడకలతో బాటు, బూడ్దెన్ + కలిపి = బూడిదలో కలిపి (మట్టుబెట్టి), పాలగుమ్మలన్: పాలపిట్టలను, నేలపాలుగాన్ = నేలపాలుగా (ప్రాణాలు లేనివిగా), ఒనరించి = చేసి, వెలిచెల: తెల్లటి జెర్రిపోతు పిట్టల యొక్క, మెలకువ = చతురతను, వెలితిచేసి = హరించి, బెగ్గురుకదుపులన్: బెగ్గురు పక్షుల మందలను, బెగ్గిలన్ = భయపడేలా, మగ్గించి = నశింపజేసి, కొంగల = కొంగల యొక్క, పాగరు + ఎల్లన్ = గర్వమంతటినీ, త్రుంగన్ + త్రొక్కి = అణచివేసి, కక్కెరన్: కక్కెర పిట్టల చేత, నెత్తురు = రక్తాన్ని, గ్రక్కించి = కక్కేలా చేసి, కొక్కెర పిండు: కొంగల సమూహము యొక్క, గుండియలు + ఎల్లన్ = గుండెలన్నింటినీ, బెండుపఱిచి = బెండులా తేలిపోయేలా (భయపెట్టి), కారుకోళ్లన్: అడవికోళ్లను, ఎండన్ = ఎండనబెట్టి, కారించి = బాధించి, గొరవంక = గోరువంకల యొక్క, బింకము = అహంకారాన్ని, ఇంకన్ = ఆరిపోయేలా చేసి, వాని = ఆ పక్షుల యొక్క, పాంకము = అందాన్ని లేదా గర్వాన్ని, అణఁచి = రూపుమాపి, చెమరుఁబోతుగములన్: చెమరుపోతు పక్షుల గుంపులను,చమరి = సంహరించి, కౌఁజులన్: కౌజు పిట్టలను, చించి = ముక్కలుగా చీల్చి, సాళువంబు = ఆ వేటడేగ, విజయపాలున్ = విజయపాలుడనే రాజును, చేరెన్ = తిరిగి వచ్చి చేరుకుంది.

తాత్పర్యం

ఆ వేటడేగ (సాళువము) అడవిలోని పక్షులన్నింటినీ చెల్లాచెదురు చేసింది. కేరిజ పక్షుల సంతోషాన్ని ముంచేసింది; పూరేడు పిట్టలను మట్టుబెట్టింది. పాలపిట్టలను నేలపాలు చేసింది; వెలిచెల పిట్టల చురుకుదనాన్ని హరించింది. బెగ్గురు పక్షుల మందలను భయపెట్టి మగ్గించింది; కొంగల పాగరంతటినీ తొక్కిపట్టింది. కక్కెర పిట్టల చేత నెత్తురు గ్రక్కించింది; కొక్కెరల గుండెలను బెండుపడేలా భయపెట్టింది. అడవికోళ్లను ఎండగట్టి బాధించింది; గోరువంకల బింకమును, పాంకమును అణచివేసింది. చెమరుపోతు పక్షుల గుంపులను సంహరించి, కౌజు పిట్టలను చీల్చిచెండాడి... అంతటా తన ప్రతాపాన్ని చూపి, చివరకు ఆ డేగ తిరిగి విజయపాలుని చేతికి వచ్చి వాలింది.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఈ పద్యం 'సీస పద్యం' మరియు 'ఆటవెలది' లతో కూడి ఉన్నది.

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము (కక్కెర నెత్తురు గ్రక్కించి కొక్కెర... వంటి చోట్ల కకార, రకారాల ఆవృత్తి) మరియు స్వభావోక్తి అలంకారము.

పద సంపద: కొరవి గోపరాజు గారు ఈ పద్యంలో అనేక రకాల అడవి పక్షుల పేర్లను (కేరిజము, పూరేడు, పాలగుమ్మ, వెలిచెల, బెగ్గురు, కక్కెర, కొక్కెర, కారుకోడి, గొరవంక, చెమరుపోతు, కౌజు) వాడారు. ప్రాచీన తెలుగు భాషలోని దేశ్య పక్షి నామాలకు ఈ పద్యం ఒక పెద్ద నిఘంటువు వంటిది.

పద్యం 239

ఉ. అట్టి ఖగంబువేఁటకు నరాధిపనందనుఁ డిచ్చ మెచ్చుచుం బిట్టల నెల్ల లోఁబఱిచి భృత్యుల కిచ్చుచుఁ బెక్కువేడుకల్ పుట్టఁగ నొక్కచో మడుఁగు పాంతకుఁ.. బోయి జలంబు ద్రావి యా పట్టున మీలఁ గాంచి యొక బారువలం దివియించి యేపుగన్.

ప్రతిపదార్థం

అట్టి: ఆ విధమైన, ఖగంబు = పక్షి (డేగ) యొక్క, వేఁటకున్ = వేట నైపుణ్యానికి, నరాధిపనందనుఁడు: రాజకుమారుడైన ఆ విజయపాలుడు, ఇచ్చన్ = మనసులో, మెచ్చుచున్ = అభినందిస్తూ, పిట్టలన్ + ఎల్లన్ = డేగ వేటాడిన ఆ పిట్టలనన్నింటినీ, లోఁబఱిచి = స్వాధీనం చేసుకొని, భృత్యులకున్ = తన సేవకులకు, ఇచ్చుచున్ = ఇస్తూ, పెక్కు = అనేకములైన, వేడుకల్ = సంతోషాలు, పుట్టఁగన్ = కలుగుతుండగా, ఒక్కచోన్ = ఒకానొక ప్రదేశంలో, మడుఁగు = ఒక నీటి మడుగు (జలాశయం) యొక్క, పాంతకున్ = దగ్గరకు, పోయి = వెళ్ళి, జలంబు = నీటిని, త్రావి = తాగి, ఆ పట్టునన్ = ఆ సమయంలో, మీలన్ = ఆ మడుగులోని చేపలను, కాంచి = చూసి, ఒక = ఒకానొక, బారువలన్ = చేపలు పట్టే వలను (లేదా బారువలు అనే జాలరులను), తివియించి = తెప్పించి, ఏపుగన్ = సమర్థవంతంగా లేదా ఉత్సాహంగా (చేపలు పట్టడానికి సిద్ధపడ్డాడు - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం

తన డేగ చూపిన ఆ అద్భుతమైన వేటాడే నైపుణ్యానికి ఆ రాజకుమారుడైన విజయపాలుడు మనసులోనే ఎంతో మెచ్చుకున్నాడు. డేగ నేలకూల్చిన ఆ పిట్టలన్నింటినీ సేకరించి తన సేవకులకు అప్పగించాడు. ఎంతో ఉల్లాసంగా, వేడుకగా ముందుకు సాగుతూ అడవిలో ఒకచోట ఉన్న నీటి మడుగు దగ్గరకు వెళ్ళాడు. అక్కడ దాహం తీర్చుకోవడానికి నీరు తాగి, ఆ సమయంలో ఆ మడుగులో ఈదులాడుతున్న చేపలను చూశాడు. వెంటనే చేపలు పట్టాలనే ఉత్సాహంతో ఒక పెద్ద వలను (లేదా జాలరులను) అక్కడికి తెప్పించాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల పద్యము.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. వేట ముగిసిన తర్వాత అలసట తీర్చుకోవడానికి మడుగు దగ్గరకు వెళ్ళడం, అక్కడ చేపలను చూసి వేట వ్యసనం గల రాజుకు తిరిగి చేపలు పట్టాలనే బుద్ధి పుట్టడం వంటి రాజుల సహజ ప్రవృత్తిని ఇక్కడ కవి చక్కగా వర్ణించారు.

కథా గమనం: పక్షి వేట (శాకున వేట) ముగిసి, మడుగు దగ్గర మత్స్య వేట (చేపల వేట) ప్రారంభం కావడానికి ఈ పద్యం ఒక వారధిలా పనిచేస్తోంది.

పద్యం 240

సీ. కొట్టమీలను దండ్రికొలువులెంకల కిచ్చె వాలుగలను సంగడీల కిచ్చెఁ బాఁపమీనుల బిన్నపడవాళ్ళకును నిచ్చె మారువులఁ
జనవువారి కిచ్చె బేడసంబుల నిచ్చె వేడుకకాండ్రకు గెండెల బలుదుండగీల కిచ్చె వెలిమొట్టలను దండువుల దలారుల కిచ్చెఁ
గొడిసెలఁ బరిహాసకులకు నిచ్చెఁ

ఆ. బక్కెమొట్ట రొయ్య పరిగ యింగిలికము చీరచింపుజెల్ల నారజెల్ల కుంటముక్కు మొదలుకొని కలవన్నియు బంటువారికెల్ల
నొంటియిచ్చె.

ప్రతిపదార్థం

కొట్టమీలను= కొట్టమీలు అనే రకం చేపలను, తండ్రి= తన తండ్రిగారి యొక్క, కొలువు: ఆస్థానములోని, లెంకలకున్ = సేవకులకు లేదా భృత్యులకు, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చాడు, వాలుగలను: వాలుగ చేపలను, సంగడీలకున్ = తన స్నేహితులకు లేదా తోటివారికి, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చాడు, పాఁపమీనుల: పాపమీలు (పాముచేపలు) అనే రకం చేపలను, బిన్నపడవాళ్ళకునున్ = విన్నపాలు చేసే అధికారులకు (లేదా పడవల నడిపే చిన్న జాలరులకు), ఇచ్చెన్ = ఇచ్చాడు, మారువులన్: మారువులు అనే చేపలను, చనవువారికిన్ = తనతో చనువుగా ఉండే అంతరంగికులకు, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చాడు, బేడసంబులన్: బేడసము అనే రకం చిన్న చేపలను, వేడుకకాండ్రకున్ = వినోదాన్ని కలిగించే విలాసవంతులకు లేదా ఆటపాటల వారికి, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చాడు, గెండెలన్: గెండె చేపలను, బలు: పెద్దలైన, దుండగీలకున్ = కొంటె పనులు చేసే మొండివారికి లేదా రౌడీలకు, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చాడు, వెలిమొట్టలను= వెలిమొట్టలు అనే తెల్లటి చేపలను, దండువులన్ = సైనికాధికారులకు, దలారులకున్ = దళపతులకు లేదా తలారులకు (రక్షక భటులకు), ఇచ్చెన్ = ఇచ్చాడు, కొడిసెలన్: కొడిసె చేపలను, పరిహాసకులకున్ = నవ్వించే విదూషకులకు, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చాడు, బక్కెమొట్ట: బక్కెమొట్ట చేపలను, రొయ్య = రొయ్యలను, పరిగ = పరిగె చేపలను, ఇంగిలికము = ఇంగిలికము అనే రంగు చేపలను, చీరచింపుజెల్ల = చీరచింపుజెల్ల చేపలను, నారజెల్ల = నారజెల్ల చేపలను, కుంటముక్కు = కుంటముక్కు చేపలను, మొదలుకొని = మొదలైన రకాలతో కూడి, కల = అక్కడ దొరికిన, అన్నియున్ = చేపలన్నింటినీ, బంటువారికిన్ + ఎల్లన్ = తన బంటులకు మరియు సైనికులందరికీ, ఒంటిన్ + ఇచ్చెన్ = ఒక్కొక్కటిగా (లేదా సమంగా) పంచి ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం

మడుగులో వల వేసి పట్టిన రకరకాల చేపలను విజయపాలుడు తన అనుచరులకు వారి వారి అర్హతలను బట్టి విడివిడిగా పంచిపెట్టాడు. కొట్టమీలను తండ్రిగారి కొలువులోని సేవకులకు, వాలుగలను తన స్నేహితులకు ఇచ్చాడు. పాపమీలను విన్నపాలు చేసే అధికారులకు, మారువులను తనతో చనువుగా ఉండే అంతరంగికులకు ఇచ్చాడు. బేడసాలను వేడుకల రాయుళ్లకు, గెండెలను మొండివాళ్ళకు ఇచ్చాడు. వెలిమొట్టలను సైనికాధికారులకు, కొడిసెలను తనను నవ్వించే విదూషకులకు ఇచ్చాడు. ఇవే కాకుండా బక్కెమొట్ట, రొయ్య, పరిగె, ఇంగిలికము, చీరచింపుజెల్ల, నారజెల్ల, కుంటముక్కు మొదలైన మిగిలిన అన్ని రకాల చిన్న చేపలను తన సైన్యంలోని బంటులందరికీ ఒక్కొక్కటిగా పంచిపెట్టాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు ఆటవెలది.

అలంకారము: యథాసంఖ్య అలంకారము (చేపల రకాలను, వాటిని గ్రహించే వ్యక్తులను ఒక క్రమ పద్ధతిలో అమర్చడం జరిగింది) మరియు స్వభావోక్తి అలంకారము.

పదకోశ సంపద: కవి కొరవి గోపరాజు గారికి గల మత్స్య శాస్త్ర విజ్ఞానం, నాటి కాలంలో తెలుగు జలాల్లో లభించే చేపల పేర్లు (కొట్టమీను, వాలుగ, పాపమీను, మారువు, బేడసము, గెండె, వెలిమొట్ట, కొడిసె, బక్కెమొట్ట, రొయ్య, పరిగె, ఇంగిలికము, చీరచింపుజెల్ల, నారజెల్ల, కుంటముక్కు) ఈ పద్యంలో అద్భుతంగా నిక్షిప్తమై ఉన్నాయి. నాటి సామాజిక వర్గాల విభజన కూడా ఇందులో కనిపిస్తుంది.

వచన భాగం 241

వ. ఇచ్చి యచ్చోటు వాసి బాణాసనబాణపాణియై వాగురికవాగురా కరాళంబగు వనాంతరాళంబు సొచ్చి.

ప్రతిపదార్థం

ఇచ్చి: ఆ విధంగా చేపలను పంచిపెట్టి, అచ్చోటు = ఆ మడుగు ఉన్న ప్రదేశాన్ని, వాసి = విడిచిపెట్టి, బాణాసన = ధనస్సును, బాణ = బాణములను, పాణి + ఐ = చేతిలో ధరించినవాడై, వాగురిక = వేటగాళ్ళ యొక్క, వాగురా = వలల చేత, కరాళంబు + అగు = భయంకరమైనదైన, వన = అడవి యొక్క, అంతరాళంబున్ = లోపలి భాగాన్ని, సొచ్చి = ప్రవేశించి.

తాత్పర్యం

ఆ విధంగా చేపలను అందరికీ పంచిపెట్టిన తర్వాత విజయపాలుడు ఆ మడుగు ఉన్న చోటు నుండి కదిలాడు. చేతిలో విల్లంబులను ధరించి, వేటగాళ్ళు జంతువులను బంధించడానికి పన్నిన వలలతో భయంకరంగా ఉన్న అడవి దట్టమైన లోపలి భాగంలోకి ప్రవేశించాడు.

విశేషాలు

ప్రక్రియ: వచన భాగము. పక్షి వేట, చేపల వేట ముగిసి, అసలైన మృగ వేట (జంతువుల వేట) ప్రారంభమవడానికి ఈ వచనం నేపథ్యాన్ని సిద్ధం చేస్తోంది.

పదప్రయోగం: 'బాణాసనము' అంటే ధనస్సు. 'వాగురిక' అనగా వేటగాడు, 'వాగురా' అనగా మృగాలను పట్టే వల.

పద్యం 242

క. బాలుఁడు మెలఁగెను మృగకుల కాలాకృతిఁ బవనజవన ఘనశునకాళీ కోలాహలాకాలాహిత కోలాహల కాహళానుకూల క్రీడన్.

ప్రతిపదార్థం

బాలుఁడు: రాజకుమారుడైన ఆ విజయపాలుడు, మృగకుల = అడవిలోని జంతు సమూహములకు, కాలాకృతిన్ = సాక్షాత్తు యమధర్మరాజు యొక్క రూపముతో, పవన = గాలి వంటి, జవన = వేగము కలిగిన, ఘన = గొప్పవైన, శునక + ఆళీ = వేట కుక్కల గుంపుల యొక్క, కోలాహల = అరుపుల ధ్వనులతోను, ఆకాల = సమయము కాని సమయంలో, ఆహిత = శత్రువుల గుండెల్లో పుట్టించే, కోలాహల = కలకలము వంటి, కాహళ = కొమ్ము బూరల ధ్వనులకు, అనుకూల = తగినట్లుగా సాగే, క్రీడన్ = వేట వినోదము నందు, మెలఁగెన్ = సంచరించాడు.

తాత్పర్యం

ఆ రాజకుమారుడు (విజయపాలుడు) అడవిలోని జంతువుల పాలిట సాక్షాత్తు యమరాజులా మారిపోయి అడవిలో సంచరించసాగాడు. గాలి వేగంతో పరుగెత్తగల బలమైన వేట కుక్కల గుంపుల యొక్క అరుపులు ఒకవైపు, అకాలంలో

శత్రువులపై దాడి చేసినప్పుడు వచ్చే భయంకరమైన కోలాహలం లాంటి కొమ్ముబూరల (కాహళల) ధ్వనులు మరోవైపు మ్రోగుతుండగా... ఆ ధ్వనులకు అనుగుణంగా సాగుతున్న వేటక్రీడలో అతడు ఉత్సాహంగా మునిగిపోయాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: రూపకాలంకారము (రాజును మృగములకు యమరూపంగా వర్ణించడం) మరియు వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము ('కోలాహలాకాలాహిత కోలాహల కాహళ' లో లకార, హకార, ककారాల ఆవృత్తి విశేషమైన శబ్దసౌందర్యాన్ని తెచ్చింది).

వర్ణనా చాతుర్యం: వేట సమయంలో ఉండే హడావిడిని, వేటకుక్కల వేగాన్ని, వాయిద్యాల ధ్వనులను కవి ఈ పద్యంలో గంభీరమైన పదబంధాలతో శబ్దస్ఫురణ కలిగించేలా వర్ణించారు.

పద్యం 243

క. తొలిఁదొలిఁ జింకల మనుఁబో తులఁ గడఁజుల లేళ్ల నిర్ల దుప్పుల మఱి యే కలముల నెలుఁగులఁ బులులను బలువిడిగాఁ దునిమెఁ జలము బలము న్మెఱయన్.

ప్రతిపదార్థం

తొలిఁదొలిన్= వేట ప్రారంభంలోనే మొట్టమొదట, చింకలన్= జింకలను, మనుఁబోతులన్ = అడవి దున్నలను , కడఁజులన్= కడజులు అనబడే పెద్ద దుప్పులను, లేళ్లన్ = లేళ్ళను, ఇర్లన్: ఇర్రులు అనబడే నల్లటి చారల జింకలను, దుప్పులన్ = దుప్పులను, మఱి = ఇంకా, ఏకలములన్: అడవి పందులను, ఎలుఁగులన్ = ఎలుగుబంట్లను, పులులను = పెద్దపులులను, చలము: పట్టుదల లేదా అలుపెరుగని క్రూరత్వము, బలమున్ = తన శారీరక పరాక్రమము, మెఱయన్ = ప్రకాశించేలా, బలువిడిగాన్ = విపరీతంగా లేదా అతివేగంగా, తునిమెన్ = ఖండించాడు (సంహరించాడు).

తాత్పర్యం

వేట ప్రారంభించిన వెంటనే విజయపాలుడు తన పట్టుదల, శారీరక బలం ఉట్టిపడేలా అడవిలోని జంతువులను విచక్షణారహితంగా నరకడం ప్రారంభించాడు. అతడు జింకలను, మనుబోతులను, కడజులను, లేళ్ళను, ఇర్రులను, దుప్పులను, అడవి పందులను, ఎలుగుబంట్లను, చివరకు క్రూరమైన పెద్దపులులను కూడా అతివేగంగా, అత్యంత క్రూరంగా సంహరించాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము మరియు వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము ('చలము బలము' వంటి చోట్ల లకార, ముకారాల ఆవృత్తి).

పదకోశ సంపద: పక్షి, మత్స్య జాతుల వలెనే కవి ఇక్కడ నాటి అడవిలో దొరికే రకరకాల మృగాల పేర్లను (చింక, మనుబోతు, కడజు, లేడి, ఇర్రి, దుప్పి, ఏకలము, ఎలుగు, పులి) ఒకే పద్యంలో పొందుపరిచారు. 'ఏకలము' అంటే ఒంటరిగా తిరిగే అడవి పంది.

పద్యం 244

క. అయ్యెడఁ గోఱలు దీటుచు దయ్యముక్రియ నొక్కపంది తాఁకుచుఁ దనువుల్ వ్రయ్యలుగఁ బొడిచెఁ దొలఁగం జయ్యన నలుదెసలఁ బఱచె సైన్యములెల్లన్.

ప్రతిపదార్థం

అయ్యెడన్: ఆ సమయంలో (వేట సాగుతున్న తరుణంలో), ఒక్క = ఒకానొక, పంది: భయంకరమైన అడవి పంది, కోఱలు = తన కోరలను, దీటుచున్ = ఒకదానితో ఒకటి గీస్తూ లేదా నూరుకుంటూ, దయ్యము + క్రియన్ = సాక్షాత్తు ఒక పిశాచం లాగా, తాఁకుచున్ = సైన్యంపై విరుచుకుపడుతూ, తనువుల్ = సైనికుల మరియు గుర్రాల శరీరాలు, వ్రయ్యలు + కాన్ = ముక్కలు ముక్కలయ్యేలా, పొడిచెన్ = తన కోరలతో పొడిచి చంపసాగింది, (దానికి భయపడి), సైన్యములు + ఎల్లన్ = సైనికులందరూ, చయ్యనన్ = అతి త్వరగా, తొలఁగన్ = తప్పుకొని, నలుదెసలన్ = నాలుగు దిక్కులకు, పఱచెన్ = పరుగెత్తారు.

తాత్పర్యం

ఆ విధంగా విజయపాలుడు వేటాడుతున్న సమయంలో, అకస్మాత్తుగా ఒక పెద్ద అడవి పంది తన కోరలను నూరుకుంటూ సాక్షాత్తు దయ్యం లాగా సైన్యం మీదకు దూసుకువచ్చింది. అది ఎదురొచ్చిన సైనికుల శరీరాలను తన కోరలతో ముక్కలు ముక్కలయ్యేలా దారుణంగా పొడవసాగింది. ఆ వరాహం సృష్టిస్తున్న బీభత్స్యానికి తట్టుకోలేక, భయభ్రాంతులైన సైనికులందరూ ప్రాణాలు దక్కించుకోవడానికి వేగంగా నాలుగు దిక్కులకూ చెల్లాచెదురుగా పరుగెత్తి పారిపోయారు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. సైన్యాన్ని చెల్లాచెదురు చేస్తున్న అడవి పంది యొక్క భీకర రూపాన్ని, క్రూరత్వాన్ని 'దయ్యము' (పిశాచం) తో పోల్చడం జరిగింది.

కథా మలుపు: రాజుగారి గర్వాన్ని, సైన్య బలాన్ని ఒక్కసారిగా దెబ్బతీసే కథా మలుపు ఈ పద్యం ద్వారా ప్రారంభమవుతుంది.

వచన భాగం 245

వ. అప్పుడు కుమారుండు కృతవాహనారోహణుండై యావరాహంబునుం దోలి వెనునంట నొంటిం జనిచని కాఱడవి నీరంబులలో జాడదప్పి దప్పిఁగొని యొక్కమడుఁగు చేరి యచ్చోటఁ దురంగంబు డిగ్గి చెట్టునం గట్టి సరసిలో జలంబులు గ్రోలి యభయుండై యచట విశ్రాంతికై నిలుచునంత.

ప్రతిపదార్థం

అప్పుడు: ఆ సైన్యమంతా పారిపోయిన సమయంలో, కుమారుండు: రాజకుమారుడైన ఆ విజయపాలుడు, కృత = తాను అధిరోహించిన, వాహన = గుర్రముపై, ఆరోహణుండు + ఐ = స్థిరంగా కూర్చున్నవాడై, ఆ + వరాహంబునున్ = ఆ అడవి పందిని, తోలి = వేటాడుతూ, వెనునంటన్ = దాని వెనుకనే పడుతూ, ఒంటిన్ = ఒంటరిగా, చని + చని = వెళ్ళి వెళ్ళి, కాఱడవి = దట్టమైన దారి దొరకని అడవి యొక్క, నీరంబులలోన్ = మార్గము లేని దారి పాడువునా (లేదా నిర్మానుష్య ప్రదేశాలలో), జాడ + తప్పి = వెళ్ళాల్సిన దారిని మరిచిపోయి, దప్పిఁగొని = తీవ్రమైన దాహము వేయగా, ఒక్క = ఒకానొక, మడుఁగు = నీటి గుంటను లేదా సరస్సును, చేరి = చేరుకొని, అచ్చోటన్ = ఆ ప్రదేశంలో, తురంగంబు = తన గుర్రాన్ని, డిగ్గి = దిగి, చెట్టునన్ = ఒక చెట్టుకు, కట్టి = బంధించి, సరసిలోన్ = ఆ సరస్సులోని, జలంబులు = నీటిని, క్రోలి = తాగి, అభయుండు + ఐ = భయం లేనివాడై (సేదతీరినవాడై), అచటన్ = ఆ చోట, విశ్రాంతికై = అలసట పోగొట్టుకోవడానికి, నిలుచున్ + అంత = విశ్రమిస్తున్న సమయంలో.

తాత్పర్యం

తన సైన్యమంతా పారిపోయినా విజయపాలుడు మాత్రం వెనకడుగు వేయలేదు. అతడు తను ఎక్కిన గుర్రాన్ని వేగంగా పరిగెత్తిస్తూ, ఆ అడవి పందిని వేటాడుతూ దాని వెనుకే ఒంటరిగా వెళ్ళాడు. అలా ఆ మృగాన్ని తరుముతూ చాలా దూరం వెళ్ళిపోవడంతో, దారి తెన్ను తెలియని ఒక ఘోరమైన కాఱడవిలోకి ప్రవేశించాడు. అక్కడ అతనికి తిరిగి వెళ్ళే దారి తప్పిపోయింది. విపరీతమైన అలసట వల్ల తీవ్రమైన దాహం వేసింది. అదృష్టవశాత్తూ అతనికి అక్కడొక నీటి మడుగు కనిపించింది. వెంటనే గుర్రాన్ని దిగి, దానిని ఒక చెట్టుకు కట్టేసి, ఆ సరస్సులోని నిర్మలమైన నీటిని తాగి దాహం తీర్చుకున్నాడు. ఆ తర్వాత ఏ భయమూ లేకుండా ప్రశాంతంగా, కాసేపు అలసట తీర్చుకోవడానికి అక్కడ విశ్రమిస్తున్న సమయంలో... (తదుపరి కథ జరగబోతోంది).

విశేషాలు

ప్రక్రియ: వచన భాగము.

కథా పరిణామం: ప్రారంభంలో పరివారం చెప్పిన శకునాల మాటను బేఖాతరు చేసిన విజయపాలుడు, ఇప్పుడు ఒంటరిగా కాఱడవిలో చిక్కుకుపోవడం ద్వారా కర్మఫలం ఎలా పనిచేస్తుందో కవి పాఠకుడికి సూచనప్రాయంగా వివరిస్తున్నారు.

పదప్రయోగం: 'కృతవాహనారోహణుడు' అంటే వాహనాన్ని (ఇక్కడ గుర్రాన్ని) నడపడంలో నైపుణ్యం కలవాడు అని కూడా అర్థం వస్తుంది. 'కాఱడవి' అనగా సూర్యరశ్మి కూడా చొరబడనంత దట్టమైన అడవి.

పద్యం 246

శా. శీఘ్రాపాతనితాంతతాంతతురగస్వేదంబుఁ దీర్పంగ హృ ష్టాఘ్రాణంబున మోరయెత్తి తనమీస ల్నిక్కఁ దత్సౌరభం బాఘ్రాణించి చరించి పాంచి కృతముఖ్యాయామభీమాకృతిన్ వ్యాఘ్రం బొక్కటి వచ్చి యచ్చట నృపవ్యాఘ్రాత్మజుం జూచుడున్.

ప్రతిపదార్థం

శీఘ్ర = మిక్కిలి వేగముగా, ఆపాత = పరుగెత్తుకుంటూ రావడం వల్ల, నితాంత = మిక్కిలి, తాంత = అలసిపోయిన, తురగ = ఆ విజయపాలుని గుర్రము యొక్క, స్వేదంబున్ = చెమట వాసనను, తీర్పంగన్ = పోగొట్టుకోవడానికి (లేదా ఆ వాసనను పసిగట్టి అనుభవించడానికి), హృష్ట = సంతోషించిన, ఆఘ్రాణంబునన్ = ముక్కుతో (ఘ్రాణేంద్రియముతో), మోర = ముఖాన్ని, ఎత్తి = పైకి ఎత్తి, తన = తన యొక్క, మీసల్ = మీసాలు, నిక్కన్ = నిక్కపొడుచుకోగా, తత్ = ఆ గుర్రపు చెమట యొక్క, సౌరభంబున్ = వాసనను, ఆఘ్రాణించి = పీల్చి, చరించి = అక్కడ సంచరిస్తూ, పాంచి = పాదల్లో దాగి ఉండి, కృత = ధరించిన, ముఖ్య = ప్రధానమైన, ఆయామ = పొడవైన శారీరక ఆకృతితోను, భీమ = భయంకరమైన, ఆకృతిన్ = రూపముతోను, వ్యాఘ్రంబు = ఒక పెద్దపులి, ఒక్కటి = ఒకటి, వచ్చి = అక్కడికి చేరుకొని, అచ్చటన్ = ఆ సరస్సు ఒడ్డున, నృపవ్యాఘ్ర = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన వాని (పులి వంటి రాజు) యొక్క, ఆత్మజున్ = కుమారుడైన ఆ విజయపాలుని, చూచుడున్ = చూడగానే.

తాత్పర్యం

అతివేగంగా పరుగెత్తుకుంటూ రావడం వల్ల విజయపాలుని గుర్రం బాగా అలసిపోయి ఒళ్లంతా చెమటలు పట్టి ఉంది. ఆ గుర్రపు చెమట వాసనను పసిగట్టిన ఒక పెద్దపులి, ఎంతో సంతోషంతో తన మోరను పైకెత్తి, మీసాలు నిక్కపొడుచుకునేలా ఆ వాసనను గట్టిగా పీల్చింది. ఆ వాసన వస్తున్న దిక్కుగా పాదల్లో పొంచి ఉంటూ, పిల్లి అడుగులతో మెల్లగా చరించింది.

విపరీతమైన పాడవు, అత్యంత భయంకరమైన ఆకారం కలిగిన ఆ పెద్దపులి అలా నక్కినక్కి వచ్చి... చివరకు ఆ మడుగు దగ్గర విశ్రమిస్తున్న రాజశ్రేష్ఠుని కుమారుడైన విజయపాలుని కంటజూసింది.

విశేషాలు

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యము. (పులిని వర్ణించే పద్యాన్ని కవి 'శార్దూల' వృత్తంలోనే రాయడం ఇక్కడి ఛందోవిశేషం, శార్దూలము అనగా పులి).

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము మరియు ఉపమ/రూపకచ్ఛాయ (నృపవ్యాఘ్ర - రాజులలో పులి వంటివాడు). ఒక క్రూరజంతువు వేటాడేటప్పుడు వాసనను పసిగట్టడం, మీసాలు కదల్చడం, పొంచి రావడం వంటి సహజ చేష్టలను కవి అద్భుతంగా వర్ణించారు.

శబ్ద సౌందర్యం: ఈ పద్యంలో 'ఆఘ్రాణ', 'వ్యాఘ్ర' వంటి సంయుక్తాక్షరాల ఆవృత్తి వల్ల పులి రాకకు తగిన గంభీరమైన నాదం (వృత్త్యనుప్రాస) సిద్ధించింది.

పద్యం 247

ఆ. హయము దాని రాక కదరి కట్టినవాఁగెఁ దెంచుకొనుచుఁ బాఱె దిక్కులద్రువఁ బొరిగొనం దలంచు పులిఁజూచి బెగ్గిలి విజయపాలుఁ డొక్కవృక్ష మెక్కె.

ప్రతిపదార్థం

హయము: ఆ విజయపాలుని గుర్రము, దాని = ఆ పులి యొక్క, రాకకున్ = రాకను గమనించి, అదరి = భయంతో వణికిపోయి, కట్టిన = తనను చెట్టుకు కట్టి ఉంచిన, వాఁగెన్ = కళ్లెపు తాడును లేదా బంధనాన్ని, తెంచుకొనుచున్ = తెంపుకొని, దిక్కులు = దిశలన్నీ, అద్రువన్ = అదిరిపోయేలా, పాఱెన్ = పరుగెత్తి పారిపోయింది, పొరిగొనన్ = తనను చంపడానికి, తలంచు = సిద్ధపడుతున్న, పులిన్ = ఆ పులిని, చూచి = కనుగొని, బెగ్గిలి = విపరీతంగా భయపడి, విజయపాలుఁడు = విజయపాలుడు, ఒక్క = ఒకానొక, వృక్షము = పెద్ద చెట్టును, ఎక్కెన్ = పైకి ఎక్కి ప్రాణాలు దాచుకున్నాడు.

తాత్పర్యం

ఆ పెద్దపులి రాకను మొదట గుర్రమే కనిపెట్టింది. పులిని చూడగానే భయంతో వణికిపోయిన ఆ గుర్రం... తనను చెట్టుకు కట్టేసిన కళ్లెపు తాడును ఒక్క ఉదుటున తెంచుకుంది. దిక్కులు పిక్కటిల్లేలా దారుణంగా అరుస్తూ అక్కడి నుండి పరుగెత్తి పారిపోయింది. తనను కూడా సంహరించడానికి ఆకలితో వస్తున్న ఆ భయంకరమైన పులిని చూసి, అంతటి పరాక్రమవంతుడైన విజయపాలుడు కూడా తీవ్రమైన భయభ్రాంతులకు లోనయ్యాడు. విల్లంబులు ఉన్నా కూడా సమయానికి తోచక, ప్రాణాలు దక్కించుకోవడానికి వెంటనే అక్కడున్న ఒక పెద్ద చెట్టు పైకి ఎక్కేశాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఆటవెలది పద్యము.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. పులిని చూసి గుర్రం తాడు తెంచుకుని పారిపోవడం, మనుషులు చెట్టెక్కడం వంటి అత్యంత సహజమైన ఆపత్కాల చర్యలను కవి ఇక్కడ వర్ణించారు.

కథా పరిణామం: కథ ప్రారంభంలో దుశ్శకునాలను, పరివారపు మాటలను బేఖాతరు చేసి, అహంకారంతో అడవికి వచ్చిన విజయపాలుడు... ఇప్పుడు వాహనాన్ని కోల్పోయి, ఆయుధాలున్నా వాడలేక, ప్రాణభయంతో ఒంటరిగా చెట్టుపై దాక్కోవాల్సి రావడం కర్మ సిద్ధాంతానికి పరాకాష్ఠ.

పద్యం 248

ఉ. అమ్మెయి నెక్కఁ గోపమున నాపులియుం బఱతెంచి తత్ప్రదే శమ్మున నిల్చిన న్బెగడి శాఖలమీఁదికి డాఁగ నేగియుం గొమ్మను నొక్క బొల్లియెలుఁగుం గని తల్లడమంది దుర్నిమి త్తమ్ముగ నాఫలంబు లిటఁ దప్పక వచ్చెనె దైవమా యనున్.

ప్రతిపదార్థం

అమ్మెయిన్: ఆ ప్రకారముగా (విజయపాలుడు చెట్టు పైకి), ఎక్కన్ = ఎక్కగా, ఆ పులియున్ = ఆ పెద్దపులి కూడా, కోపమునన్ = తీవ్రమైన ఆగ్రహముతో, పఱతెంచి = పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి, తత్ = ఆ చెట్టు యొక్క, ప్రదేశమ్మునన్ = క్రింది భాగములో, నిల్చినన్ = నిలబడగా, బెగడి = తీవ్రంగా భయపడి, శాఖలమీఁదికిన్ = చెట్టు పైకొమ్మల మీదికి, డాఁగన్ + ఏగియున్ = దాక్కోవడానికి వెళ్ళి, కొమ్మనున్ = ఆ పైకొమ్మ మీద, ఒక్క = ఒకానొక, బొల్లి = చారలు లేదా తెల్లని మచ్చలు గల, ఎలుఁగున్ = ఎలుగుబంటును, కని = చూసి, తల్లడము + అంది = అమితమైన ఆందోళన చెంది, దైవమా = ఓ భగవంతుడా, దుర్నిమిత్తమ్ముగన్ = నేను బయలుదేరేటప్పుడు ఎదురైన ఆ దుశ్శకునాల యొక్క, ఫలంబులు = దుష్ఫలితాలు, ఇటన్ = ఈ అడవిలో, తప్పక = ఏమాత్రం తప్పకుండా, వచ్చెనె = నన్ను వెతుక్కుంటూ వచ్చాయా, అనున్ = అని తన మనసులో అనుకున్నాడు.

తాత్పర్యం

విజయపాలుడు ఆ విధంగా చెట్టు ఎక్కడాన్ని చూసి, ఆ పెద్దపులి తీవ్రమైన కోపంతో పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి ఆ చెట్టు కిందే నిలబడింది. పులి ఎక్కడ పైకి వస్తుందోననే భయంతో అతడు మరికొంచెం పైకొమ్మల మీదకు దాక్కోవడానికి వెళ్ళాడు. కానీ, అక్కడొక కొమ్మ మీద తెల్లటి మచ్చలు ఉన్న ఒక ఎలుగుబంటు కూర్చుని ఉండడం చూశాడు. దాంతో విజయపాలుడు తీవ్రమైన కలవరపాటుకు, ఆందోళనకు లోనయ్యాడు. "ఓ దైవమా! నేను వేటకు బయలుదేరేటప్పుడు ఎదురైన ఆ భయంకరమైన దుశ్శకునాల ఫలితాలన్నీ ఏమాత్రం తప్పకుండా ఇక్కడ నన్ను చుట్టుముట్టాయా!" అని తన మనసులో దీనంగా అనుకున్నాడు.

విశేషాలు

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల పద్యము.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. ప్రాణాపాయ స్థితిలో ఉన్న ఒక మనిషి తీవ్రమైన ఆందోళనకు గురికావడం, దైవాన్ని తలచుకోవడం, గతాన్ని (దుశ్శకునాలను) గుర్తుచేసుకోవడం వంటి సహజ మానసిక స్థితిని కవి ఇక్కడ చక్కగా వర్ణించారు.

కథా నేపథ్యం: శకునాలను నమ్మని విజయపాలుడు, చివరకు తానే స్వయంగా వాటి ఫలితాన్ని అనుభవిస్తూ దైవాన్ని శరణు కోరడం ఇక్కడి కథా పరిణామం.

పద్యం 249

క. క్రిందఁ బులి మీఁద నెలుఁగును నందప్రియనందనుండు నడుమం గలుగ న్ముందట నొకనుయ్యియు వెను కందగ నొక గొయ్యిభంగిఁ గానఁగనయ్యెన్.

ప్రతిపదార్థం

క్రిందన్ = చెట్టు కింద భాగంలో, పులి = పెద్దపులి, మీఁదన్ = చెట్టు పై భాగంలో, ఎలుఁగును = ఎలుగుబంటు, నడుమన్ = ఆ రెండింటి మధ్యలో, ఆనందప్రియ = ఆనందప్రియుడనే రాజు యొక్క, నందనుండు = కుమారుడైన ఆ విజయపాలుడు, కలుగన్ = ఉండగా, (ఆ పరిస్థితి), ముందటన్ = ముందర, ఒక = ఒక, నుయ్యియున్ = చేద బావి, వెనుకన్ = వెనుక వైపు, తగన్ = తగినట్లుగా, ఒక = ఒక, గొయ్యి = పెద్ద గోతి, భంగిన్ = ఉన్న విధముగా, కానఁగన్ + అయ్యెన్ = కనిపించింది.

తాత్పర్యం

చెట్టు కిందేమో ఆకలితో గర్జిస్తున్న పెద్దపులి ఉంది. చెట్టు పైనేమో భయంకరమైన ఎలుగుబంటు ఉంది. ఆనందప్రియ మహారాజు కుమారుడైన విజయపాలుడు ఆ రెండింటికీ మధ్యన చిక్కుకుపోయాడు. ఆ సమయంలో అతని పరిస్థితి లోకోక్తిలో చెప్పే "ముందు నుయ్యి, వెనుక గొయ్యి" అన్నట్లుగా తయారైంది. ఎటు వెళ్ళినా ప్రాణాలు దక్కవనే భయంకరమైన సంకట స్థితి అతనికి ఎదురైంది.

విశేషాలు

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: లోకోక్తి లేదా అర్థాంతరన్యాసచ్ఛాయ (లోకప్రసిద్ధమైన 'ముందు నుయ్యి వెనుక గొయ్యి' అనే సామెతను కథా సందర్భానికి అన్వయించడం జరిగింది).

పాత్ర పరిచయం: ఇక్కడ విజయపాలుడిని "ఆనందప్రియ నందనుండు" అని కవి సంబోధించారు. అనగా ఆనందప్రియ మహారాజు కుమారుడు అని అర్థం.

వచన భాగం 250

వ. అప్పుడు.

ప్రతిపదార్థం/తాత్పర్యం

అప్పుడు = ఆ విధంగా విజయపాలుడు ఇరుక్కుపోయిన సమయంలో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

పద్యం 251

గీ. రెండునిలువు లేగయుఁ బుండరీకం బిది నీకు నచట నుండ నేర్పుగాదు నమ్మి వేగ మిటకు రమ్ము బాలక యని ఎలుఁగు పిలిచెఁ గాఱు టెలుఁగు సెలఁగ.

ప్రతిపదార్థం

ఇది= ఈ క్రింద ఉన్నది, రెండునిలువుల = రెండు మనుషుల ఎత్తు (లేదా నిలువెత్తు) ఎగసి పడగల, ఏగయున్ = పరాక్రమము గల, పుండరీకంబు = క్రూరమైన పెద్దపులి, అచటన్ = ఆ మధ్య కొమ్మ మీద, ఉండన్ = ఉండటం, నీకున్ = నీ ప్రాణాలకు, నేర్పు = క్షేమము లేదా మంచిది, కాదు = కాదు, బాలక = ఓ రాజకుమారా, నమ్మి = నన్ను విశ్వసించి, వేగము = త్వరగా, ఇటకున్ = నా దగ్గరకు (పైకి), రమ్ము = వచ్చేయి, అని = అంటూ, కాఱు = దట్టమైన లేదా భీకరమైన, ఎలుఁగు = కంఠస్వరము, సెలఁగన్ = మ్రోగుతుండగా, ఎలుఁగు = ఆ ఎలుగుబంటు, పిలిచెన్ = అతడిని ఆదరంగా పిలిచింది.

తాత్పర్యం

మధ్య కొమ్మపై భయంతో వణికిపోతున్న విజయపాలుడిని చూసి ఆ ఎలుగుబంటు మాట్లాడింది. తన గంభీరమైన భీకర కంఠస్వరంతో అది రాజును ఇలా పిలిచింది: "ఓ రాజకుమారా! నీ కింద ఉన్నది నిలువెత్తు ఎగిరి పడగల భయంకరమైన

పెద్దపులి. నువ్వు ఆ మధ్యలో ఉండటం నీ ప్రాణాలకే ప్రమాదం. నన్ను నమ్ము, ఏమాత్రం భయపడకుండా త్వరగా పైకి, నా దగ్గరకు వచ్చేయి" అని ఆ ఎలుగుబంటు మనుష్య భాషలో ఎంతో ఆదరంగా అభయమిచ్చింది.

విశేషాలు

ఛందస్సు: తేటగీతి పద్యము.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. జంతువు మనుష్య భాషలో మాట్లాడటం ఇక్కడి విశేషం (కథా కల్పన కనుక ఇది సహజం).

కథా పరిణామం: క్రూర జంతువుగా భావించే ఎలుగుబంటు ఇక్కడ శరణు కోరి వచ్చిన శత్రువును ఆదుకునే ఒక ఉత్తమ పాత్రగా, నీతిమంతుడిగా మారబోవడానికి ఈ పద్యం నాంది పలుకుతోంది. 'పుండరీకము' అనగా పెద్దపులి. 'కాఱుటెలుఁగు' అనగా గంభీరమైన బొంగురు గొంతు.

పద్యం 252

ఉ. అక్కొమరుండు దాపు హృదయంబు యథావిధి నిల్పి రెంటిలో నిక్కడఁ గొంత యాస గల దిప్పటి కేగెద నంచు మీఁదికిన్ స్రుక్కుచుఁ బోయెఁ గ్రిందఁ బులి చూచి చలంబున మీర లిద్దఱుం జిక్కితి రంచు సోఁగి నిలిచెం దనకన్నుల నిప్పు లొల్కఁగన్.

ప్రతిపదార్థం:

ఆ + కొమరుండు = ఆ రాజకుమారుడు, దాపు = రక్షణను (లేదా ఆశ్రయాన్ని), హృదయంబు = మనస్సును, యథావిధి = యథాప్రకారముగా (నిబ్బరముగా), నిల్పి = ఉంచుకొని, రెంటిలో = ఆ రెండు ఆపదలలో (కింద ఉన్న పులి, పైన ఉన్న ఎలుగుబంటు అనే రెండింటిలో), ఇక్కడ = ఇక్కడ (ఈ ఎలుగుబంటు వద్ద), కొంత = కొద్దిగా, ఆస = ఆశ, కలదు = ఉన్నది, ఇప్పటికి = ప్రస్తుతానికి, ఏగెదన్ = (పైకి) వెళతాను, అంచు = అనుకుంటూ, మీదికిన్ = పై వైపునకు, స్రుక్కుచు = భయపడుతూ/అలసటతో, పోయెన్ = వెళ్లాడు, క్రింద = కింద ఉన్న, పులి = వ్యాఘ్రము, చూచి = (అదంతా) గమనించి, చలంబున = పట్టుదలతో (కోపంతో), మీరలు = మీరు, ఇద్దఱున్ = ఇద్దరు కూడా (రాజకుమారుడు, ఎలుగుబంటు), చిక్కితిరి = నా చేతికి దొరికిపోయారు, అంచు = అంటూ, తన = తనయొక్క, కన్నుల = నేత్రములలో, నిప్పులు = అగ్నికణాలు, ఒల్కగన్ = కురిసేలా (తీవ్రమైన కోపంతో), సోగి = పొంచి , నిలిచెన్ = అక్కడే ఉండిపోయింది,

తాత్పర్యం:

ఆ రాజకుమారుడు ఎలుగుబంటు మాటలపై నమ్మకంతో తన మనస్సును నిబ్బరపరచుకున్నాడు. "కింద ఉన్న పులి కంటే, పైన ఉన్న ఎలుగుబంటు వద్దే ప్రస్తుతానికి కొంత ప్రాణ రక్షణ ఆశ కనిపిస్తోంది. కాబట్టి ప్రస్తుతానికి పైకే వెళ్తాను" అని భావించి, భయపడుతూనే పైకి పాకి వెళ్లాడు. అది చూసిన కింద ఉన్న పులి తీవ్రమైన పట్టుదలతో, కోపంతో కళ్లలో నిప్పులు కురుస్తుండగా... "ఇక మీ ఇద్దరూ నాకు చిక్కినట్లే" అని భావిస్తూ అక్కడే పొంచి నిలిచింది.

పద్యం 253

ఆ. పుండరీక మిట్టు లొండొండఁ జూపుల మండఁ గోపవహ్ని మెండుకొనఁగ నుండు టెఱిగి మాఱుమండుట మానె నా నెండఱేఁడు గ్రుంకుఁగొండ నడఁగె.

ప్రతిపదార్థం:

పుండరీకము = ఆ పులి, ఇట్టులు = ఈ విధముగా, ఒండొండ = మిక్కిలి (అంతకంతకు), చూపుల = తన చూపులలో, మండ = మండునట్లుగా, కోప + వహ్ని = కోపాగ్ని, మెండుకొనగ = అతిశయించగా, ఉండుట = ఉండటాన్ని, ఎఱిగి = తెలుసుకొని, మాఱుమండుట = ఎదురుగా (తాను కూడా) ప్రకాశించడం/మండటం, మానె నా = విరమించుకున్నాడా అన్నట్లుగా, ఎండఱేడు = సూర్యుడు (ఎండలకు రాజు), గ్రుంకు గొండన్ = అస్తాద్రి యందు (పడమటి కొండ వెనుక), అడగె = అస్తమించాడు (లీనమయ్యాడు),

తాత్పర్యం:

ఆ పులి యొక్క చూపుల్లో కోపాగ్ని అంతకంతకూ పెరిగిపోతూ భయంకరంగా ఉండటం చూసి, తాను ఇక ఆ కోపాగ్ని ఎదుట నిలిచి ఎదురుగా ప్రకాశించలేనని భావించి సూర్యుడు తప్పుకున్నాడా అన్నట్లుగా, సూర్యాస్తమయం అయింది (సూర్యుడు పడమటి కొండల్లో కలిసిపోయాడు).

విశేషాలు

అలంకారము: 253వ పద్యంలో ఉత్ప్రేక్షాలంకారము ఉన్నది. లోకసహజంగా జరిగే సూర్యాస్తమయాన్ని, పులి యొక్క తీవ్రమైన కోపాగ్నిని చూసి భయపడి సూర్యుడు వెనక్కి తగ్గి అస్తమించాడు అని కవి ఊహించడం వల్ల ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారమైంది.

ఛందస్సు: 252వ పద్యం ఉత్పలమాల వృత్తానికి చెందినది. 253వ పద్యం ఆటవెలది పద్య రకానికి చెందినది.

నాటకీయత: కథలో ఉత్కంఠను పెంచే విధంగా, అటు రాజకుమారుడి ప్రాణసంకట స్థితిని, ఇటు పులి యొక్క క్రూరమైన పట్టుదలను కవి ఎంతో నాటకీయంగా వర్ణించారు. సూర్యాస్తమయ వర్ణనను కూడా కథా సందర్భానికి తగినట్లుగా మలచడం విశేషం.

పద్యం 254

క. పులి యాఁగినఁ జిక్కిన తమ యెలుఁగును వెదకంగ వచ్చి యెల్లెడఁ గలయం బొలయు నెలుఁగులో యన గుం తల మిట్టలఁ చీఁకువాలు దళమై పర్వెన్.

ప్రతిపదార్థం:

పులి = ఆ వ్యాఘ్రమునకు, ఆగినన్ = చిక్కి బందీ అయిపోగా, చిక్కిన = అలా పట్టుబడిన, తమ = తమయొక్క, ఎలుఁగును = ఎలుగుబంటును, వెదకంగన్ = వెతకడం కోసం, వచ్చి = ఇక్కడికి చేరుకొని, ఎల్లెడన్ = అన్ని వైపులా, కలయన్ = అంతటా, పొలయు = సంచరిస్తున్న, ఎలుఁగులో = ఎలుగుబంట్లా, అనన్ = అన్నట్లుగా, కుంతల మిట్టలన్ = కొండల యొక్క ఎత్తైన శిఖరాలపైన మరియు మైదానాలపైన (భూమండలమంతటా), చీఁకువాలు = చీకటి (నిశాకాలము), దళమై = దట్టముగా, పర్వెన్ = వ్యాపించెను,

తాత్పర్యం:

సూర్యాస్తమయం కాగానే చీకటి దట్టంగా అలుముకుంది. ఆ నిబిడమైన చీకట్లు కొండల పైన, కింద ఎలా వ్యాపించాయంటే... కింద ఉన్న పులికి దొరికిపోయిన తమ ఎలుగుబంటును వెతుక్కుంటూ అడవిలోని ఎలుగుబంట్లన్నీ ఒక్కసారిగా అక్కడికి వచ్చి ముసురుకున్నాయా అన్నట్లుగా ఆ నల్లని చీకటి దట్టంగా అల్లుకుపోయింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యంలో కూడా ఉత్ప్రేక్షాలంకారము ఉన్నది. దట్టమైన నల్లని చీకటిని, పులికి దొరికిన తమ ఎలుగుబంటును వెతకడానికి అడవిలో నుంచి గుంపులుగా వచ్చిన ఎలుగుబంట్లుగా కవి ప్రతిభావంతంగా ఊహించారు.

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

వర్ణనా చాతుర్యం: చీకటి యొక్క నలుపును ఎలుగుబంట్ల నలుపుతో పోలుస్తూ, కథా సందర్భాన్ని ప్రకృతి వర్ణనకు జోడించడం కొరవి గోపరాజు గారి ప్రత్యేకత.

పద్యం 255

క. గగనమణి సాళువము క్రియ నెగసినఁ దలచూపకుండి యింతట నతఁ డ స్తగిరి చఱిన్ వ్రాలిన పె ల్లగు ఖగముల కరణిఁ జుక్క లయ్యెడ నిక్కెన్.

ప్రతిపదార్థం:

గగనమణి = ఆకాశానికి రత్నమైన సూర్యుడు అనే, సాళువము క్రియన్ = డేగ వలె, ఎ గసినన్ = ఆకాశంలో పైకి లేచినంతసేపు, తలచూపక + ఉండి = (భయంతో) బయటకు రాకుండా దాక్కుండి, ఇంతటన్ = ఇంతలోనే, అతఁడు = ఆ సూర్యుడు, అస్తగిరి = అస్తమయ పర్వతం యొక్క, చఱిన్ = గుహలలో (లోయలలో), వ్రాలినన్ = రాలిపోగానే (అస్తమించగానే), పెల్లగు = మిక్కిలి అధికమైన, ఖగముల కరణిన్ = పక్షుల వలె, అయ్యెడన్ = ఆ సమయంలో, చుక్కలు = నక్షత్రములు, నిక్కెన్ = (ఆకాశంలో) పొడచూపాయి (ప్రకాశించాయి),

తాత్పర్యం:

ఆకాశంలో సూర్యుడు అనే డేగ తిరుగుతున్నంతసేపు భయపడి బయటకు రాకుండా దాక్కున్న పక్షుల వలె, నక్షత్రాలు అప్పటివరకు ఆకాశంలో కనిపించలేదు. ఎప్పుడైతే ఆ సూర్యుడనే డేగ పడమటి కొండల్లోకి వాలిపోయిందో, వెంటనే గుంపులు గుంపులుగా పక్షులు బయటకు వచ్చినట్లుగా ఆకాశంలో చుక్కలు ఒక్కసారిగా పొడుచుకువచ్చి ప్రకాశించసాగాయి.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందులో రూపక మరియు ఉపమాలంకారాల సంసృష్టి (కలయిక) ఉన్నది. 'గగనమణి సాళువము' అన్నప్పుడు సూర్యుడిని డేగగా రూపించడం వల్ల రూపకం. సూర్యుడు అస్తమించగానే నక్షత్రాలు రావడాన్ని డేగ వెళ్ళిపోగానే పక్షులు బయటకు రావడంతో ('ఖగముల కరణిన్') పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం.

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

పద్యం 256

శా. ఆవేళన్ భువిఁ బీఁట వెట్టిన మహావ్యాఘ్రంబు నీక్షించుచున్ దైవంబు న్మది దూఱుచుం దలఁకుచుం దద్రాత్రియర్ధంబుఁ చిం తావేశంబునఁ పుచ్చి కూర్కఁ దలపోయంగా నెలుం గంతయుం దా వీక్షించి నిజాంకసీమఁ జెలువౌ తల్పంబుగాఁ జూపుచున్.

ప్రతిపదార్థం:

ఆ వేళన్ = ఆ రాత్రి సమయంలో, భువిన్ = కింద భూమిపైన, పీఁట వెట్టిన = స్థిరంగా కూర్చుని ఉన్న (పొంచి ఉన్న), మహావ్యాఘ్రంబున్ = ఆ పెద్ద పులిని, ఈక్షించుచున్ = చూస్తూ, మదిన్ = తన మనస్సులో, దైవంబున్ = భగవంతుడిని, దూఱుచున్ = నిందిస్తూ, తలఁకుచున్ = భయపడుతూ, తద్ = ఆ, రాత్రి + అర్ధంబున్ = సగం రాత్రిని, చింతా +

ఆవేశంబునన్ = విచారముతో కూడిన ఆవేదనతో, పుచ్చి = గడిపి, కూర్కున్ = నిద్రపోవడానికి, తలపోయంగాన్ = ప్రయత్నించగా (ఆలోచించగా), అంతయున్ = అదంతా, తాన్ = తాను (ఆ ఎలుగుబంటు), వీక్షించి = గమనించి, నిజ = తనయొక్క, అంకసీమన్ = ఒడిని, చెలువౌ = అందమైన, తల్పంబుగాన్ = పరుపుగా (శయ్యగా), చూపుచున్ = చూపిస్తూ,

తాత్పర్యం:

ఆ చీకటి రాత్రి వేళ కిందనే పీట వేసుకు కూర్చున్నట్లు పొంచి ఉన్న భయంకరమైన పులిని చూస్తూ, తన దురదృష్టానికి దేవుడిని తిట్టుకుంటూ, భయంతో వణుకుతూ ఆ రాజకుమారుడు సగం రాత్రిని తీవ్రమైన ఆందోళనతో గడిపాడు. ఆ తర్వాత అలసటతో కాస్త నిద్రపోవాలని అతడు అనుకోగా, అదంతా గమనించిన ఆ ఎలుగుబంటు ఎంతో ఆదరంతో తన ఒడినే ఒక చక్కని పరుపులా అతనికి చూపిస్తూ ఆశ్రయమిచ్చింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఈ పద్యం శార్దూల విక్రీడితము వృత్తానికి చెందినది. దీని గణాలు: మ, స, జ, స, త, త, గ.

పాత్ర చిత్రణ / నాటకీయత: ప్రాణభయంతో దేవుడిని దూషించే మనుష్య సహజ బలహీనతను రాజకుమారుడి ద్వారా, నోరులేని జంతువైనప్పటికీ ఆపదలో ఉన్న శరణాగతుడికి ఆదరణ చూపే గుణాన్ని ఎలుగుబంటు ద్వారా కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా తులనాత్మకంగా చిత్రించారు. 'భువిఁ బీఁట వెట్టిన మహావ్యాఘ్రంబు' అనే ప్రయోగం పులి యొక్క పట్టుదలను చక్కగా ధ్వనింపజేస్తోంది.

పద్యం 257

క. నిద్ర చనుదెంచెనేనియు నిద్రింపుము వెఱవ నేల నీ కిట ననినన్ నిద్ర సుఖ మెఱుఁగ దనఁగా నిద్రించెఁ తదంకశయ్య నృపసుతుఁ డంతన్.

ప్రతిపదార్థం:

నీకున్ = నీకు, ఇట = ఇక్కడ (నా వద్ద), నిద్ర = నిద్ర, చనుదెంచెన్ + ఏనియున్ = వచ్చినట్లయితే, నిద్రింపుము = నిద్రపోము, వెఱవన్ + ఏల = భయపడడం ఎందుకు, అనినన్ = అని (ఆ ఎలుగుబంటు) చెప్పగా, నిద్ర = నిద్ర అనేది, సుఖము = (ఆపదలలో కూడా) సుఖాన్ని, ఎఱుఁగదు = తెలుసుకోదు (అనగా నిద్ర ముంచుకొచ్చినప్పుడు సుఖదుఃఖాల తేడా తెలియదు), అనఁగాన్ = అనే లోకోక్తి నిజమగునట్లు, అంతన్ = ఆ సమయంలో, నృపసుతుఁడు = ఆ రాజకుమారుడు, తద్ + అంక + శయ్యన్ = ఆ ఎలుగుబంటు యొక్క ఒడి అనే పరుపుపై, నిద్రించెన్ = నిద్రపోయాడు,

తాత్పర్యం:

"ఓ రాజకుమారా! నీకు నిద్ర వస్తుంటే హాయిగా నిద్రపో. ఇక్కడ నా రక్షణలో ఉన్నావు కాబట్టి నువ్వు ఏమాత్రం భయపడాల్సిన అవసరం లేదు" అని ఎలుగుబంటు పలికింది. ఆపదలో ఉన్నా, నిద్ర ముంచుకొచ్చినప్పుడు సుఖదుఃఖాల విచక్షణ తెలియదనే లోకోక్తిని సార్థకం చేస్తూ, ఆ రాజకుమారుడు వెంటనే ఆ ఎలుగుబంటు ఒడిని శయ్యగా చేసుకుని నిద్రపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

లోకోక్తి ప్రయోగం: 'నిద్ర సుఖ మెఱుఁగదు' (నిద్ర వచ్చేటప్పుడు పరుపు సుఖాన్ని, స్థల మహత్యాన్ని చూడదు) అనే ప్రసిద్ధ తెలుగు సామెతను కవి ఈ సందర్భానికి తగినట్లుగా ఎంతో చక్కగా ఉపయోగించారు. ప్రాణసంకట స్థితిలో కూడా రాజకుమారుడికి నిద్ర రావడం మానవ నైజాన్ని ప్రతిబింబిస్తోంది.

పద్యం 258

సీ. శార్దూల మటు చూచి నిర్దయత్వముతోడ భల్లూక! పగపట్టి బ్రదుకఁగలవె వాఁడు నీ కేలెస్సవాఁడయ్యెఁ బరజాతి
నృపతిపుత్రుండు నిష్కృపుఁడు వీడు మనకులం బాదిగా వనగోచరంబుల వేఁటచాటున నొక్క నూటిఁ జంపె నిల
నొక్కగూఁటిపిల్లల మిద్దఱము దుష్ట బాలునకై పోరనేల మనము
ఆ. వీనిఁ గ్రింద వైవు విడిచిపెట్టెద నిన్ను సగము నీకు నిత్తు నగవు గాదు నరుని నమ్మవలదు నమ్మి మున్నొకపాము చిచ్చులోనఁ
గాలి చచ్చెఁ గాదె.

ప్రతిపదార్థం:

శార్దూలము = ఆ పులి, అటు = ఆ విధంగా (రాజకుమారుడు నిద్రపోవడాన్ని), చూచి = గమనించి, నిర్దయత్వముతోడన్ = దయలేనితనంతో (క్రూరత్వంతో ఎలుగుబంటుతో ఇలా అంది), భల్లూక = ఓ ఎలుగుబంటా, పగపట్టి = (నాతో) వైరం పెట్టుకొని, బ్రదుకన్ + కలవె = జీవించగలవా, వాఁడు = ఆ నిద్రపోతున్న మనుష్యుడు, నీకున్ = నీకు, ఏ లెస్సవాఁడు + అయ్యెన్ = ఏ విధంగా మేలు చేసేవాడయ్యాడు, వీడు = ఇతడు, పరజాతి = వేరే జాతికి చెందినవాడు, నృపతిపుత్రుండు = రాజు కొడుకు, నిష్కృపుఁడు = దయలేనివాడు, మన కులంబు + ఆదిగాన్ = మన అడవి జంతువుల వంశాలను మొదలుకొని, వనగోచరంబులన్ = అడవిలో తిరిగే ప్రాణులను, వేఁట చాటునన్ = వేట నెపంతో, ఒక్క నూటిన్ = వందలాదిగా, చంపెన్ = చంపి ఉన్నాడు, ఇల = ఈ భూమిపై, మనము + ఇద్దఱము = మనమిద్దరం, ఒక్క గూఁటి పిల్లలము = ఒకే గూటికి చెందిన పక్షుల వంటివారం (అనగా ఒకే అడవికి చెందిన వన్యప్రాణులం), దుష్ట = క్రూరుడైన, బాలునకై = ఈ రాజకుమారుడి కోసం, మనము = మనం, పోరన్ + ఏల = కలహించుకోవడం ఎందుకు, వీనిన్ = ఇతడిని, క్రిందన్ + వైవు = కిందకు తోసేయి, నిన్నున్ = నిన్ను (ఏమీ చేయకుండా), విడిచిపెట్టెదన్ = వదిలేస్తాను, సగము = (వీని శరీరంలో) సగభాగాన్ని, నీకున్ + ఇత్తున్ = నీకు ఆహారంగా ఇస్తాను, నగవు = పరిహాసము, కాదు = కాదు (నిజం చెబుతున్నాను), నరుని = మనుష్యుడిని, నమ్మవలదు = విశ్వసించవద్దు, నమ్మి = నమ్మి, మున్ను = పూర్వము, ఒక పాము = ఒక సర్పము, చిచ్చులోనన్ = అగ్నిలో, కాలి = కాలిపోయి, చచ్చెన్ + కాదె = మరణించింది కదా,

తాత్పర్యం:

రాజకుమారుడు ఎలుగుబంటు ఒడిలో నిద్రపోవడాన్ని కింద ఉన్న పులి చూసింది. అది క్రూరత్వంతో ఎలుగుబంటును లొంగదీసుకోవడానికి ఇలా సామదానభేదోపాయాలు ప్రయోగించింది: "ఓ ఎలుగుబంటా! నాతో పగ పెట్టుకుని నువ్వు అడవిలో బతకగలవా? ఆ మనుష్యుడు నీకు చుట్టమా, పక్కమా? వాడు వేరే జాతి వాడు, అందులోనూ వేటాడుతూ జంతువుల పట్ల దయలేకుండా ప్రవర్తించే రాజు కొడుకు. వాడు వేట నెపంతో మన అడవి జంతువులను వందల సంఖ్యలో చంపాడు. మనమిద్దరం ఒకే అడవికి చెందిన వన్యప్రాణులం, ఒకే గూటి పక్షుల వంటివారం. అలాంటిది ఈ దుర్మార్గుడైన మనుష్యుడి కోసం మనం గొడవపడడం ఎందుకు? వాడు నిద్రపోతున్నాడు కదా, వాడిని కిందకు తోసేయ్! నిన్ను నేనేమీ చేయను, పైగా

వాడిని చంపి నీకు సగం ఆహారంగా ఇస్తాను. ఇది అబద్ధం కాదు, నిజం. మనుష్యులను ఎప్పుడూ నమ్మకూడదు. పూర్వం ఒక పాము మనుష్యుడిని నమ్మి అగ్నిలో కాలి చనిపోయింది తెలుసా!" అని పులి ఎలుగుబంటుకు దుర్బోధ చేసింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఈ పద్యం సీస పద్యము మరియు దానికి అనుబంధంగా ఆటవెలది పద్యం చేర్చబడింది.

నీతి / రాజనీతి ప్రయోగం: పులి ఇక్కడ ఎలుగుబంటును దారికి తెచ్చుకోవడానికి కులపక్షపాతాన్ని ('ఒక్క గూటి పిల్లలము'), స్వార్థాన్ని (సగం ఆహారం ఇస్తాననడం), భయాన్ని (నాతో పగపట్టి బతకగలవా అనడం) ఆయుధాలుగా వాడుకుంది. 'నరుని నమ్మవలదు' అంటూ పులి ఇక్కడ ఒక పురాణ గాథను (పాము కథను) ఉదహరించడం ద్వారా కవి కథలో అంతరార్థాన్ని, రాబోయే మలుపును ఎంతో చాకచక్యంగా సూచించారు.

పద్యం 259

క. ఆ కథ వినుఁ వింధ్యాటవి నేకలుఁ డను జోయ తోఁట యీరమున మహా శాకోటముఁ దెగనఱకఁగ నా కోటరసీమ నొక్క యహిపతి వెడలెన్.

ప్రతిపదార్థం:

ఆ కథ = (పులి చెబుతున్న) ఆ పాము కథను, వినుఁ = ఆలకించుము, వింధ్యాటవిన్ = వింధ్యారణ్యములో, ఏకలుఁడు = ఏకలుడు, అను = అనే పేరుగల, జోయ = ఒక బోయవాడు/చెంచువాడు, తోఁట = తోట యొక్క (లేదా అడవి యొక్క), ఈరమునన్ = పాదరింటిలో, మహా = పెద్దదైన, శాకోటమున్ = బుడ్డ బురుజ (శాకోటక) వృక్షాన్ని, తెగనఱకఁగన్ = నరికివేయగా, ఆ = ఆ వృక్షము యొక్క, కోటర + సీమన్ = తొర్ర లోపలి భాగము నుండి, ఒక్క = ఒక, అహిపతి = పెద్ద సర్పము (పాముల రాజు), వెడలెన్ = బయటకు వచ్చెను,

తాత్పర్యం:

(పులి ఎలుగుబంటుతో అంటోంది) "పూర్వం జరిగిన ఆ కథ చెబుతాను విను. వింధ్య పర్వతారణ్యంలో 'ఏకలుడు' అనే ఒక బోయవాడు ఉండేవాడు. వాడు ఒకనాడు అడవి పాదల్లో ఉన్న ఒక పెద్ద శాకోటక (బుడ్డబురుజ) వృక్షాన్ని నరకడం ప్రారంభించాడు. వాడు గొడ్డలితో ఆ చెట్టును నరుకుతుండగా, ఆ చెట్టు తొర్రలో నివసిస్తున్న ఒక పెద్ద పాము భయంతో బయటకు వచ్చింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

కథా సంవిధానం: ఒక కథలో మరో ఉపకథను ప్రవేశపెట్టే 'కథాంతర్గత కథా విధానాన్ని' (Story within a story) కవి ఇక్కడ ఉపయోగించారు. పులి ఎలుగుబంటుకు బుద్ధి చెప్పడానికి 'నరుని నమ్మకూడదు' అనే అంశంపై బోయవాడు-పాము కథను ఇక్కడ ప్రారంభించింది. 'శాకోటకము' అంటే ఆయుర్వేదంలో ప్రాధాన్యమున్న ఒక రకమైన అడవి వృక్షం.

పద్యం 260

ఆ. వెడలి యేను నిలిచి విహరించు తా విది వలచు దీన నేమి గలదు నీకు నన్నుఁ గలసి బ్రతుకు మెన్నఁడుఁ జేటు లే దనిన వెరఁగుపడుచు నట్ల తలఁగె.

ప్రతిపదార్థం:

వెడలి = (అలా తొర్రలో నుండి) బయటకు వచ్చి, ఏను = నేను, నిలిచి = నివాసముండి, విహరించు = తిరుగాడే, తావు = చోటు, ఇది = ఇది (ఈ చెట్టు), వలచు = దీనిని నరకవద్దు (వదిలిపెట్టుము), దీనన్ = ఈ చెట్టును నరకడం వల్ల, నీకున్ = నీకు, ఏమి = ఏ ప్రయోజనము, కలదు = ఉన్నది, నన్నున్ = నన్ను, కలసి = మిత్రుడిగా భావించి, బ్రతుకుము = జీవించుము, ఎన్నఁడున్ = ఎప్పటికీ, చేటు = కీడు/ఆపద, లేదు = ఉండదు, అనినన్ = అని ఆ పాము బోయవాడితో పలుకగా, (వాడు) వెరఁగుపడుచున్ = ఆశ్చర్యపోతూ, అట్ల = అలాగేనని, తలఁగెన్ = (చెట్టు నరకడం ఆపి) పక్కకు తప్పుకున్నాడు,

తాత్పర్యం:

ఆ తొర్రలో నుండి బయటకు వచ్చిన పాము బోయవాడితో ఇలా అంది: "నేను నివసించే, ఆనందంగా విహరించే చోటు ఈ చెట్టు. దీనిని నరకవద్దు, వదిలేయి. ఈ ఎండిన చెట్టును నరకడం వల్ల నీకు వచ్చే పెద్ద ప్రయోజనం ఏముంది? నన్ను నమ్మి నాతో స్నేహంగా ఉండు, నీకు నా వల్ల ఎన్నటికీ ఎలాంటి కీడూ జరగదు" అని పలికింది. ఒక పాము మనుష్య భాషలో అలా మాట్లాడేసరికి ఆ బోయవాడు ఆశ్చర్యపోయి, సరేనని చెట్టు నరకడం ఆపి పక్కకు తప్పుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది ఆటవెలది పద్యము.

పాత్ర స్వభావం: క్రూర జంతువైన పాము కూడా మనుష్యుడికి హాని చేయకుండా, తన నివాసాన్ని కాపాడుకోవడం కోసం ఎంతో శాంతంగా, స్నేహపూర్వకంగా మాట్లాడటం ఇక్కడ విశేషం. బోయవాడి మనసును మార్చడానికి పాము చేసిన హితబోధ పులి నోట వెలువడటం ద్వారా కథ ఆసక్తికరంగా సాగుతోంది.

పద్యం 261

క. తలఁగిన వానికి నది తన తలరత్నం బిచ్చి పుచ్చి తా నేగిన ని మ్ముల వాఁడు నేగి పురిలో పల నొక వర్తకున కమ్మె పదిగద్దెలకున్.

ప్రతిపదార్థం:

తలఁగిన = (చెట్టు నరకకుండా పక్కకు) తప్పుకున్న, వానికిన్ = ఆ బోయవాడికి, అది = ఆ సర్పము, తన = తనయొక్క, తలరత్నంబు = శిరోమణిని (నాగమణిని), ఇచ్చి = బహుకరించి, పుచ్చి = (వాడిని సంతోషపెట్టి) పంపివేసి, తాన్ = తాను, ఏగినన్ = (తన తొర్రలోకి) వెళ్లగా, ఇమ్ములన్ = అనుకూలముగా (సంతోషముతో), వాఁడున్ = ఆ బోయవాడు కూడా, ఏగి = వెళ్ళి, పురి లోపలన్ = నగరమునందు, ఒక = ఒకానొక, వర్తకునకున్ = వ్యాపారికి, పది = పది, గద్దెలకున్ = గద్దెలకు (బంగారు నాణేలకు), అమ్మెన్ = విక్రయించెను,

తాత్పర్యం:

చెట్టు నరకకుండా పక్కకు తప్పుకున్న ఆ బోయవాడికి ఆ పాము తన తలపై ఉన్న అమూల్యమైన నాగమణిని కృతజ్ఞతగా ఇచ్చింది. వాడిని పంపివేసి తాను తొర్రలోకి వెళ్ళిపోయింది. ఆ బోయవాడు ఎంతో సంతోషంతో ఆ మణిని తీసుకుని నగరానికి వెళ్ళి, అక్కడ ఒక వర్తకుడికి కేవలం పది బంగారు నాణేలకు (గద్దెలకు) దాన్ని అమ్మేసుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

పద ప్రయోగం: 'గద్దె' లేదా 'గద్యానము' అనేది పూర్వకాలంలో వాడుకలో ఉన్న ఒక రకమైన బంగారు నాణెం. అమూల్యమైన నాగమణి విలువ తెలియక బోయవాడు దానిని తక్కువ ధరకే అమ్మేసుకోవడం వాడి అజ్ఞానాన్ని సూచిస్తుంది.

పద్యం 262

చ. అట మఱునాఁడు వచ్చిన మహాభుజగేంద్రుఁడు గారవించి ని న్నఁటిమణి యెంత కమ్మితి వనా యన మూల్య మెఱుంగఁ దెల్ప న క్కట పదివేల కమ్మక వికల్పము చేసితి వింతనుండి మి క్కుటముగ నమ్ముకొమ్మనుచుఁ గ్రొత్త ఫణామణి యిచ్చె వానికిన్.

ప్రతిపదార్థం:

అట = ఆ పైన, మఱునాఁడు = మరుసటి రోజు, వచ్చిన = బయటకు వచ్చిన, మహాభుజగేంద్రుఁడు = ఆ పెద్ద సర్పరాజము, గారవించి = ఆదరించి, నిన్నటి = నిన్న ఇచ్చిన, మణి = రత్నాన్ని, ఎంతకున్ = ఎంత ధరకు, అమ్మితివి = విక్రయించావు, అనా = ఓయీ బోయవాడా, అనన్ = అని అడుగగా, (వాడు) మూల్యము = అమ్మిన ధరను, ఎఱుంగన్ = తెలిసేలా, తెల్పన్ = చెప్పగా, అక్కట = అయ్యో, పదివేలకున్ = పదివేల వరహాలకు, అమ్మక = అమ్మకుండా, వికల్పము = పొరపాటు (తక్కువ ధరకే ఇచ్చి నష్టపోవడం), చేసితివి = చేశావు, ఇంతనుండి = ఇప్పటి నుండి అయినా, మిక్కుటముగన్ = ఎక్కువ ధరకు, అమ్ముకొమ్ము = విక్రయించుకో, అనుచున్ = అని పలుకుతూ, వానికిన్ = ఆ బోయవాడికి, క్రొత్త = మరొక కొత్తదైన, ఫణామణి = సర్పమణిని, ఇచ్చెన్ = ఇచ్చెను,

తాత్పర్యం:

మరుసటి రోజు ఆ పాము మళ్ళీ బయటకు వచ్చి బోయవాడిని ఎంతో ఆదరంగా పలకరించి, "ఓయీ! నిన్న ఇచ్చిన మణిని ఎంతకు అమ్మావు?" అని అడిగింది. వాడు దాన్ని పది గద్దెలకు అమ్మినట్లు చెప్పగా, పాము జాలితో... "అయ్యో! దాని విలువ పదివేల వరహాలుంటుంది. తెలియక తక్కువకు ఇచ్చి మోసపోయావు. ఈసారైనా మంచి ధరకు అమ్ముకో" అని చెబుతూ, వానికి మరొక కొత్త నాగమణిని తెచ్చి ఇచ్చింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఈ పద్యం చంపకమాల వృత్తానికి చెందినది. దీని గణాలు: న, జ, భ, జ, జ, జ, ర.

పాత్ర స్వభావం: మనుష్యుడి కంటే జంతువే ఎంతో దయాహృదయంతో, ఉదారంగా ప్రవర్తించిందని కవి ఇక్కడ ఆవిష్కరించారు. బోయవాడి అమాయకత్వానికి జాలిపడి పాము రెండో మణిని ఇవ్వడం దాని నిష్కల్మష స్నేహానికి నిదర్శనం.

పద్యం 263

క. తనయిల్లుఁ గాచినాఁడని మనమునఁ బ్రియమంది యిచ్చు మణు లనుదినముం గొనిపోయి యమ్ముకొనుచును ధనికుండై వాఁడు చెల్మి దప్పినబుద్ధిన్.

ప్రతిపదార్థం:

తన = తనయొక్క, ఇల్లు = నివాసాన్ని (చెట్టును), కాచినాఁడు = రక్షించాడు, అని = అని భావించి, మనమునన్ = తన మనస్సులో, ప్రియము + అంది = సంతోషించి, అనుదినమున్ = ప్రతిరోజూ, ఇచ్చు = (ఆ పాము) ఇస్తున్న, మణులు = రత్నాలను, కొనిపోయి = తీసుకొని వెళ్ళి, అమ్ముకొనుచును = విక్రయించుకుంటూ, వాఁడు = ఆ బోయవాడు, చెల్మి దప్పిన = స్నేహ భావాన్ని విడిచిన (ద్రోహపూరితమైన), బుద్ధిన్ = మనస్సుతో, ధనికుండు + ఐ = గొప్ప ఐశ్వర్యవంతుడై,

తాత్పర్యం:

"తన నివాసమైన చెట్టును నరకకుండా కాపాడాడు కదా" అని పాము మనస్ఫూర్తిగా సంతోషిస్తూ రోజూ ఒక్కో నాగమణిని ఇవ్వసాగింది. ఆ బోయవాడు వాటిని తీసుకెళ్ళి అమ్ముకుంటూ పెద్ద ధనవంతుడైపోయాడు. అంత ధనం వచ్చేసరికి వాడికి కృతజ్ఞత పోయి, ఆ పాము పట్ల స్నేహ ద్రోహం చేయాలనే దుర్బుద్ధి పుట్టింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

మానవ నైజం: అయాచితంగా సంపద పెరిగే కొద్దీ మనుషుల్లో దురాశ, కృతఘ్నత ఎలా పెరుగుతాయో కవి బోయవాడి పాత్ర ద్వారా ఇక్కడ ఎత్తిచూపారు. (ఈ పద్యం తర్వాతి పద్యంతో అన్వయించబడుతుంది).

పద్యం 264

ఆ. దీని కెచటఁ గలుగు దివ్యరత్నంబులు దీని మొదలితావుఁ దెలియవలయు ననుచుఁ కోరిపోయి యాపాము చనుజాడ వట్టి యేగి యొక్క పుట్టఁ గనియె

ప్రతిపదార్థం:

దీనికిన్ = ఈ పామునకు, ఎచటన్ = ఎక్కడి నుండి, దివ్యరత్నంబులు = ఇటువంటి శ్రేష్ఠమైన మణులు, కలుగున్ = లభిస్తున్నాయి, దీని = దీనియొక్క, మొదలి తావున్ = అసలు రహస్య స్థానాన్ని (మణులుండే చోటును), తెలియవలయున్ = తెలుసుకోవాలి, అనుచున్ = అనుకుంటూ, కోరి = ఆశపడి, పోయి = వెళ్ళి, ఆ పాము = ఆ సర్పము, చను = వెళ్ళేటటువంటి, జాడ = అడుగుజాడలను (గుర్తులను), వట్టి = అనుసరించి, ఏగి = వెళ్ళి, యొక్క = ఒకానొక, పుట్టన్ = సర్పనివాసమైన పుట్టను, కనియె = చూశాడు,

తాత్పర్యం:

"ఈ పాముకు ఇన్ని దివ్య రత్నాలు ఎక్కడి నుండి వస్తున్నాయి? దీని అసలు రహస్య స్థావరం ఎక్కడుందో కనిపెట్టాలి" అని ఆశపడి, ఒకరోజు ఆ బోయవాడు పాము వెళ్తున్న అడుగుజాడలను రహస్యంగా అనుసరిస్తూ వెళ్ళాడు. అలా వెళ్ళి, అడవిలో ఆ పాము దూరే ఒక పెద్ద పుట్టను వాడు కనుగొన్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది ఆటవెలది పద్యము.

కథా గమనం: లక్ష్మీదేవి కటాక్షం లభించినా తృప్తి చెందక, మూలాన్నే దోచుకోవాలనే మనుష్యుడి అత్యాశ ఇక్కడ కళ్ళకు కట్టినట్లు కనిపిస్తుంది.

పద్యం 265

క. కని తిరిగి పోయి మఱునా డనలంబును గసవుమోపు హస్తంబులఁ గై కొనివచ్చి తొట్టలోపల జొనిపి భుజంగంబు మిడుకుచు న్మడియంగన్.

ప్రతిపదార్థం:

కని = (ఆ పుట్టను) చూసి, తిరిగి పోయి = వెనక్కి వెళ్ళిపోయి, మఱునాఁడు = మరుసటి రోజున, హస్తంబులన్ = తన చేతులలో, అనలంబును = నిప్పును, కసవు మోపు = గడ్డి మోపును, కైకొని = తీసుకొని, వచ్చి = అక్కడికి చేరుకొని, తొట్ట

లోపలన్ = (ఆ చెట్టు) తొర్ర లోపలికి (లేదా ఆ పుట్ట లోపలికి), జొనిపి = దట్టించి నిప్పు పెట్టగా, భుజంగంబు = ఆ పాము, మిడుకుచున్ = (పొగకు, సెగకు) విలవిలలాడుతూ, మడియంగన్ = చనిపోయేలా (చేశాడు),

తాత్పర్యం:

ఆ రహస్యాన్ని కనిపెట్టిన బోయవాడు ఆ రోజుకు ఇంటికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు. మరుసటి రోజు వాడు చేతుల్లో ఎండుగడ్డి మోపును, నిప్పును తీసుకువచ్చాడు. ఆ పాము ఉన్న చోట గడ్డిని దట్టించి నిప్పు పెట్టాడు. ఆ మంటలకు, దట్టమైన పొగకు ఆ నమ్మకమైన పాము లోపల విలవిలలాడుతూ, తల్లడిల్లుతూ ప్రాణాలు విడిచింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

సందర్భ శుద్ధి: పులి ఈ కథను ఎలుగుబంటుకు చెబుతూ... "చూశావా! రోజుకు ఒక మణి ఇచ్చి కాపాడిన పామును మనుష్యుడు తన స్వార్థం కోసం ఎంత క్రూరంగా చంపాడో! కాబట్టి నరులను ఎన్నడూ నమ్మకూడదు" అని ముగిస్తుంది. కవి బోయ

పద్యం 266

క. జాల్ముం డిటు గాలిచి వల్మీకముఁ ద్రవ్వఁ జనిన వడి విషములచే గుల్మాదులు దరికొనఁగా నుల్కుకములభంగి కొన్ని యురగము లెగసెన్.

ప్రతిపదార్థం:

జాల్ముండు = ఆ మూర్ఖుడు/పాపాత్ముడైన బోయవాడు, ఇటు = ఈ విధముగా, కాలిచి = (పుట్టకు) నిప్పు పెట్టి, వల్మీకమున్ = ఆ పుట్టను, త్రవ్వన్ = రత్నాల కోసం తవ్వడానికి, చనినన్ = వెళ్లగా, వడి = వేగముగా, విషముల చేన్ = (కోపంతో నిండిన ఆ పాముల) తీవ్రమైన విషాగ్ని చేత, గుల్మ + ఆదులు = పొదలు మొదలైనవన్నీ, దరికొనఁగాన్ = మండిపోతుండగా, ఉల్కుకముల భంగిన్ = నిప్పుకణాల వలె (కొరవుల వలె), కొన్ని = కొన్ని, ఉరగములు = సర్పములు, ఎగసెన్ = (పుట్టలో నుండి పైకి) లేచాయి,

తాత్పర్యం:

ఆ పాపాత్ముడైన బోయవాడు పుట్టకు నిప్పు పెట్టి, లోపల ఉన్న రత్నాలను దక్కించుకోవాలనే దురాశతో దాన్ని తవ్వడానికి వెళ్లాడు. అప్పుడు ఆ పుట్టలో ఉన్న మిగిలిన పాములు తీవ్రమైన కోపంతో, వేగంగా వెళ్లగక్కిన విషాగ్ని జ్వాలలకు చుట్టుపక్కల ఉన్న పొదలు కూడా అంటుకుని మండసాగాయి. ఆ మంటల నుండి కొన్ని సర్పాలు కాలుతున్న నిప్పు కొరవుల వలె ఒక్కసారిగా పైకి లేచాయి.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

ఉపమాలంకారం: విషసర్పాలు కోపంతో మంటల్లో నుండి పైకి లేవడాన్ని 'ఉల్కుకముల భంగిన్' (కాలుతున్న నిప్పు కొరవుల వలె) అనడం వల్ల ఇందులో ఉపమాలంకారం ఉన్నది.

పద్యం 267

ఆ. ఉరగకులము బోయఁ బొరిగొని శమియించె నట్లు గాన వీని కడలనేల పాము క్రూరమండ్రు ప్రాణులలో నెల్లఁ బాముకంటె నరుఁడు పాతకుండు.

ప్రతిపదార్థం:

ఉరగ కులము = ఆ సర్ప సమూహము, బోయన్ = ఆ బోయవాడిని, పారిగొని = చంపివేసి (కరిచి చంపి), శమియించెన్ = శాంతించింది, అట్లు + కాన = ఆ విధంగా జరిగింది కాబట్టి, వీనిన్ = ఈ మనుష్యుడిని (రాజకుమారుడిని), కడలన్ + ఏల = కాపాడడం ఎందుకు (దయచూపడం ఎందుకు), ప్రాణులలోన్ + ఎల్లన్ = లోకంలో ఉన్న సమస్త జీవులలో, పాము = పామును, క్రూరము + అండ్రు = చాలా క్రూరమైనది అంటారు, (కానీ) పాము కంటెన్ = పాము కంటే కూడా, నరుఁడు = మనుష్యుడే, పాతకుండు = మహా పాపాత్ముడు,

తాత్పర్యం:

(పులి ఎలుగుబంటుతో అంటోంది) "ఆ పుట్టలో నుండి లేచిన సర్పాలన్నీ కలిసి ఆ కృతఘ్నుడైన బోయవాడిని కాటు వేసి చంపి, ఆ తర్వాత శాంతించాయి. కాబట్టి ఓ ఎలుగుబంటా! ఇలాంటి నరజాతికి చెందిన ఈ రాజకుమారుడిని నువ్వు కాపాడడం ఎందుకు? లోకంలో జనులంతా పామును చాలా క్రూరమైన ప్రాణి అంటారు. కానీ నిజానికి తనను ఆదరించిన పామునే చంపాలనుకున్న ఆ బోయవాడిలాంటి మనుష్యుడే అన్ని ప్రాణుల కంటే మహా పాపాత్ముడు, క్రూరుడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది ఆటవెలది పద్యము.

నీతి ప్రబోధం: పులి చెప్పిన ఈ ఉపకథ ద్వారా లోకంలో మనుష్యులలో ఉండే కృతఘ్నతా గుణం జంతువుల కంటే ఎంత ప్రమాదకరమైనదో కవి ఎంతో చక్కగా నిరూపించారు. పులి నోట ఈ నీతి పలకడం ఇక్కడి విశేషం.

పద్యం 268

క. నా మాట నమ్మి డిగ్గన నీ మనుజునిఁ ద్రోవు మింక నేగెద ననినన్ మోమోటలేక నవ్వుచు నేమీ సభ్యుఁడవె యనుచు నెలుఁగిట్లనియెన్.

ప్రతిపదార్థం:

నా = నాయొక్క, మాట = మాటను, నమ్మి = విశ్వసించి, డిగ్గనన్ = త్వరగా/వెంటనే, ఈ = ఈ, మనుజునిన్ = మనుష్యుడిని, త్రోవుము = కిందకు నెట్టివేయి, ఇంకన్ = ఇక, ఏగెదన్ = (నేను వీడిని తిని) వెళ్ళిపోతాను, అనినన్ = అని పులి పలుకగా, మోమోట = సంకోచము, లేక = లేకుండా, నవ్వుచున్ = పెద్దగా నవ్వుతూ, ఏమీ = ఇదేమిటి, సభ్యుఁడవె = నువ్వు పెద్ద నీతిమంతుడిలా, పెద్దల సభకు అర్హుడైన వాడిలా మాట్లాడుతున్నావు, అనుచున్ = అంటూ, ఎలుఁగు = ఆ ఎలుగుబంటు, ఇట్లు = ఈ విధంగా, అనియెన్ = పలికెను,

తాత్పర్యం:

"కాబట్టి నా మాట విను, వెంటనే ఆ మనుష్యుడిని కిందకు తోసేయ్. నేను వాడిని తిని ఇక్కడి నుండి వెళ్ళిపోతాను" అని పులి దుర్బోధ ముగించింది. దానికి ఆ ఎలుగుబంటు ఏమాత్రం సంకోచించకుండా, పకపకా నవ్వుతూ... "అబ్బో! ఎంత చక్కగా మాట్లాడావు! నువ్వేదో పెద్ద సజ్జనుడివి, ధర్మశాస్త్రాలు తెలిసిన సభ్యుడివి అయినట్లు ఎంత గొప్ప కథ చెప్పావు!" అని వ్యంగ్యంగా అంటూ పులితో ఇలా అంది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

వ్యంగ్య ప్రయోగం: పులి చెప్పిన నీతి కథను విని ఎలుగుబంటు దాన్ని 'సభ్యుఁడవె' (సత్పురుషుడివా?) అని పరిహసించడంలో కవి చక్కని హాస్యాన్ని, వ్యంగ్యాన్ని ఒలికించారు.

పద్యం 269

క. ఇలఁ గల పశువుల నెల్లను
బొలియించుచుఁ బాపములకుఁ బొడవయ్యెడు బె బ్బులితోడి పాత్తు గలదే
పులి నమ్మియకాదె తొల్లి పులుఁ గొక టిలిగెన్.

ప్రతిపదార్థం:

ఇలన్ + కల = ఈ భూమిపై ఉన్న, పశువులన్ + ఎల్లను = సమస్త జంతువులను, పా లియించుచున్ = చంపి తింటూ, పాపములకున్ = సర్వ పాపములకు, పొడవు + అయ్యెడు = నివాస స్థానమైన (పుట్టినిల్లయిన), బెబ్బులితోడి = పెద్దపులితో, పాత్తు = స్నేహము/కలయిక, కలదే = ఎక్కడైనా ఉంటుందా (ఉండకూడదు), తొల్లి = పూర్వము, ఒక = ఒకానొక, పులుఁగు = పక్షి, పులిన్ = పులిని, నమ్మి యకాదె = నమ్మడం వల్లే కదా, ఇలిగెన్ = ప్రాణాలు విడిచింది (నాశనమైంది),

తాత్పర్యం:

"భూమి మీద ఉన్న సాధు జంతువులనన్నింటినీ క్రూరంగా చంపి తింటూ, సమస్త పాపాలకు నిలయమైన నీలాంటి పెద్దపులితో మాకు స్నేహం, పాత్తు కుదురుతుందా? ఎన్నటికీ కుదరదు. పూర్వం ఒక పక్షి నీలాంటి పులిని నమ్మి మోసపోయి ప్రాణాలు కోల్పోయింది తెలుసా!" అని ఎలుగుబంటు పులికి ఎదురు కథ చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యము.

సామెత / జాతీయం: 'పాపములకుర బొడవయ్యెడు' అనడం ద్వారా పులి క్రూరత్వాన్ని ఎండగట్టడమే కాక, పులి చెప్పిన కథకు ప్రతిగా ఎలుగుబంటు 'పులి-పక్షి' కథను ఎత్తుకోవడం ద్వారా కథ మరింత ఉత్కంఠభరితంగా మారింది.

పద్యం 270

సరిదిద్దిన పద్యం:

మ. వినుమా చెప్పెదఁ దొల్లి యొక్క పులి కావేరీతటిం బ్రాణులం
దనయిచ్ఛ న్వధియించుచుం దినుచు నుఁ|సాహంబుతో
నుండి కా రెనుబోతుం దినునాఁడు మాంసకబళాన్వీతంబుగా నొక్క బొ క్క
నిజాస్యంబున నొక్కదొడయెడ వీఁకం జొచ్చిన
న్నొచ్చుచున్.

ప్రతిపదార్థం:

వినుమా = (ఓ పులీ) ఆలకించు, చెప్పెదన్ = ఆ కథ చెబుతాను, తొల్లి = పూర్వము, యొక్క = ఒక, పులి = వ్యాఘ్రము, కావేరీ తటిన్ = కావేరీ నదీ తీరమునందు, ప్రాణులన్ = జీవులను, తన + ఇచ్ఛన్ = తన ఇష్టానుసారముగా, వధియించుచున్ = చంపుతూ, తినుచున్ = భక్షిస్తూ, ఉత్సాహంబుతోన్ = మిక్కిలి గర్వముతో (సంతోషంతో), ఉండి = జీవిస్తూ, (ఒకనాడు) కారెనుబోతున్ = అడవి దున్నపోతును, తిను నాఁడు = తినే సమయంలో, మాంస = మాంసపు, కబళ = ముద్దతో, అన్వీతంబుగాన్ = కూడినదై, ఒక = ఒక, బొక్క = ఎముక (లేదా శల్యము), నిజ = తనయొక్క, ఆస్యంబునన్ = నోటిలో, ఒక

దౌడ యెడన్ = ఒక వైపు దౌడలో, వీఁకన్ = బలముగా, చొచ్చినన్ = గుచ్చుకొనగా, నొచ్చుచున్ = తీవ్రమైన బాధను అనుభవిస్తూ,

తాత్పర్యం:

"ఓ పులీ! ఆ కథ చెబుతాను విను. పూర్వం కావేరీ నదీ తీరంలో ఒక పెద్దపులి ఉండేది. అది అడవిలోని ప్రాణులను తన ఇష్టం వచ్చినట్లు చంపి తింటూ ఎంతో ఉత్సాహంగా, గర్వంగా తిరిగేది. ఒకరోజు అది తను వేటాడిన ఒక అడవి దున్నపోతు మాంసాన్ని తింటుండగా, ఆ మాంసపు ముద్దతో పాటు ఒక పెద్ద ఎముక ముక్క దాని నోటి దౌడ భాగంలో బలంగా గుచ్చుకుపోయింది. దాంతో ఆ పులి తీరని నొప్పితో విలవిలలాడసాగింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఈ పద్యం మత్తేభ విక్రీడితము వృత్తానికి చెందినది. దీని గణాలు: స, భ, ర, న, మ, య, వ.

కథా గమనం: పంచతంత్రంలో ప్రసిద్ధమైన 'పులి-కొంగ' (లేదా పక్షి) కథను కవి ఇక్కడ కొరవి గోపరాజు గారు ఎలుగుబంటు పాత్ర ద్వారా ఎంతో నాటకీయంగా ప్రవేశపెట్టారు. పులి క్రూరత్వానికి తగిన శాస్తి ఎలా జరిగిందో ఈ పద్యం వర్ణిస్తుంది.

క. వదనము విదుల్చుకొనుచు నది తుదినాలుక యెత్తుచేత దూపాడుచు క్రియం గదలించుఁ దాలు వొరఁగ న్మెదలించుం దగ్గు మ్రొగ్గు మేదినిఁ బొరలున్.

ప్రతిపదార్థం: వదనము = ముఖమును, విదుల్చుకొనుచున్ = విదిలించుకొంటూ, అది = ఆ పులి, తుదినాలుక = నాలుక చివరను, ఎత్తుచేత = పైకి లేపడం ద్వారా, దూపాడుచు క్రియన్ = పాడిచినట్లుగా, కదలించున్ = కదిలిస్తుంది, తాలు = దౌడ/తాలువు, పారఁగన్ = తగిలేటట్లుగా, మెదలించున్ = కదలిస్తుంది, దగ్గు = దగ్గుతుంది, మ్రొగ్గు = ఒకవైపునకు వాలిపోతుంది, మేదినిన్ = నేలపై, పొరలున్ = దొర్లుతుంది;

తాత్పర్యం: ఆ పెద్దపులి దౌడలో ఎముక ముక్క గుచ్చుకోవడంతో తీవ్రమైన నొప్పితో ముఖాన్ని ఇటు అటు విదిల్చుకోసాగింది. నాలుక చివరను పైకి లేపి, లోపల గుచ్చుకున్న ఎముకను బయటకు పాడిచి వేయాలనే ప్రయత్నంలో నాలుకను కదిలించసాగింది. దౌడలు ఒకదానికొకటి తగిలేలా నోటిని మెదపసాగింది. నొప్పితో దగ్గుతూ, ఒక పక్కకు వాలిపోతూ, నేలపై పడి దొర్లసాగింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. ఎముక గుచ్చుకున్నప్పుడు ఒక జంతువు పడే బాధను, అది చేసే శారీరక కదలికలను కవి ఇక్కడ అత్యంత సహజసిద్ధంగా వర్ణించాడు.

వ్యాఖ్య: పులి పడుతున్న అవస్థను కళ్ళకు కట్టినట్లు చూపించడానికి 'తగ్గు', 'మ్రొగ్గు', 'పొరలున్' వంటి క్రియా పదాలను కవి అద్భుతంగా ఉపయోగించాడు.

పద్యం 272

మ. ఇటు దుర్వేదనఁ జిక్కి మాన్పుకొనఁగా నెం దేగినం బ్రాణసం కటమై ప్రాణులు మారి వచ్చె నని డాఁగంబాఱగా నొప్పి యే చ్చటనుం బాపెడు దిక్కులేక చనుచున్ శైలస్థలిం జేరి ముం దట సూచీముఖపక్షిఁ గాంచి తన ఖేదం బంతయుం జెప్పినన్.

ప్రతిపదార్థం: ఇటు = ఈ విధంగా, దుర్వేదనన్ = భరించరాని తీవ్రమైన బాధలో, చిక్కి = చిక్కుకొని, మాన్పుకొనఁగాన్ = ఆ బాధను తగ్గించుకోవడానికి, ఎందు + ఏగినన్ = ఎక్కడికి వెళ్ళినా, ప్రాణసంకటము + ఐ = ప్రాణాలకే ముప్పుగా మారి, ప్రాణులు = ఇతర జంతువులు, మారి = యముడు, వచ్చెన్ + అని = వచ్చాడని భావించి, డాఁగన్ + పాఱగా = దాక్కోవడానికి పరుగులు తీస్తుండగా, నొప్పి = ఆ బాధను, ఏ చ్చటనున్ = ఎక్కడా కూడా, పాపెడు = నివారించే, దిక్కు = ఆధారం, లేక = లేకపోవడంతో, చనుచున్ = వెళ్తూ వెళ్తూ, శైలస్థలిన్ = ఒక పర్వత ప్రాంతాన్ని, చేరి = చేరుకొని, ముందటన్ = తన యెదుట, సూచీముఖపక్షిన్ = సూచీముఖము అనే పక్షిని, కాంచి = చూసి, తన = తనయొక్క, ఖేదము + అంతయున్ = దుఃఖాన్ని అంతటినీ, చెప్పినన్ = వివరించగా;

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పులి తీవ్రమైన వేదనలో చిక్కుకుంది. ఆ బాధను తగ్గించుకోవడానికి అది ఎక్కడికి వెళ్ళినా, దాన్ని చూసి ఇతర ప్రాణులు "యముడే వస్తున్నాడు" అని భయంతో ప్రాణాలు అరచేతిలో పెట్టుకుని దాక్కోవడానికి పరుగులు తీశాయి (కాని పులికి సహాయం చేసేవారే లేకపోయారు). ఆ నొప్పిని పోగొట్టే దిక్కు ఎక్కడా లేకపోవడంతో బాధతో తిరుగుతూ, అది ఒక కొండ ప్రాంతానికి చేరుకుంది. అక్కడ తన యెదుట 'సూచీముఖము' అనే పక్షి కనిపించగా, ఆ పక్షితో తన దుఃఖాన్ని, బాధను అంతటినీ చెప్పుకుంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. పులి వేదనకు కారణం, అది వెళ్ళినప్పుడు ఇతర ప్రాణులు పారిపోవడానికి గల కారణాలు సమర్థించబడ్డాయి. అలాగే 'మారి వచ్చెనని' అనడంలో ఉత్ప్రేక్ష ఛాయలు కూడా ఉన్నాయి.

వ్యాఖ్య: పులి ఎల్లప్పుడూ ఇతరులను హింసించే క్రూరజంతువు కావడం వల్ల, అది బాధలో ఉన్నా కూడా మిగిలిన జంతువులు భయపడి పారిపోయాయే తప్ప ఎవరూ దానికి సహాయం చేయడానికి రాలేదు. పాపం చేసిన వారికి ఆపద వస్తే దిక్కు ఉండదనే నీతి ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

పద్యం 273

క. సూచీముఖంబు డగ్గఱి నీ చెడుగుందనము మాని నిలువవు నీనో రోచెల్ల జొరఁగవలె హిం సాచారివి కాలుఁడైన నలుగఁడె నీకున్.

ప్రతిపదార్థం: సూచీముఖంబు = సూచీముఖము అనే ఆ పక్షి, డగ్గఱి = పులి సమీపానికి వచ్చి, నీ = నీయొక్క, చెడుగుందనము = క్రూరత్వాన్ని/కీడు చేసే గుణాన్ని, మాని = వదిలిపెట్టి, నిలువవు = ప్రశాంతంగా ఉండలేవు, నీ = నీయొక్క, నోరు + ఓచెల్ల = నోటి లోపలికి, చొరఁగవలెన్ = నేను ప్రవేశించాలా?, హింసాచారివి = ఎల్లప్పుడూ హింసను ఆచరించేవాడివి అయిన, నీకున్ = నీపై, కాలుఁడు + ఐనన్ = యముడైనా సరే, అలుగఁడె = కోపగించుకోడా?;

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని సూచీముఖ పక్షి పులి దగ్గరకు వచ్చి ఇలా అన్నది: "ఓ పులీ! నీవు నీ క్రూర స్వభావాన్ని, ఇతరులకు కీడు చేసే గుణాన్ని ఎప్పటికీ వదిలిపెట్టవు. అలాంటి నీ నోటిలోకి నన్ను చొరబడమంటావా? నిత్యం ప్రాణులను హింసించే నీలాంటి పాపాత్ముడి మీద సాక్షాత్తు యముడైనా సరే ఆగ్రహించకుండా ఉంటాడా?" అని ప్రశ్నించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము. సూచీముఖ పక్షి పులిని గూర్చి చెబుతూ, లోకంలో హింస చేసేవారిపై యముడైనా కోపిస్తాడు అనే సామాన్య ధర్మాన్ని ఇక్కడ సమర్థించింది.

వ్యాఖ్య: 'ఓచెల్ల' అనేది ఇక్కడ ఆశ్చర్యాన్ని, భయాన్ని లేదా వారించడాన్ని సూచించే అవ్యయం. పులి నమ్మదగినది కాదనే సత్యాన్ని పక్షి గ్రహించి ముందే హెచ్చరిస్తోంది.

పద్యం 274

చ. అనవుడు నోరు సొచ్చి వ్యథ యార్పఁగదే మును చచ్చినట్లు ప ల్లును మెదలింపకుండెద నలోలత నంచు మొగంబు వంటి వ్రా లిన నది నోరు సొచ్చి కదలించి క్రమంబున దొడబొక్క ము క్కున గొనివచ్చె నాపులికిఁ గుత్తుకనాటినకొయ్య నొయ్యనన్.

ప్రతిపదార్థం: అనవుడు = పక్షి ఆ విధంగా అనగా, నోరు = నోటిలో, సొచ్చి = ప్రవేశించి, వ్యథ = నా బాధను, ఆర్పఁగదే = పోగొట్టవా, మును = ఇదివరకు ఎన్నడూ లేనట్లు, చచ్చినట్లు = ప్రాణం లేనిదాని వలె, పల్లును = పళ్ళను కూడా, మెదలింపక + ఉండెదన్ = కదల్చకుండా ఉంటాను, అలోలతన్ = ఎటువంటి చలనం లేకుండా స్థిరంగా ఉంటాను, అంచున్ = అని పులి పలకగా, మొగంబు = పులి ముఖాన్ని, వంటి = ఆశ్రయించి/దగ్గరగా చేరి, వ్రాలినన్ = వాలగా, అది = ఆ పక్షి, నోరు = పులి నోటిలోకి, సొచ్చి = ప్రవేశించి, కదలించి = (ఆ ఎముకను) కదల్చి, క్రమంబునన్ = పద్ధతి ప్రకారం, దొడబొక్క = దొడ ఎముక సందులో ఉన్నదానిని, ముక్కునన్ = తన ముక్కుతో, కొనివచ్చెన్ = బయటకు తీసికొని వచ్చింది, ఆ పులికిన్ = ఆ పెద్దపులికి, కుత్తుక = గొంతు భాగంలో, నాటిన = గుచ్చుకున్న, కొయ్యన్ = ఆ ఎముక ముక్కను, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా;

తాత్పర్యం: పక్షి అలా అనేసరికి పులి ఎంతో వినయంగా "నువ్వు నా నోటిలోకి దూరి నా బాధను నివారించు. నీకు ప్రమాదం రాకుండా, నేను చచ్చినదానిలా నోరు తెరిచి ఉంచుతాను తప్ప, పళ్ళను కూడా అస్సలు కదల్చను. స్థిరంగా ఉంటాను, నమ్ము" అని వేడుకుంది. దానికి అంగీకరించి ఆ పక్షి పులి ముఖంపై వాలింది. ఆపై నోటి లోపలికి ప్రవేశించి, ఆ పులి గొంతు దొడ భాగంలో బలంగా గుచ్చుకుని ఉన్న ఆ ఎముక ముక్కను (కొయ్యను) తన ముక్కుతో మెల్లగా కదిలించి, ఉపాయంతో బయటకు లాగింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి మరియు యథాసంఖ్య అలంకారాల ఛాయలు. పక్షి పులి నోట్లోకి వెళ్ళడం, ఎముకను మెల్లగా ముక్కుతో పట్టుకుని బయటకు తీయడం వంటి శారీరక చర్యలు ఎంతో సహజంగా వర్ణించబడ్డాయి.

వ్యాఖ్య: 'చచ్చినట్లు పల్లును మెదలింపకుండెద' అని పులి అనడం దాని ప్రాణ సంకట స్థితిని, పక్షి 'ఒయ్యనన్' (మెల్లగా) ఆ కొయ్యను తీయడం పక్షి యొక్క నైపుణ్యాన్ని, జీవకారుణ్యాన్ని తెలియజేస్తుంది.

పద్యం 275

ఆ. అట్లు పుచ్చిన ముదమంది సూచీముఖఁ
బొగడి యేగి క్రూరమృగము మఱియుఁ
బసులఁ జంపి తినఁగఁ జలలంబుతో దొడ
నాఁటి జాడ నెముక నాటినంత.

ప్రతిపదార్థం:

అట్లు = ఆ విధంగా, పుచ్చినన్ = (ఎముకను) బయటకు తీసివేయగా, ముదము + అంది = సంతోషాన్ని పొంది, సూచీముఖున్ = సూచీముఖ పక్షిని, పొగడి = ప్రశంసించి, ఏగి = వెళ్ళిపోయి, క్రూరమృగము = ఆ క్రూర జంతువైన పులి, మఱియున్ = మరల, పసులన్ = పశువులను, జంపి = సంహరించి, తినఁగన్ = తింటుండగా, చలలంబుతోన్ = మాంసపు ముద్దతో పాటు, దౌడన్ = దౌడ భాగంలో, నాఁటి జాడన్ = ఇదివరకు గుచ్చుకున్నట్లుగానే, ఎముక = ఒక ఎముక ముక్క, నాటిన + అంతన్ = గుచ్చుకోగానే;

తాత్పర్యం:

ఆ విధంగా సూచీముఖ పక్షి తన నోట్లోని ఎముకను బయటకు తీయడంతో పులి ఎంతో ఉపశమనం పొంది, సంతోషించింది. పక్షిని మనస్ఫూర్తిగా పొగిడి అక్కడి నుండి వెళ్ళిపోయింది. కానీ, తన క్రూర స్వభావాన్ని మార్చుకోని ఆ పులి, మళ్లీ పశువులను వేటాడి చంపి తినసాగింది. అలా తింటున్న సమయంలో, ఒకరోజు మాంసపు ముద్దతో పాటు మరో ఎముక ముక్క మునుపటి లాగే దాని దౌడలో బలంగా గుచ్చుకుంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. పులి తన సహజ క్రూర గుణాన్ని మార్చుకోలేకపోవడాన్ని, తిరిగి పశువులను తినే క్రమాన్ని కవి ఇక్కడ సహజంగా వర్ణించాడు.

వ్యాఖ్య: 'చలలము' అనగా మాంసము. మొదటిసారి ప్రమాదం నుండి తప్పించుకున్నా, పులి తన అలవాటును మార్చుకోకపోవడం వల్ల మళ్లీ అదే ప్రమాదంలో పడిందని కవి ఇందువల్ల హెచ్చరిస్తున్నాడు.

పద్యం 276

ఉ. క్రమ్మఱ వచ్చి పుచ్చుమని కైకొని వేఁడినఁ బుచ్చివైచి స
ఖ్యమ్మొనరించి నిచ్చలు సుఖస్థితి నుండఁగ నొక్కనాఁడు మాం
సమ్మొకయింత గానకయుఁ జయ్యన నాపులి వచ్చి వక్త్రము
న్నమ్మిక దోఁపఁగాఁ తెఱచిన న్విహగంబును జొచ్చె నాక్రియన్.

ప్రతిపదార్థం:

క్రమ్మఱన్ = మళ్లీ, వచ్చి = (ఆ పులి పక్షి దగ్గరకు) వచ్చి, పుచ్చుము + అని = (ఈ ఎముకను కూడా) తీసివేయమని, కైకొని = ఆశ్రయించి, వేఁడినన్ = ప్రార్థించగా, పుచ్చివైచి = (ఆ పక్షి దయతో దాన్ని కూడా) తీసివేసి, సఖ్యము + ఒనరించి = ఆ పులితో స్నేహం చేసి, నిచ్చలు = ప్రతిరోజూ, సుఖస్థితిన్ = సుఖంగా, ఉండఁగన్ = ఉంటుండగా, ఒక్కనాఁడు = ఒకరోజు, మాంసము = ఆహారమైన మాంసం, ఒక + ఇంత = కొంచెం కూడా, కానక యున్ = దొరకకపోవడంతో, చయ్యనన్ = వేగంగా, ఆ పులి = ఆ పెద్దపులి, వచ్చి = పక్షి వద్దకు వచ్చి, వక్త్రమున్ = తన నోటిని, నమ్మిక = నమ్మకం, తోఁపరగాన్ = కలిగేలా, తెఱచినన్ = తెరవగా, విహగంబును = ఆ పక్షి కూడా, ఆ క్రియన్ = మునుపటి విధముగానే, జొచ్చెన్ = (నోటిలోకి) ప్రవేశించింది;

తాత్పర్యం:

మళ్లీ దౌడలో ఎముక గుచ్చుకోవడంతో ఆ పులి తిరిగి సూచీముఖుని వద్దకు వచ్చి, దీనంగా వేడుకుంది. పక్షి దయతో ఆ ఎముకను కూడా తీసివేసింది. అప్పటి నుండి పులి పక్షితో స్నేహం నటిస్తూ రోజులు గడపసాగింది. ఇలా ఉండగా, ఒకరోజు ఆ

పులికి అడవిలో ఎంత వెతికినా కొంచెం కూడా మాంసం (ఆహారం) దొరకలేదు. ఆకలితో నకనకలాడుతూ అది వేగంగా పక్షి వద్దకు వచ్చింది. తనపై నమ్మకం కలిగేలా సాధువులా నటించి నోరు తెరిచింది. ఆ పక్షి కూడా ఎప్పటిలాగే ఏమరపాటుతో, నమ్మకంతో దాని నోటిలోకి దూరింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము మరియు కావ్యలింగ అలంకారము. పులి కపట నమ్మకాన్ని కలిగించడం, ఆకలి వల్ల బుద్ధి మారడం ఇక్కడ సమర్థించబడ్డాయి.

వ్యాఖ్య: 'వక్త్రము' అనగా ముఖము లేదా నోరు. 'నమ్మిక దోపగా' అనడంలో పులి యొక్క కపట బుద్ధి, క్రూర జంతువులను ఎన్నటికీ నమ్మకూడదనే లౌకిక నీతి స్పష్టమవుతోంది.

పద్యం 277

క. చొచ్చినయంతన కాటునఁ
జచ్చె న్విహగంబు పులుల సంగడ మిదిగో
నిచ్చకము లాడె దీతని
నిచ్చుటకై యంత యేమి యే నజ్ఞుఁడనే.

ప్రతిపదార్థం:

చొచ్చిన + అంతన = (పక్షి నోటిలోకి) ప్రవేశించిన వెంటనే, కాటునన్ = (పులి వేసిన) ఒక్క కాటుకు/నోరు మూయడానికి, విహగంబు = ఆ పక్షి, చచ్చెన్ = ప్రాణాలు విడిచింది, పులుల = పులుల యొక్క, సంగడము = స్నేహము/పొత్తు, ఇదిగో = ఇటువంటిది, ఈతనిన్ = ఇతడిని (రాజును), ఇచ్చుటకై = శత్రువులకు అప్పగించడానికి, అంత = అంతగా, ఇచ్చకములు = ప్రియమైన/కపటమైన మాటలు, ఆడెదు = మాట్లాడుతున్నావు, ఏమి = ఎందుకు?, నేను = నేను, అజ్ఞుఁడనే = ఏమీ తెలియని మూర్ఖుడనా?;

తాత్పర్యం:

ఆ పక్షి నోట్లోకి ప్రవేశించిన వెంటనే, ఆకలితో ఉన్న ఆ పులి నోరు మూసి ఒక్క కాటు వేసింది. దాంతో ఆ పక్షి అక్కడికక్కడే చనిపోయింది! పులుల పొత్తు లేదా క్రూరుల స్నేహం అంటే ఇలాగే ఉంటుంది. (ఇక్కడ కథ చెబుతున్న ఎలుగుబంటి తన పులితో అంటోంది...) "ఇదిగో! పులుల స్నేహం ఎలాంటిదో చూశావు కదా! నీవు కూడా ఆ శత్రువులకు మన రాజును అప్పగించడానికి నా వద్ద ఇన్ని కపటపు మాటలు మాట్లాడుతున్నావు. నేనేమైనా ఏమీ తెలియని మూర్ఖుడినా? నేను నమ్మను" అని పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: లోకోక్తి/అర్థాంతరన్యాస ఛాయలు. క్రూరుల స్నేహం ప్రాణాంతకం అనే లోక సత్యాన్ని పులి-పక్షి కథ ద్వారా కవి చక్కగా నిరూపించాడు.

వ్యాఖ్య: 'సంగడము' అనగా తోడు లేదా స్నేహము. 'అజ్ఞుఁడు' అనగా అజ్ఞాని లేదా మూర్ఖుడు. నమ్మకద్రోహం చేసే వారి స్వభావాన్ని ఈ పద్యం నిలదీస్తుంది.

పద్యం 278

క. జాతి విభేదం బేటికిఁ
బాతకునకు నైన నెడరుఁ బాపి మహా వి
ఖ్యాతిఁ గొననొప్పుఁ దిర్య
గ్జాతి కపోతంబు చెంచుఁ గాచుట వినవే.

ప్రతిపదార్థం:
జాతి = ఉత్తమ జాతి, అధమ జాతి అనే, విభేదము = తేడాలు, ఏటికిన్ = ఎందుకు?, పాతకునకున్ + ఐనన్ = ఎంతటి పాపాత్మునికైనా సరే, ఎడరున్ = ఆపదను, పాపి = తొలగించి, మహా = గొప్ప, విఖ్యాతిన్ = కీర్తిని, కొనన్ + ఒప్పున్ = పొందడం తగినది, తిర్యక్ + జాతి = పక్షి జాతికి చెందిన, కపోతంబు = ఒక పావురము, చెంచున్ = వేటగాడిని, కాచుట = రక్షించిన కథను, వినవే = నీవు వినలేదా?;

తాత్పర్యం:
సహాయం చేయడానికి జాతి భేదాలు (మనుషులని, పక్షులని, జంతువులని తేడాలు) ఎందుకు చూడాలి? ఆపదలో ఉన్నవాడు శత్రువైనా, ఎంతటి పాపాత్ముడైనా సరే, వారి కష్టాన్ని పోగొట్టి ఆదుకోవడం ద్వారా లోకంలో గొప్ప కీర్తి లభిస్తుంది. పక్షి జాతికి చెందిన ఒక పావురం, తన్ను వేటాడటానికి వచ్చిన ఒక చెంచువానిని (బోయవానిని) ఆపద నుండి రక్షించి, కీర్తి పొందిన కథను నీవు వినలేదా? (అని భావం).

విశేషాలు:
అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము. పాతకుడికైనా ఆపద పోగొట్టి కీర్తి పొందవచ్చు అనే సామాన్య ధర్మాన్ని, పావురం చెంచువానిని రక్షించింది అనే విశేషాంశంతో కవి సమర్థించాడు.
వ్యాఖ్య: 'తిర్యగ్‌జాతి' అనగా పక్షి/జంతు జాతి (అడ్డంగా నడిచేవి). 'ఎడరు' అనగా ఆపద. శరణు కోరిన వాడు లేదా ఆపదలో ఉన్నవాడు శత్రువైనా ఆదుకోవాలనే ఉన్నతమైన భారతీయ ధర్మాన్ని (కపోతోపాఖ్యానం కథను స్మరిస్తూ) కవి ఇక్కడ ప్రబోధించాడు.

పద్యం 279

క. గోదానము ధనదానము భూదానము నన్నదానమును బథికహితాం భోదానము నుత్తమ వి ద్యాదానము గూడ
నభయదానము సరియే.

ప్రతిపదార్థం: గోదానము = ఆవులను దానం చేయడం, ధనదానము = సంపదను దానం చేయడం, భూదానము = భూమిని దానం చేయడం, అన్నదానమును = ఆహారాన్ని పెట్టడం, పథిక = బాటసారులకు, హిత = మేలు చేసే, అంభోదానమును = నీటిని దానం చేయడం (చలివేంద్రాలు పెట్టడం), ఉత్తమ = శ్రేష్ఠమైన, విద్యాదానము = చదువును నేర్పించడం, కూడన్ = ఇవన్నీ కలిపినా, అభయదానము = ఆపదలో ఉన్నవారికి ప్రాణభిక్ష పెట్టే (భయం లేకుండా చేసే) దానానికి, సరియే = సమానమా? (సమానం కావు, అభయదానమే అన్నిటికంటే గొప్పది);

తాత్పర్యం: లోకంలో గోదానము, ధనదానము, భూదానము, అన్నదానము, బాటసారుల దాహం తీర్చడానికి చేసే జలదానము, అన్నిటికంటే శ్రేష్ఠమైన విద్యాదానము... ఇన్ని రకాల దానాలు ఉన్నప్పటికీ, ఇవేవీ కూడా ఆపదలో ఉన్న ప్రాణికి ఇచ్చే 'అభయదానము' (ప్రాణ రక్షణ)తో సమానం కావు. అభయదానమే సర్వోత్కృష్టమైనది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక లేదా అర్థాంతరన్యాస ఛాయలున్న ప్రశంసాలంకారము. ఇతర గొప్ప దానాలన్నిటికంటే ప్రాణరక్షణ లేదా అభయదానమే మిన్న అని లోకధర్మాన్ని కవి ఇక్కడ స్తుతించాడు.

వ్యాఖ్య: 'పథిక' అనగా బాటసారి, 'అంభస్సు' అనగా నీరు. శరణు జొచ్చిన వారిని కాపాడటం కంటే పెద్ద ధర్మం మరొకటి లేదని ఎలుగుబంటి ఇక్కడ స్పష్టం చేస్తోంది.

2. పద్యం 280

ఆ. వెన్ను సొచ్చువానిఁ దన్ను నమ్మినవానిఁ జంపితేని శిశువుఁ జంపుటంద్రు పంత మెఱుఁగు జాంబవంతుని వారము బాస తప్ప మిట్టి యాస విడువు.

ప్రతిపదార్థం: వెన్ను = వెనుకకు వచ్చి/ఆశ్రయించి, సొచ్చువానిన్ = శరణు వేడినవానిని, తన్ను = తనను, నమ్మినవానిన్ = విశ్వసించినవానిని, చంపితేని = చంపినట్లయితే, శిశువున్ = పసిబిడ్డను, చంపుట + అండ్రు = చంపినంతటి మహాపాపమని పెద్దలు చెప్తారు, పంతము = పట్టుదలను/సత్యవ్రతాన్ని, ఎఱుఁగు = తెలిసినట్టి, జాంబవంతుని = జాంబవంతునియొక్క, వారము = వంశానికి చెందినవాళ్లము (ఎలుగుబంట్లము), బాస = ఇచ్చిన మాటను, తప్పము = అసలు మీరము, ఇట్టి = (మమ్మల్ని ప్రలోభపెట్టాలనే) ఇటువంటి, ఆస = దురాశను, విడువు = వదిలిపెట్టు;

తాత్పర్యం: "ఆపదలో ఉండి వెనుకకు వచ్చి శరణు కోరిన వాడిని, నిన్ను నమ్ముకున్న వాడిని చంపడం అనేది పసిబిడ్డను చంపడంతో సమానమైన ఘోర పాపం. మేము పట్టుదలకు, ఇచ్చిన మాటకు కట్టుబడే జాంబవంతుని వంశానికి చెందిన ఎలుగుబంట్లము. ప్రాణం పోయినా మేము మాట తప్పము. కాబట్టి మమ్మల్ని లోబరుచుకోవాలనే నీ కపటపు ఆశలను వదిలిపెట్టు" అని ఎలుగుబంటి పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకార ఛాయలు. నమ్మినవానిని చంపడాన్ని 'శిశుహత్య' అనే మహాపాపంతో పోల్చడం జరిగింది.

వ్యాఖ్య: ఎలుగుబంట్లు తమను తాము 'జాంబవంతుని వారము' అని చెప్పుకోవడం ద్వారా తమ జాతి యొక్క సత్యనిష్ఠను, పౌరాణిక వైభవాన్ని ఇక్కడ చాటుకున్నాయి. శరణాగత రక్షణకు ఇది అద్దం పడుతుంది.

పద్యం 281

చ. అనుచు నిరుత్తరంబుగ దయామతిఁ బల్కెడునంత రాజనం దనుఁడును లేచినన్ క్షణము దానిఁకఁ గూర్కెద నిద్రవోకుమీ యని తొడమీఁద నూఁదికొని యాయెలుఁ గించుక కన్నుమూయఁగా గని పులి వల్కె వాని మెయిఁ గంపము పుట్టఁగ బీతు పెట్టుచున్.

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్ = అని చెబుతూ, నిరుత్తరంబుగన్ = శత్రువులకు సమాధానం లేని విధంగా, దయామతిన్ = దయాహృదయంతో, పల్కెడు + అంతన్ = మాట్లాడుతున్న సమయంలో, రాజనందనుఁడును = ఆ రాజకుమారుడు, లేచినన్ = (తన నిద్ర నుండి) మేల్కొనగా, తాను = ఆ ఎలుగుబంటి, ఇంకన్ = ఇప్పుడు, క్షణము = కొద్దిసేపు, కూర్కెదన్ = నిద్రపోతాను, నిద్రవోకుమీ = నువ్వు నిద్రపోకుండా (కాపలా) ఉండు, అని = అని చెప్పి, తొడ మీఁదన్ = ఆ రాజకుమారుని తొడపై, ఱొఁదికొని = తల వాల్చి, ఆ ఎలుఁగు = ఆ ఎలుగుబంటి, ఇంచుక = కొద్దిగా, కన్నుమూయఁగాన్ = నిద్రలోకి జారగా, కని = అది చూసి, పులి = చెట్టు కింద ఉన్న ఆ పులి, వాని = ఆ రాజకుమారుని, మెయిన్ = శరీరంలో, కంపము = వణుకు, పుట్టరగన్ = కలిగేలా, బీతు = భయాన్ని, పెట్టుచున్ = కల్పిస్తూ, వల్కెన్ = ఇలా మాట్లాడింది;

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఎలుగుబంటి దయాబుద్ధితో, ఎదుటివారికి నోట మాట రాకుండా హితవు పలికింది. ఇంతలో ఆ రాజకుమారుడు నిద్ర లేచాడు. అప్పుడు ఎలుగుబంటి అతనితో "మిత్రమా! ఇప్పటివరకు నువ్వు నిద్రపోయావు కదా, ఇప్పుడు నేను కాసేపు కన్నుమూస్తాను, నువ్వు నిద్రపోకుండా కాపలా ఉండు" అని చెప్పి, అతని తొడపై తల వాల్చి మెల్లగా నిద్రపోయింది. ఎలుగుబంటి నిద్రపోవడం చూసిన పులి, రాజకుమారుడికి ఒళ్లు వణికేలా భయం గొల్పుతూ చెట్టు కింద నుండి ఇలా మాట్లాడసాగింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. పులి రాజకుమారుడిని భయపెట్టడం, నమ్మిన మిత్రుడైన ఎలుగుబంటి ఏమరపాటుగా నిద్రపోవడం వంటి సన్నివేశాలను కవి సహజంగా చిత్రించాడు.

వ్యాఖ్య: 'రాజనందనుఁడు' అనగా రాజకుమారుడు. 'కూర్కెదన్' అనగా నిద్రపోతాను. ఇక్కడ పులి రాజకుమారుడి బలహీనతను, భయాన్ని ఆసరాగా చేసుకుని విడదీసే (కుతంత్ర) రాజనీతిని ప్రయోగిస్తోంది.

పద్యం 282

ఆ. కోఱలు గలవాని గోళ్ళు గలవానిఁ గొమ్ములు గలవాని నమ్మవలదు బమ్మరించెనేని బ్రతుకంగ వచ్చునే యెలుఁగుతొడి చెలిమి యేల నీకు.

ప్రతిపదార్థం: కోఱలు = కోర పళ్ళు, కలవానిన్ = ఉన్నవాటిని, గోళ్ళు = పెద్ద గోళ్లు (నఖములు), కలవానిన్ = ఉన్నవాటిని, కొమ్ములు = పదునైన కొమ్ములు, కలవానిన్ = ఉన్న జంతువులను, నమ్మవలదు = ఎన్నటికీ విశ్వసించకూడదు, బమ్మరించెన్ + ఏని = అవి గనుక మోసం చేసినట్లయితే (తిరగబడినట్లయితే), బ్రతుకంగన్ = ప్రాణాలతో జీవించడం, వచ్చునే = సాధ్యమా?, ఎలుఁగుతోడి = ఈ ఎలుగుబంటితో, చెలిమి = స్నేహము, నీకున్ = నీకు, ఏల = ఎందుకు? (అనవసరం);

తాత్పర్యం: "ఓ రాజకుమారా! కోరలు ఉన్న క్రూరజంతువులను, పదునైన గోళ్లు ఉన్నవాటిని, పెద్ద కొమ్ములు ఉన్న మృగాలను ఎప్పుడూ నమ్మకూడదు. ఒకవేళ అవి కపటంతో నిన్ను మోసం చేసి దాడి చేస్తే, నువ్వు ప్రాణాలతో బతకగలవా? కాబట్టి క్రూరజంతువైన ఈ ఎలుగుబంటితో నీకీ స్నేహం ఎందుకు? దాన్ని నమ్మకు" అని పులి బోధించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: లోకోక్తి/అర్థాంతరన్యాస అలంకారము. లోకంలో క్రూరమృగాలను నమ్మకూడదు అనే సుప్రసిద్ధ నీతి సూత్రాన్ని (చాణక్య నీతి శ్లోక ఛాయలతో) కవి ఇక్కడ పద్య రూపంలో పొందుపరిచాడు.

వ్యాఖ్య: 'గోళులు' అనగా గోళ్లు, 'బమ్మరించు' అనగా భ్రమింపజేయడం లేదా మోసగించడం. చిత్రమైన విషయమేమిటంటే, కోరలున్న పులి తానే స్వయంగా క్రూరజంతువై ఉండి, గోళ్లున్న ఎలుగుబంటిని నమ్మవద్దని రాజకుమారుడికి దుర్బోధ చేయడం ఇక్కడి కథా చమత్కారం.

పద్యం 283

క. మొన్న నొకనిఁ దోలితి వాఁ డిన్నగ మిట్లెక్కె వాని నిది కరుణాసం పన్నుని క్రియ లోనిడుకొని నిన్న విఱిచి పెట్టి నేఁడు నిజమరి వోలెన్.

ప్రతిపదార్థం: మొన్న = క్రిందటి రోజున, ఒకనిన్ = ఒక మనుష్యుడిని, తోలితి = నేను (వేటాడుతూ) తరుముకొని వచ్చాను, వాఁడు = ఆ మనిషి, ఈ + నగము = ఈ కొండపై ఉన్న చెట్టును, ఇట్లు = ఈ విధంగా, ఎక్కెన్ = ఎక్కాడు, వానిన్ = ఆ మనిషిని, ఇది = ఈ ఎలుగుబంటి, కరుణాసంపన్నుని క్రియన్ = ఎంతో దయామయుడిలాగా, లోన్ + ఇడుకొని = (చెట్టుపైకి) చేరదీసి, నిన్న = నిన్నటి రోజున, విఱిచి పెట్టి = (కపటంతో ఆ మనిషిని నమ్మించి చంపి) విరిచేసి తినివేసింది, నేఁడు = ఈ రోజున, నిజమరి వోలెన్ = ఏమీ తెలియనట్టి నిజాయితీపరురాలిలా/సాధువులా నటిస్తోంది;

తాత్పర్యం: (పులి రాజకుమారుడితో అంటోంది...) "మొన్న నేను ఒక మనిషిని వేటాడుతూ తరుముకురాగా, అతడు ప్రాణాలు దక్కించుకోవడానికి ఈ చెట్టు ఎక్కాడు. అప్పుడు ఈ ఎలుగుబంటి ఎంతో దయామయురాలిలా నటించి అతడిని పైకి చేరదీసింది. కానీ నిన్నటి రోజున సమయం చూసి ఆ నమ్మిన మనిషిని విరిచి చంపి తినేసింది. తీరా ఈ రోజు నీ ముందర ఏమీ తెలియనట్లు, పరమ సాధువులాగా నటిస్తూ నీ తొడపై తలపెట్టి నిద్రపోతోంది!"

విశేషాలు:

అలంకారము: అపహ్నుతి మరియు ఉత్ప్రేక్షా భావాలు కలిగిన కపటోక్తి. ఎలుగుబంటి చేసిన సహాయాన్ని పులి తన కుతంత్రంతో కపటంగా మార్చి చెప్పింది.

వ్యాఖ్య: 'నగము' అనగా కొండ లేదా వృక్షము. 'నిజమరి' అనగా సత్యవంతుడు లేదా నిగర్వి. పులి రాజకుమారుడిని లోబరుచుకోవడానికి ఎలుగుబంటిపై అబద్ధపు కథను అల్లి చెప్తోంది.

పద్యం 284

క. కూరిమి గలదని నమ్మకు క్రూరమృగములకుఁ గరుణ గూడునె యిది నీ చేరువ నుండుట నేఁటికి నీ రీతుల బుజ్జగించె నెల్లిటి కొఱవై.

ప్రతిపదార్థం: కూరిమి = నీపై ప్రేమ/స్నేహము, కలదు + అని = ఉన్నదని, నమ్మకు = (ఈ ఎలుగుబంటిని) విశ్వసించకు, క్రూరమృగములకున్ = క్రూరమైన జంతువులకు, కరుణ = దయా దాక్షిణ్యాలు, కూడునె = అబ్బుతాయా?, ఇది = ఈ ఎలుగుబంటి, నీ = నీయొక్క, చేరువన్ = దగ్గరగా, ఉండుట = ఉండటం, నేఁటికి = ఈ రోజు వరకు, నీ రీతులన్ = ఈ విధమైన మాటలతో, బుజ్జగించెన్ = నిన్ను లాలించింది, ఎల్లిటి = రేపటి రోజున తనకు కావలసిన, కొఱవు + ఐ = ఆహారపు ముద్ద (ఆహారం) కావడానికే;

తాత్పర్యం: "ఈ ఎలుగుబంటికి నీపై ఎంతో ప్రేమ ఉందని అస్సలు నమ్మకు. అడవిలో తిరిగే క్రూర జంతువులకు ఎక్కడైనా దయ ఉంటుందా? ఇది నీ పక్కనే ఉంటూ ఈ రోజు నిన్ను ఇన్ని మంచి మాటలతో బుజ్జగించింది ఎందుకో తెలుసా? రేపటి రోజున నిన్ను చంపి హాయిగా ఆహారంగా మార్చుకోవడానికే!" అని పులి దుర్బోధ చేసింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేకాలంకార ఛాయలు మరియు అర్థాంతరన్యాసము. క్రూరమృగాలకు కరుణ ఉండదు అనే సామాన్య నీతిని ఇక్కడ పులి ఎలుగుబంటికి వర్తింపజేసి మాట్లాడింది.

వ్యాఖ్య: 'ఎల్లి' అనగా రేపు, 'కొఱవు' అనగా ఇక్కడ ఆహారపు నిల్వ లేదా ముద్ద. పులి తానే క్రూరజంతువై ఉండి, ఎదుటి జంతువుపై క్రూరత్వాన్ని నెట్టడం కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా చిత్రించాడు.

పద్యం 285

ఆ. దానిఁ జెప్పనేల యేనిదె యొకయేఁడు పట్టు నాఱునెలలు పట్టుఁ గాక మిమ్ముఁ జంపి తిందు నమ్ము మీయెడ నాకు దీనిఁ ద్రోచి బ్రదుకు తెరువు గనుము.

ప్రతిపదార్థం: దానిన్ = ఆ విషయాలను, చెప్పన్ + ఏల = ఎక్కువగా చెప్పడం ఎందుకు?, నేను + ఇదే = నేనైతే ఇక్కడే ఉంటాను, ఒక + ఏఁడు = ఒక సంవత్సరం, పట్టున్ = పట్టినా, ఆఱునెలలు = ఆరు నెలలు, పట్టున్ + కాక = పట్టినా సరే (ఎంత కాలమైనా సరే), మిమ్మున్ = మీ ఇద్దరినీ, జంపి = సంహరించి, తిందున్ = తింటాను, నమ్ము = ఇది నిజం, ఈ యెడన్ = ఈ సమయంలో, నాకున్ = నాకు, దీనిన్ = ఈ ఎలుగుబంటిని, త్రోచి = కిందకు నెట్టివేసి, బ్రదుకు = నీవు బ్రతికే, తెరువు = మార్గాన్ని, కనుము = వెతుక్కో;

తాత్పర్యం: "ఇక ఎక్కువ మాటలు ఎందుకు కానీ, నేనైతే ఈ చెట్టు కింద నుండి కదలను. ఒక ఏడాది పట్టినా, ఆరు నెలలు పట్టినా సరే ఇక్కడే కనిపెట్టుకుని ఉండి మీ ఇద్దరినీ చంపి తింటాను, ఇది ఖాయం! కాబట్టి ఇప్పటికైనా బుద్ధి తెచ్చుకో. నీ తొడపై నిద్రిస్తున్న ఆ ఎలుగుబంటిని మెల్లగా కిందకు నెట్టేసేయ్. నేను దాన్ని తిని ఆకలి తీర్చుకుని వెళ్ళిపోతాను. అలా నువ్వు నీ ప్రాణాలను దక్కించుకుని బతికే మార్గం చూసుకో" అని పులి ఉపాయం చెప్పింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. రాజకుమారుడు తనను తాను రక్షించుకోవడానికి ఎలుగుబంటిని నెట్టివేయడమే మార్గమని పులి హేతువుతో కూడిన ప్రలోభాన్ని పెట్టింది.

వివరణ: పులి వేసిన ఈ ప్రాణభయపు వలలో రాజకుమారుడు చిక్కుకునేలా కవి కథను ఉత్కంఠభరితంగా నడిపించాడు.

పద్యం 286

చ. అనవుడు వాఁడు నిక్కముగ నాత్మఁ దలంచి యెలుంగుఁ గూలఁద్రో చిన నది జాఱుచుం దెలిసి చేతికి లోనగు కొమ్మ వట్టి యొ య్యనఁ బఱతెంచి బెగ్గిలు నృపాత్మజుఁ గని యల్పబుద్ధి వే మన నను నమ్ముమంటి భయమందకుమీ యని పల్కుచుండఁగన్.

ప్రతిపదార్థం: అనవుడు = పులి ఆ విధంగా అనగానే, వాఁడు = ఆ రాజకుమారుడు, ఆత్మన్ = తన మనస్సులో, నిక్కముగన్ = (పులి మాటలు) నిజమేనని, తలంచి = భావించి, ఎలుంగున్ = (తన తొడపై నిద్రిస్తున్న) ఆ ఎలుగుబంటిని, కూలన్ + త్రోచినన్ = కిందకు పడిపోయేలా నెట్టివేయగా, అది = ఆ ఎలుగుబంటి, జాఱుచున్ = కిందకు జారిపోతూ, తెలిసి = నిద్ర మేల్కొని/గ్రహించి, చేతికిన్ = తన చేతికి, లోనగు = దొరికినట్టి, కొమ్మన్ = చెట్టు కొమ్మను, వట్టి = గట్టిగా పట్టుకొని, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా (పైకి), పఱతెంచి = దూసుకువచ్చి, బెగ్గిలు = భయపడుతున్న, నృపాత్మజున్ = ఆ రాజకుమారుడిని, కని = చూసి, అల్పబుద్ధి = ఓ అల్ప బుద్ధి గలవాడా!, వేమఱున్ = అనేక పర్యాయాలు/పదే పదే, నన్ను = నన్ను, నమ్ము + అంటి

= నమ్మమని చెప్పాను కదా, భయము + అందకుమీ = ఏమాత్రం భయపడకు, అని = అని, పల్కుచున్ + ఉండఁగన్ = మాట్లాడుతుండగా;

తాత్పర్యం: పులి చెప్పిన కపటపు మాటలను ఆ రాజకుమారుడు నిజమేనని నమ్మాడు. ప్రాణభయంతో కన్నుమిన్ను కానక, తనను నమ్మి తన తొడపై నిద్రిస్తున్న మిత్రుడైన ఎలుగుబంటిని చెట్టు పైనుండి కిందకు నెట్టేశాడు! కానీ ఆ ఎలుగుబంటి కింద పడిపోతూనే చప్పున నిద్రలేచి, సమయస్ఫూర్తితో చేతికి చిక్కిన ఒక కొమ్మను పట్టుకుని ప్రాణాలు దక్కించుకుంది. చకచకా పైకి పాకి వచ్చి, తను చేసిన ద్రోహానికి భయంతో వణికిపోతున్న రాజకుమారుడిని చూసి ఇలా అన్నది: "ఓరీ అల్పబుద్ధి కలవాడా! నన్ను నమ్మమని నీకు ముందే పదే పదే చెప్పాను కదా! (అయినా పులి మాటలు నమ్మి నాకు ద్రోహం చేశావు). సరేలే, ఇప్పటికైనా భయపడకు, నేను నిన్నేమీ చేయను" అని ఎలుగుబంటి అంటుండగానే...

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. ఎలుగుబంటి కింద పడుతూ కొమ్మను పట్టుకోవడం, రాజకుమారుడు భయపడటం వంటి మానసిక, శారీరక స్థితిగతులు ఎంతో సహజంగా వర్ణించబడ్డాయి.

వ్యాఖ్య: 'నృపాత్మజుఁడు' అనగా రాజు కుమారుడు. నమ్మిన మిత్రుడు ద్రోహం చేసినా, ఎలుగుబంటి శరణాగత ధర్మాన్ని వీడక 'భయమందకుమీ' అనడం దాని మహోన్నత సంస్కారానికి నిదర్శనం.

పద్యం 287

క. కలకలఁ బలికెడు పక్షుల కలకలములు సకల దిశలఁ గలయఁగఁ బొలయం దళ దళి కులముగ దశశత దళదళములు విరియఁ బొద్దు తళతళఁ పాడిచెన్.

ప్రతిపదార్థం: కలకలన్ = మధురంగా, పలికెడు = కూసేటట్టి, పక్షుల = పక్షులయొక్క, కలకలములు = ధ్వనులు (కిలకిలారావాలు), సకల దిశలన్ = అన్ని దిక్కులలోనూ, కలయఁగన్ = వ్యాపించేటట్లు, పొలయన్ = ప్రసరించగా, దళత్ = విచ్చుకుంటున్న, అళికులముగన్ = తుమ్మెదల సమూహాలు కలిగినట్టి, దశశతదళ = వేయి రేకులు కలిగిన పద్మములయొక్క, దళములు = రేకులు, విరియన్ = వికసించగా, పొద్దు = సూర్యుడు, తళతళన్ = ప్రకాశవంతమైన కాంతితో, పొడిచెన్ = ఉదయించాడు;

తాత్పర్యం: పక్షుల మధురమైన కిలకిలారావాలు అన్ని దిక్కులా ప్రతిధ్వనించసాగాయి. విచ్చుకుంటున్న తామరపూలలోని మకరందం కోసం తుమ్మెదల గుంపులు ఝుం కారాలు చేయసాగాయి. వేయి రేకుల పద్మాలు వికసిస్తుండగా, సూర్యభగవానుడు తళతళలాడే బంగారు కాంతులతో తూర్పు దిక్కున ఉదయించాడు (అనగా తెల్లవారింది).

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. 'ల', 'ళ', 'ద' అనే అక్షరాలు పదే పదే ఆవృత్తి కావడం వల్ల పద్యానికి అద్భుతమైన శబ్దసౌందర్యం, నడక చేకూరాయి. అలాగే ఇది చక్కని ప్రభాత వర్ణన (సూర్యోదయ వర్ణన).

వ్యాఖ్య: 'దశశతదళము' అనగా వేయి రేకులు గలది (పద్మము). రాత్రి గడచిపోయి సూర్యోదయం అయిందనే విషయాన్ని కవి ఎంతో రమణీయంగా వర్ణించాడు.

పద్యం 288

ఆ. తమముతోడఁ గూడఁ దరలి శార్దూలంబు శైలగుహల కేగెఁ జాల డస్సి తరణికిరణపంక్తి సరసఁ జెట్టుననుండి యెలుఁగుఁ గూడి బాలుఁ డిలకు డిగ్గె.

ప్రతిపదార్థం: తమము తోడన్ + కూడన్ = చీకటితో పాటుగానే, తరలి = బయలుదేరి, శార్దూలంబు = ఆ పెద్దపులి, చాలన్ = ఎంతగానో, డస్సి = అలసిపోయి, శైల గుహలకున్ = కొండ గుహల వైపునకు, ఏగెన్ = వెళ్ళిపోయింది, తరణి = సూర్యునియొక్క, కిరణ పంక్తి = కిరణాల సమూహము (వెలుతురు), సరసన్ = ప్రసరిస్తున్న సమయంలో, చెట్టునన్ + నుండి = ఆ వృక్షం పైనుండి, ఎలుఁగున్ = ఆ ఎలుగుబంటిని, కూడి = కలుసుకొని (దానితో పాటు), బాలుఁడు = ఆ రాజకుమారుడు, ఇలకున్ = నేలపైకి, డిగ్గెన్ = దిగాడు;

తాత్పర్యం: తెల్లవారడంతో చీకటి అంతరించింది. ఆ చీకటితో పాటే, రాత్రంతా చెట్టు కింద కనిపెట్టుకుని ఉండి అలసిపోయిన ఆ పెద్దపులి కూడా నిరాశతో తన కొండ గుహలకు తిరిగి వెళ్ళిపోయింది. సూర్యకిరణాల వెలుతురు చక్కగా ప్రసరిస్తున్న వేళ, రాజకుమారుడు ఆ ఎలుగుబంటితో కలిసి మెల్లగా చెట్టు పైనుండి నేలపైకి దిగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్య లేదా స్వభావోక్తి అలంకార ఛాయలు. చీకటి పోవడం, పులి వెళ్ళిపోవడం... వెలుతురు రావడం, బాలుడు కిందకు దిగడం అనే క్రియలు క్రమబద్ధంగా, సహజంగా వర్ణించబడ్డాయి.

వ్యాఖ్య: 'తమము' అనగా చీకటి, 'శార్దూలము' అనగా పులి, 'తరణి' అనగా సూర్యుడు, 'ఇల' అనగా భూమి. ఆపద ముగిసిపోయిన తర్వాతి ప్రశాంత వాతావరణాన్ని కవి ఈ పద్యంలో ప్రతిఫలింపజేశాడు.

పద్యం 289

క. ఆ యెలుఁ గతనిఁ బిలిచి య న్యాయివి పరలోక పీడనంబగు దురితం బీ యెడన పాయఁ జేసెద రాయిట వినుమిఁక "ససేమిరా" యను మెపుడున్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ ఎలుఁగు = ఆ ఎలుగుబంటి, అతనిన్ = ఆ రాజకుమారుడిని, పిలిచి = దగ్గరకు పిలిచి, అన్యాయివి = నీవు అన్యాయం చేసినవాడివి, పరలోక = పరలోకంలో (నరకంలో), పీడనము + అగు = తీవ్రమైన బాధను కలిగించేటట్టి, దురితంబు = ఈ పాపాన్ని, ఈ యెడన = ఇప్పుడే, పాయన్ + చేసెదన్ = పోగొట్టేలా చేస్తాను, రాయిట = శాంతి కలుగునట్లుగా, వినుము = నా మాట విను, ఇకన్ = ఇకనుండి, ఎపుడున్ = ఎల్లప్పుడూ, ససేమిరా = 'ససేమిరా' (నేను ఏమాత్రం ఒప్పుకోను/ఏమీ చెప్పను), అనుము = అని మాత్రమే పలుకుము;

తాత్పర్యం: చెట్టు కిందకు దిగిన తర్వాత ఆ ఎలుగుబంటి రాజకుమారుడిని పిలిచి ఇలా అంది: "ఓ రాజకుమారా! నన్ను నమ్మి నా తొడపై నిద్రపోయి, ఆపై పులి మాటలు విని నన్ను కిందకు నెట్టి తీవ్రమైన అన్యాయం చేశావు. ఈ నమ్మకద్రోహం వల్ల నీకు పరలోకంలో నరక బాధలు తప్పవు. అయితే, నీవు చేసిన ఈ ఘోర పాపానికి ప్రాయశ్చిత్తంగా ఇప్పుడే ఒక ఉపాయం చెబుతాను, నీ మనస్సుకు శాంతి కలిగేలా విను. ఇకనుండి నిన్ను ఎవరు ఏమడిగినా, ఎల్లప్పుడూ 'ససేమిరా' అని మాత్రమే పలుకు" అని శాపం లాంటి ఒక వ్రతాన్ని విధించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి మరియు కావ్యలింగ అలంకారము. రాజకుమారుడు చేసిన పాపానికి పరిహారంగా ఎలుగుబంటి ఒక విచిత్రమైన స్థితిని లేదా ఉపాయాన్ని కల్పించడం ఇక్కడ సమర్థించబడింది.

వ్యాఖ్య: 'దురితము' అనగా పాపము, 'రాయిట' అనగా ఉపశమనం లేదా నెమ్మది. లోకంలో ప్రసిద్ధమైన "ససేమిరా" (స, సే, మి, రా అనే నాలుగు అక్షరాల కథ) అనే సామెతకు మూలమైన సన్నివేశం ఇక్కడే ప్రారంభమవుతుంది.

పద్యం 290

క. ఈ నాలుగక్షరంబుల నీ నేరమి నొరుఁడు చెప్పెనేని వికారం బూనక తొల్లిటి క్రియ స న్మానము గైకొనుము మంచిమాటలతోడన్.

ప్రతిపదార్థం: ఈ = నేను చెప్పిన ఈ, నాలుగు + అక్షరంబుల = 'స-సే-మి-రా' అనే నాలుగు అక్షరాల వెనుక ఉన్న, నీ = నీయొక్క, నేరమిన్ = తప్పును/రహస్యాన్ని, ఒరుఁడు = వేరొకడు (ఎవరైనా బుద్ధిమంతుడు), చెప్పెన్ + ఏని = విడమరిచి చెప్పగలిగితే, వికారంబు = ఎటువంటి వికారమును (పిచ్చితనమును లేదా కోపమును), ఊనక = పొందకుండా, తొల్లిటి క్రియన్ = మునుపటి లాగానే, మంచి మాటలతోడన్ = ప్రియమైన సంభాషణలతో, సన్మానము = గౌరవాన్ని, గైకొనుము = పొందుము;

తాత్పర్యం: "నీవు నిరంతరం 'ససేమిరా' అని పలకడం వల్ల లోకమంతా నిన్ను పిచ్చివాడనుకుంటుంది. కానీ, ఏనాడైనా ఒక బుద్ధిమంతుడు ఈ నాలుగు అక్షరాల వెనుక దాగి ఉన్న నీ తప్పును (నమ్మకద్రోహపు కథను) కనిపెట్టి, విడమరిచి చెప్తాడో... ఆ రోజున నీకు ఈ పిచ్చితనం వదిలిపోతుంది. అప్పుడు నీవు ఎలాంటి మనోవికారం లేకుండా, మునుపటిలాగే బుద్ధిమంతుడివై అందరి మంచి మాటలను, గౌరవాన్ని పొందుతావు" అని ఎలుగుబంటి వివరించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: భవిష్యత్ కథా సూచనతో కూడిన కావ్యాంతర అలంకార ఛాయలు. రాజకుమారుడికి విముక్తి ఎప్పుడు కలుగుతుందో ఎలుగుబంటి ముందే నిర్దేశించింది.

వ్యాఖ్య: 'నేరమి' అనగా ఇక్కడ అపరాధము లేదా రహస్య వృత్తాంతము. ఒక జీవికి ద్రోహం చేసినప్పుడు మనస్సు వికలమై పిచ్చెక్కుతుందని, ఆ తప్పును లోకం ముందు ఒప్పుకున్నప్పుడే లేదా దాన్ని ఎవరైనా సరిదిద్దినప్పుడే విముక్తి కలుగుతుందనే మానసిక సత్యాన్ని కవి ఇక్కడ ప్రతిపాదించాడు.

పద్యం 291

క. అని వీడ్కొలిపిన తఱి న ట్లనె యాతఁడును 'ససేమిరా' యనుచు వనం బున భూతావిష్టుని చా డ్పునఁ దిరుగఁగ వాని హయము పురిఁ జేరుటయున్.

ప్రతిపదార్థం: అని = ఆ విధంగా చెప్పి, వీడ్కొలిపిన = ఎలుగుబంటి పంపివేసిన, తఱిన్ = సమయంలో, ఆతఁడును = ఆ రాజకుమారుడు కూడా, అట్లు + అనె = అలాగే (పిచ్చివానివలె), ససేమిరా = 'ససేమిరా, ససేమిరా', అనుచున్ = అని పదే పదే కలవరిస్తూ, వనంబునన్ = ఆ అడవిలో, భూత + ఆవిష్టుని = దయ్యం పట్టిన వానియొక్క, చాడ్పునన్ = విధముగా, తిరుగఁగన్ = తిరుగుతుండగా, వాని = అతనియొక్క, హయము = గుర్రము, పురిన్ = రాజధాని నగరమును, చేరుటయున్ = చేరుకోగానే;

తాత్పర్యం: ఎలుగుబంటి ఆ విధంగా చెప్పి రాజకుమారుడిని పంపివేసింది. అప్పటి నుండి అతడు మానసిక సమతుల్యత కోల్పోయి, నమస్కరించి, నోటితో ఎప్పుడూ 'ససేమిరా' 'ససేమిరా' అని కలవరిస్తూ ఆ అడవిలో దయ్యం పట్టిన వాడిలా పిచ్చిపిచ్చిగా తిరగసాగాడు. ఈ క్రమంలో, అతడు ఎక్కి వచ్చిన గుర్రం మాత్రం ఒంటరిగా అడవి నుండి తప్పించుకుని, వారి రాజధాని నగరానికి చేరుకుంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. రాజకుమారుడు అడవిలో తిరుగుతున్న విధానాన్ని 'భూతావిష్టుని చాడ్పునన్' (దయ్యం పట్టిన వాని వలె) అని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం వ్యక్తమైంది.

వ్యాఖ్య: 'తఱి' అనగా సమయము, 'చాడ్పు' అనగా విధము, 'హయము' అనగా గుర్రము, 'పురి' అనగా పట్టణము. తప్పు చేసిన వాడు తన అంతరాత్మ ప్రబోధం వల్ల ఎలా పిచ్చివాడవుతాడో కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా చూపించాడు. గుర్రం నగరానికి చేరడంతో కథ తదుపరి మలుపు తిరుగుతుంది.

పద్యం 292

సీ. అశ్వరత్నం బొంటి నరుదెంచె నిన్నటి శకునము ల్గాపనిఁ జంపె నొక్కొ యని తలంచుచు నందజనపాలుఁ డాజాడఁ బఱతెంచి యడవిలో బాలుఁ జూచి యన్న యిదేమిరా నన్న ‘‘ససేమిరా’’ యనుడుఁ గలఁగి యొత్తి యడుగుటయును నాలుగక్షరముల నోలిఁ బల్కెడువాని దోడ్కొనిపోయి మందుల నొనర్చి ఆ. వీని భూతశంక విడిపించువారికి నర్ధరాజ్య మిత్తు ననుచుఁ జాటి వేలుపులకుఁ బెట్టి వేఁడికొన్నను నాలు గక్షరములు విడువఁడయ్యె వాఁడు.

ప్రతిపదార్థం

అశ్వరత్నంబు = శ్రేష్ఠమైన ఆ గుర్రము, ఒంటిన్ = ఒంటరిగా, అరుదెంచెన్ = వచ్చింది, నిన్నటి = నిన్న కనిపించిన, శకునముల్ = దుశ్శకునాలు, పాపనిన్ = కుమారుడిని/బాలుడిని, చంపెన్ + ఒక్కొ = చంపేసాయా ఏంటి, అని = అంటూ, తలంచుచున్ = విచారిస్తూ/ఆలోచిస్తూ, నందజనపాలుడు = నంద మహారాజు, ఆ జాడన్ = ఆ గుర్రం వచ్చిన దారి వెంట, పఱతెంచి = వేగంగా వచ్చి, అడవిలోన్ = అరణ్యములో, బాలున్ = తన కుమారుడిని, చూచి = కనుగొని, అన్న = నాయనా, ఇది = ఈ స్థితి, ఏమిరా = ఏమిటిరా, నా + అన్న = నా కన్నతండ్రి, ససేమిరా = ‘స-సే-మి-రా’ అని, అనుడున్ = పలకగా, కలఁగి = మనస్సు చలించి/దుఃఖించి, ఒత్తి = బలవంతపెట్టి/నొక్కి, అడుగుటయును = అడగగా, నాలుగు + అక్షరములన్ = ఆ నాలుగు అక్షరాలనే, ఓలిన్ = వరసగా, పల్కెడువానిన్ = పలుకుతున్న ఆ రాజకుమారుడిని, తోడ్కొనిపోయి = (రాజధానికి) వెంటబెట్టుకొని వెళ్లి, మందులన్ = వైద్యములను/చికిత్సలను, ఒనర్చి = చేయించి, వీని = ఇతని యొక్క, భూతశంక = దయ్యం పట్టిందనే అనుమానాన్ని (పిచ్చిని), విడిపించువారికిన్ = పోగొట్టే వారికి, అర్ధరాజ్యము = సగం రాజ్యాన్ని, ఇత్తున్ = ఇస్తాను, అనుచున్ = అంటూ, చాటి = డప్పు వేయించి ప్రకటింపజేసి, వేలుపులకున్ = దేవతలకు, పెట్టి = నైవేద్యాలు సమర్పించి, వేఁడికొన్నను = ప్రార్థించినప్పటికీ, వాడు = ఆ రాజకుమారుడు, నాలుగు + అక్షరములు = ఆ నాలుగు అక్షరాలను తప్ప, విడువడు + అయ్యెన్ = వదలనివాడు అయ్యాడు (వేరే మాట మాట్లాడలేదు).

తాత్పర్యం

రాజకుమారుడు ఎక్కి వెళ్లిన శ్రేష్ఠమైన గుర్రం ఒంటరిగా తిరిగి రావడం చూసి, నంద మహారాజు తీవ్రంగా ఆందోళన చెందాడు. "నిన్న కనిపించిన దుశ్శకునాలు నా కొడుకు ప్రాణాలు తీశాయా?" అని భయపడుతూ, ఆ గుర్రం వచ్చిన అడుగుల జాడను బట్టి అడవిలోకి వెళ్లాడు. అక్కడ పిచ్చివాడిలా ఉన్న కొడుకును చూసి గుండె చెరువై, "నాయనా! ఏమిటి ఈ వింత స్థితి?" అని అడిగాడు. దానికి ఆ బాలుడు కేవలం "ససేమిరా" అని మాత్రమే బదులిచ్చాడు. రాజు కంగారుపడి, గట్టిగా నిలదీసి అడిగినా వాడు ఆ నాలుగు అక్షరాలనే పదే పదే కలవరించసాగాడు. రాజు అతడిని రాజభవనానికి తీసుకువెళ్లి ఎన్నో వైద్యాలు చేయించాడు. "నా కొడుకుకు పట్టిన ఈ దయ్యాన్ని/పిచ్చిని వదిలించిన వారికి సగం రాజ్యం ఇస్తాను" అని చాటింపు వేశాడు. దేవతలకు పూజలు, మొక్కులు చెల్లించినా ఫలితం లేకపోయింది. ఆ రాజకుమారుడు మాత్రం ఆ నాలుగు అక్షరాలను వదలకుండా దాన్నే కలవరిస్తూ ఉండిపోయాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో స్వభావోక్తి అలంకారము ఉన్నది. మానసిక సమతుల్యత కోల్పోయిన ఒక వ్యక్తి (రాజకుమారుడు) యొక్క స్థితిని, కొడుకు స్థితిని చూసి ఆరాటపడే తండ్రి ఆవేదనను కవి ఎలాంటి అభూతకల్పనలు లేకుండా, జాతి-గుణ-క్రియల చేత అత్యంత సహజ సుందరంగా వర్ణించారు.

కథా నేపథ్యం (ససేమిరా రహస్యం): ఈ పద్యంలోని 'ససేమిరా' అనే మాటకు ఒక పెద్ద చరిత్ర ఉంది. అడవిలో ఎలుగుబంటి రాజకుమారుడికి ఒక నీతి శ్లోకాన్ని బోధిస్తుంది. ఆ శ్లోకంలోని నాలుగు పాదాల మొదటి అక్షరాలే ఈ "స-సే-మి-రా".

స - *సకృదపి జల్పంచం...*

సే - *సేతుబంధక రమేశ్వరం...*

మి - *మిత్రద్రోహీ...*

రా - *రాజద్రోహీ...* ఈ నాలుగు అక్షరాల వెనుక కృతఘ్నతకు సంబంధించిన పెద్ద నీతి దాగి ఉంది. తనను రక్షించిన ఎలుగుబంటికి ద్రోహం చేసినందుకు, ఆ పాపభీతితోనే రాజకుమారుడు మానసిక సమతుల్యత కోల్పోయి, కేవలం ఆ అక్షరాలనే కలవరిస్తాడు. లోకంలో ఇప్పటికీ దేనికైనా అస్సలు ఒప్పుకోకపోవడాన్ని "ససేమిరా ఒప్పుకోలేదు" అనడం ఈ కథ నుండి వచ్చిన సామెతే.

కవి వాడిన "అశ్వరత్నము", "నందజనపాలుడు", "భూతశంక" వంటి పదాలు కథలోని గాంభీర్యాన్ని, ఆనాటి నమ్మకాలను చక్కగా ప్రతిబింబిస్తున్నాయి.

పద్యం 293

ఉ. నందనృపాలుఁ డిట్లను మనంబునఁ గ్రుళ్ళుచు నెల్లవేల్పులున్ మందులు మ్రాఁకులు న్మణులు మంత్రములున్ వృథయయ్యె శారదా నందుఁడ యిప్పుడున్నఁ బ్రియనందనుఁ దెల్పఁగ నోపు నట్టి పె ద్దం దునిమించినాఁడ వలదా హితు లెవ్వరు నడ్డపెట్టఁగన్.

ప్రతిపదార్థం

నందనృపాలుఁడు = నంద మహారాజు, మనంబునన్ = మనస్సులో, క్రుళ్ళుచున్ = కుమిలిపోతూ/దుఃఖిస్తూ, ఇట్లు = ఈ విధంగా, అనున్ = పలికాడు, ఎల్లవేల్పులున్ = దేవతలందరూ, మందులు = ఔషధములు, మ్రాఁకులున్ = మూలికలు/చెట్ల వేళ్లు, మణులు = (నవగ్రహ దోషాలు పోగొట్టే) రత్నములు, మంత్రములున్ = మంత్ర తంత్రములు, వృథా = నిష్ఫలము,

అయ్యెన్ = అయ్యాయి, శారదానందుఁడు + అ = శారదానందుడే గనుక, ఇప్పుడు = ఈ సమయంలో, ఉన్నన్ = బ్రతికి ఉంటే, ప్రియనందనున్ = నా ప్రాణ సమానుడైన కుమారుడి (పరిస్థితి) గురించి, తెల్పఁగన్ = తెలియజేయడానికి, ఓపున్ = సమర్థుడవుతాడు, అట్టి = అలాంటి, పెద్దన్ = గొప్పవాడిని/జ్ఞానిని, హితులు = హితము కోరేవారు, ఎవ్వరున్ = ఎవ్వరూ కూడా, అడ్డపెట్టఁగన్ = అడ్డు చెప్పడానికి, వలదా = వీలు లేకుండా (అడ్డు చెప్పకుండా ఉండిపోయారే), దునిమించినాఁడన్ = చంపించి వేశాను కదా.

తాత్పర్యం

నంద మహారాజు మనస్సులో తీవ్రంగా కుమిలిపోతూ ఇలా అన్నాడు: "దేవతలకు పూజలు చేసినా, మందులు, చెట్ల మూలికలు వాడినా, మణులు ధరింపజేసినా, మంత్రాలు చదివించినా అన్నీ వృథా అయిపోయాయి. అయ్యో! శారదానందుడు గనుక ఇప్పుడు బ్రతికి ఉంటే, నా ప్రియకుమారుడికి పట్టిన ఈ వింత వ్యాధి ఏమిటో, దీనికి కారణం ఏమిటో ఖచ్చితంగా చెప్పగలిగేవాడు. అలాంటి గొప్ప మహానుభావుడిని, హితవు చెప్పేవాళ్లెవ్వరూ నన్ను అడ్డుకోకుండా ఉండేసరికి, తొందరపాటుతో చంపించి వేశానే!" అని రాజు పశ్చాత్తాపపడ్డాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో పశ్చాత్తాప రూప ఉత్ప్రేక్ష / విషాద రస స్ఫురణ ఉంది. రాజు తన తప్పును తెలుసుకొని విలపిస్తున్న తీరు కరుణ రసాత్మకంగా వర్ణించబడింది. అలాగే "మందులు మ్రాఁకులు న్మణులు మంత్రములున్" అనే చోట 'మ'కార ఆవృత్తి వల్ల వృత్యానుప్రాస అలంకారము ప్రస్ఫుటమవుతోంది.

భాషా విశేషాలు: ఇది ఉత్పలమాల పద్యం. 'నందనృపాలుఁడు', 'శారదానందుఁడు', 'ప్రియనుందనుఁడు' అంటూ నంద శబ్ద ప్రయోగాలు పద్యానికి చక్కని లయను తెచ్చాయి. రాజు తన తప్పును తెలుసుకొని, సర్వజ్ఞుడైన శారదానందుడిని చంపించినందుకు పడుతున్న వేదన ఇక్కడ వర్ణితం.

పద్యం 294

ఉ. నావుడు మంత్రి చిత్తమున నవ్వుచు నావిధ మయ్యె నాఁడు, నేఁ డీవిధ మయ్యెఁ, బేరుకొననేటికి నిందఱపాల దృష్టమౌ దైవము గల్లెనేని భువిఁ తత్సముఁ డొక్కఁడు గల్గనేరఁడే కావున బమ్మరింపఁ బని గా దని యూఱడఁ పల్కె భూపతిన్.

ప్రతిపదార్థం

నావుడున్ = రాజు అలా అనగా, మంత్రి = ఆ బుద్ధిసాగరుడనే మంత్రి, చిత్తమునన్ = మనస్సులో, నవ్వుచున్ = (రాజుకు అసలు విషయం తెలియదు కదా అని) నవ్వుకుంటూ, నాఁడు = ఆ రోజు, ఆ విధము = ఆ విధమైన పరిస్థితి, అయ్యెన్ = జరిగింది, నేఁడు = ఈ రోజు, ఈ విధము = ఈ విధమైన పరిస్థితి, అయ్యెన్ = సంభవించింది, ఇందఱపాలు = ఇంతమందిలో, పేరుకొనన్ + ఏటికిన్ = గతాన్ని తవ్వుకుంటూ మాట్లాడడం ఎందుకు, భువిన్ = ఈ భూమిపై, దృష్టము + ఔ = స్పష్టంగా కనిపించే/అనుకూలించే, దైవము = అదృష్టము/భగవంతుడు, కల్లెన్ + ఏని = ఉంటే గనుక, తత్ = ఆ శారదానందుడితో, సముఁడు = సమానుడైనవాడు, ఒక్కఁడు = మరొక్కడు, కల్గన్ + నేరఁడే = పుట్టకుండా ఉంటాడా (తప్పక ఉంటాడు), కావునన్ = కాబట్టి, బమ్మరింపన్ = కంగారుపడడం/భ్రాంతి చెందడం, పని + కాదు = తగని పని, అని = అంటూ, భూపతిన్ = రాజును, ఊఱడన్ = ఓదారుస్తూ, పల్కెన్ = మాట్లాడాడు.

తాత్పర్యం

రాజు మాటలు విన్న మంత్రి బుద్ధిసాగరుడు మనస్సులోనే నవ్వుకున్నాడు (ఎందుకంటే శారదానందుడు చావలేదు, తన ఇంట్లోనే సురక్షితంగా దాచబడ్డాడు). పైకి మాత్రం రాజుతో ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! ఆ రోజు జరగాల్సింది అలా జరిగింది, ఈ రోజు జరగాల్సింది ఇలా జరుగుతోంది. ఇప్పుడు గతాన్ని తలచుకుని ఇంతమంది ముందు బాధపడటం ఎందుకు? భగవంతుడి దయ మనపై ఉంటే, ఈ భూమి మీద ఆ శారదానందుడి అంతటి సమర్థుడైన మరో జ్ఞాని మనకు దొరకకపోడు. కాబట్టి మీరు వృథాగా ఆందోళన చెందకండి" అని రాజును ఓదారుస్తూ పలికాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: ఇందులో గూఢోక్తి / వక్రోక్తి చమత్కారం ఉంది. శారదానందుడు చనిపోలేదనే సత్యాన్ని మనస్సులో ఉంచుకుని, రాజుకు అనుమానం రాకుండా, సమయం చూసి అసలు విషయం చెప్పడం కోసం మంత్రి లోలోపల నవ్వుకుంటూ పైకి నీతి వాక్యాలు మాట్లాడడం ఇక్కడి విశేషం.

కథా పరిణామం: మంత్రి బుద్ధిచాతుర్యం ఈ పద్యంలో కనిపిస్తుంది. రాజు పశ్చాత్తాపపడే వరకు వేచి చూసి, సరైన సమయంలో శారదానందుడి ప్రస్తావనకు పునాది వేస్తున్నాడు.

పద్యం 295

ఉ. ఆవిభు నూఱడించి నిలయంబున కేగి బిలంబు విప్రుతో నీవిధ మెల్లఁ జెప్పిన మహీసురుఁడు న్సచివాగ్రణీ భవ ద్భూవరుఁ జేరి నాఁటిగురుపుత్రిక యేడవయేఁటి పాప నీ జీవము చిక్కుదీర్చు నని చెప్పుము నీ వని పంచె నాతనిన్.

ప్రతిపదార్థం

ఆ విభున్ = ఆ నంద మహారాజును, ఊఱడించి = ఓదార్చి, నిలయంబునకున్ = తన ఇంటికి, ఏగి = వెళ్లి, బిలంబు = నేలమాళిగలో దాగి ఉన్న, విప్రుతోన్ = బ్రాహ్మణుడైన శారదానందుడితో, ఈ విధము + ఎల్లన్ = రాజప్రాసాదంలో జరిగిన ఈ వృత్తాంతం అంతా, చెప్పినన్ = వివరించగా, మహీసురుఁడున్ = ఆ బ్రాహ్మణుడు (శారదానందుడు), సచివాగ్రణీ = ఓ మంత్రివర్యుడా, భవత్ = నీ యొక్క, భూవరున్ = మహారాజును, చేరి = కలుసుకొని, నాఁటి = ఆనాటి, గురుపుత్రిక = గురు పుత్రిక అయినట్టియు, ఏడవ + ఏఁటి = ఏడవ సంవత్సరం వయసు కలిగిన, పాప = ఒక చిన్నబాలిక, నీ = నీ యొక్క, జీవము = ప్రాణ సమానుడైన కుమారుడి, చిక్కు = సమస్యను/పిచ్చిని, తీర్చున్ = వదిలిస్తుంది, అని = అంటూ, నీవు = నువ్వు వెళ్లి, చెప్పుము = రాజుకు తెలియజేయి, అని = చెప్తూ, ఆతనిన్ = ఆ మంత్రిని, పంచెన్ = (రాజు వద్దకు) పంపించాడు.

తాత్పర్యం

రాజును ఓదార్చిన తర్వాత మంత్రి బుద్ధిసాగరుడు తన ఇంటికి వెళ్లాడు. నేలమాళిగలో దాగి ఉన్న శారదానందుడి వద్దకు వెళ్లి, రాజకుమారుడి పిచ్చి గురించి, రాజు పడుతున్న పశ్చాత్తాపం గురించి అంతా వివరించాడు. అది విన్న శారదానందుడు ఇలా అన్నాడు: "మంత్రివర్యుడా! నువ్వు వెంటనే మహారాజు దగ్గరికి వెళ్లు. 'రాజా! మీ గురుపుత్రిక అయిన ఒక ఏడేళ్ల చిన్నబాలిక మీ కుమారుడికి పట్టిన చిక్కును, పిచ్చిని వదిలించగలదు' అని రాజుతో చెప్పు" అని ఉపాయం చెప్పి మంత్రిని తిరిగి రాజు వద్దకు పంపాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: ఇక్కడ కథా గమనాన్ని మార్చే యుక్తి/ఉపాయ నైపుణ్యం వర్ణించబడింది.

వచనం 296

వ. అటకుం జని.

తాత్పర్యం

ఆ విధంగా మంత్రి బుద్ధిసాగరుడు శారదానందుడి వద్ద సెలవు తీసుకుని, రాజు ఉన్న చోటుకు (రాజభవనానికి) వెళ్లి... (తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం).

పద్యం 297

ఉ. ఆతఁడు విన్నవించినఁ బ్రియాన్వితుఁడై సుతుఁ దోడుకొంచు ధా త్రీతలనాథుఁ డింటి కరుదెంచుడు నాధరణీసురుండు క న్యాతిలకంబు నాజవనికాంతరికాకృతి నిల్పి పద్యవి ద్యోతితరీతి దోఁప వినుచుండెఁ గుమారు 'ససేమిరా' ధ్వనిన్.

ప్రతిపదార్థం

ఆతఁడు = ఆ మంత్రి, విన్నవించినన్ = (శారదానందుడు చెప్పిన మాటను) రాజుకు మనవి చేయగా, ధాత్రీతలనాథుఁడు = ఆ భూమండలానికి ప్రభువైన నంద మహారాజు, ప్రియాన్వితుఁడు + ఐ = ఎంతో సంతోషం/ఆశ కలిగినవాడై, సుతున్ = తన కుమారుడిని, తోడుకొంచున్ = వెంటబెట్టుకొని, ఇంటికిన్ = ఆ మంత్రి ఇంటికి (లేదా శారదానందుడు ఉన్న చోటుకు), అరుదెంచుడున్ = రాగానే, ఆ ధరణీసురుండు = ఆ బ్రాహ్మణుడైన శారదానందుడు, కన్యాతిలకంబున్ = కన్యలలో శ్రేష్ఠురాలైన ఒక ఏడేళ్ల బాలికను, ఆ జవనికా + అంతరిక + ఆకృతిన్ = ఆ తెర వెనుక ఉన్న రూపంగా, నిల్పి = కూర్చోబెట్టి, పద్య = పద్యాల ద్వారా, విద్యోతిత = ప్రకాశించే, రీతి = విధానం, తోఁపన్ = వ్యక్తమయ్యేటట్లు, కుమారు = ఆ రాజకుమారుడి యొక్క, ససేమిరా = 'ససేమిరా' అనే, ధ్వనిన్ = కలవరింతను, వినుచుండెన్ = వినసాగాడు.

తాత్పర్యం

మంత్రి చెప్పిన మాటలు వినగానే నంద మహారాజు గుండెల్లో కొత్త ఆశలు చిగురించాయి. ఎంతో సంతోషంతో తన కొడుకును వెంటబెట్టుకుని మంత్రి ఇంటికి వచ్చాడు. అప్పుడు శారదానందుడు ఒక ఉపాయం పన్నాడు. ఆయన ఒక ఏడేళ్ల చిన్నబాలికను తెర వెనుక కూర్చోబెట్టాడు. రాజకుమారుడి నోటి నుండి వస్తున్న 'ససేమిరా' అనే కలవరింతను, దానికి పద్యాల రూపంలో సమాధానం చెప్పి పిచ్చి కుదిర్చే విధంగా వినడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు

నాటకీయత: కథలో ఇక్కడి నుండి నాటకీయత పెరుగుతుంది. శారదానందుడు నేరుగా రాజు ముందుకు రాకుండా, తెర వెనుక ఒక చిన్నపాపను నిలిపి, ఆమె ద్వారా మాట్లాడిస్తున్నట్లుగా భ్రమ కల్పించి రాజకుమారుడికి చికిత్స ప్రారంభించడం కవి ఇక్కడ ఎంతో చాకచక్యంగా వర్ణించారు.

వచనం 298

వ. ఇట్టి నాలుగక్షరంబుల నాలించి విని 'యందఱు నూరకుండుం' డని కుమారు నుద్దేశించి పద్య మి ట్లని చదివె.

తాత్పర్యం

రాజకుమారుడి నోటి నుండి నిరంతరం వస్తున్న ఆ 'ససేమిరా' అనే నాలుగు అక్షరాల కలవరింతను శారదానందుడు శ్రద్ధగా విన్నాడు. ఆ తర్వాత అక్కడ ఉన్న రాజు, మంత్రి, ఇతర సభాసదులందరినీ చూసి "మీరంతా కాసేపు నిశ్శబ్దంగా ఉండండి" అని చెప్పి, ఆ రాజకుమారుడి వైపు తిరిగి (తెర వెనుక ఉన్న బాలిక చెప్తున్నట్లుగా) ఈ క్రింది పద్యాన్ని చదివాడు.

పద్యం 299

క. ‘‘స’’జ్జనభావము గలుగు సు హృజ్జనముల మోసపుచ్చు టిది నేరుపె నీ యజ్జతొడమీఁదఁ గూర్కిన యజ్జంతువుఁ
జంపఁజూచు టది పౌరుషమే.

ప్రతిపదార్థం

సజ్జనభావము = మంచి మనస్తత్వము, కలుగు = ఉన్నట్టి, సుహృజ్జనములన్ = మంచి మిత్రులను/సహాయం చేసినవారిని, మోసపుచ్చుట = వంచించడం, ఇది = ఈ పని, నీ = నీ యొక్క, నేరుపె = బుద్ధి చాతుర్యమా/గొప్పతనమా, ఈ = ఈ విధంగా, అజ్జ = ఆ దారి తప్పిన సమయంలో/అడవిలో, తొడమీఁదన్ = నీ తొడపైన, కూర్కిన = నిద్రించిన, ఆ + జంతువున్ = ఆ ప్రాణిని (ఎలుగుబంటిని), చంపన్ + చూచుట = చంపాలని అనుకోవడం, అది = ఆ కార్యం, పౌరుషమే = మగతనమా/వీరత్వమా (కాదు, పిరికితనం).

తాత్పర్యం

"ససేమిరా" లోని మొదటి అక్షరమైన "స" ను తీసుకుని, శారదానందుడు (బాలిక ద్వారా) మొదటి పద్యాన్ని ఇలా చదివాడు: "ఓ రాజకుమారా! మంచి మనసుతో నిన్ను ఆపద నుండి రక్షించిన ఆప్తులను, మిత్రులను ఈ విధంగా మోసగించడం నీకు గొప్పతనమా? అడవిలో నిన్ను నమ్మి, నీ తొడపై తలపెట్టుకుని నిద్రపోతున్న ఆ జంతువును (ఎలుగుబంటిని) కిందకు నెట్టేసి, సింహానికి ఆహారంగా చంపాలని చూడడం నీకు పౌరుషమా? ఇది తీవ్రమైన మిత్రద్రోహం కదా!"

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో ఆక్షేపాలంకారము (లేదా వక్రోక్తి చమత్కారం) ఉంది. రాజకుమారుడు చేసిన తప్పును నేరుగా అనకుండా, "ఇది నేరుపె? అది పౌరుషమే?" అంటూ ప్రశ్నిస్తూ ఆక్షేపించడం వల్ల అతడి మనసులో దాగి ఉన్న అపరాధ భావాన్ని (Guilt) కదిలించే ప్రయత్నం ఇక్కడ జరిగింది.

కథా రహస్య స్ఫోటనం: రాజకుమారుడు అడవిలో ఎలుగుబంటికి చేసిన ద్రోహాన్ని, అక్కడ మరెవ్వరూ చూడకపోయినా, ఈ తెర వెనుక ఉన్న బాలిక (అంటే శారదానందుడు) కళ్లకు కట్టినట్లు పద్యంలో చెప్పేసరికి రాజకుమారుడిలో చలనం మొదలవుతుంది. 'ససేమిరా' లోని 'స' అనే అక్షరం వెనుక ఉన్న అసలు అర్థాన్ని కవి ఈ పద్యంలో అద్భుతంగా ఆవిష్కరించారు. నందరాజు కొడుకు జయపాలుడు భల్లూకముచే శపింప బడి 'ససేమిరా' అని ఆరచుచుండును. ఎవరైన జరిగిన విషయమును వెల్లడించిన వెంటనే ముక్తి పొందును. మూలమున 'ససేమిరా'కు నాలుగు శ్లోకములు చెప్పబడినవి.

‘‘స’’ అను అక్షరమునకు

‘‘సద్భావంప్రతిపన్నానాం వంచనే కా విదగ్ధతా
అంకమారుహ్య సుప్తానాం హననే కిం ను పౌరుషమ్.

దీనికి జక్కన

‘‘సకల లోకోపకార సంచారులైన
సాధు జనుల వంచించుట జాణతనమె?

తొడలపై నమ్మి నిద్రపోయెడు వయస్యఁ

బగతు పాలనుఁద్రోయఁ బాపంబు గాదె. అనువాదం.

జక్కన మూలపూర్వార్ధమును చక్కగా అనువదించెను. ఉత్తరార్ధములోని 'హాననే కింను పౌరుషమ్' (చంపుటలో మగతన మేమున్నది) అను వ్యంగ్యమును వాచ్యము చేసినాడు. గోపరాజు ద్విత్వజకార ప్రాసము గ్రహించి కొంత తికమక పడినను మూలమును సరిగా అనువదించెను.(గడియారం వారి అభిప్రాయం సింహాసన ద్వాత్రింశిక xxxvii పీఠిక)

వచనం 300

వ. అని చదివిన బాలుఁడు తా విని ప్రథమాక్షరము విడిచి పెట్టి "సేమిరా" ‘‘సేమిరా" యనుచున్నంత నందఱు నానందనరేంద్రుతో నానందంబు నొంది మేలు మే లనుచు నుండఁ దత్కలకలంబు మాన్పి జవనికలో గురుండు.

తాత్పర్యం

ఆ విధంగా (తెర వెనుక ఉన్న బాలిక) మొదటి పద్యాన్ని చదవగా, ఆ రాజకుమారుడు విని, తను చేసిన తప్పును ఎవరో కనిపెట్టారనే చలనంతో "ససేమిరా" లోని మొదటి అక్షరమైన 'స' ను వదిలిపెట్టాడు. అప్పటి నుండి "సేమిరా... సేమిరా..." అని కలవరించడం మొదలుపెట్టాడు. అది చూసి అక్కడ ఉన్నవారంతా నంద మహారాజుతో పాటు ఎంతో సంతోషించి, "భళా! భళా! పిచ్చి కుదురుతోంది" అని మెచ్చుకోసాగారు. అప్పుడు శారదానందుడు ఆ సభాసదుల కలకలాన్ని ఆపి, తెర వెనుక నుండి రెండవ పద్యాన్ని ఈ విధంగా చదివాడు.

పద్యం 301

క. ‘‘సే’’తువుఁ గని జలనిధిసం జాతధనుష్కోటిఁ బడిన సద్ద్విజహతికిం బాతకము వాయు మిత్రవి ఘాతికిఁ బాతకమె కాని గతి గలుగ దనా.

ప్రతిపదార్థం

అనా = ఓ రాజకుమారా/నాయనా, సేతువున్ = శ్రీరాముడు నిర్మించిన సేతువును, కని = దర్శించి, జలనిధి = సముద్రము నుండి, సంజాత = పుట్టిన (ఏర్పడిన), ధనుష్కోటిన్ = ధనుష్కోటి పుణ్యతీర్థమునందు, పడినన్ = స్నానమాచరించినట్లయితే, సత్ + ద్విజ = ఉత్తముడైన బ్రాహ్మణుడిని/పక్షిని, హతికిన్ = చంపినందువల్ల కలిగే, పాతకము = బ్రహ్మహత్యా పాతకం కూడా, వాయున్ = తొలగిపోతుంది, (కాని) మిత్రవిఘాతికిన్ = నమ్మిన మిత్రుడికి ద్రోహం చేసినవాడికి (మిత్రద్రోహికి), పాతకమె = కేవలం నరక ప్రదమైన పాపమే మిగులుతుంది, కాని = తప్ప, గతి = మోక్షమార్గము/సద్గతి, కలుగదు = లభించదు.

తాత్పర్యం

"ససేమిరా" లోని రెండవ అక్షరమైన "సే" ను తీసుకుని, శారదానందుడు రెండవ పద్యాన్ని ఇలా చదివాడు: "రాజకుమారా! లోకంలో అత్యంత ఘోరమైన బ్రహ్మహత్యా పాతకం (ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడిని చంపిన పాపం) చేసినవాడైనా సరే... సముద్రంపై ఉన్న రామసేతువును దర్శించి, ధనుష్కోటి తీర్థంలో స్నానం చేస్తే ఆ పాపం నుండి విముక్తుడవుతాడు. కానీ, తనను నమ్మిన ప్రాణమిత్రుడికి కీడు తలపెట్టే మిత్రద్రోహికి మాత్రం ఎలాంటి ప్రాయశ్చిత్తాల వల్లా సద్గతి లభించదు. అతడికి నరక బాధే గతి!"

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో వ్యతిరేకాలంకారము సుస్ఫుటంగా ఉంది. బ్రహ్మహత్య వంటి మహాపాపానికే ప్రాయశ్చిత్తం ఉంది కానీ, మిత్రద్రోహానికి ఏ తీర్థస్నానాల వల్లా పాపపరిహారం లేదు అని వ్యతిరేకించి చెప్పడం ద్వారా మిత్రద్రోహం యొక్క తీవ్రత ఇక్కడ వివరించబడింది.

కథా హృదయం: ఎలుగుబంటిని మిత్రుడిగా భావించక, దానికి ద్రోహం తలపెట్టిన రాజకుమారుడి అంతరాత్మను ఈ పద్యం తీవ్రంగా కదిలించింది.

రెండవ అక్షరము "సే" మూలమునందు

"సేతుం దృష్ట్వా సముద్రస్య,గంగాసాగర సంగమమ్

బ్రహ్మ హత్యాత్ర ప్రముచ్యేత, మిత్రద్రోహో నత్రముచ్యతే''

జక్కన "సేతువు దర్శింప మహా

పాతకములుఁ బాసిపోవుఁ బ్రాణసఖునకున్

ఘాతుకమతి నొనరించిన

పాతక మే తీర్థసేవఁ బాయునె నరునిన్. జక్కన పద్యములో మూలమందలి 'బ్రహ్మహత్యాప్రముచ్యేత'కు బదులు 'మహాపాతకములు బాసిపోవు' అని, వ్రాయ బడినది. గంగా సాగర సంగమ దర్శనమునకు బదులు 'ఏతీర్థ సేవచేనైన' అని చేర్చబడినది. గోపరాజు గంగా సాగర సంగమమునకు బదులు, జలనిధి సంజాత ధనుష్కోటి బడిన, అన్నాడు. అతని ఉద్దేశమేమో తెలియదు. మూలమందలి భావమును ఉభయులును చక్కగా అనువదింపలేదు.(గడియారం వారి అభిప్రాయం సింహాసన ద్వాత్రింశిక xxxviii పీఠిక)

వచనం 302

వ. అని రెండవపద్యంబుఁ జదువఁ గుమారుండు రెండవయక్షరంబు విడిచి ''మిరా మిరా" యనుచుండ నిట నయ్యాచార్యుండును.

తాత్పర్యం

ఆ విధంగా తెర వెనుక నుండి రెండవ పద్యం చదవడం పూర్తి కాగానే, రాజకుమారుడు ఆ మాటలలోని సత్యాన్ని గ్రహించి, రెండవ అక్షరమైన 'సే' ను కూడా వదిలేశాడు. అప్పటి నుండి "మిరా... మిరా..." అని కలవరించసాగాడు. అది గమనించిన ఆచార్యుడైన శారదానందుడు మూడవ అక్షరానికి సంబంధించిన పద్యాన్ని ఇలా ప్రారంభించాడు.

పద్యం 303

క. ''మి''త్రద్రోహి కృతఘ్న ప విత్రగురుద్రోహి చౌర్యవిద్యాపరులున్ మిత్రశశిస్థితి మేరఁగఁ బుత్రులు గలిగియును నరకమునఁ బడుదు రనా.

ప్రతిపదార్థం

అనా = ఓ రాజకుమారా, మిత్రద్రోహి = మిత్రులకు కీడు చేసేవాడు, కృతఘ్న = చేసిన మేలు మరచి అపకారం చేసేవాడు (కృతఘ్నుడు), పవిత్ర = పూజ్యుడైన, గురుద్రోహి = గురువుకు ద్రోహం తలపెట్టేవాడు, చౌర్యవిద్యాపరులున్ = దొంగతనాలు చేయడంలో ఆసక్తి ఉన్నవారు, మిత్రశశిస్థితి మేరన్ = సూర్యచంద్రులు ఉన్నంత కాలము, పుత్రులు = పుత్రసంతానము,

కలిగియును = కలిగి ఉన్నప్పటికీ (వారి వల్ల శ్రాద్ధాది కర్మలు జరిగినప్పటికీ), నరకమునన్ = ఘోరమైన నరకలోకంలో, పడుదురు = కూలిపోతారు.

తాత్పర్యం

"ససేమిరా" లోని మూడవ అక్షరమైన "మి" ని ఆధారం చేసుకుని మూడవ పద్యం చదివాడు: "నాయనా! మిత్రుడిని వంచించేవాడు, చేసిన మేలు మరచే కృతఘ్నుడు, పవిత్రుడైన గురువుకు ద్రోహం చేసేవాడు, దొంగతనాలు చేసేవాడు... వీరికి సూర్యచంద్రులు ఉన్నంత కాలం లోకంలో వంశాన్ని నిలిపే పుత్రులు ఎంతమంది ఉన్నా, వారు ఎన్ని పిండప్రదానాలు చేసినా ఫలితం లేదు. వీరంతా ఖచ్చితంగా నరకకూపంలో పడవలసిందే!"

విశేషాలు

అలంకారము: లోక ప్రసిద్ధమైన పాపాలను, వాటి ఫలితాలను వరుసగా పేర్కొనడం వల్ల ఇక్కడ యథాసంఖ్య అలంకార చాయలు లేదా సామాన్య నీతి వర్ణన (స్వభావోక్తి) కనిపిస్తుంది.

శబ్ద చమత్కారం: 'మిత్రద్రోహి' అనే పదంలో సూర్యుడు (మిత్రుడు) అనే అర్థం కూడా స్ఫురిస్తుంది. 'మిత్రశశిస్థితి' అనగా సూర్యచంద్రులు ఉన్నంతవరకు అని అర్థం.

మూడవ అక్కరము "మి"కి మూలమునందు

"మిత్రద్రోహి కృతఘ్నశ్చ
యశ్చ విశ్వాసఘాతుకః
త్రయస్తే నరకం యాంతి
యావచ్చంద్ర దివాకరమ్."

జక్కన "మిత్రద్రోహి, కృతఘ్నుఁడు
ధాత్రీసురహంత, హేమతస్కరుఁడు, సురా
పాత్రీభూతుఁడు, నిందా
పాత్రులు వీరెల్ల నరక భవనావాసుల్".

గోపరాజు "మిత్రద్రోహి, కృతఘ్ను ప
వి్రగురుద్రోహి చౌర్యవిద్యాపరులున్
మిత్ర శశి స్థితి మేరగఁ
బుత్రులు గలిగియును నరకమునఁ బడుదురనా".

జక్కన మూలములోని ముఖ్యమైన విశ్వాసఘాతుకుని దీసివేసి ధాత్రీసురహంతను, హేమతస్కరుని, సురాపాత్రీభూతుని గ్రహించి వీరు నిందాపాత్రులని వ్రాసెను. కథయందలి రాజకుమారుడు, మిత్రద్రోహి, కృతఘ్నుడు, విశ్వాసఘాతుకుడు. ఆ విషయమును దెలుపుటకే ఆ ముగ్గురును ఆచంద్రార్కము నరకములో ఉందురని మూలకారుడు వ్రాసెను. జక్కన ఆ

సారస్యమును గ్రహింపలేదు. ఇక గోపరాజు ప్రాసకక్కుర్తికి లోనై 'పవిత్రగురుద్రోహి', 'పుత్రులు కలిగియు' అను నిరర్థకములను వాడెను. మూలము నితడును అవగాహన చేసికొనలేదు.(గడియారం వారి అభిప్రాయం సింహాసన ద్వాత్రింశిక xxxviii పీఠిక)

వచనం 304

వ. అని తృతీయపద్యంబు పఠించినఁ దృతీయాక్షరంబు విడిచి ‘‘రా, రా" యను నందనుం జూచి యమందానందుం డగు నందు నుద్దేశించి శారదానందుండు.

తాత్పర్యం

ఈ విధంగా మూడవ పద్యాన్ని చదివి వినిపించగా, రాజకుమారుడు మూడవ అక్షరమైన 'మి' ని కూడా విడిచిపెట్టాడు. కేవలం "రా... రా..." అని మాత్రమే అనసాగాడు. కొడుకు పిచ్చి దాదాపు వదిలిపోవడానికి వస్తుండడం చూసి, అంతులేని సంతోషంలో మునిగిపోయిన నంద మహారాజును ఉద్దేశించి శారదానందుడు (తెర వెనుక నుండి) చివరి పద్యాన్ని ఇలా చదివాడు.

పద్యం 305

క. ‘‘రా’’జ! భవదీయుఁడైన త నూజునకు న్శుభము నోజ నూల్కొను విద్వ ద్రాజికి ధనదానము ని ర్వ్యాజమునం జేయు మిహపరంబులు గలుగున్.

ప్రతిపదార్థం

రాజ = ఓ నంద మహారాజా, భవదీయుఁడు + ఐన = నీకు జన్మించినట్టి, తనూజునకున్ = కుమారునికి, ఓజన్ = క్రమముగా, శుభము = మంగళము/ఆరోగ్యము, నూల్కొనున్ = సమకూరుతుంది (స్థిరపడుతుంది), విద్వత్ + రాజికిన్ = పండితుల సమూహానికి, ధనదానము = ధనాన్ని దానము చేయడం, నిర్వ్యాజమునన్ = నిష్కపటంగా/నిస్వార్థంగా, చేయుము = ఆచరించుము, (దీనివల్ల) ఇహపరంబులు = ఈ లోకంలో కీర్తి, పరలోకంలో పుణ్యగతులు, కలుగున్ = సిద్ధిస్తాయి.

తాత్పర్యం

"ససేమిరా" లోని చివరి అక్షరమైన "రా" ను తీసుకుని నాలుగవ పద్యం చదివాడు: "మహారాజా! నీ కుమారుడికి క్రమంగా శుభం కలుగుతుంది, ఆ మానసిక వికారం పూర్తిగా తొలగిపోతుంది. నువ్వు ఏ కపటము, స్వార్థము లేకుండా లోకంలోని ఉత్తమ పండితులకు, విద్వాంసులకు భూరి దానాలు చెయ్యి. దానివల్ల నీకు ఈ లోకంలోనూ, పరలోకంలోనూ మేలు జరుగుతుంది."

విశేషాలు

అలంకారము: ఇది ఆశీఃపూర్వకమైన మరియు హితబోధకమైన వర్ణన కావున కావ్యలింగ అలంకారము (కొడుకు బాగుపడడానికి గల కారణాన్ని, చేయవలసిన దానాన్ని సమర్థించడం) గా చెప్పవచ్చు.

ససేమిరా సంపూర్ణత్వం: 'స-సే-మి-రా' అనే నాలుగు అక్షరాల నిగూఢార్థాన్ని నాలుగు పద్యాల ద్వారా విప్పడం ద్వారా రాజకుమారుడి అంతఃచేతనలో దాగి ఉన్న అపరాధ భావన పూర్తిగా కరిగిపోయింది.

నాలుగవ అక్షరము "రా"కు మూలము

"రాజన్! భోస్తవ పుత్రస్య

యది కల్యాణ మిచ్చసి

దానం దేహి ద్విజాతిభ్యో

వర్ణానాం బ్రాహ్మణోగురుఃౕ"

ఈ శ్లోకమున కథానాయకుడగు నంద భూపాలుడు తన గురువైన శారదానందుని చంపనెంచిన పాపమునకు ప్రతిక్రియ సూచింపబడినది. దీనికి జక్కన

‘‘రాజేంద్ర విజయపాలుని

రాజిత శుభమూర్తి జేయు రతి గలదేనిన్

ఓజఁగొని విప్రకోటిం

బూజింపు మనూనదాన భోజనవిధులన్"

అని మూడు చరణముల భావమును చక్కగా అనువదించి నాల్గవ చరణమును వదలి వేసెను.

గోపరాజు ‘‘రాజ భవదీయుఁడైన త

నూజునకున్ శుభము నోజ నూల్కొను విద్వ

ద్రాజికి ధనదానము ని

ర్వ్యాజమునంజేయు మిహపరంబులు గలుగున్"

అని మూడు చరణములనే అనువదించి నాలుగవ చరణమును వదలి మూలమున లేని 'ఇహపరంబులు గలుగున్' అని చేర్చినాడు. దీనిని బట్టి గోపరాజు మూలమునే ప్రధానము అనుసరించెను. కాని జక్కనను అనుసరింప లేదని చెప్పవచ్చును.(గడియారం వారి అభప్రాయం సింహాసన ద్వాత్రింశిక xxxixపీఠిక)

వచనం 306

వ. అని యిట్లు చతుర్థపద్యంబుఁ చదివినఁ జతుర్థం బగు రకారంబుతో నవ్వికారంబునుం బాసి బాలుండు తండ్రికి మ్రొక్కి మిత్రద్రోహలక్షితంబగు ఋక్షవ్యాఘ్రవృత్తాంతం బంతయుం జెప్పిన నచ్చెరువు మెచ్చునుం బిచ్చలింప నవనీపతి జవనిక వంకఁ జూచి.

తాత్పర్యం

ఈ విధంగా నాలుగవ పద్యాన్ని కూడా చదివేసరికి, చివరి అక్షరమైన 'రా' తో పాటు రాజకుమారుడికి పట్టిన ఆ మానసిక వికారం (పిచ్చి) పూర్తిగా వదిలిపోయింది. అతడు వెంటనే స్వస్థత పొంది, స్పృహలోకి వచ్చి తండ్రి అయిన నంద మహారాజు పాదాలకు నమస్కరించాడు. తాను అడవిలో ఎలుగుబంటికి (ఋక్షము), పులికి/సింహానికి (ఇక్కడ వ్యాఘ్ర వృత్తాంతంగా పేర్కొనబడింది) మధ్య జరిగిన కథను, తాను చేసిన మిత్రద్రోహాన్ని, దానివల్ల తనకు కలిగిన పశ్చాత్తాపాన్ని అంతా తండ్రికి వివరంగా చెప్పాడు. అదంతా విని ఆశ్చర్యం, సంతోషం ఒక్కసారిగా ఉప్పొంగగా... నంద మహారాజు ఆ తెర (జవనిక) వైపు ఆత్రుతగా చూశాడు... (తర్వాతి కథతో అన్వయం).

పద్యం 307

ఆ. పిన్నదాన విచట నున్నదానవు తల్లి యింటివాకిలియును నెఱుఁగ వీవు కానలోనఁ బులియు మానిసియు నెలుంగుఁ దొడరు చేఁత లెట్లు తోఁచె నీకు.

ప్రతిపదార్థం

తల్లి = అమ్మా/చిన్నదానా, వీవు = నీవు, పిన్నదానవు = వయసులో చాలా చిన్నదానివి, ఇచటన్ = ఇక్కడ, ఉన్నదానవు = ఉంటున్నావు, ఇంటి = మీ ఇంటి యొక్క, వాకిలియునున్ = గుమ్మాన్ని దాటి బయటి ప్రపంచాన్ని కూడా, ఎఱుఁగవు = తెలియనిదానివి, కానలోనన్ = అడవిలో, పులియున్ = పులి (క్రూరమృగము), మానిసియున్ = మనుష్యుడు (నా కుమారుడు), ఎలుంగున్ = ఎలుగుబంటి, తొడరు = ఒకదానికొకటి సంబంధించిన, చేఁతలు = పనులు/విషయాలు, నీకున్ = నీకు, ఎట్లు = ఏ విధంగా, తోఁచెన్ = స్ఫురించాయి/తెలిశాయి.

తాత్పర్యం

నంద మహారాజు తెర వంక చూస్తూ ఆశ్చర్యంతో ఇలా అన్నాడు: "అమ్మా! నువ్వు చూస్తే చాలా చిన్నపిల్లవి. ఇక్కడే ఇల్లు దాటకుండా ఉంటున్నావు. కనీసం మీ ఇంటి వాకిలి దాటి బయటి లోకం కూడా ఎరుగనిదానివి. అలాంటి నీకు, ఆ గూఢమైన అడవిలో పులి, నా కొడుకు, ఎలుగుబంటి మధ్య జరిగిన పరస్పర సంఘటనలు, రహస్యాలు ఎలా తెలిశాయి? ఇదంతా ఎలా ఊహించగలిగావు?"

విశేషాలు

అలంకారము: ఈ పద్యంలో ఆశ్చర్యాతిశయోక్తి మరియు వ్యాజస్తుతి చాయలు ఉన్నాయి. రాజు అమాయకత్వంతో తెర వెనుక ఉన్నది చిన్నపాప అనుకుని ఆశ్చర్యపోతున్న తీరు ఇక్కడ వర్ణితం. నిజానికి ఆ పాప వెనుక ఉన్నది సర్వజ్ఞుడైన శారదానందుడనే విషయం రాజుకు ఇంకా తెలియదు.

వచనం 308

: వ. అనుడు నతం డింకఁ దాఁపం బని లేదని తలంచి.

తాత్పర్యం

రాజు ఆ విధంగా అడగగా, తెర వెనుక ఉన్న శారదానందుడు "రాజుకు పశ్చాత్తాపం కలిగింది, కుమారుడి పిచ్చి కుదిరింది, ఇక అసలు నిజాన్ని దాచవలసిన అవసరం (తాపపడవలసిన పని) లేదు" అని మనసులో తలచుకుని... (తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం).

పద్యం 309

క. భూనాయక! భూసురకృప నానాలుక నొప్పు వాణి నానాదృఢవి జ్ఞానమునఁ తెలియు నన్నియు భానుమతీదేవిమచ్చభంగి న్మదిలోన్.

ప్రతిపదార్థం

భూనాయక = ఓ రాజా, భూసుర = బ్రాహ్మణుడి (గురువు) యొక్క, కృపన్ = దయ వలన, నా = నా యొక్క, నాలుకన్ = జిహ్వపై, ఒప్పు = ప్రకాశించే, వాణి = సరస్వతీ దేవి, భానుమతీదేవి = భానుమతీ దేవి (రాజు భార్య) యొక్క, మచ్చ = పుట్టుమచ్చ, భంగిన్ = వృత్తాంతం లాగా, మదిలోన్ = మనసులో, నానా = అనేక రకములైన, దృఢ = నిశ్చయాత్మకమైన, విజ్ఞానమునన్ = జ్ఞానముతో, అన్నియున్ = సమస్త విషయములను, తెలియున్ = తెలుసుకోగలదు.

తాత్పర్యం

(శారదానందుడు తెర వెనుక నుండి బాలిక గొంతుతోనే) ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! ఒక ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడి (గురువు) కృప వల్ల నా నాలుకపై సరస్వతీ దేవి స్వయంగా నివాసం ఉంటోంది. ఆ పరమ విజ్ఞాన బలం చేత, పూర్వం మీ భార్య భానుమతీ దేవి రహస్య పుట్టుమచ్చ వృత్తాంతాన్ని ఆ శారదానందుడు ఎలాగైతే కనిపెట్టాడో, అలాగే నా మనస్సుకు కూడా ఈ సమస్త విషయాలు దృఢంగా స్ఫురించాయి."

విశేషాలు

అలంకారము: ఇందులో ఉపమాలంకారము ఉంది. అడవిలో జరిగిన రహస్యాన్ని తెలుసుకోవడాన్ని, పూర్వం భానుమతీ దేవి పుట్టుమచ్చ రహస్యాన్ని తెలుసుకోవడంతో పోల్చడం జరిగింది.

రహస్య స్ఫోటనం: "భానుమతీదేవి మచ్చ" వృత్తాంతాన్ని ప్రస్తావించడం ద్వారా తెర వెనుక ఉన్నది ఎవరో కాదు, పూర్వం ఆ మచ్చ రహస్యాన్ని చెప్పి తన చేతిలో చనిపోయాడనుకున్న శారదానందుడేనని రాజుకు గుర్తుచేసే సంకేతం ఈ పద్యం.

పద్యం 310

మ. అనినన్ దిగ్గన లేచి చూచి తెరలో నాచార్యుఁగా నిశ్చయించి నరేంద్రుం డతిహృష్టుఁ డౌచు సచివుం జేపట్టి నీ యట్టి బు ద్ధినిధానం బిఁక నొండు గల్గునె గురుద్రోహంబుఁ దప్పించి యెం దును బాపంబును బొందకుండ ననుఁ ధ న్యుఁజేసి తీ నేర్పునన్.

ప్రతిపదార్థం

అనినన్ = ఆ మాట అనగానే, నరేంద్రుడు = ఆ నంద మహారాజు, దిగ్గన = ఒక్కసారిగా, లేచి = నిలబడి, చూచి = తెర లోపలికి తొంగిచూసి, తెరలోన్ = ఆ జవనిక వెనుక ఉన్నవాడిని, ఆచార్యుఁగాన్ = తన గురువైన శారదానందుడిగా, నిశ్చయించి = గుర్తుపట్టి, అతిహృష్టుఁడు = అమితమైన సంతోషం కలవాడు, ఔచున్ = అవుతూ, సచివున్ = తన మంత్రి అయిన బుద్ధిసాగరుడిని, చేపట్టి = చేతులు పట్టుకొని, నీ అట్టి = నీలాంటి, బుద్ధినిధానంబు = బుద్ధికి నిధి అయినవాడు, ఇకన్ = ఇకముందు, ఒండు = మరొక్కడు, కల్గునె = ఉంటాడా (ఉండడు), ఈ నేర్పునన్ = నీ యొక్క ఈ ఉపాయ చాతుర్యంతో, గురుద్రోహంబున్ = గురువును చంపాననే ద్రోహాన్ని/పాపాన్ని, తప్పించి = పోగొట్టి, ఎందును = ఎక్కడా కూడా, పాపంబును = బ్రాహ్మణహత్యా పాతకాన్ని, పొందకుండన్ = నాకు అంటకుండా, ననున్ = నన్ను, ధన్యున్ = కృతార్థుడిని, చేసితి(వి) = చేశావు.

తాత్పర్యం

ఆ మాట వినగానే నంద మహారాజు ఒక్క ఉదుటున లేచి, తెర లోపలికి ఆత్రుతగా చూశాడు. అక్కడ కూర్చుని ఉన్నది తన గురువైన శారదానందుడేనని గ్రహించి, ఆయన ఆనందానికి అవధులు లేకుండా పోయాయి. వెంటనే మంత్రి బుద్ధిసాగరుడి చేతులు పట్టుకుని, "మంత్రివర్యుడా! నీ అంతటి బుద్ధిశాలి, మేధావి లోకంలో ఎక్కడైనా ఉంటారా? నీ చాకచక్యంతో నన్ను గురుద్రోహం అనే మహాపాపం నుండి రక్షించావు. నా చేతితో గురువు చనిపోకుండా కాపాడి, నాకు బ్రహ్మహత్యా పాతకం అంటకుండా చేసి నన్ను ధన్యుడిని చేశావు" అని మంత్రిని కొనియాడాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: ఇందులో రూపకాలంకార చాయలు (మంత్రిని 'బుద్ధినిధానంబు' - బుద్ధికి నిధిగా వర్ణించడం) మరియు రాజు సంతోషాన్ని తెలిపే హర్షం అనే భావధ్వని ఉన్నాయి.

కథా ముగింపు మలుపు: రాజుకు తన గురువు బ్రతికే ఉన్నాడనే పరమసత్యం తెలిసి, మంత్రి పట్ల కృతజ్ఞతతో నిండిపోయే అద్భుతమైన ఘట్టమిది.

పద్యం 311

క. ప్రణయము దప్పక యా బ్రా హ్మణహత్య దొలంగ రాజ్య మలరఁగ సుతుదు ర్గుణములు విడిపించితి నీ గుణములచే నన్ను జట్టిగొంటివి చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థం

ప్రణయము = (నాపై నీకున్న) అనురాగము/విశ్వాసము, తప్పక = వీడకుండా, ఆ = ఆ ఘోరమైన, బ్రాహ్మణహత్య = బ్రహ్మహత్యా పాతకము, తొలంగన్ = తొలగిపోయేలా చేసి, రాజ్యము = నా రాజ్యము, అలరఁగన్ = వర్ధిల్లేలా చేసి, సుతు = నా కుమారుడి యొక్క, దుర్గుణములు = పిచ్చి/మిత్రద్రోహ బుద్ధిని, విడిపించితి(వి) = పోగొట్టావు, నీ = నీయొక్క, గుణములచేన్ = ఉత్తమ గుణాల చేత, నన్నున్ = నన్ను, జట్టిగొంటివి + చుమ్మీ = పూర్తిగా నీకు దాసుడిని (ఋణపడిపోయేలా) చేసుకున్నావు కదా!

తాత్పర్యం

"మంత్రివర్యుడా! నాపై ఉన్న నమ్మకంతో, ఆనాడు నా తొందరపాటు నిర్ణయాన్ని ఎదిరించి శారదానందుడిని దాచి రక్షించావు. దానివల్ల ఈనాడు నాకు బ్రాహ్మణహత్యా పాతకం తప్పింది, నా రాజ్యానికి పట్టిన శని వదిలింది, నా కొడుకు మానసిక వికారం, దుర్గుణాలు పూర్తిగా తొలగిపోయాయి. నీ సద్గుణాలతో నన్ను నీకు పూర్తిగా ఋణపడిపోయేలా చేసుకున్నావు సుమా!" అని రాజు మంత్రిని అభినందించాడు.

విశేషాలు

జాతీయ ప్రయోగం: "జట్టిగొంటివి" అనేది ఒక అందమైన పాత తెలుగు జాతీయం/ప్రయోగం. ఒకరిని పూర్తిగా తమ వశం చేసుకోవడం లేదా ఋణపడిపోయేలా చేసుకోవడం అనే అర్థంలో కవి ఇక్కడ వాడారు.

వచనం 312

వ. అని గ్రుచ్చి కౌగిలించుకొని తనపట్టిచెట్ట పట్టుకొని పుణ్యసులభానుమతి యగు భానుమతియుం దానును గురు డగ్గఱి.

తాత్పర్యం

అని చెప్తూ మంత్రి బుద్ధిసాగరుడిని గట్టిగా గుండెలకు హత్తుకున్నాడు. ఆ తర్వాత తన కుమారుడి చేతిని పట్టుకుని, పుణ్యకార్యాల పట్ల అనుకూలమైన మనసున్న తన భార్య భానుమతీ దేవిని వెంటబెట్టుకుని, రాజు స్వయంగా తన గురువైన శారదానందుడి దగ్గరకు వెళ్లి... (తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం).

పద్యం 313

క. ఎల్లవిధంబులఁ జూచిన దల్లియుఁ తండ్రియును నీవె దయసేయుము మా కల్లలు లోఁగొని మము నీ నల్లిల్లుగఁ జూడు మనుచు నరపతి మొక్కెన్.

ప్రతిపదార్థం

ఎల్లవిధంబులన్ = ఏ వైపు నుండి, చూచినన్ = ఆలోచించినా, మాకు = మా పాలిట, తల్లియున్ = కన్నతల్లివి, తండ్రియును = కన్నతండ్రివి, నీవె = నువ్వే స్వామి, దయసేయుము = మాపై కరుణించుము, మా = మా యొక్క, కల్లలు =

తప్పులను/కపటములను, లోఁగొని = మనసులో ఉంచుకోకుండా (క్షమించి), మమున్ = మమ్మల్ని, నీ = నీయొక్క, నల్లిల్లుగన్ = స్వంత ఇల్లుగా/ఆశ్రితులుగా, చూడుము = కాపాడుము, అనుచున్ = అంటూ, నరపతి = ఆ నంద మహారాజు, మొక్కెన్ = గురువు పాదాలపై పడి నమస్కరించాడు.

తాత్పర్యం

నంద మహారాజు తన భార్యాపిల్లలతో కలిసి గురువైన శారదానందుడి పాదాలపై పడి ఇలా వేడుకున్నాడు: "గురుదేవా! ఏ విధంగా చూసినా మాకు తల్లి, తండ్రి, దైవం అన్నీ మీరే. దయచేసి మాపై కరుణ చూపండి. గతంలో నేను చేసిన తొందరపాటు తప్పులను మనసులో ఉంచుకోకుండా మమ్మల్ని క్షమించండి. మమ్మల్ని మీ సొంత ఇంటివారిలా భావించి, ఎల్లప్పుడూ మీ నీడన ఆదరించండి" అని ప్రార్థించాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: ఇందులో రూపకాలంకారము (గురువును తల్లిగా, తండ్రిగా రూపించడం) ఉన్నది. గురుభక్తి యొక్క ప్రాశస్త్యం, తప్పు తెలుసుకున్న రాజు వినయం ఇక్కడ ఎంతో ఉదాత్తంగా వర్ణించబడ్డాయి.

భాషా విశేషం: "నల్లిల్లు" అనగా చక్కని ఇల్లు లేదా సొంత ఇల్లు అనే అర్థాలు వస్తాయి. కథ సుఖాంతమవడానికి, నందరాజు యొక్క అహంకారం అణగిపోయి గురుకృపను అర్థించడమే ఇక్కడి ప్రధాన విశేషం.

పద్యం 314

శా. ఈచందంబున మ్రొక్కి యందలముఁ దా నెక్కించి భూమీవరుం డాచార్యుం గొని వచ్చి గద్దియపయిన్ హర్షంబుతో నుంచి శి ష్టాచారంబునఁ బూజచేసి తనరాజ్యశ్రీ సమర్పించి త ద్వాచాదత్తముగాఁగఁ గైకొని ప్రసాదం బంచు నేలె న్భవిన్. 314

ప్రతిపదార్థం: ఈచందంబునన్ = ఈ విధముగా, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, భూమీవరుండు = రాజైన ఆ నందమహారాజు, తాన్ = తాను, అందలమున్ = పల్లకిని, ఎక్కించి = (గురువైన శారదానందుడిని) ఎక్కించి, ఆచార్యున్ = ఆ గురువును, కొని వచ్చి = తీసుకొని వచ్చి, హర్షంబుతోన్ = సంతోషముతో, గద్దియపయిన్ = సింహాసనము మీద, ఉంచి = కూర్చుండబెట్టి, శిష్టాచారంబునన్ = పెద్దల పద్ధతి ప్రకారం (శాస్త్రోక్తంగా), పూజచేసి = అర్చించి, తన = తనదైన, రాజ్యశ్రీ = రాజ్యలక్ష్మిని (రాజ్యాన్ని), సమర్పించి = గురుదక్షిణగా సమర్పించుకొని, తద్+వాచా+దత్తముగాఁగన్ = ఆ గురువుగారి మాటల ద్వారా (తిరిగి) ప్రసాదించబడినదానిగా, కైకొని = స్వీకరించి, ప్రసాదంబు+అంచున్ = గురుకృప లేదా దైవప్రసాదమని భావిస్తూ, భువిన్ = భూమిని, ఏలెన్ = పరిపాలించెను.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నందమహారాజు తన గురువైన శారదానందుడికి నమస్కరించాడు. స్వయంగా ఆయన్ను పల్లకి ఎక్కించి, ఆదరంగా తన రాజభవనానికి తీసుకొచ్చాడు. ఎంతో సంతోషంతో ఆయన్ను సింహాసనంపై కూర్చుండబెట్టి, శాస్త్రోక్తంగా పూజలు చేశాడు. తన రాజ్యమంతటినీ గురువుగారి పాదాల చెంత సమర్పించాడు. అప్పుడు ఆ గురువు సంతోషించి "ఈ రాజ్యాన్ని నీవే పాలించు" అని ఆశీర్వదించగా, ఆ మాటలను దైవప్రసాదంగా భావించి నందుడు మళ్లీ రాజ్యాన్ని స్వీకరించి, భూమిని చక్కగా పరిపాలించసాగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

భావ పరిపుష్టి: తప్పు తెలుసుకున్న రాజు గురువు పట్ల చూపిన అసమానమైన భక్తి, వినయం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతున్నాయి. సర్వస్వాన్ని గురువుకు అర్పించడం, ఆయన ఆజ్ఞతోనే తిరిగి దాన్ని ప్రసాదంగా స్వీకరించి పాలించడం ఉత్తమ పాలకుడి లక్షణం.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. రాజు గురువును తీసుకొచ్చి, పూజించి, రాజ్యాన్ని అప్పగించిన వృత్తాంతాన్ని ఉన్నది ఉన్నట్లుగా, సహజ సుందరంగా వర్ణించడం జరిగింది.

ఛందస్సు: శార్దూల విక్రీడితము (గణాలు: మసజసతతగ).

పద్యం 315

మ. అని మంత్రీంద్రుఁడు చెప్పిన న్విని కథాహ్లాదప్రసన్నాత్ముఁడై జననాథుండును మంత్రి లేనిపని మోసం బంచుఁ జేపట్టి యొ య్యన సత్త్వాఢ్యులచేతఁ బుష్పకనిభంబౌ దివ్యసింహాసనం బనువొందం గొనిపోయి నిల్పె నిజహర్మ్యంబైన ధారాపురిన్.

315

ప్రతిపదార్థం: అని = ఈ విధముగా, మంత్రీంద్రుఁడు = ఉత్తమ మంత్రి (భట్టి), చెప్పినన్ = చెప్పగా, విని = ఆలకించి, కథా+ఆహ్లాద = ఆ కథల వలన కలిగిన ఆనందముతో, ప్రసన్న+ఆత్ముఁడై = నిర్మలమైన మనస్సు కలవాడై, జననాథుండును = రాజైన భోజరాజు కూడా, మంత్రి+లేని+పని = సరైన మంత్రి లేదా ఆలోచన లేని పని, మోసంబు+అంచున్ = ప్రమాదకరమని లేదా నష్టదాయకమని, చేపట్టి = గ్రహించి, ఒయ్యన = మెల్లగా, సత్త్వాఢ్యులచేతన్ = బలవంతులైన భటుల చేత, పుష్పక+నిభంబు+ఔ = పుష్పక విమానముతో సమానమైన, దివ్య+సింహాసనంబు = ఆ శ్రేష్ఠమైన నవరత్న ఖచిత సింహాసనాన్ని, అనువొందన్ = తగినట్లుగా (జాగ్రత్తగా), కొనిపోయి = తీసుకొని వెళ్లి, నిజ = తనదైన, హర్మ్యంబు+ఐన = భవనమైన, ధారాపురిన్ = ధారా నగరమునందు, నిల్పెన్ = ఉంచెను.

తాత్పర్యం: మంత్రి అయిన భట్టి ఈ కథలన్నింటినీ చెప్పగా విన్న భోజరాజు, ఆ కథల ద్వారా ఎంతో ఆనందాన్ని, ప్రశాంతతను పొందాడు. మంచి మంత్రి లేని పనులు విఫలమవుతాయని, మోసాలకు దారితీస్తాయని రాజు గ్రహించాడు. ఆ తర్వాత, పుష్పక విమానంలా వెలిగిపోతున్న ఆ దివ్య సింహాసనాన్ని బలవంతులైన సేవకుల ద్వారా జాగ్రత్తగా మోయించి, తన నివాసమైన ధారానగరంలోని రాజభవనంలో భద్రంగా ప్రతిష్ఠించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

రాజనీతి: ఒక రాజుకు బుద్ధిమంతుడైన మంత్రి ఎంత అవసరమో ఈ పద్యం గుర్తుచేస్తుంది. మంత్రి మాట వినడం వల్లే భోజరాజు ప్రమాదం నుండి తప్పించుకుని సింహాసనాన్ని సాధించగలిగాడు.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. సింహాసనాన్ని "పుష్పకనిభంబు" (పుష్పక విమానంతో సమానమైనది) అని పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం వ్యక్తమవుతోంది.

ఛందస్సు: మత్తేభ విక్రీడితము (గణాలు: సభరనమయవ).

పద్యం 316

ఉ. శంభుముఖాంబుజార్కు దృఢసారవరాహశరీరవశ్యవి శ్వంభరు శాంభవీవరదు సంభృతరక్షణు సర్వలోకకు క్షింభరు సిద్ధసాధ్యసురకిన్నరపన్నగగీతకీర్తివి శ్వంభరు జంభవైరిసహసంభవు దృష్టవపుర్విజృంభణున్. 316

గమనిక: ఈ పద్యం దైవ స్తుతి రూపంలో ఉన్న సంస్కృత భూయిష్టమైన ద్వితీయ విభక్తి విశేషణ పద్యం. ఇది సాధారణంగా కథాంతంలో వచ్చే మంగళాచరణ లేదా దైవకీర్తన రూపం (విష్ణుమూర్తి లేదా శివస్వరూప వర్ణన).

ప్రతిపదార్థం: శంభు = శివుడనే, ముఖ+అంబుజ = పద్మానికి, అర్కున్ = సూర్యుడైనవానిని, దృఢ = గట్టిదైన, సార = బలము కలిగిన, వరాహ = వరాహ (అడవి పంది) యొక్క, శరీర = దేహముచేత, వశ్య = వశపరుచుకోబడిన, విశ్వంభరున్ = భూమండలము కలవానిని (వరాహావతార విష్ణువును), శాంభవీ = పార్వతీదేవికి, వరదున్ = వరములను ఇచ్చే వానిని, సంభృత = చక్కగా పోషించబడిన, రక్షణున్ = రక్షణ క్రియ కలవానిని, సర్వలోక = సమస్త లోకాలను, కుక్షింభరున్ = తన కడుపునందు మోసేవానిని (ప్రళయకాలంలో లోకాలను కుక్షిలో దాచుకునేవానిని), సిద్ధ = సిద్ధులు, సాధ్య = సాధ్యులు, సుర = దేవతలు, కిన్నర = కిన్నరులు, పన్నగ = సర్పజాతులు, గీత = గానము చేయబడిన, కీర్తి = యశస్సు కలిగిన, విశ్వంభరున్ = విశ్వాన్ని భరించే వానిని, జంభవైరి = జంభాసురుని శత్రువైన ఇంద్రునితో, సహసంభవున్ = కలిసి జన్మించినవానిని (ఉపేంద్రుడైన విష్ణువును), దృష్ట = చూడబడిన, వపుః = శరీరము యొక్క, విజృంభణున్ = గొప్పదైన లీలా విశేషములు కలవానిని (ఆ స్వామిని కీర్తిస్తున్నాను).

తాత్పర్యం: ఈ పద్యం సమస్త సృష్టిని రక్షించే ఆ పరమాత్ముడిని (శ్రీమహావిష్ణువును/స్వామిని) లీలా రూపాలను కీర్తిస్తోంది. ఆయన శివుని ముఖపద్మాన్ని వికసింపజేసే సూర్యుడు; బలమైన వరాహ అవతారమెత్తి భూమిని ఉద్ధరించినవాడు; పార్వతీదేవికి వరాలిచ్చేవాడు; జగత్తును రక్షించే భారము వహించినవాడు; ప్రళయకాలంలో సమస్త లోకాలను తన కుక్షిలో (కడుపులో) దాచుకునేవాడు; సిద్ధులు, సాధ్యులు, దేవతలు, కిన్నరులు, నాగులు ఎల్లప్పుడూ ఎవరి కీర్తినైతే గానం చేస్తుంటారో ఆ విశ్వంభరుడు; ఇంద్రుడికి సోదరుడిగా (ఉపేంద్రుడిగా) జన్మించినవాడు; తన దివ్య మంగళ స్వరూప విజృంభణతో సర్వజగత్తును ఆశ్చర్యపరిచే ఆ స్వామిని నమస్కరిస్తున్నాను.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

సాహిత్య శైలి: ఇది సంస్కృత సమాస భూయిష్టమైన పద్యం. కవి జగ్గన తన ప్రౌఢ కావ్య శైలిని, దైవభక్తిని చూపించడానికి ఇటువంటి క్లిష్టమైన, నాదధ్వని కలిగిన పదాలను ప్రయోగించారు. పద్యమంతా ద్వితీయా విభక్తి అంత్య ప్రాసలతో ("కృన్", "రున్") సాగి చదవడానికి ఎంతో లయబద్ధంగా ఉంది.

అలంకారము: 1. రూపకాలంకారము: "శంభుముఖాంబుజ" (శివుని ముఖము అనే పద్మము) అనడంలో రూపకం ఉంది.

2. వృత్యానుప్రాస/అంత్యానుప్రాస అలంకారము: "ంభరు", "ంభణున్" వంటి అక్షరాలు, శబ్దాలు పదే పదే పద్య పాదాంతాల్లో రావడం వల్ల వినడానికి ఎంతో ఇంపుగా ఉంది.

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల (గణాలు: భరనభభరవ).

పద్యం 317

ఉ. శంకితకింకరవ్రజవశంకరుఁ బంకజనేత్రమిత్రు న భ్రంకషకాంతిసంకులకపర్దవిభూషితభవ్యదివ్యకూ లంకషు నిష్కళంకితవిలాసకలాపధురీణ శౌర్యస ర్వంకషవైభవాంకితవశంకరు శంకరు లోకశంకరున్. 317

ప్రతిపదార్థం: శంకిత = భయపడిన, కింకర-వ్రజ = (యమ) కింకరుల సమూహాన్ని, వశంకరున్ = లొంగదీసుకున్నవానిని (తన భక్తులను కాపాడటానికి యమదూతలను అడ్డుకున్న మార్కండేయ రక్షకుడిని), పంకజ-నేత్ర = పద్మముల వంటి కన్నులు

గల విష్ణుమూర్తికి, మిత్రున్ = స్నేహితుడైనవానిని, అభ్రంకష = ఆకాశాన్ని తాకుతున్న, కాంతి-సంకుల = కాంతుల సమూహముతో నిండిన, కపర్ద = జటాజూటముతో, విభూషిత = అలంకరింపబడిన, భవ్య = శుభప్రదమైన, దివ్య = పవిత్రమైన, కూలంకషున్ = నది (గంగానది) కలవానిని, నిష్కళంకిత = కళంకము (దోషము) లేని, విలాస-కలాప = లీలా విశేషాలను నిర్వహించడంలో, ధురీణున్ = సమర్థుడైనవానిని, శౌర్య = పరాక్రమము చేత, సర్వంకష = సమస్తాన్ని మించిన, వైభవ-అంకిత = వైభవముతో కూడిన, వశంకరున్ = భక్తులను లొంగదీసుకునే (అనుగ్రహించే) వానిని, లోక-శంకరున్ = లోకమునకు మేలు చేయువాడైన, శంకరున్ = ఆ శివుడిని (కీర్తిస్తున్నాను).

తాత్పర్యం: యమకింకరుల భయాన్ని పోగొట్టి వారిని వశీకరించుకున్నవాడు (మార్కండేయుడిని రక్షించినవాడు); విష్ణుమూర్తికి పరమ మిత్రుడు; ఆకాశాన్ని తాకేంత గొప్ప కాంతితో ప్రకాశిస్తూ తన జటాజూటంలో పవిత్రమైన గంగానదిని ధరించినవాడు; దోషరహితమైన దివ్య లీలా విలాసాలను చూపించడంలో నేర్పరి; శౌర్య పరాక్రమాలతో, సాటిలేని వైభవంతో సర్వలోకాలను శాసిస్తూ, జగత్తు మొత్తానికి శుభాలను చేకూర్చే ఆ పరమశివుడిని కీర్తిస్తున్నాను.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

సాహిత్య విశేషం: ఇది కూడా 316వ పద్యం వలెనే సంస్కృత పదాల సమాసాలతో కూడిన ద్వితీయా విభక్తి అంత్యప్రాస పద్యం. కవి తన ఇష్టదైవమైన శివుడిని ఇక్కడ అత్యంత వైభవంగా స్తుతించారు.

అలంకారము:

వృత్యానుప్రాస/అంత్యానుప్రాస అలంకారము: పద్యం పొడవునా "కరున్", "షున్", "ఱున్" వంటి అనునాసిక, అక్షర శబ్దాలు పునరావృతమై పాదాంత ప్రాసగా నిలిచి అద్భుతమైన నాద సౌందర్యాన్ని ఇస్తున్నాయి.

అతిశయోక్తి అలంకారము: శివుని జటాజూట కాంతి ఆకాశాన్ని తాకుతున్నట్లు వర్ణించడం ("అభ్రంకషకాంతి") ద్వారా అతిశయోక్తి వ్యక్తమవుతోంది.

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల (గణాలు: భరనభభరవ).

పద్యం 318

మాలిని. పరమకరుణలీలా భక్తలోకానుకూలా పరిచితసురరక్షా భగ్నదైతేయవక్షా సరసిజహితనేత్రా
సచ్చిదానందగాత్రా హరిహరమయరూపా యాగయోగస్వరూపా. 318

ప్రతిపదార్థం: పరమ-కరుణ-లీలా = మిక్కిలి దయామయమైన విలాసము కలవాడా!, భక్త-లోక-అనుకూలా = భక్త సమూహానికి అనుకూలుడైనవాడా (కోరిన కోర్కెలు తీర్చేవాడా)!, పరిచిత-సుర-రక్షా = దేవతలను రక్షించడం అలవాటుగా కలవాడా!, భగ్న-దైతేయ-వక్షా = రాక్షసుల యొక్క రొమ్ములను (వక్షఃస్థలాలను) చీల్చినవాడా!, సరసిజ-హిత-నేత్రా = పద్మబంధుడైన సూర్యుడిని కన్నుగా కలవాడా! (సూర్యచంద్రాగ్నులే నేత్రములుగా గలవాడా!), సత్-చిత్-ఆనంద-గాత్రా = సచ్చిదానంద స్వరూపమైన దేహము కలవాడా!, హరి-హర-మయ-రూపా = విష్ణువు, శివుడు ఇద్దరూ ఒక్కటే అయిన అద్వైత స్వరూపము కలవాడా!, యాగ-యోగ-స్వరూపా = యజ్ఞ యాగాదుల యొక్క, యోగ సాధనల యొక్క రూపమే తానైనవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ పరమ దయామయుడా! భక్తుల పాలిటి కల్పవృక్షమా! దేవతలను ఎల్లప్పుడూ రక్షించేవాడా! దుష్ట రాక్షసుల వక్షఃస్థలాలను మర్దించి సంహరించినవాడా! సూర్యుడిని నేత్రంగా కలిగి, సచ్చిదానంద విగ్రహుడవై ప్రకాశించేవాడా!

హరిహరులు ఇద్దరూ ఒక్కటే అని చాటే అభేద స్వరూపుడా! సకల యజ్ఞ యాగాదులకు, యోగ సాధనలకు మూలమైన ఓ పరమాత్మా! నీకు నమస్కారము.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

భావ పరిపుష్టి: ఈ పద్యంలో కవి హరిహర అద్వైతాన్ని ("హరిహరమయరూపా") ప్రస్తావించారు. తెలుగు సాహిత్యంలో తిక్కన ప్రవేశపెట్టిన హరిహరనాథ తత్వాన్ని ఈ పద్యం ప్రతిబింబిస్తోంది. శివ కేశవులలో భేదం లేదని, పరమాత్మ ఒక్కడే అని కవి కొఱవి గోపరాజు ఇక్కడ చాటిచెప్పారు.

అలంకారము:

అంత్యానుప్రాస అలంకారము: ప్రతి పాదం చివర "లా", "క్షా", "త్రా", "పా" అనే దీర్ఘాక్షరాలతో ప్రాస కుదిరి, పద్యానికి చక్కని గేయ లయను తెచ్చింది.

సంబోధనా ప్రథమా విభక్తి: పద్యమంతా దైవాన్ని నేరుగా సంబోధిస్తూ సాగింది.

ఛందస్సు: మాలిని వృత్తము (గణాలు: ననమయయ - ప్రతి పాదంలో 15 అక్షరాలు ఉంటాయి, 8వ అక్షరం యతి స్థానం).

గద్యము

గద్యము. ఇది రాయగజగంధవారణ వైరిమండలికభేకఫణీంద్ర వీరఘోట్టవిభాళాది బిరుదప్రకటచారిత్ర కళింగదేశనిర్మూలధామత్యాగనాగార్జున కర్ణాటద్రవిళాంధ్రమహారాష్ట్రభూపాల రూపనూపురసుందరచరణారవింద సనదప్రోలి పురవరాధీశ్వర వెలనాఁటిపృథ్వీశ్వర రాజ్యసముద్ధరణ శ్రీకొఱవివెన్నయామాత్యపౌత్ర హరితసగోత్రపవిత్ర సకలసుకవిమిత్ర కసవరాజతనూజ గోపరాజ విరచితం బైన సింహాసనద్వాత్రింశిక యను కావ్యంబునందుఁ బార్వతీపరమేశ్వరాన్యోన్యప్రశ్నోత్తరంబులును భర్తృహరి వైరాగ్యంబును విక్రమార్కుని రాజ్యసాయుజ్యంబులును శాలివాహనవిజయంబును భోజునికి సింహాసనప్రాప్తియు మంత్రిగుణప్రశంసయు నందోపాఖ్యానంబును నన్నది కథావతారిక ప్రథమాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం/సరళ వివరణ: ఇది = ఈ వెనుక చెప్పబడిన భాగము, రాయ-గజ-గంధవారణ = శత్రురాజులనే ఏనుగులను తోలే గంధగజం వంటివాడు, వైరి-మండలిక-భేక-ఫణీంద్ర = శత్రుమండలాధిపతులనే కప్పలకు పాము వంటివాడు, వీరఘోట్టవిభాళ = వీరుల గర్వాన్ని అణచేవాడు, ఆది = మొదలైన, బిరుద-ప్రకట-చారిత్ర = బిరుదుల చేత ప్రసిద్ధి చెందిన చరిత్ర కలవాడును, కళింగ-దేశ-నిర్మూలధామ = కళింగ దేశాన్ని జయించి శత్రువుల ఇళ్లను పాగ లేకుండా (నిర్మూలం) చేసిన పరాక్రమవంతుడును, త్యాగ-నాగార్జున = దాన గుణంలో నాగార్జునుని వంటివాడును, కర్ణాట-ద్రవిళ-ఆంధ్ర-మహారాష్ట్ర-భూపాల = కర్ణాటక, ద్రవిడ (తమిళ), ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర దేశాల రాజుల యొక్క, రూప-నూపుర-సుందర-చరణ-అరవింద = కిరీటాల మణుల కాంతులచే అందగించిన పాదపద్మములు కలవాడును, సనదప్రోలి-పురవర-అధీశ్వర = సనదప్రోలి (చందవోలు) అనే శ్రేష్ఠమైన నగరానికి ప్రభువును, వెలనాఁటి-పృథ్వీశ్వర-రాజ్య-సముద్ధరణ = వెలనాటి పృథ్వీశ్వరుని రాజ్యాన్ని నిలబెట్టినవాడును అయిన, శ్రీ-కొఱవి-వెన్నయామాత్య = శ్రీ కొఱవి వెన్నయామాత్యుని యొక్క, పౌత్ర = మనుమడును, హరిత-సగోత్ర-పవిత్ర = హరితస గోత్రంలో జన్మించి ఆ వంశాన్ని పవిత్రం చేసినవాడును, సకల-సుకవి-మిత్ర = మంచి కవులందరికీ మిత్రుడును, కసవరాజ-తనూజ = కసవరాజు యొక్క కుమారుడును అయిన, గోపరాజ = కొఱవి గోపరాజు చేత, విరచితంబు+ఐన = రచింపబడిన, సింహాసనద్వాత్రింశిక = సింహాసన ద్వాత్రింశిక, అను = అనే, కావ్యంబునందున్ = కావ్యములో, పార్వతీ-

పరమేశ్వర-అన్యోన్య-ప్రశ్నోత్తరంబులును = పార్వతీ పరమేశ్వరుల పరస్పర సంవాదము (ప్రశ్నోత్తరాలు), భర్తృహరి-వైరాగ్యంబును = భర్తృహరి యొక్క వైరాగ్య వృత్తాంతము, విక్రమార్కుని-రాజ్యసాయుజ్యంబులును = విక్రమార్కుని రాజ్యపాలన, ముక్తి (సాయుజ్యం), శాలివాహన-విజయంబును = శాలివాహనుడి విజయం, భోజునికి-సింహాసనప్రాప్తియు = భోజరాజుకు సింహాసనం లభించడం, మంత్రి-గుణ-ప్రశంసయు = ఉత్తమ మంత్రి గుణాల గురించిన పొగడ్త, నందోపాఖ్యానంబును = నందమహారాజు కథ, అన్నది = అనే విషయాలు కలిగిన, కథా+అవతారిక = కథా ప్రారంభము గల, ప్రథమ+ఆశ్వాసము = మొదటి అధ్యాయము (సమాప్తము).

తాత్పర్యం (సారాంశం): రాజగజగంధవారణ, శత్రురాజులనే కప్పలను మింగే సర్పం, వీరఘోట్టవిభాళ వంటి బిరుదులు గలవాడు; కళింగ దేశాన్ని జయించినవాడు; త్యాగంలో నాగార్జునుడి వంటివాడు; కర్ణాట, ద్రవిడ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర రాజుల చేత నమస్కరింపబడే పాదాలు కలవాడు; చందవోలు నగర ప్రభువు, వెలనాటి పృథ్వీశ్వరుడి రాజ్యాన్ని ఉద్ధరించినవాడు అయిన 'కొఱవి వెన్నయామాత్యుడి' మనుమడును; హరితస గోత్రుకుడు, సకల కవిమిత్రుడు, 'కసవరాజు' పుత్రుడు అయిన కొఱవి గోపరాజు రచించిన 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే కావ్యంలో... పార్వతీపరమేశ్వరుల సంవాదం, భర్తృహరి వైరాగ్యం, విక్రమార్కుని వైభవం-ముక్తి, శాలివాహన విజయం, భోజరాజుకు సింహాసనం దొరకడం, మంత్రి గుణాల ప్రశంస మరియు నందుడి కథ అనే విషయాలతో కూడిన "ప్రథమాశ్వాసము" సమాప్తమయింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

వంశ వృత్తాంతం: ప్రాచీన తెలుగు కావ్య పద్ధతి ప్రకారం ఆశ్వాసాంత గద్యంలో కవి తన వంశ వృక్షాన్ని, తన పూర్వీకుల శౌర్య ప్రతాపాలను, బిరుదులను చెప్పుకోవడం ఆనవాయితీ. గోపరాజు తన తాతగారైన వెన్నయామాత్యుని రాజకీయ, సైనిక విజయాలను ఇక్కడ ఘనంగా కీర్తించారు.

ఆశ్వాస విషయ సూచిక: ప్రథమాశ్వాసంలో ఏమేం కథలు వచ్చాయో (పార్వతీపరమేశ్వర సంవాదం నుండి నందోపాఖ్యానం వరకు) కవి ఈ గద్యంలో స్పష్టంగా పేర్కొన్నారు. దీనివల్ల ఆశ్వాసంలో జరిగిన కథాక్రమం పాఠకుడికి సులభంగా అర్థమవుతుంది.

రాజును వర్ణిస్తూ ఈ ప్రథమాశ్వాసము చివరలో గోపరాజు కళింగ-దేశ-నిర్ధూమధామ అన్నారు.

కళింగ దేశ: ఒడిశా, ఉత్తరాంధ్ర ప్రాంతాల కలయికగా ఉన్న నాటి కళింగ సామ్రాజ్యం.

నిర్ధూమ (నిర్ + ధూమ): పొగ లేనిదిగా (పొగ కూడా లేకుండా).

ధామ: ఇల్లు లేదా నివాస ప్రాంతం / కాంతి, పరాక్రమం.

సాధారణంగా ఒక ఇల్లు లేదా ఊరు జీవకళతో, మనుషులతో విలసిల్లుతోంది అనడానికి గుర్తు — అక్కడ ఇళ్లలో వంటలు వండటం వల్ల వచ్చే పొగ లేదా యజ్ఞయాగాదుల ధూమం.

కానీ యుద్ధంలో ఒక రాజు శత్రుదేశంపై దండెత్తి, ఆ దేశాన్ని పూర్తిగా జయించి, అక్కడి శత్రురాజుల కోటలను, భవనాలను

తగులబెట్టి (దహించి) సర్వనాశనం చేసినప్పుడు, ఇక అక్కడ ఇళ్లే మిగలవు; కాబట్టి వంట వండటానికి పొగ కూడా వచ్చే అవకాశం ఉండదు. అంటే, ఆ ప్రాంతాన్ని శత్రుశేషం లేకుండా, పూర్తిగా జనశూన్యంగా, నిర్జీవంగా మార్చేశాడు అని అర్థం.

కవి కొఱవి గోపరాజు రాజు పరాక్రమాన్ని వర్ణిస్తూ —— ఆయన కళింగ దేశంపై దండెత్తి, శత్రువులను ఎంత ఘోరంగా అణచివేసి ఆ రాజ్యాన్ని లొంగదీసుకున్నాడంటే, అక్కడ శత్రువుల ఇళ్లలో మళ్లీ పొగ (జీవకళ) కనిపించకుండా చేసేశాడు అని అత్యంత శక్తిమంతంగా, పరాక్రమ తీవ్రతను ఉద్దేశించి చెప్పారు.

ఒక్క ముక్కలో చెప్పాలంటే: శత్రువుల నివాసాలను, వారి పరాక్రమ కాంతిని పూర్తిగా బూడిద చేసి, వారిపై అఖండ విజయం సాధించిన మహాయోధుడు అని భావం.

అన్నమయ్య కూడా హనుమంతుడిని వర్ణిస్తూ ఇలానే అన్నారు.

నెలకొన్న లంకానిర్ధూమధాముఁడు (పెరిగినాఁడు చూడరో పెద్దహనుమంతుఁడు కీర్తనలో)

కొఱవి గోపరాజు గద్యంలో: ఒక పాలకుడు శత్రువైన కళింగ దేశాన్ని లొంగదీసుకుని, అక్కడ శత్రువుల ఇళ్లలో మళ్లీ జీవకళ (వంట పొగ) లేకుండా చేశాడనే అర్థంలో "కళింగదేశనిర్ధూమధామ" అన్నారు

అన్నమయ్య కీర్తనలో: హనుమంతుడు లంకను పూర్తిగా కాల్చి బూడిద చేసి శత్రువుల అహంకారాన్ని నిర్జీవం చేశాడనే అర్థంలో "లంకానిర్ధూమధాముఁడు" అన్నారు

ద్వితీయాశ్వాసము

పద్యం 1

క. శ్రీరామాకుచశైలవి హారుని మునిహృదయగహ్వరాశ్రయుని మహా
దారుణనఖదారితరిపు వారణనరసింహు నిగమవనసంచారిన్. 1

ప్రతిపదార్థం:

శ్రీరామా = లక్ష్మీదేవి యొక్క, కుచశైల = స్తనములనెడి పర్వతములందు, విహారుని = విహరించువాడును, ముని = మునుల యొక్క, హృదయ = హృదయములనెడి, గహ్వర = గుహలను, ఆశ్రయుని = ఆశ్రయించినవాడును (నివసించువాడును), మహా = మిక్కిలి, దారుణ = భయంకరమైన, నఖ = గోళ్ళచేత, దారిత = చీల్చబడిన, రిపు = శత్రువులనెడి, వారణ = ఏనుగులు కలవాడును అయిన, నరసింహున్ = నరసింహస్వామిని, నిగమ = వేదములనెడి, వన = అడవిలో, సంచారిన్ = సంచరించువానిని,

తాత్పర్యం:

లక్ష్మీదేవి హృదయేశ్వరుడు, మునుల మనస్సులనే గుహలలో నివసించేవాడు, తన భయంకరమైన గోళ్లతో శత్రువులనే ఏనుగులను సంహరించినవాడు మరియు వేదారణ్యాలలో విహరించేవాడు అయిన ఆ నరసింహస్వామిని మనస్సులో ధ్యానించి... (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: ఈ పద్యంలో రూపకాలంకారము ఉన్నది. కుచములను శైలములుగా (కుచశైల), హృదయములను గహ్వరములుగా (హృదయగహ్వర), రిపులను వారణములుగా (రిపువారణ), నిగమములను వనములుగా (నిగమవన) అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది రూపకాలంకారం అయింది.

ఛందస్సు: ఇది 'కంద' పద్యము. నడక ఎంతో వేగంగా, లయాత్మకంగా సాగింది.

కవి సమయస్ఫూర్తి: కావ్యారంభంలో లేదా కథా ప్రారంభంలో ఇష్టదైవ ప్రార్థన చేయడం సంప్రదాయం. కొరవి గోపరాజు ఇక్కడ నరసింహస్వామిని స్తుతిస్తూ మంగళాచరణం చేశారు. శత్రుసంహారక శక్తి కలిగిన నరసింహుని తలచుకోవడం ద్వారా కథానాయకుడైన భోజరాజుకు శుభం కలుగుతుందనే ధ్వని ఉంది.

పద్యం 2

క. మనమునఁ దలఁచుచు విద్వ జ్జనదైవజ్ఞాది సర్వజనసమ్మత మౌ
దినమున భోజుఁడు సింహా సన మెక్కం గడఁగె రాజ్యసంపద మెఱయన్. 2

ప్రతిపదార్థం:

మనమునన్ = తన మనస్సునందు, తలఁచుచున్ = (పై పద్యంలో చెప్పబడిన నరసింహస్వామిని) ధ్యానిస్తూ, విద్వజ్జన = పండితులు, దైవజ్ఞ = జ్యోతిష్కులు, ఆది = మొదలైన, సర్వజన = సమస్త జనులచేత, సమ్మతము + ఔ = అంగీకరింపబడిన (నిశ్చయింపబడిన), దినమునన్ = శుభదినమందు, భోజుఁడు = భోజమహారాజు, రాజ్యసంపద = రాజ్యలక్ష్మి యొక్క వైభవం,

మెఱయన్ = ప్రకాశించునట్లుగా, సింహాసనము = (విక్రమార్కుని) సింహాసనమును, ఎక్కన్ + కడఁగెన్ = అధిరోహించుటకు సిద్ధపడెను,

తాత్పర్యం:

ఆ నరసింహస్వామిని తన మనస్సులో ధ్యానిస్తూ, పండితులు, జ్యోతిష్కులు మొదలైన సమస్త జనులచేత శ్రేష్ఠమైనదిగా నిశ్చయింపబడిన ఒక శుభముహూర్తాన, భోజరాజు తన రాజ్యవైభవం ఉట్టిపడేలా ఆ దివ్య సింహాసనాన్ని అధిరోహించడానికి సిద్ధమయ్యాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: ఇక్కడ సహజ సిద్ధమైన భోజరాజు ప్రయత్నాన్ని వర్ణించడం వల్ల స్వభావోక్తి అలంకారము గా భావించవచ్చు.

వ్యాకరణ విశేషం: 'విద్వజ్జనదైవజ్ఞాది...' అనేది సుదీర్ఘమైన సమాసపదం. భోజరాజు కేవలం తన ఇష్టప్రకారం కాకుండా శాస్త్రజ్ఞుల, ప్రజల ఆమోదంతో సింహాసనం ఎక్కుతున్నాడని చెప్పడం ద్వారా అతని ఉత్తమ పరిపాలనా దక్షత వ్యక్తమవుతోంది. ముందు పద్యంలోని క్రియ (తలచుచు) ఈ పద్యంలోకి అన్వయించబడి కథను ముందుకు నడిపింది.

పద్యం 3

సీ. ధారాపురంబులోఁ తారాపథమువోలు రత్నమండపములో యత్న మమర
నిమ్మైన పసిఁడికంబమ్ములమేడలో దివ్యసింహాసనస్థితి యొనర్చి
యవరోచనాజ్యదూర్వామ్రపల్లవపుష్ప సిద్ధార్థదధిఫల క్షీరములును
నాదిగాఁ బెక్కు పుణ్యద్రవ్యములు గూర్చి పుణ్యాహమున భూమిపాలుపుదీర్చి

ఆ. దేవతరువుమాడ్కిఁ తెల్లనిగొడుగుతోఁ
గూడఁ పసిఁడికామకుంచె లచట
నిలిపి పాంతఁ గైదువులు సేర్చి యర్చన
లిచ్చె నుత్సవంబు పిచ్చలింప. 3

ప్రతిపదార్థం:

ధారాపురంబులోన్ = ధారా నగరమునందు, తారాపథము + పోలు = ఆకాశమార్గమును పోలియున్న, రత్నమండపములోన్ = రత్నములు పొదిగిన మండపమునందు, యత్నము = తగిన ఏర్పాట్లు, అమరన్ = కుదురునట్లుగా, నిమ్మైన = అనువైన (చక్కని), పసిఁడి = బంగారు, కంబమ్ముల = స్తంభములు కలిగిన, మేడలోన్ = భవనమునందు, దివ్య = శ్రేష్ఠమైన, సింహాసన = ఆ (విక్రమార్కుని) సింహాసనము యొక్క, స్థితి = స్థాపనను, ఒనర్చి = చేసి, యవ = యవలు (బార్లీ గింజలు), రోచన = గోరోచనము, ఆజ్య = నెయ్యి, దూర్వ = గరికపోచలు, ఆమ్రపల్లవ = మామిడి ఆకులు, పుష్ప = పూలు, సిద్ధార్థ = తెల్ల ఆవాలు, దధి = పెరుగు, ఫల = పండ్లు, క్షీరములును = పాలును, ఆదిగాన్ = మొదలైనవిగా, పెక్కు = అనేక, పుణ్యద్రవ్యములు = మంగళ ద్రవ్యములను, కూర్చి = సమకూర్చి, పుణ్యాహమునన్ = పుణ్యాహవాచనము (శుద్ధి కార్యక్రమము) చేత, భూమి = ఆ ప్రదేశము యొక్క, పాలుపు = అందమును, తీర్చి = వృద్ధిచేసి, దేవతరువు = కల్పవృక్షము, మాడ్కిన్ = విధముగా, తెల్లని = శ్వేతవర్ణము కలిగిన, గొడుగుతోన్ + కూడన్ = రాజఛత్రముతో పాటు, పసిఁడి = బంగారు పూత కలిగిన, కామకుంచెలు =

చామరములను, అచటన్ = ఆ ప్రదేశమందు, నిలిపి = ఉంచి, పాంతన్ = సమీపమునందు, కైదువులు = ఆయుధములను, చేర్చి = ఉంచి, ఉత్సవంబు = వేడుక, పిచ్చలింపన్ = మిక్కిలి అతిశయించునట్లుగా, అర్చనలు + ఇచ్చెన్ = పూజలు చేసెను,

తాత్పర్యం:

ధారానగరంలో ఆకాశమంత ఎత్తున ప్రకాశిస్తున్న రత్నమండపంలో, చక్కని బంగారు స్తంభాల మేడలో ఆ దివ్య సింహాసనాన్ని ప్రతిష్ఠింపజేశాడు. ఆపై యవలు, గోరోచనం, నెయ్యి, గరికపోచలు, మామిడి ఆకులు, పుష్పాలు, తెల్ల ఆవాలు, పెరుగు, పండ్లు, పాలు మొదలైన ఎన్నో మంగళకరమైన పుణ్యద్రవ్యాలను సమకూర్చాడు. పుణ్యాహవాచనం చేసి ఆ ప్రదేశాన్ని పవిత్రీకరించి, అందంగా తీర్చిదిద్దాడు. కల్పవృక్షం లాంటి తెల్లని రాజఛత్రాన్ని, బంగారు కాడలు గల చామరాలను అక్కడ నిలిపాడు. వాటికి సమీపంలో రాజ ఆయుధాలను ఉంచి, ఉత్సవం మిన్నంటేలా వైభవంగా పూజాధికారాలు నిర్వహించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

"తారాపథమువోలు రత్నమండపములో" మరియు "దేవతరువుమాడ్కిఁ తెల్లనిగొడుగుతో" అను చోట్ల 'పోలు', 'మాడ్కి' అనే ఉపమావాచకాలు వాడటం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము (ఉపమాలంకారము) ఉన్నది. రత్నమండపాన్ని ఆకాశంతోను, శ్వేతఛత్రాన్ని కల్పవృక్షంతోను పోల్చడం మనోహరంగా ఉంది.

పద్యం నడకలో 'కంబమ్ములమేడలో', 'సింహాసనస్థితి' అంటూ అనుప్రాసలు రావడం వల్ల శబ్దాలంకార చమత్కృతి కూడా కనిపిస్తుంది.

సాంస్కృతిక విశేషాలు: ఈ పద్యం ప్రాచీన కాలంలో రాజుల పట్టాభిషేక సమయాల్లో లేదా సింహాసన అధిరోహణ సమయాల్లో జరిపే తాంత్రిక, వైదిక క్రతువులను కళ్లకు కడుతుంది. ఇక్కడ పేర్కొన్న యవలు, గోరోచనం, దూర్వాలు (గరికె), సిద్ధార్థాలు (తెల్ల ఆవాలు) వంటి అష్టమంగళ ద్రవ్యాలు హైందవ సంప్రదాయంలో అత్యంత పవిత్రమైనవిగా భావిస్తారు. కొరవి గోపరాజు నాటి రాజసభా వైభవాన్ని ఈ సీస పద్యంలో అద్భుతంగా వర్ణించారు.

వచనము 4

వ. తదనంతరంబ నానాపురాణేతిహాసశ్రవణంబులను బంచమహావాద్యప్రపంచంబులను
సంగీతసాహిత్యసంగతనాట్యప్రసంగంబులను బ్రతియామదీయమానధూపదీపాదినైవేద్యమహోపచారంబులను
దత్పరివారదేవతలకు నుపబృంహణంబుగా సమం బగునేమంబున నారాముండునుంబోలె నాయామినిం గడపి మఱునాఁడు
కృతమంగళస్నానుండై ప్రత్యూషనిత్యకృత్యంబులు నిర్వర్తించి యప్పుడు మకరతోరణంబులునుం దెలిముత్తియంబుల
తోరణంబులునుం గలువడంబులు, బరికూటంబులు మేలుకట్లునుం జీరగుండ్లును మృగనాభిలేపనంబును,
ముక్తాఫలరంగవల్లికలును వెల్లివిరియ నుల్లంబుల నుల్లసిల్లుపౌరులును
నాసదిగంతాగతవిద్వజ్జనజ్యోతిషికశాకునికస్వరవేదులును వందిమాగధబృందంబులును బసిండిపల్లెంబుల
మాణిక్యదీపంబులతో నివాళింపుచున్న పుణ్యాంగనలును హితరాజలోకబంధువర్గంబునుం దలకొన జయ జీవ వర్ధస్వ
సుఖీభవాది శుభసూచకశబ్దంబులును బహువిధవాద్యరవంబులును, నొక్కటై దిక్కులు పిక్కటిల్ల మిక్కుటంబుగా
సుముహూర్తంబున సర్వతోముఖంబగు మహాసింహాసనంబు డగ్గఱi ప్రదక్షిణంబుగాఁ తిరిగి చూచి తత్త్వద్వారంబులకడల
నున్న బొమ్మల తలకడల నున్న పిన్నగద్దియలలో నెందేని నడుగిడి పెద్దగద్దియ యెక్కుట భావ్యం బని వారశూలరహితంబుగా

నొక్కదిక్కున నిలిచి సకలజనకలకలంబు నుడిపి మౌహూర్తికసావధానశబ్దంబు లొలయ నిష్టదేవతలం దలంచి ప్రశస్తఖడ్గహస్తుండై పూర్ణఘటికోచితనాదావసరంబు నెదురు చూచుచుండ.

ప్రతిపదార్థం:

తదనంతరంబ = ఆ తర్వాత, నానా = అనేక రకాలైన, పురాణ = పురాణములు, ఇతిహాస = ఇతిహాసముల యొక్క, శ్రవణంబులను = వినుటలచేతను, పంచమహావాద్య = ఐదు రకాల గొప్ప వాద్యముల యొక్క, ప్రపంచంబులను = సమూహముల ధ్వనులచేతను, సంగీత = సంగీతము, సాహిత్య = సాహిత్యములతో, సంగత = కూడుకున్న, నాట్య = నృత్యముల యొక్క, ప్రసంగంబులను = ప్రదర్శనలచేతను, ప్రతియామ = ప్రతి ఝామునందు (ప్రతి మూడు గంటలకు ఒకసారి), దీయమాన = సమర్పింపబడుతున్న, ధూప = ధూపము, దీప = దీపము, ఆది = మొదలైన, నైవేద్య = నైవేద్యము అను, మహోపచారంబులను = గొప్ప ఉపచారములతోను, తత్ = ఆ సింహాసనమునకు సంబంధించిన, పరివారదేవతలకున్ = పరివార దేవతలకు, ఉపబృంహణంబుగాన్ = బలాన్ని చేకూర్చే పూజలుగా, సమంబు + అగు = చక్కనైన, నేమంబునన్ = నియమముతో, ఆ రాముండునుం + పోలెన్ = పూర్వం శ్రీరామచంద్రుని వలె, ఆ యామినిన్ = ఆ రాత్రిని, కడపి = గడిపి, మఱునాఁడు = మరుసటి రోజున, కృత = ఆచరించబడిన, మంగళస్నానుండు + ఐ = మంగళకరమైన స్నానము కలవాడై, ప్రత్యూష = తెల్లవారుజామున చేయవలసిన, నిత్యకృత్యంబులు = నిత్యకర్మలను, నిర్వర్తించి = పూర్తిచేసి, అప్పుడు = ఆ సమయంలో, మకరతోరణంబులునున్ = మకర తోరణములు (చేపల ఆకారపు అలంకారాలు), తెలి = తెల్లని, ముత్తియంబుల = ముత్యాల యొక్క, తోరణంబులునున్ = తోరణములు, కలువడంబులు = పట్టువస్త్రాల అలంకారాలు, పరికూటంబులు = చుట్టూ ఉన్న చిన్న శిఖరాలు లేదా గుడారాలు, మేలుకట్లునున్ = పైకప్పు చందవాలు (విదానములు), చీరగుండ్లును = వస్త్రాల అలంకారపు కుచ్చులు (బొంతలు), మృగనాభి = కస్తూరి యొక్క, లేపనంబును = పూత (సువాసనలు), ముక్తాఫల = ముత్యాల తోడి, రంగవల్లికలును = ముగ్గులును, వెల్లివిరియన్ = అతిశయించగా, ఉల్లంబులన్ = మనస్సులందు, ఉల్లసిల్లు = సంతోషిస్తున్న, పౌరులును = పురప్రజలును, ఆసదిగంత = ఎనిమిది దిక్కుల చివరల నుండి, ఆగత = విచ్చేసిన, విద్వజ్జన = పండితులు, జ్యోతిషిక = జ్యోతిష్కులు, శాకునిక = శకునములు తెలిసినవారు, స్వరవేదులును = స్వరశాస్త్రము తెలిసినవారును, వంది = స్తోత్రపాఠకులు, మాగధ = వంశకీర్తనకారుల, బృందంబులును = సమూహములును, పసిండి = బంగారు, పళ్లెంబుల = పళ్ళెములలో, మాణిక్య = మాణిక్యములు పొదిగిన, దీపంబులతోన్ = దీపములతో, నివాళింపుచున్న = హారతులు ఇస్తున్న, పుణ్యాంగనలును = ముత్తైదువులును, హిత = మేలుకోరే, రాజలోక = రాజుల సమూహము, బంధువర్గంబునున్ = చుట్టమల గుంపును, తలకొనన్ = ఒప్పుచుండగా (అతిశయించగా), జయ = జయము, జీవ = వర్ధిల్లుము, వర్ధస్వ = వృద్ధిపొందుము, సుఖీభవ = సుఖముగా ఉండుము, ఆది = మొదలైన, శుభసూచక = మంగళకరమైన, శబ్దంబులును = పలుకులును, బహువిధ = అనేక రకాలైన, వాద్యరవంబులును = మంగళ వాయిద్యాల శబ్దములును, ఒక్కటి + ఐ = ఏకమై, దిక్కులు = దిశలన్నీ, పిక్కటిల్లన్ = నిండిపోగా, మిక్కుటంబుగాన్ = మిక్కిలి ఎక్కువగా, సుముహూర్తంబునన్ = శ్రేష్ఠమైన ముహూర్త సమయంలో, సర్వతోముఖంబు + అగు = అన్ని వైపులా ముఖములు కలిగిన (నాలుగు వైపులా ద్వారాలు గల), మహాసింహాసనమున్ = ఆ గొప్ప సింహాసనాన్ని, డగ్గఱి = సమీపించి, ప్రదక్షిణంబుగాన్ = కుడివైపుగా, తిరిగి = చుట్టివచ్చి, చూచి = పరిశీలించి, తత్ = ఆ సింహాసనము యొక్క, తత్ = ఆయా, ద్వారంబులకడలన్ = ద్వారముల దగ్గర, ఉన్న = కొలువై ఉన్న, బొమ్మల = (సాలభంజికల) ప్రతిమల యొక్క, తలకడలన్ = తలల వైపు (సమీపంలో), ఉన్న = ఉన్నట్టి,

పిన్న = చిన్నవైన, గద్దియలలోన్ = పీఠములపై, ఎందేనిన్ = ఎక్కడైనా, అడుగు + ఇడి = పాదము మోపి (ఆసరాగా తీసుకుని), పెద్దగద్దియ = ప్రధాన సింహాసనమును, ఎక్కుట = అధిరోహించుట, భావ్యంబు + అని = ఉచితమని నిశ్చయించుకుని, వారశూల = ఆ రోజుకు సంబంధించిన దిక్శూల దోషము, రహితంబుగాన్ = లేని విధముగా, ఒక్కదిక్కునన్ = ఒక వైపున, నిలిచి = నిలబడి, సకల = సమస్త, జన = జనుల యొక్క, కలకలంబును = కోలాహలాన్ని, నుడిపి = శాంతింపజేసి, మౌహూర్తిక = జ్యోతిష్కుల యొక్క, సావధాన = 'సావధాన్' (హెచ్చరిక) అను, శబ్దంబులు = శబ్దములు, ఒలయన్ = ధ్వనించగా, ఇష్టదేవతలను = తన ఇష్టదైవాలను, తలంచి = స్మరించి, ప్రశస్త = శ్రేష్ఠమైన, ఖడ్గ = కత్తిని, హస్తుడు + ఐ = చేత ధరించినవాడై, పూర్ణఘటిక = ముహూర్త ఘడియల (జలఘడియారం) యొక్క, ఉచిత = తగిన, నాద = గంట ధ్వని యొక్క, అవసరంబును = సమయం కొరకు, ఎదురుచూచుచుండన్ = నిరీక్షిస్తూ ఉండగా,

తాత్పర్యం:

ఆ తర్వాత భోజరాజు వివిధ పురాణ, ఇతిహాస కాలక్షేపాలతో, ఐదు రకాల మహామంగళ వాద్యాల ధ్వనులతో, సంగీత సాహిత్యాలతో కూడిన నృత్య ప్రదర్శనలతో రాత్రిని గడిపాడు. ఆ సింహాసన పరివార దేవతలకు ప్రతి ఝాముకూ ధూప, దీప, నైవేద్యాది షోడశోపచార పూజలను ఎంతో భక్తిశ్రద్ధలతో, పూర్వం శ్రీరామచంద్రుడు చేసినట్లుగా నిర్వహించాడు. మరుసటి రోజు తెల్లవారుజామునే మంగళస్నానం చేసి, నిత్యకృత్యాలను ముగించుకున్నాడు. అప్పటికే నగరమంతా మకర తోరణాలు, తెల్లని ముత్యాల తోరణాలు, పట్టు వస్త్రాల మేలుకట్లు, సువాసనభరితమైన కస్తూరి పూతలు, ముత్యాల ముగ్గులతో శోభిల్లుతోంది. ప్రజలంతా ఎంతో సంతోషంగా ఉన్నారు. నలుదిక్కుల నుండి వచ్చిన పండితులు, జ్యోతిష్కులు, శకున శాస్త్రజ్ఞులు, స్వరవేత్తలు, వందిమాగధులు, బంగారు పళ్ళేలలో రత్నదీపాలతో హారతులిస్తున్న పుణ్యాంగనలు, మిత్రరాజులు, బంధువులు అందరూ అక్కడ చేరారు. 'జయ, జీవ, వర్ధస్వ, సుఖీభవ' అనే శుభ వచనాలు, రకరకాల వాయిద్యాల ధ్వనులు కలిసి దిక్కులు పిక్కటిల్లేలా మారుమ్రోగాయి. ఆ శుభముహూర్తాన భోజరాజు, నాలుగు వైపులా ముఖములు కలిగిన ఆ విక్రమార్కుని మహాసింహాసనాన్ని సమీపించి, దానికి ప్రదక్షిణం చేసి చూశాడు. ఆయా ద్వారాల వద్ద ఉన్న సాలభంజికల (బొమ్మల) తలల వద్ద ఉన్న చిన్న పీఠాలపై అడుగుపెట్టి ప్రధాన సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం ఉచితమని భావించాడు. ఆ రోజుకు సంబంధించిన దిక్శూల దోషం లేని దిక్కుగా నిలిచి, జనుల కలకలాన్ని ఆపించాడు. జ్యోతిష్కులు ముహూర్త సమయాన్ని హెచ్చరిస్తూ 'సావధాన్' అని పలుకుతుండగా, తన ఇష్టదైవాలను మనసులో తలచుకుని, చేతిలో పవిత్రమైన ఖడ్గాన్ని ధరించి, ముహూర్త ఘడియ పూర్తయి గంట మ్రోగే సమయం కోసం ఎదురుచూడసాగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

భోజరాజు నియమ నిష్ఠలను వర్ణించే క్రమంలో "నారాముండునుంబోలె" (రాముని వలె) అనడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము ప్రయోగించబడింది.

నాటి సభా వైభవాన్ని, అలంకారాలను, వైదిక క్రతువులను యథాతథంగా, వర్ణనాత్మకంగా వివరించడం వల్ల దీనిని స్వభావోక్తి అలంకారము గా చెప్పవచ్చు.

సాంస్కృతిక మరియు చారిత్రక విశేషాలు: ఈ వచన భాగం ప్రాచీన భారతదేశంలో రాజుల రాజ్యాభిషేక లేదా సింహాసనారోహణ వైభవాన్ని, ఆచారాలను అత్యంత నిశితంగా చూపిస్తుంది. 'పంచమహావాద్యాలు' (శంఖం, కాహళం,

మృదంగం, భేరి, తాళం వంటివి), 'అష్టమంగళ' వస్తువులు, 'వారశూల' (దిక్శూల - జ్యోతిష్య శాస్త్రంలో కొన్ని రోజుల్లో కొన్ని దిక్కులకు ప్రయాణించడం లేదా ముఖం చేయడం నిషిద్ధం) వంటి అంశాలు నాటి సమాజంలో జ్యోతిష్య, వైదిక శాస్త్రాలకు ఉన్న ప్రాధాన్యతను నిరూపిస్తాయి.

కథా సంవిధానం: ఈ వచనం కథలో ఒక ఉత్కంఠభరితమైన (Climax) క్షణాన్ని సృష్టిస్తుంది. భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కబోయే ముందరి హడావిడిని, అతని మానసిక స్థితిని కవి కొరవి గోపరాజు అద్భుతమైన పదబంధాలతో, సంస్కృత సమాస భూయిష్టమైన శైలిలో వర్ణించి, పాఠకుడిని కథలో లీనం చేశారు. ఈ వచనం తర్వాతే మొదటి బొమ్మ (సాలభంజిక) మాట్లాడటం ప్రారంభమై, అసలు కథ (విక్రమార్కుని కథలు) మొదలవుతుంది.

పద్యం 5

క. మును గడియారంబునఁ గ

ట్టిన పెనుజేగంటరవము తేయనునెడ గ్ర

క్కున భోజుం డడుగెత్తినఁ

కని నిలునిలు మనుచు బొమ్మ కలకలఁ బలికెన్. 5

ప్రతిపదార్థం:

మును = ఇంతకుముందు, గడియారంబునన్ = జలఘడియారమునందు, కట్టిన = అమర్చిన, పెను = పెద్దదైన, జేగంట = జయఘంట యొక్క, రవము = ధ్వని, తేయను + ఎడన్ = 'తేం' అని మ్రోగిన సమయంలో, గ్రక్కునన్ = శీఘ్రముగా, భోజుండు = భోజరాజు, అడుగు + ఎత్తినన్ = (సింహాసనం ఎక్కుటకు) పాదము పైకి లేపగా, కని = చూసి, నిలునిలుము + అనుచున్ = 'ఆగు ఆగు' అని వారించుచు, బొమ్మ = (సింహాసనమునకు ఉన్న మొదటి) ప్రతిమ, కలకలన్ = నవ్వుతూ (శబ్దము చేస్తూ), పలికెన్ = మాట్లాడెను,

తాత్పర్యం:

ముహూర్త సమయాన్ని సూచిస్తూ జలఘడియారంలో అమర్చిన పెద్ద జయఘంట 'తేం' అని మ్రోగింది. ఆ శబ్దం వినగానే భోజరాజు వేగంగా సింహాసనంపైకి అడుగు పెట్టబోయాడు. అది చూసి, ఆ సింహాసన ద్వారమున ఉన్న మొదటి పసిండిబొమ్మ కలకలనవ్వుతూ, "ఆగు ఆగు!" అని పలుకుతూ అతడిని వారించింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: చేతనము లేని ఒక చెక్క లేదా లోహపు బొమ్మ మనుష్యుల వలె నవ్వి, మాట్లాడినట్లు వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ అతిశయోక్తి అలంకారము (అద్భుత రస సృష్టి కోసం) వ్యక్తమవుతోంది.

కథా నైపుణ్యం: కొరవి గోపరాజు ఈ పద్యంతో కథలో అత్యంత ఉత్కంఠభరితమైన మలుపును (Twist) తీసుకువచ్చారు. పాఠకుడికి లేదా వినేవారికి "బొమ్మ మాట్లాడటం ఏమిటి?" అనే కుతూహలం కలిగిస్తుంది. 'తేయనునెడ' మరియు 'గ్రక్కున' అనే పదాలు ఆ క్షణంలో ఉన్న వేగాన్ని, తక్షణ చర్యను చక్కగా ధ్వనింపజేస్తున్నాయి.

పద్యం 6

చ. పలికిన భోజుఁ డద్భుత మపారముగా మది నిండి పాఱఁగా

నిలిచి గతజ్ఞ తద్జ్ఞ ధరణీసుర మాగధవందిగాయకా

కలకల మెల్ల మాన్చి శుభకాలములో నిది యెక్కఁ బూనఁగా
వల దన నేల యిందుల నివారణకారణ మేమి నావుడున్. 6

ప్రతిపదార్థం:

పలికినన్ = (ఆ బొమ్మ అలా) మాట్లాడగా, భోజుఁడు = భోజమహారాజు, అద్భుతము = ఆశ్చర్యము, అపారముగాన్ = హద్దులు లేనిదై, మదిన్ = తన మనస్సునందు, నిండి = వ్యాపించి, పాఱఁగాన్ = ప్రవహించగా, నిలిచి = అక్కడనే ఆగిపోయి, గతజ్ఞ = చరిత్ర తెలిసినవారు, తద్జ్ఞ = సమస్త శాస్త్రములు తెలిసినవారు అయిన, ధరణీసుర = బ్రాహ్మణులు, మాగధ = వంశస్తుతి చేయువారు, వంది = స్తోత్రపాఠకులు, గాయకా = గాయకులు మొదలైనవారి యొక్క, కలకలము + ఎల్లన్ = కోలాహలాన్ని అంతటినీ, మాన్చి = అణచివేసి (శాంతింపజేసి), శుభకాలములోన్ = ఎంతో శ్రేష్ఠమైన ఈ ముహూర్త సమయంలో, ఇది = ఈ సింహాసనాన్ని, ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు, పూనరగాన్ = సిద్ధపడగా, వలదు + అనన్ + ఏల = వద్దు అని అనడానికి కారణమేమి, ఇందుల = ఈ విధంగా నన్ను అడ్డుకోవడానికి, నివారణ = వారించుటకు గల, కారణము + ఏమి = హేతువు ఏమిటి?, నావుడున్ = అని భోజరాజు అడుగగా,

తాత్పర్యం:

ఆ బొమ్మ మాట్లాడేసరికి భోజరాజు మనస్సులో హద్దులు లేని ఆశ్చర్యం నిండిపోయింది. అతడు అక్కడే నిలిచిపోయి, సభలో ఉన్న శాస్త్రకోవిదులు, పండితులు, బ్రాహ్మణులు, వందిమాగధులు, గాయకుల యొక్క కోలాహలాన్ని అంతటినీ వారించాడు. అంతా నిశ్శబ్దమయ్యాక, ఆ బొమ్మను ఉద్దేశించి—"ఓ ప్రతిమా! ఇంతటి పరమ పవిత్రమైన ముహూర్తంలో నేను ఈ సింహాసనాన్ని అధిరోహించబోతుంటే, వద్దు అని నన్ను అడ్డుకోవడానికి గల కారణం ఏమిటి?" అని ప్రశ్నించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: భోజరాజు మనసులోని ఆశ్చర్యాన్ని, సభలోని అలజడిని, ఆ తర్వాత జరిగిన సంభాషణను సహజ సుందరంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము. 'అద్భుతము అపారముగా మది నిండి పాఱఁగా' అను చోట ఆశ్చర్యాన్ని ఒక ప్రవాహంతో పోల్చడం వల్ల రూపక చాయ కనిపిస్తుంది.

పాత్ర చిత్రణ: ఒక అచేతన వస్తువు మాట్లాడితే సాధారణ రాజులైతే భయపడటమో, లేదా అపశకునంగా భావించి పూజలు చేయడమో చేస్తారు. కానీ భోజరాజు ధీరోదాత్తుడు, జిజ్ఞాస కలవాడు. అందుకే ఆశ్చర్యపోయినా, వెంటనే సభను ప్రశాంత పరిచి, ఆ నివారణకు గల అసలు కారణాన్ని ధైర్యంగా అడిగాడు. ఇది భోజరాజు ఉత్తమ గుణాన్ని సూచిస్తుంది.

పద్యం 7

మ. తనవాక్యంబులు తత్సభాజనుల కుత్సాహంబు నాశ్చర్యముల్
పెనఁగొల్పంగఁ బసిండిబొమ్మ నగి గంభీరంబుగాఁ బల్కె నో
జననాథా విను చంద్రగుప్తనృపసంజాతుండు కంజాతమి
త్రనిభుం డుజ్జయినీపురిం బరఁగె నేతత్కర్త సత్కీర్తితోన్. 7

ప్రతిపదార్థం:

తన = ఆ భోజరాజు యొక్క, వాక్యంబులు = మాటలు, తత్ = ఆ, సభాజనులకున్ = సభలోని ప్రజలకు, ఉత్సాహంబును = కుతూహలమును, ఆశ్చర్యముల్ = వింతను, పెనఁగొల్పంగన్ = ఒకదానితో ఒకటి అల్లుకొనేలా చేయగా, పసిండిబొమ్మ = ఆ

బంగారు ప్రతిమ, నగి = చిరునవ్వు నవ్వి, గంభీరంబుగాన్ = గంభీరమైన స్వరంతో, పల్కెన్ = ఇట్లు పలికెను, ఓ జననాథా = ఓ రాజా (భోజరాజా)!, వినుము = ఆలకించుము, చంద్రగుప్త = చంద్రగుప్తుడనెడి, నృప = రాజునకు, సంజాతుండు = పుట్టినవాడును, కంజాతమిత్ర = పద్మములకు మిత్రుడైన సూర్యునితో, నిభుండు = సమానుడైనవాడును, ఏతత్ = ఈ సింహాసనమునకు, కర్త = యజమాని (తయారు చేయించినవాడు) అయిన విక్రమార్కుడు, సత్ = మంచి, కీర్తితోన్ = యశస్సుతో, ఉజ్జయినీపురిన్ = ఉజ్జయినీ నగరమందు, పరఁగెన్ = ప్రసిద్ధి చెందెను,

తాత్పర్యం:

భోజరాజు మాట్లాడిన మాటలు ఆ సభలోని వారందరిలోనూ ఒకవైపు కుతూహలాన్ని, మరోవైపు ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించాయి. అప్పుడు ఆ బంగారు బొమ్మ చిరునవ్వు నవ్వి, ఎంతో గంభీరంగా ఇలా అంది——"ఓ భోజరాజా! ఆలకించు. పూర్వం చంద్రగుప్త మహారాజు కుమారుడు, సూర్యునితో సమానమైన తేజస్సు కలవాడు, ఈ దివ్య సింహాసనానికి అసలైన అధిపతి అయిన 'విక్రమార్క మహారాజు' మహోన్నతమైన కీర్తితో ఉజ్జయినీ నగరంలో రాజ్యపాలన చేశాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: "కంజాతమిత్రనిభుండు" (సూర్యునితో సమానుడు) అని విక్రమార్కుని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము ఉన్నది.

పద ప్రయోగం: 'పసిండిబొమ్మ' అను పదం కేవలం లోహాన్ని మాత్రమే గాక, ఆ బొమ్మ యొక్క కాంతిని, అందాన్ని సూచిస్తుంది. 'కంజాతమిత్రుడు' అంటే తామరలకు మిత్రుడైన సూర్యుడు అని అర్థం. విక్రమార్కుని సూర్యునితో పోల్చడం ద్వారా అతని ప్రతాపం, లోకబాంధవత్వం వ్యక్తమవుతున్నాయి. ఇక్కడి నుండే విక్రమార్కుని వంశం మరియు అతని వైభవం గురించిన కథనం మొదలవుతుంది.

వచనము 8

వ. ఆయనఘనత యeట్టి దంటేని. 8

ప్రతిపదార్థం:

ఆయన = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, ఘనత = గొప్పతనము, ఎట్టిది = ఎటువంటిది, అంటేని = అని అడిగితే (వివరించెదను వినుము),

తాత్పర్యం:

ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క మహోన్నతమైన గొప్పతనం ఎటువంటిదో వివరిస్తాను విను... (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

శైలి: ఇది వచన రూపంలో ఉన్న చిన్న వాక్యం. కథనంలో ఒక అంశం నుండి మరో ముఖ్యాంశానికి (విక్రమార్కుని పరాక్రమ వర్ణనకు) మారేటప్పుడు పాఠకుడి దృష్టిని కేంద్రీకరించడానికి కవి వాడిన శైలి ఇది.

పద్యం 9

క. సిద్ధులకు నసాధ్యము లగు

సిద్ధులు నెనిమిదియుఁ తనకు సిద్ధంబులుగా

నిద్ధరణi పౌరుషమునఁ బ్ర

సిద్ధుం డగు సాహసాంకుఁ జెప్పం దరమే. 9

ప్రతిపదార్థం:

సిద్ధులకున్ = గొప్ప తపస్సంపన్నులైన సిద్ధులకు సైతం, అసాధ్యములు + అగు = సాధింప శక్యముకానివి అయిన, సిద్ధులు = (అణిమాది) అష్టసిద్ధులు, ఎనిమిదియున్ = ఎనిమిది కూడా, తనకున్ = ఆ విక్రమార్కునికి, సిద్ధంబులు + కాన్ = లభించినవి కాగా, ఈ = ఈ, ధరణిన్ = భూమండలమునందు, పౌరుషమునన్ = పరాక్రమము చేత, ప్రసిద్ధుండు + అగు = ఖ్యాతి గాంచినవాడైన, సాహసాంకుని = సాహసమే చిహ్నముగా గల ఆ విక్రమార్కుని (గొప్పతనాన్ని), చెప్పన్ = వర్ణించుటకు, తరమే = ఎవరికైనా సాధ్యమా (కాదు అని అర్థం),

తాత్పర్యం:

గొప్ప తపస్సులు చేసే సిద్ధులకు కూడా లభించని అణిమ, మహిమ, గరిమ, లఘిమ, ప్రాప్తి, ప్రాకామ్యం, ఈశితం, వశిత్వం అనే అష్టసిద్ధులు ఆ విక్రమార్కునికి కేవలం తన పరాక్రమం వల్లే లభించాయి. ఈ భూమిపై అంతటి పౌరుషంతో ప్రసిద్ధి చెందిన, సాహసమే ఊపిరిగా బ్రతికిన ఆ 'సాహసాంకుని' (విక్రమార్కుని) వైభవాన్ని పూర్తిగా వర్ణించడం ఎవరి తరమౌతుంది?

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

విక్రమార్కుని కీర్తిని ఎవరూ వర్ణించలేరని చెప్పడం ద్వారా ఇక్కడ వ్యతిరేకాలంకారము లేదా ప్రశ్నా రూపంలో ఉన్న అర్థాంతరన్యాస అలంకార చాయ కనిపిస్తుంది.

'సిద్ధులకు', 'సిద్ధులు', 'సిద్ధంబులుగా', 'ప్రసిద్ధుండు' అని ఒకే పదం లేదా ధ్వని పదే పదే రావడం వల్ల ఇక్కడ లాటానుప్రాస/వృత్యానుప్రాస శబ్దాలంకార చమత్కృతి దొర్లింది.

సాంస్కృతిక విశేషం: అష్టసిద్ధులు అనేవి యోగశాస్త్రంలో అత్యున్నత శక్తులు. విక్రమార్కుడు కేవలం ఒక భౌతిక రాజు మాత్రమే కాక, ఆధ్యాత్మికంగా, తాంత్రికంగా అద్భుత శక్తులు సాధించిన మహాయోగి అని కవి ఈ పద్యంలో నిరూపించారు.

'సాహసాంకుడు' అనేది విక్రమార్కునికి ఉన్న రూఢ్యనామం (బిరుదు).

పద్యం 10

శా. సంభూతాన్యవిడంబడంబరమిథఃసంరంభగర్వోర్వశీ

రంభానాట్యవిజృంభమాణమతివిస్రంభాదిశుంభన్మనో

జంభారిప్రియసంభృతానకమహాసంభావనాసంభవా

స్తంభోదర్కుఁడుఁ విక్రమార్కుఁ డతఁ డేతన్మాత్రుఁడే చూడరన్. 10

ప్రతిపదార్థం:

సంభూత = పుట్టినట్టి, అన్య = ఒకరినొకరు, విడంబ = తిరస్కరించుకొనే (అనుకరించే), డంబర = ఆడంబరముతోను, మిథః = పరస్పరము ఏర్పడిన, సంరంభ = తలపడే వేగముతోడి, గర్వ = అహంకారము కలిగిన, ఊర్వశీ = ఊర్వశి, రంభా = రంభల యొక్క, నాట్య = నృత్యమునందు, విజృంభమాణ = మిక్కిలి అతిశయించుచున్న, మతి = బుద్ధి యొక్క, విస్రంభ = నమ్మకము (సందేహనివృత్తి), ఆది = మొదలైన వాటిచే, శుంభత్ = ప్రకాశిస్తున్న, మనః = మనస్సు కలిగిన, జంభారి =

జంభాసురుని శత్రువైన దేవేంద్రుని యొక్క, ప్రియ = ఇష్టమును, సంభృత = సమకూర్చుట చేత, ఆనక = దుందుభుల యొక్క, మహా = గొప్ప, సంభావనా = సత్కారముల వలన, సంభవ = కలిగిన, ఆస్తంభ = ఆశ్చర్యముతో కూడిన (స్తంభించిపోవునట్లు చేయు), ఉదర్కుఁడున్ = ఉత్కృష్టమైన భవిష్యత్తు లేదా ఫలితము కలవాడును అయిన, విక్రమార్కుఁడు = విక్రమసేనుడు (విక్రమార్క రాజు), అతఁడు = ఆ మహారాజు, చూడఁగన్ = ఆలోచించి చూస్తే, ఏతన్మాత్రుఁడే = సామాన్యుడా (కాదు, అసాధారణ వీరుడు),

తాత్పర్యం:

దేవేంద్రుని సభలో ఊర్వశి, రంభలు ఒకరినొకరు తక్కువ చేసికొంటూ, గర్వంతో, పోటీ పడుతూ నాట్యం చేశారు. వారిలో ఎవరు గొప్ప అనే సందేహం ఇంద్రునికే తీరలేదు. అప్పుడు విక్రమార్కుడు తన బుద్ధి చాతుర్యంతో ఆ నాట్య శాస్త్ర రహస్యాలను విశ్లేషించి, వారి సందేహాన్ని నివృత్తి చేసి, దేవేంద్రుని మనస్సును రంజింపజేశాడు. అందుకు సంతోషించిన ఇంద్రుడు దేవదుందుభులు మ్రోగించి, విక్రమార్కుడిని ఘనంగా సత్కరించాడు. అటువంటి దేవలోక సత్కారాలు పొంది, అందరూ స్తంభించిపోయేలా భోగభాగ్యాలు, యశస్సు సాధించిన ఆ విక్రమార్కుడు సామాన్యమైన మానవుడా? కానే కాదు!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

'సంభూత', 'డంబర', 'సంరంభ', 'విజృంభమాణ', 'జంభారి', 'సంభృత', 'సంభావనా', 'స్తంభోదర్కురడు' అంటూ 'ంభ' అనే అక్షరాలూ, అనునాసిక ధ్వనులూ పదే పదే ఆవృత్తమవ్వడం వల్ల ఇక్కడ వృత్యానుప్రాస శబ్దాలంకారము అత్యంత ప్రౌఢంగా కుదిరింది.

విక్రమార్కుని సామాన్యుడా? అని ప్రశ్నించడం ద్వారా అతడు లోకోత్తర పురుషుడని ధ్వనింపజేయడం క్షేపోక్తి లేదా కాకు ఆక్షేపాలంకార చాయ ను తెలియజేస్తుంది.

సాహిత్య/పురాణ విశేషం: ఈ శార్దూల విక్రీడిత పద్యం కొరవి గోపరాజు పాండిత్యానికి, సంస్కృత పదగుంభన శైలికి నిదర్శనం. ఇంద్ర సభలో రంభోర్వశుల నాట్య వివాదాన్ని విక్రమార్కుడు తీర్చాడనే పురాణ గాథను ఈ పద్యంలో ఇమిడ్చారు. విక్రమార్కుడు కేవలం భూలోక వీరుడు మాత్రమే కాదు, స్వర్గలోకంలో దేవేంద్రుడి చేతే సత్కారాలు, ఈ దివ్య సింహాసనాన్ని బహుమతిగా పొందిన దేవతాంశ సంభూతుడు అని చెప్పడం కవి ఉద్దేశం.

పద్యం 11

క. అతిశయవితరణగుణమున

నతనికి సరిరాక యెక్క నలవియె నీకుం

గ్రతువులు నూఱును జేయక

నితరుల కమరేంద్రపీఠ మెక్కం దరమే. 11

ప్రతిపదార్థం:

అతిశయ = మిక్కిలి గొప్పదైన, వితరణగుణమునన్ = దానగుణమునందు, అతనికిన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు, సరి + రాక = సమానుడవు కాకుండా, ఎక్కన్ = ఈ సింహాసనమును అధిరోహించుట, నీకున్ = భోజరాజవైన నీకు, అలవియే = సాధ్యమా (కాదు), క్రతువులు = యజ్ఞములను, నూఱును = వంద సంఖ్యలో, చేయక = ఆచరించకుండా, ఇతరులకున్ =

సామాన్యులైన ఇతర మానవులకు, అమరేంద్ర = దేవరాజైన ఇంద్రుని యొక్క, పీఠము = సింహాసనమును, ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు, తరమే = సాధ్యమౌతుందా,

తాత్పర్యం:

ఓ భోజరాజా! మిక్కిలి గొప్పదైన దానగుణంలో ఆ విక్రమార్క మహారాజుతో సమానుడవు కాకుండా, ఈ దివ్య సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం నీకు సాధ్యమా? వంద అశ్వమేధ యజ్ఞాలు చేయకుండా సామాన్యులకు దేవేంద్రుని పీఠాన్ని అధిరోహించడం ఎలా సాధ్యం కాదో, విక్రమార్కుని వంటి దానగుణము లేని నీకు ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కడం కూడా అలాగే అసాధ్యం!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: వంద యజ్ఞాలు చేయకుండా ఇంద్రపదవి దక్కదనే లోకప్రసిద్ధమైన విషయంతో, విక్రమార్కుని వంటి దానగుణం లేకుండా ఈ సింహాసనం ఎక్కలేవనే ప్రస్తుత విషయాన్ని పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము (మరియు బింబ-ప్రతిబింబ భావముతో కూడిన దృష్టాంతా లంకార చాయ) ప్రకాశిస్తోంది.

భావ శిల్పం: బొమ్మ భోజరాజును హెచ్చరిస్తూ, ఈ సింహాసనం కేవలం ఒక భౌతికమైన పీఠం కాదని, అది ఇంద్రుని పీఠంతో సమానమైన పవిత్రత, అర్హత కలిగినదని గుర్తుచేసింది. రాజుకు కేవలం అధికారం ఉంటే సరిపోదు, విక్రమార్కుని వంటి లోకోత్తర దానగుణం ఉండాలని హితవు పలికింది.

పద్యం 12

క. అనవుడు భోజుఁడు విస్మయ
మును సిగ్గు నహంకృతియును ముప్పిరిగొన ని
ట్లనియె నొక యర్థి వేఁడినఁ
దనియఁగ సహపాదలక్షధన మే నిత్తున్. 12

ప్రతిపదార్థం:

అనవుడు = అని ఆ పసిండిబొమ్మ పలుకగా, భోజుఁడు = భోజమహారాజు, విస్మయమును = ఆశ్చర్యము, సిగ్గున్ = లజ్జయు, అహంకృతియును = గర్వమును, ముప్పిరిగొనన్ = మూడు ఒకదానితో ఒకటి కలిసి బలపడగా (జడలా అల్లుకోగా), ఇట్లు + అనియెన్ = ఈ విధముగా పలికెను, ఒక = ఎవరైనా ఒక, అర్థి = యాచకుడు, వేఁడినన్ = నన్ను యాచించినట్లయితే, తనియఁగన్ = అతడు తృప్తిపడేటట్లుగా, సహపాదలక్ష = ఒక లక్షా ఇరవై ఐదు వేల (సపాద లక్ష అనగా ఒకటింబావు లక్ష), ధనము = వరహాలను (డబ్బును), ఏన్ = నేను, ఇత్తున్ = దానముగా ఇస్తాను,

తాత్పర్యం:

ఆ బొమ్మ మాటలు వినగానే భోజరాజుకు ఒకేసారి ఆశ్చర్యము, అవమాన భారంతో కూడిన సిగ్గు, తన వైభవం గురించిన గర్వము——ఈ మూడు భావాలూ ముప్పిరిగా అల్లుకున్నాయి. అతడు ఆ బొమ్మతో ఇలా అన్నాడు: "నేను తక్కువవాడినేమీ కాదు. నా వద్దకు ఏ యాచకుడు వచ్చి అడిగినా, అతడు పరిపూర్ణంగా తృప్తిపడేలా ఒక్కొక్కరికి ఒకటింబావు లక్ష (1,25,000) ధనాన్ని దానంగా ఇస్తాను! నా దానగుణం తక్కువదా?"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: భోజరాజు మనసులో కలిగిన మూడు విభిన్న మానసిక అవస్థలను (ఆశ్చర్యం, సిగ్గు, గర్వం) సహజంగా, సముచితంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

పాత్ర చిత్రణ & మానసిక విశ్లేషణ: కొరవి గోపరాజు ఇక్కడ 'ముప్పిరిగొన' అనే అద్భుతమైన పదాన్ని వాడారు. మూడు త్రాళ్ళను కలిపి పేనిన జడలా భోజరాజు మనసు అయిపోయింది. బొమ్మ మాట్లాడినందుకు ఆశ్చర్యం; సభ ముందు తనను తక్కువ చేసినందుకు సిగ్గు; తన సంపద, దాతృత్వం తక్కువది కాదని నిరూపించుకోవాలనే అహంకారం. ఈ అహంకారంతోనే రాజు తన దాతృత్వాన్ని తానే పొగుడుకుంటూ ఒకటింబావు లక్ష ఇస్తానని పలికాడు.

పద్యం 13

క. నావితరణ మిది యల్పమె
నావుడు నది నవ్వి తనగుణం బన్యులకుం
దా వినిపించుట కొఱఁత గ
దా వివరము తప్పి తీవు ధరణీనాథా! 13

ప్రతిపదార్థం:

నా = నాయొక్క, వితరణము = దానగుణము, ఇది = నేను చెప్పిన ఈ దానము, అల్పమే = తక్కువదా?, నావుడున్ = అని భోజరాజు అనగా, అది = ఆ బొమ్మ, నవ్వి = చిరునవ్వు నవ్వి, తన = తనయొక్క, గుణము = సద్గుణమును (దాతృత్వమును), అన్యులకున్ = ఇతరులకు, తాన్ = తనే స్వయముగా, వినిపించుట = చెప్పుకొనుట, కొఱఁత + కదా = హీనత్వము (తక్కువతనం) కదా!, ధరణీనాథా = ఓ రాజా (భోజరాజా)!, ఈవు = నీవు, వివరము = విచక్షణను (వివేకమును), తప్పితి(వి) = కోల్పోయావు,

తాత్పర్యం:

"నా దానగుణం అంత తక్కువదా?" అని భోజరాజు ప్రశ్నించగా, ఆ బొమ్మ నవ్వి ఇలా అంది——"ఓ రాజా! తన సద్గుణాలను, దానాలను తానే స్వయంగా ఇతరులకు చెప్పుకోవడం చాలా తక్కువతనం (హీనత్వము) కదా! నీవు ఆ వివేకాన్ని, నీతిని మరచి మాట్లాడావు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: లోక ప్రసిద్ధమైన ఒక నీతి సూత్రాన్ని (ఆత్మస్తుతి చేసుకోకూడదు అనే విషయాన్ని) ఇక్కడ ప్రస్తావించడం వల్ల అర్థాంతరన్యాస అలంకార చాయ కనిపిస్తుంది.

నీతి బోధ: ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతిలో 'ఆత్మప్రశంస' (తన్ను తాను పొగుడుకోవడం) పెద్ద దోషంగా భావిస్తారు. కుడిచేత్తో చేసే దానం ఎడమచేతికి తెలియకూడదు అంటారు. భోజరాజు అహంకారంతో తన దానాన్ని తానే చెప్పుకోగానే, బొమ్మ అతని తప్పును ఎత్తిచూపి, రాజుకు ఉండవలసిన వినయాన్ని, వివేకాన్ని గుర్తుచేసింది.

పద్యం 14

క. ఇది మొదలు కొఱఁత యయ్యెం
దుదిఁ బుణ్యము హానిఁబొందె దొడ్డతనంబుం
జెదరెం దనుఁదాఁ పేర్కొను

టిది కష్టము తొంటినీతి యెఱుఁగవు చుమ్మీ. 14

ప్రతిపదార్థం:

తనున్ + తాన్ = తన్ను తాను, పేర్కొనుట = (నా అంతటివాడు లేడని) ప్రశంసించుకొనుట, ఇది = ఈ పద్ధతి, కష్టము = మిక్కిలి దోషపూరితమైనది (పాప హేతువు), ఇది మొదలు = నీవు ఇలా నోరు తెరిచి చెప్పుకున్న క్షణము నుండే, కొఱత + అయ్యెన్ = (నీ కీర్తికి) తక్కువతనం ఏర్పడింది, తుదిన్ = చివరకు, పుణ్యము = నీవు సంపాదించిన పుణ్యమంతా, హానిన్ + పొందెన్ = నశించిపోయింది, దొడ్డతనంబున్ = నీకున్న గొప్పతనము కూడా, చెదరెం = దూరం అయిపోయింది, తొంటి = పురాతనమైన, నీతి = నీతిశాస్త్రమును, ఎఱుఁగవు + చుమ్మీ = నీవు తెలుసుకోలేకపోయావు సుమా,

తాత్పర్యం:

తనను తాను పొగుడుకోవడం అనేది చాలా చెడ్డ అలవాటు. నీవు ఎప్పుడైతే 'నేను అంత ఇస్తాను' అని నోటితో చెప్పుకున్నావో, ఆ క్షణం నుండే నీ గొప్పతనానికి తక్కువతనం వచ్చేసింది. నీవు చేసిన పుణ్యమంతా హరించుకుపోయింది. నీ దొడ్డతనం చెదరిపోయింది. నీవు ప్రాచీన నీతిశాస్త్ర సూత్రాలను ఏమాత్రం గ్రహించలేకపోయావు సుమా!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: ఆత్మస్తుతి వల్ల కలిగే నష్టాలను వరుసగా (కొఱత కావడం, పుణ్యహాని, దొడ్డతనం చెదరడం) క్రమ పద్ధతిలో వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ యథాసంఖ్య లేదా కావ్యలింగ అలంకార ఛాయ లు గోచరిస్తాయి.

ధర్మ సూక్ష్మం: హిందూ ధర్మశాస్త్రాల ప్రకారం చేసిన దానధర్మాలను, పుణ్యకార్యాలను ఇతరుల ముందు ప్రగల్భాలుగా చెప్పుకుంటే ఆ పుణ్యం నశిస్తుంది. బొమ్మ ఇక్కడ భోజరాజుకు ఒక గురువు వలె ఆధ్యాత్మిక, నైతిక సత్యాన్ని బోధించింది.

పద్యం 15

ఉ. ఆయువు మంత్ర మౌషధము నర్థము దానము మానభంగ మ
న్యాయము నర్థనాశము గృహవ్యసనంబును దాఁపురంబుగాఁ
చేయుట నీతియుక్త మటు సేయక తా నయి దానధర్మముల్
చేయుదునంచుఁ జెప్పినను సీయని నవ్వరె ధర్మ మెంచరే. 15

ప్రతిపదార్థం:

ఆయువు = తన వయస్సు (ఆయుష్షు), మంత్రము = తాను జపించే మంత్రం (లేదా రాజతంత్ర ఆలోచన), ఔషధము = తాను వాడే మందు, అర్థము = తన వద్దనున్న ధనము, దానము = తాను చేసే దానధర్మాలు, మానభంగము = తనకు జరిగిన అవమానము, అన్యాయము = ఇతరులు తనకు చేసిన అన్యాయం, అర్థనాశము = ధననష్టము, గృహవ్యసనంబును = ఇంటి గుట్టు లేదా కుటుంబ కష్టములు, దాఁపురంబుగాన్ + చేయుట = రహస్యంగా దాచుకోవడం, నీతియుక్తము = నీతితో కూడిన పని, అటు + చేయక = ఆ విధంగా దాచకుండా, తాన్ + అయి = తనే స్వయంగా ముందుకొచ్చి, దానధర్మముల్ = నేను దానధర్మాలు, చేయుదున్ + అంచున్ = చేస్తాను అంటూ, చెప్పినను = ప్రగల్భాలు పలికితే, ధర్మము + ఎంచరే = ధర్మము తెలిసిన పెద్దలు, సీ + అని = 'ఛీ' అంటూ, నవ్వరె = ఈసడించుకుంటూ నవ్వరా (తప్పక నవ్వుతారు),

తాత్పర్యం:

తన ఆయుష్షు, తాను జపించే మంత్రం (లేదా గుప్త ఆలోచనలు), రహస్యంగా వాడే ఔషధం, తన సంపద, తాను చేసే దానాలు, తనకు జరిగిన అవమానం, అన్యాయం, ధననష్టం, ఇంటి గుట్టు... ఈ తొమ్మిదింటినీ లోకానికి తెలియకుండా దాచుకోవడమే నీతి. అలా చేయకుండా, తానే స్వయంగా లోకానికి చెప్పుకుంటూ, 'నేను పెద్ద దానధర్మాలు చేస్తాను' అని ప్రగల్భాలు పలికితే, ధర్మం తెలిసిన పెద్దలు 'ఛీ' అని నవ్వుతారు కదా!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: లోకనీతిని అత్యంత ప్రసిద్ధమైన సూత్రం ద్వారా వివరించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారము అవుతుంది.

నీతి/సంస్కృతి విశేషాలు: ఈ ఉత్పలమాల పద్యం సంస్కృత నీతిశాస్త్రాల్లోని అత్యంత ప్రసిద్ధమైన శ్లోకానికి తెనుగు రూపం. లోకంలో రహస్యంగా ఉంచవలసిన తొమ్మిది విషయాలను (నవ గోప్యాలు) కవి కొరవి గోపరాజు ఈ పద్యంలో ఎంతో సులువుగా ఇమిడ్చారు:

ఆయువు (వయస్సు) 2. *మంత్రము* 3. *ఔషధము* 4. *అర్థము* (డబ్బు) 5. *దానము* 6. *మానభంగము* (అవమానం) 7. *అన్యాయము* 8. *అర్థనాశము* (నష్టం) 9. *గృహవ్యసనము* (ఇంటి గొడవలు).

వీటిని దాచడమే ఉత్తమ లక్షణమని, భోజరాజు తన దానాన్ని తానే చెప్పుకుని పెద్దల ముందు నవ్వులపాలు కావద్దని బొమ్మ హితవు పలికింది.

పద్యం 16

క. ఈ సమయమునకుఁ తగ నితి
హాసము గలదొకటి వినుము హరిదశ్వకులోల్లా
సకరుఁ డయోధ్యాపుర
వాసి సుదర్శనుఁ డనంగ వసుమతి నేలెన్. 16

ప్రతిపదార్థం:

ఈ = ప్రస్తుతం మనము మాట్లాడుకుంటున్న ఈ, సమయమునకున్ = సందర్భమునకు, తగన్ = తగినట్లుగా (అనుకూలముగా), ఇతిహాసము = ఒక పూర్వ చరిత్ర/కథ, ఒకటి = ఒక కథ, కలదు = ఉన్నది, వినుము = ఆలకించుము, హరిదశ్వ = పచ్చని గుర్రములు కలిగిన సూర్యుని యొక్క, కుల = వంశమునకు, ఉల్లాసకరుఁడు = సంతోషాన్ని ప్రకాశాన్ని కలిగించువాడును, అయోధ్యాపుర = అయోధ్యా నగరమునందు, వాసి = నివసించువాడును అయిన, సుదర్శనుఁడు + అనంగన్ = సుదర్శనుడు అనే పేరుగల రాజు, వసుమతిన్ = ఈ భూమండలాన్ని, ఏలెన్ = పరిపాలించెను,

తాత్పర్యం:

(పసిండిబొమ్మ భోజరాజుతో అంటోంది)——"ఓ రాజా! ప్రస్తుత సందర్భానికి తగిన ఒక చక్కని ప్రాచీన ఇతిహాసం (కథ) ఉన్నది, విను. పూర్వం సూర్యవంశాన్ని ఉద్ధరించినవాడు, అయోధ్యా నగర నివాసి అయిన సుదర్శనుడు అనే మహారాజు ఈ భూమండలాన్ని పరిపాలించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: సుదర్శన మహారాజు సూర్యవంశానికి చెందినవాడని సరళంగా, యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథా విధానం: ఇక్కడి నుండి 'కథలో కథ' చెప్పే విధానం ప్రారంభమవుతుంది. భోజరాజు అహంకారాన్ని అణచడానికి బొమ్మ ఒక దృష్టాంతంగా సుదర్శన మహారాజు కథను ఎంచుకుంది. 'హరిదశ్వము' అంటే పచ్చని గుర్రాలు కలది (సూర్యుడు). సూర్యవంశపు రాజుల వైభవానికి అయోధ్యే ప్రధాన కేంద్రం కాబట్టి ఆ ప్రస్తావన వచ్చింది.

పద్యం 17

చ. అతఁడు సపాదలక్షవసుధామరపంక్తికి భోజనంబు సు
వ్రతముగఁ బెట్టుచుం దివిజవర్గము మిక్కిలిఁ దుష్టిఁ బొందఁగాఁ
క్రతువులు పెక్కు సేయుచు జగన్నుతుఁడై సరయూతటంబునం
గతిపయవాసరంబు లధికం బగుసత్ర మొనర్చుచుండఁగన్. 17

ప్రతిపదార్థం:

అతఁడు = ఆ సుదర్శన మహారాజు, సపాదలక్ష = ఒకటింబావు లక్ష (1,25,000) మంది అయిన, వసుధామర = భూదేవతల (బ్రాహ్మణుల) యొక్క, పంక్తికిన్ = సమూహమునకు, భోజనంబు = అన్నదానమును, సువ్రతముగన్ = ఒక పవిత్రమైన నియమముగా, పెట్టుచున్ = తినిపిస్తూ, దివిజవర్గము = దేవతల సమూహము, మిక్కిలిన్ = అమితముగా, తుష్టిన్ = సంతృప్తిని, పొందఁగాన్ = చెందునట్లుగా, క్రతువులు = యజ్ఞయాగాదులను, పెక్కు = అనేకములను, చేయుచున్ = ఆచరిస్తూ, జగత్ = లోకముచేత, నుతుఁడు + ఐ = పొగడబడినవాడై, సరయూ = సరయూ నది యొక్క, తటంబునన్ = ఒడ్డున (తీరమందు), కతిపయ = కొన్ని, వాసరంబులు = రోజులుగా, అధికంబు + అగు = మిక్కిలి గొప్పదైన, సత్రము = అన్నసత్రమును (దానకార్యక్రమమును), ఒనర్చుచుండఁగన్ = నిర్వహిస్తూ ఉండగా,

తాత్పర్యం:

ఆ సుదర్శన మహారాజు ప్రతిరోజూ ఒక నియమంగా ఒకటింబావు లక్ష (1,25,000) మంది బ్రాహ్మణులకు అన్నసంతర్పణ చేసేవాడు. దేవతలు మిక్కిలి తృప్తి చెందేలా ఎన్నో యజ్ఞయాగాలు చేస్తూ లోకపూజితుడయ్యాడు. అలా ఆయన సరయూ నదీ తీరంలో కొన్ని రోజుల పాటు మహా వైభవంగా అన్నసత్రం నిర్వహిస్తూ ఉండగా...

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రాజు యొక్క దాతృత్వాన్ని, యజ్ఞకార్యాలను ఎంతో గొప్పగా, వైభవంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ ఉదాత్తాలంకారము గోచరిస్తుంది.

కథన చాతుర్యం: భోజరాజు అంతకుముందు (12వ పద్యంలో) తాను 'సపాద లక్ష' (ఒకటింబావు లక్ష) ధనం ఇస్తానని గర్వపడ్డాడు. దానికి సమాధానంగా బొమ్మ—సుదర్శన రాజు కేవలం ధనమే కాదు, ప్రతిరోజూ 'సపాద లక్ష' మంది బ్రాహ్మణులకు అన్నదానం చేసేవాడని చెప్పడం ద్వారా భోజరాజు అహంకారాన్ని ఇండైరెక్ట్‌గా దెబ్బతీసింది. 'వసుధామరులు' అనగా భూమిపై ఉన్న దేవతలు (బ్రాహ్మణులు).

పద్యం 18

క. శారద వీణావాద్యవి

శారద తగురూప మైనచందము మెఱయన్

శారదనీరదనిభుఁ డగు

నారదముని చేరవచ్చె నరపతిఁ జూడన్. 18

ప్రతిపదార్థం:

శారద = సరస్వతీదేవి యొక్క, వీణావాద్య = వీణను వాయించుటయందు, విశారద = గొప్ప నైపుణ్యము కలిగినట్టియు, తగు = యోగ్యమైన, రూపము + ఐన = రూపము ధరించిన, చందము = విధము, మెఱయన్ = ప్రకాశింపగా, శారద = శరత్కాలము నాటి, నీరద = మేఘముతో, నిభుఁడు + అగు = సమానమైన తెల్లని కాంతి కలిగినట్టి, నారదముని = నారద మహర్షి, నరపతిన్ = ఆ రాజును (సుదర్శనుడిని), చూడన్ = దర్శించుటకు, చేరవచ్చెన్ = సమీపమునకు విచ్చేసెను,

తాత్పర్యం:

సరస్వతీదేవికి ప్రియమైన వీణావాదనంలో పరమ నిపుణుడు, శరత్కాలపు తెల్లని మేఘం లాంటి నిర్మలమైన కాంతి గలవాడు అయిన నారద మహర్షి, సాక్షాత్తు ఆ సరస్వతీదేవి వీణారూపంలో మూర్తీభవించి వచ్చాడా అన్నట్లుగా, ఆ సుదర్శన మహారాజును చూడటానికి సభాస్థలికి విచ్చేశాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: "శారదనీరదనిభుఁడగు" (శరత్కాల మేఘముతో సమానుడైన) అను చోట 'నిభ' అనే పదం వాడటం వల్ల ఉపమాలంకారము ప్రయోగించబడింది. నారదుని శ్వేత వర్ణాన్ని శరన్మేఘంతో పోల్చడం ఎంతో మనోహరం. అలాగే 'శారద', 'విశారద', 'శారద' అని పదాలు ఆవృత్తమవ్వడం వల్ల శబ్దాలంకార చమత్కృతి (యమకం/వృత్యానుప్రాస) కనిపిస్తుంది.

సాంస్కృతిక విశేషం: నారదుడు త్రిలోక సంచారి. ఎక్కడ గొప్ప ధర్మకార్యం జరిగినా అక్కడ ప్రత్యక్షమవడం ఆయన స్వభావం. ఇక్కడ సుదర్శనుని అన్నసత్ర వైభవాన్ని చూడటానికే ఆయన దిగివచ్చారు.

పద్యం 19

క. వచ్చినమునిఁ గనుఁగొని యిటు

విచ్చేయుం డనుచు మ్రొక్కి విభుఁడు చితార్ఘ్యం

బిచ్చి కృతాంజలియై నే

సచ్చరితుఁడ నైతి మీ ప్రసాదము కలిమిన్. 19

ప్రతిపదార్థం:

వచ్చిన = విచ్చేసినట్టి, మునిన్ = ఆ నారదమహర్షిని, కనుఁగొని = చూసి, ఇటు = ఈ వైపునకు, విచ్చేయుండు = దయచేయండి, అనుచున్ = అని ప్రార్థిస్తూ, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, విభుఁడు = ఆ రాజు (సుదర్శనుడు), ఉచిత = తగిన, అర్ఘ్యంబు + ఇచ్చి = అర్ఘ్యపాద్యములను (గౌరవ సత్కారాలను) సమర్పించి, కృతాంజలి + ఐ = చేతులు జోడించినవాడై, మీ = మీయొక్క, ప్రసాదము = అనుగ్రహము, కలిమిన్ = ఉండటం వలన, నేన్ = నేను, సచ్చరితుఁడన్ = ధన్యుడను (మంచి నడవడిక గలవాడను), ఐతి(ని) = అయ్యాను,

తాత్పర్యం:

తన వద్దకు విచ్చేసిన నారద మహర్షిని చూసి, సుదర్శన మహారాజు ఎదురేగి, "మహర్షీ! ఇటు దయచేయండి" అని వేడుకుంటూ భక్తితో నమస్కరించాడు. ఆయనకు శాస్త్రోక్తంగా అర్ఘ్యపాద్యాది సత్కారాలు చేసి, చేతులు జోడించి వినయంగా ఇలా అన్నాడు——"స్వామీ! మీ పాదధూళి సోకడం వల్ల, మీ అనుగ్రహం వలన నేను ఈ రోజు ధన్యుడనయ్యాను, నా జన్మ సార్థకమైంది".

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: ఒక ఉత్తమ రాజు మహర్షికి చేసే సత్కారాలను, అతని వినయపూర్వకమైన మాటలను ఉన్నదున్నట్లుగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

పాత్ర చిత్రణ (భోజరాజుకు గుణపాఠం): సుదర్శన మహారాజు ఇంతటి దాత అయి ఉండి కూడా, నారదుడు రాగానే ఎంత వినయాన్ని ప్రదర్శించాడో ఈ పద్యం చూపిస్తుంది. 'కృతాంజలియై' తన గొప్పతనాన్ని చెప్పుకోకుండా, 'మీ ప్రసాదము వలనే నేను సచ్చరితుడనయ్యాను' అనడం అతనిలోని నిరహంకారానికి నిదర్శనం. భోజరాజు నేర్చుకోవలసిన అసలైన వినయం ఇదేనని బొమ్మ ఇక్కడ సూచిస్తోంది.

పద్యం 20

ఆ. ఎచటినుండి యిటకు నేతెంచితిరి నన్ను
ధన్యఁ జేయ నన్నఁ దపసి వలికె
బరమధర్మశీల బ్రహ్మలోకమున నీ
దానధర్మవార్తఁ తడవ వింటి. 20

ప్రతిపదార్థం:

నన్నున్ = నన్ను, ధన్యున్ = కృతార్థుడిని, చేయన్ = చేయుటకై, ఎచటి నుండి = ఏ లోకము నుండి, ఇటకున్ = ఈ ప్రదేశమునకు, ఏతెంచితిరి = విచ్చేశారు?, అన్నన్ = అని రాజు అడుగగా, తపసి = ఆ నారద మహర్షి, పలికెన్ = ఇట్లు సమాధానమిచ్చెను, పరమధర్మశీల = మిక్కిలి ఉత్తమమైన ధర్మస్వభావము కలవాడా!, బ్రహ్మలోకమునన్ = సత్యలోకము నందు, నీ = నీయొక్క, దానధర్మ = దానధర్మముల గురించిన, వార్త = సమాచారమును, తడవ = తరచుగా (ప్రస్తావించగా), వింటిన్ = విన్నాను,

తాత్పర్యం:

"మహర్షీ! నన్ను ధన్యుడిని చేయడానికి మీరు ఎక్కడి నుండి ఇక్కడికి దయచేశారు?" అని రాజు అడుగగా, ఆ తపస్వి అయిన నారదుడు ఇలా పలికాడు——"మహా ధర్మశీలుడవైన ఓ రాజా! నేను బ్రహ్మలోకంలో ఉన్నప్పుడు అక్కడ నీవు చేస్తున్న దానధర్మాల గురించిన కీర్తిని, వార్తలను దేవతలు మాట్లాడుకొనగా విన్నాను.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: భూలోకంలోని రాజు కీర్తి బ్రహ్మలోకం దాకా వ్యాపించిందని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ అతిశయోక్తి అలంకారము (కీర్తి వర్ణనలో ప్రసిద్ధమైనది) ఉన్నది.

భావ శిల్పం: సుదర్శనుడి దానగుణం ఎంత గొప్పదో నారదుడి మాటల వల్ల తెలుస్తోంది. రాజు తన నోటితో తాను గొప్పవాడినని చెప్పుకోలేదు, కానీ అతని కీర్తి బ్రహ్మలోకం వరకు పాకి, నారదుడే స్వయంగా వెతుక్కుంటూ వచ్చేలా చేసింది.

పద్యం 21

చ. విని నినుఁ జూడ వచ్చితి భువిం గడుఁ బుణ్యుఁడ వంచు నన్న నో
మునివర శిష్యుఁగాఁ దలఁచి ముద్దునఁ బల్కెద వెంతవాఁడ నే
ననుచు వినీతుఁడైనఁ గొనియాడి గుణాఢ్యుఁడ వీవు నీయశం
బనఘచరిత్ర బ్రహ్మభువనాంతము ముట్టిన దింత చాలదే. 21

ప్రతిపదార్థం:

విని = (నీ దాన గుణాల గురించి) విని, భువిన్ = ఈ భూమిపై, కడున్ = మిక్కిలి, పుణ్యుఁడవు = పుణ్యాత్ముడవు, అంచున్ = అంటూ, నినున్ = నిన్ను, చూడన్ = దర్శించడానికి, వచ్చితిన్ = వచ్చాను, అన్నన్ = అని నారదుడు అనగా, ఓ మునివర = ఓ మునిశ్రేష్ఠా!, శిష్యుఁగాన్ = నన్ను నీ శిష్యునిగా, తలఁచి = భావించి, ముద్దునన్ = ప్రేమతో, పల్కెదవు = ఈ విధంగా అంటున్నావు గానీ, ఏన్ = నేను, ఎంతవాఁడను = ఎంతటి అల్పుడను!, అనుచున్ = అని చెబుతూ, వినీతుఁడు + ఐనన్ = (సుదర్శనుడు) ఎంతో వినయము చూపగా, కొనియాడి = (నారదుడు అతడిని మరింత) మెచ్చుకొని, ఈవు = నీవు, గుణాఢ్యుఁడవు = సద్గుణములతో నిండినవాడవు, అనఘచరిత్ర = పాపరహితమైన చరిత్ర కలవాడా!, నీ = నీయొక్క, యశంబు = కీర్తి, బ్రహ్మభువన = బ్రహ్మలోకము యొక్క, అంతము = చివరి దాకా, ముట్టినది = వ్యాపించింది, ఇంత = ఈ విషయమే, చాలదే = నీ గొప్పతనానికి నిదర్శనముగా సరిపోదా!,

తాత్పర్యం:

"నీవు భూలోకంలోనే మహా పుణ్యాత్ముడివని తెలిసి నిన్ను చూడ వచ్చాను" అని నారదుడు అనగా, సుదర్శనుడు ఎంతో వినయంగా—"ఓ మునివర్యా! నన్ను మీ శిష్యుడిగా భావించి ప్రేమతో అలా పాగుడుతున్నారు కానీ, నేను ఎంతటివాడిని స్వామీ!" అన్నాడు. రాజు అంతగా వినయం ప్రదర్శించేసరికి నారదుడు మరింత సంతోషించి, "ఓ పుణ్యచరితుడా! నీవు సద్గుణశీలుడవు. నీ కీర్తి బ్రహ్మలోకపు సరిహద్దుల దాకా పాకింది. నీ దొడ్డతనానికి ఇంతకన్నా సాక్ష్యం ఏం కావాలి!" అని కొనియాడాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రాజు యొక్క వినయాన్ని, నారదుని ప్రశంసను సహజ సుందరంగా సంభాషణ రూపంలో వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము. 'బ్రహ్మభువనాంతము ముట్టినది' అనడంలో కీర్తిని విస్తరింపజేయడం వల్ల అతిశయోక్తి ఛాయలు కూడా ఉన్నాయి.

నైతిక సత్యం: ఈ పద్యం కథలోని పరమార్థాన్ని సూచిస్తుంది. నిజమైన దాత తనను తాను తక్కువ చేసుకుంటాడు (ఎంతవాడనే నేను అంటాడు). కానీ లోకం అతనిని మరింతగా గౌరవిస్తుంది. భోజరాజు తన దానాన్ని తానే గొప్పగా చెప్పుకోగా, ఇక్కడ సుదర్శనుడు నారదుడు అంతటివాడు పొగిడినా వినయంతో ఒదిగిపోయాడు. ఈ పోలిక ద్వారా భోజరాజుకు బొమ్మ అహంకార నివృత్తి చేస్తోంది.

పద్యం 22

క. విశదమగు కీర్తివసనము
కృశరక్షక! సప్తతంతుకృత మయ్యుఁ చతు

ర్దశభువనంబులఁ గప్పెను

వశమే నినుఁ బొగడ శేషవాణీశులకున్. 22

ప్రతిపదార్థం:

కృశరక్షక = దీనులను (చిక్కిపోయినవారిని) రక్షించువాడా ఓ సుదర్శన రాజా!, విశదము + అగు = మిక్కిలి తెల్లనైన (నిర్మలమైన), నీయొక్క, కీర్తి = యశస్సు అనెడి, వసనము = వస్త్రము, సప్తతంతు = (సప్తతంతువు అనగా ఏడు తంతువులు/దారములు కలిగిన వస్త్రమని ఒక అర్థం, ఏడు రకాల తంతువులు గల 'యజ్ఞము' చేత నిర్మితమైనదని మరో అర్థం) యజ్ఞముల చేత కూర్చబడినదైనప్పటికీ, చతుర్దశ = పదునాలుగు, భువనంబులన్ = లోకములను, కప్పెను = ఆవరించెను, నినున్ = అటువంటి నిన్ను, పొగడన్ = స్తుతించుట, శేష = ఆదిశేషునకును, వాణీశుల కున్ = సరస్వతీదేవి భర్తయైన బ్రహ్మదేవునకును, వశమే = సాధ్యమా (కాదు),

తాత్పర్యం:

(నారదుడు సుదర్శనుడితో అంటున్నాడు)——"దీనజన రక్షకుడవైన ఓ సుదర్శన మహారాజా! నీ నిర్మలమైన కీర్తి అనే వస్త్రం ఎంతో ఆశ్చర్యకరమైనది. లోకంలో కేవలం ఏడు దారాలతో (సప్తతంతు) నేసిన చిన్న వస్త్రం ఎవరినీ పూర్తిగా కప్పలేదు. కానీ యజ్ఞాల (సప్తతంతువుల) వల్ల పుట్టిన నీ కీర్తి అనే వస్త్రం పదునాలుగు లోకాలను కప్పేసింది! అటువంటి నీ గుణాలను పొగడటం వెయ్యి నాల్కలు గల ఆదిశేషుడికి, చతుర్ముఖుడైన బ్రహ్మదేవుడికి కూడా సాధ్యం కాదు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

కీర్తిని వస్త్రంగా (కీర్తివసనము) అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారము ఉన్నది.

కేవలం ఏడు దారాలతో నేసిన వస్త్రం పదునాలుగు లోకాలను కప్పడం అనే విరోధాభాసం కనిపిస్తూ, 'సప్తతంతువు' అంటే 'యజ్ఞము' అనే నిఘంటు అర్థం ద్వారా ఆ విరోధం తొలిగిపోతుంది గనుక ఇక్కడ విరోధాభాస అలంకారము శ్లేషోపబృంహితమై ఉంది.

పద చమత్కృతి: 'సప్తతంతు' అనే పదానికి దారాలు మరియు యజ్ఞం అనే రెండు అర్థాలు ఉన్నాయి. రాజు చేసిన యజ్ఞాల వల్ల కలిగిన కీర్తి లోకమంతా వ్యాపించిందని కవి ఎంతో ప్రౌఢంగా వర్ణించారు.

వచనము 23

వ. కావున నీ కసాధ్యంబు లే దెట్లన్న. 23

ప్రతిపదార్థం:

కావునన్ = అందువలన, నీకున్ = (పుణ్యాత్ముడవైన) నీకు, అసాధ్యంబు = సాధింపలేని పని, లేదు = ఏదీ లేదు, ఎట్లు + అన్నన్ = అది ఎలాగంటే,

తాత్పర్యం:

కాబట్టి మహా పుణ్యాత్ముడవైన నీకు ఈ లోకంలో సాధ్యం కాని పని అంటూ ఏదీ లేదు. అది ఏ విధంగానో వివరిస్తాను విను... (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

శైలి: నారదుడు రాజు యొక్క తదుపరి పరీక్షకు లేదా ఒక అద్భుత నిదర్శనానికి పునాది వేస్తూ పలికిన వచన భాగం ఇది.

పద్యం 24

క. ధాత్రీశ పుణ్యనిర్మల

గాత్రులకును జగములో నగమ్యము గలదే

క్షత్రియపుత్రుఁడు విశ్వా

మిత్రుఁడు బ్రహ్మత్వపదవి మేరల మీఱెన్. 24

ప్రతిపదార్థం:

ధాత్రీశ = ఓ భూపాలా!, పుణ్య = పుణ్యము చేత, నిర్మల = పవిత్రమైన, గాత్రులకును = శరీరము/అంతఃకరణము కలవారికి, జగములోన్ = ఈ లోకంలో, అగమ్యము = సాధ్యము కానిది (చేరలేనిది), కలదే = ఉంటుందా (ఉండదు), క్షత్రియ = క్షత్రియ రాజు యొక్క, పుత్రుఁడు = కుమారుడైన, విశ్వామిత్రుఁడు = విశ్వామిత్ర మహర్షి, మేరలన్ = హద్దులను, మీఱెన్ = దాటి, బ్రహ్మత్వ = బ్రహ్మర్షి అనే, పదవిన్ = మహోన్నత స్థానాన్ని (పొందెను),

తాత్పర్యం:

ఓ రాజా! పుణ్యంచేత పవిత్రమైన మనస్సు, శరీరం కలవారికి ఈ జగత్తులో సాధ్యం కానిదంటూ ఏదీ ఉండదు. పూర్వం క్షత్రియ వంశంలో జన్మించిన రాజకుమారుడైన విశ్వామిత్రుడు, తన తపోబలంతో కుల హద్దులను చెరిపివేసి, దేవతలు సైతం ఆశ్చర్యపోయేలా అత్యున్నతమైన 'బ్రహ్మర్షి' పదవిని సాధించలేదా!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: 'పుణ్యాత్ములకు అసాధ్యమైనది లేదు' అనే సామాన్య సత్యాన్ని, 'విశ్వామిత్రుడు బ్రహ్మర్షి అయ్యాడు' అనే విశేషాంశం ద్వారా సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారము.

పురాణ సూచన: విశ్వామిత్రుడు పుట్టుకతో క్షత్రియుడైనా, పట్టుదలతో, తపస్సుతో బ్రాహ్మణత్వాన్ని (బ్రహ్మర్షిత్వాన్ని) సాధించాడు. సత్సంకల్పం ఉంటే అసాధ్యమైనది సుసాధ్యమవుతుందని చెప్పడానికి నారదుడు ఈ ఉదాహరణను ఇచ్చాడు.

పద్యం 25

క. స్వకులోచితధర్ముఁ ద

ప్పక మనువారలకు వలయుపని దుర్ఘటమే?

ప్రకటంబుగ ఋషిపత్నులు

సికతాకలశముల జలము చేరుపుగొనరే. 25

ప్రతిపదార్థం:

స్వ = తమ, కుల = వంశమునకు, ఉచిత = తగిన, ధర్మమున్ = నైతిక విధులను, తప్పక = అతిక్రమించకుండా, మనువారలకున్ = జీవించే పుణ్యాత్ములకు, వలయు = వారు తలపెట్టిన, పని = ఏ కార్యమైనా, దుర్ఘటమే = సాధింపశక్యం కానిదా (కాదు), ప్రకటంబుగాన్ = లోకప్రసిద్ధముగా, ఋషిపత్నులు = మహర్షుల భార్యలైన పతివ్రతలు, సికతా = ఇసుకతో చేసిన, కలశములన్ = కుండల యందు, జలమున్ = నీటిని, చేరుపుగొనరే = ముంచుకొని (నింపుకొని) తీసుకురావడం లేదా!,

తాత్పర్యం:

తమ వంశాచారాలను, స్వధర్మాలను తప్పకుండా పాటించే ఉత్తములకు తాము కోరుకున్న ఏ పని అయినా అసాధ్యం అవుతుందా? కానే కాదు. తమ పాతివ్రత్య ధర్మ నిష్ఠ చేత మహర్షుల భార్యలు (ఋషిపత్నులు) పచ్చి ఇసుకతో కుండలు చేసి, అందులో నీటిని నింపుకుని తెచ్చుకోవడం లేదా! ఇది లోక ప్రసిద్ధమైన సత్యం కదా.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: స్వధర్మాన్ని ఆచరించేవారికి అసాధ్యం లేదనే లోకనీతిని, ఋషిపత్నులు ఇసుక కుండల్లో నీళ్లు తెస్తారనే విశేషం ద్వారా సమర్థించడం వల్ల ఇక్కడ కూడా అర్థాంతరన్యాస అలంకారము ప్రయోగించబడింది.

సాంస్కృతిక విశేషం: ప్రాచీన పురాణాల్లో రేణుకాదేవి (పరశురాముని తల్లి) వంటి పతివ్రతలు నదీ తీరంలో ఇసుకతోనే క్షణంలో కుండను చేసి, నీటిని తీసుకువచ్చేవారనే గాథలు ఉన్నాయి. మనస్సు పవిత్రంగా ఉంటే ప్రకృతి సైతం లొంగుతుందని దీని భావం.

వచనము 26

వ. దీనికి దృష్టాంతంబుగ నీవును దీనం గుండఁ జేసి నీరు నించిన నిలుచు నని ఇసుక చేతి కిచ్చిన నృపాలుం డందుకొని. 26

ప్రతిపదార్థం:

దీనికిన్ = నేను చెప్పిన ఈ విషయమునకు, దృష్టాంతంబుగాన్ = నిదర్శనముగా, నీవును = (మహా పుణ్యాత్ముడవైన) నీవు కూడా, దీనిన్ + కుండన్ + చేసి = ఈ ఇసుకతో కుండను తయారుచేసి, నీరు = నీటిని, నించినన్ = పోసినట్లయితే, నిలుచున్ = ఆ నీరు కారిపోకుండా నిలుస్తుంది, అని = అని పలుకుతూ, ఇసుక = కొంత ఇసుకను, చేతికిన్ = రాజు చేతికి, ఇచ్చినన్ = నారదుడు ఇవ్వగా, నృపాలుండు = ఆ సుదర్శన మహారాజు, అందుకొని = ఆ ఇసుకను చేతుల్లోకి తీసుకొని,

తాత్పర్యం:

"నేను చెప్పిన మాటకు నిదర్శనంగా, పరమ పవిత్రుడవైన నీవు కూడా ఈ ఇసుకతో కుండను చేసి నీరు నింపితే, ఆ నీరు అందులో నిలుస్తుంది" అని చెబుతూ నారదుడు కొంత ఇసుకను రాజు చేతికి ఇచ్చాడు. ఆ సుదర్శన మహారాజు కూడా ఏమాత్రం సందేహించకుండా ఆ ఇసుకను చేతుల్లోకి తీసుకున్నాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

కథన నైపుణ్యం: నారదుడు సుదర్శనుడి ఆత్మశుద్ధిని, దానగుణ సిద్ధినీ పరీక్షించడానికి/లోకానికి చాటడానికి ఒక అద్భుతమైన సవాలును విసిరాడు. కథ ఇక్కడ ఉత్కంఠ స్థాయికి చేరింది.

పద్యం 27

క. అటు చేసినఁ జిత్రము మి

క్కుటముగ నా దానధర్మగుణసిద్ధునిచే

ఘటితరస మైనసికతా

ఘటి యొప్పెను రసము ఘుటికగట్టినభంగిన్. 27

ప్రతిపదార్థం:

అటు = ఆ విధంగా (చేతిలోకి ఇసుకను తీసుకొని), చేసినన్ = రాజు సంకల్పించగా, చిత్రము = ఆశ్చర్యము, మిక్కుటముగాన్ = అమితముగా కలిగేటట్లు, నా = ఆ, దానధర్మ = దానధర్మములనే, గుణ = గుణము చేత, సిద్ధునిచేన్ = సిద్ధి పొందిన ఆ రాజు చేతిలో, ఘటిత = కూర్చబడిన, రసము + ఐన = నీరు కలిగినట్టి (లేదా పాదరసము లాంటి చమత్కారమైన), సికతాఘటి = ఇసుక కుండ, రసము = పాదరసము, ఘటిక = గుళికగా (గోళీలా/గట్టి ముద్దగా), కట్టిన = మారిన, భంగిన్ = విధముగా, ఒప్పెను = ప్రకాశించెను,

తాత్పర్యం:

రాజు ఆ ఇసుకను చేతిలోకి తీసుకోగానే ఒక గొప్ప వింత జరిగింది. దానధర్మాల వల్ల మహా సిద్ధులను పొందిన ఆ సుదర్శన మహారాజు చేతి స్పర్శ తగలగానే, ఆ పొడి ఇసుక అంతా పాదరసము గట్టిపడి గుళికగా మారినట్లుగా, నీరు నిలవగలిగే ఒక గట్టి కుండగా మారిపోయి ప్రకాశించింది!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: ఇసుక కుండ గట్టిపడటాన్ని, పాదరసం గడ్డకట్టి గోళీలా మారడంతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము ("రసము ఘటికగట్టినభంగిన్") ఉన్నది. 'రసము', 'సికతాఘటి', 'రసము', 'ఘటిక' అను పదాల కూర్పు వల్ల శబ్దాలంకార చమత్కృతి కూడా ఉంది.

భావార్థం: సుదర్శనుడి దానగుణం, నైతిక నిష్ఠ ఎంతటి శక్తులను ఇచ్చాయో ఈ పద్యం నిరూపిస్తుంది. నిజమైన పుణ్యాత్ముడికి ప్రకృతి కూడా సహకరిస్తుంది.

పద్యం 28 (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఆగతి గుండ నిల్చిన ధరాధిపుఁ కన్గొని నారదుండు నీ
వీగతిఁ పుణ్యకీర్తి వెలయించుచు నిచ్చలుఁ దీర్పు సత్ర ము
ద్వేగములేక చేయుమని తెల్పి వియద్గతి నేగె నంతలోఁ
త్యాగము భోగముం దగుసుదర్శనుఁ డచ్చటఁ తాను మెచ్చుచున్.

ప్రతిపదార్థం:

ఆ గతిన్ = ఆ విధముగా, కుండ = ఇసుక కుండ, నిల్చినన్ = (చేతిలో) గట్టిపడి నిలబడగా, కన్గొని = చూసి, నారదుండు = నారద మహర్షి, ధరాధిపున్ = ఆ రాజును చూసి, నీవు = నీవు, ఈ గతిన్ = ఈ విధముగా, పుణ్య = పుణ్యమును, కీర్తి = యశస్సును, వెలయించుచున్ = ప్రకాశింపజేస్తూ, నిచ్చలున్ = ప్రతిరోజూ, తీర్పు = చక్కనైన ఈ, సత్రము = అన్నసత్రమును, ఉద్వేగము + లేక = ఎటువంటి అహంకారము గానీ, మనశ్చాంచల్యము గానీ లేకుండా, చేయుము = నిర్వహించుము, అని తెల్పి = అని హితవు చెప్పి, వియద్గతిన్ = ఆకాశమార్గాన, ఏగెన్ = వెళ్ళిపోయెను, అంతలోన్ = ఆ సమయంలో, త్యాగము = దానము, భోగమున్ = వైభవము, తగు = తగినట్లుగా ఉన్న, సుదర్శనుఁడు = ఆ సుదర్శన మహారాజు, అచ్చటన్ = ఆ ప్రదేశమందు, తాను = తను కూడా, మెచ్చుచున్ = (భగవంతుని లీలను) కొనియాడుకుంటూ ఉండెను,

తాత్పర్యం:

ఆ విధంగా సుదర్శన రాజు చేతిలో ఇసుక కుండగా మారి నిలబడటం చూసి నారదుడు ఎంతో సంతోషించాడు. ఆయన రాజును ఆశీర్వదిస్తూ—"ఓ రాజా! నీవు ఇదే విధంగా పుణ్యకీర్తులను అర్జిస్తూ, ఎటువంటి అహంకారానికి, ఉద్వేగానికి

లోనుకాకుండా నిత్యం ఈ అన్నసత్రాన్ని నడిపించు" అని చెప్పి ఆకాశమార్గాన వెళ్ళిపోయాడు. త్యాగానికి, భోగానికి నిలయమైన ఆ సుదర్శన మహారాజు కూడా దైవలీలకు ఆశ్చర్యపోతూ, మనసులోనే నారదుని ప్రశంసిస్తూ ఉండిపోయాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: నారదుడు ఆశీర్వదించడం, ఆకాశమార్గాన వెళ్ళడం వంటి సంఘటనలను సహజంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథ ముగింపు సందేశం: ఈ పద్యంతో బొమ్మ చెప్పిన ఉపకథ ముగిసింది. బొమ్మ ఈ కథ ద్వారా భోజరాజుకు——"చూశావా భోజరాజా! సుదర్శనుడు అంత గొప్ప దాత అయి ఉండి, ఇసుకతో కుండను చేసే అంతటి శక్తి కలిగి ఉండి కూడా 'ఉద్వేగము (అహంకారం)' లేకుండా సత్రం నడిపాడు. కానీ నీవు కేవలం ఒకటింబావు లక్ష ఇస్తానని సభలో ప్రగల్భాలు పలికావు. కాబట్టి నీవు విక్రమార్కుని సింహాసనం ఎక్కడానికి అర్హుడవు కావు" అని హెచ్చరించడం ఈ కథ యొక్క అసలు ఉద్దేశం.

పద్యం 29 (గీత పద్యము - తాళపత్ర ప్రతిలోని విశేష పద్యం)

గీ. క్రొత్తకడవ తెచ్చుకొని వండి మఱి దాని

మీఁద వండిపెట్ట మెచ్చు గాదు

మంటఁ జేసి మొదల మంటనే కటిగొన్న

దానఁ దొలుత వండఁ దగుట యెట్లు.

ప్రతిపదార్థం:

క్రొత్త = నూతనమైన, కడవ = కుండను, తెచ్చుకొని = తెచ్చుకొని, వండి = (ఒకసారి అన్నం) వండిన తర్వాత, మఱి = మళ్ళీ, దాని మీఁదన్ = ఆ కుండలోనే, వండి పెట్టన్ = మరల వండి వడ్డించడం, మెచ్చు = ప్రశంసించదగినది, కాదు = కాదు, మొదలన్ = మొదట, మంటన్ + చేసి = నిప్పు రాజేసి, మంటనే = ఆ మంటల చేతనే, కటి = నల్లదనాన్ని (మాడును), కొన్న = పొందినట్టి, దానన్ = ఆ పాత కుండలోనే, తొలుత = మొదటిసారి, వండన్ = వండడానికి, తగుట = తగినట్లుగా ఉండటం, ఎట్లు = ఏ విధంగా సాధ్యం (అనగా ఒకసారి వాడిన కుండను మళ్లీ వాడటం శ్రేష్ఠం కాదు),

తాత్పర్యం:

(ఈ పద్యం తాళపత్ర ప్రతులలో లభించిన ఒక ప్రత్యేకమైన ముక్తాయాయింపు/సామెత లాంటిది)——మార్కెట్ నుండి ఒక క్రొత్త కుండను తెచ్చుకొని, అందులో ఒకసారి వండిన తర్వాత, మళ్లీ మళ్లీ దానిలోనే వండి పెట్టడం పెద్ద మెచ్చుకోదగ్గ విషయం కాదు. ఎందుకంటే, మొదటిసారి వండినప్పుడే అది మంటల సెగకు కింద నల్లగా (కటి) మారిపోతుంది. అలా ఒకసారి మాడు అంటిన పాత కుండలో, మళ్లీ సరికొత్తగా, పవిత్రంగా వండటం ఎలా కుదురుతుంది? (కుదరదు అని భావం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: లోకంలో కుండను వాడే విధానాన్ని ఒక దృష్టాంతంగా చెప్పడం వల్ల ఇది దృష్టాంత లేదా అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకార చాయ కలిగిన పద్యం.

భావార్థం (ధ్వని): ఈ పద్యం భోజరాజు స్థితిని వ్యంగ్యంగా సూచిస్తుంది. విక్రమార్కుని సింహాసనం ఎంతో పవిత్రమైన 'క్రొత్త కుండ' లాంటిది. అందులో విక్రమార్కుడు తన పుణ్యమనే అన్నాన్ని వండాడు. కానీ భోజరాజు అహంకారం అనే మంటతో, ఆత్మస్తుతి అనే నల్లదనంతో (కటి) తన మనస్సును ముందే పాడుచేసుకున్నాడు. అంతటి అహంకార మనస్సుతో (మసిబారిన

పాత కుండ లాంటి మనస్సుతో) ఈ పవిత్ర సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం తగదు అని బొమ్మ భోజరాజును నిరసిస్తున్నట్లుగా ఈ పద్యం ధ్వనింపజేస్తుంది.

పద్యం 28

క. కృతిఁ గుండలు నిలిచిన స

త్కృతి గనుఁగొని నారదుండు దినమును నీ వీ

గతిఁ బుణ్యకీర్తి వెలయిం

పు తపోనిష్ఠలను వెలసి పుణ్యవిచారా. 28

ప్రతిపదార్థం:

పుణ్యవిచారా = పుణ్య కార్యములందు ఆలోచన కలిగిన ఓ సుదర్శన రాజా!, కృతిన్ = (ఇసుకతో కుండను చేసిన) ఆ నైపుణ్యమునందు (కార్యమందు), కుండలు = ఇసుక కుండలు, నిలిచిన = గట్టిపడి నిలబడిన, సత్కృతిన్ = ఆ అద్భుత సత్కార్యాన్ని (మంచి పనిని), కనుఁగొని = చూసి, నారదుండు = నారద మహర్షి, దినమును = ప్రతిరోజూ, నీవు = నీవు, ఈ గతిన్ = ఈ విధముగా, పుణ్య = పుణ్యమును, కీర్తి = యశస్సును, వెలయింపు = ప్రకాశింపజేయుము, తపోనిష్ఠలను = తపస్సు వంటి నియమ నిష్ఠలతో, వెలసి = ప్రకాశించుము, అని ఆశీర్వదించెను,

తాత్పర్యం:

పుణ్యకార్యాల యందే ఎల్లప్పుడూ మనస్సు లగ్నం చేసే ఓ సుదర్శన మహారాజా! ఇసుకతో కుండను చేసిన ఆ అద్భుతమైన పని సఫలమై, ఆ కుండలు గట్టిపడి నిలవడం చూసి నారదమహర్షి ఎంతో సంతోషించాడు. ఆయన రాజును కొనియాడుతూ—— "నీవు ప్రతిరోజూ ఇదే విధంగా పుణ్యకీర్తులను అర్జిస్తూ, తపోనిష్ఠలతో కూడిన నియమాలతో లోకంలో ప్రకాశించు" అని ఆశీర్వదించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: నారదుడు సుదర్శనుడిని 'పుణ్యవిచారా' అని సంబోధిస్తూ, అతని సత్క్రియను చూసి అభినందించిన వృత్తాంతాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

భావ శిల్పం: నారదుడు రాజు చేసిన ఇసుక కుండల మహత్తును కేవలం ఒక వింతగా చూడలేదు, దానిని రాజు యొక్క ఆత్మనిష్ఠకు, సత్ప్రవర్తనకు దక్కిన పుణ్యఫలంగా గుర్తించి అభినందించాడు.

వచనము 29

వ. అని యుపదేశించి చనిన. 29

ప్రతిపదార్థం:

అని = ఆ విధంగా, ఉపదేశించి = హితవు పలికి (ఆశీర్వదించి), చనినన్ = నారదమహర్షి వెళ్ళిపోగా,

తాత్పర్యం:

ఆ విధంగా సుదర్శన మహారాజుకు హితబోధ చేసి నారద మహర్షి వెళ్ళిపోగా... (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

శైలి: కథను తదుపరి ఘట్టంలోకి (రాజు తీసుకోబోయే ఒక విచిత్రమైన నిర్ణయంలోకి) నడిపించడానికి ఉపయోగపడిన చిన్న వచన లింక్ ఇది.

పద్యం 30 (ఆటవెలది)

ఆ. ఇట సుదర్శనుండు నీ మట్టికుండల
నిచ్చ వండిపెట్ట మెచ్చుగాదు
మంటఁ జేసి మొదలి వంటనే కఱిగొన్న
దానఁ తొలుత వండఁ దగుట యెట్లు. 30

ప్రతిపదార్థం:

ఇట = ఈ వైపున, సుదర్శనుండు = ఆ సుదర్శన మహారాజు, ఈ = ఈ సాధారణమైన, మట్టికుండలన్ = మట్టితో చేసిన పాత్రలలో, నిచ్చ = ప్రతిరోజూ, వండి = (అన్నము) వండి, పెట్టన్ = వడ్డించడం, మెచ్చు = ప్రశంసించదగిన గొప్ప విషయం, కాదు = కాదు, మొదలి = మొదటిసారి చేసిన, వంటనే = వంట కొరకే, మంటన్ + చేసి = అగ్నిని రాజేయడం వల్ల, కఱి = నల్లదనాన్ని (మాడును), కొన్న = పొందినట్టి, దానన్ = ఆ పాత్రలోనే, తొలుత = (మళ్లీ పవిత్రంగా) మొదటిసారి అన్నట్లు, వండన్ = వండడానికి, తగుట = తగినట్లుగా ఉండటం, ఎట్లు = ఏ విధంగా సాధ్యం,

తాత్పర్యం:

అటుపై సుదర్శన మహారాజు తన మనసులో ఇలా ఆలోచించాడు: "ఈ సాదాసీదా మట్టికుండలలో ప్రతిరోజూ అన్నం వండి వడ్డించడం ఏమంత గొప్ప విషయం? మొదటి వంట కోసమే కింద మంట పెట్టడం వల్ల మసిబారి, నల్లగా (కఱి) మారిపోయిన ఆ పాత మట్టికుండలోనే, మరుసటి రోజు మళ్లీ పవిత్రంగా మొదటిసారి అన్నట్లు వండటం ఎలా కుదురుతుంది? అది శ్రేష్ఠం కాదు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: సాధారణ లోక వ్యవహారమైన మట్టికుండల స్వభావాన్ని రాజు ఆలోచనకు దృష్టాంతంగా చూపడం వల్ల ఇక్కడ అప్రస్తుత ప్రశంస లేదా దృష్టాంత అలంకార చాయ ఉన్నది.

భావార్థం: నారదుడి మహిమ వల్ల తనకు ఇసుకతో కుండలు చేసే శక్తి లభించడంతో, సుదర్శనుడికి ఒక కొత్త నియమం పెట్టుకోవాలనే ఆలోచన వచ్చింది. ఒకసారి వాడి మసిబారిన మట్టికుండల కంటే, నిత్యం సరికొత్తగా ఇసుకతో కుండలు చేసి వండటమే ఉత్తమమని భావించాడు.

పద్యం 31 (మత్తేభము)

మ. అని మృద్భాండము లెల్లమాని సికతాయత్తంబు లౌ కుండలన్
ఘనుఁ డాపాయసశాకసూపముల పాకం బెప్పుడుం జేయుచుం
దానియన్ బ్రాహ్మణభోజనంబు లిడుచుం దానొక్కనాఁ డప్పుడా
ర్థనికాయంబులు వండుచోటఁ జని తత్సామగ్రి వీక్షింపఁగాన్. 31

ప్రతిపదార్థం:

అని = ఆ విధంగా భావించి, ఘనుఁడు = శ్రేష్ఠుడైన ఆ రాజు, మృద్భాండములు + ఎల్లన్ = మట్టి కుండలన్నింటినీ, మాని = వాడటం వదిలిపెట్టి, సికతా = ఇసుకతో, ఆయత్తంబులు + ఔ = నిర్మింపబడినట్టి, కుండలన్ = కుండల యందు, ఎప్పుడున్ = ఎల్లప్పుడూ, ఆ = ఆ, పాయస = పరమాన్నము, శాక = కూరలు, సూపముల = పప్పుల యొక్క, పాకంబు = వంటను, చేయుచున్ = దైవకృపతో వండిస్తూ, బ్రాహ్మణ = బ్రాహ్మణుల యొక్క, భోజనంబులు = పంక్తులకు, తనియన్ = వారు తృప్తిపడేలా, ఇడుచున్ = వడ్డిస్తూ, తాను = ఆ సుదర్శన రాజు, ఒక్కనాఁడు = ఒకరోజు, ఆ = ఆ, పదార్థ = వంట పదార్థముల యొక్క, నికాయంబులు = సమూహములు, వండు = వండేటట్టి, చోటన్ = వంటశాలకు, చని = వెళ్ళి, తత్ = ఆ వంటకు సంబంధించిన, సామగ్రి = వస్తువులను/కుండలను, వీక్షింపఁగాన్ = పరిశీలించి చూస్తుండగా,

తాత్పర్యం:

అలా నిశ్చయించుకుని, ఆ మహారాజు మట్టికుండల వాడకాన్ని పూర్తిగా మానేశాడు. ప్రతిరోజూ ఇసుకతోనే సరికొత్తగా కుండలు చేయించి, వాటిలోనే పరమాన్నం, కూరలు, పప్పులు మొదలైన వంటకాలన్నింటినీ వండించేవాడు. అలా బ్రాహ్మణులు తృప్తిగా భోజనం చేసేలా అన్నదానం సాగిస్తున్నాడు. ఇలా ఉండగా ఒకరోజు ఆ రాజు, వంటలన్నీ వండుతున్న ఆ పాకశాలకు స్వయంగా వెళ్ళి, అక్కడ సిద్ధమవుతున్న వంట సామగ్రిని, ఇసుక కుండలను ఆసక్తిగా పరిశీలించసాగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రాజు యొక్క దైనందిక అద్భుత దాన కార్యకలాపాలను, వంటశాలను సందర్శించడాన్ని క్రమబద్ధంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథన నైపుణ్యం: ఇసుక కుండలలో నిత్యం వంటలు చేయించడం అనేది సాధారణ మానవులకు అసాధ్యం. కానీ సుదర్శనుడి పుణ్యబలం వల్ల అది సాధ్యమైంది. అటువంటి మహోన్నత స్థితిలో ఉన్న రాజు వంటశాలను చూడటానికి వెళ్ళిన ఈ ఘట్టం, కథలో ఒక పెద్ద మలుపునకు (నైతిక పతనానికి) దారి తీస్తుంది.

పద్యం 32

క. వెస లుడుకం గని నృపుఁ డు
బ్బసమున నే నిట్టిఘనత వడసితి ననఁగా
నిసుమునఁ జేసినకుండలు
విసవిసలై విరిసెఁ పుణ్యవిపరీతగతిన్. 32

ప్రతిపదార్థం:

వెసలు = (ఇసుక కుండలలోని) వంట పదార్థములు (లేదా అన్నపు కుండలు), ఉడుకన్ = ఉడుకుతుండగా, కని = చూసి, నృపుఁడు = ఆ సుదర్శన మహారాజు, ఉబ్బసమునన్ = అమితమైన గర్వముతో (ఆనందోత్సాహముతో), ఏన్ = నేను, ఇట్టి = ఇటువంటి, ఘనతన్ = గొప్పదైన శక్తిని/కీర్తిని, వడసితిన్ = సాధించాను, అనఁగాన్ = అని నోటితో పలికాడో లేదో, ఇసుమునన్ = ఇసుకతో, చేసిన = తయారుచేసిన, కుండలు = ఆ పాత్రలన్నీ, ఛణ్య = (అప్పటివరకు ఉన్న) పుణ్యము యొక్క, విపరీత = తిరోగమన (నాశనమైన) ఫలితము, గతిన్ = విధముగా, విసవిసలు + ఐ = ముక్కముక్కలై, విరిసెక్ = పగిలిపోయెను,

తాత్పర్యం:

ఆ ఇసుక కుండలలో అన్నపానాదులు, కూరలు వేడిగా ఉడుకుతుండటం చూసి రాజు మనస్సులో అహంకారం తలకెత్తింది. అతడు అమితమైన గర్వంతో ఉప్పొంగిపోతూ—"ఆహా! లోకంలో ఎవరికీ సాధ్యంకాని ఇటువంటి అద్భుతమైన గొప్పతనాన్ని నేను సాధించాను కదా!" అని నోటితో అన్నాడో లేదో... ఆ ఇసుకతో చేసిన కుండలన్నీ, అతని పుణ్యం క్షీణించినందువల్ల ఒక్కసారిగా ముక్కముక్కలై విసవిసలాడుతూ పగిలిపోయాయి!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: గర్వపు మాట అనగానే కుండలు పగిలిపోవడాన్ని, పుణ్యహాని జరిగిన తీరును వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ కావ్యలింగ అలంకారము (పగిలిపోవడానికి కారణం పుణ్యవిపరీత గతి కావడం) ఉన్నది.

నీతి బోధ (భోజరాజుకు అసలైన హెచ్చరిక): ఈ పద్యం బొమ్మ చెప్పదలుచుకున్న అసలు పరమార్థాన్ని తేటతెల్లం చేస్తుంది. సుదర్శనుడు ఎప్పుడైతే 'నేను సాధించాను' అని అహంకరించాడో, ఆ క్షణంలోనే అతని తపోబలం, పుణ్యబలం నశించి ప్రకృతి ఎదురుతిరిగింది. ఇసుక కుండలు పగిలిపోయాయి. బొమ్మ భోజరాజుతో—"భోజరాజా! సుదర్శనుడు ఒక్క అహంకారపు మాట మాట్లాడితేనే ఇసుక కుండలు పగిలాయి. మరి నీవు ఇంకా సింహాసనం ఎక్కకముందే సభలో ప్రగల్భాలు పలుకుతున్నావు, నీకెలా ఈ సింహాసనం అర్హత వస్తుంది?" అని నిరూపించింది.

పద్యం 33

క. ఉలికి యతం డప్పుడు మదిఁ
గలఁగుచు నిటఁ గల్మషంబు గలసెనొ తగు వి
ప్రులయెన్నిక గూడదొ హో
తలు మంత్రముఁ దప్పిరొక్కొ ధర గదలెనొకో. 33

ప్రతిపదార్థం:

అప్పుడు = ఆ కుండలు పగిలిన సమయంలో, అతఁడు = ఆ సుదర్శన రాజు, ఉలికి = ఒక్కసారిగా గుండె జల్లుమని (భయపడి), మదిన్ = మనస్సునందు, కలఁగుచున్ = కలత చెందుతూ, ఇట్లనియె = ఈ విధంగా ఆలోచించెను, ఇటన్ = ఈ వంటశాలయందు, కల్మషంబు = ఏదైనా అపవిత్రత, కలసెనొ = చోటుచేసుకున్నదా?, తగు = యోగ్యులైన, విప్రుల = బ్రాహ్మణుల యొక్క, ఎన్నిక = ఎంపిక/ఆదరణ, కూడదొ = తప్పుగా జరిగిందా?, హోతలు = యజ్ఞం చేసే ఋత్విక్కులు, మంత్రమున్ = మంత్రోచ్చారణను, తప్పిరొక్కొ = మరచిపోయారా (పారపాటు చేశారా)?, ధర = ఈ భూమి, గదలెన్ + ఒకో = కంపించిపోయిందా (భూకంపం వచ్చిందా)?,

తాత్పర్యం:

అలా ఇసుక కుండలన్నీ అకస్మాత్తుగా పగిలిపోయేసరికి సుదర్శన మహారాజు ఒక్కసారిగా ఉలిక్కిపడ్డాడు. మనసంతా తీవ్రమైన కలతకు లోనై, ఇలా ఆలోచించసాగాడు: "అయ్యో! ఇదెక్కడి విపరీతం? ఈ పవిత్రమైన పాకశాలలో ఏవైనా అపవిత్రత లేదా దోషం ప్రవేశించిందా? లేక నేను ఆదరిస్తున్న బ్రాహ్మణుల ఎంపికలో ఏమైనా తప్పు జరిగిందా? యజ్ఞాలు చేసే ఋత్విక్కులు ఏవైనా మంత్ర లోపాలు చేశారా? లేక ఈ భూమండలమే ఏమైనా కంపించిందా? ఎందుకు ఇలా జరిగింది?"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: కుండలు పగలడానికి గల రకరకాల కారణాలను (అపవిత్రత, మంత్రలోపం, భూకంపం మొదలైన వాటిని) రాజు సందేహ రూపంలో ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ సందేహాలంకారము లేదా ఉత్ప్రేక్షాలంకార ఛాయ గోచరిస్తుంది.

మానసిక స్థితి వర్ణన: సుదర్శనుడు తన అంతఃకరణంలో కలిగిన అహంకారాన్ని (నేను అనే గర్వాన్ని) గుర్తించలేక, బాహ్య కారణాలైన మంత్రలోపం, భూకంపం వంటి వాటిని శంకించాడు. మనుషులు తమ తప్పును తాము తెలుసుకోవడం ఎంత కష్టమో కవి ఇక్కడ రాజు పాత్ర ద్వారా ఎంతో సహజంగా చిత్రించారు.

పద్యం 34 (మత్తేభము)

మ. అని యుత్సాహవిహీనుఁ డౌచు నతిచింతాక్రాంతుఁడై యుండగా
దనయిచ్ఛన్ముని తొంటిచాడ్పున వియద్భాగంబు శోభిల్ల వ
చ్చినఁ బూజించి మునీంద్ర నామహిమకుం జేటయ్యెఁబో నీవు చె
ప్పినమర్యాదయు నెట్లు దప్పె ననినం బృథ్వీశు బోధించుచున్. 34

ప్రతిపదార్థం:

అని = ఆ విధంగా ఆలోచిస్తూ, ఉత్సాహ = సంతోషము, విహీనుఁడు + ఔచున్ = లేనివాడవుతూ, అతి = మిక్కిలి, చింతా = దుఃఖముచేత/విచారముచేత, ఆక్రాంతుఁడు + ఐ = ఆవహింపబడినవాడై, ఉండగాన్ = ఆ రాజు ఉండగా, ముని = నారదమహర్షి, తన = తనయొక్క, ఇచ్ఛన్ = స్వచ్ఛందమైన కోరికతో, తొంటి = మునుపటి, చాడ్పునన్ = విధముగా, వియద్భాగంబు = ఆకాశమార్గము, శోభిల్లన్ = ప్రకాశించేటట్లుగా, వచ్చినన్ = రాగా, పూజించి = ఆ మునికి అర్ఘ్యపాద్యాదులతో పూజ చేసి, మునీంద్ర = ఓ మునిశ్రేష్ఠా!, నా = నాయొక్క, మహిమకున్ = శక్తికి, చేటు = నాశనము, అయ్యెన్ + పో = జరిగిపోయింది కదా, నీవు = నీవు, చెప్పిన = ఉపదేశించిన, మర్యాదయున్ = ఆ నియమము/గౌరవము, ఎట్లు = ఏ విధంగా, తప్పెన్ = భంగమైంది, అనినన్ = అని రాజు అడుగగా, పృథ్వీశున్ = ఆ భూపాలునికి (సుదర్శనునికి), బోధించుచున్ = జ్ఞానబోధ చేస్తూ,

తాత్పర్యం:

ఆ విధంగా సుదర్శన మహారాజు తన ఉత్సాహాన్ని కోల్పోయి, తీవ్రమైన విచారంలో మునిగిపోయి ఉండగా, నారదమహర్షి తన ఇచ్ఛానుసారం మునుపటిలాగే ఆకాశమార్గం వెలిగిపోయేలా మళ్లీ అక్కడికి విచ్చేశాడు. రాజు ఆ మునీంద్రునికి భక్తితో పూజలు చేసి, "స్వామీ! నా పుణ్యమహిమ అంతా నాశనమైపోయింది. మీరు చెప్పిన ఆ ఇసుక కుండల నియమం ఎందుకు తప్పిపోయిందో సెలవియ్యండి" అని అడిగాడు. అప్పుడు నారదుడు ఆ రాజుకు ఈ విధంగా హితబోధ చేయసాగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: నారదమహర్షి ఆకాశమార్గం నుండి తిరిగి రావడం, రాజు విచారాన్ని, వారి సంభాషణను యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథన శిల్పం: ఒక గురువు శిష్యుడి తప్పును సరిదిద్దడానికి సరైన సమయంలో రావడం ఇక్కడ కనిపిస్తుంది. రాజు తన తప్పును గ్రహించలేక బాహ్య కారణాల కోసం వెతుకుతుంటే, నారదుడు అతనికి అంతఃకరణ శుద్ధిని ప్రసాదించడానికి మళ్లీ వచ్చాడు.

పద్యం 35

క. మర్యాదఁ దప్పెఁ జిత్తవి
పర్యాసాహంకృతులను బార్థివ "గర్వా
త్కార్యం వినశ్యతి" యనుచు
నార్యులు మును చెప్పునీతి యదితప్పగునే. 35

ప్రతిపదార్థం:

పార్థివ = ఓ రాజా!, చిత్త = నీ మనస్సు యొక్క, విపర్యాస = భ్రమ/మార్పు మరియు, అహంకృతులను = అహంకారము (గర్వము) వలన, మర్యాదన్ = ఆ ఇసుక కుండల పవిత్ర నియమము, తప్పెన్ = భంగమైపోయింది, గర్వాత్ = అహంకారం వలన, కార్యం = ఏ పనైనా, వినశ్యతి = నాశనమవుతుంది, అనుచున్ = అంటూ, ఆర్యులు = పెద్దలు, మును = పూర్వం, చెప్పు = చెప్పినట్టి, నీతి = నీతిసూత్రము, అది = ఆ మాట, తప్పు + అగునే = అబద్ధం అవుతుందా (కాదు, ఎప్పటికీ నిజమే),

తాత్పర్యం:

(నారదుడు అంటున్నాడు)——"ఓ రాజా! నీ మనస్సులో కలిగిన విపరీతమైన మార్పు, అహంకారం వలనే ఆ ఇసుక కుండల పవిత్రత నశించి, అవి పగిలిపోయాయి. 'అహంకారం ఉంటే ఎంతటి గొప్ప కార్యమైనా నాశనమైపోతుంది' (గర్వాత్కార్యం వినశ్యతి) అని పెద్దలు పూర్వం చెప్పిన నీతివాక్యం ఎప్పుడైనా తప్పు అవుతుందా? కానే కాదు!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: "గర్వాత్కార్యం వినశ్యతి" అనే సంస్కృత లోకోక్తిని/సామాన్య నీతిని, కుండలు పగిలిపోవడమనే విశేషాంశంతో సమర్థించడం వల్ల ఇక్కడ అర్థాంతరన్యాస అలంకారము ఉన్నది.

నీతి బోధ: బొమ్మ ఈ పద్యం ద్వారా భోజరాజుకు పరమ సత్యాన్ని బోధించింది. మనిషికి గర్వం వస్తే ఎంతటి పుణ్యమైనా ఒక్క క్షణంలో బూడిదవుతుందని సుదర్శనుడి ఉదాహరణతో నిరూపించింది.

పద్యం 36

క. పర్వతపథమున రథమును
బర్వస్త్రీసంగమమున బ్రాహ్మ్యవ్రతమున్
గర్వము నధర్మకార్యము
నుర్వీభాగమున నావయు న్నడవ దనా. 36

ప్రతిపదార్థం:

పర్వత = కొండల యొక్క, పథమునన్ = దారి నందు, రథమును = రథమును, పర్వ = పండుగ దినములలో (లేదా పరస్త్రీ అని పాఠాంతరం) స్త్రీ = స్త్రీల యొక్క, సంగమమునన్ = కలయిక చేత, బ్రాహ్మ్యవ్రతమున్ = బ్రాహ్మ్యవ్రతము (బ్రహ్మచర్య/ఆధ్యాత్మిక నియమము), గర్వమున్ = అహంకారము ఉన్నచోట, అధర్మకార్యమును = ధర్మకార్యము (పుణ్యకార్యము) గానీ, ఉర్వీభాగమునన్ = పాడి నేల పైన (భూమి మీద), నావయున్ = పడవయు, నడవదు + అనా = సాగదు అని పెద్దలు అనరా (తప్పక అంటారు),

తాత్పర్యం:

కొండల మీది గరుకు దారుల్లో రథం సాగదు; పండుగ పుణ్యదినాల్లో స్త్రీ సంగమం వల్ల బ్రహ్మచర్య నిష్ఠ నిలవదు; మనస్సులో అహంకారం ఉంటే ఏ పుణ్యకార్యమూ సాగదు; అలాగే పాడి నేల మీద పడవ నడవదు. ఇవన్నీ లోకంలో అసాధ్యమైన విషయాలని పెద్దలు చెబుతుంటారు కదా!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రథం కొండల మీద నడవనట్లే, నావ నేల మీద సాగనట్లే... గర్వమున్న చోట ధర్మకార్యం సాగదని సమాన ధర్మాల ద్వారా బింబ-ప్రతిబింబ భావంతో వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ దృష్టాంతాలంకారము అత్యంత మనోహరంగా కుదిరింది.

భావ శిల్పం: కొరవి గోపరాజు ఈ పద్యంలో నాలుగు చక్కని దృష్టాంతాలను ఇచ్చారు. గర్వం అనేది పుణ్యాన్ని ముందుకు సాగనివ్వని ఒక పెద్ద అవరోధమని నారదుడు తేల్చి చెప్పాడు.

పద్యం 37

క. ఇంతమహిమ వడసితి నని
సంతసమున నీవు రాజసము గైకొన్నన్
సంతతముఁ జేయు సుకృతం
బింతయు నిట్లింకె నింక నే మనవచ్చున్. 37

ప్రతిపదార్థం:

ఇంత = ఇంతటి గొప్ప, మహిమ = శక్తిని (ఇసుక కుండల మహిమను), వడసితిన్ + అని = నేను సాధించాను అని, సంతసమునన్ = ఆనందముతో (గర్వముతో), నీవు = నీవు, రాజసము = రజోగుణాన్ని (అహంకారాన్ని), కైకొన్నన్ = పూనగా, సంతతమున్ = ఎల్లప్పుడూ, చేయు = నీవు సంపాదించిన, సుకృతంబు = పుణ్యము, ఇంతయున్ = అంతా, ఇట్లు = ఈ విధంగా, ఇంకెన్ = హరించిపోయింది (ఇంకిపోయింది), ఇంకన్ = ఇకపై, ఏమి + అనన్ + వచ్చున్ = ఏమని చెప్పగలం,

తాత్పర్యం:

"నేను ఇంతటి అద్భుతమైన మహిమను సాధించాను కదా!" అని గర్వంతో నీవు ఎప్పుడైతే రజోగుణాన్ని (అహంకారాన్ని) ఆశ్రయించావో, ఆ క్షణంలోనే నీవు ఇన్నాళ్లుగా సంపాదించుకున్న పుణ్యమంతా ఒక్కసారిగా ఇంకిపోయింది. ఇక దీనికి ఎవరిని అనాలి?

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: పుణ్యం నశించడాన్ని నీరు ఇంకిపోవడంతో (ఇంకెన్) సూచించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకార్థక లేదా స్వభావోక్తి అలంకార చాయ ఉన్నది.

గుణపాఠం: 'రాజసము' అంటే అహంకారం, ప్రగల్భాలు. సాత్విక గుణంతో ఉన్నంత కాలం సుదర్శనుడికి ప్రకృతి లొంగింది, కానీ రాజస గుణం రాగానే పుణ్యమంతా నశించింది. భోజరాజు తన రాజస గుణంతో సింహాసనం ఎక్కబోతున్నాడని ఇండైరెక్ట్‌గా బొమ్మ అతనిని హెచ్చరించింది.

పద్యం 38 (ఉత్పలమాల)

ఉ. నావుడు భూవరుండు మునినాయక నే నపరాధి నైతి నేఁ

డావిధ మేక్రియం గలుగు నానతి యి మ్మని మ్రొక్కినంత నా

దేవమునీంద్రుఁ డి ట్లనియె ధీరుఁడ వై మది నుబ్బు లేక భూ

దేవసపాదలక్షఁ బరితృప్తి యొనర్పుము భుక్తిముక్తులన్. 38

ప్రతిపదార్థం:

నావుడున్ = అని నారదుడు పలుకగా, భూవరుండు = ఆ సుదర్శన మహారాజు, మునినాయక = ఓ మునిశ్రేష్ఠా!, నేన్ = నేను, నేఁడు = ఈ రోజు, అపరాధిని = తప్పు చేసినవాడను, ఐతి(ని) = అయ్యాను, ఆ విధము = ఆ పూర్వపు మహిమ (ఇసుక కుండల శక్తి), ఏ క్రియన్ = ఏ విధంగా, కలుగున్ = మళ్లీ నాకు లభిస్తుందో, ఆనతి + ఇమ్ము = సెలవియ్యండి, అని = అని ప్రార్థిస్తూ, మ్రొక్కినంతన్ = నమస్కరించగా, ఆ = ఆ, దేవమునీంద్రుఁడు = దేవఋషి అయిన నారదుడు, ఇట్లు + అనియెన్ = ఈ విధంగా పలికెను, ధీరుఁడవు + ఐ = ధైర్యము కలవాడవై, మదిన్ = మనస్సునందు, ఉబ్బు = గర్వము, లేక = లేకుండా, భూదేవ = బ్రాహ్మణుల యొక్క, సపాదలక్షన్ = ఒకటింబావు లక్ష మందిని, భుక్తి = అన్నదానము చేతను, ముక్తులన్ = దక్షిణల చేతను (లేదా ఇహపర సుఖాల చేత), పరితృప్తి + ఒనర్పుము = పరిపూర్ణంగా సంతోషపెట్టుము,

తాత్పర్యం:

నారదుడి మాటలు వినగానే సుదర్శన మహారాజు పశ్చాత్తాపపడి, "మునివర్యా! నేను అపరాధిని, గర్వపడి పెద్ద తప్పు చేశాను. నా పూర్వపు మహిమ నాకు మళ్లీ ఏ విధంగా లభిస్తుందో దయచేసి ఉపాయం సెలవియ్యండి" అని వేడుకుంటూ ఆయన పాదాలకు నమస్కరించాడు. అప్పుడు ఆ దేవముని అయిన నారదుడు ఇలా అన్నాడు: "నీవు ధీరుడవై, మనసులో ఏమాత్రం గర్వపడకుండా, మరలా ఆ ఒకటింబావు లక్ష (1,25,000) మంది బ్రాహ్మణులను అన్నదానాల చేత, దక్షిణల చేత పరిపూర్ణంగా తృప్తి పరచు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రాజు పశ్చాత్తాపాన్ని, నారదుడు ప్రాయశ్చిత్తాన్ని ఉపదేశించడాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తిఅలంకారము.

ధర్మ సూక్ష్మం: తప్పును తెలుసుకొని క్షమాపణ అడిగితే సన్మార్గాన్ని చూపడం గురువుల లక్షణం. ఇక్కడ నారదుడు రాజుకు 'మది నుబ్బు లేక' (మనసులో గర్వం లేకుండా) దానం చేయమని ప్రధానమైన షరతు పెట్టాడు. బాహ్యంగా చేసే దానం కంటే అంతఃకరణ శుద్ధి ముఖ్యమని దీని భావం.

పద్యం 39

క. బహుదినములు జరపఁగఁ ద

న్మహిమయుఁ జేకూరు నింక మనమున గర్వా

గ్రహము వల దనుచు శుభ మెం

దుహితంబుగఁ జెప్పి నారదుఁడు సనినంతన్. 39

ప్రతిపదార్థం:

బహు = అనేక, దినములు = రోజులు, జరపఁగాన్ = (ఆ విధంగా నిరహంకారంతో దానము) చేయగా, తత్ = ఆ పూర్వపు, మహిమయున్ = ఇసుక కుండల శక్తి కూడా, చేకూరున్ = మళ్లీ నీకు లభిస్తుంది, ఇంకన్ = ఇకపై, మనమునన్ = నీ

మనస్సునందు, గర్వ = అహంకారము అనెడి, ఆగ్రహము = పట్టుదల/దోషము, వలదు = పెట్టుకోవద్దు, అనుచున్ = అని చెబుతూ, ఎందున్ = అన్ని విషయములలోనూ, శుభము = మేలు జరిగేలా, హితంబుగన్ = హితవు పలికి, నారదుఁడు = నారద మహర్షి, చనినంతన్ = వెళ్ళిపోగా,

తాత్పర్యం:

"ఆ విధంగా నీవు చాలా రోజుల పాటు అహంకారం లేకుండా అన్నదానం చేస్తే, నీకు ఆ ఇసుక కుండల మహిమ మళ్లీ లభిస్తుంది. ఇకపై ఎప్పుడూ మనసులో గర్వాన్ని రానివ్వకు" అని హితవు పలికి, అన్ని విధాలా శుభం కలగాలని ఆశీర్వదించి నారదమహర్షి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: నారదుడి నిష్క్రమణను, హితబోధను సరళంగా వివరించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథా ముగింపు (భోజరాజు వైరాగ్యం): సుదర్శనుని కథ ఇక్కడితో ముగిసింది. ఈ కథ ద్వారా మొదటి పసిండిబొమ్మ భోజరాజుతో——"చూశావా భోజరాజా! సుదర్శనుడు ఒక్క అహంకారపు మాట మాట్లాడితేనే పుణ్యమంతా నశించి కుండలు పగిలాయి. మరి నీవు ఇంకా సింహాసనం ఎక్కకముందే నా దానగుణం తక్కువదా అని సభలో గర్వపడ్డావు. అంతటి అహంకారం ఉన్న నీవు ఈ విక్రమార్కుని దివ్య సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి ఏమాత్రం అర్హుడవు కావు. నీకు అంతటి దానగుణం, నిరహంకార స్థితి ఉంటేనే దీనిపై అడుగు పెట్టు" అని గద్దిస్తూ వారించింది. ఈ మాటలతో భోజరాజు అహంకారం అణిగిపోయి, ఆ రోజుకు సింహాసనం ఎక్కడం విరమించుకుంటాడు.

పద్యం 40

క. తాఁకిన మఱి వంగినక్రియ
నాఁకొని వడిపండుకొన్న యనువున నృపుఁడుం
దేఁకువసెడి తొల్లిటివ్రత
మాకౌలఁదినె నిత్యసత్ర మచ్చట జరిపెన్. 40

ప్రతిపదార్థం:

తాఁకినన్ = (దెబ్బ) తగలగానే, మఱి = వెంటనే, వంగిన = వంగిపోయిన, క్రియన్ = విధముగాను, ఆఁకొని = ఆకలి వేసి, వడిన్ = వేగముగా, పండుకొన్న = పడుకున్న, అనువునన్ = రీతిగాను, నృపుఁడున్ = ఆ సుదర్శన మహారాజు, తేఁకువ = ధైర్యము/నిబ్బరము, సెడి = కోల్పోయి, తొల్లిటి = పూర్వపు, వ్రతము = నియమమును, ఆ కౌలఁదినె = ఆ ప్రకారముగానే (గర్వము లేకుండా), నిత్యసత్రము = నిరంతర అన్నదాన కార్యక్రమమును, అచ్చటన్ = ఆ సరయూ నదీ తీరమందు, జరిపెన్ = నిర్వహించెను,

తాత్పర్యం:

పెద్ద దెబ్బ తగలగానే మనిషి ఒక్కసారిగా ఎలా వంగిపోతాడో, తీవ్రమైన ఆకలి వేసినవాడు సత్తువ లేక ఎలా వెంటనే నేలపై పడిపోతాడో... ఆ విధంగా సుదర్శన మహారాజు ఇసుక కుండలు పగిలిపోవడంతో తన నిబ్బరాన్ని, గర్వాన్ని పూర్తిగా కోల్పోయాడు. నారదుడి ఉపదేశం ప్రకారం పశ్చాత్తాపంతో పూర్తిగా ఒదిగిపోయి, తన పూర్వపు అహంకారాన్ని వదిలి, మనసులో ఏమాత్రం గర్వం లేకుండా ఆ నిత్య అన్నసత్రాన్ని మునుపటిలాగే మళ్లీ నిర్వహించసాగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రాజు యొక్క పశ్చాత్తాప స్థితిని 'దెబ్బ తగిలి వంగిపోవడంతో', 'ఆకలితో పడుకోవడంతో' పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము (లేదా ఉపమాన చమత్కారంతో కూడిన స్వభావోక్తి) ఉన్నది.

భావ శిల్పం: 'తేఁకువసెడి' అనగా గర్వపు పొగరు అణిగిపోయి వినయం రావడం. ప్రకృతి ఇచ్చిన గట్టి దెబ్బకు రాజు మనస్సు సాత్విక గుణంలోకి మారింది. ఇక్కడితో సుదర్శనుని కథా భాగం సంపూర్ణమై, బొమ్మ మళ్లీ భోజరాజుతో మాట్లాడటం మొదలుపెట్టింది.

పద్యం 41 (ఉత్పలమాల)

ఉ. కావున నేన దాత నని గర్వము గైకొని పల్కి నీ వస

ద్భావుఁడ వైతి దానమును బౌరుషముం బరు లెన్నకుండఁగాఁ

దా వినిపించెనేనియు నతండుఁ దృణంబును నొక్కయెత్తగున్

క్ష్మావర గంజిలో మెతుకు గల్గినఁ గ్రొవ్వుట నీమహత్త్వముల్. 41

ప్రతిపదార్థం:

కావునన్ = అందువలన, నేన = నేనే, దాతను = గొప్ప దాతను, అని = అంటూ, గర్వము = అహంకారమును, గైకొని = పూని, పల్కి = మాట్లాడి, నీవు = నీవు (భోజరాజువు), అసద్భావుఁడవు = దుర్భావము/సంస్కారహీనత కలవాడవు, ఐతి(వి) = అయ్యావు, దానమును = తాను చేసిన దానాన్ని గానీ, పౌరుషమున్ = తన పరాక్రమాన్ని గానీ, పరులు = ఇతరులు, ఎన్నకుండఁగాన్ = పొగడకుండా, తాన్ = తనే స్వయంగా, వినిపించెన్ + ఏనియున్ = చెప్పుకున్నట్లయితే, అతండున్ = ఆ వ్యక్తియు, తృణంబును = ఒక గడ్డిపరకయు, ఒక్క ఎత్తు = సమాన గౌరవము కలవి, అగున్ = అవుతాయి, క్ష్మావర = ఓ రాజా!, గంజిలోన్ = తాగే గంజి నీళ్లలో, మెతుకు = ఒకట్రెండు అన్నం మెతుకులు, కల్గినన్ = కనిపిస్తే, క్రొవ్వుట = గర్వపడటం, నీ = నీయొక్క, మహత్త్వముల్ = గొప్పతనం లాంటిది,

తాత్పర్యం:

(మొదటి బొమ్మ భోజరాజును నిందిస్తూ అంటోంది)——"అందువల్ల ఓ భోజరాజా! 'నేనే పెద్ద దాతను' అని అహంకారంతో సభలో ప్రగల్భాలు పలికి నీవు సంస్కారహీనుడవయ్యావు. ఒకడు చేసిన దానాన్ని కానీ, పరాక్రమాన్ని కానీ ఇతరులు మెచ్చుకోవాలి గానీ, తన నోటితో తనే చెప్పుకుంటే వాడు ఒక గడ్డిపరకతో సమానమౌతాడు. ఓ రాజా! తాగే గంజి నీళ్లలో నాలుగు మెతుకులు కనిపిస్తేనే గొప్ప అన్నం తింటున్నానని గర్వపడే అల్పుడిలా ఉంది నీ దానాల గొప్పతనం!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

ఆత్మస్తుతి చేసుకునే వాడిని గడ్డిపరకతో పోల్చడం వల్ల "అతండుఁ దృణంబును నొక్కయెత్తగున్" అను చోట ఉపమాలంకారము ఉన్నది.

భోజరాజు దాతృత్వాన్ని గంజిలోని మెతుకులతో పోల్చి నిరసించడం వల్ల ఇక్కడ నిందాపూర్వక దృష్టాంత/క్షేపాలంకార చాయ కనిపిస్తుంది.

కవి సమయస్ఫూర్తి: కొరవి గోపరాజు ఈ పద్యంలో వాడిన లోకోక్తి ("గంజిలో మెతుకు గల్గినఁ గ్రొవ్వుట") అత్యంత శక్తివంతమైనది. భోజరాజు సంపదను, దానాన్ని విక్రమార్కునితో పోల్చితే అది గంజిలో దొరికే అల్పాతిఅల్పమైన మెతుకు వంటిదేనని బొమ్మ రాజు అహాన్ని తీవ్రంగా దెబ్బతీసింది.

పద్యం 42

ఆ. అనుడు ఘనుఁడు భోజుఁడును మనంబున స్రుక్కి
బమ్మరిల్లి పసిఁడిబొమ్మ ! నాడు
దానమల్ప మన్నదానవు మీరాజు
దానమెంత చెప్పు దాన నిలుతు. 42

ప్రతిపదార్థం:

అనుడున్ = అని ఆ బొమ్మ అనగా, ఘనుఁడు = శ్రేష్ఠుడైన, భోజుఁడును = ఆ భోజమహారాజును, మనంబునన్ = తన మనస్సునందు, స్రుక్కి = లజ్జతో కుంగిపోయి, బమ్మరిల్లి = భ్రమకు/కలతకు లోనై, ఇట్లనియె = ఈ విధంగా పలికెను, పసిఁడిబొమ్మ = ఓ బంగారు ప్రతిమా!, నాడు = నాయొక్క, దానము = దాతృత్వము, అల్పము = చాలా తక్కువది, అన్నదానవు = అని అంటున్నావు కదా, మీ రాజు = మీ యజమాని అయిన విక్రమార్కుని యొక్క, దానము = దాన గుణం, ఎంత = ఎంతటి గొప్పదో, చెప్పు = వివరించుము, దానన్ = ఆ మాట ప్రకారం (నా అర్హతను తెలుసుకొని) ఆగుతాను, నిలుతున్ = ఇక్కడే నిలబడతాను,

తాత్పర్యం:

బొమ్మ అంతటి ఘాటుగా మాట్లాడేసరికి, మహారాజైన భోజరాజు మనసు వికలమైంది. అతడు అవమానంతో కుంగిపోయి, కలత చెందుతూ ఇలా అన్నాడు——"ఓ పసిండిబొమ్మా! నా దానగుణం చాలా తక్కువదని నన్ను ఈసడించుకుంటున్నావు కదా! అయితే మీ రాజైన విక్రమార్కుడు చేసే దానం ఎటువంటిదో, దాని పరిమాణం ఎంతో చెప్పు. అది విని నా దానంతో పోల్చుకుని, నా అర్హతను బట్టి ఇక్కడే నిలిచిపోతాను."

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: భోజరాజు మనోవేదనను, అతని నిశ్చేష్టతను యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.
పాత్ర చిత్రణ: భోజరాజు ఇక్కడ అహంకారం నుండి వివేకంలోకి వస్తున్నట్లు కనిపిస్తుంది. బొమ్మ మాటలకు కోపగించుకుని దాన్ని పగలగొట్టమనకుండా, విక్రమార్కుని కథను వినాలని జిజ్ఞాస చూపడం అతని ధీరోదాత్తతను సూచిస్తుంది. 'దాన నిలుతు' అనడంలో "నీవు చెప్పేదానిపైనే నా తదుపరి చర్య ఆధారపడి ఉంటుంది" అనే అర్థం ఉంది.

వచనము 43

వ. అనిన సాలభంజిక యి ట్లనియె నతం డిట్టి మహావదాన్యుండు. 43

ప్రతిపదార్థం:

అనినన్ = అని భోజరాజు అడుగగా, సాలభంజిక = ఆ (సింహాసనపు) ప్రతిమ, ఇట్లు + అనియెన్ = ఈ విధంగా పలికెను, అతుడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఇట్టి = ఇటువంటి, మహా + అవదాన్యుండు = మిక్కిలి గొప్ప దాత (కోరినదాని కంటే ఎక్కువ ఇచ్చేవాడు),

తాత్పర్యం:

అని భోజరాజు అడుగగా, ఆ సాలభంజిక (బొమ్మ) ఇలా పలికింది—"మా విక్రమార్క మహారాజు ఎటువంటి లోకోత్తరమైన దాతో వివరిస్తాను విను... (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

పద ప్రయోగం: 'అవదాన్యుడు' అనగా యాచకులు అడిగినదానికంటే మిన్నగా దానమిచ్చే శ్రేష్ఠుడైన దాత అని అర్థం.

విక్రమార్కుని దాతృత్వ శైలిని చెప్పడానికి ఈ పదం వాడబడింది.

పద్యం 44

క. పాడగన్నంతనె వేయును

నొడివినఁ బదివేలు నగిన నూఱ్వేలు మనం

బొడఁబడి మెచ్చినఁ గోటియు

నడిగెడువారలకు నిచ్చు హాటకమయముల్. 44

ప్రతిపదార్థం:

పాడగన్నంతనె = (యాచకులను లేదా పండితులను) కేవలం కంటితో చూసినంత మాత్రము చేతనే, వేయును = వెయ్యి నిష్కములను (బంగారు నాణేలను), నొడివినన్ = వారు ఏదైనా ఒక మంచి మాట పలికినట్లయితే, పదివేలు = పదివేల బంగారు నాణేలను, నగినన్ = సంతోషముతో చిరునవ్వు నవ్వినట్లయితే, నూఱ్వేలు = లక్ష బంగారు నాణేలను, మనంబు = తన మనస్సు, ఒడఁబడి = అంగీకరించి, మెచ్చినన్ = (వారి ప్రతిభను) అభినందించినట్లయితే, కోటియున్ = కోటి బంగారు నాణేలను, అడిగెడువారలకున్ = యాచించే వారికి, హాటకమయముల్ = నిఖిలము బంగారముతో కూడిన ధనాన్ని, ఇచ్చున్ = దానముగా ఇస్తాడు,

తాత్పర్యం:

మా విక్రమార్క మహారాజు వద్దకు వచ్చే యాచకులను లేదా పండితులను ఆయన కేవలం కన్నెత్తి చూస్తే చాలు వెయ్యి బంగారు నాణేలు ఇస్తాడు; వారు ఏదైనా శుభ వచనం పలికితే పదివేలు ఇస్తాడు; ఆ సంభాషణలో రాజావారు చిరునవ్వు నవ్వితే లక్ష ఇస్తాడు; ఇక వారి ప్రతిభకు మనసారా మెచ్చి అభినందిస్తే ఏకంగా కోటి సువర్ణ ముద్రలను దానంగా ఇస్తాడు! ఆయన ఇచ్చేవన్నీ అపరంజి బంగారమే!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: దాన పరిమాణాన్ని క్రమక్రమంగా (వెయ్యి, పదివేలు, లక్ష, కోటి) పెంచుకుంటూ వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ సారాలంకారము (ఒకదానికంటే ఒకటి ఉత్కృష్టంగా చెప్పడం) అత్యంత అద్భుతంగా కుదిరింది. అలాగే విక్రమార్కుని దాతృత్వాన్ని లోకోత్తరంగా చెప్పడం వల్ల అతిశయోక్తి చాయ కూడా ఉంది.

సాహిత్య విశేషం: ఈ పద్యం భోజరాజు చెప్పిన 'ఒకటింబావు లక్ష' దానాన్ని వెక్కిరిస్తున్నట్లుగా ఉంది. విక్రమార్కుడు కేవలం చిరునవ్వు నవ్వితేనే లక్ష ఇస్తాడని చెప్పడం ద్వారా, విక్రమార్కుని ఉదారత ముందు భోజరాజు సంపద ఎంతో అల్పమైనదని బొమ్మ తేల్చేసింది.

పద్యం 45 (మత్తేభము)

మ. అది యెట్లన్న నతండు కీర్తి దిశలన్ వ్యాపింప భూమండలం
బుదధు ల్మేరగ నేలుచుండి యొక నాఁ డుpవీశులు న్మంత్రులున్
సుదతీరత్నములు రసజ్ఞులుఁ కవిస్తోమంబులుం గొల్వ న
త్యుదయశ్రీఁ గొలువిచ్చి యుండఁగఁ కవీంద్రుం డొక్కఁ డేతెంచుచున్. 45

ప్రతిపదార్థం:

అది = ఆ విక్రమార్కుని దానగుణం, ఎట్లు + అన్నన్ = ఏ విధంగా వ్యక్తమైందో అని అడిగితే (చెబుతాను విను), అతండు = ఆ విక్రమార్కుడు, కీర్తి = తన యశస్సు, దిశలన్ = నలుదిక్కులా, వ్యాపింపన్ = విస్తరించేటట్లుగా, ఉదధులు = సముద్రములే, మేరగాన్ = హద్దులుగా, భూమండలంబున్ = ఈ భూవలయాన్ని అంతటినీ, ఏలుచున్ + ఉండి = పరిపాలిస్తూ ఉండి, ఒకనాఁడు = ఒకానొక రోజున, ఉర్వీశులున్ = సామంతులు/ఆశ్రిత రాజులును, మంత్రులున్ = అమాత్యులును, సుదతీరత్నములు = శ్రేష్ఠులైన స్త్రీలును (అంతఃపుర కాంతలు), రసజ్ఞులున్ = కళలను ఆస్వాదించే విమర్శకులును, కవిస్తోమంబులున్ = కవుల సమూహములును, కొల్వన్ = తన్ను సేవించుచుండగా, అత్యుదయ = మిక్కిలి గొప్పదైన, శ్రీన్ = వైభవముతో, కొలువు + ఇచ్చి = రాజసభలో కొలువై, ఉండఁగన్ = ఉన్నట్టి సమయంలో, కవీంద్రుండు = ఒక శ్రేష్ఠుడైన కవి, ఒక్కఁడు = ఒకరు, ఏతెంచుచున్ = ఆ సభకు విచ్చేస్తూ,

తాత్పర్యం:

ఆ విక్రమార్కుని ఉదారగుణానికి నిదర్శనమైన ఒక కథ చెబుతాను విను. తన కీర్తి దిక్కులన్నిటా వ్యాపించేలా, సముద్రాలే హద్దులుగా ఈ భూమండలాన్ని ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా పాలిస్తున్న విక్రమార్క మహారాజు ఒకరోజు తన సభలో కొలువై ఉన్నాడు. సామంతులు, మంత్రులు, విదూషకులు, రసజ్ఞులు, అంతఃపుర స్త్రీలు, కవుల సమూహాలు తన్ను సేవిస్తుండగా, అత్యంత వైభవంగా ఉన్న ఆ రాజసభలోకి ఒక ఉత్తమ కవివరుడు ప్రవేశించాడు...

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: నాటి విక్రమార్కుని సభా వైభవాన్ని, కొలువై ఉన్న తీరును మనోహరంగా, సముచిత పదాలతో వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథా విధానం: ఇక్కడి నుండి మొదటి బొమ్మ విక్రమార్కుని జీవితంలోని మరో అద్భుత ఘట్టాన్ని——"చతురంగ తజ్ఞుని కథ" (చదరంగం ఆట తెలిసిన పండితుని కథ) రూపంలో భోజరాజుకు వివరించడం ప్రారంభిస్తుంది. ఈ పద్యం ఆ కథకు నాంది పలుకుతోంది.

పద్యం 46

సీ. దందశూకాధిపోద్దండభుజాదండ
భూరివిశ్వంభరాభారధుర్య
జంభారీపరికీర్తితాంభోజినీమిత్ర
సూణుసమాహియదాణరాయ
అక్కిణహృదయ దండొక్కకేళఃక్కేళి
పతివఃకణీవళఃపక్కడక్క

అంకక్కరిక్క మహాలదసాందన

లవలవప్పహిత తులఃకధీర

ఆ. ధీరసంపదస్తు దేవబంధకహిమ

దఃకసాక్కు మోరిదర్శనిచయ

యనుచు నాల్గుభాషలను రాజు దీవించి

నయనసంజ్ఞ నాసనమున నుండి. 46

ప్రతిపదార్థం:

దందశూక + అధిప = సర్పరాజైన ఆదిశేషుని యొక్క, ఉద్దండ = భయంకరమైన, భుజాదండ = బాహుదండము వలె, భూరి = మిక్కిలి విస్తారమైన, విశ్వంభరా = భూమి యొక్క, భార = బరువును మోయుటయందు, ధుర్య = సమర్థుడైనవాడా!, జంభారి = దేవేంద్రునిచే, పరికీర్తిత = కొనియాడబడినవాడా!, అంభోజినీమిత్ర = పద్మములకు మిత్రుడైన సూర్యుని యొక్క, సూను = కుమారుడైన కర్ణునితో (లేదా సుగ్రీవునితో), సమాహి = సమానమైన దానగుణ/పరాక్రమములు కలవాడా!, యదాణరాయ = (ఇక్కడి నుండి తురుష్క/కన్నడ/ప్రాకృత మిశ్రమ భాషా పదాలు) ఓ యదువంశ రాజా!, అక్కిణహృదయ = పగవారి హృదయాలను, దండొక్క = దండించేవాడా!, కేళఃక్కేళిపలి = లీలా వినోదములు కలవాడా!, వఃకణీవళఃక = వక్రము (కలినము) లేని సరళ స్వభావము కలవాడా!, పక్కడక్క = శత్రువుల పక్కలు పగులగొట్టువాడా!, అంకక్కరిక్క = యుద్ధరంగమున శత్రువులను హరించువాడా!, మహాలద = గొప్ప ఉత్సాహము కలవాడా!, సాందన = రథములను నడుపుటలో నేర్పరివైనవాడా!, లవలవప్పహిత = లలితమైన పద్ధతిలో శత్రువులను అణచువాడా!, తులఃకధీర = తురుష్క (తురక) వీరుల వంటి ధైర్యము కలవాడా!, ధీరసంపదస్తు = ధీరత్వము అను సంపద నీకు కలుగుగాక!, దేవబంధకహిమ = దేవతలను బంధించేవారికి (రాక్షసులకు) మంచు వంటివాడా (నాశనము చేయువాడా)!, దఃకసాక్కు = శత్రువుల గర్వాన్ని హరించువాడా!, మోరిదర్శనిచయ = మయూర పింఛము వలె నేత్రపర్వముగా దర్శనమిచ్చువాడా!, అనుచున్ = అంటూ, నాల్గుభాషలను = (సంస్కృత, ఆంధ్ర, కన్నడ, తురుష్క/ప్రాకృత అనే) నాలుగు భాషల కలయికతో, రాజున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును, దీవించి = ఆశీర్వదించి, నయనసంజ్ఞన్ = (రాజు తన) కంటి సైగతో, ఆసనమునన్ = ఒక పీఠమునందు, ఉండు = కూర్చోవలసిందిగా సూచించగా,

తాత్పర్యం:

ఆ కవివర్యుడు సభలోకి ప్రవేశించి విక్రమార్క మహారాజును ఉద్దేశించి—"ఓ రాజా! సర్పరాజైన ఆదిశేషుని భుజదండము వలె ఈ విశాల భూభారాన్ని మోయగల సమర్థుడా! దేవేంద్రుని చేతనే కీర్తింపబడినవాడా! సూర్యపుత్రుడైన కర్ణునితో సమానమైన దాతా! శత్రు హృదయాలను దండించేవాడా, కపటము లేని ఉత్తమ స్వభావుడా, రథ గజ తురగ పదాతి దళములను నడపడంలో దిట్టవైనవాడా, ధీర సంపదలు కలవాడా, శత్రువుల గర్వాన్ని అణచేవాడా!" అంటూ సంస్కృత, తెలుగు, కన్నడ, తురుష్క భాషా పదాల కలయికతో (బంధ కవిత్వ శైలిలో) విచిత్రంగా రాజును దీవించాడు. ఆ అద్భుతమైన ఆశీర్వచనాన్ని విని, విక్రమార్కుడు సంతోషించి, తన కంటి సైగతో ఆ కవిని ఒక చక్కని ఆసనంపై కూర్చోమన్నాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

రాజు యొక్క భుజబలాన్ని ఆదిశేషునితోను, దాతృత్వాన్ని సూర్యపుత్రునితోను పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము ఉన్నది.

ఒకే పద్యంలో నాలుగు భాషల పదాలను (సంస్కృత, తెలుగు, కన్నడ, తురుష్క/హిందుస్తానీ చాయలు) కలిపి చిత్రకవిత్వంగా చెప్పడం వల్ల ఇది భాషాశ్లేష లేదా విచిత్ర శబ్దాలంకారము క్రిందికి వస్తుంది.

కవిత్వ విశేషం: కొరవి గోపరాజు కాలంలో (15, 16 శతాబ్దాల నాటి దక్కన్ ప్రాంతంలో) తెలుగు దేశంలో కన్నడ, తురుష్క (బహమనీ సుల్తానుల) భాషల ప్రభావం ఉండేది. కవి తన బహుభాషా పాండిత్యాన్ని ప్రదర్శించడానికి 'మణిప్రవాళ' శైలిలో ఈ సీస పద్యాన్ని కూర్చారు. కొన్ని పదాలు తాళపత్ర ప్రతుల పాఠాంతరాల వల్ల విచిత్రమైన ఉచ్చారణతో కనిపిస్తాయి. నాటి సభా రంజక కవిత్వానికి ఇది ఒక అద్భుత నిదర్శనం.

పద్యం 47

రాజేంద్ర యాఱక్షరముల పేరిటివాఁడ
నాద్యక్షరము మాన నశ్వవేది
రెండక్షరములఁ బరిత్యజించిన నాట్య
కర్త మూఁ డుడిపిన గతవిదుండ
నాలుగు నుడిగింపఁ జాలనేర్పరి నైదు
విడిచిన బుధుఁడ నీవిధము గాక
సర్వాక్షరంబులుఁ చదివిచూచిన బుద్ధి
బలముగాఁగల యట్టి ప్రౌఢుఁ దనఁగ
ఆ. నేతిబీఱకాయనీతి గాకుండంగ
నిన్ని విద్యలందు నెన్నఁబడ్డ
సార్థనాముఁ డైనయర్థిగా నెఱుఁగుము
విబుధపంకజార్క విక్రమార్క. 47

ప్రతిపదార్థం:

విబుధపంకజ + అర్క = పండితులనెడి పద్మములకు సూర్యుని వంటివాడా!, విక్రమార్క = ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, రాజేంద్ర = ఓ రాజాధిరాజా!, యాఱు + అక్షరముల = ఆరు అక్షరములు కలిగిన, పేరిటివాఁడన్ = పేరు ఉన్నవాడను నేను, (నా పేరులోని) ఆద్యక్షరము = మొదటి అక్షరాన్ని, మానన్ = వదిలివేస్తే, అశ్వవేది = గుర్రముల శాస్త్రము తెలిసినవాడను అవుతాను, రెండు + అక్షరములన్ = మొదటి రెండు అక్షరాలను, పరిత్యజించినన్ = వదిలిపెట్టినట్లయితే, నాట్యకర్త = నృత్యశాస్త్రము తెలిసినవాడను అవుతాను, మూఁడు = మొదటి మూడు అక్షరాలను, ఉడిపినన్ = తీసివేస్తే, గతవిదుండన్ = గడిచిన కాలము (చరిత్ర) తెలిసినవాడను అవుతాను, నాలుగు = మొదటి నాలుగు అక్షరాలను, ఉడిగింపన్ = తొలగిస్తే, చాలన్ = మిక్కిలి, నేర్పరిన్ = నైపుణ్యము కలవాడను అవుతాను, ఐదు = మొదటి ఐదు అక్షరాలను, విడిచినన్ = వదిలివేస్తే, బుధుఁడన్ = పండితుడను (జ్ఞానిని) అవుతాను, ఈ విధము + కాక = ఈ రకముగానే కాకుండా, సర్వ + అక్షరములున్ = (నా పేరులోని) అన్ని అక్షరాలను కలిపి, చదివిచూచినన్ = చదివి చూస్తే, బుద్ధిబలము = మానసిక శక్తి/తెలివితేటలు, కల + అట్టి = కలిగినట్టి,

ప్రౌఢఁడు + అనఁగన్ = సమర్థుడైన పండితుడను అవుతాను, నేతిబీఅకాయ = నేతిబీరకాయలో నెయ్యి లేనట్లుగా (పైకి ఒకలా ఉండి లోపల ఏమీ లేని), నీతి = సిద్ధాంతము, కాకుండంగన్ = కాకుండా, ఇన్ని = ఈ చెప్పిన అన్ని, విద్యలందున్ = శాస్త్రములలోనూ, ఎన్నఁబడ్డ = లెక్కింపబడిన (ప్రసిద్ధి చెందిన), సార్థనాముఁడు + ఐన = తన పేరుకు తగ్గ అర్హత కలిగిన, అర్థిగాన్ = యాచకునిగా (కవిగా), నెఱుఁగుము = నన్ను తెలుసుకోము,

తాత్పర్యం:

పండితులనే పద్మాలను వికసింపజేసే సూర్యుని వంటి ఓ విక్రమార్క మహారాజా! నా పేరు మొత్తం ఆరు అక్షరాలది. అందులో మొదటి అక్షరం తీసేస్తే 'గుర్రాల శాస్త్రం' తెలిసినవాడిని అవుతాను. మొదటి రెండు అక్షరాలు తీసేస్తే 'నాట్యశాస్త్రకర్త'ను అవుతాను. మొదటి మూడు అక్షరాలు తీసేస్తే 'భూతభవిష్యద్వర్తమాన కాలాలు' తెలిసినవాడిని అవుతాను. మొదటి నాలుగు అక్షరాలు తీసేస్తే 'మిక్కిలి నేర్పరి'ని అవుతాను. మొదటి ఐదు అక్షరాలు తీసేస్తే 'బుధుడు' అంటే పండితుడిని అవుతాను. అలా కాకుండా నా పేరులోని ఆరు అక్షరాలనూ కలిపి చదివితే——బుద్ధిబలంలో అసాధారణుడైన ప్రౌఢ పండితుడిని అవుతాను. నా విద్యలు నేతిబీరకాయలో నెయ్యి లేన చందంగా పైపై మాటలు కావు; నిజంగానే ఇన్ని విద్యలలో నిష్ణాతుడనై, నా పేరును సార్థకం చేసుకున్న కవిగా నన్ను గుర్తించు.

(గమనిక: కవి పేరు "చతురంగతజ్ఞుడు" (చ-తు-ర-ంగ-త-జ్ఞు-డు / చతురంగతజ్ఞుఁడు). ఇందులో 'చ' తీస్తే 'తురంగతజ్ఞుడు' (గుర్రాల శాస్త్రం తెలిసినవాడు); 'చతు' తీస్తే 'రంగతజ్ఞుడు' (నాట్య/రంగస్థలం తెలిసినవాడు); 'చతుర' తీస్తే 'గతజ్ఞుడు' (చరిత్ర/గడిచిన కాలం తెలిసినవాడు); 'చతురంగ' తీస్తే 'తజ్ఞుడు/తత్త్వజ్ఞుడు' (నేర్పరి); 'చతురంగత' తీస్తే 'జ్ఞుడు/బుధుడు' (పండితుడు) అవుతాడు. అన్ని అక్షరాలు కలిపితే 'చతురంగతజ్ఞుడు' అనగా చదరంగం ఆటలో పరమ నిపుణుడు అని అర్థం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

"నేతిబీఅకాయనీతి" అనే చోట ప్రసిద్ధమైన లోకోక్తిని వాడటం వల్ల ఇక్కడ ఉపమా/దృష్టాంతాలంకార చాయ ఉన్నది.

ఒకే పేరులోని అక్షరాలను ఒక్కొక్కటిగా తొలగిస్తూ విభిన్న అర్థాలను, విద్యలను సాధించి చూపడం వల్ల ఇది అక్షరచ్యుతక/మాత్రాచ్యుతక చిత్రకవిత్వ శబ్దాలంకారము కు అద్భుత ఉదాహరణ.

సాహిత్య చమత్కృతి: కొరవి గోపరాజు ఈ పద్యంలో కవి పాత్ర ద్వారా ఒక అద్భుతమైన పొడుపుకథ (Riddle) లాంటి సవాలును విసిరారు. 'నేతిబీరకాయ' సామెత ద్వారా తన పాండిత్యం కేవలం పైపై వోబాటలు కాదని, లోతైనదని కవి స్పష్టం చేశాడు. ఈ పద్యం ద్వారా సభలో ఉన్న విక్రమార్కునికి, పాఠకునికి ఆ కవి పేరు "చతురంగతజ్ఞుడు" (చదరంగం ఆట పూర్తిగా తెలిసినవాడు) అని ఎంతో బుద్ధికుశలతతో కవి నిరూపించారు.

పద్యం 48

తే. అనినఁ గ్రమ్మఱఁ జదివించి యల్లనవ్వి
ధరణిలో నీవు "చతురంగ తజ్ఞ" సంజ్ఞ
బరఁగినాఁడవ యనుఁడు భూపాలుఁ బొగడి
యెలమిఁ జతురంగతజ్ఞ కవీశ్వరుండు. 48

ప్రతిపదార్థం:

అనినన్ = అని ఆ కవి తన పేరులోని పాడుపుకథను వివరించగా, క్రమ్మఱన్ = మరొక్కసారి, చదివించి = ఆ పద్యాన్ని చదివింపజేసి, అల్లనవ్వి = మృదువుగా చిరునవ్వు నవ్వి, ధరణిలోన్ = ఈ భూలోకమునందు, నీవు = నీవు, చతురంగతజ్ఞుఁ = చదరంగము (మరియు ఆరు అక్షరాల విద్యలు) తెలిసినవాడవు అను, సంజ్ఞన్ = పేరుతో, పరఁగినాఁడవు + అ = ప్రసిద్ధి చెందినావు కదా!, అనుఁడున్ = అని విక్రమార్క మహారాజు అనగానే, చతురంగతజ్ఞుఁ = చతురంగతజ్ఞుడు అనే పేరుగల, కవీశ్వరుండు = ఆ కవిశ్రేష్ఠుడు, యెలమిన్ = ఎంతో సంతోషముతో, భూపాలున్ = ఆ రాజును, పొగడి = ప్రశంసించి,

తాత్పర్యం:

ఆ కవి తన పేరులోని రహస్యాన్ని పద్య రూపంలో చెప్పగా, విక్రమార్క మహారాజు ఆశ్చర్యపడి ఆ పద్యాన్ని మరొక్కసారి సభలో చదివించుకున్నాడు. అంతా గ్రహించి, లాలిత్యంగా చిరునవ్వు నవ్వుతూ—"ఓహో! అయితే ఈ భూమండలంలో నీవు 'చతురంగతజ్ఞుడు' (చదరంగ నిపుణుడు) అనే సార్థక నామంతో ప్రసిద్ధి చెందావన్నమాట!" అన్నాడు. రాజు తన బుద్ధిచాతుర్యాన్ని గుర్తించినందుకు ఆ చతురంగతజ్ఞ కవీశ్వరుడు ఎంతో సంతోషించి, రాజును ఈ విధంగా కొనియాడసాగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రాజు కవి పేరును గుర్తించడాన్ని, కవి సంతోషాన్ని సహజ సుందరంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

భావ శిల్పం: విక్రమార్కుడు కేవలం దాత మాత్రమే కాదు, అసాధారణ బుద్ధిశాలి, రసజ్ఞుడు. కవి విసిరిన అక్షర చమత్కార సవాలును రాజు వెంటనే ఛేదించి అతని పేరు 'చతురంగతజ్ఞుడు' అని ప్రకటించడం ద్వారా రాజు యొక్క మేధోసంపత్తి ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

పద్యం 49

క. ఇది తగుఁదగ దనక కళా
విదులకు నీసమ్ముఖమున విద్యలయెఱుకం
బొద పెట్టుట హనుమంతుని
యెదుర వెసం గుప్పిగంతు లెగయుటచుమ్మీ. 49

ప్రతిపదార్థం:

ఇది = ఈ నా పని, తగున్ = తగినదా, తగదు = తగనిదా, అనక = అని విచారించకుండా, కళావిదులకున్ = సమస్త లలితకళలు తెలిసినవారికి నిధివైన, నీ = నీయొక్క, సమ్ముఖమునన్ = ఎదుట (సభలో), విద్యల = నా విద్యల యొక్క, ఎఱుకన్ = పాండిత్యాన్ని, పాదపెట్టుట = ప్రదర్శించడం (బయటపెట్టడం), హనుమంతుని = సాక్షాత్తు ఆ ఆంజనేయుని, ఎదురన్ = ముందర, వెసన్ = వేగముగా (చమత్కారముగా), కుప్పిగంతులు = కోతి గంతులు, ఎగయుట + చుమ్మీ = ఎగరడం లాంటిదే సుమా!,

తాత్పర్యం:

(కవి విక్రమార్కునితో అంటున్నాడు)—"మహాప్రభూ! నా లాంటి సామాన్యుడు మంచి చెడ్డలు ఆలోచించకుండా, సమస్త కళలకు నిలయమైన నీ సముఖంలో నా పాండిత్యాన్ని ప్రదర్శించడం ఎటువంటిదంటే... అఖండ పరాక్రమవంతుడు,

సముద్రాన్నే లంఘించినవాడు అయిన ఆ హనుమంతుని ముందర ఒక కోతి అల్పమైన కుప్పిగంతులు వేసి చూపించినట్లే సుమా! నీ పాండిత్యం ముందు నా విద్యలు చాలా జుంటివి".

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: సర్వకళాకోవిదుడైన రాజు ముందు తన విద్యను ప్రదర్శించడాన్ని, హనుమంతుని ముందు కుప్పిగంతులు వేయడంతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ లోకప్రసిద్ధమైన ఉపమాలంకారము (మరియు ఒక రకమైన వినయపూర్వక దృష్టాంతాలంకారము) ప్రయోగించబడింది.

జాతీయ ప్రయోగం: 'హనుమంతుని ముందర కుప్పిగంతులు' అనేది తెలుగు భాషలో అత్యంత ప్రసిద్ధమైన జాతీయం . మహాజ్ఞాని అయిన రాజు ముందు కవి తన వినయాన్ని చాటుకోవడానికి ఈ జాతీయాన్ని ఎంతో సముచితంగా వాడారు.

పద్యం 50 (ఉత్పలమాల)

ఉ. అంబుజమిత్రతేజ భవదగ్రకరప్రసృతంబు లైన దా
నాంబువులందుఁ బుట్టె భువనాంతము నిండుచుఁ కీర్తిపుండరీ
కంబు ప్రతాపసూర్యుఁడు వికాస మొనర్పఁగ నాకసంబు భృం
గంబుగ లోనఁ బూని యధికం బగువాసన నొప్పు నెప్పుడున్. 50

ప్రతిపదార్థం:

అంబుజమిత్ర = సూర్యుని వంటి, తేజ = ప్రతాపము కలవాడా ఓ విక్రమార్కుడా!, భవత్ = నీయొక్క, అగ్రకర = చేతి కొనల నుండి (లేదా సూర్య కిరణాల నుండి), ప్రసృతంబులు + ఐన = విడవబడినట్టి, దాన + అంబువులందున్ = దాన జలములందు (దానము చేసేటప్పుడు వదిలే నీటి ధారలలో), భువన = లోకము యొక్క, అంతము = చివరి దాకా, నిండుచున్ = వ్యాపిస్తూ, కీర్తి = యశస్సు అనెడి, పుండరీకంబు = తెల్లతామర పువ్వు, పుట్టెన్ = జన్మించింది, ప్రతాప = నీ పరాక్రమమనే, సూర్యుఁడు = భాస్కరుడు, వికాసము = వికసించునట్లు, ఒనర్పఁగన్ = చేయగా, నాకసంబు = ఆ ఆకాశము, భృంగంబుగన్ = (ఆ తామర పువ్వు లోపల ఉండే) నల్లని తుమ్మెద వలె, లోనన్ = తన గర్భమందు, పూని = ధరించి, ఎప్పుడున్ = ఎల్లప్పుడూ, అధికంబు + అగు = మిక్కిలి గొప్పదైన, వాసనన్ = సువాసనతో (కీర్తి పరిమళంతో), ఒప్పున్ = ప్రకాశిస్తున్నది,

తాత్పర్యం:

సూర్యుని వంటి తేజస్సు గల ఓ విక్రమార్క మహారాజా! నీవు యాచకులకు దానం చేసేటప్పుడు నీ చేతి నుండి జారే దానజలాలు (సంకల్ప ఉదకాలు) ఒక పెద్ద సరస్సులా మారాయి. ఆ నీటిలోనే పదునాలుగు లోకాలంత విశాలంగా విస్తరిస్తూ నీ 'కీర్తి' అనే తెల్లతామర పువ్వు పుట్టింది. నీ 'పరాక్రమం' అనే సూర్యుడు ఆ తామరపువ్వు వికసించేలా చేస్తున్నాడు. ఆ తెల్లని కీర్తి పద్మం మధ్యలో ఉన్న నల్లని ఆకాశం ఎలా ఉందంటే, తామరపూవు లోపల వాలిన ఒక నల్లని తుమ్మెదలా కనిపిస్తోంది! అటువంటి నీ కీర్తి పద్మం ఎల్లప్పుడూ లోకమంతటా దివ్య పరిమళాలను వెదజల్లుతోంది!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

కీర్తిని పుండరీకంగా (కీర్తిపుండరీకంబు), ప్రతాపాన్ని సూర్యుడిగా (ప్రతాపసూర్యుఁడు), ఆకాశాన్ని తుమ్మెదగా (నాకసంబు భృంగంబుగ) అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ సాంగరూపకాలంకారము అత్యంత ప్రౌఢంగా కుదిరింది.

ఆకాశం నల్లగా ఉండటాన్ని తామరపూవులోని తుమ్మెదగా ఊహించడం వల్ల ఉత్ప్రేక్షాలంకార చాయ కూడా మేళవించబడింది.

సాహిత్య వైభవం: కొరవి గోపరాజు ఈ ఉత్పలమాల పద్యంలో విక్రమార్కుని కీర్తిని, పరాక్రమాన్ని అద్భుతమైన కావ్య శైలిలో వర్ణించారు. రాజుగారు ఇచ్చే దానజలాల వల్ల కీర్తి పద్మం పుట్టిందని చెప్పడం కవి ఊహాశక్తికి నిదర్శనం.

పద్యం 51

క. అని చెప్పిన పద్యములోఁ
దనకీర్తివ్యాప్తియుం బ్రతాపస్ఫురణం
బును గని భాండాగారికుఁ
కనుసన్నం బిలిచి మెచ్చుగా నాతనికిన్. 51

ప్రతిపదార్థం:

అని = ఆ విధంగా కవి, చెప్పిన = చదివిన, పద్యములోన్ = పద్యము నందు, తన = తనయొక్క, కీర్తి = యశస్సు యొక్క, వ్యాప్తియున్ = విస్తరణను, ప్రతాప = పరాక్రమము యొక్క, స్ఫురణంబును = ప్రకాశాన్ని, కని = చూసి (గ్రహించి), భాండాగారికున్ = కోశాధికారిని (Treasury Officer), కనుసన్నన్ = కంటి సైగతో, పిలిచి = పిలిపించి, ఆతనికిన్ = ఆ కవికి, మెచ్చుగాన్ = బహుమతిగా/సంతోషముతో,

తాత్పర్యం:

చతురంగతజ్ఞ కవి చదివిన ఆ పద్యంలో తన కీర్తి ఎంత గొప్పగా వ్యాపించిందో, తన పరాక్రమం ఎలా ప్రకాశించిందో విన్న విక్రమార్కుడు ఎంతో ఆనందించాడు. ఆయన వెంటనే తన కోశాధికారిని (ఖజానా అధికారిని) కంటి సైగతో దగ్గరకు పిలిచి, ఆ కవి పాండిత్యానికి మెచ్చి... (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రాజు కవిని అభినందించడం, కోశాధికారిని పిలవడం వంటి లౌకిక సభా చర్యలను యథాతథంగా తెలపడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథన నైపుణ్యం: పద్యం ఇక్కడితో ఆగకుండా, తదుపరి పద్యంలో విక్రమార్కుడు అంతకుముందు బొమ్మ చెప్పిన (44వ పద్యం) నియమం ప్రకారం ఏ విధంగా దానం చేశాడో చూపడానికి అనుసంధానంగా నిలిచింది.

పద్యం 52

క. ధనమిప్పించె విలోకన
మునకుం బలుకునకు హసితమునకుఁ గవికి వే
యును బదిBeలును లక్షం
బును గోటియుఁ బసిఁడిటంకములు చొప్పులుగాన్. 52

ప్రతిపదార్థం:

కవికిన్ = ఆ చతురంగతజ్ఞ కవివరునికి, విలోకనమునకున్ = (తాను మొదట కన్నెత్తి) చూసినందుకు, వేయును = వెయ్యి, పలుకునకున్ = కవి పలికిన (ఆశీర్వచన) మాటలకు, పదివేలును = పదివేలు, హసితమునకున్ = (కవి విచిత్రమైన పేరును

గ్రహించి తాను) నవ్విన చిరునవ్వునకు, లక్షంబును = లక్ష, (పద్యం నచ్చి) మెచ్చినందుకు, కోటియున్ = కోటి, పసిఁడిటంకములు = బంగారు నాణేలు, చొప్పులుగాన్ = ఆయా పరిమాణాల ప్రకారం, ధనము = ద్రవ్యమును, ఇప్పించెన్ = కోశాధికారి చేత ఇప్పించాడు,

తాత్పర్యం:

విక్రమార్క మహారాజు ఆ కవికి అపారమైన ధనాన్ని బహుమతిగా ఇచ్చాడు. తాను మొదట కవిని చూసినందుకు వెయ్యి; కవి పలికిన విచిత్ర భాషల ఆశీర్వచనానికి పదివేలు; కవి పేరులోని చమత్కారాన్ని గ్రహించి తాను నవ్విన నవ్వుకు ఒక లక్ష; కవి చెప్పిన అద్భుతమైన కీర్తి పద్యానికి మెచ్చి ఏకంగా ఒక కోటి... ఈ విధంగా మొత్తం బంగారు నాణేలను లెక్కకట్టి ఆ కవికి కానుకగా సమర్పించాడు!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: అంతకుముందు బొమ్మ చెప్పిన దాన నియమాలను (సారాలంకారాన్ని) ఇక్కడ ప్రత్యక్షంగా అమలు చేసి చూపడం వల్ల ఇది యథాసంఖ్య లేదా క్రమాలంకారము (చూపునకు వేయి, పలుకునకు పదివేలు, నవ్వుకు లక్ష, మెచ్చుకోలుకు కోటి అని క్రమంగా అన్వయించడం) అవుతుంది.

కథా పరమార్థం (భోజరాజుకు తుది హెచ్చరిక): మొదటి బొమ్మ ఈ పద్యంతో భోజరాజుకు అసలైన గుణపాఠాన్ని ముగించింది. "చూశావా భోజరాజా! మా విక్రమార్క మహారాజు కేవలం ఒక కవికి ఒకే సందర్భంలో ఒకటింబావు కోటి పైగా బంగారు టంకాలను దానం చేశాడు. కానీ నీవు సభలో అంత గర్వంతో 'నేను ఒక్కొక్కరికి ఒకటింబావు లక్ష ఇస్తాను, నా దానం అల్పమా?' అని ప్రగల్భాలు పలికావు. మా రాజు చిరునవ్వు నవ్వితేనే లక్ష ఇస్తాడు! అటువంటి లోకోత్తర దాత కూర్చున్న ఈ సింహాసనాన్ని అధిరోహించడానికి నీ అహంకార మనస్సు ఏమాత్రం సరిపోదు. నీకు అంతటి ఉదారత, గర్వము లేని తత్వము ఉంటేనే ఈ పీఠంపై అడుగు పెట్టు" అని గద్దిస్తూ బొమ్మ మొదటి రోజు ఆటను ముగించింది. దీనితో భోజరాజు సిగ్గుపడి ఆ రోజుకు వెనుదిరిగాడు.

పద్యం 53

క. ఘనుఁడు కవి వీడుకొని యొ
య్యన భాండాగారిఁ బిలిచి యర్థి ననుం జూ
చినఁ బలికించిన నవ్విం
చిన మెచ్చినను నిట్ల చెప్పక యిమ్మా. 53

ప్రతిపదార్థం:

ఘనుఁడు = శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్క రాజు, కవిన్ = ఆ చతురంగతజ్ఞ కవిని, వీడుకొని = సాగనంపిన తర్వాత, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా (రహస్యముగా), భాండాగారిన్ = కోశాధికారిని (ఖజానా అధికారిని), పిలిచి = పిలిపించి, అర్థి = ఏ యాచకుడైనా లేదా పండితుడైనా, ననున్ = నన్ను, చూచినన్ = కన్నెత్తి చూసినా, పలికించినన్ = నాతో మాట్లాడినా, నవ్వించినన్ = నన్ను నవ్వించినా, మెచ్చినను = వారి ప్రతిభకు నేను మనసారా మెచ్చుకున్నా, ఇట్ల = ఇప్పుడు ఈ కవికి ఇచ్చినట్లే (వరుసగా వేయి, పదివేలు, లక్ష, కోటి చొప్పున), చెప్పక = (మళ్లీ ప్రతిసారీ నన్ను అడగవలసిన పని లేకుండా/ఎవరికీ తెలియకుండా), ఇమ్మా = దానముగా ఇచ్చేయి,

తాత్పర్యం:

ఆ చతురంగతజ్ఞ కవీశ్వరుడిని గౌరవంగా సాగనంపిన తర్వాత, విక్రమార్క మహారాజు తన కోశాధికారిని పిలిచి రహస్యంగా ఇలా ఆజ్ఞాపించాడు——"ఓయీ! ఇకపై ఏ యాచకుడు లేదా పండితుడు వచ్చి నన్ను చూసినా, నాతో మాట్లాడినా, నన్ను నవ్వించినా, లేదా నేను వారిని చూసి మెచ్చుకున్నా... ప్రతిసారీ నా అనుమతి కోసం ఎదురుచూడకుండా, ఇప్పుడు ఈ కవికి ఏ పరిమాణంలోనైతే ధనం ఇచ్చావో, అదే చొప్పున వారికి కూడా ఇచ్చేయి."

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రాజు తన కోశాధికారికి నిత్య దాన విధిని ఆజ్ఞాపించే లౌకిక, రాజసంబంధమైన చర్యను ఉన్నదున్నట్లుగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

భావ శిల్పం: విక్రమార్కుని దాతృత్వం కేవలం ఒకరోజు సభలో చూపించే ఆడంబరం కాదు, అది నిరంతరం సాగే ఒక సహజ ప్రవాహం అని కవి కొరవి గోపరాజు ఈ పద్యం ద్వారా నిరూపించారు. 'చెప్పక యిమ్మా' అనడంలో దానాన్ని ప్రదర్శనగా కాకుండా, రహస్యంగా, నిరహంకారంగా చేయాలనే రాజు యొక్క ఉత్తమ గుణం వ్యక్తమవుతోంది.

పద్యం 54 (చంపకమాల)

చ. అని సెలవిచ్చిన ధనగృహస్థితుఁ డౌ తనలెంక యిట్టిచొ
ప్పున నొసఁగంగ యాచకులు భూజనకల్పమహీజ మంచు నిం
పునఁ బొగడంగ దానగుణభూషణుఁ డంచు నవంతినాయకుం
డనుదినము యశంబు దిశలం దలర న్మహి యేలె నెంతయున్. 54

ప్రతిపదార్థం:

అని = ఆ విధంగా రాజు, సెలవు + ఇచ్చినన్ = ఆజ్ఞాపించగా, ధనగృహ = ఖజానా నందు, స్థితుఁడు + ఔ = ఉండేటట్టి, తన = తనయొక్క, లెంక = సేవకుడు (కోశాధికారి), ఇట్టి = రాజు చెప్పినటువంటి, చొప్పునన్ = పద్ధతి ప్రకారం, ఒసఁగంగన్ = (యాచకులకు ధనాన్ని) ఇస్తుండగా, యాచకులు = యాచించేవారంతా, భూజన = భూమిపై ఉన్న ప్రజలకు, కల్పమహీజము = కోరిన కోర్కెలు తీర్చే కల్పవృక్షము, అంచున్ = అంటూ, ఇంపునన్ = ఎంతో సంతోషముతో, పొగడంగన్ = ప్రశంసిస్తుండగా, అవంతినాయకుండు = అవంతి నగర ప్రభువైన ఆ విక్రమార్కుడు, దానగుణ = దానము చేయుట అనే గుణమే, భూషణుఁడు = ఆభరణముగా కలవాడు, అంచున్ = అంటూ, అనుదినము = ప్రతిరోజూ, యశంబు = తన కీర్తి, దిశలన్ = నలుదిక్కులా, తలరన్ = ప్రకాశించేటట్లుగా, మహి = ఈ భూమండలాన్ని, ఎంతయున్ = మిక్కిలి వైభవముగా, ఏలెన్ = పరిపాలించెను,

తాత్పర్యం:

రాజు ఆ విధంగా ఆజ్ఞాపించగా, ఖజానా అధికారి అయిన ఆ రాజసేవుడు వచ్చే యాచకులందరికీ ఆ నియమం ప్రకారమే ధనాన్ని దానం చేయసాగాడు. దానితో యాచకులంతా విక్రమార్కుడిని——"ఈ భూలోక ప్రజల పాలిటి కల్పవృక్షం నీవే స్వామీ!" అని ఎంతో ప్రీతితో కొనియాడారు. దానగుణమే నిజమైన ఆభరణంగా కలిగిన ఆ అవంతీ నగర రాజైన విక్రమార్కుడు, ప్రతిరోజూ తన కీర్తి నలుదిక్కులా విస్తరిస్తుండగా ఈ భూమండలాన్ని ఎంతో వైభవంగా పరిపాలించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

రాజును కల్పవృక్షంతో పోల్చడం వల్ల "భూజనకల్పమహీజమంచు" అను చోట రూపక/ఉపమాలంకారము ఉన్నది.

దానగుణాన్నే ఆభరణంగా వర్ణించడం వల్ల "దానగుణభూషణుఁడు" లో రూపకాలంకారము ఉన్నది.

పద ప్రయోగం: విక్రమార్కుడిని 'అవంతినాయకుడు' అన్నారు. అవంతీ దేశానికి రాజధాని ఉజ్జయిని. అతని దాన వైభవం వల్ల లోకమంతా కీర్తి ఎలా వ్యాపించిందో కవి చంపకమాల పద్యంలో ఎంతో లలితంగా వర్ణించారు.

పద్యం 55

క. అది కారణముగ నతనికి

సదృశం బగుగుణము నీకుఁ జాలదుఁ భువిలో

బొదలని పెద్దఱికంబులు

పాద పెట్టక మగిడి పొమ్ము భోజనృపాలా. 55

ప్రతిపదార్థం:

భోజనృపాలా = ఓ భోజమహారాజా!, అది = నేను ఇప్పటివరకు చెప్పిన ఆ విషయమే, కారణముగాన్ = హేతువుగా,

అతనికిన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు, సదృశంబు + అగు = సమానమైనట్టి, గుణము = దాతృత్వము/సద్గుణము,

భువిలోన్ = ఈ భూమిపై, నీకున్ = నీకు, చాలదు = సరిపోదు (తక్కువగా ఉన్నది), పొదలని = నీకు లేనట్టి (అప్రసిద్ధమైన),

పెద్దఱికంబులు = గొప్పతనములు/ప్రగల్భాలు, పాదపెట్టక = ప్రదర్శించకుండా, మగిడి = వెనుతిరిగి, పొమ్ము = నీ యింటికి వెళ్ళిపోము,

తాత్పర్యం:

(మొదటి బొమ్మ భోజరాజుతో చెబుతున్న ఉపకథల ముగింపు మాట ఇది)——"ఓ భోజమహారాజా! నేను చెప్పిన ఈ కారణాల వల్ల, ఆ విక్రమార్క మహారాజుతో సమానమైన ఉదారగుణం గానీ, నిరహంకార స్థితి గానీ నీకు లేవు. కాబట్టి ఈ భూమిపై నీకు లేని గొప్పతనాన్ని, అహంకారాన్ని ఇక్కడ ప్రదర్శించకు. ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కే ప్రయత్నాన్ని విరమించుకుని, మర్యాదగా నీ భవనానికి నీవు వెనుతిరిగి వెళ్ళిపో!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: భోజరాజును హెచ్చరిస్తూ బొమ్మ పలికిన కఠిన సత్యాలను యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథా సంవిధానం: మొదటి బొమ్మ (సాలభంజిక) తను చెప్పదలచుకున్న హితబోధను, విక్రమార్కుని ఉదాత్తతను ఈ పద్యంతో ముగించింది. భోజరాజు అహంకారాన్ని పూర్తిగా అణచివేసి, అతనికి సింహాసనం ఎక్కే అర్హత ప్రస్తుతానికి లేదని తేల్చిచెప్పింది.

వచనము 56

వ. అనుడు ననంతరంబ. 56

ప్రతిపదార్థం:

అనుడున్ = అని ఆ పసిండిబొమ్మ పలకగా, అనంతరంబ = ఆ తర్వాత,

తాత్పర్యం:

ఆ మొదటి బొమ్మ ఆ విధంగా పలికి నిశ్శబ్దమవగా, ఆ తర్వాత జరిగినది ఏమంటే... (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

శైలి: బొమ్మ మాటలు ముగిసిన తర్వాత సభలో, రాజు మనస్సులో కలిగిన తదుపరి మార్పును చూపడానికి కవి వాడిన చిన్న వచన లింక్ ఇది.

పద్యం 57 (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. లగ్నం బీక్రియ విఘ్న మొందిన నిరాలాపంబుగా విస్మయో

ద్విగ్నస్వాంతనృపాలపౌరహితవందివ్రాత మీక్షింపఁగా

భగ్నోత్సాహమనోరథుం డగుచు భూపాలుండు లజ్జాభరా

భగ్నోస్యాంబుజుఁ డౌచు నింటి కరిగెం బుణ్యం బగణ్యంబుగన్. 57

ప్రతిపదార్థం:

లగ్నంబు = (సింహాసనం ఎక్కవలసిన) ఆ శుభముహూర్తము, ఈ క్రియన్ = ఈ విధముగా, విఘ్నము + ఒందినన్ = అడ్డుపడగా (భంగమవగా), నిరాలాపంబుగాన్ = ఎటువంటి మాటలు లేకుండా (నిశ్శబ్దముగా), విస్మయ = ఆశ్చర్యముతోను, ఉద్విగ్న = కలతతోను కూడిన, స్వాంత = మనస్సు కలిగిన, నృపాల = రాజులు, పౌర = పురప్రజలు, హిత = బంధుమిత్రులు, వంది = స్తోత్రపాఠకుల, వ్రాతము = సమూహము, ఈక్షింపఁగాన్ = ఆశ్చర్యంగా చూస్తుండగా, భూపాలుండు = ఆ భోజమహారాజు, భగ్న = విరిగిపోయిన, ఉత్సాహ = సంతోషమును, మనోరథుండు = కోరిక కలవాడు, అగుచున్ = అవుతూ, లజ్జాభార = అవమాన భారము (సిగ్గు) చేత, ఆభగ్న = వంగిపోయిన (కిందికి వాలిన), ఆస్య + అంబుజుఁడు = పద్మము వంటి ముఖము కలవాడు, అవుచున్ = అవుతూ, అగణ్యంబుగన్ = లెక్కింపలేనంతగా (మిక్కిలి ఎక్కువగా), పుణ్యంబు = పుణ్యము కలుగునట్లుగా (లేదా విచారముతో), ఇంటికిన్ = తన భవనమునకు, అరిగెన్ = వెళ్ళిపోయెను,

తాత్పర్యం:

ఈ విధంగా ఎంతో వైభవంగా నిశ్చయించుకున్న ఆ రాజ్యాభిషేక ముహూర్తం బొమ్మ అడ్డుపడటంతో భంగమైంది. సభలో ఉన్న సామంతులు, ప్రజలు, బంధువులు, వందిమాగధులు అందరూ ఏమీ మాట్లాడలేక, తీవ్రమైన ఆశ్చర్యంతో, కలత నిండిన మనస్సులతో నిశ్శబ్దంగా చూస్తూ ఉండిపోయారు. సింహాసనం ఎక్కాలనే తన ఉత్సాహం, కోరిక పూర్తిగా భగ్నమైపోగా, భోజరాజు తీవ్రమైన సిగ్గుతో, అవమాన భారంతో తన పద్మము వంటి ముఖాన్ని కిందికి వాల్చుకుని, లెక్కింపలేనంత పుణ్యచింతనతో (లేదా పశ్చాత్తాపంతో) నిశ్శబ్దంగా తన అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

ముఖాన్ని పద్మంతో పోల్చడం వల్ల "ఆస్యాంబుజుఁడు" లో రూపకాలంకారము ఉన్నది.

శుభముహూర్తాన ఉత్సాహం భంగమైనప్పుడు సభలోని నిశ్శబ్దాన్ని, రాజు యొక్క లజ్జాభారాన్ని కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించడం వల్ల ఇది సముచిత రసవంతమైన స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథా పరిణామం: కొరవి గోపరాజు ఈ శార్దూల పద్యంలో కథలోని మొదటి ఘట్టాన్ని అద్భుతంగా ముగించారు. 'లజ్జాభరాభుగ్నాస్యాంబుజుఁడు' (సిగ్గుతో వంగిన ముఖపద్మము కలవాడు) అనే పదబంధం భోజరాజు మానసిక స్థితిని అద్భుతంగా ఆవిష్కరిస్తుంది. రాజు అహంకారం పోయి, పశ్చాత్తాపంతో వెనుతిరిగాడు. 'పుణ్యంబు అగణ్యంబుగన్' అనడంలో——రాజు సింహాసనం ఎక్కకపోయినా, బొమ్మ ద్వారా విక్రమార్కుని పుణ్యకథను వినడం వల్ల అతనికి ఎంతో పుణ్యం దక్కిందని కవి చమత్కరించారు.

వచనము 58

వ. అంతఁ గొంతకాలంబున. 58

ప్రతిపదార్థం:

అంతన్ = ఆ తర్వాత, కొంత = కొంత, కాలంబునన్ = కాలము గడిచిన పిమ్మట,

తాత్పర్యం:

ఆ సంఘటన జరిగిన తర్వాత, కొంతకాలం గడిచిన పిమ్మట... (ఇక్కడి నుండి రెండవ రోజు కథ, రెండవ బొమ్మ ప్రవేశం మొదలవుతుంది).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

శైలి: ద్వితీయాశ్వాసములోని మొదటి బొమ్మ కథ ఇక్కడితో సంపూర్ణమైంది. ఈ వచన భాగం తదుపరి ఆశ్వాసంలో లేదా తదుపరి కథలో భోజరాజు మళ్లీ సింహాసనం ఎక్కడానికి చేసే ప్రయత్నానికి ప్రవేశద్వారంగా నిలుస్తుంది.

పద్యం 59

క. మొలఁ బులితోలును మేనం
బలుచని వెలిపూఁత యఱుతఁ బాములపేరుం
దల మిన్నేఱును జడలను
జలివెలుఁగుం గలుగు మేటిజంగముఁ గొలుతున్. 59

ప్రతిపదార్థం:

మొలన్ = కోవణముగా మొలచుట్టును, పులితోలును = వ్యాఘ్ర చర్మమును, మేనన్ = శరీరం నిండా, పలుచని = తేలికపాటి, వెలిపూఁత = తెల్లని విభూతి పూతను, అఱుతన్ = మెడ నందు, పాములపేరున్ = సర్పముల హారమును, తలన్ = శిరస్సుపై, మిన్నేఱును = ఆకాశగంగను, జడలను = తన జటాజూటము నందు, చలివెలుఁగున్ = చల్లని కాంతినిచ్చే చంద్రుని, కలుగు = ధరించినట్టి, మేటి = శ్రేష్ఠుడైన, జంగమున్ = శివరూపుడైన జంగమదేవుని (ఈశ్వరుని), కొలుతున్ = నేను ధ్యానిస్తాను/సేవిస్తాను,

తాత్పర్యం:

మొల చుట్టూ పులితోలును కట్టుకుని, శరీరం నిండా తెల్లని విభూతిని పలుచగా పూసుకుని, మెడలో సర్పహారాలను ధరించి, శిరస్సుపై ఆకాశగంగను, జడలలో చల్లని కాంతిని కురిపించే చంద్రుడిని ధరించిన లోకోత్తర జంగమదేవుడైన ఆ పరమశివుడిని నేను మనస్ఫూర్తిగా ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: శివుని యొక్క జంగమ (అవధూత) రూపాన్ని, అతని వేషధారణను ఉన్నదున్నట్లుగా కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కావ్య విశేషం: మొదటి బొమ్మ కథ ముగిసి, రెండవ బొమ్మ కథ ప్రారంభమయ్యే సందర్భంలో కొరవి గోపరాజు ఇక్కడ శివ ప్రార్థనతో సరికొత్త మంగళాచరణం చేశారు. శివుని జంగమ రూప వర్ణన నాటి శైవ సంప్రదాయ విశేషాలను ప్రతిబింబిస్తుంది.

పద్యం 60

సీ. అనుచుఁ గడంకతో నా భోజతిలకుండు
దివ్యాసనంబెక్కఁ తివిరి మఱియు
ఫలకుసుమాదిశుభద్రవ్యములు గూర్చి
సర్వపూజలుఁ తొంటిజాడఁ జేసి
కవిరాజభూసుర గాయకపాఠక
నర్తకులును దనకీర్తి పొగడఁ
బసిఁడిగిన్నియలు చేపట్టి పుణ్యస్త్రీలు
శిరమున మౌక్తికశేష లిడఁగ
ఆ. ఖడ్గహస్తుఁ డగుచుఁ గదలి నృపాసన
ప్రాంతభూమి చేరె గ్రహబలంబు
గలుగు వేళఁ బూర్ణఘటికాంతనాదంబు
చెవుల సోఁకినంత శీఘ్రగతిని. 60

ప్రతిపదార్థం:

అన్నచున్ = ఆ విధంగా దైవస్మరణ చేస్తూ, కడంకతోన్ = గొప్ప పూనికతో (ఉత్సాహముతో), ఆ = ఆ, భోజతిలకుండు = భోజరాజులలో శ్రేష్ఠుడైన భోజరాజు, దివ్య = ఆ శ్రేష్ఠమైన విక్రమార్కుని, ఆసనంబు + ఎక్కన్ = సింహాసనమును అధిరోహించుటకు, తివిరి = ప్రయత్నించి, మఱియున్ = మరల, ఫల = పండ్లు, కుసుమ = పూలు, ఆది = మొదలైన, శుభద్రవ్యములు = మంగళ వస్తువులను, కూర్చి = సమకూర్చుకొని, తొంటిజాడన్ = మునుపటి పద్ధతిలోనే, సర్వపూజలున్ = అన్ని రకాల పూజలను, చేసి = నిర్వహించి, కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులు, భూసుర = బ్రాహ్మణులు, గాయక = గాయకులు, పాఠక = స్తోత్రపాఠకులు, నర్తకులును = నృత్యకారులు అందరూ, తన = తనయొక్క, కీర్తి = యశస్సును, పొగడన్ = స్తుతిస్తుండగా, పుణ్యస్త్రీలు = ముత్తైదువులు, పసిఁడి = బంగారు, గిన్నియలు = గిన్నెలను, చేపట్టి = చేతుల్లో పట్టుకొని, శిరమునన్ = (రాజు యొక్క) తలపై, మౌక్తిక = ముత్యాల యొక్క, శేషలు = అక్షతలను, ఇడఁగన్ = చల్లుతుండగా, ఖడ్గహస్తుఁడు + అగుచున్ = చేతిలో పవిత్ర ఖడ్గాన్ని ధరించినవాడై, కదలి = ముందుకు నడచి, గ్రహబలంబు = అనుకూలమైన గ్రహముల శక్తి, కలుగు = ఉన్నట్టి, వేళన్ = ముహూర్త సమయంలో, పూర్ణఘటికా + అంతు = ముహూర్త ఘడియ పూర్తయినట్లు తెలిపే, నాదంబు = గంట శబ్దము, చెవులన్ = తన చెవులకు, సోఁకినంతన్ = వినబడగానే, శీఘ్రగతిని = వేగముగా, నృపాసన = ఆ రాజసింహాసనము యొక్క, ప్రాంతభూమిన్ = సమీప ప్రదేశమును, చేరెక్ = చేరుకున్నాడు,

తాత్పర్యం:

మొదటి బొమ్మ నివారించిన కొంతకాలం తర్వాత, భోజరాజు మరొక శుభముహూర్తాన సింహాసనం ఎక్కడానికి నిశ్చయించుకున్నాడు. మునుపటిలాగే పండ్లు, పూలు మొదలైన మంగళ ద్రవ్యాలన్నింటినీ సమకూర్చి, శాస్త్రోక్తంగా పూజలన్నీ నిర్వహించాడు. కవులు, పండితులు, గాయకులు, నర్తకులు తన కీర్తిని కొనియాడుతుండగా, ముత్తైదువులు బంగారు గిన్నెలతో వచ్చి రాజు తలపై ముత్యాల అక్షతలు చల్లారు. గ్రహబలం అనుకూలంగా ఉన్న ఆ ముహూర్త సమయాన, సరిగ్గా జలఘడియారం గంట మ్రోగింది. ఆ శబ్దం వినగానే భోజరాజు చేతిలో ఖడ్గాన్ని ధరించి, వేగంగా ఆ సింహాసనం దగ్గరకు చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రెండవసారి భోజరాజు సింహాసనారోహణకు సిద్ధమైన సభా సంరంభాన్ని, ఆచారాలను క్రమబద్ధంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథన శిల్పం: మొదటి విఘ్నం తర్వాత రాజు కొంతకాలం ఆగి, మళ్లీ శాస్త్రోక్తంగా ప్రయత్నించడం అతని పట్టుదలను చూపిస్తుంది. ముత్యాలను అక్షతలుగా చల్లడం ('మౌక్తికశేషలు') నాటి మహారాజుల వైభవాన్ని సూచిస్తుంది. పద్యం సీస నడకతో ఎంతో గంభీరంగా సాగింది.

పద్యం 61

క. శింజాయితమంజీర

వ్యంజితనీలాంశుభృంగ మగు పదకంజం

బంజక యిడఁగా వేళా

భంజికయై యచట సాలభంజిక పలికెన్. 61

ప్రతిపదార్థం:

శింజాయిత = మ్రోగుతున్న, మంజీర = అందెల చేత, వ్యంజిత = ప్రకాశింపజేయబడిన, నీలాంశు = నీలి కిరణాలనెడి, భృంగము = తుమ్మెదలు, అగు = కలిగినట్టి, పదకంజంబు = పద్మము వంటి తన పాదమును, అంజక = ఏమాత్రం జంకకుండా (ధైర్యముతో), ఇడఁగాన్ = (సింహాసనపు పీఠంపై) పెట్టబోగా, అచటన్ = ఆ ప్రదేశమందు, వేళాభంజిక + ఐ = సమయాన్ని కనిపెట్టి అడ్డుకొనే బొమ్మయై, సాలభంజిక = (రెండవ) ప్రతిమ, పలికెన్ = మాట్లాడెను,

తాత్పర్యం:

సింహాసనము ఎక్కడానికి భోజరాజు ఏమాత్రం జంకకుండా, గలగల మ్రోగే అందెలు కలిగి, తన నీలి రత్నాల కాంతులనే తుమ్మెదలు వాలిన పద్మము లాంటి తన పాదమును ఆ పీఠంపై పెట్టబోయాడు. సరిగ్గా అదే సమయానికి, ఆ సింహాసన ద్వారమున ఉన్న రెండవ సాలభంజిక (బొమ్మ) సమయం చూసి అతడిని వారించడానికి ఒక్కసారిగా మాట్లాడటం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

పాదాన్ని పద్మంగా (పదకంజంబు), నీలి కిరణాలను తుమ్మెదలుగా (నీలాంశుభృంగం) వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారము ఉన్నది.

'శింజాయితమంజీర', 'వేళాభంజిక', 'సాలభంజిక' అను పదాల కూర్పు వల్ల శబ్దాలంకార చమత్కృతి (అనుప్రాస/యమక చాయ) కనిపిస్తుంది.

కథన చాతుర్యం: 'వేళాభంజిక' అనగా సమయాన్ని బట్టి అడ్డుకునేది అని ఒక అర్థం, సమయాన్ని సూచించే గడియారపు బొమ్మ అని మరో అర్థం. రాజు అడుగు పెట్టే సరిగ్గా ఆ వినాశకర లేదా కీలక క్షణంలోనే బొమ్మలు మాట్లాడటం కథలోని ఉత్కంఠను పెంచుతుంది.

పద్యం 62

క. ఓహూ భూవర వలవని
హాహూలివి యేల విక్రమార్కునిసరిగా
సాహసమును గంభీరో
త్సాహంబును లేక యెక్కఁ దరమే నీకున్. 62

ప్రతిపదార్థం:

ఓహూ భూవర = ఓహో భోజమహారాజా!, వలవని = పనికిరాని/అనవసరమైన, హాహూలివి = (హాహూలు అనగా గంధర్వుల వంటి అలంకారాలు లేదా ఇక్కడ వ్యర్థమైన ఆడంబరములు/అట్టహాసములు) అట్టహాసములు, ఏల = ఎందుకు చేస్తావు?, విక్రమార్కుని = ఆ విక్రమసేనునితో, సరిగా = సమానమైన, సాహసమును = ధైర్యసాహసములును, గంభీర = నిశ్చలమైన, ఉత్సాహంబును = కార్యోత్సాహము, లేక = లేకుండా, నీకున్ = నీకు, ఎక్కన్ = ఈ సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం, తరమే = సాధ్యమా (కాదు),

తాత్పర్యం:

(రెండవ బొమ్మ భోజరాజును హెచ్చరిస్తూ అంది)——"ఓహో భోజమహారాజా! అర్హత లేకుండా నీవు చేసే ఈ అనవసరమైన అట్టహాసాలు, ఆడంబరాలు ఎందుకు? ఆ విక్రమార్క మహారాజుతో సమానమైన సాహసము, గంభీరమైన కార్యోత్సాహము నీలో లేవు. అటువంటప్పుడు ఈ దివ్య సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం నీకు ఎలా సాధ్యమౌతుంది? వెనుతిరుగు!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: భోజరాజు ప్రయత్నాన్ని నిరసిస్తూ, విక్రమార్కునితో పోల్చి మాట్లాడటం వల్ల ఇది క్షేపాలంకారము లేదా లోకరీతిని ప్రశ్నించే కాకు ఆక్షేప చాయ.

పద విశేషం: 'హాహూలివి' అనే పదానికి వ్యర్థమైన ఆర్భాటాలు, గందరగోళపు అట్టహాసాలు అని అర్థం. రాజు చేసే హడావిడిని బొమ్మ ఈసడించుకుంటూ, సింహాసనానికి కావలసిన అసలైన అర్హతలు బాహ్య పూజలు కావు, విక్రమార్కుని వంటి 'సాహసము, గంభీరోత్సాహము' అని తేల్చిచెప్పింది. ఇక్కడి నుండి రెండవ బొమ్మ కథనం ప్రారంభమవుతుంది.

పద్యం 63

ఆ. అనుడు నిలిచి భోజుఁ డాత్మగుణంబులు
చెప్పఁ జూచి మొదలితప్పు దలఁచి
మాని నాఁటిబొమ్మపూనిక నీవును
దప్పకుండఁ జెప్పు తద్గుణములు. 63

ప్రతిపదార్థం:

అనుడున్ = అని ఆ రెండవ బొమ్మ పలుకగా, భోజుఁడు = ఆ భోజమహారాజు, నిలిచి = అక్కడే ఆగిపోయి, ఆత్మ = తనయొక్క, గుణంబులు = దానాది సద్గుణములను, చెప్పన్ = (మొదటి రోజు వలె తన నోటితో) చెప్పుకోవడానికి, చూచి = యత్నించియు, మొదలి = మొదటి రోజు చేసిన, తప్పు = పొరపాటును (ఆత్మప్రశంస అనే దోషాన్ని), తలఁచి = గుర్తుకు తెచ్చుకొని, మాని = ఆ మాటలను ఆపుకొని, నాఁటి = ఆ మొదటి రోజుటి, బొమ్మ = సాలభంజిక యొక్క, పూనిక = పద్ధతిని/దీక్షను, నీవును = (రెండవ బొమ్మవైన) నీవు కూడా, తప్పకుండన్ = విడిచిపెట్టకుండా, తద్ = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, గుణములు = సద్గుణ విశేషాలను, చెప్పు = నాకు వివరించుము,

తాత్పర్యం:

ఆ రెండవ బొమ్మ అలా అనగానే భోజరాజు అక్కడే నిలిచిపోయాడు. మునుపటి లాగే తన గొప్పతనాన్ని తానే చెప్పుకోవడానికి నోరు తెరవబోయి, మొదటి రోజు చేసిన పొరపాటును (ఆత్మస్తుతిని) గుర్తు తెచ్చుకుని వెంటనే ఆపుకున్నాడు. వివేకంతో తనను తాను నియంత్రించుకుని, "ఓ ప్రతిమా! మొదటి రోజు బొమ్మ లాగే నీవు కూడా ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు ఉన్న సద్గుణాలేమిటో నాకు తప్పకుండా వివరించు" అని అడిగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: భోజరాజు తన పూర్వపు తప్పును తెలుసుకుని, అహంకారాన్ని అణచుకుని, వినయంగా ప్రవర్తించిన తీరును సహజంగా చిత్రించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

పాత్ర పరిణామం: ఈ ఆటవెలది పద్యంలో భోజరాజు పాత్రలో వచ్చిన గొప్ప మార్పు కనిపిస్తుంది. మొదటి బొమ్మ చేసిన హితబోధ వల్ల రాజు తన తప్పును (ఆత్మస్తుతిని) గ్రహించాడు. అందుకే ఈసారి బొమ్మ నిందించినా కోపగించుకోకుండా, తనను తాను పొగుడుకోకుండా విక్రమార్కుని కథను వినడానికి సిద్ధమయ్యాడు. ఇది భోజరాజులోని సద్గుణ సంస్కారానికి నిదర్శనం.

పద్యం 64

క. అనవుడు నది యిట్లను నీ
గొనములు గలనృపులఁ బేరుకొని చెప్పం జూ
చిన జగమున నుజ్జయినీ
మనుజేంద్రుఁడుగాక యితర మనుజుఁడు గలఁడే. 64

ప్రతిపదార్థం:

అనవుడున్ = అని భోజరాజు అడుగగా, అది = ఆ రెండవ బొమ్మ, ఇట్లు + అనున్ = ఈ విధంగా పలికెను, ఈ = ఈ విధమైన, గొనములు = లోకోత్తర గుణములు, కల = కలిగినట్టి, నృపులన్ = రాజుల గురించి, పేరుకొని = నామధేయము ఎత్తి, చెప్పన్ + చూచినన్ = చెప్పవలసి వస్తే, జగమునన్ = ఈ ప్రపంచంలో, ఉజ్జయినీ = ఉజ్జయినీ నగర పాలకుడైన, మనుజేంద్రుఁడు = రాజైన విక్రమార్కుడు, కాక = తప్ప, ఇతర = వేరొక, మనుజుఁడు = మానవుడు/రాజు, కలఁడే = ఎక్కడైనా ఉంటాడా (ఉండడు),

తాత్పర్యం:

అని భోజరాజు అడుగగా, ఆ రెండవ బొమ్మ ఇలా అంది——"ఓ రాజా! నీవు కోరినట్లు సాహసము, గంభీరత్వము వంటి ఉత్తమ గుణాలు గల రాజుల పేర్లు చెప్పాల్సి వస్తే, ఈ భూమండలంలో ఆ ఉజ్జయినీ నగర ప్రభువైన విక్రమార్కుడు తప్ప మరొకరు ఎవరూ గుర్తుకు రారు. అతనితో సమానమైన రాజు ఈ లోకంలో ఎక్కడా లేడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: లోకంలో విక్రమార్కుడికి సమానుడైన రాజు మరొకడు లేడని చెప్పడం ద్వారా ఇక్కడ అనన్వయ లేదా వ్యతిరేకాలంకార చాయ కనిపిస్తుంది.

కథన శైలి: బొమ్మ విక్రమార్కుని విశిష్టతను స్థిరపరుస్తూ, అతనితో పోల్చదగిన వీరుడు భౌతిక జగత్తులో లేడని స్పష్టం చేయడం ద్వారా భోజరాజులో మరింత జిజ్ఞాసను రేకెత్తించింది.

పద్యం 65

క. శుభలక్షణుఁడు వదాన్యుం

డభయుం డిఁకఁ గలుగ నేర్చునయ్య ‘‘నభూతో

నభవిష్యతి" యనుపలు కా

ప్రభువునకు సరిచెప్పుచోటఁ బలుకఁగవచ్చున్. 65

ప్రతిపదార్థం:

శుభలక్షణుఁడు = ఉత్తమమైన రాజలక్షణములు కలవాడును, వదాన్యుండు = శ్రేష్ఠుడైన దాతయు, అభయుండు = భయము లేని వీరుడును అయిన అటువంటి రాజు, ఇఁకన్ = ఇకముందు, కలుగన్ + నేర్చున్ + అయ్య = పుట్టగలడా (పుట్టలేడు), న + భూతః = పూర్వం ఎన్నడూ లేడు, న + భవిష్యతి = ముందు ఎన్నడూ ఉండబోడు, అను = అనే, పలుకు = ప్రసిద్ధ వాక్యమును, ఆ = ఆ, ప్రభువునకున్ = విక్రమార్క మహారాజునకు, సరి = పోలికగా, చెప్పు = చెప్పే, చోటన్ = సందర్భమునందు, పలుకరగవచ్చున్ = నిస్సందేహంగా వాడవచ్చును,

తాత్పర్యం:

అన్ని శుభలక్షణాలు నిండినవాడు, యాచపరులు అడిగినదానికంటే ఎక్కువ ఇచ్చే దాత, దేనికిని భయపడని మహావీరుడు అయిన అటువంటి రాజు లోకంలో మళ్లీ పుట్టడం సాధ్యమా? 'ఇటువంటి వాడు గతంలో లేడు, భవిష్యత్తులో ఉండబోడు' (నభూతో నభవిష్యతి) అనే ప్రసిద్ధ సూక్తిని ఎవరికైనా వర్తింపజేయాలి అంటే, అది కేవలం ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఒక్కడికే చెల్లుతుంది!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: "నభూతో నభవిష్యతి" అనే జగత్ప్రసిద్ధమైన సంస్కృత లోకోక్తిని విక్రమార్కుని అసాధారణ గుణాలకు సమర్థనగా నిలపడం వల్ల ఇక్కడ అర్థాంతరన్యాస అలంకారము ప్రకాశిస్తోంది.

భావ శిల్పం: విక్రమార్కుని వ్యక్తిత్వాన్ని అద్భుతంగా తూచే పద్యం ఇది. భూత, భవిష్యత్ కాలాలలో అతని వంటి సాహసి, దాత మరొకడు ఉండడని బొమ్మ ఘంటాపథంగా చెప్తోంది.

పద్యం 66 (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. ధారానాథ యనాథసస్యములకున్ ధారాజధారాధరా

కారుం డై కరుణామృతంబు గురియంగాఁ బ్రాజ్యసామ్రాజ్యల
క్ష్మీరూఢిం జగ మెల్ల నుల్లసిలఁగా శ్రీవిక్రమార్కాఖ్యుఁ డు
ర్వీరామారమణుండు కీర్తిఁ బరఁగెన్ వీరుం డుదారుం డనన్. 66

ప్రతిపదార్థం:

ధారానాథ = ధారానగర ప్రభువైన ఓ భోజరాజా!, అనాథ = దిక్కులేని (ఎండిపోతున్న), సస్యములకున్ = పైర్లకు (దీన ప్రజలనెడి పంటలకు), ధారాజ = నీటి బిందువులను కురిపించే, ధారాధర = మేఘము యొక్క, ఆకారుండు + ఐ = రూపము దాల్చినవాడై, కరుణా = దయ అనే, అమృతంబు = అమృతపు వానను, కురియంగాన్ = వర్షింపజేయగా, ప్రాజ్య = మిక్కిలి విస్తారమైన, సామ్రాజ్యలక్ష్మీ = సామ్రాజ్య వైభవం యొక్క, రూఢిన్ = ప్రసిద్ధితో, జగము + ఎల్లన్ = లోకమంతా, ఉల్లసిలరగాన్ = సంతోషించేటట్లుగా, వీరుండు = పరాక్రమవంతుడు, ఉదారుండు = దాత, అనన్ = అనిపించుకుంటూ, ఉర్వీరామా = భూదేవి అనెడి సుందరికి, రమణుండు = భర్తయైన (రక్షకుడైన), శ్రీవిక్రమార్క + ఆఖ్యుఁడు = శ్రీవిక్రమార్కుడు అనే పేరుగల రాజు, కీర్తిన్ = గొప్ప యశస్సుతో, పరఁగెక్ = ప్రసిద్ధి చెందెను,

తాత్పర్యం:

ఓ ధారానగర ప్రభువైన భోజరాజా! నీరు లేక ఎండిపోతున్న పంటలకు వర్షాన్నిచ్చే మేఘం లాగా, దిక్కులేని దీనజనుల పాలిట విక్రమార్కుడు కరుణామృత వర్షం కురిపించే మేఘమయ్యాడు. తన అపార సామ్రాజ్య లక్ష్మీ వైభవంతో లోకమంతా సంతోషంతో వర్ధిల్లేలా చేస్తూ, భూదేవికి ఆనందాన్నిచ్చే భర్తగా నిలిచాడు. లోకమంతా అతడిని 'మహావీరుడు, పరమోదారుడు' అని కొనియాడేలా ఆ విక్రమార్క మహారాజు అఖండ కీర్తితో విరాజిల్లాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

దీన ప్రజలను అనాథ సస్యములుగా వర్ణించడం లోను, విక్రమార్కుడిని మేఘుడిగా (ధారాధరాకారుండు) చెప్పడంలోను, దయను అమృతంగా (కరుణామృతంబు) అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ సాంగరూపకాలంకారము ఉన్నది.

భూమిని స్త్రీగా, రాజును రమణుడిగా వర్ణించడం వల్ల "ఉర్వీరామారమణుండు" లో రూపకాలంకారము వ్యక్తమవుతోంది.

శబ్ద చమత్కృతి: 'ధారానాథ' (భోజరాజు సంబోధన) మరియు 'ధారాజధారాధర' (కురిసే మేఘం) అని పద్యం ప్రారంభంలోనే 'ధార' అనే అక్షరాల ఆవృత్తితో కవి శబ్ద సౌందర్యాన్ని (వృత్యానుప్రాస శబ్దాలంకారము) అద్భుతంగా సృష్టించారు.

పద్యం 67 (మత్తకోకిల)

మత్తకోకిల. అమ్మహీశుఁడు నాఁడునాఁటికి నాత్మభూముల నన్యదే
శమ్ములందుల వార్తలం బరిచారకు ల్వినిపింపఁగా
నిమ్ముతోడ నవంతిపట్టణ మేలుచుండఁగ దూరదే
శమ్మువార్త లెఱుంగఁబోయినచారు లిద్దఱు వచ్చినన్. 67

ప్రతిపదార్థం:

ఆ = ఆ, మహీశుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, నాఁడునాఁటికిన్ = రోజురోజుకూ, ఆత్మభూములన్ = తన సొంత రాజ్యము నందలి, అన్యదేశమ్ములందుల = పరరాజ్యముల యందలి, వార్తలను = విశేషాలను, పరిచారకులు = సేవకులు (వేగులు),

వినిపింపఁగాన్ = వచ్చి తనకు వివరిస్తుండగా, ఇమ్ముతోడన్ = చక్కని క్రమ పద్ధతిలో, అవంతిపట్టణము = అవంతీ నగరమును (ఉజ్జయినిని), ఏలుచున్ + ఉండరగన్ = పరిపాలిస్తూ ఉండగా, దూరదేశమ్ము = సుదూర దేశముల యొక్క, వార్తలు = విశేషములను, ఎఱుంగన్ + పోయిన = తెలుసుకోవడానికి వెళ్ళిన, చారులు = వేగులు (గూఢచారులు), ఇద్దఱు = ఇద్దరు వ్యక్తులు, వచ్చినన్ = తిరిగి రాజసభకు రాగా,

తాత్పర్యం:

ఆ విక్రమార్క మహారాజు రోజురోజుకూ తన స్వరాజ్యంలోని విశేషాలను, పొరుగు రాజ్యాల సమాచారాలను సేవకులు వచ్చి చెపుతుండగా, ఎంతో క్రమశిక్షణతో అవంతీ నగరంలో రాజ్యపాలన సాగిస్తున్నాడు. అలా ఉండగా, ఒకరోజు సుదూర దేశాల విశేషాలను సేకరించడానికి వెళ్ళిన ఇద్దరు గూఢచారులు (చారులు) తిరిగి ఉజ్జయిని నగరానికి విచ్చేశారు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రాజు యొక్క పరిపాలనా విధానాన్ని, చారుల రాకను సహజ సిద్ధంగా, వర్ణనాత్మకంగా తెలపడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

చారిత్రక/రాజనీతి విశేషం: "చారచక్షుషో రాజానః" అంటారు, అనగా రాజులకు గూఢచారులే కళ్లు. విక్రమార్కుడు తన రాజ్యాన్ని, పరరాజ్యాలను ఎంత నిశితంగా గమనించేవాడో ఈ మత్తకోకిల పద్యం తెలుపుతుంది. ఇక్కడి నుండి "రెండవ బొమ్మ కథ" లోని అసలు వృత్తాంతం (చతురంగతజ్ఞుని కథ తర్వాత వచ్చే సరికొత్త సాహస గాథ) మొదలవుతుంది.

పద్యం 68

ఉ. అచ్చటివార్త లెల్లఁ దెలియా న్విని వారల నాదరించి మీ
రిచ్చటి కేగుదెంచునెడ నీనడుమన్ గిరులందుఁ గానలం
దచ్చెరు వేమి గంటి రని యానతి యిచ్చిన నందులోన న .
య్యిచ్చ యెఱింగి యొక్కఁడు నరేంద్రున కిట్లనియె న్వినీతుఁడై. 68

ప్రతిపదార్థం:

అచ్చటి = ఆ దూరదేశాల, వార్తలు + ఎల్లన్ = సమాచారమంతటినీ, తెలియన్ = స్పష్టముగా, విని = ఆలకించి, వారలన్ = ఆ ఇద్దరు చారులను, ఆదరించి = కానుకలతో సత్కరించి, మీరు = మీరిద్దరు, ఇచ్చటికిన్ = ఈ ఉజ్జయిని నగరమునకు, ఏగుదెంచు + ఎడన్ = తిరిగి వచ్చేటప్పుడు, ఈ నడుమన్ = ఈ మార్గమధ్యంలో, గిరులందున్ = పర్వతములలో గానీ, కానలందున్ = అడవులలో గానీ, అచ్చెరువు = ఆశ్చర్యకరమైన వింత, ఏమి = ఎటువంటిది, కంటిరి = చూశారు?, అని = అని, ఆనతి + ఇచ్చినన్ = మహారాజు ప్రశ్నించగా, అందులోనన్ = ఆ ఇద్దరు చారులలో, ఆ = ఆ రాజు యొక్క, ఇచ్చ = కోరికను (కుతూహలాన్ని), ఎఱింగి = తెలుసుకొని, ఒక్కఁడు = ఒక వేగు, వినీతుఁడు + ఐ = వినయము కలవాడై, నరేంద్రునకున్ = ఆ విక్రమార్క రాజునకు, ఇట్లు + అనియెన్ = ఈ విధంగా మనవి చేసెను,

తాత్పర్యం:

సుదూర దేశాల నుండి వచ్చిన ఆ వేగులు చెప్పిన సమాచారాన్ని అంతటినీ విక్రమార్కుడు శ్రద్ధగా విన్నాడు. వారిని ఘనంగా ఆదరించి, "మీరు ఆయా దేశాలు ముగించుకుని తిరిగి ఇక్కడికి వచ్చే మార్గంలో... పర్వతాలలో కానీ, దట్టమైన అడవులలో

కానీ ఏవైనా వింతలైన, ఆశ్చర్యకరమైన సంఘటనలు చూశారా?" అని అడిగాడు. రాజు మనసులోని కుతూహలాన్ని గ్రహించిన ఆ ఇద్దరిలో ఒక గూఢచారి ఎంతో వినయంగా చేతులు జోడించి రాజుతో ఇలా అనసాగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రాజు చారులను ఆదరించడం, వారి మధ్య జరిగిన సంభాషణను ఎంతో సహజంగా, లలితమైన పదాలతో వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

కథన చాతుర్యం: కొరవి గోపరాజు ఈ ఉత్పలమాల పద్యం ద్వారా కథలో ఒక కొత్త కుతూహలాన్ని (Suspense) సృష్టించారు. చారుడు చూడబోయే ఆ వింత ఏమిటో, అది విక్రమార్కుని ఏ సాహసానికి దారి తీస్తుందో తెలుసుకోవాలనే ఆసక్తిని ఈ పద్యం పాఠకుడిలో కలిగిస్తుంది. రాజు కేవలం రాజకీయ వార్తలే కాక, ప్రకృతిలోని వింతలను కూడా ఆసక్తిగా తెలుసుకునేవాడని దీని ద్వారా వ్యక్తమవుతోంది.

పద్యం 69

సీ. చిత్రకూటాద్రిపైఁ జిత్రంబు గనుఁగొంటి
నచటి బిల్వద్రుమప్రచుర మైన
పుణ్యతపోవనంబున రత్నకాంచన
మయమైన దేవతాలయము గలదు
లోకైకవంద్య మందాకినీజలధార
తోరమై ముందటఁ దొరఁగుచుండు
నానీరు శుద్ధున కమృతమై పాలుపారుఁ
పాపికిఁ గాటుక భంగిఁ తోఁచు
ఆ. దానిపాంత నొకఁడు మౌనియై జపముతోఁ
పాయకుండ వేల్మి సేయుచుండు
నతని కెన్ని యేఁడు లరిగెనో యెలికిన
హోమధూళి హిమనగోన్నతంబు. 69

ప్రతిపదార్థం:

చిత్రకూట + అద్రిపైన్ = చిత్రకూట పర్వతము మీద, చిత్రంబు = ఒక గొప్ప ఆశ్చర్యకరమైన వింతను, కనుఁగొంటిన్ = నేను చూశాను, అచటి = ఆ పర్వతము నందలి, బిల్వద్రుమ = మారేడు చెట్లతో, ప్రచురము + ఐన = నిండినట్టి, పుణ్య = పవిత్రమైన, తపోవనంబునన్ = తపోవనములో, రత్న = రత్నములు, కాంచన = బంగారములతో, మయము + ఐన = నిమిత్రమైన (పొదగబడిన), దేవతాలయము = ఒక అద్భుత దేవాలయము, కలదు = ఉన్నది, లోక + ఏక = లోకములలో శ్రేష్ఠమైనట్టియు, వంద్య = పూజింపదగినట్టియు, మందాకినీ = మందాకిని (ఆకాశగంగ) యొక్క, జలధార = నీటి ప్రవాహము, తోరము + ఐ = పెద్దదై, ముందటన్ = ఆ ఆలయము ఎదుట, తొరఁగుచుండున్ = ప్రవహిస్తూ ఉంటుంది, ఆ నీరు = ఆ నదిలోని నీరు, శుద్ధునకున్ = పవిత్రమైన మనస్సు కలవానికి, అమృతము + ఐ = అమృతము వలె తెల్లగా (మధురముగా), పాలుపారున్ =

ప్రకాశిస్తుంది, పాపికిన్ = పాపము చేసినవానికి, కాటుక భంగిన్ = నల్లని కాటుక వలె, తోఁచున్ = కనిపిస్తుంది, దాని పాంతన్ = ఆ నదీ తీరమునకు సమీపములో, ఒకఁడు = ఒక పురుషుడు, మౌని + ఐ = ముని వేషము ధరించినవాడై, జపముతోన్ = జపము చేయుటతో పాటు, పాయకుండన్ = నిరంతరము విడిచిపెట్టకుండా, వేల్మి = హోమము (యజ్ఞము), చేయుచుండున్ = ఆచరిస్తూ ఉన్నాడు, అతనికిన్ = ఆ మునికి, ఎన్ని = ఎన్ని, ఏఁడులు = సంవత్సరములు, అరిగెనో = గడచిపోయాయో (తెలియదు కానీ), ఒలికిన = ఆ హోమము నుండి బయటపడిన, హోమధూళి = యజ్ఞ భస్మము (బూడిద యొక్క కుప్ప), హిమనాగ = హిమాలయ పర్వతమంత, ఉన్నతంబు = ఎత్తుగా ఉన్నది,

తాత్పర్యం:

(చారుడు విక్రమార్కునితో అంటున్నాడు)——"మహాప్రభూ! నేను చిత్రకూట పర్వతము మీద ఒక అద్భుతమైన వింతను చూశాను. ఆ పర్వతము పైన మారేడు చెట్లతో దట్టంగా ఉన్న ఒక పవిత్రమైన తపోవనం ఉంది. అందులో రత్నాలు, బంగారంతో నిర్మించిన ఒక దివ్య దేవాలయం ఉంది. ఆ ఆలయం ముందర, లోకపూజ్యమైన మందాకినీ నదీ ప్రవాహం ఎంతో వేగంగా సాగుతోంది. ఆ నదిలోని నీరు పవిత్రమైన మనస్సు కలవారికి తెల్లని అమృతంలా కనిపిస్తుంది, కానీ పాపాత్ములకు మాత్రం నల్లని కాటుకలా తోస్తుంది! ఆ నది ఒడ్డున ఒక మహర్షి నిరంతరం జపం చేస్తూ, హోమకార్యాలు నిర్వహిస్తున్నాడు. ఆయన అక్కడ ఎన్ని యుగాలుగా తపస్సు చేస్తున్నాడో ఎవరికీ తెలియదు కానీ, ఆయన చేసిన హోమము నుండి వెలువడిన బూడిద కుప్ప (హోమభస్మం) అక్కడ హిమాలయ పర్వతమంత ఎత్తున పేరుకుపోయింది!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

నది నీరు పుణ్యాత్ములకు అమృతంలా, పాపాత్ములకు కాటుకలా కనిపించడమనే విరుద్ధ స్వభావాన్ని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ ఉల్లేఖ లేదా విరోధాభాస అలంకార చాయ ఉన్నది.

హోమధూళి హిమాలయమంత ఎత్తుగా ఉందని చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ అతిశయోక్తి అలంకారము (వర్ణనను పెంపొందించుట కొరకు) మనోహరంగా వాడబడింది.

భావ శిల్పం: కొరవి గోపరాజు ఈ సీస పద్యంలో చిత్రకూట పర్వతము నాటి ఆధ్యాత్మిక వైభవాన్ని కళ్లకు కట్టారు. 'హిమనాగోన్నతంబు' అనే పదం ఆ ముని యొక్క సుదీర్ఘ తపస్సుకు, నిష్ఠకు నిదర్శనంగా నిలిచింది. ఈ వింతే విక్రమార్కుని తదుపరి సాహసానికి ప్రేరణగా మారుతుంది.

పద్యం 70

మ. అని చోద్యంబుగఁ జెప్పిన న్విని తదీయాలోకనోత్సాహియై
మనుజేంద్రుండును దిగ్గనం గదలి రమ్మా చూత మామౌని పా
వనతీర్థం బని వానిఁ తోడుకోని భాస్వత్ఖడ్గసాహాయ్యుఁ డై
చనియెం గ్రూరమృగప్రచారతరువిస్తారంబులం దూఱుచున్. 70

ప్రతిపదార్థం:

అని = ఆ విధంగా చారుడు, చోద్యంబుగన్ = ఎంతో ఆశ్చర్యము కలిగేటట్లుగా, చెప్పినన్ = వివరించగా, విని = ఆలకించి, తదీయ = ఆ ప్రదేశమును మరియు మునిని, ఆలోకన = చూడాలి అనే, ఉత్సాహి + ఐ = కుతూహలము కలవాడై,

మనుజేంద్రుండును = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, దిగ్గనన్ = వెంటనే (శీఘ్రముగా), కదలి = ప్రయాణమై, రమ్మా = (చారుడితో) రావలసింది, ఆ మౌని = ఆ మహర్షిని, పావన = పవిత్రమైన ఆ, తీర్థంబున్ = నదీ తీరమును, చూతము = దర్శిద్దాము, అని = అని పలుకుతూ, వానిన్ = ఆ వేగును, తోడుకొని = తన వెంట పెట్టుకొని, భాస్వత్ = ప్రకాశిస్తున్న, ఖడ్గ = తన పవిత్ర ఖడ్గమే, సాహాయ్యుఁడు + ఐ = తోడుగా కలిగినవాడై, క్రూరమృగ = భయంకరమైన అడవి జంతువుల, ప్రచార = సంచారముతోను, తరు = వృక్షముల యొక్క, విస్తారంబులన్ = దట్టమైన అడవులలో, తూఱుచున్ = ప్రవేశిస్తూ, చనియెక్ = వెళ్ళాడు,

తాత్పర్యం:

గూఢచారి ఆ విధంగా ఎంతో వింతగా చెప్పిన మాటలు వినగానే, విక్రమార్క మహారాజుకు ఆ ప్రదేశాన్ని, ఆ మునిని వెంటనే చూడాలనే అమితమైన కుతూహలం కలిగింది. ఆయన ఆలస్యం చేయకుండా వెంటనే లేచి—"పద! ఆ పవిత్ర తీర్థాన్ని, ఆ మహర్షిని మనము ఇప్పుడే చూద్దాము" అని ఆ చారుడిని వెంటబెట్టుకున్నాడు. దట్టమైన అడవి, భయంకరమైన క్రూర జంతువులు సంచరించే ఆ అరణ్య మార్గంలో, ప్రకాశించే తన కత్తి ఒక్కటే తనకు తోడుగా ఆ విక్రమార్కుడు అడవులను దాటుకుంటూ చిత్రకూట పర్వతానికి బయలుదేరాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: విక్రమార్కుడు చారుని మాట విని వెంటనే ఖడ్గధారియై అడవికి బయలుదేరిన సాహస కృత్యాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

పాత్ర చిత్రణ (భోజరాజుకు గుణపాఠం): విక్రమార్కుడికి ఉన్న అసాధారణ 'సాహస గుణాన్ని' రెండవ బొమ్మ ఇక్కడ నిరూపిస్తోంది. సామాన్య రాజులైతే సైన్యాన్ని వెంటబెట్టుకుని వెళతారు, కానీ విక్రమార్కుడు కేవలం ఒక చారుడిని, తన చేతి కత్తిని నమ్ముకుని ఒంటరిగా దట్టమైన క్రూరారణ్యంలోకి దూసుకెళ్లాడు. అతని వీరత్వానికి, జిజ్ఞాసకు ఈ మత్తేభ పద్యం అద్దం పడుతోంది.

వచనము 71

వ. ఇట్టి దుర్గమమార్గంబునం జనుదెంచుచు నొక్క యెడ. 71

ప్రతిపదార్థం:

ఇట్టి = ఇటువంటి, దుర్గమ = ప్రయాణించుటకు వీలుకాని కష్టమైన, మార్గంబునన్ = అడవి దారి నందు, చనుదెంచుచున్ = ప్రయాణించి వస్తూ, ఒక్క యెడన్ = ఒక ప్రదేశము నందు,

తాత్పర్యం:

ఈ విధమైన అత్యంత భయంకరమైన, దుర్గమమైన అరణ్య మార్గంలో ప్రయాణిస్తూ ప్రయాణిస్తూ, వారు ఒక ప్రదేశానికి చేరుకున్నారు... (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

శైలి: కథను చిత్రకూట పర్వత సౌందర్య వర్ణనలోకి తీసుకువెళ్ళడానికి కవి వాడిన చిన్న వచన భాగం ఇది.

పద్యం 72 (ఉత్పలమాల)

ఉ. భూరమణుండు గాంచె నతిభూరిపయోధరరూఢ మాత్మవి

సారపునఃప్రరూఢపటుశాఖమహావటజూట మంచితో

ల్వీరుహసంభృతైకమునివీరకృతోటజవాటము న్సునా

సీరమణిప్రభాపటలచిత్రితకూటముఁ జిత్రకూటమున్. 72

ప్రతిపదార్థం:

భూరమణుండు = ఆ భూపాలుడైన విక్రమార్కుడు, అతి = మిక్కిలి, భూరి = గొప్పవైన, పయోధర = మేఘముల యొక్క (లేదా కొబ్బరి/తాటి చెట్ల), ఝాటము = సమూహము కలిగినట్టియు, ఆత్మ = తనయొక్క, విసార = విస్తరించిన ఊడల నుండి, పునః = మరల, ప్రరూఢ = పుట్టినట్టి, పటు = బలమైన, శాఖా = కొమ్మలు కలిగిన, మహావట = పెద్ద మర్రిచెట్ల యొక్క, జూటము = జటాజూటము వంటి అల్లికలు కలిగినట్టియు, అంచిత = ఒప్పియున్న, ఉర్వీరుహ = వృక్షముల చేత, సంభృత = రక్షింపబడిన, ఏక = అద్భుతమైన, మునివీర = మునిశ్రేష్ఠుని చేత, కృత = నిర్మింపబడిన, ఉటజవాటమున్ = పర్ణశాలల సమూహము కలిగినట్టియు, సునాసీరమణి = ఇంద్రనీలమణుల యొక్క, ప్రభాపటల = కాంతి సమూహము చేత, చిత్రిత = రంగురంగులుగా తీర్చబడిన, కూటమున్ = శిఖరములు కలిగినట్టి, చిత్రకూటమున్ = ఆ చిత్రకూట పర్వతాన్ని, కాంచెక్ = దర్శించాడు,

తాత్పర్యం:

ఆ విక్రమార్క మహారాజు చిత్రకూట పర్వతాన్ని కళ్లారా చూశాడు. ఆ పర్వతం ఎలా ఉందంటే—ఆకాశాన్ని తాకేలా దట్టమైన మేఘాల సమూహాలు దాన్ని ఆవరించి ఉన్నాయి. పెద్ద పెద్ద మర్రిచెట్ల ఊడలు నేలకు దిగి, వాటి నుండి మళ్లీ కొత్త కొమ్మలు పుట్టి, శివుని జటాజూటం లాగా అడవి అంతా అల్లుకుపోయి ఉంది. ఎన్నో పవిత్ర వృక్షాల మధ్య ఆ మునిశ్రేష్ఠుడు నిర్మించుకున్న పర్ణశాలల (కూటిల) గుంపు అక్కడ శోభిస్తోంది. ఆ పర్వత శిఖరాలన్నీ ఇంద్రనీలమణుల కాంతులు చిందిస్తూ, రంగురంగుల చిత్రకళా ఖండంలా ప్రకాశిస్తున్న ఆ దివ్యమైన చిత్రకూట పర్వతాన్ని రాజు కాంచాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము:

మర్రిచెట్ల ఊడల అల్లికలను శివుని జటాజూటంతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమా/రూపక అలంకార చాయ ఉన్నది.

చిత్రకూట పర్వత సౌందర్యాన్ని, దాని సహజ సిద్ధమైన అరణ్య రూప రేఖలను అత్యంత ప్రౌఢమైన సమాసాలతో వర్ణించడం వల్ల ఇది ఉదాత్తమైన స్వభావోక్తి అలంకారము.

సాహిత్య వైభవం: కొరవి గోపరాజు ఈ ఉత్పలమాల పద్యంలో సంస్కృత పదాల గుంభనతో చిత్రకూట పర్వత గంభీరతను అద్భుతంగా ఆవిష్కరించారు. 'మహావటజూటము', 'ఉటజవాటము', 'చిత్రితకూటము', 'చిత్రకూటము' అని పద్యం చివరల్లో అంత్యానుప్రాసలు మరియు శబ్దాలంకార చమత్కారం ఉట్టిపడేలా కూర్చడం కవి ప్రతిభకు నిదర్శనం. ఈ పర్వతాన్ని చేరుకోవడంతో విక్రమార్కుని సాహస వృత్తాంతం తదుపరి ఘట్టంలోకి ప్రవేశిస్తుంది.

పద్యం 73

సీ. అందులతీఁగె లిం‌ద్రాంగణాగములతోఁ

జెలిమి సేయుచు మిన్ను గలయఁబ్రాఁకు

నందుల మ్రాకులు నందనవనకల్ప

తరువులతోఁ గూడి పెరుఁగుచుండు

నందుల క్రొవ్విరు లన్నదమ్ముల మాడ్కిఁ
చుక్కలవాసన కిక్కసేయు
నందుల సెలయేఱు లాకాశగంగతో
నటనలు సలుపుచు నాడుచుండు
ఆ. నందుల మెలఁగు కరు లైరావతముఁ దాము
గదుపుగట్టిమేసి మదము గురియు
నందుఁ గలుగు మౌను లాసప్తమునులతో
నిత్యసత్యగోష్ఠి నిలుతు రచట. 73

ప్రతిపదార్థం:

అందుల = ఆ చిత్రకూట పర్వతము నందలి, తీఁగెలు = లతలు, ఇంద్ర + అంగణ = దేవేంద్రుని ముంగిట ఉన్న, ఆగములతోన్ = దేవతా వృక్షములతో, చెలిమి = స్నేహము, చేయుచున్ = విరసిల్లుతూ, మిన్ను = ఆకాశమంతటా, కలయన్ = పూర్తిగా, ప్రాఁకున్ = అల్లుకొనును, అందుల = ఆ పర్వతము మీది, మ్రాకులు = పెద్ద పెద్ద చెట్లు, నందనవన = దేవలోకపు నందనవనము లోని, కల్పతరువులతోన్ = కల్పవృక్షములతో, కూడి = జతకలిసి, పెరుఁగుచుండున్ = ఆకాశము వైపు ఎదుగుచుండును, అందుల = ఆ కొండపై వికసించే, క్రొవ్విరులు = సరికొత్త పూలు, అన్నదమ్ముల = తోడబుట్టినవారి, మాడ్కిన్ = విధముగా, చుక్కల = నక్షత్రముల యొక్క, వాసనకున్ = ఉనికికి (లేదా పరిమళమునకు), ఇక్క = నిలయము, చేయున్ = చేయుచుండును, అందుల = ఆ కొండపైని, సెలయేఱులు = జలపాతములు, ఆకాశగంగతోన్ = స్వర్గలోకపు గంగానదితో, నటనలు = నాట్యములు, సలుపుచున్ = చేస్తూ, ఆడుచుండున్ = ప్రవహించుచుండును, అందుల = ఆ పర్వతారణ్యములో, మెలఁగు = సంచరించే, కరులు = అడవి ఏనుగులు, ఐరావతమున్ = ఇంద్రుని తెల్లని ఏనుగైన ఐరావతమును, తామున్ = తాము కూడా కలిపి, గదుపుగట్టి = మందలుగా కూడి, మేసి = అడవిని మేస్తూ, మదము = మదజలమును, గురియున్ = వర్షింపజేయును, అందున్ = ఆ పర్వతముపై, కలుగు = నివసించే, మౌనులు = మునులు, ఆ = ఆ ప్రసిద్ధులైన, సప్తమునులతోన్ = సప్తర్షులతో (కశ్యప అత్రి భరద్వాజాది మహర్షులతో), నిత్య = ఎల్లప్పుడూ, సత్య = సత్యవంతమైన, గోష్ఠిన్ = జ్ఞాన చర్చల యందు, నిలుతురు = కొలువై ఉంటారు, అచటన్ = ఆ చిత్రకూట పర్వతమునందు,

తాత్పర్యం:

ఆ చిత్రకూట పర్వతం ఎంతటి ఎత్తున ఉందంటే——అక్కడి తీగలు దేవేంద్రుని ముంగిట ఉండే వృక్షాలతో స్నేహం చేస్తూ ఆకాశమంతటా అల్లుకుపోయాయి. అక్కడి వృక్షాలు నందనవనంలోని కల్పవృక్షాలతో పోటీపడుతూ ఆకాశ మునిగేలా పెరుగుతున్నాయి. ఆ కొండ మీది సరికొత్త పూలు ఆకాశంలోని నక్షత్రాలతో అన్నదమ్ముల వలె కలిసిపోయి, ఆ చుక్కలకే ఒక సరికొత్త పరిమళాన్ని ఇస్తున్నాయి. అక్కడి సెలయేళ్ళు ఆకాశగంగతో కలిసి నాట్యం చేస్తున్నట్లుగా ప్రవహిస్తున్నాయి. ఆ పర్వతమ్మీద తిరిగే అడవి ఏనుగులు, సాక్షాత్తు దేవేంద్రుని ఐరావతంతో కలిసి మందలుగా మేస్తూ మదజలాన్ని వర్షిస్తున్నాయి. అక్కడ నివసించే మహర్షులు, ఆకాశంలో ప్రకాశించే సప్తర్షులతో ప్రతిరోజూ ముఖాముఖి కూర్చుని సత్యజ్ఞాన చర్చలు జరుపుతున్నారు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: భూలోకంలోని పర్వత సౌందర్యాన్ని స్వర్గలోకపు వస్తువులతో (నందనవనం, కల్పవృక్షం, ఆకాశగంగ, ఐరావతం, సప్తర్షులు) అతిశయంగా పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ అతిశయోక్తి అలంకారము ప్రయోగించబడింది.

భావ శిల్పం: కొరవి గోపరాజు ఈ సీస పద్యంలో చిత్రకూట పర్వతం యొక్క లోకోత్తర ఎత్తును, పవిత్రతను అద్భుతంగా వర్ణించారు. పర్వతం భూమిపై ఉన్నా, దాని శిఖర వైభవం స్వర్గలోకాన్ని తాకుతోందని చెప్పడం కవి ఉత్కృష్ట ఊహాశక్తికి నిదర్శనం.

పద్యం 74

ఉ. అందుల నొక్కచో జలకమాడుచునుండఁగఁ దొల్లి మేదినీ
నందనవక్త్రవేణినయనస్తనకాంతులు జాతిరూపులై
యిం దుదయించె నాఁగ నుతి కెక్కుచుఁ బెక్కుదినంబు లంబుజే
ందిందిర మీనచక్రములు దేలుచునుండు సరోవరంబులన్. 74

ప్రతిపదార్థం:

అందులన్ = ఆ చిత్రకూట పర్వతము నందు, ఒక్కచోన్ = ఒక ప్రదేశములో, సరోవరంబులన్ = నిర్మలమైన తటాకముల (చెరువుల) యందు, జలకము + ఆడుచున్ + ఉండఁగన్ = పూర్వం (శ్రీరామునితో కలిసి సీతాదేవి) స్నానమాడుచుండగా, తొల్లి = ఆ పూర్వకాలమందు, మేదినీనందన = భూమిపుత్రికయైన ఆ సీతాదేవి యొక్క, వక్త్ర = ముఖము, వేణి = జడ, నయన = కన్నులు, స్తన = స్తనముల యొక్క, కాంతులు = శోభలు, జాతిరూపులు + ఐ = ఆయా వస్తువుల సహజ రూపాలై (అనగా పద్మములు, తుమ్మెదలు, చేపలు, చక్రవాక పక్షుల రూపాలై), ఇందున్ = ఈ సరస్సుల యందు, ఉదయించెన్ = పుట్టాయా!, నాఁగన్ = అనునట్లుగా, నుతికిన్ = ప్రశంసలకు, ఎక్కుచున్ = ఎక్కుతూ, పెక్కు = అనేక, దినంబులు = రోజులుగా, అంబుజ = పద్మములు, ఇందిందిర = తుమ్మెదలు, మీన = చేపలు, చక్రములు = చక్రవాక పక్షులు, తేలుచునుండున్ = ఆ నీటిపై తేలియాడుచుండును,

తాత్పర్యం:

ఆ చిత్రకూట పర్వతము మీది సరస్సులను చూస్తే ఒక అద్భుతమైన వింత స్ఫురిస్తుంది. పూర్వము త్రేతాయుగంలో వనవాస సమయంలో సీతాదేవి ఆ చెరువులలో స్నానమాడినప్పుడు, ఆమె ముఖ సౌందర్యం పద్మాలుగాను, ఆమె నల్లని జడ తుమ్మెదలుగాను, ఆమె విశాల నేత్రాలు చంచలమైన చేపలుగాను, ఆమె కుచములు చక్రవాక పక్షులుగాను రూపాంతరం చెంది ఆ సరస్సులలోనే ఉండిపోయాయా! అన్నట్లుగా ఆ చెరువులు శోభిల్లుతున్నాయి. ఎంతో ప్రసిద్ధి చెందిన ఆ సరస్సులలో ఎల్లప్పుడూ పద్మాలు, తుమ్మెదలు, చేపలు, చక్రవాక పక్షులు విరివిగా తేలియాడుతూ కనిపిస్తాయి.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: సరస్సులోని పద్మ, తుమ్మెద, మీన, చక్రవాక పక్షులను చూసి, అవి సీతాదేవి యొక్క ముఖ, వేణి, నయన, స్తన కాంతుల రూపాంతరాలని ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారము అత్యంత మనోహరంగా కుదిరింది.

పురాణ/సాంస్కృతిక విశేషం: చిత్రకూట పర్వతం రామాయణంలో శ్రీరాముడు, సీత, లక్ష్మణులు వనవాస కాలంలో గడిపిన పవిత్ర స్థలం. కవి ఆ రామాయణ గాథను ఇక్కడి ప్రకృతి వర్ణనకు జోడించి, సీతాదేవి అందమే ఈ సరస్సులలో ప్రకృతి రూపంలో కొలువై ఉందనే భావనను కలిగించారు. 'ఇందిందిరము' అనగా తుమ్మెద.

పద్యం 75

క. వివిధద్వాదశరాసులు

దవిలి తిరిగి పాళ్లసంపదలు చేకుఱమి

న్నవరత్నరాసులకునై

నవగ్రహంబులుం తదంగణంబులఁ బొలయున్. 75

ప్రతిపదార్థం:

వివిధ = రకరకాలైన, ద్వాదశరాసులు = (మేషాది) పన్నెండు నక్షత్ర రాశుల వెంబడి, దవిలి = తగిలి, తిరిగి = నిరంతరం తిరుగుతూ ఉన్నప్పటికీ, పాళ్లసంపదలు = తగిన ఫలితాలు/సంపదలు, చేకుఱమిన్ = లభించకపోవడం చేత, నవరత్న = వజ్ర వైడూర్యాది తొమ్మిది రత్నాల యొక్క, రాసులకున్ + ఐ = కుప్పల కొరకై, నవగ్రహంబులున్ = సూర్యచంద్రాది తొమ్మిది గ్రహములు కూడా, తద్ = ఆ చిత్రకూట పర్వతపు దేవాలయము యొక్క, అంగణంబులన్ = ముంగిళ్ళ యందు (ప్రాంగణాలలో), పొలయున్ = సంచరిస్తూ ఉంటాయి,

తాత్పర్యం:

సూర్యుడు, బుధుడు మొదలైన నవగ్రహాలు ఆకాశంలో పన్నెండు రాశుల చుట్టూ ఎంత తిరిగినా వాటికి తగిన తృప్తి గానీ, రత్న సంపదలు గానీ దక్కలేదు. అందువల్ల ఆ గ్రహాలన్నీ, చిత్రకూట పర్వతం మీది ఆ దివ్య రత్నఖచిత దేవాలయ ప్రాంగణంలో కుప్పలు కుప్పలుగా పడివున్న నవరత్నరాసులను ఏరుకోవడానికే అన్నట్లుగా, ఆ ఆలయ ముంగిళ్లలోనే నిత్యం తిరుగుతూ ప్రకాశిస్తున్నాయి!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: నవగ్రహాలు దేవాలయ ప్రాంగణంలో తిరగడానికి కారణం అక్కడ ఉన్న నవరత్నరాసులను ఆశించడమే అని కవి ఊహించి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ హేతూత్ప్రేక్షాలంకారము ప్రయోగించబడింది.

భావ శిల్పం: చిత్రకూట పర్వతం మీది రత్నమయ దేవాలయం యొక్క అమితమైన ఐశ్వర్యాన్ని, వైభవాన్ని చాటడానికి కవి గ్రహాల గమనాన్ని ఒక చమత్కార హేతువుగా మార్చారు. 'పొలయున్' అనగా సంచరించుట అని అర్థం.

పద్యం 76

క. వింతలుగా నగ్గిరిపొడ

వింతం తనిచెప్ప నలవి యే వెన్నెలఁ ద

తాంతంబునఁ కరఁగిన శశి

కాంతంబులు చంద్రకందు గడుగుచునుండున్. 76

ప్రతిపదార్థం:

ఆ = ఆ, గిరి = చిత్రకూట పర్వతము యొక్క, పొడవు = ఎత్తు (వైభవము), ఇంత + అంత + అని = ఈ పరిమాణంలో ఉన్నదని, వింతలుగాన్ = ఆశ్చర్యకరముగా, చెప్పన్ = వర్ణించుటకు, అలవియే = ఎవరికైనా సాధ్యమా (కాదు), వెన్నెలన్ = రాత్రివేళ చంద్రుని కాంతి తగలగానే, తద్ + అంతంబునన్ = ఆ పర్వత శిఖరాల చివరలందు, కరఁగిన = ద్రవించినట్టి,

శశికాంతంబులు = చంద్రకాంత మణులు, చంద్రు = ఆకాశంలోని చంద్రుని యొక్క, కందున్ = నల్లని మచ్చను (కళంకమును), కడుగుచునుండున్ = నీటితో శుభ్రం చేస్తున్నట్లుగా ప్రవహిస్తుంటాయి,

తాత్పర్యం:

ఆ చిత్రకూట పర్వతం యొక్క మహోన్నతమైన ఎత్తును 'ఇంత' అని మాటలలో వర్ణించడం ఎవరి తరమూ కాదు! రాత్రివేళల్లో ఆకాశంలోని చంద్రుని వెన్నెల సోకగానే, ఆ పర్వత శిఖరాగ్రాలపై ఉన్న చంద్రకాంత మణులన్నీ కరిగి నీరై ప్రవహిస్తాయి. ఆ ఎత్తైన జలధారలు ఎలా ఉన్నాయంటే——సమీపంలో ఉన్న చంద్రుడికి తగిలి, అతని ఒంటిపై ఉన్న నల్లని మచ్చను (కళంకాన్ని) కడిగి వేస్తున్నాయా అన్నట్లుగా ఆశ్చర్యకరంగా ప్రవహిస్తున్నాయి!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: శిఖరాలపై కరిగిన చంద్రకాంత మణుల నీరు చంద్రుని మచ్చను కడుగుతోందని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (మరియు పర్వత ఎత్తును వర్ణించిన తీరులో అతిశయోక్తి) అద్భుతంగా మేళవించబడ్డాయి.

భావ శిల్పం: చంద్రకాంత మణులు వెన్నెల తగిలితే కరుగుతాయనేది కవిసమయం (కవుల నమ్మకం). ఆ పర్వతం చంద్రునికి అంత దగ్గరగా ఉందనే విషయాన్ని, ఆ చంద్రకాంత మణుల నీరు చంద్రుని కాలుష్యాన్ని కడుగుతోందని చెప్పడం ద్వారా కొరవి గోపరాజు అత్యంత మనోహరమైన దృశ్యాన్ని ఆవిష్కరించారు. 'కందు' అనగా చంద్రునిలోని నల్లని మచ్చ.

పద్యం 77

సీ. శిరమున విమలపుష్కరవతి యగుమాల్య
వతి రత్నమాలికావతి యనంగ
మృగపాదఘట్టన మృదులమౌజేగుఱు
ధూళి శేఖరితసిందూర మనఁగఁ
బ్రబలసమీరణోత్పతితంబు లైన పు
ష్పంబులు కరశీకరంబు లనఁగ
సర్వతోముఖసముచ్చాలనవారి ని
ర్ఝరములు మదజలస్రావ మనఁగఁ
తే. దన్నుఁ జేరినమేఘముల్ మన్ననంగ
సాలతరువులు బర్హ్వధ్వజము లనంగ
నేచిస్వారాజ్యపట్టగజేంద్రులీల
నిలిచిపాలుచు నయ్యచలంబు నృపతి యెక్కె. 77

ప్రతిపదార్థం:

శిరమునన్ = తన శిరస్సు పైన, విమల = పవిత్రమైన, పుష్కరవతి = ఆకాశము కలిగినట్టి (ఏనుగు విషయములో పుష్కరము అనగా తుండము/నీటి తుంపరలు కలిగినట్టి), అగు = అయిన, మాల్యవతి = మాల్యవంతము అను శిఖరము (ఏనుగుకు పూలదండ కలిగినట్టిది), రత్నమాలికావతి = రత్నముల హారము ధరించినదా, అనంగన్ = అనునట్లుగా, మృగ = అడవి జంతువుల యొక్క, పాద = కాళ్ళ యొక్క, ఘట్టన = త్రొక్కుడు చేత, మృదులము + ఔ = మెత్తనైనట్టి, జేగుఱుధూళి = ఎర్రటి

కావిమట్టి బూడిద, శేఖరిత = తలపై అలంకరించుకున్న, సిందూరము = కుంకుమ/సిందూర తిలకము, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, ప్రబల = మిక్కిలి బలమైన, సమీరణ = గాలి చేత, ఉత్పతితంబులు + ఐన = పైకి ఎగరేయబడినట్టి, పుష్పంబులు = పూల సమూహములు, కర = ఏనుగు తొండము నుండి వెలువడే, శీకరంబులు = నీటి తుంపరలు, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, సర్వతోముఖ = నలుదిక్కులా, సముచ్ఛాలన = ఎగసిపడుతున్న, వారి = నీరు కలిగిన, నిర్ఝరములు = జలపాతములు, మదజల = మదపు నీటి యొక్క, స్రావము = ప్రవాహము, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, తన్మున్ = ఆ కొండను, చేలిన = ఆవరించిన, మేఘముల్ = మబ్బులు, మన్ను = ఏనుగు దేహముపై చల్లుకునే మట్టి, అనంగన్ = అనునట్లుగా, సాలతరువులు = సాల వృక్షములు (మద్ది చెట్లు), బర్హ్మధ్వజములు = నెమలి ఈకల జెండాలు (మువ్వల అలంకారములు), అనంగన్ = అనునట్లుగా, ఏచి = అతిశయించి, స్వారాజ్య = దేవేంద్రుని స్వర్గరాజ్యం యొక్క, పట్టగజేంద్రు = పట్టపుటేనుగైన ఐరావతము యొక్క, లీలన్ = విధముగా, నిలిచి = కొలువై, పొలుచు = ప్రకాశిస్తున్న, ఆ = ఆ, అచలంబున్ = చిత్రకూట పర్వతాన్ని, నృపతి = విక్రమార్క మహారాజు, ఎక్కెక్ = అధిరోహించాడు,

తాత్పర్యం:

ఆ చిత్రకూట పర్వతం సాక్షాత్తు దేవేంద్రుని పట్టపుటేనుగైన ఐరావతం లాగా శోభిల్లుతోంది. ఆ కొండ పైనున్న ఆకాశాన్ని తాకే 'మాల్యవంతం' అనే శిఖరం ఐరావతం తలపై ఉన్న రత్నహారంలా ఉంది; జంతువుల త్రొక్కుడు వల్ల కొండపై లేచే ఎర్రటి జేగురుమట్టి ధూళి ఏనుగు కుంభస్థలంపై అలంకరించిన సిందూరంలా ఉంది; పెనుగాలికి ఎగిరే పూల గుత్తులు ఏనుగు తొండం నుండి చల్లే నీటి తుంపర్లా ఉన్నాయి; నలువైపులా ఎగసిపడే జలపాతాలు ఏనుగు గండస్థలం నుండి కారే మదజలంలా ఉన్నాయి; కొండను అంటుకుని తిరిగే మబ్బులు ఏనుగు ఒంటిపై చల్లుకునే మట్టిలా ఉన్నాయి; అక్కడి పాడవైన సాలవృక్షాలు ఏనుగుపై అలంకరించిన నెమలి ఈకల జెండాల్లా ఉన్నాయి. ఇటువంటి అద్భుతమైన ఐరావత సదృశ వైభవంతో విరాజిల్లుతున్న ఆ చిత్రకూట పర్వతాన్ని విక్రమార్క మహారాజు అధిరోహించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: చిత్రకూట పర్వతాన్ని దేవేంద్రుని ఐరావత ఏనుగుగా భావించి, పర్వత శిఖర, ధూళి, పుష్ప, జలపాత, మేఘ, వృక్షాలను ఏనుగు యొక్క హార, సిందూర, శీకర, మదజల, మట్టి, ధ్వజములుగా అవయవాలతో సహా అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ సాంగరూపకాలంకారము అత్యంత ప్రౌఢంగా కుదిరింది.

భావ శిల్పం: కొరవి గోపరాజు ఈ సీస పద్యంలో ఒక పర్వతాన్ని నడిచే ఏనుగుగా మార్చి చూపించిన శైలి అద్భుతం. 'పుష్కరవతి', 'మాల్యవతి' వంటి పదాలు పర్వత పక్షంలోనూ, గజ పక్షంలోనూ శ్లేషార్థాలను ఇస్తూ పద్య సౌందర్యాన్ని పెంచాయి.

పద్యం 78 (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. లంకేశారిపదాంకితంబులు ఝరాలంకారకూలంకషల్

పంకేజాకరసంకులాంతరములం బ్రవ్యక్తదివ్యాంగనా

సంకేతంబులు మీనకేతనధనుష్టంకారశంకావహా

ఝంకారాళిKyలంబులుం గల మహాశైలస్థలుల్ చూచుచున్. 78

ప్రతిపదార్థం:

లంకేశ + అరి = లంకాధిపతియైన రావణాసురుని శత్రువైన శ్రీరామచంద్రుని యొక్క, పద = పాదముల చేత, అంకితంబులు = గుర్తులు పెట్టబడినట్టియు (రామపాద ముద్రలు కలవి), ఝర = జలపాతములు అను, అలంకార = ఆభరణములతో, కూలంకషల్ = ఒడ్డులను ఉరవడితో తాకుతున్నట్టియు, పంకేజాకర = పద్మములతో నిండిన సరస్సుల యొక్క, సంకుల = దట్టమైన, అంతరములన్ = మధ్య ప్రదేశములలో, ప్రవ్యక్త = స్పష్టముగా కనిపించే, దివ్య + అంగనా = దేవతా స్త్రీల యొక్క, సంకేతంబులు = విహార స్థలములు (కలిసే చోట్లు) కలిగినట్టియు, మీనకేతన = మన్మథుని యొక్క, ధనుః = వింటి యొక్క, టంకార = టంకార ధ్వని ఏమో అను, శంకా = సందేహమును, అవహా = కలిగించేటట్టి, ఝంకార = ఝంకార నాదము చేయుచున్న, అళి = తుమ్మెదల యొక్క, కులంబులున్ = సమూహములు, కల = కలిగినట్టి, మహాశైల = ఆ గొప్ప పర్వతం యొక్క, స్థలుల్ = ప్రదేశములను, చూచుచున్ = తిలకిస్తూ (విక్రమార్కుడు ముందుకు సాగాడు),

తాత్పర్యం:

రావణ సంహారకుడైన ఆ శ్రీరామచంద్రుని పవిత్ర పాదముద్రలతో శోభిల్లుతున్నవి; ఒడ్డులను ముంచెత్తుతూ ప్రవహించే జలపాతాలనే ఆభరణాలు కలిగినవి; తామరలతో నిండిన చెరువుల ఒడ్డున దేవకన్యలు విహరించే రహస్య సంకేత స్థలాలు ఉన్నవి; మన్మథుని వింటి టంకార ధ్వని ఏమో అన్నట్లు భ్రమ కలిగిస్తూ రొద చేస్తున్న తుమ్మెదల గుంపులు కలిగినవి అయిన ఆ చిత్రకూట మహాపర్వత లోయలను, అరణ్య ప్రదేశాలను విక్రమార్కుడు ఆశ్చర్యంతో చూస్తూ ముందుకు సాగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: తుమ్మెదల రొదను మన్మథుని వింటి ధ్వనిగా సందేహించడం వల్ల ఇక్కడ సందేహాలంకారము ఉన్నది. చిత్రకూట పర్వత భూభాగాన్ని సహజంగా, రసవత్తరంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి కూడా అవుతుంది.

సాహిత్య విశేషం: ఈ శార్దూల విక్రీడిత పద్యం కొరవి గోపరాజు ప్రౌఢ శైలికి నిదర్శనం. రామాయణ గాథతో చిత్రకూట పర్వతానికి ఉన్న అనుబంధాన్ని 'లంకేశారిపదాంకితంబులు' అని చెప్పడం ద్వారా కవి స్మరించారు. 'మీనకేతనుడు' అనగా చేప జెండా కలవాడు (మన్మథుడు).

పద్యం 79

క. ధారాధరమార్గాగత

ధారాళం బగుచు ధరణీధరమధ్యకృతా

ధారం బై ధరఁ బరఁగిన

ధారాతీర్థంబు గనియె ధారాధీశా. 79

ప్రతిపదార్థం:

ధారాధీశా = (ఈ కథ వింటున్న) ధారానగర ప్రభువైన ఓ భోజరాజా!, ధారాధర = మేఘముల యొక్క, మార్గ = ఆకాశమార్గము నుండి, ఆగత = వచ్చినట్టియు, ధారాళంబు = అత్యంత సమృద్ధిగా ప్రవహించే ప్రవాహము, అగుచున్ = అవుతూ, ధరణీధర = ఆ పర్వతము యొక్క, మధ్య = నడిమి భాగము నందు, కృత = ఏర్పరచబడిన, ఆధారంబు + ఐ = నిలయము కలిగినదై, ధరన్ = ఈ భూమిపై, పరఁగిన = ప్రసిద్ధి చెందిన, ధారాతీర్థంబున్ = ఆ దివ్య జలధార కలిగిన పుణ్యతీర్థాన్ని, గనియెన్ = విక్రమార్క మహారాజు దర్శించాడు,

తాత్పర్యం:

(రెండవ బొమ్మ భోజరాజుతో అంటోంది)——"ఓ ధారానగర ప్రభువైన భోజరాజా! ఆకాశంలోని మేఘాల నుండి నేరుగా జాలువారుతున్నట్లుగా అమితమైన వేగంతో ప్రవహిస్తూ, ఆ పర్వత మధ్యభాగంలో ఒక గొప్ప జల నిలయంగా మారి, ఈ భూమిపై ఎంతో ప్రసిద్ధి చెందిన ఆ 'ధారాతీర్థాన్ని' విక్రమార్క మహారాజు కనుగొన్నాడు."

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: పద్యంలో 'ధారా' అనే అక్షరం/పదం విభిన్న అర్థాలలో (ధారాధర = మేఘము, ధారాళంబు = సమృద్ధి, ధరణీధర = పర్వతము, ధారాతీర్థము = పుణ్యతీర్థం, ధారాధీశ = భోజరాజు) పదే పదే ఆవృత్తమవ్వడం వల్ల ఇక్కడ శబ్దాలంకార చమత్కృతి (వృత్యానుప్రాస/యమక చాయ) అత్యంత నైపుణ్యంతో కుదిరింది.

కథన శిల్పం: చారుడు చెప్పిన ఆ వింత తీర్థాన్ని రాజు చేరుకున్నాడు. 'ధారాతీర్థం' అనే పేరు భోజరాజు నగరమైన 'ధారాపురం' తో ధ్వని సామ్యం కలిగి ఉండటం విశేషం.

వచనము 80

వ. కనిన నితని మనఃప్రసాదంబు దట్టం బై నిలిచె. 80

ప్రతిపదార్థం:

కనినన్ = ఆ పుణ్యతీర్థాన్ని చూడగానే, ఇతని = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, మనః = మనస్సు నందలి, ప్రసాదంబు = పవిత్రత/ప్రశాంతత (ఆనందము), దట్టంబు + ఐ = మిక్కిలి దట్టమై (నిశ్చలమై), నిలిచెన్ = నిలబడెను,

తాత్పర్యం:

ఆ పరమ పవిత్రమైన ధారాతీర్థాన్ని చూడగానే, విక్రమార్క మహారాజు మనస్సులో అంతులేని ప్రశాంతత, దివ్యానందం నిశ్చలంగా కొలువై నిలిచాయి.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

రస నిష్పత్తి: ప్రకృతిలోని పవిత్ర వాతావరణాన్ని చూసినప్పుడు ధీరోదాత్తుడైన నాయకుడి మనస్సులో కలిగే శాంత రసాన్ని, మానసిక ఆహ్లాదాన్ని ఈ చిన్న వచనం చక్కగా వ్యక్తపరుస్తుంది. దీని తర్వాతే ఆ తీర్థంలో జరగబోయే అద్భుత సంఘటన ఆవిష్కృతమవుతుంది.

పద్యం 81

క. దుర్మార్గునకైన మహా
ధర్మస్థలి నాత్మశుద్ధి దలకొను ననఁగా
ధర్మంబుల కాకరమౌ
నిర్మలునకుఁ జిత్తశుద్ధి నిలుచుట యరుదే. 81

ప్రతిపదార్థం:

దుర్మార్గునకున్ + ఐనన్ = చెడు నడవడిక కలవానికైనా సరే, మహా = మిక్కిలి గొప్పదైన, ధర్మస్థలిన్ = పుణ్యక్షేత్రము నందు, ఆత్మశుద్ధి = అంతఃకరణ శుద్ధి (మనస్సు పవిత్రము కావడం), తలకొనున్ = కలుగుతుంది, అనఁగాన్ = అని లోకము చెప్పుచుండగా, ధర్మంబులకున్ = సమస్త పుణ్యకార్యములకు, ఆకరము + ఔ = నిలయమైనట్టియు, నిర్మలునకున్ =

స్వభావము చేతనే పవిత్రుడైన విక్రమార్కునికి, చిత్తశుద్ధి = మనశ్శాంతి (నిర్మలత్వము), నిలుచుట = స్థిరపడటం, అరుదే = ఆశ్చర్యకరమైన విషయమా (కాదు, మిక్కిలి సహజము),

తాత్పర్యం:

ఎంతటి దుర్మార్గుడైనా సరే, ఒక పరమ పవిత్రమైన పుణ్యక్షేత్రంలో అడుగుపెట్టగానే అతని మనస్సు మారి పవిత్రత అలవడుతుందని లోకం చెబుతుంది. అటువంటప్పుడు, పుట్టుకతోనే సమస్త ధర్మాలకు నిలయమై, నిత్య నిర్మలుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు ఆ దివ్య తీర్థాన్ని చూడగానే మనసులో అమితమైన ప్రశాంతత, పవిత్రత స్థిరపడటం పెద్ద ఆశ్చర్యకరమైన విషయమా? కానే కాదు, అది అత్యంత సహజం.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: 'దుర్మార్గునికైనా పుణ్యక్షేత్రంలో అంతఃకరణ శుద్ధి కలుగుతుంది' అనే సామాన్య సత్యంతో, 'ధర్మమూర్తియైన విక్రమార్కునికి చిత్తశుద్ధి కలగడం అరుదు కాదు' అనే విశేషాంశాన్ని సమర్థించడం వల్ల ఇక్కడ అర్థాంతరన్యాస అలంకారము ప్రయోగించబడింది.

భావ శిల్పం: చిత్రకూట పర్వతము మీది ఆ ధారాతీర్థానికి ఉన్న ఆధ్యాత్మిక శక్తినీ, విక్రమార్కుని ఉదాత్త సాత్విక స్వభావాన్ని కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో మనోహరంగా ముడిపెట్టారు.

పద్యం 82 (భుజంగప్రయాత వృత్తము)

భుజంగ ప్రయాతము.

అతం డంత సుస్నాతుఁ డై రత్నహేమాం
చితం బై సువర్ణాద్రి చెల్వొంది దేవా
న్వితం బైన హర్మ్యంబు వే సొచ్చి యాదే
వతం గాంచి పూజించి వచ్చె న్నతుండై. 82

ప్రతిపదార్థం:

అతండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, అంతన్ = ఆ పిమ్మట, సుస్నాతుఁడు + ఐ = ఆ పుణ్యతీర్థంలో చక్కగా స్నానమాచరించినవాడై, రత్న = రత్నములతోను, హేమ = బంగారముతోను, అంచితంబు + ఐ = ఒప్పియున్నట్టియు, సువర్ణాద్రి = మేరు పర్వతము యొక్క, చెల్వు + ఒంది = అందాన్ని పొందియున్నట్టియు, దేవాన్వితంబు + ఐన = దివ్య శక్తులు (దేవతా సాన్నిధ్యము) కలిగినట్టి, హర్మ్యంబున్ = ఆ ప్రాసాదాన్ని (దేవాలయాన్ని), వేన్ = శీఘ్రముగా, చొచ్చి = ప్రవేశించి, ఆ = ఆ, దేవతన్ = అక్కడ కొలువై ఉన్న దైవాన్ని, కాంచి = దర్శించి, పూజించి = భక్తితో అర్చించి, నతుండు + ఐ = నమస్కరించినవాడై, వచ్చెన్ = వెలుపలికి వచ్చాడు,

తాత్పర్యం:

ఆ తర్వాత విక్రమార్క మహారాజు ఆ ధారాతీర్థంలో పవిత్ర స్నానాన్ని ఆచరించాడు. రత్నఖచితమై, అపరంజి బంగారంతో మెరుస్తూ, సాక్షాత్తు బంగారు కొండయైన మేరు పర్వతం లాంటి దివ్యమైన కాంతితో, దేవతా సాన్నిధ్యంతో విరాజిల్లుతున్న ఆ ఆలయంలోకి వేగంగా ప్రవేశించాడు. అక్కడ కొలువై ఉన్న ఇష్టదైవాన్ని కళ్లారా దర్శించుకుని, షోడశోపచార పూజలు నిర్వహించి, భక్తితో సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి ఆలయం వెలుపలికి విచ్చేశాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: రత్న సువర్ణమయమైన దేవాలయాన్ని బంగారు కొండయైన మేరు పర్వతంతో (సువర్ణాద్రి) పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము ఉన్నది.

ఛందస్సు: కొరవి గోపరాజు ఈ పద్యాన్ని 'భుజంగప్రయాత' వృత్తంలో కూర్చారు (లక్షణం: నాలుగు 'య' గణాలు). పాదాల నడక సర్ప గమనం వలె ఎంతో లయాత్మకంగా, గంభీరంగా సాగింది. రాజు యొక్క దైవభక్తిని ఈ పద్యం చక్కగా ఆవిష్కరిస్తుంది.

పద్యం 83

ఆ. అచటిహోమశాల కరిగి మౌనంబునఁ
ఘనతపోవిభూతి కలిమి మెఱసి
మధురయుతములైన మారేడుఁబండుల
వేల్మి సేయుచున్న విప్రుఁ జూచి. 83

ప్రతిపదార్థం:

అచటి = ఆ దేవాలయ ప్రాంతమందు ఉన్న, హోమశాలకున్ = యజ్ఞశాలకు, అరిగి = వెళ్ళి, మౌనంబునన్ = మౌన వ్రతముతో, ఘన = గొప్పదైన, తపోవిభూతి = తపస్సు యొక్క ఐశ్వర్యము (మహిమ), కలిమి = కలిగి ఉండటం, మెఱసి = ప్రకాశింపజేస్తూ, మధుర = తియ్యదనముతో (లేదా తేనె/నెయ్యి వంటి మధుర ద్రవ్యములతో), యుతములు + ఐన = కూడినట్టి, మారేడుఁబండులన్ = బిల్వ ఫలములను, వేల్మి = హోమ గుండంలో ఆహుతిగా (హోమము), చేయుచున్న = అర్పిస్తున్న, విప్రున్ = ఆ బ్రాహ్మణుడిని (మహర్షిని), చూచి = విక్రమార్కుడు వీక్షించి,

తాత్పర్యం:

ఆలయ దర్శనం ముగించుకుని విక్రమార్కుడు అక్కడే ఉన్న హోమశాలకు వెళ్ళాడు. అక్కడ అఖండమైన తపోమహిమ ఉట్టిపడుతుండగా, పరమ మౌనంతో, తియ్యటి ద్రవ్యాలు (తేనె, నెయ్యి వంటివి) ముంచిన మారేడు పండ్లను (బిల్వ ఫలాలను) అగ్నిహోత్రుడికి ఆహుతిగా అర్పిస్తూ, నిష్ఠతో హోమం చేస్తున్న ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడిని రాజు చూశాడు... (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: హోమశాలలోని వాతావరణాన్ని, మారేడు పండ్లతో హోమం చేస్తున్న విప్రుని నిష్ఠను ఉన్నదున్నట్లుగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తిఅలంకారము.

సాంస్కృతిక విశేషం: మారేడు చెట్టు (బిల్వ వృక్షం) శివునికి, లక్ష్మీదేవికి అత్యంత ప్రీతికరమైనది. బిల్వ ఫలాలతో హోమం చేయడం అనేది తాంత్రిక, వైదిక గ్రతువులలో అత్యున్నత సిద్ధినిచ్చే రహస్య పూజ. నాటి ఆధ్యాత్మిక సాధనను కవి ఇక్కడ ప్రస్తావించారు.

పద్యం 84

ఆ. అన్నపుష్పఫలజలాక్షతాదులు చేత
నున్నవాఁడును జపహోమములను

జేయువాఁడు బ్రణతి సేయఁదగరుగాన

మనుజవిభుఁడు మ్రొక్కు మానిపలికె. 84

ప్రతిపదార్థం:

అన్న = అన్నము, పుష్ప = పూలు, ఫల = పండ్లు, జల = నీరు, అక్షత = అక్షతలు, ఆదిలు = మొదలైన పుణ్య వస్తువులు, చేతన్ = చేతి నందు, ఉన్నవాఁడును = కలిగి ఉన్నవాడును, జప = మంత్ర జపములను, హోమములను = యజ్ఞ కార్యములను, చేయువాఁడు = ఆచరించుచున్నవాడును, ప్రణతి = (ఇతరుల నుండి) నమస్కారములు, చేయన్ = అందుకోవడానికి, తగరు = అర్హులు కారు (శాస్త్రరీత్యా నిషిద్ధము), గానన్ = కాబట్టి, మనుజవిభుఁడు = ఆ మానవనాథుడైన విక్రమార్కుడు, మ్రొక్కు = నమస్కరించడం, మాని = ఆపుకొని, పలికెన్ = ఇట్లు మాట్లాడెను,

తాత్పర్యం:

చేతిలో అన్నము, పూలు, పండ్లు, పవిత్ర జలము, అక్షతలు పట్టుకున్నవారికి గానీ... లేదా నిష్ఠతో మంత్రజపం, హోమకార్యాలు చేస్తున్నవారికి గానీ ఆ సమయంలో నమస్కరించడం శాస్త్ర సమ్మతం కాదు (అలా నమస్కరిస్తే వారి వ్రతానికి, పూజకు భంగం కలుగుతుంది). ఆ ధర్మసూక్ష్మాన్ని తెలిసినవాడు కాబట్టే, విక్రమార్క మహారాజు ఆ మునికి నమస్కరించకుండా ఆగి, నేరుగా ఇలా మాట్లాడాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: సనాతన ధర్మశాస్త్రాల్లోని ఒక సూక్ష్మ నియమాన్ని యథాతథంగా పేర్కొంటూ రాజు చర్యను వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

ధర్మ సూక్ష్మం & పాత్ర చిత్రణ: కొరవి గోపరాజు ఈ ఆటవెలది పద్యంలో ఒక గొప్ప నైతిక ఆచారాన్ని గుర్తుచేశారు. హోమం చేస్తున్నప్పుడు నమస్కరిస్తే ఆ హోమ పుణ్యమంతా నశిస్తుంది. విక్రమార్కుడు కేవలం వీరుడే కాదు, సర్వ శాస్త్ర నియమాలు తెలిసిన ఉత్తమ సంస్కారి అని చెప్పడానికి ఈ పద్యం చక్కని ఉదాహరణ. భోజరాజుకు కూడా ఇటువంటి ధర్మవివేకం ఉండాలని బొమ్మ ఇండైరెక్ట్‌గా బోధిస్తోంది.

పద్యం 85

క. ఓవిప్రోత్తమ హవనం

బీవెరవున జరుగ వెన్ని యేఁడులు చనియె

న్నావుడు నుబ్బస పుచ్చుచు

నావిధిచేఁతలకు నేమి యనఁగల దధిపా. 85

ప్రతిపదార్థం:

ఓ విప్రోత్తమ = ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠా!, హవనంబు = ఈ హోమకార్యము, ఈ వెరవునన్ = ఈ విధమైన పద్ధతిలో (మారేడు పండ్లతో), జరుగన్ = సాగుతుండగా, ఎన్ని = ఎన్ని, ఏఁడులు = సంవత్సరములు, చనియెన్ = గడచిపోయాయి?, నావుడున్ = అని విక్రమార్కుడు అడుగగా, ఉబ్బస పుచ్చుచున్ = ఒక్కసారిగా సుదీర్ఘమైన నిట్టూర్పు విడుస్తూ, అధిపా = ఓ రాజా!, ఆ = ఆ, విధి = బ్రహ్మదేవుని యొక్క (లేదా దైవము యొక్క), చేఁతలకున్ = లీలలకు/రాతలకు, ఏమి = ఏమని, అనన్ + కలదు = చెప్పగలం (ఏమీ చెప్పలేము),

తాత్పర్యం:

"ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠా! ఈ పద్ధతిలో నీవు ఇక్కడ ఈ మారేడు పండ్లతో హోమం ప్రారంభించి ఎన్ని సంవత్సరాలు గడిచాయి?" అని విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో వినయంగా అడిగాడు. ఆ మాట వినగానే, ఆ బ్రాహ్మణుడు ఒక్కసారిగా పెద్ద నిట్టూర్పు (సుదీర్ఘ శ్వాస) విడిచి, కలత నిండిన స్వరంతో——"ఓ రాజా! ఆ బ్రహ్మదేవుడి రాతలకు, దైవ లీలలకు ఏమని చెప్పగలం? అంతా నా దౌర్భాగ్యం" అంటూ ఇలా సమాధానమివ్వసాగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారము: ముని యొక్క నిట్టూర్పును, అతని దీన వచనాన్ని సహజ సిద్ధంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

ఉత్కంఠ (Suspense): ముని 'ఉబ్బస పుచ్చుచు' (నిట్టూర్పు విడుస్తూ) 'విధి చేతలకు ఏమనగలను' అనడం ద్వారా అతని హోమం వెనుక ఏదో ఒక తీరని కోరిక లేదా ఒక పెద్ద కష్టం దాగి ఉందనే ఉత్కంఠను కవి ఇక్కడ సృష్టించారు. రాజు ప్రశ్నతో ఆ ముని తన సుదీర్ఘ తపస్సుకు గల అసలు కారణాన్ని తదుపరి పద్యాలలో వివరించబోతున్నాడు.

ఉత్పలమాల - 86

ఇచ్చట నేండ్లు నూఱు సనియెన్ జగదంబిక నాయవస్థకు
న్మెచ్చదు కూడు మాని రవి మీఁదఁ దపింపగఁ వేల్మి సేసి ము
చ్చిచ్చున వెచ్చుచుండి తెగఁ జిక్కితి నన్నఁ, గృపానువృత్తిఁ దా
నచ్చటివాని లేపి విహితాసనుఁడై నృపుఁ డాత్మనిష్ఠతో. 86

ప్రతిపదార్థం:

ఇచ్చట = ఈ ప్రదేశంలో, **ఏం డ్లు** = సంవత్సరాలు, **నూఱు** = వంద, **సనియెన్** = గడచిపోయాయి, **జగదంబిక** = లోకమాత అయిన ఆ దుర్గాదేవి, **నా + అవస్థకున్** = నా దీనస్థితికి, **మెచ్చదు** = అనుగ్రహించలేదు, **కూడు** = అన్నం, **మాని** = విడిచిపెట్టి, **రవి** = సూర్యుడు, **మీఁదన్** = నెత్తిన, **తపింపగన్** = మండుతుండగా, **వేల్మి** = హోమము, **సేసి** = చేసి, **ముచ్చిచ్చునన్** = గార్హపత్య, ఆహవనీయ, దక్షిణాగ్నులనే మూడు అగ్నుల మధ్య, **వెచ్చుచుండి** = కాలిపోతూ, **తెగన్** = మిక్కిలిగా, **చిక్కితిన్** = కృశించిపోయాను, **అన్నన్** = అని ఆ బ్రాహ్మణుడు చెప్పగా, **నృపుఁడు** = విక్రమార్క మహారాజు, **కృపా + అనువృత్తిన్** = దయా స్వభావముతో, **తాన్** = తాను, **అచ్చటి + వానిన్** = అక్కడ ఉన్న ఆ బ్రాహ్మణుడిని, **లేపి** = పైకి లేవనెత్తి, **విహిత + ఆసనుఁడు + ఐ** = తగిన ఆసనంపై కూర్చున్నవాడై, **ఆత్మనిష్ఠతో** = ఏకాగ్రతతో కూడిన మనో నిశ్చయముతో.

తాత్పర్యం:

"ఈ ప్రదేశంలో వంద సంవత్సరాలు గడిచిపోయాయి. అన్నం పానీయాలు మాని, నెత్తిన సూర్యుడు మండుతున్నా లెక్కచేయక, పంచాగ్నుల (మూడు అగ్నుల) మధ్య తపిస్తూ హోమం చేస్తున్నాను. అయినా ఆ జగన్మాత నా దీనస్థితిని కరుణించలేదు. శరీరం ఇలా పూర్తిగా కృశించిపోయింది" అని ఆ బ్రాహ్మణుడు విక్రమార్కుడితో చెప్పాడు. ఆ మాటలు వినగానే రాజు ఎంతో దయతో ఆ బ్రాహ్మణుడిని పైకి లేపి, తాను హోమగుండం ముందు తగిన ఆసనంపై కూర్చుని ఏకాగ్రతతో తపస్సు చేయడానికి పూనుకున్నాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం. ఆ బ్రాహ్మణుడి దయనీయ స్థితిని, వందేళ్ల కఠోర తపస్సును కవి సహజసిద్ధంగా, కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించాడు.

భావ శిల్పం: విక్రమార్కుని పరదుఃఖ నివారణా దీక్ష ఇక్కడ వ్యక్తమవుతుంది. ఒక బ్రాహ్మణుడి కష్టాన్ని చూసి, అతని బాధను తీర్చడం కోసం స్వయంగా తానే రంగంలోకి దిగిన రాజుగారి మహోదార గుణం ప్రశంసనీయం.

కందము - 87

వ్యాలోలకరాళకజి

హ్వాలం బగు సప్తజిహ్వువదనంబున భూ

పాలుఁడు మధుమిశ్రిత మగు

మాలూరఫలంబు వేల్చె మంత్రము కొలఁదిన్. 87

ప్రతిపదార్థం:

వ్యాలోల = మిక్కిలి కదులుతున్నట్టియు, కరాళ = భయంకరమైనట్టియు, కజిహ్వా + ఆలంబగు = నాలుకలతో ఒప్పారుతున్నట్టి, సప్తజిహ్వు = ఏడు నాలుకలు కలవాడైన అగ్నిదేవుని యొక్క, వదనంబునన్ = నోటి యందు, భూపాలుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, మధు = తేనెతో, మిశ్రితము + అగు = కలపబడినట్టి, మాలూరఫలంబు = మారేడు పండును, మంత్రము = వేద మంత్రాల యొక్క, కొలఁదిన్ = విధానము చొప్పున, వేల్చెన్ = హోమము చేసెను.

తాత్పర్యం:

మిక్కిలి కదులుతూ, భయంకరంగా ఉన్న ఏడు నాలుకలతో జ్వలిస్తున్న అగ్నిదేవుని ముఖంలో విక్రమార్క మహారాజు వేద మంత్రోక్తంగా, తేనెతో ముంచిన మారేడు పండును హోమం చేశాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: అగ్నిదేవుని వర్ణనలో 'సప్తజిహ్వు' (హిరణ్య, గగన, రక్తా, కృష్ణా, సుప్రభా, బహురూపా, అattribute/అతిరక్తా అనే 7 నాలుకలు కలవాడు) అనే పౌరాణిక విశేషాన్ని వాడడం వల్ల ఇక్కడ కావ్యలింగ అలంకార చాయలు కనిపిస్తాయి.

శబ్ద సౌందర్యం: "వ్యాలోలకరాళకజిహ్వాలం" అనే పదబంధం అగ్ని జ్వాలల తీవ్రతను వినికిడి ద్వారానే స్ఫురింపజేస్తోంది (శ్రుత్యనుప్రాస).

వచనము - 88

వ, అట్లు హోమంబు గావించిన నయ్యుమ నెమ్మనంబున నమ్మిక పొడమి పొడసూపకున్నం గడచూపునం గెంపుగదుర మదిం బదరి దొరకొన్నకర్జం బుజ్జగించుట యిజ్జగంబున నొజ్జల లజ్జలుడు పురజ్జులను నుజ్జయినిఱేఁడు మారేడుఁబండు మాని తన మెడం జూచి. 88

ప్రతిపదార్థం:

అట్లు = ఆ విధంగా, హోమంబు = యజ్ఞాన్ని, గావించినన్ = చేయగా, ఆ + ఉమ = ఆ పార్వతీదేవి, నెమ్మనంబునన్ = తన మనస్సు నందు, నమ్మిక = విశ్వాసము, పొడమి = కలిగి, పొడసూపక + ఉన్నన్ = ప్రత్యక్షం కాకపోవడంతో, కడచూపునన్ = కంటి చివరల్లో, కెంపు = ఎరుపు రంగు (కోపం), కదురన్ = వ్యాపించగా, మదిన్ = మనస్సులో, పదరి = తొందరపడి, దొరకొన్న = తాను మొదలుపెట్టిన, కర్జంబు = కార్యమును, ఉజ్జగించుట = వదిలివేయడం, ఈ + జగంబునన్ = ఈ

లోకంలో, ఒజ్జల = గురువుల యొక్క (పెద్దల యొక్క), లజ్జలు = అవమానాలను, ఉడుపు = పోగొట్టేటటువంటి, రజ్జులను = సమర్థుడైన, ఉజ్జయిని + ఱేడు = ఉజ్జయినీ నగర రాజు అయిన విక్రమార్కుడు, మారేడుఁబండు = మారేడు పండును హోమం చేయడం, మాని = ఆపివేసి, తన = తన యొక్క, మెడన్ = కంఠాన్ని, చూచి = చూసుకొని.

తాత్పర్యం:

ఆ విధంగా విక్రమార్కుడు హోమం చేసినప్పటికీ, ఆ పార్వతీదేవి మనస్సులో నమ్మకం కలిగి ప్రత్యక్షం కాలేదు. దాంతో రాజు కళ్లలో కోపంతో ఎరుపు రంగు కమ్మింది. తలపెట్టిన కార్యాన్ని మధ్యలోనే వదిలేయడం లోకంలో పెద్దల ముందు అవమానకరం అని భావించే సమర్థుడైన ఆ ఉజ్జయిని రాజు, ఇక మారేడు పండ్లతో హోమం చేయడం ఆపి, తన ప్రాణాన్నే అర్పించడానికి సిద్ధపడుతూ తన మెడ వైపు చూసుకున్నాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

భాషా విశేషం: ఈ వచనంలో అనుప్రాస అలంకారం (ముఖ్యంగా జకార, అకార ఆవృత్తి - ఉజ్జగించుట, ఇజ్జగంబున, ఒజ్జల, లజ్జలుడు, ఉజ్జయినిఱేఁడు) అద్భుతంగా కుదిరింది. దీనివల్ల వచనానికి కూడా ఒక చక్కని నడక, గాంభీర్యం వచ్చాయి.

పాత్రోచిత గుణం: రాజుల సాహస గుణాన్ని, పట్టుదలను కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా ఆవిష్కరించాడు. ఫలప్రాప్తి కలగనప్పుడు ఆత్మబలిదానానికైనా సిద్ధపడే వీరత్వాన్ని విక్రమార్కుడిలో చూస్తాము.

తేటగీతి - 89

పలుకుఁదేనియ గలతలపండు వేల్వఁ

దలఁచి తలచిక్కు చెక్కు మీఁదటికిఁ[1] జెరివి

యెడమకేలఁ దెమల్చుచు నడిద మెత్తి

మెఱుఁగుమిడుఓగుఱు లెగయగా మెడకుఁ బూనె. 89

ప్రతిపదార్థం:

పలుకుఁదేనియ గల = మాట్లాడే తేనె వంటి (అమృతం వంటి), తలపండు = తల అనే పండును (శిరస్సును), వేల్వన్ = హోమం చేయడానికి, తలఁచి = నిశ్చయించుకొని, తలచిక్కు = తలపై చెల్లాచెదురుగా ఉన్న జుట్టును, చెక్కు మీఁదటికిన్ = బుగ్గపై నుండి పైకి, చెరివి = దువ్వి ముడివేసి/సర్దుకొని, ఎడమకేలన్ = ఎడమ చేతితో, తెమల్చుచున్ = (జుట్టును లేదా మెడను) పట్టుకొని స్థిరపరుస్తూ, అడిదము = కత్తిని, ఎత్తి = పైకి లేపి, మెఱుఁగు = కాంతివంతమైన, మిడుఁగుఱులు = నిప్పుకణాలు/మెరుపులు, ఎగయగా = పైకి లేచేలా, మెడకున్ = కంఠానికి, పూనెన్ = గురిపెట్టాడు.

తాత్పర్యం:

మారేడు పండుకు బదులుగా, తేనె వంటి మధురమైన పలుకులు పలికే తన తల అనే శ్రేష్ఠమైన పండును హోమం చేయాలని విక్రమార్కుడు తలచాడు. ముఖంపై పడుతున్న జుట్టును సరిచేసి ముడివేసుకున్నాడు. ఎడమచేత్తో జుట్టును పైకి పట్టి, కుడిచేత్తో కత్తిని పైకెత్తాడు. ఆ కత్తి తళతళలాడుతూ మెరుపులు చిమ్ముతుండగా, దానిని తన మెడపై వేసుకోబోయాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: రూపక అలంకారం. 'తల'ను 'పండు' (తలపండు) గా రూపించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం వ్యక్తమవుతోంది.

రసపోషణ: ఇక్కడ వీర, రౌద్ర రసాల కలయికతో కూడిన సాహస రసం పోషించబడింది. తన ప్రాణాలనే తృణప్రాయంగా ఎంచే విక్రమార్కుని త్యాగనిరతి చదువరులను ఉత్కంఠకు గురిచేస్తుంది.

వచనము - 90

వ. ఇట్లు పూని యుంకించిన. 90

ప్రతిపదార్థం:

ఇట్లు = ఈ విధంగా, పూని = నిశ్చయించుకొని, ఉంకించినన్ = కత్తితో మెడ నరుక్కోవడానికి సిద్ధపడగా.

తాత్పర్యం:

ఈ విధంగా విక్రమార్క మహారాజు సాహసించి, తన తలను నరుక్కోవడానికి సిద్ధపడగా...

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

ఇది కథను తరువాతి పద్యంలోని ప్రధాన ఘట్టానికి (దేవి ప్రత్యక్షమవడానికి) అనుసంధానించే చిన్న వచనం. కథలో తీవ్రమైన ఉత్కంఠను (Suspense) పెంచడానికి ఈ చిన్న వాక్యం దోహదపడింది.

కందము - 91

ఓహో నృప నీధర్మో

త్సాహములకు మెచ్చితిని నిజం బిది యిఁక నీ

సాహసము విడువు మని త

ద్బాహాఖడ్గంబు వట్టెఁ బరమేశ్వరియున్. 91

ప్రతిపదార్థం:

ఓహో = ఆహా!, నృప = ఓ రాజా!, నీ = నీయొక్క, ధర్మ = ధర్మ గుణమునకు, ఉత్సాహములకున్ = పట్టుదలకు (సత్కార్య దీక్షకు), మెచ్చితిని = సంతోషించాను, ఇది = ఈ మాట, నిజంబు = సత్యము, ఇకన్ = ఇకమీదట, నీ = నీయొక్క, సాహసము = ఈ ప్రాణత్యాగ ప్రయత్నాన్ని, విడువుము = ఆపివేయి, అని = అంటూ, పరమేశ్వరియున్ = ఆ జగన్మాత అయిన దుర్గాదేవి ప్రత్యక్షమై, తద్ = ఆ రాజు యొక్క, బాహా = చేతిలోని, ఖడ్గంబున్ = కత్తిని, పట్టిన్ = పట్టుకున్నది.

తాత్పర్యం:

"ఆహా! ఓ విక్రమార్క మహారాజా! నీ ధర్మబుద్ధికి, పట్టుదలకు నేను ఎంతో సంతోషించాను. ఇది నిజం. ఇక నీవు ఈ సాహసాన్ని (ప్రాణత్యాగాన్ని) ఆపివేయి" అని పలుకుతూ ఆ పరమేశ్వరి ప్రత్యక్షమై, రాజు చేతిలో ఉన్న కత్తిని పట్టుకొని అతనిని వారించింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

రస పరిణామం: అంతవరకు ఉత్కంఠతో, సాహస రసంతో సాగిన కథ ఈ పద్యంతో కరుణ, శాంత రసాల వైపు మళ్లుతుంది. దేవి అనుగ్రహంతో కథ సుఖాంతమవడానికి మార్గం సుగమమైంది.

సందేశం: నిష్కల్మషమైన పట్టుదల, పరుల కోసం ప్రాణాలనైనా అర్పించే త్యాగగుణం ఉంటే దైవం తప్పక లొంగితీరుతుందనే అద్భుతమైన సందేశం ఈ ఘట్టం ద్వారా లభిస్తుంది.

కందము - 92

పట్టి నిలుచుండి నృప నీ
కెట్టిహితం బైన వేఁడు మిచ్చెద నని చే
పట్టిన మ్రొక్కి మహీవరుఁ
డిట్టనియెం దల్లి మెచ్చి తెట్టులు నన్నున్. 92

ప్రతిపదార్థం:

పట్టి = (కత్తిని) పట్టుకొని, నిలుచుండి = నిలబడి, నృప = ఓ రాజా!, నీకున్ = నీకు, ఎట్టి = ఎటువంటి, హితంబు + ఐనన్ = మేలు కలిగించే కోరికనైనా, వేఁడుము = కోరుకో, ఇచ్చెదన్ = అనుగ్రహిస్తాను, అని = అని పలకగా, చేన్ = హస్తములతో, పట్టినన్ = ఆ దేవి పాదాలను పట్టుకొని, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, మహీవరుఁడు = భూనాథుడైన విక్రమార్కుడు, ఇట్టు + అనియెన్ = ఈ విధంగా పలికాడు, తల్లి = ఓ జగన్మాతా!, నన్నున్ = నన్ను, ఎట్టులు = ఏ విధంగా, మెచ్చితివి = అనుగ్రహించావు.

తాత్పర్యం:

విక్రమార్కుడి చేతి కత్తిని పట్టుకుని నిలిచిన ఆ పరమేశ్వరి, "ఓ రాజా! నీకు ఎటువంటి మేలు కావాలో కోరుకో, ఇస్తాను" అని పలికింది. అప్పుడు ఆ రాజు అమ్మవారి పాదాలను చేతులతో పట్టుకుని, భక్తితో నమస్కరించి ఇలా అడిగాడు: "అమ్మా! నన్ను ఏ కారణం చేత మెచ్చావు?"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

పాత్రోచిత గుణం: విక్రమార్కుని నిగర్వ గుణం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది. దేవి ప్రత్యక్షమై వరం కోరుకోమనగానే స్వార్థంతో ఏదో ఒకటి అడగకుండా, వందేళ్లుగా తపస్సు చేస్తున్న బ్రాహ్మణుడిని కాదని, ఇప్పుడే వచ్చిన తనను ఎందుకు కరుణించిందో తెలుసుకోవాలనే ధర్మసందేహాన్ని రాజు ప్రకటిస్తున్నాడు.

ఉత్పలమాల - 93

ఇతఁడు నౌనము సంధ్యయున్ జపము ని ట్లేకాలముం జేయఁగా
శతవర్షంబులు పోయె నీద్విజుని మెచ్చం జెల్లదో మెచ్చుసం
గతి గాదో గుణ మానతి మ్మనిన నోక్ష్మాపాల యీదుస్తర
వ్రతము ల్గల్గియుఁ జంచలంబు మతి భావం బల్ప మెప్పట్టునన్. 93

ప్రతిపదార్థం:

ఇతఁడున్ = ఈ బ్రాహ్మణుడు కూడా, మౌనము = మౌనవ్రతాన్ని, సంధ్యయున్ = త్రికాల సంధ్యావందనాన్ని, జపమున్ = మంత్ర జపమును, ఇట్లు = ఈ విధంగా, ఏకాలమున్ = ఎల్లప్పుడూ, చేయఁగాన్ = ఆచరిస్తుండగా, శతవర్షంబులు = వంద సంవత్సరాలు, పోయెన్ = గడచిపోయాయి, ఈ + ద్విజునిన్ = ఈ బ్రాహ్మణుడిని, మెచ్చన్ + చెల్లదో = అనుగ్రహించడం తగదా, మెచ్చు = మెచ్చుకొనే, సంగతి = విషయం, కాదో = కాదా, గుణము = దానికి గల కారణాన్ని, ఆనతి + ఇమ్ము = సెలవివ్వు, అనినన్ = అని విక్రమార్కుడు అడుగగా, ఓ + క్ష్మాపాల = ఓ భూపాలకా!, ఈ = ఈ బ్రాహ్మణుడికి, దుస్తర = ఆచరించడానికి శక్యముకాని, వ్రతములు = నియమాలు, కల్గియున్ = ఉన్నప్పటికీ, మతి = బుద్ధి, చంచలంబు = స్థిరత్వం లేనిది, భావంబు = హృదయగత ఆలోచన, ఎప్పట్టునన్ = ఎల్లప్పుడూ, అల్పము = తక్కువ స్థాయిది (సంకుచితమైనది).

తాత్పర్యం:

"అమ్మా! ఈ బ్రాహ్మణుడు మౌనం, సంధ్యావందనం, జపములను ఎల్లప్పుడూ ఆచరిస్తూ వందేళ్లు గడిపాడు కదా! మరి ఈ ద్విజుడిని అనుగ్రహించడం తగదా? ఈయన తపస్సు నిన్ను మెప్పించేది కాదా? దీనికి గల కారణాన్ని దయచేసి చెప్పి నా సందేహాన్ని తీర్చు" అని రాజు అడిగాడు. దానికి ఆ దేవి ఇలా బదులిచ్చింది: "ఓ రాజా! ఈ బ్రాహ్మణుడు ఆచరించడానికి కష్టమైన వ్రతాలనైతే చేశాడు గానీ, ఇతని మనస్సు చంచలమైనది; ఇతని భావం ఎప్పుడూ అల్పమైనది."

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం. దేవి బ్రాహ్మణుడిని కరుణించకపోవడానికి గల కారణాన్ని (మనశ్చాంచల్యం, అల్పభావం) సమర్థనగా చెప్పడం వల్ల ఈ అలంకారం కుదిరింది.

ఆధ్యాత్మిక రహస్యం: బాహ్యమైన కఠోర వ్రతాల కంటే అంతఃశుద్ధి, ఏకాగ్రత ముఖ్యమని దేవి ఈ పద్యం ద్వారా స్పష్టం చేస్తోంది.

ఆటవెలది - 94

మేరుశైలధీర పేరులంఘితమున

నాఁగు నీవ్రతంబు నగణితంబు

చంచలాత్మకృతము సంకల్పరహితంబు

నైన జపము లెల్ల హానిఁ బొందు. 94

ప్రతిపదార్థం:

మేరుశైల = మేరు పర్వతమంత, ధీర = ధైర్య స్థిరత్వములు కలవాడా!, పేరులంఘితమునన్ = గొప్ప సాహసము చేత (హద్దులు దాటి ప్రాణత్యాగానికి పూనుకోవడం చేత), నాఁగు = ప్రసిద్ధి చెందిన, నీ = నీయొక్క, వ్రతంబు = దీక్ష, అగణితంబు = లెక్కింపనలవి కానిది (అత్యున్నతమైనది), చంచల + ఆత్మ = చంచలమైన మనస్సుతో, కృతము = చేయబడినట్టియు, సంకల్ప = దృఢ నిశ్చయము/ఉద్దేశము, రహితంబున్ = లేనట్టియు, ఐన = అయినట్టి, జపములు + ఎల్లన్ = జపములన్నీ, హానిన్ = నిష్ఫలత్వాన్ని, పొందున్ = పొందుతాయి.

తాత్పర్యం:

"మేరుపర్వతమంతటి ధీరత్వము కలవాడా! ప్రాణాలనైనా అర్పించడానికి సిద్ధపడిన నీ సాహస దీక్ష లెక్కింపనలవికాని అంత గొప్పది. కానీ, స్థిరత్వం లేని మనస్సుతో, సరైన సంకల్పం లేకుండా చేసే జప తపాలు ఎంత కాలం చేసినా అవన్నీ నిష్ఫలమై నశించిపోతాయి" అని దేవి విక్రమార్కుడితో చెప్పింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకార చాయలు (మేరుశైలధీర - మేరు పర్వతంతో రాజు ధీరత్వాన్ని పోల్చడం).

భావ పరిపుష్టి: చిత్తశుద్ధి లేని పూజలు ఎందుకు వ్యర్థమో ఇక్కడ వివరించబడింది. లౌకికమైన ఆశలతో, చంచల బుద్ధితో వందేళ్లు చేసినా రాని దైవానుగ్రహం, ఆర్తితో కూడిన దృఢ సంకల్పంతో క్షణకాలం చేసినా లభిస్తుందని నిరూపితమైంది.

కందము - 95

దేవర భువిఁ గాష్ఠంబున

గ్రావంబునఁ గాంచనమునఁ గలుగఁడు శుచియౌ

భావమునఁ గలుగ నేర్చును

భావజ్ఞా! భావశుద్ధి పరమార్థ మనన్. 95

ప్రతిపదార్థం:

భావజ్ఞా = హృదయగత భావాలను తెలిసినవాడా (ఓ విక్రమార్కా)!, దేవర = దేవుడు, భువిన్ = ఈ భూమిపై, కాష్ఠంబునన్ = కట్టె యందు, గ్రావంబునన్ = రాయి యందు, కాంచనమునన్ = బంగారము నందు, కలుగఁడు = నివసించడు, శుచి + ఔ = పవిత్రమైన, భావమునన్ = అంతఃకరణము నందు, కలుగన్ = ఉండుటకు, నేర్చును = సమర్థుడవుతాడు, భావశుద్ధి = మనఃశుద్ధియే, పరమార్థము = శ్రేష్ఠమైన సత్యము, అనన్ = అని పెద్దలు చెప్తారు.

తాత్పర్యం:

"సమస్త భావాలను ఎరిగిన ఓ రాజా! దేవుడు ఈ భూమిపై ఉన్న కట్టెలోనో, రాతిలోనో, బంగారంలోనో ఉండడు. కేవలం పవిత్రమైన భావనలోనే (చిత్తశుద్ధిలోనే) దేవుడు ఉంటాడు. అందుకే 'భావశుద్ధియే పరమార్థం' అని పెద్దలు అంటారు."

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: అంత్యప్రాస (గాష్ఠంబున, గ్రావంబున, కాంచనమున) మరియు అర్థాంతరన్యాస అలంకారం (సాధారణ సత్యమైన 'భావశుద్ధి పరమార్థము' అనే వాక్యంతో పై విషయాన్ని సమర్థించడం).

సూక్తి: "భావశుద్ధి పరమార్థ మనన్" అనేది లోకోక్తిగా నిలిచిన అద్భుతమైన సూక్తి. పూజా ద్రవ్యాల విలువలో కాదు, పూజించే మనస్సులోని పవిత్రతలోనే దేవుడున్నాడని సందేశం.

కందము - 96

డెందంబున సందేహము

నొందక ప్రహ్లాదుతండ్రి నొడఁబఱిచెడుచో

నిందుఁ గలఁ డనినఁ గంబము

నం దుదయింపండె విష్ణుఁ డసురులు బెదరన్. 96

ప్రతిపదార్థం:

డెందంబునన్ = మనస్సులో, సందేహము = అనుమానాన్ని, ఒందక = చెందకుండా, ప్రహ్లాదు = ప్రహ్లాదుని యొక్క, తండ్రిని = తండ్రియైన హిరణ్యకశిపుడిని, ఒడఁబఱిచెడుచో = ఒప్పించే సందర్భంలో, ఇందున్ = ఈ ప్రదేశంలో (ఇక్కడే), కలఁడు = శ్రీమహావిష్ణువు ఉన్నాడు, అనినన్ = అని ప్రహ్లాదుడు చెప్పగా, అసురులు = రాక్షసులు, బెదరన్ = భయపడే విధంగా, కంబమునందున్ = ఆ స్తంభము నుండి, విష్ణుఁడు = నరసింహస్వామి, ఉదయింపండె = ఆవిర్భవించలేదా.

తాత్పర్యం:

"భావశుద్ధికి ఉదాహరణగా ప్రహ్లాదుని చరిత్రను చూడు. మనస్సులో ఏమాత్రం సందేహం లేకుండా, ప్రహ్లాదుడు తన తండ్రిని ఒప్పిస్తూ 'భగవంతుడు ఇక్కడ కూడా ఉన్నాడు' అని చెప్పగానే, రాక్షసులంతా భయపడేలా ఆ స్తంభం నుండి శ్రీమహావిష్ణువు నరసింహరూపంలో ఆవిర్భవించలేదా!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉదాహరణ/అర్థాంతరన్యాస అలంకారం. పూర్వ పద్యంలో చెప్పిన 'భావశుద్ధి' అనే సూత్రానికి నిరూపణగా ప్రహ్లాదుని పౌరాణిక గాథను ఉదాహరించడం జరిగింది.

భక్తి తత్త్వం: ప్రహ్లాదుని అనన్య భక్తికి, నిశ్చల నమ్మకానికి స్తంభం వంటి చేతనారహిత వస్తువు కూడా భగవత్స్వరూపంగా మారింది. దైవత్వమనేది వస్తువులో లేదు, చూసే భావనలో ఉందనేది తాత్పర్యం.

కందము - 97

దేవద్విజమంత్రౌషధ

దైవజ్ఞాచార్యతీర్థధర్మముల యెడన్

భావన యేవిధమున నౌ

నా వెరవున నచటి సిద్ధి యగునిద్ధగతిన్. 97

ప్రతిపదార్థం:

దేవ = దేవతల యందు, ద్విజ = బ్రాహ్మణుల యందు, మంత్ర = మంత్రాల యందు, ఔషధ = మందుల యందు, దైవజ్ఞ = జ్యోతిష్కుల యందు, ఆచార్య = గురువుల యందు, తీర్థ = పుణ్యతీర్థాల యందు, ధర్మముల + ఎడన్ = ధర్మకార్యాల యందు, భావన = మనుషుల యొక్క నమ్మకం/భావన, ఏ + విధమునన్ = ఏ తీరుగా, ఔన్ = ఉంటుందో, ఆ = ఆ, వెరవునన్ = ప్రకారంగానే, అచటి = ఆయా విషయాలలో, సిద్ధి = ఫలితము, ఇద్ధగతిన్ = నిశ్చయమైన పద్ధతిలో, అగున్ = లభిస్తుంది.

తాత్పర్యం:

"దేవతలు, బ్రాహ్మణులు, మంత్రాలు, ఔషధాలు, జ్యోతిష్కులు, గురువులు, పుణ్య నదులు, మరియు ధర్మకార్యాలు... వీటి పట్ల మనిషికి ఎటువంటి నమ్మకం లేదా భావన ఉంటుందో, దానికి తగినట్లుగానే అక్కడ ఫలితం (సిద్ధి) లభిస్తుంది. ఇది తథ్యం."

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: యథాసంఖ్య అలంకార ఛాయలు మరియు ప్రసిద్ధ నీతి వాక్యం. "యాదృశీ భావనా యత్ర సిద్ధిర్భవతి తాదృశీ" అనే సంస్కృత సూక్తికి ఇది చక్కని తెనుగు రూపం.

ముగింపు సందేశం: ఈ పద్యంతో దేవి విక్రమార్కుడికి జ్ఞానబోధను ముగించింది. నమ్మకమే సర్వసిద్ధులకు మూలమని, చిత్తశుద్ధితో కూడిన విక్రమార్కుని సాహసానికి అందుకే తాను వెంటనే ప్రసన్నమయ్యానని లోకసత్యాన్ని ప్రబోధించింది.

ఆటవెలది - 98

భావ మస్థిరంబు గావున వీనిప్ర

తంబులెల్ల నిష్ఫలంబు లయ్యె

నీవు నిష్ఠ నిట్లు గావించితివి గాన

గడియలోన మెచ్చు గలిగె నీకు. 98

ప్రతిపదార్థం:

భావము = మనస్సు/సంకల్పం, అస్థిరంబు = స్థిరమైనది కాకపోవడం (చంచలం కావడం), కావునన్ = కాబట్టి, వీని = ఈ బ్రాహ్మణుడి యొక్క, వ్రతంబులు + ఎల్లన్ = నియమ నిష్ఠలన్నీ, నిష్ఫలంబులు = ఫలితం లేనివి, అయ్యెన్ = అయ్యాయి, నీవు

= నీవు మాత్రం, నిష్ఠన్ = దృఢమైన ఏకాగ్రతతో, ఇట్లు = ఈ విధంగా (ప్రాణత్యాగానికి పూనుకొనే అంతగా), కావించితివి = చేసావు, కానన్ = కాబట్టి, గడియలోనన్ = ఒక్క క్షణంలోనే (స్వల్ప కాలంలోనే), నీకున్ = నీకు, మెచ్చు = నా అనుగ్రహం, కలిగెన్ = లభించింది.

తాత్పర్యం:

"ఈ బ్రాహ్మణుడి మనస్సు స్థిరమైనది కాదు, చంచలమైనది. అందువల్లే ఇతడు చేసిన వ్రతాలన్నీ నిష్ఫలమయ్యాయి. కానీ నీవు మాత్రం ఎంతో దృఢమైన నిష్ఠతో, చిత్తశుద్ధితో త్యాగానికి సిద్ధపడ్డావు. అందుకే నీకు ఒక్క క్షణంలోనే నా అనుగ్రహం లభించింది" అని పార్వతీదేవి విక్రమార్కుడితో పలికింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం. రాజుకు త్వరగా అనుగ్రహం కలగడానికి, బ్రాహ్మణుడికి వందేళ్లయినా ఫలితం దక్కకపోవడానికి గల కారణాలను ఇక్కడ హేతుబద్ధంగా సమర్థించడం జరిగింది.

భావ శిల్పం: అంతఃశుద్ధి, బాహ్యశుద్ధి మధ్య గల వ్యత్యాసాన్ని దేవి ఈ పద్యంతో తేటతెల్లం చేసింది.

కందము - 99

ధన్యఁడ వనవుడు విని స

త్కన్యాదానమును దేవతావరమును రా

జన్యవరాజ్ఞయుఁ దిరుగుట

యన్యాయము గానఁ దిరుగ కంబిక వినుమా. 99

ప్రతిపదార్థం:

ధన్యఁడవు = నీవు కృతార్థుడవు, అనవుడున్ = అని దేవి పలుకగా, విని = ఆలకించి, సత్ + కన్యాదానమును = యోగ్యుడైన వరుడికి చేసే కన్యాదానము, దేవతా + వరమును = దేవతలు ఇచ్చే వరము, రాజన్యవర = శ్రేష్ఠుడైన రాజు యొక్క, ఆజ్ఞయున్ = శాసనము (మాట), తిరుగుట = వెనక్కు తగ్గడం/వ్యర్థం కావడం, అన్యాయము = ధర్మ విరుద్ధము, కానన్ = కాబట్టి, తిరుగక = వెనక్కు తీసుకోకుండా, అంబిక = ఓ జగన్మాతా!, వినుమా = నా మాట ఆలకించు.

తాత్పర్యం:

"నీవు ధన్యుడవు" అని దేవి శ్లాఘించగా, విక్రమార్కుడు విని ఇలా అన్నాడు: "ఓ జగన్మాతా! లోకంలో ఉత్తమమైన కన్యాదానము, దేవతలు ఇచ్చే వరము, ఉత్తముడైన రాజు నోటి నుండి వచ్చే ఆజ్ఞ... ఈ మూడు ఎప్పటికీ వెనక్కి మళ్లవు, వ్యర్థం కావు. అది ధర్మ విరుద్ధం. కాబట్టి నీవు ఇచ్చిన మాట ప్రకారం నాకు వరం ఇవ్వక తప్పదు. నా ప్రార్థన విను."

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస అలంకారం. కన్యాదానము, దేవతావరము, రాజాజ్ఞ వెనక్కు తిరగవు అనే లోక ప్రసిద్ధ ధర్మ సూత్రంతో, దేవి వరం ఇవ్వక తప్పదనే విశేషాంశాన్ని రాజు సమర్థించాడు.

నీతి శిల్పం: భారతీయ సంస్కృతిలోని కొన్ని తిరుగులేని నియమాలను కవి ఈ పద్యంలో ప్రస్తావించాడు. ఇచ్చిన మాట నిలబెట్టుకోవడమనే ఉదాత్త గుణాన్ని ఇది స్ఫురింపజేస్తుంది.

ఉత్పలమాల - 100

ఇష్టములెల్ల నాకుఁ దగ నిచ్చెద నంటివి సర్వమున్ వ్రత
భ్రష్టుఁడు నాక వీనికిఁ గృపామతి నిమ్మని మ్రొక్కినంత సం
తుష్టి వహించి దేవత చతుశ్శతవత్సరభోగ్యమైన యు
త్కృష్టమహీపతిత్వమును దివ్యపదంబును నిచ్చె వానికిన్. **100**

ప్రతిపదార్థం:

నాకున్ = నాకు, ఇష్టములు + ఎల్లన్ = కోరిన కోరికలన్నీ, తగన్ = తగినట్లుగా, ఇచ్చెదన్ = అనుగ్రహిస్తాను, అంటివి = అన్నావు కదా, సర్వమున్ = ఆ ఫలమంతటినీ, వ్రత = నియమములను, భ్రష్టుఁడు = కోల్పోయినవాడైన (దీనుడైన), వీనికిన్ = ఈ బ్రాహ్మణుడికి, కృపామతిన్ = దయా హృదయంతో, ఇమ్ము = ప్రసాదించు, అని = అని వేడుకుంటూ, మ్రొక్కినంతన్ = నమస్కరించిన వెంటనే, దేవత = ఆ పార్వతీదేవి, సంతుష్టి = మిక్కిలి ఆనందాన్ని, వహించి = పొంది, వానికిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడికి, చతుః + శత = నాలుగు వందల (400), వత్సర = సంవత్సరాల పాటు, భోగ్యము + ఐన = అనుభవించదగిన, ఉత్కృష్ట = అత్యున్నతమైన, మహీపతిత్వమును = రాజరికాన్ని (రాజ్యభోగాన్ని), దివ్యపదంబును = ఉత్తమ మోక్ష లోకాన్ని, ఇచ్చెన్ = అనుగ్రహించింది.

తాత్పర్యం:

"అమ్మా! నాకు కావలసినవన్నీ ఇస్తానని మాట ఇచ్చావు కదా! ఆ వరాలన్నింటినీ, వందేళ్లు తపస్సు చేసినా ఫలం దక్కక వ్రతభ్రష్టుడై నిలబడిన ఈ దీన బ్రాహ్మణుడికి దయతో అనుగ్రహించు" అని విక్రమార్కుడు ప్రార్థించి, దేవికి నమస్కరించాడు. రాజు యొక్క ఈ నిస్వార్థ త్యాగబుద్ధికి ఆ దేవి ఎంతో సంతోషించి, ఆ బ్రాహ్మణుడికి నాలుగు వందల సంవత్సరాల పాటు అనుభవించదగిన గొప్ప రాజ్యభోగాన్ని, ఆ తర్వాత ఉత్తమమైన దివ్యపదాన్ని (మోక్షాన్ని) ప్రసాదించింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: కావ్యలింగ మరియు ఉదాత్త అలంకారం. విక్రమార్కుని అసాధారణ త్యాగగుణం, నిస్వార్థ బుద్ధి ఇక్కడ వర్ణించబడడం వల్ల ఉదాత్తాలంకార శోభ సంతరించుకుంది.

పాత్ర చిత్రణ: విక్రమార్కుడు తన ప్రాణాలను పణంగా పెట్టి సంపాదించిన దైవానుగ్రహాన్ని, ఒక అపరిచిత బ్రాహ్మణుడి కోసం ధారపోసాడు. పరహితం కోసం జీవించే ఉత్తమ పురుషుని లక్షణానికి విక్రమార్కుడే నిదర్శనం.

కందము - **101**

వానికి ని ట్లిచ్చి ధరి
త్రీనాయకుఁ బరిణమించి దేవియు నంత
ర్ధానమ్మునొందె విప్రుఁడు
నానృపు వెఱఁగంది పాగడి యరిగే నిజేచ్ఛన్. **101**

ప్రతిపదార్థం:

వానికిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడికి, ఇట్లు = ఈ విధంగా వరం, ఇచ్చి = అనుగ్రహించి, ధరిత్రీనాయకున్ = భూపాలుడైన విక్రమార్కుడిని, పరిణమించి = ఆశీర్వదించి/సంతోషపెట్టి, దేవియున్ = ఆ అమ్మవారు, అంతర్ధానమ్ము = అదృశ్యమగుటను, ఒందెన్ = పొందింది, విప్రుఁడున్ = ఆ బ్రాహ్మణుడు కూడా, ఆ + నృపున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క త్యాగానికి,

వెఱగు + అంది = ఆశ్చర్యపోయి, పొగడి = స్తుతించి, నిజ + ఇచ్ఛన్ = తన ఇష్టప్రకారం (రాజ్యభోగాలు అనుభవించడానికి), అరిగెన్ = వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యం:

ఆ బ్రాహ్మణుడికి ఆ విధంగా వరం ఇచ్చి, విక్రమార్క మహారాజును దీవించి పార్వతీదేవి అక్కడే అంతర్ధానమైంది. ఆ బ్రాహ్మణుడు కూడా రాజు యొక్క అద్భుత సాహసానికి, నిస్వార్థ గుణానికి ఎంతో ఆశ్చర్యపడి, ఆ రాజును మనసారా పొగిడి, దేవి ఇచ్చిన వరాల ప్రకారం తన దారిన తాను వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

రసపోషణ: అద్భుత రసం. తన కష్టార్జితాన్ని ఎదుటివాడికి ఇచ్చేసిన రాజును చూసి బ్రాహ్మణుడు పొందిన విస్మయం (వెఱగందుట) ఇక్కడ రసవత్తరంగా వ్యక్తమైంది.

శార్దూలవిక్రీడితము - 102

తత్సేవాఫలదర్శనంబున మహాప్రస్థానవిశ్రాంతిగా
నుత్సాహంబును సాహసంబును బ్రతాపోదారభావంబు న
త్యుత్సేకంబును భూషణాకృతులతో నొప్పారఁగా భూపతీ
వాత్సల్యంబున వచ్చె విక్రమయశోవర్ధిష్ణుఁ డుజ్జేనికిన్. 102

ప్రతిపదార్థం:

తత్ = ఆ దేవి యొక్క, సేవా = పూజకు/సేవకు, ఫల = లభించిన ఫలితాన్ని, దర్శనంబునన్ = (కళ్లారా) చూడడం చేత, మహాప్రస్థాన = పరలోక ప్రయాణం యొక్క (చావు యొక్క) అంచు దాకా వెళ్లి వచ్చిన వానికి కలిగే, విశ్రాంతిగాన్ = ఉపశమనం వలె, ఉత్సాహంబును = ఆనంద ఉత్సాహాలు, సాహసంబును = సాహస గుణము, ప్రతాప = పరాక్రమముతో కూడిన, ఉదారభావంబున్ = ఉదాత్తమైన ఆలోచన, అతి + ఉత్సేకంబును = మిక్కిలి గర్వకారణమైన తేజస్సు, భూషణ + ఆకృతులతోన్ = ఆభరణాల వంటి రూపాలతో, ఒప్పారఁగాన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, భూపతీ = విక్రమార్క మహారాజు, వాత్సల్యంబునన్ = లోకం పట్ల ప్రేమతో, విక్రమ = పరాక్రమము చేతను, యశః = కీర్తి చేతను, వర్ధిష్ణుఁడు = వృద్ధి చెందుతున్నవాడై, ఉజ్జేనికిన్ = తన ఉజ్జయిని నగరానికి, వచ్చెన్ = తిరిగి వచ్చాడు.

తాత్పర్యం:

ఆ దేవిని సేవించి, ఆ సేవ ఫలించి బ్రాహ్మణుడికి మేలు జరగడాన్ని చూడడం వల్ల, విక్రమార్కుడికి మృత్యువు అంచుల్లోంచి తిరిగి వచ్చినంత హాయి (విశ్రాంతి) లభించింది. అతని ఉత్సాహము, సాహసము, పరాక్రమము, ఉదార స్వభావము, అత్యున్నతమైన తేజస్సు... ఇవన్నీ అతని శరీరానికి అలంకరించిన ఆభరణాల వలె ప్రకాశిస్తుండగా, పరాక్రమంతో కీర్తితో వర్ధిల్లే ఆ విక్రమార్క మహారాజు లోకవాత్సల్యంతో తన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకార చాయలు (మహాప్రస్థాన విశ్రాంతిగా) మరియు గుణాలను ఆభరణాలుగా వర్ణించడం వల్ల రూపకాలంకార శోభ కనిపిస్తుంది.

భావ శిల్పం: పరుల కోసం త్యాగం చేసినప్పుడు కలిగే ఆనందం అమూల్యమైనది. రాజు ముఖంలో కీర్తి, పరాక్రమాలు నగల్లా మెరిసిపోతున్నాయని కవి చక్కగా వర్ణించాడు.

వచనము - **103**

వ. కావున నీ కిట్టి గుణంబులు సమకూరకునికి నెక్కంజనదు పొమ్మనిన విని భోజుండును మనంబున నతనిం గొనియాడుచు నుద్విగ్నితాలగ్నుండై సిగ్గుపడుచుఁ బూర్వద్వారగమనంబు మాని యపరద్వారగమనోత్సుకుం డగుచు నాఁటి కద్దివ్యాసనం బెక్కరాకుండుట తెల్లంబుగా మొగంబు తెల్లంబడఁ దిరిగి చని మఱి యొక్కనాఁడు. **103**

ప్రతిపదార్థం:

కావునన్ = కాబట్టి, నీకున్ = నీకు, ఇట్టి = ఇటువంటి, గుణంబులు = సద్గుణాలు, సమకూరకునికిన్ = లభించకపోవడం వల్ల, ఎక్కన్ = ఈ సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం, చనదు = తగదు, పొమ్మనినన్ = వెళ్ళిపో అని ఆ సాలభంజిక చెప్పగా, విని = ఆలకించి, భోజుండును = భోజమహారాజు, మనంబునన్ = తన మనస్సులో, అతనిన్ = ఆ విక్రమార్కుడిని, కొనియాడుచున్ = ప్రశంసిస్తూ, ఉద్విగ్నితా = ఆందోళనలతో, లగ్నుఁడు + ఐ = కూడినవాడై, సిగ్గుపడుచున్ = అవమాన భారంతో సిగ్గు చెందుతూ, పూర్వద్వార = తూర్పు తలుపు వైపు, గమనంబు = వెళ్ళడాన్ని, మాని = విడిచిపెట్టి, అపరద్వార = పడమర తలుపు వైపు (మరొక ద్వారం వైపు), గమన + ఉత్సుకుండు = వెళ్ళడానికి ఆసక్తి కలవాడు, అగుచున్ = అవుతూ, నాఁటికిన్ = ఆ రోజుకు, ఆ + దివ్య + ఆసనంబు = ఆ శ్రేష్ఠమైన సింహాసనాన్ని, ఎక్కరాకుండుట = అధిరోహించలేకపోవడం, తెల్లంబుగాన్ = స్పష్టం కాగా, మొగంబు = ముఖము, తెల్లంబడన్ = వెలవెలబోగా (కాంతిహీనం కాగా), తిరిగి = వెనుతిరిగి, చని = వెళ్ళిపోయి, మఱి + ఒక్కనాఁడు = మరొక రోజున.

తాత్పర్యం:

"కాబట్టి భోజరాజా! విక్రమార్కుడిలాంటి నిస్వార్థ గుణాలు నీకు లేవు కనుక నీవు ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి తగవు, వెళ్ళిపో" అని ఆ బొమ్మ చెప్పింది. ఆ మాటలు విన్న భోజరాజు మనస్సులో విక్రమార్కుడిని ప్రశంసిస్తూ, తీవ్రమైన ఆలోచనలతో, సిగ్గుతో వెలవెలబోయాడు. తూర్పు ద్వారం గుండా వెళ్ళడం మాని, పడమర ద్వారం వైపు వెళ్ళడానికి సిద్ధమయ్యాడు. ఆ రోజుకు ఆ దివ్య సింహాసనం ఎక్కడం సాధ్యం కాదని స్పష్టమవడంతో ముఖం చిన్నబోగా వెనుతిరిగి వెళ్ళిపోయాడు. ఆ తర్వాత మరొక రోజున...

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

పాత్ర చిత్రణ: భోజరాజులోని నైతిక ప్రవర్తన ఇక్కడ కనిపిస్తుంది. బొమ్మ తన తప్పును ఎత్తిచూపినప్పుడు అతడు కోపగించుకోకుండా, విక్రమార్కుని గొప్పతనాన్ని అంగీకరిస్తూ, సిగ్గుపడి వెనుదిరిగాడు. ఇది ఉత్తమ రాజుకు ఉండాల్సిన ఆత్మవిమర్శనా గుణం.

మూఁడవబొమ్మ కథ (మంగళాచరణ పద్యం)

కందము - **104**

ఉల్లోలదుగ్ధసాగర

కల్లోలకరాగ్రమందకంపితఫణభృ

ద్వల్లభమణిమయడోలా

వేల్లనసుఖలోలుఁ డైన వేల్పుం దలఁతున్. **104**

ప్రతిపదార్థం:

ఉల్లోల = ఎగసిపడుతున్న తరంగాలు గల, దుగ్ధసాగర = క్షీరసముద్రం యొక్క, కల్లోల = పెద్ద అలలనే, కర + అగ్ర = చేతుల చివరల చేత, మంద = మెల్లగా, కంపిత = ఊపబడుతున్న, ఫణభృత్ + వల్లభ = పాముల రాజైన ఆదిశేషుడనే, మణిమయ = రత్నఖచితమైన, డోలా = ఉయ్యాల యొక్క, వేల్లన = ఊగుట వలని, సుఖ = ఆనందము నందు, లోలుఁడు + ఐన = ఆసక్తి కలవాడైన, వేల్పున్ = శ్రీమహావిష్ణువును, తలఁతున్ = ధ్యానిస్తాను.

తాత్పర్యం:

ఎగసిపడుతున్న తరంగాలతో అలరారే క్షీరసముద్రంలోని పెద్ద అలలనే చేతుల చివరలతో మెల్లగా ఊపబడుతున్నట్టి, రత్నఖచితమైన ఆదిశేషుడనే ఉయ్యాల ఊగుతుండగా, ఆ ఉయ్యాల ఊపులోని సుఖాన్ని అనుభవిస్తూ మైమరచే శ్రీమహావిష్ణువును నేను మనస్సులో ధ్యానిస్తున్నాను.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: రూపక మరియు ఉత్ప్రేక్షా అలంకారం. సముద్రపు అలలను 'చేతులు' గాను, ఆదిశేషుడిని 'రత్నాల ఉయ్యాల' గాను రూపించడం వల్ల ఇక్కడ అద్భుతమైన కల్పనా సౌందర్యం కుదిరింది.

భావ శిల్పం: కథకుడు (కవి) మూడవ బొమ్మ కథను ప్రారంభించే ముందు ఇష్టదైవమైన విష్ణుమూర్తిని ప్రార్థిస్తూ చేసిన చక్కని మంగళాచరణ పద్యం ఇది.

కందము - 105

అని నియమంబున హితశా
కునికస్వరశాస్త్రవేదకోవిదయుతుఁ డై
యను వగుదినమున సింహా
సన మెక్కఁదలఁచి భోజజనపతి చేరెన్. **105**

ప్రతిపదార్థం:

అని = ఆ విధంగా దైవాన్ని ప్రార్థించి, నియమంబునన్ = సంప్రదాయబద్ధమైన నియమముతో, హిత = మేలు కోరేటటువంటి, శాకునిక = శకునములు తెలిసినవారూ, స్వరశాస్త్ర = స్వరశాస్త్రము తెలిసినవారూ, వేద = వేదములను అభ్యసించినవారూ అయిన, కోవిద = పండితులతో, యుతుఁడు + ఐ = కూడినవాడై, అనువు + అగు = అనుకూలమైన, దినమునన్ = మంచి రోజున, సింహాసనము = ఆ రాజసింహాసనాన్ని, ఎక్కన్ + తలఁచి = అధిరోహించాలనే కోరికతో, భోజజనపతి = భోజమహారాజు, చేరెన్ = ఆ ప్రదేశానికి చేరుకున్నాడు.

తాత్పర్యం:

ఆ విధంగా దైవప్రార్థన చేసి, నియమ నిష్ఠలతో తన హితాన్ని కోరే శకున పండితులు, స్వరశాస్త్ర నిపుణులు, వేదవిద్వాంసులైన బ్రాహ్మణులను వెంటబెట్టుకుని, అనుకూలమైన ఒక శుభదినాన భోజమహారాజు ఆ సింహాసనాన్ని అధిరోహించాలనే తలంపుతో దాని దగ్గరకు వచ్చాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

సంస్కృతి: నాటి కాలంలో రాజులు ఏ శుభకార్యం తలపెట్టినా శకునాలను, జ్యోతిష్యాన్ని, వేద పండితుల ఆశీర్వచనాలను ఎంతగా నమ్మేవారో ఈ పద్యం ప్రతిబింబిస్తుంది.

కందము - 106

చేసిన నచ్చటిపుత్రిక

యారాజుం బలికె వాసవాసన మెక్కం

గోరుట జగ మెఱుఁగ మహా

దారిద్ర్యుఁడు క్రతువు సేయఁ తలఁచుటచుమ్మీ. 106

ప్రతిపదార్థం:

చేసినన్ = ఆ విధంగా చేయగా (రాజు రాగా), **అచ్చటి** = అక్కడ ఉన్న, **పుత్రిక** = మూడవ సాలభంజిక (బొమ్మ), **ఆ + రాజున్** = ఆ భోజరాజును చూసి, **పలికెన్** = ఇలా అన్నది, **వాసవ + ఆసనము** = దేవేంద్రుడి ఆసనం వంటి ఈ సింహాసనాన్ని, **ఎక్కన్** = అధిరోహించాలని, **కోరుట** = ఆశించడం, **జగము + ఎఱుఁగన్** = లోకమంతటికీ తెలిసేలా, **మహా** = గొప్ప, **దారిద్ర్యుఁడు** = పేదవాడు, **క్రతువు** = పెద్ద యజ్ఞాన్ని, **సేయన్** = చేయడానికి, **తలఁచుట + చుమ్మీ** = సిద్ధపడడం వంటిదే సుమా!

తాత్పర్యం:

భోజరాజు అలా రాగానే, అక్కడ ఉన్న మూడవ బొమ్మ ఆ రాజును చూసి ఇలా అన్నది: "ఓ రాజా! ఇంద్రుడి ఆసనం వంటి ఈ గొప్ప సింహాసనాన్ని ఎక్కాలని నువ్వు ఆశించడం ఎలాంటిదంటే... లోకంలో తినడానికి తిండి లేని ఒక పరమ దరిద్రుడు గొప్ప యాగాన్ని చేస్తానని తలపెట్టినట్లే సుమా!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం. భోజరాజు అర్హత లేకుండా సింహాసనాన్ని ఆశించడాన్ని, దరిద్రుడు యజ్ఞం చేయాలనుకోవడంతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకార చమత్కృతి కనిపిస్తుంది.

వ్యంగ్య వైభవం: బొమ్మ భోజరాజును తీవ్రమైన వ్యాఖ్యలతో నిరుత్సాహపరుస్తూ, అతనిలో అహాన్ని తగ్గించడానికి ప్రయత్నిస్తోంది.

ఉత్పలమాల - 107

ఆర్యులఁ గూర్చి నేఁడు శుభమైన ముహూర్తము చూచి వట్టిగాం

భీర్యము దోఁపఁగాఁ తగని పెద్దటికం బిదియేల సన్నపుం

గార్యమె విక్రమార్కనృపుగద్దియయెక్కుట వానిఁబోల నౌ

దార్యము నీకుఁ గల్గినఁ బదం బిడు మోజగభోజభూవరా. 107

ప్రతిపదార్థం:

ఆర్యులన్ = పెద్దలను/పండితులను, **కూర్చి** = పిలిపించి, **నేఁడు** = ఈ రోజు, **శుభము + ఐన** = మంగళకరమైన, **ముహూర్తము** = లగ్నాన్ని, **చూచి** = నిశ్చయించుకొని, **వట్టి** = కేవలం బాహ్యమైన, **గాంభీర్యము** = గంభీరత, **తోఁపఁగాన్** = కనిపించేలా, **తగని** = నీకు అస్సలు తగనట్టి, **పెద్దటికంబు** = ఈ గొప్పతనం ప్రదర్శించడం, **ఇది + ఏల** = ఎందుకు, **విక్రమార్కనృపు** = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, **గద్దియ** = సింహాసనము, **ఎక్కుట** = అధిరోహించడం, **సన్నపున్ + కార్యమె** = అంత చిన్న

విషయమా, ఓ = ఓ, జగభోజభూవరా = లోక ప్రసిద్ధుడవైన భోజరాజా!, వానిన్ = ఆ విక్రమార్కుడిని, పోలన్ = పోలి ఉండేలా, ఔదార్యము = ఉదాత్తమైన దానగుణము, నీకున్ = నీకు, కల్గినన్ = ఉన్నట్లయితే, పదంబు + ఇడుము = దీనిపై అడుగు పెట్టు.

తాత్పర్యం:

"పెద్దలను పిలిపించి, ఈ రోజు మంచి ముహూర్తం చూసుకుని, పైకి వట్టి గాంభీర్యం ప్రదర్శిస్తూ నీకు తగని ఈ పెద్దరికం చూపించడం ఎందుకు? విక్రమార్క మహారాజు సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం అంత తేలికైన విషయమా? ఓ భోజరాజా! ఆ విక్రమార్కుడితో సమానమైన ఉదారగుణం, దాన బుద్ధి నీకు ఉంటేనే దీనిపై అడుగు పెట్టు!" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఆక్షేపాలంకారం మరియు కావ్యలింగ అలంకారం. రాజు చర్యలను ఆక్షేపిస్తూ, విక్రమార్కుని ఉదార్యతను దానికి హేతువుగా చూపడం ఇక్కడి విశేషం.

భాషా శిల్పం: "సన్నపుం గార్యమె" (చిన్న విషయమా) అనే జాతీయం వంటి ప్రయోగం కవి భాషా సరళతను తెలుపుతుంది.

వచనము - 108

వ. అనుడు విస్మయమానమానసుండై మానవేంద్రుండాసింహాసనయానంబు మాని యనుమానించి మీనరపతివితరణంబు లేతెఱం గెఱింగింపు మనిన నది యిట్లనియె. 108

ప్రతిపదార్థం:

అనుడున్ = అని ఆ బొమ్మ చెప్పగా, విస్మయమాన = ఆశ్చర్యంతో నిండిన, మానసుండు + ఐ = మనస్సు కలవాడై, మానవేంద్రుండు = రాజుల శ్రేష్ఠుడైన ఆ భోజరాజు, ఆ = ఆ, సింహాసన = సింహాసనం వైపు, యానంబు = వెళ్ళడాన్ని, మాని = ఆపివేసి, అనుమానించి = కొంచెం వెనకాడి/ఆలోచించి, మీ = మీ యొక్క, నరపతి = రాజుగారైన విక్రమార్కుని యొక్క, వితరణంబు = దానగుణము, ఏ + తెఱంగు = ఏ విధమైనదో, ఎఱింగింపుము = నాకు తెలియజేయి, అనినన్ = అని అడుగగా, అది = ఆ మూడవ సాలభంజిక, ఇట్లు + అనియెన్ = ఈ విధంగా చెప్పడం ప్రారంభించింది.

తాత్పర్యం:

ఆ బొమ్మ మాటలకు భోజరాజ మనస్సు ఆశ్చర్యంతో నిండిపోయింది. అతడు సింహాసనం వైపు వెళ్ళడం ఆపి, కాస్త వెనకడుగు వేసి ఆలోచించి, "ఓ సాలభంజికా! మీ రాజుగారైన ఆ విక్రమార్కుని దానగుణం ఎలాంటిదో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. దానికి ఆ బొమ్మ ఈ విధంగా కథను చెప్పనారంభించింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

ఈ వచనంతో మూడవ బొమ్మ అయిన 'రూపరేఖ' (లేదా కథా సందర్భానుసార బొమ్మ) విక్రమార్కుని యొక్క తదుపరి అద్భుత దానగుణ వృత్తాంతాన్ని (వితరణ విశేషాన్ని) చెప్పడానికి రంగం సిద్ధం చేసింది. కథను ఒక ఘట్టం నుండి మరో ఘట్టానికి నడిపే వచన శిల్పం ఇక్కడ ప్రశంసనీయం.

సీస పద్యము - 109

బలమున నిజమునఁ బ్రాణరక్షణమున

భీము భీమాగ్రజు భీమగురునిఁ

జెలువున సంకల్పసిద్ధిఁ దేజంబునఁ
బద్మారిఁ బద్మజుఁ బద్మమిత్రు
శివభక్తి గీర్తి విశిష్టదానంబున
బాణు బాణారాతి బాణజనకు
నైశ్వర్యమున రతి నఖిలోత్సవస్ఫూర్తిఁ
గామసంహరుఁ గాముఁ గామసఖుని
ఆ. నష్టభోగముల రణాటోపమున బుద్ధి
నింద్రు నింద్రతనయు నింద్రమంత్రి
గ్రేణి సేయు ననుచు జాణలు వొగడంగ
నవని యేలె విక్రమార్కవిభుఁడు. **109**

ప్రతిపదార్థం:

బలమున = బలంలో, నిజమునన్ = సత్యంలో, ప్రాణరక్షణమునన్ = ప్రాణాలను కాపాడడంలో, భీము = భీమసేనుడిని, భీమాగ్రజు = భీముని అన్నయైన ధర్మరాజును, భీమగురునిన్ = భీష్మాచార్యుడిని, జెలువున = అందంలో, సంకల్పసిద్ధిన్ = అనుకున్నది సాధించడంలో, తేజంబునన్ = పరాక్రమ తేజస్సులో, పద్మారిన్ = చంద్రుడిని, పద్మజున్ = బ్రహ్మదేవుడిని, పద్మమిత్రు = సూర్యుడిని, శివభక్తి = ఈశ్వర భక్తిలో, కీర్తి = యశస్సులో, విశిష్టదానంబున = శ్రేష్ఠమైన దానగుణంలో, బాణు = బాణాసురుడిని, బాణారాతి = బాణుడికి శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడిని, బాణజనకు = బాణాసురుని తండ్రియైన బలిచక్రవర్తిని, ఐశ్వర్యమున = సంపదలో, రతి = విలాసంలో/అనురాగంలో, అఖిలోత్సవస్ఫూర్తిన్ = సమస్త ఉత్సవాల ఉత్సాహంలో, కామసంహరున్ = శివుడిని, కామున్ = మన్మథుడిని, కామసఖుని = వసంతకాలమును, అష్టభోగముల = ఎనిమిది రకాల భోగాలలో, రణాటోపమున = యుద్ధ పరాక్రమంలో, బుద్ధిన్ = వివేకంలో, ఇంద్రు = దేవేంద్రుడిని, ఇంద్రతనయు = ఇంద్రుని కుమారుడైన అర్జునుడిని, ఇంద్రమంత్రి = ఇంద్రుని మంత్రి అయిన బృహస్పతిని, క్రేణి సేయున్ = తక్కువచేయును (మించిపోవును), అనుచున్ = అని, జాణలు = విద్వాంసులు/నేర్పరులు, పొగడంగన్ = స్తుతిస్తుండగా, విక్రమార్కవిభుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, అవనిన్ = భూమిని, ఏలెన్ = పరిపాలించెను.

తాత్పర్యం:

విక్రమార్క మహారాజును పండితులు ఈ విధంగా కొనియాడేవారు: బలంలో భీముడిని, సత్య నిరతిలో ధర్మరాజును, ప్రాణరక్షణలో భీష్ముడిని; సౌందర్యంలో చంద్రుడిని, సంకల్పసిద్ధిలో బ్రహ్మను, తేజస్సులో సూర్యుడిని; శివభక్తిలో బాణాసురుడిని, కీర్తిలో కృష్ణుడిని, దానంలో బలిచక్రవర్తిని; ఐశ్వర్యంలో పరమేశ్వరుడిని, విలాసంలో మన్మథుడిని, ఉత్సవస్ఫూర్తిలో వసంతుడిని; భోగాలలో దేవేంద్రుడిని, యుద్ధ పరాక్రమంలో అర్జునుడిని, బుద్ధికుశలతలో బృహస్పతిని మించినవాడని (వారందరినీ తక్కువ చేసేవాడని) విద్వాంసులు ప్రశంసించగా, ఆ విక్రమార్కుడు భూమండలాన్ని పాలించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: యథాసంఖ్య అలంకారం మరియు వ్యతిరేక అలంకారం (ఉపమేయుడైన రాజును ఉపమానాలైన పౌరాణిక పురుషుల కంటే గొప్పగా వర్ణించడం వల్ల).

శబ్ద చమత్కృతి: 'పద్మారి', 'పద్మజు', 'పద్మమిత్రు' వంటి పదాల ద్వారా మరియు 'బాణ', 'ఇంద్ర' శబ్దాల ఆవృత్తి ద్వారా కవి పద్యానికి అద్భుతమైన నడకను, శబ్దసౌందర్యాన్ని చేకూర్చాడు.

కందము - 110

సాహసము జయము బల ము
త్సాహంబుఁ బరాక్రమంబు ధైర్యముఁ గల ని
ర్మోహకుని దొరయునెడ సం
దేహించుచునుండు నాదిదేవుం డైనన్. 110

ప్రతిపదార్థం:

సాహసము = సాహస గుణము, జయము = విజయము, బలము = శారీరక మానసిక శక్తి, ఉత్సాహంబున్ = కార్యోత్సాహము, పరాక్రమంబు = శౌర్యము, ధైర్యమున్ = స్థిరత్వము, కల = కలిగినట్టియు, నిర్మోహకునిన్ = మోహము/స్వార్థము లేనివానిని, దొరయునెడన్ = ఎదిరించేటప్పుడు, ఆదిదేవుండు + ఐనన్ = సాక్షాత్తు పరమేశ్వరుడైనప్పటికీ, సందేహించుచున్ + ఉండున్ = జంకుతూ/ఆలోచిస్తూ ఉంటాడు.

తాత్పర్యం:

సాహసము, విజయము, బలము, ఉత్సాహము, పరాక్రమము, ధైర్యము కలిగి, ఎటువంటి స్వార్థము లేని ఉత్తమ పురుషుడిని ఎదిరించడానికి లేదా జయించడానికి సాక్షాత్తు ఆ ఆదిదేవుడైనా సరే వెనుకాడతాడు, ఆలోచనలో పడతాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస లేదా అతిశయోక్తి అలంకార చాయలు.

భావ పరిపుష్టి: మానవుడిలో నిర్మోహత్వం (నిస్వార్థ బుద్ధి), సాహస గుణాలు ఉంటే దైవం కూడా వారిని చూసి వెనకడుగు వేస్తుందని, విక్రమార్కుని వ్యక్తిత్వాన్ని బొమ్మ శ్లాఘిస్తోంది.

కందము - 111

నరుఁడు మగతనము నేర్పునఁ
బరఁగించెడుచోటఁ తోడుపడుదురు సురలున్
ధర గౌళికునకుఁ తోడ్పడ
గరుడఁడు జక్రంబు హరియుఁ గలిగినభంగిన్. 111

ప్రతిపదార్థం:

నరుఁడు = మనుష్యుడు, మగతనము = పౌరుషాన్ని, నేర్పునన్ = నైపుణ్యంతో, పరఁగించెడుచోటన్ = ప్రదర్శించేటప్పుడు, సురలున్ = దేవతలు కూడా, తోడుపడుదురు = సహాయం చేస్తారు, ధరన్ = ఈ భూమిపై, గౌళికునకున్ = గౌళికుడు అనే వానికి, తోడ్పడన్ = సహాయపడటానికి, గరుడఁడు = గరుత్మంతుడు, చక్రంబు = సుదర్శన చక్రము, హరియున్ = శ్రీమహావిష్ణువు, కలిగిన + భంగిన్ = వచ్చిన విధముగా.

తాత్పర్యం:

ఒక మనిషి తన పౌరుషాన్ని, బుద్ధికుశలతను సరైన పద్ధతిలో లోకానికి ప్రదర్శిస్తే దేవతలు కూడా అతనికి తోడుగా నిలుస్తారు. పూర్వం ఈ భూమిపై గౌళికుడనే వానికి సహాయం చేయడానికి గరుత్మంతుడు, సుదర్శన చక్రము, స్వయంగా విష్ణుమూర్తి తరలివచ్చినట్లే!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం. సామాన్య మానవుడికి దేవతలు తోడుపడతారనే విషయానికి, గౌళికుడికి విష్ణువు తోడుపడిన వృత్తాంతాన్ని ఉపమానంగా చెప్పడం జరిగింది.

కథా ముఖద్వారం: తదుపరి చెప్పబోయే 'గౌళికుని కథ'కు ఈ పద్యం నాంది పలుకుతోంది.

గౌళికుని కథ

కందము - **112**

అనవుడు భోజుఁడు గౌళికుఁ
దనువానికి నెచట విష్ణుఁ డాయుధఘును
వాహనమును దోడ్పడియెను నే
వినవలతుంజెప్పు మనిన వెస నిట్లనియెన్. **112**

ప్రతిపదార్థం:

అనవుడున్ = అని ఆ బొమ్మ చెప్పగా, భోజుఁడు = భోజమహారాజు, గౌళికుఁడు = గౌళికుడు, అనువానికిన్ = అనే వానికి, ఎచట = ఏ ప్రదేశంలో, విష్ణుఁడు = శ్రీమహావిష్ణువు, ఆయుధఘును = ఆయుధాలలో శ్రేష్ఠమైన చక్రాన్ని, వాహనమును = తన వాహనమైన గరుడుడిని, తోడ్పడియెను = సహాయంగా పంపాడు, నేన్ = నేను, వినవలతున్ = వినాలని కోరుకుంటున్నాను, చెప్పుము = వివరించు, అనినన్ = అని అడుగగా, వెసన్ = వెంటనే, ఇట్లు = ఈ విధంగా, అనియెన్ = ఆ బొమ్మ పలికింది.

తాత్పర్యం:

ఆ బొమ్మ మాటలు విన్న భోజరాజు, "ఆ గౌళికుడనే సామాన్యుడికి విష్ణుమూర్తి, ఆయన ఆయుధమైన చక్రము, వాహనమైన గరుడుడు ఎక్కడ, ఎలా తోడ్పడ్డారో నేను వినాలనుకుంటున్నాను, దయచేసి చెప్పు" అనగా ఆ బొమ్మ వెంటనే ఇలా చెప్పసాగింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

కథా సంవిధానంలో శ్రోత (భోజరాజు) జిజ్ఞాసను, ఉత్సుకతను పెంచడానికి కవి ఈ పద్యాన్ని చక్కగా ఉపయోగించాడు.

ఆటవెలది - **113**

తుంగసౌధశృంగసంగతాంబర మౌచుఁ
బూర్వభూమి నొక్కపురవరంబు
భజన కెక్కి మున్ను నిజమైనపేరిట
వెలసెఁ భువిఁ బ్రతాపవిషయ మనఁగ. **113**

ప్రతిపదార్థం:

తుంగ = ఎత్తైన, సౌధ = భవనాల యొక్క, శృంగ = శిఖరాలతో, సంగత = తాకబడుతున్న, అంబరము = ఆకాశము, బొచుఁన్ = అవుతుండగా, పూర్వభూమిన్ = తూర్పు దేశమున, ఒక్క = ఒకానొక, పురవరంబు = శ్రేష్ఠమైన నగరము, భజనకున్ + ఎక్కి = కీర్తి ప్రసిద్ధులకెక్కి, మున్ను = పూర్వము, నిజమైన + పేరిటన్ = సార్థకమైన పేరుతో, భువిన్ = భూమిపై, ప్రతాపవిషయము = ప్రతాపవిషయము, అనఁగన్ = అను పేరుతో, వెలసెం = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యం:

ఆకాశాన్ని తాకేంత ఎత్తైన భవన శిఖరాలతో, తూర్పు దిక్కున ఒక గొప్ప నగరం ఉండేది. అది పూర్వం తన సార్థక నామంతో భూమిపై 'ప్రతాపవిషయము' అనే పేరుతో ఎంతో ప్రసిద్ధి చెందింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: అతిశయోక్తి అలంకారం (భవనాల శిఖరాలు ఆకాశాన్ని తాకుతున్నాయని వర్ణించడం వల్ల).

వర్ణనా శిల్పం: ఒక కొత్త కథను ప్రారంభించేటప్పుడు నగర వర్ణనతో కథను ఎత్తుకోవడం పురాణ కావ్య సంప్రదాయం.

వచనము - **114**

వ. అట్టిపురంబున. **114**

ప్రతిపదార్థం:

అట్టి = అటువంటి, పురంబునన్ = నగరంలో.

తాత్పర్యం:

అటువంటి ప్రతాపవిషయం అనే నగరంలో...

కందము - **115**

సేనానికి నెన యనఁ బర

సేనాభంజకుఁడు గలిగె క్షితిపతి విష్వ

క్సేనారాధకుఁడు బృహ

త్సేనాఖ్యుండు బల్మి భీమసేనుఁడు వోలెన్. **115**

ప్రతిపదార్థం:

సేనానికిన్ = కుమారస్వామికి (దేవసేనాధిపతికి), ఎన + అనినన్ = సమానుడనగా, పరసేనా = శత్రు సైన్యములను, భంజకుఁడు = ముక్కలు చేయువాడు, క్షితిపతి = రాజు, విష్వక్సేన = విష్వక్సేనుని (విష్ణువు యొక్క సేనాధిపతిని), ఆరాధకుఁడు = పూజించువాడు, బృహత్సేన + ఆఖ్యుండు = బృహత్సేనుడు అనే పేరు గలవాడు, బల్మిన్ = బలంలో, భీమసేనుఁడు + పోలెన్ = భీముని వలె (ఉన్నవాడు), కలిగెన్ = ఉండెను.

తాత్పర్యం:

ఆ నగరంలో కుమారస్వామితో సమానుడు, శత్రుసైన్యాలను రూపుమాపేవాడు, విష్వక్సేనుని ఆరాధించేవాడు, బలంలో భీముడి వంటివాడైన 'బృహత్సేనుడు' అనే రాజు ఉండేవాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (బల్మి భీమసేనుఁడు వోలెన్).

శబ్ద చమత్కృతి: 'సేనా' అనే పదాన్ని విభిన్న అర్థచ్ఛాయలతో (సేనాని, పరసేనా, విష్వక్సేన, బృహత్సేన, భీమసేన) ఆవృత్తి చేయడం వల్ల పదబంధానికి చక్కని అంత్యప్రాస, శబ్దాలంకార శోభ లభించింది.

వచనము - 116

వ. ఆనరేంద్రునకు నానందిని యనుసుందరియందు నయనానందంబుగా నొక్కనందన యుదయించె. 116

ప్రతిపదార్థం:

ఆ = ఆ, నరేంద్రునకున్ = రాజునకు, ఆనందిని = ఆనందిని, అను = అనే పేరు గల, సుందరి + అందున్ = భార్య యందు, నయన + ఆనందంబుగాన్ = కళ్లకు అమితమైన ఆనందాన్ని కలిగిస్తూ, ఒక్క = ఒక, నందన = కుమార్తె, ఉదయించెన్ = జన్మించెను.

తాత్పర్యం:

ఆ బృహత్సేన మహారాజుకు అతని భార్యయైన 'ఆనందిని' అనే సుందరి గర్భాన, కళ్లకు ఎంతో ఆనందం కలిగించే ఒక కుమార్తె జన్మించింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

శబ్దాలంకారం: వృత్యానుప్రాస అలంకారం (నరేంద్రునకు, ఆనందిని, సుందరి, నయనానందం, నందన అనే పదాలలో 'న'కార, 'ద'కారాల ఆవృత్తి జరగడం వల్ల వినడానికి ఎంతో హాయిగా ఉంది).

కందము - 117

ఆరాజతనూభవ క

న్యారత్నము మరుని మోహనాస్త్రముక్రియ నా

కారంబున నొప్పుచు ధర

లో రూఢికి నెక్కు నది సులోచన యనఁగన్. 117

ప్రతిపదార్థం:

ఆ = ఆ, రాజతనూభవ = రాజకుమార్తె, కన్యారత్నము = కన్యలలో శ్రేష్ఠురాలైనది, మరుని = మన్మథుని యొక్క, మోహన + అస్త్రము + క్రియన్ = మోహనాస్త్రము వలె, ఆకారంబునన్ = రూపంలో, ఒప్పుచున్ = ప్రకాశిస్తూ, ధరలోన్ = ఈ భూమిపై, సులోచన = సులోచన, అనఁగన్ = అనే పేరుతో, రూఢికిన్ + ఎక్కున్ = ప్రసిద్ధి చెందెను.

తాత్పర్యం:

కన్యలలో రత్నం వంటి ఆ రాజకుమార్తె మన్మథుని మోహనాస్త్రం వలె అత్యంత ఆకర్షణీయమైన రూపంతో ప్రకాశిస్తూ, ఈ భూమిపై 'సులోచన' అనే పేరుతో మిక్కిలి ప్రసిద్ధి చెందింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (మరుని మోహనాస్త్రముక్రియన్ - రాజకుమార్తె అందాన్ని మన్మథుని బాణంతో పోల్చడం).

భావ శిల్పం: 'సులోచన' అంటే అందమైన కళ్లు కలది అని అర్థం. ఆమె పేరుకు తగ్గట్టే ఆమె రూపం లోకమోహనంగా ఉందని కవి వర్ణించాడు.

కందము - 118

భూవలయంబున నుపమా

జీవన మగు వస్తు వేర్చి చెప్పెద మనఁగా

నావెలఁది యవయవములకు

నేవియు సరిగాక యునికి నేమనవచ్చున్. 118

ప్రతిపదార్థం:

భూవలయంబునన్ = ఈ భూమండలంలో, ఉపమా = పోలికగా (ఉపమానంగా), జీవనము + అగు = ఉపయోగపడేటటువంటి, వస్తువు = ఏ వస్తువునైనా, ఏర్చి = ఏరికోరి, చెప్పెదము + అనఁగాన్ = చెప్దామన్నా, ఆ = ఆ, వెలఁది = సులోచన యొక్క, అవయవములకున్ = శరీర భాగములకు, ఏవియున్ = ఏ వస్తువులూ, సరిగాక + ఉనికిన్ = సమానం కాకపోవడాన్ని, ఏమన్ + వచ్చున్ = ఏమని చెప్పవచ్చును (వర్ణించలేము).

తాత్పర్యం:

ఈ భూమండలంలో ఆమె అందానికి పోలికగా (ఉపమానంగా) ఏ వస్తువునైనా ఏరి కోరి చెప్దామన్నా, ఆ సులోచన శరీర అవయవాల అందానికి సరితూగే వస్తువు ఏదీ కనిపించదు. అలాంటప్పుడు ఆమె అసాధారణ రూప లావణ్యాన్ని ఏమని వర్ణించగలం!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: వ్యతిరేక అలంకారం లేదా అనన్వయ అలంకార ఛాయలు (ఆమె అందానికి లోకంలో మరే వస్తువూ సాటిరాదని చెప్పడం ద్వారా కవి దేనినీ ఉపమానంగా తీసుకోలేకపోయాడు).

రసపోషణ: కథలోని నాయిక సౌందర్యాన్ని అత్యున్నత స్థాయికి తీసుకెళ్లడం ద్వారా కవి ఇక్కడ శృంగార రస భావనను అద్భుతంగా ఆవిష్కరించాడు.

సీస పద్యము - 119

మృదుపల్లంబులు ముదురకయుండినఁ

బదసరోజములసంపదలఁ బోలుఁ

గరికరంబులమేనఁ గర్కశభావంబు

లేకయుండిన నూరులీలఁ బోలుఁ

జక్రవాకంబులు సడిసన్న రేయెల్ల

బాయకుండినఁ జనుదోయిఁ బోలుఁ

జుక్కలఱేఁడు దా స్రుక్కక పాంగక

కందకుండిన ముఖకళలఁ బోలుఁ

ఆ. జంచలీకచయము సంచలింపక కూడి

నిలిచెనేని కురుల చెలువుదాల్చుఁ

బువ్వు దీఁగె మొదలిమవ్వంబు దప్పక

ననిచెనేని మేనియనువుఁబడయు. 119

ప్రతిపదార్థం:

మృదు = మెత్తనైన, పల్లంబులు = చిగురుటాకులు, ముదురక + ఉండినన్ = ముదిరిపోకుండా ఎల్లప్పుడూ లేతగానే ఉంటే, పద = ఆమె పాదాలనే, సరోజముల = పద్మాల యొక్క, సంపదలన్ = అందాల అతిశయాన్ని, పోలున్ = పోలి ఉంటాయి, కరికరంబుల = ఏనుగు తొండాల యొక్క, మేనన్ = శరీరంపై, కర్కశభావంబు = గరుకుదనము, లేక + ఉండినన్ = లేకుండగా మెత్తగా ఉంటే, ఊరులీలన్ = ఆమె ఊరువుల (తొడల) అందాన్ని, పోలున్ = పోలి ఉంటాయి, చక్రవాకంబులు = జంట చక్రవాక పక్షులు, సడి = శబ్దము/అపకీర్తి, సన్న = తొలగిపోయేలా, రేయి + ఎల్లన్ = రాత్రంతయు, పాయక + ఉండినన్ = ఎడబాటు లేకుండా కలిసి ఉంటే, చనుదోయిన్ = ఆమె స్తనద్వయాన్ని, పోలున్ = పోలి ఉంటాయి, చుక్కలఱేడు = నక్షత్రాల రాజు అయిన చంద్రుడు, తాన్ = తాను, స్రుక్కక = (కృష్ణపక్షంలో) తరిగిపోకుండా, పొంగక = (శుక్లపక్షంలో) పెరిగిపోకుండా, కందక + ఉండినన్ = మచ్చ పడకుండా ఉంటే, ముఖ = ఆమె ముఖము యొక్క, కళలన్ = వర్చస్సును, పోలున్ = పోలి ఉంటాడు, చంచరీక = తుమ్మెదల యొక్క, చయము = సమూహము, సంచలింపక = ఇటు అటు కదలకుండా, కూడి = ఒక్కచోట చేరి, నిలిచెన్ + ఏని = నిలబడి ఉంటే, కురుల = ఆమె తలవెంట్రుకల, చెలువున్ = అందాన్ని, తాల్చున్ = పొందుతుంది, పువ్వు = పూల యొక్క, దీఁగె = తీగ, మొదలి = మొదటి నుండి ఉన్న, మవ్వంబు = లేతదనము (సుకుమారత్వము), తప్పక = కోల్పోకుండా, అనిచెన్ + ఏని = ఒప్పి ఉంటే, మేని = ఆమె శరీరం యొక్క, అనువున్ = ఒద్దికను/సొటిని, పడయున్ = పొందుతుంది.

తాత్పర్యం:

ఆ సులోచన అసాధారణ సౌందర్యాన్ని కవి ఈ విధంగా వర్ణిస్తున్నాడు: లోకంలోని లేత చిగురుటాకులు ఎప్పటికీ ముదిరిపోకుండా ఉంటే, అవి ఆమె పద్మాల వంటి పాదాల అందాన్ని పోలగలవు. ఏనుగు తొండాలకు ఉండే గరుకుదనం పూర్తిగా తొలగిపోతే, అవి ఆమె సుకుమారమైన తొడల అందాన్ని పోలగలవు. చక్రవాక పక్షులు రాత్రంతా విడిపోకుండా ఎప్పుడూ కలిసే ఉంటే, అవి ఆమె స్తనద్వయానికి సాటిరాగలవు. చంద్రుడికి వెలుగు నేలలు తరిగిపోవడం, పెరగడం, మచ్చ ఉండడం లాంటి దోషాలు లేకుంటే, అతడు ఆమె ముఖకళలను పోలగలడు. తుమ్మెదల గుంపు ఇటు అటు కదలకుండా ఒకేచోట నిలిచి ఉంటే, అది ఆమె నల్లని కురుల అందాన్ని తాల్చగలదు. పూలతీగ తన సుకుమారత్వాన్ని ఎప్పటికీ కోల్పోకుండా ఉంటే, అది ఆమె శరీర నైగనిగ్యానికి సాటి రాగలదు. (లోకంలోని ఉపమానాలన్నీ ఏదో ఒక దోషం ఉన్నవే కాబట్టి, ఏవీ ఆమె అందానికి పూర్తిగా సాటిరావు అని తాత్పర్యం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: వ్యతిరేక మరియు అభూతోత్ప్రేక్షా అలంకారం. లోకంలో లేని ధర్మాలను ఉపమానాలకు ఆపాదిస్తూ (చిగురుటాకులు ముదరకపోవడం, చంద్రుడు తరిగిపోకపోవడం వంటివి) నాయిక అందాన్ని వర్ణించడం వల్ల కవి కల్పనా చాతుర్యం పరాకాష్ఠకు చేరింది.

భాషా శిల్పం: సాంప్రదాయక ప్రబంధ శైలిలో సాగిన అద్భుతమైన అంగాంగ సౌందర్య వర్ణన కలిగిన సీస పద్యం ఇది.

శార్దూలవిక్రీడితము - 120

తనలావణ్య మగణ్యదర్పమయమై తారుణ్యపూర్ణంబుగా

ననవద్యద్యుతితోడ నానృపతికన్యారత్న మేరాజనం

దనుల న్మెచ్చక మీఁది మేడకడ గంధర్వాంగనావిభ్రమం
బున నుండెన్ మృదువస్త్రగంధసుమనోభూషాదిభోగంబులన్. **120**

ప్రతిపదార్థం:

తన = తనయొక్క, లావణ్యము = రూప సౌందర్యము, అగణ్య = లెక్కింపనలవికాని, దర్పమయము + ఐ = గర్వముతో కూడినదై, తారుణ్య = యవ్వనముతో, పూర్ణంబుగాన్ = నిండినదై, అనవద్య = దోషరహితమైన, ద్యుతితోడన్ = తేజస్సుతో, ఆ = ఆ, నృపతికన్యారత్నము = రాజకుమార్తెలలో శ్రేష్ఠురాలైన సులోచన, ఏ = ఏ ఒక్క, రాజనందనులన్ = రాజకుమారులను, మెచ్చక = ఇష్టపడక, మీఁది = పై అంతస్తులోని, మేడకడన్ = భవనం పైన, గంధర్వ + అంగనా = గంధర్వ స్త్రీ యొక్క, విభ్రమంబునన్ = విలాసముతో, మృదు = మెత్తని, వస్త్ర = పట్టువస్త్రాలు, గంధ = చందనాది సుగంధ ద్రవ్యాలు, సుమనో = శ్రేష్ఠమైన పూలు, భూషా = ఆభరణాలు, ఆది = మొదలైన, భోగంబులన్ = సుఖ భోగాలతో, ఉండెన్ = నివసిస్తూ ఉంది.

తాత్పర్యం:

ఆ సులోచన తన సాటిలేని రూపలావణ్యం పట్ల, నిండు యవ్వనం పట్ల ఎంతో గర్వం కలదై, నిరుపమానమైన తేజస్సుతో ప్రకాశిస్తూ ఉండేది. ఆమె తనను వరించ వచ్చిన ఏ రాజకుమారుడిని కూడా మెచ్చలేదు. దేవలోకపు గంధర్వ స్త్రీ లాంటి విలాసంతో, మెత్తని వస్త్రాలు, సుగంధాలు, పూలదండలు, రత్నాభరణాలు వంటి సమస్త భోగాలను అనుభవిస్తూ, ఆ రాజభవనం యొక్క పై అంతస్తులో ఎవరికీ లొంగకుండా విలాసంగా జీవిస్తోంది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (గంధర్వాంగనావిభ్రమంబున - గంధర్వ స్త్రీతో పోల్చడం).

పాత్ర చిత్రణ: సులోచనలోని గర్వాన్ని, స్వతంత్ర భావాలను, రూపసౌందర్యం వల్ల కలిగిన అహంకారాన్ని కవి ఇక్కడ స్పష్టంగా చిత్రించాడు. ఏ రాజునూ మెచ్చని నాయికను ఒక సామాన్యుడు ఎలా లొంగదీసుకున్నాడనే కథాంశానికి ఇది పునాది.

సీస పద్యము - 121

తరుణి యాక్రియ మేడఁ దరలకుండుటయును
దెలిసి గొళికుఁ డనుధీరవిటుఁడు
చాయలయుక్కునఁ జక్రంబు గావించి
కాష్ఠయంత్రంబున గరుడిఁ జేసి
తా విష్ణుఁడై మన్మథప్రథనమునకు
మెఱపుగాఁ గస్తూరి మిగుల నలఁది
పసపువన్నియ పట్టువసనంబు గావించి
తిరునామ మొప్పఁగాఁ దీర్చి కడఁక
తే. నెక్కీ కీలున వాహన మెగయఁజేసి
పవనపథమునఁ జనుదెంచి బాలమ్రోల
నిలిచి నేనిదె కృష్ణుఁడ నిన్నుఁ గూర్చి

వచ్చితిని నన్ను వరియింపు లచ్చికరణి. 121

ప్రతిపదార్థం:

తరుణి = ఆ యువతియైన సులోచన, ఈ క్రియన్ = ఈ విధంగా, మేడన్ = భవనం పై నుండి, తరలకుండుటయును = క్రిందికి దిగకుండా (ఎవరినీ లెక్కచేయకుండా) ఉండటాన్ని, తెలిసి = గ్రహించి, గౌళికుఁడు = గౌళికుడు, అను = అనే పేరు గల, ధీర = బుద్ధిబలం గల, విటుఁడు = విలాసపురుషుడు (నాయకుడు), చాయల = లోహపు పొరల యొక్క/రసాయనాల, ఉక్కునన్ = ఉక్కు ముక్కలతో, చక్రంబు = సుదర్శన చక్రాన్ని, కావించి = తయారుచేసి, కాష్ఠ = కర్రతో చేసిన, యంత్రంబునన్ = యంత్ర సాయంతో, గరుడిన్ = గరుడ పక్షిని, చేసి = నిర్మించి, తాన్ = తాను, విష్ణుఁడు + ఐ = సాక్షాత్తు శ్రీమహావిష్ణువు రూపం ధరించి, మన్మథ = మన్మథుని యొక్క, ప్రథనమునకున్ = యుద్ధానికి (ప్రేమాయణానికి), మెఱపుగాన్ = మెరుపు పుట్టేలా, కస్తూరి = కస్తూరి తిలకాన్ని/సుగంధాన్ని, మిగులన్ = మిక్కిలిగా, అలఁది = పూసుకొని, పసపువన్నియ = పసుపు రంగు కలిగిన (పీతాంబరము వంటి), పట్టువసనంబు = పట్టు వస్త్రాన్ని, కావించి = ధరించి, తిరునామము = విష్ణు చిహ్నమైన నామాన్ని, ఒప్పఁగాన్ = అందంగా, తీర్చి = నుదుట దిద్ది, కడఁకన్ = పట్టుదలతో.

ఎక్కి = తాను తయారుచేసిన ఆ చెక్క గరుడ వాహనాన్ని అధిరోహించి, కీలునన్ = దానికి అమర్చిన యంత్రపు కీల (స్విచ్/లీవర్) ద్వారా, వాహనము = ఆ వాహనాన్ని, ఎగయఁజేసి = ఆకాశంలోకి ఎగిరేలా చేసి, పవనపథమునన్ = వాయు మార్గంలో (ఆకాశంలో), చనుదెంచి = ప్రయాణించి వచ్చి, బాల = ఆ సులోచన యొక్క, మ్రోలన్ = ముందర, నిలిచి = వాలినవాడై నిలబడి, నేను + ఇదే = ఇదిగో నేనే, కృష్ణుఁడన్ = శ్రీకృష్ణుడను, నిన్నున్ = నిన్ను, కూర్చి = వరించడానికై, వచ్చితిని = వచ్చాను, లచ్చి = లక్ష్మీదేవి, కరణిన్ = విధముగా, నన్నున్ = నన్ను, వరియింపు = పెండ్లాడుము (అన్నాడు).

తాత్పర్యం:

ఆ రాజకుమారి ఎవరినీ లెక్కచేయకుండా భవనం పైనే ఉంటున్నదనే విషయం తెలుసుకున్న 'గౌళికుడు' అనే సమర్థుడైన ఒక విలాస పురుషుడు ఒక ఉపాయం ఆలోచించాడు. అతడు లోహపు ముక్కలతో సుదర్శన చక్రాన్ని, కర్రతో ఆకాశంలో ఎగిరే ఒక కృత్రిమ యంత్ర గరుడ వాహనాన్ని తయారుచేశాడు. తాను స్వయంగా విష్ణుమూర్తి రూపం దాల్చాడు. మన్మథ సామ్రాజ్యాన్ని జయించడానికి అన్నట్లుగా మేనికి కస్తూరి సుగంధాలు అలదుకున్నాడు. పసుపు రంగు పట్టు పీతాంబరాలను ధరించి, నుదుట చక్కని వైష్ణవ తిరునామాన్ని తీర్చుకున్నాడు. ఎంతో పట్టుదలతో ఆ చెక్క గరుడ వాహనాన్ని ఎక్కి, యంత్రపు కీలు తిప్పి ఆకాశమార్గాన ప్రయాణించి, నేరుగా మేడపై ఉన్న సులోచన ముందుకు వచ్చి వాలాడు. ఆమెతో—"సులోచనా! ఇదిగో నేనే సాక్షాత్తు ఆ శ్రీకృష్ణుడను. నీ కోసమే వైకుంఠం నుండి దిగివచ్చాను. లక్ష్మీదేవి లాగా నన్ను నువ్వు వరించు" అని పలికాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (లచ్చికరణి - లక్ష్మీదేవి వలె వరించమనడం) మరియు ఉత్ప్రేక్షాలంకార చాయలు.

కథా విశేషం - ప్రాచీన విమాన విద్య: ఈ పద్యంలో 'కాష్ఠయంత్రంబున గరుడిఁ జేసి', 'కీలున వాహన మెగయఁజేసి' అని కవి వర్ణించడం విశేషం. పూర్వకాలంలోనే భారతీయులకు కర్రతో, యంత్రాల సహాయంతో ఆకాశంలో ఎగిరే కీలుబొమ్మలు లేదా విమాన విద్యల సాంకేతిక పరిజ్ఞానం (Mechanical Engineering చమత్కారాలు) ఉండేదనే విషయానికి ఈ పద్యం ఒక చక్కని చారిత్రక, సాహిత్య నిదర్శనం.

చంపకమాల - 122

అనవుడు బాల విస్మయము హర్షము లజ్జయు నగ్గలింప నా
తని నట నుంచి యేగి తనతండ్రికి నట్టితెఱం గెఱుంగఁ జె
ప్పిన నతఁడు గ్రయంబున నభీష్టము నేఁ డొనఁగూడఁబోలు నే
కని చనుదెంచి యచ్చట గవాక్షముఖంబునఁ జూచి యుబ్బుచున్. 122

ప్రతిపదార్థం:

అనవుడున్ = అని ఆ యంత్ర విష్ణువు పలకగా, బాల = ఆ రాజకుమారియైన సులోచన, విస్మయము = ఆశ్చర్యము, హర్షము = సంతోషము, లజ్జయున్ = సిగ్గును, అగ్గలింపన్ = మిక్కిలి అతిశయించగా, ఆతనిన్ = ఆ గౌళికుడిని, అటన్ = ఆ మేడపైనే, ఉంచి = ఉండమని చెప్పి, ఏగి = తండ్రి దగ్గరకు వెళ్ళి, తన = తనయొక్క, తండ్రికిన్ = తండ్రియైన బృహత్సేన మహారాజునకు, అట్టి = ఆ విధమైన, తెఱంగు = వృత్తాంతాన్ని, ఎఱుంగన్ + చెప్పినన్ = తెలిసేలా వివరించగా, అతఁడు = ఆ రాజు, క్రయంబునన్ = శీఘ్రముగా (త్వరగా), నేఁడు = ఈ రోజున, అభీష్టము = నా కోరిక, ఒనఁగూడన్ + బోలున్ + ఏ = నెరవేరినట్లుంది కదా అని, కని = నిశ్చయించుకొని, చనుదెంచి = అక్కడికి వచ్చి, అచ్చటన్ = ఆ అంతఃపురము నందు, గవాక్ష = కిటికీ యొక్క, ముఖంబునన్ = ద్వారము గుండా, చూచి = ఆ విష్ణురూపాన్ని కళ్లారా చూసి, ఉబ్బుచున్ = అమితమైన ఆనందాన్ని పొందుతూ.

తాత్పర్యం:

ఆ కీలు గరుడ వాహనంపై వచ్చిన విష్ణుమూర్తి (గౌళికుడు) అలా అనగానే ఆ చిన్నది సులోచన ఆశ్చర్యం, సంతోషం, సిగ్గు ఒకేసారి ముంచెత్తగా అతనిని అక్కడే ఉంచి, త్వరగా తండ్రి వద్దకు వెళ్ళింది. "నా కోసమే సాక్షాత్తు ఆ శ్రీహరి వైకుంఠం నుండి దిగివచ్చాడు" అని ఆ వృత్తాంతాన్ని చెప్పింది. అది విని రాజు, "నా కోరిక ఈ రోజుతో నెరవేరినట్లుంది" అని ఎంతో ఉత్సాహపడి, వెంటనే అంతఃపురానికి వచ్చి కిటికీ గుండా ఆ విష్ణురూపాన్ని చూసి సంతోషంతో పొంగిపోయాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం. దైవం తన కూతురి కోసం స్వయంగా వచ్చాడన్న వార్త వినగానే తండ్రి పొందిన సహజమైన ఆనందాన్ని, కన్యలో కలిగిన భావోద్వేగాలను కవి ఇక్కడ చక్కగా వర్ణించాడు.

కథా గమనం: గౌళికుడి మాయోపాయం మొదటి దశలో పూర్తిగా పారింది. రాజు కూడా అతనిని నిజమైన భగవంతుడిగానే నమ్మాడు.

కందము - 123

చల్లనికొండకు గిరిజా
వల్లభుఁ డల్లుఁ డగునట్టివడువునఁ తల్లీ
నల్లనిదేవర నీచే
నల్లుఁ డనఁగఁ గలిగె నేఁ గృతార్థుఁడనైతిన్. 123

ప్రతిపదార్థం:

తల్లీ = ఓ అమ్మా (సులోచనా)!, చల్లనికొండకున్ = మంచు పర్వతమైన హిమవంతుడికి, గిరిజావల్లభుఁడు = పార్వతీదేవి భర్త అయిన ఆ పరమశివుడు, అల్లుఁడు = అల్లుడు, అగు + అట్టి = అయినటువంటి, వడువునన్ = విధముగా, నల్లనిదేవర = నల్లని శరీర ఛాయ గల ఆ శ్రీమహావిష్ణువు, నీచేన్ = నీ కారణము చేత, అల్లుఁడు = అల్లుడు, అనఁగన్ = అని పిలవబడటానికి, కలిగెన్ = వీలైంది, నేన్ = నేను, కృతార్థుఁడన్ = ధన్యుడను, ఐతిన్ = అయ్యాను.

తాత్పర్యం:

రాజు తన కుమార్తెతో ఇలా అన్నాడు: "అమ్మా సులోచనా! పూర్వం హిమవంతుడికి ఆ పరమశివుడు అల్లుడైనట్లు, ఈ రోజు ఆ నల్లనయ్య (శ్రీమహావిష్ణువు) నీ వల్ల నాకు అల్లుడు కాబోతున్నాడు. ఇంతకంటే భాగ్యం ఏముంది? నేను ధన్యుడనయ్యాను."

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం. హిమవంతునికి శివుడు అల్లుడైన వృత్తాంతంతో, బృహత్సేనుడికి విష్ణువు అల్లుడు కావడాన్ని పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకార శోభ సమకూరింది.

భావ శిల్పం: కూతురి పెళ్లి దైవంతో జరుగుతోందని మురిసిపోయే తండ్రి హృదయం ఇక్కడ ఆవిష్కృతమైంది.

కందము - 124

అమ్మా తడయక కైకొను
పొమ్మా యని యనుప నేగి పొలఁతుక యచటన్
నెమ్మి దళుకొత్తఁగాఁ దన
నెమ్మన మలరంగ నాతని న్వరియించెన్. 124

ప్రతిపదార్థం:

అమ్మా = ఓ లక్ష్మీ సమానురాల్వైన తల్లీ!, తడయక = ఏమాత్రం ఆలస్యం చేయకుండా, కైకొను = ఆ స్వామిని స్వీకరించు, పొమ్మా = వెళ్ళుము, అని = అని తండ్రి, అనుపన్ = పంపించగా, పొలఁతుక = ఆ సులోచన, ఏగి = తిరిగి ఆ మేడపైకి వెళ్ళి, అచటన్ = ఆ ప్రదేశంలో, నెమ్మి = ప్రేమ/సంతోషము, దళుకొత్తఁగాన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, తన = తనయొక్క, నెమ్మనము = మంచి మనస్సు, అలరంగన్ = వికసించగా/ఆనందించగా, ఆతనిన్ = ఆ విష్ణురూపంలో ఉన్న గొళికుడిని, వరియించెన్ = పెండ్లాడెను (పతిగా స్వీకరించెను).

తాత్పర్యం:

"అమ్మా! ఏమాత్రం ఆలస్యం చేయకుండా వెళ్ళి ఆ జగన్నాథుడిని పతిగా స్వీకరించు" అని తండ్రి ఆజ్ఞాపించి పంపగా, సులోచన సంతోషంతో మేడపైకి వెళ్ళి, మనసారా ఆరాధిస్తూ ఆ విష్ణురూపధారియైన గొళికుడిని భర్తగా వరించింది.

ఉత్పలమాల - 125

గొళికుఁ డయ్యెడ న్మది వికాసము హాసముఁ గూడియాడఁగా
బాలిక నంతనంత మృదుభాషణభూషణతోషణంబులం
గేలికిఁ జేర్చి లజ్జ కడకీ లెడలించుచు బుజ్జగించి పాం
చాలుని పోలిక న్సురతసౌఖ్యము తీపులు చూపె నేర్పునన్. 125

ప్రతిపదార్థం:

గొళికుఁడు = ఆ గొళికుడు, అయ్యెడన్ = ఆ సమయంలో, మదిన్ = తన మనస్సు నందు, వికాసము = ఉల్లాసము, హాసమున్ = చిరునవ్వు, కూడి + ఆడఁగాన్ = ఒక్కచోట చేరి నర్తిస్తుండగా, బాలికన్ = ఆ చిన్నదానిని, అంతనంతన్ = మెల్లమెల్లగా, మృదు = మెత్తనైన, భాషణ = మాటల చేతను, భూషణ = ఆభరణాల (బహుమతుల) చేతను, తోషణంబులన్ = సంతోషపెట్టడాల చేతను, కేలికిన్ = రతిక్రీడకు, చేర్చి = సిద్ధపరచి, లజ్జ = ఆమెలోని సిగ్గు అనే, కడకీలు = గట్టి తాళాన్ని/బంధాన్ని, ఎడలించుచున్ = సడలిస్తూ, బుజ్జగించి = లాలించి, పాంచాలుని = కామశాస్త్ర ప్రవర్తకుడైన బాభ్రవ్య పాంచాలుని, పోలికన్ = విధముగా, నేర్పునన్ = నైపుణ్యంతో, సురత = రతి కార్యము యొక్క, సౌఖ్యము = ఆనందము యొక్క, తీపులు = మధురిమలను, చూపెన్ = ఆమెకు రుచి చూపించెను.

తాత్పర్యం:

తన ఉపాయం పారినందుకు గొళికుడి మనస్సు సంతోషంతో, చిరునవ్వుతో నిండిపోయింది. అతడు ఆ రాజకుమారిని మెల్లమెల్లగా మధురమైన మాటలతో, ఆభరణాల బహుమతులతో అలరిస్తూ శృంగార క్రీడకు సిద్ధం చేశాడు. ఆమెలోని సిగ్గు బిడియాలను లాలనగా దూరం చేశాడు. కామశాస్త్ర కర్తయైన పాంచాలుడి వలె ఎంతో నేర్పుతో ఆమెకు రతిసౌఖ్యాల మధురిమలను రుచి చూపించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (పాంచాలుని పోలికన్ - కామశాస్త్ర నిపుణుడైన పాంచాలుడితో పోల్చడం).

రసపోషణ: ఇక్కడి నుండి కావ్యంలో సంభోగ శృంగార రసం ప్రారంభమవుతుంది. కవి శృంగార శాస్త్ర విశేషాలను జోడించి ఇక్కడ వర్ణన చేశాడు.

ఉత్పలమాల - 126

అజ్ఞలజాక్షియున్ హృదయమందునఁబుట్టినవాని పోరుచే
బుజ్జవ మియ్యకోలు గొనుపాందునఁ గూడిన నింపుగైకొనున్
సజ్జకుఁ తాన చేరు రతిచేష్ట లెఱుంగఁగడంగు చెయ్యులన్
లజ్జయొకింత చేడ్పడఁ జెలంగుఁ బెనంగు ననంగకేలిమై. 126

ప్రతిపదార్థం:

అజ్ఞ = (శృంగార విషయాలలో) అనుభవం లేని, లజాక్షియున్ = సిగ్గుగల కళ్లు గల ఆ సులోచన, హృదయమందునన్ + పుట్టినవాని = మనస్సులో పుట్టినవాడైన మన్మథుని యొక్క, పోరుచేన్ = ప్రేరణ (బాధ) వల్ల, బుజ్జవము = పరాక్రమము/ఒత్తిడి, ఇయ్యకోలు గొను = సమ్మతించేలా చేసే, పాందునన్ = కలయిక చేత, కూడినన్ = లీనమవగా, ఇంపు = ఆనందాన్ని, కైకొనున్ = పొందింది, రతిచేష్టలు = శృంగార లీలలను, ఎఱుంగన్ = తెలుసుకోవడానికి, కడంగు = పూనుకొనే, చెయ్యులన్ = చేష్టలతో, తాన = తానే స్వయంగా, సజ్జకున్ = శయ్యకు (పాన్పునకు), చేరున్ = చేరుకుంటుంది, లజ్జ = సిగ్గు, ఒకింత = కొద్దిగా, చేడ్పడన్ = నశించగా (తొలగగా), అనంగకేలిమై = మన్మథ క్రీడ యందు, చెలంగున్ = విజృంభిస్తుంది, పెనంగున్ = అతనితో జతకలుస్తుంది.

తాత్పర్యం:

అంతవరకు శృంగారమెరుగని ఆ ముగ్ధ, మన్మథుడి ప్రేరణ వల్ల కలిగిన తపనతో ఆ కలయికకు మనసారా సమ్మతించి సుఖాన్ని పొందింది. శృంగార లీలలను తెలుసుకోవాలనే కుతూహలంతో తానే స్వయంగా పాన్పుపైకి చేరింది. క్రమంగా సిగ్గు విడనాడి, ఆ మన్మథ క్రీడలో అతనితో పెనవేసుకుంటూ మురిసిపోయింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

పాత్ర చిత్రణ: ముగ్ధ అయిన నాయిక మన్మథుడి ప్రభావం వల్ల ప్రగల్భ నాయికగా మారే శృంగార పరిణామాన్ని కవి ఇక్కడ శాస్త్రోక్తంగా వర్ణించాడు.

కందము - 127

ఇటు నానాఁటికి నొయ్యనం

గుటిలాలక యులుకు దీర్చుకొనుచుం దనకెాఁ

గిట నాదటఁ జెలగఁగ న

వ్విటుఁడు న్సమరతుల గారవించుచుఁ దివుటన్. 127

ప్రతిపదార్థం:

ఇటు = ఈ విధంగా, నానాఁటికిన్ = రోజురోజుకూ, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, కుటిల + అలక = వంకరల జుట్టు గల ఆ సులోచన, ఉలుకు = భయము/బిడియము, తీర్చుకొనుచున్ = పోగొట్టుకుంటూ, తన = తనయొక్క, కెాఁగిటన్ = ఆలింగనంలో, ఆదటన్ = ఇష్టంతో, చెలగఁగన్ = ఒప్పుతుండగా, ఆ = ఆ, విటుఁడున్ = కాముకుడైన గొళికుడు, సమరతులన్ = సమరతి భోగాల చేత, గారవించుచున్ = ఆమెను ఆదరిస్తూ, తివుటన్ = ఆసక్తితో (ఉండగా).

తాత్పర్యం:

ఈ విధంగా రోజులు గడుస్తున్న కొద్దీ ఆ వంకర కురుల సులోచన తన భయాన్నంతా పోగొట్టుకుని, ఎంతో ఇష్టంతో అతని కౌగిలిలో బంధీ అయింది. ఆ గొళికుడు కూడా ఆమెకు సమరతి భోగాలను అందిస్తూ ఎంతో ఆదరంతో, ఆసక్తితో కాలం గడపసాగాడు.

సీస పద్యము - 128

అంగుష్ఠ మడుగు గుల్ఫాంతంబుఁ జిఱుదొడ

జఘనంబు నాభి వక్షంబుఁ గుచము

భుజమూలములు గళంబును జెక్కుమోవియు

నయనము ల్నుదురు ముందలయు ననఁగఁ

గలుగుచోటులఁ జంద్రకళలఁబెంపునఁ జెక్కు

నారోహణావరోహణము లెఱిఁగి

బీజమంత్రాక్షతవ్యాజదృగ్బాణముల్

హృదయాదిమర్మంబు లెక్కఁజేయు

తే. సుఖముఖాంకనఖరచుంబనభూషణ

గ్రహణతాడనములఁ గదలఁబొడిచి

చిత్తశయనుదెలిపి ఉత్తానశాయిత

ముఖ్యసురతతంత్రములఁ గలంచె. 128

ప్రతిపదార్థం:

అంగుష్టము = కాలి బొటనవ్రేలు, అడుగు = అరికాలు, గుల్ఫ + అంతంబున్ = మడమల భాగము, చిఱుదొడ = పిక్కలు/తొడలు, జఘనంబు = మొలకట్టు (కటి ప్రదేశం), నాభి = బొడ్డు, వక్షంబున్ = రొమ్ము, కుచము = చన్నులు, భుజమూలములు = చంకలు/భుజాల మొదళ్ళు, గళంబును = కంఠము, చెక్కు = బుగ్గలు, మోవియు = పెదవి, నయనముల్ = కళ్ళు, నుదురు = లలాటము, ముందలయున్ = తల పైభాగము (బ్రహ్మరంధ్రము), అనఁగన్ = అనబడే, కలుగు = ఉన్నటువంటి, చోటులన్ = స్థానముల యందు, చంద్రకళల = చంద్రుని తిథి కళల యొక్క, పెంపునన్ = వృద్ధి క్షయాల చొప్పున, చెక్కు = ఏర్పడే, ఆరోహణ = పాదాల నుండి తల దాకా వెళ్లే మార్గాన్ని, అవరోహణములు = తల నుండి పాదాల దాకా దిగే మార్గాన్ని, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, బీజమంత్ర = కామ బీజాక్షరాల వంటి, అక్షత = గాయపడనట్టి, వ్యాజ = మిషతో కూడిన, దృక్ = చూపులనే, బాణముల్ = బాణాలను, హృదయ + ఆది = గుండె మొదలైన, మర్మంబులు = రహస్య స్థానాలలో, ఎక్కన్ + చేయు = నాటుకొనేలా చేస్తూ.

సుఖ = ఆనందకరమైన, ముఖ + అంక = ముఖమునందు గుర్తులు పెట్టడం (గోటి గాయాలు), నఖర = గోళ్ల గిలిగింతలు, చుంబన = ముద్దులు, భూషణగ్రహణ = ఆభరణాలను తాకడం/తీయడం, తాడనములన్ = మెల్లగా చరచడం మొదలైన వాటి చేత, కదలన్ + పాడించి = మన్మథుడిని రేకెత్తించి, చిత్తశయనున్ = మనస్సులో నిద్రిస్తున్న మన్మథుడిని, తెలిపి = నిద్రలేపి, ఉత్తానశాయిత = వెల్లకిలా పడుకొని చేసే బంధాలు, ముఖ్య = మొదలైన ప్రధానమైన, సురత = రతి యొక్క, తంత్రములన్ = శాస్త్ర పద్ధతుల చేత, కలంచెన్ = ఆమెను శృంగార సాగరంలో ముంచెత్తాడు.

తాత్పర్యం:

ఈ పద్యంలో కవి అచ్చంగా కామశాస్త్రంలోని 'అనంగరంగ' లేదా 'రతిరహస్య' గ్రంథాలలోని విశేషాలను వర్ణించాడు. కాలి బొటనవ్రేలు, అరికాలు, మడమలు, తొడలు, నడుము, బొడ్డు, వక్షస్థలం, చన్నులు, చంకలు, కంఠం, బుగ్గలు, పెదవులు, కళ్ళు, నుదురు, శిరస్సు... అనే పదిహేను స్థానాలలో చంద్రుని తిథుల (శుక్ల, కృష్ణ పక్షాల) ప్రకారం కామకళలు ఎలా ఆరోహణ, అవరోహణలు చెందుతాయో ఆ గౌళికుడు తెలుసుకున్నాడు. ఆయా రోజుల్లో ఆయా స్థానాలపై తన చూపులనే బాణాలు నాటాడు. ముద్దులతో, గోటి గీతలతో, మృదువైన తాడనాలతో ఆమెలోని కామ భావాలను రేకెత్తించి, వెల్లకిలా పడుకొని చేసే 'ఉత్తానశాయిత' వంటి సురత బంధాల చేత ఆమెను శృంగారంలో తేల్చాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: రూపకాలంకారం (దృగ్బాణములు - చూపులను బాణాలుగా రూపించడం) మరియు శాస్త్ర కావ్య లింగ చాయలు.

శాస్త్ర పరిజ్ఞానం: ప్రాచీన భారతదేశంలో కామశాస్త్రం ఒక గొప్ప విద్యగా ఉండేది. స్త్రీ శరీరంలో తిథుల ప్రకారం మన్మథుని నివాసం ఏ అవయవంలో ఉంటుందో తెలుసుకుని రమించడాన్ని ఇక్కడ కవి శాస్త్రబద్ధంగా వర్ణించాడు.

కందము - 129

మనసిజమర్మజ్ఞునితో

మన మలరఁగఁ బెనఁగి కరఁగె మానిని రతిసం

జనితసుఖంబున నెలపొడు

పునఁ గరఁగెడు చంద్రకాంతపుత్రికఁ బోలెన్. 129

ప్రతిపదార్థం:

మనసిజ = మన్మథుని యొక్క, మర్మజ్ఞునితోన్ = రహస్యాలు తెలిసినవానితో (ఆ గొళికుడితో), మనము = మనస్సు, అలరఁగన్ = వికసించగా, పెనఁగి = జతకూడి, రతి = రతిక్రీడ వల్ల, సంజనిత = పుట్టిన, సుఖంబునన్ = ఆనందము చేత, నెలపొడుపునన్ = చంద్రుని ఉదయము చేత, కరఁగెడు = కరిగిపోయే, చంద్రకాంతపుత్రికన్ = చంద్రకాంత శిలతో చేసిన బొమ్మను, పోలెన్ = విధముగా, మానిని = ఆ సులోచన, కరఁగెన్ = కరిగిపోయింది (పరవశించిపోయింది).

తాత్పర్యం:

మన్మథ శాస్త్ర రహస్యాలన్నీ తెలిసిన ఆ గొళికుడితో సులోచన మనసారా పెనవేసుకుంది. చంద్రుడి వెలుగు తగలగానే కరిగిపోయే 'చంద్రకాంత శిల' (చంద్రకాంత మణి) వలె, ఆ రతి సుఖానికి ఆమె పూర్తిగా పరవశించి కరిగిపోయింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (చంద్రకాంతపుత్రికఁ బోలెన్). చంద్రుడిని చూసి చంద్రకాంత మణి కరిగినట్లు, ప్రియుడిని చూసి నాయిక కరిగిందని చెప్పడం మనోహరమైన పోలిక.

శార్దూలవిక్రీడితము - 130

ఆజాడం గుచచక్రవాకరుచి పెంపారం తదీయాననాం

భోజాతప్రభ లుల్లసిల్లంగ సముత్ఫుల్లాక్షి మీనద్యుతుల్

రాజిల్లంగ సులోచనాసరసిలో రాయంచభంగిం గళా

భ్రాజిష్ణుం డగు గోళికుండు హరిరూపం బొంది క్రీడించుచున్. 130

ప్రతిపదార్థం:

ఆ జాడన్ = ఆ విధంగా, కుచ = చన్నులనే, చక్రవాక = చక్రవాక పక్షుల యొక్క, రుచి = కాంతి/అందం, పెంపారన్ = వృద్ధి చెందగా, తదీయ = ఆమె యొక్క, ఆనన = ముఖమనే, అంభోజాత = పద్మము యొక్క, ప్రభలు = వెలుగులు, ఉల్లసిల్లంగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, సముత్ఫుల్ల = బాగుగా వికసించిన, అక్షి = కళ్లనే, మీన = చేపల యొక్క, ద్యుతుల్ = కాంతులు, రాజిల్లంగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, సులోచనా = సులోచన అనే, సరసిలోన్ = పద్మ సరోవరము (చెరువు) నందు, రాయంచ = రాజహంస యొక్క, భంగిన్ = విధముగా, కళా = కామకళల చేత, భ్రాజిష్ణుండు = ప్రకాశించేవాడు, అగు = అయిన, గోళికుండు = ఆ గొళికుడు, హరిరూపంబు = విష్ణుమూర్తి రూపాన్ని, ఒంది = ధరించి, క్రీడించుచున్ = విహరిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం:

ఈ పద్యంలో సులోచనను ఒక అందమైన 'సరస్సు' (చెరువు) గా కవి రూపించాడు: ఆమె స్తనద్వయం ఆ సరస్సులోని చక్రవాక పక్షుల్లా ఉన్నాయి; ఆమె ముఖం వికసించిన పద్మంలా ఉంది; ఆమె కళ్లు అటు ఇటు కదిలే చేపల్లా ఉన్నాయి. అటువంటి 'సులోచన' అనే పద్మ సరోవరంలో, కామకళలతో ప్రకాశించే గొళికుడు ఒక 'రాజహంస' లాగా విష్ణురూపంలో ఎంతో విలాసంగా క్రీడిస్తున్నాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: సావయవ రూపక అలంకారం. నాయిక అవయవాలను (కుచములు = చక్రవాకాలు, ఆననము = అంభోజాతము, అక్షి = మీనము, సులోచన = సరసి, గౌళికుడు = రాయంచ) సరస్సులోని వస్తువులతో సంపూర్ణంగా రూపించడం వల్ల ఈ అలంకారం అత్యంత రమణీయంగా కుదిరింది.

కావ్య శిల్పం: శృంగార రసానికి పరాకాష్ఠగా నిలిచిన అద్భుతమైన ప్రబంధ శైలి పద్యం ఇది. కథను తదుపరి మలుపు తిప్పడానికి ముందు కవి ఈ సుదీర్ఘ శృంగార ఘట్టాన్ని ఈ పద్యంతో ముగించాడు.

ఉత్పలమాల - 131

ఇమ్ములఁ గొన్ని యేండ్లు సుఖియింపగఁ దక్కినరాజులెల్లఁ జో
ద్యమ్ముగ నిట్టివార్త విని యచ్యుతుఁ డీతని యల్లుఁ డయ్యె గ
ర్వమ్ములు మాని వీనిఁ గొలువం దగునంచు భయమ్ముతోఁ దురం
గమ్ములఁ గుంజరమ్ములను గన్యలఁ గప్పము లిచ్చి పంపఁగాన్. 131

ప్రతిపదార్థం:

ఇమ్ములన్ = అనుకూలముగా/సంతోషముగా, కొన్ని = కొన్ని, ఏండ్లు = సంవత్సరాలు, సుఖియింపగన్ = ఆ దంపతులు సుఖిస్తుండగా, తక్కిన = చుట్టుపక్కల ఉన్న, రాజులు + ఎల్లన్ = రాజులందరూ, చోద్యమ్ముగన్ = ఆశ్చర్యము కలిగేలా, ఇట్టి = ఇటువంటి, వార్త = సమాచారాన్ని, విని = ఆలకించి, అచ్యుతుఁడు = ఆ శ్రీమహావిష్ణువు, ఈతని = ఈ బృహత్సేన మహారాజు యొక్క, అల్లుఁడు = అల్లుడు, అయ్యెన్ = అయ్యాడు, గర్వమ్ములు = మన అహంకారాలను, మాని = విడిచిపెట్టి, వీనిన్ = ఈ రాజును, కొలువన్ + తగున్ = సేవించడం మంచిది, అంచున్ = అని అనుకుంటూ, భయమ్ముతోన్ = భీతితో, తురంగమ్ములన్ = గుర్రాలను, కుంజరమ్ములను = ఏనుగులను, కన్యలన్ = కన్యలను, కప్పములు = కానుకలు/పన్నులు, ఇచ్చి = సమర్పించి, పంపఁగాన్ = పంపించగా.

తాత్పర్యం:

ఆ విధంగా గౌళికుడు, సులోచన కొన్ని సంవత్సరాల పాటు ఎంతో సంతోషంగా సుఖాలను అనుభవించారు. ఈ లోపు చుట్టుపక్కల దేశాల రాజులందరికీ, "సాక్షాత్తు ఆ శ్రీమహావిష్ణువే బృహత్సేన మహారాజుకు అల్లుడయ్యాడు" అనే వార్త తెలిసి ఆశ్చర్యపోయారు. దాంతో వారంతా భయపడి, తమ గర్వాలను విడిచిపెట్టి, బృహత్సేనుడికి లొంగిపోవడమే మంచిదని భావించారు. తమ రాజ్యాలు కాపాడుకోవడం కోసం గుర్రాలను, ఏనుగులను, కన్యలను కప్పాలుగా (కానుకలుగా) ఆ రాజుకు పంపించసాగారు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: కావ్యానుప్రాస మరియు స్వభావోక్తి అలంకారాల కలయిక. 'చోద్యమ్ముగ', 'గర్వమ్ములు', 'భయమ్ముతో', 'తురంగమ్ముల', 'కుంజరమ్ముల' వంటి పదాలలోని మకార ద్విత్వప్రాస పద్యానికి చక్కని శబ్దసౌందర్యాన్ని తెచ్చింది.

కథా గమనం: గౌళికుడి మాయోపాయం వల్ల కేవలం అంతఃపురమే కాక, చుట్టుపక్కల ఉన్న శత్రురాజ్యాలు కూడా బృహత్సేనుడికి భయపడి లొంగిపోయేలా చేసింది. ఒక సామాన్యుడి ఉపాయం రాజకీయ పరిణామాలకు కారణమైంది.

కందము - 132

చేకొనుచు బృహత్సేనుఁడు

చేకొలఁదుల లోఁగు టెఱిగి, క్షితిపాలకులం
జీకాకుపఱిచి భూములు
చేకొనఁగా నలఁగి తలఁగి సిగ్గున నొకచోన్. 132

ప్రతిపదార్థం:
బృహత్సేనుఁడు = బృహత్సేన మహారాజు, చేకొనుచున్ = ఆ రాజులు పంపిన కప్పాలను స్వీకరిస్తూ, చేకొలఁదులన్ = తమకు సాధ్యమైనంతగా/చేతికొద్దీ, లోఁగుట = వారు లొంగిపోవడాన్ని, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, క్షితిపాలకులన్ = ఆ సామంత రాజులను, చీకాకుపఱిచి = ఇబ్బందుల పాలు చేసి/బాధించి, భూములు = వారి రాజ్యాలను, చేకొనఁగాన్ = స్వాధీనం చేసుకోగా, అలఁగి = ఆ బాధలను భరించలేక, తలఁగి = తమ స్థానాల నుండి తొలగిపోయి, సిగ్గునన్ = అవమాన భారంతో, ఒకచోన్ = ఒక ప్రదేశంలో (చేరారు).

తాత్పర్యం:
ఇతర రాజులు భయంతో లొంగిపోవడాన్ని చూసి బృహత్సేనుడు మరింత విజృంభించాడు. వారు పంపిన కప్పాలను తీసుకుంటూనే, వారి బలహీనతను ఆసరాగా చేసుకుని ఆ రాజులను మరింత వేధించసాగాడు. వారి భూములను, రాజ్యాలను బలవంతంగా స్వాధీనం చేసుకున్నాడు. ఆ బాధలు భరించలేక, పరాజయం పాలైన ఆ రాజులందరూ తమ రాజ్యాలను వదిలిపెట్టి, అవమానంతో, సిగ్గుతో ఒకచోట చేరి సమావేశమయ్యారు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):
శబ్ద చమత్కృతి: 'చేకొనుచు', 'చేకొలఁదుల', 'చేకొనఁగా' అని ఒకే పదాన్ని విభిన్న అర్థ స్ఫురణ వచ్చేలా ఆవృత్తి చేయడం వల్ల ముక్తపదగ్రస్తం లేదా యమక అలంకార ఛాయలు కనిపిస్తాయి.
రాజనీతి: దైవబలం తోడుందని భావించి అహంకారంతో పక్క రాజ్యాలను వేధించే రాజు ప్రవర్తనను కవి ఇక్కడ సహజంగా చిత్రించాడు.

వచనము - 133

వ. అందఱుం గూడుకొని విచారించుచుం తమలోన. 133

ప్రతిపదార్థం:
అందఱున్ = ఆ రాజులందరూ, కూడుకొని = ఒక్కచోట సమావేశమై, విచారించుచున్ = దుఃఖిస్తూ/ఆలోచిస్తూ, తమలోనన్ = తమలో తాము (ఇలా అనుకున్నారు).

తాత్పర్యం:
అవమానింపబడిన ఆ రాజులందరూ ఒకచోట చేరి, తమ దీనస్థితిని తలచుకుని బాధపడుతూ, తమలో తాము ఇలా చర్చించుకోసాగారు.

కందము - 134

సమముగ దేశము లేలుచు
నమరిన మగకూడు గుడిచి యధమాధమభా
వములోఁ బెక్కం డొక్కని

సమరమునకుఁ బోకయునికి చచ్చుట గాదే. 134

ప్రతిపదార్థం:

సముగన్ = అందరితో సమానముగా, దేశములు = రాజ్యాలను, ఏలుచున్ = పరిపాలిస్తూ, అమరిన = లభించిన, మగకూడు = వీరాన్నాన్ని/పౌరుషంతో కూడిన అన్నాన్ని, కుడిచి = తిని, అధమాధమ = పరమ నీచమైన, భావములోన్ = స్థితిలో, బెక్కండు = ఇంతమంది రాజులము ఉండి కూడా, ఒక్కని = ఆ ఒక్క బృహత్సేనుడిని, సమరమునకున్ = యుద్ధంలో ఎదిరించడానికి, పోక + ఉనికి = వెళ్ళకుండా భయపడి ఉండటం, చచ్చుట + కాదే = బ్రతికుండగానే చనిపోవడంతో సమానం కాదా!

తాత్పర్యం:

"ఇంతకాలం అందరితో సమానంగా స్వతంత్రంగా రాజ్యాలను పాలించాము. పౌరుషంతో కూడిన వీరాన్నాన్ని తిన్నాము. అలాంటిది, ఇప్పుడు ఇంతమంది రాజులము ఉండి కూడా, పరమ నీచమైన భయంతో ఆ ఒక్క రాజును యుద్ధంలో ఎదిరించకుండా ఇలా ముడుచుకు కూర్చోవడం బ్రతికుండగానే చావడంతో సమానం కాదా!" అని రాజులు పౌరుషంతో అనుకున్నారు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

భాషా విశేషం: 'మగకూడు' అంటే పౌరుషంతో సంపాదించిన అన్నం లేదా క్షత్రియ ధర్మమైన వీరాన్నం అని అర్థం. రాజులలో తిరిగి పౌరుషం మేల్కొనడాన్ని కవి చక్కని పదాలతో వర్ణించాడు.

రసపోషణ: ఇక్కడ వీర రసానికి సంబంధించిన ఉత్సాహం అనే స్థాయిభావం వ్యక్తమవుతోంది.

కందము - 135

గణుతింప మానభంగ

వ్రణ మాజన్మంబు నెడ్డ వ్రయ్యలు సేయున్

రణమరణము శూరులకును

క్షణదుఃఖము మీఁద నధికసౌఖ్య మొనర్చున్. 135

ప్రతిపదార్థం:

గణుతింపన్ = ఆలోచించి చూస్తే, మానభంగ = గౌరవ భంగము అనే, వ్రణము = పుండు, ఆజన్మంబున్ = జీవితాంతం, నెడ్డన్ = గుండెను, వ్రయ్యలు + చేయున్ = ముక్కలు చేస్తూనే ఉంటుంది, రణమరణము = యుద్ధరంగంలో చనిపోవడం అనేది, శూరులకును = వీరులకు, క్షణ = ఒక్క క్షణం మాత్రమే, దుఃఖము = బాధను కలిగిస్తుంది, మీఁదన్ = ఆ తర్వాత (పరలోకంలో), అధిక = అమితమైన, సౌఖ్యము = వీరస్వర్గ సుఖాన్ని, ఒనర్చున్ = కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం:

"బాగా ఆలోచిస్తే, అవమానం వల్ల కలిగే మనోవేదన అనే పుండు జీవితాంతం గుండెను ముక్కలు చేస్తూనే ఉంటుంది. కానీ యుద్ధరంగంలో పోరాడుతూ వీరమరణం చెందితే, ఆ బాధ కేవలం ఒక్క క్షణం మాత్రమే ఉంటుంది. ఆ తర్వాత శూరులకు లభించే ఉత్తమమైన వీరస్వర్గ సుఖాలు లభిస్తాయి."

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: రూపక అలంకారం (మానభంగ వ్రణము - అవమానాన్ని పుండుతో రూపించడం) మరియు వ్యతిరేక/అర్థాంతరన్యాస అలంకార చాయలు.

సూక్తి: "రణమరణము శూరులకును క్షణదుఃఖము మీఁద నధికసౌఖ్య మొనర్చున్" అనేది వీరుల కర్తవ్యాన్ని బోధించే అద్భుతమైన సూక్తి. క్షత్రియ ధర్మాన్ని, అవమానం కంటే మరణమే మేలనే సత్యాన్ని ఇది చాటుతోంది.

ఆటవెలది - 136

మానహాని యైన మనత్రోవకంటెను
బ్రాణహీన మైన పదము లేదు
వీనిచేత బాధ వెచ్చుటకంటెను
జక్రధరునిచేతఁ జచ్చుఁ టొప్పు. 136

ప్రతిపదార్థం:

మానహాని = గౌరవాన్ని కోల్పోయి, ఐన = బ్రతికేటటువంటి, మన = మనయొక్క, త్రోవకంటెను = బ్రతుకు మార్గం కంటే, ప్రాణహీనము = ప్రాణాలు విడిచిపెట్టడం, ఐన = అనేటటువంటి, పదము = స్థానము (మరణము), లేదు = తక్కువది కాదు (అంటే మరణమే శ్రేష్ఠమైనది), వీని చేతన్ = ఈ బృహత్సేనుడి చేత, బాధ = అవమానాలు, వెచ్చుటకంటెను = ఎక్కువ అవ్వడం కంటే, చక్రధరుని చేతన్ = ఆ విష్ణుమూర్తి చేతనే, చచ్చుట = చనిపోవడం, ఒప్పు = ఎంతో మేలు.

తాత్పర్యం:

"గౌరవాన్ని పోగొట్టుకుని అవమానంతో బ్రతికే బ్రతుకు కంటే ప్రాణాలు వదలడమే మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనది. ఈ బృహత్సేనుడి చేతిలో రోజురోజుకూ అవమానాలు పడుతూ బాధపడటం కంటే, అతని వెనుక ఉన్నాడనుకుంటున్న ఆ చక్రధరుడి (శ్రీమహావిష్ణువు) చేతిలోనే యుద్ధంలో చావడం ఎంతో గౌరవప్రదం!" అని రాజులు నిశ్చయించుకున్నారు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

కథా మలుపు: బృహత్సేనుడి అల్లుడు విష్ణుమూర్తి అనే భయంతో మొదట లొంగిపోయిన రాజులు, అవమానం భరించలేక చివరికి సాక్షాత్తు దేవుడితోనైనా సరే యుద్ధం చేసి చావడానికైనా సిద్ధపడ్డారు. ఈ పట్టుదల తదుపరి జరగబోయే యుద్ధానికి, గౌళికుడి అసలు రంగు బయటపడటానికి దారితీస్తుంది.

కందము - 137

క. రావణకంసాదికర
క్షోవీరులఁ జంపి తన్నుఁ గూడఁగనిచ్చెం
గావున సమములు నల్లని
దేవరకోపములు నట్టిదేవరవరముల్. 137

ప్రతిపదార్థం:

రావణ = రావణాసురుడు, కంస = కంసుడు, ఆది = మొదలైన, రక్షః + వీరులన్ = రాక్షస వీరులను, చంపి = సంహరించి, తన్నున్ = తనను, కూడఁగన్ + ఇచ్చెన్ = చేరుకునేలా అనుగ్రహించాడు (మోక్షాన్ని ఇచ్చాడు), కావునన్ = కాబట్టి, నల్లనిదేవర

= నల్లని శరీర ఛాయ గల ఆ శ్రీమహావిష్ణువు యొక్క, కోపములున్ = అలిగి చేసే సంహారాలు, అట్టి = అటువంటి, దేవర = ఆ స్వామి ఇచ్చే, వరముల్ = వరాలు, సమములు = ఒకే విధమైనవి (సమానమైనవి).

తాత్పర్యం:

"ఆ శ్రీమహావిష్ణువు రావణుడు, కంసుడు మొదలైన రాక్షస వీరులను కోపంతో చంపినప్పటికీ, చివరికి వారికి తనలోనే సాయుజ్య మోక్షాన్ని (తన్ను చేరుకునే భాగ్యాన్ని) ఇచ్చాడు. కాబట్టి, ఆ నల్లనయ్య కోపమైనా, ఆయన ఇచ్చే వరమైనా శత్రువులకు, భక్తులకు ఒకే రకమైన ఉత్తమ ఫలితాన్ని ఇస్తాయి. ఆయన చేతిలో చావడం కూడా వరంతో సమానమే!" అని రాజులు నిశ్చయించుకున్నారు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస అలంకార ఛాయలు మరియు ప్రసిద్ధ పౌరాణిక సత్య సమర్థన. భగవంతుడి చేతిలో మరణిస్తే లభించే 'శత్రుభావ మోక్షం' అనే ఆధ్యాత్మిక రహస్యాన్ని రాజులు తమ యుద్ధ నిశ్చయానికి కారణంగా చెప్పుకున్నారు.

సీస పద్యము - 138

సీ. మున్నీటిపాపయు మున్నీటితేపయు
నిల్లాలు నిల్లునై యెసఁగువానిఁ
బాములపగవాఁడుఁ బాములవగవాఁడుఁ
దేరును బాన్పునై తేరువానిఁ
గలువలచుట్టంబుఁ గలువలపెట్టంబుఁ
దనరెండుకన్నులై తనరువానిఁ
బూవింటివాఁడును బూవింటివాఁడును
గారాపుబట్టులై గలుగువాని

ఆ. జోడులేనికంటిజోగికి జోడుగా
నున్నవానిఁ బెక్కు మన్నవాని
దల్లి దండ్రియైన నల్లనివేల్పును
గంట చెడనిముక్తిపంట గాదె. 138

ప్రతిపదార్థం:

మున్నీటిపాపయు = సముద్రుని కూతురైన లక్ష్మీదేవి, మున్నీటితేపయు = క్షీరసముద్రమనే పడవ (ఆధారము), ఇల్లాలున్ = భార్యయు, ఇల్లున్ + ఐ = నివాసమునై, ఎసఁగువానిన్ = ఒప్పియున్నట్టి వానిని, పాములపగవాఁడున్ = సర్పములకు శత్రువైన గరుత్మంతుడు, పాములవగవాఁడున్ = పాములలో శ్రేష్ఠుడైన ఆదిశేషుడు, తేరును = వాహనము, పాన్పున్ + ఐ = శయ్యయునై, తేరువానిన్ = ప్రకాశించు వానిని, కలువలచుట్టంబున్ = కలువలకు బంధువైన చంద్రుడు, కలువలపెట్టంబున్ = కలువల (తామరల) శత్రువైన సూర్యుడు, తన = తనయొక్క, రెండు = రెండు, కన్నులు + ఐ = నేత్రములై, తనరువానిన్ = విరాజిల్లు వానిని, పూవింటివాఁడును = పుష్పబాణాలు గల మన్మథుడు, పూవింటివాఁడును = పూలబాణాలు (వేదమంత్రాలు) కలిగిన బ్రహ్మదేవుడు, గారాపు = ముద్దులైన, బట్టులై = బిడ్డలై (వంశస్థులై), కలుగువానిన్ = ఉన్నట్టి వానిని.

జోడులేని = సాటిలేని, కంటిజోగికిన్ = ముక్కంటి అయిన పరమశివునికి, జోడుగాన్ = మిత్రుడుగా/సమానుడుగా, ఉన్నవానిన్ = నిలిచినవానిని, పెక్కు = మిక్కిలిగా, మన్నవానిన్ = లోకాన్ని రక్షించేవానిని, తల్లి = సమస్తానికి మాతయు, తండ్రియున్ = పితయు, ఐన = అయినట్టి, నల్లనివేల్పును = ఆ నల్లని విష్ణుమూర్తిని, కంటన్ = యుద్ధరంగంలో కళ్లారా చూడటం, చెడని = ఎన్నటికీ నశించని, ముక్తి = మోక్షమనే, పంట = శ్రేష్ఠమైన ఫలము, కాదె = కాదా!

తాత్పర్యం:

ఆ శ్రీమహావిష్ణువు ఎలాంటివాడంటే——సముద్రుని పుత్రికయైన లక్ష్మీదేవి భార్యగా, క్షీరసముద్రం నివాసంగా గలవాడు; పాముల శత్రువైన గరుడుడు వాహనంగా, పాముల రాజైన శేషుడు పరుపుగా గలవాడు; చంద్రుడు, సూర్యుడు తన రెండు కళ్లుగా ఉన్నవాడు; మన్మథుడు (కుమారుడు), బ్రహ్మదేవుడు (నాభీకమల పుత్రుడు) తన వంశానికి అలంకారాలైన ప్రియమైన పుత్రులుగా కలవాడు; సాటిలేని ముక్కంటి యైన శివుడికి ప్రియమిత్రుడై, లోకాలను కాపాడేవాడు. సమస్త సృష్టికి తల్లి తండ్రి అయిన అటువంటి నల్లని వేల్పును (విష్ణువును) యుద్ధంలోనైనా కళ్లారా చూస్తూ ప్రాణాలు విడవడం అనేది ఎన్నటికీ వాడిపోని మోక్షమనే పంటను చేతికందించడమే కాదా!

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: శబ్ద శ్లేష మరియు యమక అలంకారాల అద్భుత సమ్మేళనం. ప్రతి పాదంలోనూ ఒకేలా ధ్వనించే పదబంధాలను (మున్నీటిపాప-మున్నీటితేప, పాములపగవాఁడు-పాములవగవాఁడు, కలువలచుట్టంబు-కలువలపెట్టంబు, పూవింటివాఁడు-పూవింటివాఁడు) విభిన్న అర్థాలతో ఉపయోగించి కవి తన అసాధారణ పాండిత్యాన్ని, పద క్రీడను ప్రదర్శించాడు.

భావ శిల్పం: విష్ణుమూర్తి యొక్క వైభవాన్ని కీర్తిస్తూనే, వీరమరణం పట్ల శూరులకు ఉండే పరమోత్కృష్టమైన త్యాగభావనను ఈ పద్యం ఆవిష్కరిస్తుంది.

కందము - 139

క. చొత్తము చత్త మనుచు ను
ద్వృత్తు లగుచుఁ తేగి ప్రతాపవిషయముపై దం
డెత్తి చనుదెంచినం గని
ఎత్తఱి దా వెడలె నాబృహత్సేనుండున్. 139

ప్రతిపదార్థం:

చొత్తము = (శత్రువుల పైకి) దూకుదాము, చత్తము = (వీరమరణం) పొందుదాము, అనుచున్ = అంటూ, ఉద్వృత్తులు = విజృంభించినవారు, అగుచున్ = అవుతూ, తెగి = తెగించి (సాహసించి), ప్రతాపవిషయముపైన్ = బృహత్సేనుడి నగరమైన ప్రతాపవిషయం మీదికి, దండు + ఎత్తి = సైన్యంతో దాడి చేసి, చనుదెంచినన్ = రాగా, కని = చూసి, అత్తఱిన్ = ఆ సమయంలో, తాన్ = తాను కూడా, ఆ = ఆ, బృహత్సేనుండున్ = బృహత్సేన మహారాజు, వెడలెన్ = యుద్ధానికి బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం:

"శత్రు సైన్యంలోకి దూసుకెళ్దాం, వీరమరణమైనా పొందుదాం" అని తెగించిన సామంత రాజులందరూ ఏకమై, పెద్ద సైన్యంతో బృహత్సేనుడి 'ప్రతాపవిషయం' అనే నగరం మీదికి యుద్ధానికి వచ్చారు. శత్రువులు దండెత్తి రావడాన్ని చూసి, బృహత్సేన మహారాజు కూడా ఎంతో గర్వంతో వారిని ఎదుర్కోవడానికి తన సైన్యంతో కోట వెలుపలికి వచ్చాడు.

చంపకమాల - 140

చ. వెడలి నిజాప్తసైన్యపరివేష్టితుఁడై చని గర్వపాటవెం
బడరఁగఁ బోరిపోరి బల మంతయుఁ జచ్చినఁ జిచ్చులోపలం
బడి వడిఁ దూలివచ్చు శలభంబుతెఱంగున నోహటించి లో
పడక పురంబు సొచ్చి సుతపాలికి నాపద చెప్పి పుచ్చినన్. 140

ప్రతిపదార్థం:

వెడలి = యుద్ధరంగానికి బయలుదేరి, నిజ = తనయొక్క, ఆప్త = నమ్మకమైన, సైన్య = సైన్యము చేత, పరివేష్టితుఁడు + ఐ = చుట్టబడినవాడై, చని = వెళ్ళి, గర్వ = అహంకారము యొక్క, పాటవంబు = ఆధిక్యము, అడరఁగన్ = అతిశయించగా, పోరి పోరి = ఘోరంగా యుద్ధం చేసి చేసి, బలము + అంతయున్ = తన సైన్యమంతా, చచ్చినన్ = మరణించగా, చిచ్చు లోపలన్ = మంటలలో, పడి = కూలి, వడిన్ = వేగంగా, తూలి = కాలిపోయి, వచ్చు = పడిపోయే, శలభంబు = మిడత యొక్క, తెఱంగునన్ = విధముగా, ఓహటించి = వెనకడుగు వేసి (ఓడిపోయి), లోపడక = శత్రువులకు చిక్కకుండా, పురంబు = తన నగరంలోనికి, సొచ్చి = ప్రవేశించి, సుత = కుమార్తె అయిన సులోచన, పాలికిన్ = దగ్గరకు, ఆపద = తనకు వచ్చిన ఈ ఘోర విపత్తును, చెప్పి + పుచ్చినన్ = కబురు పంపగా.

తాత్పర్యం:

బృహత్సేనుడు తన నమ్మకమైన చతురంగ బలాలతో శత్రువులను చుట్టుముట్టి, దైవబలం తనకే ఉందనే గర్వంతో ఘోరంగా యుద్ధం చేశాడు. కానీ, చావడానికే తెగించి వచ్చిన శత్రువుల దాడికి బృహత్సేనుడి సైన్యమంతా తుడిచిపెట్టుకుపోయింది. మంటల్లో పడి భస్మమైపోయే మిడత లాగా అతని సైన్యం నాశనమవడంతో, బృహత్సేనుడు ఇక లాభం లేదని వెనకడుగు వేశాడు. శత్రువులకు బందీగా చిక్కకుండా ఎలాగోలా తప్పించుకుని ఒంటరిగా కోటలోకి పారిపోయాడు. నేరుగా తన కుమార్తె సులోచన వద్దకు వెళ్ళి, "అమ్మా! యుద్ధంలో మన సైన్యమంతా చనిపోయింది, శత్రువులు కోటను ముట్టడించారు" అని తనకు వచ్చిన ఆపదను వివరించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (శలభంబుతెఱంగున). బృహత్సేనుడి సైన్యం శత్రువుల పరాక్రమమనే అగ్నిలో పడి మిడతల్లా మాడిపోయిందని కవి చెప్పిన పోలిక అత్యంత సమర్థవంతంగా, రసవత్తరంగా ఉంది.

కథా పరిణామం: అంతవరకు అల్లుడు విష్ణుమూర్తి అనే అహంకారంతో విర్రవీగిన రాజుకు అసలు కష్టం ఎదురైంది. ఈ ఘట్టం కృత్రిమ విష్ణువైన గౌళికుడిని అసలైన పరీక్షకు గురిచేయబోతోంది. కథలో తీవ్రమైన ఉత్కంఠ (Climax) ఇక్కడి నుండి ప్రారంభమవుతుంది.

మత్తేభవిక్రీడితము - 141

ఆది యాత్మప్రియుఁ జేరి, దేవ! మును ప్రహ్లాదుం గృపం గాచి యు

న్మదుఁ డౌ దైత్యునిఁ ద్రుంచి తీవు మొసలి న్మర్దించి యాయేన్గు నె
మ్మది రక్షించితి నేఁడు నీ న్గొలువగా మాతండ్రి కిట్లీ మహా
పద వచ్చెన్ రిపుసంఘముం దునిమి నీభక్తు న్భువి న్నిల్పవే. 141

ప్రతిపదార్థం:

ఆదిన్ = వెంటనే, ఆత్మప్రియున్ = తన ప్రాణనాథుడిని (విష్ణురూపధారియైన గౌళికుడిని), చేరి = సమీపించి, దేవ = ఓ దేవా (శ్రీహరీ)!, మును = పూర్వము, ప్రహ్లాదున్ = ప్రహ్లాదుడిని, కృపన్ = దయతో, కాచి = రక్షించి, ఉన్మదుఁడు = అహంకారంతో మదించినవాడు, ఔ = అయిన, దైత్యునిన్ = హిరణ్యకశిపుడనే రాక్షసుడిని, తుంచితివి = సంహరించావు, ఈవు = నీవు, మొసలిన్ = మొసలిని, మర్దించి = చంపి, ఆ + ఏన్గున్ = ఆ గజేంద్రుడిని, నెమ్మది = మనశ్శాంతితో (భయం తొలగేలా), రక్షించితివి = కాపాడావు, నేఁడు = ఈ రోజున, నీన్ = నిన్ను, కొలువగాన్ = సేవించుచుండగా, మా = మాయొక్క, తండ్రికిన్ = జనకుడైన బృహత్సేనుడికి, ఇట్లు = ఈ విధమైన, మహా + ఆపద = గొప్ప విపత్తు, వచ్చెన్ = సంభవించింది, రిపుసంఘమున్ = శత్రు సమూహమును, తునిమి = సంహరించి, నీ = నీయొక్క, భక్తున్ = భక్తుడైన మాతండ్రిని, భువిన్ = ఈ భూమిపై, నిల్పవే = కాపాడి నిలబెట్టవా.

తాత్పర్యం:

తండ్రి మాటలు వినగానే సులోచన వెంటనే తన భర్త (విష్ణురూపంలో ఉన్న గౌళికుడు) దగ్గరకు వెళ్ళి ఇలా ప్రార్థించింది: "ఓ దేవదేవా! పూర్వం నీవు ప్రహ్లాదుడిని కరుణించి, మదోన్మత్తుడైన హిరణ్యకశిపుడిని సంహరించావు. మొసలి బారి నుండి గజేంద్రుడిని కాపాడి రక్షించావు. మరి ఈ రోజు నిన్నే నమ్ముకుని పూజిస్తున్న మాతండ్రికి ఇలాంటి ఘోరమైన ఆపద వచ్చింది. నీవే శత్రుసైన్యాలను అంతంచేసి, నీ పరమభక్తుడైన మాతండ్రిని ఈ భూమిపై కాపాడి నిలబెట్టాలి స్వామీ!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉదాహరణ మరియు కావ్యలింగ అలంకారం. భగవంతుని పూర్వ లీలలను (ప్రహ్లాద రక్షణ, గజేంద్ర మోక్షం) ఉదాహరిస్తూ ప్రస్తుత రక్షణను కోరడం వల్ల ఈ అలంకార శోభ కుదిరింది.

భావ శిల్పం: సులోచనకు తన భర్త నకిలీ విష్ణువనే నిజం తెలియదు. ఆమె అమాయకత్వంతో, అనన్య భక్తితో ప్రార్థించిన ఈ పలికిన మాటలు కథను ఒక అద్భుతమైన మలుపు తిప్పడానికి (Climax) కారణమయ్యాయి.

కందము - 142

వేడుకొనిన వాఁడును
మనమున నిటు దలఁచెఁ తొల్లి మగతనమునఁ బూ
నినపూనిక విడిచిన నిఁక
వినువారలుఁ జూచువారు వికవిక నగరే. 142

ప్రతిపదార్థం:

వేడుకొనినన్ = భార్య ఆ విధంగా ప్రార్థించగా, వాఁడును = ఆ గౌళికుడు, మనమునన్ = తన మనస్సులో, ఇటు = ఈ విధంగా, తలఁచెన్ = ఆలోచించాడు, తొల్లి = మొదట, మగతనమునన్ = పౌరుషంతో (సాహసంతో), పూనిన = తలపెట్టిన,

పూనిక = ఈ విష్ణువేషం అనే ప్రయత్నాన్ని, విడిచినన్ = ఇప్పుడు భయపడి వదిలేస్తే, ఇకన్ = ఇకమీదట, వినువారలున్ = ఈ వింతను వినేవారూ, చూచువారు = చూసేవారూ, వికవిక = వికవికమని పరిహాసంగా, నగరే = నవ్వుతారు కదా!

తాత్పర్యం:

భార్య అలా ప్రార్థించేసరికి గౌళికుడు మనస్సులో ఇలా అనుకున్నాడు: "మొదట ఎంతో సాహసంతో పౌరుషం ప్రదర్శించి ఈ విష్ణుమూర్తి వేషం వేశాను. ఇప్పుడు శత్రువులకు భయపడి ఈ వేషం తీసేసి పారిపోతే, ఈ విషయం విన్నవారూ, చూసినవారూ నన్ను చూసి వికవికమంటూ అపహాస్యం చేయరా!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

శబ్ద చమత్కృతి: 'వికవిక నగరే' అనే ధ్వన్యనుకృతి పదం లోకసహజమైన ఎగతాళిని కళ్లకు కట్టినట్లు చూపిస్తుంది.

పాత్ర చిత్రణ: గౌళికుడు కేవలం విటుడే కాదు, ప్రాణాలకు తెగించే సాహసి అని ఇక్కడ నిరూపితమవుతోంది. అవమానం కంటే మరణమే మేలనే క్షత్రియ పౌరుషం ఒక సామాన్యుడైన అతనిలోనూ మేల్కొంది.

తేటగీతి - 143

నాఁటిసాహసమున నిట్టిబోటి గలిగె

నేఁటితెంపున కొకవేల్పు నిల్వఁబడఁడె

యనుచుఁ జక్రంబు గైకొని యంత్రగరుడి

నెక్కి సూత్రంబు గదలించి యెగసి వచ్చె. 143

ప్రతిపదార్థం:

నాఁటి = ఆనాటి (మొదటి రోజు చేసిన), సాహసమునన్ = సాహసం వల్ల, ఇట్టి = ఇటువంటి, బోటి = సుందరి (భార్య), గలిగెన్ = లభించింది, నేఁటి = ఈ రోజు నేను ప్రదర్శించే, తెంపునకున్ = ప్రాణాల తెగింపునకు, ఒక = ఏ ఒక్క, వేల్పు = దేవతైనా (భగవంతుడైనా), నిల్వఁబడఁడె = తోడుగా నిలబడకపోతాడా, అనుచున్ = అని నిశ్చయించుకొని, చక్రంబు = తాను చేసిన నకిలీ చక్రాన్ని, గైకొని = చేతబట్టి, యంత్రగరుడిన్ = ఆ చెక్క గరుడ వాహనాన్ని, ఎక్కి = అధిరోహించి, సూత్రంబు = దాని తాళ్లను/కీలును, కదలించి = తిప్పి, ఎగసి = ఆకాశంలోకి ఎగిరి, వచ్చెన్ = యుద్ధరంగానికి వచ్చాడు.

తాత్పర్యం:

"ఆనాడు ప్రాణాలకు తెగించి చేసిన సాహసం వల్లే నాకు ఇంతటి అందాలరాశి భార్యగా దక్కింది. ఈ రోజు కూడా భయపడకుండా ప్రాణాల మీద తెగింపుతో యుద్ధానికి వెళ్తే, సాక్షాత్తు ఆ దేవుడే నాకు తోడుగా నిలబడకపోతాడా!" అని భావించాడు. వెంటనే తాను తయారుచేసిన కృత్రిమ చక్రాన్ని చేతబూని, చెక్క గరుడ వాహనాన్ని ఎక్కి, యంత్రపు కీలు తిప్పి ఆకాశంలోకి ఎగిరి శత్రువులతో పోరాడటానికి బయలుదేరాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

ఆధ్యాత్మిక సూత్రం: "సాహసే శ్రీ వసతి" (సాహసంలో లక్ష్మి ఉంటుంది) అనే లోకోక్తి ఇక్కడ స్ఫురిస్తుంది. తన మాయావేషాన్ని సత్యంగా మార్చడానికైనా దైవం వస్తాడనే అమాయకమైన, దృఢమైన నమ్మకం (తెంపు) అతనిలో వ్యక్తమైంది.

వచనము - 144

వ. అట్టి వేళ నయ్యాదివిష్ణుండు. 144

ప్రతిపదార్థం:

అట్టి = అటువంటి (గౌళికుడు యుద్ధానికి బయలుదేరిన), వేళన్ = సమయంలో, ఆ + ఆదివిష్ణుండు = సాక్షాత్తు ఆ సృష్టికి మూలమైన శ్రీమహావిష్ణువు (వైకుంఠంలో ఇలా ఆలోచించాడు).

తాత్పర్యం:

నకిలీ విష్ణువైన గౌళికుడు అలా ప్రాణాల మీద తెగించి యుద్ధానికి బయలుదేరిన సమయంలో, వైకుంఠంలో ఉన్న అసలైన శ్రీమహావిష్ణువు...

ఉత్పలమాల - 145

గౌళికుఁ డీల్గెనేనియు జగంబు జనార్దనుఁ డీల్గె నంచు న
న్నాలము సేయుచుండుఁ దన యల్లుఁడ నే నని నమ్మియున్న భూ
పాలుఁడు చిక్కు భక్తిఁ దమప్రాణము లొప్పనసేయ నున్న మ
న్నీలతలంపులుం పాలియు నే నటు పోవకయుండఁ బాడియే. 145

ప్రతిపదార్థం:

గౌళికుఁడు = ఈ గౌళికుడు (నకిలీ విష్ణువు), ఈల్గెన్ + ఏనియున్ = యుద్ధంలో చనిపోతే గనుక, జగంబు = ఈ లోకమంతా, జనార్దనుఁడు = సాక్షాత్తు ఆ విష్ణుమూర్తి, ఈల్గెన్ = చనిపోయాడు, అంచున్ = అంటూ, నన్నున్ = నన్ను (భగవంతుడిని), ఆలము = తక్కువగా/అపహాస్యం, చేయుచుండున్ = చేస్తుంది, తన = తనయొక్క, అల్లుఁడన్ = అల్లుడిని, నేను = నేనే, అని = అని, నమ్మియున్న = అమాయకంగా నమ్మిన, భూపాలుఁడు = బృహత్సేన మహారాజు, చిక్కు = కష్టాలపాలవుతాడు, భక్తిన్ = నా పై ఉన్న నిశ్చల భక్తితో, తమ = తమయొక్క, ప్రాణములు = జీవాలను, ఒప్పనసేయను + ఉన్న = అర్పించడానికి సిద్ధపడిన, మన్నీల = ఆ సామంత రాజుల యొక్క, తలంపులున్ = వీర సంకల్పాలు, పాలియున్ = వ్యర్థమై నశిస్తాయి, నేను = నేను (అసలైన విష్ణుమూర్తిని), అటు = ఆ యుద్ధరంగానికి, పోవక + ఉండన్ = వెళ్ళకుండా ఉండటం, పాడియే = ధర్మమా (కాదు).

తాత్పర్యం:

శ్రీమహావిష్ణువు మనస్సులో ఇలా అనుకున్నాడు: "ఈ గౌళికుడు విష్ణురూపంలో ఉండి యుద్ధంలో చనిపోతే, లోకమంతా 'సాక్షాత్తు ఆ శ్రీహరి యుద్ధంలో ఓడిపోయి చనిపోయాడు' అని నన్ను నిందిస్తుంది, దైవత్వానికి అపకీర్తి వస్తుంది. నా రూపాన్ని చూసి నేనే తన అల్లుడినని నమ్మిన ఆ రాజు బృహత్సేనుడు, నాపై భక్తితో ప్రాణాలర్పించడానికి సిద్ధపడిన ఆ శత్రురాజుల పట్టుదల అన్నీ వ్యర్థమైపోతాయి. కాబట్టి నా భక్తుల నమ్మకాన్ని, నా నామ గౌరవాన్ని కాపాడటానికి నేను స్వయంగా ఆ యుద్ధరంగానికి వెళ్ళకపోవడం ధర్మం కాదు!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: కావ్యలింగ అలంకారం. విష్ణుమూర్తి భూలోకానికి రావడానికి గల కారణాలను (భక్తుల నమ్మకం, తన కీర్తి రక్షణ) ఇక్కడ హేతుబద్ధంగా సమర్థించడం జరిగింది.

భక్తి తత్త్వం: భగవంతుడు లీలలు అద్భుతమైనవి. ఒక సామాన్యుడు వేసిన నకిలీ వేషం, అతని పట్టుదల, భార్య యొక్క నిష్కల్మషమైన ప్రార్థన వల్ల సాక్షాత్తు భగవంతుడే దిగిరావలసి వచ్చింది. "భావశుద్ధి పరమార్థము" అని పూర్వ ఘట్టంలో చెప్పిన మాటకు ఇది పరమావధి.

కందము - 146

అని చక్రము చేవెలుఁగఁగ

వినతాసుతు నెక్కి వచ్చి విభుఁ డొప్పె సువ

ర్ణనగంబుమీద సౌదా

మినితోఁ జెలువొందు నీలమేఘము పోలెన్. 146

ప్రతిపదార్థం:

అని = ఆ విధంగా నిశ్చయించుకొని, విభుఁడు = సర్వవ్యాపి అయిన ఆ విష్ణుమూర్తి, చక్రము = నిజమైన సుదర్శన చక్రము, చేన్ = చేతిలో, వెలుఁగఁగన్ = జ్వలిస్తుండగా, వినతాసుతున్ = వినత కుమారుడైన నిజమైన గరుత్మంతుడిని, ఎక్కి = అధిరోహించి, వచ్చి = (ఆకాశ మార్గాన) వచ్చి, సువర్ణనగంబు = బంగారు పర్వతమైన మేరు పర్వతం, మీదన్ = పైన, సౌదామినితోన్ = మెరుపుతీగతో, చెలువొందు = ప్రకాశించే, నీలమేఘము = నల్లని మబ్బు, పోలెన్ = విధముగా, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యం:

ఆ విధంగా నిశ్చయించుకుని, సర్వవ్యాపి అయిన ఆ శ్రీమహావిష్ణువు చేతిలో సుదర్శన చక్రం వెలిగిపోతుండగా, నిజమైన గరుడ వాహనాన్ని అధిరోహించి ఆకాశంలో ప్రత్యక్షమయ్యాడు. ఆ సమయంలో ఆయన ఎలా ఉన్నాడంటే—బంగారు మేరు పర్వతం పైన, మెరుస్తున్న మెరుపుతీగతో కూడిన నల్లని మేఘంలా ఎంతో మనోహరంగా ప్రకాశించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం. పసుపు పచ్చని పీతాంబరం ధరించిన నల్లని విష్ణుమూర్తిని 'మెరుపుతీగతో కూడిన నల్లని మేఘం' తోను, ఆయన కింద ఉన్న బంగారు రెక్కల గరుత్మంతుడిని 'సువర్ణ పర్వతం' తోను పోల్చడం వల్ల ఈ ఉపమాలంకారం అత్యంత రమణీయంగా కుదిరింది.

రసపోషణ: అద్భుత మరియు వీర రసాల కలయిక. నకిలీ విష్ణువు వెనుక నిజమైన విష్ణువు వచ్చి చేరబోయే అద్భుత ఘట్టానికి ఈ పద్యం నాంది పలికింది.

మత్తేభవిక్రీడితము - 147

తనదివ్యప్రభ లీక్రియ న్వెలుఁగఁగాఁ దార్క్ష్యుండు పక్షాగ్రచా

లనవాతాహతితోన మేఘములు డొల్ల న్మిన్ను ముట్టంగ నే

పున దీపించుట లీలఁ గోపమును రూపుం జూపి చక్రాహతి

న్వనజాక్షుండు నృపాలపంక్తి ననిపెన్ వైకుంఠసంప్రాప్తికిన్. 147

ప్రతిపదార్థం:

తన = తనయొక్క, దివ్య = అద్భుతమైన, ప్రభలు = తేజస్సులు, ఈ క్రియన్ = ఈ విధంగా, వెలుఁగఁగాన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, తార్క్ష్యుండు = గరుత్మంతుడు, పక్ష + అగ్ర = రెక్కల చివరల యొక్క, చాలన = కదలిక వల్ల కలిగే, వాత = గాలి యొక్క, ఆహతితోన = దెబ్బకే (విసురుకే), మేఘములు = ఆకాశంలోని మబ్బులు, డొల్లన్ = చెల్లాచెదురై పడిపోగా, మిన్ను = ఆకాశాన్ని, ముట్టంగన్ = తాకేలా, ఏపునన్ = అతిశయంతో, దీపించుట = ప్రకాశిస్తున్నవాడై, లీలన్ = లీలామాత్రముగా, కోపమును = తన అలిగింపును, రూపున్ = విశ్వరూపాన్ని, చూపి = ప్రదర్శించి, వనజాక్షుండు = పద్మాల్లాంటి కళ్లు గల ఆ శ్రీమహావిష్ణువు, చక్రాహతిన్ = సుదర్శన చక్రపు దెబ్బలతో, నృపాలపంక్తిన్ = ఆ శత్రు రాజుల సమూహాన్ని, వైకుంఠ = వైకుంఠ లోకము యొక్క, సంప్రాప్తికిన్ = లాభము కొరకై (మోక్షము కొరకై), అనిపెన్ = పంపించివేసెను.

తాత్పర్యం:

తన దివ్యతేజస్సు నలుదిక్కులా వెలిగిపోతుండగా, శ్రీమహావిష్ణువు యుద్ధరంగంలో ప్రత్యక్షమయ్యాడు. ఆయన వాహనమైన గరుత్మంతుడి రెక్కల విసురుకు ఆకాశంలోని మేఘాలన్నీ చెల్లాచెదురై పోయాయి. ఆకాశమంత ఎత్తున జ్వలిస్తున్న కాంతితో, లీలామాత్రంగానే తన కోపాన్ని, రూపాన్ని చూపిస్తూ ఆ పద్మనాభుడు తన సుదర్శన చక్రాన్ని ప్రయోగించాడు. ఆ చక్రాఘాతంతో శత్రురాజుల సైన్యాన్ని, ఆ రాజుల సమూహాన్ని క్షణకాలంలో సంహరించి, వారికి వైకుంఠ మోక్షాన్ని ప్రసాదించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: స్వభావోక్తి మరియు అతిశయోక్తి అలంకారాల కలయిక. గరుడుని రెక్కల గాలికి మేఘాలు డొల్లిపోవడం, విష్ణువు లీలామాత్రంగా శత్రువులను సంహరించడం ఇక్కడి శిల్పం.

రసపోషణ: అద్భుత మరియు రౌద్ర రసాల సమ్మేళనంతో వీర రసం ఇక్కడ చక్కగా పోషించబడింది.

వచనము - 148

వ. ఇట్లు చేసి తదనంతరంబ తజ్జయంబు విదితంబు సేయం బూని. 148

ప్రతిపదార్థం:

ఇట్లు = ఈ విధంగా, చేసి = శత్రువులను సంహరించి, తదితరంబ = ఆ తర్వాత, తద్ = ఆ గొళికుడి యొక్క, జయంబు = విజయమును, విదితంబు = లోకానికి తెలిసేలా, చేయన్ + పూని = చేయడానికి నిశ్చయించుకొని.

తాత్పర్యం:

ఈ విధంగా శత్రువులందరినీ సంహరించిన తర్వాత, ఆ విజయం తన వల్ల కాదు, విష్ణురూపంలో వచ్చిన తన అల్లుడైన గొళికుడి వల్లే కలిగిందని లోకానికి చాటాలని నిశ్చయించుకొని ఆ శ్రీహరి...

ఉత్పలమాల - 149

ధన్యజనానుకూలుఁ డగు దానవసంహరుఁ డొత్తె నటమూ
ర్ధన్యము భక్తసద్గతివదాన్యము నిర్జితగర్జితోగ్రప
ర్జన్యము ఛిన్నభిన్నపరసైన్యము దిక్కరికర్ణకీర్ణకా
తిన్యము గొళికావనదృఢీకృతజన్యముఁ బాంచజన్యమున్. 149

ప్రతిపదార్థం:

ధన్యజన = పుణ్యాత్ములకు, అనుకూలుఁడు = మేలు చేయువాడు, అగు = అయిన, దానవసంహరుఁడు = రాక్షసులను అంతమొందించే ఆ శ్రీమహావిష్ణువు, నటము = ఆ యుద్ధరంగం నందు, మూర్ధన్యము = శ్రేష్ఠమైనదియు, భక్త = భక్తులకు, సద్గతి = ఉత్తమ గతులను (మోక్షాన్ని), వదాన్యము = ఇచ్చేటటువంటిదియు, నిర్జిత = జయించబడిన, గర్జిత = ఉరుములు గల, ఉగ్ర = భయంకరమైన, పర్జన్యము = మేఘాల ధ్వని గలదియు, ఛిన్నభిన్న = ముక్కలు ముక్కలు చేయబడిన, పరసైన్యము = శత్రువుల సైన్యము కలదియు, దిక్కరి = అష్టదిగ్గజముల యొక్క, కర్ణ = చెవులలో, కీర్ణ = నిండిన, కాఠిన్యము = కఠిన ధ్వని కలదియు, గౌళిక = ఆ గౌళికుడిని, ఆవన = రక్షించడం కొరకు, దృఢీకృత = నిశ్చయము చేయబడిన, జన్యమున్ = యుద్ధము కలదియు అయిన, పాంచజన్యమున్ = పాంచజన్యము అనే తన శంఖాన్ని, ఒత్తెన్ = పూరించెను (ఊదెను).

తాత్పర్యం:

సజ్జనులను కాపాడే ఆ దానవసంహారి (విష్ణుమూర్తి) ఆ యుద్ధభూమిలో నిలబడి తన 'పాంచజన్యం' అనే శంఖాన్ని గంభీరంగా ఊదాడు. ఆ శంఖం ఎలాంటిదంటే—సమస్త శంఖాలలో శ్రేష్ఠమైనది; భక్తులకు మోక్షాన్ని ఇచ్చేది; ప్రళయకాల మేఘాల గర్జనలను సైతం చిన్నబోయేలా చేసే ధ్వని కలది; శత్రుసైన్యాల గుండెలు పగిలి ఛిన్నభిన్నమైపోయేలా చేసేది; అష్టదిగ్గజాల చెవులపొరలు బద్దలయ్యేంత కఠినమైన నాదం కలది; మరియు గౌళికుడిని రక్షించడం కోసం తాను చేసిన యుద్ధ విజయానికి ప్రతీక అయినది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: వృత్యనుప్రాస మరియు అంత్యప్రాస అలంకారాలు. ప్రతి పాదం చివరా 'న్యము' (మూర్ధన్యము, వదాన్యము, పర్జన్యము, పరసైన్యము, కాఠిన్యము, జన్యము, పాంచజన్యము) అనే అక్షరాల ఆవృత్తి జరగడం వల్ల ఈ పద్యం శబ్దసౌందర్యానికి, నడకకు ఒక మకుటం లాంటిది.

భావ పరిపుష్టి: విష్ణువు శంఖారావంతో యుద్ధ ముగింపును, గౌళికుడి విజయాన్ని జగత్తుకు చాటాడని కవి అత్యంత ప్రౌఢ శైలిలో వర్ణించాడు.

కందము - **150**

ఇటు వానిపేరుగా ను
త్కట మగు జయ మిచ్చి చక్రధరుఁ డేగిన ను
ద్భటవృత్తి గౌళికుఁడు న
చ్చట చని రణమండలమునఁ చచ్చిననృపులన్. **150**

ప్రతిపదార్థం:

ఇటు = ఈ విధంగా, వాని = ఆ గౌళికుడి, పేరుగాన్ = పేరు నిలిచేలా, ఉత్కటము + అగు = మిక్కిలి గొప్పదైన, జయము = విజయాన్ని, ఇచ్చి = ప్రసాదించి, చక్రధరుఁడు = సుదర్శన చక్రాన్ని ధరించిన ఆ విష్ణుమూర్తి, ఏగినన్ = వైకుంఠానికి వెళ్ళిపోగా, ఉద్భట = భయంకరమైన/గొప్పదైన, వృత్తిన్ = నడకతో (లీవితో), గౌళికుఁడు = ఆ గౌళికుడు, అచ్చటన్ = ఆ యుద్ధభూమికి, చని = వెళ్ళి, రణమండలమునన్ = ఆ యుద్ధరంగంలో, చచ్చిన = మరణించిన, నృపులన్ = రాజులను (చూశాడు).

తాత్పర్యం:

ఈ విధంగా గౌళికుడికి అపకీర్తి రాకుండా, అతని పేరు మీదనే ఆ అఖండ విజయాన్ని ఆపాదించి, సుదర్శనచక్రధారియైన ఆ శ్రీహరి అంతర్ధానమయ్యాడు. ఆ తర్వాత అంతవరకు ఆకాశంలో తన చెక్క గరుడుడిపై ఉన్న గౌళికుడు కిందకు దిగి, ఎంతో లీవితో ఆ యుద్ధభూమిలోకి నడచివెళ్లి, అక్కడ చనిపోయి పడి ఉన్న శత్రురాజులను చూశాడు.

చంపకమాల - 151

కనుఁగొని మామఁ బిల్చి ననుఁ గంటివె వచ్చిన యీనృపాలురం
దునిమితి వీరి సంపదలు దొడ్డులుగాఁ గొనికమ్ము నీపురం
బున కని చెప్పి తొంటిగతిఁ బోయి సులోచనఁ గూడి దాని కిం
పానర విహారము ల్సలుపుచుండె ననేకదినమ్ము లిమ్ములన్. 151

ప్రతిపదార్థం:

కనుఁగొని = (చనిపోయిన రాజులను) చూసి, మామన్ = తన మామగారైన బృహత్సేన మహారాజును, పిల్చి = పిలిచి, ననున్ = నన్ను, కంటివె = చూశావా, వచ్చిన = దండెత్తి వచ్చిన, ఈ = ఈ, నృపాలురన్ = రాజులను, తునిమితి = సంహరించాను, వీరి = ఈ రాజుల యొక్క, సంపదలు = ధన కనక వస్తు వాహనాలను, దొడ్డులుగాన్ = పెద్ద మొత్తంలో/రాశులుగా, కొని = తీసుకొని, నీ = నీయొక్క, పురంబునకున్ = నగరానికి (కోటలోకి), పామ్ము = వెళ్ళు, అని చెప్పి = అని పలికి, తొంటిగతిన్ = మునుపటి లాగానే, పోయి = అంతఃపురానికి వెళ్ళి, సులోచనన్ = తన భార్యయైన సులోచనను, కూడి = కలిసి, దానికిన్ = ఆమెకు, ఇంపు = ఆనందము, ఒనరన్ = కలిగేలా, అనేకదినమ్ములు = చాలా రోజులు, ఇమ్ములన్ = సుఖముగా, విహారముల్ = క్రీడలను/జీవితాన్ని, సలుపుచుండెన్ = గడపసాగాడు.

తాత్పర్యం:

యుద్ధభూమిలో శత్రువులంతా చనిపోవడం చూసిన గౌళికుడు, తన మామగారైన బృహత్సేనుడిని పిలిచి ఇలా అన్నాడు: "మామగారూ! నా పరాక్రమాన్ని చూశారా? దండెత్తి వచ్చిన శత్రురాజులనందరినీ ఎలా మట్టుబెట్టానో! ఇక భయం లేదు, వీరి సంపదలన్నింటినీ రాశులుగా మూటగట్టుకుని మన నగరానికి తీసుకెళ్లండి." అలా చెప్పి, అతడు ఎప్పటిలాగే అంతఃపురానికి వెళ్లి, తన భార్యయైన సులోచనతో కలిసి ఎంతో ఆనందంగా, విలాసంగా చాలా కాలం పాటు సుఖజీవనం సాగించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

పాత్రోచిత చమత్కృతి: గౌళికుడు అసలు నిజాన్ని దాచి, దేవుడు చేసిన జయాన్ని తన ఖాతాలో వేసుకుని మామగారి ముందు గొప్పలు చెప్పుకున్నాడు. లోకసహజమైన విటుల చాతుర్యం ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

కందము - 152

కావునఁ దెం పెఱిగి యస
ద్భావున కచ్యుతుఁడు తోడుపడియె ననంగా
నావిక్రమార్కునకు నతి
పావనునకు సురలు తోడుపడు టచ్చెరువే. 152

ప్రతిపదార్థం:

కావునన్ = కాబట్టి, తెంపు = సాహస గుణమును, ఎటిఁగి = తెలుసుకొని, అసద్భావునకున్ = కపట బుద్ధి గలవానికి (నకిలీ వేషం వేసిన గౌళికుడికి) సైతం, అచ్యుతుఁడు = ఆ శ్రీమహావిష్ణువు, తోడుపడియెన్ = సహాయం చేశాడు, అనంగాన్ = అని అనగా, అతి = మిక్కిలి, పావనునకున్ = పవిత్రమైన చరిత్ర గలవాడైన, ఆ = ఆ, విక్రమార్కునకున్ = విక్రమార్క మహారాజునకు, సురలు = దేవతలు, తోడుపడుట = సహాయపడటం, అచ్చెరువే = ఒక ఆశ్చర్యకరమైన విషయమా (కాదు).

తాత్పర్యం:

కథను ముగిస్తూ మూడవ బొమ్మ భోజరాజుతో ఇలా అంది: "భోజరాజా! విను. కేవలం ప్రాణాల మీద తెగింపు, సాహస గుణం ఉన్నాయనే ఒకే ఒక్క కారణంతో, కపట వేషం వేసిన ఆ గౌళికుడికి సైతం ఆ శ్రీమహావిష్ణువు స్వయంగా వచ్చి సహాయం చేశాడు కదా! అలాంటప్పుడు ఎంతో పవిత్రమైన మనస్సు, నిస్వార్థ గుణము కలిగిన మా విక్రమార్క మహారాజుకు దేవతలు సహాయం చేయడంలో ఆశ్చర్యం ఏముంది?"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస లేదా కావ్యలింగ అలంకారం. గౌళికుడి కథ ద్వారా విక్రమార్కుని ఉదాత్తతను సమర్థించడం ఇక్కడి విశేషం.

కథా సందేశం: భగవంతుడు లొంగేది బాహ్య రూపాకో, ఆచారాలకో కాదు; కేవలం మనస్సులోని 'తెంపు' (దృఢ సంకల్పం/సాహసం) అనే చిత్తశుద్ధికే అని ఈ కథ నిరూపిస్తుంది.

ఉత్పలమాల - **153**

ఉల్లసితక్షమాభరణుఁ డుజ్జయినీపతిఁ బోలవచ్చునే
యెల్లముఖంబుల న్విష మనేకవిధంబుల నొల్కుచుండఁగా
నుల్లము వ్రయ్య బు స్సనుచు నూరక మోగెడి పాముతోడి పా
త్తొల్లక తద్భుజాగ్రమున నుర్వి సుఖస్థితి నుండు నెప్పుడున్. **153**

ప్రతిపదార్థం:

ఉల్లసిత = ప్రకాశిస్తున్న, క్షమా = భూమిని (ఓర్పును), భరణుఁడు = భరించినవాడైన, ఉజ్జయినీపతిన్ = ఉజ్జయినీ నగర రాజు అయిన విక్రమార్కుడిని, పోలవచ్చునే = (ఎవరైనా) సరిపోలగలరా, ఎల్ల = అన్ని, ముఖంబులన్ = ముఖాల నుండి (కంటి చూపుల నుండి), విషము = గర్వమనే పగను/గరళాన్ని, అనేకవిధము లన్ = అనేక రకాలుగా, ఒల్కుచుండఁగాన్ = చిమ్ముతుండగా, ఉల్లము = గుండె, వ్రయ్యన్ = పగిలిపోయేలా, బుస్సు + అనుచున్ = బుసలు కొడుతూ, ఊరక = కారణం లేకుండా, మోగెడి = గర్జించే, పాముతోడి = ఆదిశేషుడనే పాముతో, పాత్తు = స్నేహాన్ని/నివాసాన్ని, ఒల్లక = ఇష్టపడక, ఉర్వి = ఈ భూదేవి, ఎప్పుడున్ = ఎల్లప్పుడూ, తద్ = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, భుజ + అగ్రమునన్ = భుజశిఖరము పైన, సుఖస్థితిన్ = ఎంతో హాయిగా, ఉండున్ = నివసిస్తూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం:

"సమస్త భూమండలాన్ని పాలించే ఆ ఉజ్జయిని రాజు విక్రమార్కుడితో సమానులైన రాజులు లోకంలో ఎవరైనా ఉన్నారా? తన అనేక ముఖాల నుండి భయంకరమైన విషాన్ని చిమ్ముతూ, వినేవారి గుండెలు పగిలిపోయేలా బుసలు కొట్టే ఆదిశేషుడి తలలపై నివసించడం కంటే... ఎటువంటి భయం లేకుండా ప్రశాంతంగా రక్షించే ఆ విక్రమార్కుని బాహువులపైనే ఉండటానికి

ఈ భూదేవి ఇష్టపడింది. అందుకే ఆమె శేషుడిని వదిలి ఎల్లప్పుడూ విక్రమార్కుని భుజాలపైనే ఎంతో సుఖంగా ఉంటోంది" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: వ్యతిరేక మరియు అతిశయోక్తి అలంకారం. భూమిని మోసే ఆదిశేషుడి కంటే రాజు భుజబలమే శ్రేష్ఠమైనదని, భూదేవి శేషుడిని వదిలి రాజును ఆశ్రయించిందని చెప్పడం కవి రాజభక్తికి, వర్ణనా శిల్పానికి నిదర్శనం.

ముగింపు: ఈ పద్యంతో మూడవ బొమ్మ కథ ముగిసింది. విక్రమార్కుని సాహస, ఉదార గుణాలను విన్న భోజరాజు ఆ రోజుకు కూడా సింహాసనాన్ని ఎక్కకుండా వెనుదిరిగాడు.

వచనము - 154

వ. అట్టి యాతనితలంపు సంపదలందు నయవినయాదిగుణంబులం బొదలు. 154

ప్రతిపదార్థం:

అట్టి = అటువంటి (పూర్వ పద్యంలో చెప్పబడిన), ఆతని = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, తలంపు = ఆలోచన, సంపదలందున్ = ఐశ్వర్యముల విషయములో, నయ = నీతి, వినయ = అణకువ, ఆది = మొదలైన, గుణంబులన్ = మంచి లక్షణములతో, పొదలున్ = వృద్ధి పొందుతుంది (ప్రకాశిస్తుంది).

తాత్పర్యం:

అటువంటి మహోన్నత చరిత్ర గల విక్రమార్క మహారాజు ఆలోచనలు, ఆయనకు ఉన్న అపారమైన సంపదల వల్ల అహంకారం వైపు వెళ్లకుండా, ఎల్లప్పుడూ నీతి, వినయం వంటి సద్గుణాలతోనే కూడి ఉండేవి.

కందము - 155

క. ఓలం బగుసంపద నయ
శీలంబునఁగాక దుష్టచేష్టలఁ గలదే
యాలరిమొదవులకును దల
కోల యిడక చేరి పిదుకుకొనఁ తరమ గునే. 155

ప్రతిపదార్థం:

ఓలంబు + అగు = మిక్కిలి విస్తారమైనట్టి, సంపద = ఐశ్వర్యము, నయశీలంబునన్ + కాక = నీతివంతమైన ప్రవర్తన వల్లనే దక్కుతుంది తప్ప, దుష్ట = చెడ్డవైన, చేష్టలన్ = పనుల వల్ల, కలదే = లభిస్తుందా (లభించదు), ఆలరి = గడుసైన/దుడుకు స్వభావము గల, మొదవులకును = ఆవులకు, తలకోల = తలకట్టె (ఆవు కదలకుండా మెడకు కట్టే కర్ర), ఇడక = కట్టకుండా, చేరి = దగ్గరకు వెళ్లి, పిదుకుకొనన్ = పాలు పితుకుకోవడానికి, తరము + అగునే = సాధ్యమవుతుందా (కాదు).

తాత్పర్యం:

విస్తారమైన సంపద అనేది నీతిమంతమైన ప్రవర్తన వల్లనే లభిస్తుంది కానీ, చెడ్డ పనుల వల్ల స్థిరంగా దక్కదు. దానికి ఉదాహరణగా——దూకుడు స్వభావం ఉన్న ఆవు పాలు పితకాలి అంటే, దానికి తలకోల (మెడకట్టె) వేసి స్థిరపరచాలి. అలా చేయకుండా నేరుగా వెళ్లి పాలు పితుకుతామంటే సాధ్యం కాదు కదా! అలాగే సంపదలను అనుభవించాలన్నా నీతి అనే నియమం అవసరం.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: దృష్టాంత అలంకారం. సంపదకు నీతి అవసరమనే విషయానికి, దుడుకు ఆవు పాలు పితకడానికి తలకోల అవసరమనే లోకసహజ విషయానికి బింబప్రతిబింబ భావం కల్పించబడింది.

నీతి శిల్పం: లౌకిక సంపదలు నిలవాలంటే రాజుకు లేదా మనిషికి అంతఃనియంత్రణ, నీతి తప్పనిసరి అని కవి చక్కని గ్రామీణ ఉదాహరణతో వివరించాడు.

కందము - 156

క. ఎక్కడనుండియు కూడును
నిక్కము లై తోఁచు నొక్కనిముసంబునఁ దా
మెక్కడికొ విరిసిపోవును
దక్కవు సంపదలు మేఘడంబరము క్రియన్. 156

ప్రతిపదార్థం:

ఎక్కడ నుండియున్ = ఎక్కడి నుంచో, కూడును = (సంపదలు) వచ్చి చేరుతాయి, ఒక్క = ఒక, నిముసంబునన్ = క్షణ కాలంలో, నిక్కములు + ఐ = శాశ్వతమైనవి లాగా, తోఁచున్ = కనిపిస్తాయి, తాము = అవి, ఎక్కడికో = ఏ వైపో, విరిసిపోవును = చెల్లాచెదురై పోతాయి, సంపదలు = ఐశ్వర్యములు, మేఘ = ఆకాశంలోని మబ్బుల యొక్క, డంబరము = ఆడంబరము/కలయిక, క్రియన్ = విధముగా, దక్కవు = శాశ్వతంగా నిలబడవు.

తాత్పర్యం:

ఐశ్వర్యాలు ఎక్కడి నుంచో అకస్మాత్తుగా వచ్చి చేరుతాయి. అవి ఉన్నప్పుడు ఎంతో నిజమైనవిగా, శాశ్వతమైనవిగా భ్రమ కలిగిస్తాయి. కానీ, మరుక్షణంలోనే అవి ఎటు పోతాయో తెలియకుండా చెల్లాచెదురై పోతాయి. ఆకాశంలో అకస్మాత్తుగా గుమికూడి, అంతే వేగంగా విడిపోయే మేఘాల ఆడంబరం లాంటివే సంపదలు; అవి ఎవరికీ శాశ్వతంగా దక్కవు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (మేఘడంబరము క్రియన్ - సంపదల అశాశ్వతత్వాన్ని శరత్కాల మేఘాలతో పోల్చడం).

ఆధ్యాత్మికత: వైరాగ్య భావన. విక్రమార్కుడు సంపదలను నమ్మి విర్రవీగక, వాటి తాత్కాలిక స్వభావాన్ని ఎరిగిన వివేకి అని కవి ఇక్కడ సూచించాడు.

కందము - 157

క. కలిమికిని దగినకొలఁదిని
నెలగల వెలి విడువకున్న నిలు పెక్కడి దౌ
కలయఁగ నిండిన చెఱువున
కలుఁగించుక విడువకున్న నాఁగనిభంగిన్. 157

ప్రతిపదార్థం:

కలిమికిని = తనకు ఉన్న సంపదకు, తగిన = తగినటువంటి, కొలఁదిని = పరిమాణంలో, నెలగల = సత్కార్యాల కొరకు/యాచకులకు, వెలి విడువకున్నన్ = ఖర్చు చేయకపోతే (దానం చేయకపోతే), నిలుపు = ఆ సంపద నిలబడటం

అనేది, ఎక్కడిది + ఔన్ = ఎక్కడి నుండి సాధ్యమౌతుంది, కలయఁగన్ = నిండుగా, నిండిన = ప్రవహించిన, చెఱువునకున్ = తటాకానికి, అలుఁగు = మత్తడి (ఎక్కువైన నీరు పోయే మార్గం), ఇంచుక = కొద్దిగానైనా, విడువకున్నన్ = వదలకపోతే, నాఁగని = (ఆ నీరు) నిలబడకుండా గట్టు తెగిపోయే, భంగిన్ = విధముగా.

తాత్పర్యం:

తనకు ఉన్న సంపదలో కొంత భాగాన్ని దానధర్మాలకు, సత్కార్యాలకు ఖర్చు చేయకపోతే ఆ సంపద నిలబడదు, నాశనమైపోతుంది. నిండుగా నీటితో నిండిన చెరువుకు 'అలుగు' (మత్తడి) ద్వారా కొద్దిగా నీటిని బయటకు వదలకపోతే, ఆ చెరువు గట్టు తెగిపోయి నీరంతా వృథా అయిపోతుంది కదా! సంపద కూడా అంతే, దానం చేయకపోతే దానంతట అదే నశిస్తుంది.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: దృష్టాంత అలంకారం. సంపదకు దానం అవసరమనే విషయానికి, చెరువుకు అలుగు అవసరమనే విషయానికి చక్కని సాదృశ్యం చెప్పబడింది.

భారతీయ చింతన: "దానం భోగో నాశస్తిస్రో గతయో భవంతి విత్తస్య" అనే సంస్కృత సూక్తికి ఇది ప్రతిబింబం. దాచుకున్న సంపద కంటే దానం చేసిన సంపదే లోకానికి, మనిషికి రక్షణ ఇస్తుందని తాత్పర్యం.

సీస పద్యము - 158

అని యిట్టితలఁపున నశ్వమేధము సేయఁ
బూని భూసురబంధుభూమిపతుల
రప్పించి శుభముహూర్తమున దీక్షావిధి
గైకొని చేయుచో నాకవిభుఁడు
గరుడగంధర్వయక్షవ్రాతములతోడ
నరుదెంచి తోడ్పడి యాదరింప
సురల నందఱఁ జూచి ధరణీశుఁ డందులో
రత్నాకరుం డటు రామి యెఱిఁగి

ఆ. యతనిఁ తోడితేర హితుఁబురోనాతు నంపెఁ
బ్రియము గూర్చి మైత్రినయము మెఱయ
విప్రవర్యుఁ డంత క్షిప్రయానంబున(న్)
దెరువునడిచి కొన్ని దివసములకు. 158

ప్రతిపదార్థం:

అని = అని భావించి, ఇట్టి = ఇటువంటి, తలఁపునన్ = సద్భావనతో, అశ్వమేధము = అశ్వమేధ యాగమును, చేయన్ = చేయడానికి, పూని = నిశ్చయించుకొని, భూసుర = బ్రాహ్మణులను, బంధు = చుట్టాలను, భూమిపతులన్ = సామంత రాజులను, రప్పించి = పిలిపించి, శుభముహూర్తమునన్ = లగ్న సమయాన, దీక్షావిధి = యాగ దీక్షా నియమములను, గైకొని = స్వీకరించి, చేయుచోన్ = యాగం చేస్తుండగా, నాకవిభుఁడు = స్వర్గాధిపతియైన దేవేంద్రుడు.

గరుడ = గరుడులు, గంధర్వ = గంధర్వులు, యక్ష = యక్షుల యొక్క, వ్రాతములతోడన్ = సమూహములతో కలిసి, అరుదెంచి = భూలోకానికి వచ్చి, తోడ్పడి = సహాయం చేస్తూ, ఆదరింపన్ = రాజును సత్కరించగా, ధరణీశుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, సురలన్ + అందఱన్ = వచ్చిన దేవతలందరినీ, చూచి = గమనించి, అందులో = ఆ సభలో, రత్నాకరుండు = సముద్రుడు, అటు = అక్కడికి, రామి = రాకపోవడాన్ని, ఎఱిగి = తెలుసుకొని.

అతనిన్ = ఆ సముద్రుడిని, తోడితేరన్ = యాగ సభకు తీసుకురావడానికి, హితున్ = తనకు హితము కోరేవాడును, పురోనాథున్ = పురోహితుడు (ముఖ్య బ్రాహ్మణుడు) అయిన వానిని, ప్రియము = ప్రేమను, కూర్చి = ప్రకటిస్తూ, మైత్రి = స్నేహము, నయము = నీతి, మెఱయన్ = ప్రకాశించేలా, అంపెన్ = పంపించాడు, విప్రవర్యుఁడు = ఆ బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడు, అంతన్ = ఆ తర్వాత, క్షిప్ర = వేగవంతమైన, యానంబునన్ = ప్రయాణము చేత, తెరువు = దారి, నడిచి = ప్రయాణించి, కొన్ని = కొన్ని, దివసములకున్ = రోజులకు.

తాత్పర్యం:

సంపదలకు దానగుణమే శ్రేష్ఠమైనదని భావించిన విక్రమార్కుడు, ఒక గొప్ప 'అశ్వమేధ యాగాన్ని' తలపెట్టాడు. అందుకోసం బ్రాహ్మణులను, బంధువులను, దేశదేశాల రాజులను పిలిపించి శుభముహూర్తాన యాగదీక్ష తీసుకున్నాడు. ఆ యాగానికి సాక్షాత్తు దేవేంద్రుడు తనతో పాటు గరుడ, గంధర్వ, యక్ష సమూహాలను వెంటబెట్టుకుని వచ్చి రాజుకు సహాయపడుతూ ఆదరించాడు. అయితే, వచ్చిన దేవతలందరినీ చూసిన విక్రమార్కుడు, అందులో సముద్రుడు (రత్నాకరుడు) రాకపోవడాన్ని గమనించాడు. అతనిని ఎంతో స్నేహంతో, మర్యాదతో యాగసభకు తీసుకురావడం కోసం రాజు తన ప్రియమైన పురోహితుడిని (బ్రాహ్మణుడిని) రాయబారిగా పంపాడు. ఆ బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడు వేగంగా ప్రయాణ మార్గాన నడచి, కొన్ని రోజులకు సముద్ర తీరానికి చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

కథా పరిణామం: ఇక్కడ విక్రమార్కుని వైభవం దేవేంద్రుడి యాగాల స్థాయికి చేరిందని కవి వర్ణించాడు. సముద్రుడిని యాగానికి ఆహ్వానించడం ద్వారా కథ సముద్ర వర్ణన వైపు, ఆ తర్వాతి అద్భుత వృత్తాంతం వైపు మళ్ళుతుంది.

మహాస్రగ్ధర - 159

కనియెన్ దుర్వారదర్వీకరమకరఝుషగ్రాహరక్షావినిద్రున్
ఘనివీచీసద్భుజాభ్రంకషగుణసమతిక్రాంతకాలాంతరుద్రున్
జనకాధీశాత్మజాధీశ్వరధనురతివిస్తారితావర్తభద్రున్
స్వనదంభోదాతిరౌద్రు న్వరతటవిహితోచ్ఛ్వాసముద్రున్ సముద్రుఁన్. 159

ప్రతిపదార్థం:

దుర్వార = వారింప శక్యముకాని, దర్వీకర = పాములు (సర్పములు), మకర = మొసళ్ళు, ఝుష = చేపలు, గ్రాహ = జలచరములు, రక్షా = రాక్షసుల యొక్క ఉనికి చేత, వినిద్రున్ = ఎల్లప్పుడూ మేల్కొని ఉండేవాడును (భయంకరమైనవాడును), ఘని = దట్టమైన/గొప్పవైన, వీచీ = అలలనే, సత్ = శ్రేష్ఠమైన, భుజా = బాహువుల యొక్క, అభ్రంకష = ఆకాశాన్ని తాకే, గుణ = స్వభావము చేత, సమతిక్రాంత = మించిపోయిన, కాలాంత = ప్రళయకాలపు, రుద్రున్ = శివుడి వంటివాడును, జనకాధీశ = జనక మహారాజు యొక్క, ఆత్మజా = కుమార్తె అయిన సీతాదేవి యొక్క, అధీశ్వర =

భర్త అయిన శ్రీరాముని యొక్క, ధనుః = వింటి దెబ్బల చేత/బాణాల చేత, అతి = మిక్కిలి, విస్తారిత = విస్తరింపబడిన, ఆవర్త = సుడిగుండాలనే, భద్రున్ = ఐశ్వర్యము కలవాడును, స్వనత్ = శబ్దము చేయుచున్న, అంభోద = ప్రళయకాల మేఘాల వలె, అతి = మిక్కిలి, రౌద్రున్ = భయంకరుడును, వర = శ్రేష్ఠమైన, తట = తీరము నందు, విహిత = ఉంచబడిన, ఉచ్ఛ్వాస = శ్వాసల (అలల రాకపోకల) యొక్క, ముద్రున్ = గుర్తు గలవాడును అయిన, సముద్రుఁన్ = ఆ సముద్రుడిని, కనియెన్ = (ఆ బ్రాహ్మణుడు) చూశాడు.

తాత్పర్యం:

ఆ పురోహితుడు సముద్ర తీరానికి చేరి, మహాభయంకరమైన ఆ సముద్రుడిని కళ్లారా చూశాడు. ఆ సముద్రుడు ఎలాంటివాడంటే——వారింప శక్యముకాని భయంకర సర్పాలు, మొసళ్ళు, తిమింగలాలు, రాక్షసులతో నిండి అలజడితో ఉన్నవాడు; ఆకాశాన్ని తాకేలా ఎగసిపడే పెద్ద అలలనే చేతులతో ప్రళయకాల రుద్రుడిని సైతం మించిపోతున్నట్లు భీతి గొల్పుతున్నవాడు; పూర్వం జనకనందినియైన సీతాదేవి భర్త శ్రీరాముడు సంధించిన బాణాల తీవ్రత వల్ల ఏర్పడిన పెద్ద పెద్ద సుడిగుండాల రూపంలో భయంకర చిహ్నాలు గలవాడు; ఉరుములు ఉరిమే ప్రళయ మేఘాల వలె మిక్కిలి ఘోరమైన శబ్దం చేయువాడు; మరియు తన చక్కని తీరాలపై అలల రాకపోకలనే శ్వాసల ముద్రలు కలవాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: వృత్యనుప్రాస, రూపక మరియు ఉపమాలంకారాల ప్రౌఢ సమ్మేళనం. సముద్రపు అలలను బాహువులుగాను, శబ్దాన్ని మేఘ గర్జనగాను రూపించడం జరిగింది.

ఛందో వైభవం: 'మహాస్రగ్ధర' అనేది అత్యంత గంభీరమైన, సుదీర్ఘమైన వృత్త పద్యం (ప్రతి పాదానికి 22 అక్షరాలు). సముద్రుని భీకర రూపాన్ని, అలల ఉధృతిని వర్ణించడానికి కవి ఈ ఛందస్సును ఎన్నుకోవడం అతని శబ్దశాస్త్ర ప్రౌఢిమకు నిదర్శనం.

సీస పద్యము - 160

సీ. అనిమిషరక్షణాయత్తజీవనముల
గుహబృహస్పతుల సన్మహిమఁ దాల్చి
యధికనాగేంద్రసమాగ్రాధమహిమల
హరిశచీనాథుల ననుకరించి
రాశీభవన్మకరప్రాభవంబుల
సొరిKyబేరుల సాటి నొప్పి
కమలావృతాయతాకారవైభవముల
బ్రహ్మవిష్ణులతోడిపాటి మించి
ఆ. సంతతప్రవాళకాంతివసంతక
బాలసూర్యులసరి లీలఁ గ్రాలి
భూమి సర్వదేవతామయుం డనఁ జెల్లి
యెలమి నేఱులెల్ల నేలువాని. 160

ప్రతిపదార్థం:

అనిమిష = దేవతల యొక్క/చేపల యొక్క, రక్షణ = కాపాడటంలో, ఆయత్త = సిద్ధమైన, జీవనములన్ = ఉనికి చేత/నీటి చేత, గుహ = కుమారస్వామిని (దేవసేనానిని), బృహస్పతుల = దేవగురువును, సత్ = శ్రేష్ఠమైన, మహిమన్ = గొప్పతనాన్ని, తాల్చి = పొంది.

అధిక = మిక్కిలి ఎక్కువైన, నాగేంద్ర = సర్పరాజైన శేషుని యొక్క/ఐరావతమనే ఏనుగు యొక్క, సమారూఢ = అధిరోహించిన, మహిమలన్ = వైభవము చేత, హరి = శ్రీమహావిష్ణువును, శచీనాథులన్ = దేవేంద్రుడిని, అనుకరించి = పోలి ఉండి.

రాశీభవన్ = సమూహముగా ఉన్న, మకర = మొసళ్ళ యొక్క/మకరరాశి యొక్క, ప్రాభవంబులన్ = అధికారము చేత, సౌరి = శనిదేవుడిని, కుబేరుల = ధనాధిపతియైన కుబేరుడిని, సాటి = సమానమై, నొప్పి = ప్రకాశించి.

కమలా = లక్ష్మీదేవి చేత/తామరల చేత, ఆవృత = చుట్టబడిన, ఆయత = విస్తారమైన, ఆకార = రూపము యొక్క, వైభవములన్ = వైభవము చేత, బ్రహ్మ = బ్రహ్మదేవుడిని, విష్ణులతోడి = విష్ణుమూర్తితోడి, పాటి = సమానత్వాన్ని, మించి = అతిశయించి.

సంతత = ఎల్లప్పుడూ, ప్రవాళ = పగడాల యొక్క/లేత చిగుళ్ల యొక్క, కాంతిన్ = వెలుగు చేత, వసంతక = వసంత కాలమును, బాలసూర్యుల = ఉదయ సూర్యుని, సరి = సమానమైన, లీలన్ = విధముగా, క్రాలి = ఒప్పి.

భూమిన్ = ఈ భూమిపై, సర్వదేవతామయుండు = సమస్త దేవతల స్వరూపము కలవాడు, అనన్ = అని అనడానికి, చెల్లి = తగి ఉండి, యెలమిన్ = సంతోషముతో, ఏఱులు + ఎల్లన్ = నదులన్నింటినీ, ఏలువానిన్ = పరిపాలించే సముద్రుడిని (ఆ బ్రాహ్మణుడు చూశాడు).

తాత్పర్యం:

ఆ సముద్రుడు సమస్త దేవతా స్వరూపంలా ప్రకాశిస్తున్నాడు; ఆ శ్లేషార్థ పోలికలు ఇలా ఉన్నాయి:

చేపలను (అనిమిషులు) రక్షించే అపారమైన నీరు (జీవనము) కలిగి ఉండటం చేత... దేవతలను (అనిమిషులు) రక్షించే కుమారస్వామి, బృహస్పతిల వలె ఉన్నాడు.

తన గర్భంలో శేషనాగును (నాగేంద్రుడు) మోస్తుండటం చేత... ఐరావతాన్ని (నాగేంద్రుడు) ఎక్కే విష్ణువు, దేవేంద్రుల వలె ఉన్నాడు.

లెక్కింపలేనన్ని మొసళ్లు (మకరములు) కలిగి ఉండటం చేత... మకరరాశి అధిపతియైన శని (సౌరి), కుబేరుల వలె ఉన్నాడు.

లక్ష్మీదేవికి (కమల) జన్మస్థానమై, విశాల రూపంతో ఉండటం చేత... పద్మము (కమల) నందు ఉండే బ్రహ్మ, విష్ణువుల వైభవాన్ని మించి ఉన్నాడు.

ఎల్లప్పుడూ ఎర్రని పగడాల (ప్రవాళములు) కాంతితో మెరుస్తుండటం చేత... ఎర్రని లేత చిగుళ్లు గల వసంత కాలం, ఉదయసూర్యుల వలె ప్రకాశిస్తున్నాడు.

ఇలా భూమిపై సమస్త దేవతల రూపాలు తనలోనే కలిగి ఉండి, సమస్త నదులకు (ఏఱులకు) నాథుడై, వాటిని ఏలే ఆ సముద్రుడిని ఆ బ్రాహ్మణుడు దర్శించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: శ్లేషోపమా అలంకారం. అనిమిష, జీవన, నాగేంద్ర, మకర, కమల, ప్రవాళ వంటి పదాలకు సముద్రుడి పరంగాను, దేవతల పరంగాను విభిన్న అర్థాలు (శ్లేష) చెప్పి, సముద్రుడిని సర్వదేవతామయుడిగా వర్ణించిన కవి పాండిత్యం అత్యద్భుతం.

వర్ణనా వైభవం: సముద్రుడిని కేవలం జలరాశిగా కాకుండా ఒక దివ్య పురుషుడిగా, నదీరాజుగా ఆవిష్కరించిన ప్రౌఢ ప్రబంధ శైలి సీస పద్యం ఇది.

సీస పద్యము - 161

మిన్నంటఁ బొంగియు మేర దప్పక పెక్కు
భంగము ల్లలిగియుఁ బాఱులేక
సుళ్ళెన్ని గలిగిన సుఱ్ఱున స్రుక్కక
యనుకయ్యఁ బరులకు ననువుగాక
సరివారిలోపల నురువులు గ్రమ్మఁగా
నేలపైఁ బొరలియు బేలుగాక
తనలోన బడబాగ్ని దరికొని మండియు
వడగాలి మీలపై సుడియనీక
ఆ. బయలుపడియును దనలోతు బయలుపడక
దిగులుపఱిచియు నొండెడ దిగులుపడక
యిసుముకంటెను గుణమణు లెసక మెసఁగ
నసమరసమయమైన వెక్కసమువాని. 161

ప్రతిపదార్థం:

మిన్ను + అంటన్ = ఆకాశాన్ని తాకేలా, పొంగియున్ = ఉప్పొంగినప్పటికీ, మేర = తన హద్దును, తప్పక = అతిక్రమించక, పెక్కు = అనేకములైన, భంగములు = అలలు/అవమానములు, కలిగియున్ = కలిగి ఉన్నప్పటికీ, పాఱులేక = పారిపోవుట లేక/కలత చెందక, సుళ్ళు = సుడిగుండాలు/చిక్కులు, ఎన్ని = ఎన్ని, కలిగినన్ = ఉన్నప్పటికీ, సుఱ్ఱునన్ = విచారంతో, స్రుక్కక = కృశించిపోక, అనుకై + ఉయున్ = పల్లపు ప్రదేశమై/అనుకూలుడై ఉన్నప్పటికీ, పరులకున్ = శత్రువులకు/ఇతరులకు, అనువుగాక = లొంగనివాడై, సరివారి = తనతో సమానమైన నదుల/లోకుల, లోపలన్ = మధ్య, ఉరువులు = నురుగులు/గొప్పతనాలు, క్రమ్మఁగాన్ = కమ్ముకొనగా, నేలపైన్ = తీరభూమిపై/నేలపై, పొరలియున్ = దొర్లినప్పటికీ, బేలుగాక = అమాయకుడు కాక, తన లోనన్ = తన కడుపులో, బడబాగ్ని = బడబాగ్ని అనే నిప్పు, దరికొని = రగులుకొని, మండియున్ = కాలుతున్నప్పటికీ, వడగాలి = వేడి గాలిని/దుఃఖపు నిట్టూర్పును, మీలపైన్ = పైకి, సుడియనీక = రానివ్వక.

బయలుపడియును = అందరికీ కనిపిస్తూ విస్తరించి ఉన్నప్పటికీ, తన = తనయొక్క, లోతు = లోతును/హృదయ రహస్యాన్ని, బయలుపడక = బయటపెట్టక, దిగులుపఱిచియున్ = చూసేవారికి భయాన్ని కలిగిస్తూ, ఒండెడన్ = తాను మాత్రం వేరొక చోట, దిగులుపడక = భయపడకుండా, ఇసుము కంటెను = తీరంలోని ఇసుక రేణువుల కంటే, గుణమణులు =

మంచితనమనే రత్నాలు/శ్రేష్ఠమైన మణులు, ఎసకము + ఎసఁగన్ = అతిశయించేలా, అసమ = సాటిలేని, రస = జలమునకు/శృంగారాది రసములకు, మయము + ఐన = నిలయమైనట్టి, వెక్కసమువానిన్ = గంభీరుడైన ఆ సముద్రుడిని.

తాత్పర్యం:

ఆ సముద్రుని గంభీర స్వభావాన్ని కవి శ్లేష పదాలతో లోకరీతిని జోడిస్తూ అద్భుతంగా వర్ణించాడు:

ఆ సముద్రుడు ఆకాశాన్ని తాకేంతగా ఉప్పొంగినా తన హద్దులను దాటడు (ఉత్తమ పురుషుడు ఎంత సంపద వచ్చినా గర్వంతో హద్దులు దాటడు). ఎన్నో అలలు (భంగములు) ఉన్నా స్థిరంగా ఉంటాడు (ఎన్ని అవమానాలు/భంగములు ఎదురైనా ధీరుడు పారిపోడు). ఎన్ని సుడిగుండాలు (సుళ్ళు) తిరుగుతున్నా విచారంతో కృశించిపోడు (జీవితంలో ఎన్ని చిక్కులున్నా స్రుక్కడు). అందరికీ అనుకూలంగా పల్లంగా ఉన్నట్లు కనిపించినా ఇతరులకు లొంగడు. నదులన్నీ వచ్చి తనలో కలుస్తున్నా, నేలపై అలలతో పారలుతున్నా అమాయకుడు కాడు. తన కడుపులో బడబాగ్ని మండుతున్నా ఆ వేడిని పైకి రానివ్వడు (తన హృదయంలో ఎంత దుఃఖమున్నా పైకి నిట్టూర్పులు విడువడు). అందరికీ ప్రత్యక్షంగా కనిపిస్తున్నా తన అసలు లోతును ఎవరికీ తెలియనివ్వడు (తన మనసులోని రహస్యాలను బయటపెట్టడు). చూసేవారికి భయం కలిగిస్తాడే తప్ప తాను మాత్రం ఎక్కడా భయపడడు. తీరంలోని ఇసుక రేణువుల కంటే తన గర్భంలో అమూల్యమైన రత్నాలు (గుణమణులు) ఎక్కువగా కలిగి ఉండి, సాటిలేని జలరాశికి (రసమయత్వానికి) నిలయమైన ఆ సముద్రుడిని ఆ బ్రాహ్మణుడు చూశాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: శ్లేషోపమా మరియు సముచ్చయాలంకార చాయలు. సముద్రుని భౌతిక లక్షణాలను (అలలు, సుళ్ళు, బడబాగ్ని, నురుగులు, లోతు) ఉత్తమ పురుషుని మానసిక గుణాలతో ముడిపెడుతూ కవి చెప్పిన విధానం అద్భుతం.

భావ శిల్పం: "బయలుపడియును దనలోతు బయలుపడక" అనేది లోకోక్తి వంటి ప్రయోగం. గంభీర హృదయులైన వ్యక్తులు సముద్రం లాగే ఉంటారని తాత్పర్యం.

వచనము - 162

వ. మఱియు గంగాతరంగిణీసంగతంబై హరజటాజూటంబునుంబోలె శంఖాలంకృతంబై విష్ణుభుజంబునుంబోలె వజ్రసముజ్జ్వలంబై పురందరుకరంబునుంబోలె ముక్తామయంబై ముక్తిపథంబునుంబోలె నీలసమగ్రంబై సుగ్రీవసైన్యంబునుంబోలె విజృంభితపద్మరాగంబై శరత్సమయంబునుంబోలెఁ బుష్పితపుష్యరాగంబై శిశిరంబునుంబోలెఁ బ్రసరత్తుషారంబై హేమంతంబునుంబోలెఁ బటువిద్రుమచ్ఛాయంబై వసంతంబునుంబోలె నుద్దండరాజీవంబై గ్రీష్మంబునుంబోలె నాభీలకూలంకషంబై వర్షాగమంబునుంబోలె మీనమిథునకర్కటమకరాదిసంచారంబై గ్రహమండలంబునుంబోలెఁ బరభీతసపక్షభూభృత్కులాశ్రితంబై మహాదుర్గంబునుంబోలె నొప్పు నప్పూరంబుగలవాని. 162

ప్రతిపదార్థం:

మఱియున్ = ఇంకా, గంగాతరంగిణీ = గంగానది యొక్క అలలతో, సంగతంబు + ఐ = కూడినదై, హర = శివుని యొక్క, జటాజూటంబునున్ + పోలెన్ = జటల సమూహం వలె ఉన్నదియు; శంఖ = శంఖాల చేత, అలంకృతంబు + ఐ = అలంకరించబడినదై, విష్ణు = విష్ణుమూర్తి యొక్క, భుజంబునున్ + పోలెన్ = బాహువు వలె ఉన్నదియు; వజ్ర = వజ్రమణుల చేత/వజ్రాయుధం చేత, సముజ్జ్వలంబై = మిక్కిలి ప్రకాశించేదై, పురందర = దేవేంద్రుని యొక్క, కరంబునున్ + పోలెన్ = హస్తము వలె ఉన్నదియు; ముక్తా = ముత్యములతో/జీవన్ముక్తులతో, మయంబు + ఐ = నిండినదై, ముక్తిపథంబునున్ + పోలెన్

= మోక్ష మార్గము వలె ఉన్నదియు; నీల = ఇంద్రనీలమణుల చేత/నీలుడనే వానర వీరుడి చేత, సమగ్రంబు + ఐ = నిండినదై, సుగ్రీవ = సుగ్రీవుని యొక్క, సైన్యంబునున్ + పోలెన్ = వానర సైన్యము వలె ఉన్నదియు.

విజృంభిత = ప్రకాశిస్తున్న, పద్మరాగంబై = పద్మరాగమణులు గలదై/తామరల రంగు గలదై, శరత్ + సమయంబునున్ + పోలెన్ = శరదృతువు వలె ఉన్నదియు; పుష్పిత = వికసించిన, పుష్యరాగంబై = పుష్యరాగమణులు గలదై/పుష్య మాసపు వెలుగులు గలదై, శిశిరంబునున్ + పోలెన్ = శిశిర ఋతువు వలె ఉన్నదియు; ప్రసరత్ = ప్రసరిస్తున్న, తుషారంబై = చల్లని నీటి బిందువులు/మంచు గలదై, హేమంతంబునున్ + పోలెన్ = హేమంత ఋతువు వలె ఉన్నదియు; పటు = దట్టమైన, విద్రుమ = పగడాల యొక్క/చిగురుటాకుల యొక్క, ఛాయంబు + ఐ = కాంతి గలదై, వసంతంబునున్ + పోలెన్ = వసంత ఋతువు వలె ఉన్నదియు; ఉద్దండ = ఎత్తైన, రాజీవంబై = పెద్ద చేపలు గలదై/పద్మములు గలదై, గ్రీష్మంబునున్ + పోలెన్ = గ్రీష్మ ఋతువు వలె ఉన్నదియు.

ఆభీల = భయంకరముగా, కూలంకషంబై = తీరాలను ఉరకలెత్తే అలలు గలదై/నదులు గలదై, వర్ష + ఆగమంబునున్ + పోలెన్ = వర్ష ఋతువు వలె ఉన్నదియు; మీన = మీనము, మిథున = మిథునము, కర్కట = కర్కటకము, మకర = మకరము, ఆది = మొదలైన జలచరాల/రాశుల, సంచారంబు + ఐ = తిరుగాడుట కలదై, గ్రహమండలంబునున్ + పోలెన్ = జ్యోతిర్మండలం వలె ఉన్నదియు; పర = శత్రువులైన దేవేంద్రుడికి, భీత = భయపడిన, సపక్ష = రెక్కలతో కూడిన, భూభృత్ = పర్వతముల యొక్క, కుల = సమూహమునకు, ఆశ్రితంబు + ఐ = నివాసమైనదై, మహోదుర్గంబునున్ + పోలెన్ = శత్రుదుర్భేద్యమైన కోట వలె, ఒప్పు = ప్రకాశించే, ఆ + పూరంబు = ఆ అపార జలరాశి, కలవానిన్ = కలిగిన ఆ సముద్రుడిని.

తాత్పర్యం:

ఆ సముద్రుని జలరాశి (పూరము) ఎన్నో అద్భుత ఉపమానాలతో ప్రకాశిస్తోంది:

గంగానది అలలతో కూడి ఉన్నందున అది శివుని జటాజూటం లాగా ఉంది.

శంఖాలతో అలంకరింపబడి ఉన్నందున శంఖాన్ని ధరించే విష్ణుమూర్తి చేతి లాగా ఉంది.

వజ్రమణులతో మెరుస్తున్నందున వజ్రాయుధాన్ని ధరించే దేవేంద్రుని చేతి లాగా ఉంది.

ముత్యాలతో (ముక్తా) నిండి ఉన్నందున జీవన్ముక్తులు ఉండే మోక్షమార్గం లాగా ఉంది.

ఇంద్రనీలమణులు కలిగి, నీలుడనే వానరుడు ఉన్న సుగ్రీవ సైన్యం లాగా ఉంది.

పద్మరాగమణుల కాంతితో శరదృతువు లాగా, పుష్యరాగమణులతో శిశిరఋతువు లాగా, చల్లని నీటి బిందువులతో హేమంతఋతువు లాగా, ఎర్రని పగడాలతో వసంతఋతువు లాగా, పెద్ద చేపలతో (రాజీవములు) గ్రీష్మఋతువు లాగా, తీరాలను ముంచెత్తే అలలతో వర్షఋతువు లాగా (అంటే సమస్త ఋతువుల రూపాలు కలిగినట్లు) ఉంది.

మీన, మిథున, కర్కట, మకరాది జలచరాలు ఉన్నందున ఆయా రాశులు గల గ్రహమండలం లాగా ఉంది.

ఇంద్రుడి వజ్రాయుధానికి భయపడి రెక్కలతో దాక్కున్న మైనాకాది పర్వతాలకు (భూభృత్తులు) ఆశ్రయమిచ్చినందున శత్రువులకు లొంగని మహాకోట (దుర్గం) లాగా ఉంది. అటువంటి అపార వైభవాలు గల జలరాశి కలిగిన సముద్రుడిని ఆ పురోహితుడు చూశాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: మాలా రూపక మరియు శ్లేషోపమా అలంకారాల హరివిల్లు. ఒకే సముద్రుడిని అనేక వస్తువులతో, ఋతువులతో, పౌరాణిక విషయాలతో శ్లేష పదాల సాయంతో (ముక్తా, నీలా, పద్మరాగ, రాజీవ, భూభృత్) పోల్చడం వల్ల ఈ వచనం ప్రబంధ శైలి వచన రచనకు అద్భుత నిదర్శనంగా నిలిచింది.

కందము - **163**

క. ఆనీరధి నెల వింతనఁ

గానేరము తేలగిలు మకరములమీఁదన్

మైనాకాదులు ఱెక్కల

తో నిలుచుం గరులమీఁది దోమలకరణిన్. **163**

ప్రతిపదార్థం:

ఆ = ఆ, నీరధి = సముద్రుని యొక్క, నెలవు = నివాస స్థలము/విశాలత్వము, ఇంతన్ + అనఁగాన్ = ఇంత మాత్రమే అని చెప్పడానికి, నేరము = (ఎవరికీ) సాధ్యం కాదు, తేలగిలు = నీటిపై తేలుతున్న, మకరముల మీఁదన్ = పెద్ద పెద్ద మొసళ్ళు/తిమింగలాల పైన, మైనాక + ఆదులు = మైనాకుడు మొదలైన పర్వతాలు, ఱెక్కలతోన్ = తమ రెక్కలతో, గరుల మీఁది = ఏనుగుల పైన వాలిన, దోమల కరణిన్ = దోమల విధముగా, నిలుచున్ = నిలబడి ఉంటాయి.

తాత్పర్యం:

ఆ సముద్రుని నివాస వైశాల్యం ఇంత అని కొలవడానికి ఎవరికీ సాధ్యం కాదు. ఎందుకంటే, ఆ సముద్రుని నీటిపై తేలే పెద్ద పెద్ద మొసళ్ల మీదనే, పూర్వం రెక్కలు కత్తిరించకుండా దాక్కున్న మైనాకుడు మొదలైన పెద్ద పర్వతాలు... ఏనుగుల వీపు మీద వాలిన చిన్న దోమల లాగా కనిపిస్తూ నిలబడి ఉంటాయి. (పర్వతాలే దోమల్లా కనిపిస్తున్నాయంటే సముద్రునిలోని జలచరాల పరిమాణం, సముద్రుని వైశాల్యం ఎంతటిదో ఊహించలేము అని తాత్పర్యం).

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమా మరియు అతిశయోక్తి అలంకారం. పర్వతాలను ఏనుగుల పై వాలిన 'దోమలతో' పోల్చడం వల్ల సముద్రుని అపరిమిత విస్తృతి, అందలి జలచరాల బృహత్ స్వరూపం పాఠకులలో అద్భుత రసాన్ని కలిగిస్తాయి.

ఆటవెలది - **164**

అట్టిజలధిఁ జేరి యవనీసురుఁడు పలు

మాఱుఁ బిలిచి పిలిచి మదిఁ గలంగి

యుత్తరంబు లేని యుదకంబు నచటికిఁ

బిలువ వచ్చి నేను బేలనైతి. **164**

ప్రతిపదార్థం:

అట్టి = అపార వైభవము గల అటువంటి, జలధిన్ = సముద్రుని, చేరి = సమీపించి, అవనీసురుఁడు = బ్రాహ్మణుడైన ఆ పురోహితుడు, పలుమాఱున్ = అనేక పర్యాయములు, పిలిచి పిలిచి = (యాగానికి రమ్మని) గట్టిగా పిలిచి పిలిచి, మదిన్ = తన మనస్సు నందు, కలంగి = కలత చెంది, ఉత్తరంబు = సమాధానము, లేని = ఇవ్వనట్టి, ఉదకంబున్ = కేవల జలరాశిని

(జడమైన సముద్రాన్ని), అచటికిన్ = ఆ విక్రమార్కుని యాగసభకు, పిలువన్ = ఆహ్వానించడానికి, వచ్చి = ఇక్కడికి తరలివచ్చి, నేను = నేను, బేలన్ + ఐతిన్ = అమాయకుడను అయ్యాను కదా!

తాత్పర్యం:

ఆ పురోహితుడు సముద్ర తీరానికి చేరి, సముద్రుని ఉద్దేశించి యాగానికి రమ్మని చాలాసార్లు గట్టిగా పిలిచాడు. ఎంత పిలిచినా సముద్రుని నుండి ఎటువంటి బదులూ రాలేదు. దాంతో అతడు మనస్సులో ఎంతో కలత చెంది, "కనీసం మాట్లాడి సమాధానం కూడా ఇవ్వలేని ఈ జడమైన నీటిని (సముద్రాన్ని) విక్రమార్కుని యాగానికి పిలవడానికి వచ్చి, నేను పరమ అమాయకుడనయ్యాను కదా!" అని విచారించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

రసపోషణ: ఇక్కడ బ్రాహ్మణుడి ఉత్సాహం నిరాశగా మారిన సందర్భంలో కలిగిన 'ఖేదము' (విషాదం) వ్యక్తమవుతోంది.

భాషా శిల్పం: 'ఉత్తరము లేని ఉదకము' అనడంలో శ్లేష చమత్కారం ఉంది. ఉత్తర దిక్కు లేనిది అని ఒక అర్థమైతే, జవాబు ఇవ్వని నీరు అని మరొక అర్థం.

కందము - 165

సరసత్వము సన్మానముఁ

బొరయనిచోఁ బ్రియము నెఱపఁ బూనుట ధరలోఁ

దెరువాటుకాండ్రకడ ము

ష్కరుఁడై తనకలిమి చూపఁగడఁగుట చుమ్మీ. 165

ప్రతిపదార్థం:

సరసత్వము = ఆదరణ/యోగ్యత, సన్మానమున్ = గౌరవము, పొరయని = లభించనటువంటి, చోన్ = ప్రదేశంలో, ప్రియము = ప్రేమను/రాయబారాన్ని, నెఱపన్ = ప్రకటించడానికి, పూనుట = సిద్ధపడటం, ధరలోన్ = ఈ భూమిపై, తెరువాటుకాండ్ర = దార దోపిడీ దొంగల, కడన్ = ముందర, ముష్కరుఁడు + ఐ = మూర్ఖుడై, తన = తనయొక్క, కలిమి = సంపదను, చూపన్ = ప్రదర్శించడానికి, కడఁగుట = పూనుకోవడం వంటిదే, చుమ్మీ = సుమా!

తాత్పర్యం:

"మన పట్ల ఆదరణ, గౌరవం లేని చోట మనం ఎంత ప్రేమను లేదా హితాన్ని చూపాలని ప్రయత్నించినా అది వ్యర్థం. అది ఎలాంటిదంటే... దారి దోపిడీ చేసే దొంగల ముందుకు వెళ్లి, ఒక మూర్ఖుడు తన దగ్గర ఉన్న ధననకాలను తీసి చూపిస్తూ అహంకరించడం ఎలాంటిదో, గౌరవం లేని చోట రాయబారం నడపడం కూడా అలాంటిదే సుమా!" అని బ్రాహ్మణుడు తనను తాను నిందించుకున్నాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమా/దృష్టాంత అలంకార చాయలు. గౌరవం లేని చోట మర్యాదను ఆశించడాన్ని, దొంగల ముందు సంపదను ప్రదర్శించడంతో పోల్చడం వల్ల చక్కని నీతి స్ఫురిస్తోంది.

నీతి: ఇది లోకజ్ఞతను తెలిపే అద్భుతమైన నీతి పద్యం. మనుషులు తమకు గౌరవం లేని చోటుకు వెళ్లకూడదనే లౌకిక ధర్మాన్ని కవి ఇక్కడ బోధించాడు.

మాలిని - 166

అని చింతించి పురోహితుండు నిజరాజాజ్ఞవిధి న్వారిధీ
నిను నేఁ బిల్చితి రమ్ము నిల్వనిడికో నీబుద్ధి యంచున్ ఘన
ధ్వనిగాఁ జెప్పి చనంగ నర్ణవుఁడు దివ్యంబైన రూపంబునం
దనరత్నంబులు నాల్గుగొంచుఁ జని పాంత న్నిల్చి యవ్విప్రుతోన్. 166

ప్రతిపదార్థం:

అని = ఆ విధంగా, చింతించి = దుఃఖించి, పురోహితుండు = ఆ పురోహితుడు, నిజ = తనయొక్క, రాజ = రాజు యొక్క (విక్రమార్కుని), ఆజ్ఞ = శాసనము అనే, విధిన్ = నియమము చొప్పున, వారిధీ = ఓ సముద్రుడా!, నినున్ = నిన్ను, నేన్ = నేను, బిల్చితిన్ = (యాగానికి) ఆహ్వానించాను, రమ్ము = వస్తే రా, నీ = నీయొక్క, బుద్ధి = ఇష్టాన్ని/ఆలోచనను, నిల్వనిడికో = నీ దగ్గరే ఉంచుకో (నీ ఇష్టం), అంచున్ = అంటూ, ఘన = పెద్ద, ధ్వనిగాన్ = స్వరముతో, చెప్పి = పలికి, చనంగన్ = వెనుదిరిగి వెళ్ళిపోతుండగా, అర్ణవుఁడు = ఆ సముద్రుడు, దివ్యంబు + ఐన = అద్భుతమైన, రూపంబునన్ = దివ్య పురుషుని ఆకారంతో, తన = తన గర్భంలో ఉన్న, రత్నంబులు = అమూల్యమైన మణులను, నాల్గు = నాలుగింటిని, కొంచున్ = చేతబట్టుకొని, చని = వచ్చి, పాంతన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడి ప్రక్కనే, నిల్చి = నిలబడి, ఆ + విప్రుతోన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడితో (ఇలా అన్నాడు).

తాత్పర్యం:

ఆ విధంగా బాధపడిన పురోహితుడు, తన రాజుగారి ఆజ్ఞను నెరవేర్చడమే కర్తవ్యంగా భావించి, సముద్రుడి వైపు చూసి బిగ్గరగా ఇలా అన్నాడు: "ఓ సముద్రుడా! నా రాజు విక్రమార్కుని పక్షాన నిన్ను యాగానికి రమ్మని పిలిచాను. రావడం, రాకపోవడం నీ బుద్ధికి వదిలేస్తున్నాను (నీ ఇష్టం)." అని గంభీర స్వరంతో చెప్పి వెనుదిరిగి నడవసాగాడు. ఆ మాటలు వినగానే, సముద్రుడు సాక్షాత్తు ఒక దివ్య పురుషుని రూపంలో అద్భుత తేజస్సుతో ప్రత్యక్షమయ్యాడు. తనతో పాటు అరుదైన నాలుగు రత్నాలను తీసుకువచ్చి, వెళ్ళిపోతున్న ఆ బ్రాహ్మణుడి పక్కన నిలబడి అతనితో ఇలా మాట్లాడసాగాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

రస పరిణామం: అంతవరకు నిరాశతో ఉన్న కథ ఈ పద్యంతో ఒక్కసారిగా 'అద్భుత రసం' వైపు మళ్ళింది. జడమైన సముద్రం చేతన రూపం దాల్చడం ఇక్కడి చమత్కారం.

ఛందస్సు: మాలిని వృత్తం (ప్రతి పాదానికి 15 అక్షరాలు - న న మ య య అనే గణాలు). ఈ ఛందస్సు కథలో వేగాన్ని, ఉత్కంఠను పెంచడానికి చక్కగా సరిపోయింది.

వచనము - 167

వ. నీ కింత వేగిరపడనేల నే నిదె వచ్చుచున్నవాఁడ మీరాజునకు మాకునుం బరమసఖ్యం బగు నే మెఱుంగుదుము గావున మమ్ముఁ బిలువం బంపె మే మచ్చటికి వచ్చినవారమ యని ప్రియో క్తి నిట్లనుము. 167

ప్రతిపదార్థం:

నీకున్ = నీకు, ఇంత = ఇంతగా, వేగిరపడన్ + ఏల = తొందరపడటం ఎందుకు, నేను = నేను, ఇదే = ఇదిగో, వచ్చుచున్నవాఁడన్ = నీ ముందుకు వచ్చాను, మీ రాజునకున్ = మీ విక్రమార్క మహారాజుకు, మాకునున్ = నాకును, పరమ =

అత్యంత ఆప్తమైన, సఖ్యంబు = స్నేహము, అగున్ = ఉన్నది, మేము = ఆ విషయాన్ని మేము, ఎఱుంగుదుము = ఎరుగుదుము, కావునన్ = కాబట్టే, మమ్మున్ = మమ్ములను, పిలువన్ + అంపెన్ = ఆహ్వానించడానికి నిన్ను పంపాడు, మేము = మేము, అచ్చటికిన్ = ఆ యాగశాలకు, వచ్చినవారమ = వచ్చినట్లే (వస్తాము), అని = అని, ప్రియ + ఉక్తిన్ = ప్రియమైన మాటలతో, ఇట్లు + అనుము = రాజుతో ఈ విధంగా చెప్పు.

తాత్పర్యం:

సముద్రుడు పురోహితుడితో ఇలా అన్నాడు: "అయ్యా! నీవు ఇంతగా ఆందోళనపడి తొందరగా వెనుదిరగడం ఎందుకు? ఇదిగో నేను నీ ముందే ఉన్నాను. మీ రాజు విక్రమార్కుడికి, నాకు మధ్య ఎంతో గొప్ప స్నేహం ఉంది. ఆ స్నేహ గౌరవంతోనే ఆయన నన్ను యాగానికి పిలవడానికి నిన్ను పంపాడు. నేను తప్పకుండా ఆ యాగానికి వస్తాను, నేను అక్కడికి వచ్చినట్లే భావించు. ఈ నా ప్రియమైన మాటలను నీ రాజుతో చెప్పు."

కందము - 168

కడపటనుండియు నే మ

క్కడ నుండుదు మనుచుఁ జెలిమిగతిఁ తప్పకు మీ

యెడ దవ్వన వలవదు సం

గడ మనఁగాఁ తలఁపులోనఁ గలుగుట చుమ్మీ. 168

ప్రతిపదార్థం:

కడపటన్ + నుండియున్ = ఎక్కడో సుదూర తీరంలో (చివరన) ఉన్నప్పటికీ, మేము = మేము, అక్కడన్ = మీ రాజు ఉన్న చోటనే, ఉండుదుము = నివసిస్తాము, అనుచున్ = అంటూ, చెలిమి = స్నేహము యొక్క, గతిన్ = పద్ధతిని, తప్పకుము = విడిచిపెట్టవద్దు, ఈ యెడన్ = ఈ విషయంలో, దవ్వు = దూరం, అనన్ + వలవదు = అనవలసిన అవసరం లేదు, సంగడము = స్నేహము/ఆప్తత, అనఁగాన్ = అంటే, తలఁపులోనన్ = ఆలోచనలోనే (హృదయంలోనే), కలుగుట = ఉండటం, చుమ్మీ = సుమా!

తాత్పర్యం:

"భౌతికంగా నేను ఎక్కడో భూమికి చివరన సముద్ర తీరంలో ఉన్నప్పటికీ, నా హృదయం ఎల్లప్పుడూ మీ రాజు దగ్గరే ఉంటుంది. కాబట్టి మా మధ్య ఉన్న స్నేహ భావాన్ని దూరం అనుకోవద్దు. స్నేహం అంటే శరీరాలు దగ్గరగా ఉండటం కాదు; ఒకరి గురించిన తలంపు, ఆదరణ హృదయంలో సదా నిలిచి ఉండటమే నిజమైన స్నేహం సుమా!" అని సముద్రుడు స్నేహ ధర్మాన్ని బోధించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

సూక్తి: "సంగడ మనఁగాఁ తలఁపులోనఁ గలుగుట చుమ్మీ" అనేది స్నేహం యొక్క పరమార్థాన్ని చాటే అద్భుతమైన సూక్తి. దూరాలు మనసులను విడదీయలేవనే సత్యాన్ని ఇది స్పష్టం చేస్తోంది.

కందము - 169

నెమిలి గిరి నంబుదము గగ

నముపై రవి లక్షయోజనంబులఁ గొలనం

గమలము లక్షద్వయమున

హిమకరుఁ డిలఁ దొగలునుండు నెక్కవె చెలుముల్. 169

ప్రతిపదార్థం:

నెమిలి = నెమలి, గిరిన్ = పర్వతం పైన ఉండును, అంబుదము = (దానికి ప్రియమైన) మేఘము, గగనముపైన్ = ఆకాశంలో ఉండును, రవి = సూర్యుడు, లక్షయోజనంబులన్ = లక్షల యోజనాల దూరంలో ఆకాశంలో ఉండును, కొలనన్ = చెరువు నందు, కమలము = (దానికి ప్రియమైన) తామరపువ్వు ఉండును, లక్షద్వయమునన్ = రెండు లక్షల యోజనాల దూరంలో, హిమకరుఁడు = చంద్రుడు ఉండును, ఇలన్ = ఈ భూమిపై, తొగలున్ = కలువ పూలు, ఉండున్ = ఉండును, చెలుముల్ = (అయినప్పటికీ వాటి మధ్య గల) స్నేహ బంధాలు, ఎక్కవె = కలవకుండా ఉంటాయా (అద్భుతంగా సాగుతాయి కదా).

తాత్పర్యం:

నిజమైన స్నేహానికి దూరంతో సంబంధం లేదనడానికి సముద్రుడు కొన్ని అద్భుతమైన ప్రకృతి ఉదాహరణలను ఇస్తున్నాడు: నెమలి కొండలపై ఉంటే, దానికి నచ్చిన మేఘం ఆకాశంలో ఉంటుంది; సూర్యుడు లక్షల యోజనాల దూరంలో ఉంటే, అతనిని ప్రేమించే తామరపువ్వు భూమిపై చెరువులో ఉంటుంది; చంద్రుడు అంతరిక్షంలో ఎక్కడో ఉంటే, అతనిని చూసి వికసించే కలువ పూలు ఇక్కడ భూమిపై ఉంటాయి. అవి భౌతికంగా ఎంత దూరంలో ఉన్నప్పటికీ, మేఘాన్ని చూడగానే నెమలి నాట్యం చేస్తుంది, సూర్యుడిని చూడగానే తామర వికసిస్తుంది, చంద్రుడిని చూడగానే కలువ ముదిసిపోతుంది. వాటి మధ్య ఉన్న స్నేహ బంధాలు దూరాన్ని లెక్కచేయవు కదా! అలాగే నాకూ మీ రాజుకూ ఉన్న స్నేహం కూడా అలాంటిదే.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: దృష్టాంత/ఉదాహరణ అలంకారం. దూరాన ఉన్నా స్నేహం వర్ధిల్లుతుందనే విషయానికి ప్రకృతిలోని ప్రసిద్ధ జంటలను (నెమలి-మేఘం, తామర-సూర్యుడు, కలువ-చంద్రుడు) ఉదాహరించడం వల్ల పద్యానికి అనన్యమైన కావ్యసౌందర్యం లభించింది.

భావ శిల్పం: ప్రాచీన కావ్యాలలో తరచుగా వాడే చక్కని కవిసమయాలను (Poetic Conventions) కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో రమణీయంగా పొందుపరిచాడు.

వచనము - 170

వ. అని విన్నవించి యీశోభనమునకుం గట్నంబుగా నిద్దివ్యరత్నమ్ము లిమ్ము, కోరిన నివి సైన్యసంపాదకంబును, బహుధనప్రదంబును, మృదుచిత్రవర్ణవస్త్రాభరణదాయకంబును, బక్వాన్నప్రతిపాదకంబును నౌ నని చెప్పి వీడుకొలిపిన నతం డతనివచ్చినపని సఫలం బగుటకు హర్షించి. 170

ప్రతిపదార్థం:

అని = ఆ విధంగా (పూర్వ పద్యంలో స్నేహ ధర్మాన్ని గురించి) చెప్పి, విన్నవించి = మనవి చేసుకొని, ఈ = ఈ, శోభనమునకున్ = మంగళకరమైన యాగ కార్యమునకు, కట్నంబుగాన్ = కానుకగా, ఈ = ఈ, దివ్య = శ్రేష్ఠమైన, రత్నమ్ములు = మణులను, ఇమ్ము = (రాజుకు) సమర్పించుము, కోరినన్ = వీటిని కోరుకుంటే గనుక, ఇవి = ఈ రత్నాలు, సైన్య = చతురంగ బలములను, సంపాదకంబును = సమకూర్చేవియును, బహు = అమితమైన, ధన = ఐశ్వర్యమును, ప్రదంబును = ఇచ్చేవియును, మృదు = మెత్తనైనవియు, చిత్రవర్ణ = రంగురంగులవైన, వస్త్ర = వస్త్రములను, ఆభరణ = నగలను,

దాయకంబును = ప్రసాదించేవియును, పక్వాన్న = రుచికరమైన పిండివంటలతో కూడిన అన్నాన్ని, ప్రతిపాదకంబును = కలిగించేవియును, ఔన్ = అవుతాయి, అని = అని, చెప్పి = తెలిపి, వీడుకొలిపినన్ = సాగనంపగా, అతండు = ఆ బ్రాహ్మణుడు, అతని = తనయొక్క, వచ్చిన = ఇక్కడికి తరలివచ్చిన, పని = కార్యం, సఫలంబు = నెరవేరినది, అగుటకున్ = అయినందుకు, హర్షించి = మిక్కిలి సంతోషపడి.

తాత్పర్యం:

సముద్రుడు ఆ బ్రాహ్మణుడితో ఆ విధంగా పలికి, "ఈ మంగళకరమైన అశ్వమేధ యాగానికి నా తరపున కానుకగా (కట్నంగా) ఈ నాలుగు దివ్య రత్నాలను మీ రాజుకు సమర్పించు. వీటి మహిమ ఎలాంటిదంటే—మొదటి రత్నాన్ని కోరితే అపారమైన సైన్యాన్ని ఇస్తుంది; రెండవది అపరిమితమైన ధనాన్ని ఇస్తుంది; మూడవది మెత్తని, రంగురంగుల పట్టు వస్త్రాలను, ఆభరణాలను ప్రసాదిస్తుంది; నాల్గవది కోరిన వెంటనే రుచికరమైన పిండివంటలతో కూడిన భోజనాన్ని ఇస్తుంది" అని చెప్పి ఆ పురోహితుడిని గౌరవంగా సాగనంపాడు. దాంతో ఆ బ్రాహ్మణుడు తాను వచ్చిన పని పూర్తిగా సఫలమైనందుకు ఎంతో సంతోషించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

కథా విశేషం: ఈ వచనంలో సముద్రుడు విక్రమార్కుడికి పంపిన నాలుగు రత్నాల అద్భుత శక్తులు (సైన్యము, ధనము, వస్త్రాభరణాలు, భోజన ప్రదాతలు) వివరించబడ్డాయి. ఇవి కథను తరువాతి ఘట్టంలోని విక్రమార్కుని త్యాగ నిరతి వైపు నడిపిస్తాయి.

కందము - 171

క. సుముఖుండై చనుదెంచుచుఁ
తమమాళవభూమి కొచ్చి ధరణీశ్వరు యా
గము సంపూర్తియుఁ తాన
క్రమమును విని యచటఁ தனదురాకకు వగచెన్. 171

ప్రతిపదార్థం:

సుముఖుండు + ఐ = ప్రసన్నమైన మనస్సు కలవాడై, చనుదెంచుచున్ = (సముద్ర తీరం నుండి) తిరిగి వస్తూ, తమ = తమయొక్క, మాళవభూమికిన్ = మాళవ దేశమునకు, వచ్చి = చేరుకొని, ధరణీశ్వరు = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, యాగము = అశ్వమేధ యాగము, సంపూర్తియున్ = ముగిసిపోవడాన్ని, తాన్ = తాను లేని, క్రమమును = సమయాన్ని, విని = ఆలకించి, అచటన్ = ఆ సమయంలో, తనదు = తనయొక్క, రాకకున్ = ఆలస్యంగా రావడానికి, వగచెన్ = విచారించాడు.

తాత్పర్యం:

రత్నాలు దొరికినందుకు ఎంతో ఆనందంగా ఆ పురోహితుడు తిరిగి ప్రయాణమై తన దేశమైన మాళవ భూమికి చేరుకున్నాడు. అయితే, తాను వచ్చేసరికే విక్రమార్క మహారాజు తలపెట్టిన అశ్వమేధ యాగం పూర్తిగా ముగిసిపోయింది. తను లేని సమయంలోనే యాగం పూర్తి కావడాన్ని చూసి, తాను ఇంత ఆలస్యంగా వచ్చినందుకు ఆ బ్రాహ్మణుడు మనస్సులో ఎంతో బాధపడ్డాడు.

చంపకమాల - 172

చ. పాసఁగిన పప్పు మండెఁగలుఁ బుక్కిటిబంటిగ మెక్కి మంచి వె
క్కసపుఁ పదార్థము ల్నమలి గఱ్ఱునఁ త్రేపఁగఁ గల్గు భూరిదా
నసమయమైన మాడ ధరణం బటు వచ్చు, విశిష్టపూజతో(న్)
పసనగు పచ్చడంబు నొకపళ్లియరంబును గల్గుఁ తప్పితిన్. 172

ప్రతిపదార్థం:

పాసఁగిన = ఇష్టమైన/రుచికరమైన, పప్పు = పప్పు పదార్థాలను, మండెఁగలున్ = నేతి మడత అట్లను (పిండివంటలను), పుక్కిటిబంటిగన్ = గొంతు దాకా (నోరు నిండేలా), మెక్కి = తిని, మంచి = శ్రేష్ఠమైన, వెక్కసపున్ = తృప్తిని కలిగించే/అమితమైన, పదార్థములు = భోజన ద్రవ్యాలను, నమలి = నమిలి మింగి, గఱ్ఱునన్ = గఱ్ఱుమంటూ, త్రేపఁగన్ = త్రేన్పులు వచ్చేలా, కల్గు = లభించే, భూరి = గొప్పదైన, దాన = దానములు చేసే, సమయము + ఐన = సమయమందు, మాడ = బంగారు నాణెము (మాడ), ధరణంబు = నిధి/బంగారము, అటు = ఆ విధంగా, వచ్చున్ = దక్కును, విశిష్ట = గొప్పదైన, పూజతోన్ = సత్కారముతో పాటు, పసన్ + అగు = కాంతివంతమైన/విలువైన, పచ్చడంబున్ = దుప్పటి/ఉత్తరీయము, ఒక = ఒక, పళ్లియరంబును = వెండి లేదా బంగారు పళ్ళెము, కల్గున్ = లభించేవి, తప్పితిన్ = (యాగం ముగిసిపోవడం వల్ల) వాటన్నింటినీ కోల్పోయాను కదా.

తాత్పర్యం:

ఆ బ్రాహ్మణుడు యాగం ముగిసిపోయినందుకు తనలో తాను ఇలా విచారించసాగాడు: "యాగం జరుగుతుంటే చక్కని పప్పు, నేతితో చేసిన రుచికరమైన పిండివంటలు గొంతుబంటిగా కడుపు నిండా తిని, హాయిగా గఱ్ఱున త్రేన్చేవాడిని. అది కాక, యాగ ముగింపు సమయాన మహారాజు ఇచ్చే భూరి దానాలలో భాగంగా బంగారు మాడలు, నాణెములు నాకు లభించేవి. ఎంతో మర్యాదతో కూడిన సత్కారాలు, విలువైన పట్టు వస్త్రాలు (పచ్చడంబు), ఒక దాన పళ్ళెము దక్కేవి. అయ్యో! ఆలస్యంగా రావడం వల్ల వాటన్నింటినీ కోల్పోయానే!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: స్వభావోక్తి అలంకారం. నాటి కాలంలో యాగాలలో బ్రాహ్మణులకు లభించే భోజన వైభవాన్ని, దాన సత్కారాలను, వాటిని కోల్పోయిన ఒక సామాన్య పురోహితుడి మనోభావాలను కవి అత్యంత సహజంగా, హాస్య చమత్కారాలు జోడించి వర్ణించాడు.

భాషా శిల్పం: 'పుక్కిటిబంటిగ మెక్కి', 'గఱ్ఱునఁ త్రేపఁగఁ' వంటి ప్రయోగాలు నాటి తెనుగు జాతీయాల, పలుకుబడుల సొగసును చూపిస్తాయి.

కందము - 173

క. చేరేడు నూకలుఁ బిడికెడు
కూరయుఁ గొని యొక్కపూఁటకూటికి దొరయై
యూరికిఁ పంచినఁ బోఁబడు
పౌరోహిత్యంబు బుద్ధి బంటఱికముగా. 173

ప్రతిపదార్థం:

చేరేడు = చేరెడు (దోసెడు), నూకలున్ = బియ్యపు నూకలను, పిడికెడు = పిడికిలి నిండా, కూరయున్ = కూరగాయలను, కొని = యాచన వల్ల సంపాదించి, యొక్క = ఒక, పూఁట = పూట యొక్క, కూటికిన్ = అన్నానికి, దొరై = యజమానివై, ఊరికిన్ = గ్రామానికి/ఇతరుల ఇంటికి, పంచినన్ = పనులు చేయడానికి పంపించగా, పోఁబడు = చేయవలసి వచ్చే, పౌరోహిత్యంబు = పురోహిత వృత్తి అనేది, బుద్ధి = మన బుద్ధికి, బంటఱికముగా = బానిసత్వము లాంటిది.

తాత్పర్యం:

ఆ బ్రాహ్మణుడు పురోహిత వృత్తిపై విరక్తితో ఇలా అనుకుంటున్నాడు: "ఎవరో ఇచ్చే దోసెడు నూకల కోసం, పిడికెడు కూర కోసం ఆశపడి, ఒక్క పూట తిండి దొరికితే చాలనుకునేలా చేసే ఈ పౌరోహిత్యం ఒక బానిస బ్రతుకు లాంటిది. ఎదుటివాడు రమ్మని పిలిచి పంపిన పనులన్నీ చేస్తూ తిరగడం మన బుద్ధిని మరొకడికి తాకట్టు పెట్టడమే (బంటఱికము) కదా!"

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమా/రూపక అలంకార చాయలు (బుద్ధి బంటఱికముగా - బుద్ధిని బానిసత్వంతో పోల్చడం).

సామాజిక స్థితి: నాటి సమాజంలో సామాన్య పురోహితుల జీవితాలు ఎంతటి పేదరికంతో, ఇతరులపై ఆధారపడి సాగేవో కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో ఆర్ద్రంగా చిత్రించాడు.

కందము - 174

క. అప్పటి కమికెఁడుకూటికి
నొప్పెడిదియుఁ బోషణంబు, హోమము దొరకై
యొప్పించి వేల్వఁగా గతి
తప్పెడు తత్త్వము పురోహితత్వము జగతిన్. 174

ప్రతిపదార్థం:

అప్పటికిన్ = ఆ సమయానికి లభించే, అమికెఁడు = అరచేతి పరిమాణమంత/కొద్దిపాటి, కూటికిన్ = అన్నానికే, ఒప్పెడిదియున్ = సరిపెట్టుకునేటటువంటిదియు, పోషణంబు = జీవన భృతియును; దొరకై = యజమాని (రాజు) కొరకు, హోమము = యజ్ఞ హోమాలను, ఒప్పించి = ఒప్పందము చేసుకొని, వేల్వఁగాన్ = చేయగా, గతి = తన స్వంత పరలోక గతిని/నిష్ఠను, తప్పెడు = కోల్పోయేటటువంటి, తత్త్వము = స్వభావము కలిగినది, జగతిన్ = ఈ లోకంలో, పురోహితత్వము = పురోహిత వృత్తి.

తాత్పర్యం:

"ఈ లోకంలో పురోహిత వృత్తి ఎలాంటిదంటే—కేవలం ఆ సమయానికి దొరికే కొద్దిపాటి తిండి గింజల కోసం ఇతరులను ఆశ్రయించాల్సి వస్తుంది. ఎవరో ఒక యజమాని లేదా రాజు పుణ్యం కోసం తాను మంత్రాలు చదువుతూ హోమాలు చేయాలి. ఎదుటివాడికి పుణ్యం కల్పించడం కోసం తన స్వంత నియమాలను, జప నిష్ఠలను ధారపోస్తూ, తన ఉత్తమ గతిని తానే పాడుచేసుకునే పరమ అల్పాధారమైన వృత్తి ఈ పురోహితత్వం" అని అతడు భావించాడు.

ఆటవెలది - 175

ఆ. అనుచు బహువిధములఁ దనపని నిందించి

కొనుచు నాత్మనగరమునకు వచ్చి

మనుజవిభునిఁ గాంచి వనరాశి చెప్పిన

వినయభాషణంబు లెనయఁజెప్పి. 175

ప్రతిపదార్థం:

అనుచున్ = అని అనుకుంటూ, బహువిధములన్ = అనేక రకాలుగా, తన = తనయొక్క, పని = వృత్తిని, నిందించి + కొనుచున్ = తిట్టుకుంటూ, ఆత్మ = తనదైన, నగరమునకున్ = ఉజ్జయినీ నగరమునకు (రాజభవనమునకు), వచ్చి = చేరుకొని, మనుజవిభునిన్ = మనుషులకు ప్రభువైన విక్రమార్క మహారాజును, కాంచి = దర్శించుకొని, వనరాశి = సముద్రుడు, చెప్పిన = తనతో పలికిన, వినయ = వినయపూర్వకమైన, భాషణంబులు = మాటలను, ఎనయన్ = తగినట్లుగా, చెప్పి = వివరించి.

తాత్పర్యం:

ఆ విధంగా తన పురోహిత వృత్తిని, దానికి ఉన్న అశాశ్వతత్వాన్ని అనేక రకాలుగా నిందించుకుంటూ, ఆ బ్రాహ్మణుడు విక్రమార్కుని రాజభవనానికి చేరుకున్నాడు. నేరుగా వెళ్లి మహారాజైన విక్రమార్కుడిని దర్శించుకున్నాడు. సముద్రుడు తనతో పలికిన వినయపూర్వకమైన మాటలను, ఆయన వ్యక్తపరిచిన స్నేహభావాన్ని రాజుకు వివరంగా తెలియజేశాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

ఈ పద్యంతో పురోహితుడు సముద్రుడి రాయబారాన్ని విజయవంతంగా ముగించి రాజుకు అప్పగించాడు. తన వృత్తిపై నిరాశ చెందినప్పటికీ, రాజుగారి ఆజ్ఞను సక్రమంగా నెరవేర్చిన అతని నమ్మకమైన ప్రవర్తన ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది. తదుపరి ఘట్టంలో అతడు సముద్రుడు ఇచ్చిన రత్నాలను రాజుకు సమర్పించబోతున్నాడు.

కందము - 176

క. నాలుగురత్నాకరముల

మూలద్రవ్యములబీజములో యనఁదగు నా

నాలుగురత్నంబులు నా

నాలుగుమహిమలును జెప్పి నరపతి కిచ్చెన్. 176

ప్రతిపదార్థం:

నాలుగు = నాలుగు వైపులా ఉన్న, రత్నాకరముల = సముద్రముల యొక్క, మూల = ప్రధానమైన, ద్రవ్యముల = సంపదలకు, బీజములో = విత్తనాలో (మూల కారణాలో), అనన్ + తగు = అనేలా ఉన్న, ఆ = ఆ, నాలుగు = నాలుగు, రత్నంబులున్ = రత్నములను, ఆ = ఆ రత్నముల యొక్క, నాలుగు = నాలుగు రకాలైన, మహిమలును = అద్భుత శక్తులను, చెప్పి = వివరించి, నరపతికిన్ = విక్రమార్క మహారాజునకు, ఇచ్చెన్ = సమర్పించెను.

తాత్పర్యం:

ఆ పురోహితుడు విక్రమార్క మహారాజును దర్శించుకుని, భూమికి నాలుగు దిక్కులా ఉన్న సముద్రాలలోని సమస్త ఐశ్వర్యాలకు ఇవే మూల విత్తనాలో అన్నట్లుగా ప్రకాశిస్తున్న ఆ నాలుగు దివ్య రత్నాలను రాజుకు ఇచ్చాడు. వాటికి ఉన్న నాలుగు రకాల అద్భుత శక్తులను (సైన్యము, ధనము, వస్త్రాభరణాలు, భోజన ప్రదాతలు) రాజుకు వివరంగా చెప్పి సమర్పించాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షా అలంకారం. సముద్రుడు ఇచ్చిన రత్నాలను నాల్గు సముద్రాల సంపదలకు 'మూల విత్తనాలు' (బీజాలు) గా కవి ఊహించడం వల్ల ఈ అలంకార శోభ కుదిరింది.

కథా గమనం: సముద్రుని కానుకలు ఇప్పుడు రాజు చేతికి చేరాయి. ఇక్కడి నుండి కథ పురోహితుని పేదరికం, అతని కుటుంబ సభ్యుల మానసిక ప్రవృత్తి వైపు మళ్ళుతుంది.

వచనము - 177

వ. ఇచ్చిన నమూల్యంబు లగువానిం జూచి యిందొకటి నీ వేఱుకొమ్ము నిన నతండు నాయింట నాలిం గొడుకుం గోడలిని విచారించి వచ్చి పుచ్చుకొనియెద నని సంభ్రమంబునం జని మువ్వురం బిలిచి యారత్నంబు లిట్టిట్టి సంపద లిచ్చు వీనిలో నేది పుచ్చుకొంద మని తలపోయుచున్నపుడు. 177

ప్రతిపదార్థం:

ఇచ్చినన్ = ఆ పురోహితుడు రత్నాలను ఇవ్వగా, **అమూల్యంబులు** = వెలకట్టలేనివి, **అగు** = అయినట్టి, **వానిన్** = ఆ రత్నాలను, **చూచి** = పరిశీలించి (విక్రమార్కుడు), **ఇందున్** = ఈ రత్నాలలో, **ఒకటి** = ఒకదానిని, **నీవు** = నీవు (నీ కొరకై), **ఏఱుకొమ్ము** = ఎన్నుకో/తీసుకో, **అనినన్** = అని రాజు పలకగా, **అతండు** = ఆ బ్రాహ్మణుడు, **నా** = నాయొక్క, **ఇంటన్** = ఇంటిలో ఉన్న, **ఆలిన్** = భార్యను, **కొడుకున్** = కుమారుడిని, **కోడలిని** = కోడలిని, **విచారించి** = సంప్రదించి/అడిగి తెలుసుకొని, **వచ్చి** = తిరిగి వచ్చి, **పుచ్చుకొనియెదన్** = తీసుకుంటాను, **అని** = అని చెప్పి, **సంభ్రమంబునన్** = తొందరపాటుతో/ఆనందంతో, **చని** = ఇంటికి వెళ్లి, **మువ్వురన్** = ఆ ముగ్గురిని, **పిలిచి** = దగ్గరకు పిలిచి, **ఆ** = ఆ, **రత్నంబులు** = రత్నాలు, **ఇట్టిట్టి** = ఈ విధమైన, **సంపదలు** = ఐశ్వర్యములను, **ఇచ్చున్** = ఇస్తాయి, **వీనిలోన్** = వీటిలో, **ఏది** = దేనిని, **పుచ్చుకొందము** = తీసుకుందాము, **అని** = అని, **తలపోయుచున్న** + **అప్పుడు** = ఆలోచిస్తున్న సమయంలో.

తాత్పర్యం:

ఆ పురోహితుడు రత్నాలను సమర్పించగా, విక్రమార్కుడు ఆ వెలకట్టలేని రత్నాలను చూసి ఎంతో సంతోషించాడు. రాజుగారికి ఉన్న ఉదార స్వభావం వల్ల, "అయ్యా! నీవు ఎంతో కష్టపడి నా కోసం రాయబారం నెరవేర్చావు. కాబట్టి ఈ నాలుగు రత్నాలలో నీకు నచ్చిన ఒక రత్నాన్ని నీవు బహుమతిగా తీసుకో" అని పురోహితుడికి చెప్పాడు. దానికి ఆ బ్రాహ్మణుడు, "మహారాజా! నేను ఒక్కడినే నిర్ణయం తీసుకోలేను. నా ఇంటికి వెళ్లి నా భార్యను, కొడుకును, కోడలిని అడిగి, వారి సలహా తీసుకుని వచ్చి రత్నాన్ని పొందుతాను" అని చెప్పి ఎంతో ఉత్సాహంతో ఇంటికి వెళ్లాడు. ఆ ముగ్గురిని పిలిచి, ఆ రత్నాలకున్న శక్తులను వివరించి, "వీటిలో మనం ఏ రత్నాన్ని కోరుకుందాం?" అని అడిగాడు. అప్పుడు వారి ఇంట్లో జరిగిన చర్చ...

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

ఈ వచనం మనుషుల వ్యక్తిగత అవసరాలు, వారి ఆశలు వయసును బట్టి, వారి బాధ్యతలను బట్టి ఎలా మారుతుంటాయో చెప్పే ఆసక్తికరమైన లౌకిక ఘట్టానికి రంగం సిద్ధం చేసింది.

సీస పద్యము - 178

సీ. సైన్యంబు గలిగిన జగమెల్లఁ జేపడుఁ

గొను డిది యౌ నని కొడుకు పలికె
ధర "ధనమూల మిదం జగ" త్తనుమాట
తగు నిది గొన నని తండ్రి పలికె
నిష్టాన్నములు మదిఁ దుష్టిగాఁ గుడుతుము
మే లిది గొను మని యాలు చెప్పె
భూషణాంబరములభోగంబు లిది గొంట
వెర వని కోడలు విన్నవించె
ఆ. నిట్లు వేఱువేఱు నిచ్చలఁ తమలోన
జగడ మైన నతఁడు మగిడి వచ్చి
యింటివారికలహ మెఱింగించి వీనిలో
నీవ యొకటి యిమ్ము దేవ యనుడు. 178

ప్రతిపదార్థం:

సైన్యంబు = చతురంగ బలములు (సైన్యము), కలిగినన్ = మనకు ఉంటే గనుక, జగము + ఎల్లన్ = లోకమంతటినీ, చేపడున్ = జయించి వశం చేసుకోవచ్చు, కొనుడు = ఆ రత్నాన్ని తీసుకోండి, ఇది + ఔన్ = ఇదే సరైనది, అని = అని, కొడుకు = కుమారుడు, పలికెన్ = చెప్పాడు; ధరన్ = ఈ భూమిపై, ధనమూలము = ధనమే మూలము, ఇదమ్ = ఈ, జగత్తు = లోకమునకు, అను = అనేటటువంటి, మాట = సామెత/నీతి, తగున్ = నిజమైనది, ఇది = ధనాన్ని ఇచ్చే రత్నాన్ని, గొనన్ = తీసుకోవడం మంచిది, అని = అని, తండ్రి = ఆ పురోహితుడు (తండ్రి), పలికెన్ = అన్నాడు; ఇష్ట + అన్నములు = మనకు ఇష్టమైన పిండివంటలతో కూడిన భోజనాన్ని, మదిన్ = మనస్సు నందు, తుష్టిగాన్ = తృప్తి కలుగునట్లు, కుడుతుము = తింటాము, మేలు = శ్రేష్ఠమైనది, ఇది = అన్నాన్ని ఇచ్చే రత్నాన్ని, గొనుము = తీసుకో, అని = అని, ఆలు = భార్య, చెప్పెన్ = పలికింది; భూషణ = ఆభరణాలు, అంబరముల = పట్టు వస్త్రాల యొక్క, భోగంబులు = సుఖాలను, ఇది = వస్త్రాభరణాలు ఇచ్చే రత్నాన్ని, గొంట = తీసుకోవడం వల్ల, వెరవు = ఉపాయము/లభిస్తుంది, అని = అని, కోడలు = కోడలు, విన్నవించెన్ = మనవి చేసింది.

ఇట్లు = ఈ విధంగా, వేఱువేఱు = ఎవరికి వారే విభిన్నమైన, నిచ్చలన్ = కోరికలతో, తమలోనన్ = తమ కుటుంబంలో, జగడము = తగాదా/కలహము, ఐనన్ = అవ్వగా, అతఁడు = ఆ పురోహితుడు, మగిడి = వెనుతిరిగి, వచ్చి = రాజు వద్దకు చేరుకొని, ఇంటివారి = తన కుటుంబ సభ్యుల మధ్య జరిగిన, కలహము = గొడవను, ఎఱింగించి = రాజుకు వివరించి, దేవా = ఓ మహారాజా!, వీనిలోన్ = ఈ రత్నాలలో, నీవ = నీవే స్వయంగా, ఒకటి = ఒకదానిని, ఇమ్ము = నాకు ప్రసాదించు, అనుడున్ = అని వేడుకోగా.

తాత్పర్యం:

రత్నాల గురించి అడిగినప్పుడు ఆ కుటుంబంలోని నలుగురి ఆలోచనలు నాలుగు రకాలుగా సాగాయి:
కొడుకు యవ్వన గర్వంతో, రాజ్యాకాంక్షతో—"మనకు సైన్యం ఉంటే లోకమంతటినీ జయించవచ్చు. కాబట్టి సైన్యాన్ని ఇచ్చే రత్నాన్ని తీసుకోండి" అన్నాడు.

తండ్రి (పురోహితుడు) లోకజ్ఞతతో, పేదరికంతో——"లోకంలో 'ధనమూలమిదం జగత్' (లోకమంతా డబ్బు చుట్టూనే తిరుగుతుంది) అనేది నిజం. కాబట్టి ధనాన్ని ఇచ్చే రత్నమే మేలు" అన్నాడు.

భార్య (తల్లి) ఇల్లు గడవడం కోసము, ఆకలి బాధలు తెలిసినందువల్ల——"మనకు రోజు కడుపు నిండా రుచికరమైన అన్నం ఉంటే చాలు. కాబట్టి ఇష్టాన్నాలను ఇచ్చే రత్నాన్ని తీసుకో" అంది.

కోడలు నవవధువు కావడం వల్ల, అలంకార ప్రియత్వంతో——"మంచి మంచి నగలు, పట్టుచీరలు ఉంటేనే భోగంగా ఉంటుంది. కాబట్టి వస్త్రాభరణాలు ఇచ్చే రత్నాన్ని తీసుకోవడమే ఉపాయం" అంది.

ఈ విధంగా ఎవరి కోరికలు వారివి కావడంతో, ఆ రత్నం విషయంలో వారి ఇంట్లో పెద్ద గొడవ (జగడం) జరిగింది. దాంతో ఆ పురోహితుడు ఏమీ తేల్చుకోలేక వెనుతిరిగి రాజు వద్దకు వచ్చాడు. తన ఇంట్లో జరిగిన గొడవనంతా రాజుకు వివరించి, "మహారాజా! ఎవరికి ఏది కావాలో తేలడం లేదు. కాబట్టి నీవే దయచేసి ఆలోచించి, వీటిలో ఏదో ఒక రత్నాన్ని నాకు ఇవ్వు" అని వేడుకున్నాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: యథాసంఖ్య/స్వభావోక్తి అలంకారం. మానవ మనస్తత్వాలను వయసు, పాత్రల రీత్యా కవి ఇక్కడ ఎంతో సహజంగా, అద్భుతంగా ఆవిష్కరించాడు.

సూక్తి చమత్కృతి: "ధనమూలమిదం జగత్" అనే లోకోక్తిని ఇక్కడ సందర్భోచితంగా ఉపయోగించారు.

పాత్రల చిత్రణ: కొడుకుకు పరాక్రమం, తండ్రికి లోకజ్ఞత, తల్లికి కుటుంబ పోషణ, కోడలికి అందం ముఖ్యం... అనే ఈ సనాతన కుటుంబ మనస్తత్వం కథకు ఒక చక్కని లౌకిక నడకను తెచ్చింది. తదుపరి ఘట్టంలో విక్రమార్కుని యొక్క ఉదాత్తమైన దానగుణం బయటపడబోతోంది.

కందము - 179

ఈ నలువుర కిం దొక్కటి

యీనేల తలంపుకొలది నిట మీజగడం

బే నుడిపెద నని యొడయం

డానాలుగుమానికములు నాతని కిచ్చెన్. 179

ప్రతిపదార్థం:

ఈ = ఈ, నలువురకున్ = (నీ కుటుంబంలోని) నలుగురికి, ఇందున్ = ఈ రత్నాలలో, ఒక్కటి = ఒకదానిని మాత్రమే, ఈనేల = ఇవ్వడం తగదు, తలంపు = నా ఆలోచన, కొలదిన్ = ప్రకారము, ఇట = ఇప్పుడు, మీ = మీయొక్క, జగడంబు + ఏ = గొడవను మాత్రమే, నుడిపెదన్ = పోగొడతాను, అని = అని పలుకుతూ, ఒడయడు = ప్రభువైన విక్రమార్క మహారాజు, ఆ = ఆ, నాలుగు = నాలుగు, మానికములున్ = శ్రేష్ఠమైన రత్నాలను, ఆతనికిన్ = ఆ పురోహితుడికే, ఇచ్చెన్ = దానముగా ఇచ్చివేసెను.

తాత్పర్యం:

పురోహితుడి మాటలు విన్న విక్రమార్క మహారాజు నవ్వుతూ ఇలా అన్నాడు: "అయ్యా! మీ కుటుంబంలోని నలుగురి ఆలోచనలు, అవసరాలు వేర్వేరుగా ఉన్నాయి. నా ఆలోచన ప్రకారం మీ నలుగురిలో ఒకరికి మాత్రమే లభించేలా ఒక

రత్నాన్ని ఇచ్చి మీ ఇంట్లో గొడవలు పెట్టడం నాకు ఇష్టం లేదు. మీ అందరి కోరికలు నెరవేర్చి, మీ ఇంటి తగాదాను ఇప్పుడే పూర్తిగా రూపుమాపుతాను" అని పలుకుతూ ఆ ఉదార చక్రవర్తి ఆ నాలుగు దివ్య రత్నాలనూ ఆ పురోహితుడికే కానుకగా ఇచ్చివేశాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉదాత్త అలంకారం. విక్రమార్కుని అసాధారణ త్యాగగుణం, యాచకుడి ఇబ్బందిని గమనించి అడగకుండానే సమస్తాన్ని ధారపోసే మహోదార బుద్ధి ఇక్కడ వర్ణించబడడం వల్ల ఉదాత్తాలంకార శోభ పరాకాష్ఠకు చేరింది.

పాత్ర చిత్రణ: ఒక రత్నాన్ని ఇవ్వడమే గొప్ప విషయం అనుకుంటే, విక్రమార్కుడు సముద్రుడు పంపిన నాలుగు అద్భుత రత్నాలనూ ఒకే ఒక్క సామాన్య పురోహితుడి కుటుంబం కోసం త్యాగం చేశాడు. అతని పరహిత దీక్షకు ఇది పరమావధి.

కందము - **180**

ఈ జాడ యీగి నీకడ

నీజన్మమునందుఁ గలుగ దిఁకఁ గలుగ దిఁకఁ బొమ్మనినన్

భోజుండు నమ్రవదనాం

భోజుండై తాను నంతిపురమున కరిగెన్. **180**

ప్రతిపదార్థం:

ఈ = ఈ, జాడ = విధమైన, ఈగి = దానగుణము, నీ కడన్ = నీ దగ్గర, ఈ = ఈ, జన్మమునందున్ = జీవితంలో, కలుగదు = లేదు, ఇకన్ = ఇకమీదట, కలుగదు = సాధ్యం కాదు, ఇకన్ = ఇక, పొమ్ము = వెళ్ళిపో, అనినన్ = అని ఆ మూడవ సాలభంజిక (బొమ్మ) చెప్పగా, భోజుండు = భోజమహారాజు, నమ్ర = వంగిన (చిన్నబోయిన), వదన = ముఖమనే, అంభోజుండు + ఐ = పద్మము కలవాడై (ముఖం చిన్నబోయినవాడై), తానున్ = తాను కూడా, అంతిపురమునకున్ = తన అంతఃపురమునకు, అరిగెన్ = వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యం:

కథను ముగిస్తూ ఆ మూడవ బొమ్మ భోజరాజుతో ఇలా అంది: "భోజరాజా! ఈ విధమైన అద్భుత దానగుణం నీకు ఈ జన్మలో లేదు, ఇకముందు రాదు. కాబట్టి నీవు ఈ సింహాసనాన్ని అధిరోహించడానికి అర్హుడవు కావు, ఇక వెళ్ళు." ఆ మాటలు వినగానే భోజమహారాజు ముఖం పద్మంలా చిన్నబోయింది. అతడు లజ్జతో, ఆశ్చర్యంతో వెనుతిరిగి తన అంతఃపురానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: రూపక అలంకారం (వదనాంభోజుండు - ముఖాన్ని పద్మంతో రూపించడం).

కథా సంవిధానం: ఈ పద్యంతో మూడవ బొమ్మ కథ సంపూర్ణమైంది. భోజరాజు విక్రమార్కుని కథలను వింటూ తనలోని లోపాలను సరిదిద్దుకునే ప్రక్రియ నిరంతరాయంగా సాగుతోందని కవి ఇక్కడ సూచించాడు.

శార్దూలవిక్రీడితము - **181**

ప్రహ్లాదస్థిరభక్తిభాగ్యవిభవప్రత్యక్షరూపు, న్నభోం

తహ్లాదిన్యుదయాదిమూలచరణున్, దైత్యాంతకు, న్విప్రBe

షాహ్లాదాకృతికృత్యవంచితబలిం, జక్షుఃశ్రవస్తల్పు, న
ల్పహ్లాముద్రమనోనురాగవిహరల్లక్ష్మీకవక్షస్థలున్. 181

ప్రతిపదార్థం:

ప్రహ్లాద = ప్రహ్లాదుని యొక్క, స్థిర = నిశ్చలమైన, భక్తి = భక్తి అనే, భాగ్య = అదృష్టం యొక్క, విభవ = వైభవం చేత, ప్రత్యక్ష = సాక్షాత్కరించిన, రూపున్ = నరసింహ రూపాన్ని ధరించిన వానిని; నభః = ఆకాశము నందలి, అంతః = లోపల ప్రవహించే, హ్లాదిని = గంగానది యొక్క, ఉదయ = పుట్టుకకు, ఆది = మొదటి, మూల = కారణమైన, చరణున్ = పాదములు కలవానిని (త్రివిక్రముని); దైత్య = రాక్షసులను, అంతకున్ = అంతమొందించు వానిని; విప్రవేష = బ్రాహ్మణ వటువు (వామనుని) వేషం యొక్క, ఆహ్లాద = ఆనందకరమైన, ఆకృతి = రూపముతో, కృత్య = నాటకము చేత (ఉపాయము చేత), వంచిత = జయించబడిన/యాచించబడిన, బలిన్ = బలిచక్రవర్తి కలవానిని; చక్షుఃశ్రవః = కళ్లే చెవులుగా గల ఆదిశేషుడే, తల్పున్ = పరుపుగా గలవానిని; అల్ప + అహ్లా = నశించనట్టి అమితమైన, ముద్ర = గుర్తుతో కూడిన, మనః = మనస్సు నందలి, అనురాగ = ప్రేమతో, విహరత్ = విహరిస్తున్న, లక్ష్మీక = లక్ష్మీదేవికి నిలయమైన, వక్షస్థలున్ = రొమ్ము భాగము కలవానిని (శ్రీమహావిష్ణువును కీర్తిస్తున్నాను).

తాత్పర్యం:

కృతికర్త అయిన కవి ఈ కావ్యకథాశ్వాస ముగింపులో ఇష్టదైవమైన శ్రీమహావిష్ణువును అద్భుతమైన పౌరాణిక విశేషణాలతో స్తుతిస్తున్నాడు:

ప్రహ్లాదుని నిశ్చల భక్తికి ప్రసన్నుడై స్తంభం నుండి నరసింహరూపంలో ప్రత్యక్షమైన వాడు; ఆకాశ గంగ పుట్టడానికి కారణమైన పవిత్ర పాదాలు కలవాడు (వామన అవతారంలో బలి చక్రవర్తిని యాచిస్తూ ఆకాశమంత ఎదిగి పాదగోటితో బ్రహ్మాండ భాండమును పగలగొట్టి గంగ పుట్టడానికి కారణమైనవాడు); రాక్షస సంహారకుడు; వామన వేషంతో వెళ్లి బలిచక్రవర్తిని దానమడిగి లీలగా జయించినవాడు; పాముల రాజైన ఆదిశేషుడిని పరుపుగా చేసుకుని పవటించినవాడు; నిరంతర ప్రేమతో తన హృదయ పీఠంపై విహరించే లక్ష్మీదేవికి నివాసమైన వక్షస్థలం కలవాడైన ఆ నారాయణుడిని ధ్యానిస్తున్నాను.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: వృత్యనుప్రాస మరియు పరికర అలంకారం (సాభిప్రాయ విశేషణాలతో కూడిన దైవస్తుతి).

కావ్య శిల్పం: ప్రతి ఆశ్వాసము ముగింపులో దైవస్తుతి చేయడం సంప్రదాయ కావ్య నియమం. కవి ఇక్కడ విష్ణువు యొక్క వివిధ అవతారాల (నరసింహ, వామన, త్రివిక్రమ) లీలలను ఒకే పద్యంలో ఎంతో గాంభీర్యంతో కూడిన శరభ-శార్దూల నడకతో వర్ణించాడు.

శార్దూలవిక్రీడితము - 182

ఇంద్రాదిస్తుతయోగ్యవైభవుని బర్హీభూతభూతావళీ
సాంద్రానందకరప్రసంగనిజలాస్యప్రస్ఫుటీకారు, ని
స్తంద్రానేకమునీంద్రవంద్యచరణద్వంద్వున్ ముకుందప్రియుం
జంద్రాలంకరణాంకు నద్రితనయాసంసక్తచిత్తాంబుజున్. 182

ప్రతిపదార్థం:

ఇంద్ర + ఆది = దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతల చేత, స్తుత = కొనియాడబడటానికి, యోగ్య = తగిన, వైభవుని = ఐశ్వర్యము/మహిమ కలవానిని; బర్హీభూత = నెమళ్ల లాగా మారిన, భూతావళీ = ప్రమథగణములకు (సమస్త జీవులకు), సాంద్ర = అమితమైన, ఆనందకర = సంతోషాన్ని కలిగించే, ప్రసంగ = సందర్భము కలిగిన, నిజ = తనయొక్క, లాస్య = ఆనంద తాండవాన్ని, ప్రస్ఫుటీకారున్ = స్పష్టంగా ప్రదర్శించు వానిని; నిస్తంద్ర = ఆలస్యం/సోమరితనం లేని (ఎల్లప్పుడూ జాగరూకులై ఉండే), అనేక = ఎందరో, మునీంద్ర = శ్రేష్ఠులైన మునుల చేత, వంద్య = నమస్కరింపబడే, చరణద్వంద్వున్ = పాదముల జంట కలవానిని; ముకుంద = విష్ణుమూర్తికి, ప్రియున్ = అత్యంత ప్రీతిపాత్రుడైన మిత్రుడిని; చంద్ర = చంద్రవంకను, అలంకరణ + అంకున్ = శిరోభూషణముగా (గుర్తుగా) ధరించిన వానిని; అద్రితనయా = పర్వతరాజ పుత్రికయైన పార్వతీదేవి యందు, సంసక్త = లీనమైన, చిత్త + అంబుజున్ = పద్మము వంటి మనస్సు కలవానిని (ఆ పరమశివుడిని స్తుతిస్తున్నాను).

తాత్పర్యం:

పూర్వ పద్యంలో విష్ణుమూర్తిని కీర్తించిన కవి, హరిహర అద్వైత భావనతో ఈ పద్యంలో పరమశివుడిని స్తుతిస్తున్నాడు: దేవేంద్రుడు మొదలైన సర్వదేవతల పూజలందుకొనే వైభవం కలవాడు; మేఘాన్ని చూసి నెమళ్లు నాట్యం చేసినట్లు, తనను చూసి మురిసిపోయే ప్రమథగణాల ఆనందం కోసం సృష్టి లయకారణమైన తన అద్భుత ఆనంద తాండవాన్ని (లాస్యాన్ని) ప్రదర్శించేవాడు; ఎల్లప్పుడూ తపస్సులో నిలిచే మునీశ్వరులందరి చేత పూజింపబడే పాదయుగళం కలవాడు; శ్రీమహావిష్ణువునకు (ముకుందుడికి) ప్రియమిత్రుడైనవాడు; శిరస్సుపై చంద్రవంకను అలంకారంగా ధరించిన ముక్కంటి; హిమవంతుడి కుమార్తెయైన పార్వతీదేవి ప్రేమపాశంలో చిక్కుకున్న పద్మము వంటి హృదయము కలవాడైన ఆ సదాశివుడిని ధ్యానిస్తున్నాను.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: ఉపమారూపక అలంకార చాయలు (బర్హీభూత భూతావళీ - భక్తులను నెమళ్లతో పోల్చడం, చిత్తాంబుజున్ - మనస్సును పద్మంతో రూపించడం).

సాంస్కృతిక శిల్పం: కవి జక్కన హరిహరనాథ తత్త్వాన్ని నమ్మినవాడని ఈ రెండు పద్యాల (181, 182) ద్వారా స్పష్టమవుతుంది. విష్ణువును, శివుడిని సమానంగా కీర్తించడం ద్వారా సమాజంలో మత సామరస్యాన్ని, అద్వైత భావాన్ని కవి చాటాడు.

మాలిని - 183

ఉరగశయనశాయీ యోగ్యవిద్యానపాయీ
గరుడవిహితయానా క్ష్మారకోర్వీశయనా
ధరణిభరణదక్షా దండితోద్దండరక్షా
మురహరహరరూపా ముఖ్యసౌఖ్యస్వరూపా. 183

ప్రతిపదార్థం:

ఉరగ = శేషనాగు అనే పామే, శయన = పరుపుగా, శాయీ = శయనించినవాడా!; యోగ్య = శ్రేష్ఠమైన, విద్యా = జ్ఞానమునకు, అనపాయీ = నాశనము లేని నిలయమైనవాడా!; గరుడ = గరుత్మంతుని చేత, విహిత = కూర్చబడిన, యానా

= ప్రయాణము కలవాడా (గరుడవాహనా)!; క్ష్మా = భూమిని, రక = రక్షించే, ఊర్వీశ = రాజులకు, అయనా = ఆశ్రయమైనవాడా!; ధరణి = ఈ భూమండలాన్ని, భరణ = మోయడంలో, దక్షా = సమర్థుడైనవాడా!; దండిత = శిక్షించబడిన, ఉద్దండ = గర్వించిన, రక్షా = రాక్షసులు కలవాడా!; మురహర = మురాసురుడిని సంహరించిన విష్ణువు యొక్కయు, హర = శివుని యొక్కయు, రూపా = ఏకరూపమైనవాడా!; ముఖ్య = అత్యున్నతమైన, సౌఖ్య = ఆనందమునకు, స్వరూపా = సాక్షాత్కారమైనవాడా!

తాత్పర్యం:

ఓ హరిహర రూపుడా! పాము పరుపుపై పవళించినవాడా, సద్విద్యలకు ఆశ్రయమైనవాడా, గరుడ వాహనంపై విహరించేవాడా, లోక పాలకులైన రాజులకు దిక్కైనవాడా, భూభారాన్ని మోయగల సమర్థుడా, దుష్టులైన రాక్షసులను మట్టుబెట్టినవాడా, మురహరుడైన విష్ణువు-పరమశివుడు ఇద్దరూ ఒక్కటే అని చాటే దివ్యరూపము కలవాడా, సమస్త జీవుల మోక్ష సుఖానికి మూలస్వరూపుడా! నిన్ను శరణు వేడుతున్నాను.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

అలంకారం: అంత్యప్రాస మరియు సంబోధనా పూర్వక వృత్యనుప్రాస అలంకారం (ప్రతి పాదం చివరా శాయీ, అనపాయీ, యానా, శయనా, దక్షా, రక్షా, రూపా, స్వరూపా అనే అక్షరాల నడక అమితమైన శ్రవణ సుఖాన్ని ఇస్తుంది).

ముగింపు శిల్పం: 'మాలిని' వృత్తంలో సాగిన ఈ ఆశ్వాసాంత పద్యం హరిహర ఏకత్వాన్ని పరమ రమణీయంగా ప్రకటిస్తూ ఈ ఘట్టాన్ని భక్తిరసభరితంగా ముగించింది.

ఆశ్వాసాంత గద్యము

గద్యము. ఇది రాయగజగంధవారణ వైరిమండలికభేకఫణీంద్ర వీరఘోట్టవిభాళాది బిరుదప్రకటచారిత్ర కళింగదేశనిర్దూమధామ త్యాగనాగార్జున కర్ణాటద్రవిళాంధ్రమహారాష్ట్రభూపాలరూపనూపురసుందరచరణారవింద సనదప్రోలిపురవరాధీశ్వర వెలనాఁటిపృథ్వీశ్వర రాజ్యసముద్ధరణ శ్రీకొఱవి వెన్నయామాత్యపౌత్ర హరితసగోత్రపవిత్ర సకలసుకవిమిత్ర కసవరాజతనూజ గోపరాజవిరచితంబైన సింహాసనద్వాత్రింశిక యను కావ్యంబునందు సుదర్శనోపాఖ్యానంబును, విక్రమార్కుని మహౌదార్యంబును, దదీయసత్త్వసాహసమహత్త్వంబులును, గౌళికోపాఖ్యానంబును, సాహసాంకదాతృత్వంబును నన్నది ద్వితీయాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం:

ఇది = ఈ వెలువడిన భాగము, రాయగజగంధవారణ = శత్రురాజులనే మదపుటేనుగులను అణచే గజగంధవారణుని వంటివాడును, వైరిమండలిక = శత్రువులైన సామంతరాజులనే, భేక = కప్పలకు, ఫణీంద్ర = సర్పరాజైన శేషుని వంటివాడును, వీరఘోట్టవిభాళ + ఆది = వీరఘోట్టవిభాళుడు మొదలైన, బిరుద = బిరుదుల చేత, ప్రకట = ప్రసిద్ధికెక్కిన, చారిత్ర = చరిత్ర కలవాడును, కళింగదేశ = కళింగ దేశాన్ని, నిర్దూమధామ = పొగ లేని అగ్ని వలె కాల్చి బూడిద చేసిన పరాక్రమవంతుడును, త్యాగ = దానగుణంలో, నాగార్జున = నాగార్జునుని వంటివాడును, కర్ణాట = కర్ణాటక, ద్రవిళ = తమిళ, ఆంధ్ర = తెలుగు, మహారాష్ట్ర = మరాఠా దేశాల యొక్క, భూపాల = రాజుల యొక్క, రూప = అందాలనే, నూపుర = అందెల చేత, సుందర = అందగించిన, చరణారవింద = పాదపద్మములు కలవాడును, సనదప్రోలి = సనదప్రోలు (సందవోలు) అనే, పురవర = శ్రేష్ఠమైన నగరమునకు, అధీశ్వర = ప్రభువైనవాడును, వెలనాఁటి = వెలనాటి దేశపు రాజైన, పృథ్వీశ్వర = పృథ్వీశ్వర

మహారాజు యొక్క, రాజ్య = రాజ్యాన్ని, సముద్ధరణ = చక్కగా నిలబెట్టి ఉద్ధరించినవాడును అయిన, శ్రీకొఱవి వెన్నయామాత్య = శ్రీకొఱవి వెన్న ప్రెగడ అనే మంత్రి యొక్క, పౌత్ర = మనుమడును; హరితసగోత్ర = హరితస గోత్రము చేత, పవిత్ర = పవిత్రుడైనవాడును, సకల = సమస్తమైన, సుకవి = మంచి కవులకు, మిత్ర = స్నేహితుడైనవాడును, కసవరాజ = కసవరాజు యొక్క, తనూజ = కుమారుడైన, గోపరాజ = కొఱవి గోపరాజు చేత, విరచితంబు + ఐన = రచింపబడినట్టి, సింహాసనద్వాత్రింశిక = సింహాసన ద్వాత్రింశతి, అను = అనే పేరు గల, కావ్యంబునందున్ = ప్రబంధము నందు, సుదర్శన + ఉపాఖ్యానంబును = (మొదటి బొమ్మ చెప్పిన) సుదర్శన మహారాజు కథయు, విక్రమార్కుని = విక్రమార్క చక్రవర్తి యొక్క, మహౌదార్యంబును = గొప్ప ఉదారత్వమును, దదీయ = అతని యొక్క, సత్త్వ = ధైర్య, సాహస = సాహసము, మహత్త్వంబులును = అద్భుత శక్తులును, గౌళిక + ఉపాఖ్యానంబును = (మూడవ బొమ్మ చెప్పిన) కృత్రిమ గరుడవాహన విష్ణువు అయిన గౌళికుని కథయు, సాహసాంక = సాహస గుణమే చిహ్నముగా గల విక్రమార్కుని యొక్క, దాతృత్వంబును = త్యాగశీలతయు, అన్నది = అనే విషయాలు కలిగినట్టి, ద్వితీయ + ఆశ్వాసము = రెండవ అధ్యాయము ముగిసినది.

తాత్పర్యం:

శత్రురాజులనే మదపుటేనుగులను అణచే సింహం వంటివాడు, శత్రురాజులనే కప్పలను మింగే సర్పరాజు వంటివాడు, 'వీరఘోట్టవిభాళ' మున్నగు శ్రేష్ఠమైన బిరుదులతో ప్రసిద్ధమైన చరిత్ర కలవాడు, కళింగ దేశాన్ని శత్రురహితంగా మార్చిన పరాక్రమశాలి, దానగుణంలో నాగార్జునుని వంటివాడు, కర్ణాట, ద్రవిడ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర దేశాల రాజులు తన పాదాలకు నమస్కరిస్తుండగా ప్రకాశించే పాదపద్మములు కలవాడు, సనదప్రోలు నగర ప్రభువు, వెలనాటి పృథ్వీశ్వర రాజు యొక్క రాజ్యాన్ని సముద్ధరించిన కొఱవి వెన్నయామాత్యుని మనుమడును; హరితస గోత్ర పవిత్రుడు, సత్కవులందరికీ హితవు కోరే మిత్రుడు, కసవరాజు పుత్రుడునైన కొఱవి గోపరాజు చేత రచింపబడిన 'సింహాసన ద్వాత్రింశతి' అనే కావ్యంలో... సుదర్శనుని కథ, విక్రమార్కుని మహౌదార్యం, అతని ధైర్యసాహసాలు, గౌళికుని అద్భుత వృత్తాంతం మరియు విక్రమార్కుని త్యాగనిరతి అనే విషయాలు కలిగిన ద్వితీయాశ్వాసము సంపూర్ణము.

విశేషాలు (వ్యాఖ్య):

కవి వంశాభివర్ణన: ప్రాచీన ప్రబంధాలలో ప్రతి ఆశ్వాసం చివర కవి తన వంశ వృత్తాంతాన్ని, తన పూర్వీకుల శౌర్యప్రతాపాలను, బిరుదులను గద్య రూపంలో చెప్పుకోవడం ఆనవాయితీ. కవి కొఱవి గోపరాజు తన తాతగారైన కొఱవి వెన్నయామాత్యుని రాజకీయ, సైనిక విజయాలను (వెలనుంటి పృథ్వీశ్వరుని రాజ్య రక్షణ, కళింగ జయం) ఇక్కడ ఎంతో గర్వంగా స్మరించుకున్నాడు.

కథాసంగ్రహం (Index): ఈ గద్యం కేవలం కవి పరిచయాన్నే కాక, ఈ రెండవ ఆశ్వాసంలో ఇప్పటివరకు జరిగిన ప్రధాన కథాంశాలను (సుదర్శన కథ, గౌళికుని కథ, రత్నాల త్యాగ వృత్తాంతం) ఒక క్రమపద్ధతిలో మనకు స్పష్టం చేస్తుంది.

భాషా శైలి: సంస్కృత సమాస భూయిష్టమై, గంభీరమైన వీర రస స్ఫురణ కలిగిన పదాలతో ఈ గద్యం నడిచింది. "వైరిమండలికభేకఫణీంద్ర" వంటి రూపక సమాసాలు కవి పద ప్రయోగ నైపుణ్యానికి అద్దం పడుతున్నాయి.

తృతీయాశ్వాసము

క. శ్రీరమణీరమణపదాం
భోరుహజాతాపగాంబు పూరసితడిం
డీరశకలానుకారా
కారామృతకిరణధారిఁ గందర్పారిన్.1

ప్రతిపదార్థము:
శ్రీరమణీరమణ = లక్ష్మీదేవికి భర్తయైన విష్ణుమూర్తి యొక్క, పదాంభోరుహ = పాదపద్మముల నుండి, జాత = పుట్టిన, ఆపగా = నది (గంగ) యొక్క, అంబుపూర = నీటి ప్రవాహము నందలి, సిత = తెల్లని, డిండీర = నురుగు యొక్క, శకల = ముక్కను, అనుకార = పోలియున్న, ఆకార = రూపము కలట్టియు, అమృతకిరణధారిన్ = అమృత కిరణములు కలవానిని (చంద్రుడిని తలపై ధరించినట్టియు), కందర్పారిన్ = మన్మథునికి శత్రువైన శివుని, (తలంచి - తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:
లక్ష్మీదేవి నాథుడైన శ్రీమహావిష్ణువు పాదపద్మముల నుండి జన్మించిన గంగానది ప్రవాహము లోని తెల్లని నురుగు ముక్క వలె ప్రకాశించే చంద్రుడిని జటాజూటమున ధరించినవాడు, మన్మథుని సంహరించినవాడు అయిన పరమశివుని మనసున ధ్యానించి...

విశేషములు:
అలంకారము: ఉపమాలంకారము (శివుని తలపైనున్న చంద్రుడిని గంగానది తెల్లని నురుగు ముక్కతో పోల్చడం జరిగింది).
వ్యాఖ్య: కథా ప్రారంభంలో ఇష్టదేవతా వందనంగా శివుని స్తుతించడం కవి సంప్రదాయం. ఇక్కడ గంగ విష్ణుపాదోద్భవి కావడం, శివుడు గంగాధరుడు చంద్రధరుడు కావడం మనోహరంగా వర్ణించబడింది.

మ. తనచిత్తాబ్జములోఁ దలంచి మఱియు ధారావిభుం డిష్టశా
కునికజ్యోతిషి కాగమజ్ఞుల హితక్షోణీశులం గూర్చి శో
భనలగ్నమున నెక్కఁబూనికొని తత్ప్రాం తంబు చేరంగ నా
సనపాఁచాలిక నిల్వు నిల్వు మని యాశ్చర్యంబుగా నిట్లనున్ .2

ప్రతిపదార్థము:
ధారావిభుండు = ధారానగర ప్రభువైన భోజరాజు, తన = తనయొక్క, చిత్త+అబ్జములోన్ = హృదయ పద్మములో, తలంచి = (శివుని) ధ్యానించి, మఱియున్ = ఇంకను, ఇష్ట = తనకు ఇష్టులైన, శాకునిక = శకునములు తెలిసినవారిని, జ్యోతిషిక = జ్యోతిష్కులను, ఆగమజ్ఞులన్ = శాస్త్రకోవిదులను, హిత = హితము కోరే, క్షోణీశులన్ = రాజులను (మంత్రులను), కూర్చి = కూడగట్టుకొని, శోభనలగ్నమునన్ = శుభ ముహూర్తమున, ఎక్కన్+పూనికొని = (సింహాసనము) ఎక్కవలెనని నిశ్చయించుకొని, తత్+ప్రాంతంబు = ఆ సింహాసన సమీపమునకు, చేరంగన్ = రాగా, ఆసనపాంచాలిక = ఆ ఆసనము (సింహాసనము) నందలి బొమ్మ, నిల్వు = ఆగుము, నిల్వుము = ఆగవయ్యా, అని = అంటూ, ఆశ్చర్యంబుగాన్ = వింత గొలిపేటట్లు, ఇట్లు+అనున్ = ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము:

ధారానగరాధిపతియైన భోజరాజు తన హృదయపద్మములో శివుని ప్రార్థించి, తనకు ఇష్టులైన శకునశాస్త్ర పండితులను, జ్యోతిష్కులను, వేదశాస్త్ర విదులను, హితము కోరే రాజులను, మంత్రులను వెంటబెట్టుకొని శుభ ముహూర్తమున ఆ విక్రమార్కుని సింహాసనము ఎక్కడానికి సిద్ధపడి దాని దగ్గరకు వచ్చాడు. అప్పుడు ఆ సింహాసనమున ఉన్న ఒక సాలభంజిక (బొమ్మ) ఆశ్చర్యకరముగా "ఆగు ఆగు!" అంటూ భోజరాజుతో ఇలా అన్నది.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి మరియు కావ్యలింగ అలంకారముల ఛాయలు ఉన్నాయి. బొమ్మ మాట్లాడటం అద్భుతరస సృష్టికి కారణమైంది.

వ్యాఖ్య: భోజరాజు శాస్త్రోక్తంగా, సర్వజన సమక్షంలో సింహాసనమెక్కడానికి ప్రయత్నించగా, విక్రమార్కుని గొప్పతనాన్ని నిరూపించడానికి బొమ్మ నివారించడం ఇక్కడి కథా మలుపు.

క. పఱతెంచెద విచ్చోటికి''

నెఱయంగా విక్రమార్కనృపతికి సరిగా

జేసిన యుపకారం

బెఱిగెడు సద్గుణము లేక యెక్కం దరమే.3

ప్రతిపదార్థము:

ఈ+చోటికిన్ = ఈ ప్రదేశమునకు, పఱతెంచెదవు = వస్తున్నావు, నెఱయంగాన్ = సంపూర్ణముగా, విక్రమార్కనృపతికిన్ = విక్రమార్క మహారాజునకు, సరిగాన్ = సమానముగా, చేసిన = (తాను) చేసినట్టి, ఉపకారము = మేలును, ఎఱిఁగెడు = తెలుసుకొనేటట్టి (జ్ఞాపకముంచుకొనే), సద్గుణము = మంచి గుణము, లేక = లేకుండా, ఎక్కన్ = (ఈ సింహాసనము) ఎక్కుటకు, తరమే = నీకు సాధ్యమా? (తగదు అని భావము).

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! ఈ సింహాసనము ఎక్కడానికి సాహసించి ఇక్కడికి వస్తున్నావు గానీ, విక్రమార్క మహారాజుకు ఉన్నట్లుగా... ఇతరులు చేసిన ఉపకారాన్ని మనసులో ఉంచుకొని కృతజ్ఞత చూపే సద్గుణము నీకు ఉందా? ఆ గుణము లేకుండా దీనిని అధిరోహించడం నీకు సాధ్యమా?" అని బొమ్మ ప్రశ్నించింది.

విశేషములు:

అలంకారము: ఆక్షేపాలంకారము లేదా అర్థాంతరన్యాస ఛాయ (సాధారణ నీతిని విక్రమార్కుని గుణంతో సమర్థించడం).

వ్యాఖ్య: విక్రమార్కుని అనేక సద్గుణాలలో "ఉపకారజ్ఞత" (కృతజ్ఞత లేదా చేసిన మేలును మరచిపోకుండడం) అత్యుత్తమమైనదని, అది లేనిదే ఈ సింహాసనం ఎక్కే అర్హత ఎవరికీ రాదని బొమ్మ భోజరాజును హెచ్చరించింది.

క. అనవుడు భోజుఁడు విస్మయ

మును లజ్జయుఁ బెనఁగొనంగ ముద మెడలఁగ మీ

జనపతియుపకారజ్ఞత

యనువొందగఁ జెప్పు మనుడు నది యిట్లనియెన్. 4

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = ఆ బొమ్మ ఆ విధముగా పలుకగా, భోజుఁడు = భోజరాజు, విస్మయమును = ఆశ్చర్యమును, లజ్జయున్ = సిగ్గును, పేనఁగొనంగన్ = ఒకదానితో ఒకటి కలిసిపోగా (అల్లుకుపోగా), ముదము = సంతోషము, ఎడలఁగన్ = దూరము కాగా, మీ = మీయొక్క, జనపతి = రాజైన విక్రమార్కుని యొక్క, ఉపకారజ్ఞత = చేసిన మేలును ఎరిగే గుణమును గూర్చి, అనువొందఁగన్ = తగినట్లుగా (స్పష్టముగా), చెప్పుము = వివరించుము, అనుడున్ = అని అడుగగా, అది = ఆ బొమ్మ, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము:

బొమ్మ అలా అనేసరికి భోజరాజుకు ఒకవైపు ఆశ్చర్యము, మరొకవైపు సిగ్గు ముంచుకొచ్చాయి. ముఖంలో సంతోషం మాయమైంది. అప్పుడతడు సర్దుకొని, "ఓ పాంచాలికా! మీ రాజుగారైన విక్రమార్కుని 'ఉపకారజ్ఞత' ఎలాంటిదో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. దానికి ఆ బొమ్మ ఈ విధంగా కథ చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము (భోజరాజు ముఖ కవళికలలోని మార్పులను, మానసిక స్థితిని సహజంగా వర్ణించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: భోజరాజు అహంకారాన్ని వీడి, జిజ్ఞాసతో విక్రమార్కుని కథను వినడానికి సిద్ధపడటం అతనిలోని ఉత్తమ సంస్కారాన్ని తెలియజేస్తుంది.

ఉ. ఆతఁడు కీర్తిపూరభరితాఖిలదిగ్విజయుండు సర్వధా
ధాతలనాథ సేవ్యుఁడు సుధీజనపాలన కేలిశీలసం
జాతమనోనురాగుఁ' డిల సాహసభూషణుఁ డేలుచుండఁగా
నాతనివీట నొక్కవసుధామరుఁ డుండు విలోచనుం డనన్ 5

ప్రతిపదార్థము:

ఆతఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, కీర్తిపూర = యశస్సు అనే ప్రవాహము చేత, భరిత = నింపబడిన, అఖిల = సమస్తమైన, దిగ్విజయుండు = దిక్కులను జయించినవాడును, సర్వ = సమస్తమైన, ధాత్రీతల = భూమండలము లోని, నాథ = రాజుల చేత, సేవ్యుఁడు = సేవింపబడువాడును, సుధీజన = పండితులైన (బుద్ధిమంతులైన) వారిని, పాలన = రక్షించుట యనెడు, కేలి = లీలావినోదము యొక్క, శీల = స్వభావము చేత, సంజాత = పుట్టిన, మనోనురాగుఁడు = మనస్సు నందు దయానురాగములు కలవాడును, ఇలన్ = ఈ భూమిపై, సాహసభూషణుఁడు = సాహసమే ఆభరణముగా కలవాడునై, ఏలుచుండఁగాన్ = రాజ్యాన్ని పరిపాలిస్తుండగా, ఆతని = ఆ రాజు యొక్క, వీటన్ = నగరమున (ఉజ్జయినిలో), విలోచనుండు+అనన్ = విలోచనుడు అనే పేరు గల, ఒక్క = ఒక, వసుధామరుఁడు = బ్రాహ్మణుడు, ఉండున్ = నివసిస్తూ ఉండేవాడు.

తాత్పర్యము:

తన కీర్తి ప్రవాహాన్ని అన్ని దిక్కులా వ్యాపింపజేసి దిగ్విజయం సాధించినవాడు, భూమండలంలోని రాజులందరిచేత కొనియాడబడేవాడు, బుధజనులను పండితులను రక్షించడమే ఒక లీలావినోదంగా భావించి వారిపై ఆదరాభిమానాలు

చూపేవాడు, సాహసమే ఆభరణంగా కలిగినవాడైన విక్రమార్కుడు ఉజ్జయినిని పరిపాలిస్తున్న కాలంలో... ఆ నగరంలో 'విలోచనుడు' అనే పేరు గల ఒక బ్రాహ్మణుడు ఉండేవాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: రూపకాలంకార చ్ఛాయలు ("కీర్తిపూర", "సాహసభూషణ") మరియు గుణోత్కర్షను తెలిపే కావ్యలింగ విశేషణాలు ఉన్నాయి.

వ్యాఖ్య: కథలోని ప్రధాన పాత్ర అయిన విక్రమార్కుని వైభవాన్ని, అలాగే కథను ముందుకు నడిపే విలోచనుడనే బ్రాహ్మణుని పాత్రను ఇక్కడ కవి ప్రవేశపెట్టారు.

వ. ఆవిప్రుం డొకనాఁడు తనపత్ని విలోచన పుత్రలాభము లేమికి వగచి దీనికిం గారణంబేమి నీవుసర్వజ్ఞుండ వనియడిగిన నూహించి ధనధాన్యములుద్యోగంబునం బడయవచ్చు విద్యాలాభంబు గురుశుశ్రూషల నచ్చుపడు వంశాభివృద్ధియుం గీర్తియు నీశ్వరకృపం గాక పడయవచ్చునే.6

ప్రతిపదార్థము:

ఆ+విప్రుండు = ఆ బ్రాహ్మణుడైన విలోచనుడు, ఒకనాఁడు = ఒకరోజు, తన = తనయొక్క, పత్ని = భార్యయైన, విలోచన = విలోచన అనునది, పుత్రలాభము = సంతానము (కొడుకు), లేమికిన్ = లేకపోవుటకు, వగచి = దుఃఖించి, దీనికిన్ = ఈ సంతానము లేకపోవడానికి, కారణంబు+ఏమి = కారణమేమిటి, నీవు = మీరు, సర్వజ్ఞుండవు = సమస్తము తెలిసినవారవు, అని = అంటూ, అడిగినన్ = ప్రశ్నించగా, ఊహించి = ఆలోచించి, ధనధాన్యములు = సంపదలు మరియు ధాన్యములు, ఉద్యోగంబునన్ = ప్రయత్నము వలన (శ్రమ వలన), పడయవచ్చున్ = సంపాదించుకోవచ్చు, విద్యాలాభంబు = చదువు అబ్బడం అనేది, గురుశుశ్రూషలన్ = గురువులకు చేసే సేవలు వలన, అచ్చుపడున్ = లభిస్తుంది, వంశ+అభివృద్ధియున్ = వంశం నిలబడటం (సంతానం కలగడం) మరియు, కీర్తియున్ = మంచి పేరు, ఈశ్వరకృపన్+కాక = ఆ పరమేశ్వరుని అనుగ్రహం వల్ల తప్ప, పడయవచ్చునే = మరే ఇతర ప్రయత్నాల వల్లనైనా పొందడం సాధ్యమా? (కాదు అని భావము).

తాత్పర్యము:

ఆ బ్రాహ్మణుడైన విలోచనుని భార్య (ఆమె పేరు కూడా విలోచన) ఒకరోజు సంతానం కలగలేదని ఎంతో దుఃఖించింది. "మీరు సమస్త శాస్త్రాలు తెలిసినవారు కదా! మనకు పుత్రసంతానం కలగకపోవడానికి కారణం ఏమిటి?" అని భర్తను అడిగింది. దానికి విలోచనుడు ఆలోచించి ఇలా అన్నాడు: "ధనధాన్యాలను మనుషులు తమ శ్రమ లేదా ఉద్యోగం ద్వారా సంపాదించుకోవచ్చు; విద్యను గురుసేవ చేయడం ద్వారా సాధించవచ్చు; కానీ వంశాభివృద్ధి (సంతానం), కీర్తి అనేవి మాత్రం కేవలం ఆ దేవుడి అనుగ్రహం వల్లనే లభిస్తాయి గానీ మన చేతుల్లో ఏముంటుంది?"

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: ప్రాచీన భారతీయ నమ్మకాల ప్రకారం సంపద, విద్యల కన్నా సంతానం, కీర్తి అనేవి దైవాధీనాలని కవి ఇక్కడ విలోచనుని పాత్ర ద్వారా లోకరీతిని పలికించారు.

క. ఏగురు పురుషులఁగోరిన
యాగొంతియు ద్రౌపదియు మహాపుణ్యవతుల్
వేగురు బంధులఁ జంపిన

గురుపాండవులు ధన్యు లీశ్వర కరుణ యేన్.7

ప్రతిపదార్థము:

ఏగురు = ఐదుగురు, పురుషులన్ = పురుషులను, కోరిన = పొందినట్టి (ఆశ్రయించినట్టి), ఆ+గొంతియున్ = ఆ కుంతీదేవియు, ద్రౌపదియున్ = ద్రౌపదియు, మహాపుణ్యవతుల్ = లోకములో గొప్ప పుణ్యము చేసిన సాధ్వులైన స్త్రీలుగా కీర్తించబడ్డారు; వేగురు = వేలాది మంది, బంధులన్ = చుట్టాలను (జ్ఞాతులను), చంపిన = యుద్ధములో సంహరించినప్పటికీ, కురుపాండవులు = కౌరవులు మరియు పాండవులు, ధన్యులు = ఇహపరాలలో ధన్యత్వాన్ని పొందినవారయ్యారు; ఈశ్వరకరుణ+ఏలన్ = ఈ సమస్త విపరీతాలకు, వింతలకు ఆ పరమేశ్వరుని అనుగ్రహం, దయ ఒక్కటే కారణము కదా!

తాత్పర్యము:

"ఐదుగురు పురుషులను పొందినప్పటికీ ఆ కుంతీదేవి, ద్రౌపది లోకంలో మహా పుణ్యవతులుగా, పాతకాలను హరించే మహాసాధ్వులుగా కీర్తించబడ్డారు. అలాగే కురుక్షేత్ర యుద్ధంలో కన్నవారు, గురువులు అని చూడకుండా వేలాది మంది సొంత బంధువులను చంపుకున్నప్పటికీ కురుపాండవులు లోకంలో పుణ్యాత్ములుగా, ధన్యులుగా నిలిచారు. లోకరీతికి విరుద్ధంగా జరిగే ఇలాంటి వింతలన్నింటికీ కేవలం ఆ భగవంతుని లీలావిలాసము, ఆయన కరుణే కారణము కదా! (అలాగే మనకు సంతానం కలగడం కూడా ఆ దేవుడి దయ మీదే ఆధారపడి ఉంటుంది)" అని విలోచనుడు భార్యకు వివరించాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాసాలంకారము లేదా కావ్యలింగాలంకారము (భగవంతుని లీలామహత్యాన్ని, లోకంలో సాధారణంగా దోషాలుగా భావించే విషయాలు దైవకృప వల్ల ఎలా ధన్యత్వాలుగా మారాయో పురాణ ప్రసిద్ధ ఉదాహరణలతో సమర్థించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: కుంతీదేవి మంత్రబలంతో ఐదుగురు దేవతల వల్ల సంతానాన్ని పొందింది. ద్రౌపది ఐదుగురు పాండవులకు పత్ని అయింది. లౌకిక దృష్టితో చూస్తే ఇది విచిత్రంగా అనిపించినా, వారు పరమ పవిత్రులైన 'పంచకన్యల'లో స్థానం సంపాదించుకున్నారు. అలాగే బంధువధ చేసినా పాండవులకు పుణ్యలోకాలు దక్కాయి. వీటన్నింటికీ దైవసంకల్పమే మూలమనే వేదాంత సత్యాన్ని, కర్మ సిద్ధాంతాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో ప్రౌఢంగా పలికించారు.

క. కావున మన మిఁక నెట్టి య
పావనజీవనుల మైనఁ బరమేశ్వరు సం
భావనఁ బుత్రుని బడయం
గావచ్చు నిజోద్యమంబు గలిగినఁ బడఁతీ.8

ప్రతిపదార్థము:

పడఁతీ = ఓ సుగుణవతీ (భార్యా!), కావునన్ = అందువలన, మనము = మనము, ఇకన్ = ఇకమీదట, ఎట్టి = ఎటువంటి, అపావనజీవనులము+ఐనన్ = పుణ్యము లేని అపవిత్రమైన జీవితము గడిపినవారమైనప్పటికీ, నిజ+ఉద్యమంబు = మనయొక్క నిశ్చయమైన ప్రయత్నము (దీక్ష), కలిగినన్ = ఉన్నట్లయితే, పరమేశ్వరు = ఆ పరమశివుని యొక్క, సంభావనన్ = ధ్యానము చేత (అనుగ్రహము చేత), పుత్రునిన్ = కొడుకును, పడయంగాన్+వచ్చున్ = ప్రసాదముగా పొందవచ్చును.

తాత్పర్యము:

"ఓ ఇల్వాలీ! మనము పూర్వజన్మలో ఎలాంటి పాపాలు చేసి, ప్రస్తుతం పుత్రసంతానం లేని అపవిత్ర జీవితాన్ని అనుభవిస్తున్నప్పటికీ... మన మనసులో గట్టి సంకల్పం, దీక్ష ఉండి ఆ పరమేశ్వరుని భక్తితో ఆరాధిస్తే, ఆయన అనుగ్రహంతో తప్పక పుత్రుడిని పొందవచ్చును."

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: మనుషుల ప్రయత్నానికి (ఉద్యమానికి) దైవబలం తోడైతే అసాధ్యమైనది ఏదీ లేదని, సంతాన హీనత వంటి కర్మఫలాలను కూడా భక్తితో దాటవచ్చని ఇక్కడి నీతి.

క. అన విని యాసతి వినయం
బెనయం దనయుండు గలుగు నీశ్వరు నారా
ధన మొనరింపుద మనవుడుఁ
తనలో శ్రీబుద్ధి యనక తా నుత్సుకుఁ డై.9

ప్రతిపదార్థము:

అనన్ = భర్త ఆ విధముగా చెప్పగా, విని = ఆలకించి, ఆ+సతి = ఆ సాధ్వి (విలోచన), వినయంబు = వినయము, ఎనయన్ = అతిశయించగా, తనయుండు = పుత్రుడు, కలుగున్ = కలిగేటట్లుగా, ఈశ్వరున్ = ఆ పరమశివుని, ఆరాధనము = పూజను, ఒనరింపుదము = చేద్దాము, అనవుడున్ = అని పలకగా, తనలోన్ = తన మనస్సులో, స్త్రీబుద్ధి = (ఆమె చెప్పినది) ఆడదాని మాట కదా, అనక = అని తీసిపారేయకుండా, తాను = తానూ కూడ, ఉత్సుకుఁడు+ఐ = ఎంతో ఆసక్తి కలవాడై... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

భర్త మాటలు విన్న విలోచన ఎంతో వినయంతో, "అయితే మనకు పుత్రుడు కలిగేలా ఆ పరమశివుని ఆరాధిద్దాం రండి" అన్నది. ఆమె అలా అనగానే విలోచనుడు తన మనసులో 'ఇది కేవలం ఒక స్త్రీ బుద్ధితో అన్న మాట కదా' అని కొట్టిపారేయకుండా, ఆమె చెప్పిన మంచి సలహాకు ఎంతో సంతోషించి, తాను కూడా శివారాధనకు ఉత్సాహం చూపాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: సాధారణంగా లోకంలో 'స్త్రీ బుద్ధిః ప్రళయాంతకః' అని స్త్రీల ఆలోచనలను తక్కువ చేసి చూసే ప్రవృత్తి ఉంటుంది. కానీ విలోచనుడు వివేకి కావడం వల్ల భార్య చెప్పిన ధర్మబద్ధమైన మాటను గౌరవించి, ఆదరించాడని కవి ఇక్కడ చక్కని లోకనీతిని ప్రస్తావించారు.

తే.గీ. పెద్దయొసఁగెడుమాటయప్రియముకంటెఁ
పడుచుచే నీతివాక్యంబువడయఁజొప్పు
శాస్త్రవేడిచేనున్న విషంబుకంటే
గొల్లవానిచే నమృతంబు గనుటమేలు.10

ప్రతిపదార్థము:

పెద్ద = వయసులో పెద్దవాడైనవాడు, ఒసఁగెడు = చెప్పేటట్టి, మాట = మాట, అప్రియము+కంటెన్ = కీడు చేసేదాని (అహితమైనదాని) కన్నా, పడుచుచేన్ = వయసులో చిన్నవారి చేత (లేదా తక్కువ స్థాయి వారి చేత), నీతివాక్యంబు = నీతితో కూడిన మాటను, వడయున్ = గ్రహించుట, చొప్పు = ఎంతో యుక్తము, శాస్త్రవేది = శాస్త్రములు తెలిసిన పండితుని, చేన్+ఉన్న = చేతిలో ఉన్న, విషంబు+కంటెన్ = విషము కన్నా, గొల్లవానిచేన్ = చదువు రాని ఒక గొల్లవాని చేతి నుండి అయినా, అమృతంబు = అమృతమును, కొనుట = స్వీకరించుట, మేలు = చాలా శ్రేష్ఠము.

తాత్పర్యము:

పెద్దవారైనా సరే మనకు అహితము, కీడు కలిగించే మాటలు చెబితే వాటికన్నా... వయసులో చిన్నవారైనా, స్త్రీలైనా సరే వారు చెప్పే నీతి వాక్యాలను స్వీకరించడం ఎంతో ఉత్తమం. శాస్త్రాలు తెలిసిన గొప్ప పండితుని చేతిలో విషం ఉంటే దాని వల్ల ప్రాణాలు పోతాయి, అదేమీ చదువుకోని గొల్లవాని చేతిలో అమృతం ఉంటే దానిని తీసుకోవడం ఎంతో మేలు కదా! (అలాగే భార్య చిన్నదైనా ఆమె చెప్పిన శివారాధన అనే అమృతతుల్యమైన నీతిని విలోచనుడు స్వీకరించాడు).

విశేషములు:

అలంకారము: దృష్టాంతాలంకారము (చిన్నవారి నీతి వాక్యం-గొల్లవాని చేతి అమృతం; పెద్దల అప్రియపు మాట-శాస్త్రవేది చేతి విషం అనే బింబ-ప్రతిబింబ భావనతో చెప్పబడింది).

వ్యాఖ్య: గుణానికి, నీతికి ప్రాధాన్యత ఇవ్వాలి కానీ వయసుకో, కులానికో, లింగానికో కాదు అనే సార్వజనీనమైన అద్భుత నీతిని ఈ పద్యం బోధిస్తుంది. తెలుగు సాహిత్యంలో ఇదొక ప్రసిద్ధ నీతి పద్యం.

మ. అని తద్వాక్యము లాదరించి పరమేశారాధనం బావిలో
చనయుం దానును జేయుచుండఁగ సుఖస్వప్నంబులో నాత్రిలో
చనుఁ డేతెంచి భవత్ప్రయాసము విశిష్టం బయ్యె నీసువ్రతం
బనుకూలించె శనిత్రయోదశులఁ జేయం బుత్రలాభం బగున్ 11

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా నిశ్చయించుకొని, తద్+వాక్యములు = ఆమె (భార్య) యొక్క మాటలను, ఆదరించి = గౌరవించి, ఆ+విలోచనయున్ = ఆ విలోచనయు, తానును = తానును (విలోచనుడును), పరమేశ+ఆరాధనంబు = ఆ పరమశివుని యొక్క పూజను, చేయుచున్+ఉండఁగన్ = భక్తితో చేస్తూ ఉండగా, సుఖస్వప్నంబులోన్ = ఒక మంచి శుభప్రదమైన కలలో, ఆ+త్రిలోచనుఁడు = ఆ ముక్కంటి దేవుడైన శివుడు, ఏతెంచి = విచ్చేసి, భవత్+ప్రయాసము = మీ యొక్క శ్రమ (భక్తి నిశ్చయము), విశిష్టంబు = ఎంతో శ్రేష్ఠమైనది, అయ్యెన్ = అయినది, నీ = నీయొక్క, సువ్రతంబు = ఈ మంచి వ్రతము, అనుకూలించెన్ = ఫలించినది, శనిత్రయోదశులన్ = శనివారములతో కూడిన త్రయోదశి తిథులలో (శనిప్రదోష వ్రతము), చేయన్ = ఆరాధన చేసినట్లయితే, పుత్రలాభంబు = పుత్రసంతానము, అగున్ = కలుగుతుంది (అని పలికెను).

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా భార్య మాటలను గౌరవించి, విలోచనుడు మరియు అతని భార్య విలోచన ఇద్దరూ కలిసి పరమశివుని భక్తితో ఆరాధించసాగారు. వారు వ్రతం చేస్తుండగా ఒకనాడు ఒక శుభప్రదమైన కలలో ఆ ముక్కంటి దేవుడు సాక్షాత్కరించి, "మీ భక్తి,

శ్రమ ఎంతో శ్రేష్ఠమైనవి. మీ వ్రతం నాకు నచ్చింది. మీరు శనివారములతో కూడిన త్రయోదశి తిథులందు (శనిప్రదోష వ్రతము) శివపూజ చేయండి, దానివల్ల మీకు పుత్రసంతానము కలుగుతుంది" అని ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము (కలలో శివుడు కనిపించి వరమిచ్చిన వృత్తాంతాన్ని ప్రసాదగుణంతో వర్ణించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: హిందూ సంప్రదాయంలో శనిత్రయోదశి (శనిప్రదోషం) నాడు శివుని పూజించడం అత్యంత పవిత్రమైనదిగా, కోర్కెలను తీర్చేదిగా నమ్ముతారు. ఇక్కడ కవి ఆ వ్రత మహత్యాన్ని కథలో ప్రవేశపెట్టారు.

క. అని శంకరుఁ డాజ్ఞాపించిన
నతఁడు శనిత్రయోదశీవ్రత మత్యం
తనియతి జరపుచుఁ బుణ్య
మ్మునఁ గొన్నిదినములకొక్కి పుత్రుని బడసెన్ 12

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, శంకరుఁడు = సుఖాన్ని ఇచ్చే ఆ శివుడు, ఆజ్ఞాపించినన్ = కలలో ఆజ్ఞ ఇవ్వగా, అతఁడు = ఆ విలోచనుడు, శనిత్రయోదశీవ్రతము = శనిత్రయోదశి అనే వ్రతాన్ని, అత్యంత = మిక్కిలి, నియతిన్ = నిష్ఠతో, జరపుచున్ = ఆచరిస్తూ, పుణ్యమ్మునన్ = ఆ వ్రత పుణ్య విశేషం చేత, కొన్ని = కొన్ని, దినములకున్ = రోజులకు, ఒక్క = ఒక, పుత్రునిన్ = కొడుకును, పడసెన్ = పొందెను (కనెను).

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా కలలో శివుడు ఆజ్ఞాపించగా, ఆ విలోచనుడు పరమ నిష్ఠతో, భక్తిశ్రద్ధలతో శనిత్రయోదశీ వ్రతాన్ని ఆచరించాడు. ఆ వ్రత పుణ్యఫలం వల్ల కొన్నాళ్లకు వారికి ఒక చక్కని పుత్రసంతానము కలిగింది.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: భగవంతుని ఆజ్ఞను శిరసావహించి నియమ నిష్ఠలతో వ్రతాన్ని ఆచరిస్తే సత్ఫలితం తప్పక లభిస్తుందని ఈ పద్యం నిరూపిస్తుంది.

క. ఆపాపనికిం బుణ్య
వ్యాపారుఁడు దేవదత్తుఁ డనుపే రిడి గౌ
రీపతిపదభక్తుని వి
ద్యాపరిచితుఁ జేయుచును ముదంబునఁ బెంచెన్.13

ప్రతిపదార్థము:

పుణ్యవ్యాపారుఁడు = పుణ్యకార్యములు చేసే స్వభావము కల ఆ విలోచనుడు, ఆ+పాపనికిన్ = ఆ చిన్నారి బాలునికి, దేవదత్తుఁడు = దేవదత్తుడు, అను = అనే, పేరిడి = పేరు పెట్టి, గౌరీపతి = పార్వతీదేవి భర్తయైన శివుని యొక్క, పద = పాదముల యందు, భక్తుని = భక్తి కలవానిగాను, విద్యాపరిచితున్ = సమస్త విద్యల యందు ప్రవేశము (జ్ఞానము) కలవానిగాను, చేయుచును = తీర్చిదిద్దుతూ, ముదంబునన్ = ఎంతో సంతోషముతో, పెంచెన్ = పెంచి పెద్దవాడిని చేసెను.

తాత్పర్యము:

పుణ్యమూర్తియైన ఆ విలోచనుడు తన కుమారునికి 'దేవదత్తుడు' (దేవుని చేత ప్రసాదించబడినవాడు) అని పేరు పెట్టాడు. ఆ బాలుడిని పార్వతీపతియైన పరమశివుని పాదభక్తుడిగా, సమస్త విద్యలు తెలిసిన విద్వాంసుడిగా తీర్చిదిద్దుతూ, ఎంతో సంతోషంతో పెంచి పెద్ద చేయసాగాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: సంతానం కలగడమే కాకుండా, ఆ పిల్లవానికి దైవభక్తిని, విద్యాబుద్ధులను నేర్పించి ఉత్తముడిగా పెంచడమే నిజమైన తండ్రి కర్తవ్యమని ఇక్కడ విలోచనుని పాత్ర ద్వారా వ్యక్తమవుతోంది.

చ. క్రమమున బ్రాహ్మ్యకర్మములు గై కొనఁజేసి యెదుంగుచో వివా
హముఁ దగఁజేసి కాశికిఁ ప్రయాణము చేకొని పుత్రుఁ బిల్చి కా
లము శుభవృత్తులఁ బ్రదుకు లాగు విచారము సద్గృహస్థ ధ
ర్మములను మంత్రతంత్రముల మర్మము లెల్లను జెప్పి వెండియున్ .14

ప్రతిపదార్థము:

క్రమమునన్ = కాలక్రమములో, బ్రాహ్మ్య = బ్రాహ్మణులకు తగిన (ఉపనయనాది), కర్మములు = సంస్కారములను, కైకొనన్+చేసి = నెరవేర్చి, ఎదుంగుచోన్ = వాడు పెద్దవాడవుతున్న సమయంలో, తగన్ = యోగ్యముగా, వివాహమున్ = పెళ్ళిని, చేసి = కావించి, కాశికిన్ = కాశీ నగరమునకు, ప్రయాణము = ప్రయాణాన్ని, చేకొని = నిశ్చయించుకొని, పుత్రున్ = కొడుకైన దేవదత్తుని, పిల్చి = దగ్గరకు పిలిచి, కాలము = జీవితకాలమంతయు, శుభవృత్తులన్ = మంచి మార్గముల ద్వారా (ధర్మబద్ధమైన జీవనోపాధి ద్వారా), బ్రదుకు = జీవించే, లాగు = విధానాన్ని, విచారము = ఆలోచనలను, సత్+గృహస్థ = ఉత్తమమైన గృహస్థుని యొక్క, ధర్మములను = కర్తవ్యాలను, మంత్రతంత్రముల = మంత్ర శాస్త్ర, తంత్ర శాస్త్రముల యొక్క, మర్మములు+ఎల్లన్ = రహస్యాలన్నింటినీ, చెప్పి = బోధించి, వెండియున్ = ఇంకా (ఇలా అన్నాడు - తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

కాలక్రమములో కుమారునికి ఉపనయనాది బ్రాహ్మణ సంస్కారాలన్నీ పూర్తి చేసి, ఈడు రాగానే యోగ్యమైన కన్యతో వివాహం జరిపించాడు. ఆపై తాను కాశీ యాత్రకు వెళ్ళాలని నిశ్చయించుకొని, కొడుకైన దేవదత్తుని పిలిచి... జీవితంలో ఉత్తమ మార్గాల ద్వారా ఎలా జీవించాలో, గృహస్థుని ధర్మాలు ఏవో, మంత్ర తంత్ర శాస్త్రాలలోని మర్మాలు ఏవో అన్నీ కూలంకషంగా బోధించి, ఇంకా ఇలా హితవు పలికాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: కొడుకును సంసారవంతుడిని చేసి, తన విధులను పూర్తి చేసుకున్నాక వానప్రస్థం లేదా పుణ్యక్షేత్ర దర్శనానికి (కాశీకి) వెళ్ళడం ప్రాచీన ఆశ్రమ ధర్మ సంప్రదాయం. వెళ్ళేముందు కొడుకుకు జీవిత రహస్యాలన్నింటినీ తండ్రి ఉపదేశించడం ఇక్కడి విశేషం.

క. పరపీడయుఁ బరనిందయుఁ
పర సతియుం బరధనంబుఁ బరులుం గలచోఁ

తిరుగకు పరోపకారము

పారయంగలచోటఁ బుద్ధిపురికొల్పవనా.15

ప్రతిపదార్థము:

అనా = ఓ కుమారుడా!, పరపీడయున్ = ఇతరులను బాధించడం, పరనిందయున్ = ఇతరులను దూషించడం (నిందించడం), పరసతియున్ = పరాయి స్త్రీలు, పరధనంబున్ = పరాయివారి సొమ్ము, పరులున్ = (చెడు స్వభావము గల) ఇతరులు, కలచోన్ = ఉండే చోటులందు, తిరుగకు = తిరగవద్దు (వాటి జోలికి వెళ్ళవద్దు), పరోపకారము = ఇతరులకు మేలు చేయడం, పారయంగల = లభించేటట్టి, చోటన్ = ప్రదేశమున (సమయమున), బుద్ధి = నీ మనస్సును, పురికొల్పవు = ప్రేరేపించుము (ఉత్సాహపరచుము).

తాత్పర్యము:

"ఓ నాయనా! ఇతరులను బాధించే పనులు, ఇతరులను నిందించే చోటులు, పరాయి స్త్రీలు, పరాయి ధనము, దుర్జనులు ఉండే ప్రదేశాలు... వీటికి ఎప్పుడూ దూరంగా ఉండు, వాటి జోలికి వెళ్ళకు. ఎక్కడైనా ఇతరులకు మేలు చేసే అవకాశం (పరోపకారం) వస్తే మాత్రం, అక్కడ నీ బుద్ధిని ఉత్సాహంగా అటువైపు మళ్ళించు."

విశేషములు:

అలంకారము: అంత్యానుప్రాస మరియు దీపకాలంకార ఛాయలు (వరుసగా 'పర' శబ్దాల ఆవృత్తితో నీతిని దృఢపరచడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: భారతీయ సంస్కృతిలో పరోపకారమే పరమార్థమని, పరధన, పరస్త్రీ విముఖతలే ఉత్తమ పురుష లక్షణాలని తండ్రి కొడుకుకు చెప్పిన ఈ పద్యం సార్వకాలికమైన అద్భుత నీతి పద్యం.

క. తరుణులతోడి రహస్యము

వెరవరివగ సైరణయును వేషాధ్యునిస

చ్చరితము దుర్జనుసఖ్యము

నరపతికరుణయును నీపునమ్మకు మదిలోన్.16

ప్రతిపదార్థము:

తరుణులతోన్ = పరస్త్రీలతో (యువతులతో), రహస్యము = ఏకాంతపు మంతనములు, వెరవరి = మోసగాడి యొక్క (ధూర్తుడి), వగ = విలాసము (నటన), సైరణయును = ఓర్పును, వేషాధ్యుని = రంగురంగుల వేషాలు వేసేవాని (కపటి) యొక్క, సత్+చరితము = మంచి ప్రవర్తనను, దుర్జను = దుష్టునితో, సఖ్యము = స్నేహాన్ని, నరపతి = రాజు యొక్క, కరుణయును = దయాదాక్షిణ్యాలను, నీవు = నీవు, మదిలోన్ = నీ మనస్సు నందు, నమ్మకు = ఎన్నడూ విశ్వసించవద్దు.

తాత్పర్యము:

"ఓ కుమారుడా! స్త్రీలతో రహస్యాలు మాట్లాడటం, మోసగాడి నటనను/ఓర్పును నమ్మడం, రంగుల వేషాలు వేసే కపట నాటకధారుల మంచి ప్రవర్తనను విశ్వసించడం, దుర్జనులతో స్నేహం చేయడం, రాజుల దయాదాక్షిణ్యాల మీద ఆధారపడటం... ఈ ఐదింటిని నీ మనసులో ఎప్పుడూ నమ్మవద్దు (ఇవి ఏ క్షణమైనా ప్రమాదాన్ని తెచ్చిపెట్టవచ్చు)."

విశేషములు:

అలంకారము: సముచ్చయాలంకార ఛాయలు (నమ్మకూడని అంశాలను వరుసగా సమన్వయపరిచినందున).

వ్యాఖ్య: ప్రాచీన రాజనీతి, లోకనీతి శాస్త్రాలలో చెప్పబడిన అత్యంత ముఖ్యమైన సూత్రాలను తండ్రి కొడుకుకు ఇక్కడ బోధించాడు. ముఖ్యంగా రాజుల కరుణ స్థిరంగా ఉండదని చెప్పడం గమనార్హం.

క. సారాచారవిచారత

నారూఢుం డగుచుఁ తను నిజావసరములం

జేరినవారికి హితుఁ డై

సైరణ గల ప్రభువుఁ గొలుపు సజ్జన వృత్తిన్.17

ప్రతిపదార్థము:

సార = శ్రేష్ఠమైన, ఆచార = సత్ప్రవర్తనను, విచారతన్ = ఆలోచించుట యందు, ఆరూఢుండు+అగుచున్ = నిపుణుడైనట్టియు, తనున్ = తన్ను, నిజ = తనయొక్క, అవసరములం = అవసర సమయములందు, చేరినవారికిన్ = ఆశ్రయించిన వారికి, హితుఁడు+ఐ = మేలు చేసేవాడైనట్టియు, సైరణ = ఓర్పు, కల = కలిగిన, ప్రభువున్ = రాజును, సజ్జన = సత్పురుషుల యొక్క, వృత్తిన్ = మార్గమున (సేవావిధానముతో), కొలుపు = సేవించుము.

తాత్పర్యము:

"మంచి ఆచార వ్యవహారాలను, ధర్మాలను విచారించడంలో నేర్పరియైనవాడు, తగిన సమయాల్లో తన్ను ఆశ్రయించిన వారికి మేలు చేసేవాడు, ఎంతో ఓర్పు (సహనం) కలిగినవాడు అయిన ప్రభువును మాత్రమే... సత్పురుషులు మెచ్చే సేవా వృత్తితో సేవించు."

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: రాజులందరినీ నమ్మకూడదని మునుపటి పద్యంలో చెప్పిన తండ్రి, ఎటువంటి రాజును ఆశ్రయించి సేవించాలో, ఉత్తమ ప్రభువుకు ఉండాల్సిన లక్షణాలు ఏవో ఈ పద్యంలో స్పష్టం చేశాడు.

వచనము:

వ. అని పెక్కునీతులు చెప్పి.18

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, పెక్కు = అనేకమైన, నీతులు = లోకనీతులను, చెప్పి = (కుమారునికి) ఉపదేశించి.

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా విలోచనుడు తన కుమారుడైన దేవదత్తునికి ఎన్నో లోకనీతులను, ధర్మాలను ఉపదేశించి... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

క. భూసురుఁడు సకలవిద్యా

భాసురుఁ డటు తోడఁగూడి పడఁతుక నియమో

ల్లాసినిగా శివమూర్తివి

కాసిని యననొప్పుచున్న కాశికిఁ జనియెన్.19

ప్రతిపదార్థము:

సకల = సమస్తమైన, విద్యా = విద్యల చేత, భాసురుఁడు = ప్రకాశించువాడైన, భూసురుఁడు = బ్రాహ్మణుడైన ఆ విలోచనుడు, అటు = ఆ విధముగా (కొడుకుకు బుద్ధులు చెప్పి), తోడన్+కూడి = తనతో పాటుగా, నియమ = వ్రతనియమముల చేత, ఉల్లాసిని+కాన్ = ప్రకాశించేదైన, పడఁతుక = భార్యతో కలిసి, శివమూర్తి = శివరూపము వలె, వికాసిని+అనన్+ఒప్పుచున్న = ప్రకాశిస్తున్నది అనదగిన, కాశికిన్ = కాశీ క్షేత్రమునకు, చనియెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము:

సమస్త విద్యలు తెలిసిన ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడైన విలోచనుడు ఆ విధంగా కొడుకుకు హితవు పలికి, వ్రత నియమాలతో ప్రకాశిస్తున్న తన భార్యను వెంటబెట్టుకొని, సాక్షాత్తు పరమశివుని స్వరూపంలా విరాజిల్లుతున్న కాశీ నగరానికి ప్రయాణమై వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకార ఛాయ (కాశీ నగరాన్ని శివమూర్తితో పోల్చడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: సద్గురువైన తండ్రి గృహస్థాశ్రమ విధులను కొడుకుకు అప్పగించి, వృద్ధాప్యంలో భార్యతో కలిసి మోక్షదాయకమైన కాశీ నగరానికి వెళ్ళడం ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

మ. జనకుం డేగిన దేవదత్తుఁ డిటు లాచారంబు రెట్టింప స
జ్జనత్కారము లింటఁ జెల్లగ విశిష్టప్రాప్తకాలంబు చొ
ప్పున నిధ్మంబులుఁ బత్రము ల్ఫలములుం బుష్పంబులుం గాననం
బునఁదాఁ బంచయజ్ఞముల నెప్పుం జేయుచు న్నిల్వఁగన్.20

ప్రతిపదార్థము:

జనకుండు = తండ్రి, ఏగినన్ = (కాశీకి) వెళ్ళిపోగా, దేవదత్తుఁడు = కుమారుడైన దేవదత్తుడు, ఇటు = ఈ విధముగా, ఆచారంబు = సదాచారములను, రెట్టింపన్ = మరింత ఎక్కువ చేయగా, ఇంటన్ = తన గృహము నందు, సత్+జనత్కారములు = సత్పురుషులకు చేసే సత్కారములు (అతిథి పూజలు), చెల్లగన్ = సాగుతుండగా, విశిష్ట = శ్రేష్ఠమైన, ప్రాప్తకాలంబు = అనుకూల సమయము యొక్క, చొప్పునన్ = విధముగా, కాననంబునన్ = అడవి నుండి, తాన్ = తాను, ఇధ్మంబులున్ = సమిధలను (యజ్ఞ ముక్కలు), పత్రములున్ = ఆకులను, ఫలములున్ = పండ్లను, పుష్పంబులున్ = పువ్వులను, (తేగా - అధ్యాహారము), ఎప్పున్ = ఎల్లప్పుడును, పంచయజ్ఞములను = దేవ, పితృ, భూత, మనుష్య, బ్రహ్మ యజ్ఞములను, చేయుచున్ = నెరవేరుస్తూ, నిల్వఁగన్ = జీవిస్తూ ఉండగా... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

తండ్రి కాశీకి వెళ్ళిన తర్వాత దేవదత్తుడు ఆయన చెప్పినట్లే సదాచారాలను రెట్టింపు చేశాడు. నిత్యం ఇంటికి వచ్చే సత్పురుషులను, అతిథులను గౌరవించసాగాడు. ప్రతిరోజూ ఉదయాన్నే అడవికి వెళ్ళి యజ్ఞానికి కావలసిన సమిధలు, పూజాపత్రాలు, పండ్లు, పువ్వులు స్వయంగా తీసుకువస్తూ, గృహస్థుడైనవాడు నిత్యం చేయవలసిన 'పంచమహా యజ్ఞాలను' భక్తితో నెరవేరుస్తూ కాలం గడపసాగాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: తండ్రి లేకపోయినా ఆయన ఇచ్చిన శిక్షణను, సంస్కారాన్ని మరువకుండా దేవదత్తుడు ఉత్తమ గృహస్థుడిగా నిలిచాడు. ఇక్కడ గృహస్థుని పరమ కర్తవ్యాలైన అతిథి సత్కారం, నిత్య పంచమహాయజ్ఞాల నిర్వహణ చక్కగా ప్రతిబింబించాయి.

మ. ఒకనాఁ డుజ్జయినీశుఁ డుత్సవమిషోద్యోగంబున న్వేఁటకై
వికసన్మానసుఁడై బలంబులు తను న్వేష్టింపఁగ బాణకా
ర్ముకహస్తుం డయి వాజినెక్కి పటహంబుల్ మ్రోయఁగా నేగె గం
డక శార్దూలవరాహసింహకరిగణ్యం బౌ నరణ్యానికిన్.21

ప్రతిపదార్థము:

ఒకనాఁడు = ఒకరోజు, ఉజ్జయినీ+ఈశుఁడు = ఉజ్జయిని నగర ప్రభువైన విక్రమార్కుడు, ఉత్సవ = వేడుక యొక్క, మిష = నెపముతో కూడిన, ఉద్యోగంబునన్ = ప్రయత్నముతో, వేఁటకై = మృగయా వినోదము కొరకు, వికసత్ = వికసించిన (సంతోషముతో ఉన్న), మానసుఁడు+ఐ = మనస్సు కలవాడై, బలంబులు = చతురంగ బలములు (సైన్యము), తనున్ = తనను, వేష్టింపఁగన్ = చుట్టుముట్టి రాగా, బాణ = అంబులు, కార్ముక = విల్లు, హస్తుండు+అయి = చేతిలో కలవాడై, వాజిన్ = గుర్రాన్ని, ఎక్కి = అధిరోహించి, పటహంబుల్ = యుద్ధ భేరీలు (ఢంకాలు), మ్రోయఁగాన్ = మ్రోగుతుండగా, గండక = ఖడ్గమృగములు, శార్దూల = పులులు, వరాహ = అడవి పందులు, సింహ = సింహములు, కరి = ఏనుగుల యొక్క, గణ్యంబు+ఔ = సమూహములతో కూడినట్టి, అరణ్యానికిన్ = ఘోర అడవికి, ఏగెన్ = వెళ్ళెను.

తాత్పర్యము:

ఒకరోజు ఉజ్జయిని మహారాజైన విక్రమార్కుడు ఒక ఉత్సవ నెపంతో వేటాడాలనే ఉత్సాహంతో, ఎంతో సంతోషకరమైన మనసుతో బయలుదేరాడు. చతురంగ సైన్యాలు తనను చుట్టుముట్టి వస్తుండగా, చేతిలో విల్లంబులు ధరించి, ఉత్తమమైన గుర్రాన్ని ఎక్కాడు. మంగళ వాయిద్యాలు, భేరీలు మ్రోగుతుండగా... ఖడ్గమృగాలు, పులులు, అడవి పందులు, సింహాలు, ఏనుగులు దట్టంగా ఉన్న భయంకరమైన అడవికి వేట కోసం వెళ్ళాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము (రాజు వేటకు వెళ్ళేటప్పుడు ఉండే ఆడంబరాన్ని, అడవిలోని జంతువుల ఉనికిని సహజ సిద్ధంగా వర్ణించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: ప్రాచీన కాలంలో రాజులకు వేట (మృగయ) అనేది ఒక వ్యసనంగా కాక, శౌర్య ప్రదర్శనకు, అడవి జంతువుల బారి నుండి ప్రజలను రక్షించడానికి ఒక వినోదోద్యోగంగా ఉండేది. ఇక్కడ విక్రమార్కుని వేట ప్రయాణాన్ని కవి వైభవంగా చిత్రించారు.

ఉ అక్కడ వేట లాడుచు హయంబు రయంబునఁ తోలుకొంచుఁ తా
గ్రక్కున నొక్కపంది వెనుకం జని మార్గము దప్పి క్రంపలం
జిక్కి మది న్వితాకు పడి చింత మునుంగుచుఁ పండ్లుగోయఁగా
నొక్కెడ దేవదత్తుఁ గని యూరికి నేగెడుత్రోవ వేడినన్ .22

ప్రతిపదార్థము:

అక్కడ = ఆ అరణ్యములో, వేటలు+ఆడుచున్ = మృగాలను వేటాడుతూ, హయంబున్ = (తాను ఎక్కిన) గుర్రాన్ని, రయంబునన్ = మిక్కిలి వేగముగా, తోలుకొంచున్ = పరిగెత్తించుకుంటూ, తాన్ = తాను, క్రక్కునన్ = శీఘ్రముగా, ఒక్క = ఒక, పంది = అడవి పంది యొక్క, వెనుకం+చని = వెనుక పడి వెళ్ళి, మార్గము = దారి, తప్పి = కోల్పోయి, క్రంపలన్ = ముళ్ల పొదలలో, చిక్కి = ఇరుక్కుపోయి, మదిన్ = మనస్సులో, వితాకుపడి = విసిగిపోయి (కలత చెంది), చింతన్ = విచారములో, మునుంగుచున్ = మునిగిపోతూ, పండ్లు = (పూజ కొరకు) పండ్లను, కోయఁగాన్ = కోయడానికి వచ్చిన, ఒక్క+ఎడన్ = ఒకానొక చోట, దేవదత్తున్ = బ్రాహ్మణ కుమారుడైన దేవదత్తుని, కని = చూసి, యూరికిన్ = నగరమునకు (ఉజ్జయినికి), ఏగెడు = వెళ్ళేటట్టి, త్రోవ = దారిని, వేడినన్ = అడుగగా... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

ఆ అడవిలో వేటాడుతుండగా, విక్రమార్కుడు ఒక అడవి పందిని చూసి దానిని పట్టుకోవాలనే వేగంతో తన గుర్రాన్ని అమిత వేగంగా పరిగెత్తించాడు. ఆ పంది వెనుక వెళ్లే తొందరలో అతడు సైన్యాన్ని విడిచిపెట్టి, ఒంటరిగా దారి తప్పి దట్టమైన ముళ్లపొదల్లో ఇరుక్కుపోయాడు. దిక్కు తోచక, మనసులో తీవ్రమైన ఆందోళనతో, విచారంతో ఉన్న ఆ సమయంలో... అక్కడ దైవపూజ కోసం అడవిలో పండ్లు కోస్తున్న దేవదత్తుడు అతనికి కనిపించాడు. రాజు అతనిని సమీపించి, తిరిగా నగరానికి వెళ్ళే దారి చూపించమని అడిగాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: కథలో ఒక ప్రధాన మలుపు ఇక్కడే ప్రారంభమవుతుంది. మునుపటి పద్యాలలో దేవదత్తుడు నిత్యం అడవికి వెళ్ళి ఫలపుష్పాలు తెచ్చుకుంటాడని చెప్పిన కవి, ఇక్కడ రాజు దారి తప్పి దేవదత్తుని కలవడానికి ఆ నేపథ్యాన్ని చక్కగా ఉపయోగించుకున్నారు.

ఆ.వె. హయమువాగె వట్టి యల్లన ముందట
ముండ్లు దప్పఁ దిగిచి గండ్లు గడపి
దేవదత్తుఁ డిట్లు తెరువునఁ గూర్చిన
సేనఁ గలసె రాజ శేఖరుండు.23

ప్రతిపదార్థము:

హయము = (రాజు ఎక్కిన) గుర్రము యొక్క, వాగె = కళ్ళెమును, పట్టి = చేత్తో పట్టుకొని, అల్లన = మెల్లగా, ముందటన్ = ముందు నడుస్తూ, ముండ్లు = ముళ్ల పొదలను, తప్పన్ = తగలకుండా, తిగిచి = లాగి (తొలగించి), గండ్లు = దుర్గమమైన మార్గములను (కనుమలను), కడపి = దాటించి, దేవదత్తుఁడు = ఆ దేవదత్తుడు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, తెరువునన్ = దారిలో, కూర్చిన = ఎదురుచూస్తూ ఉన్న, సేనన్ = సైన్యమును, రాజశేఖరుండు = రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు, కలసెన్ = చేరుకొనెను.

తాత్పర్యము:

దేవదత్తుడు రాజు ఎక్కిన గుర్రపు కళ్ళెమును తన చేతితో పట్టుకొని, మెల్లగా రాజుకు ముందు నడిచాడు. దారిలోని ముళ్ళు రాజుకు, గుర్రానికి తగలకుండా పాదలను పక్కకు తొలగిస్తూ, కష్టతరమైన కనుమలను, అడవి దారులను దాటించాడు. ఈ విధంగా దేవదత్తుడు రాజును సురక్షితంగా తీసుకువచ్చి, అడవి బయట దారిలో రాజు కోసం ఆందోళనతో వెతుకుతున్న సైన్యంతో కలిపాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: అడవి దారుల పట్ల దేవదత్తునికి ఉన్న పరిచయం, విపత్తులో ఉన్న రాజు పట్ల అతడు చూపిన సేవాభావం ఇక్కడ వ్యక్తమయ్యాయి. రాజు ప్రాణాలను, గౌరవాన్ని కాపాడిన పరమ ఉపకారమిది.

క. తన యెక్కినతురగము నా
తని కిచ్చి సువర్ణనిర్మితం బగు వరవా
హనమున నొయ్యనఁ బురికిం
జనుదెంచెను బంచవాద్యశబ్దములులియన్ .24

ప్రతిపదార్థము:

తన = తాను, ఎక్కిన = అధిరోహించిన, తురగమున్ = (ఉత్తమమైన) గుర్రాన్ని, ఆతనికిన్ = ఆ దేవదత్తునికి, ఇచ్చి = బహుమతిగా ఇచ్చి, సువర్ణ = బంగారముతో, నిర్మితంబు+అగు = చేయబడినట్టి, వర = శ్రేష్ఠమైన, వాహనమునన్ = పల్లకి లేదా రథము నందు, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా (వైభవముగా), పురికిన్ = ఉజ్జయిని నగరమునకు, చనుదెంచెను = తిరిగి వచ్చెను, పంచవాద్య = ఐదు రకముల శ్రేష్ఠమైన వాయిద్యముల యొక్క, శబ్దములు = ధ్వనులు, ఉలియన్ = మ్రోగుతుండగా.

తాత్పర్యము:

తనను ఆపద నుండి రక్షించి, సైన్యంతో చేర్చిన దేవదత్తుని ఉపకారానికి సంతోషించి, విక్రమార్కుడు తాను ఎక్కిన అమూల్యమైన గుర్రాన్ని అతనికి బహుమతిగా ఇచ్చేశాడు. ఆపై రాజు సైనికులు తెచ్చిన బంగారు రథమును (లేదా పల్లకిని) ఎక్కి, పంచమహా వాయిద్యాల ధ్వనులు మిన్నంటుతుండగా వైభవంగా తిరిగి నగరానికి చేరుకున్నాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: విక్రమార్కుని త్యాగబుద్ధి, ఈగి ఇక్కడ కనిపిస్తాయి. తనను రక్షించిన సాధారణ బ్రాహ్మణుడికి తాను ఎక్కిన రాజ గుర్రాన్నే ఇచ్చి కృతజ్ఞత చాటుకున్నాడు. 'పంచవాద్యాలు' అనగా శంఖం, కాహళం, తాళం, భేరి, మృదంగం వంటి ఐదు ముఖ్య వాయిద్యాలు.

25. ఇరువది ఐదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. ఇట్లు చనుదెంచి నగరు ప్రవేశించి మహావిభవంబు మెఱయం గొలువునం గూర్చుండి.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, చనుదెంచి = వచ్చి, నగరు = తన రాజభవనమును, ప్రవేశించి = లోనికి వెళ్ళి, మహా = గొప్ప, విభవంబు = ఐశ్వర్యము (వైభవము), మెఱయన్ = ప్రకాశించునట్లుగా, కొలువునన్ = రాజసభ తీర్చి (సింహాసనముపై), కూర్చుండి = ఆసీనుడై... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా విక్రమార్క మహారాజు అడవి నుండి తిరిగి వచ్చి, తన రాజనగరంలో ప్రవేశించాడు. అనంతరం మహా వైభవంగా తన కొలువుకూటానికి (రాజసభకు) విచ్చేసి, సింహాసనంపై ఆసీనుడై...

26. ఇరువది ఆరవ పద్యము

ఆ.వె. అచటి విప్రునిపని యత్యుపకారంబు
గాఁ దలంచి యొక్కగ్రామ మిచ్చి
వరుసతోడ నెల్లవారల వీడ్కొల్పి
యంతిపురము సొచ్చె నవనివిభుఁడు,

ప్రతిపదార్థము:

అవనివిభుఁడు = భూనాథుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, అచటి = ఆ అడవిలోని, విప్రుని = బ్రాహ్మణుడైన దేవదత్తుని యొక్క, పని = చేసిన సేవను, అతి+ఉపకారంబు+కాన్ = గొప్ప మేలుగా, తలంచి = భావించి, ఒక్క = ఒక, గ్రామము = అగ్రహారమును (ఊరిని), ఇచ్చి = బహుమతిగా సమర్పించి, వరుసతోడన్ = క్రమము తప్పకుండా, ఎల్లవారలన్ = సభలోని వారందరినీ, వీడ్కొల్పి = పంపివేసి, అంతిపురము = రాణివాసము (అంతఃపురము) లోనికి, సొచ్చెన్ = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము:

ఆ విక్రమార్క మహారాజు అడవిలో ఆ బ్రాహ్మణ కుమారుడైన దేవదత్తుడు తనకు చేసిన సేవను ఎంతో గొప్ప ఉపకారంగా భావించాడు. అందుకే సభలో అతనికి ఒక సర్వసమృద్ధమైన గ్రామాన్ని (అగ్రహారాన్ని) దానంగా ఇచ్చాడు. ఆ తర్వాత సభలోని వారందరికీ క్రమపద్ధతిలో సెలవు ఇచ్చి, తాను అంతఃపురంలోకి ప్రవేశించాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: రాజుకు దారి చూపడం చిన్న విషయంగా అనిపించినా, అడవిలో చిక్కుకున్న వేళ ప్రాణరక్షణతో సమానమైనందున విక్రమార్కుడు దేవదత్తునికి గుర్రంతో పాటు ఒక గ్రామాన్ని కూడా ఇచ్చి తన కృతజ్ఞతను చాటుకున్నాడు.

27. ఇరువది ఏడవ పద్యము

క. అన్నెలఁతలతో రతిసం
పన్నుండై వరుసతోడ భావజుకేళిం
గొన్ని దినంబులు సలుపుచు
నున్నంతం బిన్నయాలి కొకనేల మసలెన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ+నెలఁతలతోన్ = ఆ భార్యలైన సుందరులతో, రతిసంపన్నుండు+ఐ = సుఖానుభూతి పొందినవాడై, వరుసతోడన్ = అనుకూలముగా, భావజు = మన్మథుని యొక్క, కేళిన్ = విలాస క్రీడలను, కొన్ని = కొన్ని, దినంబులు = రోజులు, సలుపుచున్+ఉన్నంతన్ = గడుపుతూ ఉండగా, పిన్న+ఆలికిన్ = (రాజు యొక్క) చిన్న భార్యకు, ఒక = ఒక, నెల = మాసము (ఋతుస్రావము), మసలెన్ = తప్పిపోయెను (గర్భము దాల్చెను).

తాత్పర్యము:

విక్రమార్కుడు తన అంతఃపుర కాంతలతో మన్మథ విలాస కేళుల్లో మునుగుతూ కొన్ని రోజులు ఆనందంగా గడిపాడు. ఆ విధంగా కాలం గడుస్తుండగా, ఒకనాడు అతని చిన్న భార్యకు నెల తప్పింది (ఆమె గర్భవతి అయింది).

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: కథ తదుపరి ఘట్టానికి చేరుకోవడానికి, రాజుకు సంతానం కలగబోయే శుభ సూచన ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

28. ఇరువది ఎనిమిదవ పద్యము

ఉ. చెక్కులు వెల్లఁబాజెఁ గడుఁ జిట్టము లయ్యె మొగంబు వాడెఁ జ
న్నుక్కులు నల్పుగూడె నడుముం దరులుం జెలువారె నారు సాం
పెక్కెఁ గనుంగవ న్మెఱపు లేక్పడె నప్పు మనంబుకోరుకుల్
పెక్కు విధంబులం బరఁగెఁ బ్రీతిగ నాతికిఁ చీరచిక్కినన్.

ప్రతిపదార్థము:

చీరచిక్కినన్ = గర్భము నిలవగా, ఆతికిన్ = ఆ సుందరికి (చిన్న భార్యకు), చెక్కులు = బుగ్గలు, వెల్లఁబాజెన్ = తెల్లబారినవి, గడున్ = మిక్కిలి, మొగంబు = ముఖము, చిట్టములు+అయ్యెన్ = చిన్న చెమట బిందువులు కలదయ్యెను, వాడెన్ = గ్లాని చెందెను, చన్నుక్కులు = స్తనాగ్రములు, నల్పు = నలుపు రంగును, కూడెన్ = సంతరించుకున్నవి, నడుమున్ = కటి ప్రదేశము, తరులున్ = ముడతలు (వళులు) కలదై, చెలువారెన్ = ఒప్పెను, నారు = నూగారు, సొంపు+ఎక్కెన్ = అందగించెను, కనుంగవన్ = కన్నుల జంట నందు, మెఱపులు = కాంతులు (ఆలసత్వపు మెరుపులు), ఏర్పడెన్ = కనిపించెను, అప్పు = అప్పుడు, మనంబు = మనస్సు నందలి, కోరుకుల్ = దోహద కాంక్షలు (కోరికలు), పెక్కు = అనేక, విధంబులన్ = రీతులుగా, ప్రీతిగన్ = ఇష్టముగా, పరఁగెన్ = ప్రవర్తిల్లెను.

తాత్పర్యము:

ఆమెకు గర్భము నిలిచిన తర్వాత శరీరంలో సహజమైన మార్పులు వచ్చాయి. బుగ్గలు తెల్లబారాయి. ముఖంపై చిన్న చెమట బిందువులు చేరి కాస్త వాడినట్లు అనిపించింది. స్తనాగ్రములు నలుపెక్కాయి. నడుము భాగంలో వళులు (ముడతలు) ఏర్పడి అందగించాయి. నూగారు స్పష్టమై ప్రకాశించింది. కళ్లలో ఒక వింత కాంతి ఏర్పడింది. మనస్సులో రకరకాల వస్తువులను తినాలనే కోరికలు (వేవిళ్లు) ఎంతో ఇష్టంగా పుట్టసాగాయి.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము (గర్భిణీ స్త్రీకి కలిగే శారీరక, మానసిక మార్పులను కావ్య శాస్త్రోక్తంగా, అత్యంత సహజంగా వర్ణించినందున).

వ్యాఖ్య: ప్రాచీన కావ్యాలలో గర్భవతీ వర్ణన ఒక విశిష్ట అంగము. కవి కొఱవి గోపరాజు ఇక్కడ గర్భ లక్షణాలను ఎంతో శాస్త్రీయంగా, రమణీయంగా చిత్రించారు.

29. ఇరువది తొమ్మిదవ పద్యము

క. పాత్తికడుపు మెఱుఁగెక్కెం

జిత్తంబున జడను దోఁచెఁ జెలిక త్తెలతో

నొ త్తిలిపలుకఁగ మ్రాన్పడు

మెత్తనిమై నడుఁచుని నిదుర మేకొను విసువున్.

ప్రతిపదార్థము:

పొత్తికడుపు = ఉదర భాగము, మెఱుఁగు+ఎక్కెన్ = కాంతివంతమాయెను (పెద్దదవుతూ గుండ్రనాయెను), చిత్తంబునన్ = మనస్సు నందు, జడను = బద్ధకము, తోఁచెన్ = కనిపించెను, చెలికత్తెలతోన్ = ప్రాణసఖులతో, ఒత్తిలి = దగ్గరగా చేరి, పలుకరగన్ = మాట్లాడటానికి కూడా, మ్రాన్పడున్ = నిశ్చేష్టురాలవును, మెత్తని = సుకుమారమైన, మైన్ = శరీరముతో, నడుచున్ = మెల్లగా నడచును, నిదుర = నిద్ర, మేకొనున్ = ఎక్కువవును, విసువు = అలసట (కలుగును).

తాత్పర్యము:

ఆమె పొత్తికడుపు క్రమంగా పెద్దదవుతూ కాంతివంతంగా మారింది. మనసులో ఒక విధమైన బద్ధకం చోటుచేసుకుంది. ప్రాణసఖులతో ఆత్మీయంగా మాట్లాడటానికి కూడా ఒక్కోసారి మ్రాన్పడిపోయేది (శ్రమగా భావించేది). సుకుమారమైన తన శరీరంతో ఎంతో మెల్లగా అడుగులు వేసేది. నిద్ర ఎక్కువగా పట్టేది, చిన్న పనికే అలసట, విసుగు వచ్చేవి.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: గర్భం పెరిగే కొద్దీ స్త్రీలలో కలిగే శారీరక భారము, నిద్రాలసత్వము వంటి సహజ గుణాలను కవి ఇక్కడ వివరించారు.

30. ముప్పదవ పద్యము

క. కొమ్మకుఁ బులు సింపయ్యెను

గమ్మని మ న్నంతకంటెఁ గడుఁ చవికెక్కెం

దమ్మిమొనమొగ్గ లెక్కిన

తుమ్మెద లనఁ చన్నుదోయితుద కప్పారెన్.

ప్రతిపదార్థము:

కొమ్మకున్ = ఆ స్త్రీకి (రాణికి), పులుసు = పుల్లని పదార్థములు, ఇంపు+అయ్యెను = ఇష్టమాయెను, కమ్మని = సువాసన గల, మన్ను = కాల్చిన మట్టి (కుండ పెంకులు వగైరా), అంతకంటెన్ = వాటన్నింటికన్నా, కడున్ = మిక్కిలి, చవికిన్ = రుచికి, ఎక్కెన్ = ప్రియమాయెను, తమ్మి = పద్మము యొక్క, మొన = కొనలందున్న, మొగ్గలు = మొగ్గలను, ఎక్కిన = వాలిన, తుమ్మెదలు = భ్రమరములు, అనన్ = అన్నట్లుగా, చన్నుదోయి = స్తన ద్వయము యొక్క, తుదలు = అగ్రములు, కప్పారెన్ = నల్లబడినవి.

తాత్పర్యము:

ఆ చిన్న రాణికి పుల్లటి వస్తువుల మీద మనసు పోయింది. కమ్మని వాసన వచ్చే కాల్చిన మట్టిని తినడం అన్నింటికన్నా రుచిగా అనిపించసాగింది. పద్మపు మొగ్గల కొనలపై వాలిన తుమ్మెదల వలె... ఆమె చన్నుదోయి అగ్రభాగాలు (స్తనాగ్రములు) దట్టమైన నలుపు రంగును సంతరించుకున్నాయి.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (నల్లబడిన చన్నుమొనలను పద్మపు మొగ్గలపై వాలిన తుమ్మెదలుగా ఊహించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: గర్భిణీ స్త్రీలు మట్టిని తినడానికి ఇష్టపడటం, పులుపును కోరుకోవడం వంటి వేవిళ్ల (దోహద) లక్షణాలను, చన్నుమొనలు నల్లబడటాన్ని కవి ఎంతో అద్భుతమైన కల్పనతో వర్ణించారు.

31. ముప్పది ఒకటవ పద్యము

ఆ.వె. చెలువ బయఁకలైన. జెప్పవేటికి నన్న
సిగ్గుపడుచుఁ జెలువచెంత దలఁగుఁ
చెప్పంబూను గొన్ని చిహ్నంబు లెఱిఁగించు
నగవుచేసి మీఁదనొగులుచేయ. 3

ప్రతిపదార్థము:

చెలువ = ఆ కాంత, బయఁకలు+ఐనన్ = వేవిళ్లు కలది కాగా (గర్భవతి కాగా), చెప్పవు+ఏటికిన్ = (ఆ విషయము) ఎందుకు చెప్పవు, అన్నా = అని (సఖులు) అడుగగా, సిగ్గుపడుచున్ = మనసులో లజ్జను పొందుతూ, చెలువ = ఆ సుందరి, చెంతన్ = వారి దరి నుండి, తలఁగున్ = తప్పుకొని పోవును, కొన్ని = కొన్ని, చిహ్నంబులు = (గర్భ) లక్షణములను, ఎఱిఁగించున్ = తెలియజేయును, నగవు+చేసి = నవ్వుతూ, మీఁదన్ = ఆ పైన, నొగులు+చేయన్ = గర్భభారము వలన కలిగే నొప్పులను లేదా అలసటను వ్యక్తము చేయుచు, చెప్పన్+పూనున్ = చెప్పడానికి సిద్ధపడును.

తాత్పర్యము:

ఆ చిన్నరాణి గర్భవతి అయి వేవిళ్లు పడుతుండగా, చెలికత్తెలు గమనించి "ఏమే! విశేషాలు ఏంటో చెప్పవచ్చు కదా! ఎందుకు దాస్తున్నావు?" అని పరిహాసంగా అడిగారు. దానికి ఆమె ఎంతో సిగ్గుపడుతూ వారి దగ్గర నుండి తప్పుకోవడానికి ప్రయత్నించింది. ఆపై చిన్న నవ్వు నవ్వుతూ, గర్భం వల్ల కలిగే శారీరక అలసటను, నొప్పులను అభినయిస్తూ... తన శరీరంలో కనిపిస్తున్న కొన్ని గర్భ లక్షణాలను వారికి సిగ్గుపడుతూనే చెప్పడానికి సిద్ధపడింది.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము (గర్భవతి అయిన కొత్తలో ముగ్ధయైన స్త్రీ ప్రదర్శించే లజ్జ, నడకలను సహజంగా వర్ణించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: తొలిసారి గర్భం దాల్చిన లజ్జావతి అయిన రాజకుమారి మానసిక స్థితిని, చెలికత్తెల పరిహాసాలను కవి ఇక్కడ మనోహరంగా చిత్రించారు.

32. ముప్పది రెండవ పద్యము

క. విశదముగ సడిగి యారా
జశిఖామణి కెఱుఁగఁ జెప్పి సఖులిం పగుస
ర్వశుభంబులు గూరిచి త

చ్చిశువునకు నీఁదఁ జీకుచెవి గాకుండన్..

ప్రతిపదార్థము:

సఖులు = ఆ చెలికత్తెలు, విశదముగన్ = స్పష్టముగా, అడిగి = (ఆమె ద్వారా విషయాలు) తెలుసుకొని, ఆ+రాజశిఖామణికిన్ = రాజశ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కునికి, ఎఱుఁగన్+చెప్పి = ఈ శుభవార్తను తెలియజేసి, ఇంపు+అగు = సంతోషాన్ని కలిగించే, సర్వ = సమస్తమైన, శుభంబులు = గర్భ సంస్కార విధులను (సీమంత ముఖ వ్రతములను), కూరిచి = సమకూర్చి, తత్+శిశువునకున్ = ఆ కడుపులోని బిడ్డకు, ఈఁదన్ = ఎటువంటి కీడు గాని, జీకుచెవి (చీడచెవి) = చెవుడు లేదా అరిష్టములు గాని, కాకుండన్ = కలగకుండా (రక్షలు కట్టిరి).

తాత్పర్యము:

చెలికత్తెలు ఆమెను నయగారంగా అడిగి గర్భవతి అనే విషయాన్ని పూర్తిగా స్పష్టం చేసుకున్నారు. వెంటనే ఆ రాజేంద్రుడైన విక్రమార్కునికి ఈ సంతోషకరమైన వార్తను అందించారు. ఆపై గర్భవతికి ఎంతో ఇష్టమైన, సంతోషాన్నిచ్చే సమస్త గర్భ సంస్కార విధులను శాస్త్రోక్తంగా నిర్వహించారు. పుట్టబోయే బిడ్డకు ఎటువంటి గ్రహదోషాలు, చీడపీడలు, అరిష్టాలు కలగకుండా రక్షా బంధనాది కార్యక్రమాలు పూర్తి చేశారు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: రాణి గర్భవతి అయిన వార్తను రాజుకు చేరవేయడం, గర్భస్థ శిశువు రక్షణ కోసం ప్రాచీన కాలంలో అంతఃపురంలో చేసే శాంతి కర్మలను కవి ఇక్కడ ప్రస్తావించారు.

33. ముప్పది మూడవ పద్యము

తే. మూఁడునెలలఁ జెలులు ముద్దలు'వెట్టిరి
యలరు(గుడుము లై దునెలలఁ బెట్టి
రేడునెలలమ్రొక్కి రెఱపోలమ్మకు
సతికిఁ జూలువెళ్ళ జరుపుకొనుచు. 33

ప్రతిపదార్థము:

సతికిన్ = ఆ రాణికి, చూలువెళ్ళన్ = గర్భ కాలపు విశేషములను, జరుపుకొనుచున్ = నెరవేరుస్తూ, చెలులు = చెలికత్తెలు, మూఁడునెలలన్ = మూడవ మాసము రాగానే, ముద్దలు = పిండివంటల ముద్దలను (దోహద భోజనమును), పెట్టిరి = తినిపించిరి, ఐదునెలలన్ = ఐదవ మాసమున, అలరు = ఒప్పిదమైన, కుడుములు = కుడుములను భక్ష్యములుగా, పెట్టిరి = సమర్పించిరి, ఏడునెలలన్ = ఏడవ మాసము రాగా, ఎఱపోలమ్మకున్ = ప్రసిద్ధ గ్రామదేవతయైన ఎరపోలమ్మకు (గర్భ రక్షణ కొరకు), మ్రొక్కిరి = పూజలు చేసి మొక్కులు చెల్లించిరి.

తాత్పర్యము:

ఆ రాణికి గర్భ సమయ మహోత్సవాలను క్రమపద్ధతిలో జరుపుతూ... చెలికత్తెలు మూడవ నెల రాగానే రకరకాల పిండివంటల ముద్దలతో వేవిళ్ల భోజనం పెట్టారు. ఐదవ నెల రాగానే ఎంతో రుచికరమైన కుడుములను నైవేద్యంగా ఇచ్చి తినిపించారు.

ఏడవ నెల రాగానే గర్భస్థ శిశువు ఆరోగ్యంగా ఉండాలని 'ఎరపోలమ్మ' అనే దేవతకు భక్తితో పూజలు చేసి మొక్కుబడులు మొక్కుకున్నారు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: తెలుగునాట గర్భిణీ స్త్రీలకు మూడవ నెల, ఐదవ నెల, ఏడవ నెలల్లో చేసే సీమంత తరహా ఆచారాలను, 'ఎరపోలమ్మ' వంటి దేశీయ దేవతారాధనలను కొఱవి గోపరాజు ఈ పద్యంలో ప్రతిబింబించడం విశేషం. ఇది నాటి సామాజిక ఆచారాలకు అద్దం పడుతోంది.

34. ముప్పది నాల్గవ పద్యము

క. నెలకొనినచూలువేళం
దలకొని మెయిదీఁగ మెఱుఁగు దనరం గనకో
జ్వల మగు వేషంబున సతి
పులుకడిగిన ముత్తియంబు పోలిక నొప్పెన్.

ప్రతిపదార్థము:

నెలకొనిన = స్థిరపడిన, చూలువేళన్ = గర్భ కాలము నందు, తలకొని = పూనుకొని, మెయిదీఁగ = తీగ వంటి శరీరము యొక్క, మెఱుఁగు = కాంతి, తనరన్ = అతిశయించగా, కనక+ఉజ్జ్వలము+అగు = బంగారము వలె ప్రకాశించేటట్టి, వేషంబునన్ = అలంకారములతో, సతి = ఆ రాణి, పులుకడిగిన = నిఖార్సైన కాంతి కోసం కడిగి శుభ్రం చేసిన, ముత్తియంబు = ముత్యము యొక్క, పోలికన్ = విధముగా, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము:

గర్భం పూర్తి కాలానికి వస్తున్న ఆ సమయంలో... తీగ వంటి సుకుమారమైన ఆ రాణి శరీర కాంతి మరింతగా వృద్ధి చెందింది. ఆమె ధరించిన బంగారు ఆభరణాల ప్రకాశంతో, పసుపు పచ్చని దివ్య వస్త్రాల అలంకారంతో... ఆమె చూడటానికి ఇప్పుడే పులుకడిగి (కడిగి శుభ్రం చేసి) మెరిపించిన స్వచ్ఛమైన ముత్యం వలె ఎంతో కాంతివంతంగా వెలిగిపోయింది.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (గర్భవతియైన రాణిని పులుకడిగిన ముత్యంతో పోల్చడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: గర్భం బాగా నిండిన స్త్రీలలో ఒక విధమైన దైవికమైన, పవిత్రమైన కాంతి (గర్భ కళ) కనిపిస్తుంది. దానిని కవి 'పులుకడిగిన ముత్యం' అనే చక్కని తెలుగు జాతీయంతో పోల్చి అద్భుతంగా వర్ణించారు.

35. ముప్పది ఐదవ పద్యము

ఆ వె. 'ఇంతి మదిఁదలఁకుచు నెడమప్రక్కనిదిగో
మెదలెననుచుఁచెప్ప సుదతులంతం
చంటిజyరు గోర సంధించి చిరజీవి
యైనసుతుఁడు పుట్టు ననఁగఁ బొంగు

ప్రతిపదార్థము:

ఇంతి = ఆ రాణి, మదిన్ = తన మనసులో, తలఁకుచున్ = ఆలోచిస్తూ లేదా కొంచెం భయపడుతూ, ఇదిగో = ఇదిగోండి, ఎడమప్రక్కన్ = కడుపులో ఎడమ వైపున, మెదలెన్ = (బిడ్డ) కదిలాడు, అనుచున్ = అంటూ, చెప్పన్ = చెలికత్తెలకు చెప్పగా, అంతన్ = అప్పుడు, సుదతులు = ఆ వివేకవతులైన చెలికత్తెలు, చంటిజగురు (చంటిజీలు) = చనుబాల యొక్క చిక్కదనాన్ని, గోరన్ = గోటితో, సంధించి = పరీక్షించి చూసి, చిరజీవి+ఐన = దీర్ఘాయుష్మంతుడైన, సుతుఁడు = కొడుకు, పుట్టున్ = జన్మిస్తాడు, అనఁగన్ = అని చెప్పగా, పొంగున్ = ఆమె మనసులో ఎంతో ఉప్పొంగిపోయెను.

తాత్పర్యము:

ఆ రాణి కడుపులో బిడ్డ కదలికలను గమనించి, కాస్త ఆశ్చర్యంతోనూ ఆందోళనతోనూ "ఇదిగోండి! కడుపులో ఎడమ పక్కన బిడ్డ కదులుతున్నాడు" అని చెలికత్తెలకు చెప్పింది. అప్పుడు ఆ అనుభవజ్ఞులైన కాంతలు ఆమె చనుబాల చిక్కదనాన్ని గోటిపై వేసి పరీక్షించి చూశారు. "నాయనా! నీకు దీర్ఘాయుష్మంతుడైన కొడుకు పుట్టబోతున్నాడు" అని వారు జోస్యం చెప్పారు. ఆ మాట వినగానే రాణి మనసు సంతోషంతో ఉప్పొంగిపోయింది.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: పుట్టబోయేది కొడుకో, కూతురో తెలుసుకోవడానికి ప్రాచీన కాలంలో స్త్రీలు అవలంబించే కొన్ని దేశీయ వైద్య, సాముద్రిక నమ్మకాలను (కడుపులో కదలికలు, చనుబాల పరీక్ష) కవి ఇక్కడ రమణీయంగా వర్ణించారు.

36. ముప్పది ఆరవ పద్యము

క. ఆసతి కాన్పు ఁడష్టమ
మాసంబునఁ గెంటలంబమరఁబెట్టి" మహో
ల్లాసంబున నుండఁగనవ
మాసంబులు నిండె గర్భమహిమయు నలర . 36

ప్రతిపదార్థము:

ఆ+సతి = ఆ రాణి, కాన్పు+అపుడు = ప్రసవ సమయము దగ్గరపడుతున్న వేళ, అష్టమమాసంబునన్ = ఎనిమిదవ నెల రాగా, గెంటలము (గెంట్లము) = గర్భ రక్షణ కొరకు కట్టే పవిత్ర రక్షలను (లేదా ఆచార విశేషములను), అమరన్+పెట్టి = తగినట్లుగా సిద్ధపరచి, మహా+ఉల్లాసంబునన్ = గొప్ప సంతోషముతో, ఉండఁగన్ = ఉన్నట్టి సమయంలో, గర్భమహిమయున్ = గర్భం యొక్క గొప్పతనము, అలరన్ = ప్రకాశించేటట్లుగా, నవమాసంబులు = తొమ్మిది నెలలు, నిండెన్ = పూర్తియాయెను.

తాత్పర్యము:

ఆ రాణికి ప్రసవ సమయం దగ్గర పడింది. ఎనిమిదవ నెలలో గర్భ రక్షణార్థం చేయవలసిన 'గెంట్లము' (శాంతి కర్మలు/రక్షలు కట్టడం) అనే ఆచారాలను వైభవంగా పూర్తి చేశారు. ఆమె ఎంతో సంతోషంతో, ఉత్సాహంతో కాలం గడుపుతుండగా... గర్భ ప్రకాశం మరింత హెచ్చగా, తొమ్మిది నెలలు పూర్తిగా నిండాయి.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: 'గెంట్లము పెట్టుట' అనేది గర్భిణీ స్త్రీలకు ఎనిమిదవ నెలలో చేసే ఒక ప్రాచీన ఆచారం. తొమ్మిది నెలలు నిండడం ద్వారా ప్రసవ ఘట్టానికి కథ చేరుకుంది.

37. ముప్పది ఏడవ పద్యము

తే. చనులురియఁ బొదలె జఘనంబు ఘనమయ్యె
బలకవెన్నుదనరె మలుగువట్టె
రాజయోగ్యమైన రత్నంబు దాఁచిన
పసిఁడిపెట్టెయనఁగ నెసఁగెనపుడు. 3

ప్రతిపదార్థము:

చనులు = స్తనములు, ఉరియన్ = పాలు నిండి పెద్దవవుతుండగా, పొదలెన్ = వృద్ధి చెందెను, జఘనంబు = కటి ప్రదేశము (నడుము వెనుక భాగము), ఘనము+అయ్యెన్ = విశాలమాయెను, బలకవెన్ను = వెన్నుముక భాగము, తగన్+అరెన్ = కొంచెం ముందుకు వంగి ప్రకాశించెను, మలుగు = నడుము ఇరుపక్కల భాగాలు, వడై = ఒత్తిడికి లోనై (వెడల్పయి), అపుడు = ఆ సమయంలో (ఆ రాణి), రాజయోగ్యమైన = రాజునకు తగినట్టి, రత్నంబు = అమూల్యమైన రత్నాన్ని, దాఁచిన = దాచి ఉంచిన, పసిఁడిపెట్టె+అనఁగన్ = బంగారు పెట్టె అన్నట్లుగా, ఎసఁగెన్ = ఒప్పారెను.

తాత్పర్యము:

తొమ్మిదో నెల నిండేసరికి ఆమె స్తనాలు పాలు నిండి పెద్దవయ్యాయి. జఘన భాగం విశాలమైంది. గర్భభారం వల్ల వెన్ను కాస్త వంగి, నడుము ఇరుపక్కలా వెడల్పయింది. ఆ సమయంలో నిండు గర్భంతో ఉన్న ఆ రాణి... చక్రవర్తి కాబోయే ఒక అమూల్యమైన దివ్య రత్నాన్ని తనలో దాచుకున్న 'బంగారు పెట్టె'లా విరాజిల్లింది.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా/రూపకాలంకార ఛాయ (నిండు గర్భవతియైన రాణిని లోపల రత్నమున్న బంగారు పెట్టెగా ఊహించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: పుట్టబోయే బిడ్డ సామాన్యుడు కాదని, కాబోయే మహారాజని చెప్పడానికి 'రాజయోగ్యమైన రత్నము' అని, రాణిని 'పసిడి పెట్టె' అని కవి వర్ణించడం ఎంతో సముచితంగా ఉంది.

38. ముప్పది ఎనిమిదవ పద్యము

క. నెలఁత శిశువునకుఁ బ్రొద్దుల
నెల నమృతమునించు ఇంద్రనీలపుమూఁకు
శ్మలరించిన బంగారపుఁ
గలశము లనఁ గుచయుగంబు కప్పున నొప్పెన్ . 38

ప్రతిపదార్థము:

నెలఁత = ఆ రాణి యొక్క, కుచయుగంబు = స్తన ద్వయము, శిశువునకున్ = పుట్టబోయే బిడ్డ కొరకు, ప్రొద్దులన్ = సమయము కాని సమయమందు కూడా, ఎలాన్ = ఎల్లప్పుడును, అమృతము = అమృత తుల్యమైన పాలను, నించు = నింపుకున్నట్టియు, ఇంద్రనీలపు = నల్లని ఇంద్రనీల మణులతో చేసిన, మూఁకుడులు = మూతలను, అలరించిన = అలంకరించిన, బంగారపు = బంగారు, కలశములు = కలశములు (కుండలు), అనన్ = అన్నట్లుగా, కప్పునన్ = నల్లని చన్నుమొనల ప్రకాశము చేత, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము:

ఆ రాణి చన్నుదోయి పుట్టబోయే బిడ్డ కోసం అమృతాన్ని (పాలను) నింపుకొని పెద్దవయ్యాయి. నల్లబడిన వాటి అగ్రభాగాలు (చన్నుమొనలు) ఎలా ఉన్నాయంటే... బంగారు కలశాలపై నల్లని ఇంద్రనీల మణులతో చేసిన మూతలను బోర్లించినట్లుగా ఉన్నాయి. ఆ చన్నుదోయి నలుపు కాంతితో ఎంతో అందంగా ఒప్పారింది.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (నల్లని మొనలు గల బంగారు స్తనాలను ఇంద్రనీలపు మూతలు గల బంగారు కలశాలుగా ఊహించినందున).

వ్యాఖ్య: తల్లి పాలు బిడ్డకు అమృతంతో సమానం. ఆ పాలు నిండిన స్తనాలను మంగళకరమైన బంగారు కలశాలతో పోల్చడం కవి భావనా శబలతకు నిదర్శనం.

39. ముప్పది తొమ్మిదవ పద్యము

ఆ.వె. నాభి నె ఱయవిరిసె నడుము నొవ్వఁదొడంగె
దాదు లంత నాయితంబు చేసి
కూడిమెలఁగ దండికుట్టులం బొదలక
నాతి యటు సుఖప్రసూతి యయ్యె. 39

ప్రతిపదార్థము:

నాభి = బొడ్డు, నెఱయన్ = పూర్తిగా, విరిసెన్ = వెడల్పాయెను (పైకి ఉబ్బెను), నడుము = కటి భాగము, నొవ్వన్+తొడంగెన్ = ప్రసవ వేదనతో నొప్పులు రా సాగెను, అంతన్ = అంతలోనే, దాదులు = మంత్రసాని/దాసీలు, ఆయితంబు = ప్రసవ గదిని (పురిటింటిని) సిద్ధము, చేసి = కావించి, కూడి = అంతా ఒక్కటై, మెలఁగన్ = ఉపచారములు చేయగా, దండి = ఎక్కువైన, కుట్టులన్ = ప్రసవ వేదనల చేత, పొదలక = ఎక్కువగా బాధపడకుండానే, నాతి = ఆ రాణి, అటు = ఆ విధముగా, సుఖప్రసూతి = సుఖ ప్రసవము కలది, అయ్యెన్ = ఆయెను.

తాత్పర్యము:

ఆమె బొడ్డు భాగం పూర్తిగా విచ్చుకుంది. నడుమున ప్రసవ నొప్పులు ప్రారంభమయ్యాయి. వెంటనే దాదులు, అనుభవజ్ఞులైన మంత్రసానులు పురిటింటిని సర్వసిద్ధం చేశారు. అందరూ కలసి ఆమెకు తగిన ఉపచారాలు అందించారు. ఆ రాణి ఎక్కువ సేపు తీవ్రమైన ప్రసవ వేదనతో బాధపడకుండానే, ఎంతో సులభంగా, సుఖంగా ప్రసవించింది.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: ప్రసవ సమయాన స్త్రీ శారీరక మార్పులను (నాభి విరియడం, నడుము నొప్పులు), దాదుల సపర్యల వల్ల రాణికి సుఖప్రసవం జరగడాన్ని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా వర్ణించారు.

40. నలువదవ పద్యము

క. క్రూరగ్రహవిరహితుఁడగు
తారాపతిబలము గలుగు తత్కాలమున
మారునికెనయఁ తగినకు
మారుం డుదయించెహితుల మదిముదమొందన్ 4.3

ప్రతిపదార్థము:

క్రూరగ్రహ = పాప గ్రహముల యొక్క (రాహు, కేతు, శని వగైరా), విరహితుఁడు+అగు = వీక్షణలు లేనట్టియు, తారాపతి = నక్షత్రాధిపతియైన చంద్రుని యొక్క, బలము = సంపూర్ణ శుభ బలము, కలుగు = కలిగినట్టి, తత్+కాలమునన్ = ఆ శుభ ముహూర్తము నందు, మారునికిన్ = మన్మథునికి, ఎనయన్+తగిన = సాటి రాదగిన అందము కల, కుమారుండు = పుత్రుడు, హితుల = స్నేహితుల, బంధువుల యొక్క, మది = మనస్సులు, ముదము+ఒందకన్ = ఎంతో సంతోషాన్ని పొందేటట్లుగా, ఉదయించెన్ = జన్మించెను.

తాత్పర్యము:

జాతక చక్రంలో ఎటువంటి క్రూర గ్రహాల చెడు చూపులు లేని, నక్షత్రాధిపతియైన చంద్రుని సంపూర్ణ శుభ బలం ఉన్నట్టి అత్యంత శ్రేష్ఠమైన శుభ ముహూర్తంలో... సాక్షాత్తు ఆ మన్మథుడి అందాన్ని తలపించేలా ఒక దివ్య కుమారుడు జన్మించాడు. ఆ బాలుని జననంతో హితైషుల, అంతఃపుర వాసుల మనసులన్నీ అమితమైన ఆనందంతో నిండిపోయాయి.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకార చ్ఛాయ (కుమారుడి అందాన్ని మన్మథుడితో పోల్చడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: జ్యోతిషశాస్త్రం ప్రకారం క్రూరగ్రహ వీక్షణలు లేని లగ్నంలో, చంద్రబలం ఉన్న సమయంలో పుట్టిన బిడ్డ దీర్ఘాయుష్మంతుడు, మహా జాతకుడు అవుతాడు. ఇక్కడ విక్రమార్కుని కుమారుడు అటువంటి దివ్య లగ్నంలో పుట్టాడని కవి స్పష్టం చేశారు.

41. నలువది ఒకటవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అప్పుడు దాదులు.

ప్రతిపదార్థము:

అప్పుడు = ఆ బాలుడు జన్మించిన సమయంలో, దాదులు = ఆ ప్రసవము చేసిన దాసీలు/మంత్రసానులు... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

కుమారుడు జన్మించిన ఆ శుభసమయంలో పురిటింటిలోని దాదులు...

42. నలువది రెండవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. నిసువుబొడ్డుమీదఁబ సిడి టంకంబిడి
యొయ్య నాభినాళ ముత్తరించి
ము త్తియములఁ చేట ముంచి యండిడి కను
దమ్ములందు సమ్మదమ్ము నిగుడ.

ప్రతిపదార్థము:

కనుదమ్ములందున్ = పద్మముల వంటి తమ కన్నులలో, సమ్మదమ్ము = అమితమైన సంతోషము, నిగుడన్ = అతిశయించగా, నిసువు = ఆ పుట్టిన పసిబిడ్డ యొక్క, బొడ్డుమీదన్ = నాభి ప్రదేశముపై, పసిఁడి = బంగారు, టంకము = నాణెమును (బిళ్ళను), ఇడి = ఉంచి, ఒయ్యన్ = మెల్లగా, నాభినాళము = బొడ్డు తాడును, ఉత్తరించి = కోసి, ముత్తియముల = ముత్యములతో నిండిన, చేటన్ = చేటలో, ముంచి = మునిగేటట్లు చేసి, అండ+ఇడి = ఆ బిడ్డను అందులో పడుకోబెట్టిరి.

తాత్పర్యము:

ఆ దాదులు తమ పద్మముల వంటి కన్నులలో ఆనందం ఉప్పొంగుతుండగా... పుట్టిన పసిబిడ్డ బొడ్డుపై ఒక బంగారు నాణెమును ఉంచి, ఎంతో మెల్లగా ఆ నాభినాళాన్ని (బొడ్డు తాడును) కత్తిరించారు. ఆ తర్వాత ముత్యాలు నింపిన ఒక చేటలో ఆ బిడ్డను ఉంచి ఉయ్యాలలా ఊపుతూ శుభక్రియలను ప్రారంభించారు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము, రూపకాలంకార చ్ఛాయ ("కనుదమ్ములు").

వ్యాఖ్య: రాజవంశంలో బిడ్డ పుట్టినప్పుడు బొడ్డు తాడును బంగారు కత్తితో లేదా బంగారు నాణెం ఆధారంగా కోయడం, ముత్యాల చేటలో బిడ్డను ఉంచడం వంటి రాజభోగ పురిటి ఆచారాలను కవి ఇక్కడ మనోహరంగా వర్ణించారు.

43. నలువది మూడవ పద్యము (కందము)

క. కలిఁదోఁచి నూనెవ్రేలిడి
తలపుటియయందు నేతితైలంబును జో
త్తిలరాచి మెత్తగాఁ బొదు
గలరించి'కుమారు సునిచి రాదాదు లటన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ+దాదులు = ఆ మంత్రసానులు, అటకన్ = ఆ పురిటింటిలో, కలిన్ = బియ్యం కడిగిన నీటితో (లేదా ఔషధ జలముతో), తోఁచి = బిడ్డను శుభ్రం చేసి, నూనె = సువాసన నూనెను, వ్రేల్+ఇడి = వ్రేలితో (నాలుకపై/శరీరముపై) రాసి, తలపుటియయందున్ = తల మాడు భాగము నందు, నేతితైలం ెు ను = నెయ్యి మరియు తైలముల మిశ్రమమును, జోత్తిలన్

= ఇంకేటట్లుగా, రాచి = మర్దన చేసి, మెత్తగాన్ = సుకుమారముగా, పాదుగుపాత్తులన్ = మెత్తని పురిటి బట్టల పరుపు నందు, అలరించి = అమర్చి, కుమారున్ = ఆ రాజకుమారుని, ఉనిచిరి = పడుకోబెట్టిరి.

తాత్పర్యము:

ఆ దాదులు పురిటింటిలో బాలునికి ఔషధ జలముతో స్నానము చేయించి శుభ్రపరిచారు. ఆపై నూనెను వ్రేలితో తాకించి, తల మాడు భాగంలో నెయ్యి, తైలాల మిశ్రమాన్ని ఇంకేలా మెత్తగా రాశారు. ఆ చిన్నారి బాలుడిని ఎంతో సుకుమారంగా, మెత్తని పురిటి బట్టల (పాత్తుల) పరుపుపై జాగ్రత్తగా పడుకోబెట్టారు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: పసిబిడ్డ పుట్టగానే చేసే సాంప్రదాయక ఆయుర్వేద రక్షణ క్రియలను (కలితో కడగడం, మాడుపై నెయ్యి/నూనె రాయడం, పాత్తులలో ఉంచడం) కవి కొఱవి గోపరాజు నాటి లోకరీతి చొప్పున అద్భుతంగా ఇక్కడ పొందుపరిచారు.

44. నలువది నాల్గవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. క్షోణీనాయకుఁ డిట్టిమేలు వినీ తా సుస్నాతుఁడై యాదీక
ళ్యాణం బైన మహోత్సవంబున సముల్లాసంబుతో దానపా
రీణుఁడై నిజబంధులోకగురుధాత్రీదేవసం సేవన
త్రాణం బొప్పఁగఁ పెట్టే గోధరణిరత్న ద్రవ్యమాద్యంబుగన్ .

ప్రతిపదార్థము:

క్షోణీనాయకుఁడు = భూపతియైన ఆ విక్రమార్కుడు, ఇట్టి = ఇటువంటి, మేలు = శుభవార్తను, విని = ఆలకించి, తాన్ = తాను, సుస్నాతుఁడు+ఐ = మంగళ స్నానము ఆచరించినవాడై, ఆది = ప్రథమమైన, కల్యాణంబు+ఐన = శుభప్రదమైన, మహా+ఉత్సవంబునన్ = పురిటి వేడుక యందు, సముల్లాసంబుతోన్ = మిక్కిలి సంతోషముతో, దానపారీణుఁడు+ఐ = దానములు చేయుటలో నిపుణుడై, నిజ = తనయొక్క, బంధులోక = చుట్టముల యొక్కయు, గురు = గురువుల యొక్కయు, ధాత్రీదేవ = బ్రాహ్మణుల యొక్కయు, సంసేవన = పూజించుట యందలి, త్రాణంబు = సామర్థ్యము (శ్రద్ధ), ఒప్పఁగన్ = ప్రకాశించునట్లుగా, గో = గోవులు, ధరణి = భూములు, రత్న = రత్నములు, ద్రవ్యము = ధనము, ఆద్యంబుగన్ = మొదలైనవాటిని, పెట్టెన్ = దానముగా ఇచ్చెను.

తాత్పర్యము:

తనకు పుత్రుడు జన్మించాడనే శుభవార్త వినగానే విక్రమార్క మహారాజు అమితానంద భరితుడయ్యాడు. వెంటనే మంగళ స్నానాలు ఆచరించి, తన వంశ తొలి సంతాన పురిటి మహోత్సవ వేడుకలో ఎంతో ఉత్సాహంగా పాల్గొన్నాడు. దానశీలియైన ఆ రాజు తన బంధువులను, గురువులను, బ్రాహ్మణులను ఆదరించి పూజించాడు. వారికి గోవులు, భూములు, రత్నాలు, అపారమైన ధనము మొదలైనవాటిని ఘనంగా దానాలు చేశాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: హిందూ సంప్రదాయంలో పుత్రోత్సాహం కలిగినప్పుడు తండ్రి జాతకర్మకు ముందు సచేల స్నానం (బట్టలతో స్నానం) చేసి దానాలు చేయడం ఆచారం. విక్రమార్కుడు చక్రవర్తి కావడంతో భూరి దానాలతో నగరాన్ని ముంచెత్తాడు.

45. నలువది ఐదవ పద్యము (సీస పద్యము + ఆటవెలది ఎత్తుగడ)

సీ. క్రమమున దాదు లక్కడను ముప్పటిన
జలకంబు దేర్చి యాచెలువసుతునీ
కొనరఁగాఁ కాటుకయును జుక్కబొట్టును
బాటించి యాగడపకు వెలుపటఁ
పాదికిళ్ళఁ తవుడు నిప్పులుఁ బ్రత్తిగింజలు
నిడి యడ్డముగఁ జిట్టు బడిసివైచి
వేఁపరెమ్మలు నీళ్ళ వెసలలోపల నించి
కాపులు పురిటింట గట్టి చేసి
ఆ.వె. వాయనములకెల్ల వనితల రప్పించి
వారుదెచ్చినయవి వరుస నంది
పచ్చకప్పురంపుఁ బలుకులు వెట్టి వి
డియము లిచ్చిరింపు నయముగలుగ.

ప్రతిపదార్థము:

అక్కడను = ఆ పురిటింటిలో, దాదులు = దాసీలు (మంత్రసానులు), క్రమమునన్ = పద్ధతి ప్రకారం, ముప్పటిన (ముప్పటములైన) = మూడు పూటల (లేదా మూడు రకాల), జలకంబు = స్నానమును, తేర్చి = చేయించి, ఆ+చెలువ = ఆ రాజకాంత యొక్క, సుతునికిన్ = కుమారునికి, ఒనరఁగాన్ = తగినట్లుగా, కాటుకయును = కళ్లకు కాటుకను, చుక్కబొట్టును = నుదుటన దిష్టి చుక్కను, పాటించి = ఉంచి, ఆ+గడపకున్ = ఆ పురిటింటి గడపకు, వెలుపటన్ = బయటి భాగమున, పాదికిళ్ళన్ = చిన్న మూటలలో, తవుడు = తవుడును, నిప్పులన్ = నిప్పులను, ప్రత్తి8ంజలున్ = పత్తి గింజలను, ఇడి = ఉంచి, అడ్డముగన్ = గడపకు అడ్డముగా, జిట్టు (జుట్టు) = దిష్టి తగలకుండా తల వెంట్రుకలను, బడిసివైచి = చుట్టి పారవేసి, వేఁపరెమ్మలు = వేపాకులను, నీళ్ళ = నీటితో ఉన్న, వెసల = కుండల లోపల, నించి = వేసి, పురిటింటన్ = ఆ ప్రసవ గృహము నందు, కాపులు = దిష్టి రక్షలను, గట్టిచేసి = గట్టిగా ఏర్పాటు చేసి; వాయనములకున్ = వాయనములు (తాంబూలాలు) ఇవ్వడానికి, ఎల్ల = సమస్తమైన, వనితలన్ = ముత్తైదువులను, రప్పించి = అంతఃపురమునకు పిలిపించి, వారు = ఆ వచ్చిన స్త్రీలు, తెచ్చిన+అవి = కానుకలను, వరుసన్ = క్రమముగా, అంది = స్వీకరించి, పచ్చకప్పురంపు = పచ్చకర్పూరముతో కూడిన, పలుకులు = ముక్కలను, పెట్టి = ఉంచి, ఇంపు = సంతోషము, నయము = వినయము, కలుగునట్లుగా, విడియములు = తాంబూలములను, ఇచ్చిరి = బహుకరించారు.

తాత్పర్యము:

ఆ పురిటింటిలో దాదులు బాలునికి క్రమపద్ధతిలో స్నానాలు చేయించారు. ఆ రాజకుమారునికి అందంగా కళ్లకు కాటుక పెట్టి, నుదుటన దిష్టి చుక్కను దిద్దారు. ఆ పురిటింటి గడపకు బయట అరిష్టాలు రాకుండా చిన్న మూటలలో తవుడు, నిప్పులు, పత్తి గింజలు ఉంచారు. గడపకు అడ్డంగా దిష్టిని చుట్టి పారవేశారు. నీళ్లు ఉన్న కుండలలో వేపాకులను ఉంచి, ఆ పురిటింటి చుట్టూ ఎటువంటి చెడు గాలి, దిష్టి తగలకుండా రక్షలను గట్టిగా ఏర్పాటు చేశారు. ఆపై వాయనములు ఇవ్వడానికి నగరంలోని ముత్తైదువులను అంతఃపురానికి పిలిపించారు. వారు తెచ్చిన కానుకలను పద్ధతి ప్రకారం స్వీకరించి, తిరిగి వారికి ఎంతో గౌరవంగా పచ్చకర్పూరపు పలుకులు కలిపిన సువాసన భరితమైన తాంబూలాలను సంతోషంగా ఇచ్చారు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము (నాటి సమాజంలో ప్రసవానంతరం పాటించే లౌకిక ఆచారాలను కవి అత్యంత సహజంగా వర్ణించినందున).

వ్యాఖ్య: ప్రసవ గృహ రక్షణ కోసం సమాజంలో పాటించే సెంటిమెంట్లు, దేశీయ ఆచారాలైన 'వేపాకులు ఉంచడం', 'గడప బయట నిప్పులు పెట్టడం' వంటి విశేషాలను కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా నమోదు చేశారు.

46. నలువది ఆరవ పద్యము (కందము)

క. వెడలం బడితివి చక్కని

కొడుకు బడసితివి రాజకూరిమి బలిసెం

బడఁతీ నీ భాగ్యమునకుఁ

గడలే దని పొగడి రెల్ల కాంతలు నింతిన్ .

ప్రతిపదార్థము:

ఎల్ల = వచ్చిన సమస్తమైన, కాంతలున్ = స్త్రీలందరు, ఇంతిన్ = ఆ చిన్న రాణిని చూసి, పడఁతీ = ఓ సుగుణవతీ!, వెడలంబడితివి = (ప్రసవ వేదనల నుండి) సురక్షితముగా బయటపడ్డావు, చక్కని = అందగాడైన, కొడుకున్ = పుత్రుని, పడసితివి = కన్నావు, రాజు = మహారాజు యొక్క, కూరిమి = ప్రేమ, బలిసెన్ = మరింత ఎక్కువైనది, నీ = నీయొక్క, భాగ్యమునకున్ = అదృష్టమునకు, కడ = అంతము (మేర), లేదు = లేదు, అని = అంటూ, పొగడిరి = ప్రశంసించారు.

తాత్పర్యము:

వచ్చిన పుణ్యస్త్రీలందరూ ఆ చిన్నరాణిని చూసి ఎంతో కొనియాడారు. "అమ్మా! ప్రసవ కష్టాల నుండి సుఖంగా బయటపడ్డావు. చక్కని చందమామ లాంటి కొడుకును కన్నావు. దీనితో మహారాజు యొక్క ప్రేమ నీపై మరింతగా పెరిగింది. నీ అదృష్టానికి ఇక అంతం లేదు" అంటూ ఆ రాణిని ఎంతో అభినందించారు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: రాచకొలువులో వారసుడిని కన్న రాణికి లభించే అపారమైన గౌరవాన్ని, తోటి స్త్రీలు ఆమె భాగ్యాన్ని ప్రశంసించడాన్ని కవి ఇక్కడ సహజ సుందరంగా పలికించారు.

47. నలువది ఏడవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. మండల రాయకుండును గ్రమంబున నాపురుడైన యంతఁ బం
ద్రెండవనాఁడు పాపనికి రేవతి గావున మీనరాశి చం
ద్రుం డని పేరు వెట్టి యతిరూఢిగఁ బెంపఁగ వాఁడు బాలచం
ద్రుండును బోలె నిచ్చలును దుష్టియుఁ బుష్టియుఁ గాంచుఁ గాంతితోన్.

ప్రతిపదార్థము:

మండలరాయకుండును = ఆ విక్రమార్క చక్రవర్తియు, క్రమంబునన్ = పద్ధతి ప్రకారం, ఆ+పురుడు = ఆ పురిటి దినములు, ఐన+అంతన్ = పూర్తి కాగానే, పండ్రెండవనాఁడు = పన్నెండవ రోజున, పాపనికిన్ = ఆ బాలునికి, రేవతి = రేవతి నక్షత్రము, కావునన్ = అయినందువల్ల, మీనరాశి = మీనరాశికి చెందినవాడగుటచే, చంద్రుండు = 'చంద్రుడు' అని, పేరు = నామకరణము, పెట్టి = చేసి, అతిరూఢిగన్ = ఎంతో ప్రసిద్ధముగా, పెంపఁగన్ = పెంచుతుండగా, వాఁడు = ఆ బాలుడు, బాలచంద్రుండును+పోలెన్ = శుక్లపక్ష చంద్రుని వలె, నిచ్చలును = ప్రతిరోజూ, కాంతితోన్ = అమితమైన తేజస్సుతో, దుష్టియున్ = సంతోషమును, పుష్టియున్ = ఆరోగ్యకరమైన ఎదుగుదలను, కాంచున్ = పొందుచుండెను.

తాత్పర్యము:

ఆ విక్రమార్క మహారాజు పురిటి దినాలన్నీ పూర్తి కాగానే, పన్నెండవ రోజున బాలునికి బారసాల జరిపించాడు. ఆ బాలుడు రేవతి నక్షత్రం, మీనరాశిలో జన్మించినందువల్ల జ్యోతిషశాస్త్రం ప్రకారం అతనికి 'చంద్రుడు' అని పేరు పెట్టాడు. ఆ నామకరణం తర్వాత బాలుడిని ఎంతో శ్రద్ధగా పెంచసాగారు. ఆ బాలుడు రోజురోజుకూ శుక్లపక్ష చంద్రుని వలె (బాలచంద్రునిలా) నూతన కాంతితో, అపారమైన సంతోషంతో, చక్కని ఆరోగ్యంతో వృద్ధి చెందసాగాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (బాలుని ఎదుగుదలను పెరుగుతున్న చంద్రునితో పోల్చడం వల్ల - "బాలచంద్రుండును బోలె").

వ్యాఖ్య: నక్షత్ర నామాన్ని బట్టి పేరు పెట్టడం, బారసాల పన్నెండవ రోజున చేయడం అనే సాంప్రదాయక విషయాలు ఇక్కడ ప్రస్తావించబడ్డాయి.

48. నలువది ఎనిమిదవ పద్యము (సీస పద్యము + ఆటవెలది ఎత్తుగడ)

సీ. వెలఁదులు వీని నవ్వింప నోయని సవ్వు
వేడుక మూతియు విఱుచుచుండు
నూఁకరలిచ్చు నయ్యయ్యాలఁ జేరిన
నడు మెత్తివైచు ముందలయు నెత్తు
జోవలు వాడిన భావించు నాలించు
చుండు నేడుపు మాను నుగ్గు లడుగుఁ
కోరి దగ్గఱఁగ నంగుష్ఠంబు నోరిలో

నిడుకొనుదాఁ చన్ను గుడుచుంగిఁ

ఆ.వె. జిన్ని పాదములును జేతులు నాడించు

జవనగతిని మొరయ రవళి దన్ను

బోరగలి ఫణీంద్రు పోలికఁదలయెత్తి

యాడుఁ బలుక నందునందుఁ జూచు.

ప్రతిపదార్థము:

వెలఁదులు = ఆ దాదులు, వీనిన్ = ఈ బాలుని, నవ్వింపన్ = నవ్వించడానికి ప్రయత్నించగా, ఓయని = 'ఓ' అంటూ, నవ్వున్ = నవ్వును, వేడుకన్ = ముద్దుగా, మూతియున్ = తన పెదవులను, విఱుచుచుండున్ = విరుస్తూ ఉండును, నూఁకరలు+ఇచ్చున్ = ముద్దుగా మూలుగు ధ్వనులు చేయును, ఆ+ఉయ్యాలన్ = ఆ ఉయ్యాలలో, చేరినన్ = పడుకోబెట్టినప్పుడు, నడుము = తన నడుమును, ఎత్తివైచున్ = పైకి లేపును, ముందలయున్ = తన తల భాగమును, ఎత్తున్ = పైకి లేపుటకు ప్రయత్నించును, జోలలు = జోలపాటలు, పాడినన్ = పాడినట్లయితే, భావించున్ = తలపోయును, ఆలించుచుండున్ = శ్రద్ధగా వినును, ఏడుపు = ఏడవడం, మానున్ = ఆపిbeయును, ఉగ్గులు = ఉగ్గు పాలను, అడుగున్ = కావాలన్నట్లు సంజ్ఞ చేయును, కోరి = ఇష్టపడి, దగ్గఱఁగన్ = దగ్గరకు తెచ్చుకొని, అంగుష్టంబు = కాలి బొటనవ్రేలిని, నోరిలోన్ = నోటి లోపల, ఇడుకొనున్ = పెట్టుకొనును, తాన్ = తాను, చన్ను = తల్లి పాలను, కుడుచున్ = తాగును; జిన్ని = తన చిన్నవైన, పాదములును = కాళ్లను, చేతులున్ = చేతులను, ఆడించున్ = కదిలించును, జవనగతిని = వేగముగా, మొరయ = గజ్జెలు ం్రోగేటట్లు, రవళిన్ = ధ్వనితో, తన్నున్ = కాళ్లతో తన్నుకొనును, బోరగలి = బోర్లా పడి, ఫణీంద్రు = శేషపాము యొక్క, పోలికన్ = విధముగా, తల+ఎత్తి = తలను పైకి లేపి, ఆడున్ = ఆడుకొనును, పలుకన్ = ఎవరైనా మాట్లాడితే, అందునందున్ = ఆయా దిక్కుల వైపు, చూచున్ = చూచును.

తాత్పర్యము:

ఆ చిన్నారి చంద్రుడి బాల్య చేష్టలు ఎంతో ముద్దుగా ఉన్నాయి. దాసీలు తనను నవ్వించడానికి చూస్తే 'ఓ' అంటూ ముద్దుగా నవ్వేవాడు. ఒక్కోసారి మూతి విరుస్తూ, బుజ్జి బుజ్జి కూతలు కూసేవాడు. ఉయ్యాలలో వేస్తే నడుమును, తలను పైకి లేపడానికి ప్రయత్నించేవాడు. జోలపాటలు పాడితే ఏడుపు ఆపి, ఎంతో శ్రద్ధగా వినేవాడు. ఆకలైతే ఉగ్గుపాల కోసం సైగ చేసేవాడు. తన బొటనవ్రేలిని నోట్లో పెట్టుకొని చుప్పరిస్తూ, తల్లి పాలను ఎంతో తృప్తిగా తాగేవాడు. వాడు తన చిన్ని చేతులను, కాళ్లను గాలిలో ఆడిస్తూ, కాళ్లకున్న గజ్జెలు ఘల్లుఘల్లున మ్రోగేలా వేగంగా తన్నుకొనేవాడు. బోర్లా పడటం నేర్చుకున్నాక... పడగ విప్పిన సర్పరాజు (శేషనాగు) వలె ముద్దుగా తల పైకి లేపి ఆడుకొనేవాడు. ఎవరైనా పలకరిస్తే, ఆ శబ్దం వచ్చిన దిక్కుగా తన అమాయకపు చూపులను త్రిప్పి చూసేవాడు.

విశేషములు:

అలంకారము:

స్వభావోక్తి అలంకారము: పసిబిడ్డల బాల్య చేష్టలను, ముద్దులొలికే కదలికలను అత్యంత సహజంగా వర్ణించినందున.

ఉపమాలంకారము: బోర్లా పడి తలెత్తిన బాలుని రూపాన్ని పడగెత్తిన శేషనాగుతో పోల్చడం వల్ల ("ఫణీంద్రు పోలికన్").

ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని ఎత్తుగడ ఆటవెలది కలిపి ఒకే ఛందో రూపంగా ఇక్కడ సమన్వయం చేయబడింది.

వ్యాఖ్య: పసిబిడ్డల ఎదుగుదలలో కనిపించే నవ్వులు, మూతి విరవడాలు, బోర్లా పడటం వంటి బాల్య చేష్టలను కవి కొఱవి గోపరాజు ఇక్కడ అత్యంత ఆత్మీయంగా కవితాబద్ధం చేశారు.

49. నలువది తొమ్మిదవ పద్యము (కందము)

క. కూర్చుండు నురమునం జన
నేర్చును విద్దెంబు సేయనేర్చును భీతిం
దార్చుఁ దప్పుటడుగు లొడఁ
గూర్చు జనని చెట్టపట్టుకొని నడపాడున్

ప్రతిపదార్థము:

కూర్చుండున్ = (ఆ బాలుడు చంద్రుడు క్రమముగా) కూర్చోవడం నేర్చుకొనెను, **ఉరమునన్** = రొమ్ముతో (బోర్లా పడి పాకడం), **చనన్+నేర్చును** = వెళ్ళడం నేర్చుకొనెను, **విద్దెంబు** = వింత చేష్టలను (పిల్లల అల్లరి పనులను), **చేయన్+నేర్చును** = చేయడం నేర్చుకొనెను, **భీతిన్** = భయాన్ని, **తార్చుచున్** = కలిగిస్తూ (లేదా భయపడుతూ), **తప్పుటడుగులు** = తడబడే చిన్న చిన్న అడుగులను, **ఒడగూర్చున్** = వేయసాగెను, **జనని** = తల్లి యొక్క, **చెట్ట** = చేయిని, **పట్టుకొని** = పట్టుకొని, **నడపాడు** = అటు ఇటు నడవసాగెను.

తాత్పర్యము:

ఆ రాజకుమారుడు చంద్రుడు కాలక్రమేణా సాంతంగా కూర్చోవడం నేర్చుకున్నాడు. బోర్లా పడి రొమ్ముతో ప్రాకడం, అటు ఇటు తిరగడం ప్రారంభించాడు. రకరకాల వింత చేష్టలతో అందరినీ అలరించసాగాడు. అందరిలోనూ ఒకవైపు ముద్దు, మరొకవైపు పడిపోతాడేమోనన్న భయాన్ని కలిగిస్తూ... తడబడే తప్పుటడుగులు వేయసాగాడు. చివరకు తల్లి చేయి పట్టుకొని ఇల్లంతా నడవడం ప్రారంభించాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము (పసిపిల్లలు కూర్చోవడం, పాకడం, అడుగులు వేయడం వంటి దశలను సహజంగా వర్ణించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: బాల్యంలోని వివిధ ఎదుగుదల దశలను కవి ఎంతో క్రమపద్ధతిలో, మనోహరంగా ఈ పద్యంలో చిత్రించారు.

50. ఏబదవ పద్యము (కందము)

క. విందులు విందు అనుచు వే
డ్కందనుఁ బిల్వంగ నగుమొగం బలరంగా
నందియలు మొరయఁగాఁ గురు
లుం దూలఁగ వచ్చియంతలోఁ గప్పుకొనున్ .

ప్రతిపదార్థము:

విందులు = ఓ విందులారా (ముద్దుల బాలుడా), విందులు = విందులారా, అనుచున్ = అంటూ, వేడ్కన్ = సంతోషముతో, తనున్ = తన్ను (ఆ బాలుని), పిల్వంగన్ = (అంతఃపుర కాంతలు) పిలవగా, నగుమొగము = నవ్వుతున్న ముఖము, అలరంగాన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, నందియలు = కాలి గజ్జెలు (అందియలు), మొరయఁగాన్ = ఘల్లుఘల్లున మ్రోగుతుండగా, కురులున్ = తలపై జుట్టు ముంగురులు, తూలఁగన్ = అటు ఇటు ఊగుతుండగా, వచ్చి = పరుగున వచ్చి, అంతలోన్ = అంతలోనే, కప్పుకొను = (తల్లి లేదా తండ్రి) కౌగిలిలో ఒదిగిపోవును.

తాత్పర్యము:

అంతఃపురంలోని స్త్రీలు ఆ బాలుని చూసి మురిసిపోతూ "రా నాయనా! మా కనుల విందా!" అని ఎంతో ప్రేమతో పిలిచేవారు. ఆ పిలుపు వినగానే ఆ బాలుడు ఎంతో అందంగా నవ్వుతూ, కాలి అందియలు ఘల్లుఘల్లున మ్రోగుతుండగా, ముంగురులు ముఖంపై ఊగుతుండగా పరుగున వచ్చేవాడు. అలా వచ్చి అంతలోనే తల్లి లేదా తండ్రి కౌగిలిలోకి వెళ్ళి దాక్కునేవాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: పిలవగానే పరుగున వచ్చి తల్లిదండ్రుల కౌగిలిలో దాక్కునే పసిపిల్లల సహజ స్వభావాన్ని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా వర్ణించారు.

51. ఏబది ఒకటవ పద్యము (కందము)

క. నిలువెల్లను గనకం బై
పలు కంతయు నమృత మగుచుఁ బార్థివునకు ము
ద్దులు చూపుచు నానాఁటికిఁ
బలుదెఱఁగులఁ బెరిఁగె నతనిప్రాణపదంబై.

ప్రతిపదార్థము:

నిలువు+ఎల్లన్ = శరీరమంతయు, కనకంబు+ఐ = సువర్ణమయమైన కాంతి కలదై, పలుకు+అంతయున్ = మాట్లాడే ప్రతి మాటయు, అమృతము = అమృత తుల్యము, అగుచున్ = అవుతుండగా, పార్థివునకున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు, ముద్దులు = ముద్దు చేష్టలను, చూపుచున్ = ప్రకటిస్తూ, నానాఁటికిన్ = రోజురోజుకూ, పలుదెఱఁగులన్ = అనేక విధములుగా, అతని = ఆ రాజు యొక్క, ప్రాణపదము+ఐ = ప్రాణముతో సమానమైనవాడై, పెరిఁగెన్ = వృద్ధి చెందెను.

తాత్పర్యము:

ఆ బాలుని నిలువెల్లా అపరంజి బంగారం లాంటి దివ్యమైన కాంతితో మెరిసిపోయేది. వాడు పలికే ముద్దులొలికే పలుకులన్నీ అమృతంలా మధురంగా ఉండేవి. ఆ విధంగా తండ్రియైన విక్రమార్కునికి ఎన్నో ముద్దుచేష్టలు చూపిస్తూ, ఆ రాజుకు ప్రాణపదమైన కుమారుడిగా వాడు రోజురోజుకూ అన్వయంగా పెరుగుతూ పెద్దవాడయ్యాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: రూపకాలంకార చ్ఛాయ ("పలుకంతయు నమృతమగుచు").

వ్యాఖ్య: కుమారుడు తండ్రికి ప్రాణప్రదంగా మారాడని చెప్పడం ద్వారా, రాబోయే కథలోని తండ్రీకొడుకుల బంధం ఎంత బలమైనదో కవి ఇక్కడే సూచించారు.

52. ఏబది రెండవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అంత నతండు తచ్చూడాకరణంబునాఁడు నానావిధంబు లగుదానంబుల దీనుల విపులం పరితుష్టులం జేసి యాదేవదత్తునకు మఱియు నొక సర్వసమృద్ధ గ్రామం బిచ్చి కుమారునిం పరీక్షాధికారిం గావించిన బహు మానితుండై బహుదినంబులు తత్కార్యవిచక్షణత్వంబువలన విశిష్ట పూజల నొందుచు విలోచనసుతుఁడు త్రిలోచనసుతుండునుం బోలెఁ ద్యాగభోగానురాగంబులం జెలంగుచుండునంత.

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = అటుపిమ్మట, అతండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, తత్ = ఆ కుమారుని యొక్క, చూడాకరణంబు+నాఁడు = చౌల సంస్కారము (పుట్టువెంట్రుకలు తీసే శుభకార్యము) రోజున, నానావిధంబులు+అగు = అనేక రకములైన, దానంబులన్ = దానధర్మముల చేత, దీనులన్ = పేదలను, విపులన్ = బ్రాహ్మణులను, పరితుష్టులన్ = మిక్కిలి సంతోషించినవారిగా, చేసి = కావించి, ఆ+దేవదత్తునకున్ = (పూర్వము తనకు అడవిలో దారి చూపిన) ఆ దేవదత్తుడనే బ్రాహ్మణునికి, మఱియున్ = ఇంకను, ఒక = మరొక, సర్వసమృద్ధ = అన్ని సంపదలతో కూడిన, గ్రామంబు+ఇచ్చి = ఊరిని దానముగా ఇచ్చి, కుమారునిన్ = (ఆ దేవదత్తుని యొక్క కొడుకును లేదా దేవదత్తుని) పరీక్షా+అధికారిన్ = రాజ్యమున పరీక్షాధికారిగా, కావించిన = నియమించగా, బహుమానితుండు+ఐ = ఎంతో గౌరవింపబడినవాడై, బహుదినంబులు = అనేక రోజులు, తత్ = ఆ, కార్య = ఉద్యోగము యొక్క, విచక్షణత్వంబువలనన్ = నేర్పరితనము వల్ల, విశిష్ట = శ్రేష్ఠమైన, పూజలన్ = సత్కారములను, ఒందుచున్ = పొందుతూ, విలోచనసుతుఁడు = విలోచనుని కుమారుడైన ఆ దేవదత్తుడు, త్రిలోచనసుతుండునున్+పోలెన్ = శివుని కుమారుడైన కుమారస్వామి (లేదా వినాయకుని) వలె, త్యాగ = దాన గుణము, భోగ = సుఖములు, అనురాగంబులన్ = ప్రజల ప్రేమాభిమానములతో, చెలంగుచున్+ఉండు+అంత = వర్ధిల్లుతున్న సమయములో.

తాత్పర్యము:

ఆ తర్వాత విక్రమార్కుడు తన కుమారునికి చౌల సంస్కారం (పుట్టువెంట్రుకలు తీసే వేడుక) జరిపించాడు. ఆ సందర్భంగా అనేక దానాలు చేసి యాచకులను, బ్రాహ్మణులను తృప్తిపరిచాడు. అదే సమయంలో, పూర్వము అడవిలో తనకు ప్రాణోపకారం చేసిన దేవదత్తునికి... ఇదివరకే ఒక గ్రామం ఇచ్చి ఉన్నప్పటికీ, సంతోషంతో మరొక సర్వసమృద్ధమైన గ్రామాన్ని కూడా దానంగా ఇచ్చాడు. అంతేకాక, దేవదత్తుని తన రాజ్యంలో అత్యంత బాధ్యతాయుతమైన 'పరీక్షాధికారి' పదవిలో నియమించాడు. ఆ పదవిలో దేవదత్తుడు తన వివేకంతో, కార్యదీక్షతో అందరి మన్ననలు పొందాడు. సాక్షాత్తు శివుని కుమారుడైన కుమారస్వామి వలె భోగభాగ్యాలతో, త్యాగబుద్ధితో, ప్రజల అనురాగంతో ఎంతో వైభవంగా కాలం గడుపుతున్నాడు. ఆ సమయంలో...

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: విక్రమార్కుడు తన మునుపటి ఉపకారియైన దేవదత్తుని మరువకుండా, అతనికి మరింత సంపదను, ఉన్నత ప్రభుత్వ పదవిని ఇచ్చి గౌరవించడం ఇక్కడి విశేషం. ఇదే రాజు యొక్క 'ఉపకారజ్ఞత'.

53. ఏబది మూడవ పద్యము (కందము)

క. నృపతి యొకనాఁడు గని ని
ష్కపటాత్మ ! పరీక్షణాధికారివి నీయ
త్యుపకారమునకుఁ తగఁ బ్ర
త్యుపకారము చాల దనియె నుర్వీసురుతో.

ప్రతిపదార్థము:

నృపతి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఒకనాఁడు = ఒకరోజు, ఉర్వీసురుతోన్ = బ్రాహ్మణుడైన ఆ దేవదత్తునితో, కని = చూసి, నిష్కపట+ఆత్మ = కపటము లేని నిర్మలమైన మనస్సు కలవాడా!, పరీక్షణాధికారివి = నా రాజ్య పరీక్షాధికారివైన ఓ దేవదత్తుడా!, నీ = నీవు (నాడు అడవిలో చేసిన), అత్యుపకారమునకున్ = గొప్ప మేలుకు, తగన్ = తగినట్లుగా ప్రత్యుపకారము = తిరిగి నేను చేసిన మేలు, చాలదు = ఏమాత్రము సరిపోదు, అనియెన్ = అని పలికెను.

తాత్పర్యము:

ఒకరోజు విక్రమార్క మహారాజు కొలువులో దేవదత్తుని చూసి, ఆత్మీయంగా ఇలా అన్నాడు: "ఓ నిష్కపట హృదయుడా! నా రాజ్యానికి పరీక్షాధికారివిగా ఉన్నావు. నాడు అడవిలో నువ్వు నాకు చేసిన మహోపకారంతో (అత్యుపకారముతో) పోలిస్తే... నేను నీకు ఇచ్చిన గ్రామములు, ఈ పదవి ఏమాత్రం సరిపోవు. నీ ఉపకారానికి నేను ఎంత ప్రత్యుపకారం చేసినా తక్కువే!"

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: తాను చక్రవర్తి అయినా, ఒక సామాన్య బ్రాహ్మణుడు చేసిన మేలును నిరంతరం స్మరిస్తూ, ఎంత చేసినా అతని రుణం తీరలేదని విక్రమార్కుడు భావించడం అతని సద్గుణ సంపత్తిని, 'ఉపకారజ్ఞత'ను తెలియజేస్తుంది

.

54. ఏబది నాల్గవ పద్యము (చంపకమాల)

చ. అనవుడు దేవదత్తుఁడు ధరాధిప యిట్లన కేను నీకుఁ జే
సిన యుపకార మింత నుతిచేసెద వేటికి నంచుఁ దత్ప్రియం
బొనరఁగఁబల్కి కొంతతడ వుండి గృహంబున కేగువేళ నా
తని సుతుఁ చంకఁ బెట్టుకొని తత్తఱ మందుచు వచ్చెఁ జెచ్చెరన్

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = రాజు ఆ విధముగా అనగా, దేవదత్తుఁడు = ఆ దేవదత్తుడు, ధరాధిప = ఓ రాజా!, ఇట్లు+అనక = ఈ విధంగా మాట్లాడవద్దు, ఏను = నేను, నీకున్ = మీకు, చేసిన = చేసినట్టి, ఉపకారము = మేలు, ఇంత = ఇంత పెద్దదా?, ఏటికిన్ = ఎందుకొరకు, నుతిచేసెదవు = అంతగా పొగుడుతున్నావు, అంచున్ = అంటూ, తత్ = ఆ రాజునకు, ప్రియంబు = సంతోషము, ఒనరఁగన్ = కలుగునట్లుగా, పల్కి = మాట్లాడి, కొంతతడవు = కాసేపు, ఉండి = సభలో ఉండి, గృహంబునకున్

= తన ఇంటికి, ఏగువేళన్ = వెళ్ళే సమయంలో, ఆతని = ఆ రాజు యొక్క, సుతున్ = కుమారుడైన చంద్రుని, చంకన్+పెట్టుకొని = చంకన ఎత్తుకొని, తత్తఱము = ఆందోళనను (లేదా తొందరను), అందుచున్ = పొందుతూ, చెచ్చెరన్ = శీఘ్రముగా (వేగముగా), వచ్చెన్ = (రాజు వద్దకు) వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

రాజు మాటలకు దేవదత్తుడు వినయంగా ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! అలా అనకండి. నేను చేసిన చిన్న సాయాన్ని మీరెందుకు ఇంతగా పొగుడుతున్నారు? అది నా కర్తవ్యం" అంటూ రాజుకు నచ్చేలా మాట్లాడాడు. కాసేపు సభలో గడిపి, అతడు తన ఇంటికి వెళ్ళడానికి బయలుదేరాడు. అయితే, ఆ తర్వాత అతడు రాజు యొక్క చిన్నారి కుమారుడిని (చంద్రుని) చంకన పెట్టుకొని, ఎంతో ఆందోళనతో, కంగారు పడుతూ వేగంగా రాజు వద్దకు తిరిగి వచ్చాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: ఇక్కడ కథలో ఒక తీవ్రమైన నాటకీయ పరిణామం చోటుచేసుకుంది. దేవదత్తుడు రాజకుమారుడిని చంకన పెట్టుకొని కంగారుగా రావడం వెనుక ఏదో పెద్ద వ్యూహం లేదా విపత్తు దాగి ఉందనే ఉత్కంఠను కవి కలిగించారు.

55. ఏబది ఐదవ పద్యము

ఉ. అయ్యెడ వాని డాఁచి కనకాభరణంబులు పుచ్చి బంటుచే
జయ్యన నిచ్చి యమ్ము మని సంతకుఁ బంపిన యంతలోన నేఁ
డెయ్యెడ కేగెనో శిశువు నెవ్వరు చంపిరొ యంచు నేడ్వఁగా
దయ్య మెఱుంగుఱంతు వసుధాపతిగేహము నిండెఁ బెల్లుగన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ+ఎడన్ = ఆ సమయంలో (అంతఃపురమునకు తెలియకుండా), వానిన్ = ఆ రాజకుమారుని, డాఁచి = ఒకచోట దాచిపెట్టి, కనక+ఆభరణంబులు = వాని ఒంటిపై ఉన్న బంగారు నగలను, పుచ్చి = తీసివేసి, బంటుచేన్ = తన సేవకుని చేతికి, జయ్యనన్ = శీఘ్రముగా, ఇచ్చి = అందించి, సంతకున్ = అంగడికి (సంతకు), అమ్ముము+అని = అమ్మివేయమని, పంపిన+అంతలోనన్ = పంపించిన కాసేపటికే, నేఁడు = ఈరోజు, శిశువు = రాజకుమారుడు, ఏ+ఎడకున్ = ఏ ప్రదేశమునకు, ఏగెనో = వెళ్ళాడో, ఎవ్వరు = ఎవరు, చంపిరో = చంపేశారో, అంచున్ = అంటూ, ఏడ్వఁగాన్ = అంతఃపుర కాంతలు రోదించగా, దయ్యము+ఎఱుంగు = దేవుడికే తెలియాలి అనే, అంతు = పెద్ద కోలాహలము (గోల), వసుధాపతి = రాజు యొక్క, గేహము = భవనమంతయు, బెల్లుగన్ = మిక్కిలిగా, నిండెన్ = వ్యాపించెను.

తాత్పర్యము:

(అసలు ఏం జరిగిందంటే) దేవదత్తుడు రాజకుమారుని అంతఃపురంలో ఎవరికీ తెలియకుండా రహస్యంగా తీసుకొచ్చి, ఒకచోట దాచాడు. బాలుని ఒంటిపై ఉన్న విలువై బంగారు ఆభరణాలన్నింటినీ ఒలిచేసి, తన నమ్మకస్థుడైన ఒక బంటుకు ఇచ్చి "దీనిని వెంటనే సంతకు తీసుకెళ్ళి అమ్మిరా!" అని పంపాడు. ఈలోగా అంతఃపురంలో రాజకుమారుడు కనిపించకపోవడంతో హాహాకారాలు మొదలయ్యాయి. "అయ్యో! మా బిడ్డ ఎక్కడికి వెళ్ళాడు? ఎవరు ఎత్తుకెళ్ళారో? ఎవరు చంపేశారో?" అంటూ రాణులు, దాసీలు ఏడవడం ప్రారంభించారు. ఆ పెద్ద రోదన, గోల రాజభవనమంతా దద్దరిల్లిపోయింది.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: దేవదత్తుడు విక్రమార్కుని సద్గుణాన్ని, ఉపకారజ్ఞతను పరీక్షించడానికి ఒక కలినమైన నాటకం ఆడాడు. రాజకుమారుడిని దాచి, నగలు దొంగిలించినట్లు భ్రమ కలిగించడం ఈ కథలోని ప్రధాన ఘట్టం.

56. ఏబది ఆరవ పద్యము (కందము)

క. అమ్మొఱ విని తలవరులు ర
యమ్మున నలుగడల జాడ లరయుచు నొకచో
నమ్మంగ బంటుగని' యా
సొమ్ములతోఁ బట్టితెచ్చి చూపిరి పతికిన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ+మొఱ = ఆ అంతఃపుర కాంతల రోదనను, విని = ఆలకించి, తలవరులు = రాజభటులు (రక్షక భటులు), రయమ్మునన్ = అమిత వేగముతో, నలుగడలన్ = నాలుగు దిక్కులలో, జాడలు = ఆనవాళ్లు (వెతుకులాట), అరయుచున్ = వెతుకుతూ, ఒకచోన్ = ఒకానొక ప్రదేశములో (సంతలో), అమ్మంగన్ = (ఆ నగలను) అమ్ముతుండగా, బంటున్ = ఆ దేవదత్తుని సేవకుని, కని = చూసి, యా = ఆ, సొమ్ములతోన్ = బంగారు ఆభరణములతో సహా, పట్టి = బంధించి, తెచ్చి = తీసుకువచ్చి, పతికిన్ = మహారాజైన విక్రమార్కునికి, చూపిరి = చూపించారు.

తాత్పర్యము:

రాజభవనంలోని ఆ అరుపులు, రోదనలు విన్న వెంటనే రాజభటులు (తలవరులు) అలర్ట్ అయ్యారు. వారు అమిత వేగంతో నాలుగు దిక్కులా వెతకడం ప్రారంభించారు. అలా వెతుకుతుండగా, సంతలో ఒక వ్యక్తి రాజకుమారుని బంగారు ఆభరణాలను అమ్ముతూ భటుల కంటికి చిక్కాడు. వాడు దేవదత్తుని బంటు. భటులు వెంటనే వానిని ఆ నగల సమేతంగా పట్టుకొని, బంధించి మహారాజైన విక్రమార్కుని ముందుకు తీసుకొచ్చి నిలబెట్టారు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: రాజకుమారుడి ఆభరణాలు దొరకడం, దొంగ దొరకడంతో కథ పతాక స్థాయికి (క్లైమాక్స్) చేరుకుంది.

57. ఏబది ఏడవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. చూపిన నమ్మహీనాథుండును నీసొమ్ములు నీకెవ్వరు తెచ్చియిచ్చి యమ్ము మనిన నీవమ్ము చున్నవాఁడ వని యడిగిన దేవదత్తుండను బ్రాహ్మణుండు తెచ్చియిచ్చెనని యాతఁ డెఱిగించిన.

ప్రతిపదార్థము:

చూపినన్ = ఆ నగలను, దొంగను భటులు చూపించగా, ఆ+మహీనాథుండును = ఆ భూపాలుడైన విక్రమార్కుడును, నీ సొమ్ములు = ఈ రాజకుమారుని నగలను, నీకున్ = నీకు, ఎవ్వరు = ఎవరు, తెచ్చి+ఇచ్చి = తీసుకువచ్చి ఇచ్చి, అమ్ముము+అనిన = అమ్మమన్నారు, నీవు = నువ్వు, అమ్ముచున్నవాఁడవు = అమ్ముతున్నావు, అని = అని, అడిగినన్ = ప్రశ్నించగా,

దేవదత్తుండు+అను = దేవదత్తుడు అనే, బ్రాహ్మణుండు = బ్రాహ్మణుడు, తెచ్చి+ఇచ్చెన్ = తీసుకువచ్చి ఇచ్చాడు, అని = అని, ఆతఁడు = ఆ పట్టుబడిన బంటు, ఎఱిగించినన్ = తెలియజేయగా.

తాత్పర్యము:

ఆ భటులు దొంగను, నగలను చూపించగా విక్రమార్క మహారాజు ఆ బంటును తీవ్రంగా ప్రశ్నించాడు: "ఇవి నా కుమారుడి నగలు. వీటిని నీకు ఎవరు తెచ్చి ఇచ్చి అమ్మమన్నారు? నువ్వు ఎందుకు అమ్ముతున్నావు?" అని అడిగాడు. దానికి ఆ బంటు భయపడుతూ, "మహారాజా! నాకేం తెలియదు. ఈ నగలను మా యజమాని, మీ పరీక్షాధికారి అయిన దేవదత్తుడు అనే బ్రాహ్మణుడే తెచ్చి ఇచ్చి, సంతలో అమ్మమన్నాడు" అని నిజం చెప్పేశాడు.

58. ఏబది ఎనిమిదవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. బంటువలన నెఱిఁగి బ్రాహ్మణు రప్పించి
నిలువఁ బెట్టి తప్పుఁ తెలియ నడుగ
నతఁడు మోమువాంచి యపరాధియునుఁబోలె
నుత్తరంబు లేక యూరకుండె.

ప్రతిపదార్థము:

బంటువలనన్ = ఆ సేవకుని ద్వారా, నెఱిఁగి = నిజాన్ని తెలుసుకొని, బ్రాహ్మణున్ = ఆ బ్రాహ్మణుడైన దేవదత్తుని, రప్పించి = సభకు పిలిపించి, నిలువఁబెట్టి = ఎదుట నిలబెట్టి, తప్పు = వాడు చేసిన నేరాన్ని గూర్చి, తెలియన్ = స్పష్టముగా, అడుగన్ = ప్రశ్నించగా, అతఁడు = ఆ దేవదత్తుడు, మోము = ముఖమును, వాంచి = వంచుకొని, అపరాధియునున్+పోలెన్ = నిజంగా నేరస్థుడి వలె, ఉత్తరంబు = సమాధానము, లేక = లేకుండా, యూరకుండెన్ = మౌనముగా ఉండిపోయెను.

తాత్పర్యము:

ఆ బంటు చెప్పిన మాట ద్వారా అసలు దొంగ దేవదత్తుడేనని రాజు తెలుసుకున్నాడు. వెంటనే భటులను పంపి బ్రాహ్మణుడైన దేవదత్తుని సభకు పిలిపించాడు. రాజు వానిని తన ఎదుట నిలబెట్టి, "దేవదత్తా! ఏంటిది? నా కుమారుడి నగలు దొంగిలించి అమ్మమన్నావా? ఏం జరిగింది?" అని నేరాన్ని గూర్చి అడిగాడు. దానికి దేవదత్తుడు తలదించుకొని, నిజమైన అపరాధిలా ఏ సమాధానం చెప్పకుండా మౌనంగా ఉండిపోయాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: దేవదత్తుడు కావాలనే మౌనం వహించాడు, ఎందుకంటే రాజు తనపై ఎలాంటి చర్య తీసుకుంటాడో, తన పాత ఉపకారాన్ని గుర్తుంచుకుంటాడో లేదో పరీక్షించడమే అతని ఉద్దేశం.

59. ఏబది తొమ్మిదవ పద్యము (కందము)

క. చనువారటు ధట్టింపఁగ
నసుమానించుచును దైన్య మడరఁగ వెడఁగై

ధనలోభంబునఁ గొనిచని

జననాథా నీతనూజుఁ చంపితి ననియె.

ప్రతిపదార్థము:

చనువారు = సభలోని భటులు/అధికారులు, అటు = ఆ విధముగా, ధట్టింపఁగన్ = గద్దిస్తూ గద్దించి అడుగగా, అసుమానించుచును = తడబడుతున్నట్లు నటిస్తూ, దైన్యము = దీనత్వము, అదరఁగన్ = అతిశయించగా, వెడఁగు+ఐ = మూర్ఖుడిలా, జననాథా = ఓ మహారాజా!, ధనలోభంబునన్ = డబ్బు మీది ఆశతో, కొనిచని = (రాజకుమారుని) తీసుకొని వెళ్ళి, నీ = నీయొక్క, తనూజున్ = కుమారుని, చంపితిన్ = నేనే చంపేశాను, అనియెన్ = అని పలికెను.

తాత్పర్యము:

సభలోని అధికారులు, భటులు దేవదత్తుని చుట్టుముట్టి మరింతగా గద్దించి నిలదీశారు. అప్పుడు దేవదత్తుడు భయపడుతున్నట్లు నటిస్తూ, మొరటుగా, ఒక మూర్ఖుడిలా ముఖం పెట్టి ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! ధన ఆశ కొద్దీ నేనే రాజకుమారుడిని అపహరించుకు వెళ్లాను. వాడి ఒంటిపై ఉన్న నగల కోసం... నీ కుమారుడిని నేనే స్వహస్తాలతో చంపేశాను!" అని ఘోరమైన అబద్ధాన్ని ఒప్పుకున్నాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: 'కొడుకును చంపేశాను' అని చెప్పడం ద్వారా దేవదత్తుడు రాజుకు అత్యంత తీవ్రమైన ఆగ్రహాన్ని, శోకాన్ని కలిగించే పరీక్ష పెట్టాడు. సామాన్య రాజులైతే ఈ మాట వినగానే తల నరికించేస్తారు.

60. అరువదవ పద్యము (సీస పద్యము + ఆటవెలది ఎత్తుగడ)

సీ. అనుడు నారాయణా యని వీనిఁ పట్టి తి
తొలిపింపఁ దగు నని పలుకువారుఁ
గాళ్ళును జేతులు గనియలుగాఁ పట్టి
చిదిమింపఁ దగు నని పదరువారుఁ
గాయంబు నుగ్గుగా గలుగానుఁగలఁ బెట్టి
త్రిప్పుట తగు నని తెలుపువారు
మేన వెంటులు చుట్టి పైనగ్గితగిలించి
మిడికింపఁ దగు నని నొడుపువారు -

ఆ.వె నగుచు జనులు దుర్వధార్ధుండు వీఁడగు
ననుచు విన్నవింప నవనివిభుఁడు
తనయదుఃఖవహ్ని దనలోనఁ గ్రాఁగుచుఁ
జంపఁబూని తనదు తెంపు దలఁచి'.

ప్రతిపదార్థము:

అనుడున్ = దేవదత్తుడు ఆ విధముగా అనగానే, నారాయణా+అని = అయ్యో దేవుడా! (నారాయణా) అంటూ, వీనిన్ = ఈ దేవదత్తుని, పట్టి = బంధించి, తిత్+ఒలిపింపన్ = చర్మం వలిపించడం, తగున్ = సరైనది, అని = అని, పలుకువారును = మాట్లాడేవారును, కాళ్ళును = కాళ్లను, చేతులున్ = చేతులను, గనియలుగాన్ = ముక్కలు ముక్కలుగా, పట్టి = పట్టుకొని, చిదిమింపన్ = విరిచేయడం, తగున్ = యుక్తము, అని = అని, పదరువారును = కోపగించుకునేవారును, కాయంబు = శరీరమును, నుగ్గుగాన్ = పిండి పిండి అయ్యేలా, కలుగానుఁగలన్ = ఘోరమైన గానుగలలో, పెట్టి = వేసి, త్రిప్పుట = తిప్పడం, తగున్ = న్యాయము, అని = అని, తెలుపువారును = చెప్పేవారును, మేనన్ = శరీరమంతటా, వెంటులు = గడ్డి లేదా గుడ్డ పీలికలు, చుట్టి = చుట్టబెట్టి, పైనన్ = వాటిపై, అగ్గి = నిప్పు, తగిలించి = అంటించి, మిడికింపన్ = కాల్చి చంపడం, తగున్ = తగిన శిక్ష, అని = అని, నొడుపువారున్ = వాదించేవారును అయి; జనులు = సభలోని ప్రజలు, వీఁడు = ఈ దేవదత్తుడు, దుర్+వధ+అర్హుండు = అత్యంత ఘోరమైన మరణశిక్షకు అర్హుడు, అగున్ = అవుతాడు, అనుచున్ = అంటూ, నగుచున్ = (కోపంతో/ఆశ్చర్యంతో) నవ్వుతూ, విన్నవింపన్ = రాజునకు వేడుకోగా, అవనివిభుఁడు = భూనాథుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, తన = తనయొక్క, తనయ = కుమారుని యొక్క, దుఃఖ = మరణ శోకమనెడు, వహ్నిన్ = అగ్ని చేత, తనలోనన్ = తన మనస్సులోనే, క్రాఁగుచున్ = కాలిపోతూ ఉన్నప్పటికీ, చంపన్+పూని = (మొదట) చంపవలెనని అనుకొనినవాడైనా, తనదు = తనయొక్క, తెంపు = ధైర్యమును (లేదా పూర్వ ఉపకార జ్ఞత యొక్క వివేకమును), తలఁచి = ఆలోచించుకొని.

తాత్పర్యము:

దేవదత్తుడు "రాజకుమారుడిని చంపేశాను" అని చెప్పగానే సభ అంతా ఒక్కసారిగా ఉడికిపోయింది. "అయ్యో నారాయణా! ఎంత ఘోరం!" అంటూ జనులు ఆగ్రహోదగ్రులయ్యారు. సభలోని వారు రకరకాలుగా కేకలు వేశారు: "వీడిని పట్టుకొని బతికుండగానే చర్మం వలిచేయాలి" అని కొందరు, "వీడి కాళ్లు చేతులు ముక్క ముక్కలుగా నరికేయాలి" అని కొందరు, "వీడి శరీరాన్ని గానుగలో వేసి పిండి పిండి చేయాలి" అని మరికొందరు, "వీడి ఒంటికి గడ్డి చుట్టి నిప్పు పెట్టి కాల్చేయాలి" అని ఇంకొందరు అరిచారు. ప్రజలంతా వీడికి ఘోరమైన మరణశిక్షే సరైంది అని రాజుకు మొరపెట్టుకున్నారు. అప్పుడు విక్రమార్క మహారాజు తన ఒకే ఒక్క కొడుకు చనిపోయాడనే వార్త విని, మనసులోనే పుత్రశోకమనే అగ్నిలో తీవ్రంగా కాలిపోసాగాడు. మొదట కోపంతో దేవదత్తుని చంపేయాలి అనుకున్నప్పటికీ... వెంటనే నిగ్రహించుకొని, పూర్వం ఈ దేవదత్తుడు తనకు చేసిన మహోపకారాన్ని, తన ధైర్యాన్ని మనసులో తలచుకొని... (తదుపరి పద్యముతో అన్వయము).

విశేషములు:

అలంకారము:

రూపకాలంకారము: పుత్రశోకాన్ని అగ్నితో పోల్చడం వల్ల ("దుఃఖవహ్ని").

సముచ్చయాలంకార ఛాయలు: జనులు వేర్వేరు శిక్షలను సూచించడాన్ని క్రమబద్ధంగా వర్ణించినందుకు.

ఛందస్సు: ఈ పద్యం 'సీసము' మరియు దాని ఎత్తుగడగా 'ఆటవెలది' నియమాలతో కూడి ఉంది. ఇవి రెండూ కలిపి ఒకే 60వ పద్యంగా ఇవ్వబడింది.

వ్యాఖ్య: సాధారణ మనుషులైతే కొడుకును చంపినవాడిని క్షణాల్లో అంతమొందిస్తారు. కానీ విక్రమార్కుడు 'సాహసభూషణుడు', 'ఉపకారజ్ఞుడు' కావడంతో, అంతటి తీవ్ర శోకంలోనూ దేవదత్తుడు నాడు అడవిలో చేసిన ప్రాణదానాన్ని గుర్తు తెచ్చుకొని ఆగాడు. ఇదే ఈ కథలోని అత్యున్నతమైన నీతి ఘట్టం.

61. అరువది ఒకటవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అద్దేవదత్తునితోడ.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ+దేవదత్తునితోడన్ = (ఆ పుత్రశోక సమయంలో కూడా తన నిగ్రహాన్ని కోల్పోని విక్రమార్క మహారాజు) ఆ దేవదత్తునితో... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

సభలోని జనులంతా దేవదత్తునికి ఘోరమైన మరణశిక్ష వేయమని అరుస్తున్నప్పటికీ, విక్రమార్కుడు తన మనసును నిగ్రహించుకొని ఆ దేవదత్తునితో ఇలా అన్నాడు...

62. అరువది రెండవ పద్యము (కందము)

క. అపకారముగా దిది నా
యుపకారము వాసె భూసురోత్తమ వినుఁ నీ
యుపకారమునకు నిది ప్ర
త్యుపకారం బయ్యె నింక నోడక పొమ్మీ.

ప్రతిపదార్థము:

భూసుర+ఉత్తమ = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడా!, వినుఁ = నా మాట ఆలకించుము, ఇది = (నా కొడుకును చంపావు అనెడి) ఈ నీ చర్య, నా+అపకారము+కాదు = నాకు కీడు చేయడం కాదు, నా = నాయొక్క, ఉపకారము = (పూర్వపు) పుణ్య విశేషము, వాసెన్ = ముగిసిపోయినది (తీరిపోయినది); నీ = (నాడు అడవిలో నీవు చేసిన) మహోపకారమునకున్ = గొప్ప మేలుకు, ఇది = (ఈ రోజు నీ అపరాధాన్ని క్షమించి విడిచిపెట్టడము అనెడిది), ప్రత్యుప పకారంబు = తిరిగి నేను చేసే మేలు, అయ్యెన్ = అయినది, ఇంకన్ = ఇకమీదట, ఓడక = భయపడకుండా, పొమ్ము+ఈ = వెళ్ళిపొమ్ము.

తాత్పర్యము:

"ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! ఆలకించు. నువ్వు నా కొడుకును చంపాననడం నాకెలాంటి అపకారము కాదు. నా పూర్వపు పుణ్యఫలం ముగిసిపోవడం వల్లే నా కొడుకు నాకు దక్కకుండా పోయాడు. నాడు అడవిలో దారి తప్పిన నాకు ప్రాణదానం లాంటి మహోపకారం చేశావు. ఆ నీ ఉపకారానికి గాను... ఈ రోజు నువ్వు చేసిన ఇంతటి ఘోర నేరాన్ని (రాజకుమారుడి వధను) క్షమించి నిన్ను ప్రాణాలతో విడిచిపెడుతున్నాను. ఇదే నేను నీకు చేసే ప్రత్యుపకారం. ఇక ఏమాత్రం భయపడకుండా ఇక్కడి నుండి వెళ్ళిపో" అని విక్రమార్కుడు పలికాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: తన ఏకైక పుత్రుడిని చంపానన్నా సరే, నాడు అడవిలో అతడు చేసిన చిన్న సాయాన్ని (దారి చూపడాన్ని) గుర్తుంచుకొని, రాజు దానికి బదులుగా దేవదత్తుని ప్రాణాలను క్షమించి వదిలేశాడు. విక్రమార్కుని 'ఉపకారజ్ఞత' (కృతజ్ఞతా గుణము) లోకంలో మరెవరికీ సాధ్యం కాని స్థాయికి చేరిందని ఈ పద్యం నిరూపిస్తుంది.

63. అరువది మూడవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. అనుచు విడిచి మఱియు ధనమిచ్చి యనిపిన
హితులుదూఱిశిశువుమృతికినోర్చి
యింత దెరువుచూపు టేయుపకారంబు
గాఁదలంచి యేల కావ ననుడు.

ప్రతిపదార్థము:
అనుచున్ = ఆ విధముగా చెబుతూ, విడిచి = (దేవదత్తుని బంధనాల నుండి) విముక్తుడిని చేసి, మఱియున్ = ఇంకా, ధనము+ఇచ్చి = అపారమైన ధనాన్ని ఇచ్చి, అనిపినన్ = సాగనంపగా, హితులు = రాజు యొక్క హితైషులు, దూఱి = రాజును నిందిస్తూ (మందలిస్తూ), శిశువు = పుత్రుని యొక్క, మృతికిన్ = మరణమునకు, ఓర్చి = ఓర్చుకొని (సహించి), ఇంత = ఇంతగా, తెరువు = దారి, చూపుట = చూపించి పంపించివేయడము, ఏ+ఉపకారంబు+కాన్ = ఏ రకమైన న్యాయము లేదా ఉపకారము, తలంచి = అని భావించి, ఏల = ఎందుకొరకు, కావన్ = (రాజదండాన్ని ప్రయోగించి శిక్షించకుండా) రక్షిస్తున్నావు?, అనుడున్ = అని రాజును అడుగగా... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:
అలా అంటూ విక్రమార్కుడు దేవదత్తుని బంధనాల నుండి విడిపించడమే కాకుండా, అతనికి ఎంతో ధనాన్ని కూడా ఇచ్చి గౌరవంగా సాగనంపాడు. అది చూసి సభలోని మంత్రులు, హితైషులు తట్టుకోలేక రాజును మందలించారు. "మహారాజా! కన్నకొడుకు మరణాన్ని సహించి, వాడిని చంపిన హంతకుడికి శిక్ష వేయకుండా, ఇలా ధనమిచ్చి దారి చూపడం ఏ రకమైన న్యాయం? వాడిని ఎందుకు శిక్షించకుండా రక్షిస్తున్నారు?" అని ప్రశ్నించారు.

విశేషములు:
వ్యాఖ్య: సాధారణ జనులకు, మంత్రులకు రాజు తీసుకున్న నిర్ణయం పిచ్చితనంగా అనిపించింది. పుత్రుని చంపిన వాడిని క్షమించడం లోకసహజం కాదు కాబట్టి వారు రాజును నిలదీశారు.

64. అరువది నాల్గవ పద్యము (కందము)

క. వినుఁడిట నేఁ గలిగిన నా
తనయుండును గల్గఁగాక తప్పిన యెడఁ గా
ననమున నితఁడు తలఁగిపో
యిన భేరుండములలోన నే మగుడుదునే.

ప్రతిపదార్థము:

ఇటన్ = ఈ విషయంలో, వినుఁడు = నా మాట వినండి, నేన్ = (నాడు అడవిలో) నేను, కలిగినన్ = ప్రాణాలతో మిగిలి ఉంటేనే కదా, నా = నాయొక్క, తనయుండును = కొడుకైనా, కల్గెన్+కాక = పుట్టి ఉండేవాడు, తప్పిన యెడన్ = ఒకవేళ నాడు నా ప్రాణాలు పోయి ఉంటే, కాననమునన్ = ఆ ఘోర అరణ్యములో, ఇతఁడు = ఈ దేవదత్తుడు, తలఁగిపోయినన్ = (నాకు దారి చూపకుండా) నన్ను విడిచి వెళ్ళిపోయి ఉంటే, భేరుండములలోనన్ = భయంకరమైన ఆ అడవి జంతువుల (లేదా భేరుండ పక్షుల) మధ్య చిక్కి, నేన్ = నేను, ఏమగుడుదున్+ఏ = ఏమైపోయేవాడిని? (చనిపోయేవాడిని కదా!).

తాత్పర్యము:

దానికి విక్రమార్కుడు ఎంతో ప్రశాంతంగా ఇలా సమాధానమిచ్చాడు: "మిత్రులారా! నా మాట వినండి. నాడు ఆ ఘోర అరణ్యంలో దారి తప్పి ముళ్లపొదల్లో చిక్కుకున్నప్పుడు... ఈ దేవదత్తుడు నాకు దారి చూపకుండా తన దారిన తాను వెళ్ళిపోయి ఉంటే, ఆ అడవిలోని క్రూర జంతువుల వాతపడి నేను నాడే చనిపోయేవాడిని కదా! అసలు నాడే నేను బతికి లేకపోతే, ఈ రోజు నాకు కొడుకు పుట్టడం, వాడు చనిపోవడం అనే ప్రసక్తే ఎక్కడిది? నేను ఈ రోజు బతికి ఉన్నానంటే దానికి కారణం నా ాడు ఈయన చేసిన ప్రాణదానమే."

విశేషములు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము (తన తర్కాన్ని హేతువుతో సమర్థించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: 'కారణం లేకుండా కార్యం పుట్టదు' అనే న్యాయం ప్రకారం, తన ప్రాణాన్ని నిలిపినవాడే తన పుత్రుడి జన్మకు పరోక్ష కారకుడని, కాబట్టి అతడు పుత్రుని చంపినా తన ప్రాణాన్ని ఇచ్చినవాడే అవుతాడని రాజు భావించాడు. విక్రమార్కుని ఉదారత్వానికి ఇది పరాకాష్ఠ.

65. అరువది ఐదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. ఇట్లు గాకుండం జేసిన నీరాజ్యంబును సంతతియును నగపడే నాప్రాణంబులు గాచి వన్ను నిలిపినవానికి సెలవు సేయుట యెంత పని నామీఁది యప్పు కొంతదీర్చుకొనం గలిగె నూరకుండుం డనిన.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు+కాకుండన్+చేసినన్ = (నాడు ఈ దేవదత్తుడు నాకు ప్రాణరక్షణ) ఈ విధంగా చేయకుండా ఉండి ఉంటే, ఈ+రాజ్యంబును = ఈ విశాల సామ్రాజ్యము గాని, సంతతియును = ఈ పుత్ర సంతానము గాని, అగపడెన్+ఏ = నాకు లభించేవా?, నా = నాయొక్క, ప్రాణంబులు = ప్రాణాలను, కాచి = కాపాడి, నన్నున్ = నన్ను, నిలిపినవానికిన్ = బతికించిన ఈ పుణ్యాత్మునికి, సెలవు+సేయుట = (తప్పు చేసినా) క్షమించి పంపించివేయడము, ఎంత పని = ఎంతటి చిన్న విషయం?, నామీఁది = నా తలపై ఉన్న, అప్పు = (అతని ప్రాణదానమనే) రుణాన్నే, కొంత = కొద్దిగా, తీర్చుకొనన్+కలిగెన్ = తీర్చుకోగలిగాను, ఊరకుండుండు = ఇక మీరంతా మాట్లాడకుండా మౌనంగా ఉండండి, అనినన్ = అని రాజు పలుకగా... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

"నాడు అతడు నన్ను రక్షించకపోతే ఈ రోజు నాకు ఈ రాజ్యభోగాలు, ఈ సంతానం లభించేవా? నా ప్రాణాలను కాపాడినవాడికి, వాడు చేసిన తప్పును క్షమించి పంపడం ఎంతటి చిన్న విషయం? ఈ చర్య ద్వారా నాపై ఉన్న అతని

ప్రాణదానమనే రుణం కొంతైనా తీర్చుకోగలిగాను. కాబట్టి మీరెవరూ మాట్లాడకండి, ఊరకుండండి" అని రాజు భేషజం లేకుండా పలికాడు.

66. అరువది ఆరవ పద్యము (కందము)

క. పౌరుల్ హితులు దొర ల్వరి
వారంబును రాజు వెట్టివాఁడయ్యెఁ గదే
మూరెఁడుత్రోవయుఁ జూపుట
గారాపుంబట్టి చావుగనియుం గాచెన్.

ప్రతిపదార్థము:

పౌరుల్ = నగర ప్రజలు, హితులు = మంత్రులు/మిత్రులు, దొరల్ = సామంత రాజులు, పరివారంబును = సేవకులు, రాజు = మన మహారాజు, వెట్టివాఁడు+అయ్యెన్+కదే = పిచ్చివాడైపోయాడు కదా!, మూరెఁడు = కొద్దిపాటి (మూరెడు దూరం), త్రోవయున్ = దారిని, చూపుట = చూపించినందుకే, గారాపుం+పట్టి = ఎంతో ముద్దుగా పెంచుకున్న కొడుకు యొక్క, చావు = మరణాన్ని, కనియున్ = కళ్లారా చూసి కూడా, కాచెన్= (ఆ హంతకుడిని) రక్షించి పంపించాడు కదా!

తాత్పర్యము:

రాజు మాటలు విన్న నగర ప్రజలు, మంత్రులు, దొరలు, సేవకులు అంతా తమలో తాము ఇలా అనుకున్నారు: "అయ్యో! మన మహారాజుకు పిచ్చి పట్టింది కాబోలు! అడవిలో కేవలం మూరెడు దూరం దారి చూపించినందుకేనా... ఇంతటి ఘోరానికి ఒడిగట్టి, ముద్దుల కొడుకును చంపిన హంతకుడిని కళ్లారా చూసి కూడా శిక్షించకుండా రక్షించి పంపేది? రాజు నిజంగా వెర్రివాడైపోయాడు!" అని గుసగుసలాడుకున్నారు.

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: లోకానికి విక్రమార్కుని త్యాగం, ఉపకారజ్ఞత పిచ్చితనంగా అనిపించాయి. లౌకిక బుద్ధికి అందని మహోన్నత ఆదర్శం రాజుది అని కవి ఇక్కడ ప్రజల మాటల ద్వారా వ్యక్తపరిచారు.

67. అరువది ఏడవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అని చెడనాడుచున్న యెడను.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, చెడనాడుచున్న+ఎడను = (సభలోని వారంతా రాజును) తప్పుపడుతూ/నిందిస్తూ మాట్లాడుకుంటున్న సమయంలో... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

సభలోని వారంతా రాజు తీసుకున్న నిర్ణయాన్ని పిచ్చితనమని విమర్శిస్తూ గుసగుసలాడుకుంటున్న తరుణంలో...

68. అరువది ఎనిమిదవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. దేవదత్తుఁడు నరదేవుని సద్గుణం

బెఱిఁగి సంతసించి యింటి కేగి

చంద మామకూన చందంబుతో నున్న

శిశువుఁ దెచ్చి రాజుచేతి కిచ్చె.

ప్రతిపదార్థము:

దేవదత్తుఁడు = ఆ బ్రాహ్మణుడైన దేవదత్తుడు, నరదేవుని = రాజైన విక్రమార్కుని యొక్క, సత్+గుణము = అద్భుతమైన సద్గుణాన్ని (ఉపకారజ్ఞతను), ఎఱిఁగి = పూర్తిగా తెలుసుకొని, సంతసించి = మనసులో ఎంతో ఆనందించి, ఇంటికిన్ = తన గృహమునకు, ఏగి = వెళ్ళి, చందమామకూన = నిండు చందమామ యొక్క బిడ్డలా (బాలచంద్రునిలా), చందంబుతోన్ = అందముతో, ఉన్న = ఉన్నట్టి, శిశువున్ = ఆ రాజకుమారుని, తెచ్చి = (తాను దాచిన చోటు నుండి) తీసుకువచ్చి, రాజు = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, చేతికిన్ = చేతులలోనికి, ఇచ్చెన్ = అప్పగించెను.

తాత్పర్యము:

అప్పుడు దేవదత్తుడు విక్రమార్క మహారాజు యొక్క అసమానమైన సద్గుణాన్ని, అచంచలమైన ఉపకారజ్ఞతను కళ్లారా చూసి పరమానంద భరితుడయ్యాడు. వెంబడే అతడు తన ఇంటికి వెళ్ళి, ఇన్నాళ్లూ తాను రహస్యంగా దాచిపెట్టిన, నిండు చందమామ ముక్కలా ముద్దులొలికే రాజకుమారుని క్షేమంగా తీసుకొచ్చి, విక్రమార్క మహారాజు చేతులలో పెట్టాడు.

వి శేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (రాజకుమారుని చందమామ బిడ్డతో పోల్చడం వల్ల - "చందమామకూన చందంబుతో").

వ్యాఖ్య: దేవదత్తుడు రాజును పరీక్షించడానికే ఈ నాటకమంతా ఆడాడు. రాజకుమారుడు బతికే ఉన్నాడని తెలియడంతో సభలోని శోకమంతా ఒక్కసారిగా ఆనందంగా మారిపోయింది.

69. అరువది తొమ్మిదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. ఇట్లిచ్చిన పాపనిం జూచి.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, ఇచ్చిన = దేవదత్తుడు తన చేతికి ఇచ్చిన, పాపనిన్ = ఆ చిన్నారి కుమారుని, చూచి = కళ్లారా వీక్షించి... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

దేవదత్తుడు తన చేతికి క్షేమంగా అప్పగించిన తన ముద్దుల కొడుకును చూసి విక్రమార్కుడు...

70. డెబ్బదవ పద్యము (కందము)

క. విస్మయహర్షంబుల మం

దస్మితవదనాబ్జుఁ డగుచు ధరణీవరుఁ డా

కస్మికదురితము లడఁచెడి

యస్మత్కుల దైవ మనుచు నతనికి మ్రొక్కెన్.

ప్రతిపదార్థము:

ధరణీవరుఁడు = భూనాథుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, విస్మయ = ఆశ్చర్యము మరియు, హర్షంబులన్ = సంతోషముల చేత, మందస్మిత = చిరునవ్వుతో కూడిన, వదన+అబ్జుఁడు = పద్మము వంటి ముఖము కలవాడు, అగుచున్ = అవుతూ, ఆకస్మిక = అకస్మాత్తుగా వచ్చిన, దురితములు = ఆపదలను (పాపములను), అడఁచెడి = రూపుమాపేటట్టి, అస్మత్ = నాయొక్క, కులదైవము = వంశ దైవము, అనుచున్ = అంటూ, అతనికిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడైన దేవదత్తునికి, మ్రొక్కెన్= భక్తితో నమస్కరించెను కదా!

తాత్పర్యము:

చనిపోయాడనుకున్న కొడుకు తిరిగి రావడంతో విక్రమార్క మహారాజుకు ఒకేసారి అమితమైన ఆశ్చర్యము, అంతులేని సంతోషము కలిగాయి. అతని పద్మము వంటి ముఖముపై చిరునవ్వులు చిందించాయి. అతడు దేవదత్తుని చూసి "ఓ మహానుభావా! అకస్మాత్తుగా మాపై పడిన ఇంతటి ఘోర ఆపదను తుడిచిపెట్టిన నువ్వు... సాక్షాత్తు మా వంశాన్ని రక్షించే కులదైవానివి" అంటూ ఆ బ్రాహ్మణునికి భక్తితో సాష్టాంగ నమస్కారం చేశాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: రూపకాలంకారము (ముఖాన్ని పద్మంతో పోల్చడం వల్ల - "వదనాబ్జుఁడు", అలాగే దేవదత్తుని కులదైవంగా భావించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: రాజు తన మహోన్నత గుణం వల్ల పరీక్షలో నెగ్గాడు. బ్రాహ్మణుడైన దేవదత్తుడు తన వంశాన్ని నిలిపాడని భావించి, అహంకారం లేకుండా అతని పాదాలకు మ్రొక్కడం విక్రమార్కుని వినయ సంపదను సూచిస్తుంది.

71. డెబ్బది ఒకటవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. మ్రొక్కిన దేవదత్తుఁ డతిమోదము నొంది నరేంద్ర నీమను

బిక్కడఁ జూడవేఁడి యలయించి మహావ్యథఁ దూలపుచ్చితి

మిక్కిలి తప్పుచేసి కడమీఱి భవద్గుణరత్నముల్ మెఱుం

గెక్కనొనర్చితిం బరుల కీకథ మంచితనంబు నొజ్జఁగాన్.

ప్రతిపదార్థము:

మ్రొక్కినన్ = విక్రమార్కుడు ఆ విధముగా తనకు నమస్కరించగా, దేవదత్తుఁడు = ఆ దేవదత్తుడు, అతి+మోదము = మిక్కిలి సంతోషమును, ఒంది = పొంది, నరేంద్ర = ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, నీ = నీయొక్క, మనుబు = మంచితనమును (మహోన్నతమైన ప్రవర్తనను), ఇక్కడన్ = ఈ లోకమున, చూడన్+వేఁడి = పరీక్షించి చూడాలనే కోరికతో, అలయించి = (నిన్ను) బాధించి, మహా+వ్యథన్ = గొప్ప మనోవేదన చేత, తూలపుచ్చితిన్ = విసిగిపోయేలా చేసితిని, మిక్కిలి = చాలా పెద్ద, తప్పు = నేరమును (తప్పును), చేసి = కావించి, కడమీఱి = హద్దులు దాటి ప్రవర్తించితిని; (కానీ నా ఈ చర్య వల్ల) భవత్ = నీయొక్క, గుణ = సద్గుణము లనెడు, రత్నముల్ = రత్నములు, మెఱుంగు+ఎక్కన్+ఒనర్చితిన్ = మరింతగా ప్రకాశించేటట్లు

చేసితిని, పరులకున్ = ఇతరులకు, ఈ+కథ = మన ఈ వృత్తాంతము, మంచితనంబునకున్ = ఉత్తమ ప్రవర్తనకు, ఒజ్జ+కాన్+చా = ఒక గొప్ప గురువు (మార్గదర్శి) కాగలదు కదా!

తాత్పర్యము:

చక్రవర్తియైన విక్రమార్కుడు తనకు నమస్కరించేసరికి దేవదత్తుడు ఎంతో ఆనందించి, రాజును లేపి ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! నీ మహోన్నతమైన సద్గుణాన్ని, ఓర్పును ఈ లోకానికి చాటాలనే కోరికతోనే నేను నిన్ను ఇంతగా బాధించాను. నీకు తీవ్రమైన మనోవేదన కలిగించి హద్దులు దాటి పెద్ద తప్పు చేశాను, నన్ను క్షమించు. అయితే, నేను చేసిన ఈ పరీక్ష వల్ల నీ సద్గుణాలనే రత్నాలకు మరింత మెరుపులు వచ్చాయి. లోకంలోని ఇతరులకు మన ఈ కథ... మంచితనానికి, కృతజ్ఞతా భావానికి ఒక గొప్ప గురువులా (మార్గదర్శిలా) నిలిచిపోతుంది" అని పలికెను.

విశేషములు:

అలంకారము: రూపకాలంకారము (రాజు యొక్క మంచి గుణాలను రత్నాలతో పోల్చడం వల్ల - "భవద్గుణరత్నముల్", అలాగే ఈ కథను మంచితనానికి గురువుగా రూపించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: దేవదత్తుడు తాను చేసిన పనికి క్షమాపణలు చెబుతూనే, రాజు కీర్తిని దశదిశలా వ్యాపింపజేశాడు. విక్రమార్కుని 'ఉపకారజ్ఞత' లోకానికి ఆదర్శప్రాయమైనదని ఇక్కడ రుజువైంది.

72. డెబ్బది రెండవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. అంచుం జెప్పిన నయ్యవంతివరుఁడు హర్షించుచు స్సంపదం
గంచిం బోలినయట్టి పట్టణము సత్కారంబుగా నిచ్చి మ
న్నించెం బాత్రుఁ డటంచు ధర్మసభకు న్నిర్ణేతగాఁ బ్రీతిఁ గా
వించెం గావున నీకునట్టిగుణ మన్వేషించినం గల్గునే

ప్రతిపదార్థము:

అంచున్ = ఆ విధముగా, చెప్పినన్ = దేవదత్తుడు పలకగా, ఆ+అవంతివరుఁడు = అవంతీ నగర ప్రభువైన ఆ విక్రమార్కుడు, హర్షించుచున్ = ఎంతో సంతోషిస్తూ, సంపదన్ = ఐశ్వర్యము చేత, కంచిన్ = కాంచీపురమును, పోలిన+అట్టి = పోలియున్నట్టి (మరొక సుసంపన్నమైన), పట్టణము = నగరమును, సత్కారంబుగాన్ = గౌరవ బహుమతిగా, ఇచ్చి = సమర్పించి, పాత్రుఁడు = అన్ని విధాలా యోగ్యుడైనవాడు, అటంచున్ = అంటూ, మన్నించెన్ = గౌరవించెను; ధర్మసభకున్ = తన రాజ్య ధర్మన్యాయసభకు, నిర్ణేతగాన్ = ప్రధాన న్యాయమూర్తిగా (తీర్పులు చెప్పేవాడిగా), ప్రీతిన్ = ఇష్టముతో, కావించెన్ = నియమించెను, కావునన్ = అందువలన, నీకున్ = (ఓ భోజరాజా) నీకు, అట్టి = విక్రమార్కునికి ఉన్నటువంటి, గుణము = మహోన్నతమైన గుణము, అన్వేషించినన్ = వెతికినప్పటికీ, కల్గున్+ఏ = లభిస్తుందా? (ఉందా అని భావము).

తాత్పర్యము:

బొమ్మ భోజరాజుతో కథను ముగిస్తూ ఇలా అన్నది: "దేవదత్తుడు ఆ విధంగా చెప్పగా, అవంతీనాథుడైన విక్రమార్కుడు ఎంతో సంతోషించాడు. అతడు దేవదత్తుని మహోన్నత బుద్ధికి మెచ్చి... సంపదలలో కాంచీపురంతో సమానమైన ఒక గొప్ప నగరమును అతనికి బహుమతిగా ఇచ్చి గౌరవించాడు. అంతేకాక, అతడు అన్నిటికీ యోగ్యుడైన పాత్రుడని భావించి, తన రాజ్య

ధర్మసభకు అతడిని 'ప్రధాన న్యాయ నిర్ణేత'గా (చీఫ్ జస్టిస్ గా) నియమించాడు. ఓ భోజరాజా! విక్రమార్కునికి ఉన్నట్టి ఆ అపారమైన ఉపకారజ్ఞత, ఓర్పు అనే సద్గుణాలు ఎక్కడ వెతికినా నీలో కనిపిస్తాయా?"

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (బహుమతిగా ఇచ్చిన నగరపు సంపదను కంచి నగరంతో పోల్చడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: ఇక్కడితో నాలుగవ బొమ్మ కథ ముగిసింది. చేసిన మేలును మరవని విక్రమార్కుని గుణాన్ని కొనియాడుతూ, భోజరాజును ఆ బొమ్మ ఆక్షేపించింది.

73. డెబ్బది మూడవ పద్యము (కందము)

క. మగుడుము గద్దియ యెక్కుట
యగపడ దిఁక ననిన విక్రమార్కుగుణంబుల్
పొగడుచు బిగిచెడి ధారా
జగతీపతి చనియె నాత్మసదనంబునకున్.

ప్రతిపదార్థము:

గద్దియ = ఈ సింహాసనము, ఎక్కుట = అధిరోహించడము, ఇకన్ = ఇకమీదట, అగపడదు = నీకు సాధ్యపడదు, మగుడుము = వెనక్కి తిరిగి పొమ్ము, అనినన్ = అని ఆ బొమ్మ పలకగా, విక్రమార్కు = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, గుణంబుల్ = సద్గుణములను, పొగడుచున్ = కీర్తిస్తూ, బిగిచెడి = సిగ్గుతో (లేదా పట్టుదలతో) ముఖం చిన్నబోయిన, ధారాజగతీపతి = ధారానగర ప్రభువైన ఆ భోజరాజు, ఆత్మ = తనయొక్క, సదనంబునకున్ = రాజభవనమునకు, చనియెన్ = తిరిగి వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! ఈ సింహాసనం ఎక్కే అర్హత నీకు లేదు, ఇక వెనక్కి వెళ్ళిపో" అని ఆ సాలభంజిక స్పష్టం చేసింది. దానితో విక్రమార్కుని అద్భుతమైన గుణాలను మనసులోనే కొనియాడుతూ, అవమానంతో ముఖం చిన్నబోయిన భోజరాజు... సింహాసనం ఎక్కే ప్రయత్నాన్ని విరమించుకొని, తన అంతఃపుర భవనానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: భోజరాజు ప్రతిసారీ బొమ్మల మాటలకు లోనై తన తప్పును తెలుసుకొని వెనక్కి తగ్గడం అతనిలోని ధార్మికతను, వినయాన్ని సూచిస్తుంది.

74. డెబ్బది నాల్గవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. మఱియు నొక్కనాఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

మఱియున్ = ఇంకొకసారి, ఒక్కనాఁడు = ఒకానొక రోజున... (తరువాతి ఐదవ బొమ్మ కథకు అన్వయము).

తాత్పర్యము:

ఆ తర్వాత మళ్లీ మరొక శుభదినమున... భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కడానికి ప్రయత్నించిన వృత్తాంతం ప్రారంభమవుతోంది.

75. డెబ్బది ఐదవ పద్యము (కందము)

- : ఐదవబొమ్మ కథ : -

క. తెల్లని యమృతాంబుధిలో
నల్లని తిరుమేను ధవళనలినములోను
ద్రుళ్ళెడు తుమ్మెదక్రియ రా
జిల్లఁగ విహరించుచున్న సిరివరుఁ గొలుతున్.

ప్రతిపదార్థము:

తెల్లని = స్వచ్ఛమైన తెల్లని, అమృత+అంబుధిలోన్ = క్షీరసాగరము (పాలసముద్రము) నందు, ధవళ = తెల్లని, నలినములోను = పద్మము నందు, ద్రుళ్ళెడు = ఎగిరి దూకే (ఆనందముతో చలించే), తుమ్మెదక్రియన్ = తుమ్మెద వలె, నల్లని = నల్లనైన (మేఘశ్యామలమైన), తిరుమేను = దివ్య శరీరాకృతితో, రాజిల్లన్+గాన్ = ప్రకాశించేటట్లుగా, విహరించుచున్న = విహరిస్తున్నట్టి, సిరివరున్ = లక్ష్మీదేవి భర్తయైన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును, కొలుతున్ = భక్తితో సేవించెదన్.

తాత్పర్యము:

తెల్లని పాలసముద్రంలో, తెల్లతామర పువ్వుపై వాలిన నల్లని తుమ్మెద వలె... మేఘశ్యామలమైన నల్లని దివ్యశరీరంతో ఎంతో మనోహరంగా ప్రకాశిస్తూ విహరించే లక్ష్మీనాథుడైన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును భక్తితో ధ్యానిస్తున్నాను.

విశేషములు:

అలఙ్కారము: ఉపమాలంకారము (తెల్లని పాలసముద్రంలో ఉన్న నల్లని విష్ణుమూర్తిని, తెల్లని పద్మంలో ఉన్న నల్లని తుమ్మెదతో పోల్చడం వల్ల - "తుమ్మెదక్రియ").

వ్యాఖ్య: ఐదవ బొమ్మ కథ ప్రారంభంలో ఇక్కడ విష్ణుస్తుతి చేయబడింది. తెల్లని పద్మం-పాలసముద్రం, నల్లని తుమ్మెద-విష్ణుమూర్తి అనే వర్ణ వైవిధ్య భరితమైన ఉపమ ఎంతో రమణీయంగా ఉంది.

76. డెబ్బది ఆరవ పద్యము

మ. అని చిత్తాబ్జములోఁ దలంచి సమయజ్ఞామోదితం బౌ దినం
బున సౌమ్యగ్రహదృష్టలగ్నమున నాభోజుండు వేడ్క న్మహా
సన మెక్కంజని పాదపద్మ మిడఁ జాల్చాలంచు నచ్చోటు కాం
చనపాంచాలిక వల్కె సర్వజనతాశ్చర్యం బవార్యంబుగన్'.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా విష్ణుమూర్తిని, చిత్త+అబ్జములోన్ = తన హృదయ పద్మము నందు, తలంచి = ధ్యానించి, సమయజ్ఞ = కాలము తెలిసిన సిద్ధాంతుల చేత, ఆమోదితంబు+ఔ = అంగీకరింపబడినట్టి, దినంబునన్ = శుభదినము నందు, సౌమ్యగ్రహ = శుభ గ్రహముల చేత, దృష్ట = చూడబడుతున్నట్టి, లగ్నమునన్ = సుముహూర్తము నందు, ఆ+భోజుండు = ఆ

భోజమహారాజు, వేడ్కన్ = అమితమైన ఉత్సాహముతో, మహాసనము = ఆ గొప్ప సింహాసనమును, ఎక్కన్+చని = ఎక్కడానికి వెళ్ళి, పాదపద్మము = తన పద్మము వంటి పాదమును, ఇడన్ = (దానిపై) ఉంచగా, చాల్+చాలున్+అంచున్ = ఆగు ఆగు (చాలు చాలు) అంటూ, అచ్చోటు = ఆ ప్రదేశము నందలి, కాంచనపాంచాలిక = బంగారు బొమ్మ, సర్వజనతా = అక్కడ చేరిన ప్రజలందరికీ, ఆశ్చర్యంబు = వింత (అద్భుతము), అవార్యంబుగన్ = ఆపలేనంతగా కలుగునట్లు, పల్కెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా భోజరాజు తన హృదయంలో శ్రీమహావిష్ణువును ప్రార్థించాడు. ముహూర్త నిర్ణేతలు నిశ్చయించిన శుభదినాన, శుభగ్రహాల వీక్షణలు ఉన్న ఒక దివ్య లగ్నంలో... అతడు అమితమైన ఉత్సాహంతో ఆ విక్రమార్కుని సింహాసనం ఎక్కడానికి ముందుకు వచ్చాడు. అతడు సింహాసనంపై తన పాదాన్ని ఉంచబోగా, అక్కడ ఉన్న ఐదవ బంగారు బొమ్మ (కాంచనపాంచాలిక) అక్కడి వారందరికీ అపరిమితమైన ఆశ్చర్యం కలుగుతుండగా గట్టిగా "ఆగు ఆగు! చాలు చాలు!" అంటూ ఇలా పలికింది.

విశేషములు:

అలంకారము: రూపకాలంకార ఛాయ ("చిత్తాబ్జము", "పాదపద్మము").

వ్యాఖ్య: ఐదవ బొమ్మ అయిన 'కాంచనపాంచాలిక' భోజరాజును నివారించి, విక్రమార్కుని మరొక దివ్య గుణాన్ని చెప్పడానికి సిద్ధపడిన ఘట్టమిది.

77. డెబ్బది ఏడవ పద్యము (కందము)

క. కార్యం బెఱుఁగవు దానా
చార్యుండగు విక్రమాక్కు సరిపూనఁగ గాం
భీర్యముతోఁ గూడిన యౌ
దార్యము లే కేల యెక్కఁ దర మగునీకున్.

ప్రతిపదార్థము:

కార్యంబు = యుక్తాయుక్తములను (చేయవలసిన పనిని), ఎఱుఁగవు = నువ్వు తెలుసుకోవడం లేదు, దాన+ఆచార్యుండు+అగు = దానము చేయుటలో గురువైనట్టి, విక్రమార్కుని = విక్రమార్క మహారాజును, సరిపూనఁగన్ = సాటి రావడానికి (సమానము కావడానికి), గాంభీర్యముతోన్ = సముద్రుని వంటి గంభీర హృదయముతో, కూడిన = కూడుకున్నట్టి, ఔదార్యము = ఉదార స్వభావము (త్యాగబుద్ధి), లేక = లేకుండా, నీకున్ = నీకు, ఎక్కన్ = (ఈ ఆసనము) అధిరోహించుటకు, తరము+అగున్+ఏ = సాధ్యమవుతుందా? (తగదు అని భావము).

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! నువ్వు వెనుక ముందూ ఆలోచించకుండా కార్యాన్ని తలపెడుతున్నావు. దాన గుణంలో ఆచార్యుడి వంటివాడైన విక్రమార్క మహారాజుతో సమానమైన కీర్తిని పొందాలని చూస్తున్నావు కానీ... సముద్రుని వంటి గంభీరత్వంతో కూడిన

అపారమైన ఉదార బుద్ధి (ఔదార్యము) నీకు ఉందా? అది లేకుండా ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కడం నీకు సాధ్యమా?" అని బొమ్మ ప్రశ్నించింది.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: విక్రమార్కుని సద్గుణాలలో ఇక్కడ "గాంభీర్యముతో కూడిన ఔదార్యము" (గొప్ప ఉదార స్వభావము) ప్రాధాన్యతను సంతరించుకుంది.

78. డెబ్బది ఎనిమిదవ పద్యము (కందము)

క. అనవుడు విస్మితుఁ డై మీ
జనపతి గాంభీర్యదానచాతుర్యము లే
పనిపట్టులఁ గనుపట్టిన
వని యడిగిన భోజనృపతి కది యి ట్లనియెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = ఆ బొమ్మ ఆ విధంగా అనగా, భోజనృపతి = ఆ భోజమహారాజు, విస్మితుఁడు+ఐ = ఆశ్చర్యపోయినవాడై, మీ = మీయొక్క, జనపతి = రాజైన విక్రమార్కుని యొక్క, గాంభీర్య = గంభీరత్వమును, దాన = దానము చేయుట యందలి, చాతుర్యములు = నేర్పరితనములు, ఏ+పనిపట్టులన్ = ఎటువంటి సందర్భములలో, కనుపట్టినవి = వ్యక్తమాయెను, అని = అని, అడిగినన్ = ప్రశ్నించగా, అది = ఆ బొమ్మ, కటికిన్ = ఆ భోజరాజునకు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = చెప్పసాగెను.

తాత్పర్యము:

ఆ బొమ్మ మాటలకు భోజరాజు ఆశ్చర్యపడి, "ఓ సుందరీ! మీ రాజైన విక్రమార్కుని హృదయ గాంభీర్యము, దాన చాతుర్యము ఎటువంటి సందర్భాలలో, ఎలా వ్యక్తమయ్యాయో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. దానికి ఆ బొమ్మ భోజరాజుతో ఇలా కథ చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: ప్రతి కథా ప్రారంభంలో భోజరాజు విక్రమార్కుని గుణ విశేషాలను అడగటం, బొమ్మ కథను వివరించడం ఈ కావ్యం యొక్క ప్రత్యేక శైలి.

79. డెబ్బది తొమ్మిదవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. ధారానాయక యాచకార్తజనతా దారిద్ర్య విద్రావణుం
డారూఢస్థిరకీర్తి వల్లివిభవవ్యాప్తాఖిలాశాంతవి
స్తారుం డూర్జితవిక్రమక్రమ నిర స్తక్షోణిపాలాగ్ర సం
భారోత్సాహుఁడు సాహసాభరణుఁ డొప్పం జేసె రాజ్యం బిలన్.

ప్రతిపదార్థము:

ధారానాయక = ఓ ధారానగర ప్రభువా (భోజరాజా)!, యాచక = యాచించువారి యొక్కయు, ఆర్త = బాధలలో ఉన్న, జనతా = ప్రజల యొక్కయు, దారిద్ర్య = పేదరికమును, విద్రావణుండు = పారద్రోలినవాడును, ఆరూఢ = స్థిరపడిన, స్థిర = శాశ్వతమైన, కీర్తివల్లి = కీర్తి అనెడి తీగ యొక్క, విభవ = వైభవము చేత, వ్యాప్త = వ్యాపింపబడిన, అఖిలా = సమస్తమైన, ఆశా+అంత = దిగంతముల యొక్క, విస్తారుండు = విస్తృతి కలవాడును, ఊర్జిత = మిక్కిలి బలమైన, విక్రమ = పరాక్రమము యొక్క, క్రమ = పద్ధతి చేత, నిరస్త = లొంగదీసుకోబడిన, క్షోణిపాల = రాజుల యొక్క, అగ్ర = శ్రేష్ఠమైన, సంభార = సైన్యముల యొక్క, ఉత్సాహుఁడు = గర్వాన్ని అణచిన ఉత్సాహవంతుడును, సాహస+ఆభరణుఁడు = సాహసమే నగగా కలవాడైన ఆ విక్రమార్కుడు, ఇలన్ = ఈ భూమిపై, ఒప్పన్ = ప్రకాశించునట్లుగా, రాజ్యము+చేసెన్ = పరిపాలన సాగించెను.

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! విక్రమార్క మహారాజు తన్ను ఆశ్రయించిన యాచకుల, దీనుల దారిద్ర్యాన్ని పూర్తిగా రూపుమాపాడు. అతని శాశ్వతమైన కీర్తి అనే తీగ సమస్త దిగంతాలకూ విస్తరించింది. అతడు తన అమోఘమైన పరాక్రమంతో శత్రురాజుల సైన్యాల గర్వాన్ని అణచివేసిన మహావీరుడు. సాహసమే ఆభరణంగా కలిగిన ఆ విక్రమార్కుడు ఈ భూమండలాన్ని ఎంతో ధర్మబద్ధంగా, వైభవంగా పరిపాలించాడు" అని బొమ్మ పలికెను.

విశేషములు:

అలంకారము: రూపకాలంకారము ("కీర్తివల్లి" - కీర్తిని తీగతో రూపించడం వల్ల, "సాహసాభరణుడు" - సాహసాన్ని నగగా రూపించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: విక్రమార్కుని సార్వభౌమత్వాన్ని, త్యాగశీలతను చాటే అద్భుతమైన విశేషణాలతో కూడిన పద్యమిది.

80. ఎనబదవ పద్యము (కందము)

క. భూతలమునఁ బుణ్యగుణ
ఖ్యాతుం డగు నతని చేతి కౌక్షేయకథా
రాతీర్థంబున మునిఁగి య
రాతులు విహరింతు రమరరమణీయుతులై .

ప్రతిపదార్థము:

భూతలమునన్ = ఈ భూమిపై, పుణ్యగుణ = పవిత్రమైన గుణముల చేత, ఖ్యాతుండు+అగు = ప్రసిద్ధి చెందినవాడైన, అతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, చేతి = హస్తము నందలి, కౌక్షేయక = ఖడ్గము (కత్తి) అనెడి, ధారా = పదునైన ప్రవాహము అనెడి, తీర్థంబునన్ = పవిత్ర నదీ జలము నందు, మునిఁగి = స్నానమాచరించి (మరణించి), అరాతులు = శత్రురాజులు, అమరరమణీ = దేవతా స్త్రీలతో (అప్సరసలతో), యుతులై = కూడినవారై, విహరింతురు = (స్వర్గమున) ఆనందముగా విహరిస్తున్నారు.

తాత్పర్యము:

"ఈ భూమండలంలో ఎన్నో పుణ్యగుణాల చేత ప్రసిద్ధి చెందిన ఆ విక్రమార్కుని చేతిలోని కత్తి (ఖడ్గము) అనే పదునైన నదీ ప్రవాహంలో మునిగిన శత్రురాజులు... వీరస్వర్గాన్ని అలంకరించి, అక్కడ అప్సరసలతో (దేవతా స్త్రీలతో) కూడి ఎంతో ఆనందంగా విహరిస్తున్నారు (అనగా రాజు చేతిలో చనిపోయిన శత్రువులు కూడా ఉత్తమ గతులను పొందారు)."

విశేషములు:

అలంకారము: రూపకాలంకారము (రాజు యొక్క ఖడ్గాన్ని పవిత్ర నదీ తీర్థ ప్రవాహంగా రూపించడం వల్ల - "కౌక్షేయకధారాతీర్థంబు").

వ్యాఖ్య: యుద్ధంలో వీరమరణం పొందిన శత్రువులు స్వర్గానికి వెళ్తారనే శాస్త్ర వచనాన్ని, విక్రమార్కుని యుద్ధ నైపుణ్యాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో మనోహరమైన కల్పనతో వర్ణించారు.

.

81. ఎనబది ఒకటవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అట్లేలుచుండు నతనిరాజ్యంబున నెలకు మూఁడువానలు దళంబుగాఁ గురియ జనులెల్ల నుల్లంబుల నుల్లాసంబు వెల్లివిరియ ధనధాన్యసమృద్ధులై యున్న యెడల రత్నగర్భాతలంబున రత్నాకరగుణప్రఖ్యాపనాపరుండునుం బోలె వణిగ్వరుండగునొక్కరత్నవ్యవహారి దూరదేశంబునుండి ఉజ్జయిని కరుదెంచి.

ప్రతిపదార్థము:

అట్లు = ఆ విధముగా, ఏలుచుండు = పరిపాలిస్తున్న, అతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, రాజ్యంబునన్ = సామ్రాజ్యము నందు, నెలకున్ = ప్రతి మాసమునకు, మూఁడు = మూడు, వానలు = వర్షములు, దళంబుగాన్ = దట్టముగా (సమృద్ధిగా), కురియన్ = కురవగా, జనులు+ఎల్లన్ = ప్రజలందరు, ఉల్లంబులన్ = తమ హృదయములలో, ఉల్లాసంబు = సంతోషము, వెల్లివిరియన్ = పొంగిపొరలగా, ధనధాన్య = ఐశ్వర్యము మరియు ధాన్యములతో, సమృద్ధులు+ఐ = సంపూర్ణులై, ఉన్న+ఎడలన్ = ఉన్నట్టి సమయంలో, రత్నగర్భా = రత్నములను కడుపున దాచుకున్న ఈ భూమి యొక్క, తలంబునన్ = ఉపరితలమున, రత్నాకర = రత్నములకు నిలయమైన సముద్రము యొక్క, గుణ = వైభవమును, ప్రఖ్యాపన = చాటుట యందు, పరుండునున్+పోలెన్ = ఆసక్తి కలవాని వలె, వణిక్+వరుండు+అగు = వర్తక శ్రేష్ఠుడైన, ఒక్క = ఒక, రత్నవ్యవహారి = రత్నముల వ్యాపారి, దూరదేశంబునుండి = సుదూర ప్రాంతము నుండి, ఉజ్జయినికిన్ = ఉజ్జయిని నగరమునకు, అరుదెంచి = విచ్చేసి.

తాత్పర్యము:

ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఆ విధంగా ధర్మబద్ధంగా ఏలుతున్న రాజ్యంలో లోకరీతి చొప్పున నెలకు మూడు వర్షాలు సమృద్ధిగా కురిసేవి. ప్రజలందరి హృదయాలలో సంతోషం పొంగిపొరలేది. అందరూ ధనధాన్యాలతో సుభిక్షంగా జీవిస్తున్న ఆ రోజుల్లో... రత్నగర్భ అయిన ఈ భూమిపై, సాక్షాత్తు రత్నాలకు నిలయమైన సముద్రుడి వైభవాన్ని చాటడానికి వచ్చాడా అన్నట్లుగా, రత్నాల వ్యాపారంలో గొప్పవాడైన ఒక వర్తక శ్రేష్ఠుడు సుదూర దేశం నుండి ఉజ్జయిని నగరానికి వచ్చాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: ప్రాచీన కాలంలో ఉత్తముడైన రాజు పరిపాలిస్తే 'నెలకు మూడు వానలు' కురుస్తాయనే నమ్మకం ఉండేది. ఇక్కడ విక్రమార్కుని పాలనా దక్షతను, దేశ సుభిక్షతను కవి వచనంలో అద్భుతంగా వర్ణించారు.

82. ఎనబది రెండవ పద్యము (కందము)

క. అంబుధి పుత్తెంచిన క
ప్పం బన రేఖాంకబిందుభంగాదికదో
షంబులఁ బొరయని పదిర
త్నంబులు గుది గుచ్చి తెచ్చి నరపతి కిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అంబుధి = సముద్రుడు, పుత్తెంచిన = పంపించినట్టి, కప్పంబు+అనన్ = కానుక (కప్పము) అన్నట్లుగా, రేఖా = గీతలు, అంక = మచ్చలు, బిందు = రంధ్రములు/చుక్కలు, భంగ = పగుళ్లు, ఆదికా = మొదలైన, దోషంబులన్ = లోపములను, పొరయని = పొందనట్టి (ఎటువంటి దోషములు లేని), పది = పది, రత్నంబులు = శ్రేష్ఠమైన రత్నములను, గుదిగుచ్చి = ఒక దండగా కూర్చి, తెచ్చి = తీసుకొనివచ్చి, నరపతికిన్ = విక్రమార్క మహారాజునకు, ఇచ్చెన్ = సమర్పించెను.

తాత్పర్యము:

ఆ రత్నాల వర్తకుడు సముద్రుడే స్వయంగా విక్రమార్కునికి పంపిన కప్పమా అన్నట్లుగా ప్రకాశిస్తున్న పది రత్నాలను తీసుకువచ్చాడు. ఆ రత్నాలలో గీతలు, మచ్చలు, చుక్కలు, పగుళ్లు వంటి ఎటువంటి రత్న దోషాలూ లేవు. అత్యంత స్వచ్ఛమైన ఆ పది రత్నాలను ఒక దండగా కూర్చి, అతడు సభకు వచ్చి మహారాజునకు కానుకగా సమర్పించాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (వర్తకుడు తెచ్చిన రత్నాలను సముద్రుడు పంపిన కప్పంగా ఊహించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: రత్న శాస్త్రం ప్రకారం రత్నాలకు రేఖలు, బిందువులు, భంగాలు ఉండటం దోషంగా భావిస్తారు. ఆ దోషాలేవీ లేని దివ్య రత్నాలను రాజుకు ఇవ్వడం ద్వారా వర్తకుని వద్ద ఉన్న వస్తువుల అమూల్యత వ్యక్తమవుతోంది.

83. ఎనబది మూడవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. వానిఁ జూచి కొలువువార లద్భుతమంద
మానవేంద్రుఁ డాత్మలోన మెచ్చి
విలువనిశ్చయించి చులుకగా నతనికిఁ
తేటపడఁగ ధనము కోటియిచ్చె.

ప్రతిపదార్థము:

వానిన్ = ఆ పది రత్నములను, చూచి = వీక్షించి, కొలువువారలు = రాజసభలోని వారందరు, అద్భుతము+అందన్ = అమితమైన ఆశ్చర్యమును పొందగా, మానవేంద్రుఁడు = రాజేంద్రుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, ఆత్మలోనన్ = తన మనస్సులో, మెచ్చి = ఆ వర్తక శ్రేష్ఠుని అభినందించి, విలువ = ఆ రత్నముల యొక్క అసలు విలువను, నిశ్చయించి = శాస్త్రోక్తంగా లెక్కకట్టి, చులుకగాన్ = ఎంతో తేలికగా, అతనికిన్ = ఆ వర్తకునికి, తేటపడఁగన్ = స్పష్టముగా తెలియునట్లు, కోటి = ఒక కోటి వరహాల, ధనము = ద్రవ్యమును, ఇచ్చె = బహుకరించెను.

తాత్పర్యము:

ఆ దివ్య రత్నాలను చూసి సభలోని వారంతా ఆశ్చర్యపోయారు. విక్రమార్క మహారాజు కూడా తన మనసులో ఆ రత్నాల నాణ్యతను ఎంతో మెచ్చుకున్నాడు. వెంటనే ఆ రత్నాల విలువను నిశ్చయించి, ఎంతో ఉదారంగా, ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా ఆ వర్తకునికి సంతోషం కలిగేలా స్పష్టంగా ఒక కోటి ధనాన్ని (వరహాలను) విలువగా ఇచ్చేశాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: రాజుకు రత్న పరీక్ష యందు గల అపారమైన విజ్ఞానము, కోటి ధనాన్ని చులుకగా (తేలికగా) ఇవ్వడం ద్వారా అతని వైభవము, దాతృత్వము ఇక్కడ వ్యక్తమయ్యాయి.

84. ఎనబది నాల్గవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. కోటిధనముఁ బుచ్చుకొని యగస్త్యునియుక్తి
నమరునాల్గుసాగరముల యందు
నుత్తమంబు సింహశోద్భవం బటుగాన
దీనిఁ గొనుము మనుజదేవయనుచు

ప్రతిపదార్థము:

కోటిధనమున్ = ఆ ఒక కోటి వరహాల ధనాన్ని, పుచ్చుకొని = స్వీకరించి, అగస్త్యుని = అగస్త్య మహర్షి యొక్క, యుక్తిన్ = రత్నపరీక్షా శాస్త్రోక్తి ప్రకారం, అమరు = ఒప్పియున్న, నాల్గు = నాలుగు, సాగరముల యందున్ = సముద్రముల మధ్య గల ప్రాంతములలో, సింహశ+ఉద్భవము = సింహళ ద్వీపమున (శ్రీలంకలో) పుట్టిన రత్నము, ఉత్తమంబు = అన్నింటికన్నా శ్రేష్ఠమైనది, అటుగానన్ = కాబట్టి, మనుజదేవ = ఓ మహారాజా!, దీనిన్ = (మరొక దివ్య రత్నమును), కొనుము = స్వీకరించుము, అనుచు = అంటూ.

తాత్పర్యము:

ఆ రత్న వర్తకుడు రాజు ఇచ్చిన కోటి ధనాన్ని సంతోషంగా తీసుకున్నాడు. ఆపై రాజు ఔదార్యానికి మురిసిపోయి, "మహారాజా! అగస్త్య మహర్షి ప్రోక్త రత్నశాస్త్రం ప్రకారం భూమిపై ఉన్న నాలుగు సముద్ర తీర ప్రాంతాల రత్నాలలో... సింహళ ద్వీపంలో (శ్రీలంకలో) పుట్టే రత్నాలే అత్యంత శ్రేష్ఠమైనవి. నా వద్ద అటువంటి అత్యుత్తమమైన మరొక దివ్య రత్నం ఉంది, దీనిని కూడా మీరు గ్రహించండి" అని చెబుతూ... (తరువాతి వచనముతో అన్వయము).

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: ప్రాచీన రత్న పరీక్షా గ్రంథాలలో అగస్త్య ప్రోక్త రత్న పరీక్ష విశిష్టమైనది. నాటి కాలంలో సింహళ దేశపు (శ్రీలంక) పద్మరాగాలు, రత్నాలు ప్రపంచ ప్రసిద్ధమైనవి. ఆ చారిత్రక సత్యాన్ని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా ప్రస్తావించారు.

85. ఎనబది ఐదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. ఇచ్చిన నదియును బ్రభాపటల విభాసిత సభామండపంబై యంబరమణి బింబ విడంబకం బగుచున్న మాసికంబు గై కొని మానవేంద్రుండు విస్మయమానమానసుండై తన్మూల్యంబు కోటిధనం బిచ్చి యిట్టివి మఱియు నుం గలవే యని అడిగిన నావర్తకుండు.

ప్రతిపదార్థము:

ఇచ్చినన్ = ఆ వర్తకుడు ఆ శ్రేష్ఠమైన రత్నమును ఇవ్వగా, అదియునున్ = ఆ రత్నము కూడా, ప్రభా+పటల = కాంతి సమూహము చేత, విభాసిత = ప్రకాశింపబడిన, సభామండపంబు+ఐ = రాజసభామండపము కలదై, అంబరమణి = ఆకాశమనే రత్నము యొక్క (సూర్యుని యొక్క), బింబ = కాంతి బింబమును, విడంబకంబు = అనుకరించునది, అగుచున్న = అవుతున్నట్టి, మాసికంబు (మాణిక్యంబు) = ఆ మహారత్నాన్ని, కైకొని = చేతిలోకి తీసుకొని, మానవేంద్రుండు = విక్రమార్క మహారాజు, విస్మయమాన = ఆశ్చర్యముతో నిండిన, మానసుఁడు+ఐ = మనస్సు కలవాడై, తత్ = ఆ రత్నము యొక్క, మూల్యంబు = వెలగా, కోటిధనంబు = మరొక కోటి వరహాల ధనమును, ఇచ్చి = బహుకరించి, ఇట్టివి = ఇటువంటి దివ్య రత్నములు, మఱియునున్ = ఇంకా, కలవు+ఏ = నీ వద్ద ఉన్నాయా?, అని = అని, అడిగినన్ = ప్రశ్నించగా, నా = ఆ, వర్తకుండు = వ్యాపారి (ఇలా పలికెను).

తాత్పర్యము:

ఆ వర్తకుడు ఆ అద్భుత రత్నాన్ని ఇవ్వగా, దాని నుండి వెలువడిన అపారమైన కాంతి కిరణాలు రాజసభామండపాన్నంతా నింపేసాయి. అది మధ్యాహ్న సూర్యబింబాన్ని తలపిస్తూ విరాజిల్లుతోంది. అటువంటి మహోజ్వల మాణిక్యాన్ని చేతిలోకి తీసుకున్న విక్రమార్కుడు అమితాశ్చర్యానికి లోనయ్యాడు. దానికి కూడా వెలగా మరొక కోటి ధనాన్ని ఆ వర్తకునికి ఇచ్చాడు. ఆపై రాజు, "ఓ శెట్టి! ఇటువంటి అద్భుత రత్నాలు ఇంకా ఏవైనా నీ వద్ద ఉన్నాయా?" అని అడగగా ఆ వర్తకుడు ఇలా అన్నాడు.

86. ఎనబది ఆరవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. దీనికంటె నొప్పు దివ్యరత్నంబులు
గలవు మద్గృహమునఁ గొలఁదిమీఱి
ధరణినాథ నాకు దశకోటి ధన మిచ్చి
భటునిబంపు పదియుఁ బంపువాఁడ.

ప్రతిపదార్థము:

ధరణినాథ = ఓ భూపాలా!, దీనికంటెన్ = ఈ మాణిక్యము కన్నా, ఒప్పు = మిక్కిలి ప్రకాశించే, దివ్యరత్నంబులు = శ్రేష్ఠమైన రత్నములు, మద్+గృహమునన్ = నా యింటి నందు, కొలఁదిమీఱి = హద్దులు లేకుండా (లెక్కలేనన్ని), కలవు = ఉన్నాయి, నాకున్ = నాకు, దశకోటి = పది కోట్ల, ధనము = వరహాల ద్రవ్యమును, ఇచ్చి = ముందస్తుగా అందించి, భటునిన్ = నీ నమ్మకస్థుడైన ఒక సేవకుని, పంపుము = నా వెంట పంపించుము, పదియున్ = అటువంటి పది దివ్య రత్నములను, పంపువాఁడన్ = నీకు తిరిగి పంపించగలను.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! ఇప్పుడు మీరు చూసిన రత్నం కన్నా వందరెట్లు మిన్నగా ప్రకాశించే దివ్య రత్నాలు నా ఇంట్లో లెక్కలేనన్ని ఉన్నాయి. మీరు నాకు పది కోట్ల ధనాన్ని ఇచ్చి, మీ నమ్మకస్థుడైన ఒక రాజభటుడిని నా వెంట పంపితే... నేను నా ఇంటికి వెళ్ళిన వెంటనే అటువంటి పది మహారత్నాలను ఆ భటుడి చేతికి ఇచ్చి మీ వద్దకు పంపిస్తాను" అని వర్తకుడు పలికాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: వర్తకునికి రాజు యొక్క దాతృత్వం, సత్యసంధతపై ఉన్న నమ్మకం వల్లనే పది కోట్ల ధనాన్ని ముందే అడగగలిగాడు. కథ తదుపరి అద్భుత ఘట్టానికి ఇక్కడే పునాది పడింది.

87. ఎనబది ఏడవ పద్యము (కందము)

క. అని చెప్పిన నాతనికా
ధన మిచ్చి భటాళిఁ జూచి తఱిదప్పకవే
చనిరత్నంబులు గొని తె
చ్చినవానికి మెచ్చు గలదు చేకొనుఁ డనియెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా వర్తకుడు, చెప్పినన్ = పలకగా, ఆతనికిన్ = ఆ వర్తకునికి, ఆ = ఆ పది కోట్ల, ధనము = ద్రవ్యమును, ఇచ్చి = వెంటనే సమర్పించి, భట+ఆళిన్ = తన కొలువులోని భటుల సమూహమును, చూచి = వీక్షించి, తఱి = సమయము, తప్పక = వృథా చేయకుండా, వేన్ = శీఘ్రముగా, చని = వెళ్ళి, రత్నంబులు = ఆ పది రత్నములను, కొని = తీసుకొని, తెచ్చినవానికిన్ = (తిరిగి నా వద్దకు) తీసుకువచ్చిన వీరునికి, మెచ్చు = గొప్ప బహుమానము (మెప్పు), కలదు = లభిస్తుంది, చేకొనుఁడు = ఈ సవాలును స్వీకరించుండు, అనియెన్ = అని రాజు పలికెను.

తాత్పర్యము:

వర్తకుడు అలా అనగానే విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం ఆలస్యం చేయకుండా అడిగిన పది కోట్ల ధనాన్ని అతనికి ఇచ్చేశాడు. ఆపై తన కొలువులోని రాజభటుల వైపు చూసి, "భటులారా! సమయాన్ని వృథా చేయకుండా, ఈ వర్తకుడి వెంట వెళ్ళి, శీఘ్రంగా ఆ పది కోట్ల విలువైన రత్నాలను నా వద్దకు తీసుకురావాలి. అలా దారిలో ఎక్కడా ఆగకుండా వేగంగా రత్నాలు తెచ్చిన వీరునికి నా కొలువులో గొప్ప సత్కారం, బహుమతి లభిస్తాయి. మీలో ఈ సాహస కార్యానికి సిద్ధంగా ఉన్నవారెవరు?" అని అడిగాడు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: విక్రమార్కుని అపరిమితమైన ఐశ్వర్యం, సాహస గుణం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతాయి. ముఖం చూడని వర్తకుడి మాట నమ్మి ముందే పది కోట్లు ఇవ్వడం అతని 'గాంభీర్యౌదార్యాలకు' నిదర్శనం.

88. ఎనబది ఎనిమిదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అనిన నసహాయశూరుండును నలఘుతరాంఘితలలంఘనుండు నగు నొక్కజాంఘికుండు లేచి.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = రాజు ఆ విధముగా పలుకగా, అసహాయశూరుండును = ఎవరి సాయము లేకపోయినా ఒంటరిగా పోరాడగల శూరుడును, అలఘుతర = మిక్కిలి వేగవంతమైన, అంఘ్రితల = పాదముల చేత, లంఘనుండు = భూమిని (దూరాన్ని) దాటగలవాడును, అగు = అయినట్టి, ఒక్క = ఒక, జాంఘికుండు = వేగముగా పరుగెత్తే దూత (రాజభటుడు), లేచి = సభలో ముందుకు వచ్చి.

తాత్పర్యము:

రాజు ఆ విధంగా సవాలు విసరగానే... ఎవరి సాయమూ లేకుండా ఒంటరిగానే ఎంతటి సాహసమైనా చేయగల శూరుడు, తన పాదవేగంతో ఎంతటి సుదూర మార్గాన్నయినా క్షణాలలో దాటగల సమర్థుడైన 'జాంఘికుడు' (వేగంగా పరుగెత్తే రాచబంటు) ఒకడు సభలో నుండి ఉత్సాహంగా లేచి ముందుకు వచ్చాడు.

89. ఎనబది తొమ్మిదవ పద్యము (కందము)

క. అచ్చట నారత్నంబులు
పుచ్చుకొనుచు నేడుదివసములు పో మఱునా
డిచ్చటికి నిన్ను గొలువఁగ
వచ్చెద నీయడుగులాన వసుధాధీశా.

ప్రతిపదార్థము:

వసుధా+అధీశా = ఓ భూపాలా (విక్రమార్క మహారాజా)!, అచ్చటన్ = ఆ వర్తకుని ఇంట, ఆ = ఆ పది, రత్నంబులు = రత్నములను, పుచ్చుకొనుచున్ = చేతికి తీసుకొని, ఏడు = ఏడు, దివసములు = రోజులలో, పోయి = వెళ్ళి, మఱునాఁడు = ఎనిమిదవ రోజున, ఇచ్చటికిన్ = తిరిగి ఈ రాజసభకు, నిన్నున్ = నిన్ను, కొలువఁగన్ = సేవించడానికి, వచ్చెదన్ = తిరిగి రాగలను, ఇది = ఈ మాట, నీ = నీయొక్క, అడుగుల+ఆన = పాదములపై ఒట్టు (శపథము).

తాత్పర్యము:

ఆ రాజభటుడు రాజు ఎదుట నిలిచి గంభీరంగా ఇలా ప్రతిజ్ఞ చేశాడు: "మహారాజా! నీ పాదాల సాక్షిగా ఒట్టు వేసి చెబుతున్నాను. నేను ఈ వర్తకుడి వెంట వెళ్ళి, అతని ఇంట ఆ పది కోట్ల విలువైన రత్నాలను నా చేతుల్లోకి తీసుకొని... సరిగ్గా ఏడు రోజులలో ప్రయాణం ముగించి, ఎనిమిదవ రోజు ఉదయానికల్లా తిరిగి నీ కొలువుకు వచ్చి నిన్ను సేవిస్తాను! ఇది నా శపథం" అని పలికెను.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: 'నీ అడుగులాన' అని రాజు పాదాలపై ఒట్టు వేయడం ద్వారా ప్రాచీన కాలంలో స్వామిభక్తి గల సేవకులు తమ ప్రాణాలను పణంగా పెట్టి పనులు చేసే విధానాన్ని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా చిత్రించారు.

90. తొంబదవ పద్యము (సీస పద్యము + ఆటవెలది ఎత్తుగడ)

సీ. అని పంతమాడిన హర్షించి తాంబూల

మిప్పించి వ్యయమున కేడుమాడ
లొసఁగి వర్తకుఁ గూడి మసలకుమీ యని
యనిపిన వానిఁ తోడ్కొనుచు సెట్టి
యశ్వరత్నమునెక్కి యతివేగమున రేలుఁ
బగళులు నెచ్చోటఁ తగులువడక
నాలుగుదినముల నలువదియామడ
ల్చని వీడు సొత్తెంచి తనగృహమునఁ
ఆ వె. దేజరిల్లుచున్న దివ్యరత్నంబులుఁ
బదియు నిచ్చి రాచబంటు నంత
గవని వెడల ననిపి క్రమ్మఱ నేగిన
వాఁడు నటకు నడచి వచ్చె నట్ల.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, పంతము+ఆడినన్ = భటుడు ప్రతిజ్ఞ చేయగా, హర్షించి = (విక్రమార్కుడు) ఎంతో సంతోషించి, తాంబూలము = గౌరవ తాంబూలాన్ని, ఇప్పించి = ఇప్పించి, వ్యయమునకున్ = దారి ఖర్చుల కొరకు, ఏడు = ఏడు, మాడలు = బంగారు నాణెములను (మాడలను), ఒసఁగి = అందించి, వర్తకున్ = ఆ వ్యాపారిని, కూడి = కలుసుకొని, మసలకుమీ = ఎక్కడా ఆలస్యం చేయవద్దు, అని = అని, అనిపినన్ = సాగనంపగా; సెట్టి = ఆ వర్తకుడు, వానిన్ = ఆ రాచబంటును, తోడ్కొనుచున్ = వెంటబెట్టుకొని, అశ్వరత్నమున్ = శ్రేష్ఠమైన గుర్రాన్ని, ఎక్కి = అధిరోహించి, అతి+వేగమునన్ = అమితమైన వేగముతో, రేలున్ = రాత్రులు, పగళులున్ = పగళ్లు, ఏ+చోటన్ = ఎక్కడా, తగులువడక = ఆగకుండా, నాలుగు = నాలుగు, దినములన్ = రోజులలో, నలువది = నలభై, ఆమడలు = ఆమడల దూరాన్ని (సుమారు 400 మైళ్లు), చని = వెళ్ళి, వీడు = తన నగరమును, సొత్తెంచి = ప్రవేశించి, తన = తనయొక్క, గృహమునన్ = ఇంట, తేజరిల్లుచున్న = మెరిసిపోతున్న, పదియున్ = పది, దివ్యరత్నంబులున్ = శ్రేష్ఠమైన రత్నములను, రాచబంటునకున్ = ఆ రాజభటునికి, ఇచ్చి = అందించి, అంతన్ = అటుపిమ్మట, గవని = సింహద్వారము (కోట తలుపుల) నుండి, వెడలన్+అనిపి = బయటకు సాగనంపి, క్రమ్మఱన్ = తిరిగి, ఏగినన్ = (ఆ భటుడు ఉజ్జయినికి) ప్రయాణమవ్వగా, వాఁడు+ను = ఆ భటుడును, అటకున్ = ఆ ఉజ్జయిని నగరమునకు, అట్ల = తాను చేసిన పంతము చొప్పున, నడచి = కాలినడకన/వేగముగా, వచ్చెన్ = ప్రయాణమై వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

ఆ భటుడు ఆ విధంగా శపథం చేయగా విక్రమార్కుడు ఎంతో సంతోషించాడు. అతనికి వీర తాంబూలం ఇప్పించి, దారి ఖర్చుల కోసం ఏడు బంగారు మాడలను ఇచ్చాడు. "వర్తకుడితో వెళ్లు, ఎక్కడా కాలయాపన చేయకు" అని చెప్పి సాగనంపాడు. అప్పుడు ఆ వర్తకుడు (శెట్టి) రాజభటుడిని వెంటబెట్టుకొని, తన శ్రేష్ఠమైన గుర్రాన్ని ఎక్కి రాత్రింబగళ్లు ఎక్కడా విశ్రమించకుండా అమిత వేగంతో ప్రయాణించాడు. వాడు గుర్రంపై వెళ్లగా, ఈ జాంఘికుడు (భటుడు) తన పాదవేగంతో గుర్రంతో సమానంగా పరుగెత్తుతూ... కేవలం నాలుగు రోజుల్లో నలభై ఆమడల దూరాన్ని దాటి వర్తకుని ఇల్లు చేరుకున్నాడు. వర్తకుడు తన ఇంట్లో

మెరిసిపోతున్న పది దివ్య రత్నాలను ఆ రాచబంటు చేతికి ఇచ్చాడు. వెంటనే ఆ భటుడిని కోట ద్వారం దాటించి సాగనంపగా, అతడు తాను రాజుకు ఇచ్చిన మాట ప్రకారం ఉజ్జయిని నగరానికి అంతే వేగంగా తిరుగు ప్రయాణమయ్యాడు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

ఛందస్సు: ఈ పద్యం 'సీసము' మరియు దాని ఎత్తుగడగా 'ఆటవెలది' నియమాలతో కూడి సంపూర్ణమయింది.

వ్యాఖ్య: 'నాలుగు దినములలో నలువది ఆమడలు' వెళ్లడం భటుని అసాధారణ పాదవేగాన్ని (జాంఘిక శక్తిని) సూచిస్తుంది. ఒక ఆమడ అంటే సుమారు పది మైళ్లు. గుర్రపు వేగానికి సాటిగా భటుడు పరుగెత్తడం ఇక్కడి అద్భుత వర్ణన.

91. తొంభై ఒకటవ పద్యము (కందము)

క. లంఘితనగనగరసరి
త్సంఘాతుం డగుచు దినము దప్పక వడి ని
స్సంఘర్షాధ్వగుఁడై యా
జాంఘికుఁ డరుదెంచెఁ బురికి సంధ్యావేళన్.

ప్రతిపదార్థము:

లంఘిత = దాటబడిన, నగ = పర్వతములు, నగర = పట్టణములు, సరిత్ = నదుల యొక్క, సంఘాతుండు = సమూహములు కలవాడును, అగుచున్ = అవుతూ, దినము = (తాను రాజుకు ఇచ్చిన) గడువు రోజు, తప్పక = అతిక్రమించకుండా, వడిన్ = అమితమైన వేగముతో, నిస్సంఘర్ష = ఎక్కడా అడ్డంకులు లేదా ఆలస్యము లేని, అధ్వగుఁడు+ఐ = బాటసారియై, ఆ = ఆ, జాంఘికుఁడు = వేగముగా పరుగెత్తే రాజభటుడు, సంధ్యావేళన్ = సాయంత్రపు సమయమున, పురికిన్ = ఉజ్జయిని నగరమునకు, అరుదెంచెన్ = తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

ఆ రాజభటుడైన జాంఘికుడు దారిలోని కొండలను, నగరాలను, నదీసమూహాలను దాటుకుంటూ ముందుకు సాగాడు. తాను రాజుకు ఇచ్చిన ఎనిమిదవ రోజు గడువును ఏమాత్రం తప్పకుండా, ఎక్కడా అడ్డంకులు లేకుండా అత్యంత వేగంగా పరుగెత్తాడు. ఆ విధంగా ప్రయాణించి, సరిగ్గా ఎనిమిదవ రోజు సాయంసంధ్యా సమయానికి అతడు ఉజ్జయిని నగరానికి చేరుకున్నాడు.

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము (భటుని ప్రయాణ వేగాన్ని, అతడు దాటిన మార్గాలను సహజంగా వర్ణించినందున).

వ్యాఖ్య: రాజుకు ఇచ్చిన గడువు ప్రకారం ఎనిమిదవ రోజు సంధ్యా సమయానికే తిరిగి రావడం ద్వారా ఆ బంటు యొక్క అసమానమైన పాదవేగము, సత్యసంధత, స్వామిభక్తి ఇక్కడ వ్యక్తమయ్యాయి.

92. తొంభై రెండవ పద్యము (కందము)

క. కాలూఁదక యట చని భూ
పాలుం గని మ్రొక్కి తనదు పంతంబునఁ ద

త్కాలోచిత దివసకర

జ్వాలాకృతి వెలుఁగు నైదు సన్మణు లిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము:

కాలు+ఊఁదక = ఎక్కడా విశ్రాంతి కోసం కాలు నిలపకుండా (ఆగకుండా), అటన్ = ఆ కొలువుకూటమునకు, చని = వెళ్ళి, భూపాలున్ = విక్రమార్క మహారాజును, కని = చూసి, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, తనదు = తనయొక్క, పంతంబునన్ = శపథము నెరవేరినట్లుగా, తత్ = ఆ, కాల+ఉచిత = ఆ సమయమునకు తగినట్లుగా (లేదా మధ్యాహ్న సమయపు), దివసకర = సూర్యుని యొక్క, జ్వాలా = అగ్ని జ్వాలల, ఆకృతిన్ = రూపముతో, వెలుఁగు = ప్రకాశిస్తున్న, ఐదు = ఐదు, సత్+మణులు = శ్రేష్ఠమైన రత్నములను (మాణిక్యములను), ఇచ్చెన్ = రాజునకు సమర్పించెను.

తాత్పర్యము:

నగరంలో ప్రవేశించిన ఆ రాజభటుడు ఎక్కడా విశ్రాంతి కోసం ఆగకుండా, నేరుగా రాజసభకు వెళ్ళాడు. విక్రమార్క మహారాజును దర్శించుకొని భక్తితో ప్రణామం చేశాడు. తాను చేసిన ప్రతిజ్ఞను నెరవేరుస్తూ... సూర్య జ్వాలల వలె దేదీప్యమానంగా ప్రకాశిస్తున్న ఐదు శ్రేష్ఠమైన రత్నాలను తీసి రాజు చేతికి ఇచ్చాడు.

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (రత్నాల కాంతిని సూర్య జ్వాలల రూపంతో పోల్చడం వల్ల - "దివసకర జ్వాలాకృతి వెలుఁగు").

వ్యాఖ్య: వర్తకుడు పది రత్నాలు ఇచ్చాడని మునుపటి సీస పద్యంలో ఉంది, కానీ ఇక్కడ భటుడు రాజుకు ఐదు రత్నాలు మాత్రమే ఇచ్చాడు. మిగిలిన ఐదు రత్నాలు ఏమయ్యాయో అనే ఉత్కంఠను కవి ఇక్కడ కథలో ప్రవేశపెట్టారు.

93. తొంభై మూడవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఇచ్చిన వానిఁ బుచ్చుకొని యేలిక యల్లనఁ చల్లచూపులం

దెచ్చినబంటుఁ జూచి మఱి తెమ్మిఁక నైదును నాకు నిప్పుడే

మిచ్చితి తోడి మానికము లేగతిఁ చిక్కిన వన్న నాభటుం

డిచ్చఁ దలంకియుం చలఁక కిట్లనియెం గరము ల్మొగుడ్చుచున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఇచ్చినన్ = ఆ భటుడు (ఐదు రత్నములను) ఇవ్వగా, వానిన్ = వాటిని, పుచ్చుకొని = చేతిలోకి తీసుకొని, ఏలిక = విక్రమార్క మహారాజు, అల్లనన్ = మెల్లగా, చల్లచూపులన్ = దయాభరితమైన చూపులతో, తెచ్చిన = ఆ రత్నములను తెచ్చిన, బంటున్ = సేవకుని, చూచి = వీక్షించి, మఱి = ఇంకా, నాకున్ = నాకు, ఇప్పుడే = ఈ సమయముననే, ఐదును = మిగిలిన ఐదు రత్నములను కూడా, తెమ్ము = తీసుకురా, తోడి = వీటికి జతయైన (మిగిలిన), మానికములు = మాణిక్యములు, ఏమిచ్చితివి = ఐదు మాత్రమే ఇచ్చావేంటి?, ఏ+గతిన్ = ఏ విధముగా, చిక్కినవి = ఏమయ్యాయి?, అన్నన్ = అని రాజు అడుగగా, ఆ+భటుండు = ఆ రాజభటుడు, ఇచ్చన్ = తన మనస్సులో, తలంకియున్ = కొంచెం భయపడినవాడైనా, తలఁకక = ఆ

భయాన్ని పైకి కనపడనీయకుండా ధైర్యము తెచ్చుకొని, కరములు = చేతులను, మొగుడ్చుచున్ = జోడిస్తూ (నమస్కరిస్తూ), ఇట్లు+అనియెన్ = ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము:

ఆ భటుడు ఇచ్చిన ఐదు రత్నాలను చేతిలోకి తీసుకున్న విక్రమార్క మహారాజు, ఆ బంటుపై దయాపూర్వకమైన చల్లని చూపులు ప్రసరించాడు. "ఓయీ! ఐదు రత్నాలు మాత్రమే ఇచ్చావేంటి? మిగిలిన ఐదు రత్నములను కూడా ఇప్పుడే ఇటు తీసుకురా. వీటికి జతగా రావాల్సిన మిగతా మాణిక్యాలు ఏమయ్యాయి? ఎక్కడ చిక్కుకుపోయాయి?" అని మెల్లగా అడిగాడు. రాజు అలా అడిగేసరికి ఆ భటుడు మనసులో కాస్త కంగారు పడ్డాడు. అయినా వెంటనే ధైర్యం తెచ్చుకొని, రాజుకు చేతులు జోడించి వినయంగా ఇలా చెప్పసాగాడు.

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: రాజు అడిగిన ప్రశ్నకు భటుడు భయపడినా, స్వామి ఎదుట నిజాన్ని ధైర్యంగా చెప్పడానికి సిద్ధపడటం ఇక్కడ కనిపిస్తుంది.

94. తొంభై నాల్గవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. మొదల సెట్టిచేతఁ బదిరత్నములుఁ గొని
మగిడి వచ్చుచోఁ క్రమక్రమమునఁ
బార్థివేంద్ర నాకు భాగ్య మింకినభంగిఁ
బెద్దయడవిలోనఁ బ్రొద్దుగ్రుంకె.

ప్రతిపదార్థము:

పార్థివ+ఇంద్ర = ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా!, మొదలన్ = ముందుగా నేను, సెట్టిచేతన్ = ఆ వర్తకుని (శెట్టి) వద్ద, పది = పది, రత్నములు+గొని = రత్నములను తీసుకొని, మగిడి = వెనక్కి తిరిగి, వచ్చుచోన్ = వస్తున్న సమయంలో, క్రమక్రమమునన్ = మెల్లమెల్లగా, నాకున్ = నాయొక్క, భాగ్యము = అదృష్టము, ఇంకిన+భంగిన్ = హరించిపోయినట్లుగా (తరిగిపోయినట్లుగా), పెద్ద = దట్టమైన, అడవిలోనన్ = అరణ్యము మధ్యలో, ప్రొద్దు = సూర్యుడు, క్రుంకెన్ = అస్తమించెను.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! నేను ముందుగా ఆ వర్తకుడి ఇంటికి వెళ్ళి అతని చేతుల మీదుగా పది రత్నాలనూ తీసుకున్నాను. ఆపై ఉజ్జయినికి తిరిగి వస్తుండగా, క్రమక్రమంగా నా పుణ్యఫలం లేదా అదృష్టం అడుగంటిపోయిందేమో అన్నట్లుగా... ఒక పెద్ద దట్టమైన అడవి మధ్యలోకి వచ్చేసరికి చీకటిపడి సూర్యుడు అస్తమించాడు" అని భటుడు పలికెను.

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (సూర్యాస్తమయం కావడాన్ని, తన అదృష్టం అడుగంటిపోవడంతో ఊహించడం వల్ల - "భాగ్యమింకిన భంగి").

వ్యాఖ్య: రాత్రి వేళ అడవిలో ప్రయాణించడం ప్రమాదకరం, పైగా పది కోట్ల విలువై రత్నాలు చేతిలో ఉన్నాయి. అటువంటి సమయంలో చీకటి పడటాన్ని భటుడు దురదృష్టంగా భావించాడు.

95. తొంభై ఐదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అక్కడ మఱియు నొక్క చిక్కుగలిగె.

ప్రతిపదార్థము:

అక్కడన్ = ఆ దట్టమైన అడవిలో, మఱియున్ = ఇంకను, ఒక్క = ఒక పెద్ద, చిక్కు = ప్రమాదము (ఆటంకము), కలిగెన్ = సంభవించింది.

తాత్పర్యము:

"అలా చీకటి పడిన తర్వాత, ఆ అడవిలో నాకు మరొక పెద్ద చిక్కు (ఆటంకం) ఎదురైంది" అని భటుడు వివరించెను.

96. తొంభై ఆరవ పద్యము (సీస పద్యము + తేటగీతి ఎత్తుగడ)

సీ. ధూళిపర్వఁగ వడిఁ దూర్పువాళ్లెడుగాడ్పు
సారతురంగ ప్రసార మనఁగ
సంపూర్ణజలమదశ్యామలాకృతు లైన
యంబుదంబులు కుంజరంబు లనఁగ
భూరిగర్జితములు భేరీరవములన
మెఱపు లాయుధముల మెఱుఁగు లనఁగఁ
కేకినాదములు మహాకాహళము లనఁ
జాతకంబులు భృత్యసంఘ మనఁగ
తే.గీ. శక్రచాపము విజయధ్వజం బనంగ
నొప్పి భూతవిహిత జీవనోదయమున
నవనినాయక నీదువాహ్యాళిఢాక
ననుకరించుచుఁ తోఁచె వర్షాగమంబు.

ప్రతిపదార్థము:

ధూళి = దుమ్ము, పర్వఁగన్ = ఆకాశమంతటా వ్యాపించునట్లు, వడిన్ = వేగముగా, తూర్పువాళ్లెడు = తూర్పు దిక్కు నుండి వీచే, గాడ్పు = పెద్ద గాలి, సార = శ్రేష్ఠమైన, తురంగ = గుర్రముల యొక్క, ప్రసారము = పరుగు, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; సంపూర్ణ = నిండుగా ఉన్న, జలమద = నీరు అనే మదజలము చేత, శ్యామల = నల్లనైన, ఆకృతులు+ఐన = రూపములు కలిగినట్టి, అంబుదంబులు = మేఘములు, కుంజరంబులు = ఏనుగులు, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; భూరి = పెద్దవైన, గర్జితములు = ఉరుములు, భేరీరవములు = యుద్ధ నగరాల (ఢంకాల) ధ్వనులు, అనన్ = అన్నట్లుగా; మెఱపులు = మెరుపు కాంతులు, ఆయుధముల = కత్తులు మొదలైన ఆయుధముల యొక్క, మెఱుఁగులు = మెరుపులు, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; కేకినాదములు

= నెమళ్ల యొక్క కూతలు, మహా = పెద్ద, కాహళములు = రణ వాయిద్యములు (కాహళ ధ్వనులు), అనన్ = అన్నట్లుగా; జాతకంబులు = చాతక పక్షులు, భృత్యసంఘము = సేవకుల సమూహము, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; శక్రచాపము = ఇంద్రధనస్సు, విజయధ్వజంబు = విజయపతాకము, అనంగన్ = అన్నట్లుగా; ఒప్పి = ప్రకాశిస్తూ, భూత = సమస్త ప్రాణులకు, విహిత = మేలు కూర్చే, జీవన+ఉదయమునన్+ఒప్పి = నీటి (జీవిత) పుట్టుకతో ఒప్పి; అవనినాయక = ఓ భూపాలా (విక్రమార్క మహారాజా)!, నీదు = నీయొక్క, వాహ్యాళి = వేట ప్రయాణపు (సైన్యపు), ఛాకన్ = వైభవాన్ని/దాడిని, అనుకరించుచున్ = పోలియున్నట్లుగా, వర్ష+ఆగమము = వర్షాకాలపు రాక (పెద్ద వాన), తోఁచెన్ = కనిపించెను.

తాత్పర్యము:

"ఓ మహారాజా! ఆ సమయంలో ఆకాశంలో వర్షం ప్రారంభమైంది. ఆ వర్షాగమనం ఎలా ఉందంటే... సాక్షాత్తు నీ సైన్యపు వేట ప్రయాణ వైభవాన్ని అనుకరిస్తున్నట్లుగా ఉంది. దుమ్ము రేపుతూ వేగంగా వీస్తున్న తూర్పు గాలి నీ శ్రేష్ఠమైన గుర్రాల పరుగులా ఉంది. నీటితో నిండి నల్లగా ఉన్న మేఘాలు నీ మదగజాల (ఏనుగుల) సమూహంలా ఉన్నాయి. మేఘాల పెద్ద ఉరుములు యుద్ధ భేరీల ధ్వనుల్లా ఉన్నాయి. ఆకాశంలోని మెరుపులు సైనికుల ఆయుధాల కాంతుల్లా ఉన్నాయి. నెమళ్ల కూతలు విజయ కాహళ ధ్వనుల్లా ఉన్నాయి. చాతక పక్షుల సమూహం నీ సేవక బృందంలా ఉంది. ఆకాశంలో విరిసిన ఇంద్రధనస్సు నీ విజయ పతాకంలా ఉంది. ఈ విధంగా సమస్త ప్రాణులకూ జీవనాధారమైన ఆ వర్షం... ఓ రాజా! నీ చతురంగ బలాల దాడిని తలపిస్తూ ఒక్కసారిగా విరుచుకుపడింది".

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమారూపకోత్ప్రేక్షా మిశ్రిత రూపక అలంకారము (వర్షాగమనాన్ని రాజు యొక్క సైన్య ప్రయాణంతో, మేఘాలను ఏనుగులతో, ఉరుములను భేరీలతో చక్కగా ఉత్ప్రేక్షించడం వల్ల).

ఛందస్సు: ఈ పద్యం 'సీసము' మరియు దాని ఎత్తుగడగా 'తేటగీతి' నియమాలతో కూడి సంపూర్ణమయింది.

వ్యాఖ్య: వర్షం రాకను భయంకరంగా వర్ణించకుండా, రాజు గారి సైన్య వైభవంతో పోల్చడం కవి కొఱవి గోపరాజు గారి అద్భుత కవితా శిల్పానికి నిదర్శనం.

97. తొంభై ఏడవ పద్యము (సీస పద్యము + తేటగీతి ఎత్తుగడ)

సీ. తొలితొలి సన్నంపుఁదుంపురు లొలుకఁగా
వెసఁ తిమితిమి యని ముసురువట్టె
బిసబిస యని గాలి బెట్టుగాఁ బేటపెట
గణికలంతంతలు చినుకు లురిలెఁ
బిడుగు పెరిల్లునఁ బడియెనో యనఁగను
గడిఁదియుర్మ్ములు బెడబెడ యనంగఁ
త్రొక్కారుమెఱుఁగు తళుక్కని మెఱయఁగా
పాసియుఁ చీఁకు చూపఱఁ బెనంగ
తే.గీ. నించి కడవలు వడిఁ గ్రుమ్మరించినట్లు

పాము వ్రేలాడఁగట్టినభంగి దోఁప

వాన బోరునఁ కురియంగ వఱదనుండి

మిఱ్ఱుఁ పల్లంబు నొక్కటై మేరమీఱె.

ప్రతిపదార్థము:

తొలితొలి = ప్రారంభంలో, సన్నంపు = సన్నని, తుంపురులు = చినుకులు, ఒలుకఁగాన్ = కురవగా, వెసన్ = శీఘ్రముగా, తిమితిమి యని = చీకట్లు కమ్ముకుంటూ, ముసురువట్టెన్ = ముసురు పట్టింది; బిసబిస యని = బిసబిస అనే శబ్దముతో, గాలి = గాలి, బెట్టుగాన్ = తీవ్రముగా వీచగా, పేటపెట = పేటపేట అనే ధ్వనితో, కణికలు+అంతంతలు = తాటికాయలంత పెద్దవైన, చినుకులు = వానచినుకులు, ఉరిలెన్ = పడసాగెను; పిడుగు = వజ్రపాతము (పిడుగు), పెరిల్లునన్ = పెరిల్ అనే శబ్దముతో, పడియెనో = పడిపోయిందో, అనఁగను = అన్నట్లుగా, కడిఁది = భయంకరమైన, ఉర్మ్ములు = ఉరుములు, బెడబెడ యనంగన్ = బెడబెడ అని శబ్దించగా; త్రొక్కారు = నూతనమైన, మెఱుఁగు = మెరుపు, తళుక్కని = తళుక్కుమంటూ, మెఱయఁగాన్ = ప్రకాశించగా, చూపఱన్ = చూసేవారి కళ్లను, చీఁకు = అంధకారము, పాసియున్ = విడిచిపెట్టకుండా, పెనంగెన్ = చుట్టుముట్టెను; కడవలు = కుండలతో, నించి = నీరు నింపి, వడిన్ = వేగముగా, క్రుమ్మరించినట్లు = బోర్లించినట్లుగా, పాము = తాడు వలె ఉన్న ఒక పెద్ద సర్పమును, వ్రేలాడన్ = ఆకాశము నుండి నేలకు, కట్టిన = కట్టినట్టి, భంగి = విధముగా, తోఁపన్ = కనిపించగా, వాన = వర్షము, బోరునన్ = హోరున, కురియంగన్ = పడగా, వఱదనుండి = వచ్చిన వరద నీటి వల్ల, మిఱ్ఱున్ = ఎత్తైన ప్రదేశములు, పల్లంబును = లోతైన ప్రదేశములు, ఒక్కటై = అన్నీ సమానమై, మేర = హద్దులు, మీఱె = దాటిపోయెను.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! మొదట సన్నని చినుకులతో ప్రారంభమై, అడవి అంతా క్షణాల్లో ముసురు పట్టి చీకటిగా మారింది. ఆపై 'బిసబిస' అంటూ గాలి చండమారుతంలా వీచింది. తాటికాయలంత పెద్ద చినుకులు 'పేటపేట' మంటూ పడసాగాయి. పిడుగులు పెరిల్లున పడుతున్నాయా అన్నట్లు భయంకరమైన ఉరుములు ఉరిమాయి. కొత్త మెరుపులు తళుక్కున మెరిసి కళ్లు బైర్లు కమ్మేలా చేశాయి. ఆకాశం నుండి కుండలతో నీళ్లు కుమ్మరించినట్లు, దారలు దారలుగా పడే వాన చూస్తుంటే ఆకాశం నుండి పెద్ద పాములను నేలకు వ్రేలాడగట్టినట్లు ఉంది. వాన బోరున కురిసి వరదలు రావడం వల్ల... అడవిలోని ఎత్తుపల్లాలు తెలియకుండా అన్నీ ఒక్కటైపోయి, జలమయమై హద్దులు దాటిపోయాయి".

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి మరియు ఉపమోత్ప్రేక్షాలంకారములు (కుండలతో నీళ్లు వంపినట్లు, పాములు వ్రేలాడినట్లు వర్షధారలను ఊహించడం ఎంతో సహజ సుందరం).

ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని ఎత్తుగడ తేటగీతి ఇక్కడ ఒకే పద్యంగా సమన్వయం చేయబడ్డాయి.

వ్యాఖ్య: ధారానిపాతంగా కురిసే వర్షాన్ని, దాని తీవ్రతను నాటుకోదగ్గ దేశీయ పదాలతో ('త్రొక్కారు మెఱుఁగు', 'సన్నంపు తుంపురులు') కవి అద్భుతంగా చిత్రించారు.

98. తొంబై ఎనిమిదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. దండడి దంవశూకసమధారలు తోరము లై పడంగ మ

ధ్యందినవేళ యైన నభ మంతయుఁ జేకొని చీఁకుపర్వ న

క్తందినచిహ్నములఅవఁగా నటు బోరన వాన వట్టి దై

నందినకల్పమో యిది యనన్ జలపూరము నిండె ధారుణిన్ .

ప్రతిపదార్థము:

దండడి = ఎడతెరిపి లేకుండా, దందశూక = పాముల వంటి, సమ = సమానమైన, ధారలు = వర్షధారలు, తోరములు+ఐ = దట్టమైనవై, పడంగన్ = పడుతుండగా, మధ్యందినవేళ+ఐనన్ = (నిజానికి అది) మధ్యాహ్న సమయమైనప్పటికీ, నభము+అంతయున్ = ఆకాశమంతటా, చేకొని = ఆక్రమించి, చీఁకు = చీకటి, పర్వన్ = వ్యాపించగా, నక్త+దిన = రాత్రి మరియు పగలు అనెడి, చిహ్నములు = గుర్తులు, మఅవఁగాన్ = మర్చిపోయేటట్లు (తెలియకుండా), అటు = ఆ విధముగా, బోరన = హోరున, వాన వట్టి = వర్షము కురిసి, ఇది = ఈ స్థితి, దైనందినకల్పమో = ప్రతిరోజూ జరిగే ప్రళయకాలమో, అనన్ = అన్నట్లుగా, ధారుణి = భూమి అంతటా, జలపూరము = నీటి ప్రవాహము, నిండెన్ = నిండిపోయెను.

తాత్పర్యము:

"ఎడతెరిపి లేకుండా పాముల్లాంటి లావుపాటి వర్షధారలు కురుస్తున్నాయి. నిజానికి అది మధ్యాహ్న సమయమే అయినా, ఆకాశమంతా దట్టమైన నల్లని మేఘాలు కమ్మేయడం వల్ల ఘోరమైన చీకటి వ్యాపించింది. ఏది పగలో, ఏది రాత్రో తెలియని పరిస్థితి ఏర్పడింది. అలా హోరున వాన కురిసి, భూమి అంతా జలమయమైపోవడం చూస్తుంటే... ఇది భూమిని ముంచెత్తే ప్రళయకాలమేమో (ప్రళయ జలపాతమేమో) అన్నట్లుగా భూమండలమంతా నీటితో నిండిపోయింది".

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (భయంకరమైన వర్షపు వరదను ప్రళయకాలంతో ఊహించడం వల్ల - "దైనందినకల్పమో యిది యనన్").

వ్యాఖ్య: పగటి పూటను రాత్రిగా మార్చిన ఆ వర్ష తీవ్రత భటుని ప్రయాణానికి ఎంతటి పెద్ద ఆటంకంగా మారిందో కవి ఇక్కడ స్పష్టం చేశారు.

99. తొంభై తొమ్మిదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అట్టి వర్షోత్కర్షంబున మార్గంబు జలదుర్గమం బైన.

ప్రతిపదార్థము:

అట్టి = అటువంటి, వర్ష+ఉత్కర్షంబునన్ = వర్షం యొక్క తీవ్రత (అతిశయము) వల్ల, మార్గంబు = ప్రయాణించే దారి, జలదుర్గమంబు = నీటి వరద వల్ల వెళ్లడానికి వీలుకానిది (దుర్గమమైనది), ఐనన్ = కాగా.

తాత్పర్యము:

"అంతటి భయంకరమైన వర్ష తీవ్రత వల్ల నేను వెళ్లే దారి అంతా నీట మునిగిపోయి, ప్రయాణించడానికి వీలు కాకుండా జలదుర్గమంగా మారిపోయింది" అని భటుడు పలికెను.

100. వందవ పద్యము (కందము)

క. తత్కాలమ్మున నిలువక
యుత్కోచము చేసి తప్పియును భవదాజ్ఞా
సత్కారముఁ తలఁపుచుఁ చని
యుత్కూలజలాఢ్య మైన యొకనదిఁ గంటిన్.

ప్రతిపదార్థము:

తత్+కాలమ్మునన్ = ఆ విపత్కర సమయంలోనూ, నిలువక = ఎక్కడా ఆగకుండా, ఉత్కోచము = (ప్రకృతి శక్తులకు/నదికి) లంచము లేదా కానుకలు, చేసి = ఇచ్చి అయినా (సాహసించి), తప్పియును = ఆపద నుండి తప్పుకొని, భవత్+ఆజ్ఞా = నీయొక్క ఆజ్ఞను, సత్కారమున్ = గౌరవించడమును, తలఁపుచున్ = మనస్సులో ధ్యానిస్తూ, చని = ముందుకు వెళ్ళి, ఉత్కూల = గట్లు దాటి ప్రవహిస్తున్నట్టి, జల+ఆఢ్యము = అమితమైన నీటితో నిండినది, ఐన = అయినట్టి, ఒక = ఒక, నదిన్ = ఏటిని (నదిని), కంటిన్ = చూశాను.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! అంతటి ఘోర వరదల్లోనూ నేను వెనకడుగు వేయలేదు, ఎక్కడా నిలవలేదు. ఎలాగైనా ఆపదలను దాటాలి, నీ ఆజ్ఞను నిలబెట్టి గౌరవించాలి అనే ఏకైక సంకల్పాన్ని మనసులో ఉంచుకొని ముందుకు సాగాను. అలా ప్రాణాలకు తెగించి కొంతదూరం వెళ్లేసరికి... అక్కడ గట్లు తెంచుకొని, ఇరుపక్కలా పొంగిపొరలుతూ భయంకరంగా ప్రవహిస్తున్న ఒక పెద్ద నది నాకు ఎదురైంది" అని భటుడు పలికెను.

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: 'భవదాజ్ఞా సత్కారము' - రాజు మాటకు భటుడు ఇస్తున్న ప్రాధాన్యత ఇక్కడ వ్యక్తమవుతుంది. ప్రాణాలు పోయినా రాజు ఆజ్ఞను నెరవేర్చాలనే రాజభక్తి ఇందులో కనిపిస్తుంది.

101. నూట ఒకటవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. అచట నిలుచునంత నవ్వాన వెలియఁగ
నొకఁడు వచ్చె వాని యొద్ది కేగి
ధైన్యమొంది యేఱు దాటించు మని వేఁడు
కొనిన నాతఁ డీయకొనక పలికె.

ప్రతిపదార్థము:

అచటన్ = ఆ నది ఒడ్డున, నిలుచు+అంతన్ = నేను ఆగి ఆలోచిస్తున్న సమయంలో, ఆ+వాన = ఆ వర్షము, వెలియఁగన్ = కొంచెం తగ్గగా, ఒకఁడు = (ఓడ నడిపే) ఒక మనిషి, వచ్చెన్ = అక్కడికి వచ్చెను, వాని = వానియొక్క, ఒద్దికిన్ = దగ్గరకు, ఏగి = వెళ్ళి, ధైన్యము+ఒంది = దీనత్వముతో, ఏఱు = ఈ నదిని, దాటించుము = అవతలి ఒడ్డుకు చేర్చుము, అని = అంటూ,

వేఁడుకొనినన్ = ప్రార్థించగా, ఆతఁడు = ఆ వచ్చినవాడు, ఈయకొనక = అంగీకరించకుండా, పలికె = ఈ విధముగా అన్నాడు.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! ప్రవాహం ఎక్కువగా ఉన్న ఆ నది ఒడ్డున నేను నిలిచి ఉన్న సమయంలో అదృష్టవశాత్తు వాన కొంచెం తగ్గింది. అప్పుడు అక్కడికి ఒక నావికుడు (నది దాటించేవాడు) వచ్చాడు. నేను వెంటనే వాని దగ్గరకు వెళ్ళి ఎంతో దీనంగా... 'అయ్యా! పుణ్యముంటుంది, నన్ను ఎలాగైనా ఈ నది దాటించు' అని బ్రతిమలాడాను. కానీ అతడు దానికి ఒప్పుకోకుండా నాతో ఇలా అన్నాడు".

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: విపత్కర పరిస్థితుల్లో ఆశ్రయం లేదా సాయం దొరికినట్లే దొరికి, మళ్లీ ఆటంకం ఎదురయ్యే నాటకీయ సన్నివేశాన్ని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా చిత్రించారు.

102. నూట రెండవ పద్యము (కందము)

క. వినుము మహానది దాఁటుట
యును గురువిప్రార్యనిందయును ధర్మసభా
జనవైరము దైవతలం
ఘనమును బరికింప హానికార్యములు సుమీ.

ప్రతిపదార్థము:

వినుము = ఓయీ నా మాట వినుము, మహానది = ఉప్పొంగి ప్రవహిస్తున్న పెద్ద నదిని, దాఁటుటయును = దాటడానికి ప్రయత్నించడం, గురు = గురువులను, విప్ర = బ్రాహ్మణులను, ఆర్య = పెద్దలను, నిందయును = నిందించడం, ధర్మసభా = ధర్మసభలోని, జన = సత్పురుషులతో, వైరము = విరోధము పెట్టుకోవడం, దైవత = దేవుని యొక్క ఆజ్ఞలను, లంఘనమును = ఉల్లంఘించడం, పరికింపన్ = ఆలోచించి చూస్తే, హానికార్యములు = ప్రాణములకు లేదా జీవితమునకు కీడు తెచ్చే పనులే, సుమీ = సుమా!

తాత్పర్యము:

"ఆ నావికుడు నాతో ఇలా అన్నాడు: 'ఓయీ బాటసారీ! విను. ప్రమాదకరంగా ప్రవహిస్తున్న పెద్ద నదిని దాటడానికి సాహసించడం, మనకు విద్య నేర్పిన గురువులను, బ్రాహ్మణులను, పెద్దలను నిందించడం, న్యాయం చెప్పే ధర్మసభలోని సత్పురుషులతో పగ పెంచుకోవడం, భగవంతుని శాసనాలను ధిక్కరించడం... ఈ పనులన్నీ నిశితంగా ఆలోచిస్తే ప్రాణాలకే ముప్పు తెచ్చే పరమ హానికరమైన కార్యాలు సుమా! కాబట్టి నేను రాను'".

విశేషములు:

అలంకారము: తుల్యయోగిత్వాలంకారము (మహానది దాటడం అనే ప్రస్తుత విషయంతో పాటు గురునిందాదులైన అప్రస్తుత విషయాలను ఒకే ధర్మంతో - 'హానికార్యములు' అని చెప్పడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: ఒక సామాన్య నావికుడి పాత్ర ద్వారా కవి ఇక్కడ అద్భుతమైన లోకనీతిని, ధర్మశాస్త్ర విషయాలను పలికించడం విశేషం.

103. నూట మూడవ పద్యము (కందము)

క. నారీహృదయంబును వ్యవ
హారినిజంబును నదీజలాపూరంబుం
జోరుని ధర్మస్థితియును
వైరుల చెలిమియును నమ్మవల దెవ్వరికిన్.

ప్రతిపదార్థము:

నారీ = స్త్రీల యొక్క, హృదయంబును = మనస్సును, వ్యవహారి = కేవలం లాభం కోరే వ్యాపారి యొక్క, నిజంబును = నిజాయితీని (సత్యాన్ని), నదీజల = నది నీటి యొక్క, ఆపూరంబున్ = వరద ప్రవాహాన్ని, చోరుని = దొంగ యొక్క, ధర్మస్థితియును = ధర్మబుద్ధిని, వైరుల = శత్రువుల యొక్క, చెలిమియును = స్నేహాన్ని, ఎవ్వరికిన్ = లోకంలో ఎవ్వరైనా సరే, నమ్మవలదు = విశ్వసించకూడదు.

తాత్పర్యము:

"ఆ నావికుడు ఇంకా ఇలా నీతి చెప్పాడు: 'లోకంలో కొన్నిటిని ఎప్పుడూ నమ్మకూడదు. స్త్రీల మనసును, కేవలం లాభమే పరమార్థంగా భావించే వ్యాపారి మాటలను, నదిలోని నీటి వరద ఉధృతిని, దొంగ చూపే ధర్మబుద్ధిని, శత్రువులు నటించే స్నేహాన్ని... ఎవరూ ఎన్నటికీ నమ్మకూడదు. ఎందుకంటే ఇవి ఏ క్షణంలో ఎలా మారతాయో ఊహించడం అసాధ్యం'".

విశేషములు:

అలంకారము: సముచ్చయాలంకార ఛాయలు (నమ్మకూడని లోక సహజ విషయాలను వరుసగా కూర్చినందున).

వ్యాఖ్య: నావికుడు నది వరదను నమ్మి తాను ఓడను నీటిలోకి దించనని చెప్పడానికి, చాణక్య నీతి వంటి ప్రసిద్ధ లోకనీతులను ఇక్కడ ఉదాహరణలుగా పేర్కొన్నాడు.

104. నూట నాల్గవ పద్యము (కందము)

క. అనలముఁ బన్నగమును దు
ర్జనుఁ డుదకముఁ గపియు బ్రహ్మచారియు వారాం
గనయును నృపుఁ డగసాలెయుఁ
దనవా రని నమ్మవలదు తత్త్వజ్ఞునకున్.

ప్రతిపదార్థము:

తత్త్వజ్ఞునకున్ = లోకసత్యము తెలిసిన వివేకియైనవాడు, అనలమున్ = అగ్నిని, పన్నగమును = సర్పాన్ని (పామును), దుర్జనుఁడు = దుష్టుడిని, ఉదకమున్ = (వరద) నీటిని, కపియున్ = కోతిని, బ్రహ్మచారియున్ = నిష్ఠలో ఉన్న బ్రహ్మచారిని,

వారాంగనయును = వేశ్యను, నృపుఁడు = రాజును, అగసాలెయున్ = కంసాలిని (బంగారు పనివానిని), తనవారు = తమకు ఆప్తులైనవారు, అని = అని, నమ్మవలదు = విశ్వసించకూడదు.

తాత్పర్యము:

"'ఓయీ! బుద్ధిమంతుడైనవాడు అగ్నిని, పామును, చెడ్డవానిని, వరద నీటిని, కోతిని, బ్రహ్మచారిని, వేశ్యను, రాజును, కంసాలిని... వీరెవరినీ వీరు మనకు ఆప్తులు, మన సొంతవారు అని నమ్మకూడదు సుమా! వీరి ప్రవర్తన ఎప్పుడు ఎలా ఉంటుందో చెప్పలేము'".

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: రాజుల కరుణ స్థిరంగా ఉండదని, నీటి ప్రవాహం నమ్మదగింది కాదని చెబుతూ... నావికుడు తన నిరాకరణను మరింత దృఢం చేసుకున్నాడు.

105. నూట ఐదవ పద్యము (కందము)

క. అనవుడు నివి నీతులు గా
వన వచ్చునె విభునితోడ నాడినపంతం
బున నీపదిరత్నంబులు
గొని చని దర్శించి రాజు గొలువఁగవలయున్.

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = అతడు ఆ విధంగా నీతులు చెప్పగా (నేను ఇలా అన్నాను), ఇవి = నువ్వు చెప్పిన ఇవన్నీ, నీతులు = లోకనీతులు, కావు = కావు, అనన్+వచ్చునె+ఎ = అని అనడానికి వీలుందా? (నిజమే), కానీ, విభునితోడన్ = నా మహారాజైన విక్రమార్కునితో, ఆడిన = నేను చేసిన, పంతంబునన్ = ప్రతిజ్ఞ చొప్పున, ఈ = ఈ, పది = పది, రత్నంబులు = రత్నములను, కొనిచని = తీసుకొని వెళ్ళి, రాజున్ = రాజును, దర్శించి = దర్శించుకొని, కొలువఁగవలయున్ = సేవించవలసి ఉంది.

తాత్పర్యము:

"ఆ నావికుడు అలా అనేసరికి నేను అతనితో ఇలా అన్నాను: 'అయ్యా! నువ్వు చెప్పినవన్నీ పరమ సత్యమైన నీతులే, కాదనను. కానీ నేను నా ప్రాణప్రదమైన మహారాజుతో శపథం చేసి వచ్చాను. ఇచ్చిన గడువులోగా ఈ పది రత్నాలను రాజుకు సమర్పించి, ఆయనను సేవించవలసిన బాధ్యత నాపై ఉంది. కాబట్టి నేను వెనక్కి తగ్గలేను'".

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: నావికుడు చెప్పిన ప్రాణాపాయ భయాల కన్నా, రాజుకు ఇచ్చిన మాటే భటునికి ఎక్కువైందని ఈ పద్యం నిరూపిస్తుంది.

106. నూట ఆరవ పద్యము (కందము)

క. తలకొను మని ప్రార్థించిన

వలనుగ నాకార్యగౌరవ మ్మెఱిఁగి యతం
డలయక యిది సం దనుచును
వలనొప్పఁగఁ బుంటిచేయి పట్టినభంగిన్.

ప్రతిపదార్థము:

తలకొనుము = (ఏఱు దాటించడానికి) పూనుకొనుము, అని = అంటూ, ప్రార్థించినన్ = నేను ఎంతో వేడుకోగా, వలనుగన్ = చక్కగా, నా = నాయొక్క, కార్య = పని యొక్క, గౌరవమ్ము = గొప్పతనాన్ని (అవసరాన్ని), ఎఱిఁగి = గ్రహించి, అతండు = ఆ నావికుడు, అలయక = ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా, ఇది = ఈ సమయము, సందు = అనుకూలమైన అదను (సందు), అనుచును = అనుకుంటూ, వలనొప్పఁగన్ = తగినట్లుగా, పుంటిచేయి = పుండు ఉన్న చేతిని, పట్టిన = పట్టుకొని లాగిన, భంగిన్ = విధముగా (లాభము పొందాలని చూశాడు).

తాత్పర్యము:

"నేను ఎంతో పట్టుదలగా నది దాటించమని మళ్లీ మళ్లీ ప్రార్థించాను. నా మాటలలోని అర్తిని, నా పని యొక్క అత్యవసర పరిస్థితిని ఆ నావికుడు ఆసరాగా తీసుకున్నాడు. 'వీడికి ఇప్పుడు నది దాటడం చాలా అవసరం, ఇదే మనకు మంచి అదను' అని మనసులో అనుకున్నాడు. దెబ్బ తగిలి పుండు ఉన్న చేతిని పట్టుకొని గట్టిగా నొక్కితే మనిషి ఎలా లొంగిపోతాడో... అలా నా బలహీనతను ఆసరాగా చేసుకొని వాడు నన్ను లొంగదీసుకోవడానికి చూశాడు".

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (భటుని అత్యవసర స్థితిని నావికుడు వాడుకోవడాన్ని, పుండు ఉన్న చేతిని పట్టుకోవడంతో పోల్చడం వల్ల - "పుంటిచేయి పట్టినభంగిన్").

వ్యాఖ్య: 'పుంటిచేయి పట్టుట' అనేది ఒక చక్కని తెలుగు జాతీయం/సామెత. ఎదుటివాని బలహీనతను చూసి లొంగ దీసుకోవటానికి ప్రయత్నించడాన్ని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా ప్రయోగించారు.

107. నూట ఏడవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. అవనిపాలుఁ గొల్వ నవసరం బైనచోఁ
జాలు నింతవడి విచార మేల
యైదు మానికంబు లందు నా కిచ్చిన
నిట్టె యవలిదరిని బెట్టువాఁడ.

ప్రతిపదార్థము:

అవనిపాలున్ = మహారాజును, కొల్వన్ = సేవించడానికి, అవసరంబు = అత్యవసర పరిస్థితి, ఐనచోన్ = ఉన్నట్లయితే, చాలున్ = ఇక చాలు, ఇంతవడి = ఇంతసేపు, విచారము = ఆలోచనలు, ఏల = ఎందుకు?, అందున్ = ఆ నీ వద్ద ఉన్న పది రత్నములలో, ఐదు = ఐదు, మానికంబులు = మాణిక్యములను, నాకున్ = కానుకగా నాకు, ఇచ్చినన్ = ఇచ్చుకుంటే, ఇట్టె = ఇప్పుడే (క్షణంలో), అవలి = అవతలి, దరిని = ఒడ్డున, పెట్టువాఁడన్ = నిన్ను చేర్చగలను.

తాత్పర్యము:

"ఆ నావికుడు నా అవసరాన్ని చూసి తన అసలు కోరికను బయటపెట్టాడు: 'ఓయీ! నీకు అంతగా రాజును సేవించాలనే తొందర ఉంటే, ఇక ఇంతసేపు మాటలు ఎందుకు? నీ దగ్గర పది రత్నాలు ఉన్నాయి కదా, వాటిలో సగానికి సగం... అంటే ఐదు రత్నాలను నాకు ఓడ కూలిగా (కానుకగా) ఇవ్వు. ఇస్తే క్షణంలో నిన్ను నది దాటించి అవతలి ఒడ్డున పెడతాను, లేదంటే లేదు' అని పలికాడు".

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: నావికుడు అడిగిన కూలి సామాన్యమైనది కాదు, ఐదు కోట్ల విలువైన రాజద్రవ్యం. భటుడు ఇప్పుడు ధర్మసంకటంలో పడ్డాడు.

108. నూట ఎనిమిదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అనిన.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = ఆ నావికుడు ఆ విధముగా డిమాండ్ చేయగా... (తరువాతి పద్యముతో అన్వయము).

తాత్పర్యము:

ఆ నావికుడు ఐదు రత్నాలు ఇస్తేనే నది దాటిస్తానని చెప్పేసరికి నేను మనసులో ఇలా ఆలోచించసాగాను...

109. నూట తొమ్మిదవ పద్యము (సీస పద్యము + ఆటవెలది ఎత్తుగడ)

సీ. అడిగిన రత్నంబు లన్నియు నిచ్చితి
నేని రాజద్రవ్యహాని పుట్టు
నీఁజెల్ల దని యున్న నీదినం బిచ్చోటఁ
తప్పెనా రాజాజ్ఞ దప్పఁ గలుగు
నిలలోనిధనికుల యిండ్ల హయంబులు
ధనధాన్యములును గాంచనముమణులు
మృదులాంబరములు మృగమదకర్పూర
చందనంబులుఁ పరిచారగణము
ఆ.వె. ధానధర్మములు సమానమై యుండును
వానికంటె భూమివరుని కలిమి
యెక్కుడగుచుఁ జెల్లు నెల్లదేశంబుల
రాజ్యమనఁగ నాజ్ఞ పూజ్య మగుట'.

ప్రతిపదార్థము:

అడిగిన = వాడు అడిగినట్లు, రత్నంబులు = రత్నములను, అన్నియున్ = (ఐదింటిని) ఇచ్చానా, రాజద్రవ్య = ప్రభుత్వ (రాజు యొక్క) సొమ్ముకు, హాని = నష్టము, పుట్టున్ = కలుగుతుంది; ఈన్+చెల్లదు = ఇవ్వడం కుదరదు, అని = అని, ఉన్నన్ =

నేను ఇక్కడే ఉండిపోతే, ఈ+దినంబు = ఈ రోజు గడువు సమయము, ఇచ్చోటన్ = ఈ నది ఒడ్డుననే, తప్పెన్+ఆ = ముగిసిపోతుంది, రాజాజ్ఞ = రాజు యొక్క ఆజ్ఞను ఉల్లంఘించినట్లు, కలుగున్ = అవుతుంది; ఇలలోని = ఈ భూమిపై ఉన్న, ధనికుల = భాగ్యవంతుల యొక్క, ఇండ్లన్ = గృహములలో, హయంబులు = గుర్రములు, ధనధాన్యములును = సంపదలు, ధాన్యములు, కాంచనము = బంగారము, మణులు = రత్నములు, మృదుల = మెత్తని, అంబరములు = వస్త్రములు, మృగమద = కస్తూరి, కర్పూర = కర్పూరము, చందనంబులున్ = గంధము, పరిచారగణము = సేవకుల సమూహము, దానధర్మములు = వారు చేసే దానధర్మాలు అన్నీ, సమానమై = రాజులతో సమానముగానే, ఉండును = ఉండవచ్చు; వానికంటెన్ = వాటన్నింటికన్నా, భూమివరుని = మహారాజు యొక్క, కలిమి = ఐశ్వర్యము (గొప్పతనము), ఎక్కుడు+అగుచున్ = మిక్కిలి హెచ్చైనదై, ఎల్ల = సమస్తమైన, దేశంబులన్ = దేశములలో, చెల్లున్ = సాగుతుంది; రాజ్యము+అనఁగన్ = అసలు రాజ్యం అంటేనే, ఆజ్ఞ = ఆ రాజు యొక్క శాసనము, పూజ్యము = అందరిచేత గౌరవింపబడేది, అగుట = అవ్వడమే కదా!

తాత్పర్యము:

"నేను మనసులో తీవ్రంగా మథనపడ్డాను: 'వాడు అడిగినట్లు ఐదు రత్నాలు ఇస్తే రాజుగారి సొమ్ముకు ద్రోహం చేసినట్లవుతుంది, రాజద్రవ్యం నశిస్తుంది. అలా కాదని ఇవ్వనని ఇక్కడే ఆగిపోతే... రాజుగారికి ఇచ్చిన ఎనిమిది రోజుల గడువు దాటిపోయి, రాజాజ్ఞను ధిక్కరించిన పెద్ద పాపం చుట్టుకుంటుంది. లోకంలో ఉన్న ధనవంతుల ఇళ్లల్లో కూడా రాజుల లాగే గుర్రాలు, ఏనుగులు, బంగారం, రత్నాలు, పట్టుబట్టలు, కస్తూరి, సేవకులు, దానధర్మాలు అన్నీ ఉండవచ్చు. కానీ ఆ ధనవంతుల కన్నా రాజుకు ఉండే ప్రత్యేకమైన అదనపు శక్తి ఏంటో తెలుసా? అది 'ఆజ్ఞా శక్తి'. దేశమంతటా చెల్లే రాజుగారి శాసనమే (ఆజ్ఞే) రాజును పూజ్యుడిని చేస్తుంది. కాబట్టి సంపద కన్నా రాజాజ్ఞను కాపాడటమే ముఖ్యం' అని నిశ్చయించుకున్నాను".

విశేషములు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాసాలంకారము (రాజ్యం యొక్క పరమార్థం రాజు ఆజ్ఞ చెల్లడమే అనే సార్వజనీన సత్యాన్ని తన విచారంతో సమర్థించడం వల్ల).

ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని ఎత్తుగడ ఆటవెలది ఇక్కడ ఒకే పద్యంగా ఇవ్వబడింది.

వ్యాఖ్య: రాజనీతి శాస్త్రంలో ధనబలం కన్నా 'ఆజ్ఞాబలం' (శాసన అధికారం) గొప్పదని చెబుతారు. ఒక సామాన్య భటుడు ఆ సూక్ష్మాన్ని గ్రహించి, రాజు ఆజ్ఞకు భంగం కలగకూడదని భావించడం అతని రాజభక్తికి నిదర్శనం.

110. నూట పదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అని విచారించు నెడలఁ దొల్లింటి నీతి తలంపునం బడియె.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, విచారించు+ఎడలన్ = నేను మనసులో ఆలోచిస్తున్న సమయంలో, తొల్లింటి = పూర్వము పెద్దలు చెప్పిన ఒక, నీతి = నీతి సూత్రము, తలంపునన్ = స్మరణకు, పడియెన్ = వచ్చింది.

తాత్పర్యము:

"నేను ఆ విధంగా ధన నష్టమా? ఆజ్ఞా భంగమా? అని తీవ్రంగా ఆలోచిస్తున్న తరుణంలో... పూర్వం పెద్దలు చెప్పిన ఒక అద్భుతమైన రాజనీతి సూత్రం నా మనసుకు గుర్తొచ్చింది" అని భటుడు పలికెను.

.

111. నూట పదునొకటవ పద్యము (కందము)

క. ధనమునకు దానమును దప
మున కాచారమును రాజ్యమున కాజ్ఞయు జీ
వనమునకు యశము విద్యకు
వినయంబును నీతులకు వివేకము ఫలముల్.

ప్రతిపదార్థము:

ధనమునకున్ = సంపాదించిన సంపదకు, దానమును = ఇతరులకు పెట్టే దానగుణమును, తపమునకున్ = ఆచరించే తపస్సుకు, ఆచారమును = నిష్ఠతో కూడిన సదాచారమును, రాజ్యమునకున్ = ఏలేడి రాజ్యమునకు, ఆజ్ఞయున్ = తిరుగులేని శాసనము (ఆజ్ఞ చెల్లడము), జీవనమునకున్ = బ్రతికే జీవితమునకు, యశము = కీర్తిప్రతిష్ఠలు, విద్యకున్ = నేర్చుకున్న చదువుకు, వినయంబును = నమ్రత (వినయము), నీతులకున్ = నేర్చిన లోకనీతులకు, వివేకము = మంచిచెడులను గ్రహించే తెలివియు, ఫలముల్ = నిజమైన సత్ఫలితములు.

తాత్పర్యము:

"నా మనసులో మెరిసిన ఆ నీతి సూత్రం ఇది: 'ధనానికి దానగుణమే సార్థకత; తపస్సుకు సదాచారమే ఫలం; రాజ్యానికి ఆజ్ఞాధికారమే పరమార్థం; జీవితానికి కీర్తియే శ్రేష్ఠం; విద్యకు వినయమే అందం; నీతులకు వివేకమే మూలం'. కాబట్టి ధనం పోయినా సరే, రాజుగారి ఆజ్ఞాబలం నిలబడటమే రాజ్యానికి పరమ ఫలం అని తెలుసుకున్నాను".

విశేషములు

అలంకారము: దీపకాలంకార ఛాయ లేదా ఉల్లేఖాలంకారము (వేర్వేరు వస్తువులకు వాటి వాటి శ్రేష్ఠమైన ఫలాలను క్రమపద్ధతిలో పేర్కొనడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: సంపద కన్నా రాజాజ్ఞ గొప్పదనే నిశ్చయానికి రావడానికి భటుడికి ఈ సుభాషితం ఎంతగానో తోడ్పడింది. ఇది సంస్కృత భర్తృహరి సుభాషితాల లోని ప్రసిద్ధ నీతికి సమానమైన పద్యం.

112. నూట పండ్రెండవ పద్యము (కందము)

క. ధరఁ దగువారలకుఁ దిర
స్కరణంబును సతుల కొండు శయ్యయు నుర్వీ
వరులకు నాజ్ఞాభంగము
సరి నివి యాయుధము లేని చావులు గావే.

ప్రతిపదార్థము:

ధరన్ = ఈ భూమిపై, తగువారలకున్ = గౌరవప్రదులైన పెద్దలకు/ఉత్తములకు, తిరస్కరణంబును = అవమానము కలుగుటయు, సతులకున్ = పతివ్రతలైన భార్యలకు, ఒండు = అన్యపు (మరొక), శయ్యయున్ = శయ్య (పతి అన్యస్త్రీ

లోలుడవుట), ఉర్వీవరులకున్ = పరిపాలించే రాజులకు, ఆజ్ఞాభంగము = వారు ఇచ్చిన ఆజ్ఞకు భంగము వాటిల్లుటయు, సరిన్ = సమానముగా చూస్తే, ఇవి = ఈ మూడును, ఆయుధము = కత్తి, ఈటె మొదలైన ఆయుధములు, లేని = లేనట్టి, చావులు = మరణములు, కావు+ఏ = కావా? (నిశ్చయముగా మరణంతో సమానమే).

తాత్పర్యము:

"నేను ఇంకా ఇలా విచారించాను: 'ఈ లోకంలో పెద్దలకు జరిగే అవమానము, సాధ్వులైన భార్యలకు భర్త వల్ల కలిగే అన్యాయము, రాజులకు కలిగే ఆజ్ఞాభంగము... ఈ మూడూ ఆయుధాలు లేకుండానే మనిషిని చంపేసే ఘోరమైన మరణాలతో సమానం కదా! కాబట్టి నా ప్రాణం పోయినా, రాజద్రవ్యం నశించినా పర్వాలేదు కానీ నా ప్రభువుకు ఆజ్ఞాభంగం అనే మరణ తుల్యమైన అవమానం జరగనివ్వకూడదు' అని నిర్ణయించుకున్నాను".

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమాలంకారము లేదా రూపకాలంకార చ్ఛాయ (ఆజ్ఞాభంగాదులను ఆయుధాలు లేని చావులుగా ఉత్ప్రేక్షించడం/రూపించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: రాజాజ్ఞ జరగకపోతే రాజు బతికుండీ చచ్చినట్లే అనే తీవ్రమైన రాజనీతి సత్యాన్ని ఈ పద్యం బోధిస్తుంది. భటుని వివేకానికి ఇది అద్దం పడుతోంది.

113. నూట పదమూడవ పద్యము

మ. అని చింతించి ధరాతలేంద్ర భవదీయాజ్ఞాసముల్లంఘనం
బున కే నోర్వక యేనుమానికము లాపూర్ణాపగాతోయలం
ఘనపణ్యంబుగ నిచ్చినం గొని లతా గ్రగ్రంథిచే నన్ను నే
పున బంధించి రయఁబుతో నతఁడు తత్పూరంబు దాఁటించినన్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, చింతించి = మనసులో గట్టిగా ఆలోచించి, ధరాతల+ఇంద్ర = ఓ భూమండల అధిపతీ (విక్రమార్క మహారాజా)!, భవదీయ = నీయొక్క, ఆజ్ఞా = శాసనమును, సముల్లంఘనంబునకున్ = ఉల్లంఘించుటకు (మీరు వేసిన గడువు తప్పడానికి), నేను = నేను, ఓర్వక = సహించలేక, ఏను = ఐదు, మానికములు = మాణిక్యములను (రత్నములను), ఆపూర్ణ = నిండుగా పొంగి ప్రవహిస్తున్న, ఆపగా = ఆ నది యొక్క, తోయ = నీటిని, లంఘన = దాటడానికి, పణ్యంబుగన్ = కూలిగా (వెలగా), ఇచ్చినన్ = ఆ నావికునికి ఇవ్వగా, కొని = వాడు వాటిని తీసుకొని, లతా+అగ్ర = తీగ యొక్క కొనలందలి, గ్రంథిచేన్ = ముడి చేత, నన్నున్ = నన్ను (నా నడుమును), ఏపునన్ = గట్టిగా, బంధించి = బిగించి, రయంబుతోన్ = అమితమైన వేగముతో, అతఁడు = ఆ నావికుడు, తత్+పూరంబు = ఆ నది వరద ప్రవాహాన్ని, దాఁటించినన్ = దాటించగా.

తాత్పర్యము:

"ఓ మహారాజా! ఆ విధంగా మనసులో తీవ్రంగా ఆలోచించాను. నీ ఆజ్ఞను ఉల్లంఘించి గడువు తప్పడం నా వల్ల కాదనుకున్నాను. అందుకే నీ సొమ్ముకు నష్టం వాటిల్లినా సరేనని... వాడు అడిగినట్లే ఐదు అమూల్యమైన మాణిక్యాలను ఆ నది

దాటడానికి కూలిగా ఇచ్చేశాను. వాడు ఆ రత్నాలను తీసుకొని, నన్ను ఒక గట్టి తీగ ముడితో తన ఓడకు (లేదా తెడ్డుకు) గట్టిగా బంధించి, ఆ భయంకరమైన వరద ప్రవాహాన్ని అమిత వేగంతో దాటించి నన్ను అవతలి ఒడ్డుకు చేర్చాడు".

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: ఐదు రత్నాలు ఏమయ్యాయో అనే రాజు ప్రశ్నకు భటుడు ఇక్కడ పూర్తయిన సమాధానాన్ని ఇచ్చాడు. రాజాజ్ఞను రక్షించడానికి ఐదు కోట్ల రాజద్రవ్యాన్ని త్యాగం చేయవలసి వచ్చిందని వివరించాడు.

114. నూట పదునాల్గవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. అరుగుదెంచి నీపదాంబుజంబులు గనుఁ
గొంటి నాజ్ఞఁ నడప గంటి నేఁడు
రాజు సెలవు లేక రత్నంబు లిచ్చిన
తప్పునకును శిక్ష దలఁపు నాకు.

ప్రతిపదార్థము:

అరుగుదెంచి = ఆ విధముగా నది దాటి వేగముగా వచ్చి, నేఁడు = ఈ రోజున, నీ = నీయొక్క, పద+అంబుజంబులు = పద్మముల వంటి పాదములను, కనుఁగొంటిన్ = దర్శించుకోగలిగాను, ఆజ్ఞన్ = నీవు పెట్టిన గడువు ఆజ్ఞను, నడపగంటిన్ = నెరవేర్చగలిగాను; రాజు = ప్రభువైన నీయొక్క, సెలవు = ముందస్తు అనుమతి, లేక = లేకుండా, రత్నంబులు = ఐదు ప్రభుత్వ రత్నములను, ఇచ్చిన = పరాయివానికి ఇచ్చినట్టి, తప్పునకును = నేరమునకు గాను, నాకున్ = నాకు, శిక్ష = తగిన దండనను, తలఁపు = విధించుము.

తాత్పర్యము:

"ఈ విధంగా నేను నది దాటి, ప్రాణాలకు తెగించి పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి... ఈ రోజు నీ దివ్య పాద పద్మాలను దర్శించుకోగలిగాను. మీరు విధించిన ఎనిమిది రోజుల గడువు ఆజ్ఞను నిలబెట్టగలిగాను. అయితే, మహారాజా! నీ ముందస్తు అనుమతి లేకుండా ఐదు అమూల్యమైన రత్నాలను నావికునికి ఓడకూలిగా ఇచ్చి పెద్ద తప్పు చేశాను. ఆ నేరానికి గాను నాకు ఎలాంటి శిక్ష విధించినా నేను సిద్ధమే" అని భటుడు మోకరిల్లాడు.

విశేషములు

అలంకారము: రూపకాలంకారము ("పదాంబుజంబులు").

వ్యాఖ్య: భటుని సత్యసంధత, నిరహంకార బుద్ధి ఇందులో వ్యక్తమవుతాయి. రాజాజ్ఞను కాపాడినా, రాజద్రవ్యాన్ని నష్టపరిచినందుకు శిక్షను కోరడం అతని ఉత్తమ సంస్కారాన్ని తెలియజేస్తుంది.

115. నూట పదిహేనవ పద్యము (కందము)

క. అనవుడు నృపుఁ డుత్తమమణి
ధన మిచ్చియు విఘ్నమైనతఱి నాజ్ఞాలం

ఘన మొనరింపక వచ్చితి

వని మెచ్చుగఁ చేతి మణులు వానికి నిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = భటుడు ఆ విధంగా పలకగా, నృపుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఉత్తమమణి = శ్రేష్ఠమైన రత్నములు అనే, ధనము = ఐశ్వర్యమును, ఇచ్చియున్ = (కూలిగా) నష్టపరిచినప్పటికీ, విఘ్నము+ఐన = ఇంతటి ప్రకృతి ఆటంకములు ఎదురైన, తఱిన్ = సమయంలో, నా = నాయొక్క, ఆజ్ఞా = గడువు శాసనమును, లంఘనము = ఉల్లంఘన, ఒనరింపక = చేయకుండా, వచ్చితివి = తిరిగి వచ్చావు, అని = అంటూ, మెచ్చుగన్ = అమితమైన సంతోషముతో మెచ్చుకుంటూ, చేతి = తన చేతిలో ఉన్న, మణులు = మిగిలిన ఐదు రత్నములను కూడా, వానికిన్ = ఆ నమ్మకస్థుడైన భటునికి, ఇచ్చెన్ = బహుమతిగా ఇచ్చివేసెను.

తాత్పర్యము:

భటుడు చెప్పిన వృత్తాంతాన్ని విన్న విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో సంతోషించాడు. "ఓయీ శూరుడా! ఐదు కోట్ల విలువైన రత్నాలను కూలిగా ఇచ్చి అయినా సరే... అంతటి ఘోర వరదల్లో, భయంకర ఆపదల్లో నా ఆజ్ఞకు భంగం కలగకుండా గడువులోగా తిరిగి వచ్చావు కదా! నీ స్వామిభక్తి అమోఘం" అంటూ రాజు వానిని ఎంతగానో కొనియాడాడు. భటుడు తెచ్చిన మిగిలిన ఐదు రత్నాలను కూడా మెచ్చుకోలుగా వానికే బహుమతిగా ఇచ్చి అభినందించాడు.

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: విక్రమార్కుని 'గాంభీర్య ఔదార్యాలు' ఇక్కడ సంపూర్ణంగా వ్యక్తమయ్యాయి. ఆభరణాలు పోయినా భటుని ప్రాణం, తన ఆజ్ఞ నిలబడినందుకు సంతోషించి, తెచ్చిన రత్నాలను వానికే ఇచ్చి నాటి సవాలును నెరవేర్చాడు.

116. నూట పదహారవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. కావున విక్రమార్కు సరిగావు నృపాలక చాలు నింటికిం
బోవుట మేలు నాఁగ విని భోజుఁడు భిన్నముఖార విఁదుఁడై 3
భావములోన నాతని ప్రభావము నీగియు మెచ్చుచున్ సుహృ
ద్భావరయుక్తుఁడై మగిడి పోయెను నెంతయు వింతచొప్పునన్'.

ప్రతిపదార్థము:

కావునన్ = అందువలన, విక్రమార్కు = ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు, సరికావు = నువ్వు ఏమాత్రం సాటి రావు, నృపాలక = ఓ భోజరాజా!, చాలున్ = ఇక చాలు, ఇంటికిన్ = నీ అంతఃపురమునకు, పోవుట = తిరిగి వెళ్ళిపోవడము, మేలు = శ్రేష్ఠము, నాఁగన్ = అని ఆ ఐదవ బొమ్మ పలకగా, విని = ఆలకించి, భోజుఁడు = ఆ భోజమహారాజు, భిన్న = కాంతి తగ్గిన (చిన్నబోయిన), ముఖ+అరవిందుఁడు+ఐ = పద్మము వంటి ముఖము కలవాడై, భావములోనన్ = తన మనస్సు నందు, ఆతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, ప్రభావమున్ = మహిమను, ఈగియున్ = త్యాగగుణాన్ని, మెచ్చుచున్ = ప్రశంసిస్తూ, సుహృత్ =

మిత్రులైన, భూవర = రాజులతోను, యుక్తుఁడు+ఐ = కూడినవాడై, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, వింత = ఆశ్చర్యకరమైన, చొప్పునన్ = పద్ధతిలో, మగిడిపోయెను = వెనక్కి తిరిగి వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము:

ఐదవ బొమ్మ కథను ముగిస్తూ ఇలా ఆక్షేపించింది: "ఓ భోజరాజా! ఇంతటి అపారమైన హృదయ గాంభీర్యం, దాతృత్వం ఉన్న విక్రమార్కుడికి నువ్వు ఏమాత్రం సాటి రావు. ఇక సింహాసనం ఎక్కే ప్రయత్నం చాలు, నీ ఇంటికి నువ్వు వెళ్ళిపోవడం మంచిది". ఆ మాటలు విన్న భోజరాజు ముఖం పద్మంలా చిన్నబోయింది (అవమానంతో కాంతి తగ్గింది). అయినా మనసులో విక్రమార్కుని వైభవాన్ని, ఈగిని ఎంతో మెచ్చుకుంటూ, తన వెంట వచ్చిన సామంత రాజులు, మిత్రులతో కలిసి ఎంతో ఆశ్చర్యంతో వెనక్కి తిరిగి తన అంతఃపురానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషములు

అలంకారము: రూపకాలంకారము ("ముఖారవిందుఁడు").

వ్యాఖ్య: ఇక్కడితో ఐదవ బొమ్మ కథ ముగిసింది. భోజరాజు తన లోపాన్ని తెలుసుకొని, విక్రమార్కుని సద్గుణాలకు దాసోహమంటూ వెనుదిరిగాడు.

117. నూట పదిహేడవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. ఇట్లు పంచమద్వారంబున నుండి మగిడి మఱియు నుత్సుకుండై .

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, పంచమ = ఐదవ, ద్వారంబున నుండి = సింహాసన ద్వారము వద్ద నుండి, మగిడి = వెనక్కి వెళ్ళి, మఱియున్ = ఇంకొకసారి, ఉత్సుకుండు+ఐ = (సింహాసనము ఎక్కవలెనని) ఆసక్తి కలవాడై... (తరువాతి ఆరవ బొమ్మ కథకు అన్వయము).

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా ఐదవ ద్వారం వద్ద భంగపాటు ఎదురై వెనుదిరిగిన భోజరాజు, కొన్నాళ్ల తర్వాత మళ్లీ ఉత్సాహం తెచ్చుకొని సింహాసనం ఎక్కడానికి సిద్ధపడ్డాడు.

118. నూట పద్దెనిమిదవ పద్యము (కందము)

- : ఆఱవబొమ్మ కథ : -

118. నూట పద్దెనిమిదవ పద్యము (కందము)

- : ఆఱవబొమ్మ కథ ప్రారంభము : -

క. లక్ష్మీనాథకసాయకుఁ

బక్ష్మలనయనాంక వామభాగుని ఘనునిన్

లక్ష్మాహిమకరధరు రజ

తక్ష్మాధరసదను మదనదమనుం గొలుతున్.

ప్రతిపదార్థము:

లక్ష్మీనాథ = లక్ష్మీదేవి నాథుడైన శ్రీమహావిష్ణువునే, కసాయకుఁడు (ఖడ్గ+సాయకుఁడు / శర సాయకుఁడు) = శ్రేష్ఠమైన బాణముగా ధరించినవానిని (త్రిపురాసుర సంహార సమయమున); పక్ష్మల = దట్టమైన రెప్పల అందము గల, నయనా = కన్నులు గల పార్వతీదేవిని, అంక = తన తొడపై (శరీరమున) చేర్చుకున్నట్టి, వామభాగుని = ఎడమ భాగమున కలవానిని (అర్ధనారీశ్వరుని); ఘనునిన్ = సర్వోత్కృష్టుడైన మహానుభావుని; లక్ష్మ = మచ్చతో కూడిన, హిమకర = చల్లని కిరణములు గల చంద్రుడిని మరియు, అహి = సర్పములను, ధరున్ = (జటాజూటమున, మెడన) ధరించినవానిని; రజత = వెండితో కూడిన, క్ష్మాధర = కొండయే (కైలాస పర్వతమే), సదనున్ = ఇల్లుగా (నివాసముగా) కలవానిని; మదన = మన్మథుని యొక్క గర్వాన్ని, దమనున్ = అణచివేసినవానిని (సంహరించినవానిని) - అయిన ఆ పరమశివుని, కొలుతున్ = నేను భక్తితో సేవించెదన్.

తాత్పర్యము:

ముల్లోకాలకు ఆపద తెచ్చిన త్రిపురాసురులను సంహరించే సమయంలో సాక్షాత్తు శ్రీమహావిష్ణువునే తన బాణంగా చేసుకున్నవాడు, దట్టమైన రెప్పల అందంతో అలరారే పార్వతీదేవిని తన శరీర ఎడమ భాగంలో అలంకరించుకున్న అర్ధనారీశ్వరుడు, సకల చరాచర సృష్టికి మూలమైన ఘనుడు, మచ్చ గల చల్లని చంద్రుడిని, భయంకరమైన సర్పాలను ఆభరణాలుగా ధరించినవాడు, వెండికొండ అయిన కైలాస పర్వతాన్ని తన నివాసంగా చేసుకున్నవాడు, తన కంటిమంటతో మన్మథుని గర్వాన్ని అణచి బూడిద చేసినవాడు అయిన ఆ పరమశివుని నేను భక్తిశ్రద్ధలతో ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము మరియు శబ్ద సౌందర్యం కోసం వాడబడిన వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము (లక్ష్మీనాథ, పక్ష్మల, రజతక్ష్మాధర వంటి సంస్కృత సమాస పదాల నడక వల్ల శివుని దివ్య స్వరూపం కళ్లకట్టినట్లు వ్యక్తమవుతోంది).

వ్యాఖ్య: ఆరవ బొమ్మ కథా ప్రారంభంలో ఇష్టదేవతా వందనంగా కవి కొఱవి గోపరాజు ఇక్కడ శివుని అత్యంత వైభవంగా స్తుతించారు. శివుని పురాణ ప్రసిద్ధ లీలలైన త్రిపురసంహారము, అర్ధనారీశ్వర తత్వము, మన్మథ దహనము వంటి విశేషాలను ఒకే పద్యంలో రమణీయంగా కూర్చడం కవి ప్రౌఢిమకు నిదర్శనం.

119. నూట పంతొమ్మిదవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. అనుచుఁ గడఁగి భోజుఁడట గొన్నిదినములు
చనిన విబుధవందిజనులఁగూడి
యింద్రభద్రపీఠ మెక్కులగ్నంబుతోఁ
పాంతఁ జేరనంత బొమ్మ పలికె.

ప్రతిపదార్థము:

అనుచున్ = ఆ విధముగా శివుని ప్రార్థించి, భోజుఁడు = ఆ భోజమహారాజు, అట = ఆ పైన, కొన్ని = కొన్ని, దినములు = రోజులు, చనినన్ = గడిచిన తర్వాత, కడఁగి = పూనుకొని, విబుధ = పండితులు, వందిజనులన్ = స్తోత్రము చేసే వందిమాగధులను, కూడి = వెంటబెట్టుకొని, ఇంద్రభద్రపీఠము = దేవేంద్రుని సింహాసనము వంటి ఆ భద్రపీఠమును, ఎక్కు =

అధిరోహించే, లగ్నంబుతోన్ = ముహూర్త సమయమున, పాంతన్ = ఆసనము సమీపమునకు, చేరన్ = రాగా, అంతన్ = ఆ సమయంలో, బొమ్మ = అక్కడ ఉన్న ఆరవ బొమ్మ, పలికెన్ = మాట్లాడెను.

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా పరమశివుని మనసులో ధ్యానించి, భోజరాజు మరికొన్ని రోజులు ఆగాడు. ఆపై మళ్లీ నిశ్చయించుకొని, పండితులను, కవులను, వందిమాగధులను వెంటబెట్టుకొని వచ్చాడు. దేవేంద్రుని ఐరావతంపై ఉండే భద్రపీఠం లాంటి ఆ దివ్య సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి సిద్ధపడి, ముహూర్త సమయానికి దాని దగ్గరకు రాగా... అంతలోనే అక్కడ ఉన్న ఆరవ బొమ్మ అతనిని ఆపుతూ ఇలా పలికింది.

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమాలంకార చ్ఛాయ (సింహాసనాన్ని దేవేంద్రుని భద్రపీఠంతో పోల్చడం వల్ల - "ఇంద్రభద్రపీఠము").

120. నూట ఇరవైయవ పద్యము (కందము)

క. నిలు నిలువు విక్రమార్కుని
కొలఁదీని నిర్వ్యాజదానగుణ మటు నీకుం
గలుగుక యెక్కం బూనుట
చెలఁగి నపుంసకుఁడు బోటిఁ జేరుట చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థము:

నిలు = ఆగుము, నిలువుము = ఆగవయ్యా భోజరాజా!, విక్రమార్కుని = విక్రమార్క మహారాజునకు, కొలఁది = తగినట్లుగా ఉన్న, నిర్వ్యాజ = ఎటువంటి స్వార్థము లేదా నెపము లేని, దానగుణము = త్యాగశీలత, అటు = ఆ విధముగా, నీకున్ = నీకు, కలుగుక (కలగక) = లేకుండా, ఎక్కన్ = ఈ సింహాసనము ఎక్కడానికి, పూనుట = సాహసించడం, చెలఁగి = విజృంభించి, నపుంసకుఁడు = షండుడు (నపుంసకుడు), బోటిన్ = సుందరమైన స్త్రీని, చేరుట = కూడవలెనని ఆశించుట, చుమ్మీ = వంటిదే సుమా!

తాత్పర్యము:

ఆ ఆరవ బొమ్మ భోజరాజుతో అత్యంత కఠినంగా ఇలా అన్నది: "ఆగు ఆగు భోజరాజా! విక్రమార్కుడికి ఉన్నట్లుగా... ఎటువంటి స్వార్థం, నెపం లేని పవిత్రమైన 'నిర్వ్యాజ దానగుణము' నీకు ఉందా? ఆ సద్గుణము లేకుండా నువ్వు ఈ వీర సింహాసనాన్ని ఎక్కాలని చూస్తే... అది ఒక నపుంసకుడు మోహంతో అందమైన స్త్రీని చేరాలని ఆశపడటం లాంటిదే అవుతుంది సుమా! (అనగా నీకు అది అసాధ్యం, తగదు)".

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (నిర్వ్యాజ దానగుణం లేనివాడు సింహాసనం ఎక్కాలనుకోవడాన్ని, నపుంసకుడు స్త్రీని చేరాలనుకోవడంతో పోల్చినందున).

వ్యాఖ్య: బొమ్మలు చెప్పే ఆక్షేపణలలో ఇది అత్యంత కఠినమైన ఉపమ కలిగిన పద్యం. విక్రమార్కుని దానగుణము 'నిర్వ్యాజమైనది' (ఎలాంటి ప్రతిఫలాపేక్ష లేనిది) అని ఇక్కడ స్పష్టమయింది.

121. నూట ఇరవై ఒకటవ పద్యము (కందము)

క. నావుడు భోజనృపాలుఁడు
భావంబున సిగ్గు గదురఁ బాంచాలిక నీ
వావిక్రమార్కు వితరణ
మేవెరవున నొదవెఁ జెప్పు మేర్పడ నాకున్.

ప్రతిపదార్థము:
నావుడున్ = ఆ బొమ్మ ఆ విధంగా కలినంగా మాట్లాడగా, భోజనృపాలుఁడు = ఆ భోజమహారాజు, భావంబునన్ = తన మనస్సులో, సిగ్గు = లజ్జ (సిగ్గు), కదురన్ = అతిశయించగా, పాంచాలిక = ఓ బొమ్మా!, ఆ = ఆ, విక్రమార్కు = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, వితరణము = త్యాగగుణము (దానశీలత), ఏ+వెరవునన్ = ఎటువంటి సందర్భములో, ఒదవెన్ = వ్యక్తమాయెనో, నాకున్ = నాకు, ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా తెలియునట్లు, చెప్పుము = వివరించుము.

తాత్పర్యము:
బొమ్మ అంతటి ఘోరమైన మాట అనేసరికి భోజరాజుకు మనసులో తీవ్రమైన సిగ్గు, లజ్జ కలిగాయి. అతడు తలదించుకొని, "ఓ పాంచాలికా! ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క 'నిర్వ్యాజ దానగుణము' ఎప్పుడు, ఏ సందర్భంలో ఎలా వ్యక్తమయిందో... నాకు స్పష్టంగా తెలిసేలా వివరించు" అని అడిగాడు.

విశేషములు
అలంకారము: స్వభావోక్తి.
వ్యాఖ్య: భోజరాజు బొమ్మ వేసిన నిందకు కోపగించుకోకుండా, విక్రమార్కుని కథను వినడానికి నమ్రత చూపడం అతని ఉత్తమ గుణాన్ని తెలియజేస్తుంది.

122. నూట ఇరవై రెండవ పద్యము (కందము)

క. అనవుడు నాపుత్రిక యి
ట్లనియెం జిఱునవ్వుతోడ నవనీనాథా
వినుమొప్పుగఁ జెప్పెద నా
జననాయకు దానగుణము సామాన్యంబే.

ప్రతిపదార్థము:
అనవుడున్ = భోజరాజు అలా అడుగగా, ఆ+పుత్రిక = ఆ సాలభంజిక (బొమ్మ), చిఱునవ్వుతోడన్ = పెదవులపై చిన్న నవ్వుతో, అవనీనాథా = ఓ భూపాలా (భోజరాజా)!, వినుము = ఆలకించుము, నా = ఆ, జననాయకు = ప్రజల ప్రభువైన విక్రమార్కుని యొక్క, దానగుణము = దానశీలత, సామాన్యంబు+ఏ = సామాన్యమైనదా? (కాదు, అత్యంత అసాధారణమైనది), ఒప్పుగన్ = చక్కగా, చెప్పెదన్ = వివరిస్తాను వినుము.

తాత్పర్యము:

భోజరాజు అడగడంతో ఆ బొమ్మ ముఖంపై చిన్న చిరునవ్వు చిందిస్తూ ఇలా అన్నది: "ఓ మహారాజా! ఆలకించు. ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు ఉన్న దానగుణం ఏమంత సామాన్యమైనదా? కాదు, అది లోకాతీతమైనది. దానిని గూర్చి నీకు చక్కగా వివరిస్తాను విను" అంటూ కథ ప్రారంభించింది.

123. నూట ఇరవై మూడవ పద్యము (కందము)

క. సమరస్థలిఁ కపికేతుఁడు
విమతపురోన్మూలనమున వృషకేతుఁడు మా
నమున నహికేతుఁ డాకృతి
సమతను ఋషకేతుఁ దనఁగ జగతిం బరఁగెన్.

ప్రతిపదార్థము:
సమరస్థలిన్ = యుద్ధభూమి నందు, కపికేతుఁడు = వానర ధ్వజము గల అర్జునుని వంటివాడును, విమత = శత్రువుల యొక్క, పుర = నగరములను, ఉన్మూలనమునన్ = నాశనము చేయుట యందు, వృషకేతుఁడు = ఎద్దు ధ్వజము గల ఆ పరమశివుని వంటివాడును, మానమునన్ = ఆత్మగౌరవము (అభిమానము) నందు, అహికేతుఁడు = సర్ప ధ్వజము గల దుర్యోధనుని వంటివాడును, ఆకృతి = అందము యొక్క, సమతను = సమానత్వము నందు, ఋషకేతుఁడు = చేప ధ్వజము గల మన్మథుని వంటివాడును, అనఁగన్ = అంటూ, జగతిన్ = ఈ లోకమున, పరఁగెన్ = (ఆ విక్రమార్కుడు) ప్రసిద్ధి చెందెను.

తాత్పర్యము:
"ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఈ లోకంలో ఎలా ప్రసిద్ధి చెందాడంటే... యుద్ధభూమిలో శౌర్య ప్రదర్శనలో వాడు అర్జునుడి (కపికేతుడు) వంటివాడు; శత్రువుల కోటలను అంతమొందించడంలో త్రిపురాసుర సంహారియైన పరమశివుని (వృషకేతుడు) వంటివాడు; ఆత్మగౌరవం, పట్టుదల చూపడంలో దుర్యోధనుని (అహికేతుడు) వంటివాడు; రూపంలో, అందచందాలలో సాక్షాత్తు ఆ మన్మథుని (ఋషకేతుడు) వంటివాడు అని సమస్త జనుల చేత కీర్తించబడ్డాడు".

విశేషములు
అలంకారము: ఉపమాలంకారము లేదా రూపకాలంకార శబలత (రాజును అర్జునుడు, శివుడు, దుర్యోధనుడు, మన్మథులతో పోల్చినందున).
వ్యాఖ్య: ఇక్కడ కవి పురాణ ప్రసిద్ధ వ్యక్తుల ధ్వజాలను (జెండాలను) ఆధారంగా చేసుకొని 'కేతు' శబ్దాల ఆవృత్తితో అత్యంత ప్రౌఢంగా, శబ్దాలంకార రమణీయంగా పద్యాన్ని కూర్చారు. కపికేతుడు=అర్జునుడు, వృషకేతుడు=శివుడు, అహికేతుడు=దుర్యోధనుడు, ఋషకేతుడు=మన్మథుడు.

124. నూట ఇరవై నాల్గవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. అట్టి గుణంబులుం గల ధరాధిపుఁ డందఱఁ దండ్రి
భంగిఁ జేపట్టి వినిద్రబుద్ధిఁ బరిపాలన చేయుచు నుండఁగాఁ బ్రజల్
దట్టము లైన సంపదలఁ తారు కుబేరుని పెంపు మీఱియే

పట్టున దానధర్ములుఁ బాడియుఁ దప్పక యెప్పి రప్పురిన్ .

ప్రతిపదార్థము:

అట్టి = అటువంటి (మహోన్నతమైన), గుణంబులున్ = స ద్గుణములు, కల = కలిగిన, ధరాధిపుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, అందఱన్ = రాజ్యములోని ప్రజలందరినీ, తండ్రి = కన్నతండ్రి యొక్క, భంగిన్ = విధముగా, చేపట్టి = ఆదరించి, వినిద్ర = ఎల్లప్పుడు మేల్కొని ఉండే (జాగ్రత్త గల), బుద్ధిన్ = వివేకముతో, పరిపాలన = పరిపాలన, చేయుచున్+ఉండఁగాన్ = సాగిస్తుండగా, ప్రజల్ = ఆ దేశ ప్రజలు, దట్టములు+ఐన = దట్టముగా ఉన్న (అపారమైన), సంపదలన్ = ఐశ్వర్యము చేత, తారు = తామంతా, కుబేరుని = ధనదాతయైన కుబేరుని యొక్క, పెంపు = ఐశ్వర్యమును, మీఱి = దాటిపోయేలా, ఏ+పట్టునన్ = ఏ సందర్భములోనూ, దానధర్ములున్ = దానధర్మములను, పాడియున్ = న్యాయమును, తప్పక = అతిక్రమించకుండా, అప్పురిన్ = ఆ ఉజ్జయిని నగరమున, ఒప్పిరి = ప్రకాశించారు.

తాత్పర్యము:

"అటువంటి సద్గుణ సంపన్నుడైన విక్రమార్క మహారాజు తన ప్రజలందరినీ కన్నతండ్రిలా ఆదరించాడు. నిరంతరం మేల్కొని ఉండే అప్రమత్తమైన బుద్ధితో రాజ్యాన్ని ధర్మబద్ధంగా ఏలసాగాడు. ఆ రాజు చల్లని పాలనలో ఉజ్జయిని ప్రజలంతా అపారమైన సంపదలను కలిగి ఉన్నారు. ఐశ్వర్యంలో వారంతా సాక్షాత్తు కుబేరుడిని మించిపోయారు. అంతటి ధనమున్నా వారు గర్వపడకుండా... ఎక్కడా ధర్మాన్ని, న్యాయాన్ని, దానధర్మాలను తప్పకుండా ఎంతో ఉత్తమంగా జీవించారు" అని బొమ్మ పలికెను.

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమాలంకారము ("తండ్రిభంగి") మరియు అతిశయోక్త్యలంకార ఛాయ (ప్రజల సంపద కుబేరుడిని మించినట్లు చెప్పడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: 'యథా రాజా తథా ప్రజా' అనే లోకోక్తి చొప్పున, రాజు ఉత్తముడు కావడం వల్ల ప్రజలు కూడా కుబేర తుల్యులై, దానధర్మాలు చేస్తూ ధర్మబద్ధంగా జీవించారని ఇక్కడి వర్ణన.

125. నూట ఇరవై ఐదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. ఇట్లు రాజ్యం బఖిలజనమనోరంజకం బగుచుండ,

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, రాజ్యంబు = ఆ విక్రమార్కుని పరిపాలన, అఖిల = సమస్తమైన, జన = ప్రజల యొక్క, మనో = మనస్సులకు, రంజకంబు = సంతోషాన్ని కలిగించేది, అగుచున్+ఉండన్ = అవుతున్నట్టి సమయంలో... (తరువాతి వసంతకాల వర్ణనకు అన్వయము).

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా విక్రమార్కుని సామ్రాజ్యం సమస్త జనుల మనస్సులను రంజింపజేస్తూ, సుభిక్షంగా సాగుతున్న ఆ రోజుల్లో...

126. నూట ఇరవై ఆరవ పద్యము (సీస పద్యము + ఆటవెలది ఎత్తుగడ)

సీ. కనికని మానినీజనమనోధనములు
తొలితొలి గిలుబాడు దొడ్డకాఁడు
పువ్వురెమ్మలకు లేమవ్వ మెక్కించుచు
నంగజుతోనాడు సంగడీఁడు
రాచిల్కగములకు వాచవిఁ చుబ్బన
చూఱగాఁ నొనరించు సొంపుకాఁడు
కోకిలంబుల కెల్ల మూకభావంబులు
విడిపింప నడరెడు వెజ్జుజేఁడు
ఆ.వె. తేఁటికదుపులకును దేనెతోఁ బుప్పొడి
మేపిమరపనేర్చు తీపులాఁడు
మ్రోఁకులకు ముదంబుఁ ప్రాయంబు వాటిల్ల
వింత దోఁచె భువి వసంతుఁ డంత.

ప్రతిపదార్థము:

కని+కని = చూసి చూసి (వెతికి వెతికి), మానినీజన = మానవతులు (స్త్రీలు) యొక్క, మనో = మనస్సులు అనెడి, ధనములు = సంపదలను, తొలితొలి = ముందస్తుగానే, గిలుబాడు = దొంగిలించే, దొడ్డకాఁడు = పెద్ద దొంగ అయినవాడును; పువ్వురెమ్మలకున్ = పూల కొమ్మలకు, లేమవ్వము = లేత యవ్వనపు అందాలను, ఎక్కించుచున్ = కలిగిస్తూ, అంగజుతోన్ = మన్మథునితో కలిసి, ఆడు = విహరించే, సంగడీఁడు = మంచి స్నేహితుడును; రాచిల్క = రామచిలుకల, గములకున్ = సమూహములకు, వాచవిన్ = నోటి రుచిని (మధుర పలుకులను), చుబ్బనచూఱగాన్ = పూర్తిగా దోపిడీగా (అపారముగా), ఒనరించు = కలిగించే, సొంపుకాఁడు = అందగాడును; కోకిలంబులకున్+ఎల్లన్ = కోయిలలన్నింటికీ, మూకభావంబులు = మౌనముగా ఉండే స్థితిని (మూగదనాన్ని), విడిపింపన్ = పోగొట్టడానికి, నడరెడు = వచ్చిన, వెజ్జుజేఁడు = వైద్య శ్రేష్ఠుడు (రాజవైద్యుడు) అయినవాడును; తేఁటి = తుమ్మెదల యొక్క, కదుపులకును = గుంపులకు, తేనెతోన్ = పూలతేనెతో పాటు, పుప్పొడి = పూలపొడిని, మేపి = తినిపించి, మరపనేర్చు = అలవాటు చేయగల, తీపులాఁడు = మధురమైన విలాసపురుషుడును; మ్రోఁకులకున్ = అడవిలోని చెట్లకు, ముదంబున్ = సంతోషమును, ప్రాయంబు = నూతన యవ్వనమును, వాటిల్లన్ = కలుగునట్లుగా; అంతన్ = అప్పుడు, భువిన్ = ఈ భూమిపై, వసంతుఁడు = వసంతకాలము (వసంతుడు అనెడి రాజు), వింత = వింతైన శోభతో, తోఁచెన్ = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! ఆ సమయంలో భూమిపై వసంతఋతువు (వసంతుడు) ప్రవేశించింది. ఆ వసంతకాలం ఎలా ఉందంటే... స్త్రీల మనసులనే సంపదలను దోచుకునే పెద్ద దొంగలా ఉంది; పూలకొమ్మలకు నూతన యవ్వనాన్ని ఇస్తూ మన్మథుడితో కలిసి ఆడుకునే ప్రాణస్నేహితుడిలా ఉంది; రామచిలుకలకు తీపి పలుకులను అపారంగా నేర్పే అందగాడిలా ఉంది; ఇన్నాళ్లూ మౌనంగా ఉన్న కోయిలల మూగదనాన్ని వదిలించి, అవి కుహూకుహూ అని పాడేలా చేసే గొప్ప రాజవైద్యుడిలా ఉంది;

తుమ్మెదల గుంపులకు పూలతేనె, పుప్పొడి తినిపించి మచ్చిక చేసే విలాసపురుషుడిలా ఉంది. చెట్లకు నూతన చిగుళ్లు వేయించి, వాటికి యవ్వన శోభను ఇస్తూ... వసంతఋతువు ప్రకృతిలో ఒక వింత అందాన్ని తెచ్చిపెట్టింది".

విశేషములు

అలంకారము: సరూపరూపక ఉత్ప్రేక్షాలంకారము లేదా రూపకాలంకార శబలత (వసంతఋతువును దొంగగా, స్నేహితుడిగా, వైద్యుడిగా రూపించి వర్ణించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: కావ్యాలలో ఋతు వర్ణనలలో వసంతఋతు వర్ణన అత్యంత ముఖ్యమైనది. కొఱవి గోపరాజు ఇక్కడ వసంతుడిని ప్రకృతి శక్తులను మార్చే ఒక చేతనాత్మక పురుషుడిగా ఉత్ప్రేక్షించి అద్భుతంగా వర్ణించారు.

127. నూట ఇరవై ఏడవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. అప్పుడు దామలయాచలంబు నుండి.

ప్రతిపదార్థము:

అప్పుడు = ఆ వసంతకాల సమయంలో, ఆ = ఆ ప్రసిద్ధమైన, మలయాచలంబు నుండి = మలయ పర్వతం (గంధమాదన పర్వతం) నుండి... (తరువాతి పద్యపు చల్లని గాలులకు అన్వయము).

తాత్పర్యము:

ఆ వసంతఋతువు ప్రవేశించిన సమయంలో, చందన వనాలకు నిలయమైన మలయ పర్వతం నుండి...

128. నూట ఇరవై ఎనిమిదవ పద్యము (కందము)

క. వే చని చని ఫణిసతులకు
వాచవి పుట్టించి రత్నవతి యనునదిలో
వీచికలఁదోఁగి మెల్లర
వీచెం దెమ్మెరలు మరునివీచోపులనన్.

ప్రతిపదార్థము:

వే = శీఘ్రముగా, చని చని = పరుగెత్తి పరుగెత్తి (వెళ్ళి వెళ్ళి), ఫణిసతులకున్ = సర్పకాంతలకు (ఆడపాములకు), వాచవి = నోటి రుచిని (గాలిని ఆహారముగా తీసే పాములకు చందన సువాసనల రుచిని), పుట్టించి = కలిగించి, రత్నవతి = రత్నవతి, అను = అనెడి, నదిలో = నదీ జలము నందలి, వీచికలన్ = చిన్న అలలలో, తోఁగి = మునిగి స్నానమాచరించి, మెల్లరన్ = ఎంతో మెల్లగా, మరుని = మన్మథుని యొక్క, వీచోపులు+అనన్ = విసనకర్ర విసురులు అన్నట్లుగా, తెమ్మెరలు = మలయమారుతపు చల్లని గాలులు, వీచెన్ = వీచాయి.

తాత్పర్యము:

"ఆ సమయంలో మలయ పర్వత చందన వనాల నుండి మలయమారుత గాలులు (తెమ్మెరలు) వీచాయి. ఆ గాలులు చందన వృక్షాలపై ఉన్న పాములకు సువాసనల రుచిని చూపించాయి. ఆపై 'రత్నవతి' అనే నది అలల పైనుండి ప్రవహిస్తూ చల్లదనాన్ని

సంతరించుకున్నాయి. అవి విరహులపై ఎలా వీచాయంటే... సాక్షాత్తు మన్మథుడు తన పూల విసనకర్రతో మెల్లగా విసుబుతున్నాడా అన్నట్లుగా ఎంతో హాయిగా, మధురంగా వీచాయి".

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (చల్లని గాలులను మన్మథుని విసనకర్ర విసురులుగా ఊహించడం వల్ల - "మరుని వీచోపులన").

వ్యాఖ్య: ప్రాచీన నమ్మకాల ప్రకారం పాములు గాలిని ఆహారంగా తీసుకుంటాయి. చందన వనాల గాలి వాటికి 'వాచవి' (నోటిరుచి) కలిగించిందని కవి ఎంతో రమణీయంగా వర్ణించారు.

129. నూట ఇరవై తొమ్మిదవ పద్యము (కందము)

క. మరుఁ డరుదేరఁగ ముంద ఱఁ
దిరువీథులు దుడుచుకరణిఁ తిరుగుచుఁ పవనుం
డిరవుచెడ వీవ జడియఁగఁ
దరువులఁ గారాకు ధరణిఁ తఱచై రాలెన్.

ప్రతిపదార్థము:

మరుఁడు = మన్మథుడు అనెడి మహారాజు, అరుదేరఁగన్ = విచ్చేస్తుండగా, ముందఱన్ = అతనికి ముందుగా, తిరువీథులు = అందమైన రాజవీధులను, తుడుచు = ఊడ్చి శుభ్రం చేసే, కరణిన్ = విధముగా, తిరుగుచున్ = అటు ఇటు తిరుగుతూ, పవనుండు = గాలి (పెద్ద గాలి), ఇరవుచెడన్ = స్థానము తప్పి (తీవ్రముగా), వీవన్ = వీచగా, జడియఁగన్ = వణికిపోయేలా, తరువుల = చెట్ల నుండి, కారాకు = ఎండిపోయిన పండుటాకులు, ధరణిన్ = భూమిపై, తఱచై = దట్టముగా, రాలెన్ = రాలిపోయాయి.

తాత్పర్యము:

"ఆ వసంతకాలంలో గాలి తీవ్రంగా వీచింది. అది ఎలా ఉందంటే... మన్మథుడు అనే రాజు వస్తుంటే, అతనికి స్వాగతం పలుకుతూ ముందుగా రాజవీధులను ఊడ్చి శుభ్రం చేస్తున్నట్లుగా ఉంది. ఆ గాలి తాకిడికి అడవిలోని చెట్లన్నీ వణికిపోయి, వాటిపై ఉన్న ఎండిపోయిన పండుటాకులన్నీ (కారాకు) ఒక్కసారిగా భూమిపై దట్టంగా రాలిపోయాయి".

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (పెద్ద గాలి పండుటాకులను రాల్చడాన్ని, మన్మథుని కోసం వీధులు ఊడ్వడంగా ఊహించినందుకు).

వ్యాఖ్య: శిశిరఋతువు ముగిసి వసంతం వచ్చేటప్పుడు పండుటాకులు రాలడం ప్రకృతి సహజ సిద్ధమైన మార్పు. దానిని మన్మథుని రాకతో ముడిపెట్టడం కవి ప్రతిభకు నిదర్శనం.

130. ముప్పదవ పద్యము (కందము)

క. బలిమియుఁ గలిమియుఁ చెలిమియు

నలవడ వచ్చిన వసంతుఁ డనుచుట్టముతోఁ

గలసిన నెలకొను పులకల

మొలకల క్రియఁ దరుల మొత్తముగఁ జిగురొ త్తెకా.

ప్రతిపదార్థము:

బలిమియున్ = బలమును, కలిమియున్ = ప్రకృతి సంపదను, చెలిమియున్ = ప్రాణ స్నేహాన్ని, అలవడన్ = కలిగేటట్లుగా, వచ్చిన = విచ్చేసిన, వసంతుఁడు = వసంతకాలము, అను = అనెడి, చుట్టముతోన్ = చుట్టముతో (బంధువుతో), కలసినన్ = కలుసుకోగానే, నెలకొను = కలిగినట్టి, పులకల = తనువున పుట్టే పులకరింతల యొక్క, మొలకల క్రియన్ = మొలకల వలె, తరుల = ఆ వనములోని చెట్ల, మొత్తముగన్ = సమూహమంతటా, చిగురు+ఒత్తెన్+కా = సరికొత్త లేత చిగుళ్లు ఒత్తుగా పుట్టుకొచ్చాయి కదా!

తాత్పర్యము:

"తనతో పాటు ప్రకృతికి కొత్త బలాన్ని, అందాల సంపదను, మైత్రిని తీసుకువచ్చిన 'వసంతుడు' అనే ప్రియమైన బంధువు రానే వచ్చాడు. ఆ బంధువును కలుసుకోగానే ఒళ్లు పులకరించి రోమాంచం (పులకరింతలు) కలుగుతుంది కదా! సరిగ్గా అలాగే... ఆ వనములోని చెట్లన్నీ ఆనందంతో పులకరించిపోయాయా అన్నట్లు, వాటి నిలువెల్లా ఒత్తుగా సరికొత్త లేత చిగుళ్లు మొలకెత్తాయి".

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (చెట్లకు లేత చిగుళ్లు రావడాన్ని, వసంతుడనే చుట్టాన్ని చూసి చెట్లకు కలిగిన పులకరింతలుగా ఊహించడం వల్ల - "పులకల మొలకల క్రియన్").

వ్యాఖ్య: పండుటాకులు రాలిన తర్వాత చెట్లకు లేత ఎర్రని చిగుళ్లు రావడం వసంతఋతు లీల. ఆ చిగుళ్లను పులకరింతల మొలకలుగా వర్ణించడం పరమ మనోహరంగా ఉంది.

131. నూట ముప్పది ఒకటవ పద్యము (కందము)

క. చెలరేఁగి మరుఁడు విరహులు

దలఁకంగా దండుగదలు తఱి నతనికి మా

వులుమొదలుగఁదల కొనుబహు

దళములనువసంతుఁడపుడుదగ మొనదీర్చెన్.

ప్రతిపదార్థము:

మరుఁడు = మన్మథుడు, చెలరేఁగి = ఉత్సాహముతో విజృంభించి, విరహులు = (ప్రియులకు దూరమైన) విరహవేదనలో ఉన్నవారు, తలఁకన్+గాన్ = భయపడేటట్లుగా, దండు = దండయాత్రకు (యుద్ధమునకు) సైన్యముతో, కదలు = బయలుదేరే, తఱిన్ = సమయము నందు, వసంతుఁడు = వసంతకాలము అనెడి మంత్రి/స్నేహితుడు, అపుడు = ఆ సమయమున, అతనికిన్ = ఆ మన్మథునికి, మావులు = మామిడి చెట్లు, మొదలుగన్ = మొదలైనట్టి, తలకొను = ప్రసిద్ధమైన, బహు = అనేకమైన,

దళములను = ఆకుపచ్చని ఆకుల సమూహములను (లేదా సైన్యములను), తగన్ = తగినట్లుగా, మొనదీర్చెన్ = యుద్ధమునకు సిద్ధముగా మో హరించెను.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! మన్మథుడు చెలరేగి, విరహవేదనతో ఉన్న కాంతలను భయపెట్టడమే ధ్యేయంగా దండయాత్రకు బయలుదేరాడు. ఆ సమయంలో వసంతఋతువు ఆ మన్మథునికి సహాయంగా నిలిచింది. వసంతుడు వనంలోని మామిడి చెట్లు మొదలైన వృక్షాల ఆకుపచ్చని ఆకుల సమూహాలను... మన్మథుడి దండయాత్రకు కావలసిన చతురంగ బలాల (సైన్యాల) వలె యుద్ధరంగానికి తగినట్లుగా క్రమపద్ధతిలో మోహరించాడు".

విశేషములు

అలంకారము: శ్లేషోత్ప్రేక్షాలంకారము ('దళము' అనగా ఆకు మరియు సైన్యము అని అర్థము. మామిడి ఆకులను మన్మథుడి సైన్యాలుగా ఉత్ప్రేక్షించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: మన్మథుడి దండయాత్రకు వసంతకాలపు పచ్చదనం, మామిడి తోటలు ఉద్దీపన కారణాలు అవుతాయనే కావ్య సంప్రదాయాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో శృంగారభరితంగా, వీరరస చ్ఛాయలతో చిత్రించారు.

132. నూట ముప్పది రెండవ పద్యము (కందము)

క. దీపంబుల క్రియఁ బువ్వులు
దీపింపఁగ మోదుగులు మది న్విరహులకున్
తాపంబు అనుమడింపఁగ
రూపించిన మన్మథాగ్నిరూపము దాల్చెన్.

ప్రతిపదార్థము:

మోదుగులు = అడవిలోని మోదుగ చెట్లు, పువ్వులు = వాటి ఎర్రని పూలు, దీపంబుల = వెలిగించిన దీపముల, క్రియన్ = విధముగా, దీపింపఁగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, విరహులకున్ = విరహ కాంతులకు, మదిన్ = వారి మనస్సులలో, తాపంబు = మన్మథ తాపాన్ని, అనుమడింపఁగన్ = రెట్టింపు చేసేటట్లుగా, రూపించిన = ఆకారం దాల్చిన, మన్మథ+అగ్ని = మన్మథుడి విరహాగ్ని యొక్క, రూపము = స్వరూపాన్ని, దాల్చెన్ = పొందినట్లుగా ఉన్నాయి.

తాత్పర్యము:

"ఆ వసంతకాలంలో అడవిలోని మోదుగ చెట్లు ఎర్రని పూలతో నిండిపోయాయి. ఆ పూలు వెలిగించిన దీపాల్లా ప్రకాశిస్తున్నాయి. విరహవేదనలో ఉన్నవారి మనస్సులలో మన్మథ తాపాన్ని మరింతగా రెట్టింపు చేయడానికి... సాక్షాత్తు మన్మథుడే సృష్టించిన విరహాగ్ని జ్వాలలే ఈ మోదుగ పూల రూపంలో ఆకారం దాల్చాయా అన్నట్లుగా ఆ చెట్లు ఎర్రగా మెరిసిపోతున్నాయి".

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (ఎర్రని మోదుగ పూలను మన్మథుడి విరహాగ్ని జ్వాలలుగా ఊహించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: వసంతఋతువులో మోదుగ చెట్లు (కింశుక వృక్షాలు) ఆకులు రాల్చి, కేవలం ఎర్రని పూలతో నిండిపోతాయి. దూరం నుండి చూస్తే అడవి తగలబడుతున్నట్లుంటుంది. దీనినే విరహాగ్నిగా వర్ణించడం ప్రాచీన కావ్య సంప్రదాయం.

133. నూట ముప్పది మూడవ పద్యము (కందము)

క. శ్రీరమణీయవసంతో
దారవ్యాకోచకుసుమతతి వనలక్ష్మీ
భూరివిభూషణభాండా
గారంబులకరణిఁ గర్ణి కారము లొప్పెన్.

ప్రతిపదార్థము:
శ్రీ = శోభ చేత, రమణీయ = సుందరమైన, వసంత = వసంతకాలము యొక్క, ఉదార = శ్రేష్ఠమైన, వ్యాకోచ = వికసించిన, కుసుమ = పూల యొక్క, తతి = సమూహము కలవై; కర్ణికారములు = కొండగోగు (గోగు) చెట్లు, వనలక్ష్మీ = ఆ అడవి అనే లక్ష్మీదేవి యొక్క, భూరి = గొప్పవైన, విభూషణ = ఆభరణములను దాచే, భాండాగారంబుల = ఖజానాల (పెట్టెల), కరణిన్ = విధముగా, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించాయి.

తాత్పర్యము:
"శోభాభరితమైన వసంతకాలంలో వికసించిన సుందరమైన పూల సమూహాలతో కొండగోగు (కర్ణికార) వృక్షాలు విరాజిల్లాయి. బంగారు వన్నె గల ఆ ఎర్రని, పచ్చని గోగు పూలతో నిండిన ఆ చెట్లు ఎలా ఉన్నాయంటే... ఆ వనదేవత (వనలక్ష్మి) తన అమూల్యమైన బంగారు ఆభరణాలన్నింటినీ దాచి ఉంచిన ఒక పెద్ద నిధుల పెట్టెలా, నగలా ఖజానాలా ఎంతో వైభవంగా ప్రకాశిస్తున్నాయి".

విశేషములు
అలంకారము: ఉపమోత్ప్రేక్షాలంకారము (గోగు చెట్లను వనలక్ష్మి నగలా పెట్టెతో పోల్చడం వల్ల).
వ్యాఖ్య: 'కర్ణికారము' అంటే కొండగోగు చెట్టు. దీని పూలు బంగారు రంగులో ఎంతో ఆకర్షణీయంగా ఉంటాయి. వనలక్ష్మి నగలతో దీనిని పోల్చడం ఎంతో సముచితంగా ఉంది.

134. నూట ముప్పది నాల్గవ పద్యము (కందము)

క. బహుకిసలయఫలసుమనో
విహితోత్సవపిక శుకాళివిహరణసౌఖ్యా
వహమహనీయగృహ శ్రీ
సహజములై చూడ నొప్పె సహకారంబుల్.

ప్రతిపదార్థము:
బహు = అనేకమైన, కిసలయ = లేత చిగుళ్లు, ఫల = పండ్లు, సుమనః = అందమైన పువ్వులతో, విహిత = ఏర్పాటు చేయబడిన, ఉత్సవ = వేడుక గలవై; పిక = కోయిలలు, శుక = రామచిలుకల యొక్క, ఆళి = సమూహములకు, విహరణ =

విహరించుట యందలి, సౌఖ్య = సుఖాన్ని, ఆవహ = కలిగించే, మహనీయ = గొప్పవైన, గృహశ్రీ = ఇండ్ల యొక్క శోభతో, సహజములు+ఐ = సహజసిద్ధములై, చూడన్ = చూడటానికి, సహకారంబుల్ = మామిడి చెట్లు, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించాయి.

తాత్పర్యము:

"ఆ వనంలోని మామిడి చెట్లు (సహకారములు) అనేకమైన లేత చిగుళ్లతో, పూతలతో, పిందెలతో ఒక గొప్ప ఉత్సవ వాతావరణాన్ని తలపిస్తున్నాయి. కోయిలలకు, రామచిలుకలకు ఎంతో హాయిగా విహరించడానికి, మధురంగా కూయడానికి అనుకూలమైన ఆశ్రయాన్ని ఇస్తున్నాయి. ఆ మామిడి చెట్లు చూడటానికి ఎలా ఉన్నాయంటే... ఆ పక్షుల కోసమే ప్రకృతి సహజంగా నిర్మించిన విలాసవంతమైన దివ్య భవనాల్లా ఎంతో మనోహరంగా ప్రకాశిస్తున్నాయి".

విశేషములు

అలంకారము: రూపకోత్ప్రేక్షాలంకారము (మామిడి చెట్లను పక్షుల సుఖ నివాస భవనాలుగా రూపించి ఊహించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: వసంతంలో మామిడి తోటలు కోయిలల కుహూ రాగాలకు, చిలుకల పలుకులకు ప్రధాన నిలయాలు అవుతాయి. వాటిని పక్షుల ఇళ్లుగా వర్ణించడం ఎంతో సహజ సుందరంగా ఉంది.

135. నూట ముప్పది ఐదవ పద్యము (సీస పద్యము + ఆటవెలది ఎత్తుగడ)

సీ. ఫలరసములం గూడి యలుఁగులు వాఱెడి
పూఁదేనియలు వారిపూర మనఁగ
సాంధమధూళికాస్యందమందానిల
స్ఫురణంబు తరగల పాం దనంగ
శుకతుండ సదృశకింశుకముకుళంబుల
కాంతులు విద్రుమౌఘంబు లనఁగ
మవ్వమెక్కిన వెలిక్రొవ్విరు లెల్లను
శంఖమౌక్తిక ఫేనసంఘ మనఁగఁ
ఆ.వె. దత్పరాగధూసరోత్పతద్భ్రమరాళి
శీకరంబు లనఁగఁ జెలువు మీఱి
యుదధిభంగిఁతత్పురోద్యానవన భూమి
మాధవాశ్రయమగుమహిమఁదాల్చె.

ప్రతిపదార్థము:

ఫలరసములన్ = పండ్ల రసములతో, కూడి = కలిసి, అలుఁగులు+ పాఱెడి = కట్టలు తెంచుకొని ప్రవహించే, పూఁదేనియలు = పూలతేనె ప్రవాహము, వారిపూరము = సముద్రపు నీటి ప్రవాహము, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; సాంధ = దట్టమైన, మధూళికా = పూల పుప్పొడితో కూడి, స్యంద = వీచే, మంద+అనిల = చల్లని మలయమారుతపు గాలి యొక్క, స్ఫురణంబు = చలనము, తరగల = సముద్రపు అలల, పాందు = కలయిక, అనంగన్ = అన్నట్లుగా; శుకతుండ = రామచిలుక ముక్కుతో, సదృశ = సమానమైన, కింశుక = మోదుగ చెట్టు యొక్క, ముకుళంబుల = మొగ్గల, కాంతులు = ఎర్రని కాంతులు, విద్రుమ+ఓఘంబులు

= పగడముల సమూహములు, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; మవ్వము+ఎక్కిన = యవ్వన శోభతో వికసించిన, వెలి = తెల్లని, క్రొవ్విరులు+ఎల్లన్ = కొత్త పూలన్నీ, శంఖ = శంఖములు, మౌక్తిక = ముత్యములు, ఫేన = సముద్రపు నురుగుల, సంఘము = సమూహము, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; తత్ = ఆ పూల యొక్క, పరాగ = పుప్పొడి చేత, ధూసర = నిండినవై, ఉత్పతత్ = పైకి ఎగిరే, భ్రమర+ఆళి = తుమ్మెదల గుంపులు, శీకరంబులు = సముద్రపు నీటి తుంపరలు, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; చెలువు+మీఱి = అందము అతిశయించి; తత్ = ఆ ఉజ్జయిని, పుర = నగరము యొక్క, ఉద్యానవన భూమి = తోటల ప్రదేశము, ఉదధి+భంగిన్ = సముద్రము వలె ప్రకాశిస్తూ, మాధవ+ఆశ్రయము = వసంతకాలమునకు నిలయమైనది (మరియు విష్ణుమూర్తికి నిలయమైన సముద్రము) అగు, మహిమన్ = గొప్పతనాన్ని, దాల్చెన్ = సంతరించుకొనెను.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! ఉజ్జయిని నగరపు ఉద్యానవనమంతా వసంత శోభతో ఒక పెద్ద సముద్రంలా విరాజిల్లింది. చెట్లనుండి కాబుతున్న పండ్ల రసాలు, పూలతేనె ప్రవాహాలు సముద్రపు నీటి ప్రవాహంలా ఉన్నాయి. పుప్పొడిని మోసుకొస్తూ మెల్లగా వీచే చల్లని గాలులు సముద్రపు అలల కదలికల్లా ఉన్నాయి. చిలుక ముక్కుల్లా ఎర్రగా ఉన్న మోదుగ మొగ్గల కాంతులు సముద్రంలోని పగడాల గుంపుల్లా ఉన్నాయి. కొత్తగా వికసించిన తెల్లని పూలన్నీ సముద్రంలోని శంఖాలు, ముత్యాలు, తెల్లని నురుగుల సమూహంలా ఉన్నాయి. పుప్పొడిని ఒంటికి పూసుకొని పైకి ఎగుబుతున్న నల్లని తుమ్మెదల గుంపులు సముద్రపు నీటి తుంపరల్లా ఉన్నాయి. ఈ విధంగా ఆ తోటలన్నీ ఎంతో అందంగా విరాజిల్లుతూ... 'మాధవునికి' (వసంతకాలానికి నిలయమై, విష్ణుమూర్తికి నిలయమైన సముద్రం వలె) అద్భుతమైన సముద్ర సాదృశ్య మహిమను సంతరించుకున్నాయి".

విశేషములు

అలంకారము: శ్లేషోపమాలంకారము మరియు పరిణామా లంకార చ్ఛాయలు ('మాధవ' శబ్దమునకు వసంతకాలము మరియు శ్రీకృష్ణుడు/విష్ణువు అని రెండర్థాలు. తోటను సముద్రంతో పోల్చడం వల్ల ఎంతో రమణీయంగా ఉంది).

ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని ఎత్తుగడ ఆటవెలది ఇక్కడ ఒకే 135వ పద్యంగా ఇవ్వబడింది.

136. నూట ముప్పది ఆరవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. గంధవహుండు వేగరి పికంబులు గాయకపంక్తి మత్తపు
ష్పంధయము ల్బలంబు శుకసంఘము మంగళపాఠకుల్ మహా
బంధురకార్యవాది నిజబంధుఁడు చంద్రుడు మంత్రిగాఁగ గ
ర్వాంధుఁడు మన్మథుండు దనయాజ్ఞ దలంబుగ నేలెఁ తత్పురిన్ .

ప్రతిపదార్థము:

గంధవహుండు = సువాసనలను మోసే వాయువు (గాలి) తనయొక్క, వేగరి = వేగులవాడు (చారుడు) గాను; పికంబులు = కోయిలలు, గాయకపంక్తి = గాయకుల సమూహము గాను; మత్త = మదించిన, పుష్పంధయములు = తుమ్మెదలు, బలంబు = చతురంగ బలములు (సైన్యము) గాను; శుకసంఘము = రామచిలుకల గుంపులు, మంగళపాఠకుల్ = స్తోత్రములు పాడే వందిమాగధులు గాను; మహా = గొప్ప, బంధుర = అనుకూలమైన, కార్యవాది = పనులను చక్కబెట్టేవాడును, నిజ = తనయొక్క, బంధుఁడు = చుట్టమైన, చంద్రుడు = ఆ చందమామ, మంత్రి కాఁగన్ = ప్రధాన మంత్రి కాగా; గర్వ+అంధుఁడు =

అపరిమితమైన అహంకారముతో ఉన్న, మన్మథుండు = ఆ మన్మథుడు, తన = తనయొక్క, ఆజ్ఞ = ఆజ్ఞను, దలంబుగన్ = స్థిరముగా (దట్టముగా), తత్+పురిన్ = ఆ ఉజ్జయిని నగరమును, ఏలెన్ = పరిపాలించెను.

తాత్పర్యము:

"ఆ వసంతకాలంలో ఉజ్జయిని నగరాన్ని మన్మథుడు అనే రాజు ఏలాడు. ఆ మన్మథ రాజుకు చల్లని గాలి వేగులవాడిగా మారింది; కోయిలల గుంపులు ఆస్థాన గాయకులుగా మారాయి; మదించిన తుమ్మెదల సమూహాలు సైన్యంగా మారాయి; రామచిలుకల గుంపులు స్తోత్రాలు చదివే భట్టులుగా మారాయి; తన ప్రాణమిత్రుడు, బంధువు అయిన చంద్రుడు సమస్త కార్యాలను చక్కబెట్టే ప్రధాన మంత్రిగా మారాడు. ఇటువంటి దివ్య బలగంతో, గర్వంతో నిండిన మన్మథుడు... తన ఆజ్ఞ తిరుగులేకుండా ఆ నగరంలోని ప్రజలందరినీ మోహంలో ముంచుతూ పరిపాలించాడు".

విశేషములు

అలంకారము: సావయవ రూపకాలంకారము (మన్మథుడిని రాజుగా రూపించి, గాలిని వేగులవాడిగా, కోయిలలను గాయకులుగా, చంద్రుడిని మంత్రిగా చక్కగా రూపించినందున).

వ్యాఖ్య: శృంగార రస ప్రధానమైన వసంత శోభను, మన్మథుడి సామ్రాజ్య వైభవంగా కవి ఈ ఉత్పలమాల పద్యంలో అత్యంత రమణీయంగా చిత్రించారు.

137. నూట ముప్పది ఏడవ పద్యము (కందము)

క. తత్సమయంబున భూవరు
డుత్సాహము రాజవృద్ధియును మెఱయ వసం
తోత్సవ మొనరింపుద మని
యుత్సుకుఁ డై కదలె వైభవోద్రేకమునన్.

ప్రతిపదార్థము:

తత్+సమయంబునన్ = ఆ వసంతకాల సమయంలో, భూవరుడు = విక్రమార్క మహారాజు, ఉత్సాహము = తన మనస్సందలి ఉత్సాహమును, రాజవృద్ధియును = రాజవంశపు వైభవమును, మెఱయన్ = ప్రకాశించునట్లుగా, వసంత+ఉత్సవము = వసంతోత్సవ వేడుకలను (మదనోత్సవమును), ఒనరింపుదము = జరుపుకుందాము, అని = అని తలచి, ఉత్సుకుఁడు+ఐ = ఎంతో ఆసక్తి కలవాడై, వైభవ = ఐశ్వర్యము యొక్క, ఉద్రేకమునన్ = అతిశయముతో, కదలెన్ = ఉద్యానవనమునకు బయలుదేరెను.

తాత్పర్యము:

"ప్రకృతి అంతా వసంత శోభతో నిండిన ఆ సమయంలో... విక్రమార్క మహారాజు తన మనసులోని ఉత్సాహం, రాజవంశపు వైభవం ఉట్టిపడేలా 'వసంతోత్సవాలు' (మదనోత్సవ వేడుకలు) జరుపుకోవాలని నిశ్చయించుకున్నాడు. అందుకోసం అతడు ఎంతో ఆసక్తితో, తన అపారమైన రాజలాంఛనాలతో, మహా వైభవంతో ఉద్యానవనానికి ప్రయాణమయ్యాడు".

విశేషములు

వ్యాఖ్య: ప్రాచీన భారతదేశంలో రాజులు వసంతకాలంలో అంతఃపుర కాంతలతో కలిసి తోటలకు వెళ్ళి వసంతోత్సవాలు, జలక్రీడలు జరుపుకోవడం ఆనవాయితీ. ఆ సాంస్కృతిక వైభవం ఇక్కడ ప్రారంభమయింది.

తదనంతరంబున = ఆపిమ్మట

138. నూట ముప్పది ఎనిమిదవ పద్యము (సీస పద్యము + ఆటవెలది ఎత్తుగడ)

సీ. మంజులమంజీర శింజారవంబులు
వీనుల కందంద విందు లొసఁగఁ
గాంచన కాంచీ ప్రకాశ విలాసముల్
వలపుల పసిఁడి వన్నియ నిగుడు
దారహారోజ్జ్వల స్తనకుంభదీప్తులు
ముఖచంద్రకళలతో ముచ్చటాడఁ
తాటంకరోచులు దఱిమిన కన్సోఁగ
మెలఁకువ లిరుదెస మెఱుఁగులీన
ఆ.వె. జల్లిముత్తియములు మొల్లపూదండలు
తల్లితోడుభంగిఁ తడఁబడంగ
వలయరత్నరుచులు కెలఁకులఁ బొలయంగఁ
తలిరుఁబోఁడు లెదుర నిలిచి రిట్లు.

ప్రతిపదార్థము:

మంజుల = సుందరమైన, మంజీర = కాలి అందియల యొక్క, శింజారవంబులు = ఘల్లుఘల్లుమనే ధ్వనులు, వీనులకున్ = వినేవారి చెవులకు, అందంద = అప్పుడప్పుడు, విందులు = ఆనందపు విందులను, ఒసఁగన్ = కలిగిస్తుండగా; కాంచన = బంగారు, కాంచీ = ఒడ్డాణముల యొక్క, ప్రకాశ = ప్రకాశించే, విలాసముల్ = అందాలు, వలపుల = మోహము యొక్క, పసిఁడి = బంగారు, వన్నియ = వన్నెలను, నిగుడు = పంచుతుండగా; తారహార = ముత్యాల హారముల చేత, ఉజ్జ్వల = వెలిగిపోయే, స్తనకుంభ = కుంభముల వంటి స్తనముల యొక్క, దీప్తులు = కాంతులు, ముఖ = తమ ముఖములు అనెడి, చంద్రకళలతోన్ = చంద్రుని కళలతో, ముచ్చటాడన్ = ముచ్చటలాడుతున్నట్లుండగా; తాటంక = చెవి కమ్మల (దుద్దుల) యొక్క, రోచులు = కాంతులు, దఱిమిన = వ్యాపించిన, కన్+సోఁగ = పొడవైన కన్నుల యొక్క, మెలఁకువలు = కదలికలు, ఇరుదెసన్ = ఇరుపక్కలా, మెఱుఁగులు+ఈనన్ = మెరుపులు చిమ్ముతుండగా; జల్లిముత్తియములు = జాలువారే ముత్యాల ఆభరణములు, మొల్లపూదండలు = మొల్ల పువ్వుల దండలు, తల్లితోడు = ఒకదానికొకటి తోడైనట్లు, భంగిన్ = విధముగా, తడఁబడంగన్ = ఊగుతుండగా; వలయ = చేతి గాజుల యందలి, రత్న = రత్నముల, రుచులు = కాంతులు, కెలఁకులన్ =

ఇరుపక్కలా, పాలయంగన్ = వ్యాపించగా; తలిరుఁబోఁడులు = చిగురుటాకుల వంటి సుకుమారమైన ఆ అంతఃపుర కాంతలు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, ఎదురన్ = రాజునకు ఎదురుగా, నిలిచిరి = వచ్చి నిలబడ్డారు.

తాత్పర్యము:

"రాజుకు స్వాగతం పలకడానికి అంతఃపుర సుందరులంతా ముస్తాబై ఎదురుగా వచ్చి నిలిచారు. వారు నడుస్తుంటే కాలి అందియల ఘల్లుఘల్లుమనే మధుర ధ్వనులు చెవులకు విందు చేస్తున్నాయి. వారి బంగారు ఒడ్డాణాల కాంతులు ఒక వింత మోహాన్ని కలిగిస్తున్నాయి. వారి వక్షఃస్థలాలపై ఉన్న ముత్యాల హారాల వెలుగులు, వారి చంద్రబింబాల వంటి ముఖాల కాంతులతో పోటీ పడుతూ ముచ్చటలాడుతున్నట్లు ఉన్నాయి. వారి చెవికమ్మల కాంతులు వారి పాడవైన కన్నుల కదలికలపై పడి ఇరుపక్కలా మెరుపులు చిమ్ముతున్నాయి. వారు ధరించిన ముత్యాల సరులు, మొల్లపూల దండలు ఒకదానికొకటి పెనవేసుకుంటూ ముద్దుగా కదులుతున్నాయి. చేతి గాజుల రత్నాల కాంతులు నలుదిక్కులా వ్యాపిస్తున్నాయి. అటువంటి సుందరీమణులంతా మహారాజుకు ఎదురుగా వచ్చి నిలిచారు".

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా స్వభావోక్త్యలంకారములు (స్తన హారాల కాంతులు ముఖచంద్రుడితో ముచ్చటలాడుతున్నట్లు ఊహించడం వల్ల).

139 వ పద్యం లేదా వచనం మూల ప్రతిలో లేదు.

140. నూట ముప్పది తొమ్మిదవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. మఱియుం దదనురూప సఖీజనంబులును, భవసుగంధద్రవ్యహస్తంబులగు పరిచారికాగణంబులును, విటనట పీఠమర్ధ విదూషక వైతాళికవంది బృందంబులును, భూషావిశేషభూషితదేహంబులగు నుత్సవ సందర్శ నాగతోత్సుక సందోహంబులును జేరి యక్కడక్కడ నిరుపక్కియల నిలుచునప్పుడు.

ప్రతిపదార్థము:

మఱియున్ = ఇంకా, తద్+అనురూప = ఆ సుందరులకు తగినట్లుగా ఉన్న, సఖీజనంబులును = చెలికత్తెల సమూహములును; భవ = ఒప్పిదమైన, సుగంధద్రవ్య = సువాసన ద్రవ్యములు (గంధము, పన్నీరు వగైరా), హస్తంబులు+అగు = చేతులలో కలవారైన, పరిచారికా = దాసీల, గణంబులును = సమూహములును; విట = విటులు, నట = నాట్యము చేయువారు, పీఠమర్ధ = రాజునకు సహాయకులైన మిత్రులు, విదూషక = హాస్యగాళ్లు, వైతాళిక = మేల్కొలుపులు పాడేవారు, వంది = స్తోత్రములు చేసేవారి, బృందంబులును = సమూహములును; భూషా = ఆభరణముల, విశేష = ప్రత్యేకత చేత, భూషిత = అలంకరింపబడిన, దేహంబులు+అగు = శరీరములు కలవారైన, ఉత్సవ = ఈ వసంతోత్సవమును, సందర్శన = చూడటానికి, ఆగత = విచ్చేసిన, ఉత్సుకు = ఆసక్తి గల ప్రజల, సందోహంబులును = సమూహములును, చేరి = ఒకచోట కూడి, అక్కడక్కడన్ = ఆయా ప్రదేశములలో, ఇరుపక్కియలన్ = దారికి ఇరువైపులా, నిలుచునప్పుడు = నిలబడి ఉన్న సమయంలో.

తాత్పర్యము:

"ఆ రాజు వెళ్లే దారికి ఇరుపక్కలా... ఆ రాణులకు తగిన చెలికత్తెలు, చేతుల్లో సువాసన ద్రవ్యాలు, గంధం పళ్లెాలు పట్టుకున్న దాసీలు, విటులు, నాట్యకారులు, రాజు ఆశ్రిత మిత్రులు, విదూషకులు (హాస్యగాళ్లు), వైతాళికులు, వందిమాగధులు అంతా వచ్చి నిలిచారు. వారితో పాటు రకరకాల నగలు ధరించి, ఈ వసంతోత్సవ వేడుకను కళ్లారా చూడాలని ఎంతో ఆసక్తితో వచ్చిన ప్రజల సమూహాలన్నీ దారికి ఇరువైపులా వరుసలుగా నిలబడ్డారు".

141. నూట నలువది ఒకటవ పద్యము (కందము)

క. ఒనరించిననీలని నడ
గని బొల్లనిఁ, కత్తలాని, గైరని, సారం
గని, జారని, జన్ననిని నిమ
వని మొదలుగఁ తెచ్చినిలిపె వాహకుఁ డెదురన్.

ప్రతిపదార్థము:

వాహకుఁడు =గుర్రాలను నడిపే రౌతు (అశ్వ రక్షకుడు),ఒనరించిన =చక్కగా శిక్షణ ఇవ్వబడిన, నీలని = 'నీలడు' అనే నల్లని గుర్రాన్ని, నడగని = 'నడగడు' అనే గుర్రాన్ని, బొల్లనిన్ = 'బొల్లడు' అనే తెల్లని గుర్రాన్ని, కత్తలానిన్ = 'కత్తలాడు' అనే గుర్రాన్ని, గైరనిన్ = 'గైరడు' అనే గుర్రాన్ని, సారంగనిన్ = 'సారంగడు' అనే చుక్కల గుర్రాన్ని, జారనిన్ = 'జారుడు' అనే గుర్రాన్ని, జన్ననిన్ = 'జన్నడు' అనే గుర్రాన్ని, నిమవని = 'నిమవుడు' అనే గుర్రాన్ని, మొదలుగన్ = మొదలైన శ్రేష్ఠమైన రాజ గుర్రాలన్నింటినీ, తెచ్చి = తీసుకొనివచ్చి, ఎదురన్ = విక్రమార్కమహారాజు ఎదుట, నిలిపెన్ = నిలబెట్టెను.

తాత్పర్యము:

"అప్పుడు అశ్వశాల రక్షకుడు(రౌతు) రాజు ఎక్కడానికి వీలుగా... యుద్ధాలలో, పరుగులలో ఎంతో చక్కగా శిక్షణ పొందిన ఉత్తమ రాజ గుర్రాలైన నీలడు, నడగడు, బొల్లడు, కత్తలాడు, గైరడు, సారంగడు, జారుడు, జన్నడు, నిమవుడు మొదలైన అత్యంత శ్రేష్ఠమైన దివ్య అశ్వాలన్నింటినీ తీసుకొచ్చి మహారాజు ఎదుట నిలబెట్టాడు".

విశేషములు & గుర్రాల రంగుల సమగ్ర విశ్లేషణ

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము (ఉత్తమ జాతి గుర్రాల పేర్లను, వాటి సహజ సిద్ధమైన రంగుల వైవిధ్యాన్ని శబ్ద చమత్కారంతో ఉన్నదున్నట్లుగా మనోహరంగా వర్ణించినందున).

గుర్రాల రంగుల విశ్లేషణ (వ్యాఖ్య): ప్రాచీన అశ్వ లక్షణ శాస్త్రమును (శాలిహోత్ర శాస్త్రము) క్షుణ్ణంగా పరిశీలించిన కవి కొఱవి గోపరాజు గారు, నాటి కాలంలో రాజ్యంలో ప్రసిద్ధమైన గుర్రాల రంగులను బట్టి వాటికి పిలిచే పక్కా తెలుగు దేశీయ నామాలను ఈ పద్యంలో చమత్కారంగా కూర్చారు. పద్యంలోని ప్రతి గుర్రపు పేరు వెనుక ఉన్న రంగుల విశ్లేషణ ఇలా ఉంది:

నీలడు (నీలని): నీల వర్ణము అనగా ఇక్కడ దట్టమైన నల్లని రంగు కలిగిన గుర్రము (Black Horse). ఇంద్రనీల మణి కాంతితో మెరిసే అశ్వమిది.

బొల్లడు (బొల్లనిన్): 'బొల్లి' లేదా 'బొల్ల' అనగా తెలుగులో స్వచ్ఛమైన తెల్లని రంగు అని అర్థము (White Horse). వెండి కొండలా మెరిసిపోయే రాజ అశ్వమిది.

సారంగడు (సారంగనిన్): సారంగ వర్ణము అనగా చర్మముపై అక్కడక్కడ చుక్కలు లేదా మచ్చలు కలిగిన కప్పు రంగు/చిత్ర వర్ణపు గుర్రము (Spotted/Dappled Horse).

కత్తలాడు (కత్తలానిన్): 'కత్తలము' అనగా జీను లేదా కవచము అని అర్థమున్నప్పటికీ, అశ్వశాస్త్రంలో ఇది నలుపు-తెలుపుల మిశ్రమమైన బూడిద రంగు (Grey/Ash-coloured Horse) గుర్రాన్ని సూచిస్తుంది.

గైరడు (గైరనిన్): 'గైరిక' అనగా కావిరాయి లేదా ఎర్రమట్టి. కాబట్టి గైరడు అంటే ఎరుపు లేదా కాషాయ రంగు (Chestnut/Bay Horse) కలిగిన గుర్రము.

జారుడు (జారనిన్) & జన్నడు (జన్ననిన్): ఇవి అశ్వాల చర్మంపై ఉండే మృదుత్వము, కాంతి ఆధారంగా వచ్చే జిడ్డు నలుపు లేదా చారల రంగు గుర్రాలను సూచిస్తాయి.

నిమవుడు (నిమవని): 'నిమ' అనగా సమమైన లేదా మచ్చలు లేని నిగనిగలాడే ఏకవర్ణపు (ముదురు గోధుమ రంగు) గుర్రము.

అశ్వ విజ్ఞాన విశేషం: ఈ పద్యం కొఱవి గోపరాజు కాలం నాటి సామాజిక ఆచారాలను, ముఖ్యంగా అశ్వశాలల్లో రౌతులు (వాహకులు) గుర్రాల లక్షణాలను, రంగులను ఎంత సూక్ష్మంగా విభజించి పేర్లు పెట్టేవారో నిరూపిస్తుంది. కేవలం సంస్కృత నామాలకు పరిమితం కాకుండా 'నీలడు', 'బొల్లడు' వంటి అచ్చతెలుగు పదాలతో పద్యం రాయడం నాటి జానపద/దేశీయ భాషా వైభవాన్ని, తెలుగువారి అశ్వ విజ్ఞానాన్ని అద్భుతంగా చాటిచెబుతోంది.

142. (కందము)

క. అక్కడ నొయ్యనఁ పచ్చల
పక్కెరతురగంబు నెక్కి పతి గదలుచు సాం
పెక్కెఁ తనచిలుకవారువ
మెక్కి వసంతునకు మారుఁ డెదురేగుక్రియన్.

ప్రతిపదార్థము:

అక్కడన్ = ఆ ప్రదేశమున, పతి = ప్రభువైన విక్రమార్కుడు, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, పచ్చల = పచ్చలు (మరకత మణులు) పొదిగిన, పక్కెర = జీను (అలంకార వస్త్రము) గల, తురగంబున్ = గుర్రాన్ని, ఎక్కి = అధిరోహించి, కదలుచున్ = ముందుకు సాగుతూ; వసంతునకున్ = వసంతకాలమునకు, ఎదురు+ఏగు = ఎదురువెళ్తున్న, మారుఁడు = మన్మథుడు, తన = తనయొక్క, చిలుక = చిలుక అనెడి, వారువము = వాహనమును (గుర్రాన్ని), ఎక్కి = ఎక్కినట్లుగా, సొంపు+ఎక్కెన్ = ఎంతో అందగించెను.

తాత్పర్యము:

"అప్పుడు విక్రమార్క మహారాజు పచ్చలు (మరకత మణులు) పొదిగిన జీను కలిగిన ఒక శ్రేష్ఠమైన గుర్రాన్ని ఎక్కాడు. అతడు ఆ గుర్రంపై మెల్లగా ముందుకు సాగుతుంటే ఎలా ఉందంటే... సాక్షాత్తు మన్మథుడు తన ప్రియమిత్రుడైన వసంతుడిని కలుసుకోవడానికి, పచ్చని చిలుక వాహనాన్ని ఎక్కి ఎదురువెళ్తున్నాడా అన్నట్లుగా, ఆ రాజు రూపం తోటలో ఎంతో అందంగా ప్రకాశించింది".

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమేయోత్ప్రేక్షాలంకారము (గుర్రమెక్కిన రాజును చిలుకనెక్కిన మన్మథుడిగా ఊహించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: మన్మథుడి వాహనం పచ్చని చిలుక. రాజు ఎక్కిన గుర్రానికి పచ్చల జీను ఉండటం వల్ల అది చిలుక వాహనంలా, రాజు మన్మథుడిలా అద్భుతంగా స్ఫురిస్తున్నారు.

143 (శార్దూల విక్రీడితము)

శా. రాజశ్రేష్ఠుఁ డు వాగె సన్నల గతుల్రాజిల్ల రేవంతు న
ట్లాజాడం బురుకొల్పునట్టి గతితో నమ్మేరగా మెల్పఁ దా
నాజాడం బురికొంచు నట్టి వడితో నామేరఁ దానిల్చుచు
వాజీంద్రంబు మనోజవం బనఁగ నిర్వ్యాజోద్ధతిం దేలఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

రాజశ్రేష్ఠుఁడు = రాజులలో ఉత్తముడైన ఆ విక్రమార్కుడు, వాగె = గుర్రపు కళ్ళెము యొక్క, సన్నల = సైగలతో, గతులు = గుర్రపు నడకలు, రాజిల్లన్ = ప్రకాశించునట్లుగా; రేవంతున్+అట్లు = గుర్రాల అధిపతియైన రేవంతుని వలె; ఆ+జాడన్ = ఆ పద్ధతిలో, పురుకొల్పు+అట్టి = (గుర్రాన్ని) ఉత్సాహపరిచే, గతితోన్ = నడకతో; ఆ+మేరగాన్ = ఆ హద్దుల లోపల, మెల్పన్ = తిప్పగా; తాన్ = తాను, ఆ+జాడన్ = ఆ దారిలోనే, పురికొంచున్ = వేగమును పెంచుతూ, అట్టి = అటువంటి, వడితోన్ = వేగముతో, ఆ+మేరన్ = ఆ సరిహద్దు వద్ద, తాన్ = తాను, నిల్చుచున్ = ఆపుతూ; వాజీంద్రంబు = ఆ శ్రేష్ఠమైన గుర్రము, మనోజవము = మనస్సు అంతటి వేగము కలది, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా, నిర్వ్యాజ = సహజసిద్ధమైన, ఉద్ధతిన్ = పరాక్రమముతో (వేగముతో), తేలఁగన్ = తేలిపోవునట్లుగా (స్వారీ చేసెను).

తాత్పర్యము:

"ఆ రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు గుర్రాల దేవుడైన 'రేవంతుడి' వలె అద్భుతంగా గుర్రపు స్వారీ చేశాడు. అతడు గుర్రపు కళ్ళెపు చిన్న సైగలతోనే గుర్రాన్ని రకరకాల నడకలతో ఆడించాడు. దానిని వేగంగా పరిగెత్తించడంలో, హద్దులు దాటకుండా వలయాకారంగా తిప్పడంలో, అనుకున్న క్షణంలో అనుకున్న చోట సరిగ్గా నిలబెట్టడంలో అసాధారణ నేర్పు చూపించాడు. ఆ గుర్రం కూడా మనోవేగంతో పరుగెత్తుతూ, గాల్లో తేలిపోతున్నట్లుగా రాజు సైగలకు అనుగుణంగా అద్భుతమైన నడకలను ప్రదర్శించింది".

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (రాజు స్వారీని రేవంతునితో పోల్చడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: 'రేవంతుడు' సూర్యుని కుమారుడు, అశ్వశాస్త్రానికి అధిపతి. రాజు స్వారీని రేవంతుడితో పోల్చడం ద్వారా విక్రమార్కునికి గల అశ్వ విద్యా ప్రావీణ్యం వ్యక్తమవుతోంది.

144. (కందము)

క. విద్యుల్లతలకు నెనయగు
హృద్యాకృతులైన వనిత లేతేర మహా

వాద్యంబులు మ్రోయఁగ నృపు
డుద్యానవనాంతభూమి కొయ్యనఁజనియెన్

ప్రతిపదార్థము:

విద్యుత్+లతలకున్ = ఆకాశంలోని మెరుపు తీగలకు, ఎన+అగు = సాటి రాదగిన, హృద్య = మనోహరమైన, ఆకృతులు+ఐన = రూపములు కలిగినట్టి, వనితలు = అంతఃపుర కాంతలు, ఏతేరన్ = తన వెంట వస్తుండగా, మహా = పెద్ద, వాద్యంబులు = మంగళ వాయిద్యములు, మ్రోయఁగన్ = మ్రోగుతుండగా, నృపుడు = విక్రమార్క మహారాజు, ఉద్యానవన = ఆ తోట యొక్క, అంతభూమికిన్ = లోపలి ప్రదేశమునకు, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా వైభవముతో, చనియెన్ = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము:

"ఆకాశంలోని మెరుపు తీగలా మెరిసిపోయే మనోహరమైన రూపాలు గల అంతఃపుర కాంతలంతా తనను చుట్టుముట్టి వస్తుండగా, పెద్ద పెద్ద మంగళ వాయిద్యాల ధ్వనులు మిన్నంటుతుండగా... విక్రమార్క మహారాజు వైభవంగా ఆ ఉద్యానవనం లోపలి ప్రదేశానికి చేరుకున్నాడు".

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (సుందరులను మెరుపు తీగలతో పోల్చడం వల్ల - "విద్యుల్లతలకు నెనయగు").

145 (మత్తేభవిక్రీడితము)

మ. చని యచ్చోట విభుండు చేరె సుమనోజాలప్రవాళావళీ
జనితానేకసకామపంచశరచంచచ్చాపవల్లీగుణ
ధ్వనిశంకావహఝుంకృతిప్రవిలసత్సంగీతభృంగాంగనా
ఘనసంతోషవిశేషకల్పలతికాకందంబు మాకందమున్ .

ప్రతిపదార్థము:

చని = ఆ తోటలోనికి వెళ్ళి, అచ్చోటన్ = ఆ ప్రదేశము నందు, విభుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, సుమనః = పూల యొక్కయు, జాల = మొగ్గల యొక్కయు, ప్రవాళ = లేత చిగుళ్ల యొక్కయు, ఆవళీ = సమూహముల చేత, జనిత = పుట్టించబడినట్టి; అనేక = అనేకమైన, సకామ = కోరికలతో కూడిన, పంచశర = మన్మథుని యొక్క, చంచత్ = కదులుతున్న, చాపవల్లీ = విల్లు అనెడి తీగ యొక్క, గుణ = నారి యొక్క, ధ్వని = శబ్దమును, శంకావహ = కలిగిస్తున్నట్టి; ఝుంకృతి = ఝుంకారం చేస్తూ, ప్రవిలసత్ = ప్రకాశిస్తున్న, సంగీత = గానము చేయుచున్న, భృంగ+అంగనా = ఆడతుమ్మెదల యొక్క, ఘన = గొప్ప, సంతోష = ఆనందమునకు, విశేష = ప్రత్యేకమైన, కల్పలతికా = కల్పవల్లికి, కందంబు = మూలకందము (దుంప) వంటిదైన; మాకందమున్ = ఒక పెద్ద మామిడి వృక్షాన్ని, చేరెన్ = చేరుకొనెను.

తాత్పర్యము:

"తోటలోనికి వెళ్లిన విక్రమార్కుడు అక్కడ పూలు, మొగ్గలు, లేత చిగుళ్లతో నిండి ఉన్న ఒక పెద్ద మామిడి చెట్టు (మాకందము) దగ్గరకు వెళ్లాడు. ఆ చెట్టు ఎలా ఉందంటే... దానిపై వాలిన ఆడతుమ్మెదలు చేసే మధురమైన ఝుంకార ధ్వనులు, సాక్షాత్తు

మన్మథుడు తన పూవింటి నారిని గట్టిగా మీటినప్పుడు వచ్చే టంకార ధ్వనుల్లా ఉన్నాయి. ఆ తుమ్మెదల పరమానందానికి కల్పవృక్షం లాంటిదై ప్రకాశిస్తున్న ఆ పెద్ద మామిడి చెట్టును రాజు చేరుకున్నాడు".

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా రూపకాలంకార శబలత (తుమ్మెదల ఝంకారాన్ని మన్మథుని వింటినారి ధ్వనిగా ఉత్ప్రేక్షించడం వల్ల, మామిడి చెట్టును కల్పలతకు కందముగా రూపించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: వసంతంలో మామిడి చెట్టు మన్మథుడికి ప్రతీక. దాని అందాన్ని, దానిపై తుమ్మెదల రొదను కవి పరమ ప్రౌఢమైన సంస్కృత సమాస భూయిష్ఠ పదాలతో అద్భుతంగా వర్ణించారు.

146. (వచనము)

వచనము:

వ. తత్ప్రదేశంబున శంబరభేదివేదికాకృత్యంబులు నివర్తించునంతకుం గతవాహనారోహుం డై యంకురిత కోరకిత ఫలిత ఫలినంబుణ నవలోకించుచున్నయెడ విదూషకుం డొక్కచోఁ జోద్యభేద్యంబుగాఁ బద్యంబు చెప్పి మామిడి సిరి వడయ వ్రాసితిఁ బత్రిక యందుకొన నినక యవధరింపు మిది తగు ననుచు నాశ్రయించినవారికి మామిడి కాముని గెలుపుంగలిమికి దుంప యగునను నర్థంబుగలుగ నొకయాకున వ్రాసి చేతి కిచ్చె నదియెట్లనిన :-

ప్రతిపదార్థము:

తత్ = ఆ మామిడి చెట్టు యొక్క, ప్రదేశంబునన్ = ప్రాంతము నందు, శంబరభేది = మన్మథుని యొక్క (శంబరాసురుని సంహరించినవాని), వేదికా = అరుగు (వేదిక) పై, కృత్యంబులు = పూజా విధులను, నివర్తించు+అంతకున్ = పూర్తి చేసేంతవరకు, గతవాహన+ఆరోహుండు+ఐ = గుర్రము నుండి కిందకు దిగినవాడై, అంకురిత = చిగురించిన, కోరకిత = మొగ్గలు తొడిగిన, ఫలిత = పిందెలు వేసిన, ఫలినంబులన్ = పండ్ల చెట్లను, అవలోకించుచున్న+ఎడన్ = చూస్తున్నట్టి సమయంలో, విదూషకుండు = రాజుగారి హాస్యగాడు (విదూషకుడు), ఒక్కచోన్ = ఒకానొక చోట, చోద్యభేద్యంబుగాన్ = వింత గొలిపేటట్లుగా, పద్యంబు = ఒక పద్యాన్ని, చెప్పి = చదివి, మామిడి = ఈ మామిడి చెట్టు యొక్క, సిరి = సంపదను (వైభవాన్ని), వడయన్ = పొందునట్లుగా, పత్రిక యందుకొనన్ = ఈ పత్రాన్ని (ఆకును) అందుకోండి, అనక = అని చెప్పి, అవధరింపుము = ఆలకించండి, ఇది = ఇది, తగున్ = మీకు యోగ్యమైనది, అనుచున్ = అంటూ, ఆశ్రయించినవారికిన్ = తన్ను ఆశ్రయించిన రాజునకు, మామిడి = ఈ మామిడి చెట్టు, కాముని = మన్మథుని యొక్క, గెలుపున్ = విజయమునకును, కలిమికిన్ = సంపదకును, దుంప = మూల కారణము (దుంప), అగున్ = అవుతుంది, అను = అనెడి, అర్థంబు = భావము, కలుగునట్లుగా, ఒక = ఒక, ఆకునన్ = మామిడి ఆకుపై, వ్రాసి = లిఖించి, చేతికిన్ = రాజు చేతికి, ఇచ్చెన్ = అందించెను, అది+ఎట్లు+అనినన్ = ఆ పద్యం ఏ రకంగా ఉందంటే.

తాత్పర్యము:

"ఆ మామిడి చెట్టు కింద ఉన్న మన్మథుడి అరుగుపై పూజా విధులు జరిగేంతవరకు... విక్రమార్కుడు గుర్రం దిగి, తోటలోని చిగురించిన, మొగ్గలు వేసిన రకరకాల పండ్ల చెట్లను చూస్తూ విహరిస్తున్నాడు. ఆ సమయంలో రాజుగారి హాస్య మిత్రుడైన 'విదూషకుడు' ఒక వింతైన పద్యాన్ని చదివాడు. 'మహారాజా! ఈ మామిడి చెట్టు లక్ష్మీదేవి సంపదను పొందేలా ఒక రహస్య

పద్యాన్ని ఒక ఆకుపై రాశాను. దీనిని అందుకోండి. ఇది మన్మథుడి విజయానికి, సంపదకు మూలకందం (దుంప) లాంటిది' అని చెబుతూ... ఒక మామిడి ఆకుపై రాసిన పద్యాన్ని రాజు చేతికి ఇచ్చాడు. ఆ పద్యం ఎలా ఉందంటే..."

147. (కందము)

క. మాకంద మలర వ్రాసితి

మాకంద మనాక చూడు మాకందమిటన్.

మాకంద మనుచుఁ జే రిన

మాకందము మదన జయర మాకంద మగున్.

ప్రతిపదార్థము (పదాల విడదీత - అర్థాల అన్వయము)

మొదటి పాదం (మాకంద మలర వ్రాసితి):

మా కందము = మా యొక్క ఈ కంద పద్యమును; అలరన్ = (నీకు) సంతోషము కలుగునట్లుగా; వ్రాసితిన్ = ఈ మామిడి ఆకుపై లిఖించితిని.

రెండవ పాదం (మాకంద మనాక చూడు మాకందమిటన్):

మాకందము = మామిడి చెట్టును గూర్చిన ఈ రచనను; అనాక = తృణీకరించకుండా (ఆలస్యం చేయకుండా); ఇటన్ = ఇక్కడ; చూడుము = వీక్షించుము; మాకందము (మాకు+అందము) = ఇది మాకు ఎంతో అందమును (ఆనందమును) కలిగించే విషయము సుమా!

మూడవ పాదం (మాకంద మనుచుఁ జే రిన):

మాకందము (మాకు+అందము) = ఈ మామిడి చెట్టు సాక్షాత్తు లక్ష్మీదేవికి (మా=లక్ష్మి) నివాసమైన అందమైన స్థానము; అనుచున్ = అంటూ; చేరినన్ = దీనిని ఆశ్రయించినట్లయితే.

నాల్గవ పాదం (మాకందము మదన జయర మాకంద మగున్):

మాకందము = (ఈ విధంగా ఆశ్రయించబడిన) ఈ మామిడి చెట్టు; మదన జయ రమా కందము = మన్మథుని విజయానికి మరియు ఐశ్వర్య సంపదకు మూలకందము (దుంప లేదా మూలకారణము); అగున్ = అవుతుంది; (దీని పేరే మాకందము = పరిమితి అనేది లేదు).

తాత్పర్యము

ఓ విక్రమార్క మహారాజా! మామిడి తోటలోని ఈ వసంత శోభను చూసి మురిసిపోతూ, మాయొక్క ఈ కంద పద్యమును (మా కందము) నీకు సంతోషం కలిగేలా ఈ ఆకుపై రాశాను. మామిడి చెట్టును (మాకందము) గూర్చి నేను రాసిన ఈ చమత్కార పద్యాన్ని ఏమాత్రం నిర్లక్ష్యం చేయకుండా చూడండి. ఇలాంటి పద్యం రాయడం మాకు ఎంతో అందమును, గర్వాన్ని (మాకు+అందము) కలిగిస్తోంది. సాక్షాత్తు లక్ష్మీదేవికి ఆవాసమైన అందమైన (మాకు+అందము) ఈ మామిడి చెట్టును ఆశ్రయిస్తే... ఇది మన్మథుని విజయానికి, లక్ష్మి సంపదకు ప్రధాన మూలము (మదన జయ రమా కందము) అవుతుంది. దీని వైభవానికి హద్దులు లేదా పరిమితి (మాకందము) అంటూ ఏమీ లేదు.

విశేషములు

అలంకారము: మహా యమకాలంకారము (పద్యంలోని నాలుగు పాదాలలోనూ 'మాకందము' అనే శబ్దసంఘాతం ఆవృత్తి అయి, ఆరు వేర్వేరు విశిష్ట అర్థాలతో అన్వయమవడం వల్ల ఈ పద్యం పరమ ప్రౌఢమైన యమక శోభను సంతరించుకుంది).

వ్యాఖ్య (అర్థాల విశ్లేషణ): కవి కొఱవి గోపరాజు గారు విదూషకుని పాత్ర ద్వారా కేవలం ఒకే ఒక పదబంధాన్ని ఆరు రకాలుగా విడదీసి అద్భుతమైన భావార్థాన్ని పలికించారు:

మామిడి చెట్టు అనే లౌకిక అర్థాన్ని ప్రకృత్యంశంగా తీసుకున్నారు.

పరిమితి అనే అర్థం ద్వారా మామిడి వృక్ష వైభవానికి అవధులు లేవని చెప్పారు.

మాకు+అందము (లక్ష్మీదేవికి అందము) అనడం ద్వారా లక్ష్మీదేవి (మా) ఇష్టపడే సౌందర్యం మామిడి చెట్టుకు ఉందని ఆధ్యాత్మికంగా ముడిపెట్టారు.

మాకు+అందము (మాకు అందము) అనడం ద్వారా రాజుకు ఈ పద్యం సమర్పించడం కవికి/విదూషకునికి దక్కిన గౌరవమని చాటారు.

మా కందము అని పదవిభాగం చేసి, తాము రాసిన ఛందస్సు 'కంద పద్యం' అని నాటకీయంగా గుర్తుచేశారు.

మదన జయ రమా కందము అనడం ద్వారా వసంతకాలంలో మామిడి చెట్టు మన్మథుడి విజయానికి (మదన జయ) మరియు ప్రకృతి లక్ష్మి ఐశ్వర్యానికి (రమా) మూలకారణమైన దుంప (కందము) వంటిదని నిరూపించారు.

148. (వచనము)

వచనము:

వ. ఇట్లున్న నది చదివి చిరునవ్వుతో నవ్విభుండు జాణ వవుదు వని పరిణమించిన నతండు చందనా శ్రితవృక్షసౌరభంబుగతి మాకు నిది నీప్రభావంబున నయ్యె నని కొనియాడి మఱియును.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు+ఉన్నన్ = ఆ ఆకుపై పద్యం ఆ విధంగా ఉండగా, అది = దానిని, చదివి = చదువుకొని, చిరునవ్వుతోన్ = పెదవులపై నవ్వుతో, ఆ+విభుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, జాణవు = నేర్పరివి (సమర్థుడవు), అవుదువు = అవుతావు, అని = అని, పరిణమించినన్ = విదూషకుని ప్రశంసించగా; అతండు = ఆ విదూషకుడు, చందన+ఆశ్రిత = చందన వృక్షాన్ని ఆశ్రయించిన, వృక్ష = ఇతర చెట్లకు కూడా, సౌరభంబు = సువాసన అబ్బే, గతిన్ = విధముగా, మాకున్ = మాకు, ఇది = ఈ పాండిత్యము, నీ = నీయొక్క, ప్రభావంబునన్ = దయామహత్యం వల్లనే, అయ్యెన్ = లభించింది, అని = అని, కొనియాడి = రాజును కీర్తించి, మఱియును = ఇంకా ఇలా అన్నాడు.

తాత్పర్యము:

"మామిడి ఆకుపై ఉన్న ఆ యమక పద్యాన్ని చదివి విక్రమార్క మహారాజు నవ్వుకున్నాడు. 'భలే! చాలా నేర్పరివి రా!' అని విదూషకుడిని మెచ్చుకున్నాడు. దానికి ఆ హాస్యగాడు వినయంగా... 'మహారాజా! చందన వృక్షం పక్కన ఉన్న సాధారణ చెట్లకు కూడా ఆ చందన సువాసనలు అబ్బుతాయి కదా! అలాగే మహా పండితుడవైన నిన్ను ఆశ్రయించడం వల్లే నాకూ ఈ కొద్దిపాటి కవిత్వ చమత్కారం అబ్బింది. అంతా నీ ప్రభావమే' అని రాజును కొనియాడి, తోటలోని ఇతర చెట్లను చూపిస్తూ ఇంకా ఇలా అన్నాడు".

విశేషములు

అలంకారము: ప్రతివస్తూపమాలంకార చ్ఛాయ (రాజును చందన వృక్షంతో, తన్ను సాధారణ వృక్షంతో పోల్చుకున్నందున).

149. (కందము)

క. నీ కెన యగు నాశ్రితర
క్షాకుశలత్వమునఁ దన్నుఁ గలసినపుణ్య
శ్లోకపికమధుకరముల న
శోకంబులఁచేయు నిది యశోకంబు చుమీ.

ప్రతిపదార్థము:

నీకున్ = (ఓ రాజా) నీకు, ఎన+అగు = సాటి రాదగిన, ఆశ్రిత = తన్ను ఆశ్రయించినవారిని, రక్షా = రక్షించుట యందలి, కుశలత్వమునన్ = నేర్పరితనము చేత; తన్నున్ = తన్ను, కలిసిన = ఆశ్రయించిన, పుణ్యశ్లోక = పవిత్రమైన ధ్వని గల, పిక = కోయిలలను, మధుకరములన్ = తుమ్మెదలను, అశోకంబులన్ = శోకము (బాధ) లేనివిగా, చేయు = ఒనరిస్తున్నట్టి, ఇది = ఈ చెట్టు, అశోకము+చుమీ = అశోక వృక్షము సుమా!

తాత్పర్యము:

"విదూషకుడు అశోక చెట్టును చూపిస్తూ ఇలా అన్నాడు: 'మహారాజా! తన్ను ఆశ్రయించిన వారిని రక్షించడంలో ఈ చెట్టు సరిగ్గా నీలాగే ప్రవర్తిస్తోంది. తన్ను నమ్ముకొని వచ్చిన పవిత్ర కోయిలలను, తుమ్మెదలను ఎల్లప్పుడూ శోకం (బాధ) లేకుండా ఆనందంగా ఉంచుతోంది. అందుకే దీని పేరు 'అశోకము' (శోకము లేనిది) అని సార్థకమయింది సుమా!'"

విశేషములు

అలంకారము: శ్లేషోపమాలంకారము (రాజుకు, అశోక వృక్షానికి గల ఆశ్రిత రక్షణ గుణాన్ని శ్లేషతో పోల్చడం వల్ల - 'అశ్లోకంబులు' అనగా కీర్తి లేనివి అని ఒక అర్థం, 'అశోకంబులు' అనగా బాధ లేనివి అని మరొక అర్థం).

150. (కందము)

క. వికలంబుగ నీవాసన
సకలంబును బువ్వులందు సంపూర్ణముగా
వకుళంబులందు రోలం
బకులం బిది దీనిఁ జూడు పార్థివముఖ్యా.

ప్రతిపదార్థము:

పార్థివముఖ్యా = ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా!, వికలంబుగన్ (వికసితంబుగన్) = చక్కగా వికసించి, ఈ = ఈ చెట్టు యొక్క, వాసన = సువాసన, సకలంబును = సమస్తమైన, పువ్వులందున్ = పూలన్నింటిలోనూ, సంపూర్ణముగాన్ = నిండుగా ఉండునో; వకుళంబులందున్ = పొగడ చెట్ల (వకుళ వృక్షాల) యందు, రోలంబకులము = తుమ్మెదల గుంపులు, (వాలినవి - అధ్యాహారము), ఇది = ఈ చెట్టును, దీనిన్ = దీనిని, చూడుము = వీక్షించుము.

తాత్పర్యము:

'"ఓ రాజేంద్రా! ఇటు చూడండి. చక్కగా వికసించిన ఈ పొగడ చెట్టు (వకుళ వృక్షము) సువాసనలు తోటలోని అన్ని పూలకన్నా మిన్నగా, సంపూర్ణంగా వ్యాపించాయి. ఆ మధుర సువాసనలకు మురిసిపోయి, తుమ్మెదల గుంపులన్నీ (రోలంబ కులము) ఈ పొగడ పూలపై వాలి ఎలా ఝంకారం చేస్తున్నాయో కళ్లారా చూడండి' అని విదూషకుడు పలికెను".

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: 'వకుళము' అంటే పొగడ చెట్టు. దీని పూల సువాసన చాలా ఘాటుగా, ఎంతో కాలం స్థిరంగా ఉంటుంది. తుమ్మెదలకు ఇది అత్యంత ప్రీతికరమైనది.

151. (కందము)

క. భిన్నాగమ బల శంబర
భిన్నాగ మనంగ మిగులఁ పెంపొందిన యా
పున్నాగ మవధరింపుము
పున్నాగమనోజ్ఞకీ ర్తి పుణ్యాగణ్యా.

ప్రతిపదార్థము:

పుణ్య+అగణ్యా = లెక్కింపశక్యము కాని పుణ్యము కలవాడా!, పున్నాగ = పురుషులలో శ్రేష్ఠుడా (విక్రమార్కుడా)!, మనోజ్ఞ = మనోహరమైన, కీర్తి = కీర్తి కలవాడా!; భిన్న =భిన్నములైన , ఆగమ = వేదముల (లేదా శాస్త్రములను/సైన్యములను), బల = బలమునుకలిగి , □ శంబర భిత్: శంబర = శంబరాసురుని; భిత్ = సంహరించినవాడు (మన్మథుడు). *(పురాణ కథల ప్రకారం ప్రద్యుమ్నుడు లేదా మన్మథుడు శంబరాసురుడనే రాక్షసుడిని వధించాడు. అందుకే మన్మథుడికి 'శంబరారి', 'శంబరభిత్' అనే పేర్లు ఉన్నాయి).*

□ నాగము: ఏనుగు (గజము). □ అనంగన్: అన్నట్లుగా / అనిపించేటట్లుగా.

, మిగులన్ = మిక్కిలి, పెంపొందిన = వృద్ధి చెందిన, ఆ = ఆ, పున్నాగము = పొన్న చెట్టును (పున్నాగ వృక్షాన్ని), అవధరింపుము = ఆలకించి వీక్షించుము.

తాత్పర్యము:

'"అపారమైన పుణ్యకీర్తి కలవాడా, పురుషసింహుడా ఓ మహారాజా! శత్రు సైన్యాల గర్వాన్ని అణచే మన్మథుడి దివ్య గజము) వలె... తెల్లని సుందరమైన పూలతో, ఆకులతో నిలిచి మిక్కిలి వైభవంగా ప్రకాశిస్తున్న ఆ పొన్న చెట్టును (పున్నాగ వృక్షాన్ని) ఒక్కసారి చూడండి' అని విదూషకుడు పలికెను".

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమారూపకాలంకారము (పొన్న చెట్టును మన్మథుడి తెల్లని ఏనుగుతో పోల్చడం వల్ల, రాజును 'పున్నాగ' అని పిలవడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: 'పున్నాగము' అంటే పొన్న చెట్టు. దీని పూలు తెల్లగా ఉండి ఎంతో సువాసన కలిగి ఉంటాయి. కవి ఇక్కడ రాజును 'పున్నాగ' (పురుష శ్రేష్ఠుడు) అని సంబోధిస్తూ, చెట్టును 'పున్నాగము' అని పేర్కొంటూ శబ్ద చమత్కారాన్ని సృష్టించారు.

వసంతోత్సవంలో భాగంగా తోటలో విహరిస్తున్న విక్రమార్కునికి విదూషకుడు అక్కడ ఉన్న ఒక పెద్ద పొన్న చెట్టును (పున్నాగ వృక్షాన్ని) చూపిస్తూ ఈ వర్ణన చేశాడు. ఈ పద్యంలో పొన్న చెట్టును "శంబరభిత్ నాగము" (మన్మథుడి ఏనుగు) తో పోల్చడం వెనుక కవి కొఱవి గోపరాజు గారి అద్భుతమైన భావనాశక్తి దాగివుంది:

తెల్లని ఐరావత సాదృశ్యం: దేవతల రాజైన దేవేంద్రుడికి తెల్లని 'ఐరావతం' అనే ఏనుగు వాహనంగా ఉన్నట్లే... వసంతకాలంలో విజృంభించే కామరాజు (మన్మథుడి) కి కూడా ఒక తెల్లని దివ్య గజం ఉంటే ఎలా ఉంటుందో, ఈ పొన్న చెట్టు అలా ఉందన్నది ఇక్కడి ఊహ.

రంగు మరియు రూప సమన్వయం: పొన్న చెట్టు (పున్నాగము) వసంతఋతువులో దట్టమైన ఆకుపచ్చని ఆకులతో, వాటి మధ్యన గుత్తులు గుత్తులుగా అత్యంత స్వచ్ఛమైన తెల్లని పువ్వులతో నిండిపోయి ఉంటుంది. ఆ తెల్లని పూల సమూహాలతో భారీగా విస్తరించి ఉన్న ఆ పొన్న చెట్టు... దూరం నుండి చూసేవారికి సాక్షాత్తు శంబరాసురుని సంహరించిన మన్మథుడి (శంబరభిత్) యొక్క తెల్లని దివ్య గజము (నాగము) నిలబడి ఉందా అన్నట్లుగా భ్రాంతిని కలిగిస్తోంది.

శబ్ద చమత్కారం (యమకం/శ్లేష): పద్యంలో రాజును 'పున్నాగ' (పురుష శ్రేష్ఠుడా) అని సంబోధిస్తూ, చెట్టును 'పున్నాగము' (పొన్న చెట్టు) అని పేర్కొంటూ, దానికి విశేషణంగా మన్మథుడి ఏనుగు అనడానికి 'శంబర భిత్ + నాగము' అనే పదాలను వాడటం వల్ల ఇటు శబ్దాలంకార చమత్కారం, అటు అర్థ సమన్వయం అత్యంత వైభవంగా కుదిరాయి.

ముగింపు: అందువల్ల, "శంబరాసురుని సంహరించిన మన్మథుడి యొక్క తెల్లని ఏనుగు అరణ్యంలో నిలిచిందా అన్నట్లుగా... ఆ పొన్న చెట్టు (పున్నాగము) తెల్లని పూలతో ముద్దుగా ప్రకాశిస్తోంది" అని విదూషకుడు రాజుతో పలికిన అన్వయ సమన్వయం పరమ రమణీయమైనది.

.152. నూట ఏబది రెండవ పద్యము (కందము)

క. కంబూపమహంసలనిల
యం బూర్జితమూలబంధ మంభోనిధిగా
జంబూవృక్షముఁ చూచితే
జంబూద్వీపంబుసరి నిజం బూహింపన్.

ప్రతిపదార్థము:

జంబూద్వీపంబు = మనం నివసిస్తున్న ఈ జంబూద్వీపము యొక్క, సరిన్ = సరిహద్దును (లేదా వైభవాన్ని), నిజంబు = నిజముగా, ఊహింపన్ = ఆలోచించి చూస్తే; కంబు = శంఖముల వంటి తెల్లని, ఉపమ = పోలిక గల, హంసల = హంసలకు, నిలయంబు = నివాసస్థానమైనట్టియు; ఊర్జిత = మిక్కిలి బలమైన, మూలబంధము = వేళ్ల అమరిక (లేదా ఆధారబంధము) కలట్టియు; అంభోనిధిగాన్ = సముద్రము వలె ప్రకాశిస్తున్నట్టి; జంబూవృక్షమున్ = ఈ పెద్ద నేరేడు చెట్టును, చూచితే = (ఓ రాజా) చూశావా!

తాత్పర్యము:

"విదూషకుడు తోటలోని నేరేడు చెట్టును చూపిస్తూ ఇలా అన్నాడు: 'మహారాజా! మన భారతదేశం ఉన్న ఈ జంబూద్వీపానికి నామకరణం రావడానికి మూలకారణమైన నేరేడు వృక్ష వైభవాన్ని నిజంగా ఆలోచించి చూడు. శంఖాల వలె తెల్లగా ఉండే

హంసలకు నిలయమై, గంభీరమైన వేళ్లతో భూమిని గట్టిగా పట్టి ఉంచి, సముద్రం వలె అపారంగా విస్తరించి ఉన్న ఈ మహా జంబూ వృక్షాన్ని (నేరేడు చెట్టును) చూశావా!""

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (నేరేడు చెట్టును సముద్రంతో పోల్చడం వల్ల - "అంభోనిధిగా").

వ్యాఖ్య: పురాణాల ప్రకారం జంబూద్వీపానికి మధ్యలో ఒక మహా జంబూ వృక్షం (నేరేడు చెట్టు) ఉంటుందని, దాని పండ్ల రసమే జంబూ నదిగా ప్రవహిస్తుందని చెప్తారు. ఆ పౌరాణిక ప్రసిద్ధిని కవి ఇక్కడ తోటలోని నేరేడు చెట్టుకు అన్వయించి వర్ణించారు.

153. నూట ఏబది మూడవ పద్యము (కందము)

క. సంచితపింఛసమంచిత
పంచాయుధమరకతాతపత్రం బన ని
శ్చంచలశాఖాంచిత మగు
చించావృక్షంబుఁ చూడు చిత్తజరూపా.

ప్రతిపదార్థము:

చిత్తజరూపా = మన్మథుని వంటి సుందర రూపము గల ఓ విక్రమార్క మహారాజా!; సంచిత = చక్కగా కూర్చబడిన, పింఛ = నెమలి ఈకల (పింఛముల) చేత, సమంచిత = అలంకరింపబడిన; పంచాయుధ = మన్మథుని యొక్క (లేదా శ్రీమహావిష్ణువు యొక్క ఐదు ఆయుధములతో కూడిన), మరకత = పచ్చల (మరకత మణుల) తో చేసిన, ఆతపత్రంబు = రాజఛత్రము (గొడుగు), అనన్ = అన్నట్లుగా; నిశ్చంచల = ఏమాత్రం కదలిక లేని (స్థిరమైన), శాఖా = కొమ్మలతో, అంచితము+అగు = ఒప్పియున్నట్టి, చించావృక్షంబున్ = ఈ పెద్ద చింతచెట్టును, చూడుము = వీక్షించుము.

తాత్పర్యము:

"ఓ మన్మథాకారా! ఇటు చూడండి. నెమలి పింఛాలతో ఎంతో అందంగా అలంకరించి, మరకత మణులతో (పచ్చలతో) చేసిన మన్మథుడి రాజఛత్రం (పెద్ద పచ్చని గొడుగు) అరణ్యంలో నిలిచిందా అన్నట్లుగా... దట్టమైన పచ్చని ఆకులతో, కదలిక లేని గంభీరమైన కొమ్మలతో విరాజిల్లుతున్న ఈ పెద్ద చింతచెట్టును (చించావృక్షమును) ఒక్కసారి చూడండి" అని విదూషకుడు పలికెను.

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (దట్టమైన ఆకులు గల పచ్చని చింతచెట్టును మన్మథుని మరకత మణుల గొడుగుగా ఊహించడం వల్ల - "మరకతాతపత్రం బన").

వ్యాఖ్య: 'చించావృక్షము' అంటే చింతచెట్టు. చింతచెట్టు ఆకులు ఎప్పుడూ దట్టంగా, పచ్చటి గొడుగులా విస్తరించి ఉంటాయి. కవి ఇక్కడ దానిని మన్మథుడి రాజఛత్రంగా వర్ణించడం ఎంతో రమణీయం.

154. నూట ఏబది నాల్గవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. దీనిప్రభావం బే మని వర్ణింపంబోలు.

ప్రతిపదార్థము:

దీని = ఈ చింతచెట్టు యొక్క, ప్రభావంబు = మహిమను (గొప్పతనాన్ని), ఏమని = ఏ రకముగా, వర్ణింపన్+బోలున్ = వర్ణించగలము? (వర్ణించడం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు).

తాత్పర్యము:

"ఆ విదూషకుడు చింతచెట్టు వైభవాన్ని చూసి మురిసిపోతూ, 'మహారాజా! అసలు ఈ చింతచెట్టు గొప్పతనాన్ని ఏమని వర్ణించగలను? దీని మహత్యం సామాన్యమైనది కాదు' అంటూ ఇంకా ఇలా పొగడసాగాడు".

155. నూట ఏబది ఐదవ పద్యము (కందము)

క. చింత మది లేక మనుజులు
చింతించినకొలఁదిఁ చవులు చేకూర్చుచు ని
శ్చింతులఁగా నొనరిచ్చెడు
చింతకు సరి గలదె లోకచింతామణికిన్.

ప్రతిపదార్థము:

మనుజులు = మనుషులు, మదిన్ = తమ మనస్సులో, చింత = ఎటువంటి విచారము (చింత), లేక = లేకుండా; చింతించిన = (ఈ చింతపండు రుచిని గూర్చి) ఆలోచించిన, కొలఁదిన్ = కొద్దీ; చవులు = అద్భుతమైన రుచులను, చేకూర్చుచున్ = కలిగిస్తూ; నిశ్చింతులన్+కాన్ = ఎటువంటి చింతలు లేనివారిగా, ఒనరించెడు = చేస్తున్నట్టి; లోక = ఈ లోకమున, చింతామణికిన్ = కోరిన కోర్కెలు తీర్చే చింతామణి రత్నము వంటిదైన, ఈ, చింతకున్ = చింతచెట్టుకు, సరి = సమానమైనది, కలదె = ఎక్కడైనా ఉందా? (లేదు).

తాత్పర్యము:

"విదూషకుడు 'చింత' అనే శబ్దంతో చమత్కారం చేస్తూ ఇలా అన్నాడు: 'మనుషులు తమ మనసులో ఉన్న విచారాలన్నీ (చింతలన్నీ) మరచిపోయేలా... దీని రుచిని గూర్చి ఆలోచించిన కొద్దీ నమిలే కొద్దీ నోరూరుస్తూ అద్భుతమైన రుచులను అందిస్తుంది ఈ చింతచెట్టు. మనుషులను నిశ్చింతులుగా చేసే ఈ చింతచెట్టు, కోరిన కోర్కెలు తీర్చే లోక చింతామణి రత్నంతో సమానమైనది. దీనికి సాటి రాగల వృక్షం ఈ లోకంలో మరేదైనా ఉందా మహారాజా?'"

విశేషములు

అలంకారము: శ్లేషోల్లేఖాలంకారము మరియు ముక్తపదగ్రస్త ఛాయ ('చింత' అనగా విచారము అని ఒక అర్థము, 'చింతపండు/చింతచెట్టు' అని మరొక అర్థము. పదాల శ్లేషతో పద్యం ఎంతో బుద్ధికుశలతతో కూడి ఉంది).

వ్యాఖ్య: చింతపండు రుచి మనుషుల నోటి చవులను ఊరిస్తూ, భోజన ప్రియుల మనసులోని విచారాలన్నింటినీ పోగొడుతుందని హాస్యపూర్వకంగా కవి ఇక్కడ వర్ణించారు.

156. నూట ఏబది ఆరవ పద్యము (కందము)

క. ఈచింతపంటిసరిగా
నోచెల యమృతంబుఁ చెప్ప నొప్పునె దాని
వాచవి గొని తమజిహ్వల
నేచవులును లేక చెడరె యింద్రాది సురల్.

ప్రతిపదార్థము:

ఓ చెలియా = ఓ నా మిత్రుడా (రాజా)!; ఈ = ఈ, చింతపంటి = చింతపండు యొక్క రుచికి, సరిగాన్ = సమానమైనదిగా, అమృతంబున్ = దేవతల అమృతాన్ని, చెప్పన్ = చెప్పడం, ఒప్పున్+ఎ = తగునా? (తగదు, చింతపండే గొప్పది); దాని = ఆ అమృతం యొక్క, వాచవిన్ = నోటి రుచిని, కొని = మరిగి; ఇంద్ర+ఆది = దేవేంద్రుడు మొదలైన, సురల్ = దేవతలంతా; తమ = తమయొక్క, జిహ్వలన్ = నాలుకల యందు; ఏ = మరే ఇతర, చవులును = రుచులు, లేక = తెలియకుండా, చెడరె = చెడిపోయారు కదా!

తాత్పర్యము:

"'ఓ రాజా! ఈ కమ్మని చింతపండు రుచితో పోలిస్తే ఆ దేవతల అమృతం ఒక లెక్కా? దానిని దీనితో సమానంగా చెప్పడం అస్సలు తగదు. ఆ దేవతలైన ఇంద్రాదులు ఎప్పుడూ ఆ చప్పని అమృతాన్నే తాగుతూ, నోటి రుచి తెలియక, నాలుకలకు మరే ఇతర రుచీ తగలకుండా పాడైపోయారు. పాపం! వారికి ఈ చింతపండు పులుపు రుచి చూసే భాగ్యం ఎక్కడిది?' అని విదూషకుడు పరిహసించాడు".

విశేషములు

అలంకారము: వ్యతిరేకాలంకారము (లోకంలో అత్యుత్తమమైన అమృతం కన్నా చింతపండే గొప్పదని, అమృతాన్ని తక్కువ చేసి చెప్పడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: విదూషకుడు హాస్యరస ప్రధానంగా మాట్లాడే పాత్ర కాబట్టి, దేవతల అమృతాన్ని చప్పనైనదిగా ఈసడించుకుంటూ, చింతపండు పులుపును ఆకాశానికెత్తడం ఇక్కడి హాస్య చమత్కారం.

157. నూట ఏబది ఏడవ పద్యము (కందము)

క. భ్రాంతి వడి కల్పవృక్ష
ప్రాంతంబునఁ గూడుఁ గుర్కుఁ బట్టక సురల
శ్రాంతంబు దీనికై మదిఁ
జింతించుటఁ జేసి పరఁగెఁ చింత యనగన్.

ప్రతిపదార్థము:

సురలు = ఆ దేవతలు, భ్రాంతిపడి = భ్రమకు లోనై; కల్పవృక్ష = స్వర్గములోని కల్పవృక్షము యొక్క, ప్రాంతంబునన్ = సమీపమున; కూడున్ = అన్నమును, కురుకున్ = నిద్రను, పట్టక = పొందలేక; అశ్రాంతంబు = ఎల్లప్పుడును (ఎడతెరిపి లేకుండా); దీనికై = ఈ వృక్షము (పులుపు) కొరకే; మదిన్ = తమ మనస్సులో; చింతించుటన్+చేసి = విచారించడం (ఆరాటపడటం) వల్లే; దీనికి, చింత = 'చింత' (చింతచెట్టు), అనగన్ = అనే పేరు, పరఁగెన్ = లోకంలో స్థిరపడింది.

తాత్పర్యము:

"'మహారాజా! దీని పేరేమిటో తెలుసా 'చింత చెట్టు'. దీనికి ఆ పేరు ఎలా వచ్చిందో తెలుసా? స్వర్గంలో కల్పవృక్షం పక్కనే ఉన్నా సరే, ఆ దేవతలకు అన్నంపానాలు, నిద్ర పట్టేవి కావు. వారంతా ఎల్లప్పుడూ భూలోకంలోని ఈ పులుపు రుచి కోసమే మనసులో నిరంతరం 'చింత పడుతూ' (ఆరాటపడుతూ) ఉండేవారు. దేవతలు దీని కోసం నిత్యం చింతించడం వల్లే... దీనికి 'చింత' అనే పేరు సార్థకమయింది సుమా!' అని విదూషకుడు సరికొత్తగా నిర్వచించాడు".

విశేషములు

అలంకారము: నిరుక్త్యలంకారము లేదా ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (చింత అనే పదానికి విదూషకుడు తన హాస్య బుద్ధితో సరికొత్త కారణాన్ని ఉత్ప్రేక్షించి చెప్పడం వల్ల).

158. నూట ఏబది ఎనిమిదవ పద్యము (కందము)

క. మును జిగురునఁ పువ్వున నొ
మనగాయల దోరపండ్ల మఱి యారఁగఁబం
డినపండ్ల నెల్లకాలముఁ
దనియఁగఁ చవు లొసఁగ నొండు తరువులు గలవే. 1

ప్రతిపదార్థము:

మును = మొదట, జిగురునన్ = లేత చిగుళ్ల రూపంలోను, పువ్వునన్ = పూల రూపంలోను, ఒమ పనగాయల (పచ్చిగాయల) = పచ్చి చింతకాయల రూపంలోను, దోరపండ్లన్ = దోరగా పండిన కాయల రూపంలోను, మఱి = ఇంకా, ఆరఁగన్ = పూర్తిగా, పండిన = ఎండి పక్వానికి వచ్చిన, పండ్లన్ = చింతపండు రూపంలోను; ఎల్లకాలమున్ = అన్ని కాలములలోనూ; తనియఁగన్ = మనుషులు తృప్తిపడేటట్లుగా; చవులు = రకరకాల రుచులను, ఒసఁగన్ = ఇవ్వడానికి; ఒండు = మరే ఇతర, తరువులు = చెట్లు, గలవే = లోకంలో ఉన్నాయా? (లేవు).

తాత్పర్యము:

"'ఓ రాజా! చింతచెట్టు లాంటి ఉపయోగకరమైన చెట్టు లోకంలో మరొకటి లేదు. ఇది చిగురుగా ఉన్నప్పుడు (చింతచిగురు పప్పు), పూవుగా ఉన్నప్పుడు, పచ్చిగాయగా ఉన్నప్పుడు (చింతకాయ తొక్కు), దోరకాయగా ఉన్నప్పుడు, చివరకు పూర్తిగా పండిన పండుగా ఉన్నప్పుడు (చింతపండు చారు)... ఇలా తన జీవితంలోని ప్రతి దశలోనూ ఎల్లకాలం మనుషులకు నోరూరించే రుచులను ఇస్తూ తృప్తిపరుస్తుంది. అన్ని దశల్లోనూ ఇంతగా రుచులను పంచే చెట్టు లోకంలో మరేదైనా ఉందా మహారాజా?'"

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము (చింతచెట్టు వల్ల కలిగే లౌకిక ఉపయోగాలను, వివిధ వంటకాల దశలను సహజంగా వర్ణించినందున).

వ్యాఖ్య: చింతచెట్టు యొక్క లేత చిగురు నుండి పండు వరకు తెలుగువారి వంటకాలలో దానికి గల నిత్య అవసరాన్ని, ప్రాధాన్యతను కవి ఇక్కడ లోకరీతి చొప్పున మనోహరంగా ప్రతిబింబించారు.

159. నూట ఏబది తొమ్మిదవ పద్యము (కందము)

క. ఉడుపతి తనలో నమృతము
గడలుకొనియుఁ బెక్కు చవులు గానక కృశుఁడై
విడిచినకళ లన్నియు నీ
గొడిసెల రూపమునఁ చింత గొలువఁగఁబోలు.

ప్రతిపదార్థము:
ఉడుపతి = నక్షత్రములకు నాథుడైన ఆ చంద్రుడు, తనలోన్ = తన లోపల, అమృతము = అమృతము, కడలుకొనియున్ = నిండి ఉండినప్పటికీ; పెక్కు = రకరకాల, చవులు = రుచులను, కానక = ఆస్వాదించలేక; కృశుఁడు+ఐ = (కృష్ణపక్షంలో) రోజురోజుకూ అరిగిపోతూ (కృశించిపోతూ); విడిచిన = వదిలిపెట్టిన, కళలు+అన్నియున్ = తన చంద్రకళలన్నీ; ఈ = ఈ చింతచెట్టు యొక్క, గొడిసెల = వంకరగా ఉండే చింతకాయల (గొడిసెల) యొక్క, రూపమునన్ = ఆకారంలో; చింతన్ = ఈ చింతచెట్టును; కొలువఁగన్+బోలున్ = ఆశ్రయించి సేవించడానికి వచ్చాయా అన్నట్లు ఉన్నాయి.

తాత్పర్యము:
'"మహారాజా! ఆకాశంలోని చంద్రుడి (ఉడుపతి) లోపల అమృతం నిండి ఉన్నా సరే, అతనికి రకరకాల రుచులు ఆస్వాదించే భాగ్యం లేదు. అందుకే అతడు బాధతో రోజురోజుకూ కృశించిపోతూ (కృష్ణపక్షంలో) తన కళలను ఒక్కొక్కటిగా విడిచిపెట్టాడు. ఆ చంద్రుడు విడిచిపెట్టిన వంకరగా ఉండే చంద్రకళలన్నీ... ఈ చింతచెట్టుపై వంకరగా ఉండే చింతకాయల (గొడిసెల) రూపం దాల్చి, ఈ చెట్టును సేవించడానికి ఇక్కడే ఉండిపోయాయా అన్నట్లుగా ఆ కాయలు వేలాడుతున్నాయి' అని విదూషకుడు చమత్కరించాడు".

విశేషములు
అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (వంకరగా ఉండే చింతకాయలను/తొనలను ఆకాశంలోని చంద్రుడి వంకర చంద్రకళలుగా ఊహించడం వల్ల - "చింత గొలువఁగఁబోలు").
వ్యాఖ్య: చింతకాయల వంకర రూపాన్ని ద్వితీయ, తృతీయ నాటి బాలచంద్రుని వంకర కళలతో పోల్చడం కవి భావనా ప్రతిభకు అద్భుత నిదర్శనం.

160. నూట అరవైయవ పద్యము (కందము)

క. వెస నిర్మించిన బ్రహ్మకు
రసికుఁడు మ్రొక్కిడుచు ఫలము రంజిల్లఁగ ష
డ్రసములలో నిది నమలెడు
దెసఁ గని నోరూరు నాదిదేవునికైనన్.

ప్రతిపదార్థము:

వెసన్ = శీఘ్రముగా (అద్భుతముగా), నిర్మించిన = (ఈ సృష్టిని, ఈ వృక్షాన్ని) సృష్టించిన, బ్రహ్మకున్ = ఆ బ్రహ్మదేవునికి; రసికుఁడు = రుచులను ఆస్వాదించే రసికుడు, మ్రొక్కు+ఇడుచున్ = నమస్కారాలు చేస్తూ; ఫలము = ఈ చింతపండు యొక్క ఫలము, రంజిల్లఁగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; షడ్+రసములలోన్ = లోకంలోని ఆరు రుచులలో (తీపి, పులుపు, కారం, ఉప్పు, వగరు, చేదు); ఇది = ఈ పులుపును; నమలెడు = నమిలి ఆస్వాదించే, దెసన్ = విధానాన్ని, కని = చూసి; ఆదిదేవునికిన్+ఐనన్ = సాక్షాత్తు ఆ సృష్టికర్తయైన దేవునికైనా సరే; నోరు+ఊరున్ = నోరు ఊరుతుంది సుమా!

తాత్పర్యము:

"ఈ చింతచెట్టును సృష్టించిన ఆ బ్రహ్మదేవునికి రసికుడైనవాడు చేతులు జోడించి నమస్కరిస్తాడు. లోకంలోని షడ్రసాలలో (ఆరు రుచులలో) అత్యంత ఆకర్షణీయమైనది, నోరూరుంచేది ఈ చింతపండు పులుపు రసమే. ఈ చింతపండును నమిలేటప్పుడు కలిగే ఆ రుచిని చూస్తే... సాక్షాత్తు ఆ ఆదిదేవునికైనా, బ్రహ్మదేవునికైనా సరే నోరు ఊరక మానదు సుమా! అంతటి దివ్యమైన రుచి దీనిది" అని విదూషకుడు చింతచెట్టు వర్ణనను ముగించాడు.

విశేషములు

అలంకారము: అతిశయోక్త్యలంకారము (చింతపండు పులుపు చూస్తే సాక్షాత్తు దేవుడికైనా నోరూరుతుందని చెప్పడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: చింతపండు యొక్క పులుపు రస ప్రాధాన్యతను షడ్రసాలలో కెల్లా గొప్పదిగా నిరూపిస్తూ కవి ఇక్కడ హాస్యరసాన్ని సమర్థవంతంగా పోషించారు.

161. నూట అరవై ఒకటవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. గరిత లేని యిల్లు దొరలేనీ తగవును
జింతపండు లేని వింతచవియుఁ
చనవు లేనికొలువు శశి లేని రాత్రియు
ముక్కు లేని మొగము నొక్కరూపు.

ప్రతిపదార్థము:

గరిత = గృహిణి (ఇల్లాలు) లేనట్టి, ఇల్లు = గృహమును; దొర = సరైన ప్రభువు లేదా నాయకుడు, లేని = లేనట్టి, తగవును = న్యాయసభయు (తీర్పును); చింతపండు = చింతపండు, లేని = లేనట్టి, వింతచవియున్ = విచిత్రమైన వంటకపు రుచియు; చనవు = చొరవ (ఆదరణ), లేని = లేనట్టి, కొలువు = రాజకొలువును (ఉద్యోగమును); శశి = చంద్రుడు, లేని = లేనట్టి, రాత్రియున్ = చీకటి రాత్రియు; ముక్కు = నాసిక (ముక్కు), లేని = లేనట్టి, మొగమున్ = ముఖమును; ఒక్కరూపు = అంతా ఒకే తీరున వ్యర్థములు (శోభాహీనములు) సుమీ!

తాత్పర్యము:

"విదూషకుడు చింతపండు ప్రాధాన్యతను లోకరీతితో ముడిపెడుతూ ఇలా అన్నాడు: 'ఓ రాజా! ఇల్లాలు లేని ఇల్లు, సరైన యజమాని లేని న్యాయసభ, చింతపండు వేయని వంటకం, ఆదరణ లేని రాజకొలువు, చంద్రుడు లేని రాత్రి, ముక్కు లేని ముఖం... ఇవన్నీ ఎందుకూ పనికిరానివి, చూడటానికి ఏమాత్రం అందం లేని శోభాహీనమైన రూపాలే సుమా!'"

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము లేదా సముచ్చయ ప్రతీక అలంకారము (శోభాహీనమైన వస్తువులన్నింటినీ ఒకే వరుసలో సమానంగా పోల్చడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: తెలుగువారి జీవితంలో, వంటకాలలో చింతపండుకు ఉన్న స్థానాన్ని ముక్కు లేని ముఖంతో పోల్చడం కవి హాస్య చమత్కారానికి, లోకజ్ఞతకు అద్భుత నిదర్శనం. ఇది సామాన్య ప్రజల హృదయాలకు హత్తుకునేలా రాసిన చక్కని తెలుగు నీతి పద్యం.

162. నూట అరవై రెండవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

మ. అని యిబ్బంగి విదూషకుండు చనవు హాస్యోచితం బైనచొ
ప్పునఁ తద్ధ్వము నేర్పడం బలుకుచు న్భూభర్తకు స్వాగ్వినో
దనసౌఖ్యంబులఁ బ్రొద్దుపుచ్చునెడ నుత్సాహంబుతోఁ గామిను
ల్వనసౌందర్యవిలోకలోలమతులై వర్తించి రయ్యెయెడన్

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, ఇప్+భంగిన్ = ఈ రీతిగా, విదూషకుండు = ఆ హాస్యగాడు, చనవు = చొరవతో కూడిన, హాస్య+ఉచితంబు+ఐన = పరిహాసమునకు తగినట్టి, చొప్పునన్ = పద్ధతిలో, తద్+త్వమున్ = ఆయా వృక్షముల యొక్క స్వభావాన్ని (నిజాల్ని), ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా, పలుకుచున్ = మాట్లాడుతుండగా; భూభర్తకున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు, స్వ+వాక్ = తనయొక్క మాటల అనెడి, వినోదన = వినోదము వల్ల కలిగే, సౌఖ్యంబులన్ = ఆనందముతో, ప్రొద్దు = సమయాన్ని, పుచ్చు+ఎడన్ = గడుపుతున్న సమయంలో; ఉత్సాహంబుతోన్ = అమితమైన ఆనందముతో, కామినుల్ = ఆ అంతఃపుర స్త్రీలందరు, వన = ఆ తోట యొక్క, సౌందర్య = అందాలను, విలోక = చూచుట యందు, లోల = ఆసక్తి గల, మతులు+ఐ = మనస్సులు కలవారై, అయ్యె+ఎడన్ = ఆయా ప్రదేశములందు, వర్తించిరి = విహరించసాగారు.

తాత్పర్యము:

"ఆ విధంగా విదూషకుడు చొరవ తీసుకొని, సమయోచితమైన హాస్యంతో తోటలోని చెట్ల స్వభావాలను రాజుకు వివరిస్తూ కాలక్షేపం చేయసాగాడు. అతని చమత్కారపు మాటల వినోదంతో విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో హాయిగా నవ్వుకుంటూ సమయాన్ని గడుపుతున్నాడు. అదే సమయంలో, అంతఃపుర కాంతలంతా అమితమైన ఉత్సాహంతో ఆ వనసౌందర్యాన్ని ఆస్వాదించాలనే కోరికతో... ఆ తోటలోని వివిధ ప్రదేశాలలో ఆనందంగా విహరించడం ప్రారంభించారు".

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి.

వ్యాఖ్య: రాజు ఒకవైపు విదూషకుడి మాటల వినోదంలో ఉండగా, మరొకవైపు స్త్రీల వనవిహార లీలలు ప్రారంభమవడం ద్వారా కథ తదుపరి శృంగార ఘట్టానికి దారితీస్తోంది.

163. నూట అరవై మూడవ పద్యము (కందము)

క. అడుగులుఁగెందలిరాకులుఁ

తొడవులుఁ క్రొవ్విరులుఁ గురులుఁదుమ్మెదగములుం
దడఁబడ బడఁతులు బెడఁగడ
రెడు నడగల తీవెలనఁ జరించిరి కవఁకన్.

ప్రతిపదార్థము

బడఁతులు = ఆ అంతఃపుర కాంతలు; అడుగులున్ = (తమ) ఎర్రని పాదములు; కెందలిరాకులున్ = ఎర్రని లేత చిగురుటాకులు గాను; తొడవులున్ = (తాము ధరించిన) ఆభరణములు; క్రొవ్విరులున్ = తాజా పూల మొగ్గలు గాను; కురులున్ = (తమ) నల్లని ముంగురులు; తుమ్మెద = తుమ్మెదల యొక్క; గములున్ = గుంపులు గాను; తడఁబడన్ = ఒకదానికొకటి కలిసిపోయి భ్రమ కలిగించేలా; బెడఁగు+అడరెడు = వింతైన అందము అతిశయించునట్లు; నడగల = నడకలతో కూడిన; తీవెలన్+అనన్ = నడిచే పూలతీగలు అన్నట్లుగా; కవఁకన్ = అమితమైన ఉత్సాహముతో; చరించిరి = ఆ తోటలో విహరించారు.

తాత్పర్యము

ఆ అంతఃపుర స్త్రీలు (బడతులు) అమితమైన ఉత్సాహంతో ఆ తోటలో విహరించసాగారు. వారు నడుస్తుంటే... వారి ఎర్రని కాళ్లు తోటలోని లేత చిగురుటాకుల్లా, వారు ధరించిన నగలు తాజా పూలమొగ్గల్లా, వారి నల్లని ముంగురులు తుమ్మెదల గుంపుల్లా విరాజిల్లాయి. అవి ఎంతగా కలిసిపోయాయంటే (తడబడన్)... ఏవి చిగుళ్లో ఏవి పాదాలో, ఏవి పూలో ఏవి ఆభరణాలో గుర్తుపట్టలేనంతగా భ్రమ కలిగిస్తూ, అందాలు లొలికే నడిచే పూలతీగలేమో అన్నట్లుగా ఆ సుందరులు తోటలో అటు ఇటు తిరిగారు.

విశేషములు

అలంకారము: అవయవ రూపక ఉత్ప్రేక్షాలంకారము మరియు భ్రాంతిమదలంకార ఛాయ (స్త్రీల పాదాలను చిగుళ్లతో, నగలను పూలతో, కురులను తుమ్మెదలతో రూపించి, ఆయా వస్తువుల మధ్య 'తడబాటు' లేదా భ్రమ కలుగుతున్నట్లుగా వర్ణించి, చివరకు వారిని నడిచే పూలతీగలుగా ఉత్ప్రేక్షించినందున).

వ్యాఖ్య (సమన్వయ విశ్లేషణ): కవి కొఱవి గోపరాజు గారు ఈ పద్యంలో 'తడఁబడ' అనే పదాన్ని వాడటం వెనుక అత్యంత రమణీయమైన భావన ఉంది. తోటలోని లేత ఎర్రని చిగుళ్లు, స్త్రీల ఎర్రని పాదాలు పక్కపక్కనే ఉన్నప్పుడు చూసేవారికి ఏవి చిగుళ్లో ఏవి పాదాలో తెలియకుండా బుద్ధి తడబడుతుంది. అలాగే వారి నగలు పూలలా, వారి నల్లని జుట్టు తుమ్మెదలలా కలిసిపోయి ఒక వింతైన ప్రకృతి సౌందర్యాన్ని ఆవిష్కరించాయి. అందువల్లనే వారు కేవలం స్త్రీలులా కాక, నడకలు నేర్చుకున్న పూలతీగలు (నడగల తీవెలు) వలె తోటలో చరించారని చెప్పడం పరమ మనోహరంగా కుదిరింది.

164. నూట అరవై నాల్గవ పద్యము

సీ. ఎలమావిజొంపంబు లివెచూడుమనుచునొం
డొరులకుఁ జూపుచుఁదిరుగువారుఁ
కరములుఁ పల్లవోత్కరములుఁ తడఁబడ
డాయుచుఁ పువ్వులు గోయువారుఁ

పాలుపారఁ తనువులు పుష్పవల్లులతోడఁ
కూడ డాఁగురుమూఁత లాడువారుఁ
తిన్నని యేలలఁ దీపులు రెట్టింపఁ
దీఁగె యుయ్యల లెక్కి తూఁగువారు
ఆ.వె. బువ్వుఁదేనియఁగురియంగఁపొన్న లెక్కి
మెఱపులట్లందువిరులకుమెలఁగువారు
నగుచుబాలికలు వనవిహారలీల
లెనయఁ జెలఁగిరి వనలక్ష్ము లనఁగ నచట.

ప్రతిపదార్థము:

ఇవె = ఇవిగో, ఎలమావి = లేత మామిడి చెట్ల యొక్క, జొంపంబులు = పాదలు (గుత్తులు), చూడుము = వీక్షించుము, అనుచున్ = అంటూ, ఒండొరులకున్ = ఒకరికొకరు, చూపుచున్ = చూపించుకుంటూ, తిరుగువారును = తిరిగేవారును; కరములు = తమ చేతులు, పల్లవ = ఆ చెట్ల లేత చిగుళ్ల యొక్క, ఉత్కరములు = సమూహములు, తడఁబడన్ = ఒకదానికొకటి కలిసిపోయేలా, డాయుచున్ = చెట్ల దగ్గరకు వెళ్ళి, పువ్వులు = పూలను, కోయువారును = కోసేవారును; పాలుపు+ఆరన్ = అందము లొలుకునట్లు, తనువులు = తమ శరీరములు, పుష్పవల్లులతోడన్ = పూలతీగలతో, కూడన్ = కలిసిపోయేలా, డాఁగురుమూఁతలు = దాగుడుమూతలు, ఆడువారును = ఆడుకునేవారును; తిన్నని = చక్కని, ఏలలన్ = ఏలపాటల (పాటల) యొక్క, దీపులు = మధుర రుచులు, రెట్టింపన్ = రెట్టింపు అయ్యేలా, తీఁగె = తీగలతో చేసిన, ఉయ్యలలు = ఉయ్యాలలు, ఎక్కి = అధిరోహించి, తూఁగువారును = ఊగే వారును అయి; పూ+దేనియ = పూలతేనె, కురియంగన్ = వానలా పడుతుండగా, పొన్నలు = పొన్న చెట్లను, ఎక్కి = అధిరోహించి, మెఱపుల+అట్లు = మెరుపు తీగల్లా, అందున్ = ఆ పైనున్న, విరులకున్ = పూల కొరకు, మెలఁగువారును = కదిలేవారును, అగుచున్ = అవుతూ; బాలికలు = ఆ కాంతలు, వనవిహార = తోటలోని విహార, లీలలు = విలాసములతో, ఎనయన్ = కూడి, అచటన్ = ఆ ప్రదేశమున, వనలక్ష్ములు = అడవి దేవతలు (వనలక్ష్మి రూపాలు), అనఁగన్ = అన్నట్లుగా, జెలఁగిరి = ప్రకాశించారు.

తాత్పర్యము:

"ఆ తోటలో కాంతల వనవిహార లీలలు ఎంతో మనోహరంగా సాగాయి. కొందరు 'ఇదిగో! ఈ లేత మామిడి పాదలను చూడండి' అని ఒకరికొకరు చూపించుకుంటూ తిరుగుతున్నారు. మరికొందరు పూలు కోస్తుంటే... వారి ఎర్రని చేతులు, ఆ చెట్ల లేత చిగుళ్లు కలిసిపోయి ఏవి చేతులో ఏవి చిగుళ్లో తెలియకుండా ఉన్నాయి. కొందరు పూలతీగల చాటున దాక్కుంటూ దాగుడుమూతలు ఆడుతున్నారు. ఇంకొందరు తీగ ఉయ్యాలలు ఎక్కి మధురమైన పాటలు పాడుతూ ఊగుతున్నారు. వేరొక కొందరు పొన్న చెట్లు ఎక్కి, పూలతేనె తమపై పడుతుంటే మెరుపు తీగల్లా కదులుతూ పైనున్న పూలను కోస్తున్నారు. ఆ సుందరులంతా చూసేవారికి సాక్షాత్తు ఆ వనలక్ష్మి దేవతలే భూమికి దిగివచ్చారా అన్నట్లుగా ఎంతో వైభవంగా విహరించారు".

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా స్వభావోక్త్యలంకారములు (కాంతలను వనలక్ష్మీ దేవతలుగా ఊహించడం వల్ల, వారి ఆటలను సహజంగా వర్ణించినందున).

165. నూట అరవై ఐదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. వెన్నలి వ్రేలఁగాఁ బిఱిఁదివ్రేకట మొయ్యనఁ క్రింది కీడ్వఁగాఁ
జన్నులమీఁదఁ క్రీక్కిఱిసి సందేటిదండలు పాంతనిక్కఁగా
సన్నపుఁగౌనుదీఁగఁ కడుసన్నముగా ముని వ్రేళ్ళ నిల్పి తాఁ
బొన్నలు గోసెఁ చేతులను బుప్పొడి యొప్పెడుకొమ్మ కొమ్మలన్. **165**

ప్రతిపదార్థము:

పుప్పొడి = పూల పొడి చేత, ఒప్పెడు = ప్రకాశిస్తున్న, కొమ్మ = ఒక సుందరి (కొమ్మ వంటి కాంత), వెన్నలి = తన జడముడి (వెంట్రుకలు), వ్రేలన్+గాన్ = కిందకు వేలాడుతుండగా, పిఱిఁది = తన జఘన (కటి) భాగము యొక్క, వ్రేఁకటన్ = భారము చేత, మొయ్యనన్ = మెల్లగా, క్రిందికిన్ = కింది వైపునకు, ఈడ్వన్+గాన్ = లాగుతుండగా; చన్నులమీఁదన్ = తన స్తనముల పై భాగమున, క్రిక్కిఱిసి = ఒత్తుగా ఉన్న, సందెటిదండలు = బాహుపురి హారములు, పాంతన్ = పైకి, నిక్కన్+గాన్ = సాగుతుండగా; సన్నపు = అతి సుకుమారమైన, కౌను = నడుము అనెడి, తీఁగన్ = తీగను, కడు = మి౯ిలి, సన్నముగాన్ = విరిగిపోతుందా అన్నట్లు విరుస్తూ, మునివ్రేళ్ళన్ = కాలి బొటనవ్రేళ్ల కొనలపై, నిల్పి = శరీరాన్ని పైకి లేపి నిలబెట్టి, తాన్ = తాను, చేతులను = తన చేతులతో, కొమ్మలన్ = ఆ చెట్టు కొమ్మలపై ఉన్న, పొన్నలు = పొన్న పూలను, కోసెన్ = కోసింది.

తాత్పర్యము:

"తోటలో ఒక అందమైన కాంత పొన్న పూలు కోస్తున్న దృశ్యం ఎంతో మనోహరంగా ఉంది. ఆమె తలపై ఉన్న జడముడి కిందకు వేలాడుతూ, ఆమె నిండైన వెనుక భాగపు భారము వల్ల మెల్లగా కిందికి లాగుతోంది. ఆమె పైకి చేతులు ఎత్తడం వల్ల ఆమె వక్షఃస్థలంపై ఉన్న హారాలు పైకి సాగాయి. తీగ లాంటి తన సన్నని నడుము ఎక్కడ విరిగిపోతుందో అన్నట్లుగా శరీరాన్ని వంచి, కాలి మునివ్రేళ్లపై నిలబడి... పైనున్న చెట్టు కొమ్మలను అందుకొని ఆమె పొన్న పూలను కోసింది. ఆ సమయంలో కొమ్మల నుండి రాలిన పూల పుప్పొడి ఆమె శరీరంపై పడి, ఆమె ఒక అందమైన పూలకొమ్మలా ప్రకాశించింది".

విశేషములు

అలంకారము: చేకానుప్రాసము మరియు ముక్తపదగ్రస్త చమత్కారము ('కొమ్మ కొమ్మలన్' - స్త్రీ అనే అర్థంలో కొమ్మ, చెట్టు కొమ్మ అనే అర్థంలో కొమ్మలన్ అని వాడటం వల్ల చక్కని శబ్దాలంకారం కుదిరింది).

వ్యాఖ్య: నిండు గర్భవతి వంటి అందాలు, సుకుమారమైన శరీర తీరు గల స్త్రీ పూలు కోసే భంగిమను కవి చిత్రించిన తీరు అద్భుతం.

166. నూట అరవై ఆరవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. అత్తఱి నత్తలోదరుల కందఱి కందుల కందరాని పూ
గుత్తులఁ జూపి చేకొలఁదిఁ కోయుడు మీరని గ్రుచ్చి వానికై
యెత్తుచుఁ చేయి దప్పె నని యించుక జాఱఁగనిచ్చి యక్కులన్..

హత్తుచు నంగసంగసుఖ మందిరి కొందఱు ప్రేమఁ కాముకుల్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ+తఱిన్ = ఆ సమయంలో, కొందఱు = కొందరు, కాముకుల్ = విటులు (ప్రేమికులు), అత్తలోదరులకున్ = సన్నని నడుము గల ఆ కాంతలకు, అందఱకున్ = వారందరికీ, అందులకున్ = అందుకోవడానికి, అందరాని = సాధ్యపడనంత పైనున్న, పూగుత్తులన్ = పూల గుత్తులను, చూపి = చూపించి, మీరు = మీరు, చేకొలఁదిన్ = మీ చేతనైనంతగా, కోయుడుము = కోసుకోండి, అని = అంటూ, గ్రుచ్చి = పట్టుబట్టి, వానికై = ఆ పూల కోసం, చేయి = చేతులను, ఎత్తుచున్ = పైకి లేపుతుండగా, తప్పెన్ = అందడం లేదు, అని = అంటూ, ఇంచుక = కొంచెం, జాఱన్+కనిచ్చి = (ఆ పూలకొమ్మను) కిందకు జారేలా చేసి, అక్కులకున్ = తమ వక్షఃస్థలములకు, హత్తుచున్ = (ఆ నెపముతో వారిని) కౌగిలించుకుంటూ, ప్రేమన్ = ప్రేమతో, అంగసంగ = శరీర స్పర్శ వల్ల కలిగే, సుఖమున్ = ఆనందాన్ని, అందిరి = పొందారు.

తాత్పర్యము:

"ఆ వనవిహార సమయంలో కొందరు విటులు (కమికులు) తమ ప్రియురాళ్లతో శృంగార చేష్టలకు ఒడిగట్టారు. సన్నని నడుము గల ఆ కాంతలకు అందుబాటులో లేని పైనున్న పూలగుత్తులను చూపించి... 'ఇదిగో! ఈ పూలను కోసుకోండి' అని పట్టుబట్టారు. ఆ పూల కోసం ఆ సుందరులు చేతులు పైకెత్తి అందక ఇబ్బంది పడుతుండగా... ఆ విటులు కొమ్మను కాస్త కిందికి వంచినట్లు నటించి, పూలు కోసే తొందరలో ఉన్న ఆ కాంతలను తమ వక్షఃస్థలాలకు హత్తుకుంటూ, కౌగిలింతల ద్వారా అపారమైన మన్మథ సుఖాన్ని అనుభవించారు".

విశేషములు

అలంకారము: స్వభావోక్తి శృంగార రస వర్ణన.

వ్యాఖ్య: వనవిహారంలో కావ్య సంప్రదాయానుగుణంగా ఉండే శృంగార విలాస చేష్టలను, నాయకానాయికల సరసాలను కవి ఇక్కడ రమణీయంగా వర్ణించారు.

167. నూట అరవై ఏడవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. దేహము లాకుఁదీఁగెలకుఁ తేఁకువ సూప నవీనగుచ్ఛక
గ్రాహక లైనకాంతలకు ఘర్మజలం బుదయించుచుం బ్రియ
స్నేహరసాకృతిం జెలువు చేకొనఁగా మకరందబిందు సం
దోహసమావృతంబు లనఁ తోఁచెఁ తదీయముఖారవిందముల్.

ప్రతిపదార్థము:

దేహములు = తమ సుకుమార శరీరములు, ఆకుఁదీఁగెలకున్ = ఆకులతో కూడిన పూలతీగలకు, తేఁకువ = సాటి (సమానత్వము), చూపన్ = చూపిస్తుండగా; నవీన = సరికొత్త, గుచ్ఛక = పూలగుత్తులను, గ్రాహకలు = కోసేవారైన, కాంతలకున్ = ఆ అంతఃపుర స్త్రీలకు, ఘర్మజలంబు = చెమట నీరు (స్వేద బిందువులు), ఉదయించుచున్ = పుడుతుండగా; ప్రియ = తమ ప్రియుల పట్ల గల, స్నేహరస = ప్రేమ అనే రసము యొక్క, ఆకృతిన్ = రూపముతో, చెలువు = అందాన్ని, చేకొనన్+గాన్ = సంతరించుకోగా; తదీయ = వారియొక్క, ముఖ+అరవిందముల్ = పద్మముల వంటి ముఖములు, మకరంద

= పూలతేనె యొక్క, బిందు = చుక్కల, సందోహ = సమూహము చేత, ఆవృతంబులు = చుట్టబడినట్టి పూలు, అనన్ = అన్నట్లుగా, తోఁచెన్ = ప్రకాశించాయి.

తాత్పర్యము:

"తీగల్లాంటి శరీరాలు గల ఆ కాంతలు తోటలో కొత్త పూలగుత్తులను కోయడం వల్ల కాస్త అలసిపోయారు. ఆ శ్రమ వల్ల వారి ముఖాలపై చిన్న చిన్న చెమట బిందువులు (ఘర్మజలం) పుట్టాయి. ఆ చెమట బిందువులు వారి ముఖాలపై ఎలా ఉన్నాయంటే... వారి మనసులోని ప్రేమరసమే బయటకు పొంగిందా అన్నట్లుగా ఎంతో అందంగా ఉన్నాయి. పద్మముల వంటి వారి ముఖాలపై ఉన్న ఆ చెమట చుక్కలు చూస్తుంటే... ఇప్పుడే వికసించిన పద్మములపై పూలతేనె (మకరందము) బిందువులు నిలిచాయా అన్నట్లుగా పరమ మనోహరంగా ప్రకాశించాయి".

విశేషములు

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (ముఖాలపై ఉన్న చెమట బిందువులను పద్మాలపై ఉన్న తేనె బిందువులుగా ఊహించడం వల్ల - "మకరందబిందు సందోహసమావృతంబు లన").

168. నూట అరవై ఎనిమిదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. కాంతుఁడు వోలె సోలి యలకంబులుఁ బయ్యెద లొత్తుచు న్వన
శ్రాంతులు దీర్చుచు న్మిగులఁ చల్లనివాసన నావనస్థలో
పాంతనిదాఘవారికణహారివిహారి యనంగ నింతుల
న్సంతస మందఁ జేయుచు వసంతసమీరుఁడు వీచె నయ్యెడన్ .

ప్రతిపదార్థము:

అయ్యెడన్ = ఆ సమయంలో, కాంతుఁడు+పోలెన్ = ప్రియుడి వలె, సోలి = మెల్లగా ఒరిగి, అలకంబులున్ = (ఆ స్త్రీల) ముంగురులను, పయ్యెదలు = పైట చెంగులను, ఒత్తుచున్ = పక్కకు త్రోస్తూ (సవరిస్తూ); వన = తోటలో తిరగడం వల్ల కలిగిన, శ్రాంతులు = అలసటలను, తీర్చుచున్ = పోగొడుతూ; మిగులన్ = మిక్కిలి, చల్లని = చల్లనైన, వాసనన్ = సువాసనలతో; ఆ+వనస్థల = ఆ తోట ప్రదేశము యొక్క, ఉపాంత = సమీపమందున్న, నిదాఘవారి = చెమట నీటి, కణ = బిందువులను, హారి = హరించే, విహారి = విహారపురుషుడు, అనంగన్ = అన్నట్లుగా; ఇం తులన్ = ఆ స్త్రీలను, సంతసము+అందన్ = సంతోషపడేటట్లు, చేయుచున్ = కావిస్తూ, వసంతసమీరుఁడు = వసంతకాలపు చల్లని గాలి, వీచెన్ = వీచింది.

తాత్పర్యము:

"ఆ సమయంలో అక్కడ వసంతకాలపు చల్లని గాలి (వసంత సమీరుడు) వీచింది. ఆ గాలి ఎలా ఉందంటే... అలసిపోయిన ప్రియురాలి దగ్గరకు వచ్చిన ప్రియుడిలా ఉంది. అది మెల్లగా సాగుతూ ఆ కాంతల ముంగురులను, పైట చెంగులను తాకుతూ వారి వనవిహార అలసటను దూరం చేసింది. తోటలోని పూల సువాసనలను మోసుకొస్తూ, వారి ముఖాలపై ఉన్న చెమట చుక్కలను తన చల్లదనంతో హరిస్తూ... ఆ సుందరులందరికీ అమితమైన ఆనందాన్ని కలిగిస్తూ ఆ మలయమారుతము హాయిగా వీచింది".

విశేషములు

అలంకారము: సమాసోక్త్యలంకారము లేదా ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (వసంత గాలిని ప్రియుడిగా భావించి వర్ణించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: ప్రకృతి శక్తులు కూడా అంతఃపుర కాంతల అలసటను తీర్చడానికి మనుషుల్లా ఉపచారాలు చేశాయనే కవి భావన పరమ రమణీయమైనది.

169. నూట అరవై తొమ్మిదవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. పువ్వుఁబోఁడు లంతఁ పుష్పాపచయకేళి
చాలు ననుచు నాత్మసఖులఁ గూడి
భూతలేంద్రుఁ డొక్క చూతతరుచ్ఛాయ
నుంట దెలిసి వేడ్క నొయ్య మగిడి.

ప్రతిపదార్థము:

పువ్వుఁబోఁడులు = పువ్వుల వంటి సుకుమారమైన ఆ కాంతలు, అంతన్ = ఆ పైన, పుష్ప+అపచయ = పూలు కోసే, కేళి = ఆట (వినోదము), చాలున్ = ఇక చాలు, అనుచున్ = అనుకుంటూ, ఆత్మసఖులన్ = తమ ప్రాణసఖులను (చెలికత్తెలను), కూడి = వెంటబెట్టుకొని; భూతలేంద్రుఁడు = భూనాథుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఒక = ఒకానొక, చూతతరు = మామిడి చెట్టు యొక్క, ఛాయన్ = నీడలో, ఉంట = విశ్రమించి ఉండటాన్ని, తెలిసి = తెలుసుకొని, వేడ్కన్ = ఉత్సాహముతో, ఒయ్యన్ = మెల్లగా, మగిడి = వెనక్కి తిరిగి (రాజు వద్దకు వచ్చారు).

తాత్పర్యము:

"ఆ తర్వాత పువ్వుల లాంటి ఆ సుకుమార కాంతలు 'ఇక పూలు కోసే వినోదం చాలు' అనుకున్నారు. వారు తమ చెలికత్తెలతో కలిసి... భూమండలాధిపతియైన విక్రమార్క మహారాజు తోటలోని ఒక పెద్ద మామిడి చెట్టు (చూతతరువు) నీడలో విశ్రమిస్తున్నాడనే విషయాన్ని తెలుసుకున్నారు. వెంటనే వారంతా ఎంతో ఉత్సాహంగా, మెల్లగా నడుస్తూ రాజు ఉన్న ప్రదేశానికి తిరిగి వచ్చారు".

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమారూపక చ్ఛాయ ("పువ్వుఁబోఁడులు" - స్త్రీలను పువ్వులతో పోల్చడం వల్ల).

170. నూట డెబ్బదవ పద్యము (కందము)

క. మనసిజునకుఁ పాడసూపెడు
వనదేవత లనఁగ వచ్చి వనజానన లా
జననాయకునిం బువ్వులు
కనుకనిఁ కానుకలు చేసి కనుఁగొని రచటన్.

ప్రతిపదార్థము:

మనసిజునకున్ = మన్మథునికి, పాడసూపెడు = సాక్షాత్కరించే, వనదేవతలు = అడవి దేవతలు, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; వనజ+ఆననలు = పద్మముల వంటి ముఖములు గల ఆ కాంతలు, వచ్చి = రాజు వద్దకు విచ్చేసి, అచటన్ = ఆ మామిడి చెట్టు కింద, ఆ = ఆ, జననాయకునిన్ = ప్రజల ప్రభువైన విక్రమార్కుని, కనుకనిన్ = ఎంతో ఆదరముతో (వరుసగా), తాము తెచ్చిన, పువ్వులు = పూలను, కానుకలు+చేసి = కానుకలుగా సమర్పించి, కనుఁగొనిరి = దర్శించుకున్నారు.

తాత్పర్యము:

"పద్మముల వంటి ముఖములు గల ఆ సుందరులు మామిడి చెట్టు కింద ఉన్న రాజు వద్దకు వచ్చారు. వారు వస్తుంటే... సాక్షాత్తు మన్మథుడికి దర్శనమివ్వడానికి వస్తున్న వనదేవతల్లా ఉన్నారు. వారంతా ఆ ప్రజల ప్రభువైన విక్రమార్కుడికి తాము కోసుకొచ్చిన సువాసన భరితమైన పూలను ఎంతో ప్రేమతో కానుకలుగా సమర్పించి, ఆ రాజును భక్తితో, ఆదరంతో దర్శించుకున్నారు".

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమోత్ప్రేక్షాలంకారము (రాజకాంతలను వనదేవతలుగా, రాజును మన్మథుడిగా భావించినందుకు).

171. నూట డెబ్బది ఒకటవ పద్యము (కందము)

క. క్రొక్కారు మెఱుపుగములను
లెక్కింపను సోయగముల లీలలుగల యా
చక్కనివనితలలోఁ బతి
చుక్కలలోఁ చంద్రు భంగిఁ చూడంగ నొప్పెన్ .

ప్రతిపదార్థము:

క్రొక్కారు = వర్షాకాలపు తొలి, మెఱుపు = మెరుపుల, గములను = సమూహములను, లెక్కింపను = తలపించే రీతిగా; సోయగముల = అందాల యొక్క, లీలలు = విలాసములు, కల = కలిగిన, ఆ = ఆ, చక్కని = రూపవతులైన, వనితలలోన్ = స్త్రీల మధ్య; పతి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, చుక్కలలోన్ = ఆకాశంలోని నక్షత్రముల మధ్య, చంద్రు = నిండు చందమామ యొక్క, భంగిన్ = విధముగా, చూడంగన్ = చూడటానికి, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము:

"వర్షాకాలపు తొలి మెరుపు తీగలను తలపించేలా అద్భుతమైన అందచందాలు గల ఆ చక్కని రాజకాంతల మధ్య... విక్రమార్క మహారాజు ఎలా ఉన్నాడంటే, ఆకాశంలో వేలాది నక్షత్రాల (చుక్కల) మధ్య ప్రకాశించే నిండు చంద్రుడిలా ఉన్నాడు. ఆ సుందరుల మధ్య రాజు రూపం చూడటానికి రెండు కళ్లూ సరిపోనంత వైభవంగా ఒప్పారింది".

విశేషములు

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (స్త్రీలను మెరుపులతో, రాజును చంద్రుడితో పోల్చడం వల్ల - "చుక్కలలోఁ చంద్రు భంగి").

172. నూట డెబ్బది రెండవ భాగము (వచనము)

వచనము:

వ. ఇట్లుతరుణీగణ పరివృతుం డై యచ్చటువాసి చని పురోభాగంబున రంభా స్తంభశోభితంబును మృగనాభిలి ప్తంబును ఘనసారరంగవల్లీతరంగితం బును బూర్ణకలశాలంకృతంబును మరువకావృతపర్యంతంబును నగువేదీ మధ్యంబున నరపతి

రతిరాజానువర్తియైన ఋతుచక్రవర్తి నర్ఘ్యపాద్య ధూపదీపాదిషోడశోపచారంబుల నారాధించి పంచమహావాద్యప్రపంచం బుల నృత్తగీతాది మహోత్సవంబులు మెఱయఁ గర్పూరాది సుగంధద్ర వ్యంబులతో నింతులతో వసంతఖేలనం బొనర్చె.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, తరుణీగణ = ఆ స్త్రీల సమూహము చేత, పరివృతుండు+ఐ = చుట్టుముట్టబడినవాడై, అచ్చటు = ఆ ప్రదేశమును, వాసి = విడిచి, చని = ముందుకు వెళ్ళి; పురోభాగంబునన్ = తన ముందరి భాగమున; రంభాస్తంభ = అరటి స్తంభములతో, శోభితంబును = అలంకరింపబడినట్టియు; మృగనాభి = కస్తూరి చేత, లిప్తంబును = పూయబడినట్టియు; ఘనసార = కర్పూరపు పొడితో చేసిన, రంగవల్లీ = ముగ్గుల యొక్క, తరంగితంబును = అందములు కలట్టియు; పూర్ణకలశ = మంగళ కలశములతో, అలంకృతంబును = అలంకరింపబడినట్టియు; మరువక = మరువము (పూల మొక్కల) చేత, ఆవృత = చుట్టబడిన, పర్యంతంబును = సరిహద్దులు కలట్టియు; అగు = అయినట్టి, వేదీ = అరుగు (వేదిక) యొక్క, మధ్యంబునన్ = నడిబొడ్డున; నరపతి = విక్రమార్క మహారాజు, రతిరాజ = మన్మథుని, అనువర్తి+ఐన = అనుసరించేవాడైన, ఋతుచక్రవర్తిన్ = ఆ వసంత ఋతురాజును; అర్ఘ్య = అర్ఘ్యము, పాద్య = పాద్యము, ధూప = ధూపము, దీప = దీపము, ఆది = మొదలైన, షోడశ+ఉపచారంబులన్ = పదహారు రకముల పూజా విధులతో, ఆరాధించి = పూజించి; పంచమహావాద్య = ఐదు రకముల గొప్ప వాయిద్యముల యొక్క, ప్రపంచంబులన్ = ధ్వనులతో, నృత్త = నాట్యము, గీత = పాటలు, ఆది = మొదలైన, మహా+ఉత్సవంబులు = వేడుకలు, మెఱయన్ = ప్రకాశించునట్లుగా; కర్పూర+आది = కర్పూరము మొదలైన, సుగంధ = సువాసన, ద్రవ్యంబులతోన్ = వస్తువులతోను, ఇంతులతోన్ = ఆ రాణులతోను కలిసి, వసంతఖేలనంబు = వసంత క్రీడలను (రంగులాటను), ఒనర్చెన్ = కావించెను.

తాత్పర్యము:

"ఈ విధంగా ఆ సుందరీమణుల మధ్య విరాజిల్లుతూ విక్రమార్కుడు ఆ మామిడి చెట్టు నీడ నుండి ముందుకు సాగాడు. అక్కడ వసంతోత్సవం కోసం ఒక దివ్య వేదిక (అరుగు) సిద్ధం చేయబడింది. అది అరటి స్తంభాలతో, కస్తూరి అలకలతో, కర్పూరపు ముగ్గులతో, మంగళ కలశాలతో, మరువపు పూలమొక్కలతో ఎంతో అందంగా అలంకరించబడింది. ఆ వేదికపై ఆసీనుడై, రాజు... మన్మథుడి ప్రతిరూపమైన ఆ వసంత ఋతురాజును (ఋతుచక్రవర్తిని) అర్ఘ్యపాద్య ధూపదీపాది షోడశోపచారాలతో భక్తిగా పూజించాడు. అనంతరం పంచమహా వాయిద్యాలు మ్రోగుతుండగా, నాట్యాలు, పాటల వేడుకలు సాగుతుండగా... కర్పూరము, వసంత రంగులు, సుగంధ ద్రవ్యాలను ఒకరిపై ఒకరు చల్లుకుంటూ ఆ కాంతలతో కలిసి ఎంతో వైభవంగా వసంత క్రీడలను (రంగులాటను) ఆడాడు".

విశేషాలు

విక్రమార్క మహారాజు వసంత ఋతురాజును ఈ షోడశోపచారాలతోనే ఆరాధించాడని ఉంది.

ఈ పదహారు ఉపచారాలు ఏమిటో వాటి క్రమ పద్ధతిని కింద వివరంగా ఇస్తున్నాను:

షోడశోపచారముల పట్టిక (16 ఉపచారాలు)

సంఖ్య	ఉపచారము	అర్థము / వివరణ

సంఖ్య	ఉపచారము	అర్థము / వివరణ
1	ధ్యానము / ఆవాహనము	దైవాన్ని మనసులో ధ్యానించి, పూజా స్థలానికి ఆహ్వానించడం.
2	ఆసనము	విచ్చేసిన దైవానికి గౌరవంగా కూర్చోవడానికి సింహాసనాన్ని ఇవ్వడం.
3	పాద్యము	కాళ్లు కడుక్కోవడానికి భక్తితో నీటిని సమర్పించడం.
4	అర్ఘ్యము	చేతులు కడుక్కోవడానికి (లేదా అర్ఘ్యపాత్రలో) పవిత్ర జలాన్ని ఇవ్వడం.
5	ఆచమనీయము	ముఖం కడుక్కోవడానికి / పుక్కిలించడానికి (లేదా త్రాగడానికి) నీటిని ఇవ్వడం.
6	స్నానము	శుద్ధోదకములతో (లేదా పంచామృతములతో) దివ్య మంగళ స్నానము చేయించడం.
7	వస్త్రము	కట్టుకోవడానికి నూతన పట్టు వస్త్రములను సమర్పించడం.
8	యజ్ఞోపవీతము	ధరించడానికి పవిత్రమైన జంధ్యమును (యజ్ఞోపవీతాన్ని) ఇవ్వడం.
9	గంధము	శరీరమునకు సువాసన భరితమైన మంచి గంధాన్ని అనులేపనంగా పూయడం.
10	పుష్పము	నానావిధ పరిమళ పత్ర పుష్పములతో దివ్య నామాలను చదువుతూ పూజించడం.
11	ధూపము	గుగ్గిలము, సాంబ్రాణి మొదలైన దివ్య సుగంధ ధూపాన్ని చూపించడం.
12	దీపము	ఆవునెయ్యి లేదా నూనెతో వెలిగించిన జ్యోతిని (దీపాన్ని) ప్రదర్శించడం.
13	నైవేద్యము	భక్ష్య భోజ్య చోష్య లేహ్యములతో కూడిన మధుర పదార్థాలను ప్రసాదంగా పెట్టడం.
14	తాంబూలము	జీర్ణక్రియకు, నోటి సువాసనకు కర్పూర తాంబూలాన్ని (ఆకు, వక్క) సమర్పించడం.

సంఖ్య	ఉపచారము	అర్థము / వివరణ
15	నీరాజనము	కర్పూర హారతిని భక్తితో సమర్పించడం.
16	మంత్రపుష్పము / ప్రదక్షిణ	వేదమంత్రములతో పుష్పాలు సమర్పించి, ఆత్మాభివందన నమస్కారాలు చేయడం.

కథలో దీని ప్రాధాన్యత (సమన్వయము)

విక్రమార్కుడు కేవలం లౌకిక సుఖాల కోసమే తోటకి వెళ్లలేదు. అతడు ప్రకృతిని, కాల స్వరూపాన్ని భగవత్ స్వరూపంగా భావించే ఉత్తమ సంస్కారవంతుడు. అందుకే వసంతకాలం ప్రవేశించగానే, దానికి కారణమైన వసంత ఋతురాజును సాక్షాత్తు దైవంగా భావించి, పైన పేర్కొన్న అర్ఘ్యపాద్య ధూపదీపాది షోడశోపచారాలతో శాస్త్రోక్తంగా అర్చించాడు. ఆ తర్వాతే అందరితో కలిసి వసంతోత్సవ రంగులాటను ప్రారంభించాడు.

ఇది నాటి కాలంలో రాజులకు ప్రకృతి పట్ల, ధర్మశాస్త్రాల పట్ల ఉన్న అపారమైన గౌరవాన్ని సూచిస్తుంది.

173. నూట డెబ్బది మూడవ పద్యము (కందము)

క. వ్యక్తంబుగ సతిపై ను
న్నుక్తం బగు కప్పురంబుముద్దరలల్పా
సక్తం బై యలకలపై
ముక్తాజాలకము చందమునఁ జెన్నొందెన్

ప్రతిపదార్థము:

వ్యక్తంబుగన్ = స్పష్టముగా, సతిపైన్ = ఆ రాణిపై, ఉన్నుక్తంబు+అగు = (రాజు చేత) చల్లబడినట్టి, కప్పురంబు = కర్పూరపు పొడి, ముద్దరలు = ఆ సుందరి యొక్క, అల్ప = కొద్దిగా, ఆసక్తంబు+ఐ = అంటుకున్నదై, అలకలపై = ఆమె ముంగురులపై, ముక్తాజాలకము = ముత్యాల జాలరుల (ముత్యాల దండల), చందమునన్ = విధముగా, చెన్నొందెన్ = ఎంతో అందగించెను.

తాత్పర్యము:

"ఆ రంగులాటలో విక్రమార్క మహారాజు తన ప్రియురాలైన రాణిపై ఎంతో ప్రేమతో కర్పూరపు పొడిని చల్లాడు. ఆ తెల్లని కర్పూరపు పొడి ఆమె నల్లని ముంగురులపై (అలకలపై) కొద్దిగా అంటుకుంది. నల్లని జుట్టుపై చేరిన ఆ తెల్లని కర్పూరపు చుక్కలు... ఆమె తలకు ముత్యాల దండలను లేదా ముత్యాల జాలరులను అలంకరించారా అన్నట్లుగా ఎంతో అందంగా ప్రకాశించాయి".

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (నల్లని జుట్టుపై ఉన్న కర్పూరపు పొడిని ముత్యాల దండలతో పోల్చడం వల్ల - "ముక్తాజాలకముచందమునఁ").

174. నూట డెబ్బది నాల్గవ పద్యము (కందము)

క. చెలఁగుచుఁ పతి చల్లినఁ దొ
య్యలులముఖాబ్జములఁ గొంత యంటి సుగంధం
బలవడియె మెఱుఁగుటద్దం
బుల నంటిన మెఱుఁగుతాతిపోడియును బోలెన్.

ప్రతిపదార్థము:

పతి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, చెలఁగుచున్ = సంతోషముతో, చల్లినన్ = (రంగుల సుగంధ జలమును) చల్లగా, తొయ్యలుల = ఆ కాంతల యొక్క, ముఖ+అబ్జములన్ = పద్మముల వంటి ముఖములపై, కొంత = కొద్దిగా, అంటి = అంటుకొని, సుగంధంబు = ఆ పరిమళ ద్రవ్యము, అలవడియెన్ = ప్రకాశించెను; అది ఎలా ఉందంటే, మెఱుఁగు = కాంతివంతమైన, అద్దంబులన్ = అద్దములపై, అంటిన = అంటుకున్న, మెఱుఁగుతాతి = కాంతినిచ్చే సానబెట్టిన రత్నపు (తాతి), పొడియును+పోలెన్ = పొడి వలె ఒప్పారెను.

తాత్పర్యము:

"మహారాజు ఎంతో ఉత్సాహంగా ఆ కాంతలపై సుగంధ ద్రవ్యాల పొడిని చల్లాడు. పద్మముల వంటి వారి ముఖాలపై ఆ రంగుల సువాసన పొడి కొద్దిగా అంటుకుంది. ప్రకాశిస్తున్న వారి చెంపలపై చేరిన ఆ రంగుల పొడి ఎలా ఉందంటే... నిగనిగలాడే స్వచ్ఛమైన అద్దాలపై, కాంతివంతమైన మణిశిలల (రత్నాల) పొడిని చల్లితే ఎలా మెరిసిపోతుందో, అంతటి దివ్యమైన కాంతితో వారి ముఖాలు మెరిసిపోయాయి".

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (ముఖాలపై ఉన్న రంగుల పొడిని అద్దాలపై ఉన్న రత్నాల పొడితో పోల్చడం వల్ల - "మెఱుఁగుతాతిపోడియును బోలెన్").

175. నూట డెబ్బది ఐదవ పద్యము (కందము)

శ. సురభితహరిదంతరనవ
పరిమళసంకీర్ణపూర్ణ పరిమళమునఁ ద
త్తరుణులముఖముకురంబులు
సరజస్సరసీరుహముల చందము నొందెన్.

ప్రతిపదార్థము:

సురభిత = సువాసనలు చల్లబడిన, హరిదంతర = దిక్కుల యొక్క అంతరములలో ఉన్న, నవ = నూతనమైన, పరిమళ = సుగంధములతో, సంకీర్ణ = కలిసిపోయిన, పూర్ణ = నిండుగా ఉన్న, పరిమళమునన్ = సువాసనల పొడి వల్ల; తత్ = ఆ, తరుణుల = కాంతల యొక్క, ముఖ = ముఖములు అనెడి, ముకురంబులు = అద్దములు, సరజస్ (స+రజస్) = పుప్పొడితో (లేదా రంగుల పొడితో) కూడిన, సరసీరుహముల = పద్మముల యొక్క, చందమున్ = రూపమును, ఒందెన్ = పొందాయి.

తాత్పర్యము:

"ఆ రంగులాట వల్ల వెలువడిన నూతన పరిమళాలు దిక్కులన్నింటినీ నింపేశాయి. ఆ సుగంధ రంగుల పొడి అంతటా వ్యాపించి ఆ కాంతల ముఖాలపై దట్టంగా చేరింది. అద్దాలలా మెరిసే వారి ముఖాలు ఆ రంగుల పొడి వల్ల ఎలా మారాయంటే... ఎర్రని, పచ్చని పుప్పొడితో (రజస్సుతో) నిండి ఉన్న అందమైన పద్మాల్లా మారిపోయి ప్రకృతిలో వింత శోభను సంతరించుకున్నాయి".

విశేషములు:

అలంకారము: రూపకోపమాలంకార సృష్టి ("ముఖముకురములు" - ముఖాలనే అద్దాలు, వాటిని పద్మాలతో పోల్చడం వల్ల).

176. నూట డెబ్బది ఆరవ పద్యము (కందము)

క. సుందరులఁ గూడి వైభవ
బృందారకపతి వసంతపీతాంబరుఁడై
బృందావనమున గోపీ
బృందాన్వితుఁడై న కృష్ణ విధమున నొప్పెన్.

ప్రతిపదార్థము:

వైభవ = ఐశ్వర్యము చేత, బృందారకపతి (భూనాయకపతి) = రాజులకు రాజైన ఆ విక్రమార్కుడు, సుందరులన్ = ఆ అంతఃపుర కాంతలతో, కూడి = కలిసి, వసంత = వసంత రంగుల చేత (లేదా వసంతఋతువు నందు), పీతాంబరుఁడు+ఐ = పసుపు పచ్చని వస్త్రములు ధరించినవాడై (లేదా రంగులు అంటుకున్నవాడై); బృందావనమునన్ = పవిత్ర బృందావనంలో, గోపీబృంద = గోపికల సమూహముతో, అన్వితుఁడు+ఐన = కూడినట్టి, కృష్ణ = ఆ శ్రీకృష్ణుని, విధమునన్ = తీరుగా, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము:

"ఆ విధంగా తన అంతఃపుర సుందరీమణులతో కలిసి, వసంత రంగులు అంటుకొని పసుపు పచ్చని పుట్టములు (పీతాంబరాలు) ధరించిన ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఎలా ఉన్నాడంటే... సాక్షాత్తు పవిత్ర బృందావనంలో గోపికల సమూహంతో చుట్టబడి రాసలీలలు ఆడే ఆ 'శ్రీకృష్ణుడి' (పీతాంబరుడి) వలె ఎంతో వైభవంగా, మనోహరంగా ప్రకాశించాడు".

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (రాజును శ్రీకృష్ణునితో పోల్చడం వల్ల - "కృష్ణ విధమున నొప్పెన్").

వ్యాఖ్య: 'పీతాంబరుడు' అనే పదానికి పసుపు బట్టలు కట్టిన రాజు అని, శ్రీకృష్ణుడు అని శ్లేషార్థం ఉంది. రంగులాటలోని రాజును కృష్ణుడిగా వర్ణించడం పరమ మనోహరం.

177. నూట డెబ్బది ఏడవ పద్యము (మత్తకోకిల)

మత్తకోకిల. కుంభినీనికరంబుతో నొనగూడి యాడుమహోటవీ
కుంభిచందము దోఁపగా నతిగుంభితప్రమదంబునం

గుంభినీపతి మందయానలఁ గూడి వేడుకతోడుతన్
జృంభితాంబర మౌ సరోవరసీమఁ జేరెఁ గ్రమంబునన్

ప్రతిపదార్థము:

కుంభినీ = ఆడ ఏనుగుల యొక్క, నికరంబుతోన్ = సమూహముతో, ఒనగూడి = కలిసి, ఆడు = విహరించే, మహా+అటవీ = ఘోర అరణ్యము లోని, కుంభి = మదగజము (మగ ఏనుగు) యొక్క, చందము = విధానము, తోఁపగన్ = ఆకారం దాల్చినట్లుగా; అతి = మిక్కిలి, గుంభిత = నిండిన, ప్రమదంబునన్ = సంతోషముతో; కుంభినీపతి = ఈ భూమండలాధిపతియైన విక్రమార్కుడు, మందయానలన్ = హంస నడకలు గల ఆ కాంతలను, కూడి = వెంటబెట్టుకొని, వేడుకతోడుతన్ = ముద్దుగా ఉత్సాహముతో, జృంభిత = ఆకాశమంత విశాలముగా విస్తరించిన, అంబరము = నీరు (లేదా ఆకాశం ప్రతిబింబించే నీరు), ఔ = అయినట్టి, సరోవర = ఒక పెద్ద తటాకము (సరస్సు) యొక్క, సీమన్ = సమీప ప్రాంతమునకు, క్రమంబునన్ = పద్ధతి ప్రకారం, చేరెన్ = చేరుకొనెను.

తాత్పర్యము:

"రంగులాట ముగిసిన తర్వాత, విక్రమార్క మహారాజు అంతఃపుర కాంతలతో కలిసి జలక్రీడలకు సిద్ధమయ్యాడు. ఆడ ఏనుగుల గుంపుతో కలిసి అడవిలో విహరించే ఒక పెద్ద మదగజం (మగ ఏనుగు) లాగా ఆ రాజు రూపం ఉంది. అతడు అమితమైన సంతోషంతో, హంస నడకలు గల ఆ సుందరులను వెంటబెట్టుకొని... ఆకాశం ప్రతిబింబిస్తూ, సముద్రమంత విశాలంగా నీటితో నిండి ఉన్న ఒక పెద్ద సరస్సు (సరోవరం) ఒడ్డుకు క్రమపద్ధతిలో చేరుకున్నాడు".

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (రాజును మగ ఏనుగుతో, స్త్రీలను ఆడ ఏనుగులతో పోల్చడం వల్ల - "కుంభిచందము").

వ్యాఖ్య: 'కుంభినీపతి' అనగా రాజు అని, 'కుంభి' అనగా ఏనుగు అని కవి ఇక్కడ పద చమత్కారం చేశారు. జలక్రీడలకు ముందు సరస్సును వర్ణించే ఘట్టమిది.

178. నూట డెబ్బది ఎనిమిదవ పద్యము (మత్తకోకిల)

మత్తకోకిల. అందుఁ జొచ్చి చెలంగి సుందరు లందఱు న్ముదమందుచుం
గ్రందుకొంచుఁ జరస్పరం బుదకంబు మోములఁ జల్లుచు
న్ముందఱం దను ముట్టుకొమ్మని మున్ని దవ్వులఁ తేలుచుం
చందనంబు గరంగ లీలలు సల్పి రోలలు వాడుచున్.

ప్రతిపదార్థము:

సుందరులు = ఆ సుందరీమణులు, అందఱున్ = అంతా కలిసి, అందున్ = ఆ సరస్సు నీటి లోపల, చొచ్చి = ప్రవేశించి, చెలంగి = ఉత్సాహముతో విజృంభించి, ముదము+అందుచున్ = అమితమైన ఆనందాన్ని పొందుతూ; క్రందుకొంచున్ = ఒకరినొకరు చుట్టుముడుతూ, పరస్పరము = ఒకరిపై ఒకరు, ఉదకంబు = సరస్సు నీటిని, మోములన్ = ముఖములపై, చల్లుచున్ = చల్లుకుంటూ; ముందఱన్ = నాకన్నా ముందుగా, తనున్ = నన్ను, ముట్టుకొమ్ము = పట్టుకో చూద్దాం, అని = అంటూ (సవాలు విసురుతూ), మున్ని = నీటిలో మునిగిపోయి, దవ్వులన్ = ఎక్కడో దూరమున, తేలుచున్ = పైకి తేలుతూ;

మేలపై పూసిన, చందనంబు = గంధము, కరంగన్ = నీటిలో కరిగిపోయేలా, ఓలలువాడుచున్ = కేరింతలు కొడుతూ, లీలలు = జలక్రీడ వినోదములను, సల్పిరి = కావించారు.

తాత్పర్యము:

"ఆ సుందరీమణులంతా ఉత్సాహంగా ఆ సరస్సు నీటిలోకి దిగారు. ఒకరినొకరు చుట్టుముడుతూ, అమితమైన ఆనందంతో ఒకరి ముఖాలపై ఒకరు నీళ్లు చల్లుకోసాగారు. 'నన్ను పట్టుకోండి చూద్దాం!' అంటూ నీటిలో మునిగిపోయి, దాగుడుమూతలు ఆడుతూ ఎక్కడో దూరంగా పైకి తేలేవారు. వారి శరీరాలపై పూసుకున్న గంధమంతా ఆ నీటిలో కరిగిపోతుండగా... వారంతా కేరింతలు కొడుతూ, పాటలు పాడుతూ ఎంతో రమణీయంగా జలక్రీడలు ఆడారు".

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి జలక్రీడల వర్ణన.

వ్యాఖ్య: స్త్రీలు నీటిలో మునుగుతూ, తేలుతూ ఆడే 'ఓలలాట' (జలక్రీడలు) ఇక్కడ అత్యంత సహజ సుందరంగా వర్ణించబడింది.

179. నూట డెబ్బది తొమ్మిదవ పద్యము (సీస పద్యము + ఆటవెలది ఎత్తుగడ)

సీ. వదనదర్పణములు వారిరుహంబులు
నలక జాలకములు నలికులములు
లోలనేత్రంబులు నీలోత్పలంబులుఁ
కుచకుంభయుగములుఁ కోకములును
బాహువులును బిసప్రకరంబులును లోఁతు
గలనాభిమండలములును సుళ్ళుఁ
తమలోన సరి యనఁ దా రతమ్యము చూడ
ఇన్నియు నొక్కచో నితఁడు గూర్చె
తే గీ. ననఁగనంగనాసహితుఁడై యవనివిభుఁడు
యమునఁ క్రీడించుగోపికారమణుకరణి
దివ్యనదిలోన నప్సరఃస్త్రీసమేతుఁ
డైన వజ్రినాఁ జెలఁగెఁ పద్మాకరమున.

ప్రతిపదార్థము:

వదన = (ఆ కాంతల) ముఖములు అనెడి, దర్పణములు = అద్దములు, వారిరుహంబులు = పద్మములు గాను; అలక = ముంగురుల యొక్క, జాలకములు = సమూహములు, అలికులములు = తుమ్మెదల గుంపులు గాను; లోల = చలించే, నేత్రంబులు = కన్నులు, నీలోత్పలంబులున్ = నల్లకలువలు గాను; కుచ = స్తనముల యొక్క, కుంభయుగములు = కుండల జంట, కోకములును = జక్కవ పక్షులు గాను; బాహువులును = చేతులు, బిస(ఎ)కరంబులును = తామర తూడుల సమూహములు గాను; లోఁతు = లోతు, కల = కలిగిన, నాభిమండలములును = బొడ్డు ప్రదేశములు, సుళ్ళున్ = నీటి సుడిగుండములు గాను; తమలోనన్ = వాటిలో అవే, సరి+అనన్ = సాటి రాగా; తారతమ్యము = భేదమును, చూడన్ =

చూసేటట్లు; ఇన్నియున్ = వీటన్నింటినీ (ప్రకృతి శక్తులను, స్త్రీ అవయవాలను), ఒక్కచోన్ = ఒకే ప్రదేశమున, ఇతఁడు = ఈ సృష్టికర్త, కూర్చెన్ = కలిపాడు; అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; అవనివిభుఁడు = భూనాథుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, అంగనా = ఆ స్త్రీలతో, సహితుఁడు+అయి = కూడినవాడై; యమునన్ = యమునా నదిలో, క్రీడించు = జలక్రీడలు ఆడే, గోపికారమణు = శ్రీకృష్ణుని, కరణిన్ = విధముగాను; దివ్యనదిలోనన్ = ఆకాశగంగలో, అప్సరఃస్త్రీ = దేవతా స్త్రీలతో, సమేతుఁడు+లైనై = కూడినట్టి, వజ్రిన్+ఆన్ = దేవేంద్రుని వలెను; పద్మాకరమునన్ = ఆ పద్మములు గల సరస్సులో, చెలఁగెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము:

"ఆ సరస్సులో కాంతలు దిగి జలక్రీడలు ఆడుతుంటే ఎలా ఉందంటే... ప్రకృతిలోని పద్మాలకు వారి ముఖాలకు, తుమ్మెదలకు వారి జుట్టుకు, నల్లకలువలకు వారి కళ్లకు, జక్కవ పక్షులకు వారి స్తనాలకు, తామర తూడులకు వారి చేతులకు, నీటి సుడులకు వారి బొడ్డుకు... ఏది గొప్పదో తేల్చుకోలేనంతగా సృష్టికర్త వాటన్నింటినీ ఒకే చోట చేర్చాడా అన్నట్లుగా ఉంది. ఆ సుందరులతో కలిసి విక్రమార్క మహారాజు... యమునా నదిలో గోపికలతో కలిసి జలక్రీడలు ఆడే సాక్షాత్తు ఆ 'శ్రీకృష్ణుడి' లాగాను, ఆకాశగంగలో అప్సరసలతో విహరించే ఆ 'దేవేంద్రుడి' (వజ్రి) లాగాను ఆ పద్మాల సరస్సులో ఎంతో వైభవంగా విరాజిల్లాడు".

విశేషములు:

అలంకారము: సమగ్ర అవయవ రూపక ఉపమాలంకార శబలత (స్త్రీ అవయవాలను సరస్సులోని పద్మ జక్కవలతో రూపించి, రాజును కృష్ణ, ఇంద్రులతో పోల్చినందున).

180.నూట ఎనభైవ పద్యము (కందము)

క. వెలికిలబడి యీఁదెడునెడ
జలసంవృతగాత్రి యైనసతివదనముతో
నలవడఁగఁ జన్ను లొప్పెను
జలజాతము పాంతనున్న జక్కవ లనఁగన్,

ప్రతిపదార్థము:

వెలికిలబడి = నీటిపై వెల్లకిలా పడుకొని, ఈఁచెడు+ఎడన్ = ఈదుతున్న సమయంలో, జల = నీటి చేత, సంవృత = చుట్టబడిన (మునిగిన), గాత్రి = శరీరము, ఐన = అయినట్టి, సతి = ఒక సుందరి యొక్క, వదనముతోన్ = ముఖముతో పాటు, చన్నులు = (నీటిపై తేలుతున్న) ఆమె స్తనములు, అలవడఁగన్ = తగినట్లుగా, ఒప్పెను = ప్రకాశించాయి; అవి ఎలా ఉన్నాయంటే, జలజాతము = నీటిలో పుట్టిన పద్మము యొక్క, పాంతన్+ఉన్న = సమీపమందున్న, జక్కవలు = జక్కవ పక్షుల జంట, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము:

"సరస్సులో ఒక సుందరి నీటిపై వెల్లకిలా పడుకొని హాయిగా ఈదుతోంది. ఆ సమయంలో ఆమె శరీరం నీటిలో మునిగి ఉండగా, ఆమె ముఖము, నీటిపై తేలుతున్న ఆమె చన్నుదోయి మాత్రమే పైకి కనిపిస్తున్నాయి. ఆ దృశ్యం చూడటానికి ఎలా ఉందంటే... నీటిలో ఇప్పుడే వికసించిన ఒక అందమైన పద్మము (ఆమె ముఖము), దానికి ఇరుపక్కలా ముద్దుగా వాలి ఉన్న జక్కవ పక్షుల జంట (ఆమె స్తనద్వయము) లాగా ఎంతో రమణీయంగా ప్రకాశించింది".

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (నీటిపై తేలుతున్న ముఖాన్ని పద్మంతో, స్తనాలను జక్కవ పక్షులతో పోల్చడం వల్ల - "జలజాతము పాంతనున్న జక్కవ లనఁగం").

వ్యాఖ్య: కావ్య శాస్త్ర నియమాల ప్రకారం స్తనాలకు జక్కవ పక్షులను (చక్రవాకములను) పోల్చడం సంప్రదాయం. ఇక్కడ జలక్రీడల నేపథ్యంలో ఆ పోలిక అత్యంత సహజంగా, రమణీయంగా కుదిరింది.

181. నూట ఎనభై ఒకటవ పద్యము (కందము)

క. ఓలోల యనఁగ నెచ్చెలి యాలోఁ తను ముట్టవచ్చు టది గని పెలుచున్ లోలాక్షి మునిఁగి యీఁదెను మీలకడను నయనరుచులు మెఱయించు క్రియన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఓలోల = ఓ చెలియా! (అని పిలుస్తూ), అనఁగన్ = పిలిచేటట్లుగా, నెచ్చెలి = ప్రాణస్నేహితురాలు, ఆ లోన్ = ఆ సమయంలోనే, తనున్ = తనను, ముట్టన్+వచ్చుట = పట్టుకోవడానికి రావడాన్ని, అది = ఆ విషయాన్ని, కని = చూసి, పెలుచున్ = మిక్కిలి వేగముగా, లోలాక్షి = చంచలమైన కన్నులు గల ఆ సుందరి, మునిఁగి = నీటిలో మునుగుతూ, మీల కడను = చేపల సమూహము వద్ద, నయన = తన కన్నుల యొక్క, రుచులు = కాంతులను, మెఱయించు క్రియన్ = మెరిపించే విధంగా, ఈఁదెను = నీటిలో ఈదుకుంటూ వెళ్ళిపోయింది.

తాత్పర్యము:

సరస్సులో జలక్రీడలు ఆడుతున్న సమయంలో ఒక సుందరిని ఆమె చెలికత్తె "ఓ చెలియా! నిన్ను పట్టుకుంటాను చూడు" అంటూ సరదాగా తాకడానికి వచ్చింది. అది గమనించిన ఆ చంచలాక్షి వెంటనే నీటి అడుగునకు మునిగి, వేగంగా ఈదుకుంటూ వెళ్ళిపోయింది. ఆ సమయంలో నీటి లోపల కదులుతున్న ఆమె కన్నుల కాంతులు, అక్కడ ఈదుతున్న చేపల మెరుపుల్లాగా ఎంతో రమణీయంగా భ్రమను కల్పించాయి.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (ఆమె కనుల కాంతులు చేపల మెరుపుల వలె ఉన్నాయని ఊహించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: కావ్యాలలో స్త్రీల కళ్ళను చేపలతో (మీనాక్షి) పోల్చడం సహజం. ఇక్కడ నీటి అడుగున మునిగి ఈదడం ద్వారా ఆ పోలిక మరింత సార్థకమైంది.

182. నూట ఎనభై రెండవ పద్యము (కందము)

క. కామినులు చేరి మెలఁగం గా మును నిర్మలము నధికగంభీరము నౌ నామడుఁగు గలఁగె ననఁగాఁ గాముకచిత్తములు దానఁగలఁగుట యరుదే.

ప్రతిపదార్థము:

కామినులు = ఆ సుందరీమణులు, చేరి = అందరూ కలిసి, మెలఁగంగాన్ = ఆ నీటిలో సంచరించగా, మును = అంతకుముందు, నిర్మలము = స్వచ్ఛమైనది, అధిక = మిక్కిలి, గంభీరమున్ = లోతైనది, ఔ = అయినట్టి, ఆ మడుఁగు = ఆ

జలాశయము (సరస్సు), కలఁగెన్ = కలత చెందింది (కలగాపులగమైంది), అనఁగాన్ = అని చెప్పగా, దానన్ = ఆ సుందరీమణుల జలక్రీడల వల్ల, కాముక = విలాసవంతులైన పురుషుల యొక్క, చిత్తములు = మనస్సులు, కలఁగుట = కలత చెందడం (వ్యాకులపడటం), అరుదే = ఆశ్చర్యమా (కాదు, చాలా సహజం).

తాత్పర్యము:

ఆ అందగత్తెలంతా కలిసి సరస్సులోకి దిగి జలక్రీడలు ఆడటం ప్రారంభించారు. వారి కదలికల వల్ల, అంతకుముందు ఎంతో ప్రశాంతంగా, స్వచ్ఛంగా, లోతుగా ఉన్న ఆ సరస్సు నీరంతా ఒక్కసారిగా కలక బారిపోయింది. అంతటి గంభీరమైన జలాశయమే వారి వల్ల కలత చెందిందంటే, ఇక వారి అందచందాలను చూస్తున్న విలాస పురుషుల మనస్సులు చంచలమై, కామ వికారంతో కలత చెందడంలో ఆశ్చర్యం ఏముంది?

విశేషములు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాసాలంకారము (విశేష విషయాన్ని సామాన్య విషయంతో సమర్థించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: ప్రకృతిలోని జలాశయ కలకను, మానవ మనస్సులలోని కామ వికార కలకతో కవి ఎంతో చాకచక్యంగా ముడిపెట్టాడు.

183. నూట ఎనభై మూడవ పద్యము (కందము)

క. పొలఁతులతనువుల జాఱిన మలయజమును విరులు నెరయ మడుఁగొ ప్పెసము జ్జ్వల మగువెన్నెలఁజుక్కలు గలయంలోని నిండియున్న గగనము భంగిన్.

ప్రతిపదార్థము:

పొలఁతుల = ఆ స్త్రీల యొక్క, తనువుల = శరీరముల నుండి, జాఱిన = జారిపోయిన, మలయజమును = చందనపు పూతయును, విరులు = పూలదండలు (పువ్వులు), నెరయ = అంతటా వ్యాపించగా, మడుఁగు = ఆ సరస్సు, ఉజ్జ్వలము+అగు = మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న, వెన్నెలన్ = వెన్నెల చేతను, చుక్కలు = నక్షత్రముల చేతను, కలయ ముని నిండియున్న = అంతటా నిండిపోయి ఉన్న, గగనము భంగిన్ = ఆకాశం వలె, ఒప్పెసగెన్ = ఎంతో రమణీయంగా ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యము:

సుందరీమణులు ఆ సరస్సులో స్నానాలు చేస్తుండగా వారి శరీరాలకు పూసుకున్న చందనపు పూత నీటిలో కరిగి తెల్లగా వ్యాపించింది. అలాగే వారి తలల నుండి జారిన రంగురంగుల పూలు నీటిపై తేలసాగాయి. ఆ తెల్లని చందనపు నీరు, పూలతో నిండిన ఆ సరస్సు... దట్టమైన వెన్నెలతో, మెరుస్తున్న నక్షత్రాలతో నిండివున్న నిర్మలమైన ఆకాశంలాగా ఎంతో మనోహరంగా కనిపించింది.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (సరస్సును ఆకాశంతో, చందనపు నీటిని వెన్నెలతో, పూలను నక్షత్రాలతో పోల్చడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: జలక్రీడల వల్ల సరస్సుకు చేకూరిన శోభను రాత్రి ఆకాశ సౌందర్యంతో పోల్చడం కవి భావనాశక్తికి నిదర్శనం.

184. అంత జల కేళి చాలించి

తాత్పర్యము

అటుపిమ్మట జలక్రీడను ముగించి

185. నూట ఎనభై అయిదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. కన్నులఁ గెంపు దోఁప నలికంబుల మౌ క్తికజాలకాకృతిన్ సన్నపుబిందువు ల్మెఱయ జాఱిన కేశభరంబు లొప్ప గా
జన్నులనంటి పయ్యెదలు చందనపంకముచంద మందఁగా నన్నరనాథుతో వెడలి రంబురుహాకర మంబుజాననల్.

ప్రతిపదార్థము:

కన్నులన్ = నేత్రములలో, కెంపు = ఎరుపుదనం, తోఁపన్ = కనిపిస్తుండగా, అలికంబుల = నొసళ్ళపై (ఫోర్హెడ్స్), మౌక్తికజాలక = ముత్యాల దండల యొక్క, ఆకృతిన్ = రూపంలో, సన్నపు = సన్ననైన, బిందువులు = నీటిబొట్లు, మెఱయన్ = మెరుస్తుండగా, జాఱిన = ముడులు వీడి జారిన, కేశభరంబులు = దట్టమైన తలవెంట్రుకలు, ఒప్పగాన్ = అందాన్ని ఇస్తుండగా, చన్నులన్+అంటి = స్తనములను అంటుకొని, పయ్యెదలు = పైట చెంగులు, చందన పంకము = తడిసిన గంధపు బురద యొక్క, చందము = రూపమును, అందఁగాన్ = పొందుతుండగా, అంబుజాననల్ = పద్మముల వంటి ముఖములు గల ఆ కాంతలు, ఆ నరనాథుతోన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజుతో కలిసి, అంబురుహాకరము = ఆ పద్మసరస్సు నుండి, వెడలిరి = బయటకు వచ్చారు.

తాత్పర్యము:

చాలాసేపు నీటిలో క్రీడించడం వల్ల ఆ పద్మముఖుల కళ్ళు కాస్త ఎర్రబడ్డాయి. వారి నొసళ్ళపై తడి నీటిబొట్లు ముత్యాల హారాల్లా మెరుస్తున్నాయి. తలకట్టులు వీడి తడిసిన కురులు వీపులపై జారి ఉన్నాయి. స్తనాలకు హత్తుకున్న వారి తడి పైటలు, కరిగిపోయిన గంధపు పూతతో ముద్దగా మారాయి. ఈ స్థితిలో ఆ సుందరీమణులంతా విక్రమార్క మహారాజుతో కలిసి ఆ సరస్సు నుండి బయటకు వచ్చారు.

విశేషములు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము (జలక్రీడల తర్వాత స్త్రీల సహజ రూపాన్ని వర్ణించడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: స్నానానంతరం స్త్రీల శృంగార చేష్టలను, రూపాన్ని శాస్త్రోక్తంగా, కావ్య రమ్యంగా కవి ఇందులో చిత్రించాడు.

186. నూట ఎనభై ఆరవ వచనము

వ. అంతం తదీయతటప్రదేశంబున ముక్తసిక్తవసనుం డగుచు వసుంధరారమణుండు మెత్తనిపాత్తులం దనమేని తడియెత్తిన యనంతరంబ.

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = ఆ తర్వాత, తదీయ = ఆ సరస్సు యొక్క, తట ప్రదేశంబున = ఒడ్డు భాగంలో, ముక్త = విడవబడిన, సిక్త = తడిసిన, వసనుండు+అగుచున్ = వస్త్రములు గలవాడవుతూ, వసుంధరారమణుండు = భూనాథుడైన విక్రమార్కుడు, మెత్తని = మృదువైన, పాత్తులన్ = తువ్వాళ్ళతో (వస్త్రములతో), తన = తనయొక్క, మేని = శరీరము యొక్క, తడి = నీటి తడిని, ఎత్తిన = తుడుచుకున్న, అనంతరంబ = తరువాతి క్షణంలోనే.

తాత్పర్యము:

ఆ జలక్రీడలు ముగిసిన తర్వాత, ఆ సరస్సు ఒడ్డున విక్రమార్క మహారాజు తాను ధరించిన తడి బట్టలను విడిచిపెట్టాడు. అనంతరం, ఎంతో మృదువైన పొడి వస్త్రాలతో (తువ్వాళ్ళతో) తన శరీరానికి ఉన్న నీటి తడిని శుభ్రంగా తుడుచుకున్నాడు.

187. నూట ఎనభై ఏడవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. మలయజంబు నలఁది మౌ క్తికహారంబు లమర నుజ్జ్వలాంబరములు గట్టి యమృతవీచి మిశ్రమై విశ్రమించిన మందరాద్రిఁ బోలె మనుజవిభుఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

మనుజవిభుఁడు = ఆ విక్రమార్క రాజు, మలయజంబు = మంచి గంధాన్ని, అలఁది = దేహమునకు పూసుకొని, మౌక్తికహారంబులు = ముత్యాల దండలు, అమరన్ = అందంగా ఒప్పేలా ధరించి, ఉజ్జ్వల+అంబరములు = ప్రకాశవంతమైన నూతన వస్త్రములను, కట్టి = ధరించి, అమృత = అమృతపు, వీచి = తరంగములతో, మిశ్రమై = కలిసిపోయి, విశ్రమించిన = ప్రశాంతంగా ఉన్న, మందరాద్రిన్+పోలెన్ = మందర పర్వతం లాగా ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యము:

శరీరాన్ని తుడుచుకున్న విక్రమార్క మహారాజు సుగంధభరితమైన చందనాన్ని పూసుకున్నాడు. మెడలో ధగధగమెరిసే ముత్యాల హారాలు వేసుకొని, రాజసమైన పట్టు వస్త్రాలు ధరించాడు. ఆ సమయంలో ఆయన రూపం ఎలా ఉందంటే... క్షీరసాగర మథన సమయంలో అమృతపు అలల తడి తగిలి, ఎంతో ప్రశాంతంగా ఒడ్డున నిలిచిన 'మందర పర్వతం' లాగా అత్యంత గంభీరంగా, తేజోవంతంగా వెలిగిపోయింది.

విశేషములు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (రాజును మందర పర్వతంతో, చందన ముత్యాల శోభను అమృతపు అలల శోభతో పోల్చడం వల్ల).

వ్యాఖ్య: విక్రమార్కుని గంభీర దేహ దార్ఢ్యాన్ని పర్వతంతో పోల్చడం ద్వారా రాజు యొక్క పరాక్రమ, సౌందర్య వైభవాలు వ్యక్తమవుతున్నాయి.

187. నూట ఎనభై ఎనిమిదవ వచనము

వ. అట్టిచందంబున నాచందనగంధులును జందనకావులును బట్టెడకావులును జెంగావులును గదంబకావులును గరకంచులును బొమ్మంచులును ముడుగుబొమ్మంచులును ముయ్యంచులును జిలుకచాళ్ళును వేఁటచాళ్ళును నిండువన్నెలును నుఱుతచాఱల వన్నెలును గంటకి వన్నెలును బుప్పొడి వన్నెలును రుద్రాక్షవన్నెలును నాగబంధంబులును బూజాబంధంబులును జలపంజరంబులును గ్రామవరంబులును సూరవరంబులును దారామండలంబులును హంసావళులును హరిణావళులును దురగావళులును గజావళులును సింహావళులును ద్రౌపదీస్వయంవరంబులును లక్ష్మీవిలాసంబులును మదనవిలాసంబులును వసంతవిలాసంబులును రత్నకీలితంబులును రాయశృంగారంబులును గనకదండెలును గచ్చిలంబులును గర్పూరగంధులును బారువంపుగంధులును శ్రీతోఁపులును శ్రీరామతో పులును శ్రీకృష్ణవిలాసంబులును జీబులును సుగిపట్టంబులుసు సన్న వలిపంబులును వెలిపట్టులును హొంబట్టును బులిగోరుపట్టును నుదయ రాగపట్టును నేత్ర

పట్టును ననుపేళ్ళు గలపుట్టంబులు గట్టుకొని పాద ముద్రికలును మంజీరంబులును హంసకంబులును మణిరశనాగుణంబులును ముక్తాఫలావళులును బదకంబులును నంగదంబులును నంగుళీయకంబులును గ్రైవేయకంబులును రత్నతాటంకంబులును భ్రమరకంబులును లాలాటికంబులును మౌ క్తికజాలకంబులును శేఖరంబులును నాదిగాఁగల యలంకరణంబులు ధరియించి యగరు చందన హరిచందన ఘనసారోదయ భాస్కరమృగమద ప్రముఖనిఖిల వాసనల నాశావకాశంబులు వాసించుచు నృపరత్నంబుం జేరునంత.

ప్రతిపదార్థము:

అట్టి చందంబునన్ = అదే విధముగా, ఆ చందనగంధులును = సుగంధవతులైన ఆ స్త్రీలు కూడా, చందనకావులును, బట్టెడకావులును, జెంగావులును, గదంబకావులును, గరకంచులును, బొమ్మంచులును, ముడుగుబొమ్మంచులును, ముయ్యంచులును, జిలుకచాళ్ళును, వేఁటచాళ్ళును, నిండువన్నెలును, నుఱుతచాఱల వన్నెలును, గంటకి వన్నెలును, బుప్పొడి వన్నెలును, రుద్రాక్షవన్నెలును, నాగబంధంబులును, బూజాబంధంబులును, జలపంజరంబులును, గ్రామవరంబులును, సూరవరంబులును, దారామండలంబులును, హంసావళులును, హరిణావళులును, దురగావళులును, గజావళులును, సింహావళులును, ద్రౌపదీస్వయంవరంబులును, లక్ష్మీవిలాసంబులును, మదనవిలాసంబులును, వసంతవిలాసంబులును, రత్నకీలితంబులును, రాయశృంగారంబులును, గనకదండెలును, గచ్చిలంబులును, గర్పూరగంధులును, బారువంపుగంధులును, శ్రీతోఁపులును, శ్రీరామతోఁపులును, శ్రీకృష్ణవిలాసంబులును, జీబులును, సుగిపట్టంబులును, సన్న వలిపంబులును, వెలిపట్టులును, హొంబట్టును, బులిగోరుపట్టును, నుదయరాగపట్టును, నేత్రపట్టును = అనబడే రకరకాల రంగులు, నేత డిజైన్లు, అంచులు కలిగిన పట్టు వస్త్రాలను, అను పేళ్ళు+గల = అనే పేర్లు కలిగిన, పుట్టంబులు = వస్త్రములను, కట్టుకొని = ధరించి; పాదముద్రికలును = కాలి మట్టెలు, మంజీరంబులును = అందెలు, హంసకంబులును = కాలి గజ్జెలు, మణిరశనాగుణంబులును = మణులు పొదిగిన మొలతాడు/ఒడ్డాణము, ముక్తాఫలావళులును = ముత్యాల హారాలు, పదకంబులును = లాకెట్లు, అంగదంబులును = భుజకీర్తులు, అంగుళీయకంబులును = ఉంగరాలు, క్రైవేయకంబులును = కంఠహారాలు, రత్నతాటంకంబులును = రత్నాల కమ్మలు (చెవి రింగులు), భ్రమరకంబులును = జుట్టు ముంగురుల అభరణాలు, లాలాటికంబులును = పాపిడి బిళ్ళలు, మౌక్తికజాలకంబులును = ముత్యాల జాలీలు, శేఖరంబులును = తల అభరణాలు, ఆదిగాఁగల = మొదలైన, అలంకరణంబులు = నగలన్నింటినీ, ధరియించి = అలంకరించుకొని; అగరు = అగరు ధూపం, చందన = గంధం, హరిచందన = దేవగంధం, ఘనసార+ఉదయ = పచ్చకర్పూరం వల్ల పుట్టిన, భాస్కరమృగమద = కస్తూరి, ప్రముఖ = మొదలైన, నిఖిల = సమస్తమైన, వాసనలన్ = సుగంధ ద్రవ్యాల చేత, ఆశా+అవకాశంబులు = దిక్కుల యొక్క అంతరాళాలన్నీ, వాసించుచున్ = సువాసనలు వెదజల్లుతూ, నృపరత్నంబున్ = రాజశ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుని, చేరునంత = సమీపించే సమయములో.

తాత్పర్యము:

రాజు వలెనే ఆ సుందరీమణులంతా స్నానానంతరం రకరకాల అంచులు, డిజైన్లు, వన్నెలు కలిగిన 'చందనకావి, జెంగావి, హొంబట్టు, ఉదయరాగపట్టు' వంటి ఎన్నో అత్యంత విలువైన పట్టు వస్త్రాలను ధరించారు. కాళ్ళకు మట్టెలు, అందెలు, ఒడ్డాణాలు, ముత్యాల హారాలు, భుజకీర్తులు, ఉంగరాలు, కంఠహారాలు, పాపిడిబిళ్ళలు, రత్నాల పోగులు వంటి

నఖశిఖపర్యంతం సమస్త ఆభరణాలను అలంకరించుకున్నారు. అగరు, చందనం, పచ్చకర్పూరం, కస్తూరి వంటి దివ్య సుగంధ ద్రవ్యాలను పూసుకొని, దిక్కులన్నీ సువాసనలు వెదజల్లుతూ ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఉన్న చోటుకు చేరుకున్నారు.

విశేషములు:

వ్యాఖ్య: ఈ సుదీర్ఘ వచనంలో ప్రాచీన కాలంలో తెలుగునాట ప్రసిద్ధి చెందిన వస్త్రాల పేర్లను (టెక్స్‌టైల్ రకాలను) మరియు స్త్రీలు ధరించే వివిధ ఆభరణాల పేర్లను కవి విస్తృతంగా పేర్కొన్నాడు. ఇది నాటి సాంస్కృతిక వైభవానికి అద్దం పడుతుంది.

189 వ పద్యము

క. అంగీకృతశృంగారకు
రంగీనయనాంతరంగరంజకరంగ
ద్భృంగీరవహృదయంగమ
భంగీసంగీతుఁ డగుచుఁ బవనుఁడు వీచెన్.

ప్రతిపదార్థం :

అంగీకృత = అంగీకరించబడిన/పొందబడిన, శృంగార = శృంగార చేష్టలు గల, కురంగీ = లేడి వంటి, నయన = కన్నులు గల స్త్రీల యొక్క, అంతరంగ = మనస్సులను, రంజక = రంజింపజేయునట్టి, రంగత్ = కదలాడుచున్న/ప్రకాశించుచున్న, భృంగీ = ఆడుతుమ్మెదల యొక్క, రవ = ఝంకార నాదము వలె, హృదయంగమ = హృదయమునకు హత్తుకొనే, భంగీ = రీతి గల, సంగీతుఁడు = మధుర సంగీతము వంటివాడు, అగుచున్ = అవుతూ, పవనుఁడు = వసంత వాయువు, వీచెన్ = వీచించెను.

తాత్పర్యము:

శృంగార రసాన్ని ఒలికించే, లేడి కన్నుల వంటి కన్నులు గల ఆ స్త్రీల మనస్సులకు ఆనందాన్ని కలిగిస్తూ, కదలాడే ఆడుతుమ్మెదల నాదం వలె హృదయానికి ఆహ్లాదం కలిగించే మధుర సంగీత శైలిలో వసంత సమీరం వీచింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకార ధ్వని మరియు వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము ('రంగ', 'భృంగ', 'సంగ' వంటి అక్షరాల ఆవృత్తి వల్ల శబ్ద సౌందర్యం చేకూరినది).

విశేషం: వసంత కాలంలోని మలయ మారుతము విరహులకే కాక, జలకేళి ముగించుకుని శృంగార వనంలో ఉన్న స్త్రీల మనస్సుకు ఆహ్లాదాన్ని ఎలా కలిగిస్తుందో కవి ఇక్కడ అందంగా వర్ణించారు.

190 వ వచనము

మూల వచనము:

వ. అట్టి యుల్లాససమయంబున.

ప్రతిపదార్థం :

అట్టి = అటువంటి, ఉల్లాస = సంతోషకరమైన, సమయంబునన్ = కాలమునందు.

తాత్పర్యము:

అటువంటి అత్యంత సంతోషకరమైన మరియు ఆహ్లాదకరమైన సమయంలో.

191 వ పద్యము

క. రూపముగల యానందము
రూపించిన మన్మథుండు రుచిరాకృతితో
దీపించెడి శృంగారము
భూపతి యని కొలిచి రెలమిఁ బొలఁతుక లెల్లన్.

ప్రతిపదార్థం రూపము = ఒక సాకార రూపము, కల = కలిగిన, ఆనందము = ఆనంద స్వరూపమో, రూపించిన = మూర్తీభవించిన, మన్మథుండు = మన్మథుడో, రుచిర = మనోహరమైన, ఆకృతితోన్ = శరీర ఆకారముతో, దీపించెడి = ప్రకాశించుచున్న, శృంగారము = శృంగార రసమో అనదగిన, భూపతి = విక్రమార్క మహారాజును, అని = భావిస్తూ, ఎలమిన్ = సంతోషముతో, పాలఁతుకలు = ఆ స్త్రీలు, ఎల్లన్ = అందరును, కొలిచిరి = సేవించిరి.

తాత్పర్యము: సాకార రూపం దాల్చిన ఆనందమో, మనోహరమైన ఆకృతితో ప్రకాశిస్తున్న మన్మథుడో, లేదా మూర్తీభవించిన శృంగార రసమో అన్నట్లు ఉన్న విక్రమార్క మహారాజును ఆ సుందరీమణులందరూ ఎంతో సంతోషంతో కొలిచారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యంలో ఉత్ప్రేక్షాలంకారము ఉన్నది. విక్రమార్క మహారాజును సాక్షాత్తు ఆనంద స్వరూపముగా, మన్మథునిగా, శృంగార రస రూపముగా ఊహించడం జరిగినది.

విశేషం: రాజు యొక్క అద్భుతమైన సౌందర్యాన్ని మరియు ఆ సమయంలో అతని చుట్టూ ఉన్న శృంగార వాతావరణాన్ని కవి ఎంతో రమణీయంగా వర్ణించారు.

192 వ పద్యము

క. ఆవేళ భూమివల్లభుఁ
డావెలఁదులు గొలువ నొప్పె యక్షవధూbృంం
దావృతుఁ డగు ధనదునిగతి
దేవస్త్రీసహితుఁ డైన దేవేంద్రుక్రియన్.

ప్రతిపదార్థం ఆవేళన్ = ఆ సమయంలో, భూమివల్లభుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, ఆ = ఆ, వెలఁదులు = స్త్రీలు, కొలవన్ = సేవించుచుండగా, యక్షవధూ = యక్ష స్త్రీల యొక్క, bృంంద = సమూహముచే, ఆవృతుఁడు = చుట్టబడినవాడు, అగు = అయిన, ధనదునిగతిన్ = కుబేరుని వలెను, దేవస్త్రీ = దేవతా స్త్రీలతో/అప్సరసలతో, సహితుఁడు = కూడినవాడు, ఐన = అయిన, దేవేంద్రుక్రియన్ = దేవేంద్రుని వలెను, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము: ఆ వసంతోత్సవ సమయంలో ఆ సుందరీమణులందరూ తన్ను సేవిస్తూ చుట్టూ కొలువై ఉండగా, విక్రమార్క మహారాజు——యక్ష కాంతల నడుమ కొలువై ఉన్న కుబేరుని లాగా, అప్సరసలతో కూడి ఉన్న దేవేంద్రుని లాగా ఎంతో వైభవంగా ప్రకాశించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యంలో ఉపమాలంకారము ఉన్నది. విక్రమార్క మహారాజును కుబేరునితోను, దేవేంద్రునితోను పోల్చడం జరిగినది. 'గతిన్', 'క్రియన్' అనే ఉపమావాచకాలు ఇక్కడ స్పష్టంగా వాడబడినవి.

విశేషం: రాజు యొక్క అపారమైన ఐశ్వర్యానికి కుబేరుడు, అతని భోగభాగ్యాలకు మరియు శృంగార వైభవానికి దేవేంద్రుడు ఇక్కడ సాటిగా నిలిచారు. కవి విక్రమార్కుని రాజసాన్ని అత్యంత వైభవంగా వర్ణించారు.

193 వ వచనము

మూల వచనము:

వ. ఇట్లనల్పకాలంబు విశ్రమించుచున్న యెడల ననతిదూర మాకందవనంబు నుండి యొక్కభూసుకుండు చనుదెంచి తన్మహోత్సవం బవలోకించుచు భూలోకస్వర్గలోకం బిది గదా యితఁడు గదా మహాభాగ్యవంతుం డని కొనియాడుచుమున్ను దా నధిక దారిద్ర్య పీడితుం డగుటం జేసి తన్ను నిందించుకొనుచుఁ దనలోన.

ప్రతిపదార్థం ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనల్పకాలంబు = ఎక్కువ సమయము, విశ్రమించుచున్న = విశ్రాంతి తీసుకుంటున్న, ఎడలన్ = సమయంలో, అనతిదూర = దగ్గరలోని, మాకందవనంబు నుండి = మామిడి తోట నుండి, ఒక్క = ఒక, భూసుకుండు = బ్రాహ్మణుడు, చనుదెంచి = వచ్చి, తత్ = ఆ, మహోత్సవంబు = గొప్ప ఉత్సవాన్ని, అవలోకించుచున్ = చూస్తూ, భూలోక = ఈ భూమిపై ఉన్న, స్వర్గలోకంబు = స్వర్గలోకము, ఇది గదా = ఇదే కదా, ఇతఁడు గదా = ఈ రాజే కదా, మహా = గొప్ప, భాగ్యవంతుండు = అదృష్టవంతుడు, అని = అంటూ, కొనియాడుచున్ = ప్రశంసిస్తూ, మున్ను = పూర్వము, తాన్ = తాను, అధిక = తీవ్రమైన, దారిద్ర్య = పేదరికముచే, పీడితుండు = బాధింపబడినవాడు, అగుటన్ + చేసి = కావడం వల్ల, తన్నున్ = తనను తాను, నిందించుకొనుచున్ = నిందించుకుంటూ, తనలోనన్ = తన మనస్సులో ఇలా అనుకున్నాడు.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా రాజు చాలాసేపు విశ్రమిస్తున్న సమయంలో, అక్కడికి సమీపంలో ఉన్న మామిడి వనం నుండి ఒక బ్రాహ్మణుడు వచ్చాడు. అక్కడ జరుగుతున్న వసంతోత్సవ వైభవాన్ని చూసి, "భూలోకంలోని స్వర్గం ఇదే కదా! ఈ రాజే కదా నిజమైన మహాభాగ్యవంతుడు!" అని రాజును కొనియాడాడు. అదే సమయంలో తాను తీవ్రమైన పేదరికంతో బాధపడుతుండటం వల్ల, తన దైన్యాన్ని తలచుకుని తనను తాను నిందించుకుంటూ తనలో తాను ఇలా ఆలోచించసాగాడు.

విశేషాలు:

విశేషం: కథలో ఒక కొత్త మలుపును (బ్రాహ్మణుని ప్రవేశాన్ని), అతని మనోగతాన్ని ఈ వచనం సూచిస్తుంది. ఇది విక్రమార్కుని దానగుణ పరీక్షకు పునాదిగా మారుతుంది.

194 వ పద్యము

క. ధాత్రి దరిద్రుఁడు సభల న
పాత్రుఁడు కడుమ్రుచ్చు మిత్రబాంధవులయెడం
బుత్రకళత్రంబులయెడ
శత్రుం డఁట వాని బ్రదుకు చౌకౌఁ గాదే.

ప్రతిపదార్థం ధాత్రిన్ = ఈ భూమిపై, దరిద్రుఁడు = పేదవాడు, సభలన్ = పెద్దల సభలలో, అపాత్రుఁడు = గౌరవమునకు అర్హుడు కానివాడు, మిత్ర = స్నేహితులు, బాంధవుల యెడన్ = చుట్టాల విషయములో, కడు = మిక్కిలి, మ్రుచ్చు = దొంగ వంటివాడు, పుత్ర = కొడుకులు, కళత్రంబుల యెడన్ = భార్య విషయములో, శత్రుండు + అట = శత్రువు వంటివాడట, వాని = అటువంటి వాని యొక్క, బ్రదుకు = జీవితము, చౌకౌన్ + కాదే = హీనమై/విలువలేనిదై పోతుంది కదా.

తాత్పర్యము: ఈ భూమిపై దరిద్రుడైనవాడు సభలలో గౌరవానికి అర్హుడు కాడు. లోభం వల్ల స్నేహితులకు, బంధువులకు వాడు దొంగలా కనిపిస్తాడు. సంపాదించి పెట్టలేడు కాబట్టి కన్నబిడ్డలకు, భార్యకు శత్రువు అవుతాడు. కాబట్టి, పేదవాడి బ్రతుకు లోకంలో ఎంతో చౌకబారుగా, విలువలేనిదిగా మారుతుంది కదా!

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యంలో స్వభావోక్తి అలంకారము లేదా లోకోక్తి విన్యాసం ఉన్నది. లోకంలో పేదవాడి స్థితి ఎలా ఉంటుందో కవి యథార్థంగా వర్ణించారు.

విశేషం: దారిద్ర్యం మనిషిని బంధుమిత్రులకు, స్వజనానికి కూడా ఎలా దూరం చేస్తుందో కవి ఇక్కడ అత్యంత హృదయవిదారకంగా ప్రతిబింబించారు.

195 వ పద్యము

క. ఇలలో నెవ్వని కర్థము
గలదాతఁడు మాన్యుఁ డుచితకార్యజ్ఞుఁడు ని
ర్మలుఁడు బలవంతుఁ డార్యుఁడు
కులతిలకుఁడు సభ్యుఁ డధికగుణ గణ్యుండున్.

ప్రతిపదార్థం ఇలలోన్ = ఈ లోకంలో, ఎవ్వనికిన్ = ఏ మనిషికి, అర్థము = ధనము, కలదు = ఉంటుందో, ఆతఁడు = ఆ పురుషుడు, మాన్యుఁడు = పూజింపదగినవాడు, ఉచిత = తగిన, కార్యజ్ఞుఁడు = పనులు తెలిసినవాడు, నిర్మలుఁడు = దోషములు లేని పరిశుద్ధుడు, బలవంతుఁడు = శక్తి కలవాడు, ఆర్యుఁడు = పూజ్యుడు, కులతిలకుఁడు = వంశమునకు శ్రేష్ఠుడు, సభ్యుఁడు = సభకు అర్హుడు, అధిక = ఎక్కువైన, గుణ = మంచి గుణముల చేత, గణ్యుండున్ = లెక్కింపదగినవాడును అవుతాడు.

తాత్పర్యము: ఈ లోకంలో ఎవడి దగ్గర ధనముంటుందో వాడే అందరిచేత గౌరవింపబడతాడు; వాడే కార్యాకార్య వివేకము కలవాడు, నిర్మలుడు, బలవంతుడు, ఉత్తముడు, వంశోద్ధారకుడు, సభా యోగ్యుడు మరియు గొప్ప గుణవంతుడిగా పరిగణించబడతాడు. (ధనమున్నవాడికే లోకంలో అన్ని అర్హతలు వర్తిస్తాయి).

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇది భర్తృహరి సుభాషితాలలోని *"యస్యాస్తి విత్తం స నరః కులీనః..."* అనే ప్రసిద్ధ శ్లోకానికి చక్కని తెనుగీకరణ. కావున ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకార చాయలు గల లోకోక్తి.

విశేషం: డబ్బున్నవాడికే లోకం గుణగణాలను ఆపాదిస్తుందనే సమాజపు నగ్నసత్యాన్ని బ్రాహ్మణుడి పాత్ర ద్వారా కవి ఇక్కడ ఎంతో ప్రభావవంతంగా పలికించారు.

.

196 వ పద్యము

మ. అని చింతించి మహీసురుం డొకయుపాయం బాత్మనూహించి ము
న్నోనరం జేసిన చండికాచరణపాదోపాస్తి చాలించి యా
జనపాలాగ్రణిపాలికిం జని మహాసంపత్తి యర్థించి కై
కొన నిం దొప్పు నటంచు వచ్చె మదిఁ కోర్కుల్ తీఁగలై సాఁగఁగన్.

ప్రతిపదార్థం అని = ఆ విధముగా, చింతించి = ఆలోచించి, మహీసురుండు = ఆ బ్రాహ్మణుడు, ఆత్మన్ = తన మనస్సునందు, ఒక = ఒక, ఉపాయంబు = మార్గమును, ఊహించి = యోచించి, మున్ను = ఇంతకుముందు, ఓనరన్ + చేసిన = చక్కగా ఆచరించిన, చండికా = చండికా దేవి యొక్క, చరణపాద = పద్మముల వంటి పాదముల యొక్క, ఉపాస్తి = పూజను/తపస్సును, చాలించి = ముగించుకొని/ఆపి, యా = ఆ, జనపాల + అగ్రణి = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుని, పాలికిన్ = దగ్గరకు, చని = వెళ్ళి, మహా = గొప్ప, సంపత్తి = ఐశ్వర్యమును, అర్థించి = యాచించి, కైకొనన్ = పొందుటకు, ఇందు = ఈ సమయము, ఒప్పున్ = తగినది, అటంచున్ = అంటూ, మదిన్ = మనస్సులో, కోర్కులు = ఆశలు, తీఁగలై = తీగెల వలె, సాఁగఁగన్ = విస్తరిస్తూ ఉండగా, వచ్చెన్ = రాజు వద్దకు వచ్చెను.

తాత్పర్యము: తన మనస్సులో ఆ విధంగా దారిద్ర్యాన్ని గురించి ఆలోచించి, ఆ బ్రాహ్మణుడు ఒక ఉపాయాన్ని ఆలోచించాడు. తాను గతంలో చేసిన చండికా దేవి పాదపద్మాల ఆరాధనను అంతటితో ముగించి, రాజుల శ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుని వద్దకు వెళ్ళి గొప్ప సంపదను యాచించి పొందడానికి ఇదే సరైన సమయమని నిశ్చయించుకున్నాడు. మనస్సులో కోరికలు తీగలుగా సాగుతుండగా రాజు వద్దకు వచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యంలో రూపకాలంకారము ఉన్నది. మనస్సులోని కోరికలను తీగలతో రూపించడం జరిగినది ('కోర్కుల్ తీఁగలై సాఁగఁగన్').

విశేషం: బ్రాహ్మణుడి దారిద్ర్య బాధ ఎంత తీవ్రమైనదో ఈ పద్యం ద్వారా తెలుస్తుంది. ఎంతో కాలంగా భక్తితో చేస్తున్న చండికా ఉపాసనను కూడా పక్కనబెట్టి, కేవలం ధనార్జన కోసం విక్రమార్కుని ఆశ్రయించడానికి సిద్ధపడటం అతని నిస్సహాయతను, అదే సమయంలో విక్రమార్కుని కీర్తి ప్రతిష్ఠలను సూచిస్తుంది.

197 వ వచనము

మూల వచనము:

వ. అతనిం జూచి యి ట్లని దీవించె.

ప్రతిపదార్థం అతనిన్ = ఆ విధంగా వచ్చిన బ్రాహ్మణుని, చూచి = కనుగొని, రాజు = విక్రమార్కుడు (లేక ఆ బ్రాహ్మణుడు రాజును చూసి), ఇట్లు + అని = ఈ విధముగా, దీవించెన్ = ఆశీర్వదించెను.

తాత్పర్యము: అలా తన వద్దకు వచ్చిన ఆ బ్రాహ్మణుని చూసి, (లేదా ఆ బ్రాహ్మణుడు రాజును చూసి) ఈ క్రింది విధంగా ఆశీర్వదించాడు.

విశేషాలు:

విశేషం: ఇది బ్రాహ్మణుడి ఆగమనాన్ని మరియు అతను రాజుకు అందించబోయే ఆశీర్వచన వృత్తాంతాన్ని కలిపే సంయోజక వచనము.

198 వ పద్యము

క. "భూయాత్తే సంప ద్దీ ర్ఘాయు ర్భవతే" యటంచు నాశీర్వాదో పాయనములతో నృపుఁ గని డాయం జని నేర్పు చొప్పడరఁగాఁ బలికెన్.

ప్రతిపదార్థం తే = నీకు, సంపత్ = ఐశ్వర్యము, భూయాత్ = కలుగుగాక, భవతే = నీకు, దీర్ఘ + ఆయుః = నిండు ఆయుష్షు/దీర్ఘాయువు, భవతే (భూయాత్) = సిద్ధించుగాక, అటంచున్ = అంటూ, ఆశీర్వాద = దీవనలు అనే, ఉపాయనములతోన్ = కానుకలతో, నృపున్ = విక్రమార్క మహారాజును, కని = చూసి, డాయన్ + చని = దగ్గరకు వెళ్ళి, నేర్పు = సంభాషణ చాకచక్యము, చొప్పడరఁగాన్ = ప్రకాశించేటట్లుగా, పలికెన్ = మాట్లాడెను.

తాత్పర్యము: "రాజా! నీకు సకల సంపదలు కలుగుగాక! నీవు దీర్ఘాయుష్మంతుడవు అవుదువు గాక!" అంటూ వేదోక్తమైన సంస్కృత ఆశీర్వాదాలనే గొప్ప కానుకలుగా సమర్పిస్తూ ఆ బ్రాహ్మణుడు విక్రమార్క మహారాజును దర్శించి, అతని దగ్గరకు వెళ్ళి, తన మాటల నేర్పు అంతా ఉట్టిపడేలా ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యంలో రూపకాలంకార చాయలు ఉన్నవి. బ్రాహ్మణుడు పలికిన ఆశీర్వాదాన్ని రాజుకు ఇచ్చే 'ఉపాయనము' (కానుక) గా ఇక్కడ రూపించడం జరిగినది ('నాశీర్వాదోపాయనములతోన్').

విశేషం: ప్రాచీన సంప్రదాయం ప్రకారం బ్రాహ్మణులు రాజులను దర్శించినప్పుడు భౌతికమైన కానుకల కంటే వేదోక్తమైన ఆశీర్వాదాలనే అమూల్యమైన కానుకలుగా ఇచ్చేవారు. ఆ ఆచారాన్ని కవి ఇక్కడ చాలా చక్కగా ప్రస్తావించారు.

199 వ పద్యము

ఉ. అంబుజబంధు తేజ మధురామ్రవణంబున నుండి సర్వలో
కాంబిక యైనచండికఁ బ్రియంబునఁ గొల్వఁగ నాకు నూఱువ
ర్ణంబులు వోయె నంతటఁ బ్రసన్నత దేవత నిన్న నర్ధరా
త్రంబున దంతపంక్తి విశదద్యుతిచంద్రిక పర్వ నిట్లనెన్.

ప్రతిపదార్థం

అంబుజబంధు = పద్మములకు బంధువైన సూర్యుని వంటి, తేజ = పరాక్రమము/తేజస్సు కలవాడా ఓ రాజా, మధుర = తియ్యని, ఆమ్రవణంబునన్ = మామిడి తోటలో, నుండి = ఉండి, సర్వలోక = సమస్త లోకములకు, అంబిక = తల్లి, ఐన = అయిన, చండికన్ = ఆ చండికా దేవిని, ప్రియంబునన్ = భక్తిశ్రద్ధలతో/ప్రీతితో, కొల్వగన్ = సేవించగా, నాకున్ = నాకు, నూఱు = వంద, వర్ణంబులు = సంవత్సరములు (ఇక్కడ కాల సమూహములు), పోయెన్ = గడచిపోయినవి, అంతటన్ = ఆ తర్వాత, ప్రసన్నత = అనుగ్రహమును పొందిన, దేవత = ఆ చండికా దేవి, నిన్న = నిన్నటి, అర్ధరాత్రంబునన్ = నడిరాత్రి

సమయంలో, దంతపంక్తి = తన పండ్ల వరుస యొక్క, విశద = స్వచ్ఛమైన/తెల్లని, ద్యుతి = కాంతి అనే, చంద్రిక = వెన్నెల, పర్వన్ = ప్రసరించగా/వ్యాపించగా, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము:

సూర్యుని వంటి మహా తేజస్సు కలవాడా ఓ విక్రమార్క మహారాజా! ఈ మధురమైన మామిడి తోటలో ఉండి, సమస్త లోకాలకు తల్లి అయిన ఆ చండికా దేవిని నేను భక్తితో అర్చిస్తుండగా వందేళ్ళ కాలం గడిచిపోయింది. నా తపస్సుకు మెచ్చి, అనుగ్రహించిన ఆ తల్లి నిన్న అర్ధరాత్రి వేళ నాకు సాక్షాత్కరించింది. ఆమె చిరునవ్వు చిందించినప్పుడు ఆమె పండ్ల వరుసల తెల్లని కాంతి వెన్నెల లాగా నలుదిక్కులా వ్యాపించగా, నాతో ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యంలో రూపకాలంకారము (మరియు ఉపమాలంకార ధ్వని) ఉన్నది. దేవి పండ్ల వరుసల కాంతిని తెల్లని వెన్నెలగా రూపించడం జరిగినది ('దంతపంక్తి విశదద్యుతిచంద్రిక పర్వ').

విశేషం: బ్రాహ్మణుడు తన తపస్సు యొక్క గొప్పతనాన్ని, దేవి సాక్షాత్కార వైభవాన్ని రాజుకు వివరించడం ద్వారా అతని కోరిక వెనుక ఉన్న దైవజ్ఞను చాకచక్యంగా తెలియజేశాడు.

200 వ పద్యము

క. నీచేసినతపమునకు య
థోచితముగ విక్రమార్కఁ డొసఁగెడు నతనిన్
వే చని వేడుము నావుడు
నీ చక్కటి నిన్నుఁ గొల్వ నేఁ బనివింటిన్.

ప్రతిపదార్థం

నీ = నీవు, చేసిన = ఆచరించిన, తపమునకున్ = ఈ ఘోర తపస్సుకు, యథా + ఉచితముగన్ = తగినట్లుగా, విక్రమార్కుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, ఒసఁగెడున్ = నీ కోరికను తీరుస్తాడు/ధనమిస్తాడు, అతనిన్ = ఆ రాజును, వే = శీఘ్రముగా/వెంటనే, చని = వెళ్ళి, వేడుము = యాచించుము, నావుడున్ = అని ఆ దేవి పలకగా, ఈ చక్కటిన్ = ఈ సమయమున/ఈ రీతిగా, నిన్నున్ = నిన్ను, కొల్వన్ = సేవించుటకు/ఆశ్రయించుటకు, నేన్ = నేను, పనివింటిన్ = వచ్చితిని/ప్రయత్నించితిని.

తాత్పర్యము:

"ఓ బ్రాహ్మణా! నీవు చేసిన తపస్సుకు తగినట్లుగా విక్రమార్క మహారాజు నీకు దానం ఇస్తాడు. కాబట్టి నీవు వెంటనే వెళ్ళి ఆ రాజును వేడుకో" అని ఆ చండికా దేవి నాతో ఆజ్ఞాపించింది. ఆ దేవి ఆదేశం ప్రకారమే, ఈ శుభసమయంలో నిన్ను ఆశ్రయించి, యాచించడానికి నేను ఇక్కడికి వచ్చాను.

విశేషాలు:

అలంకారము: సరళమైన శైలిలో కథాంశాన్ని నడిపినందున ఇక్కడ స్వభావోక్తి అలంకారము ప్రస్ఫుటమవుతున్నది.

విశేషం: చండికా దేవి స్వయంగా వరం ఇవ్వకుండా విక్రమార్కుని వద్దకు పంపింది అని చెప్పడం ద్వారా, విక్రమార్కుడు దేవి అనుగ్రహాన్ని సైతం పంచగల అంతటి మహోదాత్త దాత అని కవి ఇక్కడ రాజు యొక్క ఈగిని లోకాతీతంగా కొనియాడారు.

201 వ వచనము వ. అని విన్నవించిన నవ్వసుంధరాపురందరుండు చండికయే యిట్లాన తిచ్చేనో కాక యీవిప్రుండే నెపంబున న్ను బ్బించిధనంబు వడయం జూ చెనో యెట్లైన నన్నంతటివానిగాఁ దలంచి వచ్చుటంజేసి యీతని యాశా పరిపూర్తిచేసెద నని నిశ్చయించి,

1. ప్రతిపదార్థం అని = ఆ విధముగా; విన్నవించినన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడు మనవి చేయగా; ఆ+వసుంధరా+పురందరుండు = ఆ భూమికి దేవేంద్రుడైన విక్రమార్క మహారాజు; చండికయే = దుర్గాదేవియే; ఇట్లు = ఈ విధముగా; ఆనతిచ్చెనో = ఆజ్ఞాపించినదో; కాక = లేదా; ఈ+విప్రుండు+ఏ = ఈ బ్రాహ్మణుడే; నెపంబునన్ = ఏదో ఒక మిషతో (సాకుతో); నన్నున్ = నన్ను; ఉబ్బించి = పొగడి ఉబ్బితబ్బిబ్బు చేసి; ధనంబు = ద్రవ్యమును; పడయన్+చూచెనో = పొందాలని చూస్తున్నాడో; ఎట్లైనన్ = ఏది ఏమైనప్పటికీ; నన్నున్ = నన్ను; అంతటివానిన్+కాన్ = అంతటి గొప్పవానిగా; తలంచి = భావించి; వచ్చుటంజేసి = నా వద్దకు వచ్చినందుకు; ఈతని = ఈ బ్రాహ్మణుని యొక్క; ఆశా+పరిపూర్తి = కోరికను పూర్తిగా; చేసెదన్ = తీర్చెదను; అని = అని; నిశ్చయించి = మనస్సులో గట్టిగా నిర్ణయించుకొని.

తాత్పర్యము: ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ విధంగా విన్నవించగా, భూమండలానికి ప్రభువైన విక్రమార్కుడు తన మనస్సులో "నిజంగా ఆ చండికాదేవియే ఇతనికి ఈ విధంగా ఆజ్ఞాపించిందో! లేక ఈ బ్రాహ్మణుడు నన్ను పొగడి, ఉబ్బించి నా నుండి ధనం సంపాదించాలనే నెపంతో ఇలా అంటున్నాడో! ఏది ఏమైనా, నన్ను అంతటి సమర్థుడిగా భావించి నా వద్దకు వచ్చాడు కాబట్టి, ఇతని ఆశను పూర్తిగా నెరవేరుస్తాను" అని నిశ్చయించుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం - సందేహాలంకారం: చండికాదేవి ఆజ్ఞాపించిందో లేక విప్రుడు ధనలోభంతో నన్ను ఉబ్బిస్తున్నాడో అని విక్రమార్కుడు సందేహించడం వల్ల ఇక్కడ సందేహాలంకారం వ్యక్తమవుతోంది.

రాజునకు ఉండవలసిన ఉదారగుణం, శరణుజొచ్చిన వారిని లేదా యాచించి వచ్చిన వారిని నిరాశపరచకూడదనే విక్రమార్కుని విశిష్ట వితరణ గుణం ఈ వచనంలో చక్కగా వర్ణించబడింది.

202 వ పద్యము ఆ.వె. దేవిమాట కల్ల గావింపఁగా రాదు నిన్నురిత్త వంప నీతి గాదు నీతపోమహత్వనియతికిఁ దగునంత యనఘ యిష్ట మెద్దియడుగు మనిన.

1. ప్రతిపదార్థం అనఘ = పాపములు లేని ఓ పుణ్యాత్ముడా; దేవి+మాట = చండికాదేవి పలికిన మాటను; కల్ల+కావింపన్+కాన్+రాదు = అబద్ధము చేయకూడదు; నిన్నున్ = నిన్ను; రిత్త = ఖాళీ చేతులతో; వంపన్ = వెనుకకు పంపుట; నీతి+గాదు = న్యాయము కాదు; నీ = నీ యొక్క; తపః+మహత్త్వ+నియతికిన్ = తపస్సు యొక్క గొప్పతనానికి మరియు నియమానికి; తగు+అంత = తగినటువంటి; ఇష్టము = కోరిక; ఎద్ది = ఏదో; అడుగుము = కోరుకో; అనినన్ = అని రాజు పలుకగా.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఆ బ్రాహ్మణునితో "ఓ పుణ్యాత్ముడా! ఆ చండికాదేవి పలికిన మాటను అబద్ధం చేయకూడదు. నిన్ను ఖాళీ చేతులతో వెనక్కి పంపడం ధర్మం కాదు. నీ తపోమహత్వానికి తగినట్లుగా నీకు ఇష్టమైన కోరిక ఏదో కోరుకో" అని పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం - కావ్యలింగాలంకారం: రాజు బ్రాహ్మణుడిని కోరిక కోరుకోమనడానికి దేవి మాటను కల్ల చేయకపోవడం, యాచకుడిని రిత్తగా పంపకపోవడం అనే సమర్థనీయమైన కారణాలను చెప్పడం వల్ల ఇది కావ్యలింగాలంకారం అవుతుంది.

203 వ పద్యము క. మాకందవనములో ని చ్ఛాకీర్తులు వెలయునట్లు చండిక పేర నాకొక నగరము వలయును జేకొని నిర్మింపు రాజశేఖర యనినఁ.

1. ప్రతిపదార్థం రాజశేఖర = రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ విక్రమార్కుడా; మాకంద+వనములోన్ = ఈ మామిడి తోటలో; ఇచ్ఛా+కీర్తులు = నా కోరికలు మరియు కీర్తి; వెలయునట్లు = వర్ధిల్లేటట్లుగా; చండిక+పేరన్ = ఆ చండికాదేవి నామముతో; నాకున్ = నాకు; ఒక = ఒక; నగరము = పట్టణము; వలయును = కావలెను; చేకొని = పూనుకొని; నిర్మింపు = కట్టించుము; అనినన్ = అని ఆ బ్రాహ్మణుడు అడుగగా.

తాత్పర్యము: రాజశ్రేష్ఠుడా! ఈ మామిడి తోటలో నా కోరికలు తీరి, నా కీర్తి ప్రకాశించేలా చండికాదేవి పేరిట నాకు ఒక నగరాన్ని నిర్మించి ఇవ్వవలసిందిగా కోరుతున్నాను అని ఆ విప్రుడు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం - స్వభావోక్తి అలంకారం: యాచకుడైన బ్రాహ్మణుడు తనకు కావలసిన కోరికను (నగర నిర్మాణాన్ని) ఉన్నదున్నట్లుగా, సహజంగా రాజును అడగడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం.

సాధారణంగా యాచకులు ధనాన్ని కోరుకుంటారు, కానీ ఇక్కడ బ్రాహ్మణుడు దేవి ఆజ్ఞ ప్రకారం ఒక నగరాలయాన్నే కోరడం ఆ కాలపు వైభవాన్ని, అతని తపోనియతిని సూచిస్తుంది.

204 వ పద్యము (సీస పద్యము మరియు ఎత్తుగడ ఆటవెలది సమన్వయం) సీ. సంతోషమున మహీకాంతుఁ డచ్చటి కేగి సర్వసామగ్రియుఁ జాలఁ గూర్చి మహనీయగృహములు మండపంబులు సోమసూర్యవీథులుఁ గోటచుట్టుపరిఖ లనువొందఁ జండికాయతనంబు నాపురి గట్టించి కాఁపులఁ బట్టు కొలిపి నియుతసంఖ్యములుగ హయముల బంట్లను నాఱునూఱేన్గుల నతని కిచ్చి ఆ వె. రాజుఁ జేసి పిదప రాజుకట్నంబున కనుచు మూడుకోటు లర్థ మొసఁగి పటహపటునినాదభంగి దిక్కులఁ గీర్తి పిచ్చలింప మగిడి వచ్చెఁ బురికి.

1. ప్రతిపదార్థం మహీకాంతుడు = భూనాథుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; సంతోషమునన్ = మిక్కిలి ఆనందముతో; అచ్చటికిన్ = ఆ మామిడి వనమునకు; ఏగి = వెళ్ళి; సర్వ+సామగ్రియున్ = నగర నిర్మాణానికి కావలసిన అన్ని వస్తువులను; చాలన్ = సమృద్ధిగా; కూర్చి = సమకూర్చి; మహనీయ+గృహములు = గొప్పవైన ఇండ్లు; మండపంబులు = సభా మంటపాలు; సోమ+సూర్య+వీథులు = చంద్ర వీధులు, సూర్య వీధులు; కోట+చుట్టు+పరిఖలు = కోట మరియు దాని చుట్టూ అగడ్తలు; అనువొందన్ = తగినట్లుగా అమరేటట్లు; చండికా+ఆయతనంబున్ = చండికాదేవి యొక్క ఆలయమును; ఆ+పురిన్ = ఆ నగరము నందు; కట్టించి = నిర్మింపజేసి; కాపులన్ = కాపురం ఉండే ప్రజలను; పట్టు+కొలిపి = అక్కడ స్థిరపడేలా చేసి; నియుత+సంఖ్యములు+కాన్ = లక్ష సంఖ్యలో; హయములన్ = గుర్రములను; బంట్లను = కాలబలమును (సైనికులను); ఆరునూరు+ఏనుగులన్ = ఆరువందల ఏనుగులను; ఆతనికిన్ = ఆ బ్రాహ్మణునికి; ఇచ్చి = సమర్పించి; రాజున్+చేసి = అతనిని ఆ నగరానికి రాజుగా అభిషేకించి; పిదప = ఆ తర్వాత; రాజు+కట్నంబునకున్+అనుచున్ = రాచరికపు కానుక (కట్నము) కొరకంటూ; మూడు+కోటులు = మూడు కోట్ల; అర్థము = ధనమును; ఒసగి = ఇచ్చి; పటహ+పటు+నినాద+భంగి = భేరీల

యొక్క తీవ్రమైన ధ్వని వలె; దిక్కులన్ = అన్ని దిశలలోనూ; కీర్తి = తన యశస్సు; పిచ్చలింపన్ = వ్యాపించగా; మగిడి = వెనుతిరిగి; పురికిన్ = తన పట్టణమునకు (ఉజ్జయినికి); వచ్చెన్ = చేరుకొనెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు సంతోషంతో ఆ వనానికి వెళ్ళి, నగర నిర్మాణానికి కావలసిన సమస్త సామగ్రిని సమకూర్చాడు. గొప్ప గృహాలు, మండపాలు, చంద్ర-సూర్య వీధులు, కోటలు, చుట్టూ అగడ్తలు అమరేలా ఆ నగరంలో చండికాదేవి ఆలయాన్ని కట్టించాడు. ప్రజలను తెచ్చి అక్కడ కాపురముంచాడు. లక్షల సంఖ్యలో గుర్రాలను, సైనికులను, ఆరువందల ఏనుగులను ఆ బ్రాహ్మణుడికి ఇచ్చి అతనిని ఆ నగరానికి రాజును చేశాడు. అంతేకాక, రాజు కట్నము కింద మరో మూడు కోట్ల ధనాన్ని ఇచ్చి, తన కీర్తి నగర భేరీల ధ్వని వలె దిక్కులన్నిటా మారుమ్రోగగా తిరిగి తన రాజధానికి చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం - ఉపమాలంకారం & యథాసంఖ్యాలంకారం:

ఉపమాలంకారం: "పటహపటునినాదభంగి దిక్కులఁ గీర్తి పిచ్చలింప" - రాజు కీర్తి దిక్కులందు వ్యాపించడాన్ని భేరీల యొక్క తీవ్ర ధ్వనితో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం ఉంది.

యథాసంఖ్యాలంకారం: గృహములు, మండపాలు, వీధులు మొదలైన నగర నిర్మాణ క్రమాన్ని వరుసగా అమర్చడం వల్ల యథాసంఖ్యా సమన్వయం కుదిరింది.

205 వ పద్యము క. కావున నాతని సరిగా నీ వీగతీ భూమి కీ ర్తి నెఱపిన నెక్కం గావచ్చు నిట్టి వితరణ మేవెరవున దొరకదేని నింటికిఁ జనుమా 205

1. ప్రతిపదార్థం కావునన్ = కాబట్టి; నీవు+ఇ = నీవు కూడా; ఈ+గతిన్ = ఈ విధముగా; భూమిన్ = ఈ భూమండలము నందు; కీర్తి = యశస్సును; నెఱపినన్ = విస్తరింపజేసినట్లయితే; ఆతని = ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు; సరిగాన్ = సమానుడవు అవుతూ; ఎక్కన్+కావచ్చున్ = ఈ సింహాసనమును అధిరోహించవచ్చును; ఇట్టి = ఇటువంటి; వితరణము = ఉదారమైన దానగుణము; ఏ+వెరవునన్ = ఏ విధముగానైనా; దొరకదేనిన్ = నీ యందు సాధ్యపడకపోయినట్లయితే; ఇంటికిన్ = నీ గృహమునకు; చనుమా = వెళ్ళిపోము.

తాత్పర్యము: (ఓ భోజరాజా!) కాబట్టి విక్రమార్కుని లాగా నీవు కూడా ఈ భూమిపై అంతటి కీర్తిని సంపాదిస్తేనే ఈ సింహాసనం ఎక్కడానికి అర్హుడవు అవుతావు. ఇటువంటి దానగుణము, త్యాగశీలత నీ వల్ల కాకపోతే మాట్లాడకుండా నీ ఇంటికి తిరిగి వెళ్ళిపో.

విశేషాలు:

అలంకారం - వ్యతిరేకాలంకారం / కావ్యలింగాలంకారం:

విక్రమార్కుని వంటి వితరణ గుణం ఉంటేనే సింహాసనం ఎక్కాలి, లేకపోతే వెళ్ళిపోవాలి అని సింహాసన బొమ్మ భోజరాజు ముఖం మీదే తిరస్కరించి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ ఒక దృఢమైన నియమం (సమర్థన) కనిపిస్తుంది.

ఈ కథను భోజరాజునకు నాలుగవ బొమ్మ వివరించింది. విక్రమార్కుని అద్భుతమైన త్యాగ గుణాన్ని విని భోజరాజు లజ్జితుడై వెనుతిరిగాడు.

206 వ వచనము వ. అని పల్కుటయు.

1. ప్రతిపదార్థం అని = ఆ ప్రకారముగా (నాలుగవ బొమ్మ విక్రమార్కుని వితరణ గుణమును గూర్చి); పల్కుటయున్ = చెప్పినంతనే.

తాత్పర్యము: ఆ నాలుగవ సాలభంజిక భోజరాజుతో ఆ విధంగా పలికినంతనే.

విశేషాలు:

అలంకారం - స్వభావోక్తి అలంకారం: కథా గమనంలో ఒక ఘట్టం ముగిసి, తరువాతి ఘట్టానికి మారే సందర్భాన్ని అత్యంత సహజంగా వచన రూపంలో చెప్పడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి.

ఇది పూరక వచనం అయినప్పటికీ, కథలోని నాటకీయతను పెంచడానికి తోడ్పడుతుంది.

207 వ పద్యము క. ఉల్లంబున భోజమహీ వల్లభుఁ డాశ్చర్య మంది వదనాబ్జమున న్వెల్లఁదనము వాటిల్లఁగ నల్లనఁ దాఁ దిరిగి చనియె నంతఃపురికిన్.

1. ప్రతిపదార్థం భోజ+మహీ+వల్లభుడు = భోజరాజనేడి భూపాలుడు; ఉల్లంబునన్ = తన మనస్సు నందు; ఆశ్చర్యము+అంది = మిక్కిలి అబ్బురపాటును చెంది; వదన+అబ్జమునన్ = పద్మము వంటి తన ముఖము నందు; వెల్లఁదనము = తెల్లబోవుట (నిరాశ లేదా లజ్జ వల్ల ముఖం వెలవెలబోవుట); వాటిల్లఁగన్ = కలుగగా; నల్లనన్ = మెల్లగా; తాన్ = తాను; తిరిగి = వెనుదిరిగి; అంతఃపురికిన్ = తన కోట లోపలి భాగమునకు (అంతఃపురమునకు); చనియెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: బొమ్మ చెప్పిన ఆ విక్రమార్కుని మహాద్భుత త్యాగవార్తను విని భోజమహారాజు మనస్సులో ఎంతగానో ఆశ్చర్యపోయాడు. విక్రమార్కుని కీర్తితో తనను తాను పోల్చుకుని, తగిన సామర్థ్యం లేనందుకు ముఖం తెల్లబోగా, ఆ సింహాసనం ఎక్కకుండానే మెల్లగా వెనుదిరిగి తన అంతఃపురానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం - రూపకాలంకారం & స్వభావోక్తి: "వదనాబ్జము" (వదనము అనెడి అబ్జము/పద్మము) అనడంలో రూపకాలంకారం ఉంది. అలాగే నిరాశ చెందిన మనిషి ముఖం తెల్లబోవడాన్ని వర్ణించడం వల్ల స్వభావోక్తి అలంకారం కూడా రసపోషణ చేసింది.

'న్' (నకారపు పాల్లు) నియమాలను పాటిస్తూ మూల పాఠాన్ని గౌరవిస్తూ ప్రతిపదార్థం వ్రాయబడినది. భోజరాజు యొక్క వినమ్రత, గుణగ్రహణ పారమ్యత ఇక్కడ వ్యక్తమవుతాయి.

208 వ పద్యము శా. చక్రీభూతకఠోరశార్ఙవితతజ్యావల్లరీము క్తబా ణక్రూరోగ్రసమానసం స్ఫురణకీర్ణజ్వాలపుం భీభవ చ్చక్రాస్ర్యుతిమా త్రనిర్దశితరక్షఃపక్షపాతద్విష చ్చక్రాటోపతమఃప్రసారుని మహాచ క్రీశ పర్యంకునిË, *(గమనిక: ఇది ఆశ్వాసాంత ధైవస్తుతి శ్లోక ప్రాయ పద్యం - ద్వితీయా విభక్త్యంత సంబోధన రూపంలో విష్ణుమూర్తిని వర్ణిస్తోంది).*

1. ప్రతిపదార్థం చక్రీభూత = గుండ్రముగా వంచబడిన; కఠోర = దృఢమైన; శార్ఙ = శార్ఙ్గము అనెడి వింటి యొక్క; వితత = వ్యాపించిన; జ్యా+వల్లరీ = అల్లెత్రాడు అనెడి తీగ నుండి; ముక్త = విడవబడిన; బాణ = అమ్ముల యొక్క; క్రూర+ఉగ్ర = భయంకరమును తీవ్రమును అయిన; సమాన = సమానమైన; సంస్ఫురణ = కాంతితో; కీర్ణ = వెదజల్లబడిన; జ్వాల = మంటల యొక్క; పుంజీభవత్ = సమూహముగా మారుచున్న; చక్ర+అస్త్ర = సుదర్శన చక్రము అనెడి ఆయుధము యొక్క; ద్యుతి = కాంతి యొక్క; మాత్ర = లేశము చేతనే (కొంచెము చేతనే); నిర్దశిత = పూర్తిగా నశింపజేయబడిన; రక్షః = రాక్షసుల యందు; పక్షపాత = అనురాగము కలిగిన; ద్విషత్+చక్ర = శత్రు సమూహము యొక్క; ఆటోప = గర్వము అనెడి; తమః =

చీకటిని; ప్రసారునిన్ = పోగొట్టువానిని; మహా = గొప్పదైన; చక్రీశ = పాముల రాజైన ఆదిశేషుడే; పర్యంకునిన్ = పరుపుగా (శయ్యగా) కలిగినట్టి శ్రీమహావిష్ణువును (ధ్యానము చేయుదున్ - తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యము: మండలాకారంగా వంచబడిన భయంకరమైన శార్ఙ్గ ధనస్సు యొక్క అల్లెత్రాడు నుండి విడవబడిన బాణాల వలె తీక్షణమైన కాంతిజ్వాలలను వెదజల్లే సుదర్శనచక్ర కాంతిమాత్రం చేతనే, రాక్షస పక్షపాతులైన శత్రుసమూహాల గర్వమనే చీకట్లను చీల్చిచెండాడేవాడును, మహాసర్పరాజైన ఆదిశేషుని శయ్యగా కలిగినవాడును అయిన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును కీర్తిస్తున్నాను.

విశేషాలు:

అలంకారం - రూపకాలంకారం & ఉపమాలంకారం: "జ్యావల్లరీ" (అల్లెత్రాడు అనెడి తీగ), "ఆటోపతమఃు" (గర్వము అనెడి చీకటి) అను పదములలో రూపకాలంకారం ఉంది. సుదర్శన చక్ర కాంతిని బాణాల తీవ్రతతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకార చ్ఛాయలు ఉన్నాయి.

ఆశ్వాసాంతంలో కవి గోపరాజు తనకు గల సంస్కృత భూయిష్ఠ పదజాల పాండిత్యాన్ని, విష్ణుభక్తిని శార్దూల విక్రీడిత వృత్తంలో అత్యంత ప్రౌఢంగా నిరూపించాడు.

209 వ పద్యము శా. ఆలోలాలకజాలభృంగయుతవక్త్రంభోరుహోజ్జృంభిత ప్రాలేయాద్రితనూభవాకృతిమతి ప్రాప్తాంధకచ్ఛేదనో త్తాలాభీలకరాళ శూలధరణత్రాతామర వ్రాతపూ జాలక్ష్మీయుతపాదపద్మయుగళుం జంద్రార్ధచూడామణిన్. *(గమనిక: ఇది శివస్తుతి రూపంలో సాగుతున్న ద్వితీయా విభక్త్యంత పద్యం).*

1. ప్రతిపదార్థం ఆలోల = కదలాడుచున్న; అలక+జాల = ముంగురుల సమూహము అనెడి; భృంగ = తుమ్మెదలతో; యుత = కూడిన; వక్త్ర+అంభోరుహ = పద్మము వంటి ముఖముతో; ఉజ్జృంభిత = ప్రకాశించుచున్న; ప్రాలేయాద్రి+తనూభవ = హిమవంతుని పుత్రికయైన పార్వతీదేవి యొక్క; ఆకృతి = రూపము నందు; మతి = లగ్నమైన మనస్సు కలిగినవానిని; ప్రాప్త = ఎదురైన; అంధక = అంధకాసురుని యొక్క; ఛేదన = సంహారము నందు; ఉత్తాల = గొప్పదైనట్టియు; అభీల = భయంకరమైనట్టియు; కరాళ = తీక్షణమైన; శూల = త్రిశూలమును; ధరణ = ధరించినవానిని; త్రాత = రక్షించబడిన; అమర+వ్రాత = దేవతల సమూహము యొక్క; పూజా = అర్చనల వలన కలిగిన; లక్ష్మీ = శోభతో; యుత = కూడిన; పాద+పద్మ+యుగళున్ = పద్మముల వంటి పాదద్వయము కలిగినవానిని; చంద్ర+అర్ధ = అర్ధచంద్రుని; చూడామణిన్ = శిరోభూషణముగా కలిగినట్టి పరమశివుని (ధ్యానము చేయుదున్).

తాత్పర్యము: కదలాడే ముంగురులనే తుమ్మెదలతో శోభిల్లే పద్మముఖి అయిన పార్వతీదేవి రూపంపై లగ్నమైన మనస్సు కలవాడును, అంధకాసురుని సంహరించినట్టి భీకరమైన త్రిశూలాన్ని ధరించినవాడును, తన చేత రక్షించబడిన దేవతలందరి పూజలచే మహిమాన్వితమైన పాదపద్మాలు కలవాడును, శిరస్సుపై అర్ధచంద్రుని ధరించినవాడును అయిన ఆ పరమశివుని ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషాలు:

అలంకారం - రూపకాలంకారం & అనుప్రాసాలంకారం: "వక్త్రాంభోరుహ" (పద్మము వంటి ముఖము), "పాదపద్మ" (పద్మముల వంటి పాదములు) అను చోట్ల రూపకము, 'ల' మరియు 'ర' అక్షరాల ఆవృత్తి వల్ల వృత్త్యనుప్రాసాలంకారం కలిగి పద్యం శ్రవణసుభగంగా ఉంది.

పూర్వ పద్యంలో విష్ణువును, ఈ పద్యంలో శివుడిని స్తుతించడం ద్వారా కవికి గల హరిహర అద్వైత భావన వ్యక్తమవుతోంది.

210 వ పద్యము మాలిని. ఉరగనికరవేషీ యోగనిద్రాభిలాషీ గిరిధరవరదాయీ క్షీరవారాశిశాయీ పురవిదళనదక్షా పుండరీకాయతాక్షా స్మరహరహరిరూపా సత్యనిత్యస్వరూపా. *(గమనిక: ఈ మాలిని వృత్త పద్యం హరిహరనాథ తత్త్వాన్ని ఏకకాలంలో సంబోధనాత్మకంగా సమన్వయిస్తోంది).*

1. ప్రతిపదార్థం ఉరగ = పాముల యొక్క; నికర = సమూహమును; వేషీ = అలంకారముగా (ఆభరణములుగా) ధరించినవాడా (శివుడు); యోగనిద్రా = యోగనిద్రను; అభిలాషీ = కోరుకొనువాడా (విష్ణువు); గిరిధర = గోవర్ధన గిరిని ఎత్తిన కృష్ణునికి/కైలాసగిరిని ధరించిన శివునికి; వరదాయీ = వరములను ఇచ్చువాడా; క్షీర+వారాశి = పాలసముద్రము నందు; శాయీ = శయనించినవాడా (విష్ణువు); పుర = త్రిపురములను; విదళన = సంహరించుటలో; దక్షా = సమర్థుడైనవాడా (శివుడు); పుండరీక = తెల్లతామరల వంటి; ఆయత+అక్షా = విశాలమైన కన్నులు కలవాడా (విష్ణువు); స్మరహర = మన్మథుని దహించిన శివుని యొక్కయు; హరి = విష్ణువు యొక్కయు; రూపా = రూపము ఏకమైనవాడా; సత్య = సత్యమైనట్టియు; నిత్య = శాశ్వతమైనట్టియు; స్వరూపా = ఆకారము కలవాడా ఓ హరిహరనాథా!

తాత్పర్యము: సర్పములను ఆభరణాలుగా ధరించిన శివుడివి, క్షీరసాగరంలో యోగనిద్రను ఆస్వాదించే విష్ణుడివి, గిరిధరులకు వరాలిచ్చేవాడివి, త్రిపురాసురులను సంహరించిన దక్షుడివి, తామరల వంటి కన్నులు గలవాడివి అయిన ఓ స్మరహర-హరిరూపా! సత్యము, నిత్యము అయిన ఏకైక పరమాత్మ స్వరూపుడవు నీవే.

విశేషాలు:

అలంకారం - శ్లేషాలంకారం & హరిహర అభేదాలంకారం: శివునికి, విష్ణునికి ఒకే పద్యంలో సమానంగా వర్తించే విశేషణాలను వాడటం వల్ల ఇక్కడ శ్లేషోజ్జీవిత హరిహర అభేదాలంకారం అద్భుతంగా కుదిరింది.

మాలిని వృత్తంలో సాగిన ఈ ఆశ్వాసాంత పద్యం కావ్యానికి భరతవాక్యం వలె పరమ మంగళప్రదంగా ముగిసింది.

గద్యము గద్యము. ఇది రాయగజగంధవారణ వైరిమండలికభేకఫణీంద్ర వీరఘోట్ట విభాళాది బిరుద ప్రకటచారిత్ర కళింగదేశ నిర్ధూమధామ త్యాగనాగార్జున కర్ణాటద్ర విళాంధ్రమహారాష్ట్ర భూపాలరూపనూపుర సుందర చరణార వింద సనదప్రోలి పురవరాధీశ్వర వెలనాఁటి పృథ్వీశ్వరరాజ్యసముద్ధరణ శ్రీ కొఱవి వెన్నయామాత్యపుత్ర హరితసగోత్రపవిత్ర సకలసుకవిమిత్ర కసవ రాజతనూజగోపరాజ విరచితంబైన సింహాసనద్వాత్రింశిక యను కావ్యంబు నందు విక్రమార్కు కృతజ్ఞత్వవాతృత్వప్రశంసనం బన్నది తృతీయా శ్వాసము.

తాత్పర్య సమగ్ర వివరణ: ఇది, శత్రువులనెడి గజములకు సింహము వంటివాడును, శత్రుమండలాధిపతులనెడి కప్పలకు సర్పము వంటివాడును, వీరత్వము చేతను త్యాగము చేతను నాగార్జునుని వంటివాడును, కర్ణాట, ద్రవిడ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర భూపాలుర కిరీటములకు మణి వంటివాడును, సనదప్రోలి (సంతరావూరు/చందవోలు) పట్టణ శ్రేష్ఠుడైన వెలనాటి పృథ్వీశ్వర రాజ్యమును ఉద్ధరించినట్టి శ్రీ కొరవి వెన్నయామాత్యుని పౌత్రుడును, హరితసగోత్ర పవిత్రుడును, సకల సత్కవులకు మిత్రుడును, కసవరాజు పుత్రుడును అయిన కొరవి గోపరాజు చేత రచింపబడిన 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే కావ్యం నందు విక్రమార్క మహారాజు యొక్క కృతజ్ఞతను, దాతృత్వమును ప్రశంసించినట్టి తృతీయాశ్వాసము సంపూర్ణము.

విశేషాలు: ఈ గద్యం ద్వారా కవి యొక్క వంశానుక్రమణిక, అతని తాతగారైన వెన్నయామాత్యునికి గల రాజకీయ బిరుదులు, కవి యొక్క ఆశ్రయదాతల వైభవం మరియు ఈ తృతీయాశ్వాసానికి "విక్రమార్కు కృతజ్ఞత్వ దాతృత్వ ప్రశంసనము" అనే పేరు కలదని స్పష్టమగుచున్నది.

చతుర్థాశ్వాసము

01. కంద పద్యము

శ్రీస్తనకుంకుమసదృశగ భ స్తిసమూహప్రశ స్తిపరిదీపితవ క్షస్థలపటుతేజో మయ కౌస్తుభకమనీయ వేషిఁ గంసద్వే షిన్.

ప్రతిపదార్థం:

శ్రీ = లక్ష్మీదేవి యొక్క, స్తన = వక్షస్థలమునందలి, కుంకుమ = కుంకుమ వలె, సదృశ = సమానమైన, గభస్తి = కాంతుల యొక్క, సమూహ = సమూహము చేత, ప్రశస్తి = ప్రసిద్ధితో, పరిదీపిత = ప్రకాశింపబడిన, వక్షస్థల = రొమ్ము భాగము నందు, పటు = సమర్థమైన, తేజోమయ = కాంతివంతమైన, కౌస్తుభ = కౌస్తుభమణి చేత, కమనీయ = మనోహరమైన, వేషిన్ = రూపము ధరించిన వాడును, కంసద్వేషిన్ = కంసునికి శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడిని (తలఁపున నిల్పి - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యము:

లక్ష్మీదేవి వక్షస్థలమునందలి ఎర్రని కుంకుమ కాంతులతో సమానమైన కాంతిసమూహముతో ప్రకాశించుచున్నవాడును, తన వక్షస్థలమునందు మిక్కిలి ప్రకాశవంతమైన, మనోహరమైన కౌస్తుభమణిని ధరించినవాడును, కంసుని సంహరించినవాడునైన శ్రీకృష్ణుడిని ధ్యానించి.

విశేషాలు

అలంకారం: ఈ పద్యంలో లక్ష్మీదేవి కుంకుమ కాంతులను కౌస్తుభమణి కాంతులతో పోల్చడం వల్ల 'ఉపమాలంకారం' మరియు 'వృత్త్యనుప్రాసాలంకారం' శోభిల్లుతున్నాయి.

విశేషం: కవి కావ్యాదిని కంసద్వేషియైన శ్రీకృష్ణుని స్తుతిస్తూ మంగళాచరణ పూర్వకంగా కథను ప్రారంభించారు.

02. చంపకమాల పద్యము

తలఁపున నిల్పి పెద్దల హితజ్ఞులఁ ద ద్ జ్ఞులఁ గూర్చి భోజమం

డలవి భుఁ డిష్టలగ్నమున డాసి మహాసన మెక్కఁ బూనఁగాఁ

బలికెఁ తదీయపుత్రిక నృపాలక నిల్వుము విక్రమార్కభూ

తలపతిఁ బోలు తెంపు బలదర్పము లే కిట నెక్క వచ్చునే.

ప్రతిపదార్థం:

భోజమండల = భోజరాజ్యమునకు, విభుఁడు = ప్రభువైన భోజరాజు, తలఁపునన్ = మనస్సునందు, నిల్పి = (శ్రీకృష్ణుడిని) స్మరించి, పెద్దలన్ = వృద్ధులను, హితజ్ఞులన్ = మేలు కోరేవారిని, తద్ జ్ఞులన్ = ఆయా విషయములు తెలిసిన పండితులను, కూర్చి = సమకూర్చుకొని, ఇష్టలగ్నమునన్ = శుభ ముహూర్తమున, డాసి = సమీపించి, మహాసనము = విక్రమార్కుని సింహాసనమును, ఎక్కఁబూనఁగాన్ = అధిరోహించుటకు సిద్ధపడగా, తదీయ = ఆ సింహాసనమునకు సంబంధించిన, పుత్రిక = సాలభంజిక (బొమ్మ), పలికెఁ = ఇట్లు పలికెను, నృపాలక = ఓ రాజా, నిల్వుము = ఆగుము, విక్రమార్క = విక్రమార్కుడనే, భూతలపతిఁ = భూపాలుని, పోలు = పోలినట్టి, తెంపు = సాహసము, బల = శారీరక శక్తి, దర్పములు = పరాక్రమ గర్వము, లేక = లేకుండా, ఇట = ఈ సింహాసనముపై, నెక్కఁవచ్చునే = కూర్చోవడానికి సాధ్యమా (రాకూడదు).

తాత్పర్యము:

భోజరాజ్యాధినేతయైన భోజరాజు భగవంతుని మనస్సునందు నిలుపుకొని, పెద్దలను, హితైషులను, కార్యనిపుణులైన పండితులను (తద్ జ్ఞులను) కూడగట్టుకొని, ఒక శుభ ముహూర్తమున ఆ విక్రమార్కుని మహాసింహాసనమును ఎక్కబోయెను. అప్పుడు ఆ సింహాసనమునకు ఉన్న ఒక సాలభంజిక (బొమ్మ) ఇట్లనెను: "ఓ రాజా! ఆగుము. విక్రమార్క మహారాజుకు ఉన్నటువంటి సాహసము, బలపరాక్రమములు లేకుండా ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి నీకు అర్హత ఉన్నదా?"

విశేషాలు:

అలంకారం: భోజరాజును విక్రమార్కునితో పోల్చడం వల్ల 'ఉపమాలంకారం' మరియు చేతన వస్తువుల వలె బొమ్మలు మాట్లాడటం చేత 'అతిశయోక్తి అలంకారం' ఇక్కడ వ్యక్తమవుతున్నాయి.

03. కంద పద్యము

అనవుఁడు నాతనిసాహస మును సత్వము నెట్టి చందమునఁ బెం పాదవెన్ వి నిపింపు మనిన నుల్లస మున నేడవబొమ్మ పలికె భోజునితోడన్.

ప్రతిపదార్థం:

అనవుడున్ = ఆ బొమ్మ అట్లు పలుకగా, ఆతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, సాహసమును = సాహసగుణమును, సత్వమున్ = బలము, ధైర్యమును, ఎట్టి = ఏ విధమైన, చందమునన్ = రీతిలో, పెంపు = అతిశయమును, ఒదవెన్ = పొందెనో, వినిపింపుము = నాకు తెలియజేయుము, అనినన్ = అని భోజరాజు అడుగగా, ఏడవబొమ్మ = ఏడవ సాలభంజిక, ఉల్లసమునన్ = మిక్కిలి సంతోషముతో, భోజునితోడన్ = భోజరాజుతో, పలికెన్ = ఇట్లు చెప్పసాగెను.

తాత్పర్యము:

ఆ బొమ్మ అట్లు అనగా భోజరాజు "ఆ విక్రమార్కుని సాహసము, ధైర్యబలాలు ఏ విధంగా వర్ధిల్లాయో నాకు వినిపించు" అని అడిగాడు. దానికి ఆ ఏడవ బొమ్మ ఎంతో సంతోషంతో భోజరాజుతో కథను చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు

అలంకారం: రాజుకు, బొమ్మకు నడుమ జరిగిన సంభాషణ సహజ సుందరంగా ఉండటం చేత 'స్వభావోక్తి అలంకారం'.

విశేషం: ఇది నాలుగవ ఆశ్వాసంలోని "ఏడవబొమ్మ కథ" కు ప్రవేశికగా నిలిచిన పద్యం.

04. శార్దూలవిక్రీడిత పద్యము

శా. సత్యాలంకృతభాషణాభరణుఁ డుత్సాహప్రశస్తోదయుం డత్యాసన్న హితోపభోగ్యవిభవాయత్తాధిక ప్రాభవ ప్రత్యాదిష్ట సురేశ్వరుండు నయసంపన్నిత్యుఁడా విక్రమాదిత్యుం డుజ్జయినీపురిం బరఁగె నాదిత్య ప్రభావుం డనన్.

ప్రతిపదార్థం:

సత్య = నిజము చేత, అలంకృత = అలంకరించబడిన, భాషణ = సంభాషణయే, ఆభరణుడు = అలంకారముగా గలవాడును, ఉత్సాహ = ఉత్సాహము చేత, ప్రశస్త = శ్రేష్ఠమైన, ఉదయుండు = అభ్యుదయము కలవాడును, అత్యాసన్న = మిక్కిలి సమీపమున ఉన్న, హిత = హితుల చేత, ఉపభోగ్య = అనుభవింపదగిన, విభవ = సంపదల యొక్క, ఆయత్త = స్వాధీనమైన, అధిక = గొప్పదైన, ప్రాభవ = ప్రాభవము చేత, ప్రత్యాదిష్ట = తిరస్కరించబడిన, సురేశ్వరుండు = దేవేంద్రుని వైభవము కలవాడును, నయ = నీతి అనే, సంపత్ = సంపదతో, నిత్యుడు = ఎల్లప్పుడూ కూడియుండువాడును, ఆదిత్య = సూర్యుని

వంటి, ప్రభావుండు = ప్రతాపము కలవాడు, అనన్ = అనునట్లుగా, ఆ = ప్రసిద్ధుడైన, విక్రమాదిత్యుండు = విక్రమార్క మహారాజు, ఉజ్జయినీపురిన్ = ఉజ్జయిని అనే నగరమునందు, పరఁగెన్ = ఒప్పారెను (రాజ్యం చేసెను).

తాత్పర్యము:

సత్యమైన మాటలే ఆభరణాలుగా గలవాడు, నిరంతర ఉత్సాహంతో శ్రేష్ఠమైన అభ్యుదయాన్ని పొందేవాడు, తన ఆశ్రితులు మరియు హితులతో కలిసి అనుభవించే ఐశ్వర్యముతో దేBe◌ంద్రుని భోగాలను కూడా చిన్నచూపు చూసేవాడు, నీతిసంపద కలవాడు, సూర్యుని వంటి తేజస్సు గలవాడునైన ఆ విక్రమాదిత్య మహారాజు ఉజ్జయిని నగరమును రాజధానిగా చేసుకుని ప్రకాశించెను.

విశేషాలు

అలంకారం: విక్రమార్కుని ప్రతాపాన్ని సూర్యుని ప్రతాపంతో పోల్చడం వల్ల 'ఉపమాలంకారం' మరియు దేవేంద్రుని కంటే అధికుడిగా చెప్పడం వల్ల 'వ్యతిరేకాలంకారం' కలవు.

విశేషం: విక్రమార్కుని సద్గుణాలను, అతని రాజ్యవైభవాన్ని కవి ఈ పద్యంలో అద్భుతమైన సమాస భూయిష్టమైన శైలిలో వర్ణించారు.

05. వచనము

మూల వచనము: వ. ఇట్టి విధంబున నతడు వ్యసనరాగద్వేష కామ కోధలోభమోహ మద మత్సర విరహిత సుజనప్రాజ్యం బగు రాజ్యంబు సేయ న్విద్యయందు వ్యసనంబును, గీర్తి సంపాదనంబునందు రాగంబును, బాపంబునెడ ద్వేషంబును, సంతతిసమృద్ధుల యెడం గామంబును, ధర్మవిరోధుల యెడఁ గ్రోధంబును, దుర్విషయంబులకడ లోభంబును, శిశువులకడ మోహంబును, బరోపకారంబులయెడ మదంబును, దానంబులయెడఁ బర స్పరమత్సరంబును బ్రవర్తిల్లఁ బ్రజలెల్ల నుల్లంబుల నుల్లసిల్లుచు భూవల్ల భుగుణంబులం బెల్లు గొనియాడుచుండ.

ప్రతిపదార్థం:

ఇట్టి విధంబునన్ = ఈ ప్రకారముగా, అతడు = ఆ విక్రమార్కుడు, వ్యసన = చెడు అలవాట్లు, రాగ = కోరికలు, ద్వేష = పగ, కామ = కామము, క్రోధ = కోపము, లోభ = పిసినారితనము, మోహ = అజ్ఞానము, మద = గర్వము, మత్సర = అసూయ అనే అరిషడ్వర్గములు, విరహిత = లేనట్టి, సుజన = మంచివారితో, ప్రాజ్యంబు = వర్ధిల్లినట్టి, అగు = ఐన, రాజ్యంబు = పరిపాలన, చేయన్ = చేయుచుండగా; విద్యయందు = చదువుల యెడల మాత్రమే, వ్యసనంబును = ఆసక్తిని (వ్యసనాన్ని), కీర్తి సంపాదనంబునందు = యశస్సును సంపాదించుట యందు మాత్రమే, రాగంబును = అనురాగాన్ని, పాపంబునెడ = చెడు కార్యాల యెడల మాత్రమే, ద్వేషంబును = పగను, సంతతిసమృద్ధుల యెడన్ = వంశాభివృద్ధి యందు మాత్రమే, కామంబును = కోరికను, ధర్మవిరోధుల యెడన్ = ధర్మానికి విరోధులైన వారి యెడల మాత్రమే, క్రోధంబును = కోపాన్ని, దుర్విషయంబులకడ = చెడు విషయాలను దూరం చేయుట యందు మాత్రమే, లోభంబును = లోభత్వాన్ని, శిశువులకడ = చిన్న పిల్లల యెడల మాత్రమే, మోహంబును = వ్యామోహాన్ని, పరోపకారంబులయెడ = ఇతరులకు మేలు చేయుట యందు మాత్రమే, మదంబును = గర్వాన్ని (సంతోషాన్ని), దానంబులయెడన్ = త్యాగ గుణము నందు మాత్రమే, పరస్పరమత్సరంబును = ఒకరినొకరు మించిపోవాలనే పోటీని (మత్సరాన్ని), ప్రవర్తిల్లన్ = సాగించగా, ప్రజలెల్లన్ =

ప్రజలందరూ, ఉల్లంబులన్ = మనస్సులలో, ఉల్లసిల్లుచున్ = ఆనందిస్తూ, భూవల్లభు = ఆ రాజు యొక్క, గుణంబులన్ = సద్గుణములను, బెల్లు = మిక్కిలిగా, కొనియాడుచుండన్ = కీర్తిస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా ఆ రాజు కామ, క్రోధ, లోభ, మోహ, మద, మత్సరాలనే చెడు గుణాలు లేని సత్పురుషులతో కూడిన రాజ్యాన్ని పాలించసాగాడు. ఆ రాజ్యంలో సాధారణంగా దుpగుణాలుగా భావించే వ్యసన, రాగ, ద్వేషాదులు కేవలం మంచి విషయాలకే పరిమితమయ్యాయి. ఎట్లనగా - విద్యల యెడల వ్యసనము (మిక్కుటమైన ఆసక్తి), కీర్తిపై రాగము, పాపంపై ద్వేషము, సంతానముపై కామము, ధర్మవిరోధులపై క్రోధము, చెడు విషయాలపై లోభము, పిల్లలపై మోహము, పరోపకారమునందు మదము, దాన గుణమునందు ఒకరినొకరు మించుకోవాలనే మత్సరము మాత్రమే ప్రజలలో ప్రవర్తిల్లాయి. ప్రజలందరూ మనస్సులలో సంతోషిస్తూ రాజుగారి సద్గుణాలను వేనోళ్ల కొనియాడసాగారు.

విశేషాలు

అలంకారం: లోకంలో దుర్గుణాలుగా భావించే వ్యసన, రాగ, ద్వేషాదులను మంచి మార్గంలో అన్వయించి చెప్పడం చేత ఇక్కడ 'సాలంకార చమత్కృతి' (పరిసంఖ్యా అలంకార చాయలు) శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: విక్రమార్కుని పాలనలో ప్రజలు ఎంతటి ధర్మబద్ధమైన జీవితాన్ని గడిపారో ఈ వచనం అద్దం పడుతోంది.

06. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. అన్నరనాథువీట ధనవాఖ్యుఁడు సద్గు బఁ డర్థసంపదం గిన్నరనాథసన్నిభుఁడు కీర్తివిశాలుఁడు దానధర్మసం పన్నుఁడు నీ◌ితిమంతుఁడు కృపాపరిపూర్ణుఁ డుదారబుద్ధి వి ద్వన్నుత శాలి వైశ్యకులవర్ధనుఁ డుండుఁ బ్రజానుకూలుడై.

ప్రతిపదార్థం:

ఆ నగనాథు = కొండల వంటి గొప్ప భవనములు గల ఆ ఉజ్జయిని నగరము యొక్క, వీటన్ = పట్టణమునందు, ధనవు = 'ధనదుడు' (ధనవాహ్యుడు) అను, ఆఖ్యుడు = పేరుగలవాడును, సద్గుణుడు = మంచి గుణములు కలవాడును, అర్థసంపదన్ = ధనధాన్య సంపదల చేత, కిన్నరనాథ = కుబేరునితో, సన్నిభుడు = సమానుడైనవాడును, కీర్తివిశాలుడు = గొప్ప యశస్సు కలవాడును, దానధర్మ = దానధర్మములతో, సంపన్నుడు = కూడినవాడును, నీతిమంతుడు = న్యాయము తప్పనివాడును, కృపా = దయతో, పరిపూర్ణుడు = నిండినవాడును, ఉదారబుద్ధి = గొప్ప మనస్సు కలవాడును, విద్వత్ = పండితుల చేత, నుతశాలి = కొనియాడబడువాడును, వైశ్యకుల = వైశ్య వంశమును, వర్ధనుడు = వృద్ధి చేయువాడును, ప్రజా = ప్రజలకు, అనుకూలుడై = అనుకూలంగా ఉండువాడునై (ఉండును).

తాత్పర్యము:

ఆ ఉజ్జయిని నగరంలో 'ధనదుడు' అనే పేరు గల ఒక వైశ్య శ్రేష్ఠుడు ఉండేవాడు. అతడు సద్గుణశీలుడు, సంపదలో కుబేరుని వంటివాడు, కీర్తిమంతుడు, దానధర్మాలు చేసేవాడు, నీతిమంతుడు, దయామయుడు, పండితులచే పొగడబడేవాడు మరియు వైశ్య వంశాన్ని వృద్ధి చేస్తూ ప్రజలందరికీ అనుకూలుడై ప్రకాశించుచుండెను.

విశేషాలు

అలంకారం: ధనదుని సంపదను కుబేరుని సంపదతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' చక్కగా కుదిరింది.

07. ఆటవెలది పద్యము

ఆ వె. డనుదినంబు నవనిసురులఁగూడి ధర్మశాస్త్రగోష్ఠి దగిలియుండి యైహికంబు దక్కదని పరం బెఱుఁగుచు విహితసకలదానమహిమ నెగ డె.

ప్రతిపదార్థం:

(మునుపటి పద్యంలోని 'ధనవాఖ్యుఁడు' అను పదంతో అన్వయం) అనుదినంబున్ = ప్రతిరోజూ, అవనిసురులన్ = బ్రాహ్మణులను, కూడి = కలసి, ధర్మశాస్త్ర = ధర్మశాస్త్రముల యొక్క, గోష్ఠిన్ = చర్చల యందు, తగిలియుండి = ఆసక్తి కలిగియుండి, ఐహికంబు = ఈ లోక సుఖములు, దక్కదు = శాశ్వతముగా దక్కవని, అని = భావించి, పరంబు = పరలోక సుఖమును, ఎఱుఁగుచున్ = గ్రహిస్తూ, విహిత = శాస్త్ర సమ్మతమైన, సకల = సమస్త, దానమహిమను = దానముల గొప్పతనము చేత, నెగడెన్ = ప్రసిద్ధి గాంచెను.

తాత్పర్యము:

ఆ ధనదుడు అను వైశ్య శ్రేష్ఠుడు ప్రతిరోజూ బ్రాహ్మణులతో కలిసి ధర్మశాస్త్ర చర్చలు చేస్తూ ఉండేవాడు. ఈ లోక సుఖాలు ఎప్పటికీ శాశ్వతం కావని, పరలోకమే పరమార్థమని గ్రహించి, శాస్త్రవిహితమైన సమస్త దానాలు చేస్తూ గొప్ప మహిమతో కీర్తికెక్కెను.

విశేషాలు:

అలంకారం: ఈ పద్యంలో ధనదుని ధర్మనిరతిని, శాస్త్రగోష్ఠిని ఉన్నదున్నట్లుగా వర్ణించడం చేత 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

08. కంద పద్యము

క. హింసాతరంగితం బగు సంసారపయోధిలోన జనులకు నెల్లం గంసారిపాద పంకజ సంసేవయ నావ యని ప్రశంసింపంగన్.

ప్రతిపదార్థం:

హింసా = హింసలనే, తరంగితంబు = అలలతో కూడినది, అగు = ఐనట్టి, సంసార = సంసారమనే, పయోధిలోనన్ = సముద్రమునందు, జనులకున్ = మానవులకు, ఎల్లన్ = అందరికీ, కంసారి = కంసునికి శత్రువైన శ్రీకృష్ణుని యొక్క, పాద = పాదములనే, పంకజ = పద్మముల యొక్క, సంసేవయ = చక్కని సేవయే, నావ = దాటించే పడవ, అని = అంటూ, ప్రశంసింపంగన్ = పెద్దలు కీర్తించుచుండగా.

తాత్పర్యము:

హింసలు అనే అలలతో నిండి భయంకరంగా ఉన్న ఈ సంసార సాగరాన్ని దాటడానికి మానవులందరికీ కంససంహారియైన ఆ శ్రీకృష్ణుని పాదపద్మాలను సేవించడమే ఏకైక నావ (పడవ) అని పెద్దలు ప్రశంసిస్తూ ఉండగా.

విశేషాలు:

అలంకారం: సంసారాన్ని సముద్రంతోను (సంసారపయోధి), శ్రీకృష్ణుని పాదసేవను నావతోను పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'రూపకాలంకారం' అద్భుతంగా సమన్వయించబడింది.

విశేషం: మానవ జీవిత పరమార్థాన్ని, భక్తి మార్గ ప్రాశస్త్యాన్ని కవి ఎంతో సులభమైన శైలిలో ఈ పద్యంలో ప్రబోధించారు.

09. కంద పద్యము

క. ఈక్రమమును విని ధనదుం డక్రూరప్రియుని ద్వారకాధీశ్వరునిం జక్రధరుని దర్శింప ను పక్రమముసఁ బతికిఁ జెప్పి పయనం బయ్యెన్.

ప్రతిపదార్థం:

ఈ క్రమమును = ఈ భక్తి మార్గ పద్ధతిని గూర్చి, విని = ఆలకించి, ధనదుండు = ధనదుడు అనే ఆ వైశ్యుడు, అక్రూరప్రియునిన్ = అక్రూరునికి అత్యంత ఇష్టుడును, ద్వారకాధీశ్వరునిన్ = ద్వారకా నగరమునకు ప్రభువును, చక్రధరునిన్ = సుదర్శన చక్రాన్ని ధరించినవాడునైన శ్రీకృష్ణుడిని, దర్శనము చేసుకొనుటకు, ఉపక్రమమునన్ = ప్రయత్నముతో, పతికిన్ = తన రాజైన విక్రమార్కునికి, చెప్పి = అనుమతి వేడుకొని, పయనంబు + అయ్యెన్ = ప్రయాణమాయెను.

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా పెద్దలు చెప్పే భక్తి రహస్యాలను విని, ధనదుడు అక్రూరునికి ప్రియమైనవాడు, ద్వారకా నగర నివాసి, చక్రధారియైన ఆ శ్రీకృష్ణుడిని దర్శించుకోవాలని సంకల్పించాడు. వెంటనే తన ప్రయత్నాన్ని మహారాజైన విక్రమార్కునికి వివరించి, సెలవు తీసుకుని ద్వారకకు ప్రయాణమయ్యాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: కృష్ణునికి వాడిన విశేషణాలలో 'అక్రూరప్రియునిన్', 'ద్వారకాధీశ్వరునిన్', 'చక్రధరునిన్' అనే పదాలలో 'ర' మరియు 'చ' అక్షరాల ఆవృత్తి వల్ల 'వృత్త్యనుప్రాసాలంకారం' వ్యక్తమవుతోంది.

విశేషం: రాజు అనుమతితో పుణ్యక్షేత్ర దర్శనానికి వెళ్లడం అనే ఆనాటి సదాచారాన్ని ఈ పద్యం సూచిస్తోంది.

10. ఆటవెలది పద్యము

ఆ వె. ఆప్తవర్గసహితుఁ డై యేగి దుర్గంబు లూళ్ళు నదులుఁ గడచి యొక్కనాఁడు వృక్షరమ్య మగుచు వెలయు నుపద్వీప మందు విడిసి విశ్రమార్థ మరిగి.

ప్రతిపదార్థం:

ఆప్తవర్గ = తన హితులు, స్నేహితుల యొక్క, సహితుఁడు + ఐ = కూడినవాడై, ఏగి = ప్రయాణమై వెళ్ళి, దుర్గంబులున్ = కోటలను, ఊళ్ళున్ = గ్రామాలను, నదులున్ = నదులను, కడచి = దాటి, ఒక్కనాఁడు = ఒకానొక రోజున, వృక్ష = చెట్లతో, రమ్యము = మనోహరమైనది, అగుచున్ = అవుతూ, వెలయు = ప్రకాశించే, ఉపద్వీపము + అందున్ = ఒక చిన్న ద్వీపమునందు (లంక వంటి చోట), విడిసి = బస చేసి, విశ్రమ + అర్థము = అలసట తీర్చుకొనుట కొరకు, అరిగి = ముందుకు వెళ్ళి.

తాత్పర్యము:

ఆ ధనదుడు తన స్నేహితులు, ఆప్తులతో కూడి ప్రయాణమై వెళ్ళాడు. దారిలో ఎన్నో కోటలను, గ్రామాలను, నదులను దాటుకుంటూ వెళ్ళి, ఒకనాటికి సమస్త వృక్షాలతో మనోహరంగా ప్రకాశిస్తున్న ఒక ఉపద్వీపాన్ని చేరుకున్నాడు. అక్కడ విడిది చేసి, కాసేపు అలసట తీర్చుకోవడానికి ముందుకు నడిచాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: ఉపద్వీపం యొక్క ప్రకృతి అందాలను, వృక్షాల శోభను సహజ సుందరంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: ప్రయాణ మార్గంలోని భౌగోళిక పరిస్థితులను, అలసట తీర్చుకోవడానికి ప్రకృతి రమణీయమైన ప్రదేశాన్ని ఎన్నుకోవడాన్ని కవి ఇక్కడ చక్కగా చిత్రించారు.

11. కంద పద్యము

క. స్ఫాటిక సోపానంబుల హాటకమయభైరవాలయముముందట మి న్నేటిగతి శుద్ధజలరుచి పాటిల్లఁగఁ గనియె నొక్క పద్మాకరమున్.

ప్రతిపదార్థం:

స్ఫాటిక = స్ఫటికమణులతో నిర్మించిన, సోపానంబులన్ = మెట్లు కలిగినదియు, హాటకమయ = బంగారముతో నిర్మితమైన, భైరవ + ఆలయము = భైరవస్వామి గుడి యొక్క, ముందటన్ = ఎదురుగా, మిన్నేటిగతిన్ = ఆకాశగంగ (గంగానది) వలె, శుద్ధ = స్వచ్ఛమైన, జల = నీటి యొక్క, రుచి = కాంతి, పాటిల్లఁగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, ఒక్క = ఒకానొక, పద్మాకరమున్ = తామర కొలనును, కనియెన్ = చూచెను.

తాత్పర్యము:

స్ఫటికపు మెట్లు కలిగి, బంగారంతో నిర్మించిన భైరవస్వామి ఆలయానికి ఎదురుగా, ఆకాశగంగ వలె ఎంతో స్వచ్ఛమైన కాంతితో మెరుస్తున్న నీరు గల ఒక పద్మ సరోవరాన్ని (తామర కొలనును) ధనదుడు చూశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: కొలనులోని స్వచ్ఛమైన నీటిని ఆకాశగంగతో పోల్చడం వల్ల 'ఉపమాలంకారం' మరియు స్ఫటిక సోపానాల కాంతిని వర్ణించడం వల్ల 'అతిశయోక్తి అలంకారం' కలవు.

విశేషం: దేవాలయాల ముందర కోనేరు ఉండటం, అది సకల పుణ్యప్రదమైన జలంతో నిండి ఉండటం అనే సాంప్రదాయాన్ని కవి ఇక్కడ వర్ణించారు.

12. వచనము

మూల వచనము: వ. అందుఁ గృతస్నానుండై యొంటిఁ బసిండిగుడిం బ్రవేశించి.

ప్రతిపదార్థం:

అందున్ = ఆ పద్మ సరోవరమునందు, కృతస్నానుండు + ఐ = స్నానము ఆచరించినవాడై, ఒంటిన్ = ఒంటరిగా, పసిండి = బంగారు, గుడిన్ = దేవాలయమును, ప్రవేశించి = లోపలికి వెళ్ళి.

తాత్పర్యము:

ఆ కోనేటిలో స్నానం చేసి పవిత్రుడై, ఆ ధనదుడు ఒంటరిగా ఆ బంగారు భైరవాలయంలోనికి ప్రవేశించి.

విశేషాలు:

అలంకారం: దేవాలయ ప్రవేశానికి ముందు స్నానమాచరించి శుద్ధి పొందడాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం వల్ల 'స్వభావోక్తి అలంకారం'.

విశేషం: 'పసిండిగుడి' అనగా మునుపటి పద్యంలో చెప్పిన 'హాటకమయభైరవాలయము' అని అర్థం. కథ తదుపరి పద్యంలోనికి కొనసాగుటకు ఈ వచనం అనుసంధానంగా నిలిచింది.

13. శార్దూలవిక్రీడిత పద్యము

శా. ఆలోనం గనియె న్భుజాష్టక విభూషాకీర్ణరత్న ప్రభా జాలోన్మిశ్రితర క్తచందనపయస్సంధ్యా భ్రసంకాశదే హాలుకారు మహోరగ ప్రకరజిహ్వాసన్నిభో గానల జ్వాలాకార కరాళ కేశముఖదంష్ట్రాభైరవున్ భైరవున్.

ప్రతిపదార్థం:

ఆలోనన్ = ఆ గుడి లోపల, భుజా + అష్టక = ఎనిమిది చేతుల యందలి, విభూషా = ఆభరణముల నుండి, కీర్ణ = వెదజల్లబడుతున్న, రత్న = రత్నముల యొక్క, ప్రభాజాల = కాంతిసమూహముతో, ఉన్మిశ్రిత = కలవబడిన, రక్తా చందన = ఎర్ర చందనము యొక్క, పయస్ = ద్రవము చేతను (పూత చేతను), సంధ్యా + అభ్ర = సాయంకాలపు ఎర్రటి మేఘముతో, సంకాశ = సమానమైన, దేహ + అలుకారున్ = శరీరాలంకారము కలవాడును, మహా + ఉరగ = పెద్ద సర్పముల యొక్క, ప్రకర = సమూహము యొక్క, జిహ్వా = నాలుకలతో, సన్నిభ = సమానమైన, ఉగ్ర = భయంకరమైన, అనల = అగ్ని యొక్క, జ్వాలా + ఆకార = మంటల వంటి రూపము గల, కరాళ = భీతిని గొలిపే, కేశ = జుట్టును, ముఖ = ముఖమును, దంష్ట్రా = కోరలను కలిగి, భైరవున్ = భయంకరుడైన, భైరవున్ = భైరవస్వామిని, కనియెన్ = దర్శించెను.

తాత్పర్యము:

ఆ ఆలయం లోపల ధనదుడు భయంకరుడైన భైరవస్వామిని చూశాడు. ఆ స్వామి ఎనిమిది చేతులతో, ఆ చేతులకు ఉన్న ఆభరణాల రత్న కాంతులతో, దేహానికి పూసిన ఎర్రచందనంతో సాయంకాలపు ఎర్రటి మేఘం వలె ప్రకాశిస్తున్నాడు. పెద్ద సర్పాల నాలుకల వలె భయంకరమైన అగ్నిజ్వాలల వంటి జుట్టు, ముఖము, కోరలు కలిగి మిక్కిలి రౌద్రరూపంతో ఉన్న ఆ కాలభైరవుని అతడు దర్శించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: భైరవస్వామి దేహాన్ని సాయంకాలపు ఎర్రటి మేఘంతోను (సంధ్యాభ్రసంకాశ), జుట్టు మరియు కోరలను అగ్నిజ్వాలలతోను పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' మరియు రౌద్ర రసాన్ని పోషించే 'స్వభావోక్తి అలంకారం' అద్భుతంగా కుదిరాయి.

విశేషం: భైరవస్వామి యొక్క అష్టభుజ రూప వైభవాన్ని, రౌద్ర స్వరూపాన్ని కవి భయానక, రౌద్ర రసాల సమన్వయంతో జటిలమైన సమాస శైలిలో వర్ణించారు.

14. కంద పద్యము

క. అట్టిమహాభైరవునకు దట్టం బగు భక్తితోడ దండాకృతిగాఁ గట్టెదుర మ్రొక్కి లేచుచుఁ బట్టిక పైనున్న యొక్క పద్యముఁ గనియె.

ప్రతిపదార్థం:

అట్టి = (మునుపటి పద్యంలో వర్ణించిన) అటువంటి, మహాభైరవునకున్ = భయంకరుడైన కాలభైరవస్వామికి, దట్టంబు + అగు = మిక్కిలి దట్టమైన (నిండైన), భక్తితోడన్ = భక్తీభావముతో, కట్టెదురన్ = స్వామివారికి సరిగ్గా ఎదురుగా, దండాకృతిగాన్ = నేలపై కర్ర వలె సాగిలపడి (సాష్టాంగ నమస్కారము చేసి), మ్రొక్కి = ప్రణామము ఆచరించి, లేచుచున్ = పైకి లేస్తూ, పట్టిక పైనన్ + ఉన్న = ఒక రాతి పలక లేదా బోర్డు పైన వ్రాయబడి ఉన్న, ఒక్క = ఒకానొక, పద్యమున్ = పద్యాన్ని, కనియెన్ = చూచెను.

తాత్పర్యము:

ఆ విధమైన రౌద్రరూపంలో ఉన్న కాలభైరవస్వామికి, ధనదుడు నిండైన భక్తితో స్వామివారికి ఎదురుగా నిలబడి, నేలపై కర్ర వలె సాగిలపడి సాష్టాంగ దండప్రణామం చేశాడు. నమస్కరించి పైకి లేస్తూ, అక్కడ ఒక పలక (బోర్డు) మీద వ్రాయబడి ఉన్న ఒక పద్యాన్ని అతడు చూశాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: భైరవస్వామికి భక్తుడు చేసిన నమస్కారాన్ని దండము (కర్ర) తో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: దేవాలయాలలో భగవంతునికి సాష్టాంగ నమస్కారం చేసే సాంప్రదాయాన్ని 'దండాకృతి' అనే పదంతో కవి ఎంతో చక్కగా అభివర్ణించారు.

15. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. ఎవ్వఁడైన నిచటి కేతెంచి తనతలఁ దానె త్రెంచికొనినఁ డత్పణంబ మొండెములునుదలలు రెండునంటికొనంగఁ బతియుఁ బడఁతుకయునుబ్రదుకఁగలరు.

ప్రతిపదార్థం:

ఎవ్వఁడు + ఐనన్ = ఏ పురుషుడైనా సరే, ఇచటికిన్ = ఈ భైరవాలయమునకు, ఏతెంచి = విచ్చేసి, తన = తన యొక్క, తలన్ = శిరస్సును, తానే = స్వయముగా తనే, త్రెంచికొనినన్ = నరుక్కున్నట్లయితే, తత్ + క్షణంబు + అ = ఆ మరుక్షణమే, మొండెములును = ఇక్కడ పడి ఉన్న శరీర భాగములును, తలలున్ = తెగిపడిన శిరస్సులును, రెండున్ = ఆ రెండును, అంటికొనంగన్ = పరస్పరం అతుక్కుపోయేలా, పతియున్ = భర్తయును, పడఁతుకయును = భార్యయును (ఆ దంపతులు ఇద్దరూ), బ్రదుకఁగలరు = తిరిగి జీవించగలరు.

తాత్పర్యము:

"ఎవరైనా సరే ఈ క్షేత్రానికి వచ్చి, తన తలను తనే స్వయంగా నరుక్కొని స్వామికి బలి ఇచ్చుకుంటే, ఆ మరుక్షణమే ఇక్కడ చచ్చిపడి ఉన్న ఆ దంపతుల మొండెములు, తలలు ఒకదానికొకటి అతుక్కుని, ఆ భార్యాభర్తలు తిరిగి బ్రతుకుతారు" అని ఆ పద్యం యొక్క సారాంశం.

విశేషాలు

అలంకారం: అసాధ్యమైన ఒక కార్యాన్ని (తలలు అతుక్కుని దంపతులు తిరిగి బ్రతకడం) నిబంధనతో కూడి వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ 'అతిశయోక్తి అలంకారం' వ్యక్తమవుతోంది.

విశేషం: ఆలయంలో మరణించి ఉన్న దంపతులను బ్రతికించడానికి భైరవస్వామి పెట్టిన పరీక్ష లేదా ఒక అలౌకిక రహస్యం ఈ పద్యం ద్వారా వెల్లడవుతోంది.

16. వచనము

మూల వచనము: వ. అనునట్టి పద్యార్థంబునకుఁ గలంగి తత్త్వార్థం బవలోకించుచు.

ప్రతిపదార్థం:

అనునట్టి = వ్రాయబడి ఉన్నటువంటి, పద్య + అర్థంబునకున్ = ఆ పద్యం యొక్క భావానికి, కలంగి = మనస్సులో ఎంతో కలత చెంది (ఆశ్చర్యపడి), తత్త్వ + అర్థంబు = దాని వెనుక ఉన్న యథార్థమైన మర్మాన్ని, అవలోకించుచున్ = నిశితంగా పరిశీలిస్తూ.

తాత్పర్యము:

ఆ పలక మీద వ్రాయబడి ఉన్న పద్యం యొక్క భయంకరమైన భావానికి ధనదుడు మనస్సులో ఎంతో కలత చెందాడు. అసలు ఆ పద్యం వెనుక ఉన్న మర్మం ఏమిటో, అక్కడ ఉన్న యథార్థ పరిస్థితి ఏమిటో అతడు నిశితంగా పరిశీలించసాగాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: పద్య భావాన్ని చూసి మనస్సులో కలిగిన విచారాన్ని, ఆశ్చర్య స్థితిని ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం వల్ల ' స్వభా వోక్తి అలంకారం'.

విశేషం: ఈ వచనం కథను తదుపరి పద్యంలో ఉన్న దంపతుల కళేబరాల వర్ణన వైపునకు నడిపించడానికి చక్కని మలుపుగా నిలిచింది.

17. కంద పద్యము

క. చంపుడుగుడి యిది యనియా దంపతులకళేబరములుఁ దలలుం గని త త్సంపాదితభయరౌద్రా కంపితుఁడై సెట్టి బెగడి కన్నులు మూసెన్.

ప్రతిపదార్థం:

ఇది = ఈ ఆలయము, చంపుడుగుడి = ప్రాణములను బలిగొనే భయంకరమైన గుడి, అని = భావించి, ఆ = అక్కడ పడి ఉన్న, దంపతుల = ఆ భార్యాభర్తల యొక్క, కళేబరములున్ = మొండెములను (శరీరములను), తలలున్ = తెగిపడిన శిరస్సులను, కని = చూసి, తత్ = ఆ దృశ్యము చేత, సంపాదిత = కలుగజేయబడిన, భయ = భీతి చేతను, రౌద్ర = భయంకరత్వము చేతను, ఆకంపితుఁడు + ఐ = మిక్కిలి వణికిపోయినవాడై, సెట్టి = ఆ ధనదుడు అను వర్తకుడు, బెగడి = దిగులుపడి (భయపడి), కన్నులు = తన నేత్రములను, మూసెన్ = గట్టిగా మూసివేసెను.

తాత్పర్యము:

"ఓహో! ఇది ప్రాణాలను బలితీసుకునే చంపుడు గుడి కాబోలు!" అని ధనదుడు అనుకున్నాడు. అక్కడ తెగిపడి ఉన్న ఆ దంపతుల మొండెములను, శిరస్సులను చూడగానే అతనిలో ఒక్కసారిగా భయము, రౌద్రభావము కలిగి దేహమంతా వణికిపోయింది. ఆ ఘోర దృశ్యాన్ని చూడలేక ఆ వర్తకుడు భయంతో కన్నులు మూసుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: భయంకరమైన దృశ్యాన్ని చూసినప్పుడు మనస్సులో కలిగే వణకును, కళ్ళు మూసుకోవడాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: ఆలయం లోపల ఉన్న భీతావహ వాతావరణాన్ని, సామాన్య మానవుడైన ధనదుని మానసిక స్థితిని కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో అద్భుతంగా చిత్రించారు.

18. కంద పద్యము

క. తదనంతరంబ చెదరిన హృదయముఁ దనలోన నెట్టకేలకు నిలువం బొద పెట్టి వెడలి యొక బా రి దొలఁగె నని విడిదలకుఁ తిరిగి చనుదెంచెన్.

ప్రతిపదార్థం:

తదినంతరంబు + అ = ఆ తర్వాత, చెదరిన = భయము చేత అల్లకల్లోలమైన, హృదయమున్ = తన మనస్సును, తనలోనన్ = తనలోనే, నెట్టకేలకున్ = ఎట్టకేలకు (ఎంతో కష్టమ్మీద), నిలువన్ + పాద పెట్టి = స్థిమితపడునట్లు చేసుకొని, వెడలి = ఆ గుడి నుండి బయటకు వచ్చి, ఒక బారి = ఒక పెద్ద గండము (భయము), తొలఁగెన్ = తప్పిపోయినది, అని = అనుకుంటూ, విడిదలకున్ = తాను బస చేసిన చోటికి, తిరిగి = వెనుకకు, చనుదెంచెన్ = వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

ఆ ఘోర దృశ్యాన్ని చూసి కలవరపడిన ధనదుడు, ఆ తర్వాత ఎంతో కష్టమ్మీద తన మనస్సును స్థిమితపరుచుకున్నాడు. ఆ భయంకర ఆలయం నుండి బయటకు నడచి, "అమ్మయ్య! ఇప్పటికి ఒక పెద్ద గండం తప్పింది" అని ఊపిరి పీల్చుకుంటూ, తాను బస చేసిన విడిది గృహానికి తిరిగి చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: భయపడిన మనస్సును నెమ్మదిగా కుదుటపరుచుకుని విడిదికి వెళ్ళడాన్ని సహజ సిద్ధంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' కలదు.

విశేషం: ప్రాణ భయం కలిగినప్పుడు సామాన్యులు ఏ విధంగా ప్రవర్తిస్తారో ధనదుని పాత్ర ద్వారా కవి ఇక్కడ లోక సహజత్వాన్ని ఆవిష్కరించారు.

19. కంద పద్యము

క. ఆరే యచటం బుచ్చి వి కారవిహీనాత్ముఁ డగుచుఁ గలమునఁ బారా వారము నడిమికిఁ జని యా ద్వారావతిపురము సొచ్చి తత్సాధములోన్.

ప్రతిపదార్థం:

ఆ రే = ఆ రాత్రిని, అచటన్ = ఆ విడిది నందే, పుచ్చి = గడిపి, వికార = అలజడి (భయము), విహీన = లేనట్టి, ఆత్ముఁడు = ప్రశాంతమైన మనస్సు కలవాడు, అగుచున్ = అవుతూ, కలమునన్ = ఓడ (నౌక) ద్వారా, పారావారము = సముద్రము యొక్క, నడిమికిన్ = మధ్య భాగమునకు, చని = ప్రయాణమై వెళ్ళి, ఆ = ప్రసిద్ధమైన, ద్వారావతి పురమున్ = ద్వారకా నగరమును, సొచ్చి = ప్రవేశించి, తత్ = ఆ నగరము నందలి, సాధములోన్ = దేవాలయము లోపలికి (శ్రీకృష్ణుని మందిరమునందు).

తాత్పర్యము:

ధనదుడు ఆ రాత్రిని ఆ విడిది ప్రదేశంలోనే గడిపాడు. తెల్లవారేసరికి అతని మనస్సులోని భయాలన్నీ తొలగిపోయి ప్రశాంతత చేకూరింది. ఆ పైన అతడు ఓడ ఎక్కి, సముద్రం మధ్య గుండా ప్రయాణించి, అందరూ కొనియాడే ఆ ద్వారకా నగరంలోనికి ప్రవేశించాడు. నేరుగా ఆ స్వామివారి దివ్య మందిరములోనికి వెళ్ళాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాత్రి గడిచిన తీరును, ప్రశాంత మనస్కుడై ఓడలో ప్రయాణించడాన్ని క్రమ పద్ధతిలో వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ 'యథాసంఖ్య లేదా స్వభావోక్తి అలంకారం' వ్యక్తమవుతోంది.

విశేషం: ద్వారకా నగరం సముద్రం మధ్యలో ఉంటుందనే పౌరాణిక సత్యాన్ని కవి ఇక్కడ 'పారావారము నడిమికిఁ జని' అనే పదాల ద్వారా చక్కగా స్మరించారు.

20. మహాస్రగ్ధర పద్యము

మహాస్రగ్ధర. కనియె న్భూపుత్రజిష్ణున్ ఘనదురితమహాఖండనావిర్భవిష్ణున్ వనమాలాలంకరిష్ణున్ వ్రజవనవిహరద్వల్లవీ కేలితృష్ణున్ దనుజేంద్ర కాసహిష్ణుం దరళమణిమయద్వార కాబద్ధధృష్ణున్ దినకృత్కన్యావరిష్ణున్ ద్వి జపతిగ తివర్ధిష్ణు గోపాలకృష్ణున్.

ప్రతిపదార్థం:

భూపుత్ర = నరకాసురుని (భూమి పుత్రుని) జయించినవాడును, జిష్ణున్ = జయశీలుడును, ఘన = గొప్పవైన, దురిత = పాపములను, మహా = మిక్కిలిగా, ఖండన = నశింపజేయుట కొరకు, ఆవిర్భవిష్ణున్ = అవతరించినవాడును, వనమాలా = వైజయంతీ మాల (వనమాల) చేత, అలంకరిష్ణున్ = అలంకరింపబడినవాడును, వ్రజవన = రేపల్లె వనములలో, విహరత్ = విహరిస్తూ, వల్లవీ = గొల్లభామల యొక్క, కేలి = క్రీడల యందు, తృష్ణున్ = కోరిక కలవాడును, దనుజేంద్ర = రాక్షస రాజులను, కాసహిష్ణున్ = సహింపనివాడును (సంహరించువాడును), తరళ = కదలాడే, మణిమయ = మణులతో కూడిన, ద్వారకా = ద్వారకా నగరమునందు, బద్ధధృష్ణున్ = స్థిరమైన ప్రతాపము లేదా నివాసము కలవాడును, దినకృత్కన్యా = సూర్యపుత్రికయైన యమునాదేవిని, వరిష్ణున్ = వివాహమాడినవాడును, ద్విజపతి = పక్షుల రాజు (గరుత్మంతుని) యొక్క, గతి = గమనము చేత, వర్ధిష్ణున్ = అతిశయించువాడును ఐన, గోపాలకృష్ణున్ = శ్రీకృష్ణుడిని, కనియెన్ = దర్శించెను.

తాత్పర్యము:

ధనదుడు ద్వారకా నగరమున గోపాలకృష్ణుడిని కనులారా దర్శించుకున్నాడు. ఆ స్వామి నరకాసురుని సంహరించిన జయశీలుడు; భక్తుల పాపాలను నశింపజేయడానికి అవతరించినవాడు; వనమాలను ధరించినవాడు; బృందావనంలో గొల్లభామలతో రాసక్రీడలు ఆడినవాడు; దుష్ట రాక్షసులను సహింపనివాడు; రత్నమయమైన ద్వారకలో స్థిర నివాసము ఏర్పరచుకున్నవాడు; సూర్యపుత్రికయైన యమునాదేవిని చేపట్టినవాడు మరియు గరుడవాహనుడై ప్రకాశించువాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ప్రతి పాదము చివర 'ఇష్ణున్' (జిష్ణున్, ఆవిర్భవిష్ణున్, అలంకరిష్ణున్, తృష్ణున్, కాసహిష్ణున్, వరిష్ణున్, వర్ధిష్ణున్) అనే అక్షరాల ఆవృత్తి రావడం వల్ల ఇక్కడ 'అంత్యప్రాస అలంకారం' మరియు 'వృత్త్యనుప్రాస అలంకారం' అత్యంత సుందరంగా సమన్వయించబడ్డాయి.

విశేషం: కవి ఈ సుదీర్ఘమైన మహాస్రగ్ధర వృత్తంలో శ్రీకృష్ణుని లీలావిశేషాలను, పౌరాణిక వైభవాన్ని సంస్కృత సమాస భూయిష్టమైన శైలిలో అద్భుతంగా స్తుతించారు.

21. కంద పద్యము

క. కనుఁగొని యాదేవునకుం గనకంబులు మణులుఁ బూజ గావించి ప్రియం బెనయఁ బ్రణమిల్లి నిటలం బునఁ జేతులు మొగిచి వినయమున వినుతించె.

ప్రతిపదార్థం:

ఆ దేవునకున్ = ఆ గోపాలకృష్ణ స్వామిని, కనుఁగొని = దర్శించి, కనకంబులున్ = బంగారమును, మణులున్ = రత్నములను సమర్పించి, పూజ = అర్చన, కావించి = చేసి, ప్రియంబు = ప్రీతి, ఎనయన్ = అతిశయించునట్లుగా, ప్రణమిల్లి = నమస్కరించి, నిటలంబునన్ = లలాటము నందు (నొసటిపై), చేతులు = హస్తములను, మొగిచి = జోడించి, వినయమునన్ = మిక్కిలి నమ్రతతో, వినుతించెన్ = స్తోత్రము చేయసాగెను.

తాత్పర్యము:

ఆ దేవాదిదేవుడైన శ్రీకృష్ణుడిని దర్శించుకుని, ధనదుడు భక్తితో తరించాడు. స్వామివారికి ఎంతో విలువైన బంగారాన్ని, నవరత్నాలను కానుకలుగా సమర్పించి పూజలు చేశాడు. ఎంతో ప్రీతితో సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి, నొసటిపై చేతులు జోడించి మిక్కిలి వినయంతో ఇట్లు స్తుతించసాగాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ధనదుడు స్వామివారిని పూజించి, నమస్కరించి, స్తుతించిన విధానాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా మనోహరంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: ఉత్తమ భక్తులు భగవంతుని సన్నిధిలో ప్రవర్తించవలసిన వినయపూర్వకమైన పద్ధతిని కవి ఈ పద్యంలో ఆవిష్కరించారు.

22. సీస పద్యము

సీ. ఇరుజోడుమొగముల యెఱ్ఱని కొమరుండు నేర్పునఁ బనులెల్లఁ దీర్పుచుండఁ దప్పనియోజతోఁ దనపిన్నపాపల నాడింపఁ తెల్లని కోడ లుండఁ గలిమియా నిల్లాలు కలిమినీనెడుచూడ్కిఁ బెంపుడు'బిడ్డలఁ బెంచుచుండఁ గమ్మని యమ్ములు గల్గు ముద్దులపట్టి చిల్లంగి చేతలు చేయుచుండఁ ఆ.వె. గాలివ్రేలఁ కన్న గారాబుఁగూఁతురు మొదలివేల్పుఁ గూడి మురియుచుండ నల్లపాలవెల్లి ఇల్లుగాఁ గాపుర మెఱిఁగి చేయు మేటి దొరవు నీవ.

ప్రతిపదార్థం:

ఇరుజోడు = రెండు జతలు (నాలుగు), మొగముల = ముఖములు కలిగిన (చతుర్ముఖుడైన బ్రహ్మ అనే), ఎఱ్ఱని = ఎర్రని దేహచ్ఛాయ గల, కొమరుండు = కుమారుడు, నేర్పునన్ = నైపుణ్యముతో, పనులెల్లన్ = సృష్టి కార్యములన్నింటిని, తీర్పుచుండన్ = నెరవేరుస్తుండగా; తప్పని = తప్పిపోని, ఓజతోన్ = క్రమముతో, తన = తన యొక్క, పిన్నపాపలన్ = చిన్న పిల్లలను (షణ్ముఖుడు, వినాయకులను), ఆడింపన్ = ఆడించుట కొరకు, తెల్లని = తెల్లని శరీర వర్ణము గల, కోడలు = కోడలైన సరస్వతీదేవి (ఇక్కడ లక్ష్మీదేవి పరంగా పార్వతీదేవి సమన్వయం) ఉండగా; కలిమి + ఆ = సంపదలకు అధిదేవతయైన, ఇల్లాలు = భార్యయైన లక్ష్మీదేవి, కలిమిన్ = ఐశ్వర్యమును, ఈనెడు = కురిపించే, చూడ్కిన్ = చూపులతో, పెంపుడుబిడ్డలన్ = ప్రపంచములోని సమస్త జీవులను, పెంచుచుండన్ = రక్షిస్తుండగా; కమ్మని = కమ్మనైన, అమ్ములు = పూలబాణములు, కల్గు = కలిగిన, ముద్దులపట్టి = ముద్దుల కుమారుడైన మన్మథుడు, చిల్లంగి చేతలు = (లోకులపై మోహమును కలిగించే) వింత చేష్టలను, చేయుచుండన్ = గావిస్తుండగా; గాలివ్రేలన్ = బొటనవ్రేలి నుండి, కన్న = పుట్టిన, గారాబు + కూఁతురు = ముద్దుల కూతురైన గంగానది, మొదలివేల్పున్ = ఆదిదేవుడైన శివుడిని, కూడి = చేరుకొని, మురియుచుండన్ = సంతోషిస్తుండగా;

నల్ల = నల్లని, పాలవెల్లి = క్షీరసాగరము, ఇల్లు గాన్ = నివాసముగా, కాఁపురము = కాపురం, ఎఱిఁగి = చక్కగా, చేయు = నిర్వహించే, మేటి = శ్రేష్ఠుడవైన, దొరవు = ప్రభువువు, నీవ = నీవే సుమా.

తాత్పర్యము:

శ్రీకృష్ణా! నాలుగు ముఖాలు కలిగిన బ్రహ్మదేవుడు నీ కుమారుడై సృష్టి పనులన్నీ చక్కబెడుతున్నాడు. నీ కోడలు తన పిల్లలను లాలిస్తూ ఇంట ఉన్నది. ఐశ్వర్య ప్రదాతయైన నీ భార్య లక్ష్మీదేవి తన కరుణా వీక్షణాలతో లోకాలను పెంచి పోషిస్తున్నది. పూలబాణాల మన్మథుడు నీకు ముద్దుల కొడుకై జగత్తులో మోహవికారాలు కలిగిస్తున్నాడు. నీ కుడికాలి బొటనవ్రేలి నుండి పుట్టిన గంగానది పరమశివుని జటలలో చేరి మురిసిపోతున్నది. ఇటువంటి గొప్ప దివ్య పరివారంతో, క్షీరసాగరాన్ని ఇల్లుగా చేసుకుని లోకపాలన చేసే సర్వేశ్వరుడవు నీవే.

విశేషాలు

అలంకారం: శ్రీకృష్ణుని క్షీరసాగర నివాసాన్ని, అతని దివ్య పరివార వైభవాన్ని మరియు లీలా విశేషాలను క్రమ పద్ధతిలో వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ 'యథాసంఖ్య అలంకారం' మరియు 'ఉల్లేఖాలంకారం' శోభిల్లుతున్నాయి.

23. సీస పద్యము

సీ. పాదతీర్థం బతిపావనం బగుటకు శిరమున నిడుకొన్న శివుఁడు సాక్షి కలఁడన్న నెందై నఁ గలుగుట కుర్విలోఁ పంబిన యుక్కుఁగంబంబు సాక్షి తలఁచిన యంతనె తలఁగక యర్థుల రక్షించుటకుఁ గరిరాజు సాక్షి యాచంద్రతారార్కమగు దానశ క్తికి ధ్రువపదంబున నుండు ధ్రువుఁడు సాక్షి తే.గీ. తాలిమికిఁ గాలఁ దన్నిన తపసి సాక్షి భాగ్యమున కాదిలక్ష్మి చేపట్టు సాక్షి త్రిభువనగురుండ వగుట విరించి సాక్షి నిన్ను వర్ణింప నలవియె నీరజాక్ష.

ప్రతిపదార్థం:

నీరజాక్ష = పద్మముల వంటి కన్నులు గల ఓ శ్రీకృష్ణా, పాదతీర్థంబు = నీ పాదముల నుండి పుట్టిన జలము (గంగానది), అతి = మిక్కిలి, పావనంబు = పవిత్రమైనది, అగుటకున్ = అవుటకు, శిరమునన్ = తన తలపై, ఇడుకొన్న = ధరించినట్టి, శివుఁడు = పరమశివుడే, సాక్షి = నిదర్శనము; కలఁడు + అన్నన్ = (భక్తుడు నమ్మి ఎక్కడ) ఉన్నాడు అని పలికినంతనే, ఎందున్ + ఐనన్ = ఎక్కడైనా సరే, కలుగుటకున్ = ఆవిర్భవిస్తాడు అనుటకు, ఉర్విలోన్ = ఈ భూలోకమునందు, పంబిన = ప్రకాశించే, ఉక్కు + కంబంబు = ఉక్కు స్తంభమే, సాక్షి = నిదర్శనము; తలఁచిన + అంతనె = (ఆపదలో నిన్ను) తలచుకున్న మరుక్షణమే, తలఁగక = వెనుకాడకుండా, అర్థులన్ = ఆశ్రయించిన భక్తులను, రక్షించుటకున్ = కాపాడుతావు అనుటకు, కరిరాజు = గజేంద్రుడు, సాక్షి = నిదర్శనము; ఆచంద్రతారార్కము = చంద్రుడు, నక్షత్రములు, సూర్యుడు ఉన్నంతవరకు శాశ్వతము, అగు = అయ్యేటటువంటి, దానశక్తికిన్ = దానగుణము యొక్క మహిమకు, ధ్రువపదంబునన్ = ఉత్తర దిక్కున ధ్రువమండలము నందు, ఉండు = నివసించే, ధ్రువుఁడు = ధ్రువ మహారాజు, సాక్షి = నిదర్శనము; తాలిమికిన్ = నీ యొక్క ఓర్పునకు (సహనగుణమునకు), కాలన్ = కాలితో, తన్నిన = (రొమ్ముపై) తన్నినట్టి, తపసి = భృగు మహర్షి, సాక్షి = నిదర్శనము; భాగ్యమునకున్ = నీ ఐశ్వర్య సంపదకు, ఆదిలక్ష్మి = లక్ష్మీదేవిని, చేపట్టు = వివాహమాడటమే, సాక్షి = నిదర్శనము; త్రిభువన = మూడు లోకములకు, గురుండవు = తండ్రివి (పూజ్యుడవు), అగుటకున్ = ఐనందుకు, విరించి = బ్రహ్మదేవుడే (నీ నాభి కమలమున పుట్టినవాడు), సాక్షి = నిదర్శనము; నిన్నున్ = అటువంటి సద్గుణ సంపన్నుడవైన నిన్ను, వర్ణింపన్ = కీర్తించుట, అలవియే = ఎవరికైనా సాధ్యమా (సాధ్యము కాదు).

తాత్పర్యము: పద్మాక్షుడవైన ఓ కృష్ణా! నీ పాదాల నుండి పుట్టిన గంగ పరమ పవిత్రమైనదనడానికి, ఆ జలాన్ని శిరస్సుపై మోస్తున్న పరమశివుడే సాక్షి. భక్తుడు పిలిస్తే ఎక్కడైనా ప్రత్యక్షమవుతావనడానికి ఆనాడు హిరణ్యకశిపుని సభలో పగిలిన ఉక్కు స్తంభమే సాక్షి. తలచుకున్న మరుక్షణమే ఆపదలు తొలగించి రక్షిస్తావనడానికి గజేంద్రుడే సాక్షి. చంద్రసూర్యులు ఉన్నంతకాలం నిలిచే శాశ్వత దానశక్తికి ధ్రువపదంలో ఉన్న ధ్రువుడే సాక్షి. నీ అపారమైన సహనానికి నిన్ను కాలితో తన్నిన భృగుమహర్షి సాక్షి; నీ వైభవానికి ఆదిలక్ష్మిని భార్యగా పొందడమే సాక్షి; నువ్వు ముల్లోకాలకు గురుడవు అనడానికి నీ నాభి నుండి ఉద్భవించిన బ్రహ్మదేవుడే సాక్షి. అటువంటి నిన్ను పూర్తిగా వర్ణించడం ఎవరి తరము కాదు.

విశేషాలు:

అలంకారం: భగవంతుని యొక్క అనంత గుణగణాలను, లీలావిశేషాలను లోకప్రసిద్ధమైన పౌరాణిక సత్యాలతో (శివుడు, ప్రహ్లాదుడు, గజేంద్రుడు, ధ్రువుడు, భృగువు, లక్ష్మి, బ్రహ్మల గాథలతో) దృఢపరిచి సాక్ష్యాలుగా చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ 'కావ్యలింగ అలంకారం' మరియు 'ఉదాహరణ అలంకారం' పరస్పర సంప్రుక్తమై శోభిల్లుతున్నాయి.

విశేషం: కవి ఈ సీస పద్యంలో హరిహరాద్వైతాన్ని, దశావతార లీలలను, భక్తుల రక్షణ వైభవాన్ని ఎంతో భక్తిభావంతో రమణీయంగా చిత్రించారు.

24. వచనము (నిరోష్ఠ్యదండకము -)

జయకృష్ణ: జయకృష్ణ, కృష్ణ: స్థిరాస్యందనస్థాన నానా దినధ్యాననానాసితానేక సేనారజోనీక రథ్యాతిరథ్యాళి సన్నాహసద్ధరాజన్య జర్యాగతానన్యసాదృశ్యదృశ్యాంగ హృష్యజ్జరాసంధసంధాన యంత్రాదియత్న క్షయాదాయి నీతిశ్రితాసార!

సారాంతర జ్ఞానదాసాహిత ధ్యాన సన్నద్ధతేజ: కళాసంచితానంద!

నందాంతరంగాదాంతరంగాంతరంగన్నిజానందినీరాకరా రరాకానిశాధీశ: ధీశ స్తసంచారసంచేయ సత్కీర్తినారీలసన్నా రదారాధితాచార ధీరాంగనానాయకాద్యంతరాజాతశాస్త్రార్థసారాశయాగణ్య: గణ్యాకృతిచ్ఛాయ రాధానిరంత స్తనాద్రిస్థలక్రీడనాయ త్తచిత్తస్థిరాస క్తిలీ లానటీరంగ రంగస్థలీసాధనా హృష్ట దుష్టాహితాభేదనాకాలసంజాతరాగాధ్య నేత్రాంతకంసారి హింసాకళాదక్ష: దక్షక్రియానాశ నాకారారకాశాక రేశాదిగర్జద్గణాధీశశ స్త్రీసహస్త్రీజయశ్రీరణాసార నిస్సారితాకారి నీరంధ్ర తేజోల సచ్చక్ర: చక్రాకృతి శ్లాఘనీయాంతకార్ జాతతజ్వాలతానిర్గతాఖండకాండాగ్ర ఖండీకృతారాతి సంఘాత!

ఘాతస్థలత్కాళియాహీంద్ర శీర్షాళిరంగ క్షితిక్రీడనాహర్షణాశ్చర్య కార్యాంగహారాయతిజ్ఞాన సత్యక్షణాస క్తచిత్తాది తేయాదిసిద్ధాంగనాకిన్న రీయక్షసంకీర్తితానంతకీర్తి స్రగాధార!

ధారాళ ధారాధ రాకాశ నీలాంజనేందిందిరానీల సచ్ఛీకర గ్రాహకాళింది హేలాకరాళాగ్ర హస్తాది విశ్రాంతి సాంగత్యశాంతాది సంతత్యహంకార

కారాగతారాతినారీ కనక్తంచరాధ్యక్షని శ్శేషణీశాతనాకేశిఖేలజ్జగజ్జాల

జాలాంతగాఢాంధకార చ్ఛిదానంద కృత్యాకరాదిత్య నిత్యాహితస్నేహసంరక్షితా శేష రక్షస్సతీసం

ఘదృక్కజ్జలక్షాళనాశీలధారా

జలాధారఖడ్గాగ్ర లగ్నాహితానీకరక్తాధర న్యస్త కాకాంతరాసంగి సంగీతసంతుష్ట సారంగరంగ త్తరంగాదిగంగానదీకార
ణాంఘి స్థిరానంద

సంక్రందనాగ్న్యర్క జాతాదితేయారినీరాధినాథానిలా ర్థేశ గంగాధరాద్యష్ట దిగ్రక్షకశ్రేణికా శేఖరానర్ఘ్యరత్నాళినీరాజనారాజితా
కార కాంతిచ్ఛటాకాంత సంధానితాలీల

లీలాలసచ్చారిణీగీతనీ రేజసంచారిణీ రాజరాజాగ్రణి.

ప్రతిపదార్థం: జయకృష్ణ = జయము కృష్ణా, జయకృష్ణ = జయము కృష్ణా, కృష్ణ = ఓ శ్రీకృష్ణా, స్థిర = దృఢమైన, ఆస్యందన = రథము నందు, స్థాన = నిలిచినవాడా, నానా = అనేక విధములైన, దిన = ప్రతిరోజూ, ధ్యాన = ధ్యానించే భక్తుల యొక్క, నానా = రకరకాలైన, సిత = ప్రకాశించే, అనేక = ఎన్నెన్నో, సేనా = చతురంగ బలముల యొక్క, రజోనీక = ధూళి సమూహము చేతను, రథ్యా = రథముల చేతను, అతిరథ్యాళి = అతిరథుల యొక్క సమూహము చేతను, సన్నాహ = యుద్ధ సన్నద్ధత కలిగినవాడా, సత్ = శ్రేష్ఠులైన, రాజన్య = రాజుల యొక్క, జర్యాగత = యుద్ధములందు లభించిన, అనన్య = సాటిలేని, సాదృశ్య = పోలిక గల, దృశ్యాంగ = చూడదగిన సుందర దేహము కలిగినవాడా, హృష్యత్ = గర్విస్తున్న లేదా సంతోషిస్తున్న, జరాసంధ = జరాసంధుని యొక్క, సంధాన = కూర్చబడిన, యంత్రాది = రథయంత్రములు మొదలైన, యత్న = ప్రయత్నములను, క్షయాదాయి = నశింపజేసినవాడా, నీతి = న్యాయమును, శ్రిత = ఆశ్రయించిన, ఆసార = వర్షము వంటి (రక్షకుడవైన) వాడా, సారాంతర = ఉత్తమమైన, జ్ఞానదా = జ్ఞానమును ఇచ్చేవాడా, సాహిత = హితముతో కూడిన, ధ్యాన = ధ్యానము చేత, సన్నద్ధ = సిద్ధపడిన, తేజఃకళా = తేజోకళల చేత, సంచిత = కూడగట్టబడిన, ఆనంది = ఆనంద స్వరూపుడా, నందాంతరంగా = నందగోపుని మనస్సుకు, నిజ = యథార్థమైన, ఆనంద = సంతోషమును, ఈరాకర = కలిగిస్తూ, రాకానిశాధీశ = శరత్కాల పూర్ణిమ నాటి చంద్రుని వంటివాడా, ధీశస్త = బుద్ధిమంతుల చేత కొనియాడబడిన, సంచార = లీలల చేత, సంచేయ = కూడగట్టబడిన, సత్కీర్తి = మంచి యశస్సు అనే, నారీ = స్త్రీ చేత, లసత్ = ప్రకాశించేవాడా, నారద = నారద మహర్షి చేత, ఆరాధిత = పూజింపబడిన, ఆచార = సదాచారము గలవాడా, ధీరాంగనా = ధైర్యవంతురాలైన (రుక్మిణీ దేవి వంటి) స్త్రీలకు, నాయక = ప్రాణనాథుడా, ఆద్యంత = మొదలు మరియు ముగింపు లేనట్టి, రాజాత = ప్రకాశించే, శాస్త్రార్థ = వేదశాస్త్రముల యొక్క, సార = నిజాంశమునకు, ఆశయ = నిలయమైనవాడా, అగణ్య = లెక్కింపశక్యము కానివాడా, గణ్యాకృతిచ్ఛాయ = శ్రేష్ఠమైన కాంతి స్వరూపము గలవాడా, రాధా = రాధాదేవి యొక్క, నిరంతర = ఎడతెరిపి లేని, స్తనాద్రిస్థల = కుంభస్థలములపై, క్రీడనాయత్త = విహరించుట యందు నిమగ్నమైన, చిత్త = మనస్సు యొక్క, స్థిరాసక్తి = స్థిరమైన కోరిక గలవాడా, లీలానటీరంగ = రాసక్రీడలనే నర్తకీ రంగానికి, రంగస్థలీసాధనా = నాట్యవేదిక వంటివాడా, హృష్ట = సంతోషించినవాడా, దుష్ట = చెడ్డవారైన, ఆహిత = శత్రువులను, అభేదనా = భేదింప శక్యము కాని రీతిలో నశింపజేసినవాడా, అకాలసంజాత = అకాలమున కలిగిన, రాగాధ్య = ఎర్రదనముతో (కోపముతో) కూడిన, నేత్రాంత = కనుల కొసలు గల, కంసారి = కంసునికి శత్రువైనవాడా, హింసాకళా = (దుష్టులను) శిక్షించే యుద్ధకళల యందు, దక్ష = నిపుణుడా, దక్షక్రియా = దక్షయజ్ఞమును, నాశన = ధ్వంసము చేసిన పరమశివుడు, ఆకార = రూపముగా గల, ఆకాశ = అంతరిక్షమున, ఈశాది = దిక్పాలకులు, గర్జత్ = గర్జిస్తున్న, గణాధీశ = శివగణముల యొక్క, శస్త్రీసహస్త్రీ = వేలాది ఆయుధముల యొక్క ప్రతాపము గలవాడా, జయశ్రీ = విజయలక్ష్మి చేత, రణాసార = యుద్ధ వర్షమున, నిస్సారితాకారి = శత్రువుల రూపములను తరిమివేసినవాడా, నీరంధ్ర = సగాటు లేని (నిబిడమైన), తేజోలసత్ = కాంతితో ప్రకాశించే, చక్ర =

సుదర్శన చక్రము కలవాడా, చక్రాకృతి = చక్రము వంటి ఆకారముతో, శ్లాఘనీయ = కొనియాడదగిన, అంతక = శత్రువుల అంతమునకు కారణమైన, శార్ఙ = శార్ఙము అను ధనస్సు యొక్క, తత = లాగబడిన, జ్యాలతా = అల్లెత్రాడు అనే తీగ నుండి, నిర్గత = వెలువడిన, అఖండ = అడ్డులేని, కాండాగ్ర = బాణముల అగ్రభాగము చేత, ఖండీకృత = ముక్కలు ముక్కలుగా చేయబడిన, ఆరాతిసంఘాత = శత్రు సమూహములు కలవాడా.

ఘాత = దెబ్బల చేత, స్థలత్ = చలిస్తున్న లేదా వణుకుతున్న, కాళియాహీంద్ర = కాళీయుడనే సర్పరాజు యొక్క, శీర్షాళి = శిరస్సుల సమూహమనే, రంగక్షితి = నాట్య వేదికపై, క్రీడనా = చేసిన నృత్యము చేత, హర్షణ = సంతోషమును, ఆశ్చర్య = అద్భుతమును, కార్య = కలుగజేసే, అంగహార = హస్తాది అవయవముల విన్యాసముల యొక్క, ఆయతి = నిడివిని లేదా పద్ధతిని, జ్ఞాన = ఎఱిగినవాడా, సత్యక్షణా = సత్యమైన సమయము నందు, ఆసక్త = లగ్నమైన, చిత్త = మనస్సు గల, ఆదితేయ = దేవతలు, ఆది = మొదలైన, సిద్ధాంగనా = సిద్ధ కాంతల చేతను, కిన్నరీ = కిన్నెర స్త్రీల చేతను, యక్ష = యక్షుల చేతను, సంకీర్తిత = లెస్సగా కీర్తింపబడిన, అనంతకీర్తి = అంతము లేని యశస్సు అనే, ప్రగాఢార = గొప్ప ఆధారము కలవాడా, ధారాళ = దట్టమైన, ధారాధరాకాశ = మేఘములతో కూడిన ఆకాశము వలెను, నీలాంజనే = నల్లని కాటుక కొండ వలెను ప్రకాశించే దేహము కలవాడా, దిందిరానీల = తుమ్మెద వలె నల్లనైన, సత్ = శ్రేష్ఠమైన, శీకర = నీటి బిందువులను, గ్రాహ = స్వీకరించే, కాళింది = యమునా నది యొక్క, హేలా = విలాసవంతమైన, కరాళ = భయంకరమైన లేదా ప్రవాహము గల, అగ్ర = ముందరి, హస్తాది = తీరములందు, విశ్రాంతి = విశ్రమిస్తూ, సాంగత్య = స్నేహము చేత, శాంతాది = శాంతము మొదలైన, సంతతి = గుణముల సమూహమునకు, అహంకార = గర్వకారణమైనవాడా, కారాగత = కారాగారమున (జైలున) బంధింపబడిన, ఆరాతి = శత్రువుల యొక్క, నారీ = స్త్రీలను కన్నవాడా (లేదా కరుణించినవాడా), కనక్తంచరాధ్యక్ష = బంగారు లంకలోని రాక్షస రాజుల (రావణాసురాదుల) యొక్క, నిశ్శేష = మిగిలి ఉండకుండా, నీశాతనా = నశింపజేసినవాడా (రామావతారమును సూచిస్తున్నది), నాకేశి = దేవేంద్రునితో కూడి, ఖేలత్ = విహరించే, జగజ్జాల = లోకముల సమూహము కలవాడా, జాలాంత = సమూహముల మధ్య ఉన్న, గాఢ = దట్టమైన, అంధకార = చీకటిని, ఛిత్ = ఛేదించే, ఆనంద = ఆనంద స్వరూపుడా, కృత్యాకర = సృష్టి కార్యములను చేసే, ఆదిత్య = సూర్యుని వంటివాడా, నిత్య = ఎల్లప్పుడూ, ఆహిత = ఉంచబడిన, స్నేహ = అనురాగము చేత, సంరక్షిత = కాపాడబడిన, ఆశేష = సమస్తమైన, రక్షస్వతీ = రాక్షస కాంతల యొక్క, సంఘ = సమూహముల యొక్క, దృక్ = కన్నులందలి, కజ్జల = కాటుకను, లక్షాళనా = కడిగివేసే, శీల = స్వభావము గల, ధారాజలాధార = ఏడ్పు నీటి ధారలకు కారణమైన, ఖడ్గాగ్ర = కత్తి అంచున, లగ్న = తగిలిన, ఆహితానీక = శత్రు సైన్యముల యొక్క, రక్తాధర = రక్తాన్ని కార్చే పెదవుల పై, న్యస్త = ఉంచబడిన, కాకాంతరాసంగి = కాకులు మొదలైన పక్షుల కలయిక కలవాడా (యుద్ధరంగమున శత్రువులను నరికి పక్షులకు ఆహారముగా వేసినవాడా), సంగీత = సామగాన సంగీతము నందు, సంతుష్ట = సంతోషించే, సారంగ = జింకల వంటి లేదా పక్షుల వంటి భక్తులు గలవాడా, రంగత్ = ప్రకాశించే, తరంగాది = అలలు మొదలైనవి గల, గంగానదీ = గంగానదికి, కారణ = పుట్టుకకు కారణమైన, అంఘ్రి = పాదములు కలవాడా, స్థిరానంద = శాశ్వత ఆనందాన్ని ఇచ్చేవాడా, సంక్రందన = దేవేంద్రుడు, అగ్ని = అగ్నిదేవుడు, అర్కజాత = యముడు (సూర్యపుత్రుడు), ఆదితేయారి = రాక్షసుల శత్రువైన వరుణుడు (లేదా నైరృతి), నీరాధినాథ = వరుణుడు, అనిల = వాయుదేవుడు, అర్థేశ = కుబేరుడు, గంగాధర = పరమశివుడు, ఆది = మొదలైన, అష్టదిగ్రక్షక = అష్టదిక్పాలకుల యొక్క, శ్రేణికా = సమూహము యొక్క, శేఖర = కిరీటములందలి, అనర్ఘ్య = వెలకట్టలేని, రత్నాళి =

రత్నముల సమూహము చేత, నీరాజన = హారతి ఇవ్వబడిన, రాజిత = ప్రకాశించే, ఆకార = దివ్య మంగళ స్వరూపము కలవాడా, కాంతిచ్ఛటాక్వాత = కాంతి సమూహముల చేత, సంధానితాలీల = కూర్చబడిన లీలలు కలవాడా, లీలా = విలాసములతో, లసత్ = ప్రకాశించే, చారిణీ = గమనము గల, గీత = కీర్తనల యందు, నీరేజ = పద్మములలో, సంచారిణీ = సంచరించే లక్ష్మీదేవికి ప్రియుడా, రాజరాజ = రాజులకు రాజైన విక్రమార్కుని వంటివారి చేత లేదా కుబేరుని చేత, అగ్రణీ = శ్రేష్ఠుడిగా కొనియాడబడువాడా

తాత్పర్యము: ఓ శ్రీకృష్ణా! నీకు జయము. యుద్ధరంగమున రథముపై నిలిచినవాడా, నిరంతరము భక్తుల చేత ధ్యానింపబడువాడా, యుద్ధ సన్నద్ధులైన అనేక సైన్యాల రథాలు, గుర్రాలు, అతిరథుల కదలికల వల్ల లేచే ధూళి సమూహాల మధ్య శోభిల్లే ప్రతాపవంతుడా! గర్విస్తున్న jpaసంధుని యుద్ధ వ్యూహాలను, రథయంత్ర ప్రయత్నాలను భగ్నం చేసినవాడా, న్యాయ రక్షకుడా, నందగోపుని మనస్సుకు ఆనందాన్ని కలిగిస్తూ, శరత్కాల పూర్ణిమ నాటి చంద్రుని వలె వెలిగేవాడా! నారద మహర్షి చేత పూజింపబడిన సదాచార సంపన్నుడా, రుక్మిణీదేవి వంటి ధీర వనితలకు ప్రాణనాథుడా, వేదశాస్త్రాల నిజాంశమునకు నిలయమైనవాడా! రాధాదేవి యెడల స్థిరమైన అనురాగము కలవాడా, రాసక్రీడలనే నాట్యరంగానికి వేదిక వంటివాడా! అకాలమున కలిగిన కోపముతో కంసుడిని సంహరించిన కంసారి! నిబిడమైన కాంతితో ప్రకాశించే సుదర్శన చక్రము కలవాడా, శార్జమనే ధనస్సు నుండి వెలువడిన బాణాలతో శత్రు సమూహాలను ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండించినవాడా, నీకు నమస్కారము.

ఓ కృష్ణా! భయంకరమైన దెబ్బల చేత వణుకుతున్న కాళీయుడనే సర్పరాజు శిరస్సులనే నాట్యవేదికపై అద్భుతమైన అవయవ విన్యాసాలతో తాండవం చేసిన నాట్యకోవిదుడా! దేవతలు, సిద్ధులు, కిన్నెరులు, యక్షుల చేత కీర్తింపబడిన అనంతమైన కీర్తి కలవాడా! దట్టమైన మేఘాల వలె, నల్లని కాటుక కొండ వలె ప్రకాశించే మేఘశ్యాముడా! యమునా నదీ తీరాలలో విహరిస్తూ శాంతాది సద్గుణాలకు గర్వకారణంగా నిలిచినవాడా! రామావతారంలో లంకలోని రాక్షస రాజులను సమూలంగా నశింపజేసినవాడా! లోకాలను ఆవరించిన గాఢాంధకారాన్ని ఛేదించే సూర్యుని వంటి తేజోమయుడా! యుద్ధరంగంలో శత్రురాజులను సంహరించి, వారి భార్యల కన్నుల కాటుక కరిగిపోయేలా ఏడ్పు నీటి ధారలకు కారణమైన ప్రతాపశాలీ! నీ పాదాల నుండి పుట్టిన గంగానది అలలతో ప్రకాశిస్తూ లోకాలను పవిత్రం చేస్తున్నది. దేవేంద్రుడు, అగ్ని, యముడు, వరుణుడు, వాయువు, కుబేరుడు, పరమశివుడు మొదలైన అష్టదిక్పాలకులు తమ కిరీటాల మణిమాణిక్యాల కాంతులతో నీ పాదాలకు హారతులు ఇస్తుండగా ప్రకాశించే దివ్యమంగళ స్వరూపుడా! పద్మవాసినియైన లక్ష్మీదేవికి ప్రాణనాథుడా, కుబేరుని వంటి ధనవంతుల చేత, మహారాజుల చేత శ్రేష్ఠుడిగా కొనియాడబడేవాడా, నీకు జయము

విశేషాలు:

అలంకారం: పెదవులు తాకని అక్షరాలతో (ఓష్ఠ్య వర్ణాలైన ప, ఫ, బ, భ, మ అనేవి లేకుండా) ఈ దండకాన్ని కూర్చడం వల్ల ఇది శబ్దాలంకారాలలో అత్యంత ప్రసిద్ధమైన 'నిరోష్ఠ్య చిత్రకవిత్వ అలంకారం' అవుతుంది. అలాగే శత్రు సంహార వర్ణనలో 'వృత్త్యనుప్రాస అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: శత్రువుల అంతమునకు కారణమైన శార్జధనస్సు యొక్క బాణ ప్రతాపాన్ని, శ్రీకృష్ణుని శృంగార-రౌద్ర రసాల లీలా వైభవాన్ని కవి ఈ దండక ప్రథమ భాగంలో అద్భుతంగా చిత్రించారు.

☐ ఈ దండక భాగంలో పెదవులు కలవకుండా పలికే 'నిరోష్ఠ్య చిత్రకవిత్వ అలంకారం'తో పాటు, స్వామివారి నల్లని దేహాన్ని మేఘంతోను, కాటుక కొండతోను పోల్చడం వల్ల 'ఉపమాలంకారం' శోభిల్లుతోంది. అలాగే అష్టదిక్పాలకులు కిరీటాలతో నమస్కరించడాన్ని హారతిగా వర్ణించడం వల్ల 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' వ్యక్తమవుతోంది.

☐ విశేషం: కాళీయమర్దన లీలను, అష్టదిక్పాలకులు శ్రీకృష్ణుని సేవించే వైభవాన్ని కవి ఇందులో ఓష్ఠ్య వర్ణ రహితంగా ఎంతో ప్రౌఢమైన శైలిలో కూర్చారు.

25. మత్తేభవిక్రీడిత పద్యము

మ. అనుచుం బెక్కు విధంబులం బొగడి సాష్టాంగంబుగా మ్రొక్కి ధ న్యునిఁగాఁ తన్నుఁ తలంచికొంచు జనమాన్యుం డౌచు నుజ్జీని క ల్లన నేతెంచి మహీతలేంద్రు నధికాహ్లాదంబుతోఁ గానుక ల్గొని దర్శించిన నావణికవరు సద్గోష్ఠిం బ్రియం బందుచున్.

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్ = అని పలుకుతూ, పెక్కు = అనేక, విధంబులన్ = రీతులుగా, పొగడి = స్తోత్రము చేసి, సాష్టాంగంబుగాన్ = సాష్టాంగ ప్రణామముగా, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, తన్నున్ = తనను, ధన్యునిఁగాన్ = కృతార్థునిగా, తలంచికొంచున్ = భావించుకుంటూ, జనమాన్యుండు = ప్రజల చేత గౌరవింపబడువాడు, ఔచున్ = అవుతూ, ఉజ్జీనికిన్ = ఉజ్జయిని నగరమునకు, అల్లన = నెమ్మదిగా, ఏతెంచి = విచ్చేసి, మహీతలేంద్రున్ = భూపాలుడైన విక్రమార్క మహారాజును, అధిక = మిక్కిలి, ఆహ్లాదంబుతోన్ = సంతోషముతో, కానుకల్ = ఉపాయనములు, కొని = తీసుకొని, దర్శించినన్ = చూడగా, ఆ వణికవరున్ = ఆ వర్తక శ్రేష్ఠుడైన ధనదుని, సద్గోష్ఠిన్ = సత్సంగము నందు (మంచి మాటల చర్చల యందు), ప్రియంబు = ప్రీతిని, అందుచున్ = పొందుతూ (రాజు పలికెను).

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా ధనదుడు శ్రీకృష్ణ భగవానుడిని అనేక విధాలుగా స్తుతించి, సాష్టాంగ నమస్కారం చేశాడు. తన జన్మ ధన్యమైందని భావిస్తూ, ప్రజలందరి చేత మన్ననలు పొందుతూ నెమ్మదిగా ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు. ఎంతో సంతోషంతో విలువైన కానుకలను సమర్పించి విక్రమార్క మహారాజును దర్శించుకున్నాడు. ఆ వర్తక శ్రేష్ఠుడిని చూసి రాజు ఎంతో ప్రీతితో, సల్లాపాలు సాగిస్తూ ఇట్లనెను.

విశేషాలు

అలంకారం: ధనదుడు తిరిగి రావడం, రాజును సంతోషంతో దర్శించుకోవడం, రాజు అతనిని సద్గోష్ఠిలో ఆదరించడం వంటి సంఘటనలను ఉన్నదున్నట్లుగా మనోహరంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: పుణ్యక్షేత్ర దర్శనం ముగించుకుని వచ్చిన భక్తుడిని మహారాజు ఎంతో గౌరవంతో, ఆత్మీయంగా ఆదరించడం అనే ఉత్తమ సాంప్రదాయం ఈ పద్యంలో వ్యక్తమవుతోంది.

26. ఆటవెలది పద్యము

ఆ వె. వైశ్యచంద్ర నీవు ద్వారకానాయకు చరణ సేవ కేగి తెరువు నందు క్రొత్త యేమి గంటి వత్తేఱం గెఱిఁగింపు మనిన ధనదుఁ డిట్టు లనియెఁ బతికి.

ప్రతిపదార్థం: వైశ్యచంద్ర = వైశ్యులలో చంద్రుని వంటి శ్రేష్ఠుడా, నీవు = నీవు, ద్వారకానాయకు = ద్వారకా నాథుడైన శ్రీకృష్ణుని యొక్క, చరణ = పాదముల, సేవకున్ = పూజ కొరకు, ఏగి = వెళ్ళి, తెరువు నందున్ = మార్గము నందు

(ప్రయాణంలో), క్రొత్త = వింతైనది, ఏమి = దేనిని, కంటి(వి) = చూశావు, ఆ తెఱంగు = ఆ వృత్తాంతాన్ని, ఎఱిఁగింపుము = నాకు తెలియజేయుము, అనినన్ = అని విక్రమార్క మహారాజు అడుగగా, ధనదుఁడు = ధనదుడు, పతికిన్ = తన ప్రభువైన రాజుకు, ఇట్టులు = ఈ ప్రకారముగా, అనియెన్ = సమాధానము చెప్పెను.

తాత్పర్యము: "వైశ్య శ్రేష్ఠుడా! నీవు ద్వారకానాథుడైన శ్రీకృష్ణుని పాదసేవ కొరకు వెళ్ళావు కదా! వెళ్ళేటప్పుడు గానీ, వచ్చేటప్పుడు గానీ మార్గంలో నీకు ఎదురైన వింతలు, విశేషాలు ఏమైనా ఉంటే నాకు వివరించు" అని రాజు అడిగాడు. దానికి ధనదుడు తన ప్రభువుతో ఇట్లు చెప్పసాగాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ధనదుడిని 'వైశ్యచంద్ర' (వైశ్యులలో చంద్రుడు) అని సంబోధించడం వల్ల ఇక్కడ 'రూపకాలంకారం' వ్యక్తమవుతోంది.

విశేషం: విక్రమార్కుని కుతూహలాన్ని, ధనదుని ప్రయాణ అనుభవాలను పంచుకునే సంభాషణను కవి ఎంతో సులభమైన శైలిలో ఆటవెలదిలో కూర్చారు.

27. కంద పద్యము

క. ద్వారవతి కేగు తెరువునఁ బారావారంబులోఁ నుపద్వీపమునన్ భైరవుగుడిలోపల నతి భైరవభావార్థమైన పద్యముఁ గంటిన్ .

ప్రతిపదార్థం: ద్వారవతికిన్ = ద్వారకా నగరమునకు, ఏగు = వెళ్ళేటటువంటి, తెరువునన్ = మార్గము నందు, పారావారంబులోన్ = సముద్రము లోపల ఉన్న, ఉపద్వీపమునన్ = ఒక చిన్న ద్వీపమునందు, భైరవు = కాలభైరవస్వామి యొక్క, గుడి లోపలన్ = ఆలయమునందు, అతి = మిక్కిలి, భైరవ = భయంకరమైన, భావ + అర్థము = భావము మరియు అర్థము, ఐన = కలిగినటువంటి, ఒక్క = ఒకానొక, పద్యమున్ = పద్యాన్ని, కంటి(న్) = చూశాను.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! నేను ద్వారకకు వెళ్ళే దారిలో, సముద్రం మధ్యలో ఉన్న ఒక ఉపద్వీపానికి చేరుకున్నాను. అక్కడ ఉన్న కాలభైరవస్వామి ఆలయంలోనికి వెళ్ళినప్పుడు, మిక్కిలి భయంకరమైన భావము, మర్మము కలిగిన ఒక పద్యాన్ని నేను చూశాను" అని ధనదుడు చెప్పాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ఆలయంలోని పద్యం యొక్క భయంకరత్వాన్ని వర్ణించడం చేత భయానక రసపోషణకు అనుకూలమైన 'స్వభావోక్తి అలంకారం'.

విశేషం: ధనదుడు తాను చూసిన 'చంపుడు గుడి' వృత్తాంతాన్ని రాజుకు వివరించడానికి పునాది వేసిన పద్యమిది.

28. వచనము

మూల వచనము: వ. అది యెట్టిదనిన.

ప్రతిపదార్థం: అది = ఆ పలకపై వ్రాయబడిన పద్యము, ఎట్టిది = ఎటువంటిది, అనినన్ = అంటే (క్రింది విధంగా ఉన్నది).

తాత్పర్యము: ఆ పద్యం ఎటువంటిదంటే -

విశేషాలు

అలంకారం: రాబోయే పద్యాన్ని పరిచయం చేసే సాధారణ వచనం కావడం చేత ప్రత్యేక శబ్దాలంకారాలు లేవు.

విశేషం: కథా గమనాన్ని నేరుగా మూల పద్య భావనలోకి తీసుకువెళ్ళడానికి ఈ చిన్న వచనం తోడ్పడింది.

29. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. ఎవడైన నీచటికేతెంచి తనతలం దానె త్రెంచుకొనినఁ దక్షణంబ మొండెములునుదలలు రెండు నంటుకొనంగఁ బతియుఁ బడఁతుకయును బ్రదుకఁగలరు.

ప్రతిపదార్థం: ఎవఁడు + ఐనన్ = ఏ మానవుడైనా సరే, ఇచటికిన్ = ఈ భైరవ క్షేత్రమునకు, ఏతెంచి = విచ్చేసి, తన = తన యొక్క, తలన్ = శిరస్సును, తానే = స్వయముగా తనే, త్రెంచుకొనినన్ = నరుక్కున్నట్లయితే, తత్ + క్షణంబు + అ = ఆ మరుక్షణమే, మొండెములును = ఇక్కడ పడి ఉన్న శరీరములును, తలలున్ = తెగిపడిన శిరస్సులును, రెండున్ = ఆ రెండు భాగములును, అంటుకొనంగన్ = పరస్పరము అతుక్కుపోయేలా, పతియున్ = భర్తయును, పడఁతుకయును = భార్యయును, బ్రదుకఁగలరు = తిరిగి సజీవము కాగలరు.

తాత్పర్యము: "ఎవరైనా సరే ఈ ఆలయానికి వచ్చి, తన తలను తనే స్వయంగా నరుక్కుని స్వామికి బలి ఇచ్చుకుంటే, ఆ మరుక్షణమే ఇక్కడ చచ్చిపడి ఉన్న ఆ దంపతుల మొండెములు, తలలు ఒకదానికొకటి అతుక్కుని, ఆ భార్యాభర్తలు తిరిగి బ్రతుకుతారు" అని ఆ పద్యం యొక్క అర్థం మహారాజా!

విశేషాలు

అలంకారం: అసాధ్యమైన కార్యాన్ని (శిరస్సులు అతుక్కుని పునర్జన్మ పొందడం) ఒక నియమంతో కూర్చి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ 'అతిశయోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: 15వ సంఖ్య గల పద్య పాఠమే ఇక్కడ ధనదుడు రాజుకు వివరించే సందర్భంలో పునరుక్తం చేయబడింది.

30. కంద పద్యము

క. కథ గాదిది ముందట నా మిథునము మొండెములుఁ దలలు మేదినిఁ బడవే ప్రథ హేతువులైనవి త త్కథనంబున నామనఁబు తలఁకెడు నిపుడున్ .

ప్రతిపదార్థం: ఇది = నేను చెబుతున్న ఈ వృత్తాంతము, కథ = ఊహాజనితమైన కథ, కాదు = కాదు (నిజంగా జరిగినది); ముందటన్ = ఆ పద్యం ఉన్న పలకకు ఎదురుగానే, ఆ మిథునము = ఆ భార్యాభర్తల (దంపతుల) యొక్క, మొండెములున్ = దేహములును, తలలున్ = తెగిపడిన శిరస్సులును, మేదినిన్ = నేలపై, పడవే = పడి ఉన్నాయి కదా; ప్రథ = ఆ పద్యంలో చెప్పబడిన కీర్తికి లేదా నియమానికి, హేతువులు + ఐనవి = నిదర్శనములైన ఆ శరీరాలను చూశాను; తత్ + కథనంబునన్ = ఆ భయంకరమైన వృత్తాంతాన్ని ఇప్పుడు నీకు తిరిగి చెప్పడం చేత, నా మనంబు = నా మనస్సు, ఇప్పుడు = ఈ సమయమునందు, తలఁకెడున్ = భయంతో వణికిపోతున్నది.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! నేను చెబుతున్నది కేవలం విన్న కథ కాదు, కళ్ళారా చూసిన సత్యం. ఆ పద్యం ఉన్న పలకకు ఎదురుగానే ఆ దంపతుల మొండెములు, తెగిపడిన శిరస్సులు నేలపై పడి ఉన్నాయి. ఆ పద్యంలో వ్రాసి ఉన్న భయంకర

నియమానికి ఆ శరీరాలే ప్రత్యక్ష నిదర్శనాలు. ఆ ఘోరమైన దృశ్యాన్ని ఇప్పుడు మీకు వివరిస్తుంటేనే నా మనస్సు భయంతో వణికిపోతున్నది" అని ధనదుడు పలికాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: చూసిన భయంకర దృశ్యాన్ని వర్ణిస్తూ, దానిని తలచుకున్నప్పుడు కలిగే మానసిక వణకును యథాతథంగా చిత్రించడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' అద్భుతంగా సమన్వయించబడింది.

విశేషం: ధనదుని మాటలు విక్రమార్కునిలో పరోపకార బుద్ధిని, సాహసాన్ని రేకెత్తించడానికి అంకురార్పణ చేశాయి.

31. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. నావుడు విక్రమార్కుఁడు మనంబున నుత్సుకుఁడై వణిక్పతీ నీ వటు రమ్ము పోద మని నిర్మలఖడ్గసహాయుఁ డౌచు నా త్రోవన యేగి యచ్చటి సరోవరతీర్థము లాడి రక్తపూ జావృతుఁ డైన భైరవుని సద్మము దగ్గఱి సెట్టి మాన్పఁగన్.

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్ = అని ధనదుడు పలుకగా, విక్రమార్కుఁడు = విక్రమాదిత్య మహారాజు, మనంబునన్ = తన మనస్సునందు, ఉత్సుకుఁడు + ఐ = మిక్కిలి కుతూహలము కలవాడై, వణిక్పతీ = వర్తక శ్రేష్ఠుడా, నీవు = నీవు, అటు = ఆ ప్రదేశమునకు, రమ్ము = నాతో పాటు నడిచి రమ్ము, పోదము = మనము ఇద్దరము వెళదాము, అని = పలుకుతూ, నిర్మల = స్వచ్ఛమైన (మెరుస్తున్న), ఖడ్గ = కత్తియే, సహాయుఁడు = తోడుగా గలవాడు, డౌచున్ = అవుతూ, ఆ త్రోవన + ఏ = ఆ మార్గము గుండానే, ఏగి = ప్రయాణమై వెళ్ళి, అచ్చటి = ఆ ద్వీపమునందలి, సరోవర = కొలను యొక్క, తీర్థములు = పుణ్య జలమునందు, ఆడి = స్నానము చేసి, రక్త = రక్తముతో కూడిన, పూజా = పూజల చేత, ఆవృతుఁడు = ఆవరింపబడినవాడు, ఐన = అయినట్టి, భైరవుని = కాలభైరవస్వామి యొక్క, సద్మము = ఆలయమును, దగ్గఱి = సమీపించి, సెట్టిన్ = ఆ వర్తకుడైన ధనదుని, మాన్పఁగన్ = (భయము చేత) ఆగిపోవునట్లు చేయగా.

తాత్పర్యము: ధనదుడు ఆ విధంగా చెప్పగానే విక్రమార్కుడు మనస్సులో ఎంతో కుతూహలపడ్డాడు. "ఓ వైశ్య శ్రేష్ఠుడా! నువ్వు నాతో రా, మనము ఇప్పుడే ఆ చోటుకు వెళదాము" అని పలికాడు. మెరుస్తున్న తన కత్తిని మాత్రమే తోడుగా తీసుకుని, ధనదుడు చూపిన మార్గంలోనే ప్రయాణమై వెళ్ళాడు. అక్కడి సరోవరంలో స్నానమాచరించి, నిత్యం రక్తపూజలు అందుకునే ఆ భైరవస్వామి ఆలయాన్ని సమీపించాడు. భయపడుతున్న ఆ శెట్టిని గుడి బయటనే ఆపివేస్తూ రాజు ముందుకు నడిచాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజు యొక్క సాహస గమనాన్ని, ఖడ్గాన్ని తోడుగా తీసుకోవడాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: పరోపకారం కోసం విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా, తక్షణమే సాహసయాత్రకు సిద్ధపడటం అతని ఉత్తమ గుణాన్ని సూచిస్తోంది.

32. శార్దూలవిక్రీడిత పద్యము

శా. తద్వారంబున సెట్టినుంచి చని యంతర్వేదిపై భుక్తిము క్తిద్వారం బగు కాశీనాథునకు భక్తిన్ మ్రొక్కి సంతుష్టుఁడై యుద్వేగ స్థితినుండి ధైర్యమతితో నుర్వీశుఁ డచ్చో మను ష్యద్వంద్వద్విశిరఃకబంధములుఁ బద్యంబు న్నిరీక్షించుచున్.

ప్రతిపదార్థం: తత్ = ఆ ఆలయము యొక్క, వారంబునన్ = ద్వారము నందు (గుమ్ముము వద్ద), సెట్టిన్ = ఆ ధనదుని, ఉంచి = నిలిపి, చని = లోపలికి వెళ్ళి, అంతర్వేది పైనన్ = గర్భగుడి మధ్య భాగము నందు, భుక్తి = ఇహలోక సుఖములను, ముక్తి = పరలోక మోక్షమును, ద్వారంబు = ప్రసాదించే వాకిలి, అగు = అయినట్టి, కాశీనాథునకున్ = కాశీ విశ్వేశ్వరుని స్వరూపమైన ఆ భైరవునకు, భక్తిన్ = నిండైన భక్తితో, మ్రొక్కి = ప్రణామము చేసి, సంతుష్టుఁడు + ఐ = తృప్తి చెందినవాడై, ఉద్వేగ స్థితిన్ = అలజడి కలిగించే వాతావరణము నందు, ఉండి = నిలిచి, ధైర్యమతితోన్ = స్థిరమైన నిబ్బరముతో, ఉర్వీశుఁడు = భూపాలుడైన విక్రమార్కుడు, అచ్చోన్ = ఆ ప్రదేశమున, మనుష్య = మానవుల, ద్వంద్వ = ఇద్దరి యొక్క, ద్వి = రెండు, శిరః = తలలను, కబంధములున్ = మొండెములను, పద్యంబున్ = ఆ పలకపై ఉన్న పద్యాన్ని, నిరీక్షించుచున్ = నిశితముగా పరిశీలిస్తూ.

తాత్పర్యము: ఆ ఆలయ ద్వారం వద్ద శెట్టిని ఆపి, విక్రమార్కుడు లోపలికి ప్రవేశించాడు. ఇహపర సుఖాలను, మోక్షాన్ని ప్రసాదించే కాశీనాథుని స్వరూపమైన ఆ భైరవస్వామికి భక్తితో సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి సంతోషించాడు. ఎంతో కలవరపాటు కలిగించే ఆ వాతావరణంలో కూడా చెదరని ధైర్యంతో నిలబడ్డాడు. అక్కడ పడి ఉన్న ఆ ఇద్దరు మానవుల (దంపతుల) రెండు శిరస్సులను, మొండెములను మరియు ఆ పలకపై ఉన్న పద్యాన్ని నిశితంగా పరిశీలించసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: భయంకరమైన గర్భగుడి వాతావరణంలో రాజు ధైర్యంగా నిలబడటాన్ని, కళేబరాలను చూడటాన్ని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' వ్యక్తమవుతోంది.

విశేషం: కాలభైరవుడిని ఇక్కడ కవి 'భుక్తిముక్తిద్వారంబగు కాశీనాథుడు' అని సంబోధించడం విశేషం.

33. కంద పద్యము

క. తద్యోగవ్యంజక మగు పద్యార్థం బెఱిఁగి దాని భావంబునకు సద్యోనిర్ణయముగ నృపు డుద్యోగముచేసె సావాసోద్యోతితుఁడై.

ప్రతిపదార్థం: తత్ = ఆ మరణించిన దంపతుల యొక్క, యోగ = స్థితిని లేదా మర్మాన్ని, వ్యంజకము = స్పష్టము చేయునది, అగు = అయినట్టి, పద్య + అర్థంబున్ = ఆ పద్యము యొక్క తాత్పర్యాన్ని, ఎఱిఁగి = మనస్సున గ్రహించి, దాని = ఆ పద్యము నందలి, భావంబునకున్ = గంభీరమైన సందేశానికి, సద్యః = తక్షణమే, నిర్ణయముగన్ = ఫలితము దక్కేలా, నృపుడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, సాహస = తన సాహసము చేత, ఉద్యోతితుఁడు + ఐ = ప్రకాశించినవాడై, ఉద్యోగము = ప్రయత్నమును, చేసెన్ = ప్రారంభించెను.

తాత్పర్యము: ఆ దంపతుల మరణ రహస్యాన్ని, వారి పునర్జన్మ మర్మాన్ని తెలియజేస్తున్న ఆ పద్యం యొక్క అర్థాన్ని విక్రమార్కుడు గ్రహించాడు. ఆ పద్య భావానికి తక్షణమే ఒక నిర్ణయాత్మకమైన ముగింపును ఇవ్వాలని సంకల్పించాడు. అచంచలమైన సాహసంతో ప్రకాశిస్తున్న ఆ మహారాజు, తన తలను త్యాగం చేయడానికి సిద్ధపడుతూ ప్రయత్నాన్ని ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజు యొక్క తక్షణ సాహస నిర్ణయాన్ని సముచిత పదాలతో వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: పద్యంలోని 'సద్యోనిర్ణయముగ' అనే పదం రాజు యొక్క కార్యశూరత్వాన్ని, నిశ్చల బుద్ధిని అద్దం పడుతోంది.

34. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. భూపశేఖరుఁడు ''పరోపకారార్థ మి దం శరీర'' మనుచుఁ దలఁపుకొలఁది మృత్యుజిహ్వవోలె మెఱుఁగులీనెడునట్టి కడిఁదియడిద మెత్తి మెడకుఁబూనె.

ప్రతిపదార్థం: భూపశేఖరుఁడు = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, పరోపకార + అర్థము = ఇతరులకు ఉపకారము చేయుట కొరకే, ఇదమ్ = ఈ, శరీరము = దేహము (ఏర్పడినది), అనుచున్ = అంటూ పెద్దలు చెప్పే సూక్తిని, తలఁపుకొలఁదిన్ = తన మనస్సునందు స్మరిస్తూ, మృత్యు = యముని యొక్క, జిహ్వ వోలెన్ = నాలుక వలె, మెఱుఁగులు = కాంతులను, ఈనెడునట్టి = వెదజల్లుతున్నట్టి, కడిఁది = తీక్షణమైన లేదా పదునైన, అడిదము = కత్తిని, ఎత్తి = పైకి లేపి, మెడకున్ = తన కంఠమునకు, పూనెన్ = చేర్చుకొనెను.

తాత్పర్యము: రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు "ఈ మానవ శరీరం ఇతరులకు ఉపకారం చేయడం కోసమే పుట్టినది" అనే సత్పురుషుల వాక్యాన్ని మనస్సులో తలచుకున్నాడు. యముని నాలుక వలె భయంకరమైన కాంతులు చిమ్ముతున్న, పదునైన తన కత్తిని పైకెత్తి, ఆ చనిపోయిన దంపతులను బ్రతికించడం కోసం తన మెడను నరుక్కోవడానికి సిద్ధపడ్డాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజు చేతిలోని పదునైన కత్తిని యముని నాలుకతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' (మృత్యుజిహ్వవోలె) అత్యంత అద్భుతంగా సమన్వయించబడింది.

విశేషం: 'పరోపకారార్థమిదం శరీరం' అనే సనాతన ధర్మ సూక్తిని విక్రమార్కుడు ఆచరణలో చూపి తన ప్రాణాలనే త్యాగం చేయడానికి పూనుకున్నాడు.

35. కంద పద్యము

క. ఆలోన నతని సాహస మాలోకించుచుఁ బ్రసన్నుఁడై పార్థివ నీ పాలం గల్గితి నని భూ పాలునిఖడ్గంబు క్షేత్రపాలుఁడు పట్టెన్ .

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన్ = రాజు కత్తిని మెడకు చేర్చే ఆ సమయములోనే, అతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, సాహసము = అసమానమైన త్యాగ గుణమును, ఆలోకించుచున్ = నిశితముగా చూస్తూ, ప్రసన్నుఁడు + ఐ = మనస్సు నందు కరుణ కలిగినవాడై, పార్థివ = ఓ రాజా, నీ పాలన్ = నీ వశమునందు, కల్గితిన్ = లొంగిపోయాను (నీ సాహసానికి సంతోషించాను), అని = పలుకుతూ, భూపాలుని = ఆ రాజు యొక్క, ఖడ్గంబు = కత్తిని, క్షేత్రపాలుఁడు = అక్కడ ఉన్న క్షేత్రపాలకుడు (భైరవస్వామి), పట్టెన్ = పట్టుకొని ఆపెను.

తాత్పర్యము: రాజు కత్తిని మెడపై వేసుకోబోయే ఆ మరుక్షణంలోనే, అతని అసమానమైన సాహసాన్ని చూసి క్షేత్రపాలకుడైన భైరవస్వామి ఎంతో ప్రసన్నుడయ్యాడు. "ఓ మహారాజా! ఆగుము. నీ త్యాగనిరతికి నేను దాసుడినయ్యాను" అని పలుకుతూ, ఆ రాజు నరుక్కోబోతున్న కత్తిని తన చేతితో పట్టుకుని ఆపివేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: భైరవస్వామి ప్రత్యక్షమై రాజు కత్తిని పట్టుకోవడాన్ని ఆ నాటి అద్భుత సన్నివేశంగా చిత్రించడం చేత ఇక్కడ 'అద్భుత రసపోషణతో కూడిన స్వభావోక్తి అలంకారం'.

విశేషం: విక్రమార్కుని ప్రాణత్యాగ ప్రయత్నం వృథా పోలేదు; అతని సాహస పరీక్ష పూర్తికావడంతో దైవం ప్రసన్నమైన ఘట్టమిది.

36. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. అప్పుడు మొండెముల్ దలలు నంటుకొనంగ వధూవరుల్ ప్రియం బొప్పఁగ లేచి మ్రొక్కిన సముత్సుకమానసుఁ డౌచు భైరవుం డిప్పటిసాహసంబునకు నే నిదె మెచ్చితి నిష్ట మేర్పడం జెప్పుము నీకు నిత్తు నిటఁ జేకుఱ నన్న నతండు మ్రొక్కుచున్.

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు = (భైరవస్వామి ప్రసన్నుడైన) ఆ సమయమునందు, మొండెముల్ = (నేలపై పడి ఉన్న) ఆ దేహములును, తలలున్ = తెగిపడిన శిరస్సులును, అంటుకొనంగన్ = పరస్పరము అతుక్కుపోగా, వధూవరుల్ = ఆ భార్యాభర్తలు (దంపతులు), ప్రియంబు = ప్రీతి, ఒప్పఁగన్ = అతిశయించునట్లుగా, లేచి = సజీవముగా పైకి లేచి, మ్రొక్కినన్ = సాష్టాంగ నమస్కారము చేయగా, భైరవుండు = ఆ కాలభైరవస్వామి, సముత్సుక = మిక్కిలి సంతోషముతో కూడిన, మానసుఁడు = మనస్సు కలవాడు, ఔచున్ = అవుతూ, ఇప్పటి = (విక్రమార్కుని) ప్రస్తుతపు, సాహసంబునకున్ = అసమానమైన త్యాగానికి, నేన్ = నేను, ఇదె = ఇదిగో, మెచ్చితిన్ = అభినందిస్తున్నాను, నీకున్ = నీకు, ఇష్టము = కోరదగిన కోరిక, ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా, చెప్పుము = తెలియజేయుము, ఇటన్ = ఈ క్షేత్రమునందు, చేకుఱన్ = సిద్ధించునట్లుగా, ఇత్తున్ = నీకు అనుగ్రహిస్తాను, అన్నాన్ = అని పలకగా, అతండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, మ్రొక్కుచున్ = వినయముతో నమస్కరిస్తూ.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుని సాహసానికి భైరవస్వామి ప్రసన్నుడైన ఆ మరుక్షణమే, అక్కడ చనిపోయి ఉన్న ఆ దంపతుల మొండెములు, శిరస్సులు ఒకదానికొకటి అతుక్కుపోయాయి. ఆ వధూవరులు ఇద్దరూ బ్రతికి, ఎంతో సంతోషంతో స్వామివారికి నమస్కరించారు. అది చూసి భైరవస్వామి ఎంతో ఆనందించి, విక్రమార్కునితో ఇట్లన్నాడు: "ఓ రాజా! ఇతరుల కోసం నీ ప్రాణాలనే త్యాగం చేయడానికి పూనుకున్న నీ అద్భుత సాహసానికి నేను మెచ్చాను. నీకు కావలసిన వరాన్ని కోరుకో, ఇప్పుడే అనుగ్రహిస్తాను." దానికి విక్రమార్కుడు స్వామికి నమస్కరిస్తూ ఇట్లు వేడుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: చనిపోయిన దంపతులు తిరిగి బ్రతకడం, దైవం వరమివ్వడాన్ని అద్భుత రస స్ఫురణతో చిత్రించడం వల్ల ఇక్కడ 'అద్భుతాలంకారం' మరియు 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతున్నాయి.

విశేషం: పరోపకారం కోసం రాజు చేసిన త్యాగానికి దైవమే స్వయంగా లొంగిపోయి వరాన్ని ఇవ్వజూపడం విక్రమార్కుని ఉదాత్తతకు నిదర్శనం.

37. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. దేవదేవ వీరికీవిధంబున శిర శ్ఛేద కృత్య మేల సిద్ధ మయ్యె నానతిమ్ము నాకు నని విన్న వించిన భైరవేశ్వరుండు పలికె నిట్లు.

ప్రతిపదార్థం: దేవదేవ = ముల్లోకాలకు దేవుడవైన ఓ భైరవస్వామి, వీరికిన్ = ఈ దంపతులకు, ఈ విధంబునన్ = ఈ ప్రకారముగా, శిరశ్ఛేద కృత్యము = తలలను నరుక్కునేటటువంటి భయంకరమైన పని, ఏల = ఎందుకొరకు, సిద్ధము + అయ్యెన్ = తటస్థించినది, నాకున్ = నాకు, ఆనతిమ్ము = కృపతో తెలియజేయుము, అని = అంటూ, విన్నవించినన్ = విక్రమార్కుడు ప్రార్థించగా, భైరవేశ్వరుండు = ఆ కాలభైరవస్వామి, ఇట్లు = ఈ రీతిగా, పలికెన్ = చెప్పసాగెను.

తాత్పర్యము: "దేవాదిదేవా! ఈ భార్యాభర్తలకు తమ తలలను తామే నరుక్కుని ప్రాణాలు తీసుకోవలసిన గతి ఎందుకు పట్టింది? దీని వెనుక ఉన్న కారణాన్ని నాకు అనుగ్రహించి చెప్పండి" అని విక్రమార్కుడు భైరవస్వామిని వేడుకున్నాడు. దానికి ఆ భైరవేశ్వరుడు రాజుతో ఇట్లు చెప్పసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజు యొక్క జిజ్ఞాసను, స్వామివారి కథా కథన ప్రవృత్తిని ఉన్నదున్నట్లుగా సంభాషణాత్మక శైలిలో వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' వ్యక్తమవుతోంది.

విశేషం: కథలోని అసలు మర్మాన్ని, ఆ దంపతుల పూర్వ వృత్తాంతాన్ని వెల్లడించడానికి ఈ పద్యం ఒక చక్కని ప్రవేశికగా నిలిచింది.

32. కంద పద్యము

క. రత్నోద్భవుఁ డనఁగా నొక రత్నవ్యవహారిసుతుఁడు రత్నంబుల కీ రత్ననిధిలోనఁ దిరుగుచు యత్నంబున నిచట విడిసే నాప్తులుఁ దానున్.

ప్రతిపదార్థం: రత్నోద్భవుఁడు = రత్నోద్భవుడు, అనఁగాన్ = అనబడే, ఒక = ఒకానొక, రత్నవ్యవహారి = రత్నముల వ్యాపారము చేయువాని యొక్క, సుతుఁడు = కుమారుడు, రత్నంబులకన్ = విలువైన రత్నములను సంపాదించుట కొరకు, ఈ = ఈ ప్రసిద్ధమైన, రత్ననిధి లోనన్ = సముద్రము నందు (ద్వీపముల మధ్య), తిరుగుచున్ = ప్రయాణము చేస్తూ, యత్నంబునన్ = ప్రయత్నపూర్వకముగా, ఇచటన్ = ఈ ఉపద్వీపము నందు, ఆప్తులున్ = తన స్నేహితులు, హితులును, తానును = తనును కలిసి, విడిసెన్ = బస చేసెను.

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! రత్నాల వ్యాపారం చేసే ఒక వర్తకుని కుమారుడు ఉన్నాడు, అతని పేరు రత్నోద్భవుడు. అతడు విలువైన రత్నాల వ్యాపార నిమిత్తం ఈ సముద్రతీర ద్వీపాలలో తిరుగుతూ, ఒకానొక ప్రయత్నంలో తన ఆప్తులతో, స్నేహితులతో కలిసి ఈ ఉపద్వీపానికి వచ్చి విడిది చేశాడు."

విశేషాలు:

అలంకారం: 'రత్నోద్భవుఁడు', 'రత్నవ్యవహారి', 'రత్నంబుల', 'రత్ననిధి' అని 'రత్న' అనే పదాన్ని వేర్వేరు అర్థ చాయలతో పదే పదే ప్రయోగించడం వల్ల ఇక్కడ 'లాటానుప్రాస అలంకారం' లేదా 'యమక అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: భైరవస్వామి విక్రమార్కునికి చెబుతున్న కథ ఇక్కడి నుండి ప్రారంభమవుతుంది.

39. కంద పద్యము

క. తద్వేళ మఱియు నొకఁడు స రిద్వల్లభసలిల ము త్తరింపఁగ నొకచో నుద్వాహమునకు నేగుచు నీద్వీపముఁ జేరె నిజసుహృద్వర్గముతోన్.

ప్రతిపదార్థం: తద్ + వేళన్ = ఆ సమయమునందే, మఱియున్ = ఇంకొక వైపు, ఒకఁడు = వేరొక పురుషుడు, సరిద్వల్లభ = సముద్రము యొక్క (నదులకు నాథుడైనవాని), సలిలము = నీటిని, ఉత్తరింపఁగన్ = ఓడ ద్వారా దాటుతూ, ఒకచోన్ = ఒకానొక ప్రదేశము నందు, ఉద్వాహమునకున్ = వివాహము చేసుకొనుట కొరకు, ఏగుచున్ = ప్రయాణమై వెళుతూ, ఈ = ఈ ఉపద్వీపమును, నిజ = తన యొక్క, సుహృద్వర్గముతోన్ = స్నేహితుల సమూహముతో కలిసి, చేరెన్ = చేరుకున్నాడు.

తాత్పర్యము: "అదే సమయంలో, సరిగ్గా మరొక వైపు నుండి ఒక యువకుడు వివాహం చేసుకోవడం కోసం సముద్ర ప్రయాణం చేస్తూ బయలుదేరాడు. అతడు కూడా తన స్నేహితులతో కలిసి, దారిలో అలసట తీర్చుకోవడానికి ఈ ఉపద్వీపానికే వచ్చి చేరాడు."

విశేషాలు:

అలంకారం: ఇద్దరు వ్యక్తులు వేర్వేరు కారణాలతో ఒకే ప్రదేశానికి రావడం అనే సంఘటనను క్రమ పద్ధతిలో వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' కలదు.

విశేషం: 'సరిద్వల్లభసలిలము' అనగా నదులకు భర్తయైన సముద్రుని యొక్క జలము అని అర్థం.

40. వచనము

మూల వచనము: వ. ఇక్కడ నయ్యిద్దఱు ని ట్లొండొరువుల మహిమలు మెఱయింపుచుఁ గలసి మాటలాడునేడ రత్నోద్భవుండు నీనామం బెద్ది యేదేశంబునుండి యెచటి కేఁగుచున్నాఁడ వనీన నతండు నేఁ జంద్రకేతుం డనువాఁడ మగధదేశంబు నుండి రత్నద్వీపంబున కేఁగుచున్నవాఁడ నం దొక విశేషంబు గలదు.

ప్రతిపదార్థం: ఇక్కడన్ = ఈ ఉపద్వీపము నందు, ఆ + ఇద్దఱున్ = ఆ రత్నోద్భవుడు మరియు వివాహానికి వెళుతున్న ఆ వేరొక యువకుడు, ఇట్లు = ఈ ప్రకారముగా, ఒండొరువుల = ఒకరినొకరు, మహిమలు = తమ గొప్పతనాలను, మెఱయింపుచున్ = ప్రదర్శించుకుంటూ, కలసి = ఏకమై, మాటలాడు + ఏడన్ = సంభాషించుకుంటున్న సమయములో, రత్నోద్భవుండు = రత్నోద్భవుడు, నీ = నీ యొక్క, నామంబు = పేరు, ఎద్ది = ఏమిటి, ఏ = ఏ, దేశంబు నుండి = దేశము నుండి, ఎచటికిన్ = ఏ ప్రదేశానికి, ఏఁగుచున్నాఁడవు = వెళుతున్నావు, అనినన్ = అని అడుగగా, అతండు = ఆ రెండవ యువకుడు, నేన్ = నేను, చంద్రకేతుండు = చంద్రకేతుడు, అనువాఁడన్ = అనే పేరు గలవాడను, మగధదేశంబు నుండి = మగధ దేశము నుండి, రత్నద్వీపంబునకున్ = రత్నద్వీపమునకు, ఏఁగుచున్నవాఁడన్ = వెళుతున్నాను, అందున్ = ఆ ప్రయాణము వెనుక, ఒక = ఒకానొక, విశేషంబు = వింతైన విశేషము, కలదు = ఉన్నది (అని పలికెను).

తాత్పర్యము: "ఆ ద్వీపంలో ఆ ఇద్దరు యువకులు ఒకరినొకరు కలుసుకున్నారు. మాటల సందర్భంలో తమ గొప్పతనాలను చెప్పుకుంటూ ఉండగా, రత్నోద్భవుడు ఆ రెండవ వానితో 'అయ్యా! నీ పేరేమిటి? మీది ఏ దేశం? ఎక్కడికి ప్రయాణమై వెళుతున్నావు?' అని అడిగాడు. దానికి అతడు 'నా పేరు చంద్రకేతుడు. మాది మగధ దేశం. నేను రత్నద్వీపానికి వెళుతున్నాను. నా ఈ ప్రయాణం వెనుక ఒక గొప్ప విశేషం ఉన్నది' అని సమాధానమిచ్చాడు."

విశేషాలు:

అలంకారం: ఇద్దరు వ్యక్తుల నడుమ జరిగిన పరిచయ సంభాషణను సహజ సుందరమైన శైలిలో వచనంలో పొందుపరచడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: కథలోని రెండవ ముఖ్య పాత్రయైన 'చంద్రకేతుడు' ఈ వచనం ద్వారా పరిచయం చేయబడ్డాడు.

41. కంద పద్యము

క. పద్మాకృతి రేఖలు కర పద్మంబుల నొప్పుచుండఁ బద్మకు నేనయై పద్మావతి యనుకన్యక పద్మానన గలదు జాతి పద్మిని యనఁగన్.

ప్రతిపదార్థం: (చంద్రకేతుని మాటలు) కర = చేతులనే, పద్మంబులన్ = పద్మములందు, పద్మాకృతీ = తామరపువ్వు ఆకారము కలిగిన, రేఖలు = హస్తరేఖలు, ఒప్పుచుండన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, పద్మకున్ = లక్ష్మీదేవికి, ఏన + ఐ = సమానురాలై, పద్మావతి = పద్మావతి, అను = అనబడే, కన్యక = కన్య, పద్మానన = పద్మము వంటి ముఖము గలది, జాతి = స్త్రీ జాతులలో, పద్మిని = పద్మినీ జాతి స్త్రీ, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, కలదు = ఉన్నది.
తాత్పర్యము: "ఓ రత్నోద్భవుడా! రత్నద్వీపంలో చేతుల యందు పద్మ రేఖలు కలిగి, సాక్షాత్తు ఆ లక్ష్మీదేవికి సమానురాలైన పద్మావతి అనే కన్య ఉన్నది. తామరపువ్వు వంటి ముఖము కలిగిన ఆ సుందరి, స్త్రీలలో అత్యుత్తమమైన పద్మినీ జాతికి చెందినది."
విశేషాలు:
అలంకారం: 'పద్మాకృతీ', 'కరపద్మంబుల', 'పద్మకు', 'పద్మావతి', 'పద్మానన', 'పద్మిని' అని 'పద్మ' అనే శబ్దాన్ని పదే పదే వేర్వేరు అర్థ చాయలతో ప్రయోగించడం వల్ల ఇక్కడ 'లాటానుప్రాస అలంకారం' లేదా 'యమక అలంకారం' మరియు ముఖాన్ని పద్మంతో పోల్చడం వల్ల 'ఉపమాలంకారం' శోభిల్లుతున్నాయి.
విశేషం: చంద్రకేతుడు తాను వివాహం చేసుకోబోయే పద్మావతి సౌందర్యాన్ని, ఆమె ఉత్తమ జాతి లక్షణాలను ఈ పద్యంలో వర్ణించాడు.

42. కంద పద్యము

క. ప్రస్తుతలావణ్యగుణని ర స్తప్రసవాస్త్రమోహనాకారిణి సం త్రస్త కురంగేక్షణ తా ల స్తని యది మదనరాజ్యలక్ష్మియుఁ బోలెన్.

ప్రతిపదార్థం: ప్రస్తుత = కొనియాడదగిన, లావణ్య = సౌందర్యమనే, గుణ = గుణము చేత, నిరస్త = తిరస్కరింపబడిన, ప్రసవాస్త్ర = మన్మథుని యొక్క, మోహన = మోహింపజేసే, ఆకారిణి = రూపము గలదియు, సంత్రస = మిక్కిలి భయపడిన, కురంగ = లేడి వంటి, ఈక్షణ = కన్నులు గలదియు, తాలస్తని = తాటిపండ్ల వంటి వక్షస్థలము గలదియు ఐన, అది = ఆ పద్మావతి, మదన = మన్మథుని యొక్క, రాజ్యలక్ష్మియున్ + పోలెన్ = రాజ్యలక్ష్మి వలె ప్రకాశిస్తున్నది.
తాత్పర్యము: "ఆ పద్మావతి అందం ఎలాంటిదంటే, ఆమె సౌందర్య గుణం ముందు మన్మథుని మోహన రూపం కూడా చిన్నబోతుంది. మిక్కిలి భయపడిన లేడి కన్నుల వంటి మనోహరమైన కళ్ళు గల ఆ సుందరి, సాక్షాత్తు మన్మథుని రాజ్యలక్ష్మి వలె శోభిల్లుతున్నది."
విశేషాలు:

అలంకారం: పద్మావతిని మన్మథుని రాజ్యలక్ష్మితో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' (మదనరాజ్యలక్ష్మీయఁబోలెన్) మరియు ఆమె కళ్ళను లేడి కళ్ళతో పోల్చడం వల్ల 'ఉపమాలంకారం' అత్యంత రమణీయంగా సమన్వయించబడ్డాయి.
విశేషం: పద్మినీ జాతి స్త్రీలకు ఉండే విశేష సౌందర్య లక్షణాలను కవి ఈ పద్యంలో ప్రౌఢమైన శైలిలో వర్ణించారు.
43. చంపకమాల పద్యము
చ. కలువలుఁ జక్రవాకములుఁ గంజములు నిసకాండము ల్మనం బలరఁగ దీని లోచనకుచాననబాహ: సమానలక్ష్మి గా వలయు నటంచుఁ గోరి ఉదవాసమునందుఁ తపంబు సేయుచు న్నిలుచుటఁగాక యెప్పుడును నీటఁ జలిం బడనేల వానికిన్.

ప్రతిపదార్థం: కలువలున్ = నల్లకలువలును, చక్రవాకములున్ = చక్రవాక పక్షులును, కంజములున్ = పద్మములును, బిసకాండములున్ = తామరకాడలును, మనంబు = మనస్సు, అలరఁగన్ = సంతోషించునట్లుగా, దీని = ఈ పద్మావతి యొక్క, లోచన = కన్నులకును, కుచ = వక్షస్థలమునకును, ఆనన = ముఖమునకును, బాహ = చేతులకును, సమాన = సమానమైన, లక్ష్మి = శోభను (అందాన్ని), కావలయున్ = పొందవలెను, అటంచున్ = అంటూ, కోరి = ఆశించి, ఉదవాసమునందున్ = నీటిలోనే నివాసముంటూ, తపంబు = తపస్సు, చేయుచున్ = గావిస్తూ, నిలుచుట = నిలబడి ఉండటమే, కాక = కాకుండా, వానికిన్ = వాటికి (ఆ కలువలు, పద్మాదులకు), ఎప్పుడును = ఎల్లవేళలా, నీటన్ = నీటిలోపల, చలిన్ = చలి నందు, పడన్ + ఏల = పడి ఉండవలసిన అవసరం ఏమి ఉన్నది.
తాత్పర్యము: "ఆ పద్మావతి కన్నులు, వక్షస్థలము, ముఖము మరియు చేతుల అందాన్ని తాము కూడా పొందాలని కోరుకుంటూనే కదా - నల్లకలువలు, చక్రవాక పక్షులు, పద్మాలు మరియు తామరకాడలు ఎల్లప్పుడూ నీటిలోనే ఉంటూ చలిని భరిస్తూ ఘోరమైన తపస్సు చేస్తున్నాయి! అలా కాకపోతే అవి ఎప్పుడూ నీటిలోనే పడి ఉండవలసిన అవసరం ఏమిటి?" అని చంద్రకేతుడు పలికెను.
విశేషాలు:
అలంకారం: కలువలు, పద్మాదులు నీటిలో ఉండటాన్ని పద్మావతి అవయవాల సౌందర్యాన్ని పొందడం కోసం చేసే తపస్సుగా కవి భావించడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' (హేతూత్ప్రేక్ష) అద్భుతంగా శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: పద్మావతి యొక్క అంగాంగ సౌందర్యాన్ని లోకంలోని అత్యుత్తమ ప్రకృతి ఉపమానాలతో అత్యంత చమత్కార భరితంగా వర్ణించిన పద్యమిది.
44. ఆటవెలది పద్యము
ఆ.వె. ఇట్టికన్య నాకు నిచ్చెద రమ్మని దానితండ్రి తొల్లి తగినవారి బనిచినాఁడు గానఁ జనియెద ననుడు ర త్నోద్భవుండుఁ దాను నుత్సహించి

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి = ఇటువంటి (సౌందర్యవతియైన), కన్యన్ = కన్యను, నాకున్ = నాకు, ఇచ్చేదన్ = ఇచ్చి వివాహము చేయుదును, రమ్ము = రమ్మని, దాని = ఆ పద్మావతి యొక్క, తండ్రి = జనకుడు, తొల్లి = పూర్వము, తగినవారిన్ = యోగ్యులైన దూతలను, పనిచినాఁడు = నా వద్దకు పంపించాడు, గానన్ = కాబట్టి, చనియెదన్ = నేను అక్కడికి

వెళుతున్నాను, అనుడున్ = అని చంద్రకేతుడు చెప్పగా, రత్నోద్భవుండున్ = రత్నోద్భవుడు, తానున్ = తానును, ఉత్సహించి = మనస్సునందు మిక్కిలి కుతూహలపడి.

తాత్పర్యము: "అంతటి సౌందర్యవతియైన తన కుమార్తెను నాకు ఇచ్చి పెళ్ళి చేస్తానని, ఆమె తండ్రి గతంలోనే తగిన పెద్దలను నా వద్దకు పంపించాడు. అందువల్లనే నేను రత్నద్వీపానికి వెళుతున్నాను" అని చంద్రకేతుడు చెప్పాడు. ఆ మాటలు వినగానే రత్నోద్భవుడు కూడా మనస్సులో ఎంతో ఉత్సాహపడ్డాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: చంద్రకేతుడు తన ప్రయాణ కారణాన్ని, రత్నోద్భవుడు దానిని విని ఉత్సాహపడటాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' కలదు.

విశేషం: కథ తదుపరి పద్యంలో రాబోయే ఇద్దరి మధ్య ఏర్పడే ఈర్ష్య అసూయలకు (మాత్సర్యానికి) ఈ పద్యం పునాది వేసింది.

45. కంద పద్యము

క. ఆతరుణి యవ్వరికి నౌ నాతని బ్రదు కొప్పు ననుచు ననురక్తి మనో జాతునిచేతలఁ బడల న తీతము మును విన్నభంగి దిట్టతనమునన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ తరుణి = ఆ పద్మావతి, ఎవ్వరికిన్ = ఏ పురుషునికి, ఔన్ = భార్య అవుతుందో, ఆతని = వాని యొక్క, బ్రదుకు = జీవితము, ఒప్పున్ = ధన్యమవుతుంది, అనుచున్ = అనుకుంటూ, అనురక్తిన్ = ఆ కన్యపై కలిగిన మోహము చేత, మనోజాతుని = మన్మథుని యొక్క, చేతలన్ = వికారముల చేత, పడలన్ = అలసట చెందుతూ, అతీతము = లోకాతీతమైన, మును = పూర్వము, విన్న = విన్నటువంటి, భంగిన్ = విధముగా, దిట్టతనమునన్ = ధైర్యముతో (రత్నోద్భవుడు తలంచెను).

తాత్పర్యము: "ఆ పద్మావతి ఎవరికి భార్య అవుతుందో వాని జీవితమే ధన్యమైనది" అని రత్నోద్భవుడు మనస్సులో తలచాడు. చంద్రకేతుడు చెప్పిన వర్ణన విన్నప్పటి నుండి రత్నోద్భవునికి కూడా ఆ కన్యపై తీవ్రమైన మోహము (మన్మథ వికారము) కలిగి మనస్సు కలవరపడింది. అయినా పైకి ధైర్యం నటిస్తూ, గతంలో తాను విన్న విషయాలను మననం చేసుకుంటూ ఇట్లన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: వర్ణన వినడం వల్లే మనస్సులో కలిగిన మోహ వికారాన్ని లోకసహజంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: 'మనోజాతుడు' అనగా మనస్సు నుండి పుట్టినవాడైన మన్మథుడు అని అర్థం.

46. కంద పద్యము

క. ఆకన్నియఁ దజ్జనకుఁడు నా కిచ్చేద నంచు మొన్న నయముం బ్రియముం గై కొనఁగఁ జేప్పి పుచ్చిన నాకడ కే నేఁగుచంద మది యెఱుఁగవొకో.

ప్రతిపదార్థం: (రత్నోద్భవుని మాటలు) ఆ కన్నియన్ = ఆ పద్మావతి అనే కన్యను, తత్ = ఆ కన్య యొక్క, జనకుఁడు = తండ్రి, నాకిచ్చేదన్ + అంచున్ = నాకే ఇచ్చి వివాహము చేయుదునంటూ, మొన్న = ఈ మధ్యనే, నయమున్ = నీతిని, ప్రియమున్ =

ప్రీతిని, కైకొనఁగన్ = ఒప్పుకొనునట్లుగా, చెప్పి = దూతల ద్వారా వర్తమానము పంపి, పుచ్చినన్ = పిలిపించగా, నా కడకే = ఆమె ఉన్న చోటికే (నన్నే పెళ్ళి చేసుకోమన్నాడు కాబట్టి), నేను = నేను, ఏఁగు = వెళ్ళుచున్న, చందము = విధము, అది = ఆ సంగతి, ఏఱుఁగవు + ఒకో = నీవు తెలుసుకోలేదా.

తాత్పర్యము: "ఓ చంద్రకేతుడా! ఆ పద్మావతి తండ్రి ఆమెను నాకే ఇచ్చి పెళ్ళి చేస్తానని, ఎంతో నీతిగా, ప్రీతిగా ఈ మధ్యనే దూతలను పంపి నాకు కబురు చేశాడు. అందువల్లనే నేను ఆమె వద్దకు వెళుతున్నాను. ఈ విషయం నీకు తెలియదా ఏమిటి?" అని రత్నోద్భవుడు చంద్రకేతునితో పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారం: పద్మావతిని తానే వివాహమాడబోతున్నానని రత్నోద్భవుడు పలికిన గర్వోక్తిని ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: ఒకే కన్యను ఇద్దరు యువకులకు ఇస్తానని ఆమె తండ్రి చెప్పినట్లుగా ఇక్కడ ఇద్దరి మధ్య అపోహ, పోటీ మొదలయ్యాయి.

47. వచనము

మూల వచనము: వ. అనుడు మత్సరసముత్సేకంబున.

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్ = అని రత్నోద్భవుడు పలికినంతనే, మత్సర = అసూయ యొక్క, సముత్సేకంబునన్ = అతిశయము చేత (కోపముతో).

తాత్పర్యము: రత్నోద్భవుడు ఆ విధంగా అనేసరికి, చంద్రకేతునికి మనస్సులో అసూయ, కోపము మిక్కుటముగా పెరిగిపోయాయి.

విశేషాలు:

అలంకారం: మానవ సహజమైన ఈర్ష్యా భావాన్ని వచన రూపంలో స్పష్టంగా వ్యక్తపరచడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' కలదు.

విశేషం: స్త్రీ మూలకంగా పురుషుల మధ్య ఏర్పడే వైరానికి (మత్సరానికి) ఈ వచనం నాంది పలుకుతోంది.

48. కంద పద్యము

క. అతని పలుకులకు నాతం డతికుపితుండై న వాఁడు నధికక్రోధా న్వితుఁ డయ్యెను "మూలం వై రతరోఃస్త్రీ" యనినమాట ప్రకటంబయ్యెన్ .

ప్రతిపదార్థం: అతని = ఆ రత్నోద్భవుని యొక్క, పలుకులకున్ = మాటలకు, ఆతండు = ఆ చంద్రకేతుడు, అతి = మిక్కిలి, కుపితుండు + ఐనన్ = కోపగించినవాడు కాగా, వాఁడున్ = ఆ రత్నోద్భవుడు కూడా, అధిక = మిక్కుటమైన, క్రోధ = కోపముతో, అన్వితుఁడు = కూడినవాడు, అయ్యెను = ఆయెను; మూలమ్ = మూలకారణము, వైరతరోః = శత్రుత్వమనే వృక్షానికి, స్త్రీ = స్త్రీయే (అవుతుంది), అనిన = అనేటటువంటి, మాట = లోకోక్తి, ప్రకటంబు + అయ్యెన్ = అందరికీ స్పష్టమాయెను.

తాత్పర్యము: రత్నోద్భవుని మాటలు వినగానే చంద్రకేతుడు తీవ్రమైన కోపానికి లోనయ్యాడు. అది చూసి రత్నోద్భవుడు కూడా అంతే క్రోధంతో రగిలిపోయాడు. లోకంలో "శతృత్వమనే చెట్టుకు స్త్రీయే మూలవేరు" అని పెద్దలు చెప్పే నగ్నసత్యం ఆనాడు ఆ ఇద్దరి విషయంలో స్పష్టంగా రుజువైంది.

విశేషాలు:

అలంకారం: లోకప్రసిద్ధమైన ఒక సంస్కృత సూక్తిని (మూలం వైరతరోఃస్త్రీ) ఇక్కడ జరిగిన సంఘటనతో సమన్వయించి నిరూపించడం వల్ల ఇక్కడ 'అర్థాంతరన్యాస అలంకారం' అద్భుతంగా శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: పద్మావతి అనే కన్య కోసం ఆ ఇద్దరు మిత్రులుగా ఉండవలసిన వారు శత్రువులుగా మారిన ఘట్టమిది.

49. శార్దూలవిక్రీడిత పద్యము

శా. అన్యోన్యం బిటు దూలుచు న్మనమునం దందేఁగుచో నెవ్వనీం గన్యారత్నము గోర దాతఁడు కులోత్కర్షంబు వాణిజ్యమున్ సన్న్యాసంబును జేఁత పంత మని మాత్సర్యంబుతో నాత్మసౌ జన్యం బెల్ల. దొఱంగి లేచి చనుచో సంకల్పసంసిద్ధికై .

ప్రతిపదార్థం: అన్యోన్యంబు = ఒకరినొకరు, ఇటు = ఈ ప్రకారముగా, దూలుచున్ = నిందించుకుంటూ, మనమునందున్ = తమ మనస్సులలో, అందే = ఆ రత్నద్వీపానికే, ఏఁగుచోన్ = వెళుతున్న సమయమున, ఆ కన్యారత్నము = శ్రేష్ఠురాలైన ఆ పద్మావతి, ఎవ్వనిన్ = ఎవరిని, కోరదో = వరించదో, ఆతఁడు = ఆ పురుషుడు, కుల = తన వంశము యొక్క, ఉత్కర్షంబున్ = గొప్పతనమును, వాణిజ్యమున్ = వ్యాపారమును వదిలివేసి, సన్న్యాసంబును = సన్యాసమును, చేఁత = స్వీకరించుటయే, పంతము = ప్రతిన (సవాలు), అని = అంటూ, మాత్సర్యంబుతోన్ = తీవ్రమైన అసూయతో, ఆత్మ = తమ యొక్క, సౌజన్యంబు + ఎల్లన్ = మంచితనాన్నంతటిని, దొఱంగి = విడిచిపెట్టి, లేచి = అక్కడ నుండి లేచి, సంకల్ప = తమ కోరికల యొక్క, సంసిద్ధికై = నెరవేరుట కొరకు, చనుచోన్ = బయలుదేరే సమయమునందు.

తాత్పర్యము: ఆ ఇద్దరు యువకులు ఒకరినొకరు నిందించుకుంటూ, మనస్సులలో తీవ్రమైన పంతంతో ఆ రత్నద్వీపానికే ప్రయాణమయ్యారు. "ఆ కన్యారత్నమైన పద్మావతి మన ఇద్దరిలో ఎవరిని తిరస్కరిస్తుందో, అతడు తన కులగౌరవాన్ని, వ్యాపారాన్ని సర్వస్వాన్ని వదిలిపెట్టి సన్యాసం తీసుకోవాలి. ఇదే మన సవాలు" అని ప్రతిన పూనారు. అసూయతో తమకున్న మంచితనాన్ని పూర్తిగా విస్మరించి, అక్కడ నుండి లేచి, తమ కోరిక నెరవేరడం కోసం దైవబలాన్ని ఆశ్రయించడానికి సిద్ధపడ్డారు.

విశేషాలు:

అలంకారం: పంతానికి దిగి మంచితనాన్ని వదిలిపెట్టి సన్యాసానికి సిద్ధపడటాన్ని మానవ స్వభావ తీవ్రతతో చిత్రించడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' వ్యక్తమవుతోంది.

విశేషం: పద్మావతి లభించని నాడు జీవితమే వ్యర్థమనే భావన వారిలో ఎంతటి తీవ్రమైన నిర్ణయానికి దారితీసిందో ఈ పద్యం చెబుతోంది.

50. కంద పద్యము

క. సద్భావము గైకొని ర త్నోద్భవుఁ డిక దైవబలమ యుచితం బని తా నద్భుతము మ్రొక్కుచు నిట మద్భవనముఁ జొచ్చె దురభిమానముపేర్మిన్.

ప్రతిపదార్థం: (భైరవస్వామి మాటలు) రత్నోద్భవుఁడు = ఆ రత్నోద్భవుడు, సద్భావము = నిశ్చలమైన బుద్ధిని (భక్తిని), గైకొని = పూని, ఇకన్ = ఇప్పటికైతే, దైవబలము + అ = దైవము యొక్క అనుగ్రహమే, ఉచితంబు = శ్రేష్ఠమైనది, అని = భావించి, తాను = తాను, అద్భుతముగన్ = ఆశ్చర్యకరముగా, మ్రొక్కుచున్ = ప్రార్థిస్తూ, దురభిమానము = గర్వము యొక్క, పేర్మిన్ = అతిశయము చేత, ఇట = ఈ ప్రదేశము నందలి, మత్ = నా యొక్క, భవనమున్ = ఆలయమును, చొచ్చెన్ = ప్రవేశించెను.
తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! ఆ తర్వాత రత్నోద్భవుడు 'ఈ పంతంలో నేను గెలవాలంటే ఇక దైవబలమే శరణ్యం' అని భావించాడు. తీవ్రమైన దురభిమానంతో, పట్టుదలతో నాపై భక్తిని పూని, నమస్కరిస్తూ నా ఈ భైరవ మందిరములోనికి ప్రవేశించాడు" అని భైరవస్వామి పలికెను.
విశేషాలు:
అలంకారం: భైరవస్వామి తన ఆలయంలోనికి రత్నోద్భవుడు వచ్చిన విధానాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: 'మద్భవనము' అనగా కాలభైరవస్వామి యొక్క ఆలయము. రత్నోద్భవుడు చేసిన ప్రతిజ్ఞ తదుపరి పద్యంలో వ్యక్తమవుతుంది.
51. కంద పద్యము
క. గుడిసొచ్చి నాకు సాఁగిలఁ బడి మ్రొక్కుచుఁ బలికె నెన్ని భంగులనై నం బడఁతుక యిది నా కబ్బిన మిడిదల యప్పించి నిన్ను మెప్పింతుఁజుమీ.

ప్రతిపదార్థం: (భైరవస్వామి మాటలు) గుడి = నా ఆలయమును, సొచ్చి = ప్రవేశించి, నాకున్ = నాకు, సాఁగిలఁబడి = నేలపై సాష్టాంగపడి, మ్రొక్కుచున్ = నమస్కరిస్తూ, పలికెన్ = ఇట్లు పలికెను; ఎన్ని = ఏ, భంగులన్ + ఐనన్ = విధముగానైనా సరే, పడఁతుక = ఆ పద్మావతి అనే సుందరి, ఇది = ఈ కన్య, నాకున్ = నాకు, అబ్బినన్ = లభించినట్లయితే, మిడిదల = నా యొక్క శిరస్సును (తలను), అప్పించి = నీకు బలిగా సమర్పించి, నిన్నున్ = నిన్ను, మెప్పింతున్ + జుమీ = ప్రసన్నము చేసుకుంటాను సుమా.
తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! ఆ రత్నోద్భవుడు నా గుడిలోనికి వచ్చి, నేలపై సాష్టాంగపడి నమస్కరిస్తూ నాతో ఇట్లన్నాడు: 'స్వామీ! ఏ విధంగానైనా సరే ఆ పద్మావతి నాకు భార్యగా లభించేలా అనుగ్రహించు. అలా జరిగితే, నా కోరిక నెరవేరిన మరుక్షణమే నా తలను నీకు బలిగా ఇచ్చి నిన్ను మెప్పిస్తాను సుమా!' అని మొక్కుకున్నాడు" అని భైరవస్వామి పలికెను.
విశేషాలు:
అలంకారం: కోరిక నెరవేరితే తన తలనే బలి ఇస్తానని భక్తుడు దైవంతో పలికిన ఘోర ప్రతిజ్ఞను ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: 'మిడిదల' అనగా శిరస్సు (తల). తీవ్రమైన మోహము, పంతము మనుషులను ఎంతటి ప్రాణత్యాగానికైనా సిద్ధం చేస్తాయనడానికి ఈ పద్యం నిదర్శనం.
52. చంపకమాల పద్యము

చ. అని యెడఁబాటు చేసి వినయంబున మ్రొక్కుచు నేఁగి చంద్ర కే తునిపని కేతు వుట్టఁ దనదొడ్డతనంబు నటించి రత్నకాం చనమయ మైన దీవి రభసంబునఁ జేరి కడంకఁ గన్యకా జనకుని గాంచి చెప్పె నిజసంవరణోద్యమ మప్పు డేర్పడన్.

ప్రతిపదార్థం: అని = ఆ ప్రకారముగా మొక్కుకొని, ఎడఁబాటు = దైవముతో నిబంధన, చేసి = విధించుకొని, వినయంబునన్ = నమ్రతతో, మ్రొక్కుచున్ = ప్రణామము చేస్తూ, ఏఁగి = అక్కడ నుండి బయలుదేరి, చంద్రకేతుని = చంద్రకేతుని యొక్క, పనికిన్ = ప్రయత్నానికి, కేతువు = ఆటంకము (విఘ్నము), పుట్టన్ = కలుగునట్లుగా, తన = తన యొక్క, దొడ్డతనంబు = గొప్పతనాన్ని (ఐశ్వర్యాన్ని), నటించి = ప్రదర్శించి, రత్న = రత్నములతోను, కాంచనమయము = బంగారముతోను నిండినది, ఐనా = అయినట్టి, దీవిన్ = ఆ రత్నద్వీపాన్ని, రభసంబునన్ = మిక్కిలి వేగముగా, చేరి = చేరుకొని, కడంకన్ = పూనికతో, కన్యకా = ఆ పద్మావతి యొక్క, జనకునిన్ = తండ్రిని, కాంచి = కలుసుకొని, అప్పుడు = ఆ సమయమున, నిజ = తన యొక్క, సంవరణ = కన్యను వరించాలనే, ఉద్యమము = ప్రయత్నమును, ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా, చెప్పెన్ = వివరించెను.

తాత్పర్యము: "రత్నోద్భవుడు నాతో ఆ విధంగా ఎడబాటు (నియమం) చేసుకుని, వినయంతో నమస్కరించి వెళ్ళాడు. మార్గంలో చంద్రకేతుని వివాహ ప్రయత్నానికి విఘ్నం కలిగించాలనే తలంపుతో, తన ధనబలాన్ని, గొప్పతనాన్ని ప్రదర్శిస్తూ వేగంగా ఆ రత్నద్వీపానికి చేరుకున్నాడు. వెంటనే పద్మావతి తండ్రిని కలుసుకొని, తాను ఆ కన్యను వివాహమాడటానికి వచ్చిన వృత్తాంతాన్ని స్పష్టంగా వివరించాడు."

విశేషాలు:

అలంకారం: రత్నోద్భవుడు చంద్రకేతునిపై పైచేయి సాధించడానికి వ్యూహాత్మకంగా ద్వీపానికి వెళ్ళి కన్య తండ్రిని ప్రసన్నం చేసుకోవడాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' కలదు.

విశేషం: 'సంవరణోద్యమము' అనగా కన్యను పెళ్ళి చేసుకోవడానికి చేసే ప్రయత్నము.

53. సీస పద్యము

సీ. ఆతఱి నాచంద్రకేతుండు చనుదెంచి తనరాక చెప్పినఁ తద్గురుండు దాఁబూల నిద్దఱ కర్చన లిచ్చినఁ గంధపుష్పాక్షతల్ గై కొనంగఁ తొడవులకెల్లను దొడవైన కన్నియఁ తొడమీద నిడుకొన్న యెడనొకండు తెల్లసంపెంగలు దివ్యంబు లివి యని సమముగా నిచ్చినఁ చంద్ర కేతుఁ తే.గీ డిదియమేలని తనతలఁగదియఁదుఱిమెఁ తొలుతదేవయోగ్యములనఁతోడియాతఁ డిష్టదేవత కర్పించి యెలమిఁ బిదప వీని ముడిచెద నని యొడిలోనదాఁచె.

ప్రతిపదార్థం: ఆ తఱిన్ = ఆ సమయమునందే, ఆ చంద్రకేతుండు = ఆ చంద్రకేతుడు కూడా, చనుదెంచి = అక్కడికి విచ్చేసి, తన = తన యొక్క, రాక = రాకను గూర్చి, చెప్పినన్ = తెలియజేయగా, తద్ = ఆ కన్య యొక్క, గురుండు = తండ్రి, తాంబూల = తాంబూలములను, గంధ = చందనమును, పుష్ప = పూలను, అక్షతల్ = అక్షతలను, ఇద్దఱకున్ = ఆ ఇద్దరు యువకులకు, అర్చనలు = గౌరవ సత్కారములుగా, ఇచ్చినన్ = ఇవ్వగా, కైకొనంగన్ = వారు స్వీకరించుచుండగా; తొడవులకున్ + ఎల్లను = సమస్త ఆభరణములకు, తొడవు + ఐన = తానే ఒక అలంకారమైన, కన్నియన్ = ఆ పద్మావతిని,

తొడ మీదన్ = తన తొడపై, ఇడుకొన్న = కూర్చుండబెట్టుకున్న, ఎడన్ = సమయములో, ఒకండు = ఆ కన్య తండ్రి, ఇవి = ఇవి, దివ్యంబులు = శ్రేష్ఠమైనవి, అని = అంటూ, తెల్లసంపెంగలు = తెల్లని సంపంగి పూలను, సమముగాన్ = ఇద్దరికీ సమానముగా, ఇచ్చినన్ = ఇవ్వగా; చంద్రకేతుఁడు = చంద్రకేతుడు, ఇది + అ = ఈ పూవులే, మేలు + అని = శ్రేష్ఠమైనవని భావించి, తన = తన యొక్క, తలన్ = శిరస్సు నందు (జుట్టులో), కదియన్ = దగ్గరగా, తుటిమెన్ = ముడుచుకొనెను; తోడి = అతనితో ఉన్న, ఆతఁడు = ఆ రెండవవాడైన రత్నోద్భవుడు, తొలుతన్ = మొట్టమొదట, దేవయోగ్యములు = ఇవి దేవతలకు సమర్పించదగినవి, అనన్ = అనుకుంటూ, ఇష్టదేవతకున్ = తన ఇష్టదైవమైన భైరవస్వామికి, అర్పించి = మనస్సునందే నివేదించి, ఎలమిన్ = సంతోషముతో, పిదపన్ = ఆ తర్వాత, వీనిన్ = ఈ పూలను, ముడిచెదన్ = నేను ధరిస్తాను, అని = భావిస్తూ, ఒడిలోనన్ = తన వస్త్రపు ఒడిలో, దాఁచెన్ = భద్రపరుచుకొనెను.

తాత్పర్యము: "రత్నోద్భవుడు కన్య తండ్రితో మాట్లాడుతున్న ఆ సమయంలోనే చంద్రకేతుడు కూడా అక్కడికి వచ్చాడు. కన్య తండ్రి ఆ ఇద్దరు యువకులకు తాంబూలాలు, గంధపుష్పాక్షతలు ఇచ్చి మర్యాదలు చేశాడు. సమస్త ఆభరణాలకే ఆభరణం వంటి తన కుమార్తె పద్మావతిని తొడపై కూర్చుండబెట్టుకొని, 'ఇవి ఎంతో శ్రేష్ఠమైనవి' అని కొన్ని తెల్లసంపంగి పూలను ఇద్దరికీ సమానంగా ఇచ్చాడు. అప్పుడు చంద్రకేతుడు ఆ పూలను తీసుకోగానే ఎంతో సంతోషంతో వెంటనే తన తలపై ముడుచుకున్నాడు. కానీ రత్నోద్భవుడు మాత్రం 'ఇవి దేవతలకు అర్పించదగిన ఉత్తమ పుష్పాలు' అని భావించి, మొదట తన ఇష్టదైవానికి మనస్సులో సమర్పించి, ఆ తర్వాత తాను ధరిస్తానని ఆ పూలను భద్రంగా తన ఒడిలో దాచుకున్నాడు."

విశేషాలు:

అలంకారం: పద్మావతిని సమస్త ఆభరణాలకే అలంకారం వంటిదని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ 'వ్యతిరేకాలంకారం' లేదా 'కావ్యలింగ అలంకారం' మరియు ఇద్దరి భిన్న ప్రవర్తనలను క్రమ పద్ధతిలో చిత్రించడం వల్ల 'యథాసంఖ్య అలంకారం' శోభిల్లుతున్నాయి.

54. చంపకమాల పద్యము

చ. ఇరువురచేష్టలం గని మృగేక్షణ యల్లన లేచి హంససుం దరగతి లోనికిం జనినఁ తండ్రియు నిద్దఱపేళ్ళు జాడలుం జరితములుం దగం దెలిసి సామ్యము గల్గిన వీరిలోన నె వ్వరి నవుఁగా దనం జను వివాదము బాలికచేతఁ తీఱెడున్.

ప్రతిపదార్థం: ఇరువుర = ఆ ఇద్దరి యొక్క, చేష్టలన్ = ప్రవర్తనలను (పూలు ధరించిన విధానాన్ని), కని = చూసి, మృగేక్షణ = లేడి వంటి కన్నులు గల ఆ పద్మావతి, అల్లన = నెమ్మదిగా, లేచి = అక్కడ నుండి లేచి, హంస = హంస యొక్క, సుందర = మనోహరమైన, గతిన్ = నడకతో, లోనికిన్ = అంతఃపురము లోపలికి, చనినన్ = వెళ్ళగా; తండ్రియున్ = ఆమె తండ్రి కూడా, ఇద్దఱ = ఆ ఇద్దరు యువకుల యొక్క, పేళ్ళున్ = పేర్లను, జాడలున్ = కులగోత్రముల వివరములను, చరితములున్ = వారి నడవడికలను, తగన్ = చక్కగా, తెలిసి = తెలుసుకొని, సామ్యము = సమానత్వము, కల్గిన = ఉన్నట్టి, వీరిలోనన్ = ఈ ఇద్దరిలో, ఎవ్వరిన్ = ఎవరిని, అవున్ = యోగ్యుడని, కాదగన్ = అయోగ్యుడని, అనన్ = నిర్ణయించవలెనో, చను = సాగేటటువంటి, వివాదము = ఈ సంశయము, బాలిక చేతన్ = నా కుమార్తె చేతనే, తీఱెడున్ = పరిష్కరింపబడుతుంది (అని భావించెను).

తాత్పర్యము: "ఆ ఇద్దరు యువకులు పూలను స్వీకరించిన విధానాన్ని చూసి, లేడికన్నుల పద్మావతి హంస నడకలతో నెమ్మదిగా లోపలికి వెళ్ళిపోయింది. ఆ కన్య తండ్రి కూడా వారిద్దరి పేర్లు, కులగోత్రాలు, నడవడికలు తెలుసుకున్నాడు. రూపంలోనూ, గుణంలోనూ సమానులుగా ఉన్న ఈ ఇద్దరిలో ఎవరిని అల్లుడిగా ఒప్పుకోవాలో, ఎవరిని వదులుకోవాలో తేల్చుకోలేకపోయాడు. చివరకు ఈ వివాదాన్ని (సంశయాన్ని) తన కుమార్తె నిర్ణయానికే వదిలివేయడం మంచిదని భావించాడు."

విశేషాలు:

అలంకారం: పద్మావతి నడకను హంస నడకతోను, కళ్ళను లేడి కళ్ళతోను పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' (మృగేక్షణ, హంససుందరగతి) అద్భుతంగా సమన్వయించబడింది.

విశేషం: అల్లుడిని ఎన్నుకునే విషయంలో తండ్రి స్వయంగా నిర్ణయం తీసుకోకుండా, కన్య అభిప్రాయానికే ప్రాధాన్యత ఇవ్వడం ఆనాటి కన్యా స్వాతంత్ర్యాన్ని సూచిస్తోంది.

55. కంద పద్యము

క. ఆతరుణి మెచ్చి కైకొను నాతఁడె మాయల్లుఁ డనుచు నచటికిఁ జని క న్యాతిలకముఁ జంకిట నిడి వాతెఱ ముద్దిడుచు బుజ్జవంబునఁ బలికెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ తరుణి = ఆ పద్మావతి, మెచ్చి = ఇష్టపడి, కైకొను = వరించేటటువంటి, ఆతఁడు + ఎ = ఆ పురుషుడే, మా = మా యొక్క, అల్లుఁడు = అల్లుడు అవుతాడు, అనుచున్ = అని మనస్సున నిశ్చయించుకొని, అచటికిన్ = ఆమె ఉన్న అంతఃపురమునకు, చని = వెళ్ళి, కన్యాతిలకమున్ = కన్యలలో శ్రేష్ఠురాలైన తన కుమార్తెను, చంకిటన్ = చంకలోనికి (కౌగిలిలోనికి), ఇడి = తీసుకొని, వాతెఱ = పెదవులపై, ముద్దిడుచున్ = ముద్దు పెట్టుకుంటూ, బుజ్జవంబునన్ = మిక్కిలి ప్రేమాభిమానములతో, పలికెన్ = ఇట్లు అడిగెను.

తాత్పర్యము: "'నా కుమార్తె ఎవరిని మెచ్చి వరిస్తుందో అతడే మా అల్లుడు' అని తండ్రి నిశ్చయించుకున్నాడు. వెంటనే ఆమె ఉన్న లోపలి మందిరానికి వెళ్ళాడు. కన్యారత్నమైన తన కూతురిని ప్రేమతో దగ్గరకు తీసుకొని, ముద్దుపెట్టుకుంటూ, ఎంతో ఆప్యాయంగా ఇట్లడిగాడు."

విశేషాలు:

అలంకారం: తండ్రి కుమార్తెపై చూపిన వాత్సల్యాన్ని, ఆమెను దగ్గరకు తీసి ముద్దు పెట్టుకోవడాన్ని లోకసహజంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: 'కన్యాతిలకము' అనగా కన్యలలో తిలకము వంటి శ్రేష్ఠురాలైనది అని అర్థం.

56. గీత పద్యము

గీ. ఒడిఁ ప్రసూనముల్ దాఁచె రత్నోద్భవుండు తుఱిమికొని యుండెఁ జంద్రకేతుండు దొల్త నీకొలఁది యిద్దఱందును నీకుఁ జూడ నొప్పుగా రసికుఁ డెవఁడో చెప్పు మనిన.

ప్రతిపదార్థం: (తండ్రి మాటలు) రత్నోద్భవుండు = రత్నోద్భవుడు, ఒడిన్ = తన వస్త్రపు ఒడిలో, ప్రసూనముల్ = పూలను, దాఁచెన్ = భద్రపరుచుకున్నాడు; చంద్రకేతుండు = చంద్రకేతుడు, దొల్తన్ = మొదటనే (ఇవ్వగానే), తుఱిమికొని = తన తలపై ముడుచుకొని, ఉండెన్ = ఉన్నాడు; ఈ కొలఁది = ఈ విధమైన ప్రవర్తన గల, ఇద్దఱ అందును = ఆ ఇద్దరిలోనూ, నీకున్ = నీ అభిప్రాయము ప్రకారం, చూడన్ = ఆలోచించగా, ఒప్పుగాన్ = చక్కగా, రసికుఁడు = సరసుడైనవాడు, ఎవఁడో = ఎవరో, చెప్పుము = నాకు తెలియజేయుము, అనినన్ = అని తండ్రి అడుగగా.

తాత్పర్యము: "అమ్మా పద్మావతీ! నేను పూలివ్వగానే రత్నోద్భవుడు వాటిని తన ఒడిలో దాచుకున్నాడు. కానీ చంద్రకేతుడు మాత్రం వెంటనే తన తలపై ముడుచుకున్నాడు. ఈ ఇద్దరి ప్రవర్తనను బట్టి, నీ దృష్టిలో అసలైన రసికుడు (సరసుడు) ఎవరో నాకు చెప్పు" అని తండ్రి తన కుమార్తెను అడిగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: ఇద్దరు వ్యక్తులు చేసిన భిన్నమైన పనులను యథాతథంగా పోల్చుతూ కుమార్తెను ప్రశ్నించడాన్ని సహజంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: కన్య యొక్క వివేకాన్ని, రసికతను పరీక్షించడానికి తండ్రి వేసిన ప్రశ్న ఇది.

57. కంద పద్యము

క. పువ్వులు గొను మని యిచ్చిన యవ్వేళన తుఱుముకొన్నయతఁ డెవ్వఁడో వా డివ్వసుమతి నస్థిరుఁ డు నవ్వంబడు
నొరులచేత నాకుం జూడన్.

ప్రతిపదార్థం: (పద్మావతి మాటలు) పువ్వులు = పూలను, కొనుము = తీసుకో, అని = అంటూ, ఇచ్చిన = ఇచ్చినట్టి, ఆ వేళన్ + అ = ఆ సమయమునందే, తుఱుముకొన్న = తన తలపై ముడుచుకున్న, అతఁడు = ఆ పురుషుడు (చంద్రకేతుడు), ఎవ్వఁడో = ఎవడైనా సరే, వాఁడు = అతడు, ఈ వసుమతిన్ = ఈ భూమిపై, అస్థిరుఁడు = స్థిరబుద్ధి లేనివాడు (చంచల స్వభావము గలవాడు), నాకున్ = నా దృష్టికి, చూడన్ = ఆలోచించగా, ఒరుల చేతన్ = ఇతరుల చేత, నవ్వంబడున్ = అవహేళన చేయబడును.

తాత్పర్యము: "నాన్నగారు! పూలను తీసుకోమని ఇవ్వగానే, వెనకాముందూ ఆలోచించకుండా తక్షణమే తన తలపై ముడుచుకున్న ఆ చంద్రకేతుడు స్థిరమైన బుద్ధి లేనివాడు. నా ఉద్దేశంలో అతడు చంచల స్వభావం కలవాడు. పూల యొక్క ప్రాశస్త్యాన్ని తెలియక అలా ప్రవర్తించిన వాడు లోకంలో ఇతరుల చేత నవ్వులపాలు అవుతాడు" అని పద్మావతి పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారం: చంద్రకేతుని చంచల స్వభావాన్ని ఆమె తన వివేకంతో తర్కించి చెప్పడాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా చిత్రించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' కలదు.

విశేషం: లోకంలో వస్తువుల విలువను, సమయాసమయాలను గుర్తించకుండా ప్రవర్తించే వారిని 'అస్థిరుడు' అని పద్మావతి నిరసించింది.

58. వచనము

మూల వచనము: వ. అనినఁ దండ్రి విని యితండె జాణ యని నాకు నీతివాక్యంబు దోఁచుచున్న యది యెట్లనిన.

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ = అని కుమార్తె పలుకగా, తండ్రి = ఆమె తండ్రి, విని = ఆలకించి, ఇతడు + ఎ = (రత్నోద్భవుడే) ఈమె చెప్పినదాని ప్రకారం, జాణ = బుద్ధిమంతుడు (నేర్పరి), అని = భావిస్తూ, నాకున్ = నాకు కూడా, ఒక = ఒకానొక, నీతివాక్యంబు = నీతి సూత్రము, తోఁచుచున్నయది = మనస్సునకు స్ఫురిస్తున్నది, ఎట్లు + అనినన్ = అది ఏ విధంగా అంటే.

తాత్పర్యము: "కుమార్తె మాటలు విన్న తండ్రి 'అవును, పూలను దాచుకున్న ఆ రత్నోద్భవుడే నిజమైన నేర్పరి (జాణ) అనిపిస్తోంది. దీనిని బట్టి నాకు ఒక నీతి వాక్యం గుర్తుకు వస్తోంది, అది ఏంటంటే' అని పలికెను."

విశేషాలు:

అలంకారం: తండ్రీకూతుళ్ల నడుమ సాగిన వివేకవంతమైన సంభాషణను వచనంలో రమణీయంగా తెలపడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: రాబోయే పద్యంలోని లోకనీతికి ఈ వచనం ప్రవేశికగా నిలిచింది.

59. కంద పద్యము

క. వనితాభోగము లంచము ధనము సుభాషితము విరులుఁ తాంబూలముఁ పం డినపండ్లును సిద్ధాన్నం బును దడయక కొన్నవాఁడె భువి జాణ యగున్.

(గమనిక: చివరి పద్యపాదంలో 'జాణ యగు' అని ఉన్నను, మీ నిబంధనలలోని నకారపు పాల్లు నియమాన్ని అనుసరించి 'జాణ యగున్' అని ఇవ్వడమైనది).

ప్రతిపదార్థం: (తండ్రి స్మరించిన నీతి) వనితాభోగము = స్త్రీల యొక్క సుఖమును, లంచము = లంచమును (ఉత్కోచము), ధనము = ద్రవ్యమును, సుభాషితము = మంచి మాటలను, విరులున్ = పూలను, తాంబూలమున్ = తమలపాకులను, పండిన పండ్లును = పక్వానికి వచ్చిన ఫలములను, సిద్ధాన్నంబును = వండి సిద్ధముగా ఉన్న అన్నమును, తడయక = ఆలస్యము చేయకుండా, కొన్నవాఁడు + ఎ = స్వీకరించినవాడే, భువిన్ = ఈ భూలోకమునందు, జాణ = వివేకవంతుడు, అగున్ = అవుతాడు.

తాత్పర్యము: "లోకంలో స్త్రీసుఖము, లంచము, ధనము, సత్పురుషుల మంచి మాటలు, సుగంధ పుష్పాలు, తాంబూలము, పండిన పండ్లు మరియు వండి సిద్ధంగా ఉన్న అన్నము - ఈ ఎనిమిది వస్తువులను సమయం లభించినప్పుడు ఏమాత్రం ఆలస్యం చేయకుండా వెంటనే అనుభవించాలి లేదా స్వీకరించాలి. అలా చేసినవాడే లోకంలో నేర్పరి (జాణ) అవుతాడు."

విశేషాలు:

అలంకారం: లోకంలో తక్షణమే స్వీకరించవలసిన ఎనిమిది ముఖ్య విషయాలను క్రమ పద్ధతిలో నీతి సూత్రంగా వివరించడం వల్ల ఇక్కడ 'దీపక అలంకారం' లేదా 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: తండ్రి లోకరీతి ప్రకారం తక్షణ భోగ వస్తువుల ప్రాధాన్యతను ఈ పద్యంలో వ్యక్తపరిచాడు.

60. వచనము

మూల వచనము: వ. అనినం బద్మావతి యీనీతివాక్యంబు దప్ప దిప్పటి కుసుమంబులు దివ్యంబులని యిచ్చుటం జేసి తోడియాతండు దేవతార్పణంబు చేసి మఱిముడిచికొనం దలుచె నెయ్యి పాలలో నొలుకు టయ్యె దేవతాపరాయణుండగుట సలమంగళహేతువు మానుషబలంబుకంటె దైవబలంబు ప్రబలంబు మఱి యింతియకాదు.

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ = అని తండ్రి పలుకగా, బద్మావతి = పద్మావతి, ఈ = ఈ, నీతివాక్యంబు = నీతి సూత్రము, తప్పు + అది = అబద్ధము కాదు (నిజమే); ఇప్పటి = ఈ సమయమునందలి, కుసుమంబులు = పూలు, దివ్యంబులు = శ్రేష్ఠమైనవి, అని = అంటూ, ఇచ్చుటన్ + చేసి = మీరు ఇవ్వడం వల్ల, తోడియాతండు = అతనితో ఉన్న రెండవవాడైన రత్నోద్భవుడు, దేవతా + అర్పణంబు = మొదట దైవానికి నివేదన, చేసి = కావించి, మఱి = ఆ తర్వాత, ముడిచికొనన్ = తాను ధరించాలని, తలిచెన్ = భావించాడు; నెయ్యి = నెయ్యి, పాలలోన్ = పాల లోపల, ఒలుకుట + అయ్యెన్ = ఒలికినట్లుగా (అతని భక్తి నా మనస్సుకు నచ్చినట్లుగా) అయినది; దేవతాపరాయణుండు = దైవ భక్తి కలవాడు, అగుట = అవ్వడం అనేది, సకల = సమస్త, మంగళ = శుభములకు, హేతువు = కారణము; మానుష = మానవుల, బలంబు కంటెన్ = శక్తి కంటే, దైవఁబలంబు = దైవము యొక్క శక్తి, ప్రబలంబు = మిక్కిలి గొప్పది; మఱి = ఇంకా, ఇంతియ = ఇంతే, కాదు = కాదు (ఇంకొక విశేషం కూడా ఉన్నది).
తాత్పర్యము: "తండ్రి మాటలకు పద్మావతి ఇట్లు సమాధానమిచ్చింది: 'నాన్నగారు! మీరు చెప్పిన లోకనీతి నిజమే. కానీ ఈ పూలు సాధారణమైనవి కావు, ఎంతో శ్రేష్ఠమైనవని మీరు చెప్పారు. అందువల్లనే రత్నోద్భవుడు వీటిని మొదట తన ఇష్టదైవానికి మనస్సులో అర్పించి, ఆ తర్వాత తాను ధరించాలని ఒడిలో దాచుకున్నాడు. అతని ఈ ఉత్తమమైన భక్తి, పాలలో నెయ్యి కలిసినట్లుగా ఎంతో పవిత్రంగా ఉన్నది. దైవభక్తి కలిగి ఉండటమే సమస్త శుభాలకు మూలం. మానవ ప్రయత్నం కంటే దైవబలమే ఎప్పుడూ గొప్పది. అంతేకాదు, దీని వెనుక మరొక మర్మం కూడా ఉన్నది' అని పలికెను."
విశేషాలు:
అలంకారం: రత్నోద్భవుని భక్తిని పాలలో నెయ్యి ఒలకడంతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' (నెయ్యి పాలలో నొలుకుటయ్యె) మరియు లోకసిద్ధాంతాన్ని తెలపడం వల్ల 'అర్థాంతరన్యాస అలంకారం' అద్భుతంగా వ్యక్తమవుతున్నాయి.
విశేషం: పద్మావతి యొక్క దైవచింతన, రత్నోద్భవుని అంతర్గత భక్తిని ఆమె గుర్తించిన తీరు ఈ వచనంలో అత్యంత ప్రశంసనీయంగా చిత్రించబడ్డాయి.
61. కంద పద్యము
క. ఆకుసుమములు దేవత కై కోరికి డాఁచికొనినయది చూడఁగా నీకడకు వచ్చునెడ ననుఁ గై కొనుటకు మ్రొక్కు టొకటి గలుగఁగఁబోలున్.

(గమనిక: చివరి పద్యపాదంలో 'గలుగఁగఁబోలు' అని ఉన్నను, మీ నిబంధనలలోని నకారపు పొల్లు నియమాన్ని అనుసరించి 'గలుగఁగఁబోలున్' అని ఇవ్వడమైనది).
ప్రతిపదార్థం: (పద్మావతి మాటలు) ఆ కుసుమములు = ఆ శ్రేష్ఠమైన పూలను, దేవతకై = దైవము కొరకై, కోరికిన్ = కోరికతో, డాఁచికొనిన యది = ఒడిలో దాచుకున్న విధానాన్ని, చూడఁగాన్ = ఆలోచించగా, ఈ కడకున్ = నీ వద్దకు (నన్ను

వరించడానికి) వచ్చు నెడన్ = వచ్చేటటువంటి సమయములో, ననున్ = నన్ను, కైకొనుటకున్ = భార్యగా పొందుట కొరకు, మ్రొక్కుటు = దైవానికి మ్రొక్కుకొనుట, ఒకటి = ఒకానొక విశేషము, కలుగఁగన్ + బోలున్ = జరిగి ఉండవచ్చును.

తాత్పర్యము: "నాన్నగారు! రత్నోద్భవుడు ఆ పూలను దైవార్పణ బుద్ధితో ఒడిలో దాచుకున్న విధానాన్ని చూస్తుంటే నాకు ఒక విషయం స్పష్టమవుతోంది. అతడు నన్ను వరించడానికి ఇక్కడికి వచ్చే మార్గంలో, నన్ను భార్యగా పొందేలా అనుగ్రహించమని ఆ దైవానికి ఏదో ఒక పెద్ద మొక్కు మొక్కుకొని ఉండవచ్చును. అందువల్లనే ఆ పూలను భద్రంగా దాచాడు" అని పద్మావతి పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారం: రత్నోద్భవుడు పూలను దాచుకోవడం వెనుక ఉన్న కారణాన్ని (దైవానికి మొక్కుకొని ఉంటాడనే విషయాన్ని) పద్మావతి ఊహించి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' (తర్కంతో కూడిన ఊహ) చక్కగా సమన్వయించబడింది.

విశేషం: పద్మావతి కేవలం బాహ్య చేష్టలను చూడకుండా, రత్నోద్భవుని అంతర్గత సంకల్పాన్ని (భైరవాలయ మొక్కును) తన సూక్ష్మ బుద్ధితో సరిగ్గా ఊహించగలిగింది.

62. మత్తేభ విక్రీడిత పద్యము

మ. అనినం గూఁతు నలంకరించి మది నెయ్యం బెచ్చటం బుట్టె నా తనిపై వైవుము వాఁడె భర్త యని నూత్నంబైన పుష్పస్రజం బెనయం జేతికి నిచ్చి బంధులు నిజాభీష్టార్థముల్ వచ్చుక్రం దున వాద్యంబులు మ్రోయఁగా నెలమితోర తోడ్కొంచు నేతెంచినన్.

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ = అని కుమార్తె చెప్పగా, కూఁతున్ = తన కుమార్తెను, అలంకరించి = ఆభరణములతో అలంకారము చేసి, మదిన్ = నీ మనస్సునందు, నెయ్యంబు = అనురాగము (ప్రేమ), ఎచ్చటన్ = ఎవరిపై, పుట్టెన్ = కలిగినదో, ఆతని పైన్ = ఆ పురుషుని మెడలోనే, వైవుము = (స్వయంవర మాలను) వేయుము, వాఁడు + ఎ = అతడే, భర్త = నీకు ప్రాణనాథుడు అవుతాడు, అని = పలుకుతూ, నూత్నంబు + ఐన = సరికొత్తదైన, పుష్పస్రజంబు = పూలమాలను, ఎనయన్ = ఒప్పిదముగా, చేతికిన్ = ఆమె హస్తమునకు, ఇచ్చి = అందించి, బంధులు = చుట్టములు, నిజ = తమ యొక్క, అభీష్ట = కోరిన, అర్థముల్ = కోరికలు సిద్ధించేలా, వచ్చు = విచ్చేసిన, క్రందునన్ = సమూహము నందు, వాద్యంబులు = మంగళ వాయిద్యములు, మ్రోయఁగాన్ = మ్రోగుతుండగా, ఎలమితోన్ = సంతోషముతో, తోడ్కొంచున్ = (సభలోనికి) తోడ్కొని, ఏతెంచినన్ = రాగా.

తాత్పర్యము: "కుమార్తె మాటలకు తండ్రి ఎంతో సంతోషించాడు. వెంటనే ఆమెను పెళ్ళి కూతురిగా అలంకరించి, చేతికి ఒక సరికొత్త పూలమాలను ఇచ్చాడు. 'అమ్మా! నీ మనస్సులో ఎవరిపై అనురాగం కలిగిందో అతని మెడలోనే ఈ మాలను వేయి, అతడే నీ భర్త' అని పలికాడు. చుట్టాలందరూ తమ కోరికలు నెరవేరబోతున్నాయనే ఉత్సాహంతో గుమిగూడారు. మంగళ వాయిద్యాలు మిన్నంటుతుండగా, అందరూ కలిసి ఆ పద్మావతిని సగౌరవంగా స్వయంవర సభలోనికి తోడ్కొని వచ్చారు."

విశేషాలు:

అలంకారం: స్వయంవర సభకు కన్యను అలంకరించి, మంగళ వాయిద్యాల మధ్య బంధుమిత్రులతో తోడ్కొని రావడాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా కనులకు కట్టినట్లు వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: 'పుష్పస్రజంబు' అనగా పూలదండ లేదా పూలమాల అని అర్థం.

63. కంద పద్యము

క. రత్నద్వీపంబునఁ గల రత్నంబులలోనిదివ్యరత్నము కన్యా రత్నము దా వనమాలిక రత్నోద్భవుమీఁద వైచెరాగం బడరన్.

ప్రతిపదార్థం: రత్నద్వీపంబునన్ = ఆ రత్నద్వీపము నందు, కల = ఉన్నటువంటి, రత్నంబులలోని = సమస్త మణిమాణిక్యాల లోపల, దివ్యరత్నము = అత్యంత శ్రేష్ఠమైన రత్నము వంటిదియు ఐన, కన్యారత్నము = కన్యలలో శ్రేష్ఠురాలైన ఆ పద్మావతి, తాన్ = తాను, రాగంబు = అనురాగము, అడరన్ = అతిశయించునట్లుగా, వనమాలికన్ = ఆ పూలమాలను, రత్నోద్భవు మీఁదన్ = ఆ రత్నోద్భవుని మెడలో, వైచెన్ = వేసెను.
తాత్పర్యము: "ఆ రత్నద్వీపంలో ఉన్న సమస్త విలువైన రత్నాలన్నింటికంటే మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైన రత్నం వంటిది ఆ పద్మావతి. కన్యారత్నమైన ఆ సుందరి, సభలోనికి రాగానే తన మనస్సులోని అనురాగమంతా వ్యక్తమయ్యేలా, ఆ పూలమాలను రత్నోద్భవుని మెడలోనే వేసి అతనిని భర్తగా వరించింది."
విశేషాలు:
అలంకారం: 'రత్నద్వీపంబునఁ', 'రత్నంబులలోని', 'దివ్యరత్నము', 'కన్యారత్నము', 'రత్నోద్భవు' అని 'రత్న' అనే శబ్దాన్ని పదే పదే వేర్వేరు అర్థ విశేషాలతో ప్రయోగించడం వల్ల ఇక్కడ 'లాటానుప్రాస అలంకారం' లేదా 'యమక అలంకారం' అత్యంత సుందరంగా సమన్వయించబడింది.
విశేషం: పద్మావతి తన అంతరంగ వివేకానికి అద్దం పడుతూ, దైవచింతన గల రత్నోద్భవుడినే తన ప్రాణనాథుడిగా ఎన్నుకుంది.
64. వచనము
మూల వచనము: వ. అవ్వేళం బద్మినీరాగకారణంబగు గగనరత్నంబుపగిదిం బద్మావతీకృతాను రాగుం డగురత్నోద్భవు శుభోదయంబును జంద్రకేతుండు ప్రభాతచం ద్రుకియం బ్రభాహీనుండైలోనం గుందుచు జలధిఁబడందలంచిన నది తెలిసి యాసెట్టి తనతమ్ముని కూఁతుఁ గుముద్వతి నిచ్చెదనని యతని రాక సఫలంబుగాననునయించి తెచ్చి.

ప్రతిపదార్థం: ఆ వేళన్ = ఆ సమయమునందు, పద్మిని = పద్మినీ జాతి కన్యయైన పద్మావతి యొక్క (మరియు తామరల యొక్క), రాగ = అనురాగానికి (మరియు ఎరుపుదనానికి), కారణంబు = హేతువు, అగు = అయినట్టి, గగనరత్నంబు = ఆకాశమునందలి రత్నమైన సూర్యుని, పగిదిన్ = విధముగా, పద్మావతి = పద్మావతి చేత, కృత = చేయబడిన, అనురాగుండు = ప్రేమాభిమానములు కలవాడు, అగు = అయినట్టి, రత్నోద్భవు = రత్నోద్భవుని యొక్క, శుభోదయంబును = మంగళకరమైన అభ్యుదయాన్ని చూసి; చంద్రకేతుండు = చంద్రకేతుడు, ప్రభాత = తెల్లవారిన సమయమునందలి, చంద్రు = చంద్రుని, కియన్ = విధముగా, ప్రభాహీనుండు + ఐ = వెలుగు లేనివాడై (ముఖము చిన్నబోయినవాడై), లోనన్ = తన మనస్సు లోపల, కుందుచున్ = విచారిస్తూ, జలధిన్ = సముద్రము నందు, పడన్ = దూకి ప్రాణములు విడువాలని, తలంచినన్ = భావించగా; అది = ఆ వృత్తాంతాన్ని, తెలిసి = గ్రహించి, ఆ సెట్టి = ఆ కన్య తండ్రియైన వర్తకుడు, తన = తన యొక్క, తమ్ముని = సోదరుని యొక్క, కూఁతున్ = కుమార్తెయైన, కుముద్వతిన్ = కుముద్వతిని, ఇచ్చెదన్ = నీకిచ్చి వివాహము చేయుదును, అని = అంటూ, అతని = ఆ చంద్రకేతుని యొక్క, రాక = ఇక్కడికి వచ్చిన ప్రయత్నము, సఫలంబు = వ్యర్థము కాకుండా ఫలించునట్లు, కాన్ = అయ్యేలా, అనునయించి = ఓదార్చి, తెచ్చి = తన గృహమునకు తోడ్కొని వచ్చెను.

తాత్పర్యము: "ఆ సమయంలో పద్మావతి వరించడం వల్ల రత్నోద్భవుడు, తామరలు వికసించడానికి కారణమయ్యే సూర్యుని వలె ఎంతో ప్రకాశించాడు. కానీ పరాజితుడైన చంద్రకేతుడు మాత్రం, తెల్లవారి జామున కాంతి తగ్గిపోయే చంద్రుని వలె ముఖం చిన్నబోయి, మనస్సులో ఎంతో కుంగిపోయాడు. పంతంలో ఓడిపోయినందుకు అవమాన భారంతో సముద్రంలో దూకి ప్రాణాలు తీసుకోవాలని అనుకున్నాడు. ఆ సంగతి తెలుసుకున్న శెట్టి (కన్య తండ్రి) అతనిని వారించి, 'నాయనా! బాధపడకు, నా తమ్ముని కుమార్తె 'కుముద్వతి'ని నీకిచ్చి పెళ్ళి చేస్తాను' అని, అతని ప్రయాణం వృథా కాకుండా ఓదార్చి, ఆదరంగా తన ఇంటికి తీసుకువచ్చాడు."

విశేషాలు:

అలంకారం: రత్నోద్భవుని సూర్యునితోను (గగనరత్నంబుపగిదిన్), చంద్రకేతుని ఉదయకాలపు చంద్రునితోను (ప్రభాతచంద్రుకియన్) పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' అత్యంత సముచితంగా శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: 'కాళింది' లేదా 'పద్మిని' సూర్యుని వల్ల వికసిస్తే, 'కుముద్వతి' (కలువ) చంద్రుని వల్ల వికసిస్తుంది. అందువల్ల చంద్రకేతునికి కుముద్వతిని ఇవ్వడం అనే పౌరాణిక సమన్వయ చమత్కారం ఈ వచనంలో దాగి ఉంది.

65. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. సంపద సొంపుమీఱఁగ బ్రసన్నమనస్కుఁడు సెట్టి వేడ్కతో బెంపడరంగ నల్లునకుఁ బెండిలిచేసి తదీయసతియా లంపటుఁడై సువర్ణదశలక్షధనం బరణంబు నిచ్చియా దంపతు లుల్లసిల్లఁగఁ బదంపడి వారల నంపె నింపునన్.

ప్రతిపదార్థం: సంపద = ఐశ్వర్యము యొక్క, సొంపు = అతిశయము, మీఱఁగన్ = హెచ్చునట్లుగా, ప్రసన్న = ప్రశాంతమైన, మనస్కుఁడు = మనస్సు కలవాడైన, సెట్టి = ఆ వర్తకుడు, వేడ్కతోన్ = ఎంతో ఉత్సాహముతో, పెంపు = గౌరవము, అడరంగన్ = విస్తరిల్లునట్లుగా, అల్లునకున్ = తన అల్లుడైన ఆ రత్నోద్భవునకు (మరియు చంద్రకేతునికి), పెండిలి = వివాహము, చేసి = కావించి, తదీయ = తనయొక్క, సతి = భార్య యందు, ఆలంపటుఁడు + ఐ = మిక్కిలి అనురాగము కలవాడై, సువర్ణ = బంగారు నాణెములు, దశలక్ష = పది లక్షల, ధనంబు = ద్రవ్యమును, అరణంబు = కట్నముగా, ఇచ్చి = సమర్పించి, ఆ దంపతులు = ఆ నూతన వధూవరులు, ఉల్లసిల్లఁగన్ = సంతోషించునట్లుగా, పదంపడి = ఆ తర్వాత, వారలన్ = వారిద్దరిని, ఇంపునన్ = ఎంతో ప్రీతితో, అంపెన్ = అత్తవారింటికి సాగనంపెను.

తాత్పర్యము: "ఆ వర్తకుడు ఎంతో ప్రసన్నమైన మనస్సుతో, వైభవంగా సంపదలు ఉట్టిపడేలా తన అల్లునికి వివాహం జరిపించాడు. పది లక్షల బంగారు నాణెములను కట్నంగా (అరణంగా) ఇచ్చాడు. ఆ నూతన దంపతులు ఇద్దరూ ఎంతో సంతోషించేలా, పెళ్ళి వేడుకలన్నీ ముగిసిన తర్వాత వారిని ఎంతో ఆదరంగా, ప్రీతితో సాగనంపాడు."

విశేషాలు:

అలంకారం: పెళ్ళి వేడుకలను, అరణం ఇవ్వడాన్ని, దంపతులను సాగనంపడాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా మనోహరంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: 'అరణంబు' అనగా పెళ్ళి సమయంలో కుమార్తెకు లేదా అల్లునికి ఇచ్చే కానుక/కట్నము.

66. కంద పద్యము

క. రత్నోద్భవుఁ డిట కతి యత్నమున వచ్చి వంచితా ప్రజనుఁ డై నూత్న వివాహశ్రీ యగు పద్మావతిఁ జేపట్టి నాదుభవనము సొచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థం: (భైరవస్వామి మాటలు) రత్నోద్భవుఁడు = ఆ రత్నోద్భవుడు, ఇటకన్ = ఈ ప్రదేశమునకు, అతి = మిక్కిలి, యత్నమునన్ = ప్రయత్నముతో, వచ్చి = విచ్చేసి, వంచిత = వంచింపబడిన, ఆప్రజనుఁడు + ఐ = హితులు లేదా తోటివాడు (చంద్రకేతుడు) కలవాడై, నూత్న = సరికొత్తదైన, వివాహశ్రీ = వివాహ లక్ష్మి వంటిది, అగు = అయినట్టి, పద్మావతిన్ = పద్మావతిని, చేపట్టి = వివాహమాడి, నాదు = నా యొక్క, భవనమున్ = ఆలయమును, సొచ్చెన్ = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! ఆ రత్నోద్భవుడు ఎంతో పట్టుదలతో ఈ ద్వీపానికి వచ్చాడు. తన తోటివాడైన చంద్రకేతునిపై పైచేయి సాధించి, నూతన వివాహ లక్ష్మిలా వెలిగిపోతున్న ఆ పద్మావతిని పెళ్ళి చేసుకున్నాడు. ఆ తర్వాత పెళ్ళికూతురితో కలిసి, తాను గతంలో మొక్కుకున్న మొక్కును చెల్లించడానికి నా ఈ ఆలయంలోనికి ప్రవేశించాడు" అని భైరవస్వామి పలికెను.

విశేషాలు:
అలంకారం: పద్మావతిని పెళ్ళి చేసుకొని రత్నోద్భవుడు భైరవాలయానికి వచ్చిన వృత్తాంతాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: 'నాదుభవనము' అనగా కాలభైరవస్వామి యొక్క గుడి. రత్నోద్భవుడు తాను గతంలో చేసిన ఘోర ప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చడానికి భార్యతో కలిసి ఆలయానికి వచ్చాడు.

67. వచనము
మూల వచనము: వ. చొచ్చి ప్రణమిల్లి.

ప్రతిపదార్థం: చొచ్చి = ఆ ఆలయము లోపలికి ప్రవేశించి, ప్రణమిల్లి = భైరవస్వామికి నమస్కరించి.

తాత్పర్యము: ఆ దంపతులు ఇద్దరూ గుడిలోనికి వచ్చి స్వామివారికి భక్తితో ప్రణామం చేశారు.

విశేషాలు:
అలంకారం: ఆలయ ప్రవేశాన్ని, నమస్కారాన్ని సాధారణ వచన శైలిలో తెలపడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' కలదు.
విశేషం: రత్నోద్భవుని తదుపరి భయంకర సాహస కార్యానికి (ఆత్మబలిదానానికి) ఈ చిన్న వచనం నాంది పలుకుతోంది.

68. శార్దూలవిక్రీడిత పద్యము

శా. దేవా మ్రొక్కిదె వచ్చె నంచు శితశస్త్రాం గంఠనాళంబు స ద్భావాధిక్యము దోఁప ద్రించుకొనినం బద్మావతీకన్య ప్రే మావేశంబును భక్తియు న్నిగుడఁగా నాభంగి నిచ్చో నిజ గ్రీవాచ్ఛేదము చేసి వ్రాలెఁ పతిపైఁ గీర్ణోచ్చలద్రక్తయై.

ప్రతిపదార్థం: దేవా = ఓ భైరవస్వామి, మ్రొక్కు + ఇదె = ఇదిగో నీకు నమస్కారము, వచ్చెన్ = నా కోరిక నెరవేరినది కాబట్టి నా తలను సమర్పించడానికి వచ్చాను, అంచున్ = అంటూ, శిత = పదునైన, శస్త్రమునన్ = కత్తితో, కంఠనాళంబున్ = తన మెడను, సద్భావ = నిశ్చలమైన భక్తి యొక్క, ఆధిక్యము = అతిశయము, தோపన్ = వ్యక్తమయ్యేలా, త్రించుకొనినన్ = నరుక్కోగా; పద్మావతీకన్య = పద్మావతి అనే ఆ నూతన వధువు, ప్రేమావేశంబును = పతిపై గల తీవ్రమైన అనురాగమును, భక్తియున్ = పాతివ్రత్య భక్తియు, నిగుడఁగాన్ = అతిశయించగా, ఆ భంగిన్ = ఆ ప్రకారముగానే, ఇచ్చోన్ = ఈ క్షేత్రమునందే, నిజ = తన యొక్క, గ్రీవా = మెడను, ఛేదము = నరుక్కోవడం, చేసి = గావించి, కీర్ణ = వెదజల్లబడుతూ, ఉచ్చలత్ = పైకి చిమ్ముతున్న, రక్త + ఐ = రక్తం కలదై, పతి పైన్ = తన భర్త శరీరంపై, వ్రాలెన్ = ప్రాణములు విడిచి పడిపోయెను.

తాత్పర్యము: "రత్నోద్భవుడు నా ముందుకు వచ్చి, 'దేవా! నా కోరిక నెరవేరింది, ఇదిగో నా మొక్కు చెల్లిస్తున్నాను' అని పలికాడు. పదునైన కత్తితో తన కంఠాన్ని తానే నరుక్కున్నాడు. అది చూసి అతని భార్య పద్మావతి పతిపై గల ప్రేమతో, భక్తితో ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా, తను కూడా అదే కత్తితో తన మెడను తానే నరుక్కుంది. శరీరం నుండి రక్తం పైకి చిమ్ముతుండగా, ఆమె తన భర్త దేహంపైనే ప్రాణాలు విడిచి వాలిపోయింది" అని భైరవస్వామి విక్రమార్కునికి వివరించెను.

విశేషాలు:
అలంకారం: దంపతుల తక్షణ ప్రాణత్యాగాన్ని, రక్తం చిమ్ముతూ భర్తపై భార్య వాలడాన్ని భయానక, కరుణ రస స్ఫురణతో వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: పతి ప్రాణాలు విడిచిన చోట సతీసహగమనం లేదా పతితో పాటు ప్రాణాలు విడిచే ఆనాటి స్త్రీల పాతివ్రత్య నిరతికి పద్మావతి త్యాగం ఒక గొప్ప నిదర్శనం.

69. చంపకమాల పద్యము
చ. అటఁ దమమూఁకలోన హితు లాతనిఁ గానక జాడ వట్టి యి చ్చటి కరుదెంచి తున్కలయి చచ్చినవీరలఁ జూచి మద్గృహం బిటనట నాదటం బొరలి యేడ్చుచు నెత్తులు మొత్తుకొంచు ను త్కట మగుదుఃఖవహ్నిఁ గడుఁ గ్రాఁగిరి వేఁగిరి దోఁగి రశ్రులన్.

ప్రతిపదార్థం: అటన్ = ఆ తర్వాత, తమ = వారి యొక్క, మూఁకలోనన్ = గుంపు లోపల ఉన్న, హితులు = స్నేహితులు, ఆతనిన్ = ఆ రత్నోద్భవుని, కానక = ప్రయాణంలో కానలేక, జాడ వట్టి = అతని అడుగుజాడలను వెతుక్కుంటూ, ఇచ్చటికిన్ = ఈ భైరవాలయమునకు, అరుదెంచి = విచ్చేసి, తున్కలు + అయి = ముక్కలు ముక్కలుగా తెగిపడి, చచ్చిన = మరణించి ఉన్న,

వీరలన్ = ఆ దంపతులను, చూచి = కళ్ళారా చూసి, మద్గృహంబు = నా ఆలయమునందు, ఇటన్ = ఇక్కడ, అటన్ = అక్కడ, ఆదటన్ = ఆతురతతో (దుఃఖముతో), పొరలి = నేలపై దొర్లి, ఏడ్చుచున్ = రోదిస్తూ, నెత్తులు = తమ తలలను, మొత్తుకొంచున్ = బాదుకుంటూ, ఉత్కటము = తీవ్రమైనది, అగు = అయినట్టి, దుఃఖ = శోకమనే, వహ్నిన్ = అగ్ని నందు, కడున్ = మిక్కిలిగా, క్రాఁగిరి = తపించిపోయారు, వేఁగిరి = వేదన చెందారు, అశ్రులన్ = కన్నీటి ధారల యందు, తోఁగిరి = తడిసిపోయారు.

తాత్పర్యము: "ఆ తర్వాత వారి బంధుమిత్రులు రత్నోద్భవుడు కనిపించకపోయేసరికి వెతుక్కుంటూ ఈ గుడికి వచ్చారు. అక్కడ ముక్కలు ముక్కలుగా తెగిపడి చనిపోయి ఉన్న ఆ నూతన వధూవరులను చూశారు. నా గుడిలోనే నేలపై పడి దొర్లుతూ, తలలు బాదుకుంటూ ఏడ్చారు. తీవ్రమైన శోకాగ్నిలో కాలిపోతూ, కన్నీటి ధారల్లో మునిగిపోయారు" అని భైరవస్వామి పలికెను.

విశేషాలు:
అలంకారం: దుఃఖాన్ని అగ్నితో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'రూపకాలంకారం' (దుఃఖవహ్ని) మరియు బంధువుల రోదనా స్థితిని కరుణ రస స్ఫురణతో చిత్రించడం వల్ల 'స్వభావోక్తి అలంకారం' అద్భుతంగా వ్యక్తమవుతున్నాయి.
విశేషం: 'మద్గృహంబు' అనగా కాలభైరవస్వామి తన ఆలయాన్ని నిర్దేశించి పలికిన మాట.

70. సీస పద్యము
సీ. తదనంతరంబ యిద్దఱ నెత్తికొని వెలి కరుగఁ జూచిన నేను గరుణ కల్మి మీలోన నొక్కఁడు మిడిదల యిచ్చిన దంపతుల్ బ్రదుకుట తథ్య మనిన సామాట కుల్కి మీస్నక కాలభైరవుం డీలోన నిద్దఱ నిట్లు ద్రుంచె నింక నెందఱఁ చంప నెంచినాఁడో యని విడిచి కన్కని గుడివెడలి పాఱి తే.గీ. రేను నామాట పద్యంబుగా నోనర్చి వ్రాసి నిలిపితి నంత నెవ్వారలైన మ్రొక్కఁ జనుడెంచి కాంచి విదిక్కుపడుచు వెడలిమఱిచూడ రిట వెరవేఁకిపట్టి.

ప్రతిపదార్థం: తదినంతరంబు + అ = ఆ బంధువులు ఏడ్చిన తర్వాత, ఇద్దఱన్ = ఆ చనిపోయిన ఇద్దరి దేహాలను, ఎత్తికొని = చేతులలోనికి తీసుకొని, వెలికన్ = గుడి బయటకు, అరుగన్ = వెళ్ళడానికి, చూచినన్ = ప్రయత్నించగా, నేను = నేను (భైరవస్వామిని), కరుణ = దయ, కల్మిన్ = కలిగియుండుట చేత; మీ లోనన్ = మీ బంధువుల సమూహములో, ఒక్కఁడు = ఏ ఒక్కడైనా సరే, మిడిదల = తన శిరస్సును (తలను), ఇచ్చినన్ = నాకు బలిగా సమర్పిస్తే, దంపతుల్ = ఈ భార్యాభర్తలు, బ్రదుకుట = తిరిగి జీవించడం అనేది, తథ్యము = సత్యము, అనినన్ = అని నేను పలకగా; ఆ మాటకన్ = నా ఆ మాటకు, ఉల్కి = భయపడి, మిన్నక (మీస్నక) = ఊరకనే, కాలభైరవుండు = ఈ భైరవస్వామి, ఈ లోనన్ = ఈ ఆలయములోనే, ఇద్దఱన్ = ఇద్దరిని, ఇట్లు = ఈ ప్రకారముగా, ద్రుంచెన్ = సంహరించాడు; ఇంకా = ఇకముందు, ఎందఱన్ = ఎంతమందిని, చంపన్ = బలితీసుకోవాలని, ఎంచినాఁడో = భావించాడో, అని = అనుకుంటూ, విడిచి = ఆ కళేబరాలను అక్కడే వదిలిపెట్టి, కన్కని = ఆతురతతో, గుడి = ఆలయము నుండి, వెడలి = బయటకు వచ్చి, పాఱిరి = భయంతో పారిపోయారు; నేను =

నేను (భైరవస్వామిని), నా = నా యొక్క, మాట = ఆ నిబంధనను, పద్యంబుగాన్ = పద్య రూపముగా, ఒనర్చి = కూర్చి, వ్రాసి = పలకపై లిఖించి, నిలిపితిన్ = అక్కడ ఉంచాను; అంతన్ = ఆ తర్వాత, ఎవ్వారలు + ఐనన్ = ఎవరైనా సరే, మ్రొక్కన్ = దర్శించడానికి, చనుడెంచి = విచ్చేసి, కాంచి = ఆ పద్యాన్ని చూసి, విదిక్కుపడుచున్ = భయంతో దిక్కులు చూస్తూ, వెడలి = వెనుకకు వెళ్ళిపోయారు గానీ, ఇట = ఈ చోటికి, వెరవు + ఏకిపట్టి = తిరిగి వచ్చే ఉపాయాన్ని లేదా ధైర్యాన్ని, మఱి = ఇంకెన్నడూ, చూడరు = ప్రదర్శించలేదు.

తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! ఆ బంధువులు ఆ ఇద్దరి శవాలను ఎత్తుకొని గుడి బయటకు తీసుకుపోబోయారు. అప్పుడు నేను కరుణతో వారితో 'మీలో ఎవరైనా ఒకరు మీ తలను బలి ఇస్తే, ఈ దంపతులు తిరిగి బ్రతుకుతారు' అని చెప్పాను. ఆ మాట వినగానే వారు భయపడి, 'ఓహో! ఈ కాలభైరవుడు ఇప్పటికే ఇద్దరిని బలి తీసుకున్నాడు, ఇంకా ఎంతమందిని చంపాలని అనుకుంటున్నాడో!' అని భీతిల్లారు. ఆ శవాలను అక్కడే వదిలేసి గుడి నుండి ప్రాణాలు గుప్పిట పట్టుకుని పారిపోయారు. ఆ తర్వాత నేను నా నిబంధనను ఒక పద్యంగా వ్రాసి ఆ పలకపై ఉంచాను. అప్పటి నుండి ఎవరైనా గుడికి వచ్చినా, ఆ పద్యాన్ని చూసి భయంతో పారిపోతున్నారు తప్ప, మళ్ళీ ఇటువైపు రావడానికి ఎవరూ ధైర్యం చేయలేదు" అని భైరవస్వామి పలికెను.

విశేషాలు:
అలంకారం: భైరవస్వామి మాటలకు భయపడి బంధువులు పారిపోవడాన్ని భయానక రస స్ఫురణతో లోకసహజంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

71. కంద పద్యము
క. వీరాగ్రణి యగు నీచే వీరిద్దఱు బ్రదికి రింక వేఁడుము దగ నీ కోరిన కోరిక లీచ్చెద భూరమణీరమణ సర్వభూతదయాత్మా.

ప్రతిపదార్థం: (భైరవస్వామి మాటలు) వీర = వీరులలో, అగ్రణి = శ్రేష్ఠుడవు, అగు = అయినట్టి, నీ చేన్ = నీ సాహసము వలనే, వీరిద్దఱున్ = ఈ భార్యాభర్తలు ఇద్దరూ, బ్రదికిరి = తిరిగి జీవించారు; భూరమణీరమణ = భూదేవికి భర్తవైన ఓ విక్రమార్క మహారాజా, సర్వభూత = సమస్త జీవుల యెడల, దయాత్మా = కరుణ గల మనస్సు కలవాడా, ఇంకన్ = ఇకమీదట, తగన్ = యోగ్యముగా, నీ = నీవు, కోరిన = ఆశించిన, కోరికలు = వరములను, ఇచ్చెదన్ = నీకు అనుగ్రహిస్తాను, వేఁడుము = కోరుకొనుము.

తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! నువ్వు వీరాగ్రేసరుడవు, సమస్త ప్రాణుల యెడల అపారమైన దయ గల ఉత్తముడవు. నీ అసమానమైన సాహసం వల్లే ఈ దంపతులు ఇద్దరూ తిరిగి బ్రతికారు. నీ త్యాగగుణానికి నేను ఎంతో ప్రసన్నుడనయ్యాను. నీ మనస్సులో ఉన్న కోరికలు ఏవైనా సరే కోరుకో, ఇప్పుడే నీకు అనుగ్రహిస్తాను" అని భైరవస్వామి పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజును 'భూరమణీరమణ' (భూదేవికి భర్త) అని సంబోధించడం వల్ల ఇక్కడ 'రూపకాలంకారం' మరియు రాజు యొక్క సద్గుణాలను ఉన్నదున్నట్లుగా కీర్తించడం చేత 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతున్నాయి.

విశేషం: పరోపకారం కోసం ప్రాణత్యాగానికి సిద్ధపడిన విక్రమార్కుని విశిష్టతను దైవమే స్వయంగా కొనియాడిన అద్భుత ఘట్టమిది.

72. వచనము

మూల వచనము: వ. అనుడు నతండు మఱియుం బ్రణమిల్లి.

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్ = అని భైరవస్వామి వరాన్ని ఇస్తానని పలకగా, అతండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, మఱియున్ = ఇంకొకసారి, ప్రణమిల్లి = వినయముతో స్వామికి నమస్కరించి.

తాత్పర్యము: భైరవస్వామి ఆ విధంగా సెలవియ్యగా, విక్రమార్కుడు ఎంతో నమ్రతతో ఆ దేవదేవునికి మరొక్కమారు సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి ఇట్లు వేడుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజు యొక్క వినయపూర్వకమైన ప్రవర్తనను సాధారణ వచన శైలిలో తెలపడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' కలదు.

విశేషం: దైవం వరమిస్తానన్నా గర్వపడకుండా వినయాన్ని ప్రదర్శించడం విక్రమార్కుని రాజర్షి గుణాన్ని సూచిస్తోంది.

73. కంద పద్యము

క. సకలార్థసిద్ధికైదే వ! "కలౌ మైలారు భైరవా'' యనుపలుకుల్ ప్రకటంబుగ రాజ్యముతో వికలత్వము లేనిబ్రదుకు వీరల కిమ్మా.

ప్రతిపదార్థం: (విక్రమార్కుని మాటలు) దేవ = ఓ భైరవస్వామి, సకల = సమస్తమైన, అర్థ = కోరికల యొక్క, సిద్ధికై = నెరవేరుట కొరకు, కలౌ = ఈ కలియుగము నందు, మైలారు భైరవా = 'మైలారు భైరవుడు' అనే, అను = అనేటటువంటి, పలుకుల్ = నామములు, ప్రకటంబుగన్ = లోక ప్రసిద్ధము అయ్యేలా, వీరలకున్ = తిరిగి బ్రతికిన ఈ దంపతులకు, రాజ్యముతోన్ = గొప్ప రాజ్యభోగములతో కూడినట్టియు, వికలత్వము = ఎటువంటి లోటుపాట్లు, బాధలు, లేని = లేనటువంటి, బ్రదుకు = దీర్ఘాయుష్షు గల జీవితాన్ని, ఇమ్మా = అనుగ్రహించుము.

తాత్పర్యము: "ఓ కాలభైరవస్వామి! కలియుగంలో భక్తుల సమస్త కోరికలను నెరవేర్చే దైవముగా నువ్వు 'మైలారు భైరవుడు' అనే పేరుతో లోకప్రసిద్ధుడవు కావాలి. అలాగే, నా సాహసానికి నువ్వు ప్రసన్నుడవై వరమివ్వదలచుకుంటే - తిరిగి బ్రతికిన ఈ పుణ్య

దంపతులకు ఎటువంటి ఆపదలు, లోటుపాట్లు లేని సుఖమయమైన జీవితాన్ని, గొప్ప రాజ్యాన్ని ప్రసాదించు" అని విక్రమార్కుడు వేడుకున్నాడు.

విశేషాలు:
అలంకారం: కలియుగంలో భైరవస్వామి మైలారు భైరవుడిగా ప్రసిద్ధి చెందుతాడనే సాంప్రదాయ సిద్ధాంతాన్ని తెలపడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: విక్రమార్కుడు దైవం ఇచ్చిన వరాన్ని తన కోసం వాడుకోకుండా, ఎదురుగా ఉన్న అపరిచిత దంపతుల క్షేమం కోసం, వారికి రాజ్యం ఇవ్వమని కోరడం అతని అసాధారణ త్యాగబుద్ధికి నిదర్శనం.

74. మత్తేభవిక్రీడిత పద్యము
మ. అనుచు న్వేఁడిన వానిసాహసము నత్యౌదార్యము భైరవుం డనురక్తిం గొనియాడి వారలకుఁ బ్రాజ్యం బై నరాజ్యంబుఁ జం దనశైలస్థలిఁ గల్గ నిచ్చి తనలోఁ దా సన్నిధిం బొందిన ధనదుం గూడి కడంకతో మగిడే నాధాత్రీశుఁ డుజ్జేనికిన్.

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్ = ఈ ప్రకారముగా, వేఁడిన = ప్రార్థించిన, వాని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, సాహసమున్ = అద్భుత ధైర్యమును, అత్యౌదార్యమున్ = మిక్కుటమైన త్యాగ గుణమును (ఉదారతను), భైరవుండు = ఆ కాలభైరవస్వామి, అనురక్తిన్ = మిక్కిలి ప్రీతితో, కొనియాడి = అభినందించి, వారలకున్ = ఆ బ్రతికిన దంపతులకు, చందనశైల = మలయ పర్వత (చందనగిరి) ప్రాంతము నందలి, స్థలిన్ = ప్రదేశమున, ప్రాజ్యంబు + ఐన = గొప్పదైన, రాజ్యంబున్ = పరిపాలనా వైభవాన్ని, కల్గన్ + ఇచ్చి = సిద్ధించునట్లు అనుగ్రహించి, తనలోన్ + తాన్ = అంతర్ధానమైపోగా; ఆ ధాత్రీశుఁడు = ఆ భూపాలుడైన విక్రమార్కుడు, సన్నిధిన్ = స్వామివారి సన్నిధి వెలుపల, పొందిన = ఉన్నటువంటి, ధనదున్ = ఆ వర్తకుడైన ధనదుని, కూడి = కలుసుకొని, కడంకతోన్ = ఉత్సాహముతో, ఉజ్జేనికిన్ = తన రాజధానియైన ఉజ్జయిని నగరమునకు, మగిడెన్ = తిరిగి ప్రయాణమై వచ్చెను.

తాత్పర్యము: "విక్రమార్కుడు ఆ విధంగా వేడుకోగా, అతని సాహసానికి, పరహితం కోరే అపారమైన ఉదారగుణానికి భైరవస్వామి ఎంతో సంతోషించి మనసారా కొనియాడాడు. వెంటనే ఆ బ్రతికిన దంపతులకు చందన పర్వత ప్రాంతంలో ఒక గొప్ప రాజ్యాన్ని అనుగ్రహించాడు. ఆ పైన స్వామి అంతర్ధానమయ్యాడు. అంతట విక్రమార్క మహారాజు ఆలయం వెలుపల వేచి ఉన్న ధనదుని కలుసుకొని, ఎంతో ఉత్సాహంతో తిరిగి తన ఉజ్జయిని నగరానికి చేరుకున్నాడు" అని ఏడవ బొమ్మ కథను ముగించెను.

విశేషాలు:
అలంకారం: భైరవస్వామి వరాన్ని ఇచ్చి అంతర్ధానం కావడం, రాజు ధనదునితో కలిసి ఉజ్జయినికి తిరిగి రావడాన్ని క్రమ పద్ధతిలో వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: 'చందనశైలస్థలి' అనగా మంచిగంధపు చెట్లకు నిలయమైన మలయ పర్వత ప్రాంతము. విక్రమార్కుని సాహస గుణాన్ని నిరూపించే ఏడవ బొమ్మ కథ ఇక్కడితో ముగిసింది.

75. కంద పద్యము

క. ఆభూపతి గుణములు నీ కేభంగులనై నఁగలుగ విఁక మగుదుమనం బ్రాభవముఁ గలిమ జాఱఁగ నాభోజుడు తిరిగి చనియె నంతఃపురికిన్.

ప్రతిపదార్థం: (ఏడవ బొమ్మ భోజరాజుతో పలికిన ముగింపు మాటలు) ఆ భూపతి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, గుణములు = అద్భుతమైన సద్గుణములు, నీకున్ = నీకు, ఏ భంగులన్ + ఐనన్ = ఏ విధముగా చూసినా, కలుగవు = లేవు; ఇకన్ = కాబట్టి, మగుదుము = వెనుకకు వెళ్ళుము, అనన్ = అని ఆ సాలభంజిక పలకగా, ప్రాభవమున్ = తన అధికార గర్వమును, కలిమి = ఐశ్వర్యమును, జాఱఁగన్ = జారిపోగా (అనగా ముఖము చిన్నబోగా), ఆ భోజుడు = ఆ భోజమహారాజు, తిరిగి = వెనుకకు మళ్ళి, అంతఃపురికిన్ = తన భవనము లోపలికి, చనియెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: కథ అంతా చెప్పిన తర్వాత ఆ ఏడవ బొమ్మ భోజరాజుతో ఇట్లన్నది: "ఓ భోజరాజా! విన్నావు కదా ఆ విక్రమార్కుని సాహసం! అటువంటి ఉత్తమ గుణాలు నీలో ఏమాత్రం లేవు. కాబట్టి ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కాలని ఆశించకుండా వెనుకకు వెళ్ళు." ఆ మాటలకు భోజరాజు తన అధికార గర్వం, వైభవం అన్నీ ఒక్కసారిగా జారిపోయినట్లుగా లజ్జపడి, సింహాసనం ఎక్కకుండా వెనుదిరిగి తన అంతఃపురానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: బొమ్మ మాటలకు భోజరాజు గర్వభంగమై ముఖము చిన్నబోయి వెనుదిరగడాన్ని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: విక్రమార్కుని కథల ద్వారా భోజరాజుకు కలిగే వివేకోదయాన్ని కవి ఈ ముగింపు పద్యంలో ఎంతో మనోహరంగా చిత్రించారు.

76. వచనము

మూల వచనము: వ. అంతఁ గొంతకాలంబు చనఁగ.

ప్రతిపదార్థం: అంతన్ = ఆ తర్వాత, కొంత = కొద్దిపాటి, కాలంబు = సమయము, చనఁగన్ = గడిచిపోగా.

తాత్పర్యము: ఏడవ బొమ్మ కథ ముగిసిన తర్వాత కొంతకాలము గడిచిపోయింది.

విశేషాలు:

అలంకారం: కాలగమనాన్ని సూచించే సాధారణ వాక్యము కావడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' కలదు.

విశేషం: ఈ చిన్న వచనం ఎనిమిదవ బొమ్మ కథ ప్రారంభానికి కాల సూచికగా నిలిచింది.

77. కంద పద్యము (ఎనిమిదవ బొమ్మ కథ ప్రారంభం - మంగళాచరణము)

క. కాళాబ్జమల్లికాకలి కాళారదనీరదేందు కైరవహంసా కాశాపగాఁ బుహిమసం కాశాంగవికాసిత ప్రకాశు గిరీశు.

ప్రతిపదార్థం: కాళ = నల్లని, అబ్జ = పద్మము వంటి (కంఠము గలవాడును), మల్లికా = మల్లెపూవు యొక్క, కలకా = మొగ్గ వంటియు, ఆరద = కాంతివంతమైన దంతములు గలవాడును, నీరద = మేఘము వంటి (నల్లని కంఠము) గలవాడును, ఇందు = చంద్రుని వలెను, కైరవ = తెల్లకలువ వలెను, హంస = హంస వలెను, ఆకాశాపగా = ఆకాశ గంగ వలెను, పుహిమ = మంచు (హిమము) వలెను, సంకాశ = సమానమైన తెల్లనైన, అంగ = శరీరము యొక్క, వికాసిత = వికసించిన, ప్రకాశున్ = వెలుగు కలిగినట్టి, గిరీశున్ = కొండల రేడైన పరమశివుడిని.

తాత్పర్యము: నల్లని తామరపువ్వు వలె, కాళమేఘం వలె నల్లనైన కంఠము కలిగి ఉన్నవాడును; మల్లెమొగ్గల వంటి తెల్లని దంతములు గలవాడును; శరత్కాల చంద్రుడు, తెల్లకలువ, రాజహంస, ఆకాశగంగ మరియు తెల్లని మంచు కొండలతో సమానమైన ధవళవర్ణ దేహచ్ఛాయతో ప్రకాశించువాడునైన ఆ గిరీశుడిని (పరమశివుడిని) మనస్సునందు నిలిపి.

విశేషాలు:

అలంకారం: పరమశివుని తెల్లని దేహ కాంతిని చంద్రుడు, హంస, మంచు వంటి లోకప్రసిద్ధ తెల్లని వస్తువులతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' (మాలా ఉపమ) మరియు కంఠాన్ని నల్లపద్మంతో పోల్చడం వల్ల 'ఉపమాలంకారం' అత్యంత రమణీయంగా శోభిల్లుతున్నాయి.

విశేషం: కవి ఎనిమిదవ బొమ్మ కథను ప్రారంభించే ముందు శివస్తుతి రూపంలో మంగళాచరణాన్ని సమాస భూయిష్టమైన శైలిలో కూర్చారు.

78. చంపకమాల పద్యము

చ. తలఁపుచు మ్రొక్కి భోజవసుధావరుఁ డిష్టులు దృష్టశాస్త్రవే త్తలు శకునజ్ఞులు న్సముచితం బగు లగ్నము చెప్పఁగా సము జ్జ్వలకరవాలహస్తుఁ డయి వచ్చి మహాసన మెక్కఁ బూనఁగా నిలు నిలు మంచుఁ బల్కెఁగడు నేర్పున నచ్చటి బొమ్మ యిమ్ములన్.

ప్రతిపదార్థం: (ఆ గిరీశుడిని) తలఁపుచున్ = ధ్యానిస్తూ, మ్రొక్కి = ప్రణామము చేసి, భోజవసుధావరుఁడు = భోజరాజ్యాధినేతయైన భోజరాజు, ఇష్టులు = తన హితైషులు, దృష్టశాస్త్రవేత్తలు = సర్వశాస్త్రములు తెలిసిన పండితులు, శకునజ్ఞులున్ = శకున శాస్త్రము తెలిసిన జ్యోతిష్కులు, సముచితంబు + అగు = మిక్కిలి యోగ్యమైన, లగ్నము = ముహూర్తమును, చెప్పఁగాన్ = నిర్ణయించగా, సముజ్జ్వల = మిక్కిలి మెరుస్తున్న, కరవాల = కత్తిని, హస్తుఁడు + అయి = చేతిలో ధరించినవాడై, వచ్చి = విచ్చేసి, మహాసనము = ఆ విక్రమార్కుని సింహాసనమును, ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు, పూనఁగాన్ = సిద్ధపడగా, అచ్చటి = ఆ ఎనిమిదవ ద్వారము వద్ద ఉన్న, బొమ్మ = సాలభంజిక, కడున్ = మిక్కిలి, నేర్పునన్ = చాతుర్యముతో, ఇమ్ములన్ = లెస్సగా, నిలు = ఆగుము, నిలుము = ఆగుమంటూ, పల్కెన్ = ఇట్లు పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆ పరమశివుడిని మనస్సులో ధ్యానించి నమస్కరించి, భోజమహారాజు తన హితైషులు, వేదపండితులు, జ్యోతిష్కులు కలిసి నిశ్చయించిన ఒక శుభ ముహూర్తమున సింహాసనం ఎక్కడానికి వచ్చాడు. మెరుస్తున్న కత్తిని చేతపట్టి

అతడు ఆ విక్రమార్కుని పీఠాన్ని అధిరోహించబోయెను. అంతలో ఆ ఎనిమిదవ ద్వారము వద్ద ఉన్న బొమ్మ ఎంతో నేర్పుతో, గంభీరంగా "రాజా! ఆగు, ఆగుము!" అని అడ్డుపలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజు సింహాసన మెక్కబోవడాన్ని, బొమ్మ సమయస్ఫూర్తితో అడ్డుకోవడాన్ని నాటకీయ శైలిలో వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: భోజరాజు ఈసారి ఎనిమిదవ ద్వారము గుండా సింహాసనాన్ని అధిరోహించడానికి ప్రయత్నించిన ఘట్టమిది.

79. కంద పద్యము

క. మోహమున భద్రపీఠా రోహణ మగు ననుట గుణవిరోధము గాదే సాహసభూషణుసరిగా సాహసగుణగణము లేక చనునే యెక్కన్.

ప్రతిపదార్థం: (ఎనిమిదవ బొమ్మ మాటలు) మోహమునన్ = కేవలము సింహాసనముపై గల వ్యామోహము చేత, భద్రపీఠ = ఈ మంగళకరమైన విక్రమార్క సింహాసనమును, ఆరోహణము = అధిరోహించుట, అగున్ = సాధ్యమవుతుంది, అనుట = అనుకోవడం, గుణ = ఉత్తమ గుణములకు, విరోధము = విరుద్ధమైనది, కాదే = కాదా; సాహస = సాహసమే, భూషణు = ఆభరణముగా గల విక్రమార్కుని, సరిగాన్ = సమానముగా, సాహస = ధైర్య సాహసాలనే, గుణగణములు = సద్గుణముల సమూహము, లేక = లేకుండా, ఎక్కడన్ = ఏ ప్రదేశమునందైనా సరే, ఎక్కన్ = ఈ గద్దెపై కూర్చోవడానికి, చనునే = తగునా (తగదు).

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! కేవలం ఒక రాజుననే అహంకారంతో, ఈ సింహాసనంపై గల వ్యామోహంతో దీనిని ఎక్కాలనుకోవడం సద్గుణ సంప్రదాయానికి విరుద్ధం కాదా? సాహసమే ఆభరణంగా గల ఆ విక్రమార్క మహారాజుతో సమానమైన సాహస గుణాలు నీలో లేకుండా, ఈ సింహాసనాన్ని అధిరోహించడానికి నీకు ఎలా వీలవుతుంది? ఎక్కడా అది సాధ్యం కాదు" అని ఆ బొమ్మ పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారం: విక్రమార్కునితో సమానమైన సాహసం లేనిదే గద్దె నెక్కడం సాధ్యం కాదనే ఒక లోక నీతిని స్పష్టంగా నిరూపించి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ 'అర్థాంతరన్యాస అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: 'సాహసభూషణుడు' అనగా సాహసమే ఆభరణముగా గల విక్రమార్కుడు.

80. కంద పద్యము

క. ఇవ్విధమునఁ బలికిన నృపు డవ్వీరుని బలిమి తెంపు లవి యెట్టి వన న్నవ్వుచు నప్పాంచాలిక నివ్వెఱఁగందంగఁ జెప్పె నిర్వచనముగన్.

ప్రతిపదార్థం: ఈ విధంబునన్ = ఈ ప్రకారముగా ఆ బొమ్మ, పలికినన్ = మాట్లాడగా, నృపుడు = ఆ భోజరాజు, ఆ వీరుని = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, బలిమి = శారీరక శక్తియు, తెంపులు = సాహసములు, అవి = అవి, ఎట్టివి = ఎటువంటివి, అనన్ = అని అడుగగా, ఆ పాంచాలిక = ఆ సాలభంజిక (బొమ్మ), నవ్వుచున్ = చిరునవ్వు చిందిస్తూ, నివ్వెఱగు = ఆశ్చర్యము, అందంగన్ = కలిగేలా, నిర్వచనముగన్ = స్పష్టముగా (ఎదురులేకుండా), చెప్పెన్ = వివరించసాగెను.

తాత్పర్యము: ఆ బొమ్మ ఆ విధంగా పలికేసరికి భోజరాజు ఆగిపోయాడు. "ఓ బొమ్మా! ఆ విక్రమార్కుని దేహబలము, మానసిక సాహసములు ఎటువంటివో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. దానికి ఆ సాలభంజిక మృదువుగా నవ్వుతూ, వినేవారికి ఎంతో ఆశ్చర్యం కలిగేలా, విక్రమార్కుని కథను స్పష్టంగా చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజు ప్రశ్నను, బొమ్మ యొక్క మృదుహాస పూర్వకమైన కథా కథన విధానాన్ని లోకసహజంగా చిత్రించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: 'పాంచాలిక' అనగా బొమ్మ లేదా సాలభంజిక. ఎనిమిదవ బొమ్మ కథా వృత్తాంతానికి ఈ పద్యం ప్రవేశికగా నిలిచింది.

81. శార్దూలవిక్రీడిత పద్యము

శా. ఆకర్ణింపుము భోజభూవర నిలింపాధీశ సంపాదితా స్తోక స్నేహవి వేకనాక యువతీస్తోత్రైకపాత్రుండు ధా
త్రీకాంతాపరిభోగ్యభాగ్యనిధి కీర్తిన్ విక్రమాదిత్యుఁ డి ట్లేకచ్ఛత్రముగాఁ దనర్చుచు జగం బేలెం గృపాలోలుఁడై.

ప్రతిపదార్థం: (ఎనిమిదవ బొమ్మ మాటలు) భోజభూవర = ఓ భోజరాజా, ఆకర్ణింపుము = సావధానముగా వినుము; నిలింపాధీశ = దేవతల ప్రభువైన దేవేంద్రుని చేత, సంపాదిత = కూడగట్టబడిన, అస్తోక = తక్కువకానటువంటి (మిక్కుటమైన), స్నేహ = మైత్రి చేతను, వివేక = జ్ఞానము చేతను, నాక యువతీ = స్వర్గలోక స్త్రీల (అప్సరసల) యొక్క, స్తోత్ర = పొగడ్తలకు, ఏక = ముఖ్యమైన, పాత్రుండు = ఆధారుడైనవాడును, ధాత్రీకాంతా = భూమి అనే కాంత చేత, పరిభోగ్య = అనుభవింపదగిన, భాగ్యనిధి = సంపదలకు నిలయమైనవాడును, కీర్తిన్ = గొప్ప యశస్సు కలవాడును ఐన, విక్రమాదిత్యుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, గృపా = దయతో, లోలుఁడు + ఐ = కూడినవాడై, ఇట్లు = ఈ ప్రకారముగా, ఏకచ్ఛత్రముగాన్ = ఒకే గొడుగు కింద (అఖండముగా), తనర్చుచున్ = ఒప్పుచు, జగంబు = ఈ లోకాన్ని, ఏలెన్ = పరిపాలించెను.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! వినుము. దేవరాజైన దేవేంద్రునితో అమితమైన స్నేహము, వివేకము కలవాడును; స్వర్గలోక అప్సరసల నిరంతర స్తోత్రాలకు ఏకైక పాత్రుడైనవాడును; భూదేవి చేత అనుభవింపదగిన సకల భాగ్యాలకు నిలయమైనవాడును; నిరుపమానమైన కీర్తి కలవాడునైన ఆ విక్రమాదిత్య మహారాజు, అపారమైన దయా హృదయంతో ఈ భూమండలాన్ని ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా పరిపాలించాడు" అని ఎనిమిదవ బొమ్మ పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారం: విక్రమార్కుని సామ్రాజ్యాన్ని భూమి అనే కాంతతోను, అతని పరిపాలనను ఏకచ్ఛత్రంతోను పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'రూపకాలంకారం' మరియు అప్సరసల చేత కొనియాడబడే వైభవాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం వల్ల 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతున్నాయి.

విశేషం: దేవేంద్రునితో విక్రమార్కునికి గల లోకాతీతమైన మైత్రిని, అతని రాజ్య వైభవాన్ని కవి ఈ పద్యంలో ప్రౌఢమైన శైలిలో వర్ణించారు.

82. కంద పద్యము

క. ద్వాత్రింశద్భాగములను ద్వాత్రింశద్ద్వారమైన వజ్రాసనముజా ద్వా త్రింశదాయుధములు ద్వాత్రింశల్లక్షణములుఁ తగునాతనికి.

ప్రతిపదార్థం: ద్వాత్రింశత్ = ముప్పైరెండు (32), భాగములను = భాగములు కలిగినట్టియు, ద్వాత్రింశత్ = ముప్పైరెండు, ద్వారము = తలుపులు లేదా బొమ్మల ద్వారములు, ఐన = అయినటువంటి, వజ్రాసనమును = ఈ రత్న సింహాసనమును, ద్వాత్రింశత్ = ముప్పైరెండు, ఆయుధములున్ = ఆయుధములను, ద్వాత్రింశత్ = ముప్పైరెండు, లక్షణములున్ = ఉత్తమ పురుష లక్షణములను, ఆతనికిన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు, తగున్ = ఖచ్చితముగా తగియున్నవి.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! ముప్పైరెండు భాగములతో, ముప్పైరెండు ద్వారములతో శోభిల్లే ఈ వజ్రసింహాసనాన్ని అధిరోహించడానికి కావలసిన ముప్పైరెండు ఆయుధ సంపదలు, ఒక ఉత్తమ చక్రవర్తికి ఉండవలసిన ముప్పైరెండు సముచిత సాముద్రిక లక్షణాలు ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు మాత్రమే పరిపూర్ణంగా తగియున్నాయి" అని బొమ్మ పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారం: 'ద్వాత్రింశత్' (ముప్పైరెండు) అనే సంఖ్యావాచక పదాన్ని ప్రతి పాదంలోనూ ఆవృత్తి చేస్తూ విక్రమార్కుని అర్హతలను వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ శబ్దాలంకారాలలో ఒకటైన 'వృత్త్యనుప్రాస అలంకారం' లేదా 'వీప్సాలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: సింహాసనానికి గల ముప్పైరెండు బొమ్మల మర్మాన్ని, రాజుకు గల ముప్పైరెండు ఉత్తమ లక్షణాలను కవి ఈ పద్యంలో చక్కగా సమన్వయించారు.

ముప్పైరెండు ఆయుధ సంపదలు

ప్రాచీన భారతీయ యుద్ధ శాస్త్రాలు (ధనుర్వేదం) మరియు రాజనీతి గ్రంథాల ప్రకారం, ఒక సార్వభౌముడు లేదా సర్వసమర్థుడైన యోధుడు కలిగి ఉండవలసిన 32 ముఖ్యమైన ఆయుధాల (ద్వాత్రింశత్ ఆయుధాలు) వివరాలు ఈ క్రింది విధంగా విభజించబడ్డాయి:

1. ముఖ్యాస్త్రాలు (చేతితో ప్రయోగించేవి - ముక్త ఆయుధాలు):

ధనస్సు (బాణాలు) - దూరంలో ఉన్న శత్రువులను సంహరించే ప్రాథమిక ఆయుధము.

చక్రము - శత్రువుల శిరస్సులను ఖండించే గుండ్రటి పదునైన ఆయుధము (సుదర్శన చక్రం వంటివి).

వజ్రము - ఇంద్రుని ఆయుధ స్వరూపమైన వజ్రాయుధము.

నారచము - పూర్తిగా ఇనుముతో చేసిన పదునైన బాణము.

తోమరము - శత్రువులపైకి విసిరే ఒక రకమైన పదునైన ఈటె.

భిండివాలము - చిన్న గుండ్లను లేదా రాళ్ళను వేగంగా విసిరే ఆయుధము.

ముద్గరము - కోట తలుపులను, శత్రువులను బద్దలుకొట్టే పెద్ద గద (సుత్తి వంటిది).

పాశము - శత్రువులను బంధించడానికి ఉపయోగించే త్రాడు లేదా ఉరితాడు.

2. హస్త ఆయుధాలు (చేతితో పట్టుకుని యుద్ధం చేసేవి - అముక్త ఆయుధాలు):

ఖడ్గము (కత్తి) - దగ్గరగా ఉండి యుద్ధం చేసే ప్రధాన ఆయుధము.

గద - శారీరక బలంతో శత్రువులను మోదే ఇనుప దండము.

శూలము (త్రిశూలము) - మూడు పదునైన అంచులు కలిగిన ఆయుధము.

పరశువు (గొడ్డలి) - శత్రువులను నరకడానికి ఉపయోగించే పదునైన గొడ్డలి.

పట్టిసము - ఇరువైపులా పదునైన అంచులు గల పొడవైన కత్తి.

ముష్టికము (పిడికత్తి) - చేతి పిడికిలి పరిమాణంలో ఉండే చిన్న ఆయుధము/చురిక.

పరిఘము - ఇనుప మేకులు కలిగిన పెద్ద కర్ర లేదా ఇనుప స్తంభం.

కుంతము - శత్రువులను పొడవడానికి ఉపయోగించే పదునైన ఈటె.

3. రక్షణ మరియు ఉప ఆయుధాలు (ఉపాంగాలు):

ఖేటకము (డాలు) - శత్రువుల కత్తి దెబ్బల నుండి శరీరాన్ని రక్షించుకునేది.

అంకుశము - ఏనుగులను అదుపు చేయడానికి మరియు యుద్ధంలో పొడవడానికి వాడేది.

శతఘ్ని - కోట గోడలపై ఉంచే పెద్ద ఇనుప గుండ్లు/మందుపాతర వంటి ఆయుధము.

శక్తి - దైవీక శక్తి కలిగిన ఒక రకమైన అస్త్ర విశేషము (కుమారస్వామి ఆయుధము).

లాంగలము (నాగలి) - బలరాముని ఆయుధము, శత్రు వ్యూహాలను లాగడానికి వాడేది.

ముసలము (రోకలి) - శత్రువుల తలలను బద్దలు కొట్టే భారీ ఇనుప దండము.

కార్ముకము - ధనస్సులో ఒక ప్రత్యేక రకమైన నిరుపమాన వింటి ఆకారము.

కృపాణము - చిన్న కత్తి లేదా మొలకత్తి.

4. దివ్యాస్త్రాలు మరియు సంకేత ఆయుధాలు:

బ్రహ్మాస్త్రము - బ్రహ్మదేవుని శక్తితో కూడిన అత్యంత శక్తివంతమైన అస్త్రము.

పాశుపతాస్త్రము - పరమశివునికి సంబంధించిన మహా అస్త్రము.

నారాయణాస్త్రము - మహావిష్ణువుకు సంబంధించిన అస్త్రము.

ఆగ్నేయాస్త్రము - అగ్నిని పుట్టించే అస్త్రము.

వారుణాస్త్రము - జల ప్రవాహాన్ని సృష్టించే అస్త్రము.

వాయవ్యాస్త్రము - తీవ్రమైన తుఫానును సృష్టించే అస్త్రము.

మోహనాస్త్రము - శత్రు సైన్యాన్ని మూర్ఛపోయేలా చేసే అస్త్రము.

నాగాస్త్రము - శత్రువులను సర్పబంధనంలో చిక్కించే అస్త్రము.

ప్రాచీన కావ్యాలలో ఒక ఉత్తమ సార్వభౌమునికి ఈ 32 ఆయుధాలపై సంపూర్ణమైన అధికారము, వాటిని ప్రయోగించే శైలి తెలిసి ఉండటాన్ని 'ద్వాత్రింశదాయుధ సంపద' గా అభివర్ణిస్తారు.

ముప్పైరెండు సముచిత సాముద్రిక లక్షణాలు

ప్రాచీన సాముద్రిక శాస్త్రం (మహాపురుష లక్షణ శాస్త్రం) ప్రకారం, ఒక ఉత్తమ చక్రవర్తికి లేదా మహాపురుషునికి ఉండవలసిన ముప్పైరెండు (32) సముచిత సాముద్రిక లక్షణాల ప్రస్తావనను కొఅవి గోపరాజు గారు మూల పద్యంలో పేర్కొన్నారు.

సనాతన ధర్మ గ్రంథాల ప్రకారం, ఒక పరిపూర్ణ మానవుని దేహంలో ఉండే 32 ఉత్తమ శారీరక/సాముద్రిక లక్షణాలు ఈ క్రింది విధంగా విభజించబడ్డాయి:

1. పంచ దీర్ఘ లక్షణాలు (ఐదు అవయవాలు పొడవుగా ఉండాలి):

బాహువులు - నిలబడినప్పుడు చేతులు మోకాళ్ల వరకు సాగడం (ఆజానుబాహుడు).

నేత్రములు - కన్నులు విశాలంగా, పద్మ రేకుల వలె పొడవుగా ఉండాలి.

నాసిక - ముక్కు పొడవుగా, సూటిగా, అందంగా ఉండాలి.

స్తనాంతరము - వక్షస్థలం (రొమ్ము భాగం) విశాలంగా, పొడవుగా ఉండాలి.

లింగము/మేఢ్రము - పురుషాంగం సముచితమైన పొడవు కలిగి ఉండాలి.

2. పంచ సూక్ష్మ లక్షణాలు (ఐదు అవయవాలు సన్నగా/నునుపుగా ఉండాలి):

త్వక్కు (చర్మము) - దేహ చర్మం ఎంతో నునుపుగా, మృదువుగా ఉండాలి.

కేశములు - తలవెంట్రుకలు సన్నగా, ఒత్తుగా, నల్లగా ఉండాలి.

దంతములు - పళ్ళు సన్నగా, సముచితమైన పరిమాణంలో, సందులు లేకుండా ఉండాలి.

అంగుళులు - చేతి, కాలి వ్రేళ్ళు సన్నగా, పొడవుగా ఉండాలి.

రోమములు - శరీరంపై ఉండే రోమాలు (వెంట్రుకలు) మిక్కిలి సూక్ష్మంగా ఉండాలి.

3. సప్త రక్త లక్షణాలు (ఏడు అవయవాలు సహజమైన ఎరుపుదనం కలిగి ఉండాలి):

కరతలములు - అరచేతులు ఎర్రటి కాంతితో మెరుస్తూ ఉండాలి.

పాదతలములు - అరికాళ్ళు ఎరుపుదనం కలిగి ఉండాలి.

నేత్రాంతములు - కనుల కొసలు (నేత్ర కోణాలు) కొద్దిగా ఎరుపు రంగులో ఉండాలి.

నఖములు - గోళ్ళు సహజమైన గులాబీ/ఎరుపు రంగుతో ప్రకాశించాలి.

తాలువు - నోటి లోపలి భాగం (అంగిలి) ఎర్రగా ఉండాలి.

జిహ్వ - నాలుక ఎర్రగా, సముచిత పరిమాణంలో ఉండాలి.

ఓష్ఠములు - పెదవులు దొండపండు వలె ఎర్రగా ఉండాలి.

4. షణ్ణతోన్నత లక్షణాలు (ఆరు అవయవాలు ఎత్తుగా/ఉబ్బెత్తుగా ఉండాలి):

వక్షస్థలము - రొమ్ము భాగం ఎత్తుగా, దృఢంగా ఉండాలి.

స్కంధములు - భుజాలు వెడల్పుగా, ఎత్తుగా శోభల్launchాలి.

నాసికాగ్రము - ముక్కు చివరి భాగం (కొన) ఎత్తుగా ఉండాలి.

లలాటము - నొసరు (బోరు తల) వెడల్పుగా, ఎత్తుగా ప్రకాశించాలి.

నాభి - బొడ్డు లోతుగా ఉంటూ, దాని అంచులు ఎత్తుగా ఉండాలి.

కుక్షి (కడుపు) - ఉదర భాగం సింహపు నడుము వలె ఉంటూ, సముచితమైన ఎత్తు కలిగి ఉండాలి.

5. చతుర్ హ్రస్వ లక్షణాలు (నాలుగు అవయవాలు పొట్టిగా/దృఢంగా ఉండాలి):

గ్రీవ (మెడ) - మెడ శంఖం వలె ఉంటూ, ఎక్కువ పొడవు లేకుండా దృఢంగా ఉండాలి.

జంఘలు - మోకాళ్ల కింద ఉండే పిక్కలు పొట్టిగా, గట్టిగా ఉండాలి.

పృష్ఠ భాగము - వీపు/నడుము కింది భాగం సముచితమైన పరిమాణంలో ఉండాలి.

మేఢ్ర మూలము - గుహ్యాంగ మూల భాగం పొట్టిగా ఉండాలి.

6. పంచ పృథు లక్షణాలు (ఐదు అవయవాలు విశాలంగా/పెద్దవిగా ఉండాలి):

శీర్షము (తల) - శిరస్సు ఛత్రం (గొడుగు) ఆకారంలో పెద్దదిగా, అందంగా ఉండాలి.

కర్ణములు - చెవులు విశాలంగా, పొడవుగా కిందికి వేలాడుతూ ఉండాలి.

కర చరణ రేఖలు - అరచేతులు, అరికాళ్ళలోని రేఖలు స్పష్టంగా, విశాలంగా (పద్మ, శంఖ, చక్ర గుర్తులతో) ఉండాలి.

స్వరము - కంఠస్వరం సింహనాదం వలె గంభీరంగా, విశాలంగా వినపడాలి.

బుద్ధి/మనస్సు - హృదయ వైశాల్యం, ఆలోచనా శక్తి సముద్రమంత విశాలంగా ఉండాలి.

సాముద్రిక శాస్త్రం ప్రకారం ఈ 32 లక్షణాలు పరిపూర్ణంగా ఉన్నవాడే 'పురుషోత్తముడు' లేదా 'సార్వభౌమ చక్రవర్తి' అవుతాడు. విక్రమార్కునికి ఇవన్నీ సహజ సిద్ధంగా ఉన్నాయని ఇక్కడ కవి భావన.

83. సీస పద్యము

సీ. దుర్గరక్షణమును దుష్టశిక్షణమును శిష్టపాలనమును జేయవలయు వర్ణధర్మములును వనములు గుళ్ళును జలజాకరంబులు
నిలుపవలయుఁ గృషియు వాణిజ్యంబు గృహజీవధనములు నాయవ్యయంబులు నరయవలయు ననదల నర్థుల నార్తులఁ
పాత్రులఁ పూజ్యుల విప్రులఁ బ్రోవవలయు తే.గీ. బలముఁదెంపుఁగలిగి యలుకయుఁగరుణయుఁ జలము నిలుకడయును
జరుపవలయు నయముఁబ్రియమువై రిజయముఁగార్యముఁగొల్వు నితర రాజతుల నెఱుఁగవలయు.

ప్రతిపదార్థం: (ఉత్తమ రాజనీతి ధర్మములు) దుర్గ = కోటల యొక్క, రక్షణమును = కాపాడుటను, దుష్ట = చెడ్డవారిని, శిక్షణమును = శిక్షించుటను, శిష్ట = మంచివారిని, పాలనమును = రక్షించుటను, చేయవలయున్ = గావించవలెను; వర్ణధర్మములును = చాతుర్వర్ణముల యొక్క ధర్మములను, వనములున్ = తోటలను, గుళ్ళును = దేవాలయములను, జలజాకరంబులున్ = తామర కొలనులను (చెరువులను), నిలుపవలయున్ = కాపాడవలెను; కృషియున్ = వ్యవసాయమును, వాణిజ్యంబున్ = వ్యాపారమును, గృహ = ఇళ్లను, జీవ = పశువులను, ధనములున్ = సంపదలను, ఆయ = రాబడిని, వ్యయంబులున్ = ఖర్చులను, అరయవలయున్ = పర్యవేక్షించవలెను; అనదలన్ = దిక్కులేనివారిని, అర్థులన్ = యాచకులను, ఆర్తులన్ = ఆపదలో ఉన్నవారిని, పాత్రులన్ = యోగ్యులైనవారిని, పూజ్యులన్ = గౌరవింపదగిన పెద్దలను, విప్రులన్ = బ్రాహ్మణులను, ప్రోవవలయున్ = రక్షించవలెను; బలమున్ = శారీరక శక్తిని, తెంపున్ = మానసిక సాహసమును, కలిగి = పొందియుండి, అలుకయున్ = శత్రువులపై కోపమును, కరుణయున్ = ప్రజలపై దయను, చలమున్ = పట్టుదలను, నిలుకడయును = స్థిరబుద్ధిని, జరుపవలయున్ = ప్రదర్శించవలెను; నయమున్ = నీతిని, ప్రియమున్ = మృదు

స్వభావమును, వైరి = శత్రువుల యొక్క, జయమున్ = గెలుపును (లేదా శత్రువులను జయించుటను), కార్యమున్ = చేయవలసిన పనులను, కొల్వున్ = రాజసభ నిర్వహణను, ఇతర = పరరాజుల యొక్క, రాజగతులన్ = రాజకీయ తంత్రములను, నెఱుఁగవలయున్ = తెలుసుకొని ఉండవలెను.

తాత్పర్యము: "ఒక ఉత్తమ రాజు రాజ్యకోటలను రక్షించాలి; దుష్టులను శిక్షించి, శిష్టులను రక్షించాలి. సమాజంలోని వర్ణధర్మాలను కాపాడుతూ, వనాలు, దేవాలయాలు, చెరువులను నిర్మించి నిలపాలి. వ్యవసాయం, వ్యాపారం, పశుసంపద, దేశ ఆదాయ వ్యయాలను నిరంతరం పర్యవేక్షించాలి. దిక్కులేని అనాథలను, యాచకులను, ఆర్తులను, విద్వాంసులను, పూజ్యులను, బ్రాహ్మణులను ఆదరించి పోషించాలి. శారీరక బలం, సాహసం కలిగి ఉంటూనే, సమయానుకూలంగా కోపాన్ని, దయను, పట్టుదలను, స్థిరబుద్ధిని ప్రదర్శించాలి. నీతిని, ప్రియభాషణను కలిగి ఉంటూ శత్రువులను జయించే ఉపాయాలను, సభా నిర్వహణను, పరరాజ్యాల రహస్య తంత్రాలను నిరంతరం ఎరిగి ప్రవర్తించాలి" అని రాజు యొక్క సార్వభౌమ ధర్మాలను బొమ్మ వివరించెను.

విశేషాలు

అలంకారం: ఒక రాజు ఆచరించవలసిన సమస్త రాజనీతి ధర్మాలను, విధులను క్రమ పద్ధతిలో యథాతథంగా వివరించడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' అత్యంత అద్భుతంగా సమన్వయించబడింది.

84. కంద పద్యము

క. అన ఉన్ననీతివిధమున ననువుగ భూపతులవలన నయ్యెయుపవ ర్తనముల జరిగెడు నృపవ ర్తనములుఁ దెలియుచు నతండు ధరయేలంగన్.

ప్రతిపదార్థం: అనన్ + ఉన్న = శాస్త్రములలో చెప్పబడి ఉన్న, నీతి విధమునన్ = రాజనీతి పద్ధతి ప్రకారం, అనువుగన్ = సముచితముగా, భూపతుల వలనన్ = ఇతర రాజుల ద్వారా, అయ్యె = ఆయా, ఉపవర్తనములన్ = ఆచరణల యందు, జరిగెడు = సాగేటటువంటి, నృపవర్తనములున్ = రాజుల యొక్క నడవడికలను (రాజకీయ వ్యూహాలను), తెలియుచున్ = వేగుల ద్వారా గ్రహిస్తూ, అతండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ధర = ఈ భూమండలాన్ని, ఏలంగన్ = పరిపాలిస్తుండగా.

తాత్పర్యము: "శాస్త్రోక్తంగా చెప్పబడిన ఆ రాజనీతి నియమాలన్నింటినీ విక్రమార్కుడు ఆచరణలో పెట్టాడు. తన సామంత రాజులు, పరరాజులు ఆయా సందర్భాలలో ప్రదర్శించే రాజకీయ నడవడికలను, వ్యూహాలను నిరంతరం గమనిస్తూ, ఈ భూమండలాన్ని ఎంతో న్యాయబద్ధంగా పరిపాలించసాగాడు" అని బొమ్మ పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజు శాస్త్రోక్త నీతి ప్రకారం వేగుల ద్వారా సమాచారాన్ని సేకరిస్తూ పాలించడాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం వల్ల ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: విక్రమార్కుని పరిపాలనా దక్షతను, రాజకీయ చతురతను ఈ పద్యం స్పష్టం చేస్తోంది.
85. కంద పద్యము
క. చారులు చనుదెంచినఁ బతి వారలచే నన్యదేశ వార్తలు వినుచు న్నీరు చరించిన యాకా శ్మీరంబున నేమి గలవు చిత్రము లనినన్.

ప్రతిపదార్థం: చారులు = వేగులు (గూఢచారులు), చనుదెంచినన్ = తన సభకు విచ్చేయగా, పతి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, వారల చేన్ = ఆ వేగుల ద్వారా, అన్యదేశ = ఇతర దేశముల యొక్క, వార్తలు = విశేషములను, వినుచున్ = ఆలకిస్తూ; మీరు = మీరు, చరించిన = సంచరించి వచ్చిన, ఆ = ఆ ప్రసిద్ధమైన, కాశ్మీరంబునన్ = కాశ్మీర దేశము నందు, చిత్రములు = వింతైన విశేషములు, ఏమి = ఏమేమి, కలవు = ఉన్నాయి, అనినన్ = అని అడుగగా.

తాత్పర్యము: "ఈ విధంగా విక్రమార్కుడు పరిపాలిస్తున్న సమయంలో, ఇతర దేశాలకు వెళ్ళిన గూఢచారులు తిరిగి వచ్చారు. మహారాజు వారి ద్వారా అయా దేశాల సమాచారాన్ని, వార్తలను అడిగి తెలుసుకున్నాడు. ఆ సందర్భంలో రాజు వేగులతో 'మీరు ఈ మధ్యనే సంచరించి వచ్చిన ఆ కాశ్మీర దేశంలో ఏమేమి వింతలు, విశేషాలు ఉన్నాయి? నాకు వివరించండి' అని అడిగాడు" అని ఎనిమిదవ బొమ్మ భోజరాజుకు కథను వివరించసాగెను.

విశేషాలు:
అలంకారం: రాజు గూఢచారులను దేశ విశేషాలు అడగడం అనే లోకసహజ రాజనీతి ప్రక్రియను వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: 'చారులు' అనగా గూఢచారులు. కాశ్మీర దేశంలో జరిగిన వింత వృత్తాంతాన్ని (చెఱువు కట్టించిన సెట్టి కథను) ప్రవేశపెట్టడానికి ఈ పద్యం మూలకారణంగా నిలిచింది.

86. సీస పద్యము
సీ. వసుధేశ యచ్చట వైశ్యుండు ధనపతి యోజనాయతమైన యొక్క చెఱువు గట్టించి లోతుగాఁ గావింప నందులోఁ పుడిసెఁడునీళ్ళును బొడమకున్న వగచి యింటికిఁ జని మగిడి నిచ్చలు నట్ల వచ్చి యాకట్టపై వెచ్చనూర్చు చుండఁగా ముప్పదిరెండులక్షణములు గలవానికంఠర క్తంబు లిమ్ము ఆ.వె. చెఱువు నిండు ననుచుఁ జెప్పె నంబర వాణి దాని కాతఁ దట్టివానిఁ గూర్చ బూని యేడుకోటు లైన బంగారునఁ బ్రతిమ లేడు నిలిపెఁ, బ ద్య మొకటి.

ప్రతిపదార్థం: (గూఢచారుల మాటలు) వసుధేశ = భూమండలానికి ప్రభువైన ఓ విక్రమార్క మహారాజా, అచ్చటన్ = ఆ కాశ్మీర దేశమునందు, ధనపతి = ధనపతి అనే పేరు గల, వైశ్యుండు = ఒక వర్తకుడు, యోజన + ఆయతము + ఐన = ఒక యోజనము

పాడవు కలిగినట్టి, యొక్క = ఒకానొక, చెఱువున్ = తటాకమును (సరస్సును), కట్టించి = నిర్మించి, లోతుగాన్ = ఎంతో లోతు ఉండేలా, కావింపన్ = చేయగా, అందులోన్ = ఆ చెరువు లోపల, పుడిసెఁడు = అరచేతి పరిమాణమంత, నీళ్ళును = జలము కూడా, పాడమకున్నన్ = పుట్టకపోవడంతో (నీరు చేరకపోవడంతో); వగచి = ఎంతో దుఃఖించి, ఇంటికిన్ = తన గృహమునకు, చని = వెళ్ళి, మగిడి = తిరిగి, నిచ్చలున్ = ప్రతిరోజూ, అట్ల = ఆ ప్రకారముగానే, వచ్చి = ఆ ప్రదేశానికి విచ్చేసి, ఆ కట్ట పైనన్ = ఆ చెరువు వంతెనపై నిలబడి, వెచ్చన్ + ఊర్చుచుండఁగాన్ = వేడి నిట్టూర్పులు విడుస్తూ విచారిస్తుండగా; ముప్పదిరెండు = ముప్పైరెండు (32), లక్షణములు = ఉత్తమ పురుష సాముద్రిక లక్షణాలు, కలవాని = కలిగినట్టి ఒక మహాపురుషుని యొక్క, కంఠరక్తంబులు = మెడ లోని నెత్తురును, ఇమ్ము = బలిగా సమర్పించుము; చెఱువు = ఈ తటాకము, నిండున్ = నీటితో నిండుతుంది, అనుచున్ = అంటూ, అంబరవాణి = ఆకాశవాణి, చెప్పెన్ = పలికెను; దానికిన్ = ఆ ఆకాశవాణి పలుకులకు, ఆతఁడు = ఆ వైశ్యుడు, అట్టివానిన్ = అటువంటి ముప్పైరెండు లక్షణాలు గల పురుషుని, కూర్పన్ = వెతకడానికి, పూని = సిద్ధపడి, ఏడుకోటులు = ఏడు కోట్ల విలువ, ఐన = కలిగినట్టి, బంగారునన్ = సువర్ణముతో, ప్రతిమలు = బొమ్మలను, ఏడు = ఏడింటిని, నిలిపెన్ = అక్కడ ప్రతిష్ఠించాడు, పద్యము = ఒక పద్యాన్ని, ఒకటి = ఒకదానిని (అక్కడ వ్రాసి ఉంచాడు).

తాత్పర్యము: "మహారాజా! ఆ కాశ్మీర దేశంలో 'ధనపతి' అనే ఒక ధనవంతుడైన వైశ్యుడు ఉన్నాడు. అతడు ఒక యోజనమంత వైశాల్యము కలిగిన ఒక పెద్ద చెరువును తవ్వించాడు. ఎంతో లోతుగా ఆ చెరువును నిర్మించినా, అందులో కనీసం పుడిసెడు నీరు కూడా ఊరలేదు. దానికి అతడు ఎంతో విచారించి ఇంటికి వెళ్ళేవాడు. ప్రతిరోజూ ఆ చెరువు కట్టపైకి వచ్చి బాధతో నిట్టూర్పులు విడుస్తూ ఉండేవాడు. ఒకనాడు ఆకాశవాణి అతనితో ఇట్లన్నది: 'ఓ వైశ్యుడా! ముప్పైరెండు ఉత్తమ సాముద్రిక లక్షణాలు కలిగిన పురుషుని కంఠరక్తాన్ని ఈ చెరువుకు బలి ఇస్తే, ఇది నిండుగా ప్రవహిస్తుంది.' ఆ మాటలు విని ఆ వర్తకుడు అటువంటి లక్షణాలు గల వాని కోసం వెతకడం ప్రారంభించాడు. ఏడు కోట్ల విలువైన బంగారంతో ఏడు ప్రతిమలను తయారుచేయించి, అక్కడ ఒక పద్యాన్ని కూడా వ్రాసి ఉంచాడు" అని వేగులు పలికారు.

విశేషాలు:
అలంకారం: చెరువులో నీరు పడకపోవడం, ఆకాశవాణి పలకడం, వర్తకుడు ఏడు బంగారు ప్రతిమలను నిలపడం వంటి సంఘటనలను క్రమబద్ధంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: మీ నిబంధన (6) ప్రకారం, ఈ సీస పద్యాన్ని దాని ఎత్తుగడ అయిన ఆటవెలది పద్యంతో కలిపి ఒకే 86వ సంఖ్య కింద సమన్వయం చేసి, రన్నింగ్ పారాగ్రాఫ్ శైలిలో ప్రతిపదార్థాన్ని సమగ్రంగా అందించడమైనది.

87. ఆటవెలది పద్యము
ఆ.వె. "అవనిఁ ద్రిదశలక్షణాన్వితుఁ డగుధీరుఁ డిచటఁ గంఠర క్త మిచ్చెనేని స ప్తకోటిమూల్యత ప్రకాంచనముల ప్రతిమ లేడు నతని పాలు సుమ్ము."

ప్రతిపదార్థం: (ధనపతి వ్రాసి ఉంచిన పద్యము) అవనిన్ = ఈ భూమిపై, త్రిదశలక్షణాన్వితుఁడు = ముప్పైరెండు (32) ఉత్తమ సాముద్రిక లక్షణములతో కూడినవాడు, అగు = అయినట్టి, ధీరుఁడు = ధైర్యశాలియైన మహాపురుషుడు, ఇచటన్ = ఈ చెరువు కట్ట వద్ద, కంఠరక్తము = తన మెడ లోని నెత్తురును (ఆత్మబలిని), ఇచ్చెన్ + ఏని = సమర్పించినట్లయితే, సప్తకోటి = ఏడు కోట్ల, మూల్య = విలువ కలిగిన, తప్తకాంచనముల = కరిగించిన స్వచ్ఛమైన బంగారముతో చేసిన, ప్రతిమలు = బొమ్మలు, ఏడున్ = ఏడింటిని, అతని పాలు = అతని కుటుంబమునకు లేదా వానికే దక్కుతాయి, సుమ్ము = ఇది నిజము.

తాత్పర్యము: ఆ చెరువు కట్టపై ధనపతి వ్రాసి ఉంచిన పద్యం యొక్క అర్థం ఇదండీ మహారాజా - "ఈ భూమిపై ముప్పైరెండు ఉత్తమ సాముద్రిక లక్షణాలు కలిగిన ఏ ధైర్యశాలియైనా సరే, ఇక్కడికి వచ్చి పరోపకారం కోసం తన కంఠరక్తాన్ని బలిగా ఇస్తే, ఏడు కోట్ల విలువైన అపరంజి బంగారంతో చేసిన ఈ ఏడు ప్రతిమలు అతని సొంతమవుతాయి" అని ఆ పద్యంలో ఉన్నది.

విశేషాలు:
అలంకారం: అసాధ్యమైన త్యాగానికి (కంఠరక్త బలికి) సమానమైన బహుమతిని (ఏడు బంగారు ప్రతిమలను) నిబంధనతో కూర్చి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ 'అతిశయోక్తి అలంకారం' వ్యక్తమవుతోంది.
విశేషం: మునుపటి పద్యంలో సూచించిన 'పద్యమొక్కటి' అనే మాటలోని అసలు పద్యాన్నే కవి ఇక్కడ 87వ సంఖ్య కింద స్వతంత్రంగా అందించారు.

88. మత్తేభవిక్రీడిత పద్యము
మ. అని యిట్టున్నది విస్మయం బిది నృపాలా గ్రేసరా నావుడు న్వినిఁ యుత్సాహముతోడఁ దత్సహితుఁడై విశ్వంభరాధీశుఁడుం జని యచ్చోటఁ తటాకమధ్యమున గర్జన్మర్దళధ్వానసం జనిత శ్రీరమణీప్రసాద విలసత్సౌధంబు వీక్షించుచున్.

ప్రతిపదార్థం: అని = అని, ఇట్టు = ఈ ప్రకారముగా, ఉన్నది = ఆ పద్యము ఉన్నది, నృపాలాగ్రేసరా = రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ విక్రమార్కుడా, ఇది = ఈ ఉదంతము, విస్మయంబు = ఎంతో ఆశ్చర్యకరమైనది, నావుడున్ = అని గూఢచారులు పలుకగా; విని = ఆ మాటలు ఆలకించి, ఉత్సాహముతోడన్ = మిక్కిలి కుతూహలముతో, తత్ = ఆ వేగులతో, సహితుఁడు + ఐ = కూడినవాడై, విశ్వంభరాధీశుఁడున్ = భూమండలానికి నాథుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, చని = ప్రయాణమై వెళ్ళి, అచ్చోటన్ = ఆ కాశ్మీర దేశమునందలి చెరువు వద్ద, తటాక = ఆ సరస్సు యొక్క, మధ్యమునన్ = నడిబొడ్డున, గర్జన్ = గర్జిస్తున్నట్లుగా ఉన్న, మర్దళ = మృదంగ వాయిద్యముల యొక్క, ధ్వాన = శబ్దము చేత, సంజనిత = పుట్టించబడిన, శ్రీరమణీ = లక్ష్మీదేవి యొక్క (లేదా సంపద యొక్క), ప్రసాద = అనుగ్రహము చేత, విలసత్ = ప్రకాశిస్తున్న, సౌధంబున్ = ఒక దివ్య భవనమును, వీక్షించుచున్ = కనులారా పరిశీలిస్తూ.

తాత్పర్యము: "రాజశ్రేష్ఠా! అక్కడ ఆ చెరువు కట్టపై ఈ విధమైన ఆశ్చర్యకరమైన పద్యం ఉన్నది" అని వేగులు పలికారు. ఆ మాటలు వినగానే విక్రమార్కుడు ఎంతో ఉత్సాహపడ్డాడు. వెంటనే ఆ వేగులను వెంటబెట్టుకొని కాశ్మీర దేశంలోని ఆ చెరువు

వద్దకు వెళ్ళాడు. ఆ తటాకం మధ్యలో, మేఘ గర్జనల వలె మృదంగ ధ్వనులు వినవస్తుండగా, లక్ష్మీదేవి అనుగ్రహంతో నిర్మించబడినట్లుగా ఎంతో వైభవంగా ప్రకాశిస్తున్న ఒక దివ్యమైన భవనాన్ని (సౌధాన్ని) ఆ మహారాజు ఆశ్చర్యంగా చూడసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: మృదంగాల ధ్వనులను మేఘాల గర్జనలతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' (గర్జన్మర్దళధ్వాన) మరియు లక్ష్మీ ప్రసాద సౌధాన్ని వర్ణించడం వల్ల 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతున్నాయి.

విశేషం: 'విశ్వంభరాధీశుడు' అనగా భూమిని పరిపాలించే విక్రమార్క చక్రవర్తి.

89. ఆటవెలది పద్యము

ఆ వె. అష్టదిక్కులందు నష్టభైరవులను దాండవమున నొప్పుతాఁడవేశు నెదుర శ్రీవరాహు నేఁబదిచేతుల రాతికంబముతుదిఁ బ్రీతిఁ గనియె.

ప్రతిపదార్థం: అష్ట = ఎనిమిది, దిక్కులందున్ = దిశల యందు, అష్టభైరవులను = ఎనిమిది మంది భైరవస్వాములను, తాండవమునన్ = శివతాండవ నృత్యము నందు, ఒప్పు = ప్రకాశించే, తాండవేశున్ = తాండవప్రియ పరమశివుడిని, ఎదురన్ = ఆ స్వామికి సరిగ్గా ఎదురుగా, శ్రీవరాహున్ = యజ్ఞ వరాహమూర్తిని (మహావిష్ణువును), ఏఁబది = యాభై (50), చేతుల = హస్తములు కలిగిన, రాతి = రాతితో చేసిన, కంబము = స్తంభము యొక్క, తుదిన్ = అగ్రభాగమునందు, ప్రీతిన్ = ఎంతో సంతోషముతో, కనియెన్ = దర్శించెను.

తాత్పర్యము: ఆ చెరువు ప్రాంతంలో ఎనిమిది దిక్కులా ఎనిమిది మంది భైరవస్వామల విగ్రహాలు ఉన్నాయి. వాటి మధ్యలో ఆనంద తాండవం చేస్తున్న పరమశివుని దివ్య రూపాన్ని విక్రమార్కుడు చూశాడు. ఆ స్వామికి ఎదురుగా, యాభై చేతులతో ప్రకాశిస్తున్న యజ్ఞ వరాహమూర్తి విగ్రహం, ఒక పొడవైన రాతి స్తంభం అగ్రభాగంలో ప్రతిష్ఠించబడి ఉండటాన్ని ఆ మహారాజు ఎంతో సంతోషంతో దర్శించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: శైవ, వైష్ణవ సాంప్రదాయాల దేవతా రూపాలను, యాభై చేతుల రాతి స్తంభ వైభవాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా మనోహరంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: అష్టభైరవులు, తాండవేశుడు మరియు యాభై చేతుల వరాహమూర్తి స్తంభం ఆ క్షేత్రం యొక్క అలౌకిక, దివ్యమైన వాతావరణాన్ని సూచిస్తున్నాయి.

90. కంద పద్యము

క. ఉర్వీశుఁడు సేతువునఁ జ తుర్వింశతిమూర్తు లెదురఁదోఁపఁగఁ త్రిజగ న్నిర్వాహకుఁ డన నిలిచిన సర్వేశ్వరుఁ జూచి మ్రొక్కి సద్భావమునన్.

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీశుఁడు = భూపాలుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, సేతువునన్ = ఆ చెరువు యొక్క వంతెన (కట్ట) పైన, చతుర్వింశతి = ఇరవై నాలుగు (24), మూర్తులు = కేశవాది విష్ణురూపములు, ఎదురన్ = తనకు అభిముఖముగా, తోఁపఁగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; త్రిజగత్ = ముల్లోకములను, నిర్వాహకుఁడు = నడిపించే సృష్ట్యాది కర్త, అనన్ = అనునట్లుగా, నిలిచిన = అక్కడ కొలువై ఉన్న, సర్వేశ్వరున్ = ఆ జగన్నాథుడిని, చూచి = దర్శించి, సద్భావమునన్ = నిశ్చలమైన భక్తిభావముతో, మ్రొక్కి = ప్రణామము చేసెను.

తాత్పర్యము: ఆ చెరువు కట్టపై (వంతెనపై) విక్రమార్క మహారాజు నడుస్తుండగా, ఇరవై నాలుగు కేశవాది విష్ణుమూర్తుల రూపాలు అతనికి దర్శనమిచ్చాయి. ముల్లోకాలను నడిపించే ఆ జగన్నాథుడే స్వయంగా అక్కడ కొలువై ఉన్నాడా అనుకునేలా ప్రకాశిస్తున్న ఆ సర్వేశ్వరుడిని చూసి, విక్రమార్కుడు నిశ్చలమైన భక్తితో సాష్టాంగ నమస్కారం చేశాడు.

విశేషాలు:
అలంకారం: అక్కడ నిలిచిన సర్వేశ్వరుడిని ముల్లోకాలను నడిపించే సూత్రధారిగా భావించడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' (త్రిజగన్నిర్వాహకుడన నిలిచిన) మరియు 'స్వభావోక్తి అలంకారం' అత్యంత రమణీయంగా సమన్వయించబడ్డాయి.
విశేషం: 'చతుర్వింశతి మూర్తులు' అనగా వైష్ణవ సాంప్రదాయంలోని ఇరవై నాలుగు ప్రధాన విష్ణు అవతార రూపాలు (కేశవ, నారాయణ, మాధవ ఇత్యాది).
91. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. అచ్చటిపద్యముం బ్రతిమ లన్నిటి నేర్పడఁ జూచి యాత్మలో
నచ్చెరువంది భూమివరుఁ డచ్చెఱు వప్పుడె నిండఁ జేయఁగా
నిచ్చఁ దలంచి వేళ కొఱ కించుకసేపు సహించి యుండఁగా
నిచ్చయెఱుంగుసంగతి దినేశుఁడ్రు దగ్గఱిఁ బశ్చిమాంబుధిన్.

ప్రతిపదార్థం:
(ఎనిమిదవ బొమ్మ మాటలు) భూమివరుఁడు = భూపాలుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు, అచ్చటి = ఆ చెరువు కట్టపై ఉన్న, పద్యమున్ = ఆ పద్యాన్ని, ప్రతిమలు = ఆ ఏడు బంగారు బొమ్మలను, అన్నిటిన్ = వాటన్నింటినీ, ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా, చూచి = కనులారా వీక్షించి, ఆత్మలోన్ = తన మనస్సు లోపల, అచ్చెరువు + అంది = ఎంతో ఆశ్చర్యము నొంది, అప్పుడె = ఆ సమయమునందే, ఆ, చెఱువు = ఆ తటాకమును, నిండఁజేయఁగాన్ = నీటితో నింపేలా (బలిదానము చేయడానికి), ఇచ్చన్ = మనస్సు నందు, తలంచి = సంకల్పించి, వేళ కొఱకున్ = సముచితమైన సమయము కొరకై, ఇంచుక సేపు = కొద్దిసేపు, సహించి + ఉండఁగాన్ = ఓపికతో వేచి ఉండగా, నిచ్చ = సత్యమును లేదా నిత్య స్థితిని, ఎఱుంగు = తెలిసినట్టి, సంగతిన్ = విధముగా, దినేశుఁడు (దినేశుఁడ్రు) = పగటికి నాథుడైన ఆ సూర్యభగవానుడు, పశ్చిమ + అంబుధిన్ = పడమర సముద్రాన్ని, దగ్గఱిన్ = సమీపించెను.

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! విక్రమార్క మహారాజు ఆ చెరువు ఒడ్డున ఉన్న పద్యాన్ని, ఆ ఏడు బంగారు ప్రతిమలను నిశితంగా పరిశీలించాడు. తన మనస్సులో ఎంతో ఆశ్చర్యపోయాడు. పరోపకారం కోసం ఆ చెరువును ఇప్పుడే నీటితో నింపాలని, అందుకు తన ప్రాణాలను అర్పించాలని మనస్సులో నిశ్చయించుకున్నాడు. అయితే, బలిదానానికి తగిన శుభ సమయం కోసం అతడు కొద్దిసేపు ఓపికతో వేచి ఉన్నాడు. ఆ సమయంలో, లోకనియమాన్ని ఎరిగిన సూర్యభగవానుడు పడమటి సముద్ర తీరానికి చేరుకున్నాడు (అనగా సాయంకాలమయింది)."

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజు సమయం కోసం వేచి ఉండటం, సూర్యుడు అస్తమించడానికి పశ్చిమ సముద్రాన్ని సమీపించడాన్ని లోకసహజంగా వర్ణించడం చేత ఇక్కడ 'స్వభావోక్తి అలంకారం' శోభిల్లుతోంది.

విశేషం: 'దినేశుడు' అనగా పగటి కాలానికి అధిపతియైన సూర్యుడు. రాజు ఆత్మబలిదానానికి సాయంసంధ్యా సమయాన్ని ఎన్నుకున్నాడని ఈ పద్యం సూచిస్తోంది.

92. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. అంబరరత్నబింబ మపరాంబుధిఁ జేరఁగ నెండ శైలశృం
గంబుల ధాతురాగముల కైవడిఁ కెంపు వహించెఁ జక్రవా
కంబులు తల్లడిల్లె విహగంబులు గూండ్లకు నేఁగఁజొచ్చెఁ బ
ద్మంబులు వాడఁబాఱెఁ గుముదంబులు సొంపున కెక్కె నిక్కుచున్.

ప్రతిపదార్థం:

అంబర = ఆకాశమనే ఆభరణమునకు, రత్న = రత్నము వంటి, బింబము = సూర్యబింబము, అపర + అంబుధిన్ = పశ్చిమ సముద్రాన్ని, చేరఁగన్ = చేరుకోగా; ఎండ = ఎండ కాంతి, శైల = పర్వతముల యొక్క, శృంగంబులన్ = శిఖరముల పైన, ధాతురాగముల = ఎర్రటి కాషాయ రంగు రక్షణల, కైవడిన్ = విధముగా, కెంపు = ఎరుపుదనమును, వహించెన్ = పొందెను; చక్రవాకంబులు = సాయంత్రం వేళ విడిపోయే చక్రవాక పక్షులు, తల్లడిల్లెన్ = కలవరపడ్డాయి; విహగంబులు = ఇతర పక్షులన్నీ, గూండ్లకున్ = తమ నివాస గూళ్ళ వైపునకు, ఏఁగన్ + జొచ్చెన్ = వెళ్ళసాగాయి; పద్మంబులు = పద్మములు (తామరలు), వాడఁబాఱెన్ = ముడుచుకుపోయాయి (వాడిపోయాయి); కుముదంబులు = కలువ పూలు, నిక్కుచున్ = గర్వముతో పైకి లేస్తూ, సొంపునకున్ = వికాసమునకు (అందమునకు), ఎక్కెన్ = ప్రసిద్ధి చెందాయి.

తాత్పర్యము:

"ఆకాశానికి రత్నం వంటి సూర్యబింబము పడమటి సముద్రంలో మునిగిపోతుండగా, సాయంకాలపు ఎండ కొండల కొనలపై పడి ఎర్రటి ధాతువుల వలె (గైరికాది వర్ణాల వలె) ఎర్రటి కాంతిని సంతరించుకుంది. రాత్రి వేళ వేరుపడే చక్రవాక పక్షులు విచారంతో తల్లడిల్లాయి. పక్షులన్నీ తమ గూళ్లకు చేరసాగాయి. సూర్యాస్తమయం వల్ల తామరపువ్వులు ముడుచుకుపోగా, చంద్రోదయ వేళ కోసం కలువలు ఎంతో గర్వంగా వికసించి అందాన్ని పుంజుకున్నాయి."

విశేషాలు:

అలంకారం: సూర్యుడిని ఆకాశానికి రత్నంగా భావించడం వల్ల 'రూపకాలంకారం' (అంబరరత్న) శోభిల్లుతోంది.
సాయంకాలపు ఎండను కొండలపై ధాతురాగాలతో పోల్చడం వల్ల 'ఉపమాలంకారం' (ధాతురాగముల కైవడిఁ) కలదు.
అస్తమయ వాతావరణాన్ని మనోహరంగా వర్ణించడం చేత 'స్వభావోక్తి అలంకారం' కూడా సమన్వయించబడింది.
విశేషం: సూర్యాస్తమయ సమయంలో ప్రకృతిలో జరిగే మార్పులను కవి ఎంతో ప్రౌఢంగా, రమణీయంగా చిత్రించారు.
93. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. పండుటెండఁ దరులు పల్లవద్యుతులతో
మెండుకొనఁగ వరుణు మేడమీఁద
నుండి వెలుఁగు పసిడి డికుండ చందంబున
నెండజేఁడు గ్రుంకుగొండ నొప్పె.
ప్రతిపదార్థం:
పండు + ఎండన్ = పండిన ముదురు ఎరుపు రంగు ఎండ కాంతి చేత, తరులు = చెట్లు, పల్లవ = లేత చిగురాకుల యొక్క, ద్యుతులతోన్ = కాంతులతో, మెండుకొనఁగన్ = అతిశయిస్తుండగా; వరుణు = పశ్చిమ దిక్పాలకుడైన వరుణదేవుని యొక్క, మేడ మీఁద నుండి = భవనము పైభాగము నుండి, వెలుఁగు = ప్రకాశించే, పసిఁడి = బంగారు, కుండ = కలశము (కుండ), చందంబునన్ = విధముగా, ఎండజేఁడు = కాంతికి రాజైన ఆ సూర్యుడు, గ్రుంకు గొండన్ = అస్తమయ పర్వతము (అస్తాద్రి) పైన, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.
తాత్పర్యము:
"ముదురు ఎరుపు రంగుతో కూడిన ఆ పండుటెండ కాంతి వల్ల చెట్లన్నీ కొత్త చిగుళ్ళు తొడిగినట్లుగా ఎంతో ఎర్రటి శోభతో నిండిపోయాయి. ఆ సమయంలో పశ్చిమ దిక్కుకు అధిపతియైన వరుణదేవుని మేడపై ఉంచిన ఒక నిండైన 'బంగారు కుండ' వలె ఆ ఎండల రేడైన సూర్యుడు, అస్తమయ పర్వతంపై ఎంతో మనోహరంగా ప్రకాశించాడు."
విశేషాలు:
అలంకారం: అస్తమిస్తున్న సూర్యబింబాన్ని వరుణుని మేడపై ఉన్న బంగారు కుండతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' (పసిఁడికుండ చందంబున) అత్యంత చమత్కార భరితంగా శోభిల్లుతోంది.
విశేషం: 'ఎండజేడు' అనగా కిరణాలకు ప్రభువైన సూర్యుడు. 'గ్రుంకుగొండ' అనగా సూర్యుడు అస్తమించే పశ్చిమ పర్వతము.
నకారపు పొల్లులు నియమం ప్రకారం ఖచ్చితంగా రక్షించబడ్డాయి.
94. సీస పద్యము

సీ. అపరాబ్ధిఁ గ్రీడించు నంబరస్త్రీ యొద్ద నిద్దమౌ కుంకుమముద్ద యనఁగ
నచట సంధ్యాదేవి కర్ఘ్యంబు లెత్తు ది కృతిచేతిమణిమయకలశ మనఁగ
వరుణుని ముందఱఁ బరిచారకులు నిల్వఁ బట్టిన రత్న దర్పణ మనంగ
నస్తాచలం బను హస్తిమ స్తకమునఁ దిరమైన రక్తచామర మనంగ

తే.గీ. నిఖిలదిగ్వలయాంతమాణిక్య మనఁగ
నిట్ట ప్రాఁకిన పవడంపుఁ జుట్టయనఁగ
గట్టుతుద నున్న జేగుఱుగ ల్లనంగ
నరుణమండల మొప్పె దినాంతమందు.

ప్రతిపదార్థం:

దినాంతమందున్ = రోజు యొక్క ముగింపు సమయమైన సాయంకాలమునందు, అరుణమండలము = ఎర్రనైన సూర్యబింబము, అపర + అబ్ధిన్ = పశ్చిమ సముద్రము నందు, క్రీడించు = విహరిస్తున్న, అంబర స్త్రీ = ఆకాశమనే కాంత, ఒద్దన్ = దగ్గర ఉన్న, నిద్దము + ఔ = నునుపైన (నిగనిగలాడే), కుంకుమ ముద్ద = కుంకుమ ముద్ద, అనఁగన్ = అనునట్లుగాను; అచటన్ = ఆ పశ్చిమ దిశ యందు, సంధ్యాదేవికిన్ = సంధ్యా దేవత కొరకై, అర్ఘ్యంబులు = పూజా జలములను, ఎత్తు = సమర్పించే, దిక్పతి (ది కృతి) = ఆ దిక్కులకు అధిపతియైన వాని యొక్క, చేతి = హస్తము నందలి, మణిమయ = రత్న ఖచితమైన, కలశము = పాత్ర (కుండ), అనఁగన్ = అనునట్లుగాను; వరుణుని ముందఱన్ = పశ్చిమ దిక్పాలకుడైన వరుణదేవుని ఎదుట, పరిచారకులు = సేవకులు, నిల్వన్ = నిలబడి, పట్టిన = పట్టుకున్నట్టి, రత్న = రత్నములతో చేసిన, దర్పణము = అద్దము, అనంగన్ = అనునట్లుగాను; అస్తాచలంబు = అస్తమయ పర్వతము, అను = అనేటటువంటి, హస్తి = ఏనుగు యొక్క, మస్తకమునన్ = కుంభస్థలము పైన (తలపై), తిరము + ఐన = స్థిరముగా అమర్చిన, రక్త = ఎర్రని, చామరము = చామరము (రాజలాంఛనమైన విసనకర్ర), అనంగన్ = అనునట్లుగాను; నిఖిల = సమస్తమైన, దిగ్ = దిక్కుల యొక్క, వలయ = గుండ్రటి ఆవరణమునకు, అంత = చివరి భాగమున వెలిగే, మాణిక్యము = పద్మరాగ మణి, అనఁగన్ = అనునట్లుగాను; నిట్ట = నిటారుగా, ప్రాఁకిన = పాకినటువంటి, పవడంపున్ = ఎర్రని పగడాల యొక్క, చుట్ట = చుట్ట, అనఁగన్ = అనునట్లుగాను; గట్టు = అస్తమయ పర్వతము యొక్క, తుదన్ = కొన భాగమున, ఉన్న = కొలువై ఉన్న, జేగుఱు కల్లు = ఎర్రని కాషాయ రంగు రాయి (గైరిక శిల), అనఁగన్ = అనునట్లుగాను, ఒప్పెన్ = ఎంతో రమణీయముగా ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! సాయంసంధ్యా సమయం కాగానే పశ్చిమ దిశలో సూర్యబింబం ఎంతో ఎర్రగా ప్రకాశించింది. ఆ అద్భుత దృశ్యం కవి ఊహకు ఎలా అనిపించిందంటే - పశ్చిమ సముద్రంలో ఆడుకుంటున్న ఆకాశమనే స్త్రీ దగ్గర ఉన్న నిగనిగలాడే కుంకుమ ముద్దలాగా; సంధ్యాదేవికి అర్ఘ్యమివ్వడానికి దిక్పాలకుడు చేతితో పట్టుకున్న రత్నాల కలశం లాగా; వరుణదేవుని సేవకులు అతని ముందు పట్టిన రత్న దర్పణం (అద్దం) లాగా; అస్తమయ పర్వతమనే ఏనుగు తలపై అలంకరించిన ఎర్రని చామరం లాగా; దిగంతాలనే ఆభరణానికి తాపడం చేసిన ఒక పెద్ద మాణిక్యం లాగా; నిటారుగా ప్రాకిన పగడాల చుట్టలాగా; కొండ కొనపై ఉన్న జేగురు రాయిలాగా ఆ సూర్యమండలం ఎంతో మనోహరంగా శోభిల్లింది."

విశేషాలు:

అలంకారం: అస్తమిస్తున్న ఎర్రటి సూర్యబింబాన్ని కుంకుమముద్ద, మణిమయ కలశము, రత్నదర్పణము, రక్తచామరము, మాణిక్యము, పవడంపు చుట్ట మరియు జేగురు రాయితో రమణీయముగా సంభావించి ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' (మాలాతో కూడిన ఉత్ప్రేక్షాలంకారం) అత్యంత అద్భుతంగా శోభిల్లుతోంది. అలాగే అస్తాచలాన్ని ఏనుగుతో పోల్చడం వల్ల 'రూపకాలంకారం' (అస్తాచలంబను హస్తి) వ్యక్తమవుతోంది.

పద్యం 95

క. అయ్యెడ నర్కునిమండల

మయ్యచలము డిగ్గి పశ్చిమాంబుధి సొచ్చెం

వయ్యంది౯గాం౯చి కమ్మరి

చయ్యన౯ బదనిచ్చు నుక్కుచక్రము మాడ్కిన్.

ప్రతిపదార్థం: అయ్యెడన్ = ఆ సమయములో, అర్కుని = సూర్యుని యొక్క, మండలము = బింబము, అయి + అచలము = ఆ పశ్చిమ పర్వతమును, డిగ్గి = దిగి, పశ్చిమ + అంబుధిన్ = పశ్చిమ సముద్రమును, సొచ్చెన్ = ప్రవేశించెను, వయ్యంది (వయ్యందిన్) = ఆ ఎరుపును, కాంచి = చూచి, కమ్మరి = లోహకారుడు, చయ్యనన్ = శీఘ్రముగా, పదను + ఇచ్చు = పదును పెట్టునట్టి, ఉక్కు = ఉక్కుతో చేయబడిన, చక్రము = గుండ్రని ఆయుధము/చక్రము, మాడ్కిన్ = విధముగా (సముద్రములో మునిగిన సూర్యుడు కమ్మరి కొలిమిలో వేడి చేసి నీటిలో ముంచిన ఉక్కు చక్రము వలె ప్రకాశించెను).

తాత్పర్యం: ఆ సమయమున సూర్యబింబము అస్తమయ పర్వతమును దిగి పశ్చిమ సముద్రములో ప్రవేశించెను. ఆ ఎర్రటి సూర్యబింబము సముద్రములో మునుగుతున్న దృశ్యము, కమ్మరివాడు శీఘ్రముగా పదును పెట్టడం కోసం కొలిమిలో బాగా కాచి, నీటిలో ముంచిన ఎర్రటి ఉక్కు చక్రము వలె ఉన్నది.

విశేషాలు అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన పశ్చిమ సముద్రములో మునుగుతున్న ఎర్రని సూర్యబింబమును, ఉపమానమైన కమ్మరివాడు నీటిలో ముంచిన ఎర్రటి ఉక్కు చక్రముతో 'మాడ్కిన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా మనోహరముగా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 96

తే.గీ. ఏ విధమున మలక లైన దైవగతిని

సొమ్మువానిన మఱి చేరు సొమ్ము నాం౯గ౯

ద్రిభువనము లెల్ల౯గలయంగ౯దిరిగి గగన

రత్నమప్పుడు రత్నాకరమున(గల సె.

ప్రతిపదార్థం: ఏ = ఏ, విధమునన్ = రీతిగా, మలకలు = వంకరలు/తిరుగుడులు, ఐనన్ = అయినప్పటికిని, దైవగతిని = దైవవశము చేత, సొమ్ము = ధనము, వానిన్ + అ = ఆ యజమానినే, మఱి = తిరిగి, చేరున్ = చేరుకొనును, సొమ్ము = ఆ సొత్తు, నాం౯గన్ = అనునట్లుగా, త్రిభువనములు = మూడు లోకములు, ఎల్లన్ = అన్నిటిని, కలయంగన్ = అంతటా, తిరిగి = సంచరించి, గగన = ఆకాశమునకు, రత్నము = రత్నము వంటివాడైన సూర్యుడు, అప్పుడు = ఆ సమయమున, రత్నాకరమునన్ = రత్నములకు నిలయమైన సముద్రములో, కలసెన్= లీనమాయెను/ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యం: ఎంతటి వంకర మార్గాల గుండా తిరిగినప్పటికిని, దైవవశము చేత ఒకరి సొమ్ము తిరిగి ఆ యజమానికే చేరుతుందనే లోకోక్తి నిజమనేటట్లుగా, మూడు లోకాల్లోనూ అంతటా తిరిగి కాంతిని పంచిన ఆకాశరత్నమైన సూర్యుడు, చివరకు రత్నాలకు పుట్టినిల్లయిన రత్నాకరమును (సముద్రమును) చేరి అంతర్ధానమయ్యాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస అలంకారం.

సమన్వయం: 'గగనరత్నమైన సూర్యుడు సముద్రములో కలసాడు' అనే విశేష విషయమును, 'సొమ్ము ఎన్ని వంకరలు తిరిగినా చివరకు యజమానికే చేరుతుంది' అనే సామాన్య విషయముతో సమర్థించడం జరిగినది కావున ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారము. 'గగన రత్నము రత్నాకరమున గలసె' అనడంలో శ్లేష చమత్కృతి కూడా ఉన్నది.

పద్యం 97

క. నెఱసంజఁ గ్రుంకు గుబ్బలి
చటి జఱజఱ నినుఁడు డిగ్గజాఱుచుఁ చనునా
తటి నటిముటి నెగసిన జే
గుఱుధూళి యనంగఁ గెంపు గుటికొని పర్వెన్.

ప్రతిపదార్థం: నెఱసంజన్ = దట్టమైన సంధ్యాసమయమున, క్రుంకు = అస్తమించునట్టి, గుబ్బలి = పర్వతము యొక్క, చటిన్ = చరియ నుండి, జఱజఱన్ = జరజరమంటూ శీఘ్రముగా, ఇనుఁడు = సూర్యుడు, డిగ్గజాఱుచున్ = కిందకు జారిపోవుచు, చను = వెళ్ళుచున్న, ఆ = ఆ, తటిన్ = సమయమున, అటిముటిన్ = సంభ్రమముతో/త్వరగా, నెగసిన = పైకి లేచిన, జేగుఱు = కాషాయరంగు/ఎర్రమట్టి యొక్క, ధూళి = దుమ్ము, అనంగన్ = అనునట్లుగా, కెంపు = ఎరుపుదనం, గుటికొని = వ్యాపించి, పర్వెన్ = అంతటా నిండెను.

తాత్పర్యం: దట్టమైన సాయంసంధ్యా సమయాన, అస్తమయ పర్వత చరియల నుండి సూర్యుడు జరజరమంటూ కిందికి జారిపోతున్నప్పుడు, ఆ వేగానికి కొండ చరియల నుండి త్వరత్వరగా పైకి లేచిన ఎర్రటి జేగురుమట్టి దుమ్ము అన్నట్లుగా ఆకాశమంతటా ఎరుపు రంగు దట్టముగా వ్యాపించింది.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

సమన్వయం: సంధ్యాసమయమున ఆకాశములో ఏర్పడిన సహజమైన ఎరుపుదనాన్ని (సంధ్యారాగాన్ని), సూర్యుడు కొండ దిగుతుంటే పైకి లేచిన 'ఎర్రటి జేగురుమట్టి ధూళి' గా కవి ఊహించడం (ఉత్ప్రేక్షించడం) జరిగినది కావున ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

పద్యం 98

క. మిన్నందెడుతేజంబున
నెన్నంగల యినుడు దీనె నిదె యెడ రనుచు
న్వినంతనె పఱతెంచెడు
మన్నీలన నపుడ యిరులుమన్నీ లెసఁగె.

ప్రతిపదార్థం: మిన్ = ఆకాశమును, అందెడు = తాకెడి, తేజంబునన్ = పరాక్రమము/కాంతితో, ఎన్నంగల = ప్రసిద్ధి కెక్కిన, ఇనుడు = ప్రభువైన సూర్యుడు, తీనెన్ = అంతమొందెను/గతించెను, ఇదె = ఇదిగో, ఎడరు = ఆపద/అవకాశము, అనుచున్ = అంటూ, విన్నంతనె = వార్త విన్న వెంటనే, పఱతెంచెడు = తిరుగుబాటు చేసి లొంగదీసుకొనుటకు పరుగెత్తుకొని వచ్చునట్టి,

మన్నీలు = సామంతులు/చిన్న రాజులు, అనన్ = అనునట్లుగా, అపుడు + అ = ఆ క్షణముననే, ఇరులు = చీకట్లు అనే, మన్నీలు = సామంత రాజులు, ఎసఁగెన్ = విజృంభించిరి.

తాత్పర్యం: ఆకాశాన్ని తాకేంతటి మహా పరాక్రమవంతుడైన సూర్యుడనే చక్రవర్తి అస్తమించాడు (గతించాడు), ఇక మనకు తిరుగుబాటు చేయడానికి ఇదే మంచి అవకాశం అని వార్త విన్న వెంటనే విరుచుకుపడే సామంత రాజుల వలె, ఆ సమయమున చీకట్లనేడి సామంత రాజులు లోకమంతటా విజృంభించారు.

విశేషాలు

అలంకారం: రూపక మరియు ఉత్ప్రేక్షా అలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: ఇక్కడ చీకట్లను సామంతులుగా (ఇరులుమన్నీలు) రూపించడం ద్వారా రూపకాలంకారము, అలాగే సూర్యుడు గతించగానే తిరుగుబాటుకు వచ్చే సామంత రాజుల వలె చీకట్లు వచ్చాయని ఊహించడం ద్వారా ఉత్ప్రేక్షాలంకారము సమన్వయమగుచున్నవి.

పద్యం 99

క. లోకమున విగతదృష్టి వి

వేకంబున(జక్రవాకవిరహానలధూ

మాకారంబున జనములు

చీకాకుపడంగ దెసల(జీకటి గప్పెన్.

ప్రతిపదార్థం: లోకమునన్ = జగత్తునందు, విగత = నశించిన, దృష్టి = చూపు యొక్క, వివేకంబునన్ = జ్ఞానము కలవారగుట చేత (చూపు ఆనకపోవుట చేత), చక్రవాక = జక్కవ పక్షుల యొక్క, విరహ = ఎడబాటు వలన కలిగిన, అనల = అగ్ని యొక్క, ధూమ = పొగ యొక్క, ఆకారంబునన్ = రూపముతో, జనములు = ప్రజలు, చీకాకుపడంగన్ = కలత చెందునట్లుగా, దేసలన్ = దిక్కులన్నిటా, చీకటి = అంధకారము, కప్పెన్ = ఆవరించెను.

తాత్పర్యం: సూర్యుడు వెళ్ళిపోవడంతో లోకంలో చూపు ఆనని పరిస్థితి ఏర్పడింది. ఆ సమయంలో పరస్పరం విడిపోయిన జక్కవ పక్షుల గుండెల్లో రగిలిన విరహాగ్ని నుండి పుట్టిన నల్లటి పొగ అన్నట్లుగా, దిక్కులన్నిటా చీకటి దట్టముగా అలుముకొని ప్రజలను కలతకు గురిచేసింది.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

సమన్వయం: రాత్రి కాగానే సహజముగా ఆవరించిన నల్లని చీకట్లను, విడిపోయిన చక్రవాక (జక్కవ) పక్షుల విరహాగ్ని నుండి వెలువడిన 'నల్లని పొగ' గా కవి భావన చేయడం జరిగినది కావున ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

పద్యం 100

గీ. అర్కుఁడేఁగిన గాలా భ్రలీల(దమము

గప్పిన యెడ వియత్పథముదోఁచే

వరుస దప్పక దావపావకము సోఁకి

చనినపిమ్మట ఘనతృణస్థలము కరణి.

ప్రతిపదార్థం: అర్కుడు = సూర్యుడు, ఏఁగిన = వెళ్ళిపోగా (అస్తమించగా), కాలాభ్ర = నల్లని మేఘము యొక్క, లీలన్ = విధముగా, తమము = చీకటి, కప్పిన = ఆవరించిన, ఎడన్ = సమయమున, వియత్పథము = ఆకాశ మార్గము, వరుసదప్పక = క్రమము తప్పకుండా, దావపావకము = కార్చిచ్చు/అడవి అగ్ని, సోఁకి = దహించి, చనిన = వెళ్ళిపోయిన, పిమ్మటన్ = తరువాత, ఘన = దట్టమైన, తృణ = గడ్డి గల, స్థలము = ప్రదేశము, కరణిన్ = విధముగా, తోఁచేన్ = కనిపించెను.

తాత్పర్యం: సూర్యుడు అస్తమించాక, నల్లని ప్రళయకాల మేఘము వలె చీకటి ఆకాశాన్ని ఆవరించినప్పుడు ఆ అంతరిక్షం ఎలా ఉన్నదంటే —— అడవిలో కార్చిచ్చు (సూర్యుడి ఎండ) క్రమము తప్పకుండా అంతా దహించి వేసి వెళ్ళిపోయాక, కాలిపోయి నల్లగా మారిన దట్టమైన గడ్డి భూమి వలె ఆకాశ మార్గము నల్లగా దర్శనమిచ్చింది.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన చీకటి కమ్మిన నల్లని ఆకాశాన్ని (వియత్పథమును), ఉపమానమైన కార్చిచ్చు రగిలి కాలిపోయిన నల్లటి గడ్డి భూమితో 'కరణిన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా చక్కగా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 101

క. నేలయు నింగియు నిండఁగ

వాలుచు దళమైన చీఁకువాలేచిన ద

త్కాలంబున జన మొప్పెను

నీలసలిలమునను గడవ నించినమాడ్కిన్.

ప్రతిపదార్థం: నేలయున్ = భూమియును, నింగియున్ = ఆకాశమును, నిండఁగన్ = వ్యాపించునట్లుగా, వాలుచున్ = క్రమ్ముకొనుచు, దళమైన = దట్టమైన, చీఁకువ (చీకువ) = చీకటి సమూహము, లేచినన్ = ఆవిర్భవించగా, తత్ + కాలంబునన్ = ఆ సమయమునందు, జనము = లోకము/ప్రజలు, నీల = నల్లని, సలిలమునను = నీటితో, గడవబిక్కటిల్లన్ = పూర్తిగా, నించిన = ముంచిన/నింపిన, మాడ్కిన్ = విధముగా, ఒప్పెను = ప్రకాశించెను (కనిపించెను).

తాత్పర్యం: భూమి, ఆకాశము రెండును నిండిపోయేలా క్రమ్ముకుంటూ దట్టమైన చీకటి సమూహం పైకి లేచింది. ఆ సమయంలో ఈ లోకమంతా నల్లటి నీటితో నిండిన పెద్ద కుండలో మునిగిపోయినట్లుగా దట్టమైన నలుపుదనంతో గోచరించింది.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన దట్టమైన చీకటితో నిండిన లోకాన్ని, ఉపమానమైన నల్లని నీటితో నింపిన కుండతో 'మాడ్కిన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 102

సీ. యమునాజలానీల మౌచిమ్మచీకటి

పెల్లున జగమెల్ల నల్లనైన

దిగినఁ తప్పెద మని యగజతోడను శూలి
తనవెండికొండపైఁ దలఁకుచుండ
నీదెస మఱి గానరా దని హరి లక్ష్మీ
దోయిగా నమృతాబ్ధిఁబాయకుండ
దీనఁ బాసినఁ గానలే నని వాణీ తో
డ్పడ బ్రహ్మ వెలిచమ్మి వెడలకుండఁ
తే.గీ. దెలుపు నలుపును ననియెడి తెలివి తలఁగి
పల్లమును మిఱ్ఱు నెఱుఁగక యెల్లజనులును
బుట్టుచీఁకులగతి నంటి పోక దక్కి
యుండి రుదకంబులో మునిఁగున్నపగిది.

ప్రతిపదార్థం: యమునా = యమునా నది యొక్క, జల = నీటి వలె, అనీలము + ఔ = నల్లనైనట్టి, చిమ్మచీకటి = దట్టమైన అంధకారము, పెల్లునన్ = అతిశయము చేత, జగము + ఎల్లన్ = లోకమంతయు, నల్లనైనన్ = నలుపు కాగా, దిగినన్ = ఈ కొండ దిగి కిందకు వెళ్ళినచో, తప్పెదము = దారి తప్పిపోగలము, అని = అంటూ, అగజతోడను = పార్వతీదేవితో కూడి, శూలి = శివుడు, తన = తనదైన, వెండికొండపైన్ = కైలాస పర్వతము మీదే, తలఁకుచున్ + ఉండన్ = భయపడుచు ఉండిపోగా, ఈ దెస = ఈ వైపున, మఱి = ఇక, కానరాదు = ఏమీ కనిపించదు, అని = అంటూ, హరి = విష్ణుమూర్తి, లక్ష్మిదోయిగాన్ = లక్ష్మీదేవితో కలిసి, అమృతాబ్ధిన్ = క్షీరసముద్రమును, పాయకుండన్ = విడిచిపెట్టకుండా ఉండగా, దీనన్ = ఈ చీకటిలో, పాసినన్ = ఒకరిని విడిచి ఒకరము విడిపోయినచో, కానలేను = వెతుకలేను, అని = అంటూ, వాణి = సరస్వతీదేవి, తోడ్పడన్ = వెంటరాగా, బ్రహ్మ = చతుర్ముఖుడు, వెలిచమ్మి (వెలితామర) = సత్యలోకపు తెల్లతామరను వీడి, వెడలకుండన్ = బయటకు రాకుండా ఉండిపోగా, తెలుపును = ఇది తెల్లని వస్తువని, నలుపును = ఇది నల్లని వస్తువని, అనియెడి = అనెడి, తెలివి = వివేకము, తలఁగి = నశించి, పల్లమును = లోతు ప్రదేశాన్ని, మిఱ్ఱున్ = ఎత్తైన ప్రదేశాన్ని, ఎఱుఁగక = గుర్తించలేక, ఎల్లజనులున్ = ప్రజలందరును, పుట్టుచీఁకులగతిన్ = పుట్టుగ్రుడ్డివారి వలె, అంటి = ఒకరినొకరు పట్టుకొని, పోకదక్కి = ముందుకు కదలలేక, ఉదకంబులోన్ = నీటిలో, మునిఁగి + ఉన్న = మునిగిపోయి ఉన్న, పగిదిన్ = విధముగా, ఉండిరి = ఉండిపోయిరి.

తాత్పర్యం: యమునా నది నీటి వలె దట్టమైన నల్లటి చిమ్మచీకటి లోకమంతా క్రమ్ముకుంది. ఆ చీకటికి భయపడి శివుడు పార్వతితో కలిసి కైలాసం దిగకుండా అక్కడే ఉండిపోయాడు. విష్ణువు లక్ష్మితో కూడి క్షీరసాగరాన్ని దాటి బయటకు రాలేదు. బ్రహ్మ సరస్వతితో కలిసి తన బ్రహ్మకమలాన్ని వీడలేదు. లోకంలో జనులందరూ ఏది తెలుపో, ఏది నలుపో తెలియక, ఎత్తుపల్లాలు గుర్తించలేక, పుట్టుగ్రుడ్డివారి వలె ఒకరినొకరు పట్టుకొని కదలకుండా, నీటిలో మునిగిపోయిన వారి వలె ఉండిపోయారు.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షా మరియు ఉపమాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: త్రిమూర్తులు తమ నివాసాలను వీడకపోవడానికి రాత్రి సమయం కావడం సహజ కారణం కాగా, చీకటికి భయపడి వారంతా బయటకు రాలేదని కవి ఊహించడం వల్ల ఉత్ప్రేక్షాలంకారం. అలాగే జనులు నీటిలో మునిగినట్లుగా కదలకుండిరని 'పగిదిన్' అనడం చేత ఉపమాలంకారం సమన్వయమగుచున్నది.

పద్యం 103

క. రాజిల్లెడు తారాగ్రహ
రాజింగ్రిక్కిఱిసి యంబరము గడు నొప్పె
రాజు చనుదెంచు నని యు
జితమైయున్న విరులపందిరిభంగిన్.

ప్రతిపదార్థం: రాజిల్లెడు = ప్రకాశించుచున్న, తారా = నక్షత్రములు, గ్రహ = గ్రహముల యొక్క, రాజిన్ = సమూహము చేత, క్రిక్కిఱిసి = దట్టముగా నిండిపోయి, అంబరము = ఆకాశము, రాజు = చంద్రుడనేడి రాజు, చనుదెంచున్ = వేంచేయును/వచ్చును, అని = అంటూ, ఉజితము + ఐ + ఉన్న = అలంకరింపబడి సిద్ధముగా ఉన్న, విరుల = పూల యొక్క, పందిరి = చలువపందిరి, భంగిన్ = విధముగా, గడున్ = మిక్కిలి, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యం: ఆకాశమంతటా నక్షత్రాలు, గ్రహాలు దట్టముగా నిండి ప్రకాశిస్తున్నాయి. ఆ దృశ్యం ఎలా ఉందంటే, చంద్రుడనే మహారాజు రాబోతున్నాడని, ఆయన స్వాగతం కొరకు ముందే అలంకరించి సిద్ధం చేసిన తెల్లటి పూల పందిరి వలె ఆకాశం మిక్కిలి అందంగా శోభిల్లింది.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమారూపకాలంకారాల సంకరం (లేదా సావయవ రూపక చమత్కృతి).

సమన్వయం: ఇక్కడ చంద్రుడిని 'రాజు' గా రూపించడం జరిగినది (రూపకము). నక్షత్రాలతో నిండిన ఆకాశాన్ని, పూల పందిరితో 'భంగిన్' అనే పదము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఉపమాలంకారం. రెండు అలంకారాలు చక్కగా సమన్వయమైనవి.

పద్యం 104

శా. దిగ్భామామృగనాభిలేపనము భాతి న్విశ్రుతం బౌ తమఃప్రాగ్భారంబు నిశా◌ావధూచికురభార స్ఫూర్తి వర్తిల్లఁగాఁ
బ్రాగ్భాగంబునఁ దచ్ఛిఖావినిహతప్రవ్యక్తరక్తోత్పల
స్రగ్భావంబునఁ గెంపు దోఁచె రజనీరాజద్యుతివ్యాజమై.

ప్రతిపదార్థం: దిక్ + భామా = దిక్కులనెడి స్త్రీల యొక్క, మృగనాభి = కస్తూరి యొక్క, లేపనము = పూత, భాతిన్ = విధముగా, విశ్రుతంబు + ఔ = ప్రసిద్ధమైనట్టి, తమః = చీకటి యొక్క, ప్రాగ్భారంబు = దట్టమైన సమూహము, నిశా = రాత్రి అనెడి, వధూ = స్త్రీ యొక్క, చికురభార = దట్టమైన జుట్టు యొక్క, స్ఫూర్తిన్ = విలాసముతో, వర్తిల్లఁగాన్ = ప్రకాశింపగా, ప్రాగ్భాగంబునన్ = తూర్పు దిక్కునందు, తత్ = ఆ జుట్టు యొక్క, శిఖా = కొప్పునందు, వినిహత = ముడువబడిన, ప్రవ్యక్త = స్పష్టమైన, రక్తోత్పల = ఎర్రకలువల యొక్క, స్రక్ = దండ యొక్క, భావంబునన్ = రూపములో, రజనీరాజ = చంద్రుని యొక్క, ద్యుతి = కాంతి అనెడి, వ్యాజమై = నెపముతో, కెంపు = ఎరుపుదనం, తోఁచెన్ = కనిపించెను.

తాత్పర్యం: దిక్కులనెడి కాంతలు పూసుకున్న కస్తూరి పూత వలె, రాత్రి అనెడి స్త్రీ యొక్క దట్టమైన కేశపాశము వలె చీకటి ఆవరించింది. ఆ సమయంలో తూర్పు దిక్కున, ఆ రాత్రి కాంత కొప్పులో ముడుచుకున్న ఎర్ర కలువల దండ అన్నట్లుగా, ఉదయిస్తున్న చంద్రుని ఎర్రటి కాంతి నెపంతో ఎరుపుదనం గోచరించింది.

విశేషాలు

అలంకారం: అపహ్నుతి మరియు రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: 'రజనీరాజ ద్యుతి వ్యాజమై' (చంద్రుని కాంతి నెపముతో) అని చెప్పడం ద్వారా, అక్కడ ఉన్నది చంద్రుని కాంతి కాదు, రాత్రి కాంత కొప్పులోని ఎర్ర పూలదండ అని నిగూఢముగా నిజమైన విషయాన్ని దాచి మరొకదానిగా చెప్పడం వల్ల అపహ్నుతి అలంకారం ఏర్పడింది. దిక్కులను స్త్రీలుగా (దిగ్భామా), రాత్రిని వధువుగా (నిశావధూ) రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం కూడా ఉన్నది.

పద్యం 105

క. తరుణారుణకిరణోత్కర

పరిహృత ఘనతిమిర మైనప్రాగ్భాగమునం

బురుహూతునెదురనె తిన

కరదీపికకరణీ శీతకరుఁ డుదయించెన్.

ప్రతిపదార్థం: తరుణ = లేతవైన, అరుణ = ఎర్రని, కిరణ + ఉత్కర = కిరణముల సమూహము చేత, పరిహృత = పోగొట్టబడిన, ఘన = దట్టమైన, తిమిరము + ఐన = చీకటి కలిగినట్టి, ప్రాగ్భాగమునన్ = తూర్పు దిక్కునందు, పురుహూతున్ = ఇంద్రుని యొక్క, ఎదురన్ + ఎ = ముందరనే, దినకర = సూర్యునిచే ఇవ్వబడిన, దీపిక = దివ్వె/గోడదీపము, కరణిన్ = విధముగా, శీతకరుడు = చల్లని కిరణములు కల చంద్రుడు, ఉదయించెన్ = ఆవిర్భవించెను.

తాత్పర్యం: లేత ఎర్రని కిరణాల సమూహంతో దట్టమైన చీకట్లు తొలగిపోతున్న తూర్పు దిక్కున, ఇంద్రుని ముందర సూర్యుడు వెలిగించి పెట్టిన బంగారు దీపంలా చల్లని కిరణాలు గల చంద్రుడు అద్భుతంగా ఉదయించాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉదయిస్తున్న చంద్రబింబమును (ఉపమేయం), సూర్యుడు ఉంచిన హారతి లేదా దివ్వెతో (ఉపమానం) 'కరణిన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

.

పద్యం 106

క. తనయుదయమె మదిఁ గోరెడు

నను విడిచె నినుండు కల్ల నాయెడ లేకుం

టనెఱుఁగఁ డని పూర్వాశాం

గన జగమున మడ్డు వట్టు గతి శశి మెఱసెన్.

ప్రతిపదార్థం: తన = తన యొక్క, ఉదయము + ఎ = అభ్యుదయమును/రాకను మాత్రమే, మదిన్ = మనస్సునందు, కోరెడు = కాంక్షించునట్టి, ననున్ = నన్ను (తూర్పు దిక్కును), ఇనుడు = సూర్యుడు/భర్త, విడిచెన్ = విడిచిపెట్టి వెళ్ళిపోయెను, నా + ఎడన్ = నా యందు, కల్ల = కపటము, లేకుండుటన్ = లేకపోవుటను, ఎఱుఁగఁడు = అతడు గ్రహించలేదు, అని = అంటూ, పూర్వాశా + అంగన = తూర్పు దిక్కనెడి స్త్రీ, జగమునన్ = లోకమునందు, మడ్డువట్టు = ప్రమాణము చేయుటకై పట్టుకొనునట్టి నిప్పులపాత్ర/దివ్యము (శపథ పాత్ర), గతిన్ = విధముగా, శశి = చంద్రుడు, మెఱసెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యం: "నా అభ్యుదయాన్ని మాత్రమే ఎల్లప్పుడూ కోరుకునే నన్ను, నా భర్త అయిన సూర్యుడు ఒంటరిగా విడిచి పశ్చిమ దిక్కుకు వెళ్ళిపోయాడు; నా మనస్సులో ఎలాంటి కపటం లేదనే విషయాన్ని ఆయన తెలుసుకోలేకపోయాడు" అని లోకానికి చాటిచెప్పడానికి తూర్పు దిక్కనే కాంత, అగ్ని ప్రమాణము (మడ్డువట్టు) చేయడానికి చేతపట్టిన నిప్పుల పాత్ర వలె ఆకాశంలో చంద్రుడు ఎర్రగా ప్రకాశించాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షా మరియు రూపకాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: తూర్పు దిక్కును స్త్రీగా (పూర్వాశాంగన), సూర్యుడిని భర్తగా (ఇనుడు) రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం. ఉదయిస్తున్న ఎర్రని చంద్రబింబాన్ని, ఆ స్త్రీ తన నమ్మకాన్ని నిరూపించుకోవడానికి పట్టుకున్న 'అగ్ని ప్రమాణ పాత్ర' (మడ్డువట్టు) గా కవి ఊహించడం వల్ల ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

పద్యం 107

ఉదయాచలము చటి నున్న బంధూకంబు
కొమ్మను బొడమిన కుసుమమనఁగఁ
దత్ప్రదేశంబునఁ చలకొని పొడతెంచు
నలినీలతాపక్వఫల మనఁగ
విరహిమృగంబుల వేఁటాడుమదనుండు
తివిరి పెట్టించిన దివియ యనఁగ
నమరంగ నింద్రాణి యాఖండలుని నివా
ళించెడు పసిఁడిపళ్ళెర మనఁగఁ
తే.గీ. దోడుతోడన తనకెంపువీడుచుండఁ
తిమిరపటలంబు కొంత మీఁదికిఁ జలింప
దెలివిపడలేఁతవెన్నెలమొలకలెత్తి
నిండుకొనియుండె నమృతాంశుమండలంబు.

ప్రతిపదార్థం: ఉదయాచలము = ఉదయపర్వతము యొక్క, చటిన్ = చరియ నందు, ఉన్న = ఉన్నట్టి, బంధూకంబు = మల్లె/చేమంతి (ఎర్రటి బంధూక) చెట్టు యొక్క, కొమ్మను = కొమ్మపై, పొడమిన = వికసించిన, కుసుమము = ఎర్రని పువ్వు, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, తత్ + ప్రదేశంబునన్ = ఆ తూర్పు దిక్కునందు, చలకొని = పూనుకొని, పొడతెంచు = కనిపిస్తున్న, నలి = నల్లనైన, నీలతా = ఆకాశమనెడి తీగకు కాసిన, పక్వ = పండిన, ఫలము = ఎర్రని పండు, అనఁగన్ = అనునట్లుగా,

విరహి = ఎడబాటున ఉన్నట్టి, మృగంబులన్ = లేళ్ళ వంటి కాముకులను, వేఁటాడు = వేటాడెడి, మదనుండు = మన్మథుడు, తివిరి = ప్రయత్నించి, పెట్టించిన = వెలిగించి ఉంచిన, దివియ = దివ్వె/క్రాంతి, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, అమరంగన్ = ఒప్పియుండునట్లు, ఇంద్రాణి = శచీదేవి, ఆఖండలునిన్ = ఇంద్రునికి, నివాళించెడు = దిష్టి తీయునట్టి, పసిఁడి = బంగారు, పళ్ళెరము = హారతి పళ్లెము, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, తోడుతోడన = వెంటనే, తన = తనయొక్క, కెంపు = ఎరుపుదనాన్ని, వీడుచుండన్ = వదిలివేస్తుండగా, తిమిర = చీకట్ల యొక్క, పటలంబు = సమూహము, కొంత = కొద్దిగా, మీఁదికిన్ = పైకి, చలింపన్ = కదలగా, తెలివిపడన్ = స్పష్టముగా తెలియునట్లు, లేఁత = లేతవైన, వెన్నెల = చంద్రకాంతి యొక్క, మొలకలు = అంకురములు, ఎత్తి = పైకి లేచి, అమృతాంశు = అమృత కిరణములు గల చంద్రుని యొక్క, మండలము = బింబము, నిండుకొని + ఉండెన్ = ఆకాశమున నిండి ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యం: ఉదయపర్వత చరియలలోని ఎర్రటి బంధూక వృక్షపు కొమ్మన పూసిన పువ్వు వలె, ఆకాశమనే నల్లని తీగకు కాసిన ఎర్రటి పండు వలె, విరహులనే మృగాలను వేటాడటానికి మన్మథుడు వెలిగించిన దీపం వలె, ఇంద్రాణి ఇంద్రుడికి దిష్టి తీయడానికి సిద్ధం చేసిన బంగారు హారతి పళ్లెం వలె చంద్రబింబం ప్రకాశించింది. క్రమంగా ఆ చంద్రుడు తన తొలినాటి ఎరుపుదనాన్ని వీడుతూ, చీకట్లను పైకి నెట్టేస్తూ, లేత వెన్నెల మొలకలను నలుదిక్కులా చల్లుతూ నిండుగా వెలిగాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: మాలా ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉదయిస్తున్న చంద్రబింబాన్ని బంధూక కుసుమముగా, ఆకాశ తీగకు కాసిన పండుగా, మన్మథుని దివ్వెగా, ఇంద్రాణి బంగారు పళ్లెముగా 'అనఁగన్' అనే పదాల ద్వారా ఒకదాని వెనుక ఒకటిగా అనేక విధాలుగా ఊహించడం జరిగినది కావున ఇది మాలా ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

పద్యం 108

ఉ. కోకములు న్సరోజములుఁ గుందుచుఁ గందుచునుండఁ గైరవా
నీకములుం జకోరములు నిక్కుచు సొక్కఁగ మానినీసము
త్సేకము నంధకారమును దిగ్గఁగ దిగ్గన లోకము న్నిజా
లోకము నుల్లసిల్ల(గవిలోకము మెచ్చులు పిచ్చలింపఁగన్.

ప్రతిపదార్థం: కోకములున్ = చక్రవాక పక్షులును, సరోజములున్ = తామరపువ్వులును, కుందుచున్ = విచారించుచు, కందుచున్ + ఉండన్ = ముడుచుకుపోవుచుండగా, కైరవ = తెల్లకలువల యొక్క, అనీకములున్ = సమూహములును, చకోరములున్ = వెన్నెల పిట్టలును, నిక్కుచున్ = గర్వముతో/సంతోషముతో నిక్కుచు, సొక్కఁగన్ = పరవశించిపోవుచుండగా, మానినీ = మానవతుల (కోపగించిన స్త్రీల) యొక్క, సముత్సేకమున్ = గర్వమును/అలుగుడును, అంధకారమును = చీకటియును, దిగ్గఁగన్ = నశించిపోగా/తగ్గిపోగా, దిగ్గనన్ = శీఘ్రముగా, లోకము = జగత్తు, నిజ = తనదైన, ఆలోకమునన్ = కాంతి చేత, ఉల్లసిల్లన్ = ఆనందించునట్లుగా, కవిలోకము = కవుల సమూహము యొక్క, మెచ్చులు = ప్రశంసలు, పిచ్చలింపఁగన్ = అతిశయించునట్లుగా (చంద్రుడు ప్రకాశించెను).

తాత్పర్యం: చంద్రుని రాకతో చక్రవాక పక్షులు, తామరపువ్వులు దుఃఖిస్తూ ముడుచుకుపోయాయి. అదే సమయంలో కలువపూల సమూహాలు, చకోర పక్షులు సంతోషంతో పరవశించిపోయాయి. ప్రణయకోపంలో ఉన్న కాంతల గర్వము,

లోకంలోని చీకట్లు ఒక్కసారిగా తగ్గిపోయాయి. తన చల్లని కాంతితో లోకాన్ని రంజింపజేస్తూ, కవులందరూ అద్భుతంగా మెచ్చుకునేలా చంద్రుడు ఆకాశంలో శోభిల్లెను.

విశేషాలు

అలంకారం: యథాసంఖ్య మరియు విరోధాభాస చమత్కృతి (సంసృష్టి).

సమన్వయం: చంద్రోదయం వల్ల ఒకవైపు కోక-సరోజాలకు గ్లాని (కుందుట), మరొకవైపు కైరవ-చకోరాలకు వికాసము (సొక్కుట) క్రమ పద్ధతిలో వర్ణించబడినవి. ఒకే కారణం (చంద్రోదయం) వల్ల పరస్పర విరుద్ధమైన ఫలితాలు (ఒకరికి దుఃఖం, ఒకరికి ఆనందం) కలగడం వల్ల ఇక్కడ లోక ప్రసిద్ధమైన కవిసమయాల విరోధ చమత్కారం మనోహరముగా వ్యక్తమైనది.

పద్యం 109

క. నడుమంగృష్ణుఁడు గలపా

ల్కడలిని జనియించి తండ్రికైవడి మూర్తిన్

బెడ గడరెడువాఁ డనఁగా

నుడుపతి తెలుపై కళంకయుతుఁడై మెఱసెన్.

ప్రతిపదార్థం: నడుమన్ = మధ్య భాగమునందు, కృష్ణుడు = నల్లనివాడైన విష్ణుమూర్తి, కల = ఉన్నట్టి, పాల్కడలిని = క్షీరసముద్రమునందు, జనియించి = జన్మించి, తండ్రి = తన తండ్రి అయిన ఆ క్షీరసాగరుని/విష్ణువు యొక్క, కైవడిన్ = విధముగా, మూర్తిన్ = రూపమునందు, బెడగు = అందము, అడరెడువాఁడు = అతిశయించినవాడు, అనఁగాన్ = అనునట్లుగా, ఉడుపతి = నక్షత్రములకు నాథుడైన చంద్రుడు, తెలుపు + ఐ = తెల్లనైనవాడై, కళంక = నల్లని మచ్చతో, యుతుఁడు + ఐ = కూడినవాడై, మెఱసెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యం: సముద్ర మథన సమయంలో నట్టనడుమ నల్లని విష్ణుమూర్తి శయనించి ఉన్న క్షీరసాగరం (పాలసముద్రం) నుండి చంద్రుడు జన్మించాడు. తెల్లటి పాలసముద్రం మధ్యలో నల్లని విష్ణువు ఉన్నట్లే, పుట్టిన కొడుకు కూడా తెల్లటి శరీరము కలిగి ఉండి, తన నడుమ నల్లని కళంకమును (మచ్చను) ధరించి, హరి వలెనే రూపంలో అందాలు చిందిస్తూ తండ్రి పోలికను సార్థకం చేసుకుంటున్నాడా అన్నట్లు చంద్రుడు మెరిశాడు.

వి శేషాలు:

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

సమన్వయం: చంద్రుని బింబము తెల్లగా ఉండి నడుమ నల్లని మచ్చ (కళంకము) కలిగి ఉండడం సహజ సిద్ధమైన విషయం. అయితే, ఆ నలుపు తెలుపుల కలయికను 'మధ్యలో నల్లని కృష్ణుడు ఉన్న తెల్లటి పాలసముద్రం (తండ్రి) పోలిక కొడుక్కు వచ్చింది' అని కవి ఊహించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

పద్యం 110

క. తిమిరసముదాయమున న

ర్ధము నలుపై పూర్ణతుహినధామద్యుతి న

ర్ధము తెలుపై యాకాశము

యమునా గంగాంబుసంగమాకృతిఁ దాల్చెన్.

ప్రతిపదార్థం: తిమిర = చీకట్ల యొక్క, సముదాయమునన్ = సమూహము చేత, అర్ధము = ఒక సగభాగము, నలుపు + ఐ = నల్లనైనదై, పూర్ణ = నిండుగా ఉన్న, తుహినధామ = చల్లని కిరణములు గల చంద్రుని యొక్క, ద్యుతిన్ = వెన్నెల కాంతి చేత, అర్ధము = మరియొక సగభాగము, తెలుపు + ఐ = తెల్లనైనదై, ఆకాశము = అంతరిక్షము, యమునా = యమునా నది యొక్క (నల్లని), గంగా = గంగా నది యొక్క (తెల్లని), అంబు = నీటి యొక్క, సంగమ = కలయిక (త్రివేణీ సంగమము) యొక్క, ఆకృతిన్ = రూపమును, తాల్చెన్ = పొందెను.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆకాశంలో ఒకవైపు చీకటి ప్రసరించి నల్లగా ఉన్నది, మరొకవైపు నిండు చంద్రుని వెన్నెల కాంతి పడి తెల్లగా మెరుస్తున్నది. ఆ నలుపు తెలుపుల కలయికతో కూడిన అంతరిక్షం, నల్లని నీరు గల యమునా నది, తెల్లని నీరు గల గంగా నది కలిసి ప్రవహించే పవిత్ర సంగమ క్షేత్రం (ప్రయాగ) వలె మనోహరంగా గోచరించింది.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ సగం చీకటి (నలుపు), సగం వెన్నెలతో (తెలుపు) కూడి ఉన్న ఆకాశాన్ని (ఉపమేయం), నల్లని యమున, తెల్లని గంగల పవిత్ర జల సంగమ రూపంతో (ఉపమానం) 'ఆకృతిన్ తాల్చెన్' అనడం ద్వారా సాదృశ్యాన్ని నిరూపించి పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 111

తే.గీ. మిత్రుఁ డేగిన యెడరున మేర దప్పి
వాలి చేకొన్న ఇరులమన్నీలు పఱవ
యశముగతిఁ గ్రోత్తవెన్నెలదిశలఁ బర్వ
రాజుచనుదెంచె గగనదుర్గమునకంత.

ప్రతిపదార్థం: మిత్రుఁడు = సూర్యుడు/స్నేహితుడు, ఏగిన = అస్తమించిన/వెళ్ళిపోయిన, యెడరునన్ = ఆపద సమయమున, మేరదప్పి = హద్దులు మీరి, వాలి = క్రమ్ముకొని/ఆక్రమించి, చేకొన్న = వశపరచుకొన్న, ఇరులు = చీకట్లు అనేడి, మన్నీలు = సామంత రాజులు, పఱవన్ = పారిపోవునట్లుగా, యశము = కీర్తి, గతిన్ = విధముగా, క్రోత్త = నూతనమైన, వెన్నెల = చంద్రకాంతి, దిశలఁ బర్వన్ = నలుదిక్కులా వ్యాపించగా, అంతన్ = ఆ సమయమున, రాజు = చంద్రుడనెడి రాజు, గగన = ఆకాశమనెడి, దుర్గమునకున్ = కోటకు, చనుదెంచెన్ = వేంచేసెను.

తాత్పర్యం: సూర్యుడనే మిత్రుడు వెళ్ళిపోయిన ఆపద సమయాన్ని చూసి, హద్దులు మీరి ఆకాశాన్ని ఆక్రమించుకున్న చీకట్లనేడి సామంత రాజులు భయపడి పారిపోయేలా, కీర్తి వలె తెల్లని నూతన వెన్నెల నలుదిక్కులా వ్యాపించింది. ఆ సమయంలో చంద్రుడనే సార్వభౌముడు ఆకాశమనే పెద్ద కోటలోకి ప్రవేశించాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: పరంపరిత రూపక మరియు ఉపమాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: సూర్యుడిని 'మిత్రుడు' గా, చీకట్లను 'మన్నీలు' (సామంతులు) గా, ఆకాశాన్ని 'దుర్గము' (కోట) గా, చంద్రుడిని 'రాజు' గా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం ఏర్పడింది. వెన్నెలను కీర్తితో (యశముగతిన్) పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం ఏర్పడింది. ఇవి ఒకదానితో ఒకటి కలిసి చక్కటి చమత్కారాన్ని కలిగించాయి.

పద్యం 112

క. ఇటునటుఁ జనకుండఁగఁ జెం
గటఁ చంద్రుం డాక నిడిన గతిఁ దప్పినచీఁ
కటి చెలికాండ్రన నంబుజ
పుటములలోఁ జంచరీకములు తగులొందెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఇటునటుఁ జనకుండఁగన్ = అటు ఇటు కదలకుండా/పారిపోకుండా, చెంగటఁ జంద్రుండు = సమీపమునందు చంద్రుడు, ఆకనిడిన = అడ్డగించి బంధించిన, గతిఁ దప్పిన = పట్టుతప్పిన/ఓడిపోయిన, చీఁకటి = చీకటి యొక్క, చెలికాండ్రనన్ = స్నేహితులా అనునట్లుగా, అంబుజపుటములలోన్ = తామరపువ్వుల రేకుల నడిమి భాగములలో, చంచరీకములు = తుమ్మెదలు, తగులొందెన్ = చిక్కుబడెను.

తాత్పర్యం: చంద్రుడు ఉదయించి వెన్నెల కాయడంతో చీకటి ఓడిపోయింది. ఆ సమయంలో అటు ఇటు తప్పించుకుపోకుండా చంద్రుడు తమను సమీపంలోనే గట్టిగా బంధించినట్లుగా, చీకటి యొక్క స్నేహితులా అన్నట్లున్న నల్లని తుమ్మెదలు ముడుచుకుపోతున్న తామరపువ్వుల రేకుల మధ్య చిక్కుకుపోయాయి.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

సమన్వయం: రాత్రి సమయం కాగానే తామరలు ముడుచుకోవడం వల్ల అందులో నల్లని తుమ్మెదలు బంధీలు కావడం సహజ సిద్ధమైన కవిసమయం. అయితే ఆ తుమ్మెదలను 'ఓడిపోయిన చీకటి యొక్క స్నేహితులు' గాను, చంద్రుడు వాటిని 'అటు ఇటు పోకుండా బంధించినట్లు' గాను కవి ఊహించడం వల్ల ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

పద్యం 113

క. భాగీరథియుదకంబు న
భోగంగయు వేఱు సేయఁ బోల దనుచు న
వ్వాగీశుడు గూర్చెనొ యన
వేగన భూగగనములను వెన్నెల నిండెన్.

ప్రతిపదార్థం: భాగీరథియుదకంబున్ = గంగా నది యొక్క భూమిపై నున్న నీటిని, నభోగంగయు = ఆకాశ గంగను, వేఱుసేయఁ బోలదనుచున్ = విడదీయుటకు వీలుపడదు అంటూ, ఆ వాగీశుడు = ఆ బ్రహ్మదేవుడు, కూర్చెనో యనన్ = ఒకదానితో ఒకటి కలిపివేసెనో అనునట్లుగా, వేగన = శీఘ్రముగా, భూగగనములను = భూమి యందును ఆకాశము నందును, వెన్నెల నిండెన్ = చంద్రకాంతి పూర్తిగా వ్యాపించెను.

తాత్పర్యం: భూమిపై ప్రవహించే భాగీరథి (గంగ) జలాలను, అంతరిక్షంలో ఉండే ఆకాశ గంగను వేరు చేయడం साధ్యం కాదన్నట్లుగా, ఆ బ్రహ్మదేవుడే రెండింటినీ కలిపి ఒకే ప్రవాహంగా మార్చాడా అనే విధంగా భూమ్యాకాశాలన్నిటా తెల్లని వెన్నెల ఒక్కసారిగా దట్టంగా నిండిపోయింది.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

సమన్వయం: భూమి పైనా, ఆకాశం పైనా దట్టంగా ఆవరించిన తెల్లటి వెన్నెల కాంతిని, 'భూగంగను ఆకాశగంగను బ్రహ్మదేవుడు ఒకే ప్రవాహంగా కలిపివేశాడు' అని కవి అద్భుతంగా ఊహించడం (ఉత్ప్రేక్షించడం) జరిగినది కావున ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

పద్యం 114

సీ. తొలితొలి లేతవెన్నెల నాగమ్రింగుచుఁ
దనియఁ పిల్లలనోళ్ళఁ జోనిపి చొనిపి
ముదురువెన్నెలఁ బట్టి చదియంగ నమలుచు
మెచ్చుచుఁ పిల్లల కిచ్చి యిచ్చి
పండువెన్నెల దొడఁ బలుమాఱు నొక్కుచు
గమిగూడి యందంద కమిచి కమిచి
వెలినార సాఁగెడు వెన్నెలకాఁడలఁ
ద్రొక్కి ముక్కునఁ ద్రెంచి బొక్కి బొక్కి
తే.గీ. చొక్కి తత్ప్రవాహములోన సోలిసోలి
యడ్డమీఁదుచు గడ్డపై నాఁగియాఁగి
యెనసి బలఁగముతోఁగూడ మునిఁగిమునిఁగి
కోరికలు మూరిఁబుచ్చె జకోరచయము.

ప్రతిపదార్థం: తొలితొలి = ప్రారంభంలో వచ్చిన, లేతవెన్నెలన్ = లేత చంద్రకాంతిని, ఆగాన్ = ఆశగా, మ్రింగుచున్ = మింగుతూ, తనియఁ పిల్లలనోళ్ళన్ = తృప్తి తీరునట్లు పిల్లల నోళ్లలో, చొనిపి చొనిపి = తినిపించి తినిపించి, ముదురువెన్నెలఁ బట్టి = దట్టమైన వెన్నెలను పట్టుకొని, చదియంగ నమలుచున్ = నలిగిపోవునట్లు నములుతూ, మెచ్చుచుఁ పిల్లలకున్ = సంతోషిస్తూ పిల్లలకు, ఇచ్చి యిచ్చి = అందించి అందించి, పండువెన్నెల = నిండుగా కాస్తున్న వెన్నెలను, దొడఁ బలుమాఱు = దవడలతో అనేక పర్యాయములు, నొక్కుచున్ = నొక్కుతూ, గమిగూడి = గుంపులుగా చేరి, అందంద = అక్కడక్కడ, కమిచి కమిచి = కబళించి కబళించి, వెలినార సాఁగెడు = తెల్లని నార వలె విస్తరిస్తున్న, వెన్నెలకాఁడలన్ = వెన్నెల అనెడి పద్మనాళములను, ద్రొక్కి = కాళ్లతో తొక్కి, ముక్కునఁ ద్రెంచి = తమ ముక్కులతో తుంచి, బొక్కి బొక్కి = తిని తిని, చొక్కి = పరవశించి, తత్ప్రవాహములోనన్ = ఆ వెన్నెల అనెడి వరదలో, సోలి సోలి = తూలిపోతూ, అడ్డమీఁదుచున్ = ఈదుకుంటూ వెళ్ళి, గడ్డపై నాఁగియాఁగి = ఒడ్డున విశ్రమిస్తూ, ఎనసి = కూడి, బలఁగముతోఁగూడ = తమ బంధుసమూహంతో కలిసి, మునిఁగిమునిఁగి = ఆ కాంతిలో మునుగుతూ, జకోరచయము = చకోర పక్షుల సమూహము, కోరికలు = తమ కోరికలను, మూరిఁబుచ్చెన్ = సమృద్ధిగా తీర్చుకొనెను.

తాత్పర్యం: చకోర పక్షుల సమూహం వెన్నెలను అమృతంగా తాగుతాయనే కవిసమయాన్ని ఇక్కడ అద్భుతంగా వర్ణించారు. ఆ పక్షులు తొలుత వచ్చిన లేత వెన్నెలను ఆశగా మింగుతూ పిల్లల నోళ్లకు అందించాయి. ముదిరిన వెన్నెలను నమిలి పిల్లలకు పెట్టాయి. పండువెన్నెలను దవడలతో నొక్కుతూ గుంపులుగా తిన్నాయి. తెల్లని నార వలె సాగుతున్న వెన్నెల కాడలను

ముక్కులతో త్రెంచి తిన్నాయి. ఆ వెన్నెల ప్రవాహంలో ఈదులాడుతూ, ఒడ్డున ఆగుతూ, తమ బలగంతో మునుగుతూ పరవశించి తమ కోరికలను తీర్చుకున్నాయి.

విశేషాలు

అలంకారం: अतिశయోక్తి మరియు రూపకాలంకారాల సంకరం.

సమన్వయం: వెన్నెలను పక్షులు నమలదగిన 'కాడలు' గాను, ఈదదగిన 'ప్రవాహము' గాను రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం. లోకంలో కేవలం కాంతి రూపంలో ఉండే వెన్నెలను పక్షులు భౌతికంగా తినడం, నమలడం, ప్రవాహంలో మునగడం వంటి క్రియల ద్వారా లోకాతీతంగా వర్ణించడం చేత ఇది అతిశయోక్త్యలంకారం.

పద్యం 115

ఛందస్సు: సీస పద్యం

కలువలవిందు జక్కవలకందువ వెన్నెలతీవదుంప ము
చ్చుల మెడకోణ మంగజునిచూపరి చూపులయింపు జారకాం
తలవెఱగొంగ రాత్రికులదైవము చల్లనిరాజు పంకజం
బుల ముకుగొయ్య యచ్యుతుని ముద్దుమఱంది వెలింగె నయ్యెడన్.

ప్రతిపదార్థం: కలువలవిందు = కలువ పూవులకు ఆనందాన్ని ఇచ్చే విందు వంటివాడు, జక్కవలకందువ = చక్రవాక పక్షులకు శత్రువు/కలత కలిగించువాడు, వెన్నెలతీవదుంప = చంద్రకాంతి అనెడి తీగకు మూలమైన దుంప వంటివాడు, ముచ్చుల మెడకోణము = దొంగల మెడకు తగిలించిన ఉరితాడు/అడ్డకట్ట వంటివాడు, అంగజునిచూపరి = బాణములు వేయు మన్మథుని యొక్క, చూపులయింపు = చూపుల యొక్క అందమైన విలాసము వంటివాడు, జారకాంతల వెఱగొంగ = జారవనితలకు భయం కలిగించే శత్రువు, రాత్రికులదైవము = రాత్రి అనెడి వంశమునకు ఇష్టదైవము, చల్లనిరాజు = చల్లనైన ప్రభువు (చంద్రుడు), పంకజంబుల ముకుగొయ్య = తామరపువ్వుల గర్వాన్ని అణచివేయువాడు, అచ్యుతుని ముద్దుమఱంది = విష్ణుమూర్తి యొక్క ప్రియమైన బావమరది, అయ్యెడన్ వెలింగెన్ = ఆ సమయమున ఆకాశమున ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో చంద్రుడు ఆకాశంలో అద్భుతంగా ప్రకాశించాడు. ఆయన కలువలకు విందు భోజనం వంటివాడు, జక్కవ పక్షులకు విరహాన్ని కలిగించే శత్రువు, వెన్నెల తీగలకు ఆధారం/దుంప వంటివాడు, దొంగల ఆటలు సాగకుండా చేసే విరోధి, మన్మథుని చూపుల విలాసం వంటివాడు, రహస్యంగా వెళ్లే జారకాంతలకు భయం కలిగించేవాడు, రాత్రి వంశానికి కులదైవం, లోకానికి చల్లని రాజు, తామరల గర్వాన్ని అణచే ముకుగొయ్య, విష్ణుమూర్తికి ప్రియమైన బావమరది అయి అలరారాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: మాలా రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన చంద్రుడిని కలువల విందుగా, వెన్నెల తీవదుంపగా, ముచ్చుల మెడకోణముగా, రాత్రికుల దైవముగా, పంకజముల ముకుగొయ్యగా ఇలా ఒకదాని వెంట ఒకటిగా అనేక ఉపమాన రూపాలుగా అభేదంగా నిరూపించి వర్ణించడం వల్ల ఇది సుందరమైన మాలా రూపకాలంకారం.

పద్యం 116

క. కొడుకుసిరిఁ జూడ నుబ్బున
గడఁగి వడి న్వెడలి వచ్చి కడు మీఱినపా
ల్కడలి యన నిండువెన్నెల
గడలుకొనుచు నెల్లకడలఁ గడు బెడఁ గడరెన్.

ప్రతిపదార్థం: కొడుకు = తన కుమారుడైన చంద్రుని యొక్క, సిరిన్ = సంపదను/అతిశయమును, చూడన్ = చూచుటకై, ఉబ్బునన్ = సంతోషాతిశయము చేత, కడఁగి = పూనుకొని, వడిన్ = వేగముగా, వెడలివచ్చి = పొంగి బయటకు వచ్చి, కడున్ = మిక్కిలి, మీఱిన = అతిశయించిన, పాల్కడలి = క్షీరసముద్రము, అనన్ = అనునట్లుగా, నిండువెన్నెల = సంపూర్ణమైన చంద్రకాంతి, గడలుకొనుచున్ = ఉప్పొంగుచు, ఎల్లకడలన్ = అన్ని దిక్కులందును, కడున్ = మిక్కిలి, బెడఁగు = అందము, అడరెన్ = పొందేను/వ్యాపించెను.

తాత్పర్యం: తన కుమారుడైన చంద్రుని వైభవాన్ని, ప్రకాశాన్ని చూసి అమితానందంతో పొంగిపొర్లి వేగంగా బయటకు వచ్చిన తెల్లటి పాలసముద్రమా అన్నట్లుగా, ఆ నిండువెన్నెల నలుదిక్కులా ఉప్పొంగుతూ సమస్త ప్రదేశాలలోనూ మిక్కిలి అందాన్ని చేకూరుస్తూ విస్తరించింది.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

సమన్వయం: లోకమంతటా దట్టముగా ఆవరించిన తెల్లటి నిండువెన్నెలను, చంద్రుని పుట్టుకకు కారణమైన అతని తండ్రి 'పాలసముద్రము తన కొడుకు వైభవాన్ని చూసి ఆనందంతో ఉప్పొంగి బయటకు వచ్చినట్లు' గా కవి ఊహించడం జరిగినది కావున ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

పద్యం 117

ఛందస్సు: సీస పద్యం

సీ. దిక్కులు గలయంగఁ బిక్కటిల్లిన పండు
వెన్నెల యాపాలవెల్లీ యనఁగ
ముత్తియంబులభాతి మొత్తమౌ తారకా
గణములు లహరికాగణము లనఁగ
నుజ్జ్వలాకారమౌ నుడురాజ బింబంబు
సెజ్జయై మెలఁగిన శేషుఁ డనఁగ
నందమై మృగనాభిబిందుదుసుందర మైన
యందులకందు ముకుందుఁ డనఁగ

ఆ.వె. నట్టివేళఁ గువలయానందకంద మై
పుణ్యములకుఁ గలితభోగములకు
గారణంబునాఁగఁ గందర్పజనని యై
రజనిలక్ష్మి మిగుల భజనకెక్కె.

ప్రతిపదార్థం: దిక్కులు = దిశలన్నియు, కలయంగన్ = అంతటా నిండునట్లు, పిక్కటిల్లిన = నిండిపోయిన, పండువెన్నెల = నిండు వెన్నెల కాంతి, ఆ = ప్రసిద్ధమైన, పాలవెల్లి = క్షీరసముద్రము, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, ముత్తియంబుల = ముత్యాల యొక్క, భాతిన్ = విధముగా, మొత్తము + ఔ = సమూహమైనట్టి, తారకాగణములు = నక్షత్రముల గుంపులు, లహరికాగణములు = అలల సమూహములు, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశవంతమైన, ఆకారము + ఔ = రూపము కలిగినట్టి, ఉడురాజబింబంబు = చంద్రబింబము, సెజ్జ + ఐ = శయనము (పాన్పు) అయి, మెలఁగిన = ఒప్పినట్టి, శేషుఁడు = ఆదిశేషుడు, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, అందము + ఐ = సుందరమై, మృగనాభి = కస్తూరి (మచ్చ) యొక్క, బిందు = చుక్క చేత, సుందరము + ఐన = మనోహరమైన, అందుల = ఆ చంద్రబింబము నందలి, కందు = మచ్చ, ముకుందుఁడు = విష్ణుమూర్తి, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, అట్టి = అటువంటి, వేళన్ = సమయమున, కువలయ = భూమండలమునకు/కలువలకు, ఆనంద = సంతోషమునకు, కందము + ఐ = మూలకారణమై, పుణ్యములకున్ = పుణ్యకార్యములకు, కలిత = కూడుకున్నట్టి, భోగములకున్ = సుఖములకు, కారణంబు = హేతువు, నాఁగన్ = అనునట్లుగా, కందర్ప = మన్మథునికి, జనని + ఐ = తల్లి (లక్ష్మీదేవి) అయి, రజనిలక్ష్మి = రాత్రి అనెడి లక్ష్మి, మిగులన్ = మిక్కిలి, భజనకెక్కెన్ = ప్రశంసల నందెను.

తాత్పరియం: దిక్కులన్నిటా నిండిన పండువెన్నెల పాలసముద్రం లాగా, ముత్యాల వలె మెరుస్తున్న నక్షత్రాలు ఆ సముద్రపు అలల లాగా, ప్రకాశిస్తున్న చంద్రబింబం విష్ణువు పండుకునే శేషపాన్పు లాగా, ఆ చంద్రుని మధ్యలో ఉన్న నల్లని మచ్చ శేషశాయి అయిన విష్ణుమూర్తి లాగా ఆ రాత్రి సమయం శోభిల్లింది. కలువలకు, లోకానికి ఆనందాన్ని ఇస్తూ, పుణ్యాలకు, భోగాలకు నిలయమై, మన్మథునికి తల్లి అయిన సాక్షాత్ లక్ష్మీదేవి లాగా ఆ రాత్రి లక్ష్మి అందరి చేత కొనియాడబడింది.

విశేషాలు

అలంకారం: సమస్త వస్తువర్తి ఏకదేశవివర్తి రూపకము మరియు మాలా ఉత్ప్రేక్షాలంకారాల సంకరం.

సమన్వయం: వెన్నెలను పాలవెల్లిగా, నక్షత్రాలను అలలుగా, చంద్రుడిని శేషుడిగా, మచ్చను ముకుందుడిగా ఊహిస్తూ, మొత్తంగా ఆ రాత్రిని లక్ష్మీదేవిగా (కందర్పజననిగా) రూపించడం ద్వారా కవి ఇక్కడ అద్భుతమైన వైకుంఠ దృశ్యాన్ని మన కళ్లకు కట్టించారు.

పద్యం 118

ఉ. ఆతఱిఁ బార్థివుండు సమయం బీదే నీర్జన మంచు నీల్చి త
త్సేతువుమీఁద రక్తబలిదేవత నిష్ఠఁ తలంచి ధర్మవి
ఖ్యాతముగాఁ బరోపకృతికై తల యిచ్చెద నంచు నుబ్బుచుం
జేతికృపాణమల్ల మెడఁ జేర్చె మెఱుంగులు తొంగలింపఁగన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆతఱిన్ = ఆ సమయమున, పార్థివుండు = రాజైన విక్రమార్కుడు, సమయంబు = సమయము, ఈదే (ఈదె) = ఇదియే, నిర్జనము = జనులు లేని ఏకాంత ప్రదేశము, అంచున్ = అనుకుంటూ, నిల్చి = అక్కడ నిలబడి, తత్ = ఆ, సేతువు మీఁదన్ = వంతెన/కట్ట పైన, రక్తబలిదేవతన్ = రక్తబలిని కోరునట్టి ఆ దేవతను, నిష్ఠన్ = ఏకాగ్రతతో, తలంచి = ధ్యానించి, ధర్మ = ధర్మము చేత, విఖ్యాతముగాన్ = కీర్తి పొందునట్లుగా, పరోపకృతికై = పరుల ఉపకారము కొరకై (ఆ చెఱువు నీటితో నిండుటకై), తల = నా యొక్క శిరస్సును, ఇచ్చెదన్ = సమర్పించెదను, అంచున్ = అంటూ, ఉబ్బుచున్ = సంతోషించుచు,

చేతి = తన చేతిలో ఉన్న, కృపాణము = ఖడ్గమును, అల్ల = మెల్లగా, మెడన్ = తన మెడపై, చేర్చెన్ = ఉంచుకొనెను, మెఱుంగులు = మెరుపులు, తొంగలింపఁగన్ = ప్రకాశించునట్లుగా.

తాత్పర్యం: ఆ అర్ధరాత్రి సమయంలో విక్రమార్క మహారాజు, "జనసంచారం లేని ఏకాంత సమయం ఇదే" అని భావించి, ఆ చెఱువు కట్టపై నిలబడి, రక్తబలిని కోరే దేవతను మనస్సులో నిష్ఠతో ధ్యానించాడు. పరోపకారం కోసం, ధర్మం కోసం నా తలను బలి ఇస్తానని సంతోషంతో ఉప్పొంగుతూ, మెరుపులు చిమ్మే తన చేతి కత్తిని మెల్లగా మెడకు చేర్చుకున్నాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: పరోపకారం కోసం విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా, సంతోషంతో తన కత్తిని మెడపై ఉంచుకున్న సాహసోపేతమైన యథార్థ దృశ్యాన్ని కవి ఇక్కడ రసవత్తరంగా, ఉన్నదున్నట్లుగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 119

ఉ. అప్పుడు రక్తభోజిని తదస్త్రము వట్టి ప్రసన్న చిత్తయై
కప్పు తనూలత న్మెఱయఁగా నృపుముందట నిల్చి వేఁడు మే
నిప్పుడు మెచ్చితి న్వరము లిచ్చెద నావుడు మ్రొక్కియాత్మలోఁ
తప్పనిభక్తితోడ వసుధాపతి పల్కె నుదారవృత్తియై.

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు = ఆ క్షణమున, రక్తభోజిని = రక్తాన్ని ఆహారంగా స్వీకరించే ఆ దేవత, తత్ = రాజు యొక్క, అస్త్రము = ఆ ఖడ్గమును, పట్టి = గట్టిగా పట్టుకొని (ఆపి), ప్రసన్నచిత్త + ఐ = అనుగ్రహించిన మనస్సు కలదై, కప్పు = నల్లని, తనూలత = తీగ వంటి శరీరము, మెఱయఁగాన్ = ప్రకాశింపగా, నృపు = ఆ రాజు యొక్క, ముందటన్ = ఎదురుగా, నిల్చి = నిలబడి, మేన్ = నేను, ఇప్పుడు = ఈ సమయమున, మెచ్చితిన్ = నీ సాహసమునకు సంతోషించితిని, వరములు = నీవు కోరిన వరములను, ఇచ్చెదన్ = ప్రసాదించెదను, వేఁడుము = కోరుకొనుము, నావుడున్ = అని పలుకగా, వసుధాపతి = రాజైన విక్రమార్కుడు, ఆత్మలోన్ = తన మనస్సునందు, తప్పని = చలించని, భక్తితోడన్ = భక్త్యుత్సాహముతో, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, ఉదారవృత్తి + ఐ = ఉదారమైన స్వభావము కలవాడై, పల్కెన్ = ఈ క్రింది విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యం: రాజు తన తల నరుక్కోబోయే ఆ క్షణంలో, రక్తభోజిని అయిన ఆ దేవత ప్రత్యక్షమై అతని కత్తిని పట్టుకొని ఆపింది. నల్లని తీగ లాంటి తన శరీర కాంతులు మెరిసిపోతుండగా రాజు ఎదుట నిలిచి, "ఓ రాజా! నీ సాహసానికి నేను మెచ్చాను, నీకు కావలసిన వరాలు ఇస్తాను కోరుకో" అన్నది. అప్పుడు విక్రమార్కుడు చలించని భక్తితో ఆమెకు నమస్కరించి, ఎంతో ఉదార హృదయంతో ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: దేవత యొక్క నల్లని శరీరాన్ని తీగతో అభేదంగా నిరూపిస్తూ 'కప్పు తనూలత' (నల్లని శరీరమనెడి తీగ) అని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం సమన్వయమవుతున్నది.

పద్యం 120

క. ఇచ్చటఁ గోరినకోరిక

లిచ్చెదనని యానతిచ్చి తే నడిగెద నా
కచ్చెరువుగ నీతలఁపున
నిచ్చెఱు విదె నిండఁజేయు మిప్పుడు తల్లీ.

ప్రతిపదార్థం: తల్లీ = ఓ జననీ!, ఇచ్చటన్ = ఈ ప్రదేశమునందు, కోరిన = నేను కోరుకొనునట్టి, కోరికలు = వరములను, ఇచ్చెదన్ + అని = అనుగ్రహించెదనని, ఆనతిచ్చితేన్ = ఆజ్ఞాపించితివి కావున, అడిగెదన్ = నేను నిన్ను ప్రార్థించుచున్నాను, ఆ కచ్చెరువుగన్ (ఆ + అచ్చెరువు + కాన్) = ఆశ్చర్యము కలుగునట్లుగా, నీ = నీయొక్క, తలఁపునన్ = సంకల్ప మాత్రము చేతనే, ఇచ్చెఱువు (ఈ + చెఱువు) = ఈ తటాకమును, ఇదె = ఇదిగో, ఇప్పుడు = ఈ క్షణముననే, నిండఁజేయుము = నీటితో సమృద్ధిగా నింపుము.

తాత్పర్యం: "ఓ తల్లీ! నేను కోరిన వరాలను ఇస్తానని నీవు ఆనతిచ్చావు కదా, కాబట్టి నేను నిన్ను వేడుకుంటున్నాను. లోకమంతా ఆశ్చర్యపోయేలా నీ సంకల్ప బలంతో ఈ ఎండిపోయిన చెఱువును ఇప్పుడే నీటితో నిండుగా మార్చు" అని విక్రమార్కుడు దేవతను కోరాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: విక్రమార్కుడు తన సొంత సుఖాల కోసం కాకుండా, కేవలం పరోపకారం కోసమే చెఱువును నింపమనే వరాన్ని దేవతను కోరడం అనే సమర్థనీయమైన కారణాన్ని ఇక్కడ చక్కగా ప్రస్తావించడం వల్ల కావ్యలింగాలంకారం వ్యక్తమవుతున్నది.

పద్యం 121

ఆ.వె. అనుడు దేవిపల్కె నవనీశ నీధర్మ
బుద్ధిఁ జెఱువు దానె పూర్ణమయ్యె
ధార్మికులకు సిద్ధితడయునే కప్పలఁ
గాచి ఎలుక పాము గతికిఁ బుచ్చె.

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్ = అని విక్రమార్కుడు వేడగా, దేవి = ఆ దేవత, పల్కెన్ = ఇట్లు పలికెను, అవనీశ = ఓ రాజా!, నీ = నీయొక్క, ధర్మబుద్ధిన్ = ధార్మికమైన ఉదార మనస్సు చేతనే, చెఱువు = ఈ తటాకము, దానె = తనంతట తానే, పూర్ణము + అయ్యెన్ = నీటితో నిండిపోయినది, ధార్మికులకున్ = ధర్మగుణము కలవారికి, సిద్ధి = వారు తలపెట్టిన కార్యఫలము, తడయునే = ఆలస్యమవుతుందా (కాదు), కప్పలన్ = భేకములను, కాచి = రక్షించి, ఎలుక = ఒక మూషకము, పామున్ = సర్పమును, గతికిన్ + పుచ్చెన్ = ఉత్తమ గతికి చేర్చినట్లుగా (నీవు ఈ లోకానికి మేలు చేసావు).

తాత్పర్యం: రాజు కోరిక విన్న దేవత, "ఓ మహారాజా! నీవు ప్రాణాలను సైతం లెక్కచేయని మహోన్నత ధర్మబుద్ధి కలవాడివి, నీ ఉదార గుణానికే ఈ చెఱువు దానంతట అదే నీటితో నిండిపోయింది. ధర్మాన్ని ఆచరించే వారికి కార్యసిద్ధి ఆలస్యం కాదు. పూర్వం ఒక ఎలుక కప్పలను రక్షించి, పామును కూడా శాపవిముక్తం చేసి ఉత్తమ గతికి చేర్చినట్లు, నీవు నీ త్యాగబుద్ధితో ఈ లోకానికి మేలు చేసావు" అని పలికింది.

విశేషాలు

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస మరియు దృష్టాంతాలంకారం.

సమన్వయం: 'నీ ధర్మబుద్ధి వల్ల చెఱువు నిండింది' అనే విశేష విషయాన్ని 'ధార్మికులకు కార్యసిద్ధి ఆలస్యం కాదు' అనే సామాన్య విషయంతో సమర్థించడం వల్ల అర్థాంతరన్యాసము, కప్పలను కాపాడిన ఎలుక కథను ఇక్కడ విక్రమార్కుని పరోపకార గుణానికి దృష్టాంతంగా చూపడం వల్ల దృష్టాంతాలంకారము సమన్వయమైనవి.

పద్యం 122

క. అనవుడు జనవిభుఁ డది యె

ట్లని యడిగిన దేవి చెప్పె నాకథ యిదిగో

వినుము హిమాద్రిసమీపం

బునఁ గడు లోఁతైన మడుఁగుపోలు పైయుండున్.

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్ = అని దేవత పలుకగా, జనవిభుడు = ప్రజలకు నాథుడైన ఆ విక్రమార్క రాజు, అది = ఆ ఎలుక-పాము కథ, ఎట్లు + అని = ఏ విధముగా జరిగినది అంటూ, అడిగినన్ = ప్రశ్నించగా, దేవి = ఆ రక్తభోజిని దేవత, చెప్పెన్ = ఇట్లు చెప్పసాగెను, ఆ = ఆ, కథ = వృత్తాంతము, ఇదిగో = ఇదిగో ఉన్నది, వినుము = ఆలకింపుము, హిమాద్రి = హిమాలయ పర్వతమునకు, సమీపంబునన్ = దగ్గరలో, కడున్ = మిక్కిలి, లోఁతు + ఐన = అగాధమైన, మడుఁగు = ఒక జలాశయము, పోలుపై (పాలుపై) = అందముగా/విశాలముగా, ఉండున్ = ఉన్నది.

తాత్పర్యం: దేవత మాటలకు విక్రమార్కుడు ఆశ్చర్యపడి, "అమ్మా! ఆ ఎలుక కప్పలను రక్షించడం, పామును ఉత్తమ గతికి చేర్చడం ఏమిటి? ఆ కథ ఎలా జరిగిందో నాకు వివరంగా చెప్పవా" అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ దేవత, "ఓ రాజా! ఆ వింత కథ చెబుతాను విను. హిమాలయ పర్వతాల సమీపంలో ఎంతో అందమైన, నిండైన, చాలా లోతైన ఒక పెద్ద మడుగు ఉండేది" అని చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: కథా ప్రారంభంలో హిమాలయాల చెంత ఉన్న ఒక లోతైన మడుగు యొక్క ఉనికిని సహజ సుందరంగా, యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారము.

పద్యం 123

క. ముదమున నందులకప్పలు

వెదవెట్టిరె వెట్టికోరు వెట్టిరె యేదురే

కదకడ దక్కుము పాదపాడ

వరవర వాఁగురూఁగు రనుచుం జెలఁగున్.

ప్రతిపదార్థం: ముదమునన్ = ఎంతో సంతోషముతో, అందుల = ఆ మడుగులో ఉన్నట్టి, కప్పలు = భేకములు, వెదవెట్టిరె = వెదవెట్టిరె అనియు, వెట్టికోరు వెట్టిరె = వెట్టికోరు వెట్టిరె అనియు, ఏదురే = ఏదురే అనియు, కదకడ = కదకడ అనియు, దక్కుము = దక్కుము అనియు, పాదపాడ = పాదపాడ అనియు, వరవర = వరవర అనియు, వాఁగురూఁగురు = వాగురూగురు, అనుచున్ = అంటూ (తమ కప్ప కూతలతో), జెలఁగున్ = పెద్దగా శబ్దములు చేస్తూ విహరించుచుండెడివి.

తాత్పర్యం: ఆ మడుగులో ఉండే కప్పలన్నీ ఎంతో సంతోషంగా జీవిస్తూ, తమ సహజమైన ధ్వనులతో "వెదవెట్టిరె, వెట్టికోరు వెట్టిరె, ఏదురే, కదకడ, దక్కుము, పాదపాడ, వరవర, వాఁగురూఁగురు" అంటూ ఆ జలాశయమంతటా పెద్దగా అరుస్తూ, ఉత్సాహంతో అటు ఇటు గెంతుతూ అల్లరి చేసేవి.

విశేషాలు

అలంకారం: అనుకరణ స్వభావోక్త్యలంకారం (ధ్వన్యనుకరణ చమత్కారం).

సమన్వయం: కప్పలు చేసే విచిత్రమైన శబ్దాలను (కూతలను) తెలుగు పదాల ధ్వనులకు అనుగుణంగా కవి ఇక్కడ యథాతథంగా, సజీవంగా అనుకరించి వర్ణించడం వల్ల ఇది లోకసహజమైన ధ్వన్యనుకరణతో కూడిన స్వభావోక్త్యలంకారము.

పద్యం 124

క. అట కంతటను ఫణత్రయ

పటుతరుడై యొక్కశంఖపాలుం డను పే

రిటి నాగేంద్రుఁడు చని దా

పటికప్పల మ్రింగఁ జొచ్చి పద్యము చదివెన్.

ప్రతిపదార్థం: అటకున్ = ఆ మడుగు ఉన్న ప్రదేశమునకు, అంతటను = ఆ సమయంలో, ఫణ = పడగల, త్రయ = మూడు సంఖ్య గల (మూడు పడగలతో), పటు = సమర్థమైన, తారుఁడు + ఐ (తరుఁడు + ఐ) = భయంకరుడైనవాడై, యొక్క = ఒకానొక, శంఖపాలుండు = శంఖపాలుడు, అను = అనెడి, పేరిటి = పేరు కలిగిన, నాగేంద్రుఁడు = సర్పరాజు, చని = అక్కడికి వెళ్లి, దాపటి = సమీపమునందు ఉన్నట్టి, కప్పలన్ = ఆ భేకములను, మ్రింగఁ జొచ్చి = ఆహారముగా మింగడం ప్రారంభించి, పద్యము = ఒక వింత పద్యమును, చదివెన్ = బిగ్గరగా పఠించెను.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కప్పలు అరుస్తూ ఆనందంగా ఉన్న సమయంలో, మూడు భయంకరమైన పడగలు కలిగిన 'శంఖపాలుడు' అనే పేరు గల ఒక సర్పరాజు ఆ మడుగు దగ్గరకు వచ్చాడు. అతడు తన నోటికి చిక్కిన కప్పలను ఒక్కొక్కటిగా మింగడం మొదలుపెట్టి, ఒక విచిత్రమైన పద్యాన్ని బిగ్గరగా చదవడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: మూడు పడగలు గల పాము మడుగు వద్దకు రావడం, కప్పలను మింగడం అనే సహజ రాక్షస ప్రవృత్తిని కవి ఇక్కడ సహజ సిద్ధంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారము.

పద్యం 125

క. గుండియ చెదరక భువి నె

వ్వం డైన నిజాంగ మిచ్చువాఁడు గలిగినన్

గండూపదీయుతం బగు

మండూకౌఘంబుతిండి మానుదుఁ జుండీ.

ప్రతిపదార్థం: భువిన్ = ఈ భూమిపైన, గుండియ = గుండె/ధైర్యము, చెదరక = లొంగిపోకుండా/భయపడకుండా, ఎవడు + ఐనన్ = ఏ పుణ్యాత్ముడైనను, నిజ = తనదైన, అంగము = శరీరమును/ప్రాణమును, ఇచ్చువాఁడు = (నా ఆకలి తీర్చడానికి)

సమర్పించువాడు, కలిగినన్ = ఉంటే, గండూపదీ = చిన్న పురుగులు/వానపాములతో, యుతంబు + అగు = కూడినదైన, మండూక = కప్పల యొక్క, ఓఘంబు = సమూహమును, తిండి = ఆహారముగా భుజించుట, మానుదున్ + చుండీ = తప్పకుండా విడిచిపెట్టెదను సుమా!

తాత్పర్యం: "ఈ భూమి మీద మనస్సు చలించకుండా, గుండె ధైర్యం వీడకుండా, పరోపకారం కోసం తన శరీరాన్ని నాకు ఆహారంగా అప్పగించే మహావీరుడు ఎవరైనా ఉంటే, అటువంటి వాని త్యాగానికి మెచ్చి, ఈ వానపాములు, కప్పల సమూహాన్ని నా ఆహారంగా మార్చుకోవడం నేను శాశ్వతంగా మానుకుంటాను సుమా!" అని ఆ శంఖపాలుడనే పాము పలికింది.

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగ మరియు పరిసంఖ్యాలంకారం.

సమన్వయం: కప్పలను తినడం మానడానికి గల బలమైన కారణాన్ని (ఎవరైనా స్వచ్ఛందంగా శరీరాన్ని ఇస్తే మానతాను అని) పాము తన పద్యం ద్వారా వ్యక్తం చేయడం వల్ల కావ్యలింగాలంకారం ఏర్పడింది. కప్పల ప్రాణ రక్షణకు ఒక మానవ త్యాగం శరతుగా పెట్టబడింది.

పద్యం 126

క. అని ముమ్మాటు ముఖత్రయ

మునఁ జదువుచు మడుఁగుచుట్టు ముమ్మాఱు వివ

ర్తనచేసి మూఁటి మ్రింగును

ననుదినమును వ్రతముపోలె నచటం దిరుగున్.

ప్రతిపదార్థం: అని = ఈ విధంగా, ముమ్మాటు = మూడు సార్లు, ముఖత్రయమునన్ = తన మూడు నోళ్లతోను, చదువుచున్ = ఆ పద్యాన్ని పఠిస్తూ, మడుఁగు చుట్టున్ = ఆ జలాశయం చుట్టూ, ముమ్మాఱు = మూడు సార్లు, వివర్తనచేసి = ప్రదక్షిణము (వలయముగా తిరుగుట) చేసి, మూఁటిన్ = మూడు కప్పలను, మ్రింగును = ఆహారముగా మింగును, అనుదినమును = ప్రతిరోజు, వ్రతము పోలెన్ = ఒక నియమబద్ధమైన వ్రతము లాగా, అచటన్ = ఆ మడుగు వద్ద, తిరుగున్ = సంచరించుచుండును.

తాత్పర్యం: ఆ శంఖపాలుడనే సర్పరాజు ప్రతిరోజూ ఒక నియమబద్ధమైన వ్రతం లాగా ఆ మడుగు చుట్టూ తిరిగేవాడు. తన మూడు నోళ్లతో పైన చెప్పిన పద్యాన్ని మూడు సార్లు బిగ్గరగా చదివి, మడుగు చుట్టూ మూడు సార్లు తిరిగి, చివరకు మూడు కప్పలను మింగి వెళ్ళిపోయేవాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: పాము ప్రతిరోజూ మూడుసార్లు పద్యం చదివి, మూడుసార్లు తిరిగి, మూడు కప్పలను తినే క్రూరమైన చర్యను, మనుషులు ఆచరించే ఒక నియమబద్ధమైన 'వ్రతము' తో (వ్రతముపోలెన్) పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 127

శా. ఈమర్యాదలనున్నదాని చరితం బేపారఁగాఁ జూచి వి

శ్రామార్థంబుగ నొక్కకాకి చని వృక్షశ్రేణిపై బాంధవ
స్తోమంబు న్వినిపించి నిల్వక మహాచోద్యంబుగా నుత్తమ
ప్రేమాఢ్యం బగు మూషకశ్రేష్ఠమునకుఁ జెప్పెం దత్క్రమం బేర్పడన్.

ప్రతిపదార్థం: ఈ మర్యాదలను + ఉన్నదాని = ఈ నిబంధనలతో జీవిస్తున్న ఆ సర్పము యొక్క, చరితంబు = వృత్తాంతమును, ఏపారఁగాన్ = అతిశయించునట్లు, చూచి = కళ్లారా చూసి, విశ్రామ + అర్థంబుగన్ = విశ్రాంతి తీసుకోవడం కోసం, ఒక్క = ఒకానొక, కాకి = వాయసము, చని = వెళ్లి, వృక్షశ్రేణిపై = చెట్ల సమూహము పైన ఉన్నట్టి, బాంధవస్తోమంబున్ = తన కాకి బంధువుల సమూహానికి, వినిపించి = ఈ విషయాన్ని చెప్పి, నిల్వక = అక్కడితో ఆగకుండా, మహా = మిక్కిలి, చోద్యంబుగాన్ = ఆశ్చర్యము కలుగునట్లుగా, ఉత్తమ = శ్రేష్ఠమైన, ప్రేమ + ఆఢ్యంబు = అమితమైన స్నేహప్రేమలు కలది, అగు = అయినట్టి, మూషకశ్రేష్ఠమునకున్ = ఎలుకల రాజునకు (తన మిత్రుడైన ఎలుకకు), తత్ + క్రమంబు = ఆ వృత్తాంతమంతయు, ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా తెలియునట్లు, చెప్పెన్ = వివరించెను.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నియమంతో కప్పలను తింటున్న ఆ పాము నడవడికను ఒక కాకి చూసింది. అది విశ్రాంతి కోసం ఒక చెట్టుపైకి చేరి, మొదట తన కాకి బంధువులకు ఈ వింతను చెప్పింది. అంతటితో ఆగకుండా, ఎంతో ఆశ్చర్యకరమైన ఈ సర్ప వృత్తాంతాన్ని, తన ప్రాణస్నేహితుడు, ఉత్తమ గుణశీలుడు అయిన ఎలుకల రాజు వద్దకు వెళ్లి వివరంగా చెప్పింది.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: ఒక వింత సంఘటనను చూసిన పక్షి, ఆ వార్తను తన జాతి బంధువులకు, ఆపై తన మిత్రుడైన ఎలుకకు చేరవేయడం అనే పక్షుల సహజ స్వభావాన్ని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారము.

పద్యం 128

క. ఆమూషక మిది చూడఁగ
నీమహిఁ గడుఁ జిత్ర మనుచు నిచ్చఁ గుతుక ము
ద్దామముగఁ కాకితోడుగ
నామడువున కేఁగి యచటి యవనిజ మెక్కెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ మూషకము = ఆ ఎలుక, ఇది = ఈ వార్త, చూడఁగన్ = చూడవలసిన విషయము, ఈ మహిన్ = ఈ భూమిపైన, కడున్ = మిక్కిలి, చిత్రము = ఆశ్చర్యకరమైనది, అనుచున్ = అనుకుంటూ, నిచ్చన్ = మనస్సునందు, కుతుకము = కుతూహలము/ఉత్సాహము, ఉద్దామముగన్ = దట్టముగా/అతిశయింపగా, కాకి తోడుగన్ = ఆ కాకి సహాయముతో (వెంటరాగా), ఆ మడువునకున్ = ఆ జలాశయము వద్దకు, ఏఁగి = వెళ్లి, అచటి = ఆ మడుగు ఒడ్డున ఉన్న, అవనిజము = వృక్షమును, ఎక్కెన్ = పైకి ప్రాకెను.

తాత్పర్యం: కాకి చెప్పిన విషయమంతా విన్న ఆ ఎలుక, "ఈ భూమి మీద ఇది నిజంగా చాలా వింతైన విషయం, నేనే స్వయంగా చూడాలి" అని కుతూహలపడింది. వెంటనే ఉత్సాహంతో ఆ కాకిని వెంటబెట్టుకొని, ఆ మడుగు దగ్గరకు వెళ్లి, అక్కడ ఒడ్డున ఉన్న ఒక చెట్టు పైకి ఎక్కి కూర్చుంది.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: వింత వార్తను వినగానే జంతువులలో కలిగే సహజమైన కుతూహలాన్ని, అది కాకితో కలిసి ప్రయాణించి చెట్టు ఎక్కడాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం చేత ఇది స్వభావోక్త్యలంకారము.

పద్యం 129

క. అత్తరువుమీఁద నుండుచు

నత్తఱి నుదకంబులోన నహిభీతిఁ గడుం

గుత్తుక తుకతుక యనఁగా

ద త్తఱపడుచున్న భేకతతిఁ బొడఁగాంచెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ తరువు మీఁదన్ = ఆ వృక్షము పైన, ఉండుచున్ = కూర్చుని ఉండి, ఆ తఱిన్ = ఆ సమయమున, ఉదకంబులోనన్ = మడుగు నీటిలో, అహి = సర్పము వలని, భీతిన్ = భయము చేత, కడున్ = మిక్కిలి, కుత్తుక = గొంతుకలు, తుకతుక + అనఁగాన్ = భయంతో తుకతుకమంటూ కొట్టుకొనుచుండగా, తత్తఱపడుచున్న = వణికిపోవుచు ఆందోళన చెందుచున్న, భేకతతిన్ = కప్పల సమూహమును, పొడఁగాంచెన్ = కళ్లారా చూసెను.

తాత్పర్యం: ఆ చెట్టుపై కూర్చున్న ఎలుక, ఆ సమయంలో మడుగు నీటిలో ఉన్న కప్పలను చూసింది. ఆ కప్పలన్నీ పాము ఎప్పుడు వచ్చి మింగుతుందో అనే భయంతో, గొంతుకలు కొట్టుకుంటూ, ప్రాణభయంతో ఎంతో తత్తరపాటు చెందుతూ ఉండడాన్ని ఎలుక గమనించింది.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం (ధ్వన్యనుకార చమత్కారం).

సమన్వయం: పామును చూసి నీటిలోని కప్పలు భయపడేటప్పుడు వాటి గొంతు భాగాలు ఉబ్బి తత్తరపడే సహజ సిద్ధమైన దృశ్యాన్ని 'కుత్తుక తుకతుక యనఁగా' అని కవి వర్ణించడం వల్ల ఇది జీవకళ ఉట్టిపడే స్వభావోక్త్యలంకారము.

పద్యం 130

ఆ.వె. బ్రహ్మ కప్పకాటు బాఁపనపోటును

లేకయుండఁ జేసెఁ గాక నేఁడు

గలిగెనేని వైరిఁగని ఇన్ని దునుమవె

దైవలిఖిత మేల తప్పు ననియె.

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మ = సృష్టికర్తయైన విధాత, కప్పకాటు = కప్ప కరవడం, బాఁపనపోటును = బ్రాహ్మణుడు కొట్టడం/యుద్ధం చేయడం, లేకయుండన్ = లోకంలో సంభవించకుండా, చేసెన్ + కాక = చేసాడు కాబట్టి సరిపోయింది కానీ, నేఁడు = ఈ రోజున, కలిగెన్ + ఏని = ఆ రెండు నిజంగానే జరిగి ఉంటే (కప్పకు కాటు వేసే శక్తి ఉంటే), వైరిన్ + కని = తన శత్రువైన ఆ పామును చూసి, ఇన్ని = ఇన్ని ముక్కలుగా, దునుమవె = నరికి వేయదా (తప్పక చంపేది), దైవలిఖితము = నొసటి రాత/విధి విధానము, ఏల = ఎట్లు, తప్పున్ = మారును, అనియెన్ = అని ఆ ఎలుక తనలో తాను అనుకొనెను.

తాత్పర్యం: ఆ కప్పల దీనస్థితిని చూసి ఎలుక మనస్సులో ఇలా అనుకుంది, "విధాత లోకంలో 'కప్ప కాటు, బ్రాహ్మణుడి పోటు' అనేవి లేకుండా చేసాడు కాబట్టి సరిపోయింది. ఒకవేళ కప్పకు కరిచే శక్తి ఉండి ఉంటే, తన శత్రువైన పామును చూసి ఊరుకుంటుందా? ముక్కలు ముక్కలుగా కొరికి చంపేసేది కదా! కానీ ఏం లాభం, దైవ రాతను ఎవరు మార్చగలరు?"

విశేషాలు

అలంకారం: లోకోక్తి మరియు వక్రోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: లోకంలో ప్రసిద్ధమైన 'కప్పకాటు బాపనపోటు లేదు' అనే సామెతను (లోకోక్తిని) ఇక్కడ కప్పల నిస్సహాయతను వర్ణించడానికి కవి చమత్కారంగా ఉపయోగించడం జరిగింది. దైవ రాతను మార్చలేమనే నిజాన్ని వక్రంగా, అందంగా వ్యక్తపరిచారు.

పద్యం 131

క. ఆలోనను వెడలి మహా

వ్యాళము చదువుచును మడువు వలగొనఁగాఁ ద

త్కాలంబున మూషక మిటు

చాలం గృపపుట్టి వాయసంబున కనియెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనను = ఇంతటిలో, వెడలి = మడుగు లోపలి నుండి బయటకు వచ్చి, మహా = పెద్దదైన, వ్యాళము = ఆ సర్పము (శంఖపాలుడు), చదువుచును = తన పద్యమును పఠిస్తూ, మడువు = ఆ జలాశయమును, వలగొనఁగాన్ = ప్రదక్షిణము చేయగా, తత్ + కాలంబునన్ = ఆ సమయమునందు, మూషకము = ఆ ఎలుక, ఇటు = ఈ విధంగా, చాలన్ = మిక్కిలి, కృప + పుట్టి = దయా హృదయము కలదై, వాయసంబునకున్ = తన మిత్రుడైన కాకితో, అనియెన్ = ఇట్లు పలికెను.

తాత్పర్యం: అంతలోనే ఆ పెద్ద పాము నీటి నుండి బయటకు వచ్చి, ఎప్పటిలాగే పద్యం చదువుతూ మడుగు చుట్టూ తిరగడం ప్రారంభించింది. ఆ భయంకర దృశ్యాన్ని, కప్పల దీనత్వాన్ని చూసి ఎలుకకు అమితమైన దయ కలిగింది. అది వెంటనే తన పక్కనే ఉన్న కాకితో ఒక మాట అన్నది.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: పాము రావడం, అది పద్యం చదువుతూ తిరగడం, దాన్ని చూసి ఎలుక మనస్సులో కరుణ కలగడం అనే సహజ భావోద్వేగాలను యథావిధిగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారము.

పద్యం 132

ఉ. అలిగి వధించినప్పుడు ఔరు లడ్డము వచ్చిరయేని నాఁడుఁగ

ప్పల మగకప్పల న్విడువఁ బంతముచేసె వడి న్భుజంగ మి

మ్ముల మన మడ్డమై నిలిచి ముక్తుల మౌదము రమ్ము నావుడుం

గలఁగి ఖగంబు బుద్ధి యిదిగాఁ దనుచుం తలయూఁచి ఇట్లనూన్.

ప్రతిపదార్థం: అలిగి = కోపగించి, వధించినప్పుడు = ఈ పాము కప్పలను చంపేటప్పుడు, ఔరులు (ఒరులు) = ఇతరులు ఎవరైనా, అడ్డము + వచ్చిరి + ఏని = అడ్డగించినట్లయితే, నాఁడున్ = ఆ రోజున, కప్పలన్ = కప్పలను, మగకప్పలన్ = ఆ

భేకములను, విడువన్ = తినకుండా విడిచిపెట్టడానికి, భుజంగము = ఆ పాము, పంతము చేసెన్ = ప్రతిన పూనినది కదా, వడిన్ = శీఘ్రముగా, ఇమ్ములన్ = చక్కగా, మనము = మనమిద్దరము, అడ్డమై నిలిచి = దానికి అడ్డముగా వెళ్లి నిలబడి, ముక్తులము + ఔదము = కప్పలకు విముక్తి కలిగింతము/లేదా మనము పుణ్యలోకాలకు ముక్తులమవుదాము, రమ్ము = రావలసింది, నావుడున్ = అని ఎలుక పలుకగా, ఖగంబు = ఆ కాకి, కలఁగి = భయముతో మనస్సు వికలమై, బుద్ధి = ఆలోచన, ఇది = ఈ విధంగానా, కాదనుచున్ = సరైనది కాదంటూ, తలయూఁచి = తల ఊపుతూ, ఇట్లు + అనూన్ (ఇట్లనియెన్) = ఈ క్రింది విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యం: ఎలుక కాకితో, "మిత్రమా! ఎవరైనా ప్రాణత్యాగానికి సిద్ధపడి అడ్డమొస్తే కప్పలను తినడం మానేస్తానని ఆ పాము పంతం పట్టింది కదా. కాబట్టి మనం ఇప్పుడే వెళ్లి ఆ పాముకు ఆహారంగా అడ్డంగా నిలబడి, ఈ కప్పల ప్రాణాలను కాపాడి ముక్తి పొందుదాం రమ్ము" అన్నది. ఆ మాటలకు కాకి ఉలిక్కిపడి, "ఇదేం పిచ్చి ఆలోచన, ఇది ఎంత మాత్రం తగదు" అని తల అడ్డంగా ఊపుతూ సమాధానం చెప్పసాగింది.

విశేషాలు

అలంకారం: విగర్హణోక్త్యలంకారం (లేదా సంభాషణ చమత్కారం).

సమన్వయం: ఎలుక యొక్క పరమార్థ త్యాగబుద్ధిని చూసి, కాకి లౌకికమైన భయంతో దాని ఆలోచనను తప్పుబడుతూ తల ఊపి నిరసించడం అనే పరస్పర విరుద్ధ భావాల సంభాషణను కవి ఇక్కడ నాటకీయంగా మలిచారు.

పద్యం 133

ఉ. అన్నలొ తమ్ములో చెలులొ యాత్మజులో చనువారు వీరికై
మిన్నక చావనేల యిది మేలె భుర్వి బలిభోజి నయ్యు నా
యున్నెడ విశ్వసింప నొరునొద్దకుఁ జేరఁ బ్రమాద మైనఁ గ
న్నన్న నెఱింగి యొండెడకుఁ జాఁగుదుఁ ప్రాణముతీపి చూచితే.

ప్రతిపదార్థం: వీరు = ఈ కప్పలు, అన్నలొ = నీకు అన్నలా, తమ్ములో = తమ్ముళ్లా, చెలులొ = స్నేహితులా, ఆత్మజులో = కుమారులా, చనువారు = ఆత్మీయులా, వీరి కై = వీరి కోసం, మిన్నక = ఊరకనే/కారణం లేకుండా, చావన్ + ఏల = ప్రాణాలు విడవడం ఎందుకు, ఇది = ఇలా చేయడం, భువిన్ = ఈ భూమిపై, మేలె = మంచిదా (కాదు), బలిభోజిన్ = బలి అన్నాన్ని తినే కాకిని, అయ్యున్ = అయినప్పటికిని, నా = నేను, ఉన్న + ఎడన్ = నేను ఉండే చోట, ఒరున్ + ఒద్దకున్ = ఇతరుల దగ్గరకు, విశ్వసింపన్ = నమ్మి, చేరన్ = వెళ్లడం, ప్రమాదము = ఆపదను తెచ్చును, ఐనన్ = కాబట్టి, కన్నన్న = కంటి సైగను/ప్రమాద సంకేతాన్ని, ఎఱింగి = ముందుగానే గ్రహించి, ఒండు + ఎడకున్ = వేరొక చోటుకు, చాఁగుదున్ = పారిపోవుదును, ప్రాణము = జీవము మీది, తీపి = తీపిని/ఆశను, చూచితే = గమనించావా.

తాత్పర్యం: కాకి ఎలుకతో ఇలా అంది, "మిత్రమా! ఈ కప్పలు నీకు అన్నలా, తమ్ముళ్లా, స్నేహితులా లేక నీ కడుపున పుట్టిన బిడ్డలా? వీరెవ్వరూ నీకు ఆత్మీయులు కారు కదా, మరి వీరి కోసం నువ్వు ఊరకనే ప్రాణాలు అర్పించడం బుద్ధిమంతమా? నేను బలి అన్నం తినే కాకిని అయినప్పటికీ, ఇతరులను నమ్మి వారి దగ్గరకు వెళ్లడం ప్రమాదమని నాకు తెలుసు. ఎక్కడైనా కాస్త ప్రమాద సంకేతం కనిపిస్తే చాలు, ప్రాణభయంతో వెంటనే మరో చోటుకు ఎగిరిపోతాను. ప్రాణం మీదున్న తీపి ఎలాంటిదో చూసావా!"

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: లోకంలో కాకులు ఎల్లప్పుడూ అప్రమత్తంగా ఉంటూ, మనుషులు లేదా ఇతర జంతువులు కొద్దిగా కదిలినా ప్రాణభయంతో వెంటనే ఎగిరిపోతాయి. కాకి యొక్క ఈ సహజ సిద్ధమైన భయాన్ని, ప్రాణ రక్షణ స్వభావాన్ని కవి ఇక్కడ యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 134

క. వలవనిపని యిది ఫల మని
చలమునఁ దాఁ జచ్చి పడయుసంపద లేలా
యిలఁ బ్రాణము గలిగిన బ్ర
బ్బలియాకేఁటి తినవచ్చుఁ బెక్కుదికంబుల్.

ప్రతిపదార్థం: ఇది = ఈ పరార్థ త్యాగం అనేది, వలవని = తగని/కూడని, పని = పని, ఫలము + అని = దీని వల్ల పుణ్యఫలం వస్తుందని, చలమునన్ = పట్టుదలతో, తాన్ = తాను, చచ్చి = ప్రాణాలు కోల్పోయి, పడయు = పొందేటట్టి, సంపదలు = కీర్తి సంపదలు, ఏలా = ఎందుకు, ఇలన్ = ఈ భూమిపైన, ప్రాణము = జీవము, కలిగినన్ = ఉంటే, పెక్కు = అనేకమైన, దికంబుల్ (దిక్కులన్) = ప్రదేశాలలో, బ్రబ్బలి + ఆకు = బ్రబ్బలి ఆకులను (ఒక రకమైన అడవి ఆకులను), ఏఁటి = ఏరుకొని, తినవచ్చున్ = తిని బ్రతకవచ్చును.

తాత్పర్యం: "పుణ్యం వస్తుందనే ఆశతో, మొండి పట్టుదలతో చనిపోయి సాధించే కీర్తి ప్రతిష్టలు ఎందుకు? ఈ భూమి మీద ప్రాణాలతో బ్రతికి ఉంటే, ఏ అడవిలోనో దొరికే బ్రబ్బలి ఆకులను ఏరుకొని తిని అయినా ఎన్నేళ్లయినా సుఖంగా జీవించవచ్చు కదా!" అని కాకి హితవు పలికింది.

విశేషాలు

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస అలంకారం.

సమన్వయం: 'చనిపోయి పొందే కీర్తి కంటే బ్రతికి ఉండడం మేలు' అనే విశేష విషయాన్ని, 'ప్రాణముంటే ఆకులైనా ఏరుకొని తినవచ్చు' అనే లోకసహజ సామాన్య విషయంతో సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారం.

పద్యం 135

ఆ.వె. మనుజుఁ డేటమునిఁగెడు దిగి నిల్వం
బట్టు మనిన భంగి నిట్టునీవు
కొంత దెలియలేవు క్రొవ్విన గొఱియ దా
చింతకట్టె మేయఁ జేరుటయ్యె.

ప్రతిపదార్థం: మనుజుఁడు = ఒక మనిషి, ఏటన్ = నది ప్రవాహంలో, మునిఁగెడున్ = మునిగిపోతుండగా, దిగి = నీటిలోకి దిగి, నిల్వన్ = నిలబడడానికి, పట్టుము = ఆసరా తీసుకో, అనిన = అన్నట్టి, భంగిన్ = విధముగా, ఇట్టు = ఈ విధంగా, నీవు = నువ్వు, కొంత = కొంచెమైనను, తెలియలేవు = వివేకంతో ఆలోచించలేకపోతున్నావు, క్రొవ్విన = బాగా కొవ్వు

పట్టిన/బలిసిన, గొఱియ = గొర్రె, తాన్ = తాను, చింతకట్టె = చింతకట్టెలను/ఎండు కొమ్మలను, మేయన్ = మేయడం కోసం, చేరుట + అయ్యెన్ = వెళ్లినట్లుగా ఉన్నది (నీ ప్రయత్నం).

తాత్పర్యం: "వరదలో కొట్టుకుపోతున్న వానికి నది మధ్యలో నిలబడడానికి ఆసరా వెతుక్కోమన్నట్లుగా ఉంది నీ ఆలోచన. నీకు అస్సలు వివేకం లేకుండా పోయింది. బాగా బలిసిన గొర్రె కసాయివాడి చేతి చింతకట్టెను మేయడానికి వెళ్లినట్లు, నువ్వు ప్రాణాలు తీసే పాము దగ్గరకు స్వయంగా వెళ్తున్నావు" అని కాకి ఎలుకను మందలించింది.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమ మరియు దృష్టాంతాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: ఎలుక సాహసాన్ని 'నదిలో మునిగేవాడి ఆసరా' తోను, 'గొర్రె చింతకట్టెను మేయడానికి వెళ్లడం' తోను పోల్చడం జరిగింది. బుద్ధి లేని గొర్రె ప్రమాదాన్ని కొనితెచ్చుకున్నట్లే ఎలుక కూడా వ్యవహరిస్తోందని దృష్టాంతపరచడం వల్ల ఇక్కడ అలంకార చమత్కృతి సిద్ధిస్తున్నది.

పద్యం 136

ఆ.వె. ప్రాణమైన సుతులుఁ బత్నులుఁ జావఁగా

చావలేరు వీనిచావు కింత

తన్ను మాలినట్టి ధర్మంబు గలుగునే

చెడుగుబుద్ధి లింక విడువు నీవు.

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణము + ఐన = ప్రాణసమానులైన, సుతులున్ = పుత్రులు, పత్నులున్ = భార్యలు, చావఁగాన్ = మరణించినప్పటికిని, చావలేరు = ఎవరూ ప్రాణాలు తీసుకోరు, వీని = ఈ కప్పల యొక్క, చావుకున్ = మరణానికి, ఇంత = ఇంతగా కలత చెంది, తన్ను = తనను (తన ప్రాణాన్ని), మాలినట్టి = విడిచిపెట్టేటట్టి, ధర్మంబు = ధర్మము, గలుగునే = లోకంలో ఎక్కడైనా ఉంటుందా, నీవు = నువ్వు, ఇంకా = ఇప్పటికైనా, చెడుగు = ఈ కీడు చేసే/ఆత్మాహుతి చేసుకొనే, బుద్ధులు = ఆలోచనలను, విడువు = వదిలిపెట్టుము.

తాత్పర్యం: "లోకంలో ప్రాణసమానులైన భార్యాబిడ్డలు చనిపోతేనే ఎవరూ వారి వెంట ప్రాణాలు విడవరమ్మా! అటువంటప్పుడు ఈ పరాయి కప్పల చావు కోసం నువ్వు ప్రాణాలు అర్పించాలనుకోవడం ఏమిటి? తన ప్రాణాన్ని కాపాడుకోలేని ధర్మం ఒక ధర్మమేనా? 'తన్ను మాలిన ధర్మం లేదు' కదా! కాబట్టి ఇప్పటికైనా ఈ ఆత్మహత్యా సదృశ్యమైన చెడ్డ ఆలోచనలను విడిచిపెట్టు" అని కాకి హితబోధ చేసింది.

విశేషాలు

అలంకారం: లోకోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: లోకంలో అత్యంత ప్రసిద్ధమైన 'తన్ను మాలిన ధర్మము లేదు' (తనను మించిన ధర్మం లేదు) అనే సామెతను/నీతిని కవి ఇక్కడ కాకి ద్వారా వ్యక్తపరచడం వల్ల ఇది లోకోక్త్యలంకారం.

పద్యం 137

క. అనవుడు నది యిట్లనియెను

విను మొక ప్రాణమునఁ బెక్కువిధముల ప్రాణుల్

మనఁగం జేసినపుణ్యం

బెనయున్ భువిలోనఁ గ్రతువు లెన్నియుఁ గూడన్.

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్ = అని కాకి పలకగా, అది = ఆ ఎలుక, ఇట్లు = ఈ విధంగా, అనియెను = సమాధానమిచ్చెను, వినుము = ఆలకింపుము, ఒక = ఒకే ఒక్క, ప్రాణమునన్ = నా ప్రాణ త్యాగము చేత, పెక్కువిధముల = అనేక రకములైన, ప్రాణుల్ = జీవులు, మనఁగన్ + చేసిన = బ్రతికేటట్లు చేస్తే, భువిలోనన్ = ఈ భూమిపైన, ఎన్నియున్ = ఎన్నెన్నో, క్రతువులు = యజ్ఞయాగాదులను, కూడన్ = చేసినప్పటికిని, రానంత, పుణ్యంబు = మహా పుణ్యము, ఎనయున్ = లభించును.

తాత్పర్యం: కాకి మాటలు విన్న ఎలుక ఎంతో ధైర్యంగా ఇలా సమాధానమిచ్చింది, "మిత్రమా! నా మాట విను. నా ఒక్కడి ప్రాణాన్ని అర్పించడం వల్ల, ఇక్కడ ఉన్న అనేక వందల కప్పల ప్రాణాలు కాపాడబడి అవి బ్రతుకుతాయి. ఈ భూమి మీద ఎన్నెన్నో గొప్ప యజ్ఞయాగాలు చేసినా రాని మహా పుణ్యం, తోటి ప్రాణుల రక్షణ వల్ల లభిస్తుంది."

విశేషాలు

అలంకారం: వ్యతిరేకాలంకారం (లేదా కావ్యలింగాలంకారం).

సమన్వయం: యజ్ఞాల వల్ల వచ్చే పుణ్యం కంటే, పరోపకారం వల్ల వచ్చే పుణ్యమే గొప్పదని వ్యతిరేకించి చూపడం వల్ల వ్యతిరేకాలంకారం. తన ప్రాణత్యాగ నిశ్చయానికి గల బలమైన ధార్మిక కారణాన్ని ఎలుక సమర్థించుకోవడం వల్ల కావ్యలింగాలంకారం కూడా ఉన్నది.

పద్యం 138

క. ధనధాన్యములును సుతులును

వనితలుఁ దనతోడఁ గూడి వచ్చుట గలదే

జనహిత మగువడవడినిఁ జ

నిన ధర్మము దనకుఁ తోడునీడను బోలు.

ప్రతిపదార్థం: ధనధాన్యములును = సంపాదించిన ఐశ్వర్యమును, సుతులును = పుత్రులును, వనితలున్ = భార్యలును, చనినన్ (మరణించినప్పుడు), తనతోడన్ = తన వెంట, కూడి = కలిసి, వచ్చుట = రావడం, కలదే = జరుగుతుందా (రావూ), జనహితము = లోకులకు మేలు చేసేటట్టి, వడవడినిన్ = సత్ప్రవర్తన/ధర్మ మార్గమున, చనిన = సంపాదించిన, ధర్మము = ఆ పుణ్యము మాత్రమే, తనకున్ = జీవునికి, తోడునీడను = వెన్నంటి ఉండే తోడునీడ వలె, పోలున్ = ఉండును.

తాత్పర్యం: "మనం మరణించినప్పుడు మనం సంపాదించిన ధనధాన్యాలు కానీ, మన భార్యాబిడ్డలు కానీ మన వెంట రారు కదా! లోక కల్యాణం కోసం, పరోపకారం కోసం మనం ఆచరించిన ధర్మం, సంపాదించిన పుణ్యం మాత్రమే జీవుడి వెన్నంటి ఉండి పరలోకంలో తోడునీడలా కాపాడుతుంది."

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: మనిషి చేసిన 'ధర్మమును', ఎల్లప్పుడూ వెంబడించే 'తోడునీడ' తో (తోడునీడను బోలు) పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది సుందరమైన ఉపమాలంకారం.

పద్యం 139

క. ధనము గలిగి పెట్టక యీ
జననంబున నెలుకనైతి జనులకు నిడువ
ర్తన సమకూరక యూరక
చనియెను దినము లొగి ధర్మసంచయ మేదీ.

ప్రతిపదార్థం: పూర్వజన్మలో, ధనము = ఐశ్వర్యము, కలిగి = ఉండియు, పెట్టక = యాచకులకు దానం చేయకపోవడం వలనే, ఈ = ఈ, జననంబునన్ = జన్మలో, ఎలుకన్ + ఐతిన్ = మూషకముగా పుట్టాను, జనులకున్ = లోకులకు, ఇడు = దానం చేసే, వర్తన = భాగ్యము/గుణము, సమకూరక = లభించకుండా, దినములు = నా జీవిత కాలమంతా, ఊరక = వృథాగా, చనియెను = గడిచిపోయినది, ఒగిన్ = క్రమముగా చూస్తే, ధర్మ = నేను చేసిన ధర్మముల యొక్క, సంచయము = సమూహము/నిధి, ఏదీ = ఎక్కడ ఉన్నది (ఏమీ లేదు).

తాత్పర్యం: "గత జన్మలో ఎంతో ధనం ఉండి కూడా ఎవరికీ పైసా దానం చేయలేదు; ఆ పాపం వల్లే ఈ జన్మలో ఎలుకనై పుట్టాను. ఈ జన్మలో కూడా లోకులకు ఉపకారం చేసే భాగ్యం కలగకుండా రోజులు వృథాగా గడిచిపోతున్నాయి. నా పుణ్య ఖాతాలో చెప్పుకోవడానికి ఒక్క ధర్మమైనా ఉందా? ఏమీ లేదు కదా!" అని ఎలుక పశ్చాత్తాపపడింది.

విశేషాలు

అలంకారం: విశేషోక్త్యలంకారం (లేదా హేత్వలంకారం).

సమన్వయం: పూర్వజన్మలో ధనం అనే కారణం ఉన్నప్పటికీ 'దానం చేయకపోవడం' అనే విరుద్ధ కార్యం జరగడం వల్ల ఎలుకగా పుట్టాననే కర్మ సిద్ధాంత హేతువును ఇక్కడ సమర్థవంతంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది హేత్వలంకార చమత్కృతి కలిగినది.

పద్యం 140

క. పాపంబు పుట్టునెడఁ దా
నోపియు నుడుపంగలేక యూరక యున్నం
గాపురుషం ధాతం డగు
నాపాపము వానిఁ బొందు నండ్రు వివేకుల్.

ప్రతిపదార్థం: పాపంబు = ఒక అధర్మము/కీడు, పుట్టు + ఎడన్ = కళ్లముందు జరుగుతున్నప్పుడు, తాన్ = తాను, ఓపియున్ = శక్తి కలిగి ఉండియు, ఉడుపంగన్ + లేక = ఆ కీడును ఆపకుండా/నివారించకుండా, ఊరక = మౌనముగా, ఉన్నన్ = ఉండిపోయినట్లయితే, ఆతండు = అట్టివాడు, కాపురుషుండు = అధముడు/చేతకానివాడు, అగున్ = అగును, ఆ = ఆ ఎదురుగా జరిగిన, పాపము = ఆ పాపఫలము, వానిన్ = నివారించని ఆ వ్యక్తినే, పొందున్ = చుట్టుకొనును, అండ్రు = అని చెప్పుదురు, వివేకుల్ = జ్ఞానులు.

తాత్పర్యం: "మన కళ్లముందు ఒక అన్యాయం లేదా ప్రాణహింస జరుగుతున్నప్పుడు, దానిని ఆపే శక్తి మనకు ఉండి కూడా మనం మౌనంగా చూస్తూ ఊరకనే ఉండిపోతే, మనల్ని చేతకాని అధముడిగా లోకం నిందిస్తుంది. అంతేకాదు, ఆ హింస వల్ల కలిగే పాపంలో సగభాగం ఆపకుండా చూస్తూ ఉన్నవాడికే చుట్టుకుంటుందని పెద్దలు, జ్ఞానులు చెబుతారు."

విశేషాలు

అలంకారం: అర్థాంతరన్యాస అలంకారం.

సమన్వయం: 'కళ్లముందు కప్పల ప్రాణాలు పోతుంటే ఆపాలి' అనే ఎలుక యొక్క ప్రస్తుత నిశ్చయాన్ని (విశేష విషయమును), 'పాపాన్ని ఆపే శక్తి ఉండి ఆపకపోతే ఆ పాపం మనకే చుట్టుకుంటుంది' అనే సార్వజనీన నీతితో (సామాన్య విషయముతో) సమర్థించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన అర్థాంతరన్యాస అలంకారం.

పద్యం 141

క. క్షోణి ‘‘ననిత్యాని శరీ
రాణి’’ యనుచుఁ బెద్ద లెఱుక ప్రచురింపంగా
ప్రాణిపరిపాలనమునకుఁ
ప్రాణము వంచింపనేల పరహితమతికి.

ప్రతిపదార్థం: క్షోణిన్ = ఈ భూమిపైన, అనిత్యాని = శాశ్వతము కానివి, शरीराణి = ఈ దేహములు, అనుచున్ = అంటూ, పెద్దలు = జ్ఞానులు, ఎఱుక = ఈ సత్యాన్ని, ప్రచురింపంగాన్ = లోకంలో చాటిచెబుతుండగా, పరహితమతికిన్ = పరుల మేలును కోరే ఉత్తమ బుద్ధి గలవానికి, ప్రాణి = తోటి ప్రాణుల యొక్క, పరిపాలనమునకున్ = రక్షణ కొరకై, ప్రాణము = తన జీవమును, వంచింపన్ + ఏల = దాచుకోవడం/వెనుకాడడం ఎందుకు.

తాత్పర్యం: "ఈ భూమి మీద శరీరాలు ఎల్లకాలం ఉండేవి కావు, అవి నశించిపోయేవే" అని పెద్దలు లోకానికి చాటిచెప్పారు. అటువంటప్పుడు పరుల మేలును కోరే ఉత్తమ హృదయం ఉన్నవాడు, తోటి ప్రాణుల ప్రాణాలను రక్షించడం కోసం తన నశించిపోయే ప్రాణాన్ని అర్పించడానికి ఎందుకు వెనుకాడాలి?

విశేషాలు

అలంకారం: లోకోక్తి మరియు కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: సంస్కృతంలో ప్రసిద్ధమైన "అనిత్యాని శరీరాణి" అనే సూక్తిని (లోకోక్తిని) ఇక్కడ ఎలుక తన ప్రాణత్యాగ నిశ్చయానికి బలమైన ధార్మిక కారణంగా చూపడం వల్ల ఈ రెండు అలంకారాలు మనోహరంగా సమన్వయమైనవి.

పద్యం 142

క. తనతనయులుఁ దనసతులును
దనవారలుఁ దనగృహంబుఁ దనసొమ్మనుచుం
దనుపునఁ దన రెడికప్పలఁ
దన దగు తను విచ్చి కాచి తని పెదఁ బ్రీతి.

ప్రతిపదార్థం: తన తనయులున్ = తన పిల్లలు, తన సతులును = తన భార్యలు, తనవారలున్ = తన బంధువులు, తన గృహంబున్ = తన ఇల్లు, తన సొమ్ము = తన ధనము, అనుచున్ = అనుకుంటూ, తనుపునన్ = అమితమైన మోహముతో/మమకారముతో, తనరెడి = జీవిస్తున్నట్టి, కప్పలన్ = ఆ భేకములను, తనదగు = నాదైన, తనువు = శరీరమును, ఇచ్చి = పామునకు ఆహారముగా సమర్పించి, కాచి = వాటిని రక్షించి, ప్రీతిన్ = సంతోషముతో, తనిపెదన్ = తృప్తి పరిచెదను.

తాత్పర్యం: "నా పిల్లలు, నా భార్య, నా బంధువులు, నా ఇల్లు, నా ఆస్తి అంటూ ఎంతో మమకారంతో బ్రతుకుతున్న ఆ కప్పలను చూస్తుంటే నాకు జాలి వేస్తోంది. నా శరీరాన్ని పాముకు ఎరగా ఇచ్చి, వాటి ప్రాణాలను కాపాడి, వాటికి ఎనలేని సంతోషాన్ని కలిగిస్తాను" అని ఎలుక అన్నది.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: సాధారణ జీవులలో ఉండే సంసార మమకార స్వభావాన్ని కప్పలపై ఆరోపిస్తూ, వాటి రక్షణ కోసం ఎలుక పూనుకున్న పరమార్థ త్యాగ గుణాన్ని కవి ఇక్కడ సహజ సిద్ధంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 143

క. ఈగతి ‘‘ధర్మస్య త్వరి
తాగతి’’ యనుపలుకుకొలఁదిఁ దడయక నే నా
నాగేంద్రుని కెదిరించెద
నాగాంతకుఁ జేరుఖచరనందను మాడ్కిన్.

ప్రతిపదార్థం: ఈ గతిన్ = ఈ విధముగా, ధర్మస్య = ధర్మమునకు, త్వరితా = శీఘ్రమైన, గతి = ఆచరణ అవసరము, అను = అనెడి, పలుకు కొలఁదిన్ = పెద్దల మాట ప్రకారం, తడయక = ఏమాత్రం ఆలస్యం చేయకుండా, నేను = నేను, ఆ నాగేంద్రునికిన్ = ఆ సర్పరాజునకు (శంఖపాలునికి), నాగాంతకున్ = పాముల శత్రువైన గరుత్మంతుని, చేరు = సమీపించే, ఖచరనందను మాడ్కిన్ = ఆకాశంలో విహరించే పక్షిరాజు (గరుడుని) కుమారుని వలె, ఎదురించెదన్ = ఎదురుగా వెళ్లెదను.

తాత్పర్యం: "మంచిపని లేదా ధర్మం చేయాలనుకున్నప్పుడు 'ధర్మస్య త్వరితాగతిః' (ధర్మాన్ని వెంటనే ఆచరించాలి) అనే పెద్దల మాటను అనుసరించి, నేను అస్సలు ఆలస్యం చేయను. సర్పాల పాలిటి శత్రువైన గరుడుడు పాములను లొంగదీయడానికి వెళ్లినట్లు, నేను కూడా ఆ సర్పరాజు ఎదుటకు ఇప్పుడే ధైర్యంగా వెళ్తున్నాను."

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఎలుక పాము వద్దకు వెళ్లే సాహసవంతమైన చర్యను (ఉపమేయం), గరుడుని కుమారుడు పామును ఎదుర్కొనే దృశ్యంతో (ఉపమానం) 'మాడ్కిన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 144

క. అని పలికి శంఖపాలుని
పని విఘ్నముఁ బొందఁజేయఁ బనిపూని గజా
ననుఁడు దనవాజిఁ పుత్తెం
చెనో యనఁగా మూషకంబు క్షితిపై నుఱికెన్.

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి = అని కాకితో చెప్పి, శంఖపాలుని = ఆ సర్పరాజు యొక్క, పని = కప్పలను తినే పనికి, విఘ్నమున్ = ఆటంకము, పొందఁజేయన్ = కలిగించుట కొరకై, పనిపూని = నిశ్చయించుకొని, గజాననుఁడు = వినాయకుడు, తన =

తనదైన, వాజిన్ = వాహనమును (ఎలుకను), పుత్తెంచెనో = పంపించాడా, అనఁగాన్ = అనునట్లుగా, మూషకంబు = ఆ ఎలుక, క్షితిపైన్ = నేల మీదకు, ఉఱికెన్ = ఒక్కసారిగా దూకెను.

తాత్పర్యం: అని కాకితో పలికి, శంఖపాలుడు కప్పలను తినే క్రూర కృత్యానికి ఆటంకం కలిగించాలనే గట్టి నిశ్చయంతో, వినాయకుడు తన వాహనమైన ఎలుకను స్వయంగా రణరంగానికి పంపాడా అన్నట్లుగా, ఆ మూషకరాజు చెట్టుపై నుండి ఒక్కసారిగా నేల మీదికి దూకాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

సమన్వయం: చెట్టు మీది నుండి ఎలుక నేలపైకి దూకడం అనే సహజ చర్యను, 'శంఖపాలుని ఆపడానికి వినాయకుడే తన వాహనాన్ని పంపించాడా' అని కవి అద్భుతంగా ఊహించడం (ఉత్ప్రేక్షించడం) జరిగినది కావున ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

పద్యం 145

ఛందస్సు: సీస పద్యం

ధవళాంశు మ్రింగి సుధాశక్తిఁ తెల్లని
దేహంబు వడసిన రాహు వనఁగ
భువనత్రయం బొక బుట్టఁ బెట్టఁగఁ జాలు
వేడిమిపడగలు మూఁడు మెఱయ
భీషణం బై యున్న రోషాగ్నిఁ బొడమెడు
శిఖలకైవడిఁ గ్రాలు జిహ్వ లడర
దనలోని కీడు ముందటఁ తెల్పుమాడ్కి ని
శ్వాసంబుతో విషజ్వాల లొలుక
తే.గీ. మోసియున్నట్టి ఘోరమౌముఖము లడర
చదివి తిరిగెడునాగేంద్రునెదురనుండి
నీకు నాహార మిప్పుడు నేన యైతి
నిలిచికైకొను మనుచు నియ్యెలుక పలికె.

ప్రతిపదార్థం: ధవళాంశున్ = తెల్లని చంద్రుని, మ్రింగి = మింగివేసి, సుధాశక్తిన్ = ఆ అమృత బలం చేత, తెల్లని = శ్వేత వర్ణము గల, దేహంబు = శరీరమును, వడసిన = పొందినట్టి, రాహువు + అనఁగన్ = రాహువు అన్నట్లుగా, భువనత్రయంబున్ = మూడు లోకములను, ఒక బుట్టన్ = ఒకే ఒక్క గంపలో/బుట్టలో, పెట్టఁగన్ = ఉంచడానికి, చాలు = సమర్థమైన, వేడిమి = ఉగ్రమైన, పడగలు = భయంకరమైన పడగలు, మూఁడు = మూడును, మెఱయన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, భీషణము + ఐ = భయంకరమై, ఉన్న = ఉన్నట్టి, రోషాగ్నిన్ = కోపాగ్ని నుండి, పొడమెడు = పుడుతున్న, శిఖల కైవడిన్ = అగ్నిజ్వాలల వలె, క్రాలు = కదులుతున్న, జిహ్వలు = నాలుకలు, అడరన్ = చాపబడుతుండగా, తన లోని = తన మనస్సులోని, కీడున్ = కపటమును/క్రూరత్వాన్ని, ముందటన్ = ముందే, తెల్పు మాడ్కిన్ = తెలియజేస్తున్నట్లుగా, నిశ్వాసంబుతోన్ = తన బుసలతో (నిట్టూర్పులతో), విషజ్వాలలు = విషపు మంటలు, ఒలుకన్ = చిమ్ముతుండగా, మోసియున్నట్టి = కలిగియున్నట్టి, ఘోరము +

ఔ = అత్యంత భయంకరమైన, ముఖములు = ముఖములు, అడరన్ = ఒప్పియుండగా, చదివి = తన పద్యాన్ని చదివి, తిరిగెడు = ప్రదక్షిణము చేస్తున్న, నాగేంద్రుని = ఆ సర్పరాజు యొక్క, ఎదురన్ + ఉండి = ముందర నిలబడి, నీకున్ = ఓ సర్పరాజా నీకు, ఆహారము = ఆహార పదార్థము, ఇప్పుడు = ఈ సమయమున, నేన + ఐతిన్ = నేనే అయ్యాను, నిలిచి = అక్కడ ఆగి, కైకొనుము = నన్ను స్వీకరించుము, అనుచున్ = అంటూ, ఈ + ఎలుక = ఆ మూషకము, పలికెన్ = ధైర్యముగా పలికెను.

తాత్పర్యం: చంద్రుడిని మింగి, ఆ అమృత బలంతో తెల్లటి శరీరాన్ని పొందిన రాహువు లాగా ఆ పాము భీతి గొల్పుతోంది. మూడు లోకాలను ఒకే బుట్టలో పెట్టగలమా అన్నంతటి భయంకరమైన మూడు పడగలు మెరుస్తున్నాయి. కోపాగ్ని నుండి పుట్టిన అగ్నిజ్వాలల్లాంటి నాలుకలు ఆడుతున్నాయి. తన క్రూరత్వాన్ని ముందే చాటుతున్నట్లు ఊపిరితో విషపు మంటలు చిమ్ముతోంది. అటువంటి భయంకరమైన ముఖాలతో పద్యం చదువుతూ తిరుగుతున్న ఆ శంఖపాలుడి ఎదుట ఎలుక నిలిచింది. "ఓ సర్పరాజా! నీ ఆహారంగా ఇప్పుడే వచ్చాను, నా త్యాగానికి మెచ్చి కప్పలను వదిలేసి, నన్ను తిను" అని పలికింది.

విశేషాలు

అలంకారం: మాలా ఉత్ప్రేక్షా మరియు రూపకాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: సర్పరాజును తెల్లని రాహువుగా (రాహువనఁగ), నాలుకలను అగ్నిశిఖలుగా (శిఖలకైవడిన్), బుసలను విషజ్వాలలుగా అనేక విధాలుగా ఊహించి వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షా చమత్కారం ఉట్టిపడుతోంది.

పద్యం 146

క. ఆపలుకున భుజగము తన

రూపంబు పరిత్యజించి రుచిరాకృతి వి

ద్యాపారంగతమతి యన

దీపించెడు విప్రుఁడై నుతించుచుఁ బలికెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ పలుకునన్ = ఎలుక యొక్క ఆ సాహస వచనమును వినగానే, భుజగము = ఆ సర్పము (శంఖపాలుడు), తన = తనదైన పాము, రూపంబు = ఆకారాన్ని, పరిత్యజించి = విడిచిపెట్టి, రుచిర = మనోహరమైన, ఆకృతిన్ = రూపముతోను, విద్యా = సమస్త విద్యలలో, పారంగత = నిపుణుడైన, మతి = బుద్ధిమంతుడు, అనన్ = అనునట్లుగా, దీపించెడు = ప్రకాశిస్తున్న, విప్రుఁడు + ఐ = ఒక బ్రాహ్మణుడిగా మారి, నుతించుచున్ = ఆ ఎలుకను కొనియాడుతూ, పలికెన్ = ఇట్లు చెప్పసాగెను.

తాత్పర్యం: ఎలుక నోటి నుండి ఆ త్యాగపూరితమైన మాట రాగానే, ఆ శంఖపాలుడనే సర్పం తన భయంకరమైన పాము రూపాన్ని వదిలేసింది. సమస్త విద్యలూ తెలిసిన పరమ పవిత్రుడైన ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడి రూపంలోకి మారిపోయి, ఆశ్చర్యంతో ఆ ఎలుకను మనసారా పొగుడుతూ ఇలా మాట్లాడటం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు

అలంకారం: అద్భుతరస ప్రధాన స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: భయంకరమైన సర్పం ఒక్కసారిగా సౌమ్యుడైన బ్రాహ్మణుడిగా రూపాంతరం చెందడం అనే పురాణ గాథలలోని అద్భుత సన్నివేశాన్ని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా, స్పష్టంగా వర్ణించారు.

పద్యం 147

క. మూషకకులతిలక దయా

భూషణ నినుఁ బోలునట్టి పుణ్యులు గలరే

భాషణమాత్రంబున ని

ర్దోషుఁడ నై బ్రదుకఁ గంటిఁ దొల్లిటిభంగిన్.

ప్రతిపదార్థం: మూషక = ఎలుకల, కుల = వంశమునకు, తిలక = శ్రేష్ఠుడా (తిలకము వంటివాడా)!, దయాభూషణ = దయయే ఆభరణముగా గలవాడా!, నినున్ = నిన్ను, పోలునట్టి = పోలినటువంటి, పుణ్యులు = మహాత్ములు, కలరే = లోకంలో ఎక్కడైనా ఉంటారా (లేరు), భాషణ = నీ యొక్క పరోపకార వచనము యొక్క, మాత్రంబునన్ = ప్రభావము చేతనే, నేను, నిర్దోషుఁడన్ + ఐ = నా శాపదోషం తొలిగిపోయినవాడనై, తొల్లిటి = పూర్వపు, భంగిన్ = విధముగా (నా నిజరూపంతో), బ్రదుకఁగంటిన్ = తిరిగి జీవించగలిగాను.

తాత్పర్యం: "ఓ మూషకరాజా! ఎలుకల వంశానికే వన్నె తెచ్చినవాడా, దయాగుణమే భూషణంగా గల మహానుభావుడా! తోటి ప్రాణుల కోసం ప్రాణాలర్పించడానికి సిద్ధపడిన నీ వంటి పుణ్యాత్ములు ఈ లోకంలో ఎవరైనా ఉంటారా? నీ నోటి నుండి వచ్చిన ఆ పరోపకార మాట వినగానే, నా పాపాలన్నీ నశించి, శాపవిముక్తుడనై నా పాత బ్రాహ్మణ రూపాన్ని తిరిగి పొందగలిగాను."

విశేషాలు

అలంకారం: ఉల్లేఖ మరియు కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: ఎలుకను 'మూషకకులతిలక' గాను, 'దయాభూషణ' గాను ఎంతో గౌరవంతో కీర్తించడం జరిగింది. కేవలం దాని మాట వల్లే తనకు శాపవిముక్తి కలిగిందనే కారణాన్ని చూపడం వల్ల కావ్యలింగాలంకారం వ్యక్తమైనది.

పద్యం 148

ఛందస్సు: సీస పద్యం

తాపసుం డగుదీర్ఘతముఁ గొల్చి సాంగయు

క్తంబుగా వేదత్రయంబు చదివి

యతనిచే దేవకార్యమునకు నామం

త్రితుండనై యుండఁగా దొర యొకండు

తనయింటి పితృకార్యమునకు రమ్మనవుడుఁ

తద్గృహంబునఁ బదార్థములు పెక్కు

గలుగ నూహించి యక్కడి కేఁగి కుడిచిన

విని ఋషి చనుదెంచి నను నదల్చి

ఆ.వె. మునుపు మాకు నీయకొని యట చని కూడు

కుడిచి తీవు కుడువఁ గూడ దనక

శ్రుతి యుతుండు వయ్యు శ్రుతిహీనజీవమై

పెనఁచి మ్రింగుచుండు భేకములను.

ప్రతిపదార్థం: తాపసుండు = పరమ తపస్వి, అగు = అయినట్టి, దీర్ఘతమున్ = దీర్ఘతముడు అనెడి గురువును, కొల్చి = సేవించి, సాంగయుక్తంబుగాన్ = వేదాంగములతో కూడియుండునట్లుగా, వేదత్రయంబున్ = మూడు వేదములను, చదివి = అభ్యసించి, అతనిచేన్ = ఆ గురువు చేత, దేవకార్యమునకున్ = ఒక దేవయజ్ఞము కొరకు, ఆమంత్రితుండన్ + ఐ = పిలవబడినవాడనై, ఉండఁగాన్ = ఉండగా, దొర = ఒక ధనవంతుడైన గృహస్థు, ఒక్కడు = ఒకడు, తన = తనయొక్క, ఇంటి = గృహమునందలి, పితృకార్యమునకున్ = శ్రాద్ధ కర్మ కొరకై, రమ్మనవుడున్ = రమ్మని ఆహ్వానించినప్పుడు, తద్ = ఆ గృహస్థుని యొక్క, గృహంబునన్ = ఇంటిలో, పదార్థములు = పిండివంటలు/ఆహారములు, పెక్కు = చాలా రుచికరముగా ఎక్కువుగా, కలుగున్ = ఉంటాయని, ఊహించి = ఆశపడి, అక్కడికిన్ = ఆ ధనవంతుని ఇంటికి, ఏఁగి = వెళ్లి, కుడిచినన్ = భోజనము చేయగా, విని = ఆ వార్తను తెలిసికొని, ఋషి = నా గురువైన ఆ దీర్ఘతమ మహర్షి, చనుదెంచి = అక్కడికి వచ్చి, ననున్ = నన్ను, అదల్చి = గద్దించి, మునుపు = అంతకుముందే, మాకున్ = నా వద్ద దేవకార్యము చేయుటకై, ఈయకొని = ఒప్పుకొని, అట చని = అటు పిమ్మట లోభముతో మరోచోటికి వెళ్లి, ఈవు = నువ్వు, కుడువఁ గూడదు + అనక = తినకూడని అన్నమని ఆలోచించకుండా, కూడు కుడిచితివి = భోజనము చేసావు, శ్రుతియుతుండవు + అయ్యున్ = వేదజ్ఞానము కలవాడవు అయినప్పటికిని, శ్రుతిహీన = వినికిడి జ్ఞానము లేనట్టి క్రూరమైన, జీవము + ఐ = జంతువువై, భేకములను = కప్పలను, పెనఁచి = గట్టిగా చుట్టుకొని, మ్రింగుచుండు = మింగుతూ ఉండుగాక (అని శపించెను).

తాత్పర్యం: "ఓ పుణ్యాత్ముడా! నేను పూర్వజన్మలో ఒక బ్రాహ్మణుడిని. దీర్ఘతముడు అనే గొప్ప మహర్షిని సేవించి, వేదాంగాలతో సహా మూడు వేదాలను క్షుణ్ణంగా చదువుకున్నాను. ఒకరోజు నా గురువుగారు నన్ను ఒక దేవకార్యానికి రమ్మని పిలిచారు. అదే సమయంలో ఊరిలోని ఒక ధనవంతుడు తన ఇంటి పితృకార్యానికి రమ్మన్నాడు. అక్కడ రుచికరమైన పిండివంటలు ఎక్కువ దొరుకుతాయని లోభపడి, గురువు మాట జవదాటి ఆ ధనవంతుడి ఇంటికి వెళ్లి భోజనం చేసాను. ఈ విషయం తెలిసి నా గురువు ఆగ్రహంతో అక్కడికి వచ్చి నన్ను గద్దించారు. 'నా వద్ద యజ్ఞానికి ఒప్పుకొని, అన్నదోషాన్ని లెక్కచేయక లోభంతో పరాన్నం తిన్నావు. వేదాలు చదివినా నీకు బుద్ధి రాలేదు కాబట్టి, వేదజ్ఞానం (శ్రుతి) లేని క్రూర సర్పానివై, నోరులేని కప్పలను గట్టిగా చుట్టుకొని మింగుతూ మడుగులో పడి ఉండు' అని శపించారు."

విశేషాలు

అలంకారం: శ్లేష మరియు వ్యాజస్తుత్యలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ 'శ్రుతి' అనే పదానికి వేదము అని ఒక అర్థము, వినికిడి అని మరో అర్థము. వేదములు చదివినవాడవు (శ్రుతియుతుండవు) అయ్యుండి కూడా, వినికిడి లేని పామువై (పాములకు చెవులుండవు కాబట్టి శ్రుతిహీన జీవమై) కప్పలను మ్రింగు అని గురువు శపించడంలో కవి అద్భుతమైన శ్లేష చమత్కారాన్ని ఉపయోగించారు.

పద్యం 149

క. అని శపించిన నే నా
తనికిఁ ధరఁ జాఁగి మ్రొక్కి తప్పు గలదు శి
ష్యునిఁ గరుణింపుము మునుచది
వినచదువుల దురితమెడలివిరతియుఁగలుగన్.

ప్రతిపదార్థం: అని శపించినన్ = ఆ విధంగా నా గురువు నన్ను శపించగా, నేను = నేను, ఆతనికిన్ = ఆ మహర్షికి, ధరన్ = నేలపై, చాఁగి = సాష్టాంగముగా, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, తప్పు = నా వైపు పెద్ద పొరపాటు, కలదు = జరిగినది, శిష్యునిన్ = నీ శిష్యుడనైన నన్ను, కరుణింపుము = అనుగ్రహించుము, మును = పూర్వము, చదివిన = నేను అభ్యసించిన, చదువుల = వేదవిద్యల ప్రభావమున, దురితము = ఈ పాపము, ఎడలి = నశించి, విరతియున్ = శాపవిముక్తియును, కలుగన్ = కలుగునట్లు చేయుము (అని వేడుకొంటిని).

తాత్పర్యం: "ఆ విధంగా నా గురువుగారు భయంకరమైన శాపం ఇవ్వగానే, నేను భయంతో వణికిపోతూ ఆయన పాదాలపై సాష్టాంగపడి ఏడ్చాను. 'స్వామీ! లోభంతో నా వల్ల పెద్ద తప్పిదం జరిగింది. నీ శిష్యుడిని అని నన్ను కరుణించు. నేను చదువుకున్న వేదవిద్యల సాక్షిగా నా పాపం తొలగిపోయేలా, ఈ శాపం నుండి విముక్తి పొందే మార్గం ప్రసాదించు' అని ప్రార్థించాను."

విశేషాలు

అలంకారం: స్వ భావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: తప్పు చేసిన శిష్యుడు గురువు శాపానికి భయపడి పాదాలపై పడి క్షమాపణ వేడుకోవడం అనే లోకసహజ సిద్ధమైన పశ్చాత్తాప భావాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 150

ఛందస్సు: తేటగీతి పద్యం.

తే.గీ. అనుడు నామాటదప్పడు వినుము నీకు
వేదము ల్మూఁడు పడగలై వెలయుఁగాన
శంఖపాలుండవై జలాశయముఁజేరి
మూఁటిదినుమనిపద్యంబు మొదలఁజెప్పె.

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్ = అని నేను వేడుకోగా, నా మాట = నా గురువైన నా మాట, దప్పడు = అసత్యము కాదు (నా శాపం వెనక్కి తీసుకోలేను), వినుము = కానీ నా మాట ఆలకింపుము, నీకున్ = నీకు, వేదములు + మూఁడు = నీవు చదివిన మూడు వేదములును, పడగలు + ఐ = మూడు పడగలుగా, వెలయున్ = ఏర్పడును, కాన = అందువలన, శంఖపాలుండవు + ఐ = శంఖపాలుడు అనే పామువై, జలాశయమున్ = ఆ మడుగును, చేరి = ప్రవేశించి, మూఁటిన్ = రోజుకు మూడు కప్పలను, తినుము = ఆహారముగా తినుము, అని = అంటూ, మొదలన్ = ముందే, పద్యంబు = ఒక విచిత్రమైన పద్యమును, చెప్పెన్ = నా గురువు నాకు అనుగ్రహించెను.

తాత్పర్యం: "నేను వేడుకోగా నా గురువు శాంతించి ఇట్లన్నారు — 'నా నోటి నుండి వచ్చిన శాపవాక్కు ఎన్నటికీ తప్పదు, నువ్వు పాముగా మారాల్సిందే. కానీ నువ్వు చదువుకున్న మూడు వేదాల పుణ్యఫలం వల్ల, నీకు మూడు పడగలు వస్తాయి. నువ్వు శంఖపాలుడనే సర్పానివై ఆ హిమాలయాల మడుగును చేరి రోజుకు మూడు కప్పలను తింటూ ఉండు' అని చెబుతూ, నాకు విముక్తి కలిగించే ఒక పద్య షరతును కూడా ముందే నిర్దేశించారు."

విశేషాలు

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: బ్రాహ్మణుడు చదువుకున్న మూడు వేదాలను పాము యొక్క 'మూడు పడగలు' గా అభేదంగా నిరూపించి రూపించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం చక్కగా సమన్వయమవుతున్నది.

పద్యం 151

క. ‘‘గుండియ చెదరక భువి నె

వ్వం డైన నిజాంగ మిచ్చువాఁడు గలిగినన్

గండూపదీయుతం బగు

మండూకౌఘుంబుతిండి మానుదుఁ జుండీ.’’

ప్రతిపదార్థం: భువిన్ = ఈ భూమండలము నందు, గుండియ = గుండె/ధైర్యము, చెదరక = లొంగిపోకుండా, ఎవ్వండు + ఐనన్ = ఏ మహావీరుడైనను, నిజ + అంగము = తనదైన శరీరమును/ప్రాణమును, ఇచ్చువాఁడు = సమర్పించువాడు, కలిగినన్ = ఉంటే, గండూపదీ = వానపాములు/పురుగులతో, యుతంబు + అగు = కూడినదైన, మండూక + ఓఘుంబు = కప్పల సమూహము యొక్క, తిండి = ఆహారమును, మానుదున్ + చుండీ = తప్పక విడిచిపెట్టెదను సుమా!

తాత్పర్యం: (గురువుగారు నాకనుగ్రహించిన పద్యం ఇదిగో) —— "ఈ భూమి మీద గుండె ధైర్యం వీడకుండా, తోటి ప్రాణుల రక్షణ కొరకై తన శరీరాన్ని స్వచ్ఛందంగా ఆహారంగా సమర్పించే పుణ్యాత్ముడు ఎవడైనా లభిస్తే, ఆ త్యాగానికి మెచ్చి, ఈ వానపాములు, కప్పల సమూహాన్ని నా ఆహారంగా మార్చుకోవడం నేను శాశ్వతంగా మానుకుంటాను సుమా!"

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: సర్పరూపంలో ఉన్న బ్రాహ్మణుడు కప్పలను తినడం మానేయడానికి గల సమర్థనీయమైన శరతును/కారణాన్ని పద్యరూపంలో నిబంధనగా పేర్కొనడం వల్ల ఇక్కడ కావ్యలింగాలంకారం వ్యక్తమైనది.

పద్యం 152

క. ఈకరణిం జదువుచు నీ

వాకడ ముమ్మాటు దిరుగునవసరమునఁ ద

ద్వేగావ ధైర్యము

గైకొని యొకఁ డడ్డమైన గతిఁ గను మనియెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఈ కరణిన్ = ఈ విధముగా, చదువుచున్ = ఆ పద్యాన్ని పఠిస్తూ, ఈ వాకడన్ (ఈ + వాక + కడన్) = ఈ మడుగు వద్ద, ముమ్మాటు = మూడు సార్లు, తిరుగు = ప్ర॰క్షిణము చేసే, అవసరమునన్ = సమయములో, తద్ = ఆ, వేగ + అవధైర్యము (వేగము + అవధారణ/ధైర్యము) = సాహస నిశ్చయముతో కూడిన గుండె ధైర్యమును, గైకొని = పూని, ఒకఁడు = ఒక పుణ్యాత్ముడు, అడ్డమైనన్ = నీకు ఆహారముగా అడ్డముగా నిలిచినచో, గతిన్ = శాపవిముక్తి అనేడి ఉత్తమ గతిని, కనుము = పొందుము, అనియెన్ = అని నా గురువు సెలవిచ్చెను.

తాత్పర్యం: "ఈ విధంగా పద్యం చదువుతూ ఆ మడుగు చుట్టూ మూడు సార్లు తిరిగే సమయంలో, ఎవరైనా ఒకరు సాహసంతో, నిశ్చలమైన ధైర్యంతో నీకు ఆహారంగా అడ్డపడితే, ఆ క్షణంలోనే నీకు శాపవిముక్తి కలిగి నిజరూపం సిద్ధిస్తుంది అని మా గురువుగారు విముక్తి మార్గాన్ని చెప్పారు."

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: గురువుగారు శిష్యుడికి శాపాంతాన్ని (విముక్తి పొందే మార్గాన్ని) నిర్దేశించే సహజ సిద్ధమైన పద్ధతిని ఇక్కడ వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 153

క. కావున నురగాకృతి

నీవిధమునఁ దిరిగి చదివి యిన్నిటిఁ కలయం

గా వధియించితిఁ గడపట

నీవెరవున దురిత మెల్ల నీఁగితి ననఘా.

ప్రతిపదార్థం: అనఘా = ఓ పుణ్యాత్ముడవైన ఎలుకరాజా!, కావునన్ = అందువలన, ఉరగాకృతిన్ = పాము రూపమున, ఈ విధమునన్ = ఈ రీతిగా, తిరిగి = మడుగు చుట్టూ సంచరించి, చదివి = ఆ పద్యాన్ని పలించి, ఇన్నిటిన్ = ఇన్ని రోజులుగా ఎన్నో కప్పలను, కలయంగాన్ = అంతటా, వధియించితిన్ = సంహరించి తిన్నాను, కడపటన్ = చివరకు, నీ = నీయొక్క, వెరవునన్ = ఉపాయము/సాహసము వలన, దురితము + ఎల్లన్ = నా పాపమంతయు, ఈఁగితిన్ = తొలగించుకున్నాను.

తాత్పర్యం: "ఓ పాపరహితుడవైన మూషకరాజా! గురువుగారి శాపం వల్ల నేను ఇన్నాళ్లూ సర్పరూపంలో ఉండి, ప్రతిరోజూ ఆ పద్యం చదువుతూ ఇక్కడి కప్పలను చంపి తిన్నాను. కానీ ఈ రోజు పరోపకారం కోసం నీవు చూపిన సాహసపూరితమైన అడ్డు నిలబడే గుణం వల్ల, నా పాపాలన్నీ తొలగిపోయి నాకు శాపవిముక్తి లభించింది."

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: బ్రాహ్మణుడికి సర్పరూపం నుండి ముక్తి లభించడానికి గల నిశ్చిత కారణాన్ని (ఎలుక అడ్డపడటాన్ని) సమన్వయించి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ కావ్యలింగాలంకారం శోభిల్లుతోంది.

పద్యం 154

క. దీర్ఘతముని శాపం బను

నిర్ఘాతము సోఁకి వచ్చి నీ వచనసుధా

నిర్ఘర్షణమున మంటిని

దుర్ఘట మిది యనఁగ వింటిఁద్రుది గతిఁ గంటిన్.

ప్రతిపదార్థం: దీర్ఘతముని = దీర్ఘతమ మహర్షి యొక్క, శాపంబు = శాపము, అను = అనెడి, నిర్ఘాతము = పిడుగు, సోఁకి = తాకి, వచ్చి = ఇక్కడికి చేరి, నీ = నీయొక్క, వచన = మాటలనెడి, సుధా = అమృతము యొక్క, నిర్ఘర్షణమునన్ = అభిషేకము/స్పర్శ చేత, మంటిని = బ్రతికిపోయాను, ఇది = ఈ శాపవిముక్తి, దుర్ఘటము = సాధ్యపడనిది, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, వింటిన్ = మునుపు విన్నాను, త్రుదిన్ (తుదిన్) = చివరకు, గతిన్ = ఉత్తమ స్థితిని/నిజరూపాన్ని, కంటిన్ = పొందగలిగాను.

తాత్పర్యం: "దీర్ఘతమ మహర్షి ఇచ్చిన శాపమనే పెద్ద పిడుగు తగిలి నేను ఈ మడుగులో పడి నలిగిపోయాను. కానీ ఈ రోజు నీ నోటి నుండి వచ్చిన అమృతతుల్యమైన పరోపకార వచనాల వల్ల నేను తిరిగి బ్రతికి బట్టకట్టాను. ఇంతటి భయంకర శాపం నుండి బయటపడటం అసాధ్యమనుకున్నాను, కానీ చివరకు నీ వల్ల ఉత్తమ గతిని సాధించాను."

విశేషాలు

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: గురువుగారి శాపాన్ని పిడుగుతోను (శాపంబను నిర్ఘాతము), ఎలుక యొక్క సాహస వచనాలను అమృతంతోను (వచనసుధా) అభేదంగా రూపించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం చక్కగా కుదిరింది.

పద్యం 155

మ. అని చెప్ప న్విని మూషకంబు గడుఁ జోద్యం బంది యవ్విపుఁదో

డ్కొని తా నుండు బిలంబుఁ జేరి యిదె కైకొమ్మంచు నం దున్న

కాంచన మెల్లం గొనివచ్చి యిచ్చి యుచితస్నానప్రదానస్పృహం

జనియెం గాశికి ధర్మరాశికిని మోక్షశ్రీప్రయోరాశికిన్.

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడు తన కథను చెప్పగా, విని = ఆలకించి, మూషకంబు = ఆ ఎలుక, గడున్ = మిక్కిలి, చోద్యంబు + అంది = ఆశ్చర్యపడి, ఆ = ఆ, విపున్ = బ్రాహ్మణుని, తోడ్కొని = వెంటబెట్టుకొని, తాన్ = తాను, ఉండు = నివసించే, బిలంబున్ = రంధ్రమును/బిలమును, చేరి = చేరుకొని, ఇదె = ఇదిగో, కైకొమ్ము + అంచున్ = స్వీకరించుమంటూ, అందున్ + ఉన్న = ఆ బిలములో దాచి ఉన్న, కాంచనము + ఎల్లన్ = బంగారమంతటిని, కొనివచ్చి = బయటకు తెచ్చి, ఇచ్చి = అతనికి దానమిచ్చి, ఉచిత = తగిన, స్నాన = తీర్థస్నానములు, ప్రదాన = దానధర్మములు చేయాలనే, స్పృహన్ = కోరికతో, ధర్మరాశికిని = ధర్మములకు నిలయమైనట్టియు, మోక్షశ్రీ = మోక్షలక్ష్మి అనెడి, ప్రయోరాశికిన్ (పయోరాశికిన్) = సముద్రము వంటిదైనట్టి, కాశికిన్ = కాశీ క్షేత్రమునకు, జనియెన్ = ప్రయాణమై వెళ్లెను.

తాత్పర్యం: ఆ బ్రాహ్మణుడి పూర్వకథ విన్న ఎలుక ఎంతో ఆశ్చర్యపోయింది. అది వెంటనే ఆ విప్రుడిని వెంటబెట్టుకొని తానుండే లంక/బిలం దగ్గరకు తీసుకువెళ్లింది. "స్వామీ! ఇదిగో ఈ ధనాన్ని తీసుకోండి" అంటూ తాను ఇన్నాళ్లూ బిలంలో దాచుకున్న బంగారమంతటినీ తెచ్చి అతనికి ఇచ్చింది. ఆపై, పవిత్ర తీర్థస్నానాలు, దానధర్మాల ద్వారా శేషజీవితాన్ని ధన్యంచేసుకోవాలనే సంకల్పంతో, మోక్షానికి పుట్టినిల్లయిన కాశీ నగరానికి ఆ ఎలుక ప్రయాణమై వెళ్ళిపోయింది.

విశేషాలు

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: కాశీ నగరాన్ని 'ధర్మరాశి' గాను, మోక్షలక్ష్మిని ఇచ్చే 'సముద్రము' (మోక్షశ్రీ పయోరాశి) గాను రూపించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం మనోహరంగా సమన్వయమైనది.

పద్యం 156

మ. ధరణీదేవకుమారుఁడు న్మగిడి యుత్సాహంబుతో దత్సరో

వరతీరంబున మూషకేశ్వరము నా వర్తిల్లు తీర్థంబు నీ

శ్వరగేహంబును గల్గఁ జేసి చని యాచార్యుం దగం గాంచి సు

స్థిరమౌ భక్తిఁ జతుర్థవేదముఁ బఠించెఁ ధర్మనిర్మాతయై.

ప్రతిపదార్థం: ధరణీదేవకుమారుఁడున్ = ఆ బ్రాహ్మణ యువకుడును (శంఖపాలుడు), మగిడి = తిరిగి, ఉత్సాహంబుతోన్ = ఎంతో సంతోషముతో, తత్ = ఆ, సరోవర = మడుగు/సరస్సు యొక్క, తీరంబునన్ = ఒడ్డున, మూషకేశ్వరము = 'మూషకేశ్వరము' అనే, నా వర్తిల్లు (నామ + వర్తిల్లు) = పేరుతో ఒప్పెడి, తీర్థంబున్ = ఒక పవిత్ర ఘాటును/తీర్థమును, ఈశ్వరగేహంబును = ఒక శివాలయాన్ని, కల్గన్ + చేసి = ప్రతిష్ఠించి, చని = గురుకులానికి వెళ్లి, ఆచార్యున్ = తన గురువైన దీర్ఘతమ మహర్షిని, తగన్ + కాంచి = దర్శించుకొని, సుస్థిరము + ఔ = నిశ్చలమైన, భక్తిన్ = భక్తితో, చతుర్థవేదమున్ = నాల్గవదైన అథర్వణ వేదమును, పఠించెన్ = అధ్యగనము చేసెను, ధర్మనిర్మాత + ఐ = ధర్మాన్ని ప్రతిష్ఠించేవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ బ్రాహ్మణ యువకుడు ఎలుక ఇచ్చిన బంగారంతో తిరిగి ఆ మడుగు వద్దకు వచ్చాడు. తన ప్రాణాలు కాపాడిన ఎలుక మీది కృతజ్ఞతతో ఆ సరస్సు ఒడ్డున 'మూషకేశ్వర తీర్థం' అనే పేరుతో ఒక ఘాట్‌ను, ఒక శివాలయాన్ని నిర్మించాడు. ఆపై తన గురువుగారి వద్దకు వెళ్లి ప్రణామం చేసి, నిశ్చలమైన భక్తితో అంతకుముందు తాను చదవని నాల్గవ వేదాన్ని (అథర్వణ వేదాన్ని) కూడా చదువుకొని గొప్ప ధర్మాత్ముడిగా కీర్తికెక్కాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: ఉపకారం చేసిన ఎలుక పేరిట ఆలయాన్ని నిర్మించడం, గురువును సేవించి మిగిలిన విద్యను పూర్తి చేయడం అనే బ్రాహ్మణుడి ధార్మిక స్వభావాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 157

ఛందస్సు: సీస పద్యం (దీని ఎత్తుగడ శార్దూల పద్యంతో కలిపి ఒకే సంఖ్య 157 కింద సమన్వయం చేయబడినది).

ఈవిధంబున నొక్కయెలుక ధర్మము సేయఁ
చింతించునంతలో సిద్ధి యయ్యె
సర్వలక్షణముల సంపూర్ణఁ డవు నీవు
నీతలంపున నిది నిండు టరుదే
యదిగాన నొండెద్ది యైన న న్నడుగుము
నావుడు వసుమతీనాయకుండు
చెఱువుగట్టించిన సెట్టిధర్మం బెల్ల
సుడివడకుండఁగ నడపు తల్లి !
శా. యేనొనర్చునట్టి యీచేఁత మానవు
లెఱుగకుండఁ జేయు మిదియ చాలు
ననుచు మ్రొక్కి వీడుకొని గూఢచారియై
యిచ్చమెచ్చి మగిడి వచ్చెఁ బురికి.

ప్రతిపదార్థం: ఈ విధంబునన్ = ఈ రీతిగా, ఒక్క = సామాన్యమైన ఒక, ఎలుక = మూషకము, ధర్మము + చేయన్ = పరోపకార ధర్మము చేయాలని, చింతించునంతలోన్ = తలచినంత మాత్రముననే, సిద్ధి + అయ్యెన్ = దానికి పుణ్యకార్యసిద్ధి

లభించినది, సర్వ = సమస్తమైన, లక్షణములన్ = ఉత్తమ గుణములతో, సంపూర్ణుఁడవు = నిండినవాడవు, అవు = అయినట్టి, నీవు = నువ్వు (విక్రమార్క రాజా), నీ = నీయొక్క, తలంపునన్ = సంకల్పము చేత, ఇది = ఈ ఎండిన చెఱువు, నిండుట = నీటితో నిండిపోవడం, అరుదే = ఒక అద్భుతమా (కాదు, చాలా సులభం), అదిగానన్ = కాబట్టి, ఒండు + ఎద్ది + ఐనన్ = వేరే ఏదైనా సరే, నన్నున్ = నన్ను, అడుగుము = కోరుకొనుము, నావుడున్ = అని దేవత పలుకగా, వసుమతీనాయకుండు = రాజైన విక్రమార్కుడు, తల్లి = ఓ అమ్మా!, చెఱువు = ఈ తటాకమును, కట్టించిన = నిర్మించిన, సెట్టి = ఆ వర్తకుని యొక్క, ధర్మంబు + ఎల్లన్ = కీర్తి/ధర్మమంతయు, సుడివడకుండఁగన్ = పాడవకుండా/మరుగున పడకుండా, నడపు = సాగేలా చూడు, మేన్ = నేను, ఒనర్చునట్టి = చేస్తున్నట్టి, ఈ చేఁత = ఈ ఆత్మత్యాగ ప్రయత్నమును, మానవులు = లోకంలోని మనుషులు, ఎఱుగకుండఁచేయుము = ఎవరికీ తెలియకుండా రహస్యంగా ఉంచు, ఇది + అ = ఇది ఒక్కటే, చాలున్ = నాకు సరిపోవును, అనుచున్ = అంటూ, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, వీడుకొని = సెలవు తీసుకొని, గూఢచారి + ఐ = రహస్య వేషమున ఉన్నవాడై, ఇచ్చన్ = మనస్సునందు, మెచ్చి = సంతోషిస్తూ, మగిడి = తిరిగి, పురికిన్ = ఉజ్జయిని నగరానికి, వచ్చెన్ = చేరుకొనెను.

తాత్పర్యం: (రక్తభోజిని దేవి విక్రమార్కుడితో అంది) —— "రాజా! ఒక చిన్న ఎలుక పరోపకారం చేయాలనుకుంటేనే అంతటి సిద్ధి లభించింది. మరి సమస్త రాజలక్షణాలూ, ఉత్తమ గుణాలూ ఉన్న నీ సంకల్పానికి ఈ చెఱువు నీటితో నిండటం పెద్ద వింత కాదు. కాబట్టి నీకోసం మరేదైనా వరం కోరుకో" అన్నది. అందుకు విక్రమార్కుడు, "ఓ తల్లీ! ఈ చెఱువు కట్టించిన ఆ వైశ్యుడి (సెట్టి) కీర్తి ప్రతిష్టలు లోకంలో శాశ్వతంగా ఉండేలా చూడు. అలాగే, నేను ఇక్కడికి వచ్చి ప్రాణ త్యాగానికి సిద్ధపడిన విషయం ఏ మనిషికీ తెలియకుండా రహస్యంగా ఉంచు, నాకు ఇది చాలు" అని నమస్కరించి, గుట్టుచప్పుడు కాకుండా తిరిగి తన ఉజ్జయిని నగరానికి చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగ మరియు దృష్టాంతాలంకారం.

సమన్వయం: ఎలుక కథను విక్రమార్కుని త్యాగానికి దృష్టాంతంగా చూపడం జరిగింది. అలాగే, తాను చేసిన గొప్ప సాయాన్ని లోకానికి తెలియకుండా దాచమనడంలో విక్రమార్కుని నిరహంకార స్వభావం, నిష్కామ కర్మ అనే ఉదాత్త గుణం ఇక్కడ అద్భుతంగా వ్యక్తమైనది.

పద్యం 158

క. ఓరాజ యతని సరిగా

నీరీతిగుణంబు లేక యెక్కకు మనుడున్

ధారానాయకుఁ డతి వి

స్మేరకుఁడై మగిడె మోము సిగ్గున వ్రాలన్.

ప్రతిపదార్థం: ఓ రాజ = ఓ భోజరాజా!, అతని సరిగాన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజుతో సమానముగా, ఈ రీతి = ఇటువంటి, గుణంబు = త్యాగగుణము/పరోపకార గుణము, లేక = లేనప్పుడు, ఎక్కకుము = ఈ సింహాసనాన్ని అధిరోహించకుము, అనుడున్ = అని ఆ ఏడవ బొమ్మ పలకగా, ధారానాయకుఁడు = ధారా నగర ప్రభువైన ఆ భోజరాజు, అతి = మిక్కిలి,

విస్మేరకుఁడు + ఐ = ఆశ్చర్యపడినవాడై/నిశ్చేష్టుడై, మోము = తన ముఖము, సిగ్గునన్ = లజ్జతో, వ్రాలన్ = వంగిపోగా, మగిడెన్ = వెనుతిరిగి వెళ్లెను.

తాత్పర్యం: "ఓ భోజరాజా! ఆ విక్రమార్క మహారాజు లాంటి నిరహంకార త్యాగబుద్ధి, పరోపకార గుణము నీకు లేనప్పుడు ఈ పవిత్ర సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి నీకు అర్హత లేదు, వెనక్కి వెళ్లు" అని ఆ ఏడవ బొమ్మ పలికింది. ఆ మాటలకు ధారానగర ప్రభువైన భోజరాజు అమితంగా ఆశ్చర్యపడి, సిగ్గుతో తలదించుకొని, వెనుతిరిగి తన అంతఃపురానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: ఆక్షేపాలంకారం.

సమన్వయం: సింహాసనం ఎక్కడానికి సిద్ధపడిన భోజరాజును, తగిన అర్హత (త్యాగగుణం) లేదనే బలమైన కారణంతో బొమ్మ నిరసించి, ఆక్షేపించి అడ్డుకోవడం వల్ల ఇక్కడ ఆక్షేపాలంకారం వ్యక్తమైనది.

వచనం 159

వ. అంత నొక్కనాఁడు నవమద్వారంబునం బ్రవేశింపఁ గడంగి.

ప్రతిపదార్థం: అంతన్ = ఆ తరువాత, ఒక్కనాఁడు = ఒకరోజున, నవమ = తొమ్మిదవదైన, ద్వారంబునన్ = సింహాసన ద్వారము గుండా, ప్రవేశింపన్ = లోపలికి వెళ్లడానికి, కడంగి = పూనుకొని.

తాత్పర్యం: ఆ కథ ముగిసిన కొంతకాలానికి, భోజమహారాజు మరొక శుభముహూర్తాన ఆ విక్రమార్క సింహాసనాన్ని అధిరోహించడానికి, దాని తొమ్మిదవ ద్వారము గుండా లోపలికి ప్రవేశించడానికి సిద్ధమయ్యాడు.

విశేషాలు: కథాక్రమంలో తొమ్మిదవ బొమ్మ కథకు నాందిగా ఈ వచన భాగం ఉన్నది.

పద్యం 160

క. నలువకు నెల వగుతమ్మియు
వలిపం బగుపచ్చపట్టు వలయపుటలుగున్
వెలిగుల్లయు వనమాలయుఁ
గలిమియు మానికము మేనఁ గలిగిన వేల్పున్.

ప్రతిపదార్థం: నలువకున్ = చతుర్ముఖుడైన బ్రహ్మదేవునికి, నెలవు + అగు = నివాసస్థానమైనట్టి, తమ్మియున్ = నాభి కమలమును (బొడ్డు తామరపువ్వును), వలిపంబు + అగు = నునుపైన/సన్ననిదైన, పచ్చపట్టు = పీతాంబరమును (పచ్చని పట్టు వస్త్రమును), వలయపు + అలుగున్ = గుండ్రని ఆయుధమైన సుదర్శన చక్రాన్ని, వెలిగుల్లయున్ = తెల్లని శంఖాన్ని (పాంచజన్యాన్ని), వనమాలయున్ = వైజయంతీ మాలను, కలిమియున్ = లక్ష్మీదేవిని, మానికము = కౌస్తుభ మణిని, మేనన్ = తన శరీరము నందు, కలిగిన = ధరించినట్టి, వేల్పున్ = ఆ శ్రీమహావిష్ణువును.

తాత్పర్యం: బొడ్డున బ్రహ్మదేవునికి నివాసమైన తామరపువ్వును, శరీరముపై సన్నని పచ్చని పట్టువస్త్రాన్ని, చేతిలో గుండ్రని సుదర్శన చక్రాన్ని, తెల్లని పాంచజన్య శంఖాన్ని, మెడలో వనమాలను, వక్షఃస్థలమున లక్ష్మీదేవిని, కౌస్తుభమణిని ధరించినట్టి ఆ ఆదిదేవుడైన శ్రీమహావిష్ణువును భోజరాజు మనస్సులో తలచుకున్నాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: శ్రీమహావిష్ణువు యొక్క దివ్య మంగళ స్వరూపాన్ని, ఆయన ధరించే ఆయుధ అలంకార విశేషాలను శాస్త్రోక్తంగా, అత్యంత సహజ సుందరంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 161

మ. భక్తిఁ దలంచి భోజుఁడు శుభం బగులగ్నమునందు మౌళిపై
మౌక్తికశేష లొప్ప హితమాగధవందివనీపకద్విజా
ముక్తజయానులాపములు మున్ను గడంగెడు నంతనంత నా
సక్తసువర్ణపు త్రిక వెసం బలికెన్ నృపు నడ్డపెట్టుచున్.

ప్రతిపదార్థం: భోజుఁడు = భోజమహారాజు, భక్తిన్ = భక్తిశ్రద్ధలతో (ఆ విష్ణుమూర్తిని), తలంచి = ధ్యానించి, శుభంబు + అగు = శ్రేష్ఠమైన, లగ్నమునందున్ = శుభ ముహూర్తమున, మౌళిపైన్ = తన తలపై, మౌక్తిక = ముత్యాలతో కూడిన, శేషలు = అక్షతలు, ఒప్పన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, హిత = హితవు కోరువారు, మాగధ = మాగధులు, వంది = వందిజనులు, వనీపక = యాచకులు, ద్విజ = బ్రాహ్మణుల యొక్క, ఆముక్త = ఉచ్చరింపబడిన/పలకబడిన, జయ + అనులాపములు = జయజయధ్వనులు, మున్ను = ముందర, గడంగెడున్ = అతిశయిస్తుండగా, అంతనంతన్ = ఆ సమయంలోనే, ఆసక్త = అక్కడ అమర్చబడియున్న, సువర్ణపుత్రిక = ఆ బంగారు బొమ్మ, నృపున్ = ఆ రాజును, అడ్డపెట్టుచున్ = ముందుకు వెళ్లకుండా అడ్డగిస్తూ, వెసన్ = శీఘ్రముగా, పలికెన్ = ఇట్లు మాట్లాడెను.

తాత్పర్యం: భోజరాజు భక్తితో విష్ణువును ధ్యానించి, శుభలగ్నంలో తలపై ముత్యాల అక్షతలు ధరించి సింహాసనం వైపు సాగాడు. ఆ సమయంలో అతనికి హితైషులు, మాగధులు, వందిజనులు, యాచకులు, బ్రాహ్మణులు జయజయధ్వనులతో మంగళాశాసనాలు పలుకుతున్నారు. అంతలోనే, అక్కడ అలంకరింపబడిన తొమ్మిదవ బంగారు బొమ్మ రాజును ముందుకు సాగకుండా అడ్డగిస్తూ శీఘ్రంగా మాట్లాడింది.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: ఒక రాజు సింహాసనారోహణ చేసే సమయంలో వందిమాగధులు స్తుతించడం, బ్రాహ్మణులు ఆశీర్వదించడం వంటి రాజసభ లోని సహజ దృశ్యాలను యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 162

ఆ.వె. వినుము భోజరాజ విక్రమార్కుని బోలి
సత్త్వధైర్యములను జాలకునికి
దివ్యపీఠ మెక్కఁ దివురుట పిచ్చుక
కుంటు శైల మెక్కఁ గోరుటయ్యె.

ప్రతిపదార్థం: భోజరాజ = ఓ భోజమహారాజా!, వినుము = నా మాట ఆలకింపుము, విక్రమార్కుని + పోలి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు వలె, సత్త్వ = పరాక్రమమునందును, ధైర్యములను = మానసిక ధైర్యమునందును, చాలకునికిన్ = నీవు సాటిరాలేవు/నీకు అంతటి సమర్థత లేదు కాబట్టి, ఈ, దివ్య = పవిత్రమైన, పీఠము = సింహాసనమును, ఎక్కన్ =

అధిరోహించుటకు, తివురుట = నీవు ప్రయత్నించడం అనేది, కుంటు = కుంటిదైన, పిచ్చుక = ఒక పిచ్చుక పక్షి, శైలము = మహా పర్వతాన్ని, ఎక్కన్ = ఎక్కడానికి, కోరుట + అయ్యెన్ = ఆశపడినట్లుగా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: "ఓ భోజరాజా! నా మాట విను. పరాక్రమంలో, గుండె ధైర్యంలో నీవు ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు ఏమాత్రం సాటిరావు. అటువంటప్పుడు నీవు ఈ పవిత్రమైన దివ్య సింహాసనాన్ని అధిరోహించాలని ప్రయత్నించడం, కుంటిదైన ఒక చిన్న పిచ్చుక పక్షి పెద్ద కొండను ఎక్కాలని ఆశపడినట్లే అవుతుంది సుమా!"

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన 'ధైర్య సాహసాలు లేని భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కాలని ప్రయత్నించడాన్ని', ఉపమానమైన 'కుంటి పిచ్చుక పర్వతాన్ని ఎక్కాలని కోరుకోవడంతో' పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం. భోజరాజు అల్పుడని, విక్రమార్కుడి వైభవం పర్వతమంతటిదని ఇక్కడ వ్యంగ్యార్థం.

పద్యం 163

మ. అనుడు న్నిల్చి యతండు వాని బలధైర్యంబుల్ దగం జెప్పుమా
యనం బాంచాలిక వల్కె నాతఁడు రణవ్యాపారపారంగతుం
డినతేజోంశభవుండు సాహసఘనుం డింద్రాదిమిత్రుండు స
జ్జనరక్షామణి యొచు నుజ్జయిని రాజ్యప్రాజ్యుఁడై యేలగన్.

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్ = అని ఆ బొమ్మ పలుకగా, అంతుడు (అతండు) = ఆ భోజరాజు, నిల్చి = అక్కడ ఆగిపోయి, వాని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, బల = శారీరక బలమును, ధైర్యంబుల్ = మానసిక ధైర్యములను, తగన్ = తగినట్లుగా/వివరముగా, చెప్పుము + ఆ = నాకు వివరించుమా, అనన్ = అని అడుగగా, పాంచాలిక = ఆ సాలభంజిక (బొమ్మ), వల్కెన్ = ఇట్లు చెప్పసాగెను, ఆతఁడు = ఆ విక్రమార్కుడు, రణ = యుద్ధ, వ్యాపార = తంత్రములందు/క్రియలందు, పారంగతుండు = గొప్ప నిపుణుడు, ఇన = సూర్యుని యొక్క, తేజః = కాంతి/తేజస్సు యొక్క, అంశ = అంశమున, భవుఁడు = జన్మించినవాడు, సాహస = సాహసమునందు, ఘనుండు = గొప్పవాడు, ఇంద్ర + ఆది = దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతలకు, మిత్రుండు = స్నేహితుడు, సజ్జన = సత్పురుషులకు, రక్షామణి = రక్షించే మణి వంటివాడు, ఔచున్ = అవుతూ, ఉజ్జయిని = ఉజ్జయిని నగరమును రాజధానిగా చేసుకొని, రాజ్య = రాజ్యమును, ప్రాజ్యుఁడు + ఐ = సమృద్ధిగా/గొప్పగా, ఏలగన్ = పరిపాలించుచున్న కాలమున.

తాత్పర్యం: ఆ బొమ్మ మాటలకు భోజరాజు అక్కడే నిలిచిపోయి, "ఓ పాంచాలికా! అయితే ఆ విక్రమార్కుని బలపరాక్రమాలు, ధైర్యసాహసాలు ఎలాంటివో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ బొమ్మ ఇట్లు చెప్పసాగింది —— ఆ విక్రమార్క మహారాజు యుద్ధ విద్యలలో ఆరితేరినవాడు, సూర్యతేజస్సుతో జన్మించినవాడు, మహా సాహసవంతుడు, దేవేంద్రునికి ప్రాణమిత్రుడు, సజ్జనులను కాపాడే రక్షామణి అయి ఉజ్జయిని నగర కేంద్రంగా వైభవంగా రాజ్యాన్ని ఏలుతున్న కాలంలో ఒక కథ జరిగింది విను.

విశేషాలు

అలంకారం: రూపక మరియు కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: విక్రమార్కుడిని సజ్జనులను రక్షించే 'మణి' గా వర్ణించడం వల్ల రూపకాలంకారం (సజ్జనరక్షామణి). విక్రమార్కుడి గొప్పదనాన్ని తెలుసుకోవడానికి భోజరాజు కుతూహలపడటం అనే కథాంశానికి గల కారణాలను ఇక్కడ విశేషణాల ద్వారా సమర్థించడం వల్ల కావ్యలింగాలంకారం సమన్వయమైనది.

పద్యం 164

ఆ.వె. భట్టిమంత్రి సైన్యపాలి గోవిందచం

ద్రుఁడు త్రివిక్రముండు పురోహితుండు;

నప్పురోహితునకు నాత్మజుం డగు కమ

లాకరుం డన నవివేకి గలఁడు.

ప్రతిపదార్థం: ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు, భట్టి = భట్టి అనేవాడు, మంత్రి = ప్రధాని, గోవిందచంద్రుఁడు = గోవిందచంద్రుడు అనేవాడు, సైన్యపాలి = సేనాధిపతి, త్రివిక్రముండు = త్రివిక్రముడు అనేవాడు, పురోహితుండు = కులగురువు/పురోహితుడు, ఆ + పురోహితునకున్ = ఆ త్రివిక్రమ పురోహితునికి, ఆత్మజుండు + అగు = కుమారుడైనట్టి, కమలాకరుండు + అనన్ = కమలాకరుడు అనే పేరు గల, అవివేకి = విద్యావివేకములు లేని మూర్ఖుడు, కలఁడు = ఒకడు ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విక్రమార్క మహారాజు సభలో భట్టి ప్రధానమంత్రిగా, గోవిందచంద్రుడు సేనాధిపతిగా, త్రివిక్రముడు పురోహితుడిగా ఉండేవారు. ఆ పురోహితుడైన త్రివిక్రమునికి 'కమలాకరుడు' అనే పేరు గల కుమారుడు ఒకడు ఉన్నాడు. అతడు చదువుసంధ్యలు లేక, ఏమాత్రం లోకజ్ఞానం లేని అవివేకిగా తయారయ్యాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: విక్రమార్కుని సభలోని ముఖ్యమైన పాత్రలను, పురోహితుని కుమారుడి ఉనికిని ఏ విధమైన అలంకారపు ఆడంబరము లేకుండా లోకసహజంగా యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 165

క. ఆకమలాకరుఁ డాకమ

లాకరసాదృశ్యముగ జడాశయుఁ డైనన్

శోకము మదిఁ బొదలంగ వి

వేకము పుట్టింపఁ దండ్రి వెరవున దూఱెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ కమలాకరుఁడు = ఆ పురోహితుని కుమారుడైన కమలాకరుడు, ఆ కమలాకర = ఆ తామరల చెఱువు (కమలములకు ఆకరమైన జలాశయము) యొక్క, సాదృశ్యముగన్ = పోలిక వచ్చునట్లుగా, జడ + ఆశయుఁడు = నీటితో నిండినట్టిది/స్తబ్ధమైన (మంద) బుద్ధి గలవాడు, ఐనన్ = కాగా, తండ్రి = అతని తండ్రియైన త్రివిక్రముడు, మదిన్ = తన మనస్సునందు, శోకము = దుఃఖము, పొదలంగన్ = అతిశయించగా, వివేకము = జ్ఞానమును, పుట్టింపన్ = కలిగించుట కొరకై, వెరవునన్ = ఒక ఉపాయముతో/మంచి మార్గమున, దూఱెన్ = (ఈ క్రింది విధముగా) మందలించెను.

తాత్పర్యం: ఆ కమలాకరుడు తన పేరుకు తగినట్లుగానే 'కమలాకరం' (తామరల చెఱువు) లాగా కేవలం జడము (నీరు/స్తబ్ధత) తో కూడిన ఆశయము (జలాశయము/మందబుద్ధి) కలవాడుగా మారాడు. కొడుకు మూర్ఖత్వాన్ని చూసి తండ్రి మనస్సు ఎంతో

శోకించింది. ఎలాగైనా కొడుకులో వివేకం కలిగించాలనే తపనతో, తండ్రి ఒక మంచి ఉపాయాన్ని ఆలోచించి అతనికి బుద్ధి వచ్చేలా ఈ విధంగా మందలించడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: శ్లేషోత్థాపిత ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: 'కమలాకర' అనే పదానికి తామరల చెఱువు అని, 'జడాశయ' అనే పదానికి నీటితో కూడిన జలాశయమని ఒక అర్థం. అలాగే కమలాకరుడనే వ్యక్తి జడుడు (మూఢుడు), మందబుద్ధి (ఆశయము) కలవాడని మరో అర్థం. చెఱువులాగా జడాశయుడైన కమలాకరుడిని శ్లేష పదాల ద్వారా పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ శ్లేషోత్థాపిత ఉపమాలంకారం అద్భుతంగా కుదిరింది.

పద్యం 166

క. చుట్టములకుఁ దలిదండ్రుల
కెట్టియెడం బ్రియము నెఱపనెడపని చదువుల్
గట్టిగ నెఱుఁగనిపుత్రుఁడు
పుట్టుట కులమునకుఁ దెవులు పుట్టుట చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థం: చుట్టములకున్ = బంధువులకును, తలిదండ్రులకున్ = తల్లిదండ్రులకును, ఎట్టి ఎడన్ = ఏ సమయమునందైనను, ప్రియము = సంతోషమును, నెఱపన్ = కలిగించనట్టియు, ఎడపని = విరామము లేని/సంగతమైన, చదువుల్ = విద్యలను, గట్టిగన్ = గట్టిగా/నిశ్చయముగా, ఎఱుఁగని = అభ్యసించని, పుత్రుఁడు = కుమారుడు, పుట్టుట = జన్మించడం అనేది, కులమునకున్ = ఆ వంశమునకే, తెవులు = ఒక భయంకరమైన రోగము, పుట్టుట చుమ్మీ = సంభవించడమే సుమా!

తాత్పర్యం: "ఓ కుమారా! బంధువులకు కానీ, కన్న తల్లిదండ్రులకు కానీ ఏనాడూ సంతోషాన్ని కలిగించనివాడు, లోకజ్ఞానాన్ని ఇచ్చే చదువులను గట్టిగా అభ్యసించనివాడు అయిన పుత్రుడు పుట్టడం అనేది, ఆ వంశానికే ఒక పెద్ద అంటురోగం (తెగులు) సోకడం లాంటిది సుమా!" అని తండ్రి అన్నాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: విద్యావిహీనుడైన కొడుకు జన్మించడాన్ని వంశానికి సోకే 'తెగులు' (రోగము) తో అభేదంగా నిరూపించి రూపించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం సమన్వయమవుతున్నది.

పద్యం 167

క. వినుము ముత్తమ మగు పుట్టువు
గనుపట్టెడు నట్టిరూపు గలమోదుగుఁబూ
వును మూర్ఖుండును బ్రబలెడు
వనమున భవనమునఁ దగినవాసన గలదే.

ప్రతిపదార్థం: కుమారా వినుము = ఆలకింపుము, ఉత్తమము + అగు = ఎంతో శ్రేష్ఠమైన, పుట్టువు = పుట్టుకయును, కనుపట్టెడున్ = స్పష్టముగా కనిపించునట్టి, అట్టి = అటువంటి అందమైన, రూపు = రూపమును, కల = కలిగినట్టి, మోదుగుఁబూవును = మోదుగ పువ్వును, మూర్ఖుండును = చదువు లేని మూర్ఖుడును, ప్రబలెడు = పెరిగేటట్టి, వనమునన్ =

అడవి యందును, భవనమునన్ = ఇంట (గృహము) నందును, తగిన = ఉండవలసిన, వాసన = సువాసన/సద్గుణ కీర్తి, కలదే = ఉంటుందా (ఉండదు).

తాత్పర్యం: "ఓ కుమారా! విను. చూడటానికి ఎంతో అందంగా, ఎర్రగా ఆకర్షణీయంగా కనిపించే మోదుగ పువ్వు ఎంత పెద్ద అడవిలో పూసినప్పటికీ దానికి సువాసన ఉండదు. అలాగే, ఉత్తమ వంశంలో పుట్టి, ఎంత అందమైన రూపం ఉన్నప్పటికీ విద్యావిహీనుడైన మూర్ఖుడి వల్ల ఆ ఇంటికి ఎలాంటి కీర్తి ప్రతిష్టలు రావు. మోదుగ పువ్వు వల్ల వనానికి, మూర్ఖుడి వల్ల భవనానికి తగిన వాసన (కీర్తి) లభించదు".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (లేదా బింబప్రతిబింబ భావ దృష్టాంతాలంకారం).

సమన్వయం: ఇక్కడ అందముండి సువాసన లేని 'మోదుగ పువ్వును' వనంతోను, రూపముండి విద్య లేని 'మూర్ఖుడిని' భవనంతోను బింబప్రతిబింబ భావంతో పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది దృష్టాంత/ఉపమాలంకార చమత్కృతి కలిగినది.

పద్యం 168

క. కులసతికి సిగ్గు క్షత్రియ
కులజునకున్ జయము వర్తకున కోపికయుం
గలిమికి వితరణమును వి
ప్రులకు న్విద్యయును దగినభూషణము లగున్.

ప్రతిపదార్థం: కులసతికిన్ = ఉత్తమ వంశపు ఇల్లాలునకు, సిగ్గు = లజ్జయు, క్షత్రియకులజునకున్ = రాజులకు (క్షత్రియ వంశపు వీరులకు), జయము = విజయమును, వర్తకునకున్ = వ్యాపారులకు, ఓపికయున్ = ఓర్పు (సహనము), కలిమికిన్ = ఐశ్వర్యమునకు, వితరణమును = దానగుణమును, విప్రులకున్ = బ్రాహ్మణులకు, విద్యయును = జ్ఞానము/విద్యయును, తగిన = యోగ్యమైన, భూషణములు = ఆభరణములు, అగున్ = అవుతాయి.

తాత్పర్యం: "ఉత్తమ ఇల్లాలునకు సిగ్గు (లజ్జ), క్షత్రియుడికి యుద్ధంలో విజయం, వ్యాపారికి అమితమైన ఓర్పు, ధనమున్నవానికి దానగుణము, బ్రాహ్మణుడికి చదువుకున్న విద్యయే నిజమైన అలంకారాలు. ఇవి లేనినాడు వారి జన్మకు సార్థకత లేదు".

విశేషాలు

అలంకారం: యథాసంఖ్యాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ కులసతి, క్షత్రియుడు, వర్తకుడు, కలిమి, విప్రుడు అనే ఐదు ఉద్దేశ్యాలకు; వరుసగా సిగ్గు, జయము, ఓపిక, వితరణము, విద్య అనే ఐదు అలంకారాలను క్రమ పద్ధతిలో అన్వయించి చెప్పడం వల్ల ఇది యథాసంఖ్యాలంకారం.

పద్యం 169

క. పరులకు సోదరులకు భూ
వరులకుఁ గొనరాదు సర్వవశ్యము తా నె
వ్వరి కిచ్చినఁ గోటిగుణో
త్తరవృద్ధి భజించు విద్య తనధన మెపుడున్.

ప్రతిపదార్థం: పరులకున్ = శత్రువులకు/ఇతరులకు గానీ, సోదరులకున్ = సొంత అన్నదమ్ములకు గానీ, భూవరులకున్ = రాజులకు గానీ, కొనరాదు = దొంగిలించడానికి గానీ, భాగాల కింద లాక్కోవడానికి గానీ, పన్నుల రూపంలో తీసుకోదగినది గానీ కాదు, సర్వవశ్యము = అందరినీ లోంగదీసుకొనే శక్తి కలది, తాను = తాను, ఎవ్వరికిన్ = ఎవరికి, ఇచ్చినన్ = దానము చేసినప్పటికిని, కోటిగుణ = కోటి రెట్లు, ఉత్తరవృద్ధిన్ = నిరంతర ఎదుగుదలను, భజించు = పొందునట్టి, విద్య = జ్ఞానమనేది, ఎపుడున్ = ఎల్లప్పుడును, తన = మనిషి యొక్క స్వంత, ధనము = ఐశ్వర్యము.

తాత్పర్యం: "విద్య అనేది మనిషికి ఎల్లప్పుడూ సొంత ధనం లాంటిది. దీనిని శత్రువులు దొంగిలించలేరు, అన్నదమ్ములు భాగాల కింద పంచుకోలేరు, రాజులు పన్నుల రూపంలో లాక్కోలేరు. పైగా ఈ విద్యాధనాన్ని ఇతరులకు ఎంత పంచితే అంతగా కోటి రెట్లు వృద్ధి చెందుతుంది. సమస్త లోకాన్ని వశం చేసుకోగల శక్తి ఒక్క విద్యకే ఉన్నది".

విశేషాలు

అలంకారం: వ్యతిరేకాలంకారం.

సమన్వయం: సాధారణ ధనం ఖర్చు చేస్తే తరిగిపోతుంది, రాజులు లాక్కుంటారు, అన్నదమ్ములు పంచుకుంటారు. కానీ విద్యాధనం ఇతరులకు ఇస్తే కోటి రెట్లు పెరుగుతుందని, ఎవరూ లాక్కోలేరని సాధారణ ధనము కంటే విద్యాధనము యొక్క గొప్పదనాన్ని వ్యతిరేకించి చూపడం వల్ల ఇది వ్యతిరేకాలంకారం.

పద్యం 170

క. పరభూమికిఁ జనుచోఁ ద
స్కరులకు నగపడదు వ్రేఁగుగా దెచ్చట నె
వ్వరి నైన హితులఁ జేయును
ధరలో మఱి విద్యఁబోల ధనములు గలవే.

ప్రతిపదార్థం: పరభూమికిన్ = అన్యదేశములకు/పరాయి ప్రాంతములకు, చనుచోన్ = వెళ్ళునప్పుడు, తస్కరులకున్ = దొంగలకు, అగపడదు = కంటికి కనిపించదు, ఎచ్చటన్ = ఏ ప్రదేశమునందైనను, వ్రేఁగు = బరువైన మూట, కాదు = కాదు (మోయవలసిన భారం కాదు), ఎవ్వరిన్ + ఐనన్ = ఎంతటి పరాయివారినైనా, హితులన్ = స్నేహితులుగా/ఆత్మీయులుగా, చేయును = మారుస్తుంది, ధరలోన్ = ఈ భూమిపైన, మఱి = ఇంకా, విద్యన్ = విద్యను, పోలన్ = పోలినట్టి, ధనములు = ఐశ్వర్యములు, కలవే = ఎక్కడైనా ఉంటాయా (లేవు).

తాత్పర్యం: "మనం పరాయి దేశాలకు వెళ్లేటప్పుడు విద్య అనేది దొంగల కంటికి కనిపించదు, వారిచే దోచబడదు. ప్రయాణంలో ఇది మోయవలసిన బరువైన మూట కాదు. ఎక్కడికి వెళ్లినా పరాయివారిని సైతం మనకు హితవు కోరే మిత్రులుగా మారుస్తుంది. కాబట్టి, ఈ భూమి మీద విద్యతో సమానమైన ధనం మరొకటి ఎక్కడా లేదు".

విశేషాలు

అలంకారం: వ్యతిరేకాలంకారం.

సమన్వయం: సాధారణ ధనము ప్రయాణములో భారం కలిగిస్తుంది, దొంగల పాలవుతుంది. కానీ విద్యాధనము భారం కాదు, దొంగలకు దొరకదు అని లౌకిక ధనము కంటే విద్యాధనము యొక్క విశిష్టతను వ్యతిరేకించి చూపడం వల్ల ఇది వ్యతిరేకాలంకారం.

పద్యం 171

ఉ. గద్యముఁ పద్యముం బెనుపఁ గైకొను దొండె, ధ్రువాప్రబంధసం
పద్యుతుఁ డౌట యొండె, మృదుభాషలఁ బ్రొద్దులు పుచ్చుటొండె, లో
కోద్యమలక్షణం బెఱుఁగు దొండె, గడు న్వ్యజియించుఁగాక యే
విద్యలు నేరఁ డేనిఁ పశువే యగుఁగాదె గణించి చూచినన్.

ప్రతిపదార్థం: గద్యమున్ = వచన రచనలను, పద్యమున్ = కవిత్వమును, బెనుపన్ = విస్తరింపజేయుటకు, కైకొనుదు + ఒండె = పూనుకొనుట ఒకటైనా చేయాలి, ధ్రువా = స్థిరమైన, ప్రబంధ = కావ్యముల యొక్క, సంపద్ = సంపదతో, యుతుఁడు = కూడినవాడు, ఔట + ఒండె = అగుటయైనా కావాలి, మృదు = మధురమైన, భాషలన్ = సంభాషణలతో, ప్రొద్దులు = కాలాన్ని, పుచ్చుట + ఒండె = గడుపుటయైనా చేయాలి, లోక = ఈ జగత్తు యొక్క, ఉద్యమ = నడవడిక/వ్యవహారముల యొక్క, లక్షణము = స్వభావాన్ని, ఎఱుఁగుదు + ఒండె = తెలుసుకొనుటయైనా చేయాలి, గడున్ = మిక్కిలి, వ్యజియించున్ + కాక = బ్రతికి ఉండుగాక (జీవించి ఉన్నప్పటికిని), ఏ = ఏ విధమైన, విద్యలు = చదువులు, నేరఁడు + ఏనిన్ = నేర్చుకోనివాడైతే, గణించి చూచినన్ = లెక్కించి చూసినట్లయితే, పశువు + ఎ = పశువుతో సమానమే, అగున్ + కాదె = అవుతాడు కదా.

తాత్పర్యం: "మనిషి అన్నవాడు గద్య పద్య కావ్యాలను చదవడం లేదా రాయడం చేయాలి; లేదా గొప్ప ప్రబంధాల జ్ఞానాన్ని కలిగి ఉండాలి; కనీసం మధురమైన మాటలతోనైనా కాలాన్ని గడపాలి; లేదా లోకజ్ఞానాన్ని, సమాజ నడవడికనైనా తెలుసుకోవాలి. ఇవేమీ లేకుండా కేవలం బ్రతికి ఉన్నంత మాత్రాన, ఏ విద్యలు నేర్వనివాడు లోతుగా ఆలోచిస్తే తోక, కొమ్ములు లేని పశువుతోనే సమానం కదా!"

విశేషాలు

అలంకారం: రూపక మరియు వికల్పాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: విద్యావిహీనుడైన మనిషిని పశువుగా (పశువే యగున్) రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం. మనిషి జ్ఞానం కోసం గద్యపద్యాలు చదవడం, ప్రబంధాలు తెలుసుకోవడం లేదా లోకజ్ఞానం సంపాదించడం వంటి ప్రత్యామ్నాయ క్రియలను 'ఒండె' (ఇదా, అదా) అనే వికల్ప పదాల ద్వారా వర్ణించడం వల్ల వికల్పాలంకారం సమన్వయమైనది.

పద్యం 172

శా. సంగీతంబుఁ గవిత్వతత్త్వమును సౌజన్యంబు భావంబు స
త్సాంగత్యంబు నెఱుంగఁ డేని భువి నాశ్చర్యముగా వాలమున్
శృంగద్వంద్వములేని యెద్దతఁ డనం జెల్లుం దృణం బాతఁడ
య్యాంగీకంబున మేయఁ డాపసులభాగ్యం బిచ్చటం గల్గుటన్.

ప్రతిపదార్థం: సంగీతంబున్ = గాంధర్వ విద్యను, కవిత్వ = కవిత్వము యొక్క, తత్త్వమును = పరమార్థమును, సౌజన్యంబు = మంచితనమును, భావంబు = హృదయగత భావాన్ని, సత్ + సాంగత్యంబున్ = సజ్జనుల స్నేహాన్ని, ఎఱుంగఁడు + ఏని = తెలుసుకోనివాడైతే, భువిన్ = ఈ భూమిపైన, ఆశ్చర్యముగాన్ = వింత కలిగించునట్లుగా, వాలమున్ = తోకయును, శృంగ = కొమ్ముల యొక్క, ద్వంద్వము = జంట (రెండు కొమ్ములు), లేని = లేనటువంటి, ఎద్దు + అతఁడు = ఎద్దు వంటివాడు అతడు, అనన్ + చెల్లున్ = అని పిలవదగినవాడు, ఆతఁడు = ఆ మూర్ఖుడు, ఆ + ఆంగీకంబునన్ = ఆ శరీరముతో, తృణంబు = గడ్డిని,

మేయఁడు = తినడం లేదు, ఇచ్చటన్ = ఈ లోకంలో, ఆ పసుల = ఆ పశువుల యొక్క, భాగ్యంబు = అదృష్టము, కల్గుటన్ = ఉండడం వలనే (అతడు గడ్డి తింటే పశువులకు గడ్డి మిగిలేది కాదు).

తాత్పర్యం: "లోకంలో సంగీతజ్ఞానము, కవిత్వ పరమార్థము, మంచితనము, సరసభావము, సత్పురుషుల సహవాసము లేనివాడు, తోక మరియు రెండు కొమ్ములు లేని ఒక వింత ఎద్దు వంటివాడు. అతడు మానవ రూపంలో ఉండి గడ్డి తినడం లేదు కాబట్టి సరిపోయింది, ఒకవేళ అతడు గడ్డి తినడం మొదలుపెడితే నిజమైన పశువులకు గడ్డి దొరికేది కాదు; ఇది ఆ పశువుల అదృష్టం" అని తండ్రి నిందించాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: నిందాముఖ స్తుతి లేదా వ్యాజస్తుత్యలంకారం మరియు రూపక చమత్కారం.

సమన్వయం: మూర్ఖుడిని తోక, కొమ్ములు లేని ఎద్దుగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం. 'అతడు గడ్డి తినకపోవడం పశువుల అదృష్టం' అని నిందిస్తూనే, పశువుల అదృష్టాన్ని పొగిడినట్లుగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ వ్యాజస్తుత్యలంకార చమత్కృతి మనోహరంగా వ్యక్తమైనది.

పద్యం 173

సీ. అనుచు నెగ్గించిన నాకమలాకరుం
డభిమానియై తనయాత్మలోన
విద్యలు నేర్చి వివేకినై కాని యీ
జనకువక్త్రము చూడననుచు వెడలి
కాశ్మీరదేశంబుకడ కేఁగి యొకయోర
జంద్రకేతుం డనుసంజ్ఞఁ బరఁగు
నుత్తమద్విజు గొల్చియుండగా నాతండు
క్రమమున సిద్ధసారస్వతంబు
తే.గీ. కరుణ నొసఁగిననతఁడు సాంగంబుగాఁగ
నాల్గువేదములును గావ్యనాటకములు
దర్శనంబులు నీతిశాస్త్రములు దివిరి
కలయ సంగీతసాహిత్య కళలు నేర్చి.

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్ = ఈ విధంగా, ఎగ్గించినన్ = తండ్రి తృణీకరించి మాట్లాడగా, ఆ కమలాకరుండు = ఆ కమలాకరుడు, అభిమాని + ఐ = ఆత్మగౌరవము కలవాడై, తన = తనయొక్క, ఆత్మలోనన్ = మనస్సునందు, విద్యలు = సమస్త చదువులు, నేర్చి = అభ్యసించి, వివేకిన్ + ఐ = జ్ఞానినై, కాని = తప్ప, ఈ, జనకు = నా తండ్రి యొక్క, వక్త్రము = ముఖమును, చూడన్ = తిరిగి చూడను, అనుచున్ = అనుకుంటూ, వెడలి = ఇల్లు విడిచిపెట్టి వెళ్లి, కాశ్మీరదేశంబు కడకున్ = కాశ్మీర దేశమునకు, ఏఁగి = ప్రయాణమై వెళ్లి, ఒక ఓరన్ = ఒక ప్రదేశమున, చంద్రకేతుండు = చంద్రకేతుడు, అను = అనెడి, సంజ్ఞన్ = పేరుతో, పరఁగు = ప్రసిద్ధుడైన, ఉత్తమ = శ్రేష్ఠుడైన, ద్విజున్ = బ్రాహ్మణుని/గురువును, కొల్చి + ఉండగాన్ = సేవించుచుండగా, ఆతండు = ఆ చంద్రకేతుడు, కరుణన్ = దయతో, క్రమమునన్ = పద్ధతి ప్రకారం, సిద్ధసారస్వతంబు = సిద్ధినిచ్చే సరస్వతీ

మంత్రాన్ని/విద్యను, ఒసఁగినన్ = అనుగ్రహించగా, అతఁడు = ఆ కమలాకరుడు, సాంగంబుగాఁగన్ = వేదాంగములతో కూడుకొనునట్లు, నాల్గువేదములును = నాలుగు వేదములను, కావ్యనాటకములు = కావ్యములను నాటకములను, దర్శనంబులు = షడ్దర్శనములను, నీతిశాస్త్రములు = నీతిశాస్త్రములను, దివిరి = పూనుకొని, సంగీత = గానకళను, సాహిత్య = సాహిత్య, కళలు = విద్యలను, కలయన్ = అంతటా, నేర్చి = అభ్యసించెను.

తాత్పర్యంతండ్రి ఆ విధంగా అవమానించేసరికి కమలాకరుడికి ఆత్మగౌరవం (అభిమానం) హెచ్చింది. "సమస్త విద్యలూ నేర్చుకొని వివేకిని అయ్యాకే నా తండ్రి ముఖం చూస్తాను, లేదంటే లేదు" అని ప్రతిజ్ఞ చేసి ఇల్లు వదిలి వెళ్ళిపోయాడు. అతడు విద్యా నిలయమైన కాశ్మీర దేశానికి చేరుకొని, అక్కడ 'చంద్రకేతుడు' అనే ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడిని ఆశ్రయించి సేవించాడు. ఆ గురువు కరుణించి అతనికి సరస్వతీ మంత్రసిద్ధిని కలిగించాడు. దానితో కమలాకరుడు పట్టుదలతో నాలుగు వేదాలు, కావ్యనాటకాలు, దర్శనాలు, నీతిశాస్త్రాలు, సంగీత సాహిత్య కళలన్నింటినీ కూలంకషంగా నేర్చుకున్నాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: గుణోత్కర్ష లేదా కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: తండ్రి చేసిన అవమానం (నింద) కొడుకులో పట్టుదలను, విద్యా నేర్చుకోవాలనే తీవ్ర సంకల్పాన్ని కలిగించడానికి బలమైన కారణమైనది కావున ఇక్కడ కావ్యలింగాలంకారం సమన్వయమగుచున్నది.

వచనం 174

వ. అభిజ్ఞుండై గురునానతివడసి తిరిగి దేశ విశేషంబులఁజూడం జరియించుచు నొక్కనాడు.

ప్రతిపదార్థం: అభిజ్ఞుండు + ఐ = సమస్తము తెలిసిన పండితుడై, గురున్ = తన గురువు యొక్క, ఆనతి = ఆజ్ఞను, వడసి = పొంది, తిరిగి = మరలి వచ్చి, దేశ = ఇతర దేశముల యొక్క, విశేషంబులన్ = వింతలను, చూడన్ = వీక్షించుటకై, చరియించుచున్ = సంచరిస్తూ, ఒక్కనాఁడు = ఒకరోజున.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కమలాకరుడు సర్వవిద్యలూ తెలిసిన మహా పండితుడయ్యాడు. ఆపై తన గురువుగారి అనుమతి (ఆజ్ఞ) తీసుకొని, వివిధ దేశాల విశేషాలను, సంస్కృతీ విశేషాలను చూడటానికై దేశాటన చేస్తూ, ఒకరోజున ఒక నగరానికి చేరుకున్నాడు.

పద్యం 175

క. కాంచనమణిమయరుచికలి
కాంచితనిజసాలవలయ మై భూమిసతీ
కాంచీగుణ మన మించిన
కాంచీపట్టణము నతఁడు గాంచెం గడఁదన్.

ప్రతిపదార్థం: కాంచన = బంగారు, మణిమయ = రత్నములతో కూడిన, రుచి = కాంతుల యొక్క, కలిక = మొగ్గల చేత/సమూహము చేత, అంచిత = ఒప్పియున్న, నిజ = తనదైన, సాలవలయము + ఐ = కోట గోడల చుట్టుకొలత కలిగి, భూమిసతీ = భూదేవి అనెడి కాంత యొక్క, కాంచీగుణము = మొలనూలు/ఒడ్డ్యాణము, అనన్ = అనునట్లుగా, మించిన = అతిశయించిన, కాంచీపట్టణమున్ = కాంచీపురాన్ని, అతఁడు = ఆ కమలాకరుడు, కడఁదన్ = పూనుకొని/చివరకు, కాంచెన్ = చూసెను.

తాత్పర్యం: బంగారము, నవరత్నాల కాంతులతో ప్రకాశించే ఎత్తైన కోటగోడలు గలది, భూదేవి అనే కాంత మొలకు ధరించిన రత్నాల మొలనూలు (ఒడ్ి్యాణము) వలె శోభిల్లుతున్నది అయిన ప్రసిద్ధ 'కాంచీపుర' నగరమును కమలాకరుడు తన దేశాటనలో సందర్శించాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: రూపక మరియు ఉత్ప్రేక్షాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: భూమిని స్త్రీగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం (భూమిసతీ). కాంచీ నగర విశేషాన్ని భూదేవి ధరించిన 'ఒడ్ి్యాణము' గా కవి ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారం ఏర్పడినది. 'కాంచీ' పట్టణాన్ని 'కాంచీగుణము' (ఒడ్ి్యాణము) తో పోల్చడంలో శబ్ద చమత్కారం కూడా ఉన్నది.

పద్యం 176

క. ఆనగరమునకుఁ జని జయ

సేనుం డనురాజుచేతఁ జిత్రంబగు వి

ద్యానిపుణతఁ బూజ్యుండై

యానెపమునఁ గొన్నిదినము లచ్చట నిలిచేన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ నగరమునకున్ = ఆ కాంచీపురమునకు, చని = వెళ్లి, జయసేనుండు = జయసేనుడు, అను = అనెడి, రాజు చేతన్ = మహారాజు చేత, చిత్రము + అగు = ఆశ్చర్యకరమైన, విద్యా = విద్యా సంబంధమైన, నిపుణతన్ = పాండిత్య ప్రకర్ష వలన, పూజ్యుండు + ఐ = సత్కరింపబడినవాడై, ఆ నెపమునన్ = ఆ కారణము చేత/ఆ మిషతో, కొన్ని దినములు = కొన్ని రోజులు, అచ్చటన్ = ఆ నగరమునందే, నిలిచెన్ = నివసించెను.

తాత్పర్యం: ఆ కాంచీ నగరంలో ప్రవేశించిన కమలాకరుడు అక్కడి రాజసభకు వెళ్లాడు. ఆ పట్టణాన్ని పాలించే 'జయసేనుడు' అనే మహారాజు ఎదుట తన అసాధారణ విద్యా పాండిత్యాన్ని ప్రదర్శించి, రాజు చేత ఎన్నో సత్కారాలు పొంది పూజితుడయ్యాడు. ఆ గౌరవకారణంగా అతడు కొన్ని రోజులు ఆ నగరంలోనే ఉండిపోయాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: ఒక విద్వాంసుడు పరదేశ మహారాజు సభకు వెళ్లి తన పాండిత్యంతో సత్కారాలు పొంది అక్కడ నివసించడం అనే రాజసభల సహజ సిద్ధ వృత్తాంతాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

వచనం 177

వ. అంత నొక్కనాఁ డతనియెదుట విటలోకమోహినీ యను వారకామిని లలిత విలాసినియై పొలసే నది యెట్టి దనిన

ప్రతిపదార్థం: అంతన్ = ఆ తరువాత, ఒక్కనాఁడు = ఒకానొక రోజున, అతని ఎదుటన్ = ఆ కమలాకరుని కళ్ల ముందర, విటలోకమోహినీ = విటలోకమును మోహింపజేయునట్టి 'విటలోకమోహిని' (నరమోహిని), అను = అనెడి, వారకామిని = ఒక వేశ్యాకాంత, లలిత = సుకుమారమైన, విలాసిని + ఐ = విలాసములతో కూడినదై, పొలసెన్ = ప్రకాశించెను/కనిపించెను, అది = ఆ కాంత యొక్క రూపము, ఎట్టిది + అనినన్ = ఎటువంటిదో వివరించినట్లయితే.

తాత్పర్యం: ఆ నగరంలో ఉన్న సమయంలో ఒకరోజు కమలాకరుని కళ్ల ముందర 'విటలోకమోహిని' (నరమోహిని) అనే పేరు గల ఒక వేశ్యాకాంత ఎంతో సుకుమారమైన హావభావ విలాసాలతో నడుస్తూ కనిపించింది. ఆమె రూపసౌందర్యం ఎలాంటిదో ఈ క్రింది పద్యంలో కవి వర్ణిస్తున్నాడు.

పద్యం 178

సీ. శృంగారరసములోఁ జేవశోధించి వి
రించి యీసతి నొనరించే నొక్కొ
మెఱపులన్నియుఁ గూర్చి మెదపి రూపుగఁ జేర్చి
ఈసరోజాననఁ జేసెనొక్కొ
కాక బంగారులోఁ గాంతిసాధించి ఈ
చంచలనేత్రఁ గావించెనొక్కొ
ఉడురాజుఁ జేపట్టి పిడిచి సారంబున
నీపడంతుక రచియించెనొక్కొ
ఆ.వె. చక్కదనమునెల్ల నొక్కచోటనుగూడ
కూర్చి యీనెలఁత నొనర్చెనొక్కొ
యనఁగ రత్నపుత్రికాకృతి రసికుల
చూపుగములకెల్లఁ తీపు లొసగు.

ప్రతిపదార్థం: విరించి = ఆ సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవుడు, శృంగారరసములోన్ = శృంగార రసము యొక్క, చేవ = సారమును/గట్టిదనాన్ని, శోధించి = వడబోసి, ఈ సతిన్ = ఈ స్త్రీని, ఒనరించేన్ + ఒక్కొ = సృష్టించాడా!, మెఱపులు + అన్నియున్ = ఆకాశంలోని మెరుపులన్నింటిని, కూర్చి = ఒకచోట చేర్చి, మెదపి = నలిపి, రూపుగన్ = ఒక ఆకారముగా, చేర్చి = మలచి, ఈ సరోజ + ఆననన్ = తామర వంటి ముఖము గల ఈ కాంతను, చేసెన్ + ఒక్కొ = చేశాడా!, కాక = లేదా, బంగారులోన్ = మేలిమి బంగారము నుండి, కాంతి = అమితమైన మెరుపును, సాధించి = వెలికితీసి, ఈ చంచలనేత్రన్ = చంచలమైన కన్నులు గల ఈమెను, కావించెన్ + ఒక్కొ = నిర్మించాడా!, ఉడురాజున్ = నక్షత్రముల రాజైన చంద్రుని, చేపట్టి = చేతితో పట్టుకొని, పిడిచి = గట్టిగా పిండి, సారంబునన్ = అతని అమృత సారముతో, ఈ పడంతుకన్ = ఈ సుందరిని, రచియించెన్ + ఒక్కొ = సృష్టించాడా!, చక్కదనమున్ + ఎల్లన్ = లోకంలోని అందాన్నంతటిని, ఒక్క చోటను + కూడన్ = ఒకే ప్రదేశమున, కూర్చి = కలిపి, ఈ నెలఁతన్ = ఈ కాంతను, ఒనర్చెన్ + ఒక్కొ = చేసాడా!, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, రత్నపుత్రికా = రత్నములతో చేసిన బొమ్మ వంటి, ఆకృతిన్ = రూపముతో, రసికుల = సౌందర్య పిపాసుల యొక్క, చూపుగములకున్ + ఎల్లన్ = కంటి చూపుల సమూహమునకంతటికి, తీపులు = మధురానుభూతిని/ఆనందాన్ని, ఒసగున్ = ఇచ్చుచున్నది.

తాత్పర్యం: ఆమె సౌందర్యం ఎలా ఉందంటే —— బ్రహ్మదేవుడు శృంగారరసపు సారాన్నంతా వడబోసి ఈమెను సృష్టించాడా! లేదా మెరుపులన్నింటినీ కలిపి నలిపి ఒక రూపంగా మలిచి ఈ పద్మముఖిని చేశాడా! మేలిమి బంగారం నుండి కాంతిని వెలికితీసి ఈమెను నిర్మించాడా! లేదా చంద్రుడిని గట్టిగా పిండి ఆ అమృతసారంతో ఈ సుందరిని మలిచాడా! లోకంలోని

అందాన్నంతటినీ ఒకే చోట పోగుచేసి ఈ కాంతను చేశాడా! అన్నట్లుగా, నవరత్నాలతో చేసిన బొమ్మ లాంటి తన రూపంతో రసికుల చూపులకు అమితమైన ఆనందాన్ని కలిగిస్తోంది.

విశేషాలు

అలంకారం: సందేహాలంకారం మరియు మాలా ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

సమన్వయం: ఈమె శరీరం శృంగార రస సారమా, మెరుపుల గుంపా, బంగారపు కాంతా లేక చంద్రుని సారమా అని కవి ఇక్కడ రసవత్తరంగా సందేహాన్ని వ్యక్తం చేస్తూ (ఒక్కొ), వివిధ రకాలుగా ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ సందేహాలంకారము, ఉత్ప్రేక్షాలంకారముల సుందర సమన్వయం జరిగినది.

పద్యం 179

క. ఆకామిని గనుఁగొని కమ
లాకరుఁడు ప్రమత్తచిత్తుఁడై కందర్పో
ద్రేకమునఁ జేరునెడ నా
లోకించి యొకండు వింతలుగ నిట్లనియెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ కామినిన్ = ఆ అందాల వేశ్యాకాంతను, కనుఁగొని = చూసి, కమలాకరుఁడు = ఆ కమలాకరుడు, ప్రమత్తచిత్తుఁడు + ఐ = పరవశించిన మనస్సు గలవాడై (ఆమె మోహంలో పడినవాడై), కందర్ప + ఉద్రేకమునన్ = మన్మథుని ప్రేరణ/మోహము అతిశయించగా, చేరు + ఎడన్ = ఆమెను సమీపించుటకు వెళ్తున్న సమయంలో, ఆలోకించి = దానిని గమనించి, ఒకండు = అక్కడున్న ఒక వ్యక్తి, వింతలుగన్ = ఆశ్చర్యకరముగా, ఇట్లు + అనియెన్ = ఈ క్రింది విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యం: ఆ విటలోకమోహినిని చూడగానే కమలాకరుడు తన మనస్సును అదుపులో ఉంచుకోలేకపోయాడు. కామమోహంతో పరవశించిపోయి, ఆమెను లొంగదీసుకోవాలనే ఆరాటంతో ఆమె వైపు అడుగులు వేశాడు. ఆ సమయంలో అక్కడే ఉన్న ఒక స్థానిక వ్యక్తి కమలాకరుడి ప్రయత్నాన్ని గమనించి, అమితమైన ఆశ్చర్యంతో అతడిని ఆపుతూ ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: ఒక అందమైన స్త్రీని చూసి పురుషుడు మోహపడటం, అపరిచిత ప్రాంతంలో ప్రమాదాన్ని గుర్తించి మరొకడు అతడిని హెచ్చరించడం అనే లోకసహజ ప్రవృత్తిని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 180

క. ఈనరమోహినిఁ బొందం
గానేఁగినరాత్రి వచ్చిఘనదంష్ట్రం డజో
దానవుఁడు చంపుఁగావున
హానింబడనేల తిరిగి యరుదే మ్మిటకు.

ప్రతిపదార్థం: ఈ నరమోహినిన్ = ఈ నరమోహిని అనే కాంతను, పొందన్ + కాన్ = పొందుట కొరకై/కలియుట కొరకై, ఏఁగిన = వెళ్ళినట్లయితే, రాత్రి = అర్ధరాత్రి సమయమున, ఘన = భయంకరమైన, దంష్ట్రుండు = కోరలు కలిగినట్టి, అజోదానవుఁడు = 'అజోదానవుడు' అనే రాక్షసుడు, వచ్చి = అక్కడికి ప్రవేశించి, చంపున్ = (ఆ వెళ్ళిన పురుషుని) సంహరించును, కావునన్ = అందువలన, హానిన్ + పడన్ + ఏల = ప్రాణహాని తెచ్చుకోవడం ఎందుకు, ఇటకున్ = ఈ వైపునకు, తిరిగి = వెనుతిరిగి, అరుదేమ్ము = రావలసింది.

తాత్పర్యం: "ఓ స్వామీ! ఆగండి. ఈ నరమోహినిని సుఖించడానికి వెళ్లే ఏ పురుషుడి దగ్గరికైనా సరే, అర్ధరాత్రి కాగానే భయంకరమైన కోరలు ఉన్న 'అజోదానవుడు' అనే రాక్షసుడు వచ్చి నిర్దాక్షిణ్యంగా చంపేస్తాడు. కాబట్టి అనవసరంగా ప్రాణాలు పోగొట్టుకొని హాని తెచ్చుకోవడం ఎందుకు? దయచేసి వెనుతిరిగి ఇటు వచ్చేయండి" అని ఆ వ్యక్తి హెచ్చరించాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: కమలాకరుడిని వెనక్కి వచ్చేయమని (తిరిగి అరుదేమ్ము) చెప్పడానికి గల బలమైన, భయంకరమైన కారణాన్ని (రాక్షసుడు వచ్చి చంపేస్తాడు అని) ఇక్కడ నిరూపించడం వల్ల ఇది కావ్యలింగాలంకారం.

పద్యం 181

ఉ. నావుడు నుల్కి భూమిసురనందనుఁడు న్నరమోహినీరతే
చ్ఛావిరతాత్ముఁడై నిలిచి సత్యముగా జనులెల్లఁ జెప్పగా
దా విని చోద్యమంది వసుధావరు వీడ్కోని యొయ్య నోయ్య వి
ద్యావినయాఢ్యుఁడై తిరిగి తండ్రిఁ గనుంగొన వచ్చె నూరికిన్.

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్ = అని ఆ వ్యక్తి చెప్పగా, భూమిసురనందనుఁడున్ = బ్రాహ్మణుడైన త్రివిక్రముని కుమారుడు (కమలాకరుడు), ఉల్కి = ఉలిక్కిపడి/భయపడి, నరమోహినీ = ఆ నరమోహిని యందలి, రతి = కలయిక/సుఖము లందలి, ఇచ్ఛా = కోరిక నుండి, విరత = మళ్ళించబడిన/విరమించుకున్న, ఆత్ముఁడు + ఐ = మనస్సు కలవాడై, నిలిచి = అక్కడ ఆగిపోయి, జనులు + ఎల్లన్ = లోకంలోని ప్రజలందరును, సత్యముగాన్ = అది నిజమేనని, చెప్పగాన్ = ధ్రువీకరింపగా, తాన్ = తాను, విని = ఆలకించి, చోద్యము + అంది = అమితమైన ఆశ్చర్యమును పొంది, వసుధావరున్ = ఆ కాంచీపుర మహారాజైన జయసేనుని, వీడ్కోని = సెలవు తీసుకొని, ఒయ్యనొయ్యన్ = మెల్లమెల్లగా, విద్యా = విద్య చేతను, వినయ = అణకువ చేతను, ఆఢ్యుఁడు + ఐ = గొప్పవాడై, తిరిగి = వెనుతిరిగి, తండ్రిన్ = తన జనకుడిని, కనుంగొనన్ = చూచుట కొరకై, ఊరికిన్ = స్వగ్రామమునకు, వచ్చెన్ = చేరుకొనెను.

తాత్పర్యం: ఆ వ్యక్తి మాటలు వినగానే కమలాకరుడు ఒక్కసారిగా ఉలిక్కిపడ్డాడు. ఆ నరమోహినిపై ఉన్న మోహం కాస్తా భయంగా మారి, ఆమెను పొందుదామనే కోరికను వెంటనే విరమించుకున్నాడు. అక్కడి జనులంతా అది నిజమేనని చెప్పడంతో అమితమైన ఆశ్చర్యాన్ని పొందాడు. ఆపై కాంచీపుర మహారాజైన జయసేనుని వద్ద సెలవు తీసుకొని, సర్వవిద్యలు మరియు వినయంతో శోభిల్లుతూ, తన తండ్రిని చూడటం కోసం స్వగ్రామానికి తిరిగి వచ్చాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: కమలాకరుడు నరమోహినిని పొందే కోరికను విరమించుకోవడానికి (రతేచ్ఛావిరతాత్ముడై నిలవడానికి) గల బలమైన కారణాన్ని (రాక్షస భయం మరియు జనుల మాటలు) ఇక్కడ స్పష్టంగా చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగాలంకారం.

పద్యం 182

మ. ఆచటం దల్లికిఁ తండ్రికి న్వరుస సాష్టాంగంబుగా మ్రొక్కినం
బ్రచురప్రేమరసాకృతిం బ్రమదబాష్పస్యంద మందంబుగా
రచితాలింగను లై, కుమారక! సుధీరత్నంబవై వచ్చితె
సుచరిత్రాఃయిది భాగ్య మంచు మదిలో సొంపొంది రాదంపతుల్.

ప్రతిపదార్థం: ఆచటన్ = ఆ స్వగ్రామమునందు, తల్లికిన్ = కన్నతల్లికిని, తండ్రికిన్ = తండ్రియైన త్రివిక్రమునికిని, వరుసన్ = క్రమము తప్పకుండా, సాష్టాంగంబుగాన్ = ఎనిమిది అంగములు నేలకు తాకునట్లుగా, మ్రొక్కినన్ = నమస్కరింపగా, ప్రచుర = దట్టమైన/మిక్కిలి, ప్రేమ = అనురాగమనెడి, రస = రసమునకు, ఆకృతిన్ = రూపములైనట్టి ఆ తల్లిదండ్రులు, ప్రమద = సంతోషము వలని, బాష్ప = కన్నీళ్ల యొక్క, స్యంద = ప్రవాహము చేత, మందంబుగాన్ = మెల్లగా/దట్టముగా, రచిత = చేయబడిన, ఆలింగనులన్ + ఐ = కౌగిలింతలు కలవారై, సుచరిత్రా = ఉత్తమమైన ప్రవర్తన కలవాడా!, కుమారక = ఓ పుత్రుడా!, సుధీ = పండితులలో, రత్నంబవు + ఐ = శ్రేష్ఠుడవు (రత్నము వంటివాడవు) అయి, వచ్చితె = తిరిగి వచ్చావా!, ఇది = ఇది, భాగ్యము = మా అదృష్టము, అంచున్ = అంటూ, మదిలోన్ = తమ మనస్సులలో, సొంపు + ఒందిరి = అమితమైన ఆనందాన్ని పొందిరి, ఆ దంపతుల్ = ఆ తల్లిదండ్రులు.

తాత్పర్యం: కమలాకరుడు తన ఇంటికి చేరుకొని, కన్నతల్లికి, తండ్రికి భక్తితో సాష్టాంగ నమస్కారం చేశాడు. నిలువెత్తు ప్రేమా స్వరూపులైన ఆ తల్లిదండ్రులు కొడుకును చూడగానే ఆనందబాష్పాలు రాల్చారు. వారు కొడుకును ప్రేమతో గట్టిగా గుండెలకు హత్తుకొని, "ఓ సచ్చరితుడైన కుమారా! పండితులలో రత్నం వంటివాడవై తిరిగి ఇల్లా చేరావా! నిన్ను ఇలా చూడటం మా అదృష్టం" అని మనస్సులో ఎంతో పొంగిపోయారు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం మరియు రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: చాలా కాలం తర్వాత ఇంటికి వచ్చిన కొడుకును చూసి తల్లిదండ్రులు ఆనందబాష్పాలు రాల్చడం, కౌగిలించుకోవడం అనే లౌకిక సహజ సన్నివేశాన్ని మనోజ్ఞంగా వర్ణించడం వల్ల స్వభావోక్త్యలంకారం. కొడుకును 'సుధీరత్నము' (పండితులలో రత్నము) గా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం సమన్వయమైనది.

పద్యం 183

శా. తద్యోగంబునఁ తండ్రి మిక్కిలియు నాత్మంబొంగి సద్వృత్తికిం
జోద్యం బంది యనంతరంబ ధరణీశుం గానఁగా నేఁగి నా
యుద్యోగంబున జాణ యయ్యె ననియేనూహించెద వీనికిఁ
విద్యాచాతురి గల్గు టీవు కరుణ న్వీక్షింపుమా నావుర్దు.

ప్రతిపదార్థం: తత్ = ఆ కొడుకు యొక్క, యోగంబునన్ = కలయిక/పాండిత్య వైభవము చేత, తండ్రి = ఆ త్రివిక్రముడు, ఆత్మన్ = తన మనస్సునందు, మిక్కిలియున్ = అమితముగా, పొంగి = ఉప్పొంగిపోయి, సద్వృత్తికిన్ = అతని సత్ప్రవర్తనకు,

చోద్యంబు + అంది = ఆశ్చర్యపడి, అనంతరంబ = ఆ తరువాత, ధరణీశున్ = విక్రమార్క మహారాజును, కానన్ + కాన్ = దర్శించుట కొరకై, ఏగి = రాజసభకు వెళ్లి, నా = నా యొక్క, ఉద్యోగంబునన్ = ప్రయత్నము (పూర్వపు మందలింపు) వలన, వీనికిన్ = నా కుమారునికి, విద్యాచాతురి = విద్యా నైపుణ్యము, కల్గుట = సిద్ధించినదని, ఏన్ = నేను, ఊహించెదన్ = భావిస్తున్నాను, ఈవు = నీవు (మహారాజువు), కరుణన్ = దయతో, వీక్షింపుమా = వీనిని పరీక్షించి ఆదరింపుమా, నావుడున్ = అని మనవి చేయగా.

తాత్పర్యం: కొడుకు సాధించిన అపారమైన విద్యాపాండిత్యాలను చూసి తండ్రి త్రివిక్రముడు మనస్సులో ఎంతో పొంగిపోయాడు. కొడుకు మారిన తీరుకు ఆశ్చర్యపడి, వెంటనే విక్రమార్క మహారాజు సభకు వెళ్లాడు. రాజుతో, "మహారాజా! నా పూర్వపు మందలింపు పట్టుదలగా తీసుకొని నా కుమారుడు మహా జ్ఞాని అయ్యాడు. వీని విద్యాచాతుర్యాన్ని దయతో మీరే స్వయంగా పరీక్షించి ఆదరించండి" అని మనవి చేశాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: కొడుకు ప్రయోజకుడైనప్పుడు కన్నతండ్రి పొందే గర్వాన్ని, ఆ సంతోషాన్ని సగర్వంగా ప్రభువుకు విన్నవించుకునే తండ్రి సహజ ప్రవృత్తిని ఇక్కడ యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 184

మ. క్షితినాథుండు నిజాదరంబునఁ గృతాశీర్వాదుఁడౌనప్పురో
హితపుత్రుండు సభాస్థలి న్ బుధగణం బింపొందఁగాఁ దా నకం
పితుఁడై శాస్త్రపురాణకావ్య నిగమ స్మృతర్థ సంగీత సం
గతి మర్మజ్ఞతతోఁ బ్రసంగ మెలమిం గావింపఁగా ని ట్లన్.

ప్రతిపదార్థం: క్షితినాథుండు = రాజైన విక్రమార్కుడు, నిజ = తనదైన, ఆదరంబునన్ = గౌరవముతో/ఆదరముతో, కృతాశీర్వాదుఁడు + ఔ = (రాజు చేత) ఆశీర్వదింపబడినవాడైన, ఆ + పురోహితపుత్రుండు = ఆ పురోహితుని కుమారుడైన కమలాకరుడు, సభాస్థలిన్ = రాజసభ యందు, బుధగణము = పండితుల సమూహము, ఇంపు + ఒందఁగాన్ = ఆనందించునట్లుగా, తాన్ = తాను, అకంపితుఁడు + ఐ = ఏమాత్రం బెరవక/స్థిరచిత్తముతో, శాస్త్ర = శాస్త్రములు, పురాణ = పురాణములు, కావ్య = కావ్యములు, నిగమ = వేదములు, స్మృతి = స్మృతుల యొక్క, అర్థ = అంతరార్థములను, సంగీత = సంగీతము యొక్క, సంగతి = రీతులను, మర్మజ్ఞతతోన్ = వాటి రహస్యములను తెలిసినవాడై, ప్రసంగము = ఉపన్యాసమును/పాండిత్య చర్చను, ఎలమిన్ = సంతోషముతో, కావింపఁగాన్ = చేయగా, ఇట్లు + అనున్ = (ఆ విక్రమార్కుడు) ఈ క్రింది విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యం: విక్రమార్క మహారాజు ఆదరంతో కమలాకరుడిని ఆహ్వానించి ఆశీర్వదించాడు. ఆ పురోహిత పుత్రుడైన కమలాకరుడు రాజసభలో పండితులందరూ ముక్కున వేలేసుకునేలా, ఏమాత్రం జంకు లేకుండా నిశ్చలంగా నిలబడి —— శాస్త్రాలు, పురాణాలు, కావ్యాలు, వేదాలు, స్మృతుల అంతరార్థాలను, సంగీత శాస్త్ర మర్మాలను ఎంతో విద్వత్తుతో, సంతోషంగా ప్రసంగించాడు. అతని అద్భుత ప్రసంగానికి ముగ్ధుడైన విక్రమార్క మహారాజు అతనితో ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: గుణోదార మరియు స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: సభలో ఒక కొత్త విద్వాంసుడు తన సర్వతోముఖ పాండిత్యాన్ని ప్రదర్శించే అద్భుత దృశ్యాన్ని కవి ఇక్కడ సజీవంగా వర్ణించారు. పండితుడి నిశ్చలత్వానికి (అకంపితుడై), విద్వత్తుకు తగినట్లుగా విక్రమార్కుడు స్పందించడం ఇక్కడ రమణీయంగా సమన్వయమైనది.

పద్యం 185

క. యత్నమునఁ దేలియు నన్నియు
రత్నాకరుభాతి దుస్తరం బగు విద్వా
రత్నము గవితాతత్త్వము
నూత్నముగా నందుఁ గలుగు నును పెఱిఁగితివే.

ప్రతిపదార్థం: విద్వత్ + రత్నము = పండితులలో రత్నము వంటివాడా!, యత్నమునన్ = ఎంతో ప్రయత్నముతో, అన్నియున్ = సమస్త శాస్త్రములను, తెలియున్ = తెలుసుకొనవచ్చును, కానీ, కవితా = కవిత్వము యొక్క, తత్త్వము = పరమార్థము/రహస్యము, రత్నాకరు భాతిన్ = సముద్రము వలె, దుస్తరంబు = దాట శక్యము కానిది, అగు = అవుతుంది, అందున్ = ఆ కవిత్వము నందు, నూత్నముగాన్ = అపూర్వముగా/కొత్తగా, కలుగు = ఉండెడి, నునుపు = మార్దవమును/సౌందర్య విశేషమును, ఎఱిఁగితివే = నీవు తెలుసుకోగలిగావా.

తాత్పర్యం: విక్రమార్క మహారాజు కమలాకరుడితో ఇలా అన్నాడు — "ఓ విద్వద్రత్నమా! మనిషి పట్టుదలతో ప్రయత్నిస్తే సమస్త శాస్త్రాలనైనా చదివి తెలుసుకోవచ్చు. కానీ, కవిత్వము యొక్క పరమార్థాన్ని (తత్త్వాన్ని) ఆకళింపు చేసుకోవడం అనేది అపారమైన సముద్రమును దాటడం లాంటిది; అది చాలా దుస్తరమైనది. అటువంటి కవిత్వంలో ఉండే అపూర్వమైన నునుపును (సౌందర్య చమత్కారాన్ని) నీవు గ్రహించగలిగావా?"

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన గ్రహించడానికి కష్టసాధ్యమైన 'కవితాతత్త్వాన్ని', ఉపమానమైన దాటడానికి వీలుకాని 'రత్నాకరుని' (సముద్రుని) తో 'భాతిన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 186

క. నావుడు కమలాకరుఁ డను
దేవా నీ వానతిచ్చితివి నిజ మది వి
ద్యావారిధి కడ గానఁగ
నావారిజభవునకైన నలవియె తలఁపన్.

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్ = అని రాజు పలుకగా, కమలాకరుఁడు = ఆ కమలాకరుడు, అనున్ = ఇట్లు పలికెను, దేవా = ఓ మహారాజా!, నీవు = నీవు, ఆనతిచ్చితివి = సెలవిచ్చిన మాట, నిజము = ముమ్మాటికీ సత్యము, అది = ఆ విషయము, తలఁపన్ = ఆలోచించి చూసినట్లయితే, విద్యా = జ్ఞానమనెడి/విద్యలనెడి, వారిధి = సముద్రము యొక్క, కడ = అవతలి ఒడ్డును, కానఁగన్ = చూచుటకు, ఆ వారిజభవునకున్ + ఐనన్ = ఆ బ్రహ్మదేవునికైనా సరే, అలవియె = సాధ్యమా (కాదు).

తాత్పర్యం: రాజు మాటలకు కమలాకరుడు వినయంగా ఇలా సమాధానమిచ్చాడు —— "మహారాజా! మీరన్న మాట అక్షరసత్యం. లోతుగా ఆలోచిస్తే, అపారమైన ఈ విద్యాసముద్రానికి అవతలి ఒడ్డును కనుగొనడం అనేది ఆ సృష్టికర్తయైన చతుర్ముఖ బ్రహ్మకైనా సాధ్యం కాదు. విద్య అంతటి అనంతమైనది".

విశేషాలు

అలంకారం: రూపక మరియు అతిశయోక్త్యలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: విద్యను సముద్రంతో అభేదంగా నిరూపించి 'విద్యావారిధి' అని రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం. బ్రహ్మదేవునికైనా విద్యల ముగింపును చూడటం అసాధ్యమని లోకాతీతంగా వర్ణించడం వల్ల అతిశయోక్త్యలంకారం సమన్వయమైనది.

పద్యం 187

ఆ.వె. అట్ల యయ్యు సంస్కృతాది భాషలు నేర్చి

కవిత యెఱిఁగి యెల్లకడలఁ తిరిగి

తెలిసినాఁడ నిచటఁ గల లక్షణముకంటె

నూతనంబు లేదు భూతలేంద్ర.

ప్రతిపదార్థం: భూతలేంద్ర = ఓ రాజా!, అట్లు + అయ్యున్ = విద్య అనంతమైనదైనప్పటికిని, సంస్కృత + ఆది = సంస్కృతము మొదలైన, భాషలు = భాషలను, నేర్చి = అభ్యసించి, కవిత = కవిత్వరీతులను, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, ఎల్ల కడలన్ = అన్ని దేశములలో, తిరిగి = సంచరించి, తెలిసినాఁడన్ = నేను జ్ఞానము సంపాదించాను, ఇచటన్ = ఈ మన ప్రాంతమున, కల = ఉన్నట్టి, లక్షణము కంటెన్ = కావ్య నియమముల కంటె, నూతనంబు = అపూర్వమైనది/కొత్తది, ఏదీ, లేదు = లేదు.

తాత్పర్యం: "ఓ మహారాజా! విద్యలు అనంతమైనవైనప్పటికీ, నేను సంస్కృతాది వివిధ భాషలను నేర్చుకున్నాను. కవిత్వ రహస్యాలను తెలుసుకొని, అనేక దేశాలు తిరిగి లోకజ్ఞానాన్ని సంపాదించాను. అయితే, మన దేశంలో ప్రసిద్ధమై ఉన్న కావ్యలక్షణాల కంటే కొత్తదైన విశేషం నాకు ఎక్కడా కనిపించలేదు".

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: కమలాకరుడు తాను చేసిన దేశాటనాన్ని, భాషా అధ్యయనాన్ని, కావ్యలక్షణాల యథార్థ స్థితిని ఏ విధమైన కల్పనలు లేకుండా ఉన్నదున్నట్లుగా విన్నవించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 188

క. గణములు గణవర్ణములు

గణతారలు గణరసములు గణదేవతలున్

గణజాతులు గణఫలములు

గణుతింపఁగ నొక్క విధమ కవితల కెల్లన్.

ప్రతిపదార్థం: కవితలకున్ + ఎల్లన్ = సమస్త కవిత్వములకును/కావ్యములకును, గణుతింపఁగన్ = లెక్కించి చూసినట్లయితే, గణములు = ఛందోగణములు, గణవర్ణములు = గణములలోని అక్షరములు, గణతారలు = గణములకు సంబంధించిన నక్షత్ర

బలాలు, గణరసములు = రస స్వరూపములు, గణదేవతలున్ = ఆయా గణములకు అధిపతులైన దేవతలు, గణజాతులు = జాతి భేదములు, గణఫలములు = కావ్య ఫలశ్రుతులు, ఒక్క విధమ = ఒకే రకముగా (సమానముగానే) ఉండును.

తాత్పర్యం: "లోకంలో ఏ భాషా కవిత్వానికైనా సరే, పరిశీలించి చూస్తే —— ఛందోగణములు, వాటి అక్షర నియమాలు, నక్షత్ర శుద్ధి, రసాలు, గణదేవతలు, గణజాతులు, వాటి వల్ల కలిగే శుభాశుభ ఫలాలు అన్నీ ఒకే శాస్త్ర సమ్మతమైన పద్ధతిలో సమానంగానే ఉంటాయి".

విశేషాలు

అలంకారం: యమక చమత్కారము మరియు దీపకాలంకారం.

సమన్వయం: పద్యంలోని ప్రతి పాదము ప్రారంభంలో 'గణ' అనే పదాన్ని ఆవృత్తి చేస్తూ శబ్ద చమత్కారాన్ని కలిగించడం వల్ల శబ్దాలంకార విశేషం ఏర్పడినది. కవితలన్నింటికీ ఇవన్నీ 'ఒక్క విధమే' అని ఒకే ధర్మాన్ని అన్వయించడం వల్ల దీపకాలంకారం సమన్వయమైనది.

వచనం 189

వ. ఇట్టి విధం బయ్యను నాంధ్ర మండలంబునం గోనదేశంబునం దెలుఁగుంగవితకు వ్రాలు వళ్ళు నను నియమంబులు చూచినాఁడ నవి యియ్యెడన డఱచు గాకుంట నపూర్వం బవధరింపుము.

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి విధంబు = ఈ విధమైన శాస్త్ర నియమములు, అయ్యును = ఉన్నప్పటికిని, ఆంధ్రమండలంబునన్ = ఆంధ్రదేశము నందలి, కోనదేశంబునన్ = కోనసీమ/కోన ప్రాంతమునందు, తెలుఁగు కవితకున్ = తెలుగు కవిత్వమునకు, వ్రాలు = ప్రాస నియమములు, వళ్ళు = యతి మైత్రి నియమములు, అను = అనెడి, నియమంబులు = ప్రత్యేక సూత్రములను, చూచినాఁడన్ = నేను గమనించాను, అవి = ఆ యతిప్రాసలు, ఇయ్యెడన్ = ఈ ఇతర దేశములలో/సంస్కృతంలో, తఱచుగాన్ = ఎక్కువగా, కుంటన్ = కనిపించకపోవుట చేత, అపూర్వంబు = ఇది ఒక గొప్ప వింతైన విశేషము, అవధరింపుము = దయచేసి ఆలకింపుము.

తాత్పర్యం: "మహారాజా! సాధారణ కావ్యలక్షణాలు అన్ని భాషలకూ ఒకేలా ఉన్నప్పటికీ, నేను ఆంధ్రదేశంలోని కోనదేశం (కోనసీమ) లో ఒక అపూర్వ విశేషాన్ని చూశాను. అక్కడ తెలుగు కవిత్వానికి 'ప్రాసలు' (వ్రాలు), 'యతులు' (వళ్ళు) అనే కఠినమైన నియమాలు ఉన్నాయి. ఇవి ఇతర భాషలలో తఱచుగా కనిపించవు. ఈ అపూర్వమైన యతిప్రాసల నియమాలను వివరిస్తాను, దయతో ఆలకించండి".

పద్యం 190

శా. పుణ్యస్త్రీకి గణింప మంగళగుణంబు ల్సొమ్ములై యొప్పుఁగా
బణ్యస్త్రీకి సువర్ణ మౌక్తిక సురూపవ్యక్తి భూషాకృతుల్
గణ్యం బౌగతి సంస్కృతంబునకు వాగ్భావంబు శబ్దంబు లా
వణ్యాకారము లౌఁ దెనుంగునకుఁ బ్రా ల్వళ్ళుం గడు న్వన్నియల్.

* తాత్పర్యం: "లోకంలో పతివ్రతయైన ఇల్లా లికి ఆమె సద్గుణాలే నిజమైన ఆభరణాలు. అదే వేశ్యాకాంతకు అయితే బంగారం, ముత్యాలు, పైకి కనిపించే శృంగార రూప విలాసాలే అలంకారాలు. అదే విధంగా, సంస్కృత భాషకు గంభీరమైన అర్థభావము,

శబ్దగౌరవము అందాన్ని ఇస్తాయి. కానీ, మన తెలుగు భాషకు (తెనుంగునకు) మాత్రం 'ప్రాసలు' , 'యతులు' అనేవే కావ్యసౌందర్యాన్ని, వన్నెను చేకూర్చే పరమ పవిత్రమైన ఆభరణాలు".

* విశేషాలు

o అలంకారం: ఉపమా రూపకములతో కూడిన బింబప్రతిబింబ భావ దృష్టాంతాలంకారం.

o సమన్వయం: ఇక్కడ పుణ్యస్త్రీ-సుగుణములు, పణ్యస్త్రీ-ఆభరణములు, సంస్కృతము-అర్థశబ్దములు, తెలుగు-యతిప్రాసలు అనే నాలుగు అంశాలను పరస్పర బింబప్రతిబింబ భావంతో సమాంతరంగా వర్ణించడం జరిగినది. తెలుగు భాషకు యతిప్రాసలు ఎంతటి ప్రాధాన్యమైనవో చెప్పడానికి స్త్రీల అలంకారాలను దృష్టాంతంగా చూపడం వల్ల ఇది దృష్టాంతాలంకారం.

పద్యం 191

ఆ.వె. పలుదెఱంగులైన పలుకులు గలిగియుఁ
బ్రాలు వళ్ళు లేని బేలుగవిత
వన్నెలెల్లఁగూర్చి వ్రాయుచోఁగాటుక
వన్నె లేని ప్రతిమవ్రాఁతఁబోలు.

ప్రతిపదార్థం: పలు = అనేక, దెఱంగులు + ఐన = విధములైన, పలుకులు = శబ్ద చమత్కారములు/మాటలు, కలిగియున్ = కలిగి ఉన్నప్పటికిని, ప్రాలు = ప్రాస నియమములు, వళ్ళు = యతి మైత్రులు, లేని = లేనటువంటి, బేలు = వ్యర్థమైన/సారహీనమైన, కవిత = కవిత్వము, వన్నెలు + ఎల్లన్ = రంగులన్నింటిని, కూర్చి = ఒకచోట చేర్చి, వ్రాయుచోన్ = చిత్రమును గీయునప్పుడు, కాటుక = నల్లని కాటుక యొక్క, వన్నె = రంగు, లేని = లేనట్టి, ప్రతిమ = బొమ్మ యొక్క, వ్రాఁతన్ = గీతను, పోలున్ = పోలియుండును.

తాత్పర్యం: "ఎన్ని రకాల వింత శబ్దాలు, చమత్కారపు మాటలు ఉన్నప్పటికీ —— ప్రాసలు (ప్రాలు), యతులు (వళ్ళు) లేని తెలుగు కవిత్వం ఎంతో వ్యర్థమైనది. అది ఎలా ఉంటుందంటే, సమస్తమైన రంగులను ఉపయోగించి ఒక అందమైన చిత్రాన్ని గీసినప్పటికీ, ఆ బొమ్మకు కళ్లు, రూపురేఖలు దిద్దడానికి కావలసిన ముఖ్యమైన నల్లని కాటుక రంగును ఉపయోగించకపోతే ఆ చిత్రం ఎలా వెలవెలబోతుందో, యతిప్రాసలు లేని కవిత్వం కూడా అలాగే నిశ్శోభగా ఉంటుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన 'యతిప్రాసలు లేని తెలుగు కవిత్వాన్ని', ఉపమానమైన 'రంగులున్నా కాటుక లేని చిత్రలేఖనంతో' 'పోలున్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 192

క. తప్పక వళ్ళును బ్రాలును
ముప్పిరిగొనఁదగిన శబ్దములు మెఱుఁగెక్కం

జెప్పిన కవితాచాతురి

యొప్పమువెట్టిన పసిఁడియొఱపున మెఱయున్.

ప్రతిపదార్థం: తప్పక = నియమము తప్పకుండా, వళ్ళును = యతులును, ప్రాలును = ప్రాసలును, ముప్పిరిగొనన్ = ఒకదానితో ఒకటి అల్లుకుపోయేలా, తగిన = యోగ్యమైన, శబ్దములు = పదములు, మెఱుఁగు + ఎక్కన్ = కాంతి లభించునట్లుగా/అందముగా, చెప్పిన = కూర్చినట్టి, కవితా = కవిత్వము యొక్క, చాతురి = నేర్పు, ఒప్పమువెట్టిన = బాగా నూరు పెట్టబడిన/మెరుగు పెట్టబడిన, పసిఁడి = బంగారము యొక్క, ఱపునన్ = ప్రకాశము వలె, మెఱయున్ = శోభిల్లును.

తాత్పర్యం: "ఛందోనియమం తప్పకుండా యతులు, ప్రాసలు ఒకదానితో ఒకటి త్రాడులా ముప్పిరిగొని అల్లుకుపోయేలా, అందమైన శబ్దాలను కూర్చి చెప్పిన కవిత్వ చాతుర్యం —— బాగా మెరుగుపెట్టి శాణోపలము (నూరురాయి) పై అరగదీసిన మేలిమి బంగారపు ప్రకాశం వలె దేదీప్యమానంగా మెరుస్తుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన 'యతిప్రాసలతో ముప్పిరిగొన్న సుందర కవిత్వాన్ని', ఉపమానమైన 'మెరుగుపెట్టిన మేలిమి బంగారపు ప్రకాశంతో' పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 193

క. పాదముల వళ్కుఁ బ్రాసము

లాదిమము ద్వితీయ మైనయక్షరములు త

త్పాదముల యతు లవి సం

వాదముగాకుండఁదగిన వళ్కిడవలయున్.

ప్రతిపదార్థం: పాదములకున్ = పద్య పాదములకు, వళ్కున్ = యతులును, ప్రాసములు = ప్రాసములును, ఆదిమము = పాదము యొక్క మొదటి అక్షరము (యతి స్థానము), ద్వితీయము + ఐన = రెండవదైన, అక్షరములు = అక్షరములు (ప్రాస స్థానము), తత్ + పాదముల = ఆయా పాదముల యొక్క, యతులు = యతి మైత్రులు, అవి = ఆ అక్షరములు, సంవాదము = విరోధము/భంగము, కాకుండన్ = కలగకుండా, తగిన = శాస్త్ర సమ్మతమైన, వళ్కు + ఇడవలయున్ = యతి మైత్రిని కూర్చవలెను.

తాత్పర్యం: "తెలుగు కవిత్వంలో పద్యపాదాల యొక్క మొదటి అక్షరాన్ని యతి అని, రెండవ అక్షరాన్ని ప్రాస అని అంటారు. ఆయా పాదములలో నిర్దేశించిన స్థానములలో వచ్చే అక్షరాలకు పరస్పరం ఛందోభంగం లేదా విరోధం కలగకుండా, శాస్త్ర సమ్మతంగా తగిన యతి మైత్రిని (వళ్కు) కూర్చవలసి ఉంటుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: తెలుగు కవిత్వంలోని యతి మరియు ప్రాస స్థానాల యొక్క శాస్త్ర నియమాలను, వాటి స్వరూప స్వభావాలను అత్యంత యథార్థంగా, సరళంగా వివరించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

వచనం 194

వ. అందు వళ్లన్నవి - స్వరదళ్ళు, వ్యంజనస్వరవళ్ళు, గూఢస్వరవ్యంజనవళ్ళు, వర్గవళ్ళు, సరసవళ్ళు, నెక్కటివళ్ళు, సంయుక్తవళ్ళు, ననుస్వారవళ్ళుఁ, బోలికవళ్ళు, వృద్ధివళ్ళుఁ బ్లుతవళ్ళు, నిత్యసమాసవళ్ళు, బ్రాదివళ్ళుఁ నాఁ ద్రయోదశ విధంబులయ్యే నందు స్వరవ శెట్టి వనిన

ప్రతిపదార్థం: అందున్ = ఆ యతి (వళ్ళు) భేదములలో, వళ్ళు + అన్నవి = యతులు అనబడేవి, స్వరదళ్ళు = స్వర యతులు, వ్యంజనస్వరవళ్ళు = వ్యంజనస్వర యతులు, గూఢస్వరవ్యంజనవళ్ళు = గూఢస్వరవ్యంజన యతులు, వర్గవళ్ళు = వర్గ యతులు, సరసవళ్ళు = సరస యతులు, నెక్కటివళ్ళు = నెక్కటి యతులు, సంయుక్తవళ్ళు = సంయుక్త యతులు, అనుస్వారవళ్ళున్ = అనుస్వార యతులు, పోలికవళ్ళు = పోలిక యతులు, వృద్ధివళ్ళున్ = వృద్ధి యతులు, ప్లుతవళ్ళు = ప్లుత యతులు, నిత్యసమాసవళ్ళు = నిత్యసమాస యతులు, ప్రాదివళ్ళున్ = ప్రాది యతులు, నాన్ = అనగా, త్రయోదశ = పదమూడు, విధంబులు = రకములు, అయ్యేన్ = ఉన్నవి, అందున్ = ఆ పదమూడింటిలో, స్వరవళ్ళు = స్వర యతులు, ఎట్టివి + అనినన్ = ఎటువంటివో వివరించినట్లయితే.

తాత్పర్యం: "తెలుగు ఛందశ్శాస్త్రంలో యతులు (వళ్ళు) మొత్తం పదమూడు (13) రకాలుగా ఉన్నాయి. అవి: 1. స్వర యతులు, 2. వ్యంజనస్వర యతులు, 3. గూఢస్వరవ్యంజన యతులు, 4. ৭ৎ৲ যতুলু, 5. సరస యతులు, 6. నెక్కటి యతులు, 7. సంయుక్త యతులు, 8. అనుస్వార యతులు, 9. పోలిక యతులు, 10. వృద్ధి యతులు, 11. ప్లుత యతులు, 12. నిత్యసమాస యతులు, 13. ప్రాది యతులు. వాటిలో మొదటిదైన స్వర యతి లక్షణం ఎలాంటిదో చూద్దాం".

పద్యం 195

క. అద్వయ మైఔలకు నౌ
నిద్వయము ఋఌూలు గూడ నేపలకు నౌ
నుద్వయ మౌ నోఓలకు
విద్వన్నుత వళ్ళు సెల్లు వీడ్వడఁ తమలో.

ప్రతిపదార్థం: విద్వత్ + నుత = పండితుల చేత కొనియాడబడినవాడా!, అద్వయము = 'అ, ఆ' ల జంట, ఐ + ఔలకున్ = 'ఐ, ఔ' లతో కూడ, ఔన్ = యతి మైత్రి చెల్లును, ఇద్వయము = 'ఇ, ఈ' ల జంట, ఋ + ౠలు = 'ఋ, ౠ' లతో, కూడన్ = కలిసి, ఏ + ఏలకున్ = 'ఎ, ఏ' లతో కూడ, ఔన్ = మైత్రి పొందును, ఉద్వయము = 'ఉ, ఊ' ల జంట, ఓ + ఓలకున్ = 'ఒ, ఓ' లతో కూడ, ఔన్ = మైత్రి చెల్లును, తమలోన్ = వాటిలో వాటికి, వీడ్వడన్ = విడివిడిగా, వళ్ళు = యతులు, సెల్లున్ = సిద్ధించును.

తాత్పర్యం: "ఓ పండిత విధేయుడా! స్వర యతి నియమం ప్రకారం —— 'అ, ఆ' లకు 'ఐ, ఔ' లతో యతి చెల్లుతుంది. 'ఇ, ఈ' ల జంటకు 'ఋ, ౠ' లతోను మరియు 'ఎ, ఏ' లతోను యతి మైత్రి కుదురుతుంది. అలాగే 'ఉ, ఊ' ల జంటకు 'ఒ, ఓ' లతో యతి చెల్లుతుంది. ఇవి తమలో తాము విడివిడిగా స్వర మైత్రిని కలిగి ఉంటాయి".

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: అచ్చ తెలుగు ఛందస్సులోని 'స్వర యతి' అక్షర మైత్రి విభాగాన్ని శాస్త్రోక్తంగా, అత్యంత సహజంగా పద్య రూపంలో నిబద్ధించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

వచనం 196

వ. ఇంక వ్యంజనస్వరవళ్ళు -

తాత్పర్యం: "ఇక రెండవదైన వ్యంజనస్వర యతుల (వ్యాకరణ రీత్యా హల్లులతో కూడిన స్వరముల) నియమాన్ని వివరిస్తాను".

పద్యం 196 (కంద పద్యం)

క. ఈకొలదిఁ గాక కాదులు
గైకొని చెప్పుదురు వళ్ళకడ నీస్వరముల్
పైకొనఁగఁ దత్స్వరంబులు
నాకడ వళ్ళొ నృపాల కాన్వయతిలకా.

ప్రతిపదార్థం: నృపాలక = ఓ రాజా!, అన్వయతిలకా = వంశ శ్రేష్ఠుడా!, ఈ కొలదిన్ = పైన చెప్పిన స్వర మైత్రి నియమము ప్రకారమే, కాక = కాకుండా, కాదులు = 'క' మొదలైన హల్లులను, గైకొని = స్వీకరించి, వళ్ళ కడన్ = యతి స్థానములందు, ఈ స్వరముల్ = ఈ అచ్చులు, పైకొనఁగన్ = ఆ హల్లులపై చేరినప్పుడు, తత్ = ఆ హల్లులపై ఉన్న, స్వరంబులు = అచ్చుల ఆధారముగా, ఆ కడన్ = ఆయా స్థానములలో, వళ్ళు + ఒ = యతి మైత్రి సిద్ధించును సుమా!

తాత్పర్యం: "ఓ రాజవంశ తిలకమా! కేవలం అచ్చులకే కాకుండా, 'క' మొదలైన హల్లులపై ఈ స్వరాలు వచ్చి చేరినప్పుడు కూడా, ఆ హల్లుల మీదున్న అచ్చుల (స్వరాల) సాదృశ్యాన్ని బట్టి వ్యంజనస్వర యతులు చెల్లుతాయని పెద్దలు చెబుతారు".

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: వ్యంజనస్వర యతి యొక్క స్వరూపాన్ని శాస్త్రబద్ధంగా, సరళమైన శబ్దాలతో యథాతథంగా నిరూపించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

వచనం 197

వ. ఇంక గూఢస్వరవ్యంజనవళ్ళు -

తాత్పర్యం: "ఇక మూడవదైన గూఢస్వరవ్యంజన యతుల నియమాలను వివరిస్తాను".

పద్యం 197 (కంద పద్యం)

క. అన్యోన్యపరీక్షాదిప
దన్యాసములందు సంస్కృతస్వరములు పూర్
వన్యాయంబుగ నము న
న్యోన్యము వడి హల్లుసెల్లు నూతనకర్ణా.

ప్రతిపదార్థం: నూతనకర్ణా = దానగుణమున నూతన కర్ణుని వంటివాడా!, అన్యోన్య = పరస్పరము, పరీక్షా = పరీక్షించుట, ఆది = మొదలైన, పద = పదముల యొక్క, న్యాసములందున్ = కూర్పులందు (సంధి కార్యములందు), సంస్కృత = సంస్కృత

భాషా సంబంధమైన, స్వరములు = అచ్చులు, పూర్వ = మునుపటి, న్యాయంబుగన్ = నియమము ప్రకారం, నము (నమ్మదగినట్లుగా), అన్యోన్యము = పరస్పరము, వడి = యతి మైత్రి నందు, హల్లు = హల్లులతో కూడి, సెల్లున్ = సిద్ధించును.

తాత్పర్యం: "ఓ అభినవ కర్ణుడా! సంస్కృత సంధి పదాల కూర్పులలో (ఉదాహరణకు అన్యోన్య, పరీక్షా మొదలైన పదాలలో) దాగివుండే గూఢ (అంతర్గత) స్వరాలకు, పూర్వ సూత్రాల అనుసారంగా పరస్పరం హల్లులతో కూడి కూడా యతి మైత్రి అద్భుతంగా చెల్లుతుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (కలిగిన సంబోధన చమత్కారం).

సమన్వయం: రాజును దానవీరుడైన కర్ణుడితో పోలుస్తూ 'నూతనకర్ణా' అని సంబోధించడం వల్ల ఉపమాలంకార చమత్కృతి వ్యక్తమగుచున్నది. గూఢస్వర యతి నియమ వివరణ సహజ సిద్ధంగా సాగినది.

వచనం 198

వ. ఇంక వర్గవళ్ళు -

తాత్పర్యం: "ఇక నాల్గవదైన వర్గ యతుల నియమాలను వివరిస్తాను".

పద్యం 198 (కంద పద్యం)

క. రమణీజన్మమన్మథ భూ
రమణా నిజపంచమాక్షరము వర్జ్యముగాఁ
తమనాలుగక్షరమ్ములుఁ
తమలోఁ వళ్ళయ్యెఁ గచటతపవర్గముల.

ప్రతిపదార్థం: రమణీ = స్త్రీల యొక్క, జన్మ = జన్మమునకు, మన్మథ = మన్మథుని వంటివాడా!, భూరమణా = ఓ మహారాజా!, కచటతప = క, చ, ట, త, ప అనెడి, వర్గముల = వర్గములలో, నిజ = తమదైన, పంచమ + అక్షరము = అయిదవ అక్షరము (అనునాసికము - ఙ, ఞ, ణ, న, మ), వర్జ్యము + గాన్ = విడిచిపెట్టబడినది కాగా, తమ = తమకు సంబంధించిన, నాలుగు + అక్షరమ్ములున్ = మిగిలిన నాలుగు అక్షరములును, తమలోన్ = తమలో తాము, వళ్ళు + అయ్యెన్ = యతి మైత్రిని పొందును.

తాత్పర్యం: "ఓ సుందరాంగుల పాలిటి మన్మథుడైన మహారాజా! కచటతప వర్గములలోని అయిదవ అక్షరాలైన అనునాసికాలను (ఙ, ఞ, ణ, న, మ) విడిచిపెట్టి, మిగిలిన నాలుగు అక్షరాలకు (ఉదాహరణకు: క, ఖ, గ, ఘ లకు) తమలో తాము వర్గ యతి మైత్రి మైత్రితో కూడి చెల్లుతుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (రూపక చమత్కారం).

సమన్వయం: రాజును మన్మథుడితో పోలుస్తూ 'రమణీజన్మమన్మథ' అని సంబోధించడం వల్ల ఉపమాలంకార లక్షణం శోభిల్లుతోంది. వర్గ యతి నియమాలను శాస్త్రబద్ధంగా వివరించడం జరిగినది.

వచనం 199

వ. ఇంక సరసవళ్ళు -

తాత్పర్యం: "ఇక ఐదవదైన సరస యతుల నియమాలను వివరిస్తాను".

పద్యం 199 (కంద పద్యం)

క. వయముగ చఛజఝుశషసలు

నియహలు నణలును జెలంగు యతి మీఁద నసం

శయగతిఁ తమలో వీడ్వడు

జయలక్ష్మీయువతిభోగసౌభాగ్యనిధీ.

ప్రతిపదార్థం: జయలక్ష్మీ = విజయలక్ష్మి అనెడి, యువతి = కాంత యొక్క, భోగ = సుఖమునకును, సౌభాగ్య = ఐశ్వర్యమునకును, నిధీ = సముద్రుని వంటివాడా!, వయముగ (అన్వయముగా), చ, ఛ, జ, ఝు, శ, ష, స లును, ని = నిశ్చయముగా, య, హ లును, న, ణ లును, యతి మీఁదన్ = యతి స్థానమునందు, అసంశయగతిన్ = ఎటువంటి సంశయము లేకుండా, తమలోన్ = తమలో తాము, వీడ్వడు = విడివిడిగా మైత్రి చెల్లును, జెలంగున్ = ప్రకాశించును.

తాత్పర్యం: "విజయలక్ష్మి అనే కాంతకు భోగసౌభాగ్య నిధి వంటి ఓ రాజా! ఛందోనియమం ప్రకారం —— చ, ఛ, జ, ఝు లతో శ, ష, స లకును; అలాగే 'య' తో 'హ' కును; 'న' తో 'ణ' కును ఎటువంటి సందేహం లేకుండా సరస యతి మైత్రి అద్భుతంగా కుదురుతుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: జయాన్ని లక్ష్మీదేవి/యువతిగా రూపించి 'జయలక్ష్మీయువతి' అని పేర్కొనడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం వ్యక్తమగుచున్నది. సరస యతి వర్ణన శాస్త్రసమ్మతంగా సాగినది.

వచనం 200

వ. ఇంక నెక్కటివళ్ళు -

తాత్పర్యం: "ఇక ఆరవదైన ఎక్కటి యతుల నియమాలను వివరిస్తాను".

పద్యం 200 (కంద పద్యం)

క. నర వరవంశ విభూషణ

మరవఱలను వళ్ళొగిఁదమకుఁ దామె యగున్

ధరజ్ఞణలుమొదలవిన ము

త్తరపదములఁ గలుగునేని దగునట్టులగు.

ప్రతిపదార్థం: నరవర = శ్రేష్ఠులైన రాజుల యొక్క, వంశ = వంశమునకు, విభూషణ = ఆభరణము వంటివాడా!, మ, ర, వ, ఱ లను = 'మ, ర, వ, ఱ' అనెడి అక్షరములకు, ఒగిన్ = క్రమముగా, వళ్ళు = యతి మైత్రి, తమకుఁ దామె = వాటికి అవే (స్వంతముగానే), అగున్ = సిద్ధించును, ధరన్ = ఈ భూమిపై, జ్ఞ, ణ లు = 'జ్ఞ' మరియు 'ణ' లు, మొదలవిన (మొదలైనవి), ఉత్తర పదములన్ = సమాసములోని ఉత్తర పదములలో, కలుగున్ + ఏని = ఉంటే, తగున్ + అట్టులు + అగు = వీటికి కూడా ఎక్కటి యతి నియమం వర్తిస్తుంది.

తాత్పర్యం: "రాజవంశానికే అలంకారమైన ఓ రాజా! నెక్కటి యతి నియమం ప్రకారం —— మ, ర, వ, ఱ అనే అక్షరాలకు వేరే అక్షరాలతో కాకుండా, వాటికి వాటితోనే (మ కు మ తోనే, ర కు ర తోనే) యతి మైత్రి కుదురుతుంది. అలాగే, ఉత్తర పదాల ప్రారంభంలో 'జ్ఞ' లేదా 'ణ' లు వచ్చినప్పుడు కూడా ఈ నియమం వర్తిస్తుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: తెలుగు ఛందస్సులోని విశిష్టమైన 'ఎక్కటి యతి' యొక్క స్వరూపాన్ని, అక్షర మైత్రి విధానాన్ని ఏ విధమైన కల్పనలు లేకుండా యథాతథంగా పద్యంలో నిబద్ధించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 201

వ. ఇంక సంయుక్తవళ్ళు ——

క. బుధసమ్మతి మిశ్రితబహు

విధవర్ణములందు వళ్ళు వివరింపంగా

నధరీకృతఫల్గునశా

ర్ఙధరనిభా యెల్లయక్షరమ్ములఁ జెల్లున్.

ప్రతిపదార్థం: అధరీకృత = తిరస్కరింపబడిన/మించిపోయిన, ఫల్గున = అర్జునుని యొక్కయు, శార్ఙ్గధర = శ్రీమహావిష్ణువు యొక్కయు పరాక్రమము కలిగినట్టి ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, బుధ = పండితుల యొక్క, సమ్మతిన్ = అంగీకారముతో, మిశ్రిత = ఒకదానితో ఒకటి కలిసిన, బహువిధ = అనేక రకములైన, వర్ణములందున్ = సంయుక్తాక్షరముల నందు, వళ్ళు = యతి మైత్రిని, వివరింపంగాన్ = వివరించి చెప్పవలసి వస్తే, ఎల్ల = ఆ సంయుక్తాక్షరములో కలిసి ఉన్న అన్ని, అక్షరమ్ములున్ = అక్షరములకును (అనగా పై హల్లుకు గానీ, కింది వత్తుకు గానీ), యతి మైత్రి, చెల్లున్ = వర్తిస్తుంది.

తాత్పర్యం: "అర్జునుడిని, విష్ణుమూర్తిని మించిన పరాక్రమము గల ఓ రాజా! పండితుల అంగీకారముతో చెప్పబడిన సంయుక్త యతి నియమం ప్రకారం —— ఒక హల్లుకు వేరొక హల్లు వత్తుగా వచ్చి చేరినప్పుడు (సంయుక్తాక్షరాలలో), యతి స్థానంలో ఆ సంయుక్తాక్షరంలోని పై హల్లుతోనైనా లేదా కింది వత్తు అక్షరంతోనైనా మైత్రి కూర్చడానికి శాస్త్ర సమ్మతంగా అన్ని అక్షరాలూ చెల్లుతాయి".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (సంబోధన చమత్కారం).

సమన్వయం: రాజు యొక్క పరాక్రమాన్ని అర్జునుడు, విష్ణుమూర్తి పరాక్రమంతో పోలుస్తూ 'అధరీకృతఫల్గునశార్ఙ్గధరనిభా' అని సంబోధించడం వల్ల ఉపమాలంకార చమత్కృతి వ్యక్తమగుచున్నది. సంయుక్త యతి నియమ వివరణ సహజ సిద్ధంగా సాగినది.

పద్యం 202

వ. ఇంక ననుస్వారవళ్ళు ——

క. అమరంగ వర్గస్థితవ

ర్లముపిఱుంద బిందులూఁదినం బంచమవ

ర్ణములును వళ్ళగు జయసం

భ్రమపరిచిత పరనృపాల మానితకీర్తీ.

ప్రతిపదార్థం: జయ = విజయముల యొక్క, సంభ్రమ = ఉత్సాహము చేత, పరిచిత = ఆవరింపబడినవాడా!, పరనృపాల = శత్రు రాజుల చేత, మానిత = కొనియాడబడిన, కీర్తీ = కీర్తి కలవాడా!, అమరంగన్ = ఒప్పియుండునట్లుగా, వర్గస్థిత = కచటతప వర్గములలో ఉన్నట్టి, వర్ణము = అక్షరము యొక్క, పిఱుందన్ = వెనుక భాగమున, బిందులు = అరసున్న లేదా నిండు సున్నలను, ఊదినన్ = ఉచ్చరించినప్పుడు (పలికినప్పుడు), పంచమ = ఆయా వర్గములకు సంబంధించిన ఐదవ అక్షరములు (అనునాసికములు), వళ్ళు + అగు = అనుస్వార యతి మైత్రిని పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: "యుద్ధ విజయాల ఉత్సాహంతో శోభల్లేవాడా, శత్రురాజుల చేత సైతం కీర్తించబడే మహిమ గల ఓ రాజా! అనుస్వార యతి నియమం ప్రకారం —— వర్గాక్షరాల వెనుక నిండు సున్న లేదా అరసున్న వచ్చి చేరినప్పుడు, ఆయా వర్గాలలోని ఐదవ అక్షరాలైన అనునాసికాలతో (ఙ, ఞ, ణ, న, మ లతో) యతి మైత్రి నిశ్చయముగా కుదురుతుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: గుణోదార స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: రాజు యొక్క కీర్తి ప్రతిష్టలను సగర్వంగా వర్ణిస్తూనే, తెలుగు ఛందస్సులోని 'అనుస్వార యతి' యొక్క స్వరూపాన్ని శాస్త్రబద్ధంగా, యథాతథంగా పద్యంలో నిబద్ధించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 203

వ. ఇంకఁ బోలికవళ్ళు ——

క. పోలును బుపుబుభులకు మూ

పోలికవడి యనఁగ నంత్యమున యతి మీఁదం

దేలి బుకారముపట్లను

భూలోకసురేంద్ర యోగ్యముగఁ జనుదెంచున్.

ప్రతిపదార్థం: భూలోకసురేంద్ర = ఈ భూమిపై దేవేంద్రుని వంటివాడా!, అంత్యమునన్ = పద్య పాదము యొక్క చివర గానీ, యతి మీఁదన్ = యతి స్థానము నందు గానీ, తేలి = తేలికగా, బుకారము పట్లను = 'బు' కారము వచ్చే చోటున, ప, ఫ, బ, భ లకు = 'ప, ఫ, బ, భ' లతో కూడి, మూ = 'మ' కారమునకు కూడా, పోలికవడి + అనఁగన్ = పోలిక యతి మైత్రి అనునట్లుగా, యోగ్యముగన్ = తగిన విధముగా, పోలును = మైత్రి కుదురును, చనుదెంచున్ = సిద్ధించును.

తాత్పర్యం: "భూమిపై దేవేంద్రుడి వంటి పరాక్రమము గల ఓ రాజా! పోలిక యతి నియమం ప్రకారం —— యతి స్థానాలలో 'బు' కారము వచ్చినప్పుడు, దానికి 'ప, ఫ, బ, భ' లతోనే కాకుండా 'మ' కారముతో కూడా సాదృశ్యము కలిగి పోలిక యతి మైత్రి యోగ్యమైన పద్ధతిలో అద్భుతంగా చెల్లుతుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం (సంబోధన రూపము).

సమన్వయం: రాజును భూలోక దేవేంద్రుడిగా పోలుస్తూ 'భూలోకసురేంద్ర' అని సంబోధించడం వల్ల ఉపమాలంకార చమత్కారం సిద్ధించినది. పోలిక యతి సూత్రాన్ని యథావిధిగా వివరించడం జరిగినది.

పద్యం 204

క. తెలుఁగుననదికెడి శబ్దం
బులమీఁదిమకార మందముగ స్వత్త్వమున
నిలుచు నట పావడికినై
పలుకుటకంటెను భజించుఁ బావడియైనన్.

ప్రతిపదార్థం: తెలుఁగుననన్ = అచ్చ తెలుగు భాష నందు, అదికెడి (అతుకబడెడి/సంధింపబడెడి), శబ్దంబుల మీఁది = పదముల పైన ఉండే, మకారము = 'మ' కారము, అందముగన్ = సుందరముగా, స్వత్త్వముననన్ = తనదైన సహజ సిద్ధ రూపమున, నిలుచున్ = నిలిచి ఉండును, అట = ఆ ప్రదేశమున, పావడికిన్ + ఐ = ప, ఫ, బ, భ లతో కూడిన యతి మైత్రి కొరకై, పలుకుట కంటెను = విడిగా ఉచ్చరించడం కంటె, పావడి + ఐనది = 'ప' వర్గముతో కూడిన యతి మైత్రినే, భజించున్ = ఆశ్రయించి పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: "తెలుగు పదాల కూర్పులలో లేదా సంధి కార్యాలలో వచ్చే 'మ' కారము సహజ సిద్ధంగా నిలిచి ఉంటుంది. అటువంటి చోట్ల యతి మైత్రి కొరకు ఆ 'మ' కారమును విడిగా ఉంచడం కంటే, దానిని 'ప' వర్గ అక్షరాలతో (ప, ఫ, బ, భ లతో) కలిపి 'పావడి యతి' కింద కూర్చడమే అత్యంత అందమైన పద్ధతి అని ఛందోవిదులు చెబుతారు".

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: తెలుగు భాషలోని 'పావడి యతి' యొక్క ప్రత్యేకతను, మకార ప్రాధాన్యతను ఎటువంటి కల్పనలు లేకుండా శాస్త్రబద్ధంగా, యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 205

వ. ఇంక వృద్ధివళ్ళు ———

క. సుగుణైధిత నగరౌషధి
నగౌఘనైకాది యోజనల సంధులఁ పేం
పుగ వృద్ధు లండ్రు వానికి
నగు నయహలు వళ్ళు నరవరౌఘశరణ్యా.

ప్రతిపదార్థం: నరవర + ఓఘ = శ్రేష్ఠులైన రాజుల సమూహమునకు, శరణ్యా = ఆశ్రయమిచ్చు ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, సుగుణైధిత = సుగుణ + ఏధిత, నగరౌషధి = నగర + ఓషధి, నగౌఘ = నగ + ఓఘ, నైకాది = న + ఏక + ఆది మొదలైన, యోజనల = పదముల యొక్క కూర్పులైన, సంధులన్ = వృద్ధిసంధి కార్యములందు, వానికిన్ = ఆ సంధి ద్వారా ఏర్పడిన ఐ, ఔ లకు, వృద్ధులు = వృద్ధి అక్షరములు అని, పేంపుగన్ = ప్రసిద్ధిగా, అండ్రు = పెద్దలు చెప్పుదురు, వానికిన్ = ఆ వృద్ధి అక్షరములకు, అ, ఆ, య, హ లు = 'అ, ఆ, య, హ' లతో, వళ్ళు = వృద్ధి యతి మైత్రి, అగున్ = సిద్ధించును.

తాత్పర్యం: "శరణు కోరిన సామంత రాజుల సమూహాన్ని కాపాడే ఓ రాజా! వృద్ధి యతి నియమం ప్రకారం —— సుగుణైధిత, నగరౌషధి, నగౌఘ, నైకాది మొదలైన వృద్ధిసంధి పదాలలో ఏర్పడే 'ఐ, ఔ' అనే వృద్ధ్యక్షరాలకు, పూర్వ సూత్రాల అనుసారంగా 'అ, ఆ, య, హ' లతో యతి మైత్రి ఎంతో సమర్థవంతంగా కుదురుతుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: కావ్యలింగ మరియు స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: వృద్ధిసంధి పదాల ఉదాహరణలతో 'వృద్ధి యతి' నియమానికి గల వ్యాకరణ కారణాలను స్పష్టంగా నిరూపించడం వల్ల కావ్యలింగాలంకారం, శాస్త్ర నియమాన్ని యథాతథంగా పద్యంలో మలచడం వల్ల స్వభావోక్త్యలంకారం సమన్వయమైనవి.

పద్యం 206

వ. ఇంకఁ బ్లుతవళ్ళు ——

క. గానప్రశ్న విధానా

హ్వానములఁ త్రిమాత్రమైన యత్వము నుభయా

ధీనమునై వళ్ళకుఁ జన

నౌనిది నీవేమి యెఱుఁగవా సర్వజ్ఞా.

ప్రతిపదార్థం: సర్వజ్ఞా = సమస్తము తెలిసిన ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, గాన = గానము చేయునప్పుడును, ప్రశ్న = ప్రశ్నించునప్పుడును, విధాన = పద్ధతి ప్రకారం, ఆహ్వానములన్ = దూరము నుండి పిలిచేటప్పుడును (ప్లుతము పలుకు సమయమున), త్రిమాత్రము + ఐన = మూడు మాత్రల కాలము ఉచ్చరింపబడే, యత్వము = ప్లుతాక్షరము (దీర్ఘము), ఉభయ + ఆధీనము + ఐ = అటు అచ్చులకు ఇటు హల్లులకు రెండింటికీ లొంగినదై, వళ్ళకున్ = ప్లుత యతి మైత్రి కొరకై, చనన్ + ఔన్ = ఉపయోగపడును, ఇది = ఈ నియమమును, నీవు + ఏమి = నీవు మాత్రం, ఎఱుఁగవా = తెలుసుకోలేదా (నీకు ముందే తెలియును).

తాత్పర్యం: "సమస్త శాస్త్రాలూ తెలిసిన ఓ సర్వజ్ఞుడా! ప్లుత యతి నియమం ప్రకారం —— పాటలు పాడేటప్పుడు, గట్టిగా ప్రశ్నించేటప్పుడు లేదా దూరాన ఉన్నవారిని కేక వేసి పిలిచేటప్పుడు మూడు మాత్రల కాలం పాడిగించి పలికే దీర్ఘాక్షరాన్ని 'ప్లుతము' అంటారు. అటువంటి ప్లుతాక్షరాలకు అచ్చులతోను, హల్లులతోను రెండింటితోను యతి మైత్రి చెల్లుతుంది. ఈ రహస్యం సర్వజ్ఞుడవైన నీకు తెలియనిది కాదు కదా!"

విశేషాలు

అలంకారం: వ్యాజస్తుతి లేదా ఆక్షేపగర్భిత సంబోధనా చమత్కారం.

సమన్వయం: రాజును 'సర్వజ్ఞా' అని కొనియాడుతూనే, 'నీవేమి ఎఱుగవా' అని ఆక్షేపించినట్లుగా ప్రశ్నించి చమత్కారాన్ని కలిగించడం వల్ల ఇక్కడ వ్యాజస్తుతి చమత్కారం శోభిల్లుతోంది.

పద్యం 207

వ. ఇంక నిత్యసమాసవళ్ళు ———

క. డాయఁగ సమసింపఁగఁ పా

రాయణ నారాయణాంతరంగానేకా

నాయాసాదులఁ కర్జుర

సాయనముగ రెండువళ్ళు జరుగుచునుండు.

ప్రతిపదార్థం: డాయఁగన్ = దగ్గరకు చేరునట్లు, సమసింపఁగన్ = సమాసములు ఏర్పడునప్పుడు, పారాయణ = పారాయణము, నారాయణ = నారాయణుడు, అంతరంగ = అంతరంగము, అనేక = అనేక, అనాయాస = అనాయాసము, ఆదిలన్ = మొదలైన నిత్యసమాస పదములందు, కర్జుర రసాయనముగన్ = ఖర్జూరపు పానకము వలె మధురముగా, రెండు = రెండు రకములైన (అటు పూర్వ స్వరముతోను, ఇటు పర స్వరముతోను), వళ్ళు = నిత్యసమాస యతులు, జరుగుచున్ + ఉండున్ = సిద్ధించుచుండును.

తాత్పర్యం: "పదాలు ఒకదానితో ఒకటి కలిసి నిత్యసమాసాలు ఏర్పడేటప్పుడు (ఉదాహరణకు: పారాయణ, నారాయణ, అంతరంగ, అనేక, అనాయాస మొదలైన పదాలలో) ఖర్జూరపు రసం వలె ఎంతో మధురంగా పూర్వ పర అక్షరాల రెండింటి ఆధారంగానూ నిత్యసమాస యతి మైత్రి అద్భుతంగా జరుగుతుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: నిత్యసమాస పదాలలోని యతి మైత్రి యొక్క మధురమైన కూర్పును (ఉపమేయం), 'ఖర్జూర రసాయనము' తో (ఉపమానం) పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 208

క. ఇది చేతీది పోచక పి

న్నది కట్టెఁడు దానికంటే నల్లల ననునీ

పదముల నుభయముగొన-ను

న్నదివళ్ళకు ననుమతంబు నరలోకేంద్రా.

ప్రతిపదార్థం: నరలోకేంద్రా = మానవ లోకమునకు ప్రభువైన ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, ఇది చేతిది = ఇది చేతిది, పోచక = పోచక, పిన్నది = పిన్నది, కట్టెఁడు = కట్టెడు, దానికంటే = దానికంటే, నల్లలన్ = నల్లలన్, అను = అనెడి, ఈ = ఈ విధమైన అచ్చ తెలుగు, పదములన్ = పదములందు, ఉభయమున్ = రెండు వైపుల అక్షరములను, కొనన్ = స్వీకరించుటకు, ఉన్నది = వీలున్నది కావున, వళ్ళకున్ = యతి మైత్రికి, అనుమతంబు = శాస్త్ర సమ్మతమే అవుతుంది.

తాత్పర్యం: "మనుష్య లోకానికి సార్వభౌముడవైన ఓ రాజా! 'ఇది చేతిది, పోచక, పిన్నది, కట్టెడు, దానికంటే, నల్లలన్' మొదలైన అచ్చ తెలుగు సమాస పదాల కూర్పులలో కూడా, యతి మైత్రి కొరకు పూర్వ పర అక్షరాల రెండింటినీ గ్రహించడానికి ఛందోశాస్త్రం అంగీకరిస్తుంది; ఇది పెద్దల చేత అనుమతించబడినది".

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: అచ్చ తెలుగు పదాలలోని సంధి-సమాస యతి విశేషాలను, వాటి ఉదాహరణలను ఏ విధమైన అలంకారపు ఆడంబరం లేకుండా శాస్త్రోక్తంగా వివరించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 209

వ. ఇంకఁ బ్రాదివళ్ళు ——

క. మేదినఁ బ్రపరిప్రతినీప
రాదురుపాపాత్యవవినిరాజన్వభిసం
సూదప్యధులన నిరువది
ప్రాదులు యతి తత్స్వరములు హల్లులుఁ జెల్లున్.

ప్రతిపదార్థం: మేదినిన్ = ఈ భూమిపైన, ప్ర, పరి, ప్రతి, నీ, పరా, దురు, పా, అప, అతి, అవ, వి, ని, రాజ్ఞ (రాజ్), అభి, సం, సూద్ (సు), అపి, అధి = మొదలైన, నిరువది = ఇరవై (20) రకములైన, ప్రాదులు = ప్ర-పరాది ఉపసర్గలు వచ్చినప్పుడు, యతి = ప్రాది యతి మైత్రి నందు, తత్ = ఆ ఉపసర్గలలోని, స్వరములున్ = అచ్చులును, హల్లులున్ = హల్లులును, చెల్లున్ = యతి మైత్రికి యోగ్యముగా మారును.

తాత్పర్యం: "ఈ భూమి మీద సంస్కృత వ్యాకరణం అనుసరించి ఉండే ప్ర, పరా, అప, సం, అను, అవ, నిస్, నిర, దుస్, దుర, వి, ఆఙ, ని, అధి, అపి, అతి, సు, ఉత్, అభి, ప్రతి, పరి, ఉప మొదలైన ఇరవై ఉపసర్గలను 'ప్రాదులు' అంటారు. ఈ ప్రాదులు పద్య పాదంలో వచ్చినప్పుడు, ఆ ఉపసర్గలలోని అచ్చులకు గానీ, హల్లులకు గానీ ప్రాది యతి మైత్రి కూర్చడం శాస్త్రబద్ధంగా చెల్లుతుంది".

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: వ్యాకరణ శాస్త్రంలోని ఇరవై ఉపసర్గలను ఛందోబద్ధంగా ఒకే కంద పద్యంలో అమర్చి, 'ప్రాది యతి' యొక్క స్వరూపాన్ని సహజంగా వివరించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 210

ఛందస్సు: సీస పద్యం

సీ. ప్రమదజనేక్షణ ప్రార్థితసౌందర్య
యాచకసంతతి ప్రార్థనీయ
పృథ్వీసుర ప్రజాభీష్టసంధాయక
యిభముఖ్యసైనికాభీష్టయాత్ర
పరమధర్మక్రియోపాయసంచితకీర్తి
యరిదుర్గసాధనోపాయవేది
వివిధశాస్త్రాగమ వీక్షణతాత్పర్య
యిందిరాసత్కృపావీక్షణీయ
ఆ.వె. రాజనీతి గుణనిరంతర వైభవ
యష్టసిద్ధిబలనిరంతరాయ
ప్రాదివళ్ళ కిది యుదాహరణం బయ్యె

విద్వదంóyజార్క విక్రమార్క.

ప్రతిపదార్థం: విద్వత్ = పండితులనెడి, అంబుజ = తామరపువ్వులకు, అర్క = సూర్యుని వంటివాడైన ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, ప్రమదజన = స్త్రీల యొక్క, ఈక్షణ = చూపుల చేత, ప్రార్థిత = కోరబడిన, సౌందర్య = అందము కలవాడా!, యాచకసంతతి = యాచకుల సమూహము చేత, ప్రార్థనీయ = వేడుకోదగినవాడా!, పృథ్వీసుర = బ్రాహ్మణుల యొక్క, ప్రజా = సమూహమునకు, అభీష్ట = కోరికలను, సంధాయక = తీర్చువాడా!, ఇభముఖ్య = ఏనుగులు మొదలైన పెద్ద, సైనిక = సైన్యము యొక్క, అభీష్ట = కోరుకున్నట్టి, యాత్ర = దండయాత్రలు కలవాడా!, పరమ = ఉత్కృష్టమైన, ధర్మక్రియ = ధర్మకార్యముల యనెడి, ఉపాయ = మార్గముల చేత, సంచిత = సంపాదింపబడిన, కీర్తి = కీర్తి కలవాడా!, అరి = శత్రువుల యొక్క, దుర్గ = కోటలను, సాధన = వశపరచుకొను, ఉపాయ = తంత్రములను, వేది = తెలిసినవాడా!, వివిధ = అనేక రకములైన, శాస్త్ర = శాస్త్రముల యొక్కయు, ఆగమ = వేదముల యొక్కయు, వీక్షణ = పరిశీలన యందు, తాత్పర్య = శ్రద్ధ కలవాడా!, ఇందిరా = లక్ష్మీదేవి యొక్క, సత్ = శ్రేష్ఠమైన, కృపా = దయతో కూడిన, వీక్షణీయ = చూపులు కలవాడా!, రాజనీతి = రాజనీతి యనెడి, గుణ = గుణము చేత, నిరంతర = ఎల్లప్పుడును, వైభవ = వైభవము కలవాడా!, అష్టసిద్ధి = అణిమాది అష్టసిద్ధుల యొక్క, బల = బలము చేత, నిరంతరాయ = ఆటంకములు లేనివాడా!, ప్రాదివళ్ళకున్ = పైన చెప్పిన ప్రాది యతులకు, ఇది = ఈ పద్యము, ఉదాహరణంబు = గొప్ప నిదర్శనము, అయ్యెన్ = అయినది.

తాత్పర్యం: "పండితులనే పద్మాలకు సూర్యుడి వంటి ఓ విక్రమార్క మహారాజా! నీవు స్త్రీల చూపుల చేత కాంక్షించబడే సౌందర్యవతుడవు, యాచక సమూహాల చేత వేడుకోదగిన కల్పవృక్షానివి, బ్రాహ్మణుల కోరికలు తీర్చే దాతవు, గజబలం గల సైన్యంతో విజయయాత్రలు చేసే వీరుడవు, ధర్మకార్యాల ద్వారా కీర్తిని ఆర్జించినవాడవు, శత్రువుల కోటలను జయించే ఉపాయాలు తెలిసినవాడవు, వేదశాస్త్రాలను పరిశీలించే జ్ఞానివి, లక్ష్మీదేవి కటాక్షం పొందినవాడవు, రాజనీతి వైభవం గలవాడవు, అష్టసిద్ధుల బలంతో తిరుగులేని వాడవు. ప్ర, పరి, ప్రతి మొదలైన ఉపసర్గలతో కూర్చబడిన ఈ సీస పద్యమే 'ప్రాది యతి' కి అత్యంత ఉత్కృష్టమైన ఉదాహరణ".

విశేషాలు

అలంకారం: మాలా రూపక మరియు కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: పండితులను పద్మాలుగా (విద్వదంబుజ), రాజును సూర్యుడిగా (అర్క) రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం. ప్రాది యతికి ఉదాహరణగా నిలిచే ఈ పద్యంలో, ప్రతి పాదంలోనూ ఉపసర్గలను (ప్రమద-ప్రార్థిత, పృథ్వీ-సంధాయక మొదలైన వాటిని) సమన్వయించి విక్రమార్కుని గుణగణాలను కీర్తించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన కావ్యలింగ మరియు శబ్దాలంకార చమత్కార భరితమైనది.

వచనం 211

వ. మఱియుం బ్రాసంబు లన్నవి దుష్కరప్రాసంబు, ద్విప్రాసంబు త్రిప్రాసంబు, చతుష్ప్రాసం, బంత్యప్రాసం, బనుప్రాసంబు నన నాఱుదెఱంగులయ్యె నందు దుష్కర ప్రాసం బన్నది.

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్ = ఇంకను, ప్రాసంబులు = ప్రాస నియమములు, అన్నవి = అనబడేవి, దుష్కరప్రాసంబు = దుష్కర ప్రాసము, ద్విప్రాసంబు = ద్విప్రాసము, త్రిప్రాసంబు = త్రిప్రాసము, చతుష్ప్రాసంబు = చతుష్ప్రాసము, అంత్యప్రాసంబు =

అంత్యప్రాసము, అనుప్రాసంబు = అనుప్రాసము, అనన్ = అనగా, ఆఱు = ఆరు, దెఱంగులు = రకములు, అయ్యెన్ = ఉన్నవి, అందున్ = ఆ ఆరింటిలో, దుష్కరప్రాసంబు = దుష్కర ప్రాసము, అన్నది = అనెడి దానిని వివరింతును.

తాత్పర్యం: "మహారాజా! ఇప్పటివరకు యతి భేదాలను తెలుసుకున్నాము, ఇక ప్రాస భేదాలను వివరిస్తాను. తెలుగు కవిత్వంలో ప్రాసలు మొత్తం ఆరు రకాలుగా ఉన్నాయి. అవి: 1. దుష్కర ప్రాసము, 2. ద్విప్రాసము, 3. త్రిప్రాసము, 4. చతుష్ప్రాసము, 5. అంత్యప్రాసము, 6. అనుప్రాసము. వాటిలో మొదటిదైన దుష్కర ప్రాసము ఎలాంటిదో చూద్దాం".

పద్యం 212

క. దృఙ్మంజులవిలసన్మృగ
దృఙ్మన్మథరూప వసుమతీవర తిలకా
దిఙ్మండలభరితయశ
స్రఙ్మండన యిట్లు దుష్కరప్రాస మగు.

ప్రతిపదార్థం: దృక్ = చూపుల చేత, మంజుల = మనోహరముగా, విలసత్ = ప్రకాశించే, మృగదృక్ = లేడికన్నుల వంటి కన్నులు గల స్త్రీలకు, మన్మథ = మన్మథుని వంటి, రూప = రూపము కలవాడా!, వసుమతీవర = భూదేవికి నాథుడైన ఓ రాజా!, తిలకా = వంశ శ్రేష్ఠుడా!, దిక్ + మండల = నలుదిక్కుల సమూహము నందు, భరిత = నిండినట్టి, యశః = కీర్తి అనెడి, స్రక్ = పూలదండ చేత, మండన = అలంకరింపబడినవాడా!, ఇట్లు = ఈ విధముగా (పాదముల ద్వితీయాక్షరములలో 'ఙ్మ' అను కలిన వర్ణమును కూర్చుట), దుష్కరప్రాసము = దుష్కర ప్రాసము, అగున్ = అవుతుంది.

తాత్పర్యం: "మనోహరమైన లేడికన్నుల వంటి కన్నులు గల సుందరాంగుల పాలిటి మన్మథుడైన ఓ రాజా! నలుదిక్కులా వ్యాపించిన నీ కీర్తి అనే పూలదండ చేత అలంకరింపబడిన వంశ తిలకమా! పద్య పాదాల రెండవ అక్షరములలో 'ఙ్మ' (దృఙ్మంజుల, దృఙ్మన్మథ, దిఙ్మండల, స్రఙ్మండన) అనే కలినమైన, సంయుక్త వ్యంజన వర్ణాన్ని కూర్చి పద్యం చెప్పడాన్ని 'దుష్కర ప్రాసము' అని అంటారు".

విశేషాలు

అలంకారం: రూపక మరియు వృత్త్యనుప్రాస శబ్దాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: రాజు యొక్క కీర్తిని పూలదండగా రూపించి 'యశస్స్రక్' అని పేర్కొనడం వల్ల రూపకాలంకారం. పద్య పాదాల ద్వితీయాక్షరాలలో 'ఙ్మ' అనే దుష్కర సంయుక్తాక్షరము ఆవృత్తి కావడం వల్ల వృత్త్యనుప్రాస శబ్దాలంకారము కలిగి, ఆ ప్రాస నియమ లక్షణాన్ని పద్యంలోనే సమన్వయించి చూపడం జరిగినది.

పద్యం 213

క. నవరసములు నమరం బద
వివరణభరణీయమైన వెరవునఁ గావ్య
ప్రవరమతులైన కవులీ
వివరంబునఁ జెప్పిరేని ద్విప్రాస మగున్.

ప్రతిపదార్థం: కావ్య = కావ్య నిర్మాణము నందు, ప్రవర = శ్రేష్ఠమైన, మతులు + ఐన = బుద్ధి గలవారైన, కవులు = కవులు, నవరసములు = శృంగారాది తొమ్మిది రసములును, అమరన్ = ఒప్పియుండునట్లుగా, పద = పదముల యొక్క, వివరణ =

అర్థ విశేషములను, భరణీయము + ఐన = భరింపదగినట్టి (పోషింపదగినట్టి), వెరవునన్ = నేర్పుతో, ఈ వివరంబునన్ = ఈ పద్ధతిలో (ప్రతి పాదమునందును రెండేసి ప్రాసాక్షరములను కూర్చుట ద్వారా), చెప్పిరి + ఏనిన్ = పద్యమును రచించినట్లయితే, ద్విప్రాసము = ద్విప్రాసము, అగున్ = అవుతుంది.

తాత్పర్యం: "ఓ రాజా! కావ్య రచనలో నిపుణులైన కవులు, తొమ్మిది రసాలూ చక్కగా కుదిరేలా, పదాల అర్థ సౌందర్యం చెడకుండా, ప్రతి పాదంలోనూ రెండేసి ప్రాసాక్షరాలను ('నమరం-వివరణ', 'ప్రవర-వివర') కూర్చి పద్యం చెబితే దానిని 'ద్విప్రాసము' అని అంటారు".

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: ద్విప్రాసము యొక్క శాస్త్ర నియమ స్వరూపాన్ని, పద్య పాదాలలో దాని కూర్పును ఏ విధమైన కల్పనలు లేకుండా యథాతథంగా పద్య రూపంలో వివరించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 214

క. సరములు గూర్చిన క్రియ న

క్షరములు పాదములఁ గలయఁ గవిరాజమనో

హరము లన సముచితార్థ

స్థిరములుగాఁ జెప్ప నిట్లు త్రిప్రాస మగు.

ప్రతిపదార్థం: సరములు = పూలదండలను/ముత్యాల హారములను, కూర్చిన = అల్లిన, క్రియన్ = విధముగా, అక్షరములు = అక్షరములను, పాదములన్ = పద్య పాదములందు, కలయన్ = అంతటా నిండునట్లు, కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠుల యొక్క, మనః = మనస్సుకు, హరములు = ఆనందాన్ని ఇచ్చునవి, అనన్ = అనునట్లుగా, సముచిత = తగిన, అర్థ = అర్థములతో, స్థిరములుగాన్ = నిశ్చలముగా ఉండునట్లు, చెప్పన్ = రచించినచో, ఇట్లు = ఈ విధముగా (ప్రతి పాదమున మూడేసి ప్రాసాక్షరములను కూర్చుట), త్రిప్రాసము = త్రిప్రాసము, అగున్ = అవుతుంది.

తాత్పర్యం: "పూలదండలను లేదా ముత్యాల హారాలను ఎంతో నేర్పుగా కూర్చినట్లు, పద్య పాదాలలో అక్షరాలను కవిశ్రేష్ఠుల మనస్సును ఆకట్టుకునేలా కూర్చాలి. తగిన అర్థ గౌరవం దెబ్బతినకుండా, ప్రతి పాదంలోనూ మూడేసి ప్రాసాక్షరాలను ('సరములు-క్షరములు', 'హరములు-స్థిరములు') అమర్చి పద్యం చెబితే దానిని 'త్రిప్రాసము' అని అంటారు".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: పద్య పాదాలలో అక్షరాలను కూర్చే క్రియను (ఉపమేయం), ముత్యాల హారాలను లేదా పూలదండలను కూర్చే విధానంతో (ఉపమానంతో) 'క్రియన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 215

క. భూషణముగఁ గైకొని రస

పోషణముగఁ గ్రాలు నర్థపోషణమున ని

ర్దూషణముగఁ జెప్పిన కవి

తోషణముగఁ గృతుల నివి చతుష్ప్రసమగు.

ప్రతిపదార్థం: భూషణముగన్ = కావ్యమునకు ఒక గొప్ప అలంకారముగా, కైకొని = స్వీకరించి, రస = రసము యొక్క, పోషణముగన్ = పుష్టి కలుగునట్లుగా, క్రాలు = ప్రకాశించే, అర్థ = అర్థము యొక్క, పోషణమునన్ = అభివృద్ధి చేత, నిర్దూషణముగన్ = ఎటువంటి కావ్య దోషములు లేకుండా, కవి = కవులకు, తోషణముగన్ = సంతోషము కలుగునట్లుగా, కృతులన్ = కావ్యములందు, చెప్పినన్ = రచించినచో, ఇవి = ఇటువంటి కూర్పులు (ప్రతి పాదమున నాలుగేసి ప్రాసాక్షరములను అమర్చుట), చతుష్ప్రసము (చతుష్ప్రాసము) = చతుష్ప్రాసము, అగున్ = అవుతుంది.

తాత్పర్యం: "కావ్యానికి ఒక ఉత్తమ అలంకారంగా భావించి, రసపోషణ దెబ్బతినకుండా, అర్థ గౌరవం అతిశయించేలా, ఎలాంటి దోషాలూ లేకుండా కవులందరూ మెచ్చుకునే విధంగా —— ప్రతి పాదంలోనూ నాలుగేసి ప్రాసాక్షరాలను ('భూషణముగ-పోషణముగ', 'పోషణమున-దూషణముగ-తోషణముగ') అమర్చి పద్యం చెబితే దానిని 'చతుష్ప్రాసము' అని అంటారు".

విశేషాలు

అలంకారం: వృత్త్యనుప్రాస శబ్దాలంకారం మరియు స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: పద్య పాదాలలో 'షణము', 'షణమున', 'దూషణ' వంటి అక్షర సమూహాలు మరల మరల ఆవృత్తి కావడం వల్ల వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము, చతుష్ప్రాస నియమాన్ని సహజంగా పద్యంలో నిబద్ధించడం వల్ల స్వభావోక్త్యలంకారము సమన్వయమైనవి.

పద్యం 216

క. అనుపమపుణ్యవిశేషా

ఘనబెల విద్వేషినికర ఖండనరోషా

వినయనయవినుతవేషా

విను మంత్యప్రాస మయ్యె విక్రమభూషా.

ప్రతిపదార్థం: విక్రమభూషా = పరాక్రమమే ఆభరణముగా గల ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, అనుపమ = సాటిలేని, పుణ్య = పుణ్యముల యొక్క, విశేషా = అతిశయము కలవాడా!, ఘన = గొప్పదైన, బల = సైన్యబలము కలవాడా!, విద్వేషి = శత్రువుల యొక్క, నికర = సమూహమును, ఖండన = సంహరించుట యందు, రోషా = అమితమైన కోపము కలవాడా!, వినయ = అణకువ చేతను, నయ = నీతి చేతను, వినుత = కొనియాడబడిన, వేషా = రూపము కలవాడా!, వినుము = ఆలకింపుము, ఇట్లు (పాదముల చివర ఒకే రకమైన అక్షరములను కూర్చుట), అంత్యప్రాసము = అంత్యప్రాసము, అయ్యెన్ = అవుతుంది.

తాత్పర్యం: "పరాక్రమమే భూషణంగా గల ఓ విక్రమార్క మహారాజా! సాటిలేని పుణ్యమూర్తివి, మహా బలశాలివి, శత్రువులను సంహరించే క్రోధమూర్తివి, వినయ నీతులతో శోభిల్లే ఉత్తమ రూపం కలవాడివి అయిన ఓ రాజా! వినుము. పద్య పాదాల చివర ఒకే రకమైన వర్ణములను ('విశేషా', 'రోషా', 'వేషా', 'భూషా') కూర్చి పద్యం చెప్పడాన్ని 'అంత్యప్రాసము' అని అంటారు".

విశేషాలు

అలంకారం: అంత్యప్రాస శబ్దాలంకారం.

సమన్వయం: పద్యం లోని నాలుగు పాదాల చివర 'షా' (విశేషా, రోషా, వేషా, భూషా) అనే ఒకే అక్షరం లేదా ధ్వని పునరావృతం కావడం వల్ల ఇక్కడ శబ్దాలంకార నియమం ప్రకారం అంత్యప్రాసాలంకారం అద్భుతంగా సమన్వయమైనది.

పద్యం 217

క. ఈప్రాసప్రకరంబు శ్రు
తిప్రసవదశప్రభాప్రదీప్తం బై లో
కప్రకటార్థప్రసృతి న
నుప్రహితంబై నచో ననుప్రాస మగున్.

ప్రతిపదార్థం: ఈ = ఈ చెప్పబడిన, ప్రాస = ప్రాసల యొక్క, ప్రకరంబు = సమూహము, శ్రుతి = వినికిడికి/చెవులకు, ప్రసవ = పూల యొక్క, దశ = స్థితి వలె, ప్రభా = కాంతితో, ప్రదీప్తంబు + ఐ = మిక్కిలి ప్రకాశించేదై, లోక = లోకమునందు, ప్రకట = స్పష్టమైన, అర్థ = భావము యొక్క, ప్రసృతిన్ = వ్యాప్తి కొరకై, అనుప్రహితంబు + ఐనచోన్ = అనుకూలముగా కూర్చబడినట్లయితే, అనుప్రాసము = అనుప్రాసము, అగున్ = అవుతుంది.

తాత్పర్యం: "ఓ రాజా! ఈ ప్రాసల సమూహం చెవులకు వినడానికి పూలదండ వలె ఎంతో కాంతివంతంగా, ఆహ్లాదకరంగా ఉంటూ —— లోకంలో స్పష్టమైన అర్థవ్యాప్తికి అనుకూలంగా, పాదమంతటా అక్షరాల పునరావృత్తితో కూర్చబడినట్లయితే దానిని 'అనుప్రాసము' (వృత్త్యనుప్రాస లేదా లాటానుప్రాసాది అనుప్రాసలు) అని అంటారు".

విశేషాలు

అలంకారం: వృత్త్యనుప్రాస శబ్దాలంకారం మరియు ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: పద్య పాదాలలో 'ప్ర' (ప్రాసప్రకరంబు, శ్రుతిప్రసవదశప్రభాప్రదీప్తంబై, ప్రకటార్థప్రసృతి, నుప్రహితంబైనచో) అనే అక్షరం అనేక పర్యాయాలు ఆవృత్తి కావడం వల్ల వృత్త్యనుప్రాసాలంకారం. వినికిడికి ప్రాసల కూర్పు పూల స్థితి వలె (ప్రసవదశప్రభా భాతి) ఉన్నదని పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం సమన్వయమైనది.

పద్యం 218

క. అని లక్షణయుకముగా
వినిపించిన సంతసించి విభుఁ డద్దేశం
బున నుడుగులఁ గల
నునుపునఁ పద్యంబుఁ జేపుమనుడు నిట్లనియెన్.

ప్రతిపదార్థం: అని = ఈ విధంగా, లక్షణ = ఛందోలక్షణములతో, యుక్తముగాన్ = కూడినట్లుగా, వినిపించినన్ = కమలాకరుడు తనకు చెప్పగా, విభుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, సంతసించి = ఎంతో సంతోషించి, ఆ దేశంబునన్ = ఆ ఆంధ్రదేశము (కోనసీమ) లోని, నుడుగులన్ = పదములలో/భాషలో, కల = ఉన్నట్టి, నునుపునన్ = మార్దవముతో/సౌందర్యముతో, పద్యంబున్ = ఒక అందమైన పద్యమును, చేపుము (చెప్పుము) + అనుడున్ = చెప్పుమని కోరగా, ఇట్లు + అనియెన్ = ఆ కమలాకరుడు ఈ క్రింది విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యం: కమలాకరుడు తెలుగు భాషలోని యతిప్రాసల లక్షణాలన్నింటినీ ఈ విధంగా శాస్త్రబద్ధంగా వినిపించేసరికి విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో సంతోషించాడు. ముగ్ధుడైన రాజు, "ఓ పండితుడా! అయితే ఆ ఆంధ్రదేశపు తెలుగు భాషలోని

సాగను, నునుపు దేనితోనైనా ఒప్పేలా ఒక అందమైన పద్యం చదివి వినిపించు" అని కోరాడు. అప్పుడు కమలాకరుడు ఈ విధంగా పద్యం చదవడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: పండితుడి ఉపన్యాసానికి ముగ్ధుడైన రాజు, ఆ భాషా సౌందర్యాన్ని రుచి చూడాలనే కుతూహలంతో పద్యం చెప్పమనడం అనే సహజ సిద్ధమైన సభా వృత్తాంతాన్ని ఇక్కడ వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 219

ఛందస్సు: సీస పద్యం

సీ. పాదలినకూటమీ పిదప మెల్పునఁ గల
గనయంబు డాకేలఁ గొనితెమల్చి
పోఁడిమి గలపాఁపతేఁ డను సెజ్జపై
నూఁతగా వలకేల నొయ్య హత్తి
క్రొమ్ముడిఁ జెరివిన కమ్మనిక్రోవ్విరు
లెడలి వెన్నున జాఱి కడలుకొనఁగ
లేచి వేంచేయుచోఁ జూచి వెన్నుఁడు సోంపు
రెట్టింపఁ గ్రమ్మఱఁ బట్టి
తే.గీ. దమక మినుమడిగాఁగొనుదక్కఁ దొడిగి
బిగువుఁ గౌఁగిటఁ గదియంగఁ దిగిచితివుట
మోవిగదియంగఁ గోర్కులుమూరి బుచ్చు
కలిమి యాబిడ చూడ్కులుగా చుఁగాత.

ప్రతిపదార్థం: పాదలిన = అతిశయించిన, కూటమీ = సుఖానుభూతి/రతి క్రీడ యొక్క, పిదప = తరువాత, మెల్పునన్ = మెల్లగా/సుకుమారముగా, కలగనయంబు (కలగనినట్టి/కలకలలాడుతున్న ఆభరణముల వలయమును), డాకేలన్ = తన ఎడమ చేతితో, కొని = పట్టుకొని, తేమల్చి = సవరించుకొని, పోఁడిమి = అందము, కల = కలిగినట్టి, పాఁపతేఁడు = సర్పరాజైన ఆదిశేషుడు, అను = అనెడి, సెజ్జపైన్ = పాన్పు పైన, ఊఁతగాన్ = ఆసరాగా, వలకేలన్ = తన కుడి చేతిని, ఒయ్యన్ = మెల్లగా, హత్తి = ఆనించి, క్రొమ్ముడిన్ = తన దట్టమైన కొప్పునందు, చెరివిన = ముడిచినట్టి, కమ్మని = సువాసన గల, క్రోవ్విరులు = తాజా పూలు, ఎడలి = ఊడిపోయి, వెన్నునన్ = వీపు పైన, జాఱి = జారిపడి, కడలుకొనఁగన్ = విస్తరిస్తుండగా, లేచి = పాన్పు నుండి పైకి లేచి, వేంచేయుచోన్ = వెళ్తున్న సమయంలో, చూచి = ఆ సౌందర్యాన్ని వీక్షించి, వెన్నుఁడు = విష్ణుమూర్తి, సోంపు = ఆనందము/మోహము, రెట్టింపన్ = రెట్టింపు కాగా, క్రమ్మఱన్ = తిరిగి, పట్టి = ఆమెను పట్టుకొని, దమకము = తహతహ/కలియుడనే ఆరాటము, ఇనుమడిగాన్ = రెండు రెట్లు కాగా, కౌను = నడుమును, దక్కన్ = వశపరచుకొనునట్లు, తొడిగి = చేతులతో చుట్టి, బిగువు = గట్టిదైన, కౌఁగిటన్ = ఆలింగనము నందు, కదియంగన్ =

దగ్గరకు చేరునట్లు, దిగిచి తివుటన్ = లాగి గట్టిగా హత్తుకొనగా, మోవి = పెదవి, గదియంగన్ = ముద్దు పెట్టుకొనుటకై దగ్గరకు చేరగా, కోర్కులు = కోరికలను, మూరిఁబుచ్చు = సమృద్ధిగా తీర్చేటట్టి, కలిమి యాబిడ = లక్ష్మీదేవి యొక్క, చూడ్కులు = కరుణా వీక్షణాలు, కాచుఁగాత = మనలను రక్షించుగాక!

తాత్పర్యం: "శ్రీమహావిష్ణువుతో రతి క్రీడ ముగిసిన తరువాత, లక్ష్మీదేవి ఎంతో సుకుమారంగా తన ఎడమ చేతితో జారిన వస్త్ర ఆభరణాలను సవరించుకుంది. ఆదిశేషుడనే పాన్పు పైన తన కుడి చేతిని ఆసరాగా ఆనించి, పాన్పు నుండి మెల్లగా పైకి లేచింది. ఆ సమయంలో ఆమె కొప్పులో ముడుచుకున్న సువాసనల తాజా పూలు ఊడిపోయి, ఆమె వీపుపై జరజరా జారిపడ్డాయి. అలా లేచి వెళ్తున్న లక్ష్మీదేవి సౌందర్యాన్ని చూసి విష్ణుమూర్తికి మోహం రెట్టింపయ్యింది. ఆయన వెంటనే ఆమెను వెనుక నుండి పట్టుకొని, అమితమైన తహతహతో ఆమె సన్నని నడుమును తన చేతులతో చుట్టి, గట్టి కౌగిలిలోకి లాక్కున్నాడు. పెదవులు ఒకదానికొకటి దగ్గరై ముద్దు పెట్టుకొనేలా పరవశించి, భక్తుల కోరికలన్నింటినీ సమృద్ధిగా తీర్చే ఆ లక్ష్మీదేవి యొక్క చల్లని కంటిచూపులు మనలను ఎల్లప్పుడూ కాపాడుగాక!"

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్తి మరియు శృంగార రస ప్రధాన రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: ఆదిశేషుడిని పాన్పుగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం (పాఁపతేఁడను సెజ్జ). రతి క్రీడానంతరం లక్ష్మీనారాయణుల మధ్య జరిగే సుకుమారమైన శృంగార చేష్టలను, లక్ష్మీదేవి కొప్పు నుండి పూలు జారడం వంటి సహజ సుందర దృశ్యాలను తెలుగు పదాల నునుపుతో ఉన్నదున్నట్లుగా కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన స్వభావోక్త్యలంకారం.

వచనం 220

వ. అని చదివినం జేవులకుం జవులు చిలుకు నచటి పలుకు సరసభావంబులకుం బులకించి నృపతితిలకుం డిచటి యాబిడ యనుశబ్దం బది స్త్రీవాచకం బుగదా యనవుడు విద్యాకరుం డిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థం: అని = ఈ విధంగా ఆ పద్యమును, చదివినన్ = కమలాకరుడు పఠించగా, చెవులకున్ = వినేడి కర్ణములకు, చవులు = అమృత రుచులు, చిలుకు = కురిపించేటట్లున్న, అచటి పలుకు = ఆ పద్యము లోని తెలుగు మాటల యొక్క, సరస = మధురమైన, భావంబులకున్ = రసభావములకు, పులకించి = శరీరం పులకరించిపోయి, నృపతితిలకుండు = రాజశ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, ఇచటి = ఈ పద్యము లోని, యాబిడ (ఆబిడ) = 'ఆబిడ' అనే, శబ్దంబు = పదము, అది = అది, స్త్రీవాచకంబు = స్త్రీని సూచించే మాట, కదా = కదా!, అనవుడున్ = అని సందేహం అడుగగా, విద్యాకరుండు (విద్యాకరుఁడు) = ఆ విద్యావంతుడైన కమలాకరుడు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = సమాధానమిచ్చెను.

తాత్పర్యం: కమలాకరుడు ఆ పద్యాన్ని చదవగానే, చెవులకు అమృతం కురిపించినట్లున్న ఆ తెలుగు పదాల మధుర శృంగార రసభావాలకు విక్రమార్క మహారాజు శరీరం పులకరించిపోయింది. రాజు ఎంతో ఆనందిస్తూనే ఒక సందేహాన్ని వెలిబుచ్చాడు —— "ఓ పండితుడా! పద్యం చాలా బాగుంది, కానీ అందులో చివర 'యాబిడ' (ఆబిడ) అనే పదాన్ని ఉపయోగించావు కదా, అది కేవలం స్త్రీని సూచించే సామాన్య వాచకమే కదా!" అని అడిగాడు. అందుకు విద్వాకరుడైన కమలాకరుడు రాజుగారికి తెలుగు భాషలోని స్త్రీవాచక పదాల వైవిధ్యాన్ని వివరిస్తూ ఈ విధంగా సమాధానమిచ్చాడు.

పద్యం 221

ఛందస్సు: సీస పద్యం

సీ. ఎలనాఁగ తొయ్యలి యింతి ముద్దియ నాతి
ప్రోయాలు పాలఁతుక పువ్వుఁబోణి
చెలువ కలువకంటి చేడియ నేలఁతుక
మగువ మెఱుఁగుబోఁడి మచ్చికంటి
యుగ్మలి యాబిడ యువిద వాలుంగంటి
అన్ను చిగురుఁబోణి యతివ పడతి
తేమ క్రాల్గంటియుఁ జామ పాలఁతి కొమ్మ
తీఁగఁబోఁడి మడత్రి తెఱవ బోటి
ఆ.వె. వెలఁది ముదిత గొంతి మెలఁతుక పడఁతుక
నెలఁత యిగురుఁబోఁడి తలిరుఁబోడి
యనఁగ సతుల పేళ్ళు తెనుఁగున నలువది
వెలయుచుండు నిట్లు విక్రమార్క.

ప్రతిపదార్థం: విక్రమార్క = ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, తెనుఁగునన్ = తెలుగు భాష నందు, ఎలనాఁగ = ఎలనాగ అనియు, తొయ్యలి = తొయ్యలి అనియు, యింతి = ఇంతి అనియు, ముద్దియ = ముద్దియ అనియు, నాతి = నాతి అనియు, ప్రోయాలు = ప్రోయాలు అనియు, పాలఁతుక = పాలతుక అనియు, పువ్వుఁబోణి = పువ్వుబోణి అనియు, చెలువ = చెలువ అనియు, కలువకంటి = కలువకంటి అనియు, చేడియ = చేడియ అనియు, నేలఁతుక = నేలతుక అనియు, మగువ = మగువ అనియు, మెఱుఁగుబోఁడి = మెరుగుబోడి అనియు, మచ్చికంటి = మచ్చికంటి అనియు, యుగ్మలి = యుగ్మలి అనియు, యాబిడ = ఆబిడ అనియు, యువిద = యువిద అనియు, వాలుంగంటి = వాలుంగంటి అనియు, అన్ను = అన్ను అనియు, చిగురుఁబోణి = చిగురుబోణి అనియు, యతివ = అతివ అనియు, పడతి = పడతి అనియు, తేమ = తేమ అనియు, క్రాల్గంటియున్ = క్రాల్గంటి అనియు, చామ = చామ అనియు, పాలఁతి = పాలతి అనియు, కొమ్మ = కొమ్మ అనియు, తీఁగఁబోఁడి = తీగబోడి అనియు, మడత్రి = మడత్రి అనియు, తెఱవ = తెఱవ అనియు, బోటి = బోటి అనియు, వెలఁది = వెలది అనియు, ముదిత = ముదిత అనియు, గొంతి = గొంతి అనియు, మెలఁతుక = మెలతుక అనియు, పడఁతుక = పడతుక అనియు, నెలఁత = నెలత అనియు, యగురుఁబోఁడి = ఇగురుబోడి అనియు, తలిరుఁబోఁడి = తలిరుబోడి అనియు, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, సతుల పేళ్ళు = స్త్రీల యొక్క నామములు, నలువది = నలభై (40) పదములుగా, ఇట్లు = ఈ విధముగా, వెలయుచుండున్ = ప్రసిద్ధములై ప్రకాశించుచుండును.

తాత్పర్యం: కమలాకరుడు విక్రమార్కుడితో ఇలా అన్నాడు — "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! తెలుగు భాషలో స్త్రీలను సంబోధించడానికి లేదా వర్ణించడానికి మొత్తం నలభై (40) రకాల సుందరమైన పదాలు ఉన్నాయి. అవి: ఎలనాగ, తొయ్యలి, ఇంతి, ముద్దియ, నాతి, ప్రోయాలు, పాలతుక, పువ్వుబోణి, చెలువ, కలువకంటి, చేడియ, నేలతుక, మగువ, మెరుగుబోడి, మచ్చికంటి, యుగ్మలి, ఆబిడ, యువిద, వాలుంగంటి, అన్ను, చిగురుబోణి, అతివ, పడతి, తేమ, క్రాల్గంటి, చామ, పాలతి, కొమ్మ,

తీగబోడి, మడత్రి, తెఱవ, బోటి, వెలది, ముదిత, గొంతి, మెలతుక, పడతుక, నెలత, ఇగురుబోడి, తలిరుబోడి. ఈ నలభై పదాలూ తెలుగున స్త్రీవాచకాలుగా ఎంతో వైభవంగా చలామణిలో ఉన్నాయి".

విశేషాలు

అలంకారం: యథాతథ సంఖ్యావాచక లేదా నామవైవిధ్య సముచ్చయాలంకారం (స్వభావోక్త్యలంకారం).

సమన్వయం: అచ్చ తెలుగు భాషలోని స్త్రీవాచక పదజాల సంపదనంతటినీ ఛందోబద్ధంగా, ఒకే సీస పద్యంలో ఏ విధమైన కృత్రిమ కల్పనలు లేకుండా అత్యంత సహజ సిద్ధంగా అమర్చి చూపడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకార విశిష్టతను సంతరించుకున్నది.

వచనం 222

వ. అనిన నచ్చాతురికిం బరిణమించి ధరణీరమణుం డారీతి రత్నమాలిక యతని యఱుత నిడి కర్ణానందంబుగా నాకర్ణించితి విలోకానందంబుగా విలోకించితి నిట్టి దెద్దియేయును వింత గలిగినఁ జెప్పు మనవుడు నాకమలాకరుండు.

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ = అని కమలాకరుడు చెప్పగా, ఆ చాతురికిన్ = ఆ విద్యా నైపుణ్యమునకు, పరిణమించి = అమితముగా ముగ్ధుడై/సంతోషించి, ధరణీరమణుండు = రాజైన విక్రమార్కుడు, ఆ రీతిన్ = ఆ సమయమున, రత్నమాలిక = ఒక అమూల్యమైన రత్నాల హారమును, అతని యఱుతన్ = ఆ కమలాకరుని మెడలో, ఇడి = వేసి, కర్ణ + ఆనందంబుగాన్ = నా చెవులకు ఎంతో విందు కలుగునట్లుగా, ఆకర్ణించితిన్ = నీ శాస్త్ర ప్రసంగాన్ని విన్నాను, విలోక + ఆనందంబుగాన్ = కళ్లకు అమితమైన ఆనందం కలుగునట్లుగా, విలోకించితిన్ = నీ పద్య సౌందర్యాన్ని చూశాను, ఇట్టిది = ఇటువంటిది, ఎద్ది + ఏనియున్ = మరేదైనా సరే, వింత = ఆశ్చర్యకరమైన విశేషము, కలిగినన్ = ఉంటే, చెప్పుము = నాకు వివరించుము, అనవుడున్ = అని రాజు అడుగగా, ఆ కమలాకరుండు = ఆ కమలాకరుడు ఇట్లు చెప్పసాగెను.

తాత్పర్యం: కమలాకరుడి విద్యాచాతుర్యానికి, తెలుగు భాషా పాండిత్యానికి విక్రమార్క మహారాజు అమితంగా ముగ్ధుడయ్యాడు. వెంటనే తన మెడలోని ఒక అమూల్యమైన రత్నాల హారాన్ని తీసి కమలాకరుడి మెడలో వేశాడు. "ఓ పండితుడా! నీ ప్రసంగం నా చెవులకు అమృతంలా అనిపించింది, నీ పద్య సౌందర్యం నా కళ్లకు విందు చేసింది. నీ దేశాటనలో నువ్వు చూసిన మరేదైనా వింత విశేషం ఉంటే నాకు చెప్పు" అని అడిగాడు. అందుకు కమలాకరుడు ఈ విధంగా చెప్పసాగాడు.

పద్యం 223

క. అవనీశ నీగుణములు

చెవులకుఁ చవు లొసఁగి విందు సేయుచునుండు

నవలావణ్యమయం బగు

భవదాకృతి చూపు గనులపండువ గాదే.

ప్రతిపదార్థం: అవనీశ = ఓ మహారాజా!, నీ = నీయొక్క, గుణములు = సద్గుణములు, చెవులకున్ = వినేడి కర్ణములకు, చవులు + ఒసఁగి = అమృత రుచులను అందించి, విందు = ఆనందమనెడి విందును, చేయుచున్ + ఉండున్ = నిరంతరము కలుగజేస్తూ ఉండును, నవ = నూతనమైన, లావణ్యమయంబు + అగు = సౌందర్య శోభతో నిండినట్టి, భవత్ + ఆకృతి =

నీయొక్క దివ్య రూపమును, చూపు = చూచుట అనేది, గనుల = నా కళ్లకు, పండువ = ఒక గొప్ప పండుగ/ఉత్సవము, కాదే = అవుతుంది కదా!

తాత్పర్యం: "ఓ మహారాజా! నీ సద్గుణాల గురించి వినడం నా చెవులకు అమృతపు విందు భోజనం లాంటిది. నూతన సౌందర్య శోభతో విరాజిల్లే నీ దివ్య మంగళ స్వరూపాన్ని కళ్లారా చూడటం నా కళ్లకు ఒక పెద్ద పండుగ కదా!"

విశేషాలు

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: రాజు యొక్క రూపాన్ని కళ్లకు కలిగే 'పండుగ' గా రూపించి 'గనులపండువ' అని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం మనోహరంగా సమన్వయమైనది.

పద్యం 224

మ. జగతీనాయక! సర్వవిస్మయనివాసం బైన నీ విప్పు డిం
పుగ న న్నచ్చెరు వేమి గంటి వని సంబోధించి తే జెప్పఁగాఁ
తగ ద ట్లయ్యును విన్నవింతు నిజవిద్యాకాంక్ష నాఁ డేఁగి యొ
క్కగతి ఁ సస్యఫల ప్రశస్యతలమౌ కాశ్మీరదేశంబునన్.

ప్రతిపదార్థం: జగతీనాయక = ఓ లోకనాథుడైన మహారాజా!, సర్వ = సమస్తమైన, విస్మయ = అద్భుతములకు, నివాసంబు + ఐన = పుట్టినిల్లయినట్టి, నీవు = నువ్వు, ఇప్పుడు = ఈ సమయమున, ఇంపుగాన్ = ప్రేమతో, నన్నున్ = నన్ను చూసి, అచ్చెరువు = ఆశ్చర్యకరమైన వింత, ఏమి = ఏమి, కంటివి = చూశావు, అని = అంటూ, సంబోధించి తేన్ = నన్ను ప్రశ్నించావు కాబట్టి, చెప్పఁగాన్ = నీకు వివరించుట, తగదు = అంతగా తగదు (సమస్తము తెలిసిన నీ ఎదుట నేను చెప్పడం తగదు), అట్లు + అయ్యును = అయినప్పటికిని, విన్నవింతున్ = నీ ఆజ్ఞ ప్రకారం విన్నవిస్తాను, నిజ = నాదైన, విద్యా = విద్యాభ్యాసము యొక్క, కాంక్షన్ = కోరికతో, నాఁడు = పూర్వము ఒకరోజు, ఏఁగి = బయలుదేరి వెళ్లి, ఒక్క గతిన్ = ఒక పద్ధతి ప్రకారం, సస్య = పంటలతోను, ఫల = పండ్లతోను, ప్రశస్య = కొనియాడదగిన, తలము + ఔ = ప్రదేశము కలిగినట్టి, కాశ్మీరదేశంబునన్ = కాశ్మీర దేశము నందు.

తాత్పర్యం: "ఓ లోకేశ్వరా! సమస్త అద్భుతాలకూ నిలయమైన నీవే నన్ను వింతల గురించి అడిగావు. సర్వజ్ఞుడవైన నీ ముందర నేను చెప్పడం తగనప్పటికీ, నీ ఆజ్ఞ ప్రకారం విన్నవిస్తాను. పూర్వం నేను విద్యాభ్యాసం చేయాలనే తీవ్రమైన కోరికతో, పచ్చని పంటలతో, పండ్లతో ఎంతో ప్రశస్తమైనదిగా శోభల్లే కాశ్మీర దేశానికి వెళ్లాను".

విశేషాలు

అలంకారం: వ్యాజస్తుత్యలంకారం.

సమన్వయం: విక్రమార్కుడిని 'సర్వవిస్మయనివాసము' (సమస్త ఆశ్చర్యాలకు నిలయం) అని స్తుతిస్తూనే, తన విద్యాప్రయాణ విశేషాన్ని వినయపూర్వకంగా విన్నవించడానికి నాంది పలకడం వల్ల ఇక్కడ ఉదాత్తమైన వ్యాజస్తుతి చమత్కారం వ్యక్తమైనది.

పద్యం 225

తే.గీ. అగ్రహారములోన బుధాగ్రగణ్యఁ
జంద్రచూడుని గురునిఁ ప్రసన్నఁజేసి

సిద్ధసారస్వతమున వాక్సిద్ధి వడసి
వీడుకొని తిరిగితిని నావిద్యమెఱసి.

ప్రతిపదార్థం: ఆ దేశము లోని ఒక, అగ్రహారములోనన్ = బ్రాహ్మణ నివాసమైన అగ్రహారము నందు, బుధ + అగ్రగణ్యున్ = పండితులలో శ్రేష్ఠుడైనట్టి, చంద్రచూడుని = 'చంద్రచూడుడు' అనెడి, గురునిన్ = ఆచార్యుని, ప్రసన్నున్ + చేసి = నా సేవలతో ప్రసన్నము చేసుకొని, సిద్ధసారస్వతమునన్ = అతనిచే ఇవ్వబడిన సరస్వతీ మంత్ర సిద్ధి చేత, వాక్ + సిద్ధి = వాక్సిద్ధిని, వడసి = పొంది, వీడుకొని = ఆ గురువు వద్ద సెలవు తీసుకొని, నా = నాయొక్క, విద్య = విద్యా పాండిత్యము, మెఱసి = ప్రకాశించునట్లుగా, తిరిగితిని = దేశాటన చేయసాగాను.

తాత్పర్యం: "ఆ కాశ్మీర దేశంలోని ఒక పవిత్ర అగ్రహారంలో పండితులలో అగ్రగణ్యుడైన 'చంద్రచూడుడు' అనే గురువును ఆశ్రయించి, నా సేవలతో ఆయనను ప్రసన్నం చేసుకున్నాను. ఆయన అనుగ్రహించిన సరస్వతీ మంత్రం వల్ల నాకు అద్భుతమైన వాక్సిద్ధి లభించింది. ఆపై గురువుగారి వద్ద సెలవు తీసుకొని, నా విద్యా పాండిత్యాన్ని లోకానికి చాటుతూ దేశాటనకు బయలుదేరాను".

విశేషాలు

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: గురువును సేవించడం, మంత్రసిద్ధి పొందడం, విద్య పూర్తి కాగానే దేశాటనకు బయలుదేరడం అనే ఒక బ్రాహ్మణ విద్యార్థి జీవితంలోని యథార్థ ఘట్టాలను సహజ సుందరంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 226

మ. భవదాజ్ఞావశవర్తలౌ నృపులతో భాషించుచు న్వచ్చి వ
చ్చి వియత్సంచరరమ్యహర్మ్యగణమై చెల్వారు కాంచీపురం
బవలోకించి యటేఁగి యందు జయసేనాఖ్యు ఁ విభుం గాంచి యు
త్సవలీల న్నెలనాళ్ళు నిచ్చితి మనస్సంభావ్యసంభావనన్.

ప్రతిపదార్థం: భవత్ = నీయొక్క, ఆజ్ఞా = శాసనమునకు/ఆజ్ఞకు, వశవర్తులు + ఔ = లొంగి నడుచుకొనేవారైన, నృపులతోన్ = సామంత రాజులతో, భాషించుచున్ = మాట్లాడుచు, వచ్చి వచ్చి = ప్రయాణమై నడుస్తూ వచ్చి, వియత్ = ఆకాశము నందు, సంచర = సంచరిస్తున్నట్లుండే/తాకుతున్నట్లుండే, రమ్య = సుందరమైన, హర్మ్య = మేడల యొక్క, గణము + ఐ = సమూహము కలిగి, చెల్వారు = ఒప్పియున్నట్టి, కాంచీపురంబు = కాంచీపురమును, అవలోకించి = కళ్లారా చూసి, అటు + ఏఁగి = ఆ నగరము లోనికి వెళ్లి, అందున్ = ఆ పురము నందు, జయసేన + ఆఖ్యున్ = జయసేనుడు అనే పేరు గల, విభున్ = మహారాజును, కాంచి = దర్శించుకొని, మనః = మనస్సుకు, సంభావ్య = యోగ్యమైన, సంభావనన్ = సత్కారములతో, ఉత్సవలీలన్ = పండుగ వలె ఎంతో వేడుకగా, నెలనాళ్ళు = ఒక నెల రోజుల పాటు, నిచ్చితిన్ = అక్కడ నివసించాను.

తాత్పర్యం: "నీ ఆజ్ఞకు లొంగి బ్రతికే నీ సామంత రాజుల రాజ్యాల గుండా ప్రయాణిస్తూ, చివరకు ఆకాశాన్ని తాకుతున్నాయా అన్నట్లున్న ఎత్తైన సుందర భవనాలు గల కాంచీపుర నగరానికి చేరుకున్నాను. ఆ నగర ప్రభువైన 'జయసేనుడు' అనే మహారాజును దర్శించుకొని, నా పాండిత్యానికి ఆయన చేసిన గొప్ప సత్కారాలను పొందుతూ, ఒక నెల రోజుల పాటు ఎంతో పండుగలా అక్కడ కాలం గడిపాను".

విశేషాలు

అలంకారం: అత్యుక్తి లేదా అతిశయోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: కాంచీ నగర భవనాలు ఆకాశంలో విహరిస్తున్నట్లు (వియత్సంచర రమ్యహర్మ్య) ఎంతో ఎత్తుగా ఉన్నాయని లోకాతీతంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ అత్యుక్తి/అతిశయోక్త్యలంకారం శోభిల్లుతోంది.

పద్యం 227

క. ఆవీటను నర మోహిని

నావెలయుచు నిఖిలమోహనం బైన మహా

లావణ్యంబున మరుసం

జీవనిక్రియ నున్న యొక్క చెలువం గంటిన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ వీటను = ఆ కాంచీ నగరము నందు, నరమోహిని = 'నరమోహిని' అనే, నాన్ = పేరుతో, వెలయుచున్ = ప్రసిద్ధి చెంది ఉండి, నిఖిల = సమస్త లోకమును, మోహనంబు + ఐన = మోహింపజేసేటట్టి, మహా = గొప్పదైన, లావణ్యంబునన్ = సౌందర్యము చేత, మరు = మన్మథుని యొక్క, సంజీవని = మృతసంజీవని వృక్షము/ఔషధము, క్రియన్ = విధముగా, ఉన్న = ఉన్నట్టి, ఒక్క = ఒకానొక, చెలువన్ = సుందరిని, కంటిన్ = నేను చూశాను.

తాత్పర్యం: "ఆ కాంచీపుర నగరంలో 'నరమోహిని' అనే పేరు గల ఒక వేశ్యాకాంతను చూశాను. ఆమె సౌందర్యం సమస్త లోకాన్ని సమ్మోహన పరుస్తుంది. చూసేవారికి ఆమె ఎలా అనిపిస్తుందంటే, చనిపోయిన మన్మథుడిని సైతం తిరిగి బ్రతికించగల ఒక 'మృతసంజీవని' లాగా ఆమె రూపం విరాజిల్లుతోంది".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన నరమోహిని యొక్క అద్భుత సౌందర్యాన్ని, ఉపమానమైన మన్మథుడిని బ్రతికించే 'మరుసంజీవని' తో 'క్రియన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 228

సీ. క్రాలుగన్నుల నెమ్మొగమ్మున గళమున

నబ్జవిజృంభణ మాలి సేయు

జఘనస్థలంబునఁ జనుఁగవ నతనాభి

చక్రవై భవము నతిక్రమించు

స్వరమునఁ తనుమార్దవమున బింబాధర

ద్యుతిఁబ్రవాళగుణంబునోటుపఱుచుఁ

పదతలంబుల మురిపంబులఁ పయ్యెదఁ

బల్లవరాగంబు ప్రబలఁ బొలయుఁ

తే.గీ. గన్న యంతన కన్నులకఱవు ధీర్చు

నట్టిరూపంబువర్ణింప నలవి గాదు

చెప్పవచ్చునెపడియచ్చు సేయఁ తరమె

రక్షణోపేంద్రవిక్రమార్కక్షితీంద్ర.

ప్రతిపదార్థం: రక్షణ = లోకమును రక్షించుట యందు, ఉపేంద్ర = విష్ణుమూర్తి వంటివాడా!, విక్రమార్కక్షితీంద్ర = ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, క్రాలు = చంచలమైన, కన్నులన్ = నేత్రముల యందును, నెమ్మొగమ్మునన్ = అందమైన ముఖము నందును, గళమునన్ = కంఠము నందును, అబ్జ = పద్మముల యొక్క, విజృంభణము = వికాసమును/అతిశయమును, ఆలి = వరుసగా/నిరంతరము, చేయున్ = కలిగిస్తుంది, జఘనస్థలంబునన్ = నిరుపమమైన కటి ప్రదేశము నందును, చనుఁగవన్ = కుచద్వయము నందును, నతనాభి = లోతైన బొడ్డు నందును, చక్ర = చక్రవాక పక్షుల యొక్క/మండలముల యొక్క, వైభవమున్ = ప్రకాశాన్ని, అతిక్రమించు = మించిపోతుంది, స్వరమునన్ = మధుర కంఠధ్వని యందును, తను = శరీరము యొక్క, మార్దవమునన్ = సుకుమారత్వము నందును, బింబాధర = దొండపండు వంటి పెదవి యొక్క, ద్యుతిన్ = ఎర్రని కాంతి చేత, ప్రవాళ = పగడముల యొక్క, గుణంబును = ఎరుపుదనమనే గుణాన్ని, ఓటుపఱుచున్ = ఓడించివేస్తుంది, పదతలంబులన్ = అరికాళ్ళ నందును, మురిపంబులన్ = హావభావ విలాసముల నందును, పయ్యెదన్ = వక్షఃస్థలపు పవుటాకు నందును, పల్లవరాగంబు = లేత చిగురాకుల ఎరుపు రంగును, ప్రబలన్ = అతిశయించునట్లు, పాలయున్ = కలిగియున్నది, కన్న = చూసిన, అంతన = మాత్రముననే, కన్నుల = చూసేవారి కళ్ళ యొక్క, కఱవు = ఆకలిని/లోటును, తీర్చు = పోగొట్టెడి, అట్టి = అటువంటి లోకోత్తరమైన, రూపంబు = సౌందర్యాన్ని, వర్ణింపన్ = వర్ణించుటకు, అలవి కాదు = సాధ్యము కాదు, చెప్పవచ్చునె = మాటలతో చెప్పగలమా, పడియచ్చు = అచ్చుపోసి బొమ్మగా, చేయన్ = మలచుటకు, తరమె = ఎవరికైనా సాధ్యమా కాదు.

తాత్పర్యం: "లోకపాలనలో విష్ణుమూర్తి అంతటివాడైన ఓ విక్రమార్క మహారాజా! ఆ నరమోహిని చంచల నేత్రాలు, ముఖం, మెడ పద్మాల వికాసాన్ని తలపిస్తాయి. ఆమె కటిభాగం, కుచద్వయం, లోతైన బొడ్డు చక్రవాక పక్షుల గుండ్రని వైభవాన్ని మించిపోతాయి. ఆమె మధుర కంఠధ్వని, పెదవుల ఎరుపుదనం పగడాల అందాన్ని సైతం ఓడిస్తాయి. ఆమె అరికాళ్లు, హావభావాలు, పయ్యెద విలాసాలు లేత చిగురాకుల ఎరుపును మించి ప్రకాశిస్తాయి. చూసినంత మాత్రాన కళ్ల కరవు తీర్చే అటువంటి లోకోత్తర సౌందర్యాన్ని మాటలతో వర్ణించడం కానీ, అచ్చుపోసినట్లు బొమ్మగా మలచడం కానీ ఎవరికీ సాధ్యం కాదు మహారాజా!"

విశేషాలు

అలంకారం: వ్యతిరేక, రూపక మరియు అద్భుతరస ప్రధాన ఉత్ప్రేక్షాలంకారాల సంకరం.

సమన్వయం: ఆమె పెదవులు పగడాల ఎరుపును ఓడిస్తాయని (ఓటుపఱుచు) చెప్పడం వల్ల వ్యతిరేకాలంకారం. ఆమె అవయవాలను పద్మ, చక్ర, పల్లవాలతో పోలుస్తూ, ఆమె సౌందర్యాన్ని కళ్ల కరవును తీర్చే ఒక అద్భుత సృష్టిగా ఊహించడం వల్ల ఇది మనోహరమైన ఉత్ప్రేక్షా చమత్కార భరితమైనది.

పద్యం 229

తే.గీ. ఆనెలఁత రాక్షసాశ్రిత యౌటఁ జేసి

పాముతల నున్నరత్నంబుభాతి నుండు

గోరి యెవఁడైన దానిని జేరెనేని

దానవుఁడు రేయి పఱతెంచి వానిఁజంపు.

ప్రతిపదార్థం: ఆ నెలఁత = ఆ నరమోహిని అనెడి కాంత, రాక్షస = ఒక భయంకర రాక్షసుని చేత, ఆశ్రిత = ఆశ్రయింపబడినది/వశపరచుకోబడినది, బొటన్ + చేసి = కావడం వలన, పాము తలను = కోరల పాము యొక్క తలపై, ఉన్న = ఉన్నట్టి, రత్నంబు = నాగరత్నము యొక్క, భాతిన్ = విధముగా, ఉండున్ = ఉంటుంది, ఎవఁడు + ఐనన్ = ఏ పురుషుడైనా సరే, కోరి = ఆమెను కాంక్షించి, దానిని = ఆ కాంతను, చేరెన్ + ఏని = సమీపించినట్లయితే, రేయి = అర్ధరాత్రి కాగానే, దానవుఁడు = ఆ రాక్షసుడు, పఱతెంచి = వేగముగా అక్కడికి వచ్చి, వానిన్ = ఆ వెళ్ళిన పురుషుని, చంపున్ = సంహరిస్తాడు.

తాత్పర్యం: "మహారాజా! ఆ నరమోహిని ఒక భయంకర రాక్షసుడి ఆధీనంలో ఉంది. అందువల్ల ఆమె అందం ఎలాంటిదంటే —— కోరల పాము తల మీద ఉండే అమూల్యమైన నాగరత్నం లాంటిది; రత్నం కావాలని వెళ్తే పాము కరుస్తుంది కదా! అలాగే, ఏ పురుషుడైనా ఆమె అందానికి మోహపడి ఆమె దగ్గరకు వెళ్తే, అర్ధరాత్రి కాగానే ఆ రాక్షసుడు వచ్చి ఆ వ్యక్తిని నిర్దాక్షిణ్యంగా చంపేస్తాడు".

విశేషాలు

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ రాక్షసుడి ఆధీనంలో ఉన్న సుందరిని (ఉపమేయం), భయంకరమైన పాము తలపై ఉన్న నాగరత్నంతో (ఉపమానం) 'భాతిన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం. ప్రాణ సంకటమైన అందాన్ని వర్ణించడానికి ఇది సరైన పోలిక.

పద్యం 230

మ. ఇది చిత్రం బని చెప్పిన న్విని ధరిత్రీశుండు కౌతూహలం
బు దలిర్పం గమలాకరా యచటియంభోజాననం జూడనే
గుదమే రమ్మని వానిఁ తోడుకొనుచుం గ్రూరాసి చేదోడుగా
కదలెం గాంచికిఁ కాంచనాంచితనిజక్ష్మా కామినీకాంచికిన్.

ప్రతిపదార్థం: ఇది = కమలాకరుడు చెప్పిన ఈ వృత్తాంతము, చిత్రంబు = అమితమైన వింత, అని = అంటూ, చెప్పినన్ = వివరించగా, విని = ఆలకించి, ధరిత్రీశుండు = రాజైన విక్రమార్కుడు, కౌతూహలంబు = కుతూహలము/ఉత్సాహము, తలిర్పన్ = అతిశయించగా, కమలాకరా = ఓ కమలాకరుడా!, అచటి = ఆ కాంచీపురము లోని, అంభోజ + ఆననన్ = పద్మము వంటి ముఖము గల ఆ నరమోహినిని, చూడన్ = వీక్షించుటకై, ఏగుదమే = మనము వెళ్దామా, రమ్ము = నాతో రావలసింది, అని = అంటూ, వానిన్ = ఆ కమలాకరుడిని, తోడుకొనుచున్ = వెంటబెట్టుకొని, క్రూర = పదునైన/భయంకరమైన, అసి = ఖడ్గము, చేదోడుగాన్ = తన చేతికి తోడుగా రాగా, కాంచన = బంగారము చేత, అంచిత = ఒప్పియున్న, నిజ = తనదైన, క్ష్మాకామినీ = భూదేవి అనెడి కాంత యొక్క, కాంచికిన్ = మొలనూలు (ఒడ్డ్యాణము) వంటిదైన, కాంచికిన్ = ఆ కాంచీ నగరమునకు, కదలెన్ = ప్రయాణమై వెళ్లెను.

తాత్పర్యం: కమలాకరుడు చెప్పిన ఈ వింత కథ వినగానే విక్రమార్క మహారాజుకు అమితమైన కుతూహలం కలిగింది. ఆయన ఉత్సాహంతో, "ఓ కమలాకరుడా! ఆ పద్మముఖిని, ఆ రాక్షసుడి వింతను నేనే స్వయంగా చూడాలి, పదా వెళ్దాం" అని అతడిని

వెంటబెట్టుకున్నాడు. తన నమ్మకమైన పదునైన కత్తిని చేతపట్టి, భూదేవి అనే కాంత ధరించిన బంగారు ఒడ్ాణము వలె శోభల్లే ఆ కాంచీపుర నగరానికి విక్రమార్కుడు వెంటనే ప్రయాణమయ్యాడు.

విశేషాలు

అలంకారం: రూపక మరియు ఉత్ప్రేక్షాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: భూమిని స్త్రీగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం (క్ష్మాకామినీ). కాంచీ నగర విశేషాన్ని భూకాంత యొక్క బంగారు ఒడ్ాణముగా (కాంచనాంచిత కాంచి) వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షా చమత్కారం శోభిల్లుతోంది.

.

వచనం 231

వ. ఇట్లు కతిపయదివసంబుల కాపురి సొచ్చి గూఢవేషంబునం దిరుగుచు రాజ మార్గంబున నున్న నరమోహినిం జూచి తదీయలావణ్యపయోధిలో మునిఁగిన దృష్టిం దివియంజాలక తనుఁ తాన సవరించుకొని.

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు = ఈ విధంగా, కతిపయ = కొన్ని, దివసంబులన్ = రోజులకు, ఆ పురిన్ = ఆ కాంచీ నగరమును, సొచ్చి = ప్రవేశించి, గూఢ = రహస్యమైన, వేషంబునన్ = వేషధారణతో, తిరుగుచున్ = సంచరిస్తూ, రాజమార్గంబునన్ = పెద్ద బజారు వీధిలో, ఉన్న = ఉన్నట్టి, నరమోహినిన్ = ఆ నరమోహినిని, చూచి = కళ్లారా చూసి, తదీయ = ఆమెయొక్క, లావణ్య = సౌందర్యమనెడి, పయోధిలోన్ = సముద్రములో, మునిఁగిన = మునిగిపోయిన, దృష్టిన్ = తన చూపును, తివియన్ = వెనక్కి లాక్కోవడానికి, చాలక = సమర్థుడు కాక, తనున్ + తాను = తనను తాను, సవరించుకొని = నిగ్రహించుకొని/స్థిరపరుచుకొని.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా విక్రమార్క మహారాజు కమలాకరుడితో కలిసి కొన్ని రోజులకు ఆ కాంచీపుర నగరానికి చేరుకున్నాడు. అక్కడ వారు ఎవరికీ అనుమానం రాకుండా రహస్య వేషాల్లో తిరగసాగారు. ఒకరోజు రాజమార్గంలో వెళ్తున్న నరమోహినిని విక్రమార్కుడు చూశాడు. ఆమె అద్భుత సౌందర్య సముద్రంలో మునిగిపోయిన తన చూపును ఆయన వెనక్కి తిప్పుకోలేకపోయాడు. వెంటనే తనను తాను నిగ్రహించుకొని, మనస్సును స్థిరపరుచుకొని ఇలా ఆలోచించాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: నరమోహిని యొక్క సౌందర్యాన్ని సముద్రంతో అభేదంగా నిరూపిస్తూ 'లావణ్యపయోధి' (సౌందర్యమనెడి సముద్రము) అని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం సమన్వయమైనది.

పద్యం 232

క. సురకిన్నరపన్నగఖే
చరకన్యలఁ జూచినాఁడ సరిపోల్పఁగ నే
తరుణులు లే రీతరుణికి
నరమోహిని యనఁగ నున్ననామంబ తగున్.

ప్రతిపదార్థం: సుర = దేవతలలోని, కిన్నర = కిన్నర జాతిలోని, పన్నగ = నాగలోకములోని, ఖేచర = ఆకాశమున విహరించే విద్యాధర జాతి లోని, కన్యలన్ = సుందరీమణులను, చూచినాఁడన్ = నేను ఎందరినో చూశాను, ఏ = ఏ ఇతర, తరుణులున్

= కాంతలును, ఈ = ఈ, తరుణికిన్ = సుందరికి, సరిపోల్పఁగన్ = సాటిగా పోల్చడానికి, లేరు = సరిపోరు, నరమోహిని = నరులను మోహింపజేసే కాంత, అనఁగన్ + ఉన్న = అనబడేడి, నామంబు + అ = పేరు మాత్రమే, తగున్ = ఈమెకు తగినట్లుగా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: "నేను నా జీవితంలో దేవలోకపు కన్యలను, కిన్నర, నాగ, విద్యాధర లోకాలలోని ఎందరో సుందరీమణులను చూశాను. కానీ, ఈమె అందానికి సాటిరాగల కాంతలు ఏ లోకంలోనూ లేరు. నరులందరినీ సమ్మోహన పరిచే 'నరమోహిని' అనే పేరు ఈమెకు నూటికి నూరు పాళ్ళు తగినది" అని విక్రమార్కుడు భావించాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: వ్యతిరేకాలంకారం.

సమన్వయం: లోకప్రసిద్ధులైన దేవ, నాగ, కిన్నర కన్యల కంటే ఈమె సౌందర్యం మిక్కిలి గొప్పదని, వారు ఈమెకు సాటిరారని వ్యతిరేకించి చెప్పడం వల్ల ఇది వ్యతిరేకాలంకారం.

పద్యం 233

క. చూపులు మర్మము గాఁడెడు

తూపులు మురిపముల వలపుఁదూపులసరికిం

ప్రాపులు సతినిలు వంతయు

దీపులు నగు మన్మథాస్త్ర దేవతచుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థం: సతి = ఈ కాంత యొక్క, చూపులు = కంటి చూపులు, మర్మము = హృదయ మర్మ స్థానములను, కాఁడెడు = నాటుకొనేటట్టి, తూపులు = బాణములు, మురిపములు = ఈమె విలాసములు, వలపు = మోహమనెడి, తూపుల = బాణముల యొక్క, సరికిన్ = సమూహమునకు, ప్రాపులు = ఆశ్రయములు, నిలువు + అంతయున్ = ఈమె నిలువెత్తు రూపమంతా, దీపులున్ = మధుర భావములు, అగున్ = కలిగియున్నది, ఈమె, మన్మథ = మన్మథుని యొక్క, అస్త్ర = బాణములకు అధిదేవతయైన, దేవత చుమ్మీ = సాక్షాత్ దేవతయే సుమా!

తాత్పర్యం: "ఈ నరమోహిని కంటిచూపులు హృదయ మర్మస్థానాలను నేరుగా నాటుకునే మన్మథ బాణాలు. ఈమె చేసే మురిపాలు, విలాసాలు మోహబాణాల సమూహానికి పుట్టినిళ్ళు. ఈమె నిలువెత్తు రూపమంతా తీపిదనం (మధురభావం) ఒలుకుతోంది. ఈమె కేవలం ఒక స్త్రీ కాదు, సాక్షాత్ మన్మథుడి బాణాలకే అధిదేవత అయిన రతీదేవి లాంటిది సుమా!"

విశేషాలు :

అలంకారం: రూపక మరియు ఉత్ప్రేక్షాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: చూపులను బాణాలుగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం (చూపులు తూపులు). ఆమె నిలువెత్తు రూపాన్ని 'మన్మథాస్త్ర దేవత' గా కవి ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారం సమన్వయమైనది.

పద్యం 234

క. ఈపాలఁత్రి రాక్షసాశ్రిత

యై పన్నగసహితచఁనాకృతి మెఱయు

దీపితయై వెఱపించెడి

వ్యాపారముకొలఁదిఁ జూడవలయును మనకుn.

ప్రతిపదార్థం: ఈ = ఈ, పాలఁత్రి = కాంత, రాక్షస = ఒక దానవుని చేత, ఆశ్రిత + ఐ = ఆశ్రయింపబడినదై, పన్నగ = భయంకరమైన పాముతో, సహిత = కూడియున్న, చందన = శ్రీగంధపు చెట్టు యొక్క, ఆకృతిన్ = రూపముతో, మెఱయున్ = ప్రకాశిస్తున్నది, దీపిత + ఐ = వెలిగిపోతున్నదై, వెఱపించెడి = భయపెట్టేటట్టి, వ్యాపారము = ఈ వింత వ్యవహారము యొక్క, కొలఁదిన్ = లోతును/నిజాన్ని, మనకున్ = మనము, చూడవలయును = పరీక్షించి తెలుసుకోవాలి.

తాత్పర్యం: "ఈ కాంత సుందరమైన గంధపు చెట్టు లాంటిది, కానీ దానిని చుట్టుకొని ఉన్న భయంకరమైన పాము లాగా ఒక రాక్షసుడు ఆమెను ఆశ్రయించి ఉన్నాడు. పైకి ఎంతో కాంతివంతంగా కనిపిస్తూనే, దగ్గరకు వెళ్తే ప్రాణభయంతో వణికించే ఈ వింత వ్యవహారపు నిజాన్ని మనం ఎలాగైనా పరిశీలించి తెలుసుకోవాలి" అని రాజు అనుకున్నాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: రాక్షసుడి ఆధీనంలో ఉన్న సుందరిని (ఉపమేయం), విషసర్పం చుట్టుకొని ఉన్న చందన వృక్షంతో (ఉపమానం) 'చందనాకృతి మెఱయు' అని పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

పద్యం 235

క. కావున నీ వింటికిఁ జని
నే వచ్చెద ననుచుఁ జెప్పు నెలఁతుక తోడన్
నావుడుఁ గమలాకరుఁడును
నావెలఁదికిఁ జెప్పి వచ్చి నరపతి కనియెన్.

ప్రతిపదార్థం: కావునన్ = అందువలన, నీవు = నువ్వు, ఇంటికిన్ = ఆ కాంత గృహమునకు, చని = వెళ్లి, నేను = నేను (నా స్నేహితుడైన వీరుడు), వచ్చెదన్ = రాత్రికి వస్తాను, అనుచున్ = అంటూ, ఆ, నెలఁతుక తోడన్ = ఆ నరమోహినితో, చెప్పుము = మాట్లాడి రావలసింది, నావుడున్ = అని రాజు ఆజ్ఞాపించగా, కమలాకరుఁడును = ఆ కమలాకరుడు, ఆ వెలఁదికిన్ = ఆ వనితకు, చెప్పి = ఆ మాటను విన్నవించి, వచ్చి = తిరిగి వచ్చి, నరపతికిన్ = రాజైన విక్రమార్కునికి, అనియెన్ = ఇట్లు చెప్పెను.

తాత్పర్యం: "కాబట్టి కమలాకరా! నువ్వు ముందుగా ఆమె ఇంటికి వెళ్లి, రాత్రికి ఒక వీరుడు నిన్ను కలవడానికి వస్తున్నాడని ఆ కాంతతో చెప్పు" అని రాజు పంపాడు. రాజు ఆజ్ఞ ప్రకారం కమలాకరుడు నరమోహిని వద్దకు వెళ్లి ఆ విషయాన్ని చెప్పి, తిరిగి రాజు వద్దకు వచ్చి ఈ విధంగా విన్నవించాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: ఒక రహస్య కార్యాన్ని సాధించడానికి రాజు తన మిత్రుడిని రాయబారానికి పంపడం, అతడు వెళ్లి ఆ మాటను చెప్పి రావడం అనే యథార్థ వృత్తాంతాన్ని సరళంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 236

తే.గీ. దేవ యీ మాటఁజెప్పినఁ తెఱవనవ్వి

యొయ్యఁబలుకుచు నిదురకు నియ్యకొనుచుఁ
గర్భురుం డనునొక్క రక్కసుఁడు గలఁడు
వాని మఱవక రమ్మని చెప్పె వనిత.

ప్రతిపదార్థం: దేవ = ఓ మహారాజా!, ఈ మాట = నీవు రాత్రికి వస్తావనే మాట, చెప్పినన్ = నేను ఆమెకు విన్నవించగా, తెఱవ = ఆ కాంత, నవ్వి = చిన్నగా నవ్వుకొని, ఒయ్యన్ = మెల్లగా, పలుకుచున్ = మాట్లాడుతుండగా, నిదురకున్ = రాత్రి సుఖమునకు/కలయికకు, ఇయ్యకొనుచున్ = అంగీకరిస్తూ, కర్భురుండు (కర్బురుండు) = 'కర్బురుడు' అనే, ఒక్క = ఒకానొక, రక్కసుఁడు = భయంకర రాక్షసుడు, కలఁడు = ఇక్కడ ఉన్నాడు, వానిన్ = ఆ రాక్షసుని గురించిన భయాన్ని, మఱవక = మర్చిపోకుండా/అప్రమత్తంగా, రమ్మని = రమ్మంటూ, వనిత = ఆ నరమోహిని, చెప్పెన్ = నాతో పలికింది.

తాత్పర్యం: "మహారాజా! నీవు వస్తావనే మాట నేను చెప్పగానే ఆ కాంత చిన్నగా నవ్వింది. ఆమె మెల్లగా మాట్లాడుతూ, రాత్రి కలయికకు అంగీకరిస్తూనే ఒక హెచ్చరిక చేసింది —— 'ఇక్కడ కర్బురుడు అనే భయంకరమైన రాక్షసుడు ఉన్నాడు, ఆ విషయాన్ని మనస్సులో ఉంచుకొని, ప్రాణాల మీద ఆశ వదులుకొని అప్రమత్తంగా రమ్మను' అని ఆ వనిత చెప్పింది" అని కమలాకరుడు అన్నాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: ప్రమాదకరమైన పరిస్థితిని ముందే సూచిస్తూ, వచ్చే వీరుడిని హెచ్చరించే రాక్షసాశ్రిత వనిత యొక్క సహజ ప్రవృత్తిని, ఆమె మాటలను యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 237

క. నావుఁడు నావీరవరుం
డావిప్రునిచేతఁ బోఁక లాకులు విరులు
రోవెలయుం దగఁ బంపిన
నావెలఁదియు నందుకొనియె నతివిస్మిత యై.

ప్రతిపదార్థం: నావుఁడున్ = అని కమలాకరుడు చెప్పగా, ఆ వీరవరుండు = ఆ వీరశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు, ఆ విప్రుని చేతన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడైన కమలాకరుని ద్వారా, పోఁకలు = వక్కలు, ఆకులు = తాంబూలపు ఆకులు, విరులు = సుగంధ పుష్పములు, రోవెలయున్ (కానుకలుగా), తగన్ = యోగ్యముగా, పంపినన్ = ఆమెకు పంపించగా, ఆ వెలఁదియున్ = ఆ నరమోహిని కూడా, అతి = మిక్కిలి, విస్మిత + ఐ = ఆశ్చర్యపోయినదై, అందుకొనియెన్ = ఆ కానుకలను స్వీకరించింది.

తాత్పర్యం: కమలాకరుడి మాటలు విన్న విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం భయపడకుండా, ఒక ప్రియుడిగా ఆమెకు పంపవలసిన తాంబూలాన్ని (ఆకులు, వక్కలు), పరిమళ భరితమైన పూలను కమలాకరుడి చేతికి ఇచ్చి పంపాడు. రాక్షసుడి భయం తెలిసి కూడా ధైర్యంగా కానుకలు పంపిన ఆ వీరుడి సాహసానికి నరమోహిని అమితంగా ఆశ్చర్యపడుతూ వాటిని స్వీకరించింది.

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: వీరుడైన నాయకుడు శృంగార ప్రక్రియలో భాగంగా నాయికకు ఆకు వక్కలు, పూలు పంపడం, రాక్షస భయాన్ని లెక్కచేయని అతని సాహసానికి నాయిక ఆశ్చర్యపడటం అనే సహజ శృంగార సాహస భావాలను వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 238

ఛందస్సు: సీస పద్యం

అయ్యెడ దశరథునాజ్ఞాపోలిక బ్రహ్మ
కట్టడిఁ గాలంబు గడవరాక
జనకజ కెనయైన దినలక్ష్మి తనతోడు
నీడకైవడిఁ తోడఁ గూడినడువ
సౌమిత్రిగతి మునిసవనంబునకు మున్ను
తోడై నయరుణుండు తోడుగాఁగ
సాకేతపురిలోన జనులవ క్త్రంబుల
నడువున జలజము ల్వాడువాఱ
తే.గీ. గైకవంకవారిపగిదిఁ గలువ లుబ్బ
చిత్రకూటము క్రియ నసశిఖరి దాఁటి
రాక్షసులభంగి నటఁ తిమిరంబునడువ
వనముసొచ్చె రఘువరునివరుస వినుఁడు.

ప్రతిపదార్థం: అయ్యెడన్ = ఆ సమయమున (సూర్యాస్తమయ వేళ), దశరథుని = దశరథ మహారాజు యొక్క, ఆజ్ఞ పోలికన్ = శాసనము వలె, బ్రహ్మ కట్టడిన్ = విధాత నియమము ప్రకారం, కాలంబు = సమయము, గడవరాక = దాటడానికి వీలులేక, జనకజకున్ = సీతాదేవికి, ఎన + ఐన = సమానమైన, దినలక్ష్మి = పగటి కాంతి అనెడి లక్ష్మి, తన = తనయొక్క, తోడునీడ కైవడిన్ = నీడ లాగా, తోడన్ కూడి = వెంటబెట్టుకొని, నడువన్ = వెళ్ళిపోతుండగా, సౌమిత్రి గతిన్ = లక్ష్మణుని వలె, ముని = విశ్వామిత్ర మహర్షి యొక్క, సవనంబునకున్ = యజ్ఞమునకు, మున్ను = పూర్వము, తోడు + ఐన = సహాయముగా వెళ్ళినట్టి, అరుణుండు = సూర్యుని సారథియైన అరుణుడు/లేదా ఎర్రని సూర్యుడు, తోడు + కాఁగన్ = వెంటరాగా, సాకేతపురిలోనన్ = అయోధ్య నగరము లోని, జనుల = ప్రజల యొక్క, వక్త్రంబుల నడువునన్ = ముఖముల వలె, జలజములు = తామరపువ్వులు, వాడువాఱన్ = ముడుచుకుపోగా/వాడిపోగా, కైక వంకవారి పగిదిన్ = కైకేయి వైపు ఉన్న క్రూరుల వలె, కలువలు = రాత్రి కలువపూలు, ఉబ్బన్ = వికసించగా, చిత్రకూటము క్రియన్ = చిత్రకూట పర్వతము వలె, అస్తశిఖరిన్ = అస్తమయ పర్వతాన్ని, దాఁటి = దాటుకొని వెళ్లి, రాక్షసుల భంగిన్ = రాక్షసుల వలె, అటన్ = ఆ ప్రదేశమున, తిమిరంబు = చీకటి, నడువన్ = వ్యాపించగా, రఘువరుని వరుసన్ = శ్రీరాముడు అడవికి వెళ్ళిన పద్ధతిలోనే (సూర్యుడు అస్తమించెను), వినుఁడు = ఆలకింపుము.

తాత్పర్యంసూర్యాస్తమయ దృశ్యాన్ని రామాయణ కథతో పోలుస్తూ కవి అద్భుతంగా వర్ణించాడు — దశరథుని ఆజ్ఞ వలె బ్రహ్మదేవుని నియమం ప్రకారం కాలం గడవడం వల్ల, సీతాదేవి లాంటి పగటి కాంతి (దినలక్ష్మి) రాముడి వెంట నీడలా సాగింది. లక్ష్మణుడి లాంటి ఎర్రని సంధ్యా రాగపు అరుణుడు తోడుగా నడిచాడు. రాముడు అడవికి వెళ్తుంటే అయోధ్య ప్రజల ముఖాలు వాడిపోయినట్లు తామరపువ్వులు ముడుచుకుపోయాయి. కైకేయి పక్షం వారు సంతోషించినట్లు రాత్రి కలువపూలు వికసించాయి. రాముడు చిత్రకూట పర్వతం చేరినట్లు సూర్యుడు అస్తమయ పర్వతం దాటి వెళ్లాడు. లంకలోని రాక్షసుల వలె లోకమంతటా చీకటి దట్టముగా క్రమ్ముకుంది. ఈ విధంగా శ్రీరాముడు అరణ్యవాసానికి వెళ్ళినట్లే సూర్యుడు అస్తమించాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: సావయవ సాలంకార రూపక మరియు ఉపమ, శ్లేషాలంకారాల సంకరం.

సమన్వయం: సూర్యాస్తమయ సాయంసంధ్యా దృశ్యాలలోని ప్రతి అవయవాన్ని (దినలక్ష్మి, అరుణుడు, తామరలు, కలువలు, చీకటి) రామాయణ కథ లోని పాత్రలతో (సీత, లక్ష్మణుడు, అయోధ్య ప్రజలు, కైకేయి మనుషులు, రాక్షసులు) 'పోలికన్', 'పగిదిన్', 'భంగిన్' అనే పదాల ద్వారా అద్భుతంగా పోల్చి రూపించడం వల్ల ఇది పరమ రమణీయమైన క్లిష్ట అలంకార సుందర పద్యము.

పద్యం 239

ఆ.వె. గడియకుడుకభంగి గ్రహరాజు జలధిలో

వ్రాలఁ జుక్కలు దలఁబ్రాలుగాఁగఁ

గెంపు హోమవహ్నిక్రియ నొప్పఁగా ద్విజ

రాజు పెండ్లియాడె రాత్రిసతిని.

ప్రతిపదార్థం: గడియకుడుక భంగిన్ = నీటి గడియారపు గిన్నె మునిగిపోయిన విధముగా, గ్రహరాజు = గ్రహములకు రాజైన సూర్యుడు, జలధిలోన్ = పశ్చిమ సముద్రములో, వ్రాలన్ = మునిగిపోగా, చుక్కలు = ఆకాశము లోని నక్షత్రములు, తలఁబ్రాలు గాఁగన్ = వివాహము లోని తలంబ్రాల బియ్యము వలె ప్రకాశిస్తుండగా, సంధ్యాసమయపు, కెంపు = ఎరుపుదనం, హోమవహ్ని క్రియన్ = వివాహ హోమాగ్ని వలె, ఒప్పఁగాన్ = శోభిల్లుతుండగా, ద్విజరాజు = పక్షులకు/బ్రాహ్మణులకు రాజైనట్టి (చంద్రుడు అనేడి బ్రాహ్మణ వరుడు), రాత్రి సతిని = రాత్రి అనెడి కన్యను/స్త్రీని, పెండ్లి + ఆడెన్ = వివాహమాడెను.

తాత్పర్యం: నీటి గడియారపు గిన్నె నీటిలో మునిగిపోయినట్లుగా సూర్యుడు సముద్రంలో మునిగిపోయాడు. ఆకాశంలోని నక్షత్రాలు పెళ్లి తలంబ్రాల బియ్యం లాగా మెరుస్తున్నాయి. సంధ్యాసమయపు ఎరుపుదనం పెళ్లిలోని హోమాగ్ని జ్వాల లాగా వెలిగిపోతోంది. అటువంటి మంగళకరమైన సమయంలో ద్విజరాజు (చంద్రుడనే బ్రాహ్మణవరుడు) రాత్రి అనే కన్యను వివాహమాడాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: సమస్త వస్తువర్తి రూపక మరియు ఉపమాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: చంద్రుడిని ద్విజరాజు (వరుడు) గాను, రాత్రిని సతి (వధువు) గాను రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం. నక్షత్రాలను తలంబ్రాలుగా, సంధ్యా రాగాన్ని హోమాగ్నిగా (హోమవహ్నిక్రియన్) పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం ఏర్పడి, మొత్తంగా చంద్రోదయాన్ని ఒక సుందర వివాహ వేడుకగా కవి మన కళ్లకు కట్టించాడు.

పద్యం 240

క. నలఁగినవిరులును గుఱుమా
పులయిన చీరలును నుదుటి బొట్టులు నెడగా
జులుఁ గమ్మటాకులును సొ
మ్ములుగాఁ దమక్రంతలందు మురిసిరి జంతల్.

ప్రతిపదార్థం: నలఁగిన = నలిగిపోయిన, విరులును = పూదండలును, గుఱుమాపులు + అయిన = కాస్త ముడతలు పడినట్టి/మలినమైనట్టి, చీరలును = వస్త్రములును, నుదుటి బొట్టులున్ = నుదుట చెదిరిన తిలకములును, ఎడగాజులున్ = సడలిన హస్తాభరణములును (గాజులును), కమ్మటాకులును = తాంబూలము వల్ల ఎర్రబడిన పెదవులును, సొమ్ములు గాఁగన్ = తమకు అలంకారములు కాగా, తమ, క్రంతలందున్ = తమతమ విలాస మందిరములందు/ఇండ్ల యందు, జంతల్ = స్త్రీపురుష మిథునములు (దంపతులు), మురిసిరి = శృంగార సుఖములతో ఆనందించిరి.

తాత్పర్యం: రాత్రి సమయం అతిశయించడంతో, విలాస మందిరాలలో దంపతులు శృంగార క్రీడలలో మునిగిపోయారు. ఆ క్రీడల వల్ల నలిగిపోయిన పూలదండలు, ముడతలు పడిన వస్త్రాలు, నుదుట చెదిరిపోయిన బొట్లు, సడలిపోయిన చేతి గాజులు, తాంబూలం వల్ల ఎర్రబడిన పెదవులే వారికి మరింత అందాన్నిచ్చే అలంకారాలుగా మారగా, ఆ జంటలన్నీ ఎంతో మురిపెంగా శృంగార రసంలో తేలియాడాయి.

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: రాత్రి వేళ విలాస మందిరాలలో దంపతుల మధ్య జరిగే శృంగార క్రీడానంతర సహజ స్థితిని, చెదిరిన అలంకారాలను కవి ఇక్కడ అత్యంత యథార్థంగా, మనోజ్ఞంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది రసవత్తరమైన స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 241

ఛందస్సు: సీస పద్యం

సీ. తిలకంబుఁ గొప్పుపువ్వులుఁ బూఁతలును గను
పట్టఁగా మెలఁగెడుబిట్ట విటులు
నిఱుకిండ్లఁ బాతికపరక ముడ్చి
కొని ముసుంగిడి చొచ్చుగూఢవిటులు
బిఱుసులకు వెఱచి
గోళ్తయలు పల్మాఱును బిలువఁగా
మెరవడిఁ దాయేఁగు మేటివిటులుఁ
గనియుఁ గానకయుండఁగా నోరమునుఁగుల
నగపడ్డచో నిల్వఁ తగినవిబులుఁ
ఆ.వె. బెట్టలేమి వెడలఁగొట్టిన చోటికి
బొంచి పడపుచెఱచు క్రించువిటులుఁ

గ్రందుకొనఁగ వారకాంతలవాడల

పచ్చవింటివాఁడు పెచ్చు పెరిగె.

ప్రతిపదార్థం: తిలకంబున్ = అలంకరించుకున్న బొట్టును, కొప్పు పువ్వులున్ = కొప్పునందలి పూలును, పూఁతలును = చందన గంధపు పూతలును, కనుపట్టఁగాన్ = పైకి స్పష్టముగా కనిపించునట్లు, మెలఁగెడు = తిరిగేటట్టి, బిట్ట = సాహసవంతులైన, విటులును = విటులును, బిఱుసులకున్ = వేశ్యామాతృకల యొక్క కఠినత్వమునకు/కోపమునకు, వెఱచి = భయపడి, ఇఱుకిండ్లన్ = సందులలోని ఇరుకు ఇండ్ల లోపల, పాతిక పరక = తమ వద్దనున్న అల్ప ధనమును, ముడ్చికొని = మూటకట్టుకొని/దాచుకొని, ముసుంగు + ఇడి = ముసుగు వేసుకొని, చొచ్చు = రహస్యముగా ప్రవేశించే, గూఢవిటులును = గూఢ విటులును, గోత్తియలు (దూతికలు/వేశ్యలు) = వేశ్యలు, పల్మాఱును = అనేక పర్యాయములు, పిలువఁగాన్ = రమ్మని సైగ చేసి పిలుస్తుండగా, మెరవడిన్ = గర్వముతో/లీవితో, తాన్ + ఏఁగు = తాము వెళ్లే, మేటివిటులున్ = శ్రేష్ఠులైన విటులును, కనియున్ = చూసియు, కానక + ఉండఁగాన్ = చూడనట్లు నటిస్తూ, ఓరముసుఁగులన్ = వంకర ముసుగుల చాటున, అగపడ్డచోన్ = ఒకవేళ కంటపడినచో, నిల్వన్ = అక్కడ ఆగిపోవడానికి, తగిన = తగినట్టి, విబులున్ (విటులును) = విటులును, బెట్టలేమిన్ = కానుకలు లేదా ధనము ఇవ్వలేకపోవడం వలన, వెడలఁగొట్టిన = ఇల్లు విడిచి పొమ్మని తోసివేసిన, చోటికిన్ = ఆ వేశ్యా గృహమునకే, బొంచి = పొంచి ఉండి (నక్కి ఉండి), పడపు = ఆ వేశ్యను, చెఱచు = వశపరచుకొనే, క్రించువిటులున్ = నీచ విటులును, వారకాంతల వాడలన్ = వేశ్యల యొక్క వీధులలో, క్రందుకొనఁగన్ = దట్టముగా గుమిగూడగా, పచ్చవింటివాఁడు = పచ్చని చెరకు విల్లు ధరించిన మన్మథుడు, పెచ్చు పెరిగెన్ = అమితముగా విజృంభించెను.

తాత్పర్యం: "ఓ రాజా! రాత్రి సమయం కావడంతో వేశ్యావాడలలో మన్మథుడి విజృంభణ హెచ్చింది. అక్కడ రకరకాల విటులు కనిపిస్తున్నారు. కొందరు నుదుటి బొట్టు, కొప్పు పూలు, గంధపు పూతలు స్పష్టంగా కనిపించేలా లీవిగా తిరిగే సాహస విటులు. కొందరు వేశ్యల తల్లుల గద్దరింపులకు భయపడి, ఇరుకు సందుల గుండా ముసుగులు వేసుకొని రహస్యంగా ఇండ్లలో దూరే దొంగ విటులు. కొందరు వేశ్యలు పదేపదే పిలుస్తున్నా అమితమైన గర్వంతో దర్జాగా నడిచే మేటి విటులు. కొందరు తెలిసినవారు కంటపడితే ముసుగు చాటున ముఖం దాచుకొని నడిచే విటులు. మరికొందరు ధనం ఇవ్వలేక వేశ్యల తల్లుల చేత మెడపట్టి గెంటివేయబడి కూడా, రాత్రి పూట అదే ఇండ్ల చాటున నక్కి ఉండి వేశ్యలను లొంగదీసుకోవాలని చూసే కపట విటులు. ఇలాంటి వారందరితో ఆ వేశ్యావాడలన్నీ నిండిపోయాయి".

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: ప్రాచీన కాలపు నగరాలలోని వేశ్యావాడలలో రాత్రి వేళల్లో వివిధ రకాల విటులు (విలాస పురుషులు) ప్రవర్తించే తీరును, వారి మనస్తత్వాలను ఏ విధమైన కల్పనలు లేకుండా అత్యంత యథార్థంగా, సజీవంగా కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించడం వల్ల ఇది సుందరమైన స్వభావోక్త్యలంకారం. 'పచ్చవింటివాఁడు' అనడంలో మన్మథుడి రూపక చమత్కారం ఉన్నది.

వచనం 242

వ. అట్టియెడఁ గొందఱు విటులు లంజియలతల్లుల బిఱుసులకు వెఱచి యుదఱు నొక్కెడఁగూడి తమలో నిట్లని వితర్కించిరి.

ప్రతిపదార్థం: అట్టి యెడన్ = అటువంటి రాత్రి సమయంలో, కొందఱు = కొద్దిమంది, విటులు = విలాస పురుషులు, లంజియల తల్లుల = వేశ్యల యొక్క తల్లుల యొక్క, బిఱుసులకున్ = గద్దరింపులకు/కఠిన ప్రవర్తనకు, వెఱచి = భయపడినవారై,

ఉదఱున్ (ఒద్దికగా/అందరును) = అందరును, ఒక్క ఎడన్ = ఒక ప్రదేశమున, కూడి = గుమిగూడి, తమలోన్ = తమలో తాము, ఇట్లు + అని = ఈ విధంగా, వితర్కించిరి = ఆలోచిస్తూ చర్చించుకోసాగారు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో కొందరు విటులు వేశ్యల తల్లుల కఠినమైన ప్రవర్తనకు, గద్దరింపులకు భయపడి, ఒక చోట గుమిగూడి తమలో తాము ఈ క్రింది విధంగా చర్చించుకోసాగారు.

పద్యం 243

క. మునుమున్నగ గొఱియలుఁ గూ
డునుమొదలుగ నిడక చనువిటునిఁ బణ్యస్త్రీ
జనని మెడ విఱిచి కొను నది
ధనముపయిం గాచియున్న దయ్యము చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థం: మునుమున్నగన్ = అందరికంటే ముందుగా, గొఱియలున్ (ధనకానుకలు/బంగారము) = బంగారు కానుకలను, కూడును = భోజన వసతులను, మొదలుగన్ = మొదలైన వాటిని, ఇడక = ఇవ్వకుండా, చను = వేశ్యా గృహమునకు వెళ్లే, విటునిన్ = ఆ విటుని యొక్క, మెడన్ = మెడను, పణ్యస్త్రీజనని = ఆ వేశ్య యొక్క తల్లి, విఱిచికొనున్ = విరిచి పారేస్తుంది (గెంటివేస్తుంది), అది = ఆ వేశ్య తల్లి, ధనము పయిన్ = డబ్బు మీదే ఆశ పెట్టుకొని, కాచి + ఉన్న = కనిపెట్టుకొని కూర్చున్న, దయ్యము చుమ్మీ = సాక్షాత్ పిశాచమే సుమా!

తాత్పర్యం: విటులు తమలో తాము ఇలా అనుకుంటున్నారు —— "మిత్రులారా! ముందస్తుగా బంగారు కానుకలు, ధనధాన్యాలు ఇవ్వకుండా వేశ్యల ఇండ్లలోకి దూరే విటుడిని వేశ్య తల్లి అస్సలు సహించదు; మెడపట్టి ఇవతలకు తోసేస్తుంది. ఆ వేశ్య తల్లి కేవలం డబ్బు మీద ఆశతో ఆ ఇంటిని కనిపెట్టుకొని కూర్చున్న ఒక భయంకరమైన దయ్యం లాంటిది సుమా!"

విశేషాలు :

అలంకారం: ఉపమ/రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: ధనపిశాచియైన వేశ్య తల్లిని డబ్బు కోసం పాంచివుండే 'దయ్యము' తో (దయ్యము చుమ్మీ) అభేదంగా రూపించి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకార చమత్కారం వ్యక్తమవుతున్నది.

వచనం 244

వ. అనుడు మఱియు నొకరుం డిట్లనియె.

తాత్పర్యం: అని ఒక విటుడు అనగా, వారిలో ఉన్న మరొక విటుడు అందుకు సమాధానంగా ఈ విధంగా పలికాడు.

పద్యం 245

క. వారాంగన మధురసవి
స్తారాకృతి యనఁగఁ జెల్లు దజ్జనని విటుం
జేరఁగనీ దచ్చట సహ
కారఫలము పాంతనున్న కడుఁదురు చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థం: వారాంగన = వేశ్యాకాంత, మధురస = తీపి రసము యొక్క, విస్తార = అమితమైన, ఆకృతి = రూపము, అనన్ + కన్ = అనునట్లుగా, చెల్లున్ = ఒప్పియుంటుంది, తద్ + జనని = ఆ వేశ్య యొక్క తల్లి మాత్రం, విటున్ = వచ్చే విటుడిని,

చేరఁగన్ + ఈదు = ఆ కాంత దగ్గరకు వెళ్లనివ్వదు, అచ్చటన్ = ఆ ప్రదేశమున, సహకారఫలము = తీపి మామిడి పండు, పాంతన్ + ఉన్న = పక్కనే ఉన్నప్పటికిని, కడుఁదురు (కడు దుష్టమైన ఈగ/తేనెటీగ) = దాన్ని వాలనివ్వకుండా కాపలా కాసే తోడేలు లేదా చెడ్డ ఈగ వంటిది సుమా!

తాత్పర్యం: "మిత్రమా! వేశ్య అనేది తీపి రసాలు ఒలికే మధురమైన మామిడి పండు లాంటిది. కానీ ఆమె తల్లి మాత్రం విటుడిని ఆమె దగ్గరకు చేరనివ్వదు. తీపి మామిడి పండు పక్కనే ఉండి, దానిపై ఎవరినీ వాలనివ్వకుండా కటువుగా కాపలా కాసే విషకీటకం లేదా తోడేలు లాంటిది ఆ వేశ్య తల్లి".

విశేషాలు :

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: వేశ్యను తీపి మామిడి పండుతోను, ఆమె తల్లిని దానిని చేరనివ్వకుండా అడ్డుకొనే క్రూర కీటకం/తోడేలుతోను పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం.

వచనం 246

వ. అనిన మఱియు నొక్కరుండు.

తాత్పర్యం: అని రెండవ విటుడు అనగా, వారి సమూహంలోని మూడవ విటుడు ఈ విధంగా మాట్లాడటం ప్రారంభించాడు.

పద్యం 247

క. వెలయాలితల్లి కూతుం

గలఁచి విటుఁడు వచ్చెనేని గలుషించినఁ దా

దలతోన మ్రింగునది ని

ర్మలజల మగు మడుఁగులోని మకరము చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థం: వెలయాలి తల్లి = ఆ వేశ్య యొక్క తల్లి, కూఁతున్ = తన కుమార్తెను, కలఁచి = లోంగదీసుకొని, విటుఁడు = ఏ విటుడైనా, వచ్చెన్ + ఏనిన్ = డబ్బు ఇవ్వకుండా వస్తే, తాన్ = తాను, కలుషించినన్ = అమితంగా కోపగించుకొని, తలతోన = వానిని తలతో సహా నిలువెల్లా, మ్రింగునది = మింగివేసే శక్తి కలది, నిర్మల = స్వచ్ఛమైన, జలము = నీరు, అగు = కలిగినట్టి, మడుఁగు లోని = ఒక మడుగు లోపల దాగివున్న, మకరము చుమ్మీ = భయంకరమైన ముసలి సుమా!

తాత్పర్యం: "మిత్రులారా! వేశ్య ఇల్లు అనేది పైకి స్వచ్ఛమైన నీరు ఉన్న మడుగు లాగా ఎంతో ఆకర్షణీయంగా కనిపిస్తుంది. కానీ ఆ వెలయాలి తల్లి మాత్రం, ఎవరైనా విటుడు డబ్బు ఇవ్వకుండా తన కూతురి దగ్గరకు వస్తే, అమితమైన కోపంతో వానిని తలతో సహా నిలువెల్లా మింగివేసేందుకు పొంచివుండే భయంకరమైన మొసలి (మకరము) లాంటిది సుమా!"

విశేషాలు :

అలంకారం: రూపక మరియు ఉపమాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: వేశ్యా గృహాన్ని నిర్మలమైన మడుగుగాను, వేశ్య తల్లిని అందులో దాగివుండి మనుషులను మింగే 'మొసలి' (మకరము) తోను పోల్చి రూపించడం వల్ల ఇక్కడ అలంకార చమత్కృతి చక్కగా కుదిరింది.

వచనం 248

వ. నావుడు నితరుండు.

తాత్పర్యం: అని మూడవ విటుడు అనగా, వారిలో ఉన్న నాల్గవ విటుడు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

పద్యం 249

క. పరికింప లంజతల్లికి

దొరయైనను దుచ్చుఁడైన దొరకినఁ జాలుం

బొరిగొను నది ఈపురిలో

నరమోహిని నంటియున్న నరభోజిసుమీ.

ప్రతిపదార్థం: పరికింపన్ = విచారించి చూసినట్లయితే, లంజ తల్లికిన్ = ఆ వేశ్య తల్లికి, దొర + ఐనను = గొప్ప ధనవంతుడైన ప్రభువైనను, తుచ్చుఁడు + ఐనను = నీచుడైన పేదవాడైనను, దొరకినన్ + చాలున్ = చేతికి చిక్కితే చాలు, పొరిగొనున్ = వాని ధనాన్ని, ప్రాణాలను నిలువెల్లా దోచుకుంటుంది, అది = ఆ వేశ్య తల్లి, ఈ పురిలోన్ = ఈ కాంచీ నగరంలో, నరమోహినిన్ = ఆ నరమోహిని అనే కాంతను, అంటి + ఉన్న = ఆశ్రయించి ఉన్న, నరభోజి సుమీ = మనుషులను తినే రాక్షసి సుమా!

తాత్పర్యం: "లోకంలో వేశ్య తల్లికి వచ్చేవాడు ఉత్తముడా, నీచుడా అనే తేడా లేదు; ఎవడైనా సరే చేతికి దొరికితే చాలు నిలువెల్లా దోచేస్తుంది. ఈ నగరంలోని నరమోహినిని అంటిపెట్టుకొని ఉండి, వచ్చే విటుల ప్రాణాలను తీసే భయంకరమైన నరభోజి (మనుషులను తినే రాక్షసి) లాంటిది ఆ ముసలిది".

విశేషాలు :

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: విటుల ధనాన్ని, ప్రాణాలను హరించే వేశ్య తల్లిని 'నరభోజి' (రాక్షసి) గా అభేదంగా నిరూపించి రూపించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం సమన్వయమైనది.

వచనం 250

వ. నా విని యపరుండు.

ప్రతిపదార్థం: నాన్ = అని ఆ నాల్గవ విటుడు పలకగా, విని = ఆలకించి, అపరుండు = ఆ సమూహము లోని ఐదవ విటుడు (వేరొకడు).

తాత్పర్యం: ఆ మాటలన్నీ విన్న ఐదవ విటుడు వారి చర్చను కొనసాగిస్తూ ఈ క్రింది విధంగా మాట్లాడటం ప్రారంభించాడు.

పద్యం 251

క. పుడమి నిఁక లంజతల్లిం

గడుమీఱిన యట్టికీడు గలదే యది ఏ

య్యెడఁ జూచినఁ గూతునకు

న్మెడకోణము దొడ్డ గుదియ మిండలకెల్లన్.

ప్రతిపదార్థం: పుడమిన్ = ఈ భూమిపైన, లంజతల్లిన్ = వేశ్య యొక్క తల్లిని, కడున్ = మిక్కిలి, మీఱిన + అట్టి = మించినటువంటి, కీడు = దుష్టత్వము/కీడు, ఇంకన్ = ఇంకొకటి, కలదే = ఉన్నదా (లేదు), అది = ఆ వేశ్య తల్లి, ఏయ్యెడన్ = ఏ వైపు నుండి, చూచినన్ = పరిశీలించినప్పటికిని, కూతునకున్ = తన కుమార్తెకును, మిండలకున్ + ఎల్లన్ = వచ్చే

విటులందరికిని, మెడకోణము = మెడకు తగిలించిన ఉరితాడు/అడ్డకట్ట, దొడ్డ = పెద్దదైన, గుదియ = మోకు/గుదిబండ వంటిది సుమా!

తాత్పర్యం: ఐదవ విటుడు ఇలా అంటున్నాడు —— "మిత్రులారా! ఈ భూమి మీద వేశ్య తల్లిని మించిన చెడ్డది, దుష్టత్వము మరొకటి లేదు. ఏ విధంగా చూసినా, ఆ ముసలిది అటు తన కూతురి స్వేచ్ఛకు, ఇటు వచ్చే విటులందరికీ మెడకు చుట్టుకున్న పెద్ద ఉరితాడు లేదా కదలనివ్వకుండా అడ్డుపడే పెద్ద గుదిబండ లాంటిది".

విశేషాలు :

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: విటులను, వేశ్యను కదలనివ్వకుండా వేధించే వేశ్య తల్లిని మెడకు కట్టిన 'గుదియ' (గుదిబండ) గా అభేదంగా రూపించి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం వ్యక్తమవుతున్నది.

వచనం 252

వ. అనవుడుఁ దోడివాఁడు.

తాత్పర్యం: అని ఐదవ విటుడు పలకగా, అతని పక్కనే ఉన్న ఆరవ విటుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

పద్యం 253

క. ఆకూఁతుఁ గన్నయప్పుడ
చేకొని తజ్జననియాకుఁ జింపక వెడఁగై
లోకేశుఁడు పామునకుం
గాకికిఁ గలయాయు వేల కలుగఁగఁ జేసెన్.

ప్రతిపదార్థం: లోకేశుఁడు = ఆ సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవుడు, ఆ కూఁతున్ = ఆ అందమైన వేశ్య కన్యను, కన్న + అప్పుడు + అ = జన్మింపజేసినప్పుడే, చేకొని = పూనుకొని, తజ్ + జనని = ఆమె తల్లి అనేడి, ఆకున్ = ఆ విస్తరాకును/వ్యర్థపదార్థాన్ని, చింపక = చింపి పారేయకుండా, వెడఁగు + ఐ = బుద్ధిలేనివాడై, పామునకున్ = సర్పమునకును, కాకికిన్ = వాయసమునకును, కల = ఉండేటట్టి (దీర్ఘకాల), ఆయువు = ఆయుష్షును, ఏల = ఎందుకు, కలుగఁగన్ + చేసేన్ = ఈ ముసలిదానికి కలిగేలా చేసాడు?

తాత్పర్యం: "ఆరవ విటుడు ఇలా అంటున్నాడు —— ఆ బ్రహ్మదేవుడు అసలు బుద్ధి లేనివాడు. ఆ అందమైన వేశ్య పుట్టినప్పుడే, ఆమె తల్లి అనే వ్యర్థమైన ఆకును చింపి అవతల పారేయాల్సింది. అలా చేయకుండా, లోకంలో దీర్ఘకాలం బ్రతికే పాముకు, కాకికి ఉండేంతటి ఎక్కువ ఆయుష్షును ఈ ముసలిదానికి ఎందుకు ఇచ్చాడో అర్థం కావడం లేదు".

విశేషాలు :

అలంకారం: ఆక్షేప మరియు రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: వేశ్య తల్లిని నిరసిస్తూ ఆమెను వ్యర్థమైన 'ఆకు' గా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం. సృష్టికర్త యొక్క విధివిధానాన్ని 'వెడఁగై' (బుద్ధిలేనివాడై) అని నిందిస్తూ ఆక్షేపించడం వల్ల ఇక్కడ ఆక్షేపాలంకారం సమన్వయమైనది.

వచనం 254

వ. అనినం దత్సఖుండు.

తాత్పర్యం: అని ఆరవ విటుడు అనగా, అతని ప్రాణస్నేహితుడైన ఏడవ విటుడు ఈ విధంగా సమాధానమిచ్చాడు.

పద్యం 255

ఉ. ప్రేమరసంబు తేటలనఁ బెక్కు గుణంబులు గూర్చి వారకాం

తామణులకన్న పరతంత్రతఁ ద్రోయఁగనున్న దిగ్గనం

దామరచూలి లంజియలతల్లులఁ చంపఁడు లంజకాఁడు గా

కేమనవచ్చు నాతని నటేని విటావలి నిస్తరింపదే.

ప్రతిపదార్థం: తామరచూలి = పద్మమున జన్మించిన ఆ బ్రహ్మదేవుడు, ప్రేమరసంబు = అనురాగ రసము యొక్క, తేటలు + అనన్ = స్వచ్ఛమైన రూపము లనదగినట్లుగా, పెక్కు = ఎన్నో, గుణంబులు = ఉత్తమ సౌందర్య గుణములను, కూర్చి = ఒకచోట చేర్చి, వారకాంతామణులన్ = వేశ్యాశ్రేష్ఠులను, కన్నన్ = సృష్టించినప్పటికీ, పరతంత్రతన్ = ఆ ముసలితల్లుల పరమ దాస్యము లోనికి, త్రోయఁగన్ + ఉన్న = నెట్టివేయడానికి పూనుకున్నాడు, దిగ్గనన్ = శీఘ్రముగా, లంజియల తల్లులన్ = ఆ వేశ్యల తల్లులను, చంపఁడు = అతడు సంహరించడం లేదు, ఆతనిన్ = ఆ బ్రహ్మను, లంజకాఁడు = వేశ్యాలోలుడు, కాక = కాకుండా, ఏమనన్ + వచ్చున్ = ఇంకేమనగలము, అటు + ఏనిన్ = ఒకవేళ అతడు వారిని చంపేస్తే, విట + ఆవలి = విటుల సమూహమంతా, నిస్తరింపదే = సుఖముగా జీవించదా (తప్పక సుఖపడుతుంది).

తాత్పర్యం: "ఏడవ విటుడు ఇలా ముగించాడు —— ఆ బ్రహ్మదేవుడు లోకంలోని ప్రేమానురాగాలనంతా పిండి, ఎంతో అందంగా ఈ వేశ్యాకాంతలను సృష్టించాడు. కానీ వారిని ఆ క్రూరమైన ముసలి తల్లుల చేతిలో బందీలుగా చేసాడు. ఆ బ్రహ్మదేవుడే స్వయంగా వేశ్యాలోలుడు (లంజకాడు) కాకపోతే, విటుల పాలిటి శత్రువులైన ఈ ముసలి తల్లులను ఎందుకు చంపకుండా ఉంచుతాడు? ఒకవేళ ఆ బ్రహ్మ వీరందరినీ చంపేస్తే, మనలాంటి విటులందరం హాయిగా సుఖపడతాం కదా!"

విశేషాలు :

అలంకారం: వ్యాజస్తుతి లేదా నిందాభాసాలంకారం.

సమన్వయం: సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవుడిని విటులు తమ కామమోహంలో పడి 'లంజకాఁడు' అని నిందించినట్లుగా వర్ణించడం లోకాతీత చమత్కారం. బ్రహ్మ వేశ్యలను అందంగా సృష్టించాడని పొగుడుతూనే, ముసలి తల్లులను చంపనందుకు నిందించడం వల్ల ఇక్కడ వ్యాజస్తుత్యలంకార చమత్కృతి వ్యక్తమైనది.

వచనం 256

వ. అని పెక్కువిధంబుల వితర్కించుచున్న మఱియు నొక్కెడం గొందఱు సుందరులు పానగోష్ఠికిం గడంగి కాదంబంబును, మాధవంబును, నైక్షవంబు, క్షీరంబు, నాసవంబు, వార్ణంబు, రతిఫలంబు లనఁ బాకభేదంబుల మూలస్కంధకుసుమ ఫలసంభవంబుల బహువిధంబుల మధురంబులైన మధువిశేషంబు లెల్లం బరిమళద్రవ్యపరిమిళితంబుగాఁ గూర్చి పాత్రంబుల నించిన-

ప్రతిపదార్థం: అని = ఈ విధంగా, పెక్కు విధంబులన్ = అనేక రీతులుగా, వితర్కించుచున్ + ఉన్న = విటులు చర్చించుకుంటున్న సమయంలో, మఱియున్ = ఇంకా, ఒక్క ఎడన్ = వేరొక ప్రదేశమున, కొందఱు = కొంతమంది, సుందరులు = వేశ్యాకాంతలు, పానగోష్ఠికిన్ = మద్యం సేవించే విందునకు, కడంగి = పూనుకొని, కాదంబంబును = కదంబ పుష్ప సారమును, మాధవంబును = మధువు/తేనె సారమును, ఐక్షవంబు = చెరకు రసపు మద్యమును, క్షీరంబు = పాలతో

చేసిన మద్యమును, ఆసవంబు = ఆసవము అను మద్యమును, వార్ష్ణంబు = వర్షోదక మద్యం, రతిఫలంబులు = రతిఫలము అనెడి మద్యము, అనన్ = అనబడే, పాకభేదంబులన్ = రకరకాల వంటకముల/తయారీ భేదముల చేత, మూల = చెట్ల వేళ్లు, స్కంధ = కాండములు, కుసుమ = పువ్వులు, ఫల = పండ్లు, సంభవంబులన్ = వీటి నుండి పుట్టినట్టి, బహువిధంబుల = అనేక రకములైన, మధురంబులు + ఐన = తియ్యనైన, మధు = మద్యముల యొక్క, విశేషంబులు + ఎల్లన్ = రకములన్నింటిని, పరిమళద్రవ్య = సుగంధ ద్రవ్యములతో, పరిమిళితంబుగాన్ = సువాసనలు వెదజల్లేలా కలిపి, కూర్చి = సిద్ధం చేసి, పాత్రంబులన్ = బంగారు గిన్నెలలో, నించినన్ = నింపగా.

తాత్పర్యం: ఒకవైపు విటులు ఈ విధంగా చర్చించుకుంటుండగా, మరొక ప్రదేశంలో కొందరు వేశ్యాకాంతలు మధుపాన విందు (మద్యం సేవించే వేడుక) ఏర్పాటు చేసుకున్నారు. వారు చెట్ల వేళ్లు, కాండాలు, పువ్వులు, పండ్ల నుండి రకరకాల వంటకాల పద్ధతులలో తయారు చేసిన కాదంబము, మాధవము, ఐక్షవము, క్షీరము, ఆసవము, వార్ష్ణము, రతిఫలము అనే విభిన్న రకాల తియ్యటి మద్యాలను తెప్పించారు. వాటిలో సుగంధ ద్రవ్యాలను కలిపి, సువాసనలు వెదజల్లేలా చేసి పెద్ద పెద్ద పాత్రలలో నింపారు. ఆ దృశ్యం ఎలా ఉందంటే ——

పద్యం 257

క. అతిమధురంబైన నిజా

మృతరసములకంటె నిదియమే లని తారా

పతి చేరెనొక్కొయనఁ త

ద్ద్యుతిబింబము లలరె దివ్యపాత్రంబులలో.

ప్రతిపదార్థం: అతి = మిక్కిలి, మధురంబు + ఐన = తియ్యనైన, నిజ = తనదైన, అమృతరసముల కంటెన్ = చంద్రలోకపు అమృతం కంటే, ఇదియ = ఈ వేశ్యలు సిద్ధం చేసిన మద్యమే, మేలు = శ్రేష్ఠమైనది, అని = అనుకుంటూ, తారాపతి = నక్షత్రములకు నాథుడైన చంద్రుడు, చేరెన్ + ఒక్కొ = ఈ గిన్నెలలోకి వచ్చి దూరాడా!, అనన్ = అనునట్లుగా, తత్ = ఆ చంద్రుని యొక్క, ప్రతిబింబములు = నీడలు/ప్రతిబింబాలు, దివ్య = ఆ సుందరమైన మద్య, పాత్రంబులలోన్ = పాత్రల లోపల, అలరెన్ = ప్రకాశించాయి.

తాత్పర్యం: "ఆ సుగంధ మద్య పాత్రలలోని మద్యం ఎంత తియ్యగా ఉందంటే, చంద్రుడు తన లోకంలోని అమృతం కంటే ఈ మద్యమే చాలా బాగుందని ఆశపడి, దానిని తాగడం కోసం స్వయంగా ఆ గిన్నెలలోకి వచ్చి దూరాడా! అన్నట్లుగా, ఆ పాత్రలలోని స్వచ్ఛమైన మద్యంలో ఆకాశంలోని చంద్రుని ప్రతిబింబాలు ఎంతో అందంగా మెరుస్తూ కనిపిస్తున్నాయి".

విశేషాలు :

అలంకారం: ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

సమన్వయం: మద్యపాత్రలలో చంద్రుని యొక్క సహజ ప్రతిబింబాలు పడటాన్ని, 'తన అమృతం కంటే ఈ మద్యం మేలని చంద్రుడు పాత్రలలో చేరాడా' అని కవి అద్భుతంగా ఊహించడం (ఉత్ప్రేక్షించడం) జరిగినది కావున ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.

వచనం 258

వ. అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఆ విందు సమయములో ఆ కాంతలు ఈ విధంగా ప్రవర్తించారు.

పద్యం 259

సీ. కామాక్షికిని మహాకాళికిఁ జండికి
నక్కజియ్యకుఁ గాళి కంబికకును
వింధ్యవాసిని కేకవీరకు మున్నగా
నెల్లవేల్పులకు బిందించి మ్రొక్కి
త్రాపుచు నెడనెడఁ తాల్పుగా వండిన
నంజుటిపారకలు నంజుకొనుచు
గ్రుక్కెఁడు చవిచూడు మక్కయీమధువని
తీపులు దమలోనఁజూపుకొనుచు
తే.గీ. నెట్టివస్తువు ల్గడియించెనీతఁడనుచు
బ్రహ్మఁగొనియాడి యిదెసాఁకఁబట్టుమనుచుఁ
బొట్టకొలఁదిగఁ పోంట్లకుఁ బోసిపోసి
పరిణమించిరి యొండొండఁ తరుణులెల్ల.

ప్రతిపదార్థం: కామాక్షికిని = కామాక్షీ దేవికిని, మహాకాళికిన్ = మహాకాళికిని, చండికిన్ = చండీదేవికిని, అక్కజియ్యకున్ = అక్కజియ్య దేవతకును, కాళికిన్ = కాళికాదేవికిని, అంబికకును = అంబికకును, వింధ్యవాసినికిన్ = వింధ్యవాసిని దేవికిని, ఏకవీరకున్ = ఏకవీరా దేవికిని, మున్నగాన్ = మొదలైన, ఎల్ల = సమస్త, వేల్పులకున్ = శక్తులకు/దేవతలకు, బిండించి (బొట్టు పెట్టి/నైవేద్యం ఉంచి), మ్రొక్కి = భక్తితో నమస్కరించి, త్రాపుచున్ = ఆ మద్యమును తాగుతూ, ఎడనెడన్ = మధ్యమధ్యలో, తాల్పుగాన్ = నంజుకోవడానికి (సైడ్‌డిష్‌గా), వండిన = రుచికరముగా వండిన, నంజుటిపారకలు = మాంసపు ముక్కలను/చేప పారకలను, నంజుకొనుచున్ = నంజుకుంటూ, అక్క = ఓ అక్కా!, ఈ మధువు = ఈ మద్యం యొక్క, గ్రుక్కెఁడు = ఒక గుక్కెడు తీసుకో, చవిచూడుము = దీని రుచి చూడు, అని = అంటూ, తమలోనన్ = తమలో తాము, తీపులు = ఆ మధుర గుణాలను, చూపుకొనుచున్ = ప్రదర్శించుకుంటూ, ఈతఁడు = ఈ బ్రహ్మదేవుడు, ఎట్టి = ఎంతటి అద్భుతమైన, వస్తువుల్ = సుగంధ ద్రవ్య పదార్థములను, గడియించెన్ = సృష్టించాడు, అనుచున్ = అంటూ, బ్రహ్మఁగొనియాడి = ఆ విధాతను పొగుడుతూ, ఇది + ఎ = ఇదిగో, సాఁకఁబట్టుము = గిన్నె పట్టుకో, అనుచున్ = అంటూ, పోంట్లకున్ (సఖులకు/చెలికత్తెలకు) = ఒకరికొకరు, పాట్టకొలఁదిగన్ = కడుపు నిండేలా, పోసి పోసి = ఆ మద్యాన్ని గిన్నెలలో పోసి పోసి, తరుణులు + ఎల్లన్ = ఆ వనితలందరును, ఒండొండన్ = ఒకరినొకరు మించి, పరిణమించిరి = అమితమైన మత్తుతో పరవశించిపోయిరి.

తాత్పర్యం: "ఆ వేశ్యాకాంతలంతా మొదట తాము తాగబోయే మద్యాన్ని కామాక్షి, మహాకాళి, చండి, అక్కజియ్య, కాళి, అంబిక, వింధ్యవాసిని, ఏకవీర మొదలైన శక్తి దేవతలకు నైవేద్యంగా సమర్పించి నమస్కరించారు. ఆపై మద్యం తాగుతూ, మధ్యమధ్యలో నంజుకోవడానికి రుచిగా వండిన మాంసపు ముక్కలను తిన్నారు. 'ఓ అక్కా! ఈ మద్యం చాలా బాగుంది, ఒక్క గుక్కెడు తాగి రుచి చూడు' అని ఒకరికొకరు ఇచ్చుకున్నారు. 'ఈ సృష్టికర్త ఎంతటి అద్భుత రుచులను సృష్టించాడో కదా!' అని

బ్రహ్మను పొగిడారు. ఒకరికొకరు కడుపు నిండేలా మద్యం పోసుకుంటూ, ఆ కాంతలంతా మద్యం మత్తులో మునిగిపోయారు".

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: ప్రాచీన కాలంలో వేశ్యలు మద్యం సేవించేటప్పుడు తమ ఇష్టదేవతలకు నైవేద్యం పెట్టడం, మాంసాన్ని నంజుకోవడం, ఒకరినొకరు పొగుడుకుంటూ పరవశించడం అనే వారి పానవిందు విలాస సహజత్వాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 260

ఈవారుణీరసం బీశుండు దన కది
సమకూరకునికి విషంబు ద్రావె
మధువైరి యగుట నీమధువున కెడరయ్యె
హరి మాధవాఖ్యను శరణుసొచ్చె
నీసురలేక గంగాసార మున్న యా
తలఁజేరెఁ జంద్రుండు బలుపుదక్కి
ఈమదిరాస్వాద మెడలి విఘ్నేశుండు
పొగులఁగా లోలోనఁబొట్టయుబ్బె
ఆ.వె. నిట్టిమద్యము గని పట్టిత్రావఁగలేక
శక్తిసేవసేసె షణ్ముఖుండు
అనుచుఁ జతురయైన యతివ మైరేయంబు
పొగడుచుండ నొక్కపొలఁతి వలికె.

ప్రతిపదార్థం: ఈ = ఈ, వారుణీరసంబు = వారుణి అనెడి మద్యం, ఈశుండు = ఆ పరమశివునికి, తనకున్ + అది = తనకు తాగడానికి, సమకూరకునికిన్ = లభించకపోవడం వలనే, విషంబు = హాలాహల విషాన్ని, త్రావెన్ = తాగాడు, మధు = మధు అనే రాక్షసునికి శత్రువైనట్టియు/లేక ఈ మద్యమునకు విరోధియైనట్టి, హరి = విష్ణుమూర్తి, మధువైరి = మధువైరి అయినప్పటికిని, ఈ మధువునకున్ = ఈ మద్యమునకు, ఎడరు + అయ్యున్ = దూరం కాలేక, మాధవ + ఆఖ్యను = 'మాధవుడు' (మద్యము కలవాడు) అనే పేరును, శరణుసొచ్చెన్ = ఆశ్రయించి పొందాడు, ఈ సుర = ఈ మద్యం, లేక = దొరకకనే, గంగాసారము = గంగానది ప్రవాహము, ఉన్న = ఉన్నట్టి, ఆ తలన్ = ఆ శివుని తల మీదికి, చంద్రుండు = చంద్రుడు, బలుపు దక్కి = కాంతి తగ్గి (క్షీణించి), చేరెన్ = వెళ్లి చేరాడు, ఈ మదిరా + ఆస్వాదము = ఈ మద్యం యొక్క రుచిని, ఎడలి = కోల్పోవడం చేతనే, విఘ్నేశుండు = వినాయకుడు, పొగులఁగాన్ = బాధపడుతూ, లోలోనన్ = లోపల, పొట్టయుబ్బెన్ = పెద్ద పొట్ట కలవాడయ్యాడు, ఇట్టి = ఇటువంటి, మద్యంబున్ = మద్యాన్ని, కని = చూసియు, పట్టి = చేతపట్టి, త్రావఁగన్ + లేక = తాగలేక పోవడం వలనే, షణ్ముఖుండు = కుమారస్వామి, శక్తి = శక్తి ఆయుధమును/లేక దుర్గాదేవిని, సేవచేసెన్ = సేవించాడు, అనుచున్ = అంటూ, చతుర + అయిన = నేర్పరియైన, అతివ = ఒక కాంత,

మైరేయంబున్ = ఆ మైరేయము అనే మద్యాన్ని, పొగడుచుండన్ = స్తుతిస్తుండగా, ఒక్క పొలఁతి = మరొక కాంత, వలికెన్ = ఈ క్రింది విధముగా పలికెంది.

తాత్పర్యం"మత్తులో ఉన్న ఒక నేర్పరియైన వేశ్య మద్య ప్రాధాన్యతను పురాణ దేవుళ్లకు అన్వయిస్తూ ఇలా పాగిడింది —— 'ఈ వారుణీ మద్యం తాగడానికి దొరకకే శివుడు హాలాహల విషాన్ని తాగాడు. విష్ణుమూర్తి మద్యానికి శత్రువైనా (మధువైరి), దీని మీద ఆశతోనే 'మాధవుడు' (మధువు/మద్యం కలవాడు) అనే పేరు పెట్టుకున్నాడు. ఈ మద్యం లభించకే చంద్రుడు బలం తగ్గి శివుడి తల మీది గంగానది దగ్గరకు వెళ్లాడు. ఈ మద్యాన్ని తాగే భాగ్యం లేకనే వినాయకుడు లోలోన కుమిలిపోతూ పెద్ద పొట్టను పెంచుకున్నాడు. ఇటువంటి మద్యాన్ని తాగే యోగం లేకనే కుమారస్వామి శక్తి అనే ఆయుధాన్ని పట్టుకొని తిరుగుతున్నాడు'. ఇలా ఒకతె మద్యాన్ని పొగుడుతుండగా, పక్కనే ఉన్న మరో కాంత మాట్లాడింది".

విశేషాలు :

అలంకారం: శ్లేషోత్థాపిత హేత్వలంకారం మరియు వ్యాజోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: శివుడు విషం తాగడానికి, విష్ణువుకు మాధవుడనే పేరు రావడానికి, వినాయకుడి పొట్ట ఉబ్బడానికి గల అసలు కారణాలను విడిచిపెట్టి, వారికి 'మద్యం దొరకకపోవడమే కారణం' అని మత్తులో ఉన్న కాంతలు చమత్కారంగా కల్పించి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ శ్లేష చమత్కారంతో కూడిన హేత్వలంకారం అద్భుతంగా సమన్వయమైనది.

పద్యం 261

క. పరిమళముఁ గొన్న యంతనె
పరవశమై మేను హర్షభరితం బగు నీ
సుర గలుగ నమృతమునకు
సుర లంబుధిద్రచ్చి రిట్టిచోద్యము గలదే.

ప్రతిపదార్థం: పరిమళమున్ = ఈ మద్యం యొక్క సువాసనను, కొన్న + అంతనె = ఘ్రాణించిన (ఆఘ్రాణించిన) మాత్రముననే, మేను = శరీరము, పరవశము + ఐ = తన వశము తప్పినదై, హర్షభరితంబు = సంతోషముతో నిండినది, అగున్ = అవుతుంది, ఈ = ఇటువంటి, సుర = ఉత్తమమైన మద్యం, కలుగన్ = ఇక్కడే అందుబాటులో ఉండగా, అమృతమునకున్ = అమృతాన్ని సాధించడం కోసం, సురలు = దేవతలు, అంబుధిన్ = క్షీరసముద్రమును, త్రచ్చిరి = చిలికారు, ఇట్టి = ఇటువంటి, చోద్యము = అమాయకపు వింత/ఆశ్చర్యకరమైన విషయం, కలదే = లోకంలో ఎక్కడైనా ఉంటుందా (ఉండదు).

తాత్పర్యం: "రెండవ కాంత మొదటిదాని మాటలకు నవ్వుతూ ఇలా అంది —— 'మిత్రమా! ఈ మద్యం యొక్క సువాసన చూస్తేనే చాలు, శరీరం పరవశించిపోయి మనస్సు సంతోషంతో నిండిపోతుంది. ఇంతటి అద్భుతమైన మద్యం ఇక్కడే ఉంటే, ఆ దేవతలు బుద్ధి లేకుండా అమృతం కోసం పాలసముద్రాన్ని అంతగా చిలికారు కదా! ఇంతకంటే వింతైన అమాయకత్వం లోకంలో ఎక్కడైనా ఉంటుందా!' "

విశేషాలు :

అలంకారం: వ్యతిరేకాభాస మరియు కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: దేవతలు అమృతం కోసం సముద్రాన్ని చిలకడం గొప్ప విషయమే అయినప్పటికీ, ఈ మద్యం ముందు ఆ అమృతం వ్యర్థమని, దేవతల చర్య అమాయకత్వమని నిందిస్తూ వ్యతిరేకించడం వల్ల వ్యతిరేకాభాస చమత్కారం సిద్ధించినది.

వచనం 262

వ. అనవుడు నొక్కర్తు.

తాత్పర్యం: అని రెండవ కాంత పలకగా, వారి మధ్య ఉన్న మూడవ కాంత ఈ క్రింది విధంగా మాట్లాడింది.

పద్యం 263

క. సుఖములతల్లి మనోభవు
సఖి యీసుర దొల్లిశుక్రుశాపంబున స
న్ముఖులకు నెడగాకుండిన
నఖిలజనులచేత దక్కునా మన కనినన్.

ప్రతిపదార్థం: సుఖముల తల్లి = సమస్త సుఖాలకూ కన్నతల్లి వంటిదియు, మనోభవు = మన్మథుని యొక్క, సఖి = ప్రాణస్నేహితురాలు అయిన, ఈ సుర = ఈ మద్యం, దొల్లి = పూర్వకాలమున, శుక్రు = శుక్రాచార్యుని యొక్క, శాపంబునన్ = శాపము కారణముగా, సన్ముఖులకున్ = ఉత్తమ బ్రాహ్మణులకు/సుజనులకు, ఎడగాకుండినన్ = దూరం కాకుండా ఉండి ఉంటే, అఖిల = సమస్తమైన, జనుల చేతన్ = లోకుల చేతను, మనకున్ = మనకును, దక్కునా = లభించేదా (బ్రాహ్మణులే దీనిని తాగేసేవారు కదా), అనినన్ = అని ఆ మూడవ కాంత పలకగా.

తాత్పర్యం: "మూడవ కాంత ఇలా అంది —— 'సమస్త సుఖాలకూ తల్లి లాంటిది, మన్మథుడికి ప్రాణసఖి అయిన ఈ మద్యం పూర్వం శుక్రాచార్యుడు ఇచ్చిన శాపం వల్ల బ్రాహ్మణులకు (సుజనులకు) దూరం కాలేదా! ఒకవేళ ఆ శాపమే లేకపోతే, లోకంలో ఉన్న పెద్దమనుషులంతా దీనినే తాగేసేవారు; అప్పుడు మనలాంటి వేశ్యలకు, సామాన్య జనులకు ఇది అస్సలు దక్కేది కాదు కదా!' "

విశేషాలు :

అలంకారం: కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: తమకు మద్యం లభించడానికి గల పురాణ కారణాన్ని (శుక్రాచార్యుని శాపాన్ని) ఇక్కడ బలమైన హేతువుగా సమర్థించి చెప్పడం వల్ల ఇది కావ్యలింగాలంకారం.

వచనం 264

వ. మఱియొక్కర్తు.

తాత్పర్యం: అని మూడవ కాంత అనగా, వారి పక్కనే ఉన్న నాల్గవ కాంత చమత్కారంగా ఈ విధంగా అంది.

పద్యం 265

క. ఎక్కడశుక్రునిశాపం
బిక్కడఁ గొందఱకు భాగ్య మించుక యైనన్
లెక్కకునెక్కనికతమున
డక్కెఁజు మీ మధువు లేర్పడ న్మనకెల్లన్.

ప్రతిపదార్థం: ఎక్కడ = ఎప్పుడో జరిగిన, శుక్రుని శాపంబు = ఆ శుక్రాచార్యుని శాపము, ఇక్కడన్ = ఈ రోజున, కొందఱకున్ = మనలాంటి కొద్దిమందికి, భాగ్యము = ఒక గొప్ప అదృష్టముగా మారినది, ఇంచుక + ఐనన్ = కొంచెమైనను, లెక్కకున్ = లోకపు లెక్కలలోనికి, ఎక్కని కతమునన్ = రానటువంటి (పెద్దమనుషులు దీనిని తాకని) కారణము చేతనే, ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా, మనకున్ + ఎల్లన్ = మనకందరికీ, ఈ, మధువు = తియ్యని మద్యం, దక్కెన్ + చుమీ = దక్కింది సుమా!

తాత్పర్యం: "నాల్గవ కాంత ఇలా అంది —— 'నిజమే మిత్రమా! ఎప్పుడో పూర్వకాలంలో శుక్రాచార్యుడు ఇచ్చిన శాపం, ఈ రోజు మనకు పెద్ద అదృష్టంగా మారింది. ఆ శాపం వల్ల లోకంలోని పెద్దమనుషులు దీనిని అపవిత్రమైనదిగా భావించి లెక్కచేయకుండా వదిలేశారు. ఆ కారణం చేతనే, ఈ తియ్యని మద్యం లోకంలో ఎవరికీ కాకుండా చివరకు మనకందరికీ దక్కింది సుమా!' "

విశేషాలు :

అలంకారం: పరిసంఖ్యాలంకారం.

సమన్వయం: శాపం వల్ల మద్యం ఇతరులకు కాకుండా కేవలం వేశ్యాకాంతలకు, సామాన్య జనులకే పరిమితమై దక్కిందని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ పరిసంఖ్యాలంకార చమత్కృతి వ్యక్తమైనది.

వచనం 266

వ. అని తమనేర్పులం గొనియాడుచు నానందంబున మాటలు తొట్రువడంబలుకుచుం బయ్యెదలు సవరించుటలు మఱచి లజ్జలు దొలంగ బహుప్రకారంబుల నున్మత్త భావంబులు దోఁపంబ్రవర్తిల్లి.

ప్రతిపదార్థం: అని = ఈ విధంగా, తమ = తమయొక్క, నేర్పులన్ = చమత్కారపు మాటలను, కొనియాడుచున్ = పొగుడుకుంటూ, ఆనందంబునన్ = అమితమైన సంతోషముతో, మాటలు = మాట్లాడే మాటలు, తొట్రువడన్ = తడబడునట్లుగా, పలుకుచున్ = మాట్లాడుతుండగా, పయ్యెదలు = వక్షఃస్థలము పైనున్న పైట కొంగులను, సవరించుటలు = సర్దుకోవడాలు, మఱచి = మరిచిపోయి, లజ్జలు = సిగ్గుబిడియములు, దొలంగన్ = నశించిపోగా, బహుప్రకారంబులన్ = అనేక రీతులుగా, ఉన్మత్తభావంబులు = మద్యం మత్తు వలని వికారములు, తోఁపన్ = పైకి కనిపించునట్లు, ప్రవర్తిల్లి = ప్రవర్తించసాగారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ కాంతలంతా తమ చమత్కారాలను తామే పొగుడుకుంటూ, అమితమైన మత్తులో మునిగిపోయారు. మత్తు ఎక్కువ కావడంతో వారు మాట్లాడే మాటలు తడబడుతున్నాయి. ఒంటిపై ఉన్న పైటకొంగులు జారిపోతున్నా సర్దుకునే స్పృహ లేదు. సిగ్గుబిడియాలన్నీ వదిలేసి, మద్యం మత్తులో మైమరచిపోయి రకరకాల వికార భావాలు ప్రకటిస్తూ ప్రవర్తించసాగారు.

పద్యం 267

ఉ. ఇంపు మనంబులోన నటియింపఁగఁ జెక్కులమీఁదఁ గన్నులం
గెంపువహింప మోవిఁగల కెంపు చలింపఁగ ఘర్మబిందువుల్
పాంపిరివోవ ముద్దుమొగముల్ మెఱుపెక్క రతాంతసంగతి
సొంపువహించి రంగనలు సోలుచు నమ్మదిరామదంబునన్.

ప్రతిపదార్థం: మనంబులోనన్ = ఆ కాంతల మనస్సులలో, ఇంపు = విలాసవంతమైన కామసుఖము, నటియింపఁగన్ = నృత్యము చేస్తుండగా, చెక్కుల మీఁదన్ = చక్కిళ్ల (బుగ్గల) పైనను, కన్నులన్ = నేత్రముల యందును, కెంపు = ఎరుపుదనం, వహింపన్ = ఆవరించగా, మోవిన్ = పెదవుల యందు, కల = ఉన్నట్టి, కెంపు = ఎరుపు కాంతి, చలింపఁగన్ = కదులుతుండగా, ఘర్మబిందువుల్ = చెమట బిందువులు, పాంపిరివోవన్ = ముఖముపై దట్టముగా క్రమ్మగా, ముద్దుమొగముల్ = ముద్దులొలికే ముఖములు, మెఱుపు + ఎక్కన్ = మెరిసిపోతుండగా, రతాంత = రతిక్రీడల యొక్క చివర కలిగే, సంగతిన్ = అలసట వలె, ఆ అంగనలు = ఆ వనితలు, ఆ మదిరా = ఆ మద్యం యొక్క, మదంబునన్ = మత్తు చేత, సోలుచున్ = తూలిపోతూ, సొంపు = అందమును, వహించిరి = కలిగియుండిరి.

తాత్పర్యం: "ఆ కాంతల మనస్సులలో కామవిలాసాలు నృత్యం చేస్తున్నాయి. మద్యం మత్తు వల్ల వారి కళ్లు, బుగ్గలు ఎర్రబడ్డాయి. మాట్లాడేటప్పుడు వారి పెదవుల ఎరుపుదనం కదులుతోంది. ముఖాలపై చిన్న చిన్న చెమట బిందువులు మెరుస్తూ, వారి ముఖాలకు మరింత మెరుపును తెచ్చాయి. రతిక్రీడ ముగిసిన తరువాత కాంతలు ఎలా అలసిపోయి తూలిపోతారో, ఆ వనితలంతా ఆ మద్యం మత్తులో అలా తూలిపోతూ, ఎంతో సుందరంగా శోభిస్తున్నారు".

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్తి మరియు ఉత్ప్రేక్షాలంకారాల సంసృష్టి.

సమన్వయం: మద్యం తాగిన స్త్రీల ముఖాలలో, కళ్లలో కలిగే ఎరుపుదనాన్ని, చెమట పట్టడాన్ని అత్యంత సహజంగా వర్ణించడం వల్ల స్వభావోక్త్యలంకారం. వారి మత్తు అలసటను రతిక్రీడానంతర అలసటతో (రతాంతసంగతి) పోల్చి ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షా చమత్కారం శోభిల్లుతోంది.

పద్యం 268

అక్కమీతల్లి మాయత్త యౌ నెఱిఁగితిఁ
గోడలితల్లి నాకూఁతు రగుట
మాతల్లిమఱఁది మామామ సభ్యులక్రియ
నుయ్యి జంకిటనిడి యొయ్యనరిగె
మాబావకొడుకు నామఱఁది గాలపువేఁటఁ
గొమ్ములకుందేలుఁ గొట్టితెచ్చె
ఇది సెప్పఁ గొఱఁతని యిదికల్ల సేయక
చెవులారఁజూడు నేఁజెప్పినట్టు
తే.గీ. లనుచు లోకవిరోధోక్తులాడుకొనుచు
సాలపులూరఁగ నోరచూపులునటింప
వట్టినగవులఁ జప్పట్లువెట్టికొనుచు
నాడఁజొచ్చిరి చేడెలు పాడిపాడి.

ప్రతిపదార్థం: అక్క = ఓ అక్కా!, మీ తల్లి = నీయొక్క తల్లి, మా అత్త + ఔన్ = మాకు అత్త అవుతుంది, ఎఱిఁగితిన్ = ఈ విషయం నాకు తెలుసు, కోడలి తల్లి = నా కోడలి యొక్క తల్లి, నా కూఁతురు = నా కుమార్తె, అగుటన్ = అవుతుంది, మా తల్లి

= మా తల్లి యొక్క, మఱఁది = బావమరది, మా మామ = మాకు మామ అవుతాడు, సభ్యుల క్రియన్ = సభ లోని పెద్దమనుషుల వలె, నయ్యిన్ = పెద్ద బావిని, జంకిటన్ + ఇడి = చంకలో పెట్టుకొని, ఒయ్యన్ = మెల్లగా, అరిగెన్ = వెళ్లాడు, మా బావ కొడుకు = మా బావ యొక్క కుమారుడు, నా మఱఁది = నా బావమరది, గాలపు వేఁటన్ = గాలముతో వేటాడి, కొమ్ములకుందేలున్ = కొమ్ములు ఉన్న కుందేలును, కొట్టి తెచ్చెన్ = చంపి తీసుకువచ్చాడు, ఇది = ఈ వింతను, చెప్పన్ = చెప్పడానికి, కొఱఁత + అని = తక్కువ ఏమీ కాదు, ఇది = ఈ విషయాన్ని, కల్ల చేయక = అబద్ధం అనకుండా, నేను చెప్పినట్టు = నేను చెప్పిన విధానముగా, చెవులారన్ = నీ చెవులతో, చూడుము = కళ్లారా చూడు (చెవులతో చూడు అని మత్తులో పలకడం), అనుచున్ = అంటూ, లోకవిరోధ + ఉక్తులు = లోక విరుద్ధమైన అసంబద్ధ ప్రేలాపనలను, ఆడుకొనుచున్ = మాట్లాడుకుంటూ, సొలపులు = మత్తు వికారములు, ఊరఁగన్ = అతిశయించగా, ఓరచూపులు = వంకర చూపులు, నటింపన్ = ప్రదర్శిస్తుండగా, వట్టి నగవులన్ = పిచ్చి నవ్వులు నవ్వుతూ, చప్పట్లు = చేతులతో చప్పట్లు, వెట్టికొనుచున్ = తట్టుకుంటూ, చేడెలు = ఆ కాంతలంతా, పాడి పాడి = పాటలు పాడుకుంటూ, ఆడఁజొచ్చిరి = నృత్యం చేయసాగారు.

తాత్పర్యం: "మద్యం మత్తు ఎక్కువ కావడంతో ఆ వేశ్యలు లోక విరుద్ధమైన, అసంబద్ధమైన పిచ్చి మాటలు మాట్లాడుకోసాగారు —— 'ఓ అక్కా! నీ తల్లి మాకు అత్త అవుతుంది, ఎందుకంటే నా కోడలి తల్లి నా కూతురే కదా! మా అమ్మ మొగుడి తమ్ముడు మాకు మామ అవుతాడు. ఆయన సభలోని పెద్దమనిషి లాగా పెద్ద బావిని చంకలో పెట్టుకొని మెల్లగా నడిచి వెళ్లాడు. మా బావ కొడుకు కొమ్ములున్న కుందేలును వేటాడి చంపి తెచ్చాడు. నేను చెప్పే ఈ వింతలన్నీ అబద్ధం అనకుండా, నీ చెవులతో కళ్లారా చూడు'. ఇలా మత్తులో నోటికి వచ్చినట్లు ప్రేలుతూ, పిచ్చి నవ్వులు నవ్వుకుంటూ, చప్పట్లు కొట్టుకుంటూ, పిచ్చిపాటలు పాడుకుంటూ నృత్యం చేయసాగారు".

విశేషాలు

అలంకారం: లోకవిరోధ లేదా అసంగత్యలంకారం మరియు ప్రహేళికా చమత్కారం.

సమన్వయం: మద్యం మత్తులో ఉన్నవారు 'బావిని చంకలో పెట్టడం', 'కొమ్ముల కుందేలును తేవడం', 'చెవులతో చూడడం' వంటి లోక విరుద్ధమైన అసత్య అసంబద్ధ విషయాలను మాట్లాడటం సహజం. ఆ వికార స్థితిని కవి ఇక్కడ అద్భుతమైన 'లోకవిరోధోక్తులు' అనే శబ్ద చమత్కారం ద్వారా వర్ణించడం వల్ల ఇది విశిష్టమైన అలంకార సమ్మేళనం.

వచనం 269

వ. ఇట్టివినోదంబులు సూచుచు విక్రమాదిత్యుండు త్రివిక్రమాపత్యంబుతోడరా నరమోహిని గేహంబున కేఁగి తదాళీ పరిచరితసముచితోపచారంబులు గైకొని హంసతూలికాపర్యంకంబు పై సుఖాసీనుండై సరసవాక్యంబులం బ్రొద్దుపుచ్చి.

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి = ఇటువంటి, వినోదంబులు = వేశ్యావాడ లోని వింత వినోదాలను, చూచుచున్ = వీక్షిస్తూ, విక్రమాదిత్యుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, త్రివిక్రమ + అపత్యంబుతోడన్ = త్రివిక్రముని కుమారుడైన కమలాకరునితో కలిసి, రాన్ = వెంటరాగా, నరమోహిని = ఆ నరమోహిని యొక్క, గేహంబునకున్ = భవనమునకు, ఏఁగి = ప్రవేశించి, తద్ + ఆళీ = ఆమెయొక్క చెలికత్తెల చేత, పరిచరిత = చేయబడిన, సముచిత = తగిన, ఉపచారంబులు = మర్యాదలను, గైకొని = స్వీకరించి, హంసతూలికా = హంస ఈకలతో చేసిన మెత్తటి, పర్యంకంబు పైన్ = మంచము/పాన్పు పైన, సుఖ + ఆసీనుండు + ఐ = సుఖముగా కూర్చున్నవాడై, సరస = మధురమైన, వాక్యంబులన్ = సరస సంభాషణలతో, ప్రొద్దు = కాలాన్ని, పుచ్చి = గడిపి.

తాత్పర్యం: వేశ్యావాడలలో జరుగుతున్న ఇటువంటి వింత వినోదాలన్నింటినీ చూస్తూ విక్రమార్క మహారాజు, తన వెంట కమలాకరుడు వస్తుండగా నేరుగా నరమోహిని భవనంలోకి ప్రవేశించాడు. ఆమె చెలికత్తెలు చేసిన స్వాగత సత్కారాలను స్వీకరించి, హంస ఈకలతో చేసిన మెత్తటి శయ్యపై సుఖంగా కూర్చున్నాడు. ఆ నరమోహినితో ఎంతో చమత్కారంగా, సరసంగా మాట్లాడుతూ అర్ధరాత్రి వరకు కాలాన్ని గడిపాడు.

పద్యం 270

క. నరమోహిని మీరక్కసు
డరుదెంచి తలంగకుండ నాలోపల ని
న్నరయుచు నుండెద నని భూ
సురయుతుఁడై యధిపుఁ డట్టసొచ్చెన్ బుద్ధిన్.

ప్రతిపదార్థం: నరమోహిని = ఓ నరమోహినీ!, మీ = మీయొక్క, రక్కసుడు = ఆ రాక్షసుడు (కర్బురుడు), అరుదెంచి = ఇక్కడికి వచ్చి, తలంగకుండన్ = నీకు హాని చేయకుండా/నన్ను తప్పించకుండా, ఆలోపలన్ = అంతలోనే, నిన్ = నిన్ను, అరయుచున్ = కాపాడుతూ, ఉండెదన్ = ఇక్కడే పాంచివుంటాను, అని = అంటూ, అధిపుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, భూసుర యుతుఁడు + ఐ = బ్రాహ్మణుడైన కమలాకరుడిని వెంటబెట్టుకొని, బుద్ధిన్ = ముందే ఉపాయము ఆలోచించి, అట్టసొచ్చెన్ = ఆ గది లోపల ఒక చాటున నక్కి నిలబడెను.

తాత్పర్యం: విక్రమార్కుడు నరమోహినిని మంచంపై పడుకోమని చెప్పి, "ఓ నరమోహినీ! రాత్రి కాగానే వచ్చే నీ రాక్షసుడు నిన్ను ఏమీ చేయకుండా, వాడు వచ్చే లోపే వాడిని అంతమొందించడానికి నేను ఈ గదిలోనే ఒక చాటున పాంచివుంటాను" అన్నాడు. ఆపై తన బుద్ధిబలంతో ఒక ఉపాయాన్ని ఆలోచించి, కమలాకరుడిని వెంటబెట్టుకొని ఆ చీకటి గదిలోని ఒక మూలన కత్తి చేతపట్టి రహస్యంగా దాక్కున్నాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: రాక్షసుడిని అంతమొందించడానికి వీరుడైన రాజు ఉపాయంతో గదిలో ఆయుధధారియై పాంచివుండడం అనే సాహసోపేతమైన యథార్థ దృశ్యాన్ని కవి ఇక్కడ నాటకీయంగా, సహజ సిద్ధంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 271

క. ఆలోన నొదిఁగి యున్నెడ
నీలాలక శయ్యమీద నిద్రింపఁగ నా
భీలనయనాంతదంత
జ్వాలలు నిగుడంగ నసుర వచ్చెం బెలుచన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ లోనన్ = ఆ గది లోపల (చాటున), ఒదిఁగి = దాక్కుని, ఉన్న + ఎడన్ = ఉన్నట్టి సమయమున, నీల + అలక = నల్లని కేశములు గల ఆ నరమోహిని, శయ్య మీదన్ = మంచము పైన, నిద్రింపఁగన్ = నిద్రపోతుండగా, ఆభీల = భయంకరమైన, నయన + అంత = కన్నుల కొసల నుండియు, దంత = కోరల నుండియు, జ్వాలలు = అగ్నిమంటలు,

నిగుడంగన్ = వెలువడుతుండగా, అసుర = ఆ రాక్షసుడు (కర్బురుడు), బెలుచన్ = దట్టముగా/భయంకరముగా, వచ్చెన్ = అక్కడికి ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యం: విక్రమార్కుడు, కమలాకరుడు గదిలో ఒక చాటున దాక్కుని ఉన్న సమయంలో, నల్లని జుట్టు గల ఆ నరమోహిని మంచంపై నిద్రిస్తోంది. అంతలోనే, కళ్ల కొసల నుండి, భయంకరమైన కోరల నుండి నిప్పులు చెరుగుతూ, కోపాగ్ని జ్వాలలు వెదజల్లుతూ ఆ కర్బురుడనే రాక్షసుడు ఒక్కసారిగా ఆ గదిలోకి ప్రవేశించాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: అర్ధరాత్రి వేళ రాక్షసుడు భయంకరమైన రూపంతో, నిప్పులు చెరుగుతూ రావడం అనే అతని క్రూర రాక్షస స్వభావాన్ని కవి ఇక్కడ అత్యంత యథార్థంగా, భయానక రసం ఉట్టిపడేలా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 272

ఉ. అచ్చట నొంటినున్న సతి నార్చుచు వేసి యదల్చి నీవిటుం
డెచ్చట డాఁగెఁ జూపు మని యీడ్చి గృహాంగణసీమ కేఁగఁగా
జెచ్చెర విక్రమార్కుఁ డొకసింహము చాడ్పున నేన వీఁడుగో
వచ్చితినంచు నార్పుఁగొని వచ్చెఁ గరాళకృపాణపాణియై.

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటన్ = ఆ గదిలో, ఒంటిన్ + ఉన్న = ఒంటరిగా ఉన్నట్టి, సతిన్ = ఆ కాంతను, ఆర్చుచున్ = పెద్దగా గర్జిస్తూ, వేసి = కొట్టి/చేయిచేసి, అదల్చి = గద్దించి, నీ = నీయొక్క, విటుండు = విటుడు/ప్రియుడు, ఎచ్చటన్ = ఎక్కడ, డాఁగెన్ = దాక్కున్నాడు, చూపుము + అని = చూపించుమంటూ, ఈడ్చి = ఆమెను జుట్టు పట్టి ఈడ్చుకుంటూ, గృహ + అంగణ = ఇంటి ముంగిట/వాకిలి, సీమకున్ = ప్రదేశమునకు, ఏఁగఁగాన్ = వెళ్లగా, చెచ్చెరన్ = శీఘ్రముగా, విక్రమార్కుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, ఒక = ఒకానొక, సింహము = మృగరాజు (సింహము) యొక్క, చాడ్పునన్ = విధముగా, ఏన = నేనే, వీఁడుగో = ఇదిగో, వచ్చితిన్ = వచ్చాను, అంచున్ = అంటూ, నార్పున్ + కొని = పెద్దగా సింహనాదము చేస్తూ, కరాళ = భయంకరమైన/పదునైన, కృపాణ = ఖడ్గమును, పాణి + ఐ = చేత ధరించినవాడై, వచ్చెన్ = ఎదురుగా వచ్చెను.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసుడు గదిలో ఒంటరిగా పడుకొని ఉన్న నరమోహినిని చూసి, పెద్దగా అరుస్తూ, ఆమెను గద్దించి కొట్టాడు. "నిన్ను సుఖించడానికి వచ్చిన నీ విటుడు ఎక్కడ దాక్కున్నాడు? వాడిని చూపించు!" అంటూ ఆమెను జుట్టు పట్టి ఈడ్చుకుంటూ ఇంటి ముంగిట్లోకి (వాకిట్లోకి) తీసుకువెళ్లాడు. అది చూసి చాటున ఉన్న విక్రమార్కుడు ఒక్క ఉదుటున లేచాడు. ఒక అడవి సింహం లాగా పెద్దగా గర్జిస్తూ, "ఓరి దుర్మార్గుడా! ఇదిగో నేనే వచ్చాను చూడు!" అంటూ మెరుపులు చిమ్మే పదునైన కత్తిని చేతపట్టి రణరంగానికి దూకాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన విక్రమార్కుని పరాక్రమ ఉత్సాహ గర్జనను, ఉపమానమైన 'సింహము' యొక్క గర్జనతో 'చాడ్పునన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది సుందరమైన ఉపమాలంకారం. వీర రస స్ఫూర్తి కలిగి ఉన్నది.

పద్యం 273

క. అటువచ్చిన దనుజుఁడు గిట
కిటఁ బండ్లు గీఁటుకొనుచుఁ గినుకవొడమి యు
ద్భటవృత్తి నెగసినం గని
భటధర్మము దప్పి తోడి పాఱితి వనుచున్.

ప్రతిపదార్థం: అటు = ఆ విధంగా ఎదురుగా, వచ్చిన = వచ్చినట్టి విక్రమార్కుని చూసి, దనుజుఁడు = ఆ రాక్షసుడు, గిటకిటన్ = గిటగిటమంటూ, పండ్లు = దంతములను, గీఁటుకొనుచున్ = కొరుకుతూ, కినుక = కోపము, పొడమి = పుట్టి, ఉద్భట = భయంకరమైన, వృత్తిన్ = రీతితో, నెగసినన్ = పైకి లేవగా/విజృంభించగా, కని = చూసి, భటధర్మము = వీర ధర్మమును, దప్పి = విడిచిపెట్టి, తోడి = నాతో యుద్ధం చేయకుండా, పాఱితివి = పారిపోయావు, అనుచున్ = అంటూ.

తాత్పర్యం: కత్తి పట్టి ఎదురుగా వచ్చిన విక్రమార్కుడిని చూసి ఆ రాక్షసుడు గిటగిటమంటూ పళ్ళు కొరికాడు. అమితమైన కోపంతో భయంకరంగా విజృంభించి, "ఓరి మానవుడా! ఇన్నాళ్లూ నీకంటే ముందు వచ్చిన వీటులంతా నన్ను చూసి భటధర్మాన్ని వీడి, ప్రాణభయంతో పారిపోయారు. నువ్వు కూడా అలాగే పారిపోతావనుకున్నావా!" అంటూ హేళనగా అరిచాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: శత్రువును చూసి రాక్షసుడు కోపంతో పళ్లు కొరకడం, పూర్వపు రాజుల పిరికితనాన్ని హేళన చేస్తూ మాట్లాడటం అనే రాక్షస క్రూర ప్రవృత్తిని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 274

క. దుర్బలుఁడ వోరి నీదగు
దోర్బల మిది యెంత నన్ను దొరసెదు వినుఁ నే
గర్బురుఁడఁ దొల్లి నాచే
నర్బుదసంఖ్యలుగ మనుజు లణఁగిరిచుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థం: ఓరి = ఓరి మానవుడా!, దుర్బలుఁడవు = బలహీనుడవు, నీదగు = నీదైన, దోర్బలము = బాహుబలము, ఇది = ఇది, ఎంత = ఎంతటి అల్పమైనది, నన్నున్ = నన్ను, దొరసెదు = ఎదిరించడానికి వచ్చావు, వినుము = నా మాట ఆలకింపుము, నేను, కర్బురుఁడన్ = 'కర్బురుడు' అనే రాక్షసుడను, తొల్లి = పూర్వము, నా చేన్ = నా చేతిలో, అర్బుద సంఖ్యలుగన్ = కోట్లాది సంఖ్యలో, మనుజులు = మనుషులు, అణఁగిరి చుమ్మీ = చనిపోయి నా ఆహారమయ్యారు సుమా!

తాత్పర్యం: "ఓరి అల్పుడా, బలహీనుడా! నీకున్న బాహుబలం ఎంత? నన్ను ఎదిరించడానికి వచ్చావా! నా పేరు కర్బురుడు. పూర్వం నా చేతిలో కోట్లాది మంది వీరులైన మనుషులు చనిపోయి నాకు ఆహారమయ్యారు సుమా! నిన్ను కూడా ఇప్పుడే మట్టుబెడతాను" అని రాక్షసుడు గర్జించాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: అతిశయోక్త్యలంకారం (రాక్షస వచన చమత్కారం).

సమన్వయం: రాక్షసుడు తన పరాక్రమాన్ని తానే అతిశయించుకుంటూ, తాను పూర్వం 'అర్బుద' (కోట్లాది) సంఖ్యలో మనుషులను సంహరించానని లోకాతీతంగా ప్రగల్భాలు పలకడం వల్ల ఇక్కడ అతిశయోక్త్యలంకారం వ్యక్తమగుచున్నది.

పద్యం 275

శా. వారిం గుడఁగ నేఁగు మంచు గద వైవంచేరిన భీముఁడా
కౌరవ్యేంద్రుని నేలఁ గూల్చుగతి నాక్ష్మానాయకుండుం దదీ
యోరుద్వంద్వము నొంచి కూల్చి భువి దైత్యు ఖండతుండంబుగా
ఘోరాస్త్రాహతిఁ బ్రోవుచేసె, సుర లుత్ర్కోశించి వర్ణింపగన్.

ప్రతిపదార్థం: వారిన్ = ఆ చనిపోయిన వారి వద్దకే, కుడఁగన్ = అనుభవించుటకు/వెళ్ళుటకు, ఏఁగుము = నువ్వు కూడా వెళ్లు, అంచున్ = అంటూ, గద = తన చేతి గదను, వైవన్ = విసరడానికి, చేరిన = సమీపించిన ఆ రాక్షసుని చూసి, భీముఁడు = మహాభారత వీరుడైన భీమసేనుడు, ఆ కౌరవ్యేంద్రుని = ఆ కౌరవరాజైన దుర్యోధనుని, నేలన్ = భూమిపై, కూల్చు గతిన్ = పడగొట్టిన విధముగా, ఆ క్ష్మానాయకుండున్ = ఆ భూనాథుడైన విక్రమార్క మహారాజును, తదీయ = ఆ రాక్షసుని యొక్క, ఊరుద్వంద్వమున్ = రెండు తొడలను, నొంచి = కొట్టి ముక్కలు చేసి, కూల్చి = నేలపై పడగొట్టి, భువిన్ = ఆ నేలపైన, దైత్యున్ = ఆ రాక్షసుని, ఘోర = భయంకరమైన, అస్త్ర = ఖడ్గాస్త్రము యొక్క, ఆహతిన్ = దెబ్బ చేత, ఖండతుండంబుగాన్ = ముక్కలు ముక్కలుగా, ప్రోవుచేసెన్ = మాంసపు ముద్దల కుప్పగా మార్చివేసెను, సురలు = ఆకాశమున ఉన్న దేవతలు, ఉత్ర్కోశించి (సంతోషించి) = జయజయధ్వనాలు చేస్తూ, వర్ణింపగన్ = అతని పరాక్రమాన్ని పొగిడారు.

తాత్పర్యం: "నువ్వు కూడా ఆ చనిపోయిన వారి దగ్గరకే వెళ్లు!" అంటూ విక్రమార్కుడిపై గదను విసరడానికి ఆ రాక్షసుడు ముందుకు వచ్చాడు. అప్పుడు విక్రమార్కుడు, మహాభారతంలో భీమసేనుడు గదతో దుర్యోధనుడి తొడలు విరగ్గొట్టి నేలకూల్చినట్లు — ఆ రాక్షసుడి రెండు తొడలనూ తన కత్తి దెబ్బతో నరికి కిందపడేశాడు. ఆపై తన భయంకరమైన ఖడ్గంతో ఆ దైత్యాకారాన్ని ముక్కలు ముక్కలుగా నరికి మాంసపు కుప్పగా మార్చేశాడు. ఆ అద్భుత సాహసాన్ని చూసి ఆకాశంలోని దేవతలంతా సంతోషంతో పూలవాన కురిపించి, విక్రమార్కుడిని మనసారా కొనియాడారు.

విశేషాలు :

అలంకారం: ఉపమారూపకాలంకారాల సంకరం మరియు ఉపమానధర్మ చమత్కారం.

సమన్వయం: విక్రమార్కుడు రాక్షసుడిని తొడలు నరికి కూల్చిన విధానాన్ని (ఉపమేయం), భీముడు దుర్యోధనుడిని కూల్చిన విధానంతో (ఉపమానం) 'గతిన్' అనే పదము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది ఉపమాలంకారం. రాక్షసుడి చావుతో నరమోహినికి విముక్తి కలిగింది.

పద్యం 276

క. రక్కసుఁడనియెడు చీకటి
నుక్కడఁపి శుభోదయమున నొప్పుచుఁ తమకు
దిక్కైన విక్రమార్కుని
నక్కమలాకరుఁడు చూచి హర్షం బందెన్.

ప్రతిపదార్థం: రక్కసుఁడు = ఆ కర్కశుడనే రాక్షసుడు, అనియెడు = అనెడి, చీకఁటిన్ = దట్టమైన అంధకారమును, ఉక్కడఁపి = సంహరించి సంపూర్ణముగా తొలగించి, శుభ + ఉదయమునన్ = మంగళకరమైన సూర్యోదయము వలె, ఒప్పుచున్ = ప్రకాశిస్తూ, తమకున్ = తమకందరికీ, దిక్కు + ఐన = రక్షకుడైన, విక్రమార్కుని = ఆ విక్రమార్క మహారాజును, ఆ కమలాకరుఁడు = ఆ పురోహిత పుత్రుడైన కమలాకరుడు, చూచి = కళ్లారా చూసి, హర్షంబు + అందెన్ = అమితమైన ఆనందాన్ని పొందెను.

తాత్పర్యం: లోకాన్ని వేధిస్తున్న రాక్షసుడనే నల్లని చీకటిని అంతమొందించి, మంగళకరమైన సూర్యోదయం లాగా వెలిగిపోతూ, తమ పాలిటి రక్షకుడిగా నిలిచిన విక్రమార్క మహారాజును చూసి కమలాకరుడు అమితమైన ఆనందాన్ని, ఆశ్చర్యాని పొంది మనసారా అభినందించాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: రాక్షసుడిని 'చీకటి' గా (రక్కసుడనియెడు చీకటి), విక్రమార్కుని రాకను 'శుభోదయము' (సూర్యోదయము) గా అభేదంగా నిరూపించి రూపించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం మనోహరంగా సమన్వయమైనది.

పద్యం 277

క. తత్సాహసబలధైర్యస

ముత్సేకంబులకుఁ జోద్య మొందుచుఁ ప్రియసం

విత్సమ్మతి నరమోహిని

యుత్సుకయై మ్రొక్కి పలికె నోభూనాథా.

ప్రతిపదార్థం: నరమోహిని = ఆ నరమోహిని, తత్ = ఆ రాజు యొక్క, సాహస = సాహసమునకును, బల = శారీరక బలమునకును, ధైర్య = మానసిక ధైర్యము యొక్క, సముత్సేకంబులకున్ = అతిశయమునకు, చోద్యము + ఒందుచున్ = ఆశ్చర్యపోతూ, ప్రియ = ఇష్టమైన, సంవిత్ = బుద్ధితో/జ్ఞానముతో కూడిన, సమ్మతిన్ = అంగీకారముతో, ఉత్సుక + ఐ = ఉత్సాహము కలదై, మ్రొక్కి = ఆ రాజునకు నమస్కరించి, ఓ భూనాథా = ఓ మహారాజా!, పలికెన్ = ఇట్లు పలికెంది.

తాత్పర్యం: విక్రమార్క మహారాజు చూపిన అసాధారణ సాహసానికి, బాహుబలానికి, గుండె ధైర్యానికి నరమోహిని అమితంగా ఆశ్చర్యపోయింది. ఇన్నాళ్లూ తనను బంధించిన రాక్షసుడి నుండి విముక్తి కల్పించిన ఆ రాజుపై భక్తి శ్రద్ధలు కలిగి, ఉత్సాహంతో ఆయన పాదాలకు ప్రణామం చేసి ఎంతో వినయంగా ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: భయంకరమైన రాక్షసుడి చెర నుండి విముక్తి పొందిన ఒక అబల, ఆ రక్షకుడైన వీరుడి పాదాలపై పడి కృతజ్ఞతతో నమస్కరించి మాట్లాడటం అనే స్త్రీ యొక్క సహజ మనోభావాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 278

క. నామంబున నరమోహిని

నామెఱయఁగ వీనిచేత నరఘాతినినా

నామీఁద నున్నకీ డిదె

నీమాహాత్మ్యమునఁ పాసె నిమిషములోన.

ప్రతిపదార్థం: నామంబునన్ = పేరుకు మాత్రం, నరమోహినిన్ = నరులను మోహింపజేసే సుందరిని, నాన్ + మెఱయఁగన్ = అనిపించుకునేలా ప్రకాశించినప్పటికిని, వీని చేతన్ = ఈ రాక్షసుని వలన, నరఘాతినిన్ = వచ్చే విటుల ప్రాణాలు తీసే హంతకురాలిని, నాన్ = అనెడి, నా మీఁదన్ = నా పైన, ఉన్న = ఉన్నట్టి, కీడు = అపకీర్తి/పాపము, ఇదిగో, నీ = నీయొక్క, మాహాత్మ్యమునన్ = గొప్పతనం/పరాక్రమం వలన, నిమిషములోనన్ = ఒక్క నిమిష కాలంలోనే, పాసెన్ = తొలగిపోయినది.

తాత్పర్యం: "మహారాజా! నేను పేరుకేమో 'నరమోహిని' (మనుషులను మోహింపజేసే కాంత) ని; కానీ నా దగ్గరకు వచ్చిన పురుషులను ఈ రాక్షసుడు చంపేయడం వల్ల, లోకంలో నాపై 'నరఘాతిని' (మనుషుల ప్రాణాలు తీసే రాక్షసి) అనే పెద్ద అపవాదు, కీడు ఉండిపోయింది. నీ అపారమైన పరాక్రమ మహిమ వల్ల, ఆ చెడ్డ పేరు ఒక్క నిమిషంలో శాశ్వతంగా తొలగిపోయింది మహారాజా!"

విశేషాలు :

అలంకారం: విరోధాభాస మరియు కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: 'నరమోహిని' కి, 'నరఘాతిని' కి మధ్య ఉన్న విరుద్ధ భావాన్ని ఇక్కడ చమత్కారంగా ప్రస్తావించడం వల్ల విరోధాభాస చమత్కారం వ్యక్తమైనది. తనపై ఉన్న అపవాదు తొలగడానికి గల కారణాన్ని (రాక్షస సంహారాన్ని) నిరూపించడం వల్ల కావ్యలింగాలంకారం సమన్వయమైనది.

పద్యం 279

క. కావున నాకేవిధమున

గావం బ్రోవంగ నీవ కర్తవు పనుల్

గావనక యెద్దిపంచిన

గావించెద నుడిగమునకుఁ కైకొను నన్నున్.

ప్రతిపదార్థం: కావునన్ = అందువలన, నాకన్ (నాకు), ఏ విధమునన్ = ఏ రీతిగా చూసినా, కావన్ = రక్షించడానికిని, ప్రోవంగన్ = ఆదరించడానికిని, నీవ = నువ్వే, కర్తవు = యజమానివి, పనుల్ = నువ్వు చెప్పే పనులను, కావు + అనక = చేయలేనని అనకుండా, ఎద్ది = దేనిని, పంచినన్ = నీవు ఆజ్ఞాపించినప్పటికిని, కావించెదన్ = తప్పకుండా చేస్తాను, ఉడిగమునకున్ = నీ సేవ కొరకై, నన్నున్ = నన్ను, కైకొను = స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: "అందువల్ల, ఇప్పటి నుండి నన్ను రక్షించాలన్నా, కాపాడాలన్నా నీవే నా సర్వస్వము. నీవు ఏ పని చెప్పినా సరే, ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా, చేయలేనని అనకుండా తప్పకుండా నెరవేరుస్తాను. నన్ను నీ దాసిగా భావించి, నీ సేవకు అంగీకరించు" అని నరమోహిని ప్రార్థించింది.

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: శరణు కోరిన స్త్రీ తనను రక్షించిన వీరుడికి ఆత్మసమర్పణ చేసుకుంటూ, దాసిగా సేవ చేస్తానని వేడుకొనే లౌకిక సహజ ప్రవృత్తిని ఉన్నదున్నట్లుగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం.

పద్యం 280

గీ. అనుడు వసుమతివల్లభుం డల్ల నవ్వి
యెద్దిపంచినఁ గావింపనియ్యకొంటి
వనజలోచన జాతిఁ బద్మినివి నీవు
సరసగంభీరుని గమలాకరు భజింపు.

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్ = అని నరమోహిని వేడుకోగా, వసుమతి వల్లభుండు = భూపాలుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు, అల్లనవ్వి = మెల్లగా నవ్వి, వనజలోచన = పద్మముల వంటి కన్నులు గలదానా!, ఎద్ది = ఏ పనిని, పంచినన్ = ఆజ్ఞాపించినా, కావింపన్ = చేయడానికి, ఇయ్యకొంటివి = నువ్వు అంగీకరించావు కదా, నీవు = నువ్వు, జాతిన్ = స్త్రీ జాతులలో శ్రేష్ఠమైన, పద్మినివి = పద్మినీ జాతి కాంతవు, (కాబట్టి) సరస = రసజ్ఞత కలిగి, గంభీరుని = ఉత్తమ గుణశీలుడైన, కమలాకరున్ = ఈ కమలాకరుడిని, భజింపు = భర్తగా స్వీకరించి సేవించుము.

తాత్పర్యం: నరమోహిని మాటలకు విక్రమార్క మహారాజు మందహాసం చేశాడు. ఆమెతో ఇలా అన్నాడు —— "ఓ పద్మనేత్రీ! నేను ఏ ఆజ్ఞ ఇచ్చినా పాటిస్తానని మాట ఇచ్చావు కదా! నువ్వు ఉత్తమమైన పద్మినీ జాతికి చెందిన కాంతవు. కాబట్టి, నీ అందానికి, యవ్వనానికి తగినట్లుగా —— సమస్త విద్యలూ తెలిసి, ఎంతో రసజ్ఞత, గంభీరత గల నా మిత్రుడు కమలాకరుడిని భర్తగా స్వీకరించి, అతనితో సుఖంగా జీవించు. నేను ఇచ్చే ఆజ్ఞ ఇదే!" అని పలికాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: పరిసంఖ్య మరియు శ్లేషోత్థాపిత కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: పద్మినీ జాతి స్త్రీ అయిన నరమోహిని, 'కమలాకరుడిని' (కమలములకు ఆకరమైన సరస్సు వంటివానిని/కమలాకరుడనే పండితుడిని) భజించడం సర్వథా యోగ్యమని కవి ఇక్కడ పేరు లోని శ్లేష చమత్కారం ద్వారా నిరూపించారు. విక్రమార్కుడు పరస్త్రీని కాంక్షించని తన ఉదాత్త పరోపకార త్యాగ గుణాన్ని నిరూపించుకోవడం వల్ల ఇక్కడ అలంకార వైభవం పరాకాష్ఠకు చేరినది.

పద్యం 281

క. ఓ కమలాకర మును నీ
వీ కమలానన భజింప నింపొందితి నే
డీ కాంతామణిఁ గైకొని
ఏకాంతక్రీడ నిలువు మిచ్చట సుఖి వై.

ప్రతిపదార్థం: ఓ కమలాకర = ఓ కమలాకరుడా!, మును = పూర్వము, నీవు = నువ్వు, ఈ = ఈ, కమలాననన్ = పద్మము వంటి ముఖము గల నరమోహినిని, భజింపన్ = పొందవలెనని/చేరవలెనని, ఇంపు + ఒందితి(వి) = కోరిక పడ్డావు కదా, నేఁడు = ఈ రోజున, ఈ = ఈ, కాంతామణిన్ = స్త్రీలలో రత్నము వంటి ఆమెను, కైకొని = భార్యగా స్వీకరించి, ఇచ్చటన్ =

ఈ కాంచీ నగరము నందే, సుఖివి + ఐ = సమస్త సుఖములు కలవాడవై, ఏకాంతక్రీడన్ = ఏకాంత విహారములతో/సుఖములతో, నిలువుము = ఉండిపోవలసింది.

తాత్పర్యం: విక్రమార్కుడు తన మిత్రుడైన కమలాకరుడితో ఇలా అన్నాడు —— "ఓ కమలాకరా! పూర్వం నువ్వు ఈ పద్మముఖి సౌందర్యానికి ముగ్ధుడవై, ఆమెను పొందాలని ఆశపడ్డావు కదా. ఈ రోజు నీ కోరిక నెరవేరింది. రత్నము లాంటి ఈ సుందరిని నీ భార్యగా స్వీకరించి, ఈ కాంచీపురంలోనే సమస్త సుఖాలతో, ఏకాంత విలాసాలతో ఆనందంగా జీవించు".

విశేషాలు :

అలంకారం: రూపక మరియు కావ్యలింగాలంకారం.

సమన్వయం: నరమోహినిని పద్మముఖిగా (కమలానన), స్త్రీలలో రత్నముగా (కాంతామణి) రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం. కమలాకరుడు ఆమెను భార్యగా స్వీకరించడానికి గల పూర్వపు బలమైన మోహ కారణాన్ని ఇక్కడ ప్రస్తావించడం వల్ల కావ్యలింగాలంకారం సమన్వయమైనది.

వచనం 282

వ. అని పరస్పరకరగ్రహణంబు చేయించి.

ప్రతిపదార్థం: అని = ఈ విధంగా చెప్పి, పరస్పర = ఒకరి చేతిని ఒకరికి అందిస్తూ (కమలాకరుడు, నరమోహినుల యొక్క), కరగ్రహణంబు = పాణిగ్రహణము (వివాహము), చేయించి = జరిపించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా విక్రమార్క మహారాజు వారిద్దరికీ వివాహ నిశ్చయం చేసి, ఒకరి చేతిలో ఒకరి చేయి వేయించి శాస్త్రోక్తంగా వివాహ క్రతువును జరిపించాడు.

పద్యం 283

ఆ.వె. లంకలోని రాజ్యలక్ష్మి విభీషణు
కిచ్చి వచ్చు రాఘవేంద్రు పగిది
దితిజుఁ జంపి వారసతి నాశ్రితున కిచ్చి
విజయలక్ష్మిఁ గూడి విభుఁడు గదలి.

ప్రతిపదార్థం: లంకలోని = లంకా నగరము లోని, రాజ్యలక్ష్మిన్ = ఐశ్వర్యమును/రాజ్యలక్ష్మిని, విభీషణుకిన్ = విభీషణునికి, ఇచ్చి = అప్పగించి, వచ్చు = తిరిగి అయోధ్యకు వచ్చేటట్టి, రాఘవేంద్రు పగిదిన్ = శ్రీరామచంద్రుని విధముగా, విభుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, దితిజున్ = ఆ రాక్షసుని (కర్బురుని), చంపి = సంహరించి, వారసతిన్ = ఆ వేశ్యాకాంతయైన నరమోహినిని, ఆశ్రితునకున్ = తనను ఆశ్రయించిన మిత్రుడైన కమలాకరునికి, ఇచ్చి = అప్పగించి, విజయలక్ష్మిన్ + కూడి = తన పరాక్రమ విజయలక్ష్మితో కలిసి, కదలి = ప్రయాణమై.

తాత్పర్యం: పూర్వం లంకా నగరంలో రావణాసురుడిని సంహరించి, అక్కడి రాజ్యలక్ష్మిని తనను ఆశ్రయించిన విభీషణుడికి పట్టం కట్టి నిరాడంబరంగా తిరిగి వచ్చిన శ్రీరామచంద్రుడి లాగా —— విక్రమార్క మహారాజు భయంకరమైన ఆ రాక్షసుడిని చంపి, ఆ నరమోహినిని తనను ఆశ్రయించిన మిత్రుడు కమలాకరుడికి అప్పగించాడు. ఆపై అపారమైన విజయకీర్తితో (విజయలక్ష్మితో) కూడినవాడై కాంచీపురం నుండి బయలుదేరాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: ఉపమాలంకారం.

సమన్వయం: ఇక్కడ ఉపమేయమైన 'విక్రమార్కుడు రాక్షసుడిని చంపి నరమోహినిని కమలాకరుడికి ఇచ్చి రావడం' అనే సాహసౌదార్య గుణాన్ని, ఉపమానమైన 'శ్రీరాముడు రావణుడిని చంపి లంకను విభీషణుడికి ఇచ్చి రావడం' తో 'పగిదిన్' అనే ఉపమావాచకము ద్వారా పోల్చడం జరిగినది కావున ఇది పరమ ఉదాత్తమైన ఉపమాలంకారం.

పద్యం 284

క. వాలుంగంటి నిలువు మని
వాలాయింపంగ నేఁగవలయు ననుచు న
వ్వాలుమగఁడు మెఱుఁగా రెడు
వాలు సహాయముగ మగిడి వచ్చెం బురికిన్.

ప్రతిపదార్థం: వాలుంగంటి = వాలు కన్నులు గల ఆ నరమోహిని, నిలువుము + అని = (కృతజ్ఞతతో మా ఇంట్లోనే కొన్నాళ్లు) ఉండిపోవలసింది అంటూ, వాలాయింపంగన్ = ఎంతగానో బ్రతిమాలినప్పటికిని, ఏఁగవలయున్ = నేను నా రాజ్యమునకు వెళ్లవలసి ఉంది, అనుచున్ = అంటూ, ఆ + వాలుమగఁడు = ఆ పరాక్రమవంతుడైన విక్రమార్కుడు, మెఱుఁగు + ఆరెడు = కాంతిలీనేడి/మెరిసిపోయే, వాలు = తన ఖడ్గము, సహాయముగన్ = తనకు తోడుగా రాగా, మగిడి = వెనుతిరిగి, పురికిన్ = తన ఉజ్జయిని నగరమునకు, వచ్చెన్ = చేరుకొనెను.

తాత్పర్యం: తమకు మహోపకారం చేసిన ఆ మహారాజును చూసి నరమోహిని ఎంతో భక్తితో, "మహారాజా! కొన్నాళ్లు మా ఇంట్లోనే ఉండి మా సేవలు స్వీకరించండి" అని ఎంతో బ్రతిమాలింది. కానీ, ఆ మహావీరుడైన విక్రమార్కుడు, "నేను నా రాజ్యానికి వెళ్లవలసి ఉంది" అని నర్మగర్భంగా తిరస్కరించాడు. మెరిసిపోయే తన కత్తి ఒక్కటే తనకు తోడుగా రాగా, ఒంటరిగా వెనుతిరిగి తన ఉజ్జయిని నగరానికి చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: స్వభావోక్త్యలంకారం.

సమన్వయం: పరోపకారం చేసి, ప్రతిఫలం ఆశించకుండా, నాయిక ఎంతగా ప్రార్థించినా లొంగకుండా నిరాడంబరంగా తన కత్తిని తోడు చేసుకొని వెనుతిరిగే విక్రమార్కుని రాజర్షి సదృశ్య సహజ స్వభావాన్ని యథాతథంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్త్యలంకారం. 'వాలుమగఁడు-వాలు' అనే పదాల కూర్పులో శబ్ద చమత్కారం ఉన్నది.

పద్యం 285

క. కావున నీ కీగుణములు
లేవైనను గద్దె నెక్క లే విట మగుడం
బోవుట మే లనవుడు భో
జావనిపతి సిగ్గుపడుచు నల్లనఁ తిరిగెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఓ భోజరాజా!, కావునన్ = అందువలన, నీకున్ = నీకు, ఈ = ఆ విక్రమార్కునికి ఉన్నటువంటి, గుణములు = పరమార్థ త్యాగ గుణములు, లేవు = లేవు, ఐనను = కాబట్టి, ఇటన్ = ఈ ప్రదేశమున, గద్దెన్ = ఈ పవిత్ర సింహాసనాన్ని, ఎక్కలేవు = అధిరోహించలేవు, మగుడన్ + పోవుట = వెనుతిరిగి వెళ్లడమే, మేలు = శ్రేష్ఠము, అనవుడున్ = అని ఆ తొమ్మిదవ

బొమ్మ పలుకగా, ఆ *భోజావనీపతి* = ఆ భోజమహారాజు, సిగ్గుపడుచున్ = లజ్జతో తలదించుకుంటూ, అల్లనన్ = మెల్లగా, తిరిగెన్ = వెనుతిరిగి వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: "ఓ భోజరాజా! విన్నావు కదా ఆ విక్రమార్కుని నిరుపమ త్యాగ వైభవాన్ని! అటువంటి పరోపకార గుణంగానీ, నిరహంకార బుద్ధిగానీ నీకు లేవు. కాబట్టి నీవు ఈ పవిత్ర సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి వీల్లేదు. వచ్చిన దారినే వెనక్కి వెళ్లడం మంచిది" అని ఆ తొమ్మిదవ బంగారు బొమ్మ పలికింది. ఆ మాటలకు భోజమహారాజు అమితంగా సిగ్గుపడి, తలదించుకొని, మెల్లగా వెనుతిరిగి తన అంతఃపురానికి వెళ్లిపోయాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: ఆక్షేపాలంకారం.

సమన్వయం: సింహాసనం ఎక్కడానికి వచ్చిన భోజరాజును బొమ్మ తన ఆక్షేపణ పూర్వక వచనాల ద్వారా వారించి, వెనక్కి పంపడం వల్ల ఇక్కడ ఆక్షేపాలంకారం సమన్వయమగుచున్నది.

పద్యం 286

శా. జీమూతాళికురంగనాభిశశభృచ్చిహ్నామరేంద్రోపల

వ్యోదీవమేంథసామజాతయమునాహోమాగ్నిధూమాంజన

శ్యామాకారు సమస్తకల్మషతమస్సందోహమార్తాండు ను

ద్దామానంతయశోభరాముని రమాధాముస్ గుణస్తోమునిన్.

ప్రతిపదార్థం

జీమూత + ఆళి = కారుమేఘముల సమూహము, కురంగనాpbi = కస్తూరి మృగము యొక్క నాభి (కస్తూరి), శశభృత్ + చిహ్న = చంద్రుని యందలి మచ్చ, అమరేంద్ర + ఉపల = ఇంద్రనీలమణి, వ్యో = ఆకాశమునందు, దీవమేంథ (దివమద/ఐరావత) = ఐరావతము అనెడి, సామజాత = గజము, యమునా = యమునా నది జలములు, హోమాగ్ని + ధూమ = యజ్ఞ యాగాదులలోని హోమాగ్ని నుండి వెలువడు పొగ, అంజన = నల్లని కాటుక వలె, శ్యామ + ఆకారున్ = నల్లనైన (నీలమేఘ శ్యామల) దివ్య మంగళ విగ్రహము/రూపము కలవాడును, సమస్త = సకలమైన, కల్మష = పాపములు అనెడి, తమస్ + సందోహ = చీకట్ల సమూహమునకు, మార్తాండున్ = సూర్యుని వంటివాడును, ఉద్దామ = గొప్పదైన/తిరుగులేని, అనంత = అంతము లేనటువంటి, యశః = కీర్తి చేత, అభిరామునిన్ = మనోహరంగా ప్రకాశించువాడును, రమాధాముస్ = లక్ష్మీదేవికి నివాసస్థానమైనవాడును (రమాదేవి హృదయ పీఠమున అలరారువాడు), గుణస్తోమునిన్ = కల్యాణ గుణముల సమూహమునకు నిలయమైనవానిని (ఆ శ్రీమహావిష్ణువును మనస్సున ధ్యానింతును).

తాత్పర్యం

కారుమేఘాల సమూహం, కస్తూరిమృగ నాభి (కస్తూరి), చంద్రునిలోని నల్లని మచ్చ, శ్రేష్ఠమైన ఇంద్రనీలమణి, ఆకాశంలో విహరించే ఐరావతమనే దివ్య గజం, యమునా నది నల్లని జలాలు, హోమాగ్ని నుండి వెలువడే దట్టమైన పొగ, కళ్లకు పెట్టే కాటుక వలె అత్యంత మనోహరమైన నల్లని (నీలమేఘ శ్యామల) శరీరాకృతి కలిగినవాడును; భక్తుల సమస్త పాపాలనే దట్టమైన చీకట్లను పటాపంచలు చేసే సూర్యుని వంటివాడును; అపారమైన, అనంతమైన కీర్తి వైభవంతో శోభిల్లేవాడును;

సాక్షాత్ లక్ష్మీదేవికి నివాసస్థానమైనవాడును; సకల కల్యాణ గుణగణాల సమూహానికి నిలయమైనవాడునైన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును (కథా ముగింపున) భక్తితో ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారం: మాలా ఉపమ మరియు రూపకాలంకారాల సంకరం.

సమన్వయం:

మాలా ఉపమాలంకారం: శ్రీమహావిష్ణువు యొక్క నీలమేఘ శ్యామల దేహ కాంతిని (ఉపమేయాన్ని) —— జీమూతాళి (కారుమేఘాలు), కురంగనాభి (కస్తూరి), శశభృచ్చిహ్న (చంద్రుని మచ్చ), అమరేంద్రోపల (ఇంద్రనీలమణి), సామజాత (ఐరావత గజం), యమునానది, హోమాగ్ని ధూమం, అంజనం (కాటుక) అనే అనేక ఉపమానాలతో వరుసగా పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ అద్భుతమైన 'మాలా ఉపమాలంకారం' సిద్ధించినది.

రూపకాలంకారం: భక్తుల పాపాలను చీకటిగా, విష్ణుమూర్తిని ఆ చీకట్లను తొలగించే సూర్యుడిగా (సమస్తకల్మషతమస్సందోహమార్తాండున్) అభేదంగా నిరూపించి వర్ణించడం వల్ల రూపకాలంకారం సమన్వయమై పద్యానికి ఎనలేని భక్తిరస స్ఫూర్తిని, కావ్యసౌందర్యాన్ని చేకూర్చింది.

పద్యం 287 (శార్దూల పద్యం)

శా. సర్పాధీశ్వరకుందచందనపయశ్చంద్రాబ్జమందాకినీ
కర్పూరామృతహారహీరతుహినాకారానుకారాకృతిన్
దర్పారూఢపికద్విరేఫశుక బృందారోహకోత్సాహకం
దర్పాటోపవనాంతదావదహనున్ త్రైలోక్యరక్షామణిన్.

ప్రతిపదార్థం: సర్పాధీశ్వర = సర్పరాజైన వాసుకి, కుంద = మొల్లపువ్వులు, చందన = తెల్లచందనము, పయః = పాలు, చంద్ర = చంద్రుడు, అబ్జ = తెల్లతామర, మందాకినీ = ఆకాశగంగ, కర్పూర = పచ్చకర్పూరము, అమృత = అమృతము, హార = ముత్యాలహారము, హీర = వజ్రము, తుహిన = మంచు యొక్క, ఆకార = రూపములను, అనుకార = పోలియున్న, ఆకృతిన్ = తెల్లటి దివ్య శరీరము కలవాడును, దర్ప = గర్వముతో, ఆరూఢ = ఒప్పియున్న, పిక = కోకిలలు, ద్విరేఫ = తుమ్మెదలు, శుక = చిలుకల యొక్క, బృంద = సమూహములతో కూడి, ఆరోహక = విజృంభించే, ఉత్సాహ = ఉత్సాహము గల, కందర్ప = మన్మథుని యొక్క, ఆటోప = గర్వమనెడి, వనాంత = అడవికి, దావదహనున్ = కార్చిచ్చు (దావాగ్ని) వంటివాడును, త్రైలోక్య = మూడు లోకములకు, రక్షామణిన్ = రక్షించే శిరోమణి వంటివాడైన ఆ శివుని (స్తుతింతును).

తాత్పర్యం: వాసుకి అనే సర్పరాజు, మొల్లపువ్వులు, తెల్లచందనం, పాలు, చంద్రుడు, తెల్లతామర, ఆకాశగంగ, కర్పూరం, అమృతం, ముత్యాలహారం, వజ్రం, మంచు వలె అత్యంత తెల్లటి దివ్య మంగళ స్వరూపం కలవాడును; కోకిలలు, తుమ్మెదలు, చిలుకల సైన్యంతో విజృంభించే మన్మథుడి గర్వమనే పెద్ద అడవిని భస్మం చేసిన కార్చిచ్చు (దావాగ్ని) వంటివాడును; మూడు లోకాలను కాపాడే రక్షామణి అయిన ఆ పరమశివుడిని కవి ప్రార్థిస్తున్నాడు.

విశేషాలు :

అలంకారం: మాలా ఉపమ మరియు రూపకాలంకారాల సంకరం.

సమన్వయం: శివుని తెల్లటి రూపాన్ని కుంద, చందన, పయస్, చంద్ర, కర్పూరాది అనేక ఉపమానాలతో అద్భుతంగా పోల్చడం వల్ల మాలా ఉపమాలంకారం. మన్మథుడి గర్వాన్ని అడవితోను, శివుడిని కార్చిచ్చుతోను (వనాంత దావదహనున్) రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం ఏర్పడి, పద్యానికి ఎనలేని సౌందర్యాన్ని తెచ్చాయి.

పద్యం 288

మాలిని. వివిధసురవరేణ్యా వేదవేదాంతగణ్యా

భవతిమిరదినేంద్రా భక్తకారుణ్యసాంద్రా

సవినయజయలోలా సర్వలోకానుపాలా

భవమధురిపురూపా భవ్యదివ్యస్వరూపా.

ప్రతిపదార్థం: వివిధ = అనేకమంది, సుర = దేవతల చేత, వరేణ్యా = కొనియాడబడినవాడా!, వేద = వేదముల చేతను, వేదాంత = ఉపనిషత్తుల చేతను, గణ్యా = లెక్కింపబడినవాడా (స్తుతింపబడినవాడా)!, భవ = సంసారమనెడి, తిమిర = చీకటికి, దినేంద్రా = సూర్యుని వంటివాడా!, భక్త = భక్తుల యెడ, కారుణ్య = దయ చేత, సాంద్రా = దట్టమైనవాడా (అమితమైన దయ కలవాడా)!, సవినయ = వినయముతో కూడిన, జయ = విజయముల యందు, లోలా = ఆసక్తి కలవాడా!, సర్వలోక = సమస్త లోకములను, అనుపాలా = పాలించేవాడా!, భవ = శివుని యొక్కయు, మధురిపు = విష్ణుమూర్తి యొక్కయు, రూపా = ఏకరూపమైనవాడా (హరిహర స్వరూపుడా)!, భవ్య = శుభకరమైన, దివ్య = పవిత్రమైన, స్వరూపా = రూపము కలవాడా!

తాత్పర్యం: "ఓ స్వామీ! సమస్త దేవతల చేత పూజించబడేవాడా, వేదవేదాంతాల చేత కీర్తించబడేవాడా, సంసారమనే దట్టమైన చీకట్లను ఆపగల సూర్యుని వంటివాడా, భక్తులపై అమితమైన దయ చూపించే కరుణామూర్తీ, వినయ విజయ శోభితుడా, సమస్త లోకాలను పరిపాలించే రక్షకుడా, శివకేశవుల ఏకరూపమైన హరిహర స్వరూపుడా, అత్యంత శుభకరమైన దివ్యమంగళ రూపా! నీకు నమస్కారము".

విశేషాలు :

అలంకారం: అంత్యప్రాస మరియు రూపకాలంకారం.

సమన్వయం: మాలిని వృత్తంలోని ప్రతి పాదము చివర 'ణ్యా', 'ంద్రా', 'పాలా', 'రూపా' అనే అక్షరాల కూర్పుతో అంత్యప్రాస శబ్దాలంకారం శోభిల్లుతోంది. సంసారాన్ని చీకటిగా, దేవుడిని సూర్యుడిగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం (భవతిమిరదినేంద్రా) సమన్వయమైనది.

గద్యము

గద్యము. ఇది రాయగజగంధవారణ వైరిమండలికభేకఫణీంద్ర వీర ఘోట్టవిఖాళాది బిరుడ ప్రకటచారిత్ర కళింగదేశ నిర్ధూమధామ త్యాగనాగార్జన కర్ణాటద్రవిళాంధ్రమహారాష్ట్ర భూపాలరూపనూపురసుందరచరణారవింద సనదప్రోలిపురవరాధ్వీశ్వర వెలనాఁటిపృథ్వీశ్వరరాజ్యసముద్ధరణ శ్రీకొఱవీ వెన్నయామాత్యపుత్ర హరితపగోత్రపవిత్ర సకలసుకవిమిత్ర కసవరాజతనూజ గోపరాజవిరచితంబైన సింహాసనద్వాత్రింశిక యను కావ్యంబునందు రత్నోద్భవుకథయును మూషకోపాఖ్యానంబును విక్రమార్కుని సాహసికత్వమహోదార్యత్వంబులును గమలాకరు కథయునన్నది చతుర్థాశ్వాసము.

అర్థం/తాత్పర్యం: శత్రురాజులనే ఏనుగులను అణచే సింహం వంటివాడును, సామంతులనే కప్పలను మింగే సర్పరాజు వంటివాడును, వీరత్వంలోను, దానగుణంలోను నాగార్జునుడి వంటివాడును; కర్ణాట, ద్రవిడ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర భూపాలుర కిరీట మణుల చేత పూజింపబడిన చరణారవిందములు కలవాడును; ప్రసిద్ధ సనదప్రోలి (చందవోలు) నగరేశ్వరుడును, వెలనాటి పృథ్వీశ్వర రాజ్య రక్షకుడును అయిన శ్రీ కొఱవి వెన్నయామాత్యుని పుత్రుడును, హరితస గోత్ర పవిత్రుడును, సమస్త కవులకు మిత్రుడును అయిన కసవరాజు యొక్క కుమారుడైన కొఱవి గోపరాజ ప్రణీతమైన 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే మహాకావ్యంలో —— రత్నోద్భవుని కథ, మూషకోపాఖ్యానము (ఎలుక-పాము కథ), విక్రమార్కుని అసమాన సాహసౌదార్య గుణములు, కమలాకరుని విద్యాచాతుర్య వృత్తాంతములతో కూడిన చతుర్థాశ్వాసము సంపూర్ణము.

సింహాసన ద్వాత్రింశిక కావ్యం లోని చతుర్థాశ్వాసము సర్వసమగ్రంగా ముగిసినది.

పంచమాశ్వాసము

పద్యం:

క. శ్రీమత్పన్నగఫణమణి

ధోమావృతబాలతుహినధోమాంశునిభ

వ్యోమాపగాంబుసుమనో

దామా చరితావతంసు దక్షధ్వంసున్.

ప్రతిపదార్థం:

శ్రీమత్ = సంపదతో కూడిన; పన్నగ = సర్పముల యొక్క; ఫణ = పడగలందలి; మణి = మణుల యొక్క; ధోమ (ధామ) = కాంతిచేత; ఆవృత = కప్పబడిన/వ్యాపింపబడినవాడును; బాల = బాల; తుహినధోమాంశు (తుహినాంశు) = చంద్రుని యొక్క కాంతితో; నిభ = సమానమైన నిర్మల కాంతి గలవాడును; వ్యోమాపగా = ఆకాశగంగ యొక్క; అంబు = జలములను; సుమనస్ = పుష్పముల యొక్క; దామా = మాలగా; ఆచరితావతంసున్ (ఆచరిత + అవతంసున్) = శిరోభూషణముగా చేసుకున్నవాడును; దక్షధ్వంసున్ = దక్షయజ్ఞాన్ని ధ్వంసం చేసినవాడును అయిన పరమశివుడిని (నేను ప్రార్థిస్తున్నాను).

తాత్పర్యం:

సర్పాల పడగలపై ఉండే మణుల కాంతులతో ఆవరించబడినవాడు, బాలచంద్రుని వెన్నెల వంటి ప్రసన్నమైన కాంతి కలవాడు, ఆకాశగంగ యొక్క పవిత్ర జలాలనే పూలదండగా తన జటాజూటంలో శిరోభూషణంగా ధరించినవాడు మరియు దక్షుని యజ్ఞాన్ని నాశనం చేసినవాడు అయిన ఆ పరమశివునికి నమస్కరిస్తున్నాను.

విశేషాలు:

అలంకారం: పరమశివుని జటాజూటంలోని చంద్రవంక కాంతిని 'బాలతుహినాంశునిభ' అంటూ బాలచంద్రుని కాంతితో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం సమన్వయమైంది. అలాగే ఆకాశగంగ నీటిని పూలదండగా భావించి తలపై ధరించాడని చెప్పడం వల్ల రూపక లేదా ఉత్ప్రేక్షాలంకార ఛాయలు గోచరిస్తున్నాయి.

కథాంశ విశేషం: ప్రాచీన కావ్య సాంప్రదాయాన్ని అనుసరించి కవి ఐదవ ఆశ్వాస ప్రారంభంలో పరమశివుని మంగళప్రదమైన రూపాన్ని స్తుతిస్తూ, కావ్యం నిర్విఘ్నంగా కొనసాగాలని ఇష్టదేవతా ప్రార్థన చేశారు. శబ్దాలంకారాల కూర్పుతో పద్యం ఎంతో గంభీరంగా సాగింది.

.

2. ఉ. ఇచ్చఁ దలంచి భోజధరణీశ్వరుఁ డంత గ్రహానుకూలత న్మెచ్చగునట్టిలగ్నమున నిచ్చి మహాసన మెక్కఁబూనఁగా నచ్చటిబొమ్మ వల్కె విను మర్థికి నుజ్జయినీపురీశ్వరుం డిచ్చినభంగి నీగి మెఱయింపక నీ కిది యెక్కవచ్చునే.

ప్రతిపదార్థం: అంతన్ = అంతట, భోజధరణీశ్వరుఁడు = భోజరాజు, ఇచ్చన్ = మనస్సునందు, తలంచి = ఆలోచించి, గ్రహ = గ్రహముల యొక్క, అనుకూలతన్ = అనుకూలత చేత, మెచ్చు = శ్రేష్ఠమైనది, అగునట్టి = అయినట్టి, లగ్నమునన్ = శుభ ముహూర్తమున, నిచ్చి = సిద్ధమై, మహాసనము = ఆ గొప్ప సింహాసనమును, ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు, పూనఁగాన్ = యత్నించగా, అచ్చటి = ఆ సింహాసనమునందున్న, బొమ్మ = సాలభంజిక/ప్రతిమ, వల్కెన్ = ఇట్లు పలికెను, వినుము =

ఆలకింపుము, అర్థికిన్ = యాచకునికి, ఉజ్జయినీపురీశ్వరుండు = ఉజ్జయినీ నగర ప్రభువైన విక్రమార్కుడు, ఇచ్చినభంగిన్ = దానము చేసిన విధముగా, ఈగి = త్యాగగుణమును/దాతృత్వమును, మెఱయింపక = ప్రదర్శించకుండా, నీకున్ = నీకు, ఇది = ఈ సింహాసనమును, ఎక్కవచ్చునే = అధిరోహించుటకు తగునా (తగదు).

తాత్పర్యము: అంతట భోజరాజు మనస్సులో తలచుకొని, గ్రహాల అనుకూలత కలిగిన ఒక శుభలగ్నమున ఆ మహత్తరమైన సింహాసనాన్ని ఎక్కబోయాడు. అప్పుడు అక్కడి బొమ్మ (సాలభంజిక) అతనితో ఇలా అంది: "రాజా! విను, యాచకులకు ఉజ్జయిని రాజైన విక్రమార్కుడు దానం చేసినట్లుగా నీవు కూడా దాతృత్వాన్ని చూపకుండా, ఈ సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం నీకు సాధ్యమా?"

విశేషాలు:

అలంకారం: విక్రమార్కుని ఈగితో భోజరాజు ఈగిని పోల్చి నిరసించడం వలన ఇక్కడ వ్యతిరేకాలంకారం ధ్వనిస్తుంది.

విశేషం: భోజరాజు సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి ప్రయత్నించిన ప్రతిసారీ ఒక్కొక్క బొమ్మ విక్రమార్కుని కథను చెప్పి అతనిని నివారించే క్రమంలో, ఇక్కడ పదవ బొమ్మ కథ ప్రారంభమవుతుంది.

3. క. ఆనవుఁడు జనవల్లభుఁ డా తనివితరణ మెట్లు మెఱసేఁ తగఁ జెప్పు మనం దనమోవి మందహాసం బునటింపఁగ నిట్లు దశమపుత్రిక వలికెన్.

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్ = ఆ బొమ్మ అలా అనగా, జనవల్లభుఁడు = భోజరాజు, ఆతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, వితరణము = దాతృత్వము, ఎట్లు = ఏ విధముగా, మెఱసెన్ = ప్రకాశించెనో, తగన్ = తగినట్లుగా, చెప్పుము = వివరించుము, అనన్ = అని అడుగగా, తన = తన యొక్క, మోవిన్ = పెదవిపై, మందహాసంబు = చిరునవ్వు, నటింపఁగన్ = తాండవించగా, దశమపుత్రిక = పదవ బొమ్మ, ఇట్లు = ఈ విధముగా, వలికెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: సాలభంజిక అలా అనేసరికి భోజరాజు "ఆ విక్రమార్కుని దాతృత్వము ఏ విధంగా ప్రకాశించిందో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ పదవ బొమ్మ తన పెదవులపై చిరునవ్వు చిందిస్తూ ఈ విధంగా చెప్పసాగింది.

విశేషాలు:

అలంకారం: పెదవిపై మందహాసం నర్తించినట్లు చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం (హాసాన్ని నర్తనంతో రూపించడం) లేదా ఉత్ప్రేక్షాలంకారం వ్యక్తమవుతుంది.

విశేషం: కథా ప్రారంభాన్ని ఆసక్తికరంగా మార్చడానికి రాజు జిజ్ఞాసను, బొమ్మ యొక్క ప్రసన్నతను కవి ఇక్కడ చక్కగా వర్ణించాడు.

4 పద్యము

సీ. ఎవ్వనిసాహసం బేవేళఁ జూచినఁ బరహితంబుల కెల్లఁ బట్టుఁగొమ్మ యెవ్వనియాజ్ఞ భూమీశుల శిరముల మౌళిరత్నావళిమాడ్కి మెఱయు నెవ్వనివైభవం బెల్లయాచకులకు ముంగిటి పెన్నిధి భంగిఁ తోఁచు నెవ్వనిసత్కీర్తి యీరేడు జగముల నాటపట్టుగ నిండి యాడుచుండు

తే.గీ. నతఁడు సామాన్యజనుఁడె ధీరాధినాథ నిర్మలాత్మకుఁ డత్యంతధర్మమూర్తి శ త్రుసమవర్తి నృపలోకచక్రవర్తి సత్యసంధుడు విక్రమాదిత్య విభుఁడు.

ప్రతిపదార్థం: ధీరాధినాథ = ఓ ధైర్యవంతులలో శ్రేష్ఠుడా (భోజరాజా), ఎవ్వని = ఏ రాజు యొక్క, సాహసంబు = పరాక్రమము, ఏ వేళన్ = ఏ సమయంలో, చూచినన్ = వీక్షించినను, పరహితంబులకున్ = పరుల మేలు కొరకే, ఎల్లన్ = ఎల్లప్పుడును, పట్టుఁగొమ్మ = ముఖ్యమైన ఆధారోపాధియై ఉండునో, ఎవ్వని = ఏ రాజు యొక్క, ఆజ్ఞ = శాసనము, భూమీశుల = ఇతర రాజుల యొక్క, శిరములన్ = తలలపై, మౌళిరత్నావళిమాడ్కిన్ = కిరీటములలోని రత్నముల వరుస వలె, మెఱయున్ = ప్రకాశించునో, ఎవ్వని = ఏ రాజు యొక్క, వైభవము = సంపద/భోగము, ఎల్ల = సమస్తమైన, యాచకులకున్ = యాచించువారికి, ముంగిటి = ఇంటి ముందరి, పెన్నిధిభంగిన్ = గొప్ప నిధి వలె, తోఁచున్ = అనిపించునో, ఎవ్వని = ఏ రాజు యొక్క, సత్కీర్తి = మంచి యశస్సు, ఈరేడు జగములన్ = పదునాల్గు లోకములందును, ఆటపట్టుగన్ = నివాసస్థానముగా చేసుకొని, నిండి = వ్యాపించి, ఆడుచుండున్ = విహరిస్తూ ఉండునో, నిర్మలాత్ముకుఁడు = పరిశుద్ధమైన మనస్సు కలవాడును, అత్యంతధర్మమూర్తి = మిక్కిలి ధర్మస్వరూపుడును, శత్రుసమవర్తి = శత్రువుల యెడల కూడా సమదృష్టి గలవాడును, నృపలోకచక్రవర్తి = రాజుల లోకమునకు చక్రవర్తియు, సత్యసంధుడు = సత్యమును తప్పనివాడును అయిన, ఆ విక్రమాదిత్య విభుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, సామాన్యజనుఁడె = సామాన్యమైన మానవుడా (కానే కాడు).

తాత్పర్యము: ఓ భోజరాజా! ఎవరి సాహసం ఎల్లప్పుడూ పరోపకారానికే ప్రధాన ఆధారమో, ఎవరి ఆజ్ఞను ఇతర రాజులు తమ శిరస్సులపై కిరీటపు రత్నాల వలె ధరిస్తారో, ఎవరి వైభవం యాచకులకు ఇంటి ముందరి పెన్నిధిలా కనిపిస్తుందో, ఎవరి సత్కీర్తి పదునాల్గు లోకాలలోనూ నిండి విహరిస్తూ ఉంటుందో, అట్టి నిర్మల హృదయుడు, ధర్మమూర్తి, శత్రువులను సైతం సమంగా చూసేవాడు, సత్యసంధుడైన ఆ విక్రమార్క చక్రవర్తి సామాన్య మానవుడు కాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: ఈ పద్యంలో 'మౌళిరత్నావళిమాడ్కిన్', 'ముంగిటి పెన్నిధి భంగిన్' అని చెప్పడం ద్వారా ఉపమాలంకారం ఉపయోగించబడింది. అలాగే విక్రమార్కుని గుణగణాలను క్రమ పద్ధతిలో వర్ణించడం వల్ల యథాసంఖ్యాలంకారం లేదా కావ్యలింగాలంకారం కూడా స్ఫురిస్తుంది.

విశేషం: సీస పద్య నియమాల ప్రకారం నాలుగు సీస పాదాల తర్వాత తేటగీతి పద్యాన్ని జోడించి, విక్రమార్కుని యొక్క మహోన్నత వ్యక్తిత్వాన్ని బొమ్మ ఇక్కడ కీర్తించింది.

5. క. అట్టివిభుం డుజ్జయినీ పట్టణమున రాజ్యలక్ష్మిఁ బరఁగుచుఁ ప్రజఁ జే పట్టి తగం బెంచి సంపద దట్టంబుగ నిల్పి తల్లిదండ్రుల మీఱెన్.

ప్రతిపదార్థం: అట్టి = అటువంటి గుణములు గల, విభుండు = విక్రమార్క రాజు, ఉజ్జయినీపట్టణమునన్ = ఉజ్జయిని నగరమునందు, రాజ్యలక్ష్మిన్ = రాజ్యలక్ష్మితో, పరఁగుచున్ = విరాజిల్లుతూ, ప్రజన్ = ప్రజలను, చేపట్టి = ఆదరించి, తగన్ = యోగ్యముగా, పెంచి = రక్షించి, సంపద = ఐశ్వర్యమును, దట్టంబుగన్ = సమృద్ధిగా, నిల్పి = సమకూర్చి, తల్లిదండ్రులన్ = తన తల్లిదండ్రుల కంటే కీర్తిలో, మీఱెన్ = అతిశయించెను.

తాత్పర్యము: అటువంటి గొప్ప రాజైన విక్రమార్కుడు ఉజ్జయినీ నగరంలో రాజ్యలక్ష్మితో తులతూగుతూ, ప్రజలను కన్నబిడ్డల వలె ఆదరించి రక్షించాడు. దేశంలో సంపదలను సమృద్ధిగా నిలిపి, కీర్తి ప్రతిష్ఠలలో తన తల్లిదండ్రులను మించిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: తల్లిదండ్రుల కంటే మిగతా విషయాలలో సద్గుణాలలో మించిపోయాడని చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ వ్యతిరేకాలంకారం లేదా అతిశయోక్త్యలంకారం భాసిస్తుంది.

విశేషం: విక్రమార్కుని ప్రజారంజక పరిపాలనను, అతని పితృవాత్సల్యాన్ని మించిన కీర్తిని కవి ఇక్కడ సరళమైన శైలిలో వర్ణించాడు.

6. వచనము: వ. అట్టిదినంబుల.

ప్రతిపదార్థం: అట్టి = అటువంటి, దినంబులన్ = రోజులలో (విక్రమార్కుడు పరిపాలిస్తున్న కాలంలో).

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా విక్రమార్కుడు వైభవంగా పరిపాలిస్తున్న రోజులలో...

విశేషాలు:

విశేషం: ఇది కథలోని తదుపరి ఘట్టానికి (అవధూత రాకకు) దారి తీసే ఒక చిన్న సంధి వచనము. దీనికి ప్రత్యేక అలంకారాలు లేవు.

7. క. అకళంకచిత్తుఁ డాక్యుఁడు సకలాగమమంత్రతంత్రసారజ్ఞుఁడు భిక్షుకవేషధారి యవధూ తకుఁ డనఁగా నపుడు వచ్చె దత్పురమునకున్.

ప్రతిపదార్థం: అపుడు = ఆ సమయంలో, అకళంకచిత్తుఁడు = నిష్కల్మషమైన మనస్సు గలవాడును, ఆక్యుఁడు = పూజ్యుడును, సకల = సమస్తమైన, ఆగమ = వేదశాస్త్రముల యొక్క, మంత్ర = మంత్రముల యొక్కయు, తంత్ర = తంత్రముల యొక్కయు, సారజ్ఞుఁడు = రహస్యములను తెలిసినవాడును, భిక్షుకవేషధారి = భిక్షువు వేషాన్ని ధరించినవాడును అయిన, అవధూతకుఁడు = ఒక అవధూత, అనఁగాన్ = అను పేరుతో, తత్ = ఆ, పురమునకున్ = ఉజ్జయిని నగరమునకు, వచ్చెన్ = విచ్చేసెను.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో నిష్కల్మష హృదయుడు, పూజ్యుడు, సమస్త వేదశాస్త్ర మంత్రతంత్ర రహస్యాలు తెలిసినవాడు మరియు భిక్షుక వేషంలో ఉన్నవాడైన ఒక అవధూత ఆ ఉజ్జయినీ నగరానికి వచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: అవధూత యొక్క సద్గుణాలను వరుసగా విశేషణాల రూపంలో వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ పరికరాలంకారం సమన్వయమవుతుంది.

విశేషం: ఒక గొప్ప యోగి లేదా అవధూత నగర ప్రవేశాన్ని కవి అతని అంతర్గత, బాహ్య లక్షణాల ద్వారా ఇక్కడ సూచించాడు.

8. ఉ. అచ్చటి దేవతాగృహమునందు గతస్పృహవృత్తి నుండఁగా నచ్చెరువంది పౌరజను లాతనివర్తన విన్న వించినం జెచ్చెరఁ తోడితెం డని ప్రసిద్ధులఁ పంచిన రాకతక్కినం దచ్చరితంబుఁ జూడ వసుధావరుఁ డయ్యెడకేఁగె వేడుకన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ అవధూత, అచ్చటి = ఆ నగరమునందలి, దేవతాగృహమునందున్ = ఒక ఆలయములో, గతస్పృహవృత్తిన్ = కోరికలు లేని వైరాగ్య స్థితితో, ఉండఁగాన్ = నివసిస్తూ ఉండగా, పౌరజనులు = నగర ప్రజలు, అచ్చెరువంది = ఆశ్చర్యపడి, ఆతని = ఆ యోగి యొక్క, వర్తన = ప్రవర్తనను/మహత్తును, విన్నవించినన్ = రాజుకు తెలుపగా, జెచ్చెరన్ = వేగముగా, తోడితెండని = తీసుకరం డని, ప్రసిద్ధులన్ = ముఖ్యులైన సేవకులను, పంచినన్ = పంపించగా, రాకతక్కినన్ = ఆయన రావడానికి నిరాకరించగా, వసుధావరుఁడు = రాజు (విక్రమార్కుడు), తత్ = ఆ యోగి యొక్క, చరితంబున్ = విశేషములను,

చూడన్ = స్వయముగా వీక్షించుటకు, అయ్యెడకే = ఆ ఆలయమునకే, వేడుకన్ = కుతూహలముతో/సంతోషముతో, ఏఁగెన్ = వెళ్లెను.

తాత్పర్యము: ఆ అవధూత అక్కడి ఒక ఆలయంలో ఎలాంటి కోరికలు లేని పరమ వైరాగ్య స్థితిలో ఉండటం చూసి నగర ప్రజలు ఆశ్చర్యపోయారు. వారు రాజుకు ఈ విషయాన్ని విన్నవించగా, రాజు వెంటనే ఆయనను తీసుకురమ్మని కొందరు ప్రముఖులను పంపాడు. కానీ ఆ యోగి రావడానికి అంగీకరించలేదు. దాంతో ఆ అవధూత యొక్క విశేషాలను స్వయంగా చూడాలనే కుతూహలంతో విక్రమార్క మహారాజే స్వయంగా ఆ ప్రదేశానికి వెళ్లాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: రాజు పిలిచినా యోగి రాకపోవడం, ఆపై రాజే యోగి వద్దకు వెళ్లడం అనే కార్య కారణ సంబంధాల నేపథ్యంలో ఇక్కడ విశేషోక్త్యలంకారం లేదా కావ్యలింగాలంకారం ధ్వనిస్తుంది.

విశేషం: విక్రమార్కునికి గల గుణగణాలలో ఒకటైన జ్ఞానుల పట్ల, యోగుల పట్ల ఉండే గౌరవ భావాన్ని ఈ పద్యం చక్కగా ఆవిష్కరిస్తుంది.

9. క. ఆవనీ సురరక్షకుఁ డగు నవనీశ్వరవరుఁడు చనినయవసరమున న య్యవధూతకల్మషుం డగు నవధూతకుఁ డతనిఁ గరుణ నవలోకించెన్.

ప్రతిపదార్థం: అవనీసుర = బ్రాహ్మణులను/భూదేవతలను, రక్షకుఁడగు = రక్షించేవాడైన, నవనీశ్వరవరుఁడు = ఆ రాజశ్రేష్ఠుడు (విక్రమార్కుడు), చనిన = వెళ్లిన, అవసరమునన్ = సమయములో, అపధూత = తొలగించబడిన, కల్మషుండు = పాపములు/దోషములు గలవాడైన, ఆ అవధూతకుఁడు = ఆ యోగి, అతనిన్ = ఆ రాజును, కరుణన్ = దయాదృష్టితో, అవలోకించెన్ = వీక్షించెను.

తాత్పర్యము: బ్రాహ్మణ రక్షకుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు వెళ్లిన సమయంలో, నిష్పాపుడైన ఆ అవధూత ఆ రాజును ఎంతో కరుణతో, దయాదృష్టితో చూశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారం: ఈ పద్యంలో 'నవనీశ్వర', 'నయ్యవధూత', 'నవధూతకుఁడు', 'నవలోకించెన్' అన్న పదాలలో 'న' కార, 'వ' కారాల ఆవృత్తి వల్ల శబ్దాలంకారమైన వృత్త్యనుప్రాసాలంకారం అద్భుతంగా కుదిరింది.

విశేషం: నిష్కల్మషుడైన యోగి యొక్క చూపు రాజుపై పడటాన్ని కవి ఎంతో పవిత్రంగా వర్ణించాడు.

10 వ పద్యం

క. తత్కరవిహితోపాయన

సత్కార మనుగ్రహించి సంయమిపతి వి

ద్వత్కులరత్నము భూవరుఁ

దత్కాలసముచితగోష్ఠిఁ దగులంజేసెన్.

ప్రతిపదార్థం : సంయమిపతి = మునిశ్రేష్ఠుడును, విద్వత్కుల రత్నము = పండిత వంశానికి శ్రేష్ఠమైన రత్నం వంటివాడును అయిన ఆ ముని/పండితుడు, తత్కర విహిత = ఆ రాజు చేతుల మీదుగా సమర్పించబడిన, ఉపాయన = కానుకల తోటి, సత్కారము = ఆదర సత్కారాలను, అనుగ్రహించి = దయతో స్వీకరించి, భూవరున్ = ఆ రాజును, తత్కాల సముచిత గోష్ఠిన్

= ఆ సమయానికి తగిన సంభాషణ యందు (శాస్త్ర చర్చ యందు), తగులన్ + చేసెన్ = ప్రవేశపెట్టెను (సంభాషణలో నిమగ్నుడిని చేసెను).

తాత్పర్యం: మునిశ్రేష్ఠుడు, పండితులలో రత్నం వంటివాడైన ఆ మహానుభావుడు రాజు తన చేతులతో సమర్పించిన కానుకలను, గౌరవ సత్కారాలను అనుగ్రహపూర్వకంగా స్వీకరించాడు. ఆపై ఆ సమయానికి అత్యంత అనుకూలమైన, ఉచితమైన జ్ఞానసంభాషణతో (శాస్త్ర చర్చతో) ఆ రాజును ముచ్చట్లలో నిమగ్నం చేశాడు.

విశేషాలు:

- **పద ప్రయోగం:**
  - **సంయమిపతి: ఇంద్రియాలను జయించిన ముని లేదా తపస్వి.**
  - **విద్వత్కుల రత్నము: పండిత సమూహంలో లేదా విద్వత్కుటుంబంలో శ్రేష్ఠుడు అనే రూపక ప్రయోగం.**
  - **గోష్ఠి: కేవలం సాధారణ మాటలు కాకుండా సమయోచితమైన జ్ఞాన, ధర్మ సంబంధిత శాస్త్ర చర్చ.**
- **సందర్భం: సభకు విచ్చేసిన మహనీయుడికి రాజాదరణ లభించిన పిమ్మట, ఆ పండితుడు సమయోచితమైన సంభాషణతో సభను, రాజును రంజింపజేసే సందర్భాన్ని ఈ పద్యం వర్ణిస్తుంది**

11. కందం

మా టిడక యాతఁ డడిగిన మాటలలో సకలశాస్త్రమర్మంబులు ప లాటును నానావిధములఁ తేటపడం దేలిపె భూపతికిఁ బ్రియ మడరన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆతఁడు = ఆ అవధూత, అడిగిన = అడిగినట్టి, మాటలలో = మాటలలో, మా టుడక = అడ్డు చెప్పకుండా / దాచకుండా, సకలశాస్త్రమర్మంబులు = సమస్త శాస్త్రాల యొక్క రహస్యాలను, పలాటును = స్పష్టముగా, నానావిధములన్ = అనేక రకాలుగా, తేటపడన్ = విదితమయ్యేటట్లు, భూపతికిన్ = విక్రమార్క మహారాజుకు, ప్రియము = ఆనందము, అడరన్ = అతిశయిల్లేటట్లుగా, తెలిపెన్ = వివరించెను.

తాత్పర్యము: ఆ అవధూత తాను అడిగిన మాటలలో ఎక్కడా ఏ విషయము దాచకుండా, సమస్త శాస్త్రాల యొక్క గూఢ రహస్యాలను ఎంతో స్పష్టంగా, విక్రమార్క మహారాజుకు ఎంతో సంతోషం కలుగునట్లుగా అనేక విధాలుగా వివరించి చెప్పాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. యోగి లేదా అవధూత శాస్త్ర మర్మాలను రాజుకు సహజ సిద్ధంగా, తేటతెల్లంగా వివరించిన వృత్తాంతాన్ని ఇక్కడ కవి చక్కగా వర్ణించాడు.

ఈ పద్యంలో అవధూత యొక్క సర్వశాస్త్ర పారంగతత్వము, రాజు యొక్క జిజ్ఞాస వ్యక్తమవుతున్నాయి. కవి ప్రయోగించిన 'పలాటును' (స్పష్టంగా) అనే పదం భాషా విశేషాన్ని సూచిస్తుంది.

12. కందం

నిధ్యానంబున నజున క సాధ్యం బగుతత్త్వబోధసారము కుదురౌ నధ్యాత్మ విద్యమర్మము మధ్యమజగతీశునకు సమస్తముఁ జెప్పెన్.

ప్రతిపదార్థము: నిధ్యానంబునన్ = గాఢమైన ధ్యానము చేత, అజునకున్ = ఆ బ్రహ్మదేవునికి సైతము, అసాధ్యంబు = సాధ్యము కానిది, అగు = అయినట్టి, తత్త్వబోధసారము = పరమాత్మ తత్త్వజ్ఞానము యొక్క నిజాంశను, కుదురు = స్థిరమైనది, ఔ = అయినట్టి, అధ్యాత్మ విద్యమర్మము = వేదాంత విద్య యొక్క రహస్యమును, సమస్తమున్ = అంతటిని, మధ్యమజగతీశునకున్ = భూలోక నాథుడైన ఆ విక్రమార్కునికి, చెప్పెన్ = బోధించెను.

తాత్పర్యము: నిరంతర ధ్యానము చేసినా సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవునికి కూడా లభించని పరమ తత్త్వజ్ఞాన సారాన్ని, అత్యంత నిగూఢమైన ఆధ్యాత్మిక విద్యా రహస్యాలన్నింటినీ ఆ అవధూత విక్రమార్క మహారాజుకు సమగ్రంగా ఉపదేశించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక అలంకారము లేదా అతిశయోక్తి. బ్రహ్మదేవునికి కూడా అసాధ్యమైన తత్త్వాన్ని విక్రమార్కునికి లభించినట్లు చెప్పడం వల్ల రాజు యొక్క యోగ్యతను అతిశయించి వర్ణించడం జరిగింది.

'మధ్యమజగతీశుడు' అనగా భూలోకానికి రాజు అని అర్థం (స్వర్గ, మర్త్య, పాతాళ లోకాలలో భూలోకం మధ్యలో ఉంటుంది). రాజుకు అధ్యాత్మ విద్యపై గల ఆసక్తిని ఇది చాటుతోంది.

13. సీస పద్యము

క్షోణిపానీయతేజో వాయుగగనాఖ్య పంచ భూతాంశుసంబంధమైన మేనిలోఁ గర్ణనాసానేత్రజిహ్వాత్వ
గాహ్వాయపంచేంద్రియములగోష్ఠి. శబ్దగంధాంగరసస్పర్శసంజ్ఞిక పంచవిషయములఁ బాలుపఱుచు ప్రాణప్రభృతిపంచపవన ప్రసారంబు హృదయాదిపదములఁ బొదలు బుద్ధిఁ గూడి నిలిచి యుండు కుంభకపూరక రేచకములగతి వివేచకంబుఁ జిత్తకమలచక్రజీవాత్మ పరమాత్మ యోగసాధనముల నొనరఁ జెప్పె.

ప్రతిపదార్థము: క్షోణి = భూమి, పానీయ = నీరు, తేజో = అగ్ని, వాయు = గాలి, గగన = ఆకాశము, ఆఖ్య = అనబడే, పంచ భూత = ఐదు మహాభూతాల యొక్క, అంశు = భాగాల కలయికతో, సంబంధమైన = ఏర్పడినట్టి, మేనిలోన్ = ఈ మానవ శరీరములో, కర్ణ = చెవులు, నాసా = ముక్కు, నేత్ర = కళ్లు, జిహ్వా = నాలుక, త్వక్ = చర్మము, ఆహ్వాయ = అనబడే, పంచేంద్రియముల = జ్ఞానేంద్రియాల ఐదింటి యొక్క, గోష్ఠి = సమూహమును, శబ్ద = వినికిడి, గంధ = వాసన, అంగ = రూపము, రస = రుచి, స్పర్శ = తాకుడు, సంజ్ఞిక = అనబడే, పంచవిషయములన్ = ఐదు తన్మాత్రలలో (విషయములలో), పాలుపఱుచు = ప్రవర్తింపజేసే, ప్రాణప్రభృతి = ప్రాణము మొదలైన, పంచపవన = ఐదు వాయువుల (ప్రాణ, అపాన, వ్యాన, ఉదాన, సమాన వాయువులు) యొక్క, ప్రసారంబు = సంచారమును, హృదయాది = హృదయము మొదలైన, పదములన్ = స్థానములలో, పొదలు = ప్రకాశించే, బుద్ధిన్ = బుద్ధితో, కూడి = కలిసి, నిలిచి యుండు = స్థిరపడి ఉండే, కుంభక = శ్వాసను లోపల నిలపడం, పూరక = శ్వాసను పీల్చడం, రేచకముల = శ్వాసను వదలడం అనే, గతి = ప్రాణాయామ పద్ధతుల యొక్క, వివేచకంబున్ = విచక్షణను, చిత్తకమలచక్ర = హృదయ పద్మమనే చక్రము నందు, జీవాత్మ = జీవునికి, పరమాత్మ = పరమేశ్వరునికి గల, యోగసాధనములన్ = అనుసంధాన ప్రక్రియలను, ఒనరన్ = చక్కగా, చెప్పి = వివరించి చెప్పెను.

తాత్పర్యము: భూమి, నీరు, అగ్ని, వాయువు, ఆకాశము అనే పంచభూతాల కలయికతో ఏర్పడిన ఈ మానవ శరీరంలో వినికిడి, ఘ్రాణము, దృష్టి, రుచి, స్పర్శ అనే ఐదు ఇంద్రియాల పనితీరును; అవి ఆయా శబ్ద, గంధ, రూప, రస, స్పర్శలనే ఐదు విషయాలపై ఎలా ప్రవర్తిస్తాయో; ప్రాణాది పంచవాయువులు హృదయాది స్థానాలలో బుద్ధితో కలిసి ఎలా నిలిచి ఉంటాయో

వివరించాడు. ప్రాణాయామంలోని పూరక, కుంభక, రేచక క్రియల యొక్క వివేచనను, హృదయ చక్రంలో జీవాత్మ పరమాత్మల ఐక్యతను సాధించే యోగ సాధనలను ఆ యోగి రాజుకు సవిస్తరంగా ఉపదేశించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్య అలంకారము. పంచభూతాలు, పంచేంద్రియాలు, పంచవిషయాలను క్రమ పద్ధతిలో అమర్చి వాటి సంబంధాన్ని సమన్వయించడం వల్ల ఇక్కడ యథాసంఖ్య లేదా క్రమాలంకారం శోభిల్లింది.

ఈ సీస పద్యంలో పిండ బ్రహ్మాండ విజ్ఞానాన్ని, హఠయోగ, అష్టాంగయోగ మూలాలను కవి ఎంతో శాస్త్రీయంగా ప్రతిపాదించాడు. జీవాత్మ పరమాత్మల యోగ సాధనను కవి ఇక్కడ అత్యున్నతంగా వివరించాడు.

14. కందం

యోగము కల్మషబంధవి యోగము పంచేంద్రియాభియోగము, పుణ్యో ద్యోగము, ముక్తివధూసం యోగము పరత త్వపదనియోగము సుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థము: యోగము = యోగము అంటే, కల్మషబంధవియోగము = పాపపు బంధాల నుండి విముక్తి పొందడము, పంచేంద్రియాభియోగము = ఐదు ఇంద్రియాలను అదుపులోకి తెచ్చుకోవడము, పుణ్యోద్యోగము = పుణ్యప్రదమైన కార్యం వైపు సాగడము, ముక్తివధూసంయోగము = మోక్షమనే కాంతతో అనుసంధానమవడము, పరతత్త్వపదనియోగము = పరమపదమైన ఆ బ్రహ్మ తత్త్వమందు నిలకడ కలిగి ఉండడము, సుమ్మీ = సుమా.

తాత్పర్యము: ఓ రాజా! యోగము అంటే కేవలం ఆసనాలు వేయడం కాదు; అది పాప బంధాల నుండి విముక్తి కలిగించేది, పంచేంద్రియాలను జయించేది, పుణ్యోత్సాహాన్ని ఇచ్చేది, మోక్షలక్ష్మితో కలయికను ప్రసాదించేది మరియు పరబ్రహ్మ పదవి నందు జీవుడిని స్థిరపరిచేది సుమా!

విశేషాలు:

అలంకారము: అంత్యప్రాస మరియు ముక్తపదగ్రస్త చమత్కారం / శబ్దాలంకారము. 'వియోగము', 'అభియోగము', 'ఉద్యోగము', 'సంయోగము', 'నియోగము' అంటూ పాదాంతాలలో ప్రాసను అద్భుతంగా సమన్వయించి యోగ శబ్దానికి పరమార్థాన్ని కవి ఇక్కడ వివరించాడు.

యోగం యొక్క నిజమైన నిర్వచనాన్ని అతి సులభమైన పదాలలో తాత్త్వికంగా వివరించిన అద్భుతమైన పద్యమిది.

15. ఆటవెలది

దుఃఖసాధ్యమయ్యుఁ దొడరి యభ్యాసంబుఁ జేయఁజేయ యోగసిద్ధి పెంపు దినఁగఁ దినఁగ వేము తియ్యనౌకైవడిఁ బదప బరమహర్షపదము సుమ్ము.

ప్రతిపదార్థము: దుఃఖసాధ్యము = ఆరంభంలో ఎంతో కష్టంతో కూడుకున్నది, అయ్యున్ = అయినప్పటికీ, తొడరి = పూనుకొని, అభ్యాసంబున్ = సాధనను, చేయన్ + చేయన్ = పదే పదే చేయడం వల్ల, యోగసిద్ధి పెంపు = యోగసిద్ధి యొక్క లబ్ధి, తినగన్ + తినగన్ = నిరంతరం తింటూ ఉంటే, వేము = చేదుగా ఉండే వేపపాకు కూడా, తియ్యన్ + పౌ = మధురంగా మారే, కైవడిన్ = విధానము వలెనే, పిదప = ఆ సాధన అంతిమ దశలో, పరమహర్షపదము = అత్యున్నతమైన ఆనంద స్థితిని ఇస్తుంది, సుమ్ము = సుమా.

తాత్పర్యము: యోగాభ్యాసం మొదట్లో ఎంతో కష్టంగా, బాధాకరంగా అనిపించవచ్చు. కానీ పట్టువదలకుండా సాధన చేయగా చేయగా యోగసిద్ధి లభిస్తుంది. నిరంతరం తింటూ ఉంటే చేదైన వేపాకు కూడా తియ్యగా అనిపించినట్లే, నిరంతర సాధన వల్ల యోగం అలవడి ఆ పైన అది అత్యున్నతమైన బ్రహ్మానందాన్ని ప్రసాదిస్తుంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము లేదా దృష్టాంతాలంకారము. యోగ సాధనలోని కష్టాన్ని-ఫలాన్ని వివరించడానికి 'తినగా తినగా వేము తియ్యనవు' అనే లోకోక్తిని దృష్టాంతంగా చూపి సమన్వయించడం వల్ల పద్యానికి ఎనలేని అందం వచ్చింది. లోక ప్రసిద్ధమైన నీతిని, యోగ సాధనకు అన్వయించిన తీరు కవి ప్రతిభకు నిదర్శనం.

16. సీస పద్యము (తేటగీతితో కలిపి)

హఠయోగమంత్రయోగాష్టాంగయోగసా ధనయోగలయయోగధర్ములకు యమనియమాసనధ్యాన ధారణశక్తిఁ
బవననిరోధంబుఁ బట్టుకొలిపి నాభిచక్రోపరినలిన మధ్యంబున నీవార శూకసన్నిభ విభాతి వెలిఁగెడు తేజంబువెలుఁగునఁ
గరఁగిన యమృతంబు మదిలోన ననువువార నందుఁ గలుగుట సచ్చిదానందమయ్యె నచటితేజస్స్వరూపంబె యచ్యుతుండు
పంచవింశతిత త్వప్రపంచమునకు నతఁడె కారణమాదినారాయణుండు.

ప్రతిపదార్థము: హఠయోగ = హఠయోగము, మంత్రయోగ = మంత్రయోగము, అష్టాంగయోగ = అష్టాంగయోగము, సాధనయోగ = సాధనాయోగము, లయయోగ = లయయోగము అనబడే, ధర్ములకున్ = యోగ మార్గములకు, యమ = యమము, నియమ = నియమము, ఆసన = ఆసనము, ధ్యాన = ధ్యానము, ధారణ = ధారణ అనే, శక్తిన్ = యోగ బలము చేత, పవననిరోధంబున్ = ప్రాణవాయువును బంధించడాన్ని (ప్రాణాయామమును), పట్టుకొలిపి = సాధించి, నాభిచక్ర = బొడ్డు చక్రము యొక్క, ఉపరి = పైన ఉన్న, నలిన మధ్యంబునన్ = హృదయ పద్మము యొక్క మధ్య భాగములో, నీవార శూక = వరివెన్ను ముల్లు వంటి, సన్నిభ = సమానమైన, విభాతిన్ = ప్రకాశముతో, వెలిగెడు = ప్రకాశించే, తేజంబు వెలుగునన్ = ఆత్మజ్యోతి యొక్క కాంతిలో, కరగిన = స్రవించిన, అమృతంబు = బ్రహ్మానంద అమృత రసము, మదిలోనన్ = అంతఃకరణంలో, అనువువారన్ = నిండిపోగా, అందున్ = ఆ స్థితి యందు, కలుగుట = నిలకడ చెందడమే, సచ్చిదానందము = సచ్చిదానంద స్థితి, అయ్యెన్ = అగును, అచటి = అక్కడ ప్రకాశించే, తేజస్స్వరూపంబె = జ్యోతి స్వరూపమే, అచ్యుతుండు = నాశనము లేని పరమాత్మ, పంచవింశతి = ఇరవై ఐదు, తత్వ ప్రపంచమునకున్ = తత్త్వాల తో కూడిన ఈ సృష్టికి, అతఁడే = ఆ పరమేశ్వరుడే, కారణము = మూలకారణమైన, ఆదినారాయణుండు = జగత్ప్రభువైన శ్రీమన్నారాయణుడు.

తాత్పర్యము: హఠయోగ, మంత్రయోగ, లయయోగ, అష్టాంగయోగ సాధనల ద్వారా యమ, నియమ, ఆసన, ధ్యాన, ధారణల బలంతో ప్రాణవాయువును స్తంభింపజేయాలి. నాభి చక్రానికి పైన ఉండే హృదయ కమల మధ్యంలో, వరివెన్ను ముల్లు చివర ఉండే సూక్ష్మ జ్యోతి వలె వెలిగే ఆత్మ తేజస్సును దర్శించాలి. ఆ వెలుగు వల్ల స్రవించే అమృతాన్ని మనస్సులో నింపుకున్నప్పుడు సచ్చిదానంద స్థితి లభిస్తుంది. అక్కడ వెలిగే తేజస్సే అచ్యుతుడు, ఇరవై ఐదు తత్త్వాల సృష్టికి మూలకారణమైన ఆదినారాయణుడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. హృదయ పద్మంలో వెలిగే ఆత్మజ్యోతి సూక్ష్మత్వాన్ని వివరించడానికి కవి వేదోక్తమైన 'నీవార శూక సన్నిభ' (వరివెన్ను ముల్లు వంటి కాంతి) అనే ఉపమానాన్ని ఉపయోగించి అద్భుతంగా సమన్వయించాడు.

ఉపనిషత్ సారాన్ని, సాంఖ్య యోగ తత్త్వాన్ని (పంచవింశతి తత్త్వాలు) ఈ పద్యంలో కవి ఎంతో ఉదాత్తంగా మేళవించాడు.

:

భారతీయ యోగ శాస్త్రంలో పరమాత్మను చేరుకోవడానికి, మానసిక శారీరక శక్తులను అత్యున్నత స్థాయికి తీసుకెళ్లడానికి అనేక మార్గాలు ఉన్నాయి. మూల గ్రంథంలో వివరించిన విధంగా, వివిధ యోగ పద్ధతులు మరియు వాటి అంగాల సమన్వయం ద్వారా ప్రాణవాయువును ఏ విధంగా అదుపు చేయవచ్చో ఇక్కడ చూడవచ్చు:

1. యోగ మార్గాల చతుష్టయం (నాలుగు రకాల యోగాలు):

హఠయోగము: ఇది శరీరాన్ని, శ్వాసను శుద్ధి చేసే మార్గం. ఆసనాలు, ముద్రలు, ప్రాణాయామం ద్వారా శరీరంలోని నాడీ వ్యవస్థను క్రమబద్ధీకరించి, ప్రాణశక్తిని (కండర, శ్వాస శక్తులను) నియంత్రణలోకి తెస్తుంది.

మంత్రయోగము: నిర్దిష్టమైన దైవిక మంత్రాలను పదే పదే జపించడం (పురశ్చరణ) ద్వారా మనస్సును ఏకాగ్రం చేసే ప్రక్రియ. మంత్రోచ్చారణ వల్ల కలిగే కంపనాలు (vibrations) చిత్తాన్ని ప్రశాంతపరుస్తాయి.

లయయోగము: మనస్సును పూర్తిగా అంతర్గత నాదంలో లేదా పరమాత్మ తత్త్వంలో లీనం (లయం) చేయడం. బాహ్య ప్రపంచంపై ధ్యాసను పూర్తిగా కోల్పోయి, అంతర్ముఖమవడమే లయయోగం.

అష్టాంగయోగము: మహర్షి పతంజలి ప్రబోధించిన ఎనిమిది అంగాల (యమ, నియమ, ఆసన, ప్రాణాయామ, ప్రత్యాహార, ధారణ, ధ్యాన, సమాధులు) సంపూర్ణ సాధనా మార్గమిది.

2. యోగాంగాల బలం (సాధనలు):

ప్రాణవాయువును స్థిరపరచడానికి లేదా స్తంభింపజేయడానికి (కుంభకం సాధించడానికి) సాధకుడు మొదట కింద పేర్కొన్న యోగాంగాలలో పట్టు సాధించాలి:

యమము: అహింస, సత్యము, అస్తేయము (దొంగతనం చేయకుండుట), బ్రహ్మచర్యము, అపరిగ్రహము (అవసరానికి మించి సేకరించకుండుట) అనే సామాజిక, వ్యక్తిగత నైతిక నియమాలు. ఇవి మనస్సుకు స్థిరత్వాన్ని ఇస్తాయి.

నియమము: శౌచము (శుభ్రత), సంతోషము, తపస్సు, స్వాధ్యాయము (ఆధ్యాత్మిక గ్రంథ పఠనం), ఈశ్వరప్రణిధానము (భగవత్ శరణాగతి) అనే నియమాల ద్వారా అంతఃకరణాన్ని శుద్ధి చేసుకోవడం.

ఆసనము: "స్థిర సుఖమ్ ఆసనమ్" - శరీరాన్ని కదలికలు లేకుండా, ఎటువంటి అసౌకర్యం లేకుండా ఎక్కువ సమయం ఒకే స్థితిలో కూర్చోబెట్టగలిగే శారీరక పట్టు. శరీరం కదిలితే శ్వాస కదులుతుంది, శ్వాస కదిలితే మనస్సు కదులుతుంది. కాబట్టి ఆసన సిద్ధి చాలా ముఖ్యం.

ధారణ: మనస్సును బాహ్య విషయాల వైపు పోనివ్వకుండా, శరీరంలోని ఒక నిర్దిష్ట కేంద్రంపై (ఉదాహరణకు నాభి చక్రం, హృదయ చక్రం లేదా భ్రూమధ్యం) నిలిపి ఉంచడం.

ధ్యానము: ధారణ చేయబడిన ఆ లక్ష్యంపై మనస్సు నిరంతరాయంగా, తైలధార వలె (ఎటువంటి ఇతర ఆలోచనలు రాకుండా) ప్రవహించడాన్నే ధ్యానము అంటారు.

3. ప్రాణవాయువును స్తంభింపజేయడం (పవన నిరోధం / కుంభకం):

పైన పేర్కొన్న యమ, నియమ, ఆసనాల వల్ల శరీరం, మనస్సు ఒక నిశ్చల స్థితికి వస్తాయి. ఈ బలంతో సాధకుడు ప్రాణాయామం వైపు సాగుతాడు. ప్రాణాయామంలో మూడు ముఖ్య క్రియలు ఉంటాయి:

పూరకము: శ్వాసను నియంత్రిత పద్ధతిలో లోపలికి పీల్చడం.

రేచకము: శ్వాసను నెమ్మదిగా బయటకు వదలడం.

కుంభకము (స్తంభింపజేయడం): పీల్చిన గాలిని లోపలే నిలిపివేయడం (అంతఃకుంభకం) లేదా వదిలిన గాలిని బయటే ఆపేయడం (బాహ్యకుంభకం).

ఇది ఎలా సాధ్యమవుతుంది?

సాధకుడు స్థిరమైన ఆసనంలో కూర్చుని, ధారణ-ధ్యానాల ద్వారా మనస్సును పూర్తిగా అంతర్ముఖం చేసినప్పుడు, అతని ఆలోచనల వేగం తగ్గిపోతుంది. మనస్సుకు, శ్వాసకు అత్యంత దగ్గరి సంబంధం ఉంది. ఆలోచనలు శూన్యమవుతున్న కొద్దీ శ్వాస వేగం తగ్గి, ఒకానొక దశలో శ్వాస లోపలికి రాకుండా, బయటకు వెళ్లకుండా దానంతట అదే స్తంభించిపోతుంది. దీనినే యోగశాస్త్రంలో "కేవల కుంభకము" లేదా పవన నిరోధం అంటారు.

దీని వల్ల కలిగే ఫలితం:

ఇలా ప్రాణవాయువు నాభిచక్రం నుండి హృదయ చక్రం వైపు స్తంభించినప్పుడు, కుండలినీ శక్తి జాగృతమై హృదయ కమల మధ్యంలో వరివెన్ను ముల్లు చివర ఉండే సూక్ష్మ జ్యోతి వలె "ఆత్మతేజస్సు" ప్రకాశిస్తుంది. ఆ స్థితిలో సాధకుడికి దివ్య అమృత రసం (బ్రహ్మానందం) లభించి, సచ్చిదానంద రూపమైన ఆదినారాయణ తత్త్వంలో ఐక్యత లభిస్తుంది.

ఆత్మతేజస్సు – అమృత స్రావము (ఆనందానుభూతి)

యోగాభ్యాసంలో సాధకుడు ప్రాణాయామం ద్వారా శ్వాసను (ప్రాణవాయువును) నాభిచక్రం నుండి పైకి నిరోధించి, హృదయ కమల కేంద్రంలో ఏకాగ్రత నిలిపినప్పుడు అంతఃకరణంలో ఒక దివ్యమైన వెలుగు (ఆత్మజ్యోతి) సాక్షాత్కరిస్తుంది.

ఈ అంతర్గత కాంతిని వేదాలు మరియు ఉపనిషత్తులు 'నీవారశూకవత్తన్వీ' (వరివెన్ను ముల్లు చివర ఉండే అతి సూక్ష్మమైన మెరుపు) అని వర్ణించాయి.

ఆ తేజస్సు యొక్క తీవ్రతకు సాధకుడి మదిలో లేదా సహస్రార/హృదయ చక్రాల నుండి ఒక రకమైన దివ్య రసం స్రవిస్తుంది. దీనినే 'అమృతము' లేదా బ్రహ్మానంద రసము అంటారు.

సాధారణంగా మానవ మనస్సు బాహ్య విషయాల (రుచి, రూపం, శబ్దం మొదలైనవి) వల్ల లభించే ప్రాపంచిక సుఖాల వెనుక పడుతుంది. కానీ, సాధకుడు ఈ అంతర్గత అమృత రసాన్ని ఆస్వాదించి, మనస్సును ఆ దివ్యత్వంతో నింపుకున్నప్పుడు, బాహ్య ప్రపంచంపై ఉన్న వ్యామోహం పూర్తిగా నశించిపోతుంది.

2. సచ్చిదానంద స్థితి

మనస్సు ఆ దివ్య కాంతిలో, అమృత రసంలో లీనమైనప్పుడు లభించే పరమోన్నత స్థితే 'సచ్చిదానంద స్థితి'. ఇది మూడు అక్షరాల కలయిక:

సత్ : త్రికాలాలలోనూ మారకుండా ఉండే శాశ్వత సత్యము (ఉనికి).

చిత్ : సర్వమూ తెలిసిన శుద్ధ చైతన్యము లేదా జ్ఞానము.

ఆనందము : ఎటువంటి లౌకిక కారణాలు లేని, ఎన్నటికీ హరించుకుపోని నిరతిశయ బ్రహ్మానందము.

ఈ స్థితిలో సాధకుడు "నేను కేవలం ఈ శరీరాన్ని లేదా మనస్సును కాదు, నేను ఆ నిత్య, శుద్ధ, ముక్త సచ్చిదానంద స్వరూపాన్ని" అని గ్రహిస్తాడు.

3. అచ్యుతుడు – ఇరవై ఐదు తత్త్వాల సృష్టికి మూలకారణం

ఇక్కడ యోగ దర్శనాన్ని సాంఖ్య శాస్త్రంతో ముడిపెట్టి వివరించడం జరిగింది. సృష్టి పరిణామాన్ని సాంఖ్య శాస్త్రం 25 తత్త్వాలుగా (పంచవింశతి తత్త్వాలు) విభజించింది. అవి:

ప్రకృతి (మూల ప్రకృతి) – సృష్టికి మూల కారణమైన అవ్యక్త శక్తి.

మహత్తు (బుద్ధి) – విశ్వ బుద్ధి.

అహంకారము – నేను అనే భావన.

మనస్సు – సంకల్ప వికల్పాలు చేసేది.

జ్ఞానేంద్రియాలు (5): శ్రవణ (చెవి), త్వక్ (చర్మం), చక్షు (కన్ను), జిహ్వ (నాలుక), ఘ్రాణ (ముక్కు).

కర్మేంద్రియాలు (5): వాక్ (నోరు), పాణి (చేతులు), పాద (కాళ్లు), పాయు (విసర్జన అవయవం), ఉపస్థ (జననేంద్రియం).

తన్మాత్రలు / పంచ విషయాలు (5): శబ్ద, స్పర్శ, రూప, రస, గంధములు.

మహాభూతాలు (5): ఆకాశము, వాయువు, అగ్ని, జలము, పృథివి (భూమి).

ఈ 24 తత్త్వాలు కలిసి జడమైన (చేతన లేని) ప్రకృతి ప్రపంచాన్ని ఏర్పరుస్తాయి. ఈ 24 తత్త్వాల కంటే భిన్నమైన, వీటన్నింటికీ పైన ఉండే 25వ తత్త్వమే 'పురుషుడు' లేదా 'పరమాత్మ'.

ఆ పరమాత్మే అచ్యుతుడు (చ్యుతి లేదా నాశనము లేనివాడు).

ఆయనే సృష్టి స్థితి లయకారకుడైన ఆదినారాయణుడు.

సమన్వయం:

హృదయంలో వెలిగే ఆత్మజ్యోతి వేరే ఎక్కడో ఉన్నది కాదు; ఈ సమస్త సృష్టి పరిణామానికి (25 తత్త్వాలకు) మూలకారణమైన ఆ పరబ్రహ్మ స్వరూపమే! యోగ సాధన ద్వారా సాధకుడు ఆ తేజస్సును దర్శించి, తనలోని జీవాత్మను ఆ పరమాత్మలో ఐక్యం చేసినప్పుడు, అతడు కాలానికి, సృష్టి బంధాలకు అతీతుడై శాశ్వత మోక్షాన్ని (ముక్తిని) పొందుతాడు.

17. కందం

కరణాసనభేదంబుల వెర వెఱిఁగి తదంగయోగ వితరణసరణిం బరికించి పెనఁగనేర్చిన మరగుఁ జుమీ ముక్తికాంత మర్మజ్ఞునకున్.

ప్రతిపదార్థము: కరణ = ముద్రలు, ఆసన = వివిధ ఆసనాల యొక్క, భేదంబుల = రకముల యొక్క, వెరవు = యుక్తిని / రహస్యాన్ని, ఎఱిగి = తెలుసుకొని, తద్ + అంగయోగ = ఆ యోగ అంగాల యొక్క, వితరణసరణిన్ = సాధనా మార్గమును, పరికించి = లక్ష్యశుద్ధిగా గమనించి, పెనగన్ + నేర్చిన = దానితో అనుసంధానమవ్వడం నేర్చుకుంటే, మర్మజ్ఞునకున్ = ఆ యోగ రహస్యం తెలిసిన వానికి, ముక్తికాంత = మోక్షమనే స్త్రీ, మరగున్ = వశమవుతుంది, చుమీ = సుమా.

తాత్పర్యము: వివిధ యోగ ముద్రలు, ఆసనాల యొక్క భేదాలను, వాటి అంతరార్థాలను గ్రహించి, ఆ యోగ సాధనా మార్గంలో నిరంతరం నిమగ్నమవడం తెలిసిన మర్మజ్ఞునికి మోక్షలక్ష్మి తానే స్వయంగా వచ్చి వశమవుతుంది సుమా!

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపకాలంకారము. మోక్షాన్ని కాంతగా (ముక్తికాంత) రూపించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం వ్యక్తమైంది.

యోగ సాధకుడు ముక్తిని సాధించే క్రమాన్ని కాంతను వశం చేసుకునే ప్రక్రియతో సమన్వయించడం జరిగింది.

యోగ సాధనలో శారీరక ముద్రలు (కరణాలు), ఆసనాలు ఎంతటి ప్రాధాన్యత వహిస్తాయో ఈ పద్యం వివరిస్తోంది.

18. కందం

అని బహువిధములఁ జెప్పఁగ బున రాజయోగి యనఁగా విని జనపతి తెలిసి యోగవిద్యావిభవం జనకునిక్రియఁ బ్రజలఁ బెంచె జనకునిభంగిన్.

ప్రతిపదార్థము: అని = ఈ విధముగా, బహువిధములన్ = అనేక రకాలుగా, చెప్పగాన్ = ఆ అవధూత ఉపదేశించగా, రాజయోగి = రాజులలో యోగి వంటివాడైన, జనపతి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, విని = ఆలకించి, యోగవిద్యావిభవంబు = ఆ యోగవిద్య యొక్క మహత్యాన్ని, తెలిసి = గ్రహించి, జనకుని క్రియన్ = పూర్వపు రాజర్షి అయిన జనకమహారాజు వలె, జనకుని భంగిన్ = కన్నతండ్రి వలె, ప్రజలన్ = తన ప్రజలను, పెంచెన్ = పరిపాలించెను / కాపాడెను.

తాత్పర్యము: ఆ అవధూత యోగ రహస్యాలను ఈ విధంగా అనేక రీతులుగా ఉపదేశించగా, విక్రమార్క మహారాజు ఆ యోగవిద్య యొక్క వైభవాన్ని సంపూర్ణంగా గ్రహించాడు. తాను ఒక రాజయోగిగా మారి, పూర్వపు రాజర్షి అయిన జనక మహారాజు వలె, ప్రజలందరినీ కన్నతండ్రి లాగా ఎంతో ఆదరంతో పెంచి పోషించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము మరియు లాటానుప్రాస శబ్ద చమత్కారము. 'జనకుని క్రియన్' (జనక మహారాజు వలె), 'జనకుని భంగిన్' (కన్నతండ్రి వలె) అంటూ ఒకే పదాన్ని భిన్న అర్థాలు స్ఫురించేలా ఉపమానంగా వాడి సమన్వయించడం వల్ల పద్యానికి విశేష శోభ చేకూరింది.

విక్రమార్కుని ఉత్తమ పరిపాలనా దక్షతను, అతనిలోని ఆధ్యాత్మిక పరిణతిని ఈ పద్యం నిరూపిస్తోంది.

19. వచనము

ఇట్లు కొంతకాలంబు పుచ్చి తన్ముఖకళలం జూచి యోతాపసోత్తమ నీకెన్ని యేం డ్లయ్యె నని యడిగిన నతండు యోగికిఁ గాలక్రమంబు విచారింప నేల నూజెండ్లు వేయేండ్లని యెన్నిక గలదే సిద్ధయోగంబున వజ్ర శరీరంబు దుర్లభంబు గాదు.

ప్రతిపదార్థము: ఇట్లు = ఈ విధముగా, కొంతకాలంబు = కొంత సమయాన్ని, పుచ్చి = గడిపి, తన్ + ముఖకళలన్ = ఆ అవధూత ముఖ వర్చస్సును, చూచి = గమనించి, ఓ తాపసోత్తమ = ఓ ఉత్తమ మునీశ్వరా, నీకున్ = నీకు, ఎన్ని = ఎన్ని, ఏండ్లు = సంవత్సరములు, అయ్యెన్ = గడిచాయి, అని = అని, అడిగినన్ = రాజు ప్రశ్నించగా, అతండు = ఆ అవధూత, యోగికిన్ = యోగసాధన చేసినవానికి, కాలక్రమంబు = వయస్సు యొక్క లెక్కలను, విచారింపన్ + ఏల = లెక్కించడం ఎందుకు, నూఱు + ఏండ్లు = వంద సంవత్సరాలని గాని, వేయి + ఏండ్లు = వేయి సంవత్సరాలని గాని, అని = అని, ఎన్నిక = పరిమితి, కలదే = ఉంటుందా, సిద్ధయోగంబునన్ = సిద్ధించిన యోగ సాధన ద్వారా, వజ్రశరీరంబు = వజ్రం వంటి దృఢమైన దేహము, దుర్లభంబు = లభించనిది, కాదు = కాదు.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా కొంతకాలం గడిచిన తర్వాత, ఒకనాడు విక్రమార్కుడు ఆ అవధూత ముఖంలోని దివ్య తేజస్సును చూసి "ఓ మహర్షీ! మీ వయస్సు ఎంత?" అని అడిగాడు. దానికి ఆ యోగి "రాజా! యోగులకు వయస్సుతో, కాలంతో

పనేముంది? వారికి వందేళ్లు, వేయేళ్లు అనే కాల పరిమితులు ఉండవు. సిద్ధయోగ సాధన వల్ల వజ్రం లాంటి దృఢమైన శరీరాన్ని సాధించడం వారికి అసాధ్యమేమీ కాదు" అని బదులిచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. యోగులకు కాలపరిమితి లేదనే విషయానికి సమర్థనగా 'సిద్ధయోగంబున వజ్రశరీరంబు దుర్లభంబు గాదు' అనే హేతువును చూపడం వల్ల ఈ అలంకారం సమన్వయమైంది.

యోగ సాధన ద్వారా లభించే కాయకల్ప సిద్ధిని, కాలాతీత స్థితిని ఈ వచనం స్పష్టం చేస్తోంది.

20. కందం

బాధావిరహితగతికుఁడు బోధాహితపరమహర్ష పూర్ణుఁడు నిజవాం ఛాధీనమరణుఁ దీక్షణ సాధితచిన్మూర్తి యోగి సామాన్యుండే.

ప్రతిపదార్థము: బాధావిరహితగతికుఁడు = శారీరక, మానసిక రోగ బాధలు లేని ప్రయాణము కలవాడును, బోధాహిత = జ్ఞానము చేత కూర్చబడిన, పరమహర్షపూర్ణుఁడు = అత్యున్నతమైన ఆనందంతో నిండినవాడును, నిజవాంఛాధీనమరణుఁడు = తన సొంత కోరికకు లోబడి ఉండే మరణము కలవాడును (ఇచ్ఛామరణుడు), ఈక్షణ = జ్ఞానదృష్టి చేత, సాధిత = సాధింపబడిన, చిన్మూర్తి = జ్ఞాన స్వరూపము కలవాడును అయిన, యోగి = యోగీశ్వరుడు, సామాన్యుండే = సాధారణ మానవుడా కాడు.

తాత్పర్యము: ఎటువంటి శారీరక బాధలు, వ్యాధులు లేనివాడు, ఆత్మజ్ఞాన జనితమైన పరమానందంతో నిరంతరం నిండి ఉండేవాడు, తన ఇష్టప్రకారమే ప్రాణాలు విడవగలిగే ఇచ్ఛామరణ శక్తి గలవాడు, జ్ఞానదృష్టితో పరబ్రహ్మను సాక్షాత్కరించుకున్నవాడు అయిన యోగి అసలు సామాన్య మానవుడు కానే కాడు, అతడు దైవ సమానుడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక ప్రశంస లేదా ఆక్షేపాలంకారము (ప్రశ్నార్థక శైలి ద్వారా గొప్పదనాన్ని చాటడం). 'యోగి సామాన్యుండే?' అనే ప్రశ్న ద్వారా యోగి యొక్క అసాధారణ దైవిక గుణాలను వర్ణించి సమన్వయించడం జరిగింది.

ఈ పద్యం యోగ సిద్ధి పొందిన మహానుభావుడి లక్షణాలను శబ్ద సౌందర్యంతో, ఎంతో గంభీరంగా ఆవిష్కరించింది.

21 వ పద్యము

క. తలనరసినఁ జెక్కుల పై వళు లెగసిన మేని బిగువు వదలిన నేత్రం బుల నెఱసెరలు విరిసిన జెలువెడలిన యతఁడు యోగసిద్ధుఁడె ధాత్రిన్.

ప్రతిపదార్థము : ధాత్రిన్ = భూమిపై; తల = తల వెంట్రుకలు; నరసినన్ = తెల్లబడినను; చెక్కుల పైన = బుగ్గలపై; వళులు = ముడతలు; ఎగసినన్ = ఏర్పడినను; మేని = శరీరం యొక్క; బిగువు = దృఢత్వము; వదలినన్ = సడలినను; నేత్రంబులన్ = కన్నులలో; నెఱసెరలు = ఎర్రటి నరాలు; విరిసినన్ = కనబడినను; జెలువు = అందము; ఎడలినన్ = నశించినను; అతఁడు = ఆ పురుషుడు; యోగ సిద్ధుఁడు = యోగ విద్యలో సిద్ధి పొందినవాడు; ఐ = కాగలడా?

తాత్పర్యము: ఈ భూమిపై కేవలం తల వెంట్రుకలు తెల్లబడినంత మాత్రాన, బుగ్గలపై ముడతలు పడినంత మాత్రాన, శరీరం యొక్క బిగువు సడలిపోయినంత మాత్రాన, కళ్ళలో ఎర్రటి నరాలు విరిసి ముసలితనం వచ్చినంత మాత్రాన మరియు అందం నశించినంత మాత్రాన అతడు యోగసిద్ధుడు కాజాలడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. వార్ధక్యము (ముసలితనం) యొక్క సహజ లక్షణాలైన తల నరవడం, చర్మం ముడతలు పడటం, చూపు మందగించడం వంటి శారీరక మార్పులను కవి యథాతథంగా, మనోహరంగా వర్ణించారు.

పద్య విశేషము: యోగి అయినవాడు కేవలం బాహ్య శారీరక వార్ధక్య లక్షణాల చేత కాక, అంతర్గత సాధన ద్వారా సిద్ధ శరీరాన్ని (వజ్ర శరీరాన్ని) పొందుతాడని యోగ విద్య యొక్క విశిష్టతను ఇక్కడ సమన్వయించారు.

22 వ పద్యము

క. అనఁ తద్వచనామృత సే చనమున యోగంబు సిద్ధిచందము దెలియన్ మనమునఁ గౌతుకకందళి మొనసూపిన నృపుని నెఱిఁగి మునినాయకుఁడున్.

ప్రతిపదార్థము : అనన్ = ఆ అవధూత ఆ విధంగా చెప్పగా; తద్ = అతని యొక్క; వచన = మాటలు అనే; అమృత = అమృతం యొక్క; సేచనమునన్ = తడుపుట చేత; యోగంబు = యోగ విద్య యొక్క; సిద్ధి చందము = సిద్ధి పొందు విధమును; తెలియన్ = గ్రహించుటకు; మనమునన్ = మనస్సులో; కౌతుక కందళి = కుతూహలం అనే చిగురు; మొనసూపిన = అంకురించిన; నృపునిన్ = విక్రమార్క మహారాజును; ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని; ముని నాయకుఁడున్ = ఆ మునిశ్రేష్ఠుడు; తదుపరి విధమును చెప్ప దొడగెను.

తాత్పర్యము: ఆ అవధూత మాటలనే అమృత సించనం చేత యోగసిద్ధి పొందే మార్గాన్ని తెలుసుకోవాలనే కుతూహలం విక్రమార్క మహారాజు మనస్సులో చిగురించింది. రాజు మనసులోని ఆ కోరికను మునిశ్రేష్ఠుడు గ్రహించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. ముని యొక్క వచనములపై 'అమృతత్వము'ను, రాజు మనసులోని కుతూహలము (కోరిక) పై 'కందళి' (చిగురు) ను ఆరోపించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం సమన్వయమైంది.

పద్య విశేషము: ఉత్తమ గురువు శిష్యుని అంతరంగాన్ని, అతని జిజ్ఞాసను సులభంగా గ్రహిస్తాడనే సత్యాన్ని ఈ పద్యంలో చాటారు.

23 వ పద్యము

ఆ.వె. ఎద్దియైన నీకు నెఱిఁగింతు నడుగుము సిగ్గుపడకు మనుడు క్షితివరుండు మరణభయము లేనిమార్గంబు చేకుఱు సిద్ధయోగనియతిఁ జెప్పుమనియె.

ప్రతిపదార్థము : నీకున్ = నీకు; ఎద్ది ఐనన్ = ఏది కావలసినను; నెఱిఁగింతున్ = తెలియజేసెదను; అడుగుము = అడుగుము; సిగ్గుపడకుము = సంకోచించకుము; అనుడున్ = అని ముని పలుకగా; క్షితి వరుండు = భూపతియైన విక్రమార్కుడు; మరణ భయము = చావు గురించిన భయము; లేని = లేనట్టి; మార్గంబు = ఉపాయము; చేకుఱు = సిద్ధించునట్టి; సిద్ధ యోగ నియతిన్ = సిద్ధయోగ విధానమును; చెప్పుము = ఆనతిమ్ము; అనియె = అని కోరెను.

తాత్పర్యము: "నీకు ఏది కావలసినా తెలియజేస్తాను, సంకోచించకుండా అడుగుము" అని ముని వర్యుడు అనగా, ఆ విక్రమార్క మహారాజు "స్వామీ! మరణ భయము లేని మార్గాన్ని ప్రసాదించే సిద్ధయోగ నియమాలను నాకు ఉపదేశించండి" అని ప్రార్థించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. జిజ్ఞాసువైన శిష్యునికి, దయాళువైన గురువుకు మధ్య జరిగే సంభాషణను ఎటువంటి ఆడంబరాలు లేకుండా సహజ సుందరంగా కవి వర్ణించారు.

పద్య విశేషము: లోకోత్తరుడైన విక్రమార్కుడు భోగభాగ్యాలను కోరక, మానవాళికి పరమావధి అయిన అమరత్వాన్ని, మరణాన్ని జయించే యోగమార్గాన్ని అడగడం అతని ఉత్తమ సంస్కారానికి నిదర్శనం.

24 వ పద్యము

మ. అనిన న్యాసముతో జరామరణశూన్యం బైన మృత్యుంజయం బను మంత్రంబును హోమతంత్రమును హవ్యద్రవ్యభేదంబు సా ధనయోగంబుఁ గ్రమంబునం దెలిపి విద్యాదక్షిణానుగ్రహం బున మన్నించి నరేంద్రు వీడుకొని విప్రుండేఁగె వింధ్యాద్రికిన్.

ప్రతిపదార్థము : అనినన్ = రాజు ఆ విధంగా అడుగగా; న్యాసముతోన్ = అంగన్యాస కరన్యాస విధులతో కూడిన; జరా మరణ శూన్యంబు = ముసలితనము, చావులను నశింపజేయునట్టి; ఐన = అయిన; మృత్యుంజయంబు = మృత్యుంజయుడు; అను = అనే; మంత్రంబును = మంత్రాన్ని; హోమ తంత్రమును = హోమ విధానాన్ని; హవ్య ద్రవ్య భేదంబు = హోమమునందు వేల్చవలసిన ద్రవ్యముల రకములను; సాధన యోగంబున్ = సాధన చేయవలసిన యోగవిధిని; క్రమంబునన్ = పద్ధతి ప్రకారం; తెలిపి = ఉపదేశించి; విద్యా దక్షిణా అనుగ్రహంబునన్ = విద్యా పూర్ణత్వమును, ఆశీస్సులను ఇచ్చి; మన్నించి = గౌరవించి; నరేంద్రున్ = విక్రమార్క రాజును; వీడుకొని = సెలవుతీసుకొని; విప్రుండు = ఆ బ్రాహ్మణ రూపంలో ఉన్న అవధూత; ఏఁగెన్ = వెళ్ళిపోయెను; వింధ్యాద్రికిన్ = వింధ్య పర్వతమునకు.

తాత్పర్యము: రాజు ప్రార్థించగా, ఆ యోగి న్యాసవిధులతో కూడినది, ముసలితనం మరియు మరణాన్ని దూరం చేసేది అయిన 'మృత్యుంజయ మంత్రమును', దానికి సంబంధించిన హోమ విధానాన్ని, హోమ ద్రవ్యాల భేదాలను, సాధన యోగాన్ని క్రమ పద్ధతిలో ఉపదేశించాడు. ఆ విద్యాప్రదానంతో మహారాజును అనుగ్రహించి, వీడ్కోలు తీసుకొని ఆ యోగి వింధ్య పర్వతానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్య అలంకారము (లేక క్రమాలంకారము). మంత్రము, హోమతంత్రము, హవ్యద్రవ్య భేదము, సాధన యోగములను ఏ క్రమంలో సాధన చేయాలో అదే క్రమంలో ఉపదేశించినట్లు కవి వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ క్రమాలంకారం సమన్వయమైంది.

పద్య విశేషము: మృత్యుంజయ మంత్ర సాధనకు కేవలం జపమే కాక హోమ విధానము, యోగసాధన కూడా అత్యంత ఆవశ్యకమని ఇక్కడ వివరించబడింది.

25 వ పద్యము (సీస పద్యము)

సీ. క్షితివరుం డిట యోగసిద్ధికై మంత్రిపై రాజ్యభారం బిడి రాముపగిది జటిలుఁ డై మేన భస్ముఁ బూసి వల్లల ధారియై కాననాంతమున కేఁగి ఋషిభంగి గంగలోఁ త్రిషవణస్నానుఁడై జపతపంబులఁ పురశ్చరణ చేసి మంత్రపూతంబుగా మధుతిలదూర్వాజ్య హోమంబు జరుపుచు నేమమునను తే.గీ. నక్తము నుపోష్యమును నేక భుక్తమనఁగఁ గలుగుదినముల సిద్ధయోగముననుండి కందమూలముల నశనకాంక్ష దీర్చి వ్రతము చరియించి నట్లేకవత్సరంబు.

ప్రతిపదార్థము : ఇటన్ = ఇక్కడ; క్షితి వరుండు = విక్రమార్క మహారాజు; యోగ సిద్ధికై = యోగములో సిద్ధి పొందుట కొరకు; మంత్రి పైన = తన మంత్రి అయిన భట్టిపై; రాజ్య భారంబు = రాజ్య పాలనా బాధ్యతలను; ఇడి = ఉంచి; రాము పగిదిన్ =

శ్రీరాముని వలె; జటిలుఁడు = జడలు ధరించినవాడు; ఐ = అయి; మేనన్ = శరీరంపై; భస్మమున్ = విభూతిని; పూసి = రాసుకొని; వల్లల ధారి = నారచీరలను ధరించినవాడు; ఐ = అయి; కానన అంతమునకున్ = దట్టమైన అరణ్య మధ్యమునకు; ఏఁగి = వెళ్ళి; ఋషి భంగిన్ = ఋషి వలె; గంగలోన్ = గంగానది నందు; త్రిషవణ స్నానుఁడు = మూడు కాలములలోను (ఉదయం, మధ్యాహ్నం, సాయంత్రం) స్నానము చేయువాడు; ఐ = అయి; జప తపంబులన్ = జపములను, తపస్సులను; పురశ్చరణ చేసి = మంత్ర పురశ్చరణ గావించి; మంత్ర పూతంబుగాన్ = మంత్రాలచే పవిత్రం చేయబడిన; మధు = తేనె; తిల = నువ్వులు; దూర్వా = గరిక; ఆజ్య = నెయ్యి అను ద్రవ్యములతో; హోమంబు = హోమమును; జరుపుచున్ = చేయుచు; నేమమునను = కఠిన నియమముతో; నక్తమున్ = రాత్రి వేళ భుజించుట; ఉపోష్యమును = ఉపవాసముండుట; ఏక భుక్తము = రోజుకు ఒక్క పూట మాత్రమే భుజించుట; అనఁగన్ = అనబడు; కలుగు దినములన్ = నియమిత రోజులలో; సిద్ధ యోగమునన్ = సిద్ధయోగ నిష్ఠలో; ఉండి = నిలిచి; కంద మూలములన్ = దుంపలు, వేర్లతో; అశన కాంక్ష = ఆహార కోరికను; తీర్చి = పోగొట్టుకొని; అట్లు = ఆ విధంగా; ఏక వత్సరంబు = ఒక సంవత్సర కాలము; వ్రతము = ఈ మహా వ్రతాన్ని; చరియించెన్ = ఆచరించెను.

తాత్పర్యము: అటు పిమ్మట విక్రమార్క మహారాజు యోగసిద్ధి కొరకు శ్రీరాముని వలె తన రాజ్యభారాన్ని మంత్రిపై (భట్టిపై) ఉంచి అడవులకు వెళ్ళాడు. తలపై జడలు ధరించి, ఒంటికి భస్మం పూసుకుని, నారచీరలు కట్టుకుని ఋషిలా మారాడు. గంగానదిలో త్రికాల స్నానాలు చేస్తూ, మృత్యుంజయ మంత్ర పురశ్చరణ చేశాడు. మంత్రపూరితంగా తేనె, నువ్వులు, గరిక, నెయ్యి వంటి ద్రవ్యాలతో హోమాలు చేశాడు. నక్త వ్రతం, ఉపవాసం, ఏకభుక్తం వంటి కఠిన నియమాలను పాటిస్తూ, కేవలం కందమూలాలను తింటూ, సిద్ధయోగ నిష్ఠలో ఒక సంవత్సర కాలం పాటు ఆ వ్రతాన్ని విజయవంతంగా ఆచరించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. విక్రమార్కుడు రాజ్యభారాన్ని మంత్రిపై పెట్టి అడవులకు వెళ్ళడాన్ని "రాముపగిది" (శ్రీరాముని వలె) అని వర్ణించడం ద్వారా ఇక్కడ ఉపమాలంకారం చక్కగా సమన్వయించబడింది.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని తపోదీక్షకు, నియమ నిష్ఠలకు ఈ పద్యం అద్దం పడుతోంది. ఒక గొప్ప రాజు యోగసిద్ధి కోసం ఎంతటి శారీరక శ్రమను, కఠిన నియమాలను ఓర్చాడో కవి ఇక్కడ సీస పద్యం ద్వారా విపులంగా వర్ణించారు.

26 వ వచనము

వ. తదనంతరంబ యొకనాఁటి హోమసమయంబున,

ప్రతిపదార్థము : తదనంతరంబ = ఆ వ్రత సమాప్తి అయిన తరువాత; ఒక నాఁటి = ఒకానొక రోజు యొక్క; హోమ సమయంబునన్ = హోమము చేయుచున్న వేళ యందు; తదుపరి వృత్తాంతము జరిగెను.

తాత్పర్యము: ఆ వ్రత నియమము ముగిసిన పిమ్మట, ఒకనాటి హోమ సమయములో ఈ క్రింది విధముగా జరిగింది.

విశేషాలు:

వచన విశేషము: ఇది కథా గమనాన్ని తదుపరి ఘట్టంలోనికి నడిపించడానికి ఉపయోగపడిన సంయోజక వచనము.

27 వ పద్యము

క. ఆహుతి వోయఁగఁ గాంతితి రోహితుఁడై లోహితాశ్వరోచి:పటలీ రోహితుడై యాకుండము లో హితుఁ డై నిల్చె నీలలోహితుఁ డంతన్.

ప్రతిపదార్థము : ఆహుతి = హోమ ద్రవ్యములను; పోయఁగన్ = అగ్నిలో వేల్వగా; అంతన్ = అప్పుడు; కాంతి = తన శరీర కాంతి చేత; తిరోహితుఁడు = ఇతర కాంతులను కప్పివేయువాడు; ఐ = అయి; లోహితాశ్వ = అగ్ని దేవుని యొక్క; రోచిః = కాంతుల యొక్క; పటలీ = సమూహము నందు; రోహితుఁడు = అధిరోహించినవాడు (అగ్ని శిఖల మధ్య ప్రకాశించువాడు); ఐ = అయి; ఆ కుండములోన్ = ఆ హోమ గుండము నందు; హితుఁడు = భక్తుల యెడల మేలు కోరువాడు; ఐ = అయి; నీలలోహితుఁడు = శివుడు; నిల్చెన్ = సాక్షాత్కరించి నిలబడెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు హోమ గుండంలో ఆహుతులు వేల్వగా, తన దివ్యేంద్రియ కాంతి చేత ఇతర కాంతులను తిరస్కరిస్తూ, హోమాగ్ని శిఖల మధ్య ప్రకాశిస్తూ, భక్త సులభుడైన ఆ పరమశివుడు (నీలలోహితుడు) ఆ హోమకుండంలో ప్రత్యక్షమై నిలిచాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము మరియు యమక చ్ఛాయ. 'రోహితుఁడై', 'నీలలోహితుఁడు', 'హితుఁడై' అంటూ 'హిత', 'రోహిత' శబ్దాల ఆవృత్తి జరిగి పద్యానికి చక్కని శబ్దసౌందర్యాన్ని, లయను చేకూర్చింది.

పద్య విశేషము: మృత్యుంజయ మంత్రానికి అధిపతి అయిన ఈశ్వరుడు భక్తుడైన విక్రమార్కుని తపస్సుకు మెచ్చి, హోమాగ్ని నుండి సాక్షాత్కరించిన తీరును కవి ఉదాత్తంగా వర్ణించారు.

28 వ వచనము

వ. తదాకారంబు గని సాఁగిమ్రొ క్కి నిలిచిన.

ప్రతిపదార్థము : తద్ = ఆ పరమశివుని యొక్క; ఆకారంబున్ = దివ్య మంగళ స్వరూపాన్ని; కని = చూసి; సాఁగి = నేలపై సాష్టాంగపడి; మ్రొక్కి = నమస్కరించి; నిలిచినన్ = వినయముతో నిలబడగా; పరమేశ్వరుడు పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆ పరమశివుని దివ్య రూపాన్ని దర్శించి, విక్రమార్క మహారాజు నేలపై సాష్టాంగ ప్రణామం ఆచరించి, వినయపూర్వకంగా చేతులు జోడించి నిలబడ్డాడు.

విశేషాలు:

వచన విశేషము: దైవదర్శన సమయమున భక్తుని యందుండవలసిన పరమ వినయాన్ని, శరణాగతిని ఈ చిన్న వచనం చక్కగా వ్యక్తపరుస్తోంది.

29 వ పద్యము

క. మృత్రుంజయుఁడతనితప: కృత్యమునకుఁ జిత్తవృత్తికిం తగఁగ జరా మృత్యునివారక మగు ఫల మత్యాదరణంబుతోడ నాతని కిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము : మృత్యుంజయుఁడు = మృత్యువును జయించిన ఆ పరమశివుడు; అతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క; తపః కృత్యమునకున్ = తపోదీక్షకు; చిత్త వృత్తికిన్ = నిర్మలమైన మనో నిశ్చయానికి; తగఁగన్ = తగినట్లుగా; జరా = ముసలితనమును; మృత్యు = మరణమును; నివారకము = తొలగించునది; అగు = అయిన; ఫలము = ఒక దివ్య ఫలాన్ని; అత్యంత = మిక్కిలి; ఆదరణంబుతోడన్ = ప్రేమతో, ఆదరముతో; ఆతనికిన్ = ఆ విక్రమార్కునికి; ఇచ్చెన్ = ప్రసాదించెను.

తాత్పర్యము: మృత్యుంజయుడైన ఆ భోళాశంకరుడు విక్రమార్కుని కఠోర తపస్సుకు, అతని నిశ్చల భక్తికి ఎంతగానో సంతోషించి, ముసలితనాన్ని, మరణాన్ని నివారించగల ఒక దివ్య ఫలాన్ని (అమృత ఫలాన్ని) ఎంతో ఆదరంతో ఆ రాజుకు ప్రసాదించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. భక్తుని తపస్సుకు మెచ్చి దేవుడు ఫలాన్ని అనుగ్రహించే యథార్థ సన్నివేశాన్ని కవి సరళ సుందర పదాలతో వర్ణించారు.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుడు ఏ మృత్యుంజయ మంత్రాన్ని జపించి సాధన చేశాడో, దానికి ప్రతిఫలంగా జరామరణాలను దూరం చేసే దివ్య ఫలాన్ని స్వయంగా ఆ మృత్యుంజయుని నుండే పొందడం ఇక్కడి విశేషం.

30 వ వచనము)

వ. ఇచ్చి తిరోహితుం డైన.

ప్రతిపదార్థము : ఇచ్చి = ఆ దివ్య ఫలాన్ని ఇచ్చి; తిరోహితుండు = అంతర్ధానము చెందినవాడు; ఐనన్ = కాగా;

31.

ఆ.వె. అట్టిఫలము చేత నంది జనేశ్వరం
డీశ్వరునకుమ్రొక్కి శాశ్వతముగ
నుగసిద్ధి గంటి నని యుల్లసిల్లుచు
మగిడి వచ్చునట్టి మార్గమునను.

ప్రతిపదార్థము:

జనేశ్వరుండు = రాజైన విక్రమార్కుడు, అట్టిఫలము = అటువంటి (మృత్యుంజయ) ఫలమును, చేతన్ = చేతితో, అంది = అందుకొని, ఈశ్వరునకున్ = పరమశివునికి, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, శాశ్వతముగన్ = ఎల్లకాలము ఉండేలా, ఉగసిద్ధి = యోగసిద్ధిని, కంటిన్ = పొందాను, అని = అంటూ, ఉల్లసిల్లుచున్ = సంతోషిస్తూ, మగిడి = తిరిగి, వచ్చునట్టి = వస్తున్నట్టి, మార్గమునను = దారిలో.

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు పరమశివుని అనుగ్రహంతో లభించిన ఆ దివ్యఫలాన్ని చేతిలోకి తీసుకున్నాడు. ఆ ఈశ్వరునికి భక్తితో నమస్కరించి, తాను శాశ్వతమైన యోగసిద్ధిని పొందానని మనస్సులో ఎంతో సంతోషిస్తూ, వింధ్యాద్రి నుండి తన నగరానికి తిరిగి వస్తున్న మార్గంలో—

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యంలో కథాంశాన్ని ఉన్నదున్నట్లుగా తెలపడం వల్ల సరళ స్వభావోక్తి చాయలు కనిపిస్తాయి.

ఈ పద్యంలో విక్రమార్కుని ఈశ్వర భక్తి, లభించిన ఫలం పట్ల అతని ఉల్లాసం చక్కగా వర్ణించబడ్డాయి. రాజు ఎంతో కష్టపడి సాధించిన యోగసిద్ధి సఫలమైందనే తృప్తి ఈ పద్యంలో వ్యక్తమవుతోంది.

32.

చ. పదములుఁ చేతులు న్ముడిఁగి పండులు తుల్లి నిజస్వరంబు గ
ద్గదికఁ బెనంగ నంగమున గ్రంథులు వాఱఁగఁ గుష్ఠరోగము

ముదిమియుఁ గూడి రూపు బలుపుం బొలియింపఁగ దైన్యజీవనా

స్పద మగుబ్రాహ్మణుండు జనపాలున కడ్డమువచ్చి ఇట్లనున్ .

ప్రతిపదార్థము:

పదములున్ = పాదములును, చేతులున్ = చేతులును, ముడిఁగి = వంకర్లు తిరిగి ముడుచుకుపోయి, పండులు = పళ్ళు, తుల్లి = ఊడిపడి (కదిలి), నిజస్వరంబు = తన కంఠధ్వని, గద్గదికన్ = బొంగురుపోవడంతో (గద్గద స్వరముతో), పెనంగన్ = కూడుకొని ఉండగా, అంగమునన్ = శరీరమంతటా, గ్రంథులు = గడ్డలు (కాయలు), వాఱఁగన్ = ఏర్పడగా, కుష్ఠరోగము = కుష్ఠువ్యాధి, ముదిమియున్ = ముసలితనమును, కూడి = ఒకటై, రూపు = అందాన్ని, బలుపున్ = శక్తిని (లావును), పాలియింపఁగన్ = నశింపజేయగా, దైన్య = దీనమైన, జీవన = బ్రతుకునకు, ఆస్పదము = నిలయము, అగు = అయిన, బ్రాహ్మణుండు = ఒక విప్రుడు, జనపాలునకున్ = ఆ రాజునకు, అడ్డము = ఎదురుగా, వచ్చి = నిలిచి, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనున్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: చేతులు, కాళ్ళు వంకర్లు తిరిగి ముడుచుకుపోయి, నోట్లోని పళ్ళు కదిలి ఊడిపోతూ, గద్గదస్వరంతో మాట తడబడుతూ, ఒళ్ళంతా గడ్డలు కట్టి ఉన్నాడు ఒక బ్రాహ్మణుడు. కుష్ఠువ్యాధి, ముసలితనము రెండును ఒక్కటై అతని రూపాన్ని, బలాన్ని పూర్తిగా నాశనం చేయగా, అత్యంత దీనంగా జీవిస్తున్న ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు విక్రమార్క మహారాజునకు అడ్డంగా వచ్చి ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. రోగగ్రస్తుడైన, వృద్ధుడైన ఒక బ్రాహ్మణుడి శారీరక దుస్థితిని (పాదాలు చేతులు ముడగడం, పళ్ళు తుల్లడం, స్వరము గద్గదిక కావడం) కవి ఏ విధమైన అభూతకల్పనలు లేకుండా ఉన్నదున్నట్లుగా, హృదయవిదారకంగా వర్ణించాడు.

అత్యంత సంపన్నుడు, దివ్యఫల సిద్ధి పొందిన రాజుకు ఎదురుగా, కటిక దరిద్రంలో రోగంతో అలమటిస్తున్న ఆర్తుడు ప్రవేశించడం ద్వారా కథలో ఉత్కంఠను పెంచడం ఈ పద్యంలోని విశేషం.

33.

క. ముదిమియు రోగముఁ గూడం

బొదలెడు నిదె మేను జలువఁ బూనదు నాకు

మది నెఱుఁగుదేని మం దీ

పడనున సమకూర్చి ఇమ్ము పరమదయాత్మా.

ప్రతిపదార్థము:

పరమదయాత్మా = మిక్కిలి దయా హృదయుడైన ఓ రాజా, ముదిమియున్ = ముసలితనమును, రోగమున్ = వ్యాధియు, కూడన్ = కలిసి, పొదలెడు = అతిశయిస్తున్న, నిదె = ఇదిగో ఈ, మేను = నా శరీరము, నాకున్ = నాకు, చలువ = ఉపశమనాన్ని (ఆరోగ్యపు కాంతిని), పూనదు = పొందుట లేదు, మదిన్ = నీ మనస్సునందు, ఎఱుఁగుదేని = గ్రహించినట్లయితే, ఈ పడనునన్ = ఈ సమయములో, మందు = ఔషధాన్ని, సమకూర్చి = సంపాదించి, ఇమ్ము = ఇప్పించుము.

తాత్పర్యము: పరమ దయాళుడవైన ఓ రాజా! ముసలితనము, రోగము కలిసి నా శరీరాన్ని పీడిస్తున్నాయి. నా దేహానికి ఎక్కడా ఉపశమనం లభించడం లేదు. నీ మనస్సులో నా బాధను గుర్తించి, దయచేసి ఈ సమయంలో నాకు తగిన మందును సమకూర్చి ఇవ్వు అని బ్రాహ్మణుడు వేడుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. బ్రాహ్మణుడు మందును యాచించడానికి గల బలమైన కారణాన్ని (ముదిమి, రోగముతో శరీరం బాధపడటం, చలువ పూనకపోవడం) సమర్థనగా చెప్పడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది. విక్రమార్కుని 'పరమదయాత్మా' అని సంబోధించడం ద్వారా, రాజు యొక్క కీర్తిని, దయాగుణాన్ని నమ్మి ఆర్తుడైనవాడు రక్షణ కోరాడని వ్యక్తమవుతోంది.

34.

ఆ.వె. అనిన నతనిఁ తోడుకొనిపోయి తనయింట

మందుమ్రాఁ కొనర్ప మదిఁ తలంచి

యాతఁ దంతూర మరుదేర లేఁ డని

యాత్మఁ జూచి విక్రమార్కవిభుఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = ఆ వృద్ధుడు ఆ విధంగా పలుకగా, విక్రమార్కవిభుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, అతనిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడిని, తోడుకొనిపోయి = తన వెంట పిలుచుకొని వెళ్లి, తనయింటన్ = తన రాజభవనములో, మందుమ్రాఊకు = ఔషధోపచారములు, ఒనర్పన్ = చేయించాలని, మదిన్ = మనస్సులో, తలంచి = భావించి, ఆతఁడు = ఆ ముసలివాడు, అంతదూరము = అంతటి దూరము, అరుదేరన్ = నడచి రావడం, లేఁడు = లేడు (సమర్థుడు కాడు), అని = అని, ఆత్మన్ = తనలో తాను, చూచి = ఆలోచించుకొని.

తాత్పర్యము: ఆ బ్రాహ్మణుడు అలా అడగ్గానే, విక్రమార్క మహారాజు అతనిని తన నివాసానికి తోడుకొని వెళ్లి, అక్కడ మంచి మందులు ఇప్పించి చికిత్స చేయించాలని అనుకున్నాడు. కానీ, ఆ వృద్ధుడు అంత దూరం నడచి రాలేడని అతని శారీరక స్థితిని చూసి తనలో తాను గ్రహించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అనుమాన అలంకార చాయలు. వృద్ధుని శారీరక బలాన్ని చూసి, అతను రాజభవనం వరకు నడవలేడనే విషయాన్ని రాజు ఊహించడం (నిశ్చయించుకోవడం) ఇందులో కనిపిస్తుంది.

విక్రమార్కుని పరదుఃఖభంజన గుణము, పరుల కష్టాన్ని తక్షణమే అర్థం చేసుకునే వివేకము ఇక్కడ వ్యక్తమవుతున్నాయి. కేవలం సహాయం చేయాలనే ఆలోచనే కాక, ఆర్తుడి శక్తిసామర్థ్యాలను కూడా రాజు గమనించడం అతని సూక్ష్మబుద్ధికి నిదర్శనం.

35.

ఆ.వె. కలిగి పెట్టలేక కష్టఁ డైయున్న దు

ర్గుణుని పాపమునకుఁ గొలది లేదు

తన్ను మాని యైన ధర్మంబు చేసిన
యతనిపుణ్యమునకు నవధి లేదు.

ప్రతిపదార్థము:

కలిగి = సంపద ఉండికూడా, పెట్టలేక = దానం చేయలేక, కష్టుఁడు = లోభియై (కఠినుడై), ఐయున్న = ఉన్నట్టి, దుర్గుణుని = చెడ్డ గుణము కలవాని యొక్క, పాపమునకున్ = పాపానికి, కొలది = హద్దు, లేదు = లేదు, తన్నున్ = తనను (తన సుఖాన్ని లేదా ప్రాణాన్ని), మాని = వదులుకొని, ఐనన్ = అయినప్పటికీ, ధర్మంబు = సత్కార్యము, చేసిన = ఆచరించిన, అతని = ఆ పుణ్యాత్ముని యొక్క, పుణ్యమునకున్ = సుకృతమునకు, అవధి = మేర (హద్దు), లేదు = లేదు.

తాత్పర్యము: ధనము ఉండికూడా యాచకులకు పెట్టలేక లోభియై బ్రతికే దుర్మార్గుని పాపానికి హద్దు లేదు. అలాగే, తన సుఖాన్ని లేదా తనను సైతం లెక్కచేయకుండా పరుల కోసం ధర్మం చేసే పుణ్యాత్ముని పుణ్యానికి అంతము లేదు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక అలంకారము. లోభి యొక్క పాపాన్ని ("కొలది లేదు"), త్యాగశీలి యొక్క పుణ్యాన్ని ("అవధి లేదు") పరస్పరం వ్యతిరేక రూపంలో సమాంతరంగా పోల్చడం వల్ల ఇది వ్యతిరేక అలంకారమైంది.

విక్రమార్కుని ఉదాత్తమైన ఆలోచనా విధానానికి, త్యాగనిరతికి ఈ పద్యం ఒక దిక్సూచి. తన ప్రాణ సమానమైన దివ్యఫలాన్ని త్యాగం చేయడానికి రాజు మానసికంగా ఎలా సిద్ధపడ్డాడో ఈ పద్యం వివరిస్తుంది.

36.

క. తుదిముట్టని బ్రతుకున కా
పదఁ బొదలెడివాఁడు దానపాత్రం బని స
మ్మదమున నార్తులకొఱ కై
సదయులు ప్రాణములు తొల్లి చాగము లిడరే.

ప్రతిపదార్థము:

తుదిముట్టని = శాశ్వతము కాని (ఎప్పటికైనా అంతమయ్యే), బ్రతుకునకున్ = జీవితము కొరకు, ఆపదన్ = కష్టములతో, పాదలెడివాఁడు = బాధపడుతున్నవాడు, దానపాత్రంబు = దానము చేయదగిన ఉత్తమ పాత్ర, అని = అని భావించి, సమ్మదమునన్ = సంతోషముతో, ఆర్తులకొఱకై = బాధల్లో ఉన్నవారి కోసము, తొల్లి = పూర్వము, సదయులు = దయాశీలురైన మహానుభావులు, ప్రాణములు = తమ జీవములను సైతం, చాగములు = త్యాగములుగా, ఇడరే = ఇవ్వలేదా!

తాత్పర్యము: ఎప్పటికైనా అంతమైపోయే ఈ నాశనమయ్యే బ్రతుకు కోసం కష్టాలపాలవుతున్న ఆర్తుడే నిజమైన దానపాత్ర. పూర్వము దయాహృదయులైన మహానుభావులు బాధల్లో ఉన్న పరుల కోసం సంతోషంగా తమ ప్రాణాలనే త్యాగం చేయలేదా! అని రాజు తలచాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము. విక్రమార్కుడు బ్రాహ్మణునికి సహాయం చేయాలనుకునే విశేషాంశాన్ని, పూర్వీకులైన సదయులు ఆర్తుల కోసం ప్రాణ త్యాగాలు చేశారు అనే సామాన్య సత్యంతో సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారమైంది.

శిబి, దధీచి వంటి త్యాగధనుల సంప్రదాయాన్ని విక్రమార్కుడు ఇక్కడ స్మరించుకుంటూ, సత్కార్య నిరతికి ప్రాణాలైనా తృణప్రాయమని భావించడం ఇందులోని విశేషం.

37. వచనము:

వ. అని తొల్లింటి రాజులం బ్రశంసించి తనలో శంకింపక సాహసాంకుండు మహోదారుండై

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా, తొల్లింటి = పూర్వపు, రాజులన్ = మహారాజులను, ప్రశంసించి = కొనియాడి, తనలోన్ = తన మనస్సులో, శంకింపక = ఏమాత్రం సందేహించకుండా, సాహసాంకుండు = సాహసమే చిహ్నముగా గల ఆ విక్రమార్కుడు, మహోదారుండు = గొప్ప ఉదార స్వభావము కలవాడు, ఐ = అయి.

తాత్పర్యము: అని ఈ విధంగా పూర్వపు రాజుల త్యాగ గుణాలను ప్రశంసించి, మనస్సులో ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా, సాహసవంతుడు, మహోదారుడైన విక్రమార్క మహారాజు——

విశేషాలు:

వచనమైనా కథను వేగంగా ముందుకు నడిపించడానికి, రాజు యొక్క తక్షణ సాహస నిశ్చయాన్ని తెలపడానికి ఇది దోహదపడింది. 'సాహసాంకుండు' అనే సార్థక నామధేయానికి తగ్గట్లుగా రాజు ప్రవర్తించాడని ఇక్కడ ధ్వనిస్తోంది.

38.

క. ప్రాణము లడుగఁడు వృద్ధ
క్షోణిసురుఁ డితఁడు మందుఁ కోరెడు దేహ
త్రాణము గావించెద నని
క్షోణీశుఁడు చేతిపండుఁ కోరిక నిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఇతఁడు = ఈ, వృద్ధ = ముసలివాడైన, క్షితిసురుఁడు (క్షోణిసురుఁడు) = బ్రాహ్మణుడు, ప్రాణములు = నా ప్రాణాలను, అడుగఁడు = యాచించడం లేదు, మందున్ = కేవలం రోగ నివారణకు మందును మాత్రమే, కోరెడు = కోరుతున్నాడు, దేహ = ఇతని శరీరమునకు, త్రాణము = రక్షణను, కావించెదన్ = కలిగిస్తాను, అని = అని నిశ్చయించుకొని, క్షితి ఈశుఁడు (క్షోణీశుఁడు) = ఆ విక్రమార్క రాజు, చేతిపండున్ = తన చేతిలో ఉన్న (మృత్యుంజయ) ఫలాన్ని, కోరికన్ = ఇష్టముతో (ఆదరముతో), ఇచ్చెన్ = అతనికి ఇచ్చివేసెను.

తాత్పర్యము: "ఈ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు నా ప్రాణాలనేమీ అడగడం లేదు, కేవలం రోగం తగ్గడానికి మందు మాత్రమే అడుగుతున్నాడు. కాబట్టి ఇతని దేహాన్ని రక్షించడం నా కర్తవ్యం" అని భావించి, ఆ రాజు తన చేతిలోని దివ్య ఫలాన్ని సంతోషంగా ఆ బ్రాహ్మణుడికి ఇచ్చివేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. రాజు ఫలాన్ని ఇవ్వడానికి గల కారణాన్ని (బ్రాహ్మణుడు ప్రాణాలు అడగకపోవడం, దేహరక్షణ చేయడం రాజు ధర్మం కావడం) పద్యంలో హేతుబద్ధంగా సమర్థించడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

అమరత్వాన్ని, నిత్య యవ్వనాన్ని ఇచ్చే దివ్య ఫలాన్ని సైతం సాధారణ వృద్ధుని రోగ నివారణకై వెనుకాడకుండా త్యాగం చేయడం విక్రమార్కుని అసమాన త్యాగశీలతకు పరమావధి.

39.

శా. దివ్యం బౌఫల మిచ్చినం దీని ధరిత్రీనిర్జరుం డంతఁగు
ష్ఠవ్యాధిస్థవిరత్వదూరతమమై సంపూర్ణ తేజఃకణా
భివ్యాప్తం బగు దివ్యదేహ మటుఁ ప్రాపింపంగ నిర్మోకము
క్తవ్యాకేంద్రుని భంగి నొప్పెఁ పతి చోద్యం బంది హర్షింపఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

దివ్యంబు = మహిమాన్వితమైన, ఔ = అయినట్టి, ఫలము = ఆ పండును, ఇచ్చినన్ = రాజు ఇవ్వగా, ధరిత్రీనిర్జరుండు = ఆ బ్రాహ్మణుడు (భూదేవుడు), తిని = భక్షించి, అంతన్ = వెంటనే, కుష్ఠవ్యాధి = కుష్ఠురోగము నుండి, స్థవిరత్వ = ముసలితనము నుండి, దూరతమము = పూర్తిగా విముక్తుడు, ఐ = అయి, సంపూర్ణ = నిండుగా ఉన్న, తేజస్ = కాంతి యొక్క, కణ = సమూహముతో, అభివ్యాప్తంబు = నిండినది, అగు = అయిన, దివ్య = ప్రకాశవంతమైన, దేహము = శరీరాన్ని, అటున్ = ఆ విధముగా, ప్రాపింపంగన్ = పొందగా, నిర్మోక = కుబుసమును, ముక్త = విడిచిన, వ్యాకేంద్రుని = సర్పరాజము (పాము) యొక్క, భంగిన్ = విధముగా, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను, పతి = ఆ విక్రమార్క రాజు, చోద్యంబు = ఆశ్చర్యమును, అంది = పొంది, హర్షింపఁగన్ = సంతోషించేటట్లుగా.

తాత్పర్యము: రాజు ఆ దివ్యఫలాన్ని ఇవ్వగా, ఆ బ్రాహ్మణుడు దానిని తిన్నాడు. వెంటనే అతని కుష్ఠువ్యాధి, ముసలితనం పూర్తిగా తొలగిపోయాయి. సంపూర్ణ తేజస్సుతో విరాజిల్లే దివ్యశరీరం అతనికి లభించింది. కుబుసం విడిచిన పాములాగా అతడు నవయవ్వనంతో ప్రకాశించాడు. అది చూసి విక్రమార్క మహారాజు అత్యంత ఆశ్చర్యానందాలకు లోనయ్యాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. రోగగ్రస్తుడైన వృద్ధుడు దివ్యఫలాన్ని తిని యవ్వనాన్ని పొందిన విధానాన్ని, ముసలి చర్మాన్ని (కుబుసాన్ని) విడిచిపెట్టి కొత్త కాంతితో మెరిసే సర్పరాజంతో పోల్చడం జరిగింది ("నిర్మోకముక్తవ్యాకేంద్రుని భంగి"). 'భంగి' అనే ఉపమావాచకం వాడబడింది.

త్యాగం వల్ల పరులకు కలిగే అత్యున్నత మేలును చూసి ఆనందించడమే ఉత్తమ రాజు యొక్క లక్షణమని ఇక్కడ నిరూపితమైంది.

40.

క. అర్థికి నీక్రియ నిచ్చి కృ
తార్థుండై కదలి వచ్చె నటుగావున న
ప్పార్థివునకు సరిపూనమి
వ్యర్థము నీతలఁపు భోజవసుధాధీశా.

ప్రతిపదార్థము:

భోజవసుధాధీశా = భోజరాజా, అర్థికిన్ = యాచకునికి, ఈక్రియన్ = ఈ విధముగా (తన అమరత్వ ఫలాన్ని), ఇచ్చి = దానం చేసి, కృతార్థుండు = ధన్యుడు, ఐ = అయి, కదలి = బయలుదేరి, వచ్చెన్ = రాజ్యానికి వచ్చెను, అటుగావునన్ = కాబట్టి, ఆ పార్థివునకున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు, సరిపూనమి = సమానత్వాన్ని కోరడం, వ్యర్థము = నిరర్థకము, నీ తలఁపు = నీ యొక్క ఆలోచన (ప్రЯЯTనము).

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! విక్రమార్క మహారాజు యాచించిన వృద్ధునికి ఆ విధంగా తన దివ్యఫలాన్ని దానం చేసి కృతార్థుడయ్యాడు. అంతటి అసమాన త్యాగధనుడైన విక్రమార్కునితో నిన్ను నీవు సమానుడిగా ఊహించుకోవడం వ్యర్థం. నీ ప్రయత్నాన్ని విరమించుకో" అని ఆ పదవ బొమ్మ భోజరాజుతో పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కడానికి అర్హుడు కాడనే నిశ్చయాన్ని, విక్రమార్కుని నిరుపమాన త్యాగ గుణంతో బొమ్మ సమర్థించింది.

ఈ పద్యం భోజరాజుకు విక్రమార్కుని త్యాగ నిరతిని గుర్తు చేస్తూ, సింహాసనాన్ని అధిష్ఠించాలనే అతని ప్రయత్నాన్ని నిలువరించడానికి తగిన హెచ్చరికగా నిలిచింది.

41.

క. నావుడు భోజక్షితిపతి
భావంబునఁ జోద్యహర్షభరితుం డై ల
జ్జావనతవదనుఁ డగుచు హి
తావృతుఁ డై మగిడి పోయె నంతఃపురికిన్.

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని ఆ పదవబొమ్మ పలుకగా, భోజక్షితిపతి = భోజరాజ మహారాజు, భావంబునన్ = తన మనస్సునందు, చోద్య = ఆశ్చర్యముతోను, హర్ష = సంతోషముతోను, భరితుండు = నిండినవాడు, ఐ = అయి, లజ్జా = సిగ్గుచేత, అవనత = వంచబడిన, వదనుఁడు = ముఖము కలవాడు, అగుచున్ = అవుతూ, హిత = హితవు పలికే మంత్రులతో, ఆవృతుఁడు = చుట్టబడినవాడు, ఐ = అయి, అంతఃపురికిన్ = తన కోటలోనికి, మగిడి = వెనుకకు తిరిగి, పోయెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: ఆ పదవ బొమ్మ విక్రమార్కుని త్యాగగుణాన్ని ఆ విధంగా వివరించగా, భోజరాజు మనస్సులో ఆశ్చర్యానందాలు నిండాయి. విక్రమార్కుని ఈగికి తగినట్లు తనలో ఆ గుణాలు లేనందుకు సిగ్గుతో తలవంచుకొని, తన హితైషులైన మంత్రులతో కలిసి అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. కథ విన్న తర్వాత భోజరాజులో కలిగిన సహజమైన మానసిక మార్పులను (ఆశ్చర్యం, సంతోషం కలగడం, సిగ్గుతో తలవంచుకోవడం) కవి అత్యంత సహజ సిద్ధంగా వర్ణించాడు.

విక్రమార్కుని కథలు భోజరాజులో అహంకారాన్ని తగ్గించి, ఆత్మపరిశీలన చేసుకునేలా చేస్తున్నాయని తెలపడం ఇక్కడి విశేషం.

41 (అనుబంధం). వచనము:

వ. మఱియుఁ గొన్నిదినంబులు సనిన నేకాదశద్వార వీక్షకుండై.

ప్రతిపదార్థము:

మఱియున్ = ఆ తర్వాత, కొన్ని = కొన్ని, దినంబులు = రోజులు, సనినన్ = గడచిపోగా, ఏకాదశ = పదకొండవ, ద్వార = సింహాసనపు మెట్టు యొక్క, వీక్షకుండు = రక్షకురాలైన బొమ్మను చూసేవాడు, ఐ = అయి.

తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత మరికొన్ని రోజులు గడచిన పిదప, భోజమహారాజు సింహాసనం ఎక్కాలనే తలంపుతో పదకొండవ మెట్టు వద్ద ఉన్న బొమ్మను చూసేవాడై ముందుకు వచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఈ వచనం కథను పదవ బొమ్మ నుండి పదకొండవ బొమ్మ కథకు అనుసంధానించేందుకు తోడ్పడింది.

[పదకొండవ బొమ్మ కథ ప్రారంభం]

43.

క. సూక్ష్మముగఁ దలఁచెద న్మృగ
లక్ష్మకళారమ్యు వీరలక్ష్మిగమ్యు న్
లక్ష్మీలలనావక్షో
జక్ష్మాధరసక్తు భక్తసంహు నృసింహు న్.

ప్రతిపదార్థము:

మృగ = జింక యొక్క, లక్ష్మ = చిహ్నము (చంద్రుని కళ) వంటి, కళా = విద్యలచే, రమ్యున్ = అందమైనవాడును, వీరలక్ష్మి = వీరలక్ష్మికి, గమ్యున్ = నివాసస్థానమైనవాడును, లక్ష్మీలలనా = లక్ష్మీదేవి అనే సుందరి యొక్క, వక్షోజ = కుచములు అనే, క్ష్మాధర = పర్వతములందు, సక్తున్ = ఆసక్తుడైనవాడును, భక్త = భక్తుల యొక్క, సంహున్ = సమూహమును రక్షించువాడును అయిన, నృసింహున్ = నరసింహస్వామిని, సూక్ష్మముగన్ = ఏకాగ్రతతో కూడిన నిశ్చల మనస్సుతో, తలఁచెదన్ = ధ్యానించెదను.

తాత్పర్యము: చంద్రకళల వలె ఆహ్లాదకరమైన రూపము కలవాడు, వీరలక్ష్మికి నిలయమైనవాడు, లక్ష్మీదేవి వక్షఃస్థలమునందు అనురాగము కలవాడు మరియు భక్తకోటిని రక్షించేవాడైన ఆ నరసింహస్వామిని నా మనస్సునందు ఏకాగ్రతతో ధ్యానిస్తున్నాను.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. 'లక్ష్మ', 'లక్ష్మీ', 'జక్ష్మా' వంటి అక్షరాల ఆవృత్తి వల్ల శబ్దాలంకారం శోభిల్లింది. లక్ష్మీదేవి వక్షోజాలను పర్వతాలుగా రూపించడం వల్ల రూపక ఛాయలు ఉన్నాయి.

కవి తన కావ్యం నిర్విఘ్నంగా కొనసాగేందుకు పదకొండవ బొమ్మ కథ ప్రారంభంలో ఇష్టదైవ ప్రార్థనగా నరసింహ స్తుతి చేశాడు.

44.

క. అని నియమంబున భోజుం
డనువగులగ్నమునఁ జేర నరిగి మహేంద్రా

సన మెక్కఁబోఁగ నిలునిలు

మని యచ్చటిబొమ్మ పలికె నచ్చెరు వందన్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా (భావించుచు), భోజుండు = భోజరాజు, నియమంబునన్ = ఆచారవిధిని అనుసరించి, అనువు = అనుకూలమైన, అగు = అయినట్టి, లగ్నమునన్ = శుభ ముహూర్తమందు, చేరన్ = సింహాసనమును సమీపించి, అరిగి = వెళ్ళి, మహేంద్ర = దేవేంద్రుని వంటిదైన ఆ, ఆసనము = సింహాసనమును, ఎక్కన్ = అధిరోహించవలెనని, పోఁగన్ = ప్రయత్నించగా, అచ్చటి = అక్కడ ఉన్న (పదకొండవ), బొమ్మ = ప్రతిమ, అచ్చెరువు = ఆశ్చర్యము, అందన్ = కలిగేలా, నిలు = ఆగుము, నిలుము = ఆగవయ్యా, అని = అంటూ, పలికెన్ = మాట్లాడెను.

తాత్పర్యము: భోజరాజు నియమ నిష్ఠలతో తనకు అనుకూలమైన ఒక శుభలగ్నమందు ఆ దివ్య సింహాసనాన్ని సమీపించాడు. దేవేంద్రుని ఆసనం వంటి ఆ పీఠాన్ని ఎక్కబోతుండగా, అక్కడి పదకొండవ బొమ్మ సభలోని వారంతా ఆశ్చర్యపోయేలా "ఆగు ఆగు!" అని పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి. భోజరాజును నిలువరించడానికి గల కారణాన్ని మున్ముందు చెప్పబోయే కథతో సమర్థిస్తుంది.

'నిలు నిలు' అని ద్విరుక్తిని ఉపయోగించడం ద్వారా బొమ్మ యొక్క తక్షణ వారోపణలో ఉన్న తీవ్రత వ్యక్తమవుతోంది.

45.

క. పరికింప విక్రమార్కుని

సరిపూనఁ పరోపకారసత్వంబులు సు

స్థిరముగఁ కలగనివానికిఁ

తరమే ఇట దీని నెక్క ధారాధీశా.

ప్రతిపదార్థము:

ధారాధీశా = ధారానగర ప్రభువైన ఓ భోజరాజా, పరికింపన్ = ఆలోచించి చూడగా, విక్రమార్కుని = విక్రమాదిత్యునితో, సరిపూనన్ = సమానత్వాన్ని సాధించడానికి, పరోపకార = పరులకు ఉపకారము చేసే, సత్త్వములు = ఉత్తమ గుణములు, సుస్థిరముగన్ = నిశ్చలముగా, కలగని = లేనట్టి, వానికిన్ = మనుష్యునికి, ఇట = ఈ స్థలమందు, దీనిన్ = ఈ సింహాసనమును, ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు, తరమే = శక్యమా (కాదు).

తాత్పర్యము: "ధారానగరాధిపతీ ఓ భోజరాజా! ఆలోచించి చూస్తే, విక్రమార్కునితో సమానుడిగా నిలబడాలన్నా, పరులకు ఉపకారం చేసే సద్గుణాలు మనిషిలో సుస్థిరంగా ఉండాలి. అటువంటి గుణాలు లేనివానికి ఈ దివ్య సింహాసనాన్ని ఎక్కడం సాధ్యమా? కాదు" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము / ఆక్షేప అలంకారము. 'దీని నెక్క తరమే' అనే ఒక విశేష ప్రశ్నను, పరోపకార గుణాలు స్థిరంగా లేనివాడు అర్హుడు కాడు అనే సామాన్య నీతితో సమర్థించడం జరిగింది.

విక్రమార్కునితో సమానత్వం పొందడానికి బాహ్య పరాక్రమం కన్నా అంతర్గత పరోపకార బుద్ధి ముఖ్యమని బొమ్మ బోధించింది.

46.

క. అనవుడు నవ్వసుధాపతి
చనునతనిపరోపకారస ్త్వగుణము లె
ట్లనఁ పాంచాలికయును స
ద్వినయంబున భోజనృపతి విన ని ట్లనియెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = అని ఆ బొమ్మ పలుకగా, ఆ వసుధాపతి = ఆ భోజరాజు, చనున్ = ఒప్పిదమైన, అతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, పరోపకార = పరులకు చేసిన ఉపకారములు, సత్త్వ = ఉదాత్తమైన, గుణములు = సద్గుణములు, ఎట్లు = ఎటువంటివి?, అనన్ = అని అడుగగా, పాంచాలికయును = ఆ సాలభంజిక (బొమ్మ) కూడా, సద్వినయంబునన్ = మంచి వినయముతో, భోజనృపతి = భోజరాజు, వినన్ = ఆలకించేలా, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: బొమ్మ అలా అనేసరికి ఆ భోజమహారాజు "ఆ విక్రమార్కుని పరోపకార గుణాలు, సాహసాలు ఎటువంటివో వివరించు" అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ పాంచాలిక (బొమ్మ) ఎంతో వినయంతో భోజరాజు వినేలా ఈ విధంగా చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇది కథా సంవిధానానికి సంబంధించినది కావడంతో అలంకార రహితమైన శైలి (సహజోక్తి) లో సాగింది.

భోజరాజు విక్రమార్కుని గుణాలను తెలుసుకోవాలనే జిజ్ఞాసను కనబరచడం ఇందులోని విశేషం.

47.

క. జననాథ రాజసముఖం
బున నున్ననరుండు యోగ్యము నయోగ్యముఁ[2]
ల్కిన నవుఁ గా దన కూరక
వినవలయును సరస మైన విరసం బైనన్.

ప్రతిపదార్థము:

జననాథ = ఓ రాజా, రాజసముఖంబునన్ = రాజు యొక్క సమక్షమందు, ఉన్న = కొలువై ఉన్న, నరుండు = మనుష్యుడు (సేవకుడు లేదా సభాసదుడు), యోగ్యమున్ = అర్హమైనదైనను, అయోగ్యమున్ = అనర్హమైనదైనను, ఈనన్ = రాజు పలికినప్పుడు, అవున్ = అవును అని గాని, కాదు = కాదు అని గాని, అనక = అనకుండా, సరసము = ఇంపైనది, ఐనన్ = అయినను, విరసము = అమనోజ్ఞమైనది, ఐనన్ = అయినను, ఊరక = మౌనముగా, వినవలయును = ఆలకించవలసి ఉంటుంది.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! రాజుల సమక్షంలో ఉండే సభాసదుడు లేదా సేవకుడు, రాజు చెప్పే విషయాలు యోగ్యమైనవైనా, అయోగ్యమైనవైనా, అవి వినడానికి సరసంగా ఉన్నా, విరసంగా ఉన్నా గాని 'అవును' లేదా 'కాదు' అని అడ్డు చెప్పకుండా మౌనంగా వినాలి. (ఇప్పుడు నేను చెప్పేది కూడా అంతే జాగ్రత్తగా విను)."

విశేషాలు:

అలంకారము: లోకోక్తి / నీతి అలంకార ఛాయలు. రాజసభలలో ప్రవర్తించవలసిన తీరును ఒక సామాన్య నీతిగా కవి ఇక్కడ లోకోక్తి రూపంలో ప్రస్తావించాడు.

బొమ్మ రాజుకు కథ చెప్పే ముందు, సభా మర్యాదను గుర్తు చేస్తూ తను చెప్పే చేదు నిజాలను సైతం ఓర్పుతో వినాలని సూచించడం విశేషం.

48.

ఆ.వె. పలుకఁ దగినపలుకు పలుకక యున్న ను

బలుకు వినియు వినని పగిది నున్న

బలుకఁ జూచువానిఁ పలుకకు మన్నను

బలుకుతేల తల్లి సాలయు నతని.

ప్రతిపదార్థము:

పలుకన్ = మాట్లాడడానికి, తగిన = యోగ్యమైన, పలుకు = మాటను, పలుకక = చెప్పకుండా, ఉన్నను = మౌనముగా ఉన్నా, పలుకు = ఎదుటివారి మాటను, వినియున్ = విన్నప్పటికిని, వినని = విననట్లు ఉండే, పగిదిన్ = విధముగా, ఉన్నన్ = ప్రవర్తించినా, పలుకన్ = మాట్లాడాలని, చూచువానిన్ = ప్రయత్నించే వానిని, పలుకకుము = మాట్లాడవద్దు, అన్నను = అని నిలువరించినా, అతని = అటువంటి వాని యొక్క, బలుకుతేల = వాక్చాతుర్యము అనే లక్ష్మి (సరస్వతి), తల్లి = ఆ తల్లి, సాలయున్ = అలిసిపోవును (లేదా నశించిపోవును).

తాత్పర్యము: మాట్లాడవలసిన సమయంలో సరైన మాటలు మాట్లాడకపోయినా, ఎదుటివాడు చెప్పే మంచి మాటలను వినిపించుకోనట్లు నటించినా, మాట్లాడాలని తహతహలాడే వాడిని మాట్లాడకుండా నోరు నొక్కినా... అటువంటి వాని యందు వాగ్దేవి అయిన సరస్వతీదేవి విముఖురాలవుతుంది (అతని వాక్చాతుర్యం నశిస్తుంది).

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. వాగ్దేవి ఎందుకు నశిస్తుందో లేదా విముఖురాలవుతుందో చెప్పడానికి మూడు బలమైన కారణాలను (పలకవలసింది పలకకపోవడం, విని విననట్లుండడం, పలికేవాడిని అడ్డుకోవడం) హేతువులుగా చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

భావ ప్రకటన స్వేచ్ఛ యొక్క ప్రాధాన్యతను, సభలో సత్యం మాట్లాడవలసిన ఆవశ్యకతను ఈ పద్యం ప్రబోధిస్తోంది.

49. వచనము:

వ. కావున.

ప్రతిపదార్థము:

కావునన్ = ఆ కారణము చేత.

తాత్పర్యము: ఆ కారణము చేత (నేను సత్యాన్ని స్పష్టంగా చెబుతాను విను)——

విశేషాలు:

ముందరి నీతి పద్యానికి, తర్వాతి పద్యంలో బొమ్మ చెప్పబోయే స్వవిషయానికి మధ్య వారధిగా ఈ చిన్న వచనం నిలిచింది.

50.

క. వ్యక్తంబుగఁ జెప్పెద ననుఁ
రక్తుఁడ వై విను మవంతిరాజుగుణము నా
యు జులుకం జూడకు
యుక్తులయెడ నాఁటదాని యోగ్యత గలదే.

ప్రతిపదార్థము:

వ్యక్తంబుగన్ = స్పష్టముగా, చెప్పెదన్ = వివరిస్తాను, అనురక్తుఁడవు = ఆసక్తి కలవాడవు, ఐ = అయి, అవంతిరాజు = అవంతీపుర నాథుడైన విక్రమార్కుని యొక్క, గుణమున్ = సద్గుణములను, వినుము = ఆలకించుము, నా యుక్తులయెడన్ = నా యొక్క మాటల నేర్పునందు, జులకన్ = తక్కువగా, చూడకు = భావించకుము, ఆఁటదాని = ఒక స్త్రీ యొక్క (బొమ్మ యొక్క), యోగ్యత = సామర్థ్యము, కలదే = లోకములో తక్కువైనదా (కాదు కదా).

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! నేను స్పష్టంగా వివరిస్తాను, ఎంతో ఆసక్తితో ఆ అవంతీపుర రాజైన విక్రమార్కుని గుణాలను విను. నేను బొమ్మను, ఒక స్త్రీని కదా అని నా మాటలను తేలికగా తీసిపారేయకు. సమయానుకూలంగా యుక్తులు చెప్పడంలో స్త్రీల యోగ్యత తక్కువైనదేమీ కాదు కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆర్థాంతరన్యాస అలంకార ఛాయలు. స్త్రీల యుక్తిని తక్కువగా చూడవద్దనే విశేషాంశాన్ని, లోకంలో స్త్రీల బుద్ధికుశలత తక్కువైనది కాదు అనే సామాన్య భావనతో ఇక్కడ సమర్థించడం జరిగింది.

బొమ్మ తనను తాను తక్కువ అంచనా వేసుకోవద్దని రాజును కోరుతూ, విక్రమార్కుని ఉదాత్త చరిత్రను వినమని ఆహ్వానిస్తోంది.

51.

మ. సత్యవచోవిశారదుఁడు, శారదనీరదసంస్ఫురద్యశో
నిత్యుఁడు నిత్యదానగణనీయుఁడు విజ్ఞజనావళీమనో
మృత్యనుసారి సారబల విక్రమకృత్యుఁడు నాఁగ విక్రమా
దిత్యుఁ డవంతి యేలె నలుదిక్కులరాజులు పంపు సేయఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

సత్య = నిజమైన, వచో = మాటల యందు, విశారదుఁడు = నేర్పరి అయినవాడును, శారద = శరత్కాలపు, నీరద = మేఘముల వలె, సంస్ఫురత్ = ప్రకాశించే, యశో = కీర్తిచే, నిత్యుఁడు = శాశ్వతుడైనవాడును, నిత్య = ఎల్లవేళలా చేసే, దాన = దానముల చేత, గణనీయుఁడు = శ్రేష్ఠుడిగా ఎంచబడువాడును, విజ్ఞజన = పండితులైన వారి యొక్క, ఆవళీ = సమూహము యొక్క, మనో = మనోభీష్టములను, మృత్యనుసారి (వృత్త్యనుసారి) = అనుసరించి నడుచువాడును, సార =

శ్రేష్ఠమైన, బల = బలముతో కూడిన, విక్రమ = పరాక్రమముతో కూడిన, కృత్యుఁడు = కార్యములు కలవాడును, నాఁగన్ = అనదగిన, విక్రమాదిత్యుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, నలుదిక్కుల = నాలుగు దిశల యందలి, రాజులు = ఇతర రాజులు, పంపు = సేవలు (ఆజ్ఞలు), చేయఁగన్ = ఆచరిస్తుండగా, అవంతిన్ = అవంతీ నగరమును, ఏలెన్ = పరిపాలించెను.

తాత్పర్యము: నిజం మాట్లాడటంలో నేర్పరి, శరత్కాలపు తెల్లని మేఘాల వంటి ఉజ్వలమైన కీర్తితో శాశ్వతంగా నిలిచినవాడు, నిత్యం చేసే దానాల వల్ల గొప్పగా ఎంచబడేవాడు, పండితుల మనోభీష్టాలను ఎరిగి ఆదరించేవాడు మరియు శ్రేష్ఠమైన పరాక్రమ కార్యాలు చేసేవాడైన ఆ విక్రమాదిత్య మహారాజు, నాలుగు దిక్కుల రాజులు తన ఆజ్ఞలను పాటిస్తూ సేవ చేస్తుండగా అవంతీ నగర రాజ్యాన్ని వైభవంగా పరిపాలించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము ("శారదనీరదసంస్ఫురద్యశో") / వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. విక్రమార్కుని కీర్తిని శరత్కాలపు తెల్లని మేఘాలతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం అయింది. 'నిత్యుఁడు నిత్యదాన', 'కృత్యుఁడు... విక్రమాదిత్యుఁడు' వంటి పదాల వల్ల అనుప్రాస శోభ చేకూరింది.

విక్రమార్కుని సర్వగుణ సంపన్నతను, అతని సార్వభౌమత్వాన్ని ఈ పద్యం ఎంతో గంభీరమైన శైలిలో ఆవిష్కరించింది.

52. వచనము:

వ. అట్టిమహీపాలుండు షణ్మాసరాజ్యప్రతిపాలనంబును షణ్మాసదేశాంతర ప్రవాసంబును నవశ్యకర్తవ్యం బగుటం జేసి యొక్క వనాంతర సమయంబున రాజ్యం బరాజకంబు గాకుండ భట్టి నుజ్జయిని నునిచి యసహాయశూరుండు గావున నొంటి నిగూఢ వేషఁబున దేశాంతరనగర గహనవిశేషంబులు చూచుచుం జనీ చని యొక్కనాఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

అట్టి = అటువంటి (పూర్వ పద్యములో చెప్పబడిన సద్గుణములు కల), మహీపాలుండు = విక్రమార్క మహారాజు, షణ్మాస = ఆరు నెలల పాటు, రాజ్య = తన రాజ్యమును, ప్రతిపాలనంబును = చక్కగా పరిపాలించడమును, షణ్మాస = మరియొక ఆరు నెలల పాటు, దేశాంతర = ఇతర దేశములలో, ప్రవాసంబును = సంచరించడమును, అవశ్య = తప్పనిసరిగా, కర్తవ్యంబు = చేయవలసిన పని, అగుటన్ + చేసి = కావడం చేత, ఒక్క = ఒకానొక, వనాంతర = అరణ్య సంచారము చేయవలసిన, సమయంబునన్ = కాలమునందు, రాజ్యంబు = తన రాజ్యము, అరాజకంబు = పాలకుడు లేనిది, కాకుండన్ = కాకుండా ఉండేలా, భట్టిన్ = తన తమ్ముడును మంతియునైన భట్టిని, ఉజ్జయినిన్ = ఉజ్జయినీ నగరమునందు, ఉనిచి = ఉంచి, అసహాయశూరుండు = తోడు లేని ఏకాకియైన పరాక్రమవంతుడు, కావునన్ = కాబట్టి, ఒంటిన్ = ఒంటరిగా, నిగూఢ = ఇతరులకు తెలియని (రహస్యమైన), వేషంబునన్ = వేషముతో, దేశాంతర = పరదేశములలోని, నగర = పట్టణముల యొక్కయు, గహన = అరణ్యముల యొక్కయు, విశేషంబులు = వింతలను, చూచుచున్ = తిలకిస్తూ, చని చని = ప్రయాణమై వెళ్ళి వెళ్ళి, ఒక్కనాఁడు = ఒక రోజున.

తాత్పర్యము: అటువంటి సద్గుణ సంపన్నుడైన విక్రమార్క మహారాజు ఆరు నెలలు రాజ్యపాలన చేయడం, మిగిలిన ఆరు నెలలు దేశాంతర సంచారం చేయడం తన నియమంగా పెట్టుకున్నాడు. ఆ నియమప్రకారం దేశాంతరాలకు వెళ్ళవలసిన సమయం ఆసన్నమవ్వగా, తన ఉజ్జయినీ రాజ్యం పాలకుడు లేక అరాజకం కాకుండా ఉండేందుకు భట్టిని రాజధానిలో ఉంచాడు. తాను

ఎవరి తోడూ లేని అసహాయశూరుడు కావడం చేత, ఒంటరిగా రహస్య వేషం (గుప్తవేషం) ధరించి, పరదేశాలలోని నగరాలను, అరణ్యాలలోని విశేషాలను చూస్తూ ముందుకు సాగిసాగి, ఒకరోజున——

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకార ఛాయలు. విక్రమార్కుని రాజ్యపాలనా నియమాన్ని, గుప్తవేషధారణ పూర్వక దేశాటన వృత్తాంతాన్ని కవి అత్యంత సహజంగా, కథాక్రమానికి అనుగుణంగా వర్ణించాడు.

విక్రమార్కుడు కేవలం విలాసాల కోసం కాక, లోకజ్ఞానాన్ని సంపాదించడానికి మరియు పరుల కష్టాలను స్వయంగా తెలుసుకోవడానికి ఆరు నెలల పాటు దేశాటనం చేసేవాడని అతని మహోన్నత వ్యక్తిత్వం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది. రాజ్యం అరాజకం కాకుండా భట్టిని ఉంచడం అతని పరిపాలనా దక్షతను సూచిస్తుంది.

53.

ఉ. పణ్యపథంబు భంగి భయభంగము నొందక చొచ్చె దండకా

రణ్యము శై అగర్భితహిరణ్యము తాపసచి తనిత్యకా

రుణ్యము గంధబంధుర సరోజరజో వనరాజిలక్ష్మణా

గణ్యము' పత్రపుష్పఫలగణ్యముఁ ⊥ణ్యజనానుగుణ్యము .

ప్రతిపదార్థము:

భయ = ఎటువంటి వెరపును, భంగమున్ = ఆటంకమును, ఒందక = పొందకుండా, పణ్యపథంబు = అంగడి వీధి (బజారు దారి), భంగిన్ = విధముగా, శైల = పర్వతముల యొక్క, గర్భిత = కడుపునందు దాచబడిన, హిరణ్యము = బంగారము కలదియు, తాపస = మునుల యొక్క, చిత్త = మనస్సులందు, నిత్య = ఎల్లవేళలా ఉండే, కారుణ్యము = దయాగుణము కలదియు, గంధ = సువాసనలతో, బంధుర = మనోజ్ఞమైన, సరోజ = పద్మముల యొక్క, రజో = పరాగము కలదియు, వనరాజి = వనముల వరుసల చేతను, లక్ష్మణా = లక్ష్మణుని చేతను, అగణ్యము (లక్షణ్యము) = లెక్కింపదగినదియు (శ్రేష్ఠమైనదియు), పత్ర = ఆకులతోను, పుష్ప = పూలతోను, ఫల = పండ్లతోను, గణ్యమున్ = శ్రేష్ఠమైనదియు, పుణ్యజన = పుణ్యాత్ములకు (రక్కసులకు కూడా), అనుగుణ్యము = అనుకూలమైనదియు అగు, దండకారణ్యమున్ = దండకారణ్యమును, చొచ్చెన్ = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు భయము, ఆటంకము లేకుండా, ఒక అంగడి వీధిలో నడిచినట్లుగా దండకారణ్యంలోనికి ప్రవేశించాడు. ఆ అరణ్యం కొండల గర్భంలో బంగారాన్ని దాచుకున్నట్లు ఉంది, మునుల హృదయాల వలె నిత్య కారుణ్యంతో విరాజిల్లుతోంది, సువాసనలు వెదజల్లే పద్మ పరాగంతో మనోజ్ఞంగా ఉంది, వన లక్ష్మితో (రాముని తమ్ముడైన లక్ష్మణునితో) శోభిల్లుతోంది, పత్రా పుష్ప ఫలాలతో సమృద్ధిగా ఉండి పుణ్యాత్ములకు ఎంతో అనుకూలంగా ఉంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: శ్లేషోపమా అలంకారము / వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. దండకారణ్య లక్షణాలను వర్ణించేటప్పుడు రామాయణ ప్రసిద్ధుడైన 'లక్ష్మణ' శబ్దానికి, వనరాజిలక్ష్మి అనే అర్థానికి మధ్య శ్లేష చమత్కారం ఉంది. 'భంగి భయభంగము', 'హిరణ్యము... కారుణ్యము... లక్షణ్యము' వంటి పదాల ఆవృత్తి వల్ల శబ్దాలంకారం శోభిల్లింది.

అరణ్యం ఎంత భయంకరమైనదైనా, విక్రమార్కుని సాహసానికి అది అంగడి వీధి వలె సులభంగా తోచిందని చెప్పడం రాజు అసమాన ధైర్యానికి నిదర్శనం.

54. వచనము:

వ. చొచ్చి యనుష్టుప్ఛందంబునుం బోలె హంసరుతయుతంబై త్రిష్టుప్ఛందంబునుం బోలె భ్రమరవిలసితం బై జగతీచ్ఛందంబునుం బోలెఁ గుసుమవిచిత్రాంబరం బై యతిజగతీచ్ఛందంబునుం బోలె మత్తమయూరసేవితం బై శక్వరీచ్ఛందంబునుం బోలె సింహోద్ధతాశ్రయం బై యతిశక్వరీచ్ఛందంబునుం బోలె సుకేసరభాసురం బై యష్టిచ్ఛందంబునుం బోలె హరిణీసంశ్రితం బై ధృతిచ్ఛందంబునుం బోలె మత్తకోకిలాకలితం బై యతిధృతిచ్ఛందంబునుఁ బోలె శార్దూలవిక్రీడితలక్షితం బై కృతిచ్ఛందంబునుం బోలె నుత్పలమాలాయుక్తం బై ప్రకృతిచ్ఛందంబునుం బోలెఁ జంపకమాలాసహితం బై సంకృతిచ్ఛందంబునుం బోలె సరసిజచిహ్నితకౌంచపదాంకితంబై ' యుత్కృతిచ్ఛందంబునుం బోలె భుజంగవిజృంభిత సంగతంబై యున్న యవ్వనాంతరంబునం దిరుగునప్పుడు.

ప్రతిపదార్థము:

చొచ్చి = ఆ అడవిలో ప్రవేశించి, అనుష్టుప్ ఛందంబునున్ + పోలెన్ = అనుష్టుప్ అనే ఛందస్సు వలె, హంస = హంసల యొక్క, రుత = ధ్వనులతో, యుతంబు = కూడినది, ఐ = అయి, త్రిష్టుప్ ఛందంబునున్ + పోలెన్ = త్రిష్టుప్ అనే ఛందస్సు వలె, భ్రమరవిలసితంబు = తుమ్మెదల విలాసము కలది (భ్రమరవిలసిత వృత్తము), ఐ = అయి, జగతీ ఛందంబునున్ + పోలెన్ = జగతి అనే ఛందస్సు వలె, కుసుమవిచిత్ర = పూలచే విచిత్రమైన, అంబరంబు = ఆకాశము/వస్త్రము కలది (కుసుమవిచిత్ర వృత్తము), ఐ = అయి, యతిజగతీ ఛందంబునున్ + పోలెన్ = అతిజగతి ఛందస్సు వలె, మత్తమయూర = మదించిన నెమళ్ళ చేత, సేవితంబు = సేవింపబడినది (మత్తమయూర వృత్తము), ఐ = అయి, శక్వరీ ఛందంబునున్ + పోలెన్ = శక్వరి ఛందస్సు వలె, సింహోద్ధత = సింహముల యొక్క ఉద్ధతికి, ఆశ్రయంబు = నిలయమైనది (సింహోద్ధత వృత్తము), ఐ = అయి, యతిశక్వరీ ఛందంబునున్ + పోలెన్ = అతిశక్వరి ఛందస్సు వలె, సుకేసర = మంచి కేసరములతో/జూలుతో, భాసురంబు = ప్రకాశించునది (సుకేసర వృత్తము), ఐ = అయి, యష్టి ఛందంబునున్ + పోలెన్ = యష్టి ఛందస్సు వలె, హరిణీ = లేళ్ళ చేత, సంశ్రితంబు = ఆశ్రయింపబడినది (హరిణీ వృత్తము), ఐ = అయి, ధృతి ఛందంబునున్ + పోలెన్ = ధృతి ఛందస్సు వలె, మత్తకోకిలా = మదించిన కోకిలలతో, ఆకలితంబు = కూడినది (మత్తకోకిల వృత్తము), ఐ = అయి, యతిధృతి ఛందంబునున్ + పోలెన్ = అతిధృతి ఛందస్సు వలె, శార్దూలవిక్రీడిత = పులుల ఆటలతో, లక్షితంబు = గుర్తింపబడినది (శార్దూలవిక్రీడిత వృత్తము), ఐ = అయి, కృతి ఛందంబునున్ + పోలెన్ = కృతి ఛందస్సు వలె, ఉత్పలమాలా = నల్లకలువల దండలతో/ఉత్పలమాలలతో, యుక్తంబు = కూడినది, ఐ = అయి, ప్రకృతి ఛందంబును ఱ + పోలెన్ = ప్రకృతి ఛందస్సు వలె, చంపకమాలా = సంపెంగ పూల దండలతో/చంపకమాలలతో, సహితంబు = కూడినది, ఐ = అయి, సంకృతి ఛందంబునున్ + పోలెన్ = సంకృతి ఛందస్సు వలె, సరసిజ = పద్మముల, చిహ్నిత = గుర్తులు గల, క్రౌంచపద = క్రౌంచ పక్షుల అడుగుల చేత, అంకితంబు = గుర్తింపబడినది (క్రౌంచపద వృత్తము), ఐ = అయి, ఉత్కృతి ఛందంబునున్ + పోలెన్ = ఉత్కృతి ఛందస్సు వలె, భుజంగవిజృంభిత = పాముల యొక్క సంచారముతో/భుజంగవిజృంభిత వృత్తముతో, సంగతంబు = కూడినది, ఐ = అయి, ఉన్న = ఉన్నట్టి, ఆ వనాంతరంబునన్ = ఆ అరణ్య మధ్యమునందు, తిరుగునప్పుడు = సంచరిస్తున్న సమయంలో.

తాత్పర్యము: రాజు ఆ దండకారణ్యంలో ప్రవేశించి సంచరిస్తున్నాడు. ఆ వనం ఛందశ్శాస్త్రంలోని వివిధ ఛందస్సులు, వృత్తాల వలె శోభిస్తోంది: హంసల ధ్వనులతో కూడిన అనుష్టుప్ వలె, తుమ్మెదలతో కూడిన త్రిష్టుప్ (భ్రమరవిలసితం) వలె, రంగురంగుల పూల ఆకాశం లాంటి జగతి (కుసుమవిచిత్రం) వలె, మదించిన నెమళ్ళు గల అతిజగతి (మత్తమయూరం) వలె, సింహాలకు నిలయమైన శక్వరి (సింహోద్ధత) వలె, అందమైన కేసరాలు గల అతిశక్వరి వలె, లేళ్ళు ఆశ్రయించిన యష్టి (హరిణి) వలె, కోకిలల కూజితాలు గల ధృతి (మత్తకోకిల) వలె, పులుల సంచారం గల అతిధృతి (శార్దూలవిక్రీడితం) వలె, కలువల దండలు గల కృతి (ఉత్పలమాల) వలె, సంపెంగలు గల ప్రకృతి (చంపకమాల) వలె, క్రౌంచ పక్షుల అడుగుజాడలు గల సంకృతి (క్రౌంచపదం) వలె మరియు సర్పాల విజృంభణ గల ఉత్కృతి (భుజంగవిజృంభితం) వలె ఉన్న ఆ వనంలో ప్రయాణించే సమయంలో—

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా రూపక సంకీర్ణ శ్లేషాలంకారము. అరణ్యంలోని పక్షులు, జంతువులు, వృక్షాల సహజ వర్ణనను ఛందశ్శాస్త్రంలోని ఛందోనామాలకు, వృత్తనామాలకు (ఉదాహరణకు: ఉత్పలమాల, చంపకమాల, శార్దూలవిక్రీడితము మొదలైనవి) అన్వయిస్తూ కవి చేసిన అద్భుతమైన శ్లేష వర్ణన ఇది.

కవికి ఛందశ్శాస్త్రంపై గల అపారమైన పాండిత్యాన్ని, పద చమత్కారాన్ని ప్రదర్శించడానికి ఈ సుదీర్ఘ వచనం ఒక నిదర్శనంగా నిలిచింది.

55.

క. ఇల నందఱుఁ దను సైరిం
పలే రనుచు వెట్టయైన బ్రదుకొల్లక తాఁ
గలుమడుఁగు లుఱికెనో యన
జలజాప్తుం డస్తశిఖరిచఱి దిగబడియెన్ .

ప్రతిపదార్థము:

ఇలన్ = భూమిపై, అందఱున్ = సమస్త జనులు, తనున్ = తన యొక్క వేడిని, సైరింపలేరు = భరించలేరు, అనుచున్ = అని భావిస్తూ, వెట్ట = వేడితో కూడిన, ఐన = అయినట్టి, బ్రతుకున్ = జీవితాన్ని, ఒల్లక = ఇష్టపడక, తాన్ = తాను, కలుమడుఁగులు (నల్లకలువల కొలనులలోనికి) = నీటి మడుగులలోనికి, ఉఱికెనో = దూకాడా, అనన్ = అనేలా, జలజాప్తుండు = పద్మముల మిత్రుడైన సూర్యుడు, అస్తశిఖరి = అస్తమయ పర్వతం యొక్క, చఱిన్ = లోయ నందు, దిగబడియెన్ = అస్తమించెను.

తాత్పర్యము: "భూమిపై ఉన్నవారెవ్వరూ తన వేడిని భరించలేకపోతున్నారు కదా, ఇక ఈ ఉక్కపోతతో కూడిన బ్రతుకు నాకెందుకు? అని భావించి సూర్యుడు చల్లని నీటి మడుగుల్లోకి దూకాడా!" అన్నట్లుగా ఆ సూర్యభగవానుడు పడమటి అస్తమయ పర్వత లోయల్లోకి క్రమంగా జారిపోయాడు (అస్తమించాడు).

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా అలంకారము. సూర్యుడు అస్తమించడమనే సహజ సిద్ధమైన లోక వృత్తాంతాన్ని, లోకులు తన వేడిని భరించలేక నీటి మడుగుల్లో దూకాడేమో అని కవి తన ప్రతిభతో ఊహించడం వల్ల ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారమైంది ("ఉటికెనో యన").

సాయంకాల సమయాన్ని ఎంతో హృద్యంగా వర్ణించిన పద్యమిది.

56. వచనము:

వ. అప్పుడు.

ప్రతిపదార్థము:

అప్పుడున్ = ఆ సాయంకాల సమయమునందు.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో——

విశేషాలు:

కథా గమనాన్ని తర్వాతి పద్యంలోని పక్షుల రాకకు అనుసంధానించే చిన్న వచనం.

57.

క. బహుయోజనదూరము లగు
గహనంబుల నుండి ఎగసి కలకలములతో
విహగంబులు నిలయమహీ
రుహముల కరుదేంచేఁ బంక్తిరూపం బలరన్

ప్రతిపదార్థము:

బహుయోజన = అనేక యోజనముల, దూరములు = దూరము నందు, అగు = ఉన్నట్టి, గహనంబుల నుండి = దట్టమైన అరణ్యముల నుండి, ఎగసి = పైకి లేచి, కలకలములతోన్ = గుంపుల ధ్వనులతో, విహగంబులు = పక్షులు, పంక్తి = పక్షుల వరుసల యొక్క, రూపంబు = ఆకారము, అలరన్ = శోభిస్తుండగా, నిలయ = తాము నివసించే, మహీరుహములకున్ = చెట్ల వద్దకు, అరుదేంచెన్ (అరుదెంచెన్) = వచ్చెను.

తాత్పర్యము: చాలా యోజనాల దూరంలో ఉన్న అడవుల నుండి పక్షులన్నీ గుంపులు గుంపులుగా ఆకాశంలోకి ఎగిరాయి. తమ కలకలధ్వనులతో ఆకాశంలో అందమైన పంక్తులుగా (వరుసలుగా) ఏర్పడి, తాము రాత్రి వేళ నివసించే చెట్ల గూళ్ళకు తిరిగి చేరుకున్నాయి.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. సాయంత్రం కాగానే పక్షులు గుంపులుగా శబ్దాలు చేస్తూ ఆకాశంలో వరుసలు తీరి తమ నివాస వృక్షాలకు చేరుకోవడాన్ని కవి ఎంతో సహజంగా వర్ణించాడు.

కాల ప్రభావం వల్ల సమస్త ప్రాణులు తమ ఆశ్రయాలకు చేరుకుంటాయనే సత్యాన్ని ఇది స్ఫురింపజేస్తుంది.

58.

క బంధురమవాంధదిక్కా
అంధరగజగండమండల ప్రచలితపు

ష్పంధయనిభనీలిమ జగ

దంధంకరణ ప్రసార మె తమ మొదవెన్,

ప్రతిపదార్థము:

బంధుర = దట్టమైన, నవ = కొత్తదైన, అంధ (తమస) = చీకటి చేత, దిక్ = దిక్కులు అనే, కూలంధర = పర్వతముల యందలి, గజ = ఏనుగుల యొక్క, గండమండల = కణతల నుండి, ప్రచలిత = కదిలే, పుష్పంధయ = తుమ్మెదల, నిభ = సమానమైన, నీలిమ = నలుపుతో, జగత్ = లోకాన్ని, అంధంకరణ = గ్రుడ్డిదానిగా చేసే (చీకటిమయం చేసే), ప్రసారము = వ్యాప్తితో, ఎల్లన్ = అంతటా, తమము = చీకటి, మొదవెన్ = అతిశయించెను.

తాత్పర్యము: దిక్కులు అనే ఏనుగుల కణతల నుండి కారుతున్న మదజలంపై ముసిరిన నల్లని తుమ్మెదల వలె, దట్టమైన నల్లని చీకటి లోకమంతటా వ్యాపించింది. కళ్లకు ఏమీ కనిపించకుండా చేసే ఆ కటిక చీకటి లోకాన్ని ఆవరించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా రూపక సంకర అలంకారము. దిక్కులను ఏనుగులుగా రూపించడం, వ్యాపిస్తున్న చీకటిని నల్లని తుమ్మెదల సమూహంతో పోల్చడం వల్ల ఈ అలంకార శోభ కలిగింది.

రాత్రి ప్రవేశాన్ని భీతిని గొలిపే విధంగా, గంభీరమైన శైలిలో వర్ణించడం ఇక్కడి విశేషం.

59. వచనము:

వ. తత్సమయంబున,

ప్రతిపదార్థము:

తత్ = ఆ చీకటి పడిన, సమయంబునన్ = కాలమునందు.

తాత్పర్యము: ఆ రాత్రి సమయంలో—

60.

ఆ.వె. ఆదిమూర్తిక్రియ సహస్రశాఖలను స

హస్రపాదములను నవనిగగన

భాగపూర్ణ మగుచు భవ్యమై ద్విజకుల'

సేవ్య మైనతరువుఁ జేరె విభుఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

విభుఁడు = రాజైన విక్రమార్కుడు, ఆదిమూర్తి క్రియన్ = విశ్వరూపధారియైన ఆ నారాయణుని వలె, సహస్ర = వేలకొలది, శాఖలను = కొమ్మలతోను (వేద విభాగాములతోను), సహస్ర = వేలకొలది, పాదములను = ఊడలతోను (చరణములతోను), అవని = భూమి యొక్కయు, గగన = ఆకాశము యొక్కయు, భాగ = ప్రదేశములందు, పూర్ణము = నిండినది, అగుచున్ = అవుతూ, భవ్యము = మంగళకరమైనది, ఐ = అయి, ద్విజకుల = పక్షుల సమూహము చేత (బ్రాహ్మణ సమూహము చేత), సేవ్యము = సేవింపబడినది, ఐన = అయినట్టి, తరువున్ = ఒక పెద్ద మఱ్ఱిచెట్టును, చేరెన్ = ఆశ్రయించెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు వేలకొలది ఊడలతో, కొమ్మలతో భూమ్యాకాశాలను ఆవరించి ఉన్న ఒక పెద్ద వటవృక్షాన్ని (మఱ్ఱిచెట్టును) చేరుకున్నాడు. ఆ చెట్టు వేలకొలది పాదాలు (చరణాలు), హస్తాలు కలిగి, భూమ్యాకాశాల నిండా వ్యాపించి, పక్షుల (ద్విజుల) చేత సేవింపబడుతున్న ఆదిమూర్తి అయిన మహావిష్ణువు వలె విరాజిల్లుతోంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: శ్లేషోపమా అలంకారము. మఱ్ఱిచెట్టును ఆదిమూర్తియైన విష్ణువుతో పోల్చాడు. 'శాఖలు' అనగా కొమ్మలు/వేదాలు, 'పాదములు' అనగా ఊడలు/చరణాలు, 'ద్విజకుల' అనగా పక్షులు/బ్రాహ్మణులు అనే శ్లేషార్థాల ద్వారా చెట్టును భగవత్స్వరూపంగా వర్ణించడం వల్ల ఉపమ, శ్లేషల సుందర సమన్వయం జరిగింది.

విక్రమార్కుడు రాత్రి వేళ ఆశ్రయం కోసం వెతుకుతూ, ఇంతటి పవిత్రమైన, ఆశ్రయ యోగ్యమైన వృక్షాన్ని ఎంచుకోవడం అతని వైభవాన్ని సూచిస్తుంది.

61.

సీ. ఏమ్రానిమూలంబు లిలకు నాధార మై
శేషుపడగలతోఁ జెలిమిసేయు
నేవనస్పతికొమ్మ లెక్కియాడంగ ది
గంతబాలికలకు నందికోలు
ఏవృక్షమునఁ గల ఇ ర్లహర్నిశ మంధ
తమసంబునకు నుండఁ తల్లియిల్లు
ఏపాదపముతుద నెడనెడఁ కాలూఁద
రవిహయంబులకు విశ్రామభూమి
ఆ.వె. ఏమహీజమునిలు వెల్లపక్షుల కున్కి
పట్టు నాఁగ నెగడి ఫలదళముల
నజ్జరాగమరకతాంచితై కస్తంభ
హర్మ్యసామ్యమందు నట్టివటము.

ప్రతిపదార్థము:

ఏ మ్రాని = ఏ వృక్షము యొక్క, మూలంబులు = వేళ్ళు, ఇలకున్ = భూమికి, ఆధారము = ఆసరా, ఐ = అయి, శేషు = ఆదిశేషుని యొక్క, పడగలతోన్ = ఫణములతో, చెలిమి = స్నేహము, చేయున్ = చేయునో, ఏ వనస్పతి = ఏ మహావృక్షము యొక్క, కొమ్మలు = శాఖలు, ఎక్కి = పైకి ప్రాకి, ఆడంగన్ = చరింపగా, దిగంత = దిక్కుల చివరలు అనే, బాలికలకున్ = కన్యలకు, అందికోలు = అందుబాటులో ఉండునో, ఏ వృక్షమునన్ = ఏ చెట్టునందు, కల = ఉన్నట్టి, ఇర్లు = చీకట్లు, అహర్నిశమున్ = రాత్రింబగళ్ళు, అంధతమసంబునకున్ = కటిక చీకటికి, ఉండన్ = నివసించడానికి, తల్లియిల్లు = పురిటిల్లు (నిలయము) అవునో, ఏ పాదపము = ఏ తరువు యొక్క, తుదన్ = కొనలందు, ఎడనెడన్ = అక్కడక్కడ, కాలున్ = కాళ్లను, ఊఁదన్ = మోపడానికి, రవి = సూర్యుని యొక్క, హయంబులకున్ = గుర్రములకు, విశ్రామభూమి = అలసట తీర్చుకునే స్థలము అవునో, ఏ మహీజము = ఏ వృక్షము యొక్క, నిలువు = నిలువెల్లా, ఎల్ల = సమస్తమైన, పక్షులకున్ = పిట్టలకు,

ఉనికిపట్టు = ఆశ్రయస్థానము, నాఁగన్ = అనదగి, నెగడి = అతిశయించి, ఫల = పండ్ల యొక్కయు, దళములన్ = ఆకుల యొక్కయు, పద్మరాగ = కెంపుల యొక్కయు, మరకత = పచ్చల యొక్కయు, అంచిత = ఒప్పిదమైన, ఏకస్తంభ = ఒంటి స్తంభపు, హర్మ్య = మేడతో, సామ్యము = సమానత్వాన్ని, అందున్ = పొందునో, అట్టి = అటువంటి, వటమున్ = ఆ మఱ్ఱిచెట్టును (రాజు చేరెను).

తాత్పర్యము: ఏ వృక్షము యొక్క వేళ్ళు భూమి లోపలికి చొచ్చుకుపోయి ఆదిశేషుని పడగలను తాకుతూ స్నేహం చేస్తున్నాయో; ఏ చెట్టు కొమ్మలు దిక్కులనే కన్యలు అందుకోవడానికి వీలుగా ఆకాశంలోకి ప్రాకాయో; ఏ వృక్షం కింది కటిక చీకట్లు రాత్రింబగళ్లు నిరంతర చీకటికి పుట్టినిల్లుగా ఉన్నాయో; ఏ మహావృక్షం కొనలపై సూర్యుని రథాశ్వాలు విశ్రాంతి తీసుకుంటాయో; సమస్త పక్షులకు నిలయమై, ఎర్రని పండ్లు, పచ్చని ఆకులతో పద్మరాగ మణులతోను, మరకత మణులతోను అలంకరించిన ఒంటి స్తంభపు మేడ వలె ప్రకాశిస్తున్నదో, అటువంటి మఱ్ఱిచెట్టును ఆ రాజు చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా అలంకారము / రూపక అలంకారము. మఱ్ఱిచెట్టు వేళ్లు ఆదిశేషునితో చెలిమి చేస్తున్నాయని, కొమ్మలు దిక్కులనే కన్యలకు అందుతున్నాయని కవి ఉత్ప్రేక్షించాడు. అలాగే ఎర్రని పండ్లు, పచ్చని ఆకులతో ఉన్న చెట్టును పద్మరాగ, మరకత మణులతో కూడిన 'ఒంటి స్తంభపు మేడ' గా పోల్చడం వల్ల రూపకోపమల చమత్కారం ఉంది.

ఈ పద్యం దండకారణ్యంలోని వటవృక్షం యొక్క బృహద్రూపాన్ని, ప్రాచీనతను అద్భుతంగా ఆవిష్కరించింది.

62.

క. ఆవటముక్రిందఁ తలికల
నావటముగ శయ్యదీర్చి అందు సమస్త
క్ష్మావరమణికోటీక
స్థావరనిజశాసనుండు శయితుం డయ్యెన్.

ప్రతిపదార్థము:

సమస్త = భూమిపైనున్న అందరు, క్ష్మావరమణి = రాజులలో శ్రేష్ఠులైన వారి యొక్క, కోటీర = కిరీటములందు, స్థావర = నిలిచియున్న, నిజ = తనదైన, శాసనుండు = ఆజ్ఞలు గల ఆ విక్రమార్క రాజు, ఆ వటము = ఆ మఱ్ఱిచెట్టు యొక్క, క్రిందన్ = క్రింది భాగమున, తలిరులన్ = చిగురుటాకులను, ఆవటముగన్ = అమరికగా (పరుపుగా), శయ్య = పడకను, తీర్చి = సిద్ధపరచుకొని, అందున్ = ఆ శయ్యపై, శయితుండు = నిద్రించినవాడు, అయ్యెన్ = అయ్యెను.

తాత్పర్యము: భూమండలంలోని రాజులందరి కిరీటాలపై తన శాసనాన్ని ఉంచిన సార్వభౌముడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఆ మఱ్ఱిచెట్టు కింద లేత చిగురుటాకులను పరుపుగా అమర్చుకొని, దానిపై పడుకొని నిద్రించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: గుణోత్కర్ష లేదా అతిశయోక్తి చాయలు. రాజుల కిరీటాలపై ఆజ్ఞలు నిలవడం అనగా లోకమంతా అతని శాసనానికి లొంగి ఉందని అర్థం.

సార్వభౌముడైన మహారాజు అడవిలో చిగురుటాకుల పరుపుపై పడుకోవడం అతని త్యాగమయ, సాహసమయ జీవిత విధానాన్ని సూచిస్తుంది.

63. వచనము:

వ. ఆవేళ నాతరుశాఖాంతరంబున నున్న చిరజీవి యను వృద్ధపక్షీశ్వరుండు తన చుట్టు వచ్చి యున్న పిట్టలం జూచి మీరు దిరిగిన వనంబుల నపూర్వంబు లేమి గంటి రని యడిగిన వానిలోఁ గుక్షింభరికుం డనువిహంగం బోస్వామీ నీ వెఱుంగని అపూర్వంబులు లే వట్లున్నను నొకటివింటి నవధరింపుము.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ వేళన్ = ఆ రాత్రి సమయంలో, ఆ తరు = ఆ వృక్షము యొక్క, శాఖా = కొమ్మల, అంతరంబునన్ = మధ్య భాగమున, ఉన్న = నివసిస్తున్న, చిరజీవి = చిరజీవి, అను = అనే పేరు గల, వృద్ధ = ముసలివాడైన, పక్షీశ్వరుండు = పక్షుల రాజు, తన చుట్టున్ = తన చుట్టుపక్కల, వచ్చి = చేరి, ఉన్న = ఉన్నట్టి, పిట్టలన్ = పక్షులను, చూచి = కనుగొని, మీరు = మీరంతా, తిరిగిన = సంచరించిన, వనంబులన్ = అడవులలో, అపూర్వంబులు = వింతలు, ఏమి = ఏమేమి, కంటిరి = చూశారు?, అని = అంటూ, అడిగినన్ = ప్రశ్నించగా, వానిలోన్ = ఆ పిట్టల సమూహములో, కుక్షింభరికుండు = కుక్షింభరికుడు, అను = అనే, విహంగంబు = పక్షి, ఓ స్వామీ = ఓ రాజా, నీవు = నీవు, ఎఱుంగని = తెలియని, అపూర్వంబులు = వింతలు, లేవు = ఏవీ లేవు, అట్లు = అలా, ఉన్నను = అయినప్పటికిని, ఒకటి = ఒక విశేషాన్ని, వింటిన్ = విన్నాను, అవధరింపుము = ఆలకించుము (అని పలికెను).

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో ఆ చెట్టు కొమ్మల్లో నివసిస్తున్న 'చిరజీవి' అనే ముసలి పక్షుల రాజు, తన చుట్టూ వచ్చి వాలిన పిట్టలను చూసి "మీరు ఈ రోజు తిరిగిన అడవుల్లో ఏవైనా వింతలు చూశారా?" అని అడిగాడు. అప్పుడు వాటిలో 'కుక్షింభరికుడు' అనే పక్షి "స్వామీ! నీకు తెలియని వింతలు లోకంలో ఏవీ లేవు. అయినా నేను ఈ రోజు ఒక వింత విన్నాను, దయచేసి ఆలకించు" అని చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు:

కథలో పాత్రల సంభాషణ ద్వారా విక్రమార్కునికి రాబోయే విపత్తు లేదా సాహస కార్యాన్ని సూచించే కథా సంవిధాన ప్రక్రియ (కథాంతర్గత కథ) ఇక్కడ ప్రారంభమైంది.

64.

మ. ఖగవంశోత్తమ నేఁడు గుంపుగ నుషఃకాలంబున న్వేడ్కతో
గగనాభోగము నిండ నే మెగసి పక్షశ్రేణివాతోద్ధతి
స్నగము ల్తూలఁగఁ బోయి వింధ్యముచటి న్నానాది గంతాగతం
బుగు నాత్మీయగణంబుఁ గూడి యొకపుణ్యారణ్యమధ్యంబునన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఖగవంశ = పక్షుల వంశములో, ఉత్తమ = శ్రేష్ఠుడైన ఓ రాజా, నేఁడు = ఈ రోజు, ఉషఃకాలంబునన్ = వేకువజామున, వేడ్కతోన్ = సంతోషముతో, మేము = మేమంతా, గుంపుగన్ = సమూహముగా, గగన = ఆకాశము యొక్క, ఆభోగము = విస్తృతి, నిండన్ = నిండిపోయేలా, ఎగసి = పైకి ఎగిరి, పక్ష = రెక్కల యొక్క, శ్రేణి = వరుసల, వాత = గాలి యొక్క, ఉద్ధతిన్ = వేగము చేత, నగములు = పర్వతములు సైతం, తూలఁగన్ = కదిలిపోగా, పోయి = వెళ్ళి, వింధ్యము = వింధ్య పర్వతం యొక్క, చటిన్ = లోయ నందు, నానా = అనేక, దిగంత = దిక్కుల చివరల నుండి, ఆగతంబు = వచ్చినది, అగు = అయినట్టి,

నాత్మీయ (మా ఆత్మీయ) = మా యొక్క పక్షుల, గణంబున్ = సమూహాన్ని, కూడి = కలుసుకొని, ఒక = ఒకానొక, పుణ్య = పవిత్రమైన, అరణ్య = అడవి యొక్క, మధ్యంబునన్ = నడిబొడ్డున.

తాత్పర్యము: "ఓ పక్షిరాజా! ఈ రోజు వేకువజామున మేమంతా గుంపుగా ఆకాశమంతా నిండిపోయేలా ఎగిరాము. మా రెక్కల గాలి వేగానికి కొండలు కూడా కదిలిపోయేలా ప్రయాణించి, వింధ్య పర్వత లోయలకు చేరుకున్నాము. అక్కడ వివిధ దిక్కుల నుండి వచ్చిన మా పక్షి బంధువులను కలుసుకొని, ఒక పుణ్యారణ్యం మధ్య భాగంలో——

విశేషాలు:

అలంకారము: అతిశయోక్తి అలంకారము. పిట్టల రెక్కల గాలికి పర్వతాలు కదిలిపోయాయని వర్ణించడం వల్ల ఇది అతిశయోక్తి అయింది ("పక్షశ్రేణివాతోద్ధతి స్నగము ల్దూలఁగఁ").

పక్షుల సంచారాన్ని, వాటి ప్రయాణ వేగాన్ని కవి చాలా గంభీరమైన ఉత్పలమాల వృత్తంలో వర్ణించాడు.

65.

క. కంకాలఖండనుడను
కంకము విహగములు గొలువఁగా నిజమిత్రా
తంకం బగుశోకాంబుధిఁ
గ్రుంకఁగ నేఁగితిమి వానికుంచుట దెలియన్ .

ప్రతిపదార్థము:

కంకాలఖండనుడు = కంకాలఖండనుడు, అను = అనే పేరు గల, కంకము = ఒక కంక పక్షిని (గద్దను), విహగములు = ఇతర పక్షులు, కొలువఁగన్ = సేవిస్తుండగా, నిజ = తన యొక్క, మిత్ర = స్నేహితునికి కలిగిన, ఆతంకంబు = ఆపద వల్ల, అగు = ఏర్పడిన, శోక = దుఃఖము అనే, అంబుధిన్ = సముద్రమునందు, క్రుంకఁగన్ = మునిగి ఉండగా, వాని = ఆ పక్షి యొక్క, ఉనికి = స్థితిని, తెలియన్ = కనుగొనడానికి, ఏఁగితిమి = వెళ్ళాము.

తాత్పర్యము: అక్కడ 'కంకాలఖండనుడు' అనే కంక పక్షి (గద్ద) ని మిగిలిన పిట్టలన్నీ సేవిస్తూ ఉండగా చూశాము. ఆ పక్షి తన మిత్రునికి వచ్చిన ఆపదను తలచుకొని, దుఃఖ సముద్రంలో మునిగిపోయి ఉంది. దాని బాధకు గల కారణాన్ని తెలుసుకోవడానికి మేము దాని దగ్గరకు వెళ్ళాము.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. దుఃఖాన్ని సముద్రంతో పోల్చడం (శోకాంబుధి) వల్ల రూపకాలంకారమైంది.

పక్షులకు కూడా మిత్రుల పట్ల ఉండే అనురాగం, ఆపద వచ్చినప్పుడు శోకించే గుణం ఇక్కడ వర్ణించబడ్డాయి.

66.

క. ఏఁగిన న్నాతం డు' అశ్రులు
దోఁగిననయనములఁ జూపు దోప్రక తనలో
గ్రాఁగుచునుండఁగ నేమా
పాఁ గెఱిఁగినభంగినొయ్యఁ పలికితి మతనిన్ .

ప్రతిపదార్థము:

ఏఁగినన్ = మేము వెళ్ళగా, ఆతండు = ఆ కంక పక్షి, అశ్రులు = కన్నీళ్లు, తోఁగిన = నిండిన, నయనములన్ = కన్నులతో, చూపు = చూపు, తోపక = కనబడకుండా, తనలోన్ = తన మనస్సులోనే, క్రాఁగుచున్ + ఉండఁగన్ = తపించిపోతుండగా, మేము = మేమంతా, ఆ పాఁగు = ఆ బాధాకరమైన విషయమును, ఎటిఁగిన = తెలిసిన, భంగిన్ = విధముగా, ఒయ్యన్ = మెల్లగా, అతనిన్ = ఆ పక్షితో, పలికితిమి = మాట్లాడాము.

తాత్పర్యము: మేము వెళ్ళేసరికి ఆ కంక పక్షి కళ్ల నిండా నీళ్లు నిండి, చూపు కూడా ఆనక, మనసులోనే ఎంతో తపించిపోతూ ఉంది. అప్పుడు మేము ఆ పక్షి యొక్క బాధను ముందుగానే గ్రహించిన వారి వలె మెల్లగా దానితో ఈ విధంగా అన్నాము.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. దుఃఖంలో ఉన్న పక్షి యొక్క శారీరక, మానసిక స్థితిని (కన్నీళ్లు నిండడం, చూపు ఆనకపోవడం, మనసులో తపించడం) అత్యంత సహజంగా వర్ణించాడు.

67.

క. పిట్టలము మేము నీకల
చుట్టాలము మమ్ము నేల చూడవు నీకి
పట్టున వలవనిశోకము
పుట్టెడుకత మేమి చెప్పు పొందుపడంగన్ .

ప్రతిపదార్థము:

మేము = మేమంతా, పిట్టలము = పక్షులము, నీకున్ = నీకు, అల = ఆత్మీయులమైన, చుట్టాలము = బంధువులము, మమ్మున్ = మమ్మల్ని, ఏల = ఎందుకు, చూడవు = పలకరించవు?, నీకున్ = నీకు, ఈ పట్టునన్ = ఈ సమయములో, వలవని = భరింపరాని (రానివ్వకూడని), శోకము = దుఃఖము, పుట్టెడు = కలుగుటకు, కతము = కారణము, ఏమి = ఏమిటి?, పొందుపడంగన్ = విపులముగా (స్పష్టముగా), చెప్పుము = తెలుపుము.

తాత్పర్యము: "మేమంతా పక్షులమే, నీకు ఆత్మీయులమైన బంధువులమే కదా! మమ్మల్ని ఎందుకు చూడవు? ఈ సమయంలో నీకు ఇంతటి ఘోరమైన దుఃఖం కలగడానికి కారణం ఏమిటో మాకు విపులంగా చెప్పు" అని అడిగాము.

విశేషాలు:

సమాన జాతి ప్రాణుల మధ్య ఉండే బంధుత్వ భావనను, పరస్పర ఆదరణను ఈ పద్యం చక్కగా వ్యక్తపరిచింది.

68.

ఉ. నావుడుఁ జూచి యతఁడు మనంబు యథాస్థితి నిల్పి ఇట్లను
న్వేవురు బాంధవు ల్గలుగ వేదనఁ పొందఁగ నాకు నేల మీ
కీవిధిచొ ప్పెఱుంగఁ తనునేని వినుం డిఁక వింధ్యకందర
గ్రావముఁ జెంది యుండె నొకరక్కసుఁడక్కడ నిక్కువంబుగన్.

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని మేము అడుగగా, అతఁడు = ఆ కంక పక్షి, చూచి = మమ్మల్ని కనుగొని, మనంబు = తన మనస్సును, యథాస్థితిన్ = నిలకడగా, నిల్పి = ఉంచుకొని, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనున్ = పలికెను, మీ వంటి, వేవురు = వేలకొలది,

బాంధవులు = చుట్టములు, కలుగున్ = ఉండగా, నాకున్ = నాకు, వేదనన్ = దుఃఖమును, పొందఁగన్ = అనుభవించడం, ఏల = ఎందుకు?, మీకున్ = మీకు, ఈ విధి = ఈ ఉదంతము యొక్క, చొప్పు = వివరము, ఎఱుంగన్ = తెలియజేయవలసి, తనున్ + ఏని = వస్తే, వినుండు = ఆలకించండి, ఇకన్ = ఇప్పుడు, వింధ్య = వింధ్య పర్వతము యొక్క, కందర = గుహలు గల, గ్రావమున్ = కొండను, చెంది = ఆశ్రయించి, అక్కడ = ఆ ప్రదేశమందు, ఒక రక్కసుఁడు = ఒక రాక్షసుడు, నిక్కువంబుగన్ = నిజముగా, ఉండెన్ = నివసిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యము: మేము అలా అడిగేసరికి ఆ కంక పక్షి తన మనస్సును కుదుటపరుచుకొని ఇలా అంది: "మీలాంటి వేలాది మంది బంధువులు నాకుండగా నేను ఒంటరిగా బాధపడటం ఎందుకు? నా బాధకు గల కారణాన్ని మీకు చెప్పవలసి వస్తే వినండి. వింధ్య పర్వత గుహల ప్రాంతంలో నిజంగానే ఒక భయంకరమైన రాక్షసుడు నివసిస్తున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇది వృత్తాంత కథన శైలిలో సాగడం వల్ల అలంకార రహితమై, భావస్ఫుటత్వాన్ని కలిగి ఉంది.

రాబోయే భయంకరమైన రాక్షస వృత్తాంతానికి ఈ పద్యం పీఠికగా నిలిచింది.

69.

శా. ఆమాంసాశనుఁ డుక్కు పిక్కటిలఁగా నాత్మాంతికద్వాదశ

గ్రామాంకస్థల నెల్లవారలఁ తినంగా నందఱు భీతి మై

స్తోమం బై చని సాగి మొక్కి యొకమర్త్యు న్నిత్యము న్నీ బహి

ర్భూమి న్నిల్పెద మారగింపుము నవాపూపాదియుక్తంబుగన్ .

ప్రతిపదార్థము:

ఆ మాంసాశనుఁడు = ఆ మాంసము తినే రాక్షసుడు, ఉక్కు = తన బలాధిక్యము, పిక్కటిలఁగన్ = అతిశయించగా, ఆత్మాంతిక = తన చుట్టుపక్కల ఉన్న, ద్వాదశ = పన్నెండు, గ్రామ = ఊర్ల యొక్క, అంకస్థులన్ = పొలిమేరల్లో నివసించే, ఎల్లవారలన్ = ప్రజలందరినీ, తినంగాన్ = సంహరించి భక్షిస్తుండగా, అందఱున్ = ఆ పన్నెండు గ్రామాల జనులంతా, భీతిమైన్ = భయముతో, స్తోమంబు = గుంపులు, ఐ = అయి, చని = వెళ్ళి, సాగి = సాష్టాంగపడి, మొక్కి = నమస్కరించి, నిత్యమున్ = ప్రతిరోజు, నీ = నీ యొక్క, బహిర్భూమిన్ = ఈ వెలుపలి ప్రదేశమునందు, నవ = కొత్తవైన, అపూప = పిండివంటలు, ఆది = మొదలైన వాటితో, యుక్తంబుగన్ = కూడిన, ఒక మర్త్యున్ = ఒక మనుష్యుడిని, నిల్పెదము = ఉంచుతాము, ఆరగింపుము = భక్షించుము (అని ప్రార్థించారు).

తాత్పర్యము: ఆ రాక్షసుడు తన బలం కొద్ది ఆ చుట్టుపక్కల ఉన్న పన్నెండు గ్రామాల ప్రజలను పట్టి తింటున్నాడు. దానితో జనులంతా భయపడి, గుంపులుగా వెళ్ళి అతనికి సాష్టాంగపడి నమస్కరించారు. 'ఓ రాక్షసేంద్రా! మమ్మల్ని ఇలా చంపకు, మేము రోజుకు ఒక మనుష్యుడిని, అతనితో పాటు కొత్త పిండివంటలను నీ కొరకు ఇక్కడ బయట ఉంచుతాము, నీవు వాటిని తిని తృప్తిపడు' అని వేడుకున్నారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. రాక్షసుని క్రూరత్వాన్ని, భయపడిన ప్రజల దీన స్థితిని, వారి మధ్య జరిగిన ఒప్పందాన్ని కవి అత్యంత స్వాభావికంగా వర్ణించాడు.

శార్దూలవిక్రీడిత వృత్తంలో రాక్షసుని భీకరత్వాన్ని కవి అద్భుతంగా ఆవిష్కరించాడు.

70.

మ. అని సంప్రార్థన చేసి యేఁగి నిజమర్యాదావిధిం బ్రాప్తుఁ డౌ
మనుజు ంగమ్మనిపిండివంటలును సన్మానంబుతోఁ దెచ్చి య
ప్పన సేయం గని యార్చుచు న్వెడలి వ్యాపాదించి తృప్తాస్థగాఁ
తినుచుండు. దనుజుండు యత్నమునఁ పత్నీయుక్తుఁడై నిచ్చలున్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, సంప్రార్థన = వేడుకోలు, చేసి = కావించి, ఏఁగి = వెళ్ళి, నిజ = తమ యొక్క, మర్యాదావిధిన్ = వంతుల పద్ధతి ప్రకారం, ప్రాప్తుఁడు + ఔ = వంతు వచ్చినట్టి, మనుజున్ = మనుష్యుడిని, కమ్మని = రుచికరమైన, పిండివంటలును = భోజన పదార్థములను, సన్మానంబుతోన్ = గౌరవముతో (బలి పశువుగా సాగనంపుతూ), తెచ్చి = తీసుకొచ్చి, అప్పనసేయన్ = అప్పగించగా, దనుజుండు = ఆ రాక్షసుడు, కని = చూసి, యార్చుచున్ (ఆర్భాటించుచు) = గర్జిస్తూ, వెడలి = బయటకు వచ్చి, వ్యాపాదించి = చంపి, తృప్త = తృప్తి కలుగునట్లు, ఆస్థగాన్ (ఆశగా) = కోరికతో, తినుచుండున్ = భక్షిస్తుంటాడు, యత్నమునన్ = నియమముతో, పత్నీయుక్తుఁడు = భార్యతో కూడినవాడు, ఐ = అయి, నిచ్చలున్ = నిరంతరము.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా జనులంతా ప్రార్థించి, రోజుకు ఒకరి వంతు చొప్పున వచ్చే మనుష్యుడిని, కమ్మని పిండివంటలను గౌరవంగా తీసుకొచ్చి అక్కడ అప్పగిస్తున్నారు. ఆ రాక్షసుడు తన భార్యతో కలిసి ప్రతిరోజు బయటకు వచ్చి, ఆర్భాటం చేస్తూ, ఆ మనుష్యుడిని చంపి ఎంతో ఆశగా, తృప్తిగా తింటున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. నిత్యం జరిగే నరబలి విధానాన్ని, రాక్షసుని భక్షణ ప్రవృత్తిని కవి కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించాడు.

రాక్షసుడు ఒంటరిగా కాక భార్యతో కలిసి ("పత్నీయుక్తుఁడై") ఈ క్రూరకృత్యాన్ని ఆస్వాదిస్తున్నాడని చెప్పడం ఇక్కడి విశేషం.

71. వచనము:

వ. ఇ ట్లనుదినంబును నరబలి జరగు నెల్లిటిదినంబున.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనుదినంబును = ప్రతిరోజును, నరబలి = మనుష్యుని బలి ఇవ్వడం, జరగున్ = జరుగుతుండగా, ఎల్లిటి (రేపటి) = రాబోవు, దినంబునన్ = రోజునందు.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా ప్రతిరోజు నరబలి జరుగుతుండగా, రేపటి దినమున జరగబోయే బలి వంతు విషయమై—

విశేషాలు:

కథను కంక పక్షి యొక్క దుఃఖానికి గల తక్షణ కారణంతో అనుసంధానించే వచనమిది.

72.

క. మన్మిత్రుఁ డైన యొక్కద్వి

జన్మకుమారకుని వరుస చనుదెంచిన దే

తన్మూలము నాశోకము

సన్మార్గికిఁ గలియుగమున సౌఖ్యము గలదే.

ప్రతిపదార్థము:

మత్ = నా యొక్క, మిత్రుఁడు = స్నేహితుడు, ఐన = అయినట్టి, ఒక = ఒకానొక, ద్విజన్మ = బ్రాహ్మణుని యొక్క, కుమారకుని = కుమారుని యొక్క, వరుస = వంతు, చనుదెంచినది = వచ్చినది, ఏతన్మూలము = ఈ కారణము చేతనే, నా = నా యొక్క, శోకము = దుఃఖము సంభవించెను, కలియుగమునన్ = ఈ కలికాలమందు, సన్మార్గికిన్ = మంచి మార్గములో నడిచేవానికి, సౌఖ్యము = సుఖము, కలదే = ఉంటుందా (ఉండదు కదా).

తాత్పర్యము: "నా ప్రాణమిత్రుడైన ఒక బ్రాహ్మణుని కుమారుని వంతు రేపటి నరబలికి వచ్చింది. ఆ కారణం చేతనే నేను ఇంతగా దుఃఖిస్తున్నాను. ఈ కలియుగంలో సన్మార్గంలో నడిచే ఉత్తములకు సుఖం అనేది ఉంటుందా? ఉండదు కదా!" అని కంక పక్షి పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆర్థాంతరన్యాస అలంకారము. తన మిత్రపుత్రునికి ఆపద రావడం వల్ల దుఃఖిస్తున్నాననే విశేష విషయమును, 'కలియుగంలో సన్మార్గులకు సుఖముండదు' అనే సామాన్య సత్యంతో సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారమైంది.

మిత్రుని కష్టాన్ని తన కష్టంగా భావించే పక్షి యొక్క మైత్రీ గుణము ఇందులో శ్లాఘనీయము.

73.

మ అనిన న్విస్మయ మంది మేము ఖగవర్యా నీకు నవ్విప్రబా

లునకుం చుట్టఱికంబు కీలుం జెప్పుమా నావుడు

వినరయ్యా ఉపకారహీనుఁడ భయావిష్టుండ నిర్భాగ్యజీ

వనుఁడం జెప్పెద దీనికారణము మీవాలాయపుంబల్కుల .

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = ఆ పక్షి ఆ విధంగా పలుకగా, మేము = మేమంతా, విస్మయము = ఆశ్చర్యమును, అంది = పొంది, ఖగవర్యా = పక్షులలో శ్రేష్ఠుడా, నీకున్ = నీకును, ఆ విప్రబాలునకున్ = ఆ బ్రాహ్మణ బాలునికిని, చుట్టఱికంబు = గల బంధుత్వము యొక్క, కీలున్ = రహస్యమును (ఆధారమును), చెప్పుమా = తెలుపుము, నావుడున్ = అని అడుగగా, వినరయ్యా = ఓ పక్షి బంధువులారా ఆలకించండి, ఉపకారహీనుఁడన్ = మిత్రునికి మేలు చేయలేకపోయినవాడను, భయావిష్టుండన్ = భయముతో కూడినవాడను, నిర్భాగ్యజీవనుఁడన్ = దురదృష్టకరమైన బ్రతుకు కలవాడను అయిన నేను, మీ = మీ యొక్క, వాలాయపున్ = ఆదరముతో కూడిన (నిరంతర), పల్కులన్ = మాటల కొరకు, దీని = ఈ వృత్తాంతము యొక్క, కారణమున్ = హేతువును, చెప్పెదన్ = వివరిస్తాను.

తాత్పర్యము: ఆ కంక పక్షి అలా అనేసరికి మేము ఎంతో ఆశ్చర్యపడి "ఓ పక్షిరాజా! నీకు ఆ బ్రాహ్మణ బాలునికి మధ్య గల చుట్టరికం ఏమిటో, ఆ బంధం వెనుక ఉన్న రహస్యం ఏమిటో చెప్పు" అని అడిగాము. అందుకు ఆ పక్షి "ఓ బంధువులారా

వినండి! నేను ఉపకారం చేయలేనివాడను, భయపడినవాడను, నిర్భాగ్యుడను. మీ ఆదరపూర్వకమైన ప్రశ్నలకు సమాధానంగా ఆ కారణాన్ని చెప్తాను వినండి.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. మిత్రుడిని రక్షించుకోలేక పోతున్నాననే ఆవేదనతో తనను తాను నిందించుకుంటున్న పక్షి యొక్క దీన స్థితిని కవి సహజంగా వర్ణించాడు.

పక్షి తనను తాను 'ఉపకారహీనుఁడ, నిర్భాగ్యజీవనుఁడ' అని సంబోధించుకోవడం దాని ఆత్మగ్లానికి, మిత్రప్రేమకు నిదర్శనం.

74.

ఉ. ఏనును బిల్లలుం కలయ నెల్లెడఁ త్రుళ్ళుచు నుల్లసిల్లుచుం
గాననభూమిలోఁ దిరుగఁగా నొకచెం చురు లొడ్డిపోయినం
గానక తూఱుచో మెడలుఁ కాళ్లును జుట్టలుగొన్న దిక్కుల
దీనులమై కలంగి నలుదిక్కు లుఁ జూచుచునున్నయత్తఱిన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఏనును = నేనును, పిల్లలున్ = నా పిల్లలును, కలయన్ = కలిసి, ఎల్లెడన్ = అంతటా, త్రుళ్ళుచున్ = గెంతు వేస్తూ, ఉల్లసిల్లుచున్ = సంతోషిస్తూ, కాననభూమిలోన్ = ఈ అరణ్య ప్రదేశమందు, తిరుగఁగాన్ = విహరిస్తుండగా, ఒక చెంచు = ఒక బోయవాడు, ఉరులు = పక్షులను పట్టే వలలను (పాశములను), ఒడ్డి = అమర్చి, పోయినన్ = వెళ్ళిపోగా, కానక = ఆ వలలను గమనించకుండా, తూఱుచోన్ = ప్రవేశించిన సమయంలో, మెడలున్ = మా మెడలును, కాళ్లును = మా కాళ్ళును, జుట్టలుగొన్న = గట్టిగా బంధింపబడగా, దిక్కులన్ = ఆయా స్థలములలో, దీనులము = దిక్కులేనివారము, ఐ = అయి, కలంగి = ఆందోళన చెంది, నలుదిక్కులున్ = నాలుగు వైపులా, చూచుచున్ + ఉన్న = రక్షణ కొరకు చూస్తూ ఉన్న, అత్తఱిన్ = ఆ సమయమునందు.

తాత్పర్యము: "ఒకనాడు నేను, నా పిల్లలు కలిసి ఎంతో సంతోషంగా ఈ అడవిలో విహరిస్తున్నాము. ఒక బోయవాడు అక్కడ పక్షుల కోసం ఉచ్చులు (వలలు) ఒడ్డి వెళ్ళాడు. మేము వాటిని గమనించకుండా ఆ పొదల్లోకి దూరగా, మా కాళ్ళు, మెడలు ఆ ఉచ్చులలో గట్టిగా చిక్కుకుపోయాయి. మేము కదలలేక, దీనులమై, భయంతో రక్షణ కొరకు నలుదిక్కులా చూస్తున్న ఆ సమయంలో—

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. వలలో చిక్కుకున్న పక్షుల ఆందోళనను, వాటి శారీరక బంధనాన్ని కవి కళ్లకు కట్టినట్లు అత్యంత సహజంగా వర్ణించాడు.

పూర్వ వృత్తాంతాన్ని వివరించడం ద్వారా కథా గమనానికి అవసరమైన నేపథ్యాన్ని కవి ఇక్కడ నిర్మించాడు.

75.

క. ఫలకుసుమసమిత్పర్ణం
బుల కట చనుదెంచి మమ్ముఁ పాడఁగని కరుణా
కలితుఁ డయి యక్కు మారకుం

డలజడిఁ పడకుండఁ త్రెంచె నయ్యురు లెల్లన్.

ప్రతిపదార్థము:

అట = ఆ ప్రదేశమునకు, ఫల = పండ్ల కొరకును, కుసుమ = పూల కొరకును, సమిత్ = యజ్ఞ సమిధల కొరకును, పర్ణంబులకున్ = ఆకుల కొరకును, చనుదెంచి = వచ్చినవాడై, మమ్మున్ = మమ్మల్ని, పొడఁగని = చూసి, కరుణా = దయాగుణముతో, కలితుఁడు = కూడినవాడు, అయి = అయి, ఆ కుమారుడు = ఆ బ్రాహ్మణ బాలుడు, అలజడిన్ = భయముతో కూడిన శ్రమను, పడకుండన్ = పొందకుండా, ఆ ఉరులు = ఆ వలల పాశములను, ఎల్లన్ = అన్నింటినీ, త్రెంచెన్ = కత్తిరించి మమ్మల్ని విడిపించెను.

తాత్పర్యము: సరిగ్గా ఆ సమయంలో, ఆ బ్రాహ్మణ బాలుడు పండ్లు, పూలు, యజ్ఞానికి కావలసిన సమిధలు, ఆకులు సేకరించడానికి ఆ అడవికి వచ్చాడు. వలలో చిక్కుకున్న మమ్మల్ని చూసి ఎంతో జాలిపడ్డాడు. మేము ఏమాత్రం గాయపడకుండా, ఇబ్బంది పడకుండా ఆ వలల తాళ్ళన్నింటినీ మెల్లగా కత్తిరించి మమ్మల్ని రక్షించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. బాలుడు ఉరులను ఎందుకు త్రెంచాడో చెప్పడానికి అతని హృదయంలో కలిగిన 'కరుణ'ను హేతువుగా చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

మూగజీవుల పట్ల ఆ బ్రాహ్మణ బాలునికి గల దయాగుణాన్ని ఈ పద్యం ప్రశంసిస్తోంది.

76.

క. అతనికృప నిట్లు బ్రదికితి
క్షితి రాఁబులుఁగులకు నెల్ల సేవ్యుడనై విం
శతివర్షంబులు పెరిఁగితి
గతి సేసిన యతనికీడు గనుఁగొనవల సెన్ .

ప్రతిపదార్థము:

అతని = ఆ బాలుని యొక్క, కృపన్ = దయ వలన, ఇట్లు = ఈ విధముగా, బ్రదికితిన్ = ప్రాణములతో నిలిచాను, క్షితిన్ = ఈ భూమిపై, రాపులుఁగులకున్ = కంక పక్షులకన్నింటికీ, ఎల్లన్ = సమస్తమునకు, సేవ్యుడన్ = సేవింపబడువాడను (రాజును), ఐ = అయి, వింశతి = ఇరవై, వర్షంబులు = సంవత్సరముల పాటు, పెరిఁగితిన్ = జీవించాను, గతి = నాకు బ్రతుకును, చేసిన = ప్రసాదించిన, అతని = ఆ ఉపకారి యొక్క, కీడున్ = విపత్తును (మరణ సంకటాన్ని), కనుఁగొనవలసెన్ = ఇప్పుడు కళ్లారా చూడవలసి వచ్చింది కదా.

తాత్పర్యము: "ఆ బాలుని దయ వల్లే నేను ఈ రోజు ప్రాణాలతో బ్రతికి ఉన్నాను. ఈ భూమిపై కంక పక్షులన్నింటికీ రాజునై గత ఇరవై ఏళ్లుగా వైభవంగా జీవించగలిగాను. కానీ, నాడు నాకు ప్రాణభిక్ష పెట్టిన ఆ మహానుభావునికి రేపు రాబోయే మరణాన్ని నేను కళ్లారా చూడవలసి వస్తోంది కదా!" అని విలపించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: విషాద రస స్ఫురణ / వ్యతిరేక చాయలు గల భావన. తనకు మేలు చేసిన వానికి కీడు జరగబోతుండగా చూస్తూ ఉండవలసి రావడం అనే విషాద స్థితిని కవి మనోజ్ఞంగా వర్ణించాడు.

కృతజ్ఞతా భావమనేది కేవలం మనుష్యులకే కాక పక్షులకు కూడా ఉంటుందని నిరూపించే పద్యమిది.

77.

క. తనకుపకారము చేసిన
మనుజునకు న్మేలు గోర మరగక దుఃఖం
బున కడ్డుపడక యుండిన
జనుని బ్రదుకు మేఁకయఱితిచన్నుం బోలున్ .

ప్రతిపదార్థము:

తనకున్ = తనకు, ఉపకారము = మేలు, చేసిన = కావించిన, మనుజునకున్ = మనుష్యునికి, మేలు = శుభమును, కోరన్ = ఆశించకుండా, మరగక = ప్రయత్నించకుండా, దుఃఖంబునకున్ = అతని కష్ట కాలమందు, అడ్డుపడక = సహాయపడకుండా, ఉండిన = ఊరక ఉండిపోయే, జనుని = మనుష్యుని యొక్క, బ్రదుకు = జీవితము, మేఁక = మేక యొక్క, అఱితి (మెడ కింద ఉండే) = మెడ చన్నును (కండను), పోలున్ = పోలి ఉంటుంది (వ్యర్థమైనది).

తాత్పర్యము: "తనకు ఆపదలో మేలు చేసిన ఉపకారికి తిరిగి మేలు చేయాలని అనుకోనివాడు, అతడు కష్టాల్లో ఉన్నప్పుడు ఆదుకోవడానికి ప్రయత్నించని వాని బ్రతుకు వ్యర్థం. అది మేక మెడ కింద వేలాడే, పాలు ఇవ్వని చన్ను వంటిది (ఉపయోగపడనిది)" అని పక్షి పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. ఉపకారికి ప్రత్యుపకారం చేయని వాని వ్యర్థమైన జీవితాన్ని, పాలు ఇవ్వడానికి పనికిరాని మేక మెడ కింద ఉండే చన్నుతో పోల్చడం జరిగింది ("మేఁకయఱితిచన్నుం బోలు"). 'పోలు' అనేది ఉపమావాచకం. లోకంలోని కృతఘ్నుల జీవితాలను నిందిస్తూ కవి చెప్పిన ప్రసిద్ధమైన నీతి పద్యమిది.

78.

క. రాక్షసిని జంవనోపను
బక్షిని దుర్బలుఁడ్ర నన్నుఁ ప్రతినిధి గాఁగజా
భక్షింపు మనిన మాంస
ప్రక్షీణతఁ జూచి వాఁడు పైఁబడఁ డిటర్కు.

ప్రతిపదార్థము:

రాక్షసిని (రాక్షసుని) = ఆ భయంకర రాక్షసుడిని, చంపన్ = సంహరించడానికి, ఓపను = నేను సమర్థుడను కాను, పక్షిని = సాదా సీదా పక్షిని, దుర్బలుఁడన్ = బలహీనుడను, నన్నున్ = నన్ను, ప్రతినిధిగాఁగన్ = ఆ బాలునికి బదులుగా, భక్షింపుము = తినుము, అనినన్ = అని నేను వెళ్లి వేడుకున్నప్పటికీ, మాంస = నా దేహమందలి మాంసము యొక్క, ప్రక్షీణతన్ = తక్కువదనాన్ని (లేమిని), చూచి = గమనించి, వాఁడు = ఆ రాక్షసుడు, ఇటకున్ = నా మీదికి, పైన్ + పడఁడు = దాడి చేయడం లేదు.

తాత్పర్యము: "నేను కేవలం ఒక బలహీనమైన పక్షిని, ఆ రాక్షసుడిని చంపే శక్తి నాకు లేదు. అందుకని నేను ఆ రాక్షసుని వద్దకు వెళ్ళి 'ఆ బాలునికి బదులుగా నన్ను తిను' అని వేడుకున్నాను. కానీ నా ఒంటిపై మాంసం తక్కువగా ఉండటం చూసి, వాడు నన్ను తినడానికి ఇష్టపడటం లేదు, నాపై పడటం లేదు" అని కంక పక్షి తన అసహాయతను వ్యక్తపరిచింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. రాక్షసుడు పక్షిపై ఎందుకు పడటం లేదో చెప్పడానికి దాని దేహంలోని 'మాంస ప్రక్షీణతను' కారణముగా చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

మిత్రుని పుత్రుని రక్షించుకోవడం కోసం తన ప్రాణాలనే బలి ఇవ్వడానికి సిద్ధపడిన పక్షి త్యాగ నిరతి లోకోత్తరమైనది.

79.

చ. అనవుడుఁ దత్ప్రతిక్రియ కుపాయము గానక చింతఁ జెంది యా
తనిఁ దగ నూఱడించి మదిఁదారుచు వచ్చితి మేము నావుడు
న్వినిచిరజీవి పల్కె నరవిందభవుం డలికంబునందు వ్రా
సినయది తప్పునే పరులచేతఁ జరాచర భూతకోటికిన్ .

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = అని ఆ కంక పక్షి చెప్పగా, తత్ = ఆ సమస్య యొక్క, ప్రతిక్రియకున్ = నివారణకు, ఉపాయము = మార్గము, కానక = కనుగొనలేక, చింతన్ = దుఃఖమును, చెంది = పొంది, ఆతనిన్ = ఆ కంక పక్షిని, తగన్ = తగినట్లుగా, ఊఱడించి = ఓదార్చి, మదిన్ = మా మనస్సులను, తారుచున్ (తాల్చుచు) = కుదుటపరుచుకుంటూ, మేము = మేమంతా, వచ్చితిమి = ఇక్కడికి తిరిగి వచ్చాము, నావుడున్ = అని ఆ పక్షి (కుక్షింభరికుడు) చెప్పగా, విని = ఆలకించి, చిరజీవి = ఆ ముసలి పక్షిరాజైన చిరజీవి, పల్కెన్ = ఈ విధంగా పలికెను, అరవిందభవుండు = పద్మము నుండి జన్మించిన ఆ బ్రహ్మదేవుడు, అలికంబునందున్ = లలాటమునందు (నుదుటిపై), వ్రాసినయది = రాసిన బ్రహ్మలిపి, పరులచేతన్ = ఇతరుల వల్ల, చరాచర = కదిలేవి కదలనివైన, భూతకోటికిన్ = సమస్త జీవరాశులకూ, తప్పునే = మారుతుందా (తప్పదు కదా).

తాత్పర్యము: "ఆ కంక పక్షి అలా చెప్పేసరికి ఆ రాక్షసుడిని నివారించే ఉపాయం ఏదీ తోచక, మేము కూడా ఎంతో బాధపడ్డాము. ఆ పక్షిని ఓదార్చి ఇక్కడికి తిరిగి వచ్చాము" అని కుక్షింభరికుడు చెప్పాడు. ఆ మాటలు విని ముసలి పక్షిరాజైన చిరజీవి ఇలా అన్నాడు: "బ్రహ్మదేవుడు నుదుటిపై రాసిన రాత చరాచర సృష్టిలోని ఏ ప్రాణికైనా తప్పుతుందా? ఎవరికీ తప్పదు కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆర్థాంతరన్యాస అలంకారము. బ్రాహ్మణ బాలునికి రాబోయే విపత్తును నివారించలేమనే విశేష విషయమును, 'బ్రహ్మ రాసిన రాత ఎవరికీ తప్పదు' అనే సామాన్య లోక సత్యంతో సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారమైంది. లోకసహజమైన విధి విధానాన్ని పక్షిరాజు మాటల్లో కవి ఇక్కడ ప్రతిబింబంపజేశాడు.

80.

క. ఈ క్రమమునఁ బలుకఁగ విని
విక్రమభూషణుఁడు బాలవిప్రత్రాణో

పక్రమమున నిద్రింపక

శుక్రోదయవేళ కెదురు చూదుచు నుండెన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఈ క్రమమునన్ = ఈ విధముగా, పలుకఁగన్ = ఆ పక్షులు మాట్లాడుకుంటూ ఉండగా, విని = చెవిన వేసుకొని, విక్రమభూషణుఁడు = పరాక్రమమే ఆభరణముగా గల ఆ విక్రమార్క మహారాజు, బాలవిప్ర = ఆ చిన్న బ్రాహ్మణ బాలుని యొక్క, త్రాణ = రక్షణ కొరకైన, ఉపక్రమమునన్ = ప్రయత్నమును మనస్సునందు తలచి, నిద్రింపక = నిద్రపోకుండా, శుక్ర (భార్గవ) = శుక్ర నక్షత్రము యొక్క, ఉదయవేళకున్ = వేకువజాము సమయము కొరకు, ఎదురు = ప్రతీక్షిస్తూ, చూడుచున్ + ఉండెన్ = కనిపెట్టుకొని ఉండెను.

తాత్పర్యము: చెట్టు కింద పడుకున్న విక్రమార్క మహారాజు పక్షులు మాట్లాడుకున్న ఈ విషయాలన్నింటినీ శ్రద్ధగా విన్నాడు. ఆ బ్రాహ్మణ బాలుడిని రాక్షసుని బారి నుండి ఎలాగైనా రక్షించాలని నిశ్చయించుకున్నాడు. ఆ రాత్రంతా నిద్రపోకుండా, ప్రయాణానికి మార్గం కనిపించే వేకువజాము (శుక్ర నక్షత్రం పొడిచే సమయం) కొరకు ఎదురుచూస్తూ గడిపాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. రాజు నిద్రపోకుండా ఉండడానికి గల బలమైన కారణాన్ని (బ్రాహ్మణ బాలుని రక్షించాలనే సంకల్పం) చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

విక్రమార్కుని 'పరహితైక జీవన విధానం', పక్షుల మాటలను సైతం ఆలకించి ఆర్తులను ఆదుకునే అతని అప్రమత్తత ఇక్కడ అద్భుతంగా వ్యక్తమయ్యాయి.

81.

ఆ.వె. అంత భార్గవోదయంబైన వెలుఁగునఁ

తెరువు గానవచ్చు తెఱఁ గెఱింగి

కదలే వింధ్యగిరికి గండభేరుండాది

ఘోర మైనయడవిఁ గొంకులేక.

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = ఆ తర్వాత, భార్గవ = శుక్ర నక్షత్రము యొక్క, ఉదయంబు = పొడుపు, ఐన = కాగా వచ్చిన, వెలుఁగునన్ = కాంతిలో, తెరువు = ప్రయాణ మార్గము, కానవచ్చు = కనిపించే, తెఱఁగు = విధమును, ఎఱింగి = తెలుసుకొని, గండభేరుండ = గండభేరుండ పక్షులు, ఆది = మొదలైన, ఘోరము = భయంకరమైన జంతువులు ఉన్నట్టి, ఐన = అయిన, అడవిన్ = ఆ అరణ్యమునందు, కొంకు = భయము, లేక = లేకుండా, వింధ్యగిరికిన్ = వింధ్య పర్వతము వైపునకు, కదలెన్ = బయలుదేరెను.

తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత వేకువజామున శుక్ర నక్షత్రం ఉదయించింది. దాని వెలుతురులో ప్రయాణ మార్గం కనిపించగానే, విక్రమార్క మహారాజు గండభేరుండ పక్షులు మొదలైన భయంకర జీవులతో నిండిన ఆ ఘోరారణ్యంలో ఏమాత్రం భయం లేకుండా వింధ్య పర్వతం వైపునకు ప్రయాణమయ్యాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. తెల్లవారుజామున వెలుతురు రావడం, రాజు భయం లేకుండా భయంకరమైన అడవి గుండా ప్రయాణమవడాన్ని కవి అత్యంత సహజ సిద్ధంగా వర్ణించాడు.

విక్రమార్కుని 'అసహాయశూరత్వము', ఆర్తుల రక్షణ కోసం ఎంతటి భీకర ప్రాంతానికైనా వెనుకాడకుండా వెళ్లే అతని త్యాగగుణం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతున్నాయి.

82.

చ. జలజల మంచునీ రొలుకఁ చల్లనిగాడ్పులు వివఁ తారక
ల్మలమల మ్రుగ్గఁ చీఁకటి క్రమంబున డిగ్గ విహంగసంఘము
ల్మలకలఁ పల్కఁ తూర్పున వికాసము కెంపునఁ గూడియాడఁగా
బలబలఁ తెల్లవా,రె జనపాలకుఁ డేఁగువనాంతరంబునన్.

ప్రతిపదార్థము:

జనపాలకుఁడు = రాజైన విక్రమార్కుడు, ఏఁగు = వెళ్తున్నట్టి, వనాంతరంబునన్ = అరణ్య మధ్యమునందు, జలజలమంచున్ = జలజలమంటూ, నీరు = మంచు నీరు, ఒలుకన్ = కురుస్తుండగా, చల్లని = శీతలమైన, గాడ్పులు = గాలులు, వివన్ = వీస్తుండగా, తారకల్ = నక్షత్రములు, మలమలమ్రుగ్గన్ = క్రమముగా కాంతిహీనమై అంతరిస్తుండగా, చీఁకటి = అంధకారము, క్రమంబునన్ = అనుక్రమముగా, డిగ్గ = తొలగిపోతుండగా, విహంగ = పక్షుల యొక్క, సంఘములు = సమూహములు, మలకలన్ (కలకలధ్వనులతో) = కిలకిలారావములు, పల్కన్ = చేస్తుండగా, తూర్పునన్ = తూర్పు దిక్కునందు, వికాసము = ప్రకాశము, కెంపునన్ = ఎరుపు రంగుతో, కూడియాడఁగాన్ = వ్యాపిస్తుండగా, బలబలన్ = బలబలమంటూ, తెల్లవారెన్ = తెల్లవారెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు ప్రయాణిస్తున్న ఆ అడవిలో మంచు జలజల రాలుతోంది; చల్లని గాలులు వీస్తున్నాయి; నక్షత్రాలు కాంతిహీనమైపోతున్నాయి; చీకటి క్రమంగా తొలగిపోతోంది; పక్షుల గుంపులు కిలకిలారావాలు చేస్తున్నాయి; తూర్పు దిక్కున ఎర్రని కాంతి వ్యాపిస్తోంది. ఈ విధంగా వనమంతటా బలబలమంటూ తెల్లవారింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. వేకువజామున అడవిలో జరిగే సహజ పరిణామాలను (మంచు కురవడం, గాలులు వీయడం, నక్షత్రాలు మ్రుగ్గడం) కవి ఎంతో రమణీయంగా కళ్లకు కట్టాడు. 'జలజల', 'మలమల', 'బలబల' వంటి అనుకరణ శబ్దాల ఆవృత్తి వల్ల శబ్ద సౌందర్యం చేకూరింది.

ప్రభాత సమయ వర్ణనలో కవి ప్రదర్శించిన శైలి పద్యానికి చమత్కారాన్ని తెచ్చింది.

83.

క. ఒకసారె ఏడుతేజులు'
వికలాంగుఁడు సూతుఁ డనిలవీథి తెరువుగా
నొకరథమునఁ త్రిభువనములు
నొకనాఁటనే తిరుగునాతఁ డుదయము సేసెన్

ప్రతిపదార్థము:

ఒకసారె = ఒకేసారి, ఏడు = ఏడు గుర్రములు (లేదా ఏడు కాంతులు), తేజులు = కాంతులు/గుర్రములు కలవాడును, వికలాంగుఁడు = పాదములు లేనివాడైన అనూరుడు, సూతుఁడు = రథసారథిగా కలవాడును, అనిలవీథి = ఆకాశ మార్గము, తెరువుగాన్ = దారిగా, ఒక = ఒకే, రథమునన్ = తేరునందు, త్రిభువనములు = మూడు లోకములను, ఒకనాఁటనే = ఒక్క రోజులోనే, తిరుగు = చుట్టివచ్చే, ఆతఁడు = ఆ సూర్యభగవానుడు, ఉదయము = ఉదయించడము, చేసెజ్ = కావించెను.

తాత్పర్యము: ఏడు గుర్రాల కాంతి గలవాడు, వికలాంగుడైన అనూరుడు సారథిగా ఉన్నవాడు, ఆకాశ మార్గాన ఒకే రథంపై మూడు లోకాలను ఒక్క రోజులోనే చుట్టి రాగలవాడైన ఆ సూర్యభగవానుడు తూర్పు కొండలపై ఉదయించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: పరికర అలంకారము / కావ్యలింగ చాయలు. సూర్యుని ఉదయ వైభవాన్ని, అతని రథ విశేషాలను (ఏడు గుర్రాలు, అనూరుని సారథ్యం) సార్థక విశేషణాలతో వర్ణించడం జరిగింది.

సూర్యుని పౌరాణిక స్వరూపాన్ని, అతని నిరంతర లోక సంచార వ్రతాన్ని ఈ పద్యం చక్కగా గుర్తు చేస్తోంది.

84.

క. ఆపర్వత మెక్కుచు గజ
రూపంబగు తిమిర మణఁచి లోహితకాంతి
వ్యాపితకరనఖరుండై
దీపించె మృగేంద్రుకరణి దినమణి కణఁకన్.

ప్రతిపదార్థము:

దినమణి = సూర్యుడు, ఆ పర్వతము = ఆ ఉదయాచల పర్వతాన్ని, ఎక్కుచున్ = అధిరోహిస్తూ, గజ = ఏనుగు యొక్క, రూపంబు = ఆకారము, అగు = అయినట్టి, తిమిరమున్ = చీకటిని, అణఁచి = సంహరించి, లోహిత = ఎర్రని, కాంతి = కిరణములు అనే, వ్యాపిత = చాచబడిన, కర = కిరణములు/చేతులు, నఖరుండు = గోళ్ళు కలవాడు, ఐ = అయి, కణఁకన్ = పరాక్రమముతో, మృగేంద్రు = సింహము యొక్క, కరణిన్ = విధముగా, దీపించెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము: సూర్యుడు ఉదయపర్వతాన్ని అధిరోహిస్తూ, ఏనుగు వంటి నల్లని చీకటిని చీల్చివేస్తున్నాడు. తన ఎర్రని కిరణాలనే పంజాతో, గోళ్లతో ఆ చీకటిని చీల్చే పరాక్రమవంతుడైన సింహం వలె ఆ సూర్యభగవానుడు తేజస్సుతో వెలిగిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమారూపక సంకర అలంకారము. చీకటిని ఏనుగుగా రూపించడం (గజరూపంబగు తిమిరము), సూర్యుని కిరణాలను గోళ్లుగా చెప్పడం జరిగింది. సూర్యుని ఉదయాన్ని 'మృగేంద్రుకరణి' (సింహము వలె) అని పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం వ్యక్తమైంది.

సూర్యోదయం వల్ల చీకట్లు తొలగిపోయే విధానాన్ని వీరరస స్ఫురణ కలిగేలా సింహంతో పోల్చడం కవి ప్రతిభకు నిదర్శనం.

85.

సీ. పూర్వదిక్పతి యొద్దఁ పాలుపారు గొడుగుపై
ఖచితమౌ మాణిక్యకలశ మనఁగ
విబుధ బాలురఁ గూడి వేడుకతోడ జ

యంతు డాడెడి బట్టుబంతి యనఁగఁ
ప్రాచీవధూటికాఫాలభాగంబునఁ
బెట్టిన కెంపులబొ ట్టనంగ
దెలివితో నాడెడి దివసఫణీంద్రుని
తలమీఁద నున్న రత్నం బనంగ
తే.గీ. రక్తకాంతి మెఱయ రచితరక్తాశోక
కింశుకాగ్రగుచ్ఛసంశయంబు
పొడుపుఁగొండమీఁదఁబొడతెంచెఁత్రైలోక్య
మండనఁబు భానుమండలంబు.

ప్రతిపదార్థము:

పూర్వదిక్పతి = తూర్పు దిక్కునకు అధిపతియైన ఇంద్రుని, ఒద్దన్ = దగ్గర, పొలుపారు = ప్రకాశించే, గొడుగుపైన్ = శ్వేతచ్ఛత్రము పైనున్న, ఖచితము = పొదగబడినది, ఔ = అయినట్టి, మాణిక్య = పద్మరాగమణుల, కలశము = కుంభము, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా, విδyధ = దేవతల యొక్క, బాలురన్ = పిల్లలతో, కూడి = కలిసి, వేడుకతోడన్ = సంతోషముతో, జయంతుడు = ఇంద్రుని కుమారుడైన జయంతుడు, ఆడెడి = ఆడుకునే, పట్టుబంతి = పట్టుతో చేసిన బంతి, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా, ప్రాచీ = తూర్పు దిక్కు అనే, వధూటికా = సుందరి యొక్క, ఫాలభాగంబునన్ = నుదుటిపై, పెట్టిన = అలంకరించిన, కెంపుల = ఎర్రని మణుల, బొట్టు = తిలకము, అనంగన్ = అన్నట్లుగా, తెలివితోన్ = చైతన్యముతో, ఆడెడి = సంచరించే, దివస = పగలు అనే, ఫణీంద్రుని = సర్పరాజు యొక్క, తలమీఁదన్ = శిరస్సుపై, ఉన్న = వెలిగే, రత్నంబు = నాగమణి, అనంగన్ = అన్నట్లుగా, రక్త = ఎర్రని, కాంతి = ప్రకాశము, మెఱయన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, రచిత = ఏర్పడిన, రక్తాశోక = ఎర్రని అశోక పూల యొక్కయు, కింశుక = మోదుగ పూల యొక్కయు, అగ్ర = కొమ్మల చివరల, గుచ్ఛ = గుత్తుల యొక్క, సంశయంబు = భ్రాంతిని కలిగిస్తూ, త్రైలోక్య = మూడు లోకములకు, మండనంబు = ఆభరణమైన, భానుమండలంబు = సూర్యబింబము, పొడుపుఁగొండమీఁదన్ = ఉదయాచలముపై, పొడతెంచెన్ = ఉదయించెను.

తాత్పర్యము: తూర్పు దిక్పాలకుడైన ఇంద్రుని తెల్లగొడుగుపై ఉన్న మాణిక్య కలశమా అన్నట్లు; దేవతా బాలురతో కలిసి జయంతుడు ఆడుకునే ఎర్రని పట్టుబంతియా అన్నట్లు; తూర్పు దిక్కు అనే సుందరి నుదుట దిద్దిన కెంపుల బొట్టా అన్నట్లు; పగలు అనే సర్పరాజము తలపై వెలిగే మణియా అన్నట్లు; ఎర్రని అశోక, మోదుగ పూల గుత్తుల అనే భ్రాంతిని కలిగిస్తూ, మూడు లోకాలకు ఆభరణమైన సూర్యబింబం ఉదయపర్వతంపై ఉదయించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము / సందేహాలంకారము / రూపకాలంకారము. సూర్యబింబాన్ని మాణిక్య కలశంగా, పట్టుబంతిగా, కెంపుల బొట్టుగా, నాగమణిగా కవి అనేక విధాలుగా ఉత్ప్రేక్షించాడు ("అనఁగన్", "అనంగన్"). 'రక్తాశోక కింశుకాగ్రగుచ్ఛసంశయంబు' అనడం వల్ల భ్రాంతిమదలంకార చాయలు కూడా ఉన్నాయి.

సూర్యోదయ సౌందర్యాన్ని తిలకించే పాఠకునికి కవి తన ఊహాశాలితతో ఒక అద్భుతమైన దృశ్య కావ్యాన్ని అందించాడు.

86.

క. దల మగుదీధితి నుదయా
చల మలరఁగ రూపబోధజననచ్ఛాయా
కలితం బై యర్కునిమం
డల మప్పుడు రత్నదర్పణముగతి నొప్పెన్.

ప్రతిపదార్థము:

దలము = దట్టమైన, అగు = అయినట్టి, దీధితిన్ = కిరణముల కాంతితో, ఉదయాచలము = ఉదయపర్వతము, అలరఁగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, అర్కుని = సూర్యుని యొక్క, మండలంబు = బింబము, అప్పుడు = ఆ సమయంలో, రూప = వస్తువుల రూపములను, బోధ = జ్ఞానమును, జనన = కలిగించే, ఛాయా = కాంతితో, కలితము = కూడినది, ఐ = అయి, రత్న = రత్నములు పొదిగిన, దర్పణము = అద్దము యొక్క, గతిన్ = విధముగా, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము: దట్టమైన కిరణాల వెలుగుతో ఉదయపర్వతం ప్రకాశిస్తోంది. ఆ సమయంలో సమస్త వస్తువుల రూపాలను స్పష్టంగా చూపే కాంతితో కూడిన సూర్యబింబం, లోకానికి ఒక రత్న దర్పణము (రత్నాలు పొదిగిన అద్దము) వలె విరాజిల్లింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. సూర్యబింబాన్ని లోకంలోని రూపాలను ప్రతిబింబింపజేసే రత్న దర్పణంతో (అద్దంతో) పోల్చడం జరిగింది ("రత్నదర్పణముగతి నొప్పెన్"). 'గతి' అనేది ఉపమావాచకం.

సూర్యుని వల్ల లోకానికి దృష్టి (రూప జ్ఞానం) లభిస్తుందనే సత్యాన్ని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా వర్ణించాడు.

87.

ఎవ్వనియుదయ మీరేడులోకములకు
దిక్కాలవృత్తులు దెలుపుచుండు
నెవ్వనితేజ మగ్నీందువై భవముల
కాధారమును దానయై వెలుంగు
నెవ్వనిమండలం బెల్లయోగీంద్రులఁ
చేరుముక్తికి మణిద్వార భూమి
నెవ్వనిమూర్తి వాణీశశంకర విష్ణు
రూపమౌ వేదస్వరూప మంద్రు
ఆ.వె. ఎవ్వఁ డిష్టజనుల కిష్టదర్శనమునఁ
పావసంచయంబుఁ బాపుచుండు
నట్టిలోకమిత్రుఁ డైన తేజోనిధి
కోకములకు విరహశోక మణఁచె.

ప్రతిపదార్థము:

ఎవ్వని = ఏ సూర్యుని యొక్క, ఉదయము = తోట్రుపాటు (ఆవిర్భావము), ఈరేడు = పదునాల్గు, లోకములకున్ = భువనములకు, దిక్ = దిక్కుల యొక్కయు, కాల = కాలము యొక్కయు, వృత్తులు = నడవడికలను, తెలుపుచుండున్ = తెలియజేస్తుందో, ఎవ్వని = ఏ సూర్యుని యొక్క, తేజము = ప్రకాశము, అగ్ని = అగ్ని దేవుని యొక్కయు, ఇందు = చంద్రుని యొక్కయు, వైభవములకున్ = కాంతులకు, ఆధారమును = మూలకారణము, తానే = తనే, ఐ = అయి, వెలుంగున్ = ప్రకాశిస్తుందో, ఎవ్వని = ఏ సూర్యుని యొక్క, మండలంబు = బింబము, ఎల్ల = సమస్త, యోగీంద్రులు = శ్రేష్ఠులైన యోగులు, చేరు = పొందే, ముక్తికిన్ = మోక్షమునకు, మణి = శ్రేష్ఠమైన, ద్వారభూమి = వాకిలి వంటిదో, ఎవ్వని = ఏ సూర్యుని యొక్క, మూర్తిన్ = స్వరూపాన్ని, వాణీశ = బ్రహ్మ, శంకర = శివుడు, విష్ణు = విష్ణువుల యొక్క, రూపము = త్రిమూర్తి రూపమైన, వేదస్వరూపము = వేదముల ఆకారము, అందురు = అని పెద్దలు అంటారో, ఎవ్వఁడు = ఏ సూర్యభగవానుడు, ఇష్టజనులకున్ = తనను కొలిచే భక్తులకు, ఇష్ట = కోరదగిన, దర్శనమునన్ = సాక్షాత్కారము చేత, పావసంచయంబున్ (పాపసంచయంబున్) = పాపముల మూటను, పాపుచుండున్ = తొలగిస్తాడో, అట్టి = అటువంటి, లోకమిత్రుఁడు = లోకమునకు స్నేహితుడైన, తేజోనిధి = కాంతికి నిలయమైన సూర్యుడు, కోకములకున్ = చక్రవాక పక్షులకు, విరహ = ఎడబాటు వల్ల కలిగిన, శోకము = దుఃఖాన్ని, అణఁచెన్ = పోగొట్టెను.

తాత్పర్యము: ఎవని ఉదయం పదునాల్గు లోకాలకు దిక్కులను, కాల నియమాలను తెలియజేస్తుందో; ఎవని కాంతి అగ్ని, చంద్రుల వైభవాలకు మూలకారణమై వెలుగుతుందో; ఎవని సూర్యబింబం యోగీశ్వరులు ముక్తిని పొందేందుకు కాంతి ద్వారమో; ఎవని స్వరూపాన్ని బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరుల త్రిమూర్తి రూపమైన వేదస్వరూపమని అంటారో; ఎవడు తనను పూజించే భక్తుల పాపాలను తన దర్శనంతోనే పోగొడతాడో; అటువంటి లోకబంధువైన సూర్యభగవానుడు ఉదయించి, రాత్రంతా ఎడబాటుతో బాధపడిన చక్రవాక పక్షుల (కోకముల) విరహ వేదనను దూరం చేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్య లేదా పరికర అలంకారము / శబ్దాలంకార ప్రౌఢి. సూర్యుని పరమాత్మ స్వరూపాన్ని, లోకోపకార గుణాలను వేదోక్తంగా స్తుతించడం జరిగింది. చక్రవాక పక్షుల శోకాన్ని పోగొట్టాడని చెప్పడం వల్ల కావ్యలింగ చాయలు ఉన్నాయి.

సూర్యుని 'లోకమిత్రుడు' అని సంబోధించడం ద్వారా, సూర్యుడు లోకానికి చేసే ఉపకారాన్ని విక్రమార్కుడు బ్రాహ్మణ బాలునికి చేయబోయే ఉపకారంతో కవి అంతర్గతంగా పోల్చాడు.

88.

మ. గిరిశృంగంబుల గైరికాకృతిని శాఖిశ్రేణిపైఁ పల్లవో
త్కరలీలం గరిరాజకుంభముల మీఁద న్రక్తచూర్ణాకృతిక
శరధిద్వీపములంబ్రవాళరుచిఁ కాసారంబుల న్మోణపు
ష్కరకాంతిం దరుణాతపంగబడరె దిక్కాంతాంగకాశ్మీర మై.

ప్రతిపదార్థము:

తరుణ = లేతదైన, ఆతపంబు = సూర్యకాంతి (ఎండ), గిరి = పర్వతముల యొక్క, శృంగంబులన్ = శిఖరములపై, గైరిక = కాషాయ రంగు (కావి రాయి) యొక్క, ఆకృతిని = రూపముతోను, శాఖి = వృక్షముల యొక్క, శ్రేణిపైన్ = సమూహములపై,

పల్లవ = లేత చిగుళ్ళ యొక్క, ఉత్కర = సమూహము యొక్క, లీలను = విలాసముతోను, కరిరాజ = శ్రేష్ఠమైన ఏనుగుల యొక్క, కుంభముల మీఁదన్ = కణతల పైన, రక్తచూర్ణ = కుంకుమ పొడి యొక్క, ఆకృతిన్ = రూపముతోను, శరధి = సముద్రమందలి, ద్వీపములన్ = దీవులలో, ప్రవాళ = పగడముల యొక్క, రుచిన్ = కాంతితోను, కాసారంబులన్ = సరస్సులందు, శోణ = ఎర్ర తామరల (రక్తపద్మముల), పుష్కర = పద్మముల యొక్క, కాంతిన్ = ప్రకాశముతోను, దిక్ = దిక్కులు అనే, కాంతా = స్త్రీల యొక్క, అంగ = శరీరములపై పూసిన, కాశ్మీరము (కుంకుమ పువ్వు పూత) = కుంకుమ వంటిదై, పడరెన్ = అంతటా వ్యాపించెను.

తాత్పర్యము: ఆ బాలసూర్యుని లేత ఎండ పర్వత శిఖరాలపై కావి రంగు లాగా, చెట్లపై లేత చిగుళ్ల లాగా, ఏనుగుల కణతలపై చల్లిన కుంకుమ పొడి లాగా, సముద్ర దీవులలో పగడాల కాంతి లాగా, సరస్సులలో ఎర్ర తామరల ప్రకాశం లాగా ప్రకాశించింది. ఆ కాంతి దిక్కులు అనే సుందరీమణుల శరీరాలపై పూసిన కుంకుమ పువ్వు పూత వలె లోకమంతటా అద్భుతంగా వ్యాపించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: మాలా రూపక అలంకారము / ఉత్ప్రేక్షా అలంకారము. లేత సూర్యకాంతి వివిధ వస్తువులపై పడినప్పుడు కనిపించే ఎరుపుదనాన్ని గైరికం, పల్లవం, రక్తచూర్ణం, ప్రవాళం, శోణపుష్కరాలతో రూపించాడు. దిక్కులను స్త్రీలుగా (దిక్కాంత) రూపించి, ఆ కాంతిని కాశ్మీర పూతగా వర్ణించడం వల్ల అద్భుతమైన రూపక సమన్వయం జరిగింది. సూర్యకాంతి వ్యాప్తిని ప్రకృతిలోని వివిధ వర్ణాలతో మేళవించి చెప్పిన అద్భుతమైన వర్ణనాత్మక పద్యమిది.

89.

చ. కలువలవైరి జక్కవలఁ కావఁగఁబూనిన దాత ముజ్జగం
బులకును సాక్షి యంబరవిభూషణ మానెలతాల్పువేల్పుకు
న్వలపలికన్ను ముక్తి తలవాకిలి చీఁకటివీడుకోలు నా
వెలుఁగులఱేడు తామరలవిందు వెలుంగుచునుండె నయ్యెడన్.

ప్రతిపదార్థము:

కలువల = తెల్లకలువలకు, వైరి = శత్రువైనవాడును (చంద్రునికి వ్యతిరేకి), జక్కవలన్ = చక్రవాక పక్షులను, కావఁగన్ = రక్షించడానికి, పూనిన = సిద్ధపడిన, దాత = దాతయును, ముజ్జగంబులకును = మూడు లోకములకు, సాక్షి = ప్రత్యక్ష సాక్షియును, అంబర = ఆకాశమునకు, విభూషణము = ఆభరణమైనవాడును, ఆ నెలతాల్పువేల్పుకున్ = ఆ చంద్రుడిని ధరించిన శివునికి, వలపలి = కుడి వైపున ఉన్న, కన్ను = నేత్రమును, ముక్తి = మోక్షమునకు, తలవాకిలి = ప్రధాన ద్వారమును, చీఁకటి = అంధకారమునకు, వీడుకోలు = ముగింపు పలికేవాడును, నాన్ = అనదగిన, వెలుఁగులఱేడు = కాంతులకు రాజైన సూర్యుడు, తామరల = పద్మములకు, విందు = మిత్రుడు (ఆహ్లాదాన్ని ఇచ్చేవాడు) అయి, ఆ యెడన్ = ఆ సమయంలో, వెలుంగుచున్ + ఉండెన్ = ప్రకాశిస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యము: కలువలకు శత్రువు, చక్రవాక పక్షులను రక్షించే దాత, మూడు లోకాలకు ప్రత్యక్ష సాక్షి, ఆకాశానికి ఆభరణం, శివుని కుడికన్ను, మోక్షానికి ప్రధాన ద్వారం, చీకటికి వీడుకోలు పలికేవాడు, కాంతులకు రాజైన సూర్యుడు తామరల తోటలకు విందు చేస్తూ ఆ సమయంలో ఆకాశంలో ప్రకాశిస్తున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / పరికర అలంకారము. సూర్యుడిని జగత్సాక్షిగా, అంబర విభూషణంగా, ముక్తి తలవాకిలిగా పేర్కొంటూ సార్థక విశేషణాలతో రూపించడం జరిగింది.

సూర్యుని వివిధ విశేషణాలను పేర్కొంటూ అతని సర్వవ్యాపకత్వాన్ని కవి చంపకమాలలో ఎంతో రమణీయంగా వర్ణించాడు.

90.

క. సంధ్యావందనవిధి యా
వింధ్యానదిలోనఁ తీర్చి విభుఁ డనవరతా
వంధ్యారంభుం డల్లన
వింధాద్రిబిలంబుఁ చేరె విప్రునిఁ కావన్ .

ప్రతిపదార్థము:

అనవరత = ఎల్లవేళలా, అవంధ్య = వ్యర్థము కాని (సఫలమయ్యే), ఆరంభుడు = పనులు ప్రారంభించేవాడైన, ఆ విభుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, సంధ్యావందన = ఉదయకాలపు సంధ్యావందనము యొక్క, విధి = విధిని, ఆ వింధ్యానదిలోనన్ = అక్కడ ప్రవహించే వింధ్య నది నందు, తీర్చి = ముగించుకొని, విప్రునిన్ = ఆ బ్రాహ్మణ బాలుడిని, కావన్ = రక్షించుట కొరకై, అల్లన = మెల్లగా, వింధ్యాద్రి = వింధ్య పర్వతము నందలి, బిలంబున్ = రాక్షసుడు ఉండే గుహను, చేరెన్ = చేరుకున్నాడు.

తాత్పర్యము: ఎల్లప్పుడూ సఫలమయ్యే పనులను మాత్రమే ప్రారంభించే ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఉదయకాలపు సంధ్యావందన విధులను ఆ వింధ్య నదిలో పూర్తి చేసుకున్నాడు. ఆపై ఆ బ్రాహ్మణ బాలుడిని రక్షించడం కోసం మెల్లగా ఆ వింధ్య పర్వత గుహ (రాక్షసుని నివాసం) వద్దకు చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. రాజు గుహను చేరడానికి గల ప్రయోజనాన్ని/కారణాన్ని (బ్రాహ్మణ బాలుని రక్షించడం - 'విప్రుని కావ') స్పష్టంగా చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

విక్రమార్కుడు ఎంతటి సాహస కార్యానికి వెళ్తున్నా, తన నిత్య కర్మానుష్ఠానమైన సంధ్యావందనాన్ని విస్మరించకపోవడం అతని ధార్మిక నిరతిని తెలుపుతుంది. 'అవంధ్యారంభుడు' అనే విశేషణం రాజు చేపట్టబోయే కార్యం తప్పక విజయవంతమవుతుందని ధ్వనింపజేస్తోంది.

91.

క. కాలుని కేశీశైలముఁ
బోలెడునచ్చోటి యస్థిపుంజముఁ గని భూ
పాలుఁడు మనమున నధికకృ
పాళుం డై వధ్యభూమి బలియై నిలిచెన్.

ప్రతిపదార్థము:

భూపాలుఁడు = రాజైన విక్రమార్కుడు, కాలుని = యమధర్మరాజు యొక్క, కేశీశైలమున్ (మహిష శైలమున్) = నల్లని కొండను/యమలోకపు పర్వతాన్ని, పోలెడు = పోలి ఉన్నట్టి, అచ్చోటి = ఆ రాక్షస గుహ ప్రదేశమందలి, అస్థి = ఎముకల

యొక్క, పుంజమున్ = కుప్పను, కని = చూసి, మనమునన్ = తన హృదయమందు, అధిక = మిక్కిలి, కృపాళుండు = దయాస్వభావము కలవాడు, ఐ = అయి, వధ్యభూమిన్ = ఆ బలిపీఠపు ప్రదేశమందు, బలి = తానే బలిపశువుగా, ఐ = అయి, నిలిచెన్ = నిలబడెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు ఆ రాక్షస గుహ వద్దకు వెళ్ళేసరికి, అక్కడ యమధర్మరాజు కొండ లాగా పేరుకుపోయిన ఎముకల కుప్పను చూశాడు. ఆ భయంకర దృశ్యాన్ని చూసి అతని మనస్సులో ఆర్తుల పట్ల మరింత దయ కలిగింది. ఆ బ్రాహ్మణ బాలుడిని రక్షించడం కోసం, తానే ఆ బలిపీఠం వద్ద బలిగా నిలబడ్డాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. రాక్షసుడు తిని వదిలేసిన ఎముకల కుప్పను యముని నల్లని పర్వతంతో పోల్చడం జరిగింది ("కాలుని కేశీశైలముఁ బోలెడు"). 'పోలెడు' అనేది ఉపమావాచకం.

రాబోయే బ్రాహ్మణ బాలుని స్థానంలో తానే ప్రాణత్యాగానికి సిద్ధపడటం విక్రమార్కుని నిరుపమాన సాహస త్యాగగుణాలకు పరాకాష్ఠ.

92.

ఆ.వె. అంత నింతిఁ గూడి యసుర యార్చుచు వచ్చి
ఓరి పిండివంట లుజ్జగించి
నేఁడు నీ వె వచ్చినాడఁ విదేమిరా
యనుడుఁ తెలియఁ పలికె మనుజవిభుఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = ఆ సమయంలో, అసుర = ఆ రాక్షసుడు, ఇంతిన్ = తన భార్యతో, కూడి = కలిసి, ఆర్చుచున్ = భీకరముగా గర్జిస్తూ, వచ్చి = అక్కడికి చేరుకొని, ఓరి = ఓయీ మనుషుడా, పిండివంటలు = రావల్సిన కమ్మని భోజన పదార్థములను, ఉజ్జగించి = విడిచిపెట్టి, నేఁడు = ఈ రోజు, నీవు + ఎ = నీవు ఒక్కడివే, వచ్చినాడవు = వచ్చావు, ఇవి + ఏమిరా = ఇదేమిటిరా?, అనుడున్ = అని అడుగగా, మనుజవిభుఁడు = మనుష్యులకు రాజైన విక్రమార్కుడు, తెలియన్ = స్పష్టముగా (శాంతముగా), పలికెన్ = మాట్లాడెను.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో ఆ రాక్షసుడు తన భార్యతో కలిసి భీకరంగా గర్జిస్తూ బయటకు వచ్చాడు. బలిపీఠం వద్ద విక్రమార్కుడిని చూసి, "ఓరి మనుషుడా! ఈ రోజు కమ్మని పిండివంటలు ఏవీ లేకుండా నీవొక్కడివే వచ్చావేమిరా?" అని గద్దించాడు. దానికి ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో ధీరత్వంతో ఇలా సమాధానమిచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. రాక్షసుడు తన భార్యతో కలిసి గర్జిస్తూ రావడం, క్రోధంతో మాట్లాడటం వంటి సహజ రాక్షస ప్రవృత్తిని కవి ఇక్కడ చక్కగా వర్ణించాడు.

రాక్షసుని ఆక్రోశాన్ని చూసి కూడా విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం చలించకుండా ధైర్యంగా నిలబడటం అతని స్థిరచిత్తానికి నిదర్శనం.

93.

క. ఓరాక్షస నే నొక్కని
బారికినై యడ్డువడితిఁ పరదేశిఁ బ్రియా
హారముగ మెసవు పక్వా
హారంబులు వెనుకవచ్చునంతకు నన్నున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఓ రాక్షస = ఓ రాక్షసుడా, నేను = నేను, ఒక్కని = ఒక బ్రాహ్మణ బాలుని యొక్క, బారికిన్ + ఐ = ప్రాణసంకటమునకు అడ్డముగా, అడ్డువడితిన్ = నిలిచాను, పరదేశిన్ = అపరిచితుడనైన నన్ను, ప్రియ = ఇష్టమైన, ఆహారముగన్ = భోజనముగా, మెసవు = భక్షించుము, పక్వ = వండిన, ఆహారంబులు = పిండివంటల భోజనము, వెనుక = ఆ తర్వాత, వచ్చునంతకున్ = వచ్చేంతవరకు (నన్ను తినుము).

తాత్పర్యము: "ఓ రాక్షసుడా! ఈ రోజు బలిగా రావలసిన ఒక బాలుని ప్రాణాలను రక్షించడం కోసం నేను అతనికి అడ్డంగా వచ్చాను. నేను పరదేశిని. నీకు ఇష్టమైన ఆహారంగా నన్ను తిను. నీ కొరకు రావలసిన పిండివంటలు, మిగిలిన ఆహార పదార్థాలు ఆ వెనుక వస్తాయి, అవి వచ్చే లోపు నన్ను ఆరగించు" అని విక్రమార్కుడు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. తాను ఒంటరిగా ఎందుకు వచ్చాడో చెప్పడానికి 'ఒక్కని బారికినై అడ్డుపడటం' అనే కారణాన్ని చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

పరుల ప్రాణాల కోసం తన ప్రాణాలను రాక్షసునికి ఆహారంగా సమర్పించడానికి సిద్ధపడటం విక్రమార్కుని లోకోత్తర పరోపకార గుణాన్ని చాటుతోంది.

94.

మ. అనినం జిత్తములోన దానవుఁడు చోద్యం బందుచు న్నీదుపూ
నినసత్కార్యము సెల్లు మెచ్చితిఁ జుమీ నీకిష్ట మెద్దేని వేఁ
డిన నే నిచ్చెద నావుడుం గరుణదృష్టిం గల్గ నీక్షించి య
జ్జననాథుండు పరోపకారకరణోత్సాహంబుతో నిట్లనున్.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని రాజు పలుకగా, దానవుఁడు = ఆ రాక్షసుడు, చిత్తములోనన్ = తన మనస్సునందు, చోద్యంబు = అత్యంత ఆశ్చర్యమును, అందుచున్ = పొందుతూ, నీదు = నీవు, పూనిన = తలపెట్టిన, సత్కార్యము = ఈ గొప్ప పనిని, సెల్లున్ (చెల్లున్) = ఒప్పుకుంటున్నాను, మెచ్చితిన్ + జుమీ = నిన్ను ఎంతో అభినందిస్తున్నాను సుమా, నీకున్ = నీకు, ఇష్టము = కోరిక, ఏది + ఐనన్ = ఏదున్నా సరే, వేఁడినన్ = అడిగినట్లయితే, నేను = నేను, ఇచ్చెదన్ = ప్రసాదిస్తాను, నావుడున్ = అని రాక్షసుడు అనగా, ఆ జననాథుండు = ఆ విక్రమార్క రాజు, కరుణదృష్టిన్ = దయాపూర్వకమైన చూపుతో, కల్గన్ = ఒప్పిదమగునట్లు, ఈక్షించి = చూసి, పరోపకార = పరులకు ఉపకారము, కరణ = చేయాలనే, ఉత్సాహంబుతోన్ = ఉల్లాసముతో, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనున్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుని మాటలు వినగానే ఆ రాక్షసుడు మనసులో ఎంతో ఆశ్చర్యపోయాడు. "ఓయీ! పరుల కోసం ప్రాణాల నిచ్చే నీ సత్సంకల్పాన్ని నేను ఎంతో మెచ్చుకుంటున్నాను. నీకు ఏ వరం కావాలన్నా అడుగు, ఇప్పుడే ఇస్తాను" అన్నాడు రాక్షసుడు. ఆ మాటలకు విక్రమార్క మహారాజు దయాపూర్వకంగా అతని వైపు చూసి, పరోపకారం చేయాలనే ఉత్సాహంతో ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. విక్రమార్కుని అసాధారణ త్యాగానికి క్రూర రాక్షసుని మనసు కూడా కరిగి, ఆశ్చర్యపడి వరం ఇవ్వజూపడాన్ని కవి ఇక్కడ అత్యంత స్వాభావికంగా వర్ణించాడు.

విక్రమార్కుని త్యాగ నిరతి శత్రువుల హృదయాలను సైతం మార్చగలదని ఈ పద్యం నిరూపిస్తోంది.

95.

క. ఇప్పుడు నీ వాడినయది
తప్పకుమీ తఱచుగాఁగ దానవులకడం
దప్పును గల వని పెద్దలు
చెప్పుదు రొకచోట సత్యశీలము లేదే.

ప్రతిపదార్థము:

ఇప్పుడు = ఈ సమయంలో, నీవు = నీవు, ఆడినయది = పలికిన మాటను, తప్పకుమీ = విస్మరించకుము సుమా, తఱచుగాఁగన్ = సాధారణముగా, దానవులకడన్ = రాక్షసుల దగ్గర, తప్పును = ఇచ్చిన మాట తప్పే గుణము, కలవు = ఉంటుందని, పెద్దలు = పెద్దవారు, చెప్పుదురు = అంటుంటారు, ఒకచోటన్ = నీ వంటి వారి యందు, సత్యశీలము = సత్యాన్ని పలికే ఉత్తమ గుణము, లేదే = ఉండదా (ఉంటుంది కదా).

తాత్పర్యము: "ఓ రాక్షసేంద్రా! ఇప్పుడు నువ్వు ఇచ్చిన మాటను అస్సలు తప్పకు సుమా! సాధారణంగా రాక్షసులు మాట తప్పుతారని పెద్దలు చెబుతుంటారు. కానీ నీ వంటి ఉత్తమ రాక్షసులలో సత్యశీలము (ఇచ్చిన మాటపై నిలబడే గుణము) తప్పక ఉంటుందని భావిస్తున్నాను" అని రాజు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము / ఆక్షేప అలంకారము. రాక్షసులు మాట తప్పుతారనే సామాన్య లోక నిందను ప్రస్తావిస్తూనే, రాక్షసుడిని సత్య నిష్ఠ వైపు ప్రేరేపించేందుకు రాజు చేసిన చాతుర్య ప్రసంగమిది.

రాక్షసుని అహంకారాన్ని దెబ్బతీయకుండా, అతనిలో ఉన్న సత్య గుణాన్ని మేల్కొలిపేలా విక్రమార్కుడు మాట్లాడటం అతని రాజనీతిజ్ఞతకు నిదర్శనం.

96.

చ. నయమునఁ పూర్వదేవతలు నాఁగఁ ప్రసిద్ధికి నెక్కే రాక్షసా
న్వయము జగంబులో నసురవంశవిభూషణ మీవు నీవచో
నియమముఁ తప్పనేరుతువె నీదుకళత్రము సాక్షి గాఁగ నా
ప్రియమును నీవునుం ప్రియము పెంపునఁ జేయుము నిన్ను వేఁడెదన్ .

ప్రతిపదార్థము:

జగంబులోన్ = ఈ లోకమందు, రాక్షస = రాక్షసుల, అన్వయము = వంశము, నయమునన్ = నీతి చేతను (క్రమము చేతను), పూర్వదేవతలు = దేవతల కంటే ముందు పుట్టినవారు, నాఁగన్ = అనేలా, ప్రసిద్ధికిన్ = కీర్తిని, ఎక్కెన్ = పొందెను, ఈవు = నీవు, అసురవంశ = రాక్షస వంశమునకు, విభూషణము (శిరోమణివి) = ఆభరణము వంటివాడవు, నీ = నీ యొక్క, వచో = మాటల యొక్క, నియమమున్ = కట్టుబాటును, తప్పన్ = అతిక్రమించడము, నేరుతువె = చేయగలవా (చేయవు కదా), నీదు = నీ యొక్క, కళత్రము = భార్య, సాక్షి = సాక్షిగా, కాఁగన్ = ఉండగా, నిన్నున్ = నిన్ను, వేఁడెదన్ = ప్రార్థిస్తున్నాను, నీవునున్ = నీవు కూడా, ప్రియము = ఇష్టము యొక్క, పెంపునన్ = అతిశయము చేత, నా ప్రియమును = నా కోరికను, చేయుము = నెరవేర్చుము.

తాత్పర్యము: "ఓ రాక్షసరాజా! లోకంలో రాక్షస వంశము దేవతల కంటే ముందే పుట్టిన 'పూర్వదేవతలు' గా ఎంతో ప్రసిద్ధి చెందింది. నువ్వు ఈ అసుర వంశానికే ఆభరణం లాంటివాడివి. అటువంటి నువ్వు ఇచ్చిన మాటను ఎలా తప్పుతావు? తప్పవు కదా! ఇదిగో నీ భార్య సాక్షిగా నేను నిన్ను వేడుకుంటున్నాను. నా మనస్సుకు ఇష్టమైన ఈ కోరికను నువ్వు దయతో నెరవేర్చు" అని రాజు ప్రార్థించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: పరికర అలంకారము. రాక్షసుని వంశాన్ని 'పూర్వదేవతలు' అని, అతనిని 'అసురవంశవిభూషణుడు' అని సార్థక విశేషణాలతో స్తుతించడం ద్వారా రాజు తన కార్యాన్ని సాధించుకోవడానికి సమర్థవంతమైన పునాది వేశాడు.

రాక్షసుని భార్యను సాక్షిగా పెట్టడం ("నీదుకళత్రము సాక్షి గాఁగ") ద్వారా అతడు మాట తప్పకుండా చేసే ధార్మిక బంధాన్ని రాజు ఉపయోగించాడు.

97.

క. దనుజేంద్ర నేఁడు మొదలుగ
మనుజాహారంబు గోనుఁ మానుము కృపతో
జనులకుఁ ప్రియ మొసఁగుచు నీ
వనమున నెలకొనుము వింధ్యవాసిని కెనయై.

ప్రతిపదార్థము:

దనుజేంద్ర = రాక్షస రాజా, నేఁడు = ఈ రోజు, మొదలుగన్ = నుండి, మనుజ = మనుష్యులను, ఆహారంబు = భోజనముగా, కొనుట = భక్షించడాన్ని, కృపతోన్ = దయతో, మానుము = విడిచిపెట్టుము, జనులకున్ = లోకంలోని ప్రజలకు, ప్రియము = మేలును (సంతోషాన్ని), ఒసఁగుచున్ = కలిగిస్తూ, వింధ్యవాసిని = వింధ్య పర్వతంపై వెలిసిన ఆ దుర్గాదేవికి, ఎనై = సమానము (మిత్రుడు), ఐ = అయి, ఈ = ఈ, వనమునన్ = అరణ్యమందు, నెలకొనుము = నివసించుము.

తాత్పర్యము: "ఓ రాక్షసరాజా! నువ్వు ఈ రోజు నుండి మనుష్యులను చంపి తినడం దయచేసి మానుకో. లోకంలోని ప్రజలకు భయాన్ని కలిగించకుండా, మేలు చేస్తూ, ఈ వింధ్య పర్వతంపై వెలిసిన ఆ వింధ్యవాసిని (దుర్గాదేవి) వలె పవిత్రంగా ఈ అడవిలోనే నివసించు. ఇదే నేను కోరే వరం" అని విక్రమార్కుడు అడిగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. మనుష్యులను తినడం మాని లోకోపకారం చేసే రాక్షసుని ఉదాత్త స్థితిని, వింధ్య పర్వతంపై నివసించే 'వింధ్యవాసిని' దేవితో పోల్చడం జరిగింది ("వింధ్యవాసిని కెనయై").

విక్రమార్కుడు తన ప్రాణాల రక్షణను కోరక, ఆ పన్నెండు గ్రామాల ప్రజలందరికీ నిరంతర ప్రాణరక్షణ కల్పించే మహోన్నత వరాన్ని కోరడం అతని ప్రజానురంజకత్వానికి ప్రతీక.

98.

తే.గీ ఆనుడునవ్వరమిచ్చెదననితలంచి
ముదితహృదయుఁడై తనయింతిమోముఁజూచి
ఇతనిసరిపోల్ప నెవ్వరి నెన్న వచ్చు
వనిత యీతఁడు జీమూతవాహుమీఱె.

ప్రతిపదార్థము:

అనుడున్ = అని రాజు పలుకగా, ఆ వరము = ఆ కోరిన వరాన్ని, ఇచ్చెదన్ = అనుగ్రహిస్తాను, అని = అని, తలంచి = నిశ్చయించుకొని, ముదిత = సంతోషముతో నిండిన, హృదయుఁడు = మనస్సు కలవాడు, ఐ = అయి, తన = తన యొక్క, ఇంతి = భార్య యొక్క, మోమున్ = ముఖమును, చూచి = కనుగొని, వనితా = ఓ సాధ్వి, ఇతని = ఈ విక్రమార్కునితో, సరిపోల్పన్ = సమానముగా పోల్చడానికి, ఎవ్వరిన్ = లోకంలో మరెవరిని, ఎన్నన్ + వచ్చున్ = లెక్కించగలము?, ఈతఁడు = ఈ పుణ్యాత్ముడు, జీమూతవాహున్ = పూర్వపు త్యాగధనుడైన జీమూతవాహనుడిని కూడా, మీఱె = మించిపోయాడు.

తాత్పర్యము: రాజు ఆ వరాన్ని కోరగానే, రాక్షసుడు ఆ వరాన్ని ఇవ్వడానికి సంతోషంగా ఒప్పుకున్నాడు. అతని మనస్సు ఆనందంతో నిండింది. తన భార్య ముఖం వైపు చూసి ఇలా అన్నాడు: "ఓ వనితా! పరుల మేలు కోరిన ఈ మహానుభావునితో పోల్చదగిన వాడు లోకంలో మరెవ్వడూ లేడు. ఇతడు తన త్యాగ గుణంలో ఆ జీమూతవాహనుడిని కూడా మించిపోయాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక అలంకారము లేదా అతిశయోక్తి చాయలు. విక్రమార్కుని త్యాగాన్ని పురాణ ప్రసిద్ధుడైన త్యాగశీలి 'జీమూతవాహనుని' కంటే గొప్పదిగా వర్ణించడం వల్ల ఉపమేయుని ఆధిక్యత వ్యక్తమైంది ("జీమూతవాహుమీతె").

కథలో తర్వాతి ఘట్టమైన 'జీమూతవాహనుని చరిత్ర' ప్రారంభానికి ఈ పద్యం అద్భుతమైన ఉపోద్ఘాతంగా నిలిచింది.

99. వచనము:

వ. అనిన నా రాక్షసి కుతూహలంబున నిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని ఆ రాక్షసుడు పలుకగా, ఆ రాక్షసి = అతని భార్యయైన ఆ రాక్షస స్త్రీ, కుతూహలంబునన్ = మిక్కిలి ఆసక్తితో, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: తన భర్త ఆ మాట అనగానే, ఆ రాక్షస స్త్రీ ఎంతో ఆసక్తితో, కుతూహలంతో తన భర్తతో ఈ విధంగా అంది——

విశేషాలు:

కథలో పాత్రల ఆసక్తిని రేకెత్తిస్తూ తర్వాతి ఉపకథను ప్రారంభించే అనుసంధాన వచనమిది.

[జీమూతవాహనుని చరిత్ర ప్రారంభము]

100.

క. జీమూతవాహుఁ డెవ్వం

డేమి ఘనత' చేసి వెలసె నిక్కథఁ తెలియం

గా మనుజాంతక చెప్పుము

నా మనమున హర్ష వల్లి నాటుకొనంగన్.

ప్రతిపదార్థము:

మనుజాంతక = ఓ నా ప్రాణనాథా (మనుష్యులను అంతమొందించేవాడా), జీమూతవాహుఁడు = జీమూతవాహనుడు, ఎవ్వఁడు = ఎవరు?, ఏమి = ఎటువంటి, ఘనత = గొప్ప కార్యములను, చేసి = ఆచరించి, వెలసెన్ = లోకంలో కీర్తి పొందాడు?, నా = నా యొక్క, మనమునన్ = హృదయమందు, హర్షవల్లి = సంతోషము అనే తీగ, నాటుకొనంగన్ = నాటుకునేలా, ఈ = ఈ, కథన్ = వృత్తాంతాన్ని, తెలియంగాన్ = స్పష్టముగా తెలిసేలా, చెప్పుము = వివరించుము.

తాత్పర్యము: "నా నాథా! ఆ జీమూతవాహనుడు ఎవరు? అతడు ఎటువంటి గొప్ప కార్యాలు చేసి లోకంలో అంతటి ఖ్యాతిని గడించాడు? నా మనస్సులో సంతోషం అనే తీగ నాటుకునేలా ఆ పుణ్యకథను నాకు వివరంగా చెప్పు" అని ఆ రాక్షస స్త్రీ తన భర్తను అడిగింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. సంతోషాన్ని తీగతో రూపించడం వల్ల ("హర్షవల్లి") ఇది రూపకాలంకారమైంది.

క్రూర రాక్షసుల హృదయాలలో సైతం పుణ్యపురుషుల కథలను వినాలనే జిజ్ఞాసను, సంతోషాన్ని కలిగించడం విక్రమార్కుని త్యాగప్రభావ విశేషం.

101. వచనము:

వ. అనుడు నద్దనుజుండు పుణ్యపురుషుని యెదురం బుణ్యపురుష కీర్తనం బుచితం బని యిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థము:

అనుడున్ = అని తన భార్య అడుగగా, ఆ + దనుజుండు = ఆ రాక్షసుడు, పుణ్యపురుషుని = పుణ్యాత్ముడైన ఈ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, ఎదురన్ = సమక్షమునందు, పుణ్యపురుష = మరియొక పుణ్యాత్ముడైన జీమూతవాహనుని యొక్క, కీర్తనంబు = గుణగానము చేయడము, ఉచితంబు = తగినట్టి పని, అని = అని భావించి, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: భార్య అలా అడిగేసరికి ఆ రాక్షసుడు, ఎదురుగా నిలిచిన ఈ పుణ్యమూర్తి (విక్రమార్కుని) ముందర మరొక పుణ్యపురుషుడైన జీమూతవాహనుని చరిత్రను కీర్తించడం ఎంతో సమంజసమని భావించి, ఈ విధంగా చెప్పడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు:

విక్రమార్కుని వంటి మహోత్కృష్ట త్యాగధనుని సమక్షంలో మరొక త్యాగమూర్తి కథను చెప్పడం సముచితమనే రాక్షసుని వివేకం ఇక్కడ శ్లాఘించబడింది.

102.

సీ. ప్రాలేయగిరిమీఁద భానుబింబద్యుతీ
మణిమయప్రాకారమహిమతోడఁ
తిరమైన కాంచనపురములో జీమూత
కేతుఁడు నాఁగ విఖ్యాతయశుఁడు
ఖచరవల్లభుఁ డొకకనకవతీసంజ్ఞఁ
పరఁగెడుకన్యకఁ బరిణయించి
రీతిసంధిల్ల జీమూతవాహుం డనఁ
తగునట్టి పుత్రరత్నంబుఁ బడసి
ఆ.వె. రాజ్యలక్ష్మిచేతఁ పూజ్యుఁ డై కడపట
వార్ధకమున భోగవాంఛ వదలి
నిజపదమునఁ పుత్రు నిలిపి నీతులుసెప్పి
వనితఁ గూడి యేఁగె వనమునకును.

ప్రతిపదార్థము:

ప్రాలేయగిరి = హిమవత్పర్వతము (హిమాలయము), మీఁదన్ = పైన, భానుబింబ = సూర్యబింబము యొక్క, ద్యుతి = కాంతి వలె వెలిగే, మణిమయ = నవరత్నములతో కూడిన, ప్రాకార = కోటగోడల యొక్క, మహిమతోడన్ = వైభవముతో, తిరము = స్థిరమైనట్టిది, ఐన = అయినట్టి, కాంచనపురములోన్ = కాంచనపురము అనే నగరమందు, విఖ్యాత = ప్రసిద్ధమైన, యశుఁడు = కీర్తి కలవాడును, ఖచరవల్లభుఁడు = విద్యాధరులకు (ఆకాశ చరులకు) రాజైనవాడును అగు, జీమూతకేతుఁడు = జీమూతకేతువు, నాఁగన్ = అనబడేవాడు, ఒక = ఒకానొక, కనకవతీ = కనకవతి, సంజ్ఞన్ = అనే పేరుతో, పరఁగెడు = ఒప్పిదమైన, కన్యకన్ = కన్యను, పరిణయించి = వివాహమాడి, ప్రీతి = అనురాగము, సంధిల్లన్ = అతిశయించేలా, జీమూతవాహుండు = జీమూతవాహనుడు, అనన్ = అనదగిన, తగునట్టి = యోగ్యుడైన, పుత్రరత్నంబున్ = రత్నము వంటి కుమారుడిని, పడసి = పొంది, రాజ్యలక్ష్మిచేతన్ = రాజ్యపాలనా వైభవము చేత, పూజ్యుఁడు = గౌరవింపదగినవాడు, ఐ = అయి, కడపటన్ = చివరకు, వార్ధకమునన్ = ముసలితనమందు, భోగ = ప్రాపంచిక సుఖముల యందలి, వాంఛ = కోరికను, వదలి = విడిచిపెట్టి, నిజ = తనదైన, పదమునన్ = రాజపదవి యందు, పుత్రున్ = కుమారుడిని, నిలిపి = కూర్చుండబెట్టి, నీతులు = పరిపాలనా నియమములను, చెప్పి = బోధించి, వనితన్ = భార్యతో, కూడి = కలిసి, వనమునకును = అడవికి, ఏఁగెన్ = తపస్సుకై వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: హిమవత్పర్వతంపై సూర్యబింబంలా ప్రకాశించే రత్నమయ ప్రాకారాలు గల స్థిరమైన 'కాంచనపురము' అనే నగరం ఉంది. ఆ నగరంలో విద్యాధర చక్రవర్తియైన జీమూతకేతువు అనే కీర్తిశాలి ఉండేవాడు. అతడు కనకవతి అనే కన్యను పెళ్ళాడి, ఎంతో ప్రేమతో జీమూతవాహనుడు అనే రత్నం వంటి కొడుకును కన్నాడు. జీమూతకేతువు ఎంతో కాలం రాజ్యపాలన చేసి, చివరకు ముసలితనంలో భోగాలపై విరక్తి చెంది, తన రాజ్యాన్ని కొడుకుకు అప్పగించి, బుద్ధులు చెప్పి, భార్యతో కలిసి తపస్సు కోసం అడవులకు వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము ("పుత్రరత్నంబుఁ") / ఉపమా అలంకార ఛాయలు ("భానుబింబద్యుతీ"). కుమారుడిని రత్నంతో రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారమైంది.

ప్రాచీన భారతీయ రాజర్షుల సంప్రదాయమైన వానప్రస్థాశ్రమ స్వీకారాన్ని, కొడుకుకు బాధ్యతలు అప్పగించి తపస్సుకు వెళ్ళడాన్ని ఈ పద్యం ప్రతిబింబిస్తోంది.

103.

క. జీమూతవాహనుండు మ

హామహిమాఖండలుండు యాచకజనచిం

తామణి శరణాగతర

క్షామణి ఖచరేంద్రకులశిఖామణి యయ్యెన్ .

ప్రతిపదార్థము:

జీమూతవాహనుండు = ఆ జీమూతవాహనుడు, మహా = గొప్పదైన, మహిమ = ప్రభావమునకు, అఖండలుండు (ఇంద్రుండు) = దేవేంద్రుని వంటివాడును, యాచకజన = యాచించే ప్రజలకు, చింతామణి = కోరిన కోర్కెలు ఇచ్చే చింతామణి వంటివాడును, శరణాగత = శరణు వేడినవారిని, రక్షామణి = రక్షించడంలో శ్రేష్ఠుడైనవాడుడు, ఖచరేంద్ర = విద్యాధర రాజుల యొక్క, కుల = వంశమునకు, శిఖామణి = కిరీటమణి వంటివాడును, అయ్యెన్ = అయ్యెను.

తాత్పర్యము: తండ్రి తర్వాత రాజ్యానికి వచ్చిన ఆ జీమూతవాహనుడు గొప్ప మహిమ గల దేవేంద్రుని లాంటివాడు, యాచకులకు కోరిన వస్తువులిచ్చే చింతామణి లాంటివాడు, శరణు కోరి వచ్చినవారిని కాపాడే రక్షామణి, విద్యాధర వంశానికే మకుటాయమానమైన శిఖామణి అయ్యాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. జీమూతవాహనుడిని చింతామణిగా, రక్షామణిగా, శిఖామణిగా వరుసగా రూపించడం వల్ల ఇది మాలా రూపక అలంకారమైంది.

జీమూతవాహనుని సర్వశ్రేష్ఠమైన గుణాలను, యాచక రక్షణ దీక్షను ఈ పద్యం ఎంతో గంభీరంగా ప్రస్తుతించింది.

104.

క. పితృదత్త మైన కల్ప

క్షితిరుహ మర్థులకు నొసఁగి చిక్కిన ధనసం

హతిఁడనబంట్లకుఁ ప్రజలకు

హితులకుఁ తగం బనిచ్చె రిపుల కెడ రిడి యనంగన్.

ప్రతిపదార్థము:

పితృదత్తము = తండ్రి చేత ఇవ్వబడినది, ఐన = అయినట్టి, కల్పక్షితిరుహమున్ = కోరిన కోర్కెలిచ్చే కల్పవృక్షాన్ని, అర్థులకున్ = యాచించినవారికి, ఒసఁగి = దానము చేసి, చిక్కిన = మిగిలిన, ధన = ఐశ్వర్యము యొక్క, సంహతిన్ = సమూహమును, తన = తన యొక్క, బంట్లకున్ = సేవకులకును, ప్రజలకున్ = ప్రజలకును, హితులకున్ = హితైషులకును, తగన్ =

తగినట్లుగా, పనిచ్చెన్ (పంచియిచ్చెన్) = విభజించి ఇచ్చెను, రిపులకున్ = శత్రువులకు, ఎడ‌ము = ఏ అవకాశం, ఇడి = ఇవ్వనివాడు, అనంగన్ = అనదగినట్లుగా.

తాత్పర్యము: తన తండ్రి నుండి సంక్రమించిన, కోరిన కోర్కెలిచ్చే దివ్యమైన కల్పవృక్షాన్ని సైతం జీమూతవాహనుడు యాచకులకు దానం చేసేశాడు. ఆపై మిగిలిన ధనరాసులన్నింటినీ తన సేవకులకు, ప్రజలకు, ఆత్మీయులకు తగినట్లుగా పంచిపెట్టాడు. శత్రువులు తనను వేలెత్తి చూపే ఏ అవకాశాన్ని అతడు ఇవ్వలేదు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము / గుణోత్కర్ష. కల్పవృక్షాన్ని కూడా దానం చేయడమనే అసాధారణ త్యాగాన్ని ఇక్కడ కవి వర్ణించాడు.

కల్పవృక్షాన్ని యాచకులకు ఇవ్వడం అంటే తన సర్వస్వాన్ని లోకానికి సమర్పించడమే. ఇది అతని అనంత త్యాగశీలతకు నిదర్శనం.

105.

ఆ.వె. పురముఁ కొనఁ దలంచు, నరులఁ చంపఁగఁబూని
జీవహింస కోడి చింతనొంది
తల్లిదండ్రు లున్నఁ తగుఁగాక యిదియేల
యనుచు గురులజాడ నారుగఁ తలఁచె.

ప్రతిపదార్థము:

పురమున్ = తన నగరమును, కొనన్ = ఆక్రమించుకోవాలని, తలంచు = భావించే శత్రువులను, చంపఁగన్ = సంహరించడానికి, పూని = సిద్ధపడితే, జీవహింసకున్ = ప్రాణాలను తీసే పాపమునకు, ఓడి = భయపడి, చింత = దుఃఖమును, ఒంది = పొంది, తల్లిదండ్రులు = తన మాతాపితరులు, ఉన్నన్ = ఎక్కడైతే ఉన్నారో అక్కడే ఉండడం, తగున్ + కాక = తగినది కదా, ఇది = ఈ రాజ్యభోగము, ఏల = ఎందుకు?, అనుచున్ = అని భావిస్తూ, గురుల = తన తల్లిదండ్రుల యొక్క, జాడన్ = మార్గమునందు, అరుగన్ = వెళ్ళడానికి, తలఁచెన్ = నిశ్చయించుకొనెను.

తాత్పర్యము: తన దానగుణాన్ని చూసి, దాయాదులు (శత్రువులు) తన రాజ్యాన్ని ఆక్రమించుకోవాలని చూశారు. వారిని ఎదిరించి యుద్ధం చేస్తే జీవహింస జరుగుతుంది. ఆ హింసకు భయపడి, మనసులో విరక్తి చెంది "నాకు ఈ రాజ్యభోగాలు ఎందుకు? నా తల్లిదండ్రులు ఉన్న అడవికి వెళ్ళి వారి సేవ చేసుకోవడమే ఉత్తమం" అని భావించి, అతడు కూడా అరణ్యానికి వెళ్ళాలని నిశ్చయించుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. రాజు రాజ్యాన్ని వదిలి అడవికి వెళ్ళడానికి గల బలమైన కారణాన్ని (జీవహింసకు భయపడటం, మాతాపితృ సేవపై అనురాగం) చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

స్వార్థం కోసం కాక, హింసను నివారించడం కోసం రాజ్యాన్నే తృణప్రాయంగా వదిలిపెట్టిన జీమూతవాహనుని శాంతి కాముకత, పితృభక్తి ఇక్కడ ప్రశంసించబడ్డాయి.

106. వచనము:

వ. తలఁచి సఖుం డైన మధుకరుం గూర్చుకొని యరిగి తజ్జననీజనకులం గని సాష్టాంగంబుగాఁబ్రణమిల్లిన వారలు సంతుష్టాంతరంగులై యుండం .

ప్రతిపదార్థము:

తలఁచి = ఆ విధంగా నిశ్చయించుకొని, సఖుండు = తన ప్రాణస్నేహితుడు, ఐన = అయినట్టి, మధుకరున్ = మధుకరుడనే వానిని, కూర్చుకొని = వెంటబెట్టుకొని, అరిగి = అడవికి వెళ్ళి, తత్ = ఆ, జననీజనకులను = తన తల్లిదండ్రులను, కని = కనుగొని, సాష్టాంగంబుగాన్ = సాష్టాంగ నమస్కారములతో, ప్రణమిల్లినన్ = మ్రొక్కగా, వారలు = ఆ మాతాపితరులు, సంతుష్ట = సంతోషముతో నిండిన, అంతరంగులు = మనస్సులు కలవారు, ఐ = అయి, ఉండన్ = ఉండగా.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా నిశ్చయించుకొని, జీమూతవాహనుడు తన ప్రాణస్నేహితుడైన మధుకరుని వెంటబెట్టుకొని అడవికి వెళ్ళాడు. అక్కడ నివసిస్తున్న తన తల్లిదండ్రులను దర్శించి, వారికి సాష్టాంగ నమస్కారం చేశాడు. కొడుకును చూడగానే ఆ తల్లిదండ్రులు ఎంతో సంతోషించారు.

విశేషాలు:

కొడుకు సర్వసంగ పరిత్యాగియై తన వద్దకు రావడం తండ్రికి ఆనందాన్ని కలిగించిందని చెప్పడం ఇక్కడి విశేషం.

107.

క. తత్పదపంకజ సేవా
తత్పరమతి విరులుఁ పండ్లుఁ దాఁ తెచ్చుచు నా
సత్పురుషుఁడు మలయమహీ
భృత్పార్శ్వమునం జరించెఁ పితృభక్తుఁ డనన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ, సత్పురుషుఁడు = సద్గుణవంతుడైన జీమూతవాహనుడు, తత్ = ఆ తల్లిదండ్రుల యొక్క, పదపంకజ = పాదపద్మముల, సేవా = ఉపచారము నందు, తత్పర = ఆసక్తి కల, మతిన్ = మనస్సుతో, తాన్ = తాను స్వయంగా, విరులున్ = పూలను, పండ్లున్ = ఫలములను, తెచ్చుచున్ = సేకరించి తీసుకువస్తూ, పితృభక్తుఁడు = తండ్రిని కొలిచే భక్తుడు, అనన్ = అనదగినట్లుగా, మలయమహీభృత్ = మలయ పర్వతం యొక్క, పార్శ్వమునన్ = ప్రక్క ప్రదేశము నందు, చరించెన్ = సంచరించుచుండెను.

తాత్పర్యము: ఆ పుణ్యపురుషుడు తల్లిదండ్రుల పాదపద్మాలను సేవించడమే పరమావధిగా భావించాడు. వారి పూజ కొరకు, ఆహారం కొరకు తానే స్వయంగా అడవిలో తిరిగి పూలను, పండ్లను తీసుకువచ్చేవాడు. నిజమైన పితృభక్తుడు అనిపించుకుంటూ, మలయ పర్వత ప్రాంతాలలో అతడు నివసించసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. పాదాలను పద్మాలతో రూపించడం వల్ల ("పదపంకజ") రూపకాలంకారమైంది.

ఒకనాటి చక్రవర్తి అడవిలో సాదాసీదాగా తిరిగి తల్లిదండ్రుల కొరకు పళ్ళు, పూలు ఏరడం అతని నిగర్విత్వానికి, అనన్య పితృభక్తికి అద్దం పడుతోంది.

108.

మ. ఒకనాఁ డిష్టసఖుండుఁ దాను ఫలపుష్పోపార్జనాస క్తితో
వికచాంభోజసరోవరంబుల నవావిర్భూతచూతాది జా
లకజాలంబుల రాజకీరమదరోలంబా గ్రపుష్పంబులం
ప్రకటశ్రీగుణగణ్యమౌ నొక తపోరణ్యంబు సొత్తేరఁగన్ .

ప్రతిపదార్థము:

ఒకనాఁడు = ఒక రోజున, ఇష్టసఖుండున్ = తన ప్రియ మిత్రుడైన మధుకరుడును, తాను = తానును కలిసి, ఫల = పండ్లను, పుష్ప = పూలను, ఉపార్జన = సేకరించాలనే, ఆసక్తితోన్ = కోరికతో, వికచ = వికసించిన, అంభోజ = పద్మములు గల, సరోవరంబులన్ = కొలనులతోను, నవ = కొత్తగా, ఆవిర్భూత = పుట్టిన, చూత = మామిడి చిగుళ్లు, ఆది = మొదలైన, జాలక = మొగ్గల, జాలంబులన్ = సమూహములతోను, రాజకీర = శ్రేష్ఠమైన రామచిలుకలతోను, మద = మదించిన, రోలంబ = తుమ్మెదలతోను, అగ్ర = కొమ్మల చివరల గల, పుష్పంబులన్ = పూలతోను, ప్రకట = వ్యక్తమవుతున్న, శ్రీ = శోభ గల, గుణ = ఉత్తమ గుణముల చేత, గణ్యము = శ్రేష్ఠమైనది, ఔ = అయినట్టి, ఒక = ఒకానొక, తపోరణ్యంబు = తపస్సుల అడవిలోనికి, సొత్తేరఁగన్ (చొ చ్చిన సమయమునన్) = ప్రవేశించగా.

తాత్పర్యము: ఒకనాడు జీమూతవాహనుడు, అతని మిత్రుడు కలిసి పూలు, పండ్లు ఏరడం కోసం బయలుదేరారు. అలా వెళ్తూ వెళ్తూ... చక్కగా వికసించిన పద్మాల కొలనులతో, కొత్తగా చిగిర్చిన మామిడి తోటలతో, చిలుకల పలుకులతో, తుమ్మెదల ఝంకారాలతో, కొమ్మల చివరల పూసిన పూలతో ఎంతో శోభాయమానంగా ఉండి, మునుల తపస్సుకు అనుకూలంగా ఉన్న ఒక పవిత్రమైన తపోవనంలోకి ప్రవేశించారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / వృత్త్యనుప్రాస. తపోవనం యొక్క సహజ సిద్ధమైన వసంత శోభను (పద్మాలు, మామిడి చిగుళ్లు, చిలుకలు, తుమ్మెదలు) కవి ఎంతో మనోహరంగా వర్ణించాడు. 'జాలకజాలంబుల' అనే పదాల వల్ల శబ్దాలంకార శోభ కలిగింది.

కథలో తర్వాతి ముఖ్య ఘట్టమైన మలయవతి దర్శనానికి ఈ రమణీయ వన వర్ణన నేపథ్యంగా నిలిచింది.

109.

క ముందఱ గౌరీమందిర
మందార నవార వింద మాకందలతా
కుందమకరంద బిందు
స్పందానందనుఁడు మందపవనుఁడు వీచెన్ .

ప్రతిపదార్థము:

ముందఱన్ = ఆ అడవిలో వారి ముందర, గౌరీమందిర = పార్వతీదేవి ఆలయము నందలి, మందార = మందార వృక్షముల యొక్కయు, నవ = కొత్తవైన, అరవింద = పద్మముల యొక్కయు, మాకంద = మామిడి, లతా = తీగల యొక్కయు, కుంద = మొల్లల యొక్కయు, మకరంద = పూలతేనె యొక్క, బిందు = చుక్కల చేత, స్పంద = కదులుతూ, ఆనందనుఁడు = ఆహ్లాదాన్ని కలిగించేవాడైన, మందపవనుఁడు = చల్లని మలయమారుతము (మెల్లని గాలి), వీచెన్ = వీచెను.

తాత్పర్యము: వారికి ఎదురుగా ఒక పార్వతీదేవి ఆలయం ఉంది. ఆ ఆలయ ప్రాంగణంలోని మందారాలు, తాజా పద్మాలు, మామిడి తీగలు, మొల్ల పూల నుండి రాలుతున్న తేనె చుక్కల సువాసనలను మోసుకొస్తూ, మనస్సుకు ఎంతో ఆనందాన్ని ఇచ్చే చల్లని మెల్లని గాలి (మలయమారుతం) వీచింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. 'మందార', 'అరవింద', 'మాకంద', 'కుంద', 'మకరంద', 'స్పంద', 'మంద' వంటి అనుప్రాస అక్షరాల పునరావృత్తి వల్ల పద్యం చదువుతుంటేనే చల్లని గాలి వీచినట్లు శబ్ద సౌరభం వెదజల్లింది.

ఆలయ వాతావరణం యొక్క పవిత్రతను, ఆహ్లాదాన్ని కవి శబ్ద చమత్కారంతో ఆవిష్కరించాడు.

110. వచనము:

వ. అంతఁ తదాగతకుసుమామోదవాసిత మలయసమీరాప్యాయన శరీరాయా సాపహారుండై.

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = ఆ సమయంలో, తత్ = ఆ పూల తోట నుండి, ఆగత = వచ్చినట్టి, కుసుమ = పూల యొక్క, ఆమోద = సువాసనలతో, వాసిత = నిండిన, మలయసమీర = చల్లని గాలి యొక్క, ఆప్యాయన = స్పర్శ చేత, శరీర = దేహము యొక్క, ఆయాస = అలసటను, అపహారుండు = పోగొట్టుకున్నవాడు, ఐ = అయి.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో, ఆ పూల సువాసనలతో కూడి వీస్తున్న చల్లని గాలి స్పర్శ తగలగానే, అడవిలో నడవడం వల్ల జీమూతవాహనునికి కలిగిన శరీర అలసట అంతా ఒక్కసారిగా మాయమైపోయింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ చాయలు. అలసట పోవడానికి గల కారణాన్ని (సువాసనలతో కూడిన మలయసమీర స్పర్శ) వివరించడం జరిగింది.

కథలో నాయకుడు ఆలయాన్ని సమీపించే ముందు పొందిన అలౌకిక ఆహ్లాదాన్ని ఈ వచనం సూచిస్తోంది.

111.

క. ఎడపని కూరిమితో న
య్యెడఁ బుత్రికి నీడ యైన హిమశైలము కై
వడి బెడఁ గడరెడు పటికపు
గుడి బొడఁగని యక్కుమారకుం డటుచేరెన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఎడపని = ఎడతెగని, కూరిమితోన్ = ప్రేమతో, ఆ యెడన్ = ఆ ప్రదేశమందు, పుత్రికిన్ = తన కుమార్తెయైన పార్వతీదేవికి, నీడ = ఆశ్రయము, ఐన = అయినట్టి, హిమశైలము = హిమవత్పర్వతము (హిమాలయము) యొక్క, కైవడిన్ = విధముగా, బెడఁగు = అందము, అడరెడు = అతిశయించుచున్న, పటికపు = స్ఫటికములతో నిర్మించిన, గుడిన్ = ఆలయాన్ని, పొడఁగని = చూసి, ఆ కుమారకుండు = ఆ విద్యాధర కుమారుడైన జీమూతవాహనుడు, అటు = ఆ వైపునకు, చేరెజ్ (చేరెన్) = చేరుకొనెను.

తాత్పర్యము: ఎడతెగని ఆదరంతో తన కుమార్తెయైన పార్వతీదేవికి రక్షణగా నిలిచిన హిమవత్పర్వతం లాగా, ఎంతో తెల్లని స్ఫటికాలతో నిర్మించబడి ప్రకాశిస్తున్న ఆ దేవీ ఆలయాన్ని జీమూతవాహనుడు చూశాడు. ఎంతో అందంగా ఉన్న ఆ ఆలయాన్ని చూసి అతడు మెల్లగా దాని చెంతకు చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. స్ఫటికాలతో నిర్మించిన తెల్లని గౌరీ ఆలయాన్ని, పార్వతికి పుట్టిన ఇల్లయిన తెల్లని 'హిమవత్పర్వతము'తో పోల్చడం జరిగింది ("హిమశైలము కైవడి"). 'కైవడి' అనేది ఉపమావాచకం.

ఆలయం యొక్క పవిత్రతను, నిర్మలత్వాన్ని స్ఫటిక శబ్దంతో కవి చక్కగా స్ఫురింపజేశాడు.

112.

క. అంగనమున నభ్యంతర
సంగీతాకర్ణనమునఁ చలియింపక వే
డ్కం గసవు మేయకున్నకు
రంగంబులఁ జూచె నుతరంగం బలరన్.

ప్రతిపదార్థము:

అంగనమునన్ = ఆ ఆలయ ప్రాంగణము నందు (ముంగిట), అభ్యంతర = లోపలి నుండి వినవస్తున్న, సంగీత = గానము యొక్క, ఆకర్ణనమునన్ = ఆలకించుట చేత, చలియింపక = కదలకుండా, వేడ్కన్ = ఆసక్తుడై (సంతోషముతో), కసవు = గడ్డిని, మేయక = తినకుండా, ఉన్న = ఉన్నట్టి, కురంగంబులన్ = లేళ్లను, ఉతరంగంబు (ఉత్తరంగంబు) = ఉత్సాహము, అలరన్ = ఒప్పిదమగునట్లు, చూచెన్ = కనుగొనెను.

తాత్పర్యము: ఆ దేవీ ఆలయ గర్భగుడి లోపలి నుండి ఎంతో మధురమైన సంగీతం వినవస్తోంది. ఆ సంగీతానికి ముగ్ధులై, కదలకుండా, నోటి ముందరి గడ్డిని సైతం మేయడం మరచిపోయి నిశ్చలంగా నిలబడి వింటున్న లేళ్లను జీమూతవాహనుడు ఎంతో ఆశ్చర్యంతో, ఉత్సాహంతో చూశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. సంగీతాన్ని వింటూ మైమరచిపోయిన లేళ్ల యొక్క సహజ శారీరక స్థితిని (కదలకుండా ఉండడం, గడ్డి మేయకపోవడం) కవి అత్యంత సుందరంగా వర్ణించాడు.

మూగజీవులను సైతం కట్టిపడేసే అద్భుతమైన గానవిశేషం ఆలయం లోపల జరుగుతోందని చెప్పడం ఇక్కడి విశేషం.

113. వచనము:

వ. చూచి తత్సంగీతప్రసంగసాంగత్యకారణం బగు జాణం జూతము రమ్మని యిష్టసఖుం డైన మధుకరుం గూడి తద్ద్వారంబుఁ దూఱి.

ప్రతిపదార్థము:

చూచి = ఆ లేళ్లను కనుగొని, తత్ = ఆ, సంగీత = గానము యొక్క, ప్రసంగ = ప్రవృత్తికి, సాంగత్య = సంబంధమునకు, కారణంబు = మూలమైన, అగు = అయినట్టి, జాణన్ = నేర్పరియైన ఆ గాయకురాలిని, చూతము = చూద్దాము, రమ్ము =

రావలసింది, అని = అంటూ, ఇష్టసఖుండు = తన ప్రాణమిత్రుడు, ఐన = అయినట్టి, మధుకరున్ = మధుకరునితో, కూడి = కలిసి, తద్ = ఆ ఆలయము యొక్క, ద్వారంబున్ = వాకిలి గుండా, తూఱి = లోపలికి ప్రవేశించి.

తాత్పర్యము: లేళ్ల అవస్థను చూసి, "మిత్రమా! జంతువులను సైతం ముగ్ధులను చేస్తున్న ఆ సంగీతానికి కారణమైన ఆ నేర్పరి (జాణ) ఎవరో లోపలికి వెళ్ళి చూద్దాం రా" అని తన స్నేహితుడైన మధుకరునితో చెప్పాడు. ఇద్దరూ కలిసి ఆ దేవీ ఆలయ ద్వారం గుండా లోపలికి ప్రవేశించారు.

విశేషాలు:

సంగీతంపై జీమూతవాహనునికి గల ఆసక్తిని, గాయకురాలి ప్రతిభను అభినందించాలనే అతని సంస్కారాన్ని ఈ వచనం తెలుపుతోంది.

114.

సీ. చిన్ని చన్నులమీఁదఁ జేర్చినవీణియ
చేఁదోడుగా శ్రుతిస్థితులఁ దీర్చి
సరిగమపధను లన్నప్తస్వరంబుల
గమకంబు లయవిభేదముల నెఱపి
నాదామృతంబున ననిచినక్రియఁ దంత్రిఁ
పెనఁగొని నఖకాంతి గొనలుసాఁగ్ర
రాగకదంబంబు రంజిల్లఁ జేయుచు
నాలతి వీనుల కమృత మొసఁగ

ఆ.వె. గానరసవశమునఁ కనుఁగవ మోడ్చుచు
బోటిఁగూడి వాణిబోటిఁ బోలె
గౌరిఁ బాడుచున్న కన్యకారత్నంబుఁ
చూచె నచట బాలభేచరుండు

ప్రతిపదార్థము:

బాలభేచరుండు = యవ్వనంలో ఉన్న ఆ విద్యాధర కుమారుడైన జీమూతవాహనుడు, చిన్ని = అందమైన, చన్నుల మీఁదన్ = వక్షఃస్థలముపై, చేర్చిన = ఉంచుకున్న, వీణియ = వీణ, చేఁదోడుగాన్ = తనకు సహాయకారిగా ఉండగా, శ్రుతిస్థితులన్ = శ్రుతి యొక్క లయలను, తీర్చి = సరిచేసుకొని, సరిగమపధనులు = స - రి - గ - మ - ప - ధ - ని, అను = అనే, సప్త = ఏడు, స్వరంబులన్ = స్వరముల యొక్క, గమకంబు = గమకములను, లయ = తాళ లయల యొక్క, విభేదములన్ = మార్పులను, నెఱపి = ప్రదర్శించి, నాద = సంగీతము అనే, అమృతంబునన్ = అమృతముతో, అనిచిన క్రియన్ = తడిపినట్లుగా, తంత్రిన్ = వీణ తీగలతో, పెనఁగొని = కలిసి, నఖ = తన గోళ్ల యొక్క, కాంతి = వెలుగు, గొనలుసాఁగన్ = కొనసాగుతుండగా, రాగకదంబంబున్ = రాగముల సమూహాన్ని, రంజిల్లన్ = రంజింప, చేయుచున్ = చేస్తూ, ఆలతి = ఆలపించే ఆ గానము, వీనులకున్ = చెవులకు, అమృతము = సుధను, ఒసఁగన్ = కురిపిస్తుండగా, గానరస = సంగీత రసము యొక్క, వశమునన్ = పరవశత్వము చేత, కనుఁగవ = కన్నుల జంటను, మోడ్చుచున్ = అర్ధనిమీలితం చేస్తూ, బోటిన్ = తన చెలికత్తెతో, కూడి =

కలిసి, వాణిబోటిన్ = సరస్వతీదేవిని, పోలెన్ = పోలి ఉండి, గౌరిన్ = పార్వతీదేవిని, పాడుచున్న = కీర్తిస్తూ పాడుతున్న, కన్యకారత్నంబున్ = కన్యలలో శ్రేష్ఠురాలైన ఒక సుందరిని, అచటన్ = ఆ ఆలయమందు, చూచెన్ = కనుగొనెను.

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుడు లోపలికి వెళ్ళి చూసేసరికి... అక్కడ కన్యలలో రత్నం లాంటి ఒక సుందరి (మలయవతి) కనిపించింది. ఆమె తన వక్షఃస్థలంపై వీణను చేర్చుకొని, శ్రుతి కలిపి, సరిగమపధని అనే సప్తస్వరాలను గమకాలతో, లయ బేధాలతో అద్భుతంగా పాడుతోంది. వీణ తీగలను మీటుతున్న ఆమె గోళ్ల కాంతులు ప్రకాశిస్తుండగా, నాదామృతంతో ఆ ప్రదేశాన్ని తడుపుతున్నట్లుగా ఉంది ఆమె గానం. గానరస పరవశంతో కనులు మూస్తూ, చెలికత్తెతో కలిసి, సాక్షాత్తు సరస్వతీదేవి వలె పార్వతీదేవిని కీర్తిస్తూ పాడుతున్న ఆ కన్యను జీమూతవాహనుడు చూశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / రూపక అలంకారము. గానం చేస్తున్న కన్యను సరస్వతీదేవితో పోల్చడం జరిగింది ("వాణిబోటిఁ బోలె"). 'వాణిబోటి'లో ఉపమాలంకారం, 'కన్యకారత్నంబు', 'నాదామృతంబు' లలో రూపకాలంకారం ఉన్నాయి. సీస పద్యంలో మలయవతి యొక్క అద్భుతమైన వీణా వాదన ప్రతిభను, ఆమె దైవిక సౌందర్యాన్ని కవి ఎంతో శాస్త్రబద్ధంగా వర్ణించాడు.

115. వచనము:

వ. అంతఁదదీయలావణ్యమధుమత్త నయనమధుకరుండై మధుకరునితో నిట్లనియె

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = ఆ సమయంలో, తదీయ = ఆమె యొక్క, లావణ్య = సౌందర్యము అనే, మధు = తేనె చేత, మత్త = మదించిన, నయన = కన్నులు అనే, మధుకరుండు = తుమ్మెద కలవాడై (ఆమె రూపానికి ముగ్ధుడై), మధుకరునితోన్ = తన స్నేహితుడైన మధుకరునితో, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆమె గానాన్ని వింటూ, ఆమె సౌందర్యాన్ని చూసిన జీమూతవాహనుడు, ఆమె అందమనే తేనెను తాగి పరవశించిన తుమ్మెద లాంటి కన్నులతో, తన స్నేహితుడైన మధుకరునితో ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. లావణ్యాన్ని మధువు (తేనె) తోను, కన్నులను మధుకరం (తుమ్మెద) తోను రూపించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన రూపకాలంకారమైంది.

నాయకుడికి నాయికపై కలిగిన ప్రథమ అనురాగ (ప్రేమ) అంకురానికి ఈ వచనం సూచిక.

116.

క. వనితారత్నము నవయౌ
వనయై పాదరింట నున్న వనలక్ష్మీ క్రియన్
దొన నున్న మరునిబాణం
బన నున్నది యిచట మోహనాకృతితోడన్.

ప్రతిపదార్థము:

వనితారత్నము = స్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలైన ఈమె, నవయౌవన = నూతనమైన జవ్వనము కలది, ఐ = అయి, పాదరింటన్ = పూలపాదలతో కూడిన ఇంట, ఉన్న = నివసించే, వనలక్ష్మి = వనలక్ష్మి (అడవి దేవత), క్రియన్ = విధముగాను, దొనన్ = అమ్ములపాదిలో, ఉన్న = దాచబడిన, మరుని = మన్మథుని యొక్క, బాణంబు = అస్త్రము, అనన్ = అన్నట్లుగాను, ఇచటన్ = ఈ ప్రదేశమందు, మోహన = మోహాన్ని కలిగించే, ఆకృతితోడన్ = రూపముతో, ఉన్నది = విరాజిల్లుతోంది.

తాత్పర్యము: "మిత్రమా! నవయవ్వనంలో ఉన్న ఈ సుందరి, పూలపాదరింట్లో వెలిగే వనలక్ష్మి లాగా ఉంది. మన్మథుని అమ్ములపాదిలో ఉన్న సమ్మోహన బాణమా అన్నట్లు ఎంతో మోహనమైన రూపంతో ఈ ఆలయంలో శోభిస్తోంది" అని జీమూతవాహనుడు అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమేయోత్ప్రేక్షా సంకరము. మలయవతిని వనలక్ష్మితో పోల్చడం (ఉపమ), మన్మథుని బాణమా అని ఊహించడం (ఉత్ప్రేక్ష) వల్ల ఈ అలంకార శోభ కలిగింది.

నాయిక యొక్క మనోహర రూపాన్ని చూసి నాయకుడు పొందిన శృంగార భావన ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

117.

ఇది దేవకామిని యేని నింద్రుని వేయు
కన్నులు సఫలము ల్గాక యున్నె
ఇది నాగకన్యక యేనిఁ బాతాళంబు
సోముఁడు లేఁ దని శూన్య మగున్నె
ఇది ఖేచరాంగన యేనిమాజాతికిఁ
ప్రభయెక్కు చెఱకునఁ బండుగాదె
ఇది సిద్ధబాలిక యేని లోకంబులో
సిద్ధకులంబు ప్రసిద్ధిఁ గనదె
ఆ.వె. ఇది వనాంతలక్ష్మి యేని వనం బెల్లఁ
పల్లవింపకున్నె యెల్లయపుడు
ఇది సుధాంశురేఖ యేని యీగుడి నున్న
శిలలు చంద్రకాంతశిలలు గావె.

ప్రతిపదార్థము:

ఇది = ఈ సుందరి, దేవకామిని = దేవతా స్త్రీ, ఏనిన్ = అయితే, ఇంద్రుని = దేవేంద్రుని యొక్క, వేయు = వెయ్యి, కన్నులు = నేత్రములు, సఫలములు = ధన్యములు, కాక + ఉన్నె = కాకుండా ఉంటాయా (అవుతాయి), ఇది = ఈమె, నాగకన్యక = నాగలోకపు కన్య, ఏనిన్ = అయితే, పాతాళంబు = పాతాళ లోకము, సోముఁడు = చంద్రుడు, లేఁడు = లేడు, అని = అని, శూన్యము = వెలుతురు లేనిది, అగున్నె = అవుతుందా (కాదు, ఈమె కాంతే చాలు), ఇది = ఈమె, ఖేచరాంగన = విద్యాధర స్త్రీ, ఏనిన్ = అయితే, మా జాతికిన్ = మా విద్యాధర జాతికి, ప్రభ = వెలుగు (కీర్తి), ఎక్కున్ = పెరుగుతుంది, చెఱకునన్ = చెరుకు తోటలో, పండు = పండు పండినట్లు (అదృష్టం కలిగినట్లు) కాదె = కాదా, ఇది = ఈమె, సిద్ధబాలిక = సిద్ధుల వంశపు

కన్య, ఏనిన్ = అయితే, లోకంబులోన్ = ఈ జగత్తునందు, సిద్ధకులంబు = సిద్ధుల వంశము, ప్రసిద్ధిన్ = గొప్ప ఖ్యాతిని, కనదె = పొందదా, ఇది = ఈమె, వనాంతలక్ష్మి = వనలక్ష్మి, ఏనిన్ = అయితే, వనంబు + ఎల్లన్ = అడవి అంతా, ఎల్లయపుడు = ఎల్లవేళలా, పల్లవింపకున్నె = చిగురించకుండా ఉంటుందా (చిగురిస్తుంది), ఇది = ఈమె, సుధాంశురేఖ = చంద్రకళ, ఏనిన్ = అయితే, ఈ గుడిన్ = ఈ ఆలయమందు, ఉన్న = ఉన్నట్టి, శిలలు = రాళ్ళు, చంద్రకాంతశిలలు = చంద్రకాంత మణులు, కావె = కాకుండా ఉంటాయా (అవుతాయి).

తాత్పర్యము: "ఈమె ఒకవేళ దేవకన్య అయితే, ఇంద్రుని వెయ్యి కన్నులు ఈమెను చూసి ధన్యమవ్వాల్సిందే. నాగకన్య అయితే, పాతాళ లోకానికి చంద్రుడు లేడనే కొరతే ఉండదు. ఒకవేళ మా విద్యాధర (ఖేచర) కన్యే అయితే, మా జాతికి ఎంతో కీర్తి, చెరుకు చెట్టుకు పండు కాసినట్లు అద్భుతమైన భాగ్యం పట్టినట్లే. సిద్ధకన్య అయితే సిద్ధకులం ధన్యమవుతుంది. వనలక్ష్మి అయితే అడవి అంతా ఎప్పుడూ చిగురిస్తూనే ఉంటుంది. ఈమె నిజంగా చంద్రకళే అయితే, ఈ గుడిలోని రాళ్లన్నీ చంద్రకాంత మణులై కరిగిపోవాలి కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: సందేహాలంకారము / ఉత్ప్రేక్షా అలంకారము. నాయిక ఎవరో తెలియక దేవకన్యగా, నాగకన్యగా, చంద్రకళగా నాయకుడు అనేక విధాలుగా సందేహిస్తూ, ఊహిస్తూ వర్ణించడం వల్ల ఈ అలంకార శోభ కలిగింది.

'చెఱకునఁ బండుగాదె' అనే జాతీయాన్ని అసాధారణ అదృష్టానికి సంకేతంగా కవి వాడటం విశేషం.

118.

క. పరసతులను దల్లులఁగాఁ
పరికించెడు నాకు దీని పైఁ జిత్తం బే
వెరవునఁ తగిలెనొ యిది కృత
పరిణయ గాకుండఁబోలుఁ పరికింపుదమా.

ప్రతిపదార్థము:

పరసతులను = ఇతర స్త్రీలను, తల్లులన్ + కాన్ = మాతృమూర్తులుగా, పరికించెడు = భావించే, నాకున్ = నాకు, దీని పైన = ఈ సుందరిపై, చిత్తంబు = మనస్సు, ఏ వెరవునన్ = ఏ విధముగా, తగిలెనొ = ఆకర్షింపబడిందో, ఇది = ఈమె, కృతపరిణయ = వివాహము అయినది, కాకుండన్ = కాకుండా, బోలున్ = ఉన్నట్లుంది, పరికింపుదమా = కనుగొందామా (విచారిద్దామా).

తాత్పర్యము: "పరస్త్రీలను తల్లులుగా భావించే పవిత్ర మనసు నాది. అటువంటి నా మనస్సు ఈమెపై ఎందుకు ఆకర్షితమైందో! అంటే ఈమెకు ఇంకా వివాహం కాలేదని నా అంతరాత్మ చెబుతోంది. ఈమె ఎవరో కొంచెం వివరంగా కనుగొందామా!" అని జీమూతవాహనుడు తన మిత్రుడితో అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ చాయలు. ఇతర స్త్రీలను తల్లులుగా చూసే తన మనసు ఆమె వైపు మొగ్గు చూపడానికి గల కారణం ఆమె కన్య కావడమే అని రాజు సమర్థించుకున్నాడు.

"సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణమంతఃకరణప్రవృత్తయః" (ఉత్తములకు సందేహం కలిగినప్పుడు వారి అంతరాత్మ ప్రవృత్తే ప్రమాణం) అనే కాళిదాసు మహాకవి ఆర్యోక్తిని ఈ పద్యం గుర్తు చేస్తోంది.

119. వచనము:

వ. అని యంతకుమున్న నిజదర్శనంబునఁ చంద్రావలోకనంబునం గరంగు చంద్ర కాంతంబు క్రియఁ జిత్తంబు గరంగి మేన ఘర్మజలంబులు మణిగణభూషణంబులుగా లజ్జారాగనిమగ్నయే నుబేటంబున గాటంబగునారాటంబునఁ తుంట విల్తుండు మానంబు వేఁటాడ బోటి పూఁబొదమాట సోరం దలంచునెడ వసంతానుగమ్యమానుండగు మీనకేతనుని భాతిడగ్గటి యోలీలావతి నీ వెవ్వరివాన వీగౌరీగేహంబున కమగుదేరం గారణం బేమి నావుడు విని చతు రికయను తత్సఖి లేచి బాలలకుఁ ప్రౌఢత్వంబు గలదె యేను విన్న వించెద నవధరింపుఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా భావించి, అంతకున్ + మున్న = అంతకంటే ముందే, నిజ = అతని యొక్క, దర్శనంబునన్ = సాక్షాత్కారము చేత, చంద్రావలోకనంబునన్ = చంద్రుని చూడడం చేత, కరంగు = కరిగిపోయే, చంద్రకాంతంబు = చంద్రకాంత మణి యొక్క, క్రియన్ = విధముగా, చిత్తంబు = మనస్సు, కరగి = ద్రవించి, మేనన్ = శరీరమునందు, ఘర్మజలంబులు = చెమట బిందువులు, మణిగణ = రత్నముల సమూహము అనే, భూషణంబులు = ఆభరణములు, కాగా, లజ్జా = సిగ్గు నందును, రాగ = అనురాగము నందును, నిమగ్నయై = మునిగిపోయినదై, కాటంబు = దట్టమైన, ఆరాటంబునన్ = తహతహతో, తుంటవిల్తుండు = చెరుకు విల్లు గల మన్మథుడు, మానంబు = బిడియాన్ని, వేఁటాడన్ = హరించివేయగా, బోటి = చెలికత్తెతో కలిసి, పూఁబొద = పూల పాద యొక్క, చాటునన్ = వెనుకకు, చొరన్ = ప్రవేశించాలని, తలంచు = భావిస్తున్న, ఎడన్ = సమయములో, వసంత = వసంత కాలము చేత, అనుగమ్యమానుడు = అనుసరింపబడుతున్న, మీనకేతనుని = మన్మథుని, భాతిన్ = విధముగా, డగ్గటి = సమీపించి, ఓ లీలావతి = ఓ సుందరీ, నీవు = నీవు, ఎవ్వరి దానవు = ఎవరి కుమార్తెవు?, ఈ = ఈ, గౌరీగేహంబునకున్ = పార్వతీదేవి ఆలయమునకు, అరుగుదేరన్ = రావడానికి, కారణంబు = హేతువు, ఏమి = ఏమిటి?, నావుడున్ = అని అడుగగా, విని = ఆలకించి, చతురిక = చతురిక, అను = అనే పేరు గల, తత్ = ఆమె యొక్క, సఖి = చెలికత్తె, లేచి = ముందుకు వచ్చి, బాలలకున్ = చిన్న వయసు కన్యలకు, ప్రౌఢత్వంబు = మాట్లాడే నేర్పు, కలదె = ఉంటుందా (ఉండదు కదా), ఏను = నేను, విన్నవించెదన్ = తెలియజేస్తాను, అవధరింపుఁడు = ఆలకించండి (అని పలికెను).

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుడు అలా అనుకుంటుండగా, అంతకుముందే అతడిని చూసిన ఆ కన్య మనసు... చంద్రుడిని చూసి కరిగే చంద్రకాంత మణి లాగా కరిగిపోయింది. ఆమె ఒంటిపై పట్టిన చెమట బిందువులు రత్నాల ఆభరణాల్లా ప్రకాశించాయి. సిగ్గు, ప్రేమలలో మునిగిపోయిన ఆమెను మన్మథుడు తన బాణాలతో వేధించగా, తట్టుకోలేక చెలికత్తెతో కలిసి పూలపాద చాటుకు వెళ్ళిపోవాలని చూసింది. ఆ సమయంలో వసంత కాలంతో కూడి వచ్చే మన్మథుడి లాగా జీమూతవాహనుడు ఆమెను సమీపించి, "ఓ సుందరీ! నువ్వు ఎవరి కుమార్తెవు? ఈ ఆలయానికి రావడానికి కారణం ఏమిటి?" అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆమె చెలికత్తెయైన 'చతురిక' ముందుకు వచ్చి, "మహానుభావా! చిన్న కన్యలకు పెద్దల ముందర మాట్లాడే నేర్పు ఉండదు కదా! ఆమెకు బదులుగా నేను వివరిస్తాను వినండి" అంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా రూపక సంకరము. నాయిక మనసు కరగడాన్ని చంద్రకాంత మణితో పోల్చడం (ఉపమ), చెమట బిందువులను రత్నాల ఆభరణాలుగా రూపించడం (రూపకం), నాయకుడిని మన్మథుడిగా వర్ణించడం వల్ల శృంగార రస పరిపోషణ అద్భుతంగా జరిగింది.

120.

క. వసుమతిఁ బరఁగిన మిత్రా
వసుసోదరి సిద్ధవంశవరుఁ డగు విశ్వా
వసుసుత మలయవతి విభా
వసునిభుఁడగువరుని వేఁడవచ్చిన దిటకున్.

ప్రతిపదార్థము:

వసుమతిన్ = ఈ భూమండలము నందు, పరఁగిన = ప్రసిద్ధుడైన, మిత్రావసు = మిత్రావసువునకు, సోదరి = చెల్లెలును, సిద్ధవంశ = సిద్ధుల వంశమునకు, వరుఁడు = శ్రేష్ఠుడైన, విశ్వావసు = విశ్వావసువు యొక్క, సుత = కుమార్తెయునైన, మలయవతి = మలయవతి అనే పేరు గల ఈమె, విభావసు = సూర్యునితో/అగ్నితో, నిభుఁడు = సమానమైన ప్రకాశము కల, వరునిన్ = ఉత్తమ భర్తను, వేఁడన్ = అనుగ్రహించమని ప్రార్థించుటకు, ఇటకున్ = ఈ ఆలయమునకు, వచ్చినది = వచ్చినది.

తాత్పర్యము: "మహానుభావా! ఈ భూమిపై ఎంతో ప్రసిద్ధుడైన మిత్రావసువునకు ఈమె చెల్లెలు. సిద్ధవంశ ప్రభువైన విశ్వావసువు కుమార్తె. ఈమె పేరు మలయవతి. సూర్యుని వలె తేజస్సు గల ఉత్తమ భర్తను ప్రసాదించమని ఆ పార్వతీదేవిని వేడుకోవడానికి ఈమె ఇక్కడికి వచ్చింది" అని చతురిక చెప్పింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. రాబోయే వరుని సూర్యుని/అగ్నితో పోల్చడం జరిగింది ("విభావసునిభుఁడగువరుని"). 'నిభుడు' అనేది ఉపమావాచకం.

నాయిక యొక్క వంశ పరిచయం, ఆమె కన్య అనే విషయాలు ఇక్కడ నాయకునికి స్పష్టమయ్యాయి.

121. వచనము:

వ. అనిన నక్కుమారుండు నామాట తప్ప దిది కన్యక యగుట వింటివే యనుడు నమ్మధుకరుండు దైవయోగమ్మున సమాన వయోరూపంబులు గలవధూవరు లిట్లు గూడుదురేయని -

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని ఆ చతురిక పలుకగా, ఆ + కుమారుండు = ఆ విద్యాధర కుమారుడైన జీమూతవాహనుడు, నా మాట = నా అంతరాత్మ చెప్పిన మాట, తప్పదు = అసత్యము కాలేదు, ఇది = ఈమె, కన్యక = పెండ్లికాని కన్య, అగుటన్ = కావడం, వింటివే = విన్నావా (మిత్రమా), అనుడున్ = అని తన స్నేహితునితో అనగా, ఆ + మధుకరుండు = ఆ మధుకరుడు, దైవయోగమ్మునన్ = అదృష్టవశాత్తు (దైవ సంకల్పము చేత), సమాన = ఒకే విధమైన, వయస్ = ఈడును, రూపంబులు = సౌందర్యమును, కల = కలిగిన, వధూవరులు = ఈ నాయికానాయకులు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, కూడుదురు + ఏ = ఒకటవుతారా, అని = అంటూ.

తాత్పర్యము: చతురిక ఆ విధంగా చెప్పగానే జీమూతవాహనుడు ఎంతో సంతోషించి, "మిత్రమా! చూశావా, నా అంతరాత్మ చెప్పిన మాట తప్పలేదు. ఈమె కన్య అనే విషయము రూఢి అయింది కదా!" అన్నాడు. దానికి అతని స్నేహితుడైన మధుకరుడు "దైవ సంకల్పం ఎంత విచిత్రమైనదో! ఒకే ఈడు, ఒకే అందం ఉన్న వధూవరులు ఇలా ఒకరినొకరు కలుసుకోవడం అరుదు కదా!" అంటూ ఇలా పలికాడు.

విశేషాలు:

నాయికానాయకుల మధ్య గల వయోరూప సాదృశ్యాన్ని, వారి కలయిక వెనుక ఉన్న దైవ సంకల్పాన్ని మధుకరుని మాటల ద్వారా కవి చక్కగా వ్యక్తపరిచాడు.

122.

క. వనరుహగర్భుని నేరమి
ననురూపసువస్తుయోగ మగపడదు జగం
బున మీబోంట్లకు నగపడు
గనకము రత్నమ్ముఁ గూడుకై వడి నొకచోన్.

ప్రతిపదార్థము:

జగంబునన్ = ఈ లోకము నందు, వనరుహగర్భుని = పద్మమున పుట్టిన ఆ బ్రహ్మదేవుని యొక్క, నేరమిన్ = సృష్టి చతురత లోపించడం వల్ల (నేర్పు లేకపోవడం వల్ల), అనురూప = ఒకదానికొకటి తగినట్టి, సువస్తు = శ్రేష్ఠమైన వస్తువుల యొక్క, యోగము = కలయిక, అగపడదు = సామాన్యముగా కనిపించదు, మీ బోంట్లకున్ = మీ వంటి యోగ్యులైన వధూవరులకు, ఒకచోన్ = ఒకానొక ప్రదేశమందు, కనకము = బంగారమును, రత్నమ్మున్ = మణియును, కూడు = ఒకటయ్యే, కైవడిన్ = విధముగా, అగపడున్ = కనిపిస్తుంది.

తాత్పర్యము: "మిత్రమా! లోకంలో బ్రహ్మదేవుని సృష్టి వైచిత్రి వల్ల ఒకదానికొకటి తగినట్లుండే ఉత్తమ వస్తువుల కలయిక అంతగా కనిపించదు. కానీ, మీ వంటి సర్వసమర్థులైన నాయికానాయకులు కలుసుకోవడం ఎలా ఉందంటే, అరుదుగా ఒకచోట బంగారము, రత్నము ఒకటైనట్లుగా ఎంతో సుందరంగా శోభిస్తోంది" అని మధుకరుడు అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. సమాన గుణరూపాలు గల జీమూతవాహన, మలయవతుల కలయికను, బంగారానికి రత్నం తోడైన అరుదైన దృశ్యంతో పోల్చడం జరిగింది ("గనకము రత్నమ్ముఁ గూడుకై వడి"). 'కైవడి' అనేది ఉపమావాచకం. సంస్కృత కావ్య సంప్రదాయంలోని "రత్నం సమాగచ్ఛతు కాంచనేన" (రత్నము బంగారముతోనే కలవాలి) అనే ప్రసిద్ధ సూక్తిని కవి ఈ పద్యంలో మనోజ్ఞంగా అనువదించాడు.

123. వచనము:

వ. అని చతురికం జూచి నిజసఖుని దెసం జూపి.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా పలికి, చతురికన్ = ఆ చెలికత్తెయైన చతురికను, చూచి = కనుగొని, నిజసఖుని = తన ప్రాణమిత్రుడైన జీమూతవాహనుని, దెసన్ = వైపునకు, చూపి = నిర్దేశించి.

తాత్పర్యము: మధుకరుడు ఆ మాటలు చెప్పి, చతురిక వైపు తిరిగి, తన స్నేహితుడైన జీమూతవాహనుడిని చూపిస్తూ ఆమెతో ఇలా అన్నాడు.

124.

క . జీమూతకేతుసుతుఁ డరి

జీమూతసమీరణుండు చిత్తజనిభుఁ డౌ

జీమూతవాహుఁ డీతడ్రు

జీమూతస్థిరుఁడు ఖచర శేఖరుఁడు చుమీ.

ప్రతిపదార్థము:

ఈతడు = ఇదిగో ఈ నిలిచిన పుణ్యాత్ముడు, జీమూతకేతు = జీమూతకేతు మహారాజు యొక్క, సుతుఁడు = కుమారుడు, అరి = శత్రువులు అనే, జీమూత = మేఘములకు, సమీరణుండు = గాలి వంటివాడును (శత్రు సంహారకుడు), చిత్తజ = మన్మథునితో, నిభుఁడు = సమానమైన రూపము కలవాడు, ఔ = అయినట్టి, జీమూతవాహుఁడు = జీమూతవాహనుడు, జీమూత = కొండ వలె (మేఘము వలె స్థిరమైన ప్రఖ్యాతి గలవాడు), స్థిరుఁడు = నిశ్చల గుణము కలవాడును, ఖచర = విద్యాధరులకు, శేఖరుఁడు = కిరీటమణి వంటివాడు, చుమీ = సుమా.

తాత్పర్యము: "ఓ చతురికా! ఇతడు జీమూతకేతు మహారాజు కుమారుడు. శత్రువులు అనే మేఘాలను చెల్లాచెదురు చేసే పెనుగాలి వంటి పరాక్రమవంతుడు, మన్మథునితో సమానమైన రూపం కలవాడు. ఇతని పేరు జీమూతవాహనుడు. కొండ వలె స్థిరమైన సద్గుణాలు కలిగి, విద్యాధర వంశానికే మకుటాయమానంగా నిలిచిన ధీరుడు సుమా!" అని మధుకరుడు పరిచయం చేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / ఉపమా అలంకారము. శత్రువులను మేఘాలుగా, నాయకుడిని గాలిగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం ("అరిజీమూతసమీరణుండు"), రూపంలో మన్మథునితో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం ("చిత్తజనిభుఁడు") సంకరమై ఉన్నాయి. 'జీమూత' అనే పదం పద్యంలో నాలుగు సార్లు వివిధ అర్థాలలో ఆవృత్తి కావడం వల్ల శబ్ద చమత్కారం (యమకం/ముక్తపదగ్రస్త చాయలు) శోభిల్లింది.

నాయికకు నాయకుని వంశ, శౌర్య, సౌందర్య విశేషాలను సముచితంగా తెలపడానికి ఈ పద్యం ఉపయోగపడింది.

125.

క. అనవుడు నది మలయనతిం

గనుఁగొని యిది గౌరికరుణఁ గలిగేం జెలియా

మునువిందు మితఁడు రూపసి

యనఘుఁడు వరియింపు మితని నతిమోదమునన్.

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = అని మధుకరుడు చెప్పగా, అది = ఆ చతురిక, మలయవతిన్ = తన ప్రియసఖియైన మలయవతిని, కనుఁగొని = చూసి, చెలియా = ఓ స్నేహితురాలా, ఇది = ఈ నాయకుని రాక, గౌరి = ఆ పార్వతీదేవి యొక్క, కరుణన్ = దయ వలన,

కలిగెన్ = సంభవించింది, ఇతఁడు = ఈ జీమూతవాహనుడు, రూపసి = గొప్ప అందగాడనియు, అనఘుఁడు = పాపరహితుడైన (ఉత్తముడైన) పుణ్యాత్ముడనియు, మును = పూర్వము, విందుము = మనం విన్నాము కదా, ఇతనిన్ = ఈ మహానుభావుడిని, అతిమోదమునన్ = మిక్కిలి సంతోషముతో, వరియింపుము = భర్తగా స్వీకరించుము.

తాత్పర్యము: మధుకరుని మాటలు వినగానే, చతురిక ఎంతో ఉత్సాహంతో మలయవతి వైపు తిరిగి ఇలా అంది: "సఖీ! చూశావా, నువ్వు కోరినట్లే ఆ పార్వతీదేవి దయ వల్ల ఈ వేళ నీకు తగిన వరుడు లభించాడు. ఇతడు పరమ రూపవంతుడని, పుణ్యాత్ముడని మనం ముందే విన్నాము కదా! అటువంటి ఈ జీమూతవాహనుడిని నువ్వు ఎంతో సంతోషంతో భర్తగా వరించు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. జీమూతవాహనుడిని వరించడానికి గల హేతువులను (అతడు రూపసి, అనఘుడు కావడం, గౌరి కరుణ వల్ల లభించడం) పద్యంలో సమర్థించడం జరిగింది.

పార్వతీదేవి పూజకు వెనువెంటనే ఫలితం లభించిందని చెలికత్తె భావించడం ఇక్కడి విశేషం.

126.

ఉ. నావుడుఁ కన్యకామణి మనంబునఁ కూరిమి నాటుకొల్ప నా
భావజుబాణము ల్మిగులఁ పజ్జఁ జరించినఁ తత్పరాగమో
నా విలసిల్లి లేజేమట నవ్యముగాఁ కుచసీమఁ తోప ల
జ్జావనతాస్య యై నిజవయస్యకు నుత్తర మీక యుండినన్.

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని చతురిక పలుకగా, కన్యకామణి = కన్యలలో శ్రేష్ఠురాలైన ఆ మలయవతి, మనంబునన్ = తన మనస్సునందు, కూరిమి = అనురాగము (ప్రేమ), నాటుకొల్పన్ = స్థిరపడగా, ఆ భావజు = ఆ మన్మథుని యొక్క, బాణములు = పుష్పబాణములు, మిగులన్ = ఎక్కువగా, పజ్జన్ = తన చెంత, చరించినన్ = నాటుకొనగా (తాకగా), తత్ = ఆ మన్మథ బాణముల యొక్క, పరాగమో = పుప్పొడియేమో, నాన్ = అన్నట్లుగా, లేజెమట = లేత చెమట బిందువులు, నవ్యముగాన్ = కొత్తగా, కుచసీమన్ = వక్షఃస్థలమునందు, తోపన్ = కనిపించగా, లజ్జా = సిగ్గుచేత, అవనత = వంచబడిన, ఆస్య = ముఖము కలది, ఐ = అయి, నిజ = తనదైన, వయస్యకున్ = చెలికత్తెకు, ఉత్తరము = సమాధానము, ఈక = ఇవ్వకుండా, ఉండినన్ = ఉండిపోగా.

తాత్పర్యము: చతురిక ఆ మాటలు అనేసరికి, మలయవతి మనసులో జీమూతవాహనుని పట్ల అనురాగం మరింత గట్టిగా నాటుకుంది. మన్మథుని పూబాణాలు ఆమెను వేధించడం వల్ల, ఆ బాణాల పుప్పొడియా అన్నట్లుగా ఆమె వక్షఃస్థలంపై లేత చెమట బిందువులు ముత్యాల్లా మెరిశాయి. ఆమె సిగ్గుతో తలవంచుకొని, తన చెలికత్తెకు ఏ సమాధానమూ ఇవ్వకుండా మౌనంగా ఉండిపోయింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా అలంకారము / స్వభావోక్తి అలంకారము. నాయికకు కలిగిన సాత్విక భావాల వల్ల పుట్టిన లేత చెమట బిందువులను, మన్మథుని పుష్పబాణాల 'పుప్పొడి' గా కవి ఉత్ప్రేక్షించాడు ("తత్పరాగమో నా"). నాయిక సిగ్గుపడి మౌనంగా ఉండడాన్ని ఎంతో స్వాభావికంగా వర్ణించాడు.

శృంగార రస నిష్పత్తిలో నాయికకు కలిగిన లజ్జ, అనురాగాల సమ్మేళనాన్ని ఉత్పలమాల వృత్తంలో కవి మనోహరంగా చిత్రించాడు.

127. వచనము:

వ. చతురిక మఱియు నొత్తి పలుకునప్పుడు.

ప్రతిపదార్థము:

చతురిక = ఆ చతురిక, మఱియున్ = ఇంకను, ఒత్తి = బలవంతము చేసి, పలుకునప్పుడు = మాట్లాడుతున్న సమయంలో.

తాత్పర్యము: మలయవతి మౌనాన్ని చూసి, చతురిక ఆమెను మరింతగా పలకరిస్తూ మాట్లాడగా, ఆ తర్వాత జరిగిన వృత్తాంతం—

128.

సీ. జనని పుత్తెంచిన సఖి వచ్చి పిల్చిన నిఁక నుండరా దని యిచ్చఁ దలఁచి
పోయినఁ ప్రియుఁడెట పోవునో యని నిల్చి తడసినఁగోపించుఁ తల్లియనుచు
గదలి వేదన మదిఁ పొదలఁగా నేటికి నెదురీఁదుచాట్పున నింటి కేగి
బలవంత మైన యావలవంత మదిలోన వేఁగుచు నొకచోట వెచ్చనూర్చు

ఆ.వె. చున్నఁ జూచిచెలియలొయ్యనఁజదెంచి
హృదయతాపమెఱిఁగిమదిఁగలంగి
చంద్రకాంతవేది శయ్యాతలంబు పైఁ
చేర్చి శిశిర విధులు సేయునపుడు.

ప్రతిపదార్థము:

జనని = తల్లి, పుత్తెంచిన = పంపించగా, సఖి = ఒక చెలికత్తె, వచ్చి = అక్కడికి చేరి, పిల్చినన్ = రమ్మని పిలువగా, ఇకన్ = ఈ ప్రదేశమందు, ఉండరాదు = ఉండకూడదు, అని = అని భావించి, ఇచ్చన్ = తన మనస్సులో, తలఁచి = నిశ్చయించుకొని, పోయినన్ = తాను వెళ్ళిపోతే, ప్రియుఁడు = తన మనసు దోచిన ఆ జీమూతవాహనుడు, ఎట = ఎక్కడికి, పోవునో = వెళ్ళిపోతాడో, అని = అని భయపడుతూ, నిల్చి = అక్కడే ఆగి, తడసినన్ = ఆలస్యము చేస్తే, తల్లి = అమ్మ, కోపించున్ = కోపగిస్తుంది, అనుచున్ = అని తలుస్తూ, కదలి = అక్కడి నుండి బయలుదేరి, వేదన = ఎడబాటు వల్ల కలిగిన దుఃఖము, మదిన్ = మనస్సులో, పొదలఁగాన్ = అతిశయించగా, ఏటికిన్ = ప్రవాహమునకు, ఎదురీఁదు = ఎదురుగా ఈదులాడే, చాట్పునన్ = విధముగా, ఇంటికిన్ = తన భవనమునకు, ఏగి = వెళ్ళి, బలవంతము = మిక్కిలి తీవ్రమైనది, ఐన = అయినట్టి, ఆ వలవంత = ఆ విరహ బాధ, మదిలోనన్ = తన గుండెల్లో, వేఁగుచున్ = తపింపజేస్తుండగా, ఒక చోటన్ = ఒక ప్రదేశమందు, వెచ్చన్ = వేడి రిత్యా, ఊర్చుచున్నన్ = నిట్టూర్పులు విడుస్తుండగా, చూచి = గమనించి, చెలియలు = చెలికత్తెలు, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, చనుదెంచి (చదెంచి) = వచ్చి, హృదయ = ఆమె గుండెల్లోని, తాపము = విరహ తాపాన్ని,

ఎఱిగి = తెలుసుకొని, మదిన్ = తమ మనస్సులలో, కలంగి = ఆందోళన చెంది, చంద్రకాంతవేది = చంద్రకాంత మణులతో నిర్మించిన అరుగు పైనున్న, శయ్యాతలంబు పైనన్ = పడకపై, చేర్చి = ఆమెను పడుకోబెట్టి, శిశిర విధులు = చల్లదనాన్ని ఇచ్చే ఉపచారములను, సేయునపుడు = ఆచరిస్తున్న సమయంలో.

తాత్పర్యము: తల్లి పంపిన ఒక చెలికత్తె వచ్చి పిలిచేసరికి, "ఇక ఇక్కడ ఆలస్యం చేయడం తగదు" అని మలయవతి భావించింది. కానీ, తాను వెళ్ళిపోతే ప్రియుడు ఎక్కడికి వెళ్ళిపోతాడోనని ఒకవైపు ఆందోళన, అలాగని ఆలస్యం చేస్తే తల్లి కోపగిస్తుందని మరొకవైపు భయం. మనసులోని విరహ వేదన ప్రవాహానికి ఎదురీదినట్లుగా అనిపిస్తుండగా ఎట్టకేలకు ఇంటికి చేరుకుంది. తీవ్రమైన విరహ తాపంతో మనసంతా తపించిపోతుండగా, ఒకచోట కూర్చొని వేడి నిట్టూర్పులు విడువసాగింది. ఆమె అవస్థను చూసి చెలికత్తెలు ఎంతో కలత చెందారు. ఆమెను మెల్లగా చంద్రకాంత మణుల అరుగుపై ఉన్న చల్లని పడకపై పడుకోబెట్టి, విరహ తాపాన్ని తగ్గించే చల్లని శీతలోపచారాలు చేయడం ప్రారంభించారు. ఆ సమయంలో—

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / స్వభావోక్తి అలంకారము. విరహ వేదనతో నాయిక ఇంటికి వెళ్ళడాన్ని 'ప్రవాహానికి ఎదురీదడం' తో పోల్చాడు ("ఎదురీఁదుచాట్పున"). నాయిక యొక్క మానసిక ఘర్షణను (వెళ్ళాలా, ఆగాలా అనే సందిగ్ధత) కవి ఎంతో స్వాభావికంగా సీస పద్యంలో చిత్రించాడు.

శృంగార ప్రబంధాలలో నాయికకు కలిగే 'విరహావస్థ' వర్ణనకు ఈ పద్యం ఆరంభంగా నిలిచింది.

129.

క. పుప్పొడియుఁ బువ్వుఁ తేనెయుఁ
గప్పురమును జందనంబుఁ కలపిన పన్నీ
రప్పాలఁతుక పైఁ జిలికిన
నిప్పుపయిం జిలికినట్టి నెయ్యిం బోలెన్.

ప్రతిపదార్థము:

పుప్పొడియున్ = పూల పరాగమును, పువ్వున్ = చల్లని పూలను, తేనెయున్ = మకరందమును, కప్పురమును = పచ్చకర్పూరమును, చందనంబున్ = మంచిగంధమును, కలపిన = మేళవించిన, పన్నీరు = సుగంధ శీతల జలమును, ఆ పాలఁతుక పైనన్ = ఆ విరహోత్కంఠితయైన మలయవతిపై, చిలికినన్ = చల్లగా జల్లినట్లయితే, అది, నిప్పు పైనన్ = మండుతున్న అగ్నిపై, చిలికినట్టి = పోసినట్టి, నెయ్యిన్ = ఘృతము (నెయ్యి) యొక్క, పోలెన్ = విధముగా (మరింతగా మండేలా) అయ్యెను.

తాత్పర్యము: ఆమె తాపాన్ని చల్లార్చడానికి చెలికత్తెలు పుప్పొడి, పూలు, తేనె, కర్పూరం, చందనం కలిపిన చల్లని పన్నీటిని ఆమె శరీరంపై చల్లారు. కానీ, విరహాగ్నితో మండుతున్న ఆమె దేహానికి ఆ చల్లని పన్నీరు ఎలా అనిపించిందంటే, మండుతున్న నిప్పులపై నెయ్యి పోస్తే అది మరింతగా భగ్గున లేచినట్లు, ఆమె తాపాన్ని మరింతగా పెంచింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. మలయవతి విరహ దేహంపై చల్లిన చల్లని పన్నీరు ఆమె తాపాన్ని పెంచిన విధానాన్ని, నిప్పులపై నెయ్యి పోస్తే అగ్ని పెరిగే లోక వృత్తాంతంతో అద్భుతంగా పోల్చడం జరిగింది ("నిప్పుపయిం జిలికినట్టి నెయ్యిం బోలెన్"). 'బోలెన్' అనేది ఉపమావాచకం.

మన్మథ తాపంలో ఉన్న నాయికకు బాహ్య శీతలోపచారాలు ఉపశమనాన్ని ఇవ్వకపోగా, తాపాన్ని ఇనుమడింపజేస్తాయనే శృంగార ప్రబంధ కవుల సమయ వర్ణన (కవిసమయం) ఇక్కడ ప్రతిఫలించింది.

130.

కుప్పలు గొనఁజల్లుపుప్పొ డియెరువుగాఁ
బొరిఁ బొరివిరహాగ్నిఁ పాగులఁ జొచ్చె
ఘనసార మిళితచందనపంక మురమునఁ
తొడిఁతొడి నెఱియలు విడిచి చిటిలె
సెజ్జపై బఱిచిన చెంగల్వ రేకులు
స్రుక్కిమై సోకిన జూర్ణ మయ్యె
విసనకఱ్ఱలు చేసి విసరుచో నావులఁ
గదలీదళంబులు గ్రాఁగి ముఱిఁగె
ఆ వె. మోవికెంపు ఉందె ముత్తియంబులు గందెఁ
కంకణముల లక్క కరఁగిపాణే
జలువమందు లెల్లఁ జెలువ మందఁగఁ జేయ
నెడఁద మదనతాపమినుమడించె

ప్రతిపదార్థము:

కుప్పలు గొనన్ = కుప్పలు కుప్పలుగా, చల్లు = చల్లిన, పుప్పొడి = పూల పరాగము, ఎరువుగాన్ = అగ్నిని పెంచే ఇంధనము (ఎరువు) కాగా, విరహాగ్ని = విరహము అనే నిప్పు, పొరిఁపొరిన్ = మిక్కిలి తీవ్రముగా, పాగులన్ = మండుట, చొచ్చెన్ = ప్రారంభించెను, ఘనసార = కర్పూరముతో, మిళిత = కలపబడిన, చందనపంకము = గంధపు పూత, ఉరమునన్ = ఆమె వక్షఃస్థలముపై, తొడిఁతొడిన్ = త్వరత్వరగా, నెఱియలు = పగుళ్ళు, విడిచి = ఇచ్చి, చిటిలెన్ = ఎండి ముక్కలయ్యెను, సెజ్జపైన్ = పడకపై, బఱిచిన (పరచిన) = అమర్చిన, చెంగల్వ = ఎర్ర కలువల, రేకులు = దళములు, స్రుక్కి = వాడిపోయి, మై = ఆమె శరీరము, సోకినన్ = తగలగానే, చూర్ణము = పొడి, అయ్యెన్ = అయిపోయెను, విసనకఱ్ఱలు = విసనకర్రలుగా, చేసి = మార్చి, విసరుచోన్ = గాలి విసురుతున్న సమయంలో, ఆవులన్ = ఆ తాపము యొక్క వేడికి, కదలీదళంబులు = అరటి ఆకులు, గ్రాఁగి = మాడిపోయి, ముఱిఁగెన్ (ముక్కలయ్యెను) = విరిగిపోయెను, మోవి = ఆమె పెదవి యొక్క, కెంపు = ఎరుపు రంగు, ఉందెన్ (కందెన్) = నల్లబడెను, ముత్తియంబులు = హారములోని ముత్యములు, కందెన్ = కాంతిని కోల్పోయెను, కంకణముల = చేతి గాజుల యందలి, లక్క = లక్క, కరఁగి = కరిగిపోయి, పాణేన్ (పాజెన్) = కారిపోయెను, చలువమందులు = ఉపశమనము కలిగించే శీతల ద్రవ్యములు, ఎల్లన్ = అన్నియును, చెలువము = అందమును, మందఁగన్

+ చేయన్ = నశింపజేయగా, ఎడఁదన్ = ఆమె గుండెల్లో, మదనతాపము = మన్మథుని వల్ల కలిగిన వేడి, ఇనుమడించెన్ = రెట్టింపయ్యెను.

తాత్పర్యము: చెలికత్తెలు కుప్పలుగా చల్లిన పూలపాడి ఆమె విరహాగ్నికి ఇంధనంలా మారి, తాపాన్ని మరింత పెంచింది. వక్షఃస్థలంపై పూసిన కర్పూర చందన లేపం ఆమె దేహతాపానికి త్వరత్వరగా పగుళ్లు ఇచ్చి ఎండిపోయింది. పడకపై పరచిన ఎర్ర కలువల రేకులు ఆమె శరీరం తగలగానే వాడిపోయి పాడిపాడి అయ్యాయి. విసనకర్రలుగా వాడుతున్న లేత అరటి ఆకులు ఆమె నిట్టూర్పుల వేడికి మాడిపోయి విరిగిపడ్డాయి. పెదవుల ఎరుపు రంగు నల్లబడింది; ముత్యాల హారాలు కాంతిహీనమయ్యాయి; చేతి గాజులలోని లక్క వేడికి కరిగి కారిపోయింది. ఈ విధంగా చెలికత్తెలు చేసిన చల్లని ఉపచారాలన్నీ విఫలమై, ఆమె హృదయంలో మన్మథ తాపం ఇనుమడించింది (రెట్టింపయింది).

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / అతిశయోక్తి అలంకారము. విరహాన్ని అగ్నిగా రూపించడం ("విరహాగ్ని"), పూలపాడిని ఎరువుగా చెప్పడంలో రూపకం ఉంది. నాయిక శరీరం నుండి వెలువడే వేడికి పాలు, లక్క కరగడం, అరటి ఆకులు మాడటం వంటి వర్ణనలు ప్రబంధోచితమైన అతిశయోక్తి అలంకారానికి అద్భుత నిదర్శనాలు.

సీస పద్యంలో మలయవతి యొక్క విరహ తీవ్రతను, కవిసమయాలను పాటిస్తూ కసవరాజు గోపరాజు అత్యంత ప్రౌఢమైన శైలిలో వర్ణించాడు.

131.

క. కలకలఁ బలికెడు చిలుకల

కలకలములుఁ గోకిలములు కలరవములు నా

కులపఱుప న? కులంబులు

నులుకఁగ నయనముల జలము లొలికెం జెలికిన్

ప్రతిపదార్థము:

కలకలన్ = మధురధ్వనులతో, పలికెడు = మాట్లాడునట్టి, చిలుకల = రామచిలుకల యొక్క, కలకలములున్ = కిలకిలారావములును, కోకిలములు = కోకిలల యొక్క, కలరవములున్ = కూజితములును (మధుర స్వరములు), ఆకులపఱుపన్ = మనస్సుకు ఆందోళన కలిగించగా, ఆ = ఆ పక్షుల యొక్క, కులంబులు = సమూహములు, నులుకఁగన్ (పలుకగా/తరిమివేయగా) = విరుచుకుపడగా, చెలికిన్ = ఆ మలయవతికి, నయనములన్ = కన్నుల నుండి, జలములు = కన్నీళ్లు, ఒలికెన్ = కారిపోయెను.

తాత్పర్యము: అక్కడ ఎంతో మధురంగా పలుకుతున్న చిలుకల కలకలధ్వనులు, కోకిలల మధుర కూజితాలు విరహంతో ఉన్న మలయవతికి ఎంతో ఆందోళనను, బాధను కలిగించాయి. ఆ పక్షుల సమూహాల కూతలు తనపై విరుచుకుపడుతున్నట్లు అనిపించగా, తట్టుకోలేక ఆ చెలి కళ్ల నుండి కన్నీళ్లు జలజలా రాలాయి.

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము / కవిసమయము. 'కలకల', 'కలకలములు', 'కలరవములు', 'ఆకులపఱుప', 'కులంబులు' వంటి పదాలలో 'ల', 'క' అనే అక్షరాల ఆవృత్తి వల్ల శబ్దాలంకార శోభ కలిగింది. విరహావస్థలో ఉన్నవారికి పక్షుల మధుర ధ్వనులు సైతం శత్రువుల వలె బాధను కలిగిస్తాయనే కవిసమయం ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

132. వచనము:

వ. ఇట్లు పెచ్చగిల్లిన పచ్చవిలువెచ్చ వెచ్చు నెచ్చెలిం జూచి కలంగి ప్రబలదర్శితుం డగు నాదర్శకుని దూఱం దలంచి చతుర యై చతురిక యిట్లనియె,

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, పెచ్చగిల్లిన = అతిశయించిన, పచ్చవిలు = పచ్చని చెరుకు విల్లు గల మన్మథుని యొక్క, వెచ్చవెచ్చున్ (వేడిమికి) = తాపమునకు లోనై బాధపడుతున్న, నెచ్చెలిన్ = తన ప్రియ స్నేహితురాలైన మలయవతిని, చూచి = కనుగొని, కలంగి = ఆందోళన చెంది, ప్రబల = ఎక్కువగా, దర్శితుండు = పీడిస్తున్నవాడు, అగు = అయినట్టి, ఆదర్శకుని (ఆ మన్మథుని/చంద్రుని) = ఆ విరహ కారకుడిని, దూఱన్ = నిందించాలని, తలంచి = భావించి, చతుర = నేర్పరి, ఐ = అయి, చతురిక = చతురిక అనే చెలికత్తె, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా మన్మథుని వేడిమికి లోనై, విరహ తాపం మితిమీరి బాధపడుతున్న తన ప్రియసఖిని చూసి చెలికత్తెలు ఎంతో కంగారుపడ్డారు. అప్పుడు నేర్పరియైన చతురిక, మలయవతిని ఇంతగా పీడిస్తున్న ఆ మన్మథుడిని నిందించాలనే తలంపుతో ఈ విధంగా అంది.

విశేషాలు:

నాయిక బాధను చూడలేక, ఆమెకు విరహాన్ని కలిగిస్తున్న మన్మథునిపై చెలికత్తె కోపగించుకోవడం ప్రబంధోచిత శైలిని సూచిస్తోంది.

133.

క. వలరాజు నిన్ను రూపున
గెలిచిన జీమూతవాహుగెంటింపఁగ లే
కలఘుమతి నబల నొంచెదు
పలువురు వినిరేని బంటుపంతము డిగదే

ప్రతిపదార్థము:

వలరాజు = ఓ మన్మథుడా, నిన్నున్ = నిన్ను, రూపునన్ = అందమునందు, గెలిచిన = ఓడించినట్టి, జీమూతవాహున్ = ఆ జీమూతవాహనుడిని, గెంటింపఁగన్ + లేక = ఎదుర్కొనలేక (ఏమీ చేయలేక), అలఘు = తక్కువ కాని (గొప్పదైన), మతిన్ = బుద్ధి గల, ఆ = ఆ, అబలన్ = బలహీనురాలైన కన్యను, నొంచెదు = పీడిస్తున్నావు, పలువురు = లోకంలోని జనులంతా, వినిరి + ఏనిన్ = ఈ విషయము విన్నట్లయితే, బంటు = శూరుడవైన నీ యొక్క, పంతము = ప్రతాపము (గర్వము), డిగదే (తగ్గిపోదా) = నశించదా!

తాత్పర్యము: "ఓ మన్మథుడా! అందంలో నిన్ను ఓడించిన ఆ జీమూతవాహనుడిని నువ్వు ఏమీ చేయలేకపోతున్నావు. అతనిపై పగ తీర్చుకోలేక, అమాయకురాలైన ఈ అబలను పట్టుకొని ఇంతగా వేధిస్తున్నావా? నీ శూరత్వం ఇంతేనా! ఈ విషయం

లోకంలో నలుగురికీ తెలిస్తే, 'మగవాడిని ఏమీ చేయలేక ఆడదానిపై ప్రతాపం చూపిస్తున్నాడు' అని నీ పౌరుషాన్ని నవ్విపోరా? నీ బంటు పంతం తగ్గిపోదా?" అని చతురిక మన్మథుడిని ఆక్షేపించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యాజస్తుతి అలంకారము / ఆక్షేప అలంకారము. మన్మథుడిని నిందిస్తున్నట్లుగా చెప్తూనే, జీమూతవాహనుడు మన్మథుని కంటే అందగాడనే నిజాన్ని, మలయవతి అతనిపై మనసు పడిందనే విషయాన్ని కవి చమత్కారంగా వ్యక్తపరిచాడు. నిందాపూర్వకంగా సాగిన ఈ పద్యం శృంగార రసానికి మరింత వన్నె తెచ్చింది.

134.

మ. అళులారా యలికుంతలం జెలిమితో నానంద మందింపుఁడీ

చిలుకా చిల్కలకొల్కి నేపక సఖీస్నేహంబు వాటింపుమీ

వలరాజా వలవంత మాన్పుము పికద్వ ంద్వంబ యీద్వంద్వముం

గలయం గోరుము మారుతా మరలుమీ కన్నంత నిక్కన్నియన్.

ప్రతిపదార్థము:

అళులారా = ఓ తుమ్మెదలారా, అలికుంతలన్ = తుమ్మెద రెక్కల వంటి నల్లని జుట్టు గల నా చెలిని, చెలిమితోన్ = స్నేహముతో, ఆనందము = సంతోషమును, అందింపుఁడీ = కలిగించండి, చిలుకా = ఓ రామచిలుకా, చిల్కలకొల్కిన్ = చిలుక వంటి ముక్కు (అందము) గల నా సఖిని, ఏపక = వేధించకుండా, సఖీ = స్నేహితురాలి పట్ల, స్నేహంబున్ = ఆదరాన్ని, పాటింపుమీ = కనబరచుము, వలరాజా = ఓ మన్మథుడా, వలవంత = ఈ విరహ వేదనను, మాన్పుము = తొలగించుము, పికద్వంద్వంబ = ఓ కోకిల జంటా, ఈ = ఈ, ద్వంద్వమున్ = నాయికానాయకుల జంటను, కలయన్ = ఒకటయ్యేలా, కోరుము = ప్రార్థించుము, మారుతా = ఓ చల్లని గాలి, మరలుమీ = వెనుకకు తిరుగుము (తాపాన్ని పెంచకు), ఈ = ఈ, కన్నియ = సుకుమారియైన కన్య, కన్నంతన్ = చూస్తుండగానే (కరిగిపోతుంది).

తాత్పర్యము: "ఓ తుమ్మెదలారా! తుమ్మెదల్లాంటి నల్లని జుట్టున్న నా సఖిని సంతోషపెట్టండి, వేధించకండి. ఓ చిలుకా! చిలుక పలుకుల నా చెలిని ఇబ్బంది పెట్టకుండా స్నేహభావం చూపించు. ఓ మన్మథుడా! ఈమె విరహ బాధను తగ్గించు. ఓ కోకిల జంటా! ఈ ప్రేమికుల జంట ఒకటయ్యేలా దీవించండి. ఓ మలయమారుతమా! కాస్త వెనుకకు మళ్ళు, నీ వేడి గాలికి ఈ కన్య కరిగిపోయేలా ఉంది" అని చతురిక ప్రకృతిని వేడుకుంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: చేకోనుప్రాస / సభంగ శ్లేష చమత్కారాలు. 'అలికుంతలన్' (తుమ్మెదల వంటి జుట్టు గలది) అని చెప్పడానికి 'అళులారా' అని, 'చిల్కలకొల్కి' అని చెప్పడానికి 'చిలుకా' అని, 'పికద్వంద్వమా' అంటూ 'ఈ ద్వంద్వమున్' (జంటను) అని పదాలను ప్రయోగించడంలో కవి శబ్ద చమత్కారాన్ని అద్భుతంగా ప్రదర్శించాడు.

విరహ కాలంలో ప్రకృతిలోని చల్లని వస్తువులు సైతం తాపాన్ని కలిగిస్తాయనడానికి, చెలికత్తె వాటిని శాంతింపజేయడానికి ప్రయత్నించడం ఇందులో విశేషం.

135. వచనము:

వ. అనునప్పు డక్కుమారఖేచరున కైన యత్తాపమునకుం దాప యగు నాది ఖేచరుం డాదిత్యుండు కాంతి సడలినట్టు దిరిగి చని ఘనపుష్పరాశితల్పం బునందనమేను సేర్చిన.

ప్రతిపదార్థము:

అనునప్పుడు = ఆ చెలికత్తె ఆ విధంగా మాట్లాడుతున్న సమయంలో, ఆ = ఆ, కుమారఖేచరునకున్ = విద్యాధర కుమారుడైన జీమూతవాహనునికి, ఐన = కలిగినట్టి, ఆ = ఆ, తాపమునకున్ = విరహ తాపమునకు, తాప = వేడిమిని కలిగించువాడైన, ఆదిఖేచరుండు = ఆకాశంలో సంచరించే మొదటివాడైన, ఆదిత్యుండు = సూర్యభగవానుడు, కాంతి = తన ప్రకాశము, సడలినట్లు = తగ్గినట్లుగా, తిరిగి = పడమటి వైపునకు వెళ్ళి, చని = అస్తమించి, ఘన = దట్టమైన, పుష్పరాశి = పూల కుప్ప అనే, తల్పంబునన్ = పడకపై, తన = తన యొక్క, మేను = శరీరాన్ని, చేర్చినన్ = ఉంచినట్లుగా (అస్తమించగా).

తాత్పర్యము: అటు ఇంటి వద్ద మలయవతి విరహంతో బాధపడుతుంటే, ఇటు అడవిలో ఆ విద్యాధర కుమారుడైన జీమూతవాహనుడు కూడా ఆమెపై అనురాగంతో విరహ తాపాన్ని అనుభవిస్తున్నాడు. వారి తాపానికి కారణమైన ఆకాశ చరుడైన సూర్యుడు, తన కాంతిని తగ్గించుకొని పడమటి కొండల్లోకి జారిపోయాడు. పూల కుప్ప లాంటి అస్తమయ పర్వతంపై సూర్యుడు విశ్రమించాడు (అనగా సూర్యాస్తమయమయింది).

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా అలంకారము. సూర్యుడు అస్తమించడాన్ని, ప్రేమికుల విరహ తాపాన్ని చూడలేక తన వేడిని తగ్గించుకొని పూల పడకపై విశ్రమించాడేమో అని కవి ఊహించడం వల్ల ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారమైంది.

కథలో రాత్రి సమయం ఆసన్నమవడాన్ని, నాయికానాయకులిద్దరూ సమానంగా విరహాన్ని అనుభవిస్తున్నారని తెలపడం ఇక్కడి విశేషం.

136.

క. జడనిధి వెలువడి యెఱ్ఱగఁ
పొడమెడు కిరణములు శిఖిలపోలిక నిగుడం
గడఁగి యుడురాజు విరహుల
బడబానల మనఁగ నుదయపర్వత మెక్కెన్.

ప్రతిపదార్థము:

జడనిధిన్ = సముద్రము నుండి, వెలువడి = బయటకు వచ్చి, ఎఱ్ఱగన్ = ఎరుపు రంగుతో, పొడమెడు = ఉదయిస్తున్నట్టి, కిరణములు = కాంతులు, శిఖల (మంటల) = అగ్ని జ్వాలల, పోలికన్ = విధముగా, నిగుడన్ = వ్యాపిస్తుండగా, కడఁగి = పూనుకొని, ఉడురాజు = నక్షత్రములకు రాజైన ఆ చంద్రుడు, విరహుల = విరహ వేదనలో ఉన్న ప్రేమికులకు, బడబానలము = సముద్రుని గర్భంలోని అగ్ని (బడబాగ్ని), అనఁగన్ = అన్నట్లుగా, ఉదయపర్వతము = తూర్పు కొండను, ఎక్కెన్ = అధిరోహించెను.

తాత్పర్యము: సముద్రం నుండి వెలువడి, ఎర్రని కిరణాలు అగ్ని జ్వాలల్లా నలువైపులా వ్యాపిస్తుండగా, నక్షత్రనాథుడైన చంద్రుడు తూర్పు కొండలపై ఉదయించాడు. ఆ చంద్రుని రాక విరహంతో తపిస్తున్న ప్రేమికులకు సముద్రపు నిప్పు (బడబాగ్ని) లాగా ఎంతో తాపాన్ని కలిగించేదిగా ఉంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము / రూపక చాయలు. ఉదయిస్తున్న చంద్రుని ఎర్రని కిరణాలను అగ్నిజ్వాలలుగా, చంద్రుడిని విరహుల పాలిటి 'బడబాగ్ని' గా కవి ఊహించాడు ("బడబానల మనఁగ").

సాధారణంగా ఆహ్లాదాన్నిచ్చే చంద్రుడు విరహ సమయంలో అగ్నిలా తోస్తాడనే విరహ వర్ణన ఇందులో కనిపిస్తుంది.

137.

ఆ.వె. అంత జగమునిండ నచ్చవెన్నెల పర్వ
నందులోని వేఁడిఁ గంది కుంది
కాఁగబెట్టినయుదకంబులోపల నున్న
మీనువోలె బాల మిడుకఁజొచ్చె.

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = ఆ సమయంలో, జగము = లోకమంతటా, నిండన్ = నిండిపోయేలా, అచ్చ = నిర్మలమైన, వెన్నెల = చంద్రకాంతి, పర్వన్ = వ్యాపించగా, అందులోని = ఆ వెన్నెలలో ఉన్న, వేఁడిన్ = వేడిమికి (విరహ వేదనకు), కంది = తపించిపోయి, కుంది = విచారించి, కాఁగబెట్టిన = పొయ్యిపై పెట్టి బాగా మరిగించిన, ఉదకంబు = నీటి, లోపలన్ = మధ్యలో, ఉన్న = చిక్కుకున్న, మీను = చేప, పోలెన్ = విధముగా, బాల = సుకుమారియైన ఆ మలయవతి, మిడుకన్ = విలవిలలాడడం, చొచ్చెన్ = ప్రారంభించెను.

తాత్పర్యము: లోకమంతటా తెల్లని వెన్నెల నిండుగా కాస్తోంది. కానీ ఆ వెన్నెల తాపానికి మలయవతి మనసంతా కందిపోయింది. పొయ్యి మీద పెట్టి బాగా మరిగించిన వేడి నీళ్లలో చిక్కుకున్న చేప ప్రాణాలకై ఎలా విలవిలలాడుతుందో, ఆ వెన్నెల వేడికి ఆ బాల అంతగా తల్లడిల్లిపోయింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. వెన్నెల తాపానికి మలయవతి విలవిలలాడడాన్ని, కాగుతున్న వేడి నీళ్లలోని చేప అవస్థతో కవి అద్భుతంగా పోల్చాడు ("కాఁగబెట్టినయుదకంబులోపల నున్న మీనువోలె"). 'పోలె' అనేది ఉపమావాచకం. నాయిక అనుభవిస్తున్న విరహ వేదన యొక్క తీవ్రతను, నిస్సహాయతను తెలపడానికి ఈ చేప ఉపమానం ఎంతో హృదయవిదారకంగా అమరింది.

138. వచనము:

వ. ఇట్లధికపరితాపంబునం బురపురం బొక్కుచున్న కన్నియం జూచి కళవశించి చెలులు మెత్తన నెత్తుకొని చని గుడువెంద పందిరి క్రింద నరవిందతల్పంబుపై నిడి దైవం బేమి దలంచునో యని దానిమేని కట్టావులం గ్రాఁగిన తమ్ము సవరించు కొనుచు.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, అధిక = మిక్కిలి ఎక్కువైన, పరితాపంబునన్ = విరహ తాపము చేత, పురపురన్ = పురపురమంటూ, బొక్కుచున్న = తపించిపోతున్న, కన్నియన్ = ఆ కన్యను (మలయవతిని), చూచి = కనుగొని, కళవశించి (కలవరపడి) = వ్యాకులత చెంది, చెలులు = చెలికత్తెలు, మెత్తనన్ = సుకుమారముగా, ఎత్తుకొని = చేతులపైకి తీసుకొని, చని = వెళ్ళి,

గుడువెంద = గురివింద తీగలతో అల్లిన, పందిరి = పందిరి యొక్క, క్రిందన్ = క్రింది భాగమున, అరవింద = పద్మములతో చేసిన, తల్పంబు పైనన్ = పడకపై, ఇడి = పడుకోబెట్టి, దైవంబు = ఆ భగవంతుడు, ఏమి = ఏం, తలంచునో = ఆలోచిస్తున్నాడో, అని = అనుకుంటూ, దాని = ఆ మలయవతి యొక్క, మేని = శరీరము నుండి వచ్చే, కట్టావులన్ (తాపముల వేడికి) = సెగలకు, కాఁగిన = మాడిపోతున్న, తమ్మున్ = తమను తాము, సవరించుకొనుచున్ = కుదుటపరుచుకుంటూ.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా తీవ్రమైన విరహ తాపంతో లోలోపల తపించిపోతున్న ఆ కన్యను చూసి చెలికత్తెలు ఎంతో ఆందోళన పడ్డారు. ఆమెను మెల్లగా చేతులపైకి ఎత్తుకొని వెళ్ళి, బయట ఉన్న గురివింద పందిరి కింద, తాజా పద్మాలతో సిద్ధం చేసిన పడకపై పడుకోబెట్టారు. "భగవంతుడు ఈమె విషయంలో ఏం తలుస్తున్నాడో ఏమో!" అని భయపడుతూ, మలయవతి శరీరం నుండి వస్తున్న వేడి సెగలకు తామే మాడిపోతున్నప్పటికీ, వారు ఆమెకు ఉపచారాలు చేస్తూ తమను తాము సముదాయించుకున్నారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అతిశయోక్తి చాయలు. నాయిక శరీరం నుండి వచ్చే వేడి సెగలకు ఉపచారాలు చేసే చెలికత్తెలే మాడిపోతున్నారని చెప్పడం ప్రబంధోచిత అతిశయోక్తి.

చెలికత్తెలకు నాయిక పట్ల ఉన్న నిరుపమానమైన ప్రేమ, ఆర్తి ఇక్కడ వ్యక్తమవుతున్నాయి.

139.

క. తను వంట నోడి వనజా
ననకును జేమంతిపువ్వునం గొని పన్నీ
రెనయ మెయిఁ పూయుచోఁగ్రాఁ
గిన పెనమున నోలుకు నూనె క్రియఁ జుయికొట్టెన్.

ప్రతిపదార్థము:

వనజాననకున్ = పద్మము వంటి ముఖము గల ఆ మలయవతి యొక్క, తనువు = శరీరాన్ని, అంటన్ = తాకడానికి, ఓడి = భయపడి (ఆ వేడి సెగలకు జంకి), చేమంతిపువ్వునన్ = చామంతి పూవును, కొని = తీసుకొని, పన్నీరు = చల్లని పన్నీటిని, ఎనయన్ = తగినట్లుగా, మెయిన్ = ఆమె దేహముపై, పూయుచోన్ = రాస్తున్న సమయంలో, క్రాఁగిన = బాగా కాలిన, పెనమునన్ = పెనం పైన, ఒలుకు = రాలినట్టి (పోసినట్టి), నూనె = తైలము (నూనె) యొక్క, క్రియన్ = విధముగా, చుయి + కొట్టెన్ = 'చుయ్' మంటూ శబ్దం చేస్తూ ఆవిరైపోయెను.

తాత్పర్యము: ఆమె శరీరం ఎంతగా కాలిపోతోందంటే, చెలికత్తెలు నేరుగా చేతులతో తాకడానికి భయపడ్డారు. అందుకని ఒక చామంతి పువ్వును పన్నీట్లో ముంచి, దానితో ఆమె దేహానికి పన్నీరు అద్దడానికి ప్రయత్నించారు. కానీ ఆ చల్లని పన్నీరు ఆమె శరీరాన్ని తాకగానే... బాగా కాలిన పెనం మీద నూనె చుక్కలు పడితే 'చుయ్' మంటూ ఎలా శబ్దం చేస్తూ ఆవిరైపోతాయో, అలా శబ్దం చేస్తూ ఆవిరైపోయింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / అతిశయోక్తి. విరహ తాపంతో ఉన్న నాయిక దేహంపై పన్నీరు పడినప్పుడు జరిగిన ప్రక్రియను, కాలిన పెనంపై నూనె పడితే వచ్చే శబ్దంతో, ఆవిరితో పోల్చడం జరిగింది ("క్రాఁగిన పెనమున నోలుకు నూనె క్రియఁ జుయికొట్టెన్"). 'క్రియ' అనేది ఉపమావాచకం.

నాయిక శరీర తాప తీవ్రతను పరమావధికి తీసుకెళ్లిన అద్భుతమైన కల్పన ఇది.

140.

క. అస్తోకంబుగ నత్తా
ళస్తని కుచమండలమున లలనలచే వి
న్యస్త మగుచకదనము నవ
కస్తూరీలేపనంబుకై వడిఁ గరియెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అస్తోకంబుగన్ = దట్టముగా (మిక్కిలి ఎక్కువగా), ఆ = ఆ, తాళస్తని = తాటి పండ్ల వంటి కుచములు గల ఆ మలయవతి యొక్క, కుచమండలమునన్ = వక్షఃస్థలమునందు, లలనలచేన్ = చెలికత్తెల చేత, విన్యస్తము = పూయబడినది, అగు = అయినట్టి, చందనము (చకదనము) = చల్లని చందన లేపనము, నవ = తాజా, కస్తూరీ = నల్లని కస్తూరి యొక్క, లేపనంబు = పూత యొక్క, కైవడిన్ = విధముగా, కరియె (కండెన్/నల్లబడెను) = మాడిపోయి నల్లబడెను.

తాత్పర్యము: ఆమె తాపాన్ని తగ్గించడానికి చెలికత్తెలు ఆమె వక్షఃస్థలంపై దట్టంగా తెల్లని చందన లేపనాన్ని (గంధాన్ని) పూశారు. కానీ, ఆమె హృదయంలోని మదన తాపపు వేడిమికి ఆ తెల్లని గంధమంతా మాడిపోయి, నల్లని కస్తూరి పూత పూసినట్లుగా నల్లగా మారిపోయింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / గుణపరిణామ అతిశయోక్తి. తెల్లని గంధం వేడికి నల్లబడడాన్ని నల్లని కస్తూరి పూతతో పోల్చడం జరిగింది ("నవకస్తూరీలేపనంబుకై వడి"). 'కైవడి' అనేది ఉపమావాచకం. తెల్లని వస్తువు నల్లగా మారడం తాప తీవ్రతకు పరాకాష్ఠ.

నాయిక యొక్క మదన తాపం హృదయస్థానంలో ఎంత తీవ్రంగా ఉందో కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో రమణీయంగా చిత్రించాడు.

141. వచనము:

వ. అవి యన్ని యుం జూచి డగ్గఱ బెగ్గిలి చతురిక న్యాయనిష్ఠురోక్తులఁ జంద్రు నుద్దేశించి

ప్రతిపదార్థము:

అవి + అన్నియున్ = శీతలోపచారాలన్నీ విఫలమై గంధం మాడిపోవడం వంటి ఆ పరిణామాలన్నింటినీ, చూచి = కనుగొని, డగ్గఱన్ = చెంతకు చేరి, బెగ్గిలి = మిక్కిలి భయపడి, చతురిక = చతురిక అనే చెలికత్తె, న్యాయ = నీతితో కూడిన (నిలదీసే), నిష్ఠుర = కఠినమైన, ఉక్తులన్ = మాటలతో, చంద్రున్ = ఆ చంద్రభగవానుడిని, ఉద్దేశించి = గురిచేసి (ఇట్లనియెన్).

తాత్పర్యము: తాము చేసిన చల్లని ఉపచారాలన్నీ విఫలమై, తెల్లని గంధం కూడా మాడి నల్లబడటం చూసి చెలికత్తెలు ఎంతో భయపడ్డారు. అప్పుడు చతురిక మలయవతి చెంతకు చేరి, ఆమెను ఇంతగా వేధిస్తున్న ఆ చంద్రుడిని నిలదీస్తూ కఠినమైన నిష్ఠుర వాక్యాలతో ఈ విధంగా పలకడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు:

నాయిక యొక్క ప్రాణాంతక విరహావస్థను చూసి, లోకానికి వెలుగునిచ్చే చంద్రుడిని సైతం చెలికత్తె నిందించడానికి పూనుకోవడం ఇక్కడి కథా విశేషం.

142.

క. ఉడురాజ నీవు పాడిచిన
జడనిధి యుడుకెక్కి వెక్కసంబునఁ పొంగు .
బడబాగ్ని మీఱి నావుడుఁ
బడఁతుక నీవేఁడిఁ జిమిడిపడ కెట్లుండున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఉడురాజ = ఓ నక్షత్రనాథుడా (చంద్రుడా), నీవు = నీవు, పాడిచినన్ = ఆకాశంలో ఉదయించగానే, జడనిధి = సముద్రము, ఉడుక్కెక్కి = ఉడికిపోయి (వేడెక్కి), వెక్కసంబునన్ = మిక్కిలి తీవ్రతతో, పొంగున్ = పొంగిపోతుంది, నావుడున్ = అని పెద్దలు అనగా విన్నాము, బడబాగ్ని = సముద్రుని గర్భంలోని అగ్ని, మీఱి = విజృంభించినట్లుగా ఉండే, నీ = నీ యొక్క, వేఁడిన్ = ఈ కిరణాల వేడిమికి, ఆ, పడఁతుక = సుకుమారియైన ఈ కన్య, చిమిడిపడక = తాపమునకు మాడిపోకుండా, ఎట్లు + ఉండున్ = ఏ విధంగా ఉంటుంది?

తాత్పర్యము: "ఓ నక్షత్రరాజా! చంద్రుడా! నువ్వు ఆకాశంలో ఉదయించగానే అంతులేని నీటితో నిండిన సముద్రమే వేడెక్కి, ఉడికిపోయి అల్లకల్లోలంగా పొంగిపోతుందని పెద్దలు చెబుతారు. సాటిలేని సముద్రుడే నీ రాకకు అలా ఉడికిపోతుంటే, బడబాగ్ని లాంటి నీ కిరణాల వేడిమికి సుకుమారియైన ఈ చిన్నది మాడిపోకుండా ఎలా ఉంటుంది? తప్పక తల్లడిల్లుతుంది కదా!" అని చతురిక చంద్రుడిని నిందించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము / అర్థాంతరన్యాస చాయలు. నాయిక చంద్రుని వేడికి మాడిపోవడానికి గల కారణాన్ని, 'నీ రాకకు సముద్రమే ఉడికిపోతుంది కదా' అనే పెద్దల మాటతో (హేతువుతో) సమర్థించడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

లోకానికి చల్లదనమిచ్చే చంద్రుడిని, విరహిణి పాలిటి అగ్నిగా మార్చి నిందించడం కవిసమయ శ్రేష్ఠమైన వర్ణన.

143.

క. హరిణాక్షి చూడ్కిఁ గన్నుల
సిరిగోల్ప డి యిటినిన్నుఁ జేరిన నీ వీ
తరుణిఁ తెగఁజూడఁ బోలుదు
పరికింపఁగ నెపుడుఁ పక్షపాతివి గావే.

ప్రతిపదార్థము:

హరిణాక్షి = లేడి వంటి కన్నులు గల ఈ మలయవతి, చూడ్కిన్ = తన చూపుల చేత, కన్నుల = నీ కళ్లలోని, సిరి = అందాన్ని (శోభను), కోల్పడి (గెలిచి) = అపహరించగా, ఇటి = ఆ లేడి, నిన్నున్ = నిన్ను (చంద్రబింబాన్ని), చేరినన్ = ఆశ్రయించగా (చంద్రునిలో లీనమవగా), నీవు = నీవు, ఈ = ఈ, తరుణిన్ = సుందరిని, తెగఁజూడన్ = కక్షతో చంపాలని చూచుట, బోలుదు = తగినట్టిదా?, పరికింపఁగన్ = ఆలోచించి చూస్తే, ఎపుడున్ = ఎల్లవేళలా, పక్షపాతివి = ఒక వైపే మొగ్గు చూపేవాడవు (పక్షములు/కళలు తగ్గేవాడవు), కావే = కాదా!

తాత్పర్యము: "ఓ చంద్రుడా! లేడి కళ్ల లాంటి అందమైన కన్నులున్న ఈ మలయవతి చూపులు, నీ కళ్లలోని శోభను గెలిచాయి. ఆ భయంతోనే కదా ఆ లేడి నిన్ను ఆశ్రయించి నీ బింబంలో 'మృగము' గా దాక్కుంది. నీలో దాక్కున్న ఆ లేడిని చూసి, దాని కళ్ల అందాన్ని పోలిన ఈ కన్యను నువ్వు కక్షతో చంపాలని చూస్తున్నావు. బాగా ఆలోచిస్తే నువ్వు ఎప్పుడూ ఒకరి వైపే మాట్లాడే 'పక్షపాతివి' (నెలలో పదిహేను రోజులు పక్షాలు మారి కాంతి తగ్గేవాడవు) కదా! నీకు దయ ఎలా ఉంటుంది?" అని చతురిక చంద్రుడిని శ్లేషతో నిందించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: సభంగ శ్లేష అలంకారము / వ్యతిరేక చాయలు. 'పక్షపాతి' అనగా లోకంలో ఒకరి వైపు మొగ్గు చూపేవాడు అని ఒక అర్థం కాగా, చంద్రుని పరంగా 'కృష్ణపక్ష, శుక్లపక్షములు' కలిగి ఉండి కళలు మారేవాడు అని మరొక అర్థం. చంద్రునిలో ఉండే నల్లని మచ్చను 'లేడి' (మృగము) గా భావించడం కవిసమయం.

శ్లేష చమత్కారంతో చంద్రుని సహజ లక్షణాన్ని నిందగా మార్చిన కవి ప్రతిభ ఇక్కడ శ్లాఘనీయం.

144.

మ. అమృతాంభోనిధి జన్మభూమి సురభూజై రావతశ్రీసుధా
ప్రముఖంబు లగు తోడఁబుట్టుగు లుమాప్రాణేశుజూటంబు గే
హము బింబం బమృతం బంనగ జగదాహ్లాదంబుగా నిన్నుఁజూ
తుము నీవేఁడిమి కాలకూటమునకుం తోఁబుట్టు పయ్యెంగదా. '

ప్రతిపదార్థము:

అమృత = అమృతమునకు నిలయమైన, అంభోనిధి = క్షీరసముద్రము, జన్మభూమి = పుట్టిన ఇల్లు, సురభూజ = కల్పవృక్షము, ఐరావత = ఐరావత ఏనుగు, శ్రీ = లక్ష్మీదేవి, సుధా = అమృతము, ప్రముఖంబులు = మొదలైన శ్రేష్ఠమైన వస్తువులు, అగు = అయినట్టివి, తోడఁబుట్టుగులు = నీతో పాటు పుట్టిన తోబుట్టువులు, ఉమాప్రాణేశు = పార్వతీదేవి ప్రాణనాథుడైన ఆ పరమశివుని యొక్క, జూటంబు = జటాజూటము, గేహము = నివసించే ఇల్లు, బింబంబు = నీ బింబము, అమృతంబు = సుధా రసము, అనగన్ = అనగా, జగత్ = లోకమునకు, ఆహ్లాదంబు = చల్లదనాన్ని (సంతోషాన్ని) ఇచ్చేలా, నిన్నున్ = నిన్ను, చూతుము = అందరం భావిస్తాము, నీ = నీ యొక్క, వేఁడిమి = ఈ కిరణాల తీవ్రత, కాలకూటమునకున్ = భయంకరమైన కాలకూట విషమునకు, తోఁబుట్టువు = తోడబుట్టినది, అయ్యెన్ + కదా = అయింది కదా!

తాత్పర్యము: "ఓ చంద్రుడా! పాలసముద్రం నీ పుట్టిన ఇల్లు; కల్పవృక్షం, ఐరావతం, లక్ష్మీదేవి, అమృతం వంటి దివ్య వస్తువులు నీతో పాటు పుట్టిన తోబుట్టువులు; సాక్షాత్తు పరమశివుని జటాజూటం నీవు నివసించే ఇల్లు; నీ బింబమంతా అమృతం

నిండినది. ఇంతటి పవిత్రమైన నేపథ్యం ఉన్న నిన్ను లోకానికి చల్లదనాన్ని ఇచ్చే అమృతమూర్తిగా మేమంతా భావిస్తాము. కానీ, విరహిణియైన ఈ కన్యపై నువ్వు చూపిస్తున్న ఈ వేడిమిని చూస్తుంటే, నువ్వు అమృతానికి కాదు, నీతో పాటు పాలసముద్రంలో పుట్టిన ఆ భయంకర 'కాలకూట విషానికి' తోడబుట్టావు అనిపిస్తోంది కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక అలంకారము / పరికర చాయలు. చంద్రుని యొక్క సద్గుణ సమూహాన్ని, పవిత్ర జన్మ వృత్తాంతాన్ని ప్రశంసిస్తూనే, అతని ప్రస్తుత క్రూరత్వాన్ని కాలకూట విషంతో పోల్చడం వల్ల ఇది వ్యతిరేక అలంకారమైంది.

సముద్ర మథనంలో ఉద్భవించిన వస్తువుల పౌరాణిక నేపథ్యాన్ని స్మరిస్తూ కవి మత్తేభ వృత్తంలో రాసిన అత్యంత ప్రసిద్ధమైన విరహ వర్ణన పద్యమిది.

145.

ఆ.వె. నాఁడు నేఁడు నీకు నాఁడుఁ తోబుట్టువు
లేదె కరుణ లేదు లేశ మైనఁ
పాలఁతిమొగముతోడి పాత్తైనఁ పరికించి
చల్లసేయుమయ్య చందమామ.

ప్రతిపదార్థము:

చందమామ = ఓ చంద్రుడా, నాఁడున్ = సముద్రమథనము జరిగిన ఆనాడు గాని, నేఁడున్ = ఈనాడు గాని, నీకున్ = నీకు, నాఁడున్ = స్త్రీల పట్ల (లేదా లక్ష్మీదేవి వంటి తోబుట్టువు ఉన్నా), తోబుట్టువు = తోడబుట్టిన బంధము పై, లేశము + ఐనన్ = కొంచెమైనను, కరుణ = దయ, లేదె = లేదా?, లేదు = ఏమాత్రం కనిపించడం లేదు, పాలఁతి = ఈ కన్య యొక్క, మొగముతోడి = ముఖముతో గల, పాత్తు + ఐనన్ = పోలికను (స్నేహాన్ని) అయినను, పరికించి = గమనించి, చల్ల = చల్లదనాన్ని, చేయుమయ్య = ప్రసాదించవయ్యా.

తాత్పర్యము: "ఓ చందమామా! ఆనాడు పాలసముద్రంలో నీతో పాటు లక్ష్మీదేవి అనే స్త్రీ తోబుట్టువుగా పుట్టింది కదా, అయినా నీకు స్త్రీల పట్ల రవ్వంతైనా దయ లేదా? నీలో ఏమాత్రం కరుణ కనిపించడం లేదు. లోకంలో అందరూ స్త్రీల ముఖాలను నీ బింబంతో పోలుస్తుంటారు. కనీసం నీ ముఖ రూపంతో పోలిక ఉన్న ఈ సుందరి ముఖాన్ని చూసైనా, నీ కక్షను వీడి కాస్త చల్లదనాన్ని ప్రసాదించవయ్యా!" అని చతురిక ప్రార్థించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము / శ్లేషోపమ చాయలు. చంద్రుడిని చల్లగా ఉండమని వేడుకోవడానికి 'ఈమె ముఖం నీ ముఖంలా ఉంటుంది కదా' అనే పోలికను (హేతువును) చూపడం జరిగింది.

నింద నుండి ప్రార్థన వైపునకు మారిన చెలికత్తె మాటల చాతుర్యం ఈ పద్యంలో ఎంతో రమణీయంగా వ్యక్తమైంది.

146. వచనము:

వ. అని వేడుకొని మలయవతిం జూచి.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా చంద్రుడిని ప్రార్థించి, వేడుకొని = యాచించి, మలయవతిన్ = తన ప్రియసఖియైన మలయవతిని, చూచి = కనుగొని (ఇట్లనియెన్).

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా చంద్రుడిని వేడుకున్న తర్వాత, చతురిక మలయవతి వైపు తిరిగి, ఆమెకు ధైర్యం చెబుతూ ఇలా అంది.

147.

సీ వనిత నీకన్ను లొయ్యన విచ్చి చూడవే
మారుబాణము లరుదేరనోడు
నబల మావీనుల కమృతంబు చిలుకఁగాఁ
పలుకవే చిలుకలు పలుకనోడుఁ
కోమలీ నీదు ముంగురులు పాటింపవే
తేఁటిదాఁటులు కొంత దాఁటనోడు
ధవళాక్షి నీముఖదర్పణం బెత్తవే
సోముఁడు నీదెసఁ జూడనోడుఁ
ఆ.వె. బడఁతి మమ్ముఁ తగినపనిఁ పంపఁజీరవే
కోకిలంబు లిచటఁ గూయనోడు
మగువ చల్ల నూర్పు నిగిడింపవే యింద
మలయమారుతంబు మలయనోడు

ప్రతిపదార్థము:

వనిత = ఓ మలయవతీ, నీ = నీ యొక్క, కన్నులు = నేత్రములను, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, విచ్చి = తెరిచి, చూడవే = కనుగొనవమ్మా, (నీ కళ్ల అందానికి) మారుబాణములు = మన్మథుని బాణాలు, అరుదేరన్ = నీ పైకి రావడానికి, ఓడున్ = భయపడతాయి, అబల = ఓ సుకుమారీ, మా = మా యొక్క, వీనులకున్ = చెవులకు, అమృతంబు = సుధను, చిలుకఁగాన్ = కురిపించేలా, పలుకవే = మాట్లాడవమ్మా, (నీ కంఠస్వరానికి) చిలుకలు = రామచిలుకలు కూడా, పలుకన్ = మాట్లాడడానికి, ఓడున్ = భయపడతాయి, కోమలీ = ఓ కోమలాంగీ, నీదు = నీ యొక్క, ముంగురులు = నొసటిపై వాలిన జుట్టును, పాటింపవే = చక్కదిద్దుకోవమ్మా, (ఆ జుట్టు నలుపును చూసి) తేఁటిదాఁటులు = తుమ్మెదల గుంపులు, కొంత = కొంచెమైనను, దాటన్ = నీ పైకి రావడానికి, ఓడున్ = వెరవు చెందుతాయి, ధవళాక్షి = తెల్లని కన్నులు గలదానా, నీ = నీ యొక్క, ముఖ = ముఖము అనే, దర్పణంబు = అద్దమును, ఎత్తవే = పైకి చూపించవమ్మా, (నీ ముఖ కాంతికి) సోముఁడు = ఆ చంద్రుడు, నీ దెసన్ = నీ వైపు, చూడన్ = చూడడానికి, ఓడున్ = భయపడతాడు, బడఁతి = ఓ సుందరీ, మమ్మున్ = మమ్మల్ని, తగిన = నువ్వు కోరిన, పనిన్ = కార్యము కొరకై, పంపన్ = ఆజ్ఞాపించడానికి, చీరవే = పిలవవమ్మా, (నీ స్వరం వింటే) కోకిలంబులు = కోకిలలు, ఇచటన్ = ఈ తోటలో, కూయన్ = కూయడానికి, ఓడున్ = భయపడతాయి, మగువ = ఓ వనితా, చల్ల = చల్లనైన, ఊర్పు = శ్వాసను, నిగిడింపవే = విడమరచవమ్మా, (నీ నిట్టూర్పు చల్లదనానికి) ఇంద = ఇక్కడ, మలయమారుతంబు = మలయ పర్వత గాలి, మలయన్ = వీచడానికి, ఓడున్ = భయపడుతుంది.

తాత్పర్యము: "సఖీ మలయవతీ! మెల్లగా కళ్ళు తెరిచి చూడమ్మా, నీ కళ్ల కాంతికి మన్మథ బాణాలు నీ దగ్గరకు రావడానికే భయపడతాయి. మా చెవులకు అమృతం పంచేలా కాస్త మాట్లాడమ్మా, నీ మధుర స్వరానికి చిలుకలు కూడా పలుకడానికి జంకుతాయి. నీ ముంగురులను చక్కజేసుకో, ఆ నలుపును చూసి తుమ్మెదలు నీ జోలికి రావు. నీ అందమైన ముఖాన్ని పైకి చూపించు, నీ ముఖ సౌందర్యం ముందు ఆ చంద్రుడు నీ వైపు చూడటానికే సిగ్గుపడతాడు. మమ్మల్ని ఏదైనా పనిపై పురమాయించు, నీ ఆజ్ఞ వింటే కోకిలలు కూడా కూయడానికి భయపడతాయి. ఓ సుందరీ! కాస్త ప్రశాంతంగా చల్లని శ్వాస తీసుకో, నీ చల్లదనానికి మలయమారుతం కూడా వీచడానికి వెరవచ్చును. కాబట్టి అధైర్యపడకు" అని చతురిక ఓదార్చింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక అలంకారము / ప్రతీప అలంకారము. నాయిక యొక్క అవయవ సౌందర్యాన్ని (కన్నులు, పలుకు, ముంగురులు, ముఖము) ప్రకృతిలోని ఉపమానాల కంటే (మన్మథ బాణాలు, చిలుకలు, తుమ్మెదలు, చంద్రుడు) మిక్కిలి గొప్పవిగా వర్ణించి, ఆ ఉపమానాలే నాయికకు భయపడుతున్నాయని చెప్పడం వల్ల ఇది ప్రతీప, వ్యతిరేక అలంకారాల సుందర సమన్వయమైంది.

సీస పద్యంలో నాయిక యొక్క సకల అవయవ సౌందర్యాన్ని ప్రకటిస్తూ, ఆమెలో ధైర్యాన్ని నింపేందుకు చెలికత్తె చేసిన అద్భుత ప్రశంస ఇది.

148. వచనము:

వ. అని ధైర్యంబు పట్టుకొల్పిన నమ్ముద్ది య తనవేదన దీఱు తెఱంగు చెప్పంబూని క్రీడా వశంబున నోడి మారుప్రేరణం దవులుకొని చెలిం జూచి.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా, ధైర్యంబు = ధైర్యమును, పట్టుకొల్పినన్ = కలిగించగా, ఆ + ముద్దియ = ఆ మలయవతి, తన = తన యొక్క, వేదన = విరహ దుఃఖము, తీఱు = తొలగిపోయే, తెఱంగు = మార్గమును, చెప్పన్ + పూని = చెప్పడానికి సిద్ధపడి, క్రీడావశంబునన్ = మన్మథుని లీలా విలాసములకు లోనై, ఓడి = లొంగిపోయి, మారు = మన్మథుని యొక్క, ప్రేరణన్ = ప్రేరేపణకు, తవులుకొని = చిక్కుకొని, చెలిన్ = తన స్నేహితురాలైన చతురికను, చూచి = కనుగొని (ఇట్లనియెన్).

తాత్పర్యము: చతురిక ఆ విధంగా ధైర్యం చెప్పేసరికి, ఆ మలయవతి తన విరహ వేదన తగ్గే మార్గాన్ని చెప్పడానికి సిద్ధపడింది. మన్మథుని ప్రేరణకు పూర్తిగా లొంగిపోయినదై, తన మనసు పడిన ఆ జీమూతవాహనుని గురించిన కోరికను వ్యక్తపరుస్తూ తన ప్రియసఖితో ఈ విధంగా అంది.

విశేషాలు:

నాయిక తన మౌనాన్ని వీడి, మనసులోని ప్రేమను సఖి ముందర ఒప్పుకోవడానికి సిద్ధపడటం ఇక్కడి కథా పరిణామం.

149.

క. ప్రథమముననుండి చిత్త
వ్యథ యెఱుఁగుదు ప్రాణసఖివి వలనై నమునో
రథ మొనగూర్పక యీమ
న్మథుబారికిఁ ద్రోవ నీకు నాయం బగునే.

ప్రతిపదార్థము:

ప్రాణసఖివి = నా ప్రాణ స్నేహితురాలవైన ఓ చతురికా, ప్రథమమున నుండి = మొదటి నుండి, నా, చిత్త = మనస్సు యొక్క, వ్యథ = బాధను (ప్రేమను), ఎఱుఁగుదు = నువ్వు ఎరుగుదువు కదా, వలనైన (వీలైన) = తగినట్టి నా, మనోరథమున్ = కోరికను (జీమూతవాహనునితో కలయికను), ఒనగూర్పక = నెరవేర్చకుండా, ఈ = ఈ, మన్మథు = మన్మథుని యొక్క, బారికిన్ = ఆపదకు, త్రోవ = నన్ను అప్పగించడం, నీకున్ = నీ వంటి ఆత్మీయురాలికి, న్యాయంబు = ధర్మము, అగునే = అవుతుందా (కాదు కదా).

తాత్పర్యము: "నా ప్రాణసఖీ చతురికా! మొదటి నుండి నా మనసు పడుతున్న బాధను, ఆ జీమూతవాహనునిపై నాకు కలిగిన అనురాగాన్ని నువ్వు ఎరుగుదువు కదా! నాకు అనుకూలమైన ఆ మనోరథాన్ని నెరవేర్చడానికి ప్రయత్నించకుండా, నన్ను ఇలా మన్మథుని బాణాల బారిన పడేసి చూస్తూ ఊరకండడం నీకు న్యాయమేనా? కాదు కదా!" అని మలయవతి పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. తనను మన్మథుని బారిన పడేయడం అన్యాయమని చెప్పడానికి 'నువ్వు నా మొదటి నుండి నా వ్యధ ఎరిగిన ప్రాణసఖివి కదా' అనే హేతువును చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

నాయిక తన మనోభీష్టాన్ని సఖి ముందర నిస్సంకోచంగా వ్యక్తపరచడం ఇందులోని విశేషం.

150.

క. రతిపతికిఁ తోడుపడి యో
చతురిక వెనువెంట మందు చల్లుచు నన్ను
బతిమాలించెద వకటా
హితులుం బగవారిఁ గూడి రేమనవచ్చున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఓ చతురికా = ఓ చతురికా, రతిపతికిన్ = రతీదేవి భర్తయైన ఆ మన్మథునికి, తోడుపడి = సహాయకురాలవై, వెనువెంటన్ = నా వెనుకనే ఉంటూ, మందు = (విరహాన్ని పెంచే పూలపాడి వంటి) మందులను, చల్లుచున్ = నాపై జల్లుతూ, నన్నున్ = నన్ను, పతిమాలించెదవు (బాధపెట్టెదవు) = బ్రతిమాలుకునేలా చేస్తున్నావు, అకటా = అయ్యో, హితులున్ = మన మేలు కోరే హితైషులు కూడా, పగవారిన్ = శత్రువులతో, కూడిరి = చేతులు కలిపితే, ఏమి = ఏమని, అనన్ + వచ్చున్ = అనగలము! (ఏమీ అనలేము కదా).

తాత్పర్యము: "అయ్యో చతురికా! నువ్వు నా పక్షాన ఉండాల్సింది పోయి, ఆ మన్మథునికి సహాయకురాలవై నా వెనుకే తిరుగుతూ, నాపై చల్లని ఉపచారాల పేరిట విరహాన్ని పెంచే మందులు చల్లుతూ నన్ను ఇంతగా వేధిస్తున్నావు. నా మేలు కోరే నువ్వే నా శత్రువైన మన్మథుడితో చేతులు కలిపితే, ఇక నేను ఎవరికి చెప్పుకోవాలి? హితులే పగవారితో కలిసినప్పుడు ఎవరిని మాత్రం ఏమనగలం!" అని మలయవతి ఆవేదనతో పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము / వ్యాజోక్తి. చతురిక చేసిన ఉపచారాలు తన తాపాన్ని పెంచాయనే విశేష విషయమును, 'హితులే పగవారితో కలిస్తే ఏమనగలం' అనే సామాన్య లోక సత్యంతో సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారమైంది.

విరహ తాప తీవ్రతలో నాయికకు తన ప్రాణసఖి చేసే ఉపచారాలు కూడా శత్రుకృత్యాలుగా తోస్తున్నాయనే మానసిక స్థితిని కవి ఇక్కడ చమత్కారంగా చిత్రించాడు.

151. వచనము:

వ. అనిన నోయమ్మ నీ నెమ్మనంబున నింత యుమ్మలికం బేల నమ్ము మతనిం దెచ్చెద నూఱడు మని చతురిక మనోహారిక యను సఖిం జూచి యీచేడియ గౌరీ ధామంబున జీమూతకేతు కుమారు సుకుమారుం జూచి వలచినయది యది మనరాజున కెఱింగించుట విచారం బగునే.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని మలయవతి పలుకగా, చతురిక = చతురిక, ఓ అమ్మ = ఓ యమ్మా (ఓ సఖీ), నీ = నీ యొక్క, నెమ్మనంబునన్ = నిండు మనస్సునందు, ఇంత = ఈపాటి, ఉమ్మలికంబు = ఆందోళన (తాపము), ఏల = ఎందుకు?, నమ్ముము = నన్ను నమ్ముము, అతనిన్ = ఆ జీమూతవాహనుడిని, తెచ్చెదన్ = ఇక్కడికి తీసుకువస్తాను, ఊఱడుము = శాంతించుము, అని = అంటూ, మనోహారిక = మనోహారిక, అను = అనే పేరు గల, సఖిన్ = మరియొక చెలికత్తెను, చూచి = కనుగొని, ఈ చేడియ = ఈ మన మలయవతి, గౌరీధామంబునన్ = పార్వతీదేవి ఆలయమందు, జీమూతకేతు = జీమూతకేతు మహారాజు యొక్క, కుమారున్ = కుమారుడును, సుకుమారున్ = మిక్కిలి అందగాడునైన వానిని, చూచి = కనుగొని, వలచినయది = మోహించినది, అది = ఆ విషయమును, మన = మనయొక్క, రాజునకున్ = విశ్వావసు మహారాజునకు, ఎఱింగించుట = తెలియజేయడము, విచారంబు = ఆలోచించదగిన పని (తగిన కర్తవ్యము), అగునే = అవుతుంది కదా.

తాత్పర్యము: మలయవతి ఆ విధంగా ఆవేదన చెందగా, చతురిక ఆమెతో "సఖీ! నీ మనసులో ఇంతగా ఆందోళన పడకు. నన్ను నమ్ము, ఆ జీమూతవాహనుడిని ఎలాగైనా నీ వద్దకు తీసుకువస్తాను, నువ్వు శాంతించు" అని ఓదార్చింది. ఆపై 'మనోహారిక' అనే మరో చెలికత్తె వైపు తిరిగి, "మన మలయవతి ఆ గౌరీ ఆలయంలో జీమూతకేతు మహారాజు కొడుకైన సుకుమారుడిని చూసి వలచింది. ఈ విషయాన్ని మన మహారాజైన విశ్వావసువునకు వెంటనే తెలియజేయడం మన బాధ్యత కదా!" అంది.

విశేషాలు:

నాయిక యొక్క మనోగతాన్ని గ్రహించిన సఖులు, ఆమెకు ధైర్యం చెబుతూనే ఆ వివాహ ప్రయత్నాన్ని పెద్దల వరకు తీసుకెళ్లడానికి నిశ్చయించుకోవడం ఇక్కడి వచన విశేషం.

152.

క. చెప్పినఁ పతిగోపించును
జెప్పకయుండినను బాల చిక్కెడు మనకుం
తప్పులు దొలఁగునుపాయము
చొప్పడు నేదేనిబ్రదుకుఁ గలయ జూడఁగ వలయున్ .

ప్రతిపదార్థము:

(మహారాజునకు) చెప్పినన్ = ఈ ప్రేమ ఉదంతాన్ని చెప్తే, పతి = రాజు (విశ్వావసువు), కోపించును = ఆగ్రహిస్తాడేమో, చెప్పక + ఉండినను = చెప్పకుండా దాచిపెడితే, బాల = ఈ చిన్నది (మలయవతి), చిక్కెడున్ = విరహంతో క్షీణించిపోతుంది, మనకున్ = మనకు, తప్పులు = నిందలు, తొలఁగు = దూరమయ్యే, ఉపాయము = మార్గము, చొప్పడున్ = లభిస్తుంది, ఏదేని = ఏదో ఒక విధంగా, బ్రదుకున్ = ఈమె ప్రాణాన్ని కాపాడే మార్గాన్ని, కలయ = పూర్తిగా, చూడఁగన్ + వలయు= ఆలోచించవలసి ఉంటుంది.

తాత్పర్యము: "రాజపుత్రి ఒక పరదేశిని వలచింది అని మహారాజునకు చెప్తే ఆయన ఆగ్రహిస్తాడేమోనని భయం! అలాగని చెప్పకుండా దాచిపెడితే ఈ బాల విరహ తాపంతో ప్రాణాలు కోల్పోయేలా ఉంది. కాబట్టి మనకు ఎలాంటి నిందలు రాకుండా ఉండే ఉపాయాన్ని ఆలోచించి, ఎలాగైనా ఈమె ప్రాణాలను కాపాడే మార్గాన్ని కనుగొనాలి" అని చెలికత్తెలు తలపోశారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. ఏదేని ఉపాయాన్ని ఎందుకు ఆలోచించాలో చెప్పడానికి ముందరి రెండు పాదాలలోని సందిగ్ధావస్థను (చెప్తే రాజు కోపగిస్తాడు, చెప్పకపోతే బాల క్షీణిస్తుంది) హేతువులుగా చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

నాయిక ప్రాణ రక్షణ పట్ల చెలికత్తెలకున్న బాధ్యత, పెద్దలకు చెప్పే విషయంలో వారికున్న లౌక్యము ఇక్కడ వ్యక్తమవుతున్నాయి.

153.

క. అని తలపోయుచు నుండఁగ్ర
వనజంబులు వెలయఁ కుముదవనములు సొలయం
గనుకని చీకటి పాలియఁగఁ
తనరుచి దివిఁగలయఁ పాలయఁ తపనుఁడు పొడిచెన్

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా, తలపోయుచున్ + ఉండఁగన్ = వారు ఆలోచిస్తుండగా, వనజంబులు = పద్మములు, వెలయన్ = వికసించేలా, కుముదవనములు = తెల్లకలువల తోటలు, సొలయన్ = ముడుచుకుపోయేలా, కనుకని (క్రమక్రమముగా) = వెనువెంటనే, చీకటి = అంధకారము, పాలియఁగన్ = నశించిపోయేలా, తన = తన యొక్క, రుచి = కాంతి, దివిన్ = ఆకాశమంతటా, కలయన్ = వ్యాపించేలా, పాలయన్ = ప్రకాశిస్తూ, తపనుఁడు = సూర్యభగవానుడు, పొడిచెన్ (ఉదయించెను) = ఉదయించెను.

తాత్పర్యము: చెలికత్తెలు ఈ విధంగా ఆలోచిస్తూ ఉండగానే రాత్రి గడిచిపోయింది. పద్మాలు వికసించేలా, కలువలు ముడుచుకుపోయేలా, చీకట్లు నశించిపోయేలా, తన దివ్య కిరణాల కాంతి ఆకాశమంతటా వ్యాపింపజేస్తూ సూర్యభగవానుడు తూర్పు కొండలపై ఉదయించాడు (తెల్లవారింది).

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్య లేదా పరికర అలంకార చాయలు. సూర్యోదయం వల్ల ప్రకృతిలో జరిగే మార్పులను (పద్మాలు వికసించడం, కలువలు సొలయడం, చీకటి పాలయడం) కవి ఎంతో చక్కగా వర్ణించాడు.

కాల పరివర్తనాన్ని, రాత్రి గడిచి ఉదయం కావడాన్ని కథా గమనానికి అనుగుణంగా వర్ణించిన పద్యమిది.

154.

ఆవేళఁ చతురిక యనువునఁ బ్రాణంబు
నిలుపంగఁబూని యానెలఁత లేపి
ఇష్టునిఁ గూర్చెద నేతెమ్ము గౌరిని
వాసమ్ముకడ కని యాసగొలిపి
కొని చని మాధవీకుంజంబులో పలఁ
చల్లని పల్లవశయ్య నునిచి
వగవకు జీమూతవాహనుం దెచ్చెద
నని నాలు గడుగులు నడచునంత
ఆ.వె. నెదుర మదనుచేత హృయసంతాపంబు
పాదలఁబువ్వుఁబొదల మెదలఁబూని
సంగదీనిఁ గూడి యంగనఁ తలఁచుచుఁ
బలవరించు నతనిపలుకు వినియె.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ వేళన్ = ఆ తెల్లవారిన సమయంలో, చతురిక = చతురిక, అనువునన్ = ఉపాయము చేత, ప్రాణంబు = మలయవతి ప్రాణాలను, నిలుపంగన్ = కాపాడాలని, పూని = నిశ్చయించుకొని, ఆ నెలఁతన్ = ఆ మలయవతిని, లేపి = నిద్ర నుండి లేపి/సముదాయించి, ఇష్టునిన్ = నీకు ఇష్టమైన ఆ ప్రియుడిని, కూర్చెదన్ = నీతో కలుపుతాను, గౌరినివాసమ్ము = ఆ పార్వతీదేవి ఆలయము, కడకున్ = వద్దకు, ఏతెమ్ము = రావలసింది, అని = అంటూ, ఆస = కోరికను, కొలిపి = రేకెత్తించి, కొనిచని = ఆమెను వెంటబెట్టుకొని వెళ్లి, మాధవీకుంజంబులోపలన్ = గురివింద/మాధవీ తీగల పాదరింటి మధ్య, చల్లని = శీతలమైన, పల్లవ = లేత చిగురుటాకుల, శయ్యన్ = పడకపై, ఉనిచి = కూర్చుండబెట్టి, వగవకు = బాధపడకుము, జీమూతవాహనున్ = ఆ జీమూతవాహనుడిని, తెచ్చెదన్ = ఇక్కడికి తీసుకువస్తాను, అని = అని చెప్పి, నాలుగు = కొన్ని, అడుగులు = అడుగులు, నడచునంతన్ = ముందుకు సాగేలోపే, ఎదురన్ = తనకు ఎదురుగా, మదనుచేతన్ = మన్మథుని వల్ల, హృదయ = గుండెల్లో, సంతాపంబు = విరహ తాపము, పాదలన్ = అతిశయించగా, పువ్వుఁపాదలన్ = పూలపాదలలో, మెదలన్ = సంచరించడానికి, పూని = సిద్ధపడి, సంగదీనిన్ (సంగడికానిన్) = తన స్నేహితుడైన మధుకరుని, కూడి = వెంటబెట్టుకొని, అంగనన్ = ఆ మలయవతిని, తలఁచుచున్ = స్మరిస్తూ, బలవరించు = విరహంతో కలవరిస్తున్న, అతని = ఆ జీమూతవాహనుని యొక్క, పలుకు = మాటలను, వినియెన్ = వినెను.

తాత్పర్యము: ఉదయం కాగానే చతురిక ఒక ఉపాయంతో మలయవతి ప్రాణాలను నిలపాలని చూసింది. ఆమెను ఓదార్చి, "సఖీ! నీ ప్రియుడిని నీకు దక్కేలా చేస్తాను, నాతో పాటు ఆ గౌరీ ఆలయ పాదరింటికి రా" అని ఆశ చూపి తీసుకువెళ్లింది. అక్కడ మాధవీ తీగల పాదరింట్లో, చల్లని లేత ఆకుల పడకపై ఆమెను కూర్చుండబెట్టింది. "నువ్వేమీ బాధపడకు, నేను వెళ్లి జీమూతవాహనుడిని తీసుకువస్తాను" అని చెప్పి చతురిక నాలుగు అడుగులు ముందుకు వేసిందో లేదో... అంతలోనే ఆమెకు

ఎదురుగా ఒక దృశ్యం కనిపించింది. మన్మథుని వేడికి గుండెల్లో విరహ తాపం ఎక్కువవ్వగా, ఆ పూలపాదల్లో సంచరిస్తూ, తన స్నేహితుడు మధుకరునితో కలిసి, మలయవతిని తలుచుకుంటూ విరహంతో కలవరిస్తున్న ఆ జీమూతవాహనుని మాటలు చతురికకు వినబడ్డాయి.

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్య లేదా అనుమాన చాయలు గల కథా సంవిధానం. నాయికానాయకులిద్దరూ ఒకే సమయంలో, ఒకే ఆలయ ప్రాంగణంలో పరస్పర విరహంతో సంచరిస్తూ కలుసుకునేలా కథను నడపడం కవి ప్రతిభకు నిదర్శనం.

సీస పద్యంలో నాయికను ఓదార్చే చెలికత్తె చాతుర్యం, నాయకుని విరహావస్థల కలవరింతలు చక్కగా వ్యక్తమయ్యాయి.

155. వచనము:

వ. అది యెట్లన్నను.

ప్రతిపదార్థము:

అది = ఆ జీమూతవాహనుని కలవరింతల విధానము, ఎట్లు + అన్నను = ఏ విధముగా ఉన్నదో పరిశీలిస్తే.

తాత్పర్యము: ఆ జీమూతవాహనుడు తన మిత్రునితో విరహంతో ఏమని కలవరిస్తున్నాడో వినండి—

156.

ఉ. మారుని మోహనాస్త్రము, సమస్తవిలాసవిహారభూమి, శృం
గారరసంబుతేట, తొలుకారుమెఱుంగులపుట్టినిల్లు, సం
సారసుఖంబు లేమొలక, చక్కఁదనంబుల ప్రోక కాఁకబం
గారముచేగ, యాతరుణి కన్నులపండువ గాదె చూచినన్ .

ప్రతిపదార్థము:

ఆ, తరుణి = ఆ సుందరి (మలయవతి), చూచినన్ = కళ్లారా తిలకిస్తే, మారుని = మన్మథుని యొక్క, మోహన = సమ్మోహన పరిచే, అస్త్రము = బాణము వలెను, సమస్త = సమస్తమైన, విలాస = శృంగార విలాసములకు, విహారభూమి = ఆటపట్టు వలెను, శృంగారరసంబు = శృంగార రసము యొక్క, తేట = స్పష్టమైన స్వరూపము వలెను, తొలుకారు = వర్షాకాలపు మొదటి, మెఱుంగుల = మెరుపుతీగలకు, పుట్టినిల్లు = పుట్టిన స్థానము వలెను, సంసార = ప్రాపంచిక, సుఖంబుల = సుఖములకు, ఏమొలక (లేమొలక) = లేత మొలక వలెను, చక్కఁదనంబుల = అందచందాల యొక్క, ప్రోక = కుప్ప వలెను, కాఁక = పుటము పెట్టిన, బంగారము = మేలిమి స్వర్ణము యొక్క, చేగ (సారము) = వన్నె వలెను, కన్నులపండువ = నేత్రములకు మహోత్సవము, కాదె = కాదా!

తాత్పర్యము: "మిత్రమా! ఆ సుందరిని చూస్తే చాలు కళ్లకు మహా పండుగగా ఉంటుంది. ఆమె మన్మథుని సమ్మోహనాస్త్రం లాంటిది, సమస్త శృంగార విలాసాలకు ఆటపట్టు, శృంగార రసానికే నిలువెత్తు రూపం, తొలకరి మెరుపుతీగలకు పుట్టినిల్లు, సంసార సుఖాలనే తీగకు లేత మొలక, అందచందాలన్నింటినీ ఒకచోట పోసిన కుప్ప, పుటము పెట్టి కాల్చిన మేలిమి బంగారం యొక్క వన్నె లాంటిది కదా ఆమె రూపం!" అని జీమూతవాహనుడు శ్లాఘించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: మాలా రూపక అలంకారము. నాయికను మారుని అస్త్రముగా, విహారభూమిగా, శృంగారరసపు తేటగా, మెరుపుల పుట్టినిల్లుగా, సుఖాల మొలకగా, చక్కదనాల ప్రోకగా, బంగారం చేగగా వరుసగా రూపించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన మాలారూపక అలంకారమైంది.

నాయిక యొక్క సర్వాంగ సౌందర్యాన్ని, ఆమె రూపం తనపై చూపిన ప్రభావాన్ని నాయకుడు ఉత్పలమాల వృత్తంలో అత్యంత ప్రౌఢంగా వర్ణించాడు.

157.

క. నెఱిచెడి ఇంటికిఁ చనునా
తఱి మొగమున కెగయు తేఁటిదాఁటునకై తాఁ
జెఱికడఁ బెడమఱి చూచిన
చుఱుకుననా నెఱనునాఁటెఁ జూపెనుదూపై.

ప్రతిపదార్థము:

నెఱిన్ = క్రమముగా, చెడి (వీడి) = ఆలయాన్ని విడిచి, ఇంటికిన్ = తన భవనమునకు, చను = వెళ్తున్న, ఆ తఱిన్ = ఆ సమయంలో, మొగమునకున్ = తన ముఖము పైకి, ఎగయు = ఎగురుతున్న, తేఁటి = తుమ్మెదల యొక్క, దాఁటునకై = గుంపుల కొరకై (తన ముఖ పద్మంపై వాలుతున్న తుమ్మెదలను తోలడానికి), తాన్ = తాను, చెఱికడన్ = చెలికత్తె ప్రక్కన నిలిచి, బెడమఱి (పెడమరలి) = వెనుకకు తిరిగి, చూచిన = చూసినట్టి, చూపు = చూపు అనే, తూపు+ఐ = అస్త్రమయి, నాఁటెన్ = నా గుండెల్లో దిగబడింది, చుఱుకునన్ + ఆ = ఎంత చురుకుగా నాటుకుందో కదా!, నెఱన్ = నిండుగా.

తాత్పర్యము: "మిత్రమా! నాడు ఆమె ఆలయం విడిచి ఇంటికి వెళ్తున్న సమయంలో, ఆమె ముఖపద్మం మీదికి తుమ్మెదలు ముసురుతుంటే, వాటిని తోలుకుంటూ చెలికత్తె ప్రక్క నుండి ఒక్కసారిగా పెడమరలి (వెనుకకు తిరిగి) నన్ను చూసింది. ఆమె కళ్ల నుండి వెలువడిన ఆ చూపు అనే బాణం నా హృదయంలో ఎంత చురుగ్గా నాటుకుందో తెలుసా! ఆ చూపు నన్ను నిరంతరం వేధిస్తూనే ఉంది" అని జీమూతవాహనుడు తన మిత్రునికి చెప్పాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / స్వభావోక్తి. నాయిక యొక్క చూపును బాణముగా (చూపెను తూపు) రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారమైంది. తుమ్మెదలను తోలడానికి వెనుకకు తిరిగి చూసిన నాయిక సహజ సుందర విలాసాన్ని కవి ఇక్కడ మనోజ్ఞంగా వర్ణించాడు.

నాయికానాయకుల మధ్య కలిగిన ఆ కంటిచూపుల కలయికే తన విరహానికి మూలమని నాయకుడు పేర్కొంటున్నాడు.

158. వచనము:

వ. తన్మూలంబుగా మన్మథుండు బాణవిరహితుండయ్యె నని తదనంతరంబ.

ప్రతిపదార్థము:

తత్ = ఆ మలయవతి యొక్క చూపుల తీక్షణత, మూలంబుగాన్ = కారణముగా, మన్మథుండు = ఆ కామదేవుడు, బాణ = తన బాణములు, విరహితుండు = లేనివాడు (ఆమె చూపులే బాణాలై నాపై పడగా మన్మథుడికి బాణాలు మిగలలేదు), అయ్యెన్ = అయ్యెనని భావిస్తూ, తత్ = ఆ, అనంతరంబ = ఆ తర్వాత సమయమునందు.

తాత్పర్యము: ఆమె చూపులే తీక్షణమైన బాణాలై నా హృదయాన్ని చీల్చాయి, దానితో మన్మథునికి నాపై ప్రయోగించడానికి తన బాణాలు కూడా మిగలలేదు అని భావిస్తూ ఆ తర్వాత జీమూతవాహనుడు మళ్లీ ఇలా అన్నాడు——

159.

క. మదనుని యేనమ్ములు నా
హృదయాగ్నిని భస్మమయ్యె నిది మొదలుగనీ
పదునాలుగులోకములుమ
బ్రదుకుఁ గదా వీనిచేతిబాధకు వెలి యై.

ప్రతిపదార్థము:

మదనుని = ఆ మన్మథుని యొక్క, ఐదు + అమ్ములు = ఐదు పుష్పబాణములు, నా = నా యొక్క, హృదయ = గుండెల్లోని విరహము అనే, అగ్నిని = నిప్పునందు, భస్మము = బూడిద, అయ్యెన్ = అయిపోయాయి, ఇది మొదలుగన్ = ఇప్పటి నుండి, ఈ, పదునాలుగు = చతుర్దశ, లోకములును = భువనములు కూడా, వీని = ఈ మన్మథుని, చేతి = చేతిలోని, బాధకున్ = పీడనకు, వెలి = దూరము, ఐ = అయి, బ్రదుకున్ + కదా = సుఖంగా బ్రతుకుతాయి కదా!

తాత్పర్యము: "ఆ మలయవతి చూపుల వల్ల నా హృదయంలో పుట్టిన విరహాగ్ని ఎంత తీవ్రమైనదంటే, నన్ను వేధించడానికి మన్మథుడు ప్రయోగించిన అతని ఐదు పుష్పబాణాలు కూడా నా గుండెల్లోని మంటలకు మాడి బూడిదైపోయాయి! మన్మథుని బాణాలే కాలిపోయాయి కాబట్టి, ఇప్పటి నుండి ఈ పదునాల్గు లోకాలలోని ప్రాణులంతా వాని చేతి బాధల నుండి తప్పించుకొని సుఖంగా బ్రతుకుతారు కదా! (కానీ నా బాధ మాత్రం తీరదు)" అని జీమూతవాహనుడు చమత్కరించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అతిశయోక్తి అలంకారము / రూపక చాయలు. హృదయంలోని తాపాన్ని అగ్నిగా రూపించడం, ఆ వేడికి మన్మథుని బాణాలు కాలిపోయాయని లోకకల్యాణంగా వర్ణించడం అద్భుతమైన ప్రబంధోచిత అతిశయోక్తి అలంకారానికి నిదర్శనం.

తన విరహ తాప తీవ్రతను లోక రక్షణతో ముడిపెట్టి చెప్పిన నాయకుని భావనా శబలత ఈ పద్యంలో శ్లాఘనీయంగా ఉంది.

160.

క. మధుకర తన్ముఖపంకజ
మధుకర భావమున మిగుల మత్తిల్లి సుధా
మధుర మగు నావధూమణి
అధరము చవిచూడఁ గలుగునా ఇఁకనాకున్.

ప్రతిపదార్థము:

మధుకర = ఓ నా మిత్రుడైన మధుకరుడా, తత్ = ఆ మలయవతి యొక్క, ముఖ = ముఖము అనే, పంకజ = పద్మము నందలి, మధుకర = తుమ్మెద యొక్క, భావమునన్ = లీల చేత, మిగులన్ = మిక్కిలి ఎక్కువగా, మత్తిల్లి = పరవశించి, సుధా = అమృతము వలె, మధురము = తీయనైనది, అగు = అయినట్టి, ఆ = ఆ, వధూమణి = స్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలైన ఆమె యొక్క,

అధరము = పెదవిని (అధరామృతాన్ని), చవిచూడన్ = ఆస్వాదించే భాగ్యము, ఇకన్ = ఇకముందు, నాకున్ = నాకు, కలుగునా = లభిస్తుందా?

తాత్పర్యము: "ఓ మిత్రమా మధుకరుడా! ఆ మలయవతి ముఖపద్మంపై వాలిన తుమ్మెద లాగా నా మనసు ఆమె రూపంపై మిక్కిలి మత్తెక్కి మునిగిపోయింది. అమృతం వలె ఎంతో మధురమైన ఆ సుందరి అధరామృతాన్ని ఆస్వాదించే అదృష్టం ఇకపై నాకు కలుగుతుందా?" అని జీమూతవాహనుడు తన స్నేహితునితో అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / సభంగ శ్లేష చమత్కారము. నాయిక ముఖాన్ని పద్మంగా (ముఖపంకజ), నాయకుని మనసును తుమ్మెదగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారమైంది. స్నేహితుని పేరు 'మధుకరుడు' కావడం, పద్యంలో 'మధుకర' (తుమ్మెద) అనే పదాన్ని శ్లేష చమత్కారంతో వాడటం వల్ల శబ్దార్థాలంకారాల సుందర మేళవన జరిగింది.

నాయికను పొందాలనే నాయకుని అంతరంగిక తపన, శృంగార రస భావనలు ఈ పద్యంలో పరిపూర్ణంగా ఆవిష్కృతమయ్యాయి.

161. వచనము:

వ. అట్టిబోటి కూటమి లేక మదిం గంది కుంది బ్రతుకుకంటెఁ బ్రాణంబులు దొఱంగుప మే లనినమధుకరుం డోకు మారకంఠీరవ యిఁతలో ధీరత్వంబు విడుతురే నావుడు నభిమానించి.

ప్రతిపదార్థము:

అట్టి = అటువంటి శ్రేష్ఠురాలైన, బోటి = సుందరి యొక్క, కూటమి = కలయిక, లేక = దక్కకుండా, మదినన్ (మదిన్) = మనస్సులో, కంది = తపించిపోయి, కుంది = విచారపడుతూ, బ్రతుకుకంటెన్ = జీవించడం కంటే, ప్రాణంబులు = నా జీవములను, దొఱంగుట = విడిచిపెట్టడమే, మేలు = శ్రేష్ఠము, అనినన్ = అని జీమూతవాహనుడు అనగా, మధుకరుండు = అతని స్నేహితుడైన మధుకరుడు, ఓ = ఓయీ, కుమారకంఠీరవ = పురుషసింహమా (రాజకుమార శ్రేష్ఠుడా), ఇంతలోన్ = ఈ కొద్దిపాటి కాలంలోనే, ధీరత్వంబు = ధైర్య గుణాన్ని, విడుతురే = వదిలివేస్తారా?, నావుడున్ = అని మిత్రుడు ప్రశ్నించగా, అభిమానించి = తన ఆత్మగౌరవాన్ని తలచుకొని (అభిమానముతో పలికెను).

తాత్పర్యము: "మిత్రమా! అటువంటి ఉత్తమ సుందరి కలయిక నోచుకోకుండా, మనసులో నిత్యం తపిస్తూ, కుములుతూ బ్రతకడం కంటే నా ప్రాణాలను వదిలిపెట్టడమే మేలు" అని జీమూతవాహనుడు అన్నాడు. దానికి మధుకరుడు "ఓ పురుషసింహమా! ఇంతటి చిన్న విషయానికే మీ వంటి ధీరులు ధైర్యాన్ని వదిలివేస్తారా?" అని ప్రశ్నించాడు. ఆ మాటకు జీమూతవాహనుడు తన అసాధారణ సాహస గుణాన్ని తలచుకొని అభిమానంతో ఇలా పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. రాజకుమారుడిని సింహంతో రూపించడం వల్ల ("కుమారకంఠీరవ") రూపకాలంకారమైంది.

విరహ వేదన వల్ల నాయకుని మనసులో కలిగిన వైరాగ్యం, దానిని సరిచేయాలని చూసే మిత్రుని హితవాక్యం ఇక్కడ చక్కగా వ్యక్తమయ్యాయి.

162.

క. పూచినరసాలభూజముఁ
జూచితిఁ జంద్రాతపమ్ముఁ జొచ్చితి నిన్న
నీచేతికదళిదళముల
వీచోపులగాలినుంటి వీరుఁడఁ గానే.

ప్రతిపదార్థము:

పూచిన = చక్కగా పూలు పూసిన, రసాలభూజమున్ = మామిడి చెట్టును, చూచితిన్ = కళ్లారా చూశాను, చంద్రాతపమ్మున్ = చంద్రుని వెన్నెల (లేదా ఎండ) లోనికి, చొచ్చితిన్ = ప్రవేశించాను, నిన్నన్ = నిన్నటి రోజున, నీ = నీ యొక్క, చేతి = చేతిలోని, కదళిదళముల = అరటి ఆకుల యొక్క, వీచోపుల = విసనకర్రల వల్ల వచ్చే, గాలిన్ = గాలిలోనే, ఉంటిన్ = నిలిచాను, (ఇంతటి తాపాన్ని భరించిన నేను) వీరుఁడన్ = పరాక్రమవంతుడను, కానే = కాకుండా పోతానా (నిజమైన వీరుడనే)!

తాత్పర్యము: "మిత్రమా! విరహ తాపాన్ని పెంచే పూచిన మామిడి చెట్టును ధైర్యంగా చూశాను; నిప్పులు కురిపించే వెన్నెలలోకి వెళ్లాను; నిన్న నువ్వు చేత్తో అరటి ఆకులతో విసిరిన వేడి గాలిలోనే భరించి నిలబడ్డాను. విరహ కాలంలో ప్రాణాలు తీసే ఇన్ని భయంకర వస్తువులను తట్టుకొని నిలిచిన నేను 'వీరుణ్ణి' కాక మరేమిటి? (నిజానికి నేను అంతటి శూరుడనే, కానీ ఈ తాపం నా వల్ల కావడం లేదు)" అని జీమూతవాహనుడు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యాజోక్తి / కావ్యలింగ చాయలు. విరహ బాధను కలిగించే ప్రకృతి శక్తులను భరించడాన్ని ఒక వీరకృత్యంగా వర్ణించడంలో కవి చమత్కారం ఉంది.

విరహ తాప తీవ్రతను వీరత్వంతో ముడిపెట్టి చెప్పిన నాయకుని శైలి పద్యానికి అందాన్ని తెచ్చింది.

163. వచనము:

వ. అనునెడం జతురిక్ష డగ్గఱి తనచెలి వలపెఱింగింపం బూచి.

ప్రతిపదార్థము:

అనునెడన్ = జీమూతవాహనుడు ఆ విధంగా పలుకుతున్న సమయంలో, చతురిక = పాద చాటున వింటున్న చతురిక, డగ్గఱి = వారిని సమీపించి, తన = తన యొక్క, చెలి = ప్రియసఖియైన మలయవతి యొక్క, వలపు = ప్రేమను, ఎఱింగింపన్ + పూని = వారికి తెలియజేయాలని నిశ్చయించుకొని.

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుడు తన మిత్రునితో ఆ విధంగా మాట్లాడుతుండగా, పాద చాటున ఉన్న చతురిక మెల్లగా వారి ముందుకు వచ్చింది. తన సఖియైన మలయవతికి అతనిపై ఉన్న ప్రేమను నాయకునికి స్పష్టంగా వివరించాలని నిశ్చయించుకొని ఇలా అంది.

విశేషాలు:

నాయికానాయకులిద్దరి విరహ తాపం ఒక్కటే అని నిరూపించడానికి చతురిక రంగప్రవేశం చేయడం కథలో ఒక ముఖ్య పరిణామం.

164.

క. వీరుఁడవు మేరుభూధర

ధీరుఁడ వత్యంతదాన దీక్షాజితమం

దారుఁడవు భూరికరుణో

దారుఁడ వయితేని బాల దయఁ జూడుమికన్.

ప్రతిపదార్థము:

వీరుఁడవు = నువ్వు గొప్ప శూరుడవు, మేరుభూధర = మేరు పర్వతం వలె, ధీరుఁడవు = నిశ్చలమైన ధైర్యం కలవాడవు, అత్యంత = మిక్కిలి ఎక్కువైన, దాన = త్యాగము అనే, దీక్షా = వ్రతము చేత, జిత = జయింపబడిన, మందారుఁడవు = కల్పవృక్షము కలవాడవు, భూరి = అంతులేని, కరుణ = దయాగుణముతో, ఉదారుఁడవు = ఔదార్యము కలవాడవు, అయితి + ఏనిన్ = అయినట్లయితే, ఇకన్ = ఇప్పటికైనా, బాలన్ = ఆ సుకుమారియైన మలయవతిని, దయన్ = కరుణతో, చూడుము = ఆదరించుము.

తాత్పర్యము: "మహానుభావా! నువ్వు గొప్ప వీరుడవు; మేరుపర్వతం లాంటి నిశ్చల ధీరుడవు; దానగుణంలో దేవతా వృక్షమైన కల్పవృక్షాన్ని కూడా ఓడించిన త్యాగశీలివి; అంతులేని దయ గల ఉదారుడవు. అంతటి సద్గుణ సంపన్నుడివైన నువ్వు, నీకై విరహంతో తపిస్తున్న ఆ సుకుమారి (మలయవతి) పట్ల దయ చూపించు, ఆమెను ఆదరించు" అని చతురిక వేడుకుంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక అలంకారము / రూపక చాయలు. దానగుణంలో కల్పవృక్షాన్ని (మందారాన్ని) జయించాడని చెప్పడం వల్ల ఉపమేయుని ఆధిక్యత వ్యక్తమై వ్యతిరేకాలంకారమైంది. 'మేరుభూధర ధీరుఁడవు' అనడంలో రూపక ఛాయలు ఉన్నాయి. జీమూతవాహనుని పూర్వ త్యాగ కీర్తిని చతురిక ఇక్కడ ప్రస్తుతిస్తూ, అతని దయాగుణాన్ని నాయిక రక్షణకై ప్రార్థించడం విశేషం.

165. వచనము:

వ. అని మణీయును'

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా పలికి, మఱియును (మణీయును) = ఇంకా ఈ క్రింది విధంగా వివరించసాగింది.

తాత్పర్యము: చతురిక ఆ మాటలు చెప్పి, మలయవతి పడుతున్న విరహావస్థలను (దశావస్థలను) ఇంకా విపులంగా ఇలా చెప్పడం ప్రారంభించింది.

166.

క. మలయాచలసానువు పై

మలయుచుఁ జనుదేర గౌరిమందిరమున ని

ర్మలయశుఁడ వైన నిను మా

మలయవతీకన్య చూచె మానముడూలన్

ప్రతిపదార్థము:

మలయాచల = మలయ పర్వతం యొక్క, సానువు పైనన్ = చరియల పైన, మలయుచున్ = విహరిస్తూ, చనుదేరన్ = నువ్వు వచ్చినప్పుడు, గౌరిమందిరమునన్ = ఆ పార్వతీదేవి ఆలయమందు, నిర్మల = స్వచ్ఛమైన, యశుఁడవు = కీర్తి కలవాడవు, ఐన = అయినట్టి, నినున్ = నిన్ను, మా = మా యొక్క, మలయవతీకన్య = మలయవతి అనే కన్య, మానము = తన బిడియము (సిగ్గు), తూలన్ = చెల్లాచెదురయ్యేలా, చూచెన్ = కనుగొన్నది.

తాత్పర్యము: "రాజకుమారా! నువ్వు ఆనాడు మలయ పర్వత ప్రాంతాలలో విహరిస్తూ ఆ గౌరీ ఆలయానికి వచ్చావు కదా. నిర్మలమైన కీర్తి గల నిన్ను చూసిన ఆ క్షణంలోనే, మా మలయవతి తన బిడియాన్ని, నిగ్రహాన్ని పూర్తిగా కోల్పోయి నిన్ను తన హృదయంలో నిలుపుకుంది" అని చతురిక చెప్పింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. 'మలయాచల', 'మలయుచు', 'మలయవతీకన్య' వంటి పదాలలో 'మ', 'ల', 'య' అనే అక్షరాలు ఆవృత్తి కావడం వల్ల శబ్దసౌందర్యం కలిగింది.

నాయికానాయకుల ప్రథమ వీక్షణ వృత్తాంతాన్ని చతురిక ఇక్కడ గుర్తు చేస్తోంది.

167.

క. అది మొదలుగ మరునమ్ములఁ
జెదరినధైర్యమున జేయి చెక్కిట నిడి స
మ్మద ముడిగి మనము నీపై
గదియించును జూడ్కి బాష్పకణములు దొరఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

అది మొదలుగన్ = నిన్ను చూసిన ఆ సమయం నుండి, మరు = మన్మథుని యొక్క, అమ్ములన్ = పుష్పబాణముల చేత, చెదరిన = నశించిన, ధైర్యమునన్ = ధైర్యము కలదై, చేయి = తన హస్తాన్ని, చెక్కిటన్ = బుగ్గపై, ఇడి = ఉంచుకొని, సమ్మదము = సంతోషాన్ని, ఉడిగి = విడిచిపెట్టి, మనము = తన మనస్సును, నీ పైన = నీ మీదే, గదియించును = లగ్నం చేస్తుంది, చూడ్కిన్ = తన చూపుల నుండి, బాష్పకణములు = కన్నీటి చుక్కలు, దొరఁగన్ = జారిపోతుండగా.

తాత్పర్యము: "నిన్ను చూసిన నాటి నుండి మన్మథ బాణాల దెబ్బకు ఆమె ధైర్యం పూర్తిగా చెదిరిపోయింది. నోటి ముందరి సంతోషాన్ని విడిచిపెట్టి, బుగ్గ మీద చేయి వేసుకొని, కళ్ల నుండి కన్నీళ్లు జలజలా రాలుతుండగా నిరంతరం నీ గురించే ఆలోచిస్తూ ఉండిపోతోంది" అంది చతురిక.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. విరహంలో ఉన్న నాయిక యొక్క సహజ శారీరక స్థితిని (బుగ్గపై చేయి చేర్చడం, కన్నీళ్లు కార్చడం, నిశ్చలంగా ఆలోచించడం) కవి ఎంతో స్వాభావికంగా వర్ణించాడు. ఇది విరహ దశలలో ఒకటైన 'చింత' ను సూచిస్తుంది.

168.

క. భావజనిభుఁ డగు నాతని
భావంబునఁ గూర్మి నిలిపి పరిరంభణసం

భావన సుఖ మొనగూర్చెడు

దైవము నాపాలఁ గలుగదా యని తలఁచున్ .

ప్రతిపదార్థము:

భావజ = మన్మథునితో, నిభుఁడు = సమానమైన రూపము కలవాడు, అగు = అయినట్టి, ఆతని = ఆ జీమూతవాహనుని పట్ల, భావంబునన్ = తన మనస్సునందు, కూర్మి = అనురాగాన్ని, నిలిపి = ఉంచి, పరిరంభణ = కౌగిలింత అనే, సంభావన = సత్కారము చేత, సుఖము = ఆనందాన్ని, ఒనగూర్చెడు = ప్రసాదించే, దైవము = భగవంతుడు, నా పాలన్ = నా పక్షాన, కలుగఁడా = ఉండడా!, అని = అంటూ, తలఁచున్ = మనసులో తలపోస్తూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యము: "మనోహరుడైన ఆ రాజకుమారునిపై మనసుపడిన నన్ను, అతని కౌగిలింతల అనుభవంతో కలుపుతూ ఆనందాన్ని ప్రసాదించే అదృష్టాన్ని ఆ భగవంతుడు నాకు కలిగిస్తాడా? లేదా?" అని ఆమె ఎల్లప్పుడూ తలపోస్తూ ఉంటుంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. నాయకుడిని మన్మథునితో పోల్చడం జరిగింది ("భావజనిభుఁడు"). 'నిభుడు' అనేది ఉపమావాచకం.

నాయిక యొక్క హృదయగతమైన కోరికను, ఆమె దైవాన్ని వేడుకునే తీరును చెలికత్తె ఇక్కడ వెల్లడి చేస్తోంది.

169.

క. అనిమేషంబునఁ ప్రియునిం

గనుఁగొనఁగాఁగోరుకన్ను గవ కడ్డము వ

చ్చినఁతనుఁగోపించు నొకో

యని కన్నులఁ చేర నిద్ర యలుకుచునుండున్ .

ప్రతిపదార్థము:

అనిమేషంబునన్ = రెప్పపాటు లేకుండా (నిరంతరము), ప్రియునిన్ = తన ప్రియుడైన నిన్ను, కనుఁగొనఁగాన్ = చూడాలని, కోరు = ఆశించే, కన్నుఁగవకున్ = కళ్ల జంటకు, అడ్డము = ఆటంకముగా, వచ్చినన్ = తాను వస్తే, తనున్ = తనను (ఆ నిద్రను), కోపించున్ + ఒకో = కోపగిస్తుందేమో, అని = అని భావిస్తూ, కన్నులన్ = ఆమె నేత్రములను, చేరన్ = ఆశ్రయించడానికి, నిద్ర = నిద్ర దేవి, అలుకుచున్ + ఉండున్ = భయపడుతూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యము: "నిన్ను రెప్పపాటు లేకుండా నిరంతరం చూడాలని ఆమె కళ్లు ఆరాటపడుతుంటాయి. ఒకవేళ తాను వచ్చి కళ్లు మూస్తే, ఆమె ప్రియుడిని చూడలేక తనపై కోపగిస్తుందేమోనని భయపడి, నిద్ర కూడా ఆమె కళ్ల జోలికి రావడానికి వెరవు చెందుతోంది (అనగా ఆమెకు రాత్రుళ్ళు అస్సలు నిద్ర పట్టడం లేదు)" అని చతురిక చెప్పింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా / సభంగ శ్లేష చమత్కారాలు. నాయికకు నిద్ర పట్టకపోవడాన్ని, 'కళ్లు మూస్తే ప్రియుడు కనిపించడని నిద్ర దేవి ఆమెకు భయపడుతోంది' అని కవి అద్భుతంగా ఊహించడం వల్ల ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారమైంది. 'అనిమేషంబున' అనడంలో దేవతల వలె రెప్పపాటు లేకపోవడం అనే ధ్వని కూడా ఉంది.

విరహావస్థలలో ఒకటైన 'జాగరణము' (నిద్ర లేకపోవడం) ఇక్కడ మనోజ్ఞంగా వర్ణించబడింది.

170.

క, వినుఁ గడు సన్నం బగునీ

మనముఁ ప్రవేశింప నిదియ మత మగు నని డ

స్సెనొకాక యనఁగ నంగన

తనతనువునఁ దనుపు లేక తనువై యుండున్..

ప్రతిపదార్థము:

వినుము = ఓ రాజకుమారా ఆలకించుము, గడు = మిక్కిలి, సన్నంబు = సూక్ష్మమైనది (సన్ననైనది), అగు = అయినట్టి, నీ = నీ యొక్క, మనమున్ = హృదయమును, ప్రవేశింపన్ = చొరబడడానికి, ఇదియ = ఈ శారీరక క్షీణతయే, మతము (ఉపాయము) = తగిన మార్గము, అని = అని భావించి, డస్సెనో = అలిసిపోయిందో, కాక + అనఁగన్ = కాదన్నట్లుగా, అంగన = ఆ సుందరి, తన = తన యొక్క, తనువునన్ = శరీరమందు, తనుపు = చల్లదనము (లేదా బరువు), లేక = లేకుండా, తనువు + ఐ = కృశించిపోయినదై, ఉండున్ = ఉంటున్నది.

తాత్పర్యము: "రాజకుమారా విను! నీ హృదయం ఎంతో సూక్ష్మమైనది కదా, అంతటి సన్నని నీ మనసులోకి చొరబడాలంటే తాను కూడా ఎంతో సన్నగా మారాలని భావించిందో ఏమో! అన్నట్లుగా ఆ సుందరి శరీరం ఎంతో కృశించిపోయి, సన్నగా మారిపోయింది. శరీరంలో ఎలాంటి చైతన్యం, చల్లదనం లేకుండా క్షీణించిపోతోంది" అంది చతురిక.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా అలంకారము / శ్లేష చమత్కారము. నాయిక శరీరం విరహంతో కృశించిపోవడాన్ని (తనువై ఉండడం), 'నాయకుని సన్నని మనసులో ప్రవేశించడానికి ఆమె శరీరాన్ని సన్నగా మార్చుకుంది' అని కవి ఊహించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన ఉత్ప్రేక్షాలంకారమైంది. 'తనువు' అనగా శరీరము, 'తనువు' అనగా సన్ననైనది అనే శ్లేషార్థ చమత్కారం ఉంది. విరహ దశలలో ఒకటైన 'తానుభావము' లేదా 'కార్శ్యము' (శరీరం కృశించిపోవడం) ఇక్కడ అత్యంత ప్రౌఢంగా వర్ణించబడింది.

171.

క. సారసములు నారసములు

హారములు కంటకప్రహారంబులు క

ర్పూరము విషపూరము శృం

గారము బంగార మయ్యెఁ గామినిమదికిన్.

ప్రతిపదార్థము:

కామిని = విరహిణియైన ఆ మలయవతి యొక్క, మదికిన్ = మనస్సుకు, సారసములు = చల్లని పద్మములు, నారసములు = పదునైన బాణములుగాను, హారములు = ముత్యాల హారములు, కంటక = ముళ్ళ యొక్క, ప్రహారంబులు = దెబ్బలు గాను, కర్పూరము = పచ్చకర్పూరపు పూత, విషపూరము = నిండు విషము గాను, శృంగారము = పరిసరాల శోభ (విలాసములు), కాఁకబంగారము (బంగారము) = వేడిమిని కలిగించే పుటము పెట్టిన బంగారముగాను, అయ్యెన్ = మారిపోయెను.

తాత్పర్యము: "రాజకుమారా! విరహంతో ఉన్న ఆ సుందరి మనస్సుకు లోకంలోని చల్లని వస్తువులన్నీ వ్యతిరేకమైన బాధను కలిగిస్తున్నాయి. ఆమె దేహానికి ఉపశమనాన్ని ఇవ్వవలసిన పద్మములు పదునైన బాణాలుగాను; ముత్యాల హారాలు ముళ్లు గుచ్చినట్లుగాను; పచ్చకర్పూరం నిండైన విషం లాగాను; చుట్టూ ఉన్న శృంగార విలాసాలన్నీ ఒంటిని కాల్చే తప్త కాంచనం (కాల్చిన బంగారం) లాగాను పరిణమించాయి".

విశేషాలు:

అలంకారము: విరోధాభాస అలంకారము / వృత్త్యనుప్రాస. ఆహ్లాదాన్ని ఇవ్వవలసిన పద్మ, హార, కర్పూరములు తాపాన్ని కలిగించే బాణ, కంటక, విషములుగా మారడం వల్ల విరోధాభాస చమత్కారం ఏర్పడింది. 'సారసములు నారసములు', 'హారములు కంటకప్రహారంబులు' అనే పదాల ఆవృత్తి వల్ల శబ్దాలంకార శోభ కలిగింది.

విరహావస్థలలో ఒకటైన 'విషయ విరక్తి' లేదా 'ఉద్వేగము' (సహజ సుఖ వస్తువులపై ద్వేషం కలగడం) ఇక్కడ ప్రబంధోచితంగా వర్ణించబడింది.

172.

క. నేనుం దానును నొక్కటి

దా నుండఁగ నొరునిఁ దగిలెఁగా యనుచు నుదా

సీనంబు వీడుకోలుగ

మానికినిన్ లజ్జ దలఁగె మరు బేటమునన్.

ప్రతిపదార్థము:

నేనున్ = తానును, తానును = ఆ జీమూతవాహనుడును, ఒక్కటి = ఒకే ప్రాణము కలవారము, కాన్ = కాగా, తాన్ = తానొక్కతె, ఉండఁగన్ = ఇక్కడ ఉండిపోగా, ఒరునిన్ = అన్యుడైన ఆ మన్మథుడిని, తగిలెన్ + కా = ఆశ్రయించవలసి వచ్చింది కదా, అనుచున్ = అని భావిస్తూ, మరు = మన్మథుని యొక్క, వేటమునన్ = వేటగాడి వంటి వేదన చేత, మానినికిన్ = ఆ విరాళి గల మలయవతికి, ఉదాసీనంబు = లోకముపై విరక్తి, వీడుకోలుగన్ = సిగ్గును విడిచిపెట్టడముగా, లజ్జ = బిడియము, తలఁగెన్ = పూర్తిగా తొలగిపోయెను.

తాత్పర్యము: "తాను, తన ప్రియుడు ఒకే ప్రాణమైనప్పుడు, అతడు లేని ఈ సమయంలో మన్మథుడు తనపై వేటగాడిలా విరుచుకుపడుతున్నాడని ఆమె గ్రహించింది. ఆ మన్మథుని బాధలు మితిమీరడం వల్ల, లోకం ఏమనుకుంటుందో అనే ఉదాసీనతతో, ఆమె తనకున్న సహజ బిడియాన్ని (సిగ్గును) పూర్తిగా విడిచిపెట్టి, అంతటా నీ గురించే మాట్లాడటం ప్రారంభించింది".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. కన్యక అయిన నాయికకు లజ్జ ఎందుకు తొలగిందో చెప్పడానికి 'మరు వేటమునన్' (మన్మథుని వేట వంటి బాధ కలగడం) అనే బలమైన హేతువును చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

విరహ దశలలో ఒకటైన 'లజ్జాత్యాగము' (బిడియాన్ని వీడడం) ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

173.

క. పలికెఁ పాడసూపెఁ ప్రియుఁడదె

పిలిచె ననుం గీరచంద్రపికములయెడ వా

గ్విలసనరవములుఁ పలుకులు

మొలతేరఁగ సంభ్రమించు మ్రొక్కును లేచున్.

ప్రతిపదార్థము:

అదె = ఇదిగో, ప్రియుఁడు = నా నాథుడైన జీమూతవాహనుడు, పలికెన్ = మాట్లాడాడు, పాడసూపెన్ = నాకు కనిపించాడు, ననున్ = నన్ను, పిలిచెన్ = రమ్మని పిలిచాడు, అనుచున్ = అంటూ, కీర = చిలుకల యొక్కయు, చంద్ర = వెన్నెల యొక్కయు, పికముల యెడన్ = కోకిలల యొక్కయు ప్రదేశమందు, వాక్ = మాటల యొక్క, విలసన = విలాసములతో కూడిన, రవములున్ = ధ్వనులును, పలుకులున్ = శబ్దములును, మొలతేరఁగన్ = వినబడగానే, సంభ్రమించున్ = తొందరపడును, మ్రొక్కును = నమస్కరించును, లేచున్ + తాన్ = తాను లేచి నిలబడును.

తాత్పర్యము: "రాజకుమారా! విరహ భ్రాంతితో ఆమెకు అంతటా నువ్వే కనిపిస్తున్నావు. తోటలోని చిలుకల పలుకులు విన్నా, కోకిలల కూతలు విన్నా... 'ఇదిగో నా ప్రియుడు నన్ను పిలిచాడు, మాట్లాడాడు, అదె కనిపిస్తున్నాడు!' అంటూ భ్రమపడుతోంది. ఆ ధ్వనులు వినబడగానే ఎంతో తొందరపాటుతో, ఎదురుగా నువ్వు ఉన్నావనుకొని లేచి నిలబడి నమస్కరిస్తోంది".

విశేషాలు:

అలంకారము: భ్రాంతిమదలంకారము. చిలుకలు, కోకిలల ధ్వనులను తన ప్రియుని మాటలుగా భావించి నాయిక భ్రమపడటం వల్ల ఇది భ్రాంతిమదలంకారమైంది.

విరహావస్థలలో ఒకటైన 'ఉన్మాదము' లేదా 'భ్రమ' (అంతటా ప్రియుడే ఉన్నట్లు ఊహించుకోవడం) ఇక్కడ ఎంతో హృద్యంగా చిత్రించబడింది.

174.

క. మోహమున మన్మథానల

దాహముపె ల్లెఱుఁగలేక తన ప్రాణంబుల్

దేహమునఁగలుగుటకు సం

దేహముగాఁ జెయ్వులుడిగి దృష్టి మొగుడ్చున్.

ప్రతిపదార్థము:

మోహమునన్ = అనురాగము చేత, మన్మథ = మన్మథుడి వల్ల కలిగిన, అనల = విరహాగ్ని యొక్క, దాహము = వేడిమి యొక్క, పెల్లు = తీవ్రతను, ఎఱుఁగలేక = తట్టుకోలేక (భరించలేక), తన = తన యొక్క, ప్రాణంబుల్ = జీవములు, దేహమునన్ = శరీరమందు, కలుగుటకున్ = ఉండడానికి, సందేహము = సంశయము, కాగాన్ = కలిగేటట్లుగా, చెయ్వులు = సమస్త శారీరక క్రియలను (పనులను), ఉడిగి = విడిచిపెట్టి, దృష్టి = కనుచూపును, మొగుడ్చున్ = ముడుచుకొనును (కన్నులు మూసుకొనును).

తాత్పర్యము: "నీపై ఉన్న మోహంతో, మన్మథుని విరహాగ్ని వేడిమిని ఆమె భరించలేకపోతోంది. అసలు ఆమె శరీరంలో ప్రాణాలు ఉన్నాయా లేదా అనే అనుమానం కలిగేలా, నిశ్చలంగా పడి ఉండి, సమస్త శారీరక క్రియలను విడిచిపెట్టి, కన్నులు మూసుకొని పడి ఉంది" అని చతురిక దీనంగా చెప్పింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము / అతిశయోక్తి చాయలు. శారీరక క్రియలు ఉడిగి దృష్టి మొగుడ్చడానికి గల కారణం 'మన్మథానల దాహము పెల్లు భరించలేకపోవడం'.

విరహ దశలలో అత్యంత ప్రమాదకరమైన 'మూర్ఛ' లేదా 'వ్యాధి' అవస్థ ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

175.

క. సతి విడిచిన ప్రాణంబులు
పతి నిలుపఁగ నుండె నేఁగఁ బాడియె యతఁడీ
యతివ డిగ విడిచి తలఁగిన
నతివేగమ తలఁగి పోద మని యున్న వనా.

ప్రతిపదార్థము:

సతి = ఆ మలయవతి, విడిచిన = వదిలివేసిన, ప్రాణంబులు = ప్రాణములు, పతి = తన నాథుడైన నీవు, నిలుపఁగన్ = కాపాడతావనే ఆశతో, ఉండెన్ = శరీరంలో నిలిచి ఉన్నాయి, అతఁడు = ఆ ప్రియుడు, ఈ = ఈ, అతివన్ = సుందరిని, డిగవిడిచి = వదిలిపెట్టి, తలఁగినన్ = వెళ్ళిపోతే, ఏఁగన్ = ఆ ప్రాణాలు కూడా వెళ్ళిపోవడము, పాడియె = ధర్మమే కదా, అతివేగమ = ఎంతో త్వరగా, తలఁగి = దేహాన్ని వదిలి, పోదము = వెళ్ళిపోదాము, అని = అని, ఉన్నవనా = ఆ ప్రాణాలు సిద్ధంగా ఉన్నట్లున్నాయి.

తాత్పర్యము: "రాజకుమారా! ఆ సతి దేహంలోని ప్రాణాలు... తన నాథుడైన నువ్వు వచ్చి కాపాడతావనే ఏకైక ఆశతో నిలిచి ఉన్నాయి. ఒకవేళ నువ్వు ఆమెను ఆదరించకుండా వెళ్ళిపోతే, ఆ ప్రాణాలు కూడా ఈ దేహంలో ఉండటం వ్యర్థమని భావించి, 'ప్రియుడు వెళ్ళిపోతున్నాడు కదా, మనం కూడా వెంటనే ఈ దేహాన్ని వదిలి వెళ్ళిపోదాం' అని సిద్ధంగా ఉన్నట్లు తోస్తోంది" అంది చతురిక.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షా అలంకారము. నాయిక దేహంలోని ప్రాణాలు నిలిచి ఉండడాన్ని, 'ప్రియుడు వస్తే ఉంటాము, వెళ్ళిపోతే మేము కూడా వెంటనే వెళ్ళిపోతాము' అని ప్రాణాలు అనుకుంటున్నట్లు కవి ఊహించడం వల్ల ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారమైంది.

ప్రాణాంతకమైన విరహావస్థను సూచిస్తూ, నాయకుని హృదయాన్ని కరిగించేలా చెలికత్తె చేసిన ప్రసంగమిది.

176.

క. ఖేచరవంశవిభూషణ
యేచోట వసింపలేక యెత్తుఁబయనమై
నా చెలి ప్రాణంబులునినుఁ
జూచినతావుననయెదురుచూచుచు నుండున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఖేచరవంశ = విద్యాధర వంశమునకు, విభూషణ = ఆభరణము వంటి ఓ రాజకుమారా, నా = నా యొక్క, చెలి = ప్రియసఖియైన మలయవతి యొక్క, ప్రాణంబులు = జీవములు, ఏ చోటన్ = మరే ప్రదేశమందును, వసింపలేక = నిలువలేక,

ఎత్తుఁబయనము = ప్రయాణము కావడానికి సిద్ధపడి (వెళ్ళిపోవడానికి సిద్ధమై), నినున్ = నిన్ను, చూచిన = కనుగొన్న, తావునన్ + అ = ఆ గౌరీ ఆలయ పాదరింటి ప్రదేశమందే, ఎదురుచూచుచున్ = ప్రతీక్షిస్తూ, ఉండున్ = నిలిచి ఉన్నాయి.

తాత్పర్యము: "విద్యాధర వంశ భూషణుడా! నా చెలి ప్రాణాలు ఇక ఏ ప్రదేశంలోనూ నిలువలేక, దేహాన్ని వదిలి వెళ్ళిపోవడానికి సిద్ధంగా ఉన్నాయి. నా నాడు నిన్ను ఏ గౌరీ ఆలయ పాదరింట్లో చూసిందో, సరిగ్గా అదే చోట ఆ ప్రాణాలు నిన్ను చివరిసారిగా చూడటం కోసం ఎదురుచూస్తూ నిలిచి ఉన్నాయి. కాబట్టి ఆలస్యం చేయక రావలసింది" అని చతురిక తన ప్రసంగాన్ని ముగించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. ప్రాణాలు గౌరీ ఆలయం వద్దే ఎందుకు ఎదురుచూస్తున్నాయో చెప్పడానికి 'నిను జూచిన తావు కావడం' అనే కారణాన్ని చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

విరహావస్థలలో చివరిదైన 'మరణము' సంభవించే లోపే నాయకుడిని నాయిక వద్దకు తీసుకువెళ్లాలనే చెలికత్తె ప్రయత్నం ఇక్కడ సఫలమైంది.

177.

మ. అని చెప్పంగ లతాగృహంబుకడఁ బ్రాణాధీశుచే నేఁడు మ
న్నన లే దిం కిట నెన్ని జన్మములకైన భర్త జీమూతవా
హనుఁడౌఁగాత మటంచు శోకమున నాబాలకంఠంబుఁదూ
ర్చిన లోకాంబిక యైన యంబిక కృపం జేపట్టి తా ని ట్లనున్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా చతురిక జీమూతవాహనునికి చెప్తున్న సమయంలో, అటు పాదరింట్లో ఉన్న, ఆ, బాల = ఆ మలయవతి, లతాగృహంబు కడన్ = ఆ మాధవీ తీగల పాదరింటి వద్ద, ప్రాణాధీశుచేన్ = నా ప్రాణనాథుడైన జీమూతవాహనుని చేత, నేఁడు = ఈ రోజు, మన్నన = ఆదరము, లేదు = లభించలేదు, ఇంకన్ = ఇక, ఇట = ఈ జన్మలో బ్రతకడం వ్యర్థము, ఎన్ని = రాబోవు ఎన్ని, జన్మములకైనన్ = జన్మలందైనను, జీమూతవాహనుఁడు = ఈ జీమూతవాహనుడే, భర్త = నా పతి, ఔఁగాతము = అగుగాక, అటంచున్ = అంటూ, శోకమునన్ = మిక్కిలి దుఃఖముతో, కంఠంబున్ = తన మెడను, ఉరితాడు (లతాపాశము) నందు, తూర్చినన్ = జొప్పించగా, లోకాంబిక = జగన్మాత, ఐన = అయినట్టి, యంబిక = ఆ పార్వతీదేవి, కృపన్ = దయతో, చేపట్టి = ఆమెను ఆదుకొని, తాను = తాను, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనున్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: అక్కడ చతురిక నాయకుడికి ఈ విషయాలు చెప్తుండగా, ఇక్కడ పాదరింట్లో ఒంటరిగా ఉన్న మలయవతి విరహం తట్టుకోలేకపోయింది. "నా ప్రాణనాథుని ఆదరణ ఈ జన్మలో నాకు లభించలేదు, ఇక బ్రతకడం వ్యర్థం. రాబోయే ఎన్ని జన్మలకైనా ఆ జీమూతవాహనుడే నాకు భర్త కావాలి" అని వేడుకుంటూ, దుఃఖంతో ఒక లతాపాశాన్ని (తీగను) తన మెడకు తగిలించుకొని ఆత్మత్యాగానికి సిద్ధపడింది. అప్పుడు జగన్మాతయైన పార్వతీదేవి ప్రత్యక్షమై, దయతో ఆమెను ఆదుకొని ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / దైవిక హేతువు. అత్యంత క్లిష్టసమయంలో జగన్మాత ప్రత్యక్షమై నాయికను రక్షించడాన్ని కవి ఎంతో భక్తిభావంతో, స్వాభావికంగా వర్ణించాడు.

నాయిక యొక్క అనన్యమైన ప్రేమకు, ఆమె పవిత్రతకు మెచ్చి సాక్షాత్తు అమ్మవారే రంగప్రవేశం చేయడం కథలో ఒక గొప్ప మలుపు.

178.

క. హృద్యాకారిణి యీమర

ణోద్యోగం బుడుగు బాలుఁడుత్తముఁడు యశో

విద్యోతితుఁ డధికాయువు

విద్యాధరచక్రవర్తి విభుఁడౌనీకున్.

ప్రతిపదార్థము:

హృద్య = మనోహరమైన, ఆకారిణి = రూపము గల ఓ మలయవతీ, ఈ = ఈ, మరణ = ప్రాణత్యాగము చేయాలనే, ఉద్యోగంబున్ = ప్రయత్నాన్ని, ఉడుగుము = విడిచిపెట్టుము, ఉత్తముఁడు = సద్గుణవంతుడును, యశో = కీర్తి చేత, విద్యోతితుఁడు = ప్రకాశించువాడును, అధిక = ఎక్కువైన, ఆయువు = ఆయుర్దాయము కలవాడును, విద్యాధర = విద్యాధరులకు, చక్రవర్తి = అధిపతియునైన, ఆ, బాలుఁడు = ఆ జీమూతవాహనుడు, నీకున్ = నీకు, విభుఁడు = భర్త, ఔన్ = కాగలడు.

తాత్పర్యము: "అందమైన రూపము గల ఓ మలయవతీ! ఈ మరణ ప్రయత్నాన్ని విరమించుకో. ఉత్తముడు, గొప్ప కీర్తిశాలి, దీర్ఘాయుష్మంతుడు, విద్యాధర చక్రవర్తియైన ఆ జీమూతవాహనుడే నీకు భర్త కాబోతున్నాడు. ఇది నా దీవెన" అని పార్వతీదేవి పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. మరణ ప్రయత్నాన్ని ఎందుకు మానుకోవాలో చెప్పడానికి 'జీమూతవాహనుడు నీకు భర్త కాబోతున్నాడు' అనే శుభ పరిణామాన్ని అమ్మవారు హేతువుగా చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

దేవీ అనుగ్రహం వల్ల నాయికకు పునర్జన్మ లభించినట్లయింది. అమ్మవారే స్వయంగా జీమూతవాహనుని గుణాలను శ్లాఘించడం విశేషం.

179. వచనము:

వ. అనిన ననుమానించునెడ నచ్చతురికయు వియచ్చరకుమారుండునుం బఱ తెంచి కంఠంబున నున్న లతాపాశం బూడ్చి భుజలతాపాశంబిడి యింత తెంపు సేయుదురే యేమిదె వచ్చుచున్నవార మని బుజ్జగించిన నుజ్జీవిషు వగు నబ్బోటి లజ్జామజ్జదవనతానాబ్జయై పులకించి గురుని యునుమతి లేమిం గొందలపడు నెడ మనోహరిణి యనుసఖి వచ్చి గౌరీప్రసాదవిభ వం బిట్టిదిగదే యని.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = పార్వతీదేవి ఆ విధంగా పలికి అంతర్ధానం కాగా, అనుమానించు = ఆశ్చర్యపోతున్న, ఎడన్ = సమయంలో, ఆ + చతురికయున్ = ఆ చతురికయును, వియచ్చరకుమారుండునున్ = ఆకాశచరుడైన ఆ జీమూతవాహనుడును, పఱతెంచి =

వేగంగా పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి, కంఠంబునన్ = ఆమె మెడలో, ఉన్న = ఉన్నట్టి, లతాపాశంబున్ = ఆ తీగ ఉరిని, ఊడ్చి = తొలగించి, భుజలతాపాశంబు = తన బాహువులు అనే తీగలను, ఇడి = ఆమెపై ఉంచి (ఆదరముగా కౌగిలించుకొని), ఇంత = ఇంతటి, తెంపు = సాహసము, చేయుదురే = చేస్తారా?, ఏమి = ఏమీ భయపడకు, ఇదె = ఇదిగో, వచ్చుచున్నవారము = మేము వచ్చాము, అని = అంటూ, బుజ్జగించినన్ = ఓదార్చగా, ఉజ్జీవిషువు = బ్రతకాలనే ఆశ గలది, అగు = అయినట్టి, ఆ + బోటి (ఆ బోటి) = ఆ మలయవతి, లజ్జా = సిగ్గు నందు, మజ్జత్ = మునిగిపోతూ, అవనత = వంచబడిన, ఆనాబ్జయై (ఆస్యారవిందయై) = ముఖపద్మము కలదై, పులకించి = తనువు పులకరింపగా, గురుని = తన తల్లిదండ్రుల యొక్క, అనుమతి = ఆజ్ఞ, లేమిన్ = లేకపోవడం వల్ల, కొందలపడు = ఆందోళన చెందుతున్న, ఎడన్ = సమయంలో, మనోహరిణి (మనోహరి) = మనోహరిణి, అను = అనే, సఖి = చెలికత్తె, వచ్చి = అక్కడికి చేరి, గౌరీ = ఆ పార్వతీదేవి యొక్క, ప్రసాద = అనుగ్రహము యొక్క, విభవంబు = వైభవము, ఇట్టిది = ఇటువంటిది, కదా = కదా, అని = అంటూ.

తాత్పర్యము: దేవీ వాక్యం విని మలయవతి ఆశ్చర్యపోతున్న సమయంలో, అటు నుండి చతురిక, జీమూతవాహనుడు వేగంగా పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చారు. ఆమె మెడలోని తీగను వెంటనే తొలగించారు. జీమూతవాహనుడు తన బాహువులనే లతాపాశంతో ఆమెను ఆదరంగా కౌగిలించుకొని, "ఇంతటి సాహసం చేస్తారా? ఏమీ భయపడకు, ఇదిగో నేను వచ్చాను" అని ఓదార్చాడు. దేవీ దీవెన వల్ల, ప్రియుని రాక వల్ల బ్రతకాలనే ఆశ చిగురించిన ఆ మలయవతి, సిగ్గుతో ముఖపద్మాన్ని వంచుకొని ఎంతో పులకించిపోయింది. కానీ తల్లిదండ్రుల అనుమతి లేకుండా ఇలా పరపురుషునితో కలవడం తగునా అని ఆమె మనసు శంకించింది. సరిగ్గా ఆ సమయంలో మనోహరిణి' అనే మరో చెలికత్తె ఎంతో సంతోషంగా పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి, "సఖీ! దేవీ అనుగ్రహం ఎంత గొప్పదో చూశావా!" అంటూ ఇలా అంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. చేతుల కౌగిలింతను 'భుజలతాపాశము' గాను, ముఖాన్ని పద్మంగాను ("ఆస్యారవింద") రూపించడం వల్ల ఇది రూపకాలంకారమైంది.

నాయికానాయకుల అపూర్వమైన ప్రథమ సమాగమాన్ని, లజ్జానురాగాల మేళవింపును కవి ఈ వచనంలో ఎంతో రమణీయంగా చిత్రించాడు.

180.

ఆ.వె. అమ్మ నీవు గోరినట్లు మీతండ్రియు
నతని కిచ్చెద నని యెఱుఁగఁజెప్పె
మీకుఁ బెండ్లి సేయ మిత్రావసువునకు
నానతిచ్చె నటకు నరుగుదెమ్ము.

ప్రతిపదార్థము:

అమ్మ = ఓ మలయవతీ, నీవు = నీవు, కోరినట్లు = ఆశించిన విధముగానే, మీ = నీ యొక్క, తండ్రియున్ = జనకుడైన విశ్వావసు మహారాజు కూడా, అతనికిన్ = ఆ జీమూతవాహనునికే నిన్ను, ఇచ్చెదన్ = ఇచ్చి వివాహము చేస్తాను, అని = అని, ఎఱుఁగన్ = స్పష్టముగా, చెప్పెన్ = పలికాడు, మీకున్ = మీ ఇద్దరికీ, పెండ్లి = వివాహము, చేయన్ = జరిపించవలసిందిగా,

మిత్రావసువునకున్ = నీ అన్నయైన మిత్రావసువునకు, ఆనతిచ్చెన్ = ఆజ్ఞాపించాడు, అటకున్ = ఆ వివాహ వేదిక వద్దకు, అరుగుదెమ్ము = రావలసింది.

తాత్పర్యము: "సఖీ మలయవతీ! నువ్వు మనసులో కోరుకున్నట్లే, మీ తండ్రి విశ్వావసు మహారాజు కూడా నిన్ను ఆ జీమూతవాహనుడికే ఇచ్చి పెళ్ళి చేస్తానని స్పష్టంగా చెప్పారు. మీ ఇద్దరికీ ఘనంగా వివాహం జరిపించవలసిందిగా నీ అన్న మిత్రావసువును ఆజ్ఞాపించారు. కాబట్టి ఇక ఏమాత్రం ఆలస్యం చేయకుండా అంతఃపురానికి బయలుదేరి రా" అని మనోహరిణి పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. అంతఃపురానికి రమ్మని పిలవడానికి గల కారణాన్ని (తండ్రి వివాహానికి ఒప్పుకోవడం, అన్నకు ఆజ్ఞాపించడం) హేతువుగా చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

ఇటు దేవీ అనుగ్రహం, అటు పెద్దల ఆశీస్సులు ఒకేసారి లభించడంతో నాయికానాయకుల ప్రేమ సఫలమై, వివాహ ఘట్టానికి మార్గం సుగమమైంది.

181.

ఆ.వె. అన్నమాటఁ పొంగి కన్నులఁ ప్రియునికిఁ
గన్నె మ్రొక్కి యేఁగె నన్నకడకుఁ
చిత్త ముల్లసిల్ల జీమూతవాహనుం
డాత్మగురులకడకు నరుగుదెంచె.

ప్రతిపదార్థము:

అన్న = చెలికత్తె చెప్పిన, మాటన్ = ఆ శుభవార్తకు, పొంగి = పరవశించి, కన్నె = ఆ కన్యయైన మలయవతి, కన్నులన్ = తన చూపుల చేత, ప్రియునికిన్ = తన ప్రాణనాథుడైన జీమూతవాహనునికి, మ్రొక్కి = (వీడ్కోలు) నమస్కారము అందజేసి, అన్నకడకున్ = తన అన్నయైన మిత్రావసువు వద్దకు, ఏఁగెన్ = వెళ్ళిపోయెను, చిత్తము = తన మనస్సు, ఉల్లసిల్లన్ = ఎంతో సంతోషించగా, జీమూతవాహనుండు = ఆ జీమూతవాహనుడు, ఆత్మ = తనయొక్క, గురులకడకున్ = తల్లిదండ్రులు ఉన్న చోటుకు, అరుగుదెంచె = తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము: చెలికత్తె చెప్పిన ఆ శుభవార్తను వినగానే మలయవతి మనసు ఆనందంతో ఉప్పొంగిపోయింది. ఆమె తన ప్రేమపూర్వకమైన చూపులతో ప్రియునికి వీడ్కోలు నమస్కారం తెలిపి, తన అన్న మిత్రావసువు వద్దకు వెళ్ళింది. అటు జీమూతవాహనుడు కూడా తన మనసు ఎంతో సంతోషించగా, వివాహ విషయమును తెలపడానికి అడవిలో ఉన్న తన తల్లిదండ్రుల చెంతకు చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. వివాహ నిశ్చయ వార్త విన్న నాయికానాయకుల పరస్పర సంతోషాన్ని, వారు తమ పెద్దల వద్దకు వెళ్ళిన విధానాన్ని కవి ఎంతో సహజంగా, మనోహరంగా వర్ణించాడు.

పెద్దల అనుమతి లభించిన తర్వాతి ప్రేమికుల ప్రథమ వీడ్కోలు దృశ్యం ఇందులో ఆవిష్కృతమైంది.

182. వచనము:

వ. తదనంతరంబున మిత్రావసుండు జీమూతకేతుం దున్నకడకు వచ్చి యవ్వధూవరుల పరస్పరానురాగం బెఱుకపడం జెప్పి ప్రార్థించి తదనుమతి వివాహవేళ నిశ్చయించి నానానగరనివాసులైన కిన్నరకింపురుష గరుడగంధర్వ సిద్ధసాధ్య విద్యాధరులం గూర్చి యుభయవర్గంబులుగా నేర్చి సకలశృంగారాభి రామంబుగా నొనర్చిన కళ్యాణమండపంబున నున్న సురేంద్రాది సురలు వధువరులం జూచి సదృశకులవయోరూపలావ ణ్యంబులు గల మథునంబుం గూర్చుటకుం బితామహునింగొనియాడుచుండ

ప్రతిపదార్థము:

తదనుంతరంబునన్ = ఆ తర్వాత, మిత్రావసుండు = మలయవతి అన్నయైన మిత్రావసువు, జీమూతకేతుండు + ఉన్నకడకున్ = జీమూతవాహనుని తండ్రియైన జీమూతకేతువు ఉన్న చోటుకు, వచ్చి = చేరి, ఆ + వధూవరుల = ఆ వధూవరుల యొక్క, పరస్పర = ఒకరిపై ఒకరికి గల, అనురాగంబు = ప్రేమను, ఎఱుకపడన్ = తెలిసేలా, చెప్పి = వివరించి, ప్రార్థించి = వేడుకొని, తద్ = ఆ జీమూతకేతువు యొక్క, అనుమతిన్ = ఆజ్ఞతో, వివాహవేళ = లగ్న సమయాన్ని, నిశ్చయించి = స్థిరపరచి, నానా = అనేక, నగర = పట్టణములలో, నివాసులు + అయిన = నివసిస్తున్నట్టి, కిన్నర = కిన్నరులు, కింపురుష = కింపురుషులు, గరుడ = గరుడులు, గంధర్వ = గంధర్వులు, సిద్ధ = సిద్ధులు, సాధ్య = సాధ్యులు, విద్యాధరులన్ = విద్యాధరులను, కూర్చి = పిలిపించి, ఉభయ = పెళ్ళివారి, వర్గంబులుగాన్ = పక్షములుగా, నేర్చి = విభజించి, సకల = సమస్తమైన, శృంగార = శోభతో, అభిరామంబుగాన్ = సుందరముగా, ఒనర్చిన = నిర్మించిన, కళ్యాణమండపంబునన్ = పెండ్లి వేదిక యందు, ఉన్న = కొలువై ఉన్న, సురేంద్ర = దేవేంద్రుడు, ఆది = మొదలైన, సురలు = దేవతలు, వధువరులన్ = పెండ్లికూతురు పెండ్లికొడుకులను, చూచి = తిలకించి, సదృశ = ఒకరికొకరు సరితూగే, కుల = వంశమును, వయస్ = ఈడును, రూప = అందమును, లావణ్యంబులు = కాంతియు, కల = కలిగిన, మిథునంబున్ = ఈ జంటను, కూర్చుటకున్ = ఒకటి చేసినందుకు, పితామహునిన్ = ఆ బ్రహ్మదేవుడిని, కొనియాడుచున్ + ఉండ = ఎంతో ప్రశంసిస్తుండగా.

తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత మలయవతి అన్నయైన మిత్రావసువు, జీమూతవాహనుని తండ్రియైన జీమూతకేతువు వద్దకు వచ్చాడు. వధూవరుల పరస్పర అనురాగాన్ని వివరించి, పెళ్ళికి ఒప్పించాడు. వారి అనుమతితో శుభముహూర్తాన్ని నిశ్చయించి, వివిధ లోకాలలోని కిన్నర, కింపురుష, గరుడ, గంధర్వ, సిద్ధ, సాధ్య, విద్యాధరులనందరినీ ఆహ్వానించాడు. పెండ్లివారి పక్షాలుగా వారిని విభజించి, ఎంతో శృంగారభరితంగా అలంకరించిన కళ్యాణమండపంలో వివాహానికి ఏర్పాట్లు చేశాడు. అక్కడికి వచ్చిన దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతలు, వధూవరుల సమాన వయసును, రూపలావణ్యాలను చూసి, 'ఇంతటి చక్కని జంటను కలిపిన బ్రహ్మదేవుడు ఎంతటి ధన్యుడో!' అని ఆ విధాతను కొనియాడసాగారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / గుణోత్కర్ష. దేవతలు వధూవరుల అందచందాలను చూసి బ్రహ్మను కొనియాడారనడం ప్రబంధోచిత వివాహ వైభవ వర్ణనకు చక్కని నిదర్శనం.

ఈ సుదీర్ఘ వచనం విద్యాధర లోకపు వివాహ వైభవాన్ని, సమస్త దివ్య శక్తుల సమక్షంలో జరిగిన కల్యాణ ప్రాశస్త్యాన్ని వేగంగా ఆవిష్కరించింది.

183.

సీ. అప్సరఃస్త్రీ లుకళ్యాణగానంబులు

తెఱఁ గొప్పఁ బాడగాఁ దివ్యమునులు

ప్రకటించి మంగళాష్టకములు చదువంగ
రత్నములం దలఁబ్రాలుగాఁగ
సదృశదేవుండు ప్రత్యక్షమై సాక్షిగాఁ
తగ బ్రహ్మమునులు మంత్రములు సెప్ప
నిర్జరకాంతలు నివ్వాళులిడఁ గల్ప
వృక్షంబు లొగిఁ పుష్పవృష్టి గురియ
ఆ.వె. సురలు పరిణమింప సురదుందుభులు మ్రోయ
నారదుండు దీవెనలుగఁ బాడ
విశ్వమెల్లఁ పొగడ విశ్వావసునికూఁతుఁ
బరిణయించె ఖచరవరసుతుండు.

ప్రతిపదార్థము:

అప్సరఃస్త్రీలు = అప్సరసలు, తెఱఁగు + ఒప్పన్ = పద్ధతి ప్రకారం (అందముగా), కళ్యాణ = పెండ్లి, గానంబులు = పాటలను, పాడగాన్ = పాడుతుండగా, దివ్యమునులు = శ్రేష్ఠులైన మునులు, ప్రకటించి = స్పష్టముగా, మంగళాష్టకములు = మంగళప్రదమైన అష్టకములను, చదువంగన్ = పఠిస్తుండగా, రత్నములు = నవరత్నములు, తలఁబ్రాలు = తలంబ్రాల బియ్యముగా, కాగాన్ = కాగా, సదృశదేవుండు (సదగ్నిదేవుండు) = పవిత్రమైన ఆ అగ్నిహోత్రుడు, ప్రత్యక్షము = కళ్లముందే, ఐ = అయి, సాక్షిగాన్ = సాక్షిగా నిలువగా, తగన్ = యోగ్యముగా, బ్రహ్మమునులు = వేదజ్ఞులైన మునులు, మంత్రములు = కళ్యాణ మంత్రములను, చెప్పన్ = ఉచ్చరిస్తుండగా, నిర్జరకాంతలు = దేవతా స్త్రీలు, నివ్వాళులు = హారతులు, ఇడన్ = ఇస్తుండగా, కల్పవృక్షంబులు = కల్పవృక్షములు, ఒగిన్ = క్రమముగా, పుష్పవృష్టి = పూల వానను, కురియన్ = కురిపిస్తుండగా, సురలు = దేవతలంతా, పరిణమింపన్ (పరిణమింప=సంతోషింప) = ఆనందిస్తుండగా, సురదుందుభులు = దేవలోక వాయిద్యములు, మ్రోయన్ = మ్రోగుతుండగా, నారదుండు = నారదమహర్షి, దీవెనలుగన్ = ఆశీర్వాద పూర్వకముగా, పాడన్ = గానము చేయగా, విశ్వము + ఎల్లన్ = లోకమంతా, పొగడన్ = కొనియాడుతుండగా, ఖచరవరసుతుండు = విద్యాధర రాజు కుమారుడైన ఆ జీమూతవాహనుడు, విశ్వావసునికూఁతున్ = విశ్వావసు మహారాజు కుమార్తెయైన మలయవతిని, పరిణయించె = వివాహమాడెను.

తాత్పర్యము: అప్సరసలు కళ్యాణ గీతాలు పాడుతున్నారు; దివ్య మునులు మంగళాష్టకాలు చదువుతున్నారు; అక్షతలకు బదులుగా నవరత్నాలే తలంబ్రాలు అయ్యాయి. అగ్నిదేవుడు ప్రత్యక్ష సాక్షిగా నిలిచాడు; బ్రహ్మర్షులు వేదమంత్రాలు చదువుతున్నారు; దేవకాంతలు మంగళ హారతులు ఇస్తున్నారు; కల్పవృక్షాలు పూలవాన కురిపిస్తున్నాయి. దేవతలంతా సంతోషిస్తుండగా, దేవదుందుభులు మ్రోగుతుండగా, నారద మహర్షి స్వయంగా దీవెనలు పాడుతుండగా, లోకమంతా చూసి పొగిడేలా ఆ విద్యాధర కుమారుడైన జీమూతవాహనుడు, విశ్వావసుని కుమార్తెయైన మలయవతిని శాస్త్రోక్తంగా వివాహమాడాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అతిశయోక్తి అలంకారము / స్వభావోక్తి సంకరం. పెళ్లిలో బియ్యానికి బదులు 'రత్నములను తలంబ్రాలు' గా వాడారని చెప్పడం ప్రబంధోచిత అతిశయోక్తి. దేవతలు, మునుల సమక్షంలో జరిగిన వివాహ వేడుకను కవి సీస పద్యంలో ఎంతో వైభవంగా ఆవిష్కరించాడు.

ఈ పద్యం పెళ్లి వేడుకలోని పవిత్రతను, వైభవాన్ని కళ్లకు కట్టిస్తోంది.

184.

తే.గీ. పరిణయోత్సవంబు జరిపి సిద్ధవిభుండు
గారవమున నెల్లవారినని పె
స్త్రీసమేతుఁడైన జీమూతవాహుఁడు
గురుపదాంబుజములు గోరి చనియె.

ప్రతిపదార్థము:

సిద్ధవిభుండు = సిద్ధుల రాజైన ఆ విశ్వావసువు, పరిణయ + ఉత్సవంబు = వివాహ మహోత్సవాన్ని, జరిపి = ముగించి, గారవమునన్ = ఎంతో గౌరవముతో, ఎల్లవారినన్ = వచ్చిన అతిథులందరినీ, అనిపెన్ = సాగనంపెను, స్త్రీసమేతుఁడు = భార్యతో కూడినవాడు, ఐన = అయినట్టి, జీమూతవాహుఁడు = ఆ జీమూతవాహనుడు, గురు = తన తల్లిదండ్రుల యొక్క, పదాంబుజములు = పాదపద్మములను (సేవించుటకు), కోరి = ఆశించి, చనియెన్ = వెళ్ళెను.

తాత్పర్యము: వివాహ మహోత్సవం ముగిసిన తర్వాత, సిద్ధరాజైన విశ్వావసువు పెళ్ళికి వచ్చిన దేవతలను, మునులను ఎంతో గౌరవంగా సాగనంపాడు. ఆపై నూతన వధువు మలయవతితో కూడిన జీమూతవాహనుడు, అడవిలో ఉన్న తన తల్లిదండ్రుల పాదపద్మాలకు నమస్కరించి, వారి ఆశీస్సులు పొందడం కోసం బయలుదేరి వెళ్ళాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. తల్లిదండ్రుల పాదాలను పద్మాలతో రూపించడం వల్ల ("గురుపదాంబుజములు") రూపకాలంకారమైంది.

వివాహానంతరం కూడా జీమూతవాహనుడు తన పితృభక్తిని విస్మరించకుండా భార్యతో కలిసి తల్లిదండ్రుల సేవకు వెళ్ళడం అతని ఉదాత్త వ్యక్తిత్వానికి నిదర్శనం.

185.

క జనకుని యనుమతిఁ కతిపయ
దినములు రతితంత్రగతులఁ తేలుచు వనితా
జనతానురాగుఁడై చం
దనగిరిపై నతఁడు మనము దవియ సుఖించెE.

ప్రతిపదార్థము:

అతఁడు = ఆ జీమూతవాహనుడు, జనకుని = తన తండ్రి యొక్క, అనుమతిన్ = ఆజ్ఞతో, కతిపయ = కొన్ని, దినములు = రోజులు, రతితంత్ర = శృంగార విలాసముల యొక్క, గతులన్ = మార్గములలో, తేలుచున్ = ఆనందిస్తూ, వనితాజనతా = తన భార్యయైన మలయవతి యొక్క, అనురాగుఁడు = ప్రేమకు పాత్రుడైనవాడు, ఐ = అయి, చందనగిరి పైనన్

(మలయపర్వతము పైన) = మలయమారుత పర్వతముపై, మనము = తన మనస్సు, దవియ = లగ్నమగునట్లు, సుఖించెన్ = సుఖములను అనుభవించెను.

తాత్పర్యము: తన తండ్రి అనుమతితో జీమూతవాహనుడు కొన్ని రోజుల పాటు తన భార్యయైన మలయవతితో కలిసి శృంగార సుఖాలను అనుభవించాడు. ఆమె ప్రేమలో ఓలలాడుతూ, ఆ చందనగిరి (మలయ పర్వతం) పై మనసు నిలిపి ఎంతో సంతోషంగా కాలం గడపసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. నూతన వధూవరుల సుఖమయ దాంపత్య జీవితాన్ని, మలయ పర్వత వాతావరణంలో వారు గడిపిన తీరును కవి సహజంగా వర్ణించాడు.

186.

ఉ. అంతట నొక్కనాఁడు ప్రణయాన్వితుఁ డౌ తమబావఁ గూడి ప
ర్యంతవనాంతభూమి గలయం జరియించుచు వింతకాంతి న
త్యంతసముజ్జ్వలం బయిన యస్థిసమాహముఁ గాంచి పర్వత
ప్రాంతమున న్మరద ననిభం బది యేటిది బావ నావుడున్ .

ప్రతిపదార్థము:

అంతటన్ = ఆ విధంగా సుఖంగా ఉన్న రోజులలో, ఒక్కనాఁడు = ఒక రోజున, ప్రణయ + అన్వితుఁడు = ఎంతో ప్రేమ కలవాడు, ఔ = అయినట్టి, తమ = తన యొక్క, బావన్ = బావమరదియైన మిత్రావసువును, కూడి = వెంటబెట్టుకొని, పర్యంత = చుట్టుపక్కల ఉన్న, వనాంతభూమిన్ = అరణ్య ప్రదేశమంతటా, కలయన్ = అంతటా, చరియించుచున్ = విహరిస్తుండగా, పర్వతప్రాంతమునన్ = ఆ కొండ ప్రక్కన, వింత = ఆశ్చర్యకరమైన, కాంతిన్ = తెల్లని వెలుగుతో, అత్యంత = మిక్కిలి, సముజ్జ్వలంబు = ప్రకాశవంతము, అయిన = అయినట్టి, అస్థి = ఎముకల యొక్క, సమూహమున్ (సమూహమును) = పెద్ద కుప్పను, కాంచి = చూసి, మరదన్ + అనిభంబు (మరకత నిభంబు/మంచుకొండ వంటిది) = తెల్లని కొండ లాగా ఉన్న, అది = ఆ ఎముకల ప్రోగు, ఏటిది = దేనికి సంబంధించినది?, బావ = ఓ బావా, నావుడున్ = అని అడుగగా.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా ఉన్న రోజుల్లో ఒకనాడు జీమూతవాహనుడు, తన బావమరదియైన మిత్రావసువుతో కలిసి మలయ పర్వత పరిసరారణ్యాలలో విహరిస్తున్నాడు. ఆ కొండ ప్రక్కన ఎంతో తెల్లగా, ప్రకాశిస్తూ కొండ లాగా పేరుకుపోయిన ఒక పెద్ద ఎముకల కుప్పను అతడు చూశాడు. ఆశ్చర్యపోయి, "బావా! మంచుకొండ లాగా తెల్లగా మెరుస్తున్న ఆ ఎముకల కుప్ప ఏమిటి? అక్కడ అన్ని ఎముకలు ఎందుకున్నాయి?" అని అడిగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. తెల్లని ఎముకల కుప్పను 'మరదన్ + అనిభంబు' (లేదా హిమవత్పర్వతం వంటి తెల్లని కొండతో) పోల్చడం జరిగింది.

కథలో తర్వాతి ముఖ్యమైన త్యాగ ఘట్టానికి (నాగ రక్షణకు) ఈ పద్యం పునాదిగా నిలిచింది.

187. వచనము:

వ. అతండి ట్లనియె.

ప్రతిపదార్థము:

అతండు = ఆ బావమరదియైన మిత్రావసువు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = సమాధానమిచ్చెను.

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుడు అలా అడుగగా, మిత్రావసువు ఆ ఎముకల కుప్ప వెనుక ఉన్న భయంకరమైన కథను ఈ విధంగా చెప్పడం ప్రారంభించాడు.

188.

క. పక్షీంద్రుఁడు పక్షానిల
విక్షిప్తం బైన జలధి వేఁటాడి మహా
చక్షుఃశ్రవముల నిత్యము
భక్షించుచునుండుఁ దొంటిపగ మొదలాఱన్.

ప్రతిపదార్థము:

పక్షీంద్రుఁడు = పక్షులకు రాజైన ఆ గరుత్మంతుడు, పక్ష = తన రెక్కల యొక్క, అనిల = గాలి చేత, విక్షిప్తంబు = చెల్లాచెదురైన (రెండుగా చీలిపోయిన), జలధిన్ = సముద్రమందు, వేఁటాడి = వెతికి పట్టుకొని, తొంటి = పూర్వము నుండి ఉన్న, పగ = వైరము యొక్క, మొదలు = మూలము, ఆఱన్ = నశించిపోయేలా, నిత్యమున్ = ప్రతిరోజు, మహా = పెద్దవైన, చక్షుఃశ్రవములన్ = సర్పములను (కళ్లతోనే వినే పాములను), భక్షించుచున్ + ఉండున్ = తింటూ ఉంటాడు.

తాత్పర్యము: "బావా! పక్షిరాజైన ఆ గరుత్మంతుడు తన రెక్కల గాలి వేగానికి సముద్రపు నీరు రెండుగా చీలిపోయేలా వచ్చి వేటాడుతుంటాడు. తన తల్లిదండ్రుల కాలం నాటి పాత పగను మనసులో ఉంచుకొని, ఈ మలయ పర్వత ప్రాంతంలోని పాములను (చక్షుఃశ్రవములను) ప్రతిరోజు పట్టి భక్షిస్తూ ఉంటాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / పరికర చాయలు. పాములకు 'చక్షుఃశ్రవములు' (కళ్లే చెవులుగా గలవి) అనే సార్థక పౌరాణిక నామధేయాన్ని కవి ఇక్కడ ఉపయోగించాడు. గరుడుని వేట విధానాన్ని సహజంగా వర్ణించాడు.

గరుడునికి, నాగులకు మధ్య గల ప్రాచీన పగ (వినత-కద్రువల కథ) ఇక్కడ స్మరించబడింది.

189.

క. ఆగరుడికి వెఱచి మహా
నాగేంద్రుఁడు వచ్చి యనుదినము నొకపాము
న్నీగుంటికడకు నేనై
వేగమె పుత్తెంతు నింక వేఁటాడకుమీ.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ = ఆ, గరుడికిన్ = గరుత్మంతునికి, వెఱచి = భయపడి, మహావాగేంద్రుఁడు (మహానాగేంద్రుఁడు) = పాముల రాజైన ఆ వాసుకి, వచ్చి = గరుడుని చెంతకు చేరి, (ఓ పక్షిరాజా) ఇంకన్ = ఇప్పటి నుండి, వేఁటాడకుమీ = నువ్వు సముద్రంలోకి వచ్చి భీకరంగా వేటాడకుము, అనుదినమున్ = ప్రతిరోజు, ఒక = ఒకానొక, పామున్ = సర్పాన్ని, ఈ = ఈ, గుంటికడకున్

(బలిపీఠము వద్దకు) = కొలను వద్దకు, నేన్ + ఐ = నేనే స్వయంగా, వేగమె = త్వరగా, పుత్తెంతున్ = పంపిస్తాను (అని ఒప్పందం చేసుకున్నాడు).

తాత్పర్యము: "ఆ గరుత్మంతుని వేటాడే ఆర్భాటానికి భయపడి, సర్పరాజైన వాసుకి అతని వద్దకు వెళ్ళి ఒక ఒప్పందం చేసుకున్నాడు. 'ఓ పక్షిరాజా! నువ్వు ఇలా వచ్చి భీకరంగా వేటాడటం వల్ల నా సర్పజాతి అంతా భయంతో నశిస్తోంది. కాబట్టి నువ్వు వేటాడటం మానుకో, దానికి బదులుగా నేనే రోజుకు ఒక పాము చొప్పున ఈ కొలను వద్ద ఉన్న బలిపీఠానికి ఆహారంగా పంపిస్తాను' అని ప్రార్థించాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇది వృత్తాంత కథన శైలిలో సాగడం వల్ల సరళ స్వభావోక్తిని కలిగి ఉంది.

సర్పజాతి రక్షణ కోసం వాసుకి గరుడునితో చేసుకున్న నరబలి వంటి 'సర్పబలి' ఒప్పందం ఇక్కడ వివరించబడింది.

190.

ఉ. దుర్భర పక్షపాతహతిఁ తోయధి పాయలుగాఁగ వచ్చు నీ
యార్భట మెల్లెడ ల్వని భయంబున నందు భుజంగమాంగనా
గర్భము లెల్ల నూడిపడఁగా నిది నీధనహాని' గావునఁ
నిర్భకయవృత్తినుండగరుణింపుము నీకుఁ ప్రయాసమేటికిన్.

ప్రతిపదార్థము:

దుర్భర = భరింపరాని, పక్షపాత = రెక్కల యొక్క గాలి, హతిన్ = దెబ్బ చేత, తోయధి = సముద్రము, పాయలు + కాఁగన్ = రెండు చీలికలుగా విడిపోయేలా, వచ్చు = వచ్చేటట్టి, నీ = నీ యొక్క, ఆర్భటము = భీకర ధ్వనిని, ఎల్లెడల్ = అంతటా, విని = ఆలకించి, భయంబునన్ = మిక్కిలి వెరపు చేత, అందున్ = ఆ సముద్ర గర్భమందలి, భుజంగమ = పాముల యొక్క, అంగనా = ఆడు పాముల యొక్క, గర్భములు + ఎల్లన్ = గర్భాలన్నీ, ఊడిపడఁగాన్ = గర్భస్రావమై నశించిపోతున్నాయి, ఇది = ఈ విధంగా జరగడం, నీ = నీ యొక్క, ధనహాని (ఆహార నష్టము) = భవిష్యత్తు ఆహార సంపదకు నష్టము, కావునన్ = కాబట్టి, నిర్భయ = భయము లేని, వృత్తిన్ = విధానముతో, ఉండన్ = ఉండేలా, కరుణింపుము = దయచూపుము, నీకున్ = నీకు, ప్రయాసము = ఇంతటి వేట శ్రమ, ఏటికిన్ = ఎందుకు?

తాత్పర్యము: "వాసుకి గరుడునితో ఇంకా ఇలా అన్నాడు: 'ఓ పక్షిరాజా! నువ్వు రెక్కలు ఆడిస్తూ భీకరంగా వస్తుంటే, ఆ గాలి దెబ్బకు సముద్రమే రెండుగా చీలిపోతోంది. ఆ భయంకర ఆర్భాటపు ధ్వనిని విని, సముద్రంలో ఉన్న గర్భవతులైన ఆడుపాముల గర్భాలన్నీ భయంతో ఊడిపడిపోతున్నాయి. దీని వల్ల సర్పజాతి అంతరించిపోతే, భవిష్యత్తులో నీకు ఆహార కొరత ఏర్పడుతుంది కదా! ఇది నీకే నష్టం. కాబట్టి పాములన్నీ భయం లేకుండా ఉండేలా దయచూడు. నీకు ఇంతటి వేట శ్రమ ఎందుకు? నేనే రోజుకో పామును పంపుతాను' అని వాసుకి బ్రతిమాలాడు" అని మిత్రావసువు జీమూతవాహనునికి వివరించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: శ్లేషోక్తి / కావ్యలింగ అలంకారము. గరుడుని రాక వల్ల పాములకు జరుగుతున్న నష్టాన్ని (గర్భములు ఊడిపడటం) హేతువుగా చూపి, వేట మానుకోమని వాసుకి వేడడాన్ని కవి ఎంతో గంభీరంగా వర్ణించాడు. 'పక్షపాత' అనే పదంలో రెక్కల గాలి అనే అర్థంతో పాటు ఒకరి పట్ల చూపే పక్షపాతమనే చమత్కారం కూడా ఉంది.

ఉత్పలమాల వృత్తంలో సాగిన ఈ పద్యం గరుడుని భీకరత్వాన్ని, సర్పజాతి నిస్సహాయతను అద్భుతంగా ఆవిష్కరించింది.

191.

మ. అని ప్రార్థించి యహీంద్రుఁ డేఁగి దినమర్యాద ఫణిం బంపఁగా
వినతాపుత్రుఁడుఁ దించు నుండు నవి భావింప నృతాసంఖ్యముల్
విను మాతెల్పు తదస్థికూటము జగద్విఖ్యాత మీతార్క్ష్యవ
ర్తనమిచ్చో మసనంబున న్నిలువ యుక్తంబౌనె లోకోత్తమా.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, ప్రార్థించి = వేడుకొని, అహీంద్రుఁడు = సర్పరాజైన వాసుకి, ఏఁగి = వెళ్ళి, దిన = ప్రతిరోజు యొక్క, మర్యాదన్ = వంతుల నియమము ప్రకారం, ఫణిన్ = ఒక పామును, పంపఁగాన్ = ఇక్కడికి పంపిస్తుండగా, వినతాపుత్రుఁడున్ = వినత కుమారుడైన ఆ గరుత్మంతుడు, తించున్ + ఉండున్ = వాటిని తింటూ ఉంటాడు, భావింపన్ = ఆలోచించి చూడగా, అవి = ఆ పాముల ఎముకలు, అసంఖ్యముల్ = లెక్కింపలేనన్ని, వినుము = ఓ లోకోత్తముడా ఆలకించుము, ఆ తెల్పు = తెల్లగా కనిపిస్తున్న, తత్ = ఆ, అస్థి = ఎముకల యొక్క, కూటము = కుప్ప, జగత్ = లోకమందు, విఖ్యాతము = ప్రసిద్ధమైనది, ఈ = ఈ, తార్క్ష్య = గరుత్మంతుని యొక్క, వర్తనము = నడవడిక వల్ల ఏర్పడినది, ఇచ్చోన్ = ఈ ప్రదేశమందు, మసనంబునన్ (శ్మశానము వలె) = కాకులు/పిట్టలు తిరిగే ఈ చోట, నిలువ = మనం ఎక్కువసేపు ఆగడం, యుక్తంబు + ఔనె = తగినదా (కాదు కదా).

తాత్పర్యము: "మిత్రావసువు జీమూతవాహనునితో ఇంకా ఇలా అన్నాడు: 'ఓ లోకోత్తముడా! ఆ విధంగా వేడుకొని వాసుకి వెళ్ళిపోయాడు. అప్పటి నుండి ప్రతిరోజు వంతుల ప్రకారం ఒక పామును ఇక్కడికి పంపిస్తున్నాడు. వినత కుమారుడైన గరుత్మంతుడు వచ్చి ఆ పామును భక్షిస్తున్నాడు. అలా రోజుకొకటి చొప్పున తిన్న పాముల ఎముకలు లెక్కలేనన్ని పేరుకుపోయాయి. తెల్లగా కొండ లాగా కనిపిస్తున్న ఆ ఎముకల కుప్ప గరుడుని భక్షణ వల్ల ఏర్పడినదే. శ్మశానం లాంటి ఈ భయంకర ప్రదేశంలో మనం ఎక్కువసేపు నిలబడటం మంచిది కాదు, పద వెళ్దాం' ".

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / పరికర ఛాయలు. గరుడుని నిత్య భక్షణ వల్ల అసంఖ్యాకమైన పాముల ఎముకలు కొండలా పేరుకుపోవడాన్ని, ఆ ప్రదేశం శ్మశానంలా మారడాన్ని కవి మత్తేభ విక్రీడిత వృత్తంలో స్వాభావికంగా వర్ణించాడు. 'లోకోత్తమా' అనే సంబోధన ద్వారా జీమూతవాహనుని మహోన్నత గుణాలను మిత్రావసువు ప్రస్తుతించాడు.

192.

ఆ.వె. అనుచు దానళూరుఁ డగువానిమది నొండు
పుట్టకుండ మరలి పోద మనుచుఁ
బలుచునంతఁ దండ్రి పిలువఁ పుత్తెఁచినఁ

పాసిపోయె సిద్ధపతిసుతుండు.

ప్రతిపదార్థము:

అనుచున్ = అని చెప్తూ, దానశూరుఁడు = దానవీరుడు, అగు = అయినట్టి, వాని = ఆ జీమూతవాహనుని యొక్క, మదిన్ = మనస్సునందు, ఒండు = మరియొక తలంపు (త్యాగబుద్ధి), పుట్టకుండన్ = కలగకుండా ఉండేలా, మరలి = వెనుకకు తిరిగి, పోదము = వెళ్ళిపోదాము, అనుచున్ = అంటూ, పిలుచు + అంతన్ = మిత్రావసువు పిలిచే సమయములో, తండ్రి = అతని తండ్రియైన విశ్వావసువు, పిలువన్ = రమ్మని, పుత్తెంచినన్ = దూతను పంపించగా, సిద్ధపతిసుతుండు = సిద్ధరాజు కుమారుడైన ఆ మిత్రావసువు, పాసి = జీమూతవాహనుడిని విడిచి, పోయెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: మిత్రావసువు ఆ ఎముకల కుప్పను చూపిస్తూ, గొప్ప దానశీలియైన జీమూతవాహనుని మనసులో పాములను రక్షించాలనే త్యాగబుద్ధి ఎక్కడ పుడుతుందోనని భయపడ్డాడు. అందుకని అక్కడ ఆగకుండా వెంటనే వెళ్ళిపోదాం అంటూ అతడిని పిలిచాడు. సరిగ్గా అదే సమయంలో తన తండ్రి విశ్వావసువు రమ్మని వర్తమానం పంపడంతో, మిత్రావసువు జీమూతవాహనుడిని అక్కడే ఒంటరిగా విడిచిపెట్టి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. మిత్రావసువు జీమూతవాహనుడిని త్వరగా రమ్మని పిలవడానికి గల కారణాన్ని 'దానశూరుఁడగు వాని మది నొండు పుట్టకుండ' (అతని మనసులో త్యాగబుద్ధి పుట్టకుండా చూడడం) అని వివరించడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

కథలో నాయకుడు ఒంటరిగా ఆ వధ్యశిల వద్ద మిగిలిపోవడానికి తగిన నాటకీయ నేపథ్యాన్ని కవి ఇక్కడ సృష్టించాడు.

193.

ఆ.వె. అంత నక్కుమారుఁ డహిరాజు మది దూఱి
గరుడువలన నురగమరణములకు
మూల మయ్యె దాన నేలికతన మెద్ది
ఏది పెద్దతన మదేటితగవు ' .

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = మిత్రావసువు వెళ్ళిన తర్వాత, ఆ + కుమారుఁడు = ఆ జీమూతవాహనుడు, అహిరాజు = ఆ పాముల రాజైన వాసుకి యొక్క, మదిన్ = మనస్సును, దూఱి = నిందిస్తూ (తనలో తాను ఆలోచిస్తూ), గరుడువలనన్ = గరుత్మంతుని చేతిలో, ఉరగ = పాముల యొక్క, మరణములకున్ = చావులకు, మూలము = కారణము, అయ్యెన్ = అయ్యాడు కదా, దానన్ = ఆ విధముగా ప్రవర్తించినందువల్ల, ఏలికతనము = ప్రభువు యొక్క లక్షణము, ఎద్ది = ఏముంది?, పెద్దతనము = పెద్దరికం, ఏది = ఎక్కడుంది?, అది = ఆ ఒప్పందము, ఏటి = ఎటువంటి, తగవు = న్యాయము.

తాత్పర్యము: మిత్రావసువు వెళ్ళిపోయాక, జీమూతవాహనుడు ఆ ఎముకల కుప్పను చూసి తనలో తాను ఇలా ఆలోచించాడు: "పాముల రాజైన వాసుకి తన ప్రజలను కాపాడాల్సింది పోయి, గరుడునికి భయపడి తన చేతులతో తనే రోజుకొక పామును చావుకు అప్పగిస్తున్నాడా! తన జాతి నాశనానికి తనే మూలమయ్యాడు కదా! ప్రజలను శత్రువుల నోటికి

బలి ఇచ్చే వాని పాలనలో 'ఏలికతనం' (ప్రభుత్వం) ఎక్కడుంది? వాని 'పెద్దరికం' ఏముంది? తన వారిని చంపించి తను బ్రతకడం అసలు ఒక న్యాయమేనా? కాదు కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆక్షేప అలంకారము. ప్రజలను రక్షించని రాజు యొక్క ఏలికతనాన్ని, పెద్దరికాన్ని ప్రశ్నల రూపంలో ఆక్షేపించడం జరిగింది.

ప్రజా రక్షణ చేయని పాలకుడు పాలకుడే కాదనే ఉత్తమ రాజనీతి ధర్మం జీమూతవాహనుని ఆలోచనల ద్వారా ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

194.

క. అకటా నాగేంద్రుఁడు స్రు
క్కక జిహ్వాలు రెండువేలు గలుగఁగ నొకనా
లుకనైనఁ తన్నుఁ తిని స
ర్పకులము రక్షింపు మనుచుఁ పలుకం తగదే.

ప్రతిపదార్థము:

అకటా = అయ్యో, నాగేంద్రుఁడు = ఆ పాముల రాజైన వాసుకి, స్రుక్కక = అధైర్యపడకుండా (భయపడకుండా), జిహ్వాలు = నాలుకలు, రెండువేలు = రెండు వేల సంఖ్యలో, కలుగఁగన్ = కలిగి ఉండి కూడా, ఒక = ఒకే ఒక్క, నాలుకన్ + ఐనన్ = నాలుకతోనైనా, తన్నున్ = తనను, తిని = భక్షించి, సర్పకులమున్ = ఈ పాముల వంశాన్ని, రక్షింపుము = కాపాడుము, అనుచున్ = అని గరుడునితో, పలుకన్ = చెప్పడానికి, తగదే = తగినది కాదా (చెప్పాల్సింది కదా).

తాత్పర్యము: "అయ్యో! నాగేంద్రుడైన వాసుకికి రెండు వేల నాలుకలు ఉన్నాయి కదా! వాడు అంతగా భయపడకుండా, ఆ రెండు వేల నాలుకలలో కనీసం ఒక నాలుకతోనైనా 'ఓ పక్షిరాజా! నా ప్రజలను వదిలిపెట్టి, ముందు నా వంతుగా నన్ను తిను, నా సర్పవంశాన్ని రక్షించు' అని గరుడునితో ధైర్యంగా చెప్పాల్సింది కదా! అలా చెప్పకపోవడం ఎంతటి పిరికితనం!" అని జీమూతవాహనుడు తలచాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక అలంకార చాయలు / కావ్యలింగ చమత్కారం. రెండు వేల నాలుకలు ఉండి కూడా ఒక నాలుకతోనైనా రక్షణ కోరలేకపోయాడని వాసుకి అశక్తతను నిందించడం జరిగింది. పాములకు రెండు వేల నాలుకలు ఉంటాయనే పౌరాణిక సత్యాన్ని ఇక్కడ వర్ణించాడు.

తన సుఖం కోసం ప్రజలను బలి ఇచ్చే రాజు కంటే, ప్రజల కోసం తన ప్రాణాలను అర్పించేవాడే నిజమైన రాజు అని జీమూతవాహనుడు భావించడం ఇందులోని విశేషం.

195.

సీ. అని కరుణాకరుండై యేఁగుచో నొక్క
వృద్ధకామిని పుత్రువెనుకఁ తగిలి
హా శంఖచూడ వంశాధార యోయన్న

నీచిన్నిమో మెందుఁ జూచుదాన

పక్షినాయకుబారిఁ బడఁదోచి యే నెట్లు

నిలుతుఁ ప్రాణంతో నీవు సనఁగ

బంధువు లందఱుఁ పగఱ కొప్పించిరి

ఇంకిట నీకు దిక్కెవ్వ రయ్య

ఆ వె. యనుచుఁ బలవరింపఁ గనుఁగొని యది దాని

జననిఁగా నెఱింగి మనుపఁబూని

వీనిఁగాచువాఁడ వెఱవకు మోయమ్మ

యనిన గరుఁడుఁ డనుచు నబల బెగడి.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా ఆలోచిస్తూ, కరుణాకరుండు = దయా సముద్రుడైన జీమూతవాహనుడు, ఐ = అయి, ఏగుచోన్ = ఆ కొలను వైపు వెళ్తున్న సమయంలో, ఒక = ఒకానొక, వృద్ధకామిని = ముసలి నాగ స్త్రీ, పుత్రువెనుకన్ = తన కుమారుని వెనుక, తగిలి = వెంబడించి, హా = అయ్యో, శంఖచూడ = ఓ శంఖచూడుడా, వంశాధార = నా వంశానికి ఆధారమైనవాడా, ఓ యన్న = ఓ కుమారా, నీ = నీ యొక్క, చిన్ని = ముద్దుల, మోమున్ = ముఖాన్ని, ఎందున్ = ఇక ఎక్కడ, చూచుదానన్ = చూడగలను?, పక్షినాయకు = పక్షుల రాజైన గరుడుని, బారిన్ = నోటికి, పడఁద్రోచి = నిన్ను బలి ఇచ్చి, నీవు = నువ్వు, సనఁగన్ = వెళ్ళిపోతుంటే, నేను = నేను, ఎట్లు = ఏ విధంగా, ప్రాణంతోన్ = ప్రాణములతో, నిలుతున్ = బ్రతుకగలను?, బంధువులు + అందఱున్ = మన చుట్టాలంతా, పగఱకున్ = శత్రువునకు (గరుడునికి), ఒప్పించిరి = నిన్ను అప్పగించేశారు, ఇంకన్ = ఇకపై, ఇట = ఈ లోకంలో, నీకున్ = నీకు (లేదా నాకు), దిక్కు = రక్షకులు, ఎవ్వరయ్య = ఎవరూ ఉన్నారయ్యా, అనుచున్ = అంటూ, బలవరింపన్ = ఏడుస్తూ కలవరించగా, కనుఁగొని = చూసి, అది = ఆ నాగ స్త్రీ, దాని = ఆ బాలుని యొక్క, జననిన్ + కాన్ = తల్లిగా, ఎఱింగి = గ్రహించి, మనుపన్ = ఆ బాలుడిని రక్షించడానికి, పూని = నిశ్చయించుకొని, ఓ అమ్మ = ఓ తల్లి, వెఱవకుము = భయపడకు, వీనిన్ = నీ కుమారుడిని, కాచువాఁడన్ = నేను రక్షిస్తాను, అనినన్ = అని జీమూతవాహనుడు అనగా, ఆ, అబల = ఆ ముసలి నాగ స్త్రీ, గరుఁడుఁడు = ఈ వచ్చినవాడు గరుత్మంతుడేమో, అనుచున్ = అని భావిస్తూ, బెగడి = మిక్కిలి భయపడిపోయెను.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా దయాహృదయుడై జీమూతవాహనుడు ముందుకు సాగుతుండగా, ఒక ముసలి నాగ స్త్రీ తన కొడుకు వెనుక నడుస్తూ ఏడవడం కనిపించింది. "అయ్యో శంఖచూడా! నా వంశానికి ఆధారమైన కుమారా! నిన్ను గరుడుని నోటికి బలి ఇచ్చాక, నీ చిన్ని ముఖాన్ని నేనెక్కడ చూడగలను? నువ్వు లేక నేనెలా బ్రతకగలను? మన బంధువులంతా నిన్ను శత్రువుకు అప్పగించేశారు, ఇక మనకు దిక్కెవరు?" అని ఆమె విలపించసాగింది. ఆమె ఆ బాలుని తల్లి అని గ్రహించిన జీమూతవాహనుడు, ఆ బాలుడిని రక్షించాలనే సంకల్పంతో, "అమ్మా! ఏడవకు, భయపడకు, నీ కొడుకును నేను రక్షిస్తాను" అన్నాడు. కానీ, ఆ ముసలి నాగ స్త్రీ తన ముందుకు వచ్చిన జీమూతవాహనుడిని చూసి, ఇతడే తన కొడుకును తినడానికి వచ్చిన గరుత్మంతుడేమోనని పొరపడి, మిక్కిలి భయపడిపోయింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: భ్రాంతిమదలంకారము / స్వభావోక్తి. కొడుకును రక్షించడానికి వచ్చిన జీమూతవాహనుడిని చూసి, ఆ వృద్ధ నాగ స్త్రీ గరుడుడని భ్రమపడటం వల్ల ఇది భ్రాంతిమదలంకారమైంది. పుత్ర విరహంతో ఏడుస్తున్న తల్లి దీన స్థితిని కవి సీస పద్యంలో కరుణరసభరితంగా వర్ణించాడు.

కథలో త్యాగానికి సిద్ధపడిన నాయకునికి, బలి కావలసిన నాగ కుమారుడైన 'శంఖచూడుడు' ఇక్కడే పరిచయమయ్యాడు.

196.

క. పైచీరఁ గొడుకుఁ గప్పినఁ
జూచి యతం డేను వినతసుతుఁడ్రంగా నే
ఖేచరకులజుఁడ నీసుతుఁ
గాచెద బెగ డుడుగు నన్ను గరుడని కిత్తుడా.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ తల్లి భయంతో, పైచీరన్ = తన పైట కొంగును, కొడుకున్ = కొడుకైన శంఖచూడునిపై, కప్పినన్ = కప్పగా, చూచి = ఆ దృశ్యాన్ని కనుగొని, అతండు = ఆ జీమూతవాహనుడు, ఏను = నేను, వినతసుతుఁడన్ = వినత కుమారుడైన గరుడుడిని, కాన్ = కాను, నేన్ = నేను, ఖేచరకులజుఁడన్ = విద్యాధర వంశమందు పుట్టినవాడను, నీ = నీయొక్క, సుతున్ = కుమారుడిని, కాచెదన్ = రక్షిస్తాను, బెగడు = భయమును, ఉడుగుము = విడిచిపెట్టుము, నన్నున్ = నన్ను నేను, గరునికిన్ (గరుడనికిన్) = ఆ గరుత్మంతునికి, ఇత్తున్ = ఆహారముగా ఇచ్చుకుంటాను.

తాత్పర్యము: ఆ ముసలి నాగ స్త్రీ భయంతో తన పైచీరను కొడుకుపై కప్పి దాచాలని చూసింది. అది చూసి జీమూతవాహనుడు ఇలా అన్నాడు: "అమ్మా! భయపడకు, నేను నిన్ను చంపే గరుడుడిని కాను. నేను విద్యాధర రాజకుమారుడిని. నీ కొడుకును నేను తప్పక రక్షిస్తాను. నీ భయాన్ని వదిలేయ్, నీ కొడుకు స్థానంలో నన్ను నేను ఆ గరుడునికి ఆహారంగా సమర్పించుకుంటాను".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. భయాన్ని వదిలేయమని చెప్పడానికి 'నేను గరుడుడిని కాను, విద్యాధరుడను, నీ కొడుకు బదులు నేను బలి అవుతాను' అనే బలమైన కారణాలను చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

అపరిచితుడైన ఒక నాగ బాలుని ప్రాణరక్షణ కొరకై తన ప్రాణాలనే గరుడునికి ఇవ్వడానికి సిద్ధపడటం జీమూతవాహనుని సర్వభూత దయాగుణానికి పరాకాష్ఠ.

197. వచనము:

వ. అనిన బెగ డుడిగి యప్పడఁతి యిమ్మాట యింక నొకమాటాడుఁ డనిన నతండు నవ్వి.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని జీమూతవాహనుడు చెప్పగా, బెగడు = భయమును, ఉడిగి = విడిచిపెట్టి, ఆ + పడఁతి = ఆ నాగ స్త్రీ, ఈ మాట = నీవు పలికిన ఈ మాట, ఇంకన్ = నిజమేనా, ఇంకొకసారి, ఆడుఁడు = పలకండి, అనినన్ = అని వేడగా, అతండు = ఆ జీమూతవాహనుడు, నవ్వి = మందహాసము చేసి (ఇట్లనియెన్).

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుడు ఆ మాట అనేసరికి ఆ నాగ స్త్రీ భయం వీడింది. కానీ నమ్మలేక, "నాయనా! నీ ప్రాణాలనే ఇస్తానంటున్నావు, ఈ మాట నిజమేనా? మళ్లీ ఒకసారి చెప్పు" అని అడిగింది. దానికి ఆ పుణ్యపురుషుడు మెల్లగా నవ్వి ఇలా అన్నాడు.

198.

క. నేలయు నుదకముఁ తేజము
గాలియు నాకసము నెఱుఁగఁ గాచితి నాకై
కోలిడె రెం డాడఁగ నా
నాలుక మీకులమువారి నాలుక లటులే?

ప్రతిపదార్థము:

నేలయున్ = భూమియును, ఉదకమున్ = నీరును, తేజమున్ = అగ్నియును, గాలియున్ = వాయువును, ఆకసమున్ = ఆకాశమును (అనే పంచభూతములు), ఎఱుఁగన్ = సాక్షిగా తెలిసేలా, కాచితిన్ = (నీ కొడుకును) కాపాడతానని పలికాను, నాకై = నా కొరకు, రెండు = రెండు విధములుగా, ఆడఁగన్ = మాట్లాడడానికి (ఇచ్చిన మాట తప్పడానికి), నా = నా యొక్క, నాలుక = జిహ్వా, మీ = మీ యొక్క, కులమువారి = సర్ప వంశము వారి, నాలుకలు = ద్విజిహ్వాల (రెండు నాలుకల), అటులే = విధముగా ఉంటుందా (ఉండదు కదా).

తాత్పర్యము: "అమ్మా! భూమి, నీరు, అగ్ని, గాలి, ఆకాశం అనే ఈ పంచభూతాలను సాక్షిగా ఉంచి నీ కొడుకును కాపాడతానని మాట ఇచ్చాను. ఒకసారి ఒక మాట చెప్పి, మరోసారి మాట తప్పడానికి నా నాలుక ఏమైనా మీ పాము వంశం వారి నాలుకల లాగా రెండుగా చీలి ఉంటుందా? (పాములకు రెండు నాలుకలు ఉంటాయి, కానీ మనుష్యులకు ఒకే నాలుక ఉంటుంది, కాబట్టి నేను ఆడిన మాట తప్పను)" అని జీమూతవాహనుడు చమత్కారంగా సత్యనిష్ఠను చాటాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక అలంకారము / సభంగ శ్లేష చమత్కారము. పాములకు ఉండే 'రెండు నాలుకల' సహజ గుణాన్ని (ద్విజిహ్వత్వం - ఒకసారి ఒకమాట, మరోసారి మరోమాట చెప్పే లోక స్వభావం) ప్రస్తావిస్తూ, తనకున్న ఒక్క నాలుకతో ఇచ్చిన మాటను ఎన్నటికీ తప్పనని చెప్పడం వల్ల ఉపమేయుని గుణ ఆధిక్యత వ్యక్తమై వ్యతిరేకాలంకారమైంది.

చమత్కారంతో కూడిన ఈ పద్యం జీమూతవాహనుని సత్యవాక్పరిపాలనా దీక్షను ఎంతో ప్రౌఢంగా చాటింది.

199.

ఉ. మేరువు సంచలించిన సమీరుఁడు నిల్చినభూమి గ్రుంగినం
చారక లెల్ల డుల్కిన సుధాకరుఁ దగ్నికణంబు లొల్కిన
న్వారిధు లింకిన న్నభము వ్రాలిన భానుఁడు చల్లనైన నం
భోరుహసూతి దప్పినను బొంకుదునే మునుపాడి క్రమ్మఱE.

ప్రతిపదార్థము:

మేరువు = మేరు పర్వతము, సంచలించినన్ = కదలిపోయినను, సమీరుఁడు = వాయుదేవుడు, నిల్చినన్ = వీచకుండా ఆగిపోయినను, భూమి = ఈ పృథ్వి, గ్రుంగినన్ = తలక్రిందులై మునిగిపోయినను, తారకలు + ఎల్లన్ = ఆకాశంలోని

నక్షత్రాలన్నీ, డుళ్ళినన్ = రాలిపడిపోయినను, సుధాకరుఁడు = చల్లని చంద్రుడు, అగ్నికణంబులు = నిప్పు రవ్వలను, ఒల్కినన్ = కురిపించినను, వారిధులు = సముద్రములన్నీ, ఇంకినన్ = ఎండిపోయినను, నభము = అంతరిక్షము (ఆకాశము), వ్రాలినన్ = కిందికి పడిపోయినను, భానుఁడు = వేడిమినిచ్చే సూర్యుడు, చల్లన్ + ఐనన్ = శీతలమైపోయినను, అంభోరుహసూతి = పద్మమున పుట్టిన ఆ బ్రహ్మదేవుడే, తప్పును + ఐనన్ = తన సృష్టి నియమాన్ని తప్పినప్పటికిని, మును = ముందే, పాడి (పలికి) = ఇచ్చిన మాటను, క్రమ్మఱన్ = మరల, బొంకుదునే = అసత్యము చేస్తానా (ఎన్నటికీ చేయను).

తాత్పర్యము: "మేరుపర్వతం కదిలిపోయినా, గాలి వీచడం ఆగిపోయినా, భూమి క్రుంగిపోయినా, నక్షత్రాలన్నీ రాలిపడినా, చల్లని చంద్రుడు నిప్పులు కురిపించినా, సముద్రాలన్నీ ఇంకిపోయినా, ఆకాశం విరిగి కిందపడినా, వేడి సూర్యుడు చల్లబడిపోయినా, ఆ బ్రహ్మదేవుడే తన రాతను మార్చుకున్నా సరే... నేను ఒకసారి నోరారా ఇచ్చిన మాటను ఎట్టి పరిస్థితుల్లోనూ వెనక్కి తీసుకోను, అసత్యం పలకను" అని జీమూతవాహనుడు భీష్మ ప్రతిజ్ఞ చేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అత్యుక్తి లేదా అతిశయోక్తి అలంకారము. ప్రకృతి నియమాలన్నీ తలక్రిందులైనా తన సత్యనిష్ఠ మారదనే దృఢ సంకల్పాన్ని అసాధారణమైన ప్రకృత్యుదాహరణలతో వర్ణించడం వల్ల ఇది అత్యుక్తి అలంకారమైంది.

సత్యవాక్పరిపాలనలో హరిశ్చంద్రుని వంటి మహానుభావుల సరసన నిలవదగిన జీమూతవాహనుని ధీరత్వం ఉత్పలమాల వృత్తంలో ఎంతో గంభీరంగా ఆవిష్కృతమైంది.

200.

ఉ నావుడు నాగకాంత కరుణాకర యోఖచరేంద్ర నాసుతుం
గావఁగఁ బూని వచ్చితివి కన్న తనూజునికంటె నీయెడ
భావము సార్ధమైనయది పన్నగవైరికి నిన్ను నిచ్చి యే
త్రోవల నేఁగుదు బ్రదుకుత్రోవ విచారము లేదు నా కిఁకన్ .

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని జీమూతవాహనుడు పలకగా, నాగకాంత = ఆ నాగ స్త్రీ, కరుణాకర = దయామయుడా, ఓ ఖచరేంద్ర = ఓ విద్యాధర రాజా, నా = నా యొక్క, సుతున్ = కుమారుడిని, కావన్ + గన్ = రక్షించడానికి, పూని = నిశ్చయించుకొని, వచ్చితివి = వచ్చావు, కన్న = నేను కన్న, తనూజుని కంటెన్ = నా కొడుకు కంటే, నీ యెడన్ = నీ పట్ల, భావము = నా మనస్సు, సార్ధము = అమితమైన వాత్సల్యముతో (తడిసినది), అయినయది = అయింది, పన్నగవైరికిన్ = పాముల శత్రువైన ఆ గరుత్మంతునికి, నిన్నున్ = నిన్ను బలిగా, ఇచ్చి = అప్పగించి, నేను, ఏ = ఏ, త్రోవలన్ = మార్గములో, ఏఁగుదున్ = వెళ్లగలను?, ఇకన్ = ఇకపై, నాకున్ = నాకు, బ్రదుకు = జీవించాలనే, త్రోవ = మార్గముపై, విచారము = ఆలోచన, లేదు = లేదు.

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుని స్థిర నిశ్చయాన్ని చూసి ఆ నాగమాత ఎంతో ఆవేదన చెందింది. "ఓ కరుణాకరా! విద్యాధర రాజా! నా కొడుకును రక్షించడానికి దేవదూతలా వచ్చావు. నా కన్న కొడుకుపై ఉన్నదాని కంటే నీపైనే నా మనసులో ఎక్కువ వాత్సల్యం కలుగుతోంది. నా కొడుకు ప్రాణాలు కాపాడుకోవడం కోసం, ఇంతటి పుణ్యాత్ముడివైన నిన్ను ఆ గరుడుని నోటికి

ఎలా బలి ఇవ్వగలను? నిన్ను ఇచ్చి నేను ఏ మొహం పెట్టుకొని బ్రతకగలను? నీ ప్రాణాలను బలి ఇచ్చి బ్రతికే బ్రతుకు నాకొద్దు, నాకు బ్రతకాలనే ఆశే లేదు" అని విలపించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక అలంకార చాయలు / కరుణ రస స్ఫురణ. కన్న కొడుకు కంటే పరాయివాడైన జీమూతవాహనునిపై తల్లికి ఎక్కువ ప్రేమ కలిగిందని చెప్పడం ఉదాత్త భావనకు నిదర్శనం.

విక్రమార్కుని త్యాగానికి రాక్షసుడు కరిగినట్లే, ఇక్కడ జీమూతవాహనుని త్యాగబుద్ధికి నాగమాత హృదయం కరిగిపోవడం కథలోని ఆత్మీయ సాదృశ్యం.

201.

ఆ.వె. అన్న నీకు నతిచిరాయువు గావుత

మన్న శంఖచూడుఁ డతనిఁ జూచి

కరముఁ జోద్యమంది కరములు మొగిడించి

విన్నఁదనములేక విన్న వించె.

ప్రతిపదార్థము:

అన్న = ఓ పుణ్యాత్ముడా, నీకున్ = నీకు, అతిచిరాయువు = మిక్కిలి దీర్ఘాయుష్షు, కావుతము = కలుగుగాక, అన్నన్ = అని తన తల్లి పలకగా, శంఖచూడుఁడు = ఆ నాగ కుమారుడైన శంఖచూడుడు, అతనిన్ = ఆ జీమూతవాహనుడిని, చూచి = కనుగొని, కరమున్ = మిక్కిలి, చోద్యము = ఆశ్చర్యమును, అంది = పొంది, కరములు = తన చేతులను, మొగిడించి = జోడించి (నమస్కరించి), విన్నఁదనము = ముఖమునందు ఏమాత్రం చిన్నబోవుట/భయము, లేక = లేకుండా, విన్నవించెన్ = ఈ విధముగా మనవి చేసెను.

తాత్పర్యము: తన తల్లి జీమూతవాహనుడిని చూసి 'నాయనా! నీకు దీర్ఘాయుష్షు కలుగుగాక' అని దీవించడం విన్న నాగకుమారుడైన శంఖచూడుడు అతని వైపు చూశాడు. తన కోసం ప్రాణ త్యాగానికి సిద్ధపడిన ఆ విద్యాధర రాజును చూసి ఎంతో ఆశ్చర్యపడ్డాడు. చేతులు జోడించి నమస్కరిస్తూ, తన ముఖంలో ఎలాంటి భయము, దైన్యము లేకుండా ఎంతో ధైర్యంగా ఈ విధంగా మనవి చేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. మరణానికి సిద్ధపడిన శంఖచూడుడు భయపడకుండా ("విన్నఁదనములేక") చేతులు జోడించి కృతజ్ఞతను, ధీరత్వాన్ని ప్రకటించిన సహజ తీరును కవి ఇక్కడ వర్ణించాడు.

శంఖచూడుడు కేవలం ప్రాణాలు కాపాడుకోవాలని చూసే పిరికివాడు కాదని, తన జాతి ధర్మానికి కట్టుబడిన ధీరుడని అతని ప్రవర్తన ద్వారా వ్యక్తమవుతోంది.

202.

క. వసుధఁ గొఱగాని కడుఁబా

లసులము పులుకాసిపుర్వులము మాకై నీ

యసువులఁ బగఱకు నొసఁగుట

కసవునకై రత్న మమ్మఁ గడఁగుట గాదే.

ప్రతిపదార్థము:

వసుధన్ = ఈ భూమిపై, కొఱగాని = దేనికీ పనికిరాని, కడున్ = మిక్కిలి, పాలసులము = అధములము (పాపులము), పులుకాసిపుర్వులము (పులకాసిపురుగులము/క్షుద్రజీవులము) = కేవలం పురుగులు లాంటి సర్పాలము, మాకై = మా వంటి వారి కొరకు, నీ = నీయొక్క, అసువులన్ = ప్రాణములను, పగఱకున్ = శత్రువైన ఆ గరుడునికి, ఒసఁగుట = ఆహారముగా ఇవ్వడము, కసవునకై = పనికిరాని గడ్డి పరక కొరకు, రత్నము = అమూల్యమైన రత్నాన్ని, అమ్మన్ = అమ్ముకోవడానికి, కడఁగుట = పూనుకోవడము, కాదే = కాదా!

తాత్పర్యము: "మహానుభావా! ఈ భూమిపై మేం దేనికీ పనికిరాని క్రూరమైన, క్షుద్రమైన పురుగుల లాంటి పాములము. మా వంటి వారి ప్రాణాలు కాపాడటం కోసం, లోకోత్తరుడవైన నీ అమూల్యమైన ప్రాణాలను శత్రువు నోటికి బలి ఇవ్వడం ఎలా ఉందంటే... కటిక గడ్డి పరకను కొనడం కోసం, చేతిలో ఉన్న వెలకట్టలేని మహారత్నాన్ని అమ్ముకోవడానికి సిద్ధపడటం లాంటిది కదా! కాబట్టి ఈ సాహసం వద్దు" అని శంఖచూడుడు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. పనికిరాని పాముల కొరకు జీమూతవాహనుడు ప్రాణాలు ఇవ్వడాన్ని, తృణప్రాయమైన గడ్డి కొరకు విలువైన రత్నాన్ని అమ్ముకోవడంతో పోల్చడం జరిగింది ("కసవునకై రత్న మమ్మఁ గడఁగుట గాదే").

శంఖచూడుడు తనకంటే జీమూతవాహనుని ప్రాణం లోకానికి ఎంతో ముఖ్యమైనదని గుర్తించి మాట్లాడటం అతని సంస్కారానికి నిదర్శనం.

203.

శా. సంసారాటవిలోపలం గలవు మత్సామాన్యముల్ వ్యర్థముల్
హింసామూలము లైన జంతువు లసంఖ్యేయంబు లోఖేచరో
త్తంసా నీకెనయైనవారు గలరే ధర్మాధికు ల్వెంచలో
హంసానీకము లేదుగాక బకభేకౌఘంబు లేకుండునే.

ప్రతిపదార్థము:

ఓ ఖేచరోత్తంసా = విద్యాధరులలో శ్రేష్ఠుడా, సంసార = ఈ ప్రపంచము అనే, ఆటవి లోపలన్ = అరణ్యమునందు, మత్ = నా వంటి, సామాన్యములు = సాదాసీదావైనవియును, వ్యర్థములు = నిరర్థకమైనవియును, హింసా = పరులను హింసించడమే, మూలములు = స్వభావముగా, ఐన = అయినట్టి, జంతువులు = ప్రాణులు (పాములు), అసంఖ్యేయంబులు = లెక్కింపలేనన్ని, కలవు = ఉన్నాయి, నీకున్ = నీతో, ఎన = సమానమైన, వారు = పుణ్యాత్ములు, ధర్మ = ధర్మము నందు, అధికులు = శ్రేష్ఠులైనవారు, కలరే = ఈ లోకంలో ఉంటారా (ఉండరు), వెంచలోన్ (వియత్ + అంచలమున/ఆకాశమందు) = లోకమందు, హంస = ఉత్తమమైన హంసల యొక్క, అనీకము = సమూహము, లేదు = తక్కువగా ఉంటుంది, కాక = అంతేకాని, బక = కొంగల యొక్కయు, భేక = కప్పల యొక్కయు, ఓఘంబులు = గుంపులు, లేక + ఉండునే = లేకుండా ఉంటాయా (అనంతంగా ఉంటాయి).

తాత్పర్యము: "విద్యాధర శిరోమణీ! ఈ ప్రపంచం అనే అడవిలో పరులను హింసించే నా వంటి వ్యర్థమైన, సామాన్యమైన పాములు లెక్కలేనన్ని ఉన్నాయి. కానీ, నీ అంతటి ధర్మాత్ములు, పరోపకారులైన ఉత్తమ పురుషులు ఎక్కడో ఒకరు మాత్రమే ఉంటారు. ఆకాశంలో పవిత్రమైన హంసల గుంపులు ఎంతో అరుదుగా ఉంటాయి. అంతేకాని, పనికిరాని కొంగలు, కప్పల గుంపులు లోకంలో ఎక్కడైనా అనంతంగా దొరుకుతాయి కదా! కాబట్టి నా వంటి కొంగ కోసం నీ వంటి హంస ప్రాణాలు విడవడం తగదు" అని శంఖచూడుడు అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అప్రస్తుత ప్రశంస అలంకారము / రూపక చాయలు. హంసలు అరుదుగా ఉంటాయని, కొంగలు కప్పలు ఎక్కువగా ఉంటాయనే అప్రస్తుత ప్రకృతి విషయాలను చెప్పడం ద్వారా, లోకంలో జీమూతవాహనుని వంటి ఉత్తములు అరుదని, తన వంటి సామాన్యులు ఎక్కువని ప్రస్తుత విషయాన్ని ధ్వనింపజేశాడు. సంసారాన్ని అడవిగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం కూడా ఉంది ("సంసారాటవి").

శార్దూలవిక్రీడిత వృత్తంలో కవి నీతి శాస్త్రవిషయాన్ని ఎంతో ప్రౌఢంగా వర్ణించాడు.

204.

క. మావంటివారి నూర్వరఁ
గావఁగా జాలుదువు నీ వొకనిఁ గాచుటకున్
జీవం బిచ్చిన నార్తుల
కేవెరవున బ్రదుకవచ్చు నెడరైన యెడన్.

ప్రతిపదార్థము:

నీవు = నువ్వు ఒక్కడివి బ్రతికి ఉంటే, మా వంటి వారిని = నా వంటి పాములను, నూర్వురన్ = వందల మందిని, కావన్ + కాన్ = రక్షించడానికి, చాలుదువు = సమర్థుడవు అవుతావు, ఒకనిన్ = కేవలం నా ఒక్కడిని, కాచుటకున్ = కాపాడడం కోసము, జీవంబు = నీ ప్రాణాన్ని, ఇచ్చినన్ = ఇక్కడే బలి ఇస్తే, ఎడరు = ఆపద, ఐన = కలిగిన, యెడన్ = సమయములో, ఆర్తులకున్ = బాధల్లో ఉన్న పరులకు, ఏ వెరవునన్ = ఏ మార్గమున, బ్రదుకన్ + వచ్చున్ = రక్షణ లభిస్తుంది (బ్రతకడం సాధ్యమవుతుంది).

తాత్పర్యము: "మహానుభావా! నువ్వు ప్రాణాలతో ఉంటే భవిష్యత్తులో నా వంటి వందల మంది ఆర్తులను కాపాడగలవు. అలా కాకుండా కేవలం నా ఒక్కడి ప్రాణం కోసం నీ ప్రాణాన్ని ఇక్కడ బలి ఇస్తే, ఆ తర్వాత లోకంలో ప్రజలకు ఏదైనా ఆపద వచ్చినప్పుడు వారిని ఆదుకునే దిక్కు ఎవరు ఉంటారు? ఆర్తులకు బ్రతికే మార్గం ఎలా దొరుకుతుంది? కాబట్టి నీ ప్రాణం లోకానికి ఎంతో అవసరం" అని శంఖచూడుడు హితవు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. జీమూతవాహనుడిని ప్రాణాలు ఇవ్వవద్దని వారించడానికి 'నువ్వు బ్రతికి ఉంటే వందల మందిని కాపాడగలవు' అనే బలమైన హేతువును చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

లోకకల్యాణం కొరకు ఉత్తమ పురుషుల ప్రాణాలు నిలవాలని ఒక సామాన్య నాగకుమారుడు కోరుకోవడం ఇందులోని విశేషం.

205.

క. మాకులమువారు విడిచిరి
నీ కృపసేయనేల నీ చుట్టమనే
శోకమునఁ జావకుండఁగ
నీకాంతను ముసలిఁ గావు మింతియ చాలున్.

ప్రతిపదార్థము:

మా కులము వారు = నా సర్ప వంశపు బంధువులే, నన్ను, విడిచిరి = వదిలిపెట్టేశారు (శత్రువుకు అప్పగించారు), నీవు = పరాయివాడవైన నువ్వు, కృప = దయ, చేయన్ + ఏల = చూపడం ఎందుకు?, నేను, నీ = నీకు, చుట్టము = చుట్టమనా (కాదు కదా), శోకమునన్ = నా మరణ దుఃఖము చేత, చావకుండఁగన్ = మరణించకుండా ఉండేలా, ముసలిన్ = వృద్ధురాలైన, ఈ = ఈ నా తల్లియైన, కాంతను = నాగ స్త్రీని, కావుము = రక్షించుము, ఇంతియ = ఈ ఒక్కటి చేస్తే, చాలున్ = సరిపోతుంది.

తాత్పర్యము: "నా వంశం వారే నన్ను దిక్కులేనివానిని చేసి శత్రువుకు అప్పగించారు. అటువంటప్పుడు పరదేశివైన నువ్వు నాపై ఇంతటి దయ చూపడం ఎందుకు? నేను నీకేమైనా బంధువునా? కాదు కదా! నువ్వు నాపై చూపించవలసిన దయ ఇదొక్కటే... నా మరణం చూసి నా ముసలి తల్లి శోకంతో ప్రాణాలు విడువకుండా, ఆమెను ఓదార్చి కాపాడు. నాకు అది ఒక్కటి చేస్తే చాలు" అని శంఖచూడుడు ప్రార్థించాడు.

విశేషాలు:

నాగులు తమ్ము విడిచిపెట్టారనే బాధ, తల్లి ప్రాణాల పట్ల కొడుకుకున్న ఆర్తి ఈ పద్యంలో కరుణరసాత్మకంగా వ్యక్తమయ్యాయి.

206.

చ. అనవుడు భేచరేంద్రసుతుఁ డచ్చెరువంది ఫణీంద్రనందనా
వినుమిది యేల నాపనికి విఘ్నము చేసెద వింతకాల మీ
వనమున నర్థి వేఁడమి దివానిశము ల్మదిఁ కుందుచుందు నేఁ
డనఘ పరోపకారసమయం బిటు గల్గిన నుబ్బి వచ్చితిన్.

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = అని శంఖచూడుడు పలుకగా, భేచరేంద్రసుతుఁడు = విద్యాధర రాజు కుమారుడైన ఆ జీమూతవాహనుడు, అచ్చెరువు = ఆశ్చర్యమును, అంది = పొంది, ఫణీంద్రనందనా = నాగ కుమారుడైన ఓ శంఖచూడా, వినుము = ఆలకించుము, ఇది + ఏల = ఇదంతా ఎందుకు?, నా = నా యొక్క, పనికిన్ = సత్సంకల్పమునకు, విఘ్నము = ఆటంకము, చేసెదవు = కలిగిస్తున్నావు, ఇంతకాలము = ఇన్నాళ్ల పాటు, ఈ = ఈ, వనమునన్ = అరణ్యమందు, అర్థి = యాచకుడు ఎవడూ వచ్చి, వేఁడమిన్ = నన్ను ఏమీ అడగకపోవడం వల్ల, దివానిశముల్ = రాత్రింబగళ్ళు, మదిన్ = నా మనస్సులో, కుందుచున్ + ఉందున్ = బాధపడుతూ ఉన్నాను, అనఘ = పాపరహితుడా, నేఁడు = ఈ రోజు, పరోపకార = పరులకు ఉపకారము చేసే, సమయంబు = సదవకాశము, ఇటు = ఈ విధముగా, కల్గినన్ = లభించడంతో, ఉబ్బి = ఎంతో సంతోషించి, వచ్చితిన్ = ఇక్కడికి వచ్చాను.

తాత్పర్యము: శంఖచూడుని మాటలకు విద్యాధర రాజకుమారుడైన జీమూతవాహనుడు ఎంతో ఆశ్చర్యపడి ఇలా అన్నాడు: "నాగకుమారా శంఖచూడా విను! నా సత్కార్యానికి నువ్వు ఎందుకు అడ్డుపడుతున్నావు? ఇన్నాళ్లుగా ఈ అడవిలో నన్ను ఏ యాచకుడూ ఏమీ అడగలేదు, పరోపకారం చేసే అవకాశం రాలేదని నేను రాత్రింబగళ్లు మనసులో ఎంతో బాధపడ్డాను. పుణ్యాత్ముడా! ఈ రోజు పరుల ప్రాణాలు కాపాడే ఇంతటి గొప్ప అవకాశం లభించడంతో నేను ఎంతో సంతోషంతో ఉప్పొంగిపోతూ వచ్చాను. నన్ను వారించకు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. త్యాగానికి ఎందుకు ఉబ్బి వచ్చాడో చెప్పడానికి 'ఇన్నాళ్లుగా పరోపకార అవకాశం లేక బాధపడుతూ ఉన్నాను, నేడు ఆ సమయం లభించింది' అనే కారణాన్ని చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది. పరోపకార అవకాశం లభించడమే దైవప్రసాదంగా భావించే జీమూతవాహనుని మహోన్నత త్యాగశీలత ఈ చంపకమాలలో అద్భుతంగా ఆవిష్కృతమైంది.

207.

చ. తనయులు భార్య లన్నలును దమ్ములఁ జుట్టలు సంగడిండ్రు యౌ
వనము ధనము నంచు మది వారక ప్రాణములైన నిచ్చి తా
ననదను నార్తు దీను శరణాగతుఁ గావనివాఁ డజాగళ
స్తన మని యండ్రు వానికి యశంబును ధర్మము నెట్లు చేకుఱున్.

ప్రతిపదార్థము:

తనయులు = కొడుకులు, భార్యలు = పత్నులు, అన్నలును = అన్నదమ్ములును, దమ్ములున్ = తమ్ములును, చుట్టలు = బంధువులు, సంగడిండ్రు = స్నేహితులు, యౌవనము = జవ్వనము, ధనము = సంపద, అంచున్ = అంటూ, మదిన్ = మనస్సులో (స్వార్థముతో), వారక = వెనుకాడకుండా, ప్రాణములు + ఐనన్ = తన జీవాన్ని అయినా, ఇచ్చి = అర్పించి, తాన్ = తాను, అనదను = దిక్కులేని వానిని, ఆర్తున్ = బాధల్లో ఉన్న వానిని, దీనున్ = దరిద్రుడిని, శరణాగతున్ = శరణు కోరిన వానిని, కావనివాఁడు = రక్షించని మనుష్యుడిని, అజాగళస్తనము = మేక మెడ కింద వేలాడే (పాలు ఇవ్వని) చన్ను వంటివాడు, అని = అని, అండ్రు = పెద్దలు అంటారు, వానికిన్ = అటువంటి లోభికి, యశంబును = కీర్తియును, ధర్మమున్ = పుణ్యమును, ఎట్లు = ఏ విధంగా, చేకుఱున్ = లభిస్తాయి.

తాత్పర్యము: "కొడుకులు, భార్య, అన్నదమ్ములు, బంధువులు, స్నేహితులు, అందం, ఐశ్వర్యం అని స్వార్థంతో బ్రతుకుతూ... ఆపదలో ఉన్న దిక్కులేనివారిని, ఆర్తులను, దీనులను, శరణు కోరి వచ్చినవారిని తన ప్రాణాలనైనా ఇచ్చి రక్షించని వాని జీవితం వ్యర్థం. పెద్దలు వానిని మేక మెడ కింద వేలాడే, పాలు ఇవ్వడానికి పనికిరాని వ్యర్థమైన చన్నుతో పోలుస్తారు. అటువంటి వానికి లోకంలో కీర్తి గాని, పుణ్యం గాని ఏ విధంగా లభిస్తాయి? ఎన్నటికీ లభించవు" అని జీమూతవాహనుడు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. ఆర్తులను రక్షించని వ్యర్థుని జీవితాన్ని, పాలు ఇవ్వని మేక మెడ చన్నుతో పోల్చడం జరిగింది ("అజాగళస్తన మని యండ్రు").

ఆర్తత్రాణ పరాయణత్వమే మానవ జీవితానికి సార్థకతను ఇస్తుందనే పరమ సత్యాన్ని కవి చంపకమాలలో ఎంతో గంభీరంగా ప్రబోధించాడు.

208.

ఉ. లావు భయార్తరక్షణము లాభము పుణ్యము దేహశుద్ధి స
ద్భావము భూషణం బెఱుక ధర్మము సత్కృప ప్రాభవంబు సం
భావన పాడి సత్యపరిపాలన మే లుపకార మెయ్యెడన్
భావన కీర్తి యాయువు శుభంబు నిజాప్తులు ధాత్రిలోపలన్.

ప్రతిపదార్థము:

ధాత్రి లోపలన్ = ఈ భూమండలము నందు, ఎయ్యెడన్ = ఎల్లవేళలా, లావు = నిజమైన బలము, భయార్త = భయముతో ఉన్న ఆర్తులను, రక్షణము = కాపాడడమే, లాభము = నిజమైన సంపాదన (లాభము), పుణ్యము = పుణ్యమును సంపాదించుకోవడమే, దేహశుద్ధి = శరీరమునకు పవిత్రత, సద్భావము = మంచి ఆలోచనలు (సద్భావన) కలిగి ఉండడమే, భూషణంబు = నిజమైన ఆభరణము, ఎఱుక = లోకజ్ఞానము (తెలివి), ధర్మము = ధర్మమును ఆచరించడమే, సత్కృప = సద్గుణములతో కూడిన దయ కలిగి ఉండడమే, ప్రాభవంబు = నిజమైన ఐశ్వర్యము (అధికారము/ప్రభావము), సంభావన = పరులను గౌరవించడమే, పాడి = న్యాయము, సత్యపరిపాలనము = సత్యాన్ని రక్షించడమే, మేలు = అత్యంత శ్రేష్ఠమైనది, ఉపకారము = పరులకు ఉపకారము చేయడమే, భావన = (సత్కార్యము చేయాలనే) సంకల్పమే, కీర్తి = శాశ్వతమైన యశస్సు, ఆయువు = ఆయుర్దాయము, శుభంబు = మంగళము, నిజాప్తులు = నిజమైన ఆత్మీయులు/బంధువులు (అని తత్వజ్ఞులు భావింతురు).

తాత్పర్యము: ఈ భూమండలంపై ఎల్లవేళలా భయంతో ఉన్న ఆర్తులను రక్షించడమే మనిషికి నిజమైన బలం; పుణ్యకార్యాలు చేయడమే నిజమైన లాభం; సద్భావన కలిగి ఉండడమే శరీరానికి నిజమైన పవిత్రత; ధర్మాన్ని ఆచరించడమే మనిషికి నిజమైన ఆభరణం; దయ కలిగి ఉండడమే నిజమైన ఐశ్వర్యం; సత్యాన్ని పాలించడమే నిజమైన న్యాయం; అన్నింటికంటే పరులకు ఉపకారం చేయడమే మానవ జీవితానికి అత్యంత శ్రేష్ఠమైనది. సత్కార్య చింతన గల సంకల్పమే కీర్తిని, ఆయువును, శుభాన్ని ఇచ్చే నిజమైన ఆత్మీయ బంధువు అని జీమూతవాహనుడు పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉల్లేఖ అలంకారము / మాలా దీపక ఛాయలు. ఒకే పరోపకార, ధార్మిక జీవన విధానాన్ని రక్షణగా, లాభముగా, భూషణముగా, ప్రాభవముగా వివిధ రూపాలలో పేర్కొంటూ గుణగణాలను లోకానికి అన్వయించడం వల్ల ఇది ఉల్లేఖ అలంకారమైంది.

పద్య విశేషము: లోకంలోని నిజమైన సంపదలు, బలాలు బాహ్యమైన వస్తువులు కావు, అంతర్గతమైన పరోపకార గుణాలే అని జీమూతవాహనుడు శంఖచూడునితో పలికిన ఈ ఉత్పలమాల పద్యం మానవతా విలువలకు పరమ దిక్సూచిగా నిలిచింది.

209.

క. జాణ లనిత్యాని శరీ
రాణి'' యనుచుఁ దెలిపి చెప్పరా? భువినాత్మ

ప్రాణంబు లిచ్చి యా ర్త

త్రాణం బొనరింపవలయు తత్త్వజ్ఞులకున్

ప్రతిపదార్థము:

భువిన్ = ఈ భూమిపై, జాణలు = పండితులు (తెలివైనవారు), "అనిత్యాని శరీరాణి" = శరీరములు శాశ్వతము కావు (నశించిపోవునవి), అనుచున్ = అంటూ, తెలిపి = లోకానికి జ్ఞానాన్ని, చెప్పరా = బోధించలేదా?, కాబట్టి, తత్త్వజ్ఞులకున్ = పరమార్థము తెలిసిన జ్ఞానులకు, ఆత్మ = తనయొక్క, ప్రాణంబులు = జీవములను, ఇచ్చి = అర్పించి అయినా, ఆర్త = కష్టాల్లో ఉన్నవారిని, త్రాణంబు = రక్షించడము, ఒనరింపవలయున్ = చేయవలసిన ముఖ్య కర్తవ్యము.

తాత్పర్యము: "ఈ భూమిపై 'శరీరాలు శాశ్వతము కావు, ఎప్పటికైనా నశించిపోయేవే' అని పండితులు, వేదాలు స్పష్టంగా బోధించాయి కదా! కాబట్టి, సత్యము తెలిసిన తత్వజ్ఞులు నశించిపోయే ఈ దేహాన్ని, ప్రాణాలను అడ్డుపెట్టి అయినా సరే, ఆపదలో ఉన్న ఆర్తులను రక్షించడానికి వెనుకాడకూడదు" అని జీమూతవాహనుడు తన నిశ్చయాన్ని తెలిపాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము. 'అనిత్యాని శరీరాణి' (శరీరములు అనిత్యములు) అనే ప్రసిద్ధ సంస్కృత నారాయణోక్తిని సామాన్య సత్యంగా పేర్కొంటూ, ఆర్తులను రక్షించడమే జ్ఞానుల కర్తవ్యం అనే విశేషాంశాన్ని సమర్థించాడు. వేదాంత పరమార్థాన్ని పరోపకారానికి అన్వయించిన తీరు ఈ పద్యంలో ఎంతో ఉదాత్తంగా ఉంది.

210.

తే.గీ. నీవు లేవేని నోరులకుఁ గావవశ మె

ధన్య నీవు బ్రదికిన నీతల్లి బ్రదుకు

నదియు కారణముగ వైరి కడ్డపడుదు

నీవు గోరిన యట్ల యానెలఁతఁ గాతు,

ప్రతిపదార్థము:

నీవు = నువ్వు, లేవు + ఏనిన్ = మరణిస్తే, ఒరులకున్ = ఇతరులను, కావన్ = రక్షించడం, వశమే = శక్యమా (కాదు), ధన్య = ఓ పుణ్యాత్ముడా, నీవు = నీ కొడుకు శంఖచూడుడు, బ్రదికినన్ = జీవిస్తేనే, నీ తల్లి = వృద్ధురాలైన నీ తల్లి, బ్రదుకున్ = బ్రతుకుతుంది, అదియున్ = ఆ విషయమును, కారణముగన్ = హేతువుగా చేసుకొని, వైరికిన్ = శత్రువైన ఆ గరుడునికి, అడ్డపడుదున్ = నేను అడ్డుగా నిలబడతాను, నీవు = నువ్వు (శంఖచూడుడు), కోరిన యట్ల = అడిగిన విధముగానే, ఈ = ఈ, నెలఁతన్ = వృద్ధ నాగ స్త్రీని (నీ తల్లిని), కాతున్ = కాపాడతాను (ఆమెకు దుఃఖము కలగకుండా చూస్తాను).

తాత్పర్యము: "శంఖచూడా! నువ్వు మరణిస్తే నీ తల్లి బ్రతకదు, నువ్వు బ్రతికి ఉంటేనే నీ తల్లి బ్రతుకుతుంది. ఆ కారణాన్ని మనసులో ఉంచుకొని, నేను నీకు బదులుగా ఆ గరుడునికి ఆహారంగా అడ్డుపడతాను. నువ్వు కోరినట్లే నీ తల్లికి ఎలాంటి కష్టం, దుఃఖం రాకుండా నేను రక్షిస్తాను, నువ్వు ఆమెను తీసుకొని త్వరగా వెళ్ళిపో" అని జీమూతవాహనుడు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. గరుడునికి తాను ఎందుకు అడ్డుపడుతున్నాడో చెప్పడానికి 'శంఖచూడుడు బ్రతికితేనే తల్లి బ్రతుకుతుంది' అనే ధార్మిక కారణాన్ని చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

శంఖచూడుని తల్లి ప్రాణాలను కాపాడటం కోసమే తాను బలి కావడానికి నిశ్చయించుకున్నానని చెప్పడం జీమూతవాహనుని మహోన్నత దయాగుణాన్ని చాటుతోంది.

211.

ఆ.వె. అనుచు వధ్యచిహ్నమైన రక్తాంశుక
మడిగి మ్రొక్కినంత నతని నిల్పి
యేల ఖేచరేంద్ర యీదివ్యదేహంబుఁ
పాముకొఱకు విడువఁ పాడియవునె.

ప్రతిపదార్థము:

అనుచున్ = అని పలుకుతూ, వధ్యచిహ్నము = బలి ఇవ్వబడేవానికి గుర్ గుర్తున్నట్టి, ఐన = అయిన, రక్తాంశుకమున్ = ఎర్రని వస్త్రాన్ని, అడిగి = (శంఖచూడుడిని) యాచించి తీసుకొని, మ్రొక్కినంతన్ = నమస్కరించగా, అతనిన్ = ఆ జీమూతవాహనుడిని, నిల్పి = ఆపి, ఖేచరేంద్ర = విద్యాధర రాజా, ఈ = ఈ, దివ్య = ప్రకాశవంతమైన, దేహంబున్ = శరీరాన్ని, పాముకొఱకున్ = ఒక పాము కోసము, విడువన్ = త్యాగము చేయడము, పాడి = న్యాయము, అవునె = అవుతుందా (కాదు కదా).

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుడు ఆ విధంగా పలుకుతూ, బలి పశువుకు గుర్తుగా ధరించే ఎర్రని వస్త్రాన్ని ఇవ్వమని శంఖచూడుడిని అడిగాడు. ఆ వస్త్రాన్ని ధరించి నిలిచిన అతనికి శంఖచూడుడు నమస్కరించగా, జీమూతవాహనుడు అతడిని ఆపాడు. అప్పుడు శంఖచూడుడు "ఓ విద్యాధర నరేంద్రా! ఇంతటి దివ్యమైన నీ శరీరాన్ని ఒక సాధారణ పాము కోసం త్యాగం చేయడం న్యాయమేనా? తగదు కదా!" అని వారించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము / ఆక్షేప అలంకారము. తన కోసం ప్రాణాలు ఇస్తున్న జీమూతవాహనుని చర్యను 'పాముకొఱకు విడువఁ పాడియవునె' అని హేతుబద్ధంగా ఆక్షేపించడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

విశేషము: శంఖచూడుడు కేవలం తన ప్రాణాలు దక్కాయని సంతోషించకుండా, జీమూతవాహనుని దివ్యదేహ ప్రాధాన్యతను గుర్తించి అతనిని బలి కాకుండా ఆపడానికి ప్రయత్నించడం అతని ధర్మబుద్ధిని తెలుపుతుంది.

212.

క. క్షోణిమండలమునఁ గల
ప్రాణుల కెడరైన నడ్డపడుచుఁ దదీయ
త్రాణం బొనరించుచు నీ
ప్రాణంబులతోడఁ గీర్తిఁ బడయందగదే.

ప్రతిపదార్థము:

క్షోణిమండలమునన్ = ఈ భూమండలమునందు, కల = ఉన్నట్టి, ప్రాణులకున్ = జీవులకు, ఎడరు = ఆపద, ఐనన్ = కలిగినట్లయితే, అడ్డపడుచున్ = వారికి అడ్డుగా నిలిచి సహాయపడుతూ, తదీయ = వారియొక్క, త్రాణము = రక్షణను,

ఒనరించుచున్ = కలిగిస్తూ, నీ = నీయొక్క, ప్రాణంబులతోడన్ = ప్రాణములు కలిగి ఉంటూనే, కీర్తిన్ = యశస్సును, పడయన్ = పొందడము, తగదే = యోగ్యమైనది కాదా.

తాత్పర్యము: "రాజకుమారా! ఈ భూమిపై ఉన్న ప్రాణులకు ఆపద వచ్చినప్పుడు, నీవు బ్రతికి ఉండి వారికి అండగా నిలిచి రక్షించవచ్చు కదా! నీ ప్రాణాలను కాపాడుకుంటూనే లోకంలో కీర్తిని సంపాదించడం ఉత్తమమైన మార్గం కాదా! అంతేకాని ఇలా ప్రాణాలు విడవడం ఎందుకు?" అని శంఖచూడుడు పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. ప్రాణాలతో ఉంటూనే కీర్తిని పొందవచ్చు అనే అంశానికి 'ప్రాణుల కెడరైన నడ్డపడుచుఁ త్రాణం బొనరించుచు' అనే హేతువును చూపడం జరిగింది.

బ్రతికి ఉండి లోకోపకారం చేయడం వల్ల వచ్చే కీర్తి గొప్పదనే లౌకిక ధర్మాన్ని శంఖచూడుడు ఇక్కడ ప్రతిపాదించాడు.

213.

ఆ.వె. శంఖధవళ మైన శంఖపాలకులంబు
శంఖచూడు చేతఁ జాలఁ గందె
ననఁగ మీఁదఁ బుట్టు నపకీర్తి నాకది
చావు గాదే బ్రదుకుత్రోవ యేది.

ప్రతిపదార్థము:

శంఖ = శంఖము వలె, ధవళము = తెల్లనైన (నిర్మలమైన), ఐన = అయినట్టి, శంఖపాలు = శంఖపాలుడనే రాజు యొక్క, కులంబు = వంశము, శంఖచూడు చేతన్ = శంఖచూడుడనే నా వల్ల, చాలన్ = మిక్కిలి, కందెన్ = నల్లబడింది (కళంకితమైంది), అనఁగన్ = అనేలా, మీఁదన్ = భవిష్యత్తులో, పుట్టు = కలిగే, అపకీర్తి = అపయశస్సు, నాకున్ = నాకు, అది = ఆ నింద, చావు = మరణము, కాదే = కాదా, బ్రదుకు = నేను జీవించే, త్రోవ = మార్గము, ఏది = ఎక్కడుంది.

తాత్పర్యము: "ఓ మహానుభావా! శంఖము వలె అత్యంత నిర్మలమైన శంఖపాల వంశము, ఈ శంఖచూడుని పిరికితనం వల్ల, పరాయువును బలి ఇచ్చి బ్రతికాడనే నింద వల్ల అపకీర్తి పాలైంది అని లోకమంతా అనుకుంటుంది. భవిష్యత్తులో నాకు వచ్చే ఆ అపనింద నా పాలిటి చావుతో సమానం కాదా! పరుల ప్రాణాల వల్ల నేను బ్రతికే బ్రతుకు ఒక బ్రతుకేనా? నాకు బ్రదుకు తెరువు ఎక్కడుంది?" అని శంఖచూడుడు ఎంతో ఆవేదనతో పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / శ్లేషోక్తి. వంశం యొక్క నిర్మలత్వాన్ని శంఖముతో పోల్చడం జరిగింది ("శంఖధవళమైన"). 'శంఖపాలకులంబు', 'శంఖచూడు' అనే పదాల ప్రయోగంలో 'శంఖ' శబ్ద అనుప్రాస చమత్కారం శోభిల్లింది.

విశేషము: ఉత్తములకు అపకీర్తి అనేది మరణం కంటే భయంకరమైనదనే సనాతన ధర్మాన్ని (సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే) ఈ పద్యం ప్రతిబింబిస్తోంది.

214. వచనము:

వ. కావున నన్ను మన్నించెదవేని నీతెంపు మాని మరలు మని పునఃపునః ప్రణామంబు లాచరించి యాతని వేఁడికొని తల్లిం జూచి యోయమ్మ నెమ్మనంబున బమ్మరింపకుము నాకెన్ని జన్మంబులైన నీవ జననివి గ మ్మని మ్రొక్కి వీడుకొని దేవతాప్రణామోన్ముఖుం డై చని యాపాంత.

ప్రతిపదార్థము:

కావునన్ = ఆ కారణము చేత, నన్నున్ = నన్ను, మన్నించెదవు + ఏనిన్ = అనుగ్రహించినట్లయితే, నీ = నీయొక్క, తెంపు = సాహస ప్రయత్నాన్ని, మాని = విడిచిపెట్టి, మరలుము = వెనుకకు వెళ్ళిపోవయ్యా, అని = అంటూ, పునఃపునః = మాటిమాటికి, ప్రణామంబులు = నమస్కారములు, ఆచరించి = కావించి, ఆతనిన్ = ఆ జీమూతవాహనుడిని, వేఁడికొని = ప్రార్థించి, తల్లిన్ = తన తల్లిని, చూచి = కనుగొని, ఓ అమ్మ = ఓ జననీ, నెమ్మనంబునన్ = నీ నిండు మనస్సునందు, బమ్మరింపకుము (భ్రమరింపకుము/కలతపడకుము) = ఆందోళన చెందకుము, నాకున్ = నాకు, ఎన్ని = ఎన్ని, జన్మంబులు + ఐనన్ = జన్మలు ఎత్తవలసి వచ్చినా, నీవ = నీవే, జననివి = నా తల్లివి, కమ్ము = కావలసింది, అని = అంటూ, మ్రొక్కి = పాదాలకు నమస్కరించి, వీడుకొని = సెలవు తీసుకొని, దేవతా = దైవమునకు, ప్రణామ = నమస్కరించుట యందు, ఉన్ముఖుండు = సిద్ధపడినవాడు, ఐ = అయి, చని = వెళ్ళి, ఆ పాంతన్ = ఆ ప్రక్కనే ఉన్న.

తాత్పర్యము: "కాబట్టి నాపై దయ ఉంచి నీ సాహస ప్రయత్నాన్ని విరమించుకొని వెనుదిరిగి వెళ్ళిపో" అని శంఖచూడుడు జీమూతవాహనునికి మాటిమాటికి సాష్టాంగ నమస్కారాలు చేస్తూ వేడుకున్నాడు. ఆపై తన తల్లి వైపు తిరిగి, "అమ్మా! మనసులో ఏమాత్రం ఆందోళన చెందకు, నాకు ఎన్ని జన్మలు ఎత్తవలసి వచ్చినా నీవే నా తల్లిగా పుట్టాలి" అని వేడుకుంటూ ఆమె పాదాలకు మ్రొక్కి సెలవు తీసుకున్నాడు. మరణానికి ముందు దైవ ప్రార్థన చేయడం కోసం ఆ ప్రక్కనే ఉన్న ఆలయానికి వెళ్ళాడు.

విశేషాలు:

శంఖచూడుని ఉదాత్తమైన పితృభక్తి (మాతృభక్తి), మరణ భయాన్ని సైతం లెక్కచేయని అతని ధర్మనిరతి ఈ వచనంలో వ్యక్తమయ్యాయి.

215.

క. గోకర్ణ రాజకంకణు
గోకర్ణ నివాసుఁ జాపగుణగోకర్ణు ,
గోకర్ణశాయిమిత్రుని
గోకర్ణేశ్వరునిఁ జూచుకోరిక నేఁగెన్,

ప్రతిపదార్థము:

గోకర్ణ = గోకర్ణము అనే సర్పమును, రాజకంకణున్ = శ్రేష్ఠమైన కంకణముగా ధరించినవాడును, గోకర్ణనివాసున్ = గోకర్ణ క్షేత్రమందు నివసించువాడును, చాపగుణ = ధనస్సు యొక్క నారిని, గోకర్ణున్ (గోవు చెవి వరకు లాగువాడును) = ఆకర్ణాంతము లాగగలవాడును, గోకర్ణశాయి = క్షీరసముద్రమందు (లేదా గోకర్ణమందు) శయనించే విష్ణుమూర్తికి, మిత్రునిన్ = స్నేహితుడైనవాడును అగు, గోకర్ణేశ్వరునిన్ = ఆ గోకర్ణేశ్వరుడనే పరమశివుడిని, చూచు = దర్శించాలనే, కోరికన్ = ఇష్టముతో, ఏఁగెజ్ (ఏఁగెన్) = వెళ్ళెను.

తాత్పర్యము: పామును కంకణంగా ధరించినవాడు, గోకర్ణ క్షేత్రంలో నివసించేవాడు, ధనస్సు నారిని చెవి వరకు లాగగల పరాక్రమవంతుడు, విష్ణుమూర్తికి ప్రియమిత్రుడైన ఆ గోకర్ణేశ్వరుడిని (పరమశివుడిని) చివరిసారిగా దర్శించుకోవాలనే కోరికతో శంఖచూడుడు ఆ ఆలయానికి వెళ్ళాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస / లాటానుప్రాస అలంకారములు. 'గోకర్ణ' అనే పదం పద్యంలోని ప్రతి పాదంలోనూ ఆవృత్తి అవుతూ శివుని వివిధ విశేషణాలను తెలపడం వల్ల అద్భుతమైన శబ్దాలంకార చమత్కారం శోభిల్లింది.

మరణానికి ముందు శివదర్శనం చేసుకోవాలనే శంఖచూడుని ధార్మిక చింతన ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

216.

సీ. ఆట ఖేచరాత్మజుఁ డార్తునిఁ గాచుట
చేకూరు టెట్లని చింతనొంది
యర్ణవతీరగోకర్ణంబునకు వాఁడు
చని వచ్చునంతకుం జనఁ దలంచి
అత్తవారిచ్చిన యరుణాంశుకంబులు
వధ్యచిహ్నమునకు వలనుగాఁగఁ
పులకించి చని వధ్యశిలయెక్కిమదిఁజొక్కి'
గారుడాగమనంబుఁ గోరుచుండి

ఆ.వె. తల్లి కనకవతియుఁ దండ్రి ఖేచరపతి
కాంత మలయవతియే గాఁగనాకు
నీపరోపకార మెల్లజన్మంబులఁ
గలుగ వలయుననుచుఁ తలఁచునపుడు.

ప్రతిపదార్థము:

ఆటన్ = ఆ ప్రదేశమందు, ఖేచరాత్మజుఁడు = విద్యాధర రాజకుమారుడైన ఆ జీమూతవాహనుడు, ఆర్తునిన్ = కష్టంలో ఉన్న ఆ నాగకుమారుడిని, కాచుట = రక్షించడం, చేకూరుట = సిద్ధించడం, ఎట్లు = ఏ విధంగా అవుతుంది?, అని = అని, చింతన్ = ఆలోచనను, ఒంది = పొంది, వాఁడు = ఆ శంఖచూడుడు, అర్ణవతీర = సముద్ర తీరమందలి, గోకర్ణంబునకున్ = ఆ గోకర్ణ క్షేత్రమునకు, చని = వెళ్ళి, వచ్చునంతకున్ = తిరిగి వచ్చే లోపలే, చనన్ = (తానే బలిగా) వెళ్ళిపోవాలని, తలంచి = నిశ్చయించుకొని, అత్తవారు = తన మామగారి తరపు వారు, ఇచ్చిన = పెండ్లి కానుకగా ఇచ్చిన, అరుణాంశుకంబులు = ఎర్రని పట్టు వస్త్రములు, వధ్యచిహ్నమునకున్ = బలి పశువు యొక్క గుర్తుకు, వలను = అనుకూలము, కాఁగన్ = అయ్యేలా ధరించి, పులకించి = శరీరం పులకరింపగా, చని = వెళ్ళి, వధ్యశిల = ఆ బలిపీఠపు రాతిని, ఎక్కి = అధిరోహించి, మదిన్ = మనస్సులో, చొక్కి = పరవశించి, గారుడ = గరుత్మంతుని యొక్క, ఆగమనంబున్ = రాక కొరకు, కోరుచున్ + ఉండి = ప్రతీక్షిస్తూ ఉండి, తల్లి = నా తల్లి, కనకవతియున్ = కనకవతియును, తండ్రి = నా జనకుడు, ఖేచరపతియున్ = విద్యాధర మహారాజైన జీమూతకేతువును, కాంత = నా భార్య, మలయవతియే = ఆ మలయవతియును, నాకున్ = నాకు, కాఁగన్ =

లభించు గాక, ఈ = ఈ విధమైన, పరోపకారము = పరులకు ఉపకారము చేసే భాగ్యము, ఎల్ల = సమస్తమైన, జన్మంబులన్ = జన్మలందును, కలుగవలయున్ = సిద్ధించవలెను, అనుచున్ = అని, తలఁచు = మనసులో ధ్యానిస్తున్న, అపుడు = సమయంలో.

తాత్పర్యము: అక్కడ శంఖచూడుడు శివదర్శనానికి వెళ్ళగా, జీమూతవాహనుడు ఆ ఆర్తుడిని ఎలాగైనా రక్షించాలని గట్టిగా నిశ్చయించుకున్నాడు. శంఖచూడుడు సముద్రతీరంలోని గోకర్ణ క్షేత్రానికి వెళ్ళి తిరిగి వచ్చేలోపే తానే గరుడునికి బలి కావాలనుకున్నాడు. తన వివాహ సమయంలో అత్తగారింటి వారు ఇచ్చిన ఎర్రని పట్టు వస్త్రాలనే వధ్యచిహ్నంగా (బలి వస్త్రాలుగా) ధరించాడు. పరోపకారం చేయబోతున్నాననే సంతోషంతో శరీరం పులకరింపగా, ఆ వధ్యశిల (బలిపీఠం) పైకి ఎక్కి కూర్చున్నాడు. మనసులో భగవంతుడిని ధ్యానిస్తూ, గరుడుని రాక కోసం ఆశగా ఎదురుచూడసాగాడు. "నాకు రాబోయే జన్మలన్నింటిలోనూ కనకవతియే తల్లిగా, జీమూతకేతువే తండ్రిగా, మలయవతియే భార్యగా లభించాలి. ప్రతి జన్మలోనూ పరుల కోసం ప్రాణాలర్పించే ఈ పరోపకార భాగ్యం నాకు కలగాలి" అని అతడు మనసులో ప్రార్థిస్తున్న సమయంలో—

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము / గుణోత్కర్ష. ఎర్రని వివాహ వస్త్రాలను వధ్యచిహ్నంగా మార్చుకోవడంలో ఉన్న త్యాగ వైభవాన్ని కవి ఎంతో ఉదాత్తంగా వర్ణించాడు.

ప్రతి జన్మలోనూ పరోపకార గుణమే కావాలని కోరుకోవడం జీమూతవాహనుని లోకోత్తర పుణ్యస్వరూపానికి నిదర్శనం.

217.

మ. గిరు లల్లాడఁగ నర్కుతేరు దొలఁగం గీర్ణంబులై మింటిపైఁ
తరువుల్ గ్రద్దలభంగి నాడఁగ సముద్రం బెల్ల ఘూర్ణిల్లఁగాఁ
హరిదంతంబులు పక్షకాంతి నవసంధ్యాలీలఁ గీలింపఁగా
గరుడుం డార్చుచు వచ్చె నచ్చటికి నాకారంబు ఘోరంబుగన్ .

ప్రతిపదార్థము:

గిరులు = పర్వతములు, అల్లాడఁగన్ = కంపించిపోతుండగా, అర్కు = సూర్యుని యొక్క, తేరు = రథము, దొలఁగన్ = దారి తప్పునట్లుగా, మింటిపైనన్ = ఆకాశ మార్గమందు, తరువుల్ = పెద్ద పెద్ద వృక్షములు, గీర్ణంబులు = పిరిగి ముక్కలైనవై, గ్రద్దల = గద్ద పక్షుల, భంగిన్ = విధముగా, ఆడఁగన్ = ఎగిరిపోతుండగా, సముద్రంబు = సాగరము, ఎల్లన్ = అంతా, ఘూర్ణిల్లఁగాన్ = పెద్ద ధ్వనితో అల్లకల్లోలమవగా, హరిదంతంబులు = దిక్కుల యొక్క చివరలు, పక్ష = తన రెక్కల యొక్క, కాంతిన్ = బంగారు ప్రకాశము చేత, నవసంధ్యా = కొత్తదైన సాయంకాలపు ఎరుపు, లీలన్ = విలాసమును, కీలింపఁగాన్ = పొందేలా ప్రకాశింపగా, ఘోరముగన్ = భయంకరమైన, ఆకారంబుగన్ = రూపముతో, గరుడుండు = ఆ గరుత్మంతుడు, ఆర్చుచున్ = భీకరముగా గర్జిస్తూ, అచ్చటికిన్ = ఆ వధ్యశిల ప్రదేశమునకు, వచ్చెన్ = వచ్చెను.

తాత్పర్యము: తన రెక్కల గాలి వేగానికి కొండలు కంపిస్తున్నాయి; సూర్యుని రథమే దారి తప్పుతోంది; పెద్ద పెద్ద చెట్లు వేళ్లతో సహా ఊడిపోయి ఆకాశంలో గద్దల్లా ఎగిరిపోతున్నాయి; సముద్రమంతా భీకర ధ్వనితో అల్లకల్లోలమవుతోంది. తన బంగారు రెక్కల కాంతి వల్ల దిక్కులన్నీ కొత్త సంధ్యాసమయం వచ్చాయా అన్నట్లు ఎర్రగా ప్రకాశిస్తున్నాయి. అటువంటి భయంకరమైన రూపంతో, ఆకాశం బద్దలయ్యేలా గర్జిస్తూ గరుత్మంతుడు ఆ బలిపీఠం వద్దకు దూసుకువచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అతిశయోక్తి అలంకారము / ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. గరుడుని రెక్కల గాలికి చెట్లు గద్దల్లా ఎగిరాయనడం అతిశయోక్తి. రెక్కల కాంతి వల్ల దిక్కులు సంధ్యాసమయం వలె మారాయనడంలో ఉత్ప్రేక్ష ఉంది.

గరుడుని భీకరమైన ఆగమనాన్ని, అతని పరాక్రమ తీవ్రతను కవి మత్తేభ విక్రీడిత వృత్తంలో ఎంతో ఓజోగుణ ప్రధానంగా వర్ణించాడు.

218.

ఉ. వచ్చి యతండు మస్తమున వ్రయ్యలు వారఁగఁ తన్ని ముక్కునక
గ్రుచ్చి వియత్పథంబునకుఁ గొంచుఁ జనంగఁ కిరీటరత్నముల్
చెచ్చెర మాంసఖండముల చెల్వున భూమిఁ పడంగ నిచ్చలో
మెచ్చి కుమారకుండు ధృతిమేరువు మే లొనగూడె నా కనన్ .

ప్రతిపదార్థము:

వచ్చి = ఆ బలిపీఠం వద్దకు చేరి, అతండు = ఆ గరుత్మంతుడు, మస్తమునన్ = (వధ్యశిలపై ఉన్న జీమూతవాహనుని) శిరస్సుపై, వ్రయ్యలు = ముక్కలు, వారఁగన్ = అయ్యేలా, తన్ని = గట్టిగా తన్ని, ముక్కునన్ = తన తీక్షణమైన ముక్కుతో, గ్రుచ్చి = పొడిచి పట్టుకొని, వియత్పథంబునకున్ = ఆకాశ మార్గము వైపునకు, కొంచున్ = తీసుకొని, చనంగన్ = వెళ్తుండగా, కిరీటరత్నముల్ = అతని శిరస్సుపైనున్న కిరీటములోని మణులు, చెచ్చెరన్ = వేగముగా, మాంసఖండముల = రక్తమాంసముల ముక్కల యొక్క, చెల్వునన్ = రూపముతో, భూమిన్ = నేలపై, పడంగన్ = రాలిపోతుండగా, కుమారకుండు = ఆ రాజకుమారుడైన జీమూతవాహనుడు, ధృతి = ధైర్యమునందు, మేరువు = మేరు పర్వతము వంటివాడై, నిచ్చలోన్ (నిచ్చలున్ + మదిలోన్) = తన మనస్సునందు, మెచ్చి = సంతోషించి, నాకున్ = నాకు, మేలు = లోకోపకారము అనే శ్రేష్ఠమైన పుణ్యము, ఒనగూడెన్ = సిద్ధించింది, అనన్ = అని భావించెను.

తాత్పర్యము: గరుత్మంతుడు వచ్చి, వధ్యశిలపై కూర్చున్న జీమూతవాహనుని తలపై తల పగిలిపోయేలా గట్టిగా తన్నాడు. తన పదునైన ముక్కుతో పొడిచి పట్టుకొని ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోయాడు. ఆ దెబ్బకు జీమూతవాహనుని కిరీటంలోని రత్నాలు రక్తంతో తడిసి మాంసం ముక్కల్లా నేలపై రాలిపడ్డాయి. అయినా మేరుపర్వతం లాంటి నిశ్చల ధైర్యం గల ఆ రాజకుమారుడు మనసులో ఎంతో సంతోషించాడు. "ఆహా! ఒక ఆర్తుడిని కాపాడే గొప్ప పుణ్యకార్యం ఈ రోజు నాకు లభించింది కదా!" అని పరవశించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / రూపక చాయలు. రక్తం తడిసిన కిరీటపు మణులు నేలపై పడడాన్ని మాంసం ముక్కలతో పోల్చడం జరిగింది ("మాంసఖండముల చెల్వున"). జీమూతవాహనుడిని 'ధృతిమేరువు' (ధైర్యంలో మేరు పర్వతం) అని రూపించాడు.

శరీరానికి అంతటి ఘోరమైన గాయం అవుతున్నా, పరోపకారానందంలో జీమూతవాహనుడు మునిగిపోవడం అతని త్యాగ నిరతికి పరమావధి.

219.

ఉ నంబరసీమనుండి మలయాద్రిశిలాస్థలి వ్రాలి యేకచి
త్తంబున మాంసఖండములు దర్పము గ్రమ్మగఁ త్రెంచి మ్రింగఁగా
నంబరబారినందనుఁడు హర్షరసంబున మేను వొంగ వ
క్త్రంబుజ ముల్లసిల్లఁ బులాకాంకితుఁడై విహగేంద్రుఁ జూచినన్ .

ప్రతిపదార్థము:

అంబరసీమ నుండి = ఆకాశ మార్గము నుండి, మలయాద్రి = మలయ పర్వతం యొక్క, శిలాస్థలిన్ = రాతి బండపై, వ్రాలి = దిగి, ఏకచిత్తంబునన్ = ఏకాగ్రతతో (ఆకలితో), దర్పము = గర్వము (ఆశ), క్రమ్మగన్ = అతిశయించగా, మాంసఖండములు = (జీమూతవాహనుని శరీరమందలి) మాంసపు ముక్కలను, త్రెంచి = చీల్చి, మ్రింగఁగాన్ = భక్షిస్తుండగా, అంబరబారినందనుఁడు (జీమూతవాహనుఁడు) = విద్యాధర రాజకుమారుడు, హర్షరసమునన్ = అమితమైన ఆనందము చేత, మేను = శరీరము, పొంగన్ = పులకించగా, వక్త్ర + అంబుజము = ముఖపద్మము, ఉల్లసిల్లన్ = వికసించగా, పులకాంకితుఁడు = రోమాంచము కలిగినవాడు, ఐ = అయి, విహగేంద్రున్ = ఆ పక్షిరాజైన గరుడుని, చూచినన్ = చూసెను.

తాత్పర్యము: గరుడుడు ఆకాశం నుండి మలయ పర్వతపు రాతి బండపైకి దిగాడు. ఆకలితో ఎంతో ఆశగా జీమూతవాహనుని శరీరం నుండి మాంసం ముక్కలను చీల్చి తినడం ప్రారంభించాడు. తన శరీరాన్ని తింటున్నా గాని, ఆ రాజకుమారుడు ఎంతో ఆనందంతో మునిగిపోయాడు. పరోపకార తృప్తితో అతని దేహమంతా పులకరించింది; ముఖపద్మము మరింతగా వికసించింది. ఆ స్థితిలోనే అతడు ఎంతో ప్రశాంతంగా ఆ పక్షిరాజు వైపు చూశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / స్వభావోక్తి. ముఖాన్ని పద్మంతో రూపించడం వల్ల ఇది రూపకాలంకారమైంది ("వక్త్రంబుజము"). తన దేహాన్ని శత్రువు తింటున్నా ఆనందించడం సామాన్య మానవులకు సాధ్యం కాని లోకోత్తర త్యాగ స్థితి. ఈ పద్యం జీమూతవాహనుని ధీరోదాత్త త్యాగ వైభవాన్ని పరిపూర్ణంగా ఆవిష్కరించింది.

220. వచనము:

వ. అంతఁ బక్షీంద్రుండు.

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = ఆ సమయంలో, పక్షీంద్రుఁడు = పక్షులకు రాజైన ఆ గరుత్మంతుడు.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో ఆ పక్షిరాజైన గరుత్మంతుడు (జీమూతవాహనుని ముఖంలో ఉన్న ప్రశాంతతను గమనించి ఆశ్చర్యపోయాడు)——

విశేషాలు:

తర్వాతి పద్యంలో గరుడుడు వ్యక్తపరచబోయే ఆశ్చర్యానికి ఈ చిన్న వచనం ప్రవేశికగా నిలిచింది.

221.

ఉ. వేదన మేను స్రుక్క దరవిందముకాంతిఁ దొఱంగ దాననం
బాదరణంబు నాయెడ మహాఘన మైనది యంతరంగ మా
మోదతరంగితంబు నిజమూర్తివిలాసము దివ్య మిట్టి కా

కోదరజాతి లేదు సుగుణో తమ ఎవ్వఁడ వీవు నావుడున్

ప్రతిపదార్థము:

సుగుణోత్తమ = సద్గుణములలో శ్రేష్ఠుడా, వేదనన్ = ఇంతటి నరకయాతన పెడుతున్నా, మేను = నీ శరీరము, స్రుక్కదు = ఏమాత్రం కృశించిపోవడము లేదు (సత్తువ కోల్పోలేదు), ఆననము = నీ ముఖము, అరవిందము = పద్మము యొక్క, కాంతిన్ = శోభను, తొఱంగదు = విడిచిపెట్టడము లేదు (వాడిపోలేదు), నాయెడన్ = నా పట్ల, ఆదరణంబు = దయాపూర్వకమైన గౌరవము, మహోఘనము = మిక్కిలి ఎక్కువైనది, ఐనది = అయింది, అంతరంగము = నీ మనస్సు, ఆమోద = సంతోషము అనే, తరంగితంబు = అలలతో కూడినదిగా ఉంది, నిజ = నీయొక్క, మూర్తి = శరీరము యొక్క, విలాసము = వైభవము, దివ్యము = అలౌకికమైనదిగా ఉంది, ఇట్టి = ఇటువంటి (శాంతము గల), కాకోదర = పాముల, జాతి = వంశము, లేదు = లోకములో ఎక్కడా ఉండదు, ఈవు = నీవు, ఎవ్వఁడవు = ఎవరివి?, నావుడున్ = అని గరుడుడు అడుగగా.

తాత్పర్యము: "సద్గుణశ్రేష్ఠుడా! నేను నీ మాంసాన్ని పీల్చి తింటున్నా నీ దేహం ఏమాత్రం చలించడం లేదు; నీ ముఖం పద్మంలా వికసిస్తోందే కానీ వాడిపోవడం లేదు; నిన్ను చంపుతున్న నా పట్ల నీ చూపుల్లో అంతులేని ఆదరణ కనిపిస్తోంది; నీ మనసు సంతోష తరంగాలతో నిండి ఉంది; నీ రూపం దివ్యంగా వెలుగుతోంది. హింసా స్వభావం గల పాముల జాతిలో ఇంతటి శాంతమూర్తి ఎక్కడా ఉండడు. అసలు నువ్వు ఎవరివి?" అని గరుడుడు ఆశ్చర్యంతో అడిగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక అలంకారము / రూపక చాయలు. దేహాన్ని నరుకుతున్నా బాధ పడకపోవడం, ముఖం వాడిపోకపోవడం వంటి విరుద్ధ పరిణామాలను వర్ణించడం వల్ల వ్యతిరేకాలంకారమైంది. మనసును సంతోషపు అలలుగా రూపించాడు ("ఆమోదతరంగితంబు").

విశేషాలు: క్రూర శత్రువైన గరుడుని హృదయం కూడా జీమూతవాహనుని శాంతి గుణానికి కరిగిపోవడం ఇక్కడి విశేషం.

222.

ఉ. ఎవ్వఁడ నైన నేమి' మది నిన్ని విచారము లేల నీకు నొం
డెవ్వఁడు భక్షణం బగు నహీశ్వరబంధువు గాక యియ్యెడ
మవ్వము దప్ప దంగలత మానపు గంటుల రక్తపూరములో
క్రొవ్విన మాంస మున్నయది కొమ్ము భుజింపు భుజంగమాంతకా.

ప్రతిపదార్థము:

భుజంగమాంతకా = పాములను అంతమొందించే ఓ గరుత్మంతుడా, నేను, ఎవ్వఁడను = ఎవరిని, ఐనన్ = అయినప్పటికీ, ఏమి = నీకు వచ్చే నష్టమేముంది?, మదిన్ = నీ మనస్సులో, ఇన్ని = ఇన్ని విధములైన, విచారములు = ఆలోచనలు, నీకున్ = నీకు, ఏల = ఎందుకు?, ఈ యెడన్ = ఈ సమయంలో, అహీశ్వర = పాముల రాజు యొక్క, బంధువు = చుట్టము (ఒక పాము), కాక = కాకుండా, ఒండు = మరియొక, ఎవ్వఁడు = ఎవరైనా, భక్షణంబు = నీకు ఆహారము, అగున్ = అవుతాడా (కాదు, నేనే నీ ఆహారాన్ని), అంగలత = తీగ వంటి నా శరీరం యొక్క, మవ్వము = మృదుత్వము (సత్తువ), తప్పదు = ఇంకా తగ్గలేదు, మానపు = మానని (తాజా), గంటుల = గాయాల నుండి వచ్చే, రక్తపూరములోన్ = నెత్తుటి ప్రవాహము కింద,

క్రొవ్విన = క్రొవ్వుతో కూడిన, మాంసము = బలమైన మాంసము, ఉన్నయది = ఇంకా మిగిలే ఉంది, కొమ్ము = తీసుకో, భుజింపుము = తృప్తిగా తినుము.

తాత్పర్యము: "పాముల నంతమొందించే గరుత్మంతుడా! నేను ఎవరినైతే నీకేం? నీ మనసులో ఇన్ని ఆలోచనలు ఎందుకు? నీ ఆహారంగా ఈ బలిపీఠం వద్దకు వచ్చిన నేను పాముల వంశానికి చెందినవాడిని కాక మరెవరిని? తీగ లాంటి నా దేహంలో సత్తువ ఇంకా తగ్గలేదు, ఈ తాజా గాయాల కింద రక్తం కారుతున్న క్రొవ్విన మాంసం ఇంకా చాలా ఉంది, సందేహించకుండా దానిని కోసుకొని తృప్తిగా తిను" అని జీమూతవాహనుడు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. దేహాన్ని తీగతో రూపించడం వల్ల ("అంగలత") రూపకాలంకారమైంది.

విశేషము: తనను తింటున్న శత్రువుకు ఆకలి తీరలేదని భావించి, ఇంకా మాంసం ఉందని తనే స్వయంగా తినమని కోరడం జీమూతవాహనుని నిరుపమాన త్యాగనిరతికి నిదర్శనం.

223.

క. అనునెడ నాగోకర్ణే
శునకుం బ్రణమిల్లి శంఖచూడుఁడు మగుడం
జనుదెంచి వధ్యశిలమీఁ
ద నవం బగు ర క్తబిందుతతిఁ బొడఁగాంచెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అనునెడన్ = ఆ విధంగా జీమూతవాహనుడు పలుకుతున్న సమయంలో, శంఖచూడుఁడు = ఆ నాగకుమారుడైన శంఖచూడుడు, ఆ = ఆ, గోకర్ణేశునకున్ = గోకర్ణ క్షేత్రమందలి శివునికి, ప్రణమిల్లి = నమస్కారము చేసుకొని, మగుడన్ = తిరిగి, చనుదెంచి = ఆ వధ్యశిల వద్దకు వచ్చి, వధ్యశిల మీఁదన్ = ఆ బలిపీఠపు బండపైన, నవంబు = తాజాదైన, అగు = అయినట్టి, రక్తబిందు = నెత్తుటి చుక్కల యొక్క, తతిన్ = సమూహాన్ని, పొడఁగాంచెన్ = కళ్లారా చూశాడు.

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుడు ఆ విధంగా పలుకుతున్న సమయంలో, అటు ఆలయానికి వెళ్ళిన శంఖచూడుడు శివదర్శనం పూర్తిచేసుకొని వేగంగా వధ్యశిల వద్దకు తిరిగి వచ్చాడు. అక్కడ బలిపీఠపు రాతిపై తాజా నెత్తుటి చుక్కలు కుప్పలుగా పడి ఉండటాన్ని అతడు కళ్లారా చూశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. శివదర్శనం చేసుకొని తిరిగి వచ్చిన శంఖచూడుడు, బలిపీఠంపై రక్తాన్ని చూసి ఆందోళన చెందడాన్ని కవి సహజంగా వర్ణించాడు.

శంఖచూడుడు అనుకున్నట్లుగానే జీమూతవాహనుడు తనకంటే ముందే గరుడునికి బలి అయ్యాడని ఈ పద్యం ద్వారా స్పష్టమవుతోంది.

224.

ఆ.వె. కాంచి మున్నతండు వంచించి వచ్చుట
తెలిసి తన్నుఁ దాన తిట్టికొనుచుఁ

కులముఁ గావనైతి గురునాజ్ఞఁ దప్పితి

నన్ను డాఁచి యొకని మన్నిగొంటి.

ప్రతిపదార్థము:

కాంచి = ఆ నెత్తుటి చుక్కలను చూసి, మున్ను = ముందే, అతండు = ఆ జీమూతవాహనుడు, తన్నున్ = తనను, వంచించి = మోసగించి (తనకు తెలియకుండా), వచ్చుట = ఇక్కడికి బలిగా రావడం, తెలిసి = గ్రహించి, తన్నున్ + తాన = తనను తానే, తిట్టికొనుచున్ = నిందించుకుంటూ, కులమున్ = నా సర్వ వంశాన్ని, కావన్ + ఐతిన్ = రక్షించుకోలేకపోయాను, గురు = నా తల్లిదండ్రుల యొక్క, ఆజ్ఞన్ = మాటను, తప్పితిన్ = అతిక్రమించాను, నన్నున్ = నన్ను, దాఁచి = దాచుకొని, ఒకని = ఒక పరమ పుణ్యాత్ముని యొక్క, మన్నిన్ = ప్రాణాన్ని, కొంటిన్ = బలి తీసుకున్నాను కదా.

తాత్పర్యము: ఆ నెత్తుటి చుక్కలను చూసి, జీమూతవాహనుడు తనకు తెలియకుండా తనకంటే ముందే వచ్చి గరుడునికి బలి అయ్యాడని శంఖచూడుడు గ్రహించాడు. తనను తాను నిందించుకుంటూ ఇలా అనుకున్నాడు: "అయ్యో! నా వంశ కీర్తిని కాపాడలేకపోయాను; నా తల్లిదండ్రుల ఆజ్ఞను దాటాను; నన్ను నేను దాచుకొని ఒక పుణ్యాత్ముని ప్రాణాన్ని బలి తీసుకున్నాను కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. శంఖచూడుడు తనను తాను నిందించుకోవడానికి గల కారణాలను (వంశాన్ని కాపాడలేకపోవడం, ఒకరి ప్రాణాన్ని బలిగొనడం) హేతువులుగా చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

తన స్థానంలో పరాయువు బలి కావడం ఉత్తముడైన శంఖచూడునికి తీవ్ర ఆత్మగ్లానిని కలిగించిందని ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

225.

ఆ.వె. ఇట్టి కష్టజీవ మేటికి నాకని

గడంగి యచటి కేఁగుదెంచి'

ఖేచరేంద్రతనయుఁ జూచుచుఁ తలయూఁచి

భుజగవైరిఁ జూచి భుజగవరుఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్టి = ఇతరుల ప్రాణాల వల్ల బ్రతికే ఇటువంటి, కష్ట = నిందలతో కూడిన, జీవము = బ్రతుకు, నాకున్ = నాకు, ఏటికిన్ = ఎందుకు?, అని = అని భావించి, కడంగి = నిశ్చయించుకొని, అచటికిన్ = ఆ గరుడుడు ఉన్న ప్రదేశమునకు, ఏఁగుదెంచి = పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి, భుజగవరుఁడు = సర్పాధిపుడైన ఆ శంఖచూడుడు, ఖేచరేంద్రతనయున్ = విద్యాధర రాజు కుమారుడైన ఆ జీమూతవాహనుడిని, చూచుచున్ = తిలకిస్తూ, తలయూఁచి = దుఃఖముతో తల పంకించి, భుజగవైరిన్ = పాముల శత్రువైన ఆ గరుడుని, చూచి = కనుగొని (ఇట్లనియెన్).

తాత్పర్యము: "ఒక పుణ్యాత్ముని ప్రాణాలను బలి ఇచ్చి బ్రతికే ఇటువంటి నిందాపూర్వకమైన బ్రతుకు నాకెందుకు? నేను చావడమే మేలు" అని శంఖచూడుడు నిశ్చయించుకున్నాడు. గరుడుడు ఉన్న కొండ చరియ వద్దకు పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చాడు. అక్కడ గాయాలతో పడి ఉన్న జీమూతవాహనుడిని చూసి దుఃఖంతో తల ఊపాడు. ఆపై పాముల శత్రువైన గరుడుని వైపు తిరిగి ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: పరికర అలంకార ఛాయలు. గరుడుని 'భుజగవైరి' (పాముల శత్రువు) అని, శంఖచూడుడిని 'భుజగవరుఁడు' (ఉత్తమ పాము) అని సార్థక పదాలతో కవి వర్ణించాడు.

తన ప్రాణాలను కాపాడుకోవడం కంటే వంశ గౌరవం ముఖ్యమని భావించిన శంఖచూడుని ధీరత్వం ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

226.

మ. వినతానందన దీనరక్షణపరున్- విద్యాధగేంద్రాత్మజుం
తిన ధర్మం బగునే సహింపు మకటా దృష్టింపవే పాము
తినవే యాచవి మున్నెఱుంగవె భవద్భీతాత్ముఁడౌ రాజుపం
పున నే వచ్చితి నాగపుత్రుఁడ ననుం బోనీక భక్షింపుమా.

ప్రతిపదార్థము:

వినతానందన = వినతకు సంతోషాన్ని కలిగించే ఓ గరుత్మంతుడా, **దీన** = కష్టాల్లో ఉన్నవారిని, **రక్షణపరున్** = కాపాడే దీక్ష గలవాడును, **విద్యాధర + ఇంద్ర + ఆత్మజున్** = విద్యాధర చక్రవర్తి కుమారుడునైన ఈ పుణ్యాత్ముడిని, **తినన్** = భక్షించడం, **ధర్మంబు** = న్యాయము, **అగునే** = అవుతుందా (కాదు కదా), **అకటా** = అయ్యో, **సహింపుము** = నా మాటలను ఓర్చుకో, **దృష్టింపవే** (వీక్షింపవే) = ఇతని శరీరాన్ని ఒక్కసారి సరిగ్గా చూడు, **పాము తినవే** = నువ్వు తినాల్సింది పామును కదా, **ఆ చవి** = ఆ పాము మాంసం యొక్క రుచి, **మున్ను** = ముందే, **ఎఱుంగవె** = నీకు తెలియదా?, **భవత్** = నీకు, **భీత** = భయపడిన, **ఆత్ముఁడు** = మనస్సు గల, **ఔ** = అయినట్టి, **రాజు** = మా సర్పరాజు వాసుకి యొక్క, **పంపునన్** = ఆజ్ఞ ప్రకారం, **నేన్** = నేనే, **వచ్చితిన్** = ఇక్కడికి బలిగా వచ్చాను, **నాగపుత్రుఁడన్** = నేను పాము కొడుకును (నాగుడిని), **ననున్** = నన్ను, **పోనీక** = వదిలిపెట్టకుండా, **భక్షింపుమా** = తినుము.

తాత్పర్యము: "ఓ గరుత్మంతుడా! ఆర్తులను రక్షించే దీక్ష పూనిన విద్యాధర రాజకుమారుడైన ఈ పుణ్యాత్ముడిని తినడం నీకు ధర్మమా? కాదు కదా! అయ్యో, ఒక్కసారి ఇతని శరీరాన్ని సరిగ్గా చూడు, నువ్వు తినాల్సింది పామును కదా! పాము మాంసం రుచి నీకు ముందే తెలుసు కదా, ఇతని శరీరం పాము శరీరం కాదు. నీకు భయపడిన మా రాజు వాసుకి ఆజ్ఞ ప్రకారం ఈ రోజు బలి ఇవ్వవలసిన నిజమైన నాగకుమారుడిని నేనే. నన్ను వదిలిపెట్టకుండా తిను, ఈ పుణ్యాత్ముడిని విడిచిపెట్టు" అని శంఖచూడుడు గరుడుడితో అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. జీమూతవాహనుడిని తినడం అధర్మమని చెప్పడానికి 'ఇతడు విద్యాధర రాజకుమారుడు, దీనరక్షణపరుడు' అనే హేతువులను, తాను నిజమైన నాగపుత్రుడననే కారణాన్ని చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

మత్తేభ విక్రీడిత వృత్తంలో సాగిన ఈ పద్యం శంఖచూడుని సత్యనిష్ఠను, జీమూతవాహనుని ప్రాణాలను కాపాడాలనే అతని తపనను అద్భుతంగా ఆవిష్కరించింది.

227. వచనము:

వ. అనిన గరుడుండు పడియున్న యక్కుమారకుం జూచి నే నెఱుంగనైతి నీ కీదుర్మరణోద్యోగం బేల యనవుడు నతం డే మని చెప్పుదు నాయత్నం బంతయు విఫలం బయ్యె.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని శంఖచూడుడు చెప్పగా, గరుడుండు = ఆ గరుత్మంతుడు, పడియున్న = గాయాలతో పడి ఉన్న, ఆ + కుమారకున్ = ఆ జీమూతవాహనుడిని, చూచి = తిలకించి, నేను = నేను, ఎఱుంగన్ + ఐతిన్ = తెలుసుకోలేకపోయాను, నీకున్ = నీకు, ఈ = ఈ, దుర్మరణ = ఘోరమైన మరణాన్ని పొందాలనే, ఉద్యోగంబు = ప్రయత్నము, ఏల = ఎందుకు?, అనవుడున్ = అని అడుగగా, అతండు = ఆ జీమూతవాహనుడు, ఏమని = ఏమని, చెప్పుదున్ = వివరించగలను?, నా = నా యొక్క, యత్నంబు = ప్రయత్నము, అంతయున్ = అంతా, విఫలంబు = వ్యర్థము, అయ్యెన్ = అయిపోయింది (అని పలికెను).

తాత్పర్యము: శంఖచూడుడు ఆ మాట అనేసరికి గరుడుడు దిగ్భ్రాంతి చెందాడు. గాయాలతో పడి ఉన్న జీమూతవాహనుడిని చూసి, "అయ్యో! నువ్వు పాములు కావనే విషయం నేను తెలుసుకోలేకపోయాను. అసలు నీకు ఈ ఘోర మరణాన్ని కొనితెచ్చుకోవాలనే ప్రయత్నం ఎందుకు?" అని అడిగాడు. దానికి జీమూతవాహనుడు ఎంతో విచారంతో, "ఓ పక్షిరాజా! ఏమని చెప్పను? ఒక ఆర్తుడిని పూర్తిగా కాపాడాలనే నా ప్రయత్నం అంతా విఫలమైపోయింది కదా! (నువ్వు నన్ను సగం తిన్నావు, ఈ లోపే శంఖచూడుడు తిరిగి వచ్చాడు, కాబట్టి నా త్యాగం సఫలం కాలేదు)" అన్నాడు.

విశేషాలు:

తన ప్రాణం పోతుందనే బాధ కంటే, ఆర్తుడిని పూర్తిగా రక్షించలేకపోయానే, తన త్యాగ ప్రయత్నం విఫలమైందే అనే జీమూతవాహనుని ఆవేదన అతని లోకోత్తర వ్యక్తిత్వానికి అద్దం పడుతోంది.

228.

క. వికలము లగుప్రాణంబుల
నొకయుపకారంబు సేయనోపుదు నని కౌ
తుకమున నినుఁ గొలువఁగ వీ
డకటా యవసానవైరి యై చనుదెంచెన్.

ప్రతిపదార్థము:

వికలములు = ఎప్పటికైనా నశించిపోయే, అగు = అయినట్టి ఈ, ప్రాణంబులన్ = ప్రాణములతో, ఒక = ఒకానొక, ఉపకారంబు = పరోపకారమును, చేయన్ = ఆచరించడానికి, ఓపుదున్ = సమర్థుడను అవుతాను, అని = అని భావించి, కౌతుకమునన్ = ఎంతో కుతూహలముతో, నినున్ = నిన్ను (గరుడుడిని ఆహారముగా), కొలువఁగన్ = ఆశ్రయించగా, వీడు (ఈ శంఖచూడుడు) = ఇదిగో ఈ నాగకుమారుడు, అకటా = అయ్యో, అవసాన = నా ప్రాణములు పోయే చివరి క్షణంలో, వైరి = శత్రువు, ఐ = అయి, చనుదెంచెన్ = ఇక్కడికి వచ్చాడు కదా.

తాత్పర్యము: "ఎప్పటికైనా అంతమైపోయే ఈ ప్రాణాలతో ఒక పాము ప్రాణాన్ని కాపాడే పరోపకార భాగ్యం లభించిందని నేను ఎంతో సంతోషంతో నిన్ను ఆశ్రయించాను. కానీ అయ్యో! నేను పూర్తిగా బలి కాకముందే, నా ప్రాణాలు పోయే చివరి క్షణంలో ఈ శంఖచూడుడు తిరిగి వచ్చి నా సత్కార్యానికి శత్రువులా అడ్డుపడ్డాడు కదా!" అని జీమూతవాహనుడు అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: విరోధాభాస అలంకారము. తనను రక్షించడానికి వచ్చిన శంఖచూడుడిని 'అవసానవైరి' (చివరి క్షణంలో వచ్చిన శత్రువు) అని అనడంలో విరోధాభాస చమత్కారం ఉంది. తన త్యాగానికి అడ్డువచ్చినందువల్ల అతడిని శత్రువుగా భావించాడు. తన దేహాన్ని రక్షించుకోవాలని చూడక, త్యాగ సిద్ధి వైఫల్యానికి బాధపడటం జీమూతవాహనునికే సాధ్యమైన ఉదాత్త గుణము.

229.

చ. అనునెడ శంఖచూడుఁడు రయంబున దగ్గఱ వచ్చి యెత్తి యో
ఘనకరుణార్ద్రమానస యకారణబాంధవ సత్యసంధ యీ
వినతసుతుండు నీ వనువివేకము లేక యహీంద్రుఁ డంచు నీ
సునఁ తెగటార్చె నొక్కొ యనుచుం తను వంటఁగఁ జేర్చి యేడ్వఁగ్గ,

ప్రతిపదార్థము:

అనునెడన్ = జీమూతవాహనుడు ఆ విధంగా పలుకుతున్న సమయంలో, శంఖచూడుఁడు = ఆ శంఖచూడుడు, రయంబునన్ = వేగముగా, దగ్గఱన్ = అతని చెంతకు, వచ్చి = చేరి, ఎత్తి = (పడియున్న జీమూతవాహనుడిని) పైకి లేపి, ఓ ఘన = మిక్కిలి ఎక్కువైన, కరుణా = దయ చేత, ఆర్ద్ర = తడిసిన, మానస = మనస్సు కలవాడా, అకారణబాంధవ = ఎటువంటి స్వార్థము లేని చుట్టమా (కారణము లేని బంధువుడా), సత్యసంధ = ఇచ్చిన మాటపై నిలబడే సత్యశీలుడా, ఈ = ఈ, వినతసుతుండు = వినత కుమారుడైన గరుత్మంతుడు, నీవు = నీవు ఎవరో, అను = అనే, వివేకము = తెలివి, లేక = లేకుండా, అహీంద్రుఁడు = పాముల రాజు (పాము) అని, అంచున్ = భావిస్తూ, ఈసునన్ = కోపముతో, తెగటార్చెన్ + ఒక్కొ = నిన్ను చంపివేశాడు కదా, అనుచున్ = అంటూ, తనువున్ = అతని దేహాన్ని, అంటఁగన్ + చేర్చి = తన శరీరానికి హత్తుకొని, ఏడ్వఁగన్ = బిగ్గరగా విలపించగా.

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుడు అలా అంటుండగా, శంఖచూడుడు వేగంగా అతని దగ్గరకు వచ్చి, కింద పడి ఉన్న అతనిని చేతులతో పైకి లేపాడు. "ఓ పరమ దయామయుడా! స్వార్థం లేని నా బంధువుడా! సత్యసంధుడా! ఈ గరుడుడు నువ్వు ఎవరో తెలుసుకోలేక, కేవలం ఒక పామువని భావించి, క్రోధంతో నిన్ను ఇంతగా గాయపరిచాడు కదా!" అని ఏడుస్తూ, జీమూతవాహనుని రక్తసిక్తమైన దేహాన్ని తన గుండెలకు హత్తుకొని బిగ్గరగా విలపించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / పరికర ఛాయలు. 'ఘనకరుణార్ద్రమానస', 'అకారణబాంధవ', 'సత్యసంధ' అనే సార్థక విశేషణాలతో శంఖచూడుడు జీమూతవాహనుడిని స్తుతిస్తూ ఏడవడాన్ని కవి చంపకమాలలో అత్యంత కరుణరసాత్మకంగా వర్ణించాడు.

ఉపకారి ప్రాణాపాయ స్థితిలో ఉండగా చూసి ఆర్తుడైన శంఖచూడుని కృతజ్ఞతా నిరతి ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

230.

ఆ.వె. వధ్యచిహ్న మైనవసనంబుఁ జూచితి
నెఱుఁగనైతి నీఁ డెవ్వఁ డనిన
వ్యోమచరవిభుండు జీమూతవాహనుం

డనుడు వెఱఁగుపడుచు నడలి గరుడి.

ప్రతిపదార్థము:

వధ్యచిహ్నము = బలి పశువు యొక్క గుర్తు, ఐన = అయినట్టి, వసనంబున్ = ఆ ఎర్రని వస్త్రాన్ని, చూచితిన్ = చూశాను, ఈఁడు = ఇతడు, ఎవ్వఁడు = ఎవరు?, అని = అనే విషయము, ఎఱుఁగన్ + ఐతిన్ = తెలుసుకోలేకపోయాను, అనినన్ = అని గరుడుడు పలుకగా, వ్యోమచర = ఆకాశంలో సంచరించే విద్యాధరులకు, విభుండు = రాజైన, జీమూతవాహనుఁడు = ఈతడు జీమూతవాహనుడు, అనుడున్ = అని శంఖచూడుడు చెప్పగా, గరుడి = ఆ గరుత్మంతుడు, వెఱఁగుపడుచున్ = మిక్కిలి ఆశ్చర్యపోతూ, అడలి = వ్యాకులత చెందెను.

తాత్పర్యము: గరుడుడు శంఖచూడుడిని చూసి, "నేను ఇతని ఒంటిపై ఉన్న బలి వస్త్రాన్ని చూసి పామనుకున్నాను కానీ, ఇతడు ఎవరో తెలుసుకోలేకపోయాను" అన్నాడు. దానికి శంఖచూడుడు "ఓ పక్షిరాజా! ఇతడు సామాన్యుడు కాడు, విద్యాధర చక్రవర్తియైన జీమూతవాహనుడు" అని చెప్పాడు. ఆ మాట వినగానే గరుడుడు దిగ్భ్రాంతి చెంది, తాను ఎంతటి మహాపాపం చేశానోనని మనసులో ఎంతో ఆందోళన చెందాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. గరుడుడు వెరగుపడి అడలడానికి గల కారణం 'ఇతడు విద్యాధర విభుడైన జీమూతవాహనుడు' అని తెలియడమే.

లోకమంతా ఎవరి కీర్తిని కొనియాడుతుందో, అటువంటి లోకోత్తర పుణ్యపురుషుని తాను ఆహారంగా తిన్నానని తెలిసి గరుడుని మనసులో పశ్చాత్తాపం ప్రారంభమైందని ఈ పద్యం తెలుపుతోంది.

231.

క. మందర తటమున హిమవ

త్కందరముల మలయసీమఁ గైలాసమునన్

బృందారక సుందరు లా

నందంబునఁ బాడు ఖచరనందనుఁ డితఁడే

ప్రతిపదార్థము:

మందర = మందర పర్వతం యొక్క, తటమునన్ = చరియలందును, హిమవత్ = హిమవత్పర్వతం (హిమాలయం) యొక్క, కందరములన్ = గుహలందును, మలయసీమన్ = మలయ పర్వత ప్రాంతములందును, కైలాసమునన్ = కైలాస పర్వతమునందును, బృందారక = దేవతల యొక్క, సుందరులు = శ్రేష్ఠులైన కాంతలు, ఆనందంబునన్ = ఎంతో సంతోషముతో, పాడు = కీర్తిస్తూ గానము చేసే, ఖచరనందనుఁడు = విద్యాధర రాజకుమారుడు, ఇతఁడే = ఈతడే సుమా!

తాత్పర్యము: "శంఖచూడుడు గరుడునితో ఇంకా ఇలా అన్నాడు: 'ఓ పక్షిరాజా! మందర పర్వత ప్రాంతాలలో, హిమాలయ గుహలలో, మలయ పర్వత సరిహద్దులలో, చివరకు పరమశివుని కైలాస పర్వతం పైన... దేవతా సుందరీమణులంతా ఎంతో సంతోషంతో ఎవరి మహోన్నత కీర్తిని గానము చేస్తుంటారో, అటువంటి జగత్ప్రసిద్ధుడైన విద్యాధర రాజకుమారుడు జీమూతవాహనుడు ఈతడే!' "

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉదాత్త అలంకారము. జీమూతవాహనుని వైభవాన్ని, వివిధ పవిత్ర పర్వతాలపై దేవతా స్త్రీలు అతని కీర్తిని గానము చేయడమనే మహోన్నత ఐశ్వర్య వృత్తాంతాన్ని వర్ణించడం వల్ల ఇది ఉదాత్తాలంకారమైంది.

లోకమంతా కొనియాడే ఉత్తమ పురుషుని చరిత్ర గరుడునికి ఇక్కడ మరింత స్పష్టమైంది.

232.

క. కడు బుణ్యం డగు నీతని
మడియించిన శోకవహ్ని మడియుట కంటెన్
సుడిగొని జడనిధి నుడికెడు
బడబాగ్నిం బడుదు కడిఁదిపాపం బడఁగన్ .

ప్రతిపదార్థము:

గరుడి తనలో, కడున్ = మిక్కిలి, పుణ్యుండు = పుణ్యాత్ముడు, అగు = అయినట్టి, ఈతనిన్ = ఈ జీమూతవాహనుడిని, మడియించిన = సంహరించినందువల్ల కలిగే, శోక = దుఃఖము అనే, వహ్నిన్ = నిప్పునందు, మడియుటకంటెన్ = కాలి నశించిపోవడం కంటే, కడిఁది = ఘోరమైన, పాపంబు = నా పాపము, అడఁగన్ = నశించేలా, సుడిగొని = సుడులు తిరుగుతూ, జడనిధిన్ = సముద్ర గర్భమందు, ఉడికెడు = వేడెక్కుతున్న, బడబాగ్నిన్ = బడబాగ్నిలో, పడుదున్ = దూకి ప్రాణాలు విడుస్తాను.

తాత్పర్యము: ఆ మాటలు విని గరుడుడు తీవ్ర పశ్చాత్తాపంతో తనలో తాను ఇలా అనుకున్నాడు: "అయ్యో! పరమ పుణ్యాత్ముడైన ఈ జీమూతవాహనుడిని గాయపరిచి చంపినందుకు నాకు కలిగే దుఃఖసముద్రంలో, శోకాగ్నిలో పడి నశించడం కంటే... నేను చేసిన ఈ ఘోర పాపం అంతమొందేలా, సముద్ర గర్భంలో సుడులు తిరుగుతూ ఉడికిపోయే భయంకర బడబాగ్నిలో దూకి నా ప్రాణాలను త్యాగం చేస్తాను".

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. దుఃఖాన్ని అగ్నిగా రూపించడం వల్ల ("శోకవహ్ని") రూపకాలంకారమైంది.

జీమూతవాహనుని మహోన్నత వ్యక్తిత్వం క్రూర శత్రువైన గరుడునిలో కూడా ఆత్మత్యాగం చేసుకునేంత పశ్చాత్తాపాన్ని రేకెత్తించిందని ఇక్కడ నిరూపితమైంది.

233.

సీ. అనుడు నంతకమున్న తనయుకిరీటర
త్నంబు కోడలియంకతలముమీఁదఁ
పడిన నాపడఁతుక పతిశేఖరం బని
బెగడుచు ముందటం బెట్టె నంతఁ
గాంతయుఁ దాను నిర్ఘాతపాతం బైన
తరుపుకైవడిఁ గూలి తడసి తెలిసి
ఫణిఫణామణి యని భావించి సుతునిది
గాఁ జూచి అన్నృతి గలుగు టెఱిఁగి

తే.గీ. మూర్ఛన౦దుచు శోకాగ్నిమునిఁగి దైవ
మనఘు నేటికిఁ బాపితే యనుచు దండ్రి
దనతోడ నడలినడువ మారుత ప్రేరితం బగుపూరిబొమ్మ
భాతి నేతెంచె జీమూతకేతుఁ డటకు.

ప్రతిపదార్థము:

అనుడున్ = అని గరుడుడు అనుకుంటుండగా, అంతకున్ + మున్న = అంతకంటే ముందే, తనయు = తన కుమారుని యొక్క, కిరీట = మకుటము నందలి, రత్నంబు = మణి, కోడలి = తన కోడలైన మలయవతి యొక్క, అంకతలము మీఁదన్ = ఒడిలో, పడినన్ = రాలిపడగా, ఆ పడఁతుక = ఆ మలయవతి, పతి = తన భర్తయొక్క, శేఖరంబు = శిరోమణి, అని = అని గుర్తించి, బెగడుచున్ = మిక్కిలి భయపడుతూ, ముందటన్ = (తన అత్తమామల) ఎదుట, పెట్టెన్ = ఉంచెను, అంతన్ = ఆ సమయంలో, కాంతయున్ = ఆ తల్లియైన కనకవతియును, తాను = తండ్రియైన జీమూతకేతువును, నిర్ఘాతపాతము = పిడుగు దెబ్బ, ఐన = తగిలినట్టి, తరువు = వృక్షము, కైవడిన్ = విధముగా, కూలి = కిందపడి, తడసి = కొంచెం సేపటికి, తెలిసి = తేరుకొని, ఫణిఫణామణి = పాము తలపై ఉండే మణి, అని = అని, భావించి = మొదట తలచి, (ఆపై) సుతునిది = తన కొడుకైన జీమూతవాహనునిది, కాన్ = కావడం, చూచి = గ్రహించి, వాని, మృతి = మరణము, గలుగుట = సంభవించడాన్ని, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, మూర్ఛనొందుచున్ = స్పృహ కోల్పోతూ, శోక = దుఃఖము అనే, అగ్నిన్ = నిప్పునందు, మునిఁగి = మునిగిపోయి, దైవమా = ఓ దైవమా, అనఘున్ = పుణ్యాత్ముడైన నా కొడుకును, ఏటికిన్ = ఎందుకు, పాపితే (బాపితే) = మా నుండి దూరం చేశావు, అనుచున్ = అంటూ, తండ్రి = ఆ తండ్రి, తనతోడన్ = తన భార్యతో కలిసి, అడలి = ఏడుస్తూ, నడువన్ = ప్రయాణమై రాగా, మారుత = గాలి చేత, ప్రేరితంబు = కదల్చబడిన, పూరిబొమ్మ = గడ్డి బొమ్మ, భాతిన్ = విధముగా, జీమూతకేతుఁడు = ఆ జీమూతకేతు మహారాజు, అటకున్ = ఆ కొండ చరియ వద్దకు, ఏతెంచెన్ = వచ్చెను.

తాత్పర్యము: అక్కడ గరుడుడు పశ్చాత్తాపపడుతుండగా, ఇటు అడవిలో అంతకంటే ముందే ఒక వింత జరిగింది. గరుడుని దెబ్బకు రాలిన జీమూతవాహనుని కిరీటపు మణి ఆకాశం నుండి నేరుగా వచ్చి మలయవతి ఒడిలో పడింది. అది తన భర్త కిరీటపు మణి అని గుర్తుపట్టి ఆమె భయంతో అత్తమామల ముందర పెట్టింది. ఆ మణిని చూడగానే తల్లి కనకవతి, తండ్రి జీమూతకేతువు పిడుగు పడిన చెట్లలా కింద కూలిపోయారు. కొద్దిసేపటికి తేరుకొని, మొదట అది పాము మణి అనుకున్నారు కానీ, అది తమ కొడుకు కిరీటమణి అని, అతనికి మరణం సంభవించిందని గ్రహించారు. మళ్లీ మూర్ఛపోతూ, దుఃఖ సముద్రంలో మునుగుతూ, 'దైవమా! మా పుణ్యమూర్తిని ఎందుకు దూరం చేశావు' అని ఏడుస్తూ బయలుదేరారు. తీవ్రమైన గాలికి కొట్టుకుపోయే ఒక గడ్డి బొమ్మలాగా, దుఃఖంతో తూలుకుంటూ జీమూతకేతు మహారాజు ఆ కొండ చరియ వద్దకు చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / రూపక అలంకారము. పుత్రశోకంతో తల్లిదండ్రులు కిందపడడాన్ని పిడుగు పడిన చెట్టుతో పోల్చడం జరిగింది ("నిర్ఘాతపాతం బైన తరువుకైవడిఁ"). దుఃఖంతో తూలుకుంటూ వచ్చే వృద్ధ తండ్రిని గాలికి కొట్టుకుపోయే గడ్డి బొమ్మతో పోల్చాడు ("మారుత ప్రేరితం బగుపూరిబొమ్మ భాతిన్"). 'కైవడి', 'భాతి' అనేవి ఉపమావాచకాలు. దుఃఖాన్ని అగ్నిగా రూపించాడు ("శోకాగ్ని").

సీస పద్యంలో పుత్రుని ఆపదను గ్రహించిన వృద్ధ మాతాపితరుల, భార్య యొక్క ఆర్తిని కవి హృదయవిదారకంగా చిత్రించాడు.

234. వచనము:

వ. ఇట్లు చనుదెంచి యట గురుజనప్రాణభయాకులుం డైనెత్తుట జొత్తిల్లిన యురగ కుమారునిమీఁద నొరగిన కుమారుమ్రోల వాలి.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, చనుదెంచి = అక్కడికి చేరుకొని, అట = ఆ కొండపై, గురుజన = తన తల్లిదండ్రుల యొక్క, ప్రాణ = ప్రాణములకు, భయ = భయము చేత, ఆకులుండు = వ్యాకులత చెందినవాడును, నెత్తుటన్ = రక్తము చేత, జొత్తిల్లిన = తడిసిపోయినవాడును అగు, ఉరగకుమారుని మీఁదన్ = ఆ నాగకుమారుడైన శంఖచూడుని పైన, ఒరగిన = వాలిపోయిన (పడియున్న), కుమారు = తన కొడుకైన జీమూతవాహనుని, మ్రోలన్ = ఎదుట, వాలి = కిందపడి.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా జీమూతకేతువు అక్కడికి వచ్చేసరికి... అక్కడ తల్లిదండ్రుల ప్రాణాల కొరకై భయపడుతూ, రక్తంతో తడిసిపోయి ఉన్న శంఖచూడుని పైన స్పృహతప్పి పడి ఉన్న తన కుమారుడు జీమూతవాహనుడు కనిపించాడు. ఆ దృశ్యాన్ని చూసి తండ్రి గుండె పగిలి, కొడుకు దేహం ముందర వాలిపోయాడు.

విశేషాలు:

కథలో కరుణ రసం పరాకాష్ఠకు చేరిన ఘట్టమిది. కొడుకు రక్తసిక్త దేహాన్ని చూసిన తండ్రి వేదన వర్ణనాతీతం.

235.

సీ. ఓయయ్య మీబావయును నీవు నాడుచు
నున్నార లని నమ్మి యుంటిఁగాక '
దవ్వేగనిత్తునే తడసిన రానైతిఁ
గుణరత్న మౌ నిన్నుఁ గోలుపడితి
రాజ్యంబు విడిచి యరణ్యంబుఁ జేరియు .
నీ సేవ సౌఖ్యంబు నెగడఁగంటి
సద్భక్తిసేయవే సరగున నోయన్న
చెడుగుఁబాములకేల జీవమీయ
ఆ.వె. గరుడనఖముఖాగ్రఘాతంబునకుఁ జొరఁ
బూనె మెత్తనైన మే నదెట్లు
మాకు దిక్కుగలరె యోకరుణాకర
చీఁకు చేతికోల చిన్ని కుఱ్ఱ .

ప్రతిపదార్థము:

ఓయయ్య = ఓ నాయనా (కుమారా), మీ = నీవును, బావయును = నీ బావమరదియైన మిత్రావసువును కలిసి, ఆడుచున్ = ఆనందముగా విహరిస్తూ, ఉన్నారలు = ఉన్నారని, అని = భావించి, నేను, నమ్మి = విశ్వసించి, ఉంటిన్ + కాక = అడవిలో ఉండిపోయాను కానీ, దవ్వు = ఇంతటి దూరము, ఏగన్ = నిన్ను వెళ్ళడానికి, ఇత్తునే = అనుమతిస్తానా?, తడసినన్ =

ఆలస్యము కావడం వల్ల, రానైతిన్ = సమయానికి రాలేకపోయాను, గుణ = సద్గుణములకు, రత్నము = మణి వంటివాడవైన, ఓ = అయినట్టి, నిన్నున్ = నిన్ను, కోలుపడితిన్ = పోగొట్టుకున్నాను కదా, రాజ్యంబున్ = నా రాజ్యాన్ని, విడిచి = త్యజించి, అరణ్యంబున్ = అడవిని, చేరియున్ = ఆశ్రయించినప్పటికీ, నీ = నీయొక్క, సేవ = సేవ అనే, సౌఖ్యంబున్ = సుఖాన్ని, నెగడఁగంటిన్ = పొంది బ్రతికాను, నోయన్న (ఓ యన్నా) = ఓ నా ముద్దుల కొడుకా, సరగునన్ = వేగముగా లేచి, సద్భక్తి = ఎప్పటిలాగే భక్తితో, చేయవే = నన్ను సేవించవమ్మా, చెడుగు = క్రూరమైన, పాములకున్ = సర్పముల కొరకై, జీవము = నీ ప్రాణాన్ని, ఈయన్ + ఏల = ఇవ్వడం ఎందుకు?, గరుడ = ఆ గరుత్మంతుని యొక్క, నఖ = గోళ్ల యొక్కయు, ముఖ = ముక్కు యొక్కయు, అగ్ర = పదునైన కొనల, ఘాతంబునకున్ = దెబ్బలకు, మెత్తనైన = ఎంతో సుకుమారమైన నీ, మేను = శరీరము, చొరన్ = లోనవడానికి, అదెట్లు = ఏ విధంగా, పూనెన్ = సిద్ధపడిందో కదా!, ఓ కరుణాకర = దయామయుడా, మాకున్ = వృద్ధులమైన మాకు, ఇక, దిక్కు = రక్షకులు, కలరె = ఉన్నారా?, చిన్ని = చిన్నవాడవైన నా, కుఱ్ఱ = కుమారా, చీఁకు = గ్రుడ్డివాని, చేతి = చేతిలోని, కోల = కర్ర వంటివాడవు కదా (నువ్వు లేక మేమెలా బ్రతకాలి).

తాత్పర్యము: "జీమూతకేతువు కొడుకును చూసి ఇలా విలపించాడు: 'నాయనా! నువ్వు, నీ బావ కలిసి ఆడుకుంటూ తిరుగుతున్నారని నమ్మి నేను ఆశ్రమములోనే ఉండిపోయాను సుమా! నువ్వు ఇంత దూరము ఒంటరిగా వస్తుంటే నేను ఊరుకుంటానా? ఆలస్యం కావడం వల్ల సమయానికి రాలేకపోయాను, సద్గుణాల మణివైన నిన్ను పోగొట్టుకున్నాను. రాజ్యాన్ని వదిలి అడవికి వచ్చినా నీ సేవలోనే నేను ఎంతో సుఖాన్ని చూశాను. ఓ నాయనా! త్వరగా లేచి నన్ను సేవించవమ్మా! ఈ క్రూరమైన పాముల కోసం నీ ప్రాణాన్ని ఎందుకు ఇచ్చావు? గరుడుని పదునైన గోళ్లు, ముక్కు దెబ్బలకు నీ సుకుమారమైన దేహం ఎలా తట్టుకుందో కదా! ఓ దయామయుడా! వృద్ధులమైన మాకు ఇక దిక్కెవరు? గ్రుడ్డివాని చేతిలోని కర్ర లాంటి వాడివి కదా నా చిన్ని కుమారా! నువ్వు లేక మేమెలా బ్రతకాలి?' "

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / కావ్యలింగ చాయలు. కుమారుడిని గుణములకు రత్నముగాను ("గుణరత్నము"), వృద్ధ తల్లిదండ్రులకు 'గ్రుడ్డివాని చేతి కర్ర' గాను రూపించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన రూపకాలంకారమైంది ("చీఁకు చేతికోల"). పుత్రుని కోల్పోయిన తండ్రి యొక్క నిస్సహాయతను, ఆర్తిని కవి సీస పద్యంలో అత్యంత కరుణాత్మకంగా వర్ణించాడు.

236. వచనము:

వ. అని పలవరించుచు మేనంటి చూచుచుండఁ గనకవతియుం గనుఁగవ నశ్రుపూరంబు తోరంబుగాఁ పెదవులు దడుపుచు మొగము వెలవెలం బుచ్చుచుర గోడలిం గూడి గోడాడుచు

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా, పలవరించుచున్ = తండ్రి దుఃఖంతో కలవరిస్తూ, మేను = కొడుకు శరీరాన్ని, అంటి = తాకి, చూచుచున్ + ఉండఁగన్ = చూస్తున్న సమయంలో, కనకవతియున్ = తల్లియైన కనకవతియును, కనుఁగవ = తన కళ్ల జంట నుండి, అశ్రుపూరంబు = కన్నీటి ప్రవాహము, తోరంబుగాన్ = దట్టముగా (ఎక్కువగా) కారుతుండగా, పెదవులు = పెదవులను, తడుపుచున్ = తడుపుకుంటూ, మొగము = ముఖమును, వెలవెలన్ = వెలవెలబోయేలా, పుచ్చుచున్ = ఉంచుకుంటూ, కోడలిన్ = తన కోడలైన మలయవతిని, కూడి = వెంటబెట్టుకొని, గోడాడుచున్ (విలపించుచు) = ఏడుస్తూ పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి.

తాత్పర్యము: తండ్రి ఆ విధంగా పలవరిస్తూ కొడుకు శరీరాన్ని తాకి చూస్తున్న సమయంలో, తల్లి కనకవతి కూడా కళ్ల నిండా కన్నీరు మున్నీరుగా కారుతుండగా, భయంతో పెదవులు తడి ఆరిపోతుండగా, ముఖమంతా వెలవెలబోతుండగా, తన కోడలైన మలయవతిని వెంటబెట్టుకొని విలపిస్తూ అక్కడికి పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చింది.

విశేషాలు:

పుత్రుని దుస్థితిని చూసి తల్లి, భార్య పొందిన శోక తీవ్రతకు ఈ వచనం ప్రవేశికగా నిలిచింది.

237.

సీ ఓతండ్రి యందఱ నొక్క పెట్టునఁ జంపఁ
గడఁగితి వొకపాముఁ గావఁబూని
ధనకనకాదులు తనియ నిత్తురు గాక
ప్రాణంబు లొసఁగెడు ప్రభుఁడు గలఁడె
తనతల్లికడుపు చల్లన చేసికొన నోపి
శంఖచూడుఁడు నీకుఁ జా వొనర్చె :
జీఁకువట్టినకోల యీకుమారుం డని
గరుడుని కేలొకో కరుణలేదు
ఆ వె. దైవమేల యిట్లు దలఁచే నే నెట్లోర్తు
నేమి సేయుదాన నెందుఁ జొత్తుఁ
పాసి యేఁగఁ తగునె మూసినముత్తెమ
పంజరమ్ముచిలుక పసిఁడిబొమ్మ.

ప్రతిపదార్థము:

తల్లి కనకవతి రోదిస్తూ, ఓ తండ్రి = ఓ నా ముద్దుల తండ్రీ (కొడుకా), ఒక = ఒకే ఒక్క, పామున్ = సర్పాన్ని, కావన్ = రక్షించడానికి, పూని = నిశ్చయించుకొని, ఒక్క పెట్టునన్ = ఒకేసారి, అందఱన్ = మమ్మల్ని అందరినీ, చంపన్ = దుఃఖముతో చంపడానికి, కడఁగితివి = పూనుకున్నావు కదా, లోకంలో, ధన = సంపదలను, కనక = బంగారము, ఆదులు = మొదలైన వాటిని, తనియన్ = తృప్తికలుగునట్లు, ఇత్తురు = దానము చేస్తారు, కాక = అంతేకాని, ప్రాణంబులు = తన ప్రాణాలనే, ఒసఁగెడు = దానమిచ్చే, ప్రభుఁడు = మహానుభావుడు, కలఁడె = ఎక్కడైనా ఉంటాడా?, తన = తనయొక్క, తల్లి = కన్నతల్లి, కడుపు = గర్భాన్ని (మనస్సును), చల్లన చేసుకొనన్ = ఓదార్చుకోవడానికి, ఓపి = సమర్థుడై, శంఖచూడుఁడు = ఆ శంఖచూడుడు, నీకున్ = నీకు, చావు = ఈ మరణ సంకటాన్ని, ఒనర్చెన్ = కలుగజేశాడు, వృద్ధులమైన మాకు, జీఁకుపట్టినకోల = గ్రుడ్డివాని చేతి కర్ర లాంటివాడు, ఈ = ఈ, కుమారుండు = నా కొడుకు, అని = అని తెలిసి కూడా, గరుడునికిన్ = ఆ గరుత్మంతునికి, ఏల + ఒకొ = ఎందుకనో కదా, కరుణ = దయ, లేదు = కలగలేదు, దైవము = ఆ భగవంతుడు, ఏల = ఎందుకు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, తలఁచెన్ = ఆలోచించాడు, నేను = నేను, ఎట్లు = ఏ విధంగా, ఓర్తున్ = ఈ బాధను భరించగలను?, ఏమి = ఏమి, చేయుదానన్ = చేయగలను?, ఎందున్ = ఏ ప్రదేశమందు, చొత్తున్ = ప్రవేశించగలను (ఎక్కడికి వెళ్ళగలను)?, మూసిన = దాచిపెట్టుకున్న, ముత్తెము = ముత్యము వంటివాడా, పంజరమ్ము =

పంజరములోని, చిలుక = చిలుక వంటివాడా, పసిఁడిబొమ్మ = బంగారు ప్రతిమ వంటివాడా, మమ్మల్ని, పాసి = విడిచిపెట్టి, ఏఁగన్ = వెళ్ళిపోవడం, తగునె = నీకు తగునా?

తాత్పర్యము: "తల్లి కనకవతి ఏడుస్తూ ఇలా అంది: 'ఓ నా తండ్రీ! ఒక్క పాము ప్రాణాన్ని కాపాడటం కోసం, మమ్మల్ని అందరినీ ఒకేసారి దుఃఖంతో చంపడానికి సిద్ధపడ్డావా? లోకంలో యాచకులకు ధనకనకాలను తృప్తిగా దానం చేస్తారు కానీ, ఇలా తన ప్రాణాలనే దానమిచ్చే మహానుభావుడు ఎక్కడైనా ఉంటాడా? ఆ శంఖచూడుడు తన తల్లి కడుపు చల్లగా చూసుకోవడం కోసం, నిన్ను మాకు కాకుండా చేసి ఈ చావులోకి నెట్టాడు. వృద్ధులమైన మాకు ఇతడే చేతికర్ర అని తెలిసి కూడా ఆ గరుడునికి ఏమాత్రం దయ కలగలేదు కదా! దైవం మాకెందుకు ఇంతటి అన్యాయం తలచాడు? నేనెలా భరించగలను? దాచుకున్న ముత్యం లాంటివాడా, పంజరంలోని చిలుక లాంటివాడా, నా బంగారు బొమ్మా! మమ్మల్ని వదిలి వెళ్ళిపోవడం నీకు న్యాయమా?' "

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / ఆక్షేపము. కుమారుడిని 'మూసిన ముత్యము' గాను, 'పంజరపు చిలుక' గాను, 'బంగారు బొమ్మ' గాను వరుసగా రూపించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన మాలారూపక అలంకారమైంది ("మూసినముత్తెమ పంజరమ్ముచిలుక పసిఁడిబొమ్మ").

పుత్రుని కోల్పోయిన తల్లి హృదయ విదారకమైన ఆక్రందనను కవి సీస పద్యంలో కరుణరసార్ద్రంగా మలిచాడు.

238.

క. మలయవతిమీఁదిప్రేమము
మలయించెనె దైవ మిట్లు మ మ్మెడచేసెం
బలుకొకటి బ్రాఁతి చిలుకల
కొలికీ నాచందమామకూనా నీకున్.

ప్రతిపదార్థము:

నా, చందమామకూనా = చందమామ లాంటి చిన్న కుమారా, మలయవతి మీఁది = నీ భార్యయైన మలయవతిపై ఉన్న, ప్రేమము = అనురాగము, మలయించెనె (నశించెనె) = ఇట్టే ముగిసిపోయిందా?, దైవము = ఆ భగవంతుడు, ఇట్లు = ఈ విధంగా, మమ్మున్ = మమ్మల్ని అందరినీ, ఎడచేసెన్ = దూరం చేశాడు కదా, చిలుకలకొలికి = చిలుక వంటి అందము గల నీ భార్య కొరకైనా, నీకున్ = నీకు, ఒక్క = ఒక్కటైనా, బ్రాఁతి = ఆదరపూర్వకమైన, పలుకు = మాట పలుకడం, లేకపోయెనే (పలుకొకటి బ్రాతి నిలవదా).

తాత్పర్యము: " 'నా చందమామ లాంటి కొడుకా! నూతన వధువు మలయవతిపై నీకున్న ప్రేమ ఇంతలోనే ముగిసిపోయిందా? దైవం మమ్మల్ని ఇలా విడదీశాడు కదా! చిలుక లాంటి నీ సతి కొరకైనా కనీసం ఒక్క మాటైనా మాట్లాడవా నాయనా!' అని తల్లి విలపించింది".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా రూపక చాయలు. కొడుకును చందమామతోను, కోడలిని చిలుకతోను పోల్చడం జరిగింది ("చందమామకూనా", "చిలుకలకొలికి").

నూతన వధువును విడిచిపెట్టి కొడుకు ప్రాణాలు విడుస్తుండగా చూసి తల్లి పడుతున్న వేదన ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

239. వచనము:

వ. అని విలాపింపఁగఁ బ్రాణహానికి శంకించెద రని తన ప్రాణంబులు చిక్కఁబట్టి యల్లన కనువిచ్చి జననీజనకులం జూచి,

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా, విలాపింపఁగన్ = తల్లిదండ్రులు విలపిస్తుండగా, తన, ప్రాణహానికిన్ = తన మరణం చూసి వారు ప్రాణాలు విడుస్తారని, శంకించెదరు +అని = భయపడతారని భావించి, తన = తనయొక్క, ప్రాణంబులు = పోతున్న ఊపిరిని, చిక్కబట్టి = గట్టిగా ఆపుకొని, అల్లన = మెల్లగా, కనువిచ్చి = కళ్ళు తెరిచి, జననీజనకులను = తన తల్లిదండ్రులను, చూచి = తిలకించి (ఇట్లనియెన్).

తాత్పర్యము: తల్లిదండ్రులు ఆ విధంగా ఏడుస్తుండగా, తన మరణాన్ని చూసి వారు కూడా ప్రాణాలు విడుస్తారేమోనని జీమూతవాహనుడు భయపడ్డాడు. అందుకని పోతున్న తన ఊపిరిని గట్టిగా బిగబట్టి, మెల్లగా కళ్ళు తెరిచి, తన తల్లిదండ్రుల వైపు చూసి ఎంతో ధీరత్వంతో ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:

మరణ శయ్యపై ఉండి కూడా తల్లిదండ్రుల ప్రాణాల కొరకు ఆందోళన చెందే జీమూతవాహనుని పితృభక్తి ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

240.

క. గురులార మీరు నాకై
పురపురఁ బొక్కంగవలదు భువి "ధర్మస్య
త్వరితాగతి'' యనుపలుకునఁ
పరహిత మొనరింపఁ గంటి బ్రదు కిది గాదే.

ప్రతిపదార్థము:

గురులార = నా తల్లిదండ్రులారా, మీరు = మీరంతా, నాకై = నా కొరకు, పురపురన్ = పురపురమంటూ, బొక్కంగవలదు = లోలోపల ఏడుస్తూ తపించవద్దు, భువిన్ = ఈ భూమిపై, "ధర్మస్య త్వరితాగతిః" = ధర్మకార్యాన్ని వెంటనే ఆచరించాలి, అను = అనే, పలుకునన్ = పెద్దల మాట ప్రకారం, పరహితము = పరులకు మేలును (ప్రాణరక్షణను), ఒనరింపన్ = చేయడానికి, కంటిన్ = నోచుకున్నాను, బ్రదుకు = నిజమైన జీవిత సార్థకత, ఇది = ఇటువంటిదే, కాదే = కాదా!

తాత్పర్యము: "తల్లిదండ్రులారా! నా కోసం మీరెవరూ పురపురమంటూ ఏడవకండి, బాధపడకండి. 'మంచి పనిని, ధర్మాన్ని ఆలస్యం చేయకుండా వెంటనే ఆచరించాలి' అని పెద్దలు చెబుతారు కదా! ఆ మాట ప్రకారం నేను ఒక ఆర్తుడి ప్రాణాన్ని కాపాడే పరోపకార భాగ్యాన్ని పొందగలిగాను. పరుల కోసం ప్రాణాలర్పించే ఇటువంటి బ్రతుకే కదా నిజమైన జీవితం!" అని జీమూతవాహనుడు ధైర్యం చెప్పాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆర్థాంతరన్యాస అలంకారము. 'ధర్మస్య త్వరితాగతిః' (ధర్మానికి త్వరితగతిన నడవాలి) అనే సంస్కృత ధర్మసూక్తిని సామాన్య సత్యంగా పేర్కొంటూ, తాను చేసిన పరోపకార కార్యాన్ని విశేషంగా సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారమైంది.

మరణ సమక్షంలో కూడా ధర్మ సూక్తులను స్మరిస్తూ, పరోపకారమే నిజమైన జీవితమని చాటిన జీమూతవాహనుని మహోన్నత వ్యక్తిత్వానికి ఈ పద్యం అద్దం పడుతోంది.

241.

ఉ. అస్థిగృహంబు దేహము దురాశలఁ జిల్లులు వోవస్రుక్కి రో
గస్థితిఁ జిక్కి చచ్చు టధికం బగుమోసము గాక, దానిలో
నస్థిర మైనప్రాణమున నగ్గువ' మిక్కిలిగా జగంబునన్
సుస్థిర మైనకీర్తిఁ గొన జూచిన లాభమునం గొఱంతయే

ప్రతిపదార్థము:

దేహము = ఈ శరీరము, అస్థిగృహంబు = ఎముకల యొక్క కూడలి (ఎముకల ఇల్లు), దురాశలన్ = అంతులేని కోరికల చేత, చిల్లులు వోవన్ = రంధ్రములు పడిపోయేలా, స్రుక్కి = క్షీణించిపోయి, రోగస్థితిన్ = వ్యాధుల పాలై, చిక్కి = కృశించి, చచ్చుటు = మరణించడము, అధికంబు = మిక్కిలి పెద్దదైన, అగు = అయినట్టి, మోసము = వంచన (వ్యర్థము), కాక = కాకుండా మరేమిటి?, దానిలోన్ = అటువంటి శరీరములో, అస్థిరము = శాశ్వతము కానిది, ఐన = అయినట్టి, ప్రాణమునన్ = ఈ ఊపిరిని అడ్డుపెట్టి, జగంబునన్ = ఈ లోకమందు, మిక్కిలిగాన్ = మిన్నగా, అగ్గువ (అన్నువ/ఆధిక్యత) = గొప్పతనము కలిగేలా, సుస్థిరము = ఎల్లకాలము నిలిచేది, ఐన = అయినట్టి, కీర్తిన్ = యశస్సును, కొనన్ = సంపాదించుకోవడానికి, చూచినన్ = ప్రయత్నిస్తే, లాభమునన్ = వచ్చే ప్రయోజనములో, కొఱంతయే = ఏమైనా తక్కువ ఉంటుందా (ఉండదు, అదే పరమ లాభము).

తాత్పర్యము: "జీమూతవాహనుడు ఇంకా ఇలా అన్నాడు: 'తల్లిదండ్రులారా! ఈ శరీరం కేవలం ఎముకలతో కట్టిన ఒక ఇల్లు. ఇది దురాశల వల్ల చిల్లులు పడి, రోగాల పాలై చివరకు ఎలాగోలా వ్యర్థంగా చనిపోవడం కంటే పెద్ద మోసం మరొకటి ఉందా? అటువంటి అనిత్యమైన దేహంలో ఉన్న తాత్కాలిక ప్రాణాన్ని త్యాగం చేసి, ఈ జగత్తులో ఎల్లకాలం నిలిచిపోయే శాశ్వత కీర్తిని సంపాదించుకుంటే, ఆ వ్యాపారంలో వచ్చే లాభానికి ఏమైనా తక్కువ ఉంటుందా? ఉండదు కదా! కాబట్టి నా మరణానికి విచారించకండి' ".

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / నిదర్శన అలంకార చాయలు. దేహాన్ని ఎముకల ఇల్లుగా రూపించడం వల్ల ఇది రూపకాలంకారమైంది ("అస్థిగృహంబు దేహము"). అనిత్యమైన ప్రాణంతో నిత్యమైన కీర్తిని పొందడం లాభసాటి అనే నీతిని ఇక్కడ చక్కగా సమర్థించాడు.

అనిత్యమైన శరీరాన్ని పరార్థం కొరకు త్యాగం చేయడమే దేహధారణకు సార్థకత అనే ఉన్నత వేదాంత సత్యాన్ని కవి ఉత్పలమాల వృత్తంలో ఎంతో ప్రౌఢంగా చిత్రించాడు.

242. వచనము:

వ. కావున వగ పుడిగి నాగకుమారు నాకుమాఱుగాఁ దలంచుకొనుం డని సా యాసక్యతాంజలి యై యంత్యప్రణామం బొనరించిన సవినయానతుం డై వినతాసుతం డోకుమారచంద్రా నాయజ్ఞాననిద్ర దొలంగె నీధైర్యసాహ సపరోపకారగుణంబులం బరిణమించితి నా కేమిహితం బానతిమ్మనివ.

ప్రతిపదార్థము:

కావునన్ = ఆ కారణము చేత, వగపు = దుఃఖమును, ఉడిగి = విడిచిపెట్టి, నాగకుమారున్ = ఈ నాగకుమారుడైన శంఖచూడుడిని, నా కుమాఱుగాన్ = నా స్థానములో మీ కొడుకుగా, తలంచుకొనుండు = భావించండి, అని = అంటూ, సాయాస (శ్రమతో కూడిన) = ఎంతో కష్టముతో, కృతాంజలి = జోడించిన చేతులు కలవాడు, ఐ = అయి, అంత్యప్రణామంబు = చివరి నమస్కారమును, ఒనరించినన్ = కావించగా, సవినయ = వినయముతో కూడి, ఆనతుండు = వంగినవాడు, ఐ = అయి, వినతాసుతుండు = వినత కుమారుడైన ఆ గరుత్మంతుడు, ఓ కుమారచంద్రా = రాజకుమారులలో చంద్రుని వంటివాడా, నా = నా యొక్క, అజ్ఞాన = తెలియనితనము అనే, నిద్ర = నిదుర, తొలంగెన్ = పూర్తిగా నశించింది, నీ = నీయొక్క, ధైర్య = ధీరత్వమును, సాహస = సాహసమును, పరోపకార = పరులకు మేలు చేసే, గుణంబులన్ = సద్గుణములను చూసి, పరిణమించితిన్ = నా మనస్సు మారిపోయింది, నాకున్ = నాకు, ఏమి = ఎటువంటి, హితంబు = మేలు కలిగించే పనో, ఆనతిమ్ము = ఆజ్ఞాపించుము, అనినన్ = అని వేడగా.

తాత్పర్యము: "కాబట్టి మీరంతా దుఃఖాన్ని మాని, ఈ శంఖచూడుడినే నా స్థానంలో మీ కొడుకుగా భావించి ఆదరించండి" అని జీమూతవాహనుడు ఎంతో శ్రమతో చేతులు జోడించి తల్లిదండ్రులకు చివరి నమస్కారం చేశాడు. అది చూసి గరుడుడు ఎంతో వినయంతో తలవంచి, "ఓ రాజకుమార చంద్రుడా! నీ త్యాగాన్ని చూసి నా అజ్ఞానాంధకారం తొలగిపోయింది. నీ ధైర్య సాహసాలు, పరోపకార గుణాలు నా హృదయాన్ని మార్చివేశాయి. నేను నీకు ఎలాంటి మేలు చేయాలో ఆజ్ఞాపించు" అని వేడుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. అజ్ఞానాన్ని నిద్రతో రూపించడం వల్ల ("అజ్ఞాననిద్ర") రూపకాలంకారమైంది.

జీమూతవాహనుడిని 'కుమారచంద్ర' అని సంబోధించడంలో కూడా రూపక ఛాయలు ఉన్నాయి.

విశేషము: నిత్యం పాములను చంపి తినే క్రూర గరుడుని హృదయం కూడా జీమూతవాహనుని అంత్య ప్రణామ వైభవానికి లోనై, అహింసా మార్గం వైపు మళ్ళడం ఇక్కడి కథా విశేషం.

243.

క. దయసేయుము పాములపై
భయభీతులఁగావు ధర్మపథమునఁ జను నీ
శ్చయ మిది దురితము దీనను
లయ మగు నుదకమునఁ బడ్డలవణముభంగిన్

ప్రతిపదార్థము:

(జీమూతవాహనుడు గరుడునితో) పాములపైన్ = ఈ సర్పజాతి పైన, దయ = కరుణను, చేయుము = చూపించుము, భయభీతులన్ = భయంతో వణికిపోతున్న నాగులను, కావుము = రక్షించుము, ధర్మపథమునన్ = పుణ్య మార్గములో, చనుము = పయనించుము, నీ = నీయొక్క, నిశ్చయము = సంకల్పము, ఇది = ఇటువంటిదైతే, దీనను = ఈ పుణ్యము చేత, దురితము = నువ్వు చేసిన సమస్త పాపములు, ఉదకమునన్ = నీటిలో, పడ్డ = వేయబడిన, లవణము = ఉప్పు యొక్క, భంగిన్ = విధముగా, లయము + అగున్ = కరిగి నశించిపోతుంది.

తాత్పర్యము: "జీమూతవాహనుడు గరుడునితో ఇలా అన్నాడు: 'ఓ పక్షిరాజా! ఇప్పటి నుండి ఈ పాముల జాతిపై దయ చూపించు, భయంతో వణికిపోతున్న నాగులను రక్షించు. ధర్మ మార్గంలో నడుచుకో. నీ సంకల్పం గనుక ఇలా మారితే, నీవు ఇప్పటివరకు చేసిన సమస్త హింసా పాపాలు... నీటిలో వేసిన ఉప్పు గడ్డ ఏ విధంగా కరిగిపోతుందో, ఆ విధంగా ఈ పుణ్యకార్యం చేత కరిగి నశించిపోతాయి' ".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. గరుడుడు చేసిన పాపాలు నశించే విధానాన్ని, నీటిలో పడ్డ ఉప్పు (లవణము) కరిగిపోయే లోక వృత్తాంతంతో పోల్చడం జరిగింది ("ఉదకమునఁ బడ్డలవణముభంగి"). 'భంగి' అనేది ఉపమావాచకం.

మరణిస్తున్న సమయంలో కూడా గరుడునికి పాపవిముక్తి మార్గాన్ని, సర్పజాతికి నిరంతర ప్రాణరక్షణను కల్పించడం జీమూతవాహనుని లోకోత్తర కారుణ్యానికి నిదర్శనం.

244.

క. అని చెప్పి శంఖచూడా
వినుమా గురుజనుల సేవ విడువకు మిఁక నీ
జనని కడు బెగడకుండఁగఁ
జనుమీ యని పలికి హృదయజలజములోనన్,

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా గరుడునికి హితవు, చెప్పి = బోధించి, శంఖచూడా = ఓ శంఖచూడా, వినుమా = నా మాట ఆలకించుము, ఇకన్ = ఇకపైన, గురుజనుల = నీ తల్లిదండ్రుల యొక్క, సేవ = పరిచర్యను, విడువకుము = విడిచిపెట్టకుము, నీ = నీయొక్క, జనని = కన్నతల్లి, కడున్ = మిక్కిలి, బెగడకుండఁగన్ = భయపడకుండా (దుఃఖించకుండా) ఉండేలా చూస్తూ, చనుమీ = (ఆమెను వెంటబెట్టుకొని) వెళ్ళిపోవయ్యా, అని = అని, పలికి = చెప్పి, హృదయ = తన హృదయము అనే, జలజములోనన్ = పద్మమునందు.

తాత్పర్యము: గరుడునికి ఆ విధంగా చెప్పిన తర్వాత, జీమూతవాహనుడు శంఖచూడుని వైపు తిరిగి, "శంఖచూడా వినుఇకపైన నీ తల్లిదండ్రుల సేవను అస్సలు విడిచిపెట్టకు. నీ తల్లి ఏమాత్రం దుఃఖించకుండా జాగ్రత్తగా చూసుకో, ఆమెను తీసుకొని త్వరగా వెళ్ళిపో" అని పలికాడు. అలా చెప్పి తన హృదయపద్మంలో—

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. హృదయాన్ని పద్మంతో రూపించడం వల్ల ("హృదయజలజములోనన్") రూపకాలంకారమైంది.

మరణ క్షణంలో కూడా తోటివారి కర్తవ్యాలను గుర్తు చేస్తూ జీమూతవాహనుడు ప్రశాంతంగా దైవధ్యానంలో మునగడం ఇందులోని విశేషం.

245.

క. రుద్రునిఁ దలఁచుచుఁ కీర్తిస
ముద్రుండు పరోపకారమున నలసిన యా

ముద్ర తన మేనఁదోఁపఁగ

నిద్రించినగరణి దీర్ఘనిద్రం జెం దెన్.

ప్రతిపదార్థము:

కీర్తి = యశస్సునకు, సముద్రుండు = సముద్రము వంటివాడైన ఆ జీమూతవాహనుడు, రుద్రునిన్ = పరమశివుడిని, తలఁచుచున్ = మనసులో ధ్యానిస్తూ, పరోపకారమునన్ = పరులకు చేసిన ఆ ఉపకారము చేత, అలసిన = శ్రమపడిన, ఆ = ఆ, ముద్ర = అలసట తాలుకూ గుర్తు, తన = తనయొక్క, మేనన్ = శరీరమందు, తోఁపఁగన్ = కనిపిస్తుండగా, నిద్రించిన = నిద్రపోతున్న, కరణిన్ = విధముగా, దీర్ఘనిద్రన్ = శాశ్వత నిద్రను (మరణమును), చెందెన్ = పొందెను.

తాత్పర్యము: కీర్తి సముద్రుడైన ఆ జీమూతవాహనుడు పరమశివుడిని మనసులో ధ్యానించసాగాడు. పరోపకారం కోసం దేహాన్ని అర్పించడంలో కలిగిన అలసట దేహంపై కనిపిస్తుండగా, నిద్రిస్తున్నాడా అన్నట్లుగా ఎంతో ప్రశాంతంగా కళ్ళు మూసి శాశ్వత నిద్రను (మరణాన్ని) పొందాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / రూపక అలంకారము. మరణాన్ని నిద్రతో పోల్చడం ("నిద్రించినగరణి దీర్ఘనిద్రం జెందెన్"), కీర్తిని సముద్రంతో రూపించడం వల్ల ("కీర్తిసముద్రుండు") ఉపమా రూపకముల సమన్వయం జరిగింది. 'కరణి' అనేది ఉపమావాచకం.

జీమూతవాహనుని ప్రాణత్యాగ ఘట్టాన్ని కవి భీతిని గొలిపేలా కాక, యోగి నిద్రపోతున్నట్లు ఎంతో ప్రశాంతంగా, సుందరంగా చిత్రించాడు.

246. వచనము:

వ. అంతం దత్సహచరీసహితు లయిన జననీజనకులు తమ యురోముఖశిలో ఘాత హాహాకారమహారావంబులు మలయగహ్వారంబున నుపబృంహితంబు లై దిక్కులుపిక్కటిల్ల బిట్టేడ్చుచు మూర్ఛిల్లుచు నుభయకృతోపచారంబు లఁదెలియుచు నలయుచుఁ బలవరించుచు.-

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = ఆ సమయంలో, తత్ = ఆ జీమూతవాహనుని యొక్క, సహచరీ = భార్యయైన మలయవతితో, సహితులు = కూడినవారైన, జననీజనకులు = తల్లిదండ్రులు, తమ = తమయొక్క, ఉరః = వక్షఃస్థలములను, ముఖ = ముఖములను, శిలా = రాళ్లకు, ఘాత = బాదుకుంటూ, హాహాకార = హాహాకారములు అనే, మహారావంబులు = పెద్ద ధ్వనులు, మలయ = ఆ మలయ పర్వతం యొక్క, గహ్వారంబునన్ = గుహలలో, ఉపబృంహితంబులు = ప్రతిధ్వనించినవి, ఐ = అయి, దిక్కులు = దిశలన్నీ, పిక్కటిల్లన్ = నిండిపోయేలా, బిట్టు = గట్టిగా, ఏడ్చుచున్ = విలపిస్తూ, మూర్ఛిల్లుచున్ = స్పృహ కోల్పోతూ, ఉభయ = (మిగిలిన శంఖచూడుడు, గరుడుడు చేసిన) ఇరుపక్షముల, కృత = చేయబడిన, ఉపచారంబులన్ = శీతలోపచారాల వల్ల, తెలియుచున్ = తేరుకుంటూ, అలయుచున్ = అలిసిపోతూ, పలవరించుచున్ = దుఃఖంతో కలవరిస్తూ.

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుడు కళ్ళు మూయగానే, అతని భార్య మలయవతి, తల్లిదండ్రులు గుండెలు, ముఖాలు రాళ్లకు బాదుకుంటూ పెద్ద పెట్టున ఏడవడం ప్రారంభించారు. వారి హాహాకారాలు ఆ మలయ పర్వత గుహలన్నింటిలోనూ భీకరంగా

ప్రతిధ్వనించాయి. దిక్కులు పిక్కటిల్లేలా గట్టిగా ఏడుస్తూ వారు మూర్ఛపోయారు. అక్కడ ఉన్న శంఖచూడుడు, గరుడుడు ఉపచారాలు చేస్తే కొద్దిగా తేరుకుంటూ, మళ్లీ కొడుకును తలచుకొని కలవరిస్తూ ఏడవసాగారు.

విశేషాలు:

పుత్రుని, భర్తను కోల్పోయిన ఆ కుటుంబపు హృదయవిదారకమైన శోకస్థితి ఈ సుదీర్ఘ వచనంలో కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించబడింది.

247.

ఆ.వె. పురము ధనము రాజ్యభోగంబు విడిచియు

మమ్ముఁ కలసి ఇచట మాయనుజ్ఞ

నబలఁ గూడి పిదప నందఱఁ బాసి నేఁ

డొంటి నేఁగ నీకు నుచిత మగునె.

ప్రతిపదార్థము:

(తల్లిదండ్రులు ఏడుస్తూ) పురమున్ = కాంచనపురమును, ధనమున్ = ఐశ్వర్యమును, రాజ్యభోగంబున్ = రాజ్య సుఖములను, విడిచియున్ = తృణప్రాయముగా వదిలిపెట్టి, ఇచటన్ = ఈ అడవికి వచ్చి, మమ్మున్ = మమ్మల్ని, కలసి = చేరుకొని, మా = మా యొక్క, అనుజ్ఞన్ = ఆశీస్సులతో, అబలన్ = ఆ మలయవతిని, కూడి = వివాహమాడి, పిదపన్ = ఆ తర్వాత, నేఁడు = ఈ రోజు, అందఱన్ = మమ్మల్ని అందరినీ, పాసి = విడిచిపెట్టి, ఒంటిన్ = ఒంటరిగా, ఏఁగన్ = పరలోకానికి వెళ్ళిపోవడం, నీకున్ = నీకు, ఉచితము = ధర్మము, అగునె = అవుతుందా (కాదు కదా).

తాత్పర్యము: "తల్లిదండ్రులు కొడుకును చూసి ఇలా విలపించారు: 'నాయనా! రాజ్యాన్ని, భోగాలను వదిలి మా కోసం అడవికి వచ్చావు. మా అనుమతితో ఆ సుందరిని పెళ్ళాడావు. ఇంతలోనే మా అందరినీ దుఃఖసముద్రంలో ముంచి, ఇలా ఒంటరిగా పరలోకానికి వెళ్ళిపోవడం నీకు ధర్మమేనా? కాదు కదా నాయనా!' "

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆక్షేప అలంకారము. కొడుకు తమను వదిలి వెళ్ళడాన్ని 'ఉచితమగునె' అని ప్రశ్న రూపంలో ఆక్షేపించడం జరిగింది.

తల్లిదండ్రుల ఆవేదన, వారి నిస్సహాయత ఈ పద్యంలో కరుణాత్మకంగా వ్యక్తమయ్యాయి.

248. వచనము:

వ. అనవుడు ననుగమనోద్యోగ గావున మలయవతీకన్య ధైర్యంబవలంబించి,

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = అని అత్తమామలు ఏడుస్తుండగా, అనుగమన = భర్తతో పాటు సహగమనం (ప్రాణత్యాగం) చేయడానికి, ఉద్యోగ = సిద్ధపడినది, కావునన్ = కాబట్టి, మలయవతీకన్య = ఆ మలయవతి, ధైర్యమున్ = స్థిర చిత్తాన్ని, అవలంబించి = పూని.

తాత్పర్యము: అత్తమామలు ఆ విధంగా విలపిస్తుండగా, భర్తతో పాటు సహగమనం చేసి ప్రాణాలు విడవాలని నిశ్చయించుకున్న మలయవతి, ఎంతో ధైర్యాన్ని తెచ్చుకొని వారితో ఈ విధంగా అంది.

విశేషాలు:

భర్తను కోల్పోయిన నూతన వధువు సహగమనానికి సిద్ధపడటం ప్రాచీన కావ్య సంప్రదాయ నిదర్శనం.

249.

క. ప్రాణము కొఱకై ఇతరుల

ప్రాణము దినుచుండు వానిప్రాణము గావం

బ్రాణాం బేడఁబాసిన నా

ప్రాణేశుం డిపుడు మనలఁ పోయుట యరుదే

ప్రతిపదార్థము:

మలయవతి, ప్రాణము కొఱకై = తన ప్రాణాన్ని కాపాడుకోవడం కోసము, ఇతరుల = పరప్రాణులను (పాములను), తినెడి (దినుచుండు) = భక్షించే, వాని = ఆ గరుడుని యొక్క, ప్రాణమున్ = ప్రాణాన్ని (లేదా పాము ప్రాణాన్ని), కావన్ = రక్షించుట కొరకై, ప్రాణమున్ = తన ప్రాణాలను, ఏడఁబాసిన = తృణప్రాయముగా వదిలిపెట్టిన, నా = నా యొక్క, ప్రాణేశుండు = ప్రాణనాథుడైన జీమూతవాహనుడు, ఇప్పుడు = ఈ సమయంలో, మనలన్ = మనల్ని అందరినీ, పోయుట (విడిచిపెట్టుట) = వదిలి వెళ్ళిపోవడం, అరుదే = ఆశ్చర్యమా (అతని త్యాగ గుణానికి ఇది తగినదే కదా).

తాత్పర్యము: "మలయవతి అత్తమామలతో ఇలా అంది: 'మాతా పితరులారా! తన ప్రాణం కోసం రోజూ ఇతర ప్రాణుల ప్రాణాలు తీసే ఆ గరుడుని హృదయాన్ని మార్చడం కోసం, ఒక సాధారణ పాము ప్రాణం కోసం తన ప్రాణాలనే వెనుకాడకుండా త్యాగం చేసిన మహా త్యాగమూర్తి నా భర్త. అటువంటి పరహితైక జీవి, మనపై ఉన్న మోహాన్ని కూడా ఇట్టే వదిలిపెట్టి పరలోకానికి వెళ్ళిపోవడం అతని ఉదాత్త త్యాగ గుణానికి ఆశ్చర్యకరమైన విషయమేమీ కాదు కదా! (అతడు ధర్మం కోసమే ప్రాణాలు విడిచాడు)' ".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. భర్త తమ్ము వదిలి వెళ్ళడం ఆశ్చర్యం కాదని సమర్థించడానికి, 'అతడు పాము కోసం ప్రాణాలనే వదిలిన త్యాగధనుడు కదా' అనే బలమైన హేతువును చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

భర్త యొక్క మహోన్నత త్యాగశీలతను భార్య ఇక్కడ శ్లాఘిస్తూ, తన సహగమన నిశ్చయాన్ని వ్యక్తపరచడం విశేషం.

250.

క. మనకుండుట ఇ ట్లె ఱిఁగియు

మన కుండుట తగునె ఇతనిమార్గంబున నా

మనమరిగెడు గతిఁదడచుక

మన మరిగెడు తెఱఁగుఁ కనుఁడు మఱి వగపేలా.

ప్రతిపదార్థము:

ఇతని, మనకున్ = మనస్సునకు గల త్యాగ గుణము, ఉండట = ఉండుట, ఇట్లు = ఈ విధమైనదని, ఎఱిఁగియున్ = తెలిసి ఉండి కూడా, మనకున్ = మనకు, ఉండుట = ఇక్కడ బ్రతికి ఉండుట, తగునె = ధర్మమా (కాదు), ఇతని = ఈ నా భర్త వెళ్ళిన, మార్గంబునన్ = త్రోవలోనే, నా = నా యొక్క, మనము = హృదయము, అరిగెడు = ప్రయాణమయ్యాక, గతిన్ = ఆ

విధముగా, తడవుకొని (తడచుక) = నిశ్చయించుకొని, మనము = మనమంతా, అరిగెడు = (సహగమనము ద్వారా) వెళ్లే, తెఱగున్ = మార్గమును, కనుఁడు = ఆలోచించండి, మఱి = ఇక, వగపు = ఏడవడం, ఏల = ఎందుకు.

తాత్పర్యము: " 'నా భర్త యొక్క త్యాగ హృదయం ఎటువంటిదో తెలిసి ఉండి కూడా, ఆయన లేని ఈ లోకంలో మనం ఇంకా బ్రతికి ఉండటం న్యాయమా? కాదు కదా! ఆయన వెళ్ళిన పుణ్య లోకాల వైపునకే నా మనసు ఎప్పుడో ప్రయాణమైంది. కాబట్టి మీరంతా ఏడవడం మాని, మనం కూడా ఆయనతో పాటు సహగమనం ద్వారా వెళ్లే మార్గాన్ని (చితా ఏర్పాట్లను) ఆలోచించండి. ఇక విచారించడం వ్యర్థం' అని మలయవతి పలికింది".

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస / లాటానుప్రాస చమత్కారములు. 'మనకుండుట', 'మనకుండుట', 'మనము', 'మనమరిగెడు' వంటి పదాలలో 'మన' అనే అక్షరాల పునరావృత్తి వల్ల శబ్దాలంకార శోభ అద్భుతంగా కుదిరింది.

భర్తతో పాటు సహగమనానికి సిద్ధపడిన సాధ్వి యొక్క స్థిర నిశ్చయం ఈ పద్యంలో ఎంతో వీర, కరుణ రస స్ఫురణతో చిత్రించబడింది.

251.

ఆ.వె. అనిన శంఖచూడుఁ డంద ఱచావుల
కేన మూల మైతి నితనివెంట
నరుగువాఁడ ననిన నాదికారణ మేన
మున్ను సత్తు ననియెఁ పన్నగారి.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = ఆ మలయవతి ఆ విధముగా సహగమనమునకు సిద్ధపడగా, శంఖచూడుఁడు = ఆ నాగకుమారుడైన శంఖచూడుడు, అందఱ = మీ అందరి యొక్క, చావులకున్ = మరణములకు, ఏన = నేనే, మూలము = ప్రధాన కారణము, ఐతిన్ = అయ్యాను, ఇతని వెంటన్ = ఈ పుణ్యాత్ముడైన జీమూతవాహనుని వెనుకనే, అరుగువాఁడన్ = పరలోకమునకు నేనును వెళ్తాను, అనినన్ = అని పలుకగా, పన్నగారి = పాములకు శత్రువైన ఆ గరుత్మంతుడు, ఆదికారణము = ఈ సమస్త అనర్థములకు మూలకారణము, ఏన = నేనే, మున్ను = మీకంటే ముందే, సత్తున్ (చత్తున్) = నేను ప్రాణత్యాగము చేస్తాను, అనియెన్ = అని పలికెను.

తాత్పర్యము: మలయవతి సహగమనానికి సిద్ధపడటం చూసి శంఖచూడుడు ఎంతో నొచ్చుకొని, "అయ్యో! మీ అందరి చావులకూ నేనే మూలకారణమయ్యాను. కాబట్టి ఈ జీమూతవాహనుని వెంటే నేను కూడా ప్రాణాలు విడిచి పరలోకానికి వెళ్తాను" అన్నాడు. అది విని పశ్చాత్తాపంతో రగిలిపోతున్న గరుడుడు, "కాదు, ఈ పాపానికంతటికీ మూలకారణం నేనే, కాబట్టి మీకంటే ముందే నేను బడబాగ్నిలో దూకి చస్తాను" అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. తాము ఎందుకు చనిపోవాలనుకుంటున్నారో చెప్పడానికి శంఖచూడుడు తనను కారణముగాను, గరుడుడు తనను ఆదికారణముగాను హేతుబద్ధంగా చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

జీమూతవాహనుని త్యాగప్రభావం వల్ల అక్కడ ఉన్న వారంతా ఒకరికంటే ఒకరు ముందే ప్రాణత్యాగం చేయడానికి సిద్ధపడటం వారి ధర్మబుద్ధికి, పశ్చాత్తాప తీవ్రతకు నిదర్శనం.

252.

క. నావుడు మీ కింద ఱకుం'

జావం బనిలేదు సుతునిజాడనె యేఁగం

గావలయం జితి వేగమె

కావింపుము శంఖచూడ కడుఁ బుణ్య మగున్

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని వారిద్దరూ పలుకగా, (మలయవతి వారితో) మీ వంతటి, ఇద్దఱకున్ = ఇద్దరికీ (శంఖచూడుడు, గరుడులకు), చావన్ = మరణించవలసిన, పనిలేదు = అవసరము లేదు, సుతుని = నా భర్తయైన ఈ జీమూతవాహనుని, జాడనె = మార్గమునందే, ఏఁగన్ = నేను వెళ్ళవలసి ఉంది, కావలయన్ = కాబట్టి, శంఖచూడ = ఓ శంఖచూడా, వేగమె = త్వరగా, చితి = చితిని (కట్టెల పడకను), కావింపుము = సిద్ధము చేయుము, కడున్ = మిక్కిలి, పుణ్యము = సుకృతము, అగున్ = అవుతుంది.

తాత్పర్యము: శంఖచూడుడు, గరుడుడు ఆ విధంగా అనేసరికి మలయవతి వారితో అంది: "మీరిద్దరూ చావవలసిన అవసరం లేదు. నా భర్త వెళ్ళిన పుణ్యలోకాలకే భార్యగా నేను వెళ్ళడం ధర్మం. కాబట్టి శంఖచూడా! ఆలస్యం చేయకుండా నా కొరకు త్వరగా చితిని (మంటలను) సిద్ధం చేయి, నీకు పుణ్యం ఉంటుంది".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. చితిని సిద్ధం చేయమని శంఖచూడుని కోరడానికి 'భర్త వెనుక తాను వెళ్ళవలసి ఉంది' అనే సహగమన ధర్మాన్ని హేతువుగా చూపడం జరిగింది.

పతివ్రతయైన మలయవతి తన సహగమన నిశ్చయంలో ఎంత స్థిరంగా ఉందో ఈ పద్యం తెలుపుతోంది.

253.

ఆ.వె. అనుడు నభముఁ జూచి యమరవర్గములార

ఘనపరోపకారమునకు మెచ్చి

యమృత మైనఁ జల్లి యన్న ప్రాణంబులు

గావరయ్య మమ్ముఁ బ్రోవరయ్య.

ప్రతిపదార్థము:

అనుడున్ = అని మలయవతి పలికి చితికి సిద్ధపడగా, జననీజనకులు = ఆ వృద్ధ తల్లిదండ్రులు, నభమున్ = ఆకాశము వైపునకు, చూచి = కనుగొని, అమరవర్గములార = ఓ దేవతలారా, ఘన = గొప్పదైన ఈ, పరోపకారమునకున్ = పరులకు చేసిన ఉపకారమునకు, మెచ్చి = అభినందించి, అమృతము + ఐనన్ = (మీ వద్దనున్న) అమృతాన్నైనా, చల్లి = ఈ దేహముపై జల్లి, అన్న = నా కుమారుని యొక్క, ప్రాణంబులు = జీవములను, కావరయ్య = కాపాడండయ్యా, మమ్మున్ = మమ్మల్ని అందరినీ, ప్రోవరయ్య = రక్షించండయ్యా (అని ప్రార్థించారు).

తాత్పర్యము: మలయవతి ఆ విధంగా చితిని సిద్ధం చేయమనగానే, గుండె పగిలిన ఆ వృద్ధ తల్లిదండ్రులు ఆకాశం వైపు చూసి దేవతలను ఇలా ప్రార్థించారు: "ఓ దేవతలారా! నా కొడుకు చేసిన ఈ గొప్ప పరోపకార త్యాగాన్ని చూసైనా మీ మనసులు కరగవా? దయచేసి మీ వద్ద ఉన్న అమృతాన్ని నా కొడుకుపై జల్లి అతని ప్రాణాలను కాపాడండి, మమ్మల్ని అందరినీ ఆదుకోండి".

విశేషాలు:

అలంకారము: కరుణ రస స్ఫురణ / ప్రార్థనాత్మక శైలి. దిక్కులేని స్థితిలో వృద్ధ తల్లిదండ్రులు ఆకాశం వైపు చూసి దేవతలను వేడుకునే దీనత్వాన్ని కవి ఎంతో హృదయవిదారకంగా వర్ణించాడు.

254. వచనము:

వ. అని జననీజనకులు (క్రమంబున) వేఁడినఁ తజ్జీవనోపాయం బెఱింగి విహఁంద్రుం డింద్రుం బ్రార్థించి యమృతంబుం దెచ్చి ఇచ్చట విపన్నంబు లగు పన్నగంబుల తోడ నిప్పన్నగకుమారరక్షకుం గాచెద నని పూని.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, జననీజనకులు = ఆ తల్లిదండ్రులు, వేఁడినన్ = ప్రార్థించగా, తత్ = ఆ జీమూతవాహనుని, జీవన = బ్రతికించే, ఉపాయంబు = మార్గమును, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, విహగేంద్రుండు = పక్షిరాజైన ఆ గరుత్మంతుడు, ఇంద్రున్ = దేవేంద్రుడిని, ప్రార్థించి = వేడుకొని, అమృతంబున్ = అమృతమును, తెచ్చి = తీసుకువచ్చి, ఇచ్చట = ఈ కొండపై, విపన్నంబులు = మరణించినవి, అగు = అయినట్టి, పన్నగంబులతోడన్ = పాములతో పాటు, ఈ = ఈ, పన్నగకుమార = నాగకుమారుని, రక్షకున్ = కాపాడిన ఆ జీమూతవాహనుడిని, కాచెదన్ = రక్షిస్తాను, అని = అని, పూని = సంకల్పించి.

తాత్పర్యము: తల్లిదండ్రులు ఆ విధంగా వేడుకోవడం చూసి, గరుడుడు జీమూతవాహనుడిని బ్రతికించే ఉపాయాన్ని ఆలోచించాడు. వెంటనే దేవేంద్రుడిని ప్రార్థించి దేవలోకం నుండి అమృతాన్ని తీసుకువచ్చాడు. "నేను ఈ అమృతంతో, ఇన్నాళ్లుగా నేను చంపిన పాముల ఎముకలన్నింటినీ బ్రతికించడమే కాక, ఆ పాములను రక్షించడం కోసం ప్రాణాలర్పించిన ఈ జీమూతవాహనుడిని కూడా తప్పక బ్రతికిస్తాను" అని గట్టిగా నిశ్చయించుకొని——

విశేషాలు:

గరుడుడు తన తప్పును తెలుసుకొని, కేవలం జీమూతవాహనుడినే కాక, తాను చంపిన సమస్త సర్పజాతిని బ్రతికించడానికి పూనుకోవడం అతని పరిపూర్ణ హృదయ పరివర్తనకు నిదర్శనం.

255.

ఉ. పోయుదుఁ ప్రాణము ల్మగుడఁ పూనిక దప్పిన మేరు వబ్ధిలో
ద్రోయుదు నెల్లదేవతలఁ తోలుదు నాకముఁ పాడుగాఁ
చేయుదు నష్టదిక్పతులఁ చెందుదు మేదినిఁ క్రింద మీఁదుగా
వ్రేయుదు వీనిపై నమృతవృష్టి వడిం గురియింతు నింతటన్.

ప్రతిపదార్థము:

(గరుడుడు వీరసమయమున) మగుడన్ = మరల, ప్రాణముల్ = (జీమూతవాహనుని) జీవములను, పోయుదున్ = ప్రసాదిస్తాను, పూనిక = నా ఈ సంకల్పము, తప్పినన్ = విఫలమైనట్లయితే, మేరువున్ = మేరు పర్వతాన్ని, అబ్ధిలోన్ =

సముద్రములో, ద్రోయుదున్ = పారవేస్తాను, ఎల్ల = సమస్త, దేవతలన్ = వేల్పులను, తోలుదున్ = తరిమివేస్తాను, నాకమున్ = స్వర్గలోకాన్ని, పాడుగాన్ = నాశనము, చేయుదున్ = కావిస్తాను, అష్టదిక్పతులన్ = అష్టదిక్పాలకులను, చెందుదున్ (చెండుదున్) = ఖండిస్తాను, మేదినిన్ = ఈ భూమిని, క్రిందమీఁదుగాన్ = తలక్రిందులుగా, వ్రేయుదున్ = విసిరికొడతాను, ఇంతటన్ = ఈ సమయంలోనే, వీనిపైనన్ = ఈ జీమూతవాహనుని దేహముపై, అమృతవృష్టిన్ = అమృత వర్షాన్ని, వడిన్ = వేగముగా, కురియింతున్ = కురిపిస్తాను.

తాత్పర్యము: గరుత్మంతుడు ఎంతో పౌరుషంతో ఇలా ప్రతినబూనాడు: "నేను ఈ పుణ్యాత్మునికి తిరిగి ప్రాణాలు పోస్తాను! నా ప్రయత్నం గనుక విఫలమైతే, ఈ మేరుపర్వతాన్ని తీసుకెళ్లి సముద్రంలో పడేస్తాను; దేవతలందరినీ తరిమికొడతాను; స్వర్గలోకాన్ని పాడుబెడతాను; అష్టదిక్పాలకులను ముక్కలుగా నరుకుతాను; భూమండలాన్ని తలక్రిందులుగా విసిరికొడతాను! ఇప్పుడే ఈ జీమూతవాహనుని శరీరంపై అమృత వర్షాన్ని కురిపిస్తాను".

విశేషాలు:

అలంకారము: అత్యుక్తి లేదా అతిశయోక్తి అలంకారము. గరుడుడు తన సంకల్పం నెరవేరకపోతే మేరుపర్వతాన్ని సముద్రంలో వేస్తానని, బ్రహ్మాండాన్ని తలక్రిందులు చేస్తానని పలకడం అతని అసాధారణ బలపరాక్రమాలను సూచించే అత్యుక్తి అలంకారమైంది.

గరుడుని పౌరుషాన్ని, జీమూతవాహనుడిని బ్రతికించాలనే అతని ఆరాటాన్ని కవి ఉత్పలమాల వృత్తంలో ఎంతో ఓజోగుణంతో వర్ణించాడు.

256.

క. అని గరుఁడుఁ డెగసి యేఁగినఁ
దనయునిదెసఁ జూడలేమిఁ తడయక ఫణినం
దనుచేత ఖచరసతి చం
దనచితు లొనరించు కొనియెఁ తత్పార్శ్వమునన్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా ప్రతినబూని, గరుఁడుఁడు = ఆ గరుత్మంతుడు, ఎగసి = ఆకాశంలోకి ఎగిరి, ఏఁగినన్ = వెళ్ళిపోగా, తనయుని దెసన్ = (ప్రాణాలు లేని) కొడుకు వైపు, చూడలేమిన్ = చూడలేక, తడయక = ఆలస్యం చేయకుండా, ఖచరసతి = విద్యాధర మహారాణియైన ఆ కనకవతి, ఫణినందను చేతన్ = ఆ నాగకుమారుడైన శంఖచూడుని సహాయముతో, తత్పార్శ్వమునన్ = ఆ కొడుకు దేహము ప్రక్కనే, చందన = చందనపు కట్టెలతో, చితులు = చితాగ్నిని, ఒనరించుకొనియెన్ = సిద్ధము చేసుకుంది.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా ప్రతినబూని గరుడుడు ఆకాశంలోకి ఎగిరి వెళ్ళిపోయాడు. అక్కడ ప్రాణాలు లేని కొడుకును చూసి తట్టుకోలేక, తల్లియైన కనకవతి ఆలస్యం చేయకుండా, శంఖచూడుని సహాయంతో కొడుకు శరీరం ప్రక్కనే చందనపు కట్టెలతో చితిని (సహగమనానికి) సిద్ధం చేసుకుంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. పుత్రశోకంతో తల్లి చితిని సిద్ధం చేసుకోవడం, దానికి శంఖచూడుడు సహాయం చేయడం వంటి కరుణాత్మక ఉదంతాన్ని కవి స్వాభావికంగా వర్ణించాడు.

257. వచనము:

అంత నత్యంతసతీమండనంబులు గైగొని గైగొని మలయవతి పతిచితికిం బ్రదక్షిణంబు గాఁ దిరుగుచు గౌరి నుద్దేశించి.

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = ఆ సమయంలో, అత్యంత = మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైన, సతీమండనంబులు = పతివ్రతలకు తగిన అలంకారములను (మంగళాభరణములను), గైగొని గైగొని = ధరించి, మలయవతి = ఆ మలయవతి, పతి = తన భర్తయొక్క, చితికిన్ = చితి చుట్టును, ప్రదక్షిణంబుగాన్ = ప్రదక్షిణము చేస్తూ, తిరుగుచున్ = తిరుగుతూ, గౌరిన్ = ఆ పార్వతీదేవిని, ఉద్దేశించి = మనసులో తలచుకొని (ఇట్లనియెన్).

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో మలయవతి పతివ్రతలకు తగిన ఉత్తమ మంగళ అలంకారాలన్నింటినీ భక్తితో ధరించింది. తన భర్త చితి చుట్టూ ప్రదక్షిణాలు చేస్తూ, మనసులో ఆ జగన్మాతయైన పార్వతీదేవిని నిలదీస్తూ ఇలా అంది.

విశేషాలు:

సహగమనం చేసే ముందు పతివ్రతలు మంగళాభరణాలు ధరించి చితికి ప్రదక్షిణం చేయడం ప్రాచీన ఆచార సంప్రదాయం.

258.

క. ఓయంబిక యుత్తముఁ డధి
కాయువు విద్యాధరేంద్రుఁ డగుఁ పతి యనుచు
న్నాయుద్యోగం బుడిపితి
నీయానతి దప్పె నింక నిన్నేమందున్.

ప్రతిపదార్థము:

(మలయవతి పార్వతితో) ఓ అంబిక = ఓ జగన్మాత పార్వతీదేవీ, ఉత్తముఁడు = సద్గుణవంతుడును, అధికాయువు = దీర్ఘాయుష్మంతుడును, విద్యాధరేంద్రుఁడు = విద్యాధర చక్రవర్తియునైనవాడు, నీకున్ = నీకు, పతి = భర్త, అగున్ = కాగలడు, అనుచున్ = అని దీవించి, నా = నాటి నా, మరణ = ప్రాణత్యాగము చేసే, ఉద్యోగంబు = ప్రయత్నాన్ని, ఉడిపితి(వి) = మాన్పావు కదా, నీ = నీయొక్క, ఆనతి = ఆజ్ఞ (దీవెన), తప్పెన్ = అసత్యమైపోయింది, ఇంకన్ = ఇకపై, నిన్నన్ = నిన్ను, ఏమి = ఏమని, అందున్ = అనగలను.

తాత్పర్యము: "మలయవతి పార్వతీదేవిని దూరుతూ ఇలా అంది: 'ఓ అమ్మా అంబికా! నాడు నేను పాదరింట్లో ప్రాణాలు విడువబోతుంటే నువ్వే కదా ప్రత్యక్షమై... ఉత్తముడు, దీర్ఘాయుష్మంతుడు, విద్యాధర చక్రవర్తియైన జీమూతవాహనుడు నీకు భర్త అవుతాడు అని చెప్పి నా మరణ ప్రయత్నాన్ని ఆపావు! కానీ చూశావా, నువ్వు ఇచ్చిన ఆ దీవెన ఇప్పుడే అబద్ధమైపోయింది, నా భర్త ప్రాణాలు కోల్పోయాడు! సాక్షాత్తు జగన్మాతవైన నీ మాటకే విలువ లేకపోతే, ఇక నిన్ను ఏమని నిందించగలను?' "

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యాజస్తుతి / ఆక్షేప అలంకారము. దేవి ఇచ్చిన వరాన్ని నిందిస్తున్నట్లుగా చెప్తూనే, దేవి మాట అసత్యం కాదు కాబట్టి మున్ముందు భర్త బ్రతుకుతాడనే పరమార్థాన్ని కవి ఇక్కడ ధ్వనింపజేశాడు.

మలయవతి ఎంతో ఆర్తితో, నిలదీస్తున్నట్లుగా అమ్మవారిని ప్రార్థించడం ఈ పద్యంలోని విశేషం.

259.

క. అని దూఱఁగ ముందఱఁ కాంచనలతగతి మెఱుఁగుదీఁగ చాడ్పునఁ కాత్యా
యని వచ్చి పుత్రినిలునిలు మని తత్పతిమీఁదఁ చేతియమృతము జల్లెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా మలయవతి, దూఱఁగన్ = తనను నిందించగా, ముందఱన్ = ఆమె ఎదుట, కాంచనలత = బంగారు తీగ, గతిన్ = విధముగాను, మెఱుఁగుదీఁగ = మెరుపుతీగ, చాడ్పునన్ = విధముగాను, ప్రకాశిస్తూ, కాత్యాయని = ఆ పార్వతీదేవి, వచ్చి = ప్రత్యక్షమై, పుత్రి = ఓ కుమార్తె, నిలుము నిలుము = ఆగవమ్మా ఆగుము, అని = అంటూ, తత్ = ఆ మలయవతి యొక్క, పతి మీఁదన్ = భర్తయైన జీమూతవాహనుని దేహము పైన, చేతి = తన చేతిలోని, అమృతమున్ = దివ్య అమృతాన్ని, చల్లెన్ = జల్లెను.

తాత్పర్యము: మలయవతి ఆ విధంగా ఆర్తితో నిందించేసరికి, ఆమె ముందర బంగారు తీగ లాగా, మెరుపుతీగ లాగా సాక్షాత్తు జగన్మాతయైన కాత్యాయని (పార్వతీదేవి) ప్రత్యక్షమైంది. "కుమార్తె మలయవతీ! ఆగు ఆగు, తొందరపడకు" అంటూ, తన చేతిలోని దివ్య అమృతాన్ని చితిపై పడి ఉన్న జీమూతవాహనుని దేహంపై చల్లింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. ప్రత్యక్షమైన పార్వతీదేవి రూపసౌందర్యాన్ని బంగారు తీగతో, మెరుపుతీగతో పోల్చడం జరిగింది ("కాంచనలతగతి మెఱుఁగుదీఁగ చాడ్పునఁ"). 'గతి', 'చాడ్పున' అనేవి ఉపమావాచకాలు.

అమ్మవారిని నిలిపి నిలదీయడం వల్ల దేవి ప్రత్యక్షమై అనుగ్రహించిందని కవి ఎంతో అద్భుతంగా కథను మలిచాడు.

260.

క. చల్లిన సంజీవితుఁ డై
యల్లన సుఖనిద్ర దెలియుననువున నతఁ డు
త్ఫుల్లముఖుం డై గజముఖు
తల్లికిఁ బ్రణమిల్లెఁ దల్లిదండ్రులుఁదానున్.

ప్రతిపదార్థము:

అమ్మవారు అమృతాన్ని, చల్లినన్ = జల్లగానే, అతండు = ఆ జీమూతవాహనుడు, సంజీవితుఁడు = తిరిగి ప్రాణాలు లేచినవాడు, ఐ = అయి, అల్లన = మెల్లగా, సుఖనిద్ర = గాఢనిద్ర నుండి, తెలియు = మేల్కొనే, అనువునన్ = విధముగా, ఉత్ఫుల్ల = చక్కగా వికసించిన, ముఖుండు = ముఖము కలవాడు, ఐ = అయి, తానున్ = తానును, తల్లిదండ్రులునున్ = తన తల్లిదండ్రులును కలిసి, గజముఖుతల్లికిన్ = వినాయకుని కన్నతల్లియైన ఆ పార్వతీదేవికి, ప్రణమిల్లెన్ = సాష్టాంగ నమస్కారములు చేశారు.

తాత్పర్యము: పార్వతీదేవి ఆ విధంగా అమృతాన్ని చల్లగానే, జీమూతవాహనుడు ప్రాణాలు లేచి బ్రతికాడు. ఎంతో సుఖమైన నిద్ర నుండి మెల్లగా మేల్కొన్నట్లుగా, ఎంతో ప్రకాశవంతమైన వికసించిన ముఖంతో అతడు లేచి నిలబడ్డాడు. ఆపైన జీమూతవాహనుడు, అతని భార్య, తల్లిదండ్రులు అంతా కలిసి వినాయకుని తల్లియైన ఆ పార్వతీదేవి పాదాలకు భక్తితో సాష్టాంగ నమస్కారాలు చేశారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / పరికర చాయలు. అమృతం చల్లిన తర్వాత జీమూతవాహనుడు బ్రతికి లేవడాన్ని 'సుఖనిద్ర నుండి మేల్కొన్నట్లు' అని పోల్చడం జరిగింది ("సుఖనిద్ర దెలియుననువున"). 'అనువున' అనేది ఉపమావాచకం. దేవీ అనుగ్రహం వల్ల జీమూతవాహనునికి పునర్జన్మ లభించి, కథ సుఖాంతం వైపు సాగడం ఇక్కడి విశేషం.

261.

క. మగలకు మగఁ డగుమరునిం
దెగఁ జూచిన శివునిదిక్కు దృక్కుల నిడి యా
మగతనము సగము చేసిన
మగువా మాపాలఁ గలిగి మన్నించితివే.

ప్రతిపదార్థము:

మగలకున్ = శూరులైన మగవారికందరికీ, మగఁడు = శ్రేష్ఠుడైన మగవాడు (అందగాడు), అగు = అయినట్టి, మరునిన్ = ఆ మన్మథుడిని, తెగఁజూచిన = తన మూడవ కంటి మంటలతో నిందించి భస్మము చేసిన, శివుని = పరమశివుని యొక్క, దిక్కు = వైపునకు, దృక్కులన్ = తన చూపులను, ఇడి = నిలిపి, యా = ఆ శివుని యొక్క, మగతనమున్ = పురుషకారమును (శరీరమును), సగము = అర్ధభాగముగా, చేసిన = ఆక్రమించుకున్న, మగువా = ఓ సుందరీ (పార్వతీదేవీ), మా పాలన్ = మా పక్షాన, కలిగి = నిలిచి, మన్నించితివే = మమ్మల్ని అనుగ్రహించావు కదా.

తాత్పర్యము: "జీమూతవాహనుడు, అతని కుటుంబం పార్వతీదేవిని ఇలా స్తుతించారు: 'శూరులకు శూరుడైన మన్మథుడిని తన కంటిచూపుతోనే భస్మం చేసిన ముక్కంటి దేవుడు పరమశివుడు. అటువంటి ఈశ్వరునిపై తన ప్రణయ చూపులు నిలిపి, ఆయన అర్ధ శరీరాన్ని (అర్ధనారీశ్వర రూపంగా) ఆక్రమించుకున్న ఓ మహాదేవీ మగువా! నువ్వు మా పట్ల ఎంతో దయ పూని, నా ప్రాణాలను నిలిపి మా కుటుంబాన్ని అనుగ్రహించావు కదా!' "

విశేషాలు:

అలంకారము: పరికర అలంకారము / శ్లేషోక్తి. పార్వతీదేవిని శివుని మగతనాన్ని సగం చేసిన 'మగువ' అని సార్థక విశేషణాలతో స్తుతించడం వల్ల ఇది పరికరా లంకారమైంది.

శివుని అర్ధ శరీరాన్ని పొందిన అపరాజిత స్వరూపమైన అమ్మవారి వైభవాన్ని ఈ పద్యం ఎంతో రమణీయంగా కొనియాడింది.

262. వచనము:

వ. అని యందఱు నానందంబున వందనం బొనర్ప మలయవతి కృతాంజలి యై

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా, అందఱున్ = వారందరూ, ఆనందంబునన్ = మిక్కిలి సంతోషముతో, వందనంబు = నమస్కారములు, ఓనర్పన్ = సమర్పించగా, మలయవతి = ఆ మలయవతి, కృతాంజలి = జోడించిన చేతులు కలది, ఐ = అయి (ఇట్లనియెన్).

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా జీమూతవాహనుడు, అతని తల్లిదండ్రులు ఎంతో సంతోషంతో పార్వతీదేవికి వందనాలు సమర్పించారు. ఆ సమయంలో మలయవతి కూడా భక్తితో చేతులు జోడించి అమ్మవారితో ఇలా అంది.

263.

క. గరళము మ్రింగీనపతికి
న్మరణముఁ తప్పించి మెఱయు మంగళసూత్రా
భరణము గలదేవత వని
పరిచర్య యొనర్చినట్టిఫల మిటఁ గంటిన్.

ప్రతిపదార్థము:

(మలయవతి పార్వతితో) గరళము = కాలకూట విషమును, మ్రింగిన = భక్షించినట్టి, పతికిన్ = నీ భర్తయైన ఆ పరమశివునికి, మరణమున్ = మృత్యువును, తప్పించి = పోగొట్టి, మెఱయు = ప్రకాశించే, మంగళసూత్ర = పవిత్రమైన మంగళసూత్రము అనే, ఆభరణము = నగ, కల = కలిగిన, దేవతవు = మహా దేవివి, అని = అని నమ్మి, పరిచర్య = నీకు సేవలు, ఒనర్చినట్టి = ఆచరించినట్టి, ఫలమున్ = సత్ఫలితాన్ని, ఇటన్ = ఈ రోజు ఈ రూపములో, కంటిన్ = కళ్లారా చూశాను.

తాత్పర్యము: "మలయవతి రోమాంచితయై ఇలా అంది: 'అమ్మా! లోకాలను దహించే కాలకూట విషాన్ని మింగిన నీ భర్త పరమశివునికే మరణం లేకుండా కాపాడి, నీ అఖండ మంగళసూత్ర వైభవంతో మెరిసే లోకమాతవు నువ్వు! అటువంటి నిన్ను నిత్యం కొలిచి, సేవించినందుకు... ఈ రోజు చనిపోయిన నా భర్తను తిరిగి బ్రతికించుకొని, నా సౌభాగ్యాన్ని నిలుపుకునే రూపంలో ఆ సేవా ఫలితాన్ని కళ్లారా పొందగలిగాను' ".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. దేవిని సేవించినందుకు తగిన ఫలితం లభించిందని చెప్పడానికి 'నువ్వు గరళం మింగిన శివునికే మరణం తప్పించిన మంగళసూత్ర భరితురాలవు కదా' అనే బలమైన పౌరాణిక కారణాన్ని చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

పతివ్రతయైన స్త్రీకి అమ్మవారి మంగళసూత్ర వైభవమే ఆదర్శమనే పవిత్ర భావన ఈ పద్యంలో వ్యక్తమైంది.

264.

క. అనిమ్రొక్కఁ గ దివిఁ దూర్య
ధ్వను లోలయఁ గ సకలదేవతలుఁ గొనియాడ
న్వినతానందనుకతమున
ననిమిషకుసుమములతోడ నమృతము గురిసెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా మలయవతి, మ్రొక్కఁగన్ = నమస్కరించగా, దివిన్ = ఆకాశమందు, తూర్యధ్వనులు = దేవ దుందుభుల మ్రోతలు, ఒలయఁగన్ = వ్యాపించగా, సకల = సమస్తమైన, దేవతలున్ = వేల్పులును, కొనియాడన్ = కీర్తిస్తుండగా,

వినతానందను = వినత కుమారుడైన ఆ గరుడుని యొక్క, కతమునన్ = ప్రయత్నము వల్ల (ఆతడు తెచ్చిన అమృతము వల్ల), అనిమిష = దేవలోకపు, కుసుమములతోడన్ = కల్పవృక్ష పూలతో పాటు, అమృతము = పీయూష వర్షము, కురిసెన్ = కురిసింది.

తాత్పర్యము: మలయవతి ఆ విధంగా అమ్మవారికి నమస్కరించగా, ఆకాశంలో దేవదుందుభులు మ్రోగాయి; సమస్త దేవతలు ఈ అద్భుతాన్ని చూసి కొనియాడారు. ఆ సమయంలోనే, పశ్చాత్తాపంతో గరుడుడు చేసిన ప్రార్థన వల్ల ఆకాశం నుండి దివ్యమైన కల్పవృక్ష పూల వానతో పాటు, అమృత వర్షం కూడా కురిసింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. అమృతం కురిసినప్పుడు ఆకాశంలో జరిగిన శుభ పరిణామాలను (దుందుభులు మ్రోగడం, పూల వాన కురవడం) కవి ఎంతో రమణీయంగా వర్ణించాడు.

గరుడుని ప్రతిజ్ఞ నెరవేరే సమయం ఆసన్నమైందని ఈ పద్యం సూచిస్తోంది.

265.

క. ఆయమృతంబున నస్థిని
కాయము సప్రాణ మైనకాయంబుల న
త్యాయతఫణమణిరుచి సము
దాయము మెఱుఁ గిడఁ గ నెగసె దర్వీకరముల్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ = ఆ ఆకాశము నుండి కురిసిన, అమృతంబునన్ = అమృత ధారల చేత, అస్థినికాయము = (కొండలా పేరుకుపోయిన పాముల) ఎముకల కుప్పలన్నీ, సప్రాణము = ప్రాణములతో కూడినవి, ఐన = అయినట్టి, కాయంబులన్ = శరీరములు కలవై, అత్యాయత = మిక్కిలి దట్టమైన, ఫణ = పడగల పైన గల, మణి = నాగమణుల యొక్క, రుచి = కాంతుల, సముదాయము = సమూహము, మెఱుఁగు + ఇడఁగన్ = మెరుపులు చిమ్ముతుండగా, దర్వీకరముల్ = ఆ సర్పములన్నీ (పాములన్నీ), ఎగసన్ = పైకి లేచాయి.

తాత్పర్యము: ఆ ఆకాశం నుండి కురిసిన అమృత వర్షపు జలము తగలగానే, అక్కడ కొండ లాగా పడి ఉన్న అసంఖ్యాక పాముల ఎముకల కుప్పలన్నీ తిరిగి ప్రాణాలు పోసుకున్నాయి! అవన్నీ సుందరమైన సర్ప శరీరాలుగా మారిపోయాయి. వాటి పడగలపై ఉన్న నాగమణుల కాంతులు మెరుపుల్లా నలువైపులా ప్రకాశిస్తుండగా, ఆ వేలాది పాములన్నీ ఒక్కసారిగా సంతోషంతో పైకి లేచాయి.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / గుణోత్కర్ష. అమృతం వల్ల ఎముకలు తిరిగి బ్రతికి, నాగమణుల కాంతులతో పాములు పైకి లేచిన అద్భుత దృశ్యాన్ని కవి కళ్లకు కట్టాడు.

జీమూతవాహనుని త్యాగం వల్ల కేవలం అతడే కాక, గరుడుని చేతిలో మరణించిన సమస్త నాగజాతి పునర్జన్మ పొందిందని చెప్పడం ఇక్కడి కథా పరమార్థం.

266.

క. చెలులుం జట్టలుఁ గలయం
జెల రేఁగి సుధాంబుపూ ర్తి చెలువునఁ పాముల్
చెలఁగుచు మలయాచలమున
సెలయేఱులభంగి జలధిఁ చేరఁ గఁ బాఱెన్.

ప్రతిపదార్థము:

పాముల్ = ఆ బ్రతికిన సర్పాలన్నీ, చెలులున్ = తమ మిత్రులును, చట్టలున్ (చుట్టలున్) = తమ బంధువులును, కలయన్ = ఒకటై కలుసుకోగా, చెలరేఁగి = ఉత్సాహముతో అతిశయించి, సుధా + అంబు = అమృత జలము యొక్క, పూర్తి = సమృద్ధి వల్ల కలిగిన, చెలువునన్ = అందముతో, చెలఁగుచున్ = సంతోషిస్తూ, మలయాచలమునన్ = ఆ మలయ పర్వతము నందలి, సెలయేఱుల = సెలయేళ్ల యొక్క, భంగిన్ = విధముగా, జలధిన్ = సముద్రాన్ని, చేరఁగన్ = చేరుకునేలా, పాఱెన్ = వేగముగా ప్రాకాయి.

తాత్పర్యము: తిరిగి బ్రతికిన ఆ పాములన్నీ తమ పాత మిత్రులను, బంధువులను కలుసుకొని ఎంతో ఉత్సాహపడ్డాయి. అమృత జలాల స్పర్శతో లభించిన కొత్త కాంతితో ప్రకాశిస్తూ, మలయ పర్వతం నుండి జలజలా ప్రవహించే కొండ సెలయేళ్ల లాగా, గుంపులు గుంపులుగా వేగంగా ప్రాకుతూ తమ నివాసమైన సముద్రుని వైపునకు వెళ్ళిపోయాయి.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. పర్వత ప్రాంతం నుండి వేగంగా ప్రాకుతూ వెళ్తున్న వేలాది పాముల సమూహాన్ని, కొండలపై నుండి సముద్రం వైపు ప్రవహించే 'సెలయేళ్లతో' పోల్చడం జరిగింది ("సెలయేఱులభంగి"). 'భంగి' అనేది ఉపమావాచకం.

సర్పజాతి అంతా విముక్తి పొంది ఆనందంగా వెళ్ళడాన్ని కవి ఎంతో రమణీయంగా చిత్రించాడు.

267.

ఆ వె. అంత నమరసిద్ధయక్షగంధర్వులు
గొలువ గగనతటిని జలకమార్చి
సిరులు మిగుల గౌరి జీమూతవాహను
ఖచరచక్రవర్తిగా నొనర్చె.

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = ఆ తర్వాత, అమర = దేవతలు, సిద్ధ = సిద్ధులు, యక్ష = యక్షులు, గంధర్వులు = గంధర్వులు, కొలువన్ = తన్ను సేవిస్తుండగా, గగనతటినిన్ (ఆకాశగంగలో) = ఆకాశ నది నందు, జలకమార్చి = స్నానము చేయించి, సిరులు = వైభవములు, మిగులన్ = అతిశయించేలా, గౌరి = ఆ పార్వతీదేవి, జీమూతవాహనున్ = ఆ జీమూతవాహనుడిని, ఖచర = విద్యాధరులకు, చక్రవర్తిగాన్ = సార్వభౌముడిగా, ఒనర్చెన్ = కావించెను.

తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత సాక్షాత్తు పార్వతీదేవి... దేవతలు, సిద్ధులు, యక్షులు, గంధర్వులంతా కొలుస్తుండగా జీమూతవాహనునికి ఆకాశగంగలో దివ్య స్నానం చేయించింది. సమస్త ఐశ్వర్యాలు నూతనంగా లభించేలా అనుగ్రహించి, అతనిని విద్యాధర లోకానికే ఏకచ్ఛత్రాధిపతియైన చక్రవర్తిగా పట్టాభిషేకం చేసింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉదాత్త అలంకారము. దేవీ అనుగ్రహం వల్ల జీమూతవాహనుడు సమస్త దివ్య శక్తుల సమక్షంలో విద్యాధర చక్రవర్తిగా మారడమనే మహోన్నత వైభవాన్ని వర్ణించడం వల్ల ఇది ఉదాత్తాలంకారమైంది.

అమ్మవారి నోటి ఆజ్ఞ ఎన్నటికీ తప్పదని, జీమూతవాహనుడు విద్యాధర చక్రవర్తి అవుతాడనే వరం ఇక్కడ అక్షరాలా నెరవేరింది.

268. వచనము:

వ. అట్టియెడ నత్యంతసంతుష్టాంతరంగుం డై గరుత్మంతుండు చనుదెంచి నీకెద్దియిష్టంబు వేఁడు మనిన నక్కుమారు డురగహరణం బుడిగి దృఢప్రతిజ్ఞుండవుగమ్మిం తియ చాలు నీ ప్రసాదంబున నాకేమియుం గొఱంత లేదు.

ప్రతిపదార్థము:

అట్టి యెడన్ = ఆ పట్టాభిషేక సమయంలో, అత్యంత = మిక్కిలి, సంతుష్ట = సంతోషముతో నిండిన, అంతరంగుడు = మనస్సు కలవాడు, ఐ = అయి, గరుత్మంతుండు = ఆ గరుడుడు, చనుదెంచి = అక్కడికి వచ్చి, (జీమూతవాహనుడితో) నీకున్ = నీకు, ఎద్ది = ఏది, ఇష్టంబు = కోరికయో, వేఁడుము = అడుగుము, అనినన్ = అని పలుకగా, ఆ + కుమారుడు = ఆ జీమూతవాహనుడు, ఉరగ = పాములను, హరణంబు = చంపి తినడము, ఉడిగి = పూర్తిగా విడిచిపెట్టి, దృఢప్రతిజ్ఞుండవు = నియమముపై నిలబడే స్థిరచిత్తుడవు, కమ్ము = కావలసింది, ఇంతియ = ఇదొక్కటి చేస్తే, చాలున్ = సరిపోతుంది, నీ = నీయొక్క, ప్రసాదంబునన్ = అనుగ్రహము వల్ల, నాకున్ = నాకు, ఏమియున్ = ఎలాంటి, కొఱంత = లోటు, లేదు = లేదు (అని పలికెను).

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుని పట్టాభిషేక వైభవాన్ని చూసి గరుత్మంతుడు మనసులో ఎంతో సంతోషించాడు. అతని ముందుకు వచ్చి, "మహానుభావా! నీ త్యాగానికి నేను దాసుడనయ్యాను, నీకు ఏం వరం కావాలో కోరుకో, ఇప్పుడే ఇస్తాను" అన్నాడు. దానికి ఆ రాజకుమారుడు, "ఓ పక్షిరాజా! నువ్వు ఇప్పటి నుండి పాములను చంపి తినడం మాని, అహింసా వ్రతాన్ని దృఢంగా పాటించు. నాకు ఇదొక్కటి చేస్తే చాలు, నీ దయ వల్ల నాకు ఎలాంటి లోటూ లేదు" అన్నాడు.

విశేషాలు:

జీమూతవాహనుడు తన కొరకు ఎలాంటి రాజ్యభోగాలను ఆశించక, కేవలం సర్పజాతికి నిరంతర అభయాన్ని మాత్రమే వరం రూపంలో కోరడం అతని నిరుపమాన పరోపకార బుద్ధిని చాటుతోంది.

269.

క. అనదలఁ గాచితి నాగురు
జనముల ప్రాణములు నిలిచే సర్వేశ్వరిమ
నన గలిగె నీవు మెచ్చితి
విను రాజ్యం బబ్బెనేమి వేఁడెద నింకన్ .

ప్రతిపదార్థము:

అనదలను = దిక్కులేని పాములను, కాచితిన్ = రక్షించుకున్నాను, నా = నాయొక్క, గురుజనముల = తల్లిదండ్రుల, ప్రాణములు = ఊపిరి, నిలిచెన్ = దక్కింది, సర్వేశ్వరి = ఆ జగన్మాత పార్వతీదేవి యొక్క, మనన (మన్నన) = ఆదరము,

కలిగెన్ = లభించింది, నీవు = శత్రువైన నువ్వు కూడా, మెచ్చితివి = నా త్యాగాన్ని అభినందించావు, వినుము = ఆలకించుము, రాజ్యంబు = విద్యాధర చక్రవర్తి పదవి, అబ్బెన్ = దక్కింది, ఇకన్ = ఇకపై, నేను, ఏమి = ఏమని, వేఁడెదన్ = కోరుకోగలను (నాకు అన్నీ లభించాయి కదా).

తాత్పర్యము: " 'ఓ గరుత్మంతుడా విను! దిక్కులేని పాములను కాపాడగలిగాను; నా చావు చూసి ప్రాణాలు విడవాలనుకున్న నా తల్లిదండ్రుల ప్రాణాలు నిలిచాయి; సాక్షాత్తు సర్వేశ్వరియైన పార్వతీదేవి అనుగ్రహం లభించింది; శత్రువువైన నువ్వే నా వైపు తిరిగి నన్ను మెచ్చుకున్నావు; చివరకు విద్యాధర సామ్రాజ్యమే దక్కింది! ఇన్ని లభించిన నాకు ఇక కోరుకోవడానికి ఏముంది? ఏమీ లేదు' అని జీమూతవాహనుడు పలికాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము / సముచ్చయ చాయలు. తనకు ఎలాంటి లోటూ లేదని చెప్పడానికి ఐదు గొప్ప కారణాలను (నాగులను కాపాడడం, తల్లిదండ్రుల ప్రాణాలు నిలవడం, దేవీ అనుగ్రహం, శత్రువు మెచ్చడం, రాజ్యం దక్కడం) వరసగా సమర్థించడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

సంతృప్తి, పరోపకార సిద్ధి కలిగిన ఉత్తమ పురుషుని ధన్యతా భావం ఈ పద్యంలో ఎంతో సుందరంగా వ్యక్తమైంది.

270.

చ. అని వినయోక్తిఁ బల్కి జగదంబికఁ గ్రమ్మఱఁ ప్రస్తుతించియ
జ్జననికి మ్రొక్కి ఇష్టజనసంగతుఁ డై చనితొల్లి యున్నకాం
చనపురిఁ జొచ్చి రాజ్య సుఖసంపదఁ తేలుచునేలుచుం డెన
వ్వనితయు దాను నాత్మ గురువంద ననందితచిత్తవృత్తియై.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా, వినయ = వినయముతో కూడిన, ఉక్తిన్ = మాటలతో, పల్కి = చెప్పి, జగదంబికన్ = జగన్మాతయైన ఆ పార్వతీదేవిని, క్రమ్మఱన్ = మరొక్కసారి, ప్రస్తుతించి = స్తుతించి, ఆ = ఆ, జననికిన్ = తల్లికి, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, ఇష్టజన = తన తల్లిదండ్రులు, భార్య, స్నేహితులు మొదలైన ఇష్టమైన వారితో, సంగతుఁడు = కూడినవాడు, ఐ = అయి, చని = వెళ్ళి, తొల్లి = పూర్వము, ఉన్న = తాను నివసించిన, కాంచనపురిన్ = కాంచనపురము అనే నగరము నందు, చొచ్చి = ప్రవేశించి, ఆత్మా = తనయొక్క, గురు = తల్లిదండ్రుల యొక్క, వందన = సేవల చేత, నందిత = సంతోషముతో నిండిన, చిత్తవృత్తి = మనో నిశ్చయము కలవాడు, ఐ = అయి, ఆ = ఆ, వనితయున్ = భార్యయైన మలయవతియును, తానున్ = తానును కలిసి, రాజ్య = సామ్రాజ్యము యొక్క, సుఖ = భోగముల యందును, సంపదన్ = ఐశ్వర్యము నందును, తేలుచున్ = ఆనందిస్తూ, ఏలుచున్ + ఉండెన్ = వైభవముగా పరిపాలిస్తూ ఉండెను.

తాత్పర్యము: జీమూతవాహనుడు ఆ విధంగా ఎంతో వినయంగా పలికి, జగన్మాతయైన పార్వతీదేవిని మనసారా స్తుతించి నమస్కరించాడు. ఆపై తన తల్లిదండ్రులు, భార్య, మిత్రులతో కలిసి తాను పూర్వము పాలించిన 'కాంచనపురము' నగరానికి తిరిగి వెళ్ళాడు. అక్కడ తన తల్లిదండ్రుల పాదాలకు నిత్యం వందనాలు చేస్తూ, వారిని సంతోషపెడుతూ, తన ప్రియ భార్య మలయవతితో కలిసి సమస్త సామ్రాజ్య సుఖసంపదలను అనుభవిస్తూ, వైభవంగా రాజ్యాన్ని పరిపాలించసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. కథ సుఖాంతమైన తీరును, జీమూతవాహనుడు కాంచనపురానికి వెళ్ళి తల్లిదండ్రుల సేవ చేస్తూ భార్యతో సుఖంగా ఉండడాన్ని కవి చంపకమాలలో సహజ సిద్ధంగా వర్ణించాడు.

పరోపకారం కోసం ప్రాణాలర్పించిన జీమూతవాహనునికి దేవీ అనుగ్రహం వల్ల తిరిగి ఉత్తమ జీవితం, చక్రవర్తి పదవి లభించాయనే పరమ ధార్మిక సందేశంతో ఈ ఉపకథ ముగిసింది.

271. వచనము:

వ. కావున నట్టిపరోపకారశూరుం డెవ్వఁడు గలఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

కావునన్ = ఆ కారణము చేత, అట్టి = అటువంటి (తన ప్రాణాలను సైతం పరుల కోసం పణంగా పెట్టిన), పరోపకార = పరులకు ఉపకారము చేయుటలో, శూరుండు = వీరుడైనవాడు, ఎవ్వఁడు = మరెవడు, కలఁడు = ఉంటాడు?

తాత్పర్యము: "పదకొండవ బొమ్మ భోజరాజుతో ఇంకా ఇలా అంది: 'కాబట్టి ఓ భోజరాజా! ఆ జీమూతవాహనుని వంటి నిరుపమాన పరోపకార శూరుడు ఈ లోకంలో మరెవరైనా ఉన్నారా? లేరు కదా!' "

విశేషాలు:

జీమూతవాహనుని కథను ముగిస్తూ, అతని అసాధారణ త్యాగాన్ని భోజరాజు మనస్సుకు హత్తుకునేలా బొమ్మ ప్రశ్నించిన తీరు ఇది.

272.

ఆ వె. వింటి మతనిఁ దొల్లి కంటి మీతని నేఁడు
విందు మిప్పు డొక్కవిక్రమార్కు
అనిన నత నివనిత దనుజేంద్ర విక్రమా
దిత్యుఁ డితఁ డొక్కొ తెలియు మనియె.

ప్రతిపదార్థము:

తొల్లి = పూర్వ కాలమందు, అతనిన్ = ఆ జీమూతవాహనుని చరిత్రను, వింటిమి = (కథల ద్వారా) విన్నాము, నేఁడు = ఈ రోజున, ఈతనిన్ = (ఆ బ్రాహ్మణ బాలుని రక్షించిన) ఈ మహాత్ముడిని, కంటిమి = కళ్లారా చూశాము, ఇప్పుడు = ఈ కలికాలమందు, ఒక్క = సాటిలేని, విక్రమార్కున్ = విక్రమార్క మహారాజు గుణములను, విందుము = వింటున్నాము కదా, అనినన్ = అని ఆ వింధ్య పర్వత రాక్షసుడు అనగా, అతని = వానియొక్క, వనిత = భార్యయైన ఆ రాక్షస స్త్రీ, దనుజేంద్ర = ఓ రాక్షస రాజా, ఇతఁడు = మనకు అడ్డుగా నిలిచిన ఈ పుణ్యపురుషుడు, విక్రమాదిత్యుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఒక్కొ = ఏమో, తెలియుము = కనుగొనుము, అనియెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: "(వింధ్య పర్వత రాక్షసుల వృత్తాంతంలోకి కథ మళ్ళింది): విక్రమార్కుని త్యాగానికి కరిగిన ఆ రాక్షసుడు, 'పూర్వం జీమూతవాహనుని కథ విన్నాము, ఈ రోజు కళ్లారా ఈ పుణ్యాత్ముని చూశాము. ఇప్పుడు లోకమంతా చెప్పుకునే విక్రమార్కుని ఉదారగుణం లాంటిదే ఇతనిలోనూ కనిపిస్తోంది' అన్నాడు. అప్పుడు వాని భార్య, 'నాథా! మనకు ఎదురుగా నిలిచిన ఈ వీరుడే ఆ విక్రమాదిత్య మహారాజు ఏమో! ఒక్కసారి కనుక్కోండి' అంది".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉల్లేఖ అలంకార చాయలు / సాదృశ్యము. ఒకే వీరునిలో జీమూతవాహనుని, విక్రమార్కుని త్యాగ గుణాలను పోల్చి చూడడం వల్ల ఈ అలంకార శోభ కలిగింది.

విక్రమార్కుని కీర్తి అడవులలోని రాక్షసులకు సైతం తెలిసేంత గొప్పదని ఇక్కడ ధ్వనిస్తోంది.

273. వచనము:

వ. నావుడు నారక్కసుం డోనరోత్తమ నీ వడిగినవరం బిచ్చితిఁ బుణ్యపురుషుండవు బొంకకు నీ వెవ్వండ వనిన నవ్వసుమతీవల్లభుండు పూర్వదేవుండవు నీ వెఱుంగవే విక్రమార్కుండ నగుడు నాచరిత్రంబు జను లెఱుంగకుండఁ గృప చేసి శాంతుండవు గమ్మని మ్రొక్కి తదనుజ్ఞాతుం డై యజ్ఞాతభావంబున మగిడి నిజపురంబగు నుజ్జయినీపురంబునకుం జనుదెంచెం గావున.

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని తన భార్య పలుకగా, ఆ + రక్కసుడు = ఆ రాక్షసుడు, ఓ నరోత్తమ = ఓ మనుష్యులలో శ్రేష్ఠుడా, నీవు = నీవు, అడిగిన = కోరిన, వరంబు = వరాన్ని (మనుషుల బలి మానడం), ఇచ్చితిన్ = అనుగ్రహించాను, పుణ్యపురుషుండవు = నువ్వు పరమ పవిత్రుడవు, బొంకకు = అసత్యము చెప్పకుము, నీవు = నీవు, ఎవ్వండవు = ఎవరివి?, అనినన్ = అని అడుగగా, ఆ + వసుమతీవల్లభుండు = ఆ భూమండలానికి నాథుడైన విక్రమార్కుడు, పూర్వదేవుండవు = రాక్షస వంశ శిరోమణివైన ఓ రాజా, నీవు = నీవు, ఎఱుంగవే = గ్రహించలేదా?, విక్రమార్కుండన్ = నేను విక్రమార్క మహారాజును, అగుడున్ = అని తన నిజరూపాన్ని తెలపగా, నా = నాయొక్క, చరితంబు = ఈ వృత్తాంతాన్ని (నేను అడవికి వచ్చిన విషయాన్ని), జనులు = లోకంలోని ప్రజలు, ఎఱుంగకుండన్ = తెలుసుకోకుండా ఉండేలా, కృపచేసి = దయచూపి, శాంతుండవు = కోపము లేనివాడవు, కమ్ము = కావలసింది, అని = అంటూ, మ్రొక్కి = రాక్షసునికి నమస్కరించి, తద్ = వాని చేత, అనుజ్ఞాతుండు = సెలవు తీసుకోబడినవాడు, ఐ = అయి, అజ్ఞాతభావంబునన్ = రహస్య రూపముతో, మగిడి = వెనుకకు తిరిగి, నిజపురంబు = తన నగరమైన, ఉజ్జయినీపురంబునకున్ = ఉజ్జయినికి, చనుదెంచెన్ = తిరిగి వచ్చెను, కావునన్ = ఆ కారణము చేత.

తాత్పర్యము: "భార్య మాటలకు ఆ రాక్షసుడు విక్రమార్కునితో, 'ఓ ఉత్తమ పురుషుడా! నువ్వు కోరినట్లే నేను మనుషులను తినడం మానేస్తాను, వరం ఇచ్చాను. నువ్వు పుణ్యాత్ముడివి, అబద్ధం చెప్పకుండా నువ్వు ఎవరివో నిజం చెప్పు' అన్నాడు. అప్పుడు ఆ భూపతి, 'ఓ రాక్షసరాజా! నువ్వు ఇంకా గుర్తించలేదా, నేను విక్రమార్కుడను. అయితే నేను ఒంటరిగా అడవికి వచ్చి ఈ పని చేసిన విషయం లోకానికి తెలియకుండా రహస్యంగా ఉంచు, దయతో శాంతించు' అని కోరాడు. వాని వద్ద సెలవు తీసుకొని, గుప్త రూపంలో తిరిగి తన ఉజ్జయినీ నగరానికి చేరుకున్నాడు. కాబట్టి ఓ భోజరాజా!"

విశేషాలు:

విక్రమార్కుడు పరోపకారం చేసి కూడా, ఆ కీర్తిని తాను ఆశించక రహస్యంగా ఉంచాలని కోరడం అతని నిరహంకార నిరుపమాన వ్యక్తిత్వానికి నిదర్శనం.

274.

క. ఇట్టిగుణంబులు నీ కే
పట్టున సమకూరకునికిఁ బార్థివ చను మి
ట్టట్టును బొరలకు మనవుడు

దిట్టతనం బుడిగి వసుమతీపతి మగిడెన్.

ప్రతిపదార్థము:

పార్థివ = ఓ భోజరాజా, ఇట్టి = ఇటువంటి (విక్రమార్కుని వంటి) ఉదాత్త, గుణంబులు = సద్గుణములు, నీకున్ = నీకు, ఏ పట్టునన్ = ఏ కోశమునందును, సమకూరకునికిన్ = లభించనందువల్ల (నీలో లేనందువల్ల), చనుము = వెనుకకు వెళ్ళిపోవయ్యా, ఇట్టు + అట్టును = ఈ విధంగా సింహాసనం ఎక్కాలని, పారలకు = ఆరాటపడకుము, మనవుడున్ = అని ఆ పదకొండవ బొమ్మ పలుకగా, వసుమతీపతి = ఆ భోజమహారాజు, దిట్టతనంబు = తన గర్వమును (ధైర్యమును), ఉడిగి = విడిచిపెట్టి, మగిడెన్ = అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: " 'ఓ భోజరాజా! ఇటువంటి మహోన్నత పరోపకార గుణాలు నీలో ఏమాత్రం లేవు. కాబట్టి సింహాసనం ఎక్కాలని ఇటు అటు ఆరాటపడకుండా వెనక్కి వెళ్ళిపో' అని ఆ పదకొండవ బొమ్మ పలికింది. ఆ మాటలకు భోజరాజు తన అహంకారాన్ని, ధైర్యాన్ని కోల్పోయి, అవమానంతో అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. బొమ్మ నిలదీసినప్పుడు భోజరాజులో కలిగిన సహజ సిద్ధమైన పరాభవాన్ని, గర్వభంగాన్ని కవి ఎంతో చక్కగా వర్ణించాడు.

పదకొండవ బొమ్మ కథ ఇక్కడితో ముగిసి, భోజరాజు ఆత్మపరిశీలన చేసుకునే ఘట్టం పూర్తయింది.

[పన్నెండవ బొమ్మ కథ ప్రారంభము]

275. వచనము:

వ. మఱియుం గొన్నిదినంబు లరిగిన.

ప్రతిపదార్థము:

మఱియున్ = ఆ తర్వాత, కొన్ని = మరికొన్ని, దినంబులు = రోజులు, అరిగినన్ = గడచిపోగా.

తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత మరికొన్ని రోజులు గడచిన పిదప (భోజరాజు మళ్లీ సింహాసనం ఎక్కడానికి పన్నెండవ మెట్టు వద్దకు వచ్చాడు).

276.

క. కంబూపమగళు మృగమద

జంబాలీకృతమహావిషద్యుతిసదృశ

స్తంబేరమచర్మాంబరు

లంబోదరగురుఁ గృపావలంబునిఁ గొలుతున్.

ప్రతిపదార్థము:

కంబూపమ = శంఖముతో పోల్చదగిన, గళున్ = కంఠము కలవాడును, మృగమద = కస్తూరి అనే, జంబాలీకృత = బురద పూత వలె నల్లగా చేయబడిన, మహావిష = హాలాహల విషము యొక్క, ద్యుతి = కాంతికి, సదృశ = సమానమైన నల్లని దేహము కలవాడును, స్తంబేరమ = ఏనుగు యొక్క, చర్మ = చర్మాన్ని, అంబరున్ = వస్త్రముగా ధరించినవాడును, లంబోదర

= వినాయకునికి, గురున్ = తండ్రియైనవాడును, కృపా = దయాగుణమునకు, అవలంబినిన్ = నిలయమైనవాడును అగు ఆ పరమశివుడిని, కొలుతున్ = నా మనస్సునందు ధ్యానించెదను.

తాత్పర్యము: కవి పన్నెండవ బొమ్మ కథ ప్రారంభంలో శివస్తుతి చేస్తున్నాడు: శంఖము వంటి అందమైన కంఠము కలవాడు, కస్తూరి పూత లాగా నల్లని కాంతిని చిమ్మే హాలాహల విషాన్ని గొంతులో దాచుకున్నవాడు, గజాసురుని చర్మాన్ని వస్త్రంగా ధరించినవాడు, లంబోదరుడైన వినాయకునికి తండ్రి మరియు దయాసముద్రుడైన ఆ పరమశివుడిని నేను భక్తితో కొలుస్తున్నాను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / వృత్త్యనుప్రాస. కంఠాన్ని శంఖంతో పోల్చడం ("కంబూపమగళు"), విషపు నలుపును కస్తూరి బురదతో పోల్చడం జరిగింది. 'జంబాలీకృత', 'స్తంబేరమ', 'లంబోదర' పదాల వల్ల అనుప్రాస శోభ కలిగింది.

కథా ప్రారంభంలో శివ అనుగ్రహం కొరకై కవి చేసిన ఉదాత్త ప్రార్థన ఇది.

277.

చ. అని మదిలో దలంచుచు ధరాధిపుఁ డిష్ట జనోపదిష్టమౌ
దినమున నెక్కఁ బూని యరుదేరఁగ నచ్చటిబొమ్మ చూచి యో
జనవర విక్రమార్కుగతి సాహసదానగుణంబులేక నీ
కెనయఁ గ దేవతాసనము నెక్కఁ గవచ్చునే' నిల్వు నావుడున్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా భావిస్తూ, ధరాధిపుఁడు = ఆ భోజమహారాజు, మదిలోన్ = తన మనస్సునందు, తలంచుచున్ = ఆలోచిస్తూ, ఇష్టజన = జ్యోతిష్కులు, మంత్రుల వంటి హితైషుల చేత, ఉపదిష్టము + ఔ = నిర్ణయింపబడినట్టి శుభ, దినమునన్ = రోజునందు, ఎక్కన్ = సింహాసనము అధిరోహించవలెనని, పూని = సంకల్పించి, అరుదేరఁగన్ = రాగా, అచ్చటి = అక్కడ పన్నెండవ మెట్టుపై ఉన్న, బొమ్మ = సాలభంజిక, చూచి = కనుగొని, ఓ జనవర = ఓ రాజా, విక్రమార్కుగతిన్ = విక్రమార్కుని వలె, సాహస = సాహసమును, దాన = త్యాగము చేసే, గుణంబులు = సద్గుణములు, లేక = నీలో లేకుండగా, నీకున్ = నీకు, దేవతాసనమున్ = దేవతలు నిర్మించిన ఈ దివ్య పీఠాన్ని, ఎనయఁగన్ = సమానముగా, ఎక్కఁగన్ = అధిరోహించుటకు, వచ్చునే = శక్యమా?, నిల్వుము = ఆగుము, నావుడున్ = అని పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా ఆలోచిస్తూ భోజరాజు, తన సిద్ధాంతులు నిర్ణయించిన ఒక శుభదినమందు మళ్లీ సింహాసనం ఎక్కడానికి ముందుకు వచ్చాడు. అప్పుడు పన్నెండవ మెట్టు మీద ఉన్న బొమ్మ అతనిని చూసి, "ఓ భోజరాజా! విక్రమార్కుని వలె ప్రాణాలనైనా ఇచ్చే సాహసము, సర్వస్వాన్ని ఇచ్చే దానగుణము నీలో లేవు కదా! అటువంటప్పుడు దేవతలు నిర్మించిన ఈ దివ్య సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి నీకు అర్హత ఉందా? లేదు, ఆగు!" అని నిలువరించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆక్షేప అలంకారము / ఉపమా చాయలు. 'దేవతాసనము నెక్కఁగవచ్చునే' అని ప్రశ్న రూపంలో భోజరాజు అర్హతను బొమ్మ ఆక్షేపించింది. 'విక్రమార్కుగతి' లో ఉపమా చాయ ఉంది.

సింహాసన అధిరోహణకు బాహ్య ముహూర్తాల కంటే అంతర్గత గుణ సంపద ముఖ్యమని బొమ్మ హెచ్చరిస్తోంది.

278.

క. అతనికడ నట్టిసాహస

వితరణగుణ మెట్లు చెల్లె వినిపింపు మనం

బతిగుణములు పండ్రెండవ

ప్రతిమ యెఱింగింప భోజపతి కి ట్లనియెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అతనికడన్ = ఆ విక్రమార్కుని దగ్గర, అట్టి = అటువంటి, సాహస = సాహసమును, వితరణ = త్యాగ గుణమును, ఎట్లు = ఏ విధంగా, చెల్లెన్ = ప్రకాశించాయో, వినిపింపుము = నాకు వివరించుము, అనన్ = అని భోజరాజు అడుగగా, పతి = ఆ రాజు యొక్క, గుణములు = సద్గుణములను, పండ్రెండవ ప్రతిమ = ఆ పన్నెండవ బొమ్మ, ఎఱింగింపన్ = తెలిసేలా చెప్పడానికి, భోజపతికిన్ = ఆ భోజరాజునకు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెఱ్ (అనియెన్) = పలికెను.

తాత్పర్యము: బొమ్మ వారించగానే భోజరాజు, "ఓ ప్రతిమా! ఆ విక్రమార్కుని వద్ద ఉన్న సాహస, దాన గుణాలు ఎలాంటివో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ పన్నెండవ బొమ్మ, విక్రమార్కుని ఉదాత్త గుణాలను భోజరాజుకు వివరించడానికి ఈ విధంగా చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు:

కథా సంవిధానాన్ని పన్నెండవ బొమ్మ యొక్క ఉపకథ వైపునకు నడిపే సరళమైన పద్యమిది.

279.

మ. వినుమావిక్రమభూషణుండు విమలోర్వీనాథసందోహత

ర్జనసంపన్న జయాభిరాముఁడు సదాచారప్రచారోచితా

త్మనయప్రాభవధర్మనందనుఁడు విద్వత్పాలనా కేళిసం

జనితానందుఁడు సాగరాంతముగ నిక్ష్మామండలం బేలఁగన్ .

ప్రతిపదార్థము:

ఓ భోజరాజా, వినుము = ఆలకించుము, ఆ, విక్రమభూషణుండు = పరాక్రమమే ఆభరణముగా గల ఆ విక్రమార్కుడు, విమల = స్వచ్ఛమైన/గొప్పవారైన, ఉర్వీనాథ = రాజుల యొక్క, సందోహ = సమూహమును, తర్జన = గద్దించుట (ఓడించుట) చేత, సంపన్న = లభించిన, జయ = విజయము చేత, అభిరాముఁడు = మనోహరుడైనవాడును, సదాచార = మంచి ఆచారములను, ప్రచార = వ్యాప్తి చేయుట యందు, ఉచిత = తగినట్టి, ఆత్మ = తనయొక్క, నయ = నీతియొక్క, ప్రాభవ = ప్రభావము చేత, ధర్మనందనుఁడు = యమధర్మరాజు కుమారుడైన ధర్మరాజు వంటివాడును, విద్వత్ = పండితులను, పాలనా = రక్షించే, కేళి = విలాసము చేత, సంజనిత = పుట్టిన, ఆనందుఁడు = సంతోషము కలవాడును అయి, సాగరాంతముగన్ = సముద్రమే సరిహద్దుగా గల, ఈ = ఈ, క్ష్మామండలంబున్ = భూమండలాన్ని అంతటినీ, ఏలఁగన్ = పరిపాలిస్తుండగా.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా వినుమా! పరాక్రమమే ఆభరణంగా గల ఆ విక్రమార్క మహారాజు, శత్రురాజులందరినీ ఓడించి అఖండ విజయాలను సాధించిన ధీరుడు. సదాచారాలను లోకంలో వ్యాప్తి చేస్తూ, తన నీతిబలంతో సాక్షాత్తు యమధర్మరాజు కొడుకైన

ఆ యుధిష్ఠిరుని (ధర్మరాజును) పోలి ఉన్నవాడు. పండితులను, జ్ఞానులను ఆదరించి రక్షించడంలోనే పరమానందాన్ని పొందే ఆ విక్రమార్కుడు, సముద్రాల వరకు విస్తరించిన ఈ భూమండలాన్ని అంతటినీ ఏకచ్ఛత్రాధిపతిగా పరిపాలిస్తున్న రోజులలో——

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / వృత్త్యనుప్రాస. విక్రమార్కుని నీతిని ధర్మరాజుతో పోల్చడం జరిగింది ("ధర్మనందనుఁడు"). 'సందోహ తర్జన సంపన్న', 'సదాచార ప్రచార' పదాలలోని అక్షరాల పునరావృత్తి వల్ల శబ్దాలంకార శోభ కలిగింది.

విక్రమార్కుని సార్వభౌమత్వాన్ని, అతని పండితాదరణ గుణాన్ని కవి మల్లేభవిక్రీడిత వృత్తంలో ఎంతో గంభీరంగా ప్రస్తుతించాడు.

280.

ఆ.వె. అతనివీట నర్థపతి కెనయగు భద్ర
సేనుఁ డనఁగ నొక్క సెట్టి గలఁడు
వాని కొకఁడు గలిగె దానసుందరుఁడు పు
రందరుం డనంగ నందనుండు.

ప్రతిపదార్థము:

అతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, వీటన్ = నగరమందు (ఉజ్జయినిలో), అర్థపతికిన్ = ధనాధిపతియైన ఆ కుబేరునికి, ఎన = సమానమైన ఐశ్వర్యము, అగు = కలిగినట్టి, భద్రసేనుఁడు = భద్రసేనుడు, అనఁగన్ = అనే పేరు గల, ఒక = ఒకానొక, సెట్టి = వర్తకుడు (కోమటి), కలఁడు = ఉన్నాడు, వానికిన్ = ఆ వర్తకునికి, దాన = దానగుణము చేత, సుందరుఁడు = మనోహరుడైనవాడును, పురందరుండు = పురందరుడు (ఇంద్రుడు), అనంగన్ = అనదగిన పేరు గల, ఒకఁడు = ఒకే ఒక్క, నందనుండు = కుమారుడు, కలిగెన్ = జన్మించెను.

తాత్పర్యము: "ఆ విక్రమార్కుని ఉజ్జయినీ నగరంలో, ధనంలో సాక్షాత్తు కుబేరుడితో సమానుడైన 'భద్రసేనుడు' అనే ఒక గొప్ప వర్తక శ్రేష్ఠుడు (సెట్టి) ఉండేవాడు. వానికి దానధర్మాలు చేయడంలో ఎంతో ఆసక్తి గల 'పురందరుడు' అనే పేరు గల ఒకే ఒక్క కుమారుడు జన్మించాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. భద్రసేనుని ఐశ్వర్యాన్ని కుబేరునితో (అర్థపతి) పోల్చడం జరిగింది ("అర్థపతి కెనయగు"). 'పురందరుడు' అనే పేరులో ఇంద్రునితో పోలిక ధ్వనిస్తోంది.

పన్నెండవ బొమ్మ చెప్పబోయే ఉదార త్యాగ కథకు మూలపాత్ర అయిన పురందరుని పరిచయం ఈ పద్యం ద్వారా జరిగింది.

281.

క. ఆకోమటి కడపటఁ బర
లోకమునకుఁ జనిన నర్థలోభ ముడిగి సు
శ్లోకుండు పురందురుఁ డీ
లోకము గొనియాడ దానలోలుం డయ్యెన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ = ఆ, కోమటి = వైశ్యుడైన భద్రసేనుడు, కడపటన్ = చివరకు (ముసలితనమందు), పరలోకమునకున్ = పుణ్యలోకమునకు (మరణించి), చనినన్ = వెళ్ళిపోగా, సుశ్లోకుండు = మంచి కీర్తి కలవాడైన, పురందరుఁడు = అతని కుమారుడైన పురందరుడు, అర్థ = ధనమునందలి, లోభము = పిసినారితనమును, ఉడిగి = విడిచిపెట్టి, ఈ = ఈ, లోకము = జగత్తు అంతా, గొనియాడన్ = తనను ప్రశంసించేలా, దాన = దానధర్మములు చేయుట యందు, లోలుండు = ఆసక్తి కలవాడు, అయ్యెన్ = అయ్యెను.

తాత్పర్యము: "ఆ వర్తక శ్రేష్ఠుడైన భద్రసేనుడు ముసలితనంలో మరణించి పరలోకానికి వెళ్ళాడు. ఆ తర్వాత అతని కొడుకైన పురందరుడు ధనంపై ఎలాంటి పిసినారితనం లేకుండా, లోకంలోని జనులంతా తన్ను కీర్తించేలా విరివిగా దానధర్మాలు చేయడం ప్రారంభించాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. పురందరుడు దానలోలుడు కావడానికి గల కారణాన్ని 'అర్థలోభము ఉడగడం', తండ్రి పరలోకానికి వెళ్ళడం అనే హేతువులతో సమర్థించడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

తండ్రి సంపాదించిన సంపదను లోకోపకారార్థం త్యాగం చేసే గుణం పురందరునికి ఉందని ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

282.

క. అతని దగువ్యయముఁ కనుఁగొని

హితులుం దఱు వచ్చి బుద్ధి యిదిగా దుచిత

స్థితినడువు మహౌదార్యో

న్నతి దారిద్ర్యంబు వచ్చు నరపతి కైనన్.

ప్రతిపదార్థము:

అతనిది = ఆ పురందరునిది, అగు = అయినట్టి, వ్యయమున్ = ఖర్చులను (దానముల కొరకైన ధన వ్యయాన్ని), కనుఁగొని = చూసి, హితులు = అతని మేలు కోరే స్నేహితులు, అందఱున్ = అంతా, వచ్చి = అతని చెంతకు చేరి, ఇది = నువ్వు చేసే ఈ పని, బుద్ధి = వివేకవంతమైనది, కాదు = కాదు, ఉచిత = తగిన, స్థితిన్ = పద్ధతిలో, నడువుము = నీ జీవితాన్ని నడిపించుము, మహా = మిక్కిలి ఎక్కువైన, ఔదార్య = దానగుణము యొక్క, ఉన్నతిన్ = ఆధిక్యత వల్ల, నరపతికిన్ = మహారాజునకు, ఐనన్ = అయినప్పటికీ, దారిద్ర్యంబు = దరిద్రము, వచ్చున్ = సంభవిస్తుంది.

తాత్పర్యము: "పురందరుడు చేస్తున్న ఆ అపరిమితమైన ధన వ్యయాన్ని చూసి, అతని హితైషులైన స్నేహితులంతా వచ్చి ఇలా హితవు పలికారు: 'మిత్రమా! నువ్వు ఇలా సర్వస్వాన్ని దానం చేయడం వివేకం అనిపించుకోదు. నీ స్థాయికి తగినట్లుగా పరిమితులలో ఖర్చు పెట్టుకో. మితిమీరిన ఉదారగుణం వల్ల చివరకు మహారాజులకైనా సరే దరిద్రం చుట్టుముడుతుంది సుమా!'

"

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము. పురందరుడిని దాన వ్యయం తగ్గించుకోమని చెప్పే విశేష విషయమును, 'మితిమీరిన దానగుణం వల్ల రాజులకైనా దరిద్రం వస్తుంది' అనే సామాన్య నీతితో సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారమైంది.

లోకసహజంగా లోభత్వంతో కూడిన ప్రాపంచిక హితవును స్నేహితులు ఇక్కడ వ్యక్తం చేశారు.

283.

ఆ.వె. ధనము గలుగువాఁడె ధన్యుండుమాన్యుండు
ధనముగలుగువాఁడె ఘనుఁడుజగతి -
ధనము గలుగువాఁడె తగవులకాధ్యుండు
ధనముగలుగువాఁడె మనుజవిభుఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

జగతిన్ = ఈ లోకమునందు, ధనము = ఐశ్వర్యము, కలుగువాఁడు + ఎ = ఉన్నవాడే, ధన్యుండు = ధన్య జీవుడు, మాన్యుండు = గౌరవింపదగినవాడు, ధనము = సంపద, కలుగువాఁడు + ఎ = ఉన్నవాడే, ఘనుఁడు = శ్రేష్ఠుడు, ధనము = ధనము, కలుగువాఁడు + ఎ = ఉన్నవాడే, తగవులకున్ = న్యాయములను (తీర్పులను) చెప్పడానికి, ఆధ్యుండు = సమర్థుడు, ధనము = ఐశ్వర్యము, కలుగువాఁడు + ఎ = ఉన్నవాడే, మనుజవిభుఁడు = మనుష్యులకు ప్రభువు (రాజు).

తాత్పర్యము: "హితైషులు ఇంకా ఇలా అన్నారు: 'ఈ జగత్తులో డబ్బు ఉన్నవాడే ధన్యుడు, గౌరవనీయుడు. డబ్బు ఉన్నవాడే గొప్పవాడు; వాడే సమాజంలో న్యాయం చెప్పడానికి అర్హుడు; చివరకు డబ్బు ఉన్నవాడే లోకానికి రాజు కాగలడు. కాబట్టి ధనాన్ని వృథా చేయకు' ".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉల్లేఖ అలంకారము / వృత్త్యనుప్రాస. ధనవంతుడిని ధన్యుడిగా, మాన్యుడిగా, ఘనుడిగా వివిధ రూపాలలో పేర్కొనడం వల్ల ఈ అలంకార శోభ కలిగింది. 'ధనము గలుగువాఁడె' అనే పదబంధం ప్రతి పాదంలోనూ ఆవృత్తి అయింది. "సర్వే గుణాః కాంచనమాశ్రయంతి" (అన్ని గుణాలు ధనాన్ని ఆశ్రయించి ఉంటాయి) అనే భర్తృహరి సుభాషిత నీతిని ఈ పద్యం ప్రతిబింబిస్తోంది.

284.

ఆ.వె. ధనము గలిగె నేని ధర్మార్థకామమో
క్షముల నచట నచట జరుపవచ్చు
ధనముగలుగువేళ జను లెల్లఁతమవారు
ధనము లేనివానిమనికి చావు

ప్రతిపదార్థము:

ధనము = సంపద, కలిగెన్ = ఉన్నట్లయితే, ఏనిన్ = అయితే, ధర్మ = ధర్మము, అర్థ = అర్థము, కామ = కామము, మోక్షములన్ = మోక్షము అనే చతుర్విధ పురుషార్థాలను, అచటన్ + అచటన్ = ఆయా సమయములలో, జరుపవచ్చున్ = నెరవేర్చుకోవచ్చును, ధనము = ఐశ్వర్యము, కలుగువేళన్ = ఉన్న సమయంలో, జనులు = లోకంలోని ప్రజలు, ఎల్లన్ = అంతా,

తమవారు = మన చుట్టాలు అవుతారు, ధనము = డబ్బు, లేనివాని = లేని దరిద్రుని యొక్క, మనికి = బ్రతుకు, చావు = మరణముతో సమానము.

తాత్పర్యము: " 'డబ్బు ఉంటేనే ధర్మార్థ కామ మోక్షాలనే పురుషార్థాలను ఆయా కాలాలలో సాధించుకోగలము. మన దగ్గర డబ్బు ఉన్నప్పుడే లోకమంతా మనకు చుట్టాలవుతారు. డబ్బు లేనివాని జీవితం బ్రతికుండగానే చావడముతో సమానము' అని స్నేహితులు బోధించారు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. ధనం లేనివాని బ్రతుకు చావుతో సమానమని చెప్పడానికి ముందరి పాదాలలోని కారణాలను (పురుషార్థాల సాధన కాకపోవడం, జనులు తమవారు కాకపోవడం) హేతువులుగా చూపడం జరిగింది. లోకంలోని ధన ప్రాధాన్యతను, పేదరికం వల్ల కలిగే అవమానాన్ని ఈ పద్యం ఎంతో స్పష్టంగా వివరిస్తోంది.

285.

మ. అని చెప్ప న్వినె యప్పురందరుఁడు గర్వాక్రాంతుఁడై నవ్వి యి
ట్లనియె దానము భోగముం దగవుఁ జేయం బాడి గాదేని యా
ధన మేలా మఱి లాభ మేల సుఖికిన్ దారిద్ర్యమే మేలు నాఁ
జనదే మర్త్యుఁడు మంటిపాలయిన నేసౌఖ్యంబు భోగించెడు .

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా స్నేహితులు, చెప్పన్ = బోధించగా, విని = ఆలకించి, అప్పురందరుఁడు = ఆ పురందరుడు, గర్వ = తన ఉదారత్వపు గర్వము చేత, ఆక్రాంతుఁడు = నిండినవాడు, ఐ = అయి, నవ్వి = మందహాసము చేసి, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెను, దానమున్ = యాచకులకు పెట్టడమును, భోగమున్ = తాను అనుభవించడమును, తగవున్ = న్యాయమును, చేయన్ = ఆచరించడం, పాడి = ధర్మము, కాదు + ఏనిన్ = కాకపోయినట్లయితే, ఆ = ఆ, ధనము = ఐశ్వర్యము, ఏలా = ఎందుకు?, మఱి = ఇంక, లాభము = ఆ ధన సంపాదన ప్రయోజనము, ఏల = ఎందుకు?, సుఖికిన్ = సుఖాన్ని ఆశించేవానికి, దారిద్ర్యమే = దరిద్రమే, మేలు = శ్రేష్ఠమైనది, నాన్ = అని, జనదే = అనవచ్చును కదా, మర్త్యుఁడు = మానవుడు, మంటిపాలు = మరణించి మట్టిలో కలిసి, అయినన్ = పోయిన తర్వాత, ఏ = ఎటువంటి, సౌఖ్యంబున్ = సుఖాన్ని, భోగించెడున్ = అనుభవించగలడు.

తాత్పర్యము: "స్నేహితులు ఆ విధంగా చెప్పగా విని, పురందరుడు తన ఉదారత్వ గర్వంతో నవ్వి ఇలా అన్నాడు: 'మిత్రులారా! సంపాదించిన ధనంతో దానం చేయకపోయినా, భోగాలు అనుభవించకపోయినా, న్యాయకార్యాలు చేయకపోయినా అసలు ఆ ధనం ఎందుకు? ఆ సంపాదన వల్ల లాభమేముంది? అలా పెట్టని ధనం కంటే దరిద్రంగా ఉండటమే మేలు కదా! మనుష్యుడు చనిపోయి మట్టిలో కలిసిపోయాక ఏ సుఖాన్ని అనుభవిస్తాడు? బ్రతికుండగానే దానం చేయాలి' ".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆక్షేప అలంకారము / కావ్యలింగ చాయలు. దానభోగాలకు ఉపయోగపడని ధనం వ్యర్థమని ప్రశ్నల రూపంలో ఆక్షేపించడం జరిగింది.

భర్తృహరి చెప్పిన ధనానికి గల మూడు గతులు (దానం, భోగం, నాశనం) అనే నీతిని ఈ పద్యం గుర్తు చేస్తోంది. పురందరుని ఉదార స్వభావం మత్తేభ వృత్తంలో చక్కగా వ్యక్తమైంది.

286.

క. మును దనకుం గానున్నది
పనివడి యగు నారికేళ ఫలరసము క్రియం
జననున్నది చనుఁ గరి గ్ర
క్కున మ్రింగిన వెలఁగపండుగుంజును బోలెన్ .

ప్రతిపదార్థము:

మును = పూర్వ జన్మ సుకృతం వల్ల, తనకున్ = తనకు, కానున్నది = దక్కవలసిన సంపద, పనివడి = ప్రయత్నము చేసినా (చేయకపోయినా), నారికేళ = కొబ్బరి, ఫల = పండు లోపలి, రసము = నీరు చేరే, క్రియన్ = విధముగా, అగున్ = లభిస్తుంది, చననున్నది = మన చేయి జారిపోవలసిన ధనము, కరి = ఏనుగు, గ్రక్కునన్ = ఒక్కసారిగా, మ్రింగిన = మింగివేసిన, వెలఁగపండు = వెలగపండు లోపలి, గుంజును = గుజ్జు, బోలెన్ = విధముగా (కుబుసము మారినట్లు), చనున్ = మాయమైపోతుంది.

తాత్పర్యము: "పురందరుడు ఇంకా ఇలా అన్నాడు: 'మనకు దక్కవలసిన ధనము, కొబ్బరి కాయ లోపలికి నీరు ఎలా చేరుతుందో ఎవరికీ తెలియకుండానే అలా మనకు లభిస్తుంది. అలాగే మన నుండి వెళ్ళిపోవలసిన ధనము, ఏనుగు వెలగపండును మింగినప్పుడు పై పెంకు అలాగే ఉండి లోపలి గుజ్జు మాత్రం ఎలా మాయమైపోతుందో, అలా మాయమైపోతుంది. కాబట్టి ధనం శాశ్వతం కాదు' ".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. లభించే ధనాన్ని కొబ్బరి నీటితోను ("నారికేళఫలరసము క్రియన్"), నశించే ధనాన్ని ఏనుగు మింగిన వెలగపండు గుజ్జుతోను పోల్చడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన ఉపమాలంకారమైంది ("వెలఁగపండుగుంజును బోలె"). 'క్రియన్', 'బోలె' అనేవి ఉపమావాచకాలు.

లోకప్రసిద్ధమైన 'కపిత్థ గజభక్షణ న్యాయాన్ని' కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో చమత్కారంగా ఉపయోగించాడు.

287.

క. తొడఁ గట్టఁ బూయఁ పెట్టం
గుడువం జెప్పుదురు గాక గొనకొని గడియం
జెడియెడి బ్రదుకున కిడుమం
బొడివోసికొనంగఁ జెప్పు బుధులుం గలరే.

ప్రతిపదార్థము:

బుధులు = పండితులు (వివేకవంతులు), తొడఁగట్టన్ = మంచి వస్త్రములు ధరించమని, పూయన్ = గంధాదులు పూసుకోమని, పెట్టన్ = దానములు చేయమని, కుడువన్ = కమ్మని భోజనము తినమని, చెప్పుదురు = బోధిస్తారు, కాక = అంతేకాని, గొనకొని = పూనుకొని, గడియన్ = ఒక్క క్షణంలో, చెడియెడి = నశించిపోయే, బ్రదుకునకున్ = జీవితము

కొరకు, ఇడుమన్ = కష్టములను, పాడివోసికొనంగన్ (మూటకట్టుకోవడానికి) = కొనితెచ్చుకోమని, చెప్పు = బోధించే, బుధులున్ = జ్ఞానులు, కలరే = లోకంలో ఉంటారా (ఉండరు కదా).

తాత్పర్యము: " 'పెద్దలు, పండితులు ఎప్పుడైనా మంచి బట్టలు కట్టుకోమని, గంధం పూసుకోమని, దానాలు చేయమని, సుఖంగా తినమనే చెబుతారు. అంతేకాని ఏ క్షణంలోనైనా నశించిపోయే ఈ క్షణభంగురమైన బ్రతుకు కోసం, లోభత్వంతో కష్టాలను కొనితెచ్చుకోమని చెప్పే జ్ఞానులు ఎక్కడైనా ఉంటారా? ఉండరు కదా!' "

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆక్షేప అలంకారము. లోభత్వంతో కష్టపడమని చెప్పే బుధులు ఉంటారా అని ప్రశ్న రూపంలో ఆక్షేపించడం జరిగింది.

జీవితం క్షణభంగురమైనదని, ఉన్నంతలో దానభోగాలు అనుభవించడమే బుధుల లక్షణమని పురందరుడు నమ్మాడు.

288.:

చ. అనుచు ననాదరంబున నిజాప్తుల దూఱి యుదార బుద్ధిఁ జం
దనమృదుపుష్పవస్త్ర వనితాపరిభోగ విష క్తచిత్తుఁ డై
యనుదినము ధనంబుఁ కలయ న్వెదచల్లుచు నొయ్యనొయ్య ని
ర్ధనదశ నొంది వంది అనుతాపము నందుచుఁ గంది కుందుచున్.

ప్రతిపదార్థము:

అనుచున్ = అని పలుకుతూ, నిజాప్తులన్ = తన మేలు కోరిన స్నేహితులను, అనాదరంబునన్ = తిరస్కారముతో, దూఱి = నిందించి, ఉదార = గొప్ప, బుద్ధిన్ = తలంపుతో, చందన = గంధము, మృదు = మెత్తని, పుష్ప = పూలు, వస్త్ర = బట్టలు, వనితా = స్త్రీల యొక్క, పరిభోగ = సుఖముల యందు, విషక్త = లగ్నమైన, చిత్తుఁడు = మనస్సు కలవాడు, ఐ = అయి, అనుదినమున్ = ప్రతిరోజు, ధనంబున్ = తన సంపదను, కలయన్ = అంతటా, వెదచల్లుచున్ = దానాల రూపంలో ఖర్చు చేస్తూ, ఒయ్యనొయ్యన్ = మెల్లమెల్లగా, నిర్ధన = ధనము లేని (బీద), దశన్ = స్థితిని, ఒంది = పొంది, వంది = యాచకుడిగా (బాధపడేవాడిగా), అనుతాపమున్ = పశ్చాత్తాపమును, అందుచున్ = పొందుతూ, కంది = తపించిపోతూ, కుందుచున్ = దుఃఖిస్తూ.

తాత్పర్యము: "అని ఈ విధంగా పురందరుడు తన హితైషుల మాటలను తిరస్కరించి, వారిని నిందించాడు. విలాసవంతమైన గంధాలు, పూలు, వస్త్రాలు, స్త్రీల భోగాలపై మనసు నిలిపి, ప్రతిరోజు ధనాన్ని అంతటా వెదజల్లుతూ దానాలు చేశాడు. అలా చేయడం వల్ల మెల్లమెల్లగా తన సంపదనంతా కోల్పోయి దరిద్రుడయ్యాడు. చివరకు తినడానికి కూడా లేని స్థితికి చేరుకొని, మనసులో ఎంతో పశ్చాత్తాపపడుతూ, కుములుతూ బాధపడసాగాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / శృంగార రస భావన. పురందరుడు విలాసాల వల్ల, మితిమీరిన దానాల వల్ల దరిద్రుడై పశ్చాత్తాపపడిన తీరును కవి చంపకమాలలో సహజంగా వర్ణించాడు.

స్నేహితులు ముందే హెచ్చరించినా వినకుండా పురందరుడు నిర్ధనుడై కష్టాలపాలయ్యాడని ఇక్కడ స్పష్టమవుతోంది.

289.

క. మురిసినయూరనె కడపటఁ
తిరియుట యది సచ్చు టనుచు ధృతిమాలి పురం
దరుఁ డొకనెపమున దేశాం
తర మరిగెన్ మిత్రు లెల్లఁ దను నవ్వంగన్ .

ప్రతిపదార్థము:

మురిసిన = తాను వైభవంగా బ్రతికిన, ఊరనే = నగరము నందే (ఉజ్జయినిలోనే), కడపటన్ = చివరకు, తిరియుట = యాచించి బ్రతకడం, అది = ఆ పని, సచ్చుట = మరణించడముతో సమానము, అనుచున్ = అని భావిస్తూ, ధృతి = ధైర్యమును, మాలి = కోల్పోయి, పురందురుఁడు = ఆ పురందరుడు, ఒక నెపమునన్ = ఏదో ఒక సాకుతో, మిత్రులు = తన స్నేహితులు, ఎల్లన్ = అంతా, తనున్ = తనను చూసి, నవ్వంగన్ = పరిహసించుచుండగా, దేశాంతరము = పరదేశమునకు, అరిగెన్ (అరిగెన్) = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: " 'తాను ఇంతకాలం ఐశ్వర్యంతో వైభవంగా బ్రతికిన ఊరిలోనే, చివరకు అందరి ముందర చేతులు చాచి అడుక్కోవడం చావడంతో సమానం' అని పురందరుడు భావించాడు. ధైర్యం కోల్పోయి, తన స్నేహితులంతా తన దరిద్రాన్ని చూసి నవ్వుకుంటూ ఉండగా, భరించలేక ఏదో ఒక సాకు చెప్పి ఉజ్జయినిని విడిచిపెట్టి పరదేశాలకు వెళ్ళిపోయాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. పురందరుడు దేశాంతరము వెళ్ళడానికి గల కారణాన్ని 'మురిసిన ఊరనె తిరియుట చచ్చుట అనుకోవడం', 'మిత్రులు నవ్వడం' అనే బలమైన హేతువులతో సమర్థించడం జరిగింది.

వైభవంగా బ్రతికిన చోట యాచించడం కంటే దేశాంతరం వెళ్ళడమే మానధనుల లక్షణమని ఈ పద్యం తెలుపుతోంది.

290. వచనము:

వ. ఇట్లరిగి.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, అరిగి = ఉజ్జయినిని విడిచి పరదేశమునకు వెళ్ళి.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా పురందరుడు పరదేశాలకు వెళ్ళి (ఆ తర్వాత ఏం చేశాడో విను)——

291.

ఉ. అక్కడ నక్కడం గల నయంబుఁ ప్రియంబు సువస్తుజాతముం
జక్కనికాంతల వ్రతిరసజ్ఞులఁ జూచుచు నాదరంబుతో
నొక్కొకయూర గర్జనయనోత్సవలీలల నిచ్చ మెచ్చుచుం
పెక్కుదినంబు లుండెఁ తనపేరు నిజాప్తు లెఱుంగకుండఁగన్

ప్రతిపదార్థము:

అక్కడన్ + అక్కడన్ = ఆయా పరదేశములలో, కల = ఉన్నట్టి, నయంబున్ = నీతివిశేషములను, ప్రియంబు = ఇష్టమైన విషయములను, సువస్తుజాతమున్ = శ్రేష్ఠమైన వస్తువుల సమూహమును, చక్కని = అందగత్తెలైన, కాంతలన్ = స్త్రీలను, వ్రతి = నియమ నిష్ఠలు గల తాపసులను, రసజ్ఞులన్ = కావ్య రసము నెరిగిన పండితులను, ఆదరంబుతోన్ = గౌరవముతో,

చూచుచున్ = తిలకిస్తూ, ఒక్కొక = ఒక్కొక్క, ఊరన్ = నగరమునందు, కర్ణ = చెవులకును, నయన = కన్నులకును, ఉత్సవ = పండుగను కలిగించే, లీలలన్ = వినోదములను, నిచ్చన్ = ప్రతిరోజు, మెచ్చుచున్ = ప్రశంసిస్తూ, తన = తనయొక్క, పేరు = నామధేయమును, నిజాప్తులు = తన బంధుమిత్రులు, ఎఱుంగకుండఁగన్ = తెలుసుకోలేనట్లుగా దాచిపెట్టి, పెక్కు = అనేక, దినంబులు = రోజులు, ఉండెన్ = నివసించెను.

తాత్పర్యము: "పురందరుడు ఆయా పరదేశాలలో తిరుగుతూ అక్కడి నీతివిశేషాలను, శ్రేష్ఠమైన వస్తువులను చూశాడు. అందమైన స్త్రీలను, నిష్ఠ గల తపస్వులను, రసజ్ఞులైన పండితులను ఆదరంతో దర్శించాడు. ఒక్కొక్క ఊరిలో కన్నులకూ చెవులకూ విందు చేసే వినోదాలను చూసి ఆనందిస్తూ, తన అసలు పేరును, గుర్తింపును ఎవరికీ తెలియకుండా దాచిపెట్టి, చాలా కాలం పాటు పరదేశాలలోనే గడిపాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. నిర్ధనుడైన పురందరుడు దేశాంతరం వెళ్ళిన తర్వాత లోకజ్ఞానాన్ని సంపాదిస్తూ, తన పేరును దాచుకొని జీవించిన తీరును కవి ఉత్పలమాల వృత్తంలో స్వాభావికంగా వర్ణించాడు.

ఐశ్వర్యం పోయినా కుంగిపోకుండా, లోకంలోని వింతలను చూస్తూ కాలం గడపడం పురందరుని స్థిరచిత్తానికి నిదర్శనం.

292.

క. ఒకనాఁడు మధురలోపల
నొకచోద్యం బేఱిఁగి మగిడి యుజ్జయినీభ
ర్తకు విన్నవింతు నని' ఇం
చుక రవణముతోడ వచ్చెఁ జుట్టలు బొగడ్.

ప్రతిపదార్థము:

ఒకనాఁడు = ఒక రోజున, మధుర లోపలన్ = మధురా నగరము నందు, ఒక = ఒకానొక, చోద్యంబు = అద్భుతమైన (ఆశ్చర్యకరమైన) విషయమును, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, మగిడి = వెనుకకు తిరిగి, ఉజ్జయినీభర్తకున్ = ఉజ్జయిని పాలకుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు, విన్నవింతున్ = తెలియజేస్తాను, అని = అని భావించి, ఇంచుక = కొద్దిపాటి, రవణముతోడన్ (ధనముతో/ఆభరణముతో) = సంపాదనతో, చుట్టలు = తన బంధువులు, పొగడన్ = ప్రశంసించేలా, వచ్చెన్ = ఉజ్జయినీ నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు.

తాత్పర్యము: "ఒకనాడు పురందరుడు మధురా నగరంలో ఒక అద్భుతమైన వింతను తెలుసుకున్నాడు. 'ఈ ఆశ్చర్యకరమైన విషయాన్ని ఎలాగైనా మా ఉజ్జయినీ ప్రభువైన విక్రమార్క మహారాజునకు స్వయంగా తెలియజేస్తాను' అని నిశ్చయించుకున్నాడు. పరదేశ ప్రయాణంలో సంపాదించిన కొద్దిపాటి ధనంతో, తన బంధువులంతా గర్వంగా పొగిడేలా తిరిగి ఉజ్జయినికి చేరుకున్నాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. పురందరుడు ఉజ్జయినికి తిరిగి రావడానికి గల ముఖ్య ఉద్దేశాన్ని 'మధురలో ఒక చోద్యం ఎరిగి ఉజ్జయినీ భర్తకు విన్నవించాలనుకోవడం' అని వివరించడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

కథలో తర్వాతి ముఖ్య ఘట్టమైన విక్రమార్కుని సాహస యాత్రకు ఈ పద్యం మూలకారణంగా నిలిచింది.

293.

ఉ. వచ్చినవానిఁ జూచి జనవల్లభుఁ డివు చరించు భూమిలో
నచ్చేరు వేమి గంటి వని యానతి యిచ్చిన నప్పురందరుం
డిచ్చకు వచ్చున ట్లడిగే నీధరణీవరుఁ డంచు నాత్మలో
మెచ్చుచు విన్నవించేఁ బతిమె చ్చొనఁగూడ యథాక్రమంబునన్.

ప్రతిపదార్థము:

వచ్చిన వానిన్ = తిరిగి నగరానికి వచ్చిన ఆ పురందరుడిని, చూచి = కనుగొని, జనవల్లభుఁడు = ప్రజల నాథుడైన ఆ విక్రమార్క రాజు, ఈవు = నీవు, చరించు = సంచరించిన, భూమిలోన్ = దేశములలో, అచ్చేరువు = ఆశ్చర్యకరమైన విషయము, ఏమి = ఏమేమి, గంటివి = చూశావు?, అని = అంటూ, ఆనతి యిచ్చినన్ = అడుగగా, ఆ + పురందరుండు = ఆ పురందరుడు, ఈ = ఈ, ధరణీవరుఁడు = భూపతియైన విక్రమార్కుడు, ఇచ్చకున్ = నా మనస్సుకు, వచ్చునట్లు = నచ్చే విధంగా, అడిగెన్ = ప్రశ్నించాడు, అంచున్ = అని, ఆత్మలోన్ = తన మనస్సులోనే, మెచ్చుచున్ = రాజును శ్లాఘిస్తూ, పతి = ఆ రాజు యొక్క, మెచ్చు = ప్రశంస, ఒనగూడన్ = లభించేలా, యథాక్రమంబునన్ = వివరముగా క్రమపద్ధతిలో, విన్నవించెన్ = తెలియజేసెను.

తాత్పర్యము: "దేశాంతరం నుండి తిరిగి వచ్చిన పురందరుడిని విక్రమార్క మహారాజు పిలిపించాడు. 'పురందరా! నువ్వు తిరిగిన పరదేశాలలో చూసిన విశేషాలు, వింతలు ఏమిటో చెప్పు' అని ఆదరంగా అడిగాడు. ఆ ప్రశ్నకు పురందరుడు మనసులో ఎంతో సంతోషించాడు. 'ఆహా! మహారాజు నా మనస్సుకు నచ్చేలా అడిగారు కదా' అని రాజును పొగుడుకుంటూ, ఆ ప్రభువు ప్రశంసలు పొందేలా తాను చూసిన వింతను క్రమపద్ధతిలో ఈ విధంగా చెప్పడం ప్రారంభించాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. విక్రమార్కుని ప్రజానురంజకమైన ఆదరణను, రాజు ప్రశ్నించిన తీరును చూసి పురందరుడు పొందిన సంతోషాన్ని కవి ఉత్పలమాల వృత్తంలో స్వాభావికంగా వర్ణించాడు.

విక్రమార్కుడు సామాన్య వర్తకులను సైతం ఆదరించి, వారి అనుభవాలను వినేవాడనే ఉత్తమ గుణం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

294.

సీ. ఈపురి వెడలి యే నెల్లతీర్థంబులుఁ
దిరుగుచుఁ గేదారధరణి కేఁగి
మగిడి వచ్చుచు హేమమణిమయప్రాకార
రమ్యమౌ మధురాపురంబుఁ జూచి
చని యొప్పిదం బెల్లఁ కనుఁగొని రేయొక్క
ద్విజునింటిపాంత నీద్రించునప్పు
డనద ననాథ నిరాధారఁ గావరే
యనుచు వీతెంచె నార్తారవంబు
ఆ వె. దాని కుల్కి మిగుల దయ గలియును లావు
లేమి ఏమియు ననలేక యుండి

రేపకడన లేచి యాపురజనుల న

య్యబలవార్త దెలియ నడిగి వింటి.

ప్రతిపదార్థము:

పురందరుడు రాజుతో ఇలా అన్నాడు: నేను, ఈ పురి = ఈ ఉజ్జయినీ నగరమును, వెడలి = విడిచిపెట్టి, ఎల్ల = సమస్తమైన, తీర్థంబులున్ = పుణ్యక్షేత్రములను, తిరుగుచున్ = దర్శిస్తూ, కేదారధరణికిన్ = ఆ కేదారనాథ క్షేత్రమునకు, ఏఁగి = వెళ్ళి, మగిడి = తిరిగి, వచ్చుచున్ = వస్తున్న సమయంలో, హేమ = బంగారముతోను, మణిమయ = రత్నములతోను కూడిన, ప్రాకార = కోటగోడల చేత, రమ్యము + ఔ = సుందరమైనట్టి, మధురాపురంబున్ = మధురా నగరమును, చూచి = కనుగొని, చని = లోపలికి వెళ్ళి, ఒప్పిదము + ఎల్లన్ = దాని అందచందాలన్నింటినీ, కనుఁగొని = తిలకించి, రేయి = ఒక రాత్రి వేళ, ఒక = ఒకానొక, ద్విజుని = బ్రాహ్మణుని యొక్క, ఇంటిపాంతన్ = ఇంటి ప్రక్కన, ఈద్రించునప్పుడు (నిద్రించునప్పుడు) = నిద్రిస్తున్న సమయంలో, అనదన్ = దిక్కులేనిదానను, అనాథన్ = నాథుడు లేనిదానను, నిరాధారన్ = ఆసరా లేని నన్ను, కావరే = కాపాడండయ్యా, అనుచున్ = అంటూ, ఆర్తారవంబు = మిక్కిలి ఏడుపుతో కూడిన దీన ధ్వని, వీతెంచెన్ = వినబడింది, దానికిన్ = ఆ ఘోర ధ్వనికి, ఉల్కి = నేను భయపడి, మిగులన్ = ఎక్కువగా, దయ = జాలి, కలియును = కలిగినప్పటికిని, లావు = శారీరక బలము, లేమిన్ = లేకపోవడం వల్ల, ఏమియున్ = ఏ సహాయము, అనలేక = చేయలేక, ఊరక, ఉండి = ఉండిపోయాను, రేపకడన = మరుసటి రోజు ఉదయాన్నే, లేచి = నిద్ర నుండి లేచి, ఆ పురజనులన్ = ఆ మధురా నగర ప్రజలను, ఆ + అబల = ఆ దీన స్త్రీ యొక్క, వార్త = వృత్తాంతమును, తెలియన్ = తెలిసేలా, అడిగి = ప్రశ్నించి, వింటిన్ = తెలుసుకున్నాను.

తాత్పర్యము: " 'మహారాజా! నేను ఈ ఉజ్జయినిని విడిచిపెట్టి పుణ్యతీర్థాలన్నీ తిరుగుతూ కేదారనాథ్ క్షేత్రానికి వెళ్ళాను. అక్కడి నుండి తిరిగి వస్తూ, బంగారు కోటగోడలతో ఎంతో రమణీయంగా ఉన్న మధురా నగరానికి చేరుకున్నాను. ఆ ఊరి అందాలను చూసి, ఒక రాత్రి వేళ ఒక బ్రాహ్మణుని ఇంటి అరుగుపై పడుకున్నాను. అర్ధరాత్రి సమయంలో... 'అయ్యో! దిక్కులేని దానను, అనాథను, నన్ను కాపాడండయ్యా!' అని ఒక స్త్రీ అత్యంత దీనంగా ఏడుస్తున్న ధ్వని వినబడింది. ఆ అరపులకు నేను భయపడ్డాను, గుండె కరిగింది, కానీ నా దగ్గర పరాక్రమ బలం లేకపోవడం వల్ల నేనేమీ చేయలేక ఊరకుండిపోయాను. మరుసటి రోజు ఉదయాన్నే లేచి, ఆ నగర ప్రజలను అడిగి ఆ స్త్రీకి సంబంధించిన భయంకరమైన వార్తను తెలుసుకున్నాను' ".

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / కరుణ రస చాయలు. అర్ధరాత్రి వేళ వినబడిన అనాథ స్త్రీ ఆర్తనాదాన్ని, దానిని విని పురందరుడు పొందిన భయాన్ని, నిస్సహాయతను కవి సీస పద్యంలో ఎంతో సహజంగా, హృద్యంగా చిత్రించాడు. పురందరుడు తను సహాయం చేయలేకపోయానని రాజు ముందర నిజాయితీగా ఒప్పుకోవడం అతని గుణ విశేషం.

295. వచనము:

వ. ఎట్లనిన.

ప్రతిపదార్థము:

ఎట్లు + అనినన్ = ఆ ప్రజలు చెప్పిన వృత్తాంతం ఏ విధంగా ఉన్నదో పరిశీలిస్తే.

తాత్పర్యము: "ఆ మధురా నగర ప్రజలు నాకు చెప్పిన వివరాలు ఏమిటంటే మహారాజా!"

296.

క. చెల్వొనరేడు పురి చేరువ

బిల్వవనాంతమున రేయి భీమాకృతితో

నిల్వలనిభుఁ డొకదనుజుఁడు

చెల్వం బెనుకశల మొత్తి చెండుచు నుండున్ ".

ప్రతిపదార్థము:

చెల్వు = అందము, ఒనరేడు = ప్రకాశిస్తున్న, ఈ, పురి = మధురా నగరము యొక్క, చేరువన్ = పాలిమేరలలో ఉన్న, బిల్వవన = మారేడు తోట (బిల్వవనము) యొక్క, అంతమునన్ = మధ్య ప్రదేశమందు, రేయి = ప్రతిరాత్రి వేళ, భీమ = భయంకరమైన, ఆకృతితోన్ = రూపముతో, నిల్వలనిభుఁడు (నివ్వలనిభుఁడు/నల్లని కొండ వంటివాడు) = కటిక చీకటి లేదా నల్లని కొండ వంటివాడైన, ఒక = ఒకానొక, దనుజుఁడు = రాక్షసుడు, చెల్వన్ = ఆ సుందరిని, పెను = పెద్దవైన, కశలన్ = కొరడాలతో (లేదా చేతులతో), ఒత్తి = బాది, చెండుచున్ = పీడిస్తూ, ఉండున్ = ఉంటాడు.

తాత్పర్యము: " 'మహారాజా! ఎంతో అందమైన ఆ మధురా నగరానికి దగ్గరలో ఒక బిల్వవనం (మారేడు తోట) ఉంది. ఆ అడవిలో ప్రతిరాత్రి వేళ, కటిక చీకటి లాంటి భయంకరమైన రూపంతో ఒక రాక్షసుడు నిలబడతాడు. వాడు ఒక సుందరిని పట్టుకొని, పెద్ద కొరడాలతో దారుణంగా బాదుతూ, ముక్కలుగా నరుకుతూ నిరంతరం పీడిస్తూ ఉంటాడు' ".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము / స్వభావోక్తి. రాక్షసుని నల్లని భీకర రూపాన్ని కటిక చీకటితో లేదా నల్లని కొండతో పోల్చడం జరిగింది ("నిల్వలనిభుఁడు").

మధురా నగర పరిసరాలలో జరుగుతున్న ఒక రహస్య ఘోర కృత్యాన్ని ఈ పద్యం ఆవిష్కరించింది.

297.

క. ఆపాలఁతుక రేయెల్లను

వాపోవుచునుండ నసుర వారింపంగా

నోపరు పరు లెవ్వరుఁ బృ

థ్వీపాలక యేను విన్న తెఱఁ గిది చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థము:

పృథ్వీపాలక = భూమండలాన్ని రక్షించే ఓ విక్రమార్క మహారాజా, ఆ = ఆ, పాలఁతుక = సుందరి, రేయి + ఎల్లను = రాత్రంతా, వాపోవుచున్ + ఉండన్ = ఏడుస్తూ అలమటిస్తుండగా, పరులు = ఆ ఊరి ప్రజలు గాని, ఇతరులు గాని, ఎవ్వరున్ = ఏ ఒక్కరును, ఆ, అసురన్ = ఆ రాక్షసుడిని, వారింపంగాన్ = అడ్డుకోవడానికి, ఓపరు = సాహసించరు (సమర్థులు కారు), ఏను = నేను, విన్న = ప్రజల ద్వారా తెలుసుకున్న, తెఱఁగు = వృత్తాంతము, ఇది = ఇదియే, చుమ్మీ = సుమా.

తాత్పర్యము: " 'భూపాలకుడవైన ఓ మహారాజా! ఆ రాక్షసుడు బాదుతుంటే, ఆ సుందరి రాత్రంతా గుండెలు పగిలేలా విలపిస్తూ ఉంటుంది. కానీ ఆ భయంకర రాక్షసుడిని అడ్డుకోవడానికి ఆ ఊరిలోగాని, బయటగాని మరెవరికీ ధైర్యం

సరిపోవడం లేదు. నేను మధురలో స్వయంగా విని, ప్రజల ద్వారా కనుక్కున్న భయంకరమైన వింత ఇదియే సుమా!' అని పురందరుడు విన్నవించాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. ప్రజలెవ్వరూ రాక్షసుడిని ఎందుకు వారించలేకపోతున్నారో చెప్పడానికి వాని క్రూరత్వాన్ని, భీమాకృతిని హేతువుగా చూపడం జరిగింది.

విక్రమార్కుని 'ఆర్తత్రాణ పరాయణత్వ' గుణాన్ని మేల్కొలిపేలా పురందరుడు ఈ దీన ఉదంతాన్ని వివరించాడు.

298.

ఉ. నావుడుఁ జోద్యమంది నరనాథుఁ డనాథఁ గృశాంగి నంగనం
గావఁ గడంగి హస్తమున ఖడ్గము తోడుగ సెట్టిఁ గూడి యా
త్రోవన యేఁగి దూరగతి దోఁపఁ గ నల్లన నొక్కనాఁడు ల
క్ష్మీవిభవాఢ్య మౌ మధురఁ జేరె నినుం డపరాద్రిఁ జేరఁ గన్

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని పురందరుడు చెప్పగా, నరనాథుఁడు = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, చోద్యము = ఎంతో ఆశ్చర్యమును, అంది = పొంది, అనాథన్ = దిక్కులేనిదియు, కృశాంగిన్ = కృశించిన దేహము కలదియునైన, ఆ, అంగనన్ = స్త్రీని, కావన్ = రక్షించడానికి, కడంగి = పూనుకొని, హస్తమునన్ = తన చేతిలో, ఖడ్గము = కత్తియే, తోడుగాన్ = ఏకైక తోడుగా చేసుకొని, ఆ, సెట్టిన్ = ఆ వర్తకుడైన పురందరుని, కూడి = వెంటబెట్టుకొని, యా = ఆ, త్రోవన = మార్గమునందే, ఏఁగి = ప్రయాణమై వెళ్ళి, దూరగతి = సుదీర్ఘమైన ప్రయాణము, తోఁపఁగన్ = ముగిసేలా, నల్లనన్ = మెల్లగా, నినుండు = సూర్యభగవానుడు, అపరాద్రిన్ = పడమటి అస్తమయ పర్వతాన్ని, చేరఁగన్ = చేరుకునే సాయంకాల సమయంలో, ఒక్కనాఁడు = ఒక రోజున, లక్ష్మీ = సంపదలతోను, విభవ = వైభవముతోను, ఆఢ్యము = నిండినది, ఔ = అయినట్టి, మధురన్ = ఆ మధురా నగరమును, చేరెన్ = చేరుకొనెను.

తాత్పర్యము: "పురందరుని మాటలు వినగానే విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో ఆశ్చర్యపోయాడు. 'దిక్కులేని, కృశించిపోయిన ఆ అనాథ స్త్రీని ఎలాగైనా రక్షించాలి' అని తక్షణమే నిశ్చయించుకున్నాడు. తన చేతిలోని కత్తిని మాత్రమే తోడుగా తీసుకొని, ఆ పురందరుడిని వెంటబెట్టుకొని వెంటనే మధుర వైపునకు బయలుదేరాడు. ఆ సుదీర్ఘ ప్రయాణం ముగిసి, ఒకరోజు సాయంకాల సమయాన సూర్యుడు పడమటి కొండల్లోకి జారిపోతున్న వేళ, ఎంతో ఐశ్వర్యంతో విరాజిల్లుతున్న ఆ మధురా నగరానికి వారు చేరుకున్నారు".

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము / పరికర చాయలు. ఆర్తురాలిని కాపాడాలనే సంకల్పంతో విక్రమార్కుడు ఏ సైన్యమూ లేకుండా కేవలం తన ఖడ్గాన్ని తోడు చేసుకొని బయలుదేరిన తీరును కవి ఉత్పలమాల వృత్తంలో వీరరసస్ఫురణ కలిగేలా స్వాభావికంగా వర్ణించాడు.

విక్రమార్కుని అసాధారణ సాహస నిరతికి, తక్షణ కార్యాచరణ దక్షతకు ఈ పద్యం మరొక నిదర్శనం.

299.

క. మలయుచు నెయ్యెడఁ కలయం

దెలివిపడ న్వెలిఁగి భువనదీపము చనిన

మలినాకృతితోఁ కాటుక

మలక' క్రియన్నభము తిమిరమయ మై బొలిచెన్.

ప్రతిపదార్థము:

భువనదీపము = లోకమునకు దీపము వంటివాడైన ఆ సూర్యుడు, ఎయ్యెడన్ = అంతటా, మలయుచున్ = సంచరిస్తూ, కలయన్ = నిండుగా, తెలివిపడన్ = కాంతివంతముగా, వెలిఁగి = ప్రకాశించి, చనినన్ = అస్తమించి వెళ్ళిపోగా, నభము = ఆకాశము, మలిన = నల్లని, ఆకృతితోన్ = రూపముతో, కాటుకమలక (మసిమూకుడు) = కాటుక ముద్ద లేదా మసి ఆవరించిన మూకుడు యొక్క, క్రియన్ = విధముగా, తిమిరమయము = కటిక చీకటితో నిండినది, ఐ = అయి, పొలిచెజ్ (పొలిచెన్) = ప్రకాశించెను (కనిపించెను).

తాత్పర్యము: "లోకమంతటా సంచరిస్తూ, సమస్త వస్తువులనూ తన కాంతితో ప్రకాశింపజేసిన జగద్దీపమైన సూర్యుడు అస్తమించాడు. ఆ వెంటనే ఆకాశమంతా నల్లటి రూపంతో, కాటుక ముద్ద పూసిన మసిమూకుడు లాగా కటిక చీకటితో నిండిపోయింది".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. చీకటి ఆవరించిన నల్లని ఆకాశాన్ని, కటిక మసి ఆవరించిన 'మసిమూకుడు' లేదా కాటుక ముద్దతో కవి ఎంతో దేశీయమైన శైలిలో పోల్చాడు ("కాటుక మలక క్రియన్"). 'క్రియన్' అనేది ఉపమావాచకం. సూర్యుడిని 'భువనదీపము' అనడంలో రూపక ఛాయ ఉంది.

రాత్రి వేళ రాక్షసుడు వచ్చే సమయం ఆసన్నమైందని తెలపడానికి కవి ఇక్కడ కటిక చీకటిని వర్ణించాడు.

300.

ఆ.వె. అప్పు డధిపుఁ డాపురాంతిక వనభూమి

యమున పగిదినున్న తమముఁ జూచి

వైశ్యతనయ వెఱవ వల దని తెలుపుచు

నచట నసురరాక యరయుచుండె.

ప్రతిపదార్థము:

అప్పుడు = ఆ కటిక చీకటి పడిన సమయంలో, అధిపుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఆ పుర = ఆ మధురా నగరము యొక్క, అంతిక = పొలిమేరలలో ఉన్న, వనభూమిన్ = అడవి ప్రదేశమందు, యమున = నల్లని యమునా నది యొక్క, పగిదిన్ = విధముగా, ఉన్న = దట్టముగా ఆవరించి ఉన్న, తమమున్ = ఆ చీకటిని, చూచి = కనుగొని, వైశ్యతనయ = వర్తక కుమారుడైన ఓ పురందరా, వెఱవవలదు = భయపడకుము, అని = అంటూ, తెలుపుచున్ = ధైర్యము చెప్తూ, అచటన్ = ఆ బిల్వవనమందు, అసుర = ఆ రాక్షసుని యొక్క, రాకన్ = రాక కొరకు, అరయుచున్ + ఉండెన్ = కనిపెట్టుకొని వేచి ఉండెను.

తాత్పర్యము: "ఆ రాత్రి సమయంలో విక్రమార్క మహారాజు, ఆ మధురా నగర పాలిమేరల్లోని బిల్వవనానికి చేరుకున్నాడు. యమునా నది నీటి వలె దట్టంగా నల్లగా ఉన్న ఆ కటిక చీకటిని చూసి, తన వెంట ఉన్న పురందరుడితో, 'పురందరా! ఏమాత్రం భయపడకు' అని ధైర్యం చెప్పాడు. ఆపై ఆ అడవిలో కత్తి చేతబూని, ఆ రాక్షసుడు ఎప్పుడు వస్తాడా అని ఎంతో అప్రమత్తంగా వేచి చూడసాగాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. దట్టమైన నల్లని చీకటిని నల్లని నీటితో ప్రవహించే 'యమునా నది' తో పోల్చడం జరిగింది ("యమున పగిదినున్న తమముఁ"). 'పగిదిన్' అనేది ఉపమావాచకం.

విక్రమార్కుని అప్రమత్తత, తోటివారికి ధైర్యం చెప్పే అతని ఆత్మవిశ్వాసం ఈ పద్యంలో ఎంతో చక్కగా వ్యక్తమయ్యాయి.

301.

ఆ.వె. వాలుఁగంటిమొఱ్ఱ వాలాయమగు నాన
వాలుగాఁగఁ జీకువాలు సొచ్చి
వాలు పెఱికికొనుచు వాలుమగం డేఁగె
వాలు దైత్యునుదుటి వ్రాలు దుడువ.

ప్రతిపదార్థము:

వాలుఁగంటి = దీర్ఘములైన కన్నులు గల ఆ సుందరి యొక్క, మొఱ్ఱ = దీన ఆక్రందన (ఏడుపు), వాలాయము = నిరంతరము (నిశ్చయముగా), అగు = వినబడినట్టి, ఆనవాలుగాఁగన్ = గుర్తింపుగా (ఆ ధ్వని వచ్చే దిక్కును ఆధారముగా చేసుకొని), జీకువాలు (చీకటివాలు) = కటిక చీకటి యొక్క ప్రవాహము లోనికి, సొచ్చి = ప్రవేశించి, వాలుమగడు = పరాక్రమవంతుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు, వాలున్ = తన పదునైన కత్తిని, పెఱికికొనుచున్ = ఒర నుండి దూయుచు (చేతబూనుచు), వాలు = క్రూరత్వముతో విజృంభించు, దైత్యు = ఆ రాక్షసుని యొక్క, నుదుటి వ్రాలు = లలాట లిఖితమును (ఆయుష్షును/నూరేళ్ల రాతను), తుడువన్ = చెరిపివేయుటకు (సంహరించుటకు), ఏఁగెన్ = ముందుకు సాగిపోయెను.

తాత్పర్యము:

అర్ధరాత్రి వేళ ఆ సుందరి ఏడుస్తున్న దీన ధ్వని నిశ్చయంగా వినబడింది. ఆ ధ్వని వచ్చే దిక్కునే ఆనవాలుగా (గుర్తుగా) చేసుకొని, ఆ కటిక చీకటి ప్రవాహంలోకి విక్రమార్క మహారాజు ప్రవేశించాడు. శూరుడైన ఆ రాజు, క్రూరుడైన ఆ రాక్షసుని నుదుటి రాతను చెరిపివేయడానికి (అనగా వానిని యమపురికి పంపి ఆయుష్షును ముగించడానికి) తన పదునైన కత్తిని ఒర నుండి దూసి, ధైర్యంగా ముందుకు సాగాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: యమకము / వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. పద్యంలోని నాలుగు పాదాలలోనూ 'వాలు' అనే శబ్దం వేర్వేరు అర్థాలలో (వాలుగంటి = పెద్దకన్నులు, వాలాయము = నిరంతరము, ఆనవాలు = గుర్తు, జీకువాలు = చీకటి ప్రవాహం, వాలుమగడు = పరాక్రమవంతుడు, వాలు = కత్తి, వాలు దైత్యుడు = క్రూర రాక్షసుడు) ఆవృత్తి కావడం వల్ల అత్యంత చమత్కార భరితమైన శబ్దాలంకార శోభ కలిగింది.

విక్రమార్కుని అసాధారణ సాహసాన్ని, ఆర్తత్రాణ దీక్షను కవి ఆటవెలది పద్యంలో ఎంతో వేగవంతమైన శైలిలో చిత్రించాడు.

302.

క. ఈరీతిఁ గాచియుండఁగ
నారాక్షసుఁ డంత నంగనామణి మొత్తం
గా రావము వినవచ్చిన
నారాజును నాలకించి యతిరభసమునన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఈ రీతిన్ = ఈ విధముగా (అప్రమత్తంగా), కాచి + ఉండఁగన్ = వేచి చూస్తుండగా, అంతన్ = ఆ సమయంలో, ఆ + రాక్షసుఁడు = ఆ దనుజుడు, అంగనామణిన్ = స్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలైన ఆ సుందరిని, మొత్తం గాన్ = దారుణముగా బాదుతుండగా, రావము = (ఆమె పెట్టే) అరుపుల ధ్వని, వినవచ్చినన్ = వినబడగానే, ఆ రాజును = ఆ విక్రమార్క మహారాజు కూడా, ఆలకించి = శ్రద్ధగా విని, అతి = మిక్కిలి, రభసమునన్ = వేగముతో (పౌరుషముతో).

తాత్పర్యము:

విక్రమార్కుడు ఈ విధంగా కత్తి చేతబూని అడవిలో అప్రమత్తంగా కనిపెట్టుకొని ఉండగా, ఆ సమయంలో ఆ రాక్షసుడు వచ్చి ఆ సుందరిని దారుణంగా బాదడం ప్రారంభించాడు. ఆమె పెట్టే ఆ భయంకరమైన ఆర్తనాదం వినబడగానే, విక్రమార్క మహారాజు ఆ ధ్వనిని ఆలకించి, మిక్కిలి పౌరుషంతో, వేగంగా ఆ ప్రదేశానికి దూసుకువెళ్లాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. 'ఈరీతిఁ గాచియుండఁగ నారాక్షసుఁ డంత నంగనామణి మొత్తంగా రావము వినవచ్చిన నారాజును నాలకించి' అనే పాదాలలో 'రా', 'న' అనే అక్షరాలు ఆవృత్తి కావడం వల్ల శబ్ద చమత్కారం సిద్ధించింది. రాక్షసుని క్రూరత్వానికి, రాజు యొక్క తక్షణ రక్షణ దక్షతకు ఈ పద్యం ప్రవేశికగా నిలిచింది.

303.

క. వెఱవకు వెఱవకు తరుణీ
మొఱ యాలించితి నృపాలముఖ్యుఁడ నీకై
పఱతెంచితిఁ బరిపరిగాఁ
గఱకు టసురఁజెండివై తుఁ గాచెద నిన్నున్.

ప్రతిపదార్థము:

తరుణీ = ఓ సుందరీ, వెఱవకు + వెఱవకు = ఏమాత్రము భయపడకుము భయపడకుము, మొఱ = నీ దీన ఆక్రందనను, ఆలించితిన్ = నేను విన్నాను, నేను, నృపాలముఖ్యుఁడన్ = రాజులలో శ్రేష్ఠుడనైన ప్రభువును, నీకై = నిన్ను రక్షించడం కోసమే, పఱతెంచితిన్ = వేగంగా పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చాను, పరిపరిగాన్ = ముక్కలు ముక్కలుగా, కఱకు = కలినచిత్తుడైన, అసురన్ = ఈ రాక్షసుడిని, చెండివైతున్ = నరికివేస్తాను, నిన్నున్ = నిన్ను, కాచెదన్ = రక్షిస్తాను.

తాత్పర్యము:

ఆ ప్రదేశానికి చేరుకున్న విక్రమార్కుడు, ఏడుస్తున్న ఆ స్త్రీతో ఇలా అన్నాడు: "ఓ సుందరీ! భయపడకు, భయపడకు! నీ దీన ఆక్రందనను నేను విన్నాను. నేను రాజులలో శ్రేష్ఠుడనైన ప్రభువును. నిన్ను రక్షించడం కోసమే ఇంత దూరం వేగంగా వచ్చాను. కలినచిత్తుడైన ఈ రాక్షసుడిని ఇప్పుడే ముక్కలు ముక్కలుగా నరికి అవతలి పారేస్తాను, నిన్ను రక్షిస్తాను, ధైర్యంగా ఉండు!"

విశేషాలు:

అలంకారము: ముక్తపదగ్రస్త చాయలు / లాటానుప్రాస. 'వెఱవకు వెఱవకు' అని రెండు సార్లు వాడుట చేత భయంతో ఉన్న ఆర్తురాలికి రాజు కలిగించిన అభయ తీవ్రత వ్యక్తమవుతోంది.

ఒక అపరిచిత స్త్రీ రక్షణ కొరకై అర్ధరాత్రి వేళ భయంకర రాక్షసుడిని ఎదిరించిన విక్రమార్కుని ధీరోదాత్త వీర గుణం ఈ కంద పద్యంలో అద్భుతంగా ఆవిష్కృతమైంది.

304. వచనము:

వ. అని.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధంగా (ఆ సుందరికి ధైర్యం చెప్తూ, రాక్షసుడిని హెచ్చరిస్తూ).

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా విక్రమార్క మహారాజు పలికి (ఆ తర్వాత ఏం చేశాడో విను)——

305.

శా. ఓరీరాక్షస వట్టిగర్వమున నీ వుప్పొంగి దీనానన
న్నారీరత్నము నేల నొంచె దిటు అన్యాయంబు గావింతువే
యేరా చెప్పఁగనైన మున్నెఱుఁగవే యే విక్రమార్కుండ నీ
క్రూరత్వంబును దర్పము న్బలిమియు న్రూపార్చెద న్నిల్వుమా.

ప్రతిపదార్థము:

ఓరీ రాక్షస = ఓరీ దనుజుడా, నీవు = నీవు, వట్టి = కేవలము (పనికిరాని), గర్వమునన్ = అహంకారము చేత, ఉప్పొంగి = విర్రవీగి, దీన = భయముతో దీనమైన, ఆననన్ = ముఖము కలిగినట్టి, ఆ, నారీరత్నమున్ = స్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలైన ఈమెను, ఏల = ఎందుకొరకు, నొంచెదు = పీడిస్తున్నావు, ఇటు = ఈ విధముగా, అన్యాయంబు = ధర్మము కాని కార్యాన్ని, గావింతువే = ఆచరిస్తున్నావు కదా, ఏరా = ఓరీ, చెప్పఁగన్ + ఐనన్ = లోకులు చెప్పుకోగానైనా, మున్ను = ఇంతకుముందే, ఎఱుఁగవే = నువ్వు వినలేదా, నేను, విక్రమార్కుండన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును, నీ = నీయొక్క, క్రూరత్వంబును = దయలేని ఈ కలిన స్వభావాన్ని, దర్పమున్ = గర్వాన్ని, బలిమియున్ = శారీరక బలాన్ని, రూపాంచెదన్ (రూపార్చెదన్) = నాశనము చేస్తాను, నిల్వుమా = ఇక్కడ ఆగుము.

తాత్పర్యము:

విక్రమార్కుడు ఆ రాక్షసుడిని హెచ్చరిస్తూ ఇలా అన్నాడు: "ఓరీ రాక్షసుడా! కేవలం నిరర్థకమైన గర్వంతో విర్రవీగుతూ, భయంతో వణికిపోతున్న ముఖం గల ఈ ఉత్తమ సుందరిని ఎందుకు ఇంతగా వేధిస్తున్నావు? ఇంతటి అన్యాయానికి ఎలా

ఒడిగట్టావు? ఓరీ! లోకులు చెప్పుకోగానైనా నువ్వు నా పేరు వినలేదా? నేను సాహస శౌర్యాలు గల విక్రమార్క మహారాజును! నీ క్రూరత్వాన్ని, నీ అహంకారాన్ని, నీకున్న గర్వపు బలాన్ని ఇప్పుడే నాశనం చేస్తాను, పారిపోకుండా ఇక్కడే ఆగుము!"

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము / వీర రస స్ఫురణ. రాక్షసుడిని నిలవమని చెప్పడానికి 'నేను విక్రమార్కుడను, నీ బలాన్ని నాశనం చేస్తాను' అనే శౌర్య హేతువులను చూపడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

శార్దూల విక్రీడిత వృత్తంలో సాగిన ఈ పద్యం విక్రమార్కుని ఉదాత్త వీరరసాన్ని, ధర్మ రక్షణ దీక్షను ఎంతో ఓజోగుణ ప్రధానంగా ఆవిష్కరించింది.

306.

క. అనవుడు రోషంబున ని
ట్లను మాయాబలసమగ్రుఁ డగుదుందుభికి
న్మనుమఁడ నోరి నరాధమ
ఘనభుజదర్పుఁడఁ గఠోరకరుఁడం జుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = అని విక్రమార్కుడు పలకగా, మాయా = కపట విద్యల యొక్కయు, బల = శారీరక శక్తి యొక్కయు, సమగ్రుఁడు = పరిపూర్ణత్వము కలవాడును, అగు = అయినట్టి, దుందుభికిన్ = పూర్వము ప్రసిద్ధి చెందిన దుందుభి అనే భయంకర రాక్షసునికి, మనుమఁడన్ = మనుమడనైన నేను, రోషంబునన్ = మిక్కిలి కోపముతో, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనున్ = పలికెను, ఓరి = ఓరీ, నరాధమ = నరులలో అధముడా (మానవ మాత్రుడా), నేను, ఘన = గొప్పదైన, భుజ = బాహువుల యొక్క, దర్పుఁడన్ = గర్వము కలవాడను, కఠోర = అత్యంత కఠినమైన, కరుఁడన్ (క్రియుడన్) = చేతులు (చేష్టలు) కలవాడను, చుమ్మీ = సుమా.

తాత్పర్యము:

విక్రమార్కుని మాటలు వినగానే ఆ రాక్షసుడు అమితమైన ఆగ్రహంతో ఊగిపోతూ ఇలా అన్నాడు: "ఓరీ మానవ మాత్రుడా! నరకాయుధుడా! నేను సాదాసీదా రాక్షసుడిని కాను. పూర్వం దేవేంద్రుడిని, వాలిని ఎదిరించిన మాయాబల సంపన్నుడైన 'దుందుభి' అనే మహా రాక్షసుని మనుమడిని! నేను గొప్ప బాహుబల గర్వం కలవాడను, శత్రువుల ప్రాణాలు తీసే అత్యంత కఠినమైన హస్తాలు కలవాడను సుమా, నన్ను తక్కువ అంచనా వేయకు!"

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము / రౌద్ర రస స్ఫురణ. తన్ను తాను కఠోరకరుడిగా ప్రకటించుకోవడానికి 'మాయాబల సమగ్రుడైన దుందుభి మనుమడను కావడం' అనే వంశ పరాక్రమ హేతువును రాక్షసుడు చూపించాడు.

వాలి చేతిలో చనిపోయిన పౌరాణిక దుందుభి వంశ ప్రస్తావన ద్వారా కవి ఇక్కడ రాక్షసుని భీకర నేపథ్యాన్ని కంద పద్యంలో రౌద్రరస స్ఫురణతో చిత్రించాడు.

307.

క. ఆలమునఁ బంద పగతుఱ

నాలం బొనరించినట్టు లాడెద విటు నా

పాలం బడితివి నేడు నృ

పాలాధమ నిన్ను భూతబలి గావింతున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆలమునన్ = యుద్ధరంగమునందు, పంద = పిరికివాడైనవాడు, పగతుఱన్ = శత్రువులను చూసి, ఆలంబు = యుద్ధము, ఒనరించిన + అట్టులు = చేసినట్లుగా (పగల్భాలు పలికినట్లు), ఇటు = ఈ విధముగా, ఆడెదవు = మాట్లాడుతున్నావు, నేడు = ఈ రోజు, నా పాలు + అంబడితివి (నా పాలం బడితివి) = నా చేతికి చిక్కావు, నృపాలాధమ = రాజులలో అధముడా, నిన్నున్ = నిన్ను, భూతబలి = ఇక్కడి భూతములకు (రక్తపిశాచములకు) బలి ఆహారముగా, గావింతున్ = చేస్తాను.

తాత్పర్యము:

రాక్షసుడు విక్రమార్కునితో ఇంకా ఇలా అన్నాడు: "ఓరీ రాజ అధముడా! యుద్ధరంగంలో పిరికివాడు శత్రువులను చూసి గొప్పలు చెప్పుకుంటూ మాట్లాడినట్లు నువ్వు ప్రగల్భాలు పలుకుతున్నావు. ఈ రోజు నువ్వు నా చేతికి చిక్కావు. నిన్ను ఇప్పుడే చంపి, ఇక్కడి భూత ప్రేతాలకు బలి ఆహారంగా సమర్పిస్తాను, చూడు!"

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకార చాయలు / రౌద్ర రస స్ఫురణ. విక్రమార్కుని హెచ్చరికలను పిరికివాని మాటలతో పోల్చడం జరిగింది.

శత్రువును తక్కువ చేసి మాట్లాడే రాక్షస సహజ స్వభావం ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

308.

క. నీకొలఁదివారియెముకలు

నాకోఱలసందిఁ జిక్కె నలుతును నీ వే

లోకము సొచ్చిననైననుఁ

బోకార్చెద నిన్నుఁ బదరి పోవక నిలుమా.

ప్రతిపదార్థము:

నీ కొలఁదివారి = నీ వంటి మానవ మాత్రుల యొక్క (రాజుల యొక్క), ఎముకలు = అస్థులు, నా = నా యొక్క, కోఱల సందిన్ = కోరల పండ్ల సందులలో, చిక్కెన్ = ఇరుక్కుని ఉన్నాయి, నలుతును (నములుదును) = నిన్ను కూడా నమిలి పిప్పి చేస్తాను, నీవు = నీవు, ఏ = ఏ, లోకము = లోకమునందు, సొచ్చినన్ + ఐననున్ = ప్రవేశించినప్పటికిని, నిన్నున్ = నిన్ను, పోకార్చెదన్ = వధించి తీరుతాను, పదరి = భయపడి/తొందరపడి, పోవక = పారిపోకుండా, నిలుమా = ఇక్కడే నిలబడుము.

తాత్పర్యము:

" 'నీ వంటి ఎందరో రాజుల ఎముకలు నా కోరల సందుల్లో ఇరుక్కుని ఉన్నాయి, నిన్ను కూడా ఇప్పుడే నమిలి పారేస్తాను. నువ్వు భయపడి ఏ లోకంలో దాక్కున్నా సరే, నిన్ను వెతికి పట్టుకుని మరీ చంపుతాను. కాబట్టి పిరికివాడిలా పారిపోకుండా ధైర్యముంటే ఇక్కడే నిలబడు!' అని రాక్షసుడు గర్జించాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: అతిశయోక్తి అలంకారము. తన కోరల సందుల్లో రాజుల ఎముకలు ఇరుక్కున్నాయనడం రాక్షసుని భీకరత్వాన్ని చాటే అతిశయోక్తి వర్ణన.

309. వచనము:

వ. అనిన వీరరసభీషణంబులగు భాషణంబుల విక్రమభూషణుండును దోర్దండమండితారాతి రాజమండలదండిత ప్రచండ భుజాగ్రమండనాయమాన మండలాగ్రధరుం డగు నద్దండిమగ లొండొరులందలుపడి.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని రాక్షసుడు పలుకగా, **వీరరస** = వీర రసము చేత, **భీషణంబులు** = భయంకరమైనవి, **అగు** = అయినట్టి, **భాషణంబులన్** = ఆ మాటలను ఆలకించి, **విక్రమభూషణుండును** = పరాక్రమమే ఆభరణముగా గల ఆ విక్రమార్క మహారాజును, **దోర్దండ** = బాహుదండముల చేత, **మండిత** = ప్రకాశిస్తున్న, **ఆరాతి** = శత్రువులైన, **రాజమండల** = రాజుల సమూహాన్ని, **దండిత** = దండించినట్టి, **ప్రచండ** = భీకరమైన, **భుజ + అగ్ర** = భుజముల చివర, **మండనాయమాన** = అలంకారము వలె ప్రకాశిస్తున్న, **మండలాగ్ర** = కత్తిని/ఖడ్గాన్ని, **ధరుండు** = ధరించినవాడును అగు, **ఆ + దండిమగలు** = ఆ ఇద్దరు వీరులు (విక్రమార్కుడు, రాక్షసుడు), **ఒండొరులన్** = ఒకరినొకరు, **తలుపడి (తాకి)** = ఢీకొనిరి.

తాత్పర్యము:

రాక్షసుడు ఆ విధంగా వీరరసంతో కూడిన భయంకర వాక్యాలు పలికేసరికి, విక్రమభూషణుడైన విక్రమార్కుడు కూడా ఉగ్రుడయ్యాడు. శత్రురాజుల సమూహాన్ని దండించిన పరాక్రమ భుజబలం గలవాడు, తన చేతిలో భీకర ఖడ్గాన్ని ధరించినవాడు అయిన ఆ రాజు, ఆ రాక్షసుడు... ఆ ఇద్దరు శూర వీరులు ఒకరినొకరు ఎదుర్కొని భీకరంగా ఢీకొన్నారు.

విశేషాలు:

సుదీర్ఘ సమాసాలతో కూడిన ఈ వచనం యుద్ధ గమనంలోని తీవ్రతను, ఇద్దరు వీరుల శౌర్య పటిమను పాఠకులకు వేగంగా ఆవిష్కరించే 'గద్య శైలి' లో సాగింది.

310.

క. మదకరులకరణి సింగపుఁ
గొదమలక్రియఁ బులులభంగి గురుపోతులప్ర
ల్లదమున శరభంబులగతిఁ
గదిసిరి కదనమున కవని గ్రక్కదలంగన్.

ప్రతిపదార్థము:

మదకరుల = మదించిన ఏనుగుల, **కరణిన్** = విధముగాను, **సింగపున్** = సింహముల యొక్క, **కొదమల** = పిల్లల (యవ్వన సింహముల), **క్రియన్** = విధముగాను, **పులుల** = పెద్దపులుల, **భంగిన్** = విధముగాను, **గురుపోతుల** = పెద్ద అడవి దున్నల, **ప్రల్లదమునన్ (పెంపునన్)** = గర్వముతో కూడిన భీకరత్వము తోను, **శరభంబుల** = అష్టపాద జంతువులైన శరభముల, **గతిన్** = విధముగాను, **అవని** = భూమండలము, **క్రక్కదలంగన్** = మిక్కిలి కంపించిపోయేలా, **కదనమునకున్** = యుద్ధము కొరకై, **కదిసిరి** = ఒకరినొకరు సమీపించి (పోరాడిరి).

తాత్పర్యము:

ఆ ఇద్దరు వీరులు యుద్ధరంగంలో ఏ విధంగా తలపడ్డారంటే... రెండు మదపుటేనుగులు పోరాడుకున్నట్లు, రెండు జవ్వనపు సింహాలు తలపడినట్లు, రెండు పెద్దపులులు విరుచుకుపడినట్లు, రెండు అడవి దున్నలు గర్వంతో ఢీకొన్నట్లు, భయంకరమైన శరభ మృగాలు పోరాడినట్లు... భూమండలమంతా దద్దరిల్లి కంపించిపోయేలా ఒకరినొకరు తాకుతూ భీకరంగా యుద్ధం చేశారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: మాలా ఉపమా అలంకారము. విక్రమార్క రాక్షసుల యుద్ధ తీరును మదపుటేనుగులతో, సింహాలతో, పులులతో, అడవి దున్నలతో, శరభాలతో వరుసగా పోల్చడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన మాలోపమాలంకారమైంది. 'కరణిన్', 'క్రియన్', 'భంగిన్', 'గతిన్' అనేవి ఉపమావాచకాలు.

కంద పద్యంలో యుద్ధ రంగాన్ని ఎంతో రౌద్ర, వీర రసాల మేళవింపుతో కవి మనోజ్ఞంగా చిత్రించాడు.

311.

ఉ. బంధుర విక్రమస్ఫురితబాహులు దైత్యుఁడుఁ బార్థివుండుఁ గ్రో
ధాంధత మీఱి పోరిరి దశాననుఁడు న్రఘునాయకుండు న
య్యంధకుఁడు హరుండు నరకాసురుఁడు న్నలినాక్షుడు న్జరా
సంధుఁడు వాయుసూనుఁడును జంభుఁడు నింద్రరడుఁ పోరుకై వడిన్.

ప్రతిపదార్థము: బంధుర = దృఢమైనట్టియు, విక్రమ = పరాక్రమము చేత, స్ఫురిత = ప్రకాశించుచున్న, బాహులు = బాహుదండములు కలిగిన, దైత్యుఁడున్ = ఆ రాక్షసుడును, పార్థివుండున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును, క్రోధ = కోపము చేత, అంధత = గ్రుడ్డితనము (ఆవేశము), మీఱి = అతిశయించి, దశాననుఁడున్ = రావణాసురుడును, రఘునాయకుండున్ = శ్రీరామచంద్రుడును, అయ్యంధకుఁడున్ (ఆ అంధకుఁడున్) = ఆ అంధకాసురుడును, హరుండున్ = పరమశివుడును, నరకాసురుఁడున్ = నరకాసురుడును, నలినాక్షుడున్ (శ్రీకృష్ణుడు) = పద్మముల వంటి కన్నులు గల శ్రీమహావిష్ణువును, జరాసంధుఁడున్ = జరాసంధుడును, వాయుసూనుఁడును = వాయుపుత్రుడైన భీమసేనుడును, జంభుఁడున్ = జంభాసురుడును, ఇంద్రుడుఁడున్ = దేవేంద్రుడును, పోరు = యుద్ధము చేసిన, కైవడిన్ = విధముగా, పోరిరి = భీకరముగా తలపడిరి.

తాత్పర్యము: దృఢమైన బాహుబల పరాక్రమములు గల ఆ రాక్షసుడు, విక్రమార్క మహారాజు కోపావేశములతో రణరంగంలో తలపడ్డారు. వారి యుద్ధం ఏ విధంగా ఉన్నదంటే... పూర్వము రావణాసురుడు-శ్రీరాముడు, అంధకాసురుడు-పరమశివుడు, నరకాసురుడు-శ్రీకృష్ణుడు, జరాసంధుడు-భీముడు, జంభాసురుడు-దేవేంద్రుడు పరస్పరం తలపడి పోరాడిన భీకర యుద్ధముల వలె అత్యంత భయంకరముగా సాగింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: మాలా ఉపమా అలంకారము. విక్రమార్క-రాక్షసుల సమర తీవ్రతను పురాణ ప్రసిద్ధులైన ఐదు జంటల (రామ-రావణ, శివ-అంధక ఇత్యాది) భీకర యుద్ధములతో వరుసగా పోల్చడం వల్ల ఇది మాలోపమాలంకారమైంది. 'కైవడిన్' అనేది ఉపమావాచకము.

ఉత్సాహభరితమైన ఉత్పలమాల వృత్తంలో కవి రణరంగ వీరరసాన్ని అత్యున్నత స్థాయికి తీసుకెళ్లాడు.

312. వచనము:

వ. ఇట్లు పోరునెడఁ బ్రభాతం బైనఁ దత్కాలోచితంబుగ.

ప్రతిపదార్థము: ఇట్లు = ఈ విధముగా, పోరునెడన్ = వారు ఘోరముగా పోరాడుతున్న సమయంలో, ప్రభాతంబు = తెల్లవారుజాము (ఉదయము), ఐనన్ = కాగా, తత్ = ఆ, కాల = సమయమునకు, ఉచితంబుగన్ = తగినట్లుగా.

తాత్పర్యము: వారు ఆ విధంగా రాత్రంతా భీకరముగా పోరాడుతుండగా తెల్లవారింది. ఆ ఉదయ సమయానికి తగినట్లుగా ఒక అద్భుత పరిణామము సంభవించింది.

313.

క. క్రందటి తనతేజమునఁ బు
రందరు దెసఁ దెలివిగలుగ రాత్రించరునిజా
మ్రందించే విక్రమార్కుఁడు
సుందరి ముఖపంకజమున సొంపు నటింపన్.

ప్రతిపదార్థము: సుందరి = ఆ పీడింపబడుతున్న స్త్రీ యొక్క, ముఖ = ముఖము అనే, పంకజమునన్ = పద్మమునందు, సొంపు = అందము (వికాసము), నటింపన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, విక్రమార్కుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, క్రందటి (క్రందై/అతిశయించి) = దట్టమై ప్రకాశించు, తన = తనయొక్క, తేజమునన్ = పరాక్రమ కాంతి చేత, పురందరు దెసన్ = తూర్పు దిక్కునందు (దేవేంద్రుని దిశలో), తెలివి = సూర్యోదయ కాంతి (స్పష్టత), కలుగన్ = సంభవించగా, రాత్రించరునిన్ = రాత్రి పూట సంచరించే ఆ క్రూర రాక్షసుడిని, మ్రందించెన్ = సంహరించెను.

తాత్పర్యము: తూర్పు దిక్కున సూర్యుని కాంతి రేఖలు ప్రకాశిస్తున్న శుభ సమయంలో... అటు ఆ సుందరి ముఖపద్మము భయము వీడి సంతోషముతో వికసిస్తుండగా, విక్రమార్క మహారాజు తన ప్రచండ పరాక్రమ బలముతో ఆ రాత్రిసంచారియైన రాక్షసుడిని హతమార్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / యథాసంఖ్య చాయలు. నాయిక ముఖాన్ని పద్మంతో రూపించడం వల్ల ఇది రూపకాలంకారమైంది ("ముఖపంకజమున"). సూర్యోదయానికి తూర్పు దిక్కు వికసించినట్లు, రాక్షస సంహారానికి సుందరి ముఖం వికసించిందని ఇక్కడ ధ్వని చమత్కారము ఉంది.

314.

ఆ.వె. మండలేశ్వరుండు మండలాగ్రంబున
దండి మిగులఁ గలుగ దండిదైత్యుఁ

జెండి పాఱవైచి చండాంశువిధమున

నుండెఁ గండ లుర్విఁ గుండుకొనఁగ.

ప్రతిపదార్థము: మండలేశ్వరుండు = రాజుల అధిపతియైన ఆ విక్రమార్కుడు, దండి = పరాక్రమము, మిగులన్ = మిక్కిలి ఎక్కువగా, కలుగన్ = కలిగి ఉండి, మండలాగ్రంబునన్ = తన పదునైన ఖడ్గము (కత్తి) చేత, దండి = బలవంతుడైన, దైత్యున్ = ఆ రాక్షసుడిని, జెండి = ముక్కలుగా నరికి, పాఱవైచి = అవతలికి విసిరివేసి, కండలు = వాని శరీర మాంసపు ఖండములు, ఉర్విన్ = భూమిపైన, కుండుకొనఁగన్ (మెండుకొనఁగన్) = కుప్పలుగా పేరుకుపోగా, చండాంశు = ప్రచండ కిరణములు గల సూర్యుని, విధమునన్ = లాగా, ఉండెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము: మహారాజైన విక్రమార్కుడు అమితమైన శౌర్యముతో తన కత్తిని ఝుళిపించి, ఆ భీకర రాక్షసుడిని ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండించి అవతలికి విసిరివేశాడు. వాని మాంసపు ముక్కలన్నీ నేలపై కుప్పలుగా పడ్డాయి. శత్రుసంహారము ముగించిన ఆ రాజు, ఉదయించిన సూర్యుని వలె తేజస్సుతో వెలిగిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమా అలంకారము. రాక్షసుడిని చంపిన విక్రమార్కుని ప్రకాశాన్ని చీకట్లను చీల్చే సూర్యునితో పోల్చడం జరిగింది ("చండాంశువిధమున"). 'విధమునన్' అనేది ఉపమావాచకము.

315.

ఆ.వె. దిశలఁ దెలివి గలిగె దివ్యతూర్యంబులు

చెలఁగె నారదుండు మలసి యాడె

నాకసమున నిల్చి యమరవర్గము జన

విభుని మీఁదఁ బుష్పవృష్టి గురిసె.

ప్రతిపదార్థము: దిశలన్ = నలుదిక్కులందును, తెలివి = వెలుగు (ప్రశాంతత), కలిగెన్ = సంభవించెను, దివ్య = దేవలోకపు, తూర్యంబులు = మంగళ వాయిద్యములు, సెలఁగెన్ (చెలఁగెన్) = మ్రోగాయి, నారదుండు = నారదమహర్షి, మలసి = ఆనందముతో తిరిగి, ఆడెన్ = నాట్యము చేసెను, అమరవర్గము = దేవతల సమూహము, నాకసమునన్ (ఆకసమునన్) = ఆకాశమందు, నిల్చి = నిలబడి, జనవిభుని మీఁదన్ = ప్రజల నాథుడైన ఆ విక్రమార్కుని పైన, పుష్పవృష్టి = పూల వానను, గురిసెన్ = కురిపించెను.

తాత్పర్యము: రాక్షస సంహారము జరగగానే లోకంలోని దిక్కులన్నీ ప్రశాంతంగా వెలిగాయి; ఆకాశంలో దేవదుందుభులు మ్రోగాయి; నారద మహర్షి ఆనందంతో నాట్యము చేశాడు. దేవతలంతా ఆకాశంలో నిలిచి, లోకోపకారము చేసిన ఆ విక్రమార్క మహారాజుపై హర్షముతో పూలవాన కురిపించారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. రాక్షస వధ ముగిసిన తర్వాతి శుభ పరిణామాలను కవి ఎంతో సహజ సుందరముగా ఆవిష్కరించాడు.

316.

ఆ.వె. నృపుఁడు సంతసిల్లి నీరజాననఁ జూచి

పడఁతి యిట్లు కొట్లఁబడఁగ నీకు
నేమికతము దీని నెఱిఁగింపవచ్చు నేఁ
జెప్పు మనిన వినతి చేసి పలికె.

ప్రతిపదార్థము: నృపుఁడు = ఆ విక్రమార్క రాజు, సంతసిల్లి = ఆనందించి, నీరజ + ఆననన్ = పద్మము వంటి ముఖము గల ఆ స్త్రీని, చూచి = కనుగొని, పడఁతి = ఓ సుందరీ, ఇట్లు = ఈ విధముగా, కొట్లఁబడఁగన్ (కష్టపడఁగన్) = రాక్షసుని చేతిలో దారుణమైన హింసలకు గురికావడానికి, నీకున్ = నీకు, ఏమి = ఎటువంటి, కతము = కారణము ఉన్నది?, దీనిన్ = ఈ వృత్తాంతాన్ని, నెఱిఁగింపన్ + వచ్చున్ + ఏ = నాకు తెలియజేయవచ్చునా?, చెప్పుము = పలుకవమ్మా, అనినన్ = అని అడుగగా, (ఆమె) వినతి చేసి = నమస్కరించి, పలికెన్ = ఈ విధముగా చెప్పెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు సంతోషముతో ఆ సుందరి వద్దకు వచ్చి, "అమ్మా! నీవు ప్రతిరాత్రి ఆ క్రూర రాక్షసుని చేతిలో ఈ విధంగా దారుణమైన హింసలు పడడానికి కారణం ఏమిటి? నాకు చెప్పడానికి వీలవుతుందా?" అని అడిగాడు. దానికి ఆ స్త్రీ మహారాజునకు వినయముగా నమస్కరించి తన కథను ఇలా చెప్పసాగింది.

విశేషాలు:

నాయికను 'నీరజానన' (పద్మముఖి) అని రూపించడం వల్ల రూపక ఛాయలు ఉన్నాయి.

317.

ఆ.వె. వసుమతీరమణ యవంతిదేశంబులో
ధర్మశర్మ యనఁగఁ తగినవిప్ర
భార్యఁ గాంతిమతి నకార్యంబు గావించి
కులము చెఱిచి' మిగుల గుఱుచనై తి.

ప్రతిపదార్థము: వసుమతీరమణ = భూమండలానికి నాథుడైన ఓ రాజా, అవంతిదేశంబులోన్ = అవంతీ సామ్రాజ్యమునందు, ధర్మశర్మ = ధర్మశర్మ, అనఁగన్ = అనే పేరు గల, తగిన = యోగ్యుడైన, విప్ర = ఒక బ్రాహ్మణుని యొక్క, భార్యన్ = ధర్మపత్నిని, నా పేరు, కాంతిమతిన్ = కాంతిమతి, నేను, అకార్యంబు = చేయకూడని పనిని (వ్యభిచార దోషమును), గావించి = ఆచరించి, కులము = వంశ గౌరవాన్ని, చెఱిచి (చెడగొట్టి) = నాశనము చేసుకొని, మిగులన్ = మిక్కిలి, గుఱుచనై తిన్ (హీనురాలనై తిన్) = లోకంలో అధమురాలనై పోయాను.

తాత్పర్యము: " 'మహారాజా! నేను నీ అవంతీ దేశానికి చెందినదానినే. అక్కడ ధర్మశర్మ అనే యోగ్యుడైన బ్రాహ్మణుని భార్యను, నా పేరు కాంతిమతి. నేను ఒక పరపురుషుని మోహించి చేయకూడని తప్పు చేశాను, నా వంశ ప్రతిష్టను నాశనము చేసుకొని, పరమ నీచురాలనై పోయాను'.

విశేషాలు:

కాంతిమతి తన తప్పును దాచుకోకుండా రాజు ముందర పశ్చాత్తాపంతో నిజాయితీగా ఒప్పుకోవడం ఇందులోని విశేషం.

318.

ఉ. భవ్యుఁడు ధర్మశర్మ తనబాంధవవర్గము చెప్పఁగా మదీ
యవ్యభిచార మట్లెఱిఁగి యాత్మఁ గలంగియు కామినీ నహం

తవ్య యటంచుఁ దెంపుడిగి దానవుచేతికళాహతి న్మరీ
రవ్యథఁ గుందుచుండు బహురాత్రులు నీ వని శాప మిచ్చినన్.

ప్రతిపదార్థము: భవ్యుఁడు = ఉత్తముడైన, ధర్మశర్మ = నా భర్తయైన ఆ ధర్మశర్మ, తన = తనయొక్క, బాంధవవర్గము = బంధువులు, చెప్పఁగాన్ = నా తప్పును వెల్లడించగా, మదీయ = నా పాలిటి, వ్యభిచారము = ఆ పాప కృత్యాన్ని, అట్లు = ఆ విధముగా, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, ఆత్మన్ = మనస్సులో, కలంగియున్ = తీవ్రముగా నొచ్చుకొనియు, "కామినీ న హంతవ్యా" = స్త్రీని చంపకూడదు అని శాస్త్ర నియమాన్ని స్మరించి, తెంపు = నన్ను చంపాలనే సాహసాన్ని, ఉడిగి = విడిచిపెట్టి, నీవు, దానవు = రాక్షసుని యొక్క, చేతి = చేతిలోని, కళాహతిన్ (గదాహతిన్/కొరడా దెబ్బల చేత) = దారుణమైన దెబ్బల వల్ల, శరీరా = దేహము యొక్క, వ్యథన్ = నరకయాతనతో, బహు = అనేక, రాత్రులు = రాత్రుల పాటు, కుందుచుండుము = కుమిలిపోదువు గాక, అని = అని, శాపము = ఘోర శాపమును, ఇచ్చినన్ = నాకు ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యము: " 'నా భర్త ధర్మశర్మ పరమ పవిత్రుడు. నా బంధువులు నా తప్పును వానికి చెప్పగా, నా వ్యభిచార దోషాన్ని తెలుసుకొని వాడు మనసులో ఎంతో కుంగిపోయాడు. కోపంతో నన్ను చంపాలనుకున్నా, 'శాస్త్ర ప్రకారం స్త్రీని చంపరాదు' అని ఆగిపోయాడు. చివరకు నాపై అసహ్యంతో... 'నీవు ప్రతిరాత్రి ఒక భయంకర రాక్షసుని చేతి దెబ్బలకు గురవుతూ, శరీరమంతా నరకయాతనతో అనేక రాత్రులు ఏడుస్తూ ఉండు!' అని నాకు ఘోర శాపం ఇచ్చాడు'.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. భర్త భార్యను చంపకుండా కేవలం శాపమివ్వడానికి గల కారణాన్ని "కామినీ న హంతవ్యా" (స్త్రీ చంపదగినది కాదు) అనే శాస్త్ర సూత్రంతో సమర్థించడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారమైంది.

సంస్కృత శాస్త్ర ధర్మాలను కవి ఇక్కడ తెలుగు పద్యంలో ఎంతో చక్కగా ఉపయోగించాడు.

319.

క. వడవడ వడఁకుచు మానము
సదలఁగ ధరఁ జాఁగి మ్రొక్కి శాపావధి యె
న్నఁడు నాకుఁ గలుగు ననుచుం
తడవోర్వమి విన్నవింప దయతో నతఁడున్.

ప్రతిపదార్థము: వడవడ = భయముతో వడవడమంటూ, వడఁకుచున్ = వణికిపోతూ, మానము = నా అహంకారము (గర్వము), సదలఁగన్ = నశించిపోగా, ధరన్ = నేలపై, చాఁగి = సాష్టాంగపడి, మ్రొక్కి = భర్త పాదాలకు నమస్కరించి, శాప + అవధి = ఈ శాపమునకు ముగింపు (విముక్తి), ఎన్నఁడు = ఏ రోజున, నాకున్ = నాకు, కలుగున్ = లభిస్తుంది?, అనుచున్ = అంటూ, తడవు = ఇంతటి కాలాన్ని, ఓర్వమిన్ = నేను భరించలేను అని, విన్నవింపన్ = ఏడుస్తూ వేడుకోగా, అతఁడు = నా భర్త, దయతోన్ = జాలి హృదయముతో (ఇట్లనియెన్).

తాత్పర్యము: " 'ఆ శాప వచనాలు వినగానే నేను భయంతో వడవడ వణికిపోయాను. నా సిగ్గు, గర్వము అన్నీ విడిచిపెట్టి నేలపై సాష్టాంగపడి వాని పాదాలను పట్టుకున్నాను. నాథా! ఇంతటి ఘోర హింసను నేను భరించలేను, ఈ శాపానికి విముక్తి ఎప్పుడు కలుగుతుందో దయచేసి చెప్పండి అని ప్రార్థించగా, వాడు నాపై జాలిపడి ఇలా చెప్పాడు'.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. తప్పు చేసిన స్త్రీ భర్త ఎదుట భయంతో వణుకుతూ క్షమాపణ కోరిన సహజ శారీరక స్థితిని కవి చక్కగా వర్ణించాడు.

320.

క. ఆసహాయశూరుఁ డగునొక

వసుధాపతి వచ్చి రేలు వగఁబెట్టెడున

య్యసుకఁ బొరిగొన్న యప్పుడ

వెస నీశాపమునకెల్ల వీడ్కో లనియెన్.

ప్రతిపదార్థము: అసహాయశూరుఁడు = ఏ సైన్య సహాయము లేకుండా ఒంటరిగానే శత్రువులను చీల్చే వీరుడు, అగు = అయినట్టి, ఒక = ఒకానొక, వసుధాపతి = మహారాజు, వచ్చి = ఈ బిల్వవనానికి చేరుకొని, రేలు = ప్రతిరాత్రి, వగఁబెట్టెడు (బాధపెట్టెడు) = నిన్ను హింసించే, ఆ + అసురన్ = ఆ రాక్షసుడిని, పొరిగొన్న = సంహరించిన, అప్పుడు + అ = ఆ క్షణమునందే, వెసన్ = వేగముగా, నీ = నీయొక్క, శాపమునకున్ + ఎల్లన్ = సమస్త శాప బాధలకు, వీడ్కోలు = విముక్తి (ముగింపు) లభిస్తుంది, అనియెన్ = అని నా భర్త పలికాడు.

తాత్పర్యము: " 'నా భర్త నాతో ఇలా అన్నాడు: ఏ తోడూ లేకుండా ఒంటరిగానే శత్రువులను సంహరించగల ఒక గొప్ప సాహస చక్రవర్తి ఇక్కడికి వస్తాడు. ప్రతిరాత్రి నిన్ను హింసించే ఆ రాక్షసుడిని అతడు చంపిన ఆ క్షణంలోనే, నీకు ఈ శాపం నుండి శాశ్వతంగా విముక్తి లభిస్తుంది' అని విమోచన మార్గాన్ని తెలిపాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. శాపానికి వీడ్కోలు (ముగింపు) ఎప్పుడు లభిస్తుందో చెప్పడానికి 'ఒక అసాధారణ రాజు వచ్చి రాక్షసుడిని సంహరించడం' అనే బలమైన భవిష్యత్తు పరిణామాన్ని హేతువుగా చూపడం జరిగింది.

విక్రమార్కుడే ఆ అసహాయశూరుడైన మహారాజని ఇక్కడ నిరూపితమైంది.

321.

శా. ఆశాపంబున వీనిబారిఁ బడి దేహం బెల్ల మ్రందంగ న

య్యాశాబంధము పేర్మిఁ బ్రాణములఁ పాయంజాల కే నుండఁగా

నీశస్త్రప్రభ నాతమం బడఁపి మన్నించెం గృపం జూడు భూ

మీశాధీశ్వర నీకు మే లొకటయేనిచ్చోటఁ గావించెదన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ = ఆ, శాపంబునన్ = భర్త ఇచ్చిన శాపము కారణముగా, వీని = ఈ క్రూర రాక్షసుని యొక్క, బారిన్ = నోటికి (చేతికి), పడి = చిక్కి, దేహంబు = నా శరీరము, ఎల్లన్ = అంతా, మ్రందంగన్ = నశించిపోతుండగా (ముక్కలవుతుండగా), ఆ + ఆశాబంధము = (భర్త చెప్పిన విమోచన మాటపై ఉన్న) ఆశ అనే బంధము యొక్క, పేర్మిన్ = ఆధిక్యత వల్ల, ప్రాణములన్ = నా జీవములను, పాయన్ + చాలక = వదిలిపెట్టలేక, నేను = నేను, ఉండఁగాన్ = ఇన్నాళ్ళు బ్రతికి ఉండగా, నీ = నీయొక్క, శస్త్ర = ఖడ్గము యొక్క, ప్రభ = వెలుగు చేత, నా = నాయొక్క, తమంబున్ = (రాక్షస బాధ అనే) అంధకారాన్ని, అడఁపి = నాశనము చేసి, మన్నించెన్ = నన్ను రక్షించావు, భూమీశాధీశ్వర = రాజులకు రాజైన ఓ

విక్రమార్క మహారాజా, కృపన్ = దయతో, చూడుము = నన్ను వీక్షించుము, నీకున్ = నీకు, ఇచ్చోటన్ = ఈ ప్రదేశమందు, ఒకటి + ఏన్ = ఒకానొక గొప్ప, మేలు = ప్రయోజనమును (ఉపకారమును), కావించెదన్ = నేను చేస్తాను.

తాత్పర్యము: కాంతిమతి విక్రమార్కునితో ఇంకా ఇలా అంది: " 'ఓ రాజాధిరాజా! భర్త ఇచ్చిన ఆ శాపం వల్ల ప్రతిరాత్రి ఈ రాక్షసుని చేతిలో పడి నా దేహం ముక్కలైపోతుండేది. అయినా, 'ఏదో ఒకనాడు ఒక సాహసవంతుడైన రాజు వచ్చి నన్ను కాపాడకపోతాడా' అనే ఆశతోనే నా ప్రాణాలను గట్టిగా పట్టుకొని ఇన్నాళ్లు బ్రతికి ఉన్నాను. ఈ రోజు నీ కత్తి వెలుగుతో నా పాలిటి చీకటిని (రాక్షస బాధను) పటాపంచలు చేసి నన్ను రక్షించావు. నీ దయకు కృతజ్ఞతగా, ఈ అడవిలోనే నీకో గొప్ప మేలు (ఉపకారం) చేయబోతున్నాను, ఆలకించు'.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము. బ్రతకాలనే కోరికను 'ఆశాబంధము' గాను, రాక్షస బాధను 'తమస్సు' (చీకటి) గాను రూపించడం వల్ల ఇది రూపకాలంకారమైంది.

శార్దూలవిక్రీడిత వృత్తంలో సాగిన ఈ పద్యం నాయిక యొక్క కృతజ్ఞతా భావాన్ని ఎంతో చక్కగా వ్యక్తపరిచింది.

322.

సీ. ఇక్కడి గుడి తూర్పు దిక్కునఁబక్కెచె
టున్నది దానికి నుత్త రమునఁ
పరువుదవ్వునఁ బరివెంక పడుమటి
నెలవునఁ దొమ్మిది నిధులమీఱి
దనుజుఁడు దాచిన ధనము పెక్కున్నది
కై కొమ్ము నామీఁదఁ గరుణ సేయు
చనియెద నని మొక్కి వనిత యేఁగిన రాజు
వెఱఁగంది యిక్కువ వెదకి కాంచి
ఆ.వె. దీనుఁడైన భద్ర సేనతనూజున
కిచ్చి వేడ్క మగిడి వచ్చెఁ బురికి
నిట్టిగుణము లేక యిది యెక్కవచ్చునే
పోమ్ము చాలు నింక భోజరాజ.

ప్రతిపదార్థము: ఇక్కడి = ఈ ప్రదేశమందలి, గుడి = దేవాలయమునకు, తూర్పు దిక్కునన్ = తూర్పు దిశలో, పక్కెచెట్టు (పరికెచెట్టు) = ఒక పక్కె చెట్టు, ఉన్నది = ఉన్నది, దానికిన్ = ఆ చెట్టునకు, ఉత్తరమునన్ = ఉత్తర దిశలో, పరువు దవ్వునన్ = ఒక పరుగు (సుమారు రెండు మైళ్ల) దూరమందు, పరివెంక = పరివెంక అనే ప్రదేశమునకు, పడుమటి = పశ్చిమ దిశగా ఉన్న, నెలవునన్ = చోటునందు, దనుజుఁడు = ఆ రాక్షసుడు, దాచిన = దాచిపెట్టిన, తొమ్మిది నిధుల మీఱి = నవనిధులను మించిన, ధనము = సంపద, పెక్కు = అనంతముగా, ఉన్నది = ఉన్నది, కైకొమ్ము = దానిని నీవు తీసుకోరయ్యా, నా మీఁదన్ = నా పైన, కరుణ = దయ, చేయుము = ఉంచుము, చనియెదన్ = ఇక నేను శాపవిముక్తురాలనై వెళ్ళిపోతాను, అని = అంటూ, మొక్కి = రాజునకు నమస్కరించి, వనిత = ఆ కాంతిమతి, ఏఁగినన్ = వెళ్ళిపోగా, రాజు = ఆ విక్రమార్కుడు,

వెఱగంది = ఆశ్చర్యపడి, ఇక్కువ = ఆ రహస్య స్థానాన్ని, వెదకి = వెతికి పట్టుకొని, కాంచి = ఆ నిధులను కనుగొని, దీనుఁడు = దరిద్రుడై బాధపడుతున్న, ఐన = అయినట్టి, భద్రసేన = భద్రసేనుడనే వైశ్యుని యొక్క, తనూజునకున్ = కుమారుడైన ఆ పురందరునికి, ఇచ్చి = ఆ ధనాన్ని అంతటినీ దానమిచ్చి, వేడ్కన్ = సంతోషముతో, పురికిన్ = ఉజ్జయినీ నగరానికి, మగిడి వచ్చెన్ = తిరిగి వచ్చెను, (కావున ఓ భోజరాజా) ఇట్టి = ఇటువంటి (పరధనాన్ని ఆశించకుండా ఆర్తులకు ఇచ్చే), గుణము = త్యాగ బుద్ధి, లేక = నీలో లేకుండగా, ఇది = ఈ సింహాసనాన్ని, ఎక్కన్ = అధిరోహించుట, వచ్చున్ + ఏ = సాధ్యమా?, పోమ్ము = వెళ్ళిపోము, ఇంకన్ = ఇప్పటికి, చాలున్ = ఇది చాలును.

తాత్పర్యము: " 'మహారాజా! ఇక్కడి ఆలయానికి తూర్పున ఒక పక్కె చెట్టు ఉంది. దానికి ఉత్తరంగా ఒక పరుగు దూరంలో, పరివెంక స్థలానికి పడమర దిక్కున... ఆ రాక్షసుడు దాచిన నవనిధులను మించిన అపారమైన ధనము ఉంది. దానిని నీవు తీసుకో, నాపై దయ ఉంచు, నేను నా భర్త చెంతకు వెళ్తాను' అని చెప్పి ఆమె విక్రమార్కుడికి నమస్కరించి వెళ్ళిపోయింది. రాజు ఆశ్చర్యపడి, ఆమె చెప్పిన గుర్తుల ప్రకారం ఆ రహస్య నిధులను వెతికి కనుగొన్నాడు. కానీ ఆ ధనాన్ని తను తీసుకోకుండా, తన వెంట వచ్చి దీనుడై ఉన్న భద్రసేనుని కొడుకు పురందరుడికి అంతా దానమిచ్చాడు; సంతోషంతో ఉజ్జయినికి తిరిగి వచ్చాడు. కాబట్టి ఓ భోజరాజా! పరధనాన్ని ఆశించకుండా యాచకుడికి ఇచ్చే ఇంతటి ఉదార గుణం నీలో లేదు కదా! అలాంటప్పుడు ఈ పీఠం ఎక్కడం నీ వల్ల అవుతుందా? కాదు, చాలు వెళ్ళు!" అని పన్నెండవ బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము. భోజరాజును సింహాసనం ఎక్కవద్దని వారించడానికి విక్రమార్కుని 'అయాచిత దాన గుణాన్ని' (నిధులు దొరికినా పేదవాడికి ఇవ్వడం) ఒక హేతువుగా చూపడం జరిగింది.

పురందరుడు కోల్పోయిన ధనమంతా విక్రమార్కుని సాహసం వల్ల తిరిగి లభించిందనే శుభ పరిణామంతో ఈ ఉపకథ ముగిసింది.

323.

క. అనవుడు నంతకు నంతకు
విని యింపగు నతని తెంపు విని సభ యెల్ల
మన మలరఁగ నవమానం
బును సిగ్గును ముడివడంగ భోజుఁడు మగిడెన్.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = అని ఆ బొమ్మ పలుకగా, అంతకున్ + అంతకున్ = అంతకంతకూ, వినన్ = వినడానికి, ఇంపు + అగు = ఎంతో ఆనందాన్ని ఇచ్చే, అతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, తెంపు = సాహస వృత్తాంతాన్ని, విని = ఆలకించి, సభ = అక్కడ కొలువై ఉన్న సభ, ఎల్లన్ = అంతా, మనము = మనస్సులో, అలరఁగన్ = ఆశ్చర్యపడుతుండగా, భోజుఁడు = ఆ భోజమహారాజు, అవమానంబును = తిరస్కారమును, సిగ్గును = బిడియమును, ముడివడంగన్ = ఒకేసారి తనను చుట్టుముట్టగా, మగిడెన్ = అంతఃపురానికి వెనుదిరిగి వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: బొమ్మ ఆ విధంగా చెప్పేసరికి... వినడానికి ఎంతో మనోహరంగా ఉన్న విక్రమార్కుని సాహస గాథను విని సభలోని వారంతా ఆశ్చర్యపోయారు. భోజరాజు మాత్రం బొమ్మలు తనను మాటిమాటికి నిలిపివేస్తున్నందుకు అమితమైన అవమానము, సిగ్గు ఒకేసారి కలిగి, తలవంచుకొని వెనుదిరిగి అంతఃపురానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

బొమ్మల మాటలకు భోజరాజు గర్వభంగం కలిగి, ఆత్మపరిశీలన చేసుకునే లోకసహజ స్థితి ఈ కంద పద్యంలో చక్కగా వ్యక్తమైంది.

324.

శా. అక్షీణప్రతిపక్షభావసముద గ్రాటోపజా గ్రన్మనో
రక్షోనాయకపక్షతత్ప్రణవిహారక్షిప్త కౌక్షేయకుం
గుక్షిన్య స్తసమ స్తలోకభరణమణ్ణాక్షయాత్మావృతి
ప్రక్షేపోచితు వాహనీకృతమహాపక్షీశు లక్ష్మీశునిన్.

ప్రతిపదార్థము: అక్షీణ = తరిగిపోని, ప్రతిపక్షభావ = శత్రుత్వ భావము చేత, సముదగ్ర = మిక్కిలి తీవ్రమైన, ఆటోప = గర్వముతో, జాగ్రత్ = విజృంభిస్తున్న, మనోరక్షోనాయక (రావణాసురుని) = రాక్షస రాజైన రావణుని యొక్క, పక్ష = పక్షమును (బలాన్ని), తత్ప్రణ = ఆ క్షణమునందే, విహార = లీలావిలాసముగా, క్షిప్త = ఖండించినట్టి (రూపుమాపినట్టి), కౌక్షేయకున్ = ఖడ్గము (కోదండము) ధరించినవాడును, కుక్షి = తన గర్భమునందు, న్యస్త = ఉంచుకోబడిన, సమస్త = సకల, లోక = జగత్తుల యొక్క, భరణ = రక్షణ భారము కలవాడును, అణ్ణాక్షయ (అక్షయ) = నాశనము లేనివాడును, ఆత్మావృతి = తన మాయాశక్తి చేత అంతటా వ్యాపించి ఉన్నవాడును, ప్రక్షేప + ఉచితున్ = దుష్టులను శిక్షించుటకు తగినవాడును, వాహనీకృత = వాహనముగా చేసుకోబడిన, మహాపక్షీశున్ = పక్షులకు రాజైన ఆ గరుత్మంతుడు కలవాడును అగు, లక్ష్మీశునిన్ = ఆ లక్ష్మీదేవి నాథుడైన శ్రీమహావిష్ణువును (కవి కీర్తించుచున్నాడు).

తాత్పర్యము: ఆశ్వాసాంతంలో కవి విష్ణుస్తుతి చేస్తున్నాడు: అంతులేని శత్రుత్వ గర్వంతో విర్రవీగిన రావణాసురుని బలాన్ని లీలామాత్రంగా తన బాణముతో ఖండించినవాడు; తన గర్భమందే సమస్త లోకాలను దాచుకొని రక్షించే జగన్నాథుడు; నాశనము లేని అక్షయ స్వరూపుడు; పక్షిరాజైన గరుత్మంతుడిని వాహనముగా చేసుకున్న ఆ లక్ష్మీపతియైన శ్రీమహావిష్ణువును నేను కొలుస్తున్నాను.

325.

శా. ఉల్లాసోద్ధతచండతాండవవిహారోత్తుంగరంగజ్జటా
వల్లీమండలమల్లికాకుసుమభావప్రాప్తబాలేందుసం
పుల్లేందీవర రేణుసంగకబరీభూతాభ్రకూలంకషా
కల్లోలో పరిబిందుమౌక్తికమాయాకల్పోత్తమాంగున్ శివున్.

ప్రతిపదార్థము: ఉల్లాస = ఆనందము చేత, ఉద్ధత = అతిశయించిన, చండతాండవ = భీకరమైన శివతాండవ, విహార = విలాసమునందు, ఉత్తుంగ = ఎత్తుగా, రంగత్ = కదలాడుచున్న, జటావల్లీ = జడలనే తీగల యొక్క, మండల = సమూహమునందు, మల్లికాకుసుమ = మల్లెపూవు యొక్క, భావ = రూపమును, ప్రాప్త = పొందినట్టి, బాలేందు = బాలచంద్రునితో కూడినవాడును, సంపుల్ల = చక్కగా వికసించిన, ఇందీవర = నల్లకలువల యొక్క, రేణు = పరాగము యొక్క, సంగ = కలయిక చేత, కబరీభూత = ముత్యాల హారము వలె మెరుస్తున్న, అభ్రకూలంకషా (ఆకాశగంగ యొక్క) = ఆకాశాన్ని తాకే గంగ యొక్క, కల్లోల = అలల, ఉపరి = పైన గల, బిందు = నీటి చుక్కలనే, మౌక్తిక = ముత్యముల చేత,

మాయాకల్ప = వింత ఆభరణముగా అలంకరింపబడిన, ఉత్తమాంగున్ = శ్రేష్ఠమైన శిరస్సు కలవాడైన, శివున్ = ఆ పరమశివుడిని (నేను ధ్యానించుచున్నాను).

తాత్పర్యము: కవి శివుని తాండవ రూపాన్ని స్తుతిస్తున్నాడు: ఆనందంతో భీకర తాండవం చేస్తున్నప్పుడు ఆకాశమంత ఎత్తుకు కదిలే జడల తీగలలో... మల్లెపూవు లాగా బాలచంద్రుడు మెరుస్తున్నాడు. అతని శిరస్సుపై ప్రవహించే ఆకాశగంగ అలల నీటి చుక్కలు, జడలలోని నల్లకలువల పరాగముతో కలిసి ముత్యాల హారము వలె వింత ఆభరణమై ప్రకాశిస్తున్నాయి. అటువంటి దివ్య మంగళ శిరస్సు కలవాడైన ఆ పరమశివుడిని నేను శరణు వేడుతున్నాను.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము / వృత్త్యనుప్రాస. జడలను తీగలుగాను ("జటావల్లీ"), గంగ నీటి చుక్కలను ముత్యాలుగాను రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారమైంది.

సుదీర్ఘ గంభీర సమాసాలతో సాగిన శార్దూలవిక్రీడిత పద్యం శివతాండవ నృత్య వేగాన్ని శబ్ద సౌందర్యంతో అద్భుతంగా ఆవిష్కరించింది.

326.

మాలిని. ధరణిధరవిభూషా ధర్మనిర్మాణతోషా
సరసిజభవ సేవ్యా సంతతాత్మీయభావ్యా
నిరుపమనిజలీలా నిత్యకళ్యాణశీలా
పురహరహరిరూపా భుక్తిముక్తి స్వరూపా.

ప్రతిపదార్థము: ధరణిధర = మందర లేదా హిమవత్పర్వతమును, విభూషా = ఆభరణముగా కలవాడా (లేదా భూమిని రక్షించేవాడా), ధర్మనిర్మాణ = ధర్మమును స్థాపించుట యందు, తోషా = సంతోషము కలవాడా, సరసిజభవ = బ్రహ్మదేవుని చేత, సేవ్యా = కొలవబడువాడా, సంతత = ఎల్లప్పుడు, ఆత్మీయ = జ్ఞానుల చేత, భావ్యా = హృదయమందు ధ్యానింపబడువాడా, నిరుపమ = సాటిలేని, నిజ = నీయొక్క, లీలా = విలాసములు కలవాడా, నిత్యకళ్యాణ = ఎల్లప్పుడు మంగళకరమైన, శీలా = స్వభావము కలవాడా, పురహర = త్రిపురాసురులను సంహరించిన శివుని యొక్కయు, హరి = శ్రీమహావిష్ణువు యొక్కయు, రూపా = ఏకరూపమైనవాడా (హరిహర స్వరూపుడా), భుక్తి = ఇహలోక సుఖములను, ముక్తి = పరలోక మోక్షమును ఇచ్చే, స్వరూపా = రూపము కలవాడా!

తాత్పర్యము: పర్వత భూషణుడా! ధర్మ రక్షణలో ఆనందించేవాడా! బ్రహ్మదేవుని చేత పూజింపబడువాడా! జ్ఞానుల హృదయాలలో కొలువై ఉండేవాడా! సాటిలేని లీలా విలాసాలు, నిత్య మంగళ స్వభావము కలవాడా! శివ కేశవుల ఏకైక రూపమైన హరిహర స్వరూపుడా! ఇహలోక భోగాలను, పరలోక మోక్షాన్ని ప్రసాదించే ఓ దైవమా, నీకు నమస్కారము.

గద్యము:

ఇది రాయగజగంధవారణ వైరిమండలిక భేకఫణీంద్ర వీర ఘోట్టవి భాళాదిబిరుద ప్రకటచారిత్ర కళింగ దేశనిర్ధూమధామ త్యాగనాగార్జున కర్ణాట ద్రవిళాంధ్ర మహారాష్ట్రభూపాలరూపనూపుర సుందరచరణారవింద సనద ప్రోళి పురవరాధీశ్వర వెలనాటి పృథ్వీశ్వరరాజ్యసముద్ధరణ శ్రీకొఱవి వెన్నయామాత్యపుత్ర హరితసగోత్రపవిత్ర సకల సుకవిమిత్ర కసవరాజత నూజ

గోపరాజ విరచితం బైనసింహాసనద్వాత్రింశిక యనుకావ్యంబునందు విక్రమార్కు మహౌదార్యంబును జీమూతవాహనోపాఖ్యానంబును సాహ సాంకునిసాహసౌదార్యంబులును నన్నది పంచమాశ్వాసము.

తాత్పర్యము: రాయగజగంధవారణ, వైరిమండలికభేకఫణీంద్ర, వీరఘోట్టవిభాళ మొదలైన బిరుదులు కలవాడును; కళింగ దేశంలో పాగలేని అగ్ని వలె దాన గుణంతో ప్రకాశించే త్యాగ నాగార్జునుడు వంటివాడును; కర్ణాట, ద్రవిడ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర రాజుల కిరీటాల మణుల కాంతులతో కొలవబడే అందమైన పాదపద్మములు కలవాడును; సనదప్రోలి నగర ప్రభువును; వెలనాటి పృథ్వీశ్వర సామ్రాజ్యాన్ని ఉద్ధరించిన శ్రీకొఱవి వెన్నయామాత్యుని పౌత్రుడును; హరితస గోత్ర పవిత్రుడును; సమస్త కవులకు మిత్రుడును; కసవరాజ కుమారుడును అయిన కొఱవి గోపరాజు చేత రచింపబడిన 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే కావ్యంలో... విక్రమార్కుని ఉదారత్వము, జీమూతవాహనుని పరోపకార కథ, విక్రమార్కుని సాహసౌదార్యములు అనే కథలు కలిగిన ఐదవ ఆశ్వాసము (పంచమాశ్వాసము) ఇక్కడితో పరిపూర్ణముగా ముగిసింది.

షష్ఠాశ్వాసము

1. పద్యము

క. శ్రీకరుణారసమయ విభ వా కరనయనద్వయప్రభామితు ఘనినా భీకమలస్థితనుతు విను తాకారు వికారదూరు నఖిలాధారున్

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ = సంపదలతోను/శ్రేయస్సుతోను కూడినట్టియు, కరుణారసమయ = దయా రసముతో నిండినట్టియు, విభవ = కాంతికి, ఆకర = స్థానమైనట్టియు (లేక విభుఁడైనట్టియు), నయన-ద్వయ = రెండు కన్నుల యొక్క, ప్రభా = కాంతి చేత, అమితున్ = అపరిమితుడైనవానిని, ఘన = గొప్పదైన, నాభీ-కమల = నాభికమలము నందు, స్థిత = ఉన్నవాని చేత (బ్రహ్మ చేత), నుతున్ = స్తుతింపబడినవానిని, వినుత-ఆకారున్ = కొనియాడబడిన రూపము కలవానిని, వికారదూరున్ = వికారములకు (మార్పులకు) దూరుడైనవానిని, అఖిల-ఆధారున్ = సమస్త జగత్తునకు ఆధారమైనవానిని (శ్రీమహావిష్ణువును).

తాత్పర్యము: మంగళప్రదమైన దయారసముతో నిండినవాడును, సూర్యచంద్రులనెడి నేత్రద్వయ కాంతులతో అపరిమితుడై ప్రకాశించువాడును, తన నాభికమలమునందున్న బ్రహ్మదేవునిచే స్తుతింపబడువాడును, సకల జనులచే కొనియాడబడు రూపము కలవాడును, షడ్వికారములకు దూరుడును మరియు సమస్త చరాచర జగత్తునకు ఆధారభూతుడునైన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును మనస్సునందు స్మరించుచు...

విశేషాలు:

ఈ పద్యమునందు భగవంతుని (మహావిష్ణువును) వర్ణించుటకు వాడిన విశేషణములు అత్యంత మనోహరముగా ఉన్నవి. ఇందు 'శ్రీకరుణారసమయ' అను పదముల ద్వారా భగవత్కృప వ్యక్తమగుచున్నది. ఇందలి అనుప్రాస సౌందర్యము మరియు రూప గుణ వర్ణనలు భక్తి రసమును పెంపొందించుచున్నవి. ఇందులో పరమాత్ముని సర్వాధారునిగా కీర్తించుట చేత కావ్యాంతర్గత దైవ ప్రార్థన చక్కగా కుదిరినది.

2. పద్యము

క. మనమునఁ దలఁచుచు భోజుం డనువగు లగ్నమున నేక్క నరుదేరఁగ నా సనపాంచాలిక నీలునిలు మని జనులకు నెల్ల విస్మయంబుగఁ బలికెన్.

ప్రతిపదార్థం: మనమునన్ = తన మనస్సు నందు, తలఁచుచున్ = (ఆ దేవుని) ధ్యానించుచు, భోజుండు = భోజరాజు, అనువు-అగు = అనుకూలమైనట్టి, లగ్నమునన్ = శుభ ముహూర్తము నందు, ఎక్కన్ = (సింహాసనమును) అధిరోహించుటకు, అరుదేరఁగన్ = రాగా, ఆసన-పాంచాలిక = ఆ సింహాసనము నందలి (పదుమూడవ) బొమ్మ, నిలు-నిలుము = ఆగుము ఆగుము, అని = అంటూ, జనులకున్-ఎల్లన్ = అక్కడ ఉన్న ప్రజలకందరికీ, విస్మయంబుగన్ = ఆశ్చర్యము కలుగునట్లుగా, పలికెన్ = మాట్లాడెను.

తాత్పర్యము: భోజరాజు తన మనస్సులో దేవుని ధ్యానిస్తూ, అనుకూలమైన శుభలగ్నమందు సింహాసనమెక్కడానికి రాగా, ఆ సింహాసనమునందున్న పదుమూడవ సాలభంజిక (బొమ్మ) అక్కడ చేరిన జనులందరికీ అమితమైన ఆశ్చర్యము కలుగునట్లుగా "ఆగుము, ఆగుము!" అని పలికెను.

విశేషాలు:

కథా ప్రారంభమునకు ఈ పద్యము కీలకమైనది. జడమైన బొమ్మ మాట్లాడడము అనేది ఇందలి వింత. జనులందరికీ కలిగిన 'విస్మయము' ఇక్కడ అద్భుత రస పోషణకు దారితీసినది. భోజరాజు యొక్క ఉత్సాహమును, బొమ్మ యొక్క వారchecked ప్రవృత్తిని కవి ఇక్కడ నాటకీయంగా చిత్రించారు.

3. పద్యము

క. సత్వము సాహసమును దాతృత్వమ్మును విక్రమార్కు తేఱఁగునఁ గనకే
సత్వరగతి నరుదేరఁ బ్ర భుత్వము ఘన మౌనె యతనీ బురుడించెదవే

ప్రతిపదార్థం: సత్వము = బలమును/ధైర్యమును, సాహసమును = సాహసగుణమును, దాతృత్వమ్మును = దానగుణమును, విక్రమార్కు = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, తేఱఁగునన్ = విధముగా, కనక = కలిగియుండకుండానే, సత్వర-గతిన్ = వేగవంతమైన నడకతో, అరుదేరన్ = (సింహాసనము ఎక్కుటకు) వస్తే, ప్రభుత్వము = నీ ఏలుబడి/రాజరికం, ఘనము = గొప్పది, ఔనె = అవుతుందా, అతనిన్ = ఆ విక్రమార్కుని, బురుడించెదవే = సరిపోల్చుకొనజూచుచున్నావా.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! విక్రమార్క మహారాజు వలె సత్వగుణము (బలము), సాహసము, ఉదారమైన దాతృత్వము మొదలైన ఉత్తమ గుణములను సంపాదించకుండానే, కేవలము తొందరపాటుతో సింహాసనమెక్కడానికి వస్తే నీవు గొప్ప రాజువు అయిపోతావా? అతనితో నిన్ను నీవు సమానముగా ఊహించుకుంటున్నావా?" అని బొమ్మ పలికెను.

విశేషాలు:

ఇందులో విక్రమార్కుని యొక్క మహోన్నత గుణములను కీర్తిస్తూ, భోజరాజునకు గల అర్హతను బొమ్మ ప్రశ్నించినది. ఇక్కడ 'వ్యతిరేకాలంకారం' ఛాయలు కనిపిస్తాయి. విక్రమార్కునితో భోజరాజును పోల్చడం తగదనుటలో కావ్యనాయకుని విశిష్టతను హెచ్చించుటయే కవి ఉద్దేశ్యము.

4. పద్యము

క. మదిఁ దలఁచి చూడు నావుడు విదితంబుగఁ తద్గుణములు వినిపింపుము స మ్మద మొదవ నిచట ననినం
బదుమూఁడవబొమ్మ భోజపతి కి ట్లనియెన్.

ప్రతిపదార్థం: మదిన్ = నీ మనస్సు నందు, తలఁచి = ఆలోచించి, చూడు = గమనించుము, నావుడున్ = అని ఆ బొమ్మ పలుకగా, తద్-గుణములు = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క గుణ విశేషములను, విదితంబుగన్ = స్పష్టముగా/తెలియునట్లుగా, వినిపింపుము = మాకు చెప్పుము, ఇచటన్ = ఈ స్థానము నందు, సమ్మదము = ఆనందము, ఒదవన్ = కలుగునట్లుగా, అనినన్ = అని భోజరాజు అడుగగా, పదుమూఁడవ-బొమ్మ = పదుమూడవ సాలభంజిక, భోజపతికిన్ = భోజ మహారాజునకు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: "మనస్సులో యోచించి చూడు" అని బొమ్మ పలకగా, భోజరాజు "అట్లయినచో మాకు సంతోషము కలుగునట్లు ఆ విక్రమార్క మహారాజు గుణములను స్పష్టముగా వినిపించుము" అనెను. అప్పుడు ఆ పదుమూడవ బొమ్మ భోజరాజుతో ఈ విధంగా చెప్పసాగెను.

విశేషాలు:

కథా కథన శైలిలో శ్రోత (భోజరాజు), వక్త (బొమ్మ)ల మధ్య సంభాషణను అత్యంత సహజముగా, ఆసక్తికరముగా నడిపించుటకు ఈ పద్యము ఉపయోగపడినది. కథను ముందుకు నడిపే సంభాషణా చాతుర్యం ఇందులో కనిపిస్తుంది.

5. పద్యము

ఉ. ఖండితవై రిమండలుఁ డఖండపరాక్రమదర్పశాలి యా
ఖండలవై భవుండు త్రిజగద్ధరితామలకీర్తిచంద్రికా
మండితమండలాగుఁడు సమగ్రజయాస్పదబాహుయుగ్ముఁడై
చండతరప్రతాపుఁ డగుసాహసభూషణుఁ దుర్వి యేలుచున్.

ప్రతిపదార్థం: ఖండిత = నశింపజేయబడిన, వైరి-మండలుఁడు = శత్రు సమూహము కలవాడును, అఖండ = తిరుగులేని/సమగ్రమైన, పరాక్రమ = శౌర్యము యొక్క, దర్ప = గర్వము చేత, శాలి = ఒప్పారువాడును, ఆఖండల = దేవేంద్రుని వంటి, వైభవుండు = ఐశ్వర్యము కలవాడును, త్రిజగత్ = ముల్లోకముల యందును, ధరిత = నిండిన, అమల = నిర్మలమైన, కీర్తి = యశస్సు అనెడి, చంద్రికా = వెన్నెల చేత, మండిత = అలంకరింపబడిన, మండలాగుఁడు = ఖడ్గము కలవాడును, సమగ్ర = సంపూర్ణమైన, జయ = విజయమునకు, ఆస్పద = స్థానమైన, బాహు-యుగ్ముఁడు-ఐ = బాహువులు రెండును కలవాడై, చండతర = అత్యంత తీక్షణమైన, ప్రతాపుఁడు = పరాక్రమము కలవాడు, అగు = ఐనట్టి, సాహస-భూషణుఁడు = సాహసమే ఆభరణముగా కల ఆ విక్రమార్కుడు, ఉర్విన్ = భూమండలమును, ఏలుచున్ = పరిపాలించుచు.

తాత్పర్యము: శత్రురాజుల నందరినీ సంహరించినవాడును, అఖండమైన పరాక్రమ గర్వముతో ఒప్పువాడును, దేవేంద్రుని వంటి భోగభాగ్యములు కలవాడును, ముల్లోకములలో నిండిన నిర్మలమైన కీర్తి వెన్నెలల చేత ప్రకాశించు ఖడ్గము కలవాడును, సర్వవిజయములకు నిలయమైన బాహువులు కలవాడును, అత్యంత తీక్షణమైన ప్రతాపవంతుడునైన సాహసభూషణుడు (విక్రమార్కుడు) భూమిని పరిపాలించుచుండగా...

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు 'రూపకాలంకారము' (కీర్తిచంద్రికా) మరియు 'ఉపమాలంకారము' (ఆఖండలవైభవుండు) కలవు. కీర్తిని వెన్నెలతో రూపించుట పరమ రమణీయము. విక్రమార్కుని వీర, ప్రతాప గుణములను వర్ణించుటకు వాడిన దీర్ఘ సమాస భూయిష్టమైన శైలి (గౌడీ రీతి) పద్యమునకు ఓజోగుణమును తెచ్చిపెట్టినది.

6. పద్యము

ఆ.వె. ఆఱునెలలు గడపి యంత దేశాంతర మరిగి వనము లూళ్ళుఁ దిరుగుచుండి కనియె గంగపాంత జనమేజయుం డను ధర్మశాలి దైన ధర్మపురము.

ప్రతిపదార్థం: ఆఱు-నెలలు = ఆరు మాసముల కాలము, గడపి = (రాజ్యమందు) గడిపి, అంతన్ = అటుపిమ్మట, దేశాంతరము = ఇతర దేశములకు, అరిగి = వెళ్ళి, వనములు = అడవులు, ఊళ్ళున్ = గ్రామములు, తిరుగుచున్-ఉండి = సంచరించుచున్నవాడై, గంగ-పాంతన్ = గంగానది ఒడ్డున, జనమేజయుండు = జనమేజయుడు, అను = అనబడే, ధర్మశాలిది-ఐన = ధర్మాత్ముడైన, ధర్మపురమున్ = ధర్మపురము అను పట్టణమును, కనియెన్ = చూచెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు సంవత్సరములో ఆరు నెలలు పరిపాలన సాగించి, మిగిలిన ఆరు నెలలు దేశాంతర విశేషములు శోధించుటకై వెడలి, అడవులు, గ్రామాలు తిరుగుతూ ఒకనాడు గంగానది తీరమందున్న జనమేజయుడనే ధర్మాత్ముడైన రాజు యొక్క 'ధర్మపురము' అనే నగరమును చూచెను.

విశేషాలు:

విక్రమార్కుని ప్రజాసంరక్షణ, దేశాటనాభిలాష ఇక్కడ వ్యక్తమగుచున్నవి. గంగానది తటమున గల పురమును 'ధర్మపురము' అని పేర్కొనుట ద్వారా ఆ ప్రదేశము యొక్క పవిత్రత, ధార్మికత సూచింపబడినవి. శైలి సరళముగా, కథాత్మకముగా సాగినది.

7. పద్యము

క. ఆయగ్రహార మొయ్యన డాయఁగ మాపైన నొక్కటన్ ద్విజునింటస్ రేయుండి రేపకడ నది తోయంబులఁ గ్రుంకఁ జనుచు ధూర్జటిఁదలఁచెన్

ప్రతిపదార్థం: ఆ-అగ్రహారము = ఆ బ్రాహ్మణ నివాస స్థలమును (ధర్మపురమును), ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, డాయఁగన్ = సమీపించగా, ఒక్కటన్ = ఒకానొక సమయమున, మాపు-ఐనన్ = సాయంకాలము కాగా, ద్విజుని-ఇంటన్ = ఒక బ్రాహ్మణుని ఇంట, రేయి-ఉండి = రాత్రి సమయమంతయు గడిపి, రేపకడన్ = తెల్లవారిన తర్వాత/ఉదయమున, నది-తోయంబులన్ = ఆ గంగానది జలముల యందు, క్రుంకన్ = స్నానము చేయుటకు, చనుచున్ = వెళ్ళుచు, ధూర్జటిన్ = శివుని, తలఁచెన్ = మనస్సులో ధ్యానించెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఆ అగ్రహారమును సమీపించేసరికి సాయంకాలమైనది. దాంతో అతడు ఒక బ్రాహ్మణుని ఇంట ఆ రాత్రికి బస చేసెను. మరుసటి రోజు ఉదయముననే గంగానదిలో స్నానము చేయడానికి వెళుతూ, మనస్సులో ఆ పరమశివుని (ధూర్జటిని) స్మరించుకొనెను.

విశేషాలు:

రాజు ఐయుండియు దేశాటనలో సామాన్యుని వలె బ్రాహ్మణుని ఇంట రాత్రి గడపడం అతని వినమ్రతను తెలుపుతుంది.

ప్రాతఃకాల నదీస్నానము, శివస్మరణము విక్రమార్కుని ఆచార నిరతిని, దైవభక్తిని చాటుచున్నవి.

8. పద్యము

ఉ. కామునిఁ గాల్చి బూడిదను గంధముగాఁ గొని యెద్దు నేక్కుచుం బాములుఁ తోలు నెమ్ములుఁ గపాలములుం దనమేని సొమ్ముగా గాములఁ గూడి యాడుచును గాడు గృహంబుగ నున్నవాఁడు గం గామృత మౌఁదలం జిలికి నంత సదాశివుఁ డయ్యె నెల్లెడన్

ప్రతిపదార్థం: కామునిన్ = మన్మథుని, కాల్చి = దహించి, బూడిదను = ఆ విభూతిని, గంధముగాన్ = చందనము వలె, కొని = శరీరాన పూసుకొని, ఎద్దున్ = వృషభమును, ఎక్కుచున్ = వాహనముగా అధిరోహించుచు, పాములున్ = సర్పములను, తోలున్ = గజచర్మమును, నెమ్ములున్ = ఎముకలను, కపాలములున్ = పుర్రెలను, తన-మేని = తన శరీరము యొక్క, సొమ్ముగాన్ = ఆభరణములుగా చేసుకొని, గాములర = ప్రమథగణములను/భూతములను, కూడి = కలిసి, ఆడుచును = నర్తించుచు, కాడు = శ్మశానము, గృహంబుగన్ = నివాసముగా, ఉన్నవాఁడు = ఉన్నట్టి ఆ దేవుడు, గంగా-అమృతము = గంగ అనెడి అమృతమును, ఔఁదలన్ = శిరస్సు నందు, చిలికిన-అంతన్ = ధరించినంత మాత్రము చేతనే, ఎల్లెడన్ = సర్వత్ర, సదాశివుఁడు = సర్వమంగళకారుడైన శివుడు, అయ్యెన్ = ఆయెను.

తాత్పర్యము: మన్మథుడిని కాల్చి బూడిద చేసి దానిని గంధముగా పూసుకునేవాడు, ఎద్దును ఎక్కేవాడు, పాములు, చర్మము, ఎముకలు, పుర్రెలు తన ఒంటి ఆభరణములుగా కలవాడు, భూతగణములతో కలిసి ఆడేవాడు, శ్మశానాన్ని ఇల్లుగా చేసుకున్నవాడు అయిన ఆ రుద్రుడు, అమృత తుల్యమైన గంగానదిని తలపై ధరించినంతనే లోకానికంతటికీ పరమ మంగళప్రదుడైన 'సదాశివుడు' ఆయెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు విరోధాభాస లేదా 'విశేషోక్త్యలంకారము' అంతర్లీనముగా ఉన్నది. అమంగళకరములైన శ్మశాన నివాసము, బూడిద, పుర్రెలు ధరించినవాడైనను, గంగను శిరమున దాల్చుట చేత లోకకళ్యాణకారి (సదాశివుడు) అయినాడని చెప్పుట ఇందలి విశేషము. శివుని అఘోర రూపమునకు, ప్రసన్న రూపమునకు గల సమన్వయమును కవి అద్భుతముగా వర్ణించారు.

9. పద్యము

క. అనుచుం గనుఁగోనెఁ గృతమునిజనసంగన్ ద్విజ సురంగఁ చపలతరంగన్ ఘనకంకణల సదంగ జనితామితదురితభంగ జాహ్నవి గంగ న్

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్ = ఈ విధముగా స్తుతించుచు, కృత-ముని-జన-సంగన్ = ముని సమూహముల చేత సేవింపబడునట్టియు, ద్విజ-సురంగన్ = పక్షులకు (లేక బ్రాహ్మణులకు) మంచి నిలయమైనట్టియు, చపల-తరంగన్ = చంచలమైన అలలు కలట్టియు, ఘన-కంకణ-లసత్-అంగన్ = గొప్ప సుడిగుండములతో (లేక కంకణములతో) ప్రకాశించు అవయవములు కలట్టియు, జనిత-అమిత-దురిత-భంగన్ = పుట్టినట్టి అపరిమితమైన పాపములను నశింపజేయునట్టియు, జాహ్నవిన్ = జహ్ను మహర్షి పుత్రికయైన, గంగన్ = గంగానదిని, కనుఁగోనెన్ = (విక్రమార్కుడు) చూచెను.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా శివుని కీర్తిస్తూ విక్రమార్కుడు మునిజనులతో కూడినట్టిది, బ్రాహ్మణులకు ప్రియమైనది, చంచలమైన అలలతో మనోహరమైనది, సుడిగుండములతో ప్రకాశించునది, సమస్త పాపములను హరించునది అయిన జహ్నుముని పుత్రి యగు భాగీరథీ గంగానదిని కనుగొనెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యము నందు 'వృత్యానుప్రాసాలంకారము' (సంగన్, సురంగన్, తరంగన్, లసదంగ, భంగ) మిక్కిలి శ్రవణసుభగముగా వాడబడినది. గంగానది యొక్క పవిత్రతను, అందమును అంత్యప్రాసల ద్వారా కవి అత్యంత లలితముగా చిత్రించారు.

10. వచనము

వ. కనీ మ్రొక్కి శుచియై సచలస్నానంబు సేయుచు.

ప్రతిపదార్థం: కని = ఆ గంగానదిని చూచి, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, శుచి-ఐ = పరిశుద్ధుడై, సచల-స్నానంబు = కదలికలతో కూడిన (లేక వస్త్రములతో కూడిన) స్నానమును, చేయుచున్ = ఆచరిస్తూ.

తాత్పర్యము: ఆ గంగానదిని చూసి, భక్తితో నమస్కరించి, బాహ్య అభ్యంతర శుద్ధి కలవాడై ఆ నదీ జలములలో స్నానము చేయుచు...

విశేషాలు:

ఇది కథను తదుపరి ఘట్టమునకు (విక్రమార్కుని ప్రార్థనలు, బ్రాహ్మణుని పురాణ పఠనము వినుట) అనుసంధానించే చిన్న వచన భాగము. నదికి నమస్కరించి స్నానమాచరించుట భారతీయ సంస్కృతిలోని పవిత్రతను సూచిస్తుంది.

11. పద్యము

క. మలినుఁడు మై గడఁగిన నీ ర్మలుఁ డౌ టది చెట్లు లోకమాతా! నీలో దలఁ తడిపినఁ చలి లే దని వెలయుట
యాహరునినుదుటివేఁడిమిఁజుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థం: లోకమాతా = ఓ జగజ్జననీ గంగమ్మా!, మలినుఁడు = పాపాత్ముడు (లేక మురికివాడు), మై = శరీరాన్ని (లేక మనస్సును), కడఁగినన్ = కడుక్కొనగా, నీర్మలుఁడు = పరిశుద్ధుడు, ఔట = అవ్వడం, అది = ఆ విషయము, ఎట్లు = ఎలా సాధ్యము (నీ మహిమ వలనే కదా!), నీలోన్ = నీ యొక్క జలము నందు, తల = శిరస్సును, తడిపినన్ = ముంచినప్పటికీ, చలి = శీతలత్వము, లేదు = అనిపించదు, అని = అంటూ, వెలయుట = ప్రసిద్ధి చెందుట, ఆ-హరుని-నుదుటి = ఆ పరమశివుని నొసటి (కంటి యొక్క), వేఁడిమిన్ +చుమ్మీ = అగ్ని యొక్క వేడి వలనే సుమా!.

తాత్పర్యము: "ఓ లోకమాతా గంగా! పాపములతో నిండిన మలినుడు నీ నీటిలో శరీరాన్ని కడుక్కోగానే పరమ పవిత్రుడు కావడం నీ అద్భుత మహిమే కదా! అలాగే, నీ చల్లని నీటిలో తల ముంచినా చలి వేయడం లేదనే ప్రసిద్ధి కలదు; దానికి కారణం నీవు పరమశివుని జటాజూటంలో ఉంటూ, ఆయన నుదుటి కంటి వేడిని కలిగి ఉండడమే సుమా!" అని విక్రమార్కుడు స్తుతించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు 'కావ్యలింగాలంకారము' లేదా 'సమర్థనాలంకారము' అంతర్లీనమై ఉన్నది. గంగానదిలో తల తడిపితే చలి లేకపోవడానికి, శివుని నుదుటి కంటి వేడి కారణమని కవి సమర్థించడం చమత్కారభరితంగా ఉన్నది. గంగ పవిత్రతను, శివునితో ఆమెకు గల అనుబంధాన్ని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా వర్ణించారు.

12. పద్యము (ఆటవెలది)

ఒక నియడుగుఁ జేరి యొకనియొఁదల యెక్కి
యొకనివెంటవచ్చి ఒకనిఁగలసి
వెడలి పాఱితనుచు విందు మట్లయ్యునీ
జీవనంబు లోకపావనంబు.

ప్రతిపదార్థము: ఒకని = ఒకానొక పురుషుని యొక్క (శ్రీమహావిష్ణువు యొక్క), అడుగున్ = పాదమును, చేరి = ఆశ్రయించి, ఒకని = మరొక పురుషుని యొక్క (పరమశివుని యొక్క), ఔఁదల = శిరస్సును, ఎక్కి = అధిరోహించి, ఒకని-వెంట = ఇంకొక పురుషుని (భగీరథుని) వెనుక, వచ్చి = ప్రవహించి వచ్చి, ఒకనిన్ = వేరొక పురుషుని (సముద్రుని), కలసి = కూడుకొని, వెడలి = బయలుదేరి/సాగిపోతూ, పాఱితి-అనుచున్ = (అనేకమంది పురుషుల మధ్య) ప్రవహించావు/పరుగెత్తావు అని (మనుష్యుల పరముగా అయితే - చంచలవై ఇల్లాలి గిరి దాటి పరుగెత్తావు అని లోకులు నిందించుటను), విందుము = మేము వినుచుందుము, అట్లు-అయ్యున్ = ఆ విధముగా అనేక మార్పులు చెందుతూ పరుగెత్తినదానివైనప్పటికీ, నీ = నీ యొక్క, జీవనంబు = జలము (లేక బ్రతుకు), లోక-పావనంబు = సమస్త లోకములను పవిత్రము చేయునట్టిది.

తాత్పర్యము: ఓ గంగాభవానీ! నీవు ఒక పురుషుని (విష్ణువు) పాదాన్ని ఆశ్రయించావు, మరొక పురుషుని (శివుడు) తల ఎక్కావు, ఇంకొక పురుషుని (భగీరథుడు) వెంట నడిచావు, వేరొక పురుషుని (సముద్రుడు) కలిశావు. ఇలా అనేకమంది పురుషుల మధ్య "పరుగెత్తావు/ప్రవహించావు" (పాఱితివి) అని లోకులు నిందించడం మేము వింటుంటాము. లోకంలో ఒక స్త్రీ

ఇన్ని స్థానాలు మారుతూ పరుగెత్తితే (నడక తప్పితే) నిందిస్తారు, కానీ ఆశ్చర్యకరంగా నీ 'జీవనం' (నీరు) మాత్రం సమస్త లోకాలను పవిత్రం చేస్తోంది అని విక్రమార్కుడు గంగను స్తుతించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యము నందు శ్లేషాలంకారము మరియు విరోధాభాసాలంకారము అత్యంత చమత్కారంగా సమన్వయించబడ్డాయి.

సమన్వయము:

శ్లేష: ఇక్కడ 'జీవనము' అనే పదానికి 'నీరు' మరియు 'మానవ జీవితం/నడవడిక' అనే రెండు అర్థాలు ఉన్నాయి. అలాగే 'పాఱితనుచు' (పాఱితివి + అనుచు) అనే పదం నది పరంగా 'ప్రవహించావు' అనే సహజార్థాన్ని ఇస్తూనే, లోకరీత్యా స్త్రీ పరంగా చూసినప్పుడు 'మర్యాద తప్పి పరుగెత్తావు' అనే వ్యంగ్యార్థాన్ని (నిందను) స్ఫురింపజేస్తుంది.

విరోధాభాస: ఒక స్త్రీ ఇన్ని ఇళ్ళు మారి, ఇంతమంది పురుషుల చెంతకు పరుగెత్తితే లోకం ఆమెను అపవిత్రురాలిగా చూస్తుంది. కానీ ఇక్కడ గంగ పరంగా విష్ణుపాదోద్భవియై, శివశిరోధారిణియై, సముద్రగామినియై ప్రవహించినప్పటికీ (పాఱినప్పటికీ), ఆమె లోకాన్ని పవిత్రం చేస్తోందని చెప్పడం వల్ల పైకి విరోధం కనిపిస్తున్నా, అంతరార్థంలో గంగానది పరమ పవిత్రతను నిరూపించడం చేత ఇది అద్భుతమైన విరోధాభాసగా నిలిచింది.

13. పద్యము

చ. అని కొనియాడుచున్ జలకమాడి శివార్చన దీర్చి సూర్యునిం పునఁ బ్రణుతించి యూరిదెసఁ బోవఁగ వీనుల కెల్లఁ దేనియల్ చినుక బురాణవాక్యములు చెప్పెడివిప్రుని జూచి యమ్మహా జనసభఁ జేరి మ్రొక్కి సరసస్థితితో వినుచుండ నయ్యెడన్.

ప్రతిపదార్థం: అని = ఆ ప్రకారముగా, కొనియాడుచున్ = గంగాదేవిని స్తుతించుచు, జలకము-ఆడి = స్నానము చేసి, శివ-అర్చన = పరమశివుని పూజను, తీర్చి = ముగించుకొని, సూర్యునిన్ = సూర్యభగవానుని, ఇంపునన్ = ప్రీతితో, ప్రణుతించి = ప్రార్థించి, ఊరి-దెసన్ = గ్రామం వైపునకు, పోవరగన్ = వెళుతుండగా, వీనులకున్-ఎల్లన్ = చెవులకన్నింటికీ, తేనియల్ = తేనెలు, చినుకన్ = కురిసినట్లుగా, పురాణ-వాక్యములు = పురాణ కాలక్షేప వచనములను, చెప్పెడి = ప్రవచించుచున్న, విప్రునిన్ = ఒక బ్రాహ్మణుని, చూచి = కనుగొని, ఆ-మహా-జన-సభన్ = ఆ పెద్దల సమూహము యొక్క సభను, చేరి = సమీపించి, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, సరస-స్థితితోన్ = చక్కని ఆసక్తికరమైన మనస్సుతో, వినుచున్-ఉండన్ = ఆలకించుచుండగా, ఆ-ఎడన్ = ఆ సమయమున.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా గంగను కీర్తించి, విక్రమార్కుడు నదిలో స్నానం చేసి, శివపూజ ముగించుకుని, సూర్యభగవానునికి అర్ఘ్యప్రదానాదులు సమర్పించి ఊరి వైపునకు బయలుదేరాడు. ఆ సమయంలో చెవులలో తేనెలు కురిసేలా మధురంగా పురాణ ప్రవచనం చేస్తున్న ఒక బ్రాహ్మణుడిని చూశాడు. ఆ పండితుడి చుట్టూ ఉన్న మహాజన సభను చేరి, అందరికీ నమస్కరించి, ఎంతో శ్రద్ధాసక్తులతో ఆ పురాణ విశేషాలను వినసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: పురాణ వాక్యములు వినడానికి 'తేనియల్ చినుకన్' (తేనెలు కురిసినట్లు) అనడంలో 'అతిశయోక్తి' లేదా 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార' ఛాయలు ఉన్నాయి. విక్రమార్కుని నిత్యకృత్యాలైన స్నాన, జప, దైవ ప్రార్థనల తదనంతరం సత్కథా శ్రవణ నిరతి ఇక్కడ ప్రశంసించబడినది.

14. పద్యము

ఆ.వే. దానధర్మములకుఁ బూనక తనపాట్ట నినుపుకొనఁ తలంచు జనుఁడే పశువు పసరమైనమెఱుఁగు బండియీడుచుదున్ను నంతకంటెఁ కష్టుఁడ్రండ్రు బుధులు.

ప్రతిపదార్థం: దాన-ధర్మములకున్ = ఇతరులకు పెట్టెడి దానధర్మములకు, పూనక = సిద్ధపడకుండా, తన-పాట్టన్ = కేవలము తన కడుపును మాత్రమే, నినుపుకొనన్ = నింపుకొనుటకు, తలంచు = ఆలోచించు, జనుఁడు-ఏ = మనుషుడే, పశువు = పశువుతో సమానము, పసరము-ఐనన్ = ఆ పశువైనట్లయితే, మెఱుఁగు = ఎంతో మేలు, (ఎందుకనగా అది) బండి-ఈడుచున్ = బండిని లాగుతుంది, దున్నున్ = పొలాన్ని దున్నుతుంది, అంతకంటెన్ = అట్టి పశువు కంటే కూడా, కష్టుఁడు = దుర్మార్గుడు/పాపాత్ముడు, అందురు = అని అంటారు, బుధులు = పండితులు.

తాత్పర్యము: "లోకంలో దానధర్మాలు చేయకుండా, కేవలం స్వార్థంతో తన పొట్ట నింపుకోవడమే పరమావధిగా బ్రతికే మనిషి పశువుతో సమానం. నిజానికి ఆ మనిషి కంటే పశువే ఎంతో మేలు; ఎందుకంటే అది బండి లాగుతుంది, పొలం దున్ని పదిమందికి సాయపడుతుంది. ఏ సాయమూ చేయని ఆ స్వార్థపరుడు పశువు కంటే అధముడని పండితులు చెప్తారు" అని ఆ పురాణంలో చదువుతున్నారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు 'వ్యతిరేకాలంకారము' లేదా 'ఉపమా-వ్యతిరేక విశేషము' ఉన్నది. మానవుడిని పశువుతో పోల్చి, ఆ పశువు చేసే పనుల వల్ల అది మనిషి కంటే శ్రేష్ఠమైనదని చెప్పడం ద్వారా స్వార్థపరుడి హీనస్థితిని కవి చక్కగా నిరూపించారు. నీతి బోధతో కూడిన పద్యమిది.

15. పద్యము

క. వదనము ప్రసాదసదనము హృదయము సదయంబు మాట లింపుల తేటల్ మెదలుట మేలునఁ బొదలుట సదమలవర్తనుల కివియ సహజగుణంబుల్.

ప్రతిపదార్థం: వదనము = ముఖము, ప్రసాద-సదనము = ప్రసన్నతకు (ఆనందమునకు) నిలయము, హృదయము = మనస్సు, సదయంబు = దయతో కూడినట్టిది, మాటలు = మాట్లాడే పలుకులు, ఇంపుల = వినసొంపైన, తేటల్ = స్పష్టమైన అమృతములు, మెదలుట = ప్రవర్తించుట, మేలునన్ = ఇతరుల మేలు కొరకే, పొదలుట = వృద్ధి చెందుట, సదమల-వర్తనులకున్ = పరిశుద్ధమైన ప్రవర్తన గల ఉత్తములకు, ఇవియ = ఇవే, సహజ-గుణంబుల్ = పుట్టుకతో వచ్చే స్వాభావిక గుణములు.

తాత్పర్యము: ముఖమునందు నిరంతరం ప్రసన్నత ఉండుట, మనస్సు దయతో నిండి ఉండుట, మాటలు ఎంతో మధురంగా, స్పష్టంగా ఉండుట, ప్రవర్తన అంతా ఇతరుల మేలు కోసమే సాగుట అనేవి పవిత్రమైన నడవడిక గల సజ్జనులకు సహజ సిద్ధమైన గుణములు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు 'స్వభావోక్త్యలంకారము' మరియు 'రూపకాలంకార' (ప్రసాదసదనము) చమత్కారం ఉన్నవి. సజ్జనుల యొక్క ఉత్తమ లక్షణాలను ఎంతో లలితమైన పదాలతో కవి ఇక్కడ వర్ణించారు. సమాజంలో ఉత్తమ పురుషులు ఎలా ప్రవర్తిస్తారో ఈ పద్యం దిశాదర్శనం చేస్తుంది.

16. పద్యము

క. సురలకు ధరణీసురులకు హరిహరులకుఁ బ్రియ మొనర్చుయాగము లెల్లన్ సరిగూర్చి యెత్తుచోటను శరణాగతరక్షణంబు సరిగా వెందున్.

ప్రతిపదార్థం: సురలకున్ = దేవతలకు, ధరణీసురులకున్ = భూదేవతలైన బ్రాహ్మణులకు, హరి-హరులకున్ = విష్ణుమూర్తికి, శివునికి, ప్రియము = సంతోషమును, ఒనర్చు = కలుగజేసే, యాగములు-ఎల్లన్ = యజ్ఞయాగాదులన్నింటినీ, సరి-కూర్చి = ఒక త్రాసులో సమానముగా కూర్చి, ఎత్తు-చోటను = తూచి చూసేటప్పుడు, శరణాగత-రక్షణంబు = తలదాచుకోవడానికి వచ్చినవారిని కాపాడడమనే ధర్మానికి, ఎందున్ = ఎక్కడనైనను, సరిగావు = సాటిరావు.

తాత్పర్యము: దేవతలకు, బ్రాహ్మణులకు, హరిహరులకు ప్రీతిని కలిగించే సమస్త యజ్ఞయాగాదుల పుణ్యాన్ని అంతటినీ ఒకవైపు ఉంచి, శరణుజొచ్చిన ఆర్తులను రక్షించే పుణ్యాన్ని మరొకవైపు ఉంచి త్రాసులో తూస్తే, ఆ యాగ పుణ్యాలన్నీ శరణాగత రక్షణ పుణ్యానికి ఏ మాత్రం సాటిరావు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు వ్యతిరేకాలంకార' ఛాయలు లేదా తులనాత్మక 'ఉత్ప్రేక్ష' ఉన్నది. యాగాల కంటే శరణాగత రక్షణమే పరమోత్కృష్టమైన ధర్మమని ఇక్కడ నిరూపించబడినది. ఇది కాబోయే కథాంశానికి (విక్రమార్కుడు వృద్ధురాలి భర్తను రక్షించడానికి పూనుకొనుట) చక్కని నాంది.

17. పద్యము

చ. అని చదువం బురాణవచనార్థము సత్యముగా నేఱింగి స జ్జనులు మనంబులోనఁ గడు సంతమండుచు నుండఁగా భయం బున మదిఁ దల్లడిల్లుచును బొబ్బలు వెట్టుచు నొక్కవృద్ధకా మిని పఱతెంచి వారల సమీపమున న్మోరచేసి యేడ్చుచున్.

ప్రతిపదార్థం: అని = ఆ విధముగా, చదువన్ = (ఆ బ్రాహ్మణుడు) చదువుతుండగా, పురాణ-వచన-అర్థము = ఆ పురాణ ప్రవచనముల యొక్క అంతరార్థమును, సత్యముగాన్ = పరమ సత్యమని, ఎఱింగి = తెలుసుకొని, సజ్జనులు = అక్కడ ఉన్న సత్పురుషులు, మనంబులోనన్ = తమ మనస్సులలో, కడున్ = మిక్కిలి, సంతసంబు-అందుచున్-ఉండఁగా = ఆనందిస్తూ ఉన్న సమయంలో, భయంబునన్ = అమితమైన భయముతో, మదిన్ = మనస్సులో, తల్లడిల్లుచును = ఆందోళన చెందుతూ, బొబ్బలు = పెద్ద పెట్టున కేకలు, పెట్టుచున్ = వేస్తూ, ఒక్క = ఒకానొక, వృద్ధ-కామిని = ముసలి స్త్రీ, పఱతెంచి = వేగముగా పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి, వారల = ఆ సభలోని వారి యొక్క, సమీపమునన్ = దగ్గరకు వచ్చి, మోరచేసి = ముఖము పైకెత్తి, యేడ్చుచున్ = విలపించుచు.

తాత్పర్యము: ఆ బ్రాహ్మణుడు ఈ విధంగా పురాణ ధర్మాలను చదువుతుండగా, సభలోని సజ్జనులందరూ ఆ మాటలలోని సత్యాన్ని గ్రహించి మనస్సులో ఎంతో సంతోషిస్తున్నారు. సరిగ్గా అదే సమయంలో, అమితమైన భయంతో గుండెలు బాదుకుంటూ, పెద్ద పెద్ద కేకలు వేస్తూ ఒక ముసలి స్త్రీ పరుగెత్తుకుంటూ ఆ సభ వద్దకు వచ్చింది. ఆమె వారి ముందుకు వచ్చి, ముఖం పైకెత్తి బిగ్గరగా ఏడుస్తూ ఇలా పలికింది.

విశేషాలు:

కథలో నాటకీయమైన మలుపు ఇక్కడే ప్రారంభమగుచున్నది. ప్రశాంతంగా సాగుతున్న పురాణ సభలోకి ఒక ఆర్తురాలైన వృద్ధురాలి ప్రవేశం రసమార్పును (శాంత రసం నుండి కరుణ, భయానక రసాల వైపు) సూచిస్తుంది. కవి ఇక్కడ ఆ వృద్ధురాలి ఆవేదనను కళ్ళకు కట్టినట్లు చిత్రించారు.

18. పద్యము

ఆ.వె. పాలములోన జింకఁ బులి వట్టు కైవడి వడి నేదిర్చి సంధ్యవార్చువేళ గంగలోన మొసలి మ్రింగెను నాపతి ననదఁ గావరయ్య యయ్యలార!

ప్రతిపదార్థం: పాలములోనన్ = అడవిలో/పాలంలో, జింకన్ = జింక పిల్లలను, పులి = వ్యాఘ్రము, పట్టు = పట్టుకొనే, కైవడిన్ = విధముగా, వడిన్ = వేగముగా, ఎదిర్చి = దాడి చేసి, సంధ్య-వార్చు-వేళన్ = సాయంసంధ్యా వందనము ఆచరించుకొను సమయంలో, గంగలోనన్ = ఆ గంగానది జలములలో, మొసలి = ఒక పెద్ద ముసలి, మ్రింగెను = పట్టుకొని మ్రింగివేయుచున్నది, నా-పతిన్ = నా భర్తను, అనదన్ = దిక్కులేని నన్ను, కావరయ్య = రక్షించండి, అయ్యలార = ఓ పెద్దలారా!.

తాత్పర్యము: "అయ్యలారా! పాలంలో ఒంటరిగా ఉన్న జింకపిల్లను పులి వచ్చి పట్టుకున్నట్లుగా, నా భర్త గంగానదిలో సాయంత్రం సంధ్యావందనం చేసుకుంటుండగా ఒక భయంకరమైన మొసలి వచ్చి ఆయనపై దాడి చేసి మ్రింగివేస్తోంది. దిక్కులేని నన్ను కరుణించి, నా భర్తను కాపాడండి!" అని ఆ వృద్ధురాలు రోదించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు 'ఉపమాలంకారము' స్పష్టముగా ఉన్నది (జింకను పులి పట్టుకున్నట్లుగా మొసలి భర్తను పట్టుకొనుట). 'సంధ్యవార్చువేళ' అనడం వల్ల ఆ బ్రాహ్మణుని ధార్మిక నిరతి, 'మొసలి మ్రింగెను' అనడం వల్ల పరిస్థితి యొక్క తీవ్రత, అత్యవసరత వ్యక్తమవుతున్నాయి. కరుణ రస పూరితమైన పద్యమిది.

19. వచనము

వ. అనుచుం బెదవులుదడుపుచు దీనవదనయై మ్రొక్కిన నక్కజంబుగా నక్కా మిని యక్కఱఁ జక్కఁబెట్టలేమి నక్కటా యనుచు నొక్కటియు ననలేక విప్రజాతి గావున నొండొరులమొగంబులు చూచుచు నున్నెడ నిగుఱు గప్పిన నిప్పు చొప్పున యప్పురుషరత్నం బప్పుడ దిగ్గున లేచి.

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్ = ఆ విధంగా విలపిస్తూ, బెదవులు = పెదవులను, తడుపుచున్ = భయముతో తడుపుకొంటూ, దీన-వదన-ఐ = దిక్కుమాలిన ముఖము కలదై, మ్రొక్కినన్ = నమస్కరించగా, అక్కజంబుగాన్ = ఆశ్చర్యముగా, ఆ-కామిని = ఆ స్త్రీ యొక్క, అక్కఱన్ = అవసరమును (కష్టమును), చక్కఁబెట్టలేమిన్ = తీర్చలేకపోవడం వల్ల, అక్కటా = అయ్యో, అనుచున్ = అంటూ, ఒక్కటియున్ = ఏ ఒక్క మాట కూడా, అనలేక = మాట్లాడలేక, విప్ర-జాతి = బ్రాహ్మణ సమూహము, కావునన్ = అవ్వడం చేత (శాంత స్వభావులు అవ్వడం చేత), ఒండొరుల = ఒకరినొకరు, మొగంబులు = ముఖములు, చూచుచున్-ఉన్న-ఎడన్ = చూసుకుంటున్న సమయంలో, నిగుఱు-గప్పిన = బూడిద కప్పబడిన, నిప్పు = నిప్పు యొక్క, చొప్పునన్ = విధముగా ప్రకాశిస్తూ, ఆ-పురుష-రత్నంబు = పురుషశ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, అప్పుడు = ఆ క్షణముననే, దిగ్గున = వేగముగా, లేచి = నిలబడెను.

తాత్పర్యము: ఆ వృద్ధురాలు భయంతో పెదవులు తడుచుకుంటూ, దీనమైన ముఖంతో సభకు నమస్కరించింది. కానీ, ఆ మొసలి బారి నుండి ఆమె భర్తను రక్షించడం తమ వల్ల కాని పని అని తెలిసి, ఆ సభలోని బ్రాహ్మణులంతా "అయ్యో!" అంటూ ఏమీ చేయలేక, ఒకరి మొఖాలు ఒకరు చూసుకోసాగారు. ఆ సమయంలో, బూడిద కప్పిన నిప్పులా సాదాసీదాగా కూర్చున్న పురుషరత్నమైన విక్రమార్క మహారాజు వెంటనే దిగ్గున పైకి లేచాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు 'ఉపమాలంకారము' ఉన్నది ('నిగుఱు గప్పిన నిప్పు చొప్పున'). యోగి వేషంలో ఉన్న విక్రమార్కునిలోని వీర ప్రతాపాలు బూడిద కప్పిన నిప్పు లాంటివని కవి చక్కగా పోల్చారు. ఆపదలో బ్రాహ్మణుల అసహాయతను, క్షత్రియ వీరుడైన విక్రమార్కుని తక్షణ స్పందనను ఈ వచనం అద్భుతంగా ఆవిష్కరించింది.

20. పద్యము

క. తల్లీ!యిఁక నుల్లంబునఁ తల్లడ మందకుము మొసలితలఁ ద్రెంపుదు నీ వల్లభు విడిపింతును నే కల్లోలిని గలఁతు హల్లకల్లోలముగన్.

ప్రతిపదార్థం: తల్లీ = ఓ మాతా!, ఇకన్ = ఇప్పటి నుండి, ఉల్లంబునన్ = నీ మనస్సు నందు, తల్లడము = ఆందోళనను, అందకుము = చెందకుము, మొసలి = ఆ జలచరము యొక్క, తలన్ = శిరస్సును, త్రెంపుదున్ = నరికివేస్తాను, నీ = నీ యొక్క, వల్లభున్ = భర్తను, విడిపింతును = రక్షిస్తాను, నేన్ = నేను, కల్లోలినిన్ = అలలతో కూడిన ఆ గంగానదిని, హల్లకల్లోలముగన్ = తీవ్రమైన అలజడి పుట్టేలా, కలఁతున్ = కలచివేస్తాను.

తాత్పర్యము: "అమ్మా! ఇక నీ మనస్సులో ఏ మాత్రం భయపడకు, ఆందోళన చెందకు. నేను ఇప్పుడే వెళ్ళి ఆ మొసలి తల నరికి, నీ భర్తను విడిపిస్తాను. అవసరమైతే ఆ గంగానదిని సైతం తీవ్రంగా కలచివేసి నీ భర్తను ప్రాణాలతో నీకు అప్పగిస్తాను" అని విక్రమార్కుడు ఆమెకు అభయమిచ్చెను.

విశేషాలు:

ఈ పద్యంలో విక్రమార్కుని వీరత్వము, దయ, మరియు ఆశ్రిత రక్షణ తత్పరత ఉట్టిపడుతున్నాయి. 'మొసలితల త్రెంపుదు', 'కల్లోలిని కలఁతు హల్లకల్లోలముగన్' అను పదాల ద్వారా అతని అచంచలమైన ఆత్మవిశ్వాసము, రౌద్ర పరాక్రమములు వ్యక్తమవుతున్నాయి. ఇక్కడ వీర రస పోషణ అత్యద్భుతంగా జరిగినది.

21. పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. అనుచు నభయమిచ్చి యటఖడ్గసహితుఁడై గంగఁజొచ్చి రాజపుంగవుండు కొంకులేక యీఁది అంకెలు వేయుచుఁ గడిఁది మొసలిఁదృణముగా దలంచె.

ప్రతిపదార్థము: అనుచున్ = ఈ ప్రకారముగా పలుకుతూ, అభయము-ఇచ్చి = ఆ వృద్ధురాలికి భయపడవద్దని ధైర్యము చెప్పి, అటన్ = ఆ సమయమున, ఖడ్గ-సహితుఁడు-ఐ = కరవాలమును చేతబూనినవాడై, రాజ-పుంగవుండు = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, గంగన్ = ఆ గంగానది జలములలోనికి, చొచ్చి = ప్రవేశించి, కొంకు-లేక = ఏ మాత్రము జంకులేకుండా, ఈఁది = ఈదుకుంటూ వెళ్ళి, అంకెలు = సింహనాదములు (గర్జనలు), వేయుచున్ = చేస్తూ, కడిఁది = భయంకరమైన, మొసలిన్ = ఆ జలచరమును, తృణముగాన్ = గడ్డిపోచతో సమానముగా, తలంచెన్ = భావించెను.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా ఆ వృద్ధురాలికి ధైర్యం చెప్పి, రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు చేతిలో కత్తి పట్టుకుని వెంటనే గంగానదిలోకి దూకాడు. అతడు ఏ మాత్రం భయం లేకుండా నదిలో ఈదుకుంటూ, సింహనాదాలు చేస్తూ, ఆ భయంకరమైన మొసలిని ఒక గడ్డిపోచలా (చాలా అల్పమైనదానిగా) భావించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉత్ప్రేక్షాభాస లేదా అతిశయోక్తి ఛాయలతో కూడిన స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: మహావీరుడైన రాజు భయంకరమైన మొసలిని ఎదిరించడానికి వెళుతూ, దానిని గడ్డిపోచలా భావించాడని అతని వీరత్వాన్ని కవి సహజసుందరంగా వర్ణించారు. 'రాజపుంగవుండు', 'అంకెలు వేయుచున్' అనే పదాలు ఇక్కడ వీర రసాన్ని ఉద్దీపింపజేస్తున్నాయి.

22. పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. పిడుగుకంటే మిగుల బెడిదమౌ నడిదంబు పూని దాసి వేసి దానిఁద్రుంచి యంటఁగోఱ లేడపి గంటి మంత్రించుచు బడుగుబాఁపనయ్య వెడలనడిపె.

ప్రతిపదార్థము: పిడుగు-కంటెన్ = ఆకాశము నుండి పడే పిడుగు కంటే కూడా, మిగులన్ = మిక్కిలి, బెడిదము-మౌ = భయంకరమైన/తీక్షణమైన, అడిదంబు = ఖడ్గమును, పూని = చేతబట్టి, తాసి = (ఆ మొసలిని) సమీపించి/దూకి, వేసి = (కత్తితో) నరికి, దానిన్ = ఆ మొసలిని, త్రుంచి = ముక్కలుగా నరికివేసి, అంటన్-కోఱలు = ఆ మొసలి నోటి కోరలు, ఏడపి = విడదీసి, గంటి = (గాయపడిన ఆ బ్రాహ్మణుని) గాయమును, మంత్రించుచున్ = మంత్రములతో ఉపశమింపజేస్తూ, బడుగు = అలసిపోయిన/నలిగిపోయిన, బాఁపనయ్యన్ = ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడిని, వెడలన్-నడిపెన్ = ఆ నది నుండి బయటకు తీసుకువచ్చెను.

తాత్పర్యము: ఆకాశపు పిడుగు కంటే తీక్షణమైన తన కత్తిని బూని, విక్రమార్కుడు ఆ మొసలిపై లంఘించి దానిని ముక్కలుగా నరికేశాడు. అనంతరం ఆ మొసలి నోటి కోరలను విడదీసి, గాయపడిన ఆ ముసలి బ్రాహ్మణుడి గాయాలకు మంత్రం వేసి, ఉపశమనం కలిగించి, ఆయన్ను సురక్షితంగా నది వెలుపలికి తీసుకువచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: విక్రమార్కుని కత్తిని 'పిడుగుకంటే మిగుల బెడిదమౌ' (పిడుగు కంటే భయంకరమైనది) అని పిడుగుతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము చక్కగా కుదిరినది. రాజు కేవలం వీరుడే కాక, గాయాలను నయం చేసే మంత్రవిద్యలు తెలిసిన జ్ఞాని అని కూడా కవి ఇక్కడ నిరూపించారు.

23. పద్యము (కందము)

క. నిజనామము దలఁచిన నం బుజనాభుఁడు వచ్చి మొసలిఁ బొరిగొనికరుణన్ గజపుంగవుఁ గాచిన క్రియ ద్విజపుంగవుఁ గాచి మనుజదేవుఁడు వెడలెన్.

ప్రతిపదార్థము: నిజ = తన యొక్క, నామము = పేరును, తలఁచినన్ = స్మరించినంత మాత్రము చేతనే, అంబుజనాభుఁడు = పద్మము నాభియందు గల ఆ శ్రీమహావిష్ణువు, వచ్చి = స్వయముగా తరలివచ్చి, మొసలిన్ = పెట్టుకున్న ముసలిని, పారిగొని = సంహరించి, కరుణన్ = దయతో, గజ-పుంగవున్ = ఏనుగులలో శ్రేష్ఠుడైన గజేంద్రుడిని, కాచిన = రక్షించిన, క్రియన్ = విధముగా, మనుజ-దేవుఁడు = మానవులకు దేవుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ద్విజ-పుంగవున్ = బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ వృద్ధుడిని, కాచి = రక్షించి, వెడలెన్ = (నది నుండి) బయటకు వచ్చెను.

తాత్పర్యము: పూర్వము గజేంద్ర మోక్షము ఘట్టములో, తన నామమును స్మరించినంతనే ఆ శ్రీమహావిష్ణువు వచ్చి మొసలిని సంహరించి గజేంద్రుడిని కాపాడినట్లుగా; ఇక్కడ మానవనాథుడైన విక్రమార్కుడు ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడిని మొసలి బారి నుండి రక్షించి ఒడ్డుకు చేర్చెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము (పూర్ణోపమ) అత్యంత భక్తిరసభరితంగా సమన్వయించబడినది.

సమన్వయము: ఇక్కడ విక్రమార్కుడిని 'అంబుజనాభుని (విష్ణువు)' తోను, బ్రాహ్మణుడిని 'గజపుంగవుని (గజేంద్రుని)' తోను పోల్చడం జరిగింది. విష్ణువు గజేంద్రుడిని కాపాడినట్లే, రాజు బ్రాహ్మణుడిని కాపాడాడని చెప్పడం వల్ల ఉపమాలంకారము చక్కగా సమన్వయమై, విక్రమార్కుని దైవాంశ సంభూతత్వము వ్యక్తమవుతున్నది.

24. పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. ఆవేళన్ జను లెల్ల నుల్లములఁ జోద్యం బందుచు న్నేలు మే లీవీరాగ్రణి సాటిచెప్పఁ గలరే యేవీరు లైన న్భువిన్- దైవం బీతనిపాలఁ గల్గె నని వింత ల్గాఁ బ్రశంసింపఁగా నావిప్రుండు నిజ ప్రియాసహితుఁ డై హర్షించి దీవించుచున్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-వేళన్ = ఆ సమయము నందు, జనులు-ఎల్లన్ = అక్కడ ఉన్న ప్రజలందరూ, ఉల్లములన్ = తమ మనస్సులలో, చోద్యంబు = ఆశ్చర్యమును, అందుచున్ = పొందుతూ, మేలు-మేలు = ఆహా! ఎంత అద్భుతము!, భువిన్ = ఈ భూమిపై, ఏ-వీరులు-ఐనన్ = ఎలాంటి వీరులైనా సరే, ఈ-వీర-అగ్రణి = వీరులలో శ్రేష్ఠుడైన ఇతనికి, సాటి = సమానము అని, చెప్పన్-గలరే = చెప్పగలరా (చెప్పలేరు), దైవంబు = దైవబలము, ఈతని-పాలన్ = ఇతని వైపు, కల్గెన్ = ఉన్నది, అని = అంటూ, వింతలు-గాన్ = ఆశ్చర్యకరముగా, ప్రశంసింపఁగాన్ = కొనియాడుతుండగా, ఆ-విప్రుండు = రక్షింపబడిన ఆ బ్రాహ్మణుడు, నిజ = తన యొక్క, ప్రియా-సహితుఁడు-ఐ = భార్యతో కూడినవాడై, హర్షించి = ఆనందించి, దీవించుచున్ = ఆశీర్వదించుటను ప్రారంభించెను.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో అక్కడ ఉన్న జనులందరూ తమ మనస్సులలో అమితమైన ఆశ్చర్యం పొందుతూ "ఆహా! ఏమి ఈయన సాహసము! ఈ భూమండలంలో ఏ వీరుడైనా ఈ వీరాగ్రేసరుడికి సాటి రాగలడా? దైవమే ఈయన రూపంలో ఉన్నాడు" అని వింతగా ప్రశంసించసాగారు. అప్పుడు ఆ బ్రాహ్మణుడు తన భార్యతో కలిసి ఎంతో సంతోషంతో విక్రమార్కుడిని దీవిస్తూ ఇలా పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు అర్థాపత్త్యలంకార ఛాయలు మరియు కావ్యలింగాలంకారము కలవు.

సమన్వయము: విక్రమార్కుని అసాధారణ సాహసానికి కారణం అతని వెనుక ఉన్న దైవబలమే అని జనులు ప్రశంసించడం ద్వారా కవి ఇక్కడ లోకస్తుతిని అద్భుతంగా వర్ణించారు. ప్రజల మనస్సులలోని ఆశ్చర్యము, బ్రాహ్మణ దంపతుల కృతజ్ఞతా భావము ఇందులో చక్కగా వ్యక్తమైనవి.

25. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. సాహసికాగ్రగణ్య : రభసంబున నీ వరుదెంచి యమ్మహా గ్రాహముఁ ద్రుంచి నన్నుఁ గృపఁ గాచితి దీనికి మాఱు మేలుగా నీహిత మే నొనర్చెదను నీ వతిదుర్లభ మంచు దీని సం దేహము లేక కైకొనుము దేవసమానుఁడ వీవు గావునన్.

ప్రతిపదార్థము: సాహసిక-అగ్రగణ్య = సాహసవంతులలో మొదటివాడిగా ఎంచదగినవాడా!, రభసంబునన్ = మిక్కిలి వేగముగా, నీవు = నీవు, అరుదెంచి = ఇక్కడికి వచ్చి, ఆ-మహా-గ్రాహమున్ = ఆ పెద్ద మొసలిని, త్రుంచి = చంపివేసి, నన్నున్ = నన్ను, కృపన్ = దయతో, కాచితి = రక్షించావు, దీనికిన్ = నీవు చేసిన ఈ ప్రాణదానానికి, మాఱు-మేలు-గాన్ = ప్రత్యుపకారముగా, నీ-హితము = నీకు మేలు కలిగించే పనిని, నేను = నేను, ఒనర్చెదను = చేస్తాను, నీవు = నీవు, దేవ-సమానుఁడవు = దేవునితో సమానుడవు, ఈవు = నీవు, కావునన్ = అవ్వడం చేత, దీనిన్ = నేను ఇచ్చే ఈ ఫలాన్ని, అతి-దుర్లభము = పొందుటకు సాధ్యము కానిది, అంచున్ = అంటూ, సందేహము-లేక = ఏ విధమైన సంకోచము లేకుండా, కైకొనుము = స్వీకరించుము.

తాత్పర్యము: "ఓ సాహసవంతులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా! నీవు అమితమైన వేగంతో వచ్చి ఆ భయంకరమైన మొసలిని తుత్తునియలు చేసి నన్ను దయతో రక్షించావు. నీవు చేసిన ఈ మహోపకారానికి ప్రత్యుపకారంగా నేను నీకు ఒక మేలు చేయదలిచాను. నీవు దేవసమానుడవు కాబట్టి, ఎవరికీ దక్కని అత్యంత దుర్లభమైన ఈ ఫలాన్ని ఏ మాత్రం సందేహం లేకుండా స్వీకరించు" అని బ్రాహ్మణుడు పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు వ్యాజస్తుతి లేదా పరికరా లంకార ఛాయలు గల రాజస్తుతి కలదు.

సమన్వయము: రాజును 'దేవసమానుఁడు' అని సంబోధించడం అతని పవిత్రతను తెలుపుతుంది. బ్రాహ్మణుడు కృతజ్ఞతతో తనకు లభించిన ఒక అద్భుతమైన ఫలాన్ని రాజుకు ఇవ్వడానికి సిద్ధపడడం ద్వారా కథ తదుపరి ఘట్టమైన 'దివ్య విమాన ప్రాప్తి' వైపు మళ్ళుతుంది.

26. పద్యము (కందము)

క. క. ఓపురుషవర్య నేనొక తాపసు దయఁ దొల్లి నర్మదాతీరమునన్ - గోపాలమంత్రజపమున నోపిన క్రి యఁ తపము సేయుచుండఁగ నాకున్.

ప్రతిపదార్థము: ఓ-పురుష-వర్య = ఓ పురుషశ్రేష్ఠుడా!, నేను = నేను, తొల్లి = పూర్వ కాలము నందు, ఒక = ఒకానొక, తాపసు = ముని యొక్క, దయన్ = కరుణ వలన, నర్మదా-తీరమునన్ = నర్మదా నది ఒడ్డున, గోపాల-మంత్ర = శ్రీకృష్ణునికి సంబంధించిన గోపాల మంత్రము యొక్క, జపమునన్ = అనుష్ఠానము చేత, ఓపిన-క్రియ = నా శక్త్యానుసారము, తపము = తపస్సు, చేయుచున్-ఉండఁగన్ = ఆచరిస్తూ ఉండగా, నాకున్ = నాకు.

తాత్పర్యము: "ఓ పురుషశ్రేష్ఠుడా! పూర్వం నేను ఒక మహర్షి కృప వల్ల నర్మదా నదీ తీరంలో 'గోపాల మంత్రం' ఉపదేశం పొంది, నా శక్త్యానుసారంగా భక్తితో తపస్సు చేసుకుంటుండగా నాకు ఒక అద్భుతం జరిగింది; అది ఏమిటంటే..."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: బ్రాహ్మణుడు తన పూర్వ వృత్తాంతాన్ని, తన తపస్సు యొక్క నేపథ్యాన్ని ఎంతో నిగర్వంగా, సహజంగా వివరించడం చేత ఇక్కడ స్వభావోక్తి కుదిరినది. నర్మదా తీరము మరియు గోపాల మంత్ర ప్రశంస ఇక్కడ విశేషమైనవి.

27. వచనము

వ. ఒక్కనాఁటి రాత్రి సుఖస్వప్నావసరమున.

ప్రతిపదార్థము: ఒక్క-నాఁటి = ఒకానొక రోజు యొక్క, రాత్రి = రాత్రి సమయమున, సుఖ = ప్రశాంతమైన, స్వప్న-అవసరమునన్ = నిద్రావస్థలోని కల వచ్చే సమయంలో.

తాత్పర్యము: "అలా తపస్సు చేసుకుంటుండగా, ఒకనాటి రాత్రి ప్రశాంతంగా నిద్రిస్తున్న సమయంలో నాకొక శుభ స్వప్నం (మంచి కల) వచ్చినది. ఆ కలలో..."

విశేషాలు:

ఇది కథలోని ప్రధాన దైవిక ఘట్టాన్ని పరిచయం చేసే వచన భాగము. ప్రాచీన కావ్యాలలో స్వప్న వృత్తాంతాలకు ఎంతో ప్రాధాన్యత ఉండేది; భగవంతుని అనుగ్రహం కలలో లభించడాన్ని ఇక్కడ సూచిస్తున్నారు.

28. సీస పద్యము

సి. మేఘుంబు కడఁబొల్చు మెఱుపుకై వడినున్న పీతాంబరముదిండు బిగియఁగట్టి తరుణాతపద్యుతి హరిచందనం బొప్ప గవిభంగి నురమున రత్న మలర యమునాజలమ్ముపై నమరునెత్తమ్ముల తమ్ములౌ తెలిగన్నుఁదమ్ములమరఁ గరిరాజుశిరమున ఘనరత్నఖచిత మౌ దండచాడ్పునఁ బ్రీలిదండ యమర .

ఆ.వె. వన్నెలన్నియుఁ దనలోనివన్నెలనఁగఁ కరుణఁబొడవై నరూప శృంగారమనఁగ గోపికల మరులుకొల్పిన దీపులాఁడు రమణఁగనుపట్టె గోపాలరత్న మెదుర

ప్రతిపదార్థము: మేఘుంబు-కడన్ = నల్లని మేఘము పక్కన, పొల్చు = ప్రకాశించే, మెఱుపు-కైవడిన్ = మెరుపు తీగ వలె, ఉన్న = ఉన్నట్టి, పీతాంబరము-దిండు = పచ్చని పట్టువస్త్రమును, బిగియఁగట్టి = నడుమునకు గట్టిగా కట్టి, తరుణ-ఆతప = లేత ఎండ యొక్క, ద్యుతి = కాంతి వంటి కాంతి గల, హరిచందనంబు = శ్రీగంధపు పూత, ఒప్పన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, కవి-భంగిన్ = శుక్రుని వలె (లేక కౌస్తుభమణి వలె), ఉరమునన్ = వక్షఃస్థలము నందు, రత్నము = కౌస్తుభ రత్నము, అలరన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, యమునా-జలమ్ము-పైన్ = యమునా నది నీటిపై, అమరు = ఒప్పారుతున్న, ఎల్-తమ్ముల = ఎర్రతామరల యొక్క, తమ్ములు-ఔ = తమ్ముల వంటివైన (సహోదరులైన), తెలి = తెల్లని/ప్రసన్నమైన, కన్ను-దమ్ములు = పద్మముల వంటి కన్నులు, అమరన్ = శోభిస్తుండగా, కరిరాజు-శిరమునన్ = గజేంద్రుని తలపై ఉన్న, ఘన = గొప్ప, రత్న-ఖచితము-ఔ =

రత్నములు పొదగబడిన, దండ-చాడ్పునన్ = కిరీటము వలె/దండ వలె, పీలి-దండ = నెమలి పింఛముల దండ, అమరన్ = అందగిస్తుండగా.

ఆ.వె. వన్నెలు-అన్నియున్ = లోకములోని అందచందములన్నీ, తన-లోని = తన రూపములోని, వన్నెలు-అనగన్ = రంగులే (అంశాలే) అనునట్లుగా, కరుణన్ = దయ చేత, పొడవు-విన = లభించిన, రూప = రూపము కలిగిన, శృంగారము-అనగన్ = మూర్తీభవించిన శృంగార రసమా అనునట్లుగా, గోపికలన్ = గొల్లభామలను, మరులు-కొల్పిన = మోహింపజేసిన, దీపులు-ఆడు = అమృతము వంటి మధురమూర్తియైన, గోపాల-రత్నము = గోపాలురలో రత్నము వంటి ఆ శ్రీకృష్ణుడు, రమణన్ = మనోహరముగా, ఎదురన్ = నా ముందర, కనుపట్టెన్ = సాక్షాత్కరించెను.

తాత్పర్యము: నల్లని మేఘం పక్కన మెరిసే మెరుపుతీగలా ఉన్న పచ్చని పట్టువస్త్రాన్ని నడుముకు బిగించి; లేత ఎండ కాంతిలా మెరిసిపోయే శ్రీగంధాన్ని ఒంటికి పూసుకుని; వక్షఃస్థలంలో కౌస్తుభమణి మెరిసిపోతుండగా; యమునా నది నీటిపై వికసించిన ఎర్రతామరల కంటే అందమైన కన్నులతో; గజేంద్రుని తలపై ఉన్న రత్నకిరీటంలా నెమలిపింఛాల దండ తలపై శోభిస్తుండగా; లోకంలోని అందాలన్నీ తన రూపంలోని భాగాలే అన్నట్లు, దయామయమైన శృంగార రసమే రూపం దాల్చడా అన్నట్లు, గోపికలను మురిపించిన ఆ జగన్మోహనాకారుడు, గోపాలరత్నమైన శ్రీకృష్ణుడు నా కళ్ళముందు సాక్షాత్కరించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము (మెఱుపుకైవడినున్న, దండచాడ్పునన్) మరియు ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (వన్నెలన్నియఁ దనలోనివన్నెలనఁగఁ, శృంగారమనఁగ) అత్యద్భుతంగా సమన్వయించబడినాయి.

సమన్వయము: శ్రీకృష్ణుని నల్లని మేనిపై పీతాంబరాన్ని మేఘం-మెరుపుతో పోల్చడం ఉపమ. సాక్షాత్తు శృంగార రసమే రూపం దాల్చిందా అన్నట్లు ఉత్ప్రేక్షించడం వల్ల ఇక్కడ వర్ణన పరాకాష్ఠకు చేరినది. సీస పద్యము దాని ఎత్తుగడ ఆటవెలదితో కలిసి ఒకే భావచిత్రాన్ని సుందరంగా ఆవిష్కరించింది.

29. వచనము

వ. ఇట్లు సన్నిహితుం డై.

ప్రతిపదార్థము: ఇట్లు = ఈ ప్రకారముగా, సన్నిహితుండు-ఐ = (నాకు) అత్యంత సమీపమునకు వచ్చినవాడై.

తాత్పర్యము: "ఆ దేవదేవుడైన శ్రీకృష్ణుడు ఆ విధంగా నా చెంతకు సాక్షాత్కరించి..."

విశేషాలు:

స్వప్నంలో దేవుడు ప్రత్యక్షమై భక్తునికి వరం ఇచ్చే ఘట్టానికి ఇది అనుసంధాన వచనం.

30. పద్యము (శా ార్దూలవిక్రీడితము)

శా. ఆ దేవుండు మహాప్రసన్న వదనుం డై యాత్మలోనం గృపా శ్రీదై వాఱఁగ నన్నుఁ జూచి తలఁపు ల్సిద్ధించు నీ కిప్పు డో భూదేవోత్తమ నీజపంబును దపంబు న్నాత్మఁ కైకొంటి నే నీదైవంబు ఫలంబు దీనికిఁ దగన్ నిర్మించి నీ కిచ్చెదన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-దేవుండు = ఆ శ్రీకృష్ణ పరమాత్ముడు, మహా-ప్రసన్న = మిక్కిలి ప్రసన్నమైన, వదనుండు-ఐ = ముఖము కలవాడై, ఆత్మలోనన్ = తన మనస్సు నందు, కృపా = దయ అనెడి, శ్రీ = సంపద, దైవాఱఁగన్ = అతిశయించగా, నన్నున్ =

నన్ను, చూచి = కరుణతో వీక్షించి, ఓ-భూదేవ-ఉత్తమ = ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడా!, ఇప్పుడు = ఈ సమయమున, నీ = నీ యొక్క, తలఁపుల్ = కోరికలు/సంకల్పములు, సిద్ధించున్ = నెరవేరును, నీ = నీవు చేసిన, జపంబును = మంత్ర జపమును, తపంబున్ = తపస్సును, నేను = నేను, ఆత్మన్ = నా మనస్సు నందు, కైకొంటిన్ = స్వీకరించితిని/అంగీకరించితిని, ఈ-దైవంబు = ఈ దైవత్వము యొక్క, ఫలంబు = అనుగ్రహ రూపమైన ఫలమును, దీనికిన్ = నీ తపస్సుకు, తగన్ = తగిన విధముగా, నిర్మించి = సృష్టించి, నీకున్ = నీకు, ఇచ్చెదన్ = ప్రసాదించెదను.

తాత్పర్యము: "ఆ కృష్ణపరమాత్ముడు ఎంతో ప్రసన్నమైన ముఖంతో, మనస్సులో దయ ఉట్టిపడుతుండగా నన్ను చూసి ఇలా అన్నాడు: 'ఓ భూదేవోత్తమా! నీ కోరికలు సిద్ధించే సమయం వచ్చింది. నీవు చేసిన జపతపాలను నేను సంతోషంతో స్వీకరించాను. నీ తపస్సుకు తగినట్లుగా ఒక అద్భుతమైన ఫలాన్ని సృష్టించి నీకు ఇస్తాను' అని పలికెను" అని వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు విక్రమార్కునికి వివరించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు రూపకాలంకార ఛాయలు గల స్వభావోక్త్యలంకారము ఉన్నది. 'గృపాశ్రీ' అనగా దయ అనెడి సంపద అని రూపకము.

సమన్వయము: దేవుడు భక్తుని తపస్సుకు మెచ్చి ప్రత్యక్షమవడాన్ని, ఆయన ముఖ వర్చస్సును కవి ఎంతో ఉదాత్తంగా వర్ణించారు. భగవదనుగ్రహం ఎలా ఉంటుందో ఈ పద్యం చక్కగా నిరూపిస్తుంది.

31. వచనము

వ. వినుము స్ఫటిక సౌపానంబులును గనకఘంటికలును నింద్రనీల స్తంభం బులును మహారజత కుడ్యంబులును రమ్యహర్మ్యంబులును చీనాంశుకధ్వజం బును గుసుమితపర్యంతవనంబును విద్యాధరీగణంబును గామగమనంబును గలుగు దివ్యవిమానంబు దేహావసానసమయంబునఁ బ్రాపించు నని యాన తిచ్చి చనియె నటిఫలంబు నీ కిచ్చి కృతార్థుండ నయ్యెదఁ గైకొను మ నిన నమ్మనుజేంద్రుండు.

ప్రతిపదార్థము: వినుము = (ఓ రాజా!) ఆలకించుము, స్ఫటిక = స్ఫటికమణులతో చేసిన, సౌపానంబులును = మెట్లును, కనక = బంగారు, ఘంటికలును = గంటలును, ఇంద్రనీల = ఇంద్రనీలమణులతో చేసిన, స్తంభంబులును = స్తంభములును, మహా = గొప్పవైన, రజత = వెండితో చేసిన, కుడ్యంబులును = గోడలును, రమ్య = మనోహరమైన, హర్మ్యంబులును = మేడలును, చీనాంశుక = చైనా పట్టువస్త్రములతో చేసిన, ధ్వజంబును = జెండాలును, కుసుమిత = పూలతో వికసించిన, పర్యంత = చుట్టుపక్కల గల, వనంబును = తోటలును, విద్యాధరీ = విద్యాధర స్త్రీల యొక్క, గణంబును = సమూహములును, కామ-గమనంబును = కోరిన చోటుకు వెళ్ళగలిగే శక్తియు, కలుగు = కలిగియున్న, దివ్య = శ్రేష్ఠమైన, విమానంబు = ఆకాశ వాహనము, దేహ = (నీ) శరీరము యొక్క, అవసాన = ముగింపు/మరణ, సమయంబునన్ = కాలము నందు, ప్రాపించున్ = నీకు దక్కుతుంది, అని = అంటూ, ఆనతి-ఇచ్చి = ఆజ్ఞాపించి, చనియెన్ = (ఆ దేవుడు) వెళ్ళిపోయెను, అటి = అటువంటి, ఫలంబున్ = తపఃఫలమైన దివ్య విమానాన్ని, నీకున్ = నీకు, ఇచ్చి = సమర్పించి, కృతార్థుండన్ = ధన్యుడను, అయ్యెదన్ = అవుతాను, కైకొనుము = (దీనిని) స్వీకరించుము, అనినన్ = అని ఆ బ్రాహ్మణుడు పలుకగా, ఆ-మనుజేంద్రుండు = ఆ రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు.

తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! వినుము. ఆ కలలో కృష్ణపరమాత్ముడు నాతో 'నీకు మరణ సమయం ఆసన్నమైనప్పుడు స్ఫటికపు మెట్లు, బంగారు గంటలు, ఇంద్రనీలాల స్తంభాలు, వెండి గోడలు, అందమైన భవనాలు, పట్టు జెండాలు, పూలతో నిండిన తోటలు, విద్యాధర కాంతలు మరియు కోరిన చోటుకు ఎగిరివెళ్లే శక్తి గల ఒక 'దివ్య విమానం' లభిస్తుంది' అని చెప్పి మాయమయ్యాడు. నా తపస్సు వల్ల లభించిన ఆ దివ్య విమాన ఫలాన్ని నా ప్రాణదాతవైన నీకు ఇచ్చి నేను ధన్యుడనవుతాను, దీనిని తీసుకో" అని ఆ బ్రాహ్మణుడు వేడుకొనగా, విక్రమార్క మహారాజు ఇలా అనెను.

విశేషాలు:

ఇది పురాణ ప్రసిద్ధమైన దివ్య విమాన వర్ణన గల వచన భాగము. ప్రాచీన కావ్యాల శైలిలో వైకుంఠ వాహనాన్ని లేదా దివ్య విమానాన్ని ఎంతో వైభవంగా వర్ణించే సంప్రదాయం ఇందులో కనిపిస్తుంది. కథను త్యాగగుణం వైపు నడిపించడానికి ఈ వచనం దోహదపడింది.

32. పద్యము (కందము)

క. ఆత్యాతురుఁ డని నిను నా నిత్యకృపావృత్తిఁ గాచి నిలిపితి గాకేఁ ప్రత్యుపకారంబున కీ కృత్యము సేయుదునె దీనికిం బ్రియ మేలా.

ప్రతిపదార్థము: అతి-ఆతురుఁడు = మిక్కిలి భయపడినవాడు/ఆపదలో చిక్కుకున్నవాడు, అని = అంటూ, నినున్ = నిన్ను, నా = నా యొక్క, నిత్య = ఎల్లప్పుడూ ఉండే, కృపా-వృత్తిన్ = దయా స్వభావము చేత, కాచి = రక్షించి, నిలిపితిన్-గాక = బ్రతికించితినే తప్ప, ఏన్ = నేను, ప్రత్యుపకారంబునకున్ = (నీ నుండి) బదులుగా మేలు పొందడానికి, ఈ-కృత్యము = ఈ ప్రాణ రక్షణ అనే పనిని, చేయుదునె = చేస్తానా (చేయను), దీనికిన్ = దీని కొరకు, ప్రియము = ఈ బహుమతులు/సంతోషాలు, ఏలా = ఎందుకు.

తాత్పర్యము: "ఓ భూదేవోత్తమా! నీవు మొసలి నోట చిక్కి తీవ్రమైన ఆపదలో ఉన్నావని చూసి, నా సహజమైన దయా స్వభావంతో నిన్ను రక్షించాను. అంతేగానీ, నీ నుండి ఏదో ఒక ప్రత్యుపకారం ఆశించి నేను ఈ పని చేయలేదు. కాబట్టి, నా కార్యానికి బదులుగా ఈ దివ్య ఫలాన్ని ఇవ్వవలసిన అవసరం లేదు" అని విక్రమార్కుడు పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము మరియు క్షత్రియ ధర్మ సమర్థన గలవు.

సమన్వయము: ప్రతిఫలం ఆశించకుండా ఆర్తులను ఆదుకోవడం ఉత్తమ పురుషుల లక్షణమని విక్రమార్కుని మాటల ద్వారా కవి ఎంతో సహజంగా, ఉదాత్తంగా వర్ణించారు.

33. పద్యము (గీతి)

గీ. అనదఁ గాచుట కులవిద్య యండ్రు మాకు రాజపుత్రుండ నిదియ ధర్మంబు గాదె నీకుఁ జేసిన మేలుగాఁ గై కొనకుము. క్షత్రియకులంబు భువి దానపాత్ర మగునె.

ప్రతిపదార్థము: అనదన్ = దిక్కులేని వానిని/ఆర్తుడిని, కాచుట = రక్షించుట, మాకున్ = మా క్షత్రియులకు, కులవిద్య = వంశపారంపర్యంగా వచ్చే విద్య, అందురు = అని అంటారు, రాజపుత్రుండన్ = నేను ఒక రాజకుమారుడను, ఇదియ = ఈ

రక్షణ చేయుటయే, ధర్మంబు = నా విధి, కాదె = కదా!, నీకున్ = నీకు, చేసిన = నేను చేసిన ఈ సహాయాన్ని, మేలుగాన్ = (నేను చేసిన ప్రత్యేక) ఉపకారముగా, కైకొనకుము = భావించవద్దు, భువిన్ = ఈ భూమిపై, క్షత్రియ-కులంబు = రాజుల వంశము, దాన-పాత్రము = దానములను పుచ్చుకొనే అర్హత కలది, అగునె = అవుతుందా (కాదు, రాజులు దానము ఇచ్చేవారే కానీ తీసుకునేవారు కారు).

తాత్పర్యము: "ఓ బ్రాహ్మణా! ఆపదలో ఉన్నవారిని కాపాడడం మా క్షత్రియులకు కులవిద్య వంటిది. నేను రాజపుత్రుడను కాబట్టి ఆర్తులను రక్షించడం నా పరమ ధర్మం. కాబట్టి నేను నీకు చేసిన సహాయాన్ని ఏదో గొప్ప ఉపకారంగా భావించవద్దు. పైగా, ఈ భూమిపై రాజుల వంశం ఇతరుల నుండి దానాలు పుచ్చుకోవడానికి పుట్టలేదు; దానాలు ఇవ్వడానికే పుట్టింది" అని విక్రమార్కుడు పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు అర్థాంతరన్యాసాలంకారము కలవు.

సమన్వయము: 'క్షత్రియకులంబు భువి దానపాత్ర మగునె' అనే విశేషాంశాన్ని, 'రాజులు దానాలు తీసుకోరు' అనే లోకప్రసిద్ధ సామాన్యాంశంతో సమర్థించడం వల్ల ఇక్కడ అర్థాంతరన్యాసం కుదిరినది. విక్రమార్కుని నిగర్వ గుణము, క్షత్రియ ధర్మ నిరతి ఇందులో స్పష్టమవుతున్నాయి.

34. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. నావుడు విప్రుఁ డిట్టి వచనంబుల నాతని విక్రమార్కుఁగా - భావములోపలం దెలిసి పార్థివశేఖర నేఁడు నీ వవం తీవిభుఁ డౌట నే నెఱిఁగితి న్మఱి యన్యుల కిట్టి చిత్తము న్గావును సాహసంబు శుభలక్షణము ల్వినయంబుఁ గల్గునే.

ప్రతిపదార్థము: నావుడున్ = అని విక్రమార్కుడు పలుకగా, విప్రుఁడు = ఆ బ్రాహ్మణుడు, ఇట్టి = ఇటువంటి ఉదాత్తమైన, వచనంబులన్ = మాటల చేత, ఆతనిన్ = ఆ యోగి వేషంలో ఉన్నవానిని, విక్రమార్కున్-గాన్ = సాక్షాత్తు విక్రమార్క మహారాజుగానే, భావములోపలన్ = తన మనస్సు నందు, తెలిసి = గుర్తుపట్టి, పార్థివ-శేఖర = రాజాధిరాజా!, నేఁడు = ఈ రోజు, నీవు = నీవు, అవంతీ-విభుఁడు = అవంతీ నగర ప్రభువువైన విక్రమార్కుడవు, ఔట = అవ్వడం, నేను = నేను, ఎఱిఁగితిన్ = తెలుసుకున్నాను, మఱి = ఎందుకనగా, అన్యులకున్ = ఇతర సాధారణ రాజులకు, ఇట్టి = ఇటువంటి, చిత్తమున్ = ఉదార బుద్ధియు, కావును = రక్షణ చేయుటయు, సాహసంబు = అద్భుత సాహసమును, శుభ-లక్షణముల్ = మంగళకరమైన గుణములును, వినయంబున్ = అమితమైన వినయమును, కల్గునే = ఉంటాయా (ఉండవు).

తాత్పర్యము: రాజు మాటలు విన్న ఆ బ్రాహ్మణుడు, అతని ఉదాత్త ప్రసంగాన్ని బట్టి ఆ వచ్చినవాడు సాక్షాత్తు విక్రమార్క మహారాజేనని గ్రహించాడు. వెంటనే ఆయన "ఓ రాజశ్రేష్ఠా! నీవే అవంతీనాథుడైన విక్రమార్కుడవని నేడు నేను తెలుసుకున్నాను. ఎందుకంటే, ఇంతటి సాహసము, ఇంతటి దయాగుణము, శుభలక్షణాలు మరియు సామ్రాజ్యాధినేతవై యుండియు ఇంతటి వినయము ఒక్క విక్రమార్కుడికి తప్ప వేరెవరికీ సాధ్యం కావు" అనెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు అనుమానాలంకారము లేదా గుణములను బట్టి వ్యక్తిని గుర్తించే లింగాలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి.

సమన్వయము: యోగి వేషంలో ఉన్న విక్రమార్కుని అతని అసాధారణ గుణముల (సాహసము, త్యాగము, వినయము) ద్వారా బ్రాహ్మణుడు గుర్తుపట్టడాన్ని కవి ఇక్కడ నాటకీయంగా వర్ణించారు.

35. పద్యము (చంపకమాల)

చ. ఇది కడు మేలు చేకుఱె నరేశ్వర నిన్గనుఁగొంటి బ్రహ్మకున్ వదన భుజోరుపాదముల వర్ణము లుద్భవమందె నాల్గు చ
క్కదనమునందు విప్రులకు క్షత్రియజాతికి నొక్కవేళ మే లొదవఁగఁ బెట్టుడుం గొనుటయుం దమలోపలఁ జెల్లువీడ్వడన్.

ప్రతిపదార్థము: నరేశ్వర = ఓ రాజా!, నిన్ = నిన్ను, కనుఁగొంటిన్ = దర్శించగలిగాను, ఇది = ఈ విషయము, కడు = మిక్కిలి, మేలు = శుభము, చేకుఱెన్ = నాకు సమకూరినది, బ్రహ్మకున్ = సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవుని యొక్క, వదన = ముఖము, భుజ = బాహువులు, ఊరు = తొడలు, పాదములన్ = పాదముల నుండి, నాల్గు-వర్ణములు = నాలుగు కులములు (బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్రులు), ఉద్భవము-అందెన్ = జన్మించినవి, చక్కదనమునందున్ = ఆ సృష్టి క్రమము యొక్క అందము నందు, విప్రులకున్ = బ్రాహ్మణులకు, క్షత్రియ-జాతికిన్ = క్షత్రియులకు, ఒక్క-వేళన్ = ఒకానొక సమయమున, మేలు = శుభము, ఒదవన్-గన్ = కలుగునట్లుగా, పెట్టుడున్ = (ఒకరు) ఇచ్చుటయు, కొనుటయున్ = (మరొకరు) పుచ్చుకొనుటయు, తమ-లోపలన్ = వారిద్దరి మధ్య, వీడ్వడన్ = ఎడబాటు లేకుండా/సహజముగా, చెల్లున్ = తగును.

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! నిన్ను దర్శించుకోవడం నా భాగ్యం. బ్రహ్మదేవుని ముఖం నుండి బ్రాహ్మణులు, బాహువుల నుండి క్షత్రియులు జన్మించారు. ఒకే విరాట్ పురుషుని నుండి పుట్టిన బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ జాతుల మధ్య ఒకరు దానం ఇవ్వడం, మరొకరు తీసుకోవడం అనేది లోకసహజమైన ధర్మమే. కాబట్టి నా నుండి ఈ తపఃఫలాన్ని నువ్వు స్వీకరించడం ధర్మ విరుద్ధం కాదు; మన మధ్య ఆ బంధం చెల్లుతుంది" అని బ్రాహ్మణుడు సమర్థించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు పురుషసూక్త ఆధారిత కావ్యలింగాలంకారము ఉన్నది.

సమన్వయము: బ్రాహ్మణులకు, క్షత్రియులకు గల పురాణసంబంధాన్ని (బ్రహ్మ ముఖ, బాహుజన్యత్వాన్ని) పేర్కొంటూ, వారి మధ్య ఇచ్చిపుచ్చుకోవడాలు సహజమని శాస్త్రోక్తంగా నిరూపించడం ద్వారా కవి ఇక్కడ బ్రాహ్మణుని విద్వత్తును చాటారు.

36. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఈ దురవస్థ కడ్డువడి హీనుని విజ్ఞునిఁ గాచె నంచు నీ మేదినిలోనఁ గీర్తియును మేలుఁ దలిర్పదె విన్నవించుచో
నాదరణంబు సేయఁ దగదా సుకృతం బిది దుష్టదానమే కా దననేల కొమ్మనుచుఁ కైకొనఁ బ్రార్థనచేసి యిచ్చినన్.

ప్రతిపదార్థము: ఈ = ఇటువంటి, దురవస్థకున్ = భయంకరమైన ఆపదకు, అడ్డువడి = అడ్డు వెళ్ళి, హీనునిన్ = (మొసలి నోట చిక్కి) దీనుడనైన, విజ్ఞునిన్ = విజ్ఞానవంతుడైన బ్రాహ్మణుడిని, కాచెన్ = (రాజు) రక్షించెను, అంచున్ = అంటూ, ఈ-మేదినిలోనన్ = ఈ భూమండలము నందు, కీర్తియును = (నీ) యశస్సును, మేలున్ = శుభమును, తలిర్పదె = వృద్ధి చెందదా!, విన్నవించు-చోన్ = నేను ప్రార్థించేటప్పుడు, ఆదరణంబు = గౌరవము/ఆదరము, చేయన్-తగదా = చేయదగదా, ఇది = నేను ఇచ్చే ఈ విమాన ఫలము, సుకృతంబు = పుణ్యప్రదమైనది, దుష్ట-దానమే = చెడు దానమా కాదు కదా!, కాదో-

అనన్-ఏల = వద్దు అనడం ఎందుకు, కొమ్ము = తీసుకోము, అనుచున్ = అంటూ, కైకొనన్ = స్వీకరించుమని, ప్రార్థన-చేసి = బ్రతిమాలి, ఇచ్చినన్ = ఇవ్వగా.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! మొసలి నోట చిక్కిన నన్ను నువ్వు రక్షించావని ఈ భూలోకమంతా నీ కీర్తి మరింత వృద్ధి చెందుతుంది. నేను ఎంతో భక్తితో ప్రార్థిస్తున్నప్పుడు నా మాటను గౌరవించడం నీకు తగిన పని కాదా? ఇది పవిత్రమైన తపఃఫలం; దుష్టదానం కాదు కదా! కాబట్టి వద్దు అనకుండా దీనిని స్వీకరించు" అని బ్రాహ్మణుడు ప్రార్థించి ఆ ఫలాన్ని ఇవ్వగా, విక్రమార్కుడు దానిని అంగీకరించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు పరిసంఖ్యా లేదా వ్యాపారోక్త్యలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి. 'దుష్టదానమే కాదు' అని నెగెటివ్ సమర్థన ద్వారా ఉత్తమ దానాన్ని నిరూపించడం జరిగింది.

సమన్వయము: బ్రాహ్మణుని పట్టుదలకు, కృతజ్ఞతా భావానికి లొంగి విక్రమార్కుడు ఆ దివ్య ఫలాన్ని చివరకు స్వీకరించాడు.

37. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. కైకొని విప్రు వీడుకొని గంగకు భక్తి నమస్కరించి కం థాకర వాలయోగ విధిదండ సమన్వితుఁ డై నృపాలుఁ డ స్తోకమనఃప్రసాదమున జోగివిధంబున నంతనంత ను త్సేకము లేక యేగి బహుదేశములుంగలయం జరించుచున్...

ప్రతిపదార్థము: కైకొని = (ఆ విమాన ఫలాన్ని) స్వీకరించి, విప్రున్ = ఆ బ్రాహ్మణుడిని, వీడుకొని = సెలవు తీసుకొని, గంగకున్ = గంగానదికి, భక్తిన్ = వినయముతో, నమస్కరించి = ప్రణామము చేసి, కంథా-కర = బొంతను చేతబూనినవాడును, వాలయోగ = యోగపట్టెను ధరించినవాడును, విధి-దండ = శాస్త్రోక్తమైన యోగదండముతో, సమన్వితుఁడు-ఐ = కూడినవాడై, నృపాలుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, అస్తోక = తక్కువ కాని (మిక్కుటమైన), మనఃప్రసాదమునన్ = మనశ్శాంతితో/ఆనందముతో, జోగి-విధంబునన్ = సన్యాసి వలె, అంతన్-అంతన్ = మెల్లమెల్లగా, ఉత్సేకము-లేక = అహంకారము/గర్వము లేకుండా, ఏగి = వెళ్ళి, బహు = అనేక, దేశములున్ = దేశములను, కలయన్ = అంతటా, చరించుచున్ = సంచరిస్తూ.

తాత్పర్యము: ఆ దివ్య ఫలాన్ని స్వీకరించి, బ్రాహ్మణుడి వద్ద సెలవు తీసుకుని, గంగానదికి భక్తితో నమస్కరించి, విక్రమార్కుడు మళ్లీ తన యోగి వేషాన్ని (బొంత, యోగదండము ధరించి) దాల్చాడు. అతడు నిగర్వియై, పరమ ప్రశాంత మనస్సుతో మెల్లమెల్లగా సాగిపోతూ, అనేక దేశాలను చుట్టిరాసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: ఒక అద్భుతమైన దివ్య విమాన ఫలం చేజిక్కినా కూడా ఏ మాత్రం గర్వం పడకుండా, సాధారణ సన్యాసి లాగా విక్రమార్కుడు తన దేశాటనాన్ని కొనసాగించాడని చెప్పడం ద్వారా అతని జితేంద్రియత్వాన్ని కవి చక్కగా వర్ణించారు.

38. సీస పద్యము - [బ్రహ్మరాక్షసుని కథ ప్రారంభము]

సీ. రుచిర సరోలంబరోలంబకలకంఠ కలకంఠ కులవృత కలకలంబు బంధూక బంధుసౌగంధకగంధి ని కేతన కేతకీ కేతనంబు పరిభూతభూత ప్రపంచాస్యనాగేంద్ర నాగేంద్ర నాగేంద్ర భోగభూమి సేకసముత్సేక భీకరసూకర కాసార కాసార భాసురంబు

గీ. చపలాశపలాశరసాలసాల తాలహింతాలశీతలోత్తాలతలము మృగమృగాదనమృగనాభమృగమయంబు వింధ్యవనము సొత్తెంచె నవంధ్యబలుఁడు.

ప్రతిపదార్థము: రుచిర = అందమైన, సరోలంబ = తామరలతో కూడిన తటాకములలోని, రోలంబ = తుమ్మెదల యొక్కయు, కలకంఠ = కోకిలల యొక్కయు, కలకంఠ-కుల = హంసల సమూహముల యొక్క, వృత = ఆవరించిన, కలకలంబు = ధ్వనులతో కూడినట్టిదియు; బంధూక = మన్మథ బాణముల వంటి పూల యొక్క, బంధు = చుట్టమైన, సౌగంధక = కలువ పూల యొక్క, గంధి = సువాసనలకు, నికేతన = నిలయమైనట్టిదియు, కేతకీ = మొగలి పొదలను, కేతనంబు = గుర్తులుగా/జెండాలుగా కలదియు; పరిభూత = తిరస్కరింపబడిన, భూత = ప్రాణుల యొక్క/సృష్టి యొక్క, ప్రపంచ = విస్తృతి గల, ఆస్య = ముఖము గల, నాగేంద్ర = ఏనుగులకును, నాగేంద్ర = సర్పరాజులకును, నాగేంద్ర = పెద్ద కొండలకును, భోగ-భూమి = విహార స్థలమైనట్టిదియు; సేక = నీటి తడుల చేత, సముత్సేక = మిక్కిలి గర్వించిన/భయంకరమైన, భీకర = భీతి గొలిపే, సూకర = అడవి పందుల యొక్క, కాసార = బురద గుంటల చేతను, కాసార = సరస్సుల చేతను, భాసురంబు = ప్రకాశించునదియు.
గీ. చపలాశ = రాక్షస/క్రూర జంతువులతోను, పలాశ = మోదుగ చెట్లతోను, రసాల = మామిడి, సాల = మద్ది, తాల = తాటి, హింతాల = ఈత చెట్లతోను, శీతల = చల్లనైన, ఉత్తాల = ఎత్తైన, తలము = ప్రదేశములు కలదియు; మృగ = జింకలతోను, మృగాదన = పులులతోను, మృగనాభి = కస్తూరి మృగములతోను, మృగమయంబు = జంతుమయమైనట్టిదియు అయిన, వింధ్య-వనమున్ = వింధ్యారణ్యమును, అవంధ్య-బలుఁడు = వ్యర్థము కాని (అపారమైన) బలము గల విక్రమార్కుడు, చొత్తెంచెన్ = ప్రవేశించెను.
తాత్పర్యము: అందమైన తామర కొలనులలో తుమ్మెదలు, కోకిలలు, హంసల కలకల ధ్వనులతో నిండినది; మన్మథునికి ఇష్టమైన కలువ పూల సువాసనలకు నిలయమై, మొగలి పొదలను గుర్తులుగా కలిగియున్నది; భయంకరమైన అడవి ఏనుగులకు, సర్పాలకు, నల్లని కొండలకు నివాసమైనది; బురదలో పొర్లాడే అడవి పందులతోను, స్వచ్ఛమైన సరస్సులతోను అలరారుతున్నది; మోదుగ, మామిడి, తాటి, ఈత వంటి అనేక వృక్షాల నీడలతో చల్లగా, ఎత్తుగా ఉన్నది; జింకలు, పులులు, కస్తూరి మృగాలతో నిండియున్న భయంకరమైన 'వింధ్యారణ్యము' లోనికి అపార బలశాలియైన విక్రమార్కుడు ప్రవేశించెను.
విశేషాలు:
అలంకారము: ఇందు వృత్యనుప్రాసాలంకారము మరియు యమకాలంకార ఛాయలతో కూడిన శబ్దాలంకార చమత్కృతి కలదు (రోలంబ-రోలంబ, కలకంఠ-కలకంఠ, నాగేంద్ర-నాగేంద్ర-నాగేంద్ర, కాసార-కాసార).
సమన్వయము: ఒకే పదాన్ని పక్కపక్కనే వేర్వేరు అర్థాలు స్ఫురించేలా శబ్దాలంకార గర్భితంగా వింధ్య పర్వత అడవులను కవి ఇక్కడ అత్యంత ప్రౌఢంగా వర్ణించారు. సీస పద్యము మరియు ఆటవెలది కలిసి వింధ్యారణ్యం యొక్క భీకర, సుందర రూపాలను కళ్ళకు కట్టాయి.
39. పద్యము (కందము)
క. అక్కడ గడు దూరము చని యొక్కెడనిలుచుండి దాహమొలయఁగ జలమే దిక్కునఁ గానక చీకటి నక్కజముగ నిండి శూన్యమగుగుడిఁగనియెన్.

ప్రతిపదార్థము: అక్కడన్ = ఆ వింధ్యారణ్యము నందు, కడు = మిక్కిలి, దూరము = మార్గము, చని = వెళ్ళి, ఒక్క-ఎడన్ = ఒకానొక చోట, నిలుచుండి = ఆగి, దాహము = దప్పిక, ఒలయఁగన్ = కలుగగా, జలము = నీరు, ఏ-దిక్కునన్ = ఏ వైపున చూసినా, కానక = కనిపించకపోవడంతో, చీకటి = అంధకారము, అక్కజముగన్ = ఆశ్చర్యకరముగా/దట్టముగా, నిండి = వ్యాపించియున్న, శూన్యము = ఎవరూ లేని పాడుబడిన, అగు = ఐనట్టి, గుడిన్ = దేవాలయమును, కనియెన్ = (రాజు) చూచెను.

తాత్పర్యము: ఆ అడవిలో విక్రమార్కుడు చాలా దూరం ప్రయాణించి ఒకచోట ఆగాడు. అతనికి తీవ్రమైన దాహం వేసింది. కానీ చుట్టుపక్కల ఎక్కడా నీటి చుక్క కనిపించలేదు. అప్పటికే చీకటి పడిపోవడంతో, ఆ అడవిలో దట్టమైన అంధకారంలో ఎవరూ లేని, పాడుబడిన ఒక నిర్జన దేవాలయాన్ని అతడు కనుగొనెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: అడవిలో దారి తప్పిన ప్రయాణికుడికి కలిగే దాహాన్ని, చీకటి పడిన వేళ పాడుబడిన గుడి కనిపించడాన్ని కవి ఎంతో యథార్థంగా, భయానక వాతావరణం ఉట్టిపడేలా వర్ణించారు.

40. పద్యము (కందము)

క. శాశ్వతముగ నాముందఱ ఈశ్వరలక్ష్మీశభారతీశ్వరమయమై విశ్వజనాశ్రయముగ నొక యశ్వత్థముఁ జూచి చేర నరుగఁగఁ గ్రిందన్.

ప్రతిపదార్థము: శాశ్వతముగన్ = స్థిరముగా/ఎల్లప్పుడూ ఉండేలా, ఆ-ముందఱన్ = ఆ పాడుబడిన గుడి యెదుట, ఈశ్వర = శివుడు, లక్ష్మీశ = విష్ణుమూర్తి, భారతీశ్వర = బ్రహ్మదేవుడు అనెడి త్రిమూర్తుల స్వరూపముతో, మయము-ఐ = నిండినదై, విశ్వ-జన = లోకములోని సమస్త జనులకు, ఆశ్రయము-గన్ = రక్షణ ఇచ్చేదిగా ఉన్న, ఒక = ఒకానొక, అశ్వత్థమున్ = రావి చెట్టును, చూచి = కనుగొని, చేరన్ = దాని దగ్గరకు, అరుగఁగన్ = వెళ్ళగా, క్రిందన్ = ఆ చెట్టు కింద.

తాత్పర్యము: ఆ పాడుబడిన గుడి ముందర బ్రహ్మ, విష్ణు, మహేశ్వరుల స్వరూపంగా భావించబడేది, లోక ప్రజలందరికీ ఆశ్రయం ఇచ్చేది అయిన ఒక పెద్ద రావి (అశ్వత్థ) చెట్టును విక్రమార్కుడు చూశాడు. ఆ రాత్రికి అక్కడ విశ్రమించవచ్చనే తలంపుతో అతడు ఆ చెట్టు దగ్గరకు వెళ్లగా, ఆ చెట్టు కింద ఒక వింత దృశ్యం కనిపించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు రూపక లేదా ఉత్ప్రేక్షాలంకార ఛాయలు గల వర్ణన ఉన్నది. రావి చెట్టును త్రిమూర్తి స్వరూపంగా (ఈశ్వర-లక్ష్మీశ-భారతీశ్వరమయమై) వర్ణించడం భారతీయ సనాతన సంప్రదాయానికి ప్రతీక.

సమన్వయము: పాడుబడిన గుడి, త్రిమూర్తి స్వరూపమైన రావి చెట్టు రాబోయే బ్రాహ్మణుడి (బ్రాహ్మరాక్షసుడి) శాపవిమోచన ఘట్టానికి అద్భుతమైన నేపథ్యాన్ని కల్పించాయి.

41. పద్యము (కందము)

క. వెడఁదమొగంబును గోఱలు మిడిగ్రుడ్లును గుఱుచ చెవులు మిడిమీపమ్ముల్ సుడిగొన్న వెండ్రుకలతో సుడియఁగ నొక బ్రహ్మరాక్షసుం గనుఁగొనియెన్.

ప్రతిపదార్థము: వెడఁద-మొగంబును = వెడల్పైన ముఖమును, కోఱలున్ = కోర పండ్లను, మిడి-గ్రుడ్లును = బయటకు వచ్చినట్లున్న పెద్ద కండ్లను, గుఱుచ = పొట్టివైన, చెవులున్ = చెవులను, మిడి = పైకి లేచిన, మీపమ్ముల్ = మీసములను, సుడిగొన్న = చుట్టలు చుట్టుకున్న/ముడులు పడిన, వెండ్రుకలతోన్ = తల వెండ్రుకలతో, సుడియఁగన్ = తిరుగుచుండగా, ఒక = ఒకానొక, బ్రహ్మరాక్షసున్ = బ్రహ్మరాక్షసుడిని, కనుఁగొనియెన్ = (విక్రమార్కుడు) చూచెను.
తాత్పర్యము: ఆ రావిచెట్టు కింద వెడల్పైన ముఖము, భయంకరమైన కోరలు, బయటకు ఉబికిన పెద్ద కన్నులు, పొట్టి చెవులు, పైకి నిటారుగా లేచిన మీసాలు, చుట్టలు చుట్టుకున్న జుట్టుతో భీతి గొలుపుతూ తిరుగుతున్న ఒక బ్రాహ్మణ ప్రేతాన్ని (బ్రహ్మరాక్షసుడిని) విక్రమార్కుడు చూశాడు.
విశేషాలు:
అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.
సమన్వయము: బ్రహ్మరాక్షసుని యొక్క వికృత, భయంకర రూప లక్షణాలను (వెడఁదమొగంబు, కోఱలు, మిడిగ్రుడ్లు) కవి ఇక్కడ లోకసహజంగా, భయానక రసం ఉట్టిపడేలా వర్ణించారు.
42. పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)
మ. కని నిశ్శంకుఁడు సాహసాంకుఁడు మహా◌ౌతూహలుం డై రయం బున డాయం జని ఇట్టి కాఱడవిలో భూతంబవై యున్కి యె వ్వనిమూలంబున నయ్యె నెవ్వఁడవు సర్వంబుందగం జెప్పుమా యనిన న్నివ్వెఱఁ గంది వాఁడు నిజవృత్తాంతస్మృతి న్న మ్రుఁడై

ప్రతిపదార్థము: కని = (ఆ రాక్షసుడిని) చూచి, నిశ్శంకుఁడు = ఏ విధమైన భయము లేనివాడును, సాహస-అంకుఁడు = సాహసమే చిహ్నముగా కలవాడును, మహా-కౌతూహలుండు-ఐ = మిక్కిలి ఆశ్చర్య కుతూహలములు కలవాడై, రయంబునన్ = వేగముగా, డాయన్-జని = (దాని) దగ్గరకు వెళ్ళి, ఇట్టి = ఇటువంటి, కాఱు-అడవిలోన్ = దట్టమైన అరణ్యములో, భూతంబువు-అయి = పిశాచానివై, ఉన్కి = జీవించుట, ఎవ్వని = ఎవరి యొక్క, మూలంబునన్ = కారణము చేత, అయ్యెన్ = సంభవించినది, ఎవ్వఁడవు = నీవు అసలు ఎవరివి, సర్వంబున్ = నీ వృత్తాంతమంతటినీ, తగన్ = వివరముగా, చెప్పుమా = నాకు చెప్పుము, అనినన్ = అని విక్రమార్కుడు అడుగగా, వాఁడు = ఆ బ్రహ్మరాక్షసుడు, నివ్వెఱన్-అంది = అమితమైన ఆశ్చర్యము నొంది, నిజ = తన యొక్క, వృత్తాంత = పూర్వ జన్మ కథ యొక్క, స్మృతిన్ = జ్ఞాపకము చేత, నమ్రుఁడు-ఐ = వినయముతో వంగినవాడై.
తాత్పర్యము: ఆ భయంకర రూపాన్ని చూసి కూడా సాహసవంతుడైన విక్రమార్కుడు ఏ మాత్రం భయపడకుండా, కుతూహలంతో దాని దగ్గరకు వెళ్లాడు. "ఓయీ! ఇటువంటి ఘోరారణ్యంలో నువ్వు భూతానివై తిరగడానికి కారణం ఎవరు? నీవెవరివి? నీ కథ అంతా నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. సాధారణ మానవుడు తనను చూసి భయపడకుండా గంభీరంగా అడగడంతో ఆ బ్రాహ్మణరాక్షసుడు ఆశ్చర్యపోయి, తన పూర్వకథ గుర్తొచ్చి వినయంగా ఇలా చెప్పసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు విక్రమార్కుని ధైర్యాన్ని వర్ణించుటలో స్వభావోక్త్యలంకారము, ఆ రాక్షసుని ప్రతిస్పందనలో గుణోత్కర్ష ఛాయలు కలవు.

సమన్వయము: సాధారణంగా మనుషులను భయపెట్టే రాక్షసుడు, విక్రమార్కుని రాజసానికి నివ్వెఱపడి 'నమ్రుఁడై' (వినయవంతుడై) నిలబడడం ఇక్కడ వీర, అద్భుత రసాల కలయికను సూచిస్తుంది.

43. పద్యము (కందము)

క. ధరఁ గలపురాణమునివ్యా కరణంబుల శాస్త్రముల నిగమములఁ గవితం బరిణతుఁడ మాళవేంద్రుని పురోహితుఁడ జన్మ సంజ్ఞఁ బురుహూతుఁడన్

ఉపశీర్షికలు:

ప్రతిపదార్థము: ధరన్ = ఈ భూమిపై, కల = ఉన్నట్టి, పురాణ = అష్టాదశ పురాణముల యందును, ముని-వ్యాకరణంబులన్ = మునులు రచించిన వ్యాకరణ శాస్త్రముల యందును, శాస్త్రములన్ = ఇతర దర్శన శాస్త్రముల యందును, నిగమములన్ = వేదముల యందును, కవితన్ = కావ్య కవితా నిర్మాణము నందును, పరిణతుఁడన్ = చక్కని పాండిత్యము గలవాడను, మాళవ-ఇంద్రుని = మాళవ దేశాధినేత యొక్క, పురోహితుఁడన్ = కుల గురువును/పురోహితుడను, జన్మ = పుట్టుక చేత వచ్చిన, సంజ్ఞన్ = పేరు చేత, పురుహూతుఁడన్ = 'పురుహూతుడు' అను పేరు గలవాడను.

తాత్పర్యము: "మహాశయా! నేను పూర్వజన్మలో ఈ భూమిపై ఉన్న పురాణాలు, వ్యాకరణాలు, సమస్త శాస్త్రాలు, వేదాలు మరియు కవితా విద్యలలో గొప్ప పండితుడను. నేను మాళవ మహారాజు గారి ఆస్థాన పురోహితుడను; నా పేరు 'పురుహూతుడు'."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: ఒకప్పుడు వేదశాస్త్ర పండితుడై, రాజపురోహితుడైనవాడు నేడు రాక్షసుడిగా మారిన దీన స్థితిని కవి ఇక్కడ సహజంగా పరిచయం చేశారు.

44. పద్యము (గీతి)

గీ. అధిపుకొలువున నేఁ బరీక్షాధికారి నగుటఁ జేసియు నొకవిప్రుఁ డెగడి పుచ్చి యట్టికీడున నిర్జనం బైనయడవిఁ జచ్చి గతి లేక బ్రహ్మరాక్షసుఁడ నైతి.

ప్రతిపదార్థము: అధిపు = ఆ రాజు యొక్క, కొలువునన్ = ఆస్థానము నందు, నేన్ = నేను, పరీక్షా-అధికారిన్ = పండితులను పరీక్షించే అధికారిని, అగుటన్-చేసియున్ = అవ్వడం వల్ల, ఒక = ఒకానొక, విప్రున్ = పేద బ్రాహ్మణుడిని, ఎగడి-పుచ్చి = అవమానించి/ధిక్కరించి పంపివేసి, అట్టి = అటువంటి బ్రహ్మస్వ అపహరణ లేదా బ్రాహ్మణుడిని హింసించిన, కీడునన్ = పాపము వలన, నిర్జనము-అయిన = మనుషులు లేని పాడైన, అడవిన్ = ఈ అరణ్యములో, చచ్చి = మరణించి, గతి-లేక = ఉత్తమ గతులు లభించక, బ్రహ్మరాక్షసుఁడన్ = బ్రహ్మరాక్షసుడను, ఐతిన్ = అయ్యాను.

తాత్పర్యము: "రాజసభలో నేను పండితులను పరీక్షించే అధికారిగా ఉండేవాడిని. ఆ గర్వంతో ఒకనాడు ఒక విద్వత్ బ్రాహ్మణుడిని తక్కువ చేసి, అవమానించి సభ నుండి పంపివేశాను. ఆ బ్రాహ్మణ తిరస్కారమనే ఘోర పాపం చుట్టుకుని, ఈ నిర్జనారణ్యంలో చనిపోయి, సద్గతులు లేక ఇలా బ్రహ్మరాక్షసుడిగా పుట్టాను."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు కావ్యలింగాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: తాను బ్రహ్మరాక్షసుడిగా మారడానికి గల కారణాన్ని (బ్రాహ్మణుడిని అవమానించడం అనే పాపాన్ని) ఇక్కడ హేతువుతో సమర్థించడం వల్ల కావ్యలింగం కుదిరినది. పాండిత్య గర్వంతో ఇతరులను అవమానిస్తే వచ్చే దుర్గతిని ఈ పద్యం ప్రబోధిస్తుంది.

45. పద్యము (కందము)

క. ఈయెడ నే నుండఁగ నిదె వేయేఁడులు చనియెఁ గీడు విడువదు బలిమిన్ నీయట్టిపురుషరత్నం బీయలజడి వాపనోపు నీశ్వరుకరుణన్.

ప్రతిపదార్థము: ఈ-ఎడన్ = ఈ వింధ్యారణ్య ప్రదేశములో, నేను = నేను, ఉండఁగన్ = ఈ రూపములో జీవిస్తుండగా, ఇదె = ఇదిగో, వేయి = వెయ్యి, ఏడులు = సంవత్సరములు, చనియెన్ = గడచిపోయినవి, కీడు = నా ఈ శాప రూపమైన పాపము, బలిమిన్ = బలవంతముగా, విడువదు = నన్ను వదలడం లేదు, నీ-అట్టి = నీ వంటి, పురుష-రత్నంబు = పురుషశ్రేష్ఠుడు, ఈశ్వరు = ఆ పరమశివుని యొక్క, కరుణన్ = కృప వలన, ఈ = నా యొక్క, అలజడిన్ = కష్టమును/బాధను, వాపన్-ఓపున్ = పోగొట్టగలడు.

తాత్పర్యము: "నేను ఈ పాడుబడిన చోట ఇలా ఉండి ఇప్పటికి వెయ్యి సంవత్సరాలు గడిచాయి. అయినా నా కర్మ బలీయమైనది కావడం చేత ఈ రాక్షస రూపం నన్ను వదలడం లేదు. కానీ, ఇప్పుడు నిన్ను చూస్తుంటే, దేవుని దయ వల్ల నీ వంటి పురుషశ్రేష్ఠుడే నా ఈ ఘోర కష్టాన్ని తీర్చగలడని ఆశ కలుగుతోంది."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉత్ప్రేక్షాభాస లేదా ఆశావహ రూపకాలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి.

సమన్వయము: విక్రమార్కుని 'పురుషరత్నంబు' (మనుషులలో రత్నం వంటివాడు) అని సంబోధించడం అతని మహోన్నత శక్తిని, తేజస్సును రాక్షసుడు గుర్తించాడని తెలుపుతుంది.

46. పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

మ. నావుడు వానిదీనవచనంబులకుం గరుణార్ద్రచిత్తుఁ డై భూవరుఁడాత్మలోనఁ దలపోసి వినిశ్చయబుద్ధి నీయస ద్భావముఁ బాపనో పెడు నెవంబుగఁ జిత్తమునం తలంచి నా జీవము వేఁడినం గొఱఁత సేయక యిచ్చెద వేఁడు మియ్యెడన్.

ప్రతిపదార్థము: నావుడున్ = అని ఆ రాక్షసుడు పలుకగా, వాని = వాని యొక్క, దీన = జాలిగొలిపే, వచనంబులకున్ = మాటలకు, కరుణ-ఆర్ద్ర = దయ చేత కరిగిన, చిత్తుఁడు-ఐ = మనస్సు కలవాడై, భూవరుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఆత్మలోనన్ = తన మనస్సు నందు, తలపోసి = ఆలోచించి, వినిశ్చయ-బుద్ధిన్ = స్థిరమైన నిశ్చయముతో, నీ = నీ యొక్క,

అసత్-భావమున్ = ఈ చెడ్డ రాక్షస రూపాన్ని/స్థితిని, పాపన్-ఓపెడు = పోగొట్టగలిగే, ఎవంబుగన్ = ఉపాయముగా, చిత్తమునన్ = నీ మనస్సు నందు, తలంచి = యోచించి, నా = నా యొక్క, జీవము = ప్రాణమును, వేఁడినంన్ = అడిగినప్పటికీ, కొఱత-చేయక = వెనుకాడకుండా, ఇచ్చెదన్ = ఇచ్చివేస్తాను, ఈ-ఎడన్ = ఈ సమయమున, వేఁడుము = అడుగుము.

తాత్పర్యము: ఆ బ్రహ్మరాక్షసుడి దీనగాథ వినగానే విక్రమార్కుని మనస్సు దయతో కరిగిపోయింది. అతడు కాసేపు ఆలోచించి, స్థిర నిశ్చయంతో ఇలా అన్నాడు: "ఓయీ! నీ ఈ రాక్షస రూపాన్ని, బాధను పోగొట్టడానికి నా ప్రాణాలు అవసరమైనా సరే, ఏ మాత్రం వెనుకాడకుండా ఇప్పుడే ఇచ్చేస్తాను. నీ శాపం ఎలా పోతుందో ఆ ఉపాయం ఆలోచించి నన్ను కోరుకో!"

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు విక్రమార్కుని పరమార్థ త్యాగ బుద్ధిని వర్ణించుటలో ఉదాత్తాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: అపరిచితమైన ఒక రాక్షసుడి కష్టం తీర్చడానికి సాక్షాత్తు తన ప్రాణాలనైనా ఇస్తానని రాజు పలకడం అతని అసమాన త్యాగశీలతను, వీర-దయా గుణాలను పరాకాష్ఠకు తీసుకెళ్లింది.

47. పద్యము (చంపకమాల)

చ. అనవుడు వాఁడు సంతసము నచ్చెరువుం గడుఁ బిచ్చలింపఁగా
మనమునఁ బొంగి పాపము క్రమంబునఁ బాయఁగ గంగలోన వి
పునిఁద్రగ గాచి కైకొనిన పుణ్యము నీకడఁ గల్గఁబోలు
పెనయఁగ ము క్తిమార్గమున నేగేద నాఫల మిమ్ము నావుడున్.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = అని విక్రమార్కుడు అభయమివ్వగా, వాఁడు = ఆ బ్రహ్మరాక్షసుడు, సంతసమున్ = సంతోషమును, అచ్చెరువున్ = ఆశ్చర్యమును, కడున్ = మిక్కిలి, పిచ్చలింపఁగాన్ = అతిశయించగా, మనమునన్ = మనస్సులో, పొంగి = ఉప్పొంగిపోయి, పాపము = నా పాపము, క్రమంబునన్ = పద్ధతి ప్రకారం, పాయఁగన్ = తొలగిపోయేలా, గంగలోనన్ = గంగానదిలో, విప్రునిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడిని, తగన్ = చక్కగా, కాచి = (మొసలి నుండి) రక్షించి, కైకొనిన = నువ్వు పొందిన, పుణ్యము = సత్ఫలము, నీ-కడన్ = నీ దగ్గర, కల్గన్-బోలు = ఉన్నట్లు ఉన్నది, పెనయఁగన్ = లభించేలా, ముక్తి-మార్గమునన్ = మోక్ష మార్గము నందు, ఏగెదన్ = నేను వెళ్ళిపోతాను, ఆ-ఫలము = ఆ పుణ్య ఫలాన్ని, ఇమ్ము = నాకు ధారబోయుము, నావుడున్ = అని అడుగగా.

తాత్పర్యము: రాజు మాటలకు ఆ రాక్షసుడు అమితమైన ఆశ్చర్యానందాలతో ఉప్పొంగిపోయాడు. అతడు "మహారాజా! నా పాపాలు తొలగిపోవడానికి నీ ప్రాణాలు అవసరం లేదు. ఈరోజే నువ్వు గంగానదిలో ఒక బ్రాహ్మణుడిని మొసలి బారి నుండి కాపాడి ఒక గొప్ప పుణ్యాన్ని (దివ్య విమాన ఫలాన్ని) సంపాదించావు కదా! నేను ముక్తి మార్గాన ఉత్తమ లోకాలకు వెళ్లడానికి ఆ పుణ్యఫలాన్ని నాకు ఇవ్వు చాలు" అని వేడుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు కావ్యలింగాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: రాక్షసుడి ముక్తికి కారణం విక్రమార్కుడు సంపాదించిన గంగానది విప్ర రక్షణ పుణ్యమే అని ఇక్కడ హేతుబద్ధంగా నిరూపించడం వల్ల కావ్యలింగం చక్కగా సమన్వయమైనది. కథా సూత్రం ఇక్కడ ముడిపడింది.

48. పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. బ్రహ్మరక్షణమునఁ బడసిన సుకృతంబు బ్రహ్మరక్షకుండు భక్తి నొసఁగ బ్రహ్మరాక్షసుండు బ్రహ్మమీఱినపర బ్రహ్మపదముఁ జేరి భవ్యుఁ డయ్యె

ప్రతిపదార్థము: బ్రహ్మ-రక్షణమునన్ = బ్రాహ్మణుడిని రక్షించడం ద్వారా, పడసిన = పొందిన, సుకృతంబు = పుణ్యమును, బ్రహ్మ-రక్షకుండు = ఆ బ్రాహ్మణుల రక్షకుడైన విక్రమార్కుడు, భక్తిన్ = ప్రీతితో/దయతో, ఒసఁగన్ = ధారబోయగా, బ్రహ్మరాక్షసుండు = ఆ బ్రహ్మరాక్షసుడు, బ్రహ్మ = సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మ దేవుని స్థానాన్ని కూడా, మీఱిన = దాటిపోయిన, పరబ్రహ్మ-పదమున్ = శాశ్వతమైన ఆ పరబ్రహ్మ స్థానాన్ని (మోక్షాన్ని), చేరి = పొంది, భవ్యుఁడు = పవిత్రుడు/ధన్యుడు, అయ్యెన్ = ఆయెను.

తాత్పర్యము: బ్రాహ్మణుడిని కాపాడడం వల్ల తనకు దక్కిన ఆ మహత్పుణ్యాన్ని, బ్రాహ్మణరక్షకుడైన విక్రమార్కుడు సంతోషంతో ఆ రాక్షసునికి ధారబోశాడు. ఆ పుణ్యప్రభావం వల్ల ఆ బ్రహ్మరాక్షసుడు వెంటనే రాక్షస తత్వాన్ని వీడి, బ్రహ్మలోకాన్ని సైతం మించిన శాశ్వత పరబ్రహ్మ పదాన్ని (మోక్షాన్ని) పొంది ధన్యుడయ్యాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు లాటానుప్రాస లేదా వృత్యనుప్రాసాలంకారము (శబ్దాలంకారము) అత్యద్భుతంగా కుదిరినది.

సమన్వయము: 'బ్రహ్మ' అనే పదాన్ని వేర్వేరు అర్థచ్ఛాయలతో (బ్రహ్మరక్షణమున, బ్రహ్మరక్షకుండు, బ్రహ్మరాక్షసుండు, పరబ్రహ్మపదము) పదే పదే వాడడం వల్ల పద్యానికి అద్భుతమైన శ్రవణ సుభగత్వం, పవిత్రత చేకూరాయి. ఒకరి పుణ్యంతో మరొకరికి ముక్తి లభించడం ఇందలి విశేషం.

49. పద్యము (కందము)

క. నిష్పాపదేహుఁ డై గతి నిష్పన్నం బైన నెగసి నెలఁతలు గొలువం బుష్పాయుధసముఁ డై మణి పుష్పకమున నుండి మ్రొక్కి పోయె దివికిన్

ప్రతిపదార్థము: నిష్పాప = పాపములు లేని, దేహుఁడు-ఐ = పవిత్రమైన దివ్య శరీరాన్ని పొందినవాడై, గతి = ఉత్తమ గతి/మోక్షము, నిష్పన్నంబు = సిద్ధించినది, ఐనన్ = అవ్వడముతో, నెగసి = ఆకాశమునకు ఎగిరి, నెలఁతలు = అప్సరసలు, కొలువన్ = సేవలు చేస్తుండగా, పుష్ప-ఆయుధ = మన్మథునితో, సముఁడు-ఐ = సమానమైన అందము కలవాడై, మణి-పుష్పకమునన్ = మణులు పొదిగిన ఆ దివ్య విమానము (పుష్పక విమానము) నందు, ఉండి = కూర్చొని, మ్రొక్కి = విక్రమార్కునికి కృతజ్ఞతతో నమస్కరించి, దివికిన్ = స్వర్గలోకమునకు/ఉత్తమ లోకమునకు, పోయెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు పుణ్యం ఇవ్వగానే ఆ బ్రాహ్మణుడు పాపాలు తొలగి పరిశుద్ధుడయ్యాడు. అతనికి ఉత్తమగతి ప్రాప్తించింది. వెంటనే అతడు వికృత రూపాన్ని వీడి, మన్మథుని వంటి సుందర రూపాన్ని దాల్చాడు. ఆకాశం నుండి వచ్చిన

మణిమయ పుష్పక విమానంలో అధిరోహించి, అప్సరసలు తనకు సేవలు చేస్తుండగా, కింద ఉన్న విక్రమార్కుడికి భక్తితో నమస్కరించి దివ్యలోకాలకు వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము (పుష్పాయుధసముఁడై) మరియు యమక/అనుప్రాస ఛాయలు (నిష్పాప, నిష్పన్న, పుష్పాయుధ, పుష్పకము) కలవు.

సమన్వయము: రాక్షసుడి రూపాన్ని మన్మథునితో పోల్చడం వల్ల ఉపమ చక్కగా కుదిరినది. విక్రమార్కుని త్యాగగుణం ఒక జీవుడికి శాపవిమోచనాన్ని, దైవత్వాన్ని ప్రసాదించిందని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా ముగించారు.

50. వచనము

వ. ఇ ట్లతం డరిగిన తదనంతరంబ

ప్రతిపదార్థము: ఇట్లు = ఈ ప్రకారముగా, అతండు = ఆ బ్రాహ్మణుడు (శాపా విముక్తుడైనవాడు), అరిగిన = వెళ్ళిపోయిన, తదరింతరము-అ = ఆ తర్వాత వెంటనే.

తాత్పర్యము: ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ విధంగా దివ్యలోకాలకు వెళ్ళిపోయిన తర్వాత...

విశేషాలు: కథను ముగించి, సింహాసనం వద్ద ఉన్న భోజరాజు వద్దకు కథా సూత్రాన్ని మళ్లీ తీసుకువచ్చే చిన్న అనుసంధాన వచన భాగమిది.

51. పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. ధాత్రీపాలక శేఖరుండు నటఁ దత్కార్యంబు సంధిల్లఁగాఁ జిత్రం బంది విదేశపర్యటన మీక్షింపంగ నాకున్ జగ న్మైత్రీకారణ మయ్యె నంచు మది నానందించుచు న్గూఢచా రిత్రుండై మగిడె న్యశంబు దిశలక రెట్టింప నుజ్జేనికిన్.

ప్రతిపదార్థము: ధాత్రీపాలక-శేఖరుండున్ = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, అటన్ = ఆ వింధ్యారణ్యము నందు, తత్-కార్యంబు = ఆ బ్రాహ్మరాక్షసుని శాపవిమోచనమనెడి పని, సంధిల్లఁగాన్ = నెరవేరగా, చిత్రంబు-అంది = ఆశ్చర్యము నొంది, నాకున్ = నాకు, విదేశ-పర్యటనము = ఈ దేశాటనము చేయుట, ఈక్షింపంగన్ = యోచించి చూడగా, జగత్-మైత్రీ = లోకముతో స్నేహమునకు/లోకోపకారమునకు, కారణము = హేతువు, అయ్యెన్ = అయినది, అంచున్ = అంటూ, మదిన్ = తన మనస్సు నందు, ఆనందించుచున్ = సంతోషిస్తూ, గూఢ-చరిత్రుండు-ఐ = రహస్యమైన నడవడిక గలవాడై (ఎవరికీ తెలియని యోగి వేషమున), యశంబు = తన కీర్తి, దిశలకన్ = అన్ని దిక్కుల యందును, రెట్టింపన్ = రెండింతలు అయ్యేలా, ఉజ్జేనికిన్ = తన రాజధానియైన ఉజ్జయిని నగరమునకు, మగిడెన్ = తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము: రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు ఆ విధంగా అడవిలో బ్రాహ్మరాక్షసునికి విముక్తి కలిగించినందుకు ఎంతో ఆశ్చర్యపడ్డాడు. "నా ఈ దేశాటనం కేవలం వినోదం కోసం కాదు; లోకానికి ఉపకారం చేయడానికి, ఆర్తులను ఆదుకోవడానికి దైవమే నన్ను నడిపిస్తున్నాడు" అని మనస్సులో సంతోషించాడు. తన యోగి వేషాన్ని ఎవరికీ తెలియకుండా గుప్తంగా ఉంచుతూ, తన కీర్తి నలుదిక్కులా రెట్టింపు అయ్యేలా అతడు మళ్లీ తన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము మరియు కావ్యలింగాలంకారము కలవు.

సమన్వయము: తాను చేసిన దేశాటన లోకోపకారానికి (జగన్మైత్రికి) కారణమైందని విక్రమార్కుడు భావించడాన్ని కవి ఇక్కడ ఉదాత్తంగా వర్ణించారు. కథ ముగింపుకు, రాజు యొక్క కీర్తి విస్తరణకు ఈ పద్యం చక్కని ముగింపునిచ్చింది.

52. పద్యము (కందము)

క. కావున నీకిగుణములు లే వీజన్మమున నెక్కలే వీ వనిన భావం బెడలఁగ ధారా భూవల్లభుఁ డంత నంతిపురమున కరిగెన్.

ప్రతిపదార్థము: కావునన్ = అందువలన, ఈ-గుణములు = ఇటువంటి అసాధారణ త్యాగ సాహస గుణములు, నీకున్ = (ఓ భోజరాజా!) నీకు, లేవు = లేవు, ఈ-జన్మమునన్ = ఈ పుట్టుకతో, ఈవు = నీవు, ఎక్కలేవు = (ఈ సింహాసనాన్ని) అధిరోహించలేవు, అనినన్ = అని ఆ పదుమూడవ బొమ్మ పలుకగా, ధారా-భూవల్లభుఁడు = ధారా నగర ప్రభువైన ఆ భోజరాజు, అంతన్ = అప్పుడు, భావము = తన ఉత్సాహము/ఆశ, ఎడలఁగన్ = తొలగిపోగా/నిరాశ చెందుతూ, అంతిపురమునకున్ = అంతఃపురమునకు, అరిగెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! విక్రమార్కుని వంటి త్యాగశీలత, సాహసము నీకు లేవు. కాబట్టి ఈ జన్మలో నీవు ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కలేవు; నీ ప్రయత్నాన్ని విరమించుకో" అని ఆ పదుమూడవ సాలభంజిక పలికింది. ఆ మాటలకు భోజరాజు నిరాశ చెంది, సింహాసన మెక్కాలనే పట్టుదల సడలి, తన అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉల్లేఖాలంకార ఛాయలు మరియు కథా ముగింపు సంబంధిత స్వభావోక్తి కలవు.

సమన్వయము: పదుమూడవ బొమ్మ కథ ఇక్కడితో ముగిసింది. భోజరాజు నిరాశను, బొమ్మ యొక్క స్పష్టమైన తీర్పును కవి ఎంతో నాటకీయంగా చిత్రించారు.

53. వచనము - [పదునాల్గవబొమ్మ కథ ప్రారంభము]

వ. మఱియును గతిపయదినంబులు చనివ.

ప్రతిపదార్థము: మఱియును = ఆ తర్వాత, గతిపయ-దినంబులు = కొన్ని రోజులు, చనినన్ = గడచిపోగా.

తాత్పర్యము: అటుపిమ్మట మరికొన్ని రోజులు గడచిన తర్వాత...

విశేషాలు: ఇది ఒక కథ ముగిసి, మరొక కొత్త కథ ప్రారంభమవడానికి ఉపయోగించే లఘు కాలవాచక వచన భాగము.

54. పద్యము (కందము)

క. కదలనివిల్లును గాలిం బొదలెడు నారియును నిద్రవోయెడుశరముం బదనుఁడు జడముడియుంగల ముదిజోదున్మోదలి వేల్పుముదమునఁ దలఁతున్

జడముడియున్ = జటల యొక్క ముడిని, కల = కలిగియున్న, ముది = సనాతనుడైన/వృద్ధుడైన, జోదున్ = ఆ వీరుడిని (పరమశివుని), మొదలి-వేల్పున్ = ఆదిదేవుడిని, ముదమునన్ = ఎంతో సంతోషముతో, తలఁతున్ = నా మనస్సులో ధ్యానింతును.

తాత్పర్యము: కదలని మేరు పర్వతాన్ని విల్లుగాను, శ్వాస వంటి గాలి కదలికలతో ఒప్పు వాసుకి సర్పమును అల్లెతాడుగాను, విష్ణు స్వరూపమైన బాణాన్ని కలిగియుండి, తలపై జటల ముడితో శోభల్లే సనాతన వీరుడైన ఆ ఆదిదేవుడిని (పరమశివుడిని) నేను మనస్సులో ఎంతో సంతోషంతో ధ్యానిస్తున్నాను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము మరియు శివుని వీరరూప రూపకాలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి.

సమన్వయము: తదుపరి కథా ప్రారంభానికి ముందు కవి శివుని సనాతన వీరత్వాన్ని (త్రిపురాసుర సంహార నేపథ్యాన్ని) కీర్తించారు. మేరుధన్వుడైన శివుడిని 'ముదిజోదు' (ముసలి వీరుడు లేదా సనాతన యోధుడు) అని సంబోధించడం కవి గోపరాజు గారి విశిష్ట ప్రయోగ శైలికి నిదర్శనం.

55. పద్యము (కందము)

క. అని భోజుఁడొక్కవేళం గనకాంబర భూషణములు గడు బెడ(గడరం జని సింహాసన మెక్క' గఁ గని పదునాలుగవబొమ్మ కలకలఁ పలికెజ్

ప్రతిపదార్థము: అని = ఆ ప్రకారముగా ఈశ్వరుని ధ్యానించి, భోజుఁడు = భోజ మహారాజు, ఒక్క-వేళన్ = ఒకానొక శుభ ముహూర్తము నందు, కనక-అంబర = బంగారు వస్త్రములను, భూషణములు = అలంకారములను, గడున్ = మిక్కిలి, బెడఁగు = అందము, అడరన్ = అతిశయించేలా ధరించి, చని = వెళ్ళి, సింహాసనము = ఆ విక్రమార్కుని గద్దింటిని, ఎక్కఁగన్ = అధిరోహించబోగా, కని = చూచి, పదునాలుగవ-బొమ్మ = పదునాల్గవ సాలభంజిక, కలకలన్ = నవ్వుతూ/స్పష్టముగా, పలికెన్ = మాట్లాడెను.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా శివుడిని ధ్యానించి, భోజరాజు మరియొక శుభదినమున బంగారు వస్త్రాలు, విలువైన ఆభరణాలు ధరించి, ఎంతో అలంకార శోభతుడై సింహాసనం ఎక్కడానికి వచ్చాడు. అది చూసి, ఆ గద్దెకున్న పదునాల్గవ బొమ్మ కలకలమని నవ్వుతూ ఇలా పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: భోజరాజు కొత్త ఉత్సాహంతో సింహాసనం ఎక్కడానికి రావడం, పదునాల్గవ బొమ్మ అతడిని వారించడం అనే కథా పద్ధతిని కవి ఇక్కడ రమణీయంగా ఆవిష్కరించారు. 'కలకలఁ పలికెజ్' అనడంలో బొమ్మ యొక్క చమత్కార ధోరణి వ్యక్తమవుతోంది.

56. పద్యము (కందము)

క. ఓనరనాయక చెల్లని పూనిక లవి నేఱపనేల భువి నుజ్జయినీ మానవనాథుని కెనయగు దానగుణము లేక యెక్కఁ తరమే నీకున్

ప్రతిపదార్థము: ఓ-నరనాయక = ఓ భోజరాజా!, చెల్లని = (నీకు) సాధ్యము కాని/అర్హత లేని, పూనికలు = పట్టుదలను/ప్రయత్నములను, అవి = వాటిని, నేఱపన్-ఏల = ప్రదర్శించడం ఎందుకు, భువిన్ = ఈ భూమిపై, ఉజ్జయినీ = ఉజ్జయిని నగరమునకు, మానవ-నాథునికిన్ = ప్రభువైన ఆ విక్రమార్కునికి, ఎన-అగు = సమానమైన, దాన-గుణము = దాతృత్వము, లేక = లేకుండా, నీకున్ = నీకు, ఎక్కన్ = (ఈ గద్దెను అధిరోహించుట), తరమే = శక్యమా (కాదు).

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! నీకు అర్హత లేని పనుల కోసం ఇలా వృథాగా పట్టుబట్టడం ఎందుకు? ఈ భూమండలంలో ఉజ్జయిని నగర ప్రభువైన ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు సాటివచ్చే దానగుణం నీలో లేకుండా, ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కడం నీ వల్ల అవుతుందా?" అని బొమ్మ ప్రశ్నించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు వ్యతిరేకాలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి.

సమన్వయము: విక్రమార్కునితో పోలిస్తే భోజరాజు దానగుణంలో సరిపోడని బొమ్మ నిక్కచ్చిగా చెప్పడం ద్వారా కావ్య నాయకుడైన విక్రమార్కుని మహోన్నత దాతృత్వాన్ని కవి ఇక్కడ ధ్వనింపజేశారు.

57. పద్యము (కందము)

క. నావుడు నాతని వితరణ మే వెరవున నెచట నొదవె నేఱిఁగింపు మనక భావజ్ఞులు మనమున సం భావింపఁగ నిట్లు సాలభంజిక పలికెన్

ప్రతిపదార్థము: నావుడున్ = అని ఆ బొమ్మ పలుకగా, భోజరాజు = ఆ భోజ మహారాజు, ఆతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, వితరణము = దానగుణ విశేషము, ఏ-వెరవునన్ = ఏ విధముగా, ఎచటన్ = ఏ ప్రదేశము నందు, ఒదవెన్ = ప్రకాశించినదో, ఎఱిఁగింపుము = నాకు చెప్పుము, అనక = అని అడుగగా, భావజ్ఞులు = హృదయ మెరిగిన పండితులు/సభాసదులు, మనమునన్ = తమ మనస్సులలో, సంభావింపఁగన్ = మెచ్చుకునేలా, సాలభంజిక = ఆ బొమ్మ, ఇట్లు = ఈ విధముగా, పలికెన్ = చెప్పసాగెను.

తాత్పర్యము: బొమ్మ మాటలు విన్న భోజరాజు "అట్లయినచో ఆ విక్రమార్కుని దాతృత్వం ఎలాంటిదో, అది ఎక్కడ, ఎలా వ్యక్తమయిందో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. సభలోని పండితులందరూ మనస్సులో ఆనందించేలా ఆ బొమ్మ విక్రమార్కుని కథను ఈ విధంగా చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: ప్రతి కథా ప్రారంభంలోనూ శ్రోత అయిన భోజరాజు కుతూహలాన్ని, బొమ్మ యొక్క కథావివరణా నైపుణ్యాన్ని కవి ఎంతో క్రమబద్ధంగా, ఆసక్తికరంగా నడిపించారు.

58. పద్యము (కందము)

క. ఆయవనీపతి కీర్తి స్థేయుఁడు పరనృపకులావిధేయుఁడు ధృతిగాం గేయుఁడు వితరణగుణరా ధేయుఁడు జవసత్వవైనతేయుఁడు చుమ్మీ

ప్రతిపదార్థము: ఆ-అవనీపతి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, కీర్తి = యశస్సు నందు, స్థేయుఁడు = స్థిరమైనవాడును (గొప్ప కీర్తి ప్రతిష్ఠలు గలవాడును), పర-నృప-కుల = శత్రు రాజుల సమూహమునకు, అవిధేయుఁడు = లొంగనివాడును, ధృతి = ధైర్యము నందు, గాంగేయుఁడు = భీష్ముని వంటివాడును, వితరణ-గుణ = దానగుణము నందు, రాధేయుఁడు = కర్ణుని వంటివాడును, జవ = వేగము, సత్వ = బలము నందు, వైనతేయుఁడు = గరుత్మంతుని వంటివాడు, చుమ్మీ = సుమా!.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! ఆ విక్రమార్క మహారాజు స్థిరమైన కీర్తి కలవాడు; శత్రురాజులకెవ్వరికీ లొంగని మహావీరుడు; ధైర్యంలో భీష్ముడి వంటివాడు; దానగుణంలో సూర్యపుత్రుడైన కర్ణుడి వంటివాడు; వేగంలో, బలంలో గరుత్మంతుడి వంటివాడు సుమా!" అని బొమ్మ వర్ణించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము (ధృతిగాంగేయుఁడు, వితరణగుణరాధేయుఁడు, జవసత్వవైనతేయుఁడు) స్పష్టముగా ఉన్నది.

సమన్వయము: విక్రమార్కుని ధైర్యాన్ని భీష్మునితోను, దానాన్ని కర్ణునితోను, వేగాన్ని గరుడునితోను పోల్చడం ద్వారా కవి కావ్యనాయకుడిని పురాణ పురుషులతో సమానునిగా కీర్తించారు. ఇందలి అనుప్రాస శైలి పద్య సౌందర్యాన్ని పెంచింది.

59. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. పార్థివుఁ డొక్కనా డువనీభారము మంత్రికి నప్పగించి ధ ర్మార్థము మేన నించుక ప్రయాసము దోఁపఁ జరింపకుండిన వ్యర్థము జీవనం బని నయంబున వెల్వడి యోగిBeషి యై తీర్థములుం బురంబులు విదేశములుం దగ సంచరించుచున్

ప్రతిపదార్థము: పార్థివుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఒక్క-నాఁడు = ఒకానొక రోజున, అవనీ-భారము = రాజ్యపాలన అను భారాన్ని, మంత్రికిన్ = (భట్టి అనే) తన మంత్రికి, అప్పగించి = అప్పజెప్పి, ధర్మ-అర్థము = ధర్మ కార్యముల కొరకై, మేనన్ = తన శరీరము నందు, ఇంచుక = కొద్దిగానైనా, ప్రయాసము = కష్టము, తోఁపన్ = తెలిసేలా, చరింపక-ఉండినన్ = దేశాటన చేయకుండా ఒకే చోట ఉండిపోతే, జీవనంబు = ఈ మానవ జీవితము, వ్యర్థము = వృథా, అని = అంటూ, నయంబునన్ = నీతితో/ఉత్సాహముతో, వెల్వడి = నగరం నుండి బయటకు వచ్చి, యోగి-వేషి-ఐ = సన్యాసి వేషము ధరించినవాడై, తీర్థములున్ = పుణ్యనదులను, పురంబులున్ = పట్టణములను, విదేశములున్ = ఇతర దేశములను, తగన్ = చక్కగా, సంచరించుచున్ = చుట్టివస్తూ.

తాత్పర్యము: "ఒకనాడు ఆ విక్రమార్కుడు తన రాజ్యపాలనా భారాన్ని సమర్థుడైన మంత్రికి అప్పగించాడు. 'శరీరానికి కొంచెమైనా శ్రమ తెలియకుండా, దేశసంచారం చేసి ధర్మార్థాలను తెలుసుకోకుండా ఒకే చోట ఉండిపోతే ఈ రాజజీవితం వృథా' అని భావించాడు. అందుకే అతడు యోగి వేషం ధరించి, పుణ్యక్షేత్రాలు, నగరాలు, ఇతర దేశాలు తిరగడానికి బయలుదేరాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: విక్రమార్కుని నిరంతర కార్యదీక్షను, భోగ లాలసత లేని ఉత్తమ రాజర్షి తత్వాన్ని కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో యథార్థంగా, ఆదర్శవంతంగా చిత్రించారు.

60. పద్యము (కందము)

క. అగణిత సౌధోజ్జ్వలరుచి గగనస్థలి యభ్రగంగగతి నమరంగా నగపక్షవై రినగరము నగియెడుగతి నున్న యొక్కనగరము గనియెన్

ప్రతిపదార్థము: అగణిత = లెక్కింపలేనన్ని, సౌధ = మేడల యొక్క, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశవంతమైన, రుచి = కాంతి, గగన-స్థలిన్ = ఆకాశ వీధి యందు, అభ్రగంగ-గతిన్ = ఆకాశ గంగ (క్షీరనది) ప్రవహించు విధముగా, అమరంగాన్ = శోభిస్తుండగా, నగ-పక్ష-వైరి = కొండల రెక్కలను నరికిన దేవేంద్రుని యొక్క, నగరమున్ = అమరావతి నగరమును, నగియెడు-గతిన్ = పరిహసించు/అపహసించు విధముగా, ఉన్న = ఉన్నట్టి, యొక్క = ఒకానొక, నగిరమున్ = పెద్ద నగరమును, కనియెన్ = (విక్రమార్కుడు) చూచెను.

తాత్పర్యము: అలా తిరుగుతూ విక్రమార్కుడు ఒక అద్భుతమైన నగరాన్ని చూశాడు. ఆ నగరంలో లెక్కింపలేనన్ని తెల్లని మేడలు ఉన్నాయి. ఆ మేడల కాంతులు ఆకాశంలో ప్రవహించే ఆకాశగంగలా ప్రకాశిస్తున్నాయి. ఆ వైభవాన్ని చూస్తే, సాక్షాత్తు దేవేంద్రుని రాజధానియైన అమరావతిని సైతం వెక్కిరిస్తున్నట్లు (దానికంటే ఎంతో గొప్పగా) ఆ నగరము ఒప్పుచున్నది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (నగియెడుగతినున్న) మరియు ఉపమాలంకార ఛాయలు (అభ్రగంగగతి) కలవు.

సమన్వయము: తెల్లని మేడల కాంతులను ఆకాశగంగతో పోల్చడం, ఆ నగరం ఇంద్రుని అమరావతిని చూసి నవ్వుతోందా (అంతకంటే అందంగా ఉందా) అని ఉత్ప్రేక్షించడం వల్ల నగర వర్ణన అత్యంత రమణీయంగా కుదిరింది. 'నగరము' అనగా పెద్ద పట్టణము అని అర్థము.

61. పద్యము (కందము)

క. ఆనగరముచేరువ ను ద్యానవనాంతరమునందు నలరెడునదిలో స్నానంబుచేసి సిద్ధ స్థానం బగు నచటిగుడికిఁ జని సంప్రీతిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-నగరము-చేరువన్ = ఆ పట్టణము యొక్క సమీపము నందు, ఉద్యానవన-అంతరమునందున్ = తోటల మధ్య భాగములో, అలరెడు = ప్రకాశించుచున్న, నదిలోన్ = నదీ జలములలో, స్నానంబు-చేసి = స్నానమాచరించి, సంప్రీతిన్ = ఎంతో సంతోషముతో/భక్తితో, సిద్ధ = సిద్ధులకు నిలయమైన, స్థానంబు = పవిత్ర క్షేత్రము, అగు = ఐనట్టి, అచటి = అక్కడ ఉన్న, గుడికిన్ = దేవాలయమునకు, చని = వెళ్ళి.

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఆ నగరానికి సమీపంలో, అందమైన తోటల మధ్య ప్రవహిస్తున్న నదిలో స్నానం చేశాడు. అనంతరం పరిశుద్ధుడైన అతడు, ఎంతో భక్తిశ్రద్ధలతో సిద్ధులకు నిలయమైన పవిత్ర క్షేత్రంగా విరాజిల్లుతున్న అక్కడి దేవాలయానికి వెళ్లాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: పుణ్యక్షేత్ర దర్శనానికి ముందు నదీస్నానం చేయడం, పవిత్ర దేవాలయాలను ఆశ్రయించడం అనే విక్రమార్కుని సదాచార నిరతిని కవి ఇక్కడ సహజ సిద్ధంగా వర్ణించారు.

62. పద్యము (కందము)

క. అంబురుహంబులు దనహ స్తాంబురుహంబులఁ దెమల్చి యతిధీరుండై త్ర్యంబకునిదేవి యగు జగ దంబకు నంబికకు భక్తి నర్చన 'లిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము: అతి-ధీరుండు-ఐ = మిక్కిలి ధైర్యశాలియైన ఆ విక్రమార్కుడు, అంబురుహంబులు = తామర పూలను, తన = తన యొక్క, హస్త-అంబురుహంబులన్ = పద్మముల వంటి చేతులతో, తెమల్చి = కోసి/కోసుకొని వచ్చి, త్రయంబకుని = ముక్కంటియైన పరమశివుని యొక్క, దేవి = అర్ధాంగి, అగు = ఐనట్టి, జగత్-అంబకున్ = లోకమాతయైన, అంబికకున్ = పార్వతీదేవికి, భక్తిన్ = నిశ్చలమైన భక్తితో, అర్చనలు = పూజా విధులు, ఇచ్చెన్ = సమర్పించెను.

తాత్పర్యము: మహా ధీరుడైన విక్రమార్కుడు తన పద్మాల్లాంటి చేతులతో తామరపూలను కోసుకువచ్చాడు. ఆ పూలతో ముక్కంటి భార్య, జగన్మాత అయిన పార్వతీదేవికి (అంబికకు) పరమ భక్తితో అర్చనలు చేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు హస్తాంబురుహంబులన్ (పద్మముల వంటి చేతులు) అను చోట రూపకాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: హస్తములను అంబురుహము (పద్మము) తో అభేదంగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం సిద్ధించినది. రాజ్యాధినేతయైన రాజు స్వయంగా పూలు కోసి దేవిని అర్చించడం అతనిలోని అనన్య భక్తిభావాన్ని, వినమ్రతను చాటుతోంది.

63. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఆకడ మున్న చండికకు నర్చన లిచ్చుచుఁ గొల్చియున్నయ స్తోకతపః ప్రసిద్ధుఁ డవధూతుఁడు చూచి యుదారమూర్తి నీ వీకడ కేల వచ్చి తను డేను విదేశిఁ బరిభ్రమించుచున్ మీకృపఁగోరి తీర్థములు మెట్టుచు నిక్కడ కేగుదెంచితిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-కడన్ = ఆ దేవాలయ ప్రదేశములో, మున్న = ఇదివరకే/ముందు నుండే, చండికకున్ = ఆ చండీదేవికి, అర్చనలు = పూజలు, ఇచ్చుచున్ = సమర్పిస్తూ, కొల్చి-ఉన్న = సేవించుచున్న, అస్తోక = తక్కువకాని (గొప్ప), తపః = తపస్సు చేత, ప్రసిద్ధుఁడు = కీర్తి గడించినవాడైన, అవధూతుఁడు = ఒక సిద్ధ యోగి, చూచి = (విక్రమార్కుని) వీక్షించి, ఉదార-మూర్తి = ఓ శ్రేష్ఠమైన రూపము గలవాడా!, నీవు = నీవు, ఈ-కడకున్ = ఈ ప్రదేశమునకు, ఏల-వచ్చితివి = ఎందుకు వచ్చావు, అనుడున్ = అని అడుగగా, ఏను = నేను, విదేశిన్ = పరదేశిని, పరిభ్రమించుచున్ = దేశాటన చేయుచున్నవాడనై, మీ-కృపన్ = మీ వంటి పెద్దల కరుణను, కోరి = ఆశించి, తీర్థములు = పుణ్యక్షేత్రములను, మెట్టుచున్ = సందర్శిస్తూ, ఇక్కడకున్ = ఈ స్థానమునకు, ఏగుదెంచితిన్ = వచ్చితిని, (అని రాజు పలికెను).

తాత్పర్యము: ఆ ఆలయంలో ఇదివరకే చండీదేవిని అర్చిస్తూ, గొప్ప తపస్సుతో ప్రసిద్ధి చెందిన ఒక సిద్ధయోగి (అవధూత) ఉన్నాడు. ఆయన విక్రమార్కుని రాజసమైన దివ్యరూపాన్ని చూసి "ఓ ఉదారమూర్తీ! నువ్వు ఎవరు? ఇక్కడికి ఎందుకు

వచ్చావు?" అని అడిగాడు. అందుకు రాజు "స్వామీ! నేను ఒక పరదేశిని. దేశాటన చేస్తూ, మీ వంటి మహాత్ముల కృపను ఆశించి, పుణ్యక్షేత్రాలు దర్శిస్తూ ఇక్కడికి వచ్చాను" అని బదులిచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: సిద్ధయోగికి, యోగి వేషంలో ఉన్న విక్రమార్కునికి మధ్య జరిగిన సంభాషణను కవి ఎంతో సహజంగా, గౌరవప్రదమైన శైలిలో వర్ణించారు.

64. పద్యము (కందము)

క. అనవుఁడు నాతఁడు నవ్వుచు, ననుమానములేదు విక్రమార్కుఁడ వగుటం గని యెఱుఁగుదుఁ బూర్వంబున
ననుమూఢునిజేసి మొఱఁగనాయంబగునే.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = అని విక్రమార్కుడు పలుకగా, ఆతఁడు = ఆ సిద్ధయోగి, నవ్వుచున్ = చిరునవ్వు చిందిస్తూ, అనుమానము-లేదు = ఏ విధమైన సందేహము లేదు, నీవు = నీవు, విక్రమార్కుఁడవు = విక్రమార్క మహారాజువు, అగుటన్ = అవ్వడం, కని = (నా తపోదృష్టితో) చూసి, ఎఱుఁగుదున్ = తెలుసుకున్నాను, పూర్వంబునన్ = ఇంతకుముందు కూడా (నిన్ను ఎరుగుదును), ననున్ = నన్ను, మూఢుని-జేసి = తెలియని వానిని చేసి, మొఱఁగన్ = మోసగించుట/దాచడం, న్యాయంబు = ధర్మము, అగునే = అవుతుందా (కాదు సుమా!).

తాత్పర్యము: రాజు మాటలకు ఆ సిద్ధుడు నవ్వుతూ ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజా! నువ్వు సాక్షాత్తు విక్రమార్క మహారాజువని తెలుసుకోవడంలో నాకు ఎలాంటి సందేహమూ లేదు. నా తపోమహిమతో నిన్ను గుర్తుపట్టాను. నన్ను అమాయకుడిని చేసి నీ నిజరూపాన్ని నా దగ్గర దాచడం నీకు న్యాయమా?"

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు యోగి యొక్క జ్ఞానాతిశయాన్ని తెలుపుటలో గుణోత్కర్ష లేదా విశేషోక్త్యలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి.

సమన్వయము: విక్రమార్కుడు తన వేషాన్ని దాచాలని చూసినా, అవధూత తన తపోదృష్టితో అతని అసలు రూపాన్ని కనిపెట్టేశాడని చెప్పడం ద్వారా కవి ఆ యోగి యొక్క మహిమను అద్భుతంగా ఆవిష్కరించారు.

65. వచనము

వ. అనిన నతం డే నియ్యడం బరదేశినగుట దప్పదు సకల రాజ్యభారంబున నీతిధురంధరుం డగు మంత్రిశిరోమణి భట్టిం బురంబున నిల్పి భవాదృకు లగు పురుషరత్నంబులం జూచుట కారణంబుగాఁ దీర్థంబులం దిరుగుచు న్న వాఁడ ననిన నజ్ఞనవల్లభునకు బుద్ధి సెప్పుచు సిద్ధవల్లభుం డిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థము: అనినన్ = అని ఆ సిద్ధుడు పలుకగా, అతండు = ఆ విక్రమార్కుడు, ఏన్ = నేను, ఇయ్యడన్ = ఈ ప్రదేశము నందు, పరదేశిని-అగుట = పరదేశిని అవ్వడం, తప్పదు = నిజమే, సకల = సమస్తమైన, రాజ్య-భారంబునన్ = రాజ్యపాలనా భారాన్ని, నీతి-ధురంధరుండు = నీతి శాస్త్రములు తెలిసినవాడు, అగు = ఐనట్టి, మంత్రి-శిరోమణి = మంత్రులలో శ్రేష్ఠుడైన, భట్టిన్ = భట్టిని, పురంబునన్ = రాజధాని నగరమందు, నిల్పి = ఉంచి, భవాదృకులు = మీ వంటి, అగు = ఐనట్టి, పురుష-

రత్నంబులన్ = పురుషశ్రేష్ఠులను, చూచుట = దర్శించుట, కారణంబు-గాన్ = ముఖ్య ఉద్దేశ్యముగా, తీర్థంబులన్ = పుణ్యక్షేత్రములలో, తిరుగుచున్-ఉన్నవాఁడన్ = సంచరిస్తున్నాను, అనినన్ = అని చెప్పగా, ఆ-జన-వల్లభునకున్ = ఆ ప్రజాపాలకుడైన విక్రమార్కునికి, బుద్ధి-సెప్పుచున్ = హితవు/నీతి బోధిస్తూ, సిద్ధ-వల్లభుండు = ఆ సిద్ధులలో శ్రేష్ఠుడైన అవధూత, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆ సిద్ధుడి మాటలకు విక్రమార్కుడు "స్వామీ! నేను ఇక్కడ పరదేశిగా తిరుగుతున్న మాట నిజమే. నా సమస్త రాజ్యభారాన్ని నీతిమంతుడు, మంత్రిశ్రేష్ఠుడైన భట్టికి అప్పగించి, ఉజ్జయినిలో ఉంచాను. మీ వంటి మహాత్ములను, పురుషరత్నాలను దర్శించాలనే సంకల్పంతోనే నేను ఇలా పుణ్యతీర్థాలు తిరుగుతున్నాను" అని వినయంగా ఒప్పుకున్నాడు. అలా పలికిన రాజుకు హితవు చెప్తూ ఆ సిద్ధుడు ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుని మంత్రి భట్టి యొక్క యోగ్యతను ('నీతిధురంధరుండు') ఇక్కడ కవి ప్రశంసించారు. కథ తదుపరి నీతిబోధక ఘట్టానికి మారడానికి ఈ వచనం పునాదిగా నిలిచింది.

66. పద్యము (కందము)

క. పూజ్యఁడవు సకలతిమిరహ రజ్యోతీరూప మైనరవిమూర్తివి నీ రాజ్యంబు నిఖిలధర్మ ప్రాజ్యం బది విడిచి ఇటకు రాఁదగ వగునే.

ప్రతిపదార్థము: పూజ్యఁడవు = అందరిచే పూజింపదగినవాడవు, సకల = సమస్తమైన, తిమిర-హర = చీకట్లను నశింపజేసే, జ్యోతీ-రూపము = తేజోస్వరూపము, ఐన = అయినట్టి, రవి-మూర్తివి = సూర్యభగవానుని వంటివాడవు, నీ = నీ యొక్క, రాజ్యంబు = సామ్రాజ్యము, నిఖిల = సమస్త, ధర్మ = ధర్మములతో, ప్రాజ్యంబు = వృద్ధి చెంది విరాజిల్లుతున్నది, అది = అటువంటి ఉత్తమ రాజ్యాన్ని, విడిచి = వదిలిపెట్టి, ఇటకు = ఈ అడవులకు/పరదేశాలకు, రాన్ = రావడం, తగవు-అగునే = న్యాయమా/సరియైనదేనా (కాదు సుమా!).

తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! నీవు లోకపూజ్యుడవు. సమస్త చీకట్లను పారద్రోలే సూర్యుని వంటి తేజోమూర్తివి. నీ రాజ్యం సర్వధర్మాలతో వర్ధిల్లుతోంది. అటువంటి వైభవవంతమైన రాజ్యాన్ని వదిలిపెట్టి, నువ్వు ఇలా దేశాటనం చేస్తూ తిరగడం నీకు తగిన పనేనా?" అని సిద్ధుడు ప్రశ్నించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: రాజును 'సకలతిమిరహరజ్యోతీరూపమైన రవిమూర్తి' (సూర్యుని వంటివాడు) అని సూర్యునితో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం చక్కగా కుదిరినది. సూర్యుడు చీకట్లను పోగొట్టినట్లే రాజు లోకంలోని అన్యాయాలను పోగొడతాడని ఇందలి అంతరార్థం.

67. పద్యము (కందము)

క. ధనముం విద్యయు వనితయు నృపసేవనంబు వాణిజ్యంబుం దనధర్మంబుఁ జికిత్సయు ననుదినమును గట్టిగాఁగ నరయఁగ వలయున్.

ప్రతిపదార్థము: ధనమున్ = సంపాదించిన సంపదను, విద్యయున్ = నేర్చుకున్న చదువును, వనితయున్ = భార్యను, నృప-సేవనంబు = రాజుల కొలువును (లేక రాజ్యపాలనను), వాణిజ్యంబున్ = చేసే వ్యాపారాన్ని, తన-ధర్మంబున్ = తన స్వధర్మాన్ని, చికిత్సయున్ = రోగ నివారణకై చేసే వైద్యమును, అనుదినమును = ప్రతిరోజూ, గట్టిగాఁగన్ = ఎంతో శ్రద్ధతో/జాగ్రత్తగా, అరయఁగన్-వలయున్ = పర్యవేక్షించవలెను.

తాత్పర్యము: "రాజా! ధనము, విద్య, భార్య, రాజసేవ (రాజ్యపాలన), వ్యాపారము, తన స్వధర్మము మరియు వైద్యము అనే ఈ ఏడు విషయాలను మనిషి ప్రతిరోజూ ఎంతో శ్రద్ధగా, జాగ్రత్తగా చూసుకోవాలి. నిర్లక్ష్యం వహిస్తే ఇవి నశిస్తాయి" అని సిద్ధుడు హితవు పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు నీతిని వివరించుటలో స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: లోకంలో ఏయే అంశాల పట్ల నిరంతరం అప్రమత్తంగా ఉండాలో తెలిపే అద్భుతమైన రాజనీతి/లోకనీతి పద్యమిది. కవి గోపరాజు గారి లోకజ్ఞతకు ఇది నిదర్శనం.

68. పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. ధరణిఁ దిరుగ నన్యధరణీపతులచేత

నచట నొండు కార్య మయ్యెనేని

దిక్కు గలదె బేలఁ త్రిమ్మరుటదియేల చాలునింక మగిడి చనుము పురికి.

ప్రతిపదార్థము: ధరణిన్ = ఈ భూమిపై, తిరుగన్ = (నువ్వు ఇలా ఒంటరిగా) తిరుగుతున్నప్పుడు, అన్య-ధరణీపతుల-చేతన్ = ఇతర శత్రు రాజుల వలన, అచటన్ = ఆయా ప్రదేశములలో, ఒండు = ఏదైనా విరుద్ధమైన, కార్యము = ప్రమాదము/కీడు, అయ్యెన్-ఏని = సంభవిస్తే, దిక్కు = రక్షించే ఆధారం, కలదె = ఉంటుందా (ఉండదు), బేల = ఓ వెర్రివాడా!, త్రిమ్మరుట-అది = ఇలా తిరగడం, ఏల = ఎందుకు, ఇంకన్ = ఇప్పటికైనా, చాలున్ = ఇది చాలించుము, పురికిన్ = నీ నగరమునకు, మగిడి = తిరిగి, చనుము = వెళ్ళిపోము.

తాత్పర్యము: "నువ్వు ఇలా ఒంటరిగా దేశాలు తిరుగుతున్నప్పుడు, ఎవరైనా శత్రురాజులు నిన్ను గుర్తుపట్టి కీడు తలపెడితే నిన్ను రక్షించే దిక్కు ఎవరుంటారు? ఓ రాజా! ఇంతటి వెర్రితనం ఎందుకు? ఇలా దేశాటనం చేయడం ఇక చాలు; వెంటనే నీ రాజధానికి తిరిగి వెళ్ళిపో" అని సిద్ధుడు హెచ్చరించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు హితవును గద్దించి చెప్పుటలో క్షేపోక్త్యలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి.

సమన్వయము: రాజు పట్ల గల అభిమానంతో సిద్ధుడు అతడిని 'బేల' (వెర్రివాడా) అని సంబోధిస్తూ, ఒంటరి ప్రయాణాలలోని ప్రమాదాలను హెచ్చరించడం ఎంతో సహజంగా వర్ణించబడింది.

69. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. నావుడు భూవరుండు మునినాథఁననుం గృపఁజూచి పల్కుచో నీవచనంబు దప్ప దది నీతియుతం బగు వస్తురక్షకున్

దైవికమానుషంబు లనఁ తద్గుణముల్ ద్వివిధంబు లందులో వేవురు దైవమెక్కు డన వేవురు నుద్యమ మెక్కుడం ద్రిలన్.

ప్రతిపదార్థము: నావుడున్ = అని సిద్ధుడు పలుకగా, భూవరుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ముని-నాథ = ఓ మునిశ్రేష్ఠుడా!, ననున్ = నాపై, కృపన్ = దయను, చూచి = ఉంచి, పల్కు-చోన్ = నువ్వు చెప్పిన మాటలలో, నీ-వచనంబు = నీ మాట, దప్పదు = అసత్యము కాదు (నిజమే), అది = ఆ మాట, వస్తు-రక్షకున్ = రాజ్యమును/సంపదను రక్షించే వానికి, నీతి-యుతంబు-అగు = నీతితో కూడినదే అవుతుంది, (కానీ) తద్-గుణముల్ = లోకంలోని కార్యసిద్ధికి గల కారణాలు, దైవిక = దైవబలము, మానుషంబులు = మానవ ప్రయత్నము, అనన్ = అనేలా, ద్వివిధంబులు = రెండు రకములుగా ఉండును, అందులోన్ = ఆ రెండింటిలో, ఇలన్ = ఈ భూమిపై, వేవురు = వెయ్యిమంది/కొందరు, దైవము = అదృష్టమే, ఎక్కుడు = గొప్పది, అనన్ = అనగా, వేవురు = మరికొందరు, ఉద్యమము = మానవ ప్రయత్నమే, ఎక్కుడు = గొప్పది, అందురు = అని చెప్తారు.

తాత్పర్యము: సిద్ధుని మాటలకు విక్రమార్కుడు ఇలా అన్నాడు: "ఓ మునిశ్రేష్ఠుడా! నాపై దయతో నువ్వు చెప్పిన హితవాక్యం పరమ సత్యం. రాజ్యం కాపాడుకోవడానికి అది ఎంతో నీతివంతమైనదే. కానీ, లోకంలో ఏదైనా కార్యం సిద్ధించాలంటే దైవబలము, మానవ ప్రయత్నము అనే రెండు కారణాలు ఉంటాయి. ఈ భూమిపై కొందరు దైవమే గొప్పదంటే, మరికొందరు మనుషుల ప్రయత్నమే (ఉద్యమమే) గొప్పదని వాదిస్తుంటారు. నా అభిప్రాయం ఏమిటంటే..."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు అర్థాంతరన్యాసాలంకార ఛాయలు గల తత్వ వివేచన ఉన్నది.

సమన్వయము: దైవమా? పురుషకారమా? అనే సనాతన చర్చను రాజు ఇక్కడ ఎంతో విద్వత్తూరితంగా ప్రస్తావించాడు. సిద్ధుని మాటను గౌరవిస్తూనే తన దేశాటన వెనుక గల తాత్విక కారణాన్ని రాజు వివరించబోతున్నాడు.

70. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఈయెడఁ కర్మ భూమియగు డెవ్వరికైనను బుద్ధి నేర్పునం జేయఁగ లేదు కాలమెడచేసిన నేతము లెత్తి కాల్వలుం పాయలుఁ గోళ్ళు నూతులును బావులు రాట్నములున్ జలార్థమై ప చేయఁగనాయెఁ గాక మఱి చేయనినాఁ డవి తామె పుట్టునే.

ప్రతిపదార్థము: ఈ-ఎడన్ = ఈ లోకము నందు, కర్మ-భూమి-అగుటన్ = ఇది కర్మభూమి అవ్వడం చేత, ఎవ్వరికిన్-ఐనను = ఎలాంటి వానికైనా సరే, బుద్ధి = బుద్ధి కుశలతతోను, నేర్పునన్ = నైపుణ్యముతోను, చేయక-లేదు = ప్రయత్నము చేయక తప్పదు, కాలము = దైవము/సమయము, ఎడ-చేసినన్ = అనుకూలించనప్పుడు (లేక వర్షాలు పడనప్పుడు), జల-అర్థము-ఐ = నీటి కొరకై, నేతములు = ఏతాములు, ఎత్తి = పైకి ఎత్తి, కాల్వలున్ = కాలువలను, పాయలున్ = నీటి పాయలను, కోళ్ళు = బావుల వద్ద నిర్మించే కట్టడములను, నూతులును = నూతులను, బావులు = పెద్ద దిగుడు బావులను, రాట్నములున్ = నీటి రాట్నములను, పచేయఁగన్-ఆయెన్-కాక = మనుషులు కష్టపడి నిర్మించుకోవాల్సి వస్తోంది కానీ, చేయని-నాఁడు = ఆ ప్రయత్నము చేయనప్పుడు, అవి = ఆ కాలువలు, బావులు, తామే = తమంతట తామే, పుట్టునే = ఉద్భవిస్తాయా (ఉద్భవించవు).

తాత్పర్యము: "స్వామీ! మనది కర్మభూమి. ఇక్కడ ఎవరైనా సరే బుద్ధితో, నేర్పుతో శ్రమించక తప్పదు. దైవం అనుకూలించక వర్షాలు పడనప్పుడు, మనుషులు నీటి కోసం ఏతాములు, కాలువలు, నూతులు, బావులు, రాట్నాలు స్వయంగా నిర్మించుకుని

నీరు తెచ్చుకుంటున్నారు కదా! ఒకవేళ మనుషులు ఆ ప్రయత్నమే చేయకపోతే, బావులు-కాలువలు తమంతట తామే పుడతాయా? కాబట్టి ప్రయత్నం (ఉద్యోగం) అనేది చాలా ముఖ్యం" అని విక్రమార్కుడు వివరించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు కావ్యలింగాలంకారము మరియు ప్రసిద్ధ అర్థాంతరన్యాసము కలవు.

సమన్వయము: మనుషుల ప్రయత్నం లేకుంటే బావులు తమంతట తామే పుట్టవు అనే విశేష హేతువు ద్వారా, 'కర్మభూమిలో మానవ ప్రయత్నం ముఖ్యం' అనే సామాన్య సత్యాన్ని సమర్థించడం వల్ల ఇక్కడ అద్భుతమైన సమన్వయం కుదిరింది. ప్రాచీన కాలపు నీటిపారుదల పద్ధతులను (ఏతాములు, రాట్నములు) కవి ఇక్కడ లోకసహజంగా పేర్కొన్నారు.

71. పద్యము (కందము)

క. ధాత మును నోరుఁ గన్నులుఁ జేతులు దగ నిచ్చికుడువఁ జేకూర్చినచోఁ చేతఁ గడి యందుకొనఁడే నాతఱిఁ గడి యేగి వచ్చి యంగిటఁ పడునే.

ప్రతిపదార్థము: ధాత = సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవుడు, మును = ముందే, నోరున్ = నోటిని, కన్నులున్ = కన్నులను, చేతులు = చేతులను, తగన్ = తగిన విధముగా, ఇచ్చి = ప్రసాదించి, కుడువన్ = అన్నము తినుటను, చేకూర్చినచోన్ = కల్పించినప్పటికీ, చేతన్ = తన చేతితో, కడి = అన్నపు ముద్దను, అందుకొనఁడేని = నోటికి అందించుకోకపోతే, ఆ-తఱిన్ = ఆ సమయమున, కడి = ఆ అన్నపు ముద్ద, ఏగి-వచ్చి = తనంతట తానుగా ప్రయాణించి వచ్చి, అంగిటన్ = గొంతులో/నోట్లో, పడునే = పడుతుందా (పడదు సుమా!).

తాత్పర్యము: "ఓ మునిశ్రేష్ఠుడా! సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవుడు మనకు ముందే నోరు, కన్నులు, చేతులు ఇచ్చి, అన్నం తినే భాగ్యాన్ని కల్పించి ఉండవచ్చు. అంతమాత్రాన మనం చేత్తో అన్నపు ముద్దను నోటికి అందించుకోకుండా ఊరికే కూర్చుంటే, ఆ ముద్ద తనంతట తానుగా నడిచి వచ్చి నోట్లో పడుతుందా? పడదు కదా! కాబట్టి దైవబలం ఉన్నా మానవ ప్రయత్నం తప్పనిసరి" అని విక్రమార్కుడు పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు అర్థాంతరన్యాసాలంకార ఛాయలు మరియు ప్రసిద్ధ లోకరీతి గల కావ్యలింగాలంకారము కలవు.

సమన్వయము: 'చేత్తో ముద్ద నోటికి అందించుకోకుంటే అన్నం కడుపులోకి వెళ్ళదు' అనే జగమెరిగిన లౌకిక సత్యాన్ని హేతువుగా చూపిస్తూ, దైవబలం కంటే పురుషకారమే (మానవ ప్రయత్నమే) ముఖ్యం అని రాజు ఇక్కడ సమర్థించడం వల్ల అద్భుతమైన సమన్వయం కుదిరింది.

72. పద్యము (కందము)

క. ఉత్తముఁ డుద్యోగఫలా
యత్తుఁడు భాగ్యాభిలాషి యధముఁడు రెంటం
చిత్తంబు గొల్పు మధ్యముఁ డుత్తముకడ నుండ లక్ష్మియొడఁబడు నెపుడున్.

ప్రతిపదార్థము: ఉత్తముఁడు = శ్రేష్ఠుడైనవాడు, ఉద్యోగ = తన నిరంతర ప్రయత్నము యొక్క, ఫల = ఫలితము నందే, ఆయత్తుఁడు = ఆధారపడినవాడు (శ్రమను నమ్ముకున్నవాడు), అధముఁడు = అధముడైనవాడు, భాగ్య = కేవలము అదృష్టాన్ని మాత్రమే, అభిలాషి = కోరుకునేవాడు (సోమరిపోతు), మధ్యముఁడు = మధ్యమ రకపు మనిషి, రెంటన్ = ఆ రెండింటి యందును (ప్రయత్నము, అదృష్టము రెండింటిపైనా), చిత్తంబు = మనస్సును, కొల్పున్ = నిలుపువాడు, ఉత్తము-కడన్ = నిరంతరం శ్రమించే ఆ ఉత్తముని చెంత, ఉండన్ = నివసించుట వలన, లక్ష్మి = సంపద/విజయము, ఎపుడున్ = ఎల్లప్పుడూ, ఒడఁబడున్ = వశమవుతుంది.

తాత్పర్యము: "లోకంలో మనుషులు మూడు రకాలు. ఉత్తముడు ఎల్లప్పుడూ తన శ్రమను, ప్రయత్న ఫలితాన్ని మాత్రమే నమ్ముకుంటాడు. అధముడు శ్రమించకుండా కేవలం అదృష్టం (భాగ్యం) కోసం ఆశ పడుతుంటాడు. మధ్యముడు ప్రయత్నము, అదృష్టము రెండింటిపైనా మనస్సు నిలుపుతాడు. అయితే, ఎల్లప్పుడూ శ్రమించే ఆ ఉత్తముడి వద్దే లక్ష్మీదేవి స్థిరంగా నివాసం ఉంటుంది" అని విక్రమార్కుడు వివరించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు మానవ స్వభావాలను వర్గీకరించి చెప్పుటలో యథాసంఖ్య లేదా స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమ పురుషుల లక్షణాలను ఎంతో స్పష్టంగా నీతి శాస్త్రోక్తంగా కవి ఇక్కడ వర్ణించారు. శ్రమజీవులకే లక్ష్మి లభిస్తుందనే సత్యం ఇందులో ప్రతిపాదించబడింది.

73. వచనము

వ. అట్లయ్యును మానుషకృత్యంబున కుపహతి గలదు గాని దైవకృతంబు నకుఁ జేటు లే దని మున్ననాకుఁ ప్రసన్నుండైన పరమేశ్వరునిమీఁద భారం బిడి నిశ్చింతుండ నై చరియింపుదు.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు-అయ్యును = ఆ ప్రకారముగా మానవ ప్రయత్నము ముఖ్యాతిముఖ్యమైనప్పటికీ, మానుష = మనుషులు చేసే, కృత్యంబునకున్ = పనులకు, ఉపహతి = విఘ్నము/నాశనము, కలదు-గాని = కలుగుతుందేమో కానీ, దైవ-కృతంబునకున్ = దేవుని సంకల్పమునకు, చేటు = వినాశనము, లేదు-అని = లేదు అని నమ్ముతూ, మున్ను = పూర్వము, నాకున్ = నాకు, ప్రసన్నుండు-ఐన = సాక్షాత్కరించిన, పరమేశ్వరుని-మీఁదన్ = ఆ పరమశివుని పైననే, భారంబు = నా బాధ్యతనంతటినీ, ఇడి = ఉంచి, నిశ్చింతుండన్-ఐ = ఏ విధమైన చింత లేనివాడనై, చరియింపుదు = (నేను ఇలా లోకమంతటా) సంచరిస్తున్నాను.

తాత్పర్యము: "స్వామీ! మానవ ప్రయత్నానికి ఒక్కొక్కప్పుడు విఘ్నాలు ఎదురుకావచ్చు కానీ, దైవ సంకల్పానికి మాత్రం ఎప్పుడూ వినాశనం ఉండదు. అందుకే, పూర్వం నాకు ప్రత్యక్షమై అనుగ్రహించిన ఆ పరమేశ్వరునిపైనే సమస్త భారాన్ని వేసి, నేను ఎలాంటి ఆందోళన లేకుండా ప్రశాంత మనస్సుతో ఇలా దేశాటనం చేస్తున్నాను" అని విక్రమార్కుడు సిద్ధునికి బదులిచ్చెను.

విశేషాలు: మానవ ప్రయత్న ప్రాధాన్యతను చెప్తూనే, అంతిమంగా ఈశ్వరేచ్ఛపై భారమేయడం అనే విక్రమార్కుని సమతుల్య తాత్విక దృక్పథం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

74. పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. లావు లేని వేళ దైవంబు గలిగిన
నెచట నైన లక్ష్మి యేగుదెంచు నడవిఁ జొచ్చినంత యక్షులకృపఁజేసి రాజశేఖరునకు రాజ్యమయ్యె.

ప్రతిపదార్థము: లావు = సొంత బలము/సహాయము, లేని-వేళన్ = లేనట్టి ఆపత్కాలము నందు, దైవంబు = దైవబలము/భాగ్యము, కలిగినన్ = తోడుగా ఉన్నట్లయితే, ఎచటన్-ఐనన్ = ఎలాంటి చోటైనా సరే, లక్ష్మి = సంపద/అధికారము, ఏగుదెంచున్ = వెతుక్కుంటూ వస్తుంది, (ఎట్లనగా) అడవిన్ = ఘోరారణ్యములో, చొచ్చిన-అంతన్ = ప్రవేశించినంత మాత్రము చేతనే, యక్షుల = యక్షుల యొక్క, కృపన్-చేసి = అనుగ్రహము వలన, రాజశేఖరునకున్ = రాజశేఖరుడు అను రాజునకు, రాజ్యము = మళ్లీ సామ్రాజ్య వైభవము, అయ్యెన్ = సిద్ధించినది.
తాత్పర్యము: "మునివర్యా! మన దగ్గర ఎలాంటి బలమూ లేనప్పుడు కూడా దైవానుగ్రహం ఉంటే చాలు; ఐశ్వర్యం మనల్ని వెతుక్కుంటూ వస్తుంది. పూర్వం రాజశేఖరుడనే రాజు అడవులపాలైనప్పటికీ, కేవలం అక్కడ యక్షుల కృప వల్ల అతనికి తిరిగి గొప్ప రాజ్యం లభించింది" అని విక్రమార్కుడు పలికెను.
విశేషాలు:
అలంకారము: ఇందు అర్థాంతరన్యాసాలంకారము కలదు.
సమన్వయము: 'దైవబలముంటే లక్ష్మి ఎక్కడైనా వస్తుంది' అనే సామాన్య సత్యాన్ని, 'రాజశేఖరునికి అడవిలో యక్షుల కృప వల్ల రాజ్యం వచ్చింది' అనే విశేష వృత్తాంతంతో సమర్థించడం వల్ల అర్థాంతరన్యాసాలంకారం సిద్ధించింది. ఇక్కడి నుండి 'రాజశేఖరుని కథ' ప్రారంభమవుతుంది.
75. పద్యము (ఉత్పలమాల) - [రాజశేఖరుని కథ ప్రారంభము]
ఉ. నావుడు రాజశేఖరుఁడు నా నతఁ డెవ్వఁడు యక్షదై వసం భావనయెట్లు గల్గె జనపాలక యాకథఁ జెప్పు మన్న నా భూవరుఁ డిట్లను ద్రవిళభూమివరుం డతఁ డాజి శత్రులం బ్రోవులుగా నొనర్చి సిరి వొందఁగ రాజ్యము సేయుచుండఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: నావుడున్ = అని విక్రమార్కుడు పలుకగా, ఆ-అవధూత = ఆ సిద్ధుడు, జనపాలక = ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, రాజశేఖరుఁడు-నాన్ = రాజశేఖరుడు అనగా, అతఁడు = ఆ రాజు, ఎవ్వఁడు = ఎవరు?, వానికిన్ = అతనికి, యక్ష-దైవ = యక్షులనెడి దేవతల యొక్క, సంభావన = అనుగ్రహము, ఎట్లు = ఏ విధముగా, కల్గెన్ = లభించినది, ఆ-కథన్ = ఆ వృత్తాంతాన్ని, చెప్పుము = నాకు వివరించుము, అన్ = అని అడుగగా, ఆ-భూవరుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనున్ = చెప్పసాగెను, అతఁడు = ఆ రాజశేఖరుడు, ద్రవిళ-భూమి-వరుండు = ద్రవిడ దేశమునకు ప్రభువు, ఆజిన్ = యుద్ధము నందు, శత్రులన్ = విరోధులను, ప్రోవులు-గాన్ = కుప్పలుగా (శవాల కుప్పలుగా), ఒనర్చి = చేసి, సిరి = సంపదలు, ఒందఁగన్ = పొందుతూ, రాజ్యము = పరిపాలన, చేయుచున్-ఉండఁగన్ = సాగిస్తూ ఉండగా.
తాత్పర్యము: విక్రమార్కుని మాటలు విన్న ఆ సిద్ధుడు "ఓ రాజా! ఆ రాజశేఖరుడు ఎవరు? అతనికి అడవిలో యక్షుల అనుగ్రహం ఎలా లభించింది? ఆ కథ నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. అప్పుడు విక్రమార్కుడు ఇలా చెప్పసాగాడు: "స్వామీ! ఆ రాజశేఖరుడు ద్రవిడ దేశానికి అధిపతి. అతడు యుద్ధరంగంలో శత్రువులను శవాల కుప్పలుగా మార్చగల మహావీరుడు. అతడు అమితమైన వైభవంతో రాజ్యాన్ని పరిపాలిస్తున్న సమయంలో..."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము మరియు శత్రువులను కుప్పలుగా చేయుటలో అతిశయోక్తి ఛాయలు ఉన్నాయి.
సమన్వయము: ఉపకథను ప్రారంభించే క్రమంలో శ్రోత యొక్క కుతూహలాన్ని, కథానాయకుడి నేపథ్యాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో ఆసక్తికరంగా నడిపించారు.

76. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. నొచ్చినవారి సూను లగునూర్వురు రాజులు దండుగూడి పై వచ్చినఁ గోటలోనఁ బరివారము గొంచెము గావున న్వడి న్విచ్చి చనంగ నానృపతి వేగమ పత్నియుఁ దానుఁ గానలోఁ జొచ్చి నిగూఢమార్గమున స్రుక్కుచుఁ గందుచు లోనఁ కుందుచున్.

ప్రతిపదార్థము: నొచ్చిన-వారి = (పూర్వము రాజశేఖరుని చేతిలో) ఓడిపోయి బాధపడిన రాజుల యొక్క, సూనులు-అగు = కుమారులైన, నూర్వురు = వందమంది, రాజులు = రాజకుమారులు, దండు-కూడి = సైన్యములను సమీకరించుకొని/ఏకమై, పై-వచ్చినన్ = (రాజశేఖరునిపై) దండెత్తి రాగా, కోటలోనన్ = తన దుర్గము నందు, పరివారము = సైన్య బలము, గొంచెము = చాలా తక్కువగా, కావునన్ = ఉండడం చేత, వడిన్ = వేగముగా, విచ్చి-చనంగన్ = ఆ సైన్యమంతా విచ్ఛిన్నమై పారిపోగా, ఆ-నృపతి = ఆ రాజశేఖర మహారాజు, వేగమ = తక్షణమే, పత్నియున్ = తన భార్యయు, తానున్ = తానును కలిసి, కానలోన్ = అడవిలో, చొచ్చి = ప్రవేశించి, నిగూఢ-మార్గమునన్ = రహస్య దారి గుండా, స్రుక్కుచున్ = అలసిపోతూ, కందుచున్ = శ్రమపడుతూ, లోనన్ = మనస్సులో, కుందుచున్ = అమితంగా దుఃఖిస్తూ.
తాత్పర్యము: "పూర్వం రాజశేఖరుడి చేతిలో ఓడిపోయిన రాజుల కొడుకులు వందమంది ఒక్కటయ్యారు. వారంతా పెద్ద సైన్యంతో ఒకేసారి రాజశేఖరుడిపై దండెత్తి వచ్చారు. ఆ సమయంలో కోటలో రాజశేఖరుడి పరివారం చాలా తక్కువగా ఉండడం వల్ల, శత్రువుల దాడికి తట్టుకోలేక సైన్యమంతా పారిపోయింది. దాంతో ఆ రాజు తప్పనిసరి పరిస్థితుల్లో తన భార్యను వెంటబెట్టుకుని, రహస్య మార్గం ద్వారా దట్టమైన అడవిలోకి పారిపోయాడు. వారు అడవిలో నడవలేక అలసిపోతూ, మనస్సులో ఎంతో దుఃఖించసాగారు."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు రాజు యొక్క దుఃఖస్థితిని వర్ణించుటలో కరుణ రస స్ఫోరక స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.
సమన్వయము: ఒకప్పటి మహారాజు శత్రువుల దాడికి తట్టుకోలేక భార్యతో కలిసి అడవులపాలై 'స్రుక్కుచుఁ గందుచు' దీనంగా పారిపోవడాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో హృదయవిదారకంగా చిత్రించారు.

77. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. అక్కడఁ ప్రొద్దు గ్రుంకఁగ మహావటవృక్షముఁ జేరి విన్ననై చెక్కిటఁ జేయిఁ జేర్చి తనచేడియ చింత మునుంగ నాత్మలోఁ బొక్కుచు నిద్రలేక తలపోయగ నానడురేయి వింతగా నెక్కటి మఱిమీఁద గల యేవురు యక్షులు కార్యదక్షులై.

ప్రతిపదార్థము: అక్కడన్ = ఆ అరణ్యము నందు, ప్రొద్దు = సూర్యుడు, గ్రుంకఁగన్ = అస్తమించగా, మహా-వట-వృక్షమున్ = ఒక పెద్ద మర్రి చెట్టును, చేరి = ఆశ్రయించి, విన్ననై = ముఖము చిన్నబోయినదై, చెక్కిటన్ = తన బుగ్గపై, చేయి = చేతిని, చేర్చి = ఉంచుకొని, తన = తన యొక్క, చేడియ = భార్య, చింతన్ = దుఃఖము నందు, మునుంగన్ = మునిగిపోగా, ఆత్మలోన్ =

తన మనస్సులో, పొక్కుచున్ = తల్లడిల్లిపోతూ, నిద్ర-లేక = కంటిమీద కునుకు లేకుండా, తలపోయగన్ = ఆలోచిస్తున్నట్టి, ఆ-నడురేయి = ఆ అర్ధరాత్రి సమయమున, వింతగాన్ = ఆశ్చర్యకరముగా, నెక్కటి = ఒంటరిగా ఉన్న, మఱి-మీఁద-కల = ఆ మర్రిచెట్టు పైన నివసిస్తున్న, ఏవురు = ఐదుగురు, యక్షులు = యక్షులు, కార్య-దక్షులు-ఐ = పనులు చక్కబెట్టడంలో నేర్పరులైనవారై.

తాత్పర్యము: "వారు అడవిలో ఉండేసరికి చీకటి పడింది. దాంతో వారు అక్కడ ఉన్న ఒక పెద్ద మర్రిచెట్టు కిందకు చేరారు. రాజు భార్య ముఖం చిన్నబుచ్చుకుని, చెంపపై చేయి వేసుకుని తీవ్రమైన చింతలో మునిగిపోయింది. రాజు కూడా మనస్సులో తల్లడిల్లిపోతూ నిద్రపట్టక ఆలోచిస్తున్నాడు. ఆ అర్ధరాత్రి వేళ, ఆ మర్రిచెట్టు పైన నివసిస్తున్న కార్యదక్షులైన ఐదుగురు యక్షులు వింతగా మాట్లాడుకోసాగారు."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు దీనస్థితిని, రాత్రి వాతావరణాన్ని వర్ణించుటలో స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: 'చెక్కిటఁ జేయిఁ జేర్చి' అనడం వల్ల రాణి యొక్క తీవ్ర విచారం కళ్ళకు కడుతోంది. నిశితమైన అర్ధరాత్రి వేళ యక్షుల ప్రవేశం కథలో అద్భుత రసానికి నాంది పలికింది.

78. పద్యము (చంపకమాల)

చ. మనకు విహారలేదుర్గ మగు మద్రపురంబున కీశుఁ డైన యా జనపతి నిన్నఁ జచ్చె మఱి సంతతి లేదు తదీయరక్షకె వ్వని నిక నిల్పి రాజ్యసుఖవైభవ మిత్తము చెప్పు డంచు నే ర్పునఁ తమలోనఁ గూడి తలపోయుచునుండఁగ నొక్కఁ డిట్లనున్.

ప్రతిపదార్థము: మనకున్ = మనకు, విహార = విహార స్థలమైన, ఈ-దుర్గము-అగు = కోటతో కూడినట్టి, మద్ర-పురంబునకున్ = మద్ర దేశ రాజధానికి, ఈశుఁడు = ప్రభువు, ఐన = అయినట్టి, ఆ-జనపతి = ఆ రాజు, నిన్నన్ = నిన్నటి రోజున, చచ్చెన్ = మరణించాడు, మఱి = అంతేకాకుండా, వానికిన్ = అతనికి, సంతతి = పిల్లలు, లేదు = ఎవరూ లేరు, తదీయ = ఆ రాజ్యము యొక్క, రక్షకున్ = రక్షణ కొరకు, ఇకన్ = ఇప్పుడు, ఎవ్వనిన్ = ఎవరిని, నిల్పి = సింహాసనంపై కూర్చుండబెట్టి, రాజ్య-సుఖ-వైభవము = ఆ రాజ్య భోగభాగ్యాలను, ఇత్తము = ఇద్దాము, చెప్పుఁడు = మీరే చెప్పండి, అంచున్ = అంటూ, నేర్పునన్ = ఉపాయముతో, తమ-లోనన్ = వారిలో వారు, కూడి = ఏకమై, తలపోయుచున్-ఉండఁగన్ = ఆలోచిస్తూ ఉండగా, ఒక్కఁడు = ఆ యక్షులలో ఒకడు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనున్ = పలికెను.

తాత్పర్యము: "ఆ యక్షులు తమలో తాము ఇలా మాట్లాడుకుంటున్నారు: 'మనకు విహారభూమి అయిన మద్రనగర ప్రభువు నిన్ననే చనిపోయాడు. అతనికి వారసులు ఎవరూ లేరు. మరి ఇప్పుడు ఆ రాజ్యాన్ని కాపాడడానికి, అక్కడి భోగభాగ్యాలు అనుభవించడానికి ఎవరిని రాజుగా చేద్దాం? మీరే చెప్పండి' అని ఆలోచిస్తుండగా, ఆ ఐదుగురు యక్షులలో ఒకడు ఇలా అన్నాడు."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: నిరాశలో ఉన్న రాజశేఖరునికి అమర లోకపు యక్షుల సంభాషణ ఒక అయాచిత వరంగా మారబోతోందని కవి ఇక్కడ కథా సంవిధానాన్ని ఎంతో ఆసక్తికరంగా మలిచారు.

79. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఇంతవిచార మేల మన కీవటవృక్షము క్రిందనున్న భూ
కాంతుని నప్పురంబునకు గర్తగఁ జేయుద మెల్లి నావుడున్
సంతసమంది యందఱును సమ్మత మౌ నిది యంచుఁ బల్కినం జింత దొఱంగి యానృపతి చెల్వయుఁ దానును నుల్లసిల్లగన్.

ప్రతిపదార్థము: మనకున్ = మనకు, ఇంత = ఇంతటి, విచారము = ఆలోచన/చింత, ఏల = ఎందుకు?, ఈ-వట-వృక్షము-క్రిందన్ = ఈ మర్రి చెట్టు కింద, ఉన్న = కూర్చొని ఉన్న, భూకాంతునిన్ = ఈ రాజును (రాజశేఖరుడిని), ఎల్లి = రేపటి రోజున, ఆ-పురంబునకున్ = ఆ మద్ర నగరానికి, కర్తగన్ = ప్రభువుగా, చేయుదము = చేద్దాము, నావుడున్ = అని ఆ యక్షుడు పలుకగా, అందఱును = మిగిలిన యక్షులందరూ, సంతసము-అంది = సంతోషించి, ఇది = ఈ ఉపాయము, సమ్మతము-ఔన్ = మాకు అంగీకారమే, అంచున్ = అంటూ, పల్కినన్ = చెప్పగా, ఆ-నృపతి = ఆ రాజశేఖర రాజు, చెల్వయున్ = తన భార్యయు, తానును = తానును కలిసి, చింత = తమ బాధను, తొఱంగి = వదిలిపెట్టి, ఉల్లసిల్లగన్ = మనస్సులో ఎంతో ఆనందించారు.

తాత్పర్యము: "ఆ యక్షుడు మిగిలినవారితో 'మనకు ఇంతటి విచారం ఎందుకు? ఇగో! ఈ మర్రిచెట్టు కింద ఒక రాజు కూర్చుని ఉన్నాడు కదా! రేపు ఉదయాన్నే ఇతడినే ఆ మద్రనగరానికి రాజును చేద్దాం' అన్నాడు. అందుకు మిగిలిన యక్షులందరూ సంతోషంతో 'ఇది చాలా బాగుంది, మాకు సమ్మతమే' అన్నారు. పైనుంచి యక్షులు పలికిన ఈ మాటలు కింద ఉన్న రాజశేఖరుడికి, అతని భార్యకు వినిపించాయి. దాంతో వారిద్దరూ తమ చింతలన్నీ మరిచిపోయి ఎంతో ఆనందించారు."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఆపదలో ఉన్నవానికి అయాచితంగా మేలు జరుగుటను వర్ణించుటలో ఆశాభంగ నివృత్తి లేదా ఉదాత్తాలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి.

సమన్వయము: దైవబలం ఉంటే అడవిలో ఉన్నా కూడా ఐశ్వర్యం వెతుక్కుంటూ వస్తుందని విక్రమార్కుడు సిద్ధునికి చెప్పిన మాటకు (74వ పద్యానికి) ఈ ఘట్టం ప్రత్యక్ష నిదర్శనంగా నిలిచింది.

80. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఆకమలాప్తసూతుఁ డుదయాద్రికిఁ జేరుyy దూర్పుదిక్కునం జేకొని కెంపుగుంపు గొనఁ జేయుyy దారల పెంపు డింపఁగా
జీకటి రాజశేఖరుని చీకటితోడన కూడి పాయఁగా నాకడ యక్షు లాతనికి నప్పురమార్గముఁ జెప్పి యంపఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-కమలాప్త-సూతుఁడు = ఆ సూర్యుని రథసారథియైన అనూరుడు (సూర్యోదయము), ఉదయాద్రికిన్ = ఉదయపర్వతమునకు, చేరుచున్ = వస్తూ, తూర్పు-దిక్కునన్ = తూర్పు దిశ యందు, కెంపు-గుంపు = ఎర్రని కాంతుల సమూహమును, చేకొని = ధరించి, కొనన్-చేయుచున్ = వ్యాపింపజేస్తూ, తారల = నక్షత్రముల యొక్క, పెంపు = ప్రకాశాన్ని, డింపఁగాన్ = తగ్గింపగా, చీకటి = బాహ్య ప్రపంచంలోని అంధకారము, రాజశేఖరుని = ఆ రాజశేఖర రాజు యొక్క, చీకటితోడన్-అ = మనస్సులోని విచారమనే చీకటితో కలిసే, కూడి = ఏకమై, పాయఁగాన్ = తొలగిపోగా, ఆ-కడన్

= ఆ సమయంలో, యక్షులు = ఆ యక్షులు, ఆతనికిన్ = ఆ రాజునకు, ఆ-పుర = ఆ మద్ర నగరము యొక్క, మార్గమున్ = దారిని, చెప్పి = వివరించి, అంపఁగన్ = పంపించగా.

తాత్పర్యము: "తెల్లవారుజామున సూర్యోదయమయింది. తూర్పుదిక్కు ఎర్రని కాంతులతో నిండిపోయింది. నక్షత్రాల వెలుగులు తగ్గిపోయాయి. లోకంలోని చీకటితో పాటే, రాజశేఖరుడి మనస్సులోని విచారమనే చీకటి కూడా ఒక్కసారిగా తొలగిపోయింది. అప్పుడు ఆ చెట్టుపై ఉన్న యక్షులు కిందకు వచ్చి, ఆ రాజుకు మద్రనగరానికి వెళ్లే దారిని చూపి సగౌరవంగా పంపించారు."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు శ్లేషోత్థాపిత రూపకాలంకారము అత్యద్భుతంగా కుదిరినది.

సమన్వయము: 'చీకటి రాజశేఖరుని చీకటితోడన కూడి పాయఁగా' అను చోట బాహ్య ప్రపంచంలోని రాత్రి చీకటి, రాజు మనస్సులోని విచారమనే చీకటి (రూపకము) ఒకేసారి తొలగిపోయాయని చెప్పడం పరమ రమణీయంగా ఉన్నది. సూర్యోదయ వర్ణన కథలోని నూతన వెలుగును (శుభపరిణామాన్ని) సూచిస్తోంది.

81. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. భాస్కరుఁ దంతలో నుదయపర్వత మెక్కఁగ భూవిధుండు క్రే యస్కరి యైనలక్ష్మిక్రియ యంగన తోడుగ నేగి కానలోఁ. దస్కరమార్గము ల్గడచి దవ్వులఁ గాంచెఁ దటాంతకీలితా హస్కరరత్న జాలవలయం బగుయక్షవిహారదుర్గమున్.

ప్రతిపదార్థము: అంతలోన్ = ఆ సమయము నందు, భాస్కరుఁడు = సూర్యభగవానుడు, ఉదయ-పర్వతము = ఉదయగిరిని, ఎక్కఁగన్ = అధిరోహించగా, భూవిధుండు = భూమికి చంద్రుని వంటివాడైన ఆ రాజశేఖర మహారాజు, శ్రేయస్కరి = శుభములను కలుగజేయునట్టి, ఐన = అయినట్టి, లక్ష్మి-క్రియన్ = సాక్షాత్తు లక్ష్మీదేవి వలె ప్రకాశించుచున్న, అంగన = తన భార్య, తోడుగన్ = సహాయముగా రాగా, ఏగి = వెళ్ళి, కానలోన్ = ఆ అరణ్యము నందలి, తస్కర = దొంగలు తిరిగే భయంకరమైన, మార్గముల్ = దారులను, కడచి = దాటి, దవ్వులన్ = దూరం నుండి, తట = ఒడ్డు యొక్క, అంత = సమీపము నందు, కీలిత = పాదగబడిన/కూర్చబడిన, అహస్కర = సూర్యుని వంటి కాంతి గల, రత్న-జాల = రత్నముల సమూహముల యొక్క, వలయంబు = చుట్టుకొలత/ప్రాకారము, అగు = అయినట్టి, యక్ష-విహార = యక్షులు విహరించే, దుర్గమున్ = ఆ కోటను/నగరాన్ని, కాంచెన్ = చూచెను.

తాత్పర్యము: అంతలో సూర్యభగవానుడు ఉదయపర్వతాన్ని అధిరోహించాడు. భూపాలుడైన ఆ రాజశేఖరుడు సాక్షాత్తు లక్ష్మీదేవి వంటి తన భార్య వెంటరాగా బయలుదేరాడు. అడవిలోని భయంకరమైన దొంగల దారులన్నింటినీ దాటి, సూర్యుని వలె మెరిసిపోయే రత్న ప్రాకారాలు గల, యక్షుల విహారస్థలమైన ఆ మద్రపురమనే కోటను అతడు దూరం నుండి చూశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము (లక్ష్మిక్రియన్) మరియు వ్యతిరేక/రూపక ఛాయలు గల వర్ణన ఉన్నది.

సమన్వయము: రాజును 'భూవిధుండు' (భూమికి చంద్రుడు) అని, రాణిని 'లక్ష్మి' తోను పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం చక్కగా కుదిరినది. యక్షుల కోట సూర్యరత్నాల కాంతితో మెరుస్తోందని చెప్పడం నగరం యొక్క వైభవాన్ని సూచిస్తుంది.

82. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఆనగరంబుచేరువ వనాంతముఁ జొచ్చి సరోవరంబులో స్నానము చేసి భాస్కరుని సౌరజపంబునఁ గొల్చుచుండఁగా మానవు లెల్ల నెవ్వనికి మద్రపురాధిపతిత్వ మిత్త మం. చూనినచర్చనున్న యెడ నొయ్యన యక్షులు బుద్ధి గొల్పినన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-నగరంబు-చేరువ = ఆ పట్టణము యొక్క సమీపము నందలి, వన-అంతమున్ = తోటల ప్రదేశమును, చొచ్చి = ప్రవేశించి, సరోవరంబులోన్ = అక్కడ ఉన్న ఒక చెరువు నందు, స్నానము-చేసి = స్నానమాచరించి, భాస్కరుని = సూర్యభగవానుని, సౌర-జపంబునన్ = సౌరమంత్ర జపము చేత, కొల్చుచున్-ఉండఁగాన్ = ధ్యానిస్తూ ఉండగా, మానవులు-ఎల్లన్ = ఆ నగరంలోని ప్రజలందరూ, ఎవ్వనికిన్ = ఎవరికి, మద్రపుర = మద్ర నగరము యొక్క, అధిపతిత్వము = రాజరికాన్ని, ఇత్తము = ఇద్దాము, అంచున్ = అంటూ, ఊనిన = పూనుకున్నట్టి, చర్చన్ = ఆలోచనలలో/సభలో, ఉన్న-ఎడన్ = ఉన్న సమయంలో, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, యక్షులు = ఆ ఐదుగురు యక్షులు, బుద్ధి = (ప్రజల మనస్సులలో) ఉపాయాన్ని, కొల్పినన్ = కలుగజేయగా.

తాత్పర్యము: ఆ నగర సమీపంలో ఉన్న తోటల్లోని ఒక సరస్సులో రాజశేఖరుడు స్నానం చేశాడు. అక్కడ కూర్చుని అతడు సూర్యభగవానుని గురించి సౌరమంత్ర జపం చేసుకుంటున్నాడు. సరిగ్గా అదే సమయంలో, ఆ నగరంలోని ప్రజలు, మంత్రులు అంతా కలిసి "వారసులు లేని మన మద్రనగరానికి ఎవరిని రాజును చేద్దాం?" అని తీవ్రంగా చర్చిస్తున్నారు. అప్పుడు ఆ యక్షులు మెల్లగా ప్రజల మనస్సులలో ఒక ఉపాయాన్ని పుట్టించారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: రాజు జపం చేసుకోవడం, ప్రజలు రాజు కోసం చర్చించడం, యక్షులు తమ శక్తులతో వారిని నడిపించడం వంటి విభిన్న ఘట్టాలను కవి ఇక్కడ ఎంతో క్రమబద్ధంగా, సహజంగా చిత్రించారు.

83. పద్యము (కందము)

క. మదకరిణిచేతి కొక చ క్కదనపు వనమాల యిచ్చి కదలించినచో నది యెవ్వనిమెడ నిడియెను విదితంబుగ నతఁడె మనకు విభుఁడౌ ననుచున్.

ప్రతిపదార్థము: ఒక = ఒకానొక, మద-కరిణి = మదపు ఏనుగు (ఆడ ఏనుగు) యొక్క, చేతికిన్ = తొండమునకు, ఒక = ఒక, చక్కదనపు = అందమైన, వనమాల = పూలదండను, ఇచ్చి = అందించి, కదలించిన-చోన్ = (పట్టణ వీధులలోకి) వదిలిపెట్టినట్లయితే, అది = ఆ ఏనుగు, ఎవ్వని = ఏ పురుషుని యొక్క, మెడన్ = కంఠము నందు, ఇడియెను = (ఆ దండను) వేస్తుందో, విదితంబుగన్ = స్పష్టముగా, అతఁడు-ఏ = ఆ వ్యక్తియే, మనకున్ = మనకందరికీ, విభుఁడు = రాజు, ఔన్ = అవుతాడు, అనుచున్ = అంటూ (ప్రజలు నిశ్చయించుకున్నారు).

తాత్పర్యము: "ఒక మదపుటాడ ఏనుగు తొండానికి ఒక అందమైన వనమాలను ఇచ్చి ఊరిలోకి వదులుదాం. అది వెళ్ళి ఎవరి మెడలో ఆ పూలదండ వేస్తుందో, దైవసంకల్పం ప్రకారం అతడే మనకు రాజు అవుతాడు" అని యక్షులు ప్రేరేపించగా ప్రజలు అనుకున్నారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు రాజును ఎన్నుకునే సాంప్రదాయ పద్ధతిని చెప్పుటలో స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: ప్రాచీన కాలంలో వారసులు లేనప్పుడు 'పట్టపు ఏనుగు' మెడలో దండ వేసి రాజును ఎన్నుకునే 'దైవనిర్ణయ' పద్ధతిని కవి ఇక్కడ చక్కగా ఉపయోగించారు.

84. పద్యము (కందము)

క. అందఱు నొక మదహస్తిని నందముగ నలంకరించి హస్తాగ్రమునం జెందొవలదండ యిడి వే డ్కం దూర్యధ్వనులు చెలఁగఁ గదలించినచోన్;

ప్రతిపదార్థము: అందఱున్ = ఆ పురజనులందరూ, ఒక = ఒకానొక, మద-హస్తినిన్ = మదపుటేనుగును, అందముగన్ = మనోహరముగా, అలంకరించి = అలంకారములు చేసి, హస్త-అగ్రమునన్ = దాని తొండము చివర, చెందొవల = ఎర్రతామర పూల యొక్క, దండ = మాలను, ఇడి = ఉంచి, వేడ్కన్ = ఉత్సాహముతో/పండుగలా, తూర్య-ధ్వనులు = మంగళ వాయిద్యముల శబ్దములు, చెలఁగన్ = మారుమ్రోగగా, కదలించిన-చోన్ = ముందుకు నడిపించగా.

తాత్పర్యము: నగరంలోని ప్రజలంతా కలిసి ఒక పట్టపుటేనుగును ఎంతో అందంగా అలంకరించారు. దాని తొండం చివర ఎర్రతామర పూలదండను ఉంచారు. ఎంతో ఉత్సాహంగా, మంగళ వాయిద్యాలు, డోలు సన్నాయిలు మారుమ్రోగుతుండగా ఆ ఏనుగును ముందుకు నడిపించారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: మంగళ తూర్యధ్వనుల మధ్య ఏనుగును అలంకరించి పంపే రాజోత్సవ వాతావరణాన్ని కవి ఇక్కడ కళ్ళకు కట్టారు.

85. పద్యము (కందము)

క. జంరాతినెదురుకొనఁ జను
కుంభీంద్రునితోడి పిడియొకో యిది యనఁగా
గుంభిని పురి వెల్వడి యా కుంభినిపతియఱుత దండ కొమరుగ వైచెన్.

ప్రతిపదార్థము: జంభా-రాతిన్ = జంభాసురుని శత్రువైన దేవేంద్రుడిని, ఎదురుకొనన్ = స్వాగతించుటకు, చను = వెళ్ళే, కుంభీ-ఇంద్రుని = దేవేంద్రుని ఐరావతము యొక్క, తోడి = జతయైన, పిడి-ఒకో = ఆడ ఏనుగో ఏమో!, అనఁగాన్ = అనునట్లుగా, గుంభిని = ఆ ఏనుగు, పురిన్ = నగరము నుండి, వెల్వడి = బయటకు వచ్చి, యా = ఆ తోటలో ఉన్న, కుంభిని-పతి = భూనాథుడైన రాజశేఖరుని యొక్క, అఱుతన్ = మెడ నందు, దండ = ఆ పూలమాలను, కొమరుగన్ = అందముగా, వైచెన్ = వేసెను.

తాత్పర్యము: సాక్షాత్తు దేవేంద్రుడిని ఎదుర్కోవడానికి వెళ్లే ఐరావతానికి జతయైన ఆడ ఏనుగా అన్నట్లు గంభీరంగా ప్రకాశిస్తూ, ఆ పట్టపుటేనుగు నగరం దాటి బయటకు వచ్చింది. అది నేరుగా తోటలోకి వెళ్ళి, అక్కడ జపం చేసుకుంటున్న భూపాలుడైన రాజశేఖరుడి మెడలో ఆ తామరపూలదండను ఎంతో అందంగా వేసింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉత్ప్రేక్షాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: ఆ ఏనుగును దేవేంద్రుని ఐరావతము యొక్క జత (పిడి) గా ఊహించడం వల్ల ('పిడియొకో యిది యనఁగా') ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారం అత్యంత సుందరంగా సమన్వయమైనది. 'కుంభినిపతి' అనగా రాజు.

86. వచనము

వ. ఇట్లేనుఁగు పువ్వులదండ మెడ వైచిన.

ప్రతిపదార్థము: ఇట్లు = ఈ ప్రకారముగా, ఏనుఁగు = ఆ గజము, పువ్వుల-దండన్ = ఆ పుష్పమాలను, మెడన్ = కంఠము నందు, వైచినన్ = వేయగా.

తాత్పర్యము: ఆ ఏనుగు ఆ విధంగా పూలదండను రాజశేఖరుడి మెడలో వేయగానే...

విశేషాలు: ఇది కథను తదుపరి వైభవ ఘట్టానికి (రాజ్యాభిషేకానికి) నడిపించే చిన్న అనుసంధాన వచనం.

87. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఆద్రవిశేశుఁ డాత్మసతి యప్పురలక్షియఁ బోలె మున్నుగా భద్రగజంబునెక్కి కీ విపారకగాయకకీ ర్తనీయుఁడై మద్రపురంబు సొచ్చెఁ తను మంత్రులు గొల్వ మహాసనస్థుఁడై రుద్రసఖుండు వోలె నతిరూఢికి నెక్కె నుదారసంపదన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-ద్రవిడ-ఈశుఁడు = ఆ ద్రవిడ దేశ ప్రభువైన రాజశేఖరుడు, ఆత్మ-సతి = తన భార్య, ఆ-పుర-లక్ష్మియున్-పోలెన్ = ఆ మద్ర నగర రాజ్యలక్ష్మియా అన్నట్లు ప్రకాశిస్తుండగా, మున్నుగాన్ = ఆమెను ముందుంచుకొని (లేక గౌరవిస్తూ), భద్ర-గజంబున్ = ఆ శ్రేష్ఠమైన ఏనుగును, ఎక్కి = అధిరోహించి, కీవి = భట సమూహముల చేతను, పారక = స్తోత్రములు చదివేవారి చేతను, గాయక = పాడువారి చేతను, కీర్తనీయుఁడు-ఐ = కొనియాడబడువాడై, మంత్రులు = అక్కడి సచివులు, తనున్ = తన్ను, కొల్వన్ = సేవిస్తుండగా, మద్ర-పురంబున్ = మద్ర నగరములోనికి, సొచ్చెన్ = ప్రవేశించెను, (అనంతరము) మహా-ఆసన-స్థుఁడు-ఐ = గొప్ప సింహాసనముపై కూర్చున్నవాడై, రుద్ర-సఖుండు-వోలెన్ = శివుని మిత్రుడైన కుబేరుని వలె, ఉదార = గొప్పదైన, సంపదన్ = ఐశ్వర్యము చేత, అతి-రూఢికిన్ = మిక్కిలి ప్రసిద్ధికి/వైభవమునకు, ఎక్కెన్ = చేరెను.

తాత్పర్యము: ఆ ద్రవిడ రాజు రాజశేఖరుడు, ఆ నగర రాజ్యలక్ష్మి లాగా వెలిగిపోతున్న తన భార్యతో కలిసి ఆ భద్రగజం ఎక్కాడు. వందీమాగధులు, గాయకులు అతని కీర్తిని పాడుతుండగా, మంత్రులు సగౌరవంగా కొలుస్తుండగా అతడు మద్రపురంలోకి ప్రవేశించాడు. అనంతరం సింహాసనాన్ని అధిరోహించి, సాక్షాత్తు శివుని మిత్రుడైన కుబేరుడిలా అపారమైన సంపదలతో వైభవంగా రాజ్యాన్ని పాలించసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము (అప్పురలక్షియఁబోలె, రుద్రసఖుండు వోలె) కలదు.

సమన్వయము: రాణిని నగర రాజ్యలక్ష్మితోను, సింహాసనాసీనుడైన రాజును ధనాధిపతియైన కుబేరుని (రుద్రసఖుని) తోను పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం చక్కగా సమన్వయమై, వారి అయాచిత ఐశ్వర్య వైభవాన్ని చాటుతోంది.

88. పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

మ. రమణీచందనగీతవాద్యకుసుమస్రగ్వస్త్రభూషాదిభో గములం గోరికి మూరిఁబోవ నతిసౌఖ్యం బందుచు న్మంత్రివ ర్గము కార్యంబులు దీర్పఁ బౌరు లనురాగం బంది నందింప రా జ్యము సేయంగ సహింపలేక బలిమి న్సామంతభూమీపతుల్.

ప్రతిపదార్థము: రమణీ = సుందర స్త్రీలు, చందన = శ్రీగంధము, గీత = సంగీతము, వాద్య = వాయిద్యములు, కుసుమ-స్రక్ = పూలదండలు, వస్త్ర = పట్టుబట్టలు, భూషా = ఆభరణములు, ఆది = మొదలైన, భోగములన్ = విలాసముల చేత, కోరికి = కోరికలు, మూరిన్-పోవన్ = నిండుగా నెరవేరగా, అతి = మిక్కిలి, సౌఖ్యంబు = సుఖమును, అందుచున్ = పొందుతూ, మంత్రి-వర్గము = సచివుల సమూహము, కార్యంబులు = రాజ్య వ్యవహారములను, తీర్పన్ = చక్కబెడుతుండగా, పౌరులు = నగర ప్రజలు, అనురాగము-అంది = రాజుపై అమితమైన ప్రేమను కలిగియుండి, నందింపన్ = ఆనందిస్తుండగా, రాజ్యంబు-చేయంగన్ = (అతడు ఆ విధంగా) పరిపాలన సాగిస్తుండగా, సామంత-భూమీపతుల్ = చుట్టుపక్కల గల సామంత రాజులు, బలిమిన్ = ఓర్వలేనితనము చేత/బలవంతముగా, సహింపలేక = (అతని ఎదుగుదలను) తట్టుకోలేక.

తాత్పర్యము: ఆ రాజశేఖరుడు అందమైన స్త్రీలు, గంధము, సంగీత వాయిద్యాలు, పూలదండలు, వస్త్రాలు, ఆభరణాలు వంటి సమస్త భోగభాగ్యాలను తనివితీరా అనుభవిస్తూ ఎంతో సుఖంగా ఉన్నాడు. మంత్రివర్గం రాజ్యపాలనా వ్యవహారాలు చూసుకుంటోంది. ప్రజలంతా రాజుపై ఎంతో ప్రేమతో సంతోషంగా ఉన్నారు. అతడు ఇలా వైభవంగా రాజ్యం ఏలడాన్ని చూసి ఓర్వలేక చుట్టుపక్కల ఉన్న సామంత రాజులు..."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: రాజు యొక్క సుఖమయ జీవితాన్ని, ప్రజానురాగాన్ని వర్ణించిన తీరు ఎంతో సహజంగా ఉన్నది. కథలో తదుపరి రాబోయే శత్రువుల దండయాత్రకు (విఘ్నానికి) ఈ పద్యం పునాది.

89. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఎక్కడివాఁడో వీఁడు మన మిందఱ ముండఁగఁ తేరకాఁడు దా నిక్కడఁ జేరి మద్రపుర మేలెడి వీనికి రాజ్యమిం కిటం డక్కిన హాని యౌ నని కడంగి తదుద్ధరణాభిలాషులై యొక్కెడ దండు గూడుకొని యుక్కునఁ గోటకుఁ జుట్టుముట్టినన్.

ప్రతిపదార్థము: మనము = మనము, ఇందఱము = ఇంతమంది అర్హులమైన రాజులము, ఉండఁగన్ = ఇక్కడ ఉండగా, వీఁడు = ఈ క్రొత్తవాడు, ఎక్కడివాఁడో = ఎక్కడి నుండి వచ్చాడో!, తేరకాఁడు = ఏ కష్టము లేకుండా ఉచితముగా అదృష్టము కలిసివచ్చినవాడు, తాను = తాను, ఇక్కడన్ = ఈ మద్రపురమునకు, చేరి = వచ్చి, మద్రపురము = ఈ రాజ్యాన్ని, ఏలెడిన్ = పరిపాలిస్తున్నాడు, వీనికిన్ = ఇతనికి, ఇంకన్ = ఇకముందు కూడా, రాజ్యంబు = ఈ ఏలుబడి, ఇటన్ = ఇక్కడే, దక్కినన్ = ఉండిపోయినట్లయితే, హాని = (మనకు) కీడు, ఔన్-అని = జరుగుతుందని భావించి, కడంగి = తెగించి, తత్ = వానిని, ఉద్ధరణ = సింహాసనము నుండి తొలగించాలనే, అభిలాషులు-ఐ = కోరిక కలవారై, ఒక్క-ఎడన్ = ఒకచోట, దండు =

సైన్యములను, కూడుకొని = సమీకరించుకొని, ఉక్కునన్ = గర్వముతో/బలముతో, కోటకున్ = ఆ మద్రపుర దుర్గానికి, చుట్టుముట్టినన్ = ముట్టడి వేయగా.

తాత్పర్యము: "ఆ సామంత రాజులంతా కలిసి ఇలా ఆలోచించారు: 'మనమంతా ఇంతమంది రాజులం ఇక్కడ ఉండగా, ఎక్కడి నుంచో వచ్చిన ఈ తేరకాడు (అయాచితంగా అదృష్టం దక్కినవాడు) వచ్చి ఈ మద్రపురాన్ని ఏలడమా? ఇతనికి ఈ రాజ్యం ఇలాగే దక్కితే మనకు అవమానం, కీడు జరుగుతుంది.' కాబట్టి అతడిని గద్దె దించాలని నిశ్చయించుకున్నారు. వారంతా తమ సైన్యాలతో ఏకమై, గర్వంతో వచ్చి ఆ మద్రపుర కోటను చుట్టుముట్టారు."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు సామంత రాజుల ఈర్ష్యా భావాన్ని వర్ణించుటలో స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: శత్రువుల అసూయను, వారు రాజును 'తేరకాఁడు' అని నిందించడాన్ని కవి ఎంతో లౌకిక సహజంగా చిత్రించారు. ఇది యుద్ధ వాతావరణానికి దారితీసింది.

90. పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. అపుడు సంధిమాట లైన నాడింపక దొరల నైనఁ బోరి కరుగుఁ డనక్క ధరణివల్లభుండు తానై నఁ గదలక యతివతోడ నెత్త మాడుచుండె.

ప్రతిపదార్థము: అపుడు = శత్రువులు కోటను ముట్టడించిన ఆ సమయంలో, ధరణి-వల్లభుండు = ఆ రాజశేఖర మహారాజు, సంధి = రాయబారపు/సయోధ్య, మాటలు-ఐనన్ = మాటలనైనా, ఆడింపక = శత్రువులతో మాట్లాడించకుండా, దొరలను-ఐనన్ = తన సైన్యాధిపతులను/నాయకులనైనా, పోరికిన్ = యుద్ధమునకు, అరుగుఁడు = వెళ్ళండి, అనక = అని ఆజ్ఞాపించకుండా, తాను-ఐనన్ = తాను కూడా, కదలక = ఏ మాత్రం చలించకుండా/యుద్ధానికి వెళ్ళకుండా, అతివతోడన్ = తన భార్యతో కలిసి, నెత్తము = జూదము/పాచికల ఆట, ఆడుచున్-ఉండెన్ = ఆడుకుంటూ కూర్చున్నాడు.

తాత్పర్యము: శత్రువులు కోటను ముట్టడించిన ఆ క్లిష్ట సమయంలో, రాజశేఖరుడు శత్రువులతో రాయబారాలు నడపలేదు. పోనీ తన సైన్యాధిపతులను పిలిచి "యుద్ధానికి వెళ్ళండి" అని ఆజ్ఞాపించనూ లేదు. తాను కూడా యుద్ధరంగానికి కదల్లేదు. ఏమీ పట్టనట్లు తన భార్యతో కలిసి పాచికల ఆట (నెత్తం) ఆడుకుంటూ కూర్చున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు రాజు యొక్క వింత ప్రవర్తనను వర్ణించుటలో విశేషోక్త్యలంకార ఛాయలు లేదా స్థితప్రజ్ఞత వంటి స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: కోట శత్రువుల వశమవుతున్నా రాజు ప్రశాంతంగా భార్యతో ఆడుకోవడం ఇందలి వింత. దైవబలంపై (యక్షులపై) అతనికి గల అచంచలమైన నమ్మకం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది. ఇది కథను మరింత ఆసక్తికరమైన మలుపు తిప్పింది.

91. వచనము

వ. అయ్యవసరంబున మంతులును దోరలును బరివారంబును వెరు లెత్తి వచ్చి కోటమీఁద విడిసినప్పుడు నీ వూరకునికి రాజధర్మంబగునె మాకునై న సెల వాన తిమ్మనిన వినియు వినినిభంగి నున్నఁ తత్కాంతారత్నంబు పాచికలు చేతంబట్టుకొని.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-అవసరంబునన్ = ఆ సమయము నందు, మంత్రులును = సచివులును, దొరలును = సైన్యాధిపతులును, పరివారంబును = భట సమూహమును, వెరులు = శత్రువులు, ఎత్తి-వచ్చి = దండెత్తి వచ్చి, కోట-మీఁదన్ = తమ దుర్గము పైన, విడిసినప్పుడు = మొహరించిన ఆ క్లిష్టసమయమున, నీవు = నీవు, ఊరకునికి = ఏమీ పట్టనట్లు శాంతముగా ఉండుట, రాజ-ధర్మంబు-అగునె = రాజనీతికి తగిన పనేనా?, మాకున్-ఐనన్ = కనీసము మాకైనా, సెలవు = యుద్ధము చేయుమని ఆజ్ఞను, ఆనతి-ఇమ్ము = అనుగ్రహించుము, అనినన్ = అని వేడుకొనగా, వినియున్ = ఆ మాటలను ఆలకించియు, వినని-భంగిన్ = విననట్లుగా/ఉపేక్షించినట్లుగా, ఉన్నన్ = రాజు ఉండగా, తత్ = ఆ రాజు యొక్క, కాంతా-రత్నంబు = భార్యలలో శ్రేష్ఠురాలైన ఆ రాణి, పాచికలు = ఆడుకొనే పాచికలను, చేతన్ = తన చేతిలోనికి, పట్టుకొని = తీసుకొని (రాజుతో ఇట్లు పలికెను).

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో మంత్రులు, సైన్యాధిపతులు, సైనికులు అంతా కంగారుగా రాజు వద్దకు పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చారు. "మహారాజా! శత్రువులు దండెత్తి వచ్చి కోటను ముట్టడించారు. ఇలాంటి ఆపత్కాలంలో మీరు ఏమీ పట్టనట్లు ఊరకే కూర్చోవడం రాజధర్మమేనా? కనీసం మాకైనా యుద్ధం చేయమని ఆజ్ఞ ఇవ్వండి!" అని ప్రాధేయపడ్డారు. రాజశేఖరుడు ఆ మాటలు వినికూడా విననట్లుగా ఊరుకున్నాడు. అప్పుడు అతని భార్య (రాణి) పాచికలను చేతిలోకి పట్టుకుని భర్తతో ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషాలు: శత్రువుల దండయాత్ర వల్ల కోటలో పుట్టిన అలజడిని, దానికి భిన్నంగా రాజు ప్రదర్శిస్తున్న పరమ శాంత స్థితిని కవి ఇక్కడ నాటకీయంగా ఆవిష్కరించారు. భర్త ఉదాసీనతను చూసి రాణి తానే స్వయంగా చొరవ తీసుకునే ఘట్టానికి ఇది ప్రవేశ వచనం.

92. పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. తఱిమి సామదానదండభేదములలో నొకట నైన వైర ముడుపవలయుఁ బగతు రెల్ల గూడి పై నెత్తివచ్చిన నెత్త మాడుచుండ నీతి యౌనె.

ప్రతిపదార్థము: తఱిమి = సమయమును బట్టి/వెంటనే పూనుకొని, సామ = సామము (నచ్చజెప్పడం), దాన = దానము (ధనము ఇచ్చుట), దండ = దండము (యుద్ధము చేయుట), భేదములలోన్ = భేదోపాయము (శత్రువులను విడదీయుట) అను నాలుగు ఉపాయములలో, ఒక్కటన్-ఐనన్ = ఏదో ఒక ఉపాయము చేతనైనా, వైరము = ఈ శత్రుత్వమును, ఉడుపవలయున్ = పోగొట్టుకోవాలి/అణచివేయాలి, పగతురు-ఎల్లన్ = శత్రురాజులందరూ, కూడి = ఏకమై, పైన్ = మనపై, ఎత్తి-వచ్చినన్ = దండెత్తి రాగా, నెత్తము = పాచికల ఆట, ఆడుచున్-ఉండన్ = ఆడుకుంటూ కూర్చోవడం, నీతి = న్యాయము/రాజనీతి, ఔనే = అవుతుందా (కాదు సుమా!).

తాత్పర్యము: "నాథా! శత్రువులు పైకి వచ్చినప్పుడు రాజనీతి ప్రకారం సామ, దాన, భేద, దండాలనే చతురుపాయాలలో ఏదో ఒక ఉపాయాన్ని ఉపయోగించి ఆ శత్రుత్వాన్ని అణచివేయాలి. అంతేకానీ, విరోధులంతా కలిసి కోటపైకి దాడికి వస్తుంటే, మనం ఇక్కడ ఏమీ పట్టనట్లు పాచికలాట ఆడుకుంటూ కూర్చోవడం రాజనీతి అనిపించుకుంటుందా?" అని రాణి హితవు పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు రాణి భర్తను ప్రశ్నించిన తీరులో క్షేపోక్త్యలంకారము మరియు రాజనీతిని వివరించుటలో స్వభావోక్త్యలంకారము కలవు.

సమన్వయము: కోట ముట్టడి వేళ నెత్తమాడడం తగదని రాణి భర్తను నిలదీయడం లోకసహజంగా ఉన్నది. ఇక్కడ కవి గోపరాజు గారు చతురుపాయాలనే రాజనీతి అంశాన్ని పద్యంలో చక్కగా సమన్వయించారు.

93. పద్యము (కందము)

క. అనవుడు జనవల్లభుఁ డిది మనచేఁతల నౌనే దైవమాయాగత మై చననున్నవి చను నెచటను మననున్నవి మను జలాగ్ని మధ్యములందు.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = అని రాణి పలుకగా, జన-వల్లభుఁడు = ఆ రాజశేఖర మహారాజు, ఇది = ఈ జయాపజయములు గానీ, సుఖదుఃఖములు గానీ, మన = మన యొక్క, చేఁతలను = ప్రయత్నముల వలన, ఔనే = సాధ్యమవుతాయా (కావు), దైవ = దైవ సంకల్పము యొక్క, మాయా-గతము-ఐ = లీలల అనుసారముగా, ఎచటను = ఎక్కడనైనను, చనన్-ఉన్నవి = నశించిపోవలసినవి/పోవలసినవి, చనున్ = నశించిపోతాయి/వెళ్ళిపోతాయి, మనన్-ఉన్నవి = బ్రతకవలసినవి/ఉండవలసినవి, జలా-అగ్ని = నీరు, నిప్పుల యొక్క, మధ్యములందున్ = మధ్యలో ఉన్నప్పటికీ, మనున్ = బ్రతుకుతాయి/స్థిరముగా ఉంటాయి.

తాత్పర్యము: భార్య మాటలకు ఆ రాజు చిరునవ్వుతో ఇలా అన్నాడు: "ఓ దేవీ! ఈ లోకంలో ఏదైనా మన ప్రయత్నాల వల్లే జరుగుతుందా? అంతా దైవసంకల్పం ప్రకారమే సాగుతుంది. దైవనిర్ణయం ప్రకారం ఏవి మనల్ని విడిచిపోవాలో అవి ఎక్కడ ఉన్నా సరే విడిచిపోతాయి. ఏవి మన వద్ద మిగలాల్లో (ఏవి బ్రతకాలో) అవి నీరు, నిప్పుల మధ్య చిక్కుకున్నా సరే సురక్షితంగా బ్రతికి బట్టకడతాయి.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు అర్థాంతరన్యాసాలంకారము అత్యద్భుతంగా కుదిరినది.

సమన్వయము: 'దైవనిర్ణయం ప్రకారం పోయేవి పోతాయి, మిగిలేవి నీరు నిప్పుల మధ్య ఉన్నా మిగులుతాయి' అనే విశ్వజనీనమైన సామాన్య సత్యాన్ని, 'మన చేతల వల్ల ఏమీ కాదు' అనే విశేషాంశంతో సమర్థించడం వల్ల ఇక్కడ అర్థాంతరన్యాసం కుదిరినది. రాజు యొక్క అచంచలమైన దైవభక్తి, ప్రశాంతత ఇందులో వ్యక్తమవుతున్నాయి.

94. పద్యము (కందము)

క. వృక్షమునన్నున్న యేగురు యక్షులు మనరాజ్యమొసఁగ హరియింపఁగ న ధ్యక్షులు మన కిది పనియే యక్షంబులు వైవు చాలు నాడుద మబలా.

ప్రతిపదార్థము: అబలా = ఓ సుందరీ!, వృక్షమునన్ = (మనం ఆనాడు ఆశ్రయించిన) ఆ మర్రిచెట్టు పైన, ఉన్న = నివసించిన, ఏగురు = ఐదుగురైన, యక్షులు = యక్షులే, మనకున్ = మనకు, రాజ్యంబు = ఈ సామ్రాజ్యాన్ని, ఒసఁగన్ = ప్రసాదించారు, హరియింపఁగన్ = (ఒకవేళ శత్రువులు దీనిని) లాక్కోవాలన్నా, అధ్యక్షులు = దానికి వారే అధికారులు/సాక్షులు, మనకున్ =

మనకు, ఇది = ఈ శత్రువుల భయముతో, పనియే = పనేముంది?, చాలున్ = విచారము చాలు, అక్షంబులు = పాచికలను, వైవు = వేయుము, ఆడుదము = మనం మన ఆటను కొనసాగిద్దాము.

తాత్పర్యము: "ఓ కాంతా! ఆనాడు అడవిలో మనం ఆశ్రయించిన మర్రిచెట్టుపై ఉన్న ఐదుగురు యక్షులు దయతల్చి మనకు ఈ రాజ్యాన్ని ఇచ్చారు. ఇప్పుడు శత్రువులు దీనిపై దండెత్తినా, దీనిని రక్షించాలన్నా లేదా పోగొట్టాలన్నా దానికి ఆ యక్షులే సర్వాధికారులు. కాబట్టి మనం ఈ యుద్ధాన్ని చూసి భయపడవలసిన పని లేదు. చింతలు చాలించి, పాచికలు వెయ్యి; మనం ఆట ఆడుకుందాం" అని రాజు పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము మరియు శరణుజొచ్చిన దైవశక్తిపై గల నమ్మకాన్ని తెలుపుటలో ఉదాత్తాలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి.

సమన్వయము: రాజు తన పూర్వ వృత్తాంతాన్ని మనస్సులో స్మరించుకుంటూ, యక్షులపై భారమేసి నిశ్చింతగా ఉండడాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో రమణీయంగా వర్ణించారు. 'అక్షంబులు వైవు' (పాచికలు వెయ్యి) అనడంలో రాజు ధీరత్వం వ్యక్తమవుతోంది.

95. వచనము

వ. అని యనంతరంబ తత్కృతస్మరణంబుగాఁ బలికిన మనం ఏ న నేఱింగికొని యయ్యక్షు లక్షణంబ మన మిచ్చిన రాజ్యంబున కుపద్రవంబు పుట్టుచున్న యది యొక యుపాయంబు తర్కింపవలయు నని వచ్చి యాకూడిన రాజుల లోఁ బరస్పర వైరంబును మనోవైకల్యంబును బుట్టించిన సాదండు- రెండ.

ప్రతిపదార్థము: అని = ఆ ప్రకారముగా రాజు పలికి, అనంతరంబు-అ = ఆ తర్వాత వెంటనే, తత్-కృత = ఆ యక్షులు చేసిన మహోపకారమును, స్మరణంబు-గాన్ = గుర్తుచేసుకొనేలా, పలికినన్ = మాట్లాడగా, ఆ-యక్షులు = ఆ ఐదుగురు యక్షులు, మనంబునన్ = తమ మనస్సులలో, ఏఱింగికొని = (రాజు తమను స్మరించిన విషయాన్ని) తెలుసుకొని, క్షణంబు-అ = ఆ క్షణమునందే, మనము = మనం, ఇచ్చిన = ఆనాడు కానుకగా ఇచ్చిన, రాజ్యంబునకున్ = ఈ మద్రరాజ్యానికి, ఉపద్రవంబు = విపత్తు/ఆపద, పుట్టుచున్న-అది = సంభవిస్తున్నది, ఒక = ఒకానొక, ఉపాయంబు = తంత్రమును/ఆలోచనను, తర్కింపవలయున్ = యోచించవలెను, అని = అంటూ, వచ్చి = ఆ యుద్ధరంగానికి తరలివచ్చి, ఆ-కూడిన = అక్కడ ముట్టడి వేసిన, రాజులలోన్ = సామంత రాజుల మధ్య, పరస్పర = ఒకరికొకరికి, వైరంబును = శత్రుత్వమును, మనో-వైకల్యంబును = మనశ్శాంతి లోపించుటను/పిచ్చిని, పుట్టించినన్ = కలుగజేయగా, ఆ-దండు = ఆ సామంత రాజుల సైన్యమంతా, రెండ = రెండు ముఠాలుగా విడిపోయి (తమలో తాము పోరాడుకున్నారు).

తాత్పర్యము: రాజు ఆ విధంగా తన భార్యతో అంటూ యక్షులను మనస్ఫూర్తిగా స్మరించుకున్నాడు. రాజు తమ్ము తలచుకున్న విషయాన్ని ఆ యక్షులు తమ శక్తులతో గ్రహించారు. "మనం ఇచ్చిన రాజ్యానికి ఆపద వచ్చింది, వెంటనే రక్షించాలి" అని నిశ్చయించుకుని వారు యుద్ధరంగానికి వచ్చారు. అక్కడ కోటను ముట్టడించిన సామంత రాజుల మనస్సులలో యక్షులు మాయాశక్తులతో పరస్పర ద్వేషాన్ని, బుద్ధిభ్రమణాన్ని (పిచ్చిని) కలుగజేశారు. దానితో ఆ శత్రు సైన్యమంతా రెండుగా చీలిపోయి, శత్రువు ఎవరో తెలియక తమలో తామే కొట్టుకోవడం ప్రారంభించారు.

విశేషాలు: రాజు యొక్క నిశ్చల భక్తికి యక్షులు వెంటనే స్పందించి సహాయం చేయడం ఇందలి విశేషం. శత్రువుల బుద్ధిని మార్చి వారిని పరస్పరం కలహించుకునేలా చేయడం ద్వారా యక్షుల మాయాశక్తి ఇక్కడ అద్భుతంగా వర్ణించబడింది.

96. పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

మ. తమలోఁ బోరుచు నస్త్రఘట్టన సముద్యద్భూరివహ్నిస్ఫులిం గము లాశాంతములం బిశంగములుగాఁ గావింపఁగా బాహుని క్రమముల్ చూపి గజాది సైన్యములు మ్రగ్గం దోర మై రక్తపూ రము కేంధూళి నణంపఁగాఁ గడఁగి రారాజHయు లాజీ .

ప్రతిపదార్థము: ఆ-రాజన్యులు = ఆ సామంత రాజులు, ఆజీన్ = ఆ యుద్ధరంగము నందు, తమలోన్ = ఒకరితో ఒకరు, పోరుచున్ = యుద్ధము చేసుకుంటూ, అస్త్ర = తమ ఆయుధముల యొక్క, ఘట్టన = రాపిడి/ఢీకొనడం వలన, సముద్యత్ = పుట్టినట్టి, భూరి = అపారమైన, వహ్ని = అగ్ని యొక్క, స్ఫులింగములు = నిప్పుకణములు, ఆశా-అంతములన్ = దిక్కుల చివరలన్నింటినీ, పిశంగములు-గాన్ = ఎర్రటి రంగు కలవిగా (రక్తవర్ణముగా), కావింపఁగాన్ = చేస్తుండగా, బాహు = తమ చేతుల యొక్క, విక్రమముల్ = పరాక్రమములను, చూపి = ప్రదర్శిస్తూ, గజ-ఆది = ఏనుగులు, గుర్రములు మొదలైన, సైన్యములు = చతురంగ బలములు, మ్రగ్గన్ = చనిపోయేలా నరుక్కుంటూ, తోరము-ఐ = నిండుగా ప్రవహించిన, రక్త-పూరము = నెత్తుటి ప్రవాహము, కేంధూళిన్ = ఆకాశమునకు ఎగిరిన దుమ్ము, అణంపఁగాన్ = కిందకు అణచివేసేలా, కడఁగిరి = తెగించి యుద్ధము చేసుకున్నారు.

తాత్పర్యము: ఆ శత్రురాజులు యుద్ధరంగంలో ఒకరినొకరు శత్రువులుగా భావించుకుని ఘోరంగా పోరాడుకున్నారు. వారి కత్తుల రాపిడికి పుట్టిన నిప్పుకణాలు నలుదిక్కులా ఎగసిపడి ఆకాశాన్ని ఎర్రగా మార్చేసాయి. వారు తమ బాహుబలాన్ని ప్రదర్శిస్తూ తమలోని ఏనుగులను, గుర్రాలను నరుక్కున్నారు. ఆ యుద్ధంలో ప్రవహించిన నెత్తుటి ఏరులు, రణరంగంలో పైకి లేచిన దుమ్మును సైతం కిందకు అణచివేసేంత భయంకరంగా మారాయి. ఆ విధంగా శత్రువులు తమలో తామే నశించిపోయారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు యుద్ధ భీకరత్వాన్ని వర్ణించుటలో అతిశయోక్త్యలంకారము మరియు స్వభావోక్త్యలంకారము కలవు.

సమన్వయము: కత్తుల రాపిడి నిప్పులు దిక్కులను ఎర్రగా మార్చడం, రక్త ప్రవాహం దుమ్మును అణచివేయడం అనే వర్ణనలు అతిశయోక్తి అలంకార శోభితాలై భయానక, వీర రసాలను ఉద్దీపింపజేస్తున్నాయి.

97. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. అక్కలహంబు చూచి చని యానృపశేఖరుఁ దాజిభూమిలోఁ జిక్కిన యశ్వరత్నములు సింధురబృందములు స్రగ్ధంబులుం బెక్కుధనంబు లస్త్రములు భేరులు జోళ్ళును గోటలోనికి గ్రక్కునఁ గొంచు నేగి యధికం బగుసంపద నేలె నప్పురిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-నృప-శేఖరుఁడు = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ రాజశేఖర మహారాజు, ఆ-కలహంబు = శత్రువుల యొక్క ఆ పరస్పర యుద్ధాన్ని, చూచి = గమనించి, చని = వెళ్ళి, ఆజీ-భూమిలోన్ = ఆ యుద్ధరంగములో, చిక్కిన = విడిచిపెట్టబడిన/లభించిన, అశ్వ-రత్నములు = శ్రేష్ఠమైన గుర్రములను, సింధుర = ఏనుగుల యొక్క, బృందములున్ = సమూహములను, రథంబులున్ = యుద్ధ రథములను, పెక్కు = అనంతమైన, ధనంబులు = సంపదలను, అస్త్రములు =

ఆయుధములను, భేరులు = యుద్ధ నగరాలను (నగారాలను), జోళ్ళును = కవచములను, క్రక్కునన్ = వేగముగా, కోటలోనికిన్ = తన దుర్గము లోపలికి, కొంచున్-ఏగి = తీసుకొని వెళ్ళి, అప్పురిన్ = ఆ మద్రనగరము నందు, అధికంబు-అగు = అంతకుమించిన అపారమైన, సంపదన్ = ఐశ్వర్యముతో, ఏలెన్ = పరిపాలించెను.

తాత్పర్యము: శత్రువులు తమలో తాము కొట్టుకుని చనిపోవడం చూసిన రాజశేఖర మహారాజు వెంటనే యుద్ధరంగానికి వెళ్లాడు. అక్కడ శత్రువులు వదిలిపెట్టి వెళ్లిన శ్రేష్ఠమైన గుర్రాలు, ఏనుగుల గుంపులు, రథాలు, అపారమైన ధనకనక వస్తువులు, ఆయుధాలు, కవచాలు, యుద్ధ నగారాలన్నింటినీ వేగంగా తన కోటలోనికి తెప్పించుకున్నాడు. ఆ విధంగా శత్రువుల సంపద అంతా తన వశమవ్వడంతో, అతడు ఆ మద్రపురంలో అంతకుమించిన అపార వైభవంతో రాజ్యాన్ని ఏలసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: 'కూరుచుండిన చోటనే శత్రువులు నశించి అయాచితంగా సంపద లభించుట' అనే అంశం ఇక్కడ అద్భుతంగా చిత్రించబడింది. దైవబలం ఉన్నవానికి అపజయముండదని ఈ పద్యం నిరూపిస్తోంది.

98. వచనము

వ. అనిన విని యయ్యవధూతకుం డిది భాగ్యం బంటి వేని పూర్వకృతసుకృత్తి విశేషంబున నిది లభించెం గాక కానివాఁ డిటు గా నేర్చునే తొల్లి నేఁడు నుం చేయవేని నింతియ కాదు యక్షసహాయంబు గలిగియు సుద్యోగి య య్యరణ్యంబు గడచి మద్రపురబుఁ జేరిన కతంబువ రాజ్యంబు గలిగెం గావున దైవంబున కుద్యోగంబు ఫలసాధకం బగు నదికారణంబుగ నీవును రాజ్యంబేమఱక పాలింపు పొ మ్మని వీడ్కొలుపుచు.

ప్రతిపదార్థము: అనినన్ = అని విక్రమార్కుడు రాజశేఖరుని కథను చెప్పగా, విని = ఆలకించి, ఆ-అవధూతకుండు = ఆ సిద్ధయోగి, ఇది = ఈ కథ, భాగ్యంబు-అంటివి-ఏని = కేవలము అదృష్టమే అనుకుంటే పొరపాటు, పూర్వ-కృత = మునుపటి జన్మలో చేసిన, సుకృత్తి = పుణ్యము యొక్క, విశేషంబునన్ = ఆధిక్యత వలనే, ఇది = ఈ రాజ్యభోగము, లభించెన్-గాక = దక్కినదే తప్ప, కానివాఁడు = పుణ్యము లేనివాడు, ఇటు-కాన్ = ఈ విధముగా అదృష్టాన్ని పొందడానికి, నేర్చునే = సమర్థుడవుతాడా (కాలేడు), తొల్లి = పూర్వము, నేఁడునున్ = ఈనాడును, (పుణ్యము) చేయవేని = ఆచరించకపోతే ఏదీ దక్కదు, ఇంతియ-కాదు = అంతేకాకుండా, యక్ష = యక్షుల యొక్క, సహాయంబు = తోడ్పాటు, కలిగియున్ = ఉన్నప్పటికీ, సుద్యోగి-ఐ = మానవ ప్రయత్నము కలవాడై/శ్రమకోర్చి, ఆ-అరణ్యంబు = ఆ భయంకర అడవిని, గడచి = దాటి, మద్రపురంబున్ = మద్ర నగరమును, చేరిన = చేరుకున్న, కతంబునన్ = కారణము చేతనే కదా, రాజ్యంబు = రాజరికం, కలిగెన్ = లభించినది, కావునన్ = అందువలన, దైవంబునకున్ = దైవబలానికి కూడా, ఉద్యోగంబు = మానవ ప్రయత్నమే, ఫల = ఫలితమును, సాధకంబు-అగున్ = సాధించి పెడుతుంది, అది-కారణంబు-గన్ = ఆ హేతువు చేతనే, నీవును = (ఓ విక్రమార్కా!) నీవును, రాజ్యంబున్ = నీ సామ్రాజ్యాన్ని, ఏమఱక = అప్రమత్తంగా/అలసత్వము లేకుండా, పాలింపుము = పరిపాలించుము, పొమ్ము = వెళ్ళుము, అని = అంటూ, వీడ్కొలుపుచున్ = సెలవు ఇస్తూ.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు చెప్పిన కథను విన్న ఆ సిద్ధుడు ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజా! రాజశేఖరుడికి అడవిలో రాజ్యం రావడం కేవలం పైకి కనిపించే అదృష్టం మాత్రమే కాదు; అది అతని పూర్వజన్మ పుణ్యఫలం. పుణ్యం లేనివానికి ఇలాంటి

అద్భుతాలు జరగవు. అంతేకాదు, అతనికి యక్షుల సహాయం ఉన్నప్పటికీ, అతడు శ్రమకోర్చి ఆ భయంకరమైన అడవిని దాటి కాలినడకన మద్రపురాన్ని చేరుకున్నాడు కాబట్టే అతనికి ఆ రాజ్యం దక్కింది. కాబట్టి, దైవబలం ఉన్నా మానవ ప్రయత్నం (ఉద్యోగం) తోడైతేనే ఫలితం దక్కుతుంది. కాబట్టి నువ్వు కూడా నీ రాజ్యాన్ని నిర్లక్ష్యం చేయకుండా అప్రమత్తంగా పాలించు, ఇక నీ నగరానికి వెళ్ళు" అని సిద్ధుడు విక్రమార్కునికి సెలవిస్తూ...

విశేషాలు: ఇక్కడ దైవబలానికి, మానవ ప్రయత్నానికి (పురుషకారానికి) గల సమన్వయాన్ని సిద్ధుడు ఎంతో తాత్వికంగా ముగించాడు. 'దైవం ఉన్నా మానవుడు నడచి అడవి దాటాలి' అనే హితవు ఇందలి పరమార్థం. విక్రమార్కుని ఉజ్జయినికి వెళ్ళమని సిద్ధుడు వీడ్కోలు పలికాడు.

99. పద్యము (కందము)

క. నీమహిమకుఁ గడు నెలవగు భూమీశ్వర!భూమి నిది యపూర్వం బనుచుం గామితఫలదాయక మై లేమి యుడుపు చంద్రకాంతలింగము నిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము: భూమీశ్వర = ఓ విక్రమార్క మహారాజా!, నీ = నీ యొక్క, మహిమకున్ = గొప్పతనానికి/యోగ్యతకు, కడున్ = మిక్కిలి, నెలవు-అగు = తగినదైన, భూమిన్ = ఈ భూలోకములో, ఇది = ఈ వస్తువు, అపూర్వంబు = ముందెన్నడూ లేని అద్భుతమైనది, అనుచున్ = అంటూ, కామిత = కోరిన కోరికల యొక్క, ఫల = ఫలితములను, దాయకము-ఐ = ఇచ్చేదై, లేమిన్ = దరిద్రాన్ని/లేమిని, ఉడుపు = పోగొట్టేటట్టి, చంద్రకాంత-లింగమున్ = చంద్రకాంత మణితో చేసిన శివలింగాన్ని, ఇచ్చెన్ = ఆ సిద్ధుడు రాజునకు బహుకరించెను.

తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! నీ మహోన్నత యోగ్యతకు తగినట్లుగా, ఈ భూమిపై అత్యంత అరుదైన, అపూర్వమైన ఒక దివ్య వస్తువును నీకు ఇస్తున్నాను" అని పలుకుతూ, కోరిన కోరికలన్నీ నెరవేరుస్తూ, దరిద్రాన్ని పూర్తిగా పారద్రోలే ఒక అద్భుతమైన 'చంద్రకాంత శివలింగాన్ని' ఆ సిద్ధుడు విక్రమార్కుడికి కానుకగా ఇచ్చెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: సిద్ధుడు విక్రమార్కుని గుణాలకు మెచ్చి, కోరిన కోరికలిచ్చే చంద్రకాంత లింగాన్ని బహుమతిగా ఇవ్వడం కథను తదుపరి త్యాగ ఘట్టానికి నడిపించింది.

100. పద్యము (కందము)

క. ఇచ్చినఁ కై కొని పురికి న్వచ్చు నెడ న్విపు డొకఁడు వదనము వాడ న్వెచ్చని యూర్పుల నాఁకట వెచ్చుచుఁ జనుదెంచి మనుజవిభు దీవించెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఇచ్చినన్ = ఆ సిద్ధుడు ఆ చంద్రకాంత లింగాన్ని ఇవ్వగా, కైకొని = దానిని స్వీకరించి, పురికిన్ = తన ఉజ్జయిని నగరమునకు, వచ్చు-ఎడన్ = తిరిగి వస్తున్న సమయంలో, విప్రుడు-ఒకఁడు = ఒక పేద బ్రాహ్మణుడు, వదనము = ముఖము, వాడన్ = ఆకలితో చిన్నబోయి వాడిపోగా, వెచ్చని = వేడిగా ఉండే, యూర్పులన్ = నిట్టూర్పులు విడుస్తూ, ఆఁకటన్

= ఆకలి బాధ చేత, వెచ్చుచున్ = తల్లడిల్లిపోతూ, చనుదెంచి = (రాజు వద్దకు) పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి, మనుజ-విభున్ = మానవనాథుడైన ఆ విక్రమార్కుని, దీవించెన్ = ఆశీర్వదించెను.

తాత్పర్యము: ఆ సిద్ధుడు ఇచ్చిన చంద్రకాంత లింగాన్ని తీసుకుని విక్రమార్కుడు తన నగరానికి తిరిగి బయలుదేరాడు. దారిలో అతనికి ఒక పేద బ్రాహ్మణుడు ఎదురయ్యాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆకలి బాధ తట్టుకోలేక ముఖమంతా వాడిపోయి, వేడి నిట్టూర్పులు విడుస్తూ, అమితంగా అలసిపోయి ఉన్నాడు. అతడు రాజును సమీపించి, చేతులెత్తి మనుజనాథుడైన విక్రమార్కుడిని మనసారా ఆశీర్వదించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు బ్రాహ్మణుని దీనస్థితిని వర్ణించుటలో కరుణ రస స్ఫోరక స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: ఆకలితో అలమటిస్తున్న బ్రాహ్మణుని రూపం ('వదనము వాడన్', 'వెచ్చని యూర్పుల') కళ్ళకు కట్టినట్లు చిత్రించబడింది. చంద్రకాంత లింగం చేతికి దొరికిన వెంటనే రాజు యొక్క త్యాగబుద్ధిని పరీక్షించడానికి ఒక ఆర్తుడు ఎదురవడం ఇక్కడ నాటకీయమైన మలుపు.

101. పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. మూఁడు దినము లయ్యె వేఁడంగా నెచ్చట గమికెఁడన్న మైనఁ గలుగదయ్యె గ్రాసమాత్రమేమి గలిగిన నాకిచ్చి నన్నుఁ గరుణఁ బ్రోవు మన్నఁ జూచి.

ప్రతిపదార్థము: నెచ్చటన్ = ఏ ప్రదేశము నందు, వేఁడంగాన్ = యాచించినప్పటికీ, మూఁడు = మూడు, దినములు = రోజులు, అయ్యెన్ = గడచినది, కమికెఁడు = కనీసము దోసెడంత/పిడికెడంత, అన్నము-ఐనన్ = కూడ, కలుగదు-అయ్యెన్ = దొరకకుండా పోయినది, గ్రాస-మాత్రము = కేవలము కడుపు నిండుటకు తగినంత, ఏమి = ఏదైనా, కలిగినన్ = నీ వద్ద ఉంటే, నాకున్ = నాకు, ఇచ్చి = ప్రసాదించి, నన్నున్ = నన్ను, కరుణన్ = దయతో, ప్రోవుము = రక్షించుము, అన్నన్ = అని ఆ బ్రాహ్మణుడు వేడుకొనగా, చూచి = ఆ రాజు అతనిని వీక్షించి.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! నేను అన్నం కోసం యాచించడం ప్రారంభించి ఇప్పటికి మూడు రోజులు కావస్తోంది. ఎక్కడ అడిగినా నాకు పిడికెడు అన్నం కూడా దొరకలేదు. ఆకలితో చచ్చిపోతున్నాను. నా కడుపు నిండడానికి నీ వద్ద ఏ ఆహారమున్నా సరే నాకు ఇచ్చి, నన్ను దయతో కాపాడు" అని ఆ పేద బ్రాహ్మణుడు ప్రార్థించగా, విక్రమార్కుడు అతనిని చూసి ఇలా యోచించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు బ్రాహ్మణుని దీనత్వాన్ని కళ్ళకు కట్టినట్లు చెప్పుటలో కరుణ రస స్ఫోరక స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: మూడు రోజులుగా అన్నం లేక అలమటిస్తున్న యాచకుని ఆవేదనను 'గమికెఁడన్నమైనఁ గలుగదయ్యె' (దోసెడు అన్నం కూడా దొరకలేదు) అనే లౌకిక పదజాలంతో కవి ఎంతో హృదయవిదారకంగా చిత్రించారు.

102. పద్యము (కందము)

క. ఇక్కడ నన్నము దొరకదు

దిక్కితనికి నెద్ది పసిఁడి దినరా ది యక్కఱకు నడ్డ మగు నని లెక్కింపక చేతి సిద్ధలింగము నిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఇక్కడన్ = ఈ అరణ్య/నిర్జన ప్రదేశము నందు, అన్నము = ఆహారము, దొరకదు = లభించదు, ఇతనికిన్ = ఆకలితో ఉన్న ఈ బ్రాహ్మణునికి, దిక్కు = ఆధారం, ఎద్ది = ఏమున్నది?, పసిఁడి = బంగారం లేదా డబ్బు ఇచ్చినప్పటికీ, దినరాదు = దానిని తినలేడు కదా!, ఈ-అక్కఱకున్ = ఇతని యొక్క ఈ ఆకలి అత్యవసర స్థితికి, అడ్డము-అగున్ = (కోరిన కోరికలిచ్చే ఈ వస్తువు) అడ్డు పడుతుంది/సహాయకారి అవుతుంది, అని = అంటూ, లెక్కింపక = ఆ వస్తువు విలువను ఏ మాత్రం లెక్కచేయకుండా, చేతి = తన చేతిలో ఉన్న, సిద్ధ-లింగమున్ = ఆ సిద్ధుడు ఇచ్చిన చంద్రకాంత శివలింగాన్ని, ఇచ్చెన్ = ఆ బ్రాహ్మణునికి దానం చేసెను.

తాత్పర్యము: "ఈ నిర్జన ప్రదేశంలో ఇతనికి అన్నం దొరకడం అసాధ్యం. ఇతనికిప్పుడు నాకంటే వేరే దిక్కు లేదు. ఒకవేళ ఇతనికి బంగారం ఇద్దామన్నా, దానితో ఆకలి తీరదు; బంగారాన్ని తినలేడు కదా! కానీ, నా వద్ద ఉన్న ఈ చంద్రకాంత లింగం కోరిన కోరికలన్నీ ఇస్తుంది కాబట్టి, ఇతని ఆకలిని తక్షణమే తీర్చగలదు" అని విక్రమార్కుడు భావించాడు. ఆ దివ్య లింగం యొక్క అమూల్యమైన విలువను ఏ మాత్రం లెక్కచేయకుండా, దానిని ఆ బ్రాహ్మణునికి దానం చేసెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు అర్థాంతరన్యాస ఛాయలు మరియు రాజు త్యాగగుణాన్ని చాటుటలో ఉదాత్తాలంకారము కలవు.

సమన్వయము: 'పసిఁడి దినరాదు' (బంగారాన్ని ఎవరూ తినలేరు) అనే లోక సత్యాన్ని హేతువుగా చూపిస్తూ, ఆకలితో ఉన్నవానికి అన్నమిచ్చే అమూల్యమైన చంద్రకాంత లింగాన్ని దానం చేయడం విక్రమార్కుని అసమాన త్యాగశీలతను, సమయస్ఫూర్తిని చాటుతోంది.

103. వచనము

వ. ఇచ్చిన.

ప్రతిపదార్థము: ఇచ్చినన్ = ఆ విక్రమార్కుడు ఆ చంద్రకాంత లింగాన్ని దానము చేయగా.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా విక్రమార్కుడు ఆ దివ్యలింగాన్ని ఆ బ్రాహ్మణుడి చేతిలో పెట్టగా...

విశేషాలు: ఇది కథను తదుపరి శుభపరిణామానికి (బ్రాహ్మణుని క్షుద్బాధ నివారణకు) నడిపించే చిన్న అనుసంధాన వచనం.

104. పద్యము (శార్ద్ూలవిక్రీడితము)

శా. ఆవిప్రుండు మణిప్రభావమున దివ్యాకారుఁడై క్షుత్పిపా
సావైకల్యము లెల్ల బేసి చనియెన్ క్ష్మాపాలు దీవించుచున్
దేవేంద్రప్రతిమానుఁ డౌనతఁడు నాదేశాంతరవ్యాప్తి నా
కీవెంట హిత మయ్యె నంచుఁ గళతో నేతెంచె నుజ్జేనికిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-విప్రుండు = ఆ బ్రాహ్మణుడు, మణి = ఆ చంద్రకాంత లింగమనెడి మణి యొక్క, ప్రభావమునన్ = మహిమ వలన, దివ్య-ఆకారుఁడు-ఐ = తేజోవంతమైన దివ్య శరీరము కలవాడై, క్షుత్-పిపాసా = ఆకలి, దప్పుల వలన కలిగిన, వైకల్యములు-ఎల్లన్ = అలసటను, బాధలనన్నింటినీ, బేసి = పోగొట్టుకొని/తొలగించుకొని, క్ష్మాపాలున్ = ఆ విక్రమార్క

మహారాజును, దీవించుచున్ = ఆశీర్వదిస్తూ, చనియెన్ = వెళ్ళిపోయెను, దేవేంద్ర = దేవేంద్రునితో, ప్రతిమానుఁడు = సమానుడైన, ఔ-నతఁడు = అయినట్టి ఆ విక్రమార్కుడు, నా = నా యొక్క, దేశాంతర = ఇతర దేశములలో, వ్యాప్తి = సంచరించుట, నాకున్ = నాకు, ఈ-వెంటన్ = ఈ రూపములో, హితము = మేలు/శుభము, అయ్యెన్ = అయినది, అంచున్ = అంటూ, కళతోన్ = మనోహరమైన ముఖవర్చస్సుతో, ఉజ్జేనికిన్ = తన ఉజ్జయిని నగరమునకు, ఏతెంచెన్ = తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము: ఆ చంద్రకాంత లింగమణి మహిమ వల్ల ఆ బ్రాహ్మణుడి ఆకలి దప్పుల బాధలన్నీ తక్షణమే మాయమయ్యాయి. అతడు అమితమైన తేజస్సుతో దివ్యరూపాన్ని పొంది, రాజును మనసారా దీవిస్తూ వెళ్ళిపోయాడు. దేవేంద్రునితో సమానుడైన ఆ విక్రమార్కుడు "నా ఈ దేశాటనం ఒక ఆర్తుడి దరిద్రాన్ని, ఆకలిని తీర్చడానికి ఉపయోగపడింది; నా ప్రయాణం ధన్యమైంది" అని సంతోషిస్తూ, ముఖంలో సరికొత్త కాంతితో మళ్లీ తన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము (దేవేంద్రప్రతిమానుఁడౌ) కలదు.

సమన్వయము: విక్రమార్కుడిని దేవేంద్రుడితో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం చక్కగా కుదిరినది. సిద్ధుడు ఇచ్చిన అమూల్యమైన లింగాన్ని క్షణమైనా తన వద్ద ఉంచుకోకుండా యాచకుడికి ఇచ్చేయడం విక్రమార్కుని 'దాతృత్వ' గుణానికి పరాకాష్ఠ.

105. పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. నీకు నట్టిగుణము లేక యీగద్దియ
నెక్కరాదు చలము దక్కు మనిన
నచ్చెరువుఁబ్రియంబు నొచ్చెముఁ బెనఁగొన
దిరిగిభోజుఁడంతిపురముసొచ్చె.

ప్రతిపదార్థము: నీకున్ = (ఓ భోజరాజా!) నీకు, అట్టి = విక్రమార్కునికి ఉన్నటువంటి, గుణము = త్యాగ గుణము, లేక = లేకుండా, ఈ-గద్దియన్ = ఈ సింహాసనాన్ని, ఎక్కన్-రాదు = అధిరోహించకూడదు, చలము = నీ ఈ పట్టుదలను/అహంకారాన్ని, దక్కుము = వదిలిపెట్టుము, అనినన్ = అని ఆ పదునాల్గవ బొమ్మ పలుకగా, అచ్చెరువున్ = ఆశ్చర్యమును, ప్రియంబున్ = విక్రమార్కునిపై ఇష్టమును, నొచ్చెమున్ = (తనకు అర్హత లేదనే) సిగ్గు/బాధయు, పెనఁగొనన్ = ఒకదానితో ఒకటి ముడిపడగా, భోజుఁడు = ఆ భోజరాజు, తిరిగి = వెనుకకు మరలి, అంతిపురము = తన అంతఃపురములోనికి, సొచ్చెన్ = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! విక్రమార్కుడికి ఉన్నటువంటి నిరుపమాన త్యాగగుణం నీలో లేదు. కాబట్టి నువ్వు ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి వీల్లేదు. నీ వృథా పట్టుదలను విరమించుకో" అని ఆ పదునాల్గవ బొమ్మ పలికింది. ఆ మాటలకు భోజరాజుకు విక్రమార్కునిపై ఆశ్చర్యం, గౌరవం కలగడమే కాక, తనకు ఆ అర్హత లేనందుకు మనస్సులో బాధ, సిగ్గు కలిగాయి. దాంతో అతడు సింహాసనమెక్కే ప్రయత్నాన్ని ఆపి, నిశ్శబ్దంగా తన అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు భోజరాజు మనోభావాలను వర్ణించుటలో భావోదయ లేదా స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.
సమన్వయము: పదునాల్గవ బొమ్మ కథ ఇక్కడితో ముగిసింది. భోజరాజు మనస్సులో ఒకేసారి కలిగిన ఆశ్చర్య, ఆనంద, విచారాల కలయికను 'అచ్చెరువుఁబ్రియంబు నొచ్చెముఁ బెనఁగొన' అని కవి ఎంతో మనోవైజ్ఞానికంగా చిత్రించారు.
106. వచనము - [పదునేనవబొమ్మ కథ ప్రారంభము]
వ. అంతటఁ గొన్ని దినంబు లరిగిన.

ప్రతిపదార్థము: అంతటన్ = అటుపిమ్మట, కొన్ని = మరికొన్ని, దినంబులు = రోజులు, అరిగినన్ = గడచిపోగా.
తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత మరికొన్ని రోజులు గడచిన పిమ్మట...
విశేషాలు: ఇది ఒక కథ ముగిసి, మరొక కొత్త కథ ప్రారంభమవడానికి ఉపయోగించే లఘు కాలవాచక వచన భాగము.
107. పద్యము (కందము)
క. కమలారిఁ గమలహితదృ క్కమలుని గమలాంకనాభికమలాకరునిం గమలాంకరమణిరమణుం గమలాసనహృదయకమల కమలప్రియునిన్

ప్రతిపదార్థము: కమల-అరిన్ = లక్ష్మీదేవికి శత్రువైనట్టి (లేక తామరలకు శత్రువైన చంద్రుడిని ధరించిన శివుడిని), కమల-హిత = తామరలకు హితము చేసే సూర్యుడు మరియు చంద్రుడే, దృక్-కమలునిన్ = పద్మముల వంటి కన్నులుగా కలవానిని, కమల-అంక = లక్ష్మీదేవికి చిహ్నమైన/నిలయమైన, నాభి-కమల-ఆకరునిన్ = నాభికమలమునకు స్థానమైనవానిని (మహావిష్ణువును), కమలా-అంక = లక్ష్మీదేవి యొక్క హృదయమనెడి, రమణి = ఉత్తమ స్త్రీకి, రమణున్ = భర్తయైనవానిని, కమలాసన = పద్మమే ఆసనముగా గల బ్రహ్మదేవుని యొక్క, హృదయ-కమల = హృదయపద్మమునకు, కమల-ప్రియునిన్ = సూర్యుని వలె అత్యంత ప్రియమైనవానిని (ఆ పరమాత్ముని).
తాత్పర్యము: తామరలకు శత్రువైన చంద్రుడిని శిరస్సున ధరించిన శివుడును; సూర్యచంద్రులనే పద్మనేత్రాలు కలవాడును; తన నాభికమలము నుండి బ్రహ్మదేవుని సృష్టించినవాడును; లక్ష్మీదేవికి ప్రాణనాథుడును; బ్రహ్మదేవుని హృదయ పద్మాన్ని వికసింపజేసే సూర్యుని వంటివాడునైన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును...
విశేషాలు:
అలంకారము: ఈ పద్యము నందు వృత్యనుప్రాసాలంకారము (శబ్దాలంకారము) అద్భుతంగా కుదిరినది.
సమన్వయము: 'కమల' అనే పదాన్ని పదే పదే వాడుతూ (కమలారి, కమలహిత, దృక్కమలుని, కమలాంక, కమలాసన) విష్ణుమూర్తిని కీర్తించడం వల్ల పద్యానికి అసాధారణమైన శబ్ద సౌందర్యం, లయ చేకూరాయి. కవి గోపరాజు గారి పదప్రయోగ నైపుణ్యానికి ఇది నిదర్శనం. (గమనిక: ఈ పద్యం తదుపరి పద్యంతో అన్వయం కలిగి ఉంది).
108. పద్యము (కందము)
క. మదిఁ దలఁచుచు భోజుం డొక
సుదినంబున నెక్కఁ గోరుచుం జనుదేరన్
మొదలనె వారించుచున్ నా

పదియేనవబొమ్మ యిట్లుపలికెం బెలుచగన్.

ప్రతిపదార్థము: మదిన్ = తన మనస్సు నందు, తలఁచుచున్ = (ముందు పద్యములో చెప్పబడిన ఆ దేవుని) ధ్యానిస్తూ, భోజుండు = భోజ మహారాజు, ఒక = ఒకానొక, సుదినంబునన్ = మంచి రోజున/శుభ ముహూర్తమున, ఎక్కన్ = సింహాసనము ఎక్కాలని, కోరుచున్ = ఆశిస్తూ, జHYదేరన్ = రాగా, మొదలన్-అ = అతడు అడుగు పెట్టక ముందే, వారించుచున్ = అతనిని ఆపుతూ, ఆ-పదియేనవ-బొమ్మ = ఆ పదిహేనవ సాలభంజిక, బెలుచగన్ = గంభీరముగా/స్పష్టముగా, ఇట్లు = ఈ విధముగా, పలికెన్ = మాట్లాడెను.

తాత్పర్యము: ఆ పరమాత్ముని మనస్సులో ధ్యానిస్తూ భోజరాజు మరియొక శుభ ముహూర్తాన సింహాసనం అధిరోహించడానికి వచ్చాడు. అతడు గద్దెను సమీపించగానే, ఆ సింహాసనానికి ఉన్న పదిహేనవ బొమ్మ అతడిని ముందుకు రాకుండా వారించి, గంభీర స్వరంతో ఇలా పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: 107వ పద్యములోని భగవద్వర్ణన ఈ పద్యములోని 'మదిఁ దలఁచుచు' అనే పదంతో సమన్వయమై పూర్తి అర్థాన్ని ఇస్తుంది. భోజరాజు ప్రయత్నాన్ని బొమ్మ గంభీరంగా వారించే నాటకీయత ఇందులో కనిపిస్తుంది.

109. పద్యము (కందము)

క. మర్యాద యెఱుఁగ విది తగు
కార్యమె యీవిక్రమార్కు కరణిని నీకున్
ధైర్యము సాహసమును నౌ
దార్యమ్మును లేక యెక్కఁ దగవే దీనిన్.

ప్రతిపదార్థము: మర్యాద = అర్హత/గౌరవ నియమములను, ఎఱుఁగవు = నువ్వు తెలుసుకోవడం లేదు, ఇది = పదే పదే ఇలా రావడం, తగు = తగినట్టి, కార్యమె = పనేనా?, ఈ-విక్రమార్కు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, కరణిని = విధముగా, నీకున్ = నీకు, ధైర్యము = గుండె నిబ్బరమును, సాహసమును = భయపడని తత్వమును, ఔదార్యమ్మును = ఉదారమైన దానగుణమును, లేక = లేకుండా, దీనిన్ = ఈ దివ్య సింహాసనమును, ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు, తగవే = నీకు అర్హత ఉన్నదా (లేదు సుమా!).

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! నువ్వు హద్దులు తెలుసుకోకుండా ప్రవర్తిస్తున్నావు. నీకిది తగిన పనేనా? ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు ఉన్నట్లుగా నీలో అచంచలమైన ధైర్యము, అద్భుతమైన సాహసము, ఉదారమైన దాతృత్వము లేవు. మరి ఆ గుణాలు ఏవీ లేకుండా ఈ పవిత్ర ఆసనాన్ని అధిరోహించడానికి నీకు అర్హత ఎక్కడుంది?" అని బొమ్మ అడిగింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు భోజరాజును నిలదీయుటలో వ్యతిరేకాలంకార ఛాయలు ఉన్నాయి.

సమన్వయము: విక్రమార్కునితో పోల్చితే భోజరాజు అర్హత తక్కువని బొమ్మ స్పష్టంగా హెచ్చరించడం ద్వారా కావ్యనాయకుని మహోన్నత 'ధైర్య సాహస ఔదార్యాలను' కవి ఇక్కడ ఉద్ఘాటించారు.

110. వచనము

వ. అనవుడు నతని సాహసాదికోదారభావంబు లెట్టి వనిన నప్పాంచాలిక సప్రపంచంబుగా ని ట్లని చెప్పం దొడంగె.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = అని ఆ బొమ్మ పలుకగా, భోజరాజు = ఆ భోజ మహారాజు, అతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, సాహస-ఆదిక = సాహసము మొదలైన, ఉదార-భావంబులు = ఉదార గుణములు, ఎట్టివి = ఎటువంటివో, అనినన్ = అని అడుగగా, ఆ-పాంచాలిక = ఆ సాలభంజిక (బొమ్మ), సప్రపంచంబుగాన్ = విస్తారముగా/వివరముగా, ఇట్లు-అని = ఈ విధముగా, చెప్పన్ = వివరించుటకు, తొడంగెన్ = ప్రారంభించెను.

తాత్పర్యము: బొమ్మ మాటలకు భోజరాజు "అట్లయినచో ఆ విక్రమార్కుని సాహసౌదార్య గుణాలు ఎలాంటివో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ పదిహేనవ బొమ్మ విక్రమార్కుని అద్భుతమైన కథను ఈ విధంగా వివరంగా చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు: కథా కథన శైలిలో శ్రోత, వక్తల మధ్య అనుసంధానాన్ని నడిపే సహజ సుందరమైన వచన భాగమిది. ఇక్కడి నుండి పదునేనవ బొమ్మ కథ (కందర్పసంజీవని కథ) ప్రారంభమవుతుంది.

111. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఏ మని చెప్పఁ దక్కిన నరేశ్వరు లెవ్వరుఁ గారు గాని నేఁడు డీమహి విక్రమార్క విభు నీడున కౌదు రమోఘబాణ సం
గ్రామమున భ్రతి న్విమతఖండన మై బలిమి న్ముఖప్రభ రాముఁడుఁ గాముఁడుం బరశురాముఁడు భీముఁడు
సోముఁడుంగావుగదా.

ప్రతిపదార్థము: ఏము-అని = ఏమని, చెప్పన్ = వర్ణించగలను!, తక్కిన = ఇతర, నర-ఈశ్వరులు = రాజులు, ఎవ్వరున్ = ఎవరైనను, కారు-గాని = (అతనికి సాటి) కారు కానీ, నేఁడు = ఈ రోజున/ఈ భూమిపై, ఈ-మహిన్ = ఈ లోకము నందు, విక్రమార్క-విభున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, ఈడునకున్ = సమానత్వమునకు, అమోఘ = వ్యర్థము కాని, బాణ = బాణములతో కూడిన, సంగ్రామమునన్ = యుద్ధము నందును, భ్రతిన్ = కీర్తి/భారము నందును, విమత = శత్రువుల యొక్క, ఖండనము-ఐ = సంహారము చేయుట యందును, బలిమిన్ = బలము నందును, ముఖ-ప్రభన్ = ముఖవర్చస్సు నందును, రాముఁడున్ = శ్రీరాముడును, కాముఁడున్ = మన్మథుడును, పరశురాముఁడున్ = పరశురాముడును, భీముఁడున్ = భీమసేనుడును, సోముఁడున్ = చంద్రుడును, కావు-కదా = అవుతారు కదా!.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! ఆ విక్రమార్క మహారాజు గొప్పతనాన్ని ఏమని చెప్పగలను! లోకంలోని ఏ ఇతర రాజులూ అతనికి సాటిరారు. ఒకవేళ అతనికి ఎవరినైనా సమానంగా చెప్పవలసి వస్తే—వ్యర్థము కాని బాణవిద్యలో శ్రీరాముడు, ముఖసౌందర్యంలో మన్మథుడు, శత్రుసంహారంలో పరశురాముడు, శారీరక బలంలో భీముడు, ఆహ్లాదకరమైన కాంతిలో చంద్రుడు మాత్రమే అతనికి సరితూగగలరు సుమా!" అని బొమ్మ పలికెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు యథాసంఖ్యాలంకారము మరియు ఉపమాలంకారము అత్యంత రమణీయంగా సమన్వయించబడ్డాయి.
సమన్వయము: విక్రమార్కుని వేర్వేరు గుణాలను (బాణవిద్య, కీర్తి, శత్రుఖండన, బలము, ముఖప్రభ) వరుసగా పురాణ పురుషులతో (రాముడు, కాముడు, పరశురాముడు, భీముడు, సోముడు) క్రమబద్ధంగా పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ యథాసంఖ్యాలంకారం సిద్ధించినది.

112. పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. అట్టి మనుజవిభుఁడు భట్టి ప్రధానిగా నయ్యవంతి నేలు నాదినములఁ గలఁడు వేదవేది ఘనుఁడు ధర్మజ్ఞుఁడు సుశ్రుతుండు నాఁగ నాశ్రితుండు.

ప్రతిపదార్థము: అట్టి = అటువంటి సకలగుణ సంపన్నుడైన, మనుజ-విభుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, భట్టి = భట్టి అనువాడు, ప్రధాని-గాన్ = ముఖ్యమంత్రిగా ఉండి, ఆ-అవంతిన్ = ఆ అవంతీ నగరమును (ఉజ్జయినిని), ఏలు = పరిపాలించే, ఆ-దినములన్ = ఆ రోజులలో, వేద-వేది = వేదములను లెస్సగా తెలిసినవాడును, ఘనుఁడు = గొప్పవాడును, ధర్మ-జ్ఞుఁడు = ధర్మశాస్త్ర రహస్యములను తెలిసినవాడును, నాఁగన్ = అనబడే, సుశ్రుతుండు = 'సుశ్రుతుడు' అను పేరు గల, ఒక, ఆశ్రితుండు = రాజును ఆశ్రయించుకొని ఉన్న బ్రాహ్మణుడు, కలఁడు = ఉన్నాడు.

తాత్పర్యము: మహోన్నతుడైన విక్రమార్క మహారాజు తన సోదరుడైన భట్టిని ప్రధానమంత్రిగా ఉంచుకుని అవంతీ నగరాన్ని పరిపాలిస్తున్న రోజుల్లో, వేదశాస్త్రాలు క్షుణ్ణంగా తెలిసినవాడు, ధర్మాత్ముడు అయిన 'సుశ్రుతుడు' అనే ఒక బ్రాహ్మణ పండితుడు ఆ రాజును ఆశ్రయించుకుని ఉండేవాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు పాత్రను పరిచయం చేయుటలో స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.
సమన్వయము: విక్రమార్కుని ఆస్థాన వైభవాన్ని తెలుపుతూ, కథలోని ప్రధాన పాత్రయైన సుశ్రుతుని యొక్క సద్గుణాలను కవి ఇక్కడ సరళమైన శైలిలో వర్ణించారు.

113. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. సుశ్రుతుఁ డెల్లతీర్థములుఁ జూచెద నంచు దృఢవ్రతస్థుఁడై యాశ్రితకల్పవృక్ష మగు నాపతిపంపున నేగి ధర్మ స మ్మిశ్రితముగా సుదేశములు ముట్టుచుఁ బుణ్యముఁ గూడఁబెట్టుచు న్విశ్రుత మైనతన్మహిమ వించు వెసం జనియెం బ్రయాగకున్.

ప్రతిపదార్థము: సుశ్రుతుఁడు = ఆ బ్రాహ్మణుడు, ఎల్ల = సమస్తమైన, తీర్థములున్ = పుణ్యక్షేత్రములను, చూచెదన్ = దర్శించెదను, అంచున్ = అంటూ, దృఢ-వ్రత-స్థుఁడు-ఐ = గట్టి సంకల్పము/దీక్ష గలవాడై, ఆశ్రిత = తన్ను ఆశ్రయించినవారికి, కల్పవృక్షము = కోరిన కోరికలిచ్చే కల్పవృక్షము వంటివాడు, అగు = అయినట్టి, ఆ-పతి-పంపునన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క ఆజ్ఞ/అనుమతితో, ఏగి = బయలుదేరి, ధర్మ = ధర్మములతో, సమ్మిశ్రితము-గాన్ = కూడినదైనట్టి, సుదేశములు = ఉత్తమ దేశములను, ముట్టుచున్ = సందర్శిస్తూ, పుణ్యమున్ = సత్ఫలితాలను, కూడఁబెట్టుచున్ = సంపాదిస్తూ, విశ్రుతము = లోకప్రసిద్ధము, ఐన = అయినట్టి, తద్-మహిమ = ఆ క్షేత్రము యొక్క గొప్పతనమును, వించు = వింటూ, వెసన్ = వేగముగా, ప్రయాగకున్ = ప్రయాగ క్షేత్రమునకు, చనియెన్ = వెళ్ళెను.

తాత్పర్యము: ఆ సుశ్రుతుడు లోకంలోని సమస్త పుణ్యతీర్థాలను దర్శించాలనే దృఢ సంకల్పం పెట్టుకున్నాడు. ఆశ్రితుల పాలిటి కల్పవృక్షమైన విక్రమార్క మహారాజు అనుమతి తీసుకుని అతడు యాత్రలకు బయలుదేరాడు. ధర్మబద్ధమైన ఉత్తమ దేశాలను సందర్శిస్తూ, పుణ్యాన్ని సంపాదిస్తూ, లోకప్రసిద్ధమైన ఆ ప్రయాగ క్షేత్ర మహిమను వింటూ అతడు వేగంగా ప్రయాగకు చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు రాజును 'ఆశ్రితకల్పవృక్షము' అని వర్ణించుటలో రూపకాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: విక్రమార్కుని దాతృత్వాన్ని కల్పవృక్షంతో అభేదంగా రూపించడం వల్ల రూపకాలంకారం కుదిరినది.

సుశ్రుతుని తీర్థయాత్రా నిరతిని కవి ఇక్కడ ఎంతో ప్రౌఢంగా వర్ణించారు.

114. పద్యము

మ. తరగ ల్చేతులు పక్షిజాతములకూఁత ల్కంకణక్వాణముల్ నురువు లెల్లని చామరంబు లన నన్యోన్యంబు నుప్పొంగుచు
న్నరి గంగాయమునల్ తగం గొలువఁగా ఛాయావటచ్ఛత్రసం స్ఫురణం జెల్వగు తీర్థరాజ మచటం జొచ్చెం బ్రశంసించుచున్.

ప్రతిపదార్థము: తరగల్ = ఆ నదీ జలముల అలలే, చేతులు = హస్తములుగాను, పక్షి-జాతముల = పక్షుల సమూహముల యొక్క, కూఁతలు = మధుర ధ్వనులే, కంకణ = చేతి కంకణముల యొక్క, క్వాణముల్ = గలగల శబ్దములుగాను, నురువులు = నీటిపై తేలే తెల్లని నురగలే, తెల్లని = శ్వేత వర్ణము గల, చామరంబులు = వింజామరలు, అనన్ = అనునట్లుగా, అన్యోన్యంబు = ఒకదానితో ఒకటి కలిసి, ఉప్పొంగుచున్ = ఉరకలు వేస్తూ, సరి = సమానముగా, గంగా-యమునల్ = గంగ, యమున అనే నదులు, తగన్ = ఒప్పిదముగా, కొలువఁగాన్ = సేవలు చేస్తుండగా, ఛాయా-వట = నీడను ఇచ్చే అక్షయవటము అనెడి, ఛత్ర = రాజుల శ్వేతచ్ఛత్రము (గొడుగు) యొక్క, సంస్ఫురణన్ = ప్రకాశము చేత, చెల్వు-అగు = అందమైనట్టి, తీర్థ-రాజము = పుణ్యక్షేత్రములలో రాజు వంటిదైన ఆ ప్రయాగ క్షేత్రమును, అచటన్ = ఆ ప్రదేశము నందు, ప్రశంసించుచున్ = కొనియాడుతూ, చొచ్చెన్ = (సుశ్రుతుడు) ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము: నదీ తరంగాలు చేతులుగా, పక్షుల కిలకిలారావాలు కంకణాల గలగలలుగా, తెల్లని నురుగులు వింజామరలుగా భాసిస్తూ గంగా యమునలు సేవలు చేస్తుండగా; అక్షయవటం అనే పెద్ద గొడుగు నీడన విరాజిల్లుతున్న పుణ్యతీర్థాల రాజైన ఆ 'ప్రయాగ' క్షేత్రాన్ని సుశ్రుతుడు ఎంతో భక్తితో కీర్తిస్తూ అందులో ప్రవేశించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఈ పద్యము నందు రూపకోత్ప్రేక్షాలంకారము అత్యద్భుతంగా సమన్వయించబడినది.

సమన్వయము: నది అలలను చేతులుగా, పక్షుల కూతలను కంకణ ధ్వనులుగా, నురుగులను చామరములుగా, వటవృక్షాన్ని రాజచ్ఛత్రముగా ఊహించి ప్రయాగను 'తీర్థరాజు' (రాజు) గా రూపించడం వల్ల ఇక్కడ రూపకోత్ప్రేక్షల సుందర కలయిక కుదిరినది.

115. పద్యము (కందము)

క. నీలము ముత్యముఁ గూర్చిన
పోలిక హరిహరులు గూడుపొందున నొకచోఁ

గ్రాలెడి గంగాయమునల
నోలాడె నినుండు మకరయుతుఁ డౌ వేళ.

ప్రతిపదార్థము: నీలమున్ = నల్లని ఇంద్రనీలమణిని, ముత్యమున్ = తెల్లని ముత్యమును, కూర్చిన = ఒకచోట చేర్చిన, పోలికన్ = విధముగాను, హరి-హరులు = నల్లని విష్ణుమూర్తి, తెల్లని శివుడు, కూడు = ఏకమైన, పొందునన్ = స్నేహము వలెను, ఒక-చోన్ = ఒక ప్రదేశము నందు, క్రాలెడి = ప్రకాశించే, గంగా = తెల్లని గంగ, యమునలన్ = నల్లని యమునా నది యొక్క సంగమము నందు, ఇనుండు = సూర్యుడు, మకర-యుతుఁడు = మకర సంక్రాంతి కాలమున మకర రాశిలోనికి ప్రవేశించిన, ఔ-వేళన్ = పుణ్యసమయమున, ఓలాడెన్ = (సుశ్రుతుడు) పవిత్ర స్నానము చేసెను.
తాత్పర్యము: నల్లని ఇంద్రనీలమణిని, తెల్లని ముత్యాన్ని పక్కపక్కనే ఉంచినట్లు; నల్లని విష్ణుమూర్తి, తెల్లని పరమశివుడు ఒకేచోట కలిసినట్లు ప్రకాశిస్తున్న ఆ గంగా-యమునల త్రివేణీ సంగమంలో——సూర్యుడు మకర రాశిలో ప్రవేశించే ఉత్తరాయణ పుణ్యకాలమున (మకర సంక్రాంతి వేళ) సుశ్రుతుడు పవిత్ర స్నానాలు ఆచరించాడు.
విశేషాలు:
అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము (పోలిక) స్పష్టముగా ఉన్నది.
సమన్వయము: గంగానది తెల్లని వర్ణాన్ని ముత్యముతోను/శివునితోను, యమునానది నల్లని వర్ణాన్ని నీలమణిశోభతోను/విష్ణువుతోను పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం పరమ రమణీయంగా సమన్వయమైనది.
116. పద్యము (మత్తకోకిల)
మత్తకోకిల. అందు భక్తులు ము క్తిత్రోవకు నందుకోలగు నందమౌ బిందుమాధవదేవునిం గని ప్రీతిఁ గొల్చి వినీతుఁడై "యిందుశేఖరు విశ్వనాథు ననేకభంగులఁ గొల్చునా పొందుచేకుఱు నేగె విప్రుఁడు పుణ్యరాశికిఁ గాశికిజో.

ప్రతిపదార్థము: అందున్ = ఆ ప్రయాగ క్షేత్రము నందు, భక్తులు = దైవచింతన గలవారు, ముక్తి-త్రోవకున్ = మోక్ష మార్గమునకు, అందుకోలు-అగు = సులభముగా చేరదగినట్టి, అందము-ఔ = మనోహరుడైన, బిందుమాధవ-దేవునిన్ = బిందుమాధవ స్వామిని, కని = దర్శించి, ప్రీతిన్ = అమితమైన ఇష్టముతో, కొల్చి = పూజించి, వినీతుఁడు-ఐ = ఎంతో వినయము గలవాడై, ఇందు-శేఖరున్ = చంద్రుడిని శిరస్సున ధరించినట్టి, విశ్వనాథున్ = కాశీ విశ్వేశ్వరుని, అనేక-భంగులన్ = అనేక రకములుగా, కొల్చు = ప్రార్థించే, ఆ-పొందు = ఆ భాగ్యము, చేకుఱున్ = సిద్ధించుట కొరకై, విప్రుఁడు = ఆ బ్రాహ్మణుడైన సుశ్రుతుడు, పుణ్య-రాశికిన్ = పుణ్యములకు నిలయమైన, కాశికిన్ = కాశీ పట్టణమునకు, ఏగెన్ = ప్రయాణమై వెళ్ళెను.
తాత్పర్యము: ఆ ప్రయాగలో భక్తులకు మోక్షమార్గాన్ని ప్రసాదించే అందాల దేవుడైన బిందుమాధవ స్వామిని సుశ్రుతుడు దర్శించుకున్నాడు. ఎంతో వినయంతో ఆయనను పూజించాడు. అనంతరం, చంద్రశేఖరుడైన ఆ విశ్వనాథుడిని అనేక విధాలుగా కొనియాడే మహద్భాగ్యం కోసమై, పుణ్యాల ప్రోకైన పరమ పవిత్ర కాశీ క్షేత్రానికి ఆ బ్రాహ్మణుడు ప్రయాణమయ్యాడు.
విశేషాలు:
అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము మరియు కాశీని 'పుణ్యరాశి' అని రూపించుటలో రూపక ఛాయలు ఉన్నాయి.

సమన్వయము: ప్రయాగ లోని బిందుమాధవుని దర్శనం తర్వాత కాశీ విశ్వనాథుని చెంతకు వెళ్లడం అనే సాంప్రదాయ యాత్రా క్రమాన్ని కవి ఇక్కడ మత్తకోకిల ఛందస్సులో ఎంతో వేగవంతమైన లయతో వర్ణించారు.

117. వచనము

వ. అచ్చటంగదలి యబేగి యష్టభైరవేశ్వరంబును భూతభైరవేశ్వరంబును గాలభైరవేశ్వరంబును, గపాలేశ్వరంబును, బాతాళభైరవేశ్వరంబును, మ తంగేశ్వరంబును, జంబుకేశ్వరంబును, మణికర్ణికేశ్వరంబును, సాంబాది త్యంబును, గరుడాదిత్యంబును, లోలార్కంబును, బిందుమాధవంబును పంచకోశంబుఁ మున్నుగాఁగల బహుకోటితీర్థంబులచేత నలంకృతంబైన

ప్రతిపదార్థము: అచ్చటన్-కదలి = ఆ ప్రయాగ నుండి బయలుదేరి, అట-ఏగి = ఆ కాశీ క్షేత్రమునకు వెళ్ళి, అష్టభైరవేశ్వరంబును = అష్టభైరవ స్థానములను, భూతభైరవేశ్వరంబును = భూతభైరవ ఆలయాన్ని, కాలభైరవేశ్వరంబును = కాశీ రక్షకుడైన కాలభైరవ ఆలయాన్ని, కపాలేశ్వరంబును = కపాలేశ్వర క్షేత్రాన్ని, పాతాళభైరవేశ్వరంబును = పాతాళభైరవ స్థానాన్ని, మతంగేశ్వరంబును = మతంగేశ్వర ఆలయాన్ని, జంబుకేశ్వరంబును = జంబుకేశ్వర స్థలాన్ని, మణికర్ణికేశ్వరంబును = పవిత్ర మణికర్ణికా ఘట్టాన్ని, సాంబాదిత్యంబును = సాంబాదిత్య ఆలయాన్ని, గరుడాదిత్యంబును = గరుడాదిత్య తీర్థాన్ని, లోలార్కంబును = లోలార్క సూర్య తీర్థాన్ని, బిందుమాధవంబును = (కాశీ లోని) బిందుమాధవ స్థానాన్ని, పంచ-కోశంబున్ = పంచకోశ యాత్రా మార్గమును, మున్నుగాన్-కల = మొదలైన విశేషాలు కలిగిన, బహు-కోటి = అనేక కోట్ల, తీర్థంబుల-చేతన్ = పుణ్యతీర్థాల చేత, అలంకృతంబు-ఐన = శోభిల్లుతున్న (ఆ కాశీ నగరంలో ప్రవేశించెను).

తాత్పర్యము: సుశ్రుతుడు ప్రయాగ నుండి కదిలి కాశీ నగరానికి చేరుకున్నాడు. అక్కడ అష్టభైరవులు, భూతభైరవుడు, కాలభైరవుడు, కపాలేశ్వరుడు, పాతాళభైరవుడు, మతంగేశ్వరుడు, జంబుకేశ్వరుడు, పవిత్ర మణికర్ణికా ఘట్టము, సాంబాదిత్యుడు, గరుడాదిత్యుడు, లోలార్క కుండము, బిందుమాధవుడు మరియు పంచకోశ యాత్ర మొదలైన కోట్లాది పుణ్యతీర్థాలతో అలంకరించబడిన ఆ కాశీ నగరంలో ప్రవేశించాడు.

విశేషాలు: ఇది కాశీ క్షేత్రంలోని ప్రసిద్ధ శైవ, శాక్త, సౌర, వైష్ణవ తీర్థాలన్నింటినీ వరుసగా పేర్కొన్న అద్భుతమైన క్షేత్ర మహాత్మ్య వచన భాగము. కవికి గల క్షేత్ర విజ్ఞానం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది. (గమనిక: ఈ వచనం తదుపరి పద్యంతో అన్వయం కలిగి ఉంది).

118. పద్యము (కందము)

క. శివుఁ డిందుఁ బడ్డవానికి జెవి మంత్రముఁ చెప్పఁ బూని శిర మటు వంప శవముపయిఁ బడిన సురనది
శివపదరాజ్యోచితాభిషేకము సుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థము: శివుఁడు = ఆ పరమశివుడు, ఇందున్ = ఈ కాశీ క్షేత్రము నందు, పడ్డ-వానికిన్ = మరణించిన జీవునికి, చెవిన్ = వాని కర్ణము నందు, మంత్రమున్ = తారక మంత్రమును, చెప్పన్-పూని = ఉపదేశించడానికి సిద్ధపడి, శిరము = తన తలను, అటు = ఆ విధముగా, వంపన్ = వంచినప్పుడు, శవము-పయిన్ = ఆ చనిపోయిన జీవుని దేహముపై, పడిన =

ప్రవహించిన, సుర-నది = ఆకాశగంగ (గంగానది యొక్క నీరు), శివ-పద = ఆ శివలోకమనెడి, రాజ్య = సామ్రాజ్యమునకు, ఉచిత = తగినట్టి, అభిషేకము = పట్టాభిషేక జలము, సుమ్మీ = సుమా!.

తాత్పర్యము: "ఈ కాశీ నగరంలో మరణించే ఏ జీవుడికైనా సాక్షాత్తు పరమశివుడు తారకమంత్రాన్ని ఉపదేశించడానికి తన తల వంచుతాడు. ఆ సమయంలో ఆయన జటల నుండి జారి ఆ శవంపై పడే గంగానదీ జలం——ఆ జీవుడికి సాక్షాత్తు శివలోక సామ్రాజ్యాన్ని కట్టబెట్టే పట్టాభిషేక జలంతో సమానం సుమా!" అని సుశ్రుతుడు కాశీని స్తుతించెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు అతిశయోక్తి లేదా క్షేత్ర మహాత్మ్యాన్ని రూపించే ఉత్ప్రేక్షాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: కాశీలో మరణిస్తే శివుడు చెవిలో మంత్రం చెప్తాడని, గంగాజలం పడడం శివలోక రాజ్య పట్టాభిషేకంతో సమానమని ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్ష అద్భుతంగా కుదిరినది. కాశీ మరణం మోక్షప్రదమనే పురాణ సత్యం ఇందులో ప్రతిపాదించబడింది.

119. పద్యము (కందము)

క. ఉడు మైనఁ దొండ యైనను గడఁ జైనను దుప్పియైనఁ గడువెన వీటం బడునప్పుడె పురుషుండును బడఁతీయు నగు రూపు వడసి పడనేరదటే.

ప్రతిపదార్థము: ఉడుము-ఐనన్ = ఉడుము అయినప్పటికీ, తొండ-ఐనను = ఊసరవెల్లి/తొండ అయినప్పటికీ, కడఁజు-ఐనను = అడవి పంది (లేక అల్ప జంతువు) అయినప్పటికీ, దుప్పి-ఐనన్ = జింక అయినప్పటికీ, కడు-వెసన్ = మిక్కిలి వేగముగా, ఈ-వీటన్ = ఈ కాశీ పట్టణము నందు, పడు-అప్పుడె = (మరణించి) పడిపోయేటప్పుడే, పురుషుండును = దివ్య పురుషుడుగను, పడఁతీయున్ = దివ్య స్త్రీగను, అగు = అయ్యేటట్టి, రూపు = రూపమును, వడసి = పొంది, పడనేరదు-అటే = ముక్తిని పొందవా (తప్పక పొందుతాయి కదా!).

తాత్పర్యము: "ఈ కాశీ నగర మహత్యం ఎలాంటిదంటే——ఇక్కడ ఉడుము, తొండ, అడవి పంది, జింక వంటి ఏ అల్పాతిఅల్ప జంతువులైనా సరే, ప్రాణాలు విడిచి ఈ నేలపై పడేటప్పుడే, అవి తమ తిర్యగ్ జన్మలను వీడి దివ్యమైన పురుష రూపాలనో, స్త్రీ రూపాలనో పొంది నేరుగా మోక్షాన్ని పొందుతాయి కదా!" అని సుశ్రుతుడు కొనియాడెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు కాశీ క్షేత్ర వైశిష్ట్యాన్ని వర్ణించుటలో అతిశయోక్త్యలంకారము ప్రకాశిస్తోంది.

సమన్వయము: మనుషులకే కాక పశుపక్ష్యాదులకు సైతం కాశీలో మరణం సంభవిస్తే ఉత్తమ దివ్యరూపాలు వచ్చి మోక్షం లభిస్తుందని చెప్పడం ద్వారా కవి కాశీ నగర పవిత్రతను పరాకాష్ఠకు తీసుకెళ్లారు.

120. వచనము

వ. అని కొనియాడుచు.

ప్రతిపదార్థము: అని = ఆ ప్రకారముగా ఆ కాశీ నగర విశేషాలను, కొనియాడుచున్ = మనసారా స్తుతిస్తూ.

తాత్పర్యము: సుశ్రుతుడు ఆ విధంగా కాశీ క్షేత్ర మహాత్మ్యాన్ని మనస్ఫూర్తిగా కీర్తిస్తూ...

విశేషాలు: ఇది సుశ్రుతుని కాశీ యాత్రా వర్ణనను తదుపరి గంగానది మధ్యాహ్న దర్శన ఘట్టానికి అనుసంధానించే చిన్న వచన భాగము.

121. పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. ప్రాలేయాచలచ॥నద్రవ సుధాప్రాచుర్యవీచీలస
త్కేలీడోల విశాలశీల సుమనఃశ్రీజాలఫాలస్థలా
వ్యాలోలాలకమాలికానుకలనావ్యాలంబరోలంబలీ
లాలోలాంబుజచిహ్నితం గనియె మధ్యాహ్నంబున జాహ్నవికన్.

ప్రతిపదార్థము: మధ్యాహ్నంబునన్ = మిట్టమధ్యాహ్న సమయము నందు, ప్రాలేయ-అచల = హిమవత్పర్వతము యొక్క, చందన-ద్రవ = శ్రీగంధపు రసము వలెను, సుధా = అమృతము యొక్క, ప్రాచుర్య = సమృద్ధి వలెను తెల్లనైన, వీచీ = అలలనెడి, లసత్ = ప్రకాశించుచున్న, కేలీ-డోల = విహార ఊయలలు కలదియు, విశాల = విశాలమైన, శీల = స్వభావము/తీరము కలదియు, సుమనఃశ్రీ-జాల = దేవతల (లేక మంచి పువ్వుల) యొక్క, ఫాల-స్థలా = నుదుటి భాగముల యందు, వ్యాలోల = కదలాడుచున్న, అలక-మాలికా = ముంగురుల వరుసల యొక్క, అనుకలనా = కలయిక చేత, వ్యాలంబ = వ్రేలాడుచున్న, రోలంబ = తుమ్మెదల యొక్క, లీలా = విలాసములతో, ఆలోల = చంచలమైన, అంబుజ = పద్మములనెడి, చిహ్నితన్ = గుర్తులు కలదియు అయిన, జాహ్నవిన్ = జహ్ను మహర్షి పుత్రికయైన, గంగన్ = గంగానదిని, కనియెన్ = (సుశ్రుతుడు) చూచెను.

తాత్పర్యము: మధ్యాహ్న సమయంలో సుశ్రుతుడు గంగానదిని చూశాడు. ఆ నది హిమవత్పర్వతం నుండి జారే చందన రసం లాగా, అమృత ప్రవాహం లాగా తెల్లని అలలనే ఊయలలతో విహరిస్తోంది. దేవతా స్త్రీల ముఖములపై కదలాడే ముంగురుల పైకి వాలిన తుమ్మెదల్లా, నదిలోని పద్మాలపై తుమ్మెదలు విహరిస్తున్నాయి. అటువంటి పరమ పవిత్రమైన, అందమైన గంగానదిని అతడు దర్శించుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు గంగానది తెల్లదనాన్ని చందనరస, అమృతాలతో పోల్చుటలో ఉపమాలంకారము మరియు పద్మాలపై తుమ్మెదలను ముంగురులపై తుమ్మెదలుగా భావించుటలో ఉత్ప్రేక్షాలంకారము కలవు.

సమన్వయము: దీర్ఘ సంస్కృత పద భూయిష్టమైన ఈ పద్యం గంగానది యొక్క మధ్యాహ్న సౌందర్యాన్ని, గాంభీర్యాన్ని అత్యంత ప్రౌఢంగా ఆవిష్కరించింది.

122. వచనము

వ. కని యందు నిమజ్జనం బొనర్చి భస్మత్రిపుండ్రాదిశై వలక్షణలక్షితుండై సకల దైవతారాధ్యు విశ్వేశ్వర శీమన్మహాదేవుని సందర్శించి సాష్టాంగ దండప్రణామంబు లాచరించి నిటలతటకరకమలపుటుండై నుతియించుచు.

ప్రతిపదార్థము: కని = ఆ గంగానదిని చూసి, అందున్ = ఆ నది లోపల, నిమజ్జనంబు = పవిత్ర స్నానమును, ఒనర్చి = ఆచరించి, భస్మ = విభూతి యొక్క, త్రిపుండ్ర-ఆది = మూడు నిలువు/అడ్డ గీతలు మొదలైన, శైవ-లక్షణ = శివభక్తునికి తగిన

గుర్తుల చేత, లక్షితుండు-ఐ = ప్రకాశించువాడై, సకల = సమస్తమైన, దైవత = దేవతల చేత, ఆరాధ్యున్ = పూజింపబడువాడును, విశ్వేశ్వర = విశ్వమునకు నాథుడును అయిన, శ్రీమత్-మహాదేవునిన్ = ఆ శ్రేష్ఠుడైన కాశీ విశ్వనాథుని, సందర్శించి = దర్శించుకొని, సాష్టాంగ-దండ-ప్రణామంబులు = నేలపై కర్రలా పడి నమస్కరించే సాష్టాంగ నమస్కారములను, ఆచరించి = చేసి, నిటల-తట = నుదుటి భాగము నందు, కర-కమల-పుటుండు-ఐ = పద్మముల వంటి చేతులను జోడించినవాడై, నుతియించుచున్ = (ఆ దేవుని) స్తుతిస్తూ.

తాత్పర్యము: ఆ గంగానదిని చూసి, అందులో పవిత్ర స్నానమాచరించి, నుదుట విభూతి రేఖలు ధరించి, శైవ లక్షణాలతో సుశ్రుతుడు శోభితుడయ్యాడు. సకల దేవతలచే పూజింపబడే విశ్వేశ్వరుడైన ఆ కాశీ విశ్వనాథుని సన్నిధికి వెళ్ళి, సాష్టాంగ నమస్కారాలు చేశాడు. అనంతరం తన పద్మాల్లాంటి చేతులను నుదుటిపై జోడించి, భక్తితో ఆ పరమశివుడిని ఈ విధంగా స్తుతించసాగాడు.

విశేషాలు: కాశీ యాత్రలో గంగాస్నానం, భస్మధారణ, విశ్వేశ్వర దర్శనం అనే సాంప్రదాయ శైవ ఆచార క్రమాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో నిష్ఠతో వర్ణించారు. ఇది తదుపరి స్తుతి ఘట్టానికి ప్రవేశ వచనము.

123. పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. వింటి న్సర్వపురాణము ల్గివిజు లేవెంట న్నినుం బోలలే
రంటం దీర్థవిలోకనా జపతపోయజ్ఞాదిపుణ్యంబు లోని
న్నీఱఁగ భాగ్యవైభవము నేఁ డుప్పొంగ ముక్కంటి ని
న్నంటి జన్మ ఫలంబు గంటి నిచటం గాశీశ విశ్వేశ్వరాఃఁ

ప్రతిపదార్థము: కాశీశ = కాశీ నగర ప్రభువా!, విశ్వేశ్వరా = ఓ విశ్వనాథుడా!, సర్వ = సమస్తమైన, పురాణముల్ = పురాణాలను, వింటిన్ = నేను ఆలకించాను, గివిజులు = దేవతలు, ఏ-వెంటన్ = ఏ రీతిగా చూసినప్పటికీ, నినున్ = నిన్ను, పోలలేరు-అంటన్ = సాటిరారనే విషయాన్ని తెలుసుకున్నాను, తీర్థ-విలోకనా = పుణ్యక్షేత్ర దర్శనములు, జప = మంత్ర జపములు, తపః = తపస్సులు, యజ్ఞ-ఆది = యజ్ఞములు మొదలైన వాటి వలన కలిగే, పుణ్యంబులు = సత్ఫలితాలు, ఓని = అపారముగా, నిన్-మీఱఁగన్ = నిన్ను మించి ఉండేలా, నేఁడు = ఈ రోజున, భాగ్య-వైభవము = నా అదృష్ట సంపద, ఉప్పొంగన్ = వృద్ధి చెందగా, ముక్కంటి = ఓ త్రినేత్రుడా!, నిన్ = నిన్ను, కంటిన్ = నేను దర్శించుకున్నాను, ఇచటన్ = ఈ కాశీ క్షేత్రము నందు, జన్మ-ఫలంబు = నా మానవ జన్మ యొక్క సార్థకతను, గంటిన్ = పొందగలిగాను.

తాత్పర్యము: "ఓ కాశీ పురాధీశ్వరా! విశ్వేశ్వరా! నేను సమస్త పురాణాలు విన్నాను. దేవతలెవ్వరూ ఏ విషయంలోనూ నీకు సాటిరారని గ్రహించాను. తీర్థయాత్రలు, జపాలు, తపస్సులు, యజ్ఞాలు చేయడం వల్ల వచ్చే పుణ్యాలన్నీ ఒక్కటై, నా భాగ్యం ఉప్పొంగడం వల్లే నేడు నిన్ను దర్శించుకునే భాగ్యం నాకు దక్కింది. ఓ ముక్కంటి! నిన్ను చూడడంతో నా మానవ జన్మ ధన్యమైంది, నా జన్మఫలం నెరవేరింది" అని సుశ్రుతుడు స్తుతించెను.

విశేషాలు:

ఇందు భగవద్దర్శన ప్రాధాన్యతను చెప్పుటలో ఉదాత్తాలంకారము మరియు అనుప్రాసాలంకారము (కంటిన్, గంటిన్) కలవు.

సమన్వయము: సమస్త పుణ్యకార్యాల ఫలం విశ్వేశ్వర దర్శనంతోనే లభిస్తుందనే భక్తి తత్వాన్ని కవి ఇక్కడ సుశ్రుతుని పాత్ర ద్వారా ఎంతో ఉదాత్తంగా పలికించారు.

124. పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

మ. నినుఁ జూడం జనుద్రించు నప్పుట తెద న్నేకొన్న మార్గశ్రమం
బున విచ్ఛాయములైన భక్తులపదాంభోజంబు లత్యంత న
మనిలింపావళిమౌ శిరత్నములచే రక్తాతిరక్త ప్రభం
గనుపట్టు శివరాజ్యపట్ట మగుచుం గాశీపురాధీశ్వరా.

ప్రతిపదార్థము: కాశీపురాధీశ్వరా = ఓ కాశీ నగర ప్రభువా!, నినున్ = నిన్ను, చూడన్ = దర్శించుకొనుటకు, చనుద్రించు = పరుగెత్తుకుంటూ/నడచివచ్చే, అప్పుటన్ = ఆ సమయము నందు, ఎడన్ = మార్గము నందు, నెక్కొన్న = ఏర్పడిన, మార్గ-శ్రమంబునన్ = ప్రయాణపు అలసట చేత, విచ్ఛాయములు-ఐన = కాంతి తప్పినట్టి/కందిపోయినట్టి, భక్తుల = నీ భక్తుల యొక్క, పద-అంభోజంబులు = పద్మముల వంటి పాదములు, అత్యంత = మిక్కిలి, నమన్ = వంగుతున్న/నమస్కరిస్తున్న, ఇలింప-ఆవళి = దేవతల సమూహము యొక్క, మౌళి = కిరీటములలోని, రత్నముల-చేన్ = కెంపుల/మరకత రత్నముల కాంతి చేత, రక్త-అతిరక్త = మిక్కిలి ఎర్రనైన, ప్రభన్ = కాంతితో, శివ-రాజ్య = శివలోక సామ్రాజ్యమునకు, పట్టము = పట్టాభిషేక చిహ్నము, అగుచున్ = అవుతూ, కనుపట్టున్ = ప్రకాశిస్తున్నాయి.

తాత్పర్యము: "ఓ కాశీపురాధీశ్వరా! నిన్ను దర్శించుకోవడానికి సుదూర తీరాల నుండి నడచి రావడం వల్ల భక్తుల పాదపద్మాలు కందిపోయి, ఎర్రగా మారుతున్నాయి. అటువంటి భక్తుల పాదాలకు సాష్టాంగ పడి నమస్కరిస్తున్న దేవతల కిరీటాలలోని రత్నాల కాంతులు ఆ పాదాలపై పడుతున్నాయి. ఆ కాంతి వల్ల ఆ భక్తుల పాదాలు మరింత ఎర్రగా మెరుస్తూ, వారికి శివలోక సామ్రాజ్య పట్టాభిషేకం జరుగుతోందా అన్నట్లు శోభిస్తున్నాయి."

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు పదాంభోజంబులు (పాద పద్మములు) అను చోట రూపకాలంకారము మరియు దేవతల కిరీట కాంతుల వల్ల పాదాలు ఎర్రబడ్డట్లు ఊహించుటలో ఉత్ప్రేక్షాలంకారము కలవు.

సమన్వయము: కాశీ భక్తుల పాదాలకు దేవతలు సైతం నమస్కరిస్తారని చెప్పడం ద్వారా భక్తుల యొక్క మహోన్నత స్థితిని, కాశీ క్షేత్ర వైభవాన్ని కవి అద్భుతంగా వర్ణించారు.

125. వచనము

వ. అని కొనియాడి కృతకృత్యుండై యందు మాసత్రయంబు గడపి పదంపడి ఫల్గునవర్ధనంబును, జిహ్వోలోలంబును, దక్షిణమానసంబును, నుత్తరమా శ్రీ నసంబును, బ్రహ్మసరోవరంబును మున్నుగాఁ గల స్థలంబులుఁ బితృ పిండ ప్రదానతర్పణపరుండై,పితృ ముక్తికారణంబులగునీశాన విష్ణుకమలాసనకార్తి-
కేయవహ్నిత్రయాగ్నరజనీశరణేశ్వరాదిదేవతాచతుర్దశపాదంబులను, నక్ష యవటచ్ఛాయయు,జనార్దనహ స్తంబును మొదల గుస్థలంబులఁ గల్పితపితృ తర్పణుండై గదాధరునకుంబ్రణమిల్లి, యుగళగౌరికి మ్రొక్కి మగిడివచ్చుచో నొక మహావనంబున.

ప్రతిపదార్థము: అని = ఆ ప్రకారముగా, కొనియాడి = శివుని స్తుతించి, కృతకృత్యుండు-ఐ = ధన్యుడైనవాడై, అందున్ = ఆ కాశీ క్షేత్రము నందు, మాస-త్రయంబు = మూడు నెలల కాలము, గడపి = నివసించి, పదంపడి = ఆ తర్వాత, ఫల్గునవర్ధనంబును = ఫల్గు నదీ తీరమును, జిహ్వాలోలంబును = జిహ్వాలోల తీర్థాన్ని, దక్షిణమానసంబును = దక్షిణ మానస తీర్థాన్ని, ఉత్తరమానసంబును = ఉత్తర మానస తీర్థాన్ని, బ్రహ్మసరోవరంబును = బ్రహ్మ సరోవరమును, మున్నుగాన్-కల = మొదలైన (గయా క్షేత్ర) స్థలముల యందు, పితృ = తన పితృదేవతలకు, పిండ-ప్రదాన = పిండ ప్రదానములు, తర్పణ = తిలతర్పణములు చేయుట యందు, పరుండు-ఐ = నిమగ్నమైనవాడై, పితృ-ముక్తి = పితృదేవతల మోక్షమునకు, కారణంబులు-అగు = కారణమైనట్టి, ఈశాన, విష్ణు, కమలాసన (బ్రహ్మ), కార్తికేయ, వహ్నిత్రయ, భాస్కర, రజనీశ, శరణేశ్వర ఆది = మొదలైన దేవతల యొక్క, చతుర్దశ-పాదంబులను = పద్నాలుగు విష్ణుపాద క్షేత్ర స్థలముల యందును, అక్షయ-వట-ఛాయయున్ = అక్షయవట వృక్షపు నీడ యందును, జనార్ధన-హస్తంబును = జనార్ధన స్వామి హస్త తీర్థము నందును, మొదలగు = మొదలైన, స్థలంబులన్ = పుణ్యస్థలములలో, కల్పిత = ఆచరించబడిన, పితృ-తర్పణుండు-ఐ = పితృ తర్పణములు కలవాడై, గదాధరునకున్ = గయా గదాధర స్వామికి, ప్రణమిల్లి = నమస్కరించి, యుగళ-గౌరికిన్ = యుగళగౌరి దేవికి, మ్రొక్కి = ప్రణామము చేసి, మగిడి = తన దేశమునకు తిరిగి, వచ్చు-చోన్ = వచ్చే సమయంలో, పక్కన = మార్గము పక్కన ఉన్న, ఒక = ఒకానొక, మహా-వనంబునన్ = దట్టమైన అరణ్యములో.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా కాశీ విశ్వనాథుడిని స్తుతించి, సుశ్రుతుడు అక్కడ మూడు నెలలు గడిపాడు. ఆ తర్వాత పితృదేవతల విముక్తికై ప్రసిద్ధమైన 'గయా' క్షేత్రానికి వెళ్లాడు. అక్కడ ఫల్గు నది, దక్షిణ మానసం, బ్రహ్మ సరోవరం మొదలైన చోట్ల పితృదేవతలకు పిండప్రదానాలు చేశాడు. ఈశాన, విష్ణు, బ్రహ్మ మొదలైన దేవతల పద్నాలుగు పాద క్షేత్రాలలో, అక్షయవట వృక్షం నీడన, జనార్ధన హస్తం వద్ద తర్పణాలన్నీ ముగించాడు. గదాధర స్వామిని, యుగళగౌరిని దర్శించుకుని, తిరిగి తన ఉజ్జయిని నగరానికి వస్తుండగా దారి పక్కన ఉన్న ఒక పెద్ద అడవిలో ఒక వింత నగరాన్ని చూశాడు.

విశేషాలు: కాశీ యాత్ర తర్వాత గయకు వెళ్ళి పితృకార్యాలు (పిండప్రదానాలు) చేయడం అనే హిందూ సంప్రదాయాన్ని కవి ఇక్కడ గయా క్షేత్రంలోని విశేష తీర్థాల పేర్లతో (గదాధరుడు, అక్షయవటము) సమగ్రంగా వివరించారు. కథ తదుపరి అద్భుత ఘట్టానికి మారడానికి ఇది అనుసంధాన వచనము.

126. సీస పద్యము

సీ. కన్యకాధీన మై ఘనవైభవంబుతో మణిమయప్రాకారమహిమ గలిగి పురుషవర్జిత మైన పురము గనుంగొని యట నొక్క దేవాలయంబుఁ జేరి దానిచేరువ నుక్కునూనెకొప్పెర పాంత విపులమౌ కనక మండపముక్రింద మోహనం బైన వివాహవేదికమీఁది 'రత్నపట్టికలోని వ్రాఁత చూచి

ఆ.వె. నరుఁడు తైలకటాహంబు నడుఁమబడిన నెఱయఁగందర్పసంజీవినీసMaఖ్య నమరుకన్యయురాజ్యంబునతనిసొమ్ము లనుచునేర్పడియున్న పద్యంబుచదివి

ప్రతిపదార్థము: కన్యకా-ధీనము-ఐ = ఒక కన్య యొక్క ఏలుబడిలో ఉన్నట్టిదియు, ఘన-వైభవంబుతోన్ = గొప్ప ఐశ్వర్యముతో కూడినట్టిదియు, మణిమయ = రత్నములు పొదిగిన, ప్రాకార = చుట్టుగోడల యొక్క, మహిమ = అద్భుత అందము, కలిగి = కలిగియున్నదియు, పురుష-వర్జితము = పురుషులు ఎవ్వరూ లేనట్టి (కేవలము స్త్రీలే ఉన్నట్టి), ఐన = అయినట్టి, పురమున్ = ఆ

నగరాన్ని, కనుంగొని = (సుశ్రుతుడు) చూచి, అటన్ = అక్కడ ఉన్న, ఒక్క = ఒకానొక, దేవాలయంబున్ = గుడిని, చేరి = సమీపించి, దాని-చేరువన్ = ఆ గుడి పక్కనే, ఉడుకు = సలసల కాగుతున్న, నూనె-కొప్పెర = నూనె బాణలి (కటాహము) యొక్క, పొంతన్ = దగ్గర, విపులము-ఔ = పెద్దదైన, కనక = బంగారు, మండపము-క్రిందన్ = మంటపము అడుగున, మోహనంబు-ఐన = ఎంతో అందమైన, వివాహ-వేదిక-మీఁది = పెండ్లి అరుగు పైనున్న, రత్న-పట్టికలోని = రత్నముల పలకపై ఉన్న, వ్రాఁతన్ = అక్షరములను, చూచి = గమనించి.

ఆ.వె. ఏ-నరుఁడు = ఏ మానవుడైతే, తైల-కటాహంబు = ఈ కాగుతున్న నూనె బాణలి, నడుమన్ = మధ్యలో, పడినన్ = దూకుతాడో, నెఱయన్ = నిండుగా, కందర్పసంజీవినీ = 'కందర్పసంజీవని' అను, సమాఖ్యన్ = పేరుతో, అమరు = ఒప్పారుతున్న, కన్యయున్ = ఆ రాజకుమారియు, రాజ్యంబున్ = ఈ సమస్త సామ్రాజ్యమును, అతని = ఆ దూకినవాని యొక్క, సొమ్ములు = సొంత ఆస్తులు/భోగములు, అనుచున్ = అంటూ, ఏర్పడి-ఉన్న = వ్రాయబడి ఉన్న, పద్యంబున్ = ఆ కవితను, చదివి = పఠించి.

తాత్పర్యము: ఆ అడవిలో సుశ్రుతుడు ఒక వింత నగరాన్ని చూశాడు. ఆ నగరం ఒక కన్యక ఏలుబడిలో ఉంది. దానికి రత్నాల చుట్టుగోడలు ఉన్నాయి. అక్కడ ఒక్క పురుషుడు కూడా లేడు, అంతా స్త్రీలే ఉన్నారు. ఆ నగరంలోని ఒక గుడి దగ్గరకు వెళ్లాడు. అక్కడ సలసల కాగుతున్న నూనె కొప్పెర (బాణలి) ఉంది. దాని పక్కనే ఉన్న ఒక బంగారు మండపంలోని వివాహ వేదికపై ఉన్న రత్నాల పలకపై ఒక వ్రాత ఉంది. "ఏ పురుషుడైతే ఈ కాగుతున్న నూనెలో దూకుతాడో, అతనికి ఈ కందర్పసంజీవని అనే కన్య, ఈ రాజ్యం దక్కుతాయి" అని ఉన్న ఆ పద్యాన్ని అతడు చదివాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: పురుషులు లేని నగరం, కాగుతున్న నూనె కొప్పెర, వివాహ వేదికపై రత్నపలక వ్రాత వంటి అద్భుత రస పూరిత వాతావరణాన్ని సీస పద్యము మరియు దాని ఎత్తుగడ ఆటవెలది కలిసి ఎంతో కుతూహలంగా ఆవిష్కరించాయి.

127. వచనము

వ. దానికి విస్మయభయ సంశయాన్వితుండై.

ప్రతిపదార్థము: దానికిన్ = ఆ రత్నపలకపై ఉన్న వ్రాతను చూసి, విస్మయ = ఆశ్చర్యము, భయ = వణుకు/భయము, సంశయ = సందేహములతో, అన్వితుఁడు-ఐ = కూడినవాడై.

తాత్పర్యము: ఆ వింత వ్రాతను, కాగుతున్న నూనెను చూసి సుశ్రుతుడు ఒకేసారి ఆశ్చర్యానికి, భయానికి, సందేహానికి లోనై ఇలా ఆలోచించసాగాడు.

విశేషాలు: పాత్ర యొక్క మానసిక సంఘర్షణను తెలిపే చిన్న అనుసంధాన వచనమిది.

128. పద్యము (కందము)

క. ఈయుడుకునూనె డగ్గఱఁ బోయినఁ దాఁ జచ్చుఁబో యీవిభవం బేయనుభవమున కగు నని డాయక మది నులుకు మిక్కుటంబై మగిడెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఈ = ఇటువంటి, ఉడుకు = సలసల కాగుతున్న, నూనె = తైలమునకు, డగ్గఱన్ = సమీపమునకు, పోయినన్ = వెళితే, తాన్ = మనిషి, చచ్చున్-పో = చనిపోతాడు కదా!, (అలా చనిపోయాక) ఈ-విభవము = ఈ రాజ్యభోగము, ఏ-అనుభవమునకున్ = ఏ అనుభవానికి, అగున్ = ఉపయోగపడుతుంది?, అని = అంటూ, డాయక = ఆ నూనె కొప్పెర దగ్గరకు వెళ్లకుండా, మదిన్ = తన మనస్సు నందు, ఉలుకు = భయము, మిక్కుటంబు-ఐ = ఎక్కువై, మగిడెన్ = (సుశ్రుతుడు ఉజ్జయినికి) వెనుతిరిగాడు.

తాత్పర్యము: "సలసల కాగుతున్న ఈ నూనె దగ్గరకు వెళితే మనిషి ప్రాణాలు పోవడం ఖాయం. ప్రాణాలే పోయాక ఇక ఈ కన్య, ఈ రాజ్య భోగాలు ఎవరు అనుభవిస్తారు?" అని సుశ్రుతుడు భావించాడు. ఆ కొప్పెర దగ్గరకు వెళ్లడానికి జంకి, మనస్సులో భయం ఎక్కువవడంతో అతడు ఆ వింత నగరాన్ని విడిచిపెట్టి తన ఉజ్జయిని వైపునకు వెనుతిరిగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు సామాన్య మానవ సహజమైన భయాన్ని వర్ణించుటలో స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: సాధారణ మానవుడైన సుశ్రుతుడు ప్రాణభయంతో వెనుతిరగడం, తదుపరి విక్రమార్కుని సాహసానికి (నూనెలో దూకడానికి) అద్భుతమైన వ్యత్యాసాన్ని (Contrast) కల్పిస్తోంది.

129. పద్యము (కందము)

క. ఉజ్జయిని కరుగుదెంచి సు హృజ్జనములఁ గూడి వార లెల్లం బ్రీతిం బజ్జం జనుదేరం జని యజ్జనవల్లభుని నుతుల నభినందించెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఉజ్జయినికిన్ = తన స్వనగరమైన ఉజ్జయినికి, అరుగుదెంచి = చేరుకొని, సుహృత్-జనములన్ = తన బంధుమిత్రులను, కూడి = కలుసుకొని, వారలు-ఎల్లన్ = ఆ మిత్రులందరూ, ప్రీతిన్ = అమితమైన ఇష్టముతో, పజ్జన్ = తన వెంట, చనుదేరన్ = రాగా, చని = రాజసభకు వెళ్ళి, ఆ-జన-వల్లభుని = ఆ ప్రజాపాలకుడైన విక్రమార్క మహారాజును, నుతులన్ = స్తోత్రములతో/ప్రశంసలతో, అభినందించెన్ = సంతోషపరిచెను.

తాత్పర్యము: సుశ్రుతుడు ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు. తన బ్రాహ్మణ బంధుమిత్రులందరినీ కలుసుకున్నాడు. వారంతా ఎంతో సంతోషంతో అతని వెంట రాగా, అతడు విక్రమార్క మహారాజు కొలువుతీరిన రాజసభకు వెళ్లాడు. చేతులెత్తి ఆ మహారాజును స్తుతించి, తన యాత్రా విశేషాలను చెప్పడానికి సిద్ధమయ్యాడు.

విశేషాలు: యాత్ర ముగించుకుని వచ్చిన పండితుడు రాజును దర్శించుకునే రాజసభ మర్యాదను కవి ఇక్కడ సరళంగా వర్ణించారు.

130. పద్యము (కందము)

క. ఆవిక్రమార్కుఁ డతిసం భావనమైఁ గుశల మడిగి పరభూముల నీ వేవెంటఁ తిరిగి చోద్యము లేవేఁ జూచితివొ చెప్పు మేర్పడ నన్నన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-విక్రమార్కుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, అతి-సంభావనమై = మిక్కిలి గౌరవముతో, కుశలము = యోగక్షేమములను, అడిగి = అడిగి తెలుసుకొని, పర-భూములన్ = ఇతర దేశములలో, నీవు = నీవు, ఏ-వెంటన్ = ఏయే

మార్గములలో, తిరిగి = సంచరించి, ఏవేన్ = ఏయే, చోద్యములు = ఆశ్చర్యకరమైన వింతలను, చూచితివో = కనుగొన్నావో, ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా, చెప్పుము = నాకు వివరించుము, అన్నన్ = అని అడుగగా.

తాత్పర్యము: రాజసభకు వచ్చిన సుశ్రుతుడిని విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో ఆదరంతో, గౌరవంతో ఆహ్వానించాడు. అతని యోగక్షేమాలు అడిగాడు. "ఓ పండితోత్తమా! నీవు తిరిగిన పరదేశాలలో, పుణ్యక్షేత్రాలలో చూసిన వింతలు, విశేషాలు ఏమైనా ఉంటే నాకు స్పష్టంగా వివరించు" అని రాజు అడిగెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: రాజు పండితుల పట్ల ప్రదర్శించే ఆదరాభిమానాలను కవి ఇక్కడ సహజంగా చిత్రించారు. ఈ పద్యంతో సుశ్రుతుడు తాను చూసిన 'ఉడుకునూనె కొప్పెర' వింతను రాజుకు చెప్పబోయే ఘట్టానికి నాంది పలికారు.

131. సీస పద్యము (ఆటవెలదితో సమన్వయం చేయబడినది)

సీ. ధరణీశ యెల్లతీర్థంబులు చూచుచు వెలసిన త్రిస్థానములకు నేగి మగిడియేతెంచుచో మాణిక్యమయమైన
పురములోగుడియొద్దఁ బొంగి క్రా గు నూనెకొ ప్పెరఁగంటి నానూనెలోపలఁ బడ్డవారికి నట్టి పట్టణంబు నందులకన్యయు
నగపడు నని యున్న పద్యంబుఁ జూచితిఁ జోద్యమదియు
ఆ.వె. ననిన సాహసాంకు డచ్చెరువందుచు
నాపురంబు చూత మనుచుఁ గదలి
చనియె నతనిఁ గూడి శస్త్రసహాయుఁడై దుర్గమంబు లైనమార్గములను.

ప్రతిపదార్థము: ధరణీశ = ఓ భూపాలా/విక్రమార్క మహారాజా!, ఎల్ల = సమస్తమైన, తీర్థంబులు = పుణ్యతీర్థములను, చూచుచున్ = దర్శిస్తూ, వెలసిన = ప్రసిద్ధి చెందిన, త్రిస్థానములకున్ = పుణ్యక్షేత్రముల త్రిస్థానములకు (ప్రయాగ, కాశి, గయలకు), ఏగి = వెళ్ళి, మగిడి-ఏతెంచు-చోన్ = తిరిగి వస్తున్న సమయంలో, మాణిక్య-మయము-ఐన = రత్న మాణిక్యములతో నిండినట్టి, పురములోన్ = ఒక నగరము నందు, గుడి-ఒద్దన్ = దేవాలయము పక్కన, పొంగి = పైకి ఉప్పొంగుతూ, క్రాగు = సలసల కాగుతున్న, నూనె-కొప్పెరన్ = నూనె బాణలిని, కంటిన్ = నేను చూశాను, ఆ-నూనె-లోపలన్ = ఆ కాగుతున్న నూనె మధ్యలో, పడ్డ-వారికిన్ = దూకినవారికి, అట్టి = అటువంటి వైభవము గల, పట్టణంబున్ = ఆ నగరమును, అందుల = అందులో ఉన్న, కన్యయున్ = ఆ సుందరియు, అగపడున్ = దక్కును, అని = అంటూ, ఉన్న = వ్రాయబడి ఉన్న, పద్యంబున్ = ఒక కవితను, చూచితిన్ = గమనించాను, అదియున్ = ఆ విషయము, చోద్యము = మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైనది, అనినన్ = అని సుశ్రుతుడు చెప్పగా, సాహసాంకుడు = సాహసమే చిహ్నముగా గల ఆ విక్రమార్కుడు, అచ్చెరువు-అందుచున్ = అమితమైన ఆశ్చర్యము నొందుతూ, ఆ-పురంబున్ = ఆ వింత నగరాన్ని, చూతము = దర్శిద్దాము, అనుచున్ = అంటూ, కదలి = ప్రయాణమై, శస్త్ర-సహాయుఁడు-ఐ = కరవాలమును ఆయుధముగా చేతబూనినవాడై, అతనిన్ = ఆ సుశ్రుతుడిని, కూడి = వెంటబెట్టుకొని, దుర్గమంబులు = నడవడానికి సాధ్యము కాని భయంకరమైన, మార్గములను = దారుల గుండా, చనియెన్ = వెళ్ళెను.

తాత్పర్యము: సుశ్రుతుడు రాజుతో ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! నేను పుణ్యక్షేత్రాలైన ప్రయాగ, కాశి, గయలను దర్శించుకుని తిరిగి వస్తుండగా దారిలో ఒక రత్నమయమైన వింత నగరాన్ని చూశాను. అక్కడి గుడి వద్ద సలసల కాగుతున్న నూనె కొప్పెర ఉంది. ఆ నూనెలో దూకినవానికి ఆ నగరము, అక్కడి రాజకుమారి దక్కుతారని వ్రాసి ఉన్న ఒక పద్యం చూశాను. అది చాలా ఆశ్చర్యకరమైన విషయం." ఆ మాటలు వినగానే సాహసధనుడైన విక్రమార్కుడు ఆశ్చర్యపడి, "ఆ నగరాన్ని నేను చూడాలి" అని కత్తి చేతబూని, సుశ్రుతుడిని వెంటబెట్టుకుని భయంకరమైన అడవి దారుల గుండా బయలుదేరాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు సుశ్రుతుని వృత్తాంత కథనంలో మరియు రాజు యొక్క తక్షణ ప్రయాణ వర్ణనలో స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: సామాన్య మానవుడు భయపడి పారిపోయిన చోటుకు, వీరుడైన విక్రమార్కుడు సాహసంతో వెళ్ళడానికి సిద్ధపడడం అతని 'సాహసాంక' బిరుదుకు సార్థకతను తెచ్చింది. సీస పద్యము మరియు ఆటవెలది కలిసి కథా వేగాన్ని పెంచాయి.

132. వచనము

వ. చని చని యచట దేదీప్యమానం బైనపురంబు సొచ్చి తద్విభవంబు వర్ణించుచు ముందఱ నతి సుందరం బైన పందిరిక్రింద నువర్ణమయ జల పూర్ణ కలశంబులను మృగనాభిలేపనంబులను ముక్తాఫలరంగవల్లికలను, గనకరంభా స్తంభంబులను, రత్నతోరణంబులను నలంకృతంబైన వివాహ వేది పై పలకలోని పద్యంబు చూచి సముత్సుకుం డై.

ప్రతిపదార్థము: చని-చని = ఆ దారి గుండా చాలా దూరము ప్రయాణించి, అచటన్ = ఆ ప్రదేశము నందు, దేదీప్యమానంబు = మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్నది, ఐన = అయినట్టి, పురంబున్ = ఆ నగరాన్ని, చొచ్చి = ప్రవేశించి, తద్ = ఆ నగరము యొక్క, విభవంబున్ = ఐశ్వర్యమును, వర్ణించుచున్ = పొగుడుతూ, ముందఱన్ = ఆ గుడి యెదుట, అతి = మిక్కిలి, సుందరంబు = అందమైనట్టి, ఐన = అయినట్టి, పందిరి-క్రిందన్ = వితానము అడుగున, సువర్ణ-మయ = బంగారముతో చేసిన, జల-పూర్ణ = నీటితో నిండిన, కలశంబులను = కుండలను, మృగనాభి = కస్తూరి యొక్క, లేపనంబులను = పూతలను, ముక్తాఫల = ముత్యములతో పెట్టిన, రంగవల్లికలను = ముగ్గులను, కనక-రంభా-స్తంభంబులను = బంగారు అరటి చెట్ల స్తంభములను, రత్న-తోరణంబులను = రత్నములు కూర్చిన ద్వార తోరణములను, నలంకృతంబు-ఐన = అలంకరింపబడినట్టి, వివాహ-వేది-పై = పెండ్లి అరుగు పైనున్న, పలకలోని = ఆ రత్న పలకపై ఉన్న, పద్యంబున్ = కవితను, చూచి = గమనించి, సముత్సుకుండు-ఐ = మిక్కిలి కుతూహలము/ఉత్సాహము కలవాడై.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు సుశ్రుతునితో కలిసి చాలా దూరం ప్రయాణించి, కాంతులతో వెలిగిపోతున్న ఆ వింత నగరంలో ప్రవేశించాడు. అక్కడి వైభవాన్ని చూస్తూ ముందుకు వెళ్లాడు. అక్కడొక అందమైన పందిరి కింద—బంగారు కలశాలు, కస్తూరి సువాసనలు, ముత్యాల ముగ్గులు, బంగారు అరటి స్తంభాలు, రత్నాల తోరణాలతో అలంకరించిన పెండ్లి అరుగు ఉంది. దానిపై ఉన్న పలకలోని పద్యాన్ని చూసి రాజు ఎంతో ఉత్సాహవంతుడయ్యాడు.

విశేషాలు: వివాహ వేదిక యొక్క మంగళకరమైన, ఐశ్వర్యవంతమైన అలంకారాలను కవి ఇక్కడ సంస్కృత పద భూయిష్టమైన శైలిలో కళ్ళకు కట్టినట్లు చిత్రించారు. రాజులోని 'సాహస ఉత్సుకతను' ఈ వచనం సూచిస్తోంది.

133. పద్యము (కందము)

క. చేరువగుండములోపలఁ గోరికతో జలకమాడి గుడిలో లక్ష్మీ నారాయణులం గాంచియు ఘోరం బగు నుడుకునూనెకొప్పెరఁ జేరెన్.

ప్రతిపదార్థము: చేరువ = సమీపములో ఉన్న, గుండము-లోపలన్ = పవిత్ర జల గుండము నందు, కోరికతోన్ = ఉత్సాహముతో, జలకము-ఆడి = స్నానమాచరించి, గుడిలోన్ = ఆ ఆలయము నందు వెలసిన, లక్ష్మీ-నారాయణులన్ = లక్ష్మీనారాయణ స్వామిని, కాంచియున్ = దర్శించుకొని, ఘోరంబు = భయంకరము, అగు = ఐనట్టి, ఉడుకు = సలసల కాగుతున్న, నూనె-కొప్పెరన్ = నూనె బాణలిని, చేరెన్ = (రాజు) సమీపించెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు పక్కనే ఉన్న పుణ్యతీర్థ గుండంలో ఎంతో సంతోషంగా స్నానం చేశాడు. ఆలయంలో ఉన్న లక్ష్మీనారాయణ స్వామిని భక్తితో దర్శించుకున్నాడు. ఆ తర్వాత, ఏ మాత్రం వెనుకాడకుండా, భయంకరంగా సలసల కాగుతున్న ఆ నూనె కొప్పెర దగ్గరకు వెళ్లాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు విక్రమార్కుని దృఢ నిశ్చయాన్ని వర్ణించుటలో స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: ప్రాణాపాయం కలిగించే ఘోరమైన నూనె కొప్పెరను సమీపించేటప్పుడు కూడా రాజు తన నిత్య సదాచారాలైన స్నాన దైవదర్శనాలను మరవకపోవడం అతని ధార్మిక నిరతిని చాటుతోంది.

134. వచనము

వ. ఇట్లు చేరి.

ప్రతిపదార్థము: ఇట్లు = ఈ ప్రకారముగా, చేరి = ఆ కాగుతున్న నూనె బాణలి వద్దకు వెళ్ళి.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా విక్రమార్కుడు ఆ భయంకరమైన నూనె కొప్పెర చెంతకు నిలబడి...

విశేషాలు: కథలోని పరమ సాహసోపేతమైన 'నూనెలో దూకే' ఘట్టానికి ఇది అనుసంధాన వచనం.

135. పద్యము (కందము)

క. సలసలఁ గ్రాఁగెడు తైలము కొలఁదీ యఱుఁగఁ దలఁచు భంగి గుణరత్న సము జ్జ్వలుఁడు గుబేలున నటికెను జలనిధిలో నస్తమించు జలజాప్తు క్రియన్.

ప్రతిపదార్థము: సలసలన్ = సలసలమని, క్రాఁగెడు = కాగుతున్న, తైలము = ఆ నూనె యొక్క, కొలఁదీ = లోతును/వేడిని, ఎఱుఁగన్ = తెలుసుకోవాలని, తలఁచు = భావించే, భంగిన్ = విధముగా, గుణ-రత్న = సద్గుణము లనెడి రత్నముల చేత, సముజ్జ్వలుఁడు = మిక్కిలి ప్రకాశించే ఆ విక్రమార్కుడు, జలనిధిలోన్ = సముద్రము లోపలికి, అస్తమించు = మునిగిపోయే, జలజాప్త-క్రియన్ = సూర్యుని వలె, గుబేలునన్ = ఒక్కసారిగా శబ్దము చేస్తూ, ఉటికెన్ = ఆ నూనె కొప్పెరలోకి దూకెను.

తాత్పర్యము: సలసల కాగుతున్న ఆ నూనె ఎంత లోతు ఉందో, ఎంత వేడి ఉందో చూద్దాం అనుకున్నట్లుగా; సద్గుణ రత్న శోభితుడైన విక్రమార్కుడు——సాయంకాల సమయాన ఎర్రని కాంతితో సముద్రంలో మునిగిపోయే సూర్యుడి లాగా—— ఒక్కసారిగా గుబేలున ఆ కాగుతున్న నూనె కొప్పెరలోకి దూకేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము (జలజాపు క్రియ) అత్యంత రమణీయంగా కుదిరినది.

సమన్వయము: కాగుతున్న నూనెలో దూకుతున్న ఎర్రని తేజస్సు గల రాజును, సముద్రంలో మునిగిపోయే ఎర్రని సూర్యునితో (జలజాప్తునితో) పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం పరమ రమణీయంగా సమన్వయమై, విక్రమార్కుని వీరత్వానికి, దివ్యత్వానికి అద్దం పడుతోంది.

136. వచనము

వ. అంత సంధ్యాంగనయుం బోలె హరిచందనారుణపయోధరభారయు నార క్తాంబరయు వికసదిందీవరాక్షియు రాగవతీయు నైన కందర్పసంజీవనీనాగ కన్య చనుదెంచి నిజవిద్యాప్రభావంబున నారాజం బునరుజ్జీవితుం జేసిన.

ప్రతిపదార్థము: అంతన్ = అప్పుడు, సంధ్యా-అంగనయున్-పోలెన్ = సాయంకాల సంధ్యా సుందరి వలె, హరిచందన = ఎర్ర చందనము పూసినందున, అరుణ = ఎర్రనైన, పయోధర-భారయున్ = వక్షఃస్థల భారము కలదియు, ఆరక్త-అంబరయున్ = ఎర్రని వస్త్రములు ధరించినదియు, వికసత్ = వికసించిన, ఇందీవర-అక్షియున్ = నల్లకలువల వంటి కన్నులు కలదియు, రాగవతీయున్ = (రాజుపై) అనురాగము/ప్రేమ కలదియు, ఐన = అయినట్టి, కందర్పసంజీవనీ = 'కందర్పసంజీవని' అను పేరు గల, నాగ-కన్య = నాగలోక రాజకుమారి, చనుదెంచి = అక్కడికి వచ్చి, నిజ = తన యొక్క, విద్యా = మంత్ర విద్యల యొక్క, ప్రభావంబునన్ = శక్తుల వలన, ఆ-రాజన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును, పునఃఉజ్జీవితున్ = మళ్లీ బ్రతికినవానిగా, చేసినన్ = చేయగా.

తాత్పర్యము: అప్పుడు సాయంత్రపు సంధ్యాదేవి లాగా——ఎర్రచందనం పూసుకుని, ఎర్రని పట్టువస్త్రాలు ధరించి, వికసించిన నల్లకలువల వంటి కన్నులతో, అనురాగవతియై ఉన్న 'కందర్పసంజీవని' అనే నాగకన్య అక్కడికి వచ్చింది. ఆమె తన మంత్రవిద్యా ప్రభావంతో, ఆ నూనెలో పడి మరణించిన విక్రమార్క మహారాజును మళ్లీ బ్రతికించింది.

విశేషాలు: నాగకన్య యొక్క రూపాన్ని సాయంసంధ్యతో పోల్చిన తీరు ఎంతో రమణీయంగా ఉన్నది. 'నాగకన్య' అని పేర్కొనడం ద్వారా ఈ నగరము నాగలోక విద్యలతో ముడిపడి ఉన్నదని తెలుస్తోంది. కథ సుఖాంతం వైపు నడవడానికి ఇది ప్రధాన వచనం.

137. పద్యము (ఆట[illegible]లది)

ఆ.వె. జలజకాంతీ మెఱయ జలధివెల్వడి తూర్పుఁ
గొండ యెక్కునట్టి యెండజేని
చొప్పు దోఁప నూనెకొప్పెర వెల్వడు
నీలిచె విప్రుమోము తెలివికెక్క.

ప్రతిపదార్థము: జలజ = పద్మముల యొక్క, కాంతీ = వికాసము/అందము, మెఱయన్ = ప్రకాశించేలా, జలధిన్ = సముద్రము నుండి, వెల్వడి = బయటకు వచ్చి, తూర్పు-కొండ = ఉదయపర్వతాన్ని, ఎక్కునట్టి = అధిరోహించే, ఎండజేని = సూర్యభగవానుని యొక్క, చొప్పు = విధము, తోఁపన్ = స్ఫురించేలా, నూనె-కొప్పెరన్ = ఆ నూనె బాణలి నుండి, వెల్వడు = బయటకు వచ్చిన ఆ విక్రమార్కుని చూసి, విప్ర-మోము = ఆ బ్రాహ్మణుడైన సుశ్రుతుని ముఖము, తెలివి-కెక్కన్ = ఆనందముతో/ఆశ్చర్యముతో ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము: సముద్రం నుండి బయటకు వచ్చి, పద్మాలను వికసింపజేస్తూ ఉదయపర్వతం ఎక్కే ప్రాతఃకాల సూర్యుడి లాగా——ఆ నూనె కొప్పెర నుండి సజీవంగా, నూతన తేజస్సుతో బయటకు వచ్చిన విక్రమార్కుడిని చూసి, ఒడ్డున ఉన్న బ్రాహ్మణుడు సుశ్రుతుడి ముఖం ఆనందంతో, ఆశ్చర్యంతో వెలిగిపోయింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు ఉపమాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: నూనెలో దూకేటప్పుడు రాజును అస్తమించే సూర్యుడితో పోల్చిన కవి (135వ పద్యం), నూనె నుండి బ్రతికి బయటకు వచ్చేటప్పుడు ఉదయించే సూర్యుడితో (ఎండజేనితో) పోల్చడం పరమ శిల్ప చాతుర్యం. సుశ్రుతుని భయం తొలగి ముఖం ప్రకాశించడాన్ని కవి చక్కగా వర్ణించారు.

138. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఆతనిఁ జూచి కన్య వినయంబున మ్రొక్కి 'యమేయసాహస
ఖ్యాతచరిత్ర!నాదువ్రతకల్పత నేఁడు ఫలించి
న్నీతగుదాసి నైతిఁ గరుణింపుము రాజ్య మనుగ్రహింపు సం -
ప్రీతి యొనర్చుదానఁ తగురీతి ననుం బని వంపు మిత్తఱిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ-కన్య = ఆ నాగకన్య, ఆతనిన్ = ఆ విక్రమార్కుని, చూచి = వీక్షించి, వినయంబునన్ = మిక్కిలి వినమ్రతతో, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, అమేయ = లెక్కింపలేనంత/అపారమైన, సాహస = సాహసము చేత, ఖ్యాత = ప్రసిద్ధి చెందిన, చరిత్ర = నడవడిక గలవాడా!, నేఁడు = ఈ రోజున, నాదు = నా యొక్క, వ్రత-కల్పత = నేను పట్టిన ఈ కఠిన వ్రతమనే కల్పవృక్షము, ఫలించి = సత్ఫలితాన్ని ఇచ్చి, నీ = నీకు, తగు = తగినట్టి, దాసిన్ = సేవకురాలను, ఐతిన్ = అయ్యాను, కరుణింపుము = నన్ను దయచూడుము, రాజ్యము = ఈ సామ్రాజ్యాన్ని, అనుగ్రహింపుము = అంగీకరించి పాలించుము, సంప్రీతి = సంతోషమును, ఒనర్చు-దానన్ = నీకు కలుగజేసేదానిని, తగు-రీతిన్ = తగిన విధముగా, ఈ-తఱిన్ = ఈ సమయమున, ననున్ = నన్ను, పని-వంపుము = నీ సేవలకు ఉపయోగించుకొనుము.

తాత్పర్యము: ఆ నాగకన్య విక్రమార్కుడిని చూసి వినయంగా నమస్కరించింది. "ఓ అపార సాహసమూర్తీ! నేను పట్టిన కఠిన వ్రతమనే కల్పవృక్షం నేడు ఫలించింది. నేను నీ దానను (దాసిని) అయ్యాను. నన్ను కరుణించు. ఈ రాజ్యాన్ని స్వీకరించి ఏలుకో. నీకు ఎల్లప్పుడూ సంతోషం కలిగించే నేను, నీ సేవకు సిద్ధంగా ఉన్నాను; నన్ను నీ పనులకు ఆజ్ఞాపించు" అని వేడుకొంది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు వ్రతాన్ని కల్పవృక్షంతో పోల్చుటలో రూపకాలంకారము కలదు.

సమన్వయము: 'వ్రతకల్పత' (వ్రతమనే కల్పవృక్షం) అని రూపించడం వల్ల రూపకం సిద్ధించినది. విక్రమార్కుని సాహసానికి మెచ్చి నాగకన్య తనను తాను సమర్పించుకోవడాన్ని కవి ఎంతో ఉదాత్తంగా వర్ణించారు.

139. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. నావుడు దాసివేని విను నావచనం బిక్రం ద్రోపు సేయ కీ దేవసమానుని ధరణిదేవుని సుభ్రుతు నాశ్రయింపు తడి ద్భావము పల్లవింప నవి పార్థివుఁ దానతి యిచ్చే నంత ల జ్జావనతాస్య యౌచు నెదురాడక లేము చరించే విప్రునిన్.

ప్రతిపదార్థము: నావుడున్ = అని నాగకన్య పలుకగా, పార్థివుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, నీవు = నీవు, దాసివు-ఏని = నా దాసివే అయినట్లయితే, నా-వచనంబు = నా మాటను, వినుము = ఆలకించుము, ఇకన్ = ఇప్పటి నుండి, త్రోపు-సేయక = జవదాటకుండా/తిరస్కరించకుండా, దేవ-సమానుని = దేవతలతో సమానుడైన, ఈ-ధరణిదేవుని = ఈ బ్రాహ్మణుడైన, సుశ్రుతున్ = సుశ్రుతుడిని, ఆశ్రయింపుము = భర్తగా స్వీకరించుము, తద్-భావము = అతని మనస్సు, పల్లవింపన్ = ఆనందముతో చిగురించేలా చేయుము, అని = అంటూ, ఆనతి-ఇచ్చెన్ = ఆజ్ఞాపించెను, అంతన్ = అంతట, ఆ-లేము = ఆ నాగకన్య, లజ్జా = సిగ్గు చేత, అవనత-ఆస్య = వంచబడిన ముఖము కలది, అవుచున్ = అవుతూ, ఎదురు-ఆడక = తిరుగు చెప్పకుండా, విప్రునిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడైన సుశ్రుతుడిని, వరించెన్ = (భర్తగా) స్వీకరించి సేవించెను.

తాత్పర్యము: నాగకన్య మాటలకు విక్రమార్కుడు ఇలా అన్నాడు: "నువ్వు నిజంగా నా దాసివే అయితే, నా మాట విను. ఏ మాత్రం వెనుకాడకుండా, దేవసమానుడైన ఈ బ్రాహ్మణోత్తముడు సుశ్రుతుడిని భర్తగా స్వీకరించు. ఇతని మనస్సు ఆనందించేలా ప్రవర్తించు." రాజు అలా ఆజ్ఞాపించగానే, ఆ కన్య సిగ్గుతో తలవంచుకుని, రాజు మాటకు ఎదురుచెప్పకుండా ఆ బ్రాహ్మణుడైన సుశ్రుతుడిని భర్తగా వరించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు స్వభావోక్త్యలంకారము కలదు.

సమన్వయము: తన సాహసం వల్ల దక్కిన అద్భుత సుందరిని, రాజ్యాన్ని తన కోసం కాకుండా, తనకు ఆ వింతను చూపించిన బ్రాహ్మణుడికి (సుశ్రుతునికి) ఇచ్చివేయడం విక్రమార్కుని పరమోదాత్త త్యాగగుణానికి నిదర్శనం. రాణి సిగ్గుపడే తీరును 'లజ్జావనతాస్య' అని కవి ఎంతో మనోహరంగా వర్ణించారు.

140. పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

మ. ధరణీనాయకుఁ డిట్లు చేకుఱినకాంతారత్నములో రాజ్యముకు
ధరణిదేవున కిచ్చి నిల్పి తనయత్నం బీగతి ధర్మసం
చరణాసక్తి ఫలించె నంచు మదిలో సంతోష ముప్పొంగగా
నరుదెంచె న్నిజదానధర్మగుణగణ్యం బైన యుజ్జేనికిన్.

ప్రతిపదార్థము: ధరణీ-నాయకుఁడు = ఆ భూపాలుడైన విక్రమార్కుడు, ఇట్లు = ఈ ప్రకారముగా, చేకుఱిన = తనకు దక్కిన, కాంతా-రత్నములోన్ = స్త్రీలలో రత్నము వంటి ఆ నాగకన్యను, రాజ్యముకున్ = ఆ సమస్త సామ్రాజ్యాన్ని, ధరణిదేవునకున్ =

ఆ బ్రాహ్మణుడైన సుశ్రుతునికి, ఇచ్చి = దానము చేసి, నిల్పి = అక్కడ అతడిని రాజుగా అభిషేకించి, తన = తన యొక్క, యత్నంబు = ఈ సాహస ప్రయత్నము, ఈ-గతిన్ = ఈ విధముగా, ధర్మ = ధర్మమును, సంచరణ = నడిపించాలనే, ఆసక్తి = కోరికతో, ఫలించెన్ = సార్థకమైనది, అంచున్ = అంటూ, మదిలోన్ = తన మనస్సు నందు, సంతోషము = ఆనందము, ఉప్పొంగగాన్ = అతిశయించగా, నిజ = తన యొక్క, దాన = దాతృత్వమునకు, ధర్మ = ధర్మగుణములకు, గణ్యము = నిలయము, ఐన = అయినట్టి, ఉజ్జేనికిన్ = ఉజ్జయిని నగరమునకు, అరుదెంచెన్ = తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజు తనకు లభించిన రత్నం లాంటి నాగకన్యను, ఆ రాజ్యాన్ని ఆ బ్రాహ్మణుడైన సుశ్రుతుడికి దానం చేశాడు. అతడిని అక్కడ రాజుగా నిలిపాడు. "నా సాహస ప్రయత్నం లోకంలో ఒక బ్రాహ్మణుడికి శుభం కలిగించడానికి, ధర్మాన్ని నిలబెట్టడానికి ఉపయోగపడింది; నా జన్మ ఫలించింది" అని మనస్సులో అమితంగా సంతోషిస్తూ, దానధర్మాలకు నిలయమైన తన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చెను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు కాంతను రత్నముగా రూపించుటలో రూపకాలంకారము (కాంతారత్నము) కలదు.

సమన్వయము: పరహితం కోసమే తన సాహసాలను ఉపయోగించే విక్రమార్కుని ఉదాత్త త్యాగశీలత ఈ పద్యంలో పరిపూర్ణంగా ఆవిష్కరించబడింది.

141. పద్యము (కందము)

క. వినుఁ మదికారణముగ నో జననాయక యెక్కఁ దగదు చను మనవుఁడు నె మ్మనమున నచ్చెరు వందుచు మనుజేంద్రుఁడు సదనమునకు మగుడంజనియెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఓ-జననాయక = ఓ భోజరాజా!, అది-కారణము-గన్ = ఆ హేతువు చేత (విక్రమార్కుని వంటి త్యాగము నీలో లేదు కాబట్టి), వినుము = నా మాట ఆలకించుము, ఈ-గద్దెను, ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు, తగదు = నీకు అర్హత లేదు, చనుము = వెళ్ళిపోము, అనవుఁడున్ = అని ఆ పదిహేనవ బొమ్మ పలుకగా, మనుజేంద్రుఁడు = ఆ రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన భోజరాజు, నెమ్మనమునన్ = తన మనస్సు నందు, అచ్చెరువు = ఆశ్చర్యమును, అందుచున్ = పొందుతూ, సదనమునకున్ = తన నివాసమునకు/అంతఃపురమునకు, మగుడన్ = తిరిగి, చనియెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! విక్రమార్కుడికి ఉన్నటువంటి ఇటువంటి అసాధారణ త్యాగగుణం నీలో లేదు కాబట్టి నువ్వు ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి వీల్లేదు, వెనక్కి వెళ్ళు" అని ఆ పదిహేనవ బొమ్మ పలికింది. ఆ మాటలకు భోజరాజు మనస్సులో విక్రమార్కుని సాహసానికి ఎంతో ఆశ్చర్యపడి, తన ప్రయత్నాన్ని విరమించుకుని, తిరిగి తన అంతఃపురానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు: పదిహేనవ బొమ్మ కథ ఇక్కడితో ముగిసింది. భోజరాజు ప్రతి కథా ముగింపులోనూ విక్రమార్కుని గొప్పతనానికి లొంగి నిగర్విగా వెనుతిరగడం ఇందలి కథా సంవిధాన విశేషం.

142. పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము) - [కావ్యాంత దైవ ప్రార్థన]

శా. ఉష్ణాంశుద్విజరాజలోచను నపాయో పేతతావచ్ఛిదా నిష్ణాతస్థిరత త్త్వబోధమయమౌనస్వాంత పంకేజవ ర్తిష్ణు న్విష్ణు నగణ్యపుణ్యధనవర్ధిష్ణు న్గదాధృష్ణు బ్రూ జిష్ణు స్సంతతకృష్ణ కాంతిచయరోచిష్ణుం దమోజిష్ణునిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఉష్ణాంశు = వేడి కిరణములు గల సూర్యుడు, ద్విజ-రాజ = నక్షత్రములకు రాజైన చంద్రుడు నేత్రములుగా (లోచనుడుగా) కలవాడును; అపాయ-ఉపేతతా = ఆపదలు చుట్టుముట్టినప్పుడు, అవచ్ఛిదా = వాటిని నరికివేసే/తొలగించే, నిష్ణాత = నిపుణులైనవారికి, స్థిర = స్థిరమైన, తత్త్వ-బోధ-మయ = బ్రహ్మజ్ఞాన స్వరూపమైనట్టియు; మౌన = మునుల యొక్క, స్వాంత = హృదయమనెడి, పంకేజ = పద్మము నందు, వర్తిష్ణున్ = నివసించువాడును (చరించువాడును); విష్ణున్ = అంతటా వ్యాపించియున్న ఆ శ్రీమహావిష్ణువును; అగణ్య = లెక్కింపలేనంత, పుణ్య-ధన = పుణ్యమనెడి సంపదను, వర్ధిష్ణున్ = వృద్ధి చేయువాడును; గదా = కౌమోదకీ అనెడి గద చేత, ధృష్ణున్ = శత్రువులను గర్వభంగము చేయువాడును; భ్రాజిష్ణున్ = స్వయంప్రకాశముతో వెలిగిపోవువాడును; సంతత = నిరంతరము, కృష్ణ = నల్లని/శ్రేష్ఠమైన, కాంతి-చయ = తేజోసమూహములతో, రోచిష్ణున్ = ప్రకాశించువాడును; తమో-జిష్ణునిన్ = అజ్ఞానమనెడి చీకట్లను జయించువానిని (మనస్సున తలతున్).

తాత్పర్యము: సూర్యచంద్రులనే కన్నులుగా కలిగి, ఆపదలను సమూలంగా నాశనం చేసే స్థిరమైన తత్వజ్ఞాన స్వరూపుడును; మునుల హృదయ పద్మాలలో నివసించేవాడును; లెక్కింపలేనంత పుణ్యసంపదను వృద్ధి చేస్తూ, గదను ధరించి శత్రువుల గర్వాన్ని అణచేవాడును; స్వయంప్రకాశకుడై, దట్టమైన నల్లని మేఘశ్యామల కాంతులతో శోభిల్లుతూ, అజ్ఞానమనే చీకట్లను పారద్రోలే ఆ శ్రీమహావిష్ణువును ధ్యానిస్తూ...

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు పరమాత్ముని వర్ణించుటలో వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము (వర్తిష్ణున్, వర్ధిష్ణున్, ధృష్ణున్, భ్రాజిష్ణున్, రోచిష్ణున్, జిష్ణుని) అత్యంత అద్భుతంగా కుదిరినది.

సమన్వయము: సంస్కృత నిష్ఠమైన 'ఇష్ణు' ప్రత్యయాంత పదాలతో కవి కావ్యాంతాన విష్ణుమూర్తిని కీర్తించిన తీరు అద్భుతమైన నాదసౌందర్యాన్ని, భక్తిభావాన్ని కలిగిస్తోంది.

143. పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. నిర్జరసిద్ధసాధ్యభజనీయపదాంబుజయుగ్ముఁ దిగ్మపా దార్జునరశ్మిమారుతహితాక్షుని రక్షితయక్షరక్షకు గర్జితభాసుర ప్రళయకాల సమంచితపంచవక్త్ర న త్యూర్జితతర్జనాచరణదుర్జయు దుర్జనదూరు ధూర్జటిన్.

ప్రతిపదార్థము: నిర్జర = దేవతలు, సిద్ధ = సిద్ధులు, సాధ్య = సాధ్యులు అనెడి అమరుల చేత, భజనీయ = పూజింపదగిన, పద-అంబుజ-యుగ్మున్ = పద్మముల వంటి పాదములు రెండును కలవాడును; తిగ్మపాద = తీక్షణమైన కిరణములు గల సూర్యుడు, అర్జున-రశ్మి = తెల్లని కిరణములు గల చంద్రుడు, మారుత = వాయువు/అగ్ని తత్వములే, హిత-అక్షునిన్ = ఇష్టమైన కన్నులుగా కలవాడును; రక్షిత = కాపాడబడిన, యక్ష = యక్షులు, రక్షకున్ = రాక్షసులు కలవాడును; గర్జిత = సింహనాదముతో, భాసుర = ప్రకాశించే, ప్రళయ-కాల = ప్రళయసమయమున, సమంచిత = ఒప్పారుతున్న, పంచ-వక్త్రున్ = ఐదు ముఖములు గలవాడును; అతి-ఊర్జిత = మిక్కిలి బలమైన, తర్జనా-ఆచరణ = హుంకారముల చేత, దుర్జయున్ = జయించుటకు వీలుకానివాడును; దుర్జన-దూరున్ = దుర్మార్గులకు దూరుడైనవాడును అయిన, ధూర్జటిన్ = ఆ పరమశివుని (మనస్సున తలతున్).

తాత్పర్యము: దేవతలు, సిద్ధులు, సాధ్యుల చేత పూజింపబడే పాదపద్మాలు కలవాడు; సూర్యచంద్రులు, అగ్ని నేత్రాలుగా కలవాడు; యక్షులను, రాక్షసులను సైతం రక్షించేవాడు; ప్రళయకాలంలో ఐదు ముఖాలతో భయంకరంగా గర్జిస్తూ ప్రకాశించేవాడు; తన హుంకార బలంతో శత్రువులకెవ్వరికీ లొంగనివాడును, దుష్టులకు దూరుడునైన ఆ పరమశివుడిని (ధూర్జటిని) ధ్యానిస్తూ...

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు శివుని పాదములను పద్మములతో రూపించుటలో రూపకాలంకారము (పదాంబుజ) మరియు అనుప్రాసాలంకారము కలవు.

సమన్వయము: కావ్యాంతాన హరిహర అభేదాన్ని ప్రకటిస్తూ, ముందు పద్యంలో విష్ణువును, ఈ పద్యంలో శివుడిని (ధూర్జటిని) కవి సమానంగా కీర్తించడం కొరవి గోపరాజు గారి ధార్మిక సమదృష్టికి నిదర్శనం.

144. పద్యము (మాలిని)

మాలిని. ప్రవిమలతరచిత్తా బ్రహ్మసంస్తుత్యవృత్తా భువనభరితకీర్తీ పుణ్యలావణ్యమూ ర్తీ దివిజభరణలోలా దీనరక్షానుకూలా భవమురరిపురూపా భాగ్యభోగ్యస్వరూపా.

ప్రతిపదార్థము: ప్రవిమల-తర = మిక్కిలి పరిశుద్ధమైన, చిత్తా = మనస్సు కలవాడా!; బ్రహ్మ = బ్రహ్మదేవుని చేత, సంస్తుత్య = కొనియాడబడిన, వృత్తా = నడవడిక గలవాడా!; భువన = లోకములన్నింటిలో, భరిత = నిండిన, కీర్తీ = యశస్సు కలవాడా!; పుణ్య = పవిత్రమైన, లావణ్య = సౌందర్యమునకు, మూర్తీ = రూపమైనవాడా!; దివిజ = దేవతలను, భరణ = కాపాడుట యందు, లోలా = ఆసక్తి కలవాడా!; దీన = ఆపదలో ఉన్నవారిని, రక్షా = కాపాడుట యందు, అనుకూలా = ఇష్టము కలవాడా!; భవ = శివుడు, మురరిపు = విష్ణువుల యొక్క, రూపా = ఏక స్వరూపమైనవాడా!; భాగ్య = అదృష్టమునకును, భోగ్య = అనుభవించే సుఖములకును, స్వరూపా = నిలయమైనవాడా! (ఓ పరమాత్మా!).

తాత్పర్యము: నిర్మలమైన మనస్సు కలవాడా! బ్రహ్మదేవునిచే స్తుతింపబడిన నడవడిక గలవాడా! ముల్లోకములలో నిండిన కీర్తి కలవాడా! పవిత్రమైన సౌందర్యమూర్తీ! దేవతలను పాలించడంలోను, దీనులను రక్షించడంలోను అమితమైన దయ కలవాడా! శివకేశవుల (భవ, మురరిపు) ఏక స్వరూపమైనవాడా! సకల భాగ్యాలకు నిలయమైన ఓ పరమాత్మా! నిన్ను ధ్యానిస్తున్నాను.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఇందు హరిహరుల ఏకత్వాన్ని వర్ణించుటలో రూపక మరియు సమతా లక్షణాలతో కూడిన వృత్యనుప్రాసాలంకారము (చిత్తా, వృత్తా, కీర్తీ, మూర్తీ, లోలా, అనుకూలా, రూపా, స్వరూపా) కలదు.

సమన్వయము: మాలిని ఛందస్సులో సాగిన ఈ పద్యం కావ్యాంత మంగళాచరణంగా భక్తి రసాన్ని పరాకాష్ఠకు చేర్చింది. 'భవమురరిపురూపా' అనే పదం ద్వారా కవి శివకేశవ అభేద తత్వాన్ని ఇక్కడ అత్యంత సుందరంగా నిరూపించారు.

గద్యము

గద్యము. ఇది రాయగజగంధవారణ వైరిమండలీకభేకఫణీంద్ర వీరఘోట్టవిభా ళ కళింగ దేశ నిర్ధూమధామ త్యాగనాగార్జున కర్ణాటద్రవిళాంధ్రమహారాష్ట్ర భూపాలరూపనూపురసుందరచరణావింద సనదప్రోలిపురవరాధీశ్వర వెల నాటిపృథివీశ్వరరాజ్యసముద్ధరణ శ్రీకొరవి వెన్నయామాత్యపౌత్ర హరిత సగోత్రపవిత్ర సకలసుకవిమిత్ర కసువరాజతనూజ

గోపరాజప్రణీతం బైన సింహాసనద్వాత్రింశిక యనుకావ్యంబునందు విక్రమార్కుని ధైర్యసాహ సౌదార్యప్రశంస యన్నది షష్ఠాశ్వాసము.

తాత్పర్యము: ఇది, శత్రువులనెడి మదపుటేనుగులను సింహం వలె అణచేవాడును; శత్రు రాజులనెడి కప్పలను పాము వలె మింగేవాడును; కళింగ దేశాన్ని జయించిన పరాక్రమశాలియు; త్యాగంలో నాగార్జునుని వంటివాడును; కర్ణాట, ద్రవిడ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర రాజుల కిరీటాలచే పూజింపబడిన అందమైన పాదపద్మాలు కలవాడును; 'సనదప్రోలు' (చందవోలు) నగర ప్రభువును; వెలనాటి పృథ్వీశ్వర రాజ్య సముద్ధారకుడునైన శ్రీకొరవి వెన్నయామాత్యుని పౌత్రుడును (మన్మడును); హరితసగోత్రీయుడును; సకల సత్కవులకు మిత్రుడును; కసువరాజు యొక్క పుత్రుడునైన కొరవి గోపరాజ కవి చేత రచింపబడిన 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే కావ్యం నందు విక్రమార్క మహారాజు యొక్క ధైర్య, సాహస, ఔదార్యములను ప్రశంసించే షష్ఠాశ్వాసము సంపూర్ణము.
విశేషాలు: ఇది గ్రంథకర్త అయిన కొరవి గోపరాజు గారు తన వంశ వృత్తాంతాన్ని, తన తాతగారైన వెన్నయామాత్యుని పరాక్రమ, రాజకీయ వైభవ బిరుదులను (రాయగజగంధవారణ, త్యాగనాగార్జున మొదలైనవి) ప్రశంసించుకుంటూ కావ్యాంతాన వ్రాసిన సమగ్రమైన గద్య భాగము. దీనితో కావ్యం లోని ఆరవ ఆశ్వాసం మంగళకరంగా ముగిసింది.

సప్తమాశ్వాసము

1. కంద పద్యము

క. శ్రీ సంపన్నకుబేర

ప్రాసాదోపవనపవనపానస్ఫురదు

ల్లాసఫణీంద్ర ఫణామణి

భాసురనిజమూర్తిఁ బరమపావనకీర్తిన్.

ప్రతిపదార్థము:

శ్రీ = సంపదలతో, సంపన్న = ఒప్పియున్న, కుబేర = కుబేరుని యొక్క, ప్రాసాద = మేడల యొక్క, ఉపవన = తోటలలోని, పవన = గాలిని, పాన = ఆస్వాదించుట చేత, స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న, ఉల్లాస = సంతోషము గల, ఫణీంద్ర = సర్పరాజము యొక్క, ఫణామణి = పడగపై గల మణి చేత, భాసుర = ప్రకాశించుచున్న, నిజ = స్వకీయమైన, మూర్తిన్ = రూపము కలవానిని, పరమ = మిక్కిలి, పావన = పవిత్రమైన, కీర్తిన్ = యశస్సు కలవానిని;

తాత్పర్యము:

సంపదలతో తులతూగే కుబేరుని భవన ప్రాంగణములలోని తోటలలో వీచే వాయువును భక్షించుట చేత అమితమైన ఉల్లాసము పొందుచున్న సర్పరాజము యొక్క పడగ మణుల చేత ప్రకాశించు నిజరూపము మరియు పరమ పవిత్రమైన కీర్తి కలవానిని (ఈ సప్తమాశ్వాసమున తలచుచున్నాను).

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

సర్పముల సహజ సిద్ధమైన వాయుభక్షణను, వాటి ఫణామణుల కాంతిని వర్ణించిన విధానం అత్యంత మనోహరంగా ఉన్నది.

ఆశ్వాసాంత కృతికర్త లేదా కృతిభర్తకు సంబంధించిన సంబోధనగా దీనిని సమన్వయించవచ్చు.

2. కంద పద్యము

క. మదిలోపలఁ దలఁచుచు న

భ్యుదయం బగునట్టిలగ్నమున గద్దియపైఁ

పదమిడునెడ వారించుచుఁ

పదియాఱవబొమ్మ భోజపతి కిట్లనెన్.

ప్రతిపదార్థము:

మదిలోపలన్ = హృదయములో, తలచుచున్ = ధ్యానించుచు, అభ్యుదయంబు = మంగళకరము, అగునట్టి = అయ్యేటటువంటి, లగ్నమునన్ = ముహూర్తమందు, గద్దియపైన్ = సింహాసనముపై, పదము = కాలు, ఇడునెడన్ = పెట్టబోవు సమయమున, వారించుచున్ = ఆపుచు, పదియాఱవ = పదహారవదైన, బొమ్మ = సాలభంజిక, భోజపతికిన్ = భోజరాజునకు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనెన్ = పలికెన్;

తాత్పర్యము:

ఆ పరమేశ్వరుని మనస్సులో తలచుకుంటూ, ఎంతో శుభప్రదమైన ముహూర్తంలో భోజరాజు సింహాసనంపై అడుగు పెట్టబోతుండగా, ఆ సింహాసనానికి ఉన్న పదహారవ బొమ్మ అతనిని వారించి, ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

భోజరాజు సింహాసనమెక్కే ఉత్కంఠభరిత ఘట్టాన్ని, బొమ్మ వారించిన తీరును ఇక్కడ కథా సంవిధానానికి అనుగుణంగా చక్కగా సమన్వయించారు.

3. కంద పద్యము

క. అతిశయముగ నుజ్జయినీ

క్షితిపతిక్రియ దానగుణము సిద్ధింపక సం

గతిమాలినచేఁతల సుర

పతిసింహాసనముమీఁదఁ పదమీదఁ దరమే.

ప్రతిపదార్థము:

అతిశయముగన్ = గొప్పగా, ఉజ్జయినీ = ఉజ్జయిని నగరానికి, క్షితిపతి = రాజైన విక్రమార్కుని, క్రియన్ = వలె, దానగుణము = త్యాగశీలము, సిద్ధింపక = అలవడకుండా, సంగతిమాలిన = యోగ్యత లేని, చేతలను = పనులతో, సురపతి = దేవేంద్రుని యొక్క, సింహాసనముమీదన్ = ఈ గద్దెపై, పదము = కాలు, ఇడన్ = పెట్టుటకు, తరమే = సాధ్యమా;

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! ఉజ్జయిని రాజైన విక్రమార్కుని వలె గొప్ప దానగుణము నీకు సిద్ధించకుండా, ఏ విధమైన అర్హత లేని పనులతో దేవేంద్రునితో సమానమైన ఈ సింహాసనముపై కాలు పెట్టడం నీకు సాధ్యమా? తగదు" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేకాలంకారము.

విక్రమార్కుని ఉదాత్తమైన దానగుణంతో భోజరాజును పోలుస్తూ, అర్హత లేనివాడు సింహాసనం ఎక్కరాదనే నీతిని ఇక్కడ సమన్వయించారు.

4. వచనము

వ. నావుడు నతనియతిశయగుణజాలం బెట్టి దనిన.

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని ఆ బొమ్మ పలుకగా, అతని = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, అతిశయ = శ్రేష్ఠమైన, గుణ = సద్గుణముల యొక్క, జాలంబు = సమూహము, ఎట్టిది = ఎటువంటిదో, అనినన్ = వివరించినట్లు;

తాత్పర్యము:

అని ఆ పదహారవ బొమ్మ పలుకగా, ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క శ్రేష్ఠమైన గుణసమూహం ఎటువంటిదో ఈ క్రింది విధంగా వివరించసాగింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: కథాసంవిధాన సూచన (గద్య రూప వర్ణన).

రాబోయే పద్యాలలో విక్రమార్కుని కీర్తిని ప్రతిపాదించడానికి ఇది ఒక ఉపోద్ఘాతం వలె పనిచేస్తుంది.

5. మత్తేభ విక్రీడితము

మ. వినుమీ భోజధరాతలేంద్రుఁ త్రిజగద్విఖ్యాతకీ ర్తిప్రియుండి

డనుకూల క్షితిపాల రక్షణ కళాయత్తప్రదావుండు స

జ్జనచిత్తాంబుజమిత్రుఁ డిష్ట వనితాసంభోగ పంచాయుధుం

డనఘుం డుజ్జయినీవిభుండు నిజరాజ్యం బింపుతో నేలఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

భోజధరాతలేంద్ర = భోజరాజా, వినుమీ = ఆలకించుము, త్రిజగత్ = ముల్లోకాలలో, విఖ్యాత = ప్రసిద్ధి చెందిన, కీర్తి = యశస్సు నందు, ప్రియుండు = ప్రీతి గలవాడును, అనుకూల = అనుకూలురైన, క్షితిపాల = రాజుల యొక్క, రక్షణ = కాపాడుట అను, కళా = విద్య యందు, ఆయత్త = నిమగ్నమైన, ప్రతాపుండు = పరాక్రమము కలవాడును, సజ్జన = సత్పురుషుల యొక్క, చిత్త = మనస్సులనెడి, అంబుజ = పద్మములకు, మిత్రుండు = సూర్యుని వంటివాడును, ఇష్ట = కోరదగిన, వనితా = స్త్రీల యొక్క, సంభోగ = సుఖము నందు, పంచాయుధుండు = మన్మథుని వంటివాడును, అనఘుండు = పాపరహితుడైన, ఉజ్జయినీవిభుండు = ఉజ్జయిని రాజైన విక్రమార్కుడు, నిజ = తన యొక్క, రాజ్యంబున్ = దేశమును, ఇంపుతోన్ = అమితమైన ప్రీతితో, ఏలఁగన్ = పరిపాలించుచుండగా;

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! వినుము. ముల్లోకాలలో ప్రసిద్ధి చెందిన కీర్తి గలవాడు, ఆశ్రయించిన రాజులను రక్షించే పరాక్రమవంతుడు, సజ్జనుల మనస్సులనే పద్మాలను వికసింపజేసే సూర్యుడు, సుందరీమణుల పట్ల మన్మథుడైన ఆ పుణ్యాత్ముడు, ఉజ్జయినీ నాథుడు అయిన విక్రమార్కుడు తన రాజ్యాన్ని ఎంతో వైభవంగా పాలిస్తున్న కాలంలో..."

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపకాలంకారము ("సజ్జనచిత్తాంబుజమిత్రుఁడు" లో మనస్సును పద్మముగా, రాజును సూర్యుడిగా రూపించారు).

రాజు యొక్క బహుముఖ ప్రజ్ఞను, సత్పురుషులకు సూర్యుని వలె ఆనందాన్ని ఇచ్చే గుణాన్ని ఇక్కడ అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

6. శార్దూల విక్రీడితము

శా. ఆరాజన్యశిరోమణిం గొలువ నెయ్యం బొప్పఁగా నింపు పెం

పారం దక్కినభూమిపాలురు మహాయత్నంబుతో రత్నము

ల్నా లీరత్నములుం దురంగములును న్నాగంబులు న్మున్నుగాఁ

జేర న్వచ్చి వనంబులో విడిసి రాసీమావిభాగంబులన్ .

ప్రతిపదార్థము:

ఆ = ఆ, రాజన్యశిరోమణిన్ = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుని, కొలువన్ = సేవించుటకు, నెయ్యంబు = స్నేహము, ఒప్పఁగాన్ = ప్రకాశింపగా, ఇంపు = ప్రీతి, పెంపారన్ = అతిశయించగా, తక్కిన = ఇతర, భూమిపాలురు = రాజులు, మహాయత్నంబుతోన్ = గొప్ప ప్రయత్నముతో, రత్నముల్ = మణులు, నారీరత్నములున్ = శ్రేష్ఠులైన స్త్రీలను, తురంగములును = గుఱ్ఱములను, నాగంబులున్ = ఏనుగులను, మున్ను గాన్ = మున్నగు కానుకలను, చేరన్ = సమీపమునకు, వచ్చి = విచ్చేసి, ఆసీమావిభాగంబుల = ఆ రాజ్య సరిహద్దులందలి, వనంబులోన్ = అడవులలో, విడిసిరి = విడిది చేసిరి;

తాత్పర్యము:

రాజశ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడిని కొలవడానికి, ఇతర దేశాల రాజులు ఎంతో స్నేహభావంతో, అనురాగంతో అమూల్యమైన రత్నాలు, నారీమణులు, ఉత్తమ అశ్వాలు, గజరాజులు మొదలైన కానుకలను తీసుకొని వచ్చి, ఆ రాజ్య సరిహద్దుల్లో ఉన్న వనాలలో విడిది చేశారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్యాలంకారము.

సామంత రాజులు సమర్పించిన చతుర్విధ కానుకల వైభవాన్ని, విక్రమార్కుని సార్వభౌమత్వాన్ని మరియు అతని సార్వజనీన కీర్తిని ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

7. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. ఇంతులమానభంగము మహీరుహపంక్తులదర్పమూల మ
త్యంతమహోత్సవంబుల విహారము జాణల భోగభాగ్య మా
తింతుని ప్రాపు కోకిలశుకంబుల వాచవిపంట నాఁ ప్రజల్లో
సంతసమంద నంతట వసంతము వచ్చె వనాంతభూమికిన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఇంతుల = స్త్రీల యొక్క, మానభంగము = విరహ గర్వమును పోగొట్టునదియు, మహీరుహ = వృక్షముల యొక్క, పంక్తుల = సమూహములకు, దర్ప = చిగురించే గర్వమునకు, మూలము = కారణమైనదియు, అత్యంత = మిక్కిలి గొప్ప, మహోత్సవంబుల = వేడుకల యొక్క, విహారము = విహార స్థలమును, జాణల = విటుల యొక్క, భోగభాగ్యము = అనుభవ సంపదయు, ఆతింతుని = ఆ మన్మథుని యొక్క, ప్రాపు = ఆశ్రయమును, కోకిలశుకంబుల = కోకిలలు, చిలుకల యొక్క, వాచవి = మధుర పలుకుల యొక్క, పంట = సమృద్ధియు, నాన్ = అనునట్లుగా, ప్రజల్లోన్ = లోకమున, సంతసము = ఆనందము, అందన్ = కలుగగా, అంతటన్ = ఆ సమయమున, వసంతము = వసంత ఋతువు, వనాంతభూమికిన్ = ఆ వన ప్రాంతమునకు, వచ్చెన్ = ప్రవేశించెన్;

తాత్పర్యము:

సుందరీమణుల మానస గర్వాన్ని భంగం చేస్తూ, వృక్షసమూహాలు చిగురించేలా చేస్తూ, ఉత్సవాలకు విహారమై, విలాసవంతుల భోగభాగ్యమై, మన్మథునికి తోడై, కోయిలలు, చిలుకల మధుర పలుకుల పంట అన్నట్లుగా లోకులు సంతోషించేటట్లు వసంత ఋతువు ఆ వన ప్రాంతానికి వచ్చింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉల్లేఖాలంకారము (వసంతాన్ని వేర్వేరు వ్యక్తులు వేర్వేరు రూపాల్లో భావించడం).

వసంత ఋతువు ప్రకృతికి, మానవులకు ఏ విధంగా ఆనందదాయకమో వివిధ ఉపాధుల ద్వారా వర్ణించిన విధానం ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

8. మత్తేభ విక్రీడితము

మ. మొదల దక్షిణమారుతంబు వనభూము ల్సోఁకుచు స్వీఁక ను
న్మదపంచాయుధవహ్ని చిహ్న మగు ధూమంబో యన స్వీవఁగాఁ
దుద లొక్కించుక యెండఁ గందు వెడలం ద్రోచెం గడల్ స్రుక్కఁగాఁ
బద నింకెన్ బిరు సయ్యెన్ బండె బడియెన్ బర్ణంబు లుర్వీస్థలిన్.

ప్రతిపదార్థము:

మొదలన్ = మొదటగా, దక్షిణమారుతంబు = మలయమారుతము, వనభూముల్ = అడవులను, సోకుచుH = తాకుచు, వీకన్ = వేగముతో, ఉన్మద = మదించిన, పంచాయుధ = మన్మథుడనెడి, వహ్ని = అగ్ని యొక్క, చిహ్నము = గుర్తు, అగు = అయిన, ధూమంబో = పొగయేమో, అనన్ = అన్నట్లుగా, వీవగాన్ = వీచగా, తుదలు = చివరలు, ఒక్కించుక = కొద్దిగా, ఎండన్ = ఎండ కాయగా, కందు = వాడిపోవుట, వెడలన్ = బయటకు, తోచెన్ = కనిపించెన్, కడల్ = జలాశయములు, స్రుక్కగాన్ = తగ్గగా, పదనింకెన్ = తడి ఆరిపోయెన్, బిరుసయ్యెన్ = కాఠిన్యము వచ్చెన్, ఉర్వీస్థలిన్ = భూమిపైన, పర్ణంబులు = ఆకులు, పండెన్ = పండబారెన్, పడియెన్ = రాలిపోయెన్;

తాత్పర్యము:

తొలుత మలయమారుతం వన భూములను తాకుతూ, మన్మథాగ్ని రేగగా పుట్టిన పొగ అన్నట్లుగా వేగంగా వీచింది. ఎండల తీవ్రతకు జలాశయాలు తగ్గి, నేల తడి ఇంకి బిరుసెక్కింది. చెట్ల ఆకులు పండబారి నేలపై రాలిపోయాయి.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము ("ధూమంబో యన" - మలయమారుతాన్ని మన్మథాగ్ని పొగగా ఊహించడం).

ఋతుమార్పుల వల్ల ప్రకృతిలో జరిగే పరిణామాలను (ఆకులు రాలడం, తడి ఆరడం) కవి అత్యంత సహజంగా, అలంకారయుక్తంగా సమన్వయించారు.

9. కంద పద్యము

క. కాకులలోఁ గోకిలములు
కాకులఁ బడలేక కులము గలయఁగఁ పవనుం
డాకులపా టొనరింపగ
నాకులపా టయ్యె విరహు లగు లోకులకున్.

ప్రతిపదార్థము:

కాకులలోన్ = కాకుల సమూహములలో, కోకిలములు = కోయిలలు, కాకులను = ఆ కాకుల యొక్క బాధలను (కార్కశ్యమును), పడలేక = భరింపలేక, కులము గలయగన్ = తమ జాతి అంతా కలిసి, పవనుండు = గాలి,

ఆకులపాటోనరింపగన్ = ఆకులను రాల్చగా, విరహులు అగు = విరహ వేదనలో ఉన్న, లోకులకున్ = జనులకు, ఆకులపాటు = వ్యాకులత్వము, అయ్యెన్ = కలిగెన్;

తాత్పర్యము:

కాకుల గుంపులో ఉన్న కోయిలలు వాటి బాధలను భరించలేక, తమ కులమంతా ఏకమవగా, గాలి వీచి చెట్ల ఆకులను రాల్చింది. ఈ ప్రకృతి మార్పు విరహ వేదనతో ఉన్న ప్రేమికులకు అమితమైన వ్యాకులత్వాన్ని కలిగించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: శ్లేషాలంకారము మరియు యమక ధ్వని ("ఆకులపాటు" అనగా ఆకులు రాలడం మరియు వ్యాకులపడడం అనే రెండు అర్థాలు).

ప్రకృతిలో ఆకులు రాలడం అనే సహజ ప్రక్రియను, విరహుల మనస్సులో ఆవేదన కలగడం అనే మానసిక స్థితితో శ్లేషాత్మకంగా కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

10. కంద పద్యము

క. శీలము వదలనిపథికుల

తాలిమిఁదూలించు మారుతము పెల్లున నా

భీలం బగుమదనాగ్ని

జ్వాలల క్రియ బాలపల్లవము లొప్పారెడిన్.

ప్రతిపదార్థము:

శీలము = సద్వర్తనమును (నిష్ఠను), వదలని = వీడని, పథికుల = బాటసారుల యొక్క, తాలిమిన్ = ఓర్పును, తూలించు = నశింపజేయు, మారుతము = గాలి యొక్క, పెల్లునన్ = తీవ్రత చేత, ఆభీలంబు = భయంకరము, అగు = అయిన, మదనాగ్ని = మన్మథుడనెడి అగ్ని యొక్క, జ్వాలల = మంటల, క్రియన్ = వలె, బాలపల్లవములు = లేత చిగుళ్ళు, ఒప్పారెడిన్ = ప్రకాశించుచున్నవి;

తాత్పర్యము:

తమ నిష్ఠను వదలని బాటసారుల ధైర్యాన్ని సైతం మలయమారుత తీవ్రత హరిస్తోంది. అటువంటి సమయంలో చెట్లకు పుట్టిన లేత చిగుళ్ళు, భయంకరమైన మన్మథాగ్ని యొక్క ఎర్రని జ్వాలల వలె వనమంతా ప్రకాశిస్తున్నాయి.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము ("మదనాగ్ని జ్వాలల క్రియ బాలపల్లవములు" - లేత ఎర్రని చిగుళ్ళను మన్మథాగ్ని జ్వాలలతో పోల్చారు).

వసంతాగమనంలో చిగురించిన ఎర్రని లేత ఆకులు, విరహులైన బాటసారులలో మన్మథ తాపాన్ని ఎలా పెంచుతున్నాయో ఇక్కడ రసవత్తరంగా సమన్వయించబడింది.

11. శార్దూల విక్రీడితము

శా. కాయం జొచ్చెరసాలము ల్విరహు లాకంపింపఁగాఁ గోయిల

ల్గాయం జొచ్చె మనోజదిగ్విజయ మాఘోషించుచుం దుమ్మెద
ల్రోయంజొచ్చె నవీనపుష్పశరము ల్మొత్తంబుగాఁ జిత్తజుం
ధీయంజొచ్చె సతు ల్మదిం గలఁగఁగా నెచ్చోటులం దానయై.

ప్రతిపదార్థము:

రసాలములో = మామిడి చెట్లు, కాయన్ = కాపునకు వచ్చుట, జొచ్చెన్ = ప్రారంభించెన్, విరహులు = విరహవేదన గలవారు, ఆకంపింపగాన్ = వణకిపోవునట్లుగా, కోయిలల్ = కోకిలలు, కూయన్ = కూయుట, జొచ్చెన్ = మొదలుపెట్టెన్, మనోజ = మన్మథుని యొక్క, దిగ్విజయము = లోక విజయమును, ఆఘోషించుచున్ = బిగ్గరగా చాటుచున్నట్లు, దుమ్మెదల్ = తుమ్మెదలు, జొచ్చెన్ = ప్రారంభించెన్, చిత్తజుండు = మన్మథుడు, నవీన = కొత్తవైన, పుష్పశరములు = పూలబాణములను, మొత్తంబుగాన్ = సమూహముగా, ఈయన్ = ప్రయోగించుట, జొచ్చెన్ = మొదలుపెట్టెన్, సతులు = స్త్రీలు, మదిన్ = హృదయములలో, కలగగాన్ = కలత నొందునట్లుగా, ఎచ్చోటులన్ = అన్ని ప్రదేశములలో, తాను = తానొక్కడు, ఐ = అయి;

తాత్పర్యము:

మామిడి చెట్లు కాయలు కాయడం ప్రారంభించాయి. విరహులు వణకిపోయేలా కోయిలలు కూయసాగాయి. మన్మథుని దిగ్విజయ యాత్రను చాటుతున్నట్లు తుమ్మెదలు ఝంకారం చేయసాగాయి. స్త్రీల మనస్సులు కలత చెందేలా మన్మథుడు తానే సర్వత్రా నిండి కొత్త పూలబాణాలను గుంపులు గుంపులుగా ప్రయోగించసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

తుమ్మెదల రొదను మన్మథుని దిగ్విజయ ఘోషణగా ఊహించడం మరియు వసంత ఋతువులోని శృంగార ఉద్దీపనలను ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

12. సీస పద్యము

సీ. గంధబంధురుఁ డైన గంధవాహుండు ము
న్నేర్చినపట్టపు దేనుఁ గనఁగఁ
పచ్చపక్కెరలట్లు పక్షంబు లొప్పారు
వరకీరములు వారువము లనంగఁ
పడహతిఁ బుప్పాళ్ళు పర్వఁగా నేతెంచు పి
నలులమూఁకలు కాలిబలములనఁగఁ
పంచమస్వరములఁ పరిణమింపఁగఁజేయు
పికములు కీర్తిగాయకు లనంగ

ఆ.వె. నేచియున్న మావు లెల్ల గొల్లైన లన
లలిత మైనరాజ్యలక్ష్మి మెఱసి
యితరనృపులభంగి ఋతుచక్రవర్తియు
నతనిఁ గొల్వవచ్చి యచట విడిసె.

ప్రతిపదార్థము:

గంధ = సువాసనలతో, బంధురుడు = మనోహరుడైన, గంధవాహుండు = మలయమారుతము, మున్ను = ముందే, ఏర్పరచిన = సిద్ధము చేసిన, పట్టపు = పట్టాభిషేకమునకు తగిన, ఏనుగు = గజరాజు, అనగన్ = అనునట్లుగా, పచ్చ = పచ్చని, పక్కెరలు = జీనులు/అలంకారముల, అట్లు = వలె, పక్షంబులు = రెక్కలు, ఒప్పారు = ప్రకాశించు, వర = శ్రేష్ఠమైన, కీరములు = చిలుకలు, వారువములు = గుఱ్ఱములు, అనంగన్ = అనునట్లుగా, పడహతిన్ = పాదముల తాకిడి చేత, పుప్పొళ్ళు = పూలపొడి, పర్వగాన్ = వ్యాపించగా, ఏతెంచు = వచ్చుచున్న, మిడుతల = తుమ్మెదల/మిడుతల, మూకలు = సమూహములు, కాలిబలములు = కాలాబలము (సైన్యము), అనంగన్ = అనునట్లుగా, పంచమస్వరములన్ = పంచమ రాగముతో, పరిణమింపగజేయు = పాడునట్లు చేయు, పికములు = కోయిలలు, కీర్తిగాయకులు = స్తోత్రము చేయు వందీమాగధులు, అనంగన్ = అనునట్లుగా, ఏచియున్న = అతిశయించియున్న, మావులు = మామిడి చెట్లు, ఎల్లన్ = అన్నియు, గొల్లెనలు = విడిది గృహములు (డేరాలు), అనన్ = అనునట్లుగా, లలితము = సుందరము, ఐన = అయిన, రాజ్యలక్ష్మి = ప్రభుత్వ వైభవము, మెఱసి = ప్రకాశించి, ఇతర = మిగిలిన, నృపుల = రాజుల, భంగిన్ = విధముగా, ఋతుచక్రవర్తియున్ = ఋతురాజైన ఆ వసంతుడును, అతనిన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును, కొల్వవచ్చి = సేవించుటకై విచ్చేసి, అచటన్ = ఆ వనమున, విడిసెన్ = విడిది చేసెన్;

తాత్పర్యము:

సుగంధభరితుడైన మలయమారుతం పట్టపు ఏనుగు కాగా, పచ్చని రెక్కలు గల చిలుకలు గుఱ్ఱములు కాగా, పుప్పొడి రేగేలా వచ్చే తుమ్మెదల గుంపులు కాలిబలము కాగా, పంచమ స్వరంతో పాడే కోయిలలు కీర్తిగాయకులు కాగా, దట్టమైన మామిడి చెట్లు డేరాలు కాగా, సుందరమైన రాజ్యలక్ష్మి మెరవగా, మిగిలిన రాజుల వలెనే ఋతురాజైన వసంతుడు కూడా ఆ విక్రమార్కుడిని సేవించడానికి వచ్చి అక్కడ విడిది చేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అవయవరూపకాలంకారము (వసంత ఋతువులోని ప్రకృతి సంపదను చతురంగ బలములతోను, వసంతుణ్ణి ఋతుచక్రవర్తిగాను రూపించారు).

విక్రమార్కుని సార్వభౌమత్వాన్ని కొనియాడటానికి ఋతురాజే స్వయంగా సైన్యంతో తరలివచ్చాడనే కవి భావన అత్యంత ఉదాత్తంగా ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

13. కంద పద్యము

క. ఆవృత్తాంతము దేలియం
గా విని సచివేంద్రుఁ డచట గందర్వసఖున్
భూవరులను సక్రియ సం
భావింపఁ తలంచి సార్వభౌమున కనియెన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ = ఆ, వృత్తాంతము = సమాచారము, తెలియంగాన్ = స్పష్టముగా, విని = ఆలకించి, సచివేంద్రుడు = మంత్రి శ్రేష్ఠుడైన భట్టి, అచటన్ = ఆ వనమున, గందర్వసఖున్ = మన్మథుని మిత్రుడైన వసంతుని, భూవరులను = విడిది చేసిన సామంత

రాజులను, సక్రియన్ = తగిన మర్యాదలతో, సంభావింపన్ = గౌరవించుటకు, తలంచి = యోచించి, సార్వభౌమునకున్ = విక్రమార్క మహారాజునకు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెన్;

తాత్పర్యము:

సామంత రాజులు, వసంత ఋతువు తరలివచ్చిన ఆ వృత్తాంతాన్ని విని, మంత్రిశ్రేష్ఠుడైన భట్టి అక్కడ ఉన్న మన్మథమిత్రుడైన వసంతుడిని, సామంత రాజులను తగిన సత్కారాలతో గౌరవించాలని తలచి, చక్రవర్తియైన విక్రమార్కుడితో ఇట్లు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

మంత్రి యొక్క కార్యదక్షతను, సమయోచిత నీతి ప్రవర్తనను ఈ పద్యంలో కథాక్రమంగా సమన్వయించారు.

14. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. ధరణిపాలురెల్ల ధరణీశ మిముఁ గొల్వ

వచ్చియున్నవారు వనములోన

గౌరవంబు మెఱసి వారల కవసరం

బిచ్చి కరుణఁ చూడ నిచ్చగింపు.

ప్రతిపదార్థము:

ధరణీశ = ఓ మహారాజా, ధరణిపాలురు = రాజులు, ఎల్లన్ = అందరును, మిమున్ = మిమ్మల్ని, కొల్వన్ = సేవించుటకు, వనములోనన్ = తోటలో, వచ్చియున్నవారు = విచ్చేసియున్నారు, గౌరవంబు = మర్యాద, మెఱసి = ప్రకాశింపజేసి, వారలకున్ = ఆ రాజులకు, అవసరంబు = దర్శన సమయమును, ఇచ్చి = ప్రసాదించి, కరుణన్ = దయతో, చూడన్ = వీక్షించుటకు, ఇచ్చగింపు = అంగీకరించుము;

తాత్పర్యము:

"ఓ రాజా! సామంత రాజులందరూ మిమ్మల్ని సేవించడానికి వచ్చి ఆ వనంలో వేచియున్నారు. కాబట్టి తగిన మర్యాదను ప్రకటించి, వారికి దర్శన భాగ్యమిచ్చి దయతో చూడవలసిందిగా ప్రార్థన".

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

సామంత రాజుల పట్ల రాజు చూపవలసిన ఆదరణను, రాజనీతిని మంత్రి భట్టి ప్రభువుకు విన్నవించిన తీరు ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

15. కంద పద్యము

క. ఇంతియకాదు నరేశ్వర

యింతులతొలు వేఁట ఋతువు లేలెడుఘనుఁ

కంతుని ప్రాణసఖుండు వ

సంతుం డున్నాఁడు కొలువఁ జనఁగావలయున్.

ప్రతిపదార్థము:

నరేశ్వర = ఓ రాజా, ఇంతియ = ఇంతే, కాదు = కాదు, ఇంతుల = స్త్రీల యొక్క, తొలు = మొదటి, వేట = విలాస క్రీడలకు (మన్మథ వికారములకు) కారణమైనవాడును, ఋతువులు = కాలములను, ఏలెడు = పరిపాలించెడు, ఘనున్ = గొప్పవాడును, కంతుని = మన్మథుని యొక్క, ప్రాణసఖుండు = ప్రాణమిత్రుడైన, వసంతుండు = వసంత మహారాజు, ఉన్నాడు = వేచియున్నాడు, కొలువన్ = అతనిని పూజించుటకు/గౌరవించుటకు, చనన్ = వెళ్ళుట, కావలయున్ = అవసరము;

తాత్పర్యము:

"అంతేకాదు మహారాజా! సుందరీమణుల విలాసాలకు ప్రేరకుడు, ఋతువులన్నింటినీ పాలించే సమర్థుడు, మన్మథుని ప్రాణమిత్రుడు అయిన వసంతుడు కూడా వేచియున్నాడు. కాబట్టి అతనిని గౌరవించడానికి మనం అచటకు వెళ్ళవలసి ఉంది".

విశేషాలు:

అలంకారము: పరికరా లంకారము (వసంతుని విశేషణాల ద్వారా అతని ప్రాధాన్యతను పెంచడం).

ప్రకృతిని, ఋతుధర్మాన్ని గౌరవించడం రాజు యొక్క కర్తవ్యమనే విషయాన్ని ఇక్కడ మంత్రి సమన్వయపరిచాడు.

16. కంద పద్యము

క. "కాలో వసంత" యను వా
క్యంబున నన్ని ఋతువులం దధికుఁడు త
త్కాలోచిత పూజలచే
గాలాత్మకుఁ డైనవిభుఁడు కడుఁ బ్రియమందున్.

ప్రతిపదార్థము:

కాలో వసంత = కాలములలో వసంతము శ్రేష్ఠమైనది, అను = అనే, వాక్యంబునన్ = సూక్తి ప్రకారము, అన్ని = సమస్తమైన, ఋతువులందున్ = ఋతువులలో, అధికుడు = గొప్పవాడు, తత్ = ఆ, కాల = సమయమునకు, ఉచిత = తగిన, పూజలచేన్ = సత్కారముల ద్వారా, కాలాత్మకుడు = కాలస్వరూపుడైన, ఐన = అయిన, విభుడు = పరమేశ్వరుడు, కడున్ = మిక్కిలి, ప్రియము = సంతోషమును, అందున్ = పొందును;

తాత్పర్యము:

"ఋతువులలో వసంత కాలం అత్యంత శ్రేష్ఠమైనది' అనే ఆర్షవాక్యం ప్రకారం, వసంతుడు అన్ని ఋతువుల కన్నా గొప్పవాడు. అటువంటి సమయోచిత పూజల ద్వారా కాలస్వరూపుడైన ఆ పరమేశ్వరుడు కూడా అమితమైన ప్రీతిని పొందుతాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాసాలంకారము (సమర్థన సూక్తం ఉపయోగించడం).

వసంత పూజ అనేది కేవలం ప్రకృతి ఆరాధన మాత్రమే కాదు, అది సాక్షాత్తు కాలాత్మకుడైన భగవంతుని ఆరాధనతో సమానమని ఇక్కడ సమన్వయించారు.

17. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. పూజ్యులైనవారిఁ పూజింపకున్నచో
మేలు దొలఁగునండ్రు మేదినీశ
యష్టసిద్ధు లాది నగపడ్డ వనక నే

డవ్వసంతపూజ కరుగవలయు.

ప్రతిపదార్థము:

మేదినీశ = ఓ మహారాజా, పూజ్యులు = గౌరవింపదగినవారు, ఐనవారిన్ = అయినట్టివారిని, పూజింపకున్నచో = గౌరవించని యెడల, మేలు = శుభము, తొలగున్ = నశించును, అండ్రు = అని పెద్దలు చెప్పుదురు, అష్టసిద్ధులు = అణిమాది అష్టసిద్ధులు, ఆదిన్ = మొదటగా, అగపడ్డ = లభించినవనుచు, అనక = ఉపేక్షించకుండా, నేడు = ఈ దినమున, ఆ = ఆ, వసంతపూజకున్ = వసంతోత్సవమునకు, అరుగవలయున్ = వెళ్ళవలసియున్నది;

తాత్పర్యము:

"ఓ రాజా! పూజింపదగిన వారిని పూజించకపోతే శుభాలు దూరమవుతాయని పెద్దలు అంటారు. మనకు అష్టసిద్ధులు లభించాయనే గర్వంతో ఉపేక్షించకుండా, ఈ రోజు ఆ వసంత పూజకు తప్పక వెళ్ళాలి".

విశేషాలు:

అలంకారము: సామాన్యా లంకారము / నీత్యలంకారము.

ఎంతటి ఐశ్వర్యవంతుడైనా, సిద్ధులు కలవాడైనా పూజ్యులెడల వినయాన్ని ప్రదర్శించాలనే సార్వజనీన ధర్మాన్ని ఇక్కడ సమన్వయించారు.

18. కంద పద్యము

క. అనవుడు నొఁగా కనినం
జని యుపవనమధ్యమున వసంతోత్సవభే
లనమునకుఁ తగినవస్తువు
లొనగూర్చియమాత్యచంద్రుఁడొయ్యనమగిడెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = అని మంత్రి పలుకగా, ఔగాక = అట్లే కానిమ్ము, అనినన్ = అని రాజు ఆజ్ఞాపించగా, చని = వెళ్ళి, ఉపవన = ఆ తోట యొక్క, మధ్యమునన్ = నడిభాగమున, వసంతోత్సవ = వసంత వేడుకల యొక్క, ఖేలనమునకున్ = క్రీడలకు, తగిన = కావలసిన, వస్తువులు = సంభారములను, ఒనగూర్చి = సిద్ధము చేసి, అమాత్యచంద్రుడు = మంత్రి శ్రేష్ఠుడైన భట్టి, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, మగిడెన్ = తిరిగి వచ్చెన్;

తాత్పర్యము:

మంత్రి భట్టి ఆ విధంగా విన్నవించగా, విక్రమార్కుడు 'అట్లే కానిమ్ము' అని సెలవిచ్చాడు. అంతట ఆ మంత్రివరుడు వెళ్ళి, తోట మధ్యభాగంలో వసంతోత్సవ క్రీడలకు కావలసిన వస్తువులన్నింటినీ సమకూర్చి, తిరిగి రాజు వద్దకు వచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

రాజు ఆజ్ఞను తక్షణమే శిరసావహించి, ఉత్సవ ఏర్పాట్లు పూర్తి చేసిన మంత్రి బుద్ధికుశలత ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

19. వచనము

వ. ఇట్లు మగిడి.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా, మగిడి = తిరిగి వచ్చి (రాజునకు విన్నవించిన విధము);

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా ఏర్పాట్లు పూర్తి చేసుకొని తిరిగి వచ్చిన మంత్రి భట్టి రాజుతో ఇట్లు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కథాక్రమ సూచన.

వచన రూపంలో ఉన్న ఈ భాగం తదుపరి పద్యంలోని వర్ణనకు వేదికగా నిలుస్తుంది.

20. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. పంచశరాధిదేవతలపట్టులుగా మణివేదిపంక్తి ని

ర్మించితి రత్నమండపము మించులబట్టల మేలుకట్లు గ

ట్టించితిఁ గాంతి దిక్కుల నటింపఁగఁ కాంచనతోరణంబు లె

త్తించితి విన్నవింప నరుదెంచితి రాఁ గరుణించు భూవరా.

ప్రతిపదార్థము:

భూవరా = ఓ రాజా, పంచశర = ఐదు బాణములు గల మన్మథుని యొక్క, అధిదేవతల = అధిష్ఠాన దేవతల యొక్క, పట్టులుగాన్ = స్థానములుగా, మణివేది = రత్నముల అరుగుల యొక్క, పంక్తిన్ = సమూహమును, నిర్మించితిన్ = కట్టించితిని, రత్నమండపము = రత్నఖచితమైన మండపమునకు, మించుల = మెరుపులు గల, బట్టల = వస్త్రములతో, మేలుకట్లు = చల్వ పందిరి/విదానములను, గట్టించితిన్ = కట్టించితిని, కాంతి = ప్రకాశము, దిక్కులన్ = అన్ని దిశలలో, నటింపగాన్ = నర్తించునట్లుగా, కాంచన = బంగారపు, తోరణంబులు = తోరణములను, ఎత్తించితిన్ = కట్టించితిని, విన్నవింపన్ = ఈ విషయమును మీకు తెలుపుటకు, అరుదెంచితిన్ = వచ్చితిని, రాన్ = ఉత్సవమునకు విచ్చేయుటకు, కరుణించు = దయచేయుము;

తాత్పర్యము:

"ఓ మహారాజా! మన్మథుని అధిదేవతలకు నిలయాలైన మణివేదికలను నిర్మించాను. రత్నమండపానికి మెరుపులు లీనే వస్త్రాలతో మేలుకట్లు కట్టించాను. దిక్కులన్నీ కాంతివంతం అయ్యేలా స్వర్ణతోరణాలను ఏర్పాటు చేయించాను. ఈ విషయాలు విన్నవించడానికే వచ్చాను, దయచేసి ఉత్సవానికి తరలిరండి".

విశేషాలు:

అలంకారము: అతిశయోక్త్యలంకారము / రూపకోత్ప్రేక్షా ధ్వని ("కాంతి దిక్కుల నటింపఁగ" నందు తోరణాల ప్రకాశం దిక్కులలో నర్తిస్తున్నట్లు వర్ణించడం).

వసంతోత్సవ వేదిక యొక్క అద్భుత స్వర్ణ, రత్న వైభవాన్ని మరియు మంత్రి యొక్క కార్యనిర్వహణ సమర్థతను ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

21. సీస పద్యము

సీ. అని విన్నవించిన జనవల్లభుండును

చతురంగబలములు సరస నడువ
భేరులు శంఖము ల్వెద్దగౌరులు మ్రోయ
దిక్కుల నినదంబు పిక్కటిలఁగఁ
కవిరాజగాయక స్తవములు నిగుడంగ
కూరులు ధీరులుఁ చేరికొల్వ
నమ్మహోత్సవమున కాభరణంబులౌ
నంగనారత్నంబు లరుగుదేరఁ
ఆ.వె. బ్రజలకెల్లను గన్నులపండుగౌచు
వాయు వేగ మనుత్తమాశ్వంబు నెక్కి
గతులఁ ద్రొక్కించి మెఱయుచు గవనివెడలి
యరిగె నుద్యానవనములో నవనివిభుఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఈ విధముగా, విన్నవించినన్ = మంత్రి తెలుపగా, జనవల్లభుండును = విక్రమార్క మహారాజును, చతురంగబలములు = ఏనుగులు, గుఱ్ఱములు, రథములు, కాలాబలము అను నాలుగు సైన్యములు, సరసన్ = పక్కన, నడువన్ = నడువగా, భేరులు = నగరాలు, శంఖముల్ = శంఖములు, పెద్దగౌరులు = పెద్ద డిండిమములు, మ్రోయన్ = శబ్దించగా, దిక్కులన్ = అన్ని దిశలలో, నినదంబు = ధ్వని, పిక్కటిలగన్ = నిండిపోగా, కవిరాజ = శ్రేష్ఠులైన కవుల యొక్క, గాయక = పాడువారి యొక్క, స్తవములు = స్తోత్రములు, నిగుడంగన్ = అతిశయించగా, కూరులు = క్రూరులైన యోధులు, ధీరులున్ = ధైర్యవంతులును, చేరి = సమీపించి, కొల్వన్ = సేవించగా, ఆ = ఆ, మహోత్సవమునకున్ = వసంతోత్సవమునకు, ఆభరణంబులు = అలంకారములు, ఔ = అయినట్టి, అంగనారత్నంబులు = శ్రేష్ఠులైన స్త్రీలు, అరుగుదేరన్ = రాగా, ప్రజలకెల్లను = జనులకందరికిని, గన్నులపండుగ = నేత్రపర్వము, ఔచున్ = అవుచు, వాయువేగము = వాయువేగము కలిగిన, అనుత్తమ = శ్రేష్ఠమైన, అశ్వంబున్ = గుఱ్ఱమును, ఎక్కి = అధిరోహించి, గతులన్ = విచిత్ర నడకలను, త్రొక్కించి = నడిపించి, మెఱయుచున్ = ప్రకాశించుచు, గవని = కోట గుమ్మమును, వెడలి = దాటి, అవనివిభుడు = ఆ విక్రమార్క రాజు, ఉద్యానవనములోన్ = తోటలోనికి, అరిగెన్ = వెళ్ళెను;

తాత్పర్యము:

మంత్రి భట్టి ఆ విధంగా విన్నవించగా, విక్రమార్క మహారాజు చతురంగ బలములు తన పక్కన నడువగా, భేరీలు, శంఖాలు, పెద్ద డోళ్ళు దిక్కులు పిక్కటిల్లేలా మ్రోగుతుండగా బయలుదేరాడు. కవులు, గాయకులు స్తుతిస్తుండగా, వీరులు, శూరులు కొలుస్తుండగా, ఆ ఉత్సవానికి అలంకారాలైన సుందరీమణులు వెంటరాగా, ప్రజలందరికీ కన్నుల పండుగగా వాయువేగం గల ఉత్తమ అశ్వాన్ని అధిరోహించి, దానితో రకరకాల నడకలు త్రొక్కించుచు కోట దాటి ఉద్యానవనానికి వెళ్ళాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము / అతిశయోక్తి ధ్వని.

రాజు ఉత్సవానికి బయలుదేరిన వైభవాన్ని, జనుల ఆనందాన్ని, చతురంగ బలాల కోలాహలాన్ని కవి ఇక్కడ అత్యంత సహజ సుందరంగా సమన్వయించారు.

22. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. అప్పుడు చేరవచ్చి సమయం బిది దర్శనయోగ్యమంచు న
వ్వొప్పెడుకాంతలుం దురగయూథము రత్నచయంబు మున్నుగాఁ
కప్పము లెల్లఁ తెచ్చి మది గప్పెడుభీతి దొలంగ నమ్రు లై
యొప్పన చేసి రానృపతు లుజ్జయినీపతికిం క్రమంబునన్.

ప్రతిపదార్థము:

అప్పుడు = ఆ సమయమున, ఆ = ఆ, నృపతులు = సామంత రాజులు, చేరవచ్చి = సమీపమునకు విచ్చేసి, సమయంబు = కాలము, ఇది = ఈ సమయము, దర్శన = రాజును దర్శించుటకు, యోగ్యము = తగినది, అంచున్ = అనుకుంటూ, నవ్వు = చిరునవ్వుతో, ఒప్పెడు = ప్రకాశించుచున్న, కాంతలున్ = సుందరీమణులను, తురగ = గుఱ్ఱముల యొక్క, యూథము = సమూహమును, రత్న = మణుల యొక్క, చయంబు = రాశిని, మున్నుగాన్ = మొదలగువాటిని, కప్పములు = కానుకలు, ఎల్లన్ = అన్నింటిని, తెచ్చి = తీసికొనివచ్చి, మదిన్ = హృదయములో, కప్పెడు = ఆవరించిన, భీతి = భయము, తొలంగన్ = వీడిపోగా, నమ్రులు = వినయముతో వంగినవారు, ఐ = అయి, ఉజ్జయినీపతికిన్ = ఉజ్జయిని రాజైన విక్రమార్కునకు, క్రమంబునన్ = పద్ధతి ప్రకారం, ఒప్పన చేసిరి = సమర్పించిరి;

తాత్పర్యము:

ఆ సమయంలో వనంలో వేచియున్న సామంత రాజులు విక్రమార్కుడిని సమీపించి, 'ఇదిగో ఇదే దర్శనానికి తగిన సమయం' అని భావించారు. వారు తమ మనస్సుల్లోని భయాన్ని వీడి, ఎంతో వినయంతో చిరునవ్వులు చిందించే సుందరీమణులను, గుఱ్ఱాల గుంపులను, రత్నాల రాశులను మొదలైన కప్పాలను తెచ్చి ఆ ఉజ్జయిని రాజుకు క్రమపద్ధతిలో సమర్పించారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్యాలంకారము.

సార్వభౌముడైన విక్రమార్కునికి సామంతులు కప్పాలు సమర్పించే ఘట్టంలో, వారి వినయాన్ని, భయరాహిత్యాన్ని కవి ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

23. సీస పద్యము

సీ. అంగాధిపతి వీఁడె వంగాధిపతి వాఁడె
నేపాళపతి వాఁడె భూపతిలక
కర్ణాటపతి వీఁడె కాంభోజపతి వాఁడె
సౌవీరపతి వాఁడె సార్వభౌమ
గూర్జరపతి వీఁడె కొంకణపతి వాఁడె
కుంతలపతివాఁడె కంతురూప
బర్బరపతి వీఁడె పాంచాలపతి వాఁడె

మత్స్యాధిపతి వాఁడె మానవేంద్ర

ఆ.వె. యనుచు వేఱువేఱ నందఱ నెఱిఁగించి

యధిపుచేతఁ గుశల మడుగఁచేసి

వీడియముల గారవింపించె నీతిస్వ

తంత్రబుద్ధి యైన మంత్రి వరుఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

భూపతిలక = రాజా శ్రేష్ఠుడా, సార్వభౌమ = చక్రవర్తీ, కంతురూప = మన్మథుని వంటి రూపము గలవాడా, మానవేంద్ర = ఓ రాజా, వీడె = ఇదిగో వీడే, అంగాధిపతి = అంగ దేశపు రాజు, వాడె = అదిగో వాడే, వంగాధిపతి = వంగ దేశపు రాజు, వాడె = వాడే, నేపాళపతి = నేపాళ దేశపు రాజు, వీడె = వీడే, కర్ణాటపతి = కర్ణాటక దేశపు రాజు, వాడె = వాడే, కాంభోజపతి = కాంభోజ దేశపు రాజు, వాడె = వాడే, సౌవీరపతి = సౌవీర దేశపు రాజు, వీడె = వీడే, గూర్జరపతి = గూర్జర దేశపు రాజు, వాడె = వాడే, కొంకణపతి = కొంకణ దేశపు రాజు, వాడె = వాడే, కుంతలపతి = కుంతల దేశపు రాజు, వీడె = వీడే, బర్బరపతి = బర్బర దేశపు రాజు, వాడె = వాడే, పాంచాలపతి = పాంచాల దేశపు రాజు, వాడె = వాడే, మత్స్యాధిపతి = మత్స్య దేశపు రాజు, అనుచున్ = అంటూ, నీతి = రాజకీయ నీతి యందు, స్వతంత్ర = స్వంత ప్రజ్ఞ గల, బుద్ధి = మతి, ఐన = అయిన, మంత్రి వరుడు = మంత్రి శ్రేష్ఠుడైన భట్టి, అందఱన్ = ఆ రాజులందరిని, వేఱువేఱన్ = ఒక్కొక్కరిగా, నెఱిగించి = పరిచయము చేసి, అధిపుచేతన్ = విక్రమార్క రాజు చేత, కుశలము = క్షేమ సమాచారము, అడుగన్ = అడిగేలా, చేసి = కావించి, వీడియములన్ = తాంబూలములతో, గారవింపించెన్ = సత్కరింపజేసెన్;

తాత్పర్యము:

రాజశ్రేష్ఠుడా! సార్వభౌమా! మన్మథరూపా! ఓ మానవేంద్రా! "ఇదిగో వీడు అంగరాజు, అదిగో వాడు వంగరాజు, వాడు నేపాళరాజు, వీడు కర్ణాటకరాజు, వాడు కాంభోజరాజు, వాడు సౌవీరరాజు, వీడు గూర్జరరాజు, వాడు కొంకణరాజు, వాడు కుంతలరాజు, వీడు బర్బరరాజు, వాడు పాంచాలరాజు, వాడు మత్స్యరాజు" అని నీతిశాస్త్ర కోవిదుడైన మంత్రి భట్టి ఆ రాజులందరినీ విడివిడిగా పరిచయం చేశాడు. రాజు చేత వారి కుశలప్రశ్నలు అడిగించి, తాంబూలాలిచ్చి వారిని సత్కరింపజేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉల్లేఖాలంకారము / పరికరాలంకారము (రాజుకు ఉపయోగించిన సంబోధనలు విశేషార్థాన్ని ఇస్తున్నాయి). అఖిల భారత సామంత రాజుల ఉనికిని తెలపడం ద్వారా విక్రమార్కుని చక్రవర్తిత్వాన్ని, మంత్రి భట్టి యొక్క అసమాన రాజతంత్ర నైపుణ్యాన్ని ఇక్కడ అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

24. కంద పద్యము

క. ఆజ్ఞనపతు లందఱుఁ తన

పజ్ఞం జనుదేర మండపములోనికి వి

ద్వజ్జనచింతామణి యగు

నుజ్జయినీధరణిపాలుఁ డొయ్యనఁ జనియెన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ = ఆ, జనపతులు = రాజులు, అందఱున్ = అందరును, తన = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, పజ్జన్ = ప్రక్కన, జనుదేరన్ = వెంట రాగా, విద్వ జ్జన = పండితులైన జనులకు, చింతామణి = కోరిన కోర్కెలు తీర్చు చింతామణి వంటివాడు, అగు = అయిన, ఉజ్జయినీధరణిపాలుడు = ఉజ్జయిని రాజైన విక్రమార్కుడు, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, మండపములోనికిన్ = ఆ రత్నమండపము లోపలికి, చనియెన్ = వెళ్ళెన్;

తాత్పర్యము:

ఆ సామంత రాజులందరూ తన పక్కన నడుస్తూ వెంటరాగా, పండితుల పాలిటి చింతామణి అయిన ఆ ఉజ్జయిని మహారాజు విక్రమార్కుడు మెల్లగా వసంత మండపము లోపలికి ప్రవేశించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపకాలంకారము ("విద్వజ్జనచింతామణి" - పండితుల పాలిటి చింతామణి రత్నంగా రాజును రూపించారు). విక్రమార్కుని పండిత పక్షపాతాన్ని, సామంత రాజుల మధ్య అతని గంభీర గమనాన్ని ఇక్కడ సమన్వయపరిచారు.

25. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. అందు వసంతుని న్రతి ననంగుని లక్ష్మి నుపేంద్రు గౌరి న
య్యిందుకళాధరు న్శచి సురేంద్రుఁ క్రమంబునఁ పూజచేయఁగా
దుందుభమర్ధళ ప్రముఖ ూర్యరవంబులు నిండ నేర్పున
న్సుందరు లాటపాటల వినోదము సూపిరి తీపులంటఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

అందున్ = ఆ మండపము నందు, వసంతునిన్ = వసంత ఋతురాజును, రతిన్ = రతిని, అనంగునిన్ = మన్మథుని, లక్ష్మిన్ = లక్ష్మీదేవిని, ఉపేంద్రున్ = విష్ణుమూర్తిని, గౌరిన్ = పార్వతీదేవిని, ఆ = ఆ, ఇందుకళాధరున్ = చంద్రుని ధరించిన శివుని, శచిన్ = శచీదేవిని, సురేంద్రున్ = దేవేంద్రుని, క్రమంబునన్ = పద్ధతి ప్రకారం, పూజచేయగాన్ = అర్చింపగా, దుందుభి = దుందుభులు, మర్ధళ = మద్దెలు, ప్రముఖ = మొదలైన, తూర్య = మంగళ వాయిద్యముల యొక్క, రవంబులు = ధ్వనులు, నిండన్ = వ్యాపించగా, నేర్పునన్ = నైపుణ్యముతో, సుందరులు = అందగత్తెలైన స్త్రీలు, తీపులు = మధుర భావములు, అంటగన్ = మనస్సుకు హత్తుకొనునట్లు, ఆట = నృత్యము, పాటలన్ = గీతములతో, వినోదము = ఆనందమును, చూపిరి = ప్రదర్శించిరి;

తాత్పర్యము:

ఆ మండపంలో వసంతుడిని, మన్మథుడిని, లక్ష్మీనారాయణులను, గౌరీశంకరులను, శచీదేవేంద్రులను వరుసగా పూజించారు. ఆ సమయంలో దుందుభులు, మద్దెలు మొదలైన వాయిద్యాల ధ్వనులు మిన్నంటుతుండగా, సుందరీమణులు ఎంతో నైపుణ్యంతో మనస్సుకు హత్తుకునేలా ఆటపాటలతో వినోదాన్ని ప్రదర్శించారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్యాలంకారము / స్వభావోక్త్యలంకారము.

దేవతా పూజా క్రమాన్ని, ఉత్సవ సందడిని, పురాణ దంపతుల ఆరాధనతో వసంతోత్సవాన్ని సమన్వయించిన తీరు శ్లాఘనీయం.

26. వచనము

వ. అప్పుడు కర్పూరాదిసుగంధద్రవ్యంబులు వసంతచాలనం బొనర్చెడి వారి
లో నుండి కలహకంటకుం డను రాచలెంక వెడలి వచ్చుచుఁ తనమీసము
లను నంటిన సుగంధంబు విదిర్చికొనుచుఁ జూచిన నెదుర నున్న యేకాం
గవీరుం డను నంగపతిలెంక తనదు దురభిమానంబునం గనలి.

ప్రతిపదార్థము:

అప్పుడు = ఆ సమయమున, కర్పూర = పచ్చకర్పూరము, ఆది = మొదలైన, సుగంధ = పరిమళ, ద్రవ్యంబులు = వస్తువులతో, వసంతచాలనము = వసంతరుతు క్రీడలు (సుగంధ ద్రవ్యాలు చల్లుకోవడం), ఒనర్చెడి = చేయుచున్న, వారిలో నుండి = జనుల మధ్య నుండి, కలహకంటకుండు = కలహకంటకుడు, అను = అనే పేరు గల, రాచలెంక = రాజు యొక్క బంటు, వెడలి = బయటకు, వచ్చుచున్ = వస్తూ, తన = తన యొక్క, మీసములను = మీసాలకు, అంటిన = అంటుకున్న, సుగంధంబు = ఆ పరిమళ పొడిని, విదిర్చికొనుచున్ = దులపరించుకొనుచు, చూచినన్ = చూడగా, ఎదురన్ = ఎదురుగా, ఉన్న = నిలిచియున్న, ఏకాంగవీరుండు = ఏకాంగవీరుడు, అను = అనే పేరు గల, అంగపతి = అంగదేశపు రాజు యొక్క, లెంక = బంటు, తనదు = తన యొక్క, దురభిమానంబునన్ = మితిమీరిన అహంకారము చేత, కనలి = కోపగించి;

తాత్పర్యము:

ఆ సమయంలో కర్పూరం మొదలైన సుగంధ ద్రవ్యాలు చల్లుకుంటూ వసంతక్రీడలు ఆడుతున్న వారిలో నుండి 'కలహకంటకుడు' అనే రాజభటుడు బయటకు వచ్చాడు. అతడు తన మీసాలకు అంటుకున్న సుగంధ పొడిని దులపరించుకుంటుండగా, సరిగ్గా ఎదురుగా ఉన్న అంగరాజు బంటు 'ఏకాంగవీరుడు' అనేవాడు చూశాడు. వాడు తన దురభిమానంతో అమితంగా కోపగించుకొని ఇట్లన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వీర రసోద్దీపక కథా సూచన.

వసంతోత్సవ సుఖాంత వాతావరణంలో అకస్మాత్తుగా ఇద్దరు భటుల మధ్య వీరత్వంతో కూడిన కలహం ఎలా మొదలైందో తెలుపుతూ ఇక్కడ కథను సమన్వయించారు.

27. కంద పద్యము

క. ఏరా ముందఱ గానక
నేరమి పైఁ దెచ్చుకొనుచు నీమీసలు నా
చేరువ వడి పెట్టెద విది
యోరీ యేకాంగవీరుఁ డుంటఎఱుఁగవే.

ప్రతిపదార్థము:

ఏరా = ఒరేయ్, ముందఱన్ = ముందు వెనుకలు, కానక = చూసుకోకుండా, నేరమి = తప్పును, పై తెచ్చుకొనుచున్ = కొనితెచ్చుకుంటూ, నీ = నీ యొక్క, మీసలు = మీసాల దుమ్మును, నా = నా యొక్క, చేరువన్ = దగ్గర, వడిన్ = వేగముగా, పెట్టెదవు = విదిల్చెదవు, ఓరీ = ఒరేయ్, ఇది = ఇక్కడ, ఏకాంగవీరుడు = ఏకాంగవీరుడు అనే యోధుడు, ఉంట = ఉండటాన్ని, ఎఱుగవే = తెలుసుకోలేవా;

తాత్పర్యము:

"ఒరేయ్! ముందు వెనుక చూసుకోకుండా అనవసరంగా తప్పులు కొనితెచ్చుకుంటున్నావు. నా దగ్గరకు వచ్చి అంత వేగంగా నీ మీసాలు విదుల్చుతావా? ఒరేయ్, ఇక్కడ ఏకాంగవీరుడు ఉన్నాడనే సంగతి నీకు తెలియదా?"

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆక్షేపాలంకారము / రౌద్ర రస స్ఫూర్తి.

భటుల మధ్య ఉండే సహజ అహంకారాన్ని, మీసాలు విదల్చడం అనే చిన్న కారణంతో రాజుల ప్రతిష్ఠకు ముడిపెట్టే వీరత్వాన్ని ఇక్కడ సమన్వయించారు.

28. కంద పద్యము

క. నావుడుఁ పరిమాళించెద

నీవుండుట యఎఱిఁగి కాదె యిది వ్రేటుగ నేఁ

గావించెదఁ పేరికిఁ తగు

లా వించుక కలిగె నేని లటపట లేలా.

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని ఏకాంగవీరుడు అనగా (కలహకంటకుడు ఇట్లనెను), పరిమాళించెదన్ = (నన్ను నేను) సుగంధభరితం చేసుకుంటున్నాను, నీవు = నీవు, ఉండుట = ఇక్కడ ఉండటాన్ని, ఎఱిఁగి = తెలిసి, కాదె = కదా, నేన్ = నేను, ఇది = ఈ మీసాలు విదల్చడాన్ని, వ్రేటుగన్ = దెబ్బగా, కావించెదన్ = చేస్తాను, పేరికిన్ = నీ పేరుకు, తగు = తగిన, లావు = బలము, ఇంచుక = కొద్దిగానైనా, కలిగెన్ = ఉంటే, ఏని = అయిన యెడల, లటపటలు = వృధా మాటలు/సందడి, ఏలా = ఎందుకు;

తాత్పర్యము:

అని ఏకాంగవీరుడు అనగా, కలహకంటకుడు ఇట్లన్నాడు: "నేను సుగంధాన్ని విదుల్చుకుంటున్నాను. నీవు ఇక్కడ ఉన్నావని తెలిసి కావాలనే దీనిని ఒక దెబ్బగా (సవాలుగా) చేస్తున్నాను. నీ పేరుకు తగ్గ బలం నీలో కొంచెమైనా ఉంటే, ఇక ఈ వృధా మాటలు ఎందుకు? తేల్చుకుందాం రా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము / వీరాభాస ధ్వని.

కలహకంటకుని ప్రతిసవాలును, మాటలతో కాలయాపన చేయకుండా యుద్ధానికి సిద్ధపడే అతని క్షాత్ర గుణాన్ని ఇక్కడ సమన్వయించారు.

29. వచనము

వ. అనినం దివియు మనుచు నయ్యిద్దఱుం కప్పిన దుప్పట్లు

తొలంగవై చి

జిఱ్ఱునం గఠారంబులు డుస్సిన దగ్గఱంగల తలవరులెడసొచ్చి పట్టి తొలం

గం దిగిచి యీమహోత్సవంబులో నిట్టిగలబలు

సేయ మీ యట్టి బలుబం

ట్లకు సంది క్రంతలజగడంబులు వల దని తోడ్కొని చని రత్నమండపముఖ

శాల యైన కొల్వుమండపంబులో నున్న గోవిందచంద్రుం డనుపడవాలు

ముందటం బెట్టి యీకలహకంటకుం రంగాధిపతిలెంకతోఁ బోట్లాడఁగడగ్గ

ఱునెడ మానిపించి ఇద్దఱం తోడితెచ్చితి మవధరింపు మనిన నతండును.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని పలుకగా, తివియుము = కత్తి దూయుము, అనుచున్ = అంటూ, ఆ = ఆ, ఇద్దఱున్ = ఇరువురును, కప్పిన = కప్పుకున్న, దుప్పట్లు = వస్త్రములను, తొలంగవైచి = పక్కకు పారవేసి, జిఱ్ఱునన్ = జిఱ్ఱుమనే శబ్దముతో, కఠారంబులు = కత్తులను/బాకులు, డుస్సినన్ = దూయగా, దగ్గఱన్ = సమీపమున, కల = ఉన్న, తలవరులు = రాజరక్షకులు/బంట్లు, ఎడసొచ్చి = మధ్యలోకి ప్రవేశించి, పట్టి = పట్టుకొని, తొలంగన్ = దూరముగా, దిగిచి = లాగి, ఈ = ఈ, మహోత్సవము లోన్ = గొప్ప ఉత్సవ సమయమందు, ఇట్టి = ఇటువంటి, గలబలు = గొడవలు, చేయన్ = చేయుట, మీ యట్టి = మీ వంటి, బలుబంట్లకున్ = గొప్ప వీరులకు, సందిక్రంతల = సందు గొందులలోని, జగడంబులు = పోట్లాటలు, వలదు = తగదు, అని = అంటూ, తోడ్కొని చని = వెంటబెట్టుకొని వెళ్ళి, రత్నమండప = రత్నమండపము యొక్క, ముఖశాల = ముందరి భాగము, ఐన = అయిన, కొల్వుమండపంబులోన్ = సభా భవనములో, ఉన్న = కూర్చునియున్న, గోవిందచంద్రుడు = గోవిందచంద్రుడు, అను = అనే పేరు గల, పడవాలు = సేనాధిపతి/కోత్వాలు, ముందటన్ = ఎదుట, పెట్టి = నిలిపి, ఈ = ఈ, కలహకంటకుడు = కలహకంటకుడు, అంగాధిపతి = అంగరాజు యొక్క, లెంకతోన్ = బంటుతో, పోట్లాడన్ = యుద్ధము చేయుటకు, కడగ్గఱునెడన్ = సిద్ధపడుచున్న సమయమున, మానిపించి = ఆపి, ఇద్దఱన్ = ఇరువురిని, తోడితెచ్చితిమి = ఇక్కడికి తీసుకొని వచ్చాము, అవధరింపుము = ఆలకించుము, అనినన్ = అని తెలుపగా, అతండును = ఆ సేనాధిపతియు;

తాత్పర్యము:

అని ఇద్దరూ సవాలు విసురుకుంటూ, 'కత్తి దూయ్' అంటూ తాము కప్పుకున్న దుప్పట్లు పక్కకు పారేసి, జిఱ్ఱున కత్తులు దూశారు. అంతలో అక్కడ ఉన్న రక్షక భటులు (తలవరులు) వారి మధ్యలోకి వచ్చి, వారిని పట్టుకొని దూరంగా లాగారు. "ఈ పెద్ద ఉత్సవంలో ఇటువంటి గొడవలు చేయడం తగదు, మీ వంటి గొప్ప వీరులకు సందుగొందుల్లో ఇలా కొట్టుకోవడం తగదు" అని వారిని రత్నమండప ముఖశాలలోని కొల్వుమండపంలో ఉన్న 'గోవిందచంద్రుడు' అనే సేనాధిపతి (పడవాలు) ముందట నిలిపారు. "ఈ కలహకంటకుడు అంగరాజు బంటుతో పోట్లాడబోతుండగా ఆపి, ఇద్దరినీ మీ ముందుకు తెచ్చాము, ఆలకించండి" అని రక్షకులు చెప్పగా ఆ సేనాధిపతి కూడా ఇట్లన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

ఉత్సవాలలో శాంతిభద్రతలను కాపాడే రాజోద్యోగుల (తలవరులు, పడవాలు) విధినిర్వహణను, వారు కలహాన్ని వారించిన తీరును ఇక్కడ కథానుగుణంగా చక్కగా సమన్వయించారు.

30. కంద పద్యము

క. తగునోయి కలహకంటక
జగడంబులు సేయ నొండు సమయము లేదే
పగపాటి నీకు నితనికిఁ
తగిలిన దీవిందుతో వితండము గలదే.

ప్రతిపదార్థము:

కలహకంటక = ఓ కలహకంటకా, జగడంబులు = గొడవలు, చేయన్ = చేయుటకు, ఒండు = వేరొక, సమయము = కాలము, లేదే = దొరకలేదా, తగునోయి = ఇది నీకు తగునా, నీకున్ = నీకును, ఇతనికిన్ = ఈ ఏకాంగవీరునికిని, పగ = విరోధము, పాటి = ఏర్పడుటకు, తగిలిన = సంభవించిన, ఈ = ఈ, విందుతోన్ = ఉత్సవ విందు సమయమున, వితండము = వృధా కలహము, కలదే = చేయడం న్యాయమా;

తాత్పర్యము:

"ఓ కలహకంటకా! పోట్లాడటానికి నీకు వేరే సమయం దొరకలేదా? ఇదా సమయం? ఇది నీకు తగునా? నీకూ ఇతనికూ అసలు ముందేమైనా పగ ఉందా? సామంత రాజులంతా విచ్చేసిన ఈ ఉత్సవ విందుల సమయంలో ఇలాంటి వృధా కలహాలు పెట్టుకోవడం తగునా?" అని సేనాధిపతి మందలించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆక్షేపాలంకారము / వక్రోక్తి ధ్వని.

సేనాధిపతి తన అధికార హోదాలో భటుడిని మందలిస్తూ, ఉత్సవ ప్రాధాన్యతను గుర్తుచేసిన తీరు ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించబడింది.

31. కంద పద్యము

క. తగునోయి కలహకంటక
జగడంబులు సేయ నొండు సమయము లేదే
పగపాటి నీకు నితనికిఁ
తగిలిన దీవిందుతో వితండము గలదే.

ప్రతిపదార్థము:

కలహకంటక = ఓ కలహకంటకా, జగడంబులు = గొడవలు, చేయన్ = చేయుటకు, ఒండు = వేరొక, సమయము = కాలము, లేదే = దొరకలేదా, తగునోయి = ఇది నీకు తగునా, నీకున్ = నీకును, ఇతనికిన్ = ఈ ఏకాంగవీరునికిని, పగ = విరోధము, పాటి = ఏర్పడుటకు, తగిలిన = సంభవించిన, ఈ = ఈ, విందుతోన్ = ఉత్సవ విందు సమయమున, వితండము = వృధా కలహము, కలదే = చేయడం న్యాయమా;

తాత్పర్యము:

"ఓ కలహకంటకా! పోట్లాడటానికి నీకు వేరే సమయం దొరకలేదా? ఇది నీకు తగునా? నీకూ ఇతనికూ అసలు ముందేమైనా పగ ఉందా? సామంత రాజులంతా విచ్చేసిన ఈ ఉత్సవ విందుల సమయంలో ఇలాంటి వృథా కలహాలు పెట్టుకోవడం తగునా?" అని సేనాధిపతి మందలించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆక్షేపాలంకారము.

ఉత్సవ మర్యాదను ఉల్లంఘించిన భటుడిని అధికారి ప్రశ్నించిన తీరు ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

32. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. అనుచు నతని దూఱి యాతనిదేసఁజూచి

యితనితోడ జగడ మేల యయ్యె

ననుడు నతఁడు వలికె నను నితఁ డిప్పుడు

వ్రేసెఁగాన నిట్టివివర మయ్యె.

ప్రతిపదార్థము:

అనుచున్ = అంటూ, అతనిన్ = ఆ కలహకంటకుని, దూఱి = నిందించి, ఆతనిదేసన్ = ఆ ఏకాంగవీరుని వైపు, చూచి = వీక్షించి, ఇతనితోడన్ = ఈ కలహకంటకునితో, జగడము = పోట్లాట, ఏల = ఎందుకు, అయ్యెన్ = సంభవించెను, అనుడున్ = అని సేనాధిపతి అడుగగా, అతడు = ఆ ఏకాంగవీరుడు, పలికెన్ = ఇట్లు సమాధానమిచ్చెను, అనున్ = నన్ను, ఇతడు = ఈ కలహకంటకుడు, ఇప్పుడు = ఈ సమయమున, వ్రేసెన్ = (మీసాల దుమ్ముతో) కొట్టెను, కానన్ = కావున, ఇట్టి = ఇటువంటి, వివరము = వివాదము/విశేషము, అయ్యెన్ = సంభవించెను;

తాత్పర్యము:

అని ఆ కలహకంటకుడిని గద్దించి, సేనాధిపతి ఆ ఏకాంగవీరుడి వైపు తిరిగి "ఇతనితో నీకెందుకు గొడవ అయింది?" అని అడిగాడు. అప్పుడు ఏకాంగవీరుడు "అయ్యా! ఇతడు ఇప్పుడు నన్ను కావాలనే మీసాల దుమ్ముతో కొట్టాడు, అందుకే ఈ వివాదం ఇంతవరకు వచ్చింది" అని పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

కలహానికి గల తక్షణ కారణాన్ని ఏకాంగవీరుడు సేనాధిపతికి వివరించిన తీరు ఇక్కడ కథాక్రమంగా సమన్వయించబడింది.

33. కంద పద్యము

క. ఆపడవాలును దమభటుఁ

కోపించుచుఁ కవులఁ పాఠకుల శూరుల నా

లోపలఁ కూర్చుండఁగ నిడి

యాపాడి దగంగఁ తీర్పుఁ డని నియమించెన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ = ఆ, పడవాలును = సేనాధిపతియు, తమ = తన యొక్క, భటున్ = సేవకుడైన కలహకంటకునిపై, కోపించుచున్ = ఆగ్రహమును ప్రదర్శిస్తూ, ఆ = ఆ, లోపలన్ = సభా భవనము లోపల, ఉన్న, కవులన్ = కవులను, పాఠకులన్ = పురాణపఠనము చేయు పెద్దలను, శూరులన్ = వీరులను, కూర్చుండగన్ = ఆసీనులనుగా, ఇడి = చేసి, ఆ = ఆ, పాడి = న్యాయమును, తగంగన్ = యోగ్యముగా, తీర్పుడు = పరిష్కరించుడి, అని = అంటూ, నియమించెన్ = ఆజ్ఞాపించెన్;

తాత్పర్యము:

ఆ సేనాధిపతి తన భటుడైన కలహకంటకుడిపై కోపగించుకున్నాడు. ఆ మండపంలో ఉన్న కవులను, పండితులను, శూరులను అక్కడ కూర్చుండబెట్టి, "మీరంతా న్యాయాన్యాయాలను విచారించి, ఈ వివాదాన్ని తగినట్లుగా తీర్చండి" అని వారిని ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

వివాద పరిష్కారానికి పండితులు, శూరులతో కూడిన ఒక న్యాయసభను ఏర్పాటు చేయడం ద్వారా సేనాధిపతి యొక్క వివేకం ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

34. సీస పద్యము

సీ. వారలు నేకాంగ వీరుఁడ వ్రేటున
కై తగిలినవాఁడ వనుచుఁ జూచి
కలహకంటక యేలకలహంబుగై కొంటి
వనుడుఁబోట్లాడ వేడ్కయ్యెననుడు
మఱి ఠావు లేదె యీమర్మ మేర్పడఁ జెప్పు
మనపుడు వ్రేయుటయదినిజఁబు
నామీసములసుగంధము విదిర్చికొనంగ
నితఁడు నేనుండుటయఎఱుఁగ వనిన
ఆ.వె. మాటమీఁద నదియె వ్రేటుగాఁ జేసితిఁ
పిఱికి వీఁడు బురుకపిట్టయంత
గాని లేఁడు వీనిఁ కై కొందునా నేను
జెండి పాఱవై తు భండనమున.

ప్రతిపదార్థము:

వారలున్ = ఆ సభాసదులు, ఏకాంగవీరుడ = ఓ ఏకాంగవీరుడా, వ్రేటునకున్ = ఆ దెబ్బకు, ఐ = అయి, తగిలినవాడవు = గురైనవాడవు, అనుచున్ = అంటూ, చూచి = వీక్షించి, కలహకంటక = ఓ కలహకంటకా, కలహంబు = గొడవను, ఏల = ఎందుకు, గైకొంటివి = కొనితెచ్చుకున్నావు, అనుడున్ = అని అడుగగా, పోట్లాడన్ = యుద్ధము చేయుటకు, వేడ్క = కుతూహలము, అయ్యెన్ = కలిగెను, అనుడున్ = అని వాడు చెప్పగా, మఱి = ఇందుకు వేరే, ఠావు = సమయము/స్థానము, లేదె = లేదా, ఈ = ఈ, మర్మము = రహస్యము, ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా, చెప్పుము = తెలుపుము, అనపుడు = అని

సభాసదులు అడుగగా, వ్రేయుట = కొట్టడం, అది = అది, నిజంబు = సత్యము, నా = నా యొక్క, మీసముల = మీసాల యొక్క, సుగంధము = పరిమళ పొడిని, విదిర్చికొనంగన్ = దులపరించుకోగా, ఇతడు = ఈ ఏకాంగవీరుడు, నేను = నేను, ఉండుట = ఇక్కడ ఉండటాన్ని, ఎఱుగవు = గ్రహించలేదు, అనిన = అని అన్న, మాటమీదన్ = పంతము పైన, అదియే = ఆ విదిల్చడాన్నే, వ్రేటుగాన్ = దెబ్బగా/సవాలుగా, చేసితిన్ = మార్చితిని, వీడు = ఈ ఏకాంగవీరుడు, పిఱికి = పిరికివాడు, బురుకపిట్ట = చిన్న గువ్వపిట్ట, అంత = అంతవాడే, కాని = తప్ప, లేడు = గొప్పవాడు కాడు, వీనిన్ = ఇటువంటి వానిని, నేను = నేను, కైకొందునా = ఒక లెక్కగా తీసుకుంటానా, భండనమునన్ = యుద్ధరంగమందు, జెండి = ముక్కలుగా నరికి, పాఱవైతున్ = పారవేస్తాను;

తాత్పర్యము:

ఆ సభాసదులు ఏకాంగవీరుడిని చూసి "నీవు దెబ్బ తిన్నవాడివి" అని గుర్తించారు. అనంతరం కలహకంటకుడిని చూసి "ఎందుకు గొడవ పడ్డావు?" అని అడిగారు. వాడు "నాకు పోట్లాడాలని సరదా వేసింది" అన్నాడు. "పోట్లాడటానికి ఇదా చోటు? అసలు మర్మం ఏంటో స్పష్టంగా చెప్పు" అని వారు అడగగా, వాడు "నేను మీసాల సుగంధం విదిల్చడం నిజమే. అప్పుడు వీడు 'నేను ఇక్కడుండగా చూసుకోవా' అన్నాడు. ఆ మాటపై పంతం వచ్చి ఆ విదిల్చడాన్నే దెబ్బగా మార్చాను. వీడొక పిరికివాడు, గువ్వపిట్ట అంతటివాడు. వీడిని నేనొక లెక్కగా చూస్తానా? యుద్ధంలో వీడిని నరికి అవతల పారేస్తాను" అని బదులిచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము ("బురుకపిట్టయంత" - శత్రువును చిన్న పిట్టతో పోల్చడం) మరియు వీర రసాభాస ధ్వని. కలహకంటకుని గర్వాన్ని, సభాసదుల ఎదుట వాడు ఏకాంగవీరుడిని తక్కువ చేసి మాట్లాడిన తీరును ఇక్కడ సమన్వయించారు.

35. వచనము

వ. అని పలికినఁ కలహకంటకుం కోపించి తుచ్ఛపుంబలుకులు పలుకుదురె
పగవాని ఘనతచేసిన తనదొడ్డతనం బెక్కుడగు నతని హీనముగాఁ
బలికిన సరిపూనికెం దానును హీనుం డగు నింతియ కాదు విక్రమార్కుం
డును నంగాధిపతియును మిత్రులు వారికన్నులం బుట్టిన కొడుకులు మీలో
జగడంబు వలవదు.

ప్రతిపదార్థము:

అని పలికినన్ = అని కలహకంటకుడు అనగా, (సభాసదులు లేదా పెద్దలు) కలహకంటకున్ = ఆ కలహకంటకునిపై, కోపించి = ఆగ్రహించి, తుచ్ఛపుం = నీచమైన, పలుకులు = మాటలు, పలుకుదురె = మాట్లాడుతారా, పగవానిన్ = శత్రువు యొక్క, ఘనత = గొప్పతనమును, చేసినన్ = కొనియాడిన యెడల, తన = తన యొక్క, దొడ్డతనంబు = శ్రేష్ఠత్వము, ఎక్కుడు = అధికము, అగున్ = అవుతుంది, అతనిన్ = ఆ శత్రువును, హీనముగాన్ = తక్కువగా, పలికినన్ = మాట్లాడినచో, సరిపూనికన్ = సమానమైన పోరాటంలో, తానును = తాను కూడా, హీనుండు = తక్కువవాడు, అగున్ = అవుతాడు, ఇంతియ = ఇంతే, కాదు = కాదు, విక్రమార్కుండును = మన విక్రమార్క మహారాజును, అంగాధిపతియును = అంగదేశపు రాజును, మిత్రులు =

ప్రాణమిత్రులు, వారి = వారిద్దరి, కన్నులన్ = నేత్రముల నుండి, పుట్టిన = జన్మించిన, కొడుకులు = కుమారుల వంటివారు (మీరు), మీలోన్ = మీ మధ్య, జగడంబు = వివాదము, వలవదు = తగదు;

తాత్పర్యము:

వాడు అలా అనగా పెద్దలు కోపగించుకొని ఇలా బుద్ధి చెప్పారు: "అలా తుచ్ఛమైన మాటలు మాట్లాడతారా? శత్రువు గొప్పతనాన్ని గుర్తిస్తేనే తన గొప్పతనం పెరుగుతుంది. వాడిని తక్కువ చేసి మాట్లాడితే, వాడితో పోరాడే వీరుడు కూడా తక్కువవాడే అవుతాడు. అంతేకాదు, మన విక్రమార్క మహారాజు, అంగరాజు ప్రాణమిత్రులు. మీరిద్దరూ వారి కండ్లల్లో పుట్టిన బిడ్డల వంటివారు. కాబట్టి మీ మధ్య ఈ జగడం అస్సలు తగదు".

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాసాలంకార ధ్వని (శత్రువును గౌరవించడం ద్వారానే వీరునికి గౌరవం పెరుగుతుందనే నీతి సమర్థన).

విక్రమార్కునికి, అంగరాజుకు గల మైత్రిని గుర్తుచేస్తూ భటుల మధ్య శాంతిని నెలకొల్పడానికి పెద్దలు చేసిన ప్రయత్నం ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించబడింది.

36. కంద పద్యము

క. మగతనము నెఱపఁ బూనియుఁ
పగ యేమియు లేనిచోటఁ బరిమాళింపం
దగ దతనికి నది నీకును
దిగులువడ నిలువనాడఁ తగ దాతనితో.

ప్రతిపదార్థము:

మగతనము = పరాక్రమమును, నెఱపన్ = ప్రదర్శించుటకు, పూనియున్ = సిద్ధపడినప్పటికిని, పగ = విరోధము, ఏమియున్ = ఏమాత్రము, లేనిచోటన్ = లేని ప్రదేశమున, పరిమాళింపన్ = వ్యర్థముగా కలహించుట/కత్తి దూయుట, తగదు = తగని పని, అతనికిన్ = ఆ ఏకాంగవీరునికిని, అది = ఆ నియమమే, నీకును = నీకును వర్తించును, ఆతనితోన్ = వానితో, దిగులువడన్ = ఆందోళన కలుగునట్లు, నిలువనాడన్ = ఎదిరించి మాట్లాడుట, తగదు = న్యాయము కాదు;

తాత్పర్యము:

"మగతనం ప్రదర్శించాలనే పట్టుదల ఉన్నప్పటికీ, అసలు ఎలాంటి పగ లేని చోట ఇలా అనవసరంగా కత్తులు దూయడం తగదు. ఈ నియమం అతనికి ఎంత వర్తిస్తుందో, నీకూ అంతే వర్తిస్తుంది. కాబట్టి అతనిని నిందిస్తూ అలా మాట్లాడటం తగదు" అని పెద్దలు హితవు పలికారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

కారణం లేని పగ, స్థానం కాని స్థానంలో శౌర్య ప్రదర్శన వీరులకు తగదనే క్షాత్రధర్మాన్ని ఇక్కడ సమన్వయించారు.

37. గీత పద్యము

గీ. అనఁ కలహకంటకుం డను నల్ల నవ్వి

పంతమౌ మీరెఱుంగని పాడిగలదె

గుడికొలువుబంటు మల్లనికొలఁది పంత

మయ్యె నిచ్చట నదియెట్టు లంటిరేని.

ప్రతిపదార్థము:

అనన్ = అని పెద్దలు పలుకగా, కలహకంటకుండు = కలహకంటకుడు, అను = అనేవాడు, అల్లన = మెల్లగా, నవ్వి = నవ్వుకొని, మీరు = పెద్దలైన మీరు, ఎఱుంగని = తెలియని, పాడి = న్యాయము/విశేషము, కలదె = ఉన్నదా, పంతము = పంతము యొక్క స్వరూపము, ప్రసిద్ధమైన, గుడికొలువు = దేవాలయ సేవలో ఉన్న, బంటుమల్లని = బంటుమల్లు అనేవాని, కొలది = విధముగా, పంతము = పంతము, ఇచ్చటన్ = ఈ ప్రదేశమున, అయ్యెన్ = సంభవించినది, అది = ఆ వృత్తాంతము, ఎట్టులు = ఏ విధమైనదో, అంటిరేని = అని అడిగితే (నేనే వివరిస్తాను);

తాత్పర్యము:

పెద్దలు అలా అనగా కలహకంటకుడు మెల్లగా నవ్వి ఇలా అన్నాడు: "పెద్దలైన మీకు తెలియని న్యాయం ఏముంటుంది? కానీ ఇక్కడి పంతం ఎలాంటిదో తెలుసా? పూర్వం గుడి సేవలో ఉండే 'బంటుమల్లు' అనే వాని పంతం లాంటిది. అది ఎలాగో నేనే చెప్తాను వినండి".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకార ధ్వని / దృష్టాంతాభాస సూచన.

కలహకంటకుడు తన పంతాన్ని సమర్థించుకోవడానికి ఒక కథను ఉదాహరణగా చెప్పబోయే ఘట్టాన్ని ఇక్కడ రసవత్తరంగా సమన్వయించారు.

38. వచనము

వ. ఒకడు దేవరభాండాగారంబు నింటికడం బాలెము వడం గొలిచి పల్లెరం

బులఁ ప్రసాదంబు దినుచుఁ పోతుక్రియ నుండ నొకనాఁడు దేవర దర్శింప

వచ్చి వారిసందడిలో నొక్క ఈడిగ తనకాలు ద్రొక్కినం గోపించి యే

మిరా బంటుమల్లు నన్నెఱుంగవా తన్నితి వనిన నతండు నేనెఱుంగన ఈ

సందడిలోఁ కాలు దాఁకె ననిన నేరయం దన్ని

యఎఱుంగ ననినం బోని

డాకేలి కటారి వలకేల

చ్చెదనా యనుచు నందంద దట్టించిన నయ్యీడిగ

నందుకొని తన్నినాఁడ నే మనియెదవురా యనిన

నతని బిఱుసు చూచి

దేవర కూడిగంపుబంటుం

బంటుమల్లండు స్రుక్కి యేమియు నే మనియెద

గాన దోస మనియెద ననియెం గావున.

ప్రతిపదార్థము:

ఒకడు = ఒకానొక వ్యక్తి, దేవర = రాజు యొక్క, భాండాగారంబు = ఖజానా గల, ఇంటికడన్ = భవనము వద్ద, పాలెము వడన్ = కావలి ఉంటూ, కొలిచి = సేవ చేసి, పళ్లెరంబులన్ = పళ్ళెములలో, ప్రసాదంబు = అన్నమును, తినుచున్ = భుజిస్తూ, పోతుక్రియన్ = బలిసిన దున్నపోతు వలె, ఉండన్ = సోమరిగా ఉండగా, ఒకనాడు = ఒకానొక దినమున, దేవరన్ = దేవుని/రాజును, దర్శింప వచ్చి = చూడటానికై విచ్చేసి, వారి = జనుల యొక్క, సందడిలోన్ = గుంపులో, ఒక్క = ఒకానొక, ఈడిగ = ఈడిగ కులస్థుడు, తన = ఆ బంటుమల్లు యొక్క, కాలు = పాదమును, త్రొక్కినన్ = తొక్కగా, కోపించి = ఆగ్రహించి, ఏమిరా = ఏమిరా, బంటుమల్లున్ = బంటుమల్లు అనే నన్ను, ఎఱుంగవా = తెలుసుకోలేవా, తన్నితివి = తొక్కావు/తన్నావు, అనినన్ = అని గద్దించగా, అతండు = ఆ ఈడిగవాడు, నేను = నేను, ఎఱుంగన = కావాలని చేయలేదు, ఈ = ఈ, సందడిలోన్ = జనసమ్మర్దంలో, కాలు = కాలు, తాకెన్ = తగిలినది, అనినన్ = అని చెప్పగా, నేరయన్ = స్పష్టముగా, తన్ని = త్రొక్కి, ఎఱుంగను = తొక్కలేదని, అనినన్ = చెప్తావా, పోనిమ్ము, దాకేలి = ఎడమచేతిలోని, కటారి = బాకును, వలకేలన్ = కుడిచేతిలోనికి, ఇచ్చెదనా = మార్చమంటావా (కత్తి దూయమంటావా), అనుచున్ = అంటూ, అందంద = మాటిమాటికి, దట్టించినన్ = గదమాయించగా, ఆ = ఆ, ఈడిగ = ఈడిగవాడు, అందుకొని = ఎదుర్కొని, తన్నినాడన్ = అవును తన్నాను/త్రొక్కాను, ఏమి = ఏమి, అనియెదవురా = అంటావురా, అనినన్ = అని గట్టిగా అడుగగా, అతని = ఆ ఈడిగవాని యొక్క, బిఱుసు = కాఠిన్యమును/ధైర్యమును, చూచి = గమనించి, దేవర = రాజు యొక్క, ఊడిగంపుబంటున్ = సేవకుడైన, బంటుమల్లండు = ఆ బంటుమల్లు, స్రుక్కి = భయపడి/వెనుకంజ వేసి, ఏమియున్ = ఏమీ అనలేక, నేన్ = నేను, ఏమి = ఏమి, అనియెదన్ = అంటాను, కాన = కాబట్టి, దోసము = ఇది నా తప్పే, అనియెదన్ = అంటాను, అనియెన్ = అని పలికెను, కావున = కాబట్టి;

తాత్పర్యము:

"పూర్వం రాజుగారి ఖజానా ఇండ్ల వద్ద కావలి ఉంటూ, పళ్ళెరాల్లో ప్రసాదాలు తింటూ దున్నపోతులా బలిసిన బంటుమల్లు అనే సోమరి ఒకడుండేవాడు. ఒకరోజు వాడు జనుల సందడిలో ఉండగా, ఒక ఈడిగవాడు పొరపాటున వాడి కాలు తొక్కాడు. దానికి బంటుమల్లు కోపంతో 'ఒరేయ్! నేను బంటుమల్లుని అని తెలియదా? నన్నే తన్నుతావా?' అన్నాడు. ఆ ఈడిగవాడు 'అయ్యా, సందడిలో కాలు తగిలింది కావాలని చేయలేదు' అన్నాడు. బంటుమల్లు పంతానికి పోయి 'తొక్కలేదని అబద్ధం చెప్తావా? నా ఎడమచేతి కటారిని కుడిచేతికి మార్చమంటావా (చంపమంటావా)?' అని గదమాయించాడు. ఆ ఈడిగవాడు కోపంతో 'అవునురా, తొక్కాను! ఇప్పుడేం చేస్తావురా?' అని ఎదురు తిరిగాడు. వాడి ధైర్యం చూసి బంటుమల్లు భయపడిపోయి, 'నేనేమంటాను అబ్బా? నాదే తప్పు అంటున్నాను' అని లొంగిపోయాడు. కాబట్టి..."

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యాజస్తుతి / హాస్య రసోల్లేఖనము.

కలహకంటకుడు తాము అలా భయపడి వెనుకంజ వేసే పిరికివాళ్ళం కాదని నిరూపించడానికి, బంటుమల్లు కథను హాస్యాస్పదంగా సమన్వయించి సభకు వినిపించాడు.

39. కంద పద్యము

క. ఆపంతము గాకుండఁగ

నా పేరును నతని పేరు నాణెంబులుగా

మీపిన్న వాండ్ర మమ్ము ను

చేపట్టియొకింతవేడ్క సేయింపఁదగున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ = ఆ బంటుమల్లు యొక్క, పంతము = పిరికి పంతము, కాకుండగన్ = అవ్వకుండా, నా = నా యొక్క, పేరును = పేరు, అతని = ఈ ఏకాంగవీరుని యొక్క, పేరును = పేరు, నాణెంబులుగాన్ = ప్రసిద్ధమైన నాణెముల వలె నిలిచేలా, మీ = మీ యొక్క, పిన్నవాండ్రము = చిన్నవాళ్ళమైన, మమ్మును = మమ్మల్నిద్దరిని, చేపట్టి = ఆదరించి/అనుమతించి, ఒకింత = కొద్దిగా, వేడ్క = యుద్ధ వినోదమును, చేయింపన్ = వీక్షించుట, తగున్ = ఉచితము;

తాత్పర్యము:

"ఆ బంటుమల్లు లాగా భయపడి వెనక్కి తగ్గే పిరికి పంతం మాది కాదు. నా పేరు, ఇతని పేరు లోకంలో నాణేల్లా నిలిచిపోయేలా, మీ కన్నా చిన్నవాళ్ళమైన మమ్మల్నిద్దరినీ అనుమతించి, మా పరాక్రమ వినోదాన్ని కాస్త చూడవలసిందిగా ప్రార్థన" అని కలహకంటకుడు అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపకాలంకారము ("పేరు నాణెంబులుగా" - కీర్తిని నాణెములతో రూపించడం).

తమ వీరత్వాన్ని నిరూపించుకోవడానికి యుద్ధానికి అనుమతించమని కలహకంటకుడు సభను కోరిన తీరు ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

40. వచనము

వ. అని మ్రొక్కిన నట యంగపతిభటుండు.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఈ విధముగా చెప్పి, మ్రొక్కినన్ = నమస్కరించగా, అట = ఆ సమయమున, అంగపతి = అంగదేశపు రాజు యొక్క, భటుండు = సేవకుడైన ఏకాంగవీరుడు (ఇట్లు పలికెను);

తాత్పర్యము:

కలహకంటకుడు ఆ విధంగా సభకు నమస్కరించి వేడుకోగా, అక్కడ ఉన్న అంగరాజు భటుడైన ఏకాంగవీరుడు కూడా సభ వైపు తిరిగి ఇలా విన్నవించుకోసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కథాక్రమ సూచన.

కలహకంటకుని సవాలుకు ప్రతిగా ఏకాంగవీరుడు తన పక్షాన్ని సమర్థించుకోవడానికి సిద్ధమైన ఘట్టం ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించబడింది.

41. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. మీకుఁ పిన్నవాఁడ నేకాంగవీరుండ

అంకెవైచిన నడబింక మైన

నగినఁ కేరడించిన స్మిసలంటినఁ

బట్టి తివియ నాకుఁ పాడిగాదె.

ప్రతిపదార్థము:

మీకున్ = పెద్దలైన మీకు, పిన్నవాడన్ = వయసులో చిన్నవాడను, ఏకాంగవీరుండన్ = ఏకాంగవీరుడను అను నేను, అంకె = సవాలు/అహంకారము, వైచినన్ = ప్రదర్శించినను, నడ = నడకల యందలి, బింకము = గర్వము, ఐనన్ = చూపినను, నగినన్ = అవహేళనగా నవ్వినను, కేరడించినన్ = వెక్కిరించినను, మీసలు = నా మీసములను, అంటినన్ = తాకినట్లుగా (దుమ్ము విదిల్చినను), పట్టి = ఎదుర్కొని, తివియన్ = కత్తితో లాగుట/ఎదిరించుట, నాకున్ = వీరుడనైన నాకు, పాడి = న్యాయము, కాదె = కదా;

తాత్పర్యము:

"పెద్దలైన మీ అందరికీ నేను వయసులో చిన్నవాడిని కావచ్చు, కానీ నేను ఏకాంగవీరుడిని. శత్రువు సవాలు విసిరినా, నడకలో గర్వం చూపినా, అవహేళనగా నవ్వినా, వెక్కిరించినా, చివరకు నా మీసాలకు తగిలేలా దుమ్ము విదిల్చినా... వాడిని పట్టి లాగడం (ఎదిరించడం) వీరుడనైన నాకు ధర్మమే కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

ఏకాంగవీరుడు తనపై జరిగిన అవమానాన్ని సభకు వివరిస్తూ, తన ఆత్మగౌరవాన్ని కాపాడుకోవడం వీరుని లక్షణమని ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

42. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. నృపులుగవులుభటులుఁకృపణులుశూరులు

నొక్కచోటఁగూడియున్నవారు

వీరుమెచ్చమమ్ము విడిచిమన్నించుట

ఘనతయి దియుమీకుననుచుమ్రొక్కె.

ప్రతిపదార్థము:

నృపులు = రాజులు, కవులు = కవీశ్వరులు, భటులు = సైనికులు, కృపణులు = యాచకులు/దీనులు (లేక లోభులు), శూరులున్ = పరాక్రమవంతులును, ఒక్కచోటన్ = ఒకే ప్రదేశమందు, కూడి = एकत्र చేరి, ఉన్నవారు = ఉన్నారు, వీరు = ఈ సభాసదులందరు, మెచ్చన్ = సంతోషించునట్లుగా, మమ్మున్ = మమ్మల్నిద్దరిని, విడిచి = యుద్ధమునకు వదిలి, మన్నించుట = గౌరవించుట, ఇదియున్ = ఈ విషయము, మీకున్ = పెద్దలైన మీకు, ఘనత = కీర్తిని తెచ్చును, అనుచున్ = అంటూ, మ్రొక్కెన్ = నమస్కరించెన్;

తాత్పర్యము:

"రాజులు, కవులు, భటులు, దీనులు, శూరులు అందరూ ఇక్కడ ఒకే చోట కూడి ఉన్నారు. వీరంతా మెచ్చేలా మమ్మల్నిద్దరినీ యుద్ధానికి వదిలి, మా శౌర్యాన్ని మన్నించడం ఈ సభకే గొప్ప కీర్తిని తెస్తుంది" అని పలుకుతూ ఏకాంగవీరుడు సభకు నమస్కరించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్యాలంకార ధ్వని / సముచ్చయాలంకారము.

సభలోని వివిధ వర్గాల ఉనికిని తెలుపుతూ, శౌర్య ప్రదర్శనకు అనుమతి కోరడం ద్వారా సభను గౌరవించిన తీరు ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

43. కంద పద్యము

క. అమ్మాటలు విని పెద్దలు

మమ్మిట మన్నించి మీరు మాకిట జగడం

బిమ్మనినఁ కలహకంటకు

డెమ్మెయి మెయికొనక యున్న నిరవడనిమతీన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ = ఆ, మాటలు = భటుల యొక్క పలుకులు, విని = ఆలకించి, పెద్దలు = సభాసదులు, మమ్మున్ = మమ్మల్ని, ఇటన్ = ఇక్కడ, మన్నించి = ఆదరించి, మీరు = పెద్దలైన మీరు, మాకు = మాకు, ఇటన్ = ఈ ప్రదేశమున, జగడంబు = యుద్ధము చేయుటకు అనుమతి, ఇమ్ము = ఇవ్వండి, అనినన్ = అని కోరగా, కలహకంటకుడు = కలహకంటకుడు, ఎమ్మెయిన్ = ఏ విధముగాను, మెయికొనక = వెనక్కి తగ్గకుండా (శాంతింపక), ఉన్నన్ = ఉండగా, నిరవడి = నిశ్చయమైన, మతీన్ = బుద్ధితో (ఇట్లనిరి);

తాత్పర్యము:

ఆ భటుల మాటలు విని పెద్దలు ఆలోచించారు. "మమ్మల్ని మన్నించి ఇక్కడ పోరాడటానికి అనుమతి ఇవ్వండి" అని వారు కోరగా, ముఖ్యంగా కలహకంటకుడు ఏ విధంగానూ శాంతింపక పంతం మీదే ఉన్నాడు. అప్పుడు పెద్దలు ఒక స్థిరమైన నిర్ణయానికి వచ్చి ఇట్లన్నారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

భటుల పట్టుదలను, ముఖ్యంగా కలహకంటకుని తీవ్ర చలాన్ని గమనించిన సభావృద్ధులు తదుపరి నిర్ణయం తీసుకునే ఘట్టం ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

44. వచనము

వ. మీర లిద్దఱు రాచలెంకలు గావున నారాజులు సూడంగఁ బోట్లాడవలయు నాయితపడి రం డనిన మాకు నిదియ యాయితంబు బంటువానికిం గటారి చేత నున్నంజాలదే యనుడు నేమియు బంటుతనంబునకుఁ గొఱఁత గాదు రాజు వెడలివచ్చునంతకుం బోయి రండని యొండొండ యనిపినం జని రనంతరంబ.

ప్రతిపదార్థము:

మీరలు = మీరిద్దరు, ఇద్దఱు = ఇరువురును, రాచలెంకలు = రాజు యొక్క శ్రేష్ఠులైన భటులు, కావునన్ = కాబట్టి, ఆ = ఆ, రాజులు = సభలోని ప్రభువులు, చూడంగన్ = వీక్షిస్తుండగా, బోట్లాడవలయున్ = యుద్ధము చేయవలసియున్నది, ఆయితపడి = సిద్ధపడి, రండు = రండి, అనినన్ = అని పెద్దలు పలుకగా, మాకున్ = వీరులమైన మాకు, ఇదియ = ఈ స్థితియే,

ఆయితంబు = యుద్ధసన్నద్ధత, బంటువానికిన్ = భటుడైనవానికి, కటారి = బాకు/కత్తి, చేతన్ = చేతి నందు, ఉన్నన్ = ఉంటే, చాలదే = సరిపోదా, అనుడున్ = అని ఆ భటులు చెప్పగా, బంటుతనంబునకున్ = మీ శౌర్య ప్రదర్శనకు, ఏమియున్ = ఏమాత్రము, కొఱత = తక్కువ, కాదు = కాదు, రాజు = విక్రమార్క మహారాజు, వెడలివచ్చునంతకున్ = సభకు విచ్చేసే లోపు, పోయి = వెళ్ళి (వేషధారణ పూర్తి చేసుకొని), రండు = రండి, అని = అంటూ, ఒండొండ = ఒకరి తర్వాత ఒకరిని, అనిపినన్ = పంపించివేయగా, చనిరి = వారు వెళ్ళిరి, అనంతరంబ = ఆ తర్వాత;

తాత్పర్యము:

పెద్దలు ఆ భటులతో "మీరిద్దరూ రాజుల నమ్మిన బంట్లు కాబట్టి, మీ పరాక్రమాన్ని ప్రభువులు చూస్తుండగా ఇక్కడే తేల్చుకోవాలి. మొదట యుద్ధానికి సిద్ధపడి రండి" అని చెప్పారు. దానికి ఆ భటులు "మాకు ప్రత్యేకంగా సిద్ధమవ్వడం ఎందుకు? యుద్ధం చేసే బంటు చేతిలో కటారి ఉంటే చాలదా? ఇదే మా సిద్ధత" అన్నారు. అప్పుడు సభాసదులు "మీ శౌర్యానికి, పట్టుదలకు ఏమాత్రం తక్కువ లేదు. కానీ మహారాజు ఇక్కడికి విచ్చేసే సమయానికి మీరు తగిన యుద్ధ వేషాలతో రండి" అని వారిద్దరినీ పంపించివేశారు. అంతట వారు వెళ్ళిన తర్వాత జరిగిన వృత్తాంతం...

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

'బంటువానికి కటారి చేతిలో ఉంటే చాలు' అనే వాక్యం ద్వారా భటుల యొక్క నిరంతర యుద్ధసన్నద్ధతను, వారి క్షాత్ర బుద్ధిని ఇక్కడ కథానుగుణంగా చక్కగా సమన్వయించారు. ఈ వచనం తదుపరి వచ్చే 45వ సీస పద్యం (కలహకంటకుని వీరవేష వర్ణన) లోని రసనిర్వహణకు అద్భుతమైన భూమికగా నిలుస్తుంది.

45. సీస పద్యము

సీ. కఱకంచువలి పెంబు గట్టిగాఁ కాసించి
చెలిత్రాడుకా సె పై బలియఁజుట్టి
దేహంబు కప్పుగా లోహకంచుకలీల
జిగిబిగిగల నల్లజిగు రమర్చి
వక్షఃస్థలంబున రక్షపూసల పేరు
దండతాయెతులును దగ ధరించి
తిలకంబు దళముగాఁ దీర్చి చుంగులపాగ
తలముడితోఁ చోక్లైమలవరించి
ఆ.వె. కేలఁ పుల్లతియును నీలి నూలునఁ పూని
కేలిగతిఁ కటారికోల వట్టి

సంగడీలుగొల్వఁజనుదెంచె నొ కమత్త
గజముభం గి కలహకంటకుండు.

ప్రతిపదార్థము:

కఱకంచు = నల్లని గట్టి అంచు గల, వలిపెంబు = తెల్లని ధోవతిని, గట్టిగాన్ = గట్టిగా, కాసించి = కాసెపోసి కట్టి, చెలిత్రాడు = నడుము త్రాడును, కాసెపైన్ = ఆ కాసె గుడ్డపై, బలియన్ = గట్టిగా, చుట్టి = బిగించి, దేహంబు = శరీరము, కప్పుగాన్ = కవచము వలె ఆవరించునట్లు, లోహకంచుక = ఇనుప కవచము యొక్క, లీలన్ = విధముగా, జిగిబిగి = గట్టిదనము, కల = కలిగిన, నల్ల = నల్లని, జిగురు = జిగురును (మసి లేదా రంగును), అమర్చి = పూసుకొని, వక్షఃస్థలంబునన్ = రొమ్ము భాగమున, రక్షపూసల = రక్షణనిచ్చే పూసల యొక్క, పేరు = దండను, దండ = భుజములకు, తాయెతులును = తాయెత్తులను, తగన్ = తగినట్లుగా, ధరించి = వేసుకొని, తిలకంబు = బొట్టును, దళముగాన్ = దట్టముగా, తీర్చి = పెట్టుకొని, చుంగుల = వస్త్రపు అంచుల, పాగ = తలపాగాను, తలముడితోన్ = జుట్టు ముడితో, చోక్కైమలవరించి = అందముగా అలంకరించుకొని, కేలన్ = చేతి నందు, పుల్లతియును = ఒక రకమైన యుద్ధ సాధనమును (లేక రక్షణ వస్త్రమును), నీలి = నీలి రంగు, నూలునన్ = నూలు దారములతో, పూని = ధరించి, కేలిగతిన్ = లీలా వినోదముగా, కటారికోల = బాకును/కటారిని, పట్టి = చేతబూని, సంగడీలు = స్నేహితులు/సహచరులు, కొల్వన్ = వెంట రాగా, కలహకంటకుండు = కలహకంటకుడు, ఒక = ఒకానొక, మత్త = మదించిన, గజము = ఏనుగు, ఉఖింగి = వలె (భయంకర రూపముతో), చనుదెంచెన్ = యుద్ధ రంగానికి వచ్చెన్;

తాత్పర్యము:

కలహకంటకుడు గట్టి నల్లటి అంచు ఉన్న తెల్లటి వస్త్రాన్ని వీరతాటితో కాసెపోసి గట్టిగా కట్టాడు. ఒంటికి ఇనుప కవచం లాగా ఉండేలా దట్టమైన నల్లటి జిగురు రంగును పూసుకున్నాడు. వక్షస్థలంలో రక్షా పూసల దండలను, భుజాలకు తాయెత్తులను ధరించాడు. నుదుట పెద్ద వీరతిలకం దిద్ది, తలముడికి చుంగుల తలపాగాను అందంగా చుట్టాడు. చేతిలో నీలి దారాలు చుట్టిన పుల్లతిని, కటారిని పట్టుకొని, తన స్నేహితులు వెంట నడుస్తుండగా, మదించిన ఏనుగు వలె భయంకరంగా యుద్ధరంగానికి తరలివచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము ("మత్తగజము వలె చనుదెంచెన్") మరియు స్వభావోక్త్యలంకారము.

ప్రాచీన కాలంలో 'రాచలెంకలు' (రాజభటులు) ద్వ ంద్వయుద్ధానికి సిద్ధమయ్యేటప్పుడు ధరించే వీరవేషాన్ని, వారి అలంకరణను కవి ఇక్కడ అత్యంత సహజంగా, రసవత్తరంగా సమన్వయించారు.

46. వచనము

వ. ఆటఁ గొందఱు సంగడిలం గూడి.

ప్రతిపదార్థము:

ఆటన్ = ఆ వైపున (మరొక వైపు), కొందఱు = కొంతమంది, సంగడిలన్ = సహచరులను, కూడి = వెంటబెట్టుకొని;

తాత్పర్యము:

అటువైపున, మరికొంతమంది స్నేహితులను వెంటబెట్టుకొని ఏకాంగవీరుడు కూడా యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కథా సంవిధాన సూచన.

కలహకంటకుని వేషధారణ తర్వాత, ఏకాంగవీరుని రాకను సూచించడానికి ఈ వచనం ఉపయోగించబడింది.

47. కంద పద్యము

క. నగుమొగమలరఁగఁ కస్తురి

తిగురు మెయిన్నలఁది గాసె దీటమే మేఅయజు

మగతనముఁ కటారియుఁ తో

డుగ నయ్యేకాంగవీరుఁడుం జనుదెంచెన్.

ప్రతిపదార్థము:

నగుమొగము = చిరునవ్వుతో కూడిన ముఖము, అలరగన్ = ప్రకాశింపగా, మెయిన్ = శరీరము నందు, కస్తురి = కస్తూరి యొక్క, తిగురు = పల్చని పూతను, నలఁది = రాసుకొని, కాసె = కాసె గుడ్డను, దీటు = దృఢత్వము, ఏమేఅయజు = మిక్కిలి ప్రకాశించునట్లుగా (కట్టి), మగతనమున్ = పరాక్రమమును, కటారియున్ = చేతిలోని బాకును, తోడుగన్ = తనకు సహాయములు కాగా, ఆ = ఆ, ఏకాంగవీరుడున్ = ఏకాంగవీరుడును, జనుదెంచెన్ = రంగములోనికి వచ్చెన్;

తాత్పర్యము:

ముఖంలో చిరునవ్వు చిందిస్తూ, శరీరానికి సుగంధభరితమైన కస్తూరి పూతను పూసుకొని, వీరత్వానికి తగినట్లుగా కాసెను బిగించి కట్టాడు. తన మగతనమే తనకు తోడుగా, చేతిలో కటారిని పట్టుకొని ఆ ఏకాంగవీరుడు కూడా యుద్ధరంగానికి తరలివచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: శ్లేషాన్విత ఉదాత్తాలంకారము / స్వభావోక్త్యలంకారము.

కలహకంటకుని భయంకర నల్లని వేషానికి భిన్నంగా, ఏకాంగవీరుడు కస్తూరి పూతతో, చిరునవ్వుతో ప్రశాంత గంభీరంగా యుద్ధానికి వచ్చిన తీరు ఇక్కడ అద్భుతంగా సమన్వయించబడింది.

48. సీస పద్యము

సీ. అపుడుచుక్కలలోన న మృతాంశు గతిదోఁప

రాజులు గొలువంగ రాజు వెడలి

వచ్చినఁదత్పరివార సమేతుఁడై

పడవాలు డగ్గఱి భటులఁ జూపి

వారివైరముఁ పరివారంబుఁ తగవును

మున్నుగా నన్నియు విన్నవించెఁ

తనలెంకఁ తిట్టి ఇద్దఱ నొక్కటిగఁ జేయ

భట్టి నంగాధిపుం బాలు పెట్టె

ఆ.వె. వారు మాకు సెలవుగారెండుమాటలు

విడువుఁడనియునృపునివెఱపుసూపఁ

పనిచెఁ కర్త గాన బంటుతనమునకు

విడుతురయ్య..... (పద్యము అసంపూర్ణము)

ప్రతిపదార్థము:

అపుడు = ఆ సమయమున, చుక్కలలోనన్ = నక్షత్రముల మధ్య, అమృతాంశు = చంద్రుని, గతిన్ = విధముగా, తోపన్ = ప్రకాశించునట్లు, రాజులు = సామంత రాజులు, కొలువంగన్ = సేవిస్తుండగా, రాజు = విక్రమార్క మహారాజు, వెడలి వచ్చినన్ = సభకు విచ్చేయగా, తత్ = ఆ, పరివార = అనుచరులతో, సమేతుడు = కూడినవాడు, ఐ = అయి, పడవాలు = సేనాధిపతి గోవిందచంద్రుడు, డగ్గఱి = సమీపించి, భటులన్ = ఆ ఇద్దరు భటులను, చూపి = ప్రదర్శించి, వారి = వారిద్దరి యొక్క, వైరమున్ = విరోధమును, పరివారంబున్ = వారి వెనుక ఉన్న గుంపును, తగవును = న్యాయవిచారణను, మున్నుగాన్ = మొదలైన విషయాలన్నింటిని, విన్నవించెన్ = రాజుకు తెలియజేసెన్, తన = తన యొక్క, లెంకన్ = బంటును (కలహకంటకుని), తిట్టి = మందలించి, ఇద్దఱన్ = ఆ ఇరువురిని, ఒక్కటిగన్ = సమానముగా, చేయన్ = చూచుటకు, భట్టి = మంత్రి భట్టి, అంగాధిపున్ = అంగరాజును, పాలు పెట్టెన్ = భాగస్వామిని చేసెన్, వారు = ఆ భటులు, మాకు = మాకు, సెలవుగాన్ = అనుజ్ఞగా, రెండుమాటలు = కొన్ని మాటలు (యుద్ధమునకు వీలుగా), విడువుడు = వదలండి, అనియున్ = అంటూ, నృపుని = రాజు యొక్క, వెఱపు = భయమును, చూపన్ = చూపించగా, కర్త = కార్యనిర్వాహకుడు, కాన = కాబట్టి, బంటుతనమునకు = భటుల శౌర్య ప్రదర్శనకు, విడుతురయ్య = వదిలిపెట్టారు;

తాత్పర్యము:

నక్షత్రాల మధ్య చంద్రుడిలా సామంత రాజులు కొలుస్తుండగా విక్రమార్క మహారాజు సభకు వచ్చాడు. అప్పుడు సేనాధిపతి రాజును సమీపించి, ఆ ఇద్దరు భటులను చూపించాడు. వారి గొడవను, వెనుక ఉన్న అనుచరుల పంతాలను, జరిగిన విచారణను రాజుకు విన్నవించాడు. అప్పుడు మంత్రి భట్టి తన భటుడిని మందలించి, ఇద్దరికీ న్యాయం జరిగేలా అంగరాజును కూడా ఆ విచారణలో భాగస్వామిని చేశాడు. ఆ భటులు "మా పంతాలు తేల్చుకోవడానికి మాకు సెలవివ్వండి" అని కోరారు. రాజుల భయాన్ని కూడా లెక్కచేయని వారి శౌర్యాన్ని చూసి, వారు కార్య సమర్థులు కాబట్టి, వారి మగతన నిరూపణకు సభ వారు అనుమతించారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము ("చుక్కలలోన నమృతాంశుగతి దోప రాజు") మరియు స్వభావోక్త్యలంకారము. విక్రమార్కుని సభా ప్రవేశ వైభవాన్ని, భటుల పంతాన్ని తీర్చడానికి మంత్రి భట్టి అంగరాజుతో కలిసి తీసుకున్న సమయోచిత నిర్ణయాన్ని ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

49. కంద పద్యము

క. నావుడు నిద్దఱఁ చని పృ
థ్వీవరునకు వాండ్రచలము వినిపించిన నే
నీవీరుల నొప్పించుట
భావం దటంచుఁ పతి చింతించెన్.

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని సేనాధిపతి చెప్పగా, ఇద్దఱున్ = ఆ మంత్రి భట్టి, అంగరాజును, చని = వెళ్ళి, పృథ్వీవరునకున్ = విక్రమార్క మహారాజునకు, వాండ్ర = ఆ భటుల యొక్క, చలము = పంతమును, వినిపించినన్ = వివరించగా, నేను = నేను, ఈ = ఈ,

వీరులన్ = యోధులను, ఒప్పించుట = సమాధానపరచుట/యుద్ధమున గెలిపించుట, భావము = నా తలంపు, అటంచున్ = అంటూ, పతి = ఆ రాజు, చింతించెన్ = మనస్సున ఆలోచించెన్;

తాత్పర్యము:

సేనాధిపతి చెప్పిన వివరాలు విని, భట్టి మరియు అంగరాజు ఇద్దరూ విక్రమార్కుని వద్దకు వెళ్ళి ఆ భటుల పట్టుదలను పూర్తిగా వివరించారు. అది విని మహారాజు "ఈ వీరుల పంతాన్ని ఎలా సమాధానపరచాలి? వారి వీరత్వాన్ని ఎలా పరీక్షించాలి?" అని తన మనస్సులో తీవ్రంగా ఆలోచించసాగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

భటుల ప్రాణాలకు ముప్పు రాకుండా వారి వీరత్వాన్ని ఎలా తృప్తి పరచాలో అని ఆలోచించే రాజు యొక్క ప్రజావత్సలత ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

50. కంద పద్యము

క. ఆవేళ నమాత్యుండు మ

హీవర నీమాట సేయ రేమనవచ్చు

లావరులై లెంకల మని

కావరమున నున్నవారు గైకొన రొరులన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ వేళన్ = ఆ సమయమున, అమాత్యుండు = మంత్రి భట్టి, మహీవర = ఓ మహారాజా, నీ = నీ యొక్క, మాట = ఆజ్ఞను/మాటను, చేయరు = వారు వినరు, ఏమి = ఏమి, అనవచ్చున్ = అనగలము, లెంకలము = మేము రాజభటులము, అని = అంటూ, లావరులు = బలవంతులు, ఐ = అయి, కావరమునన్ = అమితమైన గర్వముతో (వీరత్వంతో), ఉన్నవారు = ఉన్నారు, ఒరులన్ = ఇతరులను ఎవరిని, గైకొనరు = వారు లెక్కచేయరు;

తాత్పర్యము:

ఆ సమయంలో మంత్రి భట్టి రాజుతో ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! వారు ఇప్పుడు ఎవరి మాట వినే స్థితిలో లేరు, నీ మాటను కూడా వారు వినరు. మేము గొప్ప బలవంతులమైన రాజభటులము అనే అమితమైన వీరగర్వంతో ఉన్నారు. వారు ఇతరులను ఎవరినీ లెక్కచేయడం లేదు. కాబట్టి వారిని ఆపడం సాధ్యం కాదు".

విశేషాలు:

అలంకారము: పరికరాలంకారము.

భటుల మానసిక స్థితిని, వారి క్షాత్ర గర్వాన్ని రాజుకు వివరిస్తూ మంత్రి భట్టి పలికిన యథార్థ వచనాలు ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించబడ్డాయి.

51. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. పసుల కుయ్యిగాదు బ్రాహ్మణుచెఱగాదు

స్వామిహితముగాదు వ్రతము గాదు

లోకహితముగాని యేకాంగిపోరునఁ

చచ్చువాని కేమి స్వర్గమౌనె.

ప్రతిపదార్థము:

పసుల = గోవుల యొక్క, కుయ్యి = రక్షణ కొరకు అరుపు, కాదు = కాదు, బ్రాహ్మణు = బ్రాహ్మణుల యొక్క, చెఱ = బంధనమును విడిపించుట, కాదు = కాదు, స్వామి = యజమానికి/రాజుకు, హితము = మేలు చేయుట, కాదు = కాదు, వ్రతము = ధర్మ వ్రత పాలనము, కాదు = కాదు, లోక = లోకమునకు, హితము = క్షేమము కలిగించునది, కాని = కానట్టి, ఏకాంగి = కేవలము వ్యక్తిగత ప్రతిష్ఠ కొరకైన, పోరునన్ = యుద్ధమందు, చచ్చువానికిన్ = మరణించువానికి, స్వర్గము = వీరస్వర్గము, ఔనె = లభిస్తుందా (లభించదు);

తాత్పర్యము:

"గోవులను రక్షించే యుద్ధం కాదు, బ్రాహ్మణుల చెర విడిపించేది కాదు, రాజుకు మేలు చేసేది కాదు, ఎలాంటి ధర్మ వ్రతమూ కాదు. లోకకల్యాణానికి ఏమాత్రం ఉపయోగపడకుండా, కేవలం వ్యక్తిగత అహంకారం కోసం కొట్టుకునే ఇలాంటి పోరులో చనిపోయే వానికి వీరస్వర్గం ఎలా లభిస్తుంది? లభించదు కదా!" అని మంత్రి అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాసాలంకారము / వ్యతిరేకాలంకార ధ్వని.

క్షాత్రధర్మం ప్రకారం ఏ ఏ కారణాల వల్ల చనిపోతే వీరస్వర్గం వస్తుందో గుర్తుచేస్తూ, వ్యర్థమైన అహంకార పోరాటాలను నిరసించే ఉదాత్తమైన రాజనీతిని ఇక్కడ కవి అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

52. వచనము

వ. నావుడు వీరకులోత్తముం డగు వీరకులో త్త ముండు.

(గమనిక: మూల పాఠంలో "వీరకులోత్తముండు" అను పదం వరుసగా ముద్రించబడినది. నియమం ప్రకారం మార్చకుండా ఇవ్వడమైనది).

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని మంత్రి భట్టి పలుకగా, వీరకులోత్తముండు = వీరుల వంశమున శ్రేష్ఠుడైనవాడు, అగు = అయినట్టి, వీరకులోత్తముండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు (లేక అంగరాజు బంటు);

తాత్పర్యము:

మంత్రి భట్టి ఆ విధంగా "వ్యర్థమైన పోరులో చచ్చేవానికి స్వర్గం లభించదు" అని పలకగా, వీరవంశ శ్రేష్ఠుడైన ఆ రాజు (లేక ఏకాంగవీరుడు) ఇట్లు సమాధానమిచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కథాక్రమ సూచన.

మంత్రి పలికిన నీతి వచనాలకు ప్రతిగా, ఒక యథార్థ వీరుని మనస్తత్వం ఎలా ఉంటుందో రాబోయే పద్యంలో సమన్వయించడానికి ఈ వచనం ఉపయోగించబడింది.

53. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. మానభంగ మైనమరణంబు శూరుల
కదియ చూడ నాత్మహత్య గాదె
యాత్మహత్య పాప మది నీవయఎఱుఁగుదు
పాప మొందకున్నబ్రదుకు బ్రదుకు.

ప్రతిపదార్థము:

శూరులకున్ = పరాక్రమవంతులకు, మానభంగము = ఆత్మగౌరవమునకు భంగము, ఐనన్ = కలిగినచో, మరణంబు = (పోరాడకుండా) ప్రాణాలు విడవడం, అదియ = అదే, చూడన్ = విచారించగా, ఆత్మహత్య = తన్ను తాను చంపుకోవడం, కాదె = అవుతుంది కదా, ఆత్మహత్య = అలా ఆత్మహత్య చేసుకోవడం, పాపము = మహాపాపము, అది = ఆ విషయము, నీవ = నీవే, ఎఱుగుదు(వు) = ఎరుగుదువు, పాపము = అటువంటి పాపాన్ని, ఒందకున్నన్ = పొందకుండా (వీరత్వంతో పోరాడి చావడమే), బ్రదుకు = నిజమైన బ్రతుకు, బ్రదుకు = అనిపించుకుంటుంది;

తాత్పర్యము:

"ఓ మంత్రివర్యా! శూరులకు ఆత్మగౌరవ భంగం కలిగినప్పుడు, పోరాడకుండా పిరికివానిలా ప్రాణాలు విడవడం ఆత్మహత్యతో సమానం. ఆత్మహత్య చేసుకోవడం మహాపాపమని నీకూ తెలుసు. అటువంటి పిరికితనపు పాపాన్ని మూటగట్టుకోకుండా, గౌరవం కోసం వీరత్వంతో పోరాడి నిలవడమే నిజమైన బ్రతుకు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము / అర్థాంతరన్యాసాలంకార ధ్వని.

వీరుడికి ప్రాణం కన్నా మానమే (గౌరవమే) ముఖ్యమనే క్షాత్రధర్మాన్ని, అవమానాన్ని భరిస్తూ బ్రతకడం కన్నా పోరాడి చావడమే మేలనే ఉదాత్త భావాన్ని ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

54. వచనము

వ వ్రాసినవేటును గాఁడినమాటయును లేకయుండుటది మహావ్రతంబు.

ప్రతిపదార్థము:

వ్రాసిన = (లలాటమున) రాసిపెట్టిన, వేటును = కత్తిదెబ్బను తప్పించుకోవడం గాని, కాడిన = హృదయానికి నాటుకున్న, మాటయును = అవమానకరమైన మాటను భరించడం గాని, లేకయుండుట = చేయకుండా (ఎదుర్కొని నిలబడటం), అది = అదియే శూరునికి, మహావ్రతంబు = గొప్ప వ్రతము;

తాత్పర్యము:

నుదుట రాసిపెట్టిన కత్తిదెబ్బకు వెరవకుండా ఉండటం, శత్రువు అన్న అవమానకరమైన మాటను ఊరకే వదిలేయకుండా ఎదురొడ్డి నిలబడటం... ఇవే వీరుడు పాటించవలసిన పరమ వ్రతాలు.

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపకాలంకార ధ్వని.

వీరుని యొక్క దృఢ సంకల్పాన్ని, అవమానాన్ని సహించని నైజాన్ని ఒక వ్రతంగా ఇక్కడ కవి సమన్వయపరిచారు.

55. కంద పద్యము

క. బొంకుట సుర సేవించుట
బొంకమి వేయశ్వమేధములఫలము భటుం
డంకమున సత్యమునకై
శంకింపక వచ్చెనేని స్వర్గము గాదే.

ప్రతిపదార్థము:

బొంకుట = అబద్ధములాడటం, సుర = మద్యమును, సేవించుట = సేవించడంతో సమానము, బొంకమి = ఎల్లప్పుడూ సత్యమునే పలకడం, వేయి = వెయ్యి, అశ్వమేధముల = అశ్వమేధ యాగముల యొక్క, ఫలము = పుణ్యఫలముతో సమానము, భటుండు = రాజభటుడు, అంకమునన్ = యుద్ధరంగము నందు, సత్యమునకై = తన పంతము/సత్యము కొరకు, శంకింపక = వెనుకాడకుండా, వచ్చెన్ = పోరాడటానికి వచ్చెను, ఏని = అయినచో, స్వర్గము = అతనికి వీరస్వర్గము లభించడం, కాదే = నిశ్చయము కదా;

తాత్పర్యము:

"అబద్ధం చెప్పడం మద్యపానంతో సమానమైన పాపం. సత్యం మాట్లాడటం వెయ్యి అశ్వమేధ యాగాలు చేసిన పుణ్యఫలాన్ని ఇస్తుంది. రాజభటుడు యుద్ధరంగంలో తను నమ్మిన సత్యం కోసం, పంతం కోసం ప్రాణాలకు వెనుకాడకుండా పోరాడితే, అతనికి వీరస్వర్గం లభించడం ఖాయం కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: నిదర్శనాలంకారము / వ్యతిరేకాలంకారము.
సత్యపాలన యొక్క విశిష్టతను, యుద్ధరంగంలో భటుడు తన పంతం కోసం ప్రాణాలర్పించడాన్ని అశ్వమేధ యాగ ఫలంతో సమన్వయించిన తీరు అత్యుత్తమంగా ఉన్నది.

56. కంద పద్యము

క. అది యఎట్లనినను మిత్రుఁడు
మదిఁ కలఁగెడుననియు వీండ్రుమడిసెదరనియుం
గొదికెడు నామన మనవుఁడు
నిదియెంత ప్రసంగమనుచుహితమతిఁ పలికెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అది = ఆ విషయము, ఎట్లనినను = ఏ విధమైనదనగా, మిత్రుడు = నా ప్రాణమిత్రుడైన అంగరాజు, మదిన్ = హృదయములో, కలగెడున్ = ఆవేదన చెందుతాడేమో, అనియున్ = అనియు, వీండ్రు = ఈ భటులిద్దరు, మడిసెదరు = యుద్ధములో మరణిస్తారేమో, అనియున్ = అనియు, నా = నా యొక్క, మనము = మనస్సు, కొదికెడున్ = సంశయించుచున్నది/కలతపడుచున్నది, అనవుడున్ = అని విక్రమార్క మహారాజు పలుకగా, ఇది = ఈ విషయము, ఎంత = ఎంతో, ప్రసంగము = చర్చించదగినది, అనుచున్ = అంటూ, హితమతిన్ = మేలు కోరే బుద్ధితో (అంగరాజు) పలికెన్;

తాత్పర్యము:

ఆ భటుల పట్టుదల చూసి విక్రమార్కుడు ఇలా అన్నాడు: "నా ప్రాణమిత్రుడైన అంగరాజు మనస్సు కలతపడుతుందేమో అని, ఈ ఉత్తమ భటులిద్దరూ అనవసరంగా యుద్ధంలో మరణిస్తారేమో అని నా మనస్సు ఆందోళన చెందుతోంది." రాజు అలా అనగా, అంగరాజు మేలు కోరే బుద్ధితో "మహారాజా! ఇది ఎంతో ఆలోచించవలసిన విషయమే" అంటూ ఇట్లు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

విక్రమార్కుని హృదయ నైర్మల్యాన్ని, మిత్రుని పట్ల గల అనురాగాన్ని, భటుల ప్రాణాల పట్ల ఉన్న ప్రజావత్సలతను ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

57. కంద పద్యము

క. 'అంగాధిపతియు నేనును

ముంగల నిరుదెసల నిల్చి మొనయుకఠారుల్

ఖంగనఁగఁ పట్టి బంట్లకు

భంగము గాకుండ మనసుఁ బట్టెద మనఘా.

ప్రతిపదార్థము:

అనఘా = పాపరహితుడవైన ఓ విక్రమార్క మహారాజా, అంగాధిపతియున్ = అంగదేశపు రాజనైన నేనును, నేనును = (లేక భట్టియు), ముంగలన్ = వారి ఎదురుగా, ఇరుదెసలన్ = రెండు వైపులా, నిల్చి = నిలబడి, మొనయు = పదునైన, కఠారుల్ = కత్తులను/బాకులను, ఖంగనగన్ = ఖంగుమనే శబ్దము వచ్చేలా, పట్టి = చేతబూని, బంట్లకున్ = ఆ భటులకు, భంగము = ప్రాణహాని/అపజయము, కాకుండన్ = కలగకుండా, మనసున్ = వారి హృదయాలను, పట్టెదము = నియంత్రింతము/నిలువరింతము;

తాత్పర్యము:

"ఓ పుణ్యాత్ముడవైన మహారాజా! అంగరాజు, నేను (లేక భట్టి) ఇద్దరము ఆ భటుల ఎదుట ఇరువైపులా నిలబడతాము. మా పదునైన కటారులను ఖంగు ఖంగున ఎదురుకొడుతూ, ఆ భటుల ప్రాణాలకు ఎలాంటి ముప్పూ వాటిల్లకుండా, వారి వేగాన్ని, మనస్సును నియంత్రిస్తాము. యుద్ధం జరగనిద్దాం" అని పలికారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము / కావ్యార్థాపత్తి.

భటుల పంతం నెరవేరడానికి, అదే సమయంలో వారికి ప్రాణహాని జరగకుండా చూడటానికి రాజులు స్వయంగా కత్తులు పట్టి రంగంలోకి దిగాలని నిర్ణయించుకున్న అసాధారణ మైత్రీ సంవిధానం ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

58. కంద పద్యము

క. అనునెడ నిద్దఱు బంటులుఁ

జనుదెంచి కడంక మ్రొక్కి జనవర మముఁ చూ

డ నవధరించియు విడుమా

యనవుడుఁ పంతముల కొలఁదు లడిగె న్వారిన్.

ప్రతిపదార్థము:

అనునెడన్ = అని రాజులు మాట్లాడుకొను సమయమున, ఇద్దఱు = ఆ ఇరువురు, బంటులున్ = భటులును (కలహకంటక ఏకాంగవీరులు), జనుదెంచి = అక్కడికి విచ్చేసి, కడంకన్ = ఉత్సాహముతో, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, జనవర = ఓ రాజా, మమున్ = మమ్మల్ని, చూడన్ = వీక్షించుటకు, అవధరించియు = చిత్తగించి, విడుమా = (యుద్ధమునకు) వదలవలసింది, అనవుడున్ = అని వారు వేడుకోగా, వారిన్ = ఆ భటులను, పంతముల = వారి ప్రతీకారముల యొక్క, కొలదులు = హద్దులను/వివరములను, అడిగెన్ = రాజు ప్రశ్నించెన్;

తాత్పర్యము:

రాజులు ఆ విధంగా మాట్లాడుకుంటుండగా, ఆ ఇద్దరు భటులు ఉత్సాహంతో అక్కడికి వచ్చి నమస్కరించారు. "మహారాజా! మా పరాక్రమాన్ని మీరే స్వయంగా వీక్షించండి, దయచేసి మమ్మల్ని యుద్ధానికి అనుమతించండి" అని వేడుకున్నారు. వారు అంతగా కోరగా, విక్రమార్క మహారాజు వారి పంతాల హద్దులు, నిబంధనలు ఏమిటో చెప్పమని వారిని అడిగాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

ద్వంద్వయుద్ధానికి ముందు ఇరుపక్షాల నిబంధనలను, పంతాల కొలతలను తెలుసుకోవడం అనే ప్రాచీన యుద్ధ నీతి ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించబడింది.

59. వచనము

వ. అప్పు డొక్కదండనె పోట్లాడంబూని యేకాంగవీరుండు.

ప్రతిపదార్థము:

అప్పుడు = ఆ సమయమున, ఒక్కదండనె = ఒకే పట్టుగా/ఒకేసారి, పోట్లాడన్ = యుద్ధము చేయుటకు, పూని = సిద్ధపడి, ఏకాంగవీరుండు = ఏకాంగవీరుడు (తన పంతములను ఇట్లు చెప్పసాగెను);

తాత్పర్యము:

రాజు అడగగానే, ఆ సమయంలో ఏకాంగవీరుడు ఒకే పట్టుగా పోరాడటానికి నిశ్చయించుకొని, తన యుద్ధ నియమాలను ఈ క్రింది విధంగా చెప్పడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కథాక్రమ సూచన.

ఏకాంగవీరుని క్షాత్ర బుద్ధిని, వాడు తన పంతాల పరిమితులను సభకు వివరించే ఘట్టానికి ఇది ప్రవేశిక వలె సమన్వయించబడింది.

60. సీస పద్యము

సీ. పుల్లతి వెట్టిన భూమికిఁ కొసరిన
నెదిరిపోటునకుఁ చేయొదుఁగుచున్న
దండకై దప్పినఁ తప్పు గేళ్లురికిన
బంతంబుగొన్నఁ చౌబళము గొన్న

దానికిఁ జొచ్చిన దాఁచిన మానిన

నరువనొడ్డిన బయలాసపడినఁ

చాఁగఁపోడువకున్న లాఁగంబునకుఁకొన్న

మడమ గెంటినవ్రేళ్ళుమగుడఁబడిన

ఆ.వె. గాఱుమాఱులైనఁ తలవంచి పాడిచిన

బారుగాఁ తలంచు పంతమిది యె

కదిసి యొక్కపోటు పదిముఖంబులుగాగఁ

బొడుచువాఁడ దేవరడుగులాన.

ప్రతిపదార్థము:

పుల్లతి = రక్షణ కేడెమును/కర్రను, పెట్టిన = అడ్డుపెట్టినను, భూమికిన్ = నేలకు, కొసరిన = వెనకడుగు వేసినను, ఎదిరి = శత్రువు యొక్క, పోటునకున్ = దెబ్బకు, చేయొదుగుచున్నన్ = చేయి అడ్డుపెట్టి తప్పించుకున్నను, దండకై = దెబ్బ కొరకై, దప్పినన్ = గురి తప్పినను, తప్పు గేళ్లు = తప్పుడు అడుగులు వేసి, ఉరికినన్ = పారిపోయినను, బంతంబు = పంతమును, కొన్నన్ = వీడిపోయినను, చౌబళము = చతురంగ బలములను/కపటోపాయములను, కొన్నన్ = ఆశ్రయించినను, దానికిన్ = రక్షణ స్థానమునకు, చొచ్చినన్ = ప్రవేశించినను, దాచినన్ = దేహాన్ని దాచుకున్నను, మానినన్ = యుద్ధము ఆపినను, నరువన్ = పందెమును, ఒడ్డినన్ = ఓడిపోయినట్లు ఒప్పుకున్నను, బయలు = ఖాళీ స్థలము కొరకు, ఆసపడినన్ = ఆశపడినను, చాగన్ = సాగదీసి, పాడువకున్నన్ = పాడవలేకపోయినను, లాగంబునకున్ = వెనక్కి లాగడానికి, కొన్నన్ = చూసినను, మడమ = మడమను, గెంటినన్ = తిప్పినను (వెనుతిరిగినను), వ్రేళ్ళు = చేతి వ్రేళ్ళు, మగుడబడినన్ = వెనక్కి మడతపడినను, గాఱుమాఱులు = కలగాపులగము/తడబాటు, ఐనన్ = సంభవించినను, తలవంచి = తల దించుకొని, పాడిచినన్ = దొంగదెబ్బ తీసినను, బారుగాన్ = వ్యర్థముగా, తలంచు = భావించే, పంతము = పంతము, ఇదియె = ఇదిగో ఇదే, కదిసి = శత్రువును సమీపించి, ఒక్క = ఒకే ఒక్క, పోటు = దెబ్బ, పది = పది, ముఖంబులు = దిశలుగా, కాగన్ = అయ్యేటట్లు, పొడుచువాడన్ = పొడుస్తాను, దేవర = మహారాజు యొక్క, అడుగులు = పాదములపై, ఆన = ఇది నా ప్రమాణము;

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! యుద్ధంలో రక్షణ అడ్డుపెట్టినా, నేలపై వెనకడుగు వేసినా, దెబ్బకు భయపడి చేయి దాచుకున్నా, గురి తప్పినా, తప్పుడు అడుగులతో పారిపోయినా, కపట బుద్ధి చూపినా, దాక్కున్నా, పోరు చాలించినా, ఓటమి ఒప్పుకున్నా, వెనుతిరిగినా, తడబడినా, తలవంచి దొంగదెబ్బ తీసినా... వాటన్నింటినీ వ్యర్థమైన పనులుగా భావిస్తాను. శత్రువును సమీపించి నేను పొడిచే ఒక్క పోటు పది దిక్కులా తెలిసేలా (ప్రాణాంతకంగా) పొడుస్తాను. ఇది మీ పాదాల సాక్షిగా నా ప్రమాణము!" అని ఏకాంగవీరుడు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అతి శయోక్తి ("ఒక్కపోటు పదిముఖంబులుగాగ పొడుచువాడ") మరియు స్వభావోక్త్యలంకారము.

ప్రాచీన కటారి/బాకు యుద్ధాల్లో (ద్వంద్వయుద్ధం) వీరులు పాటించే సాంకేతిక పదాలను (పుల్లతి, తప్పుగేళ్లు, లాగము) ఉపయోగిస్తూ, ఏకాంగవీరుని నిరుపమాన క్షాత్ర నియమాలను, రాజుపై వానికి గల భక్తిని ఇక్కడ అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

61. వచనము

వ. అను నంతకమున్న వానిపంతంబుల కొలందిం బుల్లతిమున్నగా నన్నియుం కొని యున్న కలహకంటకుండు.

ప్రతిపదార్థము:

అను = అని ఏకాంగవీరుడు ప్రమాణము చేయు, అంతకమున్న = అంతకంటే ముందే, వాని = ఆ ఏకాంగవీరుని యొక్క, పంతంబుల = నియమముల యొక్క, కొలందిన్ = హద్దులను, పుల్లతి = కేడెము, మున్నగాన్ = మొదలైన యుద్ధ సాధనములను, అన్నియున్ = సమస్తమును, కొని యున్న = సిద్ధము చేసుకొని నిలిచియున్న, కలహకంటకుండు = కలహకంటకుడు (తన పక్షమును చెప్పబూనెను);

తాత్పర్యము:

ఏకాంగవీరుడు ఆ విధంగా తన నియమాలను చెప్పి ముగించే లోపలే, వాని పంతాల హద్దులను గ్రహించి, తన పుల్లతి మొదలైన యుద్ధ సాధనాలన్నింటినీ సిద్ధం చేసుకొని సిద్ధంగా ఉన్న కలహకంటకుడు ఎదురుదాడికి లోనై ఇట్లు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వీర రసోద్దీపక కథా సూచన.

ఏకాంగవీరుని సవాలును కలహకంటకుడు ఏ విధంగా స్వీకరించాడో, వాని తదుపరి వ్యూహం (తొమ్మిది దృష్టుల వర్ణన) ఎలాంటిదో తెలపడానికి ఈ వచనం ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించబడింది.

62. సీస పద్యము

సీ. మతిఁ గాకదృష్టి నేమఱక రక్షించుచు
సూకరదృష్టిమై ఢాకగొలిపి
గర్జన సేయక మార్జాలదృష్టిమైఁ
తరలక పుజించి తాఁకఁబూని.
భల్లూకదృష్టి నసాంగసంగతి గని
కపిదృష్టి వంచించి కాపుసూపి
చేష్టదప్పక గృధ్ర దృష్టి గనుంగొని
యెయ్యన ఫణిదృష్టి నొడియఁజూచి
ఆ.వె. మనసుదేఱఁజూచియును జూడకున్నట్లు
దృఢముగాఁగఁ చోరదృష్టి నడఁగి
జంకిమీఁద నొడిసిశార్దూలదృష్టిఁబైఁ
బడుటసురియకాండ్ర పంతమిదియ.

ప్రతిపదార్థము:

మతిన్ = బుద్ధితో, కాకదృష్టిన్ = కాకి చూపుతో (ఒక కన్ను శత్రువుపై, ఒక కన్ను రక్షణపై ఉంచి), ఏమఱక = అప్రమత్తతతో, రక్షించుచున్ = తన్ను తాను కాపాడుకుంటూ, సూకరదృష్టిమైన్ = వరాహ చూపుతో (పంది వలె ఎదురు తిరిగే పట్టుదలతో), ధాక = భయాన్ని, కొలిపి = శత్రువునకు కలిగించి, గర్జన = అరుపులు, చేయక = పెట్టకుండా, మార్జాలదృష్టిమైన్ = పిల్లి చూపుతో (సమయం కోసం పొంచి ఉండే బుద్ధితో), తరలక = కదలకుండా, పుజించి = అణిగిమణిగి ఉండి, తాకన్ = దాడి చేయుటకు, పూని = సిద్ధపడి, భల్లూకదృష్టిన్ = ఎలుగుబంటి చూపుతో, అసాంగ = అజాగ్రత్తగా ఉన్న, సంగతిన్ = అవకాశాన్ని, కని = గమనించి, కపిదృష్టిన్ = కోతి చూపుతో (చంచలమైన ఎత్తుగడలతో), వంచించి = మోసగించి, కాపు = దాడి స్థానాన్ని, చూపి = ప్రదర్శించి, చేష్ట = కదలికలు, తప్పక = నియంత్రణ కోల్పోకుండా, గృధ్రదృష్టిన్ = గ్రద్ద చూపుతో (దూరం నుండి గురిని), గనుంగొని = వీక్షించి, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, ఫణిదృష్టిన్ = పాము చూపుతో, ఒడియన్ = శత్రువును దెబ్బతీయుటకు, చూచి = కనిపెట్టి, మనసు = హృదయము, తేఱన్ = ప్రశాంతంగా, చూచియును = గమనిస్తున్నప్పటికిని, చూడకున్నట్లు = పట్టించుకోనట్లు నటిస్తూ, దృఢముగాగన్ = గట్టిగా, చోరదృష్టిన్ = దొంగ చూపుతో, అడఁగి = దాగియుండి, జంకి = వెనకడుగు వేసినట్లు నటించి, మీఁదన్ = ఒక్కసారిగా శత్రువుపై, ఒడిసి = పట్టు సాధించి, శార్దూలదృష్టిన్ = పులి చూపుతో (సింహస్వప్నంలా), పైపడుట = శత్రువు మీద విరుచుకుపడటం, సురియకాండ్ర = కటారులతో పోరాడే వీరుల యొక్క, పంతము = యుద్ధ నీతి/పంతము, ఇదియ = ఇదిగో ఇదే;

తాత్పర్యము:

"కాకి చూపుతో తనను తాను రక్షించుకోవడం, వరాహ చూపుతో శత్రువు గుండెల్లో భయం రేపడం, పిల్లి చూపుతో అరువకుండా పొంచి ఉండటం, ఎలుగుబంటి చూపుతో శత్రువు అజాగ్రత్తను కనిపెట్టడం, కోతి చూపుతో చంచలమైన ఎత్తుగడలతో వంచించడం, గ్రద్ద చూపుతో దూరం నుండి గురిని వీక్షించడం, పాము చూపుతో అదను చూసి కరవడం, దొంగ చూపుతో గమనిస్తున్నా చూడనట్లు నటిస్తూ దాగి ఉండటం, చివరగా పులి చూపుతో ఒక్కసారిగా శత్రువుపై విరుచుకుపడటం... ఇవే బాకులు/కటారులతో పోరాడే నిజమైన వీరులు పాటించే తొమ్మిది దృష్టుల పంతాలు!" అని కలహకంటకుడు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: మాలాఉపమాలంకారము (యుద్ధరంగంలో వీరుని చూపులను కాకి, వరాహము, పిల్లి, ఎలుగుబంటి, కోతి, గ్రద్ద, పాము, దొంగ, మరియు పులి చూపులతో క్రమబద్ధంగా పోల్చారు).

ప్రాచీన భారతదేశంలో కటారులతో (సురియకత్తి) చేసే ద్వంద్వయుద్ధాల్లో ఉండే 'నవదృష్టులు' అనే యుద్ధశాస్త్ర సాంకేతిక రహస్యాలను కవి ఇక్కడ రసవత్తరంగా, అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

63. కంద పద్యము

క. తొమ్మిదిదృష్టులలో నా
యిమ్మగు పులిదృష్టిఁ జొచ్చి ఎదుఱమ్ము కటా
రమ్మున నది తొలుపోటుగ
గ్రుమ్మెద నేనొండు లేక కుంభినిఁ గూలన్.

ప్రతిపదార్థము:

తొమ్మిది = నేను చెప్పిన ఆ తొమ్మిది, దృష్టులలోన్ = చూపులలో, ఇమ్ముగు = శ్రేష్ఠమైనదైన, ఆ = ఆ, పులిదృష్టిన్ = శార్దూల చూపు నందు, చొచ్చి = ప్రవేశించి, ఎదుఱు = నా ఎదురుగా, అమ్ము = ఉన్నట్టి, కఠారమ్మునన్ = కటారితో/బాకుతో, అది = ఆ దెబ్బనే, తొలు = మొదటి, పోటుగన్ = పోటుగా, నేన్ = నేను, ఒండు = వేరొక ఆలోచన, లేక = లేకుండా, కుంభినిన్ = నేలపై, కూలన్ = శత్రువు పడిపోయేలా, గ్రుమ్మెదన్ = పాడుస్తాను;

తాత్పర్యము:

"నేను చెప్పిన ఆ తొమ్మిది దృష్టులలో అత్యంత భయంకరమైన పులిచూపుతో రంగంలోకి దూకుతాను. నా ఎదురుగా ఉన్న శత్రువు ఒంటిలోకి నా కటారితో ఒకే ఒక్క మొదటి పోటు పాడుస్తాను. వాడు మరో మాట లేకుండా నేలపై కూలిపోవాల్సిందే!"

విశేషాలు:

అలంకారము: అతిశయోక్త్యలంకారము / శౌర్యోల్లేఖనము.

కలహకంటకుని తీవ్రమైన యుద్ధకాంక్షను, తన కటారి దెబ్బపై వానికి గల అపారమైన నమ్మకాన్ని ఇక్కడ వీరరసస్ఫూర్తితో సమన్వయించారు.

64. వచనము

వ. అనుడు వింతపంతంబుల కచ్చెరు వంది పొందుగాఁ జూచి విడువుం డన
భట్టియు నంగాధీశ్వరుండును నిలువంబడి విస్తారంబు గలుగ వైహాళి దీర్చి
యెల్లజనులం గూర్చుండనిడి గలబపుట్టకుండ నెడ నెడం తలవరుల నిలిపి
పట్టెడువారల మాట మాటలలోనఁ బట్టుం డని నియమించి నలువురుబంట్ల
నడుమనిడి కఠారంబు లొక్కకొలందిగా కొలిచి నిమ్మపండ్ల దొడసి యెడ
గలుగ బంట్లచేతి కిచ్చినం బమ్ముకొని యవ్వీరులు చూచువారి చూపుగముల
కెల్లఁ తార లక్ష్యంబు లగుచున్ ధీరధీరంబుగఁ జొచ్చి.

ప్రతిపదార్థము:

అనుడున్ = అని ఆ భటులు పలకగా, వింత = విచిత్రమైన, పంతంబులకున్ = వారి నియమములకు, అచ్చెరువు = ఆశ్చర్యమును, అంది = పొంది, పొందుగాన్ = జాగ్రత్తగా, చూచి = గమనించి, విడువుండు = (యుద్ధమునకు) వదలండి, అనన్ = అని సభ వారు అనగా, భట్టియున్ = మంత్రి భట్టియు, అంగాధీశ్వరుండును = అంగదేశపు రాజును, నిలువంబడి = రంగమున నిలిచి, విస్తారంబు = విశాలత్వము, కలుగన్ = ఉండేలా, వైహాళి = యుద్ధ క్షేత్రపు సరిహద్దులను (ఆవరణను), తీర్చి = సిద్ధము చేసి, ఎల్ల = సమస్తమైన, జనులన్ = ప్రజలను, కూర్చుండనిడి = ఆసీనులను చేసి, గలబ = అలజడి/గొడవ, పుట్టకుండన్ = కలగకుండా, ఎడనెడన్ = అక్కడక్కడ, తలవరులన్ = రాజరక్షకులను, నిలిపి = ఉంచి, పట్టెడువారలన్ = (యుద్ధము ఆపడానికి) సిద్ధంగా ఉన్న యోధులను చూసి, మాట = శత్రువుల కత్తుల, మాటలలోనన్ = ప్రతి దెబ్బలోన, పట్టుండు = ఆపండి, అని = అంటూ, నియమించి = ఆజ్ఞాపించి, నలువురు = నలుగురు, బంట్ల = రక్షక భటుల, నడుమన్ = మధ్య నందు, ఇడి = ఉంచి, కఠారంబులు = ఆ ఇద్దరి కత్తులను, ఒక్క = సమానమైన, కొలందిగాన్ = కొలతతో, కొలిచి = చూసి, నిమ్మపండ్లన్ = వాటి కొనలకు నిమ్మపండ్లను, తొడసి = గుచ్చి (ప్రాణాంతక గాయాలు కాకుండా), ఎడ = తగినంత

దూరము, కలుగన్ = ఉండేలా, బంట్ల = ఆ వీరుల యొక్క, చేతికిన్ = హస్తములకు, ఇచ్చినన్ = అందజేయగా, పమ్ముకొని = ఆయుధాలు ధరించి, అవ్వీరులు = ఆ యోధులు, చూచువారి = వీక్షిస్తున్న జనుల యొక్క, చూపుగములకున్ = దృష్టి సమూహములకు, ఎల్లన్ = అన్నింటికిని, తార = తామే, లక్ష్యంబులు = గురి/ప్రధాన ఆకర్షణ, అగుచున్ = అవుతూ, ధీరధీరంబుగన్ = అత్యంత ధైర్యముతో, జొచ్చి = రంగమున ప్రవేశించిరి;

తాత్పర్యము:

భటుల విచిత్రమైన యుద్ధ నియమాలను విని సభ ఆశ్చర్యపోయింది. "జాగ్రత్తగా గమనిస్తూ వారిని యుద్ధానికి అనుమతించండి" అని పెద్దలు చెప్పారు. అంతట భట్టి, అంగరాజు స్వయంగా రంగంలోకి దిగి విశాలమైన యుద్ధ సరిహద్దులను (వైహాళి) ఏర్పాటు చేశారు. జనులందరినీ కూర్చుండబెట్టి, గొడవలు జరగకుండా అక్కడక్కడ రక్షక భటులను (తలవరులను) నిలిపారు. ప్రమాదం జరగకుండా ఆపే భటులతో "కత్తులు తగిలే లోపే వారిని ఆపండి" అని ఆజ్ఞాపించారు. ఇద్దరి కటారులను తెప్పించి, అవి ఒకే కొలతతో ఉన్నాయో లేదో చూసి, ప్రాణాంతక గాయాలు కాకుండా వాటి కొనలకు నిమ్మపండ్లను గుచ్చారు. తగినంత దూరంలో నిలిపి ఆ ఆయుధాలను భటుల చేతికి ఇవ్వగా, వారు వాటిని అందుకున్నారు. సభికుల చూపులన్నీ తమపైనే ఉండగా, ఆ ఇద్దరు వీరులు అత్యంత శౌర్యంతో రంగంలోకి దూకారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

ప్రాచీన కాలంలో రాజుల సమక్షంలో జరిగే వినోదప్రధాన లేదా పంతాల ద్వంద్వయుద్ధాల్లో (Gladiator-stle combat) ఎలాంటి ప్రాణనష్టం జరగకుండా ఆయుధాల కొనలకు నిమ్మపండ్లు గుచ్చడం, వైహాళి తీర్చడం, రక్షకులను పెట్టడం వంటి భద్రతా నియమాలను కవి ఇక్కడ అత్యంత సహజంగా, అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

65. కంద పద్యము

క. మ్రింగెడు కృష్ణారగముల
భంగి న్బెబ్బులులక్రియ నిభంబులకరణి.
సింగములభాతి నలవడు
సంగతితోఁ కదిసి రెల్లజనులుం బొగడ .

ప్రతిపదార్థము:

మ్రింగెడు = ఎదుటివానిని మింగివేయాలనే కోపంతో ఉన్న, కృష్ణారగముల = నల్లత్రాచు పాముల, భంగిన్ = విధముగా, బెబ్బులుల = పెద్ద పులుల, క్రియన్ = వలె, నిభంబుల = మదగజముల, కరణిన్ = రీతిగా, సింగముల = సింహముల, భాతిన్ = అట్లు, అలవడు = ఒప్పియున్న, సంగతితోన్ = పరాక్రమముతో, ఎల్లజనులున్ = సభలోని ప్రజలందరు, పొగడన్ = కొనియాడుతుండగా, కదిసిరి = ఒకరినొకరు సమీపించిరి;

తాత్పర్యము:

ఒకరినొకరు మింగివేయాలనే క్రోధంతో ఉన్న నల్లత్రాచు పాముల వలె, భయంకరమైన పెద్దపులుల వలె, మదించిన ఏనుగుల వలె, గంభీరమైన సింహాల వలె... ఆ ఇద్దరు వీరులు అద్భుతమైన పరాక్రమంతో సభలోని జనులందరూ నోరెళ్ళబెట్టి పొగుడుతుండగా యుద్ధానికి తలపడ్డారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: మాలాఉపమాలంకారము (భటుల వీరత్వాన్ని పాములు, పులులు, ఏనుగులు, సింహాలతో వరుసగా పోల్చారు). ఇరుపక్షాల భటుల సమాన శౌర్యాన్ని వర్ణించడానికి కవి ఉపయోగించిన జంతు సామ్యాలు ఇక్కడ వీరరసాన్ని అద్భుతంగా సమన్వయపరుస్తున్నాయి.

66. వచనము

వ. కదియుచుం కలహకంటకుండు తెలిసి పాడువు మోయన్న యని తెలుపుచు

ఘాతగొనంగ గోరిన జాలుం పట్టుం డని ఇద్దఱం పట్టించి భట్టి శ్వపుని

దగ్గఱందెచ్చి వీరిజగడంబులు సంతసపడియె ననిన.

ప్రతిపదార్థము:

కదియుచున్ = ఒకరినొకరు ఢీకొంటూ, కలహకంటకుండు = కలహకంటకుడు, తెలిసి = ఎత్తుగడలు గ్రహించి, ఓ యన్న = ఓ సోదరుడా (ఏకాంగవీరుడా), పాడువుము = నన్ను పాడువుము, అని = అంటూ, తెలుపుచున్ = సవాలు విసురుతూ, ఘాత = దెబ్బ, కొనంగన్ = తీయడానికి, కోరినన్ = సిద్ధపడగా, జాలున్ = ఇక చాలును, పట్టుండు = వీరిని ఆపండి, అని = అంటూ, ఇద్దఱన్ = ఆ ఇరువురిని, పట్టించి = రక్షకుల చేత బంధింపజేసి, భట్టి = మంత్రి భట్టి, నృపుని = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, దగ్గఱన్ = సమీపమునకు, తెచ్చి = వారిని తీసుకొనివచ్చి, వీరి = ఈ భటుల యొక్క, జగడంబులు = పోరాటాన్ని చూసి (మహారాజు), సంతసపడియెన్ = ఆనందించెను, అనినన్ = అని కథకుడు చెప్పగా;

తాత్పర్యము:

ఇద్దరూ ఒకరినొకరు సమీపించారు. కలహకంటకుడు ఎత్తుగడలు వేస్తూ "ఒరేయ్ తమ్ముడూ! పాడువు, నన్ను పాడువు చూద్దాం" అని సవాలు విసురుతూ దెబ్బ తీయడానికి సిద్ధమయ్యాడు. అంతలోనే మంత్రి భట్టి "ఇక చాలు ఆపండి" అని ఆజ్ఞాపించి, రక్షకుల చేత ఇద్దరినీ పట్టి ఆపించాడు. వారిని విక్రమార్క మహారాజు ముందుకు తీసుకొని వచ్చి, వారి శౌర్య ప్రదర్శనకు మహారాజు సంతోషించాడు అని సాలభంజిక కథను వివరించగా...

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

యుద్ధం హద్దులు దాటి ప్రాణాల మీదకు రాకముందే సమయోచితంగా ఆపించిన మంత్రి భట్టి యొక్క చాకచక్యం, భటుల వీరత్వం ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించబడ్డాయి.

67. కంద పద్యము

క. వినుఁ కలహకంటకుఁడ గ్ర

క్కున నాతని గెఁగిలించుకొను మనవుడు నే

మని సంతసపడుదు మొకటి

యును వీడము పోటులాట యుడిపితిగేలా.

ప్రతిపదార్థము:

కలహకంటకుఁడ = ఓ కలహకంటకా, విను = నా మాట ఆలకించుము, గ్రక్కునన్ = త్వరగా, ఆతనిన్ = ఆ ఏకాంగవీరుని, గొఁగిలించుకొనుము = కౌగిలించుకొని శాంతించుము, అనవుడున్ = అని రాజు/మంత్రి పలుకగా, నేన్ = నేను, ఏమని = ఏ విధంగా, సంతసపడుదుము = సంతోషపడగలను, ఒకటియును = ఒక్క దెబ్బ కూడా, వీడము = మేము పరస్పరం కొట్టుకోలేదు, పోటులాట = ఈ కత్తి యుద్ధాన్ని, ఏలా = ఎందుకు, ఉడిపితిగి = ఆపివేసితిరి;

తాత్పర్యము:

మంత్రి భట్టి కలహకంటకుడితో "ఓ కలహకంటకా! నా మాట విని వెంటనే ఆ ఏకాంగవీరుడిని కౌగిలించుకొని శాంతించు" అన్నాడు. దానికి వాడు "అయ్యా! నేనెలా సంతోషించగలను? మా మధ్య అసలు ఒక్క పోటైనా జరిగిందా? ఇద్దరమూ దెబ్బలు వేసుకోకుండానే మా యుద్ధాన్ని ఎందుకు ఆపేశారు?" అని పంతంతో అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఆక్షేపాలంకారము.

యుద్ధం మధ్యలో ఆపినందుకు అసంతృప్తి వ్యక్తం చేసే భటుని నిఖార్సైన వీర గుణాన్ని ఇక్కడ సమన్వయపరిచారు.

68. గీత పద్యము

గీ. అనుడుదెలిసిపాడువుమమాయన్నయంటి
యన్న దమ్ములకొకకలహంబుగలదె
యనిన దక్కలపడుచు నెట్లాడిరేని
నేమి దప్పగుననుడు మంత్రీశ్వరుండు.

ప్రతిపదార్థము:

అనుడున్ = అని వాడు అనగా, తెలిసి = గ్రహించి, మా యన్న = ఓ నా అన్న (కలహకంటకా), పాడువుము = నన్ను పాడువుము, అంటి = అని నీవు అన్నావు కదా, అన్నదమ్ములకున్ = సొంత అన్నదమ్ముల మధ్య, ఒక = ఒకానొక, కలహంబు = శాశ్వత విరోధము, కలదె = ఉంటుందా, అనినన్ = అని ఏకాంగవీరుడు అనగా, దక్కలపడుచున్ = వారు ఆ విధంగా పంతాలు పోతూ, ఎట్లు = ఏ రీతిగా, ఆడిరి = పోరాడిరి, ఏని = అయినచో, ఏమి = ఏమి, తప్పు = దోషము, అగున్ = అవుతుంది, అనుడున్ = అని సభ వారు అనగా, మంత్రీశ్వరుండు = మంత్రి శ్రేష్ఠుడైన భట్టి (ఇట్లనెను);

తాత్పర్యము:

కలహకంటకుడు అలా అనగా, ఏకాంగవీరుడు అందుకుని "అన్నా! యుద్ధంలో నీవే నన్ను 'తమ్ముడూ పాడువు' అని పిలిచావు. అన్నదమ్ముల మధ్య గొడవలు జరగడం సహజమే కానీ పగలు ఉంటాయా?" అన్నాడు. వారిద్దరి మాటలు, పంతాలు చూసి "వీరు ఇలా ఆడుకుంటే తప్పేముంది?" అని సభ వారు అనగా, మంత్రి భట్టి వారితో ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

భటులు యుద్ధరంగంలో కూడా ఒకరినొకరు 'అన్న, తమ్ముడు' అని సంబోధించుకోవడంలో గల వీరమర్యాదను, వారి నిష్కల్మష క్షాత్ర బుద్ధిని ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

69. కంద పద్యము

క. ఓక లహకంటకుఁడయిది -

నీకొఱకై కాదు శత్రునిజా దగ్గఱుచు,

రాకొట్టి పిలిచి మది ను

ద్రేకము పుట్టించి పోటు దెలుపఁగవలయున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఓ కలహకంటకుఁడ = ఓ కలహకంటకా, ఇది = ఈ యుద్ధ విద్య యొక్క మర్యాద, నీ కొఱకై = కేవలం నీ కోసమే, కాదు = కాదు, శత్రునిన్ = శత్రువును, దగ్గఱుచు = సమీపించేటప్పుడు, రాకొట్టి = బిగ్గరగా అరుస్తూ (సవాలు విసురుతూ), పిలిచి = ఆహ్వానించి, మదిన్ = వాని హృదయములో, ఉద్రేకము = కోపమును/భయమును, పుట్టించి = కలిగించి, పోటు = దెబ్బను, తేలుపఁగవలయున్ = ప్రకటించవలసి ఉంటుంది;

తాత్పర్యము:

"ఓ కలహకంటకా! వినుము. యుద్ధంలో ఎదుటివానిని 'అన్నా పాడువు' అనడం కేవలం నీ వ్యక్తిగత పంతం కోసం కాదు. శత్రువును సమీపించేటప్పుడు అలా బిగ్గరగా కేకలు వేసి సవాలు విసరడం వల్ల, వాని మనస్సులో ఉద్రేకం లేదా కలత పుడుతుంది. అది మనకు అనుకూలంగా మారి దెబ్బ తీయడానికి వీలవుతుంది. ఇది యుద్ధ తంత్రము" అని మంత్రి వివరించాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము / యుక్త్యలంకార ధ్వని.

యుద్ధంలో శత్రువును మాటలతో రెచ్చగొట్టి, మానసికంగా బలహీనపరిచే రాజనీతి, యుద్ధతంత్ర విశేషాలను ఇక్కడ మంత్రి భట్టి ద్వారా కవి అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

70. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. కవులు పొగడువేళఁ కాంతలు రతివేళ

సుతులు ముద్దువేళ శూరవరులు

రణము సేయువేళ రాకొట్టి పిలుచుట

పాడి యిదియ మిగుల భజన కెక్కు.

ప్రతిపదార్థము:

కవులు = కవీశ్వరులు, పొగడువేళన్ = కావ్యములను స్తుతించేటప్పుడు, కాంతలు = సుందరీమణులు, రతివేళన్ = సంభోగ సమయమందు, సుతులు = బిడ్డలు, ముద్దువేళన్ = ముద్దులు ఒలికేటప్పుడు, శూరవరులు = శ్రేష్ఠులైన వీరులు, రణము = యుద్ధము, చేయువేళన్ = పోరాడే సమయమందు, రాకొట్టి = బిగ్గరగా కేకలు వేసి/సవాలు విసిరి, పిలుచుట = ఆహ్వానించడం, పాడి = లోక ధర్మము/న్యాయము, ఇదియ = ఇదే, మిగులన్ = మిక్కిలి, భజనకెక్కున్ = కీర్తిని పొందుతుంది;

తాత్పర్యము:

"కవులు పద్యాలు చదివేటప్పుడు, స్త్రీలు రతిసమయంలో, పిల్లలు ముద్దులు కురిపించేటప్పుడు, మరియు వీరులు యుద్ధరంగంలో పోరాడేటప్పుడు... రా అనిపిలవటం సహజ సిద్ధమైన లోకధర్మం. రా అనే ఆ పిలుపు ఆ సందర్భాలకు మరింత వన్నె తెచ్చి లోకంలో గొప్ప కీర్తిని పొందుతుంది".

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్యాలంకారము.

నాలుగు వేర్వేరు సందర్భాలలో (కవులు, కాంతలు, సుతులు, శూరులు) ధ్వని లేదా కేకల యొక్క ప్రాధాన్యతను, రసపోషణను కవి ఇక్కడ అద్భుతమైన లౌకిక నీతితో సమన్వయించారు.

తెలుగు చాటువులలోను, అన్నమయ్య సంకీర్తనలలోను 'రాకొట్టుట' (లేదా 'రా' అని గట్టిగా ధ్వని చేయడం / సవాలు విసురుతూ పిలవడం) అనే ప్రక్రియకు ఒక విశిష్టమైన స్థానం ఉంది.

మీరు ఇచ్చిన రెండు సందర్భాలను విశ్లేషిస్తూ, అక్కడ 'రా' అని పిలవడం లేదా ధ్వని చేయడం ఏ విధంగా సబబో, కవులు ఎలా సమన్వయించారో క్రింది ఉపశీర్షికలతో సమగ్రంగా తెలుసుకుందాం.

1. పూసపాటి సీతారామ భూపాలుని చాటువు - విశ్లేషణ

"చిన్నప్పుడు రతికేళిక నున్నప్పుడు కవితలోన యుద్ధములోనన్
వన్నెసుమీ రాకొట్టుట చెన్నుగ నో పుసపాటి సీతారామా!!"

ఈ చాటువులో కవి నాలుగు ప్రత్యేక సందర్భాలలో 'రాకొట్టుట' లేదా 'రా' అని పిలవడం అందాన్ని (వన్నెను) ఇస్తుందని సమర్థించాడు:

కవితలోన (కవులు పాగడువేళ): కవితా గానంలో లేదా పండిత సభలలో చమత్కారంగా, సవాలు విసురుతూ 'రా' అని పిలవడం లేదా ధ్వని చేయడం వల్ల ఆ కవిత్వానికి ఒక గంభీరత, పట్టుదల వస్తాయి.

యుద్ధములోనన్ (శూరవరులు రణము సేయువేళ): యుద్ధరంగంలో శత్రువును 'రా' (రా చూసుకుందాం!) అని లొంగదీసుకునేలా గర్జించడం వీరరసానికి చిహ్నం. ఇది శత్రువు గుండెల్లో వణుకు పుట్టిస్తుంది.

రతికేళిక నున్నప్పుడు: శృంగార క్రీడలో ప్రేమికులు పరస్పరం 'రా' అని ఆవేశంతో, అనురాగంతో పిలుచుకోవడం రససిద్ధికి కారణమవుతుంది.

చిన్నప్పుడు (సుతులు ముద్దువేళ): చిన్నపిల్లలు ముద్దుముద్దుగా 'రా' అని పిలిచే పిలుపు తల్లిదండ్రులకు అమితానందాన్ని ఇస్తుంది.

సబబు ఎలా అంటే: ఇక్కడ 'రా' అనేది కేవలం ఏకవచన సంబోధన కాదు; అది ఆయా రసాలను (శృంగార, వీర, వాత్సల్య, అద్భుత రసాలను) ఉద్దీపింపజేసే ఒక 'భావ ధ్వని'. అందువల్లనే కవి దీనిని ఆయా సమయాల్లో 'వన్నె' (అందము) అని సబబుగా నిరూపించాడు.

2. అన్నమాచార్య సంకీర్తన - విశ్లేషణ

"రతిసమయమునకు రాకొట్టులే యాస
అతివమోహమునకుఁ గయ్యములె యాస
ఇతమైన తిరువేంకటేశు కొఁగిటఁ గూడి

మతిలోనికెపుడుఁ తమకములె యాస" (తనివిదీరమికిఁ గుంటెనలె యాస...)

అన్నమయ్య ఈ సంకీర్తనలో నాయికా-నాయకుల (అలిమేలుమంగా-శ్రీవేంకటేశ్వరుల) శృంగార చేష్టలను వర్ణిస్తూ 'రాకొట్టుట'ను పరమ వైభవంగా ప్రస్తావించాడు:

రతిసమయమునకు రాకొట్టులే యాస: శృంగార సమయంలో పరస్పర లాలనలో, అనురాగ తాపంలో 'రా' అని గట్టిగా నిశ్వాసలు వదలడం, అధరామృత పాన సమయంలో లేదా ఆలింగన సమయాల్లో చేసే శృంగార ధ్వనులు (రాకొట్టులు) ఆ క్రీడకు ప్రాణప్రదమైన కోరికలు (ఆసలు).

అతివమోహమునకుఁ గయ్యములె యాస: మోహం ఎక్కువైనప్పుడు ప్రేమికుల మధ్య జరిగే చిన్నపాటి ప్రణయ కలహాలు (కయ్యములు) ఆ మోహాన్ని మరింత పెంచుతాయి.

శ్రీవేంకటేశు కౌఁగిటఁ గూడి తమకములె యాస: ఆ స్వామి కౌగిలిలో లీనమైనప్పుడు కలిగే తీవ్రమైన తొందరపాటు, ఆరాటమే (తమకము) పరమావధి.

సబబు ఎలా అంటే: ఇక్కడ 'రాకొట్టుట' అనేది కామశాస్త్రోక్తమైన సీత్కార ధ్వనిగా లేదా ప్రణయ సవాలుగా సమన్వయించబడింది. శృంగార రసంలో కేవలం లౌకిక పదాల కన్నా, ఇటువంటి భావగర్భిత ధ్వనులు నాయికా నాయకుల పరస్పర ఆకర్షణను, తన్మయత్వాన్ని అత్యున్నత స్థాయికి తీసుకెళ్తాయి. కాబట్టి అన్నమయ్య ఆధ్యాత్మిక శృంగారంలో దీనిని ప్రస్తావించడం వంద శాతం సబబు మరియు శాస్త్రసమ్మతం.

ముగింపు (విశేషాలు)

మంత్రి భట్టి 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక'లో భటుల పోరాటాన్ని ఆపినప్పుడు, వారు "మా మధ్య ఒక్క పోటైనా జరగకుండా ఎందుకు ఆపావు?" అని అడిగిన ప్రశ్నకు సమాధానంగా కవిత్వంలోను, రతిలోను, యుద్ధంలోను కేకలు వేయడం లేదా 'రాకొట్టడం' అనేది సహజ సిద్ధమైన రసపోషణ తంత్రము అని భట్టి ద్వారా చెప్పించాడు. మీరు ఇచ్చిన ఈ రెండు ఉదాహరణలు కూడా అదే విషయాన్ని అటు కావ్య పరిధిలోను, ఇటు పదకవితా పరిధిలోను అత్యంత సమర్థవంతంగా నిరూపిస్తున్నాయి.

71. వచనము

వ. వెండియు నీ వెంత చలంబు గొన్నను గారణంబు లేనిజగడంబు గావున భగవతియు బేతాళుండును నట్లాడించి రింకఁ పాడిగాని చేతలకుం జోరక రమ్మని దగ్గఱం దిగిచిన నప్పుడ రాజులుం బరివారంబును బ్రజలు నీదియ పంతంబనం గలహకంటకుండును నేకాంగ వీరుండును గౌఁగిలించుకోని యొఁలని యడుగులం బడిన.

ప్రతిపదార్థము:

వెండియున్ = మరియును, నీవు = నీవు, ఎంత = ఎంతగా, చలంబు = పంతము, కొన్నను = పూనినప్పటికిని, కారణంబు = తగిన కారణము, లేని = లేనట్టి, జగడంబు = పోట్లాట, కావునన్ = కాబట్టి, భగవతియున్ = పార్వతీదేవియు, బేతాళుండును = బేతాళుడును, అట్లు = ఆ విధముగా (మీ చేత), ఆడించిరి = యుద్ధము చేయించిరి, ఇంకన్ = ఇప్పటికైనా, పాడి = న్యాయము, కాని = కానట్టి, చేతలకున్ = పనులకు, చొరక = పూనుకోకుండా, రమ్ము = రమ్ము, అని = అంటూ, దగ్గఱన్ = సమీపమునకు, దిగిచినన్ = లాగగా, అప్పుడు = ఆ సమయమున, రాజులున్ = సామంత రాజులును, పరివారంబును =

అనుచరులును, ప్రజలున్ = జనులును, ఇదియ = ఇదే, పంతంబు = నిజమైన పంతము, అనన్ = అని శ్లాఘించగా, కలహకంటకుండును = కలహకంటకుడును, ఏకాంగవీరుండును = ఏకాంగవీరుడును, గౌఁగిలించుకొని = పరస్పరము ఆలింగనము చేసుకొని, ఒడయని = తమ ప్రభువైన విక్రమార్కుని యొక్క, అడుగులన్ = పాదములపై, పడినన్ = నమస్కరించగా;

తాత్పర్యము:

"మరియును ఓ కలహకంటకా! నీవు ఎంత పంతం పట్టినా ఇది తగిన కారణం లేని గొడవ. కాబట్టి సాక్షాత్తు ఆ భగవతీ దేవి, బేతాళుడు మీ చేత అలా ఆట ఆడించారు. ఇప్పటికైనా న్యాయం కాని ఇలాంటి పనులకు పోకుండా శాంతించు" అని మంత్రి వారిని దగ్గరకు లాగాడు. అప్పుడు సామంత రాజులు, పరివారం, ప్రజలందరూ "ఇదే నిజమైన వీరుల పంతం" అని మెచ్చుకున్నారు. అంతట కలహకంటకుడు, ఏకాంగవీరుడు ఇద్దరూ పగలు మరచి ఒకరినొకరు కౌగిలించుకొని, తమ ప్రభువైన విక్రమార్కుని పాదాలకు ప్రణామం చేశారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

వీరుల మధ్య రేగిన అకారణ కలహాన్ని దైవేచ్ఛగా (భగవతి, బేతాళుల లీలగా) సమన్వయపరిచి, వారిని తిరిగి స్నేహమార్గంలోకి తెచ్చిన మంత్రి భట్టి చాకచక్యం ఇక్కడ ప్రశంసనీయం.

72. మాలిని పద్యము (మూలమున 'మ.' గా ముద్రితము)

మ. ధరణీనాయకుఁ డిద్దఱ న్సమముగాఁ తాంబూ

లాంబూల జాంబూనదాం

బరభూషాదుల నాదరించి వరుసం కార్శ్వంబుల న్రాజులుం

బరివారంబుఁ కవీంద్రులుం గొలువఁగా భద్రాసనాసీనుఁడై

సరసాలాపకథానుకర్జనముల న్సంప్రీతితో నుండఁగన్ .

(గమనిక: మూల పాఠంలో పద్యము యొక్క మొదటి పాదంలో అక్షరముల పునరుక్తి మరియు ముద్రణా తప్పులు ఉన్నవి, వాటిని నియమం ప్రకారం మార్చకుండా యథాతథంగా ఇవ్వడమైనది).

ప్రతిపదార్థము:

ధరణీనాయకుఁడు = భూపతియైన విక్రమార్కుడు, ఇద్దఱన్ = ఆ ఇద్దరు భటులను, సమముగాన్ = సమానమైన గౌరవముతో, తాంబూల = తాంబూలములు, జాంబూనద = సువర్ణ ఆభరణములు, అంబర = పట్టు వస్త్రములు, భూషా = అలంకారములు, ఆదులన్ = మొదలైన వాటితో, ఆదరించి = సత్కరించి, వరుసన్ = క్రమముగా, పార్శ్వంబులన్ = ఇరువైపులా, రాజులున్ = సామంత రాజులును, పరివారంబున్ = సేవకులును, కవీంద్రులున్ = శ్రేష్ఠులైన కవులును, కొలువఁగాన్ = సేవిస్తుండగా, భద్రాసన = సింహాసనము నందు, ఆసీనుఁడై = కూర్చున్నవాడై, సరస = మధురమైన, ఆలాప = సంభాషణలు, కథా = కథల యొక్క, అనుకర్జనములన్ = చర్చలతో, సంప్రీతితోన్ = అమితమైన ఆనందముతో, ఉండఁగన్ = ఉన్నట్టి సమయమున;

తాత్పర్యము:

ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఆ ఇద్దరు భటులను సమానంగా ఆదరించి, వారికి తాంబూలాలు, బంగారు నగలు, విలువైన వస్త్రాలు కానుకలుగా ఇచ్చి సత్కరించాడు. అనంతరం ఇరువైపులా సామంత రాజులు, కవులు, పండితులు, పరివారం కొలుస్తుండగా సింహాసనంపై ఆసీనుడై, సరస సంభాషణలతో, కథా వినోదాలతో ఎంతో సంతోషంగా గడుపుతున్న సమయంలో...

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్యాలంకారము.

రాజు భటుల పట్ల చూపిన సమదృష్టిని, యుద్ధానంతర సభా వైభవాన్ని ఇక్కడ ఉదాత్తంగా సమన్వయించారు.

73. కంద పద్యము

క. ధనహీనుం డొక విప్రు

డనువగుచోఁ బెండ్లి సేయ నర్థము వేడం

దనయచెయి పట్టుకొనుచుం

జనుదెంచె దైన్యవృత్తి జనపతికడకున్.

ప్రతిపదార్థము:

ధనహీనుండు = దరిద్రుడైన, ఒక = ఒకానొక, విప్రుడు = బ్రాహ్మణుడు, అనువగుచోన్ = తగిన సమయమున, పెండ్లి = వివాహము, చేయన్ = కావించుటకు, అర్థము = ధనమును, వేడన్ = యాచించుటకు, తనయ = తన కుమార్తె యొక్క, చెయి = హస్తమును, పట్టుకొనుచున్ = పట్టుకొని, దైన్య = మిక్కిలి దీనమైన, వృత్తిన్ = స్థితితో, జనపతి = విక్రమార్క రాజు, కడకున్ = వద్దకు, చనుదెంచెన్ = వచ్చెన్;

తాత్పర్యము:

ధనం లేని పేద బ్రాహ్మణుడు ఒకడు, ఈడు వచ్చిన తన కుమార్తెకు వివాహం చేయడానికి కావలసిన ధనాన్ని యాచించడం కోసం, ఆ పిల్లను వెంటబెట్టుకొని, దీన వదనంతో విక్రమార్క మహారాజు సభకు వచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

దానగుణ పరీక్ష ఘట్టంలో ఒక దీన విప్రుని రాకను, అతని దారిద్ర్యాన్ని కవి ఇక్కడ కథారంభంగా చక్కగా సమన్వయించారు.

74. మత్తేభ విక్రీడితము

మ. దినకరతేజుఁ డౌ జనపతిం గని దీవన లిచ్చి విప్రుఁ డి

ట్లనియె నృపాలశేఖర దయాపరిపూర్ణ మదీయభాగ్యజీ

వన యిది నాతనూభవ వివాహము సాగదు నేఁడు మేరగా

నెనిమిదియేఁడు లయ్యె ధనహీనుఁడఁ గావున వేఁడవచ్చితిన్ .

ప్రతిపదార్థము:

దినకర = సూర్యుని వంటి, తేజుడు = ప్రకాశము గలవాడు, ఔ = అయినట్టి, జనపతిన్ = ఆ విక్రమార్క రాజును, కని = వీక్షించి, దీవనలు = ఆశీస్సులు, ఇచ్చి = ప్రసాదించి, విప్రుడు = ఆ బ్రాహ్మణుడు, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనియెన్ = పలికెన్, నృపాలశేఖర = ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా, దయాపరిపూర్ణ = కరుణతో నిండినవాడా, మదీయ = నా యొక్క, భాగ్య = అదృష్టమునకు,

జీవన = జీవనాధారమైనవాడా, ఇది = ఇదిగో ఈమె, నా = నా యొక్క, తనూభవ = కుమార్తె, ధనహీనుడన్ = నేను పేదవాడను, కావునన్ = కాబట్టి, వివాహము = పెండ్లి, సాగదు = కుదరడం లేదు, నేడు = ఇప్పటికి, మేరగాన్ = హద్దుగా, ఎనిమిది = ఎనిమిది, ఏండ్లు = సంవత్సరములు, అయ్యెన్ = గడిచినవి, వేడన్ = మిమ్మల్ని యాచించుటకు, వచ్చితిన్ = ఇక్కడికి వచ్చాను;

తాత్పర్యము:

సూర్యతేజస్సుతో ప్రకాశిస్తున్న ఆ రాజును చూసి ఆశీస్సులు అందించి, ఆ బ్రాహ్మణుడు ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా! దయాసముద్రుడా! నా భాగ్యవిధాతా! ఇదిగో ఈమె నా కుమార్తె. నేను పరమ దరిద్రుడిని కావడం వల్ల ఈమె పెండ్లి కావడం లేదు. ఈమెకు వివాహ వయస్సు వచ్చి ఇప్పటికి ఎనిమిదేళ్ళు గడిచిపోయాయి. ధనం లేక సాగడం లేదు, అందుకే మిమ్మల్ని ఆశ్రయించాను".

విశేషాలు:

అలంకారము: పరికరాలంకారము.

బ్రాహ్మణుని కన్యకా వివాహ భారాన్ని, అతని సుదీర్ఘ నిరీక్షణను (ఎనిమిదేళ్ళు) వివరిస్తూ రాజు దాతృత్వాన్ని అర్థించిన తీరు ఇక్కడ సమన్వయించబడింది.

75. సీస పద్యము

సీ. రాజ్యంబు వదలక రసికత్వ మెడలక
జయశీల ముడుగక నయము చెడక
దీనులఁ జంపక దేశంబు నొంపక
నిజ ముజ్జగింపక నేర్పు గలిగి
విప్రులఁ జుట్టాల వెన్ను సొచ్చినయట్టి
వారిని గొల్చినవారిఁ ప్రజల
హర్షంబుతోఁ గాచి అన్యాయముడుపుచు
మున్ను చెప్పినరీతిఁ చేన్నుమీఱ
ఆ.వె. చేత లొండు లేక ప్రాతల విడువక
యశము కలిమి దమకు వశముగాఁగ
వసుధయేలు రాజవర్గంబులోన న
య్యాదివిష్ణుమూ ర్తివండ్రు నిన్ను.

ప్రతిపదార్థము:

రాజ్యంబు = దేశమును, వదలక = విడిచిపెట్టక, రసికత్వము = కళాపోషణ/ఆనందము, ఎడలక = తొలగక, జయశీలము = విజయ స్వభావము, ఉడుగక = తగ్గక, నయము = నీతి/న్యాయము, చెడక = నశించక, దీనులన్ = పేదలను, చంపక = బాధించక, దేశంబున్ = దేశాన్ని, నొంపక = కష్టపెట్టక, నిజము = సత్యమును, ఉజ్జగింపక = వదలక, నేర్పు = నైపుణ్యము, కలిగి = కలిగియుండి, విప్రులన్ = బ్రాహ్మణులను, చుట్టాలన్ = బంధువులను, వెన్నుసొచ్చినయట్టి = ఆశ్రయించినట్టి, వారిని =

వారిని, కొల్చినవారిన్ = సేవించిన భటులను, ప్రజలన్ = ప్రజలను, హర్షంబుతోన్ = సంతోషముతో, కాచి = రక్షించి, అన్యాయము = అన్యాయమును, ఉడుపుచున్ = నశింపజేస్తూ, మున్ను = పూర్వము పెద్దలు, చెప్పిన = తెలిపిన, రీతిన్ = పద్ధతి ప్రకారం, చేన్మిమీఱన్ = అతిశయిల్లునట్లుగా, ఒండు = వేరొక దుష్ట, చేతలు = పనులు, లేక = చేయక, ప్రాతలన్ = పాత ధర్మ పద్ధతులను, విడువక = వీడక, యశము = కీర్తి, కలిమి = సంపద, తమకు = తమకు, వశము = ఆధీనము, కాగాన్ = అయ్యేటట్లు, వసుధన్ = భూమిని, ఏలు = పరిపాలించే, రాజవర్గంబులోనన్ = రాజుల సమూహములో, నిన్నున్ = నిన్ను, ఆ = ఆ, ఆదివిష్ణుమూర్తి = సాక్షాత్తు శ్రీమహావిష్ణువు, అండ్రు = అని పెద్దలు కీర్తింతురు;

తాత్పర్యము:

"రాజ్యాన్ని వదలకుండా, రసికత చెడకుండా, విజయ స్వభావం తగ్గకుండా, నీతి తప్పకుండా, దీనులను హింసించకుండా, దేశాన్ని నొప్పించకుండా, సత్యం వీడకుండా, సకల నైపుణ్యాలతో... బ్రాహ్మణులను, బంధువులను, శరణుజొచ్చిన వారిని, సేవకులను, ప్రజలను ఎంతో సంతోషంతో కాపాడుతూ, అన్యాయాన్ని అణచివేస్తూ, పూర్వీకులు చెప్పిన విధంగా ప్రకాశిస్తున్నావు. చెడు పనులకు పోకుండా, సనాతన ధర్మాలను విడువక, కీర్తి లక్ష్ములను వశం చేసుకున్న ఓ రాజా! ఈ భూమిని పాలించే రాజులలో నిన్ను సాక్షాత్తు ఆ ఆదివిష్ణుమూర్తి అని కొనియాడుతారు".

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపకాలంకారము ("నిన్ను ఆదివిష్ణుమూర్తి వండ్రు" - రాజును విష్ణువుతో రూపించారు).

ఈ సీస పద్యం కేవలం విష్ణురూప స్తుతి మాత్రమే కాదు. తదుపరి వచనంలో తెలిపినట్లు, దీని వెనుక ఒక అద్భుతమైన 'బంధకవిత్వ' రహస్యం దాగి ఉన్నది. దానిని ఇక్కడ రాజు ధర్మపాలనకు అన్వయించి సమన్వయపరిచారు.

76. వచనము

వ. ఈసీసపద్యంబులో గీతసహితంబుగా నాఱుపాదంబుల మొదలియక్షరం
బులు, నందర్ధంబుల మొదలియక్షరంబులుఁ క్రమంబునం గూడుకొనంగ
నైన నా విన్నపం బవధరింపు మనిన నచ్చెరు వంది క్రమ్మఱం చదివించి
మొదళ్ళ నర్ధంబులఁ పండ్రెండక్షరంబుల నిడుకొని ‘‘రాజ దీని వివాహము
చేయవయ్యా" యని ఉన్న బంధకవిత్వంబున కతివిస్మితుం డై తద్దైన్యం
బూని.

ప్రతిపదార్థము:

ఈ = ఈ పైన చెప్పిన, సీసపద్యంబులోన్ = సీస పద్యము నందు, గీతసహితంబుగాన్ = ఆటవెలది పద్యంతో కలిపి, ఆఱు = ఆరు (నాలుగు సీస, రెండు ఆటవెలది), పాదంబుల = చరణముల యొక్క, మొదలి = మొదటి, అక్షరంబులు = అక్షరములును, అందున్ = ఆ పాదముల యొక్క, అర్ధంబుల = సగభాగముల (యతి స్థానముల లేదా విరామ స్థానముల), మొదలి = మొదటి, అక్షరంబులున్ = అక్షరములును, క్రమంబునన్ = వరుసగా, కూడుకొనంగన్ = కలిసేటట్లు, ఐన = ఏర్పాటైన, నా = నా యొక్క, విన్నపంబు = ప్రార్థనను, అవధరింపుము = ఆలకించుము, అనినన్ = అని ఆ విప్రుడు పలుకగా, అచ్చెరువు = ఆశ్చర్యమును, అంది = పొంది, క్రమ్మఱన్ = మరల, చదివించి = చదివింపజేసి, మొదళ్ళన్ = పాదముల మొదట, అర్ధంబులన్ = చరణముల సగమున ఉన్న, పండ్రెండు = పన్నెండు, అక్షరంబులన్ = అక్షరములను, ఇడుకొని = విడిగా కూర్చుకొని

చూడగా, "రాజ దీని వివాహము చేయవయ్యా" = రాజ దీని వివాహము చేయవయ్యా, అని = అని, ఉన్న = నిక్షిప్తమై ఉన్న, బంధకవిత్వంబునకున్ = ఆ బంధ కవిత్వ చమత్కారమునకు, అతివిస్మితుండు = అమితమైన ఆశ్చర్యము పొందినవాడు, ఐ = అయి, తత్ = ఆ బ్రాహ్మణుని యొక్క, దైన్యము = దారిద్ర్యమును, పూని = తొలగించుటకు తలచి;

తాత్పర్యము:

ఆ బ్రాహ్మణుడు "మహారాజా! ఈ సీస పద్యంలోని ఆరు పాదాల మొదటి అక్షరాలను, ఆ పాదాల సగభాగంలో (అర్ధభాగంలో) ఉన్న మొదటి అక్షరాలను వరుసగా కూరిస్తే ఒక వాక్యం వస్తుంది. అదే నా విన్నపం, ఆలకించండి" అన్నాడు. రాజు ఆశ్చర్యపడి ఆ పద్యాన్ని మళ్ళీ చదివించి, ఆ పన్నెండు స్థానాలలోని అక్షరాలను కలిపి చూడగా, అందులో "రాజ దీని వివాహము చేయవయ్యా" అనే గూఢ వాక్యం బయటపడింది. ఆ బంధకవిత్వ చమత్కారానికి విక్రమార్కుడు ముగ్ధుడై, ఆ విప్రుని దారిద్ర్యాన్ని తీర్చడానికి నిశ్చయించుకున్నాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: బంధకవిత్వ అలంకారము / గూఢార్థాంతర చమత్కారము.

అక్షర సమన్వయం: పద్యపు పాదాల మొదట, మధ్యలో ఉన్న అక్షరాలను (రా-జ-దీ-ని-వి-వా-హ-ము-చే-య-వ-య్యా) కూర్చితే విప్రుని కోరిక గూఢంగా వ్యక్తమవుతుంది. యాచకుడైన బ్రాహ్మణుని పాండిత్యాన్ని, రాజు యొక్క సాహిత్య వివేకాన్ని ఇక్కడ అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

77. కంద పద్యము

క. జననాయకుండు విప్రున
కెనిమిదికో ట్లర్థ మిచ్చి యఎల్లనరేంద్రుల్
తనుఁగొల్చినడువఁగా నో
య్యనఁబురికరుదెంచే వై భవాఢ్యతమెఱయన్.

ప్రతిపదార్థము:

జననాయకుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, విప్రునకున్ = ఆ బ్రాహ్మణునికి, ఎనిమిదికోట్లు = ఎనిమిది కోట్ల, అర్థము = ధనమును (స్వర్ణ నాణెములను), ఇచ్చి = దానము చేసి, ఎల్ల = సమస్తమైన, నరేంద్రుల్ = సామంత రాజులు, తనున్ = తన్ను, కొల్చి = సేవిస్తూ, నడువగాన్ = వెంట రాగా, వైభవాఢ్యత = ఐశ్వర్య వైభవము, మెఱయన్ = ప్రకాశించునట్లు, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, పురికిన్ = తన రాజధాని నగరమునకు, అరుదెంచెన్ = తిరిగి వచ్చెన్;

తాత్పర్యము:

ఆ బ్రాహ్మణుని పాండిత్యానికి మెచ్చి, అతని కుమార్తె పెండ్లి ఎనిమిదేళ్ళుగా ఆగిపోయినందుకు ప్రతి ఏట ఒక కోటి చొప్పున మొత్తం ఎనిమిది కోట్ల ధనాన్ని విక్రమార్కుడు దానం చేశాడు. అనంతరం సామంత రాజులందరూ తనను కొలుస్తూ వెంటనడువగా, అమితమైన వైభవంతో మెల్లగా తన నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

ఎనిమిదేళ్ళుగా పెండ్లి కాలేదన్న విప్రుని మాటకు, ఎనిమిది కోట్ల ధనాన్ని దానం చేయడం ద్వారా విక్రమార్కుని అసాధారణ త్యాగశీలాన్ని, దాతృత్వ వైభవాన్ని ఇక్కడ సమన్వయించారు.

78. కంద పద్యము

క. కావున నీవాతని సరి
కావు నృపా మగిడిచనుట కార్యం బనినజా,
భావమునఁ తద్గుణము సం
భావించుచు భోజవిభుఁడు మగుడంజనియెన్.

ప్రతిపదార్థము:

కావునన్ = కాబట్టి, నృపా = ఓ భోజరాజా, నీవు = నీవు, ఆతని = ఆ విక్రమార్కునితో, సరి = సమానుడవు, కావు = కావు, మగిడి = వెనుతిరిగి, చనుట = వెళ్ళిపోవడమే, కార్యంబు = నీవు చేయవలసిన పని, అనినన్ = అని ఆ పదహారవ బొమ్మ పలుకగా, భోజవిభుడు = భోజరాజు, భావమునన్ = తన మనస్సు నందు, తద్ = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, గుణమున్ = సద్గుణములను, సంభావించుచున్ = కొనియాడుచు, మగుడన్ = వెనకకు, చనియెన్ = వెళ్ళిపోయెన్;

తాత్పర్యము:

"కాబట్టి ఓ భోజరాజా! నీవు ఆ విక్రమార్క మహారాజుతో ఏమాత్రం సమానుడవు కావు. ఈ సింహాసనం ఎక్కకుండా వెనక్కి వెళ్ళడమే నీకు శ్రేయస్కరం" అని పదహారవ బొమ్మ పలికింది. అది విని భోజరాజు విక్రమార్కుని ఉదాత్త గుణాలను మనస్సులో తలుచుకుంటూ, లజ్జతో తన భవనానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేకాలంకారము.

బొమ్మ చెప్పిన కథ ద్వారా భోజరాజు తన అహంకారాన్ని వీడి, విక్రమార్కుని దానగుణాన్ని శ్లాఘిస్తూ వెనుతిరిగిన తీరు ఇక్కడ కథా ముగింపుగా సమన్వయించబడింది.

79. వచనము

వ. మఱియుఁ కొన్నిదినంబు లరిగినఁ పదియేడవవాకిటం జనం జూచి.

ప్రతిపదార్థము:

మఱియున్ = ఆ తర్వాత, కొన్ని = కొన్ని, దినంబులు = రోజులు, అరిగినన్ = గడచిపోగా, పదియేడవ = పదిహేడవదైన, వాకిటన్ = ద్వారము గుండా (సింహాసనము ఎక్కుటకు), చనన్ = వెళ్ళగా, చూచి = గమనించి (పదిహేడవ బొమ్మ ఇట్లనెను);

తాత్పర్యము:

ఆ తర్వాత మరికొన్ని రోజులు గడిచాయి. భోజరాజు మరొక శుభముహూర్తాన సింహాసనం ఎక్కడానికి పదిహేడవ ద్వారం గుండా రావడం చూసి, అక్కడ ఉన్న పదిహేడవ సాలభంజిక అతనిని వారించి ఇలా కథ చెప్పసాగింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: తదుపరి కథాప్రారంభ సూచన.

16వ బొమ్మ కథ ముగిసి, 17వ బొమ్మ కథ ప్రారంభమగుటకు ఈ వచనం ఒక సంధి వలె సమన్వయించబడింది.

80. కంద పద్యము

క. నీలాంబర సోదరు రజ

నీలాంఛనదివసచిహ్న నేత్రవిలాసు

నీలగ్రీవప్రియసఖు

నీలోత్పలనీలవర్ణ నీలారమణున్.

ప్రతిపదార్థము:

నీలాంబర = నీలమైన వస్త్రములు ధరించిన బలరాముని యొక్క, సోదరున్ = తమ్ముడైన శ్రీకృష్ణుని, రజనీలాంఛన = చంద్రుడు, దివసచిహ్న = సూర్యుడు అను నేత్ర = కన్నుల యొక్క, విలాసున్ = ప్రకాశము కలవానిని, నీలగ్రీవ = నల్లని కంఠము గల శివుని యొక్క, ప్రియసఖున్ = ప్రాణమిత్రుడైనవానిని (లేక కుబేరుని మిత్రుడైన విష్ణువును), నీలోత్పల = నల్లకలువల వంటి, నీల = నల్లని, వర్ణున్ = శరీర రంగు కలవానిని, నీలారమణున్ = నీలాదేవి (లేక లక్ష్మీదేవి) యొక్క హృదయేశ్వరుడైన శ్రీమహావిష్ణువును;

తాత్పర్యము:

బలరాముని తమ్ముడు, సూర్యచంద్రులను కన్నులుగా గలవాడు, పరమశివునికి ప్రియమిత్రుడు, నల్లకలువల వంటి నల్లని దేహచ్ఛాయ గలవాడు, నీలాదేవి నాథుడు అయిన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును మనస్సున ధ్యానిస్తూ...

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము ('నీల' అను పదం మాటిమాటికి ఆవృత్తమయినది) మరియు పరమేశ్వర సంస్తుతి రూప పరికరాలంకారము.

పదిహేడవ కథా ప్రారంభంలో విష్ణుమూర్తి యొక్క ఉదాత్త రూప విశేషణాలను కవి ఇక్కడ అత్యంత భక్తిశ్రద్ధలతో, శబ్దాలంకారయుక్తంగా సమన్వయించారు.

81. శార్దూల విక్రీడితము

శా. తాత్పర్యంబున సంస్తుతించుచుఁ ప్రశ స్తం బైనలగ్నంబునన్

సత్పాత్ర ప్రదిపాదితార్థుఁడయి భోజక్షోణిపాలుండు సం

పత్పూర్ణంబగు వైభవంబు మెఱయ నభ్రాసనం బెక్కఁగాఁ

తత్పాంచాలిక నిల్వు నిల్వు మని తంత్రస్ఫూర్తిగా నిట్లనున్.

ప్రతిపదార్థము:

తాత్పర్యంబునన్ = నిశ్చలమైన మనస్సుతో, సంస్తుతించుచున్ = ఆ విష్ణుమూర్తిని కొనియాడుచు, ప్రశస్తంబు = మిక్కిలి శ్రేష్ఠము, ఐన = అయినట్టి, లగ్నంబునన్ = ముహూర్తమందు, సత్పాత్ర = యోగ్యులైన వారికి, ప్రదిపాదిత = దానము చేయబడిన, అర్థుడు = ధనము కలవాడు, అయి = అయి, భోజక్షోణిపాలుండు = భోజ మహారాజు, సంపత్ = ఐశ్వర్యముతో, పూర్ణంబు = నిండినది, అగు = అయిన, వైభవంబు = వైభవము, మెఱయన్ = ప్రకాశించునట్లు, భద్రాసనంబు = సింహాసనమును, ఎక్కగాన్ = అధిరోహించబోగా, తత్ = అక్కడ ఉన్న, పాంచాలిక = ఆ పదిహేడవ సాలభంజిక, నిల్వు =

ఆగుము, నిల్వు = ఆగుము, అని = అంటూ, తంత్రస్ఫూర్తిగాన్ = ఉపాయముతో కూడిన నేర్పుతో, ఇట్లు = ఈ విధముగా, అనున్ = పలికెన్;

తాత్పర్యము:

నిశ్చలమైన భక్తితో ఆ శ్రీమహావిష్ణువును ధ్యానిస్తూ, శ్రేష్ఠమైన ముహూర్తాన, యాచకులకు దానాలు చేసి తృప్తిపరిచిన భోజరాజు అమితమైన ఐశ్వర్య వైభవంతో ఆ సింహాసనాన్ని ఎక్కబోయాడు. అప్పుడు అక్కడ ఉన్న పదిహేడవ బొమ్మ అతనిని "ఆగు ఆగు!" అని వారిస్తూ, ఎంతో నేర్పుతో ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము / కావ్యలింగాలంకారము.

భోజరాజు దానాలు చేసి పుణ్యము సంపాదించుకొని సింహాసనం ఎక్కడానికి సిద్ధపడటం, బొమ్మ అతనిని నిలువరించిన తీరు ఇక్కడ కథాక్రమంగా సమన్వయించబడింది.

82. కంద పద్యము

క. నృపరత్న మైనయుజ్జయి

నిపతిక్రియ సాహసాదినిపుణత్వము న

త్యుపకారంబును గలుగక

చపలమతీ దీని నెక్కఁ జనునే నీకున్.

ప్రతిపదార్థము:

చపలమతీ = చంచలమైన బుద్ధి గల ఓ భోజరాజా, నృప = రాజులలో, రత్నము = రత్నము వంటివాడు, ఐన = అయినట్టి, ఉజ్జయినిపతి = ఉజ్జయిని రాజైన విక్రమార్కుని, క్రియన్ = వలె, సాహస = ధైర్య సాహసములు, ఆది = మొదలైన, నిపుణత్వమున్ = నైపుణ్యమును, అతి = మిక్కిలి గొప్పదైన, ఉపకారంబును = పరోపకార బుద్ధియు, కలుగక = నీకు అలవడకుండా, దీనిన్ = ఈ దైవిక సింహాసనమును, ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు, నీకున్ = నీకు, చనునే = తగునా (తగదు);

తాత్పర్యము:

"ఓ చంచల బుద్ధి గల భోజరాజా! రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ ఉజ్జయిని ప్రభువు విక్రమార్కుని వలె అసమానమైన సాహసము, కార్యదీక్ష, లోకోపకార బుద్ధి నీలో లేకుండా, ఈ దివ్య సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి నీకు అర్హత ఉందా? లేదు, ఇది నీకు తగదు" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేకాలంకారము.

విక్రమార్కుని ఉదాత్త గుణాలతో భోజరాజును పోలుస్తూ, అర్హత లేనివాడు సింహాసనం ఆశించరాదనే రాజనీతిని ఇక్కడ సమన్వయించారు.

83. కంద పద్యము

క. ఉర్వీనాయకుఁ డయ్యును

నిర్వాణుల మీఱి యర్థనిస్పృహుఁ డగునా

సర్వజ్ఞుని సద్గుణములు

నిర్వచనముగాఁగ వినుము నే వినిపింతున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఉర్వీనాయకుఁడు = భూమండలానికి రాజు, అయ్యును = అయినప్పటికిని, నిర్వాణులన్ = సంసారాన్ని వదిలిన సన్యాసులను/ముక్తులను, మీటి = మించిపోయి, అర్థ = ధనము నందు, నిస్పృహుడు = ఆశ లేనివాడు, అగు = అయినట్టి, ఆ = ఆ, సర్వజ్ఞుని = సమస్తము తెలిసిన విక్రమార్కుని యొక్క, సద్గుణములు = శ్రేష్ఠమైన గుణములను, నిర్వచనముగాగన్ = స్పష్టముగా/సమగ్రముగా, వినుము = ఆలకించుము, నేన్ = నేను, వినిపింతున్ = నీకు తెలియజేస్తాను;

తాత్పర్యము:

"అపరిమితమైన సామ్రాజ్యానికి అధిపతే అయినా, సర్వసంగ పరిత్యాగులైన మునులను మించి ధనంపై ఎలాంటి ఆశా, మమకారము లేనివాడు ఆ విక్రమార్కుడు. సమస్తమూ తెలిసిన ఆ సర్వజ్ఞుని సద్గుణాల కథను స్పష్టంగా వివరిస్తాను, వినుము" అని బొమ్మ అన్నది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేకాలంకారము / విశేషోక్త్యలంకార ధ్వని (రాజై ఉండి కూడా ధనాశ లేకపోవడం అనే వైరుధ్యాన్ని ఇక్కడ అద్భుతంగా రూపించారు).

విక్రమార్కుని ఐహిక సుఖ విరక్తిని, ఉదాత్త వ్యక్తిత్వాన్ని ఇక్కడ కథా ప్రవేశికగా సమన్వయించారు.

84. కంద పద్యము

క. మాటలయం దెఱిఁగెద వే

నాఁటను ముంజేతికంకణంబున కద్దం

బేటికి వితరణగుణమున

పాటిల్లెడి గుణము లెల్లఁప్రభువుల కుర్విన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఉర్విన్ = ఈ భూమిపైన, ప్రభువులకున్ = రాజులకు, వితరణగుణమునన్ = దాతృత్వ గుణము చేతనే, ఎల్ల = సమస్తమైన, గుణములు = సద్గుణములు, పాటిల్లెడిన్ = ప్రకాశిస్తాయి, మాటలయందున్ = కేవలము మాటల ద్వారా, ఎఱిఁగేదవు = తెలుసుకోగలవు, ఏనాటను = ఎప్పుడైనా, ముంజేతి = చేతికి ధరించిన, కంకణంబునకున్ = గాజును/ఆభరణమును చూచుటకు, అద్దంబు = అద్దము, ఏటికి = ఎందుకు (అవసరము లేదుకదా);

తాత్పర్యము:

"ఓ రాజా! ఈ లోకంలో రాజులకు దానగుణం ఉంటేనే మిగిలిన సద్గుణాలన్నీ ప్రకాశిస్తాయి. హస్తభూషణమైన ముంజేతి కంకణాన్ని చూసుకోవడానికి అద్దం ఎందుకు? అవసరం లేదు కదా! అలాగే విక్రమార్కుని దాతృత్వం లోకప్రసిద్ధమైనది, దానిని మాటలలోనే నీకు స్పష్టంగా నిరూపిస్తాను వినుము".

విశేషాలు:

అలంకారము: లోకోక్తి / హస్తామలక న్యాయ సాంప్రదాయ దృష్టాంతా లంకారము ("ముంజేతి కంకణమునకు అద్దమేటికి").

రాజుల గుణాలన్నింటిలో దానగుణమే శ్రేష్ఠమైనదనే సార్వజనీన సత్యాన్ని ఇక్కడ అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

85. కంద పద్యము

క. మతిగలిగి చదువుఁ జిలుకలు

హతమందంగాను బోటులాడుం బశువుల్

వితరణ మెవ్వనిగుణమగుఁ

చతురుఁడు శూరుండు నతఁడె జనులం దెల్లన్

ప్రతిపదార్థము:

చిలుకలు = పక్షులైన చిలుకలు సైతము, మతి = బుద్ధి, కలిగి = కలిగియుండి, చదువున్ = చదువుతాయి, పశువుల్ = జంతువులైన పశువులు సైతము, హతమందంగాను = ప్రాణాలు పోయేటట్లు, బోటులాడున్ = పోట్లాడుతాయి (శౌర్యము చూపుతాయి), జనులందున్ = లోకములోని మనుషులందరిలో, ఎవ్వని = ఏ పురుషుని యొక్క, గుణము = నైజము, వితరణము = దానము చేయడం, అగున్ = అవుతుందో, అతఁడె = వాడే, చతురుఁడు = బుద్ధిమంతుడు, శూరుండు = నిజమైన వీరుడు;

తాత్పర్యము:

"చిలుకలు కూడా నేర్పితే బుద్ధిగా చదువుతాయి, పశువులు కూడా ప్రాణాలు పోయేలా ఒకదానితో ఒకటి పోరాడి శౌర్యాన్ని ప్రదర్శిస్తాయి. కాబట్టి చదవడం, పోట్లాడటం గొప్ప కాదు. మానవులలో ఎవడైతే స్వార్థం లేకుండా దానం చేస్తాడో, అతడే నిజమైన బుద్ధిశాలి, అతడే యథార్థమైన వీరుడు. అటువంటి గుణము విక్రమార్కుని సొంతము".

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక నిదర్శనాలంకారము.

కేవలం పరాక్రమం, చదువు పశుపక్ష్యాదులందు కూడా ఉంటాయని, మానవుడిని మహోన్నతునిగా చేసేది త్యాగగుణమే అనే జీవన నీతిని ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

86. ఆటవెలది పద్యము

ఆ.వె. విక్రమార్కు బాహువిక్రమం బుర్విలో

నరులచేతనెల్ల నరులుగొనఁగఁ

కీర్తనీయ మైన కీర్తిఁ కీర్తించుచు

నర్థ లర్థములఁ గృతార్థు లైరి.

ప్రతిపదార్థము:

ఉర్విలోన్ = ఈ భూమండలము నందు, విక్రమార్కు = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, బాహు = భుజముల యొక్క, విక్రమంబు = పరాక్రమమును, నరులచేతన్ = మనుషుల చేత, ఎల్లన్ = అందరి చేతను, నరులుగొనగన్ = శ్లాఘింపబడగా/మెచ్చుకొనబడగా, కీర్తనీయము = కొనియాడదగినది, ఐన = అయినట్టి, కీర్తిన్ = యశస్సును, కీర్తించుచున్ = స్తుతించుచు, అర్థులు = యాచకులు/యాచించేవారు, అర్థములన్ = వారు కోరిన ధనములను/వస్తువులను పొంది, కృతార్థులు = ధన్యులు, ఐరి = అయిరి;

తాత్పర్యము:

ఈ భూమండలంలో విక్రమార్క మహారాజు భుజబల పరాక్రమాన్ని ప్రజలందరూ అమితంగా కొనియాడేవారు. లోకమంతా కీర్తించదగిన అతని ఉదాత్తమైన కీర్తిని స్తుతిస్తూ, యాచకులు తమకు కావలసిన సంపదలను దానంగా పొంది ధన్యులయ్యారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము మరియు యమక ధ్వని ("విక్రమ-విక్రమంబు", "నరుల-నరులు", "కీర్తనీయ-కీర్తి-కీర్తించుచు", "అర్థుల-అర్థముల" వంటి పదాలు ఆవృత్తమయి కావ్య సౌరభాన్ని పెంచాయి).

విక్రమార్కుని బాహుబలం జగత్ప్రసిద్ధమైనదని, అతని వద్దకు వచ్చిన యాచకులు కేవలం ధనాన్ని మాత్రమే కాక ఆత్మతృప్తిని (కృతార్థతను) కూడా పొందారనే ఉదాత్త గుణాన్ని ఇక్కడ కథానుగుణంగా చక్కగా సమన్వయించారు.

87. సీస పద్యము

సీ. ఆదివసముల వర్షాత్యయోచితముగా
దలమైన వానలు వెలుచునంతఁ
తెల్లవాఱినయట్టితె ఱఁగున నా వేళ
దనమేళనం బెల్లజనులు వొగడఁ
హంసనాదములు కాహళలుగాఁదత్పక్ష
లఘుతాడనములు తాళములుగాఁగ
మదములఁ గ్రాలు తుమ్మెదల ఝుం కారమ్ము
లమరినవీణాస్వరములొయనఁగ
ఆ వె. యోగనిద్రజెందియున్న విష్ణునిమేలు
కొలుపఁకడఁగు గాయకుం దనంగ
బంధుజీవ హర్షపరమౌచుఁ తద్రాగ
మయముగా శరత్సమయమొనర్చె.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ దివసములన్ = ఆ కాలము నందు, వర్ష = వర్ష ఋతువు యొక్క, అత్యయ = ముగింపునకు, ఉచితము = తగినట్లుగా, కాన్ = కాగా, దలమైన = దట్టమైన, వానలు = వర్షములు, వెలుచునంతన్ = తగ్గిపోగా, తెల్లవాఱినయట్టి = కాంతివంతమైన తెల్లని వెలుగు వచ్చినట్టి, తెఱఁగునన్ = విధముగా, ఆ వేళన్ = ఆ సమయమున, దన = తన యొక్క, మేళనము = సమూహాన్ని/కలయికను, ఎల్లజనులున్ = ప్రజలందరును, పొగడన్ = శ్లాఘించుచుండగా, హంస = అంచల యొక్క, నాదములు = కూతలు, కాహళలుగాన్ = మంగళ వాయిద్యములు కాగా, తత్ = ఆ హంసల యొక్క, పక్ష = రెక్కల యొక్క, లఘు = మెల్లని, తాడనములు = కొట్టుకోవడాలు, తాళములు = కాంస్య తాళములు, కాగాగన్ = కాగా, మదములన్ = మదముతో, క్రాలు = ప్రకాశించుచున్న, తుమ్మెదల = భ్రమరముల యొక్క, ఝుంకారమ్ములు = రొదలు, అమరిన = శ్రుతి చేయబడిన, వీణాస్వరములొ = వీణా నాదములో, యనఁగన్ = అన్నట్లుగా, యోగనిద్రన్ = యోగనిద్రను, జెందియున్న =

పొందియున్న, విష్ణునిన్ = శ్రీమహావిష్ణువును, మేలుకొలుపన్ = నిద్ర లేపడానికి, కడంగు = సిద్ధపడిన, గాయకుండు = బంధిజనుడు/గాయకుడు, అనంగన్ = అనునట్లుగా, బంధుజీవ = బంధూక పుష్పములకు, హర్ష = ఆనందము, పరము = కలిగించునది, ఔచున్ = అవుతూ, తత్ = ఆ శరత్కాలము, రాగమయము = ఎర్రని కాంతితో నిండినది, కాగాన్ = అయ్యేటట్లు, శరత్సమయము = శరద్ఋతువు, ఒనర్చెన్ = ప్రకృతిని సిద్ధము చేసెన్;

తాత్పర్యము:

ఆ రోజుల్లో వర్ష ఋతువు ముగిసి, దట్టమైన వానలు తగ్గిపోయాయి. ఆకాశమంతా తెల్లగా ప్రకాశిస్తూ శరత్కాలం ప్రవేశించింది. ఆ శరత్కాల సమూహ వైభవాన్ని లోకులందరూ పొగుడుతున్నారు. ఆ సమయంలో హంసల ధ్వనులు మంగళ వాయిద్యాలు కాగా, వాటి రెక్కల చప్పుడు తాళ ధ్వనులు కాగా, తుమ్మెదల ఝంకారాలు వీణానాదాలు కాగా... ప్రకృతి అంతా కలిసి యోగనిద్రలో ఉన్న శ్రీమహావిష్ణువును మేలుకొలిపే గాయకుడిలా ఉన్నది. బంధూక పూల వికాసంతో ఎర్రని కాంతిని పంచుతూ శరదృతువు లోకానికి అమితమైన ఆనందాన్ని కలిగించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: సమస్త వస్తువర్తి రూపకాలంకారము మరియు ఉత్ప్రేక్షాలంకారము ("యోగనిద్ర జెందియున్న విష్ణుని మేలుకొలుపఁ కడంగు గాయకుం దనంగ").

శరన్నవరాత్రుల కాలంలో విష్ణుమూర్తి యోగనిద్ర నుండి మేల్కొనే (ఉత్థాన ఏకాదశి) పురాణ వైభవాన్ని, ప్రకృతిలో వచ్చే మార్పులతో (హంస నాదాలు, తుమ్మెదల ఝంకారాలు) కవి ఇక్కడ అత్యంత రమణీయంగా, శబ్ద-అర్థాలంకార యుక్తంగా సమన్వయించారు.

88. కంద పద్యము

క. శరదాగమమున నంభో
ధరపటలము విచ్చి చనిన దపనుండు మహా
కరి తెరవెల్వడు క్రియఁ బు
ష్కరవిలసన మలరఁ జెలఁగెఁ కరసత్వమునన్..

ప్రతిపదార్థము:

శరత్ = శరద్ఋతువు యొక్క, ఆగమమునన్ = రాక చేత, అంభోధర = మేఘముల యొక్క, పటలము = సమూహము, విచ్చి = విడిపోయి, చనినన్ = వెళ్ళిపోగా, దపనుండు = సూర్యుడు, మహా = పెద్ద, కరి = ఏనుగు, తెర = ముసుగు/గుడారము నుండి, వెల్వడు = బయటకు వచ్చు, క్రియన్ = విధముగా, పుష్కర = ఆకాశము యొక్క (లేక తామరల యొక్క), విలసనము = ప్రకాశము, అలరన్ = ఒప్పారునట్లు, కరసత్వమునన్ = కిరణముల బలముతో, చెలఁగెన్ = ప్రకాశించెన్;

తాత్పర్యము:

శరదృతువు రాగానే ఆకాశంలో దట్టమైన నల్లని మేఘాలు విడిపోయాయి. అప్పుడు సూర్యుడు, ఒక పెద్ద నల్లటి ఏనుగు ముసుగు (తెర) నుండి బయటకు వచ్చినట్లుగా, తన తీక్షణమైన కిరణాల బలంతో ఆకాశమంతా కాంతివంతంగా వెలిగిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (మేఘాల నుండి వెలువడిన సూర్యుణ్ణి తెర వెనుక నుండి వచ్చిన నల్లటి ఏనుగుతో పోల్చారు). వర్షాకాలపు మబ్బులు తొలగి సూర్యకాంతి స్వచ్ఛంగా మారే ప్రకృతి అద్భుతాన్ని ఇక్కడ అద్భుతంగా సమన్వయపరిచారు.

89. కంద పద్యము

క. పంకంబులాణె నేఱుల

పాంకంబులు డిగ్గె జెల్లు పూచెను భువి ని

శ్శంకముగ నంచపిండు కొ

లంకుల విహరించె నట జలమ్ములుదేఱెన్.

ప్రతిపదార్థము:

భువిన్ = భూమిపైన, పంకంబులు = బురద అంతయు, ఆఱెన్ = ఎండిపోయెన్, ఏఱుల = నదుల యొక్క, పాంకంబులు = ఉధృతులు/పాంగులు, డిగ్గెన్ = తగ్గిపోయెన్, జెల్లు = జెల్లు గడ్డి పూవులు, పూచెను = వికసించెన్, అంచపిండు = హంసల సమూహములు, నిశ్శంకముగన్ = ఎలాంటి భయము లేకుండా, కొలంకులన్ = తటాకములలో, విహరించేన్ = విహారము చేసెన్, అటన్ = ఆ ప్రదేశములందు, జలమ్ములు = నీరు, తేఱెన్ = స్వచ్ఛముగా మారెన్;

తాత్పర్యము:

భూమిపై వర్షాల వల్ల ఏర్పడిన బురద అంతా ఎండిపోయింది. నదుల పాంగులు తగ్గి ప్రవాహాలు శాంతించాయి. తెల్లని జెల్లు పూలు వికసించాయి. చెరువులలోని నీరంతా బురద వదలి స్వచ్ఛంగా మారగా, హంసల గుంపులు ఎలాంటి భయం లేకుండా ఆ నీటిలో హాయిగా విహరించసాగాయి.

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము.

శరత్కాలంలో ప్రకృతిలో సంభవించే ఐదు ముఖ్య పరిణామాలను (బురద ఆరడం, నదులు తగ్గడం, జెల్లు పూయడం, నీరు తేరడం, హంసలు రావడం) అత్యంత సహజంగా ఇక్కడ సమన్వయించారు.

90. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. దీప్రముఖంబులొచ్చు నలుదిక్కులు నేర్పడ దుగ్ధసింధుపూ

రప్రభ నొప్పెడువెన్నెలు రాత్రి దివాకృతిఁ దేజరిల్ల లో

కప్రియుఁ డైనచంద్రు సమకక్ష్యలఁ జుక్కలు నిక్కగాఁ దదీ

యప్రతిబింబలీలఁ గుముదావళి వాల్చె సరోవరంబులన్.

ప్రతిపదార్థము:

నలుదిక్కులు = నాలుగు దిశలును, దీప్రముఖంబులు = ప్రకాశవంతమైన కాంతి ముఖములు గలవి, ఒచున్ = అవుతూ, నేర్పడన్ = స్పష్టముగా కనిపించగా, దుగ్ధసింధు = పాలసముద్రము యొక్క, పూర = ప్రవాహము యొక్క, ప్రభన్ = కాంతితో, ఒప్పెడు = ప్రకాశించుచున్న, వెన్నెలు = వెన్నెలలు, రాత్రిన్ = రాత్రి సమయాన్ని, దివాకృతిన్ = పగటి రూపముతో, తేజరిల్లన్ = వెలిగించగా, లోకప్రియుడు = లోకమునకు ఆనందమును కలిగించువాడు, ఐన = అయినట్టి, చంద్రు = ఆ చంద్రుని యొక్క, సమకక్ష్యలన్ = సమానమైన వరుసలలో లేదా హోదాలో, చుక్కలు = నక్షత్రములు, నిక్కగాన్ = నిలబడగా, సరోవరంబులన్

= జలాశయముల నందు, తదీయ = ఆ నక్షత్రముల యొక్క, ప్రతిబింబ = ప్రతిరూపముల యొక్క, లీలన్ = విధముగా, కుముదావళి = తెల్లకలువల సమూహము, వాల్చెన్ = ప్రకాశించెన్;

తాత్పర్యము:

నాలుగు దిక్కులూ కాంతివంతమై స్పష్టంగా కనిపించాయి. పాలసముద్రం పొంగి ప్రవహించిందా అన్నట్లు శరత్కాలపు తెల్లని వెన్నెలలు రాత్రిని సైతం పగలులా మార్చివేస్తూ వెలిగాయి. లోకప్రియుడైన చంద్రునితో సమానమైన వరుసలలో ఆకాశంలో నక్షత్రాలు గర్వంగా నిలిచాయి. ఆ సమయంలో జలాశయాలలో వికసించిన తెల్లకలువల సమూహం, ఆకాశంలోని నక్షత్రాలు నీటిలో ప్రతిబింబిస్తున్నాయా అన్నట్లు అత్యంత రమణీయంగా ప్రకాశించింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము మరియు రూపకధ్వని.

సమన్వయము: శరత్కాల రాత్రి వేళ చెరువులలో వికసించిన తెల్లకలువల (కుముదావళి) అందాన్ని, ఆకాశంలో చంద్రుని పక్కన నిలిచిన నక్షత్రాల యొక్క ప్రతిబింబాలుగా కవి ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షించారు. వెన్నెల కాంతి పాలసముద్రపు ప్రవాహంలా రాత్రిని పగలుగా మార్చిన తీరు శరదృతు శోభను అద్భుతంగా ఆవిష్కరిస్తోంది.

91. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. తెల్లనిరాజహంసలను దెల్లనికల్వలఁ దెల్లఁతమ్ములన్
దెల్లని జెల్లుఁపువ్వులను దెల్లనిశీతమరీచిరోచులన్
దెల్లనిచుక్కలక జగము తెల్లనయై యమృతాబ్ధిమీఱినన్
దెల్లనికన్నుదోయిగల దేవర వచ్చె శరత్తు చూడఁగాన్.

ప్రతిపదార్థము:

తెల్లని = శ్వేతవర్ణము గల, రాజహంసలను = రాజహంసలతోను, తెల్లని = తెల్లటి, కల్వలన్ = కలువ పూలతోను, తెల్ల = తెల్లనైన, తమ్ములన్ = పద్మములతోను, తెల్లని = తెల్లనైన, జెల్లుపువ్వులను = జెల్లు పూలతోను, తెల్లని = కాంతివంతమైన తెల్లని, శీతమరీచి = చంద్రుని యొక్క, రోచులన్ = కిరణములతోను, తెల్లని = తెల్లటి, చుక్కలకన్ = నక్షత్రములతోను, జగము = లోకమంతా, తెల్లన = శ్వేతమయము, ఐ = అయి, అమృతాబ్ధి = అమృత సముద్రమును, మీఱినన్ = మించిపోగా, తెల్లని = స్వచ్ఛమైన, కన్నుదోయి = నేత్రద్వయము, కల = కలిగిన, దేవర = విక్రమార్క మహారాజు, శరత్తున్ = ఆ శరదృతువు యొక్క అందాన్ని, చూడగాన్ = వీక్షించుటకు, వచ్చెన్ = రంగమున ప్రవేశించెన్;

తాత్పర్యము:

తెల్లని రాజహంసలు, తెల్లకలువలు, తెల్లతామరలు, తెల్లని జెల్లుపూలు, చంద్రుని తెల్లని కిరణాలు, తెల్లని నక్షత్రాలు... వీటన్నింటితో ఈ లోకమంతా శ్వేతవర్ణమై, సాక్షాత్తు అమృత సముద్రంలా మారిపోయింది. అటువంటి పరమ పవిత్రమైన శరదృతు శోభను వీక్షించడానికి, తెల్లని స్వచ్ఛమైన కన్నులు గల విక్రమార్క మహారాజు బయలుదేరాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము ('తెల్లని' అనే పదం మాటిమాటికి ఆవృత్తమయింది).

శరత్కాలపు సర్వశుభ్రతను (నైర్మల్యాన్ని) అమృత సముద్రంతో పోల్చి, రాజు యొక్క పవిత్ర హృదయానికి దానిని ఇక్కడ అద్భుతంగా సమన్వయించారు.

92. కంద పద్యము

క. జడి గాక వెట్ట గాకయు

వడ గాకయుఁ జలియుఁ గాక వఱపిది యనియే

ర్పడక యిలుఁ పసిమివండఁగ

బడుగులుప్రియమందిరనఁగఁ ప్రభులకుఁదగదే.

ప్రతిపదార్థము:

జడి = ఎడతెరిపి లేని వర్షము, కాక = కాకుండా, వెట్ట = అమితమైన వేడి, కాకయున్ = కాకుండా, వడ = వడగాల్పులు, కాకయున్ = కాకుండా, చలియున్ = తీవ్రమైన చలియు, కాక = కాకుండా, వఱపు = క్షామము/కరువు, ఇది = ఇది, అని = అని, ఏర్పడక = అనుకోకుండా, పసిమి = పంటల పచ్చదనం, వండగన్ = పండబారగా, బడుగులు = పేద జనులు, ప్రియమందెడిన్ = ఆనందము పొందునట్లు, అనగన్ = ఉండే కాలము, ప్రభులకున్ = రాజులకు, తగదే = యోగ్యమైనది కాదా;

తాత్పర్యము:

జడివానలు లేకుండా, ఉక్కపోత లేకుండా, వడగాల్పులు కానీ, వణుకు పుట్టించే చలి కానీ లేకుండా, కరువు అనేదే కానరాకుండా పంటలు పచ్చగా పండే సమయమిది. పేదప్రజలందరూ ఎంతో సంతోషించే ఇటువంటి శరత్కాల వాతావరణం, ఉత్తమ పరిపాలకులైన రాజుల వైభవానికి ఎంతో తగినది కదా!

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము / యథాసంఖ్యాలంకార ధ్వని.

అతివృష్టి, అనావృష్టి వంటి ఇబ్బందులు లేని శరత్కాలపు సమశీతోష్ణ వాతావరణాన్ని, ప్రజల సుఖసంతోషాలను ఇక్కడ రాజుల ధర్మపాలనకు అనుగుణంగా సమన్వయించారు.

93. చంపకమాల పద్యము

చ. అవని నవంతిభూమివరుఁ దాదిగఁ పార్థివు లెల్ల లక్ష్మియు

త్సవములు మున్నుగాఁ కడుఁ ప్రశస్తములౌ సమయంబులందు స

త్కవులను బారకోత్తముల గాయకులు న్నటులు న్వితీర్ణివై

భవములఁ తన్పఁజొచ్చిరి ప్రభావసమృద్ధుల నిండు పుట్టఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

అవనిన్ = ఈ భూమిపైన, అవంతిభూమివరుఁడు = అవంతి దేశాధిపతియైన విక్రమార్కుడు, ఆదిగన్ = మొదలుగా, పార్థివులు = రాజులు, ఎల్లన్ = అందరును, లక్ష్మి = విజయలక్ష్మి యొక్క, ఉత్సవములు = వేడుకలు (శరన్నవరాత్రులు), మున్నుగాన్ = మొదలైన వాటిని, కడున్ = మిక్కిలి, ప్రశస్తములు = శ్రేష్ఠములు, ఔ = అయిన, సమయంబులందున్ = కాలములందు, సత్కవులను = మంచి కవులను, పాఠక = పురాణపఠనము చేయు, ఉత్తములను = శ్రేష్ఠులను, గాయకులున్ = గాయకులను,

నటులున్ = నాట్యము చేయువారిని, వితీర్ణ = దాతృత్వము యొక్క, వైభవములన్ = సమృద్ధి చేత, తన్పన్ = తృప్తిపరచడం, జొచ్చిరి = ప్రారంభించిరి, ప్రభావ = తమ పరాక్రమము యొక్క, సమృద్ధులు = సంపదలు, నిండు = నిండుగా, పుట్టగన్ = కలుగునట్లుగా;

తాత్పర్యము:

భూమిపై అవంతి నాథుడైన విక్రమార్కుడు మొదలుగా గల రాజులందరూ శరత్కాలంలో వచ్చే విజయదశమి, దేవీ నవరాత్రి ఉత్సవాలను అత్యంత వైభవంగా జరిపారు. అటువంటి శ్రేష్ఠమైన సమయంలో వారు సత్కవులను, పండితులను, గాయకులను, నటులను తమ అఖండ దాన వైభవంతో తృప్తిపరిచారు. వారి కీర్తి ప్రతిష్టలు నిండుగా పెరిగేలా ఆదరించారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: యథాసంఖ్యాలంకారము.

శరదృతువులో రాజులు చేసే దేవీ పూజలను, ఆ సందర్భంగా కవిగాయక నటులకు చేసే దానధర్మాలను, తద్వారా లభించే కీర్తి వైభవాన్ని ఇక్కడ సమన్వయించారు.

94. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. అట్టిదినంబుల నృపకులాగ్రణిదానసమృద్ధి యొక్కఁడ
బట్టు నుతింపఁగాఁ పరనృపాలకు లచ్చెరువంది మెచ్చ నా
యట్టిమహీశుఁ డర్థులఁ గృతార్థులఁ జేయుచుఁ గీర్తిచేకుఱుం
బెట్టెడునట్టిసద్గుణము పెంపున నాతని మీఱనోపఁడా.

ప్రతిపదార్థము:

అట్టి = అటువంటి, దినంబులన్ = రోజులలో, నృపకుల = రాజవంశమున, అగ్రణి = శ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుని యొక్క, దాన = త్యాగము యొక్క, సమృద్ధి = వైభవమును, ఒక్కెడన్ = ఒకానొక చోట, భట్టు = వందీమాగధుడు/స్తోత్రము చేయువాడు, నుతింపగాన్ = కీర్తిస్తుండగా, పర = ఇతర దేశాల, నృపాలకులు = రాజులు, అచ్చెరువు = ఆశ్చర్యము, అంది = పొంది, మెచ్చన్ = శ్లాఘించగా, ఆయట్టి = అటువంటి, మహీశుడు = రాజు, అర్థులన్ = యాచకులను, కృతార్థులన్ = ధన్యులుగా, చేయుచున్ = కావించుచు, కీర్తి = యశస్సు, చేకుఱన్ = సిద్ధించునట్లు, పెట్టెడునట్టి = దానము చేసేటటువంటి, సద్గుణము = మంచి గుణము యొక్క, పెంపునన్ = అతిశయము చేత, ఆతనిన్ = ఆ విక్రమార్కుని, మీఱనోపఁడా = మించిపోలేడా;

తాత్పర్యము:

"అటువంటి రోజులలో రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుని దాన సమృద్ధిని ఒక భట్టు కీర్తిస్తుండగా, ఇతర దేశాల రాజులు ఎంతో ఆశ్చర్యపడి మెచ్చుకున్నారు. యాచకులను ధన్యులను చేస్తూ, కీర్తి పొందేలా దానం చేసే సద్గుణంలో ఆ విక్రమార్కుడిని మించిపోయేవాడు ఈ లోకంలో ఎవడైనా ఉన్నాడా? లేడు" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేకాలంకారము / కావ్యలింగాలంకారము.

విక్రమార్కుని దానగుణం పరదేశ రాజుల చేత సైతం శ్లాఘింపబడిందనే విశేషాన్ని ఇక్కడ కథానుగుణంగా సమన్వయించారు.

95. కంద పద్యము

క. అని యడిగిన నాబ టొ
య్యన నవ్వుచు నోనృపాల హరునిప్రసాదం
బున సిద్ధపురుషుఁ దగు నా
జననాథుఁడు గుణములందు సామాన్యుండే.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా, అడిగినన్ = (పరరాజులు) ప్రశ్నించగా, ఆ = ఆ, భట్టు = భట్టు అనేవాడు, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, నవ్వుచున్ = చిరునవ్వు నవ్వి, ఓ నృపాల = ఓ రాజా, హరుని = పరమశివుని యొక్క, ప్రసాదంబునన్ = అనుగ్రహము చేత, సిద్ధపురుషుడు = అసాధారణ శక్తులు గల సిద్ధుడు, అగు = అయినట్టి, ఆ = ఆ, జననాథుడు = విక్రమార్క మహారాజు, గుణములందున్ = సద్గుణాల విషయంలో, సామాన్యుండే = సాదాసీదా మనిషా (కాదు, అసాధారణుడే);

తాత్పర్యము:

అని పరరాజులు అడుగగా, ఆ భట్టు మెల్లగా నవ్వి ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజా! సాక్షాత్తు పరమశివుని అనుగ్రహం వల్ల సమస్త సిద్ధులూ పొందిన సిద్ధపురుషుడు ఆ విక్రమార్కుడు. అటువంటి మహారాజు సద్గుణాల విషయంలో సామాన్యుడా? కానే కాదు, అతడు అసమానుడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము / ఆక్షేప ముఖరత.

విక్రమార్కునికి గల శివానుగ్రహాన్ని, అతని సిద్ధపురుష తత్త్వాన్ని ఇక్కడ పరరాజుల ప్రశంస ద్వారా సమన్వయపరిచారు.

96. ఉత్పలమాల పద్యము

ఉ. దాన క్షా త్రంబులు నా
మానవపతియందకాని మఱి యొండుదెసం
గానము విను మాతని సరి
పూనెద మనఁ తరమె తరణిపుత్రునకైనన్.

ప్రతిపదార్థము:

దాన = త్యాగగుణము, క్షాత్రంబులు = వీరత్వము అనునవి, ఆ = ఆ, మానవపతి యందున్ = విక్రమార్క మహారాజు నందే, కాని = తప్ప, మఱి = ఇంకొక, ఒండు = వేరొక, దెసన్ = వైపున (ఎవరి వద్దను), కానము = చూడలేము, వినుము = ఆలకించుము, ఆతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, సరి = సమానత్వాన్ని, పూనెదము = పొందుతాము, అనన్ = అని అనడం, తరణిపుత్రునకున్ = సూర్యపుత్రుడైన ఆ కర్ణునికి, ఐనా = అయినప్పటికిని, తరమే = సాధ్యమా (కాదు);

తాత్పర్యము:

"నిజమైన దానగుణము, అసమానమైన క్షాత్ర వీర్యము ఆ విక్రమార్క మహారాజు నందే కలవు తప్ప వేరొకరి వద్ద కానరావు. అతనితో సమానత్వాన్ని పొందుతాను అనడం, దానవీరుడిగా పేరొందిన సాక్షాత్తు ఆ సూర్యపుత్రుడైన కర్ణుడికైనా సాధ్యమా? సాధ్యం కాదు" అని భట్టు పలికాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక వ్యతిరేకాలంకారము / అతిశయోక్తి ధ్వని (కర్ణుని కన్నా విక్రమార్కుడే దానంలో గొప్పవాడని చెప్పడం). పురాణ ప్రసిద్ధ దాత అయిన కర్ణుడితో విక్రమార్కుని పోల్చి, అతని వీర-దాన గుణాల అనన్యతను ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించారు.

97. మత్తేభ విక్రీడితము

మ. అనినం జిత్తములోన లజ్జయు వృథాహంకారముం బుట్టఁగాఁ
తనలోఁ తాన యడంచికొంచు మృదువస్త్రస్వర్ణభూషాదు లా
తనికి కింపొందఁగా నిచ్చి పుచ్చి పిదప దానంబున న్విక్రమా
ర్కునిసాదృశ్యము నొందఁగోరుమతి నా క్షోణీశ్వరుం డుండఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని ఆ బొమ్మ చెప్పిన కథను వినగా, చిత్తములోనన్ = హృదయములో, లజ్జయున్ = సిగ్గును, వృథా = వ్యర్థమైన, అహంకారమున్ = గర్వమును, పుట్టగాన్ = కలుగగా, తనలోన్ = తన మనస్సులోనే, తాను = తాను, అడంచికొంచున్ = అణచుకుంటూ, మృదు = మెత్తని, వస్త్ర = వస్త్రములు, స్వర్ణ = బంగారపు, భూషా = నగలు, ఆదులు = మొదలైన కానుకలను, ఆతనికిన్ = ఆ బొమ్మకు (లేక యాచకునికి), ఇంపు = సంతోషము, ఒందగాన్ = కలుగునట్లు, ఇచ్చి = ఒసగి, పుచ్చి = సాగనంపి, పిదపన్ = ఆ తర్వాత, దానంబునన్ = దాతృత్వము నందు, విక్రమార్కుని = విక్రమార్క రాజు యొక్క, సాదృశ్యమున్ = సమానత్వాన్ని, ఒందగోరు = పొందాలని ఆశించే, మతిన్ = బుద్ధితో, ఆ = ఆ, క్షోణీశ్వరుండు = భోజరాజు, ఉండగన్ = ఉన్నట్టి సమయమున;

తాత్పర్యము:

బొమ్మ ఆ విధంగా చెప్పగా, భోజరాజు మనస్సులో ఒకవైపు సిగ్గు, మరొకవైపు వ్యర్థమైన అహంకారం కలిగాయి. కానీ వాటిని తనలోనే అణచుకున్నాడు. సున్నితమైన వస్త్రాలు, స్వర్ణాభరణాలు మొదలైన కానుకలు ఇచ్చి ఆదరించాడు. ఆ తర్వాత, ఎలాగైనా సరే దానగుణంలో ఆ విక్రమార్కునితో సమానత్వాన్ని సాధించాలనే పట్టుదలతో ఆ భోజరాజు ఆలోచిస్తున్న సమయంలో...

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్త్యలంకారము / కావ్యలింగాలంకారము.

భోజరాజు మనస్సులో కలిగిన లజ్జా-అహంకారాల ద్వంద్వ స్థితిని, విక్రమార్కుని లాగా మారాలనే అతని తపనను ఇక్కడ మానసిక శాస్త్ర సంవిధానంతో చక్కగా సమన్వయించారు.

98. సీస పద్యము

సీ. ఒకనాఁడుకొల్వులోనికి సిద్ధుఁ డొకరుండు
చనుదెంచి సుఖగోష్ఠి జరపునపుడు
తాపసోత్తమ నాకు దానగుణంబున
విక్రమార్కుని మీఱ వెరవు గలదె
యనవుడు సాహసహవనంబు చేసిన
సిద్ధించు నందుల చేత వినుము

యోగనీచక్రంబు నొందుకుండములోన

నొక లక్ష గోఘృతాహుతులఁ బోసి

ఆ.వె. పాదలఁచేసి మేను పూర్ణాహుతిగ వేల్చి

వెనుకఁదత్ప్రసాదముననె బ్రదికి

దాన విభవమునకుఁ తగినంత వేఁడుము

మెఱసి సాహసాంకు మీఱవచ్చు.

ప్రతిపదార్థము:

ఒకనాడు = ఒకానొక దినమున, కొల్వులోనికిన్ = సభా భవనము లోపలికి, సిద్ధుడు = అద్భుత శక్తులు గల సిద్ధుడు, ఒకరుండు = ఒకడు, చనుదెంచి = విచ్చేసి, సుఖ = ఆనందకరమైన, గోష్ఠిన్ = సంభాషణలు, జరపునపుడు = చేయుచున్న సమయమున, తాపసోత్తమ = ఓ మునిశ్రేష్ఠుడా, నాకున్ = నాకు, దానగుణంబునన్ = త్యాగశీలము నందు, విక్రమార్కుని = విక్రమార్క మహారాజును, మీఱన్ = మించిపోవుటకు, వెరవు = ఉపాయము, కలదె = ఉన్నదా, అనవుడున్ = అని భోజరాజు అడుగగా, సాహస = సాహసముతో కూడిన, హవనంబు = యాగము/హోమము, చేసినన్ = కావించినచో, అందుల చేతన్ = దాని ద్వారా, సిద్ధించున్ = లభిస్తుంది, వినుము = ఆలకించుము, యోగిణీచక్రంబు = యోగినుల సమూహమునకు, ఒందు = సంబంధించిన, కుండములోనన్ = హోమగుండము నందు, ఒకలక్ష = లక్ష సంఖ్య గల, గోఘృత = ఆవు నెయ్యి యొక్క, ఆహుతులన్ = ఆహుతులను, పోసి = వేసి, పాదలచేసి = అగ్నిని ప్రజ్వరిల్లజేసి, మేను = నీ దేహమును, పూర్ణాహుతిగన్ = చివరి ఆహుతిగా, వేల్చి = హోమము చేసి, వెనుకన్ = ఆ తర్వాత, తత్ = ఆ యోగినుల, ప్రసాదముననె = అనుగ్రహము చేతనే, బ్రదికి = తిరిగి ప్రాణాలు పొంది, దాన = దానము చేయుటకు, విభవమునకున్ = సంపద కొరకు, తగినంత = నీకు కావలసినంత, వేడుము = ప్రార్థించుము, మెఱసి = ప్రకాశించి, సాహసాంకున్ = విక్రమార్కుని, మీఱవచ్చున్ = మించిపోవచ్చును;

తాత్పర్యము:

ఒకరోజు భోజరాజు సభలోకి ఒక సిద్ధుడు వచ్చాడు. ఇద్దరూ ఆనందంగా మాట్లాడుకుంటున్న సమయంలో భోజరాజు "ఓ మునిశ్రేష్ఠుడా! దానగుణంలో నేను ఆ విక్రమార్కుడిని మించిపోవడానికి ఏదైనా ఉపాయం ఉందా?" అని అడిగాడు. అందుకు ఆ సిద్ధుడు ఇలా అన్నాడు: "ఉంది, వినుము. ఒక గొప్ప సాహస హోమం చేయాలి. యోగినుల హోమగుండంలో లక్ష ఆవునెయ్యి ఆహుతులను పోసి అగ్నిని రగిలించాలి. చివరకు నీ శరీరాన్నే పూర్ణాహుతిగా ఆ అగ్నిలో వేసేయాలి. ఆ తర్వాత ఆ యోగినుల అనుగ్రహంతో తిరిగి బ్రతికి, దానాలు చేయడానికి కావలసినంత సంపదను వరంలా కోరుకోవాలి. అప్పుడు నీవు విక్రమార్కుడిని మించిపోవచ్చు".

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

విక్రమార్కునితో సమానత్వం సాధించడానికి భోజరాజుకు సిద్ధుడు ఉపదేశించిన 'దేహ త్యాగ సాహస హోమ' విధానాన్ని ఇక్కడ కథాక్రమంగా సమన్వయించారు.

99. చంపకమాల పద్యము

చ. అనవుఁడు నుత్సహించి నృపుఁ డాతని వీడ్కొని రాత్రి సర్వయో
గినులఁ తలంచుచుం జని సకీలకమంత్రజపంబుతోఁ తదీ
యనిలయవహ్ని కుండమున నాహుతు లన్నియుఁ పోసి తెంపునం
దనువును వేల్చె నిత్యమగు దానము దేహముకంటెఁదీపిగా.

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = అని సిద్ధుడు చెప్పగా, ఉత్సహించి = సంతోషించి, నృపుడు = ఆ భోజరాజు, ఆతనిన్ = ఆ సిద్ధుని, వీడ్కొని = సాగనంపి, రాత్రిన్ = అర్ధరాత్రి వేళ, సర్వ = సమస్తమైన, యోగినులన్ = యోగిని దేవతలను, తలంచుచున్ = ధ్యానిస్తూ, జని = వెళ్ళి, సకీలక = కీలకముతో కూడిన, మంత్ర = మంత్రముల యొక్క, జపంబుతోన్ = జపము చేస్తూ, తదీయ = ఆ యోగినుల, నిలయ = స్థానము నందలి, వహ్నికుండమునన్ = హోమగుండము నందు, ఆహుతులు = నేతి ఆహుతులను, అన్నియున్ = సమస్తమును, పోసి = సమర్పించి, తెంపునన్ = అమితమైన తెగువతో, తనువును = తన శరీరమును, వేల్చెన్ = అగ్నిలో వేసి హోమము చేసెన్, నిత్యము = శాశ్వతము, అగు = అయిన, దానము = దానము చేయడం అనేది, దేహముకంటెన్ = ప్రాణము/శరీరము కన్నా, తీపిగాన్ = మధురమైనదిగా భావించి;

తాత్పర్యము:

సిద్ధుడు చెప్పిన మాటలకు భోజరాజు ఎంతో ఉత్సాహం పొందాడు. రాత్రి కాగానే యోగినులను ధ్యానిస్తూ హోమశాలకు వెళ్ళాడు. కీలక మంత్రాలను జపిస్తూ, ఆ యోగినుల హోమగుండంలో నేతి ఆహుతులన్నీ పోశాడు. లోకంలో శాశ్వతంగా నిలిచే 'దానగుణం' తన ప్రాణం కన్నా మిక్కిలి తీపి అయినదిగా భావించి, అఖండమైన తెగువతో తన శరీరాన్నే ఆ అగ్నిగుండంలో వేసి హోమము చేసేశాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాసాలంకారము ("నిత్యమగు దానము దేహముకంటెఁ తీపిగా" - కీర్తి కోసం ప్రాణ త్యాగానికైనా సిద్ధపడే వీరుల మనస్తత్వాన్ని ఇక్కడ సమర్థించారు).

భోజరాజు కీర్తికాంక్షను, అతని అసాధారణ త్యాగ సాహసాన్ని ఇక్కడ వీరరసస్ఫూర్తితో చక్కగా సమన్వయించారు.

100. కంద పద్యము

క. ఆయెడ యోగిను లాజన
నాయకు బ్రదికించి నిలిపి నరనాథ: మము
న్నీయత్నంబునకుం తగ
నేయిష్టంబైన నడుగు మిచ్చెద మనుడున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ యెడన్ = ఆ సమయమున, యోగినులు = ఆ యోగిని దేవతలు, ఆ = ఆ, జననాయకున్ = భోజరాజును, బ్రదికించి = తిరిగి జీవింపజేసి, నిలిపి = ఎదుట నిలువబెట్టి, నరనాథ = ఓ రాజా, మమున్ = మమ్మల్ని, నీ = నీ యొక్క, యత్నంబునకున్ = సాహస ప్రయత్నమునకు, తగన్ = సంతోషించి, ఏ = ఏ, ఇష్టంబు = కోరిక, ఐనన్ = అయినప్పటికిని, అడుగుము = కోరుకొనుము, ఇచ్చెదము = మేము నీకు ప్రసాదిస్తాము, అనుడున్ = అని పలుకగా;

తాత్పర్యము:

భోజరాజు సాహసానికి హోమగుండంలోని యోగినులు అమితంగా ఆశ్చర్యపడి, సంతోషించారు. వారు వెంటనే ఆ రాజును తిరిగి బ్రతికించి, అతని ఎదుట నిలిచారు. "ఓ మహారాజా! నీ అసాధారణ సాహస ప్రయత్నానికి మెచ్చాము. నీ మనస్సులో ఏ కోరిక ఉన్నా అడుగు, ఇప్పుడే ప్రసాదిస్తాము" అని పలికారు.

విశేషాలు:

అలంకారము: కావ్యలింగాలంకారము.

దేహత్యాగానికి వెరవని భోజరాజు సాహసానికి దైవానుగ్రహం (యోగినుల ప్రత్యక్షత) ఎలా లభించిందో ఇక్కడ కథానుగుణంగా చక్కగా సమన్వయించారు.

101 వ పద్యము (కందము)

క. దండాకృతిగా జనపా లుండును ధరఁ జాఁగి నిచ్చలును ధనములు నా భాండాగారము లేడును నిండం గరుణింపుఁ డనిన నేర్పున వారున్.

ప్రతిపదార్థము :

జనపాలుండును = ఆ అవంతి దేశపు రాజును, ధరన్ = భూమిపై, దండాకృతిగా = కర్ర వలె అడ్డముగా (సాష్టాంగ నమస్కారముగా), చాఁగి = నమస్కరించి, నిచ్చలును = ప్రతిరోజూ, ధనములు = ద్రవ్యములు, నా భాండాగారములు = నా యొక్క ధనాగారములు, ఏడును = ఏడింటిని, నిండన్ = నిండునట్లుగా, కరుణింపుఁడు = అనుగ్రహించండి, అనినన్ = అని ప్రార్థించగా, వారు = ఆ యోగినులు, నేర్పునన్ = నైపుణ్యముతో (ఇట్లు పలికిరి).

తాత్పర్యము:

ఆ అవంతి నగర ప్రభువు యోగినుల హోమకుండము ఎదుట భూమిపై కర్ర వలె సాష్టాంగ నమస్కారము చేసి, "ఓ యోగినులారా! నా ఏడు ధనాగారములు నిత్యము ధనముతో నిండి ఉండేటట్లు అనుగ్రహించండి" అని వేడుకొనగా, ఆ యోగినులు నేర్పుతో ఇట్లనిరి.

విశేషాలు :

అలంకారము: *ఉపమాలంకారము*. రాజు భూమిపై సాష్టాంగ పడటాన్ని 'దండాకృతిగా' (కర్ర వలె) అని పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము సమన్వయించబడింది.

పద్య విశేషము: రాజు తన దేహము కంటెను దాన గుణమునకే ఎక్కువ ప్రాధాన్యత ఇచ్చి, సాహసముతో యోగినులను ప్రసన్నము చేసుకునే ఘట్టమిది.

102 వ పద్యము (కందము)

క. నిచ్చలు నీవిటు చేసిన నిచ్చెద మీకొలఁది నిండు లేడును నిండ న్వెచ్చించుకొమ్ము నావుడు నచ్చట నృపుఁ డియ్యకొని గృహంబునకరిగెన్ .

ప్రతిపదార్థము :

నీవు = ఓ రాజా!, నిచ్చలు = ప్రతిరోజూ, ఇటు = ఈ విధముగా (సాహస హోమము), చేసినన్ = ఆచరించినట్లయితే, ఈ కొలఁది = ఈ ప్రమాణము చొప్పున, నిండు = సమృద్ధిని, ఇచ్చెదము = మేము ప్రసాదించెదము, ఏడును = నీ ఏడు

కోశాగారములును, నిండన్ = నిండునట్లుగా, వెచ్చించుకొమ్ము = నీవు దానధర్మములకు ఖర్చు చేసుకో, నావుడున్ = అని యోగినులు పలుకగా, అచ్చటన్ = ఆ ప్రదేశమున, నృపుఁడు = ఆ రాజు, ఇయ్యకొని = అంగీకరించి, గృహంబునకున్ = తన రాజభవనమునకు, అరిగెన్ = వెళ్ళెన్.

తాత్పర్యము:

"ఓ రాజా! నీవు ప్రతిరోజూ ఈ విధముగానే హోమకుండంలో నీ దేహాన్ని వేల్చి సాహసము చూపితే, మేము నీ ఏడు భాండాగారములు నిత్యము ధనముతో నిండేలా వరమిస్తాము, నువ్వు యథేచ్ఛగా ఖర్చు చేసుకో" అని యోగినులు చెప్పారు. అందుకు ఆ రాజు సంతోషముతో అంగీకరించి తన ఇంటికి తిరిగి వెళ్ళాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *కావ్యలింగ అలంకారము*. రాజు నిత్యము ధనమును వెచ్చించుకోవడానికి గల కారణాన్ని (నిత్యము దేహత్యాగ హోమము చేయుట అనే నియమాన్ని) సమర్థించడం చేత కావ్యలింగ సమాస శోభ కనిపిస్తుంది.

పద్య విశేషము: నిచ్చలు, నిచ్చెదము, నిండు వంటి నకార ప్రాస పదాల అమరిక పద్య సౌందర్యాన్ని పెంచింది.

103 వ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ప్రొద్దున లేచి ఇండ్లు ధనపూర్ణము లౌట యెఱింగి యాత్మలోఁ తద్దయు సంతసిల్లి వసుధావరుఁ డుజ్జయినీశు మీఱుచుం బెద్దల నంధుల హితులఁ బేదల నందఱఁ గూర్చి యర్థముల్ దొడ్డలు చేసె దాననిరతుం డనఁ బైకము చిక్కకుండఁగన్.

ప్రతిపదార్థము :

వసుధావరుఁడు = ఆ రాజు, ప్రొద్దునన్ = ఉదయమునే, లేచి = మేల్కొని, ఇండ్లు = తన ధనాగారములు, ధనపూర్ణములు = ధనముతో నిండినవి, ఔట = అవుటను, ఎఱింగి = తెలుసుకొని, ఆత్మలోన్ = తన మనస్సులో, తద్దయున్ = మిక్కిలిగా, సంతసిల్లి = ఆనందించి, ఉజ్జయినీశున్ = ఉజ్జయిని ప్రభువైన విక్రమార్కుని, మీఱుచున్ = అతిక్రమించవలెననే పంతముతో, పెద్దలన్ = వృద్ధులను, అంధులన్ = గ్రుడ్డి వారిని, హితులన్ = ఆప్తులను, పేదలన్ = దరిద్రులను, అందఱన్ = వారందరిని, కూర్చి = పిలిపించి కూడగట్టి, దాననిరతుండు = దానమునందు ఆసక్తి గలవాడు, అనన్ = అనిపించుకొనునట్లు, పైకము = ధనము, చిక్కకుండఁగ = కొంచెమైనను మిగలకుండా, అర్థముల్ = సంపదలను, దొడ్డలు చేసెన్ = విస్తారముగా దానము చేసెన్.

తాత్పర్యము:

ఉదయాన్నే లేచిన ఆ రాజు తన నివాసాలు, కొట్లు ధనముతో నిండిపోవడం చూసి మనస్సులో ఎంతో సంతోషించాడు. విక్రమార్కుడిని మించిపోవాలనే ఆరాటంతో వృద్ధులను, అంధులను, ఆప్తులను, యాచకులను, పేదలందరినీ పిలిపించి, తను గొప్ప దాత అనిపించుకునేలా ఒక్క పైసా కూడా మిగలకుండా ధనాన్నంతటినీ విచ్చలవిడిగా దానము చేసేశాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *అతిశయోక్తి అలంకారము*. కొంచెమైనా ధనము నిల్వ చిక్కకుండా, ఇండ్లు ఒక్కరాత్రిలో ధనపూర్ణమవడాన్ని వర్ణించుటలో కవి లోకోత్తర చమత్కారాన్ని (అతిశయోక్తిని) ప్రదర్శించాడు.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని కీర్తిని దాటాలనే రాజు యొక్క పోటీ తత్వమిక్కడ స్పష్టమౌతుంది.

104 వ పద్యము (కందము)

క. ఈగతి ననుదినమును భాం డాగారములెల్ల రిత్తలైనం దనువ య్యోగినులకు నాహుతిగ ని యోగించుచు నిచ్చ ధనములొసఁగుచునుండున్.

ప్రతిపదార్థము :

ఈగతిన్ = ఈ విధముగా, అనుదినమును = ప్రతిరోజూ, భాండాగారములు = ధనాగారములు, ఎల్లన్ = అన్నియును, రిత్తలు + ఐనన్ = శూన్యమైపోగా (ఖాలీ అయిపోగా), తనువు = తన శరీరమును, ఆ + యోగినులకున్ = ఆ యోగినుల కొరకు, ఆహుతిగన్ = బలిగా, నియోగించుచున్ = సమర్పించుకుంటూ, నిచ్చ = నిత్యము, ధనములు = ద్రవ్యములను, ఒసఁగుచున్ + ఉండున్ = యాచకులకు ఇచ్చుచుండెన్.

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా ప్రతిరోజూ దానాలు చేయడం వల్ల ధనాగారాలన్నీ ఖాళీ అయిపోయేవి. అలా ఖాళీ అయినప్పుడల్లా రాజు రాత్రి వేళ వెళ్ళి తన శరీరాన్ని ఆ యోగినుల హోమకుండంలో ఆహుతిగా సమర్పిస్తూ, తిరిగి ధనాన్ని పొందుతూ నిరంతరం దానాలు చేస్తూనే ఉన్నాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *విశేషోక్తి అలంకారము*. సాధారణంగా ధనాగారాలు ఖాళీ అయితే దానాలు ఆగిపోవాలి, కానీ ఇక్కడ కారణం లోపించినా (ధనం అయిపోయినా) దానక్రియ నిరంతరం సాగుతూనే ఉంది కావున విశేషోక్తి ఛాయలు కనిపిస్తాయి.

పద్య విశేషము: రాజు యొక్క అచంచలమైన త్యాగశీలానికి, పట్టుదలకు ఈ పద్యం నిదర్శనం.

105 వ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఈక్రియఁబర్వుకీర్తి నుతియించుచు యాచకు లెల్లఁ జెప్పఁగా నాక్రమ మేర్పడ న్వినిప్రియంబును జోద్యము నగ్గలింపఁగా విక్రమభూషణుఁడు మునివేషముతో నటకేగి యోగినీ చక్రగృహంబులో నతని సత్వముఁ జూడఁ తలంచి యుండఁగన్.

ప్రతిపదార్థము :

ఈక్రియన్ = ఈ విధముగా, పర్వు = విస్తరించుచున్న, కీర్తి = యశస్సును, నుతియించుచున్ = కొనియాడుచు, యాచకులు = భిక్షుకులు, ఎల్లన్ = అందరును, చెప్పఁగాన్ = పలుకగా, ఆ క్రమము = ఆ వృత్తాంతమంతయు, ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా, విని = ఆలకించి, ప్రియంబును = సంతోషమును, చోద్యమున్ = ఆశ్చర్యమును, అగ్గలింపఁగాన్ = అతిశయించగా, విక్రమభూషణుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు, మునివేషముతోన్ = సన్యాసి వేషము ధరించి, అటకున్ + ఏగి = ఆ నగరమునకు వెళ్ళి, యోగినీచక్ర = యోగినుల సమూహము యొక్క, గృహంబులోన్ = ఆలయమందు, అతని = ఆ రాజు యొక్క, సత్వమున్ = ధైర్య గుణమును/సత్త్వమును, చూడన్ = గమనింపవలెనని, తలంచి = నిశ్చయించుకొని, ఉండఁగన్ = వేచియుండగా.

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా ఆ రాజు సంపాదించిన కీర్తిని యాచకులందరూ కొనియాడగా, విక్రమార్క మహారాజు ఆ వింతను విన్నాడు. ఆయనకు ఎంతో సంతోషం, ఆశ్చర్యం కలిగి, ఆ రాజు యొక్క అసలు సత్త్వము (సాహసము) ఏమిటో స్వయంగా చూడాలని ముని వేషం ధరించి ఆ యోగినుల చక్ర గృహానికి వెళ్ళి రహస్యంగా కనిపెట్టుకుని ఉన్నాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *కావ్యలింగ అలంకారము*. విక్రమార్కుడు మునివేషంలో అక్కడికి వెళ్ళడానికి గల కారణాన్ని (యాచకులు చెప్పిన కీర్తి వృత్తాంతాన్ని విని అతని సత్త్వాన్నిపరీక్షించాలనుకోవడం) సమర్థించుట చేత ఈ అలంకారం వ్యక్తమవుతోంది.
పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని సత్యసంధత, పరుల త్యాగాన్ని అభినందించే గుణం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతాయి.

106 వ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఆనగరంబులోని నృపుఁడల్లన రే యరుదెంచి మంత్రని ష్ఠానిరతాత్ముఁ డై జపము సల్పి ఘృతాహుతులిచ్చి యగ్నిలో మేనును వేల్చి యోగినులమెచ్చున దొల్లిటిరూపుదాల్చి యా పూనిక నర్థము ల్వడసి పోయి భజించె వితీర్థిఁ గర్ణుఁడై.

ప్రతిపదార్థము :

ఆ నగరంబులోని = ఆ పట్టణపు, నృపుఁడు = రాజు, అల్లన = మెల్లగా, రేయి = రాత్రి సమయమున, అరుదెంచి = వచ్చి, మంత్రనిష్ఠా = మంత్ర నియమము నందు, నిరత = ఆసక్తి కలిగిన, ఆత్ముఁడు + ఐ = మనస్సు కలవాడై, జపము = జపమును, సల్పి = ఆచరించి, ఘృతాహుతులు = నెయ్యి హోమ ద్రవ్యములను, ఇచ్చి = అగ్నికి సమర్పించి, అగ్నిలోన్ = ఆ హోమగుండమునందు, మేనును = తన దేహమును, వేల్చి = దహించి, యోగినుల = ఆ దేవతల యొక్క, మెచ్చునన్ = అనుగ్రహము చేత, దొల్లిటి = పూర్వపు, రూపు = శరీరాన్ని, దాల్చి = పొంది, ఆ పూనికన్ = ఆ పట్టుదలతో, అర్థముల్ = సంపదలను, వడసి = పొంది, పోయి = వెళ్ళి, కర్ణుఁడు + ఐ = దానకర్ణుని వలె, వితీర్థిన్ = విస్తారమైన దానమును, భజించెన్ = చేసెన్.

తాత్పర్యము:

ఆ నగరపు రాజు రాత్రి వేళ మెల్లగా వచ్చి, మంత్రనిష్ఠతో జపం చేసి, నెయ్యిని ఆహుతిగా ఇచ్చి, చివరికి తన శరీరాన్ని కూడా అగ్నిలో వేల్చాడు. యోగినుల అనుగ్రహంతో మళ్ళీ పాత రూపాన్ని పొంది, ఆ పట్టుదలతో లభించిన ధనాన్ని తీసుకువెళ్ళి మహాదాత అయిన కర్ణుడిలా అందరికీ దానాలు చేశాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *ఉపమాలంకారము*. రాజును దానక్రియలో 'కర్ణుఁడై' అని దానకర్ణుడితో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారము సిద్ధిస్తున్నది.

పద్య విశేషము: 'ఘృతాహుతులిచ్చి యగ్నిలో మేనును వేల్చి' అను పదాల ద్వారా రాజు చూపిన భయంకరమైన సాహస క్రియ చక్కగా వర్ణించబడింది.

107 వ పద్యము (కందము)

క. మఱునాఁటిరాత్రి మునుకడఁ తఱి యెఱిఁగి యవంతి విభుఁడు దయదై వాఱం గొఱఁతపడకుండ వెరవుగ నెఱమంటలకుండ మున్న యెడ కరుదెంచెన్.

ప్రతిపదార్థము :

మఱునాఁటి = తర్వాతి రోజు, రాత్రి = నిశాసమయమున, మును = మునుపటి కంటె, కడన్ = ముందే, తఱి = సమయమును, ఎఱిఁగి = తెలుసుకొని, అవంతివిభుఁడు = అవంతి రాజు, దయ = కరుణ, దైవాఱన్ = అతిశయించగా, కొఱఁతపడకుండన్ = లోటు రాకుండా, వెరవుగన్ = ఉపాయముగా, నెఱమంటల = పెద్ద జ్వాలలు గల, కుండము = హోమగుండము ఉన్న, మున్న = మునుపటి, ఎడకున్ = ప్రదేశమునకు, అరుదెంచెన్ = వచ్చెన్.

తాత్పర్యము:

మరుసటి రోజు రాత్రి, అవంతి రాజు దానకార్యాల్లో ఎక్కడా కొరత రాకూడదనే తపనతో, మునుపటి కంటే ముందే సమయం చూసుకుని, పెద్ద మంటలతో ప్రజ్వరిల్లుతున్న ఆ హోమకుండం ఉన్న చోటుకు చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము*. దానశీలుడైన రాజు యొక్క పట్టుదలను, సమయానుకూల ప్రవర్తనను ఉన్నది ఉన్నట్లుగా వర్ణించడం చేత ఇది స్వభావోక్తి అవుతుంది.

పద్య విశేషము: 'నెఱమంటలకుండము' అను ప్రయోగము ద్వారా అగ్ని యొక్క తీవ్రత, రాజు యొక్క సాహస తీవ్రత వ్యక్తమవుతాయి.

108 వ పద్యము (కందము)

క. ఆ హోమకుండమునఁ దన దేహమువేల్వంగ నచటి దేవత లెలమి న్సాహసము మానుపుచు నీ యీహిత మేదేని వేఁడు మిచ్చెద మనినన్.

ప్రతిపదార్థము :

ఆ హోమకుండమునన్ = ఆ యజ్ఞగుండములో, తన = రాజు యొక్క, దేహము = శరీరమును, వేల్వంగన్ = అర్పించబోగా (దహించబోగా), అచటి = ఆ ఆలయమందలి, దేవతలు = యోగినులు, ఎలమిన్ = సంతోషముతో, సాహసము = ఆ కఠిన ప్రయత్నమును, మానుపుచున్ = అడ్డుకొనుచు (వారించుచు), నీ = నీ యొక్క, ఈహితము = కోరిక, ఏదేని = ఏదైనను, వేఁడుము = కోరుకొనుము, ఇచ్చెదము = మేము ప్రసాదిస్తాము, అనినన్ = అని పలుకగా.

తాత్పర్యము:

ఆ హోమకుండంలో దేహాన్ని ఆహుతి ఇవ్వడానికి సిద్ధపడగా (ఇక్కడ మునివేషంలో ఉన్న విక్రమార్కుడు ఆ రాజు కంటే ముందే ఆ కుండంలో దూకడానికి సిద్ధపడతాడు), అక్కడి యోగినులు సంతోషించి, ఆ సాహసాన్ని వారించి, "నీ కోరిక ఏదైనా కోరుకో, ఇస్తాము" అని పలికారు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *కావ్యలింగ అలంకారము*. దేవతలు సాహసాన్ని వారించి వరాన్ని ఇవ్వజూపడానికి గల కారణం ఆ పరమోన్నత త్యాగబుద్ధిని చూసి మురిసిపోవడమే కాబట్టి ఇక్కడ కావ్యలింగ ఛాయలున్నాయి.

పద్య విశేషము: రాజు పడే శ్రమను చూసి విక్రమార్కుడే స్వయంగా త్యాగానికి సిద్ధపడే అద్భుత ఘట్టమిది.

109 వ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. ఇచటి భూమిపాలుఁ డిక్రియ నిచ్చలు మిడుకునగ్నిలోనఁ బడక మున్న యతనియిండ్లు లెపుడు నర్థంబుచేనిండి యుండునట్లుగ వర మిండు చాలు.

ప్రతిపదార్థము :

ఇచటి = ఈ నగరపు, భూమిపాలుఁడు = రాజు, ఈ క్రియన్ = ఈ విధముగా, నిచ్చలు = ప్రతిరోజూ, మిడుకు = మండుచున్న, అగ్నిలోనన్ = నిప్పులలో, పడకమున్న = దూకవలసిన అవసరము లేకుండానే, అతని = ఆ రాజు యొక్క, ఇండ్లు =

ధనాగారములు, ఎప్పుడున్ = సర్వకాలములందు, అర్థంబుచేన్ = ధనముతో, నిండియుండునట్లుగ = సమృద్ధిగా ఉండునట్లు, వరము = వరాన్ని, ఇండు = ప్రసాదించండి, చాలు = అది నాకు చాలును (అని మునివేషధారియైన విక్రమార్కుడు కోరెను).

తాత్పర్యము:

ముని వేషంలో ఉన్న విక్రమార్కుడు యోగినులతో "ఈ నగర మహారాజు ప్రతిరోజూ ఇలా మండుతున్న అగ్నిగుండంలో పడి ప్రాణాలు వదిలే అవసరం లేకుండా, అతని ధనాగారాలు ఎప్పుడూ ధనంతో నిండి ఉండేలా వరం ఇవ్వండి, అది చాలు" అని కోరాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *ఉదాత్తాలంకారము*. తనను మించిపోవాలని చూస్తున్న పక్క రాష్ట్రపు రాజు పడే ప్రాణసంకటాన్ని చూసి తట్టుకోలేక, తన ప్రాణాలను సైతం లెక్కచేయక అతని మేలు కోరి విక్రమార్కుడు వరం అడగడం మహోన్నతమైన 'ఉదాత్త చరితం' కావున ఇక్కడ ఉదాత్తాలంకారము చక్కగా సమన్వయించబడింది.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని నిరహంకార స్వభావం, పరోపకార గుణము ఈ పద్యంలో పరాకాష్ఠకు చేరాయి.

110 వ పద్యము (కందము)

క. అనవుడుఁ గొనియాడుచు న టొనరించెద మనుచుఁ బలికి యోగినులంతం జనిరి నిగూఢుండై నృపుఁ డు వవంతికి మగిడె నొక్కఁడును బెం పెక్కన్.

ప్రతిపదార్థము :

అనవుడున్ = అని ఆ ముని వేషధారి పలుకగా, కొనియాడుచున్ = అతని త్యాగాన్ని స్తుతిస్తూ, అటు = నీవు కోరినట్లే, ఒనరింతము = చేసెదము, అనుచున్ = అని, పలికి = చెప్పి, యోగినులు = ఆ శక్తులు, అంతన్ = అంతట, చనిరి = అంతర్ధానమైరి, నిగూఢుండు + ఐ = రహస్యముగా ఉన్నవాడై, నృపుఁడున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును, ఒక్కఁడును = ఒంటరిగా, పెంపు + ఎక్కన్ = కీర్తి హెచ్చగా, అవంతికిన్ = తన ఉజ్జయిని నగరమునకు, మగిడెన్ = తిరిగి వెళ్ళెన్.

తాత్పర్యము:

విక్రమార్కుని మాటలు విన్న యోగినులు అతని పరహిత బుద్ధిని కొనియాడుతూ, "నువ్వు కోరినట్లే జరుగుతుంది" అని చెప్పి వెళ్ళిపోయారు. ఆ తర్వాత రహస్యంగా వచ్చిన విక్రమార్కుడు కూడా ఒంటరిగా, తన మనోకీర్తులు హెచ్చగా ఉజ్జయినికి తిరిగి వెళ్ళాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము*. యోగినులు వరం ఇచ్చి వెళ్ళిపోవడాన్ని, విక్రమార్కుడు రహస్యంగా తన నగరానికి తిరిగి వెళ్ళడాన్ని సహజసిద్ధంగా వర్ణించడం చేత ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం అవుతుంది.

పద్య విశేషము: 'నిగూఢుండై' అను పదం ద్వారా విక్రమార్కుడు ప్రశంసల కోసం కాక, కేవలం సత్కార్యం కోసమే ఈ సాహసం చేశాడనే విషయం స్పష్టమవుతుంది.

111 వ పద్యము

సీ. తదనంతరంబ యాతఁడుతోంటిక్రియవచ్చి యాగంబు సేయఁగాయోగమాత లరుదెంచి నృపుని ప్రయాసంబునకు నడ్డ మై
విక్రమార్కధా త్రీవిభుండు తన మేనువేల్వఁ గైకొని మమ్ము మెచ్చించి నీయిండ్లు ధనమున నిండఁజేసె నిచ్చలుఁ జావక విచ్చలవిడి
ధన మెంతైన నర్థుల కిచ్చికొమ్ము
ఆ.వె. నావుడు నతండు దురభిమానంబు విడిచి విస్మయంబును లజ్జయు విస్తరిల్ల మీఱఁజూచటు తనుమీఱి మెఱసినట్టి యతనిఁ
బొగడుచు నగరికి నరిగెఁగాన.

ప్రతిపదార్థము

తదనంతరంబ = ఆ తర్వాత, ఆతఁడు = ఆ అవంతి రాజు, తోంటి క్రియన్ = మునుపటి వలెనే, వచ్చి = అచ్చటికి చేరుకొని, యాగంబు = హోమము, సేయఁగాన్ = ఆచరింపబోగా, యోగమాతలు = ఆ యోగినులు, అరుదెంచి = ప్రత్యక్షమై, నృపుని = ఆ రాజు యొక్క, ప్రయాసంబునకున్ = కష్టమునకు, అడ్డము + ఐ = అడ్డు నిలిచి, విక్రమార్క ధాత్రీవిభుండు = విక్రమార్క మహారాజు, తన = తన యొక్క, మేను = శరీరమును, వేల్వన్ = అగ్నిలో ఆహుతి ఇచ్చుటకు, కైకొని = సిద్ధపడి, మమ్మున్ = మమ్ములను, మెచ్చించి = ప్రసన్నము చేసుకొని, నీ యిండ్లు = నీ ధనాగారములు, ధనమునన్ = సంపదలతో, నిండన్ + చేసెన్ = ఎల్లప్పుడు నిండియుండునట్లు చేసెన్, నిచ్చలున్ = ప్రతిరోజూ, చావక = నీవు అగ్నిలో పడి మరణించవలసిన పనిలేకుండా, ఎంతైనాన్ = ఎంత ధనమైనను, విచ్చలవిడి = యథేచ్ఛగా, అర్థులకిచ్చి కొమ్ము = యాచకులకు ఇచ్చుకొనుము, నావుడున్ = అని ఆ యోగినులు పలుకగా, అతండు = ఆ అవంతి రాజు, దురభిమానంబు = (తానే గొప్ప దాతననే) గర్వమును, విడిచి = వదిలిపెట్టి, విస్మయంబును = ఆశ్చర్యమును, లజ్జయున్ = సిగ్గును, విస్తరిల్లన్ = అతిశయించగా, మీఱన్ + చూచు = తాను జయించవలెనని అనుకున్న, తనున్ = తనను, మీఱి = మించిపోయి, మెఱసినట్టి = ప్రకాశించినట్టి, అతనిన్ = ఆ విక్రమార్కుని, పొగడుచున్ = కీర్తిస్తూ, నగరికిన్ = తన పట్టణమునకు, అరిగెన్ = వెళ్ళెన్, కాన = కాబట్టి.

తాత్పర్యము:

ఆ తర్వాత ఆ అవంతి రాజు మునుపటి లాగే వచ్చి హోమము చేయబోగా, యోగినులు ప్రత్యక్షమై అతని శ్రమను వారించారు. "ఓ రాజా! విక్రమార్క మహారాజు తన శరీరాన్ని మాకు ఆహుతి ఇవ్వడానికి సిద్ధపడి మమ్మల్ని మెప్పించాడు. నీ ఇండ్లు ఎల్లప్పుడూ ధనంతో నిండి ఉండేలా వరం పొందాడు. కాబట్టి నువ్వు ప్రతిరోజూ చావవలసిన అవసరం లేకుండా, యాచకులకు ఎంత ధనమైనా విచ్చలవిడిగా ఇచ్చుకో" అని చెప్పారు. ఆ మాటలు విని ఆ రాజు తన అహంకారాన్ని విడిచిపెట్టి, ఆశ్చర్యము, సిగ్గు కలగగా, తాను ఎవరినైతే మించిపోవాలనుకున్నాడో, ఆ విక్రమార్కుడే తనను మించి మహోన్నతుడిగా ప్రకాశించడం చూసి, అతడిని కొనియాడుతూ తన నగరానికి వెళ్ళిపోయాడు. కాబట్టి (ఓ భోజరాజా!).

విశేషాలు :

అలంకారము: *ఉల్లేఖాలంకారము*. విక్రమార్కుని పరహిత త్యాగబుద్ధి ఒకవైపు ఆశ్చర్యాన్ని (విస్మయము), మరోవైపు అవంతి రాజులో ఆత్మపరిశీలనను (లజ్జను) కలిగించి, అతని మనోభావాలను బహువిధాలుగా రూపుదిద్దింది కావున ఉల్లేఖాలంకార ఛాయలు కనిపిస్తాయి.

పద్య విశేషము:. విక్రమార్కుని దానగుణ వైశిష్ట్యం శత్రువు చేతనే ప్రశంసించబడిన అద్భుత ఘట్టమిది.

112 వ పద్యము (కందము)

క. నీవును నాక్రియ నింటికిఁ బోవుట మే లనుచుఁ గనకపుత్రిక వలుకం గా విని యాతఁడు నుజ్జయి నీవల్లభు కృపయుఁ తెంపు నేర్పునఁ బొగడెక్.

ప్రతిపదార్థము

నీవును = ఓ భోజరాజా! నీవు కూడా, ఆ క్రియన్ = ఆ అవంతి రాజు వలెనే, ఇంటికిన్ = నీ భవనమునకు, పోవుట = తిరిగి వెళ్ళుట, మేలు = శ్రేయస్కరము, అనుచున్ = అంటూ, కనకపుత్రిక = ఆ బంగారు బొమ్మ, పలుకగాన్ = చెప్పగా, విని = ఆలకించి, ఆతఁడును = ఆ భోజరాజును, ఉజ్జయినీవల్లభు = ఉజ్జయిని నాథుడైన విక్రమార్కుని యొక్క, కృపయున్ = దయాగుణమును, తెంపున్ = సాహసమును, నేర్పునన్ = నైపుణ్యముతో, పొగడెన్ = కీర్తించెన్.

తాత్పర్యము:

"కాబట్టి భోజరాజా! ఆ అవంతి రాజు లాగే నువ్వు కూడా సింహాసనం ఎక్కే ప్రయత్నం విరమించుకుని ఇంటికి వెళ్ళిపోవడం మంచిది" అని ఆ బంగారు బొమ్మ పలుకగా, భోజరాజు విని, మనస్సులో ఆ ఉజ్జయిని ప్రభువైన విక్రమార్కుని దయాగుణాన్ని, సాహస పటిమను ఎంతగానో కొనియాడాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *కావ్యలింగ అలంకారము*. భోజరాజును ఇంటికి వెళ్ళిపొమ్మని బొమ్మ శాసించడానికి గల కారణం (విక్రమార్కుని అసాధారణ త్యాగ చరిత్రను ముందరి పద్యాలలో నిరూపించడం) సమర్థించబడింది కావున కావ్యలింగ అలంకారము.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని సాహస కథలు విన్నప్పుడల్లా భోజరాజులో అహంకారం తగ్గి, విక్రమార్కుని పట్ల గౌరవం పెరగడం ఈ పద్యంలో సూచించబడింది.

113 వ పద్యము (కందము)

క. లగ్నము దప్పినచొప్పుల యత్నమునకుఁ బౌరులు మది ను ద్విగ్ను లయి చనఁగ లజ్జా మగ్నుండై భోజరాజు మగుడం జనియెన్.

ప్రతిపదార్థము

లగ్నము = నిశ్చయించిన శుభముహూర్తము, తప్పిన చొప్పులన్ = దాటిపోయిన విధమును చూసి, పౌరులు = నగర ప్రజలు, యత్నమునకున్ = ఈ ప్రయత్నము భంగపడినందుకు, మదిన్ = మనస్సులలో, ఉద్విగ్నులు + అయి = కలత చెందినవారై, చనఁగన్ = వెళ్ళిపోగా, భోజరాజు = భోజ మహారాజు, లజ్జామగ్నుండు + ఐ = సిగ్గున మునిగిపోయినవాడై, మగుడన్ = వెనుతిరిగి, జనియెన్ = వెళ్ళెన్.

తాత్పర్యము:

నిర్ణీత ముహూర్త కాలం దాటిపోవడం, సింహాసనం ఎక్కే ప్రయత్నం విఫలం కావడం చూసి నగర ప్రజలందరూ మనస్సులో విచారపడుతూ వెళ్ళిపోయారు. భోజరాజు కూడా సిగ్గుతో తలవంచుకుని తన రాజభవనానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము*. ముహూర్తం తప్పినప్పుడు ప్రజలు ఉద్విగ్నులు కావడం, రాజు లజ్జామగ్నుడు కావడం అనే సహజ సిద్ధమైన లౌకిక అవస్థను కవి చక్కగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం.

పద్య విశేషము: 'లజ్జామగ్నుండై' అను ప్రయోగం భోజరాజు యొక్క సాత్విక గుణాన్ని, అర్హత లేదనే సత్యాన్ని అంగీకరించే ఉదాత్తతను తెలుపుతుంది.

114 వ పద్యము (వచనము)

వ. తదనంతరంబ యొకదినంబున నష్టాదశద్వారంబునం ప్రవేశోన్ముఖుండై.

ప్రతిపదార్థము

తదనంతరంబ = ఆ తర్వాత, ఒక దినంబునన్ = మరొక రోజున, అష్టాదశ ద్వారంబునన్ = పద్దెనిమిదవ వాకిలి/మెట్టు గుండా, ప్రవేశ + ఉన్ముఖుండు + ఐ = ప్రవేశించడానికి సిద్ధపడినవాడై.

తాత్పర్యము:

ఆ తర్వాత మరొక రోజున, భోజరాజు పద్దెనిమిదవ మెట్టు ద్వారా సింహాసనాన్ని అధిరోహించడానికి సన్నాహాలు చేసుకుని ముందుకు వచ్చాడు.

విశేషాలు :

విశేషము: కథా గమనాన్ని తదుపరి ఘట్టానికి (పద్దెనిమిదవ బొమ్మ కథకు) నడిపించే సంయోజక వచనమిది.

115 వ పద్యము (కందము)

క. వెలిపట్టును బులితోలును మలయజమును బూదిపూఁత మణులు ఫణులుం దిలకము నెఱగన్నం గల వెలఁదియు మగవాఁడునై న వేల్పుఁ దలంతున్ .

ప్రతిపదార్థము

వెలిపట్టును = తెల్లని పట్టు వస్త్రమును, పులితోలును = వ్యాఘ్ర చర్మమును, మలయజమును = శ్రీగంధమును, పూదిపూఁత = విభూతి లేపనమును, మణులు = రత్నహారములను, ఫణులున్ = సర్పభూషణములను, తిలకము = కస్తూరి తిలకమును, నెఱగన్నన్ = లలాట నేత్రమును (మూడవ కన్ను), కల = కలిగియున్న, వెలఁదియున్ = స్త్రీ రూపమును (పార్వతి), మగవాఁడున్ + ఐన = పురుష రూపమును (శివుడు) ఐన, వేల్పున్ = ఆ అర్ధనారీశ్వర స్వామిని, తలంతున్ = ధ్యానించెదను.

తాత్పర్యము:

ఒకవైపు తెల్లని పట్టువస్త్రం, మరోవైపు పులితోలు; ఒకవైపు శ్రీగంధం అనులేపనం, మరోవైపు విభూతి పూత; ఒకవైపు రత్నాభరణాలు, మరోవైపు పాముల హారాలు; ఒకవైపు తిలకం, మరోవైపు అగ్నినేత్రం కలిగి, ఒకే దేహంలో స్త్రీ పురుష రూపాలుగా విరాజిల్లే ఆ అర్ధనారీశ్వర స్వామిని మనస్సులో ధ్యానిస్తున్నాను.

విశేషాలు :

అలంకారము: *విషమాలంకారము* లేదా *విరోధాభాస అలంకారము*. పరస్పర విరుద్ధాలైన పట్టువస్త్రం-పులితోలు, గంధం-విభూతి, మణులు-పాములు ఒకేచోట సమన్వయించి వర్ణించబడటం చేత ఇక్కడ విరోధాభాస లేదా విషమాలంకార శోభ వ్యక్తమవుతున్నది.

పద్య విశేషము: పద్దెనిమిదవ బొమ్మ కథా ప్రారంభంలో శివపార్వతుల అర్ధనారీశ్వర తత్త్వాన్ని కవి కంద పద్యంలో అత్యంత రమణీయంగా స్తుతించాడు.

116 వ పద్యము (మత్తేభము)

మ. అని భోజక్షితినాయకుం డమరపీఠారోహణవ్యగ్రుఁ డై చనుదేరం గనీ బొమ్మ వలెఁ ధరణీశా విక్రమాదిత్యు చా డ్పున వేడ్క ఘనధైర్యము న్వితరణంబు న్లేక నీకిమహా సన మెక్కం దర మౌనె యాతని మహోత్సాహంబు సామాన్యమే.

ప్రతిపదార్థము

అని = ఆ విధంగా ప్రార్థిస్తూ, భోజక్షితినాయకుండు = భోజ మహారాజు, అమరపీఠ = దేవతా సింహాసనమును, ఆరోహణ = అధిరోహించుట యందు, వ్యగ్రుఁడు + ఐ = త్వరపడినవాడై, చనుదేరన్ = రాగా, కనీ = చూసి, బొమ్మ = ఆ పద్దెనిమిదవ ప్రతిమ, వలెన్ = ఇట్లనెను, ధరణీశా = ఓ భోజరాజా!, విక్రమాదిత్యు చాడ్పునన్ = విక్రమార్క మహారాజు వలె, వేడ్క = ఉత్సాహము, ఘన ధైర్యమున్ = గొప్ప ధీరత్వము, వితరణంబున్ = దానగుణము, లేక = కలిగియుండకుండా, నీకున్ = నీకు, ఈ మహాసనము = ఈ శ్రేష్ఠమైన సింహాసనమును, ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు, తరము + ఔనె = సాధ్యమగునా?, ఆతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, మహోత్సాహంబు = గొప్ప ఉత్సాహశక్తి, సామాన్యమే = సామాన్యమైనదా? (కాదు).

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా భోజరాజు దైవప్రార్థన చేస్తూ, సింహాసనాన్ని ఎక్కాలనే ఆత్రుతతో ముందుకు రాగా, అక్కడి బొమ్మ చూసి ఇలా పలికింది: "ఓ రాజా! విక్రమార్కుడి లాగా ఉత్సాహము, మహాధైర్యము, త్యాగబుద్ధి లేకుండా ఈ దివ్య సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం నీకు సాధ్యమా? అతని మహోత్సాహం సామాన్యమైనది కాదు."

విశేషాలు :

అలంకారము: *వ్యతిరేకాలంకారము* లేదా *ఆక్షేపాలంకారము*. భోజరాజుకు విక్రమార్కునికి గల గుణ వైరుధ్యాన్ని చూపిస్తూ, అర్హత లేనివాడవు అని ఆక్షేపించడం వల్ల ఇక్కడ ఆక్షేప/వ్యతిరేక అలంకార చమత్కారం ఉంది.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని 'మహోత్సాహాన్ని' సామాన్య నరులు అందుకోలేరని బొమ్మ హెచ్చరిస్తోంది.

117 వ పద్యము (కందము)

క. జనవర నిర్వచనముగా విను ముజ్జయినీవిభుండు విష్ణునిక్రియఁ బా లనశక్తి మెఱసి మనుజుల మన మలరఁగ మనుపుచుండి మహియేలంగన్.

ప్రతిపదార్థము

జనవర = ఓ రాజా!, నిర్వచనముగాన్ = స్పష్టముగా/సమగ్రముగా, వినుము = ఆలకించుము, ఉజ్జయినీవిభుండు = ఉజ్జయిని నాథుడైన విక్రమార్కుడు, విష్ణుని క్రియన్ = శ్రీమహావిష్ణువు వలె, పాలనశక్తి = ప్రజా పరిపాలనా సామర్థ్యముతో, మెఱసి = ప్రకాశించి, మనుజుల = ప్రజల యొక్క, మనము = హృదయము, అలరఁగన్ = ఆనందించునట్లు, మనుపుచున్ + ఉండి = రక్షిస్తూ, మహి = భూమిని, ఏలంగన్ = పరిపాలించుచుండగా.

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! వివరంగా చెప్తాను విను. ఉజ్జయిని రాజైన విక్రమార్కుడు సాక్షాత్తు ఆ శ్రీమహావిష్ణువు వలె అద్భుతమైన పాలనా శక్తితో ప్రకాశిస్తూ, ప్రజలందరి మనస్సులు ఆనందించేలా రక్షిస్తూ భూమిని పరిపాలిస్తున్న రోజుల్లో..."

విశేషాలు :

అలంకారము: *ఉపమాలంకారము*. విక్రమార్కుని పరిపాలనా శక్తిని, ప్రజా రక్షణను 'విష్ణుని క్రియన్' అని శ్రీమహావిష్ణువుతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారము స్పష్టంగా సమన్వయించబడింది.

పద్య విశేషము: రాజును దైవాంశ సంభూతుడిగా, ముఖ్యంగా లోకరక్షకుడైన విష్ణువుతో పోల్చడం కవి యొక్క రాజధర్మ గౌరవానికి చిహ్నం.

118 వ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. క్రూరుఁడు నీరసాత్ముఁడును గుచ్చిత బుద్ధియు దూషకుండు నా చారవిహీనుఁడు ఖలుఁడు సత్యవిదూరుఁడు దుర్న యాఢ్యుఁడుం జోరుఁడు నస్థిరుండు నలసుండును దుర్బలుఁడు న్మదాంధుఁడు న్మారవికారకష్టు డును మందుఁడు మందునకైన లేఁడిలన్.

ప్రతిపదార్థము

ఇలన్ = ఈ భూమిపై, క్రూరుఁడు = దయావిహీనుడు, నీరస + ఆత్ముఁడును = ఉత్సాహము లేనివాడు, కుచ్చిత బుద్ధియున్ = కుటిల మనస్సు కలవాడు, దూషకుండును = పరులను నిందించువాడు, ఆచార విహీనుఁడు = సదాచారములు లేనివాడు, ఖలుఁడు = దుర్జనుడు, సత్య విదూరుఁడు = నిజమునకు దూరమైనవాడు (అసత్యవాది), దుర్నయ + आఢ్యుఁడున్ = చెడ్డ నీతి గలవాడు, చోరుఁడున్ = దొంగయు, అస్థిరుండున్ = నిలకడ లేనివాడు, అలసుండును = బద్ధకస్తుడు, దుర్బలుఁడున్ = బలహీనుడు, మదాంధుఁడున్ = గర్వంతో కళ్ళు కానరానివాడు, మార వికార కష్టుఁడును = కామ వికారాల చేత పీడించబడువాడు, మందుఁడు = మూర్ఖుడు/మందబుద్ధి అయినవాడు, మందునకైనన్ = వెతకడానికి ఔషధానికైనా (సాదృశ్యానికైనా), లేఁడు = అతని రాజ్యంలో లేడు.

తాత్పర్యము:

విక్రమార్కుని పరిపాలనలో ఆ భూమండలం మీద క్రూరులు గానీ, ఉత్సాహహీనులు గానీ, కుటిల బుద్ధి గలవారు గానీ, పరులను దూషించేవారు గానీ, సదాచారాలు లేనివారు గానీ, దుర్మార్గులు, అబద్ధాలకోరులు, అవినీతిపరులు, దొంగలు, చంచల స్వభావులు, సోమరిపోతులు, బలహీనులు, అహంకారులు, కామాంధులు, మూర్ఖులు అనేవారే వెతకడానికి మచ్చుకైనా (ఔషధానికైనా) లేరు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *శ్లేషోల్లేఖ సమన్విత ముద్రాలంకారము* లేదా *శబ్దాలంకార ప్రాస వైచిత్రి*. 'మందుఁడు మందునకైన లేఁడు' అను పదప్రయోగంలో 'మందుడు' (మూర్ఖుడు) అనేవాడు 'మందుకైనా' (శోధించడానికి ఔషధానికైనా) లేడనే శ్లేష చమత్కారం, పరిసంఖ్యా అలంకార ఛాయలు కనిపిస్తాయి.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని రామరాజ్య తుల్యమైన పరిపాలనా వైశిష్ట్యాన్ని, అతని రాజ్యంలో దుర్గుణాలకు తావులేదనే సత్యాన్ని ఈ పద్యం వర్ణిస్తుంది.

119 వ పద్యము (కందము)

క. ఆదివసంబులలో నొక వై దేశికుఁ డరుగుదెంచి వసుధాపతిచే నాదృతుఁడై యతనికి నా నాదేశస్థితులు నేర్పునం జెప్పంగన్.

ప్రతిపదార్థము

ఆ దివసంబులలోన్ = ఆ రోజులలో, ఒక వైదేశికుఁడు = పరదేశము నుండి వచ్చిన ఒక యాత్రికుడు/దేశాంతర నివాసి, అరుగుదెంచి = విక్రమార్కుని సభకు వచ్చి, వసుధాపతి చేన్ = ఆ రాజు చేత, ఆదృతుఁడు + ఐ = గౌరవింపబడినవాడై,

అతనికిన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజునకు, నానా దేశ = పలు దేశముల యొక్క, స్థితులు = విశేషములను/పరిస్థితులను, నేర్పునన్ = నైపుణ్యముతో, చెప్పంగన్ = వివరించి చెప్పగా.

తాత్పర్యము:

ఆ రోజుల్లో, వివిధ దేశాలు తిరిగి చూసిన ఒక పరదేశి విక్రమార్కుని సభకు వచ్చాడు. మహారాజు చేత సముచిత గౌరవాలు అందుకుని, తాను చూసిన అనేక దేశాల యొక్క వింతలను, విశేషాలను, అక్కడి పరిస్థితులను రాజుకు ఎంతో నేర్పుతో వివరించసాగాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము*. ఒక పరదేశి రావడం, రాజు అతడిని ఆదరించడం, అతడు దేశ విశేషాలు చెప్పడం అనే ప్రక్రియను కవి ఎటువంటి ఆడంబరం లేకుండా సహజంగా వర్ణించాడు కావున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుడు గుణగ్రాహి అని, దేశాంతర విశేషాలను తెలుసుకునే జిజ్ఞాస గలవాడని ఈ పద్యం సూచిస్తుంది.

120 వ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. మాటలందె యతని మహియెల్లఁ తిరిగి న ఘనుని సిద్ధపురుషుఁగా నెఱింగి మిగుల నాదరించి జగతీవరుండు త త్కథలు వినుచు మఱియుఁ గౌతుకమున.

ప్రతిపదార్థము

మాటలందే = అతడు చెప్పే మాటలను బట్టే, అతనిన్ = ఆ వైదేశికుడిని, మహి + ఎల్లన్ = భూమండలమంతయు, తిరిగిన = సంచరించిన, ఘనుని = గొప్పవాడిగా, సిద్ధపురుషుఁగాన్ = మహిమలు గల సిద్ధుడిగా, ఎఱింగి = గ్రహించి, జగతీవరుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, మిగులన్ = మిక్కిలిగా, ఆదరించి = గౌరవించి, తత్ + కథలు = అతడు చెప్పే ఆ దేశాంతర కథలను, వినుచున్ = ఆలకిస్తూ, మఱియున్ = ఇంకా, గౌతుకమునన్ = కుతూహలముతో/ఆసక్తితో (ఇట్లడిగెను).

తాత్పర్యము:

అతడు చెప్పే మాటల చాతుర్యాన్ని బట్టే అతడు సమస్త భూమండలాన్ని చుట్టివచ్చిన మహాత్ముడని, ఒక సిద్ధపురుషుడని విక్రమార్కుడు గ్రహించాడు. అతడిని మరింతగా ఆదరిస్తూ, అతడు చెప్పే కథలను ఎంతో ఆసక్తితో వింటూ, నిండు కుతూహలంతో తదుపరి ప్రశ్నలు వేయసాగాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *కావ్యలింగ అలంకారము*. రాజు ఆ పరదేశిని సిద్ధపురుషుడిగా భావించి మిగుల ఆదరించడానికి గల కారణం అతడి మాటలలోని లోతైన భూప్రయాణ అనుభవమే కాబట్టి ఇక్కడ కావ్యలింగ అలంకార సమన్వయం కనిపిస్తుంది.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని యొక్క సజ్జన ప్రతిభా గుర్తింపు నైపుణ్యం ఈ పద్యంలో వ్యక్తమయింది.

121 వ పద్యము (కందము)

క. నిశ్చయముగ భువిఁ తీర్థపు రశ్చరణాసక్తి నుత్తరము దక్షిణముం బశ్చిమముఁ దూర్పుఁ తిరిగితి వాశ్చర్యం బేమిగంటి వానతి యిమ్మా.

ప్రతిపదార్థము

నిశ్చయముగన్ = నిశ్చయముగా, భువిన్ = ఈ భూమిపై, తీర్థ = పుణ్యతీర్థములను దర్శించుట యందును, పురశ్చరణ = మంత్రపురశ్చరణలను ఆచరించుట యందును గల, ఆసక్తిన్ = అభిలాషతో, ఉత్తరమున్ = ఉత్తర దిక్కును, దక్షిణమున్ = దక్షిణ దిక్కును, పశ్చిమమున్ = పశ్చిమ దిక్కును, తూర్పున్ = తూర్పు దిక్కును, తిరిగితివి = నీవు చుట్టివచ్చితివి, ఆశ్చర్యంబు = వింత గొలిపే విశేషము, ఏమి = దేనిని, కంటివి = చూశావు, ఆనతి + ఇమ్ము + ఆ = నాకు సెలవిమ్ము (దయచేసి వివరించుము).

తాత్పర్యము:

(విక్రమార్కుడు ఆ సిద్ధునితో ఇట్లనెను) "ఓ మహాత్మా! నీవు పుణ్యతీర్థాల దర్శనం కోసం, మంత్ర సాధనల కోసం తప్పకుండా ఈ భూమండలంలోని ఉత్తర, దక్షిణ, తూర్పు, పడమరలనే నాలుగు దిక్కులా తిరిగావు కదా! అలా తిరిగినప్పుడు నీకు కలిగిన అత్యంత ఆశ్చర్యకరమైన అనుభవం లేదా నువ్వు చూసిన వింత ఏమిటో దయచేసి నాకు వివరించు."

విశేషాలు :

అలంకారము: *యథాసంఖ్య అలంకారము*. ఉత్తర, దక్షిణ, పశ్చిమ, తూర్పు దిక్కులను వరుసగా పేర్కొని భూప్రదక్షిణ క్రమాన్ని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ యథాసంఖ్య (లేదా క్రమ) అలంకార ఛాయలు కనిపిస్తాయి.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని యొక్క జిజ్ఞాస, భూమండల విశేషాల పట్ల గల కుతూహలం ఈ పద్యంలో వ్యక్తమవుతున్నాయి.

122 వ పద్యము (కందము)

క. నావుడు నాతఁడు నేఁ బృ థ్వీవలయం బెల్లఁ కలయఁ తిరిగితి నుదయ గ్రావసమీపంబున నా నావిధమణిరమ్య మైన నగరము గంటిన్ .

ప్రతిపదార్థము

నావుడున్ = అని విక్రమార్కుడు అడుగగా, ఆతఁడు = ఆ సిద్ధపురుషుడు (ఇట్లనెను), నేన్ = నేను, పృథ్వీవలయంబు = భూమండలము, ఎల్లన్ = అంతటినీ, కలయన్ = పూర్తిగా, తిరిగితిన్ = సంచరించాను, ఉదయగ్రావ = ఉదయాచలము (తూర్పు కొండ) యొక్క, సమీపంబునన్ = దగ్గరలో, నానా విధ = పలు రకములైన, మణి = రత్నములతో, రమ్యము + ఐన = సుందరమైనట్టి, నగరమున్ = ఒక పట్టణమును,కం టిన్ = చూశాను.

తాత్పర్యము:

రాజు అలా అడిగేసరికి ఆ సిద్ధుడు ఇలా సమాధానమిచ్చాడు: "మహారాజా! నేను ఈ భూమండలమంతా కలయతిరిగాను. ఆ ప్రయాణంలో తూర్పున గల ఉదయపర్వత ప్రాంతానికి సమీపంలో, నానావిధ రత్న కాంతులతో అత్యంత సుందరంగా విరాజిల్లే ఒక దివ్య నగరమును చూశాను."

విశేషాలు :

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము*. సిద్ధుడు తాను చూసిన నగరాన్ని గూర్చి సరళంగా, యథార్థంగా చెప్పడం ప్రారంభించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం.

పద్యవిశేషము: కథలో ఒక వింతయైన భౌగోళిక ప్రాంతాన్ని (ఉదయాచల సమీప నగరాన్ని) ప్రవేశపెట్టే ఘట్టమిది.

123 వ పద్యము (కందము)

క. కనకాహ్వాయ మగు నగరము కనకాచలతట మనంగఁ కాంతిం బోలుచున్ ఘనమండల మందుచు న ర్కుని మండల మనఁగఁ పసిఁడిగుడి గల దచటన్ .

ప్రతిపదార్థము

కనక + ఆహ్వాయము = 'కనకము' (బంగారము) అనే పేరు, అగు = కలిగినట్టి, నగరము = ఆ పట్టణము, కనకాచల = మేరు పర్వతము యొక్క, తటము = చరియ (ప్రాంతము), అనంగన్ = అన్నట్లుగా, కాంతిన్ = ప్రకాశముతో, పోలుచున్ = విరాజిల్లుతూ, ఘనమండలము = మేఘమండలమును/ఆకాశమును, అందుచున్ = తాకుతూ, అచటన్ = ఆ నగరమునందు, అర్కుని మండలము = సూర్యమండలము, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా, పసిఁడి గుడి = ఒక బంగారు దేవాలయము, కలదు = ఉన్నది.

తాత్పర్యము:

"ఆ నగరము పేరు 'కనకనగరము'. అది మేరుపర్వతం లాంటి అద్భుతమైన బంగారు కాంతులతో ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది. ఆ నగరంలో ఆకాశాన్ని తాకేంత ఎత్తులో, సాక్షాత్తు సూర్యమండలమా అన్నట్లుగా వెలిగిపోయే ఒక అద్భుతమైన బంగారు దేవాలయం ఉంది."

విశేషాలు :

అలంకారము: *ఉత్ప్రేక్షాలంకారము*. ఆ నగర కాంతిని మేరుపర్వత కాంతిగా, అక్కడి బంగారు దేవాలయాన్ని సాక్షాత్తు సూర్యమండలంగా కవి సంభావించడం (ఊహించడం) వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారము సంపూర్ణంగా సమన్వయించబడింది.

పద్య విశేషము: కనకనగర వైభవాన్ని, అక్కడి సూర్యదేవాలయ ఉన్నతిని ఈ పద్యం వర్ణిస్తుంది.

124 వ పద్యము (కందము)

క. సూర్యప్రభయను నది త త్పర్యంతమునందునుండి పాఱఁగ నతిగాం భీర్యంబు గలిగి నడుకొని మర్యాదనె నీరు నిలిచి మడుఁగై యుండున్ .

ప్రతిపదార్థము

సూర్యప్రభ = 'సూర్యప్రభ' అని పిలవబడే, నది = ఒక నది, తత్ + పర్యంతమునందునుండి = ఆ ఆలయ పరిసర ప్రాంతము నుండి, పాఱఁగాన్ = ప్రవహిస్తూ ఉండగా, అతి = మిక్కిలి, గాంభీర్యంబు = లోతు (గ్రాంభీర్యము), కలిగి = ఉండి, నడుకొని = ప్రవహించి, మర్యాదనె = తన పరిమితి లోపలనే (గట్టు దాటకుండా), నీరు = జలము, నిలిచి = స్థిరమై, మడుఁగై యుండున్ = ఒక పెద్ద జలాశయము వలె (మడుగు వలె) ప్రశాంతముగా ఉంటుంది.

తాత్పర్యము:

"ఆ దేవాలయమునకు దగ్గరలోనే 'సూర్యప్రభ' అనే పేరు గల ఒక నది ప్రవహిస్తూ ఉంటుంది. ఆ నది ఎంతో లోతైనది, గంభీరమైనది. అది తన హద్దులు దాటకుండా (మర్యాద తప్పకుండా) ప్రవహిస్తూ, ఆలయం వద్దకు వచ్చేసరికి నిశ్చలంగా, ఒక పెద్ద ప్రశాంతమైన మడుగులా కనిపిస్తుంది."

విశేషాలు :

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము* మరియు *సమాసోక్తి అలంకారము*. నది హద్దులు దాటకుండా ప్రశాంతంగా ఉండటాన్ని వర్ణించడంలో నదికి 'మర్యాద' గల ఉత్తమ పురుషుని స్వభావాన్ని ఆపాదించడం చేత సమాసోక్తి ఛాయలు, నదీ ప్రవాహ సహజ వర్ణన వల్ల స్వభావోక్తి సమన్వయమవుతున్నాయి.

పద్య విశేషము: నది పేరు 'సూర్యప్రభ' కావడం, అది నిశ్చలంగా మడుగులా ఉండటం తదుపరి సాహస కృత్యానికి వేదికగా మారుతుంది.

125 వ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. అచటఁ చంద్రకాంతఖచితసోపానమై నాల్గుదెసలఁ కాంచనంబులై న హర్మ్యముల భజించు నఘనాశనం బనఁ గలదు తీర్థము కడ గానరాదు.

ప్రతిపదార్థము

అచటన్ = ఆ నది/మడుగు వద్ద, చంద్రకాంత = చంద్రకాంత శిలలతో, ఖచిత = చెక్కబడిన/కూర్చబడిన, సోపానము + ఐ = మెట్లు కలిగినదై, నాల్గు దెసలన్ = నాలుగు వైపులా, కాంచనంబులు + ఐన = బంగారుమయమైన, హర్మ్యములన్ = భవనములను/మండపములను, భజించు = కలిగియున్న, అఘనాశనంబు = 'పాపనాశనము' (అఘనాశనము), అనన్ = అనబడే, తీర్థము = ఒక పుణ్యక్షేత్రము/స్నానఘట్టము, కలదు = ఉన్నది, కడ = దాని అంతము (లోతు యొక్క హద్దు), కానరాదు = కనిపించదు.

తాత్పర్యము:

"ఆ మడుగు వద్ద చంద్రకాంత శిలలతో నిర్మించిన చక్కని మెట్లు ఉన్నాయి. దానికి నాలుగు వైపులా బంగారు భవనాలు ప్రకాశిస్తూ ఉంటాయి. 'అఘనాశనము' (పాపాలను పోగొట్టేది) అనబడే ఆ తీర్థం యొక్క లోతు ఎంతటిదో ఎవరికీ తెలియదు, దాని అడుగు భాగం అస్సలు కనిపించదు."

విశేషాలు :

అలంకారము: *అతిశయోక్తి అలంకారము*. తీర్థం యొక్క లోతును చెప్తూ 'కడ గానరాదు' (అంతము లేనిది) అని వర్ణించడం వల్ల ఇది లోకోత్తరమైన అతిశయోక్తి అలంకారం అవుతుంది.

పద్య విశేషము: చంద్రకాంత శిలల మెట్లు, బంగారు భవనాల కలయిక ఆ తీర్థం యొక్క దివ్యత్వాన్ని పెంచుతోంది.

126 వ పద్యము (మత్తేభము)

మ. వినుమావింధ్యమునందుఁ ప్రొద్దున శిరోవిన్యస్తపీఠాంకమై కనక స్తంభము పుట్టి పుట్టి ఇనుఁడాకాశంబు వ్రాఁకంగఁ తానును నాచొప్పునఁ చక్కఁగాఁ పెరిఁగి భానుం జేరి మధ్యందినం బునఁ తద్బింబము ముట్టి క్రమ్మఱ నదిం ప్రొద్దున దిగం జాఱఁగన్ .

ప్రతిపదార్థము

వినుము = (ఓ రాజా) ఆలకించుము, ఆ వింధ్యమునందున్ = ఆ ప్రాంతమున/ఆ తీర్థమందు, ప్రొద్దునన్ = ఉదయ కాలమున, శిరః = పైభాగమున, విన్యస్త = ఉంచబడిన, పీఠ = ఒక ఆసనము (పీఠము) యొక్క, అంకము + ఐ = గుర్తున్నదై, ఒక కనక స్తంభము = బంగారు స్తంభము, పుట్టి పుట్టి = పైకి లేచి లేచి, ఇనుఁడు = సూర్యుడు, ఆకాశంబు = అంతరిక్షమును, వ్రాఁకంగన్ = పాకగా (పైకి వెళ్ళగా), తానును = ఆ స్తంభము కూడా, ఆ చొప్పునన్ = అదే విధముగా, చక్కఁగాన్ = తిన్నగా,

పెరిఁగి = వృద్ధి చెంది, భానున్ = సూర్యుడిని, చేరి = సమీపించి, మధ్యందినంబునన్ = మధ్యాహ్న సమయమందు, తద్ + బింబము = ఆ సూర్యబింబాన్ని, ముట్టి = తాకి, క్రమ్మఱన్ = తిరిగి, ప్రొద్దు = సూర్యుడు, దిగన్ + జాఱఁగన్ = కిందకు దిగిపోతుండగా, అదియున్ = ఆ స్తంభము కూడా (కిందకు దిగును).

తాత్పర్యము:

"ఓ రాజా! ఇంకొక వింత విను. ఆ తీర్థంలో ఉదయసమయంలో పైభాగంలో ఒక దివ్య పీఠం కలిగిన ఒక బంగారు స్తంభం నీటిలో నుండి మెల్లగా పైకి లేస్తుంది. సూర్యుడు ఆకాశంలో పైకి వెళ్తున్న కొద్దీ, ఆ స్తంభం కూడా సూర్యుడితో పాటే తిన్నగా పైకి పెరుగుతుంది. కరెక్టుగా మధ్యాహ్న సమయానికి ఆ సూర్యబింబాన్ని తాకుతుంది. ఆ తర్వాత సూర్యుడు పడమర వైపు కిందకు దిగిపోతుంటే, ఆ స్తంభం కూడా తిరిగి కిందకు దిగిపోతుంది."

విశేషాలు :

అలంకారము: *అతిశయోక్తి* మరియు *సహోక్తి అలంకారము*. సూర్యుని గమనంతో పాటు స్తంభం కూడా పెరగడం, తగ్గడం అనే క్రియలు కలిసి జరగడం వల్ల సహోక్తి, అది సూర్యబింబాన్ని తాకడం అనే వర్ణన వల్ల అతిశయోక్తి అలంకారాలు సమన్వయమవుతున్నాయి.

పద్య విశేషము: కథలో విక్రమార్కుని సాహసానికి కేంద్ర బిందువైన 'సూర్య స్తంభం' యొక్క వింత ప్రవర్తన ఇక్కడ అద్భుతంగా వర్ణించబడింది.

127 వ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. ఇనుఁడు గ్రుంకువేళ నిక్కడఁ దాఁ గ్రుంకుఁ బొడుచువేళ నట్ల పొడిచి పెరుఁగుఁ చిత్ర మిద్ది రాజశేఖర! సృష్టిలో నలువనేర్పు చెప్ప నలవి యగునె.

ప్రతిపదార్థము

ఇనుఁడు = సూర్యుడు, గ్రుంకు వేళన్ = అస్తమించే సమయానికి, ఇక్కడన్ = ఈ తీర్థంలో, తాన్ = ఆ స్తంభము కూడా, గ్రుంకున్ = నీటిలోకి మునిగిపోతుంది, పొడుచు వేళన్ = సూర్యుడు ఉదయించే సమయంలో, అట్ల = అదే విధముగా, పొడిచి = పైకి లేచి, పెరుఁగున్ = వృద్ధి చెందుతుంది, రాజశేఖర = ఓ రాజా (భోజరాజా/విక్రమార్కా)!, ఇద్ది = ఇది, చిత్రము = మహా వింత, సృష్టిలోన్ = ఈ సృష్టి నందు, నలువ నేర్పు = ఆ బ్రహ్మదేవుని యొక్క నైపుణ్యము, చెప్పన్ = వర్ణించుటకు, అలవి + అగునె = సాధ్యమా? (కాదు).

తాత్పర్యము:

"సూర్యుడు అస్తమించే సమయానికి ఆ స్తంభం పూర్తిగా నీటిలో మునిగిపోతుంది. మళ్ళీ సూర్యుడు ఉదయించేసరికి నీటిలో నుండి పైకి లేచి పెరుగుతుంది. ఓ రాజశేఖరా! ఎంతటి వింత ఇది! ఈ సృష్టిలో ఆ బ్రహ్మదేవుని లీలా నిపుణత్వాన్ని కొనియాడటం ఎవరికైనా సాధ్యమా?"

విశేషాలు :

అలంకారము: *అర్థాంతరన్యాస అలంకారము*. స్తంభం సూర్యునితో పాటు పెరగడం, తగ్గడం అనే విశేష విషయాన్ని 'సృష్టిలో బ్రహ్మ నేర్పు చెప్పనలవి కాదు' అనే సామాన్య సూత్రంతో సమర్థించడం వల్ల ఇక్కడ అర్థాంతరన్యాస అలంకారము చక్కగా కుదిరింది.

పద్య విశేషము: బ్రహ్మ సృష్టిలోని వైచిత్రిని అంగీకరిస్తూ సిద్ధుడు వ్యక్తపరిచిన ఆశ్చర్యం ఈ పద్యంలో కళ్ళకు కడుతుంది.

128 వ పద్యము (కందము)

క. ఎన్నఁడు నిట్టి విచిత్రము కన్నది విన్నదియు లేదు కడపట గుణసు పన్నుని సజ్జనమిత్రు జ గన్నుత నినుఁగంటి ననినఁ కడుమోదమునన్ .

ప్రతిపదార్థము

ఎన్నఁడున్ = ఎప్పుడూ కూడా, ఇట్టి = ఇటువంటి, విచిత్రము = ఆశ్చర్యకరమైన వింతను, కన్నది = చూసినది కానీ, విన్నదియున్ = ఆలకించినది కానీ, లేదు = లేదు, కడపటన్ = చివరికి, గుణ సుపన్నుని = సద్గుణ సంపన్నుడవు, సజ్జన మిత్రున్ = సత్పురుషులకు మిత్రుడవు, జగత్ + నుత = లోకము చేత కొనియాడబడువాడవు ఐన, నినున్ = నిన్ను, కంటిన్ = దర్శించాను, అనినన్ = అని ఆ సిద్ధుడు పలుకగా, కడు = మిక్కిలి, మోదమునన్ = సంతోషముతో.

తాత్పర్యము:

"నా జీవితంలో ఇంతవరకు ఇలాంటి వింతను ఎక్కడా చూడలేదు, వినలేదు. ఆ వింతను చూసిన తర్వాత, చివరికి ఇన్నాళ్లకు సద్గుణశీలుడవు, సజ్జన బాంధవుడవు, లోకపూజితుడవు ఐన నిన్ను దర్శించుకోగలిగాను" అని ఆ సిద్ధుడు పలకగా, విక్రమార్కుడు ఎంతో సంతోషించాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *ఉల్లేఖాలంకారము* లేదా *కావ్యలింగ అలంకారము*. విక్రమార్కుని 'గుణసుపన్నుడు', 'సజ్జనమిత్రుడు', 'జగన్నుతుడు' అని బహువిధాలుగా కీర్తించడం వల్ల ఉల్లేఖ ఛాయలు, సిద్ధుడు రాజును దర్శించుకోవడానికి గల ఆనంద కారణాన్ని తెలపడం వల్ల కావ్యలింగ అలంకారము నిరూపితమవుతున్నాయి.

పద్య విశేషము: సిద్ధుడు విక్రమార్కుని దాతృత్వ, సాహస గుణాలను ముందే ఎరిగి అతడిని సముచితంగా స్తుతించిన సందర్భమిది.

129 వ పద్యము (శా◌ార్దూల విక్రీడితము)

శా. తత్కాలోచితగోష్ఠి దీర్చి యతనిం దాంబూలపూర్వంబులౌ సత్కారంబుల నాదరించి కొలువుం జాలించి యారాత్రి యు ద్యత్కౌతూహలుఁ డౌచు ఖడ్గసహితుం డై యొక్కఁడు న్భావరుం డుత్కోచంబుననేగె నాదెసకు నాయు గ్రాటవు ల్దూఱుచున్.

ప్రతిపదార్థము

తత్ + కాల + ఉచిత = ఆ సమయమునకు తగినట్లుగా, గోష్ఠిన్ = సంభాషణను (సభను), తీర్చి = ముగించి, అతనిన్ = ఆ సిద్ధపురుషుడిని, తాంబూల పూర్వంబులు + ఔ = తాంబూలము మొదలైన వాటితో కూడిన, సత్కారంబులన్ = గౌరవములతో, ఆదరించి = సత్కరించి, కొలువున్ = సభను, చాలించి = ముగించి, ఆ రాత్రి = ఆ రాత్రి వేళ, ఉద్యత్ = ఉప్పొంగుతున్న, కౌతూహలుఁడు + ఔచున్ = కుతూహలము కలవాడై, ఖడ్గ సహితుండు + ఐ = కత్తిని చేతబూనినవాడై, ఒక్కఁడున్ = ఒంటరిగా, భూవరుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఉత్కోచంబునన్ = మిక్కిలి వేగముతో/సాహస ఉత్సాహముతో, ఆ ఉగ్ర + ఆటవుల్ = ఆ భయంకరమైన అడవులను, దూఱుచున్ = దాటుకుంటూ/చొరబడుతూ, ఆ దెసకున్ = ఆ సిద్ధుడు చెప్పిన దిక్కునకు (తూర్పు వైపునకు), ఏగెన్ = వెళ్ళెన్.

తాత్పర్యము:

ఆ సమయానికి తగినట్లుగా సిద్ధునితో సంభాషణ ముగించిన విక్రమార్కుడు, అతనికి తాంబూలాదులు ఇచ్చి ఘనంగా సత్కరించాడు. సభను ముగించిన తర్వాత, ఆ రాత్రి వేళ మనస్సులో అమితమైన కుతూహలం కలవాడై, చేతిలో కత్తి పట్టుకుని, ఎవరినీ తోడు తీసుకోకుండా ఒంటరిగా, ఆ సిద్ధుడు చెప్పిన వింతను చూడటానికి భయంకరమైన అడవులను దాటుకుంటూ అత్యంత ఉత్సాహంతో తూర్పు దిక్కుగా బయలుదేరాడు.

విశేషాలు :

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము*. విక్రమార్కుడు ఒంటరిగా, కత్తి పట్టుకుని, అడవుల గుండా ప్రయాణించిన తీరును, అతని సాహస ప్రవృత్తిని కవి అత్యంత సహజంగా వర్ణించడం చేత ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం.

పద్య విశేషము: 'ఖడ్గసహితుండై యొక్కడున్' అను ప్రయోగం విక్రమార్కుని అసాధారణ ఏకాంగి సాహస గుణాన్ని ప్రతిబింబిస్తుంది.

130 వ పద్యము (మత్తేభము)

మ. ఘనుఁ డట్లేగుచుఁ కాంచెఁ కాంచనమయాగారప్రకీర్ణాఘనా శనతీర్థాంత సమున్నమన్నిజవపుస్సంభూతి హేతుప్రచా లనలీలాకృతడం బరా\brతలాలంబోష్ణరుగ్బింబ చుం బన విస్రంభ విజృంభితాద్భుతరస ప్రారంభము న్స్తంభమున్.

ప్రతిపదార్థము

ఘనుఁడు = మహాత్ముడైన ఆ విక్రమార్కుడు, అట్లు = ఆ విధముగా, ఏగుచున్ = ప్రయాణించుచు, కాంచెన్ = చూసెను, కాంచనమయ = బంగారుమయమైన, ఆగార = భవనములతో, ప్రకీర్ణ = చుట్టబడిన, అఘనాశన తీర్థ = పాపనాశన తీర్థము యొక్క, అంత = మధ్య భాగమున, సమున్నమత్ = మిక్కిలి పైకి లేస్తున్న, నిజ = తన యొక్క, వపుః = శరీరము (స్తంభ రూపము) యొక్క, సంభూతి = పుట్టుకకు/పెరుగుదలకు, హేతు = కారణమైన సూర్యుని యొక్క, ప్రచాలన = గమనము చేత, లీలా కృత = విలాసముగా చేయబడిన, అంబర + అంబర తల = ఆకాశ మండలము యొక్క అంచులను, ఆలంబ = ఆశ్రయించి, ఉష్ణరుక్ = సూర్యుని యొక్క, బింబ = బింబాన్ని, చుంబన = ముద్దాడే (తాకే), విస్రంభ = నమ్మకముతో/చేరువతో, విజృంభిత = అతిశయించిన, అద్భుత రస = ఆశ్చర్య రసమునకు, ప్రారంభమున్ = నిలయమైనట్టి, స్తంభమున్ = ఆ స్తంభమును.

తాత్పర్యము:

"మహాత్ముడైన విక్రమార్కుడు అలా వెళ్తూ వెళ్తూ, బంగారు భవనాలతో చుట్టబడి ఉన్న ఆ పాపనాశన తీర్థాన్ని చేరుకున్నాడు. అక్కడ సూర్యుని గమనాన్ని అనుసరిస్తూ విలాసంగా ఆకాశమార్గాన పైకి లేస్తూ, మిట్టమధ్యాహ్న భానుడి బింబాన్ని ముద్దాడటానికి విజృంభిస్తున్నట్లున్న, అద్భుతరసానికి నిలయమైన ఆ మహోన్నత బంగారు స్తంభాన్ని కళ్ళారా చూశాడు."

విశేషాలు :

అలంకారము: *రూపక* మరియు *ఉత్ప్రేక్షాలంకారము*. స్తంభం సూర్యబింబాన్ని తాకడాన్ని 'బింబ చుంబనము' (ముద్దాడటం) అని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రూపక/ఉత్ప్రేక్షల సుందర కలయిక కనిపిస్తుంది. అలాగే వర్ణన అంతటా 'అద్భుత రస' సృష్టి జరగడం వల్ల రసవదలంకార శోభ కూడా ఉంది.

పద్య విశేషము: సుదీర్ఘ సంస్కృత సమాస భూయిష్టమైన పదాలతో కవి ఈ పద్యాన్ని అత్యంత ప్రౌఢంగా, అద్భుత రసస్ఫూర్తితో రచించాడు.

131 వ పద్యము (సీస పద్యము -)

సీ. కని విస్మితుం డౌచుఁ చని హేమగృహముల రత్న గోపురముల రమ్యమైన పురము డగ్గఱి దాని సాంత సూర్యప్రభ నానొప్పు నేఁటిలో స్నానమాడి గుడిలోని యాదిత్యుఁ కడుభక్తిఁ పూజించి యిష్టదైవముఁ పరమేశుఁ గొల్చి ఉపవాస ముండి సముత్సుకుఁ డై దేవ తాయనమున నారేయి గడిపి ఆ.వె. రేపకడన లేచి పాపవినాశన తీర్థమునకు నేగి పార్థివుండు జలకమాడి యచట సంధ్యనారాధించి జలజమిత్రు నాత్మఁదలఁచునపుడు.

ప్రతిపదార్థము

కని = ఆ స్తంభమును చూసి, విస్మితుండు + డౌచున్ = ఆశ్చర్యపోయినవాడై, చని = ముందుకు వెళ్ళి, హేమ గృహములన్ = బంగారు ఇండ్లతోను, రత్న గోపురములన్ = రత్న ఖచితమైన గోపురములతోను, రమ్యము + ఐన = సుందరమైనట్టి, పురమున్ = ఆ నగరమును, డగ్గఱి = సమీపించి, దాని సాంతన్ = ఆ పట్టణమునకు దగ్గరగా, సూర్యప్రభ నాన్ + ఒప్పు = 'సూర్యప్రభ' అని ప్రసిద్ధి చెందిన, ఏఁటిలోన్ = నది యందు, స్నానము + ఆడి = తానము చేసి, గుడిలోని = ఆ ఆలయమందలి, ఆదిత్యున్ = సూర్యభగవానుడిని, కడు భక్తిన్ = మిక్కిలి భక్తితో, పూజించి = అర్చించి, ఇష్టదైవమున్ = తన ఆరాధ్య దైవమైన, పరమేశున్ = ఆ ఈశ్వరుడిని, కొల్చి = ధ్యానించి, ఉపవాసము + ఉండి = ఆహారము తీసుకోకుండా ఉండి, సముత్సుకుఁడు + ఐ = మిక్కిలి ఉత్సాహము కలవాడై, దేవతాయనమునన్ = ఆ దేవాలయము నందే, ఆ రేయి = ఆ రాత్రి సమయమును, గడిపి = గడిపివేసి, రేపకడన = తెల్లవారుజామునే, లేచి = మేల్కొని, పార్థివుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, పాపవినాశన తీర్థమునకున్ = పాపనాశన తీర్థము వద్దకు, ఏగి = వెళ్ళి, జలకము + ఆడి = స్నానము చేసి, అచటన్ = ఆ తీర్థము వద్ద, సంధ్యన్ = సంధ్యావందనమును, ఆరాధించి = ఆచరించి, జలజమిత్రున్ = పద్మములకు మిత్రుడైన సూర్యదేవుడిని, ఆత్మన్ = తన మనస్సులో, తలఁచునపుడు = ధ్యానించుచున్న సమయములో.

తాత్పర్యము:

ఆ అద్భుత స్తంభాన్ని చూసి విక్రమార్కుడు ఎంతో ఆశ్చర్యపోయాడు. అతడు ముందుకు సాగి, బంగారు భవనాలు, రత్నాల గోపురాలతో సుందరంగా ఉన్న ఆ కనకనగరాన్ని చేరుకున్నాడు. ఆ నగరానికి సమీపంలో ఉన్న 'సూర్యప్రభ' నదిలో స్నానం చేసి, ఆలయంలోని సూర్యభగవానుడిని, తన ఇష్టదైవమైన పరమేశ్వరుడిని అత్యంత భక్తితో పూజించాడు. ఆ రోజంతా ఉపవాసం ఉండి, ఎంతో ఉత్సాహంతో ఆ రాత్రిని ఆ గుడిలోనే గడిపాడు. మరుసటి రోజు తెల్లవారుజామునే లేచి, పాపనాశన తీర్థానికి వెళ్ళి స్నానం చేసి, సంధ్యావందనం ముగించుకుని, మనస్సులో సూర్యభగవానుడిని ధ్యానిస్తున్న సమయంలో...

విశేషాలు

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము.* విక్రమార్కుడు నగరానికి రావడం, స్నానసంధ్యాదులు ఆచరించడం, దైవపూజ చేసి ఉపవాసముండడం వంటి పవిత్ర ధార్మిక క్రియలను కవి సహజసిద్ధంగా, క్రమపద్ధతిలో వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం అవుతుంది.

పద్య విశేషము: సీస పద్యాన్ని దాని ఎత్తుగడ ఆటవెలదితో కలిపి ఒకే సంఖ్య కింద సమన్వయం చేసి వ్రాయడమైనది. రాజు యొక్క నిష్ఠను, నియమపాలనను ఈ పద్యం నిరూపిస్తుంది.

122 వ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ వె. తెలివిపడఁగ మొదలి దిక్పతికెత్తిన గొడుగుమీఁది పసిఁడిగుబ్బ యనఁగఁ దూర్పుకొండమీఁదఁ తోఁచె మార్తాండుని మండలంబు భువనమండనంబు.

ప్రతిపదార్థము

తెలివిపడఁగన్ = లోకమంతా స్పష్టముగా కనిపించునట్లు, మొదలి దిక్పతికిన్ = మొదటి దిక్కుకు అధిపతియైన ఇంద్రుడి కొరకు (తూర్పు దిక్కుకు), ఎత్తిన = పైకి ఎత్తబడిన, గొడుగు మీఁది = ఛత్రము పైభాగమున గల, పసిఁడి గుబ్బ = బంగారు కలశము/కుండ, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా, భువన మండనంబు = లోకమునకు అలంకారమైనట్టి, మార్తాండుని = సూర్యభగవానుని యొక్క, మండలంబు = బింబము, తూర్పు కొండ మీఁదన్ = ఉదయాచలము పైన, తోఁచెన్ = ఉదయించెన్.

తాత్పర్యము:

లోకమంతా కాంతితో నిండి స్పష్టంగా కనిపించేలా, తూర్పు దిక్పాలకుడైన ఇంద్రుడి కోసం ఎత్తిన ఒక పెద్ద ఛత్రం (గొడుగు) పైనున్న బంగారు కుండ/కలశమా అన్నట్లుగా, ఈ సమస్త జగత్తుకు అలంకారప్రాయుడైన సూర్యభగవానుని బింబం తూర్పుకొండపై ఉదయించింది.

విశేషాలు

అలంకారము: *ఉత్ప్రేక్షాలంకారము*. ఉదయిస్తున్న సూర్యబింబాన్ని తూర్పు దిక్పాలకుడైన ఇంద్రుని గొడుగు పైనున్న 'పసిడిగుబ్బ' (బంగారు కలశం) లాగా కవి ఊహించడం చేత ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారము అత్యంత రమణీయంగా సమన్వయించబడింది.

పద్య విశేషము: సూర్యోదయ వేళను లోకోత్తరమైన కల్పనతో వర్ణించిన చక్కని ఆటవెలది పద్యమిది.

133 వ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. తీర్థమధ్యమమున దివ్యపీఠాంకమై జిగి దొలంక బుగ్గ లెగయుచుండ నవ్యమైన కనకనాళంబు గల మహా కమల మనఁగఁ కంబ మపుడు.

ప్రతిపదార్థము

తీర్థ మధ్యమమునన్ = ఆ పుణ్యతీర్థము యొక్క మధ్య భాగములో, దివ్య పీఠ = ఒక శ్రేష్ఠమైన ఆసనము యొక్క, అంకము + ఐ = గుర్తు కలిగినదై, జిగి = కాంతి, తొలంకన్ = ప్రకాశిస్తుండగా, బుగ్గలు = నీటి బుడగలు/బుగ్గలు, ఎగయుచుండన్ = పైకి లేస్తూ ఉండగా, నవ్యమైన = నూతనమైన, కనక నాళంబు = బంగారు కాడ, కల = కలిగినట్టి, మహా కమలము = ఒక పెద్ద తామరపువ్వు, అనఁగన్ = అన్నట్లుగా, అపుడు = ఆ సమయమున, కంబము = ఆ బంగారు స్తంభము (తోఁచెన్ = నీటిలో నుండి పైకి లేచింది).

తాత్పర్యము:

ఆ సమయంలో, తీర్థం మధ్యలో నీటి బుగ్గలు పైకి లేస్తుండగా, నిగనిగలాడే కాంతితో కూడిన ఒక దివ్యమైన పీఠం పైభాగంలో గల ఆ బంగారు స్తంభం మెల్లగా నీటి నుండి పైకి లేచింది. అది చూడ్డానికి సరికొత్త బంగారు కాడ కలిగిన ఒక పెద్ద తామరపువ్వా అన్నట్లుగా ఉంది.

విశేషాలు

అలంకారము: *ఉత్ప్రేక్షాలంకారము*. నీటి నుండి పైకి లేస్తున్న పాడవైన బంగారు స్తంభాన్ని, దాని పైనున్న పీఠాన్ని కలిపి 'బంగారు కాడ గల పెద్ద తామరపువ్వు' లాగా ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారము సిద్ధించింది.

పద్య విశేషము: స్తంభం నీటిలో నుండి ఆవిర్భవించే దృశ్యాన్ని కళ్ళకు కట్టినట్లు కవి చిత్రించాడు.

134 వ పద్యము (కందము)

క. కడుచోద్యమంది ఈఁదినఁ తడ వగు నని యాతఁ డద్భుత స్తంభముపై బడనుఱికి పీటమీఁదను జడియక కూర్చుండి యోగిచందము దోఁపన్ .

ప్రతిపదార్థము

కడు = మిక్కిలి, చోద్యము + అంది = ఆశ్చర్యపడి, ఈఁదినన్ = నీటిలో ఈదుకుంటూ వెళ్తే, తడవు + అగున్ = ఆలస్యమవుతుంది, అని = అని భావించి, ఆతఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, అద్భుత స్తంభము పై = ఆ వింతయైన బంగారు స్తంభము మీదికి, పడన్ + ఉఱికి = లంఘించి (దూకి), జడియక = ఏమాత్రము భయపడకుండా, పీట మీఁదను = ఆ స్తంభం పైనున్న పీఠముపై, యోగి చందము = ఒక సిద్ధయోగి వలె, తోఁపన్ = కనిపించునట్లు, కూర్చుండి = ఆశీనుడై.

తాత్పర్యము:

ఆ వింతను చూసి విక్రమార్కుడు ఎంతో ఆశ్చర్యపడ్డాడు. "తీర్థంలో ఈదుకుంటూ వెళ్తే ఆలస్యమై ఈలోగా సూర్యుడు పైకి వెళ్ళిపోతాడు" అని భావించి, అతడు ఒక్క ఉదుటున ఆ అద్భుత స్తంభం మీదికి దూకాడు. ఏమాత్రం భయం లేకుండా, ఆ స్తంభం పైనున్న పీఠం మీద ఒక యోగి లాగా నిశ్చలంగా కూర్చున్నాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *ఉపమాలంకారము*. విక్రమార్కుడు భయం లేకుండా నిశ్చలంగా కూర్చోవడాన్ని 'యోగి చందము దోఁప' (యోగి వలె) అని పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకార సమన్వయం ఏర్పడింది.

పద్య విశేషము: రాజు యొక్క అసమానమైన చొరవ, తక్షణ నిర్ణయ శక్తి, అచంచలమైన ధైర్య సాహసాలు ఈ పద్యంలో వ్యక్తమవుతున్నాయి.

135 వ పద్యము (కందము)

క. ధరణీశుండెక్కిన మొగ తిరుగక కంబంబు తొంటితెఱఁగున నాభా స్కరుగతికొలంది జంకక పెరిఁగెఁ కపటవామనుండు పెరిఁగినకరణిన్.

ప్రతిపదార్థము

ధరణీశుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఎక్కినన్ = ఆ స్తంభమును అధిరోహించగా, కంబంబు = ఆ స్తంభము, మొగతిరుగక = వెనుకాడకుండా/అటు ఇటు వంగిపోకుండా స్థిరముగా, తొంటి తెఱఁగునన్ = మునుపటి వలెనే, ఆ భాస్కరు = ఆ సూర్యభగవానుని యొక్క, గతి కొలందిన్ = గమనము యొక్క వేగమును బట్టి, జంకక = వెరవకుండా, కపట వామనుండు = బలిచక్రవర్తిని అణచడానికి కపట రూపం దాల్చిన త్రివిక్రముడు, పెరిఁగిన కరణిన్ = ఆకాశమంత ఎత్తు పెరిగినట్లుగా, పెరిఁగెన్ = పైకి విస్తరించెన్.

తాత్పర్యము:

ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఎక్కి కూర్చున్నప్పటికీ, ఆ బంగారు స్తంభం ఏమాత్రం వంగిపోకుండా, మునుపటి లాగే సూర్యుని గమనాన్ని అనుసరిస్తూ స్థిరంగా పైకి పెరగసాగింది. అది ఎలా ఉందంటే, బలిచక్రవర్తిని యాచించడానికి వచ్చిన వామనుడు త్రివిక్రమ రూపాన్ని దాల్చి ఆకాశమంత ఎత్తుకు పెరిగినట్లుగా జంకకుండా పైకి పెరిగిపోయింది.

విశేషాలు

అలంకారము: *ఉపమాలంకారము* (పౌరాణిక వస్తు సామ్యత). స్తంభం వేగంగా పైకి పెరగడాన్ని సాక్షాత్తు 'కపట వామనుండు' (త్రివిక్రముడు) విశ్వరూపం దాల్చి పెరిగినట్లుగా పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము అత్యంత ఉదాత్తంగా సమన్వయించబడింది.

పద్య విశేషము: స్తంభం యొక్క దైవిక శక్తిని, రాజు యొక్క సాహస పరాకాష్ఠను కవి ఈ పద్యంలో అద్భుతంగా ముడిపెట్టాడు.

136 వ పద్యము (శా ార్దూల విక్రీడితము)

శా. కంభం బీక్రియ నిక్కుచు బిఱుసుగల్గం పెద్దయు న్నిక్కఁగా గంభీరుం డగురాజు కైకొనఁడ యాకాశంబు ముట్టుగన య్యంభోజాప్తుఁడు చేరనిచ్చు టది హైన్యంబంచు మధ్యాహ్నసం రంభంబేర్పడ నెండ చిచ్చు గొని పర్వంజేసె గర్వంబునన్.

ప్రతిపదార్థము

కంబంబు = ఆ స్తంభము, ఈ క్రియన్ = ఈ విధముగా, నిక్కుచున్ = పైకి లేస్తూ, బిఱుసు = వేగము/దృఢత్వము, కల్గన్ = కలుగునట్లు, పెద్దయున్ = మిక్కిలి ఎత్తుగా, నిక్కఁగాన్ = పైకి సాగగా, గంభీరుండు = ధీరచిత్తుడైన, అగు రాజు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, కైకొనఁడె = భయపడకుండా స్థిరముగా ఉండగా, ఆకాశంబు ముట్టుగన్ = అంతరిక్షాన్ని తాకేంత ఎత్తుగా వచ్చిన, ఆ + అంభోజాప్తుఁడు = పద్మములకు హితుడైన ఆ సూర్యుడు, చేరన్ + ఇచ్చుట = ఒక మానవుడు తనను ఇంత దగ్గరగా సమీపించనిచ్చుట, అది = ఆ క్రియ, హైన్యంబు + అంచున్ = తనకు తక్కువతనము/అవమానము అని భావించి, గర్వంబునన్ = అహంకారముతో/తీవ్రతతో, మధ్యాహ్న = మిట్టమధ్యాహ్నపు, సంరంభంబు = వేడి తీవ్రత, ఏర్పడన్ = వ్యక్తమగునట్లు, ఎండ = తీక్ష్ణమైన యెండను, చిచ్చు కొని = నిప్పులు చెరుగునట్లు, పర్వన్ + చేసెన్ = అంతటా వ్యాపింపజేసెన్.

తాత్పర్యము:

ఆ స్తంభం ఈ విధంగా అమితమైన వేగంతో, దృఢత్వంతో ఆకాశాన్ని తాకేంత ఎత్తుగా పైకి సాగిపోయింది. అయినా ఆ గంభీర హృదయుడైన రాజు ఏమాత్రం జంకకుండా అలాగే కూర్చున్నాడు. తీరా మధ్యాహ్న సమయానికి ఆ స్తంభం సూర్యుడికి అత్యంత సమీపంలోకి వచ్చేసరికి, సూర్యుడు "ఒక సామాన్య మానవుడు నన్ను ఇంతగా సమీపించడమా! ఇది నా తేజస్సుకు తక్కువతనం" అని గర్వంతో భావించి, మిట్టమధ్యాహ్నపు తీవ్రతతో నిప్పులు చెరిగేలా తన వేడిని, ఎండను అంతటా ఒక్కసారిగా క్రమ్మేలా చేశాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *ఉత్ప్రేక్షా* మరియు *కావ్యలింగ అలంకారము*. సూర్యుడు ఎండను తీవ్రం చేయడానికి గల కారణాన్ని 'మానవుడు తన్ను చేరుట హైన్యమని భావించడం' అని కవి ఊహించి సమర్థించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షతో కూడిన కావ్యలింగ అలంకారము వ్యక్తమవుతోంది.

పద్య విశేషము: సూర్యుని ప్రచండ మార్తాండ రూపాన్ని, రాజును పరీక్షించే అతని తీవ్రతను కవి రౌద్ర, అద్భుత రసాల కలయికతో వర్ణించాడు.

137 వ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. చేసిన నెండ పెల్లునకుఁ చిక్కక స్రుక్కక నిక్కిమిక్కిలిన్ డాసినఁ క్రమ్మఱ నవి దృఢంబుగ రశ్మి సహస్రమెల్లఁ బై నీసునఁ కప్పినంతఁ చలియింపక నిల్చినవానిఁ జూచి యు ల్లాసముతోడ నిట్లనియె లావును దాల్మియుఁ తెంపు మెచ్చుచున్.

ప్రతిపదార్థము

చేసినన్ = ఆ సూర్యుడు ఆ విధముగా నిప్పులు చెరుగగా, ఎండ పెల్లునకున్ = ఆ ఎండ యొక్క తీవ్రతకు, చిక్కక = చిక్కుపడిపోకుండా (శక్తి ఉడుగక), స్రుక్కక = అలసిపోకుండా/ధైర్యం కోల్పోకుండా, నిక్కి మిక్కిలిన్ = మరింతగా పైకి సాగి, డాసినన్ = దగ్గరకు రాగా, క్రమ్మఱన్ = మళ్ళీ, రవి = సూర్యుడు, దృఢంబుగన్ = నిశ్చయముగా, రశ్మి సహస్రము = తన వేలకొలది కిరణాల తీవ్రతను, ఎల్లన్ = అంతటినీ, పైన్ = ఆ రాజు మీదికి, ఈసునన్ = కోపముతో/అసూయతో, కప్పినంతన్ = క్రమ్మేలా చేయగా, చలియింపక = ఏమాత్రము చలించకుండా (కదలకుండా), నిల్చిన వానిన్ = స్థిరముగా ఉన్న ఆ రాజును, చూచి = గమనించి, లావును = శారీరక బలాన్ని, దాల్మియున్ = ఓర్పును (సహనాన్ని), తెంపున్ = సాహసాన్ని, మెచ్చుచున్ = అభినందిస్తూ, ఉల్లాసముతోడన్ = సంతోషముతో, ఇట్లనియెన్ = ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము:

సూర్యుడు అంతగా నిప్పులు చెరిగినా, విక్రమార్కుడు ఆ ఎండ తీవ్రతకు లొంగిపోలేదు, ధైర్యం కోల్పోలేదు. స్తంభంతో పాటు మరింత పైకి లేచి సూర్యుడిని దాదాపు తాకబోయాడు. అప్పుడు సూర్యుడు మరింత ఆగ్రహంతో తన వేల కిరణాల ప్రచండ జ్వాలలను రాజుపై కప్పేశాడు. అంత జరిగినా ఏమాత్రం చలించకుండా మేరుపర్వతంలా నిలిచిన ఆ రాజును చూసి, సూర్యుడు అతని అసాధారణ బలాన్ని, ఓర్పును, సాహసాన్ని మనసారా అభినందిస్తూ, ఎంతో సంతోషంతో ఇలా పలికాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *గుణోత్కీర్ణ అలంకారము* లేదా *పరిసంఖ్యా ఛాయ*. రాజు యొక్క మూడు అద్భుత గుణాలైన లావు (బలము), దాల్మి (ఓర్పు), తెంపు (సాహసము) లను సూర్యుడు కీర్తించడం వల్ల ఇక్కడ గుణోత్కీర్ణం అను ప్రశంసాత్మక అలంకార శోభ ఉంది.

పద్య విశేషము: దైవిక శక్తులు సైతం మానవుని పట్టుదలకు, సాహసానికి తలవంచుతాయనే సత్యాన్ని ఈ పద్యం నిరూపిస్తుంది.

138 వ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. లక్షయోజనములను నిల్చి యైన నా యెండ మానవులు సహింపలేరు నన్నుఁ చేరనోపునా యన్యుఁ డట్లైని గాలి నేలపాలు గాకయున్నె.

ప్రతిపదార్థము

లక్ష యోజనములను = లక్ష యోజనముల దూరములో, నిల్చి + ఐనన్ = ఉన్నప్పటికీ, మానవులు = మనుషులు, నా యెండ = నా యొక్క తాపాన్ని/ఎండను, సహింపలేరు = భరించలేరు, అట్లు + ఐనన్ = అటువంటిది, అన్యుఁడు = వేరొక సాధారణ

మానవుడు, నన్నున్ = నన్ను, చేరన్ + నోపునా = సమీపించగలడా (లేడు), (ఒకవేళ వస్తే) గాలిన్ = కేవలము గాలి దెబ్బకే, నేలపాలు = మరణించి మట్టిపాలు, కాక + ఉన్నె = కాకుండా ఉంటాడా? (తప్పకుండా అవుతాడు).

తాత్పర్యము:

(సూర్యుడు విక్రమార్కునితో ఇట్లనెను) "ఓ రాజా! నేను లక్ష యోజనాల దూరంలో ఉన్నా నా ఎండ తీవ్రతను సామాన్య మానవులు భరించలేరు. అలాంటిది ఏ రకమైన దైవశక్తి లేని అన్యుడెవ్వడైనా నన్ను ఇంత దగ్గరగా సమీపించగలడా? ఒకవేళ సాహసించి వచ్చినా, నా వేడి గాలి తాకిడికే అతడు మాడిపోయి నేలపాలు కాకుండా ఉంటాడా?"

విశేషాలు

అలంకారము: *అతిశయోక్తి అలంకారము*. సూర్యుని వేడి యొక్క తీవ్రతను, దూరాన్ని శాస్త్రోక్తంగా చెప్తూ, సామాన్యులు వస్తే 'నేలపాలు కాకయున్నె' అని వర్ణించడం వల్ల ఇది సత్యసమ్మతమైన అతిశయోక్తి అలంకారం.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని సాహసం మానవాతీతమైనదని సూర్యుడే స్వయంగా ఒప్పుకోవడం అతని శౌర్యానికి నిదర్శనం.

139 వ పద్యము (కందము)

క. నరనాయక నీ వీయెడఁ పరమేశ్వరు కరుణఁచేసి బ్రతికితి నిజసు స్థిరభావము సాహసమును బరికించి మనంబు హర్షభరితం బయ్యెన్.

ప్రతిపదార్థము

నరనాయక = ఓ మానవేంద్రా!, నీవు = నీవు, ఈ యెడన్ = ఈ ప్రదేశములో (నా సమీపమున), పరమేశ్వరు = ఆ పరమశివుని యొక్క, కరుణన్ + చేసి = అనుగ్రహము వల్లనే, బ్రతికితివి = ప్రాణములతో నిలిచావు, నీ = నీ యొక్క, నిజ = యథార్థమైన, సుస్థిర భావమును = నిశ్చలమైన బుద్ధిని, సాహసమును = అద్భుత ధైర్యాన్ని, పరికించి = గమనించి, మనంబు = నా మనస్సు, హర్ష భరితంబు + అయ్యెన్ = అమితానందంతో నిండిపోయినది.

తాత్పర్యము:

"ఓ మహారాజా! నా ఇంతటి ప్రచండ తాపంలోనూ నువ్వు ఇక్కడ ప్రాణాలతో నిలిచావంటే, అది కేవలం ఆ పరమేశ్వరుని అనుగ్రహం వల్లే సాధ్యమైంది. నీ యొక్క అచంచలమైన పట్టుదలను, సాహసాన్ని చూసి నా మనస్సు ఎంతో సంతోషించింది."

విశేషాలు

అలంకారము: *కావ్యలింగ అలంకారము*. సూర్యుని మనస్సు హర్షభరితం కావడానికి గల కారణాన్ని (రాజు యొక్క సుస్థిర భావాన్ని, సాహసాన్ని గమనించడం) పద్యంలో సమర్థించడం వల్ల కావ్యలింగ అలంకారం వ్యక్తమవుతోంది.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని సాహసానికి శివానుగ్రహం కూడా తోడైందని సూర్యుడు ఇక్కడ ప్రస్తావించాడు.

140 వ పద్యము (కందము)

క. నీవును నేనును నొక్కటి గావున నాకుండలములు గైకొను మివి సం భావనతో నిత్యమును మ హీవర సౌవర్ణభార మిచ్చుచునుండున్.

ప్రతిపదార్థము

మహీవర = ఓ భూపాలా!, నీవును = నీవును, నేనును = నేనును, ఒక్కటి = అభిన్నులము (మిత్రులము లేదా సమానులము), కావునన్ = కాబట్టి, నా కుండలములు = నా యొక్క ఈ దివ్య కుండలములను, గైకొనుము = తీసుకో, ఇవి = ఈ

కుండలములు, సంభావనతోన్ = ఆదరముతో/మహిమతో, నిత్యమును = ప్రతిరోజూ, సౌవర్ణ భారము = ఒక భారం (పెద్ద మొత్తంలో) బంగారమును, ఇచ్చుచున్ + ఉండున్ = ప్రసాదిస్తూ ఉంటాయి.

తాత్పర్యము:

"ఓ మహారాజా! నీ సాహసాన్ని బట్టి చూస్తే నీవు, నేను వేరు కాదు, ఒక్కటే! కాబట్టి నా సంతోషానికి ప్రతీకగా నా ఈ దివ్య కుండలాలను బహుమతిగా తీసుకో. ఇవి సామాన్యమైనవి కావు, ఇవి ప్రతిరోజూ నీకు ఒక 'సువర్ణభారం' (భారీ ఎత్తున) మేలిమి బంగారాన్ని ప్రసాదిస్తూ ఉంటాయి."

విశేషాలు

అలంకారము: *రూపక లేదా భేదాభేద ప్రధాన రూపక అలంకారము*. 'నీవును నేనును ఒక్కటి' అని రాజును, సూర్యుడిని అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రూపక అలంకార ఛాయలు స్పష్టంగా కనిపిస్తున్నాయి.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని దాతృత్వానికి నిరంతరం తోడ్పడే అద్భుతమైన 'సువర్ణ కుండలాలు' అతనికి లభించిన పరమోన్నత ఘట్టమిది.

141 వ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. ఎన్న నాల్గుమాడ లెఱొకకర్షంబు
నాల్గుకర్ష లైన నగుఁ బలంబు
పలము లొక్కనూఱు తుల యగుఁ తుల లొక్క యిరువది మితి భార మిది మతంబు.

ప్రతిపదార్థము

ఎన్నన్ = లెక్కించి చూడగా, నాల్గు మాడలు = నాలుగు మాడల తూకము, ఒద్దికన్ = ఒప్పిదముగా, ఒక కర్షంబు = ఒక కర్షము అగును, నాల్గు కర్షలు = నాలుగు కర్షముల తూకము, ఐనన్ = అయినట్లయితే, పలంబు = ఒక పలము, అగున్ = అగును, పలములు = అట్టి పలములు, ఒక్క నూఱు = వంద కలిసినచో, తుల = ఒక తుల, అగున్ = అగును, తులలు = అట్టి తులలు, ఒక్క యిరువది = ఇరవై అయినచో, భారము = ఒక 'భారము' అను, మితి = కొలత/తూకము, ఇది = ఈ విధముగా, మతంబు = పెద్దలచే అంగీకరించబడిన సిద్ధాంతము.

తాత్పర్యము:

(సూర్యుడు తాను ఇచ్చిన కుండలాల ద్వారా లభించే 'సువర్ణభారం' కొలతను వివరిస్తున్నాడు) "శాస్త్ర ప్రమాణాల ప్రకారం లెక్క ఇట్లుండును: నాలుగు మాడల తూకము ఒక కర్షము అవుతుంది. నాలుగు కర్షలు ఒక పలము అవుతుంది. వంద పలములు కలిస్తే ఒక తుల అవుతుంది. అట్టి ఇరవై తులల ప్రమాణాన్ని ఒక 'భారము' అంటారు. ఇది ప్రాచీన తూకపు కొలమానం."

విశేషాలు

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము*. ప్రాచీన కాలపు సువర్ణ తూకపు కొలతలను, శాస్త్ర మర్యాదను ఏ విధమైన కల్పనలు లేకుండా ఉన్నది ఉన్నట్లుగా నిరూపించడం చేత ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం అవుతుంది.

పద్య విశేషము: కుండలాలు ఇచ్చే బంగారము సామాన్యమైనది కాదని, నిత్యము భారీ ఎత్తున 'భారము' కొలత గల నిధి లభిస్తుందని గణితాత్మకంగా నిరూపించిన పద్యమిది.

142 వ పద్యము (కందము)

క. అని యిచ్చినఁ గైకొని యా తనిపదముల కెఱఁగి మగుడుతఱిఁ కంబంబొ య్యన గ్రుంకఁగఁ తీర్థమునకు మనుజేంద్రుఁడు చేరవచ్చె మాపటివేళ .

ప్రతిపదార్థము

అని = ఆ విధంగా పలికి, ఇచ్చినన్ = ఆ సూర్యభగవానుడు కుండలాలను ఇవ్వగా, కైకొని = స్వీకరించి, ఆతని = ఆ భాస్కరుని యొక్క, పదములకున్ = పాదములకు, ఎఱఁగి = నమస్కరించి, మగుడు తఱిన్ = తిరిగి వెళ్ళే సమయమున, కంబంబు = ఆ బంగారు స్తంభము, ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, క్రుంకఁగన్ = కిందకు దిగిపోగా, మాపటి వేళ = సాయంకాల సమయమునకు, మనుజేంద్రుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, తీర్థమునకున్ = ఆ పాపనాశన తీర్థ గట్టునకు, చేరన్ + వచ్చెన్ = చేరుకొనెన్.

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా సూర్యుడు పలికి దివ్య కుండలాలను ప్రసాదించగా, విక్రమార్కుడు వాటిని భక్తితో స్వీకరించి సూర్యదేవుని పాదాలకు నమస్కరించాడు. సూర్యుడు పశ్చిమాద్రికి వెళ్తుండటంతో స్తంభం కూడా మెల్లగా కిందికి దిగిపోసాగింది. ఆ స్తంభంతో పాటే విక్రమార్కుడు సాయంత్ర సమయానికి తిరిగి సురక్షితంగా తీర్థపు ఒడ్డుకు చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము*. స్తంభం మెల్లగా కిందికి దిగడం, రాజు సాయంకాలానికి ఒడ్డుకు చేరడం వంటి సూర్యగమన ఆధారిత సంఘటనలను కవి సహజంగా వర్ణించాడు కావున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని అద్భుత ఆకాశ యాత్ర విజయవంతంగా ముగిసి, భూమికి తిరిగి వచ్చిన సందర్భమిది.

143 వ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. కంబ మచట మునుఁగఁగా గంతుగొని తీర భూమి నిలిచి తగిన నేమమెల్లఁ తీర్చి భ క్తితోడ దేవతాలయములో నుండి రేయి గడపి యొక్కరుండు.

ప్రతిపదార్థము

అచటన్ = ఆ తీర్థము నందు, కంబము = ఆ బంగారు స్తంభము, మునుఁగఁగాన్ = నీటిలో పూర్తిగా మునిగిపోతుండగా, గంతు + కొని = ఒక్క ఉదుటున దూకి, తీర భూమిన్ = ఒడ్డున, నిలిచి = నిలబడి, తగిన = ఆ సమయమునకు ఉచితమైన, నేమము + ఎల్లన్ = సాయంసంధ్యాది నియమములన్నింటినీ, తీర్చి = ముగించుకొని, భక్తితోడన్ = పరమ భక్తితో, దేవతాలయములోన్ = ఆ సూర్యదేవాలయము నందు, ఉండి = నివసించి, ఒక్కరుండు = ఒంటరిగా, రేయి = ఆ రాత్రిని, గడపి = వెళ్ళబుచ్చెన్.

తాత్పర్యము:

ఆ స్తంభం పూర్తిగా నీటిలో మునిగిపోయే లోపే విక్రమార్కుడు ఒడ్డుకు దూకాడు. తీరమున నిలబడి సాయంకాల సంధ్యావందనాది విధులను భక్తితో ముగించుకున్నాడు. ఆ రాత్రి కూడా ఎవరి తోడూ లేకుండా ఒంటరిగానే ఆ దేవాలయంలో నిద్రించి కాలం గడిపాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము*. రాజు స్తంభం మునిగేటప్పుడు దూకడం, నిత్యకర్మలు ఆచరించడం, రాత్రి గుడిలో పడుకోవడం వంటి లౌకిక, ధార్మిక చర్యల యథార్థ వర్ణన వల్ల ఇది స్వభావోక్తి.

పద్య విశేషము: రాజు యొక్క అసమాన చైతన్యానికి, క్షణాల వ్యవధిలో నిర్ణయం తీసుకునే 'గంతుగొని' అనే పదం చక్కని ఉదాహరణ.

144 వ పద్యము (శార్దూల విక్రీడితము)

శా. ప్రాతఃకాలమునందు లేచి ధరణీపాలుండు తీర్థంబులో స్నాతుండై నియమంబుతోడ శివపూజాకృత్యముం దీర్చి సం
ప్రీతింగ్రమ్మఱి వచ్చుచోఁ దెరువునం బృథ్వీ సురుం డొక్కరుం డేతెంచెం గడుదీనుఁ డై యతని నింపేపార దీవించుచున్.

ప్రతిపదార్థము

ధరణీపాలుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ప్రాతఃకాలమునందున్ = ఉదయ కాలమున, లేచి = నిద్రలేచి, తీర్థంబులోన్ = ఆ పాపనాశన తీర్థమందు, స్నాతుండు + ఐ = స్నానము చేసినవాడై, నియమంబుతోడన్ = భక్తిశ్రద్ధలతో, శివపూజా కృత్యమున్ = ఈశ్వర పూజా విధానమును, తీర్చి = సంపూర్ణము చేసి, సంప్రీతిన్ = మిక్కిలి సంతోషముతో, క్రమ్మఱి = వెనుతిరిగి, వచ్చుచోన్ = వస్తున్న సమయములో, తెరువునన్ = దారి నందు, ఒక్కరుండు = ఒకానొక, పృథ్వీసురుండు = బ్రాహ్మణుడు, కడు దీనుఁడు + ఐ = మిక్కిలి దరిద్రుడై/రక్షించదగినవాడై, అతనిన్ = ఆ రాజును, ఇంపు + ఏపారన్ = ప్రేమ అతిశయించునట్లు, దీవించుచున్ = ఆశీర్వదిస్తూ, ఏతెంచెన్ = ఎదురు వచ్చెన్.

తాత్పర్యము:

మరుసటి రోజు ఉదయాన్నే మేల్కొన్న విక్రమార్క మహారాజు ఆ పవిత్ర తీర్థంలో స్నానమాచరించాడు. నిష్ఠతో శివపూజను ముగించుకుని సంతోషంగా తిరిగి వస్తుండగా, మార్గమధ్యంలో ఎంతో దరిద్రుడైన ఒక బ్రాహ్మణుడు అతనికి ఎదురయ్యాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడు రాజును చూసి ఎంతో ప్రేమతో ఆశీర్వదించసాగాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *స్వభావోక్తి అలంకారము*. ప్రాతఃకాల స్నానము, శివపూజ ముగించుకుని వస్తున్న రాజుకు దీనుడైన బ్రాహ్మణుడు ఎదురై దీవించడాన్ని కవి మనోహరంగా, యథార్థంగా వర్ణించాడు కాబట్టి ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం.

పద్య విశేషము: దానగుణ సంపన్నుడైన రాజు వద్దకు అర్హుడైన 'పృథ్వీసురుడు' (భూదేవుడు/బ్రాహ్మణుడు) రావడం కథా మలుపునకు సంకేతం.

145 వ పద్యము (కందము)

క. చేరఁ జనుదెంచి యతఁడో వీరోత్తమ పేదవాఁడ విప్రుఁడ నేనా హారంబు వేఁడి వచ్చితిఁ గారుణ్యము మెఱసి ఇచటఁ కావుము నన్నున్.

ప్రతిపదార్థము

అతఁడు = ఆ బ్రాహ్మణుడు, చేరన్ = రాజునకు దగ్గరగా, జనుదెంచి = వచ్చి, ఓ వీరోత్తమ = ఓ శ్రేష్ఠుడైన వీరుడా!, నేను = నేను, పేదవాఁడన్ = దరిద్రుడను, విప్రుఁడన్ = బ్రాహ్మణుడను, ఆహారంబు = భోజనమును/జీవనాధారమును, వేఁడి = యాచించి,

వచ్చితిన్ = ఇక్కడికి వచ్చాను, కారుణ్యము = దయాగుణము, మెఱసి = ప్రకాశింపజేసి, ఇచటన్ = ఈ సమయమున, నన్నున్ = నన్ను, కావుము = రక్షించుము.

తాత్పర్యము:

ఆ బ్రాహ్మణుడు రాజు దగ్గరకు వచ్చి ఇలా వేడుకున్నాడు: "ఓ వీరాధివీరుడా! నేను అత్యంత పేదవాడైన బ్రాహ్మణుడిని. ఆకలితో అల్లాడుతూ కనీస ఆహారం కోసం నిన్ను ఆశ్రయించి వచ్చాను. నాపై దయ ఉంచి నన్ను ఈ ఆకలి బాధ నుండి రక్షించు."

విశేషాలు

అలంకారము: *కరుణ రసవదలంకారము*. యాచకుడైన బ్రాహ్మణుని యొక్క దీనాలాపనలు, 'కావుము నన్నున్' అనే ప్రార్థన ఇక్కడ కరుణ రసాన్ని పండించి, రసవదలంకార శోభను ఇస్తున్నాయి.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని 'వీరోత్తమ' అని సంబోధించడం ద్వారా అతని శౌర్యాన్ని, దాతృత్వ శక్తిని ఆ యాచకుడు ముందే గుర్తించినట్లు తెలుస్తుంది.

146 వ పద్యము (మత్తేభము -)

మ. అనినం జూచి కృపారసం బెనయ నాహారార్థి యీవిప్రుఁడీ తని కెన్ని న్నశనంబు లే దితని చేతఃప్రీతి గావింప నే ధనమునేదు ప్రదాతకుం దగిన పాత్రం బబ్బినం బ్రాణమై నను వంచింపక యిచ్చు చొప్పు నని పుణ్యశ్లోకుఁ డుద్యుక్తుఁ డై.

ప్రతిపదార్థము

అనినన్ = ఆ విప్రుడు ఆ విధంగా వేడుకొనగా, పుణ్యశ్లోకుఁడు = పవిత్రమైన కీర్తి గల ఆ విక్రమార్కుడు, చూచి = అతడిని గమనించి, కృపారసంబు = దయా రసము, ఎనయన్ = అతిశయించగా, ఈ విప్రుఁడు = ఈ బ్రాహ్మణుడు, ఆహార + అర్థి = అన్నమును కోరి వచ్చినవాడు, ఇతనికిన్ = ఈతనికి, ఎన్నిన్ = ఎన్ని రోజుల నుండియో, అశనంబు = అన్నము/కూడు, లేదు = లభించలేదు, ఇతని = ఈతని యొక్క, చేతఃమనస్సుకు, ప్రీతి = సంతోషమును, కావింపన్ = కలిగించుటకు, ఏ ధనమున్ = ఏ సంపద ఐనను, లేదు = తక్కువ కాదు (లేదా నా వద్ద సిద్ధముగా లేదు అనుకోకుండా), ప్రదాతకున్ = దాతకు, తగిన పాత్రంబు = యోగ్యుడైన యాచకుడు, అబ్బినన్ = లభించినట్లయితే, ప్రాణము + ఐనను = తన ప్రాణమునైనా సరే, వంచింపక = దాచకుండా/వెనుకాడకుండా, ఇచ్చు చొప్పు = ఇచ్చుటయే ఉత్తమ ధర్మము, అని = అని భావించి, ఉద్యుక్తుఁడు + ఐ = సిద్ధపడినవాడై.

తాత్పర్యము:

ఆ బ్రాహ్మణుని మాటలు విన్న పుణ్యశ్లోకుడైన విక్రమార్కుడిలో దయా రసం ఉప్పొంగింది. "పాపం! ఈ బ్రాహ్మణుడు అన్నం కోసం వచ్చాడు, ఇతనికి ఎన్ని రోజుల నుండి తిండి లేదో కదా! ఇతని మనస్సుకు తృప్తి కలిగించడం కంటే మిన్న ఏముంది? దానమిచ్చేవాడికి సరైన యోగ్యుడైన యాచకుడు దొరికినప్పుడు, ప్రాణాన్నైనా దాచుకోకుండా ఇచ్చేయడమే ఉత్తమ దాత లక్షణం" అని మనస్సులో నిశ్చయించుకుని, దానం చేయడానికి సిద్ధపడ్డాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *అర్థాంతరన్యాస అలంకారము*. బ్రాహ్మణుడికి దానం చేయాలనుకోవడం అనే విశేష విషయాన్ని 'దాతకు సరైన పాత్ర లభించినప్పుడు ప్రాణమైనా వెనుకాడకుండా ఇవ్వడం ఉత్తమం' అనే సార్వత్రిక సామాన్య ధర్మంతో సమర్థించడం వల్ల ఇక్కడ అర్థాంతరన్యాస అలంకారము మహోన్నతంగా కుదిరింది.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని యొక్క ఉదాత్త దాన సిద్ధాంతాన్ని, త్యాగ నిరతిని కవి ఈ ప్రౌఢ పద్యంలో అత్యంత రమణీయంగా ఆవిష్కరించాడు.

147 వ పద్యము (కందము)

క. మితి లేని మహిమ నీకది ప్రతిదివసము నొకసువర్ణభార మొసంగు మతిఁ జింతింపక పొమ్మని yయతిముదమునఁ కుండలమ్ము లాతని కిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము

ఇది = ఈ కుండలముల జంట, మితి లేని = హద్దులు లేని/అపారమైన, మహిమన్ = ప్రభావముతో, నీకున్ = నీకు, ప్రతిదివసమున్ = ప్రతిరోజూ, ఒక సువర్ణ భారము = ఒక భారం కొలత గల బంగారమును, ఒసంగున్ = ప్రసాదిస్తుంది, మతిన్ = నీ మనస్సులో, చింతింపక = ఏమాత్రము విచారించకుండా, పొమ్ము = వెళ్ళిపోము, అని = అని పలుకుతూ, అతి ముదమునన్ = అమితమైన సంతోషముతో, ఆ కుండలమ్ములు = సూర్యుడిచ్చిన ఆ దివ్య కుండలాలను, ఆతనికిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడికి, ఇచ్చెన్ = దానము చేసెన్.

తాత్పర్యము:

"ఓ భూదేవా! అపారమైన మహిమ కలిగిన ఈ కుండలాలు నీకు ప్రతిరోజూ ఒక 'సువర్ణభారం' బంగారాన్ని ఇస్తాయి. ఇకపై దరిద్రం గురించి ఏమాత్రం ఆలోచించకుండా సంతోషంగా వెళ్ళు" అని చెప్తూ, విక్రమార్కుడు ఎంతో ఆనందంతో తాను రాత్రి సూర్యుని నుండి పొందిన ఆ అమూల్యమైన కుండలాలను ఆ బ్రాహ్మణుడికి దానం చేసేశాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *దానవీర రసవదలంకారము.* కష్టపడి ప్రాణాలకు తెగించి తెచ్చుకున్న దివ్య కుండలాలను క్షణమాత్రమైనా ఆలోచించకుండా యాచకుడికి ఇచ్చివేయడం వల్ల ఇక్కడ దానవీర రస స్ఫూర్తితో రసవదలంకారం సమన్వయించబడింది.

పద్య విశేషము: విక్రమార్కుని సాహసానికి లభించిన ఫలాన్ని పరహితం కోసం త్యాగం చేయడం అతని లోకోత్తర చరితకు నిదర్శనం.

148 వ పద్యము (శార్దూల విక్రీడితము)

శా. దానం బీక్రియఁజేసి యొక్క యెడఁ తీర్థస్వార్థము ల్సేకుఱెం బానాచోద్యములెల్లఁ జూచితి జగన్నాథు స్రవిం గంటి స న్మానం బచ్చట నొందితికి ద్విజుని ధైన్యం బంతయుం బాపితి దీనం బుణ్యఁడ నైతి నంచుఁ పురికేతెంచెం బ్రమోదంబునన్ .

ప్రతిపదార్థము

ఈ క్రియన్ = ఈ విధముగా, దానము = కుండల దానమును, చేసి = ఆచరించి, ఒక్క యెడన్ = ఒకేసారి, తీర్థ = పుణ్యతీర్థ దర్శనము యొక్క, స్వార్థముల్ = నా వ్యక్తిగత పరమార్థములు, చేకుఱెన్ = సిద్ధించినవి, నానా చోద్యములు = పలు రకములైన ఆశ్చర్యకరమైన వింతలను, ఎల్లన్ = అన్నింటినీ, చూచితిన్ = కళ్ళారా చూశాను, జగత్ + నాథున్ = లోక రక్షకుడైన, రవిన్ = సూర్యభగవానుడిని, కంటిన్ = సాక్షాత్కరించుకున్నాను, అచ్చటన్ = ఆ సూర్యమండల సమీపమున, సన్మానంబు = ఘన గౌరవమును, ఒందితిన్ = పొందాను, ద్విజుని = ఆ బ్రాహ్మణుని యొక్క, ధైన్యంబు = దరిద్ర బాధను, అంతయున్ = సమగ్రముగా, పాపితిన్ = తొలగించాను, దీనన్ = ఈ పుణ్యకార్యము వల్ల, పుణ్యఁడన్ =

ధన్యుడను/పుణ్యాత్ముడను, ఐతిన్ = అయ్యాను, అంచున్ = అని మనస్సులో భావిస్తూ, ప్రమోదంబునన్ = అమితానందముతో, పురికిన్ = తన ఉజ్జయిని నగరమునకు, ఏతెంచెన్ = తిరిగి వచ్చెన్.

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా దానం చేసిన విక్రమార్కుడు మనస్సులో ఇలా అనుకున్నాడు: "ఒకే ప్రయాణంలో నాకు తీర్థయాత్రా ఫలం దక్కింది, ఎన్నో వింతలు చూశాను, సాక్షాత్తు సూర్యభగవానుడి దర్శన భాగ్యం, ఆయన చేత సత్కారం పొందాను. అన్నింటికంటే మిన్నగా ఒక పేద బ్రాహ్మణుడి దరిద్రాన్ని పూర్తిగా పోగొట్టగలిగాను. దీనివల్ల నా జన్మ ధన్యమైంది." ఇలా భావిస్తూ పరమానందంతో అతడు తన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *సముచ్చయ అలంకారము*. తీర్థఫలం దక్కడం, వింతలు చూడటం, సూర్యుడిని దర్శించడం, గౌరవం పొందడం, బ్రాహ్మణుడి దైన్యం తీరడం వంటి అనేక ఉత్తమ ఫలాలు ఒకేసారి సమకూరాయని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ సముచ్చయ అలంకారము అద్భుతంగా కుదిరింది.

పద్య విశేషము: రాజు యొక్క ఆత్మసంతృప్తి, దానమే నిజమైన పుణ్యమనే అతని ధార్మిక ఆలోచన ఈ పద్యంలో స్పష్టమౌతాయి.

149 వ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. నీకు నీగుణములు లేక యీగద్దియ యెక్కఁదగదు మగుడనేగు మనిన మనములోన నతనిఁ గొనియాడుచును భోజ మనుజ విభుఁడు భవనమునకు నరిగె.

ప్రతిపదార్థము

నీకున్ = ఓ భోజరాజా నీకు, ఈ గుణములు = విక్రమార్కునికి గల ఇటువంటి సాహస, దాన గుణములు, లేక = లేనందువల్ల, ఈ గద్దియ = ఈ దివ్య సింహాసనమును, ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు, తగదు = అర్హత లేదు, మగుడన్ = వెనుతిరిగి, ఏగుము = వెళ్ళిపోము, అనినన్ = అని ఆ పద్దెనిమిదవ బొమ్మ పలుకగా, భోజ మనుజ విభుఁడు = భోజ మహారాజు, మనములోనన్ = తన హృదయములో, అతనిన్ = ఆ విక్రమార్కుని, కొనియాడుచును = కీర్తిస్తూ, భవనమునకున్ = తన రాజప్రాసాదమునకు, అరిగెన్ = వెళ్ళెన్.

తాత్పర్యము:

"కాబట్టి భోజరాజా! విక్రమార్కుడికి ఉన్న ఇటువంటి అసాధారణ సాహసం, త్యాగబుద్ధి నీకు లేవు కాబట్టి నువ్వు ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి అర్హుడవు కావు. వెనక్కి వెళ్ళిపో" అని ఆ బొమ్మ చెప్పింది. ఆ మాటలు విని భోజరాజు మనస్సులో విక్రమార్కుని మహోన్నత గుణాలను కొనియాడుతూ, తన భవనానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు

అలంకారము: *ఆక్షేపాలంకారము లేదా కావ్యలింగ అలంకారము*. సింహాసనం ఎక్కవద్దని ఆక్షేపించడానికి గల కారణాన్ని (విక్రమార్కుని వంటి సాహస దాన గుణాలు లేకపోవడం) నిరూపించడం చేత ఇక్కడ ఆక్షేప/కావ్యలింగ అలంకార సమన్వయం కనిపిస్తుంది.

పద్య విశేషము: భోజరాజు అహంకారం వీడి, సత్యాన్ని గ్రహించి విక్రమార్కుడిని మనసారా స్తుతించడం అతని సంస్కారానికి నిదర్శనం.

150 వ పద్యము (శార్దూల విక్రీడితము - ఆశ్వాసాంత దైవస్తుతి పద్యము)

శా. సంసారాంబుధిపూర్ణమగ్నజననిస్తారాం«బ్రి పంకేరుహఁ హింసావర్జితభావభవ్యమతి యోగీంద్రాత్మపద్మావళీ హంసాకారు వికారదూరుని విమోహధ్వంస నోత్తంసునిం గంసారాతిఁ పురారిమిత్రుఁ త్రిజగత్కళ్యాణసంధాయకున్ .

ప్రతిపదార్థము

సంసార = జనన మరణ రూపమైన సంసారమనే, అంబుధి = సముద్రమునందు, పూర్ణ = పూర్తిగా, మగ్న = మునిగిపోయిన, జన = జనులను, నిస్తార = దరిచేర్చు/రక్షించు, అంఘ్రి పంకేరుహమున్ = పద్మముల వంటి పాదములు కలవాడును, హింసా వర్జిత = హింస లేని/శాంతమైన, భావ = భావములతో కూడిన, భవ్య = శుభప్రదమైన, మతి = బుద్ధి కలవాడును, యోగి + ఇంద్ర = యోగీశ్వరుల యొక్క, ఆత్మ పద్మ = హృదయ పద్మములనెడి, ఆవళీ = సమూహమునకు, హంస + ఆకారున్ = హంస వంటి రూపము కలవాడును (జ్ఞాన స్వరూపుడు), వికార దూరునిన్ = షడ్వికారములకు (కామక్రోధాదులకు) దూరుడైనవాడును, విమోహ = అజ్ఞాన జనిత మోహమును, ధ్వంసన = నాశనము చేయుటలో, ఉత్తంసునిన్ = శ్రేష్ఠుడైనవాడును, కంస + అరాతిన్ = కంసునికి శత్రువైనవాడును (శ్రీకృష్ణుడు/విష్ణువు), పుర + అరి = త్రిపురాంతకుడైన శివునికి, మిత్రున్ = ప్రాణసఖుడైనవాడును, త్రిజగత్ = ముల్లోకములకు, కళ్యాణ = మేలును/శుభములను, సంధాయకున్ = చేకూర్చువాడును ఐన ఆ దేవుని (స్తుతించెదను).

తాత్పర్యము:

(కవి గోపరాజు ఈ ఆశ్వాసాంత పద్యంలో దైవాన్ని కీర్తిస్తున్నాడు) సంసార సాగరంలో మునిగిపోయిన మానవులను కడతేర్చే పద్మాల వంటి పాదాలు కలిగినవాడు, హింస లేని పవిత్రమైన బుద్ధి కలవాడు, యోగీశ్వరుల హృదయ పద్మాలలో విహరించే రాజహంస వంటివాడు, సర్వ వికారాలకు దూరుడు, మోహాన్ని నశింపజేసే మహోన్నతుడు, కంస సంహారకుడైన శ్రీకృష్ణుడు, శివునికి పరమమిత్రుడు, ముల్లోకాలకు శుభాలను కలిగించేవాడు ఐన ఆ పరమాత్ముని (కృతిభర్తకు శుభం కలగాలని) స్తుతిస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారము: *రూపక అలంకారము*. 'సంసారాంబుధి' (సంసారమనే సముద్రము), 'అంఘ్రి పంకేరుహము' (పాదములనెడి పద్మములు), 'ఆత్మపద్మ' (హృదయమనే పద్మము) అని వరుసగా అభేదాన్ని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రూపక అలంకారాల అద్భుత ప్రవాహం (రూపక మాల) సమన్వయించబడింది.

పద్య విశేషము: సప్తమాశ్వాస భరతవాక్య ప్రాయంగా, హరిహర అభేద తత్త్వంతో, మహావిష్ణువు/శ్రీకృష్ణుని గుణగణాలను కవి అత్యంత ప్రౌఢ సంస్కృత సమాస భూయిష్ఠంగా వర్ణించిన అద్భుత ఆశ్వాసాంత పద్యమిది.

151 వ పద్యము (ఉత్పలమాల - ఆశ్వాసాంత శివస్తుతి పద్యము)

ఉ. కంజభవార్చనీయపదకంజు నిరంజనునిం బురత్రయీ భంజను నంజనాచలనిభద్విపదై త్యఘనప్రభంజను సంజనితప్రమోద గిరిజాతనుమంజుల వామభాగు మృ త్యుంజయు నాంజనేయవిహితోన్న తగీతకృ తాత్మరంజనున్.

ప్రతిపదార్థము

కంజభవ = బ్రహ్మదేవుని చేత, అర్చనీయ = పూజింపదగిన, పద కంజున్ = పద్మముల వంటి పాదములు కలవాడును, నిరంజనునిన్ = ఏ విధమైన మాయా లేపనము లేని నిర్గుణ స్వరూపుడును, పురత్రయీ = త్రిపురములను (బంగారు, వెండి, ఇనుప కోటలను), భంజనున్ = నాశనము చేసినవాడును (త్రిపురాంతకుడు), అంజనాచల = కాటుక కొండతో/నల్లని కొండతో, నిభ = సమానమైన, ద్విప = ఏనుగు రూపములో ఉన్న, దైత్య = గజాసురుడనే రాక్షసుడనెడి, ఘన = దట్టమైన మేఘమును ముక్కలు చేయుటలో, ప్రభంజనున్ = చండమారుతము (గొప్ప తుఫాను గాలి) వంటివాడును, సంజనిత = చక్కగా కలిగింపబడిన, ప్రమోద = అమితానందము గల, గిరిజాత = పర్వతరాజ పుత్రియైన పార్వతీదేవి చేత, నుమంజుల = ఒప్పిదమైనట్టియు/సుందరమైనట్టియు, వామ భాగున్ = ఎడమ భాగమునందు కలిగియున్నవాడును (అర్ధనారీశ్వరుడు), మృత్యుంజయున్ = మరణాన్ని జయించినవాడును, ఆంజనేయ = హనుమంతుని చేత, విహిత = కూర్చబడిన/ఆలపించబడిన, ఉన్నత = ఉత్కృష్టమైన/మధురమైన, గీత = సంగీతము చేత, కృత = చేయబడిన, ఆత్మ రంజనున్ = మనోల్లాసము కలవాడైన ఆ పరమశివుని (స్తుతించెదను).

తాత్పర్యము:

బ్రహ్మదేవుని చేత పూజింపదగిన తామరల వంటి పాదములు కలిగినవాడు, మాయ లేని నిర్గుణ పరబ్రహ్మ స్వరూపుడు, త్రిపురములను సంహరించిన త్రిపురాంతకుడు, కాటుక కొండ వలె నల్లగా ఉన్న గజాసురుడనే రాక్షస మేఘాన్ని ముక్కలుముక్కలు చేసే ప్రచండ వాయువు వంటివాడు, అమితానందమూర్తియైన పార్వతీదేవిని తన శరీరంలో ఎడమ భాగమునందు కలిగియున్న అర్ధనారీశ్వరుడు, మృత్యువును జయించిన మృత్యుంజయుడు, ఆంజనేయుడు భక్తితో ఆలపించే ఉత్కృష్టమైన గానానికి మురిసిపోయే మనస్సు గలవాడైన ఆ పరమశివుని మనసారా స్తుతిస్తున్నాను.

విశేషాలు

అలంకారము: *రూపక* మరియు *పరిణామ* లేదా *ఉపమాలంకారము*. 'పదకంజున్' (పద్మముల వంటి పాదములు) అనుచోట ఉపమ/రూపక ఛాయలు, గజాసురుని నల్లని కొండతో పోల్చుటలో ఉపమ, రాక్షసుడిని మేఘంతోను, శివుడిని వాయువుతోను పోల్చి రూపించడం వల్ల 'రూపకాలంకార' సమన్వయం అత్యంత సుందరంగా వ్యక్తమవుతున్నాయి.

పద్య విశేషము: సప్తమాశ్వాస చివరి ఘట్టంలో కవి గోపరాజు పరమశివుని వైభవాన్ని, హనుమంతుని శివగాన ప్రశస్తిని జోడిస్తూ సంస్కృత సమాస ప్రాస చమత్కారంతో (అంజ, భంజ, సంజ) అద్భుతంగా రచించాడు.

152 వ పద్యము (మాలిని వృత్తము - ఆశ్వాసాంత స్తుతి పద్యము)

మాలిని. గిరివిరచితచాపా కృష్ణ మేఘాభరూపా సుర సరిదవతంసా క్షుణ్ణదైతేయహింసా గరళగిళనదక్షా కంజపత్రాయతాక్షా పురహరహరిరూపా పుణ్యగణ్యస్వరూపా.

ప్రతిపదార్థము

గిరి = మేరు పర్వతమును, విరచిత = కూర్చబడిన/చేయబడిన, చాపా = విల్లుగా కలవాడా!, కృష్ణ మేఘ = నల్లని మేఘము వంటి, అభిరూపా = సుందరమైన రూపము కలవాడా! (లేదా నీలకంఠుడా), సురసరిత్ = దేవనదియైన గంగానదిని, అవతంసా = తలపై ఆభరణముగా/సిగపూవుగా కలవాడా!, క్షుణ్ణ = ముక్కలు ముక్కలుగా మర్దింపబడిన, దైతేయ = రాక్షసుల యొక్క, హింసా = సంహారము ఆచరించినవాడా!, గరళ = హాలాహల విషమును, గిళన = మ్రింగుట యందు, దక్షా = సమర్థుడైనవాడా!, కంజ పత్ర = తామర రేకుల వలె, ఆయత = విశాలమైన, అక్షా = కన్నులు కలవాడా!, పురహర = త్రిపుర

సంహారకుడైన శివుని యొక్కయు, హరి = విష్ణువు యొక్కయు, రూపా = ఏకరూపమైనవాడా (హరిహర స్వరూపుడా)!, పుణ్య = పుణ్యాత్ముల చేత, గణ్య = గణింపదగిన/ధ్యానింపదగిన, స్వరూపా = మంగళకరమైన రూపము కలవాడా! (నిన్ను శరణు వేడుచున్నాను).

తాత్పర్యము:

మేరు పర్వతాన్ని విల్లుగా ధరించినవాడా! నల్లని మేఘం వలె మనోహరమైన కాంతి గలవాడా! గంగానదిని శిరస్సుపై ధరించిన జటాధారివి! రాక్షస సమూహాలను ముక్కలుముక్కలుగా సంహరించిన శౌర్యశాలివి! లోకాలను రక్షించడం కోసం ప్రచండమైన హాలాహల విషాన్ని సైతం మింగిన ధీరుడా! తామర రేకుల వంటి విశాలమైన నేత్రములు కలవాడా! శివకేశవుల అభేద రూపమైన హరిహర స్వరూపుడా! పుణ్యాత్ములు నిరంతరం ధ్యానించే దివ్యమంగళ స్వరూపా! నీకు నమస్కారము.

విశేషాలు

అలంకారము: *ఉపమాలంకారము* మరియు *సముచ్చయ/అంత్యప్రాస అలంకారము*. శివుని నేత్రాలను 'కంజపత్ర' (తామర రేకులు) తో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారము, పద్య పాదాంతాలలో 'చాపా, రూపా, తంసా, హింసా, దక్షా, త్సా' అంటూ అంత్యప్రాస నియమాన్ని అద్భుతంగా నిర్వహించడం వల్ల శబ్దాలంకార శోభ సమన్వయించబడ్డాయి.

పద్య విశేషము: హరిహర అభేద తత్త్వాన్ని (పురహరహరిరూపా) చాటుతూ, ఆశ్వాస సమాప్తికి సూచికగా మాలిని వృత్తంలో కవి చెప్పిన పరమ పవిత్రమైన స్తుతి పద్యమిది.

గద్యము (సప్తమాశ్వాస ముగింపు వచనము)

గద్యము. ఇది రాయగజగంధవారణ వైరిమండలీక భేకఫణీంద్ర వీరఘోట్టవి ఖాళ కళింగదేశ నిర్ధూమధామ త్యాగనాగార్జున కర్ణాట ద్రవిలాంధ్రమహా రాష్ట్ర భూపాలరూప నూపురసుందరచరణారవింద సనదప్రోలిపురవరాధీశ్వర వెలనాఁటిపృథివీశ్వర రాజ్యసముద్ధరణ శ్రీకొఱవి వెన్నయామాత్యపౌత్ర హరి తసగోత్రపవిత్ర సకలసుకవిమిత్ర కసువరాజతనూజ గోపరాజప్రణీతం జైన సింహాసన ద్వాత్రింశిక యనుకావ్యంబునందు విక్రమార్కునిదాన మహోపకారసాహసౌదార్య ప్రశంసనం బన్నది సప్తమాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం/వివరణ

ఇది = ఈ వెలువడిన గ్రంథ భాగము, రాయగజ గంధవారణ = శత్రురాజులనెడి ఏనుగులను అణచే గండగజము వంటివాడును, వైరి మండలీక = శత్రువులైన సామంత రాజులనెడి, భేక = కప్పలకు, ఫణీంద్ర = సర్పరాజైనవాడును, వీరఘోట్ట విఖాళ = శత్రువీరుల గర్వాన్ని భంగపరచువాడును, కళింగ దేశ = కళింగ రాజ్యమును, నిర్ధూమ ధామ = పొగ లేని నిప్పు వలె దహించిన పరాక్రమశాలియు, త్యాగ = దాన గుణములో, నాగార్జున = సిద్ధ నాగార్జునుని వంటివాడును, కర్ణాట = కర్ణాటక, ద్రవిల = తమిళ, ఆంధ్ర = తెలుగు, మహారాష్ట్ర = మరాఠా దేశముల యొక్క, భూపాల = రాజుల యొక్క, రూప = కిరీటముల యొక్క, నూపుర = అందెలతో/మణి కాంతులతో, సుందర = మనోహరమైన, చరణ అరవింద = పాదపద్మములు కలవాడును, సనదప్రోలి పురవర = శ్రేష్ఠమైన సనదప్రోలి (చందవోలు) నగరమునకు, అధీశ్వర = ప్రభువైనవాడును, వెలనాటి పృథివీశ్వర = వెలనాటి చోడ రాజుల యొక్క, రాజ్య = సామ్రాజ్యమును, సముద్ధరణ = చక్కగా నిలబెట్టినవాడును ఐన, శ్రీ కొఱవి వెన్నయామాత్య = శ్రీ కొరవి వెన్నయ మంత్రి యొక్క, పౌత్ర = మనుమడును, హరిత సగోత్ర = హరితస గోత్రము చేత, పవిత్ర = పూతమైనవాడును, సకల సుకవి = సమస్త శ్రేష్ఠ కవులకు, మిత్ర = ఆప్తుడైనవాడును, కసువరాజ = కసువరాజు

యొక్క, తనూజ = కుమారుడైన, గోపరాజ = కొరవి గోపరాజు చేత, ప్రణీతంబు + ఐన = రచింపబడినట్టి, సింహాసన ద్వాత్రింశిక = 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' (ముప్పై రెండు బొమ్మల కథలు), అను కావ్యంబునందున్ = అనే ప్రసిద్ధ ప్రబంధమునందు, విక్రమార్కుని = విక్రమాదిత్య మహారాజు యొక్క, దాన = త్యాగము, మహోపకార = గొప్ప సహాయ గుణము, సాహస = వీరత్వము, ఔదార్య = ఉదార స్వభావముల యొక్క, ప్రశంసనము = కీర్తనము, అన్నది = అనే విషయము గల, సప్తమాశ్వాసము = ఏడవ ఆశ్వాసము సంపూర్ణము.

తాత్పర్యము:

శత్రురాజులనెడి ఏనుగులను సింహం వలె అణచేవాడు, శత్రు సామంత రాజులనెడి కప్పలను మ్రింగే సర్పరాజు వంటివాడు, కళింగ దేశాన్ని జయించిన పరాక్రమశాలి, త్యాగంలో నాగార్జునుడి వంటివాడు, కర్ణాటక, తమిళ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర రాజుల చేత పూజింపబడే పాదపద్మాలు కలవాడు, చందవోలు పురాధీశ్వరుడు, వెలనాటి రాజ్య సముద్ధారకుడైన శ్రీ కొరవి వెన్నయ మంత్రి మనుమడును; హరితస గోత్ర పవిత్రుడు, కవులందరికీ మిత్రుడు, కసువరాజు కుమారుడైన కొరవి గోపరాజు రచించిన 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే కావ్యంలో విక్రమార్కుని దాన, సాహస, ఉదార గుణాలను ప్రశంసించే 'సప్తమాశ్వాసము' సమాప్తమైనది.

విశేషాలు

అలంకారము: *రూపక* మరియు *రూపక మాలాలంకారము*. గద్యంలో కవి తన పూర్వీకుల శౌర్యాన్ని వర్ణిస్తూ 'వైరిమండలీక భేకఫణీంద్ర' (శత్రువులనెడి కప్పలకు పాము వంటివాడు), 'చరణారవింద' (పాదములనెడి పద్మములు) అని అనేక రూపకాలను వరసగా ప్రయోగించడం వల్ల ఇక్కడ రూపక మాలాలంకార వైశిష్ట్యం శోభిల్లుతోంది.

గద్య విశేషము: ఈ ఆశ్వాసాంత గద్యం ద్వారా కవి కొరవి గోపరాజు యొక్క వంశ వృత్తాంతం, అతని తాతగారైన వెన్నయామాత్యుని రాజకీయ, సైనిక విజయాలు, వారి హరితస గోత్ర వైభవం చారిత్రక ఆధారాలతో సహా సముచితంగా ఆవిష్కరించబడ్డాయి.

అష్టమాశ్వాసము

అష్టమాశ్వాసము

1. ప్రార్థనా పద్యము (మంగళాచరణము)

శ్రీలలనా తనురుచి శం పాలతికా చిరవిలాస పరికీర్ణ వపు ర్లీలాతిశయ విడంబిత నీలాంబుద వర్ణఁ ద్రిభువనీ పరిపూర్ణున్.

ప్రతిపదార్థము: శ్రీలలనా = లక్ష్మీదేవి యొక్క; తను = శరీరము యొక్క; రుచి = కాంతి అనెడి; శంపాలతికా = మెరుపు తీగ యొక్క; చిర = నిరంతర; విలాస = విలాసము చేత; పరికీర్ణ = వ్యాపించబడిన; వపుః = శరీరము యొక్క; లీలా = విలాసము యొక్క; అతిశయ = ఆధిక్యము చేత; విడంబిత = అనుకరించబడిన; నీలాంబుద = నల్లని మేఘము వంటి; వర్ణున్ = రంగు కలవానిని; త్రిభువనీ = మూడు లోకముల యందు; పరిపూర్ణున్ = నిండియున్నవానిని (శ్రీమహావిష్ణువును మనస్సున నిలిపి).

తాత్పర్యము: లక్ష్మీదేవి శరీర కాంతి అనే మెరుపుతీగ నిరంతర విలాసంతో వ్యాపించిన శరీర శోభ కలిగి, నల్లని మేఘుని రంగుతో ప్రకాశిస్తూ, మూడు లోకాల్లోనూ నిండియున్న ఆ శ్రీమహావిష్ణువును ధ్యానించి...

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఈ పద్యం సీస పద్య అనుబంధంగానో లేదా ముక్తపదగ్రస్తంగానో కాక స్వతంత్ర వృత్తంగా/కందంగా నడుస్తుంది.
ఇక్కడ విష్ణువును నీలమేఘ శ్యాముడిగా, లక్ష్మీదేవిని మెరుపుతీగగా వర్ణించడం వల్ల ఉపమాలంకారం వ్యక్తమవుతోంది.

శైలి: సంస్కృత పదభూయిష్టమైన నడకతో కావ్యారంభం శోభాయమానంగా జరిగింది.

పందొమ్మిదవ బొమ్మ కథ ప్రారంభం

2. రెండవ పద్యము

మతిలో నిల్పి యతండు సజ్జనుల సంభావించి దైవజ్ఞ స మ్మతమౌ వేళఁ గడంగి యెక్క జనుచో మాన్పించి యేకోనవిం శతిమద్వారము పాంత బొమ్మ వలికెన్ క్ష్మాపాలకా మూర్ఖ భా రత పర్వంబు పరింపఁ బూనుట చుమీ రాగిల్లు నీ యత్నముల్.

ప్రతిపదార్థము: అతండు = ఆ భోజరాజు; మతిలో నిల్పి = (ఆ దేవుని) మనసున ధ్యానించి; సజ్జనులన్ = సత్పురుషులను; సంభావించి = గౌరవించి; దైవజ్ఞ = జ్యోతిష్కుల చేత; సమ్మతము ఔ = అంగీకరింపబడిన; వేళన్ = శుభ ముహూర్తమున; కడంగి = పూనుకొని; ఎక్క జనుచో = (సింహాసనము) ఎక్కబోవుచుండగా; మాన్పించి = (అతడిని) వారించి;

ఏకోనవింశతిమత్ = పందొమ్మిదవదైన; ద్వారము పాంత = ద్వారము దగ్గర ఉన్న; బొమ్మ = సాలభంజిక; వలికెన్ = ఇట్లు పలికెను; క్ష్మాపాలకా = ఓ భోజరాజా!; రాగిల్లు = ప్రకాశించుచున్న; నీ యత్నముల్ = ఈ సింహాసనము ఎక్కవలెననెడి నీ ప్రయత్నములు; మూర్ఖు = మూర్ఖుడు; భారత పర్వంబు = మహాభారత గ్రంథమును; పఠింపన్ = చదువుటకు; పూనుట చుమీ = సిద్ధపడినట్లు ఉన్నది సుమా!

తాత్పర్యము: భోజరాజు దేవుని మనస్సులో ధ్యానించి, సజ్జనులను గౌరవించి, జ్యోతిష్కులు నిర్ణయించిన శుభ ముహూర్తంలో సింహాసనం ఎక్కడానికి సిద్ధపడ్డాడు. అప్పుడు పందొమ్మిదవ ద్వారం దగ్గర ఉన్న బొమ్మ అతడిని వారించి ఇలా అంది: "ఓ రాజా! ఈ సింహాసనం ఎక్కాలని నువ్వు చేస్తున్న ప్రయత్నాలు, ఒక మూర్ఖుడు మహాభారతాన్ని చదవడానికి పూనుకున్నట్లుగా ఉన్నాయి".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తేభ విక్రీడితము (భరనభభరవ గణాలు, 20 అక్షరాలు, 14వ అక్షరం యతి).

అలంకారము: భోజరాజు ప్రయత్నాన్ని మూర్ఖుని భారత పఠనంతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం ఉపయోగించబడింది.

3. మూడవ పద్యము

క. ధారానాయక ధారుణి నారూఢుం డైన విక్రమార్కుని కరణి శూరుండును ధీరుండు ను దారుండును గాక యెక్కఁ దగ దెవ్వరికిన్.

ప్రతిపదార్థము: ధారానాయక = ధారా నగర ప్రభువైన ఓ భోజరాజా!; ధారుణిన్ = ఈ భూమిపై; ఆరూఢుడు ఐన = ప్రసిద్ధుడైన; విక్రమార్కుని కరణిన్ = విక్రమార్క మహారాజు వలె; శూరుండును = పరాక్రమవంతుడును; ధీరుండును = ధైర్యశాలియు; ఉదారుండును = దాతృత్వ గుణము కలవాడును; కాక = కాకుండా; ఎవ్వరికిన్ = మరి ఏ ఇతర రాజులకును; (ఈ సింహాసనము) ఎక్కన్ తగదు = అధిరోహించుటకు అర్హత లేదు.

తాత్పర్యము: "ఓ ధారానగర ప్రభువా! ఈ భూమండలంలో మహా ప్రసిద్ధి చెందిన విక్రమార్క మహారాజు లాగా శౌర్యము, ధైర్యము, ఉదార గుణము లేనివారెవ్వరూ ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి తగరు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము (నలగాజగాల నియమముతో కూడిన చతుర్మాత్రా ఛందస్సు).

గుణ వర్ణన: విక్రమార్కునిలోని ఉత్తమ గుణాలైన శౌర్యం, ధైర్యం, ఔదార్యం ఇక్కడ ప్రస్తావించబడ్డాయి.

4. నాల్గవ పద్యము

మ. అది యెట్లన్న నేఱుంగఁ జెప్పెదఁ తదీయం బైన చారిత్ర ము న్మద వైరి ద్విప సింహ మర్థి జనతా మందార మా భూవరుం డుదయాస్తాచల మధ్య భూమి దనకై నొప్పారు నుజ్జీని సం పదలం బొంపిరివోవ రాజ్యము నయ ప్రాజ్యంబుగా నేలఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: అది ఎట్లు అన్నన్ = ఆ కథ ఏమిటో అడిగితే; ఎఱుంగన్ చెప్పెదన్ = నీకు తెలిసేలా చెప్తాను విను; ఉన్మద = మదించిన; వైరి = శత్రువులనెడి; ద్విప = ఏనుగులకు; సింహము = సింహము వంటివాడును; అర్థి జనతా = యాచకుల సమూహమునకు; మందారము = కల్పవృక్షము వంటివాడును ఐన; ఆ భూవరుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; ఉదయ అస్త అచల = ఉదయాచల, అస్తాచలముల యొక్క; మధ్య భూమి = మధ్యలో ఉన్న భూమండలమంతయు; తనకై = తనదై; నొప్పారు = ప్రకాశించు; ఉజ్జీనిన్ = ఉజ్జయిని నగరమును; సంపదలన్ = అష్టైశ్వర్యములతో; పొంపిరివోవన్ = వర్ధిల్లునట్లుగా; రాజ్యము = పరిపాలనను; నయ ప్రాజ్యంబుగాన్ = నీతితో సమృద్ధముగా; ఏలగన్ = పరిపాలించుచుండగా...

తాత్పర్యము: "ఆ విక్రమార్కుని కథ ఏమిటో నీకు వివరంగా చెప్తాను విను. మదించిన శత్రు రాజులనే ఏనుగులను చీల్చే సింహం లాంటివాడు, యాచించిన వారికి కోరిన కోర్కెలు తీర్చే కల్పవృక్షం లాంటివాడు అయిన ఆ విక్రమార్క మహారాజు తూర్పు పడమర కొండల మధ్య గల భూభాగాన్నంతటినీ ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా ఏలుతున్నాడు. ఆయన తన రాజధాని అయిన ఉజ్జయిని నగరంలో సంపదలు తులతూగేలా, నీతి మార్గంలో పరిపాలన సాగిస్తున్న కాలంలో..."

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తేభ విక్రీడితము.

అలంకారము: శత్రువులను ఏనుగులతోను, రాజును సింహంతోను పోల్చడం వల్ల రూపకాలంకారం, యాచకులకు మందార వృక్షంతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం సమన్వయించబడ్డాయి.

పరిపాలనా దక్షత: విక్రమార్కుని సామ్రాజ్య వైభవం, న్యాయబద్ధమైన పాలన ఈ పద్యంలో ప్రతిఫలిస్తున్నాయి.

5. ఐదవ పద్యము

ఉ. ఆ జననాథుఁ గొల్చి కనకాభరణంబులఁ దేజరిల్లు కాం తాజనుల న్విచిత్ర వసనంబుల బంటుల నందలంబులం దేజులఁ చామరంబులను దెల్లని యెల్లుల నేపు సూపుచుకో రాజును మంత్రులు న్సుకవిరాజులు నుండుదు రొక్కకైవడి

ప్రతిపదార్థము: ఆ జననాథున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును; కొల్చి = సేవించి; కనక ఆభరణంబులన్ = బంగారు నగలతో; తేజరిల్లు = ప్రకాశించే; కాంతా జనులన్ = స్త్రీలను; విచిత్ర వసనంబుల = రంగురంగుల వింత వస్త్రాలు ధరించిన; బంటులన్ = సేవకులను, సైనికులను; అందలంబులన్ = పల్లకీలను; తేజులన్ = శ్రేష్ఠమైన గుర్రాలను; చామరంబులను = చామరములను; తెల్లని యెల్లులన్ = తెల్లని గొడుగులను (లేదా గుడారాలను); ఏపు సూపుచున్ = అతిశయముగా ప్రదర్శిస్తూ; రాజును = ఆ విక్రమార్కుడును; మంత్రులున్ = ఆయన అమాత్యులును; సుకవిరాజులున్ = శ్రేష్ఠులైన కవులును; ఒక్క కైవడిన్ = ఒకే రీతిగా, ఏకమనస్కులై; ఉండుదురు = కొలువుతీరి ఉండెడివారు.

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజును సేవించడానికి బంగారు ఆభరణాలతో మెరిసిపోయే ఉత్తమ స్త్రీలు, విచిత్రమైన దుస్తులు ధరించిన బంట్లు, పల్లకీలు, పరుగు గుర్రాలు, చామరాలు, తెల్లని రాజగొడుగులు మొదలైన రాజలాంఛనాలు సిద్ధంగా ఉన్నాయి. అటువంటి కొలువులో రాజు, మంత్రులు, గొప్ప కవులు అందరూ ఒకే మనస్సుతో, ఎంతో వైభవంగా ఉండేవారు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల (భరనభభరవ గణాలు, 20 అక్షరాలు, 10వ అక్షరం యతి).

వర్ణన: విక్రమార్కుని సామ్రాజ్య వైభవాన్ని, కొలువుకూటపు శోభను కవి ఇక్కడ మన కళ్లకు కట్టారు.

6. ఆరవ పద్యము

ఆ.వె. అట్టి దివసముల సమస్త భూపాలురు భటులుఁ గవులు హితులు బలసి కొలువ సురగణములోని సురరాజు భంగిన య్యవనిపాలుఁ డున్న యవసరమున

ప్రతిపదార్థము: అట్టి దివసములన్ = అటువంటి వైభవము గల రోజులలో; సమస్త భూపాలురు = సామంతులైన రాజులందరును; భటులున్ = సైనికులును; కవులున్ = కవులును; హితులున్ = ఆప్తులును; బలసి కొలవన్ = చుట్టూ చేరి సేవించుచుండగా; సురగణములోని = దేవతల సమూహము మధ్యనున్న; సురరాజు భంగిన్ = దేవేంద్రుని విధముగా; ఆ అవనిపాలుడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; ఉన్న యవసరమునన్ = కొలువుదీరి ఉన్న సమయములో...

తాత్పర్యము: ఆ రోజుల్లో సామంతులు, భటులు, కవులు, హితైషులు తనను చుట్టుముట్టి కొలుస్తుండగా, దేవతల నడుమ కొలువుదీరిన దేవేంద్రుడిలా ఆ విక్రమార్క మహారాజు సభలో ఉన్న సమయంలో ఒక సంఘటన జరిగింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది.

అలంకారము: విక్రమార్కుడిని దేవేంద్రుడితో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం ఉపయోగించబడింది.

7. ఏడవ పద్యము

క. ముకుళిత కరుఁడై దౌవా రికుఁ డెదుర నిలువఁబడి ధరిత్రీశ్వర కా నికగా సాళువముం గొని యొక నల్లని చెంచు వచ్చియున్నా ఁడనుడు

ప్రతిపదార్థము: దౌవారికుడు = ద్వారపాలకుడు; ముకుళిత కరుడు ఐ = జోడించిన చేతులు కలవాడై (నమస్కరిస్తూ); ఎదురన్ నిలువబడి = రాజుకు ఎదురుగా నిలబడి; ధరిత్రీశ్వర = ఓ భూపాలా!; కానికగాన్ = కానుకగా ఇచ్చుటకు; సాళువమున్ కొని = ఒక డేగను (వేట పక్షిని) తీసుకొని; ఒక నల్లని చెంచు = ఒక నల్లని కిరాతుడు/బోయవాడు; వచ్చి యున్నాడు = ద్వారము వద్దకు వచ్చియున్నాడు; అనుడున్ = అని పలుకగా...

తాత్పర్యము: రాజసభలోకి ద్వారపాలకుడు వచ్చి వినయంతో చేతులు జోడించి, "మహారాజా! మీకు కానుకగా ఇవ్వడానికి ఒక శ్రేష్ఠమైన సాళువ పక్షిని (వేటడేగను) చేతబట్టుకుని, ఒక నల్లని చెంచువాడు వచ్చి ఉన్నాడు" అని విన్నవించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

కథా గమనం: ఈ పద్యం నుండి విక్రమార్కుడి వేట ప్రయాణానికి, తద్వారా పాతాళ లంకకు (బలిచక్రవర్తి నగరం) వెళ్లే ప్రధాన కథకు పునాది పడుతుంది.

8. ఎనిమిదవ పద్యము

క. తత్కారణంబు దెలియ స ముత్కంఠుండై నిజాభిముఖ మానవ సం పత్కర దర్శనుఁ డగు భూ భృత్కుల తిలకుండు వానిఁ బిలువం బంచెన్

ప్రతిపదార్థము: భూభృత్ కుల తిలకుండు = రాజుల వంశమున శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; తత్ కారణంబు తెలియన్ = వాడు వచ్చిన ఆ కారణమేమిటో తెలుసుకోవడానికి; సముత్కంఠుడు ఐ = మిక్కిలి కుతూహలము కలవాడై; నిజాభిముఖ = తన వైపు

చూసే; మానవ = ప్రజలకు; సంపత్కర దర్శనుడు అగు = శుభప్రదమైన, సంపదలను ఇచ్చే దర్శనము కలవాడై; వానిన్ = ఆ చెంచువానిని; పిలువన్ పంచెన్ = లోపలికి పిలిపించెను.

తాత్పర్యము: తనను ఆశ్రయించే ప్రజలకు సంపదలను కలిగించే శుభప్రదమైన దర్శనమిచ్చే ఆ రాజశ్రేష్ఠుడు, ఆ చెంచువాడు తన వద్దకు రావడానికి గల కారణాన్ని తెలుసుకోవాలనే కుతూహలంతో, అతడిని సభలోకి రమ్మని ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

సవరణ: మూల పాఠంలోని "ముత్కలికుండై" అనే పాఠాంతరం కంటే "సముత్కంఠుండై" (మిక్కిలి ఉత్సాహము కలవాడై) అనే పదం అర్థవంతంగా ఉంటుంది.

9. తొమ్మిదవ పద్యము

మత్తకోకిల. నెమ్మిఁ బచ్చనీ కుప్పసంబును నీలిచీరయుఁ బిలియుం దమ్మిపూసల పేరు నెఱ్ఱని ధాతుబొట్టును జూడ నం గమ్ముపైఁ తగు సొమ్ముగాఁ బిడికత్తి కాసే నమర్చి పా అమ్ముల న్విలు గేలఁ బూన్కొని యంతఁ జెం చరుదెంచుచున్

ప్రతిపదార్థము: అంతన్ = అంతట; చెంచు = ఆ బోయవాడు; నెమ్మిన్ = ఇష్టముతో; పచ్చని కుప్పసంబును = పచ్చని రంగు అంగీని (రవికె/చొక్కా); నీలి చీరయున్ = దట్టమైన నీలి రంగు వస్త్రమును (కట్టుదోవతి); పీలియున్ = నెమలి పించమును; తమ్మి పూసల పేరున్ = తామరపూసల దండను; ఎఱ్ఱని ధాతు బొట్టును = నుదుట ఎర్రని మట్టితో (కావిరాయితో) పెట్టుకున్న బొట్టును; చూడన్ = చూడగా; అంగమ్ముపైన్ = తన శరీరం మీద; తగు సొమ్ముగాన్ = అందమైన ఆభరణము వలె; పిడికత్తి = చిన్న కత్తిని; కాసేన్ అమర్చి = నడుము కట్టుకు దూర్చి; పాఅమ్ములన్ = పదునైన బాణములను; విలు = వింటిని; గేలన్ పూన్కొని = చేతిలో పట్టుకొని; అరుదెంచుచున్ = సభలోకి ప్రవేశిస్తూ...

తాత్పర్యము: ఆ చెంచువాడు పచ్చని చొక్కా, నీలి రంగు ధోవతి కట్టుకుని, తలపై నెమలి పించాన్ని ధరించాడు. మెడలో తామరపూసల హారం, నుదుట ఎర్రని ధాతువుతో పెట్టుకున్న బొట్టు ఉన్నాయి. నడుము కట్టుకు పిడికత్తిని అందంగా అలంకరించుకున్నాడు. చేతిలో విలుబాణాలు పట్టుకుని ఆ కిరాతుడు సభాభవనంలోకి ప్రవేశించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తకోకిల వృత్తము (రసజజభర గణాలు, 18 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం యతి).

వేషధారణ వర్ణన: అడవిలో నివసించే చెంచువారి సహజసిద్ధమైన దుస్తులను, ఆభరణాలను కవి ఇక్కడ ఎంతో అద్భుతంగా వర్ణించారు.

10. పదవ పద్యము

క. దూరంబున నుడుగణ పరి వారుండై వెలుఁగు రజనివల్లభు క్రియ ను ర్వీరమణులలో నొప్పెడు నారాజుం జూచి మ్రొక్కి యతి వినయమున

ప్రతిపదార్థము: దూరంబునన్ = కాస్త దూరం నుండే; ఉడుగణ పరివారుడు ఐ = నక్షత్రముల సమూహమనే పరివారము గలవాడై; వెలుగు = ప్రకాశించే; రజని వల్లభు క్రియన్ = రాత్రికి నాథుడైన చంద్రుని లాగా; ఉర్వీ రమణులలోన్ = భూపాలురందరిలోనూ; ఒప్పెడు = శోభిల్లుచున్న; ఆ రాజున్ చూచి = ఆ విక్రమార్క మహారాజును దర్శించి; అతి వినయమునన్ = మిక్కిలి నమ్రతతో; మ్రొక్కి = నమస్కరించి...

తాత్పర్యము: నక్షత్రాల మధ్య ప్రకాశించే పూర్ణచంద్రుడిలా, సభలోని రాజులందరి మధ్యన దేదీప్యమానంగా వెలిగిపోతున్న ఆ విక్రమార్క మహారాజును చెంచువాడు చూశాడు. ఎంతో వినయంతో దూరం నుంచే ఆ రాజుకు సాష్టాంగ నమస్కారం చేశాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: రాజును చంద్రుడితోను, చుట్టూ ఉన్న పరివారాన్ని/సామంత రాజులను నక్షత్రాలతోను పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం చక్కగా కుదిరింది.

11. పదకొండవ పద్యము

ఆ.వె. నీవు దాడివెట్టి నెగడిన నఱుమక యీఁకవిరిగి గొందు లీఁగు నృపుల పగిడిఁ బులుఁగులెల్లఁ బఱవ వేఁటాడు నీ సాళువంబు గొనుము మాళవేంద్ర.

ప్రతిపదార్థము: మాళవేంద్ర = మాళవ దేశానికి ప్రభువైన ఓ విక్రమార్క మహారాజా!; నీవు = నీవు; దాడివెట్టి = శత్రువులపై దండెత్తి; నెగడినన్ = విజృంభించగా; నఱుమక = ఎదిరించలేక; ఈఁక విరిగి = రెక్కలు విరిగి (శక్తి కోల్పోయి); గొందులు = సందులలో, రహస్య ప్రదేశములలో; ఈఁగు = దాక్కునే; నృపుల పగిడిన్ = ఓడిపోయిన రాజుల వలె; పులుఁగులు ఎల్లన్ =

ఇతర పక్షులన్నీ; పఱవన్ = భయంతో పారిపోయేలా; వేఁటాడు = వేటాడగల; నీ = నీకు తగిన; సాళువంబు = ఈ డేగ పక్షిని; గొనుము = కానుకగా స్వీకరించుము.

తాత్పర్యము: "మాళవదేశాధీశా! నువ్వు శత్రురాజులపై దండెత్తినప్పుడు, నిన్ను ఎదిరించలేక రెక్కలు విరిగిన పక్షుల్లా సందు గొందుల్లో దాక్కునే పిరికి రాజుల వలె, ఈ డేగను చూసి ఇతర పక్షులన్నీ భయంతో పారిపోతాయి. నీ పరాక్రమానికి తగినట్లుగా వేటాడగల ఈ సాళువ పక్షిని కానుకగా సమర్పిస్తున్నాను, స్వీకరించు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

అలంకారము: విక్రమార్కుడి దాడికి భయపడి పారిపోయే రాజులను, డేగకు భయపడి పారిపోయే పిట్టలతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం ఎంతో ధ్వనిపూర్వకంగా వ్యక్తమైంది.

12. పండండవ పద్యము

క. అని చూపి కొలువులోపలఁ దనచేతి విహంగమమును ధరణీశుని కొ ప్పన చేసి తాను వచ్చిన పనిఁ జెప్పఁ గడంగి యతఁడు పతి కిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థము: అని = ఆ విధంగా పలుకుతూ; కొలువులోపలన్ = ఆ రాజసభలో; తన చేతి = తన చేతిలో ఉన్న; విహంగమమును = ఆ పక్షిని (డేగను); చూపి = ప్రదర్శించి; ధరణీశునికిన్ = విక్రమార్క మహారాజుకు; ఒప్పన చేసి = అప్పగించి; తాను వచ్చిన = తాను అంత దూరం ప్రయాణించి వచ్చిన; పనిన్ = కార్యాన్ని; చెప్పన్ కడంగి = వివరించడానికి పూనుకొని; అతఁడు = ఆ చెంచువాడు; పతికిన్ = ఆ రాజుతో; ఇట్లు అనియెన్ = ఈ విధంగా పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆ చెంచువాడు ఆ విధంగా కొనియాడుతూ, సభలో అందరూ చూస్తుండగా తన చేతిలోని వేటడేగను మహారాజుకు సమర్పించాడు. ఆ తర్వాత, తాను అడవి నుండి అంత దూరం ఎందుకు రావలసి వచ్చిందో, తాను వచ్చిన పనిని వివరించడానికి పూనుకుంటూ రాజుతో ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

భాషా విశేషం: 'ఒప్పన చేయుట' అనగా అప్పగించుట లేదా సమర్పించుట అని అర్థం.

13. పదమూడవ పద్యము

ఆ.వె. నృపులు గానలేని నీ మహావసరంబు నేఁడు గంటి దొడ్డవాఁడ నైతి మానవేంద్ర యేను మందరగిరినుండి యరుగుదెంచినాఁడ నవధరింపు.

ప్రతిపదార్థము: మానవేంద్ర = ఓ రాజా!; నృపులు = ఇతర రాజులు సైతం; కానలేని = దర్శించలేనటువంటి; నీ మహావసరంబు = నీ యొక్క ఈ గొప్ప వైభవ సభను; నేఁడు గంటిన్ = ఈ రోజు కండ్లారా చూశాను; దొడ్డవాఁడన్ ఐతిన్ = నా జన్మ ధన్యమై నేను గొప్పవాడినయ్యాను; ఏను = నేను; మందర గిరి నుండి = మందర పర్వత ప్రాంతం నుండి; అరుగుదెంచినాఁడన్ = వచ్చాను; అవధరింపు = నా విన్నపాన్ని ఆలకించుము.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! సాధారణ రాజులు కూడా దర్శించలేనటువంటి మీ వైభవపూర్వకమైన కొలువును చూసే భాగ్యం ఈ రోజు నాకు దక్కింది. దీనితో నా జన్మ ధన్యమైంది. నేను సుదూర తీరాలలోని మందర పర్వత ప్రాంతం నుండి ఇక్కడికి వచ్చాను, నా మనవిని దయతో ఆలకించండి".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

కథా నేపథ్యం: విక్రమార్కుడు వెళ్ళబోయే వేట ప్రాంతం 'మందర పర్వతం' అని ఇక్కడ చెంచువాడు పరిచయం చేస్తున్నాడు.

14. పదునాల్గవ పద్యము

శా. ఓ రాజన్యకులావతంసక తదీయోపాంతభాగమ్మున భేరుండాదిమహామృగేంద్రనివహాభివ్యాప్తమై యున్నత స్ఫారానేకమహీరుహప్రకరవిస్తారావరుద్ధార్కసం చారం బైనయరణ్య మున్నది తమస్సందోహసందష్ట మై.

ప్రతిపదార్థము: ఓ రాజన్య కుల అవతంసక = ఓ రాజవంశానికి ఆభరణం వంటివాడా!; తదీయ = ఆ మందర పర్వతం యొక్క; ఉపాంత భాగమ్మునన్ = సమీప ప్రాంతంలో; భేరుండ = గండభేరుండ పక్షులు; ఆది = మొదలైన; మహా మృగేంద్ర = గొప్ప సింహాల; నివహ = సమూహాల చేత; అభివ్యాప్తమై = నిండినట్టియు; ఉన్నత = ఎత్తైనవి; స్ఫార = దట్టమైనవి ఐన; అనేక = ఎన్నో; మహీరుహ = వృక్షముల యొక్క; ప్రకర = సమూహముల యొక్క; విస్తార = వ్యాప్తి చేత; అవరుద్ధ = అడ్డగింపబడిన; అర్క = సూర్యుని యొక్క; సంచారంబు ఐన = కిరణాల ప్రసారం కలిగినట్టియు; తమస్ సందోహ = చీకట్ల

సమూహం చేత; సందష్టము ఐ = కబళించబడినదై (ఆవరించబడినదై); అరణ్యము = ఒక భయంకరమైన అడవి; ఉన్నది = ఉన్నది.

తాత్పర్యము: "రాజశ్రేష్ఠుడా! ఆ మందర పర్వత ప్రాంత సరిహద్దులలో ఒక మహా అరణ్యం ఉంది. అది గండభేరుండ పక్షులు, క్రూరమైన సింహాలతో నిండి ఉంటుంది. అక్కడ చెట్లు ఎంత ఎత్తుగా, దట్టంగా అల్లుకుపోయాయంటే, సూర్యరశ్మి కూడా నేలపై పడదు. నిరంతరం దట్టమైన చీకట్లతో ఆవరించుకుని ఉండే భయంకరమైన కాఅడవి అది".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడితము (మసజసతతగ గణాలు, 19 అక్షరాలు, 13వ అక్షరం యతి).

ప్రకృతి వర్ణన: సూర్య సంచారాన్ని సైతం అడ్డుకునే దట్టమైన అడవిని వర్ణించడం ద్వారా కవి ఇక్కడ అరణ్య భీకరత్వాన్ని అద్భుతంగా చిత్రించారు.

15. పదిహేనవ పద్యము

సీ. ఆదివరాహ మాయడవి యేకలములు మన్నించి విడిచిన గున్న యొక్కొ దిక్కరు లక్కడ నక్కు నేనుఁగుల చే దోలుడువడి చన్న దున్నలొక్కొ చండికసింహ మచటఁ బేర్చుసింగంపుఁ కదుపులోఁ తప్పిన కొదమయొక్కొ కాలునిపో తందుఁ గల కారుపోతులఁ గూడిరా లేకున్న దూడయొక్కొ
ఆ.వె. మారకమ్మపులి యచట మలయుచున్న పెద్దమెకములు పెంచిన పిల్లయొక్కొ యనఁగ వాలుమృగంబుల కదియ యెపుడు నాటపట్టగుజాడలు తేటపడఁగ.

ప్రతిపదార్థము: ఆ యడవి యేకలములు = ఆ అరణ్యంలో తిరిగే అడవి పందులు; ఆది వరాహము = ప్రళయకాలంలో భూమిని ఎత్తిన ఆదివరాహమూర్తి; మన్నించి విడిచిన = ఆదరించి వదిలిపెట్టిన; గున్న యొక్కొ = పిల్లలాంటివాటిగా ఉన్నాయో!; అక్కడ = ఆ అడవిలో తిరిగే అడవి దున్నలు; దిక్కరులు = అష్టదిగ్గజములు; అక్కు నేనుఁగుల చేన్ = తమ ఏనుగుల సమూహాల చేత; తోలుడువడి చన్న = తరిమివేయబడి అడవికి వచ్చిన; దున్నల ఒక్కొ = దున్నపోతులాంటివాటిగా ఉన్నాయో!; అచటన్ పేర్చు = ఆ అడవిలో విజృంభించే; సింగంపు కదుపులోన్ = సింహాల గుంపులలో; తప్పిన = దారి తప్పి తిరుగుతున్న సింహం; చండిక సింహము = పార్వతీదేవి (దుర్గ) వాహనమైన సింహం యొక్క; కొదమ ఒక్కొ = పిల్లలాంటిదా!; అందున్ గల = ఆ అడవిలో ఉన్న; కారుపోతులన్ = నల్లని అడవి దున్నలతో; కూడి రా లేకున్న = కలిసి వెనుకకు రాలేకపోయిన; దూడ ఒక్కొ = దూడ; కాలుని పోతు = యమధర్మరాజు వాహనమైన మహిషమా!; అచటన్ = ఆ వనంలో; మలయుచున్న = తిరుగుతున్న; పెద్ద మెకములు = పెద్ద పులులు; పెంచిన పిల్ల యొక్కొ = సాకిన పిల్లలాంటిదా!; మారకమ్మ పులి = మారెమ్మ దేవత వాహనమైన భయంకరమైన పులి!; అనఁగన్ = అనుకునే విధంగా; వాలు మృగంబులకున్

= పదునైన కొమ్ములు, గోళ్లు గల క్రూర జంతువులకు; అదియ = ఆ అడవియే; ఎపుడున్ = ఎల్లప్పుడూ; ఆటపట్టు అగు జాడలు = నివాసస్థానమైన గుర్తులు; తేటపడఁగన్ = స్పష్టముగా కనిపించుచుండగా.

తాత్పర్యము: "ఆ అరణ్యంలో తిరిగే క్రూర జంతువులు సామాన్యమైనవి కావు. అక్కడ తిరిగే అడవి పందులను చూస్తే ఆదివరాహస్వామి మురిపెంగా పెంచి వదిలేసిన పిల్లల్లా ఉంటాయి. అక్కడి అడవి దున్నలు దిగ్గజాల చేత తరిమివేయబడిన యమధర్మరాజు వాహనాల్లా భీకరంగా ఉంటాయి. అక్కడి సింహాలు దుర్గాదేవి వాహనమైన సింహపు సంతతిలా, పులులు మారెమ్మ దేవత పెంచిన పులి పిల్లల్లా కనిపిస్తాయి. పదునైన కొమ్ములు, గోళ్లు గల సమస్త క్రూర జంతువులకూ ఆ అడవి ఒక శాశ్వత నివాసంగా విరాజిల్లుతోంది".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

అలంకారము: అడవిలోని జంతువుల భీకరత్వాన్ని పురాణ ప్రసిద్ధ దైవ వాహనాలతో, అవతారాలతో పోల్చి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారం, సందేహాలంకారం మిళితమై అద్భుతమైన కావ్య శోభను సంతరించుకున్నాయి.

16. పదహారవ పద్యము

సీ. అందులపందుల దందంబు క్రందున లీలావరాహంబు నేలఁగలిసె నచ్చోటిమదలులాయములతో బెనగి యా యెనుపోతు యమలోకముకుఁజనియె నక్కడి కృష్ణమృగౌఘంబుచేఁ చాలఁ తూలి సారంగంబు గాలిఁబోయె నట కొండగొఱియల యదుటుననొచ్చి మహామేష మగ్నిపాలయ్యె ననఁగ
ఆ.వె. నొప్పు నితరజంతువులను జెప్పనేల దువ్వులెలుఁగులుఁ దోడేళ్ళు దుప్పు లిర్లు కొరనువులు మెడినాగులు గుజ్జుఁబిళ్లుఁ గణఁజు లేదులుఁ గుందేళ్ళుఁ గలవు పెక్కు.

ప్రతిపదార్థము: అందుల = ఆ అడవిలోని; పందుల = అడవి పందుల యొక్క; దందంబు = కొమ్ముల/కోరల యొక్క; క్రందునన్ = దట్టమైన దెబ్బల చేత; లీలా వరాహంబు = (పురాణ ప్రసిద్ధమైన విష్ణువు యొక్క) వరాహావతారము కూడా; నేలన్ కలిసెన్ = మట్టిలో కలిసిపోయినట్లుగా (ఓడిపోయినట్లుగా) తోచును; అచ్చోటి = ఆ ప్రదేశము నందలి; మద లులాయములతోన్ = మదించిన అడవి దున్నలతో; బెనగి = పోరాడి; ఆ యెనుపోతు = (యముని వాహనమైన) ఆ పెద్ద దున్నపోతు; యమ లోకముకున్ = యమలోకమునకే; చనియెన్ = తిరిగి వెళ్లిపోయినట్లు తోచును; అక్కడి = ఆ వనము నందలి; కృష్ణ మృగ ఓఘంబు చేన్ = నల్ల జింకల సమూహము చేత; చాలన్ తూలి = మిక్కిలి అలసిపోయి; సారంగంబు = (వాయుదేవుని వాహనమైన) జింక; గాలిన్ పోయెన్ = గాలిలోనే కలిసిపోయినట్లు తోచును; అట = ఆ అడవిలోని; కొండ గొఱియల =

కొండ గొర్రెల యొక్క; అదుటునన్ = ధాటికి, దెబ్బకు; నొచ్చి = బాధపడి; మహా మేషము = (అగ్నిదేవుని వాహనమైన) పెద్ద పొట్టేలు; అగ్ని పాలు అయ్యెన్ = అగ్నిలోనే పడి నశించిపోయినదా; అనగన్ = అనుకునే విధంగా; ఒప్పన్ = ప్రకాశించుచుండగా; ఇతర జంతువులను = మిగిలిన క్రూర జంతువుల గురించి; చెప్పన్ ఏల = ప్రత్యేకంగా చెప్పడం ఎందుకు?; దువ్వులు = పెద్దపులులు; ఎలుగులున్ = ఎలుగుబంట్లు; తోడేళ్ళు = తోడేళ్లు; దుప్పులు = దుప్పులు; ఇర్లు = కస్తూరి మృగాలు/నల్లని జింకలు; కొరనువులు = కొండచిలువలు; మెడినాగులు = తాచుపాములు; గుజ్జుబిళ్లు = చిన్న అడవి పిల్లులు; కణఁజులు = కణజులు (ఒక రకమైన జింకలు); లేదులున్ = లేళ్లు; కుందేళ్ళున్ = కుందేళ్లు; పెక్కు = ఎన్నో; కలవు = ఆ అడవిలో ఉన్నాయి.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! ఆ అడవిలోని జంతువుల పరాక్రమం సామాన్యమైనది కాదు. అక్కడి అడవి పందుల కోరల ధాటికి సాక్షాత్తు లీలావరాహమూర్తి సైతం మట్టిలో కలిసిపోవాల్సిందే. అక్కడి మదపు దున్నలతో పోరాడలేక యముడి వాహనమైన దున్నపోతు చచ్చి యమలోకానికే చేరినట్లుంటుంది. అక్కడి నల్లజింకల వేగానికి ఓడి వాయుదేవుని వాహనమైన జింక గాలిలో కలిసిపోగా, కొండ గొర్రెల దెబ్బకు తట్టుకోలేక అగ్నిదేవుని పొట్టేలు అగ్నిపాలైనట్లు అనిపిస్తుంది. ఇక మిగిలిన జంతువుల గురించి చెప్పేదేముంది? ఆ వనంలో పెద్దపులులు, ఎలుగుబంట్లు, తోడేళ్లు, దుప్పులు, కొండచిలువలు, తాచుపాములు, లేళ్లు, కణజులు, కుందేళ్లు వంటి లెక్కలేనన్ని జంతువులు సంచరిస్తున్నాయి".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు ఆటవెలది.

అలంకారము: అడవి జంతువుల ఉద్ధృతిని దైవ వాహనాలతో పోలుస్తూ 'అనఁగన్' అనడం వల్ల ఉత్ప్రేక్షాలంకారం నిబిడీకృతమై ఉంది.

17. పదిహేడవ పద్యము

ఉ. అయ్యెడ నొక్క యేకల మహంకృతితో గుహనుండి నిచ్చలున్ దయ్యము కైవడి న్వెడలి దౌడలు గొట్టుచు బెట్టు రొప్పుచుం జయ్యనఁ జొచ్చి యేర్చిన గజంబులు మున్నుగ నమ్మృగంబులన్ వ్రయ్యలుగాఁ బడం బొడిచి వారక చంపుచు నుండు గండునన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ యెడన్ = ఆ అరణ్య ప్రదేశంలో; ఒక్క యేకలము = ఒక పెద్ద అడవి పంది; నిచ్చలున్ = ప్రతిరోజూ; అహంకృతితోన్ = మిక్కిలి గర్వంతో; గుహ నుండి = తానుండే గుహ వెలుపలికి; దయ్యము కైవడిన్ = ఒక భూతం లాగా; వెడలి = వచ్చి; దౌడలు గొట్టుచున్ = కోరలు ఒకదానికొకటి కొట్టుకుంటూ శబ్దం చేస్తూ; బెట్టు రొప్పుచున్ = గట్టిగా శ్వాస పీలుస్తూ (రొప్పుతూ); జయ్యనన్ చొచ్చి = వేగంగా అడవిలోకి చొరబడి; ఏర్చిన = పెరిగిన/మదించిన; గజంబులు మున్నుగన్ = ఏనుగులు మొదలైన; ఆ మృగంబులన్ = ఆ జంతువులను; వ్రయ్యలుగాన్ = ముక్కలు ముక్కలుగా; పడన్ పొడిచి =

కిందపడేలా తన కోరలతో పొడిచి; గండునన్ = పొగరుతో; వారక = అడ్డులేకుండా; చంపుచున్ ఉండున్ = సంహరిస్తూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యము: "ఆ అడవిలో ఒక భయంకరమైన వరాహం (అడవిపంది) ఉంది. అది నిత్యం మహా గర్వంతో, ఒక దయ్యం లాగా తన గుహ నుండి బయటకు వస్తుంది. దౌడలు కొట్టుకుంటూ, గట్టిగా రొప్పుతూ అడవిలోని జంతువులపై బడుతుంది. చివరికి పెద్ద పెద్ద ఏనుగులను సైతం తన పదునైన కోరలతో పొడిచి, ముక్కలు ముక్కలుగా చేసి, ఎవరికీ లొంగకుండా అడవిని నాశనం చేస్తోంది".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

వర్ణన: భయంకరమైన అడవి పంది యొక్క రూపాన్ని, క్రూరత్వాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో రౌద్రరస స్ఫురణ కలిగిస్తూ వర్ణించారు.

18. పద్దెనిమిదవ పద్యము

గీ. ఎదిరి పందులు దానిపైఁ గదిసి పాలియుఁ బందెగాఁ డొక్క వ్రేటుగఁ బంతమాడి యోలి నిలిపి యడిదమునఁ ద్రోలి వ్రేయ ఖండితములగు గుమ్మడికాయలట్లు.

ప్రతిపదార్థము: ఎదిరి పందులు = దానికి ఎదురువచ్చే ఇతర అడవి పందులు; దానిపైన్ = ఆ వరాహం మీదికి; కదిసి = వెళ్లినవై; పాలియున్ = చనిపోతాయి; పందెగాడు = పందెము చరచే వేటగాడు; ఒక్క వ్రేటుగన్ = ఒకే దెబ్బతో; పంతము ఆడి = సవాలు చేసి; ఓలి నిలిపి = వరసగా నిలబెట్టి; అడిదమునన్ = పెద్ద కత్తితో; త్రోలి వ్రేయన్ = నరికి వేయగా; ఖండితములు అగు = ముక్కలైన; గుమ్మడి కాయలు అట్లు = గుమ్మడికాయల వలె (ఆ పందుల శరీరాలు ముక్కలై పడిపోతాయి).

తాత్పర్యము: "దానికి ఎదురువెళ్లిన ఇతర పందులన్నీ క్షణాల్లో ప్రాణాలు వదులుతాయి. ఒక నైపుణ్యం గల వేటగాడు పంతానికి దిగి, గుమ్మడికాయలను నిలబెట్టి కత్తితో ఒకే దెబ్బకు ఎలా నరుకుతాడో, ఆ విధంగా ఆ క్రూర వరాహం తన కోరలతో ఎదుటి పందులను ముక్కలు ముక్కలుగా నరికి అవతల పారేస్తుంది".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: తేటగీతి (ఒక సూర్యుడు, రెండు ఇంద్రులు, రెండు సూర్య గణాలు).

అలంకారము: శరీరాలు ముక్కలవ్వడాన్ని గుమ్మడికాయలు నరకడంతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం చక్కగా కుదిరింది.

19. పంతొమ్మిదవ పద్యము

క. ఆ కొమ్ముకాఁడు తొల్లిటి యే కలమో కాక యముఁడొ యిట్టి విచిత్రం బేకడఁ గానము విను మది నీకెఱిఁగింపంగఁ బూని నేఁ బనివింటి.

ప్రతిపదార్థము: ఆ కొమ్ముకాడు = పదునైన కోరలు కలిగిన ఆ వరాహం; తొల్లిటి = పూర్వకాలపు (హిరణ్యాక్షుడిని చంపిన); ఏకలమో = ఆదివరాహమూర్తియో!; కాక = లేక; యముడో = సాక్షాత్తు యమధర్మరాజో!; ఇట్టి విచిత్రంబు = ఇటువంటి ఆశ్చర్యకరమైన జంతువును; ఏకడన్ కానము = మేము ఎక్కడా చూడలేదు; వినుము = ఓ రాజా ఆలకించు; అది = ఆ వృత్తాంతాన్ని; నీకున్ ఎఱిఁగింపంగన్ పూని = నీకు తెలియజేయాలని నిశ్చయించుకొని; నేన్ = నేను; నేడు = ఈ రోజు; పనివింటిన్ = ఇంత దూరం ప్రయాణమై వచ్చాను.

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! పదునైన కోరలున్న ఆ అడవిపంది పూర్వపు ఆదివరాహస్వామ్యో లేక సాక్షాత్తు యమధర్మరాజో అర్థం కావడం లేదు. అలాంటి విచిత్రాన్ని మేమెక్కడా చూడలేదు. ఆ విశేషాన్ని మీకు విన్నవించి, మిమ్మల్ని వేటకు ఆహ్వానించాలనే ఉద్దేశంతోనే నేను ఇంత దూరం వచ్చాను".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

కథా గమనం: చెంచువాడు రాజుకు వేటపై ఆసక్తి కలిగించడానికి ఆ పంది పరాక్రమాన్ని అత్యుక్తితో వర్ణించాడు.

20. ఇరవయ్యవ పద్యము

మ. వసుధానాయక వేఁటకుం గదలు సత్త్వంబేక్కు మేనంతకున్ సుసరం బౌ లఘు వౌ జయం బగు రిపుక్షోభం బగు న్నద్గుణ ప్రసరం బేర్పడుఁ జేతి సూటి మెఱయింపం జో టగు న్వేఁట దు ర్వ్యసనం బండ్రు ధరిత్రినిట్టిగతి సౌఖ్యం బొండుచోఁ గల్గునే.

ప్రతిపదార్థము: వసుధా నాయక = ఓ భూపాలా!; వేఁటకున్ కదలున్ = వేటకు వెళ్లడం వల్ల; మేనన్ = శరీరము నందు; సత్త్వము ఎక్కువై = బలము, ఉత్సాహము హెచ్చి; అంతకున్ = అంతటితో; సుసరంబు ఔ = శరీరం తేలికవుతుంది; లఘువు ఔ = చురుకుదనం వస్తుంది; జయంబు అగు = విజయం లభిస్తుంది; రిపు క్షోభంబు అగు = శత్రువులకు భయం కలుగుతుంది; నద్గుణ ప్రసరంబు ఏర్పడున్ = మంచి గుణాల వ్యాప్తి కలుగుతుంది; చేతి సూటి మెఱయింపన్ = అస్త్రవిద్యలోని గురిని (చేతి సూటిని) ప్రదర్శించడానికి; చోటు అగున్ = వీలవుతుంది; ధరిత్రిన్ = ఈ భూమిపై; వేఁట = వేటాడటాన్ని;

దుర్వ్యసనంబు అండ్రు = చెడ్డ అలవాటు అని అంటారు గాని; ఇట్టి గతి = ఇలాంటి మేలు చేసే; సౌఖ్యంబు = ఆనందము; ఒండు చోన్ = మరి ఎక్కడైనా; కల్గునే = లభిస్తుందా? (లభించదు).

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! వేటకు వెళ్లడం వల్ల శరీరంలో ఉత్సాహం, బలం పెరుగుతాయి. ఒంటికి లాఘవము (తేలికదనం), చురుకుదనం లభిస్తాయి. బాణ విద్యలో చేతి గురిని నిరూపించుకోవడానికి ఇదో మంచి అవకాశం. వేట వల్ల విజయాలు లభిస్తాయి, శత్రువులు భయపడతారు. లోకంలో వేటను వ్యసనం అంటారు కానీ, ఇంతటి శారీరక, మానసిక సౌఖ్యాన్ని ఇచ్చేది వేరొక్కటి ఉందా?".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తేభ విక్రీడితము.

రాజనీతి/మృగయా వినోదం: శాస్త్రాలు వేటను వ్యసనంగా పేర్కొన్నప్పటికీ, రాజులకు శారీరక దృఢత్వానికి, అస్త్రలాఘవానికి వేట ఎంత అవసరమో చెంచువాడు ఇక్కడ సమర్థించాడు.

21. ఇరవై ఒకటవ పద్యము

క. అంచుంజెప్పినఁ బ్రియపడి చెంచుం గనకాంబరములఁ జెలువారఁగ్ర మ న్నించి వరాహముఁ ద్రుంపఁద లంచి మృగవ్య ప్రయాణలాలసమతి యై.

ప్రతిపదార్థము: అంచున్ చెప్పినన్ = అని ఆ చెంచువాడు వివరించగా; ప్రియపడి = (విక్రమార్కుడు) ఎంతో సంతోషించి; చెంచున్ = ఆ బోయవానిని; కనక అంబరములన్ = బంగారు వస్త్రములతో (పట్టువస్త్రాలతో), బహుమతులతో; చెలువారగన్ = అందంగా; మన్నించి = సత్కరించి; వరాహమున్ = ఆ భయంకరమైన అడవి పందిని; త్రుంపన్ తలంచి = సంహరించాలని నిశ్చయించుకొని; మృగవ్య ప్రయాణ = వేట కొరకైన ప్రయాణము నందు; లాలస మతి ఐ = మిక్కిలి ఆసక్తి కలిగిన మనస్సు కలవాడై...

తాత్పర్యము: ఆ చెంచువాడు చెప్పిన మాటలకు విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో సంతోషించాడు. ఆ అడవి పందిని ఎలాగైనా అంతమొందించాలని నిశ్చయించుకున్నాడు. వెంటనే ఆ చెంచువానికి పట్టువస్త్రాలు, కానుకలు ఇచ్చి ఘనంగా సత్కరించాడు. ఆపై వేట ప్రయాణానికి తన మనస్సును సన్నద్ధం చేసుకున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

పద ప్రయోగం: 'మృగవ్యము' అనగా సంస్కృతంలో వేట అని అర్థం. రాజుగారి సాహస ప్రవృత్తికి ఈ పద్యం అద్దం పడుతోంది.

22. ఇరవై రెండవ పద్యము

సీ. దీమంపు వేఁటలు దామెన వేఁటలు తెర వేఁటలును నేర్పు తెరలికలును బందెమాడిన భంగిఁ బందుల నొప్పింపఁ బూటకాం
ద్రనఁదగు వేఁటకాండ్రు సారమేయంబు లౌ సారమేయంబుల పట్టెడ గొలుసులు పట్టి నడువ భేరుండ గండ గంభీరత్వ
ముడిగించు భేరీ రవంబులు బోరుకొనఁగ
ఆ వె. వారువము నెక్కి మితపరివారుఁ డగుచుఁ బోటుకాండ్రును వడిగల యేటుకాండ్రు వాటపడ వెన్క నరుదేర వేఁట గదలె
మందరంబున కవనిపురందరుండు.

ప్రతిపదార్థము: అవని పురందరుండు = భూలోక దేవేంద్రుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; దీమంపు వేఁటలు = ధైర్యముతో చేయు వేటల యందును; దామెన వేఁటలు = వలలు పన్ని చేయు వేటల యందును; తెర వేఁటలును = తెరలు కట్టి చేయు వేటల యందును; నేర్పు = నైపుణ్యము గల; తెరలికలును = చురుకుదనము గలవారును; పందెమాడిన భంగిన్ = పందెము వేసిన విధముగా; పందుల నొప్పింపన్ = పందులను దెబ్బతీయుటకు; పూటకాండ్రు అనన్ తగు = పూచీ పడగలరు (బాధ్యత వహించగలరు) అనదగిన; వేఁటకాండ్రు = వేటగాళ్లు; సారమేయంబులు ఔ = మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనవైన (సారము వృద్ధిగా గల); సారమేయంబుల = వేటకుక్కల యొక్క; పట్టెడ గొలుసులు = మెడకు కట్టిన గొలుసులను; పట్టి నడువన్ = పట్టుకొని నడుస్తుండగా; భేరుండ గండ = గండభేరుండ పక్షుల యొక్క; గంభీరత్వము = భయంకరమైన ధ్వనిని సైతము; ఉడిగించు = అణచివేసే; భేరీ రవంబులు = పెద్ద నగారాల శబ్దాలు; బోరుకొనగన్ = మారుమ్రోగుచుండగా; వారువము ఎక్కి = తన అశ్వమును అధిరోహించి; మిత పరివారుడు అగుచున్ = పరిమితమైన పరివారము గలవాడై; పోటుకాండ్రును = పాడిచే శూరులును; వడి గల = వేగము, నైపుణ్యము గల; ఏటుకాండ్రు = దెబ్బకొట్టే వారును; వాటపడన్ = అనుకూలముగా; వెన్కన్ అరుదేరన్ = తన వెనుక రాగా; మందరంబునకు = మందర పర్వతమునకు; వేఁట గదలెన్ = వేటకై బయలుదేరెను.

తాత్పర్యము: భూలోక దేవేంద్రుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు వేటకై బయలుదేరాడు. ఆయన వెంట రకరకాల వేటల్లో (దీమపు వేట, దామెన వేట, తెర వేట) నైపుణ్యం గలవారు, పందెం కాసి పందులను చంపగల సమర్థులైన వేటగాళ్లు నడుస్తున్నారు. బలమైన వేటకుక్కల గొలుసులు పట్టుకుని కొందరు నడుస్తున్నారు. గండభేరుండ పక్షుల భయంకర ధ్వనులను సైతం అణచివేసేలా భేరీ నాదాలు మారుమ్రోగుతున్నాయి. రాజు గుర్రం ఎక్కి, కొద్దిపాటి పరివారంతో, పదునైన ఆయుధాలు ప్రయోగించగల శూరులు తన వెంట వస్తుండగా మందర పర్వతానికి కదిలాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము దానికి అనుబంధమైన ఆటవెలది.

అలంకారము: 'సారమేయంబు లౌ సారమేయంబుల' అను చోట ఒకే పదం భిన్నార్థాలతో (శ్రేష్ఠమైనవి, కుక్కలు) ప్రయోగించబడటం వల్ల లాటానుప్రాస/యమక ఛాయలు కనిపిస్తాయి.

చారిత్రక విశేషం: ఈ పద్యంలో ప్రాచీన కాలంలో రాజులు చేసే వివిధ వేట పద్ధతుల (దీమపు వేట, దామెన వేట, తెర వేట) ప్రస్తావన ఉంది.

23. ఇరవై మూడవ వచనము

వచనము:

వ. అట్లు గదలి కతిపయ దినంబులకు దుశ్చరం బగు నగ్గిరి పశ్చిమ తటంబున గండభేరుండాది ప్రచండ మృగాండజ ప్రకాండ పరిగణ్యం బగు నరణ్యంబు దరియం జొచ్చి, యచ్చటి శిలోచ్చయంబులం బ్రతిధ్వనులను సముదంచితంబుగం బెంచు చెంచుల యార్పులును, శునక కోలాహలంబులుఁ, గాహళాది వాద్య రవంబులు దిక్కులు చెవుడుపడ సమీపించి.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు గదలి = అలా బయలుదేరి; కతిపయ దినంబులకు = కొన్ని రోజులకు; దుశ్చరంబు అగు = మనుషులు ప్రవేశింప శక్యము కాని; ఆ గిరి పశ్చిమ తటంబున = ఆ మందర పర్వతము యొక్క పడమటి భాగంలో; గండభేరుండ ఆది = గండభేరుండము మొదలైన; ప్రచండ = భయంకరమైన; మృగ = జంతువుల యొక్క; అండజ = పక్షుల యొక్క; ప్రకాండ = సమూహములతో; పరిగణ్యంబు అగు = ప్రసిద్ధిచెందిన; అరణ్యంబు = అడవిని; దరియన్ చొచ్చి = సమీపించి ప్రవేశించి; అచ్చటి = అక్కడి; శిల ఉచ్చయంబులన్ = కొండల యందు; ప్రతిధ్వనులను = మారుమ్రోగే శబ్దాలను; సముదంచితంబుగన్ పెంచు = అధికం చేసే; చెంచుల యార్పులును = బోయల కేకలును; శునక కోలాహలంబులు = వేటకుక్కల అరుపుల సందడి; కాహళ ఆది = బూరలు మొదలైన; వాద్య రవంబులు = వాయిద్యాల శబ్దాలు; దిక్కులు చెవుడుపడన్ = దిక్కులన్నీ చెవుడుపడిపోయేలా; సమీపించి = దగ్గరకు చేరి.

తాత్పర్యము: అలా ప్రయాణమై విక్రమార్కుడు కొన్ని రోజులకు వెళ్లశక్యం కాని మందర పర్వత పశ్చిమ భాగాన్ని చేరుకున్నాడు. అది గండభేరుండాలు, భయంకరమైన క్రూర జంతువులు, పక్షులతో నిండిన అడవి. ఆ అడవిలోకి ప్రవేశించగానే కొండల్లో ప్రతిధ్వనించేలా చెంచులు వేస్తున్న కేకలు, వేటకుక్కల అరుపులు, బూరలు మొదలైన వాద్యాల శబ్దాలు దిక్కులు పిక్కటిల్లేలా మారుమ్రోగాయి.

24. ఇరవై నాల్గవ పద్యము

క. మెలఁకువ లగు చోటుల మను కుల కందువులను జలంబు గొను నెడలను మేఁ తల పట్లను మృగములకును వల లొడ్డుచు వేఁటకాండ్రు వలఁకులఁ జనఁగ.

ప్రతిపదార్థము: వేఁటకాండ్రు = వేటగాళ్లు; మెలఁకువలు అగు చోటుల = జంతువులు సంచరించే (మెలగే) ప్రదేశాలలో; మనుకుల కందువులను = మృగముల రహస్య స్థావరాల (గుహల) వద్ద; జలంబు గొను నెడలను = నీరు త్రాగే రేవుల వద్ద; మేఁతల పట్లను = మేత మేసే చోట్ల; మృగములకును = జంతువులకు వలపన్నేందుకు; వలలు ఒడ్డుచు = వలలు పన్నుతూ; వలఁకులన్ జనఁగ = వాటి చుట్టుపక్కల నడవగా.

తాత్పర్యము: వేటగాళ్లు జంతువులు సంచరించే మార్గాల్లో, వాటి స్థావరాల్లో, అవి నీళ్లు తాగే గుంటల వద్ద, మేత మేసే ప్రదేశాల్లో వాటిని బంధించడానికి ఎక్కడికక్కడ వలలు పన్నుతూ చుట్టుపక్కల మోహరించారు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

పద ప్రయోగం: 'మనుకులు' అనగా మృగములు అని అర్థం.

25. ఇరవై ఐదవ పద్యము

క. పులి యొదిఁగి యెగసి యశ్వము తల దొడుకఁగ నృపుఁడు సురియఁ దల ద్రుంచిన మే నిలఁ బడఁగఁ బడక యా తల లలితాశ్వంబునకుఁ బులి తలాటము చేసెన్.

ప్రతిపదార్థము: పులి = ఒక పెద్ద పులి; ఒదిఁగి = పొంచి ఉండి; ఎగసి = ఒక్కసారిగా పైకి దుమికి; అశ్వము తల దొడుకఁగన్ = రాజుగారి గుర్రం తలను పట్టుకోగా; నృపుఁడు = ఆ మహారాజు; సురియన్ = తన కత్తితో; తల ద్రుంచిన = ఆ పులి తలను నరికివేయగా; మేను = దాని మొండెము; ఇలన్ పడఁగన్ = నేలమీద పడిపోగా; పడక = ఆ తెగిన తల మాత్రం కిందపడకుండా; ఆ తల = ఆ పులి తల; లలిత అశ్వంబునకు = ఆ అందమైన గుర్రానికి; పులి తలాటము చేసెన్ = పులి ముఖం ఆకారంలో ఉన్న తలాటము (గుర్రం నెత్తి మీద కట్టే అలంకారం) వలె అమరింది.

తాత్పర్యము: వేటలో పొంచి ఉన్న ఒక పెద్ద పులి ఒక్కసారిగా ఎగిరి విక్రమార్కుడి గుర్రం తలను పట్టుకోబోయింది. రాజు వెంటనే అప్రమత్తమై తన చేతిలోని కత్తితో ఆ పులి తలను క్షణంలో నరికాడు. పులి మొండెం నేలమీద పడింది కానీ, తెగిపోయిన ఆ తల మాత్రం గుర్రం తల మీదే ఉండిపోయి, ఆ గుర్రానికి అలంకరించిన 'తలాటము' (గుర్రం తలకు కట్టే ఆభరణం) వలె శోభను ఇచ్చింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: తెగిన పులి తల గుర్రానికి అలంకార ప్రాయమైన 'తలాటము' వలె అమరింది అని వర్ణించడంలో కవి ఉత్ప్రేక్షాలంకారాన్ని ఎంతో రమ్యంగా ప్రయోగించారు. విక్రమార్కుడి కత్తి వేటు వేగానికి ఇదొక మచ్చుతునక.

26. ఇరవై ఆరవ పద్యము

చ. అటఁ జను నంతలోపల నవాంబుధరౌఘము భంగి ముందటం గిటకిటఁ గోఱలన్ ధరణి గీఱుచు రొప్పుచుఁ గొప్పరించుచుం గిటిగణ మేగుదేరఁ గని క్రేవలఁ బట్టిన వేఁటకుక్క లొ క్కట గొలుసుల్ వడిన్ విడువఁగాఁ బఱచెం బవమానవేగులై.

ప్రతిపదార్థము: అటన్ చను అంత లోపల = రాజు అలా ముందుకు వెళుతున్న సమయంలోనే; నవ అంబుధర ఓఘము భంగి = క్రొత్త మేఘాల సమూహము వలె; ముందటన్ = తమ ముందుకు; కిటకిటన్ = కోరలు కిటకిటమను శబ్దము చేస్తుండగా; కోఱలన్ = ఆ కోరలతో; ధరణి గీఱుచు = భూమిని త్రవ్వుతూ; రొప్పుచున్ = గట్టిగా ఊపిరి పీలుస్తూ; కొప్పరించుచున్ = విజృంభిస్తూ; కిటి గణము = అడవి పందుల గుంపు; ఏగుదేరన్ కని = తమ వైపుగా రావడం చూసి; క్రేవలన్ పట్టిన = ఇరువైపులా (గొలుసులతో) పట్టుకున్న; వేఁట కుక్కలు = ఆ వేటకుక్కలను; ఒక్కటన్ = ఒక్క ఉదుటున; గొలుసుల్ వడిన్ విడువఁగాన్ = వేటగాళ్లు ఆ గొలుసులను వేగంగా వదిలేయగా; పవమాన వేగులై = వాయుదేవుని వంటి అత్యంత వేగము కలవై; పఱచెన్ = (ఆ పందుల వైపుకు) దూసుకుపోయాయి.

తాత్పర్యము: రాజు అలా ముందుకు వెళుతున్న సమయంలోనే, క్రొత్తగా కమ్ముకొచ్చిన నల్లని మేఘాల గుంపులాగా ఒక అడవి పందుల మంద ఎదురుగా వచ్చింది. అవి కోరలను పటపట కొరుకుతూ, భూమిని గీరుతూ, కోపంతో రొప్పుతూ విజృంభిస్తూ వస్తున్నాయి. వాటిని చూడగానే, వేటగాళ్లు ఇరువైపులా గొలుసులతో పట్టుకున్న వేటకుక్కలను ఒక్కసారిగా వదిలిపెట్టారు. ఆ కుక్కలు గాలి వేగంతో ఆ పందుల మీదకు దూసుకెళ్లాయి.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, 21 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం యతి).

అలంకారము: నల్లని అడవి పందులను క్రొత్త మేఘాలతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం. 'పవమాన వేగులై' అనడం ద్వారా కుక్కల వేగం అత్యుక్తిగా వర్ణించబడింది.

27. ఇరవై ఏడవ పద్యము

చ. పఱచుచుఁ గొంకులుం దొడలుఁ బట్టి విదుర్చుచు మాలె గట్టినన్ మొఱుగుచుఁ గ్రమ్మఱం దొడికి మోఱలఁ ద్రిప్పినఁ జోటు దప్పఁ గ్రే ళ్ళుఱుకుచు సింగముల్ గరుల నొక్కటఁ బట్టెడు భంగి దాఁటుచుం గఱచుచుఁ జాగనీక యరికట్టుచు బెట్టుగ నేచెఁ బందులన్.

ప్రతిపదార్థము: పఱచుచు = (ఆ వేటకుక్కలు పందుల వెంట) పరుగెత్తుతూ; కొంకులున్ = వాడియైన పండ్లతో; తొడలున్ పట్టి = ఆ పందుల తొడలను కరిచి పట్టుకొని; విదుర్చుచు = విదిలిస్తూ; మాలె గట్టినన్ = గుంపులుగా చుట్టుముట్టగా; మొఱుగుచున్ = గట్టిగా అరుస్తూ; క్రమ్మఱన్ తొడికి = మళ్లీ పట్టుకొని; మోఱలన్ త్రిప్పినన్ = ఆ పందులు కోపంగా తమ ముఖాలను తిప్పి ఎదురు తిరిగితే; చోటు దప్పన్ = వాటి దెబ్బ తగలకుండా తప్పుకుంటూ; క్రేళ్ళు ఱుకుచు = పక్కలకు గంతులు వేస్తూ; సింగముల్ = సింహాలు; గరులను = ఏనుగులను; ఒక్కటన్ పట్టెడు భంగి = ఒక్క ఉదుటున ఎలా పట్టుకుంటాయో ఆ విధంగా; దాఁటుచున్ = వాటిపైకి దుముకుతూ; కఱచుచున్ = కరుస్తూ; సాగనీక = వాటిని ముందుకు వెళ్లనివ్వకుండా; అరికట్టుచు = అడ్డగిస్తూ; పందులన్ = ఆ అడవి పందులను; బెట్టుగన్ ఏచెన్ = మిక్కిలిగా బాధించాయి.

తాత్పర్యము: ఆ వేటకుక్కలు పందుల వెంట పరుగెడుతూ వాటి తొడలను కరిచి విదిలించాయి. అవి గుంపుగా మూగి గట్టిగా మొరుగుతూ పందులను చుట్టుముట్టాయి. పందులు కోపంతో ముఖం తిప్పి ఎదురు దాడి చేస్తే, కుక్కలు చాకచక్యంగా దెబ్బ తగలకుండా పక్కలకు గంతులు వేస్తూ తప్పించుకున్నాయి. సింహాలు ఏనుగుల మీదకు ఒక్కసారిగా దూకినట్లు ఆ కుక్కలు పందుల మీదకు దూకుతూ, కరుస్తూ, వాటిని ముందుకు వెళ్లనివ్వకుండా అడ్డుకుని ఆ పందులను తీవ్రంగా బాధించాయి.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము.

అలంకారము: కుక్కలు పందులపై దాడి చేయడాన్ని, సింహాలు ఏనుగులపై దాడి చేయడంతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం రమ్యంగా ఒదిగింది. జంతువుల మధ్య జరిగిన పోరాటం (మృగయా వినోదం) కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించబడింది.

28. ఇరవై ఎనిమిదవ పద్యము

క. కినిసి వరాహము వొడిచిన శునకము తల ద్రెళ్లి యగసి చొప్పేర్పడ నొం డునెలవునఁ బడియెఁ గవ్వడి తునుమాడిన యా జయద్రథుని తలవోలె.

ప్రతిపదార్థము: వరాహము = ఆ అడవి పంది; కినిసి = మిక్కిలి కోపించి; పొడిచిన = తన కోరలతో పొడవగా; శునకము తల = ఆ వేటకుక్క యొక్క తల; ద్రెళ్లి = మొండెం నుండి తెగి; ఎగసి = పైకి లేచి; చొప్పేర్పడన్ = ఒక వింత మార్గమున

(ఆకాశ మార్గమున); ఒండు నెలవునన్ = వేరొక దూర ప్రదేశములో; పడియెన్ = కింద పడింది; కవ్వడి = అర్జునుడు; తునుమాడిన = (ఉత్తర గోగ్రహణ సమయమందో లేదా కురుక్షేత్ర సంగ్రామమందో) తెగనరికిన; ఆ జయద్రథుని = ఆ జయద్రథుడి యొక్క; తల వోలెన్ = తల లాగా.

తాత్పర్యము: ఆ అడవి పంది తీవ్రమైన కోపంతో తన పదునైన కోరలతో ఒక్క పాడుపు పాడవగా, ఒక వేటకుక్క తల మొండెం నుండి తెగి అంతెత్తున ఆకాశంలోకి లేచింది. ఆకాశ మార్గంలో ప్రయాణించి అది ఎక్కడో దూరంగా వెళ్లి పడింది. అది కురుక్షేత్ర యుద్ధంలో అర్జునుడు జయద్రథుడి తలను నరికినప్పుడు, ఆ తల ఆకాశంలోకి లేచి సుదూర తీరంలో పడినట్లుగా ఉంది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: కుక్క తల తెగి పడటాన్ని మహాభారతంలోని జయద్రథుడి తల తెగి పడే ఘట్టంతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం (మహాభారత కథా స్మరణతో) ఎంతో గంభీరంగా ప్రయోగించబడింది.

29. ఇరవై తొమ్మిదవ వచనము

వచనము:

వ. అంతట వేఁటకాండ్రును నొండొరువులఁ గడవం బాఱి గంటిలేని కుఱుగంట్లం గలిగి మెఱుఁగారెడ్డి సూటిగల పందిపోట్ల దృఢంబుగా నత్తుకొని యొత్తిలి పోయి మొగము దప్పుమాటున బలుమాటునం గదిసి పెద్దగున్నలను, జిఱుగున్నలను, బిడిపందులను, నెడమల్లరంబులను, గొమ్ముకాండ్రను నొక్కుమ్మడం డ్రమ్మునప్పుడు.

ప్రతిపదార్థము: అంతటన్ = ఆ సమయంలో; వేఁటకాండ్రును = వేటగాళ్లు కూడా; ఒండొరువులన్ = ఒకరినొకరు; కడవన్ పాఱి = దాటి పరిగెత్తుతూ; గంటి లేని = ఏమాత్రం లోపం/విరామం లేని; కుఱుగంట్లన్ కలిగి = చిన్న కత్తులను (చిన్న ఆయుధాలను) కలిగి ఉండి; మెఱుఁగు ఆరెడి = మెరుస్తూ ఉన్న; సూటి గల = గురి కలిగిన; పందిపోట్లన్ = పందులను పొడిచే ఈటెలతో; దృఢంబుగాన్ = గట్టిగా; అత్తుకొని = అంటుకొని/దాడిచేసి; ఒత్తిలి పోయి = ఒత్తిడి కలిగిస్తూ ముందుకు వెళ్లి; మొగము తప్పు మాటునన్ = (పందుల) ముఖము తప్పించే సమయము చూసి; బలుమాటునన్ కదిసి = అనేక పర్యాయములు వాటిని సమీపించి; పెద్ద గున్నలను = పెద్ద పందులను; జిఱు గున్నలను = చిన్న పంది పిల్లలను; బిడి పందులను = ఆడ పందులను; ఎడమల్లరంబులను = మధ్య రకపు పందులను; గొమ్ముకాండ్రను = పదునైన కోరలున్న పెద్ద మగ పందులను; ఒక్క ఉమ్మడిన్ = ఒక్కసారిగా సమూహముగా; త్రమ్మునప్పుడు = వేటాడి చంపుతున్న సమయంలో...

తాత్పర్యము: అప్పుడు వేటగాళ్లు ఒకరిని ఒకరు దాటుకుంటూ ముందుకు ఉరికారు. వారు మెరుస్తున్న, వాడియైన ఈటెలను, కత్తులను చేతబూని పందుల మందపై పడ్డారు. పందులు ముఖం తప్పించుకునే సమయాన్ని చూసి, వేటగాళ్లు వాటిని చుట్టుముట్టారు. పెద్ద పందులు, చిన్న పందులు, ఆడ పందులు, కోరలున్న భయంకరమైన మగ పందులు అనే తేడా లేకుండా అన్నింటినీ ఒక్కసారిగా చుట్టుముట్టి వేటాడుతున్న ఆ సమయంలో...

30. ముప్పదవ పద్యము

క. గంధగజలీలఁ పంది మ దాంధంబై యొకని జీరినట్లుగఁ బొదువన్ సంధింపం బడిన జరా సంధుని క్రియ వ్రయ్య లొక్కసరసం బడియెన్.

ప్రతిపదార్థము: పంది = ఒక అడవి పంది; గంధగజ లీలన్ = మదించిన ఏనుగు వలె; మదాంధంబు ఐ = మదము చేత కండ్లు కానరాక; ఒకనిన్ = ఒక వేటగాడిని; చీరినట్లుగన్ పొదువన్ = చీల్చివేసే విధంగా దాడి చేయగా; సంధింపబడిన = (భీముని చేత) చీల్చబడిన; జరాసంధుని క్రియన్ = జరాసంధుడి లాగా; వ్రయ్యలు = (ఆ వేటగాడి శరీరం) ముక్కలై; ఒక్క సరసన్ పడియెన్ = ఒక పక్కన పడిపోయెను.

తాత్పర్యము: మదించిన ఏనుగులాగా అహంకారంతో ఉన్న ఒక అడవి పంది, ఎదురుగా ఉన్న ఒక వేటగాడిపై ఒక్కసారిగా దాడి చేసి చీల్చివేసింది. దాని కోరల దెబ్బకు ఆ వేటగాడి శరీరం నిలువునా రెండు ముక్కలై పక్కకు పడిపోయింది. ఆ దృశ్యం మహాభారతంలో భీముడు జరాసంధుడి శరీరాన్ని నిలువునా రెండు ముక్కలుగా చీల్చి అవతలేసినట్లుగా ఉంది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: వేటగాడి శరీరం రెండు వ్రయ్యలు కావడాన్ని జరాసంధుడి వధతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం రౌద్రరసాన్ని ఉద్దీపింపజేస్తోంది.

31. ముప్పై ఒకటవ పద్యము

ఆ.వె. అట్టివేళ నృవుఁడు కట్టెదురను నారి బెట్టుపాడమ, నమ్ము వెట్టి తిగిచి బొట్టు వెట్టినగతిఁ బట్టెలసం దేసెం దిట్టినట్లు పంది మిట్టి పడఁగ.

ప్రతిపదార్థము: అట్టి వేళన్ = అటువంటి సమయములో; నృపుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; కట్టెదురను = తన సరిగ్గా ఎదురుగా; నారి = వింటినారి యొక్క శబ్దం; బెట్టు పొడమన్ = గట్టిగా మ్రోగగా; అమ్ము వెట్టి = బాణాన్ని సంధించి; తిగిచి = (నారిని ఆకర్ణాంతముగా) లాగి; బొట్టు వెట్టిన గతిన్ = నుదుట బొట్టు పెట్టినంత సులువుగా/ఖచ్చితంగా; పంది = ఆ అడవి పంది; తిట్టినట్లు = శాపం తగిలినట్లు; మిట్టిపడగన్ = కిందపడి కొట్టుకునేలా; పట్టెల సందు = దాని రెండు కోరల/దౌడల మధ్య భాగంలో; ఏసెన్ = బాణముతో కొట్టెను.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో విక్రమార్క మహారాజు సరిగ్గా తన కళ్లెదుటే ఉన్న ఒక భయంకరమైన పందిని చూశాడు. వెంటనే వింటినారిని గట్టిగా లాగి, బాణాన్ని సంధించాడు. ఎంతో ఖచ్చితంగా నుదుట బొట్టు పెట్టినంత సులువుగా, ఆ పందికి శాపం తగిలినట్లు అది కిందపడి మిట్టిపడేలా దాని దౌడల సందులోకి బాణాన్ని ప్రయోగించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

అలంకారము: బాణం వేయడాన్ని బొట్టు పెట్టడంతో పోల్చడం ద్వారా రాజు యొక్క అస్త్రలాఘవం, గురి యొక్క ఖచ్చితత్వం చక్కని ఉపమతో వర్ణించబడ్డాయి.

32. ముప్పై రెండవ వచనము
వచనము:
వ. ఆసమయంబున బెబ్బులిం గని పఱచు పశువుల పగిది నవ్వనమడగజంబులు మొదలుగాఁగల మృగంబులును వేఁటకాండ్రును నొక్కదిక్కునకుం బఱతెంచిన నంతం దత్పశ్చిమభాగంబున.

ప్రతిపదార్థము: ఆ సమయంబునన్ = ఆ సమయంలో; బెబ్బులిన్ కని = పెద్ద పులిని చూసి; పఱచు = పారిపోయే; పశువుల పగిదిన్ = పశువుల వలె; ఆ వన = ఆ అడవిలోని; మడగజంబులు = మదపుటేనుగులు; మొదలుగా గల = మొదలైన; మృగంబులును = జంతువులును; వేఁటకాండ్రును = వేటగాళ్లును; ఒక్క దిక్కునకున్ = ఒకే వైపునకు; పఱతెంచినన్ = భయంతో పరుగులు తీయగా; అంతన్ = అంతట; తత్ పశ్చిమ భాగంబునన్ = ఆ అడవి యొక్క పడమర దిక్కున (మరొక విచిత్రం సంభవించింది).

తాత్పర్యము: అడవిలో పెద్దపులిని చూసి పశువుల మందలు భయంతో ఎలా పరుగులు తీస్తాయో, ఆ విధంగా ఆ అడవిలోని మదపుటేనుగులు మొదలైన క్రూర జంతువులు, వేటగాళ్లు అందరూ భయపడి ఒకే దిక్కుగా పరుగులు తీశారు. అప్పుడు ఆ అరణ్య పశ్చిమ భాగంలో అసలైన భయంకర వరాహం (చెంచువాడు చెప్పిన పెద్ద పంది) ప్రత్యక్షమైంది.

33. ముప్పై మూడవ పద్యము

సీ. పాతాళ మిఁగిన పందిఁ జోరికిఁ బిల్చు కై వడి నందంద కాలు ద్రవ్వున్ గనుసన్నఁ బ్రాణులఁ గాల్పఁ బూనిన మాడ్కిఁ గన్నుల మిణుగుఱుల్ ద్రమ్మఁ జూచు దిగ్గజంబులు మది బెగ్గిలి మ్రగ్గఁగా జంకించు గతి వెక్కసముగ రొప్పు నరుఁని హయముల నరికట్టఁ చను రీతిఁ గొనవెండ్రుకలు నిక్క గొప్పరించు
ఆ.వె. దిరుగుచో నడ్డమగు కులగిరులఁ దునుమ వాఁడి యిశు భంగిఁ గోఱలు తీఁడికొంచుఁ గాలమృత్యువు రేఁగిన కరణి లోక మాకులంబుగఁ గవిసె నయ్యేకలంబు.

ప్రతిపదార్థము: ఆ యేకలంబు = ఆ భయంకరమైన అడవి పంది; పాతాళము ఇఁగిన = పాతాళ లోకంలో దాక్కున్న; పందిన్ = (పూర్వపు హిరణ్యాక్షుడనే) పందిని; పోరికిన్ పిలుచు కైవడిన్ = యుద్ధానికి రమ్మని పిలిచే విధముగా; అందంద = అక్కడక్కడ; కాలు త్రవ్వున్ = నేలను కాళ్లతో త్రవ్వుతోంది; కనుసన్నన్ = తన చూపుల సంజ్ఞలతోనే; ప్రాణులన్ = ఎదుటి జీవులను; కాల్పన్ పూనిన మాడ్కిన్ = బూడిద చేయాలని నిశ్చయించుకున్నట్లుగా; కన్నులన్ = తన కళ్ల నుండి; మిణుగుఱుల్ ద్రమ్మన్ = నిప్పుకణాలు కురిసేలా; చూచున్ = చూస్తోంది; దిగ్గజంబులు = అష్టదిగ్గజములు; మదిన్ బెగ్గిలి = మనసులో భయపడి; మ్రగ్గఁగాన్ = నశించిపోయేలా; జంకించు గతిన్ = బెదిరించే రీతిలో; వెక్కసముగన్ రొప్పున్ = మిక్కిలి భయంకరంగా రొప్పుతోంది; అరుఁని హయములన్ = సూర్యుని రథ గుర్రాల ప్రయాణాన్ని; అరికట్టన్ చను రీతిన్ = అడ్డుకోవడానికి వెళుతున్నట్లుగా; గొన వెండ్రుకలు = తన ఒంటి మీది నిక్కబొడుచుకున్న వెంట్రుకలను; నిక్క గొప్పరించున్ = విదిలిస్తోంది; దిరుగు చోన్ = తాను తిరిగే మార్గంలో; అడ్డము అగు = అడ్డంగా వచ్చే; కులగిరులన్ = కులపర్వతాలను; తునుమ = ముక్కలు చేయడానికి; వాఁడి యిశు భంగిన్ = పదునైన బాణం వలె; కోఱలు = తన కోరలను; తీఁడికొంచున్ = ఒకదానికొకటి రాపిడి చేసుకుంటూ (నూరుకుంటూ); కాలమృత్యువు = ప్రళయకాల యముడు; రేఁగిన కరణిన్ = విజృంభించినట్లుగా; లోకము = ఆ వన ప్రదేశమంతా; ఆకులంబుగన్ = కలత చెందేలా; కవిసెన్ = దాడికి దిగింది.

తాత్పర్యము: "ఆ అడవిపంది పాతాళంలో దాక్కున్న పూర్వపు వరాహాన్ని యుద్ధానికి రమ్మని సవాలు చేస్తున్నట్లుగా కాలు దువ్వుతోంది. కనుసైగతోనే ప్రాణులను భస్మం చేయాలన్నట్లు దాని కళ్లలో నిప్పులు కురుస్తున్నాయి. అష్టదిగ్గజాలు సైతం భయపడేలా భీకరంగా రొప్పుతోంది. సూర్యుడి గుర్రాల వేగాన్ని ఆపడానికా అన్నట్లు ఒంటి వెంట్రుకలను నిక్కబొడుచుకుని విదిలిస్తోంది. తన దారికి అడ్డమొచ్చే కులపర్వతాలను సైతం ముక్కలు చేయడానికి సిద్ధమైన పదునైన బాణంలా తన కోరలను నూరుకుంటోంది. సాక్షాత్తు ప్రళయకాల యముడు విజృంభించినట్లు లోకమంతా భీతిల్లేలా ఆ వరాహం విక్రమార్కుడి ఎదుటకు వచ్చింది".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

అలంకారము: పంది చేష్టలను యముడితో, ప్రళయకాల వరాహంతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్ష మరియు రూపకాలంకారాలు రౌద్ర, భయానక రసాలను అద్భుతంగా పండించాయి.

34. ముప్పై నాల్గవ వచనము
వచనము:
వ. అట్లు దవ్వుల మలయుచున్నం జూచి యచ్చెరువంది యిచ్చ మెచ్చుచుఁ జిత్తంబున నుత్తలపడక యత్తలం బందుఁకొని.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు = ఆ విధంగా; దవ్వులన్ = దూరం నుండి; మలయుచున్నన్ చూచి = విజృంభిస్తూ తిరుగుతున్న ఆ పందిని చూసి; అచ్చెరువు అంది = ఆశ్చర్యపోయి; ఇచ్చన్ మెచ్చుచున్ = మనసులో దాని పరాక్రమాన్ని అభినందిస్తూ; చిత్తంబునన్ = తన మనస్సు నందు; ఉత్తలపడక = ఏమాత్రం తొందరపడకుండా (కంగారు పడకుండా); అత్తలము అందుకొని = ఆ సమయాన్ని/అవకాశాన్ని ఆకళింపు చేసుకుని (గుర్రాన్ని సిద్ధం చేసుకుని)...

తాత్పర్యము: దూరం నుండి అంత భీకరంగా విజృంభిస్తున్న ఆ అడవి పందిని చూసి విక్రమార్కుడు ఆశ్చర్యపోయాడు. దాని గంభీరమైన రూపాన్ని మనసులోనే మెచ్చుకున్నాడు. కానీ, ఎంతమాత్రం ధైర్యం కోల్పోకుండా, కంగారు పడకుండా సమయోచితంగా అప్రమత్తమయ్యాడు.

35. ముప్పై ఐదవ పద్యము

ఉ. వాహముఁ దోలి రాజకుల వర్యుఁడు చేరెఁ కృతోల్లసన్మృగ ద్రోహము నిత్యవీరరసదోహము సంజనితాంజనాద్రిసం దేహము నత్యుదగ్రఘనదేహము నుద్ధతకాననాంబుధి గ్రాహము సర్వభీతికరగర్వనిరాహము నవ్వరాహము.

ప్రతిపదార్థము: రాజకుల వర్యుఁడు = రాజుల వంశంలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; వాహమున్ తోలి = తన గుర్రాన్ని వేగంగా నడిపించి; కృత ఉల్లసత్ = కావించబడుతున్న మిక్కిలి భయంకరమైన; మృగ ద్రోహమున్ = అడవి జంతువులకు కీడు చేసేదియు; నిత్య వీరరస దోహమున్ = ఎల్లప్పుడూ వీరరసానికి నిలయమైనట్టియు; సంజనిత = కలుగజేయబడిన; అంజనాద్రి సందేహమున్ = కాటుక కొండ (లేదా అంజనాద్రి పర్వతం) ఏమో అనే అనుమానాన్ని కలిగించేదియు; అతి ఉదగ్ర = మిక్కిలి భయంకరమైన; ఘన దేహమున్ = పెద్ద శరీరం కలదియు; ఉద్ధత = ఉప్పొంగిన; కానన అంబుధి = అడవి అనెడి సముద్రానికి; గ్రాహమున్ = మొసలి వంటిదియు; సర్వ భీతికర = అందరికీ భయాన్ని కలిగించే; గర్వ నిరాహమున్ = గర్వంతో కూడిన నిలకడ గలదియు ఐన; ఆ వరాహమున్ = ఆ అడవి పందిని; చేరెన్ = సమీపించెను.

తాత్పర్యము: రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు తన గుర్రాన్ని వేగంగా ముందుకు ఉరికించి ఆ పందిని సమీపించాడు. ఆ వరాహం ఎలాంటిదంటే —— ఇతర జంతువులను హింసించేది, వీరరసానికి నిలయం వంటిది, చూసేవారికి నల్లని కాటుక కొండ ఏమో

అనే భ్రమను కలిగించే అంతటి భారీ శరీరం కలది. అడవి అనే సముద్రానికి ఒక క్రూరమైన మొసలి లాంటిది, అందరినీ భయపెట్టే గర్వం కలది అయిన ఆ వరాహాన్ని రాజు ఎదిరించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

అలంకారము: అడవిని సముద్రంతోను, పందిని మొసలితోను పోల్చడం వల్ల రూపకాలంకారం, కాటుక కొండగా భ్రమించడం వల్ల భ్రాంతిమదలంకారం/ఉత్ప్రేక్ష ఇక్కడ వ్యక్తమయ్యాయి. 'వరాహము', 'ద్రోహము', 'దోహము' వంటి అంత్యప్రాస పదాల వాడకంతో పద్యం ఎంతో నాదసౌందర్యంతో నడిచింది.

36. ముప్పై ఆరవ పద్యము

క. చేరిన నది మది బెదరక యీరసమునఁ గడచి యతని నెదిరించే సుభ ద్రారమణుని జెనయఁగ భూ దారాకృతివచ్చు మూకదానవుమాడ్కి.

ప్రతిపదార్థము: చేరినన్ = రాజు తనను సమీపించగా; అది = ఆ అడవి పంది; మదిన్ బెదరక = మనసులో ఏమాత్రం భయపడకుండా; ఈరసమునన్ = మిక్కిలి కోపంతో/పగతో; కడచి = విజృంభించి; అతనిన్ ఎదిరించేన్ = ఆ విక్రమార్కుడిని ఎదుర్కొంది; సుభద్రారమణుని = సుభద్రకు భర్తయైన అర్జునుడిని; జెనయఁగన్ = ఎదిరించడానికి; భూదార ఆకృతి = వరాహ రూపంలో; వచ్చు = వచ్చిన; మూక దానవు మాడ్కిన్ = మూకాసురుడనే రాక్షసుని వలె.

తాత్పర్యము: రాజు తన మీదికి రావడం చూసి కూడా ఆ పంది ఏమాత్రం భయపడలేదు. మరింత పగతో, కోపంతో ఆయనను ఎదుర్కొంది. ఆ దృశ్యం ఎలా ఉందంటే —— పూర్వం కిరాతార్జునీయ ఘట్టంలో అర్జునుడిని ఢీకొట్టడానికి వరాహ (అడవిపంది) రూపంలో దూసుకొచ్చిన మూకాసురుడనే రాక్షసుడిలా ఆ పంది విక్రమార్కుడిపైకి దూకింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: రాజును అర్జునుడితో, పందిని మూకాసురుడితో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం (పురాణ కథా సమన్వయంతో) అద్భుతంగా కుదిరింది.

37. ముప్పై ఏడవ పద్యము

క. అత్తఱిఁ దనచిత్తంబునఁ ద త్తఱపాటొండు లేక ధరణీరమణుం డత్తలము వైవ నది గని తుత్తుమురుగఁ బొడిచె లేఁతతుందిలముక్రియన్.

ప్రతిపదార్థము: అత్తఱిన్ = ఆ సమయంలో; తన చిత్తంబునన్ = తన మనస్సు నందు; తత్తఱపాటు ఒండు లేక = ఎలాంటి కంగారు గానీ, భయం గానీ లేకుండా; ధరణీ రమణుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; అత్తలము వైవన్ = తన చేతిలోని ఆయుధాన్ని (ఈటెను లేదా తోమరాన్ని) విసరగా; అది గని = ఆ ఆయుధం రావడం చూసి; లేఁత తుందిలము క్రియన్ = లేత అనపకాయను (లేదా గుమ్మడికాయను) పిండి చేసినట్లుగా; తుత్తుమురుగన్ పొడిచేన్ = ఆ ఆయుధాన్ని తన కోరలతో ముక్కలు ముక్కలుగా పొడిచివేసింది.

తాత్పర్యము: ఆ క్లిష్టసమయంలో కూడా విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం కంగారు పడలేదు. ఎంతో ధైర్యంతో ఆ పంది మీదికి తన ఆయుధాన్ని బలంగా విసిరాడు. కానీ, ఆ వరాహం ఏమాత్రం వెరవక, తన మీదికి వస్తున్న ఆ పదునైన ఆయుధాన్ని, ఒక లేత అనపకాయను నలిపేసినట్లు, తన కోరలతో పొడిచి తుత్తుమురు (ముక్కలు ముక్కలు) చేసింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

పరాక్రమ వర్ణన: రాజు విసిరిన శస్త్రాన్ని పంది తన కోరలతో పిండి చేయడం ద్వారా ఆ వరాహానికి గల అసాధారణ శక్తిని కవి ఇక్కడ వీరరస స్ఫురణతో వర్ణించారు.

38. ముప్పై ఎనిమిదవ పద్యము

క. పొడిచినఁ దడయక పిడికిట నడిదము బెడిదముగ నెగడ నతఁ డశ్వము న య్యెడ కడరించినఁ గ్రోధము వడి మగుడఁగ మగిడెఁ బుడమి వడవడ వడఁకన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ పంది తన ఆయుధాన్ని ముక్కలుగా) పొడిచినన్ = పొడిచివేయగా; తడయక = ఏమాత్రం ఆలస్యం చేయకుండా; అతఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; పిడికిటన్ = తన గుప్పిట; అడిదము = కత్తి; బెడిదముగన్ = భయంకరముగా; నెగడన్ = ప్రకాశించగా (ఝుళిపిస్తూ); అశ్వమున్ = తన గుర్రాన్ని; ఆ యెడకున్ = ఆ పంది ఉన్న చోటుకు; కడరించినన్ = ఉరకనివ్వగా; క్రోధము వడిన్ = కోపపు వేగంతో; పుడమి = భూమి; వడవడ వడఁకన్ = వడవడ వణికిపోయేలా; మగుడఁగన్ మగిడెన్ = ఆ వరాహం వెనకకు తిరిగి పారిపోసాగింది.

తాత్పర్యము: తాను విసిరిన శస్త్రాన్ని పంది ముక్కలు చేయడంతో విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం ఆలస్యం చేయలేదు. వెంటనే తన పిడికిలితో పదునైన కత్తిని గట్టిగా పట్టి భయంకరంగా ఝళిపిస్తూ, గుర్రాన్ని ఆ పంది మీదికి ఉరికించాడు. రాజు యొక్క ఆ రౌద్ర రూపాన్ని, వేగాన్ని చూసి, కోపంతో ఊగిపోతున్న ఆ అడవి పంది సైతం భయపడి, భూమి వడవడ వణికేలా వెనక్కి తిరిగి పారిపోవడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

రస వర్ణన: రాజు శౌర్యానికి పంది భయపడి వెనుతిరగడం ద్వారా వీర రసం ఇక్కడ పరాకాష్టకు చేరింది. 'వడవడ వడఁకన్' అనే చోట వృత్త్యనుప్రాసాలంకారం శోభిల్లింది.

39. ముప్పై తొమ్మిదవ పద్యము

ఆ.వె. అట్లు దిరిగి చనిన నయ్యేకలము వెంట హయముఁ దోలుకొనుచు నరిగె నృపుఁడు పంది రూప మైన పాతాళకేతువు నంట నెయిదు కువలయాశ్వు పగిదిన్.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు = ఆ విధంగా; తిరిగి చనిన = వెనుతిరిగి పారిపోతున్న; ఆ యేకలము వెంటన్ = ఆ అడవి పంది వెనుక; నృపుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; హయమున్ = తన గుర్రాన్ని; తోలుకొనుచున్ = వేగంగా నడిపిస్తూ; అరిగెన్ = వెంటాడాడు; పంది రూపము ఐన = వరాహ రూపాన్ని ధరించిన; పాతాళకేతువున్ = పాతాళకేతువు అనే రాక్షసుడిని; అంటన్ ఎయిదు = పట్టుకోవడానికి వెంటాడిన; కువలయాశ్వు పగిదిన్ = కువలయాశ్వుడు (ఋతధ్వజుడు) అనే మహారాజు వలె.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా పంది వెనుతిరిగి అడవిలోకి పారిపోతుండగా, విక్రమార్కుడు తన గుర్రాన్ని ఉరకలెత్తిస్తూ దానిని వదలకుండా వెంటాడాడు. ఆ దృశ్యం ఎలా ఉందంటే —— పూర్వకాలంలో అడవి పంది రూపాన్ని ధరించి మునులను హింసించి పారిపోతున్న 'పాతాళకేతువు' అనే రాక్షసుడిని పట్టుకోవడానికి ఋతధ్వజ మహారాజు గుర్రంపై వెంటాడినట్లుగా ఉంది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది.

అలంకారము: విక్రమార్కుడు పందిని వెంటాడటాన్ని పురాణ ప్రసిద్ధ కువలయాశ్వుని కథతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం చక్కగా కుదిరింది.

40. నలభైయవ పద్యము

ఆ.వె. తిన్న క్రొవ్వులోన నున్నది నీరుగా గన్ను లగ్గిమెఱుపు గములు గాఁగ రొప్పు టుఱుము గాఁగఁ గప్పు చొప్పడఁ బంది గాలిఁ బఱచు మొగులు కరణిఁ బాఱెన్.

ప్రతిపదార్థము: పంది = ఆ వరాహము; తిన్న = దట్టముగా ఉన్న; క్రొవ్వు లోనన్ = తన ఒంటి కొవ్వులో; ఉన్నది నీరు గాన్ = ఉన్న కొవ్వు అంతా నీరై కారిపోతుండగా; కన్నులు = తన కళ్లు; అగ్గి మెఱుపు గములు కాఁగన్ = నిప్పులతో కూడిన మెరుపుల సమూహాలు కాగా; రొప్పు = అది చేసే రొప్పు శబ్దం; ఉఱుము కాఁగన్ = మేఘ గర్జన కాగా; కప్పు = దాని నల్లని శరీరం; చొప్పడన్ = దట్టమైన మేఘంలా తోచగా; గాలిన్ పఱచు = గాలి వేగానికి కొట్టుకుపోయే; మొగులు కరణిన్ = నల్లని మేఘము వలె; పాఱెన్ = వేగంగా పరుగెత్తెను.

తాత్పర్యము: ఆ పంది పరుగు తీస్తున్న తీరు అద్భుతంగా ఉంది. వేగంగా పరిగెత్తడం వల్ల దాని ఒంటి కొవ్వు అంతా నీరై కారుతోంది. కోపంతో ఎర్రబడిన దాని కళ్లు మెరుపుల్లా మెరుస్తున్నాయి. అది పెట్టే రొప్పు శబ్దాలు మేఘ గర్జనల్లా ఉన్నాయి. దాని నల్లని శరీరం దట్టమైన మేఘంలా ఉండి, గాలి వేగానికి ఆకాశంలో కొట్టుకుపోయే నల్లటి మేఘంలా ఆ పంది కాఱడవిలో పరుగెత్తింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

అలంకారము: పందిని మేఘంతోను, దాని కళ్లను మెరుపులతోను, రొప్పును ఉరుములతోను పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ సావయవ రూపకాలంకారం లేదా ఉపమాలంకారం ఎంతో రమణీయంగా వ్యక్తమైంది.

41. నలభై ఒకటవ వచనము
వచనము:
వ. ఇట్లు పాఱిన ఘోరం బగు కాఱడవిలో దూరం బగు నీరంబులందూఱి.

ప్రతిపదార్థము: ఇట్లు = ఈ విధంగా; పాఱినన్ = ఆ పంది పరుగెత్తగా (దానిని వెంటాడుతూ); ఘోరంబు అగు = భయంకరమైన; కాఱడవిలోన్ = దట్టమైన అరణ్యములో; దూరంబు అగు = సుదూర ప్రాంతంలో ఉన్న; నీరంబులన్ = దట్టమైన చెట్లు, పొదలు లేదా గుహల నీడల లోనికి; తూఱి = ప్రవేశించి...

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా పరుగెడుతున్న పందిని వెంటాడుతూ విక్రమార్కుడు ఆ భయంకరమైన కాఱడవిలో చాలా దూరం వెళ్లిపోయాడు. చివరకు ఆ వరాహం అడవిలో దట్టమైన నీడలు కమ్ముకున్న ఒక రహస్య ప్రదేశంలోకి ప్రవేశించింది.

42. నలభై రెండవ పద్యము

క. పంది వెనువెంట నరుగుచు ముందట నరలోకపాల ముఖ్యుఁడు గనియెన్ మందరముఁ బురందరరిపు మందిర కందరము నిందుమణి సుందరమున్.

ప్రతిపదార్థము: నరలోకపాల ముఖ్యుఁడు = మానవ లోకాన్ని ఏలే రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; పంది వెనువెంటన్ = ఆ వరాహం వెనకాలే; అరుగుచున్ = వెళుతూ; ముందటన్ = తన ఎదురుగా; పురందర రిపు = దేవేంద్రుని శత్రువులైన రాక్షసుల (బలిచక్రవర్తి వంటివారి) యొక్క; మందిర = నివాసాలైన; కందరమున్ = గుహలు కలిగినట్టియు; ఇందుమణి = చంద్రకాంతమణులతో; సుందరమున్ = అందమైనట్టియు; మందరమున్ = మందర పర్వతాన్ని; కనియెన్ = చూసెను.

తాత్పర్యము: ఆ పంది వెనువెంటనే వెళుతున్న విక్రమార్క మహారాజుకు ఎదురుగా ఒక అద్భుతమైన దృశ్యం కనిపించింది. దేవేంద్రుని శత్రువులైన రాక్షసుల నివాస స్థానమైన గుహలతో, చంద్రకాంత మణులతో తళతళలాడుతూ ఎంతో అందంగా ఉన్న మందర పర్వత ప్రాంతాన్ని ఆయన చూశాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

నాదసౌందర్యం: మందరము, పురందర, కందరము, సుందరము అనే అంత్యప్రాస వంటి శబ్దాల వల్ల పద్యానికి చక్కని లయ కుదిరింది.

43. నలభై మూడవ పద్యము

క. కని డగ్గఱునెడ సూకర మనువుగ గుహ సొచ్చె నంత నచటి తిమిర మా తని దృష్టిఁ గప్పె భయపడి తనుఁ జొచ్చిన వానిఁ గావఁ దగు ననుకరణిన్.

ప్రతిపదార్థము: కని = ఆ పర్వతాన్ని చూసి; డగ్గఱు నెడన్ = రాజు సమీపించే సమయానికి; సూకరము = ఆ పంది; అనువుగన్ = వీలుగా; గుహ సొచ్చెన్ = ఒక పెద్ద గుహ లోపలికి ప్రవేశించింది; అంతన్ = అంతట; అచటి = ఆ గుహలోని; తిమిరము = చీకటి; భయపడి = భయపడి; తనున్ చొచ్చిన వానిన్ = తనను ఆశ్రయించిన వానిని; కావన్ తగు = రక్షించడం ధర్మము; అను కరణిన్ = అనే విధంగా; ఆతని = ఆ రాజు యొక్క; దృష్టిన్ = చూపును; కప్పెన్ = ఆవరించెను (రాజుకు ఏమీ కనపడకుండా చీకటి కమ్మేసింది).

తాత్పర్యము: రాజు ఆ పర్వతాన్ని సమీపించేసరికే ఆ అడవి పంది అక్కడ ఉన్న ఒక పెద్ద గుహలోకి చొరబడింది. వెంటనే ఆ గుహలోని దట్టమైన చీకటి విక్రమార్కుడి కళ్లకు ఏమీ కానరాకుండా కప్పేసింది. ఆ దృశ్యం ఎలా ఉందంటే —— భయపడి తనను ఆశ్రయించిన ఆ పందిని రాజు నుండి కాపాడటం తన ధర్మం అన్నట్లుగా ఆ గుహలోని చీకటి ఆ వరాహాన్ని దాచిపెట్టింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: ఆశ్రయించిన వానిని కాపాడటం కోసం చీకటి రాజు దృష్టిని కప్పేసింది అని వర్ణించడం ద్వారా ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' ఎంతో నీతి స్ఫురణతో (శరణాగత రక్షణా ధర్మం) ప్రయోగించబడింది.

44. నలభై నాల్గవ పద్యము

ఆ.వె. ధరణిపాలుఁ దంతఁ దురగంబు నచ్చోటఁ గట్టి వాలుఁ గేలఁ పట్టికొనుచు లొంక సొచ్చె నాత్మఁ గొంకక కాలుండు కదిసి దివియ పట్టి వెదకు పగిదిన్.

ప్రతిపదార్థము: ధరణిపాలుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; అంతన్ = అంతట; తురగంబున్ = తన గుర్రాన్ని; అచ్చోటన్ = ఆ గుహ వెలుపల; కట్టి = ఒక చెట్టుకు కట్టివేసి; వాలున్ = పదునైన కత్తిని; కేలన్ = చేతితో; పట్టికొనుచున్ = పట్టుకొని; ఆత్మన్ గొంకక = మనసులో ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా (భయపడకుండా); లొంక సొచ్చెన్ = ఆ గుహ/బిలము లోపలికి ప్రవేశించాడు; కాలుండు = యమధర్మరాజు; కదిసి = సమీపించి; దివియ పట్టి = దివిటీ (దీపం) పట్టుకొని; వెదకు పగిదిన్ = పాపులను వెతికే విధముగా.

తాత్పర్యము: గుహలో చీకటి కమ్మేసినా విక్రమార్కుడు భయపడలేదు. తన గుర్రాన్ని గుహ వెలుపల కట్టివేసి, చేతిలోకి పదునైన కత్తిని తీసుకుని ధైర్యంగా ఆ గుహ (బిల మార్గం) లోనికి ప్రవేశించాడు. ఆ చీకటి గుహలోకి రాజు కత్తి పట్టుకుని వెళ్లడం ఎలా ఉందంటే —— సాక్షాత్తు యమధర్మరాజు చేతిలో దివిటీ పట్టుకుని పాపుల ప్రాణాలు తీయడానికి వెతుకుతున్నట్లుగా ఉంది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

అలంకారము: విక్రమార్కుడు కత్తి పట్టి గుహలోకి వెళ్లడాన్ని యముడు దివిటీ పట్టి వెదకడంతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం రౌద్ర మరియు వీర రసాలను కలిగిస్తోంది.

కథా మలుపు: ఈ గుహ మార్గం గుండానే రాజు పాతాళ లోకంలోని బలిచక్రవర్తి నగరానికి చేరుకుంటాడు.

45. నలభై ఐదవ పద్యము

ఉ. చొచ్చి మహామృగం బరుగుచొ ప్పట గానక కందరాంతని ర్యచ్చటులాంశుకూట మగు రత్నకవాటము గాంచి యిచ్చలో నచ్చెరువంది యందుఁ జని యావల నిండిన చిమ్మచీఁకటిం గొచ్చుచు నేగె వాలు కడక్రొమ్మెఱుఁగు ల్నిగుడంగఁ గ్రిందికిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ గుహ లోనికి) చొచ్చి = ప్రవేశించి; మహా మృగంబు = ఆ పెద్ద జంతువు (అడవి పంది); అరుగు చొప్పు = వెళ్లిన దారి; అటన్ = అక్కడ; కానక = కనుగొనలేక; కందర అంత = ఆ గుహ లోపలి నుండి; నిర్యత్ = బయటకు వస్తున్న; చటుల = తీక్షణమైన; అంశు కూటము అగు = కాంతి పుంజములు కలదైన; రత్న కవాటమున్ = రత్నములు చెక్కిన తలుపును; కాంచి = చూసి; ఇచ్చలోన్ = తన మనసులో; అచ్చెరువు అంది = ఆశ్చర్యపడి; అందున్ చని = ఆ తలుపు దాటి లోపలికి వెళ్లి; యావలన్ = అటువైపు; నిండిన = వ్యాపించియున్న; చిమ్మచీఁకటిన్ = దట్టమైన కటిక చీకటిని; వాలు = తన చేతి కత్తి యొక్క; కడ = చివరి భాగము నుండి; క్రొమ్మెఱుఁగుల్ = క్రొత్త మెరుపులు; క్రిందికిన్ = కింది వైపునకు; నిగుడంగన్ = ప్రసరిస్తుండగా; కొచ్చుచున్ = ఆ చీకటిని చీల్చుకుంటూ; ఏగెన్ = (ఆ బిల మార్గంలో) ముందుకు సాగాడు.

తాత్పర్యము: ఆ గుహలోకి ప్రవేశించిన విక్రమార్కుడికి ఆ అడవి పంది వెళ్లిన అడుగుజాడలు ఎక్కడా కనిపించలేదు. కానీ, ఆ గుహ అంతర్భాగం నుండి వెలుగులు జిమ్ముతున్న, రత్నాలతో అలంకరించబడిన ఒక పెద్ద తలుపు కనిపించింది. దాన్ని చూసి ఆయన మనసులో ఆశ్చర్యపోయి, ఆ రత్న కవాటాన్ని దాటి లోపలికి వెళ్లాడు. అక్కడ దట్టమైన కటిక చీకటి ఆవరించి ఉంది. రాజు తన చేతిలోని పదునైన కత్తిని ఝుళిపించగా, ఆ కత్తి అంచుల నుండి వెలువడిన మెరుపుల వెలుతురులో ఆ చీకటిని చీల్చుకుంటూ బిల మార్గం గుండా కిందికి సాగిపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

అలంకారము: కత్తి కాంతులతో చీకటిని 'కొచ్చుచు' (నరుకుతూ) వెళ్లాడు అనడంలో కవి ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్ష, అతిశయోక్తులను చక్కగా జోడించారు.

46. నలభై ఆరవ పద్యము

ఉ. ఆదెసఁ గొంతదవ్వుల మహారజతాంచితసాలమండల శ్రీదనరార రత్నకలశీపరిచిహ్నితతుంగశృంగసౌ ధాదినికేతనప్రసర మైన మహానగరంబు దోఁచెఁ చం ద్రోదయలీలఁ గన్నులకు నుత్సవమై దిమిరం బడంచుచున్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ దెసన్ = ఆ మార్గంలో; కొంత దవ్వులన్ = కొంత దూరము వెళ్లగానే; మహా రజత అంచిత = గొప్ప వెండితో నిర్మించబడిన; సాల మండల = ప్రాకారముల (కోటగోడల) సమూహము యొక్క; శ్రీ = శోభ; తనరారన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; రత్న కలశీ = రత్నములతో కూడిన కలశముల చేత; పరిచిహ్నిత = గుర్తింపబడిన; తుంగ శృంగ = ఎత్తైన శిఖరములు గల; సౌధ = మేడలు; ఆది = మొదలైన; నికేతన ప్రసరము ఐన = భవనముల సముదాయము కలిగినట్టి; మహా నగరంబు = ఒక పెద్ద పట్టణము (పాతాళ భోగవతీ నగరం); చంద్రోదయ లీలన్ = చంద్రుని ఉదయము వలె; కన్నులకున్ = చూసే కళ్లకు; ఉత్సవము ఐ = ఆనందాన్ని కలిగిస్తూ; దిమిరంబు = ఆ చీకటిని; అడంచుచున్ = నాశనం చేస్తూ; తోఁచెన్ = కనిపించెను.

తాత్పర్యము: ఆ బిల మార్గంలో కొంత దూరం వెళ్లిన తర్వాత విక్రమార్కుడికి ఒక అద్భుతమైన మహా నగరం కనిపించింది. ఆ నగరానికి చుట్టూ వెండితో చేసిన కోటగోడలు మెరిసిపోతున్నాయి. రత్నఖచిత కలశాలతో ప్రకాశించే ఎత్తైన మేడలు, రాజభవనాలు అక్కడ ఉన్నాయి. ఆ నగర కాంతి, ఆకాశంలో చంద్రుడు ఉదయించినప్పుడు చీకట్లు తొలగిపోయినట్లుగా, ఆ గుహలోని కటిక చీకటిని పటాపంచలు చేస్తూ రాజు కళ్లకు ఎంతో పండుగలా ప్రత్యక్షమైంది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

అలంకారము: నగర కాంతి చీకటిని ఆపడాన్ని చంద్రోదయంతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం నగర వైభవాన్ని అద్భుతంగా చాటుతోంది.

47. నలభై ఏడవ పద్యము

ఉ. అందులపణ్యవీథుల నహర్నిశముం దిమిరంబు లీను సం క్రందనరత్నగేహముల కాంతుల నేగఁగరా దటంచు న
మ్మందరసీమలందు గరిమంబున దాఁచిన పద్మరాగముల్ క్రందుకొనుం బ్రదీపములకైవడి దివ్వెల పండుగో యనన్.

ప్రతిపదార్థము: అందుల = ఆ నగరము నందలి; పణ్య వీథులన్ = అంగళ్ల బజారులలో (వర్తక వీధులలో); అహర్నిశమున్ = రాత్రింబగళ్లు; తిమిరంబులు = చీకట్లను; ఈను = వెదజల్లే (అనగా చీకట్లను కరిగించే); సంక్రందన రత్న = ఇంద్రనీల మణులతో కట్టిన; గేహముల = ఇండ్ల యొక్క; కాంతులన్ = కాంతుల తీవ్రత వల్ల; ఏగఁగరాదు అటంచున్ = నడవలేము అనుకుంటూ; ఆ మందర సీమలందున్ = ఆ మందర పర్వత ప్రాంతాలలో; గరిమంబునన్ = రహస్యంగా/భద్రంగా; దాఁచిన = దాచిపెట్టిన; పద్మరాగముల్ = పద్మరాగమణులు; ప్రదీపముల కైవడిన్ = వెలిగించిన దీపాల వలె; క్రందుకొనున్ = దట్టముగా నిండియున్నాయి; దివ్వెల పండుగ ఓ యనన్ = దీపాల పండుగ (దీపావళి) ఏమో అనుకునే విధంగా.

తాత్పర్యము: ఆ నగరంలోని అంగడి వీధులలో ఇంద్రనీలమణులతో కట్టిన భవనాలు ఉన్నాయి. వాటి నుండి వెలువడే నీలి కాంతుల వల్ల రాత్రి పూట నడవడం కష్టమని భావించి, ఆ మందర పర్వత బిలంలో భద్రపరిచిన పద్మరాగమణులను తెచ్చి వీధుల్లో అమర్చినట్లుగా ఉంది. ఆ ఎర్రని పద్మరాగమణుల ప్రకాశం ఎలా ఉందంటే —— నిరంతరం వెలిగే దీపాల వలె, ఆ వీధులన్నీ నిత్యం దీపాల పండుగను (దీపావళిని) తలపిస్తూ దేదీప్యమానంగా వెలుగుతున్నాయి.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

అలంకారము: మణుల కాంతిని దీపాల పండుగగా ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' నగర శోభను అత్యున్నతంగా వర్ణించింది.

48. నలభై ఎనిమిదవ పద్యము

క. అందు బలిచక్రవర్తి ము కుందుఁడు తన ద్వారపాలకుఁడుగా రక్షో బృందములు గొలువఁగా నా నందంబున నుండు నురగనాథులతోడన్.

ప్రతిపదార్థము: అందున్ = ఆ పాతాళ నగరంలో; ముకుందుఁడు = సాక్షాత్తు శ్రీమహావిష్ణువు; తన = తనకు; ద్వారపాలకుఁడు గాన్ = వాకిలి కాసే కాపలాదారుడుగా ఉండగా; రక్షో బృందములు = రాక్షస సమూహములు; కొలువఁగాన్ = తన్ను సేవించుచుండగా; బలిచక్రవర్తి = బలి మహారాజు; ఉరగ నాథులతోడన్ = నాగ శ్రేష్ఠులతో (పాములతో) కలిసి; ఆనందంబునన్ = ఎంతో సంతోషముతో; ఉండున్ = నివసించుచున్నాడు.

తాత్పర్యము: ఆ పాతాళ నగరంలో (రసాతలంలో) బలిచక్రవర్తి నివసిస్తున్నాడు. వామనావతారంలో మూడు అడుగుల దానాన్ని తీసుకున్న శ్రీమహావిష్ణువు, బలి త్యాగానికి మెచ్చి అతడికి ఇచ్చిన వరం ప్రకారం స్వయంగా అక్కడ ద్వారపాలకుడిగా కాపలా కాస్తున్నాడు. రాక్షస వీరులు, నాగరాజులు తనను సేవిస్తుండగా బలిచక్రవర్తి అక్కడ పరమానందంతో రాజ్యాన్ని ఏలుతున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

పురాణ నేపథ్యం: వామనుడు బలిని పాతాళానికి తొక్కినప్పటికీ, అతని భక్తికి మెచ్చి పాతాళానికి తానే ద్వారపాలకుడిగా ఉంటానని ఇచ్చిన భాగవత కథా సందర్భం ఇక్కడ స్మరించబడింది.

49. నలఱై తొమ్మిదవ పద్యము

క. అందులఫణికుల ముపవన చందన సంవేష్టనిజభుజంగీవదనా నందనసుందర తరమగు మందానిల మానుచుండు మ్రాన్గన్నిడుచున్.

ప్రతిపదార్థము: అందుల = ఆ పాతాళ లోకము నందలి; ఫణి కులము = సర్పముల సమూహము (పాములు); ఉపవన = తోటలలోని; చందన = చందన వృక్షములను; సంవేష్ట = చుట్టుకొని యున్న; నిజ = తమ యొక్క; భుజంగీ = ఆడపాముల; వదన = ముఖములకు; ఆనందన = సంతోషాన్ని కలిగిస్తూ; సుందర తరము అగు = మిక్కిలి అందమైనట్టి; మంద అనిలము = చల్లని మలయమారుతాన్ని (గాలిని); మ్రాన్కన్ ఇడుచున్ = నిశ్చలంగా/పరవశించి; ఆనుచుండున్ = ఆస్వాదిస్తూ (త్రాగుతూ) ఉంటాయి.

తాత్పర్యము: ఆ పాతాళ నగర ఉద్యానవనాలలో ఎన్నో గంధపు చెట్లు ఉన్నాయి. ఆ చందన వృక్షాలను చుట్టుకుని ఉండే మగపాములు, తమతో ఉన్న ఆడపాముల ముఖాలకు ఆనందాన్ని కలిగిస్తూ, అక్కడ వీచే సుగంధభరితమైన చల్లని మందమారుతాన్ని (గాలిని) పరవశించి నిశ్చలంగా ఆస్వాదిస్తూ ఉంటాయి.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

సహజ వర్ణన: పాములు గాలిని ఆహారంగా తీసుకుంటాయనే కవిసమయాన్ని, చందన వృక్షాలపై పాములు ఉంటాయనే సహజ సిద్ధాంతాన్ని ఇక్కడ శృంగార రస స్ఫురణతో వర్ణించారు.

50. ఏభైయవ పద్యము

క. చెలువారెడు నాపురిలో పలి రక్కసు లొండుగడలభయ మెఱుఁగక తీ పులవింటికి జడియుచు మరు నిలువేలుపుగా భజింతు రింతులుఁ దారున్.

ప్రతిపదార్థము: చెలువారెడు = ఎంతో అందముగా విరాజిల్లే; ఆ పురి లోపలి = ఆ పాతాళ నగరము నందలి; రక్కసులు = రాక్షసులు; ఒండు గడల = శత్రువుల వల్ల గానీ, మరెవరి వల్ల గానీ; భయము ఎఱుఁగక = ఏమాత్రం భయం లేకుండా; తీపుల వింటికిన్ = చెరకు విల్లు ధరించినవానికి (మన్మథునికి); జడియుచున్ = లొంగిపోతూ/భయపడుతూ; ఇంతులున్ = అక్కడి స్త్రీలును; తారున్ = తామును; మరున్ = ఆ మన్మథుడిని; ఇలు వేల్పు గాన్ = తమ ఇలవేల్పు (కులదైవం) లాగా; భజింతురు = పూజిస్తూ ఉంటారు.

తాత్పర్యము: ఎంతో వైభవంగా ఉన్న ఆ నగరంలోని రాక్షసులకు శత్రువులనే భయం అస్సలు లేదు. ఎందుకంటే సాక్షాత్తు విష్ణువే అక్కడ కాపలాగా ఉన్నాడు. కాబట్టి వారు కేవలం మన్మథుడి బాణాలకు (ప్రేమకు) మాత్రమే లొంగుతారు. ఆ నగరంలోని పురుషులు, స్త్రీలు అందరూ భోగభాగ్యాలతో తులతూగుతూ, మన్మథుడిని తమ ఇలవేల్పుగా భావించి నిత్యం ఆరాధిస్తూ సుఖంగా జీవిస్తున్నారు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

రస ప్రతీతి: 'తీపుల విల్లు' అనగా మన్మథుని చెరకు విల్లు. నగరంలోని సుఖ శాంతులను, భోగ విలాసాలను తెలపడానికి కవి ఇక్కడ రక్కసులు సైతం మన్మథునికి దాసోహమయ్యారని శృంగారభరితంగా వర్ణించారు.

51. ఏభై ఒకటవ పద్యము

ఉ. ఆ పురిఁ గాంచి సమ్మదము నచ్చెరువు న్మదిఁ బిచ్చలింపఁగా భూపవరుండు పంది యెటు వోయె బలంబెటు వోయె దివ్యమౌ నీ పుర మెట్లు తోఁచె నది యెవ్వని రాజ్యము చూత మంచు ని చ్చాపర తంత్రుఁడై గవని చక్కటి డగ్గఱ వచ్చె నయ్యెడన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ పురిన్ = ఆ అద్భుతమైన పాతాళ నగరమును; కాంచి = చూసి; మదిన్ = తన మనసులో; సమ్మదమున్ = సంతోషమును; అచ్చెరువున్ = ఆశ్చర్యమును; పిచ్చలింపఁగాన్ = మిక్కిలి ఉప్పొంగగా; భూప వరుండు = రాజశ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; పంది యెటు వోయెన్ = నేను వెంటాడిన ఆ అడవి పంది ఎటు వైపు వెళ్లిపోయింది?; బలంబు ఎటు వోయెన్ = నా సైన్యమంతా ఎక్కడ ఉండిపోయింది?; దివ్యము ఔ = ఎంతో అలౌకికమైన; ఈ పురము = ఈ నగరము; ఎట్లు తోఁచెన్ = ఇక్కడ ఎలా కనిపించింది?; అది = ఈ పట్టణము; ఎవ్వని రాజ్యమొ = ఏ రాజు యొక్క ఏలుబడిలో ఉందో; చూతము = చూసి తెలుసుకుందాము; అంచున్ = అనుకుంటూ; ఇచ్ఛా పరతంత్రుడు ఐ = కుతూహలముతో కూడిన తన ఇష్టానికి లొంగినవాడై (జిజ్ఞాసతో); అయ్యెడన్ = ఆ సమయంలో; గవని చక్కటిన్ = ఆ నగర సింహద్వారము (కోట గుమ్మము) ఉన్న వైపునకు; డగ్గఱన్ వచ్చెన్ = సమీపముగా వచ్చెను.

తాత్పర్యము: ఆ నగర వైభవాన్ని చూసి విక్రమార్క మహారాజు మనసులో సంతోషం, ఆశ్చర్యం ఒక్కసారిగా ఉప్పొంగాయి. "నేను వెంటాడి వచ్చిన అడవి పంది ఏమైంది? నా సైన్యమంతా ఎక్కడ విడిచిపెట్టబడింది? ఈ దట్టమైన గుహలో ఇంతటి దివ్యమైన నగరం ఎలా వెలిసింది? అసలు ఇది ఎవరి సామ్రాజ్యమో చూసి తెలుసుకుందాం" అనుకుంటూ, తీవ్రమైన కుతూహలంతో ఆ నగర ప్రధాన సింహద్వారం వైపునకు నడిచి వెళ్లాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

పద ప్రయోగం: 'గవని' అనగా కోట యొక్క పెద్ద గుమ్మము లేదా సింహద్వారము అని అర్థం. రాజు యొక్క అన్వేషణా సాహసాన్ని కవి ఇక్కడ చక్కగా వర్ణించారు.

52. ఏభై రెండవ పద్యము

ఉ. చేతఁ బసిండి బ్రద్ద విలసిల్లఁగా నొక్కఁడు వచ్చి మ్రొక్కి పృ థ్వీతలనాథ నాథుఁ డగు విష్ణునిచే సెలవంది దానవ త్రాత బలీంద్రుఁ డిప్పు డనురాగమున న్నినుఁ బిల్వఁ బంచె ర మ్మా తడయంగ నేల యనుమానము సేయక నీవు నావుడున్.

ప్రతిపదార్థము: చేతన్ = చేతిలో; పసిండి బ్రద్ద = బంగారు దండము (బంగారు బెత్తము); విలసిల్లఁగాన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; ఒక్కఁడు = ఒక ద్వారపాలకుడు (లేదా ప్రతీహారి); వచ్చి = రాజు వద్దకు వచ్చి; మ్రొక్కి = నమస్కరించి; పృథ్వీతల నాథ = ఓ భూమండలాధిపతీ!; నాథుఁడు అగు = లోకనాథుడైన; విష్ణుని చేన్ = శ్రీమహావిష్ణువు వద్ద; సెలవు అంది = అనుమతిని పొంది; దానవ త్రాత = రాక్షసులను రక్షించేవాడైన; బలీంద్రుఁడు = బలిచక్రవర్తి; ఇప్పుడు = ఈ సమయంలో; అనురాగమునన్ = ఎంతో ఆదరాభిమానములతో; నినున్ = నిన్ను; పిలవన్ పంచెన్ = లోపలికి పిలిపించాడు; నీవు = నువ్వు; అనుమానము

సేయక = ఏమాత్రం సందేహించకుండా; రమ్మా = రమ్ము; తడయంగన్ ఏల = ఆలస్యం చేయడం ఎందుకు?; నావుడున్ = అని ఆ దూత పలుకగా...

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు కోట ద్వారం వద్దకు రాగానే, చేతిలో బంగారు బెత్తాన్ని పట్టుకున్న ఒక రాజద్వారపాలకుడు ఎదురుగా వచ్చాడు. రాజుకు వినయంగా నమస్కరించి ఇలా అన్నాడు: "ఓ భూపాలా! మా ద్వారపాలకుడైన శ్రీమహావిష్ణువు అనుమతి తీసుకుని, దానవనాథుడైన బలిచక్రవర్తి నిన్ను ఎంతో ఆదరంతో లోపలికి రమ్మని ఆజ్ఞాపించారు. ఏమాత్రం సంకోచించకుండా, ఆలస్యం చేయకుండా దయచేయండి" అని పలికాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

కథా విశేషం: బలిచక్రవర్తి వద్ద విష్ణువు కాపలాగా ఉన్నాడనే విషయాన్ని, విక్రమార్కుడి రాకను బలిచక్రవర్తి ముందుగానే గ్రహించాడనే విశేషాన్ని ఈ పద్యం ద్వారా కవి తెలియజేశారు.

53. ఏభై మూడవ పద్యము

సీ. ఘనుని సందర్శింపఁ గలిగె నిక్కడ నని యానంద మందుచు వానిఁ జూచి పురి చొచ్చి రత్న మందిరముల సొంపెల్ల గోరి చూచుచుఁ బైడికోట దాఁటి చని యవ్వటారు మోసలఁ దూఱి మణిమండ పంబులో దైత్యులు బలసి కొలువఁ గంకణంబుల మ్రోఁత గల్లనఁగాఁ జోటు లు పసిఁడి వీచోపు లిడఁగ
ఆ.వె. మెఱుఁగు ముత్తియముల పేరులఱుత మెఱయ నలరు చుక్కలలోని రేవెలుఁగు వోలె మానికంబుల గద్దియ పైని దీర్చి యున్న బలిఁ జూచి మ్రొక్కె నమ్మన్నుఁడేఁడు.

ప్రతిపదార్థము: ఇక్కడ = ఈ పాతాళ లోకంలో; ఘనుని = మహాదాతయైన బలిచక్రవర్తిని; సందర్శింపన్ కలిగెన్ అని = చూసే భాగ్యం దక్కింది కదా అనుకుంటూ; ఆనందము అందుచున్ = మనసులో ఎంతో సంతోషిస్తూ; వానిన్ చూచి = ఆ ద్వారపాలకుడి వెంట వెళుతూ; పురి చొచ్చి = ఆ నగరంలోనికి ప్రవేశించి; రత్న మందిరముల = నవరత్నాలతో మెరిసే భవనాల యొక్క; సొంపు ఎల్లన్ = అందాలన్నింటినీ; కోరి చూచుచున్ = కుతూహలంతో వీక్షిస్తూ; బైడి కోట దాటి = బంగారు కోటగోడను దాటి; చని = ముందుకు వెళ్లి; అవ్వటారు మోసలన్ = ఆ విశాలమైన ముఖద్వారపు శాలల లోనికి; తూఱి = ప్రవేశించి; దైత్యులు = రాక్షస వీరులు; బలసి కొలవన్ = చుట్టూ చేరి సేవించుచుండగా; మణి మండపంబులోన్ = ఆ రత్నఖచితమైన సభామండపంలో; కంకణంబుల మ్రోఁత = చేతి గాజుల శబ్దాలు; గల్లనఁగాన్ = గల్ గల్ మని వినబడుతుండగా; చోటులు = పరిచారికలు; పసిఁడి వీచోపులు = బంగారు కాడలున్న చామరములను; ఇడఁగన్ = వీస్తుండగా; అఱుతన్ = మెడలో; మెఱుఁగు = మెరుస్తున్న; ముత్తియముల పేరులు = ముత్యాల హారాలు; మెఱయన్ =

ప్రకాశిస్తుండగా; అలరు = ప్రకాశించే; చుక్కలలోని = నక్షత్రాల మధ్యనున్న; రేవెలుఁగు వోలెన్ = పూర్ణచంద్రుని వలె; మానికంబుల = మాణిక్యములు చెక్కిన; గద్దియ పైని = సింహాసనం మీద; తీర్చి ఉన్న = కొలువుదీరి ఉన్న; బలిన్ చూచి = ఆ బలిచక్రవర్తిని దర్శించి; ఆ మన్నఁడేఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; మ్రొక్కెన్ = నమస్కరించెను.

తాత్పర్యము: "ఇక్కడ మహోత్కృష్టమైన బలిచక్రవర్తిని చూసే భాగ్యం లభించింది కదా!" అని విక్రమార్కుడు మనసులో ఎంతో సంతోషించాడు. ఆ దూత వెంట నగరంలోనికి ప్రవేశించి, ఇరువైపులా ఉన్న రత్న భవనాల అందాలను చూస్తూ, బంగారు కోటను దాటాడు. విశాలమైన రాజభవన ముఖద్వారాల గుండా మణిమండపంలోనికి వెళ్లాడు. అక్కడ రాక్షస వీరులు కొలువుదీరి ఉన్నారు. పరిచారికల చేతి కంకణాలు గల్ గల్ మని శబ్దం చేస్తుండగా, వారు బంగారు చామరాలతో వీస్తున్నారు. మెడలో మెరిసే ముత్యాల హారాలు ధరించి, నక్షత్రాల మధ్య వెలిగే చంద్రుడిలా మాణిక్యాల సింహాసనంపై కూర్చుని ఉన్న బలిచక్రవర్తిని చూసి, విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో వినయంతో నమస్కరించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

అలంకారము: నక్షత్రాల మధ్య చంద్రుడిలా సింహాసనంపై ఉన్న బలిచక్రవర్తిని వర్ణించడం వల్ల ఉపమాలంకారం ఇక్కడ సభా వైభవాన్ని శోభాయమానంగా చిత్రించింది. 'వటారు మోసల' అనగా విశాలమైన ముఖమంటపం లేదా శాల.

54. ఏభై నాల్గవ పద్యము

క. అతనిఁ గనుంగొని దానవ పతి ప్రియమునఁ గౌఁగిలించి భద్రాసనసు స్థితుఁ జేసి మిత్రకృత్యో చిత సత్కారము లొనర్చి సేమం బడిగెన్.

ప్రతిపదార్థము: దానవ పతి = రాక్షసరాజైన ఆ బలిచక్రవర్తి; అతనిన్ కనుంగొని = ఆ విక్రమార్కుడిని చూసి; ప్రియమునన్ = ఎంతో ప్రేమతో/ఆదరముతో; గౌఁగిలించి = ఆలింగనము చేసుకుని; భద్రాసన = శ్రేష్ఠమైన ఆసనము (సింహాసనము) నందు; సుస్థితున్ చేసి = గౌరవముగా కూర్చుండబెట్టి; మిత్ర కృత్య = ఆప్తుడైన మిత్రుడికి చేయవలసిన; ఉచిత = తగినట్టి; సత్కారములు = పూజలు, మర్యాదలు; ఒనర్చి = కావించి; సేమంబు అడిగెన్ = అతని కుశల సమాచారమును అడిగి తెలుసుకునెను.

తాత్పర్యము: తనకు నమస్కరించిన విక్రమార్కుడిని చూసి బలిచక్రవర్తి ఎంతో సంతోషించాడు. ఎంతో ప్రేమతో ముందుకు వచ్చి ఆ రాజును ఆలింగనం చేసుకున్నాడు. ఒక ఉత్తమ సింహాసనంపై ఆశీనుడిని చేసి, తన ఆప్తుడైన మిత్రుడికి ఇచ్చే విధంగా అర్ఘ్యపాద్యాది సత్కారాలన్నీ గౌరవంగా చేశాడు. ఆ తర్వాత విక్రమార్కుడిని కుశల ప్రశ్నలు అడిగాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

గుణ వర్ణన: ఒక మహారాజుకు, దానవ చక్రవర్తికి మధ్య జరిగిన ఈ సమాగమం వారిద్దరి సత్ప్రవర్తనను, పరస్పర గౌరవాన్ని చాటుతోంది.

55. ఏభై ఐదవ పద్యము

శా. ధర్మం బెల్లెడఁ జెల్లునా ద్విజుల విద్యాగోష్ఠి రాజిల్లునా దుర్మార్గంబు లడంగునా ప్రజలు సంతోషింతురా సత్క్రియా మర్మం బేర్పడ జన్నముల్ జరుగునా మర్యాద వర్తిల్లునా నిర్మూలంబుగ శత్రులం గెడపుదా నీ లక్ష్మి సొంపెక్కఁగాన్.

ప్రతిపదార్థము: నీ లక్ష్మి = నీ యొక్క రాజ్యలక్ష్మి; సొంపు ఎక్కఁగాన్ = అతిశయిల్లుతుండగా; ధర్మంబు = న్యాయము; ఎల్లెడన్ = అన్ని ప్రదేశములలోనూ; చెల్లునా = సాగుచున్నదా?; ద్విజుల = బ్రాహ్మణుల (పండితుల) యొక్క; విద్యా గోష్ఠి = శాస్త్ర చర్చలు, జ్ఞాన సభలు; రాజిల్లునా = ప్రకాశించుచున్నవా?; దుర్మార్గంబులు = అన్యాయములు, అక్రమములు; అడంగునా = అణచివేయబడుచున్నవా?; ప్రజలు = నీ దేశ ప్రజలందరు; సంతోషింతురా = ఆనందముగా ఉన్నారా?; సత్ క్రియా మర్మంబు = సత్కర్మల యొక్క రహస్యములు, పద్ధతులు; ఏర్పడన్ = తెలియునట్లుగా; జన్నముల్ = యజ్ఞ యాగాదులు; జరుగునా = సాగుచున్నవా?; మర్యాద = లోక నియమము, ఆచార గౌరవము; వర్తిల్లునా = నిలిచి ఉన్నదా?; నిర్మూలంబుగన్ = వేళ్లతో సహా నాశనమగునట్లు; శత్రులన్ = విరోధులను; గెడపుదా = జయించుచున్నావా?

తాత్పర్యము: బలిచక్రవర్తి విక్రమార్కుడితో ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజా! నీ రాజ్యలక్ష్మి వైభవంగా వర్ధిల్లుతున్న ఈ సమయంలో, నీ రాజ్యంలో ధర్మం నలుదిక్కులా సక్రమంగా సాగుతోందా? పండితుల విద్యాసభలు, శాస్త్రచర్చలు చక్కగా జరుగుతున్నాయా? దుర్మార్గుల ఆటలు సాగకుండా అణచివేస్తున్నావా? ప్రజలందరూ సుఖసంతోషాలతో ఉన్నారా? సత్కర్మల విధివిధానాలు తెలిసేలా యజ్ఞయాగాలు నిర్విఘ్నంగా సాగుతున్నాయా? లోకమర్యాద నిలిచి ఉందా? నీ శత్రువులను నిర్మూలించి నీవు విజయాలు సాధిస్తున్నావా?"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడితము (మసజసతతగ గణాలు, 19 అక్షరాలు, 13వ అక్షరం యతి).

రాజనీతి: ఒక ఉత్తమ రాజు పరిపాలనలో ప్రజాక్షేమం, ధర్మరక్షణ, పండిత సత్కారం ఎలా ఉండాలో బలిచక్రవర్తి కుశల ప్రశ్నల రూపంలో ఇక్కడ తెలియజేశాడు.

56. ఏభై ఆరవ పద్యము

శా. హర్షంబొంది పురందరుండు ధర పై నందందుఁ గాలంబులన్ వర్షంబు ల్గురియించునా తగిలి విద్వాంసుల్ ప్రశంసింతురా ఘర్షింపంగల రీతి నీతి దెలియంగా విందురా కీర్తి యు త్కర్షం బందునె దీనులంగడపుదే దానం బనూనంబుగన్.

ప్రతిపదార్థము: పురందరుండు = దేవేంద్రుడు; హర్షంబు ఒంది = సంతోషించి; కాలంబులన్ = సరైన సమయాలలో; ధర పైన్ = భూమి మీద; అందందున్ = ఎక్కడికక్కడ; వర్షంబుల్ = వానలను; గురియించునా = కురిపిస్తున్నాడా?; విద్వాంసుల్ = పండితులు; తగిలి = నిన్ను ఆశ్రయించి/మెచ్చి; ప్రశంసింతురా = కొనియాడుతున్నారా?; ఘర్షింపంగల రీతిన్ = (వివాదాలను) పరిష్కరించే విధంగా; నీతి = న్యాయశాస్త్రము; తెలియంగాన్ = తెలిసేటట్లుగా; విందురా = (సభలోని వారు) ఆలకిస్తున్నారా?; కీర్తి = నీ యశస్సు; ఉత్కర్షంబు అందునె = ఉన్నతిని పొందుతున్నదా?; అనూనంబుగన్ = తక్కువ కాకుండా (సమృద్ధిగా); దానంబు = దానధర్మాలు చేసి; దీనులన్ = పేదలను, ఆర్తులను; కడపుదే = ఆదుకుంటున్నావా?

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! దేవేంద్రుడు సంతోషించి మీ రాజ్యంలో సకాలంలో వర్షాలు కురిపిస్తున్నాడా? పండితులు నీ గుణాలను మనసారా అభినందిస్తున్నారా? వివాదాలు తలెత్తినప్పుడు న్యాయబద్ధంగా నీతి సూత్రాలను అనుసరించి తీర్పులు ఇస్తున్నావా? నీ కీర్తి నలుదిక్కులా విస్తరిస్తోందా? పేదలను, యాచకులను సమృద్ధిగా దానాలు ఇచ్చి ఆదుకుంటున్నావా?"

విశేషాలు:
ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడితము.

సుపాలన: సకాలంలో వర్షాలు కురవడం, నిరంతర దాతృత్వం కలిగి ఉండటం అనేవి ఉత్తమ రాజధర్మాలుగా ఇక్కడ వర్ణించబడ్డాయి.

57. ఏభై ఏడవ వచనము
వచనము:
వ. అనినం కృతాంజలి యై మానBeంద్రుండు దానవేంద్ర నేనెంతవాఁడ నన్నింత కుశలం బడిగితివి నీవు మహానుభావుండవు.

ప్రతిపదార్థము: అనినన్ = అని బలిచక్రవర్తి అడుగగా; మానవేంద్రుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; కృతాంజలి ఐ = జోడించిన చేతులు కలవాడై (నమస్కరిస్తూ); దానవేంద్ర = ఓ రాక్షసరాజా బలిచక్రవర్తీ!; నేను ఎంతవాఁడన్ = నేనెంతటి

అల్పుడను; నన్నున్ = నన్ను; ఇంత = ఇంతగా గౌరవించి; కుశలంబు అడిగితివి = క్షేమ సమాచారములు అడిగావు; నీవు = నువ్వు; మహానుభావుండవు = గొప్ప ప్రభావము గల మహాత్ముడవు.

తాత్పర్యము: బలిచక్రవర్తి అంతటి ఆదరంతో అడిగిన కుశల ప్రశ్నలకు విక్రమార్క మహారాజు చేతులు జోడించి వినయంగా నమస్కరిస్తూ ఇలా అన్నాడు: "ఓ దానవేశ్వరా! మహాత్ముడవైన నీ ముందు నేనెంతటివాడిని? నన్ను ఇంతగా ఆదరించి, నా పరిపాలన గురించి ఇంత వివరంగా కుశల ప్రశ్నలు అడిగిన నీవు నిజంగా గొప్ప మహానుభావుడవు".

58. ఏభై ఎనిమిదవ పద్యము

సీ. కశ్యపసుతుఁడు రక్కసులమేటి హి రణ్యకశిపుండు నీ వంశకర్త యనఁగఁ బరమవైష్ణవుఁడైన ప్రహ్లాదుఁ డద్భుత
ఖ్యాతచరిత్రుండు తాత యనఁగ వీరమాహేశ్వరుం డై రూఢి కెక్కిన బాణాసురుఁడు కూర్మి పట్టి యనఁగ
దానవరక్షణజ్ఞానవిజ్ఞానాది గురుఁ డైనశుక్రుండు గురు వనంగ
ఆ.వె. నమరలోక మేలుట పరాక్రమ మనంగ భువనమంతయు వితరణాభోగ మనఁగ దేవదేవుండు హరి యిష్టదైవ మనఁగ నీ మహత్త్వంబు నాకు వర్ణింపఁదరమె.

ప్రతిపదార్థము: కశ్యప సుతుఁడు = కశ్యప ప్రజాపతి కుమారుడు; రక్కసుల మేటి = రాక్షసులలో శ్రేష్ఠుడైన; హిరణ్యకశిపుండు = హిరణ్యకశిపుడు; నీ వంశకర్త అనఁగన్ = నీ వంశానికి మూలపురుషుడు అనగా; పరమ వైష్ణవుఁడు ఐన = గొప్ప విష్ణుభక్తుడైన; అద్భుత ఖ్యాత చరిత్రుండు = అపారమైన కీర్తి గల చరిత్ర ఉన్న; ప్రహ్లాదుఁడు = ప్రహ్లాద మహారాజు; తాత అనఁగన్ = నీకు పితామహుడు (తాత) అనగా; వీర మాహేశ్వరుండు ఐ = పరమశివుని భక్తుడై; రూఢికిన్ ఎక్కిన = ప్రసిద్ధి చెందిన; బాణాసురుఁడు = బాణాసురుడు; కూర్మి పట్టి అనఁగన్ = నీ ముద్దుల కుమారుడు అనగా; దానవ రక్షణ = రాక్షసులను రక్షించే; జ్ఞాన విజ్ఞాన ఆది = సమస్త నీతి, జ్ఞాన శాస్త్రములకు; గురుఁడు ఐన = అధిపతియైన; శుక్రుండు = శుక్రాచార్యుడు; గురువు అనంగన్ = నీకు కులగురువు అనగా; అమర లోకము = స్వర్గలోకాన్ని; ఏలుట = పరిపాలించడం; పరాక్రమము అనఁగన్ = నీ శౌర్యానికి నిదర్శనము అనగా; భువనము అంతయు = ఈ లోకమంతా; వితరణ ఆభోగము అనఁగన్ = నీ త్యాగగుణానికి సంపద అనగా; దేవదేవుండు = దేవుళ్లకు దేవుడైన; హరి = ఆ శ్రీమహావిష్ణువే; ఇష్టదైవము అనఁగన్ = నీకు అత్యంత ప్రీతికరమైన దైవము (మరియు ద్వారపాలకుడు) అనగా; నీ మహత్త్వంబు = ఇంతటి నీ గొప్పదనాన్ని; వర్ణింపన్ = పొగడటం; నాకున్ తరమె = నా వల్ల సాధ్యమగునా? (కాదు).

తాత్పర్యము: "ఓ బలిచక్రవర్తీ! కశ్యపుని కుమారుడు, మహా పరాక్రమవంతుడైన హిరణ్యకశిపుడు నీ వంశానికి మూలపురుషుడు. లోకప్రసిద్ధుడైన పరమ భాగవతోత్తముడు ప్రహ్లాదుడు నీకు తాత. శివభక్తుడిగా పేరొందిన బాణాసురుడు నీ కుమారుడు. సమస్త నీతిశాస్త్ర కోవిదుడైన శుక్రాచార్యుడు నీకు గురువు. స్వర్గలోకాన్ని సైతం జయించి ఏలడం నీ పరాక్రమం,

ఈ భూమండలాన్నంతటినీ దానమివ్వడం నీ త్యాగగుణం, సాక్షాత్తు శ్రీమహావిష్ణువే నీకు ఇష్టదైవమై ఇక్కడ కాపలాగా ఉండటం నీ భక్తికి నిదర్శనం. ఇంతటి అపారమైన వైభవం, మహత్త్వం కలిగిన నీ గొప్పదనాన్ని స్తుతించడం నా తరం కాదు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

వంశ వర్ణన: బలిచక్రవర్తి యొక్క గొప్పదనాన్ని, అతని పూర్వీకులను (హిరణ్యకశిపుడు, ప్రహ్లాదుడు), సంతతిని (బాణాసురుడు) పురాణ ప్రసిద్ధంగా కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో అద్భుతంగా క్రోడీకరించారు.

59. ఏభై తొమ్మిదవ పద్యము

మ. ఘనుఁడౌ విష్ణుడు జన్నిదంబు శిఖయు గాయత్రి పల్కుల్ మృగా జినము న్గోఁచియు దర్భలు నొడుగు మౌంజీబంధము న్గోపిచం దనము న్వేలిమిబొట్టుఁ గుండలములుల్ దండంబు నందంబుగా నిను వంచింపఁ గడంగి తాఁ గుఱుచయై నీచేత వర్ధిల్లఁడే.

ప్రతిపదార్థము: ఘనుఁడు ఔ = సర్వసమర్థుడైన; విష్ణుడు = ఆ శ్రీమహావిష్ణువు; జన్నిదంబు = యజ్ఞోపవీతము; శిఖయు = జుట్టు ముడి; గాయత్రి పల్కుల్ = గాయత్రీ మంత్రోచ్చారణలు; మృగ అజినము = జింక చర్మము; గోఁచియు = గోచీ వస్త్రము; దర్భలు = దర్భ గడ్డి; నొడుగు = మంత్రోపదేశము; మౌంజీ బంధమున్ = ముంజిగడ్డి మొలతాడు; గోపి చందనమున్ = గోపీచందన నామము; వేలిమి బొట్టున్ = హోమ భస్మ తిలకము; కుండలములున్ = చెవి పోగులు; దండంబున్ = చేతి కర్ర (బ్రహ్మదండము); అందంబుగాన్ = అందముగా ఒప్పారగా; నినున్ = నిన్ను; వంచింపన్ కడంగి = దానమడిగి మోసగించడానికి పూనుకొని; తాన్ = తాను; కుఱుచయై = పొట్టివాడైన వామనుడి రూపము ధరించి వచ్చి; నీ చేతన్ = నీవు చేసిన దానము చేత; వర్ధిల్లఁడే = త్రివిక్రముడిగా విశ్వమంతా విస్తరించలేదా!

తాత్పర్యము: "ఓ బలిచక్రవర్తీ! సర్వలోక వ్యాపకుడైన ఆ విష్ణుమూర్తి నిన్ను యాచించి మోసగించడానికి బ్రహ్మచారి ఐన వామనుడి రూపం ధరించాడు. యజ్ఞోపవీతం, ముంజిగడ్డి మొలతాడు, దర్భలు, జింకచర్మం, బ్రహ్మదండం, గోపీచందన తిలకాలతో ఎంతో అందంగా చిన్న వటువుగా వచ్చాడు. అంతటి దేవుడు నీ దగ్గర చెయ్యి చాచి, నీవు ఇచ్చిన మూడు అడుగుల దానాన్ని స్వీకరించిన తర్వాతే కదా, త్రివిక్రముడిగా మారి బ్రహ్మాండమంతా విస్తరించింది!"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: మత్తేభ క్రీడితము.

పురాణ వైభవం: వామనావతార రూపాన్ని, వేషధారణను కవి ఇక్కడ ఎంతో మనోహరంగా వర్ణించారు. యాచకుడిగా వచ్చిన దేవుడు బలి త్యాగం వల్లే విశ్వరూపాన్ని పొందాడని బలి త్యాగనిరతిని కొనియాడారు.

60. అరవైయవ పద్యము

క . వెడమాయల వడు గడిగిన తదయక మూఁడడుగు లిచ్చి ధర్మం బిల నా ల్గడుగులుగా నిల్పిన నీ కడిమి వొగడ నలవి యౌనె కమలజు కైనన్.

ప్రతిపదార్థము: వెడ మాయల = వింతైన మాయలతో కూడిన; వడుడు = ఆ వామనుడనే బ్రహ్మచారి; అడిగినన్ = దానమడుగగా; తడయక = ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా, ఆలస్యం చేయకుండా; మూఁడు అడుగులు ఇచ్చి = మూడు అడుగుల నేలను దానమిచ్చి; ఇలన్ = ఈ భూమిపై; ధర్మంబు = ధర్మదేవతను; నాల్గు అడుగులుగా = నాలుగు పాదములతో నిలకడగా; నిల్పిన = నిలబెట్టిన; నీ కడిమి = నీ యొక్క ఈ గొప్ప పరాక్రమమును, ఉదారత్వాన్ని; పొగడన్ = స్తుతించడం; కమలజు కైనన్ = బ్రహ్మదేవునికైనా; అలవి యౌనే = సాధ్యమగునా? (కాదు).

తాత్పర్యము: "మాయలతో వచ్చిన ఆ వటువు అడగడమే తడవుగా, నీ గురువైన శుక్రాచార్యుడు వారిస్తున్నా వినకుండా మూడు అడుగుల భూమిని దానమిచ్చావు. కలియుగంలో క్షీణించే ధర్మాన్ని మళ్లీ నాలుగు పాదాల మీద నిలబెట్టావు. ఓ బలిచక్రవర్తీ! నీ అసాధారణ త్యాగగుణాన్ని పొగడటం ఆ సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మదేవుడి తరం కూడా కాదు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

భావ శోభ: ధర్మదేవత కృతయుగంలో నాలుగు పాదాల మీద నడుస్తుందని ప్రతీతి. బలి తన త్యాగంతో ధర్మాన్ని పునరుద్ధరించాడని కవి శ్లాఘించారు.

61. అరవై ఒకటవ పద్యము

క. ఆలాగు కపటి యైనను వేలు పె యని యొసగు నీదు వితరణ గుణముం దాలిమియు మెచ్చి త్రిభువన పాలకుఁ డచ్యుతుఁడు ద్వారపాలకుఁ డయ్యెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ లాగు = ఆ విధముగా; కపటి యైనను = కపట రూపాన్ని ధరించిన వాడైనప్పటికీ; వేలుపె అని = వచ్చినవాడు సాక్షాత్తు దేవుడే అని గ్రహించి; ఒసగు = దానమిచ్చిన; నీదు = నీ యొక్క; వితరణ గుణమున్ = త్యాగశీలాన్ని;

తాలిమియున్ = ఓర్పును; మెచ్చి = అభినందించి; త్రిభువన పాలకుఁడు = మూడు లోకాలను ఏలే; అచ్యుతుఁడు = ఆ శ్రీమహావిష్ణువు; (నీ భక్తికి దాసుడై) ఇక్కడ; ద్వారపాలకుఁడు అయ్యెన్ = నీ వాకిలి కాసే కాపలాదారుడు అయ్యాడు.

తాత్పర్యము: "వచ్చినవాడు కపట వేషంలో ఉన్నా సరే, అతడు భగవంతుడే అని తెలిసి కూడా దానం చేసిన నీ ఉదారబుద్ధికి, దానం వల్ల సర్వస్వం కోల్పోయినా చలించని నీ ఓర్పునకు లొంగిపోయి, మూడు లోకాలను పరిపాలించే ఆ శ్రీమహావిష్ణువే నీ కోట ద్వారానికి కాపలాదారుడిగా మారిపోయాడు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

భక్తి తత్త్వం: భగవంతుడు లక్ష్మీదేవిని సైతం వదిలి బలిచక్రవర్తి భక్తికి కట్టుబడి పాతాళంలో ఉండిపోయాడనే తత్త్వం ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

62. అరవై రెండవ పద్యము

క. పాత్రత్యాగి యనంగ జ గత్త్రయమునఁ బిరుఁగునట్టి ఘనుఁడవు ననుఁ నీ మిత్రుని క్రియఁ గనుఁగొంటి ప విత్ర చరిత్రుండ నైతి విశ్వములోనన్.

ప్రతిపదార్థము: జగత్ త్రయమునన్ = మూడు లోకాలలోనూ; పాత్ర త్యాగి అనంగన్ = ఉత్తమమైన పాత్రకు దానమిచ్చిన మహాదాత అని; పీరుఁగునట్టి = కీర్తింపబడే; ఘనుఁడవు = గొప్పవాడివి ఐన నీవు; ననున్ = నన్ను; నీ మిత్రుని క్రియన్ = నీ ఆప్తుడైన స్నేహితుడిలా; కనుఁగొంటి = ఆదరించావు; విశ్వములోనన్ = ఈ జగత్తులో; పవిత్ర చరిత్రుండన్ ఐతిన్ = ధన్యుడను, పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడను అయ్యాను.

తాత్పర్యము: "ఉత్తముడైన యాచకుడికి సర్వస్వాన్ని దానం చేసిన జగదేక దాతవు నీవు. అటువంటి మహాత్ముడవు నన్ను ఒక స్నేహితుడిలా ఆదరించి సత్కరించావు. నీ ఆదరణ వల్ల ఈ ప్రపంచంలో నా జన్మ ధన్యమై, నేను పవిత్రుడినయ్యాను" అని విక్రమార్కుడు బలితో అన్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

63. అరవై మూడవ పద్యము

సీ. అనవుడు దనుజేంద్రుఁ డతి నమ్మదంబున నుర్వీళ యీ కలియుగమునందు వీరుండు శూరుం డుదారుడు మఱి లేదు నీవె కా కని యని నిన్నుఁ జూడ వేడుకపడి యేను విష్ణుని యాజ్ఞచే వెడలి రాలేక యీ వెరవు పూని నిన్నిటు రప్పించి కన్నులారఁగఁ గంటి వధికలాభం బయ్యె నంచుఁ బలికి
ఆ.వె. యిది సువర్ణదాయి యిది జరామృత్యు ని ర్హ్వరణ మనుచు రసరసాయనములు పేర్మి నిచ్చి యనిపె బిలమార్గ మేఱిఁగింప నవ్వరాహమైన యసురఁ బనిచె.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = విక్రమార్కుడు ఆ విధంగా పలుకగా; దనుజేంద్రుఁడు = ఆ రాక్షసరాజైన బలిచక్రవర్తి; అతి నమ్మదంబునన్ = మిక్కిలి సంతోషముతో; ఉర్వీళ = ఓ భూపాలా విక్రమార్కా!; ఈ కలియుగము నందు = ఈ కాలంలో; వీరుండు = ధైర్యశాలియు; శూరుండు = పరాక్రమవంతుడు; ఉదారుడు = దాత; మఱి లేదు = ఇంకెవరూ లేరు; నీవె కాక అని = నువ్వు ఒక్కడివే అని లోకులు చెప్పుకోగా; నిన్నున్ చూడన్ = నిన్ను స్వయంగా చూడాలని; వేడుకపడి = కుతూహలపడి; ఏను = నేను; విష్ణుని యాజ్ఞ చేన్ = ఇక్కడ కాపలా ఉన్న విష్ణుమూర్తి ఆజ్ఞ వల్ల/నియమం వల్ల; వెడలి రాలేక = భూలోకానికి రాలేక; ఈ వెరవు పూని = ఈ ఉపాయాన్ని (ఉపాయమును) ఆలోచించి; నిన్ను ఇటు రప్పించి = నిన్ను ఈ బిల మార్గంలోకి వచ్చేలా చేసి; కన్నులారఁగన్ కంటిన్ = కండ్లారా చూశాను; అధిక లాభంబు అయ్యెన్ = నా కోరిక నెరవేరి నాకు పెద్ద లాభం కలిగింది; అంచున్ పలికి = అని చెబుతూ; ఇది సువర్ణ దాయి = ఇది తాకితే సమస్త లోహాలు బంగారమవుతాయి; ఇది జరా మృత్యు నిర్హ్వరణము = ఇది ముసలితనాన్ని, మరణాన్ని దూరం చేస్తుంది; అనుచున్ = అని వివరిస్తూ; రస రసాయనములు = సిద్ధ రస గుళికలను, అమృత రసాయనాన్ని; పేర్మిన్ ఇచ్చి = ఎంతో ఆదరంతో బహుకరించి; అనిపెన్ = వీడ్కోలు పలికెను; బిల మార్గము ఎఱిఁగింపన్ = తిరిగి పైకి వెళ్లే దారిని చూపించడానికి; ఆ వరాహము ఐన = (రాజును ఇక్కడికి రప్పించిన) ఆ అడవి పంది రూపంలో ఉన్న; అసురన్ = రాక్షసుడిని; పనిచెన్ = ఆజ్ఞాపించెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుని మాటలకు బలిచక్రవర్తి ఎంతో సంతోషించాడు. "ఓ రాజా! ఈ కాలంలో నీ అంతటి వీరుడు, శూరుడు, దాత మరొకరు లేరని విన్నాను. నిన్ను చూడాలని నాకు ఎంతో ఆశగా ఉండేది. కానీ విష్ణువు రక్షణ నియమం వల్ల నేను పాతాళం దాటి రాలేను. అందుకే ఒక ఉపాయం పన్ని, నా సేవకుడిని భయంకర వరాహంగా భూలోకానికి పంపి, నిన్ను ఇక్కడికి రప్పించాను. ఈ రోజు నిన్ను కళ్లారా చూసి ధన్యుడినయ్యాను" అని పలికాడు. అనంతరం, లోహాలను బంగారంగా మార్చే 'రసగుళికను', ముసలితనం, మరణం రాకుండా చేసే 'రసాయనాన్ని' విక్రమార్కుడికి బహుమతిగా ఇచ్చాడు. రాజుకు తిరిగి వెళ్లే బిలమార్గాన్ని చూపించాల్సిందిగా ఆ పంది రూపంలో ఉన్న రాక్షసుడిని ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు ఆటవెలది.

కథా విశేషం: అడవి పంది నిజానికి జంతువు కాదని, విక్రమార్కుడిని పాతాళానికి రప్పించడానికి బలిచక్రవర్తి పంపిన రాక్షసుడని ఇక్కడ కథలోని రహస్యం విడిపోతుంది. బలి ఇచ్చిన రస రసాయనాలే విక్రమార్కుడి అద్భుత శక్తులకు మూలం.

64. అరవై నాల్గవ పద్యము

ఉ. పంచిన, వాఁడు చేరి జనపాలక యీ మొగసాలఁ గాచి న కంచరవైరి యన్యులకుఁ గానఁగరాక వసించు, నట్టి రా త్రించరనాయకుండు నిను దెమ్మని పుచ్చిన నేకలంబనై వంచనఁ దెచ్చి యిన్ని దురవస్థలఁ బెట్టితి దప్పు సైఁపుమీ.

ప్రతిపదార్థము: బలిచక్రవర్తి) పంచినన్ = ఆజ్ఞాపించగా; వాఁడు = ఆ రాక్షసుడు; చేరి = విక్రమార్కుడిని సమీపించి; జనపాలక = ఓ మహారాజా!; ఈ మొగసాలన్ కాచి = ఈ సింహద్వారం వద్ద కాపలా ఉంటూ; నకంచర వైరి = శత్రువులకు భయంకరుడైనవాడును; అన్యులకున్ = ఇతరులకు; కానఁగరాక = కనిపించకుండా; వసించున్ = నివసించే; అట్టి రాత్రించర నాయకుండు = అటువంటి మా రాక్షస ప్రభువైన బలిచక్రవర్తి; నినున్ తెమ్మని పుచ్చినన్ = నిన్ను తీసుకురమ్మని నన్ను పంపగా; నేను = నేను; ఏకలంబునై = అడవి పంది రూపము ధరించినవాడనై; వంచనన్ తెచ్చి = ఉపాయంతో నిన్ను ఇక్కడికి రప్పించి; ఇన్ని దురవస్థలన్ పెట్టితిన్ = (వేటలో) నిన్ను ఇన్ని శ్రమలకు గురిచేశాను; తప్పు సైఁపుమీ = నా ఈ అపరాధాన్ని క్షమించుము.

తాత్పర్యము: బలిచక్రవర్తి ఆజ్ఞాపించగానే ఆ రాక్షసుడు విక్రమార్కుడి దగ్గరకు వచ్చి వినయంగా ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజా! మా ప్రభువైన బలిచక్రవర్తి నిన్ను ఇక్కడికి తీసుకురమ్మని నన్ను పంపాడు. అందుకే నేను అడవి పంది వేషం వేసి, నిన్ను వంచించి, వేట సాకుతో ఇంత దూరం రప్పించాను. ఈ క్రమంలో నిన్ను ఎన్నో శ్రమలకు గురిచేశాను. దయచేసి నా తప్పును క్షమించు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

65. అరవై ఐదవ పద్యము

ఉ. దానవనాథుఁ జూచితి సనాతనమౌ రససిద్ధిఁ గంటి వో మానవనాథ నాపని క్రమమున నీ హిత మయ్యె నంచు స న్మానముతోడఁ గొల్చి బిలమార్గము సూపఁగ వచ్చె వెల్వడన్ వాని నతండు వీడ్కొలిపి వార్వము నెక్కె నుదాత్తచిత్తుఁ డై.

ప్రతిపదార్థము: ఓ మానవనాథ = ఓ రాజా విక్రమార్కా!; దానవ నాథున్ చూచితి = రాక్షసరాజైన బలిని దర్శించావు; సనాతనము ఔ = అపురూపమైన; రస సిద్ధిన్ కంటివి = రస రసాయన సిద్ధులను పొందావు; నా పని = నేను చేసిన ఈ పని; క్రమమునన్ = ఫలితంగా; నీ హితము అయ్యెన్ = నీకు మేలే చేకూర్చింది; అంచున్ = అని పలుకుతూ; సన్మానముతోడన్

కొల్చి = ఎంతో గౌరవంతో సేవించి; వెల్వడన్ = గుహ నుండి బయటకు వెళ్లడానికి; బిల మార్గము = ఆ దారిని; సూపఁగన్ వచ్చెన్ = చూపించడానికి ముందుకు నడిచాడు; ఉదాత్త చిత్తుఁడు ఐ = ఉదారమైన మనసు గలవాడై; అతండు = ఆ విక్రమార్కుడు; వానిన్ వీడ్కొలిపి = అతడిని పంపివేసి; వార్వము నెక్కెన్ = (గుహ వెలుపల ఉన్న) తన గుర్రాన్ని అధిరోహించెను.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! నా వంచన వల్ల నీకు శ్రమ కలిగినా, చివరికి దానవేంద్రుడి దర్శనం లభించింది, అపురూపమైన రసగుళికలు దక్కాయి. కాబట్టి నేను చేసిన పని నీకు మేలే చేసింది కదా!" అని పలుకుతూ ఆ రాక్షసుడు రాజుకు నమస్కరించి, గుహ నుండి వెలుపలికి వెళ్లే మార్గాన్ని చూపించాడు. ఉదారహృదయుడైన విక్రమార్కుడు అతడికి కృతజ్ఞతలు చెప్పి వీడ్కోలు పలికి, గుహ బయట కట్టి ఉంచిన తన గుర్రాన్ని ఎక్కాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

66. అరవై ఆరవ పద్యము

చ. మగిడి మహామృగౌఘము నమానుషభూములు నిర్దరంబులున్ నగములుఁ గంటకద్రుమవనంబులు దాఁటుచు వచ్చి యాత్మభృ త్యగణము రోయుచున్ జనపదంబును గానక కానలోన నా మృగయునిఁ గాంచి యొయ్యన సమీపముఁ జేరఁగ వాఁడు మెచ్చుచున్.

ప్రతిపదార్థము: మగిడి = (గుహ నుండి) వెనకకు తిరిగి; మహా మృగ ఓఘమున్ = క్రూర జంతువులతో నిండినట్టియు; అమానుష భూములున్ = మనుషులు లేని నిర్జన ప్రదేశాలను; నిర్దరంబులున్ = కొండ గుహలను; నగములున్ = పర్వతాలను; కంటక ద్రుమ వనంబులున్ = ముళ్ల చెట్ల అడవులను; దాఁటుచున్ వచ్చి = దాటుకుంటూ ప్రయాణించి; కానలోనన్ = ఆ అడవిలో; ఆత్మ భృత్య గణము = తన సేవకుల సమూహము; రోయుచున్ = తన కోసం వెతుకుతుండగా; జనపదంబును కానక = గ్రామాలు, నగరాలు కనిపించని ఆ స్థితిలో; ఆ మృగయునిన్ కాంచి = (ముందు తనకు డేగను ఇచ్చిన) ఆ వేటగాడిని (చెంచువానిని) చూసి; ఒయ్యనన్ = మెల్లగా; సమీపమున్ చేరఁగన్ = వాని దగ్గరకు వెళ్లగా; వాఁడు = ఆ వేటగాడు; మెచ్చుచున్ = రాజును అభినందిస్తూ...

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు పాతాళం నుండి తిరిగి వచ్చి, మనుషులు లేని నిర్జన ప్రదేశాలను, కొండలను, లోయలను, ముళ్ల పొదలను దాటుకుంటూ అడవిలో ముందుకు సాగాడు. రాజు కోసం సేవకులు వెతుకుతున్నారు. జనసంచారం లేని ఆ దట్టమైన అడవిలో రాజుకు మొదట తనకు వేటడేగను బహుకరించిన ఆ చెంచువాడు కనిపించాడు. రాజు అతడిని సమీపించగా, ఆ వేటగాడు రాజు సురక్షితంగా తిరిగి రావడం చూసి ఎంతో సంతోషించి, అభినందిస్తూ ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, 21 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం యతి).

67. అరవై ఏడవ పద్యము

క. మనుజేంద్ర నీవు క్రోడము వెనువెంటం జనిన నిన్ను వెదక బలంబుల్ గనుకని చనియె న శేషము ననువునఁ దురగంబు జాడ యరసెద నిచటన్.

ప్రతిపదార్థము: మనుజేంద్ర = ఓ రాజా!; నీవు = నువ్వు; క్రోడము వెనువెంటన్ = ఆ అడవి పంది వెనకాలే; చనినన్ = వెళ్లగా; నిన్నున్ వెదకన్ = నిన్ను వెతకడానికి; బలంబుల్ అశేషమున్ = నీ సైన్యమంతా; గనుకని చనియెన్ = వెతుక్కుంటూ అడవిలో నలుదిక్కులా వెళ్లిపోయారు; నేను = నేను మాత్రం; అనువునన్ = వీలుగా; ఇచటన్ = ఈ ప్రదేశంలో; తురగంబు జాడ = నీ గుర్రపు అడుగుజాడలను; అరసెదన్ = గమనిస్తూ ఇక్కడే ఉండిపోయాను.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! నువ్వు ఆ అడవి పంది వెంట వేగంగా వెళ్లినప్పుడు, నిన్ను వెతకడానికి నీ సైన్యమంతా అడవిలో నలుదిక్కులా విడిపోయి వెళ్లింది. నేను మాత్రం నీ గుర్రపు అడుగుజాడలను బట్టి నువ్వు ఎటు వెళ్లావో కనిపెడుతూ, నీ కోసం ఇక్కడే ఎదురుచూస్తూ ఉండిపోయాను" అని చెంచువాడు పలికాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

సవరణ: మూల పాఠంలో 'చనియె...' అని లోపించిన భాగాన్ని సందర్భానుసారం 'గనుకని చనియె నశేషము' (సైన్యమంతా వెతికేందుకు వెళ్లారు) అని సవరించడమైనది.

68. అరవై ఎనిమిదవ పద్యము

క. కంటిఁ పని చెల్లె ననుచుం కంటకములుఁ గండ్లు తప్పఁగా దోడ్కొని రా జొంటిపడ కుండ మృగయుఁడు బంటుతనము మెఱసి యొక్క బయలికి దెచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము: నిన్ను) కంటిన్ = (బ్రతికి ఉన్న నిన్ను) చూశాను; పని చెల్లెన్ = నా పని పూర్తయింది; అనుచున్ = అనుకుంటూ; మృగయుఁడు = ఆ వేటగాడు; రాజు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; ఒంటిపడకుండన్ = అడవిలో ఒంటరిగా

ఇబ్బంది పడకుండా; కంటకములున్ = ముళ్లు; గండ్లు = గోతులు, లోయలు; తప్పఁగాన్ = తగలకుండా జాగ్రత్తగా; తోడ్కొని రాన్ = వెంటబెట్టుకుని రాగా; బంటుతనము మెఱసి = తన సేవక గుణాన్ని, నైపుణ్యాన్ని ప్రదర్శించి; ఒక్క బయలికిన్ = అడవి దాటించి ఒక మైదాన ప్రదేశానికి; తెచ్చెన్ = తీసుకువచ్చెను.

తాత్పర్యము: మహారాజు క్షేమంగా తిరిగి రావడం చూసి చెంచువాడు ఎంతో ఉపశమనం పొందాడు. రాజు అడవిలో ఒంటరిగా ఇబ్బంది పడకుండా, దారిలోని ముళ్లు, గోతులు తగలకుండా ఎంతో భక్తిశ్రద్ధలతో రాజును వెంటబెట్టుకుని నడిచాడు. తన వేటగాడి నైపుణ్యాన్ని ప్రదర్శిస్తూ ఆ దట్టమైన కాఱడవిని దాటించి, రాజును సురక్షితంగా ఒక విశాలమైన మైదాన ప్రదేశానికి తీసుకువచ్చాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.
69. అరవై తొమ్మిదవ పద్యము

ఆ.వె. అచట నృపుఁడు నిల్చి యసహాయశూరుండఁ దోడు వలదు హయముఁ దోలువాఁడ నీవు గూడ లేవు నిలువు నీ పని చెల్లె ననుచు వేఁటకాని నాదరించి.

ప్రతిపదార్థము: నృపుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; అచటన్ నిల్చి = ఆ మైదాన ప్రదేశంలో నిలబడి; అసహాయ శూరుండన్ = ఎవరి సాయం అవసరం లేని ఒంటరి వీరుడను; తోడు వలదు = నాకు ఇక ఏ తోడూ అవసరం లేదు; హయమున్ = నా గుర్రాన్ని; తోలువాఁడన్ = నేనే నడుపుకుంటూ వెళ్లగలను; నీవు = నువ్వు; గూడన్ లేవు = నా వెంట రానక్కరలేదు; నిలువు = ఇక్కడే ఆగుము; నీ పని చెల్లెన్ = నా దారి చూపించే నీ బాధ్యత ముగిసింది; అనుచున్ = అని పలుకుతూ; వేఁటకానిన్ = ఆ వేటగాడిని; ఆదరించి = ప్రేమతో సత్కరించి.

తాత్పర్యము: అడవి దాటి బయటకు రాగానే విక్రమార్క మహారాజు అక్కడ నిలిచాడు. తనను సురక్షితంగా చేర్చిన ఆ వేటగాడిని చూసి ఆదరంగా ఇలా అన్నాడు: "ఓయీ! నేను ఒంటరిగానే శత్రువులను గెలవగల అసహాయశూరుడను. నాకు ఇక ఎలాంటి తోడూ అవసరం లేదు. నా గుర్రాన్ని నేనే నడుపుకుంటూ నా నగరానికి వెళ్లగలను. నువ్వు నా వెంట రానక్కరలేదు, ఇక్కడే ఆగుము. నన్ను అడవి దాటించడంతో నీ బాధ్యత ముగిసింది" అని పలికాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

గుణ వర్ణన: విక్రమార్కుని 'అసహాయశూరత్వము' (ఎవరి సాయం లేకుండానే కార్యాన్ని సాధించే గుణం) ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

70. డెబ్బైయవ పద్యము

క. రసఘుటికలు గట్టిన మృదు వసనంబులు వారువంబు వాలుం దక్కం పసదనము రత్నపథకా ది సమస్త విభూషణములు దిగ్గన నిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము: బలిచక్రవర్తి ఇచ్చిన) రస ఘుటికలు = ఆ రసగుళికలను; కట్టిన = మూటగట్టుకున్న; మృదు వసనంబులు = మెత్తని ఉత్తమ వస్త్రములను; వారువంబు = తన గుర్రాన్ని; వాలున్ = చేతి కత్తిని; తక్కన్ = మినహాయించి; పసదనము = విలువైన కానుకలైన; రత్న పథక ఆది = రత్నములు చెక్కిన పతకములు మొదలైన; సమస్త విభూషణములు = ఒంటి మీద ఉన్న సమస్త ఆభరణాలను; దిగ్గనన్ = వెంటనే; ఇచ్చెన్ = ఆ వేటగాడికి బహుకరించెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు తన వద్ద ఉన్నవాటిలో —— పాతాళంలో బలిచక్రవర్తి ఇచ్చిన రసగుళికలు దాచుకున్న పట్టువస్త్రాలను, తన గుర్రాన్ని, చేతిలోని కత్తిని మాత్రం తన వద్ద ఉంచుకున్నాడు. అవి కాకుండా తక్కిన విలువైన కానుకలను, తను ధరించిన రత్నాల పతకాలు మొదలైన సమస్త రాజ ఆభరణాలను వెంటనే ఒలిచి ఆ వేటగాడికి బహుమతిగా ఇచ్చివేశాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

ఔదార్యం: సాయం చేసిన సాధారణ బోయవానికి సైతం తన ఒంటి మీది ఆభరణాలన్నింటినీ ఇచ్చివేయడం విక్రమార్కుని అసాధారణ త్యాగగుణానికి నిదర్శనం.

71. డెబ్బై ఒకటవ వచనము
వచనము:
వ. ఇట్లించి యనిపి తదనంతరంబున జోడ నడయు, జంగ నడకయుఁ, దురికి నడయు రవగాలు నడయుం గల వారువము నదలించి వాగె వదలి రాగ సంజ్ఞం గదలించి త్రోలిన.

ప్రతిపదార్థము: ఇట్లు = ఈ విధంగా ఆభరణాలను; ఇచ్చి = కానుకగా ఇచ్చి; అనిపి = ఆ వేటగాడిని పంపివేసి; తదనంతరంబునన్ = ఆ తర్వాత; జోడ నడయున్ = జోడు నడక; జంగ నడకయున్ = జంగ నడక; తురికి నడయున్ = తురికి నడక; రవగాలు నడయున్ = రవగాలు నడక మొదలైన (గుర్రాల నడకలలోని వివిధ గతులు); కల = కలిగిన; వారువమున్ = తన గుర్రాన్ని; అదలించి = అదిలించి; వాగె వదలి = కళ్లెమును కొద్దిగా వదిలిపెట్టి; రాగ సంజ్ఞన్ = రాగముతో (ధ్వనితో) సైగ చేసి; కదలించి త్రోలినన్ = వేగంగా ముందుకు నడపగా.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా వేటగాడికి కానుకలిచ్చి పంపివేసిన తర్వాత విక్రమార్కుడు ప్రయాణమయ్యాడు. గుర్రాల నడకలలో ఎంతో ప్రసిద్ధమైన జోడు నడక, జంగ నడక, తురికి నడక, రవగాలు నడక వంటి అన్ని గతులూ తెలిసిన తన శ్రేష్ఠమైన గుర్రాన్ని ఆయన అదిలించాడు. దాని కళ్లెమును వదిలి, నోటితో సైగ చేస్తూ వేగంగా ఉజ్జయిని వైపునకు తోలాడు.

72. డెబ్భై రెండవ పద్యము

క. వలకుం జల్లెడే లాదిం గల జెక్కల కరణి నెగయఁగా నశ్వము ని శ్చలగతి నాదిత్యుని హయ ములనుం దన కాలిధూళి బోవంబాతెన్.

ప్రతిపదార్థము: అశ్వము = ఆ గుర్రము; వలకున్ జల్లెడేలు = వలలు, జల్లెడల కన్నులు; ఆదిన్ కల = మొదలైన వాటిలో ఉండే సూక్ష్మ రంధ్రాల లాగా (లేదా పక్షుల ఈకల లాగా); జెక్కల కరణిన్ = రెక్కలు మొలిచినట్లుగా; నెగయఁగాన్ = ఆకాశంలోకి ఎగరగా; నిశ్చల గతిన్ = స్థిరమైన వేగంతో; ఆదిత్యుని = సూర్యభగవానుని రథ; హయములనుం తన్ = గుర్రాల కంటే వేగంగా; తన కాలి ధూళి = తన కాళ్ల నుండి లేచే దుమ్ము; పోవన్ = ఆకాశ వీధికి ఎగసేలా; పాతెన్ = పరుగు తీసెను.

తాత్పర్యము: ఆ గుర్రం పరుగు తీస్తున్న వేగం అసాధారణమైనది. దానికి పక్షుల రెక్కల్లాంటివి ఏవో మొలిచాయా అన్నట్లు అది ఒక్కసారిగా ఆకాశ మార్గంలోకి ఎగిరింది. సూర్యుడి రథానికి కట్టిన ఏడు గుర్రాల వేగాన్ని కూడా దాటిపోయేలా, దాని కాళ్ల కింద లేచిన ధూళి ఆకాశమంతా కమ్ముకునేలా అది అత్యంత నిశ్చలమైన, తీవ్రమైన వేగంతో ఉజ్జయిని వైపు దూసుకుపోయింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: గుర్రం వేగాన్ని సూర్యుడి గుర్రాల వేగంతో పోల్చడం, కాలిధూళి ఆకాశానికి ఎగిరింది అనడం వల్ల ఇక్కడ అతిశయోక్త్యలంకారం అశ్వ నైపుణ్యాన్ని వర్ణించడానికి ఉపయోగించబడింది.

73. డెబ్భై మూడవ వచనము
వచనము:
వ. తదనంతరంబ ఫేనిల రక్త రక్తాసనం బై ఖలీన చర్వణంబగు గంధర్వంబు నాఁగి నాగంబుల నమలు నాగాంతకుపై నున్న ముకుందుని చందంబునఁ గంద మప్పశించుచుఁ గలంక దీర్చునప్పుడు.

ప్రతిపదార్థము: తదనంతరంబ = ఆ పరుగు తర్వాత; ఫేనిల = నురుగుతో కూడిన; రక్త = ఎర్రని; రక్త ఆసనంబు ఐ = రక్తాన్ని కక్కుతున్న ముఖము (నోరు) కలదై; ఖలీన = కళ్లెమును (పగడమును); చర్వణంబు అగు = నములుతున్నట్టి; గంధర్వంబున్ = ఆ గుర్రాన్ని; నాఁగి = ఆపి; నాగంబులన్ = సర్పములను; నమలు = నమిలి మింగే; నాగాంతకు పై = గరుత్మంతుని మీద; ఉన్న = ఆశీనుడైన; ముకుందుని చందంబునన్ = శ్రీమహావిష్ణువు విధముగా; కందము = ఆ గుర్రపు వీపును (లేదా మెడను); అప్పశించుచున్ = నిమురుతూ; కలంక తీర్చునప్పుడు = దాని అలసటను దూరం చేస్తున్న సమయంలో...

తాత్పర్యము: అంత వేగంగా పరుగెత్తడం వల్ల ఆ గుర్రపు నోటి నుండి నురుగు, రక్తం కలిసి ఎర్రగా వస్తున్నాయి. అది నోటిలోని కళ్లెమును గట్టిగా నములుతోంది. విక్రమార్కుడు ఆ గుర్రాన్ని ఆపాడు. పాములను మింగే గరుత్మంతునిపై కూర్చున్న శ్రీమహావిష్ణువులా ప్రకాశిస్తున్న ఆ రాజు, గుర్రపు మెడను ప్రేమతో నిమురుతూ, దాని శ్రమను, అలసటను పోగొడుతున్న ఆ సమయంలో...

74. డెబ్బై నాల్గవ పద్యము

మ. ధరణీనిర్ధరుఁ డొక్కఁ డాత్మసుతుఁడుం దానుం బుభుక్షాజరా పరితాపంబున మేను దూలి పడఁగాఁ బ్రాణంబు లుద్వేగముం బొరయంగాఁ చనుదెంచి మూఁడుదినము ల్వోయె న్నిరాహారతా పరిఖిన్నాత్ముల మేము నేఁడు దయతోఁ బాలింపవే నావుడున్.

ప్రతిపదార్థము: ధరణీ నిర్ధరుఁడు = భూదేవతుడైన ఒక వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు; ఒక్కఁడు = ఒకడు; ఆత్మ సుతుఁడున్ = తన కుమారుడును; తానున్ = తానును; బుభుక్షా = ఆకలి యొక్క; జరా = ముసలితనము యొక్క; పరితాపంబునన్ = తీవ్రమైన బాధ చేత; మేను దూలి = శరీరాలు అల్లాడి; పడఁగాన్ = కిందపడిపోయే స్థితిలో; ప్రాణములు = జీవములు; ఉద్వేగమున్ = విలవిలలాడే తత్తరపాటును; పొరయంగాన్ = పొందుతుండగా; చనుదెంచి = రాజు వద్దకు వచ్చి; మేము = మేము ఇద్దరము; నిరాహారతా = ఆహారం లేకపోవడం వల్ల; పరిఖిన్న ఆత్ములము = మిక్కిలి నలిగిపోయిన మనస్సులు కలవారము; మూఁడు దినముల్ పోయెన్ = మూడు రోజులుగా అన్నం లేదు; నేఁడు = ఈ రోజు; దయతోన్ = కరుణతో; పాలింపవే = మమ్మల్ని రక్షించుము; నావుడున్ = అని ప్రార్థించగా.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు గుర్రాన్ని నిమురుతున్న ఆ ప్రదేశానికి ఒక వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు తన కుమారుడిని వెంటబెట్టుకుని వచ్చాడు. వారు ఆకలితో, ముసలితనంతో ఒళ్లు తెలియని స్థితిలో ఉన్నారు. ఆకలి దట్టంగా ఉండటం వల్ల ప్రాణాలు పోయేలా విలవిలలాడుతున్నారు. వారు రాజును సమీపించి, "మహారాజా! మేము అన్నం లేక మూడు రోజులుగా అలమటిస్తున్నాము. ఆకలి బాధతో మా ప్రాణాలు ఎగిరిపోయేలా ఉన్నాయి. దయచేసి ఈ రోజు మమ్మల్ని కరుణించి కాపాడు" అని దీనంగా వేడుకున్నారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడితము.

కథా మలుపు: 'ధరణీనిర్ధరుఁడు' అనగా బ్రాహ్మణుడు. ఇక్కడి నుండి విక్రమార్కుడు బలిచక్రవర్తి ఇచ్చిన అపురూపమైన రసగుళికలను దానం చేసే త్యాగ ఘట్టం ప్రారంభమవుతుంది.

75. డెబ్బై ఐదవ పద్యము

ఆ.వె. అన్న మిచటఁ బట్టెఁడైనను దొరకదు తనియనిత్తు నన్న ధనము లేదు మేని తొడవులెల్ల మృగయుని కిచ్చితి నిప్పుడు ఇద్దఱికిని నేమి యిత్తు.

ప్రతిపదార్థము: విక్రమార్కుడు తన మనస్సులో) ఇచటన్ = ఈ నిర్జనారణ్య ప్రాంతంలో; పట్టెఁడు ఐనను = గుప్పెడంతయినా; అన్నము = ఆహారము; దొరకదు = లభించదు; తనియన్ ఇత్తున్ అన్నన్ = వారి ఆకలి తీరేలా ఇద్దామన్నా; ధనము లేదు = నా వద్ద ప్రస్తుతం డబ్బు లేదు; మేని తొడవులు ఎల్లన్ = నా శరీరంపై ఉన్న నగలను, ఆభరణాలన్నింటినీ; మృగయునికిన్ ఇచ్చితిన్ = (దారి చూపిన) ఆ వేటగాడికే బహుకరించితిని; ఇప్పుడు = ఈ సమయంలో; ఇద్దఱికిని = ఆకలితో ఉన్న ఈ తండ్రీకొడుకులు ఇద్దరికీ; ఏమి యిత్తున్ = నేను ఏమి ఇవ్వగలను?

తాత్పర్యము: బ్రాహ్మణుల దీనాలాపన విన్న విక్రమార్కుడు తనలో తాను ఇలా ఆలోచించుకున్నాడు: "ఈ అడవిలో వీరికి పెట్టడానికి పట్టెడు అన్నం కూడా దొరకదు. వారి ఆకలి తీర్చడానికి నా దగ్గర ధనం లేదు. నా ఒంటిపై ఉన్న నగలను, విలువైన రాజ ఆభరణాలన్నింటినీ ఆ వేటగాడికి దానమిచ్చేశాను. మరి ఇప్పుడు ఆకలితో ప్రాణాలు వదులుతున్న ఈ తండ్రీకొడుకులను ఆదుకోవడానికి నేనేమి ఇవ్వగలను?"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది.

చింతన: ఆర్తులను చూసి కరిగిపోయే విక్రమార్కుని కరుణార్ద్ర హృదయం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

76. డెబ్బై ఆరవ పద్యము

క. ఆతురుఁడు దానపాత్రము చేతం గలయదియె దానసిద్ధి యగుట ధా త్రీతలపతి దలఁచి కృపా న్వీతుండై యొక్క ఘుటిక నిచ్చెద ననుచున్.

ప్రతిపదార్థము: ఆతురుఁడు = ఆపదలో ఉండి త్వరగా రక్షణ కోరేవాడే/ఆర్తుడే; దాన పాత్రము = దానాన్ని స్వీకరించడానికి అత్యంత యోగ్యుడైనవాడు; చేతన్ కల అదియె = ఆ సమయంలో తన చేతిలో ఏది ఉంటే దాన్నే ఇవ్వడం; దాన సిద్ధి యగుట = దాన ఫలాన్ని ఇస్తుందని; ధాత్రీతల పతి = భూపాలుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; తలఁచి = మనసులో నిశ్చయించుకొని; కృపా అన్వీతుండు ఐ = దయాగుణంతో కూడినవాడై; ఒక్క ఘుటిక = (తన వద్ద ఉన్న సిద్ధ గుళికలలో) ఒక రసగుళికను; ఇచ్చెదన్ = వీరికి ఇస్తాను; అనుచున్ = అనుకుంటూ...

తాత్పర్యము: "ఆపదలో ఉండి ప్రాణాలు కోల్పోయే స్థితిలో ఉన్నవాడే దానానికి అత్యంత యోగ్యుడైన పాత్ర. అలాంటి క్లిష్ట సమయంలో తన చేతిలో ఏది అందుబాటులో ఉంటే దాన్నే త్యాగం చేయడం నిజమైన దానగుణం" అని విక్రమార్కుడు భావించాడు. పరమ దయాళువు కాబట్టి, బలిచక్రవర్తి తనకు ఇచ్చిన ఆ అపురూపమైన రసగుళికలనే వీరికి దానం చేయాలని నిశ్చయించుకున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

నీతి: 'ఆతురుఁడు దానపాత్రము' — ఆపదలో ఉన్నవాడికి చేసే సాయమే అత్యుత్తమ దానమనే లోకనీతిని కవి ఇక్కడ ప్రస్తావించారు.

77. డెబ్బై ఏడవ వచనము
వచనము:
వ. రెండు ఘుటికలు రెండు చేతుల నిడకొని రసమిది సర్వలోహ కాంచనీకరణంబు, రసాయనం బిది జరామృత్యుహరణంబు, వీనిలో నొకటి మీ రిద్దఱం బుచ్చుకొనుం డనినం దండ్రి జరాజీర్ణుం డగుటం జేసి రసాయనం బిమ్మనిన.

ప్రతిపదార్థము: రెండు ఘుటికలు = ఆ రెండు రసగుళికలను; రెండు చేతులన్ = తన రెండు చేతులలో; ఇడకొని = ఉంచుకొని; ఇది రసము = ఈ గుళిక సిద్ధరసము; సర్వ లోహ = సమస్త లోహములను; కాంచనీకరణంబు = బంగారముగా మార్చగలది; ఇది రసాయనము = ఈ గుళిక రసాయనము; జరా మృత్యు = ముసలితనమును, మరణమును; హరణంబు = హరించివేసేది (దూరం చేసేది); వీనిలోన్ = ఈ రెండింటిలో; ఒకటి = ఏదో ఒకదానిని; మీరిద్దఱున్ = మీరిద్దరు కలిసి; పుచ్చుకొనుండు = తీసుకోండి; అనినన్ = అని రాజు పలుకగా; తండ్రి = ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు; జరా జీర్ణుండు =

ముసలితనంతో నలిగిపోయినవాడు; అగుటం జేసి = కావడం వల్ల; రసాయనంబు = (వార్ధక్యాన్ని పోగొట్టే) ఆ రసాయన గుళికను; ఇమ్ము అనినన్ = నాకు ఇవ్వు అని అడుగగా...

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు బలిచక్రవర్తి ఇచ్చిన రెండు రసగుళికలను తన రెండు చేతుల్లోకి తీసుకుని ఆ బ్రాహ్మణులకు చూపించాడు. "అయ్యా! ఇందులో ఒకటి లోహాలను బంగారంగా మార్చే రసగుళిక, రెండోది ముసలితనాన్ని, మరణాన్ని దూరం చేసే రసాయన గుళిక. ప్రస్తుతానికి మీ ఇద్దరిలో ఎవరో ఒకరికి ఒకదాన్నే ఇవ్వగలను, మీరే ఆలోచించి ఏదో ఒకటి తీసుకోండి" అన్నాడు. అప్పుడు ముసలితనంతో బాధపడుతున్న ఆ తండ్రి, తనకు ముసలితనం పోయి యవ్వనం రావాలనే ఆశతో "నాకు ఆ రసాయన గుళికనే ఇవ్వు" అని అడిగాడు.

78. డెబ్బై ఎనిమిదవ పద్యము

ఆ.వె. ఇతని మాట పొనఁగ దెల్ల లోహంబుల నూనినంతఁ బసిఁడిగా నొనర్చు రసమె యిమ్ము నాకు రాజనయ్యెదనన్నఁ తండ్రి వచ్చి కొడుకుఁ దలఁగఁ ద్రోచె.

ప్రతిపదార్థము: కొడుకు తండ్రితో) ఇతని = మా తండ్రి యొక్క; మాట = మాట; పొనఁగదు = సరికాదు, పొసగదు; ఎల్ల లోహంబులన్ = సమస్త లోహములను; ఊనినంతన్ = తాకించినంతనే; పసిఁడిగాన్ = బంగారముగా; ఒనర్చు = మార్చివేసే; రసమె = ఆ సిద్ధరస గుళికనే; నాకున్ ఇమ్ము = నాకే ఇవ్వు; రాజున్ అయ్యెదన్ = నేను పెద్ద ఐశ్వర్యవంతుడనై రాజును అవుతాను; అన్నన్ = అని కొడుకు పలకగా; తండ్రి వచ్చి = ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు ముందుకు వచ్చి; కొడుకున్ = తన కుమారుడిని; తలఁగన్ త్రోచెన్ = కోపంతో పక్కకు నెట్టివేసెను.

తాత్పర్యము: తండ్రి మాట విన్న కొడుకు అడ్డుతగిలి రాజుతో ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! మా తండ్రి చెప్పే మాట వినకండి, అది సరికాదు. ఏ లోహాన్ని తాకినా బంగారంగా మార్చే ఆ రసగుళికనే మాకు ఇవ్వండి. దానివల్ల మేము మహా ఐశ్వర్యవంతులమై రాజులం అవుతాము" అన్నాడు. ఆ మాటలకు తండ్రికి కోపం వచ్చి, కొడుకును పక్కకు నెట్టేసి రాజుతో వాదనకు దిగాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

మానవ సహజ ప్రవృత్తి: ఆపదలో ఉన్నప్పటికీ లోభత్వము, స్వార్థము కారణంగా తండ్రీకొడుకులు ఇద్దరూ ఏ గుళిక కావాలో తేల్చుకోలేక తగవులాడుకోవడాన్ని కవి ఇక్కడ సహజ సిద్ధంగా వర్ణించారు.

79. డెబ్బై తొమ్మిదవ వచనము

వచనము:

వ. ఇట్లు పరస్పర భిన్న మనోరథం బగు దుర్వాదంబున శిఖ లూడ దోవతులు వదలఁ దమ ఛాందసోక్తుల నేన మున్నాశ్రయించినవాఁడ నింక నీ వడుగకు మనుచుం ద్రోపుత్రోపులాడంగ నెడసొచ్చి.

ప్రతిపదార్థము: ఇట్లు = ఈ విధంగా; పరస్పర = ఒకరికొకరు; భిన్న = వేరువేరైన; మనోరథంబు అగు = కోరికలు కలిగినట్టి; దుర్వాదంబునన్ = చెడ్డ వాదనల వల్ల (తగవులాట వల్ల); శిఖలు ఊడన్ = తల జుట్లు విడిపోగా; దోవతులు వదలన్ = కట్టుకున్న పంచెలు ఊడిపోతుండగా; తమ = వారి యొక్క; ఛాందస ఉక్తులన్ = బ్రాహ్మణ్యపు ఛాందసపు మాటలతో; నేను మున్ను = నేనే ముందుగా; ఆశ్రయించినవాఁడన్ = ఈ రాజును ఆశ్రయించాను; ఇంకన్ = ఇకపై; నీవు అడుగకుము = నువ్వు అడగవద్దు; అనుచున్ = అని ఒకరినొకరు నిందించుకుంటూ; త్రోపు త్రోపులాడంగన్ = ఒకరినొకరు తోసేసుకుంటూ ఘర్షణ పడుతుండగా; ఎడ సొచ్చి = (విక్రమార్కుడు) వారి మధ్యలోకి ప్రవేశించి...

తాత్పర్యము: ఇలా తండ్రీకొడుకులు ఇద్దరూ భిన్నమైన కోరికలతో ఘోరంగా తగవులాడుకున్నారు. ఆ వాదన కాస్తా ముదిరి ఒకరినొకరు జుట్లు పట్టుకుని లాగునేంతవరకు వెళ్లింది, కట్టుకున్న పంచెలు కూడా ఊడిపోసాగాయి. "నేనే రాజును మొదట ఆశ్రయించాను కాబట్టి రసాయనం నాదే!" అని తండ్రి, "కాదు ఐశ్వర్యమే ముఖ్యం కాబట్టి రసగుళిక నాదే!" అని కొడుకు తోసేసుకుంటూ, ఛాందసపు మాటలతో గొడవపడుతుండగా, విక్రమార్క మహారాజు వారి మధ్యలోకి వెళ్లి వారించాడు.

80. ఎనభైయవ పద్యము

క. ఇటు మీలోపల నూరక చిటిపాటి వల దైన మీకుఁ జిత్తప్రియసం ఘటనము సేసెద నని రస ఘుటికలు నృపుఁ డిద్దఱకును గొంకక యిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము: నూరక = వ్యర్థముగా; మీ లోపలన్ = మీ ఇద్దరి మధ్య; ఇటు = ఈ విధమైన; చిటిపాటి = కలహము, చిన్న తగవు; వలదు = వద్దు; ఐనన్ = కావున; మీకున్ = మీ ఇద్దరికీ; చిత్త ప్రియ = మీ మనస్సుకు నచ్చినట్లుగా; సంఘటనము = ఆనందాన్ని; చేసెదన్ = కలిగిస్తాను; అని = అని పలుకుతూ; నృపుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; గొంకక = ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా, లోభపడకుండా; రస ఘుటికలు = (ఆ సిద్ధ రస, రసాయన గుళికలు రెండింటినీ); ఇద్దఱకును = ఆ తండ్రీకొడుకులు ఇద్దరికీ; ఇచ్చెన్ = దానమిచ్చివేసెను.

తాత్పర్యము: వారి గొడవను చూసిన విక్రమార్కుడు దయార్ద్ర హృదయుడై ఇలా అన్నాడు: "అయ్యా! మీలో మీరు ఇలా వ్యర్థంగా తగవులాడుకోకండి. మీ ఇద్దరి మనోరథాలనూ నేనే నెరవేరుస్తాను." అని పలుకుతూ, తన ప్రాణాలను సైతం

రక్షించగల, బలిచక్రవర్తి ఎంతో అపురూపంగా ఇచ్చిన ఆ రెండు రసగుళికలనూ (ఒకటి తండ్రికి, ఒకటి కొడుకుకి) ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా ఆ ఇద్దరికీ దానమిచ్చేశాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

ఉదారత్వము: ఒకటి ఇద్దామనుకున్న రాజు, వారి ఆర్తిని చూసి తన వద్ద ఉన్న రెండు అపురూప నిధులనూ త్యాగం చేయడం విక్రమార్కుని త్యాగశీలతకు పరాకాష్ట.

81. ఎనభై ఒకటవ పద్యము

శా. ఇష్టార్థప్రతిపాదన ద్విజులఁ దా నీరీతి నత్యంతసం తుష్టస్వాంతులఁ జేసి వీడుకొని ప్రత్యుద్యోతమౌ సేన సం దష్టంబై నలుదిక్కులం గొలువఁగాఁ దానేక సిద్ధక్రియా హృష్టాత్ముం డగుచు న్మహీవరపరుం డేతెంచె నుజ్జేనికిన్.

ప్రతిపదార్థము: మహీవర పరుండు = రాచరిక ధర్మాన్ని పాటించే ఉత్తముడైన ఆ విక్రమార్కుడు; ఈ రీతిన్ = ఈ విధముగా; ఇష్టార్థ ప్రతిపాదనన్ = వారు కోరిన కోరికలను తీర్చడం ద్వారా; ద్విజులన్ = ఆ బ్రాహ్మణులను; అత్యంత = మిక్కిలి; సంతుష్ట స్వాంతులన్ = ఆనందించిన మనస్సులు కలవారినిగా; చేసి = కావించి; వీడుకొని = వారి వద్ద సెలవు తీసుకొని; నలుదిక్కులన్ = నాలుగు వైపుల నుండి; ప్రత్యుద్యోతము ఔ = వెతికి తిరిగి వస్తున్న; సేన = తన సైన్యము; సందష్టము ఐ = తనను చుట్టుముట్టి; కొలువఁగాన్ = సేవించుచుండగా; తాను = తాను; ఏక సిద్ధ క్రియా = అద్భుతమైన కార్యసాధన వల్ల; హృష్ట ఆత్ముండు అగుచున్ = సంతోషించిన మనసు గలవాడై; ఉజ్జేనికిన్ = తన రాజధానియైన ఉజ్జయిని నగరానికి; ఏతెంచెన్ = తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా విక్రమార్క మహారాజు ఆ బ్రాహ్మణులిద్దరూ కోరిన అపురూపమైన వరాలను (రసగుళికలను) ఇచ్చి వారి మనస్సులను పరమానందభరితం చేశాడు. వారి దీవెనలు అందుకుని వీడ్కోలు తీసుకున్నాడు. అంతలోనే అడవిలో రాజు కోసం వెతుకుతున్న సైన్యమంతా తిరిగి వచ్చి రాజును చుట్టుముట్టి సేవించింది. పాతాళ లోకానికి వెళ్లి బలిచక్రవర్తిని దర్శించి, లభించిన శక్తులను సైతం ఆర్తులకై త్యాగం చేసిన పరమ తృప్తితో, మహోత్సాహంతో విక్రమార్కుడు తన రాజధానియైన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడితము.

కథా ముగింపు: ఈ పద్యంతో పందొమ్మిదవ సాలభంజిక (బొమ్మ) భోజరాజుకు విక్రమార్కుని పాతాళ విజయయాత్ర, రసగుళికల త్యాగ ఘట్టాన్ని వివరించడం పూర్తవుతుంది.

82. ఎనభై రెండవ పద్యము

ఉ. వింటివె భోజరాజ పలువెంటలఁ బూనియు వానిఁ బోలలే వంటిఁ ప్రయత్తము ల్వలవదంటి విచారము లుజ్జగించి నీ కింటికిఁ బోవు చొప్పు నన నిట్టి గుణశ్రవణోత్సవంబునం గంటకితాంగుఁడై యతఁడు క్రమ్మఱ నేగె గృహాంతసీమకున్.

ప్రతిపదార్థము: పందొమ్మిదవ బొమ్మ భోజరాజుతో) భోజరాజ = ఓ భోజమహారాజా!; వింటివె = విన్నావా?; పలు వెంటలన్ పూనియున్ = ఎన్ని ప్రయత్నాలు చేసినా, ఎన్ని తలచినా; వానిన్ = ఆ విక్రమార్కుడిని; పోలలేవు అంటిన్ = నువ్వు సాటిరాలేవని చెప్పాను; ప్రయత్నముల్ వలవదు అంటిన్ = (కాబట్టి ఈ సింహాసనం ఎక్కాలనే) ప్రయత్నాలు నీకొద్దు అన్నాను; విచారములు ఉజ్జగించి = ఈ పంతాలను, ఆలోచనలను వదిలిపెట్టి; నీ ఇంటికిన్ పోవు చొప్పు = నీ అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్లడమే నీకు తగిన మార్గము; అనన్ = అని ఆ బొమ్మ పలుకగా; ఇట్టి = ఇటువంటి; గుణ శ్రవణ ఉత్సవంబునన్ = విక్రమార్కుని ఉత్తమ గుణాలను వినడమనే పండుగ వల్ల; కంటకిత అంగుఁడు ఐ = (ఆనందంతో, ఆశ్చర్యంతో) రోమాంచితమైన శరీరం కలవాడై; అతఁడు = ఆ భోజరాజు; క్రమ్మఱన్ = మళ్లీ; గృహ అంత సీమకున్ = తన అంతఃపుర మందిరమునకు; ఏగెన్ = వెడలిపోయెను.

తాత్పర్యము: పందొమ్మిదవ బొమ్మ కథను ముగిస్తూ, "ఓ భోజమహారాజా! విన్నావుగా! నువ్వు ఎన్ని విధాలుగా ప్రయత్నించినా ఆ విక్రమార్క మహారాజు పరాక్రమానికి, త్యాగశీలతకు సాటిరాలేవు. అందుకే ఈ సింహాసనం ఎక్కే ప్రయత్నాన్ని విరమించుకుని, విచారపడకుండా నీ అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్లడం మంచిది" అని పలికింది. విక్రమార్కుని అద్భుత గుణ విశేషాలను వినడం వల్ల కలిగిన ఆనందంతో భోజరాజు ఒళ్లు పులకరించింది. ఆయన ఆ బొమ్మ మాటలను గౌరవించి, ఆ రోజుకు సింహాసనం ఎక్కే ప్రయత్నాన్ని విరమించుకుని తిరిగి తన అంతఃపురానికి వెళ్లాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

భావ ప్రతీతి: 'కంటకితాంగుఁడు' అనగా ఆనందాశ్చర్యాల వల్ల ఒంటి వెంట్రుకలు నిక్కబొడుచుకున్నవాడు (పులకించినవాడు) అని అర్థం.

83. ఎనభై మూడవ వచనము

వచనము:

వ. తదనంతరంబ కొన్ని దివసంబులరిగిన నిరువదియగు వాకిట నెక్కంబూనుకొని.

ప్రతిపదార్థము: తదనంతరంబ = ఆ తర్వాత; కొన్ని దివసంబులు = కొన్ని రోజులు; అరిగినన్ = గడిచిపోగా; ఇరువది అగు = ఇరవయ్యవదైన; వాకిటన్ = ద్వారము గుండా (సింహాసనము); ఎక్కన్ పూనుకొని = అధిరోహించడానికి నిశ్చయించుకొని...

తాత్పర్యము: ఆ సంఘటన జరిగిన కొన్ని రోజులకు భోజరాజు మళ్లీ శుభ ముహూర్తాన ఇరవయ్యవ ద్వారం గుండా వెళ్లి సింహాసనాన్ని అధిరోహించడానికి సిద్ధపడ్డాడు.

——: ఇరువదియవ బొమ్మ కథ ప్రారంభము :——

84. ఎనభై నాల్గవ పద్యము (ప్రార్థన/మంగళాచరణము)

క. నాగారిగమనమిత్రుని నాగాననజనకు ననఘు నాగాభరణున్ నాగాసురహరుని సువ ర్ణగధనుర్ధరుని నందనాగవిహారిన్.

ప్రతిపదార్థము: నాగారి గమన మిత్రుని = పాములకు శత్రువైన గరుడుని వాహనముగా గల విష్ణుమూర్తికి స్నేహితుడైన వానిని (శివుడిని); నాగానన జనకున్ = ఏనుగు ముఖము గల వినాయకునికి తండ్రియైన వానిని; అనఘున్ = పాపములు లేని పుణ్యమూర్తిని; నాగ ఆభరణున్ = సర్పములను ఆభరణములుగా ధరించినవానిని; నాగాసుర హరుని = గజాసురుడనే రాక్షసుడిని సంహరించినవానిని; సువర్ణ అగ ధనుర్ధరుని = బంగారు కొండయైన మేరు పర్వతాన్ని విల్లుగా ధరించినవానిని; నందనాగ విహారిన్ = ఆనందాన్ని ఇచ్చే కైలాస పర్వతము (లేదా మందర పర్వతము) నందు విహరించే పరమశివుడిని (మనస్సున ధ్యానించి)...

తాత్పర్యము: గరుడ వాహనుడైన విష్ణుమూర్తికి పరమమిత్రుడు, గజాననుడికి తండ్రి, పాప రహితుడు, పాములను హారాలుగా ధరించినవాడు, గజాసురుడిని సంహరించినవాడు, మేరు పర్వతాన్ని విల్లుగా మలచుకున్నవాడు, కైలాసగిరిపై విహరించేవాడు అయిన ఆ పరమశివుడిని మనస్సులో ధ్యానించి...

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

నాదసౌందర్యం: 'నాగ' అనే శబ్దం ప్రతి పాదంలోనూ భిన్న అర్థాలతో (నాగారి = గరుడుడు, నాగానన = వినాయకుడు, నాగాభరణు = సర్పభూషణుడు, నాగాసుర = గజాసురుడు) ఆవృత్తి కావడం వల్ల ఇక్కడ శబ్దాలంకార చమత్కృతి (యమకము/ముక్తపదగ్రస్త ఛాయలు) శోభిల్లింది.

85. ఎనభై ఐదవ పద్యము

ఉ. నిష్ఠఁ దలంచి సర్వధరణీసురసమ్మతమైన వేళ భూ యిష్ఠములైన వాద్యములనేకవిధంబుల మ్రోయ నాసన శ్రేష్ఠము పాంతఁ జేరఁగఁ బసిండి నొనర్చిన బొమ్మ న్యాయవా జ్నిష్ఠురవృత్తి దోఁపఁ బలికెం బృథివీపతి నడ్డ పెట్టుచున్.

ప్రతిపదార్థము: నిష్ఠన్ తలంచి = ఆ ఈశ్వరుడిని భక్తితో ధ్యానించి; సర్వ ధరణీసుర = సమస్త బ్రాహ్మణుల (పండితుల) చేత; సమ్మతము ఐన = అంగీకరింపబడిన శుభ ముహూర్త; వేళన్ = సమయమందు; భూయిష్ఠములు ఐన = మిక్కిలి పెక్కులైన; వాద్యములు = మంగళ వాయిద్యాలు; అనేక విధంబులన్ = ఎన్నో రీతులుగా; మ్రోయన్ = మారుమ్రోగుతుండగా; ఆసన శ్రేష్ఠము = శ్రేష్ఠమైన ఆ సింహాసనము; పాంతన్ చేరఁగన్ = దగ్గరకు రాగా; పసిండిన్ ఒనర్చిన = బంగారంతో చేయబడిన; బొమ్మ = ఇరవయ్యవ సాలభంజిక; న్యాయ వాక్ = న్యాయబద్ధమైన మాటల యొక్క; నిష్ఠుర వృత్తి = కాఠిన్యము; తోఁపన్ = కనిపించేలా; పృథివీపతిన్ = ఆ భోజరాజును; అడ్డపెట్టుచున్ = నిలిపివేస్తూ; పలికెన్ = ఇట్లు పలికెను.

తాత్పర్యము: భోజరాజు శివుడిని భక్తితో స్మరించి, బ్రాహ్మణులు నిర్ణయించిన శుభ ముహూర్తాన, మంగళ వాయిద్యాలు దిక్కులు పిక్కటిల్లేలా మ్రోగుతుండగా సింహాసనాన్ని సమీపించాడు. అప్పుడు అక్కడ బంగారంతో చెక్కబడిన ఇరవయ్యవ బొమ్మ న్యాయమైన, కాస్త కఠినమైన మాటలతో రాజును అడ్డుకుంటూ ఇలా పలికింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

86. ఎనభై ఆరవ పద్యము

ఉ. పాందొకయిం తెఱుంగక ప్రభుత్వము సూపెద నష్టభోగసం క్రందనుఁ డౌ నవంతిపతికై వడి నీగియుఁ దెంపు లేక యె క్కందర మౌనె నీవు నినుఁ గానవు గాక తలంచి చూడఁగా నందని మ్రానిపండులకు నట్టులు సాఁచుట గాదే భూవరా.

ప్రతిపదార్థము: భూవరా = ఓ భోజరాజా!; పాందు ఒక ఇంత = (వానితో నీకు గల) పాందిక గానీ సాటి గానీ కొంచెమైనా; ఎఱుంగక = తెలుసుకోకుండా; ప్రభుత్వము సూపెదవు = నీ రాజరికాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నావు; అష్టభోగ సంక్రందనుఁడు ఔ = అష్టైశ్వర్యములలో దేవేంద్రుని వంటివాడైన; అవంతి పతి కైవడిన్ = ఆ అవంతీ నగర ప్రభువైన విక్రమార్కుని వలె; ఈగియున్ =

దాతృత్వము; తెంపును = సాహసము; లేక = లేకుండా; ఎక్కన్ = (ఈ సింహాసనము) అధిరోహించడానికి; తరము ఔనే = నీకు సాధ్యమా?; నీవు = నువ్వు; నినున్ కానవు గాక = నీ స్థాయిని నువ్వు గ్రహించడం లేదు గానీ; తలంచి చూడఁగాన్ = యోచించి చూస్తే; నందని మ్రాని పండులకున్ = చేతికి అందని ఎత్తైన చెట్టు పండ్ల కోసం; అఱ్ఱులు సాఁచుట కాదే = ఆశగా మెడలు చాచడం లాంటిది కాదా!

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! ఆ విక్రమార్కుడికి, నీకు ఎక్కడా పోలికే లేదు. ఆ సంగతి తెలుసుకోకుండా నువ్వు వ్యర్థంగా రాజసానికి పోతున్నావు. అష్టభోగాలను అనుభవించడంలో దేవేంద్రుడి లాంటి ఆ విక్రమార్క మహారాజుకున్నంత దాతృత్వం, సాహసం నీకు లేవు. మరి ఏ అర్హతతో ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కాలని చూస్తున్నావు? నీ స్థాయిని నువ్వు గ్రహించడం లేదు కానీ, నీ ప్రయత్నం ఎలా ఉందంటే —— చేతికి అందని ఎత్తైన చెట్టు మీది పండ్ల కోసం ఆశగా మెడలు చాచడం లాంటిది సుమా!"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

అలంకారము: భోజరాజు ప్రయత్నాన్ని అందని పండ్ల కొరకు అర్రులు చాచడంతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ లోకోక్తితో కూడిన ఉపమాలంకారం రమ్యంగా వ్యక్తమైంది.

87. ఎనభై ఏడవ పద్యము

ఉ. ఆతని వర్తనంబు దెలియన్ విను కోరితి వేని నృపాల యవధరింపుము నాకే చతురతయు లేదు తెంపున నతివకు నృపుసభల మాటలాడం దరమే.

ప్రతిపదార్థము: నృపాల = ఓ రాజా!; ఆతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క; వర్తనంబు = ప్రవర్తన, చరిత్ర; తెలియన్ = తెలిసేలా; విను = ఆలకించు; కోరితివి ఏనిన్ = నువ్వు వినాలని కోరుకుంటే; అవధరింపుము = ఏకాగ్రతతో విను; నాకే చతురతయు లేదు = నాకేమీ గొప్ప నేర్పు లేదు; తెంపునన్ = సాహసముతో; అతివకున్ = ఒక స్త్రీనైన నాకు; నృపు సభలన్ = రాజుల కొలువుకూటములలో; మాటలాడన్ తరమే = మాట్లాడటం తగునా, నా వల్ల సాధ్యమా? (అయినా చెప్తాను విను).

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! ఆ విక్రమార్కుని గొప్ప చరిత్రను తెలుసుకోవాలని నీకు కోరిక ఉంటే, శ్రద్ధగా ఆలకించు. ఒక స్త్రీనైన నాకు ఇటువంటి మహారాజుల సభలలో సాహసించి మాట్లాడేంతటి చాతుర్యం లేదు. అయినా సరే, నువ్వు తెలుసుకోవడం కోసం ఆయన కథను వివరిస్తాను విను".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల. (మూల పాఠంలో మూడో పాదం కొద్దిగా చిన్నదైనట్లు కనిపిస్తుంది, కానీ ఛందస్సు ఉత్పలమాల నడకనే అనుసరిస్తుంది).

88. ఎనభై ఎనిమిదవ పద్యము

ఆ.వె. అయ్యవంతినాథుఁ డష్టదిక్కులఁ కీర్తి నిక్క నచటనచట నేర్పుమెఱసి యాఱునెలలు రాజ్యమర్ధవర్షము ప్రవా సంబు నియతిగాఁగ జరపుచుండు.

ప్రతిపదార్థము: ఆ అవంతినాథుఁడు = ఆ అవంతీ నగర ప్రభువైన విక్రమార్కుడు; అష్ట దిక్కులన్ = ఎనిమిది దిశలలోనూ; కీర్తి = తన యశస్సు; నిక్కన్ = విస్తరించేలా; అచటన్ అచటన్ = ఎక్కడికక్కడ; నేర్పు మెఱసి = తన నైపుణ్యాన్ని ప్రదర్శిస్తూ; ఆఱు నెలలు = ఆరు మాసములు; రాజ్యము = పరిపాలనను; అర్ధ వర్షము = మిగిలిన ఆరు నెలలు (అనగా అర సంవత్సరం); ప్రవాసంబు = దేశాటనము (పరదేశాలలో తిరగడం); నియతి గాఁగన్ = ఒక నియమముగా; జరపుచుండు = సాగిస్తూ ఉండేవాడు.

తాత్పర్యము: "ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు ఒక గొప్ప నియమం ఉండేది. ఆయన తన కీర్తి అష్టదిక్కులా వ్యాపించేలా, లోకజ్ఞానాన్ని సంపాదించడం కోసం —— సంవత్సరంలో ఆరు నెలలు స్వదేశంలో ఉండి రాజ్యాన్ని పరిపాలించేవాడు; మిగిలిన ఆరు నెలలు దేశాటన నిమిత్తం విదేశాలలో, అడవులలో ప్రవాసం చేస్తూ గడిపేవాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది.

చారిత్రక నియమం: విక్రమార్కుడు పరకాయ ప్రవేశ విద్యలు నేర్చుకోవడానికి, ప్రజల కష్టాలను స్వయంగా కనుగొనడానికి ఏటా ఆరు నెలలు దేశాటన చేసేవాడనే కథాంశం ఇక్కడ పరిచయం చేయబడింది.

89. ఎనభై తొమ్మిదవ పద్యము

చ. దిననాథప్రతిమానరూపుఁ డెలర్మి దేశాంతరాసక్తిమైఁ జని యాశ్చర్యకరంబుగాఁ బురములు శైలంబులు న్వాఁగులు న్వనమధ్యంబులుఁ జూచుచుం తిరిగి దివ్యస్ఫూర్తిఁ బద్మాలయం బన సార్థం బగుపట్టణంబు గనియెక్ హర్షంబు రెట్టింపఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: దిననాథ = సూర్యునితో; ప్రతిమాన = సమానమైన; రూపుఁడు = తేజస్సు కలిగిన రూపము గల ఆ విక్రమార్కుడు; ఎలమిన్ = సంతోషముతో; దేశాంతర ఆసక్తి మైన్ = ఇతర దేశాలను చూడాలనే ఆసక్తితో; చని = ప్రయాణమై వెళ్లి; ఆశ్చర్యకరంబుగాన్ = ఎంతో ఆశ్చర్యం కలిగించేలా; పురములు = పట్టణాలను; శైలంబులున్ = పర్వతాలను; వాఁగులున్ = నదులను, సెలయేర్లను; వన మధ్యంబులున్ = దట్టమైన అడవులను; చూచుచున్ తిరిగి = వీక్షిస్తూ సంచరించి; దివ్య స్ఫూర్తిన్ = ఒక అలౌకికమైన వెలుగుతో; పద్మాలయము అనన్ = లక్ష్మీదేవికి నివాసమైన వైకుంఠమా అన్నట్లు; సార్థంబు అగు = సార్థక నామము కలిగిన; పట్టణంబున్ = ఒక నగరమును; హర్షంబు = తన సంతోషము; రెట్టింపఁగన్ = రెట్టింపు కాగా; గనియెన్ = చూసెను.

తాత్పర్యము: సూర్యుడి వంటి తేజస్సు గల విక్రమార్క మహారాజు, దేశాటన చేయాలనే కుతూహలంతో ప్రయాణమయ్యాడు. ఆయన ఎన్నో వింత పట్టణాలను, ఎత్తైన కొండలను, ప్రవహించే నదులను, దట్టమైన అడవులను చూస్తూ తిరిగాడు. అలా తిరుగుతూ ఉండగా, ఒకరోజు లక్ష్మీదేవికి నివాస స్థానమైన వైకుంఠమా అన్నట్లుగా, అపార సంపదలతో విరాజిల్లుతున్న ఒక దివ్యమైన నగరాన్ని చూశాడు. దాన్ని చూడగానే ఆయన సంతోషం రెట్టింపయింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, 21 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం ఱతి).

అలంకారము: నగర వైభవాన్ని లక్ష్మీ నివాసమైన 'పద్మాలయం' తో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం వ్యక్తమైంది.

90. తొంభైయవ పద్యము

చ. అట చని పణ్యవీథిఁ గలయం బరికించుచు నొక్కచోట ను త్కటశశిదీధితి ప్రకరధౌతములైన గతి న్విశంకట స్ఫటికమయంబు లై నగృహపంక్తులలోపల హేమరత్నసం ఘటనమునం దనర్చు గుడిఁ గల్గిని దగ్గఱ నేఁగునయ్యెడన్.

ప్రతిపదార్థము: అట చని = ఆ నగరము లోనికి వెళ్లి; పణ్య వీథిన్ = అంగడి వీధులను; కలయన్ పరికించుచున్ = అంతటా నిశితంగా పరిశీలిస్తూ; ఒక్క చోటన్ = ఒక ప్రదేశంలో; ఉత్కట = తీక్షణమైన; శశి దీధితి = చంద్రుని వెన్నెల యొక్క; ప్రకర = సమూహము చేత; ధౌతములు ఐన గతిన్ = కడగబడినట్లుగా ఉన్న; విశంకట = విశాలమైన; స్ఫటిక మయంబులు ఐన = స్ఫటికమణులతో నిర్మించబడిన; గృహ పంక్తుల లోపల = భవనముల వరుసల మధ్య; హేమ రత్న = బంగారము, రత్నముల యొక్క; సంఘటనమునన్ = కూర్పు చేత; తనర్చు = ప్రకాశించే; గుడిన్ = ఒక దేవాలయాన్ని; కల్గిని = చూసి (కని); ఆ య్యెడన్ = ఆ సమయంలో; దగ్గఱన్ ఏఁగున్ = ఆ గుడికి సమీపముగా వెళ్లాడు.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఆ నగరంలోనికి ప్రవేశించి, అక్కడి అంగడి వీధుల వైభవాన్ని చూస్తూ ముందుకు సాగాడు. అక్కడ ఒకచోట చంద్రుని తెల్లని వెన్నెలతో కడిగినట్లుగా మెరిసిపోతున్న, స్ఫటికమణులతో కట్టిన విశాలమైన భవనాల వరుసలు ఉన్నాయి. ఆ భవనాల మధ్య బంగారం, నవరత్నాలతో ఎంతో అందంగా నిర్మించబడిన ఒక దివ్య దేవాలయం ఆయనకు కనిపించింది. రాజు కుతూహలంతో ఆ ఆలయానికి దగ్గరగా నడిచి వెళ్లాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము.

వర్ణన: స్ఫటిక భవనాలను వెన్నెలతో కడిగినట్లు వర్ణించడం కవి భావనా నైపుణ్యానికి నిదర్శనం.

91. తొంభై ఒకటవ పద్యము

ఉ. అర్కుఁడు గ్రుంకెఁ చీఁకటి దిగంతముల న్నిగిడెం బ్రియాంగసం పర్కము లేని మానినులమానముదూల మరుండు మిక్కిలిం కర్కశుఁడై చెలంగె నిలఁ గల్వలచెల్వము చూచి వానితోఁ తర్కము పెట్టఁబూనిన విధంబున నెక్కువ నిక్కెఁ జుక్కలు.

ప్రతిపదార్థము: అర్కుఁడు గ్రుంకెన్ = సూర్యుడు అస్తమించాడు; చీఁకటి = అంధకారము; దిగంతములన్ నిగిడెన్ = దిక్కులన్నింటికీ వ్యాపించింది; ప్రియ అంగ సంపర్కము = భర్త/ప్రియుని యొక్క శరీర సుఖము; లేని = దక్కని; మానినుల = విరహిణులైన స్త్రీల యొక్క; మానము దూలన్ = ధైర్యము/అభిమానము క్షీణించేలా; మరుండు = మన్మథుడు; మిక్కిలిన్ = అమితముగా; కర్కశుఁడు ఐ = కఠినుడై; చెలంగెన్ = విజృంభించాడు; ఇలన్ = ఈ భూమిపై; కల్వల చెల్వము = వికసించిన కలువ పూల అందాలను; చూచి = వీక్షించి; వానితోన్ = ఆ కలువలతో; తర్కము పెట్టఁబూనిన విధంబునన్ = పోటీ పడటానికి సిద్ధమైనట్లుగా; చుక్కలు = ఆకాశంలోని నక్షత్రాలు; ఎక్కువ నిక్కెన్ = మిక్కిలిగా ప్రకాశించసాగాయి.

తాత్పర్యము: అంతలోనే సూర్యుడు అస్తమించాడు. చీకట్లు దిక్కులన్నింటినీ కమ్మేశాయి. ప్రియుడికి దూరంగా ఉన్న విరహిణులైన స్త్రీల మనస్సు విలవిలలాడేలా మన్మథుడు కఠినుడై విజృంభించాడు. భూమిపై వికసించిన తెల్లని కలువ పూల అందాలను చూసి, వాటితో పోటీ పడటానికా అన్నట్లు ఆకాశంలో నక్షత్రాలు ఒక్కొక్కటిగా ఎంతో తీక్షణంగా మెరవసాగాయి (రాత్రి సమయం ఆసన్నమైంది).

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

అలంకారము: నక్షత్రాలు ప్రకాశించడాన్ని కలువలతో తర్కానికి (పోటీకి) దిగడంగా ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' సంధ్యా సమయ శోభను అద్భుతంగా ఆవిష్కరించింది.

92. తొంభై రెండవ పద్యము

క. ఆ సమయంబునఁ బతి సం ధ్యాసముచితవిధులు దీర్చి యా గుడిలోఁ గై లాసనివాసునిఁ గోరి సు ఖాసీనుండైన నల్వు రటఁ తమలోన.

ప్రతిపదార్థము: ఆ సమయంబునన్ = ఆ రాత్రి వేళ; పతి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; సంధ్యా సముచిత విధులు = సంధ్యావందనాది నిత్యకర్మలను; తీర్చి = ముగించుకొని; ఆ గుడిలోన్ = ఆ రత్నఖచిత దేవాలయంలో; కైలాస నివాసుని = కైలాసంలో ఉండే ఆ పరమశివుడిని; కోరి = భక్తితో ధ్యానించి; సుఖ ఆసీనుండు ఐనన్ = ప్రశాంతంగా కూర్చుని ఉండగా; అటన్ = ఆ ఆలయ ప్రాంగణంలో; నల్వురు = నలుగురు వ్యక్తులు; తమలోనన్ = ఒకరితో ఒకరు (ఇలా మాట్లాడుకోసాగారు)...

తాత్పర్యము: చీకటి పడిన ఆ సమయంలో విక్రమార్క మహారాజు తన సంధ్యావందనాది నిత్యకృత్యాలను ముగించుకున్నాడు. ఆ రత్నాల గుడిలో కైలాసనాథుడైన శివుడిని ధ్యానిస్తూ ప్రశాంతంగా ఒక పక్కన కూర్చున్నాడు. ఆ సమయంలో ఆ ఆలయంలోని మరొక మూలన కూర్చున్న నలుగురు మనుషులు తమలో తాము ఒక వింత విషయాన్ని మాట్లాడుకోసాగారు. ఆ మాటలు రాజు చెవిన పడ్డాయి.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

కథా పరిణామం: ఇక్కడి నుండి విక్రమార్కుడికి హిమాలయాలలో ఉన్న త్రికాలనాథుడనే యోగీశ్వరుడి గురించిన సమాచారం అందుతుంది.

93. తొంభై మూడవ పద్యము (సీస పద్యము —— ఆటవెలదితో కలిపి)

సీ. మనము నేర్పున నిన్ని దినములు భూలోక మంతయుఁ దిరుగుట వ్యర్థమయ్యె సిద్ధయోగీంద్ర ప్రసిద్ధ చారిత్రుని గాలవంచకుని త్రికాలనాథుఁ జూడలేమైతిమి చూడంగఁ గన్నులు గలిగియు నిచట నిష్ఫలములయ్యెఁ బ్రాలేయగిరి పాంతఁ బన్నగాటవి నాతఁ డున్నత తపమున నున్నవాఁడు

ఆ.వె. తెరువు లహికులాధీన దుస్తరము లనుచుఁ బోవలేమైతి మని తలపోసికొనఁగ విని మనంబున నతని దర్శనము గోరి రాజశేఖరుఁ డచట నారాత్రి గడపి.

ప్రతిపదార్థము: ఆ నలుగురు వ్యక్తులు తమలో తాము) మనము = మనం; నేర్పునన్ = ఎంతో నైపుణ్యంతో/ఉత్సాహంతో; ఇన్ని దినములు = ఇన్ని రోజులుగా; భూలోకము అంతయున్ = ఈ భూమండలమంతా; తిరుగుట = సంచరించడం; వ్యర్థము అయ్యెన్ = వృథా అయిపోయింది; సిద్ధ యోగీంద్ర = సిద్ధులైన యోగులలో శ్రేష్ఠుడును; ప్రసిద్ధ చారిత్రునిన్ = మహిమాన్వితమైన చరిత్ర గలవాడును; కాల వంచకునిన్ = కాలాన్ని సైతం గెలిచినవాడును (మృత్యుంజయుడు); త్రికాలనాథున్ = భూత, భవిష్యత్, వర్తమాన కాలాలను తెలిసిన 'త్రికాలనాథుడనే' యోగిని; చూడలేము ఐతిమి = మనం దర్శించుకోలేకపోయాము; చూడంగన్ = దర్శించడానికి; కన్నులు కలిగియున్ = కళ్లు ఉండి కూడా; ఇచటన్ = ఈ లోకంలో; నిష్ఫలములు అయ్యెన్ = అవి వ్యర్థమైపోయాయి; ఆతఁడు = ఆ యోగీశ్వరుడు; హ్రాలేయగిరి పాంతన్ = హిమవత్పర్వతం (హిమాలయాల) సమీపంలోని; పన్నగ అటవిన్ = సర్పారణ్యంలో (పాముల అడవిలో); ఉన్నత తపమునన్ = గొప్ప తపస్సు నందు; ఉన్నవాఁడు = మునిగి ఉన్నాడు; అహి కుల అధీన = సర్ప సమూహాలకు లోనైన ఆ మార్గాలు; దుస్తరములు అనుచున్ = దాటడానికి వీలుకానివి భయంకరమైనవి అనుకుంటూ; పోవలేము ఐతిమి అని = మనం అక్కడికి వెళ్లలేకపోయాము కదా అని; తలపోసికొనఁగన్ = వారు మనసులో విచారిస్తూ మాట్లాడుకోగా; రాజశేఖరుఁడు = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; విని = ఆ మాటలను ఆలకించి; మనంబునన్ = తన మనస్సులో; అతని = ఆ యోగి యొక్క; దర్శనము కోరి = దర్శనాన్ని ఆకాంక్షించి; ఆ రాత్రి = ఆ రాత్రిని; అచటన్ = ఆ ఆలయంలోనే; గడపి = వెళ్లదీసి...

తాత్పర్యము: ఆ నలుగురు వ్యక్తులు తమలో తాము ఇలా అనుకుంటున్నారు: "మనం ఎంతో ఆశతో ఈ భూమండలమంతా తిరిగాం కానీ అదంతా వృథా అయిపోయింది. సిద్ధయోగి, కాలాన్ని జయించిన మృత్యుంజయుడు, భూత భవిష్యత్ వర్తమాన కాలాల జ్ఞానం గల 'త్రికాలనాథుని' మనం చూడలేకపోయాం. కళ్లుండి కూడా ఆయనను దర్శించుకోలేనప్పుడు మన కళ్లుండి ఏం లాభం? ఆయన హిమాలయాల దగ్గర ఉన్న భయంకరమైన సర్పారణ్యంలో (పాముల అడవిలో) ఘోరమైన తపస్సు చేసుకుంటున్నాడు. కానీ అక్కడికి వెళ్లే దారంతా విషసర్పాలతో నిండి ఉండటం వల్ల, భయపడి మనం వెళ్లలేకపోయాము కదా!" అని వారు విచారంగా మాట్లాడుకున్నారు. వారు చెప్పిన మాటలను విక్రమార్క మహారాజు విన్నాడు. వెంటనే ఆ త్రికాలనాథుడిని ఎలాగైనా దర్శించుకోవాలని మనసులో నిశ్చయించుకున్నాడు. ఆ రాత్రిని ఆ ఆలయంలోనే గడిపాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

కథా పరిణామం: 'హ్రాలేయగిరి' అనగా హిమవత్పర్వతం (హిమాలయాలు). విక్రమార్కుని తదుపరి సాహస యాత్రకు ఈ పద్యం నాంది పలుకుతోంది.

94. తొంభై నాల్గవ పద్యము

క. అరుణుం డుదయింపఁగ స త్వరగతి నుత్తరము గదలి తఱచైన మహా తరులును గిరులును దాఁటుచుఁ దెరు వెడలక నడిచి కొన్ని దివసంబులకున్.

ప్రతిపదార్థము: అరుణుండు = సూర్యుడు; ఉదయింపఁగన్ = తూర్పున ఉదయించగానే; సత్వర గతిన్ = మిక్కిలి వేగంతో; ఉత్తరము = ఉత్తర దిక్కు వైపునకు (హిమాలయాల వైపు); కదలి = ప్రయాణమై; తఱచు ఐన = దట్టమైన; మహా తరులును = పెద్ద పెద్ద చెట్లను; గిరులును = పర్వతాలను; దాఁటుచున్ = దాటుకుంటూ; తెరువు ఎడలక = దారి వదలకుండా (నిరంతరాయంగా); నడిచి = ప్రయాణించి; కొన్ని దివసంబులకున్ = కొన్ని రోజులకు...

తాత్పర్యము: తెల్లవారుజామున సూర్యుడు ఉదయించగానే విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం ఆలస్యం చేయకుండా ఉత్తర దిక్కు వైపునకు తన ప్రయాణాన్ని ప్రారంభించాడు. దారిలో దట్టమైన పెద్ద పెద్ద అడవులను, ఎత్తైన పర్వతాలను దాటుకుంటూ, ఎక్కడా ఆగకుండా నిరంతరం ప్రయాణించి కొన్ని రోజులకు హిమాలయ పర్వత ప్రాంతాన్ని చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

95. తొంభై ఐదవ పద్యము

క. దుర్వార శరభ గండక దర్వీకర సింహ దంతి దంష్ట్రుల నెలవై శర్వాణి జనకుఁ డగు నా పర్వతపతి పాంతఁ జేరె భయరహితుండై.

ప్రతిపదార్థము: దుర్వార = వారింప శక్యము కాని (భయంకరమైన); శరభ = శరభ మృగములకు; గండక = ఖడ్గమృగములకు; దర్వీకర = తాచుపాములకు; సింహ = సింహములకు; దంతి = ఏనుగులకు; దంష్ట్రుల = వాడియైన కోరలు, గోళ్లు గల క్రూర జంతువులకు; నెలవు ఐ = నివాసస్థానమై; శర్వాణి జనకుఁడు అగు = పార్వతీదేవికి తండ్రియైన; ఆ పర్వత పతి పాంతన్ = ఆ హిమవత్పర్వత సమీపానికి; భయరహితుండు ఐ = ఏమాత్రం భయం లేనివాడై; చేరెన్ = చేరుకొనెను.

తాత్పర్యము: ఆ ప్రాంతం ఎదిరించడానికి వీలుకాని భయంకరమైన శరభ మృగాలు, ఖడ్గమృగాలు, విషసర్పాలు, సింహాలు, మదపుటేనుగులు వంటి వాడియైన కోరలు గల క్రూర జంతువులకు నిలయంగా ఉంది. పార్వతీదేవికి తండ్రియైన ఆ

హిమవంతుని (హిమాలయ పర్వత రాజు) సమీపానికి విక్రమార్క మహారాజు ఏమాత్రం భయం లేకుండా ఒంటరిగానే చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

పద ప్రయోగం: 'దర్వీకరము' అనగా పడగ విప్పే తాచుపాము. 'శర్వాణి' అనగా పార్వతి, ఆమె తండ్రి హిమవంతుడు. రాజు యొక్క అభయ ప్రవృత్తి ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

96. తొంభై ఆరవ పద్యము

మ. హిమవత్ప్రాంతము చేరి శీతలము లౌ నీరంబులు న్సిద్ధసం యమిసద్మంబులు దేవదారుమయ దివ్యశ్రీకుటీరంబులున్ భ్రమరానంద మరంద బిందువిలసత్పద్మాకర శ్రేణులుం గుముద ప్రోజ్జ్వలకుంజరంబుల మహాకుంజంబులం జూచుచున్.

ప్రతిపదార్థము: హిమవత్ ప్రాంతము = ఆ హిమాలయ సరిహద్దులను; చేరి = చేరుకొని; శీతలములు ఔ = ఎంతో చల్లనైన; నీరంబులున్ = స్వచ్ఛమైన సెలయేటి జలాలను; సిద్ధ = సిద్ధుల యొక్క; సంయమి = మునుల యొక్క; సద్మంబులు = ఆశ్రమాలను; దేవదారు మయ = దేవదారు వృక్షములతో నిర్మించిన; దివ్య శ్రీ కుటీరంబులున్ = అందమైన పర్ణశాలలను; భ్రమర ఆనంద = తుమ్మెదలకు ఆనందాన్ని ఇచ్చే; మరంద బిందు = తేనె బొట్లతో; విలసత్ = ప్రకాశించే; పద్మాకర శ్రేణులున్ = పద్మ సరోవరముల (సరస్సుల) సమూహములను; కుముద ప్రోజ్జ్వల = తెల్ల కలువలతో ప్రకాశించే; కుంజరంబుల = ఏనుగుల వంటి కొండల యొక్క; మహా కుంజంబులన్ = గొప్ప పొదరిళ్లను (అడవులను); చూచుచున్ = వీక్షిస్తూ ముందుకు సాగాడు.

తాత్పర్యము: ఆ హిమాలయ ప్రాంతంలో ప్రవేశించిన విక్రమార్కుడికి ఎన్నో అందమైన దృశ్యాలు కనిపించాయి. అక్కడి మంచులాంటి చల్లని స్వచ్ఛమైన జలాలు, సిద్ధులు, మునులు నివసించే ప్రశాంత ఆశ్రమాలు, దేవదారు కట్టెలతో అందంగా నిర్మించిన కుటీరాలు ఆయనను ఆకట్టుకున్నాయి. తుమ్మెదలు ఆనందంతో రొద చేసేలా తేనెలు చిందే పద్మాలతో నిండిన సరస్సులు, తెల్లకలువలతో శోభిల్లుతూ ఏనుగుల్లా భారీగా ఉన్న కొండ పొదరిళ్లను చూస్తూ ఆయన పరవశంతో ముందుకు సాగాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడితము.

ప్రకృతి వర్ణన: హిమాలయాలలోని ప్రశాంత, పవిత్ర వాతావరణాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో మనోహరంగా చిత్రించారు.

97. తొంభై ఏడవ పద్యము

క. చల్లని కొండ నయంబున నల్లన కింపయిన యట్టి యాభరణ గణం బెల్ల సమకూర్చి దాఁచిన యిల్లనఁ దగు సర్పవనము నెదురం గనియెన్.

ప్రతిపదార్థము: చల్లని కొండ = ఆ హిమవత్పర్వత రాజు; నయంబునన్ = ప్రీతితో; అల్లునకున్ = తన అల్లుడైన ఆ పరమశివునికి; ఇంపు అయినట్టి = ఎంతో ఇష్టమైనట్టి; ఆభరణ గణము ఎల్లన్ = సర్పము లనెడి ఆభరణముల సమూహమునంతటినీ; సమకూర్చి = ఒకచోట చేర్చి; దాఁచిన యిల్లు = భద్రపరిచిన ఒక ఇల్లా!; అనన్ తగు = అనుకునే విధంగా ఉన్న; సర్ప వనమున్ = ఆ భయంకరమైన సర్పారణ్యాన్ని; ఎదురన్ కనియెన్ = తన కళ్లెదుట చూసెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడికి ఎదురుగా ఆ నలుగురు వ్యక్తులు చెప్పిన 'సర్పవనం' (పాముల అడవి) కనిపించింది. ఆ అడవి ఎలా ఉందంటే — చల్లని హిమవత్పర్వత రాజు తన అల్లుడైన పరమశివుడికి పాములు ఆభరణాలు కాబట్టి, ఆయన జలంధర హారాల కోసం లోకంలోని పాములన్నింటినీ ఒకచోట చేర్చి భద్రంగా దాచిపెట్టిన నగ పెట్టెలా (ఇల్లులా) ఆ సర్పారణ్యం భీకరంగా దర్శనమిచ్చింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: పాముల అడవిని శివుడి ఆభరణాల పెట్టెగా ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' శివభక్తి స్ఫురణతో ఎంతో రమ్యంగా వ్యక్తమైంది.

98. తొంభై ఎనిమిదవ పద్యము (సీస పద్యము — ఆటవెలదితో కలిపి)

సీ. కన్నుల మిణుఁగుఱుల్ క్రమ్మంగ మ్రొగ్గుచు బుస్సనుచో వేఁడి పొగలు నిగుడఁ బ్రల్లఁదంబున మళ్ళు నల్లనాగులు నాగ పెంజెరలును బెంటి పెంజెరలును శంఖపాలకులును జాతినాగులు నుర్లు బెంజెరలును నెఱఁబెంజేరలును గూఁకవేటులుఁ జిలుగులియలుఁ ద్రాఁచులుఁ బెరజులు గుఱ్ఱపుఁబెరజులచటఁ
ఆ.వె. గలవు తక్కిన జెఱిపోతులును దుంప నాగులును గొంటిగాఁడులు నరియకొక్కు లేనవాలముల్లైడుగులు నిరుమొగముల పాములును బెక్కు తద్వనభూమి నుండు.

ప్రతిపదార్థము: ఆ సర్పవనంలో) కన్నులన్ = కళ్ల నుండి; మిణుఁగుఱుల్ క్రమ్మంగన్ = నిప్పుకణాలు కమ్ముకునేలా; మ్రొగ్గుచున్ = సీత్కారాలు చేస్తూ; బుస్సను చోన్ = బుసలు కొడుతుంటే; వేఁడి పొగలు = వేడి వేడి పొగలు; నిగుడన్ = వెలువడుతుండగా; ప్రల్లఁదంబునన్ = కోపంతో/గర్వంతో; మళ్ళు = తిరిగే; నల్లనాగులు = నల్ల తాచుపాములు; నాగ పెంజెరలును = మగ రక్తపింజరులు; పెంటి పెంజెరలును = ఆడ రక్తపింజర పాములు; శంఖపాలకులును = శంఖపాలక జాతి సర్పాలు; జాతినాగులు = జాతినాగులు; ఉర్లు బెంజెరలును = పొడల పింజరులు; నెఱఁ బెంజేరలును = పెద్ద పెద్ద జెరిపోతు పాములు; గూఁకవేటులు = గూకవేటు పాములు; చిలుగులియలు = చిలుకల వలె పగడపు రంగులున్న పాములు; త్రాఁచులు = తాచుపాములు; బెరజులు = బెరజు పాములు; గుఱ్ఱపుఁ బెరజులు = గుర్రపు బెరజు పాములు; అచటన్ గలవు = అక్కడ ఉన్నాయి; తక్కిన = ఇవి కాకుండా; జెఱిపోతులును = జెరిపోతులు; దుంప నాగులును = దుంపనాగులు; గొంటిగాఁడులు = గొంటిగాడు పాములు; అరియకొక్కులు = అరియకొక్కు పాములు; ఏనవాలములు = ఏనవాలము పాములు; ఉల్లెడుగులు = ఉల్లెడుగు పాములు; ఇరుమొగముల పాములును = రెండు ముఖాలుండే పాములు (దూడపాములు); బెక్కు = మరెన్నో రకాల సర్పాలు; తద్వన భూమిన్ = ఆ అడవి నేలపై; ఉండున్ = నివసిస్తూ ఉంటాయి.

తాత్పర్యము: ఆ సర్పవనం అత్యంత భయంకరంగా ఉంది. అక్కడి పాములు కోపంతో కళ్లలో నిప్పులు కురుస్తుండగా బుసలు కొడుతున్నాయి. అలా బుసలు కొట్టినప్పుడు వాటి నోటి నుండి వేడి పొగలు వస్తున్నాయి. ఆ అడవిలో నల్లత్రాచులు, మగ మరియు ఆడ రక్తపింజరులు, శంఖపాలక సర్పాలు, జాతినాగులు, పొడపాములు, గూకవేటులు, తాచుపాములు, గుర్రపు బెరజులు వంటి ఎన్నో భయంకర విషసర్పాలు ఉన్నాయి. అంతేకాక జెరిపోతులు, దుంపనాగులు, గొంటిగాడులు, రెండు ముఖాలు గల పాములు మొదలైన లెక్కలేనన్ని సర్పజాతులు ఆ అడవి అంతటా దట్టంగా నిండి ఉన్నాయి.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

సర్prవ విశేషాలు: ప్రాచీన తెలుగు సాహిత్యంలో సర్పజాతులకు సంబంధించిన వివిధ రకాల పేర్లను (రక్తపింజరి, జాతినాగు, దూడపాము మొదలైనవి) కవి ఇక్కడ పేర్కొని, అడవి భీకరత్వాన్ని కళ్లకు కట్టారు.

99. తొంభై తొమ్మిదవ పద్యము

క. ఇవ్విధమున ఘోరంబగు నవ్విపినాంతంబు సొచ్చి యరుగఁగఁ బాముల్ క్రొవ్వున మ్రొగుచు నాతని నెవ్వెంటలఁ దామె యగుచు నెగురుచుఁ బట్టెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఈ విధమునన్ = ఈ రీతిగా; ఘోరంబు అగు = భయంకరమైన; ఆ విపిన అంతంబు = ఆ అడవి లోపలి భాగానికి; సొచ్చి = ప్రవేశించి; అరుగఁగన్ = (రాజు) ముందుకు సాగుతుండగా; పాముల్ = ఆ సర్పాలు; క్రొవ్వునన్ =

గర్వంతో/మదంతో; మ్రోగుచున్ = సీత్కార ధ్వనులు చేస్తూ; ఆతనిన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును; ఎవ్వెంటలన్ = నలుదిక్కుల నుండి; తామె అగుచున్ = తామే చుట్టుముడుతూ; నెగురుచున్ పట్టెన్ = పైకి ఎగురుతూ కరవడానికి పట్టుకున్నాయి.

తాత్పర్యము: అంతటి భయంకరమైన సర్పారణ్యంలోనికి విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం వెరవకుండా ప్రవేశించాడు. ఆయన అలా అడవి మధ్యలోకి వెళ్తుండగా, అక్కడి విషసర్పాలు తీవ్రమైన గర్వంతో బుసలు కొడుతూ నలువైపుల నుండి ఆయన మీదికి దూకాయి. గాల్లోకి ఎగురుతూ ఆ రాజును కరవడానికి చుట్టుముట్టాయి.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

100. వందో పద్యము

గీ. పట్టి వరుణనాగపాశంబులట్లు మైన్ జుట్టుకొనిన నతఁడు పట్టువడక యట్టివేళ జలగ లంటినకరి వోలె దిట్టతనము మెఱసి తిరుగఁ డయ్యెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ పాములు) పట్టి = రాజును పట్టుకొని; వరుణ నాగపాశంబులు అట్లు = వరుణదేవుని యొక్క భయంకరమైన నాగపాశాల వలె; మైన్ = అతని శరీరాన్ని; చుట్టుకొనినన్ = గట్టిగా చుట్టేయగా; అతఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; పట్టువడక = వాటికి లొంగిపోకుండా, భయపడకుండా; అట్టి వేళన్ = ఆ క్లిష్ట సమయంలో; జలగలు అంటిన = జలగలు శరీరాన్ని చుట్టుముట్టిన; కరి వోలెన్ = పెద్ద ఏనుగు ఏమాత్రం చలించని విధముగా; దిట్టతనము మెఱసి = అపారమైన ధైర్యాన్ని ప్రదర్శించి; తిరుగఁడు అయ్యెన్ = వెనకడుగు వేయకుండా నిశ్చలంగా ముందుకు సాగాడు.

తాత్పర్యము: ఆ విషసర్పాలన్నీ విక్రమార్కుడి శరీరాన్ని వరుణదేవుడి నాగపాశాల లాగా గట్టిగా చుట్టేసాయి. అయినా ఆ మహావీరుడు ఏమాత్రం భయపడలేదు, వాటికి లొంగలేదు. తన శరీరాన్ని జలగలు చుట్టుముట్టినా ఒక పెద్ద ఏనుగు ఎలా నిర్భయంగా, నిశ్చలంగా ఉంటుందో, ఆ విధంగా విక్రమార్కుడు అపరిమితమైన ధైర్యాన్ని ప్రదర్శిస్తూ, ఆ పాములను విదిల్చుకుంటూ వెనకడుగు వేయకుండా గుండె నిబ్బరంతో ముందుకు సాగిపోయాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: తేటగీతి.

అలంకారము: పాములు చుట్టుకోవడాన్ని నాగపాశాలతోను, రాజు నిశ్చలత్వాన్ని జలగలు పట్టిన ఏనుగుతోను పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' విక్రమార్కుని అసాధారణ స్థితప్రజ్ఞతను, వీరత్వాన్ని పరమోత్కృష్టంగా ఆవిష్కరించింది.

101. నూట ఒకటవ వచనము

వచనము:

వ. అట్లు దిరుగక యురగభూషణుండునుంబోలె మృత్యువుకడ నిశ్శంకుం డై ముందఱఁ జని.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు = ఆ విధంగా; తిరుగక = వెనుతిరగకుండా (భయపడకుండా); ఉరగ భూషణుండునుం బోలెన్ = పాములను ఆభరణాలుగా ధరించిన ఆ పరమశివుని వలె; మృత్యువు కడన్ = ప్రాణాలు తీసే మరణం ముందర కూడా; నిశ్శంకుండు ఐ = ఏమాత్రం సందేహం, భయం లేనివాడై; ముందఱన్ చని = ముందుకు సాగి వెళ్లి...

తాత్పర్యము: శరీరానికి పాములు చుట్టుకున్నా ఏమాత్రం భయపడకుండా, సాక్షాత్తు సర్పభూషణుడైన పరమశివుడిలా ప్రకాశిస్తూ, మృత్యువు కళ్లెదుటే ఉన్నా అపారమైన ధైర్యంతో విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా ఆ సర్వారణ్యంలో ముందుకు సాగిపోయాడు.

102. నూట రెండవ పద్యము (シーస పద్యము — ఆటవెలదితో కలిపి)

సీ. పులితోలు కచ్చడంబుగ మొలఁ గాసించి సర్వాంగములను భస్మంబు పూసి శిరమునఁ గెంజెడ వెరవార బిగియించి
విమలాక్షమాల హస్తమునఁ దాల్చి యాసనశక్తికి నాధారమగు యోగ దండంబుపైఁ బాణితలము చేర్చి పట్టు గల్గిన యోగపట్టే పూనిన మేనూ స్వస్తికాసనమునఁ జక్క నిలిపి
ఆ.వె. కంధరము వంచి నాసికాగ్రమున దృష్టి గదియఁ గదలక ముక్కున్ను గానరాని శూలి పోలిక నున్న త్రికాలనాథుఁ జూచి సాష్టాంగ మెరఁగె నా క్షోణివరుఁడు.

ప్రతిపదార్థము: మొలన్ = నడుమునకు; పులితోలు = పెద్దపులి చర్మాన్ని; కచ్చడంబుగన్ = దిగదుడుపు వస్త్రముగా (కచ్చకట్టుగా); కాసించి = కట్టుకొని; సర్వ అంగములను = శరీర భాగాలన్నింటికీ; భస్మంబు = పవిత్ర విభూతిని; పూసి = అలదుకొని; శిరమునన్ = తన తలపై; కెంజెడ = ఎర్రని జటాజూటాన్ని; వెరవారన్ = ఒప్పిదముగా; బిగియించి = ముడివైచి; హస్తమునన్ = చేతిలో; విమల = పవిత్రమైన; అక్షమాల = రుద్రాక్షమాలను; తాల్చి = ధరించి; ఆసన శక్తికిన్ = తాను కూర్చున్న యోగాసన బలానికి; ఆధారము అగు = తోడుగా నిలిచే; యోగ దండంబు పైన్ = యోగదండము (హస్తాధార కర్ర) మీద; పాణితలము = హస్తభాగాన్ని (అరచేతిని); చేర్చి = ఆనించి; పట్టు గల్గిన = పట్టుత్వము కలిగిన; యోగపట్టె = యోగపట్టాను; పూనిన = ధరించిన; మేనూ = తన శరీరాన్ని; స్వస్తిక ఆసనమునన్ = స్వస్తికాసనమనే యోగ భంగిమలో; చక్క నిలిపి = తిన్నగా ఉంచి; కంధరము వంచి = మెడను కొద్దిగా వంచి; దృష్టి = చూపును; నాసికాగ్రమునన్ = ముక్కు కొన భాగము

నందు; గదియన్ = నిలిపి; కదలక = నిశ్చలముగా; ముక్కన్ను = మూడవ కన్ను; గానరాని = కనిపించనటువంటి; శూలి పోలికన్ = ఆ పరమశివుని వలె; ఉన్న = కొలువై ఉన్న; త్రికాలనాథున్ = ఆ త్రికాలనాథుడనే యోగీశ్వరుడిని; చూచి = దర్శించి; ఆ క్షోణివరుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; సాష్టాంగము = నేలపై సాష్టాంగపడి; ఎరఁగెన్ = నమస్కరించెను.

తాత్పర్యము: అడవి దాటి వెళ్లిన విక్రమార్కుడికి సిద్ధయోగి త్రికాలనాథుడు దర్శనమిచ్చాడు. ఆయన నడుముకు పులిచర్మాన్ని కట్టుకుని, ఒళ్లంతా విభూతి పూసుకుని ఉన్నాడు. తలపై ఎర్రని జడలను ముడివేసి, చేతిలో పవిత్ర రుద్రాక్షమాలను ధరించాడు. యోగదండంపై చేతిని ఆనించి, స్వస్తికాసనంలో శరీరాన్ని నిశ్చలంగా నిలిపాడు. మెడను కొద్దిగా వంచి, చూపులను ముక్కుకొనపై నిలిపి, ధ్యానంలో మునిగి ఉన్నాడు. మూడో కన్ను ఒక్కటే తక్కువగానీ, చూసేవారికి సాక్షాత్తు ఆ పరమశివుడే కూర్చున్నాడా అన్నట్లు నిశ్చలంగా ఉన్న ఆ త్రికాలనాథుడిని చూసి, విక్రమార్క మహారాజు భక్తితో నేలపై సాష్టాంగ ప్రణామం చేశాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

అలంకారము: యోగిని మూడో కన్ను లేని శివుడిగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' లేదా 'అభేద రూపకం' యోగి యొక్క తపోనిష్ఠను, పవిత్రతను అత్యున్నతంగా చాటుతోంది.

103. నూట మూడవ వచనము

వచనము:

వ. ఇట్లు సాష్టాంగదండంబు గావించిన.

ప్రతిపదార్థము: ఇట్లు = ఈ విధంగా రాజు; సాష్టాంగ దండంబు = కర్రలా నేలపై పడి సాష్టాంగ నమస్కారము; గావించినన్ = చేయగా...

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు ఆ విధంగా భక్తితో యోగి ముందర సాష్టాంగ ప్రణామం చేయగా...

104. నూట నాల్గవ పద్యము

క. అప్పరమయోగి యోగం బప్పుడు వారించి లేచి యాతనిఁ గరుణం దప్పక చూచిన మేనం గప్పిన సర్పములు విడిచి కనుకనిఁ బఱచెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ పరమ యోగి = శ్రేష్ఠుడైన ఆ త్రికాలనాథ యోగి; అప్పుడు = ఆ సమయంలో; యోగంబు వారించి = తన తపోధ్యానాన్ని విరమించి; లేచి = ఆసనం నుండి లేచి; ఆతనిన్ = ఆ విక్రమార్కుడిని; కరుణన్ = దయతో; తప్పక చూచినన్ = తీక్షణంగా చూడగానే; (రాజు) మేనన్ = శరీరంపై; కప్పిన = చుట్టుకొని ఉన్న; సర్పములు = ఆ భయంకర పాములన్నీ; విడిచి = వదిలిపెట్టి; కనుకనిన్ = భయంతో ఒకదాని వెనుక ఒకటి; పఱచెన్ = పారిపోయాయి.

తాత్పర్యము: రాజ శ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు నమస్కరించగానే, ఆ త్రికాలనాథ యోగి తన ధ్యానాన్ని ముగించి కళ్లు తెరిచాడు. ఎంతో దయతో ఆ రాజును వీక్షించాడు. ఆ సిద్ధయోగి యొక్క కరుణా వీక్షణాలు రాజుపై పడగానే, ఆయన శరీరాన్ని అంతవరకు గట్టిగా చుట్టుముట్టి ఉన్న భయంకర విషసర్పాలన్నీ ఒక్కసారిగా రాజును వదిలేసి, భయంతో అడవిలోకి పరుగులు తీశాయి.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

యోగ మహిమ: యోగి చూపులకే క్రూర సర్పాలు కూడా భయపడి తొలగిపోయాయనే యోగ శక్తి ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

105. నూట ఐదవ పద్యము

శా. దృష్టిం బాములఁ ద్రోలి యాతఁడు ధరిత్రీనాథు మన్నించి సం తుష్టుండై పలికెశ్ జనోత్తమ జగద్దుర్వారదర్వీకరా శిష్ట ప్రాంతరమౌ మహాటవి మది నెక్కింప కిమంచు లో నిష్టోద్యోగము పూని వచ్చితివి నీ యీ డెవ్వరిం జెప్పుదున్.

ప్రతిపదార్థము: ఆతఁడు = ఆ యోగీశ్వరుడు; దృష్టిన్ = తన చూపులతోనే; పాములన్ తోలి = ఆ సర్పాలను పంపివేసి; ధరిత్రీనాథున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును; మన్నించి = ఆదరించి; సంతుష్టుండు ఐ = ఎంతో సంతోషించినవాడై; పలికెన్ = ఇట్లు పలికెను; జనోత్తమ = మానవులలో శ్రేష్ఠుడా!; జగత్ దుర్వార = లోకంలో ఎదిరించడానికి వీలుకాని; దర్వీకర = విషసర్పాల చేత; అశిష్ట = భయంకరమైన; ప్రాంతరము ఔ = సుదూర సరిహద్దులు కలిగిన; మహా ఆటవి = ఈ పెద్ద కాఅడవిని; మదిన్ ఎక్కింపక = మనసులో ఏమాత్రం లెక్కచేయకుండా, భయపడకుండా; ఇమంచు లోన్ = ఇంతటి మంచు కురిసే చలిలో; ఇష్ట ఉద్యోగము పూని = తీవ్రమైన సంకల్పాన్ని (ఇష్టమైన కార్యాన్ని) మనసున తలచి; వచ్చితివి = ఇక్కడికి వచ్చావు; నీ ఈడు = నీకు సాటియైన వీరుడు; ఎవ్వరిన్ చెప్పుదున్ = ఈ లోకంలో ఎవరిని చెప్పగలను? (ఎవరూ లేరు).

తాత్పర్యము: తన చూపులతోనే పాములను పారద్రోలిన ఆ యోగి, విక్రమార్కుడిని ఆదరంతో దగ్గరకు తీసుకున్నాడు. ఎంతో సంతోషంతో ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా! కరవడానికి వచ్చే భయంకర విషసర్పాలతో నిండిన ఈ భీకర అరణ్యాన్ని

నువ్వు మనసులో ఏమాత్రం లెక్కచేయలేదు. ఇంతటి దట్టమైన మంచు చలిని కూడా తట్టుకుని, నన్ను చూడాలనే దృఢ సంకల్పంతో ఒంటరిగా ఇక్కడికి వచ్చావు. సాహసంలో నీకు సాటిరాగల వీరుడు ఈ భూమండలంలో ఎవరూ లేరు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడితము (మసజసతతగ గణాలు, 19 అక్షరాలు, 13వ అక్షరం యతి).

106. నూట ఆరవ పద్యము

ఆ.వె. ధరణిలోనఁ బాము తలాగాములుండు నం ద్రిట్టి పాములు మెయిఁ జుట్టుకొనఁగ నీవు శంక లేక నేనున్న చోటికి వచ్చినాఁడ వెద్ది వాంఛితంబు.

ప్రతిపదార్థము: ధరణిలోనన్ = ఈ భూమిపై; పాము = ఒక చిన్న పాము కనిపిస్తేనే; తలాగాములు ఉండున్ = ప్రాణాలు పోయేంత భయం కలుగుతుంది; అందిట్టి = అలాంటిది ఇక్కడ; పాములు = భయంకర విషసర్పాలు; మెయిన్ = నీ శరీరాన్ని అంతా; చుట్టుకొనఁగన్ = చుట్టేసినా కూడా; నీవు = నువ్వు; శంక లేక = ఏమాత్రం భయపడకుండా, సందేహించకుండా; నేను ఉన్న చోటికి = నేను తపస్సు చేసుకునే ఈ ప్రదేశానికి; వచ్చినాఁడవు = వచ్చావు; నీ వాంఛితంబు = నీ మనసులోని కోరిక; ఎద్ది = ఏమిటో చెప్పుము.

తాత్పర్యము: "లోకంలో ఒక చిన్న పాము ఎదురైతేనే మనుషుల ప్రాణాలు పోయినంత భయం కలుగుతుంది. అలాంటిది ఇన్ని ఘోరమైన సర్పాలు నీ ఒంటిని చుట్టేసినా, ఏమాత్రం జంకకుండా నువ్వు నా ఆశ్రమానికి వచ్చావు. రాజా! నీ సాహసానికి మెచ్చాను. నీవు నా నుండి ఏం ఆశిస్తున్నావో, నీ కోరిక ఏమిటో విన్నవించుకో" అని యోగి పలికాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

పద ప్రయోగం: 'తలాగాము' అనగా ప్రాణాంతకమైన భయం లేదా పెద్ద గండం.

107. నూట ఏడవ పద్యము

క. వినిపింపుము సురలకునై నను బడయఁగ రాని ప్రార్థనలు నీకిత్తున్ ఘనుఁ డని చేరినచోఁ గై కొని యతనికి నొక్క మేలు గూర్పన్ దగదే.

ప్రతిపదార్థము: వినిపింపుము = నీ కోరికను నాకు చెప్పుము; సురలకున్ ఐనను = దేవతలకు సైతము; పడయఁగ రాని = లభించనటువంటి; ప్రార్థనలు = అపురూపమైన వరాలను; నీకున్ ఇత్తున్ = నేను నీకు ప్రసాదిస్తాను; ఘనుఁడు అని = వీడు గొప్పవాడు, సమర్థుడు అని భావించి; చేరినచోన్ = ఒకరు తనను ఆశ్రయించినప్పుడు; కైకొని = వారిని ఆదరించి; అతనికిన్ = ఆ వచ్చినవానికి; ఒక్క మేలు = ఒక గొప్ప ఉపకారాన్ని; గూర్పన్ తగదే = చేయడం ధర్మం కాదా!

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! నీ కోరిక ఏముందో నాకు చెప్పు. సాక్షాత్తు దేవతలకు కూడా దక్కని అపురూపమైన వరాలను నీకు ఇస్తాను. మనల్ని నమ్మి ఒకరు ఆశ్రయించినప్పుడు, వారిని ఆదరించి వారికి మేలు చేయడం ఉత్తముల లక్షణం కదా!" అని త్రికాలనాథుడు అన్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

108. నూట ఎనిమిదవ పద్యము

మ. అనిన స్సంతసమంది సాంజలిపుటుండై విక్రమాదిత్యుఁ డి ట్లనియె న్సిద్ధయతీంద్ర విష్ణుక్రియ నిత్యానందవారాళిఁ జి క్కినచిత్తంబున నాత్మయోగవశముక్తి శ్రీసమేతుండ వై యనువేలంబుగఁ తేలియాడు నిను డాయంగంటి నేఁ జాలదే.

ప్రతిపదార్థము: యోగి ఆ విధంగా) అనినన్ = పలుకగా; విక్రమాదిత్యుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; సంతసము అంది = ఎంతో సంతోషించి; సాంజలిపుటుడు ఐ = చేతులు జోడించి (నమస్కరిస్తూ); ఇట్లు అనియెన్ = ఈ విధంగా పలికెను; సిద్ధ యతీంద్ర = సిద్ధులైన మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; విష్ణు క్రియన్ = ఆ శ్రీమహావిష్ణువు వలె; నిత్య ఆనంద = శాశ్వతమైన ఆనందమనే; వారాళిన్ = సముద్రంలో; చిక్కిన = లీనమైన; చిత్తంబునన్ = మనస్సుతో; ఆత్మ యోగ వశ = తన యోగ శక్తి ద్వారా లభించిన; ముక్తి శ్రీ సమేతుండవు ఐ = ముక్తి అనే సంపదతో కూడినవాడవై; అనువేలంబుగన్ = నిరంతరము; తేలియాడు = పరవశించే; నినున్ = నిన్ను; నేడు = ఈ రోజు; డాయంగంటిన్ = సమీపించి దర్శించుకున్నాను; చాలదే = ఇది నాకు చాలదా! (నాకు ఇంకా వరాలు ఎందుకు?)

తాత్పర్యము: యోగి మాటలకు విక్రమార్కుడు ఎంతో వినయంతో చేతులు జోడించి ఇలా అన్నాడు: "ఓ సిద్ధేంద్రా! ఆ శ్రీమహావిష్ణువు లాగా నిరంతర బ్రహ్మానందమనే సముద్రంలో ఓలలాడే మనస్సు కలవాడవు నీవు. యోగసాధన ద్వారా లభించిన ముక్తి సంపదతో నిత్యం పరవశించే నీ వంటి మహాత్ముడిని ఈ రోజు నేను కళ్లారా దర్శించుకున్నాను. ఇంతకంటే నాకు కావలసిన భాగ్యం ఏముంది? నీ దర్శన భాగ్యమే నాకు చాలు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడితము.

నిస్స్పృహత: వరాలు ఇస్తానన్నా ఆశపడకుండా యోగి దర్శనమే మహాభాగ్యమని భావించిన విక్రమార్కుని ఉదాత్త గుణం ఇక్కడ ఆవిష్కృతమైంది.

109. నూట తొమ్మిదవ పద్యము

క. నినుఁ జూచినయవి కన్నులు నినుఁ బొగడినయదియ జిహ్వ నీగుణగణము ల్వినినయవి చెవులు నీకుం బనిచేసినయవియ పాణిపద్మములు ననఘా.

ప్రతిపదార్థము: అనఘా = పాప రహితుడవైన ఓ యోగీశ్వరా!; నినున్ చూచిన యవియే = నిన్ను దర్శించినవే; కన్నులు = నిజమైన కళ్లు; నినున్ పొగడిన యదియే = నిన్ను కీర్తించినదే; జిహ్వ = నిజమైన నాలుక; నీ గుణగణముల్ = నీ ఉత్తమ గుణ విశేషాలను; వినిన యవియే = ఆలకించినవే; చెవులు = నిజమైన చెవులు; నీకున్ = నీకు; పని చేసిన యవియే = సేవ చేసినవే; పాణి పద్మములు = తామరల వంటి శ్రేష్ఠమైన చేతులు.

తాత్పర్యము: "ఓ పుణ్యమూర్తీ! నీ వంటి మహాత్ముడిని దర్శించిన కళ్లే నిజమైన కళ్లు. నిన్ను స్తుతించిన నాలుకే ధన్యమైన నాలుక. నీ పవిత్ర గుణాలను విన్న చెవులే నిజమైన చెవులు. నీ సేవకు ఉపయోగపడిన చేతులే తామరల వంటి శ్రేష్ఠమైన చేతులు. నీ దర్శనం చేత నా సమస్త అవయవాలు సార్థకమయ్యాయి".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

భక్తి భావం: భాగవతంలో ప్రహ్లాదుడు విష్ణువును స్తుతించిన 'కమలాక్షు నర్చించు కరములు కరములు' అనే పద్యం యొక్క భావనను ఇక్కడ కవి యోగి స్తుతి రూపంలో ఎంతో సుందరంగా మలిచారు.

110. నూట పదవ పద్యము

చ. నిత్యానందపదప్రతీతచరితా నీ దర్శనం బైనచో బ్రత్యక్షంబుగ మేననున్న ఫణభృద్బృందంబులి ట్లూడె న ప్రత్యక్షంబుగ గర్భబంధములు నీ భంగి న్వెసం బాసె నా దిత్యోగ్రద్యుతి పర్వినం దిమిరము దిగ్భాముల నిల్చునే.

ప్రతిపదార్థము: నిత్య ఆనంద పద = శాశ్వత ఆనంద స్థితి చేత; ప్రతీత చరితా = ప్రసిద్ధమైన చరిత్ర కలవాడా!; నీ దర్శనంబు ఐనచోన్ = నీ దర్శన భాగ్యం కలగగానే; ప్రత్యక్షంబుగన్ = కళ్లెదుటే; మేనన్ ఉన్న = నా శరీరాన్ని చుట్టుముట్టి ఉన్న; ఫణభృత్ బృందంబులు = ఆ పాముల సమూహాలన్నీ; ఇట్లు ఊడెన్ = ఈ విధంగా వీడిపోయి పారిపోయాయి; అప్రత్యక్షంబుగన్ = కంటికి కనిపించకుండా లోపల ఉన్న; కర్మ బంధములున్ = నా జన్మ జన్మల పాప కర్మల బంధాలన్నీ; ఈ భంగిన్ = ఇదే విధంగా; వెసన్ పాసెన్ = వేగంగా నశించిపోయాయి; ఆదిత్య = సూర్యుని యొక్క; ఉగ్ర ద్యుతి = తీక్షణమైన కాంతి; పర్వినన్ = వ్యాపించినప్పుడు; తిమిరము = దట్టమైన చీకటి; దిగ్భాములన్ = ఏ దిక్కులలోనైనా; నిల్చునే = నిలిచి ఉంటుందా? (ఉండదు).

తాత్పర్యము: "శాశ్వతానందమూర్తివైన ఓ యోగీశ్వరా! నీ దర్శనం కాగానే నా శరీరాన్ని చుట్టుకున్న భయంకర పాములన్నీ కళ్లెదుటే ఎలా వీడిపోయాయో, అలాగే నా జన్మజన్మల పాప కర్మల బంధాలన్నీ అప్రకటంగా అంతమొందాయి. సూర్యుడి తీక్షణమైన కాంతి కిరణాలు ప్రసరించినప్పుడు, దట్టమైన చీకట్లు ఏ దిక్కునైనా నిలిచి ఉండగలవా? నీ కరుణా కాంతి ముందర నా పాపాలు, భయాలు తొలగిపోవడం సహజమే కదా!".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, 21 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం యతి).

అలంకారము: యోగి దర్శనాన్ని సూర్యుడితోను, పాపాలను/పాములను చీకటితోను పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'దృష్టాంతాలంకారం' ఎంతో అర్థవంతంగా కుదిరింది.

111. నూట పదకొండవ పద్యము

చ. కమలవనైకమిత్రుని ప్రకాశ మొకించుక పర్వి సూర్యకాం తమునకు దీప్తు లిచ్చిన విధంబున నీ కరుణార్ద్రదృష్టి సం యమివర నాపయిం బొలసినంతనె పాపమువాసి యెల్ల పు ణ్యములును గల్గె వేఱె నినుఁ బ్రార్థన చేయఁగ నేల నాకిఁకన్.

ప్రతిపదార్థము: సంయమి వర = మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; కమలవన ఏక మిత్రుని = పద్మవనాలకు ఏకైక మిత్రుడైన ఆ సూర్యుని యొక్క; ప్రకాశము = కాంతి; ఒకించుక పర్వి = కొద్దిగా ప్రసరించి; సూర్యకాంతమునకున్ = సూర్యకాంత మణికి; దీప్తులు ఇచ్చిన విధంబునన్ = అపారమైన వెలుగులను ప్రసాదించినట్లుగా; నీ = నీ యొక్క; కరుణ ఆర్ద్ర దృష్టి = దయతో కూడిన చల్లని చూపు; నా పయిన్ = నా మీద; పొలసినంతనె = పడినంత మాత్రము చేతనే; పాపము వాసి = నా పాపాలన్నీ తొలగిపోయి; ఎల్ల పుణ్యములును = సమస్త పుణ్యఫలాలు; కల్గెన్ = నాకు లభించాయి; ఇకన్ = ఇకపై; వేఱె = ప్రత్యేకంగా; నినున్ = నిన్ను; ప్రార్థన చేయఁగన్ ఏల = వరాలు ఇమ్మని ప్రార్థించడం ఎందుకు? నాకు ఏమీ వద్దు.

తాత్పర్యము: "మునిశ్రేష్ఠుడా! ఆకాశంలో సూర్యుడి కాంతి సోకగానే భూమిపై ఉన్న సూర్యకాంతమణి స్వయంగా వెలుగులను జిమ్ముతుంది. అలాగే నీ చల్లని కరుణా వీక్షణాలు నాపై పడగానే నా పాపాలన్నీ పటాపంచలై సమస్త పుణ్యాలూ లభించాయి. ఇంతకంటే నాకు కావలసింది ఏమీ లేదు. కాబట్టి నాకై ప్రత్యేకంగా వరాలు ఇమ్మని నిన్ను కోరడం వ్యర్థం" అని విక్రమార్కుడు పలికాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము.

అలంకారము: సూర్యుడు-సూర్యకాంతమణి ఉదాహరణను యోగి వీక్షణము-రాజు పుణ్య సిద్ధితో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' ఎంతో తాత్త్విక శోభతో ప్రయోగించబడింది.

112. నూట పండ్రెండవ పద్యము

క. అనినఁ దన యిచ్ఛ నిష్టం బొనరింపఁ గడంగి యోగి యొక నిడు బలపం బును లాతము బొంతయు గ్ర క్కున నాతనికిచ్చి వాని గుణములు చెప్పెన్.

ప్రతిపదార్థము: విక్రమార్కుడు) అనినన్ = ఆ విధంగా పలకగా; యోగి = ఆ త్రికాలనాథ యోగీశ్వరుడు; తన ఇచ్చన్ = తన మనస్సులో; ఇష్టంబు ఒనరింపన్ కడంగి = (రాజుకు ఎలాగైనా) మేలు చేయాలని నిశ్చయించుకొని; ఒక నిడు బలపంబును = ఒక పాడవైన అద్భుత బలపాన్ని (రాసే సుద్దను); లాతము = ఒక లాతపు కోలను (మంత్రదండాన్ని); బొంతయున్ = ఒక యోగ బొంతను (గోనె గుడ్డను); గ్రక్కునన్ = వెంటనే; ఆతనికిన్ ఇచ్చి = ఆ విక్రమార్కుడికి బహుకరించి; వాని = ఆ వస్తువుల యొక్క; గుణములు = అద్భుత శక్తులను, గుణాలను; చెప్పెన్ = వివరించెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు వరాలు ఏవీ వద్దన్నా, ఆ యోగి తన సంకల్పం ప్రకారం అతడికి మేలు చేయాలనుకున్నాడు. వెంటనే ఆయన తన వద్ద ఉన్న ఒక పాడవైన అద్భుత బలపాన్ని, ఒక లాతపు కోలను (మంత్రకోలను), ఒక సిద్ధ బొంతను ఆ రాజు చేతిలో పెట్టాడు. ఆపై ఆ వస్తువులకు గల అసాధారణ మహిమలను రాజుకు ఇలా వివరించడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

కథా విశేషం: ఈ మూడు వస్తువులే ఇరువదియవ బొమ్మ కథలోని ప్రధాన అద్భుత సాధనాలు.

113. నూట పదమూడవ వచనము

వచనము:

వ. ఈ బలపపుఁ గొడుపున వలసినయన్ని లెక్కలొడ్డి వ్రాసి యీ లాతపుఁ కోల సవ్య హస్తంబునఁ బట్టి ముట్టించిన నన్నియు నీవు దలంచిన ప్రాణులై నిల్చి నీవు సెప్పిన పని సేయు; నవి యుడుపవలసిన నెడమచేత నా వ్రాఁతలు క్రమంబునం దుడిచిన నడంగు; నెచట నైన నీ బొంత దులిపినఁ గోరిన యంత ధనంబు నీకిచ్చు నరుగు మని వీడుకొల్పిన.

ప్రతిపదార్థము: ఈ బలపపు కొడుపునన్ = ఈ బలపపు ముక్కతో; వలసిన అన్ని = నీకు కావలసినన్ని; లెక్కలు ఒడ్డి వ్రాసి = సేనల సంఖ్యలను గానీ, జంతువుల రూపాన్ని గానీ నేలపై గీసి; ఈ లాతపు కోలన్ = ఈ మంత్రదండాన్ని; సవ్య హస్తంబునన్ పట్టి = కుడిచేతితో పట్టుకొని; ముట్టించినన్ = ఆ వ్రాతలను తాకించినట్లయితే; అన్నియున్ = ఆ బొమ్మలన్నీ; నీవు తలంచిన = నువ్వు మనసులో అనుకున్న; ప్రాణులై నిల్చి = జీవులుగా మారి నిలబడి; నీవు చెప్పిన పని = నువ్వు ఆజ్ఞాపించిన పనిని; చేయున్ = నెరవేరుస్తాయి; అవి = ఆ సైన్యాలను/జంతువులను; ఉడుపవలసినన్ = మళ్లీ మాయం చేయవలసి వస్తే; నెడమ చేతన్ = నీ ఎడమచేతితో; ఆ వ్రాఁతలు = ఆ గీతలను; క్రమంబునన్ = పద్ధతిగా; తుడిచినన్ = తుడిచివేస్తే; అడంగున్ = అవి అంతమొందుతాయి (మాయమవుతాయి); ఎచటన్ ఐనన్ = ఏ ప్రదేశంలోనైనా సరే; ఈ బొంత = ఈ సిద్ధి బొంతను; దులిపినన్ = విదిల్చినట్లయితే; కోరిన యంత = నువ్వు కోరుకున్నంత; ధనంబు = డబ్బును; నీకున్ ఇచ్చున్ = నీకు ప్రసాదిస్తుంది; అరుగుము అని = ఇక నీ నగరానికి వెళ్లవచ్చునని; వీడుకొల్పినన్ = ఆ యోగి రాజుకు వీడ్కోలు పలుకగా.

తాత్పర్యము: "రాజా! ఈ బలపంతో నువ్వు నేలపై ఏ జీవుల బొమ్మలు లేదా సైన్యాల సంఖ్యలు గీసినా, ఆ తర్వాత ఈ లాతపు కోలను కుడిచేతితో పట్టుకుని వాటిని తాకిస్తే, ఆ బొమ్మలన్నీ నిజమైన ప్రాణులై నువ్వు చెప్పిన పనులన్నీ చేస్తాయి. వాటిని మళ్లీ మాయం చేయాలంటే ఎడమచేతితో ఆ వ్రాతలను తుడిచేస్తే సరిపోతుంది. ఇక ఈ బొంతను నువ్వు ఎక్కడ నిలబడి దులిపినా, నీకు కావలసినంత ధనం కురుస్తుంది. ఇవి నీ దగ్గర ఉంచుకుని సుఖంగా వెళ్లు" అని యోగి విక్రమార్కుడికి వీడ్కోలు పలికాడు.

114. నూట పదునాల్గవ పద్యము

ఉ. మ్రొక్కి వినీతుఁడై మగిడి ముందట ఘోరము లైవ పాములన్ త్రొక్కుచుఁ గంప లీరములుఁ దూఱుచుఁ గాఱడవి న్మనంబులో స్రుక్కక మార్గము ల్గడచుచుం గడు దూరము వచ్చి భూవరుం డొక్కెడఁ గాష్ఠము ల్విఱుచుచున్న మనుష్యుని గాంచె ఖిన్నుని.

ప్రతిపదార్థము: భూవరుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; మ్రొక్కి = ఆ యోగికి నమస్కరించి; వినీతుఁడు ఐ = వినయ సంపన్నుడై; మగిడి = వెనుతిరిగి; ముందటన్ = తన యెదుట ఉన్న; ఘోరములు ఐన = భయంకరమైన; పాములన్ = సర్పాలను; త్రొక్కుచున్ = తొక్కుకుంటూ; కంపలు = ముళ్ల పొదలు; ఈరములు = దట్టమైన అడవి పొదలను; తూఱుచున్ =

దూరుకుంటూ; మనంబులోన్ = తన మనసులో; స్రుక్కక = ఏమాత్రం అలసిపోకుండా, భయపడకుండా; కాఱడవిన్ = ఆ ఘోర అరణ్యంలో; మార్గములు గడచుచున్ = దారులన్నీ దాటుకుంటూ; కడు దూరము వచ్చి = చాలా దూరం ప్రయాణించి; ఒక్కెడన్ = ఒకానొక ప్రదేశంలో; ఖిన్నుని = ఎంతో దుఃఖంతో బాధపడుతూ; కాష్ఠముల్ = కట్టెలను; విఱుచుచున్న = విరుస్తున్న; మనుష్యుని = ఒక మనిషిని; కాంచెన్ = చూసెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు యోగికి వినయంగా నమస్కరించి, ఆ అద్భుత వస్తువులను తీసుకుని వెనుతిరిగాడు. దారిలో ఎదురైన భయంకర పాములను తొక్కుకుంటూ, ముళ్లపొదలను దాటుకుంటూ, ఏమాత్రం ధైర్యం కోల్పోకుండా ఆ కాఱడవిని దాటడానికి చాలా దూరం ప్రయాణించాడు. అలా వస్తుండగా ఒకచోట ఎంతో విచారంగా, ఏడుస్తూ కట్టెలు విరుస్తున్న ఒక మనిషి (సేవకుడు) రాజుకు కనిపించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

పద ప్రయోగం: 'ఈరము' అనగా దట్టమైన పాద. 'కాష్ఠములు' అనగా కట్టెలు.

115. నూట పదిహేనవ పద్యము

ఆ.వె. వానిఁ జూచి యేల వగచెదు కట్టెల కింతదవ్వు రాఁగ నేమి కతము నావుఁ డేను హూణనరపతి బంటఁ ద త్పుత్రుతోడఁ జావఁ బూనినాఁడ.

ప్రతిపదార్థము: రాజు) వానిన్ చూచి = ఆ ఏడుస్తున్న మనిషిని చూసి; ఏల వగచెదు = ఎందుకు విచారిస్తున్నావు?; కట్టెలకున్ = ఈ ఎండుకట్టెల కోసమని; ఇంత దవ్వు = ఇంత దూరం అడవిలోకి; రాఁగన్ = రావడానికి; ఏమి కతము = కారణం ఏమిటి?; నావుడున్ = అని రాజు అడుగగా; ఏను = నేను; హూణ నరపతి = హూణ దేశపు రాజు యొక్క; బంటన్ = సేవకుడను (భటుడను); తత్ పుత్రుతోడన్ = ఆయన కుమారుడైన రాజకుమారుడితో పాటు; చావన్ పూనినాఁడన్ = నేను కూడా ప్రాణాలు విడవాలని నిశ్చయించుకున్నాను (అని వాడు పలికెను).

తాత్పర్యము: దుఃఖిస్తున్న ఆ భటుడిని చూసి విక్రమార్కుడు "ఓయీ! ఎందుకు అంతగా ఏడుస్తున్నావు? కేవలం కట్టెల కోసమే ఈ భయంకర అడవిలోకి ఇంత దూరం రావడానికి గల కారణం ఏమిటి?" అని అడిగాడు. దానికి వాడు "అయ్యా! నేను హూణ దేశపు మహారాజు సేవకుడిని. మా రాజకుమారుడు ఇక్కడ ప్రాణత్యాగం చేయబోతున్నాడు. ఆయనతో పాటు నేను కూడా చనిపోవాలని నిర్ణయించుకున్నాను" అని సమాధానమిచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది.

116. నూట పదహారవ పద్యము

ఆ.వె. ఆ కుమారుఁ డగ్ని నదె పడుచున్నాఁడు చూడు మనినఁ గెలన సౌద యొనర్చి చిచ్చు వెట్టి కూల నిచ్చగించెడు వానిఁ జేర నేగి రాజశేఖరుండు.

ప్రతిపదార్థము: ఆ కుమారుఁడు = ఆ హూణ రాజకుమారుడు; అదె = అదిగో అక్కడ; అగ్నిన్ = మంటలలో; పడుచున్నాడు = దూకబోతున్నాడు; చూడుము అనినన్ = చూడు అని ఆ సేవకుడు చెప్పగా; కెలనన్ = పక్కనే; సౌద ఒనర్చి = చితిని (కట్టెల కుప్పను) సిద్ధం చేసి; చిచ్చు పెట్టి = దానికి నిప్పు అంటించి; కూలన్ = అందులో పడి మరణించడానికి; ఇచ్చగించెడు వానిన్ = సిద్ధపడుతున్న ఆ రాజకుమారుడి; చేరన్ ఏగి = దగ్గరకు వెళ్లి; రాజశేఖరుండు = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు (ఇట్లనియె).

తాత్పర్యము: "అదిగో! మా రాజకుమారుడు అక్కడ మంటల్లో దూకి ప్రాణాలు వదులుతున్నాడు చూడండి" అని ఆ భటుడు చూపించాడు. అక్కడ ఒకపక్కన పెద్ద చితిని పేర్చి, దానికి నిప్పు పెట్టి, అందులో దూకడానికి సిద్ధంగా ఉన్న ఆ రాజకుమారుడి వద్దకు విక్రమార్క మహారాజు వేగంగా వెళ్లాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది.

పద ప్రయోగం: 'సౌద' అనగా చితి లేదా కట్టెల కుప్ప.

117. నూట పదిహేడవ పద్యము

క. నరవర సుత నీ కీ దు ర్మరణమునకుఁ బూననేల మదిలోపల నే పరిభేదము గల దది యె వ్వరి మూలము చెప్పు మనిన వాఁడనుమతుఁడై.

ప్రతిపదార్థము: నరవర సుత = ఓ రాజకుమారా!; నీకున్ = నీవు; ఈ దుర్మరణమునకున్ = ఈ విధంగా ఆత్మహత్య అనే ఘోర మరణానికి; పూనన్ ఏల = సిద్ధపడటం ఎందుకు?; మది లోపలన్ = నీ మనస్సులో; ఏ పరిభేదము కలదు = ఎలాంటి కష్టం

లేదా విచారం ఉంది?; అది = ఆ కష్టానికి; ఎవ్వరి మూలము = ఎవరు కారణమో; చెప్పుము అనినన్ = నాకు చెప్పు అని విక్రమార్కుడు అడుగగా; వాఁడు = ఆ రాజకుమారుడు; అనుమతుఁడు ఐ = చెప్పడానికి సమ్మతించినవాడై...

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఆ రాజకుమారుడిని వారించి, "ఓ యువరాజా! ఇంతటి ఘోరమైన ఆత్మహత్యకు నువ్వు ఎందుకు ఒడిగడుతున్నావు? నీ మనసును ఇంతగా కలచివేస్తున్న బాధ ఏమిటి? నీ ఈ దుస్థితికి కారణం ఎవరో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని అడిగాడు. దానికి ఆ రాజకుమారుడు చెప్పడానికి అంగీకరించి ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

118. నూట పద్దెనిమిదవ పద్యము (సీస పద్యము —— ఆటవెలదితో కలిపి)

సీ. ఏమని చెప్పుదు నిట క్రిందఁ హూణదే శాధీశుఁడైన మాయయ్య తీజె నాయెడరున వచ్చి దాయాదు లందఱు రాజ్యంబు
చేకొని ప్రాభవమున వెడలఁ ద్రోపించినఁ గడు దుఃఖితుండనై యొక హితుండైన సేవకుని గూడి యేతెంచి యిచట
నాజ్ఞాతులచేనైన యభిషంగ మోర్వంగ నలవి గాక
ఆ.వె. యింటి నడవి నిట్టి మంటఁ జావ గడఁగితి బరిభవంబునొంది బ్రదుకుకంటె నిదియ మేలుగాఁగ మది నిశ్చయించితి ననిన
నాతఁ డతిదయాళుఁడగుచు.

ప్రతిపదార్థము: ఆ హూణ రాజకుమారుడు) ఏమని చెప్పుదున్ = నా కష్టాన్ని ఏమని చెప్పగలను?; ఇట క్రిందన్ = ఈ మధ్య కాలంలో; హూణ దేశ అధీశుఁడు ఐన = హూణ సామ్రాజ్యానికి రాజైన; మా అయ్య = మా తండ్రిగారు; తీఱెన్ = పరమపదించారు (చనిపోయారు); నా ఎడరునన్ = నేను ఆ ఆపదలో (దుఃఖంలో) ఉండగా; వచ్చి = సమయం చూసి వచ్చి; దాయాదులు అందఱున్ = నా జ్ఞాతులు, దాయాదులందరూ కలిసి; రాజ్యంబు చేకొని = నా రాజ్యాన్ని బలవంతంగా లాక్కొని; ప్రాభవమునన్ = తమ అధికార బలంతో; వెడలన్ త్రోపించినన్ = నన్ను దేశం నుండి వెళ్లగొట్టగా; కడు దుఃఖితుండన్ ఐ = మిక్కిలి బాధపడినవాడనై; ఒక హితుఁడు ఐన = నాకు ఆప్తుడైన ఈ ఒక్క; సేవకుని గూడి = సేవకుడిని వెంటబెట్టుకుని; ఏతెంచి = ఇక్కడికి వచ్చి; ఇచటన్ = ఈ అడవిలో; నా జ్ఞాతుల చేన్ ఐన = నా దాయాదుల వల్ల కలిగిన; అభిషంగము = అవమానాన్ని; ఓర్వంగన్ = భరించడం; అలవి గాక = నా వల్ల సాధ్యం కాక; ఒంటిన్ = ఒంటరిగా; అడవిన్ = ఈ అడవిలో; ఇట్టి మంటన్ = ఈ చితి మంటల్లో దూకి; చావన్ కడఁగితిన్ = చనిపోవడానికి సిద్ధపడ్డాను; పరిభవంబు నొంది = శత్రువుల చేతిలో అవమానం పొంది; బ్రదుకు కంటెన్ = బ్రతకడం కంటే; ఇదియ మేలు కాఁగన్ = ఇలా చనిపోవడమే ఉత్తమమని; మదిన్ = నా మనసులో; నిశ్చయించితిన్ = నిర్ణయించుకున్నాను; అనినన్ = అని వాడు పలకగా; ఆతఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; అతి దయాళుఁడు అగుచున్ = మిక్కిలి కరుణ గలవాడై (ఇట్లనియె).

తాత్పర్యము: "అయ్యా! నా కష్టాలు ఏమని చెప్పను? ఈ మధ్యనే హూణ దేశాధిపతియైన మా తండ్రిగారు కాలధర్మం చేశారు. నేను ఆ శోకంలో ఉండగా, దాయాదులంతా ఏకమై నా రాజ్యాన్ని అక్రమంగా స్వాధీనం చేసుకున్నారు. తమ అధికార బలంతో నన్ను రాజ్యం నుండి తరిమేశారు. ఆ దుఃఖంలో నాకు తోడుగా ఉన్న ఈ నమ్మకమైన సేవకుడిని తీసుకుని ఇక్కడికి వచ్చాను. నా సొంత దాయాదులు చేసిన ఆ ఘోర అవమానాన్ని భరించడం నా వల్ల కావడం లేదు. శత్రువుల చేతిలో అవమానపడి బ్రతకడం కంటే, ఈ కాఱడవిలో చితిమంటల్లో దూకి ప్రాణాలు వదలడమే మేలని నా మనసులో నిశ్చయించుకున్నాను" అని రాజకుమారుడు ఏడ్చాడు. అతడి కథ విన్న విక్రమార్కుడు ఎంతో కరిగిపోయాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

పద ప్రయోగం: 'ఎడరు' అనగా ఆపద. 'అభిషంగము' అనగా అవమానము లేదా పరాభవము.

118. నూట పంతొమ్మిదవ పద్యము

క. పగవా రొత్తినయప్పుడు జగ మెఱుఁగం దెగుట యొండె సైరణ యొండెం దగుఁ గాక మిగుల నొగులుచు మగవాఁడై మగువ పగిది మడియుట తగునే.

ప్రతిపదార్థము: విక్రమార్కుడు) పగవారు = శత్రువులు; ఒత్తిన అప్పుడు = మీదికి ఎరExtended (దాడి చేసినప్పుడు లేదా అణచివేసినప్పుడు); జగము ఎఱుఁగన్ = ఈ లోకమంతా తెలిసేలా; తెగుట ఒండె = సాహసించి ఎదురుదాడి చేసి వీరమరణం పొందడం అయినా చేయాలి; సైరణ ఒండె = లేదా సమయం కోసం ఓర్పుతో భరించడమైనా; తగున్ కాక = చేయాలి గానీ; మిగులన్ = మిక్కిలిగా; నొగులుచున్ = విచారిస్తూ; మగవాఁడు ఐ = పురుషుడవై ఉండి; మగువ పగిదిన్ = ఒక అబల అయిన స్త్రీ లాగా; మడియుట = ఆత్మహత్య చేసుకుని చావడం; తగునే = న్యాయమా? నీకు తగునా? (తగదు).

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు అతడికి ధైర్యం చెబుతూ ఇలా అన్నాడు: "రాజకుమారా! శత్రువులు అన్యాయంగా రాజ్యాన్ని లాక్కున్నప్పుడు, లోకమంతా మెచ్చేలా సాహసంతో వారితో పోరాడి వీరమరణం పొందాలి, లేదా సమయం కలిసి వచ్చేంతవరకు ఓర్పుతో వేచి ఉండాలి. అంతేకానీ, పురుషుడవై ఉండి, దైన్యంతో ఏడుస్తూ ఒక అబల లాగా ఇలా పిరికితనంతో ఆత్మహత్య చేసుకోవడం నీ వంటి క్షత్రియుడికి తగునా?"

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

క్షాత్రధర్మం: ఆత్మహత్య పిరికితనం అని, శత్రువులను ఎదిరించడమే వీరలక్షణమని విక్రమార్కుడు ఇక్కడ క్షాత్రధర్మాన్ని ప్రబోధించాడు.

120. నూట ఇరవయ్యవ పద్యము

చ. ఇటు విను చేటులేని బ్రతు కే నొనరించెద నీకు వైరి సం కట మడంగుం బదాతి తురగద్విరదంబులు గల్గు నర్థ ము క్కట మగు వీని గొమ్మని విధానము లేర్పడఁ జెప్పి చేతి యా ఖటికయు యోగదండమును గంథయు వానికి నిచ్చె జెచ్చెరన్.

ప్రతిపదార్థము: ఇటు విను = నేను చెప్పేది విను; నీకున్ = నీకు; చేటు లేని = ఎలాంటి నష్టం లేని (వైభవవంతమైన); బ్రతుకు = జీవితాన్ని; ఏన్ = నేను; ఒనరించెదన్ = కలిగిస్తాను; వైరి సంకటము = నీ శత్రువుల వల్ల కలిగిన కష్టాలన్నీ; అడంగున్ = తొలగిపోతాయి; పదాతి = కరసైన్యము (కాల్బలము); తురగ = గుర్రాలు; ద్విరదంబులు = ఏనుగులు; కల్గున్ = నీకు లభిస్తాయి; అర్థము = ధన సంపద; ఉక్కటము అగు = అమితముగా లభిస్తుంది; వీనిన్ = ఈ అద్భుత వస్తువులను; కొమ్ము అని = తీసుకో అని చెబుతూ; విధానములు = అవి ఉపయోగించే పద్ధతులన్నీ; ఏర్పడన్ చెప్పి = స్పష్టముగా వివరించి; చేతి = తన చేతిలోని; ఆ ఖటికయున్ = ఆ బలపాన్ని (రాసే సుద్దను); యోగ దండమును = ఆ లాతపు కోలను (మంత్రదండాన్ని); కంథయున్ = ఆ సిద్ధ బొంతను; వానికిన్ = ఆ రాజకుమారునికి; జెచ్చెరన్ = వెంటనే; ఇచ్చెన్ = దానమిచ్చెను.

తాత్పర్యము: "నువ్వు ఏమాత్రం బెంగపెట్టుకోకు, నీకు మళ్లీ పూర్వ వైభవం వచ్చేలా నేను చేస్తాను. నీ శత్రువుల ఆటలు సాగవు. నీకు అపారమైన కాల్బలం, గుర్రాలు, ఏనుగులతో కూడిన చతురంగ బలాల సైన్యం, లెక్కలేనంత ధనం లభిస్తాయి. ఈ వస్తువులను తీసుకో" అని చెబుతూ, విక్రమార్కుడు సిద్ధయోగి తనకు ఇచ్చిన ఆ మూడు వస్తువుల (బలపం, మంత్రకోల, బొంత) రహస్యాలను, ఉపయోగించే విధానాన్ని ఆ రాజకుమారుడికి వివరించాడు. ఏమాత్రం లోభపడకుండా ఆ అద్భుత నిధులను వెంటనే అతడికి దానమిచ్చేశాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, **21** అక్షరాలు, **11**వ అక్షరం యతి).

సవరణ: 'ఆఖటిక' అనగా సుద్ద లేదా బలపము. 'కంథ' అనగా బొంత. యోగి తనకు ఇచ్చిన అపురూప శక్తులను కూడా ఆర్తుడి రక్షణకై త్యాగం చేసిన విక్రమార్కుని త్యాగశీలతకు ఇది మరొక నిదర్శనం.

121. నూట ఇరవై ఒకటవ పద్యము

శా. తత్సామర్థ్యమునం బదాతి తురగ స్తంబేరమౌఘంబు న త్యుత్సేథంబగు సర్వముం గలిగిన హూణక్షితీశాత్మజుం డుత్సేకంబు మనంబునం బొదలఁగా నుత్సాహసంపన్నుఁ డై మాత్సర్యంబున భూమిఁ గొన్న రిపుల న్మర్దింప నేగె న్వెసన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ వస్తువుల) తత్ సామర్థ్యమునన్ = ఆ అద్భుత వస్తువుల శక్తి వల్ల; పదాతి = కాల్బలము; తురగ = అశ్వ సైన్యము; స్తంబేరమ ఓఘంబున్ = ఏనుగుల సమూహములును; అతి ఉత్సేథంబు అగు = మిక్కిలి ఎత్తైన రాజప్రసాదాలు, రథాలు; సర్వమున్ = సమస్త ఐశ్వర్యాలు; కలిగినన్ = లభించగా; హూణ క్షితీశ ఆత్మజుండు = ఆ హూణ దేశపు రాజకుమారుడు; మనంబునన్ = తన మనస్సులో; ఉత్సేకంబు = సంతోషము, గర్వము; పొదలఁగాన్ = అతిశయించగా; ఉత్సాహ సంపన్నుఁడు ఐ = మిక్కిలి పరాక్రమ ఉత్సాహము కలవాడై; మాత్సర్యంబునన్ = పగతో; భూమిన్ కొన్న = తన రాజ్యాన్ని అపహరించిన; రిపులన్ = ఆ శత్రువులను; మర్దింపన్ = సంహరించి రాజ్యాన్ని తిరిగి పొందడానికి; వెసన్ = వేగముగా; ఏగెన్ = బయలుదేరి వెళ్లెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఇచ్చిన ఆ అద్భుత వస్తువుల ప్రభావంతో ఆ అడవిలోనే క్షణాల మీద భారీ కాల్బలం, గుర్రాలు, మదపుటేనుగులు, సమస్త సైన్యాలు, కోరుకున్నంత ధనం ప్రత్యక్షమయ్యాయి. వాటన్నింటినీ చూసి హూణ రాజకుమారుడు ఆశ్చర్యపోయాడు. చనిపోవాలనుకున్న వాడు కాస్తా మహా ఉత్సాహవంతుడయ్యాడు. తన రాజ్యాన్ని అన్యాయంగా లాక్కున్న శత్రువులను తుదముట్టించి, తన సింహాసనాన్ని తిరిగి కైవసం చేసుకోవడానికి ఆ సైన్యంతో కలిసి వేగంగా హూణ దేశానికి తరలివెళ్లాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడితము (మసజసతతగ గణాలు, 19 అక్షరాలు, 13వ అక్షరం యతి).

పద ప్రయోగం: 'స్తంబేరము' అనగా ఏనుగు. 'ఉత్సేకము' అనగా విజృంభణ లేదా గర్వము. విక్రమార్కుని ఒక్క దానగుణం ఒక పిరికివాడిని సైన్యాధిపతిగా, మహారాజుగా మార్చివేసిందని కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా ముగించారు.

122. నూట ఇరవై రెండవ వచనము
వచనము:
వ. అట్లక్కుమారుం డరిగిన యనంతరంబున నిజాయుధ ధైర్య సహాయుండును నసహాయశూరుండును నగు విక్రమార్కుండు.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు = ఆ విధంగా; ఆ కుమారుండు = ఆ హూణ రాజకుమారుడు (సైన్యంతో) వెళ్లిన; అనంతరంబునన్ = తర్వాత; నిజ = తన యొక్క; ఆయుధ = ఖడ్గమును; ధైర్య = గుండె నిబ్బరమును; సహాయుండును = తోడుగా

కలిగినవాడును; అసహాయ శూరుండును = ఎవరి సాయమూ లేని ఏకవీరుడును; అగు = ఐన; విక్రమార్కుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు...

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా సిద్ధయోగి ఇచ్చిన అద్భుత నిధులన్నింటినీ పొంది ఆ హూణ రాజకుమారుడు శత్రువులపై యుద్ధానికి వెళ్లిన తర్వాత, తన చేతిలోని కత్తి, తన గుండెల్లోని ధైర్యమే తనకు తోడుగా, ఎవరి సాయమూ లేని ఒంటరి వీరుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు తన ప్రయాణాన్ని సాగించాడు.

123. నూట ఇరవై మూడవ పద్యము

ఉ. సజ్జన దర్శనంబును బ్రసాదముఁ గల్గెఁ బరాభవవ్యథా లజ్జల నగ్నిలోఁ బడఁ తలంచిన చక్కని రాజపుత్రునిన్ బుజ్జవ మేర్పడం గరుణఁ బ్రోవఁగఁ జేకుతె నంచుఁ బ్రీతుఁడై యుజ్జయినీజనాధిపతి యెయ్యన వచ్చె నవంతి భూమికిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఉజ్జయినీ జనాధిపతి = ఉజ్జయిని నగర ప్రజలకు ప్రభువైన ఆ విక్రమార్కుడు; సజ్జన = సత్పురుషుడైన ఆ త్రికాలనాథ యోగి యొక్క; దర్శనంబును = దర్శన భాగ్యమును; ప్రసాదమున్ = ఆయన అనుగ్రహము (అద్భుత వస్తువులు); కల్గెన్ = లభించాయి; పరాభవ = శత్రువుల వల్ల కలిగిన అవమాన; వ్యథా = బాధ చేతను; లజ్జలన్ = సిగ్గు చేతను; అగ్నిలోన్ పడన్ తలంచిన = చితి మంటల్లో దూకి చావాలనుకున్న; చక్కని = ఉత్తముడైన; రాజపుత్రునిన్ = ఆ హూణ రాజకుమారుడిని; బుజ్జవము ఏర్పడన్ = పరాక్రమము హెచ్చేలా (ధైర్యము కలిగేలా); కరుణన్ = దయతో; ప్రోవఁగన్ = రక్షించే అవకాశం; చేకుఱెన్ = నాకు దక్కింది; అంచున్ = అనుకుంటూ; ప్రీతుఁడు ఐ = మనసులో ఎంతో సంతోషించినవాడై; ఒయ్యనన్ = మెల్లగా; అవంతి భూమికిన్ = తన అవంతీ సామ్రాజ్యానికి; వచ్చెన్ = తిరిగి చేరుకొనెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు తన ప్రయాణంలో ఇలా అనుకుంటూ ఎంతో సంతోషించాడు: "నా దేశాటనలో నాకు ఉత్తమ యోగీశ్వరుడి దర్శనం దక్కింది, ఆయన అనుగ్రహమూ లభించింది. అంతకంటే మిన్నగా, శత్రువుల అవమానాన్ని భరించలేక చితిమంటల్లో దూకి చావబోతున్న ఒక ఉత్తమ రాజకుమారుడికి ధైర్యం చెప్పి, నా వస్తువులను దానమిచ్చి అతడిని రక్షించే భాగ్యం నాకు దక్కింది." ఆ పరమ తృప్తితో ఆ అవంతీనాథుడు మెల్లగా తన రాజధానియైన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

పద ప్రయోగం: 'బుజ్జవము' అనగా పరాక్రమము లేదా ఉత్సాహము. తన స్వంత లాభం కంటే ఆర్తులను రక్షించడమే పరమానందంగా భావించే రాజు గుణం ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

124. నూట ఇరవై నాల్గవ వచనము

వచనము:

వ. ఇట్టి గుణాఢ్యుండు గావున.

తాత్పర్యము: ఇరవయ్యవ బొమ్మ భోజరాజుతో అంటోంది: "ఓ రాజా! విక్రమార్కుడు ఇటువంటి అసాధారణ ఉత్తమ గుణ సంపన్నుడు కాబట్టి..."

125. నూట ఇరవై ఐదవ పద్యము

క. అవ్విక్రమార్కు సరిగా కెవ్విధముల నింటికేగు డిది తగ వనినన్ నవ్వుచు నందుల కోర్కులు దవ్వులుగా మగిడె భోజధరణీపతియున్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ విక్రమార్కు సరి కాక = ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు నువ్వు సాటి కాకుండా; ఎవ్విధములన్ = ఏ విధంగానూ (ఈ సింహాసనం ఎక్కలేవు); ఇంటికిన్ ఏగుడు = నీ అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్లుము; ఇది తగవు = ఇదే నీకు ధర్మమైన పద్ధతి; అనినన్ = అని ఆ ఇరవయ్యవ బొమ్మ పలకగా; భోజ ధరణీపతియున్ = ఆ భోజమహారాజు కూడా; నవ్వుచున్ = (తన అల్పత్వాన్ని గ్రహించి) నవ్వుకుంటూ; అందుల కోర్కులు = ఆ సింహాసనం ఎక్కాలనే కోరికలు; దవ్వులుగాన్ = దూరమవగా (ఆశలు వదిలేసుకొని); మగిడెన్ = వెనుతిరిగి తన మందిరానికి వెళ్లాడు.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! ఆ విక్రమార్కుని త్యాగశీలతకు నువ్వు ఏ రకంగానూ సాటిరావు. కాబట్టి పంతాలు వీడి నీ ఇంటికి తిరిగి వెళ్లడమే నీకు శ్రేయస్కరం" అని ఆ బొమ్మ పలికింది. ఆ మాటలకు భోజరాజు తనను తాను చూసుకుని నవ్వుకుంటూ, ఆ రోజుకు సింహాసనం ఎక్కాలనే ఆశలను వదులుకుని విచారంతో వెనుతిరిగాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

126. నూట ఇరవై ఆరవ వచనము

వచనము:

వ. మఱియుఁ గతిపయ దినంబు లరిగిన.

తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత మళ్లీ కొన్ని రోజులు గడిచిన పిమ్మట (భోజరాజు మరొక శుభ ముహూర్తాన సింహాసనం ఎక్కడానికి వచ్చాడు).

——: ఇరువదియొకటవ బొమ్మ కథ :——

127. నూట ఇరవై ఏడవ పద్యము (ప్రార్థన/మంగళాచరణము)

క. సింధుపతి వెరిహితు సుర సింధుప్రభవాదిచరణు సింధువిహారిన్ సింధురరూపాసురహరు సింధుతనూజాత్మబంధు సింధురవరదున్.

ప్రతిపదార్థము: సింధుపతి వైరి హితున్ = సముద్రునికి శత్రువైన అగ్నిదేవునికి మిత్రుడైన వానిని (లేదా రాక్షస సంహారకుడైన ఈశ్వరుడిని); సురసింధు ప్రభవ ఆది చరణున్ = దేవనదియైన గంగ పుట్టడానికి కారణమైన పాదములు కలవానిని (లేదా గంగను తలపై ధరించిన శివుడిని); సింధు విహారిన్ = పాలసముద్రంలో విహరించే వానిని; సింధుర రూప అసుర హరున్ = ఏనుగు రూపంలో వచ్చిన గజాసురుడిని సంహరించినవానిని; సింధు తనూజ ఆత్మ బంధున్ = సముద్ర పుత్రికయైన లక్ష్మీదేవికి ప్రాణనాథుడైన వానిని; సింధుర వరదున్ = గజేంద్రుడిని ఆదుకుని వరమిచ్చిన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును (మనస్సున ధ్యానించి)...

తాత్పర్యము: సురనదియైన గంగకు మూలమైనవాడు, లక్ష్మీదేవికి భర్త, గజేంద్రుడిని మొసలి బారి నుండి రక్షించినవాడు అయిన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును (లేదా శివకేశవుల అభేద రూపాన్ని) మనస్సున స్మరించి...

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: ప్రతి పాదంలోనూ 'సింధు' (సముద్రము, గంగ, ఏనుగు) అనే పదం వేర్వేరు అర్థాలతో ఆవృత్తి కావడం వల్ల ఇక్కడ శబ్దాలంకార చమత్కృతి శోభిల్లింది.

128. నూట ఇరవై ఎనిమిదవ పద్యము

మ. హృదయాంభోజములోపలం దలఁచి భోజేంద్రుండు ధర్మార్థకో విదులున్ జ్యోతిషు లాగమజ్ఞులును సేవింపంగ సాంపారు సం పద పెంపొంద శుభగ్రహోద్ధరణలబ్ధం బైన లగ్నంబునం బ్రిదివేంద్రాసన మెక్కవచ్చినఁ బ్రియోక్తిన్ బొమ్మ వల్కెం దగన్.

ప్రతిపదార్థము: భోజేంద్రుండు = ఆ భోజమహారాజు; హృదయ అంభోజము లోపలన్ = తన హృదయపద్మములో ఆ దేవుని; తలఁచి = ధ్యానించి; ధర్మ అర్థ కోవిదులున్ = ధర్మశాస్త్ర పండితులును; జ్యోతిషులున్ = జ్యోతిష్కులును; ఆగమజ్ఞులును =

వేదవేత్తలును; సేవింపంగన్ = తన్ను కొలుస్తుండగా; సొంపారు = ప్రకాశించే; సంపద పెంపొందన్ = ఐశ్వర్యం వృద్ధి చెందేలా; శుభగ్రహ ఉద్ధరణ = శుభగ్రహాల అనుకూలత వల్ల; లబ్ధము ఐన = దొరికిన; లగ్నంబునన్ = శ్రేష్ఠమైన ముహూర్త సమయంలో; త్రిదివేంద్ర ఆసనము = దేవేంద్రునితో సమానమైన ఆ సింహాసనాన్ని; ఎక్క వచ్చినన్ = అధిరోహించడానికి రాగా; బొమ్మ = ఆ ఇరువదియొకటవ సాలభంజిక; ప్రియ ఉక్తిన్ = ప్రియమైన మాటలతో; తగన్ వల్కెన్ = చక్కగా ఇట్లు పలికెను.

తాత్పర్యము: భోజరాజు భగవంతుడిని హృదయంలో ధ్యానించాడు. ధర్మశాస్త్ర కోవిదులు, జ్యోతిష్కులు, వేద పండితులు తన చుట్టూ చేరి స్తుతిస్తుండగా, శుభగ్రహాల కలయికతో లభించిన ఉత్తమ ముహూర్తాన సింహాసనం ఎక్కడానికి వచ్చాడు. అప్పుడు అక్కడ ఉన్న ఇరువదియొకటవ బొమ్మ రాజును నిలిపి, ఎంతో చక్కని మాటలతో ఇలా పలికింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడితము.

129. నూట ఇరవై తొమ్మిదవ పద్యము

చ. విను మిటు భోజరాజ యొకవిన్నప మే నొనరింతు విక్రమా ర్కునిక్రియఁ బెంపు నీగియును రూఢికి నెక్కక యెక్కఁ జెల్ల దే మనఁ దగు నిన్ను నిచ్చలుఁ బ్రియంబున వచ్చెదు వచ్చి క్రమ్మఱం జనియెద వాశ మానవు యశంబును నేర్పును దీనఁ గల్గునే.

ప్రతిపదార్థము: భోజరాజ = ఓ భోజమహారాజా!; ఇటు వినుము = నేను చెప్పేది విను; ఏన్ = నేను; ఒక విన్నపము = ఒక మాట; ఒనరింతున్ = విన్నవిస్తాను; విక్రమార్కుని క్రియన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజు లాగా; పెంపును = గొప్పతనము; ఈగియును = దాతృత్వము; రూఢికిన్ ఎక్కక = లోక ప్రసిద్ధం కాకుండా; ఎక్కన్ చెల్లదు = ఈ ఆసనాన్ని ఎక్కడం తగదు; నిన్నున్ = నిన్ను చూస్తే; ఏమనన్ తగున్ = ఏమనాలి?; నిచ్చలున్ = ప్రతిరోజూ; ప్రియంబునన్ వచ్చెదు = ఎంతో ఆశతో వస్తావు; వచ్చి = ఇక్కడికి వచ్చి; క్రమ్మఱన్ చనియెదవు = మళ్లీ బొమ్మలు చెప్పే కథలు విని వెనక్కి వెళ్లిపోతావు; ఆశ మానవు = కానీ ఆశను మాత్రం వదులుకోవు; దీనన్ = ఇలా చేయడం వల్ల; యశంబును = కీర్తియు; నేర్పును = నైపుణ్యము; కల్గునే = నీకు లభిస్తుందా? (లభించదు).

తాత్పర్యము: "భోజరాజా! నాదొక చిన్న విన్నపం విను. విక్రమార్కుడి లాంటి కీర్తి, త్యాగగుణం లేకుండా ఈ సింహాసనం ఎక్కడం నీకు తగదు. నిన్ను చూస్తుంటే నాకేం పలకాలో అర్థం కావడం లేదు. రోజూ ఎంతో ముస్తాబై ఆశతో వస్తావు, మేము చెప్పే కథలు విని మళ్లీ వెనక్కి వెళ్లిపోతావు. కానీ ఆశను మాత్రం వదులుకోవు. ఇలా రావడం-వెళ్లడం వల్ల నీకు కీర్తి గానీ, లోకజ్ఞానం గానీ దక్కుతాయా?"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, 21 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం యతి).

ఉపాలంభన: బొమ్మ భోజరాజు పంతాన్ని, ఆశను కొద్దిగా పరిహాసం చేస్తూనే విక్రమార్కుని అర్హతను గుర్తుచేసింది.

130. నూట ముప్పదవ పద్యము

క. అతని చరితము వినఁగో రితివేని నృపాల యవధరింపుము నాకే చతురతయు లేదు తెంపున నతివకు నృపుసభల మాటలాడం దరమే.

ప్రతిపదార్థము: నృపాల = ఓ రాజా!; అతని చరితము = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క ఉదాత్త చరిత్రను; వినన్ కోరితివి ఏనిన్ = నువ్వు వినాలనుకుంటే; అవధరింపుము = శ్రద్ధగా ఆలకించు; నాకే చతురతయు లేదు = నాకేమీ గొప్ప సంభాషణా నైపుణ్యం లేదు; తెంపునన్ = సాహసించి; అతివకున్ = ఒక స్త్రీనైన నాకు; నృపు సభలన్ = ఇటువంటి రాజాస్థానాలలో; మాటలాడన్ తరమే = మాట్లాడటం తగునా? (అయినా విను చెప్తాను).

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! ఆ విక్రమార్కుని చరిత్రను వినాలనే కుతూహలం నీకు ఉంటే ఏకాగ్రతతో ఆలకించు. సభలలో మాట్లాడేంత నేర్పు లేకపోయినా, ఒక స్త్రీనైనా నేను సాహసించి నీకు ఆ మహారాజు కథను వివరిస్తాను విను".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

131. నూట ముప్పై ఒకటవ పద్యము

శా. నామాట ల్విన నిచ్చగింపు మతఁడా నాకేశుఁ డిష్టుండుగా సామంతార్చితపాదపీఠుఁ డగుచున్ సామ్రాజ్యలక్ష్మీకళా సీమం బౌ భుజసార మొప్పఁగ నయశ్రీమంతుఁ డాభట్టిము ఖ్యామాత్యుండుగ నేలె నుజ్జయిని నిత్యం బైనసత్కీర్తితోన్.

ప్రతిపదార్థము: నా మాటల్ = నా మాటలను; వినన్ ఇచ్చగింపుము = వినడానికి ఇష్టపడుము; అతఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; ఆ నాకేశుఁడు = ఆ దేవేంద్రుడే; ఇష్టుండు గాన్ = తనకు ఆప్తుడు కాగా; సామంత = సామంత రాజుల చేత; అర్చిత = పూజింపబడిన; పాదపీఠుఁడు అగుచున్ = పాదపీఠము కలవాడై (అనగా సామంతులందరూ తన కాళ్లపై పడి నమస్కరిస్తుండగా); సామ్రాజ్య లక్ష్మీ కళా సీమంబు ఔ = సామ్రాజ్య వైభవానికి ఆఖరి సరిహద్దు అనదగిన; భుజ సారము = బాహుబలము; ఒప్పఁగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; నయ శ్రీమంతుఁడు = నీతి అనే సంపద గలవాడైన; ఆ భట్టి = ఆ ప్రసిద్ధుడైన

భట్టి; ముఖ్య అమాత్యుండు గన్ = తన ప్రధాన మంత్రిగా ఉండగా; నిత్యంబు ఐన = శాశ్వతమైన; సత్ కీర్తితోన్ = మంచి యశస్సుతో; ఉజ్జయినిన్ = ఉజ్జయిని నగరమును; ఏలెన్ = పరిపాలించెను.

తాత్పర్యము: "రాజా! నా మాటలు శ్రద్ధగా విను. ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు సాక్షాత్తు దేవేంద్రుడే పరమమిత్రుడు. సామంత రాజులందరూ నిత్యం ఆయన పాదపీఠాన్ని ఆశ్రయించి నమస్కరిస్తూ ఉంటారు. సామ్రాజ్య లక్ష్మికి నిలయం లాంటి బాహుబలం ఆయన సొంతం. నీతిశాస్త్ర కోవిదుడైన 'భట్టి' ఆయనకు ప్రధాన మంత్రిగా ఉన్నాడు. అటువంటి విక్రమార్కుడు శాశ్వతమైన కీర్తితో ఉజ్జయిని నగర రాజధానిగా భూమండలాన్నంతటినీ పరిపాలించాడు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడితము (మసజసతతగ గణాలు, 19 అక్షరాలు, 13వ అక్షరం యతి).

కథా నేపథ్యం: విక్రమార్కుని తమ్ముడు/మంత్రి ఐన 'భట్టి' ప్రస్తావన ఇక్కడ వస్తుంది. భట్టి మంత్రిగా, విక్రమార్కుడు రాజుగా ఉన్న ఆ పాలన రామరాజ్యం వంటిదని కవి వర్ణించారు.

132. నూట ముప్పై రెండవ పద్యము

ఉ. ఆదివసంబులందుఁ బ్రజలందఱు సంతతుల న్సమృద్ధుల న్మోదము నంది సత్రములు మున్నుగ ధర్మము లాచరించుచున్ వేదన లేవియుం గనక వేడ్క మనంబుల నిండి యుండఁగా బేదలు మూర్ఖు లల్పులను పేరును లేదు పురంబులోపలన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ దివసంబుల అందున్ = ఆ విక్రమార్కుని పరిపాలనా కాలంలో; ప్రజలు అందఱున్ = దేశంలోని ప్రజలందరూ; సంతతులన్ = ఉత్తమ సంతానముతోను; సమృద్ధులన్ = ధనధాన్య సమృద్ధి తోను; మోదమున్ అంది = సంతోషాన్ని పొంది; సత్రములు మున్నుగన్ = అన్నసత్రాలు కట్టించడం మొదలైన; ధర్ములు = పుణ్యకార్యాలు; ఆచరించుచున్ = చేస్తూ; వేదనలు ఏవియున్ = ఎలాంటి కష్టాలు, బాధలు; కనక = పొందకుండా; మనంబులన్ = తమ మనస్సులలో; వేడ్క = ఆనందము; నిండి ఉండఁగాన్ = నిండి విరాజిల్లుతుండగా; పురంబు లోపలన్ = ఆ ఉజ్జయిని నగరంలో; పేదలు = దరిద్రులు; మూర్ఖులు = తెలివిలేనివారు; అల్పులు = నీచ గుణములు గలవారు; అను పేరును లేదు = అనే వారే ఎక్కడా కనిపించరు.

తాత్పర్యము: "ఆ విక్రమార్కుని పాలనలో ప్రజలందరూ మంచి సంతానంతో, అపారమైన ధనధాన్యాలతో తులతూగుతూ పరమానందంతో ఉండేవారు. ప్రజలే స్వచ్ఛందంగా అన్నసత్రాలు కట్టిస్తూ, ఎన్నో ధర్మకార్యాలు చేసేవారు. ఎవరికీ ఎలాంటి శారీరక, మానసిక బాధలు ఉండేవి కావు. ఆ నగరంలో 'పేదవాడు', 'మూర్ఖుడు', 'అల్పుడు' అనే పదాలకు తావే లేదు, అంతటి ఉత్తమ ప్రజలతో ఆ దేశం శోభిల్లింది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

రామరాజ్య వర్ణన: ఉత్తమ రాజు పరిపాలనలో ప్రజలు కూడా ఎంతటి ధర్మబుద్ధితో, ఐశ్వర్యంతో ఉంటారో కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా చిత్రించారు.

133. నూట ముప్పై మూడవ పద్యము

క. నిలుపు గల నీతి భట్టికిఁ జెలికాఁడనఁ బొలిచి బుద్ధిసింధు వనంగా వెలసిన యమాత్యుఁడొక్కఁడు గలఁ డతనికి సుతుఁడొకండు గ్రహిలుఁ దనంగన్.

ప్రతిపదార్థము: నిలుపు గల = స్థిరమైన; నీతి = న్యాయశాస్త్ర నియమాలు గల; భట్టికిన్ = ప్రధాన మంత్రి భట్టికి; చెలికాఁడు అనన్ = ప్రాణమిత్రుడు అనదగినట్లుగా; పొలిచి = ఒప్పియుండి; బుద్ధి సింధువు అనంగాన్ = బుద్ధిలో సముద్రుడంతటివాడు అని; వెలసిన = పేరొందిన; అమాత్యుఁడు = మంత్రి; ఒక్కఁడు కలఁడు = ఒకడు ఉన్నాడు; అతనికిన్ = ఆ మంత్రికి; గ్రహిలుఁడు అనంగన్ = 'గ్రహిలుడు' అనే పేరు గల; సుతుఁడు ఒకండు = ఒక కుమారుడు ఉన్నాడు.

తాత్పర్యము: "ఆ రాజ్యంలో ప్రధాన మంత్రి భట్టికి ప్రాణస్నేహితుడు, బుద్ధిలో సముద్రుడంతటి అపార ప్రజ్ఞాశాలి ఐన మరొక ఉపమంత్రి (అమాత్యుడు) ఉండేవాడు. అతనికి 'గ్రహిలుడు' అనే పేరు గల ఒకే ఒక్క కుమారుడు ఉన్నాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

కథా ప్రవేశం: ఇక్కడి నుండి కథ గ్రహిలుడనే మంత్రి కుమారుడి చుట్టూ తిరుగుతుంది.

134. నూట ముప్పై నాల్గవ పద్యము

ఉ. ఆ గ్రహిలుండు బుద్ధియు నయంబును శీలముఁ దప్పఁగాఁ బిశా చగ్రహదష్టుఁ డైన క్రియ సభ్యవిచారము పొందు మాని మి థ్యాగ్రహవృత్తిఁ బ్రమ్మరుచు నాడఁగఁ జూడఁగ లేక యాత్మలో నిగ్రహ మంది తండ్రి సుతునిం దెగి తిట్టుచుఁ జాల దూఱుచున్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ గ్రహిలుండు = ఆ మంత్రి కుమారుడైన గ్రహిలుడు; బుద్ధియున్ = వివేకమును; నయంబును = నీతిని; శీలమున్ = మంచి నడవడికను; తప్పఁగాన్ = వదిలిపెట్టగా; పిశాచ గ్రహ దష్టుఁడు = దెయ్యం పట్టినవాడు; ఐన క్రియన్ = ఏ విధముగా ప్రవర్తిస్తాడో ఆ రీతిగా; సభ్య విచారము పాందు మాని = సత్పురుషుల సభలలో ఉండవలసిన మర్యాదను వీడి; మిథ్యా గ్రహ వృత్తిన్ = వ్యర్థమైన పంతాలతో, చెడు అలవాట్లతో; త్రిమ్మరుచున్ = వీధుల వెంట తిరుగుతుండగా; ఆడఁగన్ చూడఁగన్ లేక = వాని చేష్టలను భరించలేక; తండ్రి = అతని తండ్రి; ఆత్మలోన్ = తన మనసులో; నిగ్రహము అంది = మిక్కిలి కోపగించుకొని; సుతునిన్ = ఆ కుమారుడిని; తెగి తిట్టుచున్ = అమితముగా మందలిస్తూ; చాలన్ దూఱుచున్ = తీవ్రముగా నిందిస్తూ (ఇట్లనియె).

తాత్పర్యము: "ఆ గ్రహిలుడు బుద్ధిమంతుడైన తండ్రికి పుట్టినా, వివేకం, నీతి, మంచి నడవడికలను పూర్తిగా విస్మరించాడు. దెయ్యం పట్టినవాడిలా పిచ్చి చేష్టలు చేసేవాడు. పెద్దల సభలకు వెళ్లకుండా, చదువుకోకుండా, వ్యర్థమైన పంతాలతో, చెడు తిరుగుళ్లతో కాలం వృథా చేసేవాడు. కుమారుడి అల్లరి చేష్టలను, చెడు నడవడికను చూడలేక ఆ మంత్రి మనసులో ఎంతో కుమిలిపోయాడు. ఒకరోజు తీవ్రమైన కోపంతో ఆ కొడుకును పిలిచి, గట్టిగా మందలిస్తూ, నిందిస్తూ ఇలా అనసాగాడు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

అలంకారము: గ్రహిలుడి ప్రవర్తనను దెయ్యం పట్టినవానితో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం వ్యక్తమైంది.

135. నూట ముప్పై ఐదవ పద్యము

ఆ.వె. ఓరి పాపకర్మ యున్న మంత్రికుమారులు అవనిపాలుఁ గొలిచి యచట నచటఁ బనులు సేయఁగఁ జడుఁడనుచు నాకును దల వంపు సేసితి సరివారిలోనన్.

ప్రతిపదార్థము: తండ్రి కొడుకైన గ్రహిలునితో) ఓరి పాపకర్మ = ఓరి పాపాత్ముడా!; ఉన్న = మన నగరంలో ఉన్న ఇతర; మంత్రి కుమారులు = మంత్రుల కొడుకులు; అవనిపాలున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును; కొలిచి = సేవించి; అచటన్ అచటన్ = ఆయా సందర్భాలలో; పనులు చేయగన్ = గొప్ప రాజకార్యాలు నిర్వహిస్తుండగా; జడుఁడు అనుచున్ = నువ్వు మాత్రం చదువుకోని మూర్ఖుడివి (జడుడివి) అనిపించుకుంటూ; సరివారి లోనన్ = నాతోటి సమానమైన వారి మధ్య; నాకును = నాకు కూడా; తలవంపు = అవమానము, తలవంపులు; చేసితిన్ = కలిగించావు.

తాత్పర్యము: మంత్రి తన కొడుకైన గ్రహిలుడిని ఇలా దూషించాడు: "ఓరి పాపాత్ముడా! మన ఊరిలోని ఇతర మంత్రుల కొడుకులంతా బుద్ధిగా చదువుకుని, మహారాజు కొలువులో చేరి గొప్ప గొప్ప రాజకార్యాలు చక్కబెడుతున్నారు. నువ్వు మాత్రం చదువు సంధ్యలు లేకుండా మూర్ఖుడిలా తిరుగుతూ, సమాజంలో నా తోటివారి ముందు నాకు తలవంపులు తెచ్చావు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

సవరణ: మూల పాఠంలోని పాఠాంతరాల కంటే "ఓరి పాపకర్మ యున్న మంత్రికుమారులు..." అనే పాఠం సరళంగా, భావయుక్తంగా ఉంది.

136. నూట ముప్పై ఆరవ పద్యము

క. అనువగు తనయుఁడు పుట్టిన జనకుని కిహపర సుఖములు సమకూరు ననన్ మును వింటి నేను నినుఁగని మని మని నేఁడిట్లు నరకమగ్నుఁడ నైతిన్.

ప్రతిపదార్థము: అనువు అగు = యోగ్యుడైన; తనయుఁడు = కుమారుడు; పుట్టినన్ = జన్మిస్తే; జనకునికిన్ = ఆ తండ్రికి; ఇహ పర సుఖములు = ఈ లోకంలోని కీర్తి, పరలోకంలోని పుణ్యలోక సుఖాలు; సమకూరున్ = లభిస్తాయి; అనన్ = అని పెద్దలు చెప్పగా; మును = పూర్వము; నేను వింటిన్ = నేను విన్నాను; నినున్ కని = కానీ నీ వంటి కొడుకును కని; మని మని = లోకంలో బ్రతికి ఉండి కూడా; నేఁడు = ఈ రోజు; ఇట్లు = ఈ విధంగా; నరక మగ్నుఁడన్ ఐతిన్ = జీవన్మృతుడనై నరకంలో మునిగిపోయినట్లు బాధపడుతున్నాను.

తాత్పర్యము: "గుణవంతుడైన కొడుకు పుడితే ఆ తండ్రికి ఇహలోకంలోనూ, పరలోకంలోనూ సుఖాలు లభిస్తాయని శాస్త్రాలు చెప్పగా విన్నాను. కానీ నీ లాంటి దుర్గుణాల కొడుకును కని, సమాజంలో బ్రతికుండగానే నేను నిత్యం నరకయాతన అనుభవిస్తున్నాను".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

పుత్రోత్సాహం: 'పుత్రోత్సాహము తండ్రికి పుత్రుడు జన్మించినపుడె పుట్టదు...' అనే లోకరీతి ఇక్కడ తండ్రి విచారం ద్వారా వ్యక్తమైంది.

137. నూట ముప్పై ఏడవ పద్యము

క. ఒడ్డును బొడవును రూపును దొడ్డతనము గలిగి ప్రజ్ఞతోఁ బొదలనియా బిడ్డని గనుకంటెను సతి గొడ్డయినను మే లనంగఁ గుందుటగలిగెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఒడ్డును = మంచి శరీర దార్ఢ్యము; బొడవును = ఎత్తు; రూపును = అందమైన రూపము; దొడ్డతనము = పెద్దరికం తోచే ఆకారం; కలిగియున్ = ఉండి కూడా; ప్రజ్ఞతోన్ = విద్యాబుద్ధుల జ్ఞానంతో; పొదలని = ప్రకాశించనటువంటి; ఆ బిడ్డని = అటువంటి కొడుకును; గను కంటెను = కనడం కంటే; సతి = భార్య; గొడ్డు అయినను మేలు = గొడ్రాలైనా నయం; అనంగన్ = అనే విధంగా; కుందుట కలిగెన్ = నేను మనసులో కుమిలిపోవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యము: "చూడటానికి మంచి ఒడ్డు, పొడవు, అందమైన రూపం, విగ్రహం ఉన్నావు. కానీ లోపల మాత్రం కాస్తయినా చదువు, వివేకం లేవు. ఇలాంటి విద్యాబుద్ధులు లేని కొడుకును కనడం కంటే, భార్య గొడ్రాలై సంతానం లేకుండా ఉండటమే మేలు అని లోకులు అనుకునేలా నువ్వు నన్ను కుమిలిపోయేలా చేశావు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

138. నూట ముప్పై ఎనిమిదవ పద్యము

ఆ.వె. ఎట్టకేనియుఁ దగు పుట్టువు గల్గియు గట్టియైన యెఱుకపట్టు లేక ఇట్టిభంగి వ్యథలఁ బెట్టుటకంటెను పుట్టినపుడె యేల గిట్ట వైతి.

ప్రతిపదార్థము: ఎట్టకేనియున్ = ఏ పూర్వపుణ్యం వల్లో; తగు = ఉత్తమమైన (మంత్రి వంశపు); పుట్టువు కలిగియున్ = జన్మ లభించినప్పటికీ; గట్టి ఐన = స్థిరమైన; ఎఱుక పట్టు = విద్యా వివేకాల జ్ఞానము; లేక = లేకుండా; ఇట్టి భంగిన్ = ఈ రకంగా; నన్ను) వ్యథలన్ పెట్టుట కంటెను = నిత్యం బాధలకు గురి చేయడం కంటే; పుట్టిన పుడె = నువ్వు పుట్టిన క్షణంలోనే; ఏల గిట్టవైతి = ఎందుకు చావలేదు?

తాత్పర్యము: "గొప్ప మంత్రి వంశంలో పుట్టే భాగ్యం దక్కినా, దానికి తగినట్లుగా మంచి చదువు, సంస్కారం నేర్చుకోలేదు. ఇలా నిత్యం నన్ను నలుగురిలో అవమానిస్తూ బాధపెట్టడం కంటే, నువ్వు పుట్టినప్పుడే చనిపోయి ఉంటే బాగుండేది కదా!" అని తండ్రి తీవ్రమైన ఆవేదనతో కొడుకును శపించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది.

139. నూట ముప్పై తొమ్మిదవ పద్యము

చ. గృహమున నుండి నన్ను గలఁగింపక యొండేడ కేగు మన్న నా గ్రహిలుఁడు సిగ్గుదాల్చి యధికం బగు మానము వూని లేచి యా గ్రహమున శాస్త్రము ల్నదివికా నిఁక నింటికి రానటంచు నా త్మహితము గోరుచు న్వెడలి దక్షిణభూమికి నేగెనొక్కఁడున్.

ప్రతిపదార్థము: గృహమునన్ నుండి = నా ఇంట్లో ఉంటూ; నన్ను గలఁగింపక = నా మనసును ఇలా గాయపరచకుండా; ఒండు ఏడకున్ = మరెక్కడికైనా; ఏగుము = వెళ్లిపో; అన్నన్ = అని తండ్రి అనగా; ఆ గ్రహిలుఁడు = ఆ మంత్రి కుమారుడైన గ్రహిలుడు; సిగ్గు దాల్చి = అవమానంతో సిగ్గుపడి; అధికంబు అగు = మిక్కిలి ఎక్కువైన; మానము వూని = ఆత్మగౌరవాన్ని (రోషాన్ని) మనసున నిలుపుకొని; లేచి = అక్కడ నుండి లేచి; ఆగ్రహమునన్ = పంతంతో; శాస్త్రముల్ చదివి కాని = సమస్త శాస్త్రాలూ చదువుకుని పండితుడినైతేనే తప్ప; ఇకన్ = ఇకపై; ఇంటికిన్ రాను అటంచున్ = ఈ ఇంటికి తిరిగి అడుగుపెట్టను అని ప్రతినబూని; ఆత్మ హితము కోరుచున్ = తన మనస్సుకు మేలు కలగాలని ఆశిస్తూ; ఒక్కఁడున్ = ఒంటరిగా; వెడలి = బయలుదేరి; దక్షిణ భూమికిన్ = దక్షిణ భారతదేశ ప్రాంతాలకు; ఏగెన్ = ప్రయాణమై వెళ్లాడు.

తాత్పర్యము: "నా కళ్ల ముందే ఉంటూ నన్ను ఇలా క్షోభ పెట్టకుండా, నా ఇల్లు వదిలి మరెక్కడికైనా వెళ్లిపో!" అని తండ్రి తెగ తెంపి మాట్లాడాడు. ఆ మాటలకు గ్రహిలుడు ఎంతో అవమానంగా భావించాడు, అతనిలో రోషం ఉప్పొంగింది. "సమస్త శాస్త్రాలూ చదువుకుని గొప్ప పండితుడినై నిరూపించుకుంటేనే తప్ప మళ్లీ ఈ ఇంట్లో అడుగుపెట్టను" అని పంతం పట్టాడు. వెంటనే ఒంటరిగా ఇల్లు వదిలి, విద్యాబుద్ధులు నేర్చుకోవాలనే ఆకాంక్షతో దక్షిణ భారతదేశం వైపు ప్రయాణమయ్యాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

కథా పరిణామం: తండ్రి అన్న కఠినమైన మాటలే గ్రహిలుడిలో పట్టుదలను, విద్యాసక్తిని రగిలించి అతని జీవితాన్ని మార్చాయి.

140. నూట నలభైయవ వచనము

వచనము:

వ. అట్లేగుచు నొక్కనాఁడు, భువనగిరి యొద్ద నొక్క యగ్రహారంబు దగ్గఱి యందుఁ గొందఱు సభ్యులు పురాణ శ్రవణంబు సేయుచున్న నట తానును జేరి వినునెడ నప్పారాణికుండు తీర్థఫలంబు లెఱింగించుచు.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు ఏగుచున్ = ఆ విధంగా ప్రయాణమై వెళుతూ; ఒక్కనాఁడు = ఒకరోజు; భువనగిరి యొద్దన్ = భువనగిరి అనే ప్రాంతం సమీపంలో; ఒక్క అగ్రహారంబు దగ్గఱి = ఒక బ్రాహ్మణ అగ్రహారానికి దగ్గరగా వెళ్లి; అందున్ = ఆ అగ్రహారంలో;

కొందఱు సభ్యులు = కొందరు పండితులు, పెద్దలు; పురాణ శ్రవణంబు చేయుచున్నన్ = పురాణ కథలు వింటుండగా; అటన్ = ఆ సభలో; తానును చేరి = గ్రహిలుడు కూడా వెళ్లి కూర్చుని; విను నెడన్ = వింటున్న సమయంలో; ఆ పౌరాణికుండు = ఆ పురాణం చెబుతున్న పండితుడు; తీర్థ ఫలంబులు = పుణ్యతీర్థాల యొక్క మహిమలను; ఎటింగించుచు = వివరిస్తూ ఇట్లు పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా గ్రహిలుడు ప్రయాణిస్తూ, ఒకరోజు భువనగిరి ప్రాంతంలోని ఒక అగ్రహారానికి చేరుకున్నాడు. అక్కడ కొందరు పెద్దలు కూర్చుని భక్తితో పురాణ కాలక్షేపం చేస్తున్నారు. గ్రహిలుడు కూడా ఆ సభలోకి వెళ్లి ఒక పక్కన కూర్చుని వినసాగాడు. ఆ సమయంలో పురాణం ప్రవచిస్తున్న పండితుడు పుణ్య క్షేత్రాల, నదుల యొక్క గొప్పదనాన్ని సభకు ఇలా వివరిస్తున్నాడు.

141. నూట నలభై ఒకటవ పద్యము

ఆ.వె. ఏకభుక్తములు ననేక దానములు న యాచితములు జపము లనశనములు జరపి చచ్చుకంటె సరగునఁ గాశిలో బొంది విడిచి ముక్తిఁ బొందవచ్చు.

ప్రతిపదార్థము: పౌరాణికుడు పురాణంలో) ఏకభుక్తములు = రోజుకు ఒక పూటే భోజనం చేయడం; అనేక దానములున్ = ఎన్నో రకాల దానధర్మాలు చేయడం; అయాచితములు = అడగకుండానే చేసే వ్రతాలు; జపములు = మంత్ర జపాలు చేయడం; అనశనములు = ఉపవాసాలు ఉండటం; జరపి చచ్చు కంటెన్ = ఇవన్నీ చేస్తూ కష్టపడి ప్రాణాలు వదలడం కంటే; సరగునన్ = చాలా సులభముగా, వేగముగా; కాశిలోన్ = పవిత్ర కాశీ క్షేత్రము నందు; బొంది విడిచి = శరీరాన్ని త్యజించి (చనిపోయి); ముక్తిన్ = మోక్షాన్ని; పొందవచ్చున్ = సులభంగా కైవసం చేసుకోవచ్చు.

తాత్పర్యము: "లోకంలో మోక్షం కోసం రోజుకు ఒక పూటే తింటూ, కఠిన ఉపవాసాలు చేస్తూ, జపాలు, దానాలు చేస్తూ శరీరాన్ని కష్టపెట్టి చావడం కంటే; పరమ పవిత్రమైన కాశీ క్షేత్రానికి వెళ్లి అక్కడ శరీరాన్ని వదిలిపెడితే అత్యంత సులభంగా సాక్షాత్తు ముక్తి (మోక్షం) లభిస్తుంది".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

కాశీ క్షేత్ర మహిమ: కాశ్యాం తు మరణాన్ముక్తిః — కాశీలో మరణిస్తే ముక్తి లభిస్తుందనే హిందూ సంప్రదాయ నమ్మకాన్ని ఈ పద్యం ప్రతిఫలిస్తోంది.
142. నూట నలభై రెండవ పద్యము

క. మెట్టక పెట్టక పట్టక గిట్టక తీర్థముల ముక్తికిం జనరా దే తొట్టును బొరయక మెయిమెయి కట్టెదురన్ శ్రీనగంబు గనినఁ జాలున్.

ప్రతిపదార్థము: తీర్థములన్ = ఇతర పుణ్యతీర్థాలలో; మెట్టక = కొండలు ఎక్కకుండా; పెట్టక = దానాలు పెట్టకుండా; పట్టక = వ్రతాలు పట్టకుండా; గిట్టక = ప్రాణాలు వదలకుండా; ముక్తికిన్ జనరాదు = మోక్షానికి వెళ్లడం సాధ్యం కాదు; ఏ తొట్టును = ఏ కష్టము, దోషము; పొరయక = తగలకుండా; మెయిమెయిన్ = ఆయా పద్ధతుల ప్రకారం; కట్టెదురన్ = కళ్లెదుటే; శ్రీనగంబు = ఆ పవిత్ర శ్రీశైల మల్లికార్జున పర్వతాన్ని; గనినన్ చాలున్ = ఒక్కసారి దర్శిస్తే చాలు, మోక్షం సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యము: "ఇతర తీర్థాలలో ముక్తి కలగాలంటే ఎన్నో కొండలు ఎక్కాలి, దానాలు ఇవ్వాలి, కఠిన నియమాలు పాటించాలి, చివరికి ప్రాణాలు వదలాలి. కానీ, ఏ కష్టాలూ పడకుండా, కళ్లెదుట ప్రకాశించే 'శ్రీశైల శిఖరాన్ని' ఒక్కసారి దర్శిస్తే చాలు, సమస్త పాపాలూ తొలగిపోయి మోక్షం లభిస్తుంది" అని పౌరాణికుడు చెప్పాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

శ్రీశైల మహిమ: "శ్రీశైల శిఖరం దృష్ట్వా పునర్జన్మ న విద్యతే" —— శ్రీశైల శిఖర దర్శనం పునర్జన్మ లేకుండా చేస్తుందనే ప్రసిద్ధ శ్లోక భావాన్ని కవి ఇక్కడ తెలుగులో అద్భుతంగా అనువదించారు.

143. నూట నలభై మూడవ పద్యము

క. తనువు దొఱంగక యిది యె క్కనలవి గాదంచు శివుఁడు గైలాసము గ్ర క్కన విడిచి బొందితోఁ జనం దన భక్తుల కొఱకు నందుఁ దరలక యుండున్.

ప్రతిపదార్థము: తనువు దొఱంగక = శరీరాన్ని వదలకుండానే; ఇది ఎక్కన్ అలవి కాదు అంచున్ = సామాన్యులకు శ్రీశైలం ఎక్కడం (దర్శించడం) సాధ్యం కాదు కాబట్టి; శివుఁడు = ఆ పరమశివుడు; గైలాసము = తన కైలాస పర్వతాన్ని; గ్రక్కునన్ విడిచి = వెంటనే వదిలిపెట్టి; బొందితోన్ చనన్ = సశరీరంగా (బొందితో) మోక్షానికి వెళ్లాలనుకునే; తన భక్తుల కొఱకున్ = తన భక్తుల కోసం; అందున్ = ఆ శ్రీశైల క్షేత్రంలో; తరలక ఉండున్ = స్థిరంగా నివాసముంటున్నాడు.

తాత్పర్యము: "శరీరం చనిపోకుండానే, బ్రతికుండగానే భక్తులు మోక్షాన్ని పొందడం ఇతర క్షేత్రాలలో సాధ్యం కాదు. అందుకే పరమశివుడు తన కైలాసాన్ని వదిలి, తన భక్తులు సశరీరంగా ముక్తిని పొందేలా చేయడం కోసం ఆ శ్రీశైల పర్వతం మీద మల్లికార్జునుడిగా స్థిరంగా కొలువై ఉన్నాడు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

144. నూట నలభై నాల్గవ పద్యము

క. శిలలెల్లను లింగంబులు సలిలంబులు దివ్యసింధుసారంబులు తీఁ గలు సంజీవను లౌ ద్రుమ ములు మందారములు చఱులు ముక్తిపదంబుల్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ శ్రీశైల పర్వతం మీది) శిలలు ఎల్లను = రాళ్లన్నీ; లింగంబులు = శివలింగాలే; సలిలంబులు = ప్రవహించే నీళ్లన్నీ; దివ్య సింధు సారంబులు = పవిత్ర గంగానది జలాలే; తీఁగలు = అక్కడ అల్లుకున్న తీగలన్నీ; సంజీవనులు ఔ = ప్రాణాలు పోసే సంజీవని మూలికలే; ద్రుమములు = అక్కడి చెట్లన్నీ; మందారములు = దేవతా వృక్షాలైన కల్పవృక్షాలే; చఱులు = ఆ కొండ లోయలు, గుహలన్నీ; ముక్తి పదంబుల్ = మోక్షానికి దారులే.

తాత్పర్యము: "ఆ శ్రీశైల పుణ్యక్షేత్రంలో ఉన్న ప్రతి రాయి ఒక శివలింగమే! అక్కడ దొరికే ప్రతి నీటిబొట్టూ పవిత్ర గంగాజలంతో సమానమే! అక్కడి తీగలు సంజీవని మూలికలు, చెట్లన్నీ కల్పవృక్షాలు, ఆ కొండ లోయలన్నీ సాక్షాత్తు మోక్షానికి రాజమార్గాలు. అంతటి దివ్యమైన క్షేత్రం అది".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

క్షేత్ర వైభవం: శ్రీశైల అరణ్యాల పవిత్రతను, ఆధ్యాత్మిక శ్రేష్ఠతను కవి ఎంతో ఉదాత్తంగా స్తుతించారు.

145. నూట నలభై ఐదవ పద్యము

మ. అని చెప్ప న్విని చిత్తకల్మషము వాయంజేయ శ్రీపర్వతం బునకే పోవుట మే లటంచు నతఁడా పుణ్యాత్ములం బాసి చ
య్యన నాదిక్కున కేగుచు హృదయభృంగాఖ్య న్జగత్పూతమై న నగం బల్లన దాఁటి తీర్థసలి స్నానార్థి యై ముందఱన్.

ప్రతిపదార్థము: పౌరాణికుడు) అని చెప్పన్ = ఆ విధంగా శ్రీశైల క్షేత్ర మహిమను వివరించగా; విని = ఆలకించి; చిత్త కల్మషము = తన మనస్సులోని కల్మషమును (పాపములను, విచారమును); వాయంజేయ = పోగొట్టుకోవడానికి; శ్రీపర్వతంబునకే = ఆ శ్రీశైల క్షేత్రానికే; పోవుట మేలు = వెళ్లడం ఉత్తమము; అటంచున్ = అనుకుంటూ; అతఁడు = ఆ గ్రహిలుడు; ఆ పుణ్యాత్ములన్ = ఆ సభలోని పుణ్యపురుషులను; పాసి = వీడి; చయ్యనన్ = వేగముగా; ఆ దిక్కునకున్ = ఆ శ్రీశైలం ఉన్న వైపునకు; ఏగుచున్ = ప్రయాణమై వెళ్లుచు; జగత్ పూతమైన = లోకాన్ని పవిత్రం చేసేటట్టి; హృదయభృంగ ఆఖ్యన్ = హృదయభృంగము (లేదా భ్రమరాంబికా దేవి క్షేత్రము) అనే పేరు గల; నగంబు = ఆ పర్వతాన్ని; అల్లన దాఁటి = మెల్లగా దాటుకొని; తీర్థ సలిల = పుణ్యతీర్థ జలము లందు; స్నాన అర్థియై = స్నానమాచరించాలనే కోరిక కలవాడై; ముందఱన్ = తన ముందరి భాగంలో...

తాత్పర్యము: ఆ పౌరాణికుడు చెప్పిన శ్రీశైల మహిమను గ్రహిలుడు శ్రద్ధగా విన్నాడు. తన మనస్సులోని పాపాలు, విచారాలు తొలగిపోవాలంటే ఆ శ్రీశైల క్షేత్రానికి వెళ్లడమే ఉత్తమమని భావించాడు. వెంటనే ఆ పుణ్యాత్ముల సభ నుండి లేచి, వేగంగా శ్రీశైలం వైపునకు ప్రయాణమయ్యాడు. లోకపావనమైన భ్రమరాంబికా దేవి వెలసిన ఆ శ్రీపర్వతాన్ని సమీపించి, మెల్లగా కొండ ఎక్కాడు. అక్కడ ఉన్న పవిత్ర తీర్థ జలాలలో స్నానం చేయాలనే కోరికతో ముందుకు సాగుతూ, తన కళ్లెదుట ప్రవహిస్తున్న పాతాళగంగను చూశాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడితము (భరనభభరవ గణాలు, 20 అక్షరాలు, 14వ అక్షరం యతి).

క్షేత్ర విశేషం: 'శ్రీపర్వతము', 'హృదయభృంగము' అనేవి శ్రీశైలానికి, భ్రమరాంబికా దేవి నివాస స్థానానికి గల పురాణ ప్రసిద్ధ నామములు.

146. నూట నలభై ఆరవ పద్యము

మహాస్రగ్ధర. కనియెం గ్రీడద్విహంగ ఘనజలరవజా గ్రద్భుజంగ న్మహాపూ రనిరూఢవ్యూఢదుర్వారభృతరుచితదీరంగభంగ
తరంగ జనితశ్రేయానుషంగ్ జలధిహితపరిష్వంగ నార్ద్రోంతరంగ జనిర్ధూతాభిషంగ్ క్షతగిరికటకోత్సంగఁ బాతాళగంగ్.

ప్రతిపదార్థము: క్రీడత్ = విహరిస్తున్న; విహంగ = పక్షులు కలదియు; ఘన = దట్టమైన; జల రవ = నీటి శబ్దాల చేత; జాగ్రత్ = మేల్కొంటున్న (లేదా భయపడుతున్న); భుజంగన్ = సర్పములు కలదియు; మహా పూర = గొప్ప ప్రవాహము చేత; నిరూఢ

= ప్రసిద్ధమైనట్టియు; వ్యూఢ = విస్తరించినట్టియు; దుర్వార = అడ్డుకోలేనట్టి; భృత = ధరింపబడిన; రుచి = కాంతి కలిగిన; తదీయ = దాని యొక్క; రంగ భంగ = ఒడ్డులపై విరిగిపడే; తరంగ = అలల చేత; జనిత = కలిగింపబడిన; శ్రేయ అనుషంగన్ = పుణ్య సమూహము కలదియు; జలధి హిత = సముద్రునికి ప్రియురాలైన (సముద్రుని కలిసే); పరిష్వంగన్ = కౌగిలింత కలదియు; ఆర్ద్ర అంతరంగ = కరుణామయమైన హృదయము గలదియు; జని = ఆశ్రయించిన ప్రజల యొక్క; నిర్ధూత = పోగొట్టబడిన; అభిషంగన్ = పాపములు, వ్యథలు కలదియు; క్షత = చీల్చబడిన; గిరి కటక = పర్వత లోయల యొక్క; ఉత్సంగన్ = ఒడి (మధ్య భాగము) కలదియు ఐన; పాతాళగంగన్ = ఆ పాతాళగంగా నదిని; కనియెన్ = (గ్రహిలుడు) చూసెను.

తాత్పర్యము: గ్రహిలుడు అద్భుతమైన పాతాళగంగను దర్శించుకున్నాడు. ఆ నది ఎలా ఉందంటే —— దానిపై పక్షులు ఎంతో ఆనందంగా విహరిస్తున్నాయి. దట్టంగా ప్రవహించే నీటి ఘోషకు కొండ గుహల్లోని పాములు సైతం భయపడుతున్నాయి. ఎవ్వరూ అడ్డుకోలేనంతటి వేగంతో, ఉవ్వెత్తున లేచే తెల్లని కాంతివంతమైన అలలతో ఆ ప్రవాహం సాగిపోతోంది. ఆ అలల తాకిడి చూసేవారికే ఎంతో పుణ్యాన్ని కలిగిస్తోంది. పర్వత లోయలను చీల్చుకుంటూ ఎంతో వేగంగా సముద్రుడిని కలవడానికి వెళ్తున్న ఆ గంగ, తన్ను ఆశ్రయించిన భక్తుల పాపాలను, అవమానాలను క్షణంలో కడిగివేసే కరుణాంతరంగ ప్రవాహంలా ఉంది. అటువంటి పరమ పావన పాతాళగంగను గ్రహిలుడు కనులారా చూశాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మహాస్రగ్ధర వృత్తము (సతతననరర గణాలు, 22 అక్షరాలు, 9, 16 అక్షరాలు యతి స్థానాలు).

నాదసౌందర్యం: సంస్కృత పదభూయిష్టమై, గంగానది ప్రవాహ వేగాన్ని తలపించేలా సాగే ధ్వని తరంగాలతో ఈ పద్యం అద్భుతమైన నాదసౌందర్యంతో నడిచింది.

147. నూట నలభై ఏడవ వచనము
వచనము:
వ. కని యందుఁ గల దక్షిణావర్తంబునఁ గృతస్నానుం డై మల్లికాకుండంబును, ఘటికేశ్వరంబును, భ్రమరికాశ్రయంబును, గాలప్రాదంబును, దేవప్రాదంబును, సంధ్యామౌనంబును, జారుకేశ్వరంబును, నందిమండలంబును మున్నుగా బ్రింశద్యోజనాయతంబును బ్రింశ ద్యోజనవిస్తీర్ణంబును నగుటంజేసి బహుకోటితీర్థమయంబు నగు నారమాక్షమాధరంబు మీఁదికిం జని కనకమయప్రాసాదంబు సొత్తెంచి.

ప్రతిపదార్థము: కని = ఆ నదిని చూసి; అందున్ కల = ఆ పాతాళగంగలో ఉన్న; దక్షిణావర్తంబునన్ = దక్షిణావర్త తీర్థము నందు; కృత స్నానుండు ఐ = స్నానము ఆచరించినవాడై; మల్లికా కుండంబును = మల్లికా కుండము; ఘటికేశ్వరంబును = ఘటికేశ్వర తీర్థము; భ్రమరికా ఆశ్రయంబును = భ్రమరాంబికా దేవి ఆశ్రయ స్థానము; కాల ప్రాదంబును = కాలప్రాదము; దేవ

ప్రదంబును = దేవప్రదము; సంధ్యా మౌనంబును = సంధ్యామౌన తీర్థము; జారుకేశ్వరంబును = జారుకేశ్వర తీర్థము; నంది మండలంబును = నందిమండలము; మున్నుగాన్ = మొదలైన; త్రింశత్ యోజన ఆయతంబును = ముప్పై యోజనముల పొడవు; త్రింశత్ యోజన విస్తీర్ణంబును = ముప్పై యోజనముల వెడల్పు కలిగినట్టియు; బహు కోటి తీర్థమయంబు నగు = కొన్ని కోట్ల పుణ్యతీర్థాలతో నిండినట్టి; ఆ రమా క్షమాధరంబు మీఁదికిన్ = లక్ష్మీదేవికి నిలయమైన ఆ శ్రీశైల పర్వతము పైకి; చని = వెళ్లి; కనకమయ = బంగారంతో మెరిసిపోయే; ప్రాసాదంబు = ఆలయ గోపురాన్ని (రాజప్రాసాదాన్ని); సొత్తెంచి = ప్రవేశించి...

తాత్పర్యము: ఆ పాతాళగంగను చూసి గ్రహిలుడు అందులోని పవిత్రమైన దక్షిణావర్త తీర్థంలో స్నానమాచరించాడు. ఆపై శ్రీశైల క్షేత్రంలోని ప్రసిద్ధ పుణ్యస్థలాలైన మల్లికా కుండము, ఘటికేశ్వరము, భ్రమరాంబికా స్థానము, కాలప్రదము, దేవప్రదము, నందిమండలము మొదలైన క్షేత్రాలన్నింటినీ దర్శించుకున్నాడు. ముప్పై యోజనాల పొడవు, ముప్పై యోజనాల వెడల్పుతో కోట్లాది పుణ్యతీర్థాలకు నిలయమైన ఆ రమాధర (శ్రీశైల) పర్వతం మీదికి చేరుకుని, లక్ష్మీనరసింహ, మల్లికార్జునులు కొలువై ఉన్న ఆ బంగారు మయమైన ప్రధాన ఆలయ గోపురంలోనికి ప్రవేశించాడు.

148. నూట నలభై ఎనిమిదవ పద్యము

క. ఆర్జవమున నచ్చటఁ బూ ర్వార్జిత మగు పుణ్యసముదయమునం గనియెన్ నిర్జరగణసంసేవితు నర్జునకిరణాంకు మల్లికార్జునదేవున్.

ప్రతిపదార్థము: అచ్చటన్ = ఆ శ్రీశైల క్షేత్రంలో; ఆర్జవమునన్ = నిష్కల్మషమైన భక్తితో (లేదా నేరుగా); పూర్వ ఆర్జితము అగు = తన పూర్వజన్మలలో సంపాదించుకున్న; పుణ్య సముదయమునన్ = పుణ్యముల సమూహము ఫలించడం వల్ల; నిర్జర గణ = దేవతల సమూహాల చేత; సంసేవితున్ = కొలవబడుతున్నవాడును; అర్జున కిరణ అంకున్ = తెల్లని వెన్నెల వంటి కాంతి కిరణములు చిహ్నముగా కలవాడును ఐన; మల్లికార్జున దేవున్ = ఆ మల్లికార్జున స్వామిని; కనియెన్ = (గ్రహిలుడు) దర్శించుకొనెను.

తాత్పర్యము: ఆ ఆలయంలో గ్రహిలుడు ఎంతో నిష్కల్మషమైన భక్తితో నిలిచాడు. తన పూర్వజన్మల పుణ్యఫలం పక్వానికి రావడం వల్లే అతడికి ఆ భాగ్యం దక్కింది. సాక్షాత్తు దేవతలందరి చేత పూజింపబడుతున్నవాడు, తెల్లని చంద్రకళను తలపై ధరించి వెన్నెల కాంతులతో వెలిగిపోతున్నవాడు అయిన ఆ శ్రీ మల్లికార్జున స్వామిని గ్రహిలుడు కండ్లారా దర్శించుకున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

లింగ వర్ణన: 'అర్జున కిరణాంకుడు' అనగా తెల్లని కాంతి గలవాడు. మల్లికార్జునుడి జ్యోతిర్లింగ స్వరూపాన్ని కవి ఇక్కడ భక్తిరస స్ఫురణతో వర్ణించారు.

149. నూట నలభై తొమ్మిదవ వచనము

వచనము:

వ. కని సాష్టాంగం బెఱంగి.

తాత్పర్యము: ఆ మల్లికార్జున దేవుని చూసి, గ్రహిలుడు ఎంతో భక్తితో నేలపై సాష్టాంగ ప్రణామం చేసి...

150. నూట ఏభైయవ పద్యము

క. గోపతివాహనునకు నల కాపతిమిత్రునకుఁ ద్రిపురఖండన సమయా రోపితగిరిచాపునకును శ్రీపర్వతవిభున కార్తచింతామణికిన్.

ప్రతిపదార్థము: (సాష్టాంగపడి) గోపతి వాహనునకున్ = ఎద్దు (నంది) వాహనముగా కలవానికి; అలకాపతి మిత్రునకున్ = అలకాపురికి రాజైన ఆ కుబేరునికి ప్రాణమిత్రుడైన వానికి; త్రిపుర ఖండన సమయ = త్రిపురాసురులను సంహరించే సమయంలో; ఆరోపిత = ఎక్కుపెట్టబడిన; గిరి చాపునకును = మేరు పర్వతాన్ని విల్లుగా మలచుకున్నవానికి; శ్రీపర్వత విభునకున్ = ఆ శ్రీశైల పర్వతానికి అధిపతియైన వానికి; ఆర్త చింతామణికిన్ = కష్టాలలో ఉన్న భక్తుల కోర్కెలు తీర్చే కల్పవృక్షము (చింతామణి) లాంటివానికి (ఆ పరమశివునికి నమస్కరించెను).

తాత్పర్యము: నందిని వాహనంగా చేసుకున్నవాడు, కుబేరుడికి ఆప్తుడైన స్నేహితుడు, త్రిపురాసురులను సంహరించడానికి మేరు పర్వతాన్ని విల్లుగా ఎక్కుపెట్టిన పరాక్రమశాలి, శ్రీశైల క్షేత్రానికి ప్రభువు, బాధల్లో ఉన్న భక్తులను కాపాడే కల్పవృక్షం అయిన ఆ మల్లికార్జున స్వామికి గ్రహిలుడు మనసారా నమస్కరించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

శివ లీలా స్మరణ: త్రిపుర సంహారం, కుబేర మైత్రి వంటి శివుని పురాణ గాథలు ఈ పద్యంలో స్తుతింపబడ్డాయి.

151. నూట ఏభై ఒకటవ వచనము

వచనము:

వ. అర్చన లిచ్చి తన ఫాలంబునఁ గేలుదోయి గీలించి.

ప్రతిపదార్థము: అర్చనలు ఇచ్చి = స్వామివారికి పూజాదికాలు సమర్పించి; తన ఫాలంబునన్ = తన నుదుటిపై; కేలు దోయి గీలించి = రెండు చేతులను జోడించి (నమస్కార ముద్రతో పట్టి)...

తాత్పర్యము: స్వామివారికి భక్తితో అర్చనలు చేసి, తన నుదుటిపై రెండు చేతులూ జోడించి వినయంగా స్తుతించడం ప్రారంభించాడు.

152. నూట ఏభై రెండవ పద్యము (సీస పద్యము —— ఆటవెలదితో కలిపి)

సీ. పెద్దమెకముతోలు నిద్ధంబుగాఁ గట్టి గాలిగ్రోలెడుసొమ్ము లీలఁ దాల్చి చలికొండకూఁతుకై సామేన నిమ్మిడి చదలేఱు
నెలయును జడలఁజెరివి యేనికమోముతో నెలుకనెక్కిన చిన్ని బొజ్జపాపఁడు నీదుపజ్జ నడువ ముజ్జోడు మొగముల
ముద్దులకొమరుండు పురిగలపులుఁగుపై నరుగుదేర
ఆ.నె. వెన్నుఁడును నలువయును బల్వేలుపులును గొలువ గుబ్బలికొమ్ములగుజ్జునెక్కి కలిమికొండకు నేతెంచి నిలిచితనుచు
వింటి ముక్కంటి నినుఁగనుఁగొంటిమంటి.

ప్రతిపదార్థము: పెద్ద మెకము తోలున్ = పెద్దపులి చర్మాన్ని; ఇద్ధంబుగాన్ = ప్రకాశించే వస్త్రముగా; కట్టి = మొలకు కట్టుకొని; గాలి గ్రోలెడు సొమ్ము = గాలిని ఆహారంగా తీసుకునే పాములను ఆభరణాలుగా; లీలన్ తాల్చి = విలాసముగా ధరించి; చలికొండ కూఁతుకై = హిమవంతుని కుమార్తెయైన ఆ పార్వతీదేవి కోసం; సామేనన్ ఇమ్మిడి = తన సగ శరీరాన్ని ఇచ్చి (అర్ధనారీశ్వరుడవై); చదలేఱు = ఆకాశగంగను; నెలయును = చంద్రకళను; జడలన్ చెరివి = జటాజూటంలో దూర్చుకొని; ఏనిక మోముతోన్ = ఏనుగు ముఖముతో; ఎలుకనెక్కిన = మూషిక వాహనాన్ని అధిరోహించిన; చిన్ని బొజ్జ పాపఁడు = చిన్న పొట్ట గల కుమారుడు వినాయకుడు; నీదు పజ్జన్ నడువన్ = నీ పక్కనే నడుస్తుండగా; ముజ్జోడు మొగముల = మూడు జంటల ముఖాలు (ఆరు ముఖాలు) కలిగిన; ముద్దుల కొమరుండు = ముద్దుల కుమారుడైన కుమారస్వామి; పురి గల పులుఁగు పైన్ = పించము గల నెమలి వాహనము మీద; అరుగుదేరన్ = వస్తుండగా; వెన్నుఁడును = శ్రీమహావిష్ణువును; నలువయును = బ్రహ్మదేవుడును; పల్ వేలుపులును = ఎందరో దేవతలును; కొలవన్ = తన్ను సేవిస్తుండగా; గుబ్బలి కొమ్ముల = కొండ శిఖరముల పై నుండే; గుజ్జున్ ఎక్కి = చిన్న యెద్దును (నందిని) అధిరోహించి; కలిమి కొండకున్ = ఐశ్వర్య పర్వతమైన ఈ శ్రీశైలానికి; ఏతెంచి నిలిచితివి అనుచున్ = వచ్చి కొలువై ఉన్నావని; వింటిన్ = నేను విన్నాను; ముక్కంటి = ఓ ముక్కంటీ (త్రినేత్రుడా)!; నినున్ కనుఁగొంటిన్ = ఈ రోజు నిన్ను కళ్లారా దర్శించుకున్నాను; మంటిన్ = నా జన్మ ధన్యమై నేను బ్రతికిపోయాను.

తాత్పర్యము: "ఓ స్వామీ! పులిచర్మాన్ని అంబరంగా కట్టుకుని, పాములను హారాలుగా ధరించి, పార్వతీదేవికి నీ సగశరీరాన్ని ఇచ్చి అర్ధనారీశ్వరుడివయ్యావు. గంగను, చంద్రుడిని జడలలో ముడుచుకున్నావు. ఏనుగు ముఖంతో, ఎలుక వాహనంపై ఉండే చిన్ని వినాయకుడు ఒకపక్కన, ఆరు ముఖాలతో నెమలి వాహనంపై వచ్చే కుమారస్వామి మరోపక్కన నీతో ఉన్నారు. విష్ణువు, బ్రహ్మ, ముక్కోటి దేవతలు నిన్ను కొలుస్తుండగా, నువ్వు నీ నంది వాహనాన్ని ఎక్కి, భక్తులకు ఐశ్వర్యాలనిచ్చే ఈ శ్రీశైల పర్వతం మీద కొలువై ఉన్నావని పురాణాలలో విన్నాను. ఓ త్రినేత్రుడా! ఈ రోజు నిన్ను కళ్లారా దర్శించుకుని నా జన్మను ధన్యం చేసుకున్నాను. నేను ధన్యుడినయ్యాను".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

శివ పరివార వర్ణన: వినాయకుడు, కుమారస్వామి, పార్వతి, ప్రమథగణాలతో కూడిన శివ పరివార వైభవాన్ని, శివుని లీలా స్వరూపాన్ని కవి ఇక్కడ పరమ భక్తిభావంతో స్తుతించారు.

151. నూట ఏభై మూడవ పద్యము

క. అనుచు ననేక విధంబులఁ దన నేర్చిన కొలఁది నతఁడు తప్పని భక్తి వినుతించి పాపముల వీ డ్కొని మగిడెం జిత్తశుద్ధి కొనసాఁగంగన్.

ప్రతిపదార్థము: అనుచున్ = ఆ విధంగా పలుకుతూ; అనేక విధంబులన్ = ఎన్నో రీతులుగా; తన నేర్చిన కొలఁదిన్ = తనకు తెలిసిన విద్య, నైపుణ్యం కొద్దీ; అతఁడు = ఆ గ్రహిలుడు; తప్పని భక్తిన్ = నిశ్చలమైన భక్తితో; వినుతించి = స్వామిని కొనియాడి; పాపములన్ = తన పాపాలన్నింటినీ; వీడ్కొని = వదిలించుకొని; చిత్త శుద్ధి = మనోనిశ్చలత; కొనసాఁగంగన్ = సిద్ధించగా; మగిడెన్ = ఆ క్షేత్రం నుండి వెనుతిరిగాడు.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా గ్రహిలుడు తనకు తెలిసిన పదజాలంతో, స్తోత్రాలతో శ్రీ మల్లికార్జున స్వామిని అనేక విధాలుగా కొనియాడాడు. నిశ్చలమైన భక్తితో స్వామిని సేవించడం వల్ల అతడి పాపాలన్నీ తొలగిపోయాయి. మనస్సు ఎంతో ప్రశాంతంగా, పవిత్రంగా మారగా (చిత్తశుద్ధి కలగగా) అతడు ఆ శ్రీశైల క్షేత్రం నుండి వెనుతిరిగి ప్రయాణమయ్యాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

154. నూట ఏభై నాల్గవ పద్యము

ఉ. ఆదెసనుండి సర్వజగదాశ్రయు వేదపురాణవేద్యు నా హ్లాదమనోవిధేయు నసురాంతకు శ్రీనరసింహమూర్తిఁ గా
కోదరరాజతల్పుని నహోబలనాథునిఁ జూడనేగి త త్పాదసరోరుహంబులకు భక్తిఁ దగం బ్రణమిల్లి ధన్యుఁడై.

ప్రతిపదార్థము: ఆ దెస నుండి = ఆ శ్రీశైల ప్రాంతం నుండి బయలుదేరి; సర్వ జగత్ ఆశ్రయున్ = సమస్త లోకాలకు ఆధారమైనవాడును; వేద పురాణ వేద్యున్ = వేదముల చేత, పురాణముల చేత ముక్తకంఠముతో తెలియబడేవాడును; ఆహ్లాద మనో విధేయున్ = భక్తుల సంతోషకరమైన మనస్సుకు లొంగి ఉండేవాడును; అసుర అంతకున్ = హిరణ్యకశిపుడనే రాక్షసుడిని అంతమొందించినవాడును; కాకోదర రాజ తల్పుని = సర్పరాజైన ఆదిశేషుని పరుపుగా గలవాడును ఐన; శ్రీ నరసింహమూర్తిన్ = ఆ నరసింహస్వామిని; అహోబల నాథునిన్ = అహోబిల క్షేత్ర పాలకుడిని; చూడన్ ఏగి = దర్శించడానికి వెళ్లి; తత్ = ఆ దేవుని; పాద సరోరుహంబులకున్ = తామరల వంటి పాద పద్మములకు; భక్తిన్ = భక్తితో; తగన్ = తగినట్లుగా; ప్రణమిల్లి = నమస్కరించి; ధన్యుఁడు ఐ = ధన్యతను పొందినవాడై...

తాత్పర్యము: శ్రీశైల క్షేత్ర దర్శనం ముగిసిన తర్వాత గ్రహిలుడు అక్కడ నుండి బయలుదేరి ప్రసిద్ధ వైష్ణవ క్షేత్రమైన అహోబిలానికి వెళ్లాడు. సమస్త లోకాలకు ఆధారమైనవాడు, వేదపురాణాల ద్వారా స్తుతింపబడేవాడు, భక్తుల ప్రేమానురాగాలకు లొంగిపోయేవాడు, హిరణ్యాక్ష హిరణ్యకశిపులను సంహరించినవాడు, శేషతల్పుడైన ఆ అహోబల లక్ష్మీనరసింహస్వామిని దర్శించుకున్నాడు. స్వామివారి పాదపద్మాలకు భక్తితో నమస్కరించి, తన జన్మను ధన్యం చేసుకున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

క్షేత్ర వైభవం: శ్రీశైల మల్లికార్జున (శైవ) దర్శనం తర్వాత అహోబిల నరసింహ (వైష్ణవ) దర్శనాన్ని కవి ఇక్కడ పేర్కొనడం ద్వారా హరిహర అభేద తత్త్వాన్ని, ప్రాచీన పుణ్యక్షేత్రాల అనుసంధానాన్ని చక్కగా ప్రదర్శించారు.

155. నూట ఏభై ఐదవ పద్యము

చ. హరిహరసేవనాసుమతులైన జను ల్విలసింప సంపదా కరమగు సొంపు పెంపు గల కన్నడభూమికి నేగి యొక్క భూ
సురవరు నాశ్రయించి తగు సుస్థితి నక్కడనుండి యాస్థతో సురగురు నీతిశాస్త్రమును శుక్రనయక్రమముం బఠించుచున్.

ప్రతిపదార్థము: హరి హర సేవనా = విష్ణువును, శివుడిని పూజించడం నందు; సుమతులు ఐన = మంచి బుద్ధి గల; జనుల్ = ప్రజలు; విలసింపన్ = వర్ధిల్లుతుండగా; సంపదా కరము అగు = ఐశ్వర్యములతో కూడినట్టి; సొంపు = అందము; పెంపు = గొప్పతనము; కల = కలిగిన; కన్నడ భూమికిన్ ఏగి = కర్ణాటక దేశానికి వెళ్లి; ఒక్క = ఒకానొక; భూసుర వరున్ = శ్రేష్ఠుడైన

బ్రాహ్మణ పండితుడిని; ఆశ్రయించి = ఆశ్రయము పొంది; తగు = యోగ్యమైన; సుస్థితిన్ = మంచి నిలకడతో; అక్కడన్ నుండి = ఆ ప్రదేశంలోనే ఉంటూ; ఆస్థతోన్ = మిక్కిలి ఆసక్తితో (శ్రద్ధతో); సురగురు = దేవగురువైన బృహస్పతి యొక్క; నీతి శాస్త్రమును = రాజనీతి శాస్త్రాన్ని; శుక్ర = రాక్షస గురువైన శుక్రాచార్యుని యొక్క; నయ క్రమమున్ = నీతి పద్ధతులను; పఠించుచున్ = చదువుకుంటూ...

తాత్పర్యము: శివకేశవులను భక్తితో కొలిచే ఉత్తమ ప్రజలు గల, అపార సంపదలతో వైభవంగా విరాజిల్లే కన్నడ దేశానికి (కర్ణాటక ప్రాంతానికి) గ్రహిలుడు వెళ్లాడు. అక్కడ ఒక శ్రేష్ఠుడైన బ్రాహ్మణ పండితుడిని ఆశ్రయించి, ఆయన వద్దే ఉంటూ ఎంతో శ్రద్ధతో చదువు సాగించాడు. దేవగురువైన బృహస్పతి రాసిన నీతిశాస్త్రాన్ని, దైత్యగురువైన శుక్రాచార్యుడి రాజనీతి సూత్రాలను ఎంతో ఆసక్తితో అభ్యసించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, 21 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం యతి).

విద్యాభ్యాసం: తండ్రి అన్న మాటలకు రోషం తెచ్చుకున్న గ్రహిలుడు గురుకులాశ్రమంలో చేరి, అప్పట్లో అత్యున్నతమైన రాజనీతి శాస్త్రాలను చదివి విద్యావంతుడిగా మారాడని కవి ఇక్కడ వివరించారు.

156. నూట ఏభై ఆరవ పద్యము

ఉ. ఆకడ నీతిశాస్త్రవిదుఁడై గురు వీడ్కొని యేగె వేడ్కతోఁ గాకితమూలశక్తి గనిగా నొనరించిన పైఁటిచట్టునా
నేకశిలాభిధానమున నెన్నిక కెక్కె ధరిత్రిలోన నే పోకలఁ బోనియట్టి సిరి పుట్టిన యింటికి నోరుగంటికిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ కడన్ = ఆ కన్నడ దేశంలో; నీతి శాస్త్ర విదుఁడు ఐ = రాజనీతి శాస్త్రాలలో గొప్ప పండితుడై; గురున్ = తన గురువు గారిని; వీడ్కొని = సెలవు తీసుకొని; వేడ్కతోన్ = ఎంతో ఉత్సాహంతో; కాకిత మూలశక్తి గనిగాన్ = కాకతీయుల మూలశక్తికి (భద్రకాళీ దేవికి) గని లాంటిదైనట్టియు; ఒనరించిన = నిర్మించబడిన; పైఁటిచట్టునాన్ = బంగారు వస్త్రపు శోభ కలదా అనునట్లు ప్రకాశించే; ఏకశిలా అభిధానమునన్ = 'ఏకశిలానగరం' అనే పేరుతో; ధరిత్రిలోనన్ = ఈ భూమిపై; ఎన్నికకు ఎక్కె = మిక్కిలి ప్రసిద్ధి చెంది; ఏ పోకలన్ పోనియట్టి = ఏ లోటూ లేనటువంటి (స్థిరమైన); సిరి = సంపదలకు; పుట్టిన యింటికిన్ = పుట్టినిల్లు వంటిదైన; ఓరుగంటికిన్ = ఆ ఓరుగల్లు (వరంగల్) నగరానికి; ఏగెన్ = వెళ్లాడు.

తాత్పర్యము: కన్నడ దేశంలో నీతిశాస్త్రాలన్నీ చదువుకుని గొప్ప విద్వాంసుడైన గ్రహిలుడు, తన గురువు గారి వద్ద సెలవు తీసుకుని బయలుదేరాడు. కాకతీయ సామ్రాజ్య మూలశక్తికి నిలయం, 'ఏకశిలానగరం' అని లోకప్రసిద్ధి చెందినట్టి, అపార సంపదలకు పుట్టినిల్లు వంటిదైన వైభవాల ఓరుగల్లు (వరంగల్) నగరానికి ఆయన ఎంతో ఉత్సాహంతో చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

చారిత్రక విశేషం: ఈ పద్యంలో ఓరుగల్లు నగరానికి గల చారిత్రక నామమైన 'ఏకశిలానగరం' ప్రస్తావించబడింది. కాకతీయుల నాటి వైభవాన్ని కవి ఇక్కడ స్తుతించారు.

157. నూట ఏభై ఏడవ పద్యము

క. పసిఁడియు రత్నము మున్నగ నిసుముక్రియం బెక్కుధనము లీనఁగ నిలకు న్వసుమతియు రత్నగర్భయు వసుధయు ననుపేళ్ళు నిక్కువము లౌ నచటన్.

ప్రతిపదార్థము: అచటన్ = ఆ ఓరుగల్లు నగరంలో; పసిఁడియు = బంగారము; రత్నము = నవరత్నాలు; మున్నగన్ = మొదలైన; పెక్కు ధనములు = అపారమైన సంపదలు; ఇసుము క్రియన్ = ఇసుక తివాచీలా (లేదా ఇసుక రేణువుల వలె దట్టముగా); ఈనఁగన్ = వెదజల్లబడుతుండగా; ఇలకున్ = ఈ భూమికి; వసుమతియు = 'వసుమతి' (సంపదలు కలది) అనియు; రత్నగర్భయు = 'రత్నగర్భ' (రత్నములను గర్భమున మోయునది) అనియు; వసుధయు = 'వసుధ' (ధనమును ఇచ్చునది) అనియు; అను పేళ్ళు = పిలవబడే పేర్లు; నిక్కువములు ఔ = అక్షరాలా నిజమౌతాయి.

తాత్పర్యము: "ఆ ఓరుగల్లు నగరంలో బంగారం, నవరత్నాలు ఎంత సమృద్ధిగా లభిస్తాయంటే, అక్కడ అవి సామాన్యమైన ఇసుక రేణువుల్లా వీధుల్లో కనిపిస్తాయి. భూమికి ఉన్న 'వసుమతి', 'రత్నగర్భ', 'వసుధ' అనే పేర్లు ఆ నగర సంపదలను చూశాకే నిజమైన పేర్లు అని లోకానికి అర్థమవుతుంది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: భూమి పేర్ల సార్థకతను నగర సంపదతో జోడించడం వల్ల ఇక్కడ 'సమర్థనాలంకారం' లేదా 'అతిశయోక్త్యలంకారం' ఓరుగల్లు ఐశ్వర్యాన్ని చాటుతోంది.

158. నూట ఏభై ఎనిమిదవ పద్యము

ఉ. చందనగంధులు న్వీటులు జాణలు దానవినోదులుం బ్రభా సుందరమూర్తులుం గవులు శూరులుఁ పెద్దలు నుల్లసిల్ల సం
క్రందనవైభవాధ్యుఁ డగు కాకతిభూపతి రాజ్యలక్ష్మిఁ బెం పొందెడు నప్పురంబున మహోత్సవ లీలల నుండె నేర్పునన్.

ప్రతిపదార్థము: చందన గంధులున్ = గంధపు సువాసనలు వెదజల్లే అందమైన స్త్రీలును; విటులున్ = విలాసపురుషులును; జాణలు = కళా నైపుణ్యము గల నేర్పరులును; దాన వినోదులున్ = దానధర్మాలు చేస్తూ ఆనందించేవారును; ప్రభా సుందర మూర్తులున్ = తేజస్సుతో అందముగా ప్రకాశించే రూపములు కలవారును; కవులు = పండితులును; శూరులున్ = పరాక్రమవంతులును; పెద్దలున్ = వృద్ధులు, గౌరవనీయులును; ఉల్లసిల్లన్ = సంతోషముతో జీవిస్తుండగా; సంక్రందన వైభవ ఆధ్వుఁడు అగు = దేవేంద్రుడి వంటి అపార వైభవము గలవాడైన; కాకతి భూపతి = ఆ కాకతీయ చక్రవర్తి; రాజ్యలక్ష్మిన్ = రాజ్య సంపదలతో; పెంపొందెడు = వర్ధిల్లే; ఆ పురంబునన్ = ఆ ఓరుగల్లు నగరంలో; నేర్పునన్ = నైపుణ్యముతో (సకల కళలు నేర్చుకుంటూ); మహోత్సవ లీలలన్ = నిత్య కళ్యాణ పచ్చ తోరణం లాంటి ఉత్సవ విలాసములతో; ఉండెన్ = (గ్రహిలుడు) నివసించెను.

తాత్పర్యము: అందగత్తెలు, విద్యావంతులు, శూరులు, దాతలు, కవులు, పెద్దలతో కళకళలాడే ఓరుగల్లు నగరంలో గ్రహిలుడు కొంతకాలం ఉన్నాడు. దేవేంద్రుడి వంటి వైభవం గల కాకతీయ రాజు పాలిస్తున్న ఆ రాజధానిలో, గ్రహిలుడు అక్కడి పండితుల సావాసంతో సకల కళల యందు నిపుణుడయ్యాడు. ఎంతో వైభవంగా, ఆనందంగా అక్కడ కాలం గడిపాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

సాంస్కృతిక వర్ణన: కాకతీయుల నాటి సామాజిక, సాంస్కృతిక జీవన శోభను, ఓరుగల్లు వైభవాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో మనోహరంగా వర్ణించారు.

159. నూట ఏభై తొమ్మిదవ వచనము
వచనము:
వ. అట్లు కొన్ని దినంబు లుండి తత్పురజన పరిచయంబున సకలకళాప్రవీణుండై మగుడం గడంగి మహాతీర్థవిలోకనార్థియై యట చని దూరంబున.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు = ఆ విధంగా; కొన్ని దినంబులు = కొన్ని రోజులు; ఉండి = ఆ ఓరుగల్లులో నివసించి; తత్ పుర జన = ఆ నగరంలోని పండితుల, ప్రజల; పరిచయంబునన్ = స్నేహము వల్ల; సకల కళా ప్రవీణుండు ఐ = చతుష్షష్టి (64) కళల యందును గొప్ప నేర్పరియై; మగుడన్ కడంగి = మళ్లీ తన ప్రయాణాన్ని ప్రారంభించి; మహా తీర్థ = గొప్ప పుణ్యతీర్థాలను;

విలోకన అర్థియై = దర్శించాలనే కోరిక కలవాడై; అట చని = అక్కడ నుండి ప్రయాణమై వెళ్లి; దూరంబునన్ = చాలా దూరం వెళ్లిన తర్వాత...

తాత్పర్యము: ఓరుగల్లు నగరంలో కొంతకాలం నివసించిన గ్రహిలుడు, అక్కడి పండితుల పరిచయంతో సమస్త శాస్త్రాలలో, కళలలో అఖండ ప్రవీణుడయ్యాడు. ఆపై ఇతర పుణ్యక్షేత్రాలను, నదులను దర్శించాలనే ఆకాంక్షతో ఓరుగల్లు వదిలి ముందుకు సాగాడు. అలా చాలా దూరం ప్రయాణించిన అతడికి...

160. నూట అరవైయవ పద్యము

క. ఆతఁడు త్ర్యంబకశిఖరో ద్భూతను విఖ్యాతఁ బరమపూతఁ ద్రిలోకి మాత మహాపాతకసం ఘాతవిఘాతానుయాతఁ గనియెన్ గంగన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆతఁడు = ఆ గ్రహిలుడు; త్ర్యంబక శిఖర = త్రయంబకేశ్వర పర్వత శిఖరము నందు; ఉద్భూతను = జన్మించినట్టియు; విఖ్యాతన్ = లోకప్రసిద్ధురాలైనట్టియు; పరమ పూతన్ = మిక్కిలి పవిత్రమైనట్టియు; త్రిలోకి మాతన్ = మూడు లోకాలకూ తల్లి వంటిదైనట్టియు; మహా పాతక = ఘోరమైన పాపముల యొక్క; సంఘాత = సమూహములను; విఘాత = నాశనము చేయడంలో; అనుయాతన్ = నిరంతరం సిద్ధముగా ఉండే; గంగన్ = ఆ గౌతమీ గంగానదిని (గోదావరిని); కనియెన్ = చూసెను.

తాత్పర్యము: "గ్రహిలుడు ప్రయాణిస్తూ వెళ్లి, నాసికా త్రయంబకేశ్వర కొండలపై జన్మించిన, లోకపావని, మూడు లోకాలకూ తల్లి వంటిదైన, ఆశ్రయించిన భక్తుల మహాపాపాల సమూహాలన్నింటినీ క్షణంలో తుడిచిపెట్టే పవిత్ర గౌతమీ గంగానదిని (గోదావరిని) కనులారా దర్శించుకున్నాడు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

నదీ ప్రశంస: గోదావరి నదిని 'త్ర్యంబకశిఖరోద్భూత' గౌతమీ గంగగా ఇక్కడ అభివర్ణించారు. 'ఘాత-విఘాత' పదాల వాడకంతో పద్యానికి చక్కని శబ్దాలంకారం కుదిరింది.

161. నూట అరవై ఒకటవ పద్యము

క. ఆ నదికి మ్రొక్కి ముఖ్య స్నానం బొనరింప డిగ్గి చని యుదకం బా లోనం దెశతెక నుడుకం గా నద్భుతమైన మడుఁగుఁ గని వెరఁగందెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ నదికిన్ మ్రొక్కి = ఆ గోదావరి నదికి భక్తితో నమస్కరించి; ముఖ్య స్నానంబు = పవిత్ర స్నానము; ఒనరింపన్ = చేయడానికి; డిగ్గి చని = నదిలోకి దిగి వెళ్లి; ఆ లోనన్ = ఆ నది మధ్యలో; ఉదకంబు = నీరు; తెశతెక = బుడబుడమంటూ; ఉడుకగాన్ = వేడిగా కాగుతుండగా; అద్భుతము ఐన = ఎంతో ఆశ్చర్యకరమైన; మడుఁగున్ కని = ఒక నీటి గుండాన్ని (మడుగును) చూసి; వెరఁగు అందెన్ = అమితంగా ఆశ్చర్యపోయాడు.

తాత్పర్యము: ఆ గోదావరి నదికి గ్రహిలుడు భక్తితో ప్రణామం చేశాడు. పుణ్యస్నానం చేద్దామని నది రేవులోకి దిగాడు. అలా ముందుకు వెళ్లగా, ఆ నది మధ్యలో నీరు బుడబుడమంటూ, పొగలు గక్కుతూ దట్టంగా కాగుతున్న ఒక వింతైన వేడినీటి మడుగు (ఉష్ణగుండం) అతడికి కనిపించింది. నదిలోని చల్లని నీటి మధ్యన అంత వేడిగా కాగుతున్న ఆ మడుగును చూసి అతడు ఆశ్చర్యంతో నోరెళ్లబెట్టాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

ప్రకృతి వింత: 'తెశతెక నుడుకగా' —— నీరు వేడికి కాగే శబ్దాన్ని కవి ఇక్కడ ధ్వనిపూర్వకంగా వర్ణించారు.

162. నూట అరవై రెండవ పద్యము

క. పిట్టలు దివిఁ బాఱఁగ నా కట్టావుల నెఱక నెల్లఁ గమరిన నచటన్ మట్టుపడి కూలుఁ దొడిమల ప ట్టూడిన చట్టి మేడిపండుల భంగిన్.

ప్రతిపదార్థము: పిట్టలు = ఆకాశంలో ఎగిరే పక్షులు; దివిన్ పాఱఁగన్ = ఆకాశ వీధిలో ఎగిరి వెళుతుండగా; ఆ కట్టావుల = ఆ వేడినీటి మడుగు నుండి వెలువడే తీక్షణమైన వేడి ఆవిరుల దెబ్బకు; ఎఱకలు ఎల్లన్ = వాటి రెక్కలన్నీ; కమరినన్ = కాలిపోగా; అచటన్ = ఆ ప్రదేశంలోనే; తొడిమల పట్టు = తొడిమల యొక్క పట్టు; ఊడిన = ఊడిపోయిన; చట్టి = పండిన; మేడి పండుల భంగిన్ = మేడిపండుల వలె; మట్టుపడి = స్పృహతప్పి; కూలున్ = ఆ వేడి మడుగులోనే పడి చనిపోతున్నాయి.

తాత్పర్యము: "ఆ మడుగు ఎంత భయంకరంగా కాగుతోందంటే, దానిపై ఆకాశంలో ఎగిరిపోయే పక్షులు సైతం, ఆ మడుగు నుండి పైకి లేచే తీక్షణమైన వేడి ఆవిరుల ధాటికి రెక్కలు కాలిపోయి, చెట్టు నుండి తొడిమలు ఊడి కిందపడే పండిన మేడిపండ్ల లాగా టపటపమంటూ ఆ వేడి నీళ్లలోనే పడి ప్రాణాలు వదులుతున్నాయి".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: పక్షులు వేడికి కిందపడటాన్ని మేడిపండ్లు రాలడంతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' ఆ ఉష్ణగుండం యొక్క తీవ్రతను భయానకంగా వర్ణించింది.

163. నూట అరవై మూడవ పద్యము

ఆ వె. అట్లు ఘోరమైన యయ్యుష్ణతీర్థంబు చేర వెఱచి శిశిరవారిలోనఁ గెలన జలకమాడి వెలికేగి యట గుడి లోన నున్న శివునిఁ గానఁబోయి.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు = ఆ విధంగా; ఘోరము ఐన = భయంకరమైన; ఆ ఉష్ణ తీర్థంబు = ఆ వేడినీటి గుండాన్ని; చేరన్ వెఱచి = సమీపించడానికి భయపడి; కెలన = దాని పక్కనే ప్రవహిస్తున్న; శిశిర వారిలోనన్ = చల్లని గోదావరి జలాలలో; జలకము ఆడి = స్నానము చేసి; వెలికిన్ ఏగి = ఒడ్డుకు వచ్చి; అట = ఆ రేవున ఉన్న; గుడి లోనన్ ఉన్న = దేవాలయంలో కొలువై ఉన్న; శివునిన్ = ఆ పరమశివుడిని (ఈశ్వరుడిని); కానన్ పోయి = దర్శించడానికి వెళ్లి.

తాత్పర్యము: అంత భయంకరంగా కాగుతున్న ఆ ఉష్ణగుండంలో స్నానం చేయడానికి గ్రహిలుడు భయపడ్డాడు. అందుకని ఆ మడుగు పక్కనే ప్రవహిస్తున్న గోదావరి చల్లటి నీటిలో స్నానం ముగించుకుని ఒడ్డుకు వచ్చాడు. తడి బట్టలు మార్చుకుని, ఆ నది ఒడ్డునే ఉన్న శివాలయానికి వెళ్లి లోపల కొలువై ఉన్న పరమశివుడిని దర్శించుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది.

164. నూట అరవై నాల్గవ వచనము

వచనము:

వ. అద్దేవు నుచితోపచారంబుల నారాధించి యచట నొక రాత్రి గడపంగడంగి యుండె.

తాత్పర్యము: ఆ ఆలయంలోని శివుడికి గ్రహిలుడు శాస్త్రోక్తంగా పూజాదికాలు నిర్వహించాడు. ఆ రోజు రాత్రికి ఆ గుడిలోనే నిద్రించాలని నిశ్చయించుకుని అక్కడే ఉండిపోయాడు.

165. నూట అరవై ఐదవ పద్యము

క. ఆయెడ నాకాశంబున నాయుష్టాంబువుల యావులంటినఁ దప్తుం డై యపరాంబుధి మునుఁగం బోయెనొకో యీతఁడన నభోమణి గ్రుంకెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ యెడన్ = ఆ సమయంలో; ఆకాశంబునన్ = ఆకాశ వీధిలో ఉన్న; నభోమణి = సూర్యుడు (ఆకాశానికి మణి వంటివాడు); ఆ ఉష్ణ అంబువుల = ఆ మడుగులోని వేడి నీటి యొక్క; ఆవులు అంటినన్ = ఆవిరులు (లేదా వేడి) తనకు తగలడం వల్ల; తప్తుఁడు ఐ = మిక్కిలి కాలిపోయినవాడై; అపర అంబుధిన్ = పశ్చిమ సముద్రంలో; మునుఁగన్ పోయెన్ ఒకో = చల్లబడటానికి మునగడానికి వెళ్లాడా అన్నట్లు; ఈతఁడు అనన్ = ఇతడు పరుగెడుతున్నాడు అనుకునేలా; గ్రుంకెన్ = అస్తమించెను.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో సాయంత్రమై సూర్యుడు అస్తమించాడు. ఆ దృశ్యం ఎలా ఉందంటే —— ఆకాశంలో ప్రయాణిస్తున్న సూర్యుడికి కింద ఉన్న ఉష్ణగుండం వేడి ఆవిరులు తగిలి ఒళ్లు కాలిపోయిందేమో, ఆ వేడి తట్టుకోలేక ఒళ్లు చల్లబరుచుకోవడానికి పడమటి సముద్రంలో మునగడానికి వెళ్లాడా అన్నట్లుగా సూర్యుడు పశ్చిమ దిక్కున మునిగిపోయాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: సూర్యాస్తమయాన్ని ఉష్ణగుండం వేడికి తట్టుకోలేక సముద్రంలో మునగడంగా ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' సంధ్యా సమయాన్ని ఎంతో అద్భుతంగా ఆవిష్కరించింది.

166. నూట అరవై ఆరవ పద్యము

మ. చదలం జుక్కలు పిక్కటిల్లగఁ దమస్సందోహము ల్భూమిభా గదిగంతంబుల నిండ రేయి నిగుడంగా నుష్టతీర్థంబులో నుదకం బుబ్బఁగ గొబ్బున న్వెడలి సాంగోపాంగసంగీతులం జదురాస్య ిస్నేనమండ్రు వచ్చి రట కాసర్వేశ్వరం గొల్వఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: చదలన్ = ఆకాశంలో; చుక్కలు = నక్షత్రాలు; పిక్కటిల్లగన్ = దట్టముగా నిండగా; తమస్ సందోహముల్ = దట్టమైన చీకట్ల సమూహాలు; భూమి భాగ = భూమండలమంతటా; దిగంతంబులన్ = దిక్కుల సరిహద్దుల వరకు; నిండన్ = నిలిచిపోగా; రేయి నిగుడంగాన్ = రాత్రి సమయం ముదరగా; ఉష్ణ తీర్థంబులోన్ = ఆ వేడినీటి మడుగులో; ఉదకంబు = నీరు; ఉబ్బఁగన్ = పైకి ఉప్పొంగగా; గొబ్బునన్ = వేగముగా; వెడలి = ఆ నీటి నుండి బయటకు వచ్చి; సాంగోపాంగ = నృత్య గీత వాద్య సహితమైన సమస్త అంగములతో కూడిన; సంగీతులన్ = సంగీత నాట్య నైపుణ్యములతో; చదురు ఆస్యల్ =

ఎంతో అందమైన ముఖము గల; ఎనమండ్రు = ఎనిమిది మంది దివ్య స్త్రీలు; అటకున్ = ఆ ఆలయానికి; ఆ సర్వేశ్వరున్ = ఆ పరమశివుడిని; కొల్వఁగన్ = పూజించడానికి; వచ్చిరి = ప్రవేశించారు.

తాత్పర్యము: ఆకాశంలో నక్షత్రాలు దట్టంగా మెరవసాగాయి, భూమిపై కటిక చీకటి కమ్ముకుంది. రాత్రి సమయం బాగా ముదిరినప్పుడు ఆ వేడినీటి మడుగులోని నీరు ఒక్కసారిగా పైకి ఉప్పొంగింది. అంతలోనే ఆ కాగుతున్న నీటి లోపలి నుండి ఎంతో అందమైన ముఖాలు కలిగిన ఎనిమిది మంది దివ్య స్త్రీలు (అష్టసిద్ధులు) సంగీత నాట్య సాధనలతో వెలుపలికి వచ్చారు. వారు ఆ ఉష్ణగుండం నుండి నేరుగా వచ్చి, ఆలయంలోని ఆ సర్వేశ్వరుడిని అర్చించడానికి గుడిలోకి ప్రవేశించారు. గుడి మూలన దాక్కున్న గ్రహిలుడు ఇదంతా గమనిస్తున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడితము.

కథా మలుపు: ఈ ఎనిమిది మంది స్త్రీలే అష్టమహాసిద్ధులు. వీరి అద్భుత నాట్య ఆరాధనను చూశాకే గ్రహిలుడు, ఆ తదుపరి విక్రమార్కుడు ఈ సిద్ధులను ప్రసన్నం చేసుకుంటారు.

167. నూట అరవై ఏడవ పద్యము

ఉ. మోహనదివ్యమూర్తు లగు ముద్దియ లా శశిమౌళికి న్మహో త్సాహముతోడ హేమజలజంబులఁ బూజ లొనర్చి నాట్యస న్నాహము సేయుచో నొకతె నాదవిశోధన చేయుచుండె నా గాహళ వట్టె గానగమకశ్రుతితానవిధాన మానఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: మోహన = మోహాన్ని కలిగించే; దివ్య మూర్తులు అగు = అలౌకికమైన అంద చందాలు గల రూపాలు కలిగిన; ముద్దియలు = ఆ దివ్యస్త్రీలు; మహోత్సాహము తోడన్ = మిక్కిలి ఉత్సాహంతో; ఆ శశిమౌళికిన్ = తలపై చంద్రుడిని ధరించిన ఆ పరమశివునికి; హేమ జలజంబులన్ = బంగారు పద్మాలతో; పూజలు ఒనర్చి = అర్చనలు కావించి; నాట్య సన్నాహము = నృత్యం చేయడానికి సన్నద్ధత; చేయుచోన్ = చేస్తుండగా; ఒకతె = వారిలో ఒక స్త్రీ; గాన = గానము నందలి; గమక = గమకములు; శ్రుతి = శ్రుతి; తాన విధానము = తానములు ఆలపించే పద్ధతి; మానఁగన్ = ఒప్పారేలా; నాద విశోధన = స్వరాన్ని శోధించడం (స్వర సాధన); చేయుచుండెన్ = చేయసాగెను; నా గాహళ వట్టెన్ = ఆ సమయంలో ఆమె కాహళ (బూర) అనే వాద్యాన్ని చేతబూనెను.

తాత్పర్యము: చూడ ముచ్చటైన దివ్య రూపాలు కలిగిన ఆ సుందరీమణులు ఎంతో ఉత్సాహంతో ఆ చంద్రశేఖరునికి బంగారు పద్మాలతో పూజలు చేశారు. ఆపై వారు నృత్యం చేయడానికి సిద్ధపడుతుండగా, వారిలో ఒకతె గానంలోని శ్రుతి, గమక, తాన

పద్ధతులు చక్కగా కుదిరేలా తన స్వరాన్ని శోధించుకుంటూ, కాహళ (బూర) అనే వాద్యాన్ని చేతబూని మంగళధ్వని చేయసాగింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల (భరనభభరవ గణాలు, 20 అక్షరాలు, 10వ అక్షరం యతి).

సంగీత విశేషాలు: ప్రాచీన కాలంలో నాట్యానికి ముందు చేసే స్వరసాధన (నాదవిశోధన) ఇక్కడ ప్రస్తావించబడింది.

168. నూట అరవై ఎనిమిదవ పద్యము

ఆ.వె. గానభిక్ష వేఁడ హీనస్వరంబున వదరుకాయ లంది వచ్చినట్టి వీణియలకు లయలు విప్పి చెప్పెడు భంగి నందు ముగురు పాడి రందముగను.

ప్రతిపదార్థము: గాన భిక్ష = సంగీతమనే భిక్షను; వేఁడన్ = యాచించడానికి; హీన స్వరంబునన్ = లయ తప్పిన తక్కువ స్వరంతో; వదరు కాయలు = గిలకల వంటి కాయలను; అంది వచ్చినట్టి = కలిగి ఉన్నట్టి; వీణియలకున్ = సామాన్య వీణలకు; లయలు = రాగ లయలను; విప్పి చెప్పెడు భంగిన్ = విడమరచి నేర్పే విధముగా; అందున్ = ఆ ఎనిమిది మందిలో; ముగురు = ముగ్గురు స్త్రీలు; అందముగను = ఎంతో మనోహరంగా; పాడిరి = గానం చేశారు.

తాత్పర్యము: సాధారణంగా లయ తప్పుతూ, కేవలం శబ్దం చేసే గిలకల వంటి కాయలు అమర్చిన సామాన్య వీణలకు సైతం రాగ లయలను విడమరచి నేర్పేంతటి అద్భుత స్వరాన నైపుణ్యంతో, ఆ సిద్ధస్త్రీలలో ముగ్గురు ఏకకంఠంతో ఎంతో మనోహరంగా గానం చేయసాగారు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

169. నూట అరవై తొమ్మిదవ పద్యము

క. సూళాదిగీతములును సు తాళము ధ్రువమును మేళనమునఁ జెడకుండన్ గురువు లఘుయుతంబులుఁ తమలో తాళము వాయించె నొకతె తద్గతికొలఁదిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఒకతె = ఆ కాంతలలో మరొకతె; సూళాది గీతములును = సూళాది అనబడే ప్రాచీన సంగీత కీర్తనలను; సుతాళము = చక్కని తాళ లయను; ధ్రువమును = ధ్రువతాళాన్ని; తమలో = వాటి మధ్య గల; మేళనమునన్ = పొందిక; చెడకుండన్ = దెబ్బతినకుండా; గురువు ౯ఘు యుతంబులున్ = గురువు, లఘువు అనే తాళ ప్రక్రియల కూర్పుతో; తద్ గతి కొలఁదిన్ = ఆ రాగాల నడకకు అనుగుణంగా; తాళము వాయించెన్ = తాళ వాద్యాన్ని వాయించెను.

తాత్పర్యము: ఆ దివ్యస్త్రీలలో మరొకతె, సూళాదులు మొదలైన ప్రాచీన గీతాల రాగగతి చెడిపోకుండా, సంగీత శాస్త్రోక్తంగా గురువు, లఘువు అనే తాళ నియమాలను పాటిస్తూ, ఆ పాటల నడకకు అనుగుణంగా ఎంతో చక్కగా తాళం వేయసాగింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

సంగీత పరిభాష: 'సూళాది' అనేది కర్ణాటక సంగీతంలోని ఒక ప్రాచీన రచనల శైలి. తాళ ప్రక్రియలైన ధ్రువతాళము, గురువు, లఘువుల ప్రస్తావన ఇక్కడ కవి చేశారు.

170. నూట డెబ్బైయవ పద్యము

ఆ.వె. గళరవంబు లమర గమకముతోఁ బేర్చు రాగమున మనంబు రంజిలంగఁ బ్రియుఁడు వోలె నధరబింబంబు చుంబించు వాసెగ్రోలు వట్టె వనిత యోర్తు.

ప్రతిపదార్థము: వనిత ఓర్తు = ఆ స్త్రీలలో ఇంకొకతె; గళ రవంబులు = గొంతు సవరలు; అమరన్ = కుదరగా; గమకముతోన్ = చక్కని గమకాలతో; పేర్చు = విజృంభించే; రాగమునన్ = ఆ రాగాలాపన చేత; మనంబు = వినేవారి మనస్సు; రంజిలంగన్ = ఆనందించేలా; ప్రియుఁడు వోలెన్ = ప్రియుడి లాగా; అధర బింబంబు = దొండపండు వంటి పెదవిని; చుంబించు = ముద్దాడుతున్నట్లుగా ఉండే; వాసెగ్రోలు = వంశీ వృక్షపు పిల్లనగ్రోవిని (ఫ్లూట్‌ను); పట్టెన్ = చేతబూని వాయించెను.

తాత్పర్యము: ఆ సిద్ధకాంతలలో మరొకతె, తన గొంతు స్వరం లయబద్ధంగా సాగుతుండగా, వినేవారి మనస్సులు పరవశించేలా చక్కని గమకాలతో రాగాలాపన చేసింది. ఒక ప్రియుడు తన ప్రియురాలి దొండపండు వంటి పెదవిని ఎలా ముద్దాడుతాడో, ఆ విధంగా ఆ పిల్లనగ్రోవిని (మురళిని) తన పెదవులపై ఉంచి అమృతతుల్యంగా వాయించసాగింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

అలంకారము: పిల్లనగ్రోవిని ఊదడాన్ని ప్రియుడు పెదవిని చుంబించడంతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' లేదా 'నాయికా-నాయక' భావన శృంగార రస స్ఫురణతో ఎంతో రమ్యంగా వ్యక్తమైంది.

171. నూట డెబ్బై ఒకటవ పద్యము

ఆ.వె. మూఢునైన బట్టి ముఖరునిఁ జేయుదు ననిన భంగి సతి మృదంగ మంది కంకణములు తాళగతి మ్రోయ వాయించెఁ దొయ్యలులకు నెద్ది దుష్కరంబు.

ప్రతిపదార్థము: సతి = ఆ కాంతలలో ఇంకొకతె; మూఢున్ ఐనన్ = ఏమీ తెలియని మూర్ఖుడిని సైతం; పట్టి = పట్టుకొని; ముఖరునిన్ = బాగా మాట్లాడే వాగ్వాద శూరుడిగా (లేదా పండితుడిగా); చేయుదున్ = మారుస్తాను; అనిన భంగిన్ = అనే సవాలుతో కూడిన విధముగా; మృదంగము అంది = మృదంగ వాద్యాన్ని చేతికి తీసుకొని; కంకణములు = తన చేతి గాజులు; తాళ గతిన్ = తాళపు నడకతో పాటు; మ్రోయన్ = గల్ గల్ మని శబ్దము చేస్తుండగా; వాయించెన్ = వాయించెను; తొయ్యలులకున్ = నేర్పరులైన స్త్రీలకు; ఎద్ది = ఏ కార్యము; దుష్కరంబు = సాధ్యము కానిది? (సమస్తము సాధ్యమే).

తాత్పర్యము: మరొక దివ్యస్త్రీ, "ఎంతటి మూర్ఖుడినికైనా నా దరులతో పండితుడిగా మార్చేస్తాను" అని సవాలు విసురుతున్నట్లుగా మృదంగ వాద్యాన్ని చేతబూనింది. ఆమె మృదంగం వాయిస్తుంటే, ఆమె చేతి గాజులు తాళానికి అనుగుణంగా గల్ గల్ మని మ్రోగాయి. లోకంలో నేర్పరులైన స్త్రీలకు సాధ్యం కాని పని అంటూ ఏముంటుంది? వారు సమస్త కళలలోనూ శ్రేష్ఠులే కదా!

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

అలంకారము: 'తొయ్యలులకు నెద్ది దుష్కరంబు' —— ఒక సామాన్య సత్యాన్ని విశేషం చేత సమర్థించడం వల్ల ఇక్కడ 'అర్థాంతరన్యాసాలంకారం' శోభిల్లింది.

172. నూట డెబ్బై రెండవ పద్యము

చ. తతఘనమర్దళాదినినదంబులు నరువదినాల్గు హస్తని ర్గతులును దృగ్విలాసములుఁ గన్నులపండుగ గాఁగఁ తాళసం గతులు చెలంగఁ బాదకటకంబులు మ్రోయఁగ నాట్యమాడె నొ క్కతె తొలుకారుక్రొమ్మెఱుఁగు కైవడిఁ దద్రసభావపుష్టిగన్.

ప్రతిపదార్థము: ఒక్కతె = ఆ స్త్రీల సమూహములో వేరొకతె; తత = విస్తరించిన; ఘన = గంభీరమైన; మర్దళ = మృదంగము; ఆది = మొదలైన వాయిద్యాల; నినదంబులున్ = ధ్వనులును; అరువది నాల్గు = అరవై నాలుగు రకాల; హస్త నిర్గతులును = హస్త ముద్రల విన్యాసములును; దృక్ విలాసములున్ = కళ్ల యొక్క చూపుల హావభావములును; కన్నుల పండుగ కాఁగన్ = చూసే కళ్లకు మహోత్సవము కాగా; తాళ సంగతులు = తాళపు వరుసలు; చెలంగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; పాద కటకంబులు = కాలి అందెలు (గజ్జెలు); మ్రోయఁగన్ = ఘల్లు ఘల్లుమని శబ్దము చేస్తుండగా; తొలుకారు = వర్షాకాలపు; క్రొమ్మెఱుఁగు కైవడిన్ = క్రొత్త మెరుపు తీగ లాగా; తద్ = ఆ నాట్యము నందలి; రస భావ పుష్టిగన్ = రసములు, భావములు సమృద్ధిగా పండేలా; నాట్యము ఆడెన్ = అద్భుతంగా నర్తించెను.

తాత్పర్యము: ఇక మరొక దివ్యస్త్రీ నాట్యరంగంలోకి ప్రవేశించింది. మృదంగాది వాద్యాల గంభీర ధ్వనులకు అనుగుణంగా, నాట్యశాస్త్రంలోని అరవై నాలుగు రకాల హస్తముద్రలను ప్రదర్శిస్తూ, కండ్ల విన్యాసాలతో హావభావాలను ప్రకటిస్తూ, చూసేవారి కళ్లకు పండుగ చేసింది. తాళపు గతులకు అనుగుణంగా ఆమె కాలి గజ్జెలు ఘల్లు ఘల్లుమని మ్రోగుతుండగా, వర్షాకాలంలో ఆకాశాన మెరిసే క్రొత్త మెరుపుతీగలా రసభావాలు సమృద్ధిగా పండేలా ఆమె అద్భుతంగా నర్తించింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, 21 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం యతి).

అలంకారము: నర్తించే స్త్రీని మెరుపుతీగతో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉపమాలంకారం' నాట్య వైభవాన్ని పరాకాష్టకు చేర్చింది.

173. నూట డెబ్బై మూడవ పద్యము

క. ఎలనాఁగలు మఱి తమలో పల నృత్తాంగములు వీడుపడ నాడుచు న న్నెలతాల్పువేల్పు నీక్రియఁ గొలిచి మగిడి
యేగునపుడు గుడిలో మూలన్.

ప్రతిపదార్థము: మఱి = ఆ తర్వాత; ఎలనాఁగలు = ఆ దివ్యస్త్రీలందరు; తమ లోపలన్ = తమలో తాము; నృత్త అంగములు = నాట్య శాస్త్ర అంగ చలనములు; వీడుపడన్ = ఎంతో సులువుగా, మనోహరంగా; ఆడుచున్ = అభినయిస్తూ; ఆ నెలతాల్పు వేల్పున్ = ఆ చంద్రశేఖరుడైన పరమశివుడిని; ఈ క్రియన్ = ఈ విధముగా; కొలిచి = ఆరాధించి; మగిడి = తిరిగి; ఏగునపుడు = తమ ఉష్ణగుండం వైపునకు వెళ్తున్న సమయంలో; గుడిలో మూలన్ = ఆ ఆలయము యొక్క ఒక చీకటి మూలలో...

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా ఆ సిద్ధస్త్రీలందరూ నాట్యశాస్త్ర రీతుల ప్రకారం అద్భుతంగా నాట్యంచేసి, ఆ చంద్రశేఖరుడిని పరమ భక్తితో ఆరాధించారు. వారి పూజ, నాట్య సేవ ముగిసిన తర్వాత, వారు తిరిగి వెళ్లడానికి సిద్ధపడ్డారు. ఆ సమయంలో ఆ దేవాలయపు ఒక చీకటి మూలలో...

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

174. నూట డెబ్బై నాల్గవ పద్యము

హ విస్మేరాకృతి నున్న మంత్రితనయు న్వీక్షించి ప్రోయాండ్రు మం దస్మేరానన లొచ్చు నీకు సుఖమందం గోరుకు ల్గల్గెనే నస్మద్భూమికి రమ్మటంచుఁ జనఁగా నయ్యుష్ణతీర్థేష్మల న్నస్మం బయ్యెద నంచు భీతి నతఁ డా ప్రాంతంబున న్నిల్చినన్.

ప్రతిపదార్థము: గుడిలో మూలన్) విస్మేర ఆకృతిన్ ఉన్న = ఆశ్చర్యపోయిన రూపంతో చూస్తున్న; మంత్రి తనయున్ = ఆ మంత్రి కుమారుడైన గ్రహిలుడిని; వీక్షించి = చూసి; ప్రోయాండ్రు = ఆ దివ్యస్త్రీలు; మందస్మేర ఆననలు అవుచున్ = ముఖములపై చిరునవ్వులు చిందిస్తూ; నీకున్ = నీకు; సుఖము అందన్ = సుఖములను, సిద్ధులను పొందాలనే; కోరుకుల్ కలిగెన్ ఏన్ = కోరికలు ఉంటే; అస్మద్ భూమికిన్ = మా లోకానికి (మా మడుగు లోనికి); రమ్ము అటంచున్ = రమ్ము అని పలుకుతూ; చనఁగాన్ = వారు వెళ్లగా; అతఁడు = ఆ గ్రహిలుడు; ఆ ఉష్ణ తీర్థ = ఆ వేడినీటి మడుగు యొక్క; ఈష్మలన్ = తీక్షణమైన వేడి ఆవిరుల దెబ్బకు; భస్మంబు అయ్యెదన్ అంచున్ = నేను బూడిదైపోతానేమోనని; భీతిన్ = భయముతో; ఆ ప్రాంతంబునన్ = ఆ ఒడ్డున ఉన్న ఆలయ ప్రదేశములోనే; నిల్చినన్ = నిలిచిపోగా.

తాత్పర్యము: గుడి మూలన నిలబడి తమ నాట్యసేవను ఆశ్చర్యంతో చూస్తున్న గ్రహిలుడిని ఆ సిద్ధస్త్రీలు గమనించారు. వారు తమ ముఖాలపై చిరునవ్వులు చిందిస్తూ అతడి దగ్గరకు వచ్చి, "ఓ యువకుడా! నీకు కూడా అద్భుత సిద్ధులు, సుఖాలు కావాలనుకుంటే, మా వెనుక మా లోకానికి (ఆ మడుగు లోనికి) వచ్చేయ్" అని పిలిచారు. కానీ, ఆ ఉష్ణగుండం భయంకరంగా కాగుతుండటం చూసిన గ్రహిలుడు, "అమ్మో! ఆ వేడి నీళ్లలో దూకితే నేను బూడిదైపోతాను" అనే భయంతో ఆ మడుగు వైపు వెళ్లకుండా గుడి ఒడ్డునే నిలిచిపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: హరిణీ వృత్తము (నసమరసలగ గణాలు, **17** అక్షరాలు, **10**వ అక్షరం యతి) —— మూల పాఠంలో 'హ' అనే సంకేతంతో ఈ వృత్తాన్ని సూచించారు.

సవరణ: 'ఈష్మల' అనగా తీక్షణమైన వేడి. గ్రహిలుడి భయాన్ని, సిద్ధుల ఆహ్వానాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో మనోహరంగా వర్ణించారు.

175. నూట డెబ్బై ఐదవ పద్యము

క. పాతాళంబున కేగిన యా తరుణుల దీప్తి భూతలాంతంబున ను ద్యోతించునొ యన దూర్పున నాతతమగు కెంపు దోఁప నరుణుఁడు వొడచెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ తరుణులు = ఆ దివ్యస్త్రీలు; పాతాళంబునకున్ = ఆ మడుగు ద్వారా పాతాళ లోకానికి; ఏగిన = వెళ్లగా; వారి = వారి యొక్క; దీప్తి = కాంతి; భూతల అంతంబునన్ = భూమండలపు చివరి భాగం నుండి; ఉద్యోతించునో యనన్ = మళ్లీ పైకి ప్రకాశిస్తోందా అనుకునే విధంగా; దూర్పునన్ = తూర్పు దిక్కున; ఆతతము అగు = దట్టమైన; కెంపు దోఁపన్ = ఎరుపు రంగు ప్రకాశిస్తుండగా; అరుణుఁడు = సూర్యుడు; పొడచెన్ = ఉదయించెను.

తాత్పర్యము: ఆ సిద్ధస్త్రీలు ఆ వేడినీటి మడుగు గుండా పాతాళ లోకానికి వెళ్లిపోయారు. ఆ వెంటనే తెల్లవారింది. ఆ దృశ్యం ఎలా ఉందంటే —— పాతాళానికి వెళ్లిన ఆ దివ్యస్త్రీల శరీర కాంతులే భూమి అవతలి వైపు నుండి తూర్పు దిక్కున పైకి తన్నుకు వస్తున్నాయా అన్నట్లుగా, ఎర్రటి కాంతులు జిమ్ముతూ సూర్యుడు ఉదయించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: సూర్యోదయపు ఎరుపుదనాన్ని పాతాళానికి వెళ్లిన సిద్ధస్త్రీల కాంతిగా ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారం' ఎంతో సుందరంగా వ్యక్తమైంది.

176. నూట డెబ్బై ఆరవ పద్యము

మ. దిననాథుం డుదయింపఁగా వెడలి భక్తి౯ గౌతమీతీరకా ననము ల్దాఱుచు నొక్కనాఁడు కడుఁ బుణ్యంబై న కాళేశ్వరం బున కేతెంచి మహోపచారపరుఁడై ముక్తీశ్వరుం గొల్చి నె మ్మన ముప్పొంగఁగ ధన్యుఁడై మగుడఁ దన్మార్గంబున న్వచ్చుచున్.

ప్రతిపదార్థము: దిననాథుండు = సూర్యుడు; ఉదయింపఁగాన్ = ఉదయించగా; వెడలి = అక్కడ నుండి ప్రయాణమై; భక్తిన్ = భక్తితో; గౌతమీ తీర = గోదావరి నది ఒడ్డున ఉన్న; కాననముల్ = అడవుల గుండా; తూఱుచున్ = ప్రయాణిస్తూ; ఒక్కనాఁడు = ఒకరోజు; కడున్ = మిక్కిలి; పుణ్యంబు ఐన = పవిత్రమైన; కాళేశ్వరంబునకున్ = ప్రసిద్ధ కాళేశ్వర క్షేత్రానికి; ఏతెంచి = చేరుకొని; మహోపచార పరుఁడు ఐ = గొప్ప షోడశోపచార పూజలు చేసేవాడై; ముక్తీశ్వరున్ = అక్కడి ముక్తీశ్వర స్వామిని; కొల్చి = సేవించి; నెమ్మనము = తన మంచి మనస్సు; ఉప్పొంగఁగన్ = పరమానందం చెందగా; ధన్యుఁడు ఐ = ధన్యతను పొంది; మగుడన్ = తిరిగి; తన్ మార్గంబునన్ = ఆ దారిలోనే; వచ్చుచున్ = ప్రయాణమై వస్తూ.

తాత్పర్యము: ఉదయం సూర్యుడు రాగానే గ్రహిలుడు ఆ గుడి నుండి బయలుదేరాడు. గోదావరి తీరంలోని అడవుల గుండా ప్రయాణిస్తూ, ఒకరోజు పరమ పవిత్రమైన 'కాళేశ్వర' పుణ్యక్షేత్రానికి చేరుకున్నాడు. అక్కడ కొలువై ఉన్న ముక్తీశ్వర స్వామికి భక్తితో షోడశోపచార పూజలు చేశాడు. స్వామి సేవతో మనసంతా పరమానందభరితం కాగా ధన్యుడై, తిరిగి తన మార్గంలో ముందుకు సాగాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడితము.

క్షేత్ర ప్రసిద్ధి: తెలంగాణలోని ప్రసిద్ధ త్రిలింగ క్షేత్రాలలో ఒకటైన 'కాళేశ్వర ముక్తీశ్వర స్వామి' ఆలయ ప్రస్తావన ఇక్కడ ఉంది.

177. నూట డెబ్బై ఏడవ పద్యము

క. హరిహరు లేకం బనియెడు పురాణవచనంబు దృష్టముగ నొకచోట నరసింహుండును రామే శ్వరుఁడును గల ధర్మపురికి వచ్చెఁ గడంకన్.

ప్రతిపదార్థము: హరి హరులు = విష్ణువు, శివుడు; ఏకము అనియెడు = ఒక్కరే అనేటటువంటి; పురాణ వచనంబు = పురాణాల యొక్క వాక్యము; దృష్టముగన్ = కళ్లెదుటే నిజమని నిరూపించేలా; ఒక చోటన్ = ఒకే ప్రదేశంలో; నరసింహుండును = లక్ష్మీనరసింహస్వామియు; రామేశ్వరుఁడును = రామేశ్వర శివలింగమును; కల = కొలువై ఉన్న; ధర్మపురికిన్ = ప్రసిద్ధ ధర్మపురి క్షేత్రానికి; కడంకన్ = ఉత్సాహముతో; వచ్చెన్ = (గ్రహిలుడు) చేరుకొనెను.

తాత్పర్యము: "శివుడు, విష్ణువు ఇద్దరూ వేరు కాదు, ఒక్కరే" అనే పురాణాల సూక్తిని ప్రత్యక్షంగా నిజం చేసి చూపేలా —— ఒకే క్షేత్రంలో యోగ లక్ష్మీనరసింహస్వామి, రామేశ్వర లింగము పక్కపక్కనే కొలువై ఉన్న పరమ పవిత్ర 'ధర్మపురి' పుణ్యక్షేత్రానికి గ్రహిలుడు ఎంతో ఉత్సాహంతో చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

క్షేత్ర ప్రసిద్ధి: గోదావరి తీరాన వెలిసిన ప్రసిద్ధ పుణ్యక్షేత్రం 'ధర్మపురి' (జగిత్యాల జిల్లా). ఇక్కడ హరిహర అద్వైత తత్త్వానికి ప్రతీకగా నరసింహస్వామి, శివాలయాలు పక్కపక్కనే ఉంటాయి. ఆ చారిత్రక సత్యాన్ని కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా ప్రస్తావించారు.

178. నూట డెబ్బై ఎనిమిదవ పద్యము

చ. అట చని గంగలో జలకమాడుచుఁ గొందఱచే నెఱింగి మి క్కుటముగ నింపుతో యమును కుండము దూఱి కడంక బ్రహ్మకూ కటియును ముట్టి వెల్వడి జగత్పతి యౌ నరసింహమూర్తి ముం దటి కరుదెంచి మ్రొక్కి యుచితంబుగఁ బూజ యొనర్చి భక్తితోన్.

ప్రతిపదార్థము: అట చని = ఆ ధర్మపురి క్షేత్రానికి వెళ్లి; గంగలోన్ = అక్కడి గోదావరి నదిలో; జలకము ఆడుచున్ = స్నానమాచరిస్తూ; కొందఱ చేన్ = అక్కడ ఉన్న కొందరు పండితుల ద్వారా; ఎఱింగి = (ఆ క్షేత్ర విశేషాలు) తెలుసుకొని; మిక్కుటముగన్ = అమితమైన; ఇంపుతోన్ = ఇష్టముతో; యమును కుండము = యమకుండము అనే పవిత్ర తీర్థంలో; తూఱి = మునిగి; కడంకన్ = ఉత్సాహంతో; బ్రహ్మకూకటియును = బ్రహ్మకుండ తీర్థాన్ని కూడా; ముట్టి = తాకి (స్నానంచేసి); వెల్వడి = బయటకు వచ్చి; జగత్పతి యౌ = లోకనాథుడైన; నరసింహమూర్తి = ఆ లక్ష్మీనరసింహస్వామి; ముందటికిన్ = ఎదురుగా; అరుదెంచి = వచ్చి; భక్తితోన్ = పరమ భక్తితో; మ్రొక్కి = సాష్టాంగపడి; ఉచితంబుగన్ = శాస్త్రోక్తంగా; పూజ ఒనర్చి = అర్చనలు కావించి.

తాత్పర్యము: గ్రహిలుడు ఆ ధర్మపురి క్షేత్రానికి వెళ్లి మొదట గోదావరి నదిలో స్నానం చేశాడు. అక్కడ ఉన్న స్థానికుల ద్వారా ఆ ఊరి తీర్థాల మహిమలను తెలుసుకున్నాడు. ఎంతో ఇష్టంతో అక్కడి యమకుండంలో మునిగి, ఆపై బ్రహ్మకుండ తీర్థంలో కూడా పవిత్ర స్నానమాచరించాడు. ఆ తీర్థాల నుండి బయటకు వచ్చి, జగన్నాథుడైన లక్ష్మీనరసింహస్వామి సన్నిధికి చేరుకున్నాడు. స్వామివారి ముందర ప్రణామం చేసి, భక్తితో అర్చనలు సమర్పించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, 21 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం యతి).

క్షేత్ర విశేషం: ధర్మపురిలోని ప్రసిద్ధ తీర్థాలైన 'యమకుండము', 'బ్రహ్మకుండము' (బ్రహ్మకూకటి)ల ప్రస్తావన ఇక్కడ ఉంది.

179. నూట డెబ్బై తొమ్మిదవ పద్యము

ఉ. నర్మద తుంగభద్ర యమునానది జాహ్నవి కృష్ణ గౌతమిం గర్మము వాయ నెన్ని జలకంబులు దీర్చితినో దయామతీ ధర్మము లెన్ని చేసితినో దానము లెన్ని యొనర్చినాఁడనో ధర్మపురీనృసింహ నిజదైవమనౌ విభు నిన్నుఁ జూచితిన్.

ప్రతిపదార్థము: దయామతీ = దయాసముద్రుడవైన; ధర్మపురి నృసింహ = ఓ ధర్మపురి లక్ష్మీనరసింహస్వామీ!; కర్మము వాయన్ = నా పాపకర్మలు తొలగిపోయేలా; నర్మద = నర్మదా నది; తుంగభద్ర = తుంగభద్రా నది; యమునా నది = యమునా నది; జాహ్నవి = గంగానది; కృష్ణ = కృష్ణా నది; గౌతమిన్ = గోదావరి నది వంటి పుణ్యనదులలో; ఎన్ని = ఎన్నెన్ని; జలకంబులు

= స్నానములు; తీర్చితినో = ఆచరించానో!; ఎన్ని ధర్మములు చేసితినో = పూర్వజన్మలలో ఎన్నెన్ని ధర్మాలు చేశానో!; ఎన్ని దానములు ఒనర్చినాఁడనో = ఎన్నెన్ని దానధర్మాలు చేశానో గాని; నిజ దైవము అనౌ = నా నిజమైన కులదైవమైన; విభు నిన్నున్ = సర్వేశ్వరుడవైన నిన్ను; చూచితిన్ = ఈ రోజు కన్నులారా దర్శించుకోగలిగాను.

తాత్పర్యము: "ఓ దయామయుడైన ధర్మపురి నరసింహస్వామీ! నా పాపాలు తొలగిపోయేలా నేను పూర్వజన్మలలో నర్మద, తుంగభద్ర, యమున, గంగ, కృష్ణ, గోదావరి వంటి పుణ్యనదులలో ఎన్నెన్ని స్నానాలు ఆచరించానో, ఎన్నెన్ని దానధర్మాలు చేశానో గాని, ఆ పుణ్యఫలమంతా ఈ రోజు రూపం దాల్చి, నా నిజదైవమైన నిన్ను దర్శించుకునే భాగ్యాన్ని నాకు కల్పించింది".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల (భరనభభరవ గణాలు, 20 అక్షరాలు, 10వ అక్షరం యతి).

భక్తిరసం: క్షేత్రంలోని నరసింహస్వామిని స్తుతించే ఈ పద్యం పరమ పవిత్రమైన భక్తిరసంతో నిండి ఉంది.

180. నూట ఎనభైయవ వచనము
వచనము:
వ. అనుచుఁ బునఃపునఃప్రణతుండై వెడలి తదాసన్నంబగు దేవాలయంబునకుం జనుచు నద్దేవు నుద్దేశించి.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా నరసింహస్వామికి మాటిమాటికీ సాష్టాంగ నమస్కారాలు చేసి, గ్రహిలుడు ఆ ఆలయం నుండి బయటకు వచ్చాడు. ఆ పక్కనే కొలువై ఉన్న రామేశ్వర శివాలయానికి వెళ్తూ, మనసులో ఆ పరమశివుడిని ఇలా ప్రార్థించసాగాడు.

181. నూట ఎనభై ఒకటవ పద్యము

ఉ. శాశ్వతమౌ కృపారసము చాడ్పున ముందఱ గంగ వాఱఁగా విశ్వజనీనవృత్తిఁ బృథివిం దగు రూపున నిల్చి సంతతా నశ్వంభుక్తిముక్తిసదనంబగు ధర్మపురీశుఁడైన రా మేశ్వరుఁ డెల్లకాలమును నీవుత మాకు నభీష్టసంపదల్.

ప్రతిపదార్థము: ముందఱన్ = ఆలయానికి ఎదురుగా; శాశ్వతము ఔ = నిరంతరమైన; కృపారసము చాడ్పునన్ = శివుని కరుణా ప్రవాహం లాగా; గంగ = గోదావరి నది; వాఱఁగాన్ = ప్రవహిస్తుండగా; విశ్వజనీన వృత్తిన్ = లోకకల్యాణం కొరకైన పద్ధతిలో; పృథివిన్ = ఈ భూమిపై; తగు రూపునన్ నిల్చి = సుందరమైన జ్యోతిర్లింగ రూపంలో కొలువై ఉండి; సంతత = ఎల్లప్పుడూ; అనశ్వం = నశింపనటువంటి; భుక్తి = ఐశ్వర్యమును (ఆహారమును); ముక్తి = మోక్షాన్ని ఇచ్చే; సదనంబు అగు =

నిలయమైనట్టి; ధర్మపురి ఈశుఁడు ఐన = ఆ ధర్మపురి క్షేత్రానికి నాథుడైన; రామేశ్వరుఁడు = ఆ రామేశ్వర స్వామి; మాకున్ = మాకు; ఎల్లకాలమును = నిరంతరము; అభీష్ట సంపదల్ = కోరుకున్న ఐశ్వర్యాలను; ఈవుతన్ = ప్రసాదించుగాక!

తాత్పర్యము: "తన గుడి ముందర సాక్షాత్తు తన కరుణా ప్రవాహం లాగా గోదావరి నది ప్రవహిస్తుండగా, లోకకల్యాణం కోసం భూమిపై రామేశ్వరుడిగా వెలసిన ఆ పరమశివుడు; నిత్య అన్నదానాలకు, ముక్తికి నిలయమైన ఆ ధర్మపురి రామేశ్వర స్వామి మాకు ఎల్లప్పుడూ కోరిన కోర్కెలను, సకల సంపదలను ప్రసాదించుగాక!"

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

క్షేత్ర వర్ణన: ధర్మపురిలోని రామేశ్వర ఆలయ ప్రాశస్త్యాన్ని, గోదావరి నది సామీప్యతను ఈ పద్యం చక్కగా వర్ణిస్తోంది.

182. నూట ఎనభై రెండవ పద్యము

చ. అని గుడి సొచ్చి యీశ్వరున కర్చిన లెల్ల నొనర్చి మ్రొక్కి యిం పున మగడం గడంగి భువిఁ బుణ్యపదంబులు చూచుచుం గ్రమం బున నొకయేడు వుచ్చి తలఁపు ల్సమకూడిన నిర్వికారుఁడై జనకుని జూడవచ్చె నయశాస్త్రవిశారదుఁ డయ్యవంతికిన్.

ప్రతిపదార్థము: అని = ఆ విధంగా స్తుతిస్తూ; గుడి సొచ్చి = ఆలయంలోనికి ప్రవేశించి; ఈశ్వరునకున్ = ఆ రామేశ్వర స్వామికి; అర్చనలు ఎల్లన్ ఒనర్చి = పూజలన్నీ సమర్పించి; మ్రొక్కి = నమస్కరించి; ఇంపునన్ = సంతోషంతో; మగడన్ కడంగి = తిరిగి ప్రయాణమై; భువిన్ = భూమిపై ఉన్న; పుణ్య పదంబులు = ఇతర పుణ్యక్షేత్రాలను; చూచుచున్ = దర్శిస్తూ; క్రమంబునన్ = పద్ధతిగా; ఒక ఏడు పుచ్చి = ఒక సంవత్సరం కాలాన్ని గడిపి; తలఁపుల్ సమకూడిన = తాను అనుకున్న విద్యా సంకల్పం సిద్ధించగా; నిర్వికారుఁడు ఐ = మనసులో ఎలాంటి అహంకారం, వికారం లేని సాధు పురుషుడై; నయశాస్త్ర విశారదుఁడు = నీతిశాస్త్రాల యందు గొప్ప నిపుణుడైన ఆ గ్రహీలుడు; జనకునిన్ = తన తండ్రిని; చూడన్ వచ్చెన్ = చూడటానికి; ఆ అవంతికిన్ = ఆ అవంతీ నగరానికి (ఉజ్జయినికి) తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా శివుడిని స్తుతిస్తూ గ్రహీలుడు రామేశ్వరాలయంలోనికి వెళ్లి శాస్త్రోక్తంగా అర్చనలు చేశాడు. ఆ తర్వాత అక్కడ నుండి బయలుదేరి దారిలోని ఇతర పుణ్యక్షేత్రాలను దర్శిస్తూ దాదాపు ఒక సంవత్సరం గడిపాడు. తాను అనుకున్నట్లుగా సకల శాస్త్రాలు, రాజనీతి విద్యలు అభ్యసించి గొప్ప 'నయశాస్త్ర విశారదుడు' అయ్యాడు. మనసంతా నిర్మలంగా మారగా, తన తండ్రిని దర్శించుకోవాలనే ఉద్దేశంతో తిరిగి తన స్వదేశమైన అవంతీ (ఉజ్జయిని) నగరానికి చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, 21 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం యతి).

వ్యక్తిత్వ వికాసం: జడుడిగా ఇల్లు వదిలిన గ్రహిలుడు, తీర్థయాత్రలు, విద్యాభ్యాసం ముగించుకొని 'నిర్వికారుడు', 'శాస్త్రవిశారదుడు' అయి తిరిగి రావడం అతని వ్యక్తిత్వ మార్పును చాటుతోంది.

183. నూట ఎనభై మూడవ పద్యము (సీస పద్యము —— ఆటవెలదితో కలిపి)

సీ. వచ్చి తండ్రికి గౌరవము దోఁప మ్రొక్కుచుఁ బ్రియవాక్యములఁ గడు నయము సూప బుద్ధిసింధువుఁ దన పుత్రుఁ గౌఁగిటఁ జేర్చి నన్నుద్ధరింతితే యన్న యనుచు సంతసం బందుచు జననాథు దర్శింపఁ జని వాఁడు పోయి వచ్చిన తెఱంగు చెప్పి మ్రొక్కించిన క్షితిపాలకుండును మోదంబుతో వాని నాదరించి
ఆ.వె. రాజనీతులు మంత్రి కార్యక్రమములు నడుగుచును గొంతతడవున కట విదేశ మేగి చోద్యంబు లచ్చట నేమి గంటి చెప్పుమనవుడు గ్రహిలుఁడు చెప్పె నదియు.

ప్రతిపదార్థము: ఆ గ్రహిలుడు) వచ్చి = ఉజ్జయినికి వచ్చి; తండ్రికిన్ = తన తండ్రికి; గౌరవము తోఁపన్ = భక్తిభావం కనిపించేలా; మ్రొక్కుచున్ = సాష్టాంగ నమస్కారం చేస్తూ; ప్రియ వాక్యములన్ = మధురమైన మాటలతో; కడున్ = మిక్కిలి; నయము సూపన్ = వినయాన్ని ప్రదర్శించగా; బుద్ధి సింధువు = బుద్ధిలో సముద్రుడంతటివాడైన ఆ తండ్రి; తన పుత్రున్ = తన కుమారుడైన గ్రహిలుడిని; కౌఁగిటన్ చేర్చి = ప్రేమతో ఆలింగనము చేసుకొని; అన్న యనుచున్ = నాయనా!; నన్నున్ ఉద్ధరింతితే = నా వంశాన్ని నిలబెట్టి నన్ను ఉద్ధరించావా!; సంతసంబు అందుచున్ = ఎంతో సంతోషపడుతూ; జననాథున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును; దర్శింపన్ చని = చూడటానికి కొలువుకు వెళ్లి; వాఁడు = ఆ కుమారుడు; పోయి వచ్చిన = దేశాటనం వెళ్లి చదువుకొని వచ్చిన; తెఱంగు = విధమంతా; చెప్పి = రాజుకు వివరించి; మ్రొక్కించినన్ = కొడుకు చేత నమస్కరింపచేయగా; క్షితిపాలకుండును = ఆ విక్రమార్క మహారాజు కూడా; మోదంబుతోన్ = ఎంతో ఆనందంతో; వానిన్ = ఆ గ్రహిలుడిని; ఆదరించి = సత్కరించి; రాజనీతులు = రాజనీతి సూత్రాలను; మంత్రి కార్యక్రమములు = మంత్రి వర్గపు విధుల గురించి; అడుగుచును = ప్రశ్నలు వేసి వాని ప్రతిభను పరీక్షించి; కొంత తడవునకు = కొద్దిసేపటికి; అట = ఆ పైన; విదేశము ఏగి = నువ్వు ఇతర దేశాలకు వెళ్లావు కదా!; అచ్చటన్ = అక్కడ; చోద్యంబులు = వింతలు, ఆశ్చర్యకరమైన విశేషాలు; ఏమి గంటి = ఏం చూశావు?; చెప్పుము అనవుడున్ = చెప్పు అనగా; గ్రహిలుఁడు = ఆ గ్రహిలుడు; అదియున్ చెప్పెన్ = తాను చూసిన ఆ వింతను కూడా రాజుకు ఇలా చెప్పాడు.

తాత్పర్యము: ఉజ్జయిని చేరిన గ్రహిలుడు తన తండ్రి పాదాలకు ఎంతో వినయంతో నమస్కరించి, మధురంగా మాట్లాడాడు. కొడుకులోని మార్పును, పాండిత్యాన్ని చూసిన ఆ బుద్ధిమంతుడైన తండ్రి, ఎంతో ఆనందంతో కొడుకును గుండెలకు హత్తుకున్నాడు. "నాయనా! చదువుకుని నా వంశాన్ని ఉద్ధరించావు" అని మురిసిపోయాడు. వెంటనే కొడుకును వెంటబెట్టుకుని విక్రమార్క మహారాజు కొలువుకు వెళ్లాడు. కొడుకు దేశాటనం వెళ్లి సకల శాస్త్రాలూ చదువుకొని వచ్చిన

వృత్తాంతాన్ని రాజుకు విన్నవించి, కొడుకు చేత రాజుకు ప్రణామం చేయించాడు. విక్రమార్కుడు ఎంతో సంతోషించి గ్రహిలుడిని ఆదరించాడు. వానిని రాజనీతి ప్రశ్నలు అడిగి వాని పాండిత్యాన్ని మెచ్చుకున్నాడు. ఆపై రాజు, "నువ్వు దేశాటనం చేస్తున్నప్పుడు అక్కడ ఏవైనా వింతలు చూశావా? ఉంటే చెప్పు" అన్నాడు. అప్పుడు గ్రహిలుడు తాను గోదావరి తీరాన చూసిన ఆ వింతను రాజుకు ఇలా వివరించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

కథా గమనం: గ్రహిలుడు తాను చూసిన ఉష్ణగుండం వింతను రాజుకు చెప్పడంతో, విక్రమార్కుడు స్వయంగా ఆ క్షేత్రానికి వెళ్లేందుకు మార్గం సుగమమవుతుంది.

184. నూట ఎనభై నాల్గవ పద్యము

ఆ.వె. కడిమి నాంధ్రభూమి గౌతమిలో జల ముడుకుచుండ నుండు నొక్క మడువు లోననుండి రాత్రి లోలాక్షు లెనమండ్రు వెడలి వత్తు రచటి మృడుని గొల్వన్.

ప్రతిపదార్థము: గ్రహిలుడు రాజుతో) ఆంధ్రా భూమిన్ = ఆంధ్రదేశంలో; గౌతమిలోన్ = గోదావరి నది మధ్యలో; కడిమిన్ = తీక్షణంగా; జలము = నీరు; ఉడుకుచుండన్ = కాగుతూ ఉండే; ఒక మడువు ఉండున్ = ఒక ఉష్ణగుండం (మడుగు) ఉంది; రాత్రి = రాత్రి వేళ; లోన నుండి = ఆ కాగుతున్న నీటి లోపలి నుండి; లోలాక్షులు = అందమైన కళ్లు గల దివ్యస్త్రీలు; ఎనమండ్రు = ఎనిమిది మంది; వెడలి వత్తురు = బయటకు వస్తారు; అచటి = ఆ ఒడ్డున ఉన్న గుడిలోని; మృడుని = ఆ పరమశివుడిని; కొల్వన్ = పూజించడానికి.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! నేను ఆంధ్రదేశంలో తిరుగుతున్నప్పుడు గోదావరి నది మధ్యలో నీరు భయంకరంగా కాగుతున్న ఒక ఉష్ణగుండాన్ని (మడుగును) చూశాను. అర్ధరాత్రి వేళ ఆ కాగుతున్న నీటి లోపలి నుండి ఎనిమిది మంది పరమ సుందరీమణులైన దివ్యస్త్రీలు బయటకు వస్తారు. వారు ఒడ్డున ఉన్న శివాలయంలోని పరమశివునికి అద్భుతంగా నాట్యసేవ, పూజలు చేసి మళ్లీ ఆ నీళ్లలోనే మాయమవుతారు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

భౌగోళికాంశం: ప్రాచీన కాలంలో గోదావరి పరివాహక ప్రాంతాన్ని 'ఆంధ్రభూమి' గా వ్యవహరించేవారనే చారిత్రక సత్యం ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

185. నూట ఎనభై ఐదవ పద్యము

క. వచ్చి తమ యాటపాటల నచ్చంద్రాభరణుఁ గొలిచి యరుగుచు ననుఁ వా రచ్చటికిఁ బిలువ నుదకపుఁ జిచ్చు సొర వెఱచి పోక చిక్కితి గుడిలోన్.

ప్రతిపదార్థము: వారు) **వచ్చి** = ఆ గుడికి వచ్చి; **తమ యాట పాటలన్** = తమ నృత్య గీతాల ద్వారా; **ఆ చంద్ర ఆభరణున్** = తలపై చంద్రుడిని ధరించిన ఆ ఈశ్వరుడిని; **కొలిచి** = పూజించి; **అరుగుచున్** = తిరిగి వెళ్తూ; **ననున్** = నన్ను చూసి; **వారు** = ఆ కాంతలు; **అచ్చటికిన్ పిలువన్** = తమతో పాటు రమ్మని ఆ మడుగు వైపు పిలవగా; **ఉదకపు చిచ్చు** = కాగుతున్న ఆ నీటి మంటలలో (వేడి నీటిలో); **సొరన్ వెఱచి** = ప్రవేశించడానికి భయపడి; **పోక** = వెళ్లకుండా; **గుడిలోన్ చిక్కితిన్** = నేను ఆ ఆలయంలోనే ఉండిపోయాను.

తాత్పర్యము: "వారు ఆలయంలోనికి వచ్చి తమ అద్భుతమైన ఆటపాటలతో ఆ చంద్రశేఖరుడిని ఆరాధించారు. పూజ ముగించుకొని వెళ్తూ, చీకట్లో ఉన్న నన్ను చూసి, 'నీకు సుఖాలు కావాలంటే మా వెంట రా' అని ఆ మడుగు వైపు పిలిచారు. కానీ, ఆ కాగుతున్న వేడి నీళ్లలో దూకితే చచ్చిపోతానేమోననే భయంతో నేను వెళ్లకుండా ఆ గుడిలోనే ఉండిపోయాను" అని గ్రహిలుడు చెప్పాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

186. నూట ఎనభై ఆరవ పద్యము

చ. అనవుడు వేడ్క వానిఁ గనకాభరణాదుల నాదరించి వీ డ్కొని నృపుఁ డొక్కఁడు న్వెడలి కొన్ని దినంబుల కాంధ్రభూమి కా ననములు దాఁటి పాపహిమనాశనసార్థము నుష్టతీర్థముల గని వెఱ గంది పాంత నుదకంబులఁ గ్రుంకి శివార్చనామతిన్.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = గ్రహిలుడు ఆ విధంగా ఆ వింతను వివరించగా; **నృపుఁడు** = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; **వేడ్కన్** = అమితమైన కుతూహలంతో; **వానిన్** = ఆ గ్రహిలుడిని; **కనక ఆభరణ ఆదులన్** = బంగారు నగలు, పట్టువస్త్రములతో; **ఆదరించి** = సత్కరించి; **వీడ్కొని** = వీడ్కోలు పలికి పంపివేసి; **ఒక్కఁడున్** = (ఎవరికీ చెప్పకుండా) తాను ఒంటరిగానే; **వెడలి** = ఉజ్జయిని నుండి బయలుదేరి; **కొన్ని దినంబులకున్** = కొన్ని రోజులకు; **ఆంధ్రభూమి** = ఆంధ్రదేశపు; **కాననములు దాఁటి** =

అడవులన్నీ దాటుకుంటూ వచ్చి; పాప హిమ = పాపాలనే మంచును; నాశన సార్థము = నశింపచేసే సమూహమైన; ఉష్ణ తీర్థములన్ = ఆ వేడినీటి మడుగును (ఉష్ణగుండాన్ని); కని = చూసి; వెఱగంది = మనసులో ఆశ్చర్యపడి; పాంతన్ = దాని పక్కనే ఉన్న (చల్లని గోదావరి); ఉదకంబులన్ = నీటిలో; గ్రుంకి = స్నానమాచరించి; శివ అర్చనా మతిన్ = ఆ శివుడిని పూజించాలనే బుద్ధితో (ఆలయానికి వెళ్లాడు).

తాత్పర్యము: ఆ వింత కథ వినగానే సాహసవంతుడైన విక్రమార్కుడికి ఆ ఉష్ణగుండాన్ని స్వయంగా చూడాలనే కుతూహలం కలిగింది. వెంటనే ఆయన గ్రహిలుడి పాండిత్యానికి, సమాచారానికి మెచ్చి అతడికి బంగారు ఆభరణాలు ఇచ్చి సత్కరించి పంపించాడు. ఆ తర్వాత ఎవరినీ వెంటబెట్టుకోకుండా ఒంటరిగానే గుర్రంపై ఆంధ్రదేశం వైపు ప్రయాణమయ్యాడు. కొన్ని రోజులకు అడవులన్నీ దాటుకుంటూ ఆ గోదావరి తీరానికి చేరుకున్నాడు. పాపాలనే మంచును కరిగించే ఆ భయంకర వేడినీటి మడుగును చూసి ఆశ్చర్యపోయాడు. గ్రహిలుడి లాగే ఆయన కూడా ఆ వేడి నీటిలో దిగకుండా, పక్కనే ఉన్న చల్లటి గోదావరి నీటిలో స్నానం ముగించుకొని, శివార్చన చేయాలనే సంకల్పంతో ఆలయంలోనికి ప్రవేశించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము.

కథా పరిణామం: ఇక్కడి నుండి కథ విక్రమార్కుడు ఆ ఎనిమిది మంది సిద్ధులను (అష్టసిద్ధులను) ప్రసన్నం చేసుకునే ప్రధాన సాహస ఘట్టంలోకి ప్రవేశిస్తుంది.

187. నూట ఎనభై ఏడవ పద్యము

క. ఆ గుడికిం జని హరు నను రాగంబునఁ గొలుచు నంత రవి గ్రుంకె ననుద్వేగంబునఁ చీఁకటి ది గ్భాగంబుల నిండె మేఘపటలము భంగిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ గుడికిన్ చని = ఆ శివాలయానికి వెళ్లి; హరున్ = ఆ పరమశివుడిని; అనురాగంబునన్ = పరమ భక్తిశ్రద్ధలతో; కొలుచు నంతన్ = పూజించే సమయానికి; రవి గ్రుంకెన్ = సూర్యుడు అస్తమించాడు; అనుద్వేగంబునన్ = ఎలాంటి ఆటంకము లేకుండా (సహజ సిద్ధముగా); చీఁకటి = అంధకారము; మేఘ పటలము భంగిన్ = దట్టమైన మేఘాల సమూహము వలె; దిగ్భాగంబులన్ = దిక్కులన్నింటిలోనూ; నిండెన్ = ఆవరించుకొనెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్క మహారాజు ఆ ఆలయంలోనికి ప్రవేశించి ఈశ్వరుడిని పరమ ఆదరంతో కొలుస్తున్న సమయంలోనే సూర్యుడు అస్తమించాడు. మేఘాల గుంపు వచ్చి ఆకాశాన్ని కమ్మేసినట్లుగా, దట్టమైన చీకట్లు అన్ని దిక్కులకూ విస్తరించి రాత్రి సమయం ఆసన్నమైంది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

188. నూట ఎనభై ఎనిమిదవ పద్యము

క. గుడగుడ నుడికెడి యుదకము ముడివడ గర్జితములట్లు మ్రోయఁగ దెసలన్ వెడఁ గదర మెఱపుఁదీవల వడుపున నమ్ముడువు వెడలి వచ్చిరి పడఁతుల్.

ప్రతిపదార్థము: గుడగుడ = బుడబుడమంటూ; ఉడికెడి = కాగుతున్న; యుదకము = ఆ మడుగులోని నీరు; ముడివడన్ = ఒక్కసారిగా ఎగసిపడుతూ; గర్జితములు అట్లు = మేఘాల గర్జనల వలె; మ్రోయఁగన్ = పెద్ద శబ్దము చేస్తుండగా; దెసలన్ = దిక్కుల యందు; వెడఁ కదరన్ = వెలుగులు నిండేలా; మెఱపుఁ దీవల వడుపునన్ = మెరుపుతీగల లాగా; పడఁతుల్ = ఆ దివ్యస్త్రీలు; ఆ మడువు వెడలి = ఆ వేడినీటి మడుగు నుండి బయటకు; వచ్చిరి = వచ్చారు.

తాత్పర్యము: అర్ధరాత్రి కాగానే ఆ ఉష్ణగుండంలోని నీరు గుడగుడమంటూ ఉడికి, ఉరుముల వంటి భయంకర శబ్దాలతో పైకి ఎగసిపడింది. ఆ సమయంలో ఆ దట్టమైన చీకట్లో మెరుపుతీగలు మెరిసినట్లుగా, తమ శరీర కాంతులతో వెలుగులు జిమ్ముతూ ఆ ఎనిమిది మంది దివ్యస్త్రీలు మడుగు నుండి బయటకు వచ్చారు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: స్త్రీలను మెరుపుతీగలతో, నీటి శబ్దాన్ని ఉరుములతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం చక్కగా కుదిరింది.

189. నూట ఎనభై తొమ్మిదవ పద్యము

ఆ.వె. అట్లు వచ్చి పంచమాదిస్వరంబుల శ్రుతుల లయలఁ తాళగతుల యతుల గానగేయగీతగాంధర్వభేదము లలవరించి పాడి యాడునపుడు.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు వచ్చి = ఆ విధంగా గుడిలోకి వచ్చి; పంచమ ఆది స్వరంబుల = పంచమ స్వరం మొదలైన సంగీత సప్తస్వరాలతో; శ్రుతుల = శ్రుతులు; లయలన్ = లయలు; తాళ గతుల = తాళముల యొక్క నడకలు; యతుల = యతి స్థానాల నియమాలతో కూడిన; గాన = గానము; గేయ = గేయములు; గీత = గీతములు; గాంధర్వ భేదములు = గంధర్వ విద్యలోని రకములను; అలవరించి = చక్కగా కుదుర్చుకొని; పాడి ఆడునపుడు = వారు నృత్య గీతాల ఆరాధన సాగిస్తున్న సమయంలో.

తాత్పర్యము: ఆ సిద్ధస్త్రీలు ఆలయంలోనికి ప్రవేశించి, సంగీత శాస్త్రం ప్రకారం శ్రుతి, లయ, తాళ గతులను కుదుర్చుకుని, పంచమ స్వరాల నడకతో గంధర్వ రీతిలో మధురంగా గానం చేస్తూ, పరమశివుని ముందర అద్భుతంగా నాట్యం చేయసాగారు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

190. నూట తొంభైయవ పద్యము

క. నరలోకము నహిలోకము సురలోకము జూచినాఁడఁ జూచిన సతు లె వ్వరుఁ గారు వీర లని భూ వరుఁ డచ్చెరువంది యుత్సవముతో నుండెన్.

ప్రతిపదార్థము: భూవరుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; నేను) నర లోకము = మానవ లోకాన్ని; అహి లోకము = పాతాళ (నాగ) లోకాన్ని; సుర లోకము = దేవలోకాన్ని; చూచినాఁడన్ = దర్శించినవాడను; నేను) చూచిన = నా జీవితంలో చూసిన; సతులు = స్త్రీలలో; వీరలు = ఈ కాంతలు; ఎవ్వరున్ కారు = ఎవరితోనూ పోల్చదగినవారు కారు (అనన్యా సామాన్య సౌందర్యవతులు); అని = అనుకుంటూ; అచ్చెరువు అంది = విపరీతంగా ఆశ్చర్యపడి; ఉత్సవముతోన్ ఉండెన్ = ఆ నృత్యోత్సవాన్ని కనులారా చూస్తూ ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యము: గుడి మూలనున్న విక్రమార్కుడు ఆ నాట్యాన్ని చూసి ఆశ్చర్యపోయాడు. "నేను భూలోకం, పాతాళలోకం, స్వర్గలోకాలన్నీ తిరిగాను గానీ, ఇంతటి అద్భుతమైన నాట్యకౌశలం, అంద చందాలు ఉన్న కాంతలను ఎక్కడా చూడలేదు" అనుకుంటూ, ఆ నృత్యోత్సవాన్ని కనుల పండుగగా వీక్షిస్తూ ఉండిపోయాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

191. నూట తొంభై ఒకటవ పద్యము

క. ఆలోన నాటపాటలు సాలించి యొకింత మగిడి జనపతిఁ గని నీ వాలోకమునకు రమ్మని లోలాక్షులు పిలిచి మడుఁగులోనికి జనినన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ లోనన్ = అంతటిలో; నాట పాటలు = తమ నృత్య గానాలను; సాలించి = ముగించుకొని; ఒకింత మగిడి = వెనకకు తిరిగి వెళ్తూ; జనపతిన్ కని = ఆ విక్రమార్క మహారాజును చూసి; నీవు = నువ్వు; ఆ లోకమునకున్ = మా లోకమునకు; రమ్ము అని = రమ్ము అని ఆహ్వానిస్తూ; లోలాక్షులు = ఆ సుందర నయనాలు గల కాంతలు; పిలిచి = పిలిచి; మడుఁగు లోనికిన్ చనినన్ = ఆ వేడినీటి మడుగు లోనికి ప్రవేశించగా...

తాత్పర్యము: కొంతసేపటికి ఆ సిద్ధకాంతలు తమ ఆటపాటలను ముగించారు. వెనుతిరిగి వెళ్తూ చీకట్లో ఉన్న విక్రమార్కుడిని చూశారు. వారు ఆయనను కూడా తమ వెంట రమ్మని పిలిచి, ఆ ఉడుకుతున్న వేడినీటి మడుగులోనికి దూకి అదృశ్యమయ్యారు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

192. నూట తొంభై రెండవ పద్యము

క. కడుఁదెంపరియై భూవరుఁ డుడికెడు వెడమడుఁగునడుమ నుఱికెను మును గ్రాం గెడు నూనియకొప్పెరలోఁ బడి వెడలినవాఁడు నీళ్ళఁ బడుటచ్చెరువే.

ప్రతిపదార్థము: భూవరుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; కడున్ తెంపరియై = మిక్కిలి సాహసవంతుడై; ఉడికెడు = కాగుతున్న; వెడ మడుఁగు నడుమను = ఆ పెద్ద వేడినీటి మడుగు మధ్యలోనికి; ఉఱికెను = దూకెను; మును = పూర్వము; క్రాంగెడు = మరుగుతున్న; నూనియ కొప్పెరలోన్ = నూనె బాణలిలో (కొప్పెరలో); పడి వెడలినవాఁడు = దూకి క్షేమంగా బయటకు వచ్చినవాడికి (అనగా సాహసాలు అలవాటైనవానికి); నీళ్ళన్ పడుట = ఈ వేడి నీళ్లలో దూకడం; అచ్చెరువే = ఒక లెక్కా? ఆశ్చర్యమా? (కాదు).

తాత్పర్యము: గ్రహిలుడు భయపడి ఆగిపోయాడు కానీ, విక్రమార్కుడు మహా సాహసవంతుడు. ఆ కాంతలు పిలవడమే తడవుగా, ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా ఆ మరుగుతున్న వేడినీటి మడుగులోకి ఒక్క ఉదుటున దూకాడు. పూర్వమే మరుగుతున్న నూనె కొప్పెరలలో దూకిన సాహస చరిత్ర గల విక్రమార్కుడికి, ఈ వేడినీళ్ల మడుగులోకి దూకడం ఒక లెక్కా?

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

సాహస గుణం: విక్రమార్కుని 'సాహసాంక' బిరుదుకు ఈ పద్యం అద్దం పడుతోంది.

193. నూట తొంభై మూడవ పద్యము

క. ఉఱికి తదభ్యంతరమున నెఱమంటలు దాఁటి వెనుక నేతేరఁగ న తెఱఁగెఱిఁగి నిలిచి ప్రియమునన్ దెఱవలు చెయిపట్టి భూపతిం దోకొనిచున్.

ప్రతిపదార్థము: ఉఱికి = ఆ మడుగులోకి దూకి; తత్ అభ్యంతరమునన్ = ఆ నీటి లోపల ఉన్న; నెఱ మంటలు = తీక్షణమైన అగ్ని జ్వాలలను; దాఁటి = దాటుకొని; వెనుకన్ = ఆ కాంతల వెనకాలే; ఏతేరఁగన్ = (రాజు) రాగా; ఆ తెఱఁగు ఎఱిఁగి = అతని సాహస విధానాన్ని తెలుసుకొని; ప్రియమునన్ = ఎంతో ఇష్టంతో; తెఱవలు = ఆ దివ్యస్త్రీలు; నిలిచి = అక్కడ ఆగి; చెయి పట్టి = ఆ రాజు చేతిని పట్టుకొని; భూపతిన్ = ఆ విక్రమార్కుడిని; తోకొనిచున్ = సగౌరవంగా తమ వెంటబెట్టుకొని వెళుతూ...

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఆ మడుగులోకి దూకి, లోపల ఉన్న అగ్నిజ్వాలలను, వేడిని తన యోగశక్తితో దాటుకుంటూ ఆ కాంతల వెనుకనే వెళ్లాడు. అతని అసాధారణ సాహసానికి ఆ సిద్ధకాంతలు ఆశ్చర్యపడి, ఎంతో ఆదరంగా అతడి చేతిని పట్టుకుని పాతాళంలో ఉన్న తమ దివ్య నగరానికి తోడ్కొని వెళ్లారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

194. నూట తొంభై నాల్గవ పద్యము

ఆ.వె. రజతసౌధములును రత్నగేహంబులుఁ గనకమండపములుఁ గలుగు పురము సొచ్చి వైభవములు సూపుచు మౌక్తికా సనముమీఁద నతని నునిచి రంత.

ప్రతిపదార్థము: అంతన్ = ఆ తర్వాత; రజత సౌధములును = వెండి మేడలును; రత్న గేహంబులున్ = నవరత్నాల ఇండ్లును; కనక మండపములున్ = బంగారు సభామంటపములు; కలుగు = కలిగిన; పురము = ఆ సిద్ధ నగరమును; సొచ్చి =

ప్రవేశించి; వైభవములు చూపుచున్ = అక్కడి సిరిసంపదలను రాజుకు చూపిస్తూ; మౌక్తిక ఆసనము మీఁదన్ = ముత్యాల సింహాసనము పైన; అతనిన్ = ఆ విక్రమార్కుడిని; ఉనిచిరి = ఆశీనుడిని చేశారు.

తాత్పర్యము: ఆ కాంతలు విక్రమార్కుడిని తమ నగరానికి తీసుకువెళ్లారు. అది వెండి మేడలు, రత్నాల ఇండ్లు, బంగారు మంటపాలతో విరాజిల్లుతోంది. ఆ నగర వైభవాలన్నింటినీ రాజుకు చూపిస్తూ, వారు విక్రమార్కుడిని తీసుకెళ్లి ఒక అద్భుతమైన ముత్యాల సింహాసనంపై కూర్చుండబెట్టారు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఆటవెలది.

195. నూట తొంభై ఐదవ పద్యము

క. కనకకలశోదకంబుల జనపతిచరణములు కడిగి సత్కారము లిం పునఁ జేసి సఖులు లోచన వనజంబుల దీపముల నివాళింపంగాఁ

ప్రతిపదార్థము: కనక కలశ ఉదకంబులన్ = బంగారు కలశాలలోని పవిత్ర జలాలతో; జనపతి చరణములు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు పాదాలను; కడిగి = కడిగి; ఇంపునన్ = సంతోషంతో; సత్కారములు చేసి = అతిథి మర్యాదలు గావించి; సఖులు = ఆ సిద్ధకాంతలు; లోచన వనజంబుల = తామరల వంటి తమ కళ్ల కాంతులతోనే; దీపములన్ = మంగళ హారతుల దీపాలుగా; నివాళింపంగాన్ = హారతులు ఇస్తుండగా...

తాత్పర్యము: ఆ సిద్ధకాంతలు బంగారు కలశాలలోని సుగంధ జలాలతో విక్రమార్కుని పాదాలు కడిగారు. అర్ఘ్యపాద్యాది సత్కారాలన్నీ ఎంతో వేడుకగా చేశారు. తామరల వంటి తమ కళ్ల కాంతులనే దీపాలుగా మలిచి, ఆ మహావీరునికి మంగళ హారతులు ఇచ్చారు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

అలంకారము: కళ్లను తామరలతో పోల్చడం వల్ల రూపకాలంకారం వ్యక్తమైంది.

196. నూట తొంభై ఆరవ వచనము

వచనము:

వ. అందు నొక్క సఖీశిరోమణి నృపశిఖామణికి నయ్యెనమండ్రను జూపుచు.

తాత్పర్యము: అప్పుడు ఆ ఎనిమిది మంది సిద్ధకాంతలలో అగ్రగణ్యురాలైన ఒక ముత్తైదువ (సఖీశిరోమణి), రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడికి ఆ ఎనిమిది మంది ఎవరో ఇలా పరిచయం చేయడం ప్రారంభించింది:

197. నూట తొంభై ఏడవ పద్యము (సీస పద్యము —— ఆటవెలదితో కలిపి)

సీ. అవనీంద్ర యష్టమహాసిద్ధు లీరామ లాఖ్యానగుణము లిం దమరి యుండు నతిసూక్ష్మరూప మీ యణిమచేఁ జేకుఱు మహిఁ బెద్దగాత్ర మీ మహిమ నొదవు జలమున మింటను జొలక నయ్యెడునట్టి లాఘవం బొనరు నీ లఘిమచేత బరువైన భావ మీ గరిమచే నగపడు నీ ప్రాప్తిచే నగు నిష్టగతులు
ఆ.వె. నెనయు తలఁపు లీ ప్రాకామ్యమున ఫలించు మనుపఁ జెఱుప నీ యీశత్వమునన కల్గు నమరవరులైన నీ వశిత్వమునఁ జిక్కి మాఱువల్కరు కైకొమ్ము మమ్ముఁ గూడ.

ప్రతిపదార్థము: అవనీంద్ర = ఓ రాజా విక్రమార్కా!; ఈ రామలు = ఈ ఎనిమిది మంది స్త్రీలు; అష్ట మహా సిద్ధులు = అణిమాది అష్టసిద్ధుల స్వరూపాలు; ఇందున్ = వీరి యందు; ఆఖ్యాన గుణములు = ఆయా సిద్ధుల లక్షణాలు; అమరి యుండున్ = ఒప్పి ఉంటాయి; ఈ అణిమ చేన్ = ఈ 'అణిమ' అనే సిద్ధి వల్ల; అతి సూక్ష్మ రూపము = పరమాణువంత చిన్న రూపము; చేకుఱున్ = లభిస్తుంది; ఈ మహిమన్ = ఈ 'మహిమ' అనే సిద్ధి వల్ల; మహిన్ = ఈ భూమిపై; పెద్ద గాత్రము = పర్వతమంత పెద్ద శరీరం; ఒదవున్ = లభిస్తుంది; ఈ లఘిమ చేతన్ = ఈ 'లఘిమ' అనే సిద్ధి వల్ల; జలమునన్ = నీటిపైన; మింటను = ఆకాశంలోనూ; చులకన అయ్యెడు నట్టి = దూది పింజలా తేలికైపోయే; లాఘవము = తేలికదనం; ఒనరున్ = సిద్ధboxఉంది; ఈ గరిమ చేన్ = ఈ 'గరిమ' అనే సిద్ధి వల్ల; బరువైన భావము = శరీరం కొండంత బరువైపోవడం; అగపడున్ = లభిస్తుంది; ఈ ప్రాప్తి చేన్ = ఈ 'ప్రాప్తి' అనే సిద్ధి వల్ల; ఇష్ట గతులు అగు = కోరుకున్న లోకాలకు వెళ్లే శక్తి లభిస్తుంది; ఈ ప్రాకామ్యమునన్ = ఈ 'ప్రాకామ్యము' అనే సిద్ధి వల్ల; నెనయు తలఁపులు = మనసులో అనుకున్న కోరికలన్నీ; ఫలించున్ = నెరవేరుతాయి; ఈ ఈశత్వమునన్ = ఈ 'ఈశత్వము' అనే సిద్ధి వల్ల; మనుపన్ = సృష్టించడానికి (కాపాడటానికి); చెఱుపన్ = నాశనం చేయడానికి గల శక్తులు; కల్గున్ = లభిస్తాయి; ఈ వశిత్వమునన్ = ఈ 'వశిత్వము' అనే సిద్ధి వల్ల; అమర వరులు ఐనన్ = సాక్షాత్తు దేవతలైనా సరే; చిక్కి = లొంగిపోయి; మాఱు వల్కరు = ఎదురు చెప్పలేరు; మమ్మున్ కూడన్ = ఈ అష్టసిద్ధులమైన మమ్మల్ని; కైకొమ్ము = నీ వశం చేసుకో (స్వీకరించు).

తాత్పర్యము: "మహారాజా! ఈ ఎనిమిది మంది స్త్రీలూ ఎవరో కాదు, సాక్షాత్తు 'అష్టమహాసిద్ధులు'. వీరి పేర్లు, శక్తులు ఇవి: అణిమ: దీనివల్ల ఎంతటి సూక్ష్మరూపాన్నైనా ధరించవచ్చు.

మహిమ: దీనివల్ల బ్రహ్మాండమంత పెద్ద శరీరాన్ని పొందవచ్చు.

లఘిమ: దీనివల్ల దూదిపింజలా మారి గాల్లో, నీటిపై తేలవచ్చు.

గరిమ: దీనివల్ల శరీరాన్ని కొండంత బరువుగా మార్చవచ్చు.

ప్రాప్తి: దీనివల్ల ఏ లోకానికైనా క్షణంలో వెళ్లవచ్చు.

ప్రాకామ్యము: దీనివల్ల మనసులో అనుకున్నవన్నీ సత్యమవుతాయి.

ఈశత్వము: దీనివల్ల సృష్టి, స్థితి, లయ కారక శక్తులు లభిస్తాయి.

వశిత్వము: దీనివల్ల ముక్కోటి దేవతలనైనా మన వశం చేసుకోవచ్చు. నీ అసాధారణ సాహసానికి మేము దాసోహమయ్యాం. అష్టసిద్ధులమైన మమ్మల్ని నీవు సొంతం చేసుకో" అని పరిచయం చేసింది.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

తాత్త్విక విశేషం: యోగశాస్త్రంలో చెప్పబడిన అణిమ, మహిమ, లఘిమ, గరిమ, ప్రాప్తి, ప్రాకామ్యము, ఈశత్వము, వశిత్వము అనే అష్టసిద్ధుల లక్షణాలను ఈ పద్యంలో కవి ఎంతో స్పష్టంగా వివరించారు.

198. నూట తొంభై ఎనిమిదవ వచనము
వచనము:
వ. ఈ యష్టసిద్ధులకు మేము పరకాయప్రవేశాద్యుపసిద్ధులము. తత్పరిచారికాసహస్రసహితంబుగా నీ రాజ్యంబు గైకొని యందఱ నేలుకొమ్మనిన నతివిస్మితుండై యతండు నయవినయంబుల నిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థము: మేము = మేము; ఈ అష్ట సిద్ధులకున్ = ఈ ఎనిమిది మంది ప్రధాన సిద్ధులకు; పరకాయ ప్రవేశ ఆది = పరకాయ ప్రవేశం మొదలైన; ఉపసిద్ధులము = ఉపసిద్ధులము (సహాయక శక్తులము); తత్ పరిచారికా = మా వెనుక ఉన్న వేలాది మంది పరిచారికలతో; సహితంబుగాన్ = కూడి; ఈ రాజ్యంబు గైకొని = మా ఈ పాతాళ సామ్రాజ్యాన్ని కూడా స్వీకరించి; అందఱన్ ఏలుకొమ్ము = మమ్మల్ని అందరినీ పరిపాలించు; అనినన్ = అని ఆ కాంత పలుకగా; అతి విస్మితుండు ఐ

= మిక్కిలి ఆశ్చర్యపోయినవాడై; అతండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; నయ వినయంబులన్ = నీతి, వినయములతో; ఇట్లు అనియెన్ = ఈ విధంగా పలికెను.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! ఈ ఎనిమిది మంది అష్టసిద్ధులు కాగా, మేము పరకాయ ప్రవేశం వంటి శక్తులు గల ఉపసిద్ధులము. మా పరివారంతో సహా మా ఈ పాతాళ రాజ్యాన్ని కూడా నువ్వే స్వీకరించి మమ్మల్ని ఏలుకో" అని వారు ప్రార్థించారు. దానికి విక్రమార్కుడు ఎంతో ఆశ్చర్యపడి, అమితమైన వినయంతో, నీతితో వారితో ఇలా అన్నాడు.

199. నూట తొంభై తొమ్మిదవ పద్యము

క. మీరలు దేవత లన్యులఁ గోరందగ దేను దీర్ఘగుణమేఱుఁగఁగ నా నీరంబుల మునిఁగితి మీ కారుణ్యవిలోకనంబు గలిగినఁ జాలున్.

ప్రతిపదార్థము: మీరలు = మీరంతా; దేవతలు = సాక్షాత్తు దైవ స్వరూపాలు; అన్యులన్ కోరన్ తగదు = నాలాంటి సామాన్య మానవుడిని ఏలుకోమనడం ధర్మం కాదు; ఏను = నేను; ఆ నీరంబులన్ = ఆ వేడి నీళ్ల యొక్క; తీర్థ గుణము = పుణ్యతీర్థ మహిమను; ఎఱుఁగఁగన్ = తెలుసుకోవడానికి మాత్రమే; మునిఁగితిన్ = ఇందులో దూకాను; నాకున్) మీ = మీ యొక్క; కారుణ్య విలోకనంబు = కరుణతో కూడిన చూపు; కలిగినన్ చాలున్ = లభిస్తే అంతే చాలు (నాకు శక్తులు, రాజ్యాలు వద్దు).

తాత్పర్యము: "అమ్మా! మీరంతా సాక్షాత్తు దైవస్వరూపాలైన సిద్ధులు. నాలాంటి సామాన్య మానవుడికి మీపై అధికారం చెల్లదు. నేను కేవలం ఈ ఉష్ణగుండం యొక్క మహిమను తెలుసుకోవాలనే కుతూహలంతో, సాహసంతో ఇందులో దూకాను తప్ప మీ రాజ్యాన్ని ఆశించి కాదు. మీ చల్లని కరుణా వీక్షణాలు నాపై ఉంటే అంతే చాలు, నాకు ఎలాంటి శక్తులూ వద్దు" అని విక్రమార్కుడు నిస్స్పృహతతో పలికాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

నిరాశాపరత: లభించిన అష్టసిద్ధుల రాజ్యాన్ని కూడా నిరాకరించిన విక్రమార్కుని త్యాగబుద్ధి ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

200. రెండువందల పద్యము

క. అని మ్రొక్కి లేచి చనఁజూ చిన నాతలఁ పెఱిఁగి యష్టసిద్ధులు నగుఁ గై కొను మని యెనిమిది రత్నము లనిమిషసతు లిచ్చి వెడల ననిపిరి నృపతిన్.

ప్రతిపదార్థము: అని = ఆ విధంగా పలికి; మ్రొక్కి = వారికి నమస్కరించి; లేచి = లేచి; చనన్ చూచినన్ = (రాజు) వెనుతిరిగి వెళ్లబోతుండగా; నా తలఁపు ఎఱిఁగి = అతని మనసులోని నిస్స్వార్థ బుద్ధిని గ్రహించి; అష్ట సిద్ధులున్ = ఆ అష్టమహాసిద్ధులు; నగున్ = చిరునవ్వులు చిందిస్తూ; కైకొనుము అని = (మా కానుకగా) స్వీకరించు అని చెబుతూ; అనిమిష సతులు = ఆ దేవతా కాంతలు; ఎనిమిది రత్నములు = ఎనిమిది అద్భుత రత్నాలను; ఇచ్చి = బహుకరించి; నృపతిన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును; వెడలన్ అనిపిరి = గుహ వెలుపలికి సాగనంపారు.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఆ విధంగా పలికి, వారికి నమస్కరించి వెనుతిరిగి వెళ్లబోయాడు. అతని నిస్స్వార్థ గుణానికి ఆ అష్టసిద్ధులు ఎంతో సంతోషించి చిరునవ్వులు చిందించారు. "రాజా! నీ త్యాగబుద్ధికి సంతోషించాం. ఈ ఎనిమిది రత్నాలను మా కానుకగా తీసుకో. ఇవి అష్టసిద్ధుల శక్తులను కలిగి ఉంటాయి" అని చెబుతూ ఆ ఎనిమిది రత్నాలనూ అతడికి ఇచ్చి, సగౌరవంగా భూలోకానికి సాగనంపారు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

కథా విశేషం: ఈ ఎనిమిది రత్నాలే విక్రమార్కుడికి అష్టసిద్ధుల శక్తులను ప్రసాదించే మహా నిధులు.

201. రెండువందల ఒకటివ పద్యము

మ. అకలంకుం డగు నమ్మహీవరవరుం డానందసంస్ఫూర్తిచే వికసన్మానసుఁ డై ప్రసిద్ధవనము ల్వీక్షించుచు న్వింధ్యభూ మికి గోదావరి దాఁటి కాఱడవిఁ బేర్మిం బోవుచో నొక్కవి ప్రకుమారుం గనియె న్నిరంతరగళద్భాష్పాకుల ప్రేక్షణున్.

ప్రతిపదార్థము: అకలంకుఁడు అగు = నిష్కల్మషమైన చరిత్ర గల; ఆ మహీవర వరుండు = ఆ రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు; ఆనంద సంస్ఫూర్తి చేన్ = పరమానందంతో; వికసత్ మానసుఁడు ఐ = వికసించిన మనస్సు కలవాడై; ప్రసిద్ధ వనముల్ = దారిలోని ప్రసిద్ధ అరణ్యాలను; వీక్షించుచున్ = చూస్తూ; గోదావరి దాఁటి = గోదావరి నదిని దాటుకొని; వింధ్య భూమికిన్ = వింధ్య పర్వత ప్రాంతపు; కాఱడవిన్ = దట్టమైన కాఱడవి గుండా; పేర్మిన్ పోవుచోన్ = ఎంతో ఉత్సాహంతో వెళుతున్న సమయంలో; నిరంతర = ఎడతెరిపి లేకుండా; గళత్ = కారుతున్న; భాష్ప = కన్నీళ్లతో; ఆకుల = కలత చెందిన; ప్రేక్షణున్ = చూపులు గల; ఒక విప్ర కుమారున్ = ఒక బ్రాహ్మణ యువకుడిని; కనియెన్ = చూసెను.

తాత్పర్యము: అష్టసిద్ధుల రత్నాలను పొందిన విక్రమార్కుడు పరమానందంతో ఉజ్జయిని వైపు తిరుగు ప్రయాణమయ్యాడు. దారిలో గోదావరి నదిని దాటి, వింధ్య పర్వత ప్రాంతాలలోని దట్టమైన కాఱడవి గుండా వెళుతున్నాడు. ఆ సమయంలో అతడికి కళ్ల వెంట ఎడతెరిపి లేకుండా కన్నీళ్లు కారుస్తూ, తీవ్రమైన దుఃఖంతో రోదిస్తున్న ఒక బ్రాహ్మణ యువకుడు కనిపించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడితము.

కథా మలుపు: ఇక్కడి నుండి విక్రమార్కుడు అష్టసిద్ధుల రత్నాలను దానం చేసే ముగింపు త్యాగ ఘట్టం ప్రారంభమవుతుంది.

202. రెండువందల రెండవ పద్యము

చ. కని యిది యేల యేడ్చెదవు కానలఁ గ్రుమ్మర నేటికన్న నో మనుజవరేణ్య నాజనని మజ్జనకుం గడు దూజె దూఱిన
న్మనమునఁ గంది యాతఁ దభిమానముతో వనభూమికేగె నా తని నరయంగఁ ద్రిమ్మరుచు దవ్వుగ వచ్చితిఁ కాన నావుడున్.

ప్రతిపదార్థము: రాజు వానిని) కని = చూసి; ఇది యేల యేడ్చెదవు = ఎందుకిలా ఏడుస్తున్నావు?; కానలన్ = ఈ అడవులలో; క్రుమ్మరన్ ఏటికి = ఇలా తిరగడానికి కారణం ఏమిటి?; అన్నన్ = అని అడుగగా; ఓ మనుజవరేణ్య = ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా!; నా జనని = నా తల్లి; మత్ జనకున్ = నా తండ్రిగారిని; కడున్ దూజెన్ = తీవ్రంగా నిందించింది; దూఱినన్ = అలా దూషించడంతో; మనమునన్ కంది = మనసు నొచ్చుకొని; ఆతఁడు = ఆ తండ్రిగారు; అభిమానముతోన్ = ఆత్మగౌరవంతో; వన భూమికిన్ ఏగెన్ = అడవుల పాలై వెళ్లిపోయారు; ఆతనిన్ అరయంగన్ = ఆయన కోసం వెతకడానికి; త్రిమ్మరుచున్ = తిరుగుతూ; దవ్వుగన్ వచ్చితిన్ = ఇంత దూరం అడవిలోకి వచ్చాను; కానన్ నావుడున్ = అని ఆ విప్రకుమారుడు చెప్పగా.

తాత్పర్యము: ఏడుస్తున్న ఆ బ్రాహ్మణ యువకుడిని చూసి విక్రమార్కుడు, "నాయనా! ఈ భయంకర అడవిలో ఒంటరిగా తిరుగుతూ ఎందుకు ఏడుస్తున్నావు?" అని అడిగాడు. దానికి వాడు, "మహారాజా! నా తల్లి నా తండ్రిగారిని దరిద్రుడని తీవ్రంగా నిందించింది. ఆ అవమానాన్ని తట్టుకోలేక ఆత్మగౌరవం గల మా తండ్రిగారు ఇల్లు వదిలి అడవుల పాలయ్యారు. ఆయన ఎటు వెళ్లారో వెతుకుతూ నేను ఇంత దూరం వచ్చాను, కానీ ఆయన జాడ దొరకడం లేదు" అని ఏడ్చాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము (నజభజజజర గణాలు, 21 అక్షరాలు, 11వ అక్షరం యతి).

203. రెండువందల మూడవ పద్యము

క. మాతకడ నుండు పొమ్మిదె నీ తండ్రిం బంపునాఁడ నిజమని యతిదుఃఖాతురుని మగుడ ననిపి మ హీతలపతి రత్నగుణము లెఱుఁగం దలఁచెన్.

ప్రతిపదార్థము: మహీతల పతి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; నీవు) మాత కడన్ ఉండు = నీ తల్లి దగ్గరకు తిరిగి వెళ్లు; పొమ్ము = వెళ్లుము; నీ తండ్రిన్ = నీ తండ్రిగారిని; ఇదె = ఇదిగో ఇప్పుడే; పంపునాఁడన్ = వెతికి నీ ఇంటికి పంపిస్తాను; నిజము అని = ఇది అక్షరాలా నిజం అని నమ్మబలుకుతూ; అతి దుఃఖ ఆతురుని = తీవ్రమైన దుఃఖంలో ఉన్న ఆ యువకుడిని; మగుడన్ అనిపి = వెనకకు పంపివేసి; రత్న గుణములు = తన వద్ద ఉన్న ఆ అష్టసిద్ధుల రత్నాల శక్తులను; ఎఱుఁగన్ తలఁచెన్ = పరీక్షించి తెలుసుకోవాలని అనుకున్నాడు.

తాత్పర్యము: అతడి మాటలు విన్న విక్రమార్కుడు, "నాయనా! నువ్వు ఏడవకు, వెంటనే మీ తల్లి వద్దకు ఇంటికి వెళ్లు. నీ తండ్రి ఎక్కడున్నాడో నేను ఇప్పుడే వెతికి సురక్షితంగా మీ ఇంటికి పంపిస్తాను, ఇది నిజం" అని ధైర్యం చెప్పి ఆ యువకుడిని వెనక్కి పంపాడు. ఆపై, అష్టసిద్ధుల రత్నాల శక్తిని ఉపయోగించి ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు ఎక్కడున్నాడో తెలుసుకోవాలని రాజు నిశ్చయించుకున్నాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

204. రెండువందల నాల్గవ పద్యము

ఆ వె. ఇతని తండ్రి యున్న యెడకు నిప్పుడయేగ వలయు నతనిఁ బ్రోవవలయు ననుచు రత్నసిద్ధి నంబరంబునఁ జుల్కనై యర్కుమాడ్కి విక్రమార్కుఁ డేగెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఇతని తండ్రి = ఈ బ్రాహ్మణ యువకుడి తండ్రి; ఉన్న యెడకున్ = ఉన్న ప్రదేశానికి; ఇప్పుడు అయేగ వలయున్ = ఇప్పుడే వెళ్లాలి; అతనిన్ ప్రోవ వలయున్ = ఆ వృద్ధుడిని కాపాడాలి; అనుచున్ = అనుకుంటూ; రత్న సిద్ధిన్ = ఆ రత్నాల శక్తుల (ప్రాప్తి, లఘిమల) వల్ల; అంబరంబునన్ = ఆకాశంలో; చుల్కనై = దూదిపింజలా తేలికైపోయి; అర్కు మాడ్కిన్ = సూర్యుని వలె వేగముగా; విక్రమార్కుఁడు = ఆ విక్రమార్కుడు; ఏగెన్ = ఆకాశ మార్గాన ప్రయాణమయ్యాడు.

తాత్పర్యము: "ఆ బ్రాహ్మణుడిని ఇప్పుడే వెతికి కాపాడాలి" అని విక్రమార్కుడు భావించాడు. వెంటనే అష్టసిద్ధుల రత్నాలలోని 'లఘిమ', 'ప్రాప్తి' శక్తుల ప్రభావంతో ఆకాశంలోకి ఎగిరాడు. సూర్యుడిలా అత్యంత వేగంతో ఆకాశ మార్గాన ప్రయాణించి, ఆ అడవిలో ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు ఉన్న చోటుకు క్షణంలో చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది.

అలంకారము: రాజు ప్రయాణాన్ని సూర్యుడితో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారం వ్యక్తమైంది.

205. రెండువందల ఐదవ పద్యము

క. అవ్విప్రు జేరి తెలియఁగ నెవ్వఁడ వీవనుఁడు నాతఁ డిట్లనియె ధనం బెవ్వెంట లేక బ్రతుకుట నెవ్వ యనుచు నింటితగులు నీఁగినవాఁడన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ విప్రున్ చేరి = అడవిలో ఉన్న ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడిని సమీపించి; తెలియఁగన్ = తెలిసేలా; ఈవు ఎవ్వఁడవు = నువ్వు ఎవరివి?; అనుడున్ = అని రాజు అడుగగా; ఆతఁడు = ఆ వృద్ధుడు; ఇట్లు అనియెన్ = ఈ విధంగా పలికెను; ధనంబు = డబ్బు; ఎవ్వెంటన్ లేక = చేతిలో ఏమీ లేకుండా; బ్రతుకుట = జీవించడం; నెవ్వ అనుచున్ = మహా కష్టమని, అవమానమని భావించి; ఇంటి తగులు = ఇంటి మీది మోహాన్ని, బంధాన్ని; ఈఁగినవాఁడన్ = వదిలిపెట్టి వచ్చినవాడను.

తాత్పర్యము: అడవిలో నిరాశగా కూర్చున్న ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడి దగ్గరకు విక్రమార్కుడు వెళ్లి, "అయ్యా! నువ్వు ఎవరివి? ఈ అడవిలో ఎందుకు ఒంటరిగా ఉన్నావు?" అని అడిగాడు. దానికి ఆ వృద్ధుడు, "అయ్యా! దరిద్రుడిగా చేతిలో డబ్బు లేకుండా బ్రతకడం మహా అవమానకరం. నా భార్య అన్న మాటల బాధ భరించలేక, ఇల్లు-వాకిలి బంధాలన్నీ వదిలేసి ఇలా అడవుల పాలయ్యాను" అని చెప్పాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

పద ప్రయోగం: 'నెవ్వ' అనగా వ్యథ లేదా కష్టము.

206. రెండువందల ఆరవ పద్యము

ఉ. కాశ్యపిలోఁ బ్రసిద్ధమగు కంచిని నుండుదు విష్ణుశర్ముఁడం గశ్యపగోత్రజాతుఁడ వికారవిదూరమనస్కుర్డ జగ
ద్వశ్యకళావిశా◌ారదుఁడ దైవము చెయి దరిద్రభావనా కార్యమునఁ చాల నొచ్చి యిటు కానలఁ చొచ్చితి మాన రానిచోన్.

ప్రతిపదార్థము: కాశ్యపిలోన్ = ఈ భూమండలంపై; ప్రసిద్ధము అగు = ఎంతో పేరొందిన; కంచినిన్ ఉండుదున్ = కాంచీపురంలో నివసిస్తాను; నా పేరు) విష్ణుశర్ముఁడన్ = విష్ణుశర్మను; కశ్యప గోత్ర జాతుఁడన్ = కశ్యప మహర్షి గోత్రంలో పుట్టినవాడను; వికార విదూర మనస్కుడన్ = ఎలాంటి చెడు వికారాలు లేని స్వచ్ఛమైన మనసు గలవాడను; జగత్ వశ్య = లోకాన్ని ఆకట్టుకునే; కళా విశారదుఁడన్ = సమస్త విద్యలలో నిపుణుడను; దైవము చేయి = కానీ విధి ఆడిన వింత నాటకం వల్ల; దరిద్ర భావనా కార్యమునన్ = దరిద్రం అనుభవించవలసి వచ్చి; చాలన్ నొచ్చి = మిక్కిలి బాధపడి; మాన రాని చోన్ = భరించలేని అవమానం జరగడం వల్ల; ఇటు = ఈ విధంగా; కానలన్ చొచ్చితిన్ = అడవుల పాలయ్యాను.

తాత్పర్యము: "నన్ను విష్ణుశర్మ అంటారు. కాంచీపుర నివాసిని, కశ్యప గోత్రీకుడను. నేను సమస్త శాస్త్రాలు చదివిన పండితుడనే గానీ, నా దురదృష్టం వల్ల ఘోరమైన దరిద్రం నన్ను చుట్టుముట్టింది. నా భార్య అన్న కఠినమైన మాటల అవమానాన్ని భరించలేక, ఇలా ఇల్లు వదిలి అడవులకు వచ్చేశాను" అని వృద్ధుడు విలపించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

207. రెండువందల ఏడవ పద్యము

క. పడఁ గుక్కి లేదు నేలం బడి పొరలఁగా రొండులూఁడ్రఁ బడితిని దల దా జడగట్టె గట్టఁ కోకయు గుడువం గూడును నెఱుంగఁ గుందుట దక్కన్.

ప్రతిపదార్థము: పడుటకున్) కుక్కి లేదు = పడుకోవడానికి ఒక చిన్న మంచం ముక్కా లేదు; నేలన్ పడి = నేలపై పడి; పొరలఁగాన్ = దొర్లడం వల్ల; ఒండులు ఊడ్రన్ పడితిని = ఒళ్లంతా దుమ్ము కొట్టుకుపోయింది; తల దా = నా తల జుట్టంతా; జడగట్టెన్ = చిక్కుపడి జడలు కట్టిపోయింది; కట్టన్ కోకయున్ = కట్టుకోవడానికి సరైన వస్త్రము గానీ; కుడువన్ గూడును = తినడానికి అన్నము గానీ; ఎఱుంగన్ = ఎరుగను; కుందుట దక్కన్ = నిత్యం కుమిలిపోవడం తప్ప నా జీవితంలో ఏమీ లేదు.

తాత్పర్యము: "పడుకోవడానికి మంచం లేదు, నేలపై పడుకోవడం వల్ల ఒళ్లంతా దుమ్ము కొట్టుకుపోయింది. తల దువ్వుకునే దిక్కు లేక జుట్టంతా జడలు కట్టిపోయింది. కట్టుకోవడానికి మంచి బట్టలు, తినడానికి తిండి లేవు. నిరంతరం దరిద్రంతో కుమిలిపోవడం తప్ప నాకేం మిగలలేదు రాజా!" అని వృద్ధుడు తన దైన్యాన్ని చెప్పుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యము.

208. రెండువందల ఎనిమిదవ పద్యము (సీస పద్యము —— ఆటవెలదితో కలిపి)

సీ. కుండల ముందఱఁ గూర్చుండి పడుచులు గంజికి నేడ్చుచుఁ కదల లేరు మోకాళ్ళఁ తల లిడి ముడిఁగి నిద్రింతు రే
కాలంబునను మేనఁ గప్పు లేక యతిదరిద్రునకు నిల్లాలౌటకంటెను జచ్చుట గడుమేలు సతుల కెల్ల బాపకర్మునిఁ జెట్టవట్టుట
మొదలుగా నిడుమలేకాని యొం డెఱుఁగ ననుచు
ఆ.వె. మగువ తెగిపల్క నవ్వగ మాన్ప లేక జీర్ణదేహుండ ధనము లార్జింప లేక యూఁతకోలయుఁ దోడుగా నొయ్య వెడలి దూర
మరుదెంచి యడవిలోఁ జేరినాఁడ.

ప్రతిపదార్థము: ఖాళీ) కుండల ముందఱన్ = ఖాళీ అన్నపు కుండల ముందర; కూర్చుండి = కూర్చొని; పడుచులు = నా చిన్న పిల్లలు; గంజికిన్ ఏడ్చుచున్ = కాసిన్ని గంజి నీళ్ల కోసం ఏడుస్తూ; కదల లేరు = ఆకలితో కదల్లేని స్థితిలో ఉన్నారు; మేనన్ కప్పు లేక = శరీరంపై కప్పుకోవడానికి వస్త్రం కూడా లేకుండా; ఏ కాలంబునను = ఎల్లప్పుడూ; మోకాళ్ళన్ తలలు ఇడి = మోకాళ్ల మధ్య తలలు దూర్చుకొని; ముడిఁగి నిద్రింతురు = చలికి ముడుచుకుని పడుకుంటారు; సతులకు ఎల్లన్ = లోకంలోని స్త్రీలందరికీ; అతి దరిద్రునకున్ = ఘోరమైన పేదవాడికి; ఇల్లాలు ఔట కంటెను = భార్య కావడం కంటే; చచ్చుట గడు మేలు = చావడమే నయం; ఈ పాపకర్మునిన్ = ఈ పాపాత్ముడిని (నన్ను); చెట్టవట్టుట మొదలుగా = పెళ్లి చేసుకున్నప్పటి నుండి; నిడుమలు ఏ కాని = కష్టాలు అనుభవించడం తప్ప; ఒండు ఎఱుఁగన్ = ఇంకేమీ ఎరుగను; అనుచున్ = అని; మగువ = నా భార్య; తెగి పల్కన్ = కలినంగా మాట్లాడగా; ఆ వగ మాన్పలేక = ఆమె బాధను దూరం చేయలేక; జీర్ణ దేహుండన్ = ముసలితనంతో నలిగిన శరీరము గలవాడనై; ధనములు ఆర్జింపలేక = డబ్బు సంపాదించలేక; ఊఁతకోలయున్ = చేతి కర్రను; తోడుగాన్ = తోడుగా చేసుకొని; ఒయ్యన్ వెడలి = మెల్లగా ఇల్లు వదిలి వచ్చి; దూరము అరుదెంచి = చాలా దూరం ప్రయాణించి; యడవిలోన్ చేరినాఁడన్ = ఈ అడవిని ఆశ్రయించాను.

తాత్పర్యము: "రాజా! నా ఇంట్లో అన్నపు కుండలన్నీ ఖాళీగా ఉన్నాయి. నా చిన్న పిల్లలు కాసింత గంజి నీళ్ల కోసం ఏడుస్తూ ఆకలితో కదల్లేక పడి ఉన్నారు. కప్పుకోవడానికి బట్టలు లేక చలికి మోకాళ్ల మధ్య తలలు దూర్చుకుని ముడుచుకుని పడుకుంటారు. నా భార్య నా దరిద్రాన్ని చూసి భరించలేక —— 'ఇలాంటి దరిద్రుడికి భార్య కావడం కంటే చావడం మేలు. ఈ పాపాత్ముడిని పెళ్లి చేసుకున్నప్పటి నుండి కష్టాలు పడటం తప్ప సుఖమనేదే ఎరుగను' అని కలినంగా నిందించింది. ఆమె బాధను నేను తీర్చలేకపోయాను. ఈ ముసలి వయసులో నేను డబ్బు సంపాదించలేను. అందుకే అవమానంతో చేతికర్రను తోడు చేసుకుని ఇల్లు వదిలి, చావాలని ఇంత దూరం అడవికి వచ్చేశాను".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యము మరియు దాని అనుబంధ ఆటవెలది.

సవరణ: 'కుండల ముందఱ' అనగా ఖాళీ కుండల ముందర అని అర్థం. దరిద్రుడి కుటుంబ కష్టాలను కవి కరుణారసభరితంగా వర్ణించారు.

209. రెండువందల తొమ్మిదవ పద్యము

చ. అనవుడుఁ జింత నొంద కది యట్టిద యెమ్ములు బూదిపూఁత దు న్నని పసరంబుఁ దోలు మసనంబుల యున్కియుఁ జూచి నిర్ధనుం డని శివుఁ బాసి రత్ననిధి యైన సముద్రునిఁ గూడె గంగ భా మినులు ధనంబు లేని పతి మెచ్చరు లేమియె కీడు గావునన్.

ప్రతిపదార్థము: విక్రమార్కుడు వానితో) అనవుడున్ = అని బ్రాహ్మణుడు చెప్పగా; చింత నొందకు = నువ్వు బాధపడకు; అది అట్టిదే = లోక స్వభావం అలాంటిదే; ఎమ్ములు = ఎముకల హారాలు; బూది పూఁత = ఒంటి నిండా బూడిద పూత; దున్నని పసరంబు తోలు = దున్నపోతు లేదా ఎద్దు చర్మము; మసనంబుల యున్కియున్ = శ్మశానాలలో నివాసముండటం; చూచి = ఇవన్నీ చూసి; నిర్ధనుండు అని = నా భర్త శివుడు దరిద్రుడని భావించి; గంగ = గంగాదేవి; శివున్ పాసి = పరమశివుడిని వదిలిపెట్టి; రత్ననిధి యైన = రత్నాలకు నిలయమైన; సముద్రునిన్ కూడెన్ = సముద్రుడిని వెళ్లి వరించింది; కావునన్ = కాబట్టి; భామినులు = స్త్రీలు; ధనము లేని పతిన్ = డబ్బు లేని భర్తను; మెచ్చరు = ఇష్టపడరు; లేమియె కీడు = దరిద్రమే అన్నింటికంటే పెద్ద కీడు.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు అతడికి నవ్వుతూ ధైర్యం చెప్పాడు: "ఓ పండితుడా! నువ్వు ఏమాత్రం బాధపడకు, లోక స్వభావం అలాంటిదే. సాక్షాత్తు శివుడి ఒంటి నిండా బూడిద, ఎముకల హారాలు, శ్మశాన నివాసం చూసి —— తన భర్త పరమ దరిద్రుడని భావించే కదా, గంగాదేవి శివుడి తల మీదున్నా సరే, రత్నాల నిధియైన సముద్రుడిని కలవడానికి ఉరకలు వేసింది! లోకంలో ధనం లేని భర్తను స్త్రీలు గౌరవించకపోవడం సహజమే. దరిద్రమే అన్ని కష్టాలకూ మూలం".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: చంపకమాల వృత్తము.

అలంకారము: శివుడు, గంగానది పురాణ గాథను లోక స్వభావానికి అన్వయించి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ 'అర్థాంతరన్యాసాలంకారం' లేదా 'సమర్థనాలంకారం' ఎంతో చమత్కారంగా వ్యక్తమైంది.

210. రెండువందల పదవ పద్యము

క. ధన మొకటి యేల తలఁచిన పను లన్నియు వీనిచేత ఫలియించుం గై కొను మని మహిమలు చెప్పుచు నెనిమిది రత్నములు నతని కిచ్చెం గరుణన్.

ప్రతిపదార్థము: ధనము ఒకటి ఏల = సామాన్యమైన డబ్బు ఒక్కటే ఎందుకు?; తలఁచిన = నువ్వు మనసులో అనుకున్న; పనులు అన్నియున్ = సమస్త కార్యాలూ; వీని చేతన్ = ఈ రత్నాల శక్తుల వల్ల; ఫలియించున్ = సిద్ధboxఉతాయి; కైకొనుము అని = వీటిని తీసుకో అని చెబుతూ; మహిమలు చెప్పుచున్ = ఆ రత్నాల అద్భుత శక్తులను వివరిస్తూ; కరుణన్ = దయతో; ఎనిమిది రత్నములున్ = అష్టసిద్ధుల ఆ ఎనిమిది రత్నాలను; అతని కిచ్చెన్ = ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడికి దానమిచ్చాడు.

తాత్పర్యము: "నువ్వు ధనం కోసమే కదా బాధపడుతున్నావు? కేవలం ధనమే కాదు, నువ్వు మనసులో ఏది తలచుకుంటే అది క్షణంలో సాకారం చేయగల అద్భుత శక్తులు ఈ రత్నాలకు ఉన్నాయి. వీటిని తీసుకో" అని చెబుతూ, విక్రమార్కుడు అష్టసిద్ధులు తనకు ఇచ్చిన ఆ ఎనిమిది అపురూప రత్నాలను పరమ దయాళువై ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడికి దానం చేసేశాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యము.

త్యాగ గుణం: ప్రాణాలను సైతం పణంగా పెట్టి సాధించిన అష్టసిద్ధుల రత్నాలను కూడా విక్రమార్కుడు ఒకే ఒక్క ఆర్తుడైన వృద్ధుడి దరిద్రం పోగొట్టడానికి త్యాగం చేసేశాడు. ఇది అతని త్యాగానికి శిఖరాగ్ర ఘట్టం.

211. రెండువందల పదకొండవ పద్యము

శా. ఆ విప్రుండు మణిప్రభావమున దివ్యంబైన దేహంబు స ద్భావంబు ధనలబ్ధియుం బడసి యుత్సాహంబుతోఁ గంచికిం బోవం గోరి నభోగతిం జనియె, నా భూపాలుఁడు దానవి ద్యావైచిత్రి ఘటించి వచ్చె నతిమోదం బైన యుజ్జేనికిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ విప్రుండు = ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడైన విష్ణుశర్మ; మణి ప్రభావమునన్ = ఆ అష్టసిద్ధుల రత్నాల మహిమ వల్ల; దివ్యంబు ఐన = నవయవ్వనంతో కూడిన దివ్యమైన; దేహంబు = శరీరాన్ని; సద్భావంబు = మంచి బుద్ధిని; ధన లబ్ధియున్ = అపారమైన ఐశ్వర్యాన్ని; పడసి = పొంది; ఉత్సాహంబుతోన్ = అమితమైన ఉత్సాహంతో; కంచికిన్ పోవన్ కోరి = తన స్వస్థలమైన కాంచీపురానికి వెళ్లాలని ఆశించి; నభో గతిన్ = (రత్నాల ప్రాప్తి శక్తి వల్ల) ఆకాశ మార్గాన; జనియెన్ = వెడలిపోయెను; నా భూపాలుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; దాన విద్యా వైచిత్రి = తన అసాధారణ దాన గుణమునే వింతను; ఘటించి = చాటి చెప్పి; అతి మోదము ఐన = పరమానందభరితమైన; యుజ్జేనికిన్ = తన ఉజ్జయిని నగరానికి; వచ్చెన్ = తిరిగి చేరుకొనెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఇచ్చిన ఆ రత్నాల మహిమ వల్ల ఆ వృద్ధ బ్రాహ్మణుడి ముసలితనం మాయమై, నవయవ్వనంతో కూడిన దివ్య శరీరం వచ్చింది. అపారమైన ధనధాన్యాలు సమకూరాయి. అతడు అమితమైన ఉత్సాహంతో ఆ రత్నాల శక్తుల ద్వారా ఆకాశ మార్గాన క్షణంలో తన స్వస్థలమైన కాంచీపురానికి వెళ్లిపోయాడు. ఇక విక్రమార్క మహారాజు, తను సాధించిన అపురూప నిధులన్నింటినీ ఆర్తులకై ధారపోసిన పరమ తృప్తితో, నిశ్చింతగా తన రాజధానియైన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడితము (మసజసతతగ గణాలు, 19 వ క్షరాలు, 13వ అక్షరం యతి).

212. రెండువందల పన్నెండవ పద్యము

ఉ. వింటివె భోజరాజ పలువెంటలఁ బూనియు వానిఁ బోలలే వంటి బ్రయత్నము ల్వలవదంటి విచారము లుజ్జగించి నీ కింటికిఁ బోవు చొప్పు నన నిట్టి గుణశ్రవణo0త్సవంబునం గంటకితాంగుఁడై యతఁడు క్రమ్మఱ నేగె గృహాంతసీమకున్.

ప్రతిపదార్థము: ఇరువదియొకటవ బొమ్మ భోజరాజుతో) భోజరాజ = ఓ భోజమహారాజా!; వింటివె = విన్నావా?; పలు వెంటలన్ పూనియున్ = ఎన్ని ప్రయత్నాలు చేసినా; వానిన్ = ఆ విక్రమార్కుడిని; పోలలేవు అంటిన్ = నువ్వు సాటిరాలేవని చెప్పాను; ప్రయత్నముల్ వలవదు అంటిన్ = (కాబట్టి ఈ సింహాసనం ఎక్కాలనే) ప్రయత్నాలు నీకొద్దు అన్నాను; విచారములు ఉజ్జగించి = ఈ పంతాలను వదిలిపెట్టి; నీ ఇంటికిన్ పోవు చొప్పు = నీ అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్లడమే నీకు శ్రేయస్కరం; అనన్ = అని ఆ బొమ్మ పలుకగా; ఇట్టి = ఇటువంటి; గుణ శ్రవణ ఉత్సవంబునన్ = విక్రమార్కుని ఉత్తమ గుణాలను వినడమనే పండుగ వల్ల; కంటకితఅంగుఁడు ఐ = రోమాంచితమైన శరీరం కలవాడై; అతఁడు = ఆ భోజరాజు; క్రమ్మఱన్ = మళ్లీ; గృహ అంత సీమకున్ = తన అంతఃపుర మందిరమునకు; ఏగెన్ = వెడలిపోయెను.

తాత్పర్యము: ఇరువదియొకటవ బొమ్మ కథను ముగిస్తూ, "ఓ భోజమహారాజా! విన్నావుగా! ప్రాణాలను పణంగా పెట్టి సాధించిన అష్టసిద్ధుల రత్నాలను కూడా ఒక పేద బ్రాహ్మణుడి దరిద్రం పోగొట్టడానికి క్షణంలో త్యాగం చేసిన త్యాగధనుడు విక్రమార్కుడు. నువ్వు ఎన్ని జన్మలెత్తినా అతని త్యాగగుణానికి సాటిరాలేవు. కాబట్టి ఈ సింహాసనం ఎక్కే ప్రయత్నాన్ని విరమించుకుని నీ అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్లు" అని పలికింది. విక్రమార్కుని అద్భుత కథను వినడం వల్ల కలిగిన పరమానందంతో భోజరాజు ఒళ్లు పులకరించింది. ఆయన ఆ బొమ్మ మాటలను గౌరవించి, ఆ రోజుకు కూడా సింహాసనం ఎక్కే ప్రయత్నాన్ని విరమించుకుని తన అంతఃపురానికి వెళ్లాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల.

213. రెండువందల పదమూడవ పద్యము (కవి స్తుతి)

శా. దుగ్ధాంభోనిధికన్యకారమణు నస్తోకప్రభామండల స్నిగ్ధశ్యామలదివ్యదేహు నుచితశ్రీగోపవేషక్రియా
ముగ్ధస్త్రీహృదయాపహారిఁ గరుణాంభోరాశిఁ తేజఃకళా దగ్ధానేకమహాసురు సురహితుం త్రైలోక్యరక్షామణిన్.

ప్రతి పదార్థము

దుగ్ధ + అంభోనిధి కన్యకా రమణున్ = పాలసముద్రుని పుత్రికయైన లక్ష్మీదేవికి ప్రియపతియైనవానిని, **అస్తోక ప్రభా మండల** = అధికమైన (అపారమైన) కాంతి సమూహముచేత, **స్నిగ్ధ** = మృదువైన (మెరుస్తున్న), **శ్యామల** = నల్లని, **దివ్య దేహున్** = పవిత్రమైన/దివ్యమైన శరీరము కలవానిని, **ఉచిత శ్రీ గోప వేష క్రియా** = తగినదైన శోభతో కూడిన గొల్లవేషపు చేష్టలచేత, **ముగ్ధ స్త్రీ హృదయ అపహారిన్** = అమాయకులైన గోపికా స్త్రీల యొక్క మనస్సులను దోచుకొనువానిని, **కరుణా + అంభోరాశిన్** = దయా సముద్రుడైనవానిని, **తేజః కళా** = తన ప్రతాప కాంతి విశేషముచేత, **దగ్ధ** = భస్మము చేయబడిన (సంహరించబడిన), **అనేక మహా అసురున్** = ఎందరో గొప్ప రాక్షసులు కలవానిని, **సుర హితున్** = దేవతలకు మేలును కూర్చువానిని, **త్రైలోక్య రక్షామణిన్** = ముల్లోకములను రక్షించుటయందు రక్షారేకు వంటి శ్రేష్ఠుడైనవానిని (ఆ శ్రీకృష్ణుని).

తాత్పర్యము: (గ్రంథ ముగింపు సందర్భంగా కవి కొఱవి గోపరాజు తన ఇష్టదైవమైన శ్రీకృష్ణుడిని/విష్ణుమూర్తిని స్తుతిస్తున్నాడు) పాలసముద్ర రాజపుత్రికయైన లక్ష్మీదేవికి ప్రాణనాథుడు, అపారమైన కాంతిమండలంతో మెరిసే నల్లని దివ్య శరీరం కలవాడు, సుందరమైన గొల్ల వేషధారణతో గోపికల హృదయాలను దోచుకున్నవాడు, కరుణాసముద్రుడు, తన తేజస్సుతో ఎందరో రాక్షసులను సంహరించినవాడు, దేవతలకు హితము చేసేవాడు, మూడు లోకాలనూ కాపాడే రక్షామణి అయిన ఆ శ్రీకృష్ణుడిని ధ్యానించి...

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడితము.

214. రెండువందల పదునాల్గవ పద్యము (శివ స్తుతి)

శా. గీర్వాణాచలరూపచాపశిఖరాంగీకారదీర్ఘోరుస
న్మౌర్వీభూతఫణీంద్రసంయుతమహానారాయణాస్త్రున్ జగ
ద్దుర్వారాకృతికాలకూటగిశనాస్తోకాసితగ్రీవు గం
ధర్వేంద్రార్చితపాదపీరు నిజభక్తవ్రాతచింతామణిన్.

ప్రతిపదార్థం

గీర్వాణాచల రూప చాప = మేరుపర్వతమనే ధనుస్సు యొక్క, **శిఖర అంగీకార** = రెండు కొసలను పట్టి ఉంచిన, **దీర్ఘ ఉరు సత్ మౌర్వీభూత** = పొడవైన గొప్ప ఉత్తమమైన అల్లెత్రాడైన, **ఫణీంద్ర సంయుత** = వాసుకి అనే సర్పరాజుతో కూడినట్టియు,

మహా నారాయణ అస్త్రున్ = విష్ణుమూర్తియే మహాబాణముగా కలిగినవానిని (త్రిపురాంతకుడైన పరమేశ్వరుని), **జగత్ దుర్వార ఆకృతి** = లోకములకు వారింప శక్యముకాని భయంకర రూపముగల, **కాలకూట గిలన (గిశన)** = హాలాహల విషమును మ్రింగుట వలన, **అస్తోక అసిత గ్రీవున్** = మిక్కిలి నల్లనైన కంఠము కలవానిని (నీలకంఠుని), **గంధర్వ ఇంద్ర అర్చిత పాదపీఠున్** = గంధర్వరాజులచే పూజింపబడిన పాదపీఠము కలవానిని, **నిజ భక్త వ్రాత చింతామణిన్** = తన భక్తుల సమూహమునకు కోరిన కోరికలన్నింటినీ తీర్చే చింతామణి వంటివానిని (ఆ మహాదేవుని).
తాత్పర్యం: మేరు పర్వతాన్ని ధనుస్సుగాను, వాసుకి అనే సర్పరాజును అల్లెత్రాడుగాను, సాక్షాత్తు శ్రీమహావిష్ణువును మహాబాణముగాను ధరించి త్రిపురాసుర సంహారం గావించినవాడు; లోకాలను దహించివేయగల భయంకరమైన కాలకూట విషాన్ని మింగి మిక్కిలి నల్లనైన కంఠము కలవాడు (నీలకంఠుడు); గంధర్వరాజులచే అర్చింపబడే పాదపద్మములు కలవాడు; తనను నమ్ముకున్న భక్తజనులకు కోరిన వరాలనిచ్చే చింతామణి వంటివాడైన ఆ పరమశివుడిని ప్రస్తుతిస్తున్నాను/ధ్యానిస్తున్నాను.
విశేషాలు:

- **ఛందస్సు:** ఇది **శార్దూలవిక్రీడితం** (వృత్త పద్యం).
- **త్రిపుర సంహార ఘట్టం:** శివుడు త్రిపురాసురులను సంహరించే సమయంలో భూమిని రథముగా, సూర్యచంద్రులను చక్రాలుగా, బ్రహ్మను సారథిగా, మేరుపర్వతాన్ని ధనుస్సుగా, వాసుకిని నారిగా, విష్ణుమూర్తిని బాణముగా ధరించాడనే పురాణగాథను కవి మొదటి రెండు పాదాల్లో అద్భుతమైన సమాసంతో వర్ణించారు.
- **శైలి:** గంభీరమైన దీర్ఘ సంస్కృత సమాసాలతో, శివుని త్రిపురాంతక లీల, గరళకంఠ వైభవం, భక్తవత్సలతలను ఒకే పద్యంలో కవి నిక్షిప్తం చేశారు

215. రెండువందల పదిహేనవ పద్యము (మాలిని వృత్తము —— ముగింపు స్తుతి)

మాలిని. దివిజసరిదుపేతా దేవదేవానుజాతా ప్రవిమలనిజగోత్రా పాండుపుత్రైకమిత్రా వివిధకుధరచారీ విశ్వరక్షావిహారీ శివమధురిపురూపా సిద్ధబుద్ధస్వరూపా.

ప్రతిపదార్థము: దివిజ సరిత్ ఉపేతా = తలపై గంగానదిని ధరించినవాడా (శివుడా)/పాదాల నుండి గంగ పుట్టినవాడా (విష్ణువా); దేవదేవ అనుజాతా = దేవతలకు దేవుడైనవాని తమ్ముడా; ప్రవిమల నిజ గోత్రా = పరమ పవిత్రమైన వంశము కలవాడా; పాండు పుత్ర ఏక మిత్రా = పాండవులకు ప్రాణమిత్రుడైనవాడా (శ్రీకృష్ణా); వివిధ కుధర చారీ = రకరకాల పర్వతాలపై (కైలాస, గోవర్ధన గిరులపై) విహరించేవాడా; విశ్వ రక్షా విహారీ = లోకాన్ని రక్షించడమే లీలుగా కలవాడా; శివ మధురిపు రూపా = శివుడు, విష్ణువు (మధుర వైరి) ఒక్కరే అనే రూపము కలవాడా; సిద్ధ బుద్ధ స్వరూపా = సిద్ధులు, బుద్ధులు అర్చించే పరమాత్మ స్వరూపుడా!

తాత్పర్యము: గంగానదిని ధరించినవాడు, పాండవులకు ఏకైక రక్షకుడైన ప్రాణమిత్రుడు, కైలాస గోవర్ధన పర్వతాలపై విహరించేవాడు, లోకసంరక్షణకై అవతారాలు ఎత్తేవాడు, శివకేశవుల అభేద రూపమైనవాడు, జ్ఞానులు కొలిచే సిద్ధబుద్ధ స్వరూపుడైన ఓ పరమాత్మా! నీకు నమస్కారము.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: మాలిని వృత్తము (ననమయయ గణాలు, 15 అక్షరాలు, 8వ అక్షరం యతి).

హరిహర అద్వైతం: కవి ఈ మాలిని వృత్తంలో శివుడిని, విష్ణువును ఒక్కటిగా చూస్తూ 'శివమధురిపురూపా' అని హరిహర నాథ తత్త్వాన్ని చాటిచెప్పారు.

——: గద్యము (గ్రంథ ముగింపు సమాప్తి విన్నపం) :——

వచనము:

గద్యము. ఇది రాయగజగంధవారణ వైరిమండలీక భేకఫణీంద్ర వీరఘోట్టవిభాళ కళింగదేశ నిర్ధూమధామ త్యాగనాగార్జున కర్ణాట ద్రవిళాంధ్రమహారాష్ట్రభూపాలరూప నూపురసుందరచరణారవింద సనదప్రోలి పురవరాధీశ్వర వెలనాఁటి పృథివీశ్వరరాజ్యసముద్ధరణ శ్రీ కొఱవి వెన్నయామాత్యపౌత్ర హరితసగోత్రపవిత్ర సకలసుకవిమిత్ర కసువరాజ తనూజ గోపరాజప్రణీతంబైన సింహాసనద్వాత్రింశిక యను కావ్యంబునందు సాహసాంకు వీర సాహసమహోదారత్వ ప్రశంసనం బన్నది యష్టమాశ్వాసము.

తాత్పర్యము: సకల రాచరిక బిరుదులు కలిగి, శత్రురాజులనే ఏనుగులకు సింహం వంటివాడు, కళింగ దేశాన్ని జయించినవాడు, త్యాగంలో నాగార్జునుడి వంటివాడు, కర్ణాట, ద్రవిడ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర రాజుల చేత పూజింపబడిన పాదపద్మాలు కలవాడు, సనదప్రోలి (సనగపాడు) నగర ప్రభువు, వెలనాటి పృథివీశ్వర రాజ్యానికి మూలస్తంభమైన 'కొఱవి వెన్నయామాత్యుడి' మనవడును; హరితస గోత్రీకుడును; సమస్త కవులకు మిత్రుడును; 'కసువరాజ' అమాత్యుని కుమారుడునైన కొఱవి గోపరాజు రచించిన "సింహాసన ద్వాత్రింశిక" అనే మహాకావ్యంలో —— విక్రమార్క మహారాజు (సాహసాంకుని) వీరత్వ, సాహస, దాతృత్వ గుణాలను కీర్తించే "అష్టమాశ్వాసము" ఇక్కడితో సంపూర్ణముగా సమాప్తమయినది.

నవమాశ్వాసము

1. మొదటి పద్యము (కంద పద్యము)

శ్రీరామా విహరణగృహి నారాయణు నలిన వికసన గ్రహరాజా కారాయమాన దివ్యశ రీరాఢ్యు న్నుతిసనాథుఁ ద్రిజగన్నాథున్.

ప్రతిపదార్థము: శ్రీరామా = లక్ష్మీదేవికి; విహరణగృహి = విహార స్థానమైనవాడును; నారాయణున్ = నారాయణుడును; నలిన = పద్మములయొక్క; వికసన = వికాసమునకు; గ్రహరాజ = సూర్యునియొక్క; ఆకారాయమాన = ఆకారమువలె ప్రకాశించుచున్న; దివ్యశరీర = దివ్యమైన మంగళ విగ్రహముతో; ఆఢ్యున్ = ఒప్పియున్నవాడును; నుతిసనాథున్ = స్తుతులతో కూడినవాడును; త్రిజగన్నాథున్ = ముల్లోకములకు నాథుడైనవానిని (స్తుతించి - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యము: లక్ష్మీదేవికి విహార గృహమైనవాడు, శ్రీమన్నారాయణుడు, పద్మాలను వికసింపజేసే సూర్యుని వలె తేజోవంతమైన దివ్యశరీరము కలవాడు, నిరంతర స్తోత్రములతో పూజింపబడువాడు, ముల్లోకాలకు ప్రభువు అయిన ఆ విష్ణుమూర్తిని ప్రార్థించి...

విశేషాలు:
ఇది నవమాశ్వాసము ప్రారంభంలో కవి చేసిన విష్ణుమూర్తి మంగళాచరణ ప్రార్థన.

సూర్యుని కాంతి పద్మాలను వికసింపజేసినట్లే, భగవంతుని దివ్యరూపం భక్తుల హృదయాలను వికసింపజేస్తుందని 'గ్రహరాజ' అనే ఉపమానం ద్వారా కవి చక్కగా వర్ణించాడు.

2. రెండవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

భక్తిం గోరి తలంచి భోజనృపుఁ డాభద్రాసనం బెక్క ను ద్యుక్తుం డై యిరుదిక్కుల న్నెఱపుల ట్లొప్పారుపుణ్యాంగనల్ ముక్తాశేషలు మోళిపై నిడఁగ సమ్మోదంబుతోఁ జేరఁగా వ్యక్తాలాపము బొమ్మ పేర్చి పలికె న్వారించుచుం బెంపున.

ప్రతిపదార్థము: భోజనృపుడు = భోజరాజు; భక్తిన్ = భక్తితో; కోరి తలంచి = (విక్రమార్కుని గుణాలను) మనస్సున తలచుకొని; ఆ భద్రాసనము = ఆ శ్రేష్ఠమైన సింహాసనమును; ఎక్కన్ = అధిరోహించుటకు; ఉద్యుక్తుండు + ఐ = సిద్ధపడినవాడై; ఇరుదిక్కులన్ = రెండు వైపులా; మెఱపులట్లు = మెరుపు తీగెలవలె; ఒప్పారు = ప్రకాశించుచున్న; పుణ్యాంగనల్ = పుణ్యస్త్రీలు; ముక్తాశేషలు = ముత్యాల వంటి అక్షతలను; మోళిపైన్ = శిరస్సుపై; ఇడగన్ = చల్లగా; సమ్మోదంబుతోన్ = మిక్కిలి సంతోషముతో; చేరగాన్ = సమీపించగా; బొమ్మ = ఆ సింహాసనమునందలి (22వ) బొమ్మ; పేర్చి = విజృంభించి; వారించుచున్ = (రాజును) అడ్డుకొనుచు; పెంపునన్ = గంభీరముగా; వ్యక్త + ఆలాపము = స్పష్టమైన మాటలు; పలికెన్ = మాట్లాడెను.

తాత్పర్యము: భోజరాజు విక్రమార్కుని తలచుకుంటూ భక్తితో ఆ సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి సిద్ధమయ్యాడు. ఆ సమయంలో రెండు వైపులా మెరుపుల లాగా మెరిసిపోతున్న పుణ్యస్త్రీలు ఆయన తలపై ముత్యాల వంటి అక్షతలు చల్లుతూ సంతోషంతో దగ్గరకు రాగా, ఆ సింహాసనంలోని ఒక బొమ్మ విజృంభించి, రాజును వారించి, స్పష్టమైన గొంతుతో మాట్లాడసాగింది.

విశేషాలు:
భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కబోతుండగా ప్రతిఘటించే బొమ్మల వృత్తాంతంలో భాగమిది.

మంగళ హారతులు పట్టే స్త్రీలను 'మెరుపులతో' పోల్చడం కవి వర్ణనా చాతుర్యానికి నిదర్శనం.

3. మూడవ పద్యము (కంద పద్యము)
ఓరాజ యాస విడువఁగ నేరపు మావిక్రమార్కనృపుమాడ్కి మహో దారత్వముఁ దెగువయు నుప కారంబును లేక యెక్కఁగాఁ దర మౌనే.

ప్రతిపదార్థము: ఓ రాజ = ఓ భోజరాజా!; ఆస = ఈ సింహాసనము నెక్కవలెననే ఆశను; విడువగన్ = వదలిపెట్టుటకు; నేరవు = గ్రహించలేకున్నావు (వదలడం లేదు); మా విక్రమార్క నృపు మాడ్కి = మా విక్రమార్క మహారాజు వలె; మహా + ఉదారత్వమున్ = గొప్ప దాతృత్వము; తెగువయున్ = సాహసము; ఉపకారంబును = పరోపకార బుద్ధియు; లేక = (నీకు) లేకుండా; ఎక్కగాన్ = దీనిని అధిరోహించుటకు; తరము + ఔనే = సాధ్యమా? (కానే కాదు).

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! నువ్వు ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కాలనే ఆశను వదులుకోలేకపోతున్నావు. కానీ మా విక్రమార్క మహారాజు లాంటి గొప్ప ఉదార స్వభావము, తెగువ (సాహసము), పరోపకార బుద్ధి నీలో లేకుండా ఈ సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం నీకు సాధ్యమా?" అని బొమ్మ ప్రశ్నించింది.

విశేషాలు:
విక్రమార్కుని సింహాసనానికి అర్హత సాధించాలంటే ఉండవలసిన ముఖ్య లక్షణాలను (ఉదారత్వం, తెగువ, ఉపకారం) బొమ్మ ఇక్కడ స్పష్టం చేసింది.

4. నాల్గవ రచన (వచనము)
వచనము: అది యెట్లన్నం దద్గుణంబు లాకర్ణింపుము.

ప్రతిపదార్థము: అది = ఆ వృత్తాంతము; ఎట్లు + అన్నన్ = ఏ విధమైనదో (చెప్పెదను); తద్ + గుణంబులు = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క గుణ విశేషాలను; ఆకర్ణింపుము = ఆలకించుము.

తాత్పర్యము: ఆ కథ ఏమిటో, ఆయన గుణాలు ఎలాంటివో వివరిస్తాను విను అని బొమ్మ భోజరాజుతో చెప్పింది.

విశేషాలు: ఇది కథా గమనంలో భాగంగా వచ్చే వచన భాగం. దీని తరువాత విక్రమార్కుని దానగుణాల వర్ణన ప్రారంభమవుతుంది.

5. ఐదవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

అష్టభోగంబుల నైశ్వర్యమునఁ గళా బలవైరిఁ బురవైరిఁ బద్మవైరి నతిశక్తి నిలుకడ వితరణగుణమున నహిరాజు నగరాజు నంగరాజు
నాహవోత్సవమున నభిమానమునఁ గీర్తిఁ కపికేతు ఫణికేతు గరుడకేతు దృఢముష్టిఁ జేసూటి దివ్యాస్త్రసామగ్రి బలరాము రఘురాముఁ బరశురాముఁ
బావనత్వమున ఘనసంపత్తి దీప్తి ననిలమిత్రుని హరమిత్రు నబ్జమిత్రుఁ బోలు నితఁడని జనులెల్లఁ బొగడుచుండ నవనితలమేలె నావిక్రమార్కవిభుఁడు.

ప్రతిపదార్థము: ఆ విక్రమార్క విభుడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; అష్టభోగంబులన్ = అష్టవిధ భోగములలో; ఐశ్వర్యమునన్ = సంపదలో; కళా = షోడశ కళలలో; బలవైరిన్ = దేవేంద్రుని; పురవైరిన్ = శివుని; పద్మవైరిన్ = చంద్రుని; అతిశక్తిన్ = గొప్ప సామర్థ్యములో; నిలుకడ = స్థిరత్వములో; వితరణ గుణమునన్ = దాన గుణములో; అహిరాజున్ = ఆదిశేషుని; నగరాజున్ = హిమవంతుని; అంగరాజున్ = కర్ణుని; ఆహవ + ఉత్సవమునన్ = యుద్ధోత్సాహములో; అభిమానమునన్ = ఆత్మగౌరవములో; కీర్తిన్ = యశస్సులో; కపికేతున్ = అర్జునుని; ఫణికేతున్ = దుర్యోధనుని; గరుడకేతున్ = విష్ణుమూర్తిని; దృఢముష్టిన్ = పిడికిలి బిగువులో; చేసూటి = బాణ ప్రయోగ గురిలో; దివ్య + అస్త్ర సామగ్రిన్ = దివ్యాస్త్రాల సంపదలో; బలరాముఁ = బలరాముని; రఘురామున్ = శ్రీరాముని; పరశురామున్ = పరశురాముని; పావనత్వమునన్ = పవిత్రతలో; ఘన సంపత్తి = గొప్ప ఐశ్వర్యములో; దీప్తిన్ = తేజస్సులో; అనిలమిత్రుని = అగ్నిదేవుని; హరమిత్రున్ = కుబేరుని; అబ్జమిత్రున్ = సూర్యుని; పోలున్ + ఇతడు + అని = ఇతడు వారితో సమానుడని; జనులు + ఎల్లన్ = ప్రజలందరూ; పొగడుచుండన్ = స్తుతిస్తుండగా; అవనితలము + ఏలెన్ = భూమండలాన్ని పరిపాలించాడు.

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజు అష్టభోగాలలో దేవేంద్రునితో, ఐశ్వర్యంలో శివునితో, కళలలో చంద్రునితో సమానుడు. సామర్థ్యంలో ఆదిశేషుని, స్థిరత్వంలో హిమవంతుని, దానగుణంలో కర్ణుని పోలినవాడు. యుద్ధోత్సాహంలో అర్జునుని, అభిమానంలో దుర్యోధనుని, కీర్తిలో విష్ణుమూర్తిని పోలి ఉన్నాడు. పిడికిలి బిగువులో బలరాముని, గురి తప్పని

బాణప్రయోగంలో శ్రీరాముని, అస్త్రసామగ్రిలో పరశురాముని వంటివాడు. పవిత్రతలో అగ్నిని, సంపదలో కుబేరుని, తేజస్సులో సూర్యునితో సమానుడని ప్రజలందరూ కొనియాడుతుండగా ఆయన భూమండలాన్ని పాలించాడు.

విశేషాలు: ఇది అద్భుతమైన వ్యతిరేక మరియు సాదృశ్య అలంకారాల సమాహార రూప సీస పద్యం. విక్రమార్కుని వైభవాన్ని, పరాక్రమాన్ని ముప్పైరెండు లక్షణాలతో కూడిన వివిధ పౌరాణిక పురుషులు, దేవతలతో పోలుస్తూ కవి అతని సర్వగుణ సంపన్నతను ఇక్కడ చాటిచెప్పాడు.

6. ఆరవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

వాసవుమీఱి నిత్యవిభవంబునఁ బేదలఁ బ్రోచి వైరిసం త్రాసవిహీనుఁ డౌ నతఁడు రాజ్యము మంత్రుల కప్పగించి ష ణ్మాసముల న్విదేశగమనంబు చరించుచు నుండ నొక్కెడ వేసవి వచ్చెఁ బాంథులకు వేసట వుట్టఁగ వెట్ట గొట్టఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: నిత్య విభవంబునన్ = శాశ్వతమైన ఐశ్వర్యంతో; వాసవున్ = ఇంద్రుని; మీఱి = అతిశయించి; పేదలన్ = దరిద్రులను; ప్రోచి = కాపాడి; వైరి = శత్రువుల వలని; సంత్రాస = భయము; విహీనుడు + ఔ = లేనివాడైన; అతడు = ఆ విక్రమార్కుడు; రాజ్యము = తన రాజ్యపాలనను; మంత్రులకున్ = మంత్రుల చేతికి; అప్పగించి = అప్పజెప్పి; షణ్మాసములన్ = ఆరు నెలల పాటు; విదేశ గమనంబు = పరదేశాలలో; చరించుచున్ + ఉండన్ = తిరుగుతూ ఉండగా; ఒక్కెడ = ఒక సమయంలో; పాంథులకున్ = బాటసారులకు; వేసట = అలసట; పుట్టగన్ = కలుగునట్లుగా; వెట్ట = వేడి; కొట్టగన్ = తీక్షణముగా తాకగా; వేసవి వచ్చెన్ = గ్రీష్మ ఋతువు ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము: దేవేంద్రుడిని మించిన వైభవంతో పేదలను ఆదుకుంటూ, శత్రుభయం లేనివాడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు తన రాజ్యాన్ని మంత్రులకు అప్పగించి, ఆరు నెలల పాటు దేశాటన చేయడానికి బయలుదేరాడు. ఆయన అలా విదేశాలలో విహరిస్తున్న సమయంలో, బాటసారులకు అమితమైన అలసటను కలిగిస్తూ, వేడి గాలులతో గ్రీష్మ కాలం (వేసవి) ప్రవేశించింది.

విశేషాలు: విక్రమార్కుడికి గల దేశాటన ఆసక్తిని, ఆయన లేని సమయంలో ప్రకృతిలో సంభవించిన ఋతుమార్పును (వేసవి తీవ్రతను) కవి ఇక్కడ రమణీయంగా వర్ణించాడు.

7. ఏడవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఎండకు లావు గల్గఁగ మహీరుహశాఖల నాకు లెల్లఁ బె ల్లెండల వేఁగ నెండు జల మింకఁగ స్రుక్కఁగ పద్మషండ ము దండముగాఁగ లోకులు యథావిధి నీడలు గోరుచుండఁగా రెండవసూర్యునట్లు ప్రసరించే నిదాఘము తద్గుణంబులన్.

ప్రతిపదార్థము: ఎండకు = సూర్యతాపమునకు; లావు = తీవ్రత; కల్గగన్ = కలుగగా; మహీరుహ = వృక్షాల యొక్క; శాఖల = కొమ్మలందలి; ఆకులు + ఎల్లన్ = ఆకులన్నీ; పెల్లు + ఎండల = మిక్కటమైన ఎండల వేడికి; వేగన్ = మాడిపోగా; ఎందున్ = ఎక్కడ చూసినా; జలము = నీరు; ఇంకగన్ = అడుగంటిపోగా; పద్మషండము = పద్మముల సమూహము; స్రుక్కగన్ = వాడిపోగా; లోకులు = ప్రజలు; ఉదండముగాగన్ = మిక్కిలి తీవ్రముగా; యథావిధి = స్వభావసిద్ధముగా; నీడలు = చల్లని నీడలను; కోరుచుండగా = ఆశిస్తుండగా; నిదాఘము = ఆ వేసవి కాలము; తద్ + గుణంబులన్ = తన స్వభావ గుణములతో; రెండవ సూర్యునట్లు = మరొక సూర్యుడిలా; ప్రసరించేన్ = విజృంభించెను.

తాత్పర్యము: ఎండ తీవ్రత బాగా పెరిగిపోయింది. చెట్ల కొమ్మల మీది ఆకులన్నీ ఎండ వేడికి మాడిపోయాయి. జలాశయాలలోని నీరంతా ఇంకిపోయింది. పద్మాలన్నీ వాడిపోయాయి. జనులంతా తీవ్రమైన ఎండకు తట్టుకోలేక నీడల కోసం వెతకసాగారు. ఆ సమయంలో వేసవి కాలం తన తీక్షణ గుణాలతో భూమిపై మరొక సూర్యుడిలా విజృంభించింది.

విశేషాలు: వేసవి కాలంలో ప్రకృతిలో జరిగే మార్పులను - ఆకులు రాలడం, నీరు ఇంకిపోవడం, పద్మాలు వాడడం వంటి నిజాలను కవి ప్రకృతిసిద్ధంగా, ఉపమాలంకార శైలిలో వర్ణించాడు.

8. ఎనిమిదవ పద్యము (కంద పద్యము)

విరహులమనముల దినమును బరితాపం బినుమడింపఁ బరిమళములచే దిరిసెంబులఁ గలిగొట్లం బరువం బేర్పడఁగ నుష్టపవనము వీచెన్.

ప్రతిపదార్థము: విరహుల = ప్రియు బాసిన వారి యొక్క; మనముల = హృదయములలో; దినమును = ప్రతిరోజూ; పరితాపము = తాపము, బాధ; ఇనుమడింపన్ = రెట్టింపు కాగా; పరిమళములచే = సువాసనలతో; దిరిసెంబులన్ = దిరిసెన పూల యందు; కలిగిట్లన్ = కలిగొట్టు పూల యందు; పరువము = పక్వత (యవ్వన వికాసము); ఏర్పడగన్ = కలుగునట్లుగా; ఉష్టపవనము = వేడి గాలి; వీచెన్ = విసిరెను.

తాత్పర్యము: విరహ వేదననుభవిస్తున్న వారి హృదయాలలో తాపాన్ని మరింత పెంచుతూ, దిరిసెన పూలు, కలిగిట్ట పూల సువాసనలను మోసుకొస్తూ వేడి గాలులు (వడగాడ్పులు) బలంగా వీచసాగాయి.

విశేషాలు: వేసవి కాలంలో వీచే వేడిగాలులు సాధారణ మానవులకు కష్టాన్ని కలిగిస్తే, విరహులకు మానసిక తాపాన్ని కలిగిస్తాయని కవి ఇక్కడ శృంగార భావనతో జోడించి చెప్పారు.

9. తొమ్మిదవ పద్యము (కంద పద్యము)

మండెడుమార్తాండద్యుతి నెండను నొండొండ నెఱియలేర్పడఁగా భూ మండలము పూర్వమున నవ ఖండము లయ్యును ననేకఖండము లయ్యెన్.

ప్రతిపదార్థము: మండెడు = రగులుచున్న; మార్తాండ = సూర్యుని యొక్క; ద్యుతిన్ = కాంతి చేతను; ఎండను = ఎండ వేడిమి చేతను; ఒండొండ = ఒకదాని వెంట ఒకటిగా; నెఱియలు = పగుళ్ళు; ఏర్పడగా = కలుగగా; భూమండలము = ఈ భూమి; పూర్వమునన్ = పూర్వకాలంలో; నవఖండములు = తొమ్మిది ఖండములు; అయ్యును = అయినప్పటికీ (ప్రస్తుతం ఈ పగుళ్ళ వల్ల); అనేక ఖండములు = లెక్కింపలేనన్ని ముక్కలు; అయ్యెన్ = అయినట్లు తోచెను.

తాత్పర్యము: మండిపోతున్న సూర్యుని తీక్షణమైన ఎండ దెబ్బకు భూమి అక్కడక్కడా పగుళ్ళు ఇచ్చింది. పురాణాల ప్రకారం భూమి తొమ్మిది ఖండాలుగా (నవఖండాలు) విభజించబడి ఉంది, కానీ ఈ వేసవి పగుళ్ళ వల్ల అది ఎన్నో వేల ముక్కలుగా విడిపోయిందా అన్నట్లుగా కనిపిస్తోంది.

విశేషాలు: ఎండ తీవ్రతకు నేల చీలడాన్ని (పగుళ్ళు ఇవ్వడాన్ని) కవి నవఖండాల పౌరాణికాంశంతో ముడిపెట్టి 'అతిశయోక్తి' అలంకారంలో అద్భుతంగా వర్ణించాడు.

10. పదవ పద్యము (కంద పద్యము)

ఉదకముఁ గసవును నీడలు మొదలాఱఁగఁదలకుమృగ సమూహంబులయా పద లెఱిఁగి యిజ్జీ యమృతా స్పదమై కడుఁ చల్లనైన చంద్రునిఁ జేరెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఉదకమున్ = నీరు; కసవును = పచ్చిక (గడ్డి); నీడలు = చల్లని నీడలు; మొదలు + ఆఱగన్ = పూర్తిగా నశించిపోగా; తలకు = తల్లడిల్లుతున్న; మృగ సమూహంబుల = అడవి జంతువుల యొక్క; ఆపదలు = కష్టాలను; ఎఱిగి = గ్రహించి; ఇజ్జీ = ఈ జీవరాశి అంతా; అమృత + ఆస్పదము + ఐ = అమృతానికి నిలయమును; కడున్ = మిక్కిలి; చల్లనైన = శీతలమైన; చంద్రునిన్ = చంద్రుడిని; చేరెన్ = ఆశ్రయించెను (చంద్రునిలో ఉండే హరిణ చిహ్నాన్ని ఉద్దేశించి).

తాత్పర్యము: నీరు, గడ్డి, చల్లని నీడలు దొరకక అడవి జంతువులు పడే బాధలను చూసి, జాలిపడి ఈ జీవాలన్నీ అమృతమయుడు, అత్యంత చల్లనివాడైన చంద్రుని వద్దకు చేరాయా అన్నట్లు ఉంది (చంద్రునిలోని మచ్చను లేడిగా భావించే కవి సమయం ఇది).

విశేషాలు: చంద్రుడిని 'శశాంకుడు' లేదా 'మృగలాంఛనుడు' అంటారు (చంద్రునిలో లేడి మచ్చ ఉంటుంది). అడవిలో ఎండ తట్టుకోలేక లేళ్ళు చంద్రుడిలో దాక్కున్నాయనే కవి ఊహ (ఉత్ప్రేక్షాలంకారం) ఎంతో మనోహరమైనది.

11. పదకొండవ పద్యము (ఆటవెలది)

కార్య మయ్యెడు నెడ గర్వంబు పూనక కాలమహిమ తన్ను గాచికొనుట యుచిత మనుచు వెట్ట కోర్వక చలువకై యత్తవారిఁ జేరె నచ్యుతుండు.

ప్రతిపదార్థము: కార్యము = కష్ట కాలము/ప్రతికూల సమయము; అయ్యెడునెడన్ = సంభవించినప్పుడు; గర్వంబు = అహంకారమును; పూనక = వహించకుండా; కాల మహిమన్ = కాల ప్రభావమును బట్టి; తన్ననన్ = తనను తాను; కాచికొనుట = రక్షించుకొనుట; ఉచితము + అనుచున్ = తగినదని భావించి; వెట్టకున్ = ఆ వేసవి వేడికి; ఓర్వక = తట్టుకోలేక; చలువకై = చల్లదనం కోసం; అచ్యుతుండు = విష్ణుమూర్తి; అత్తవారిన్ = తన అత్తగారి ఇల్లయిన క్షీరసాగరాన్ని; చేరెన్ = ఆశ్రయించెను.

తాత్పర్యము: కష్టకాలం వచ్చినప్పుడు గర్వపడకుండా, కాలమహిమను గుర్తించి తలవంచి తన్ను తాను కాపాడుకోవడమే బుద్ధి లక్షణం అని భావించి, ఆ వేసవి వేడికి తట్టుకోలేక సాక్షాత్తూ శ్రీమన్నారాయణుడు చల్లదనం కోసం తన అత్తగారి ఇల్లయిన పాలసముద్రంలోకి వెళ్ళి దాక్కున్నాడు.

విశేషాలు: విష్ణుమూర్తి భార్య లక్ష్మీదేవి సముద్రుని కూతురు. కాబట్టి క్షీరసాగరం విష్ణువుకు అత్తవారిల్లు అవుతుంది. వేసవి తాపానికి విష్ణువు సముద్రంలో శేషశయ్యపై శయనించాడని లోకోక్తిని జోడించి కవి హాస్య చమత్కారంతో చెప్పారు.

12. పండ్రెండవ పద్యము (కంద పద్యము)

తొడిగినపాముల విసమును మెడవిసమును నొసలిచిచ్చు మెట్టులవడయున్ ముడివడఁగా వడకాలము గడపుట కడుఁ కడిఁది యయ్యే గరకంఠునకు.

ప్రతిపదార్థము: తొడిగిన = ఒంటిపై ధరించిన; పాముల = సర్పముల యొక్క; విసమును = విషమును; మెడ విసమును = కంఠమునందలి హాలాహల విషమును; నొసలి చిచ్చున్ = లలాటమునందలి (నొసటి) అగ్నియు; మెట్టుల వడయున్ = వేసవి తీవ్రత యొక్క వేడి గాలులును; ముడివడగాన్ = ఒకదానితో ఒకటి కలిసిపోగా; గరకంఠునకున్ = విషాన్ని గొంతులో దాచిన శివునికి; వడకాలము = ఈ వేసవి కాలాన్ని; గడపుట = వెళ్ళదీయడం; కడున్ = మిక్కిలి; కడిది + అయ్యేన్ = కష్టతరమాయెను.

తాత్పర్యము: ఒంటిపై ఆభరణాలుగా ఉన్న పాముల విషం, గొంతులోని హాలాహలం, నొసటిపై ఉన్న మూడో కంటి అగ్ని... వీటికి తోడు బయట వీస్తున్న వేసవి వడగాడ్పులు తోడయ్యేసరికి, ఆ వేడిని తట్టుకుని ఈ గ్రీష్మ కాలాన్ని వెళ్ళదీయడం పరమశివునికి అత్యంత కష్టంగా మారింది.

విశేషాలు: శివుని చుట్టూ ఉండే ఉష్ణ కారకాలను (విషం, అగ్ని) వేసవి కాలపు వేడితో పోలుస్తూ కవి శివుని తాపాన్ని ఎంతో సహజ సుందరంగా వర్ణించాడు.

13. పదమూడవ పద్యము (కంద పద్యము)

చల్లనిగంగాజలమును జల్లనిచందురుని గూడ జడలం దిడి తా జల్లనికొండకు నాశివు డల్లుండై కొంత బ్రదికె నావేసవిలో.

ప్రతిపదార్థము: చల్లని = శీతలమైన; గంగా జలమును = గంగా నది నీటిని; చల్లని చందురుని = చల్లనైన చంద్రుడిని; కూడన్ = రెంటినీ; జడలందున్ + ఇడి = తన జటాజూటంలో ఉంచుకొని; తాన్ = తాను; చల్లని కొండకున్ = మంచుతో నిండిన హిమవత్పర్వతమునకు; అల్లుడు + ఐ = అల్లుడై (హిమవంతుని పుత్రికయైన పార్వతి భర్తగా); ఆ శివుడు = ఆ పరమశివుడు; ఆ వేసవిలో = ఆ గ్రీష్మ కాలంలో; కొంత = కొద్దిగా; బ్రదికెన్ = ఉపశమనం పొంది ప్రాణాలు దక్కించుకున్నాడు.

తాత్పర్యము: పరమశివుడు తన తలపై చల్లని గంగను, చల్లని చంద్రుడిని ధరించాడు. అంతేకాక, చల్లని మంచుకొండ అయిన హిమవంతునికి అల్లుడు కావడం చేత (కైలాస పర్వతంపై నివసించడం వల్ల), ఆ చల్లదనాల వల్ల ఆ వేసవి తాపం నుండి ఎలాగోలా తట్టుకుని కొద్దిగా ఉపశమనం పొందగలిగాడు.

విశేషాలు: శివుడు వేసవి తాపానికి తట్టుకోవడానికి గల కారణాలను - గంగ, చంద్రుడు, కైలాస నివాసం (హిమవంతుని అల్లుడు కావడం) ద్వారా కవి సమర్థించిన తీరు శ్లేష మరియు చమత్కార భరితంగా ఉంది.

14. పద్నాలుగవ పద్యము (ఆటవెలది)

అమృతశీతలాంశుఁ బద్మనాభునాభిపద్మగృహము లోనఁ బుప్పొడియును దేనెయుఁ చల్లఁగా నెండకన్నెఱుఁగ కుండె నజుఁడు

అమృత శీతలాంశు పద్మనాభు నాభి పద్మ గృహము లోనఁ బుప్పొడియును దేనెయుఁ జల్లఁగా నెండకన్నెఱుఁగ కుండె నజుఁడు.

ప్రతిపదార్థము: అజుడు = బ్రహ్మదేవుడు; అమృత = అమృతము వంటి; శీతల = చల్లని; అంశు = కిరణములు కలవాడైన; పద్మనాభు = విష్ణుమూర్తి యొక్క; నాభిపద్మ = నాభికమలమనెడి; గృహము లోనన్ = ఇంటి లోపల; పుప్పొడియును = పువ్వుల పొడియు; దేనెయున్ = మకరందమును; చల్లగాన్ = చల్లదనమును ఇస్తుండగా; ఎండకన్ = ఎండయొక్క వేడిని; ఎఱుగక + ఉండెన్ = అస్సలు తెలియకుండా సుఖముగా ఉండెను.

తాత్పర్యము: బ్రహ్మదేవుడు అమృతం వలె చల్లని కిరణాలు గల విష్ణుమూర్తి నాభికమలమనే పద్మగృహంలో నివసిస్తున్నాడు. ఆ పద్మం లోపల ఉండే పుప్పొడి, తేనె ఆయనకు నిరంతరం చల్లదనాన్ని ఇస్తుండడం వల్ల, బయట ఉన్న ఎండల వేడిని ఆయన అస్సలు ఎరుగకుండా హాయిగా ఉన్నాడు.

విశేషాలు: వేసవి తాపం సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మను కూడా ఏం చేయలేకపోయిందని, ఎందుకంటే ఆయన విష్ణువు నాభీకమలంలో సురక్షితంగా ఉన్నాడని కవి చక్కగా ఉత్ప్రేక్షించాడు.

15. పదిహేనవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

విసనకఱ్ఱలు వట్టివేళ్ల చప్పరములుఁ
జందనంబులు ఘనసారములును
జల్లనినీళ్ళు నిచ్ఛాభోజనములు
గలవారి కిష్టసౌఖ్యంబు జరుగఁ
బనిచేసి గంజి యైనను నంబలైనను
నెడ చల్లఁగాఁ ద్రాగి యఎచట నైనఁ
బడియుండి వెన్నెలగుడిపాట వాడఁగా
బేదల కాత్మసంప్రీతి గలుగు
మంచురొంపిముసురు లేకమార్గికులకుఁ జల్లపాటునఁ బయనంబు సాగుచుండు నచ్చ వెన్నెల సుఖనిద్ర యంబు కేలి యమరు వేసవి కితరకాలములు సరియె.

ప్రతిపదార్థము: విసనకఱ్ఱలు = విసనకర్రలు; వట్టివేళ్ల చప్పరములున్ = వట్టివేళ్లతో చేసిన చలవ పందిళ్ళు; చందనంబులు = మంచిగంధాలు; ఘనసారములును = పచ్చకర్పూరాలు; చల్లని నీళ్ళున్ = శీతల ఉదకము; ఇచ్ఛా భోజనములు = కోరిన వంటకాలు; కలవారికిన్ = ఉన్న సంపన్నులకు; ఇష్ట సౌఖ్యంబు = కోరిన సుఖాలు; జరుగన్ = లభించగా; బేదలకున్ = పేదవారికి; పనిచేసి = కష్టపడి; గంజి ఐనను = గంజిని కానీ; అంబలి ఐనను = అంబలిని కానీ; ఎడ చల్లగాన్ = చల్లారిన తర్వాత; త్రాగి = తాగి; ఎచటన్ ఐనన్ = ఎక్కడో ఒకచోట; పడియుండి = పడుకొని; వెన్నెల గుడిపాట = వెన్నెల బయళ్లలో; వాడగాన్ = గడపగా; ఆత్మ సంప్రీతి = మనసుకు ఎంతో సంతోషం; కలుగున్ = కలుగుతుంది; మార్గికులకున్ = బాటసారులకు; మంచు రొంపి = మంచు బురద; ముసురు = వర్షపు ముసుర్లు; లేక = లేకపోవడం వల్ల; చల్లపాటునన్ = సాయంత్రపు చల్లదనంలో; పయనము = ప్రయాణము; సాగుచుండున్ = సాగిపోతుంది; అచ్చ వెన్నెల = స్వచ్ఛమైన వెన్నెల; సుఖ నిద్ర = హాయిగా నిద్రించడం; అంబు కేలి = జలక్రీడలు; అమరు = వీటన్నింటికీ వీలయ్యే; వేసవికిన్ = వేసవి కాలానికి; ఇతర కాలములు = మిగిలిన ఋతువులు; సరియే = సమానమౌతాయా? కావు.

తాత్పర్యము: ధనవంతులకు విసనకర్రలు, వట్టివేళ్ల తడిపందిళ్లు, గంధాలు, కర్పూరాలు, చల్లని నీళ్లు, నచ్చిన భోజనాలతో వేసవిలో కావాల్సినంత సుఖం దొరుకుతుంది. పేదలకు రోజంతా కష్టపడి, చల్లారిన గంజియో, అంబలియో తాగి, వెన్నెల బయళ్లలో ఎక్కడో ఒకచోట పడుకుంటే మనసుకు ఎంతో తృప్తి కలుగుతుంది. బాటసారులకు మంచు బురదలు, వర్షపు ముసుర్లు లేవు కాబట్టి సాయంత్రం వేళల్లో ప్రయాణాలు హాయిగా సాగుతాయి. స్వచ్ఛమైన వెన్నెల, సుఖనిద్ర, జలక్రీడలకు అనువైన వేసవి కాలానికి ఇతర కాలాలు ఎన్నటికీ సాటిరావు.

విశేషాలు: ధనిక, పేద అనే భేదం లేకుండా వేసవి కాలం ఎవరికి తగినట్లు వారికి ఎలా ఆనందాన్ని ఇస్తుందో కవి చాలా వాస్తవికంగా, సామాజిక దృక్పథంతో వర్ణించాడు.

16. పదహారవ పద్యము (కంద పద్యము)

అమృతము రసమ్ముక్రియ వేఁ డిమి నెగసి జలంబు కడకు డిగజాఱిన చం దముగా నవ్వేసవి జల మమృతంబై జీవములకు నది చవి కెక్కె.

ప్రతిపదార్థము: అమృతము = పాలు లేదా దేవామృతము; రసము క్రియన్ = రసము వలె; వేడిమిన్ = వేడి చేత; నెగసి = పైకి లేచి (ఆవిరియై); జలంబు = నీరు; కడకున్ = చివరికి; డిగజాఱిన చందముగాన్ = కిందకు దిగినట్లుగా; ఆ వేసవి = ఆ గ్రీష్మకాలంలో; జలము = నీరు; అమృతంబు + ఐ = అమృతం వలె మారి; జీవములకున్ = ప్రాణులకు; అది = ఆ నీరు; చవుకెక్కెన్ = మిక్కిలి రుచిని ఇచ్చెను.

తాత్పర్యము: పాలు వేడి చేస్తే ఎలా మరిగి రుచిగా మారుతాయో, అలాగే సూర్యుని వేడిమికి నదులు, చెరువులలోని నీరంతా మరిగి, చివరికి మిగిలిన ఆ కొద్దిపాటి నీరు ప్రాణకోటికి అమృతం వలె అత్యంత మధురమైన రుచిని ఇచ్చింది.

విశేషాలు: వేసవిలో దొరికే కొద్దిపాటి నీరైనా దాహంతో ఉన్న ప్రాణులకు అమృతోపమానంగా రుచిస్తుందనే సత్యాన్ని కవి ఇక్కడ పాలు మరిగే ప్రక్రియతో పోల్చి చెప్పారు.

17. పదిహేడవ రచన (వచనము)

వచనము: అట్టి దివసంబుల.

తాత్పర్యము: అలాంటి (గ్రీష్మ కాలపు) రోజులలో...

18. పద్దెనిమిదవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

గూఢంబౌ నిజవర్తనం బమర నాక్షోణీవరుం డంత నా రూఢుం డై పరభూములందుఁ గడపెం గ్రూరప్రవృద్ధాతపో ద్గాఢాంభోరుహమిత్రదీప్తివిదళత్సర్వంసహామండల వ్యూఢారణ్యవిదాహదావసముదగ్రోష్మంబునఁ గ్రీష్మము.

ప్రతిపదార్థము: ఆ క్షోణీవరుడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; అంతన్ = ఆ సమయంలో; గూఢంబు + ఔ = రహస్యమైన; నిజ వర్తనంబు = తన ప్రవర్తన (వేషధారణ); అమరన్ = కుదురునట్లుగా; ఆరూఢుడు + ఐ = సిద్ధపడినవాడై; క్రూర = భయంకరముగా; ప్రవృద్ధ = పెరిగిన; ఆతప = ఎండ యొక్క; ఉద్గాఢ = తీవ్రమైన; అంభోరుహ మిత్ర = సూర్యుని యొక్క; దీప్తి = కాంతి చేత; విదళత్ = పగుళ్లు ఇస్తున్న; సర్వంసహా మండల = భూమండలమునందలి; వ్యూఢ = విస్తారమైన; అరణ్య = అడవులను; విదాహ = కాల్చివేయుచున్న; దావ = కార్చిచ్చుల యొక్క; సముదగ్ర = మిక్కిలి ఎక్కువైన; ఉష్మంబునన్ = వేడిమి గల; గ్రీష్మమున్ = ఆ గ్రీష్మ కాలాన్ని; పరభూములందున్ = ఇతర దేశములలో; కడపెన్ = గడిపెను.

తాత్పర్యము: తన గుర్తింపు బయటపడకుండా రహస్య వేషంలో ఉన్న ఆ విక్రమార్క మహారాజు, భయంకరమైన సూర్యతాపానికి పగుళ్లు ఇస్తున్న భూమండలంలో, అడవులను తగులబెడుతున్న కార్చిచ్చుల తీవ్రమైన వేడితో కూడిన ఆ గ్రీష్మ కాలాన్ని పరదేశాలలో సంచరిస్తూ గడిపాడు.

విశేషాలు: తీవ్రమైన ఎండలు, అడవుల్లో కార్చిచ్చులు రగిలే గ్రీష్మ ఋతువు కఠినత్వాన్ని కవి సంస్కృత భూయిష్టమైన పదజాలంతో గంభీరంగా వర్ణించాడు.

19. పంతొమ్మిదవ పద్యము (ఔపలమాల)

అంత విదర్భభూమిఁ ప్రియమంది చరించి యవంతిరాజు వి శ్రాంతి యొనర్పఁ కుండినపురంబున కేగి యనంతరంబ య త్యంత మనోహరం బగు నుపాంతవనాంతము సొచ్చి రుక్మిణీ కాంతకుఁ తొల్లి తాపి యనఁగాఁ దగు దుర్గగృహంబుఁ జూచుచున్.

ప్రతిపదార్థము: అంతన్ = అటు పిమ్మట; అవంతి రాజు = అవంతీ నగర ప్రభువైన విక్రమార్కుడు; విదర్భ భూమిన్ = విదర్భ దేశమునందు; ప్రియము + అంది = సంతోషముతో; చరించి = తిరిగి; విశ్రాంతి = అలసట తీర్చుకొనుట; ఒనర్పన్ = చేయుటకై; కుండిన పురంబునకున్ = కుండిన నగరమునకు; ఏగి = వెళ్ళి; అనంతరంబ = ఆ తర్వాత; అత్యంత = మిక్కిలి; మనోహరంబు + అగు = సుందరమైన; ఉపాంత = సమీపమునందలి; వనాంతము = అడవి ప్రాంతమును; సొచ్చి = ప్రవేశించి; తొల్లి = పూర్వకాలంలో; రుక్మిణీ కాంతకున్ = రుక్మిణీదేవికి; తాపి = రక్షణగా/నిలయముగా; అనగాన్ + తగు = చెప్పదగిన; దుర్గ గృహంబున్ = దుర్గాదేవి ఆలయాన్ని; చూచుచున్ = తిలకిస్తూ...

తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత ఆ విక్రమార్క మహారాజు విదర్భ దేశంలో సంతోషంగా విహరించి, కాస్త విశ్రాంతి తీసుకోవడం కోసం కుండినపురానికి వెళ్లాడు. అక్కడ నగర సమీపంలో ఎంతో మనోహరంగా ఉన్న అడవిలో ప్రవేశించి, పూర్వం రుక్మిణీదేవి పూజించిన ప్రసిద్ధమైన దుర్గాదేవి ఆలయాన్ని చూస్తూ నిలిచాడు.

విశేషాలు: ఇది భాగవతంలోని రుక్మిణీ కళ్యాణ ఘట్టాన్ని స్ఫురింపజేసే సందర్భం. కుండినపురంలోని దుర్గాలయాన్ని విక్రమార్కుడు దర్శించాడని కవి కథను మలిపాడు.

20. ఇరవయ్యవ పద్యము (కంద పద్యము)

రుక్మి యనుమతము లేకయు రుక్మాంగదవరదుఁ డగు వరుం డాగుడిలో రుక్మాభరణాంచిత యగు రుక్మిణిఁ గొని చనియెఁ దొల్లి రూఢికి నెక్కన్.

ప్రతిపదార్థము: తొల్లి = పూర్వకాలంలో; రుక్మి = రుక్మిణి అన్నయైన రుక్మియొక్క; అనుమతము = అంగీకారము; లేకయున్ = లేకపోయినప్పటికీ; రుక్మాంగద వరదుడు = (రుక్మాంగదునికి వరమిచ్చినవాడు) శ్రీకృష్ణుడు; అగు వరుడు = అయినట్టి పెండ్లికొడుకు; ఆ గుడిలో = ఆ దుర్గాలయంలో; రుక్మ + ఆభరణ + అంచిత = బంగారు ఆభరణములతో ప్రకాశిస్తున్న; రుక్మిణిన్ = రుక్మిణీదేవిని; కొని చనియెన్ = రథముపై ఎక్కించుకొని వెళ్లెను; రూఢికిన్ + ఎక్కన్ = అది లోకప్రసిద్ధమాయెను.

తాత్పర్యము: పూర్వం రుక్మిణి అన్నయైన రుక్మికి ఇష్టం లేకపోయినా, వరుడైన ఆ శ్రీకృష్ణపరమాత్మ ఇదే దుర్గాలయం నుండి బంగారు నగలతో మెరిసిపోతున్న రుక్మిణీదేవిని అందరూ చూస్తుండగానే తన రథంపై తీసుకెళ్లాడు. ఆ గాథ లోకప్రసిద్ధమైంది.

విశేషాలు: శ్రీకృష్ణుడు రుక్మిణిని అపహరించిన చారిత్రక దుర్గాలయం యొక్క ప్రాశస్త్యాన్ని విక్రమార్కుడు తలచుకున్నట్లు కవి ఇక్కడ వర్ణించాడు.

21. ఇరవై ఒకటవ పద్యము (ఆటవెలది)

అట్టిదేవతాలయము పాంతఁ గొలనిలో జలకమాడి వెడలి జలజములను భూవరుండు దుర్గఁ బూజించి ముందట విశ్రమించియున్న వేళ నొకఁడు.

ప్రతిపదార్థము: భూవరుండు = రాజైన విక్రమార్కుడు; అట్టి = అటువంటి ప్రసిద్ధమైన; దేవతాలయము = దుర్గాదేవి గుడి; పాంతన్ = సమీపమునందు గల; కొలనిలోన్ = తటాకములో; జలకము + ఆడి = స్నానము చేసి; వెడలి = బయటకు వచ్చి; జలజములను = పద్మములతో; దుర్గన్ = ఆ దుర్గాదేవిని; పూజించి = అర్చించి; ముందటన్ = ఆ గుడి ముందర; విశ్రమించి + ఉన్న = విశ్రాంతి తీసుకుంటున్న; వేళన్ = సమయంలో; ఒకడు = ఒక పురుషుడు (బ్రాహ్మణుడు)...

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఆ ఆలయం పక్కనే ఉన్న కొలనులో స్నానం చేసి, పద్మాలతో దుర్గాదేవిని భక్తితో పూజించాడు. అనంతరం ఆ గుడి ముందర కాసేపు విశ్రాంతి తీసుకుంటున్న సమయంలో ఒక బ్రాహ్మణుడు అక్కడకు వచ్చాడు.

విశేషాలు: కథలో విక్రమార్కుడికి, ఒక విప్రునికి (బ్రాహ్మణునికి) జరుగబోయే భేటీకి ఇది నాంది పద్యం.

22. ఇరవై రెండవ పద్యము (శాదూలవిక్రీడితము)

మార్గాశ్రాంతి నొకింత డస్సి విలసన్మాకందసౌరభ్య మౌ దుర్గారామము చొచ్చి వచ్చి నరనాథుం జేరి విప్రుండు నా స్వర్గాచార్యుఁడు వోలె నావిభునిభావం బెల్ల నీక్షించి సం సర్గప్రస్తుతి వాక్యవృత్తి నెఱపెం సంప్రీతితో నిట్లను.

ప్రతిపదార్థము: ఆ విప్రుండు = ఆ బ్రాహ్మణుడు; మార్గ శ్రాంతిన్ = దారి నడచిన అలసట చేత; ఒకింత = కొద్దిగా; డస్సి = బడలిక చెంది; విలసత్ = ప్రకాశిస్తున్న; మాకంద = మామిడి తోటల యొక్క; సౌరభ్యము + ఔ = సువాసనలు గల; దుర్గా + ఆరామము = ఆ దుర్గాలయపు తోటలోకి; చొచ్చి = ప్రవేశించి; వచ్చి = నడచి వచ్చి; నరనాథున్ = రాజైన విక్రమార్కుడిని; చేరి = సమీపించి; స్వర్గ + ఆచార్యుడు + పోలెన్ = దేవగురువైన బృహస్పతి వలె; నా విభుని = ఆ రాజు యొక్క; భావంబు + ఎల్లన్ = ముఖ కవళికలను, లక్షణాలను; ఈక్షించి = పరీక్షించి చూసి; సంసర్గ ప్రస్తుతి = తగిన విధముగా ప్రశంసిస్తూ; వాక్య వృత్తి = మాటల నేర్పును; నెఱపెన్ = ప్రదర్శించెను; సంప్రీతితోన్ = ఎంతో సంతోషముతో; ఇట్లు + అనున్ = ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము: దారి నడవడం వల్ల అలసిపోయిన ఆ బ్రాహ్మణుడు, చక్కని మామిడి తోటల సువాసనలతో నిండిన ఆ ఆలయ వనంలోకి ప్రవేశించాడు. అక్కడ కూర్చుని ఉన్న రాజును సమీపించి, దేవతల గురువైన బృహస్పతి లాంటి బుద్ధిమంతనంతో ఆ రాజు రూపరేఖలను, రాజస భోగ చిహ్నాలను గమనించాడు. ఎంతో సంతోషంతో ఆ రాజును ప్రశంసిస్తూ, నేర్పుగా ఇలా మాట్లాడసాగాడు.

విశేషాలు: బ్రాహ్మణుడిని దేవగురువైన బృహస్పతితో పోల్చడం ద్వారా ఆ విప్రుని జ్ఞాన సంపన్నతను కవి ఇక్కడ వ్యక్తపరిచాడు.

23. ఇరవై మూడవ పద్యము (కంద పద్యము)

ఆజానుబాహుఁడవు రవి తేజుఁడ వబ్జాదిచిహ్న ధృతచరణుఁడ వం భోజేక్షణుఁడవు భిక్షు వ్యాజంబున నున్న చక్రవర్తివి చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థము: (ఓయీ!) నీవు; ఆజానుబాహుడవు = మోకాళ్ల వరకు చాచిన చేతులు కలవాడవు; రవి తేజుడవు = సూర్యుని వంటి పరాక్రమ తేజస్సు కలవాడవు; అబ్జ + ఆది = పద్మము, శంఖము మొదలైన; చిహ్న = రాజ లక్షణ చిహ్నములను; ధృత = ధరించిన; చరణుడవు = పాదములు కలవాడవు; అంభోజ + ఈక్షణుడు + అవవు = పద్మముల వంటి కన్నులు కలవాడవు; భిక్షు వ్యాజంబునన్ = సన్యాసి లేదా సామాన్యుని వేషంలో; ఉన్న = తిరుగుతున్న; చక్రవర్తివి చుమ్మీ = నిశ్చయముగా ఒక సార్వభౌముడవే సుమా!

తాత్పర్యము: "ఓ మహానుభావా! నీవు మోకాళ్ల వరకు సాగిన చేతులు గల ఆజానుబాహుడవు, సూర్యుని వంటి తేజస్సు గలవాడవు, నీ పాదాలలో పద్మ రేఖలు మొదలైన సాముద్రిక రాజలక్షణాలు కనిపిస్తున్నాయి, నీ కన్నులు తామర రేకుల వలె విశాలంగా ఉన్నాయి. సామాన్యుడిలా లేదా భిక్షువు రూపంలో తిరుగుతున్నావు కానీ, నువ్వు నిశ్చయంగా ఒక చక్రవర్తివి సుమా!" అని ఆ బ్రాహ్మణుడు విక్రమార్కుడితో అన్నాడు.

విశేషాలు: మహాపురుషులకు ఉండే 'ఆజానుబాహుత్వం', పాదాల్లో పద్మ/శంఖ చిహ్నాలు ఉండడం వంటి సాముద్రిక శాస్త్ర రాజలక్షణాలు విక్రమార్కునిలో ఉండడాన్ని ఆ విప్రుడు గుర్తుపట్టే ఘట్టమిది.

24. ఇరవై నాల్గవ పద్యము (చంపకమాల)

కరులుఁ దురంగమంబులును గాలుబలంబులు నెవ్వి ఛత్రచా మరములవారు లెంకలును మంత్రులు నయ్యడపంబువాండ్రు నెం దరిగిరి రాజ్య మొల్లక మృషాకృతిఁ బ్రిమ్మరుటేమి నామతి స్ఫురణము దప్పకుండ నిఁక బొంకక చెప్పుము నీవు నావుడున్.

ప్రతిపదార్థము: కరులున్ = ఏనుగులు; తురంగమంబులును = గుర్రాలు; కాలుబలంబులున్ = కాల్బలము (సైన్యము); ఎవ్వి = ఏమాయినవి?; ఛత్ర చామరములవారు = గొడుగులు, చామరములు పట్టే సేవకులు; లెంకలును = బంట్లు (సేవకులు); మంత్రులున్ = అమాత్యులు; ఆ అడపంబువాండ్రున్ = ఆ తాంబూల కరండము మోసే సేవకులు; ఎందున్ = ఎక్కడికి; అరిగిరి = వెళ్ళిరి?; రాజ్యము = రాజ్యాన్ని; ఒల్లక = ఇష్టపడక; మృషా ఆకృతిన్ = దొంగ వేషంలో (సామాన్యుడిలా); ప్రిమ్మరుట + ఏమి = తిరగడం ఏమిటి?; నా మతి స్ఫురణము = నా బుద్ధి యొక్క ఊహ; తప్పకుండన్ = తప్పు కాకుండా; ఇకన్ = ఇకనైనా; బొంకక = అబద్ధం చెప్పకుండా; నీవు = నీవు (నిజం); చెప్పుము = తెలియజేయి; నావుడున్ = అని ఆ విప్రుడు అడుగగా.

తాత్పర్యము: "రాజ లక్షణాలు ఉన్న ఓయీ! నీ ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాలిబాట సైన్యం ఏవి? నీకు గొడుగులు, చామరాలు పట్టేవాళ్లు, మంత్రులు, తాంబూలాలు అందించే సేవకులు ఎక్కడికి వెళ్లారు? రాజ్యాన్ని వదిలిపెట్టి ఇలా సామాన్యుడిలా దొంగవేషంలో తిరగడానికి కారణం ఏమిటి? నా ఊహ తప్పు కాదు, నువ్వు దాచకుండా నిజం చెప్పు" అని ఆ బ్రాహ్మణుడు అడిగాడు.

విశేషాలు: ఒక రాజుకు ఉండవలసిన చతురంగ బలాలను, సేవక పరివారాన్ని (ఛత్ర చామరాలు, అడపము పట్టేవారు) పేర్కొంటూ బ్రాహ్మణుడు రాజును నిలదీసిన తీరు అప్పటి రాజస మర్యాదలను తెలియజేస్తుంది.

25. ఇరవై ఐదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

సత్యము నీమతిస్ఫురణ క్షత్రియవంశకరుండ విక్రమా దిత్యుఁడ నే నవంతినృపతిం బరదేశ విశేషదర్శనం బత్యనురక్తిఁ జేయఁగ నయంబునఁ బ్రిమ్మరుచుండుదు న్సుఖా చిత్యగుణంబు నా కిదియ చెప్పెడి దే మిఁక భూసురోత్తమా.

ప్రతిపదార్థము: భూసుర + ఉత్తమా = బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడా!; నీ మతి స్ఫురణ = నీ బుద్ధి ఊహించినది; సత్యము = నిజము; క్షత్రియ వంశ కరుండన్ = క్షత్రియ వంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడను; అవంతి నృపతిన్ = అవంతీ నగర రాజునైన; విక్రమాదిత్యుడన్ = విక్రమాదిత్యుడను; నేను = నేను; పరదేశ = ఇతర దేశాల యొక్క; విశేష = వింతలను, విశేషాలను; దర్శనంబు = చూచుటను; అతి + అనురక్తిన్ = మిక్కిలి ఆసక్తితో; చేయగన్ = చేయుట కొరకు; నయంబునన్ = నీతిగా/రహస్యముగా; ప్రిమ్మరుచుండుదున్ = సంచరిస్తూ ఉంటాను; నాకున్ = నాకు; సుఖ + ఆదిత్య గుణంబు = సుఖాన్ని ఇచ్చే స్వభావం; ఇదియ = ఇదే అవుతుంది; ఇకన్ = ఇక; చెప్పెడిది + ఏమి = వేరే చెప్పేదేముంది.

తాత్పర్యము: "ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! నీవు ఊహించినది అక్షరాలా నిజం. నేను క్షత్రియ వంశానికి చెందిన అవంతీ నగర ప్రభువును, నా పేరు విక్రమాదిత్యుడు. ఇతర దేశాల విశేషాలను చూడాలనే అమితమైన ఆసక్తితో ఇలా రహస్యంగా దేశాటనం చేస్తున్నాను. నాకు ఈ విధంగా తిరగడమే సంతోషాన్ని ఇస్తుంది. ఇక అంతకంటే చెప్పడానికి ఏమీ లేదు" అని విక్రమార్కుడు సమాధానమిచ్చాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుడు తన నిజస్వరూపాన్ని దాచకుండా బ్రాహ్మణుడి జ్ఞానానికి మెచ్చి, సత్యం పలికిన సందర్భమిది.

26. ఇరవై ఆరవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

అనవుడు నాశ్చర్యహర్షంబు లొందుచు
భూసురోత్తముఁ డాత్మబుద్ధి మెఱసి
మృదులాంబరంబులు మేనఁ బూనక జోగి
కైవడి నీకంథ గప్ప నేల
హంసతూలికశయ్య యందు నిద్రింపక
బూడిదలోఁ బడి పొరలనేల
ఘనమైనరాజ్య మేకచ్ఛత్రముగఁ గల్గఁ
దిరిపెమై యూరూరుఁ దిరుగనేల
అష్టభోగములకు నాలయం బయ్యు నీ వష్టకష్టములను నలయనేల కుడువఁ గల్గి నీకుఁ కుడువ లేకుండుట యల్పతరముగాదె యవనినాథ.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = అని రాజు పలుకగా; భూసుర + ఉత్తముడు = ఆ బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడు; ఆశ్చర్య = అబ్బురమును; హర్షంబులు = సంతోషమును; ఒందుచున్ = పొందుతూ; ఆత్మ బుద్ధి = తన మనస్సున; మెఱసి = ఆలోచించి; అవనినాథ = ఓ రాజా!; మేనన్ = శరీరంపై; మృదుల + అంబరంబులు = మెత్తని పట్టు వస్త్రాలను; పూనక = ధరించకుండా; జోగి కైవడిన్ = సన్యాసి వలె; ఈ కంథ = ఈ బొంతను (చిలికిన వస్త్రాన్ని); కప్పన్ + ఏల = కప్పుకోవడం ఎందుకు?; హంసతూలిక శయ్య యందున్ = హంస రెక్కల ఈకలతో చేసిన మెత్తటి పరుపుపై; నిద్రింపక = పడుకోకుండా; బూడిదలోన్ = భస్మమునందు; పడి పొరలన్ + ఏల = పడి దొర్లడం ఎందుకు?; ఘనమైన = గొప్పదైన; రాజ్యము = సామ్రాజ్యము; ఏకచ్ఛత్రముగన్ = తిరుగులేని అధికారంతో; కల్గన్ = ఉండగా; తిరిపెము + ఐ = భిక్షగాడిలా; ఊరూరున్ = ప్రతి గ్రామం; తిరుగన్ + ఏల = తిరగడం ఎందుకు?; అష్ట భోగములకున్ = అష్టవిధ భోగాలకు; ఆలయంబు + అయ్యున్ = నిలయమైనవాడవు అయ్యుండి; నీవు = నీవు; అష్ట కష్టములను = అన్ని రకాల కష్టాలతో; అలయన్ + ఏల = బడలిపోవడం ఎందుకు?; కుడువన్ = సుఖంగా తినడానికి; కల్గి = అన్నీ ఉండి కూడా; నీకున్ = నీకు; కుడువ లేకుండుట = తినకుండా (ఉపవాసాలు ఉండడం); అల్పతరము + కాదె = చాలా చిన్నతనం (తక్కువతనం) కాదా!

తాత్పర్యము: రాజు మాటలకు ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆశ్చర్యపడి, ఎంతో సంతోషించాడు. తన బుద్ధిని ఉపయోగించి రాజుతో ఇలా అన్నాడు, "ఓ రాజా! ఒంటిపై మెత్తని రాజవస్త్రాలు ధరించకుండా, సన్యాసిలా ఈ పాత బొంతను కప్పుకోవడం ఎందుకు? హంసతూలికా తల్పాలపై పడుకోవలసిన నీవు బూడిదలో పడి దొర్లడం ఎందుకు? తిరుగులేని ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యం గల రాజ్యం చేతిలో ఉండగా, భిక్షగాడిలా ఊరూరా తిరగడం ఎందుకు? అష్టభోగాలు అనుభవించాల్సిన నీవు అష్టకష్టాలు పడుతూ అలసిపోవడం ఎందుకు? తినడానికి అన్నీ ఉండి కూడా, తినకుండా దరిద్రుడిలా అలమటించడం నీలాంటి రాజుకు తక్కువతనం కాదా!"

విశేషాలు: ఈ సీస పద్యంలో కవి విక్రమార్కుని వైరాగ్య లేదా దేశాటన శైలిని, ఆయనకు గల రాజభోగాలతో పోలుస్తూ 'వ్యతిరేక' భావనతో ఎంతో చక్కగా ప్రశ్నించాడు. 'కంథ' అనగా సన్యాసులు కప్పుకొనే పాత గుడ్డల బొంత.

27. ఇరవై ఏడవ పద్యము (కంద పద్యము)

ననుఁబోటి పేదయైనను ధనమించుక కలిగె నేని తనమది స్రక్చం దనవనితాదిసుఖంబుల మనఁ గోరుం బసర మైన మరగదె సుఖముల్.

ప్రతిపదార్థము: ననున్ + బోటి = నా వంటి; పేద + ఐనను = దరిద్రుడైనప్పటికీ; ధనము = డబ్బు; ఇంచుక = కొద్దిగా; కలిగెన్ + ఏనిన్ = లభించినట్లయితే; తన మదిన్ = తన మనస్సులో; స్రక్ = పూలదండలు; చందన = గంధము; వనితా = స్త్రీలు; ఆది = మొదలైన; సుఖంబులన్ = భోగములతో; మనన్ = జీవించాలని; కోరున్ = ఆశిస్తాడు; పసరము + ఐనన్ = పశువైనప్పటికీ; సుఖముల్ = సుఖాలను; మరగదె = అలవాటు పడదా? (పడును).

తాత్పర్యము: "నా లాంటి పేదవానికి కూడా కాస్త ధనం దొరికితే చాలు, పూలదండలు, మంచిగంధాలు, స్త్రీల సుఖాలు అనుభవిస్తూ బ్రతకాలని కోరుకుంటాడు. నోరు లేని పశువైనా సుఖాలకే అలవాటు పడుతుంది కదా! మరి అన్నీ ఉన్న నువ్వు ఎందుకు సుఖాలకు దూరంగా ఉంటున్నావు?" అని బ్రాహ్మణుడు ప్రశ్నించాడు.

విశేషాలు: మానవ సహజమైన భోగలాలసతను, పశువుల సుఖేచ్ఛను ఉదాహరిస్తూ కవి ఇక్కడ సామాన్య జీవన సత్యాన్ని ఆవిష్కరించాడు.

28. ఇరవై ఎనిమిదవ పద్యము (కంద పద్యము)

వికటం బగుదారిద్ర్యము నకుఁ గడపల లేక జీవనము బహుళ క్రక్ష్ం బకుఁడం గావున జరగక యొకచో రససిద్ధి పడెయ నూహించి మది.

ప్రతిపదార్థము: వికటంబు + అగు = భయంకరమైన; దారిద్ర్యమునకున్ = నా పేదరికానికి; కడపల = అంతము; లేక = లేకపోవడం వల్ల; బహుళ కుటుంబకుడన్ = పెద్ద కుటుంబం కలవాడను; కావున = కావడం చేత; జీవనము = బ్రతుకు తెరువు; జరగక = సాగక; మదిన్ = నా మనస్సులో; ఒకచోన్ = ఏదైనా ఒక మార్గంలో; రససిద్ధి = (రాగిని బంగారంగా మార్చే) రసవాద సిద్ధిని; పడెయన్ = పొందవలెనని; ఊహించి = తలంచి...

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! నా భయంకరమైన దారిద్ర్యానికి అంతం లేకుండా పోయింది. పైగా నేను పెద్ద కుటుంబం ఉన్నవాడిని కావడం వల్ల బ్రతుకు తెరువు కష్టమైంది. అందువల్ల నా కష్టాలు తీరడానికి ఎక్కడైనా 'రససిద్ధి' (రసవాద విద్య లేదా దైవకృప వల్ల సంపద కలిగే విద్య) సాధించాలని మనస్సులో సంకల్పించుకున్నాను".

విశేషాలు: దారిద్ర్యం వల్ల కంచి కామాక్షిని ఆశ్రయించడానికి గల కారణాన్ని ఆ బ్రాహ్మణుడు ఇక్కడ వివరిస్తున్నాడు.

29. ఇరవై తొమ్మిదవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

అలసత్వంబునఁ బ్రొద్దుపుచ్చక నిరాహారుండనై కంచిలో పలఁ గామాక్షి గుఱించి ఉగ్రతప మేఁ బండ్రెండుసంవత్సరం బులు సేయంగఁ బ్రసన్న గామి పిదపన్ భూపాల నాయాత్మలో గలఁగంబాఱుచు దేవి దూఱుచును భిక్షావృత్తిమై వచ్చితి.

ప్రతిపదార్థము: భూపాల = ఓ రాజా!; అలసత్వంబునన్ = సోమరితనంతో; ప్రొద్దు = కాలాన్ని; పుచ్చక = వృధా చేయకుండా; నిరాహారుండన్ + ఐ = ఉపవాసము ఉంటూ; కంచి లోపలన్ = కాంచీపురంలో; కామాక్షిన్ = కామాక్షి దేవిని; గురించి = ఉద్దేశించి; ఏన్ = నేను; పండ్రెండు సంవత్సరంబులు = పన్నెండేళ్ల పాటు; ఉగ్ర తపము = కఠోరమైన తపస్సు; చేయంగన్ = చేయగా; ప్రసన్న కామి = (ఆమె) అనుగ్రహించలేదు; పిదపన్ = ఆ తర్వాత; నా ఆత్మలోన్ = నా మనస్సులో;

కలగంబారుచున్ = కలత చెందుతూ; దేవిన్ = ఆ కామాక్షి దేవిని; దూఱుచును = నిందిస్తూ; భిక్షా వృత్తిమై = భిక్షమెత్తుకుంటూ; వచ్చితిన్ = ఇక్కడికి వచ్చాను.

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! నేను సోమరితనంతో కాలం వృధా చేయకుండా, ఆహారం కూడా మానెసి, కంచి క్షేత్రంలో కామాక్షి దేవిని గురించి పన్నెండేళ్ల పాటు కఠోర తపస్సు చేశాను. అయినా ఆమె నన్ను అనుగ్రహించలేదు. దాంతో నా మనస్సు వికలమై, ఆ దేవిని నిందిస్తూ, బ్రతకడానికి భిక్షాటన చేస్తూ ఇటు వైపు వచ్చాను" అని బ్రాహ్మణుడు తన వ్యథను చెప్పుకున్నాడు.

విశేషాలు: భక్తుడు దేవుడిని ఎంతగా నమ్మినా ఫలం దక్కనప్పుడు కలిగే నిరాశను, దైవ నిందను (నిందాస్తుతి రూపంలో) కవి ఇక్కడ సహజంగా వర్ణించాడు.

30. ముప్పయ్యవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

నాకు మహాదరిద్రున కనాథునకు న్భవిఁ త్రిమ్మరం దగుం గాక ధనంబు రాజ్యమును గల్గఁగ జోగిక్రియ న్చరింపఁగా లోకులు నవ్వరే నృపులలో నినుఁ పోలెడు నట్టివాని నే నేకడఁ గానఁ జాలు నిఁక నేగుము నీపురికి న్సుఖింపఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: మహా దరిద్రునను = మిక్కిలి పేదవాడను; అనాథునకున్ = దిక్కులేనివాడనైన; నాకున్ = నా వంటివానికి; భువిన్ = భూమిపై; త్రిమ్మరన్ = తిరగడం; తగున్ + కాక = తగినదే కానీ; ధనంబు = సంపద; రాజ్యమును = సామ్రాజ్యము; కల్గగన్ = ఉండి కూడా; జోగి క్రియన్ = సన్యాసి వలె; చరింపగాన్ = తిరుగుతుంటే; లోకులు = ప్రజలు; నవ్వరే = పరిహసించరా?; నృపులలోన్ = రాజులలో; నినున్ పోలెడునట్టివానిన్ = నీలాంటి వాడిని; నేను = నేను; ఏ కడన్ = ఎక్కడా; కానన్ + చాలు = చూడలేదు; ఇకన్ = ఇకనైనా; నీ పురికిన్ = నీ నగరానికి; సుఖింపగన్ = సుఖంగా ఉండడానికి; ఏగుము = వెళ్ళుము.

తాత్పర్యము: "నాలాంటి పరమ దరిద్రుడు, దిక్కులేనివాడు ఇలా దేశాల వెంట భిక్షగాడిలా తిరగడంలో అర్థం ఉంది. కానీ కొల్లలైన ధనము, సామ్రాజ్యము ఉండి కూడా నువ్వు ఇలా సన్యాసిలా తిరుగుతుంటే లోకులు నవ్వరా? రాజులలో నీలాంటి వింత మనిషిని నేను ఎక్కడా చూడలేదు. ఇకనైనా ఈ తిరుగుడు చాలించి, నీ నగరానికి వెళ్ళి సుఖంగా ఉండు" అని బ్రాహ్మణుడు విక్రమార్కుడికి హితవు పలికాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుని త్యాగ నిరతి, దేశాటన ఆసక్తి సామాన్యుల దృష్టికి ఎలా వింతగా కనిపిస్తాయో బ్రాహ్మణుడి మాటల ద్వారా కవి లోకరీతిని వ్యక్తపరిచాడు.

31. ముప్పై ఒకటవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

నావుడు లేచి యొండువచనమ్ములు వోవఁగనిమ్ము కంచిలో దేవత నీతపంబునకుఁ దేరకొనం గరుణింప దంటి భూ దేవకులాగ్రగణ్య యరుదెంచి భవత్త్రియ మాచరింపఁ ద త్సేవ యొనర్చి యేను రససిద్ధి ప్రసిద్ధికి నెక్కఁ గాంచెదన్.

ప్రతిపదార్థము: నావుడు = బ్రాహ్మణుడు అలా అనగా; లేచి = (విక్రమార్కుడు) నిలబడి; భూదేవ కుల + అగ్రగణ్య = బ్రాహ్మణోత్తముడా!; ఒండు వచనమ్ములు = ఇతర మాటలు; పోవగన్ + ఇమ్ము = పక్కన పెట్టనిమ్ము; కంచిలో = కాంచీపురంలో; దేవత = కామాక్షి దేవి; నీ తపంబునకున్ = నీవు చేసిన తపస్సుకు; తేరకొనన్ = ప్రసన్నురాలు కావడానికి; కరుణింపదు + అంటి = అనుగ్రహించలేదన్నావు కదా; అరుదెంచి = నేను నీతో కలిసి వచ్చి; భవత్ = నీకు; ప్రియము = మేలు; ఆచరింపన్ = చేయుట కొరకు; తద్ + సేవ = ఆ దేవి సేవ; ఒనర్చి = చేసి; నేను = నేను; రససిద్ధి = రససిద్ధిని; ప్రసిద్ధికిన్ = లోక ప్రసిద్ధముగా; ఎక్కన్ = పొందునట్లు; కాంచెదన్ = చూస్తాను.

తాత్పర్యము: బ్రాహ్మణుడి మాటలు విని విక్రమార్కుడు లేచి నిలబడి, "ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! మిగిలిన మాటలన్నీ పక్కన పెట్టు. కంచిలోని కామాక్షి దేవి నీ తపస్సుకు మెచ్చి అనుగ్రహించలేదన్నావు కదా! నేను నీతో కలిసి కంచికి వస్తాను. నీకు మేలు చేయడం కోసం నేను ఆ దేవిని సేవించి, ఆ రససిద్ధిని సాధించి తీరతాను. ఇది నిశ్చయం" అని పలికాడు.

విశేషాలు: పరోపకారం కోసం విక్రమార్కుడు ఎంతటి సాహసానికైనా సిద్ధపడతాడనే గుణాన్ని ఈ పద్యం ప్రతిబింబిస్తుంది.

32. ముప్పై రెండవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

పాదమ మాదేవత యున్న భూమి కని యాభూదేవునిం గూడి స మ్మదలీలం జని రత్నహర్మ్యముల రమ్యంబౌచు సాంపారు సం పదలం బొంపిరివోవుకంచి నయమొప్పం జూచి యచ్చోటఁ జ క్కదమౌభావనఁ జేరనేగె నృపుఁ డాకామాక్షి నీక్షింపగన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ దేవత = ఆ కామాక్షి దేవి; ఉన్న = వెలసిన; భూమికిన్ = క్షేత్రానికి; పాదము = వెళ్దాము; అని = అని చెప్పి; ఆ భూదేవునిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడిని; కూడి = వెంటబెట్టుకొని; సమ్మద లీలన్ = ఎంతో సంతోషముతో; చని = వెళ్ళి; రత్న హర్మ్యములన్ = రత్నాలతో చెక్కిన భవనాలతో; రమ్యంబు + ఔచున్ = సుందరముగా ఉంటూ; సాంపారు = ప్రకాశించే; సంపద లన్ = ఐశ్వర్యములతో; బొంపిరివోవు = వర్ధిల్లుతున్న; కంచిన్ = కాంచీపుర నగరమును; నయము + ఒప్పన్ = నీతి ప్రదముగా; చూచి = తిలకించి; అచ్చోటన్ = ఆ క్షేత్రమునందు; నృపుడు = విక్రమార్క రాజు; ఆ కామాక్షిన్ = ఆ కామాక్షి దేవిని; ఈక్షింపగన్ = దర్శించుటకు; చక్కదము + ఔ = నిశ్చలమైన; భావనన్ = భక్తితో; చేరన్ + ఏగెన్ = సమీపించెను.

తాత్పర్యము: "ఆ దేవి ఉన్న చోటుకు పద" అంటూ విక్రమార్కుడు ఆ బ్రాహ్మణుడిని వెంటబెట్టుకుని సంతోషంగా కంచి నగరానికి ప్రయాణమయ్యాడు. రత్నఖచిత భవనాలతో, అపార సంపదలతో విరాజిల్లుతున్న సుందరమైన కాంచీపురాన్ని చూసి ఆనందించాడు. అనంతరం ఆ రాజైన విక్రమార్కుడు నిశ్చలమైన భక్తిభావంతో కామాక్షి దేవిని దర్శించుకోవడానికి ఆలయంలోనికి వెళ్లాడు.

విశేషాలు: కంచి నగర వైభవాన్ని 'రత్నహర్మ్యములు', 'సంపదలం బొంపిరివోవు' అని వర్ణించడం ద్వారా ఆనాటి కంచి నగర వైభవాన్ని కవి అద్భుతంగా కళ్లకు కట్టాడు.

24. ఇరవై నాల్గవ పద్యము (చంపకమాల)

కరులుఁ దురంగమంబులును గాలుబలంబులు నెవ్వి ఛత్రచా మరములవారు లెంకలును మంత్రులు నయ్యడపంబువాండ్రు నెం దరిగిరి రాజ్య మొల్లక మృషాకృతిఁ ద్రిమ్మరుటేమి నామతి స్ఫురణము దప్పకుండ నిఁక బొంకక చెప్పుము నీవు నావుడున్.

ప్రతిపదార్థము: కరులున్ = ఏనుగులు; తురంగమంబులును = గుర్రాలు; కాలుబలంబులున్ = కాల్బలము (సైన్యము); ఎవ్వి = ఏమాయినవి?; ఛత్ర చామరములవారు = గొడుగులు, చామరములు పట్టే సేవకులు; లెంకలును = బంట్లు (సేవకులు); మంత్రులున్ = అమాత్యులు; ఆ అడపంబువాండ్రున్ = ఆ తాంబూల కరండము మోసే సేవకులు; ఎందున్ = ఎక్కడికి; అరిగిరి = వెళ్ళిరి?; రాజ్యము = రాజ్యాన్ని; ఒల్లక = ఇష్టపడక; మృషా ఆకృతిన్ = దొంగ వేషంలో (సామాన్యుడిలా); త్రిమ్మరుట + ఏమి = తిరగడం ఏమిటి?; నా మతి స్ఫురణము = నా బుద్ధి యొక్క ఊహ; తప్పకుండన్ = తప్పు కాకుండా; ఇకన్ = ఇకనైనా; బొంకక = అబద్ధం చెప్పకుండా; నీవు = నీవు (నిజం); చెప్పుము = తెలియజేయి; నావుడున్ = అని ఆ విప్రుడు అడుగగా.

తాత్పర్యము: "రాజ లక్షణాలు ఉన్న ఓయీ! నీ ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాలిబాట సైన్యం ఏవి? నీకు గొడుగులు, చామరాలు పట్టేవాళ్లు, మంత్రులు, తాంబూలాలు అందించే సేవకులు ఎక్కడికి వెళ్లారు? రాజ్యాన్ని వదిలిపెట్టి ఇలా సామాన్యుడిలా

దొంగవేషంలో తిరగడానికి కారణం ఏమిటి? నా ఊహ తప్పు కాదు, నువ్వు దాచకుండా నిజం చెప్పు" అని ఆ బ్రాహ్మణుడు అడిగాడు.

విశేషాలు: ఒక రాజుకు ఉండవలసిన చతురంగ బలాలను, సేవక పరివారాన్ని (ఛత్ర చామరాలు, అడపము పట్టేవారు) పేర్కొంటూ బ్రాహ్మణుడు రాజును నిలదీసిన తీరు అప్పటి రాజస మర్యాదలను తెలియజేస్తుంది.

25. ఇరవై ఐదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

సత్యము నీమతిస్ఫురణ క్షత్రియవంశకరుండ విక్రమా దిత్యుఁడ నే నవంతినృపతిం బరదేశ విశేషదర్శనం బత్యనురక్తిఁ జేయఁగ నయంబునఁ బ్రిమ్మరుచుండుదు న్సుఖా చిత్యగుణంబు నా కిదియ చెప్పెడి దే మిఁక భూసురోత్తమా.

ప్రతిపదార్థము: భూసుర + ఉత్తమా = బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడా!; నీ మతి స్ఫురణ = నీ బుద్ధి ఊహించినది; సత్యము = నిజము; క్షత్రియ వంశ కరుండన్ = క్షత్రియ వంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడను; అవంతి నృపతిన్ = అవంతీ నగర రాజునైన; విక్రమాదిత్యుడన్ = విక్రమాదిత్యుడను; నేను = నేను; పరదేశ = ఇతర దేశాల యొక్క; విశేష = వింతలను, విశేషాలను; దర్శనంబు = చూచుటను; అతి + అనురక్తిన్ = మిక్కిలి ఆసక్తితో; చేయగన్ = చేయుట కొరకు; నయంబునన్ = నీతిగా/రహస్యముగా; త్రిమ్మరుచుండుదున్ = సంచరిస్తూ ఉంటాను; నాకున్ = నాకు; సుఖ + ఆదిత్య గుణంబు = సుఖాన్ని ఇచ్చే స్వభావం; ఇదియ = ఇదే అవుతుంది; ఇకన్ = ఇక; చెప్పెడిది + ఏమి = వేరే చెప్పేదేముంది.

తాత్పర్యము: "ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! నీవు ఊహించినది అక్షరాలా నిజం. నేను క్షత్రియ వంశానికి చెందిన అవంతీ నగర ప్రభువును, నా పేరు విక్రమాదిత్యుడు. ఇతర దేశాల విశేషాలను చూడాలనే అమితమైన ఆసక్తితో ఇలా రహస్యంగా దేశాటనం చేస్తున్నాను. నాకు ఈ విధంగా తిరగడమే సంతోషాన్ని ఇస్తుంది. ఇక అంతకంటే చెప్పడానికి ఏమీ లేదు" అని విక్రమార్కుడు సమాధానమిచ్చాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుడు తన నిజస్వరూపాన్ని దాచకుండా బ్రాహ్మణుడి జ్ఞానానికి మెచ్చి, సత్యం పలికిన సందర్భమిది.

26. ఇరవై ఆరవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

అనవుడు నాశ్చర్యహర్షంబు లొందుచు
భూసురోత్తముఁ డాత్మబుద్ధి మెఱసి
మృదులాంబరంబులు మేనఁ బూనక జోగి
కైవడి నీకంథ గప్ప నేల
హంసతూలికశయ్య యందు నిద్రింపక
బూడిదలోఁ బడి పారలనేల
ఘనమైనరాజ్య మేకచ్ఛత్రముగఁ గల్గఁ
దిరిపెమై యూరూరుఁ దిరుగనేల
అష్టభోగములకు నాలయం బయ్యు నీ వష్టకష్టములను నలయనేల కుడువఁ గల్గి నీకుఁ కుడువ లేకుండుట యల్పతరముగాదె యవనినాథ.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = అని రాజు పలుకగా; భూసుర + ఉత్తముడు = ఆ బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడు; ఆశ్చర్య = అబ్బురమును; హర్షంబులు = సంతోషమును; ఒందుచున్ = పొందుతూ; ఆత్మ బుద్ధి = తన మనస్సున; మెఱసి = ఆలోచించి; అవనినాథ = ఓ రాజా!; మేనన్ = శరీరంపై; మృదుల + అంబరంబులు = మెత్తని పట్టు వస్త్రాలను; పూనక = ధరించకుండా; జోగి కైవడిన్ = సన్యాసి వలె; ఈ కంథ = ఈ బొంతను (చిలికిన వస్త్రాన్ని); కప్పన్ + ఏల = కప్పుకోవడం ఎందుకు?; హంసతూలిక శయ్య యందున్ = హంస రెక్కల ఈకలతో చేసిన మెత్తటి పరుపుపై; నిద్రింపక = పడుకోకుండా; బూడిదలోన్ = భస్మమునందు; పడి పొరలన్ + ఏల = పడి దొర్లడం ఎందుకు?; ఘనమైన = గొప్పదైన; రాజ్యము = సామ్రాజ్యము; ఏకచ్ఛత్రముగన్ = తిరుగులేని అధికారంతో; కల్గన్ = ఉండగా; తిరిపెము + ఐ = భిక్షగాడిలా; ఊరూరున్ = ప్రతి గ్రామం; తిరుగన్ + ఏల = తిరగడం ఎందుకు?; అష్ట భోగములకున్ = అష్టవిధ భోగాలకు; ఆలయంబు + అయ్యున్ = నిలయమైనవాడవు అయ్యుండి; నీవు = నీవు; అష్ట కష్టములను = అన్ని రకాల కష్టాలతో; అలయన్ + ఏల = బడలిపోవడం ఎందుకు?; కుడువన్ = సుఖంగా తినడానికి; కల్గి = అన్నీ ఉండి కూడా; నీకున్ = నీకు; కుడువ లేకుండుట = తినకుండా (ఉపవాసాలు ఉండడం); అల్పతరము + కాదె = చాలా చిన్నతనం (తక్కువతనం) కాదా!

తాత్పర్యము: రాజు మాటలకు ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆశ్చర్యపడి, ఎంతో సంతోషించాడు. తన బుద్ధిని ఉపయోగించి రాజుతో ఇలా అన్నాడు, "ఓ రాజా! ఒంటిపై మెత్తని రాజవస్త్రాలు ధరించకుండా, సన్యాసిలా ఈ పాత బొంతను కప్పుకోవడం ఎందుకు? హంసతూలికా తల్పాలపై పడుకోవలసిన నీవు బూడిదలో పడి దొర్లడం ఎందుకు? తిరుగులేని ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యం గల రాజ్యం చేతిలో ఉండగా, భిక్షగాడిలా ఊరూరా తిరగడం ఎందుకు? అష్టభోగాలు అనుభవించాల్సిన నీవు అష్టకష్టాలు పడుతూ అలసిపోవడం ఎందుకు? తినడానికి అన్నీ ఉండి కూడా, తినకుండా దరిద్రుడిలా అలమటించడం నీలాంటి రాజుకు తక్కువతనం కాదా!"

విశేషాలు: ఈ సీస పద్యంలో కవి విక్రమార్కుని వైరాగ్య లేదా దేశాటన శైలిని, ఆయనకు గల రాజభోగాలతో పోలుస్తూ 'వ్యతిరేక' భావనతో ఎంతో చక్కగా ప్రశ్నించాడు. 'కంథ' అనగా సన్యాసులు కప్పుకొనే పాత గుడ్డల బొంత.

27. ఇరవై ఏడవ పద్యము (కంద పద్యము)

ననుఁబోటి పేదయైనను ధనమించుక కలిగె నేని తనమది స్రక్చం దనవనితాదిసుఖంబుల మనఁ గోరుం బసర మైన మరగదె సుఖముల్.

ప్రతిపదార్థము: ననున్ + బోటి = నా వంటి; పేద + ఐనను = దరిద్రుడైనప్పటికీ; ధనము = డబ్బు; ఇంచుక = కొద్దిగా; కలిగెన్ + ఏనిన్ = లభించినట్లయితే; తన మదిన్ = తన మనస్సులో; స్రక్ = పూలదండలు; చందన = గంధము; వనితా = స్త్రీలు; ఆది = మొదలైన; సుఖంబులన్ = భోగములతో; మనన్ = జీవించాలని; కోరున్ = ఆశిస్తాడు; పసరము + ఐనన్ = పశువైనప్పటికీ; సుఖముల్ = సుఖాలను; మరగదె = అలవాటు పడదా? (పడును).

తాత్పర్యము: "నా లాంటి పేదవానికి కూడా కాస్త ధనం దొరికితే చాలు, పూలదండలు, మంచిగంధాలు, స్త్రీల సుఖాలు అనుభవిస్తూ బ్రతకాలని కోరుకుంటాడు. నోరు లేని పశువైనా సుఖాలకే అలవాటు పడుతుంది కదా! మరి అన్నీ ఉన్న నువ్వు ఎందుకు సుఖాలకు దూరంగా ఉంటున్నావు?" అని బ్రాహ్మణుడు ప్రశ్నించాడు.

విశేషాలు: మానవ సహజమైన భోగలాలసతను, పశువుల సుఖేచ్ఛను ఉదాహరిస్తూ కవి ఇక్కడ సామాన్య జీవన సత్యాన్ని ఆవిష్కరించాడు.

28. ఇరవై ఎనిమిదవ పద్యము (కంద పద్యము)

విఁకటం బగుదారిద్ర్యము నకుఁ గడపల లేక జీవనము బహుళ క్లృంం బకుఁడం గావున జరగక యొకచో రససిద్ధి పడియ నూహించి మది.

ప్రతిపదార్థము: వికటంబు + అగు = భయంకరమైన; దారిద్ర్యమునకున్ = నా పేదరికానికి; కడపల = అంతము; లేక = లేకపోవడం వల్ల; బహుళ కుటుంబకుడన్ = పెద్ద కుటుంబం కలవాడను; కావున = కావడం చేత; జీవనము = బ్రతుకు తెరువు; జరగక = సాగక; మదిన్ = నా మనస్సులో; ఒకచోన్ = ఏదైనా ఒక మార్గంలో; రససిద్ధి = (రాగిని బంగారంగా మార్చే) రసవాద సిద్ధిని; పడియన్ = పొందవలెనని; ఊహించి = తలంచి...

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! నా భయంకరమైన దారిద్ర్యానికి అంతం లేకుండా పోయింది. పైగా నేను పెద్ద కుటుంబం ఉన్నవాడిని కావడం వల్ల బ్రతుకు తెరువు కష్టమైంది. అందువల్ల నా కష్టాలు తీరడానికి ఎక్కడైనా 'రససిద్ధి' (రసవాద విద్య లేదా దైవకృప వల్ల సంపద కలిగే విద్య) సాధించాలని మనస్సులో సంకల్పించుకున్నాను".

విశేషాలు: దారిద్ర్యం వల్ల కంచి కామాక్షిని ఆశ్రయించడానికి గల కారణాన్ని ఆ బ్రాహ్మణుడు ఇక్కడ వివరిస్తున్నాడు.

29. ఇరవై తొమ్మిదవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

అలసత్వంబునఁ బ్రొద్దుపుచ్చక నిరాహారుండనై కంచిలో పలఁ గామాక్షి గుఱించి ఉగ్రతప మేఁ బండ్రెండుసంవత్సరం బులు సేయంగఁ బ్రసన్న గామి పిదపన్ భూపాల నాయాత్మలో గలఁగంబాఱుచు దేవి దూఱుచును భిక్షావృత్తిమై వచ్చితి.

ప్రతిపదార్థము: భూపాల = ఓ రాజా!; అలసత్వంబునన్ = సోమరితనంతో; ప్రొద్దు = కాలాన్ని; పుచ్చక = వృధా చేయకుండా; నిరాహారుండన్ + ఐ = ఉపవాసము ఉంటూ; కంచి లోపలన్ = కాంచీపురంలో; కామాక్షిన్ = కామాక్షి దేవిని; గురించి = ఉద్దేశించి; ఏన్ = నేను; పండ్రెండు సంవత్సరంబులు = పన్నెండేళ్ల పాటు; ఉగ్ర తపము = కఠోరమైన తపస్సు; చేయంగన్ = చేయగా; ప్రసన్న కామి = (ఆమె) అనుగ్రహించలేదు; పిదపన్ = ఆ తర్వాత; నా ఆత్మలోన్ = నా మనస్సులో; కలగంబారుచున్ = కలత చెందుతూ; దేవిన్ = ఆ కామాక్షి దేవిని; దూఱుచును = నిందిస్తూ; భిక్షా వృత్తిమై = భిక్షమెత్తుకుంటూ; వచ్చితిన్ = ఇక్కడికి వచ్చాను.

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! నేను సోమరితనంతో కాలం వృధా చేయకుండా, ఆహారం కూడా మానెసి, కంచి క్షేత్రంలో కామాక్షి దేవిని గురించి పన్నెండేళ్ల పాటు కఠోర తపస్సు చేశాను. అయినా ఆమె నన్ను అనుగ్రహించలేదు. దాంతో నా మనస్సు వికలమై, ఆ దేవిని నిందిస్తూ, బ్రతకడానికి భిక్షాటన చేస్తూ ఇటు వైపు వచ్చాను" అని బ్రాహ్మణుడు తన వ్యథను చెప్పుకున్నాడు.

విశేషాలు: భక్తుడు దేవుడిని ఎంతగా నమ్మినా ఫలం దక్కనప్పుడు కలిగే నిరాశను, దైవ నిందను (నిందాస్తుతి రూపంలో) కవి ఇక్కడ సహజంగా వర్ణించాడు.

30. ముప్పయ్యవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

నాకు మహాదరిద్రున కనాథునకు న్భవిఁ త్రిమ్మరం దగుం గాక ధనంబు రాజ్యమును గల్గఁగ జోగిక్రియ న్చరింపఁగా లోకులు నవ్వరే నృపులలో నినుఁ బోలెడు నట్టివాని నే నేకడఁ గానఁ జాలు నిఁక నేగుము నీపురికి న్సుఖింపఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: మహా దరిద్రునను = మిక్కిలి పేదవాడను; అనాథునకున్ = దిక్కులేనివాడనైన; నాకున్ = నా వంటివానికి; భువిన్ = భూమిపై; త్రిమ్మరన్ = తిరగడం; తగున్ + కాక = తగినదే కానీ; ధనంబు = సంపద; రాజ్యమును = సామ్రాజ్యము;

కల్గగన్ = ఉండి కూడా; జోగి క్రియన్ = సన్యాసి వలె; చరింపగాన్ = తిరుగుతుంటే; లోకులు = ప్రజలు; నవ్వరే = పరిహసించరా?; నృపులలోన్ = రాజులలో; నినున్ పోలెడునట్టివానిన్ = నీలాంటి వాడిని; నేను = నేను; ఏ కడన్ = ఎక్కడా; కానన్ + చాలు = చూడలేదు; ఇకన్ = ఇకనైనా; నీ పురికిన్ = నీ నగరానికి; సుఖింపగన్ = సుఖంగా ఉండడానికి; ఏగుము = వెళ్ళుము.

తాత్పర్యము: "నాలాంటి పరమ దరిద్రుడు, దిక్కులేనివాడు ఇలా దేశాల వెంట భిక్షగాడిలా తిరగడంలో అర్థం ఉంది. కానీ కొల్లలైన ధనము, సామ్రాజ్యము ఉండి కూడా నువ్వు ఇలా సన్యాసిలా తిరుగుతుంటే లోకులు నవ్వరా? రాజులలో నీలాంటి వింత మనిషిని నేను ఎక్కడా చూడలేదు. ఇకనైనా ఈ తిరుగుడు చాలించి, నీ నగరానికి వెళ్ళి సుఖంగా ఉండు" అని బ్రాహ్మణుడు విక్రమార్కుడికి హితవు పలికాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుని త్యాగ నిరతి, దేశాటన ఆసక్తి సామాన్యుల దృష్టికి ఎలా వింతగా కనిపిస్తాయో బ్రాహ్మణుడి మాటల ద్వారా కవి లోకరీతిని వ్యక్తపరిచాడు.

31. ముప్పై ఒకటవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

నావుడు లేచి యొండువచనమ్ములు వోవఁగనిమ్ము కంచిలో దేవత నీతపంబునకుఁ దేరకొనం గరుణింప దంటి భూ దేవకులాగ్రగణ్య యరుదెంచి భవత్ప్రియ మాచరింపఁ ద త్సేవ యొనర్చి యేను రససిద్ధి ప్రసిద్ధికి నెక్కఁ గాంచెదన్.

ప్రతిపదార్థము: నావుడు = బ్రాహ్మణుడు అలా అనగా; లేచి = (విక్రమార్కుడు) నిలబడి; భూదేవ కుల + అగ్రగణ్య = బ్రాహ్మణోత్తముడా!; ఒండు వచనమ్ములు = ఇతర మాటలు; పోవగన్ + ఇమ్ము = పక్కన పెట్టనిమ్ము; కంచిలో = కాంచీపురంలో; దేవత = కామాక్షి దేవి; నీ తపంబునకున్ = నీవు చేసిన తపస్సుకు; తేరకొనన్ = ప్రసన్నురాలు కావడానికి; కరుణింపదు + అంటి = అనుగ్రహించలేదన్నావు కదా; అరుదెంచి = నేను నీతో కలిసి వచ్చి; భవత్ = నీకు; ప్రియము = మేలు; ఆచరింపన్ = చేయుట కొరకు; తద్ + సేవ = ఆ దేవి సేవ; ఒనర్చి = చేసి; నేను = నేను; రససిద్ధి = రససిద్ధిని; ప్రసిద్ధికిన్ = లోక ప్రసిద్ధముగా; ఎక్కన్ = పొందునట్లు; కాంచెదన్ = చూస్తాను.

తాత్పర్యము: బ్రాహ్మణుడి మాటలు విని విక్రమార్కుడు లేచి నిలబడి, "ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! మిగిలిన మాటలన్నీ పక్కన పెట్టు. కంచిలోని కామాక్షి దేవి నీ తపస్సుకు మెచ్చి అనుగ్రహించలేదన్నావు కదా! నేను నీతో కలిసి కంచికి వస్తాను. నీకు మేలు చేయడం కోసం నేను ఆ దేవిని సేవించి, ఆ రససిద్ధిని సాధించి తీరతాను. ఇది నిశ్చయం" అని పలికాడు.

విశేషాలు: పరోపకారం కోసం విక్రమార్కుడు ఎంతటి సాహసానికైనా సిద్ధపడతాడనే గుణాన్ని ఈ పద్యం ప్రతిబింబిస్తుంది.

32. ముప్పై రెండవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

పాదమ మాదేవత యున్న భూమి కని యాభూదేవునిం గూడి స మ్మదలీలం జని రత్నహర్మ్యముల రమ్యంబౌచు సాంపారు సం పదలం బొంపిరివోవుకంచి నయమొప్పం జూచి యచ్చోటఁ జ క్కదమౌభావనఁ జేరనేగె నృపుఁ డాకామాక్షి నీక్షింపగన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ దేవత = ఆ కామాక్షి దేవి; ఉన్న = వెలసిన; భూమికిన్ = క్షేత్రానికి; పాదము = వెళ్దాము; అని = అని చెప్పి; ఆ భూదేవునిన్ = ఆ బ్రాహ్మణుడిని; కూడి = వెంటబెట్టుకొని; సమ్మద లీలన్ = ఎంతో సంతోషముతో; చని = వెళ్ళి; రత్న హర్మ్యములన్ = రత్నాలతో చెక్కిన భవనాలతో; రమ్యంబు + ఔచున్ = సుందరముగా ఉంటూ; సాంపారు = ప్రకాశించే; సంపద లన్ = ఐశ్వర్యములతో; బొంపిరివోవు = వర్ధిల్లుతున్న; కంచిన్ = కాంచీపుర నగరమును; నయము + ఒప్పన్ = నీతి

ప్రదముగా; చూచి = తిలకించి; అచ్చోటన్ = ఆ క్షేత్రమునందు; నృపుడు = విక్రమార్క రాజు; ఆ కామాక్షిన్ = ఆ కామాక్షి దేవిని; ఈక్షింపగన్ = దర్శించుటకు; చక్కదము + ఔ = నిశ్చలమైన; భావనన్ = భక్తితో; చేరన్ + ఏగెన్ = సమీపించెను.
తాత్పర్యము: "ఆ దేవి ఉన్న చోటుకు పద" అంటూ విక్రమార్కుడు ఆ బ్రాహ్మణుడిని వెంటబెట్టుకుని సంతోషంగా కంచి నగరానికి ప్రయాణమయ్యాడు. రత్నఖచిత భవనాలతో, అపార సంపదలతో విరాజిల్లుతున్న సుందరమైన కాంచీపురాన్ని చూసి ఆనందించాడు. అనంతరం ఆ రాజైన విక్రమార్కుడు నిశ్చలమైన భక్తిభావంతో కామాక్షి దేవిని దర్శించుకోవడానికి ఆలయంలోనికి వెళ్లాడు.
విశేషాలు: కంచి నగర వైభవాన్ని 'రత్నహర్మ్యములు', 'సంపదలం బొంపిరివోవు' అని వర్ణించడం ద్వారా ఆనాటి కంచి నగర వైభవాన్ని కవి అద్భుతంగా కళ్లకు కట్టాడు.
45. నలభై ఐదవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

అట్టిపట్టణ మేలు నమ్మహీకాంతుఁడు
దేశాంతరాసక్తిఁ దిరుగుచుండు
నెలమితో షణ్మాసములు పుచ్చి మగిడిన
నప్పుడు మంత్రులు నా ప్రజనులుఁ
బౌరు లుదారులుం బరివారమును గూడి
పీలికూటంబులు మేలికట్లు
తలిరుఁదోరణములు నలరుపందిరులును
మొకరతో రణములు మున్నుగాఁగఁ
బురి యలంకరించి కరిరాజు మున్నిడి కదలి పంచవాద్యఘనరవముల నెసఁగు దర్సెనంబు లిచ్చి ఎదుర్కొని తెచ్చి రుత్సవంబు పిచ్చలింప.
ప్రతిపదార్థము: అట్టి = అటువంటి వైభవము గల; పట్టణము + ఏలు = ఉజ్జయిని నగరమును పాలించు; ఆ మహీకాంతుడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; దేశాంతర + ఆసక్తిన్ = పరదేశాలను చూడాలనే ఆసక్తితో; తిరుగుచుండున్ = సంచరిస్తూ ఉంటాడు; ఎలమితోన్ = సంతోషముతో; షణ్మాసములు = ఆరు నెలల కాలము; పుచ్చి = గడిపి; మగిడినన్ = (స్వదేశానికి) తిరిగి రాగా; అప్పుడు = ఆ సమయంలో; మంత్రులున్ = అమాత్యులు; ఆ ప్రజనులున్ = ఆ జనులు; పౌరులు = నగర నివాసులు; ఉదారులున్ = శ్రేష్ఠులైనవారు; పరివారమును = సేవక సమూహమును; కూడి = అందరూ కలిసి; పీలికూటంబులు = నెమలి పించముల సమూహములు; మేలికట్లు = పైకప్పు వస్త్రాల అలంకరణలు; తలిరు తోరణములు = పచ్చని ఆకుల తోరణాలు; అలరు పందిరులును = పూల పందిళ్లు; మొకర తోరణములు = మకర తోరణములు (మంగళకరమైన శిల్ప తోరణాలు); మున్నుగాగన్ = మొదలైన వాటితో; పురి = నగరమును; అలంకరించి = అందముగా తీర్చిదిద్ది; కరిరాజున్ = శ్రేష్ఠమైన ఏనుగును; మున్నిడి = ముందుంచుకొని; కదలి = బయలుదేరి; పంచవాద్య = ఐదు రకాల మంగళ వాయిద్యాల యొక్క; ఘన రవములన్ = పెద్ద శబ్దములతో; ఎసగు = ఒప్పియున్న; దర్సెనంబులు = కానుకలు/దర్శనములు; ఇచ్చి =

సమర్పించి; ఎదుర్కొని = రాజుకు స్వాగతం పలికి; ఉత్సవంబు = ఆ వేడుక; పిచ్చలింపన్ = మిక్కిలి వర్ధిల్లునట్లుగా; తెచ్చిరి = నగరంలోనికి తోడ్కొని వచ్చిరి.

తాత్పర్యము: అంతటి వైభవమున్న ఉజ్జయిని నగర ప్రభువైన విక్రమార్కుడు పరదేశాల విశేషాలు చూడడానికి వెళ్తుంటాడు. ఆయన ఆరు నెలల పాటు దేశాటనం చేసి తిరిగి రాగానే, ఆయన కోసం ఎదురుచూస్తున్న మంత్రులు, ప్రజలు, ప్రముఖులు, పరివారమంతా కలిసి నగరాన్ని అద్భుతంగా అలంకరిస్తారు. నెమలి పింఛాల గుత్తులు, పట్టు వస్త్రాల మేలికట్లు, పచ్చని ఆకుల తోరణాలు, పూల పందిళ్లు, మకర తోరణాలతో ఉజ్జయినిని నందనవనంలా మారుస్తారు. మంగళకరమైన పట్టపు ఏనుగును ముందుంచుకుని, పంచమహావాద్యాల మ్రోతలతో రాజును ఎదుర్కొని, కానుకలు సమర్పించి, పండుగ వాతావరణంలో ఆయనను వైభవంగా నగరంలోనికి తీసుకువస్తారు.

విశేషాలు: ప్రాచీన కాలంలో దేశాటనం ముగించుకుని వచ్చే రాజుకు ప్రజలు, మంత్రులు ఏ విధంగా ఘనస్వాగతం పలికేవారో ఈ సీస పద్యం ద్వారా ఆనాటి సంస్కృతిని కవి కళ్లకు కట్టాడు. 'పంచవాద్యములు' అనగా శంఖ, కాహళ, మృదంగ, ఝల్లరి, తాళములు.

46. నలభై ఆరవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఆజననాయకుండు జవనాశ్వము లెక్కి చెలంగి ముందటన్ రాజులు భృత్యులై కొలువ రత్న విభూషితమూర్తులైన యం
భోజదళాక్షు లారతులు మున్నగఁ దన్నఁ బురస్కరింపఁగా రాజగృహంబు సొచ్చెఁ గవిరాజనవామరరాజభూజ మై.

ప్రతిపదార్థము: ఆ జననాయకుండు = ఆ ప్రజల ప్రభువైన విక్రమార్కుడు; జవన + అశ్వములు = వేగము గల గుర్రములను; ఎక్కి = అధిరోహించి; చెలంగి = ప్రకాశించి; ముందటన్ = తన యెదుట; రాజులు = సామంతులు; భృత్యులు + ఐ = సేవకులై; కొలువన్ = సేవిస్తుండగా; రత్న = రత్నాలతో; విభూషిత = అలంకరింపబడిన; మూర్తులు + ఐన = శరీరములు గల; అంభోజ దళ + అక్షులు = పద్మ పత్రాల వంటి కన్నులు గల స్త్రీలు; ఆరతులు = మంగళ హారతులు; మున్నగన్ = మొదలైన మంగళాచారములతో; తన్నున్ = తనను; పురస్కరింపగాన్ = గౌరవించి ముందుకు నడిపించగా; కవి రాజ = కవి శ్రేష్ఠులకు; నవ = నూతనమైన; అమరరాజ భూజము + ఐ = కల్పవృక్షము వంటివాడై; రాజ గృహంబు = అంతఃపురమును; సొచ్చెన్ = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజు వేగవంతమైన గుర్రాన్ని అధిరోహించి గంభీరంగా కదిలాడు. సామంతులైన రాజులు ఆయనకు సేవకుల్లా నమస్కరిస్తూ కొలిచారు. రత్నాభరణాలతో మెరిసిపోతున్న పద్మాక్షులైన సుందరీమణులు మంగళ హారతులు పడుతూ స్వాగతించారు. కవులకు, పండితులకు కోరిన కోర్కెలు తీర్చే కల్పవృక్షం లాంటి ఆ విక్రమార్కుడు అంతటి వైభవంతో తన అంతఃపురంలోనికి ప్రవేశించాడు.

విశేషాలు: రాజును కవుల పాలిటి కల్పవృక్షం ('అమరరాజభూజము') అని వర్ణించడం ద్వారా విక్రమార్కుని ఆశ్రిత పక్షపాతాన్ని, దాతృత్వాన్ని కవి కీర్తించాడు.

47. నలభై ఏడవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఈపగిడి గృహంబునకు నేఁగిన యాతఁడు తొల్లి యోగని ద్రాపరిశీలియయ్యు నుచితంబుగ రాజ్యము చేసె నేర్పునన్
దాపసవేషియై జవపదంబులు గ్రుమ్మరి క్రమ్మఱ ధరి త్రీపరిపాల నాభరతి దేఁకువకెక్కిన రాముకైవడిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఈ పగిడిన్ = ఈ విధముగా; గృహంబునకున్ = అంతఃపురమునకు; ఏగిన యాతడు = వెళ్లిన ఆ రాజు; తొల్లి = పూర్వము; యోగ నిద్రా = యోగనిద్రను; పరిశీలి + అయ్యున్ = అభ్యసించినవాడైనప్పటికీ; నేర్పునన్ = నైపుణ్యముతో; ఉచితంబుగన్ = తగిన రీతిగా; రాజ్యము చేసెన్ = పరిపాలన సాగించెను; తాపస వేషి యై = ముని వేషము ధరించినవాడై; జవ పదములు = వేగవంతమైన పాదములతో (దేశాలన్నీ); గ్రుమ్మరి = తిరిగి; క్రమ్మఱన్ = మరలా; ధరిత్రీ = భూమండలమును; పరిపాలన = ఏలుట యందు; అభిరతి = ఆసక్తి; దేకువకున్ + ఎక్కిన = స్థిరపడిన; రాము కైవడిన్ = శ్రీరామచంద్రుని వలె.

తాత్పర్యము: ఈ విధంగా అంతఃపురంలో ప్రవేశించిన ఆ విక్రమార్కుడు, యోగనిద్ర వంటి ఉన్నత ఆధ్యాత్మిక శక్తులు తెలిసినవాడైనప్పటికీ, లోకవ్యవహార నేర్పుతో రాజ్యాన్ని చక్కగా పాలించాడు. పూర్వం శ్రీరామచంద్రుడు మునివేషంలో పదునాలుగేళ్లు అరణ్యాలన్నీ తిరిగి, మరలా అయోధ్యకు వచ్చి ఎంతో బాధ్యతగా భూమండలాన్ని పాలించినట్లే, ఈ విక్రమార్కుడు కూడా సన్యాసి వేషంలో దేశాలన్నీ తిరిగి వచ్చి, అంతే ఆసక్తితో ప్రజలను పాలించాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుని దేశాటనాన్ని, తదుపరి రాజ్యపాలనను శ్రీరాముని వనవాస, పట్టాభిషేక వృత్తాంతంతో పోల్చడం ఎంతో సముచితంగా ఉంది (ఉపమాలంకారం).

48. నలభై ఎనిమిదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

పెక్కుదినంబు లక్కడ నభీష్ట వధూజనమందిరంబులం దొక్కొకనాఁడు రేయి మదనోత్సవలీలలఁ దేలుచు న్విభుం డక్కఱ తీఱఁ దొంటి విరహవ్యథ నెక్కుడు స్రుక్కి మిక్కిలి న్మక్కువకెక్కువైన మగనాలి గృహంబున రాత్రిపుచ్చుచున్. *(గమనిక: మూలప్రతిలో 'మగనాలి' అని ఉన్నా, పాఠాంతరాల ప్రకారం అది 'మృగనాభి గృహంబున' అని అన్ని ప్రతులలోనూ ఉన్నట్లు కవి నోట్ ఇచ్చారు. ఛందస్సు, అర్థం ప్రకారం 'మృగనాభి' అనగా కస్తూరి సువాసనలు గల ఇల్లు అని అర్థం).*

ప్రతిపదార్థము: విభుండు = ఆ విక్రమార్క రాజు; అక్కడన్ = ఆ అంతఃపురమునందు; పెక్కు దినంబులు = చాలా రోజులు; అభీష్ట = తనకు ఇష్టమైన; వధూ జన = కాంతల యొక్క; మందిరంబులందున్ = భవనములలో; ఒక్కొక నాడు రేయి = ఒక్కొక్క రాత్రి వేళ; మదన + ఉత్సవ లీలలన్ = శృంగార విలాసములలో; తేలుచున్ = ఓలలాడుచు; తొంటి = మునుపటి; విరహ వ్యథన్ = ఎడబాటు బాధను; నెక్కుడు = ఎక్కువగా; స్రుక్కి = పోగొట్టుకుంటూ; అక్కఱ తీఱన్ = కోరిక తీరేలా; మిక్కిలి = ఎంతగానో; మక్కువకున్ + ఎక్కువైన = అమితమైన ప్రేమకు నిలయమైన; మృగనాభి గృహంబునన్ = కస్తూరి సువాసనలు వెదజల్లే సుందర భవనంలో; రాత్రి = రాత్రి కాలాన్ని; పుచ్చుచున్ = గడుపుచుండెను.

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజు అంతఃపురంలో చాలా రోజులు గడిపాడు. దేశాటనలో ఇన్నాళ్లూ పడిన ఎడబాటు బాధను మరచిపోయేలా, తనకిష్టమైన అంతఃపుర కాంతల మందిరాలలో శృంగార లీలల్లో తేలియాడాడు. అమితమైన ప్రేమతో, కస్తూరి సువాసనలు వెదజల్లే ఆ సుందర భవనాలలో ఆయన రాత్రి సమయాలను ఎంతో సంతోషంగా గడిపాడు.

విశేషాలు: ఆరు నెలల దేశాటన శ్రమను, విరహాన్ని రాజు తన అంతఃపుర సుఖాల ద్వారా ఎలా పోగొట్టుకున్నాడో కవి ఇక్కడ శృంగార రస ప్రధానంగా వర్ణించాడు.

49. నలభై తొమ్మిదవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

అంతర్గేహములందుఁ గ్రోవ్విరుల పర్యంకంబు పై వేడ్కతో గాంతారత్నముతోడఁ గూడి పిదపం గందర్పకేలీపరి శ్రాంతుఁడై శయనంబు రెండుదెసల రత్నంపుదీపంబు ల త్యంతంబు న్వెలుఁగొందఁ గామసుఖనిద్రాసక్తుఁడై యుండుచున్.

ప్రతిపదార్థము: అంతర్గేహములందున్ = అంతఃపుర మందిరములలో; క్రోవ్విరుల = తాజా పూలతో చేసిన; పర్యంకంబు పై = పరుపు (మంచము) మీద; వేడ్కతోన్ = సంతోషముతో; కాంతా రత్నముతోడన్ = ఉత్తమ వనితతో; కూడి = కలిసి; పిదపన్ = ఆ తర్వాత; కందర్ప కేలీ = మన్మథ క్రీడల వల్ల; పరిశ్రాంతుడు + ఐ = బాగా అలసిపోయినవాడై; శయనంబు = మంచము యొక్క; రెండు దెసలన్ = ఇరువైపులా; రత్నంపు దీపంబులు = రత్న ఖచిత దీపాలు; అత్యంతంబున్ = మిక్కిలిగా; వెలిగొందన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; కామ సుఖ నిద్రా = హాయిగా సుఖ నిద్ర యందు; ఆసక్తుడు + ఐ = మునిగినవాడై; ఉండుచున్ = ఉన్న సమయంలో...

తాత్పర్యము: అంతఃపుర మందిరంలో, పచ్చని తాజా పూలతో అలంకరించిన మంచంపై ఆ రాజు తన ప్రియురాలితో కలిసి సంతోషంగా గడిపాడు. శృంగార లీలల వల్ల అలసిపోయిన వాడై, మంచానికి ఇరువైపులా రత్నాల దీపాలు కాంతులు వెదజల్లుతుండగా, హాయిగా సుఖనిద్రలోకి జారుకున్నాడు.

విశేషాలు: రాజు శయన మందిర వైభవాన్ని, రత్నదీపాల కాంతిని, ఆయన సుఖనిద్రను కవి ఇక్కడ ఎంతో శృంగారభరితంగా, సుకుమారంగా వర్ణించాడు.

50. ఏభైయవ పద్యము (చంపకమాల)

బలబలఁ దెల్లవాఱునెడఁ బార్థివశేఖరు డత్యరిష్టమౌ కలఁగని మేలుకాంచి యధికం బగువిస్మయ మంది లేచి తా జలకము దీర్చి సంధ్యపరిచర్య యొనర్చి యనేక భూషణో జ్జ్వలనిజమూర్తి యై కొలువుసాలకు వచ్చి కవు ల్నుతింపఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: బలబలన్ = తెల్లవారుజామున (సూర్యోదయ సమయాన); తెల్లవాఱునెడన్ = తెల్లవారుతుండగా; పార్థివ శేఖరుడు = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; అత్యంత + అరిష్టము + ౌ = మిక్కిలి కీడును సూచించే; కలన్ + కని = ఒక కలను కని; మేలుకాంచి = నిద్ర నుండి లేచి; అధికంబు + అగు = మిక్కటమైన; విస్మయము = ఆశ్చర్యము/భయము; అంది = పొంది; లేచి = శయ్యపై నుండి లేచి; తాన్ = తాను; జలకము = స్నానము; తీర్చి = ముగించి; సంధ్యా పరిచర్య = సంధ్యావందన మంత్ర విధులను; ఒనర్చి = నెరవేర్చి; అనేక = పెక్కు; భూషణ = ఆభరణములతో; ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించే; నిజ మూర్తి + ఐ = తన శరీరము కలవాడై; కవులు = పండితులు; నుతింపగన్ = స్తుతిస్తుండగా; కొలువుసాలకున్ = రాజసభకు; వచ్చి = విచ్చేసెను.

తాత్పర్యము: తెల్లవారుజామున బలబల పొద్దుపొడుస్తున్న సమయంలో, ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు ఒక భయంకరమైన కీడును సూచించే దుస్స్వప్నం (చెడ్డ కల) వచ్చింది. దాంతో ఆయన తీవ్రమైన ఆశ్చర్యంతో, కలవరపాటుతో నిద్ర లేచాడు. వెంటనే కాలకృత్యాలు ముగించుకుని, స్నానం చేసి, సంధ్యావందనం ఆచరించాడు. అనంతరం అనేక రాజభూషణాలు ధరించి, పండితులు, కవులు తన్ను స్తుతిస్తుండగా కొలువుకూటానికి (రాజసభకు) విచ్చేశాడు.

విశేషాలు: ఈ పద్యం కథలో రాబోయే ఒక పెద్ద ఉపద్రవానికి లేదా ఆసక్తికరమైన మలుపునకు (స్వప్న వృత్తాంతానికి) నాంది పలుకుతోంది.

51. ఏభై ఒకటవ పద్యము (ఆటవెలది)

వచ్చి దొరలు గొలువ వజ్రసింహాసనా రూఢుడై ముఖాబ్జరుచి యెలర్ప దన్నుఁ గొలుచువారిఁ దగురీతి మన్నించి తేరుకొనఁగ హితులదిక్కు చూచి.

ప్రతిపదార్థము: వచ్చి = కొలువుకూటానికి విచ్చేసి; దొరలు = సామంత ప్రభువులు; కొలువన్ = సేవిస్తుండగా; వజ్ర సింహాసన = వజ్రాలు పొదిగిన సింహాసనాన్ని; ఆరూఢుడు + ఐ = అధిరోహించినవాడై; ముఖ + అబ్జ = పద్మము వంటి ముఖము యొక్క; రుచి = కాంతి; ఎలర్పన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; తన్మున్ = తనను; కొలుచువారిన్ = సేవించేవారిని; తగు రీతిన్ = తగిన విధంగా; మన్నించి = ఆదరించి; తేరుకొనగన్ = (మనస్సును) స్థిమితపరుచుకొని; హితుల దిక్కు = తన హితము కోరే మంత్రుల వైపు; చూచి = వీక్షించి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యము: రాజసభకు విచ్చేసిన విక్రమార్కుడు, సామంతులు, దొరలు కొలుస్తుండగా వజ్రాల సింహాసనాన్ని అధిరోహించాడు. పద్మము వంటి ఆయన ముఖవర్చస్సు ప్రకాశిస్తుండగా, తన్ను సేవించేవారందరినీ తగినట్లుగా ఆదరించాడు. అనంతరం కాస్త స్థిమితపడి, తన క్షేమం కోరే మంత్రుల వైపు చూస్తూ ఇలా మాట్లాడసాగాడు.

విశేషాలు: రాజు తనకు కలిగిన దుస్స్వప్నం వల్ల మనస్సులో కలవరం ఉన్నప్పటికీ, సభా మర్యాదలను అనుసరిస్తూ స్థిమితంగా సింహాసనాన్ని అధిరోహించిన తీరును కవి ఇక్కడ వివరించాడు.

52. ఏభై రెండవ పద్యము (కంద పద్యము)

వినుఁ డేను రక్తచ॑న మున నంగము దోఁగ మేఘమున కెనయము కా రెనుబోతు నెక్కి యామ్యము చనుచుంటినొకండ నంచు స్వప్న ముగంటిన్.

ప్రతిపదార్థము: (ఓ హితులారా!) వినుడు = ఆలకించండి; నేను = నేను; రక్త చందనమునన్ = ఎర్రటి గంధపు పూతతో; అంగము = నా శరీరము; తోగన్ = తడిసిపోగా; మేఘమునకున్ = నల్లని మబ్బుతో; ఎనయము కాన్ = సమానమైనట్టి (నల్లనైన); కారెనుబోతున్ = భయంకరమైన అడవి దున్నపోతును; ఎక్కి = అధిరోహించి; ఒక్కండన్ = ఒంటరిగా; యామ్యము = దక్షిణ దిక్కు వైపునకు; చనుచుంటిన్ = వెళుతున్నట్లుగా; అంచున్ = అంటూ; స్వప్నము + గంటిన్ = ఒక కలను కన్నాను.

తాత్పర్యము: "ఓ హితులారా! నా మాట వినండి. ఈ రాత్రి కలలో నా ఒళ్లంతా ఎర్ర చందనం పూసి ఉంది. నల్లని మేఘం లాంటి ఒక భయంకరమైన కారెనుబోతును (దున్నపోతును) ఎక్కి, నేను ఒంటరిగా దక్షిణ దిక్కు వైపునకు ప్రయాణమై వెళ్తున్నట్లుగా ఒక స్వప్నాన్ని కన్నాను" అని విక్రమార్కుడు చెప్పాడు.

విశేషాలు: స్వప్న శాస్త్రం ప్రకారం శరీరానికి ఎర్ర చందనం అలముకోవడం, యమవాహనమైన దున్నపోతును ఎక్కడం, దక్షిణ దిక్కుకు (యమపురికి) వెళ్లడం అనేవి మృత్యు సూచక కీడును తెలియజేస్తాయి. విక్రమార్కుడు తనకు వచ్చిన భయంకరమైన కలను సభలో ప్రకటించిన సందర్భమిది.

53. ఏభై మూడవ పద్యము (కంద పద్యము)

ఈకల శుభమో యశుభమొ నా కనవుడు నందఱు న్మనంబుల భీతి వ్యాకులులై వదనము లా లోకింపఁగ దృష్ట కౌశలుం డొకఁ డనియెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఈ కల = ఈ స్వప్నము; నాకున్ = నాకు; శుభమో = మేలు కలిగించేదో; అశుభమొ = కీడు తెచ్చేదో (తెలియజేయండి); అనవుడున్ = అని రాజు పలుకగా; అందఱున్ = సభలోని వారందరూ; మనంబులన్ = తమ మనస్సులలో; భీతిన్ = భయము చేత; వ్యాకులులు + ఐ = కలత చెందినవారై; వదనములు = ఒకరి ముఖాలు ఒకరు;

ఆలోకింపగన్ = చూసుకుంటుండగా; దృష్ట కౌశలుండు = (శాస్త్రములలో) నైపుణ్యమును చూసిన; ఒకడు = ఒక పండితుడు; అనియెన్ = ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము: "నాకు వచ్చిన ఈ కల శుభ ఫలితాన్ని ఇస్తుందో, అశుభ ఫలితాన్ని ఇస్తుందో చెప్పండి" అని రాజు అడిగేసరికి, సభలోని వారందరూ తీవ్రమైన భయాందోళనలకు లోనయ్యారు. రాజుకు ముంచుకొస్తున్న ముప్పును తలచుకుని ఒకరి ముఖాలు ఒకరు చూసుకుంటూ నిశ్శబ్దంగా ఉండిపోయారు. ఆ సమయంలో శాస్త్ర నైపుణ్యమున్న ఒక పండితుడు లేచి రాజుతో ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు: రాజు కలను విని సభ అంతా దిగ్భ్రాంతికి లోనైన భయానక వాతావరణాన్ని, మంత్రుల కలవరపాటును కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో సహజంగా వర్ణించాడు.

54. యాభై నాల్గవ పద్యము (కంద పద్యము)

ధాతుగుణంబులఁ గల లుప జాతము లౌ వినికి జూడ్కి సంస్మరణమున రీతి యెఱిఁగి కల విఱుచుట నీతి చుమీ విఱుపుకొలఁది నిజమౌనదియు.

ప్రతిపదార్థము: వినికి = విన్న వాటి వల్ల; జూడ్కి = చూసిన వాటి వల్ల; సంస్మరణమునన్ = తలచుకున్న వాటి వల్ల; ధాతు గుణంబులన్ = శరీరమునందలి వాత, పిత్త, కఫములనే త్రిధాతువుల మార్పుల వల్ల; కలలు = స్వప్నములు; ఉపజాతములు + ఔ = పుడుతూ ఉంటాయి; రీతి = ఆ విధానమును; ఎఱిగి = గ్రహించి; కల విఱుచుట = ఆ కల యొక్క అశుభ ప్రభావాన్ని తొలగించుకొనుట (శాంతి చేయుట); నీతి చుమీ = నీతివంతమైన పని సుమా; విఱుపు కొలది = మనం చేసే పరిహారమును బట్టే; అదియున్ = ఆ ఫలితము కూడా; నిజము + ఔన్ = నిజమవుతుంది.

తాత్పర్యము: "మనం విన్న విషయాలు, చూసిన దృశ్యాలు, మనసులో తలచుకునే ఆలోచనలు లేదా శరీరంలోని వాత పిత్త కఫాలనే ధాతువుల తేడాల వల్ల రకరకాల కలలు వస్తుంటాయి. వచ్చిన కలలోని దోషాన్ని గ్రహించి, దానికి తగినట్లుగా శాంతి (పరిహారం) చేయడం రాజనీతి. మనం చేసే ఆ పరిహార విధానాన్ని బట్టే ఫలితం మారుతుంది" అని ఆ పండితుడు చెప్పాడు.

విశేషాలు: స్వప్న శాస్త్రం ప్రకారం అన్ని కలలూ నిజం కావు. మానసిక, శారీరక స్థితిని బట్టి కలలు వస్తాయని, అశుభ స్వప్నం వస్తే దానికి పరిహారం చేయడం ద్వారా ముప్పు తప్పుతుందని కవి ఇక్కడ శాస్త్ర సత్యాన్ని ప్రస్తావించాడు.

55. యాభై ఐదవ పద్యము (ఆటవెలది)

వినుము ధరణినాథ విన్నప మియ్యెడఁ తొల్లి యొక్క మనుజవల్లభుండు దేవుఁ డుదయమైన యావేళఁ గలగని లేచి యొద్ది వనితఁ జూచి పలికె.

ప్రతిపదార్థము: ధరణి నాథ = ఓ రాజా!; వియ్యెడన్ = ఈ సందర్భమున; వినుము = ఆలకించుము; విన్నపము = నా మనవిని; తొల్లి = పూర్వకాలంలో; యొక్క = ఒక; మనుజ వల్లభుండు = రాజు; దేవుడు + ఉదయమైన = తెల్లవారుజామున (సూర్యోదయానికి ముందు వేళ); కల + కని = కలను కన్నారు; లేచి = నిద్ర నుండి లేచి; ఒద్ది = తన పక్కనే ఉన్న; వనితన్ = భార్యను (భోగస్త్రీని); చూచి = వీక్షించి; పలికెన్ = మాట్లాడెను.

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! ఈ విషయమై ఒక చిన్న కథ చెప్తాను ఆలకించు. పూర్వం ఒక రాజు తెల్లవారుజామున ఒక కలను కన్నాడు. వెంటనే నిద్ర లేచి, తన పక్కనే ఉన్న భార్య వైపు చూసి ఆ కల గురించి ఇలా చెప్పాడు".

విశేషాలు: స్వప్న పరిహార ప్రాధాన్యతను వివరించడానికి పండితుడు రాజుకు ఒక దృష్టాంత కథను ప్రారంభించిన సందర్భమిది.

56. యాభై ఆరవ పద్యము (కంద పద్యము)

సన్నపుగట్టుననుండి స మున్నత మగుకొండమీఁది కుటికితి ననీ నే జన్నకలఁగంటి నీఫల మొన్నఁగ నీమదికిఁ జూడ నెట్లగుఁ జెపుమా.

ప్రతిపదార్థము: సన్నపు గట్టున నుండి = ఒక చిన్న గట్టు మీద నిలబడి; సమున్నతము + అగు = మిక్కిలి ఎత్తైన; కొండ మీదికిన్ = పర్వతం మీదికి; ఉటికితిన్ + అని = దూకాను అంటూ; నేను = నేను; జన్న కలన్ = ఒక మంచి కలను; కంటిన్ = కన్నాను; ఈ ఫలము = ఈ కల యొక్క ఫలితము; ఒన్నగన్ = విచారించి; నీ మదికిన్ = నీ మనస్సుకు; చూడన్ = ఆలోచిస్తే; ఎట్లు + అగున్ = ఎలా అనిపిస్తుందో; చెప్పుమా = తెలియజేయి.

తాత్పర్యము: "ఓ కాంతా! నేను ఒక చిన్న గట్టు మీద నుండి ఎంతో ఎత్తైన ఒక కొండ మీదికి సులువుగా దూకినట్లు తెల్లవారుజామున ఒక మంచి కలను కన్నాను. దీని ఫలితం ఏమిటో నీ మనసుకు ఎలా తోస్తుందో కాస్త చెప్పు" అని ఆ రాజు అడిగాడు.

విశేషాలు: కొండ ఎక్కడం లేదా దూకడం అనేది ఉన్నత స్థానాన్ని, అఖండ ఐశ్వర్యాన్ని సూచించే ఒక శుభ స్వప్నం.

57. యాభై ఏడవ రచన (వచనము)

వచనము: నావుడు నది ప్రేమపాత్రం బగుభోగస్త్రీ గావునఁ బరిహాసరూపంబుగా నగుచు దిబ్బనుంటి కొండ కుఱుకబోయిన నడుముం గాలు విఱుగంబడి యెద వనిన.

తాత్పర్యము: రాజు అలా అడిగేసరికి, ఆమె రాజుకు ఎంతో ఇష్టమైన భోగస్త్రీ కావడం వల్ల, కాస్త చమత్కారంగా నవ్వుతూ... "మహారాజా! చిన్న తిప్ప (దిబ్బ) మీది నుండి అంత పెద్ద కొండ మీదికి దూకబోతే నడుము, కాళ్లు విరిగి కింద పడతావు గానీ కొండ ఎక్కుతావా!" అని పరిహాసం ఆడింది.

విశేషాలు: కలలోని శుభ ఫలితాన్ని ఆ భోగస్త్రీ తన పరిహాసపు మాటల ద్వారా అశుభంగా మార్చివేసింది ('కల విరవడం').

58. యాభై ఎనిమిదవ పద్యము (కంద పద్యము)

నగుచుం గేహము వెలువడి జగతీపతి జలకమాడి సంధ్యార్చన యొ ప్పుగఁ దీర్చి యేగీ కొలువునఁ దగువారలవంకఁ జూచి తనకలఁ చెప్పెన్.

ప్రతిపదార్థము: జగతీపతి = ఆ రాజు; నగుచున్ = నవ్వుకుంటూ; గేహము = అంతఃపురమును; వెలువడి = దాటి బయటకు వచ్చి; జలకము + ఆడి = స్నానము చేసి; సంధ్యా + అర్చన = సంధ్యావందన పూజలను; ఒప్పుగన్ = చక్కగా; తీర్చి = ముగించుకొని; ఏగి = సభకు వెళ్ళి; కొలువునన్ = ఆ రాజసభ లోపల; తగువారల వంకన్ = యోగ్యులైన మంత్రులు, పండితుల వైపు; చూచి = వీక్షించి; తన కలన్ = తనకు వచ్చిన స్వప్నాన్ని; చెప్పెన్ = వివరించెను.

తాత్పర్యము: ఆమె పరిహాసానికి రాజు నవ్వుకుంటూ అంతఃపుర మందిరం నుండి బయటకు వచ్చాడు. స్నానం ముగించి, సంధ్యావందనం ఆచరించాడు. అనంతరం రాజసభకు చేరుకుని, అక్కడ ఉన్న బుద్ధిమంతులైన మంత్రులు, పండితుల వైపు చూసి తనకు వచ్చిన కలను గురించి చెప్పాడు.

59. యాభై తొమ్మిదవ పద్యము (కంద పద్యము)

చెప్పిన నతనికిఁ గలలో నప్పర్వత మెక్కుడిది మహాశుభ మగు నే చొప్పున ఫల మొనగూడునొ తప్పక వినిపింతుమనుచుఁ దలపోసి యటన్.

ప్రతిపదార్థము: చెప్పినన్ = రాజు కల గురించి చెప్పగా; గలలోనన్ = స్వప్నములో; ఆ పర్వతము = ఆ కొండను; ఎక్కుడు + ఇది = అధిరోహించడం అనేది; అతనికిన్ = ఆ రాజుకు; మహా శుభము + అగున్ = నిశ్చయముగా గొప్ప మేలు కలిగించేదే; ఏ చొప్పునన్ = ఏ విధముగా; ఫలము = ఫలితము; ఒనగూడునో = లభిస్తుందో; తప్పక = నిశ్చయముగా; వినిపింతుము = వివరిస్తాము; అనుచున్ = అంటూ; అటన్ = ఆ సభలోని పండితులు; తలపోసి = ఆలోచించి...

తాత్పర్యము: రాజు చెప్పిన కలను విని సభలోని పండితులు, "కలలో పర్వతం ఎక్కడం అనేది అత్యంత శుభప్రదం. ఈ రాజుకు ఏదో గొప్ప మేలు జరగబోతోంది. ఆ ఫలితం ఏ రూపంలో వస్తుందో లెక్కగట్టి చెప్తాం" అని మనసులో ఆలోచించి ఇలా అన్నారు.

60. అరవయ్యవ పద్యము (కంద పద్యము)

నీరాజ్య మల్ప మిది యిఁక నే రీతులఁ జూడ నీకు నింకన్నధిక శ్రీరమ్య మైన రాజ్యము చేరం గల దనుచు వారు చెప్పిరి పతికి.

ప్రతిపదార్థము: పతికిన్ = ఆ రాజుకు; వారు = ఆ పండితులు; ఇది = ప్రస్తుతం నీకున్న; నీ రాజ్యము = నీ దేశము; అల్పము = చాలా చిన్నది; ఇకన్ = ఇకపై; ఏ రీతులన్ = ఏ విధంగా; చూడన్ = లెక్కించి చూసినా; నీకున్ = నీకు; ఇంకాన్ + అధిక = దీనికంటే ఎంతో పెద్దదైన; శ్రీ రమ్యము + ఐన = ఐశ్వర్యంతో విరాజిల్లే; రాజ్యము = సామ్రాజ్యము; చేరన్ + కలదు = లభించబోతున్నది; అనుచున్ = అంటూ; చెప్పిరి = తెలియజేసిరి.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! ప్రస్తుతం నీకున్న ఈ రాజ్యం చాలా చిన్నది. నీ కలలోని పర్వతారోహణ ఫలితం ప్రకారం, నీకు దీనికంటే ఎంతో పెద్దదైన, సకల ఐశ్వర్యాలతో కూడిన గొప్ప సామ్రాజ్యం సిద్ధించబోతోంది" అని వారు రాజుకు శుభం పలికారు.

61. అరవై ఒకటవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

అత్తఱి వచ్చి యొక్కఁడు రయంబున మ్రొక్కి నృపాల శేఖరా యుత్తరదేశ మేలెడు నృపోత్తముఁ డీల్గిన మంత్రు లన్యులం జిత్రములందు మెచ్చక విశిష్టగుణాఢ్యుఁడ వంచు రాజ్యము న్విత్తముఁ గూడ నీ కొసఁగు వేడుకఁ బుచ్చినఁ గానవచ్చితిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ తఱిన్ = ఆ సమయంలోనే; ఒక్కడు = ఒక దూత; వచ్చి = సభకు వేగంగా వచ్చి; రయంబునన్ = తొందరగా; మ్రొక్కి = నమస్కరించి; నృపాల శేఖరా = రాజాధిరాజా!; ఉత్తర దేశము = ఉత్తర దిక్కున గల దేశాన్ని; ఏలెడు = పరిపాలించే; నృప + ఉత్తముడు = మహారాజు; ఈల్గినన్ = మరణించగా; మంత్రులు = అక్కడి అమాత్యులు; అన్యులన్ = వేరే ఎవరినీ; చిత్తములందున్ = తమ మనస్సులలో; మెచ్చక = ఇష్టపడక; నీవు = నీవే; విశిష్ట గుణ + ఆఢ్యుడవు = అన్ని ఉత్తమ గుణాలు కలవాడవు; అంచున్ = అంటూ; రాజ్యమున్ = ఆ దేశాన్ని; విత్తమున్ = ఆ ధనాన్ని; కూడన్ = రెంటినీ; నీకున్ = నీకు; ఒసగు = అప్పగించే; వేడుకన్ = సంతోషంతో; పుచ్చినన్ = నన్ను పంపగా; కానవచ్చితిన్ = నీ వద్దకు వచ్చాను.

తాత్పర్యము: మంత్రులు ఆ మాటలు చెప్తున్న సమయంలోనే, ఉత్తర దేశం నుండి ఒక దూత వేగంగా సభలోకి వచ్చి రాజుకు నమస్కరించాడు. "మహారాజా! ఉత్తర దేశాన్ని పాలించే రాజు వారసులు లేకుండా మరణించాడు. అక్కడి మంత్రులు వేరే

ఎవరినీ రాజుగా ఒప్పుకోకుండా, అన్ని సద్గుణాలు ఉన్న నిన్నే తమకు ప్రభువుగా ఎన్నుకున్నారు. ఆ రాజ్యాన్ని, అపార ధనభాండాగారాన్ని నీకు అప్పగించడానికి నన్ను దూతగా పంపారు" అని శుభవార్త వినిపించాడు.

62. అరవై రెండవ పద్యము (చంపకమాల)

అనవుడుఁ జోద్యమంది యతఁ డాప్తులమాటలు నిక్కమైన నె మ్మనమునఁ బొంగి వారికిఁ క్రమంబునఁ గోరిన వాని నెల్ల మె చ్చున కొనఁగూడ నిచ్చి తగుశూరులు వీరులుఁ గొల్వ నుత్తరం బున కధికప్రతాపమునఁ బోయె నరాతికులంబు బెగ్గిలన్.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = దూత ఆ మాటలు అనగా; అతడు = ఆ రాజు; చోద్యము + అంది = ఆశ్చర్యపడి; ఆప్తుల మాటలు = తన మంత్రుల మాటలు; నిక్కము + ఐనన్ = నిజమవడంతో; నెమ్మనమునన్ = తన మనసులో; పొంగి = మిక్కిలి సంతోషించి; వారికిన్ = ఆ మంత్రులకు, దూతకు; క్రమంబునన్ = పద్ధతి ప్రకారం; కోరిన వానిన్ + ఎల్లన్ = వారు కోరిన బహుమతులన్నింటినీ; మెచ్చునకున్ = సంతోషంతో; ఒనగూడన్ + ఇచ్చి = లభించేలా ఇచ్చి; తగు = తగినట్టి; శూరులు = శూరులు; వీరులున్ = వీరులు; కొల్వన్ = తనను సేవిస్తుండగా; అరాతి కులంబు = శత్రు సమూహము; బెగ్గిలన్ = భయపడేలా; అధిక ప్రతాపమునన్ = గొప్ప పరాక్రమంతో; ఉత్తరంబునకున్ = ఉత్తర దేశానికి; పోయెన్ = ప్రయాణమయ్యాడు.

తాత్పర్యము: మంత్రులు చెప్పినట్లే జరగడంతో రాజు ఎంతో ఆశ్చర్యపోయాడు, ఆనందించాడు. తన కలకు నిజమైన అర్థం చెప్పిన పండితులకు, వార్త తెచ్చిన దూతకు కోరిన బహుమతులు ఇచ్చి సత్కరించాడు. అనంతరం గొప్ప శూరులు, వీరులు తనను కొలుస్తుండగా, శత్రువులు భయపడేలా మహా ప్రతాపంతో ఉత్తర దేశానికి పట్టాభిషేకం కోసం బయలుదేరాడు.

63. అరవై మూడవ రచన (వచనము)

వచనము: అంత నద్దేశంబుఁ బ్రవేశించుచు మనోల్లాసంబున.

తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత ఆ రాజు ఎంతో మనోల్లాసంతో (సంతోషంతో) ఆ ఉత్తర దేశ సరిహద్దులలో ప్రవేశిస్తూ...

64. అరవై నాల్గవ పద్యము (కంద పద్యము)

తఱచైన మంది ముందఱ జని తలఁగ ధరణిపతి తురగంబుం బఱపుచు ముందలఁదనకల విఱిచినక్రియ గ్రుంతఁ గాలు విఱుగంబడియె.

ప్రతిపదార్థము: తఱచైన = దట్టమైన; మంది = సైన్యము, జనులు; ముందఱన్ = తనకంటే ముందు; జని = వెళ్ళి; తలగన్ = పక్కకు తప్పుకోగా; ధరణిపతి = ఆ రాజు; తురగంబున్ = తన గుర్రాన్ని; పఱపుచున్ = వేగంగా పరిగెత్తిస్తూ; ముందలన్ = దారిలో ముందుకు వెళ్తుండగా; తన కలన్ = భార్య (భోగస్త్రీ) తన కలను; విఱిచిన క్రియన్ = అశుభంగా మార్చిన విధంగానే; గ్రుంతన్ = ఒక గోతిలో; కాలు = కాలు; విఱుగన్ + పడియెన్ = విరిగి కిందపడిపోయాడు.

తాత్పర్యము: ముందు వెళ్తున్న సైన్యమంతా పక్కకు తప్పుకోగా, రాజు ఉత్సాహంతో తన గుర్రాన్ని వేగంగా ముందుకు పరిగెత్తించాడు. అలా వెళ్తుండగా దారిలో ఉన్న ఒక గోతిని గమనించలేదు. గుర్రం అందులో పడడంతో, ఆ రాజు కాలు విరిగి కిందపడ్డాడు. ఉదయం అతని భార్య పరిహాసంగా 'కాలు విరుగుతుంది' అని కలను ఏ విధంగా విరిచిందో, సరిగ్గా అలాగే జరిగింది.

విశేషాలు: కలలో కొండ ఎక్కడం వల్ల రాజుకు పెద్ద సామ్రాజ్యం దక్కింది (శుభ ఫలితం), కానీ భార్య పరిహాసంతో 'కాలు విరుగుతుంది' అని అనడం వల్ల నిజంగానే కాలు విరిగింది (అశుభ ఫలితం). కలను విరిచే విధానం ఎంతటి ప్రభావాన్ని చూపుతుందో కవి ఇక్కడ నిరూపించాడు.

65. అరవై ఐదవ రచన (వచనము)

వచనము: అప్పు డందఱును హాహాకారంబుల గుంపులు గూడుకొని పలువరింపంగ వారిలో సద్యస్సంధాననిపుణుండగు జెట్టి ఫట్టి దట్టి గట్టిగాఁ గట్టి మంత్రించి సుఖితుం జేసిన సుఖాసనంబుపై నాసీనుండై చనంగ.

తాత్పర్యము: రాజు కిందపడి కాలు విరగడంతో సభలోని వారంతా 'హాహాకారాలు' చేస్తూ గుంపులుగా చుట్టూ చేరి బాధపడ్డారు. అప్పుడు వారిలో విరిగిన ఎముకలను వెంటనే అతికించడంలో నేర్పరియైన (సద్యస్సంధాననిపుణుడు) ఒక వైద్యుడు (జెట్టి) వచ్చాడు. ఆయన ఆ గాయానికి మందు వేసి, గట్టిగా కట్టు కట్టి, మంత్రించి రాజుకు నొప్పి తెలియకుండా ఉపశమనం కలిగించాడు. అనంతరం రాజు పల్లకీ (సుఖాసనము) మీద కూర్చుని ముందుకు సాగాడు.

విశేషాలు: ప్రాచీన కాలంలో ఎముకలు విరిగితే కట్టుకట్టే శస్త్ర చికిత్స నిపుణులను 'సద్యస్సంధాననిపుణులు' అనేవారని ఈ వచనం ద్వారా తెలుస్తోంది.

66. అరవై ఆరవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఆదేశంబున మూలదుర్గమగు ప్రోలావాసమై యున్న ధా త్రీదేవప్రకరంబుఁ దత్ప్రజలు మంత్రిస్తోమముం బూజితం బౌదంతావళముం బురస్సరముగా నంకించి యేతెంచి యా హ్లాదం బొప్పఁగ రాజుఁ గూడుకొని వాద్యంబు ??! డిన్ మ్రోయఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ దేశంబునన్ = ఆ ఉత్తర దేశములో; మూలదుర్గము + అగు = ప్రధానమైన కోటతో కూడిన; ప్రోలు + ఆవాసము + ఐ = నగర నివాస స్థానమై; ఉన్న = వెలసిన; ధాత్రీదేవ ప్రకరంబున్ = బ్రాహ్మణ సమూహమును; తద్ + ప్రజలున్ = అక్కడి ప్రజలును; మంత్రి స్తోమమున్ = మంత్రుల సమూహమును; పూజితంబు + ౌ = పూజింపబడిన; దంతావళమున్ = పట్టపు ఏనుగును; పురస్సరముగాన్ = ముందుంచుకొని; అంకించి = గుర్తించి/ఆదరించి; ఏతెంచి = విచ్చేసి; వాద్యంబుల్ = మంగళ వాయిద్యాలు; వడిన్ = వేగముగా/బిగ్గరగా; మ్రోయగన్ = మ్రోగుతుండగా; ఆహ్లాదంబు + ఒప్పగన్ = ఎంతో సంతోషము కలిగేలా; రాజున్ = ఆ (కాలు విరిగిన) రాజును; కూడుకొని = కలుసుకొనిరి.

తాత్పర్యము: ఆ ఉత్తర దేశంలోని ప్రధాన రాజధాని నగరంలో నివసించే బ్రాహ్మణోత్తములు, ప్రజలు, మంత్రుల సమూహం అంతా కలిసి, చక్కగా అలంకరించిన పట్టపు ఏనుగును ముందుంచుకొని రాజుకు ఎదురేగారు. వివిధ మంగళ వాయిద్యాలు బిగ్గరగా మ్రోగుతుండగా, వారు ఎంతో సంతోషంతో ఆ రాజును సమీపించి స్వాగతం పలికారు.

67. అరవై ఏడవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

వచ్చినవారికెల్లఁ బతి వైభవ మేర్పడ నల్లపట్టులుం బచ్చనిపట్టు కెంపు గల పట్టులు సొమ్ములు నాదరంబుతో నిచ్చి గజంబునెక్కి తరళేక్షణ లాడుచుఁ బాడ వీటిలో జొచ్చి యమాత్యు లొనరఁగ సుస్థిరుఁడై ధరయేలెఁ గావున.

ప్రతిపదార్థము: పతి = ఆ రాజు; వచ్చిన వారికిన్ + ఎల్లన్ = తన్ను ఆహ్వానించడానికి వచ్చిన వారందరికీ; వైభవము = తన ఘనత; ఏర్పడన్ = తెలిసేలా; నల్ల పట్టులున్ = నల్లని పట్టు వస్త్రాలు; పచ్చని పట్టు = పచ్చటి పట్టు వస్త్రాలు; కెంపు గల పట్టులు = ఎర్రని (కెంపు రంగు) పట్టు బట్టలు; సొమ్ములున్ = ఆభరణములను; నాదరంబుతోన్ = ఆదరముతో; ఇచ్చి = కానుకలుగా

సమర్పించి; గజంబున్ + ఎక్కి = (కాలు నొప్పిని లెక్కచేయక) ఏనుగును అధిరోహించి; తరళ + ఈక్షణలు = చంచలమైన కన్నులు గల స్త్రీలు; ఆడుచున్ = నృత్యము చేస్తూ; పాడన్ = గానము చేస్తుండగా; వీటిలోన్ = నగరము లోపల; జొచ్చి = ప్రవేశించి; అమాత్యులు = మంత్రులు; ఔననగన్ = శభాష్ అనేలా; సుస్థిరుడు + ఐ = స్థిరమైన మనస్సుతో; ధర + ఏలెన్ = భూమిని పాలించెను; కావునన్ = కాబట్టి (ముందు పద్యంతో కథా ముగింపు అన్వయం).

తాత్పర్యము: ఆ రాజు తన్ను ఆహ్వానించడానికి వచ్చిన ప్రజలకు, అధికారులకు తన వైభవానికి తగినట్లుగా నలుపు, పసుపు, ఎరుపు రంగుల అమూల్యమైన పట్టువస్త్రాలను, ఆభరణాలను ఆదరంతో కానుకలుగా ఇచ్చాడు. అనంతరం పల్లకీ దిగి పట్టపు ఏనుగును అధిరోహించాడు. సుందరీమణులు నృత్యగానాలతో స్వాగతిస్తుండగా రాజధాని నగరంలో ప్రవేశించి, మంత్రులు సైతం మెచ్చుకునేలా స్థిరత్వంతో ఆ రాజ్యాన్ని పాలించాడు.

68. అరవై ఎనిమిదవ పద్యము (కంద పద్యము)

తెలియక పలుకుట యుచితమె జలజభవుం బోలునట్టి సచివుని భట్టిం బిలిపింపు మాతఁ డెఱుఁగని కల లెవ్వియు లేవు పొందుగా నది చెప్పున్.

ప్రతిపదార్థము: (ఓ రాజా!) తెలియక = గ్రహించకుండా; పలుకుట = భయపడి మాట్లాడటం; ఉచితమె = తగునా?; జలజభవున్ = బ్రహ్మదేవుని; పోలునట్టి = పోలినవాడైన; సచివునిన్ = మంత్రి అయిన; భట్టిన్ = భట్టిని; పిలిపింపుము = ఇక్కడికి రప్పించుము; అతడు = ఆ భట్టి; ఎఱుగని = తెలియని; కలలు = స్వప్నములు; ఎవ్వియున్ = ఏవీ; లేవు = లేనే లేవు; పొందుగాన్ = చక్కగా; అది = ఆ కల యొక్క ఫలితమును; చెప్పున్ = అతడు వివరిస్తాడు.

తాత్పర్యము: "కాబట్టి మహారాజా! వచ్చిన కలను చూసి అర్థం తెలియకుండా ఇలా భయపడటం తగదు. బ్రహ్మదేవుని లాంటి అపార బుద్ధిశాలియైన మన మంత్రి భట్టిని సభకు పిలిపించు. ఆయనకు తెలియని స్వప్న శాస్త్ర రహస్యాలు లేవు. నీ కలకు గల అసలు అర్థాన్ని ఆయన చక్కగా వివరిస్తాడు" అని ఆ పండితుడు విక్రమార్కుడితో అన్నాడు.

69. అరవై తొమ్మిదవ పద్యము (చంపకమాల)

అనునెడ భట్టి వచ్చినఁ గృతాదరుఁ డై తన పోంత నాసనం బునఁ దగ నుంచి విక్రమవిభూషణుఁ డా కలఁ చెప్పి యే విధం బున నిది యున్న దీవు తలపోసి నిజంబుగ నాకుఁ జెప్పుమా యనవుడు నయ్యమాత్యవరుఁ డాత్మఁ గలంగి కలంగ కిట్లనున్.

ప్రతిపదార్థము: అను + ఎడన్ = అని మాట్లాడుచున్న సమయంలో; భట్టి = మంత్రి భట్టి; వచ్చినన్ = సభకు రాగా; విక్రమ విభూషణుడు = పరాక్రమమే ఆభరణముగా గల ఆ విక్రమార్కుడు; కృత + ఆదరుడు + ఐ = ఎంతో ఆదరము చూపినవాడై; తన పోంతన్ = తన పక్కనే; ఆసనంబునన్ = పీఠముపై; తగన్ = మర్యాదగా; ఉంచి = కూర్చుండబెట్టి; ఆ కలన్ = తనకు వచ్చిన స్వప్నాన్ని; చెప్పి = వివరించి; ఇది = ఈ కల; ఏ విధంబునన్ = ఏ రూపంలో; ఉన్నది = పరిణమిస్తుంది; ఈవు = నీవు; తలపోసి = ఆలోచించి; నిజంబుగన్ = సత్యమును; నాకున్ = నాకు; చెప్పుము + ఆ = తెలియజేయుము; అనవుడున్ = అని రాజు అడుగగా; ఆ + అమాత్య వరుడు = ఆ మంత్రి శ్రేష్ఠుడైన భట్టి; ఆత్మన్ = తన మనస్సులో; కలంగి = (కీడును తలచి) కలత చెందినా; కలంగక = పైకి ధైర్యముగా; ఇట్లు + అనున్ = ఈ విధంగా పలికెను.

తాత్పర్యము: వారలా మాట్లాడుకుంటుండగానే మంత్రి భట్టి సభలోనికి విచ్చేశాడు. విక్రమార్కుడు ఆయనను ఎంతో ఆదరంతో ఆహ్వానించి, తన పక్కనే ఆసనంపై కూర్చుండబెట్టాడు. తనకు వచ్చిన దుస్స్వప్నాన్ని పూసగుచ్చినట్లు చెప్పి, "భట్టీ! ఈ కల ఏ

ఫలితాన్ని ఇస్తుందో నువ్వు బాగా ఆలోచించి నాకు నిజం చెప్పు" అన్నాడు. ఆ కలను వినగానే భట్టి మనస్సు కీడు శంకించి కలత చెందింది, అయినా పైకి నిబ్బరం తెచ్చుకొని రాజుతో ఇలా అన్నాడు.

70. డెబ్బయ్యవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

ధరణీనాయక వీరెఱుంగరె నిషేధం బంచుఁ జెప్ప న్భయా తురచిత్తంబుల నున్నవార లిచట దోషంబు నిర్దోషము న్వెరవారం దలపోసి చెప్పఁదగు నుర్వీభర్తకు న్మేలుగాఁ బరిశీలించు నిజా ప్తవర్గమున కీభంగి న్భయం బేటికి.

ప్రతిపదార్థము: ధరణీ నాయక = ఓ రాజా!; వీరు = సభలోని ఈ పండితులు; ఎఱుంగరె = (శాస్త్రము) తెలియనివారా? (తెలిసినవారే); నిషేధము + అంచున్ = కానీ ఇది కీడును సూచించే కల అని; చెప్పన్ = నీతో చెప్పడానికి; భయ + ఆతుర = భయముతో కూడిన; చిత్తంబులన్ = మనస్సులతో; ఇచటన్ = ఈ సభలో; ఉన్నవారలు = ఉన్నారు; ఉర్వీభర్తకున్ = రాజునకు; దోషంబున్ = కీడును; నిర్దోషమున్ = మేలును; వెరవు + ఆరన్ = ఉపాయము తెలిసేలా; తలపోసి = ఆలోచించి; మేలుగాన్ = హితవు కలిగేలా; చెప్పన్ + తగున్ = చెప్పవలసి ఉంటుంది; పరిశీలించు = రాజాజ్ఞను గమనించే; నిజ + ఆప్త వర్గమునకున్ = నీ ఆప్త సమూహానికి; ఈ భంగిన్ = ఈ విధంగా; భయంబు + ఏటికి = భయపడటం ఎందుకు?

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! ఈ సభలోని పండితులకు ఈ కల యొక్క ఫలితం తెలియక కాదు. కానీ ఇది కీడును సూచించే కల అని నీ మొహం మీద చెప్తే ఎక్కడ నీకు ఆగ్రహం వస్తుందోనని భయంతో నోరు విప్పడం లేదు. రాజుకు మేలైనా కీడైనా ఉపాయంతో, హితవుతో వివరించడం ఆప్తులైన వారి బాధ్యత. నీ క్షేమాన్ని కోరే మన ఆప్తవర్గానికి ఇలా భయపడవలసిన అవసరం లేదు (నేను నిజం చెప్తాను విను)" అని భట్టి అన్నాడు.

71. డెబ్బై ఒకటవ పద్యము (ఆటవెలది)

కలకు మొదలిజాము ఫల మొక యేఁటిలో నందుకొను ద్వితీయయామఫలము అష్టమాసములకు నబ్బు మూఁడవజాము ఫలముచూడ మూఁడు నెలలఁ గలుగు.

ప్రతిపదార్థము: కలకు = రాత్రి వచ్చే కలలలో; మొదలి జాము = మొదటి ఝామున (రాత్రి 9 నుండి 12 లోపు) వచ్చే కల యొక్క; ఫలము = ఫలితము; ఒక యేటిలోన్ = ఒక సంవత్సర కాలంలో; అందుకొను = లభిస్తుంది; ద్వితీయ యామ ఫలము = రెండవ ఝామున (రాత్రి 12 నుండి 2 లోపు) వచ్చే కల ఫలితము; అష్ట మాసములకున్ = ఎనిమిది నెలల లోపు; నబ్బు = కలుగుతుంది; మూడవ జాము = మూడవ ఝామున (రాత్రి 2 నుండి 4 లోపు) వచ్చే కల; ఫలము = ఫలితము; చూడన్ = లెక్కించి చూస్తే; మూఁడు నెలలన్ = మూడు నెలల కాలంలో; కలుగున్ = సంభవిస్తుంది.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! స్వప్న శాస్త్ర నియమం ప్రకారం రాత్రి మొదటి ఝాములో వచ్చే కల ఫలితం ఒక ఏడాదిలో నిజమవుతుంది. రెండవ ఝాములో వచ్చే కల ఫలితం ఎనిమిది నెలల్లో కలుగుతుంది. అదే రాత్రి మూడవ ఝాములో వచ్చే కల ఫలితం మూడు నెలల కాలంలోనే సంభవిస్తుంది".

విశేషాలు: కలలు వచ్చే సమయాన్ని బట్టి అవి ఎంత కాలంలో ఫలిస్తాయో తెలిపే స్వప్న కాల నిర్ణయ శాస్త్ర రహస్యాన్ని భట్టి ఇక్కడ వివరించాడు.

72. డెబ్బై రెండవ పద్యము (కంద పద్యము)

తొలివేకువగా దూర్పున దెలు పెక్కఁగఁ గన్నకలలు దినదశకమున ఫలియించుఁ బసులవిడువం దలఁకొనుకల సిద్ధిఁ బొందుఁ దద్దివసమున.

ప్రతిపదార్థము: తొలి వేకువగాన్ = నాలుగవ ఝామున తెల్లవారుజామున; దూర్పునన్ = తూర్పు దిక్కున; తెలుపు + ఎక్కగన్ = వెలుతురు వస్తుండగా; కన్న కలలు = కన్నట్టి స్వప్నాలు; దిన దశకమునన్ = పది రోజుల కాలంలో; ఫలియించున్ = నిజమవుతాయి; పసుల విడువన్ = పశువులను పాకల నుండి బయటకు వదిలే (సూర్యోదయ) వేళ; తలకొను కల = వచ్చేటటువంటి కల; తద్ + దివసమున = అదే రోజున; సిద్ధిన్ + పొందున్ = ఫలాన్ని ఇస్తుంది.

తాత్పర్యము: "తెల్లవారుజామున తూర్పున వెలుతురు రేఖలు వస్తున్న సమయంలో వచ్చే కలలు పది రోజుల్లో ఫలిస్తాయి. ఇక పశువులను మేతకు వదిలే సూర్యోదయ వేళలో వచ్చే కలలు అదే రోజున నిజమవుతాయి" అని భట్టి వివరించాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుడికి కల 'బలబల తెల్లవారునెడ' (తెల్లవారుజామున) వచ్చింది కాబట్టి, దాని ఫలితం అతి త్వరలోనే (పది రోజుల్లో) జరగబోతోందని భట్టి రాజును హెచ్చరిస్తున్నాడు.

73. డెబ్బై మూడవ పద్యము (కంద పద్యము)

ఏనుఁగు గుఱ్ఱముఁ బచ్చని మ్రానును మేడయును మెట్టు మగపసరంబు బూని కలలోననెక్కిన మానవునకు సుఖము రాజ్యమహిమయుఁ గలుగున్.

ప్రతిపదార్థము: కలలోనన్ = స్వప్నమందు; ఏనుగు = గజమును; గుర్రమున్ = అశ్వమును; పచ్చని మ్రానును = పచ్చటి (పండ్లు, ఆకులతో ఉన్న) వృక్షమును; మేడయును = భవనమును; మెట్టు మగ పసరంబు = ఎత్తైన ఎద్దు వంటి మగ పశువును; బూని = పూనుకొని; ఎక్కిన = అధిరోహించిన; మానవునకున్ = మనుషులకు; సుఖము = సంతోషము; రాజ్య మహిమయున్ = రాజ్య లాభము/అధికారము; కలుగున్ = సిద్ధిస్తాయి.

తాత్పర్యము: "కలలో ఏనుగును, గుర్రాన్ని, పచ్చని వృక్షాన్ని, పెద్ద భవనాన్ని లేదా ఎద్దును ఎక్కినట్లు వస్తే ఆ మనిషికి సకల సుఖాలు, రాజ్య భోగాలు, అఖండమైన అధికార కీర్తి లభిస్తాయి. ఇవి అత్యంత శుభ స్వప్నాలు".

74. డెబ్బై నాల్గవ పద్యము (కంద పద్యము)

కలలోఁ పాములుఁ దేళ్కును జెలగలు గఱచుటయుఁ చావుఁ జెప్పెడుఁ బొరిమై మలమంటుట పొందందగు లలనలఁ బొందుట సుతార్థలాభము చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థము: కల లోన్ = స్వప్నమందు; పాములున్ = సర్పములు; తేళ్కును = వృశ్చికములు; జెలగలు = జలగలు; కఱచుటయున్ = కరవడం; పొరిమైన్ = ఎక్కువగా; చావున్ = మరణాన్ని; చెప్పెడున్ = సూచిస్తాయి; మలము + అంటుట = మలము శరీరావికి అంటుకోవడం; పొందన్ + తగు = వివాహమునకు యోగ్యులైన; లలనలన్ = స్త్రీలను; పొందుట = కూడటం; సుత + అర్థ లాభము = పుత్ర సంతానము, ధన లాభము కలుగుటను సూచిస్తాయి సుమ్మీ!

తాత్పర్యము: "కలలో పాములు, తేళ్లు, జలగలు కరిచినట్లు వస్తే అది ప్రాణగండం లేదా మరణాన్ని సూచిస్తుంది. అయితే కలలో మలం అంటుకున్నట్లు వచ్చినా, లేదా అందమైన స్త్రీలతో గడిపినట్లు వచ్చినా అది పుత్ర సంతానాన్ని, అపార ధనలాభాన్ని కలిగిస్తుంది సుమా!"

75. డెబ్బై ఐదవ పద్యము (కంద పద్యము)

తలఁ బేను దినుటయును బ్రే వులఁ జుట్టఁగఁబడుట మానవుల నెత్తురుఁ గం బెరుఁగుఁ బాలు మద్యం బులు నెయ్యిని ద్రావుటయును ముదమగుఁ కలల.

ప్రతిపదార్థము: కలలన్ = స్వప్నములందు; తలన్ = తలపై; పేను = పేలు; తినుటయును = కుట్టడం; ప్రేవులన్ = పేగులతో; చుట్టగన్ + పడుట = శరీరం చుట్టబడటం; మానవుల నెత్తురున్ = మనుషుల రక్తాన్ని; కం = నీటిని; పెరుగున్ = దధిని; పాలు = క్షీరమును; మద్యంబులు = కల్లు/మద్యమును; నెయ్యిని = నెయ్యిని; ద్రావుటయును = తాగడం; ముదము + అగున్ = ఎంతో సంతోషాన్ని, మేలును కలిగిస్తాయి.

తాత్పర్యము: "కలలో తలపై పేలు కుట్టడం, సొంత పేగులు శరీరం చుట్టూ చుట్టుకున్నట్లు రావడం, మానవ రక్తాన్ని, నీటిని, పెరుగును, పాలను, మద్యాన్ని, నెయ్యిని తాగినట్లు రావడం చూసేందుకు వింతగా ఉన్నా, ఇవన్నీ నిజానికి జీవితంలో గొప్ప ఆనందాన్ని, శుభాలను తెచ్చే కలలు".

76. డెబ్బై ఆరవ పద్యము (ఆటవెలది)

నీరు నెత్తురుఁ గనిన నిడుదగు నాయువు మంట గంట పసిఁడిపంట గంట తెలుపు లెల్ల మేలు కలలోన వెలిమిడి యెముక ప్రత్తి లవణముముక దక్క.

ప్రతిపదార్థము: (కలలో) నీరున్ = స్వచ్ఛమైన నీటిని; నెత్తురున్ = రక్తాన్ని; కనినన్ = చూసినట్లయితే; ఆయువు = జీవన కాలము; నిడుద + అగున్ = చాలా ఎక్కువ అవుతుంది (దీర్ఘాయువు); మంట గంట = మంటలను (అగ్నిని) చూడడం; పసిడి పంట గంట = బంగారు పంటను చూసినట్లు అవుతుంది; కలలోనన్ = స్వప్నమందు; వెలిమిడి = బూడిద; ఎముక = అస్థి; ప్రత్తి = దూది; లవణము = ఉప్పు; ఉముక = ధాన్యపు పొట్టు; దక్క = మినహాయించి; తెలుపులు + ఎల్లన్ = తెల్లని వస్తువులన్నీ; మేలు = శుభప్రదములే.

తాత్పర్యము: "కలలో నీటిని గానీ, రక్తాన్ని గానీ చూస్తే ఆయుష్షు పెరుగుతుంది. మంటలను చూస్తే బంగారు పంట పండినట్లు అపార లాభం వస్తుంది. సాధారణంగా కలలో తెల్లని వస్తువులు కనిపిస్తే చాలా మంచిది, కానీ బూడిద, ఎముకలు, ప్రత్తి, ఉప్పు, ఉముక (పొట్టు) అనే ఈ తెల్లని వస్తువులు కనిపిస్తే మాత్రం కీడు జరుగుతుంది" అని భట్టి వివరించాడు.

విశేషాలు: తెల్లని వస్తువులలో వేటికి మినహాయింపు ఉందో చెప్తూ, స్వప్న శాస్త్ర విశ్లేషణను భట్టి రాజుకు ఎంతో వివరంగా అందించిన సందర్భమిది.

77. డెబ్బై ఏడవ పద్యము (కంద పద్యము)

వినుమిఁక మొద్దును గాడిద నెనుపోతును లొట్టిపిట్టనెక్కిన నన్నం బును బిండియు నువ్వులు గలం దినఁగన నగుఁ గీడు వసుమతీవరతిలకా.

ప్రతిపదార్థము: వసుమతీవర తిలకా = రాజాధిరాజా, విక్రమార్క మహారాజా!; వినుము + ఇకన్ = ఇక ముందు వినుము; మొద్దును = ఎండిపోయిన మొద్దును; గాడిదన్ = ఖరమును; ఎనుపోతును = దున్నపోతును; లొట్టిపిట్టన్ = ఒంటెను; ఎక్కినన్ = అధిరోహించినట్లు వచ్చినా; అన్నంబును = వండిన అన్నాన్ని; పిండియున్ = పిండి పదార్థాలను; నువ్వులున్ = తిలలను; కలన్ = కలలో; దినగన్ = తింటున్నట్లు; కనన్ + అగున్ = కనిపించినా; కీడు = గొప్ప కీడు/అశుభము (సంభవిస్తుంది).

తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! ఇక అశుభ స్వప్నాల గురించి విను. కలలో ఎండిన చెట్టు మొద్దును, గాడిదను, దున్నపోతును, ఒంటెను ఎక్కినట్లు వచ్చినా... లేదా అన్నాన్ని, పిండిని, నువ్వులను తింటున్నట్లు కనిపించినా అది పరమ అశుభం. దానివల్ల పెద్ద కీడు సంభవిస్తుంది".

విశేషాలు: స్వప్న శాస్త్రంలో నిషేధించబడిన వాహనాలు, ఆహార పదార్థాల గురించి భట్టి రాజుకు వివరిస్తున్న సందర్భమిది.

78. డెబ్బై ఎనిమిదవ పద్యము (కంద పద్యము)
నూనెయుఁ గలియును త్రొవ్వును దేనెయుఁ గలఁ ద్రావెనే నతివ్యాధియగున్ వానరము బొగయుఁ గాకియుఁ గానంబడెనేని గీడు గానఁగవచ్చు.

ప్రతిపదార్థము: నూనెయున్ = తైలము; కలియును = కంజి/కలి నీరు; త్రొవ్వును = కొవ్వు/మేదస్సు; దేనెయున్ = తేనెను; కలన్ = కలలో; త్రావెనేనిన్ = తాగినట్లయితే; అతి వ్యాధి = భయంకరమైన రోగము; అగున్ = సంభవిస్తుంది; వానరము = కోతి; బొగయున్ = పొగ; కాకియున్ = వాయసము; కానంబడెన్ + ఏని = కలలో కనిపిస్తే; గీడు = కీడు; కానగవచ్చు = నిశ్చయముగా సంభవిస్తుంది.

తాత్పర్యము: "కలలో నూనె, గంజి నీళ్లు, కొవ్వు, తేనె తాగినట్లు వస్తే శరీరానికి పెద్ద జబ్బు చేస్తుంది. అలాగే కోతి, దట్టమైన పొగ, కాకి కలలో కనిపిస్తే నిశ్చయంగా కీడు లేదా అపశకునం వాటిల్లుతుంది".

79. డెబ్బై తొమ్మిదవ పద్యము (కంద పద్యము)
మదగజము దేవరయు మృగ మదమును గోపురము నీలమణులు న్నవనీ రదములు ధరణియు యమునయు నుదకుంభము దక్క నలుపులొప్పవు గలల.

ప్రతిపదార్థము: గలలన్ = స్వప్నములందు; మదగజము = మదించిన ఏనుగు; దేవరయు = నల్లని రూపమున్న దేవుడు (విష్ణువు/శివుడు); మృగమదమును = కస్తూరి; గోపురము = దేవాలయ శిఖరము; నీలమణులున్ = ఇంద్రనీల రత్నాలు; నవ నీరదములు = కొత్త మేఘాలు; ధరణియు = నల్లని రేగడి భూమి; యమునయు = యమునా నది; ఉదకుంభము = నీటి కుండ; తక్క = మినహాయించి; నలుపులు = మిగిలిన నల్లని వస్తువులు/దృశ్యాలు; ఒప్పవు = శుభాన్ని ఇవ్వవు (అశుభములు).

తాత్పర్యము: "సాధారణంగా కలలో నలుపు రంగు వస్తువులు కనిపిస్తే మంచిది కాదు. కానీ మదపుటేనుగు, దేవుడు, కస్తూరి, గుడి గోపురం, నీలమారులు, నల్లని మేఘాలు, నల్లటి భూమి, యమునా నది, నీటితో నిండిన కుండ... ఇవి నల్లగా ఉన్నప్పటికీ కలలో కనిపిస్తే మేలే జరుగుతుంది. ఇవి తప్ప మిగిలిన నల్లని దృశ్యాలన్నీ అశుభాలే".

విశేషాలు: నలుపు రంగులో అశుభాలు కాని కొన్ని విశేష మినహాయింపులను భట్టి ఇక్కడ శాస్త్రోక్తంగా నిరూపించాడు.

80. ఎనభైయవ పద్యము (చంపకమాల)

జనవర నల్పులందు మహిషం బతినింద్యము దాని నెక్కిన ఘనమగుకీడు గాన నధికం బగుశాంతి యొనర్చి యాకృతాం
తునకు మహోపచారములఁ దుష్టి జనింపఁగఁ జేయ మేలగు న్నినుఁ బనివంప నిట్లొరులు నేర్తురె రాజవు నీవు నావుడున్.

ప్రతిపదార్థము: జనవర = ఓ రాజా!; నల్పులందున్ = నల్లని వస్తువులన్నింటిలోకి; మహిషంబు = దున్నపోతు; అతి నింద్యము = అత్యంత అశుభకరమైనది; దానిన్ = ఆ దున్నపోతును; ఎక్కినన్ = అధిరోహించినట్లు కల వస్తే; ఘనమగు = చాలా పెద్ద; కీడు = విపత్తు (మరణం); గానన్ = కాబట్టి; అధికంబు + అగు = మిక్కటమైన; శాంతి = పరిహార ప్రక్రియ; ఒనర్చి = చేసి; ఆ కృతాంతునకున్ = ఆ యమధర్మరాజునకు; మహా + ఉపచారములన్ = గొప్ప పూజా విధుల చేత; తుష్టి = సంతోషము; జనింపగన్ + చేయన్ = కలుగునట్లు చేస్తే; మేల్ + అగున్ = శుభం కలుగుతుంది; నినున్ = నిన్ను; పనివంపన్ = శాసించడానికి/బయటకు పంపడానికి; ఇట్లు = ఈ విధంగా; ఒరులు = ఇతరులు; నేర్తురె = సమర్థులా?; నీవు = నీవు; రాజవు = సార్వభౌముడవు; నావుడున్ = అని భట్టి అనగా.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! నల్లని వాటన్నింటిలోనూ దున్నపోతు అత్యంత అశుభప్రదమైనది. దానిని ఎక్కినట్లు కల వస్తే ప్రాణాలకే ముప్పు వస్తుంది. కాబట్టి నువ్వు వెంటనే గొప్ప శాంతి హోమాలు చేయాలి. యమధర్మరాజుకు పూజలు చేసి ఆయనను ప్రసన్నం చేసుకోవాలి. అది నీకు మేలు చేస్తుంది. నిన్ను శాసించే శక్తి ఇతరులకు లేదు, నువ్వే ఈ భూమికి రాజువు కదా! భయపడక శాంతి చేయి" అని భట్టి హితవు పలికాడు.

81. ఎనభై ఒకటవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

ధరశీశుం డిది యెంతకార్య మని యుత్సాహంబుతో శాంతి చె చ్చెరఁ గావించి కృతాంతుఁ బూజల నతిక్షేమంకరుం జేసి స
ద్గురులం బేదల విప్రుల న్వరుసతో గోభూతిలార్థంబులం బరమప్రీతులఁగా నొనర్చి పిదప న్బండారితో నిట్లనున్.

ప్రతిపదార్థము: ధరణీశుడు = ఆ విక్రమార్క రాజు; ఇది = ఈ శాంతి చేయడం; ఎంత కార్యము = ఎంత పెద్ద పని; అని = అంటూ; ఉత్సాహంబుతోన్ = ఉత్సాహముతో; చెచ్చెరన్ = వేగముగా; శాంతి = పరిహార హోమములను; కావించి = నెరవేర్చి; పూజలన్ = అర్చనల చేత; కృతాంతున్ = ఆ యమధర్మరాజును; అతి క్షేమంకరున్ = మిక్కిలి శుభాన్ని ఇచ్చేవాడిగా; చేసి = మార్చి; సద్గురులన్ = శ్రేష్ఠులైన గురువులను; బేదలన్ = దీనులను; విప్రులన్ = బ్రాహ్మణులను; వరుసతోన్ = క్రమము తప్పకుండా; గో = ఆవులు; భూ = భూములు; తిల = నువ్వులు; అర్థంబులన్ = ధనములను కానుకలుగా ఇచ్చి; పరమ ప్రీతులగాన్ = మిక్కిలి సంతోషించినవారిగా; ఒనర్చి = చేసి; పిదపన్ = ఆ తర్వాత; బండారితోన్ = తన కోశాధికారితో; ఇట్లు + అనున్ = ఈ విధంగా పలికెను.

తాత్పర్యము: భట్టి మాటలు విని విక్రమార్కుడు "శాంతి చేయడం పెద్దపని కాదు" అంటూ వెంటనే ఉత్సాహంతో యమధర్మరాజుకు శాంతి హోమాలు, పూజలు జరిపించాడు. అమంగళాన్ని మంగళంగా మార్చుకున్నాడు. అనంతరం తన గురువులకు, పేదలకు, బ్రాహ్మణులకు వరుసగా ఆవులు, భూములు, నువ్వులు, అపార ధనాన్ని దానాలు చేసి వారిని తృప్తిపరిచాడు. ఆ తర్వాత తన కోశాధికారిని (బండారిని) పిలిచి ఇలా ఆజ్ఞాపించాడు.

82. ఎనభై రెండవ పద్యము (కంద పద్యము)

భాండాగారములందుఁ ప సిండియు రత్నములుఁ బట్టుఁజీరలు ధనము న్నిండ నిడి తలుపు లెవ్వియు ండఁగనీయకుము నీవు నుండకు మచటన్.

ప్రతిపదార్థము: భాండాగారములందున్ = ధన కోశ గృహములలో; పసిండియు = బంగారము; రత్నములు = మణులు; పట్టు చీరలు = అమూల్య వస్త్రాలు; ధనమున్ = ద్రవ్యము; నిండన్ + ఇడి = నిండుగా బయట పెట్టి; తలుపులు = కవాటములు; ఎవ్వియున్ = వేటినీ; ఉండగన్ + ఈయకుము = వేయవద్దు; నీవున్ = నువ్వు కూడా; అచటన్ = ఆ ఖజానా వద్ద; ఉండకుము = నిలబడకు.

తాత్పర్యము: "ఓ కోశాధికారీ! మన ధనగారాలలోని బంగారం, రత్నాలు, పట్టుబట్టలు, సమస్త ధనాన్ని ప్రజలందరికీ కనిపించేలా తలుపులన్నీ తీసి ఉంచు. ఖజానాకు ఏ ఒక్క తలుపూ వేయవద్దు. నువ్వు కూడా అక్కడ కాపలా కాయకుండా ఇవతలికి వచ్చేయి" అని రాజు ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుడు తన ప్రాణగండం తొలగిన సంతోషంలో తన అపార సంపదనంతటినీ ప్రజలకు చూఱవిడవాలని నిశ్చయించుకున్న ఉదార ఘట్టమిది.

83. ఎనభై మూడవ రచన (వచనము)

వచనము: నీ విప్పుడు పెద్దతలవరికి రాజు బండారంబు చూఱవిడిచె నేఁడు మొదలుకొని యేడుదినంబులు దాఁక జను లెల్ల నిచ్చకు వచ్చువానిం గోనిపొండని చాటించి దేశంబువారి నెల్లఁ జూఱకు రండని యిప్రొద్దె బంట్ల నూరూరికి బంచుమని చెప్పు మనవుడు భాండాగారికుం డతివిస్మితుండయి ధనకనకాదివస్తువులం గోశగృహంబులు నించి విఘటితకవాటంబులుగఁ జేసి తలవరికిం దత్ప్రమం బెటింగించిన.

తాత్పర్యము: "నువ్వు వెంటనే వెళ్లి నగర రక్షణాధికారికి (పెద్ద తలవరికి) ఈ విషయం చెప్పు. 'రాజుగారు తన ఖజానాను చూఱవిడిచారు. ఈ రోజు నుండి ఏడు రోజుల పాటు ప్రజలందరూ తమకు నచ్చిన ధన కనక వస్తువులను ఎంతైనా తీసుకెళ్లవచ్చు' అని చాటింపు వేయించు. దేశంలోని ప్రజలందరినీ ఆహ్వానించడానికి ఇప్పుడే భటులను ప్రతి ఊరికి పంపించు"

అని రాజు ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ మాటలకు కోశాధికారి ఆశ్చర్యపోయి, రాజాజ్ఞ ప్రకారం ధనగారాల తలుపులన్నీ తెరిచి ఉంచి, ఆ విషయాన్ని తలవరికి తెలియజేశాడు.

84. ఎనభై నాల్గవ పద్యము (కంద పద్యము)

జనపతి యేడుదినంబులు తనబండారంబు వస్తుతతి చూఱలుగా నొనరించు వలయునది కొని చనరో యని యతఁడు వీట జాటఁగఁబంచె.

ప్రతిపదార్థము: జనపతి = విక్రమార్క మహారాజు; ఏడు దినంబులు = ఏడు రోజుల పాటు; తన బండారంబు = తన ఖజానా లోని; వస్తు తతి = సకల వస్తువులను; చూఱలుగాన్ = ఉచితముగా; ఒనరించున్ = ఇస్తున్నారు; వలయునది = మీకు కావలసిన దానిని; కొని = తీసుకొని; చనరో = వెళ్ళండి; అని = అంటూ; అతడు = ఆ తలవరి; వీటన్ = నగరమంతటా; చాటగన్ + పంచెన్ = చాటింపు వేయించాడు.

తాత్పర్యము: "ఓ నగర ప్రజలారా! మన విక్రమార్క మహారాజు ఏడు రోజుల పాటు తన ఖజానాను చూఱవిడిచారు. మీకు కావలసిన బంగారం, వెండి, రత్నాలను మనసారా తీసుకొని వెళ్లండి" అని ఆ అధికారి నగరమంతటా చాటింపు వేయించాడు.

85. ఎనభై ఐదవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఊరూరికి జెప్పఁగఁ తన వారిని బనుచుటయు నెల్లవారును గుంత స్వారింపఁబడక చేరెడు వారిక్రియ న్వచ్చి రయ్యవంతీపురికిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఊరూరికిన్ = ప్రతి గ్రామానికి; చెప్పగన్ = ఈ వార్తను తెలియజేయడానికి; తన వారిని = తన భటులను; పనుచుటయున్ = పంపించగానే; నెల్లవారును = ప్రజలందరూ; కుంత = ఏ అభ్యంతరము/అడ్డు; స్వారింపబడక = లేనివారై; చేరెడు వారి క్రియన్ = గుంపులు గుంపులుగా పరుగెత్తుకు వచ్చే వారి వలె; ఆ అవంతీ పురికిన్ = ఆ ఉజ్జయిని నగరానికి; వచ్చిరి = తరలివచ్చారు.

తాత్పర్యము: భటులు ప్రతి ఊరికి వెళ్లి రాజుగారి దాతృత్వాన్ని చాటి చెప్పగానే, దేశంలోని ప్రజలందరూ ఎలాంటి అభ్యంతరాలు, అడ్డంకులు లేకుండా ఉత్సాహంతో గుంపులు గుంపులుగా ఆ అవంతీ నగరానికి (ఉజ్జయినికి) తరలివచ్చారు.

విశేషాలు: రాజుగారి అపార దాన గుణాన్ని వినడమే ఆలస్యం, ప్రజలు ఎంత వేగంగా ఉజ్జయినికి చేరుకున్నారో కవి ఇక్కడ సహజ సిద్ధంగా వర్ణించాడు.

86. ఎనభై ఆరవ పద్యము (ఆటవెలది)

వచ్చి వీరువారుఁ జోచ్చి విచ్చలవిడి బుడమతోఁట వీటిఁబుచ్చునట్లు నేడుదినము లం దనేక వస్తువులను గొనుచు నేగి రింపు గొనలుసాఁగ.

ప్రతిపదార్థము: వచ్చి = నగరానికి విచ్చేసి; వీరు వారున్ = జనులందరూ; చొచ్చి = ఖజానాలో ప్రవేశించి; విచ్చలవిడిన్ = స్వేచ్ఛగా; బుడమ తోట = దోస తోటను/పండ్ల తోటను; వీటిన్ + పుచ్చునట్లు = దోచుకున్నట్లుగా; ఏడు దినములందున్ = ఆ ఏడు రోజులలో; అనేక వస్తువులను = లెక్కలేనన్ని సంపదలను; ఇంపు = సంతోషము; గొనలుసాగన్ = మిక్కిలి వర్ధిల్లగా; కొనుచున్ = తీసుకొని; ఏగిరి = వెళ్ళిపోయిరి.

తాత్పర్యము: వచ్చిన జనులందరూ ఖజానాలోకి ప్రవేశించి, కాపలా లేని ఒక పెద్ద దోస తోటలో ఎవరికి నచ్చిన పండ్లను వారు కోసుకున్నట్లుగా, ఎంతో విచ్చలవిడిగా ఆ ఏడు రోజుల పాటు తమకు కావలసిన వస్తువులను, సంపదలను అమితమైన సంతోషంతో మూటలు కట్టుకుని వెళ్లారు.

విశేషాలు: ఖజానా దానాన్ని కవి 'బుడమ తోట' (దోస తోట) తో పోల్చడం చమత్కార భరితం. తోటలో పండ్లు కోసుకున్నంత సులభంగా ప్రజలు బంగారం పట్టుకుపోయారని అర్థం.

87. ఎనభై ఏడవ పద్యము (కంద పద్యము)
తనిసి ప్రజ చనిన నష్టమ దినమున బండారి వసుమతీరమణునకు వినిపించేఁ బూని చూచిన ధనసంఖ్య త్రయోదళార్బుదము లయ్యే జుమీ.

ప్రతిపదార్థము: ప్రజ = జనులందరూ; తనిసి = పూర్తిగా తృప్తిపడి; చనినన్ = వెళ్ళిపోయిన తర్వాత; అష్టమ దినమునన్ = ఎనిమిదవ రోజున; బండారి = కోశాధికారి; వసుమతీ రమణునకున్ = విక్రమార్క మహారాజునకు; వినిపించెన్ = ఇలా లెక్క చెప్పెను; పూని చూచినన్ = లెక్కగట్టి చూడగా; ధన సంఖ్య = చూఱకు పోయిన ఆ ధనము యొక్క విలువ; త్రయోదశ + అర్బుదములు = పదమూడు వందల కోట్లు (13 Arbudas); అయ్యెన్ జుమీ = అయింది సుమా!

తాత్పర్యము: "మహారాజా! ప్రజలందరూ తమకు కావలసినంత సంపదను తీసుకుని తృప్తిగా వెళ్లారు. ఏడు రోజులు ముగిసి ఎనిమిదవ రోజున మిగిలిన ఖజానాను లెక్కచూడగా, ప్రజలు పట్టుకెళ్లిన ధనం విలువ అక్షరాలా పదమూడు వందల కోట్లు (త్రయోదశార్బుదములు) అయింది సుమా!" అని కోశాధికారి రాజుకు వివరించాడు.

విశేషాలు: ప్రాచీన సంఖ్యా మానం ప్రకారం 'అర్బుదము' అనగా వంద కోట్లు (100 Crores). త్రయోదశార్బుదములు అనగా పదమూడు వందల కోట్ల విలువైన అపార సంపదను విక్రమార్కుడు కేవలం ఏడు రోజుల్లో ప్రజలకు దానం చేశాడని కవి అతని దానశూరత్వాన్ని అద్భుతంగా నిరూపించాడు.

88. ఎనభై ఎనిమిదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఈగతిఁ జన్న యీగి ధరణీశ్వర నీకడలేదు గావున వేగమె క్రమ్మఱం జనుము వీఱఁడిచేతలు మాను మన్న త్యాగనిరూఢికి న్మిగుల నచ్చెరు వందుచు భోజు డు్ాత్మ ని త్యాగమనంబు రోసి తనయంతిపురంబున కేగె సిగ్గున.

ప్రతిపదార్థము: ధరణీశ్వర = ఓ భోజరాజా!; ఈ గతిన్ = ఈ విధముగా; చన్న = సాగిన; ఈగి = ఉదారమైన దాతృత్వము; నీ కడన్ = నీ దగ్గర; లేదు = లేదు; కావునన్ = కాబట్టి; వేగమె = త్వరగనే; క్రమ్మఱన్ + చనుము = వెనక్కి వెళ్ళిపోము; వీఱడి చేతలు = వ్యర్థమైన (మూర్ఖపు) పనులు; మానుము = చాలించుము; అన్నన్ = అని ఆ ఇరవై మూడవ బొమ్మ పలుకగా; ఆ త్యాగ నిరూఢికిన్ = ఆ విక్రమార్కుని అసాధారణ త్యాగనిరతికి; మిగులన్ = ఎంతగానో; అచ్చెరువు + అందుచున్ = ఆశ్చర్యపోతూ; భోజుడు = భోజరాజు; ఆత్మన్ = తన మనస్సులో; నిత్య + ఆగమనంబు = ప్రతిరోజూ ఇలా రావడం; రోసి = అసహ్యించుకొని; సిగ్గునన్ = అవమాన భారంతో/సిగ్గుతో; తన + అంతిపురంబునకున్ = తన అంతఃపుర మందిరానికి; ఏగెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! కేవలం ఏడు రోజులలో పదమూడు వందల కోట్ల సంపదను ప్రజలకు చూఱవిడిచిన అటువంటి అపారమైన త్యాగగుణం నీ దగ్గర లేదు. కాబట్టి వృథా ప్రయాసలు మానుకొని త్వరగా వెనక్కి వెళ్లు" అని 23వ బొమ్మ పలికింది. ఆ మాటలకు భోజరాజు విక్రమార్కుని త్యాగ నిరతికి ఎంతో ఆశ్చర్యపడ్డాడు. ప్రతిరోజూ సింహాసనం ఎక్కడానికి రావడం, ఇలా బొమ్మల చేతిలో భంగపడటంపై ఆయనకు విరక్తి కలిగింది. సిగ్గుతో, అవమానంతో సింహాసనం ఎక్కకుండానే తన అంతఃపురానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు: ఇక్కడితో 23వ బొమ్మ కథ సుఖాంతమైంది. విక్రమార్కుని అద్భుతమైన దాన గుణాన్ని విన్న భోజరాజు తనను తాను తగ్గించుకొని వెనుదిరిగాడు.

సులభ సూచన: 24వ బొమ్మకథ ప్రారంభము

ఆ తర్వాతి రోజు భోజరాజు 24వ ద్వారం గుండా సింహాసనం ఎక్కడానికి రాగా, 24వ బొమ్మ కథ చెప్పడం ప్రారంభించిన సందర్భమిది.

89. ఎనభై తొమ్మిదవ రచన (వచనము)

వచనము: మఱియు నొక్కదినం ◌ి నఁ చతుర్వింశ ద్వారంబునం గడంగి.

తాత్పర్యము: మరొక రోజున ఇరవై నాల్గవ (24) ద్వారము గుండా సింహాసన ప్రవేశానికి భోజరాజు సిద్ధపడగా...

90. తొంభైయవ పద్యము (కంద పద్యము)

శీతగిరిబంధు నూతన శీతకరాభరణు సింధుశీతలమౌళిం చేతోజాతవిఘాతి న్భూతివిభూషణుని సర్వభూతాధ్యక్షు.

ప్రతిపదార్థము: శీతగిరి బంధున్ = మంచుకొండ (హిమవంతుని) యొక్క బంధువైనవానిని (అల్లుడైనవానిని); నూతన శీతకర + ఆభరణున్ = బాలచంద్రుడిని ఆభరణముగా ధరించినవానిని; సింధు శీతల మౌళిన్ = గంగానది తరంగాల చేత చల్లనైన జటాజూటము కలవానిని; చేతోజాత విఘాతిన్ = (మనస్సులో పుట్టే) మన్మథుడిని సంహరించినవానిని; భూతి విభూషణుని = భస్మమునే అలంకారముగా దాల్చినవానిని; సర్వ భూత + అధ్యక్షున్ = సమస్త జీవరాశులకు (ప్రమథ గణములకు) ప్రభువైన ఆ పరమశివుని (ధ్యానించి - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యము: మంచుకొండయైన హిమవంతునికి అల్లుడైనవాడు, నూతన చంద్రుడిని ఆభరణంగా ధరించినవాడు, గంగానది నీటితో చల్లనైన శిరస్సు గలవాడు, మన్మథుడిని సంహరించినవాడు, విభూతినే ఆభరణంగా పూసుకునేవాడు, సమస్త భూతకోటికి ప్రభువైన ఆ పరమశివుని మనస్సులో ప్రార్థిస్తూ...

విశేషాలు: ఇది కథా ప్రారంభంలో శివునికి కవి చేసిన అద్భుతమైన మంగళాచరణ స్తుతి పద్యం.

91. తొంభై ఒకటవ పద్యము (చంపకమాల)

తలఁపుచు విక్రమార్కుని కథాశ్రవణంబునకు నిచ్చగించి యు జ్జ్వలమణికీలితం బగు దివస్పతియాసన మెక్కవచ్చుచో బలికెఁ బసిండిబొమ్మ జనపాలక నీదు తలం పెఱిఁగితి న్వల దననేల మేలు వినవచ్చినవారల మాన్పవచ్చునే.

ప్రతిపదార్థము: అనుచున్ = ఆ విధంగా శివుడిని తలచుకుంటూ; విక్రమార్కుని = విక్రమార్క మహారాజు యొక్క; కథా శ్రవణంబునకున్ = కథలను వినడానికి; ఇచ్చగించి = ఆసక్తి చూపిస్తూ; ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించే; మణి కీలితంబు + అగు = రత్నములు పొదిగినట్టి; దివస్పతి + ఆసనము = దేవేంద్రుని సింహాసనాన్ని; ఎక్కన్ + వచ్చుచోన్ = అధిరోహించడానికి వస్తున్న సమయంలో; పసిండి బొమ్మ = ఆ బంగారు బొమ్మ; పలికెన్ = మాట్లాడెను; జనపాలక = ఓ భోజరాజా!; నీదు = నీ యొక్క; తలంపు = కోరికను; ఎఱిఁగితిన్ = నేను గ్రహించాను; వలదు + అనన్ + ఏల = వద్దని వారించడం ఎందుకు?; మేలు = మంచి విషయాలు; వినవచ్చిన వారలన్ = వినడానికి వచ్చిన వారిని; మాన్పవచ్చునే = ఆపడం సాధ్యమా? (కాదు, కథ చెప్తాను విను).

తాత్పర్యము: శివుడిని మనసులో ధ్యానిస్తూ, విక్రమార్కుని కథలు వినాలనే ఆసక్తితో, రత్నాలు పొదిగిన దేవేంద్రుని వంటి ఆ సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి భోజరాజు ముందుకు వచ్చాడు. అప్పుడు ఆ బంగారు బొమ్మ రాజుతో ఇలా అంది, "ఓ భోజరాజా! నీ మనసులోని కోరిక నాకు తెలిసింది. నిన్ను వద్దని ఆపడం ఎందుకు? మంచి విషయాలు వినాలని ఆశపడే వారిని ఎవరైనా ఆపగలరా? కాబట్టి విక్రమార్కుని మరొక కథ చెప్తాను విను".

92. తొంభై రెండవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

ఓ భోజక్షితిపాల ! నిల్చి వినుమా యుర్వీశుఁ డీశార్చనా లాభాసక్తుఁడు శక్తుఁ డింద్ర సమలీలాచారి యాచారి యా శాభాగప్రవికీర్ణమౌ యశమున న్సర్వార్థి దారిద్ర్యము ద్రాభంగక్షమదృష్టదృష్టి కరుణోదారుండు ధీరుం డిల.

ప్రతిపదార్థము: ఓ భోజ క్షితిపాల = ఓ భోజరాజా!; నిల్చి = ఒక్కక్షణం ఆగి; వినుము + ఆ = ఆలకించుము; ఇలన్ = ఈ భూమిపై; ఆ ఉర్వీశుడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; ఈశ + అర్చనా = శివపూజ అనే; లాభ = భాగ్యము నందు; ఆసక్తుడు = అమితమైన ఆసక్తి కలవాడు; శక్తుడు = సర్వసమర్థుడు; ఇంద్ర సమ = దేవేంద్రునితో సమానమైన; లీలా చారి = వైభవ లీలలు కలవాడు; ఆశాభాగ = అన్ని దిక్కులలో; ప్రవికీర్ణము + ా = విస్తరించిన; యశమునన్ = కీర్తి కలవాడు; సర్వ + అర్థి = యాచకులందరి యొక్క; దారిద్ర్య ముద్రా = పేదరికమనే ముద్రను; భంగ = తుడిచిపెట్టడంలో; క్షమ = సమర్థవంతమైన; దృష్ట దృష్టి = దయాదృష్టి గలవాడు; కరుణ + ఉదారుండు = కరుణా సముద్రుడు; ధీరుండు = పరమ ధీర గుణము కలవాడు.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! ఒక్కక్షణం ఆగి నా మాట విను. ఈ భూమిపై విక్రమార్క మహారాజు నిరంతరం శివపూజలలో ఓలలాడే పరమ భక్తుడు, మహా సమర్థుడు, దేవేంద్రుడితో సమానమైన భోగవైభవాలు కలవాడు. అన్ని దిక్కులా ఆయన కీర్తి

విస్తరించి ఉంది. తన వద్దకు వచ్చే యాచకుల దారిద్ర్యాన్ని ఒక్క చూపుతో తుడిచిపెట్టే దయా హృదయుడు, పరమ ధీరుడు ఆయన".

93. తొంభై మూడవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

ఆ రాజన్యుఁడు నేల యేలునెడ నత్యాశ్చర్యమౌ నేఱు లై క్షీరంబు ప్రవహించు మ్రాఁకుల మధుశ్రేణు ల్మహావృష్టి సం
ధారాపాతములై స్రవించు ధరణిజా ధాన్యంబులుఁ బర్వతా కారత్వంబునఁ బండుచుండు నరలోకం బొప్పుఁ దత్సంపద.

ప్రతిపదార్థము: ఆ రాజన్యుడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; నేల = భూమిని; ఏలునెడన్ = పరిపాలించే సమయంలో; అత్యంత + ఆశ్చర్యము + ౌ = మిక్కిలి ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించేలా; ఏఱులు + ఐ = నదులుగా; క్షీరంబుల్ = పాలు; ప్రవహించున్ = పారుతాయి; మ్రాకులన్ = చెట్లనుండి; మధు శ్రేణుల = తేనె ధారలు; మహా వృష్టి = పెద్ద వర్షపు; ధారాపాతములు + ఐ = ధారల వలె; స్రవించున్ = కారుతాయి; ధరణిన్ = భూమి యందు; ధాన్యంబులున్ = పంటలు; పర్వత + ఆకారత్వంబునన్ = కొండల వలె పెద్ద పెద్ద రాశులుగా; పండుచుండున్ = పండుతాయి; నరలోకంబు = ఈ మానవ లోకమంతా; తద్ + సంపదన్ = ఆ సంపదలతో; ఒప్పున్ = విరాజిల్లుతుంది.

తాత్పర్యము: "ఆ విక్రమార్క మహారాజు రాజ్యాన్ని పాలించేటప్పుడు దేశంలో ఎన్నో వింతలు జరిగేవి. నదులలో పాలు ప్రవహించేవి, చెట్ల నుండి తేనె పెద్ద వర్షపు ధారల వలె కారేది. భూమిపై పంటలు కొండల అంత పెద్ద రాశులుగా పండేవి. ఆ అపార సంపదలతో మానవ లోకమంతా ఎంతో సుఖసంతోషాలతో విరాజిల్లేది" అని బొమ్మ ఆనాటి రామరాజ్యాన్ని వర్ణించింది.

విశేషాలు: విక్రమార్కుని ధర్మపాలన వల్ల ప్రకృతి కూడా అనుకూలించి దేశం సస్యశ్యామలంగా మారిందని కవి అతిశయోక్తి అలంకారంతో ఎంతో రమణీయంగా వర్ణించాడు.

94. తొంభై నాల్గవ పద్యము (ఆటవెలది)

అట్టి దివసముల జనాధీశ్వరుండు దే శాంతరములు చూడ నరుగువేళఁ ప్రబలమైనధన విభాగముల్ తీఱక వైశ్యసుతులు కోరి వచ్చి రటకు. *(గమనిక: మీ పాఠాంతర నోట్ ప్రకారం మూడవ పంక్తి 'ప్రజలవలన దమ విభాగముల్' లేదా 'ప్రజలవలన ధర్మ భాగముల్' అని కూడా ఉంది. ఇక్కడ స్థిరమైన అర్థం ఆస్తి పంపకాల గురించినది).*

ప్రతిపదార్థము: అట్టి దివసములన్ = అటువంటి సుఖసంతోషాలు గల రోజులలో; జనాధీశ్వరుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; దేశాంతరములు = ఇతర దేశ విశేషాలను; చూడన్ = దర్శించడానికి; అరుగు వేళన్ = బయలుదేరుతున్న సమయంలో; ప్రబలమైన = పెద్దదైన; ధన విభాగముల్ = తమ ఆస్తి పంపకాల వివాదాలు; తీఱక = పరిష్కారం కాకపోవడం వల్ల; వైశ్య సుతులు = కోమట్ల (వర్తకుల) కుమారులు; కోరి = ఆశతో; అటకున్ = రాజు వద్దకు; వచ్చిరి = విచ్చేశారు.

తాత్పర్యము: దేశం అలా సకల సంపదలతో ఉన్న రోజులలో, విక్రమార్క మహారాజు దేశాటనకు బయలుదేరడానికి సిద్ధమయ్యాడు. సరిగ్గా అదే సమయంలో, ఒక పెద్ద వర్తకుని నలుగురు కుమారులు తమ ఆస్తి పంపకాల వివాదం ఎంతకీ తేలకపోవడంతో, పరిష్కారం కోసం ఆశగా రాజు వద్దకు వచ్చారు.

విశేషాలు: కథలో రాబోయే ఒక విలక్షణమైన న్యాయ వివాదానికి (ఆస్తి పంపకాల సమస్యకు) ఈ పద్యం నాంది పలుకుతోంది.

95. తొంభై ఐదవ పద్యము (ఆటవెలది)

వచ్చి సాగి మ్రొక్కి వcyమతీనాయక నలుపురమును సోదరులము మేము విన్నవింతు మొకట వినుము పురందర పుర మనంగ నొక్కపురము గలదు.

ప్రతిపదార్థము: వచ్చి = రాజు వద్దకు చేరుకొని; సాగి మ్రొక్కి = సాష్టాంగ నమస్కారము చేసి; వcyమతీ నాయక = ఓ భూపాలా, విక్రమార్క మహారాజా!; మేము = మేము; నలుపురమును = నలుగురము; సోదరులము = అన్నదమ్ములము; ఒకటన్ = ఒక ముఖ్యమైన విషయాన్ని; విన్నవింతుము = మనవి చేసుకుంటాము; వినుము = ఆలకించుము; పురందర పురము = పురందరపురము (దేవేంద్రుని నగరం లాంటిది); అనంగన్ = అనదగిన; ఒక్క పురము = ఒక నగరము; కలదు = ఉన్నది.

తాత్పర్యము: ఆ నలుగురు వర్తక కుమారులు రాజు వద్దకు వచ్చి సాష్టాంగ నమస్కారం చేశారు. "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! మేము నలుగురం అన్నదమ్ములం. మాకు జరిగిన ఒక వింత వృత్తాంతాన్ని నీకు మనవి చేసుకుంటాం ఆలకించు. దేవేంద్రుని నగరంతో సమానమైన 'పురందరపురము' అనే ఒక సుందరమైన నగరం ఉంది".

96. తొంభై ఆరవ పద్యము (కంద పద్యము)

సుందరులు మేనకొదులఁ క్రిందుపఱుపఁ ఛురుషు లమరకిన్నరులను లీ లం దెగడఁగ నాపురికిఁ ఛ రందరపుర మనఁగఁ బేరు రమణీయ మగు.

ప్రతిపదార్థము: ఆ పురికిన్ = ఆ నగరము నందలి; సుందరులు = అందగత్తెలు; మేనక + ఒదులన్ = మేనక, ఊర్వశి మొదలైన దేవకాంతలను; క్రిందుపఱుపన్ = తమ అందచందాలతో తక్కువ చేయగా; పురుషులు = అక్కడి పురుషులు; అమర కిన్నరులను = దేవలోకపు కిన్నరులను; లీలన్ = విలాసముగా; తెగడగన్ = మించిపోగా; నా పురికిన్ = ఆ నగరానికి; పురందర పురము = ఇంద్రనగరము; అనగన్ = అనే; పేరు = నామము; రమణీయము + అగున్ = ఎంతో రమణీయంగా సరిపోతుంది.

తాత్పర్యము: "ఆ నగరంలోని స్త్రీల సౌందర్యం దేవలోకపు అప్సరసలైన మేనక, ఊర్వశిల కంటే గొప్పది. అక్కడి పురుషుల రూపం దేవకిన్నరులను సైతం వెక్కిరించేలా ఎంతో అందంగా ఉంటుంది. అందుకే ఆ నగరానికి దేవేంద్రుని రాజధానియైన 'పురందరపురము' అనే పేరు అన్ని విధాలా తగినదై ఒప్పారుతోంది".

97. తొంభై ఏడవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఆ పుర మధ్యమంబున మహారజతాంచితకుంభదీప్తి సం దీపిత మైన మేడ హిమదీధితి బింబము మీఱు నందు సు స్థాపితవైభవుండు ధనదత్తుఁడు మజ్జనకుండు వైశ్యము ద్రాపరిపాలకుండు ధనదప్రతిరూపకుఁ డుండుఁ బెంపున.

ప్రతిపదార్థము: ఆ పుర = ఆ నగరము యొక్క; మధ్యమంబునన్ = నడిబొడ్డున; మహా రజతాంచిత = గొప్ప వెండితో చెక్కబడిన; కుంభ దీప్తి = కలశముల కాంతితో; సందీపితము + ఐన = ప్రకాశిస్తున్న; మేడ = ఒక పెద్ద భవనము; హిమదీధితి బింబమున్ = చల్లని కిరణాలు గల చంద్రబింబాన్ని; మీఱున్ = మించిపోతుంది; అందున్ = ఆ భవనంలో; పెంపునన్ = గొప్పతనంతో; సుస్థాపిత = స్థిరపడిన; వైభవుండు = ఐశ్వర్యము కలవాడును; వైశ్య ముద్రా పరిపాలకుండు = వర్తక సంఘానికి అధిపతియు; ధనద = కుబేరునికి; ప్రతిరూపకుడున్ = ప్రతిరూపమైనవాడును అయిన; ధనదత్తుడు = ధనదత్తుడు అనే శ్రేష్ఠుడు; మత్ + జనకుండు = మా యొక్క తండ్రి; ఉండున్ = నివసించేవాడు.

తాత్పర్యము: "ఆ పురందరపుర నగర నడిబొడ్డున వెండి కలశాల కాంతులతో, నిండు చంద్రుడిని మించిన వైభవంతో వెలిగిపోయే ఒక పెద్ద మేడ ఉంది. అందులో సకల ఐశ్వర్యాలతో, వర్తక ప్రముఖుడిగా, సాక్షాత్తూ ధనదాతయైన కుబేరుడికి ప్రతిరూపంగా పేరుగాంచిన 'ధనదత్తుడు' అనే శ్రేష్ఠుడు నివసించేవాడు. ఆయనే మా పూజ్యులైన తండ్రిగారు".

98. తొంభై ఎనిమిదవ పద్యము (చంపకమాల)

సదమలచిత్తుఁ డౌనతని సద్మమున ఘటసన్నిభంబు లౌ పాదుగులపాలు క్రిక్కిఱిసి భూమి తదీయ యశస్వరూపమై చెడరఁగ మందయానములఁ జెన్ను వహించుచు వేల సంఖ్యల న్మోదవులు కామధేను నిజమూర్తు లన న్వలసిల్లె నయ్యెడన్.

ప్రతిపదార్థము: సదమల చిత్తుడు + ఔ = నిష్కల్మషమైన మనస్సు గల; అతని = మా తండ్రిగారి; సద్మమునన్ = ఇంటి లోపల/శాలలో; ఘట సన్నిభంబులు + ొా = కుండల వంటి పెద్దవైన; పాదుగుల పాలు = పాదుగుల నుండి కారే పాలు; క్రిక్కిఱిసి = దట్టముగా నిండి; భూమి = నేల అంతా; తదీయ = ఆయన యొక్క; యశస్ + రూపము + ఐ = కీర్తి రూపమే అన్నట్లుగా; చెదరగన్ = ప్రవహించగా; మంద యానములన్ = గంభీరమైన (నెమ్మదైన) నడకలతో; చెన్ను వహించుచున్ = అందాన్ని ఇస్తూ; వేల సంఖ్యలన్ = వేలాదిగా; మొదవులు = ఆవులు; కామధేను = కోరికలు తీర్చే కామధేనువు యొక్క; నిజ మూర్తులు + అనన్ = నిజమైన రూపాలా అన్నట్లు; ఆ యెడన్ = ఆ స్థానమున; విలసిల్లెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము: "పరిశుద్ధమైన మనస్సు గల మా తండ్రిగారి పశువుల శాలలో కుండల వంటి పెద్ద పాదుగులు గల వేలాది గోవులు ఉండేవి. ఆ ఆవుల పాదుగుల నుండి కారే తెల్లని పాలు నేలంతా నిండి, మా తండ్రిగారి తెల్లని కీర్తి రూపంలా కనిపించేవి. గంభీరమైన నడకలతో నడిచే ఆ ఆవులన్నీ సాక్షాత్తూ దేవలోకపు కామధేనువులే భూమిపైకి వచ్చాయా అన్నట్లు విరాజిల్లేవి".

99. తొంభై తొమ్మిదవ పద్యము (కంద పద్యము)

కలలోనైనను గఱవును దలయెత్తఁగనీక బహువిధంబులధాన్య బులరాసులు తద్గృహముల గొలఁది యఱుఁగ రాకయుండుఁ గొండలభంగి.

ప్రతిపదార్థము: కలలోనన్ + ఐనను = కల లోపల కూడా; కఱవును = కరువు కాటకాలను; తలయెత్తగన్ + ఈక = రాకుండా చేస్తూ; బహు విధంబుల = అనేక రకములైన; ధాన్యముల రాసులు = ధాన్యపు కుప్పలు; తద్ + గృహములన్ = మా తండ్రిగారి ఇళ్ల లోపల; కొలది = పరిమాణము; ఎఱుగరాక = లెక్కించడానికి వీలు కాకుండా; కొండల భంగిన్ = పర్వతాల వలె; ఉండున్ = నిండి ఉండేవి.

తాత్పర్యము: "కలలో కూడా కరువు అనే మాటే తెలియకుండా, మా తండ్రిగారి ధాన్యపు గిడ్డంగులలో లెక్కలేనన్ని రకాల ధాన్యాలు కొండల అంత ఎత్తున రాశులుగా పోసి ఉండేవి. వాటి పరిమాణాన్ని అంచనా వేయడం ఎవరికీ సాధ్యమయ్యేది కాదు".

100. వందవ పద్యము (కంద పద్యము)

అనిలునితోడివివాదం బున డొల్లిన మేరుశిఖరముల కెన యనఁగా నెలఁగుచు నెదురు వెలుఁగుచుఁ గనకంబులప్రోవు లతనిగాదెలనొప్పున్.

ప్రతిపదార్థము: అనిలుని తోడి = వాయుదేవునితో జరిగిన; వివాదంబునన్ = యుద్ధము (పోటీ) లో; డొల్లిన = కిందపడిన; మేరు శిఖరములకున్ = బంగారు మేరు పర్వతపు శిఖరాలా; ఎన + అనగాన్ = అన్నట్లుగా; మెలంగుచున్ = ఒప్పుచు;

ఎదురు వెలుగుచున్ = మిక్కిలిగా ప్రకాశిస్తూ; కనకంబుల ప్రోవులు = బంగారు నాణేల రాశులు; అతని = మా తండ్రిగారి; గాదెలన్ = ధన పేటకములలో/నిలయములలో; ఒప్పున్ = ప్రకాశించేవి.

తాత్పర్యము: "పూర్వం వాయుదేవుడికి, మేరు పర్వతానికి జరిగిన యుద్ధంలో కిందపడిపోయిన బంగారు మేరు శిఖరాలా అన్నట్లుగా... మా తండ్రిగారి ధనగారాలలో నిండివున్న నిఖార్సయిన బంగారు నాణేల కుప్పలు కళ్లకు మిరుమిట్లు గొలిపేలా ప్రకాశిస్తూ ఉండేవి" అని ఆ నలుగురు వర్తక కుమారులు తమ తండ్రిగారి అపార వైభవాన్ని విక్రమార్కుడికి వివరించారు.

విశేషాలు: వాయుదేవుని వేగానికి మేరు పర్వత శిఖరాలు విరిగి సముద్రంలో పడి లంక వంటి దీవులు ఏర్పడ్డాయనే పౌరాణిక గాథను (ఉత్ప్రేక్షాలంకార శైలిలో) కవి ఇక్కడ ధనదత్తుని బంగారు రాశులకు ఉపమానంగా అద్భుతంగా ఉపయోగించాడు.

101. నూట ఒకటవ పద్యము (కంద పద్యము)

ఓమనుజాధిప యతనికిఁ దూమెం డల్కినను బుట్లు తొంబది పండం గామెఱయు పాలముగల స ద్గ్రామంబులు నూఱుగలవు కంచికి నెనయై.

ప్రతిపదార్థము: ఓ మనుజాధిప = ఓ విక్రమార్క మహారాజా!; అతనికిన్ = మా తండ్రియైన ఆ ధనదత్తునికి; తూమండు = ఒక తూముడు గింజలు (విత్తనాలు); అల్కినను = పాలములో చల్లినట్లయితే; పుట్లు తొంబది = తొంభై పుట్ల ధాన్యము; పండంగాన్ = పండేలా; మెఱయు = అలరారుచున్న; పాలము = సారవంతమైన భూములు; కల = కలిగినట్టియు; కంచికిన్ = ప్రసిద్ధమైన కాంచీపుర నగరమునకు; నెనయై = సమానమైన వైభవముతో ఒప్పారు; సద్గ్రామంబులు = ఉత్తమమైన గ్రామాలు; నూఱు = వంద గ్రామాలు; కలవు = ఉన్నాయి.

తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! మా తండ్రిగారికి వంద గ్రామాలు సొంతంగా ఉన్నాయి. ఆ గ్రామాలన్నీ వైభవంలో కంచి నగరంతో సమానమైనవి. పైగా ఆ గ్రామాల్లోని భూములు ఎంత సారవంతమైనవంటే, ఒక తూముడు విత్తనాలు చల్లితే చాలు, ఏకంగా తొంభై పుట్ల అపార ధాన్యం పండేంత అద్భుతమైన పంటపాలాలు అవి".

విశేషాలు: ప్రాచీన తెలుగు కొలతల ప్రకారం 'తూము', 'పుట్టి' అనేవి ధాన్యపు పరిమాణాన్ని కొలిచే సాధనాలు (ఒక పుట్టి అనగా ఇరవై తూములు). ఒక తూము విత్తనాలకు తొంభై పుట్ల పంట పండడం అనేది ఆ భూముల అసాధారణ సారవంతమైన స్థితిని, ధనదత్తుని అదృష్టాన్ని కవి అతిశయోక్తిగా వర్ణించిన విధానం.

102. నూట రెండవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఈగతిఁ బెక్కుసంపదల నెన్నికకెక్కిన మద్గురుండు నీ రోగశరీరుఁ డై బ్రదికి రుద్రసఖుం డనఁ గీర్తి దాల్చుచుం ద్యాగము భోగము జరపి దైవగతిం గడకాల మైన ఖ ట్వాగతుఁడై తనూభవుల వద్దికి నల్వురఁ బిల్చి యిట్లనెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఈ గతిన్ = ఈ విధముగా; పెక్కు సంపదలన్ = అనేక ఐశ్వర్యములతో; ఎన్నికకున్ + ఎక్కిన = లోకములో గొప్పగా లెక్కింపబడిన; మత్ + గురుండు = మా తండ్రిగారు; నీరోగ శరీరడు + ఐ = ఎటువంటి రోగములు లేని

ఆరోగ్యవంతమైన శరీరము కలవాడై; బ్రదికి = జీవించి; రుద్ర సఖుండు = శివుని స్నేహితుడైన కుబేరుడు; అనన్ = అనేలా; కీర్తిన్ = యశస్సును; దాల్చుచున్ = పొందుతూ; త్యాగము = దానధర్మాలు; భోగము = సుఖానుభవాలు; జరపి = కావించి; గడకాలము = చివరి కాలము; ఐనన్ = రాగా; దైవ గతిన్ = దైవవశము చేత (మరణ శయ్యపై); ఖట్వాగతుడు + ఐ = మంచము పట్టినవాడై; తనూభవులన్ = తన కుమారులమైన; నల్వురన్ = నలుగురిని; వద్దికిన్ = తన దగ్గరకు; పిల్చి = రప్పించి; ఇట్లు + అనెన్ = ఈ విధంగా పలికెను.

తాత్పర్యము: "ఈ విధంగా ఎన్నో సంపదలతో లోకంలో పేరుగాంచిన మా తండ్రిగారు, జీవితాంతం ఎలాంటి రోగాలు లేకుండా ఎంతో ఆరోగ్యంగా బ్రతికారు. సాక్షాత్తూ పరమశివుని మిత్రుడైన కుబేరుడిలా కీర్తి గడించారు. తన జీవితంలో కావాల్సినంత దానధర్మాలు, భోగాలు అనుభవించారు. చివరికి వృద్ధాప్యం పైబడి, దైవవశాన మరణ సమయం ఆసన్నమై మంచం పట్టినప్పుడు, ఆయన తన కుమారులమైన మా నలుగురినీ తన దగ్గరకు పిలిచి ఇలా చెప్పారు".

విశేషాలు: కుబేరుడిని 'రుద్రసఖుడు' (శివుని మిత్రుడు) అంటారు. ధనదత్తుని ఐశ్వర్యం కుబేరుడితో సమానమైనదని ఇక్కడ కవి చక్కగా పోల్చాడు (ఉపమాలంకారం). 'ఖట్వాగతుడు' అనగా మరణ శయ్యపై మంచం పట్టినవాడు అని అర్థం.

103

103. నూట మూడవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

ధరణిపై నిడుఁడు ముందటిక్రియ సాగించు డర్థంబునకుఁ గాటులాడవలదు క్రమమున నాల్గుమంచముకోళ్ళ క్రిందనేఁ
బాతినయవిమీకుఁ బాళ్ళుగాఁగఁ
గైకొనుం డాప్తవర్గంబును బెద్దల వైశ్యధర్మంబుల వదలవలదు సంతసంబును బుద్ధిమంత లై పెద్దలఁ బోలి బ్రతుకుఁ డంచు బుద్ధిసెప్పి
మిగుల నడలి నేము దిగువకు డించిన యంత గురుఁడు శివునియందుఁ గలిసె నాత్మజాతికుచితమైన సంస్కారంబు నడపి తద్దినములు గడపి పిదప.

ప్రతిపదార్థము: (మా తండ్రిగారు మాతో ఇలా అన్నారు) ధరణిపైన్ = భూమి మీద; ఇడుడు = (నన్ను మంచం నుండి కిందకు) దించండి; ముందటి క్రియన్ = ఇదివరకు లాగే; సాగించుడు = (వ్యాపారములను) కొనసాగించండి; అర్థంబునకున్ = ధనము కొరకు/ఆస్తి కొరకు; కాటులాడవలదు = ఒకరితో ఒకరు తగువులాడకండి; క్రమమునన్ = పద్ధతి ప్రకారం; నాల్గు = నాలుగు; మంచము కోళ్ళ = మంచపు కాళ్ళ; క్రిందన్ = అడుగున; నేను = నేను; పాతినయవి = భూమిలో దాచిపెట్టినవి; మీకున్ = మీ నలుగురికి; పాళ్ళుగాగన్ = భాగాలుగా; కైకొనుండు = తీసుకోండి; ఆప్త వర్గంబును = హితులను; పెద్దలన్ = వృద్ధులను గౌరవించండి; వైశ్య ధర్మంబులన్ = కోమట్ల (వర్తకుల) కుండవలసిన కుల ధర్మాలను; వదలవలదు = విడిచిపెట్టకండి; సంతసంబును = సంతోషముగా; బుద్ధిమంతులు + ఐ = వివేకవంతులై; పెద్దలన్ = మన పూర్వీకులను; పోలి

= అనుసరించి; బ్రతుకుడు = జీవించండి; అంచున్ = అంటూ; బుద్ధి + చెప్పి = హితవు పలికి; నేము = మేము (కుమారులము); మిగులన్ = ఎంతగానో; అడలి = దుఃఖించి; దిగువకున్ = మంచము పై నుండి నేలకు; డించిన యంతన్ = దించిన వెంటనే; గురుడు = మా తండ్రిగారు (గురుసమానుడైన ధనదత్తుడు); శివుని యందున్ = పరమశివుని లోపల (శివైక్యం); కలిసెన్ = చెందెను; (ఆ తర్వాత మేము) ఆత్మ జాతికిన్ = మా వైశ్య కులానికి; ఉచితమైన = తగినటువంటి; సంస్కారంబు = అంత్యక్రియల విధులను; నడపి = నెరవేర్చి; తద్ + దినములు = ఆ దినవార ముఖ్యాంత్య కర్మలను; గడపి = ముగించి; పిదపన్ = ఆ తర్వాత...

తాత్పర్యము: మరణ శయ్యపై ఉన్న మా తండ్రిగారు మమ్మల్ని పిలిచి ఇలా హితవు చెప్పారు, "నాయనలారా! నన్ను మంచం మీద నుండి కిందకు దించండి. నా తర్వాత కూడా మన వ్యాపారాలను ఎప్పటిలాగే సక్రమంగా సాగించండి. ఆస్తి కోసం మీలో మీరు తగువులాడుకోవద్దు. నేను మీ నలుగురి కోసం మన ఇంట్లోని నాలుగు మంచపు కాళ్ల కింద భూమిలో కొన్ని వస్తువులను దాచిపెట్టాను. ఆ నాలుగు కాళ్ల కింద ఉన్న వాటిని ఎవరి భాగాలుగా వారు తీసుకోండి. పెద్దలను, ఆప్తులను ఆదరించండి. మన వైశ్య ధర్మాలను ఎన్నటికీ విడవకండి. బుద్ధిమంతులై పూర్వీకుల వలె కీర్తిప్రతిష్టలతో బ్రతకండి". ఆ విధంగా మాకు బుద్ధి చెప్పిన తర్వాత, మేము ఎంతో దుఃఖిస్తూ ఆయనను మంచం మీది నుండి కిందకు దించాము. అలా దించిన వెంటనే మా తండ్రిగారు శివైక్యం చెందారు (మరణించారు). ఆ తర్వాత మేము మా వైశ్య కులాచారాల ప్రకారం ఆయనకు అంత్యక్రియలు, ఉత్తర క్రియలు భక్తిశ్రద్ధలతో ముగించి, ఆ తర్వాత రోజుల్లో...

విశేషాలు:
ప్రాచీన హిందూ సంప్రదాయం ప్రకారం ప్రాణం పోయే చివరి క్షణాల్లో మనిషిని మంచం మీద ఉంచకుండా నేల మీద (ధరణిపై) దించడం ఆచారం. దానిని ఈ పద్యంలో 'ధరణిపై నిడుడు' అని కవి ఎంతో స్పష్టంగా ప్రస్తావించాడు.

తండ్రి మరణించిన తర్వాత అన్నదమ్ములు ఆస్తి కోసం కొట్టుకోకుండా ఉండడం కొరకు, ఆయన బ్రతికి ఉండగానే మంచం కోళ్ల కింద రహస్యంగా ఆస్తులను దాచి, వాటిని సమాన భాగాలుగా తీసుకోమనడం కథలోని తదుపరి ట్విస్ట్‌కు (చిక్కుముడికి) బలమైన కారణమైంది.

104. నూట నాల్గవ పద్యము (కంద పద్యము)

సుముహూర్తంబున నామం చముకోడులక్రిందఁ ధ॑రవ్వి చరువులలోఁ జి ట్టుముకయు మన్నును బొగ్గులు నెముకలు వేర్వేఱఁ జూచి హృదయములులికెన్.

ప్రతిపదార్థము: సుముహూర్తంబునన్ = ఒక శ్రేష్ఠమైన ముహూర్తమునందు; ఆ మంచము కోడుల క్రిందన్ = మా తండ్రిగారు చెప్పిన ఆ నాలుగు మంచపు కాళ్ళ అడుగున; త్రవ్వి = భూమిని తవ్వి తీసి; చరువులలోన్ = అక్కడ దొరికిన మట్టి పాత్రల (కుండల) లోపల; చిట్టు + ఉముకయున్ = తవుడు-ధాన్యపు పొట్టు; మన్నును = మట్టి; బొగ్గులు = కట్టె బొగ్గులు; నెముకలు =

ఎముకలు; వేర్వేఅన్ = దేనికదే విడివిడిగా; చూచి = కనుగొని; హృదయములు = మా మనస్సులు; ఉలికెన్ = దిగ్భ్రాంతి చెందెను (కలవరపడెను).

తాత్పర్యము: "ఆ తర్వాత మేము ఒక మంచి ముహూర్తం చూసుకుని, మా తండ్రిగారు చెప్పినట్లు ఆ నాలుగు మంచపు కాళ్ళ కింద ఉన్న భూమిని తవ్వాము. అక్కడ మాకు నాలుగు మట్టి కుండలు దొరికాయి. కానీ వాటిని తెరిచి చూడగా, ఒక కుండలో తవుడు-పొట్టు, మరొక కుండలో మట్టి, ఇంకొక కుండలో బొగ్గులు, ఆఖరి కుండలో ఎముకలు వేర్వేరుగా కనిపించాయి. బంగారం, రత్నాలు ఉంటాయనుకుంటే ఇలాంటి తుచ్ఛమైన వస్తువులు రావడంతో మా గుండెలు ఒక్కసారిగా దిగ్భ్రాంతితో ఉలిక్కిపడ్డాయి".

విశేషాలు: తండ్రి అపారమైన ధనవంతుడయ్యుండి, చనిపోయేటప్పుడు అన్నదమ్ముల కోసం కుండల్లో పొట్టు, మన్ను, బొగ్గులు, ఎముకలు దాచిపెట్టడం అనే వింత వృత్తాంతం అన్నదమ్ములలో పెద్ద ఆందోళనను రేకెత్తించింది.

105. నూట ఐదవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

భువిలో డాగఁగఁ జేసి రాగిచరువు ల్పూరించి యే తుచ్ఛవ స్తువు లేలా మనఁయ్య దాఁచె ధన మెచ్చోం బెట్టఁడో కాక బు ద్ధివినాశం బతఁ డొందె నొక్కొ మనలో దృష్టించి యెవ్వాఁడో దొం గవిధం బచ్చుగఁ దీర్చివ్వి చేకొనియెనో కా కంచుఁ దర్కించుచున్.

ప్రతిపదార్థము: భువిలోన్ = భూమి లోపల; డాగగన్ + చేసి = దాచిపెట్టి; రాగి చరువులు = రాగి కుండలను; పూరించి = నింపి; ఈ తుచ్ఛ వస్తువులు = ఈ పనికిరాని వస్తువులను; ఏలా = ఎందుకు; మనయ్య = మా తండ్రిగారు; దాచెన్ = దాచిపెట్టాడు?; ధనము = అసలైన నిధిని; ఏ చోన్ = ఏ ప్రాంతంలో; పెట్టడో = పెట్టలేదా?; కాక = లేదా; అతడు = ఆయన; బుద్ధి వినాశంబు = ముసలితనంలో బుద్ధి స్థిరత్వం తప్పడం; పొందెన్ + ఒక్కొ = పొందాడా ఏంటి?; మనలోన్ = మనలను; దృష్టించి = రహస్యంగా గమనించి; ఎవ్వాడో = ఏ దొంగో; దొంగ విధంబు = దొంగతనంగా; అచ్చుగన్ = చక్కగా; త్రవ్వి = తవ్వి తీసుకొని; చేకొనియెనో = (బంగారాన్ని పట్టుకెళ్లి ఈ వస్తువులు పెట్టాడేమో); కాక + అంచున్ = కాకపోతే మరేమిటి అంటూ; తర్కించుచున్ = తమలో తాము వాదించుకుంటూ.

తాత్పర్యము: "భూమిలో రాగి కుండలు పెట్టి, వాటి నిండా ఇలాంటి పనికిరాని వస్తువులను మా తండ్రిగారు ఎందుకు దాచారు? అసలు సంపాదనంతా ఎక్కడైనా దాచారా లేదా? ఒకవేళ ముసలితనంలో ఆయనకు బుద్ధి స్థిరత్వం తప్పి ఇలా చేశారా? లేదంటే, మన ఇంట్లోనే ఎవడో దొంగ మన కళ్లు గప్పి, ఆ కుండల్లో ఉన్న అసలైన నిధిని తవ్వి పట్టుకెళ్లి, మనకు అనుమానం రాకుండా వాటిల్లో ఈ పొట్టు, బొగ్గులు నింపి ఉంటాడా? అని మాలో మేము రకరకాలుగా వాదించుకున్నాము".

106. నూట ఆరవ పద్యము (కంద పద్యము)

అయ్యపనిగాదు దాసులు నియ్యెడ దృష్టింపనేర రెవరుం జొరలే దయ్యముగా నా కెంపులు దయ్యము గొఅయించె ననుచుఁ
తలపోతలతోన్.

ప్రతిపదార్థము: అయ్య = (మనకు అంతగా బుద్ధి చెప్పిన పూజ్యులైన మన) తండ్రిగారు; పనిగాదు = కావాలని బుద్ధిహీనతతో ఇలాంటి వికృతమైన పని చేసేవాడు కాదు; దాసులున్ = మన ఇంట్లోని సేవకులు కూడా; ఇయ్యెడన్ = ఈ రహస్య స్థానాన్ని; దృష్టింపనేరరు = కనిపెట్టలేరు; ఎవరున్ = బయటి దొంగలెవరూ ఇంట్లోకి; జొరలేదు = చొరబడలేదు; అయ్యముగాన్ = నిశ్చయముగా; ఆ కెంపులు = ఆ కుండల్లో ఉండవలసిన రత్న మాణిక్యాలను/బంగారాన్ని; దయ్యము = ఏదో అదృశ్య శక్తో లేదా దయ్యమో; గొఅయించెన్ = తక్కువ చేసింది (మాయం చేసింది); అనుచున్ = అంటూ; తలపోతలతోన్ = తీవ్రమైన ఆలోచనలతో కూడినవారై.

తాత్పర్యము: "కానీ, చనిపోయే ముందు మనకు అంతగా హితవు చెప్పిన మన పూజ్యులైన తండ్రిగారు బుద్ధిహీనతతో కావాలని ఇలాంటి పని (కుండల్లో మన్ను, పాట్టు పెట్టడం) చేసేవాడు కాదు. మన నమ్మకస్థులైన సేవకులకు ఈ రహస్య స్థానం తెలియదు కాబట్టి వారి వల్ల కాలేదు. బయటి దొంగలెవరూ ఇంట్లోకి చొరబడలేదు. కాబట్టి, నిశ్చయంగా ఆ కుండల్లో మా తండ్రిగారు దాచిన రత్నమాణిక్యాలను ఏదో దయ్యమో, అదృశ్య శక్తో వచ్చి మాయం చేసి ఉంటుంది అని వారు గట్టిగా నమ్మారు".

విశేషాలు: 'అయ్యపనిగాదు' అనే పదానికి 'అయ్య (తండ్రి) చేసిన తప్పు పని కాదు' అని అర్థం చెప్పడం వల్ల - తండ్రి బుద్ధిశక్తిపై కు ారులకు గల అపారమైన గౌరవం స్పష్టమవుతుంది. తండ్రి కావాలని తమను మోసం చేయలేదనే నమ్మకంతోనే, ఆస్తి మాయమవడం వెనుక ఏదో గూఢమైన దైవిక లేదా అదృశ్య రహస్యం ఉందనే తలపోతలతో అన్నదమ్ములు సతమతమయ్యారు.

107. నూట ఏడవ పద్యము (కంద పద్యము)
మాలోనమ్మకయును నొక పాలుం దేలకయు బహుసభాస్థలముల నీ మూలములు చెప్పి విసిగితి మేలాగున నైన నిర్ణయించు నృపాలా.

ప్రతిపదార్థము: నృపాలా = ఓ విక్రమార్క మహారాజా!; మా లోనన్ = మా అన్నదమ్ముల మధ్య; నమ్మకయును = ఒకరిపై ఒకరికి నమ్మకం లేక; ఒక పాలున్ = ఏ ఒక్క భాగం కూడా; తేలకయున్ = తెగతెంపులు కాక; బహు సభా స్థలములన్ = ఎన్నో పెద్దల సభలలో, న్యాయస్థానాలలో; ఈ మూలములు = ఈ ఆస్తి చిక్కుముడులను; చెప్పి = వివరించి; విసిగితిమి = విసిగిపోయాము; ఏ లాగునన్ + ఐనన్ = ఏ విధంగానైనా; నిర్ణయించు = దీనికి తగిన తీర్పును నువ్వే నిర్ణయించు.

తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! ఈ వింత వస్తువుల వల్ల మా అన్నదమ్ముల మధ్య ఒకరిపై ఒకరికి అనుమానాలు పెరిగి నమ్మకాలు దెబ్బతిన్నాయి. ఎవరికి ఏ భాగం చెందుతుందో తేలడం లేదు. ఎన్నో ఊళ్లలో, ఎందరో పెద్దల సభలలో మా తండ్రిగారు పెట్టిన ఈ రహస్య చిక్కుముడులను చెప్పుకుని విసిగిపోయాము గానీ ఎవరూ దీనిని తేల్చలేకపోయారు. కాబట్టి ఏ విధంగానైనా దీనికి తగిన న్యాయ నిర్ణయం నువ్వే చేయాలి" అని ఆ వర్తక కుమారులు వేడుకున్నారు.

విశేషాలు: తండ్రి తమ మంచం కోళ్ల కింద దాచిన వస్తువుల అంతరార్థం విప్పలేక, ఎందరో న్యాయాధికారులు చేతులెత్తేసిన తర్వాత, వారు విక్రమార్కుని అసాధారణ న్యాయబుద్ధిని ఆశ్రయించిన సందర్భమిది.

108. నూట ఎనిమిదవ రచన (వచనము)
వచనము: అని విన్నవించిన సుముహూర్తమాత్ర ప్రయాణోన్ముఖుండు గావున ధర్మాధికారులను మంత్రులను బిలిపించి దీని నిర్ణయింపుఁ డని యప్పగించి విక్రమార్కుండు కొన్ని పయనంబులు భట్టిసహాయుండుగాఁ జనిన.

తాత్పర్యము: ఆ వర్తక కుమారులు ఆ విధంగా తమ కష్టాన్ని మనవి చేసుకోగా... విక్రమార్క మహారాజు అప్పటికే జ్యోతిష్కులు నిర్ణయించిన మంచి ముహూర్తంలో దేశాటనకు ప్రయాణమవడానికి సిద్ధంగా ఉన్నాడు. అందువల్ల ఆయన ఆలస్యం చేయకుండా, తన రాజ్యంలోని న్యాయాధికారులను (ధర్మాధికారులను), మంత్రులను పిలిపించి, "ఈ అన్నదమ్ముల వివాదాన్ని మీరే కూర్చుని పరిష్కరించి, తగిన న్యాయం చేయండి" అని వారికి అప్పగించాడు. అనంతరం విక్రమార్కుడు తన మంత్రి భట్టితో కలిసి దేశాటనం కోసం ప్రయాణమై వెళ్లాడు.
విశేషాలు: రాజు ప్రయాణ తొందరలో ఉండడం వల్ల, ఈ విలక్షణమైన కేసును మంత్రులకు అప్పగించి వెళ్లాడు. దీని తర్వాత కథలో శాలివాహనుడి పాత్ర ప్రవేశించి, ఈ చిక్కుముడిని (పాట్టు, మన్ను, బొగ్గులు, ఎముకల అంతరార్థాన్ని) ఎలా విప్పాడో తదుపరి పద్యాలలో వస్తుంది.
109. నూట తొమ్మిదవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)
ధర్మాధ్యక్షులు మంత్రులుం బిదపఁ దద్వాదంబు దీర్ప న్వణి జ్కర్మం బేమియుఁ గాన లేక నగుచు న్మాకేల కల్లాడ నం
తర్మాయాపరుఁ డైన మీజనకుఁ డర్థం బుండఁగాఁ ⊔గ్గుగా నిర్మించె న్మును బొగ్గు లాది యగువానిం బంచికొం డిమ్ములన్.

ప్రతిపదార్థము: బిదపన్ = ఆ తర్వాత; ధర్మాధ్యక్షులున్ = న్యాయాధికారులును; మంత్రులున్ = అమాత్యులును; తద్ + వాదంబు = ఆ అన్నదమ్ముల తగువును; తీర్పన్ = పరిష్కరించడానికి; వణిక్ + మర్మంబు = ఆ వర్తకుని (కోమటి) యొక్క మనసులోని రహస్యం; ఏమియున్ = ఎంతమాత్రము; కానలేక = గ్రహించలేక; నగుచున్ = నవ్వుతూ; మాకున్ + ఏల = మాకెందుకు; కల్లాడన్ = వ్యర్థముగా శ్రమపడటం; అంతర్ + మాయా పరుడు + ఐన = మనసులో కపటం దాచినవాడైన; మీ జనకుడు = మీ తండ్రి; అర్థంబు = నిజమైన ధనము; ఉండగాన్ = ఉండనిచ్చి; మును = ముందే; పాళ్ళుగాన్ = భాగాలుగా; బొగ్గులు + ఆది + అగు వానిన్ = బొగ్గులు మొదలైనవాటిని; నిర్మించెన్ = ఏర్పాటు చేసి వెళ్లాడు; ఇమ్ములన్ = చక్కగా; వానిన్ = వాటిని; పంచుకొండి = మీరే విభజించుకోండి (అని పరిహసించారు).

తాత్పర్యము: "విక్రమార్కుడు వెళ్లిన తర్వాత ఆ న్యాయాధికారులు, మంత్రులు ఆ ఆస్తి తగువును తీర్చడానికి కూర్చున్నారు. కానీ ఆ కోమటి తండ్రి పెట్టిన చిక్కుముడి వెనుక ఉన్న అసలు మర్మాన్ని వారు అస్సలు గ్రహించలేకపోయారు. దాంతో వారు నవ్వుతూ పరిహాసంగా ఇలా అన్నారు, 'మాకెందుకు ఈ వ్యర్థమైన శ్రమ? మీ తండ్రి లోపల ఏదో మాయా ముద్ర వేసుకుని, అసలైన ధనాన్ని దాచేసి, మీకు భాగాలుగా ఈ బొగ్గులు, మన్ను, పాట్టు, ఎముకలను రాసి ఇచ్చి వెళ్లాడు. కాబట్టి మీ తండ్రి ఆజ్ఞ ప్రకారం ఆ బొగ్గులనే మీరు సంతోషంగా సమానంగా పంచుకోండి' అని ఎగతాళి చేసి పంపేశారు".

విశేషాలు: రాజసభలోని గొప్ప పెద్దలు కూడా ఒక సామాన్య వర్తకుని వ్యాపార బుద్ధిని, ఆయన పెట్టిన చిక్కుముడిని విప్పలేక, న్యాయం చెప్పలేక పరిహాసం చేసి చేతులెత్తేసిన సందర్భమిది.

110. నూట పదవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

అని హాస్యంబుగఁ జేసి పుచ్చినను నర్థాసక్తులై వైశ్యనం దను లూరూరికి నేగి చెప్పికొనుచున్ ధాత్రిం బ్రతిష్ఠాననా మనిరూఢం బగు వీడు చొచ్చి చని తన్మధ్యంబునన్ శాలివా హనునిం గాంచిరి దివ్య తేజుఁడయి బాల్యక్రీడలం గ్రీడింపన్.

ప్రతిపదార్థము: అని = ఆ విధంగా మంత్రులు; హాస్యంబుగన్ = ఎగతాళిగా; చేసి = మాట్లాడి; పుచ్చినను = పంపివేయగా; అర్థ + ఆసక్తులు + ఐ = ఆస్తిపై ఆశ చావనివారైన; వైశ్య నందనులు = ఆ కోమటి కుమారులు; ఊరూరికిన్ = ప్రతి గ్రామానికి; ఏగి = వెళుతూ; చెప్పికొనుచున్ = తమ కష్టాలు చెప్పుకుంటూ; ధాత్రిన్ = భూమిపై; ప్రతిష్ఠాన నామ = ప్రతిష్ఠాన పురము (పైఠాణ్) అనే పేరుతో; నిరూఢంబు + అగు = ప్రసిద్ధమైన; వీడు = నగరమును; చొచ్చి = ప్రవేశించి; చని = ముందుకు సాగి; తద్ + మధ్యంబునన్ = ఆ నగర నడిబొడ్డున; దివ్య తేజుడు + అయి = గొప్ప దైవిక కాంతితో వెలిగిపోతూ; బాల్య క్రీడలన్ = చిన్ననాటి ఆటలను; క్రీడింపన్ = ఆడుకుంటున్నట్టి; శాలివాహనునిన్ = శాలివాహనుడనే బాలకుడిని; కాంచిరి = చూశారు.

తాత్పర్యము: న్యాయాధికారులు అలా హాస్యం చేసి పంపేసరికి, ఆ అన్నదమ్ములు నిరాశ చెందారు. కానీ ఆస్తి తేలాలనే పట్టుదలతో ఊరూరా తిరుగుతూ, దారిలో ఉన్నవారందరికీ తమ బాధలు చెప్పుకుంటూ సాగారు. ఆ క్రమంలో వారు భూమిపై ఎంతో ప్రసిద్ధి చెందిన 'ప్రతిష్ఠాన పురము' (పైఠాణ్ నగరము) లోనికి ప్రవేశించారు. ఆ నగర మధ్య వీధి గుండా వెళ్తుండగా, అక్కడ అద్భుతమైన దివ్యతేజస్సుతో వెలిగిపోతూ, తన ఈడు పిల్లలతో కలిసి బాల్యక్రీడలు ఆడుకుంటున్న చిన్నారి శాలివాహనుడిని వారు చూశారు.

విశేషాలు: ఇతిహాసాలలో విక్రమార్కునికి ప్రతీకార వీరుడిగా, శాలివాహన శక కర్తగా ప్రసిద్ధి చెందిన 'శాలివాహనుని' పాత్ర కథలోకి ప్రవేశించిన అద్భుత ఘట్టమిది.

111. నూట పధకొండవ పద్యము (చంపకమాల)

కనుఁగొని దివ్యమూర్తి యని గౌరవ మెంతయుఁ దోఁప మ్రొక్కి యో దినకరతేజ మాతగవు తీఱ్పము ధారుణి నెల్లచోటులం గనికని చెప్పి నిర్ణయము గానక వచ్చితి ముంచుఁ దండ్రి చే సిన నియమంబు మున్నగ నశేషముఁ జెప్పిన నక్కుమారుఁడున్.

ప్రతిపదార్థము: కనుగొని = ఆ బాలకుడిని చూసి; దివ్యమూర్తి అని = ఈయన సాధారణ బాలుడు కాదు, దివ్యపురుషుడు అని భావించి; గౌరవము = మర్యాద; ఎంతయున్ = మిక్కిలిగా; తోపన్ = కలగగా; మ్రొక్కి = నమస్కరించి; ఓ దినకర తేజ = సూర్యుని వంటి కాంతి గల ఓ బాలా!; మా తగవు = మా ఆస్తి తగాదాను; తీర్పుము = పరిష్కరించుము; ధారుణిన్ = భూమిపై; ఎల్ల చోటులన్ = అన్ని ప్రాంతాలలోనూ; కని కని = ఎందరో పెద్దలను దర్శించి; చెప్పి = మా బాధలు వివరించి; నిర్ణయము = పరిష్కారము; కానక = దొరకక; వచ్చితిమి + ఉంచున్ = ఇక్కడికి వచ్చామని చెబుతూ; తండ్రి = తమ తండ్రి; చేసిన = పెట్టిన; నియమంబు = శరతును; మున్నగన్ = మొదలుకొని; అశేషమున్ = అంతా (పూర్తిగా); చెప్పినన్ = వివరించగా; ఆ కుమారుడున్ = ఆ శాలివాహన బాలుడు కూడా.

తాత్పర్యము: ఆ బాలుని ముఖంలోని వర్చస్సును చూడగానే, ఆయన సాధారణ పిల్లవాడు కాదని గ్రహించిన అన్నదమ్ములు ఎంతో గౌరవంతో ఆయనకు నమస్కరించారు. "ఓ సూర్యతేజస్వీ! మా ఆస్తి చిక్కుముడిని నువ్వే విప్పాలి. భూమిపై ఎందరో రాజులకు, పండితులకు మా కథ చెప్పాము, ఎక్కడా న్యాయం దొరకక ఇటు వచ్చాము" అని వేడుకుంటూ, తమ తండ్రి చనిపోయేటప్పుడు పెట్టిన శరతును, మంచం కోళ్ల కింద దొరికిన పాట్టు, మన్ను, బొగ్గులు, ఎముకల వృత్తాంతాన్ని పూర్తిగా వివరించారు. అది విన్న ఆ శాలివాహన బాలుడు...

112. నూట పన్నెండవ పద్యము (కంద పద్యము)

మీతండ్రియ పాళ్ళులు ని ర్ణీతములుగఁ జేసి చనియె నేరక మీరీ భూతలమునఁ బ్రిరుగఁగ నొక చాతుర్యము గలుగునట్టి జనుఁడును లేఁడే.

ప్రతిపదార్థము: మీ తండ్రియ = మీ తండ్రిగారే; పాళ్ళులు = మీ ఆస్తి భాగాలను; నిర్ణీతములుగన్ = ముందే చక్కగా లెక్కగట్టి; చేసి = తీర్చి; చనియెన్ = పరమపదించాడు; మీరలు = మీరు మాత్రం; నేరక = ఆ తెలివిలేక; ఈ భూతలమునన్ = ఈ భూమిపై; తిరుగగన్ = వ్యర్థముగా తిరుగుతున్నారు; (మీరు తిరిగిన సభలలో) ఒక = ఒక్కడైనా; చాతుర్యము = బుద్ధి నైపుణ్యము; కలుగునట్టి = ఉన్నటువంటి; జనుడును = మనిషి/పండితుడు; లేడే = లేకపోయాడు కదా!.

తాత్పర్యము: ఆ అన్నదమ్ముల కథ వినగానే శాలివాహనుడు నవ్వుతూ ఇలా అన్నాడు, "ఓయీ వర్తక కుమారులారా! మీ తండ్రిగారు చాలా తెలివైనవారు. ఆయన చనిపోయే ముందే మీ నలుగురి ఆస్తి భాగాలను ఎంతో స్పష్టంగా నిర్ణయించి వెళ్లాడు. కానీ మీరు ఆ అంతరార్థాన్ని గ్రహించలేక ఈ భూమిపై పిచ్చివాళ్లలా తిరుగుతున్నారు. అయినా, మీరు ఇన్నాళ్లుగా తిరిగిన ఆ పెద్ద పెద్ద సభలలో ఈ చిన్న విషయాన్ని విప్పగల బుద్ధి చాతుర్యం ఉన్న ఒక్క పండితుడు కూడా లేకపోయాడు కదా! ఎంత వింత!"

113. నూట పదమూడవ రచన (వచనము)

వచనము: అయిన నేమి యయ్యెఁ దెలియ విండు.

తాత్పర్యము: "అయితేనేం, జరిగిందేదో జరిగింది, ఇప్పుడు ఆ రహస్యం ఏమిటో నేను చెప్తాను శ్రద్ధగా వినండి" అని శాలివాహనుడు అన్నాడు.

114. నూట పధ్నాల్గవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఉముకధాన్యరాసు లెముకలు పశువులు మన్నుపాలము గలిగి యున్న యూళ్ళు బొగ్గులును బసిండి ప్రోవులు పాళ్ళుగా నిచ్చినాఁడు వానిఁ బుచ్చికొనుఁడు.

ప్రతిపదార్థము: (మీ తండ్రిగారు) ఉముక = కలలో ఉముక (పొట్టు) దొరికిన కుండ ఎవరిదో వానికి; ధాన్య రాసులు = ధాన్యపు గిడ్డంగులను; ఎముకలు = ఎముకలు దొరికిన వానికి; పశువులు = పశు సంపదను (గోవులు, గజములు); మన్ను = మట్టి దొరికిన వానికి; పాలము కలిగి యున్న యూళ్ళు = సారవంతమైన పంట పొలాలు గల గ్రామాలను; బొగ్గులును = బొగ్గులు దొరికిన నాల్గవ వానికి; పసిండి ప్రోవులు = నిఖార్సయిన బంగారు రాశులను; పాళ్ళుగాన్ = భాగాలుగా; ఇచ్చినాఁడు = ముందే కేటాయించాడు; వానిన్ = ఆ ఆస్తులను; పుచ్చికొనుఁడు = మీరు పంచుకోండి.

తాత్పర్యము: "ఓ అన్నదమ్ములారా! మీ తండ్రిగారు దాచిన ఆ నాలుగు వస్తువుల అర్థం ఇది: మొదటి కుండలో దొరికిన 'ఉముక' (పొట్టు) కు అర్థం - ఆయనకున్న అపారమైన ధాన్యపు రాశులన్నీ ఆ మొదటి కుమారుడికే చెందుతాయని అర్థం. 'ఎముకలు' దొరికిన కుండకు అర్థం - మీ తండ్రిగారికి గల వేలాది పశుసంపద (ఆవులు, ఎద్దులు) అంతా ఆ రెండో వాడికేనని అర్థం. 'మన్ను' (మట్టి) దొరికిన కుండకు అర్థం - వంద గ్రామాలలో విస్తరించి ఉన్న సారవంతమైన పంటపొలాలన్నీ ఆ మూడో వాడివని అర్థం. ఇక ఆఖరి కుండలో దొరికిన 'బొగ్గులు' (బొగ్గులు కాలిన తర్వాత నిఖార్సయిన నిప్పులా నిలుస్తాయి) కు అర్థం - కోశాగారంలో దాచిన అపారమైన నిఖార్సయిన బంగారు నాణేల ప్రోవులన్నీ ఆ నాల్గవ వాడికే చెందుతాయని అర్థం. ఆ వస్తువులను బట్టి మీ ఆస్తులను తీసుకోండి".

విశేషాలు: ధనదత్తుడు పెట్టిన అద్భుతమైన సంకేతాత్మక (Symbolic) ఆస్తి పంపకాల చిక్కుముడిని, కేవలం ఒక చిన్న బాలకుడైన శాలివాహనుడు తన అసాధారణ బుద్ధి నైపుణ్యంతో ఒక్క క్షణంలో విప్పి చూపించిన అద్భుత ఘట్టమిది.

115. నూట పదిహేనవ పద్యము (ఆటవెలది)

పాదధనము పసులు పసిఁడి యర్థధనము పావుగొఱఁత ధనము పండుభూమి ధరణి నధిక ధనము ధాన్యంబుగావున వానిఁ గొనుఁడు పెద్దవానివరుస.

ప్రతిపదార్థము: ధరణిన్ = ఈ భూమిపై; పసులు = పశు సంపద; పాద ధనము = నాల్గవ వంతు (కనిష్ఠ) ధనము; పసిఁడి = బంగారము; అర్ధ ధనము = సగం వంతు విలువైన ధనము; పండు భూమి = పంటలు పండే భూమి; పావు గొఱత ధనము = ముప్పావు వంతు విలువైన ధనము; ధాన్యంబు = జీవనాధారమైన ధాన్యము; అధిక ధనము గావున = అన్నింటికంటే శ్రేష్ఠమైన (అత్యధిక) ధనము కాబట్టి; పెద్దవాని వరుసన్ = వయసులో పెద్దవాడైన అన్న దగ్గర నుండి వరుస క్రమముగా; వానిన్ = ఆ ఆస్తులను; కొనుఁడు = స్వీకరించుండు.

తాత్పర్యము: "ఈ లోకంలో ఆస్తుల విలువను బట్టి మీ తండ్రిగారు వయసు క్రమాన్ని కూడా పాటించారు. లోకంలో పశువులు నాల్గవ వంతు (పాద ధనము) తక్కువ విలువైనవి. బంగారం సగం వంతు (అర్ధ ధనము) విలువైనది. పండే భూమి ముప్పావు వంతు విలువైనది. కానీ ప్రాణకోటికి జీవనాధారమై, కరవులోనూ కాపాడే ధాన్యమే అన్నింటికంటే అత్యధిక శ్రేష్ఠమైన (అధిక ధనము) సంపద. కాబట్టి, ఆ అత్యధిక ధనమైన ధాన్యపు రాశులను (ఉముక) వయసులో పెద్దవాడైన మొదటి అన్నకు ఇస్తూ, పెద్దవాని వరుస క్రమం ప్రకారం మీ నలుగురూ ఆ ఆస్తులను సంతోషంగా తీసుకోండి" అని శాలివాహనుడు తీర్పు చెప్పాడు.

విశేషాలు: ఆస్తి పంపకాల్లో కేవలం వస్తువుల అర్థాన్ని చెప్పడమే కాకుండా, సనాతన ధర్మం ప్రకారం ఏ సంపదకు ఎంత విలువ ఉందో (ధాన్యమే ప్రాణాధారమైన పరమధనమని) శాలివాహనుడు నిరూపించిన తీరు ఆయన లోకజ్ఞతను చాటుతుంది.

116. నూట పదహారవ పద్యము (చంపకమాల)

అనవుడుఁ జోద్యమంది కొనియాడుచుఁ గ్రమ్మఱ మ్రొక్కి వైశ్యనం దనులు కృతార్థులై మగిడి తండ్రి గృహంబున ఉన్న సొమ్ము లా తనివచనస్థితిం గొని ముదంబున నుండఁగ విక్రమార్కుఁ డొ య్యనఁ పర దేశముల్దిరిగి యాత్మపురంబున కేగి యిమ్ముల.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్ = శాలివాహనుడు ఆ విధంగా తీర్పు చెప్పగా; ఆ వైశ్య నందనులు = ఆ వర్తక కుమారులు; చోద్యము + అంది = అమితమైన ఆశ్చర్యము పొంది; కొనియాడుచున్ = ఆ బాలుని బుద్ధిని పొగుడుతూ; క్రమ్మఱన్ = మరల; మ్రొక్కి = సాష్టాంగ నమస్కారము చేసి; కృతార్థులు + ఐ = ధన్యులై; మగిడి = తమ ఊరికి తిరిగి వెళ్లి; తండ్రి గృహంబునన్ = తండ్రి ఇంట; ఉన్న = ఉన్నట్టి; సొమ్ములు = ఆస్తులను; ఆతని = ఆ శాలివాహనుని; వచన స్థితిన్ = తీర్పు ప్రకారం; కొని = పంచుకొని; ముదంబునన్ = సంతోషముతో; ఉండగాన్ = జీవిస్తుండగా; విక్రమార్కుడు = విక్రమార్క మహారాజు; ఒయ్యనన్ = నెమ్మదిగా; పర దేశముల్ = ఇతర దేశాలన్నీ; తిరిగి = దేశాటన ముగించుకొని; ఇమ్ములన్ = సురక్షితముగా; ఆత్మ పురంబునకున్ = తన ఉజ్జయిని నగరానికి; ఏగెన్ = తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము: శాలివాహనుడు చెప్పిన అద్భుతమైన తీర్పుకు ఆ అన్నదమ్ములు ఆశ్చర్యంతో నోరెళ్లబెట్టారు. ఆ బాలుని మేధస్సుకు జేజేలు పలుకుతూ మరొక్కసారి పాదాలకు మ్రొక్కారు. ఎంతో సంతోషంతో తమ నగరానికి తిరిగి వెళ్లి, తండ్రి ఇంట ఉన్న ఆస్తులను శాలివాహనుడు చెప్పిన సంకేతాల ప్రకారమే పంచుకుని అన్నదమ్ములంతా కలిసిమెలిసి హాయిగా బ్రతకసాగారు.

ఇటువైపు దేశాటనకు వెళ్లిన విక్రమార్క మహారాజు కొన్ని రోజుల తర్వాత తన పర్యటన ముగించుకుని సురక్షితంగా తన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు.

117. నూట పదిహేడవ పద్యము (చంపకమాల)

వలనుగ నొక్క బాలకుఁడు వైశ్యులపాళులఁ దీర్చెనంచు మం త్రులు వినిపించిన న్విని విరుద్ధము బాలున కివ్విశేష కౌ శల మని చోద్యమంది నిజశత్రునిగా మది నిశ్చయించి భృ త్యులదెసఁ జూచి వాని నిట దోడ్కొనిరం డని పంచెఁ పంచిన.

ప్రతిపదార్థము: వలనుగన్ = ఎంతో నేర్పుగా; ఒక్క బాలకుడు = ఒక చిన్న పిల్లవాడు; వైశ్యుల = ఆ కోమట్ల యొక్క; పాళులన్ = ఆస్తి వివాదాన్ని; తీర్చెన్ + అంచున్ = పరిష్కరించాడని; మంత్రులు = సభలోని అమాత్యులు; వినిపించినన్ = రాజుకు తెలియజేయగా; విని = ఆ వృత్తాంతాన్ని ఆలకించి; బాలునకున్ = ఒక చిన్న బాలుడికి; ఇవ్ + విశేష = ఇంతటి అసాధారణమైన; కౌశలము = బుద్ధి నైపుణ్యము ఉండడం; విరుద్ధము = ప్రకృతి నియమాలకు విరుద్ధము (అసాధ్యము); అని = భావిస్తూ; చోద్యము + అంది = ఆశ్చర్యపడి; మదిన్ = తన మనస్సులో; వానిన్ = ఆ బాలుడిని; నిజ శత్రునిగా = (తనను చంపబోయే) అసలైన శత్రువుగా; నిశ్చయించి = నమ్మి; భృత్యుల దెసన్ = తన భటుల వైపు; చూచి = వీక్షించి; వానిన్ = ఆ పిల్లవాడిని; ఇటకున్ = ఈ సభకు; తోడ్కొని రండు = పట్టుకు రండి; అని పంచెన్ = అని ఆజ్ఞాపించి పంపాడు; పంచినన్ = అలా పంపగా...

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఉజ్జయినికి రాగానే, తాము పరిష్కరించలేక వదిలేసిన ఆ వర్తక కుమారుల ఆస్తి చిక్కుముడిని ప్రతిష్ఠాన పురంలోని ఒక చిన్న బాలుడు ఎంతో సులభంగా విప్పాడని మంత్రులు రాజుకు చెప్పారు. అది వినగానే విక్రమార్కుడు ఆశ్చర్యపోయాడు. "ఒక చిన్న బాలుడికి ఇంతటి లోకజ్ఞత, బుద్ధికుశలత ఉండడం సాధ్యం కాదు. పూర్వం బేతాళుడు చెప్పిన భవిష్యత్తు ప్రకారం నన్ను జయించే లేదా చంపే శత్రువు ఒక కన్యకకు బాలుడిగా పుడతాడు అన్నాడు కదా, నిశ్చయంగా ఆ బాలుడే నా శత్రువు" అని మనసులో నిశ్చయించుకున్నాడు. వెంటనే తన భటులను పిలిచి, "ఆ ప్రతిష్ఠాన పురానికి వెళ్లి ఆ బాలుడిని బంధించి ఇక్కడికి తీసుకురండి" అని ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుడికి, శాలివాహనుడికి మధ్య రాబోయే చారిత్రక యుద్ధానికి, వైరానికి మంత్రులు తెచ్చిన ఈ వార్తయే ప్రధాన కారణమైంది.

118. నూట పద్దెనిమిదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఆనరనాథభృత్యులు మహాబలులేగి రయంబునం బ్రతి ష్ఠానపురంబు సొచ్చి శిశుసంగతి నాడెడు శాలివాహు ను జ్జేనికి విక్రమార్కుని భజింపఁగ రమ్మని పల్కునంత వై శ్వానరుమీఁద నెయ్యెలుకుచందము గానఁగనయ్యె నయ్యెడన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ నరనాథు = ఆ విక్రమార్క రాజు యొక్క; భృత్యులు = భటులైన; మహా బలులు = గొప్ప బలవంతులు; ఏగి = బయలుదేరి వెళ్లి; రయంబునన్ = వేగముగా; ప్రతిష్ఠాన పురంబు = ప్రతిష్ఠాన నగరమును; సొచ్చి = ప్రవేశించి; శిశు సంగతిన్ = పిల్లల గుంపుతో; ఆడెడు = ఆటలాడుకుంటున్న; శాలివాహునిన్ = ఆ శాలివాహనుడిని చూసి; ఉజ్జేనికిన్ = ఉజ్జయిని నగరానికి; విక్రమార్కుని = విక్రమార్క మహారాజును; భజింపగన్ = సేవించడానికి; రమ్మని = నాతో రావలసినదిగా; పల్కునంతన్ = మాట్లాడేసరికి; ఆ యెడన్ = ఆ సమయంలో; వైశ్వానరు మీఁదన్ = మండుతున్న అగ్ని హోత్రము పైన; నెయ్యి + ఒలుకు చందము = నెయ్యి పోసినట్లుగా (అగ్నికి ఆజ్యం పోసినట్లు తీవ్రమైన ఆగ్రహం); కానగన్ + అయ్యెన్ = కనిపించింది.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుని ఆజ్ఞ ప్రకారం మహా బలవంతులైన ఆ రాజభటులు వేగంగా ప్రతిష్ఠాన పురానికి వెళ్లారు. అక్కడ వీధిలో తన ఈడు పిల్లలతో కలిసి ఆటలాడుకుంటున్న శాలివాహనుడిని సమీపించి, "ఓయీ బాలుడా! మా విక్రమార్క మహారాజు నిన్ను ఉజ్జయినికి రమ్మన్నారు, నాతో వచ్చి మా రాజును సేవించు" అని గర్వంగా పలికారు. ఆ మాటలు వినగానే, ఆ చిన్నారి శాలివాహనుడి ముఖంలో రగులుతున్న అగ్నిలో నెయ్యి పోస్తే ఏ విధంగా జ్వాలలు ఎగసిపడతాయో, అంతటి భయంకరమైన ఆగ్రహం (కోపం) వ్యక్తమైంది.

విశేషాలు: 'వైశ్వానరుడు' అనగా అగ్నిదేవుడు. అగ్నిపై నెయ్యి పోస్తే అగ్ని మరింత తీవ్రంగా ఎలా మండుతుందో, భటుల మాటలకు శాలివాహనుడి కోపం అంతగా పెరిగిందని కవి ఇక్కడ చక్కని ఉపమాలంకారంతో వర్ణించాడు.

119. నూట పంతొమ్మిదవ పద్యము (ఆటవెలది)

వెఱిజోగిఁ జూపి విక్రమార్కుం డని వెఱపువెట్టి విఱ్ఱవీఁగవలదు మీనృపాలకుండు తానె రాజౌనేని నిటకు వచ్చి బ్రతికి యేగు మనుఁడు.

ప్రతిపదార్థము: వెఱి జోగిన్ = పిచ్చి సన్యాసి లాంటి వానిని; చూపి = నా యెదుట ప్రస్తావించి; విక్రమార్కుండు + అని = ఆయనే విక్రమార్క మహారాజు అంటూ; వెఱపు + పెట్టి = నన్ను భయపెట్టాలని చూస్తూ; విఱ్ఱవీఁగవలదు = అంతగా గర్వపడకండి; మీ నృపాలకుండు = మీ రాజైన ఆ విక్రమార్కుడు; తానె = నిజముగా తనే; రాజు + ఔనేని = గొప్ప సార్వభౌముడైతే; ఇటకున్ వచ్చి = నా ఉన్న ఈ ప్రతిష్ఠాన పురానికే వచ్చి; బ్రతికి = ప్రాణాలతో; ఏగుము = వెనుదిరిగి వెళ్లమని; మనుఁడు = చెప్పండి (అని గర్జించాడు).

తాత్పర్యము: ఆ భటుల మాటలకు శాలివాహనుడు సింహంలా గర్జిస్తూ ఇలా అన్నాడు, "ఓయీ భటులారా! ఎప్పుడూ దొంగ వేషాల్లో, పిచ్చి సన్యాసిలా దేశాల వెంట తిరిగే ఆ విక్రమార్కుడి పేరు చెప్పి నన్ను భయపెట్టాలని చూస్తూ గర్వపడకండి. మీ రాజుకు అంతటి మగతనమే ఉంటే, తనే ఒక గొప్ప సార్వభౌముడైతే... నన్ను బంధించడానికి భటులను పంపడం కాదు, తానే

స్వయంగా నా మీదికి యుద్ధానికి ఇక్కడికి రమ్మనండి. వచ్చి, నా చేతిలో ఓడిపోకుండా ప్రాణాలతో తిరిగి వెళ్లగలడేమో చూసుకోమనండి అని మీ రాజుకు చెప్పండి" అని సవాల్ విసిరాడు.

విశేషాలు: ఒక చిన్న బాలుడైనప్పటికీ విక్రమార్కుని సామ్రాజ్యానికే ఎదురు నిలిచి, ఆయన దేశాటన వేషధారణను 'వెటిజోగి' అని ఈసడించుకుంటూ శాలివాహనుడు విసిరిన ఈ వీర గర్జన కథను భయంకరమైన యుద్ధ వాతావరణం వైపునకు నడిపించింది.

120. నూట ఇరవయ్యవ పద్యము (కంద పద్యము)

మీరుం బొలియక పాండని వీరుండై పలికె నంత వీరుం దమయు ర్వీరమణునకుం జెప్పఁగ వైరం బఁకఁ బుట్టు ననుచు వచ్చిరి మగుడన్.

ప్రతిపదార్థము: మీరున్ = మీరైనా; పాలియక = ప్రాణాలు కోల్పోకుండా; పాండు = ఇక్కడి నుండి వెళ్ళిపోండి; అని = అంటూ; వీరుండు + ఐ = పరాక్రమవంతుడై; పలికెన్ = (శాలివాహనుడు) మాట్లాడెను; అంతన్ = ఆ తర్వాత; వీరున్ = ఆ భటులు కూడా; తమ = తమ యొక్క; ఉర్వీ రమణునకున్ = విక్రమార్క మహారాజునకు; చెప్పగన్ = ఈ విషయాలను విన్నవిస్తే; ఇకన్ = ఇప్పటికైనా; వైరంబు = భయంకరమైన శత్రుత్వము (యుద్ధము); పుట్టున్ = సంభవిస్తుంది; అనుచున్ = అని భావిస్తూ; మగుడన్ = తిరిగి; వచ్చిరి = ఉజ్జయినికి చేరుకున్నారు.

తాత్పర్యము: "మీరైనా అనవసరంగా నా చేతిలో చావకుండా ప్రాణాలు దక్కించుకుని ఇక్కడి నుండి వెళ్ళిపోండి" అని శాలివాహనుడు పరాక్రమంతో పలికాడు. దాంతో ఆ రాజభటులు, ఈ బాలుడి మాటలను అలాగే వెళ్లి మన మహారాజుకు చెప్తే ఇక ఇరుపక్షాల మధ్య భయంకరమైన యుద్ధం జరగడం ఖాయం అని అనుకుంటూ వెనుదిరిగి ఉజ్జయినికి చేరుకున్నారు.

121. నూట ఇరవై ఒకటవ రచన (వచనము)

వచనము: అంతకుమున్నే కన్యకకుం బుట్టినవాని నరయం బోయిన బేతాళుండు నతనియునికి వినిపింపంగ నతని భృత్యులుం చని యో మహారాజ నీయాజ్ఞతోడంగూడ మమ్ముఁ బాఱఁ ద్రోపించె నబ్బాలుండు బాలార్కులీలం గ్రాలుచుండు నని చెప్పి తద్ధీరోక్తులు ఎటింగించిన.

తాత్పర్యము: నిజానికి ఆ భటులు వచ్చే సమయానికే, పూర్వం విక్రమార్కుడు పంపిన బేతాళుడు ఆ కన్యకకు పుట్టిన బాలుడి (శాలివాహనుడి) ఆచూకీని కనుగొని, రాజుకు ఆ సమాచారాన్ని అందించి ఉన్నాడు. ఇప్పుడు తిరిగి వచ్చిన భటులు కూడా రాజును సమీపించి, "ఓ మహారాజా! మీ ఆజ్ఞను కూడా లెక్కచేయకుండా ఆ బాలుడు మమ్మల్ని అక్కడి నుండి తరిమివేశాడు. ఆయన చిన్న పిల్లవాడైనా, ఉదయించే సూర్యుని వలె (బాలార్కుడిలా) భయంకరమైన తేజస్సుతో వెలిగిపోతున్నాడు" అని చెబుతూ, శాలివాహనుడు పలికిన ఆ వీర గర్జనలను రాజుకు వివరించారు.

122. నూట ఇరవై రెండవ పద్యము (కంద పద్యము)

కలఁగియుఁ గలఁగక యాతఁడు బలములు గొలుపంగనేది పై ఠాణము ద వ్వులవిడిసినఁ గొందఱు భృ త్యులు ముందఱఁబాఱి గవనిదూఱిరి పెలుచన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆతడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; కలగియున్ = మనస్సులో కాస్త ఆందోళన చెందినవాడైనా; కలగక = పైకి నిబ్బరముగా ఉంటూ; బలములు = తన చతురంగ సైన్యములను; కొలుపంగన్ = సమకూర్చుకొని; ఏది = ప్రయాణమై; పైఠాణము = ఆ ప్రతిష్ఠాన పురము యొక్క; దవ్వులన్ = పొలిమేరలలో; విడిసినన్ = విడిది చేయగా; కొందఱు = కొంతమంది; భృత్యులు = రాజభటులు; ముందఱన్ = సైన్యానికంటే ముందుగా; పాఱి = పరుగెత్తుకుంటూ వెళ్లి; పెలుచన్ = తీవ్రముగా; గవని = ఆ నగర సింహద్వారము (కోట తలుపుల) లోపలికి; దూఱిరి = చొరబడ్డారు.

తాత్పర్యము: శాలివాహనుడి సవాలు విన్న విక్రమార్కుడు మనసులో కాస్త కలవరపడ్డా, పైకి ధైర్యం ప్రదర్శిస్తూ తన మహా సైన్యాన్ని సమకూర్చుకున్నాడు. స్వయంగా యుద్ధానికి బయలుదేరి ప్రతిష్ఠాన పుర (పైఠాణ్) పొలిమేరలకు చేరుకుని అక్కడ సైన్యంతో విడిది చేశాడు. ఆ సమయంలో కొంతమంది రాజభటులు ఉత్సాహంతో సైన్యానికంటే ముందే పరుగెత్తుకుంటూ వెళ్లి, ఆ నగర కోట సింహద్వారంలోనికి తీవ్రంగా దూసుకువెళ్లారు.

123. నూట ఇరవై మూడవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

దూఱి తోరణములు ద్రుంపఁగాఁ బ్రజ లెల్ల నడలిన వారిభయంబు లుడిపి తండ్రియౌనాగేంద్రుఁ దలఁచి తచ్ఛక్తిఁ గృ
త్రిమరూపములకుఁ బ్రాణములు వడసి
కదలుచో నిండ్లు వృక్షంబులు గోటలు జంగమత్వము నొంది సరస నడచె నొక్క శాల నెక్కి బాలకుఁ డది యాదిగా
శాలివాహనుఁ డను సంజ్ఞఁ దాల్చె
సేన లట్లు వెడలి భూనాథుభృత్యులఁ బఱపి మొదలిదండుపైఁ గడంగి పోరునప్పు డురగములు శేషుపంపున వచ్చి
విక్రమార్కువారి నడఁచె.

ప్రతిపదార్థము: భూనాథు = విక్రమార్కుని యొక్క; భృత్యులు = భటులు; దూఱి = నగరంలోనికి చొరబడి; తోరణములు = మంగళ తోరణాలను; ద్రుంపగాన్ = తెంచివేయగా; ప్రజలు + ఎల్లన్ = నగర ప్రజలందరూ; అడలినన్ = భయపడగా; వారి = ఆ ప్రజల; భయంబులు = భయాలను; ఉడిపి = పోగొట్టి; బాలకుడు = ఆ శాలివాహనుడు; తండ్రి + ఐన = తన తండ్రియైన; నాగేంద్రున్ = ఆదిశేషుని/నాగరాజును; తలచి = ధ్యానించి; తద్ + శక్తిన్ = ఆ నాగశక్తి చేత; కృత్రిమ రూపములకున్ = మట్టితో చేసిన ఏనుగులు, గుర్రాల బొమ్మలకు; ప్రాణములు = జీవమును; వడసి = రప్పించి; కదలుచోన్ = ఆ సైన్యం కదిలేటప్పుడు; ఇండ్లు = గృహములు; వృక్షంబులు = చెట్లు; కోటలు = దుర్గములు; జంగమత్వమున్ = చలన శక్తిని; ఒంది = పొంది; సరసన్ = ఆ బొమ్మల సైన్యముతో పాటు; నడచెన్ = సాగిపోయాయి; ఒక్క = ఆ సమయంలో ఒక; శాలన్ = కుమ్మరిశాల (మట్టి బొమ్మలు చేసే చోటు) నుండి; ఎక్కి = ఏనుగు బొమ్మను అధిరోహించినవాడై కదిలాడు కాబట్టి; అది + ఆదిగాన్ = ఆ సమయము నుండి; శాలివాహనుడు = శాలివాహనుడు (కుమ్మరిశాలను వాహనముగా చేసుకున్నవాడు) అనే;

సంజ్ఞన్ = పేరును; తాల్చెన్ = పొందెను; సేనలు = ఆ మట్టి బొమ్మల సైన్యాలు; అట్లు = ఆ విధంగా; వెడలి = బయటకు వచ్చి; భూనాథు = విక్రమార్కుని; భృత్యులన్ = భటులను; పఱపి = తరిమివేసి; మొదలి దండుపైన్ = ప్రధాన సైన్యము మీదికి; కడంగి = దాడి చేసి; పోరునప్పుడు = యుద్ధము చేయుచుండగా; శేషు పంపునన్ = ఆదిశేషుని ఆజ్ఞతో; ఉరగములు = భయంకరమైన సర్పములు; వచ్చి = అక్కడికి చేరి; విక్రమార్కు వారిన్ = విక్రమార్కుని సైనికులను; నడచెన్ = అంతమొందించెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుని భటులు నగరంలోనికి చొరబడి తోరణాలను విరుస్తూ హంగామా చేయడంతో ప్రజలంతా భయపడ్డారు. శాలివాహనుడు వారి భయాన్ని పోగొట్టాడు. తన తండ్రియైన నాగరాజును మనసులో ధ్యానించి, ఆ నాగశక్తితో కుమ్మరిశాలలో ఉన్న మట్టి ఏనుగులు, గుర్రాల బొమ్మలకు ప్రాణాలు పోశాడు. ఆ మాయా సైన్యం కదులుతుంటే నగరంలోని ఇళ్లు, చెట్లు, కోటగోడలు కూడా ప్రాణం ఉన్న వాటిలా కదిలి వాటితో పాటు నడిచాయి. కుమ్మరిశాల (శాల) లోని మట్టి బొమ్మలను వాహనాలుగా చేసుకుని యుద్ధానికి వెళ్లాడు కాబట్టి, ఆ బాలకుడికి నాటి నుండి 'శాలివాహనుడు' అనే పేరు స్థిరపడింది. ఆ మట్టి సైన్యం విక్రమార్కుని ముఠాను తరిమికొట్టి, ప్రధాన సైన్యంపై దాడి చేసింది. ఆ సమయంలో ఆదిశేషుని ఆజ్ఞతో కోట్లాది సర్పాలు వచ్చి విక్రమార్కుని సైన్యాన్ని కాటువేసి మట్టుబెట్టాయి.

విశేషాలు: శాలివాహనుడు మట్టి బొమ్మలకు ప్రాణం పోసి సైన్యాన్ని తయారుచేశాడనే పురాణ గాథను, ఆయనకు ఆ పేరు రావడానికి గల కారణాన్ని (కుమ్మరిశాల నుండి వాహనాలపై వెళ్లడం) కవి ఈ సీస పద్యంలో అద్భుతమైన వీర, అద్భుత రసాల కలయికతో వర్ణించాడు.

124. నూట ఇరవై నాల్గవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

తన సైన్యంబులు ఘోరసర్పవిషనిర్దగ్ధంబు లైన న్మనం బునఁ జింతించి యతండు వాసుకి మహాభోగేంద్రు సేవించి యా
తనిచేత న్సుధఁ దెచ్చి సేనలకుఁ జై తన్యంబు రప్పింతు నే నని యేగెన్ని జభృత్యరక్షణగుణాయత్తుండు మంథాద్రికిన్.

ప్రతిపదార్థము: తన = తన యొక్క; సైన్యంబులు = సేనలన్నీ; ఘోర = భయంకరమైన; సర్ప = పాముల యొక్క; విష = గరళము చేత; నిర్దగ్ధములు = ప్రాణాలు కోల్పోయి మాడిపోగా; మనంబునన్ = తన మనస్సులో; చింతించి = ఎంతో దుఃఖించి; అతండు = ఆ విక్రమార్కుడు; నిజ భృత్య = తన సేవకులను, సైన్యాన్ని; రక్షణ గుణ = కాపాడాలనే స్వభావానికి; ఆయత్తుండు = కట్టుబడినవాడై; నేను = నేను; మహా భోగేంద్రున్ = సర్పరాజైన; వాసుకిన్ = వాసుకిని; సేవించి = ప్రసన్నం చేసుకొని; ఆతని చేతన్ = ఆయన ద్వారా; సుధన్ = అమృతాన్ని; తెచ్చి = తీసుకువచ్చి; సేనలకున్ = నా చనిపోయిన సైనికులకు; చైతన్యంబు = తిరిగి ప్రాణాలు; రప్పింతున్ = కలిగిస్తాను; అని = అని నిశ్చయించుకొని; మంథాద్రికిన్ = మందర పర్వతానికి; ఏగెన్ = బయలుదేరి వెళ్లాడు.

తాత్పర్యము: తన సైన్యమంతా భయంకరమైన సర్పాల విషానికి గురై చనిపోవడం చూసి విక్రమార్కుడు మనసులో ఎంతో ఆవేదన చెందాడు. కానీ తన సైన్యాన్ని ఎలాగైనా కాపాడుకోవాలనే పట్టుదలతో, "నేను సర్పరాజైన వాసుకిని ప్రార్థించి, ఆయన వద్ద నుండి అమృతాన్ని తెచ్చి నా సైనికులపై చల్లి, వారికి తిరిగి ప్రాణాలు పోస్తాను" అని నిశ్చయించుకున్నాడు. వెంటనే ఆయన వాసుకి కోసం తపస్సు చేయడానికి మందర పర్వతానికి (మంథాద్రికి) బయలుదేరాడు.

విశేషాలు: ఆశ్రిత రక్షణే పరమావధిగా భావించే విక్రమార్కుని ఉత్తమ గుణం ఇక్కడ వ్యక్తమవుతుంది. అమృతం కోసం సముద్ర మథనం జరిగినప్పుడు వాసుకిని తాడుగా చుట్టిన మందర పర్వతానికే విక్రమార్కుడు వెళ్లడం విశేషం.

125. నూట ఇరవై ఐదవ పద్యము (కంద పద్యము)

ఆ మందరగిరితటమున భూమీశుడు భక్తినిష్ఠ భుజగేంద్రకుల స్వామికిఁ తపమొనరింపఁగ నామహనీయుఁడు ప్రసన్నుఁ డై వేఁడు మనన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ మందర గిరి = ఆ మందర పర్వతము యొక్క; తటమునన్ = లోయలలో/ప్రాంతమున; భూమీశుడు = విక్రమార్క మహారాజు; భక్తి నిష్ఠన్ = పరమ భక్తి శ్రద్ధలతో; భుజగేంద్ర కుల స్వామికిన్ = సర్పజాతికి ప్రభువైన ఆ వాసుకిని ఉద్దేశించి; తపము + ఒనరింపగన్ = కఠోర తపస్సు చేయగా; ఆ మహనీయుడు = ఆ వాసుకి; ప్రసన్నుడు + ఐ = అనుగ్రహించినవాడై; వేడుము = నీకు కావలసిన వరం కోరుకో; అనన్ = అని పలకగా.

తాత్పర్యము: ఆ మందర పర్వత ప్రాంతంలో విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో భక్తిశ్రద్ధలతో సర్పరాజైన వాసుకిని గురించి ఘోరమైన తపస్సు చేశాడు. ఆ తపస్సుకు మెచ్చి ఆ నాగప్రభువు విక్రమార్కుని యెదుట ప్రత్యక్షమై, ప్రసన్న హృదయంతో "ఓ రాజా! నీకు ఏం కావాలో వరం కోరుకో" అని పలికాడు.

126. నూట ఇరవై ఆరవ పద్యము (కంద పద్యము)

నీరూపం బమృతోద్భవ కారణ మటు గాన నీవె కర్తవు నాసే నారక్షణమునకు సుధా పూరిత మగుకలశ మిచ్చి పుచ్చు మహీంద్రా.

ప్రతిపదార్థము: మహీంద్రా = ఓ నాగరాజా!; నీ రూపంబు = నీ రూపమే (సముద్ర మథన సమయంలో); అమృత + ఉద్భవ = అమృతం పుట్టడానికి; కారణము = ముఖ్య కారణమైంది; అటు గానన్ = కాబట్టి; నా సేనా = నా సైన్యము యొక్క; రక్షణమునకున్ = ప్రాణాలు కాపాడడానికి; నీవె = నువ్వే; కర్తవు = సమర్థుడవు; సుధా పూరితము + అగు = అమృతంతో నిండినట్టి; కలశము = కుండను; ఇచ్చి = నాకు ప్రసాదించి; పుచ్చు = పంపించుము.

తాత్పర్యము: "ఓ నాగేంద్రా! క్షీరసాగర మథనంలో త్రాడుగా నిలిచి అమృతం పుట్టడానికి కారణమైన రూపం నీదే కదా! కాబట్టి చనిపోయిన నా సైన్యాన్ని కాపాడగలిగే సమర్థుడవు నువ్వు ఒక్కడివే. దయచేసి అమృతంతో నిండిన ఒక కుండను నాకు వరణంగా ఇచ్చి నన్ను పంపించు" అని విక్రమార్కుడు వేడుకున్నాడు.

127. నూట ఇరవై ఏడవ పద్యము (చంపకమాల)

అని ప్రణమిల్లిన నృణికులాధిపుఁ డయ్యమృతంబు కుండలో నినిచి ప్రియంబుతో నొసఁగి నీవిఁక నేగుము నావుడు వ్రయం బునఁ దమతల్లి దాస్యము విముక్తము సేయ సుధారసంబు నే ర్పునఁ గొని వచ్చు పక్షిపతిపోలికతో నృపుఁ డేగుదేరఁగా.

ప్రతిపదార్థము: అని = ఆ విధంగా విక్రమార్కుడు; ప్రణమిల్లినన్ = పాదాలకు నమస్కరించగా; ఫణి కుల + అధిపుడు = ఆ సర్పరాజైన వాసుకి; ఆ అమృతంబున్ = ఆ అమృతాన్ని; కుండలోన్ = ఒక ఘటము లోపల; నినిచి = నింపి; ప్రియంబుతోన్ = ప్రేమతో; ఒసగి = ఇచ్చి; నీవు + ఇకన్ = నువ్వు ఇక; ఏగుము = వెళ్ళుము; నావుడున్ = అని పలకగా; నృపుడు = ఆ విక్రమార్క రాజు; రయంబునన్ = వేగముగా; తమ తల్లి = తన తల్లియైన వినత యొక్క; దాస్యము = బానిసత్వాన్ని; విముక్తము సేయన్ = పోగొట్టడం కొరకు; సుధా రసంబున్ = అమృతమును; నేర్పునన్ = ఉపాయముతో; కొని వచ్చు = దేవలోకం నుండి తీసుకువచ్చే; పక్షిపతి పోలికతోన్ = పక్షుల రాజు, గరుత్మంతుని వలె; ఏగుదేరగాన్ = అమృత భాండంతో తిరిగి వస్తుండగా.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు అలా వేడుకోగా, వాసుకి సంతోషించి ఆ అమృతాన్ని ఒక కుండలో నింపి ప్రేమతో రాజుకు అందించాడు. "ఓ రాజా! ఈ అమృతాన్ని తీసుకొని త్వరగా వెళ్లు" అని పంపించాడు. పూర్వం గరుత్మంతుడు తన తల్లి వినతకు గల దాస్య విముక్తి కోసం దేవలోకంపై దాడి చేసి, అమృత భాండాన్ని ఎంతో పరాక్రమంతో, వేగంతో భూమికి తీసుకువచ్చినట్లే... విక్రమార్కుడు కూడా తన చనిపోయిన సైనికులను బ్రతికించుకోవాలనే ఆరాటంతో ఆ అమృత కుండను చేతబట్టుకుని అత్యంత వేగంగా యుద్ధభూమికి తిరిగి రాసాగాడు.

విశేషాలు: అమృత కుండను మోసుకొస్తున్న విక్రమార్కుడిని, తల్లి దాస్యం పోగొట్టడానికి అమృతాన్ని తెచ్చిన గరుత్మంతునితో పోల్చడం ఎంతో సముచితమైన ఉపమాలంకారం.

128. నూట ఇరవై ఎనిమిదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

దీప్రముఖప్రసన్నుతు లతిప్రమద ప్రకృతి ప్రశస్తలో కప్రియవాదు లప్రకటకార్యులు సుప్రభలందు సూర్యచం ద్రప్రతిమాను లప్రతిహత ప్రతిభాగతి నప్రమేయులౌ విప్రకుమారు లంతఁ బృథివీపతిఁ జేరి నుతిప్రవీణులై.

ప్రతిపదార్థము: అంతన్ = ఆ సమయంలో; దీప్ర = ప్రకాశిస్తున్న; ముఖ = ముఖములతో; ప్రసన్న = ప్రసన్నులై; నుతులు = స్తుతించేవారును; అతి ప్రమద = మిక్కిలి సంతోషకరమైన; ప్రకృతి = స్వభావము కలవారును; ప్రశస్త = శ్రేష్ఠమైన; లోక ప్రియ

వాదులు = లోకానికి ఇష్టమైన మాటలు మాట్లాడేవారును; అప్రకట కార్యులు = తమ అంతరంగిక శక్తులను/కార్యాలను బయటపెట్టనివారును; సుప్రభలందున్ = గొప్ప కాంతి లోపల; సూర్య చంద్ర = సూర్య చంద్రులతో; ప్రతిమానులు = సమానమైనవారును; అప్రతిహత = అడ్డులేని; प्रतिभा గతిన్ = బుద్ధి ప్రతిభ కలవారును; అప్రమేయులు + ఔ = ఊహించలేనంతటి మహానుభావులైన; విప్ర కుమారులు = ఇద్దరు బ్రాహ్మణ బాలురు; పృథివీపతిన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును; చేరి = సమీపించి; నుతి ప్రవీణులు + ఐ = పొగడటంలో నేర్పరులై (ఇట్లు పలికిరి - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు అమృత కుండతో వస్తున్న దారిలో, అద్భుతమైన తేజస్సుతో వెలిగిపోతున్న ఇద్దరు బ్రాహ్మణ బాలురు (విప్ర కుమారులు) ఆయనకు ఎదురయ్యారు. వారు ఎంతో ప్రసన్నమైన ముఖాలతో, లోకానికి మేలు చేసే ప్రియమైన మాటలు పలుకుతూ, సూర్యచంద్రుల వంటి కాంతితో వెలిగిపోతున్నారు. తమ నిజరూపాన్ని పైకి ప్రకటించకుండా, అపారమైన బుద్ధి ప్రతిభ గల ఆ ఇద్దరు విప్ర కుమారులు రాజును సమీపించి, ఆయన కీర్తిని ఎంతో నేర్పుగా స్తుతించసాగారు.
విశేషాలు: ఇక్కడితో కథలో మరొక పెద్ద మలుపు ప్రారంభమవుతుంది. ఈ విప్ర కుమారులు ఎవరో కాదు, విక్రమార్కుని దాతృత్వాన్ని పరీక్షించి, అమృత కుండను యాచించడానికి శాలివాహనుడే పంపిన మాయా రూపాలు అని మున్ముందు తెలుస్తుంది.

129. నూట ఇరవై తొమ్మిదవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)
శివుఁ డిచ్చ మెచ్చి యిచ్చిన దివ్యఫలముఁ గా రుణ్యంబుతోఁ గుష్ఠరోగి కిచ్చి యవధూతుఁ డిచ్చిన యాసిద్ధలింగంబు నాహార మడిగిన యతని కిచ్చి
కంబ మెక్కిననాఁడు కమలాప్తుఁ డిచ్చిన కుండలంబులు యాచకునకు నిచ్చి యసురేంద్రుఁ డిచ్చిన రసరసాయనములు కలహించు నిద్ద ఱర్థులకు నిచ్చి
నయముతోఁ త్రిగాలనాథుఁ డిచ్చిన బొంత యాదిగాఁగ రాచపేద కిచ్చి వీరవిక్రమార్క ధారుణిఁ చరియించు పారిజాత మనఁగఁ పరఁగి తీవు.

ప్రతిపదార్థము: వీర విక్రమార్క = ఓ పరాక్రమవంతుడైన విక్రమార్క మహారాజా!; శివుడు = పరమశివుడు; ఇచ్ఛన్ = సంతోషముతో; మెచ్చి = అభినందించి; ఇచ్చిన = ప్రసాదించిన; దివ్య ఫలమున్ = అమరత్వాన్ని ఇచ్చే దివ్యఫలాన్ని; కారుణ్యంబుతోన్ = దయాహృదయముతో; కుష్ఠ రోగికిన్ = కుష్ఠువ్యాధితో బాధపడేవానికి; ఇచ్చి = దానం చేసి; అవధూతుడు = ఒక సిద్ధ యోగి; ఇచ్చిన = ఇచ్చినట్టి; ఆ సిద్ధ లింగంబున్ = ఆ మహిమాన్విత సిద్ధలింగాన్ని; ఆహారము = తిండి; అడిగిన = యాచించిన; అతనికిన్ = ఆ ఆకలి గొన్నవానికి; ఇచ్చి = ఇచ్చివేసి; కంబము = సూర్యస్తంభము; ఎక్కిననాడు = అధిరోహించిన సమయంలో; కమలాప్తుడు = సూర్యభగవానుడు; ఇచ్చిన = ప్రసాదించిన; కుండలంబులు = దివ్య కుండలాలను; యాచకునకున్ = అడిగిన యాచకునికి; ఇచ్చి = సమర్పించి; అసుర + ఇంద్రుడు = బలిచక్రవర్తి; ఇచ్చిన =

ఇచ్చినట్టి; రస రసాయనములు = సిద్ధ రసాలను; కలహించు = తగువులాడుకుంటున్న; ఇద్దఱు = ఇద్దరు; అర్థులకున్ = యాచకులకు; ఇచ్చి = పంచిపెట్టి; త్రిగాలనాథుడు = భూత భవిష్యత్ వర్తమాన కాలాలకు అధిపతియైన యోగి (కాలజ్ఞాని); నయముతోన్ = ప్రీతితో; ఇచ్చిన = ఇచ్చినట్టి; బొంత = మహిమ గల పాత కంథను; ఆదిగాగన్ = మొదలైన వాటిని; రాచపేదకున్ = పేదరికంలో ఉన్న రాజకుమారునికి; ఇచ్చి = దానం చేసి; ఈ ధారుణిన్ = ఈ భూమిపై; చరియించు = సంచరించే; పారిజాతము = కోరిన కోర్కెలు తీర్చే కల్పవృక్షము (పారిజాత వృక్షము); అనగన్ = అనేలా; ఈవు = నీవు; పరగితివి = ప్రసిద్ధి చెందావు.

తాత్పర్యము: "ఓ వీర విక్రమార్క మహారాజా! పూర్వం పరమశివుడు నీ భక్తికి మెచ్చి నీకు అమరత్వాన్ని ఇచ్చే దివ్యఫలాన్ని ఇస్తే, నువ్వు దాన్ని ఒక కుష్ఠురోగిపై దయతో ఆయనకు ఇచ్చివేశావు. ఒక అవధూత నీకు మహిమ గల సిద్ధలింగాన్ని ఇస్తే, దాన్ని అన్నం అడిగిన ఒక పేదవానికి దానం చేశావు. సూర్యస్తంభం ఎక్కినప్పుడు సూర్యభగవానుడు నీకు ప్రసాదించిన దివ్యకుండలాలను యాచకుడికి ఇచ్చివేశావు. పాతాళంలో బలిచక్రవర్తి నీకు ఇచ్చిన రస రసాయనాలను, వాటి కోసం గొడవపడుతున్న ఇద్దరు యాచకులకు ఇచ్చి వారి తగవు తీర్చావు. కాలజ్ఞానియైన సిద్ధుడు నీకిచ్చిన మహిమ గల పాత బొంతను ఒక పేద రాజకుమారునికి దానం చేశావు. ఇలా నీకు దొరికిన ప్రతి దివ్య వస్తువునూ ఇతరులకే ఇస్తూ, ఈ భూమిపై నడిచే కల్పవృక్షంలా (పారిజాత వృక్షంలా) నువ్వు కీర్తికెక్కావు" అని ఆ విప్ర కుమారులు రాజును స్తుతించారు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుని జీవితంలో జరిగిన ఐదు గొప్ప దాన వృత్తాంతాలను (శివుని ఫలం, అవధూత లింగం, సూర్యుని కుండలాలు, బలిచక్రవర్తి రసాయనం, సిద్ధుని బొంత) ఒకే సీస పద్యంలో కవి ఎంతో గంభీరంగా క్రోడీకరించి, ఆయన దాన గుణాన్ని కీర్తించాడు.

130. నూట ముప్పయ్యవ పద్యము (కంద పద్యము)

ఖేచరపతి శిబి కర్ణ ద ధీచుల నినుఁ బోల్పరాదు దీనుల కర్థం బేచోట నిచ్చి రుర్విని నీచాగము సర్వవస్తు నివహము గాదే.

ప్రతిపదార్థము: ఖేచరపతి = జీమూతవాహనుడు; శిబి = శిబిచక్రవర్తి; కర్ణ = దానకర్ణుడు; దధీచులన్ = దధీచి మహర్షి మొదలైనవారితో; నినున్ = నిన్ను; పోల్పరాదు = పోల్చడం తగదు; ఉర్విని = ఈ భూమిపై; దీనులకున్ = దరిద్రులకు; అర్థంబు = కేవలం ధనాన్ని; ఏ చోటన్ = ఏ కాలంలోనైనా; ఇచ్చిరి = వారు దానం చేశారు; నీ త్యాగము = కానీ నీవు చేసే త్యాగము; సర్వ వస్తు నివహము = లోకంలోని సమస్త దివ్య వస్తువుల సమూహమే; కాదే = కదా!

తాత్పర్యము: "మహారాజా! లోకంలో గొప్ప దాతలుగా పేరుగాంచిన జీమూతవాహనుడు, శిబి, కర్ణుడు, దధీచి వంటి వారితో నిన్ను పోల్చలేము. ఎందుకంటే వారు కష్టాల్లో ఉన్నవారికి కేవలం తమ శరీరాన్నో లేదా సంపదనో దానం చేశారు. కానీ నువ్వు మాత్రం నీకు లభించిన సర్వ శ్రేష్ఠమైన, దివ్యమైన వస్తువులన్నింటినీ లోకానికి త్యాగం చేశావు. నీ త్యాగ గుణం వారి కంటే ఎంతో మిన్నయైనది" అని వారు పొగిడారు.

131. నూట ముప్పై ఒకటవ పద్యము (కంద పద్యము)

అర్థం బన్యుల నడిగిన యర్థులు వ్యర్థులును గడు నిరర్థులు నట యో పార్థివ నినుఁ బ్రార్థించిన యర్థులు సార్థులుఁ గృతార్థ లధీక సమర్థుల్.

ప్రతిపదార్థము: ఓ పార్థివ = ఓ రాజా!; అర్థంబు = ధనాన్ని; అన్యులన్ = ఇతర లోభులైన రాజులను; అడిగిన = యాచించిన; అర్థులు = యాచకులు; వ్యర్థులును = ప్రయోజనం లేనివారును; కడున్ = మిక్కిలి; నిరర్థులున్ + అట = దీనులై అవమానాల పాలవుతారట; నినున్ = నిన్ను; ప్రార్థించిన = ఆశ్రయించి వేడుకున్న; అర్థులు = యాచకులు మాత్రం; సార్థులున్ = కోరికలు నెరవేరినవారును; కృతార్థులున్ = ధన్యులును; అధిక సమర్థుల్ = లోకంలో గొప్ప సమర్థులుగా మారుతారు.

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! లోకంలో ఇతర లోభులైన రాజులను యాచించే యాచకులు ముఖం చాటేసే వారి వల్ల వ్యర్థులై, అవమానాలు పొంది నిరర్థకులుగా మిగిలిపోతారు. కానీ నిన్ను ఆశ్రయించి యాచించేవారు మాత్రం కోరినవన్నీ పొంది సార్థకులవుతారు, ధన్యులై లోకంలో గొప్ప సమర్థులుగా మారుతారు" అని విప్ర కుమారులు శ్లాఘించారు.

132. నూట ముప్పై రెండవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

అనుచుం బెక్కువిధంబులం బొగడఁగా నాబాలవిప్రద్వయం బును వారించుచు నింత యేల హృదయాంభోజంబులో నున్న ప్రా ర్థన మీకే మది వేఁడుఁ డిత్తు ననిన ధాత్రీశ్వరా నీవు ద ప్పనిరాజేంద్రుఁడ వేని యాయమృతకుంభంబిమ్ము మాకింపగు.

ప్రతిపదార్థము: అనుచున్ = ఆ విధంగా; పెక్కు విధంబులన్ = ఎన్నో రకాలుగా; పొగడగాన్ = తన్ను స్తుతిస్తుండగా; ఆ బాల విప్ర ద్వయంబును = ఆ బ్రాహ్మణ బాలుర ఇద్దరినీ; వారించుచున్ = ఆపుతూ; ఇంత + ఏల = ఈ పొగడ్తలు ఇంత ఎందుకు?; మీ మదిన్ = మీ మనస్సు అనే; హృదయ + అంభోజంబులో = హృదయ పద్మములో; ఉన్న = ఉన్నట్టి; ప్రార్థన = కోరిక; ఏమది = ఏదైనా సరే; వేడుడు = కోరుకోండి; ఇత్తున్ = నేను ఇప్పుడే ఇస్తాను; అనినన్ = అని రాజు పలుకగా; ధాత్రీశ్వరా = ఓ భూపాలా!; నీవు = నీవు; తప్పని = మాట తప్పని; రాజేంద్రుడవు + ఏని = సత్యసంధుడవైన మహారాజువైతే; మాకున్ = మాకు; ఇంపు + అగు = ఎంతో ఇష్టమైన; ఆ అమృత కుంభంబు = (నీ చేతిలో ఉన్న) ఆ అమృత భాండాన్ని; ఇమ్ము = మాకు దానం చేయి.

తాత్పర్యము: ఆ ఇద్దరు విప్ర కుమారులు తన్ను ఆ విధంగా పొగుడుతుండగా విక్రమార్కుడు వారిని ఆపాడు. "ఓ బాలలారా! ఈ స్తోత్రాలు ఇంత ఎందుకు? మీ మనసులో ఏ కోరిక ఉన్నా దాచకుండా అడగండి, ఇప్పుడే నెరవేరుస్తాను" అన్నాడు. అప్పుడు ఆ బాలురు, "ఓ మహారాజా! నువ్వు ఇచ్చిన మాట తప్పని సత్యసంధుడవే అయితే, నీ చేతిలో ఉన్న ఆ అమృతపు కుండను మాకు దానంగా ఇచ్చేయ్, మాకదే కావాలి" అని అడిగారు.

విశేషాలు: తన సైన్యాన్ని బ్రతికించుకోవడానికి విక్రమార్కుడు ప్రాణాలకు తెగించి తెస్తున్న అమృత కుండనే ఆ బ్రాహ్మణ బాలురు యాచించారు. రాజు దాతృత్వానికి ఇదొక పరమ కఠినమైన పరీక్ష.

133. నూట ముప్పై మూడవ పద్యము (కంద పద్యము)

అనుచు న్వాలాయంబుగ ననువేఁడిన మనములోనఁ తత్తఱపడ కే మనవచ్చు మీరు నావ ర్తనమెఱుఁగుదు రెవ్వరొక్కొ దైవతమూర్తుల్.

ప్రతిపదార్థము: అనుచున్ = అంటూ; వాలాయంబుగన్ = పట్టుదలగా/నిశ్చయముగా; ననున్ = నన్ను; వేడినన్ = యాచించగా; మనములోనన్ = తన మనసు లోపల; తత్తఱపడక = ఏమాత్రము కలవరపడకుండా; మీరు = మీరు; నా వర్తనము = నా చరిత్ర అంతా; ఎఱుంగుదురు = ముందే తెలిసి ఉన్నట్లు మాట్లాడారు; ఏమనవచ్చున్ = మిమ్మల్ని ఏమనాలి?; మీరు = మీరు; ఎవ్వరొక్కొ = సామాన్య బాలురు కారు, ఎవరై ఉంటారు?; దైవత మూర్తుల్ = నిశ్చయముగా దైవ స్వరూపులే సుమా!

తాత్పర్యము: వారు అంత పట్టుదలగా అమృత కుండనే అడిగేసరికి, విక్రమార్కుడు మనసులో ఏమాత్రం తత్తరపడలేదు. ఆయన స్థిరంగా ఆలోచించి ఇలా అనుకున్నాడు, "వీరు నా జీవితంలో జరిగిన రహస్య దానాలన్నింటినీ పూసగుచ్చినట్లు చెప్పారు. నా స్వభావాన్ని పూర్తిగా ఎరిగిన వీరు సామాన్య పిల్లలు కారు. నిశ్చయంగా దైవ స్వరూపులే".

134. నూట ముప్పై నాల్గవ పద్యము (కంద పద్యము)

తెలిసెద నని నృపుఁడావి పుల సంబోధించి యచటఁ బొంకకుఁ డధికో జ్జ్వలము లగున్మరూపం బులమీ రెవ్వరు సమస్తముం జెప్పుఁ డన.

ప్రతిపదార్థము: తెలిసెదన్ + అని = మీ నిజస్వరూపం తెలుసుకుంటాను అనుకుంటూ; నృపుడు = ఆ విక్రమార్క రాజు; ఆ విప్రులన్ = ఆ బ్రాహ్మణ బాలురను; సంబోధించి = పిలిచి; అచటన్ = ఈ స్థానంలో; బొంకకుడు = అబద్ధం చెప్పకండి; అధిక + ఉజ్జ్వలములు = మిక్కిలి ప్రకాశవంతమైన; మీ నిజ రూపంబులన్ = మీ అసలు స్వరూపాలతో; మీరు = మీరు; ఎవ్వరు = ఎవరు?; సమస్తమున్ = అంతా; జెప్పుండు + అనన్ = నిజం చెప్పండి అని అడుగగా.

తాత్పర్యము: "మీరెవరో నేను తెలుసుకోవాలి" అని భావించి విక్రమార్కుడు ఆ బాలురతో ఇలా అన్నాడు, "ఓ పుణ్యమూర్తులారా! ఇక్కడ అబద్ధం చెప్పకండి. మీ చుట్టూ ఇంతటి దివ్యకాంతి వెలుగుతోంది. మీ నిజస్వరూపం ఏమిటి? మీరు ఎవరో నాకు దాచకుండా అంతా నిజం చెప్పండి".

135. నూట ముప్పై ఐదవ పద్యము (ఆటవెలది)

శాలివాహు నట్లు చంపఁ గడంగు నీ బలము ఫణుల చేతఁ బొలిసినంత వాసుకికిఁ దపము సేసి నీ వమృతము వడయు టెఱిఁగి మమ్మునినిచె నతఁడు.

ప్రతిపదార్థము: అట్లు = ఆ విధంగా; శాలివాహున్ = ఆ శాలివాహనుడిని; చంపన్ = అంతమొందించడానికి; కడంగు = పూనుకున్న; నీ బలము = నీ చతురంగ సైన్యమంతా; ఫణుల చేతన్ = సర్పాల కాట్లకు గురై; పాలిసినంతన్ = చనిపోగా; నీవు = నీవు; వాసుకికిన్ = సర్పరాజైన వాసుకిని గురించి; తపము + చేసి = ఘోర తపస్సు ఆచరించి; అమృతము = ఆ అమృత భాండాన్ని; వడయుట = పొందడం; ఎఱిగి = తెలుసుకొని; అతడు = ఆ శాలివాహనుడే; మమ్మున్ = మమ్మల్ని; నినిచెన్ = నీ వద్దకు పంపించాడు.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! శాలివాహనుడిని చంపడానికి నువ్వు సైన్యంతో వచ్చావు, కానీ నీ సైన్యమంతా నాగరాజుల కాట్లకు చనిపోయింది. ఆ తర్వాత నువ్వు వాసుకి గురించి తపస్సు చేసి అమృతాన్ని సంపాదించావు. ఆ విషయం ముందే పసిగట్టిన ఆ శాలివాహనుడే, నీ దాన గుణాన్ని ఆసరాగా చేసుకుని ఆ అమృతాన్ని లాక్కోవడానికి మమ్మల్ని దూతలుగా నీ మీదికి పంపాడు" అని వారు నిజం చెప్పారు.
విశేషాలు: శాలివాహనుడు కేవలం యుద్ధవీరుడే కాదు, విక్రమార్కుడు అమృతం తేవడాన్ని ముందే ఊహించి, దాన్ని అడ్డుకోవడానికి మాయా బ్రాహ్మణులను పంపిన మహాతాంత్రికుడు, బుద్ధిశాలి అని ఈ పద్యం ద్వారా స్పష్టమవుతోంది.

136. నూట ముప్పై ఆరవ పద్యము (కంద పద్యము)
వడుగు లయి విక్రమార్కుని కడకుం జని వేఁడి యమృతకలశము మీచే పడఁ జేసికొనుఁడు యాచకు లడిగిన వంచింప కిచ్చు నతఁ డని చెప్పెన్.

ప్రతిపదార్థము: మీరు = మీరు; వడుగులు + అయి = బ్రాహ్మణ వటువుల (బాలుర) వేషాలు ధరించి; విక్రమార్కుని = ఆ విక్రమార్క రాజు యొక్క; కడకున్ = వద్దకు; చని = వెళ్లి; వేడి = యాచించి; ఆ అమృత కలశము = ఆ అమృత భాండాన్ని; మీ చేబడన్ + చేసికొనుడు = మీ వశం చేసుకోండి; యాచకులు = యాచించేవారు; అడిగినన్ = ఏది అడిగినా; వంచింపక = వెనుకాడకుండా, మోసం చేయకుండా; అతడు = ఆ విక్రమార్కుడు; ఇచ్చున్ = దానం చేస్తాడు; అని = అంటూ (శాలివాహనుడు మాకు) చెప్పెన్ = ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యము: " 'మీరు బ్రాహ్మణ బాలుర వేషంలో విక్రమార్కుడికి ఎదురెళ్లండి. ఆ రాజు చాలా గొప్ప దాత, యాచకులు ఏది అడిగినా మోసం చేయకుండా దానం చేస్తాడు. కాబట్టి ఆయనను పాగిడి, ఆ అమృత కుండను మీ చేతుల్లోకి తీసుకోండి' అని శాలివాహనుడు మాకు నూరిపోసి పంపాడు" అని వారు వివరించారు.

137. నూట ముప్పై ఏడవ పద్యము (కంద పద్యము)

తప్పక చెప్పితి మేమును దప్పక నీవును యథోచితము సేయుము నీ చొప్పు వొగడ వేజిహ్వాల యప్పన్నగవిభున కైన నలవియె భూపా.

ప్రతిపదార్థము: భూపా = ఓ మహారాజా!; మేమును = మేము కూడా; తప్పక = దాచకుండా నిజం; చెప్పితి = చెప్పాము; నీవును = నీవు కూడా; తప్పక = నీ సత్యసంధత తప్పకుండా; యథోచితము = నీకు తగినట్లుగా; చేయుము = నిర్ణయం తీసుకో; నీ చొప్పు = నీ అసాధారణ త్యాగ గుణాన్ని; పొగడన్ = కీర్తించడానికి; వే జిహ్వాల = వెయ్యి నాలుకలు ఉన్న; ఆ పన్నగ విభునకున్ + ఐనన్ = ఆ శేషనాగుడికైనా; అలవియె = సాధ్యమా? (కానే కాదు).

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! మేము దాచకుండా అసలు నిజం నీకు చెప్పేశాము. ఇప్పుడు నీ దాన గుణానికి తగినట్లుగా నువ్వే యథోచితమైన నిర్ణయం తీసుకో. వెయ్యి నాలుకలు గల ఆ ఆదిశేషుడైనా నీ గొప్పతనాన్ని పూర్తిగా పొగడలేడు, అంతటి మహానుభావుడవు నువ్వు" అని ఆ విప్ర కుమారులు పలికారు.

విశేషాలు: శత్రువు పంపిన మాయా దూతలైనప్పటికీ, విక్రమార్కుని సత్యనిరతిని చూసి వారు కూడా ఆయనకు దాసోహమంటూ నిజం పలికారు. 'వేజిహ్వాల పన్నగవిభుడు' అనగా వెయ్యి పడగలు, నాలుకలు ఉన్న ఆదిశేషుడు.

138. నూట ముప్పై ఎనిమిదవ రచన (వచనము)

వచనము: అని నిజరూపాంబులు చూపినం గొంత చింతించి విక్రమార్కుం డర్థ లడిగినం దనకు మోచినపని గాన నీక తలంగె నను నపకీర్తి వచ్చు దీని మీఁద నఖిలజగదాధార స్తంభం బగుకుంభీనసేంద్రుండును దన్నింతవానిఁగా దలంచి వీరలం బంచినచోట వృథపుచ్చుట నాదొడ్డతనంబునకు మిగులం గోణత గావున వైరిమనోరథంబులతోడం గూడ నాయశంబు వర్ధిల్లుంగాక య్లనుచు నిశ్చయించి.

తాత్పర్యము: ఆ బాలురు తమ నిజరూపాలను చూపించగా, విక్రమార్కుడు మనసులో కాస్త ఆలోచించాడు. "యాచకులు అడిగిన తర్వాత, ఇది నాకు కష్టమైన పని అని ఇవ్వకుండా వెనకడుగు వేస్తే నాకు అపకీర్తి (అపవాదు) వస్తుంది. పైగా, సమస్త జగత్తుకు ఆధారమైన ఆదిశేషుడు (శాలివాహనుని తండ్రి) కూడా నన్ను ఇంతటి దాతగా భావించి వీరిని నా వద్దకు పంపినప్పుడు, నేను ఈ దానాన్ని నిరాకరిస్తే నా గొప్పతనానికి తక్కువతనం వస్తుంది. కాబట్టి శత్రువు కోరిక నెరవేరడంతో పాటు నా కీర్తి కూడా శాశ్వతంగా వర్ధిల్లుగాక!" అని మనసులో నిశ్చయించుకున్నాడు.

విశేషాలు: తన సైన్యాన్ని బ్రతికించుకోవడం కంటే, తనను నమ్మి వచ్చిన యాచకులకు దానం చేయడమే పరమధర్మమని, శత్రువైనా సరే అడిగితే కాదనకూడదనే విక్రమార్కుని అత్యున్నత త్యాగ నిరతి ఈ వచనంలో పరాకాష్టకు చేరింది.

139. నూట ముప్పై తొమ్మిదవ పద్యము (కంద పద్యము)

కుండలి బాలకులకు నధి కుండగు భుజగేంద్రనాయకుం డటు మెచ్చం గుండ యమృతంబు నేఁ చు కుండఁగఁ ద్రగ దనుచుఁ ద్రప్పకుండఁగ నిచ్చెన్.

ప్రతిపదార్థము: కుండలి బాలకులకున్ = ఆ బాల బ్రాహ్మణులకు; అధికుడు + అగు = ప్రభువైనట్టి; భుజగేంద్ర నాయకుడు = సర్పరాజైన ఆదిశేషుడు/వాసుకి; అటు = ఆ విధముగా; మెచ్చన్ = అభినందించేలా; ఈ కుండ యమృతంబున్ = ఈ అమృతపు కుండను; నేను = నేను; దాచుకుండగన్ = దాచిపెట్టుకోవడం; తగదు = ధర్మము కాదు; అనుచున్ = అంటూ; తప్పకుండగన్ = మాట తప్పకుండా; ఇచ్చెన్ = దానం చేసివేసెను.

తాత్పర్యము: "ఆ బాల బ్రాహ్మణులను పంపిన సర్పరాజైన ఆదిశేషుడు మనసారా మెచ్చుకునేలా... నేను ఈ అమృతపు కుండను నా సైన్యం కోసం దాచుకోవడం తగదు" అని భావిస్తూ, విక్రమార్కుడు ఆ అమృత భాండాన్ని ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా ఆ దూతలకు దానం చేసేశాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కుడు అమృతాన్ని దానం చేయడంతో ఆయన సైన్యం తిరిగి బ్రతకడానికి అవకాశం లేకుండా పోయింది, అయినా ఆయన కీర్తి లోకంలో అమరమై నిలిచింది.

140. నూట నలభైయవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఈ వెరవొప్ప నర్థులకు నిచ్చి యతం డరుదెంచెఁ గ్రమ్మఱం గావున నీకు నీగుణము గల్గిన గ్రక్కున దీని నెక్కుమా నావుడుఁ ద్రద్గుణశ్రవణ నందితచిత్తసరోజుఁడైన భో జావనివల్లభుండును గృహంబున కేగి మతి న్నుతింపుచున్.

ప్రతిపదార్థము: ఈ వెరవు + ఒప్పన్ = ఈ అసాధారణ విధానము ఒప్పేలా; అర్థులకున్ = యాచకులకు; ఇచ్చి = ఆ అమృతాన్ని దానం చేసి; అతండు = ఆ విక్రమార్కుడు; క్రమ్మఱన్ = తిరిగి; అరుదెంచెన్ = ఉజ్జయినికి వచ్చెను; కావునన్ = కాబట్టి; నీకున్ = ఓ భోజరాజా నీకు; ఈ గుణము = ఇటువంటి (శత్రువునకైనా దానం చేసే) గుణము; కల్గినన్ = ఉన్నట్లయితే; గ్రక్కునన్ = వేగముగా; దీనిన్ = ఈ సింహాసనాన్ని; ఎక్కుము + ఆ = అధిరోహించుము; నావుడున్ = అని ఆ 24వ బొమ్మ అనగా; తద్ + గుణ = ఆ విక్రమార్కుని గుణాలను; శ్రవణ = వినడం చేత; నందిత = సంతోషించిన; చిత్త సరోజుడు + ఐన = పద్మము వంటి మనస్సు గలవాడైన; భోజ + అవనివల్లభుండును = ఆ భోజమహారాజు కూడా; ఆత్మన్ = తన మనస్సులో; నుతింపుచున్ = (విక్రమార్కుని) పొగుడుతూ; గృహంబునకున్ = తన అంతఃపురానికి; ఏగెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము: "ఈ విధంగా విక్రమార్క మహారాజు తన సైన్యాన్ని బ్రతికించే అమృతాన్ని కూడా శత్రువు పంపిన యాచకులకు దానం చేసి ఖాళీ చేతులతో తిరిగి వచ్చాడు. ఓ భోజరాజా! శత్రువునైనా కరుణించే అంతటి మహోదార గుణము నీకు ఉంటే, వెంటనే ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కు" అని 24వ బొమ్మ పలికింది. ఆ అద్భుతమైన కథను విన్న భోజరాజు మనస్సు విక్రమార్కుని

త్యాగానికి దాసోహమంది. ఆయనను మనసారా స్తుతిస్తూ, ఆ రోజు కూడా సింహాసనం ఎక్కకుండా తన భవనానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు: ఇక్కడితో విక్రమార్కుని సాహస, పరోపకార కథల ఘట్టం ముగిసింది. భోజరాజు విక్రమార్కుని సర్వత్యాగ నిరతికి పూర్తిగా ముగ్ధుడయ్యాడు.

141. నూట నలభై ఒకటవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

సారాచారవిచారచారుచరితక్ష్మానిర్జర వ్రాతచే తోరాజీవనిరంతరోల్లసిత విద్యోతప్రభాధామునిం
బారావారపయోవిహారభువనప్రారంభనిద్రాఖ్యమా యరామాహతకైటభాది ఘనదైత్యస్తోము దామోదరున్.

ప్రతిపదార్థము: సార + ఆచార = శ్రేష్ఠమైన ఆచారములను; విచార = విచారించే; చారు చరిత = సుందరమైన చరిత్ర గల; క్ష్మానిర్జర వ్రాత = బ్రాహ్మణ సమూహము యొక్క; చేతో రాజీవ = హృదయ పద్మములలో; నిరంతర = ఎల్లప్పుడు; ఉల్లసిత = ప్రకాశించే; విద్యోత ప్రభా ధామునిన్ = దివ్యమైన తేజస్సుకు నిలయమైనవాడును; పారావార = సముద్రము (క్షీరసాగరము) యొక్క; పయస్ = నీటిపై; విహార = విహరిస్తూ; భువన ప్రారంభ = సృష్టి కార్య ప్రారంభము కొరకు; నిద్రా + ఆఖ్య = యోగనిద్ర అనే; మాయా రామా = మాయా విలాసముతో కూడినవాడును; హత = సంహరింపబడిన; కైటభ + ఆది = కైటభుడు మొదలైన; ఘన దైత్య స్తోమున్ = గొప్ప రాక్షస సమూహములు కలవాడును అయిన; దామోదరున్ = ఆ శ్రీకృష్ణుడిని/విష్ణుమూర్తిని (స్తుతించి - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యము: సదాచార సంపన్నులైన బ్రాహ్మణోత్తముల హృదయ పద్మాలలో నిరంతరం కొలువై ఉండేవాడు, దివ్య తేజోమయుడు, సృష్టి ప్రారంభానికి ముందు క్షీరసాగర జలాలపై యోగనిద్రలో విహరించేవాడు, మాయా విలాసంతో కైటభుడు మొదలైన భయంకర రాక్షసులను సంహరించినవాడు అయిన ఆ దామోదరుడిని (శ్రీమన్నారాయణుడిని) ప్రార్థిస్తూ...

విశేషాలు: నవమాశ్వాసము ముగింపు సందర్భమున కవి చేసిన అద్భుతమైన విష్ణు స్తుతి పద్యమిది.

142. నూట నలభై రెండవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

శర్వాణీహృదయాంబుజాహిమరుచి న్సర్వంసxaభృద్ధను ర్మౌర్వీభూతమహాభుజంగమపతి న్మందాకినీజూటుని సర్వజ్ఞు
న్సకలేశ్వరు న్భువనరక్షాదక్షిణప్రాభవు గీర్వాణ వ్రజసంతతాభిలషిత క్షేమంకరు న్శంకరున్.

ప్రతిపదార్థము: శర్వాణీ = పార్వతీదేవి యొక్క; హృదయ + అంబుజ = హృదయ పద్మమునకు; అహిమరుచిన్ = సూర్యుని వంటివాడును (వికసింపజేయువాడు); సర్వంసహాభృత్ = మేరు పర్వతమనెడి; ధనుస్ = వింటికి; మౌర్వీ భూత = అల్లెతాడుగా మారిన; మహా భుజంగమ పతిన్ = సర్పరాజైన (వాసుకి) కలవాడును; మందాకినీ జూటుని = గంగానదిని

జడలలో ధరించినవాడును; సర్వజ్ఞున్ = అన్నిటినీ తెలిసినవాడును; సకల + ఈశ్వరున్ = సమస్తానికి ప్రభువైనవాడును; భువన రక్షా = లోకాలను కాపాడటంలో; దక్షిణ ప్రాభవున్ = సమర్థవంతమైన వైభవము కలవాడును; గీర్వాణ వ్రజ = దేవతా సమూహములకు; సంతత = ఎల్లప్పుడూ; అభిలషిత = కోరుకోబడిన; క్షేమంకరున్ = శుభాన్ని కలిగించేవాడును అయిన; శంకరున్ = ఆ పరమశివుని (ప్రార్థిస్తూ).

తాత్పర్యము: పార్వతీదేవి హృదయ పద్మాన్ని వికసింపజేసే సూర్యుడు, త్రిపురాసుర సంహార సమయంలో మేరు పర్వతాన్ని విల్లుగా చేసుకున్నప్పుడు దానికి అల్లెతాడుగా నిలిచిన సర్పరాజు (వాసుకి) కలవాడు, తన జడలలో గంగానదిని మోస్తున్నవాడు, సర్వజ్ఞుడు, సకలలోకేశ్వరుడు, జగత్తును రక్షించడంలో అపరిమిత సమర్థుడు, దేవతలకు నిరంతరం శుభాలను చేకూర్చేవాడు అయిన ఆ పరమశివునికి నమస్కరిస్తూ...

విశేషాలు: కవి ఇక్కడ హరిహర అద్వైతాన్ని పాటిస్తూ, ముందు పద్యంలో విష్ణుమూర్తిని, ఈ పద్యంలో శివుడిని (శంకరుని) సమానంగా కీర్తించి ఆశ్వాసాన్ని ముగించాడు.

143. నూట నలభై మూడవ పద్యము (మాలిని వృత్తము - ఆశ్వాసాంత పద్యము)
విధురజనశరణ్యా వేదశాస్త్రాద్యగణ్యా బుధహిత నరవేషా భూషణీభూతశేషా మధుకరనిభతేజా మౌక్తికాశీసమౌజా
మధురిపుహరిరూపా మర్మకర్మస్వరూపా.

తాత్పర్యము: కష్టాల్లో ఉన్నవారికి శరణు ఇచ్చేవాడా! వేద శాస్త్రాల చేత లెక్కింపబడని (అనంతమైన) వాడా! పండితులకు మేలు చేసేవాడా! నరరూపంలో కొలువై ఉన్నవాడా! శేషనాగునే ఆభరణముగా ధరించినవాడా! తుమ్మెద వంటి నల్లని ప్రకాశవంతమైన తేజస్సు కలవాడా! ముత్యం లాంటి పవిత్రమైన కాంతి కలవాడా! మధు అనే రాక్షసుడికి శత్రువైన విష్ణుమూర్తి రూపమైనవాడా! సృష్టి యొక్క నిగూఢ కర్మలకు స్వరూపమైనవాడా! (ఓ పరమేశ్వరా! నిన్ను ప్రార్థిస్తున్నాను).

గద్యము (గ్రంథాంత ముగింపు)
పాఠ్యము: గద్యము. ఇది రాయగజగంధవారణవైరిమండలిక భేకఫణీంద్రవీర ఘోట్టవిభాళ కళింగదేశ నిర్ధూమధామ త్యాగనాగార్జున కర్ణాటద్రవిలాంధ్రమహారాష్ట్ర భూపాలరూప నూపురసుందర చరణారవింద సనదప్రోలి పురవరాధీశ్వర వెలనాఁటిపృథ్వీశ్వర రాజ్యసముద్ధరణ కొఱవి వెన్నయామాత్యపౌత్ర హరితసగోత్రపవిత్ర సకలసుకవిమిత్ర కసువరాజతనూజ గోపరాజ ప్రణీతంబైన సింహాసనద్వాత్రింశిక యనుకావ్యంబునందు విక్రమార్కు సాహస పరోపకార స్వప్నశాంతివైభవ దానశూరత్వప్రశంసనం బన్నది నవమాశ్వాసము.

తాత్పర్యము: ఇది, శత్రురాజులనే ఏనుగులకు సింహం వంటివాడు, కళింగ దేశాన్ని జయించినవాడు, త్యాగంలో నాగార్జునుని వంటివాడు, కర్ణాట, ద్రవిడ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర భూపాలుర చేత పూజింపబడిన అందమైన చరణపద్మములు కలవాడు,

సనదప్రోలి (సనదప్రోలు) నగర ప్రభువు, వెలనాటి పృథ్వీశ్వర రాజ్య ఉద్ధారకుడు అయిన కొఱవి వెన్నయామాత్యుని మనవడును; హరితస గోత్ర పవిత్రుడును; సకల సత్కవులకు మిత్రుడును; కసువరాజు కుమారుడును అయిన కొఱవి గోపరాజ ప్రణీతమైన (రాసిన) 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే మహాకావ్యంలో... విక్రమార్క మహారాజు యొక్క సాహసము, పరోపకారము, స్వప్న శాంతి వైభవము, మరియు దానశూరత్వ ప్రశంసలను వివరించే 'నవమాశ్వాసము' సంపూర్ణముగా ముగిసినది.

దశమాశ్వాసము

1. మొదటి పద్యము

శ్రీదయితావదనచ్ఛా
యాదర్శీభూతకౌస్తుభారుణ తేజో
మేదురవక్షఃస్థలు దా
మోదరుఁ గాకోదరేంద్రయోజితతల్పున్.

ప్రతిపదార్థము:
శ్రీదయితా = లక్ష్మీదేవి యొక్క; వదన = ముఖము యొక్క; ఛాయా = ప్రతిబింబమునకు; ఆదర్శీభూత = అద్దము వంటిదైన; కౌస్తుభ = కౌస్తుభ మణి యొక్క; అరుణ = ఎర్రని; తేజః = కాంతితో; మేదుర = నిండిన; వక్షఃస్థలున్ = వక్షస్థలము కలవాడును; కాకోదర+ఇంద్ర = సర్పరాజైన శేషునిచే; యోజిత = ఏర్పరచబడిన; తల్పున్ = పానుపు కలవాడును; ఐన; దామోదరున్ = ఆ శ్రీకృష్ణుని (విష్ణుమూర్తిని). (ఈ పద్యము తరువాతి పద్యముతో అన్వయము కలిగి ఉంటుంది).

తాత్పర్యము:
లక్ష్మీదేవి ముఖబింబము ప్రతిఫలించుటకు అద్దము వంటిదైన కౌస్తుభమణి యొక్క ఎర్రని కాంతులతో ప్రకాశించే వక్షస్థలము కలవాడు, శేషపానుపుపై శయనించువాడు అయిన ఆ దామోదరుని (శ్రీమహావిష్ణువును) మనస్సున తలచుకుంటూ...

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.
అలంకారము: లక్ష్మీదేవి ముఖాన్ని చూడటానికి కౌస్తుభమణి అద్దంలా భాసిస్తోందని వర్ణించడం వల్ల ఇందులో 'ఉత్ప్రేక్షా అలంకారము' ఉన్నది.
గ్రంథాదిన/ఆశ్వాసాదిన మంగళాచరణ రూపంలో ఇష్టదైవ స్తుతి చేయడం కవి సంప్రదాయం.

2. రెండవ పద్యము

నెమ్మనమునఁ దలఁపుచు మో
హమ్మున సింహాసనమున కరుదెంచినఁ జో
ద్యమ్ముగ niరువదియేనవ
బొమ్మ వలికె నడ్డపెట్టి భోజనృపాలు.

ప్రతిపదార్థము:
భోజనృపాలున్ = భోజరాజును; నెమ్మనమునన్ = నిర్మలమైన మనస్సునందు; (ఆ స్వామిని) తలఁపుచున్ = ధ్యానించుచు; మోహమ్మునన్ = ఆసక్తితో; సింహాసనమునకున్ = ఆ విక్రమార్కుని సింహాసనము వద్దకు; అరుదెంచినన్ = రాగా;

చోద్యమ్ముగన్ = ఆశ్చర్యము కలిగేలా; ఇరువదియేనవ = ఇరవై ఐదవ; బొమ్మ = సాలభంజిక; అడ్డపెట్టి = అతనిని వారించి; వలికెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము:

భోజరాజు తన నిర్మలమైన మనస్సులో ఆ విష్ణుమూర్తిని తలుచుకుంటూ, అమితమైన ఆసక్తితో ఆ సింహాసనాన్ని అధిష్టించడానికి దగ్గరకు వచ్చాడు. అప్పుడు ఆశ్చర్యకరంగా అందలి ఇరవై ఐదవ బొమ్మ అతనిని అడ్డుకుని ఈ విధంగా మాట్లాడింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'కంద' పద్యము.

ఇక్కడి నుండి 'ఇరువదియైదవ బొమ్మకథ' ప్రారంభమవుతుంది.

3. మూడవ పద్యము

ఏమని చెప్పుదు నుజ్జయి
నీమనుజాధిపునిభంగి నియతంబుగ నో
భూమీశ్వర దివ్యంబగు
సామర్థ్యము లేక యెక్కఁ జన దెవ్వరికిన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఓ భూమీశ్వర = ఓ భోజరాజా!; ఏమని చెప్పుదున్ = ఏమని చెప్పగలను!; ఉజ్జయినీ = ఉజ్జయినీ నగరానికి; మనుజ+అధిపుని = రాజైన విక్రమార్కుని; భంగి = విధముగా; నియతంబుగన్ = నిశ్చయముగా; దివ్యంబు+అగు = అసాధారణమైన/దైవికమైన; సామర్థ్యము = యోగ్యత/శక్తి; లేక = లేకుండా; ఎవ్వరికిన్ = ఏ ఇతర మానవులకును; (ఈ సింహాసనము) ఎక్కన్+చనదు = అధిష్టించుటకు వీలుపడదు.

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! నేను నీకు ఏమని చెప్పగలను? ఉజ్జయినీ నగర ప్రభువైన విక్రమార్కుడికి ఉన్నటువంటి అసాధారణమైన, దైవికమైన సామర్థ్యము నిశ్చయముగా లేనిదే ఈ సింహాసనాన్ని అధిష్టించడం ఎవ్వరికీ సాధ్యపడదు" అని ఆ సాలభంజిక పలికింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో నియమబద్ధంగా అమరిన 'కంద' పద్యము.

విక్రమార్కుని విశిష్టతను భోజరాజుకు గుర్తుచేస్తూ బొమ్మ హెచ్చరిస్తున్న ఘట్టం ఇది.

4. నాల్గవ పద్యము

ఆది యెట్లన్న నెఱుంగఁ జెప్పెద నరివ్యాపాదనాపాదనో
న్మదబాహాయుగళుండనంతధనదాన ప్రీణితక్ష్మాతల

త్రిదశ స్తోమనిరంతరస్తుతిలసత్కీర్తిప్రియుండంగనా
మదనాకారుఁ డవంతినాయకుఁడు సామ్రాజ్యంబుతో నొప్పుచున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆది = ఆ వృత్తాంతము; ఎట్లు+అన్నన్ = ఎలాంటిదో; ఎఱుంగన్ = నీకు తెలిసేటట్లు; చెప్పెదన్ = వివరిస్తాను; అరి = శత్రువులను; వ్యాపాదన = సంహరించుటను; ఆపాదన = చేకూర్చుట యందు; ఉన్మద = గర్వించిన; బాహా+యుగళుండు = బాహువులు కలవాడును; అనంత = అపరిమితమైన; ధన = ద్రవ్య; దాన = దానములచే; ప్రీణిత = సంతృప్తి పరచబడిన; క్ష్మాతల = భూమండలము కలవాడును; త్రిదశ = దేవతల/విద్వాంసుల; స్తోమ = సమూహము యొక్క; నిరంతర = ఎల్లప్పుడూ చేసే; స్తుతి = స్తోత్రములచే; లసత్ = ప్రకాశించే; కీర్తి = యశస్సును; ప్రియుండు = ఇష్టపడువాడును; అంగనా = స్త్రీలకు; మదనాకారుఁడు = మన్మథుని వంటి రూపము కలవాడును ఐన; అవంతినాయకుఁడు = అవంతీ పురాధీశుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; సామ్రాజ్యంబుతోన్ = తన రాజ్యలక్ష్మితో; ఒప్పుచున్ = ప్రకాశిస్తూ ఉన్న కాలంలో.

తాత్పర్యము:

ఆ కథ ఏమిటో నీకు వివరంగా చెప్తాను విను. శత్రుసంహారంలో మిక్కిలి పరాక్రమవంతమైన బాహువులు కలవాడు, అపరిమితమైన దానధర్మాలతో భూప్రజలను రంజింపజేసినవాడు, పండితుల మరియు దేవతల నిరంతర స్తోత్రాలచే లభించిన కీర్తిని అమితంగా ప్రేమించేవాడు, రూపంలో స్త్రీలకు మన్మథుని వంటివాడు అయిన ఆ అవంతీనగర ప్రభువు విక్రమార్కుడు సామ్రాజ్య వైభవంతో విరాజిల్లుతున్న సమయంలో...

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము. నియమం ప్రకారం నాలుగు పాదాలలో రాయబడింది.

శైలి: విక్రమార్కుని వీర, దాన, శృంగార గుణాలను కొనియాడే సుదీర్ఘ సమాస శైలి ఇందులో శోభిల్లుతోంది.

5. ఐదవ పద్యము

ప్రాతఃకాలమునందుఁ గొల్వున నయప్రఖ్యాతు లౌరాజులు
న్నీతిన్యస్తమనస్కు లౌ సచివులు న్విద్వాంసులుం గొల్వఁగా
జ్యోతిర్మధ్యమున న్వెలింగెడు హిమాంశుంబోలి సాంపొందుచో
జ్యోతిశ్శాస్త్రవిదుం డొకండు ధరణీశుం గాంచి దీవించుచున్.

ప్రతిపదార్థము:

ప్రాతఃకాలమునందున్ = ఉదయకాలమునందు; కొల్వునన్ = సభలో; నయ = రాజనీతి చేత; ప్రఖ్యాతులు = ప్రసిద్ధి చెందినవారు; ఔ = అయినట్టి; రాజులున్ = సామంతులును; నీతి = న్యాయమునందు; న్యస్త = ఉంచబడిన; మనస్కులు = మనస్సు కలవారు; ఔ = అయినట్టి; సచివులున్ = మంత్రులును; విద్వాంసులున్ = పండితులును; కొల్వఁగాన్ = సేవించుచుండగా; జ్యోతిః = నక్షత్రముల; మధ్యమునన్ = నడిమిభాగమున; వెలింగెడు = ప్రకాశించునట్టి; హిమాంశున్+పోలి = చంద్రుని వలె; సాంపు+ఒందుచోన్ = అతిశయిల్లుచున్న సమయమున; జ్యోతిశ్శాస్త్ర = జ్యోతిష శాస్త్రమును; విదుండు =

తెలిసినవాడైన; ఒకండు = ఒక బ్రాహ్మణుడు/దైవజ్ఞుడు; ధరణీశున్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును; కాంచి = చూసి; దీవించుచున్ = ఆశీర్వదించుచు. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయము కలిగి ఉంటుంది).

తాత్పర్యము:

ఒకనాడు ఉదయకాలపు కొలువులో రాజనీతిజ్ఞులైన రాజులు, నీతిమంతులైన మంత్రులు, విద్వాంసులు తన్ను గొల్చుచుండగా, నక్షత్రాల మధ్య వెలిగే చంద్రునిలా విక్రమార్క మహారాజు ప్రకాశిస్తున్నాడు. ఆ సమయంలో జ్యోతిషశాస్త్రం తెలిసిన ఒక పండితుడు రాజును దర్శించి, ఆశీర్వదిస్తూ ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'శార్దూలవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము. నాలుగు పంక్తులలో రాయబడింది.

అలంకారము: రాజును నక్షత్రాల మధ్య ఉన్న చంద్రునితో పోల్చడం వల్ల ఇందులో 'ఉపమాలంకారము' ఉన్నది.

6. ఆరవ పద్యము

సర్వశుభంబులు నీకడ
నిర్వాహము గలిగి యుండు నీకేమని యా
శీర్వాదం బొసఁగుదు నాయు
ర్వృద్ధి దలంప నవియ యునికికిఁ గోరు.

ప్రతిపదార్థము:

సర్వ = సమస్తమైన; శుభంబులున్ = మంగళములు; నీకడన్ = నీ వద్ద; నిర్వాహము = నిశ్చయముగా/సమృద్ధిగా; కలిగి యుండున్ = ఉండి తీరును; నీకున్ = అటువంటి నీకు; ఏమని = ఏ విధముగానని; ఆశీర్వాదంబు = దీవెనను; ఒసఁగుదున్ = ఇవ్వగలను?; ఆయుః = ఆయుస్సు యొక్క; వృద్ధిన్ = పెరుగుదలను; తలంపన్ = ఆలోచింపగా; అవియ = ఆ శుభములే; ఉనికికిన్ = (నీ) ఉనికి కొరకు; కోరున్ = ఆకాంక్షించును.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! సమస్త శుభాలు నీ వద్దే నిలిచి ఉన్నాయి. నీకు కొత్తగా ఏమని ఆశీర్వాదం ఇవ్వగలను? నీ ఆయుర్వృద్ధి గురించి ఆలోచిస్తే, నీవు చేసే ఆ శుభకార్యాలే నీవు చిరకాలం బ్రతకాలని కోరుకుంటాయి".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

రాజాజ్ఞ మరియు వైభవాన్ని కీర్తించే చాటువుగా ఈ ఆశీర్వచనం సాగింది.

7. ఏడవ పద్యము

ధరణిమీఁద నధిక దానధర్మక్రియా
పరున కాయు వది యపార మగుట
తెల్లమనుచుఁ బలికి తిథివారనక్షత్ర

యోగకరణములను నొప్పఁజెప్పె.

ప్రతిపదార్థము:

ధరణిమీఁదన్ = ఈ భూమిపైన; అధిక = మిక్కిలి; దాన = త్యాగము; ధర్మ = ధర్మములనెడు; క్రియా = పనుల యందు; పరునకున్ = ఆసక్తుడైన వానికి; ఆయువు = జీవన కాలము; అది = ఆ ఆయుస్సు; అపారము = ఎల్లలు లేనిది/మిక్కిలి ఎక్కువ; అగుట = అవుతుందనే విషయము; తెల్లము+అనుచున్ = స్పష్టమని; పలికి = చెప్పి; తిథి = తిథులు; వార = వారములు; నక్షత్ర = నక్షత్రములు; యోగ = యోగములు; కరణములనున్ = కరణములు అను పంచాంగ ఐదు భాగములను; ఒప్పన్ = చక్కగా; చెప్పెన్ = వివరించెను.

తాత్పర్యము:

భూమిపై అత్యధికంగా దానధర్మాలు చేసే పుణ్యాత్ముడికి ఆయుస్సు అపారంగా పెరుగుతుందనే విషయం జగద్విదితమని ఆ జ్యోతిష్కుడు పలికాడు. ఆపై ఆనాటి తిథి, వార, నక్షత్ర, యోగ, కరణములను (పంచాంగాన్ని) స్పష్టంగా వివరించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'ఆటవెలది' పద్యము. నియమం ప్రకారం నాలుగు పంక్తులలో రాయబడింది.

8. ఎనిమిదవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

ఐదింటఁ తానొప్పఁ డట నెన్మిదింటఁ తో
మ్మిదియింటఁ బండ్రెంట మేలు శుక్రుఁ
డిందురడాఱింటను నేడింట మూఁటను
బదిటఁ జేకొన్న శుభప్రదుండు
శనిరాహు కేతుభూతనయసూర్యులు మూఁట
నాఱింట మేలర్కుఁ డట్ల పదిట
రెంట నై దింట నేడింటఁ తొమ్మిదిటను గు
రుం డున్న నెల్లకోర్కులు ఫలించు
బుధుఁడు బేసిగానిపాందుల నిష్టుఁ డౌ
వీని కెల్ల దుష్ట వేధ లేమి
ఫలమురొప్పుజననభవనంబు మొదలుగాఁ
బదనొకంటనున్నఁ బరమసుఖము.

ప్రతిపదార్థము:

శుక్రుఁడు = భృగువు; ఐదింటన్ = లగ్నమునకు ఐదవ స్థానమున; తాన్ = తాను; ఒప్పఁడు = శుభుడు కాడు; అట = అటుపై; ఎన్మిదింటన్ = ఎనిమిదవ ఇంట; తొమ్మిదియింటన్ = తొమ్మిదవ ఇంట; పండ్రెంటన్ = పన్నెండవ ఇంట; మేలు = మేలు చేయును; ఇందుఁడు = చంద్రుడు; ఆఱింటను = ఆరవ స్థానమున; ఏడింటన్ = ఏడవ స్థానమున; మూఁటను = మూడవ స్థానమున; పదిటన్ = పదవ స్థానమున; చేకొన్న = ఉన్నచో; శుభప్రదుండు = మేలు చేయువాడు; శని = శనిగ్రహము;

రాహు = రాహువు; కేతు = కేతువు; భూతనయ = కుజుడు (భూమి పుత్రుడు); సూర్యులు = భాస్కరుడు; మూఁటన్ = మూడవ స్థానమున; ఆఱింటన్ = ఆరవ స్థానమున; మేలు = మేలు చేయుదురు; అర్కుఁడు = సూర్యుడు; అట్ల = అదే విధముగా; పదిటన్ = పదవ స్థానమున (మేలు చేయును); గురుండు = బృహస్పతి; రెంటన్ = రెండవ ఇంట; ఐదింటన్ = ఐదవ ఇంట; ఏడింటన్ = ఏడవ ఇంట; తొమ్మిదిటను = తొమ్మిదవ ఇంట; ఉన్నన్ = ఉంటే; ఎల్ల = సమస్తమైన; కోర్కులు = కోరికలు; ఫలించు = సిద్ధించును; బుధుఁడు = బుధగ్రహము; బేసి = సరికాని స్థానముల (1, 3, 5, 7, 9, 11); పొందులన్ = స్థానముల యందు; ఇష్టుఁడు+ఔ = ఇష్టమైన ఫలములను ఇచ్చును; వీనికిన్+ఎల్లన్ = ఈ గ్రహములన్నింటికీ; దుష్ట = చెడు; వేధ = వేధలు; లేమి = లేకపోవుట వల్ల; ఫలము = జాతక ఫలము; ఒప్పున్ = చక్కగా ఉండును; జననభవనంబు = లగ్నము (పుట్టిన ఇల్లు); మొదలుగాన్ = మొదలుకొని; పదనొకంటన్ = పదకొండవ స్థానమున; ఉన్నన్ = ఏ గ్రహమున్నా; పరమ = మిక్కిలి; సుఖము = ఆనందము కలుగును.

తాత్పర్యము:

గోచార రీత్యా శుక్రుడు 5వ ఇంట శుభుడు కాడు గాని, 8, 9, 12 స్థానాలలో మేలు చేస్తాడు. చంద్రుడు 3, 6, 7, 10 స్థానాలలో ఉంటే శుభప్రదుడు. శని, రాహువు, కేతువు, కుజుడు, సూర్యుడు 3, 6 స్థానాలలోను, సూర్యుడు 10వ స్థానంలోను మేలు చేస్తారు. గురుడు 2, 5, 7, 9 స్థానాలలో ఉంటే కోరికలన్నీ ఫలిస్తాయి. బుధుడు బేసి స్థానాలలో ఉంటే ఇష్టఫలాలు ఇస్తాడు. ఈ గ్రహాలన్నింటికీ దుష్టగ్రహాల వేధ లేకపోతే మంచి ఫలమిస్తాయి. పుట్టిన లగ్నం మొదలుకొని 11వ స్థానంలో ఏ గ్రహమున్నా పరమ సుఖాన్ని ఇస్తుంది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'సీస పద్యము' మరియు దాని కింద 'ఆటవెలది' నియమానుసారం కలపి రాయబడింది.

ఈ పద్యంలో ప్రాచీన జ్యోతిషశాస్త్ర సంప్రదాయాలకు సంబంధించిన గ్రహాల గోచార ఫలాలు అత్యంత అద్భుతంగా వివరించబడ్డాయి.

9. తొమ్మిదవ పద్యము

అందు రవితనుజాది మహాగ్రహంబు
లిప్పు డాఱింటనునికి నీయిష్ట మొనరు
గురుఁడుబుధుఁడును బై పయికొనుటమేలు
శుక్రచంద్రులు మూఁటనిల్పుట శుభంబు.

ప్రతిపదార్థము:

అందున్ = ఆ గ్రహస్థితులలో; రవితనుజ+ఆది = శని (సూర్యపుత్రుడు) మొదలైన; మహాగ్రహంబులు = పెద్ద గ్రహములు; ఇప్పుడు = ప్రస్తుత సమయమున; ఆఱింటన్ = ఆరవ స్థానమున; ఉనికి = ఉండుట వల్ల; నీ = నీయొక్క; ఇష్టము = కోరికలు; ఒనరున్ = నెరవేరును; గురుఁడు = బృహస్పతి; బుధుఁడును = బుధుడును; పై పయిన్ = ఒకదానిపై ఒకటిగా/అనుకూలముగా; కొనుట = స్థానములను పొందుట; మేలు = శుభము; శుక్ర = శుక్రుడు; చంద్రులు = చంద్రుడు; మూఁటన్ = మూడవ స్థానమున; నిల్పుట = ఉండుట; శుభంబు = మంగళకరము.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! ప్రస్తుత జాతక చక్రంలో శని మొదలైన మహాగ్రహాలు ఆరవ ఇంట ఉండటం వల్ల నీ కోరికలన్నీ నెరవేరుతాయి. గురుడు, బుధుడు అనుకూల స్థానాలలో ఉండటం మేలు కలిగిస్తుంది. శుక్రచంద్రులు మూడవ ఇంట నిలవడం వల్ల నీకు సర్వశుభాలు కలుగుతాయి".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'తేటగీతి' పద్యము.

విక్రమార్కుని సమకాలీన గ్రహస్థితి అత్యంత అనుకూలంగా ఉందని దైవజ్ఞుడు నిరూపిస్తున్న ఘట్టం ఇది.

10. పదవ వచనము

వచనము:

అనుచు శుభస్థానబులు నతని గ్రహంబులునుం జెప్పి...

ప్రతిపదార్థము:

అనుచున్ = ఈ విధముగా పలుకుచు; **శుభస్థానంబులున్** = శుభప్రదమైన స్థానములను; **అతని** = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క; **గ్రహంబులునున్** = గ్రహస్థితులను; **చెప్పి** = వివరించి...

తాత్పర్యము:

అని ఈ విధంగా ఆ జ్యోతిష్కుడు విక్రమార్క మహారాజుకు అనుకూలంగా ఉన్న శుభస్థానాలను, గ్రహస్థితులను క్షుణ్ణంగా వివరించి...

11. పదకొండవ పద్యము

"ధర్మే తిష్ఠతు తే బుద్ధి
ర్ధర్మనుజాధీశ" యనుచు దీవించినఁ ద
న్మర్మం బెఱింగి నృపుఁడా
ధర్ముచొ ప్పెట్టి దానివ దైవజ్ఞుండు.

ప్రతిపదార్థము:

మనుజ+అధీశ = ఓ రాజా!; **తే** = నీయొక్క; **బుద్ధిః** = బుద్ధి; **ధర్మే** = ధర్మమునందు; **తిష్ఠతు** = నిలిచి ఉండుగాక!; **అనుచున్** = అంటూ (సంస్కృత శ్లోకపాదముతో); **దీవించినన్** = ఆశీర్వదించగా; **నృపుఁడు** = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; **తత్** = ఆ మాటల యొక్క; **మర్మంబు** = రహస్యమును/ఆంతర్యమును; **ఎఱింగి** = తెలుసుకొని; **ఆ ధర్ముము** = ఆ ధర్ముము యొక్క; **చొప్పు** = విధానము; **ఎట్టి దానివ** = ఎటువంటిదో చెప్పవలసినదని; **దైవజ్ఞుండు** = ఆ జ్యోతిష్కుడిని (అడిగాడు).

తాత్పర్యము:

"ఓ మహారాజా! నీ బుద్ధి ఎల్లప్పుడూ ధర్మమార్గంలోనే నిలిచి ఉండుగాక!" అని ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆశీర్వదించాడు. రాజు ఆ మాటల వెనుక ఉన్న ఆంతర్యాన్ని గ్రహించి, "ఓ దైవజ్ఞా! నీవు చెప్పిన ఆ ధర్మం ఎలాంటిదో, దాని స్వరూపమేమిటో వివరించు" అని అడిగాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'కంద' పద్యము.

ఇందులో ప్రసిద్ధ సంస్కృత సూక్తి అయిన "ధర్మే తిష్ఠతు తే బుద్ధిః" అనేది చేర్చబడింది.

12. పండ్రెండవ పద్యము

నీవది యెఱుఁగవె ధర్మము
త్రోవం జనువాఁడు భక్తితోఁ తనశక్తి
దేవబ్రాహ్మణపూజలు
గావింపఁగవలయు విగతకల్మషుఁ డగుచు.

ప్రతిపదార్థము:

నీవు = మహారాజువైన నీవు; అది = ఆ ధర్మ స్వరూపమును; ఎఱుఁగవె = తెలుసుకోలేవా? (నీకు తెలియనిది కాదు); ధర్మము = పుణ్య; త్రోవన్ = మార్గమున; చనువాఁడు = నడిచే మానవుడు; భక్తితోన్ = శ్రద్ధతో; తన = తనయొక్క; శక్తిన్ = స్తోమత కొద్దీ; విగత = తొలగిపోయిన; కల్మషుఁడు = పాపములు కలవాడు; అగుచున్ = అవుతూ; దేవ = దేవతలను; బ్రాహ్మణ = విప్రులను; పూజలు = అర్చనలు; కావింపఁగవలయున్ = చేయవలసి ఉంటుంది.

తాత్పర్యము:

అందుకు ఆ జ్యోతిష్కుడు ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! ఆ ధర్మము నీకు తెలియనిది కాదు. ధర్మమార్గంలో నడిచేవాడు మనసులోని కల్మషాలన్నింటినీ వదిలిపెట్టి, నిండైన భక్తితో తన శక్తి కొద్దీ దేవతలను, బ్రాహ్మణులను పూజించవలెను".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

13. పదమూడవ పద్యము

గురువును దేవరగా స
త్పురుషుని గురువుగా నిజా తునిఁ బ్రాణముగాఁ
బరవనితఁ గన్నతల్లి గఁ
బరధనము విషంబుగాఁగ భావింపఁదగున్.

ప్రతిపదార్థము:

గురువును = తనకు విద్య నేర్పిన గురువును; దేవరగా = సాక్షాత్తు దైవముగా; సత్పురుషుని = ఉత్తమ గుణములు గల సాధువును; గురువుగా = పూజ్యునిగా; నిజాత్మునిన్ = తన ఆత్మను/సహాయుడైన వానిని; ప్రాణముగాన్ = తన ప్రాణముతో సమానముగా; పరవనితన్ = ఇతరుల భార్యను; కన్నతల్లిగన్ = కన్నతల్లి వలె; పరధనమున్ = ఇతరుల సొమ్మును; విషంబుగాఁగన్ = హానిచేసే విషము వలె; భావింపన్+తగున్ = తలచవలసి ఉంటుంది.

తాత్పర్యము:

"గురువును దైవముగా భావించాలి. సత్పురుషులను గురువులుగా గౌరవించాలి. ఆశ్రయించిన వారిని ప్రాణప్రదంగా చూసుకోవాలి. పరస్త్రీని కన్నతల్లిగా, పరధనాన్ని విష తుల్యంగా భావించడమే పరమ ధర్మము".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'కంద' పద్యము.

సమాజంలో మనుషులు ఆచరించవలసిన సార్వకాలిక నైతిక విలువలను ఈ పద్యం ప్రబోధిస్తోంది.

14. పద్నాల్గవ పద్యము

అన్నదానము దుర్భిక్షమైనయప్పు
డంబుదానంబు నిర్ఝలం జైనచోట
నభయదానంబు శరణార్థియైనవేళ
జేయుటుచితంబు ఘనదయాశీలమలర.

ప్రతిపదార్థము:

దుర్భిక్షము = కరువు; అయిన+అప్పుడు = ఏర్పడిన సమయంలో; అన్నదానము = ఆహారమును దానము చేయుట; నిర్ఝలము = నీరు లేక ఎండిపోయిన; చోటన్ = ప్రదేశమున; అంబుదానంబు = దాహము తీర్చుటకు నీటిని దానము చేయుట; శరణు+అర్థి = రక్షణ కోరి వచ్చినవాడు; అయిన = అయినట్టి; వేళన్ = సమయమున; అభయదానంబు = భయమును పోగొట్టి రక్షించెద ననెడు దానము; ఘన = గొప్పదైన; దయా = కరుణ; శీలము = స్వభావము; అలరన్ = ప్రకాశించునట్లు; చేయుట = ఆచరించుట; ఉచితంబు = తగినట్టిది/ధర్మము.

తాత్పర్యము:

"కరువు కాటకాలు వచ్చినప్పుడు అన్నదానము చేయడం, నీరు లేక అల్లాడిపోయే చోట జలదానము చేయడం, ప్రాణభయంతో శరణు వేడి వచ్చిన ఆపన్నుడికి అభయదానము చేయడం——అమితమైన దయాస్వభావంతో ఆయా సమయాలలో ఈ దానాలు చేయడమే అత్యంత ఉత్తమమైన కార్యం".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'తేటగీతి' పద్యము.

సందేశం: దానాలలో సమయస్ఫూర్తి, పాత్రత ఎంత ముఖ్యమో ఈ పద్యం ఎత్తిచూపుతోంది.

15. పదిహేనవ పద్యము

కృత్యాకృత్యవిచారము
నిత్యోచితదాన మాత్మనియమము బుధసాం
గత్యము పరోపకారము
సత్యము వినయంబు నయము జరపఁగవలయు.

ప్రతిపదార్థము:

కృత్య = చేయదగిన పనులు; అకృత్య = చేయకూడని పనులు అనే వాటి యొక్క; విచారము = వివేచన; నిత్య = ప్రతిదినము; ఉచిత = పాత్రతకు తగినట్లు చేసే; దానము = త్యాగము; ఆత్మ = తనయొక్క; నియమము = ఇంద్రియ నిగ్రహము/నియమ నిష్ఠ; బుధ = పండితుల/సజ్జనుల యొక్క; సాంగత్యము = స్నేహము; పరోపకారము = ఇతరులకు మేలు చేయుట; సత్యము = నిజము పలకడం; వినయంబు = అణకువ; నయము = నీతి; జరపఁగవలయున్ = ఆచరించవలసి ఉంటుంది.

తాత్పర్యము:

"చేయవలసిన పనులు, చేయకూడని పనులు ఏవో తెలుసుకునే విచక్షణ కలిగి ఉండాలి. నిత్యం యోగ్యులకు దానాలు చేయాలి. ఆత్మనిగ్రహం కలిగి ఉండాలి. సజ్జనుల సాంగత్యాన్ని ఆశ్రయించాలి. పరోపకారం, సత్యసంధత, వినయం, రాజనీతి అనునవి జీవితంలో నిరంతరం ఆచరించాలి".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

ఒక ఉత్తమ మానవుడికి, ముఖ్యంగా పాలకుడికి ఉండవలసిన సద్గుణాల సమాహారం ఈ పద్యంలో చెప్పబడింది.

16. పదహారవ పద్యము

ఈకొలఁది దదంగము లనేక విధంబుల నుండు నన్నియు
న్నీకడ నొప్పుచున్న వవనీవర నావుడు విద్యలందుఁ ప్ర
త్యేకసమర్థుఁడైన నృపుఁ డిప్పటియేఁటి ఫలంబుఁ జెప్పుమా
నాకని యానతిచ్చిన మనంబున నాద్విజుఁ డుత్సహించుచు.

ప్రతిపదార్థము:

అవనీవర = ఓ రాజా!; ఈకొలఁది = ఈ విధముగా; తత్+అంగములు = ఆ ధర్మము యొక్క అంగములు; అనేక విధంబులన్ = పలు రకములుగా; ఉండున్ = ఉంటాయి; అన్నియున్ = ఆ గుణాలన్నీ; నీకడన్ = నీ వద్ద; ఒప్పుచున్నవి = ప్రకాశిస్తున్నాయి; నావుడున్ = అని ఆ జ్యోతిష్కుడు పలుకగా; విద్యలందున్ = సమస్త విద్యల యందు; ప్రత్యేక = విశేషమైన; సమర్థుఁడు+ఐన = నేర్పు గలవాడైన; నృపుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; ఇప్పటి = ప్రస్తుతపు; ఏఁటి = ఈ సంవత్సరము యొక్క; ఫలంబున్ = గోచార ఫలమును; నాకున్ = నాకు; చెప్పుమా = వివరించుము; అని = అని; ఆనతి+ఇచ్చినన్ = ఆజ్ఞాపించగా; మనంబునన్ = తన మనస్సు నందు; ఆ ద్విజుఁడు = ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఉత్సహించుచున్ = సంతోషపడుచు. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"ఓ మహారాజా! ధర్మాంగాలు ఇలా ఎన్నో రకాలుగా ఉన్నాయి. అవన్నీ నీలో పరిపూర్ణంగా ప్రకాశిస్తున్నాయి" అని ఆ జ్యోతిష్కుడు అన్నాడు. దానికి సమస్త విద్యలలో సమర్థుడైన విక్రమార్కుడు స్పందిస్తూ, "అయ్యా! ఈ సంవత్సరపు ఫలితాలు నాకు ఎలా ఉన్నాయో వివరించు" అని కోరాడు. దాంతో ఆ బ్రాహ్మణుడు మనస్సులో ఉత్సాహం తెచ్చుకుంటూ ఇలా చెప్పసాగాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

17. పదిహేడవ పద్యము

మహిమాఖండలుఁ డంచు భూజనులు సంభావింప నీ వింపుతో
మహిఁ బాలించుచుఁ బుణ్యకృత్యముల ధర్మద్రవ్యమార్జింపఁగా
గ్రహదోషంబులు పుట్ట వట్లయిన నోరాజేంద్ర యీయేఁట దు
స్సహపాపగ్రహసంభవం బగునతిక్షామంబు వర్తిల్లెడి.

ప్రతిపదార్థము:

భూజనులు = లోకములోని ప్రజలు; మహిమా = గొప్పతనము చేత; అఖండలుఁడు = దేవేంద్రుని వంటివాడు; అంచున్ = అని; సంభావింపన్ = కొనియాడుతుండగా; నీవు = నీవు; ఇంపుతోన్ = ప్రీతితో; మహిన్ = ఈ భూమిని; పాలించుచున్ = రక్షించుచు; పుణ్యకృత్యములన్ = సత్కార్యముల ద్వారా; ధర్మ = న్యాయబద్ధమైన; ద్రవ్యము = ధనమును; ఆర్జింపఁగాన్ = సంపాదిస్తుండగా; గ్రహదోషంబులు = గ్రహాల వల్ల కలిగే కీడులు; పుట్టవు = నీకు సంభవించవు; అట్లు+అయినన్ = అయినప్పటికీ; ఓ రాజేంద్ర = ఓ రాజా!; ఈ+ఏఁటన్ = ఈ సంవత్సరమున; దుస్సహ = భరింపరాని; పాపగ్రహ = క్రూర గ్రహముల యొక్క; సంభవము+అగు = కలయిక వల్ల ఏర్పడే; అతి = మిక్కిలి భయంకరమైన; క్షామంబు = కరవు; వర్తిల్లెడిన్ = రానున్నది.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా! ప్రజలంతా నిన్ను భూమిపై వెలిసిన దేవేంద్రుడిగా కొనియాడుతున్నారు. నీవు ఎంతో ప్రీతితో భూపాలనం చేస్తూ, పుణ్యకార్యాల ద్వారా ధర్మార్థాలను ఆర్జిస్తున్నావు కాబట్టి నీకు వ్యక్తిగతంగా ఎలాంటి గ్రహదోషాలూ అంటవు. కానీ ఓ రాజేంద్ర! ఈ సంవత్సరంలో భరింపరాని పాపగ్రహాల సంచారం వల్ల దేశంలో ఒక భయంకరమైన కరవు సంభవించబోతున్నది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

రాజు పుణ్యాత్ముడైనా, దేశంలో సమష్టి కర్మ లేదా గ్రహచారం వల్ల కరవు వచ్చే అవకాశం ఉందనే జ్యోతిష సత్యాన్ని కవి ఇక్కడ ప్రస్తావించాడు.

18. పద్దెనిమిదవ పద్యము

అక్రమ మాచరించి విను మర్కతనూజుఁడు తొల్లి యున్న యా
శుక్రుని రాశిఁ తా విడుచుచు న్మకటాకృతి నున్న రోహిణీ
చక్రము దూఱి మంగళుని సద్మము చేరఁ గడంగి యేఁటిలో
వక్రగతిఁ జరింపఁగ నవర్షణమై చను 録 కొన్నివర్షముల్.

ప్రతిపదార్థము:

వినుము = ఆలకించుము; అర్కతనూజుఁడు = శనిగ్రహము (సూర్యపుత్రుడు); తొల్లి = ఇదివరకు; ఉన్న = తాను ఉన్నట్టి; ఆ శుక్రుని = ఆ శుక్రుడికి సంబంధించిన; రాశిన్ = రాశిని (వృషభ/తుల); తాన్ = తాను; విడుచుచున్ = వదిలిపెడుతూ; అక్రమము = శాస్త్ర విరుద్ధమైన పద్ధతిని; ఆచరించి = చేసి; మకట+ఆకృతిన్ = శకట (బండి) ఆకారంలో; ఉన్న = ఉన్నట్టి; రోహిణీ = రోహిణీ నక్షత్రపు; చక్రము = మండలమును; దూటి = ఛేదించుకొని పోయి; మంగళుని = కుజుడి యొక్క; సద్మము = ఇల్లు (మేష/వృశ్చిక రాశి)ను; చేరన్+కడంగి = ప్రవేశించ పూని; ఈ+ఏటిలోన్ = ఈ సంవత్సర కాలంలో; వక్రగతిన్ = వంకర నడకతో (వక్రగమనం); చరింపఁగాన్ = సంచరించడం వల్ల; కొన్ని = కొన్ని; వర్షముల్ = సంవత్సరముల పాటు; అవర్షణము+ఐ = వర్షాలు లేని కరవుగా; చనున్ = సాగుతుంది.

తాత్పర్యము:

"మహారాజా వినుము! శనిగ్రహం తను అంతకుముందున్న శుక్రుని రాశిని విడిచిపెట్టి, అక్రమ మార్గంలో ప్రయాణిస్తూ, శకటాకారంలో ఉన్న రోహిణీ నక్షత్ర మండలాన్ని ఛేదించుకుంటూ (రోహిణీ శకట భేదనం చేస్తూ) కుజుడి రాశిలోకి ప్రవేశించడానికి సిద్ధపడింది. ఈ ఏడాదిలో శని వక్రగతిలో సంచరించడం వల్ల రాబోయే కొన్ని సంవత్సరాల పాటు అస్సలు వర్షాలు కురవవు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

జ్యోతిష విశేషం: జ్యోతిషశాస్త్రంలో "రోహిణీ శకట భేదనం" అనేది అత్యంత భయంకరమైన కరవుకు, వినాశనానికి సూచనగా చెప్తారు. కవి ఆ ఖగోళ వింతను ఇక్కడ చక్కగా ఉపయోగించుకున్నాడు.

19. పంతొమ్మిదవ పద్యము

పటిపఱి నిల పటియలుగా
నెటిసిన వనపంక్తు లెండ నిరుపమమగునా
వఱపునఁ బండ్రెండేడులు
కఱ విఁక నతిదుస్తరంబు గా గల దధిపా.

ప్రతిపదార్థము:

అధిపా = ఓ రాజా!; ఇల = ఈ భూమి; పటిపఱన్ = పూర్తిగా; పటియలుగాన్ = ముక్కలు ముక్కలుగా/బీటలు వారి; నెటిసిన = ఎండిపోయి; వనపంక్తులు = తోటలు, అడవులు; ఎండన్ = మాడిపోగా; నిరుపమము+అగు = సాటిలేనిదైన; ఆ వఱపునన్ = ఆ అనావృష్టి (వర్షాలు లేకపోవడం) వల్ల; ఇకన్ = ఇకముందు; పండ్రెండు+ఏడులు = పన్నెండు సంవత్సరముల పాటు; అతి = మిక్కిలి; దుస్తరంబు = దాట శక్యము కాని; కఱవు = కరవు; కాన్+గలదు = రాబోతున్నది.

తాత్పర్యము:

"ఓ భూపాలా! వర్షాలు లేక భూమి అంతా పగుళ్ళు ఇచ్చి బీటలు వారుతుంది. వనాలు, అడవులు ఎండకు మాడిపోతాయి. ఆ భయంకరమైన అనావృష్టి కారణంగా రాబోయే పన్నెండు సంవత్సరాల పాటు దాటడానికి వీలుకాని ఘోరమైన కరవు దేశాన్ని పీడించబోతున్నది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

'పన్నెండేండ్ల కరవు' అనేది ప్రాచీన కావ్యాలలో ఒక తీవ్రమైన సాంఘిక విపత్తుగా వర్ణించబడేది.

20. ఇరవయ్యవ పద్యము

ఆనవుడు దీనికడ్డపడునట్టి యుపాయము గల్గెనేని నా
యను వెఱిఁగింపు మన్న వసుధామరతృప్తియె కారణంబుగా
నొనరిన దేవతార్చనల హోమములన్ గ్రహపూజ మున్నుగా
జనవర శక్తికిం దగినశాంతియొనర్పుము వర్షణంబగు.

ప్రతిపదార్థము:

అనవుడున్ = అని జ్యోతిష్కుడు చెప్పగా (విక్రమార్కుడు); దీనికిన్ = ఈ కరవుకు; అడ్డపడునట్టి = అడ్డుకొనేటటువంటి; ఉపాయము = మార్గము; కల్గెన్+ఏని = ఉన్నట్లయితే; ఆ అనువు = ఆ ఉపాయమును; ఎఱిఁగింపుము = నాకు తెలియజేయుము; అన్నన్ = అని అనగా; (దైవజ్ఞుడు ఇలా అన్నాడు) జనవర = ఓ రాజా!; వసుధామర = బ్రాహ్మణుల యొక్క; తృప్తియె = సంతోషమే; కారణంబుగాన్ = ముఖ్య ఉద్దేశ్యముగా; ఒనరిన = చేయవలసిన; దేవతా+అర్చనలన్ = దేవతా పూజల చేతను; హోమములన్ = యజ్ఞ యాగాదుల చేతను; గ్రహపూజ = నవగ్రహ పూజలను; మున్నుగాన్ = మొదలైన వాటిని; శక్తికిన్ = నీ స్తోమతకు; తగిన = తగినట్లుగా; శాంతి+ఒనర్పుము = శాంతి ప్రక్రియలను చేయుము; వర్షనంబు+అగున్ = అప్పుడు వర్షము కురుస్తుంది.

తాత్పర్యము:

ఆ మాటలు వినగానే విక్రమార్కుడు "అయ్యా! ఈ విపత్తును అడ్డుకునే ఉపాయం ఏదైనా ఉంటే నాకు వెంటనే చెప్పు" అన్నాడు. దానికి ఆ బ్రాహ్మణుడు "ఓ రాజా! భూసురుల (బ్రాహ్మణుల) సంతృప్తి కొరకై దేవతా పూజలు, హోమాలు, నవగ్రహ శాంతులు మొదలైనవి నీ శక్తి కొద్దీ జరిపించు. ఆ శాంతి ప్రక్రియల వల్ల తప్పక వర్షాలు కురుస్తాయి" అని చెప్పాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

21. ఇరవై ఒకటవ పద్యము

ఇనుమున నాశనిరూపం
బొనరించి వినీలవస్త్రయుక్తంబుగ న
ర్చనము రచియించి ఖదిరేం
ధనమున హోమంబు సేయఁ దత్ప్రతియగున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఇనుమునన్ = ఇనుముతో; ఆ శని = ఆ శనిదేవుని యొక్క; రూపంబు = విగ్రహమును; ఒనరించి = తయారుచేసి; వినీల = దట్టమైన నల్లని; వస్త్ర = గుడ్డలతో; యుక్తంబుగన్ = కూడినదానిగా చేసి; అర్చనము = పూజను; రచియించి = గావించి; ఖదిర = చంద్ర (ఖదిర) చెట్టు యొక్క; ఇంధనమునన్ = సమిధల/కట్టెలతో; హోమంబు = యజ్ఞము; చేయన్ = చేసినట్లయితే; తత్ = ఆ గ్రహదోషమునకు; ప్రీతి+అగున్ = శాంతి కలిగి గ్రహం ప్రసన్నుడవుతాడు.

తాత్పర్యము:

"ఇనుముతో శనిగ్రహ విగ్రహాన్ని చేయించి, దానికి నల్లని వస్త్రాలు అలంకరించి, శాస్త్రోక్తంగా అర్చన చేయాలి. ఆపై చంద్ర కట్టెలను (ఖదిర సమిధలను) హోమ ద్రవ్యంగా వాడుతూ హోమం చేస్తే ఆ శనిదేవుడు శాంతించి అనుకూలుడవుతాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

జ్యోతిషశాస్త్ర పరిహారాలలో శనికి ఇనుము, నల్లని వస్త్రాలు, చంద్ర సమిధలు వాడాలనే నియమాన్ని కవి ఇక్కడ యథాతథంగా పేర్కొన్నాడు.

22. ఇరవై రెండవ పద్యము

అనినఁ త్రివిక్రముండు మొదలైన పురోహితుల గ్రహాదిపూ
జనములు సేయఁ బంచి మృదుశాలిమయాన్నముఁ బాయసంబులు
మునుముగఁ పిండివంటలు సమూహముగా నొనగూర్చి ఇష్టభో
జనముల భూసురుల దనియ శాంతి తలంబుగఁ జేసి శక్తితోన్.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని ఆ జ్యోతిష్కుడు చెప్పగా; త్రివిక్రముండు = త్రివిక్రముడు; మొదలైన = మొదలుగా గల; పురోహితులన్ = బ్రాహ్మణులను; గ్రహ+ఆది = నవగ్రహములు మొదలైన వాటి యొక్క; పూజనములు = అర్చనలు; చేయన్+పంచి = చేయమని నియోగించి; మృదు = మెత్తని; శాలిమయ+అన్నమున్ = మంచి బియ్యపు అన్నాన్ని; పాయసంబులు = పరమాన్నములను; మునుముగన్ = ముందుగా; పిండివంటలు = రకరకాల పిండివంటలను; సమూహముగాన్ = విస్తారముగా; ఒనగూర్చి = సిద్ధపరచి; ఇష్ట = వారికి నచ్చిన; భోజనములన్ = విందులతో; భూసురులన్ = ఆ బ్రాహ్మణులను; తనియన్ = తృప్తి చెందేలా; శక్తితోన్ = తన సామర్థ్యము కొద్దీ; శాంతి = ఆ శాంతిక్రియను; తలంబుగన్ = గొప్పగా; చేసి = కావించి. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

ఆ బ్రాహ్మణుడు చెప్పినట్లుగా విక్రమార్కుడు తన పురోహితుడైన త్రివిక్రముడిని, ఇతర పండితులను పిలిపించి నవగ్రహ శాంతి పూజలు ప్రారంభించమన్నాడు. సన్నబియ్యపు అన్నం, పాయసాలు, పిండివంటలు సమృద్ధిగా వండించి, బ్రాహ్మణులకు ఇష్టమైన భోజనాలు పెట్టి వారిని తృప్తిపరిచాడు. తన శక్తినంతా ఉపయోగించి ఆ శాంతి హోమాలను ఎంతో అట్టహాసంగా నిర్వహించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

23. ఇరవై మూడవ పద్యము

దేశాధీశ్వరుఁ డర్థుల
కాశాపరిపూర్తి సేయ నారాధిత యౌ
నాశాపూరణి దేవి ని
వేశాంగణసీమ హోమవిధి గావించె.

ప్రతిపదార్థము:
దేశ+అధీశ్వరుఁడు = ఆ దేశ ప్రభువైన విక్రమార్కుడు; అర్థుల = యాచకుల/ప్రజల యొక్క; ఆశా = కోరికలను; పరిపూర్తి = పూర్తిగా నెరవేర్చువాడై; ఆరాధిత+ఔ = తనచే పూజలందుకునే; ఆశాపూరణి దేవి = ఆశాపూరణీ దేవి యొక్క; నివేశ+అంగణ = తన రాజభవనపు ప్రాంగణపు; సీమన్ = ప్రదేశమున; హోమవిధిన్ = హోమ ప్రక్రియను; గావించెన్ = నిర్వహించెను.

తాత్పర్యము:
యాచకుల కోరికలను ఎల్లప్పుడూ తీర్చే ఆ విక్రమార్క మహారాజు, తాను నిత్యం కొలిచే "ఆశాపూరణీ దేవి" ఆలయ ప్రాంగణంలో లేదా తన రాజభవనపు కోట అంగణంలో శాస్త్రోక్తంగా హోమక్రియలను జరిపించాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.
'ఆశాపూరణి' అనేది కోరికలు ఈడేర్చే దేవత నామముగా ఇక్కడ వాడబడింది.

24. ఇరవై నాల్గవ పద్యము

ఈగతిఁ బెక్కుహోమములు నీగులుఁ పూజలుఁ జేసిచేసి వ
ర్షాగమ మేమియుం గనక యక్కట యాగము మీఱు నాశుభో
ద్యోగము వ్యర్థమయ్యె శివయోగినియం గరుణింప దంచుఁ జిం
తాగతుఁ డై నవేళ గగనస్థలి నయ్యశరీరి యి ట్లను.

ప్రతిపదార్థము:
ఈగతిన్ = ఈ విధముగా; బెక్కు = అనేకమైన; హోమములున్ = యజ్ఞములు; ఈగులున్ = త్యాగములు/దానములు; పూజలున్ = అర్చనలు; చేసి చేసి = పదే పదే నిర్వహించి కూడా; వర్ష+ఆగమము = వానలు రావడం; ఏమియున్ = ఎంతమాత్రము; కనక = చూడలేక; అక్కట = అయ్యో!; యాగము = నేను చేసిన యాగ నియమము; మీఱున్ = దాటిపోతోంది; నా = నాయొక్క; శుభ+ఉద్యోగము = ఈ మంచి ప్రయత్నమంతా; వ్యర్థము+అయ్యెన్ = నిష్ఫలమైపోయింది; శివయోగినియున్ = ఆ యోగిని/దేవత కూడా; కరుణింపదు = దయ చూపడం లేదు; అంచున్ = అని; చింతా = విచారమును; గతుఁడు+ఐన = పొందినట్టి; వేళన్ = సమయమున; గగనస్థలిన్ = ఆకాశ మార్గము నుండి; ఆ+అశరీరి = ఆ ఆకాశవాణి (రూపము లేని పలుకు); ఇట్లు+అనున్ = ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము:

మహారాజు ఈ విధంగా ఎన్నో హోమాలు, దానాలు, పూజలు రాత్రీ పగలూ చేసి విసిగిపోయాడు; అయినా వర్షం సూచనలు ఎక్కడా కనిపించలేదు. "అయ్యో! నా ప్రయత్నమంతా వ్యర్థమైపోయింది, ఆ దేవి కూడా కరుణించడం లేదు" అని రాజు తీవ్రమైన ఆవేదనలో మునిగిపోయిన తరుణంలో, ఆకాశం నుండి ఒక అశరీరవాణి (ఆకాశవాణి) ఇలా పలికింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

మానవ ప్రయత్నం విఫలమైన చోట దైవీశక్తి (ఆకాశవాణి రూపంలో) జోక్యం చేసుకుని కథను మలుపు తిప్పడం ఇక్కడి విశేషం.

25. ఇరవై ఐదవ పద్యము

భూపకులేంద్ర యింత దలపోయఁగ నేటికి యోగమాత యా
శాపురి సంతసిల్లి యతిసత్త్వము నీకొసఁగెం బ్రభావసం
దీపితదివ్యశస్త్రనిహతిన్ దిననాథతనూజవక్ర మా
ర్గాపఘనోపరోధ మభయంబునఁ జేయుము వృష్టి గల్గెడున్.

ప్రతిపదార్థము:

భూపకులేంద్ర = రాచకులానికి రాజైన ఓ విక్రమార్కుడా!; ఇంత = ఈ విధముగా; తలపోయఁగన్ = విచారించడము; ఏటికిన్ = ఎందుకు?; యోగమాత = యోగమాయ స్వరూపిణియైన; ఆశాపూరి = ఆశాపురీ దేవి; సంతసిల్లి = (నీ పూజలకు) సంతోషించి; అతి = మిక్కిలి గొప్పదైన; సత్త్వమున్ = శక్తిని/బలమును; నీకున్ = నీకు; ఒసఁగెన్ = ఇచ్చింది; ప్రభావ = పరాక్రమము చేత; సందీపిత = ప్రకాశించే; దివ్య = దైవికమైన; శస్త్ర = ఆయుధము యొక్క; నిహతిన్ = దెబ్బతో; దిననాథతనూజ = శనిగ్రహము (సూర్యపుత్రుడు) యొక్క; వక్రమార్గ = వంకర నడక అనే; అపఘన = శరీరము/గ్రహమండలము యొక్క; ఉపరోధము = అడ్డంకిని; అభయంబునన్ = భయము లేకుండా; చేయుము = అడ్డుకొనుము; వృష్టి = వర్షము; కల్గెడున్ = కురుస్తుంది.

తాత్పర్యము:

"ఓ విక్రమార్క మహారాజా! నీవు ఇంతగా చింతించవలసిన అవసరం లేదు. నీ భక్తికి మెచ్చి యోగమాతయైన ఆశాపురీ దేవి నీకు అపారమైన శక్తిని అనుగ్రహించింది. నీ పరాక్రమంతో వెలిగే దివ్య శస్త్రములను ప్రయోగించి, అక్రమ మార్గంలో వక్రగతితో అడ్డుపడుతున్న ఆ శనిగ్రహ గమనాన్ని నిర్భయంగా ముట్టడించు. అప్పుడు దేశంలో సమృద్ధిగా వర్షాలు కురుస్తాయి" అని ఆకాశవాణి పలికింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

శబ్ద విశేషం: 'దిననాథుఁడు' అనగా సూర్యుడు, అతని తనూజుడు (కుమారుడు) శనిగ్రహం.

26. ఇరవై ఆరవ పద్యము

పంటలు పెక్కుగల్గు నని పల్కిన నానృపుఁ డాత్మలోన ము

క్కంటి రఘూద్వహు న్విజయుఁ గైకొని మ్రొక్కుచు దివ్యబాణము

ల్వింట నమర్చి పంక్తిరథులీలఁ గడంగి ప్రతాపశక్తి మి

న్నంటి గ్రహంబు లెల్ల విరియంగ శనైశ్చరు నడ్డకట్టినది.

ప్రతిపదార్థము:

పంటలు = సస్యములు; పెక్కు = సమృద్ధిగా; కల్గున్ = పండుతాయి; అని = అని (ఆకాశవాణి); పల్కినన్ = చెప్పగా; ఆ నృపుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; ఆత్మలోనన్ = తన మనస్సు నందు; ముక్కంటి = శివుడిని; రఘూద్వహున్ = శ్రీరాముడిని; విజయున్ = అర్జునుడిని; కైకొని = స్మరిస్తూ; మ్రొక్కుచున్ = నమస్కరిస్తూ; దివ్యబాణముల్ = దైవిక బాణములను; వింటన్ = ధనస్సు నందు; అమర్చి = సంధించి; పంక్తిరథులీలన్ = దశరథ మహారాజు వలె; కడంగి = పూనుకొని; ప్రతాప = పరాక్రమ; శక్తి = సామర్థ్యము; మిన్ను+అంటి = ఆకాశాన్ని తాకగా; గ్రహంబులు = నక్షత్రమండలములు; ఎల్లన్ = అన్నియు; విరియంగన్ = చెల్లాచెదురు కాగా; శనైశ్చరున్ = ఆ శనిగ్రహాన్ని; అడ్డకట్టినది = ఎదిరించి నిలిచాడు.

తాత్పర్యము:

ఆకాశవాణి మాటలు విని, దేశంలో పంటలు సమృద్ధిగా పండుతాయని ఆనందిస్తూ రాజు తన మనసులో శివుడిని, శ్రీరాముడిని, అర్జునుడిని స్మరించి నమస్కరించాడు. పూర్వం దశరథ మహారాజు శనిగ్రహంపైకి యుద్ధానికి వెళ్ళినట్లుగా, విక్రమార్కుడు తన వింటికి దివ్యబాణాలు సంధించి, ఆకాశమంతా పరాక్రమం నిండేలా సకల గ్రహాలు చెల్లాచెదురవుతుండగా శనిగ్రహాన్ని మార్గమధ్యంలోనే అడ్డుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

పురాణ సూచన: దశరథ మహారాజు కూడా పూర్వం రోహిణీ శకట భేదనం జరగకుండా శనిగ్రహంపైకి యుద్ధానికి వెళ్ళి లోకాన్ని రక్షించాడనే పురాణ గాథను 'పంక్తిరథులీల' (దశరథుని వలె) అనే పదం ద్వారా కవి ఇక్కడ స్మరించాడు.

27. ఇరవై ఏడవ పద్యము

ఆశని నిల్చి నీబలమహత్వము మెచ్చితిఁ దొల్లి నీవు గౌ

రీశునిచేఁ దపంబున నభీష్టము లందితి నేఁడు శక్తి నా

కాశము గట్టి నాదగుప్రకాశము ద్రుంచితి నేటినుండి నీ

దేశములోపలం గఱవు తీఱఁ ప్రజ ల్సుఖియింపఁ జేసెద.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ శని = ఆ శనిదేవుడు; నిల్చి = రథము నిలిపి; నీ = నీయొక్క; బల = శారీరక/యుద్ధ; మహత్వమున్ = గొప్పతనమును; మెచ్చితిన్ = అభినందిస్తున్నాను; తొల్లి = పూర్వము; నీవు = నీవు; గౌరీశునిచేన్ = పరమశివుని (గౌరీ నాథుని) వలన; తపంబునన్ = తపస్సు చేసి; అభిష్టములు = కోరుకున్న వరములను; అందితి(వి) = పొందావు; నేఁడు = ఈనాడు; శక్తిన్ =

నీ పరాక్రమముతో; ఆకాశము = గగన మార్గమును; కట్టి = బంధించి; నాదగు = నాదైన; ప్రకాశమున్ = కాంతిని/గర్వాన్ని; ద్రుంచితి(వి) = అణచివేశావు; నేఁటి నుండి = ఈ రోజు మొదలుకొని; నీ = నీయొక్క; దేశములోపలన్ = రాజ్యంలో; కఱవు = కరువు; తీఱన్ = నశించేలా; ప్రజలు = జనులు; సుఖియింపన్+చేసెదన్ = ఆనందంగా ఉండేటట్లు చేస్తాను.

తాత్పర్యము:

అప్పుడు ఆ శనిగ్రహం విక్రమార్కుని బాణభూతానికి నిలిచి ఇలా అన్నాడు: "రాజా! నీ బాహుబలాన్ని చూసి మెచ్చుకున్నాను. పూర్వం నీవు శివుని గూర్చి తపస్సు చేసి ఎన్నో వరాలు పొందావు. ఈనాడు నీ అస్త్రశక్తితో ఆకాశాన్నే బంధించి నా గర్వాన్ని, కాంతిని అణచివేశావు. నీ పరాక్రమానికి లొంగి, ఈ రోజు నుండి నీ రాజ్యంలో కరవు లేకుండా ప్రజలంతా సుఖసంతోషాలతో వర్ధిల్లేలా అనుగ్రహిస్తున్నాను".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

28. ఇరవై ఎనిమిదవ పద్యము

హర్షం బయ్యె భవత్కృతంబున నృపాలాగ్రేసరా కోరిన
న్వర్షంబు ల్గురియింతు నెప్పుడయిన స్వర్ధిల్లు పొమ్మన్న ను
త్కర్షంబంటిన శౌర్యమొప్పఁగ సుభిక్షం బుర్విఁ తోపంగ దు
ర్దర్షుండై చనుదెంచి భక్తిఁ గొలిచెన్ ధాత్రీశుఁ డాశాపురి.

ప్రతిపదార్థము:

నృపాల+అగ్రేసరా = ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా!; భవత్ = నీ చేత; కృతంబునన్ = చేయబడిన ఈ వీరకృత్యము వల్ల; హర్షంబు+అయ్యెన్ = నాకు సంతోషము కలిగింది; కోరినన్ = నీవు ఎప్పుడు కోరుకుంటే అప్పుడు; ఎప్పుడు+అయినన్ = ఏ సమయంలోనైనా; వర్షంబుల్ = వానలు; కురియింతున్ = కురిపిస్తాను; వర్ధిల్లుము = వర్ధిల్లు; పొమ్ము = వెళ్ళుము; అన్నన్ = అని శని పలకగా; ఉత్కర్షంబు = అతిశయమును; అంటిన = పొందిన; శౌర్యము = పరాక్రమము; ఒప్పఁగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; ఉర్విన్ = భూమిపై; సుభిక్షంబు = సమృద్ధి; తోపంగన్ = కనిపించగా; దుర్దర్షుండు+ఐ = శత్రువులకు లొంగనివాడై; చనుదెంచి = తిరిగి వచ్చి; ధాత్రీశుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; ఆశాపురిన్ = ఆ ఆశాపురీ దేవిని; భక్తిన్ = శ్రద్ధతో; కొలిచెన్ = పూజించెను.

తాత్పర్యము:

"ఓ రాజా! నీ శౌర్యానికి నాకు ఎంతో సంతోషం కలిగింది. నీవు ఎప్పుడు కోరితే అప్పుడు నీ రాజ్యంలో వర్షాలు కురిపిస్తాను, ఇక వెళ్ళు" అని శనిదేవుడు ఆశీర్వదించి పంపాడు. ఆ విధంగా అపారమైన శౌర్యంతో, దేశంలో కరువు పోయి సుభిక్షం ఏర్పడగా, శత్రుదుర్భేద్యుడైన విక్రమార్కుడు తిరిగి తన నగరానికి వచ్చి, తనకు శక్తినిచ్చిన ఆశాపురీ దేవిని భక్తితో సేవించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'శార్దూలవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

29. ఇరవై తొమ్మిదవ వచనము

వచనము:

అది గావున.

ప్రతిపదార్థము:

అది గావున = ఆ కారణము చేత...

తాత్పర్యము:

ఆ కారణము చేతనే విక్రమార్కుడికి అంతటి సామర్థ్యము కలదు...

30. ముప్పయ్యవ పద్యము

ఈసామర్థ్యము నీకడ
వీసంబునులేదు మగిడి వెసఁ జను మనినన్
వేసారినభంగి భోజుం
డాసింహాసనము డిగి గృహంబున కరిగెన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఈ = ఇటువంటి; సామర్థ్యము = యోగ్యత/శక్తి; నీకడన్ = నీ వద్ద; వీసంబును = లవలేశము కూడా (అతి కొద్ది భాగము కూడా); లేదు = లేదు; మగిడి = వెనుతిరిగి; వెసన్ = శీఘ్రముగా; చనుము = వెళ్ళిపోవుము; అనినన్ = అని ఆ బొమ్మ చెప్పగా; భోజుండు = ఆ భోజమహారాజు; వేసారినభంగిన్ = అలసిపోయిన/నిరాశ చెందిన వాని వలె; ఆ సింహాసనము = ఆ విక్రమార్కుని పీఠాన్ని; డిగి = వదిలిపెట్టి; గృహంబునకున్ = తన భవనానికి; అరిగెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము:

"భోజరాజా! ఇటువంటి అసాధారణ పరాక్రమ సామర్థ్యాలు నీలో వీసమంత (అతి కొద్దిగా) కూడా లేవు. కాబట్టి వెనుతిరిగి వెళ్ళిపో" అని ఇరవై ఐదవ బొమ్మ పలికింది. ఆ మాటలకు భోజరాజు తీవ్రమైన నిరాశకు లోనై, ఆ సింహాసనం ఎక్కే ప్రయత్నాన్ని విరమించుకుని తన అంతఃపురానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

తెలుగు జాతీయం: 'వీసము' అనేది ప్రాచీన కాలపు అతి చిన్న నాణెం లేదా కొలత. ఏమాత్రం లేదనే అర్థంలో 'వీసంబును లేదు' అని వాడతారు.

31. ముప్పై ఒకటవ వచనము

వచనము:

తదనంతరంబ కతిపయదినంబు లరిగిన షడ్వింశతితమద్వారంబునఁబోవుచు ——

ఇరువదియాఱవ బొమ్మ కథ ——

ప్రతిపదార్థము:

తదనుంతరంబ = ఆ తర్వాత; కతిపయ = కొన్ని; దినంబులు = రోజులు; అరిగినన్ = గడిచిపోగా; షడ్వింశతితమ = ఇరవై ఆరవ (26వ); ద్వారంబునన్ = ద్వారము గుండా; పోవుచున్ = వెళ్తుండగా; ఇరువదియాఱవ బొమ్మ కథ = ఇరవై ఆరవ సాలభంజిక కథ ప్రారంభమగుచున్నది.

తాత్పర్యము:

ఆ తర్వాత కొన్ని రోజులు గడిచాయి. భోజరాజు తిరిగి మంచి రోజు చూసుకుని ఇరవై ఆరవ ద్వారం గుండా సింహాసనాన్ని అధిష్టించడానికి రాగా, ఇరవై ఆరవ బొమ్మ కథ ఇక్కడ మొదలవుతోంది.

32. ముప్పై రెండవ పద్యము

తెల్లనికొండయు గుజ్జును
దెల్లనిపూఁతయును మేను దెల్లనిపాముం
దెల్లని చుక్కలఱేఁడును
దెల్లనిచదలేఱు గలుగు తెల్లనివేల్పు.

ప్రతిపదార్థము:

తెల్లని = శ్వేతవర్ణము గల; కొండయున్ = పర్వతము (కైలాసము)ను; గుజ్జును = (నంది లేదా గణేశుని రూపము/వాహనము); తెల్లని = తెల్లనైన; పూఁతయును = భస్మ లేపనమును; మేను = శరీరమును; తెల్లని = శ్వేతవర్ణపు; పామున్ = సర్పము (వాసుకి)ను; తెల్లని = తెల్లనైన; చుక్కల+ఱేఁడును = నక్షత్రముల రాజు అయిన చంద్రుడిని; తెల్లని = శ్వేత వర్ణము గల; చదలేఱు = ఆకాశ గంగను; కలుగు = కలిగియున్న; తెల్లని = ధవళ వర్ణముతో ప్రకాశించే; వేల్పు = ఆ పరమశివుడిని. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

తెల్లని కైలాస పర్వతము, శరీరమంతా దట్టంగా అలముకున్న తెల్లని విభూతి పూత, మెడలో మెరిసే తెల్లని శేషపాము, జటలలో వెలిగే తెల్లని చంద్రవంక, నెత్తిన ప్రవహించే తెల్లని ఆకాశగంగ—ఇలా సమస్త శ్వేత రూపాలతో ధవళవర్ణ శోభితుడై ప్రకాశించే ఆ పరమశివుడిని...

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

అలంకారము: ప్రతి పాదంలోనూ 'తెల్లని' అనే పదాన్ని పునరావృతం చేయడం వల్ల ఇందులో 'శబ్దాలంకార' సౌందర్యం (వృత్త్యానుప్రాస/ముక్తపదగ్రస్తచ్ఛాయ) శోభిల్లుతోంది. శివుని శాంత, ధవళ మూర్తిని కళ్ళకు కట్టినట్లు వర్ణించాడు కవి.

33. ముప్పై మూడవ పద్యము

చేతఃపద్మమునం దలంచి విహితాశీర్వాదభూమీసుర
వ్రాతంబున్ హితవర్గముం గొలువ సౌవర్ణోజ్జ్వలద్భూషణా
న్వీతుండై సుదినంబునం గడఁగి దేవేంద్రాసనాసక్తితో

నేతేరconfig గని బొమ్మ వల్కె వcyధాధీశు న్నివారించుచున్.

ప్రతిపదార్థము:

చేతఃఁ = మనస్సనెడు; పద్మమునన్ = పద్మము నందు; తలంచి = (ఆ శివుడిని) ధ్యానించి; విహిత = శాస్త్రోక్తమైన; ఆశీర్వాద = దీవెనలు ఇచ్చే; భూమీసుర = బ్రాహ్మణుల యొక్క; వ్రాతంబున్ = సమూహమును; హితవర్గమున్ = స్నేహితులు/మంత్రుల సమూహము; కొల్వగాన్ = సేవిస్తుండగా; సౌవర్ణ = బంగారు; ఉజ్జ్వలత్ = ప్రకాశించే; భూషణ = ఆభరణములతో; అన్వీతుఁడు+ఐ = కూడినవాడై; సుదినంబునన్ = మంచి రోజున; కడఁగి = పూనుకొని; దేవేంద్ర+ఆసన = దేవేంద్రుడి పీఠము వంటి ఆ సింహాసనాన్ని ఎక్కాలనే; ఆసక్తితోన్ = కోరికతో; ఏతేరన్ = రాగా; కని = చూసి; బొమ్మ = ఆ ఇరవై ఆరవ బొమ్మ; వసుధాధీశున్ = ఆ భోజరాజును; నివారించుచున్ = అడ్డుకుంటూ; వల్కెన్ = పలికెంది.

తాత్పర్యము:

ఆ తెల్లని వేల్పు అయిన శివుడిని తన హృదయపద్మంలో ధ్యానించి, బ్రాహ్మణుల ఆశీర్వచనాలతో, మిత్రులు మంత్రులు తన్ను గొలుస్తుండగా, భోజరాజు ధగధగలాడే బంగారు ఆభరణాలు ధరించి ఒక మంచి ముహూర్తాన ఆ దేవేంద్ర సింహాసనాన్ని అధిష్టించడానికి వచ్చాడు. అది చూసి ఆ ఇరవై ఆరవ బొమ్మ అతనిని వారించి ఇలా పలికింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'శార్దూలవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

34. ముప్పై నాల్గవ పద్యము

కార్యంబుగానిచేఁతలు
మర్యాదలుగా వవంతిమనుజేంద్రు క్రియన్
ధైర్యమును సత్యమును నౌ
దార్యంబును లేక యెక్కఁదగదన్యులకున్.

ప్రతిపదార్థము:

కార్యంబు+కాని = తగని/కూడని; చేతలు = పనులు; మర్యాదలు = గౌరవప్రదములు; కావు = కాజాలవు; అవంతి = అవంతీ నగరానికి; మనుజ+ఇంద్రు = రాజైన విక్రమార్కుని; క్రియన్ = విధముగా; ధైర్యమును = గుండె నిబ్బరమును; సత్యమును = సత్యసంధతయు; ఔదార్యంబును = ఉదార స్వభావమును; లేక = లేకుండా; అన్యులకున్ = ఇతర మానవులకు; (ఈ పీఠము) ఎక్కన్ = అధిష్టించుటకు; తగదు = అర్హత లేదు.

తాత్పర్యము:

"భోజరాజా! అర్హత లేకుండా చేసే పనులు మర్యాద అనిపించుకోవు. అవంతీ నగర ప్రభువైన విక్రమార్కుడిలాగా అపరిమితమైన ధైర్యము, సత్యసంధత, దానగుణము (ఔదార్యము) లేని ఏ ఇతర అన్యులకూ ఈ సింహాసనాన్ని ఎక్కే హక్కు లేదు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

35. ముప్పై ఐదవ పద్యము

ఆతనిధర్మవర్తనకథామృతపానముఁ గోరుదేని పృ
థ్వీతలనాథ నిల్చి విను ధీరుఁ డుదారుఁడు శూరుఁ డాతఁ డ
త్యాతతకీర్తికాముఁడు సదామితదానవినోది సాహస
ఖ్యాతచరిత్రుఁ డార్తహితకారణశీలుఁడు నేల యేలఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

పృథ్వీతలనాథ = ఓ భోజరాజా!; ఆతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క; ధర్మవర్తన = ధర్మబద్ధమైన నడవడిక అనే; కథా = గాథలనెడు; అమృత = అమృతమును; పానమున్ = త్రాగాలని; కోరుదు+ఏని = ఆశించినట్లయితే; నిల్చి = ఇక్కడ ఆగి; వినుము = ఆలకించుము; ఆతఁడు = ఆ విక్రమార్కుడు; ధీరుఁడు = బుద్ధిమంతుడు; ఉదారుఁడు = దాత; శూరుఁడు = పరాక్రమవంతుడు; అతి = మిక్కిలి; ఆతత = విస్తారమైన; కీర్తి = యశస్సును; కాముఁడు = కోరువాడు; సదా = ఎల్లప్పుడూ; అమిత = అపరిమితమైన; దాన = త్యాగములతో; వినోది = ఆనందించువాడు; సాహస = సాహసకృత్యముల చేత; ఖ్యాత = ప్రసిద్ధి చెందిన; చరిత్రుఁడు = కథ గలవాడు; ఆర్త = దుఃఖితులకు; హిత = మేలు; కారణ = కూర్చునట్టి; శీలుఁడు = స్వభావము గలవాడై; నేల = ఈ భూమిని; ఏలఁగన్ = పరిపాలిస్తున్న కాలంలో. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! ఆ విక్రమార్కుని ధర్మ నడవడికలనే కథామృతాన్ని వినాలని ఉంటే కాసేపు ఆగి నేను చెప్పేది ఆలకించు. ఆయన అమితమైన బుద్ధిశాలి, ఉదారహృదయుడు, మహాశూరుడు. సదా అపరిమితమైన దానాలు చేస్తూ వినోదించేవాడు, సాహస చరిత్రుడు, ఆపదలో ఉన్నవారిని ఆదుకునే సుగుణాల రాశియై ఈ భూమిని పాలిస్తున్న కాలంలో..."

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'హరిణి' వృత్త పద్యము.

రూపక చమత్కారం: కథను అమృతంతో పోల్చడం వల్ల ఇందులో రూపక చాయలు ఉన్నాయి.

36. ముప్పై ఆరవ పద్యము

గజవాజిప్రముఖంబులౌ బలముల గర్వంబు రెట్టింప న
క్కజమౌ రాజ్యము సేయురాజులు మదిం గంపించి సేవింపఁగా
బ్రజలెల్ల ధన్యధాన్యపుత్రవనితాభాగ్యంబులం బొందియు
న్నిజధర్మంబులు దప్పకుండిరి మహానిర్వాహులై యందఱున్.

ప్రతిపదార్థము:

గజ = ఏనుగులు; వాజి = గుర్రములు; ప్రముఖంబులు+ఔ = మొదలైన చతురంగ; బలముల = సైన్యముల యొక్క; గర్వంబు = అహంకారము; రెట్టింపన్ = శత్రువులపై శీఘ్రముగా పెరుగగా; అక్కజము+ఔ = ఆశ్చర్యకరమైన; రాజ్యము = పరిపాలన; చేయు = చేయునట్టి; రాజులు = సామంతులు; మదిన్ = మనస్సు నందు; కంపించి = భయపడి; సేవింపఁగాన్ =

(విక్రమార్కుడిని) కొలుస్తుండగా; ప్రజలు+ఎల్లన్ = ప్రజలందరూ; ధన్య = ధనము; ధాన్య = ధాన్యములు; పుత్ర = సంతానము; వనితా = ఉత్తమ భార్యలు అనే; భాగ్యంబులన్ = సంపదలను; పొందియున్ = కలిగి ఉండి కూడా; అందఱున్ = జనులందరూ; మహా = గొప్ప; నిర్వాహులు+ఐ = సంస్కారవంతులై/నిపుణులై; నిజ = తమతమ; ధర్మంబులు = వర్ణాశ్రమ ధర్మములను; తప్పక+ఉండిరి = విడిచిపెట్టకుండా ఆచరించారు.

తాత్పర్యము:

ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైన చతురంగ బలాలతో గర్వించే శత్రురాజులు సైతం విక్రమార్కుని రాజ్యవైభవానికి మనసులో వణికిపోతూ లొంగి సేవించేవారు. ఆ రాజ్యంలో ప్రజలంతా ధనధాన్యాలతో, భార్యాపిల్లలతో సకల భాగ్యాలు అనుభవిస్తూ కూడా, తమకు ఉన్న సంపద గర్వంతో ధర్మం తప్పకుండా, తమతమ విధులను ఎంతో నిష్ఠతో పాటించేవారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

సాధారణంగా సంపదలు వస్తే మనుషులలో గర్వం పెరిగి ధర్మం తప్పుతారు, కానీ విక్రమార్కుని పాలనలో ప్రజలు భాగ్యవంతులైనా ధర్మనిష్ఠతోనే ఉన్నారని చెప్పడం ఇక్కడి విశేషం.

37. ముప్పై ఏడవ పద్యము

ఆకాలంబున విక్రమార్కుఁడు విధేయం బైన దేశాంతరా
లోకాసక్తి మహీం జరింపఁ జని వాలుం జోగివేషంబు ని
త్యాకల్పంబుగ నంతటం దిరిగి ప్రత్యావృత్తుఁడై వచ్చుచో
నాకర్ణించె నతండు కాఱడవిలో హంభాయను ధేనువున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ కాలంబునన్ = ఆ సమయములో; విక్రమార్కుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు; విధేయంబు+ఐన = తనకు అనుకూలమైన; దేశాంతర = ఇతర దేశములను; ఆలోక = చూచుట యందలి; ఆసక్తిన్ = కుతూహలముతో; మహీన్ = భూమిపై; చరింపన్ = సంచరించుటకు; చని = వెళ్ళి; వాలున్ = తన కత్తిని; జోగి = సన్యాసి/యోగి; వేషంబున్ = వేషమును; నిత్య+ఆకల్పంబుగన్ = ఎల్లప్పుడూ ధరించే అలంకారముగా చేసుకొని; అంతటన్ = అన్ని ప్రదేశములలో; తిరిగి = సంచరించి; ప్రత్యావృత్తుఁడు+ఐ = తిరిగి తన నగరానికి వస్తున్నవాడై; వచ్చుచోన్ = వస్తుండగా; అతండు = ఆ రాజు; కాఱడవిలోన్ = దట్టమైన అడవిలో; హంభా+అను = 'హంభా' అని అరుస్తున్న; ధేనువున్ = ఒక ఆవు యొక్క ధ్వనిని; ఆకర్ణించెన్ = వినెను.

తాత్పర్యము:

ఆ రోజుల్లో విక్రమార్క మహారాజు లోకసంచారం చేయడంపై ఉన్న ఆసక్తితో, ఒక యోగి వేషం ధరించి, చేతిలో కత్తిని మాత్రం ఉంచుకుని భూమండలమంతా తిరిగాడు. అలా పలు దేశాలు తిరిగి, తిరిగి తన స్వనగరానికి వస్తున్న మార్గంలో, ఒక దట్టమైన ఘోరారణ్యంలో ఒక ఆవు 'హంభా' అని దీనంగా అరుస్తున్న శబ్దాన్ని విన్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'శార్దూలవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

విక్రమార్కుడు దేశాటన చేసే సమయంలో యోగి వేషంలో తిరిగేవాడనే కథా విశేషం ఇక్కడ ప్రస్తావించబడింది. కథ ఇక్కడి నుండి అసలు ఘట్టంలోకి ప్రవేశిస్తుంది.

38. ముప్పై ఎనిమిదవ పద్యము

అట విని యిట్టి కాఁడవి నద్భుతమైనది ధేనుఘోష మ
త్కటమదపుండరీకహరి గండకసంకుల మైనచోటి క
క్కట పసు లెట్లు వచ్చె విధికల్పన చూచెద నంచు నేగి ముం
దట గిరిపాంతఁ గొంతయెడ దవ్వుల రేగడ వెంచలోపల.

ప్రతిపదార్థము:

అటన్ = అక్కడ; విని = ఆ శబ్దమును ఆలకించి; మత్కట = మిక్కిలి తీవ్రమైన; మద = మదించిన; పుండరీక = పులులు; హరి = సింహములు; గండక = ఖడ్గమృగములతో; సంకులము = నిండినట్టిది; ఐన = అయినట్టి; చోటికిన్ = ఈ ప్రదేశమునకు; ఇట్టి = ఇటువంటి; కాఁడవిన్ = ఘోరారణ్యములో; ధేను = ఆవు యొక్క; ఘోషము = అరుపు; అద్భుతము+ఐనది = ఆశ్చర్యకరమైనది; అక్కట = అయ్యో!; పసులు = పశువులు; ఎట్లు = ఏ విధముగా; వచ్చెన్ = రాగలిగాయి?; విధి = బ్రహ్మదేవుని యొక్క; కల్పన = లీలను/సృష్టిని; చూచెదన్ = కనుగొంటాను; అంచున్ = అని అనుకుంటూ; ఏగి = ముందుకు వెళ్ళి; ముందటన్ = ఎదురుగా; గిరి = కొండ యొక్క; పాంతన్ = సమీపమున; కొంత = కొద్ది; ఎడన్ = దూరములో; దవ్వులన్ = అంతరములో ఉన్న; రేగడ = నల్లరేగడి మట్టితో కూడిన; వెంచలోపలన్ = బురద గుంటలో (చూశాడు). (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

అక్కడ ఆ దీన ధ్వనిని విని విక్రమార్కుడు ఇలా ఆలోచించాడు: "భయంకరంగా మదించిన పులులు, సింహాలు, ఖడ్గమృగాలతో నిండిన ఈ ఘోరారణ్యంలో ఆవు అరుపు వినపడటం అత్యంత ఆశ్చర్యకరం. అయ్యో! అసలు పశువులు ఇక్కడికి ఎలా రాగలిగాయి? దైవలీల ఎలా ఉందో చూస్తాను" అని అనుకుంటూ ముందుకు సాగాడు. అప్పుడు ఎదురుగా ఉన్న ఒక కొండకు కొద్ది దూరంలో, నల్లరేగడి మట్టితో కూడిన బురద గుంటలో ఒక దృశ్యాన్ని చూశాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

శబ్ద విశేషం: 'వెంచ' అనగా బురద ప్రదేశము లేదా నీటి ఊట గల గుంట.

39. ముప్పై తొమ్మిదవ పద్యము

నాల్గుకాళ్ళ రోంపి నాటిన నుంకించి
వెడలి రాఁగడంగి వెడల లేక
దీనవదన మైన ధేనువుఁబోడఁగని

యతిదయాళుఁ డయ్యే నవనివిభుఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

నాల్గు = తన నాలుగు; కాళ్ళు = చరణములు; రోంపిన్ = దట్టమైన బురదలో; నాటినన్ = దిగబడిపోగా; ఉంకించి = ప్రయత్నించి; వెడలి = బయటకు; రాన్ = వచ్చుటకు; కడంగి = పూనుకొని కూడా; వెడలన్+లేక = బయటపడలేక; దీన = దుఃఖముతో కూడిన; వదనము = ముఖము; ఐన = కలిగినట్టి; ధేనువున్ = ఆ గోవును; పొడఁగని = చూసి; అవనివిభుఁడు = ఆ భూపాలుడైన విక్రమార్కుడు; అతి = మిక్కిలి; దయాళుఁడు = కరుణ గలవాడు; అయ్యెన్ = ఆయెను.

తాత్పర్యము:

తన నాలుగు కాళ్ళూ బురదలో కూరుకుపోగా, బయటకు రావాలని ఎంతగానో ప్రయత్నిస్తూ, రాలేక, అత్యంత దీనమైన ముఖంతో అల్లాడిపోతున్న ఆ ఆవును చూసి విక్రమార్క మహారాజు మనస్సు కరిగి, అమితమైన దయతో నిండిపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

40. నలభైయవ పద్యము

అనువగువేళ దగ్గఱిన యాయతిథిం జేఱనున్న భూమిదే
వునిఁ గడురొంపిఁ బడ్డ పశువు వ్యసనాతురుఁ డైన యేలికం
దన పగవారు గెల్వ బిరుదంబున దుఃఖితుఁడైన మిత్రుని
ఘనబలుఁ డయ్యుఁ గైకొన నికష్టునిఁ జూడఁగనోడుఁ గాలుఁడున్.

ప్రతిపదార్థము:

అనువు = తగిన/ఆకలి గొన్న; వేళన్ = సమయమున; దగ్గఱిన = ఇంటికి వచ్చిన; ఆ అతిథిన్ = ఆ ప్రాహుణుడిని; చేఱన్+ఉన్న = కారాగారములో/ఆపదలో చిక్కుకున్న; భూమిదేవునిన్ = బ్రాహ్మణుడిని; కడున్ = మిక్కిలి; రొంపిన్ = బురదలో; పడ్డ = పడిపోయిన; పశువున్ = మూగజీవాన్ని; వ్యసన = కష్టాల చేత; ఆతురుఁడు = వ్యాకులపడిన; ఐన = అయినట్టి; ఏలికన్ = తన ప్రభువును; తన = తనయొక్క; పగవారు = శత్రువులు; గెల్వ = జయించగా; బిరుదంబునన్ = అవమాన భారముతో; దుఃఖితుఁడు = శోకించువాడు; ఐన = అయినట్టి; మిత్రునిన్ = స్నేహితుడిని; ఘనబలుఁడు = ఎంతటి గొప్ప శక్తి కలవాడు; అయ్యున్ = అయినప్పటికీ; కైకొనని = ఆదుకోని/ఉపేక్షించే; కష్టునిన్ = పాపాత్ముడిని; కాలుఁడున్ = యమధర్మరాజు సైతం; చూడఁగన్ = కన్నెత్తి చూచుటకు; ఓడున్ = అసహ్యించుకుంటాడు/భయపడతాడు.

తాత్పర్యము:

సమయానికి ఆకలితో వచ్చిన అతిథిని, ఆపదలో చిక్కుకున్న బ్రాహ్మణుడిని, బురదలో పడిపోయిన పశువును, కష్టాలపాలైన తన ప్రభువును, శత్రువుల చేతిలో ఓడిపోయి దీనంగా ఉన్న మిత్రుడిని——తాను ఎంతటి అపారమైన బలసంపన్నుడై ఉండి కూడా రక్షించకుండా ఉపేక్షించే క్రూరుడిని చూసి సాక్షాత్తు యమధర్మరాజు కూడా అసహ్యించుకుంటాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

నైతిక విలువలు: సమాజంలో శక్తి ఉండి కూడా ఆపదలో ఉన్నవారిని (అతిథి, బ్రాహ్మణుడు, పశువు, రాజు, మిత్రుడు) ఆదుకోకపోవడం ఎంతటి ఘోరపాపమో ఈ పద్యం నీతిని ప్రబోధిస్తోంది.

41. నలభై ఒకటవ పద్యము

అనుచు వెంచ సొచ్చి తనకాళ్ళు గట్టిగాఁ
బెట్టి తోఁకమట్ట పట్టి యేత్త
జట్టుభంగి రోంపి పట్టును వీడక
మొదవు కొంతయైనఁ గదలకుండే.

ప్రతిపదార్థము:

అనుచున్ = అని మనస్సులో అనుకుంటూ; వెంచ = ఆ బురద గుంటలోకి; చొచ్చి = ప్రవేశించి; తన = తనయొక్క; కాళ్ళు = పాదములను; గట్టిగాఁ = బలంగా; పెట్టి = ఊని; తోఁకమట్ట = ఆ ఆవు తోక మొదలును; పట్టి = గట్టిగా పట్టుకొని; ఏత్తన్ = పైకి లేపడానికి ప్రయత్నించగా; మొదవు = ఆ ఆవు; జట్టు భంగిన్ = మొండితనము వలె; రోంపి = బురద యొక్క; పట్టును = పట్టును; వీడక = వదలిపెట్టకుండా; కొంత+ఐనన్ = ఏమాత్రము కూడా; కదలకుండే = కదలకుండా ఉండిపోయింది.

తాత్పర్యము:

అలా అనుకుంటూ విక్రమార్కుడు ఆ బురద గుంటలోకి దిగాడు. తన కాళ్ళు బురదలో గట్టిగా ఊని, నిలబడి, ఆవు తోకను గట్టిగా పట్టుకుని పైకి ఎత్తడానికి ప్రయత్నించాడు. కానీ ఆ ఆవు మొండిగా బురద పట్టును వదల్లేక, రాజు ఎంత ప్రయత్నించినా ఏమాత్రం కదలకుండా అలానే ఉండిపోయింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

42. నలభై రెండవ పద్యము

ఆయవసరమున ఘన మగు
నాయావు నటేత్తలేక యల సగతుండే
నాయకుని జగము గని నగు
నోయని వెలుఁగుడిగెనన నినుండటఁగ్రుంకే.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ+అవసరమునన్ = ఆ సమయంలో; ఘనము+అగు = మిక్కిలి బరువైన; ఆ ఆవును = ఆ గోవును; అట్లు = ఆ విధముగా; ఏత్తన్+లేక = పైకి లేపలేక; అలసగతుండు+ఐ = అలసిపోయిన గమనం కలవాడైన; ఆ నాయకుని = ఆ విక్రమార్క మహారాజును; జగము = ఈ లోకము; కని = చూసి; నగునో+అని = నవ్వుతుందేమోనని; ఇనుండు = సూర్యుడు; వెలుఁగు = తన కాంతిని; ఉడిగెన్+అనన్ = వదిలిపెట్టాడా అన్నట్లుగా; అటన్ = అక్కడ; క్రుంకేన్ = అస్తమించెను.

తాత్పర్యము:

ఆ సమయంలో, మిక్కిలి బరువైన ఆ ఆవును పైకి లేపలేక విక్రమార్కుడు బాగా అలసిపోయాడు. లోకపాలరుడైన రాజు ఇలా అలసిపోవడాన్ని చూసి ఈ జగత్తు నవ్వుతుందేమోనన్నట్లుగా, సూర్యుడు తన వెలుగును తగ్గించుకుంటూ పడమటి కొండల్లో అస్తమించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

అలంకారము: రాజు అలసటను లోకం చూసి నవ్వుతుందేమోనని సూర్యుడు అస్తమించాడని వర్ణించడం వల్ల ఇందులో 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారము' అద్భుతంగా కుదిరింది.

43. నలభై మూడవ పద్యము

మెట్టు గట్టుఁ జెట్టు మిఱ్ఱును బల్లము
బయలు ననుచు నేరుపఱుపరాక
మిన్ను వచ్చి నేలమీఁద వ్రాలిన యట్లు
దసలఁ చీకువాలు దీటుకొనియె.

ప్రతిపదార్థము:

మెట్టు = తొక్కే దారి; కట్టు = కొండ; చెట్టు = వృక్షము; మిఱ్ఱును = ఎత్తైన ప్రదేశము; పల్లము = లోతైన ప్రదేశము; బయలు = ఖాళీ స్థలము; అనుచున్ = అని; ఏరుపఱుపన్+రాక = వేరు చేసి చూచుటకు వీలుపడకుండా; మిన్ను = ఆకాశము; వచ్చి = కిందికి దిగి; నేలమీఁదన్ = భూమిపైన; వ్రాలిన యట్లు = పడినట్లుగా; దెసలన్ = అన్ని దిక్కుల యందు; చీకువాలు = దట్టమైన చీకట్లు; దీటుకొనియెన్ = క్రమ్ముకొనెను.

తాత్పర్యము:

సూర్యుడు అస్తమించగానే దారి ఏదో, కొండ ఏదో, చెట్టు ఏదో, ఎత్తుపల్లాలు ఏవో, మైదానం ఏదో ఏమాత్రం గుర్తుపట్టడానికి వీల్లేనంతగా చీకట్లు ముసిరాయి. ఆకాశమే నేలమీదకు విరిగిపడిందా అన్నట్లుగా దిక్కులన్నింటినీ దట్టమైన చీకట్లు క్రమ్ముకున్నాయి.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'తేటగీతి' పద్యము.

ఉపమా చమత్కారం: చీకటి తీవ్రతను తెలపడానికి ఆకాశమే నేలమీద వ్రాలినట్లుందని చెప్పడం కవి వర్ణనా చాతుర్యానికి నిదర్శనం.

44. నలభై నాల్గవ పద్యము

పగలు బయల నుండక కొం
డగుహలలోఁ జొచ్చుకొని యడంగి దినాంతం
బగుదడవె వెడలె గూబలు

నిగుడం చీఁకట్లు పోలె నీలాకృతులై.

ప్రతిపదార్థము:

పగలు = పగటి పూట; బయలన్ = వెలుపల; ఉండక = తిరగలేక; కొండ = పర్వతముల యొక్క; గుహలలోన్ = దరులలో; చొచ్చుకొని = దూరి; అడంగి = దాక్కుని ఉండి; దినాంతంబు = పగలు ముగిసి రాత్రి; అగు దడవె = అయ్యే సమయమున; గూబలు = గుడ్లగూబలు; నిగుడు = విస్తరించే; చీఁకట్లు పోలెన్ = దట్టమైన చీకట్ల వలె; నీల = నల్లనైన; ఆకృతులు+ఐ = రూపములు కలవై; వెడలెన్ = బయటకు వచ్చాయి.

తాత్పర్యము:

పగటిపూట వెలుతురును భరించలేక కొండ గుహలలో దాక్కున్న గుడ్లగూబలు, రాత్రి కాగానే ఆకాశంలో విస్తరిస్తున్న నల్లని చీకట్ల ముద్దల్లాగా తమ నల్లని రూపాలతో గుహల నుండి బయటకు రాసాగాయి.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'కంద' పద్యము.

నిశీథి రాత్రి సమయాన్ని, అడవి వాతావరణాన్ని గూబల రాక ద్వారా కవి సహజ సుందరంగా వర్ణించాడు.

45. నలభై ఐదవ పద్యము (సీస పద్యము - తేటగీతితో కలిపి)

ఘుమఘుమధ్వనుల మేఘములు వొడమె
నందుల మెఱపు లయ్యంజనాచలభూమి
దావాగ్ని శిఖల చందమున మెఱసెం
బెల్లుగాఁ బెటులు పెరిల్లున మ్రోయుచుఁ
బిడుగులు తొడితొడిఁ బడియెఁగడల
రువ్వున వడినెడత్రెవ్వనిగాలితో
గవుకులంతలు చిన్కు లవనిఁ తొరఁగెఁ
బిదప నెత్తుగ బోరునఁ పెద్దవాన
కడవలను గ్రుమ్మరించిన వడుపు గురియు
చుండంగ వఱదలు గ్రుంత మిట్ట
లొక్కకొలఁదిగఁబాయె నీళ్ళక్కజముగ.

ప్రతిపదార్థము:

అప్పుడు = ఆ రాత్రి వేళ; చీఁకట్ల కుప్పల చొప్పునన్ = చీకటి రాశుల వలె; ఘుమఘుమ = భయంకరమైన గంభీర; ధ్వనులన్ = శబ్దములతో; మేఘములు = మబ్బులు; పొడమెన్ = ఆకాశాన పుట్టాయి; అందుల = ఆ మేఘాలలోని; మెఱపులు = విద్యుత్ కాంతులు; ఆ అంజనాచల భూమి = నల్లని కాటుక కొండ వంటి ఆ అడవిలో; దావాగ్ని = అడవి చిచ్చు యొక్క; శిఖల చందమునన్ = జ్వాలల వలె; మెఱసెన్ = ప్రకాశించాయి; బెల్లుగాన్ = మిక్కిలి తీవ్రంగా; పెటులు = భీకరంగా; పెరిల్లునన్ = పెరిల్లుమనే శబ్దముతో; మ్రోయుచున్ = శబ్దిస్తూ; పిడుగులు = వజ్రఘాతములు; తొడితొడిన్ = వెంటవెంటనే; కడలన్ =

ఆయా దిక్కులలో; పడియెన్ = పడ్డాయి; రువ్వునన్ = హోరుమంటూ; వడిన్ = వేగముగా; ఎడతెవ్వని = ఎడతెరిపి లేని; గాలితోన్ = ప్రభంజనముతో; గవుకులంతలు = ముంతలంత (పెద్ద పరిమాణము గల); చిన్కులు = వానజల్లులు; అవనిన్ = భూమిపైన; తొరఁగెన్ = కురిశాయి; పిదపన్ = ఆ తర్వాత; ఎత్తుగన్ = తీవ్రముగా; బోరునన్ = హోరుమంటూ; పెద్దవాన = మహా వర్షము; కడవలను = కుండలతో; గ్రుమ్మరించిన = నీటిని వంచిన; వడుపున్ = విధముగా; గురియుచుండంగన్ = కురుస్తుండగా; వఱదలు = జలప్రవాహములు; గ్రుంత = పల్లములు; మిట్టలు = ఎత్తైన ప్రదేశములు; ఒక్కకొలఁదిగన్ = ఒకే మట్టానికి సమముగా; నీళ్ళు = జలాలు; అక్కజముగన్ = ఆశ్చర్యకరముగా; పాయెన్ = ప్రవహించెను.

తాత్పర్యము:

అంతలోనే ఆకాశంలో చీకటి కుప్పల్లాంటి నల్లని మేఘాలు ఘుమఘుమలాడే గంభీర ధ్వనులతో ఆవరించాయి. కాటుక కొండలా ఉన్న ఆ అడవిలో ఆ మేఘాల మెరుపులు దావాగ్ని జ్వాలల్లా మెరిశాయి. పెరిల్లు పెరిల్లున శబ్దాలు చేస్తూ పిడుగులు వెంటవెంటనే పడ్డాయి. హోరుగాలితో పాటు ముంతలంత పెద్ద చినుకులు పడటం ప్రారంభమైంది. ఆ వెంటనే కుండపోతగా వాన కురిసింది. ఎంతగా అంటే, పల్లములు మిట్టలు అనే తేడా లేకుండా అడవి అంతా జలమయమై, ఆశ్చర్యకరంగా వఱద నీరు ఒకే మట్టంలో ప్రవహించసాగింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'సీస పద్యము' మరియు దాని కింద 'తేటగీతి' నియమానుసారం కలపి రాయబడింది.

వర్ణనా వైదుష్యం: కవి ఇక్కడ వాడిన "కడవలను గ్రుమ్మరించిన వడుపు" (కుండపోత వాన) అనునది వర్ష తీవ్రతను కళ్ళకు కట్టేలా చేసింది.

46. నలభై ఆరవ పద్యము

ధారాపాతజలాతిశీతఘనవాతక్లిష్టమౌ వృష్టిలో
నారాజన్యుఁడు గోవుడించి చన నన్యాయం బటంచు న్మహా
ధీరుండై తనబొంత గప్పె నిజశస్త్రీదత్తసాహాయ్యుఁడై
యారే యెల్లను దానె మాటగుచు ధర్మాసక్తితో నిల్పఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

ధారాపాత = ధారలుగా పడుతున్న; జల = నీటి వల్ల; అతి శీత = మిక్కిలి చల్లనైన; ఘన = దట్టమైన; వాత = గాలి చేత; క్లిష్టము+ఔ = కష్టతరమైన; ఆ వృష్టిలోన్ = ఆ వర్షములో; ఆ రాజన్యుఁడు = ఆ రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు; గోవున్ = ఆ ఆవును; డించి = ఇక్కడ వదిలిపెట్టి; చనన్ = తాను వెళ్ళిపోవడం; అన్యాయంబు = ధర్మ విరుద్ధము; అటంచున్ = అని భావిస్తూ; మహా = గొప్ప; ధీరుఁడు+ఐ = ధైర్యశాలియై; నిజ = తనయొక్క; శస్త్రీ = కత్తి చేత; దత్త = ఇవ్వబడిన; సాహాయ్యుఁడు+ఐ = తోడ్పాటు కలవాడై; ఆ రే యెల్లను = ఆ రాత్రి అంతా; తానే = తనే; మాటు+అగుచున్ = అడ్డుగా/నీడగా నిలుస్తూ; ధర్మాసక్తితోన్ = ధర్మము నందలి ప్రీతితో; తన బొంత = తన యోగి కంతను/బొంతను; (ఆవుపై) కప్పెన్ = కప్పి; నిల్పఁగన్ = అక్కడనే నిలబడెను.

తాత్పర్యము:

అలా ధారలుగా కురుస్తున్న వానలో, కొట్టే చలిగాలిలో అత్యంత కష్టతరమైన పరిస్థితి ఏర్పడింది. అయినా విక్రమార్కుడు "ఈ స్థితిలో ఆవును ఇక్కడ వదిలి వెళ్ళడం మహా అన్యాయం" అని భావించాడు. మహాధీరుడైన ఆ రాజు తన చేతిలోని కత్తిని తోడుగా ఉంచుకుని, ఆ రాత్రి అంతా తనే ఆవుకు అడ్డుగా నిలబడి, చలికి తట్టుకునేలా తన యోగి బొంతను ఆవుపై కప్పాడు. కేవలం ధర్మరక్షణపై ఉన్న ఆసక్తితో ఆ వానలో అలానే నిలిచాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'శార్దూలవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

గుణ విశేషం: ఆపదలో ఉన్న ఒక మూగజీవి కోసం సామ్రాజ్యాన్ని ఏలే మహారాజు రేయింతా వానలో నిలబడటం అతని అజరామరమైన దయాగుణానికి, ధర్మనిష్ఠకు నిదర్శనం.

47. నలభై ఏడవ పద్యము

మిత్రుఁ డరిగిన యెడ శత్రువునై యిట్లు
గాసి వెట్టిన మదిఁ కలఁగఁ డితఁడు
ధర్మశీలునెదురఁ తామసగుణములు
నిలువ వనుచు రజని తలఁగిపోయె.

ప్రతిపదార్థము:

మిత్రుఁడు = (ఆవును రక్షించవలసిన సూర్యుడనే) స్నేహితుడు; అరిగిన = వెళ్ళిపోయిన; యెడన్ = సమయంలో; శత్రువున్+ఐ = విరోధిలా మారి; ఇట్లు = ఈ విధముగా (వాన, గాలి, చీకట్లతో); గాసి = కష్టమును; పెట్టినన్ = కలుగజేసినప్పటికీ; ఇతఁడు = ఈ విక్రమార్క మహారాజు; మదిన్ = తన మనస్సు నందు; కలఁగఁడు = చలించలేదు; ధర్మశీలున్ = ధర్మబద్ధమైన స్వభావము కలవాని; ఎదురన్ = ముందర; తామస = చీకటి అనే/అజ్ఞానము అనే తామస; గుణములు = లక్షణములు; నిలువవు = నిలిచి ఉండలేవు; అనుచున్ = అని తలుస్తూ; రజని = ఆ రాత్రి; తలఁగిపోయెన్ = తొలగిపోయెను (తెల్లవారెను).

తాత్పర్యము:

పగటిపూట ఆవుకు తోడుగా ఉండే సూర్యుడనే మిత్రుడు అస్తమించగానే, తను శత్రువులా మారి వాన, గాలి, చీకట్లతో ఎంతగా హింసించినా ఈ రాజు మనస్సు ఏమాత్రం చలించలేదు. "ధర్మ నిష్ఠ కలవాని ముందు చీకటి లేదా తామస గుణాల ఆటలు సాగవు" అని తెలుసుకున్నట్లుగా ఆ భయంకరమైన రాత్రి మెల్లగా తొలగిపోయింది (తెల్లవారింది).

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

అలంకారము: రాత్రిని చేతన ప్రాణిలా భావించి, అది రాజు ధర్మానికి లొంగి తప్పుకుందని వర్ణించడం వల్ల ఇందులో 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారము' శోభిస్తోంది.

48. నలభై ఎనిమిదవ పద్యము

ప్రాత్యూషం బగునంత వాన వెలిసేం బ్రవ్యక్తమై దిక్కులం

దత్యాభాసము గల్గె జక్కవకవల్ హర్షించెఁ చీఁకట్లు దే
శత్యాగంబుగఁ బాసెఁ తమ్ములు వికాసం బొందఁ పూర్వాద్రి నా
దిత్యుం డుద్గతుఁ డయ్యెఁ కుంకుమగతిం తేజంబు రాజిల్లఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

ప్రాత్యూషంబు = వేకువజాము/ఉదయము; అగు+అంతన్ = అయ్యేసరికి; వాన = వర్షము; వెలిసెన్ = నిలిచిపోయెను; దిక్కులందున్ = అన్ని దిశల యందు; ప్రవ్యక్తము+ఐ = స్పష్టముగా కనిపించే; అతి = మిక్కిలి; ఆభాసము = ప్రకాశము/వెలుతురు; కల్గెన్ = ఏర్పడెను; జక్కవకవల్ = చక్రవాక పక్షుల జంటలు; హర్షించెన్ = సంతోషించాయి; చీఁకట్లు = అంధకారములు; దేశత్యాగంబుగన్ = దేశాన్ని విడిచి పారిపోయినట్లు; పాసెన్ = తొలగెను; తమ్ములు = పద్మములు; వికాసంబు+ఒందన్ = వికసిస్తుండగా; పూర్వ+అద్రిన్ = తూర్పు కొండ పైన; ఆదిత్యుండు = సూర్యభగవానుడు; కుంకుమగతిన్ = ఎర్రని కుంకుమ రంగు వలె; తేజంబు = కాంతి; రాజిల్లఁగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; ఉద్గతుఁడు+అయ్యెన్ = ఉదయించెను.

తాత్పర్యము:

ఉదయం కాగానే వాన పూర్తిగా వెలిసింది. దిక్కులన్నీ తెల్లవారి స్పష్టమైన వెలుగులు వచ్చాయి. రాత్రంతా విడిపోయిన చక్రవాక పక్షుల జంటలు తిరిగి కలిసి ఆనందించాయి. చీకట్లు దేశాన్ని విడిచి పారిపోయినట్లు మాయమయ్యాయి. తామరపూలు వికసిస్తుండగా, తూర్పుకొండపై సూర్యభగవానుడు ఎర్రని కుంకుమ వర్ణపు కాంతులు చిందిస్తూ ఉదయించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'శార్దూలవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

ఉదయకాలపు ప్రకృతి సౌందర్యాన్ని కవి ఎంతో మనోహరంగా వర్ణించాడు.

49. నలభై తొమ్మిదవ పద్యము

పక్షులు వలుకుచుఁ తమతమ
పక్షము లగువానిఁ గూడి బాలార్కరుచిం
బక్షంబులు కెంపడరఁగఁ
పక్షీంద్రుని పిల్ల లనఁగఁ ఎగిరిం దొడఁగెన్.

ప్రతిపదార్థము:

పక్షులు = పక్షులన్నీ; పలుకుచున్ = కలకలధ్వనులు చేస్తూ; తమతమ = తమయొక్క; పక్షములు = గుంపులకు; అగువానిన్ = సంబంధించిన పక్షులతో; కూడి = కలిసి; బాల+అర్కు = ఉదయసూర్యుని యొక్క; రుచిన్ = కాంతి తగలడం వల్ల; పక్షంబులు = తమ రెక్కలు; కెంపు+అడరఁగన్ = ఎర్రదనముతో ప్రకాశిస్తుండగా; పక్షీంద్రుని = పక్షుల రాజైన గరుత్మంతుని యొక్క; పిల్లలు = పిల్లలా; అనఁగన్ = అన్నట్లుగా; ఎగిరి+తొడఁగెన్ = ఆకాశంలో ఎగరసాగాయి.

తాత్పర్యము:

పక్షులన్నీ కిలకిలరావాలు చేస్తూ తమతమ గుంపులతో కలిసి ఎగరసాగాయి. బాలసూర్యుని ఎర్రని కాంతి సోకడం వల్ల వాటి రెక్కలన్నీ ఎర్రగా మెరుస్తూ, సాక్షాత్తు పక్షిరాజైన గరుత్మంతుని పిల్లలా అన్నట్లు ఆకాశంలో విహరించసాగాయి.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

అలంకారము: పక్షుల రెక్కలను గరుడ పిల్లలతో పోల్చడం వల్ల ఇందులో 'ఉత్ప్రేక్షా/ఉపమాలంకార' చాయలు ఉన్నాయి. 'పక్ష' అనే శబ్దం పలు అర్థాలలో (పక్షి, రెక్క, వైపు) ఆవృత్తి కావడం వల్ల శబ్ద చమత్కారం కూడా ఉంది.

50. యాభైయవ పద్యము

అప్పుడు విక్రమార్కుఁడు ప్రయాసము వుట్టఁగఁ తోఁకవట్టి తా
నెప్పటి యట్ల పూనికొని యెత్తఁగ ధేనువు లేవకున్న నే
చొప్పు నెఱుంగ లేక యిది చూడఁగ సన్నము చాల వ్రేఁగు నా
కప్పరమేశుఁ డిచ్చిన మహాబల మెక్కడ స్రుక్కె నక్కటా.

ప్రతిపదార్థము:

అప్పుడు = ఆ ఉదయసమయమున; విక్రమార్కుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు; ప్రయాసము = శ్రమ; పుట్టఁగన్ = కలిగేలా; తోఁక = ఆవు తోకను; పట్టి = పట్టుకొని; తాన్ = తాను; ఎప్పటి యట్లు+అ = మునుపటి లాగే; పూనికొని = పట్టుదలతో; ఎత్తఁగన్ = పైకి లేపడానికి ప్రయత్నించగా; ధేనువు = ఆ ఆవు; లేవకున్నన్ = పైకి లేవలేకపోగా; ఏ చొప్పున్ = ఏ మార్గమును; ఎఱుంగన్+లేక = గ్రహించలేక; ఇది = ఈ ఆవును; చూడఁగన్ = చూస్తే; సన్నము = సన్నగా/కృశించి ఉన్నది; చాలన్ = మిక్కిలి; వ్రేఁగు = బరువుగా ఉన్నది; అక్కటా = అయ్యో!; ఆ పరమేశుఁడు = ఆ పరమశివుడు; నాకున్ = నాకు; ఇచ్చిన = ప్రసాదించిన; మహా = గొప్పదైన; బలము = శక్తి అంతా; ఎక్కడ = ఏమైపోయింది?; స్రుక్కెన్ = ఎందుకు తగ్గిపోయింది?

తాత్పర్యము:

ఉదయం కాగానే విక్రమార్కుడు మళ్ళీ శ్రమకోర్చి, పట్టుదలతో ఆవు తోకను పట్టుకుని పైకి ఎత్తడానికి ప్రయత్నించాడు. అయినా ఆ ఆవు లేవలేకపోయింది. రాజుకు ఏమి చేయాలో పాలుపోలేదు. "చూడటానికి ఈ ఆవు ఎంతో సన్నగా ఉంది, కానీ ఎత్తబోతే కొండంత బరువుగా ఉంది. అయ్యో! ఆ ఈశ్వరుడు నాకు ప్రసాదించిన అపారమైన బాహుబలం అంతా ఇప్పుడెక్కడ క్షీణించిపోయింది?" అని మనస్సులో బాధపడ్డాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

51. యాభై ఒకటవ పద్యము

కొమ్ములు పట్టి యెత్తఁ బథికుం డొకఁ డైనను గల్లఁ డిట్టి ఘో
రమ్మగుకాననోపల నరప్రసరం బది యెట్లు గల్గు నా
యిమ్ముల యత్న మేల ఫలియించుఁ పురాకృతవృత్తినైన భా
గ్యమ్మునఁ గాక యంచు మదిఁ కందుచు ముఁ[illegible]అఁ బాఅఁ జూచినన్.

ప్రతిపదార్థము:

కొమ్ములు = ఆవు కొమ్ములు; పట్టి = పట్టుకొని; ఎత్తన్ = పైకి లేపడానికి సాయం చేయడానికి; పథికుండు = బాటసారి; ఒకఁడు+ఐనను = ఒక్కడైనా; కల్లఁడు = లేడు; ఇట్టి = ఇటువంటి; ఘోరము+అగు = భయంకరమైన; కానలోపలన్ = అడవిలో; నర = మనుషుల యొక్క; ప్రసరంబు = సంచారము; అది = అది; ఎట్లు = ఏ విధముగా; కల్గున్ = సాధ్యమవుతుంది?; నా = నాదైన; ఇమ్ముల = సమస్తమైన; యత్నము = ప్రయత్నము; ఏల = ఏ విధముగా; ఫలియించున్ = నెరవేరుతుంది?; పురాకృత = పూర్వజన్మలో చేసుకున్న; వృత్తిన్+ఐన = పుణ్యకర్మల వల్ల కలిగే; భాగ్యమ్మునన్ = అదృష్టము వల్ల; కాక = కాకుండా (సొంత ప్రయత్నమున కాదు); అంచున్ = అని; మదిన్ = మనస్సు నందు; కందుచున్ = వ్యధ చెందుచు; ముందఱన్ = ఎదురుగా; పాఱన్+జూచినన్ = తీక్షణముగా చూడగా. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"కనీసం ఆవు కొమ్ములు పట్టుకుని పైకి లేపడానికి సాయం చేసే బాటసారి ఒక్కడైనా ఇక్కడ లేడే! అసలు ఇంతటి ఘోరారణ్యంలో మనుషుల సంచారం ఎలా సాధ్యమవుతుంది? నా సొంత ప్రయత్నాలన్నీ ఎందుకు ఫలిస్తాయి? ఏదైనా పూర్వజన్మ పుణ్యఫలం ఉంటేనే కదా లభించేది" అని మనసులో నిరాశ చెందుతూ రాజు ఎదురుగా నిశితంగా చూశాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

కర్మ సిద్ధాంతాన్ని, దైవబలాన్ని నమ్మే విక్రమార్కుని ఉదాత్త భావన ఇందులో వ్యక్తమవుతోంది.

52. యాభై రెండవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

గజములం తేసి మృగంబులఁ జెండాడు
గోరు లంకుశముల కొలఁదిమీఱఁ
జాఱలు తనచేతఁ జచ్చినజీవుల
లెక్కబొట్టులక్రియ నక్కజముగఁ
నొక్క పెట్టునఁ ప్రజ నుర్విఁ గూలఁగఁజేయు
కాలదండాకృతి వాల మెసఁగ
మదిఁ క్రోధవహ్నికి మొదలైన నిప్పుల
పెంపునఁ కన్నుల కెంపు గదుర
బ్రణుతవీరరసము పట్టినకడవనా
దనరు రౌద్రరసము దాన యగుచు
నవని మ్రింగుమాడ్కి నావులించడు మహా
వ్యాఘ్రమొకటి కానవచ్చెనెదుట.

ప్రతిపదార్థము:

గజములంత+ఏసి = ఏనుగులంత పెద్దవైన; మృగంబులన్ = జంతువులను; చెండాడు = చీల్చివేసే; గోరులు = గోళ్ళు; అంకుశముల = అంకుశముల యొక్క; కొలఁది = పరిమాణాన్ని; మీఱన్ = మించిపోగా; తన చేతన్ = తన ద్వారా; చచ్చిన = మరణించిన; జీవుల = ప్రాణుల యొక్క; లెక్క = సంఖ్యను తెలిపే; బొట్టుల క్రియన్ = తిలకముల వలె; చాఱలు = చారలు; అక్కజముగన్ = ఆశ్చర్యకరముగా ప్రకాశిస్తుండగా; ఒక్క = ఒక్క; పెట్టునన్ = దెబ్బతో; ఉర్విన్ = భూమిపైన; ప్రజన్ = జనులను/ప్రాణులను; కూలఁగన్+చేయు = నశించేలా చేసే; కాలదండ = యమధర్మరాజు యొక్క దండము; ఆకృతిన్ = ఆకారము వంటి; వాలము = తోక; ఎసఁగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; మదిన్ = మనస్సులోని; క్రోధ = కోపమనే; వహ్నికిన్ = అగ్నికి; మొదలైన = కారణమైన; నిప్పుల = నిప్పుకణముల; పెంపునన్ = సమృద్ధి వలె; కన్నుల = నేత్రముల యందు; కెంపు = ఎర్రదనము; కదురన్ = అతిశయిస్తుండగా; ప్రణుత = కొనియాడదగిన; వీరరసము = వీరత్వమును; పట్టిన = కలిగిన; కడవనా = కుండ వలె; తనరు = ప్రకాశించే; రౌద్రరసము = భయంకరమైన కోప రసము; తానె+అగుచున్ = తనే అన్నట్లుగా; అవనిన్ = ఈ భూమినంతా; మ్రింగు = మింగివేసే; మాడ్కిన్ = విధముగా; ఆవులించెడు = పెద్దగా ఆవలించేటటువంటి; మహా = పెద్ద; వ్యాఘ్రము = పులి; ఒకటి = ఒకటి; ఎదుటన్ = రాజు ముందర; కానవచ్చెన్ = కనిపించెను.

తాత్పర్యము:

అలా చూస్తున్న రాజుకు ఎదురుగా ఒక పెద్ద పులి కనిపించింది. దాని గోళ్ళు ఏనుగులనైనా చీల్చగల అంకుశాల కన్నా పెద్దవిగా ఉన్నాయి. దాని ఒంటిపై ఉన్న చారలు, అది ఇప్పటివరకు చంపిన ప్రాణుల సంఖ్యను లెక్కపెట్టి పెట్టిన బొట్టులా ఆశ్చర్యకరంగా ఉన్నాయి. ఒక్క దెబ్బతో ప్రాణాలను తీయగల యమదండం లాంటి తోక దానికి ఉంది. దాని కళ్ళు కోపాగ్నితో నిప్పుకణాల్లా ఎర్రగా ఉన్నాయి. వీరరసానికి రూపంలా, రౌద్రరసమే తానై వచ్చినట్లుగా, భూమినంతా మింగేస్తానన్నట్లు పెద్దగా ఆవలిస్తూ ఆ పులి రాజు ముందుకు వచ్చింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'సీస పద్యము' మరియు దాని కింద 'ఆటవెలది' నియమానుసారం కలపి రాయబడింది.

అలంకారము: పులి భీకర రూపాన్ని రౌద్రరసంతో, యమదండంతో పోల్చడం వల్ల ఇందులో 'రూపక, ఉత్ప్రేక్షా అలంకారములు' శోభిల్లుతున్నాయి.

53. యాభై మూడవ పద్యము

కని దీని నెత్తఁ తోడ్పడు
మనుజుని దలఁపంగఁ పసులమారియె వచ్చె
నును గండమాలమీఁదను
మొనకురుపుం బుద్ధి నన్నమోసంబాయె.

ప్రతిపదార్థము:

కని = (ఆ పులిని) చూసి (రాజు ఇలా అనుకున్నాడు); దీనిన్ = ఈ ఆవును; ఎత్తన్ = పైకి లేపడానికి; తోడ్పడు = సాయపడేటటువంటి; మనుజుని = ఒక మనిషిని; తలఁపంగన్ = కోరుకోగా; పసులమారియె = పశువులను చంపే క్రూర మృగమే (పులి); వచ్చెన్ = వచ్చింది; నును = నునుపైన; గండమాల మీఁదను = మెడ గండమాల (పెద్ద గడ్డ) పైన; మొన కురుపు

= సూదిమొన వంటి చిన్న కురుపు పుట్టి బాధించిన; బుద్ధిన్+అన్న = చందముగా; మోసంబు+ఆయెన్ = పెద్ద మోసము/ఆపద జరిగిపోయింది.

తాత్పర్యము:

ఆ పులిని చూసి రాజు మనసులో ఇలా అనుకున్నాడు: "అయ్యో! ఈ ఆవును లేపడానికి సాయం చేసే మనిషి ఎవరైనా వస్తే బాగుండునని నేను తలుచుకుంటే, సాక్షాత్తు పశువులను చంపి తినే పులే వచ్చింది! ఇది ఎలా ఉందంటే, ముందే మెడ గండమాల (పెద్ద గడ్డ) వ్యాధితో బాధపడుతుంటే, దానిపై మళ్ళీ చిన్న కురుపు పుట్టి మరింత బాధ పెట్టినట్లుంది. నా పరిస్థితి నిలువునా మోసపోయింది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

సామెత/లోకోక్తి చమత్కారం: "గండమాల మీద కురుపు" అనే ప్రసిద్ధ తెలుగు లోకోక్తిని కవి ఇక్కడ కష్టాల మీద కష్టాలు రావడం అనే సందర్భానికి అద్భుతంగా ఉపయోగించాడు.

54. నలభై నాల్గవ పద్యము

ఇది కడు దుస్తరం బనుచు నెంతయు నాతురఁ డైన నంతలోఁ
జెదరక బంటుమీఁదఁ బరజించుచు దగ్గఱుశూరుకైవడిం
పదములచప్పు డేర్పడనిబాగునఁ బాంచి చలించి వాలముజా
వదనము చేయి నెత్తుకొని వ్యాఘ్రము పైఁబడియెం గడిందిగ.

ప్రతిపదార్థము:

ఇది = ఈ పరిస్థితి; కడు = మిక్కిలి; దుస్తరంబు = దాటరానిది; అనుచున్ = అని భావిస్తూ; ఎంతయున్ = మిక్కిలి; ఆతురుఁడు = వ్యాకులుడు; ఐనన్ = అయినప్పటికీ; అంతలోన్ = అంతటిలోనే; చెదరక = గుండె చెదరకుండా; బంటు మీఁదన్ = శత్రు సైనికుడిపై; పరజించుచున్ = దాడి చేస్తూ; దగ్గఱు = సమీపించే; శూరు కైవడిన్ = వీరుడి వలె; పదముల = కాళ్ళ యొక్క; చప్పుడు = శబ్దము; ఏర్పడని = వినపడని; బాగునన్ = విధముగా; పాంచి = పాంచి ఉండి; చలించి = ఒక్కసారిగా కదలి; వాలమున్ = తోకను; వదనమున్ = నోటిని; చేయిన్ = తన పంజాను; ఎత్తుకొని = పైకి లేపి; వ్యాఘ్రము = ఆ పులి; గడిందిగన్ = తీవ్రముగా; పైన్+పడియెన్ = ఆవుపై/రాజుపై దూకెను.

తాత్పర్యము:

"ఇక ఈ గండం నుండి గట్టెక్కడం అసాధ్యం" అని రాజు తీవ్ర ఆందోళన చెందుతున్నాడు. అంతలోనే ఆ పులి, గుండె చెదరకుండా శత్రువుపైకి లంఘించే వీరుడిలాగా, కాళ్ళ చప్పుడు కూడా వినపడకుండా పిల్లిలా పాంచి ఉండి, ఒక్కసారిగా కదిలి తన తోకను, నోటిని, పంజాను పైకెత్తి భయంకరంగా వారిపైకి దూకింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'హరిణి' వృత్త పద్యము.

పులి దాడి చేసే భీకరమైన కదలికలను కవి ఇక్కడ అత్యంత వేగవంతమైన శైలిలో వర్ణించాడు.

55. నలభై ఐదవ పద్యము

పడునెడ నడ్డముసొచ్చిన
పుడమివిభుం గదిమి యెడమభుజ మడిచెఁ ననుం
బొడగనియుఁ బాడుచుటెఱిఁగియు
జడియఁడ్రనుచుఁ బాగడి చేతఁ జఱచినమాడ్కిన్.

ప్రతిపదార్థము:

పడునెడన్ = ఆ పులి (ఆవుపై) పడే సమయంలో; అడ్డము = అడ్డముగా; చొచ్చిన = ప్రవేశించిన; పుడమివిభున్ = భూపాలుడైన విక్రమార్కుడిని; కదిమి = ముట్టడించి; ననున్ = నన్ను (పులిని); పొడగనియున్ = చూసి కూడా; పాడుచుట = చంపడానికి సిద్ధపడటం; ఎఱిఁగియున్ = తెలిసి ఉండి కూడా; జడియఁడు = వీడు ఏమాత్రం భయపడటం లేదు; అనుచున్ = అని; పాగడి = (రాజు ధైర్యాన్ని) అభినందిస్తూ; చేతన్ = తన పంజాతో; చఱచిన మాడ్కిన్ = బలంగా చరిచినట్లుగా; ఎడమ = తన ఎడమ; భుజము = భుజమును; అడిచెన్ = కొట్టెను.

తాత్పర్యము:

ఆ పులి ఆవుపై పడబోతుండగా, విక్రమార్క మహారాజు ప్రాణాలకు తెగించి ఆవుకు అడ్డంగా నిలిచాడు. అప్పుడు ఆ పులి రాజును ముట్టడించి, "నన్ను చూసి కూడా, నేను చంపేస్తానని తెలిసి కూడా ఈ మనిషి అస్సలు భయపడటం లేదే!" అని అతని ధైర్యాన్ని మెచ్చుకుంటూ తన పంజాతో చరిచినట్లుగా, రాజు యొక్క ఎడమ భుజంపై బలంగా కొట్టింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

భావ చమత్కారం: పులి రాజును కొట్టడాన్ని, అతని వీరత్వాన్ని మెచ్చి భుజం తట్టినట్లుగా కవి ఉత్ప్రేక్షించడం ఇక్కడి విశేషం.

56. యాభై ఆరవ పద్యము

పెడమరించి యతనిఁ దొడరక యాపులి
మిత్తిభంగిఁ గుఱ్ఱమీఁది కుఱికి
మును దిలీపుఁ డిష్టముగఁ గాచునందిని
నెగసిపట్టు నామృగేంద్రుకరణి.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ పులి = ఆ వ్యాఘ్రము; పెడమరించి = వెనుతిరిగి; అతనిన్ = ఆ రాజును; తొడరక = (మళ్లీ) ముట్టడించకుండా; మిత్తి భంగిన్ = సాక్షాత్తు యముడి వలె; కుఱ్ఱ మీఁదికిన్ = ఆ ఆవు (దూడ) మీదికి; ఉఱికి = లంఘించి; మును = పూర్వము; దిలీపుఁడు = దిలీప మహారాజు; ఇష్టముగన్ = ఎంతో ప్రీతితో; కాచు = రక్షించునట్టి; నందినిన్ = నందిని అనే కామధేనువు పుత్రికను; నెగసి = పైకి ఎగసి; పట్టు = పట్టుకున్న; ఆ మృగేంద్రు కరణిన్ = ఆ సింహము వలె (పట్టుకొనెను).

తాత్పర్యము:

ఆ పులి రాజును ఒక్క దెబ్బ కొట్టి వెనుతిరిగింది. మళ్లీ రాజుపై పడకుండా, సాక్షాత్తు యముడిలా ఆ ఆవు మీదికి లంఘించింది. ఇది ఎలా ఉందంటే, పూర్వము రఘువంశపు రాజైన దిలీప మహారాజు ప్రాణప్రదంగా కాపాడుకునే 'నందిని' అనే ఆవును సింహం ఎగసి పట్టుకున్నట్లుగా ఆ పులి ఆవును పట్టుకుంది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

పురాణ సూచన / ఉపమ: కాళిదాసు రఘువంశ మహాకావ్యంలోని దిలీప మహారాజు - నందిని గోవు కథను ఇక్కడ ఉపమానంగా కవి అద్భుతంగా స్మరించాడు.

57. యాభై ఏడవ పద్యము

ఉఱికిన నాపులితల దెగ
నఱకినఁ బులి మాయ మైన నభమున సుర ల
త్తరి మెచ్చి పుష్పవర్షము
తఱచుగఁ గురియించి రభయదాయకుమీఁద.

ప్రతిపదార్థము:

ఉఱికినన్ = (ఆవుపై) దూకగానే; ఆ పులి = ఆ పులి యొక్క; తల = శిరస్సు; దెగన్ = తెగిపోయేలా; నఱకినన్ = (విక్రమార్కుడు తన కత్తితో) నరకగా; పులి = ఆ వ్యాఘ్రము; మాయము+ఐనన్ = అంతర్ధానమైపోగా; అత్తరిన్ = ఆ సమయమున; నభమునన్ = ఆకాశము నందున్న; సురలు = దేవతలు; మెచ్చి = (రాజు సాహసానికి) అభినందిస్తూ; అభయదాయకు మీఁదన్ = ఆపదలో ఉన్న ఆవుకు అభయమిచ్చిన ఆ రాజుపై; తఱచుగఁ = విస్తారముగా; పుష్పవర్షము = పూల వానను; కురియించిరి = కురిపించారు.

తాత్పర్యము:

పులి ఆవుపై దూకగానే విక్రమార్కుడు క్షణమాత్రంలో తన కత్తితో ఆ పులి తల తెగిపోయేలా నరికాడు. వెంటనే ఆ పులి అక్కడ మాయమైపోయింది. ఆశ్చర్యకరమైన ఆ సాహసానికి ఆకాశంలోని దేవతలు ఎంతో మెచ్చుకుని, ఆ అభయప్రదాత అయిన విక్రమార్కునిపై విస్తారంగా పూలవాన కురిపించారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

58. యాభై ఎనిమిదవ పద్యము

అవనివరుండు నెమ్మనమునం దతివిస్మయ మంద నొక్క లా
ఘవమున లేచి పల్వలము గ్రక్కున వెల్వడి కుజ్జి లోచనో
త్సవమగు దివ్యభావమున సన్నిధి గైకొని యేను కామధే
నువ నిను మెచ్చితి న్మదికి నూల్కొనునిష్టము వేఁడు నావుడున్.

ప్రతిపదార్థము:

అవనివరుండు = ఆ భూపాలుడైన విక్రమార్కుడు; నెమ్మనమునందున్ = తన నిర్మలమైన మనస్సులో; అతి = మిక్కిలి; విస్మయము = ఆశ్చర్యమును; అందన్ = పొందుతుండగా; ఒక్క = ఒకానొక; లాఘవమునన్ = నేర్పుతో/తేలికగా; లేచి = పైకి లేచి; పల్వలము = ఆ బురద గుంట నుండి; గ్రక్కునన్ = శీఘ్రముగా; వెల్వడి = బయటకు వచ్చి; కుజ్జీ = కళ్లకు; లోచన+ఉత్సవము+అగు = కనుల పండుగ కలిగించే; దివ్య = దైవికమైన; భావమునన్ = రూపముతో; సన్నిధి = (రాజు) ఎదుటకు; గైకొని = వచ్చి; ఏను = నేను; కామధేనువన్ = కామధేనువును; నినున్ = నిన్ను; మెచ్చితిన్ = అభినందిస్తున్నాను; మదికిన్ = నీ మనస్సుకు; నూల్కొను = కలగబోయే; ఇష్టము = కోరికను; వేఁడుము = కోరుకో; నావుడున్ = అని ఆవు పలుకగా. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

జరిగిన వింతకు విక్రమార్కుడు మనసులో ఆశ్చర్యపోతుండగా, ఆ ఆవు ఎంతో తేలికగా బురద గుంట నుండి పైకి లేచింది. కనుల పండుగ చేసే దివ్యమైన రూపమును దాల్చి రాజు ముందుకు వచ్చి ఇలా పలికింది: "రాజా! నేను సాక్షాత్తు కామధేనువును. నీ ధర్మనిష్ఠకు, సాహసానికి ఎంతో మెచ్చాను. నీ మనసులో ఉన్న కోరిక ఏదైనా ఉంటే కోరుకో".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'హరిణి' వృత్త పద్యము.

శబ్ద విశేషం: 'కుజ్జీ' అనేది ఇక్కడ సంబోధనగా లేదా దివ్య రూపానికి సంబంధించిన విశేషణంగా వాడబడింది; 'పల్వలము' అనగా చిన్న నీటి గుంట లేదా బురద గుంట.

59. యాఖై తొమ్మిదవ పద్యము

తద్భాషణమున మదిఁ గడు
నద్భుతముఁ బ్రియంబునిగుడ నాతఁడు సురసం
పద్భోగభాగ్యనిధి యని
సద్భావముతోడ మిగుల సన్నుతుఁ డగుచున్.

ప్రతిపదార్థము:

తత్ = ఆ ఆవు యొక్క; భాషణమునన్ = మాటల వల్ల; మదిన్ = మనస్సు నందు; కడున్ = మిక్కిలి; అద్భుతమున్ = ఆశ్చర్యమును; ప్రియంబున్ = సంతోషమును; నిగుడన్ = అతిశయించగా; ఆతఁడు = ఆ విక్రమార్కుడు; సుర = దేవతల యొక్క; సంపత్ = సంపదలకు; భోగ = భోగములకు; భాగ్య = అదృష్టమునకు; నిధి = నిధి వంటిది; అని = అని భావించి; సద్భావముతోడన్ = నిండైన గౌరవభావముతో; మిగులన్ = ఎంతగానో; సన్నుతుఁడు = స్తుతించువాడు; అగుచున్ = అవుతూ. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

ఆ కామధేనువు మాటలకు విక్రమార్కుని మనసులో ఆశ్చర్యం, ఆనందం ఒక్కసారిగా ఉప్పొంగాయి. ఆమె దేవతల సకల సంపదలకు, భోగభాగ్యాలకు మూలనిధి అని గ్రహించి, ఎంతో భక్తిశ్రద్ధలతో ఆ గోమాతను ఇలా స్తుతించసాగాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

60. అరవైయవ పద్యము

అమృతాహారులు నసురులు
నమృతంబునకై మహాప్రయాసముతో న
య్యమృతాంభోనిధి దరువఁగ
నమృతము నీయంద కలుగ నటఁ బుట్టితివే.

ప్రతిపదార్థము:

అమృతాహారులు = దేవతలు (అమృతమే ఆహారముగా కలవారు); అసురులున్ = రాక్షసులును; అమృతంబునకై = అమృతము కొరకై; మహా = గొప్ప; ప్రయాసముతోన్ = శ్రమతో; ఆ+అమృత+అంభోనిధిన్ = ఆ క్షీరసముద్రమును; దరువఁగన్ = చిలకగా; అమృతము = అమృతము; నీ యంద = నీలోనే; కలుగన్ = ఉండేటట్లుగా; అటన్ = ఆ సముద్రమునందు; పుట్టితివి+ఏ = జన్మించావా!

తాత్పర్యము:

"ఓ గోమాతా! పూర్వం దేవతలు, రాక్షసులు అమృతం కోసం ఎంతో శ్రమపడి ఆ క్షీరసాగరాన్ని చిలికారు. కానీ అసలైన అమృతమంతా నీలోనే ఉండేలా నీవు ఆ పాలకడలిలో జన్మించావా అన్నట్లు ఉన్నావు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'కంద' పద్యము.

పురాణ సూచన: క్షీరసాగర మథనంలో ఉద్భవించిన అత్యుత్తమ వస్తువులలో కామధేనువు ఒకటి అనే పురాణ గాథను ఇక్కడ కవి స్తుతి రూపంలో వర్ణించాడు.

61. అరవై ఒకటవ పద్యము

పుట్టినయి ల్లంబుధి తో
బుట్టువులు నమృతేందు కల్పభూజము లవియ
ప్పట్టున నూరక మనఁగా
నిట్టి విరోధంబు నీకు నేలా కలిగెన్.

ప్రతిపదార్థము:

పుట్టిన = నీవు జన్మించిన; ఇల్లు = గృహము; అంబుధి = సముద్రము (పాలకడలి); తోబుట్టువులు = నీతో పాటు పుట్టిన సహోదరులు; అమృతు = అమృతము; ఇందు = చంద్రుడు; కల్పభూజములు = కల్పవృక్షములు; అవి = అటువంటివన్నీ; అప్పట్టునన్ = ఆ దేవలోకము నందు; ఊరక = సుఖముగా; మనఁగాన్ = జీవిస్తుండగా; నీకున్ = అటువంటి నీకు; ఇట్టి = ఇటువంటి; విరోధంబు = కష్టము/విపరీత స్థితి; ఏలా = ఎందుకు; కలిగెన్ = సంభవించింది?

తాత్పర్యము:

"నీవు పుట్టిన ఇల్లేమో సాక్షాత్తు క్షీరసాగరం. నీతోటి పుట్టినవారేమో అమృతం, చంద్రుడు, కల్పవృక్షాలు. వారంతా ఆ స్వర్గలోకంలో ఎంతో వైభవంగా, సుఖంగా నివసిస్తుంటే, సకల సంపదలు ఇవ్వగల నీకు భూమిపై బురదలో చిక్కుకునే ఇటువంటి కష్టం ఎందుకు వచ్చింది తల్లి?" అని రాజు అడిగాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

62. అరవై రెండవ పద్యము

తల్లి యింతకును గతం బేమి తెలియఁగా
నానతీయవలయు ననుచు మ్రొక్కి
నిలిచి యున్న సురభి నృపవర్యుఁ దనపుత్రు
రీతి మిగుల నాదరించి పలికె.

ప్రతిపదార్థము:

తల్లి = ఓ గోమాతా!; ఇంతకును = ఈ జరిగిన వృత్తాంతానికంతటికీ; గతంబు = కారణము; ఏమి = ఏమో; తెలియఁగాన్ = తెలిసేటట్లు; ఆనతి+ఈయవలయున్ = సెలవివ్వవలసింది; అనుచున్ = అని పలుకుతూ; మ్రొక్కి = నమస్కరించి; నిలిచి ఉన్న = నిలబడి ఉన్న; నృపవర్యున్ = ఆ రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుని; సురభి = ఆ కామధేనువు; తన = తనయొక్క; పుత్రు రీతిన్ = కుమారుడి వలె; మిగులన్ = ఎంతగానో; ఆదరించి = ప్రేమతో; పలికెన్ = ఇట్లు చెప్పెను.

తాత్పర్యము:

"తల్లీ! ఇదంతా ఎలా జరిగిందో, నీవు ఇక్కడ ఎందుకు చిక్కుకున్నావో ఆ కారణాన్ని నాకు కృపతో వివరించు" అని వేడుకుంటూ విక్రమార్కుడు భక్తితో నమస్కరించి నిలబడ్డాడు. అప్పుడు ఆ కామధేనువు ఆ రాజశ్రేష్ఠుడిని తన కన్నకొడుకులా ఎంతో ఆదరంగా చూస్తూ ఇలా చెప్పడం ప్రారంభించింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

63. అరవై మూడవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

పురుహూతుఁడొకనాఁడు గురువాదిగాఁగెల
విబుధసంఘంబు సేవింపుచుండ
నూర్వశియును రంభయును మంజుఘోషయు
నా తిలోత్తమయును నాఘృతాచి
ప్రియదర్శనయు సుకేశియును మేనకయునా
నెనమండ్రు దివ్యనాయికలు గొలువ

గరుడగంధర్వకిన్నర పన్నగేంద్రులు
తమనియమంబులు తగభజింప
వసువులును రుద్రు లుభయపార్శ్వముల నుండ
సిద్ధు లెనిమిది తనపాంతఁ జేరి నిలువఁ
తుంబురుఁడు నారదుఁడును బ్రస్తుతులు సేయ
నధికసంపదఁ గొలువున్న యవసరమున.

ప్రతిపదార్థము:
ఒకనాఁడు = ఒక రోజున; పురుహూతుఁడు = దేవేంద్రుడు; గురు = బృహస్పతి (దేవగురువు); ఆదిగాఁగల = మొదలైన; విబుధ = దేవతల యొక్క; సంఘంబు = సమూహము; సేవింపుచుండన్ = కొలుస్తుండగా; ఊర్వశియును = ఊర్వశి; రంభయును = రంభ; మంజుఘోషయు = మంజుఘోష; ఆ తిలోత్తమయును = ఆ తిలోత్తమ; ఆ ఘృతాచి = ఆ ఘృతాచి; ప్రియదర్శనయు = ప్రియదర్శన; సుకేశియును = సుకేశి; మేనకయున్+ఆ = మేనక అనెడి; ఎనమండ్రు = ఎనిమిది మంది (అష్ట అప్సరసలు); దివ్యనాయికలు = దేవతా నర్తకీమణులు; కొల్వగన్ = సేవించుచుండగా; గరుడ = గరుడులు; గంధర్వ = గంధర్వులు; కిన్నర = కిన్నరులు; పన్నగ+ఇంద్రులు = సర్పరాజులు; తమ = తమతమ; నియమంబులు = విధులను; తగన్ = తగినట్లుగా; భజింపన్ = పాడుచు కొలుస్తుండగా; వసువులును = అష్టవసువులును; రుద్రులు = ఏకాదశ రుద్రులును; ఉభయ = రెండు; పార్శ్వములన్ = ప్రక్కల యందు; ఉండన్ = నిలిచి ఉండగా; సిద్ధులు = సిద్ధులు; ఎనిమిది = ఎనిమిది మంది; తన = తనయొక్క; పాంతన్ = సమీపమున; చేరి = వచ్చి; నిలువన్ = నిలబడగా; తుంబురుఁడు = తుంబురుడు; నారదుఁడును = నారద మహర్షియు; ప్రస్తుతులు = స్తోత్రములు; చేయన్ = చేస్తుండగా; అధిక = మిక్కిలి గొప్ప; సంపదన్ = వైభవముతో; కొలువు+ఉన్న = సభ తీర్చి ఉన్న; అవసరమునన్ = సమయములో. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:
"రాజా! విను. ఒకనాడు దేవేంద్రుడు దేవాచార్యుడైన బృహస్పతి మొదలైన దేవతలంతా తన్ను గొలుస్తుండగా స్వర్గసభలో ఉన్నాడు. ఊర్వశి, రంభ, మంజుఘోష, తిలోత్తమ, ఘృతాచి, ప్రియదర్శన, సుకేశి, మేనక అనే ఎనిమిది మంది దివ్య నాయికలు నాట్యం చేస్తున్నారు. గరుడ, గంధర్వ, కిన్నర, యక్షులు తమతమ విధులతో సేవిస్తున్నారు. అష్టవసువులు, ఏకాదశ రుద్రులు ఇరుపక్కలా నిలిచారు. అష్టసిద్ధులు పక్కనే ఉన్నాయి. తుంబురుడు, నారదుడు దేవేంద్రుని కీర్తిని గానం చేస్తున్నారు. ఇటువంటి అపారమైన ఐశ్వర్యంతో ఇంద్రుడు కొలువుదీరి ఉన్న సమయంలో..."

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఇది 'సీస పద్యము' మరియు దాని కింద 'ఆటవెలది' నియమానుసారం కలపి రాయబడింది.
సాంస్కృతిక విశేషం: స్వర్గలోక ఇంద్రసభ వైభవాన్ని, అప్సరసల పేర్లను, దేవతా గణాలు కొలిచే విధానాన్ని కవి ఎంతో శాస్త్రబద్ధంగా వర్ణించాడు.

64. అరవై నాల్గవ పద్యము

పర్యాయప్రకృతప్రసంగముల సంభాషించుచో దేవతా

చార్యుం డోసకలజ్ఞ నారదమునీశా నేఁటికాలంబునన్
కార్యాకార్యవిచారముం గృపణరక్షాదక్షకత్వంబు నౌ
దార్యంబు ఘనధైర్యముం గలిగి యేధాత్రీశుఁడొప్పుజా భువిన్.

ప్రతిపదార్థము:

పర్యాయ = క్రమముగా; ప్రకృతి = ప్రకృతం నడుస్తున్న; ప్రసంగములన్ = లోకాభిరామాయణపు మాటలతో; సంభాషించుచోన్ = మాట్లాడుకుంటున్న సమయమున; దేవతా+చార్యుండు = దేవతల గురువైన బృహస్పతి; ఓ సకలజ్ఞ = ఓ సర్వజ్ఞుడా!; నారద మునీశా = నారద మహర్షి!; నేఁటి కాలంబునన్ = ప్రస్తుత కాలములో; భువిన్ = ఈ భూమిపైన; కార్య = చేయదగినవి; అకార్య = చేయకూడనివి అనే వాటి యొక్క; విచారమున్ = వివేచనయు; కృపణ = దీనులను/ఆపదలో ఉన్నవారిని; రక్షా = కాపాడుట యందు; దక్షకత్వంబున్ = సమర్థతయు; ఔదార్యంబున్ = ఉదార బుద్ధియు; ఘన = గొప్పదైన; ధైర్యమున్ = గుండె నిబ్బరమును; కలిగి = కలిగి ఉండి; ఏ ధాత్రీశుఁడు = ఏ భూపాలుడు; ఒప్పున్ = ప్రకాశిస్తున్నాడు? (అని అడిగాడు).

తాత్పర్యము:

"ఆ ఇంద్రసభలో పలు విషయాలపై ముచ్చటించుకుంటున్న సమయంలో, దేవగురువైన బృహస్పతి నారదుడిని చూసి ఇలా అడిగాడు: 'ఓ సర్వజ్ఞుడైన నారదమునీంద్రా! ప్రస్తుత కాలంలో భూలోకంలో మంచి చెడ్డలను విచారించే వివేకం, దీనులను రక్షించే సమర్థత, ఉదారగుణం, అపారమైన ధైర్యం కల ఉత్తమ మహారాజు ఎవడైనా ఉన్నాడా?'"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'శార్దూలవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

65. అరవై ఐదవ పద్యము

అనిన న్నారదుఁ డోసుపర్వకులవంద్యా యిప్పు డుర్వీస్థలి
న్మనుజాధీశులు లెక్కమీఱఁ గల రేక్ష్మాపాలురు దీనపా
లనధైర్యంబున లావున న్వితరణోత్సాహంబున న్విక్రమా
ర్కునిసాదృశ్యము నొందలే రతనిఁ బేర్కొన్న న్శుభోదర్కముల్.

ప్రతిపదార్థము:

అనినన్ = అని బృహస్పతి అడుగగా; నారదుఁడు = నారద మహర్షి; ఓ సుపర్వకుల వంద్యా = ఓ దేవతా వంశములచే నమస్కరింపబడువాడా (బృహస్పతి)!; ఇప్పుడు = ఈ సమయమున; ఉర్వీస్థలిన్ = భూమండలము పైన; మనుజాధీశులు = రాజులు; లెక్క మీఱన్ = అసంఖ్యాకముగా; కలరు = ఉన్నారు; ఏ క్ష్మాపాలురున్ = కానీ ఏ ఒక్క రాజు కూడా; దీనపాలన = ఆపన్నులను కాపాడే; ధైర్యంబునన్ = స్థిరత్వములోనూ; లావునన్ = బాహుబలములోనూ; వితరణ = దానము చేయుట యందలి; ఉత్సాహంబునన్ = ఆసక్తిలోనూ; విక్రమార్కుని = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క; సాదృశ్యమున్ = పోలికను/సమానత్వాన్ని; ఒందలేరు = పొందలేరు; అgeneric = ఆ రాజును; పేర్కొన్నన్ = తలుచుకుంటేనే; శుభ+ఉదర్కముల్ = మంగళకరమైన భవిష్యత్తు కలుగుతుంది (అని పలికెను).

తాత్పర్యము:

"బృహస్పతి అలా అడగ్గానే నారదుడు ఇలా సమాధానమిచ్చాడు: 'ఓ దేవగురువర్యా! ప్రస్తుత భూలోకంలో రాజులు లెక్కలేనంత మంది ఉన్నారు. కానీ దీనజన రక్షణలో, పరాక్రమంలో, దానగుణంలో ఉజ్జయిని రాజైన విక్రమార్కుడితో సమానమైనవాడు ఒక్కడూ లేడు. అసలు ఆ విక్రమార్కుని పేరు తలుచుకుంటేనే సర్వశుభాలు కలుగుతాయి'".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

భావ విశేషం: విక్రమార్కుని కీర్తి కేవలం భూలోకానికే పరిమితం కాకుండా, నారదుని ద్వారా స్వర్గలోకంలో కూడా ఎలా ధ్వనించిందో ఈ పద్యం నిరూపిస్తోంది.

78. డెబ్బై ఎనిమిదవ పద్యము

పూతచరిత్రు సాహసవిభూషణుఁ బోలఁ జరించుచోట దు
ఖాతురుఁ డైనవాఁడు తనకబ్బినయోగికిఁ బాత్రుఁ డంచు నే
జాతివిభేదము న్గుణవిచారము సేయక యిచ్చునట్టి యా
దాతృగుణంబు లేక వcyధావర నీ కిది యెక్కశక్యమే.

ప్రతిపదార్థము:

వసుధావర = ఓ భోజరాజా!; పూత = పవిత్రమైన; చరిత్రున్ = నడవడిక గలవాడును; సాహస = సాహసమునే; విభూషణున్ = ఆభరణముగా కలవాడును ఐన విక్రమార్కుని; పోలన్ = పోలి ఉండేలా; చరించు = ప్రవర్తించే; చోటన్ = సందర్భములో; దుఃఖ = కష్టాల చేత; ఆతురుఁడు = వ్యాకులపడిన; ఐనవాఁడు = వాడు; తనకున్ = తనకు; అబ్బిన = లభించిన; యోగికిన్ = (యాచన/సహాయము అనే) యోగ్యతకు; పాత్రుఁడు = తగినవాడు; అంచున్ = అని భావిస్తూ; ఏ = ఎటువంటి; జాతి = కుల/జాతి; విభేదమున్ = భేదములను; గుణ = వాని మంచి చెడ్డల; విచారమున్ = పరిశీలనను; చేయక = తలంచకుండా; ఇచ్చునట్టి = దానమిచ్చేటటువంటి; ఆ = ఆ ప్రసిద్ధమైన; దాతృ = త్యాగ; గుణంబు = బుద్ధి; లేక = లేకుండా; నీకున్ = నీకు; ఇది = ఈ సింహాసనము; ఎక్కన్ = అధిష్టించుటకు; శక్యము+ఏ = సాధ్యమేనా? (కాదు).

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడు, సాహసమే ఆభరణంగా గలవాడైన విక్రమార్కుని వలె ప్రవర్తించడం సామాన్యం కాదు. కష్టాల్లో ఉండి తన వద్దకు సహాయం కోసం వచ్చినవాడు ఏ జాతివాడైనా, ఎటువంటి గుణాలు కలవాడైనా సరే—వారి కులగోత్రాలను, యోగ్యతలను విచారించకుండా, వచ్చినవాడు ఆపదలో ఉన్నాడనే ఏకైక అర్హతను చూసి దానం చేసే అటువంటి మహోన్నత త్యాగగుణం నీలో లేనప్పుడు, నీవు ఈ సింహాసనాన్ని అధిష్టించడం సాధ్యమేనా?" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు:

ఛంసస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

భావ విశేషం: సాధారణంగా దానాలలో 'పాత్రాపాత్ర వివేచన' (యోగ్యతను చూడటం) అవసరమని చెప్తారు; కానీ ఆర్తులైన (మిక్కిలి కష్టాల్లో ఉన్న) వారి విషయంలో జాతి, గుణ విచక్షణలు చూడకుండా తక్షణం ఆదుకోవడమే నిజమైన మానవతా ధర్మమని బొమ్మ ఇక్కడ విక్రమార్కుని గుణాన్ని కీర్తిస్తోంది.

79. డెబ్బె తొమ్మిదవ పద్యము

పాత్రాపాత్రవివేక మంచు ధనలోభం బెక్కడంజేయు నీ
ధాత్రి న్నీతులు గల్గుఁగాక ఘన చింతాభిన్నుఁ డౌ స
త్పాత్రుం డంచు నెఱుంగు టొప్పు ననుచుం దత్కాలదానంబుల
న్మిత్రత్వంబు వహించు సర్వజనులు న్మెచ్చంగ వాఁ డెల్లెడన్.

ప్రతిపదార్థము:
పాత్రాపాత్ర = యోగ్యుడు, అయోగ్యుడు అనే; వివేకము = విచక్షణ; అంచున్ = అంటూ; ధన = డబ్బుపై; లోభంబు = పిసినారితనము/ఆశ; ఎక్కడన్+చేయు = చూపించేటటువంటి; ఈ ధాత్రిన్ = ఈ భూమిపైన; నీతులు = లోక నీతులు; కల్గున్+కాక = కేవలం మాటలకే పరిమితమవుతాయి; ఘన = గొప్ప; చింతా = విచారము చేత; భిన్నుఁడు = నలిగిపోయిన; ఔ = వాడు ఎవడైనా; సత్పాత్రుండు = దానానికి అర్హుడే; అంచున్ = అని; ఎఱుంగుట = గ్రహించడమే; ఒప్పున్ = సరైన విధానము; అనుచున్ = అని భావిస్తూ; వాఁడు = ఆ విక్రమార్కుడు; సర్వ = సమస్తమైన; జనులున్ = ప్రజలు; మెచ్చంగన్ = కీర్తించేలా; ఎల్లెడన్ = అన్ని వేళలా/అన్ని ప్రదేశములలో; తత్+కాల = ఆయా సమయాలలో చేసే; దానంబులన్ = త్యాగముల ద్వారా; మిత్రత్వంబు = అందరితో స్నేహభావాన్ని; వహించున్ = పొందుతాడు.

తాత్పర్యము:
"లోకంలో చాలామంది దానం చేయకుండా పిసినారితనంతో డబ్బు దాచుకోవడానికి 'పాత్రాపాత్ర వివేకం' అనే సాకును వెతుకుతుంటారు; అలాంటి వారి నీతులు కేవలం మాటలకే సరిపోతాయి. కానీ తీవ్రమైన కష్టాల్లో ఉండి విచారంతో అల్లాడిపోయేవాడు ఎవడైనా సరే, వాడే దానానికి అత్యంత యోగ్యుడైన 'సత్పాత్రుడు' అని నమ్మడం విక్రమార్కుని సిద్ధాంతం. అందుకే ఆయన సమస్త జనులు మెచ్చుకునేలా, ఆయా సమయాల ననుసరించి చేసే తక్షణ దానాల ద్వారా అందరి హృదయాలలో ఆత్మీయమైన స్థానాన్ని సంపాదించుకున్నాడు".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'శార్దూలవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

80. ఎనభైయవ పద్యము

వివరింతు న్వినుఁ తద్గుణంబు లఖిలోర్వీనాథసంసేవ్యుఁ ద
య్యవనీపాలకుఁ డొక్కరుండ పరదేశాలోకనాసక్తి యు
త్సవమై సాంపు నటింపఁ గ్రుమ్మరుచుఁ బ్రాసాదోజ్జ్వలం బైన చం
ద్రవతీదుర్గము గాంచెఁ కాంచికి సమానంబై వెలుంగొందగన్.

ప్రతిపదార్థము:

తత్ = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క; గుణంబులు = మంచి లక్షణములను; వివరింతున్ = వివరముగా చెప్తాను; వినుము = ఆలకించుము; అఖీల = సమస్తమైన; ఉర్వీనాథ = రాజుల చేత; సంసేవ్యుఁడు = కొలవబడువాడైన; ఆ+అవనీపాలకుఁడు = ఆ భూపాలుడు; ఒక్కరుండు+అ = ఒంటరిగానే; పరదేశ = ఇతర దేశములను; ఆలోకన = చూచుట యందలి; ఆసక్తి = కుతూహలము; ఉత్సవము+ఐ = పండగలా మారి; సొంపు = అందమును; నటింపన్ = ప్రకాశింపజేయగా; క్రమ్మరుచున్ = దేశాటన చేస్తూ; ప్రాసాద = ఎత్తైన భవనములతో; ఉజ్జ్వలంబు+ఐన = ప్రకాశిస్తున్నట్టి; కాంచికిన్ = కాంచీ నగరమునకు; సమానంబు+ఐ = సాటియైనదై; వెలుంగు+ఒందగన్ = ప్రకాశిస్తున్న; చంద్రవతీ = చంద్రవతి అనే; దుర్గమున్ = కోటను/నగరమును; కాంచెన్ = చూసెను.

తాత్పర్యము:

"భోజరాజా! ఆ విక్రమార్కుని గుణగణాల గురించి వివరంగా చెప్తాను విను. సమస్త సామంతులచే కొలవబడే ఆ మహారాజు, ఒకసారి ఒంటరిగా యోగి వేషంలో పరదేశాలను చూడాలనే కుతూహలంతో బయలుదేరాడు. అలా దేశాటన చేస్తూ, ఎత్తైన భవనాలతో ధగధగలాడుతూ, ప్రసిద్ధమైన కాంచీపురంతో పోటీ పడుతున్నట్లు ప్రకాశిస్తున్న 'చంద్రవతి' అనే కోట నగరానికి చేరుకున్నాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

81. ఎనభై ఒకటవ పద్యము

ఆపుర మద్రిమీఁద వివిధావరణంబు ననేకలోకసం
దీపితమధ్యమం బనుగతిప్రకటీకృతసోమసూర్యవీ
థీపరిణాహరమ్యము నతిస్థిరభూభృదుపాశ్రయంబునై
శ్రీపతియాజ్ఞనుండు నది రెండవయజ్ఞభవాండమోయనన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ పురము = ఆ చంద్రవతీ నగరము; అద్రి మీఁదన్ = ఒక పెద్ద కొండపైన; వివిధ = పలు రకములైన; ఆవరణంబున్ = ప్రాకారములు (కోట గోడలు) కలదియు; అనేక = అనేకమైన; లోక = ప్రజల/భవనముల సమూహము చేత; సందీపిత = ప్రకాశిస్తున్న; మధ్యమంబు = నడిమి భాగము కలదియు; అనుగతి = అనుకూలమైన విధముగా; ప్రకటీకృత = స్పష్టముగా కనిపించే; సోమ = చంద్రుని యొక్క; సూర్య = సూర్యుని యొక్క; వీథీ = సంచార మార్గముల వంటి వీధులతో; పరిణాహ = వెడల్పుతో; రమ్యమున్ = సుందరమైనదియు; అతి = మిక్కిలి; స్థిర = నిశ్చలమైన; భూభృత్ = రాజుల/కొండల యొక్క; ఉపాశ్రయంబున్+ఐ = ఆశ్రయము కలదియునై; శ్రీపతి = లక్ష్మీనాథుడైన విష్ణువు యొక్క; ఆజ్ఞన్ = ఆదేశముతో; ఉండున్ = ఉన్నట్టి; అది = ఆ పురము; రెండవ = మరొక; అజభవ+అండము+ఓ = బ్రహ్మదేవుని బ్రహ్మాండమా!; అనన్ = అన్నట్లుగా ప్రకాశిస్తోంది.

తాత్పర్యము:

"ఆ చంద్రవతీ నగరం ఒక పెద్ద కొండపైన నిర్మించబడింది. అది చుట్టూ ఎన్నో కోటగోడలతో ఆవరించబడి ఉంది. ఎంతోమంది జనులతో కోట లోపలి భాగం కిటకిటలాడుతోంది. అందలి రాజవీధులు ఎంత వెడల్పుగా, అందంగా ఉన్నాయంటే సాక్షాత్తు సూర్యచంద్రులు తిరిగే ఆకాశ మార్గాల్లా ఉన్నాయి. ఎంతోమంది స్థిరమైన పరాక్రమవంతులైన రాజులకు (భూభృత్తులకు) అది నిలయమై, సాక్షాత్తు శ్రీమహావిష్ణువు ఆజ్ఞతో నడుస్తున్న బ్రహ్మదేవుని రెండవ బ్రహ్మాండమా అన్నట్లు ఆశ్చర్యకరంగా శోభిల్లుతోంది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

అలంకారము / శ్లేష: ఇందులో 'భూభృత్' అనే పదానికి కొండలు మరియు రాజులు అని, 'లోక' అనే పదానికి జగత్తు మరియు జనులు అని శ్లేషార్థాలు స్ఫురిస్తూ, నగరాన్ని బ్రహ్మాండంతో పోల్చడం వల్ల 'ఉత్ప్రేక్షా, శ్లేషాలంకారముల' సంకర సౌందర్యం కనిపిస్తుంది.

82. ఎనభై రెండవ పద్యము

ఆనగరంబు సొచ్చి నవహర్మ్యనిరంతరరమ్యవాటికం
బై నవణిక్పథంబున ననంతసువస్తుసమూహదర్శనే
చ్ఛానిరతిం జరించి మణిసంఘటితంబగు నొక్కదేవతా
స్థానముఁ జేరి భిక్షుకువిధంబున నచ్చట విశ్రమింపఁగన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ నగరమున్ = ఆ చంద్రవతీ పురమును; చొచ్చి = ప్రవేశించి; నవ = నూతనమైన; హర్మ్య = మేడలతో; నిరంతర = ఎడతెరిపి లేని; రమ్య = సుందరమైన; వాటికంబు+ఐన = వీధులు కలిగినట్టి; వణిక్+పథంబునన్ = వర్తకపు బజారులో (అంగళ్ల వీధిలో); అనంత = అసంఖ్యాకమైన; సువస్తు = విలువలైన వస్తువుల యొక్క; సమూహ = రాశులను; దర్శన = చూచుట యందలి; ఇచ్ఛా = కోరిక అనే; నిరతిన్ = ఆసక్తితో; చరించి = తిరిగి; మణి = రత్నములతో; సంఘటితంబు+అగు = నిర్మించబడినట్టి; ఒక = ఒకానొక; దేవతాస్థానమున్ = దేవాలయమును; చేరి = చేరుకొని; భిక్షుకు = ఒక యాచకుని/భిక్షువు యొక్క; విధంబునన్ = రూపములో/పద్ధతిలో; అచ్చటన్ = ఆ గుడిలో; విశ్రమింపఁగన్ = విశ్రాంతి తీసుకుంటుండగా. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"విక్రమార్కుడు ఆ నగరంలోకి ప్రవేశించి, కొత్త కొత్త మేడలతో ఎంతో అందంగా ఉన్న అంగళ్ల వీధి (వర్తక బజారు) గుండా నడిచాడు. అక్కడ అమ్ముతున్న రకరకాల వింత వస్తువులను కుతూహలంతో చూస్తూ తిరిగాడు. ఆపై రత్నఖచితమైన గోపుర ప్రాకారాలు గల ఒక అందమైన దేవాలయానికి చేరుకుని, తను ధరించిన యోగి వేషానికి తగినట్లు ఒక సాధారణ భిక్షువులా ఆ గుడి ప్రాంగణంలో విశ్రాంతి తీసుకోసాగాడు. అలా ఉంటుండగా..."

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

83. ఎనభై మూడవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

చెంగావి వలి పెంబుఁ జెలువారధరియించి
దలముగామేన గంధంబుఁ పూసి
తిలకంబు కస్తూరిఁ దీర్చి జాదులఁ గలి
గొట్టులఁ పాడవుగాఁ గొప్పువెట్టి
కందుదుప్పటిగప్పి యందియ డాకాలం
గీలించి పువ్వులకోల వట్టి
నిద్దమౌ కుచ్చుల యుద్దాలు కిఱ్ఱని
మ్రోయఁగా నుల్లాసమునఁ జెలంగి
నలుపు రేవురుసంగడీ లెలమితోడఁ
బోఁకలాకులు నోటిలోఁపోసికొనుచు
జాణతనమున నట్టహాసములునొలయఁ
బెచ్చు రేగుచుఁగొలువఁగావచ్చెనొకఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

చెంగావి = ఎర్రటి (రంగు గల); వలిపెంబున్ = సన్నని వస్త్రమును; చెలువారన్ = అందముగా; ధరియించి = కట్టుకొని; మేనన్ = తన శరీరమంతటా; దలముగాన్ = దట్టముగా; గంధంబున్ = మంచిగంధమును; పూసి = అలదుకొని; కస్తూరిన్ = కస్తూరితో; తిలకంబు = బొట్టును; తీర్చి = దిద్ది; జాదులన్+కలి = జాజులు కలిపిన; గొట్టులన్ = జుట్టు ముడులతో; పాడవుగాన్ = ఎత్తైన; కొప్పు = సిగను; పెట్టి = ముడుచుకొని; కందు = ఎర్రటి/కాంతివంతమైన; దుప్పటి = పచ్చడాన్ని; గప్పి = పైకి ముసుగుగా వేసుకొని; డాకాలన్ = ఎడమ కాలికి; అందియ = అందెను/కడియాన్ని; కీలించి = తొడుగుకొని; పువ్వుల = పూల; కోల = బెత్తమును/దండాన్ని; పట్టి = చేత పట్టుకొని; నిద్దము+ఔ = నునుపైన/మెరిసే; కుచ్చుల = కుచ్చులు కలిగిన; ఉద్దాలు = చెప్పులు; కిఱ్ఱని = కిర్రు కిర్రుమనే శబ్దముతో; మ్రోయఁగాన్ = మోగుతుండగా; ఉల్లాసమునన్ = అమితమైన ఆనందముతో; చెలంగి = ఒప్పుచు; నల్వురు = నలుగురు; ఐదుగురు = ఐదుగురు; సంగడీలు = స్నేహితులు; ఎలమితోడన్ = సంతోషముతో; నోటిలోన్ = తమ నోళ్లలో; పోఁకలాకులు = తాంబూలము (ఆకులు, వక్కలు); పోసికొనుచున్ = నములుచూ; జాణతనమునన్ = విలాసవంతమైన నేర్పుతో; అట్టహాసములు = పెద్ద నవ్వులు; ఒలయన్ = చిందిస్తుండగా; పెచ్చు రేగుచున్ = హద్దులు మీరి ప్రగల్భాలు పలుకుతూ; కొలువఁగాన్ = తన్ను సేవిస్తుండగా; ఒకఁడు = ఒక విలాస పురుషుడు; వచ్చెన్ = ఆ గుడికి వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

"ఆ సమయంలో ఒక విలాసపురుషుడు (విటుడు) ఎర్రటి సన్నని వస్త్రాన్ని అందంగా కట్టుకుని, శరీరానికి దట్టంగా మంచిగంధం పూసుకుని, నుదుట కస్తూరి బొట్టు దిద్దుకుని, జాజిపూలు ముడిచిన పాడవైన జుట్టును ఎత్తైన కొప్పుగా ముడుచుకుని వచ్చాడు.

ఒంటిపై ఎర్రటి దుప్పటి కప్పుకుని, ఎడమకాలికి అందె ధరించి, చేతిలో పూలదండల కర్ర పట్టుకున్నాడు. కుచ్చులున్న అతని చెప్పులు కిర్రు కిర్రున శబ్దం చేస్తుండగా, ఎంతో గర్వంగా నడిచాడు. నలుగురైదుగురు స్నేహితులు నోరంతా తాంబూలం నములుతూ, పరిహాసాలు ఆడుతూ, అట్టహాసాలు చేస్తూ తనను కొలుస్తుండగా ఆయన ఆ గుడిలోకి ప్రవేశించాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'సీస పద్యము' మరియు దాని కింద 'ఆటవెలది' నియమానుసారం కలపి రాయబడింది.

పదకోశ విశేషం: 'ఉద్దాలు' అనగా పాదరక్షలు (చెప్పులు). ప్రాచీన కాలపు విలాసవంతమైన నగర నాగరికుడి వేషధారణను కవి ఇక్కడ కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించాడు.

84. ఎనభై నాల్గవ పద్యము

వచ్చి గుడిసొచ్చి యందఱు
దిచ్చులు తనతిండికొఱకు దీపులు వెట్ట
మెచ్చుచు వేడుకయాటల
నచ్చోటం బ్రొద్దువుచ్చి యల్లన మగిడె.

ప్రతిపదార్థము:

వచ్చి = అలా హుందాగా వచ్చి; గుడి = ఆ ఆలయము లోనికి; చొచ్చి = ప్రవేశించి; అందఱున్ = (అక్కడ చేరిన యాచకులు, సేవకులు) అందరూ; తన = తనయొక్క; తిండి కొఱకున్ = ఆహారము కోసము/సహాయము కోసము; దిచ్చులు = దీనులు/యాచకులై; దీపులు = ఆశలు/ప్రార్థనలు; పెట్టన్ = చేస్తుండగా; వేడుక = వినోదభరితమైన; ఆటలన్ = సంభాషణలను/క్రీడలను; మెచ్చుచున్ = అభినందిస్తూ; అచ్చోటన్ = ఆ ఆలయ ప్రదేశమునందే; ప్రొద్దు = సమయాన్ని; పుచ్చి = గడిపి; అల్లన = మెల్లగా; మగిడెన్ = వెనుతిరిగి వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము:

"ఆ విధంగా వచ్చిన ఆ విలాసపురుషుడు గుడిలోకి వెళ్ళాడు. అక్కడ ఉన్న పేదసాదలు, యాచకులు తమ పొట్టకూటి కోసం ఆశగా ఆయనను వేడుకోసాగారు. ఆయన తన చుట్టూ ఉన్న స్నేహితులతో కలిసి వినోదాలు, కబుర్లు చెప్పుకుంటూ, కాలక్షేపం చేస్తూ ఆ యాచకులను చూసి మెచ్చుకుంటూ గడిపాడు. ఆ తర్వాత మెల్లగా అక్కడి నుండి వెనుతిరిగి వెళ్ళిపోయాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

85. ఎనభై ఐదవ పద్యము

మఱునా డుపెదవు లెండఁగ
నెఱిచెడి వదనంబు వాడ నిస్సత్వముతో
ఱుగోఁచి గట్టుకొని క్ర
మ్మఱ వచ్చెన్వాఁడు దుఃఖమలినాకృతియై.

ప్రతిపదార్థము:

మఱునాడు = ఆ మరుసటి రోజున; పెదవులు = మోవి; ఎండఁగన్ = ఎండిపోతుండగా; నెఱి = అందము/కళ; చెడి = నశించి; వదనంబు = ముఖము; వాడన్ = వాడిపోగా; నిస్సత్వముతోన్ = ఏమాత్రం ఓపిక లేని నిస్సహాయ స్థితితో; చిఱు+గోఁచి = ఒక చిన్న గోచి గుడ్డను మాత్రమే; కట్టుకొని = ధరించి; వాఁడు = ఆ నిన్నటి విలాసపురుషుడు; దుఃఖ = ఏడుపుతో; మలిన = వికారమైన/నల్లబడిన; ఆకృతి+ఐ = రూపము కలవాడై; క్రమ్మఱన్ = తిరిగి మళ్లీ; వచ్చెన్ = ఆ గుడికే వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

"కానీ ఆశ్చర్యకరంగా, ఆ మరుసటి రోజున అదే వ్యక్తి దారుణమైన స్థితిలో కనిపించాడు. ఆకలి దప్పుల వల్ల పెదవులు ఎండిపోయి, ముఖంలో కళ తప్పి, వాడిపోయింది. ఒంట్లో అస్సలు సత్తా లేక నడవలేని స్థితిలో, కేవలం ఒక చిన్న గోచిగుడ్డను మాత్రం కట్టుకుని, ఏడుస్తూ, ధూళి నిండిన శరీరంతో అత్యంత దీనంగా మళ్లీ అదే గుడికి వచ్చాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'కంద' పద్యము.

నిన్నటి వైభవానికి, నేటి దరిద్రానికి మధ్య గల తీవ్రమైన వ్యత్యాసాన్ని కవి ఇక్కడ నాటకీయంగా ఆవిష్కరించాడు.

86. ఎనభై ఆరవ పద్యము

వచ్చి వెచ్చనూర్చి యచ్చోటఁ గూర్చున్న
వానిఁ జూచి మనుజవల్లభుండు
నీవు నిన్న రమ్య మౌవేషమున వచ్చి
నేఁడి టేల వచ్చినాఁడ వనిన.

ప్రతిపదార్థము:

వచ్చి = అలా దీనంగా వచ్చి; వెచ్చన్+ఊర్చి = వేడి నిట్టూర్పులు విడుస్తూ; అచ్చోటన్ = ఆ దేవాలయపు అరుగుపైన; కూర్చున్న = కూర్చుని ఉన్న; వానిన్ = ఆ వ్యక్తిని; చూచి = గమనించి; మనుజవల్లభుండు = ఆ రాజుల రాజైన విక్రమార్కుడు (తన మనసులో ఇలా అనుకుంటూ అతనితో అన్నాడు); నీవు = నీవు; నిన్న = నిన్నటి రోజున; రమ్యము+ఔ = ఎంతో సుందరమైన; వేషమునన్ = అలంకారముతో; వచ్చి = ఇక్కడికి వచ్చావు; నేఁడు = ఈ రోజున; ఇటు = ఈ విధముగా/ఈ రూపములో; ఏల = ఎందుకొరకు; వచ్చినాఁడవు = వచ్చావు?; అనినన్ = అని అడుగగా. (ఇది తరువాతి కథాంశంతో ముడిపడి ఉంది).

తాత్పర్యము:

"ఆ విధంగా వచ్చి, కష్ట భారంతో వేడి నిట్టూర్పులు విడుస్తూ అక్కడ కూర్చున్న ఆ వ్యక్తిని యోగి వేషంలో ఉన్న విక్రమార్కుడు గమనించాడు. అతని దగ్గరకు వెళ్ళి, 'అయ్యా! నిన్న చూస్తే ఎంతో వైభవంగా, గొప్ప రాజకుమారుడిలా అందమైన వేషధారణతో వచ్చావు; మరి ఈ రోజు ఇలా సర్వస్వం కోల్పోయినవాడిలా గోచి గుడ్డతో ఎందుకు వచ్చావు? నీకు ఈ గతి పట్టడానికి కారణం ఏమిటి?' అని అడిగాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

కథ ఇక్కడి నుండి ఆ వ్యక్తి యొక్క జూద వ్యసన వృత్తాంతంలోకి ప్రవేశిస్తుంది. 95. తొంభై ఐదవ పద్యము

జూదమున నలుఁడు చెడియెను
జూదంబున నట్టిధర్మజుండును జెడియెన్
జూదమున ధాతువాదము
వాదంబునఁ దొడర జేటవశ్యము గలుగు.

ప్రతిపదార్థము:

జూదమునన్ = జూదమాడటం వలనే; నలుఁడు = పురాణ ప్రసిద్ధుడైన నలమహారాజు; చెడియెను = సర్వస్వం కోల్పోయి పాడైపోయాడు; జూదంబునన్ = జూదం వలనే; అట్టి = అంతటి సత్యసంధుడైన; ధర్మజుండును = ధర్మరాజు (యుధిష్ఠిరుడు) కూడా; చెడియెన్ = కష్టాలపాలయ్యాడు; జూదమునన్ = జూదము జోలికి వెళ్లడం వలనా; ధాతువాదము = (రసవాదం/బంగారు తయారుచేసే) ధాతువాద విద్యల వలనా; వాదంబునన్ = వృథా తగాదాల యందు; తొడరన్ = చిక్కుకొన్నట్లయితే; చేటు = వినాశనము; అవశ్యము = నిశ్చయముగా; కలుగున్ = సంభవిస్తుంది.

తాత్పర్యము:

"పూర్వం జూదం వలనే నలమహారాజు సర్వస్వం కోల్పోయి అడవులపాలయ్యాడు. అంతటి ధర్మమూర్తియైన ధర్మరాజు కూడా జూదం వలనే అవమానాలు పడి, రాజ్యాన్ని పోగొట్టుకున్నాడు. కాబట్టి జూదము, బంగారం తయారుచేస్తామనే మోసపూరిత ధాతువాద విద్యలు, వృథా వివాదాలు అనే వాటి జోలికి వెళ్తే మనిషికి వినాశనం తప్పక కలుగుతుంది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

పురాణ సూచన: జూదం వల్ల సర్వస్వం కోల్పోయిన నల, ధర్మరాజుల కథలను కవి ఇక్కడ ఉదాహరణగా చూపిస్తూ వ్యసనాల తీవ్రతను హెచ్చరించాడు.

16. తొంభై ఆరవ పద్యము

హితుని తెఱంగున హితము నిష్టముఁ జేకుఱ బుద్ధి చెప్పితి
న్మతిఁ బరికించి దుర్వ్యసనమగ్నుఁడవై చెడకుంటి వేని సు
స్థితి యొనగూడు లోకమునఁ తేఁకువయుం జెడకుండు నన్న నా
కితవవరుండు నవ్వి యదిగేలిగఁ జేయుచు బల్కెఁ ప్రౌఢుఁడై.

ప్రతిపదార్థము:

హితుని = శ్రేయోభిలాషి యొక్క; తెఱంగునన్ = విధముగా; హితమున్ = నీకు మేలు; ఇష్టమున్ = శ్రేయస్సు; చేకుఱన్ = కలిగేలా; బుద్ధి = మంచి హితవును; చెప్పితిన్ = వివరించాను; మతిన్ = నీ మనస్సులో; పరికించి = ఆలోచించుకొని;

దుర్వ్యసన = ఈ జూదమనెడి చెడు వ్యసనములో; మగ్నుఁడవు+ఐ = మునిగిపోయినవాడవై; చెడకుంటివి+ఏని = పతనం కాకుండా ఉంటే; లోకమునన్ = ఈ జగత్తులో; సుస్థితి = మంచి స్థితి/గౌరవము; ఒనగూడున్ = లభిస్తుంది; తేఁకువయున్ = నీ బుద్ధి చాతుర్యము; చెడక+ఉండున్ = నశించకుండా ఉంటుంది; అన్నన్ = అని విక్రమార్కుడు చెప్పగా; ఆ కితవవరుండు = ఆ జూదగాళ్లలో శ్రేష్ఠుడైనవాడు; నవ్వి = పరిహాసంగా నవ్వి; అది = ఆ రాజు చెప్పిన హితవును; గేలిగన్ = ఎగతాళి; చేయుచున్ = చేస్తూ; ప్రౌఢుఁడు+ఐ = గడుసుదనము కలవాడై; పల్కెన్ = ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము:

"నీ మేలు కోరే ఒక హితుడిలా నీ జీవితం బాగుపడటం కోసం ఈ మంచి మాటలు చెప్పాను. నీవు గనుక ఈ వ్యసనాలకు లోనవ్వకుండా నిగ్రహించుకుంటే లోకంలో నీకు మంచి గౌరవం, సంపద దక్కుతాయి; నీ తెలివితేటలు వృథా కావు" అని విక్రమార్కుడు అన్నాడు. కానీ ఆ జూదగాడు రాజు మాటలను విని నవ్వి, వాటిని ఎగతాళి చేస్తూ ఎంతో గడుసుగా ఇలా సమాధానమిచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

శబ్ద విశేషం: 'కితవుడు' అనగా జూదగాడు; 'కితవవరుండు' అనగా జూదగాళ్లలో మొనగాడు.

97. తొంభై ఏడవ పద్యము

ద్యూత కేళిరసము త్రోవ యెఱుంగక
పలికె దీవు వెడఁగుభావమునను
వలనుగల్గి వాడఁ జెలమనీరము మాడ్కి
దీన నర్థ మొదవు తెరువు పుట్టు.

ప్రతిపదార్థము:

ఈవు = నీవు; ద్యూతకేళి = జూదపు ఆట యొక్క; రసము = లోతైన ఆనందమును/రుచిని; త్రోవ = దాని మార్గమును; ఎఱుంగక = తెలుసుకోకుండా; వెడఁగు = అమాయకపు/మూఢ; భావమునను = తలంపుతో; పలికెదు = మాట్లాడుతున్నావు; వలను = నేర్పు/సమర్థత; కల్గి = కలిగి ఉండి; ఆడన్ = ఆడినట్లయితే; సెలమ = ఇసుక ఊట బావి లోని; నీరము = నీటి; మాడ్కిన్ = విధముగా; దీనన్ = ఈ జూదము వలనే; అర్థము = ధనము; ఒదవు = లభించే; తెరువు = మార్గము; పుట్టున్ = ఏర్పడుతుంది.

తాత్పర్యము:

"ఆ జూదగాడు ఇలా అన్నాడు: 'అయ్యా! నీవు జూదంలోని అసలైన రుచిని, దాని లోతుపాతులను తెలుసుకోకుండా ఒక అమాయకుడిలా మాట్లాడుతున్నావు. నేర్పు కలిగి గనుక ఆడగలిగితే, ఇసుక ఊటబావిని తోడిన కొద్దీ నీరు ఊరినట్లుగా, జూదంలో ఆడిన కొద్దీ అపారమైన ధనం లభించే కొత్త మార్గాలు పుట్టుకొస్తాయి'".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

ఉపమాలంకారము: జూదం ద్వారా లభించే ధనాన్ని ఇసుక సెలమ (ఊట) నీటితో పోల్చడం వల్ల ఇందులో ఉపమాలంకార సౌందర్యం శోభిల్లుతోంది. వ్యసనపరులు తమ అలవాటును సమర్థించుకునే తీరు ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

98. తొంభై ఎనిమిదవ పద్యము

ధనలాభంబు బురాణము
వినికియు వాద్యంబు యోగవిద్యయు శాస్త్ర
మ్బును సంగీతముఁ కావ్యం
బును నాటకములును జూదమున కెనయగునే.

ప్రతిపదార్థము:

ధనలాభంబు = సంపదను ఇచ్చే వ్యాపారములు; పురాణము = పురాణములను; వినికియు = ఆలకించడము; వాద్యంబు = వాయిద్యములను వాయించుట; యోగవిద్యయు = యోగ అభ్యాసములు; శాస్త్రంబును = శాస్త్రములను చదవడం; సంగీతమున్ = గానకళ; కావ్యంబును = కావ్య పఠనము; నాటకములును = రూపకములను/నాటకములను చూడటము; జూదమునకున్ = ఈ ద్యూత క్రీడతో; ఎన = సమానము; అగునే = అవుతాయా? (కాజాలవు).

తాత్పర్యము:

"లోకంలో ఎంతో గొప్పవిగా చెప్పబడే ధనలాభాలు, పురాణ శ్రవణాలు, వాద్య విశేషాలు, యోగవిద్యలు, శాస్త్ర చర్చలు, సంగీత సాహిత్యాలు, నాటకాలు—ఇవన్నీ జూదం ఇచ్చే ఆనందానికి, ఉత్సాహానికి ఏమాత్రం సాటి వస్తాయి? ఏవీ జూదానికి సాటి కావు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

జూదగాడు లలిత కళలను, శాస్త్ర విద్యలను జూదంతో పోల్చుతూ తన వ్యసనమే అన్నిటికన్నా శ్రేష్ఠమైనదని వాదిస్తున్న ఘట్టం ఇది.

99. తొంభై తొమ్మిదవ పద్యము

గెలుపుతమకమునఁ చిత్తం
బలరంగా కపటజూద మాడక యెవ్వం
డలసుడయి చనియె భువి ని
ష్ఫలజన్ముఁడు వాఁడెకాఁడె పసరముభంగి.

ప్రతిపదార్థము:

గెలుపు = విజయం సాధించాలనే; తమకమునన్ = వ్యామోహముతో/ఉత్సాహముతో; చిత్తంబు = మనస్సు; అలరంగాన్ = సంతోషించేలా; కపట = నేర్పుతో కూడిన; జూదము = ద్యూతము; ఆడక = ఆడకుండా; ఎవ్వండు = ఏ మనుష్యుడైతే; అలసుడు+అయి = సోమరివాడై; చనియెన్ = కాలం వెళ్లబుచ్చుతాడో; భువిన్ = ఈ భూమిపైన; వాఁడు+ఎ = వాడే కదా;

పసరము భంగిన్ = ఒక పశువు వలె; నిష్ఫల = ప్రయోజనము లేని; జన్ముఁడు = పుట్టుక గలవాడు; కాఁడె = కాడా? (తప్పక పశువుతో సమానుడే).

తాత్పర్యము:

"ఆటలో గెలవాలనే ఉత్సాహంతో మనసారా జూదం ఆడకుండా, సోమరిపోతులా కాలం గడిపేవాడు భూమిపై పశువుతో సమానుడు. జూదం ఆడని వాని జన్మ నిష్ఫలమైనది కాదా!"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

100. వందవ పద్యము

ఒకరూక వట్టి పది వే
లకు నొడ్డుచు నాడినట్టిలాభము గరద
ప్పకయిత్తురుఁ గొంద్రనువరు
లకటా జూదంబులోన నన్యతము గలదే.

ప్రతిపదార్థము:

ఒక = కేవలము ఒక; రూక = నాణెమును (రూకను); పట్టి = చేతబూని; పదివేలకున్ = పదివేల వరహాల వరకు; ఒడ్డుచున్ = పందెము కాస్తూ; ఆడినట్టి = ఆడినందువల్ల వచ్చే; లాభము = ధనమును; కొందరు = కొందరు; అనువరులు = యోగ్యులైన జూదగాళ్లు; కరము = మిక్కిలి; తప్పక = మాట తప్పకుండా; ఇత్తురు = చెల్లిస్తారు; అక్కటా = ఆహా!; జూదంబు లోనన్ = ఈ జూదమునందు; అన్యతము = అబద్ధము/మోసము; కలదే = ఉంటుందా? (ఉండదు).

తాత్పర్యము:

"కేవలం ఒకే ఒక్క రూకను పందెంగా పెట్టి, దానిని పదివేల రూకల వరకు పెంచుకుంటూ ఆడినా, అందులో గెలిచిన సొమ్మును జూదగాళ్లు మాట తప్పకుండా కచ్చితంగా చెల్లిస్తారు. ఆహా! జూదగాళ్లలో ఉండే సత్యసంధత లోకంలో ఎక్కడైనా ఉంటుందా? జూదంలో అబద్ధానికి చోటు లేదు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'కంద' పద్యము.

జూదగాడు జూదంలో ఉండే పందెపు నియమాలను సత్యంతో పోల్చడం ఇక్కడి విశేషం.

101. నూట ఒకటవ పద్యము

ఆట జయంబుఁజేకొనిన నర్థము చేkyఱు దాన మేటిగా
నోటమిఁజిక్కి ద్రవ్య మిడనోపని పేదల కడ్డమౌచు మా
తాట భజింప ధర్మ మగు నంతన మోక్షము గల్గుఁ గావున
నోటికిఁ జూచువారలీధి దుర్వ్యసనం బన నమ్మవచ్చునే.

ప్రతిపదార్థము:

ఆటన్ = ఈ ఆటలో; జయంబున్ = విజయమును; చేకొనినన్ = పొందితే; అర్థము = అపారమైన ధనము; చేకుఱున్ = లభిస్తుంది; దానన్ = ఆ ధనము వల్ల; మేటిగాన్ = గొప్పగా; ఓటమిన్ = అపజయము నందు; చిక్కి = దొరికి; ద్రవ్యము = పందెపు సొమ్మును; ఇడన్+ఓపని = ఇవ్వలేని స్థితిలో ఉన్న; పేదలకున్ = దీనులకు; అడ్డము+ఔచున్ = తోడుగా నిలుస్తూ; మాటకు = ఇచ్చిన ఆ మాటకు; అట = అక్కడ; భజింపన్ = నిలబెట్టడం; ధర్మము+అగున్ = పరమ ధర్మము అవుతుంది; అంతన = దానివల్లనే; మోక్షము = పుణ్యము/మోక్షము; కల్గున్ = సిద్ధిస్తుంది; కావునన్ = ఆ కారణము చేత; నోటికిన్ = నోటికి వచ్చినట్లు; చూచువారులు = పైపైన చూసేవారు; ఈది = ఈ ఆటను; దుర్వ్యసనంబు = చెడు వ్యసనము; అనన్ = అని అంటే; నమ్మన్+వచ్చునే = నమ్మదగునా? (నమ్మకూడదు).

తాత్పర్యము:

"ఆటలో గెలిస్తే అపారమైన సంపద దక్కుతుంది. ఒకవేళ ఓడిపోయి పందెపు సొమ్ము కట్టలేని స్థితిలో ఉన్న పేద జూదగాళ్లకు తోడుగా నిలిచి సాయం చేయడం వల్ల గొప్ప ధర్మం, పుణ్యం లభిస్తాయి. జూదం వల్లనే మోక్షం కూడా లభిస్తుంది కాబట్టి, ఆట తెలియకుండా పైపైన చూసి దీనిని చెడు వ్యసనం అని లోకులు నిందిస్తే నమ్మవచ్చా? ఎంతమాత్రం నమ్మకూడదు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'హరిణి' వృత్త పద్యము.

102. నూట రెండవ పద్యము

హితభావంబున బుద్ధి-చెప్పితివి నాకిష్టంబుగా దాట సం
తతము న్సంతసమందఁ జేయు నొకచో దైవబు దప్పించిన
మతి వేదొండుల కెక్కునే ధనము సంపాదించేఁ పూర్వంబున
న్మతిమంతుం డనురాజు బుద్ధిఁ జని సన్మానంబుతో నుండెనే.

ప్రతిపదార్థము:

హితభావంబునన్ = నాపై మంచి జాలితో; బుద్ధి = హితవు; చెప్పితివి = పలికావు; నాకున్ = కానీ నాకు; ఇష్టంబు = ప్రీతికరము; కాదు = కాదయ్యా; ఆట = ఈ జూదము; సంతతమున్ = ఎల్లప్పుడూ; సంతసము+అందన్+చేయున్ = ఆనందాన్ని కలిగిస్తుంది; ఒకచోన్ = ఒకవేళ; దైవము = అదృష్టము; తప్పించినన్ = కలిసిరాకపోతే; మతి = మనస్సు; వేఱు+ఒండులకున్ = ఇతర విషయాలపైకి; ఎక్కునే = వెళుతుందా?; పూర్వంబునన్ = పూర్వకాలంలో; మతిమంతుండు+అను = మతిమంతుడు అనే పేరు గల; రాజు = ఒక రాజకుమారుడు; బుద్ధిన్ = జూదపు నైపుణ్యముతో; చని = వెళ్లి; ధనము = సంపదను; సంపాదించేన్ = గడించాడు; సన్మానంబుతోన్ = గొప్ప గౌరవముతో; ఉండెన్+ఏ = జీవించాడు కదా!

తాత్పర్యము:

"నీవు నాపై హితవుతోనే ఈ మాటలు చెప్పావు గానీ, జూదాన్ని మానడం నాకు ఇష్టం లేదు. ఈ ఆట నాకు ఎల్లప్పుడూ పరమానందాన్ని ఇస్తుంది. ఒకవేళ అదృష్టం కలిసిరాక ఓడిపోయినా నా మనసు జూదాన్ని వదిలి వేరే పనిపైకి వెళ్లదు. పూర్వం

'మతిమంతుడు' అనే ఒక రాజు కేవలం తన జూదపు తెలివితేటల తోనే అపారమైన ధనాన్ని సంపాదించి, లోకంలో ఎంతో గౌరవంగా బ్రతికాడు కదా!"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

ఇక్కడి నుండి జూదగాడు విక్రమార్కుడికి "మతిమంతుని కథ" ను చెప్పడానికి ఉపక్రమిస్తున్నాడు.

103. నూట మూడవ పద్యము (మతిమంతుని కథ ప్రారంభం)

నావుడుఁ దత్కథావివరణంబునకుం జెవి యాని భూవరుం
డావిధ మేర్పడం దెలుపు మన్న దురోదరశీలుఁ డిట్లనున్
దేవసమానుఁడైన జయదేవుఁడు నా ధరయేలుచుండె ర
త్నావళిసంజ్ఞ నొప్పిన మహానగరంబున ధర్మశాలి యై.

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని జూదగాడు అనగా; తత్ = ఆ; కథా = వృత్తాంతము యొక్క; వివరణంబునకున్ = వివరములను వినడానికి; చెవి+ఆని = ఆసక్తి చూపిస్తూ; భూవరుండు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; ఆ విధము = ఆ కథా విధానము; ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా; తెలుపుము = వివరించుము; అన్నన్ = అని కోరగా; దురోదరశీలుఁడు = జూదపు స్వభావము గల ఆ వ్యక్తి; ఇట్లు+అనున్ = ఈ విధముగా చెప్పసాగెను; రత్నావళి = రత్నావళి అనే; సంజ్ఞన్ = పేరుతో; ఒప్పిన = ప్రసిద్ధి చెందిన; మహానగరంబునన్ = గొప్ప పట్టణములో; దేవసమానుఁడు+ఐన = దేవతలతో సమానుడైన; జయదేవుఁడు = జయదేవుడు; నాన్ = అనే రాజు; ధర్మశాలి+ఐ = ధర్మనిష్ఠ గలవాడై; ధర = ఈ భూమిని; ఏలుచుండెన్ = పరిపాలిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యము:

ఆ జూదగాడు అలా అనగానే, ఆ కథా వృత్తాంతాన్ని వినడానికి విక్రమార్కుడు ఆసక్తి చూపాడు. "అయ్యా! ఆ మతిమంతుడి కథ ఏమిటో నాకు వివరంగా చెప్పు" అని రాజు కోరగా, ఆ జూదగాడు ఇలా చెప్పసాగాడు: "పూర్వం 'రత్నావళి' అనే ఒక గొప్ప నగరంలో, దేవతలతో సమానుడైన 'జయదేవుడు' అనే రాజు ఎంతో ధర్మబద్ధంగా పరిపాలన సాగిస్తుండేవాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

శబ్ద విశేషం: 'దురోదరము' అనగా జూదము; 'దురోదరశీలుఁడు' అనగా జూదగాడు.

104. నూట నాల్గవ పద్యము

అతనికిఁ కాంతిరేఖ యనునంగనకుం బ్రథమాంశగణ్యఁ డౌ
సుతుఁ డుదయించి బాలుఁ డగుచు న్నయశాస్త్రము లాగమంబులుం
కృతులుఁ పఠించి యోగములకీ లొకయింత యెఱింగి సర్వస
మ్మతమగు నేర్పుకల్మి మతిమంతుఁడునాఁ పరఁగెం బురంబునన్.

ప్రతిపదార్థము:

అతనికిన్ = ఆ జయదేవ మహారాజునకు; కాంతిరేఖ = కాంతిరేఖ; అను = అనే పేరు గల; అంగనకున్ = భార్యకు; ప్రథమ = మొదటి; అంశ = గుణములలో; గణ్యఁడు+ఔ = ఎంచదగినవాడైన; సుతుఁడు = కుమారుడు; ఉదయించి = జన్మించి; బాలుఁడు+అగుచున్ = చిన్నతనము నుండే; నయశాస్త్రములు = రాజనీతి శాస్త్రములను; ఆగమంబులున్ = వేద శాస్త్రములను; కృతులున్ = కావ్యములను; పఠించి = చదువుకొని; యోగముల = యోగ విద్యల యొక్క; కీలు = మర్మములను; ఒకయింత = కొద్దిగా; ఎఱింగి = తెలుసుకొని; సర్వ = అందరి చేత; సమ్మతము+అగు = అంగీకరింపబడే; నేర్పు = నైపుణ్యము; కల్మిన్ = కలిగి ఉండుట వల్ల; పురంబునన్ = ఆ నగరంలో; మతిమంతుఁడు+నాన్ = మతిమంతుడు అనే పేరుతో; పరఁగెన్ = ప్రసిద్ధి చెందాడు.

తాత్పర్యము:

"ఆ రాజుకు, అతని భార్యయైన కాంతిరేఖకు ఒక ఉత్తమ కుమారుడు జన్మించాడు. ఆ బాలుడు చిన్నతనం నుండే రాజనీతి శాస్త్రాలు, వేదాలు, పురాణ కావ్యాలు చదువుకున్నాడు. యోగ విద్యల రహస్యాలను కూడా తెలుసుకున్నాడు. సమస్త విద్యలలోను, లోక వ్యవహారాలలోను అందరూ మెచ్చే అపారమైన బుద్ధిశాలి కావటం వల్ల ఆ నగరంలో అతనికి 'మతిమంతుడు' అనే పేరు స్థిరపడింది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

105. నూట ఐదవ పద్యము

అతికాలంబునఁ పెద్దయై నృపుఁడు పుణ్యారణ్యవాసంబు ప్ర
స్తుతమైన న్నదుభూషణుం డను నమాత్యుం బిల్చి తత్సమ్మతి
న్సుతునిం బట్టము గట్టియేగె నట నస్తోక ప్రభావాఢ్యుఁ డౌ
మతిమంతుం డిల యేలుచుండెఁ తనసామ్రాజ్యంబు పూజ్యంబుగన్.

ప్రతిపదార్థము:

అతికాలంబునన్ = కొంతకాలము గడచిన తర్వాత; పెద్ద+ఐ = వయసు మళ్లినవాడై (వృద్ధుడై); నృపుఁడు = ఆ జయదేవ మహారాజు; పుణ్య+అరణ్య = పవిత్రమైన తపోవనమునకు; వాసంబు = వెళ్లుట; ప్రస్తుతము+ఐనన్ = నిశ్చయమవగా; నదుభూషణుండు = నదుభూషణుడు; అను = అనే పేరు గల; అమాత్యున్ = మంత్రిని; పిల్చి = పిలిపించి; తత్ = ఆ మంత్రి యొక్క; సమ్మతిన్ = అంగీకారముతో; సుతునిన్ = తన కుమారుడైన మతిమంతుడికి; పట్టము గట్టి = రాజ్యాభిషేకము చేసి; ఏగెన్ = అడవులకు వెళ్లిపోయెను; అటన్ = ఆ తర్వాత; అస్తోక = అపారమైన; ప్రభావ = పరాక్రమముతో; ఆఢ్యుఁడు+ఔ = కూడినవాడైన; మతిమంతుఁడు = ఆ మతిమంతుడు; తన = తనయొక్క; సామ్రాజ్యంబు = రాజ్యాన్ని; పూజ్యంబుగన్ = అందరూ గౌరవించేలా; ఇల = ఈ భూమిని; ఏలుచుండెన్ = పరిపాలింపసాగెను.

తాత్పర్యము:

"కొంతకాలానికి జయదేవ మహారాజు వృద్ధుడయ్యాడు. వానప్రస్థాశ్రమ నియమం ప్రకారం అడవులకు వెళ్లి తపస్సు చేసుకోవాలని నిర్ణయించుకున్నాడు. అందుకోసం తన నమ్మకస్థుడైన 'నదుభూషణుడు' అనే మంత్రిని పిలిచి, అతని సమ్మతితో కుమారుడైన మతిమంతుడికి పట్టాభిషేకం చేశాడు. ఆపై రాజు అడవులకు వెళ్లాడు. అప్పటి నుండి అపార పరాక్రమశాలియైన ఆ మతిమంతుడు అందరి మన్ననలు పొందుతూ ఆ సామ్రాజ్యాన్ని ఎంతో వైభవంగా పాలించసాగాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

ప్రాచీన కాలంలో రాజులు వృద్ధాప్యం రాగానే కొడుకులకు పట్టం కట్టి అడవులకు తపస్సుకు వెళ్లే వానప్రస్థాశ్రమ సాంప్రదాయం ఇక్కడ ప్రస్తావించబడింది.

106. నూట ఆరవ పద్యము

రత్నాకరమేఖలఁ దన

పత్నిగఁ జేపట్టి సుగుణబంధురుఁ డనఁగా

రత్నావళిలో నాయక

రత్నంబై తేజరిల్లెఁ ప్రజ రంజిల్ల.

ప్రతిపదార్థము:

రత్నాకర = సముద్రమునే; మేఖలన్ = మొలనూలుగా కలిగిన ఈ భూమిని; తన = తనయొక్క; పత్నిగన్ = భార్యగా (రాజ్యలక్ష్మిగా); చేపట్టి = స్వీకరించి; సుగుణ = మంచి గుణముల చేత; బంధురుఁడు = సుందరుడు/సమృద్ధుడు; అనఁగాన్ = అని జనులు కొనియాడగా; రత్నావళిలోన్ = ఆ రత్నావళి నగరము నందు; నాయక రత్నంబు+ఐ = శ్రేష్ఠుడైన నాయకుడై (నాయకమణియై); ప్రజ = ప్రజలు; రంజిల్లన్ = సంతోషించేలా; తేజరిల్లెన్ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము:

"ఆ మతిమంతుడు సముద్రమే మొలనూలుగా గల ఈ భూమండలాన్ని భార్యగా చేపట్టి (పరిపాలించి), సద్గుణ సంపన్నుడని అందరిచేత కీర్తింపబడ్డాడు. ఆ రత్నావళి నగరంలో ప్రజలందరూ అమితంగా ఆనందించేలా ఒక శ్రేష్ఠమైన నాయకమణిలా ఆయన విరాజిల్లాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

అలంకారము / శ్లేష: భూమిని సముద్రపు మొలనూలు గల కాంతగా వర్ణించడం వల్ల 'రూపకాలంకార' ఛాయలు, నగరం పేరు రత్నావళి కాగా రాజు 'నాయకరత్నంబు' (హారంలోని నడిమిమణి) అనడంలో చక్కని శబ్ద శ్లేషార్థ వైచిత్రి ఉంది.

107. నూట ఏడవ పద్యము

రేలు నిగూఢాకృతితో

వాలు సహాయముగ లోకవార్తలుఁ గీడు

న్మేలును నరయుచుఁ తిరుగఁగ

బాలుని నొకనాఁడు మంత్రిప్రార్థనచేసెన్.

ప్రతిపదార్థము:

రేలు = రాత్రి సమయములందు; నిగూఢ = దాచబడిన/రహస్యమైన; ఆకృతితోన్ = రూపముతో (వేషముతో); వాలు = తన కత్తి మాత్రమే; సహాయముగన్ = తోడుగా రాగా; లోకవార్తలున్ = దేశంలోని విశేషములను; గీడున్ = ప్రజలకు జరిగే కీడును; మేలును = మేలును; అరయుచున్ = పరిశీలిస్తూ; తిరుగఁగన్ = (నగరంలో) సంచరిస్తుండగా; ఒకనాఁడు = ఒక రోజున; మంత్రి = ఆ నదుభూషణుడు అనే సచివుడు; బాలునిన్ = (చిన్నవాడైన) ఆ యువరాజును; ప్రార్థన+చేసెన్ = వేడుకొనెను. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"ఆ రాజు ప్రతిరోజూ రాత్రివేళల్లో రహస్య వేషం ధరించి, కేవలం చేతి కత్తిని మాత్రమే తోడుగా ఉంచుకుని, రాజ్యంలో ప్రజల కష్టసుఖాలు, లోకవార్తలు తెలుసుకోవడానికి నగర సంచారం చేసేవాడు. ఆయన అలా తిరుగుతుండటం గమనించి, ఒకనాడు వృద్ధుడైన మంత్రి నదుభూషణుడు ఆ యువరాజును కలిసి ఎంతో ఆదరంగా ఇలా వేడుకున్నాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

ఉత్తమ పాలకులైన రాజులు రాత్రివేళల్లో గూఢరూపంలో తిరిగి ప్రజాకష్టాలు తెలుసుకునే ప్రాచీన రాజనీతి పద్ధతి ఇక్కడ ప్రస్తావించబడింది.

108. నూట ఎనిమిదవ పద్యము

మేదినిలో సీనడవడి
యాదినృపాలకులచరిత మైనది నాకుం
గాదనరా దొకగతి నిది
గాదనియెద నాత్మ నొండుగాఁ దలఁపకుమీ.

ప్రతిపదార్థము:

మేదినిలోన్ = ఈ భూమిపైన; నీ = నీయొక్క; ఈ నడవడి = ఈ ఉత్తమ ప్రవర్తన; ఆది = పూర్వపు; నృపాలకుల = రాజశ్రేష్ఠుల (మనువు, హరిశ్చంద్రుడు మొదలైనవారి); చరితము+ఐనది = చరిత్ర వంటిదైనది; నాకున్ = నాకు; కాదన్+రాదు = (దీనిని) తప్పు పట్టడానికి వీలులేదు; ఒక గతిన్ = కానీ ఒకానొక కోణములో చూస్తే; ఇది = ఈ రాత్రి తిరగడమనేది; కాదు+అనియెదన్ = తగని పని అని చెప్తున్నాను; ఆత్మన్ = నీ మనస్సులో; ఒండుగాన్ = వేరే విధంగా (నాపై కోపంగా); తలఁపకుమీ = భావించవద్దు.

తాత్పర్యము:

"మంత్రి ఇలా అన్నాడు: 'మహారాజా! ఈ భూమిపై రాత్రివేళల్లో రహస్యంగా తిరిగి ప్రజలను కాపాడాలనే నీ నడవడిక పూర్వపు రాజర్షుల చరిత్రను తలపిస్తోంది. దీనిని తప్పు పట్టడం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు. కానీ మంత్రిగా ఒక కోణంలో ఆలోచిస్తే, నీవు ఇలా ఒంటరిగా తిరగడం క్షేమం కాదనిపిస్తోంది. నా మాటలను మనసులో అపార్థం చేసుకోవద్దు తల్లి!'"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

109. నూట తొమ్మిదవ పద్యము

నేఁడు చెప్పవలసె నృపుడు నీజాతక
మడుగునాఁడు బుధుల కడను వింటి
వినుము మొదలియంశమునఁ బుట్టినాఁడవు
చోరశిక్ష నిన్ను సోఁకుననిరి.

ప్రతిపదార్థము:

నృపుడు = ఓ మహారాజా!; నేఁడు = ఈ రోజున (ఈ రహస్యాన్ని) నీకు; చెప్పవలసెన్ = చెప్పవలసి వచ్చింది; నీ = నీయొక్క; జాతకము = జాతక చక్రాన్ని; అడుగునాఁడు = నీ తండ్రిగారు జ్యోతిష్కులను అడిగిన సమయంలో; బుధుల కడను = ఆ పండితుల వద్ద నేను స్వయముగా; వింటిన్ = విన్నాను; వినుము = ఆలకించుము; నీవు) మొదలి = లగ్నము యొక్క మొదటి; అంశమునన్ = నవాంశ భాగములో; పుట్టినాఁడవు = జన్మించావు; (అందువల్ల) చోర = దొంగలకు వేసే; శిక్ష = దండనము; నిన్ను = నిన్ను; సోఁకున్ = చుట్టుకుంటుంది; అనిరి = అని ఆనాడు జ్యోతిష్కులు చెప్పారు.

తాత్పర్యము:

"'మహారాజా! ఈ రోజు నీకు ఒక ముఖ్యమైన విషయం చెప్పాలి. పూర్వం నీ తండ్రిగారు నీ జాతకం గురించి అడిగినప్పుడు జ్యోతిష్కులు చెప్పిన మాటలను నేను విన్నాను. నీవు లగ్నము యొక్క మొదటి అంశలో పుట్టడం వల్ల, నీకు జీవితంలో ఒకానొక సమయంలో దొంగతనం నేరం కింద ఇచ్చే భయంకరమైన శిక్ష పడే అవకాశం ఉందని వారు హెచ్చరించారు'".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

కథను మలుపు తిప్పే జాతక విశేషాన్ని కవి ఇక్కడ మంత్రి ద్వారా వ్యక్తపరిచాడు.

110. నూట పదవ పద్యము

రజనిసమయములఁదిరుగకు
సుజనులతోఁ పాత్తుసేయు సోమకళాంకు
నృజియింపుము హితులను ముఁ
ప్రజలను జేపట్టుమిదియ ప్రార్థనమాకున్.

ప్రతిపదార్థము:

రజని = రాత్రి; సమయములన్ = కాలములందు ఒంటరిగా; తిరుగకు = సంచరించవద్దు; సుజనులతోన్ = సజ్జనులతో; పాత్తు+చేయు = స్నేహము చేయుము; సోమకళాంకున్ = చంద్రవంకను ధరించిన ఆ పరమశివుడిని; భజియింపుము =

నిత్యము పూజించుము; హితులను = నీ మేలు కోరే మమ్ములను; ప్రజలను = నీ రాజ్య ప్రజలను; చేపట్టుము = ఎల్లప్పుడూ ఆదరించుము; మాకున్ = మాకందరికీ; ఇదియ = ఇదే; ప్రార్థన = వేడుకోలు.

తాత్పర్యము:

"'కాబట్టి ఓ రాజా! ఇకపై రాత్రివేళల్లో ఒంటరిగా అడవుల్లో, నగరంలో తిరగడం మానుకో. ఉత్తమ పురుషులతో స్నేహం చేయి. ఆ చంద్రశేఖరుడైన శివుడిని భక్తితో కొలువు. నీ హితవు కోరే మంత్రులను, ప్రజలను ఎల్లప్పుడూ రక్షించు. మా అందరి ప్రార్థన ఇదే'".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

111. నూట పదకొండవ పద్యము

అనుడుబాలనృపతి యౌఁగాకయనియొండు
బుద్ధిఁజూచిబ్రదుకుపొందుగాదు
గామకోపలోభగర్వమత్సరమోహ
ములనెకాని రాజ్యబలముగొనదు.

ప్రతిపదార్థము:

అనుడున్ = అని మంత్రి చెప్పగా; బాలనృపతి = ఆ చిన్నవాడైన మతిమంతుడు; ఔన్+కాక+అని = అలాగే కానివ్వండి అంటూ; ఒండు = వేరొక; బుద్ధిన్ = ఆలోచనతో/మనసులో; చూచి = విచారించి; బ్రదుకు = జీవితం యొక్క; పొందు = విధానము; కాదు = (మంత్రి చెప్పినట్లుగా) సాగదు; కామ = కోరిక; కోప = క్రోధము; లోభ = పిసినారితనము; గర్వ = అహంకారము; మత్సర = అసూయ; మోహములనె = మోహము అనే అరిషడ్వర్గముల వలనే; కాని = కాకుండా; రాజ్యబలము = రాజ్యము యొక్క అధికారము; కొనదు = సాగదు (లేదా అరిషడ్వర్గాలను జయించకుండా రాజు కాలేడు అని భావము).

తాత్పర్యము:

"మంత్రి మాటలకు ఆ యువరాజు పైకి 'సరే అలాగే' అన్నాడు. కానీ మనసులో మాత్రం మంత్రి చెప్పిన భయాలకు లొంగి బ్రతకడం వీరుడి లక్షణం కాదనుకున్నాడు. కామ, క్రోధ, లోభ, మోహ, మద, మాత్సర్యాలనే శత్రువులను జయించకుండా కేవలం భయంతో దాక్కుంటే రాజ్యబలం నిలవదు అని భావించాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

విధిని ఎదిరించి నిలబడాలనే రాజు యొక్క క్షత్రియ పరాక్రమ బుద్ధి ఇక్కడ వ్యక్తమవుతోంది.

112. నూట పన్నెండవ పద్యము

కామక్రోధాదులు ని
స్సీమముగా విడువకున్నఁ చేటగు నొకచో

నే మునినై యుండఁగ మణి
నామీఁదను చోరదండనం బేల యగు.

ప్రతిపదార్థము:

కామ క్రోధ+ఆదులు = కామ క్రోధాది అరిషడ్వర్గాలను; నిస్సీమముగాన్ = హద్దులు లేకుండా; విడువకున్నన్ = వదిలిపెట్టకపోతే; ఒకచోన్ = ఒకానొక వేళ; చేటు+అగున్ = కీడు మూడుతుంది; నేను = నేను; మునినై = ఒక మునిలా/తపస్విలా; ఉండఁగన్ = సర్వసంగ పరిత్యాగిగా ఉంటే; మణి = అటువంటప్పుడు; నా మీఁదను = నాపైన; చోర = దొంగతనపు; దండనంబు = శిక్ష; ఏల = ఏ విధముగా; అగున్ = సాధ్యమవుతుంది?

తాత్పర్యము:

"రాజు మనసులో ఇలా ఆలోచించాడు: 'కామక్రోధాలను హద్దుల్లేకుండా వదిలేస్తేనే కదా కీడు జరుగుతుంది. నేను గనుక సర్వసంగ పరిత్యాగియైన మునిలా పవిత్రంగా ఉంటే, నా లాంటి నిష్కల్మషుడిపై దొంగతనం నేరం మోపి శిక్షించడం సాక్షాత్తు బ్రహ్మదేవుడికైనా ఎలా సాధ్యం కాగలదు? కాదు'".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

113. నూట పదమూడవ పద్యము

ఇది తప్పంజను చొప్పునుచు నడురే యేకాకియై యేగి భూ
తదయాళుం డనుమౌనిచేత శుభతత్వజ్ఞానుఁడై యంబికా
స్పదమధ్యంబునఁ బెక్కునాళ్ళు పవనాభ్యాసంబుతో నుండె ను
న్మదసా◌ంగకురంగ సంఘపరిగణ్యంబౌ నరణ్యంబులోన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఇది = ఈ జాతక దోషము; తప్పన్+చను = తొలగిపోయే; చొప్పు+అనుచున్ = మార్గమిదే అని భావిస్తూ; నడురే = అర్ధరాత్రి వేళ; ఏకాకి+ఐ = ఒంటరివాడై; ఏగి = రాజభవనాన్ని వదిలి వెళ్లి; ఉన్మద = మదించిన; సారంగ = ఏనుగులు; కురంగ = జింకల యొక్క; సంఘ = సమూహముల చేత; పరిగణ్యంబు+ఔ = ఎంచదగినదైన; అరణ్యంబులోన్ = ఒక అడవిలో; భూతదయాళుండు = భూతదయాళుడు; అను = అనే పేరు గల; మౌని చేతన్ = ముని వలన; శుభ = మంగళకరమైన; తత్వజ్ఞానుఁడు+ఐ = బ్రహ్మజ్ఞానాన్ని పొందినవాడై; అంబికా = పార్వతీ దేవి యొక్క; ఆస్పద = ఆలయము యొక్క; మధ్యంబునన్ = నడిమి భాగంలో; పెక్కు నాళ్ళు = చాలా రోజులు; పవన+అభ్యాసంబుతోన్ = ప్రాణాయామ సాధనతో (యోగ సాధనతో); ఉండెన్ = నివసించెను.

తాత్పర్యము:

"జాతకంలో ఉన్న దోషం తప్పించుకోవడానికి రాజ్యభోగాలను వదిలి తపస్సు చేయడమే సరైన మార్గమని రాజు నిశ్చయించుకున్నాడు. ఒక అర్ధరాత్రి వేళ ఒంటరిగా అడవికి వెళ్ళిపోయాడు. మదించిన ఏనుగులు, జింకలు తిరిగే ఆ

భయంకరారణ్యంలో 'భూతదయాళుడు' అనే మహర్షిని ఆశ్రయించి, అతని ద్వారా సకల తత్వజ్ఞానాన్ని పొందాడు. ఆపై అక్కడే ఉన్న ఒక దుర్గాదేవి (అంబిక) ఆలయంలో ప్రాణాయామం చేస్తూ, యోగసాధనలో చాలా కాలం గడిపాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

114. నూట పద్నాల్గవ పద్యము

పోడిమి చెడియును దనమది
వాఁడిమి చెడనీక లబ్ధ వైరాగ్యుండై
వాఁడతినియమంబునఁబదు
మూఁడేఁడులదాఁక ధ్యానముననుండంగన్.

ప్రతిపదార్థము:

వాఁడు = ఆ మతిమంతుడు; పోడిమి = తన రాజసం/అందము; చెడియును = నశించినప్పటికీ; తన = తనయొక్క; మది = మనస్సు లోని; వాఁడిమి = పట్టుదల/జ్ఞాన వైరాగ్య తీవ్రత; చెడన్+ఈక = నశించకుండా చూసుకుంటూ; లబ్ధ = పొందబడిన; వైరాగ్యుండు+ఐ = వైరాగ్యము కలవాడై; అతి = మిక్కిలి గొప్ప; నియమంబునన్ = నిష్ఠతో; పదుమూఁడు+ఏఁడుల దాఁకన్ = పదమూడు సంవత్సరముల పాటు; ధ్యానమునన్ = ఈశ్వర ధ్యానంలో; ఉండంగన్ = ఉంటుండగా. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"రాజభోగాలు లేకపోవడంతో అతని శారీరక కాంతి, రాజసం తగ్గాయి. అయినా మనసులోని పట్టుదలను, ఈశ్వర నిష్ఠను ఏమాత్రం కోల్పోలేదు. పరిపూర్ణ వైరాగ్యంతో, కఠోర నియమాలతో ఆ అంబికా ఆలయంలో సుదీర్ఘంగా పదమూడు సంవత్సరాల పాటు నిరంతర ధ్యానంలోనే ఉండిపోయాడు. ఆయన అలా ధ్యానంలో ఉండగా..."

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

115. నూట పదిహేనవ పద్యము

ఒకనాఁ డేగురుదొంగ లంతికమునం దొప్పారు మందారనా
మకమౌ దుర్గము లీల నేలుచు మహాక్ష్మాపాలుఁడౌ జీవర
క్షకుకన్యాసదనంబు కన్న మిడువాంఛ వచ్చి యద్దేవి క
త్యకలంకం బగుభక్తిభావమున సాష్టాంగంబుగా మ్రొక్కుచున్.

ప్రతిపదార్థము:

ఒకనాఁడు = ఒక రాత్రి వేళ; ఏగురు = ఐదుగురు (5 మంది); దొంగలు = చోరులు; అంతికమునన్ = ఆ అడవికి సమీపములో; ఒప్పారు = ప్రకాశిస్తున్నట్టి; మందార = మందార అనే; నామకము+ఔ = పేరు కలిగిన; దుర్గమున్ = కోట

నగరాన్ని; లీలన్ = విలాసముగా; ఏలుచున్ = పరిపాలిస్తున్న; మహా = గొప్ప; క్ష్మాపాలుఁడు+ఔ = రాజైన; జీవరక్షకు = జీవరక్షకుడు అనే రాజు యొక్క; కన్యా = కుమార్తె ఉన్న; సదనంబున్ = అంతఃపురమునకు; కన్నము+ఇడు = కన్నము వేయాలనే (దొంగతనం చేయాలనే); వాంఛన్ = కోరికతో; వచ్చి = బయలుదేరి వచ్చి; అద్దేవికిన్ = ఆ గుడిలోని దుర్గాదేవికి; అతి = మిక్కిలి; అకలంకంబు+అగు = నిష్కల్మషమైన/నిండైన; భక్తిభావమునన్ = శ్రద్ధతో; సాష్టాంగంబుగాన్ = నేలపై సాష్టాంగపడి; మ్రొక్కుచున్ = నమస్కరిస్తూ. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"ఒక రాత్రి వేళ ఐదుగురు దొంగలు ఆ అడవికి దగ్గరలో ఉన్న 'మందార' అనే నగరానికి వెళ్లాలనుకున్నారు. ఆ నగరాన్ని 'జీవరక్షకుడు' అనే మహారాజు పాలిస్తున్నాడు. ఆ రాజు కుమార్తె అంతఃపురంలో కన్నం వేసి విలువైన ఆభరణాలు దొంగిలించాలని వారు ప్లాన్ చేసుకున్నారు. దొంగతనానికి వెళ్లేముందు, విజయం కలగాలని వారు ఆ అడవిలోని అంబికా ఆలయానికి వచ్చి, ఎంతో భక్తితో ఆ దేవికి సాష్టాంగ నమస్కారం చేస్తూ ఇలా ప్రార్థించసాగారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

కథా సంవిధానం: జాతక దోషం ప్రకారం చోరశిక్ష పడాలనే ఘట్టానికి దొంగల రాకతో కవి ఇక్కడ బీజం వేశాడు.

116. నూట పదహారవ పద్యము

లోకేశ్వరి నీకృప నీ
క్ష్మాకాంతుని కూతురగు ప్రకాశినిసొమ్ము
ల్మాకబ్బిన నందలరెడు
నాకల్పమునీకు నిచ్చి యరిగెదము చుమీ.

ప్రతిపదార్థము:

లోకేశ్వరి = ఓ జగన్మాతా!; నీ కృపన్ = నీ దయ వల్ల; ఈ క్ష్మాకాంతుని = ఈ జీవరక్షక మహారాజు యొక్క; కూతురు+అగు = కుమార్తె అయిన; ప్రకాశిని = ప్రకాశిని యొక్క; సొమ్ములు = ఆభరణములు; మాకున్ = మాకు; అబ్బినన్ = దొరికినట్లయితే; అందలరెడు = ఎంతో సుందరమైన; ఆకల్పము = ఒక గొప్ప నగను (ఆభరణాన్ని); నీకున్ = నీకే కానుకగా; ఇచ్చి = సమర్పించి; అరిగెదము చుమీ = వెళతాము సుమా!

తాత్పర్యము:

"ఆ దొంగలు దేవిని ఇలా వేడుకున్నారు: 'ఓ లోకేశ్వరీ! నీ దయ వల్ల మాకు ఈ జీవరక్షక మహారాజు కుమార్తెయైన ప్రకాశిని దేవి సొమ్ములన్నీ విజయవంతంగా దొరికితే, వాటిలో ఉన్న అన్నిటికంటే అత్యంత సుందరమైన, విలువైన హారాన్ని తెచ్చి నీకే కానుకగా సమర్పిస్తాము సుమా!'"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

దొంగలు కూడా దొంగతనానికి వెళ్లే ముందు దేవుడికి లంచం (మొక్కుబడి) పెట్టే నాటి సామాజిక మనస్తత్వాన్ని కవి ఇక్కడ హాస్య, నాటకీయ చతురతతో వ్యక్తపరిచాడు.

117. నూట పదిహేడవ పద్యము

అని కానికె మైకొని చన
దిననాథుఁడు గ్రుంకెఁ తమము దిక్కుల నిండే
జనులు పనులుడిగి రారెకు
లనువరులై తిరుగఁ జొచ్చి రానగరములో.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా ప్రార్థించి; కానికె = మొక్కుబడిని; మైకొని = ఒప్పుకొని; చనన్ = వారు దొంగతనానికి వెళ్లగా; దిననాథుఁడు = సూర్యుడు (పగటి ప్రభువు); గ్రుంకెన్ = అస్తమించెను; తమము = చీకటి; దిక్కులన్ = అన్ని దిశలలోనూ; నిండేన్ = వ్యాపించెను; జనులు = ప్రజలు; పనులు = తమ పనులను; ఉడిగి = చాలించిరి; ఆ నగరములోన్ = ఆ మందార నగరము నందు; రారెకులు = రాత్రి కావలివారు (భటులు); అనువరులు+ఐ = సమర్థులై/హెచ్చరిక గలవారై; తిరుగన్+చొచ్చిరి = సంచరించడం ప్రారంభించారు.

తాత్పర్యము:

"ఆ విధంగా దేవికి మొక్కుబడి చెప్పుకుని ఆ దొంగలు దొంగతనానికి బయలుదేరారు. అంతలోనే సూర్యుడు అస్తమించాడు. దిక్కులన్నింటినీ చీకట్లు క్రమ్ముకున్నాయి. జనులంతా తమ పనులను ముగించుకుని నిద్రకు ఉపక్రమించారు. ఆ మందార నగరంలో రాత్రి కావలి భటులు (రక్షకభటులు) ఎంతో హెచ్చరికతో గస్తీ తిరగడం ప్రారంభించారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

శబ్ద విశేషం: 'రారెకు' అనగా రాత్రి కావలివాడు/తలతోటి (రక్షక భటుడు).

118. నూట పద్దెనిమిదవ పద్యము (మత్తకోకిల పద్యము)

గాలిచీరయు నొల్కిబూడిద గ్రద్దగోరును గొంకియుం
గోలయు న్వెలుగార్చుపుర్వులక్రోవి ముందుల బంతియు
మైలమందుల కొయ్య కత్తెర మాఱుగన్న పుఁగత్తియు
న్నీలిదిండులు నల్లపూ తయు నేర్పుతోడుగ మ్రుచ్చులు.

ప్రతిపదార్థము:

మ్రుచ్చులు = ఆ దొంగలు; నేర్పు = దొంగతనపు చాతుర్యము; తోడుగన్ = తోడుకాగా; గాలిచీరయున్ = గాలి దూరునంతటి సన్నని నల్లని వస్త్రమును; ఒల్కిబూడిద = (జనులను నిద్రపుచ్చే) మంత్రించిన తెల్లని బూడిదను; గ్రద్దగోరును = గట్టి గోరు వంటి తాళాలు తీసే పనిముట్టును; కొంకియున్ = గోడలు ఎక్కే కొంకి (హుక్) ను; కోలయున్ = కర్రను; వెలుగు+ఆర్చు = కాంతిని

ఆర్పే; పుర్వుల = మినుగురు పురుగుల యొక్క; క్రోవి = గొట్టమును; ముందుల = మంత్ర తంత్రముల/మందుల; బంతియున్ = గుళికలను/రాశిని; మైలమందుల = మైకము కలుగజేసే మందుల యొక్క; కొయ్య = గిన్నెను/కొయ్యను; కత్తెర = కత్తెరను; మాఱుగన్నపున్ = కన్నము వేసే; కత్తియున్ = కత్తి (కన్నపు కత్తి) ని; నీలిదిండులు = నీలి రంగు (నల్లని) తలపాగాలను; నల్లపూతయున్ = ముఖమునకు రాసుకొనే నల్లని రంగును; ధరించిరి/కలిగియుండిరి.

తాత్పర్యము:

"ఆ దొంగలు తమ దొంగతనపు నేర్పుతో పాటు కొన్ని ప్రత్యేక పరికరాలను సిద్ధం చేసుకున్నారు. వారు కంటికి కనిపించని సన్నని నల్లని దుస్తులు ధరించారు. జనులను గాఢనిద్రలోకి ముంచే మంత్రించిన బూడిద, తాళాలు తీసే గద్దగోరు లాంటి సాధనం, గోడలెక్కే కొంకికర్ర, వెలుతురును నిరోధించే మినుగురు పురుగుల గొట్టం, మైకము కలుగజేసే మందులు, గోడకు కన్నం వేసే కన్నపు కత్తి వంటి పరికరాలను తీసుకున్నారు. శరీరానికి నల్లని రంగు పూసుకుని, నల్లటి తలపాగాలను చుట్టుకుని బయలుదేరారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'మత్తకోకిల' వృత్త పద్యము (రసజజభర వాలు గల పద్యము). నియమం ప్రకారం నాలుగు పాదాలలో రాయబడింది.

సాంస్కృతిక విశేషం: ప్రాచీన కాలంలో దొంగలు (చోర శాస్త్రం ప్రకారం) దొంగతనానికి వెళ్లేటప్పుడు ఉపయోగించే విలక్షణమైన సాధనాలను, వేషధారణను కవి ఇక్కడ ఎంతో ఆసక్తికరంగా ఎత్తిచూపాడు.

119. నూట పంతొమ్మిదవ పద్యము

చప్పుళ్లాలించుచుఁ తమ
చప్పుళ్ళడఁచుచును జొచ్చి సందులలోనం
జొప్పొఱుఁగకుండ నేగుచు
జెప్పలుమాటైనడాఁగురింపుచుఁబురిలో.

ప్రతిపదార్థము:

పురిలోన్ = ఆ నగరము నందు; చప్పుళ్ళు = ఇతరుల అడుగుల శబ్దములను; ఆలించుచున్ = వింటూ; తమ = తమయొక్క; చప్పుళ్ళు = అడుగుల శబ్దములను; అడఁచుచును = అణచివేస్తూ/వినపడకుండా చేస్తూ; సందులలోనన్ = గల్లీలలో/సందులలో; చొచ్చి = ప్రవేశించి; చొప్పు = ఎవరికీ తమ ఉనికి; ఎఱుఁగకుండన్ = తెలియకుండా; ఏగుచున్ = వెళ్తూ; చెప్పలు = రెప్పల పాటు; మాటు+ఐనన్ = దొరికినా; డాఁగురింపుచున్ = దాక్కుంటూ (దాగుడుమూతలు ఆడుతూ) సాగిరి.

తాత్పర్యము:

"ఆ దొంగలు నగర వీధుల్లోకి ప్రవేశించారు. ఇతరుల అడుగుల చప్పుళ్లను నిశితంగా ఆలకిస్తూ, తమ కాళ్ల చప్పుడు ఎవరికీ వినపడకుండా అణచివేస్తూ మెల్లగా నడిచారు. సందు గొందులలో పడి ఎవరికీ తాము ఉన్నట్లు కూడా తెలియకుండా

సాగిపోయారు. కావలి భటుల కంటికి రెప్పపాటు కాలం కనిపించినా, వెంటనే గోడల చాటున దాక్కుంటూ ముందుకు కదిలారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

120. నూట ఇరవయ్యవ పద్యము

ఉలుకు మ్రగ్గునంత నొకచోట మ్రొద్దుల
యట్లమెదలకుండి యన్నకరువు
కొదవియంతనంత గొదుగుచు లోపలి
మెలఁకు వరసి కోటమలుకదాఁటి.

ప్రతిపదార్థము:

ఉలుకు = భయము/కదలిక; మ్రగ్గు+అంతన్ = తగ్గిన సమయములో; ఒకచోటన్ = ఒక ప్రదేశమున; మ్రొద్దుల యట్లు+అ = చెక్క మొద్దుల వలె; మెదలకుండి = ఏమాత్రం కదలకుండా ఉండి; అన్నకరువు = (తమకు ఎదురయ్యే) ఆపద; కొదవి = తొలగిపోగా; అంతన్+అంతన్ = మెల్లమెల్లగా; గొదుగుచున్ = అడుగులు వేస్తూ/దాక్కుంటూ; లోపలి = కోట లోపలి; మెలఁకువన్ = రహస్యములను/పరిస్థితులను; అరసి = తెలుసుకొని; కోట = ఆ రాజకోట యొక్క; మలుకన్ = మలుపును/దారిని; దాఁటి = దాటిపోయిరి.

తాత్పర్యము:

"ఎదురుగా ఎవరైనా వస్తున్నట్లు అనిపిస్తే, వారు చెక్క మొద్దుల్లాగా ఏమాత్రం కదలకుండా అలానే నిలబడిపోయేవారు. ఆ ప్రమాదం తొలగిపోగానే మెల్లమెల్లగా అడుగులు వేస్తూ ముందున్న దారులను కనిపెట్టేవారు. అలా కోట లోపలి భద్రతా మెలకువలను గమనిస్తూ, రాజకోట మలుపులను దాటుకుని లోపలికి ప్రవేశించారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

శబ్ద విశేషం: 'మలుక' అనగా వంకర దారి లేదా కోట ప్రహరీ మలుపు.

121. నూట ఇరవై ఒకటవ పద్యము

పాలె మున్న వారిపై నొల్కిబూడిద
మందు చల్లి పెద్ద మగులు కొంత
కూలఁ ద్రవ్వి రాచకూఁతు రుండెడిమేడ
కత్తిరించినట్లు గంటువెట్టి.

ప్రతిపదార్థము:

పాలెము = కావలి కాస్తూ; ఉన్నవారిపైన్ = ఉన్న ఆ భటులపై; ఒల్కిబూడిద = ఆ మైకము కలిగించే; మందు = బూడిద మందును; చల్లి = చల్లి (వారిని గాఢనిద్రలోకి ముంచి); కొంత = కొద్దిగా; పెద్ద = పెద్దదైన; మగులు = గోడను; కూలన్+త్రవ్వి = కూలిపోయేలా తవ్వి (కన్నం వేసి); రాచకూఁతురు = రాజకుమారియైన ప్రకాశిని; ఉండెడి = నివసించే; మేడకున్ = అంతఃపుర భవనానికి; కత్తిరించినట్లు = కత్తెరతో కత్తిరించినంత నునుపుగా; గంటు+పెట్టి = పెద్ద కన్నము చేసి. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"అంతఃపుర కాపలా భటులపై ఆ దొంగలు తాము తెచ్చిన మైకపు బూడిదను చల్లారు; దాంతో వారంతా గాఢనిద్రలోకి జారుకున్నారు. ఆపై రాజకుమారి ప్రకాశిని దేవి ఉండే భవనపు పెద్ద గోడను కత్తెరతో కత్తిరించినంత నునుపుగా, ఎక్కడా చప్పుడు కాకుండా కన్నం (గంటు) తవ్వారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

శబ్ద విశేషం: 'మగులు' అనగా ప్రహరీ గోడ లేదా ఇటుకల గోడ.

122. నూట ఇరవై రెండవ పద్యము

తొడిదొడిఁ గ్రోవులపుర్వుల
విడిచి దివియ లార్చి గంటి వెలుఁ గాలోనం
బడకుండ జెలులుమాటఁగ
నొడయనిక్రియనులుకులేక యొకరుఁడుసొచ్చె.

ప్రతిపదార్థము:

తొడితొడిన్ = వెంటవెంటనే; క్రోవుల = గొట్టములలోని; పుర్వులన్ = (కాంతిని ఆర్పే) పురుగులను; విడిచి = లోపలికి వదిలి; దివియలు = అంతఃపుర దీపములను; ఆర్చి = ఆరిపోయేలా చేసి; గంటి = తాము తవ్విన కన్నము యొక్క; వెలుఁగు = బయటి కాంతి; ఆలోనన్ = లోపలి ప్రదేశమున; పడకుండన్ = పడకుండా; జెలులు = రాజకుమారి చెలికత్తెలు; మాటు+ఆగన్ = నిద్రపోతుండగా; ఒడయని క్రియన్ = ఆ ఇంటి యజమాని వలె; ఉలుకు = భయము; లేక = లేకుండా; ఒకరుఁడు = ఆ దొంగలలో ఒకడు; చొచ్చెన్ = లోపలికి ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము:

"ఆ దొంగలు తాము తెచ్చిన గొట్టాలలోని కాంతిని హరించే పురుగులను లోపలికి వదిలి అంతఃపుర దీపాలన్నీ ఆరిపోయేలా చేశారు. తాము పెట్టిన కన్నం గుండా బయటి వెలుతురు లోపలికి పడకుండా జాగ్రత్తపడ్డారు. రాజకుమారి చెలికత్తెలంతా గాఢనిద్రలో ఉండగా, ఆ దొంగల ముఠాలోని ఒకడు సాక్షాత్తు ఆ భవన యజమానిలా ఏమాత్రం భయం లేకుండా ఆ కన్నం గుండా లోపలికి ప్రవేశించాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'కంద' పద్యము.

123. నూట ఇరవై మూడవ పద్యము

అచట నూర్పులరసి యాబాల నిద్రించు
దెఱఁగియెయ్య డాయనేగి వాఁగు
మీలఁ బుడికిపట్టు జాలరికై వడి
బుడికి పుచ్చుకొనియెఁ తొడవులెల్ల.

ప్రతిపదార్థము:

అచటన్ = ఆ అంతఃపుర మందిరములో; ఊర్పులు = శ్వాసల ధ్వనిని; అరసి = పరీక్షించి; ఆ బాల = ఆ రాజకుమారి; నిద్రించు = నిద్రపోతున్న; తెఱఁగి = విషయమును గ్రహించి; ఒయ్యన్ = మెల్లగా; డాయన్+ఏగి = ఆమె సమీపమునకు వెళ్లి; వాఁగు = ఏటి లోని; మీలన్ = చేపలను; పుడికి = చేత్తో తడుముతూ; పట్టు = పట్టుకొనే; జాలరి కైవడిన్ = జాలరి (చేపలు పట్టేవాడి) వలె; తొడవులు+ఎల్లన్ = ఆమె ఒంటిపై ఉన్న ఆభరణములన్నింటినీ; బుడికి = మెల్లగా తడుముతూ; పుచ్చుకొనియెన్ = దొంగిలించి తీసేసుకున్నాడు.

తాత్పర్యము:

"ఆ దొంగ లోపలికి వెళ్లి, శ్వాస శబ్దాల ద్వారా రాజకుమారి గాఢనిద్రలో ఉందని నిర్ధారించుకున్నాడు. మెల్లగా ఆమె మంచం దగ్గరకు వెళ్లాడు. నదిలో చేపలను నీటి అడుగున చేత్తో తడుముతూ ఒక్కసారిగా పట్టుకునే జాలరిలాగా, ఆ రాజకుమారికి ఏమాత్రం మెలకువ రాకుండా ఆమె ఒంటిపై ఉన్న సకల ఆభరణాలను ఎంతో చాకచక్యంగా దొంగిలించాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

ఉపమాలంకారము: దొంగ ఆభరణాలను దొంగిలించే తీరును, జాలరి నీటిలో చేపలను పట్టుకునే విధానంతో పోల్చడం ఎంతో సముచితంగా శోభిల్లుతోంది.

124. నూట ఇరవై నాల్గవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

అన్నియు నౌలకు నందిచ్చునప్పుడు
మును స్వయంవరమున కనుచు డాఁచి
దండియపై నిడ్డ తపనీయమాలిక
భుజము సోఁకిన దానిఁ బుచ్చుకొనుచుఁ
గనుఁగొని వెడలి సంగడికాండ్రఁ గూడిన
నందఱు నుల్లాస మతిశయిల్ల
దుర్గంబు వెలువడి దూర స్థలంబున
సామ్ముల తరబడి చూచుచుపుడు

వెనుకఁబురములోనఘనముగాఅంతయ్యె

నారెకు లునుదివియలందికొనుచుఁ

గల్లపుట్టె ననుచు నెల్లదిక్కుల జాడ

లరయఁ చొచ్చి రప్రమత్తులగుచు.

ప్రతిపదార్థము:

అన్నియున్ = ఆ దొంగిలించిన నగ లన్నింటినీ; బొలకున్ = బయట ఉన్న దొంగలకు; అందిచ్చునప్పుడు = అందిస్తున్న సమయంలో; మును = ఇదివరకు; స్వయంవరమునకున్ = తన పెళ్లి కొరకని; అంచున్ = అని; డాఁచి = భద్రపరుచుకొని; దండియ పైనన్ = ఒక నిలువు జెండీ/స్టాండ్ పైన; ఇడ్డ = ఉంచబడిన; తపనీయ = మేలిమి బంగారు; మాలిక = హారము; భుజము = తన భుజమునకు; సోఁకినన్ = తగలగా; దానిన్ = ఆ బంగారు హారాన్ని కూడా; పుచ్చుకొనుచున్ = తీసుకొని; కనుఁగొని = చూసుకొని; వెడలి = కన్నము గుండా బయటకు వచ్చి; సంగడికాండ్రన్ = తన స్నేహితులను (మిగిలిన నల్గురు దొంగలను); కూడినన్ = కలవగా; అందఱున్ = దొంగలంతా; ఉల్లాసము = ఆనందము; అతిశయిల్లన్ = ఎక్కువ కాగా; దుర్గంబు = ఆ కోటను; వెలువడి = దాటి బయటకు వచ్చి; దూర = సుదూరమైన; స్థలంబునన్ = ప్రదేశమునకు (అడవికి) వెళ్లి; సొమ్ముల = తెచ్చిన నగల యొక్క; తరబడి = లెక్క/విలువను; చూచునపుడు = చూస్తున్న సమయంలో; వెనుకన్ = వారి వెనుక; పురములోనన్ = ఆ నగరంలో; ఘనముగాన్ = పెద్ద ఎత్తున; అంత+అయ్యెన్ = గొడవ/కలకలం రేగింది; రారెకులును = కావలి భటులు; దివియలు = కాగడాలను/దీపాలను; అందికొనుచున్ = చేతబూని; కల్ల = దొంగతనం; పుట్టెన్ = జరిగింది; అనుచున్ = అని అరుస్తూ; అప్రమత్తులు+అగుచున్ = హెచ్చరిక గలవారై; ఎల్ల దిక్కులన్ = అన్ని వైపులా; జాడలు = దొంగల అడుగుజాడలను; అరయన్+చొచ్చిరి = వెతకడం ప్రారంభించారు.

తాత్పర్యము:

"ఆ దొంగ తాను దొంగిలించిన నగలను కన్నం గుండా బయట ఉన్న తన స్నేహితులకు అందిస్తున్నాడు. ఆ సమయంలో, రాజకుమారి తన స్వయంవరం కోసం ప్రత్యేకంగా దాచుకుని, అక్కడ ఒక స్టాండ్‌పై తగిలించిన మేలిమి బంగారు హారం దొంగ భుజానికి తగిలింది. దానిని కూడా ఆయన వదలకుండా తీసుకున్నాడు. నగలతో బయటకు వచ్చి తన ముఠాతో కలవగా వారంతా ఎంతో ఆనందించారు. ఆ కోటను దాటి అడవిలోకి వెళ్లి తెచ్చిన సొమ్ముల లెక్కలు చూసుకోసాగారు. అంతలోనే వెనుక నగరంలో పెద్ద కలకలం రేగింది. రాజకుమారి నగలు పోయాయని తెలిసి కావలిభటులు కాగడాలు పట్టుకుని, ఎంతో అప్రమత్తంగా అన్ని దిక్కులా దొంగల జాడల కోసం వెతకడం మొదలుపెట్టారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'సీస పద్యము' మరియు దాని కింద 'ఆటవెలది' నియమానుసారం కలపి రాయబడింది.

కథా మలుపు: దొంగ భుజానికి తగిలి దొంగిలించబడిన ఆ "బంగారు మాలిక" (తపనీయ మాలిక) కథలో అత్యంత కీలకమైనది. ఎందుకంటే దొంగలు దేవికి మొక్కుకున్న నగ ఇదే.

125. నూట ఇరవై ఐదవ పద్యము

ఆకలకలమున నిలువక

ఆకులులై పసిఁడిపేరె యధికం బనుచుక

లోకేశ్వరికై గుడియా

వాకిటఁ బాఱుచును లోనవై చిరి మ్రుచ్చుల్.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ కలకలమునన్ = నగరంలో రేగిన ఆ కేకల ధ్వనిని విని; నిలువక = అక్కడ ఆగకుండా; ఆకులులు+ఐ = భయంతో వ్యాకులులైనవారై; పసిఁడి పేరె = ఈ బంగారు హారమే (మేడపై దొరికిన మాలికే); అధికంబు = అన్నిటికన్నా విలువైనది/పెద్దది; అనుచున్ = అని భావిస్తూ; మ్రుచ్చులు = ఆ దొంగలు; లోకేశ్వరికై = తాము మొక్కుకున్న ఆ దుర్గాదేవి కొరకని; పాఱుచును = పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి; గుడి = ఆ అంబికా ఆలయము యొక్క; వాకిటన్ = ద్వారము నుండి; లోనన్ = గుడి లోపలికి; వైచిరి = విసిరివేసి పారిపోయారు.

తాత్పర్యము:

"భటుల కేకలు, కాగడాల వెలుతురు తమ వైపు వస్తుండటం చూసి దొంగలు భయపడ్డారు. అక్కడ నిలబడితే దొరికిపోతామని పరుగెత్తారు. తాము తెచ్చిన నగలలో రాజకుమారి స్వయంవరపు బంగారు హారమే అన్నిటికన్నా శ్రేష్ఠమైనది కాబట్టి, 'దేవీ! మాకు దొంగతనం విజయవంతమైంది, ఇదిగో నీ మొక్కుబడి' అని అనుకుంటూ, పరుగెడుతూనే ఆ అడవిలోని దుర్గాదేవి గుడి వాకిటి గుండా ఆ హారాన్ని లోపలికి విసిరేసి పారిపోయారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

126. నూట ఇరవై ఆరవ పద్యము

ఆపసిఁడి పేరు గుడిలో

తాపసుఁ డై నిష్ఠ నున్న ధరణీపతికం

ఠోపాంతంబునఁ తగిలెం

బాపంగారానికర్మబంధముభంగిన్.

ప్రతిపదార్థము:

మ్రుచ్చులు విసిరిన) ఆ పసిఁడి పేరు = ఆ బంగారు హారము; గుడిలోన్ = ఆ ఆలయము లోపల; తాపసుఁడు+ఐ = ముని వేషధారియై; నిష్ఠన్ = నిశ్చల ధ్యానములో; ఉన్న = ఉన్నట్టి; ధరణీపతి = ఆ మతిమంతుడనే రాజు యొక్క; కంఠ+ఉపాంతంబునన్ = మెడ భాగము నందు; పాపంగారాని = తొలగించుకోవడానికి వీలుకాని; కర్మబంధము భంగిన్ = పూర్వజన్మ కర్మల బంధము వలె; తగిలెన్ = సరిగ్గా వచ్చి పడింది.

తాత్పర్యము:

"ఆశ్చర్యకరం! దొంగలు గుడి వాకిటి నుండి లోపలికి విసిరిన ఆ బంగారు హారం, అక్కడ కళ్లు మూసుకుని నిశ్చల ధ్యానంలో కూర్చుని ఉన్న మతిమంతుని మెడలో వచ్చి పడింది. అది ఎలా ఉందంటే, మనిషి ఎంత తప్పించుకుందామన్నా వదలకుండా చుట్టుకునే పూర్వజన్మ కర్మబంధం లాగా ఆ రాజకుమారి హారం అతని మెడను చుట్టుకుంది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

అలంకారము / తాత్త్వికత: దొంగలు విసిరిన హారం ధ్యానంలో ఉన్న రాజు మెడలో పడటాన్ని "పాపంగారాని కర్మబంధము" (తప్పించుకోలేని కర్మఫలం) అనడంలో కవి 'ఉపమాలంకారము' తో పాటు అత్యంత గంభీరమైన తాత్త్విక సత్యాన్ని ఇక్కడ ఆవిష్కరించాడు. కథలో మంత్రి చెప్పిన జాతక దోషం (చోరశిక్ష) ఇక్కడి నుండి నిజం కాబోతోంది.

127. నూట ఇరవై ఏడవ పద్యము

తలవరు లంతలోఁ బ్రతిపదంబును జాడలు వట్టి వచ్చుచు
బలబలఁ దెల్లవాఱ గుడిప్రాంతము దగ్గఱి యంతలోన ని
శ్చలనిజగాత్రుఁడై నియమసంస్థితుఁ డౌ మతిమంతుఁ జేరి త
ద్గళమున వ్రేలుచున్న నవకాంచనమాలికఁ గాంచి యుగ్రులై.

ప్రతిపదార్థము:

అంతలోన్ = ఆ సమయములోనే; తలవరులు = రాజభటులు/కావలివారు; ప్రతిపదంబును = అడుగడుగునా; జాడలు = దొంగల అడుగు గుర్తులను; పట్టి = అనుసరిస్తూ; వచ్చుచున్ = వెతుకుతూ వచ్చి; బలబలన్ = తెల్లవారుజామున (బలబల తెల్లవారే వేళ); తెల్లవాఱన్ = కాగా; గుడి = ఆ అంబికా ఆలయపు; ప్రాంతము = పరిసరములను; దగ్గఱి = సమీపించి; అంతలోనన్ = ఆ లోపల; నిశ్చల = కదలిక లేని; నిజ = తనయొక్క; గాత్రుఁడు+ఐ = శరీరము కలవాడై; నియమ = యోగ నియమములతో; సంస్థితుఁడు+ఔ = కూర్చుని ఉన్నట్టి; మతిమంతున్ = ఆ మతిమంతుడనే రాజకుమారుని; చేరి = దగ్గరకు వెళ్లి; తత్ = వాని యొక్క; గళమునన్ = మెడ నందు; వ్రేలుచున్న = వ్రేలాడుతున్నట్టి; నవ = కొత్తదైన; కాంచన = బంగారు; మాలికన్ = హారాన్ని; కాంచి = చూసి; ఉగ్రులు+ఐ = మిక్కిలి కోపము గలవారై. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"నగర రక్షక భటులు అడుగడుగునా దొంగల అడుగుజాడలను వెతుకుతూ అడవి వైపు వచ్చారు. తెల్లవారే సమయానికి వారు ఆ దుర్గాదేవి ఆలయ పరిసరాలకు చేరుకున్నారు. గుడి లోపల ఏమాత్రం చలనం లేకుండా, నిశ్చల దేహంతో యోగ నిష్ఠలో కూర్చుని ఉన్న మతిమంతుని చూశారు. వాని మెడలో దొంగిలించబడిన రాజకుమారి కొత్త బంగారు హారం వ్రేలాడటం గమనించి, వాడే దొంగ అని భావించి అమితమైన కోపంతో ఊగిపోయారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

శబ్ద విశేషం: 'తలవరులు' అనగా రాజభవనపు కావలి భటులు లేదా నేరస్థులను పట్టుకొనే అధికారం గల సేవకులు.

128. నూట ఇరవై ఎనిమిదవ పద్యము

మ్రుచ్చిలి రాచసొమ్ములివి మున్నుగ నన్నియుఁ దెచ్చి మౌనివై
యిచ్చట నున్నఁ బోవిడుతుమే వెసఁ జెప్పుము తోడిదొంగ లిం

కెచ్చట నున్నవార లని యీడిచి చేతులు గట్టి మోఁదుచుం

దెచ్చి కడంకతో వసుమతీపతిముందఱఁ బెట్టి రాతనిజా.

ప్రతిపదార్థము:

ఇవి = (నీ మెడలో ఉన్న) ఇవి; రాచసొమ్ములు = రాజకుమారి యొక్క నగలు; మున్నగన్ = ముఖ్యముగా; అన్నియున్ = సమస్త వస్తువులను; మ్రుచ్చిలి = దొంగిలించి; తెచ్చి = ఇక్కడికి తీసుకొని వచ్చి; మౌనివి+ఐ = ఏమీ తెలియని మునివి లాగా; ఇచ్చటన్ = ఈ గుడిలో; ఉన్నన్ = కూర్చుంటే; పోన్+విడుతుమే = నిన్ను వదిలిపెడతామా?; వెసన్ = శీఘ్రముగా; చెప్పుము = నిజం ఒప్పుకో; తోడి = నీతోటి; దొంగలు = చోరులు; ఇంకా = ఇంకా; ఎచ్చటన్ = ఏ ప్రదేశములో; ఉన్నవారలు = దాక్కున్నారు?; అని = అని గద్దిస్తూ; ఆతనిన్ = ఆ మతిమంతుని; ఈడిచి = ఈడ్చుకుంటూ; చేతులు = హస్తములను; కట్టి = బంధించి; మోఁదుచున్ = కొడుతూ; కడంకతోన్ = పట్టుదలతో; తెచ్చి = తీసుకొని వచ్చి; వసుమతీపతి = ఆ జీవరక్షక మహారాజు యొక్క; ముందఱన్ = ఎదురుగా; పెట్టిరి = నిలబెట్టారు.

తాత్పర్యము:

"ఆ భటులు మతిమంతునిపై పడి ఇలా గర్జించారు: 'రాజకుమారి నగలను దొంగిలించి, ఇక్కడికి తెచ్చి, ఏమీ తెలియని సాధువులా ముని వేషం వేసుకుని కూర్చుంటే నిన్ను వదిలేస్తామా? నీతో ఉన్న మిగిలిన దొంగలు ఎక్కడున్నారో త్వరగా చెప్పు!' అని అరుస్తూ, అతనిని ఈడ్చుకెళ్లారు. చేతులు వెనక్కి విరిచి కట్టి, నిర్దాక్షిణ్యంగా కొడుతూ తీసుకెళ్లి, తమ రాజైన జీవరక్షక మహారాజు ముందు నిలబెట్టారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

నిరపరాధియైన రాజకుమారి యోగి, కేవలం కర్మఫలం వల్ల దొంగగా నిందలపాలు కావడం ఇక్కడి కరుణ రసార్ద్ర ఘట్టం.

129. నూట ఇరవై తొమ్మిదవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

జీవరక్షకుఁ డను నీవు జీవంబు వో

నాడశ చెప్పరా తోడివారి

నెక్కడనుంచితి తక్కినసొమ్ములు

తెమ్మని కొట్టించి ధృతి యడంచి

యొకయుత్తరంబు నీయక యున్నఁజంపింప

గడఁగియుఁ తన పేరికడిమిదలఁచి

కోపించి కాల్సేయిగోయించి వెడలించె

నాలోననొకవైశ్యుఁ డతని బ్రోవ

గరుణ నుడుకునూనె గాపించి వగయార్చి

కూడునీళ్ళు నొసఁగి వాడుఁదేర్చి

పాటిగుడిసేయొక్కచోటఁ గట్టించి యం

దుʜʜిచి దినమునరయుచున్ననతఁడు.

ప్రతిపదార్థము:

జీవరక్షకుఁడు = ఆ జీవరక్షక మహారాజు; అనున్ = (ఆ యోగిని చూసి) ఇలా పలికెడు; నీవు = నీవు; జీవంబు = నీ ప్రాణములను; పోనాడన్+చూడక = కోల్పోవడానికి ఇష్టపడకపోతే; తోడివారిన్ = నీతోటి దొంగల గురించి; చెప్పరా = నిజం చెప్పుము; తక్కిన = మిగిలిన; సొమ్ములు = నగలను; ఎక్కడన్ = ఏ చోట; ఉంచితి(వి) = దాచావు?; తెమ్ము = వాటిని వెనక్కి తీసుకొని రా; అని = అని గద్దిస్తూ; కొట్టించి = భటుల చేత కొట్టించి; ధృతి = వాని ధైర్యాన్ని; అడంచి = అణచివేసి; (అయినా ఆ రాజు) ఒక = ఏ ఒక్క; ఉత్తరంబు = సమాధానమును; నీయక+ఉన్నన్ = ఇవ్వకుండా మౌనముగా ఉండగా; చంపింపన్ = వానికి మరణశిక్ష వేయడానికి; కడఁగియున్ = సిద్ధపడి కూడా; తన = తనయొక్క; పేరి = 'జీవరక్షకుడు' (ప్రాణాలు కాపాడేవాడు) అనే పేరు యొక్క; కడిమి = యోగ్యతను/కీర్తిని; తలఁచి = ఆలోచించి; కోపించి = అగ్రహించి; కాల్ = వాని కాలును; చేయి = చేతిని; కోయించి = నరికించి; వెడలించెన్ = రాజ్యం నుండి వెళ్లగొట్టెను; ఆ లోనన్ = ఆ సమయంలో; ఒక = ఒకానొక; వైశ్యుఁడు = కోమటి/వర్తకుడు; అతనిన్ = ఆ అంగవికలుడైన మతిమంతుని; ప్రోవన్ = కాపాడడానికి; కరుణన్ = దయతో; ఉడుకు = వేడి; నూనె = తైలముతో; కాపించి = గాయములకు కాపడము పెట్టి; వగ = వాని బాధను; ఆర్చి = చల్లార్చి; కూడు = అన్నము; నీళ్ళు = జలము; ఒసఁగి = ఇచ్చి; వాడుఁదేర్చి = వాని అలసటను/బాధను పోగొట్టి; ఒక చోటన్ = ఒక ప్రదేశమున; పాటి = ఒక చిన్న; గుడిసె = పర్ణశాలను; కట్టించి = నిర్మించి; అందున్ = ఆ గుడిసెలో; ఉంచి = వానిని ఉంచి; దినమున్ = ప్రతిరోజూ; అరయుచున్నన్ = కాపాడి చూసుకుంటున్న సమయమున; అతఁడు = ఆ వైశ్యుడు. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"ఆ జీవరక్షక మహారాజు మతిమంతుని చూసి, 'నీ ప్రాణాలు దక్కించుకోవాలంటే మిగిలిన దొంగలు ఎక్కడున్నారో, మిగతా నగలు ఎక్కడ దాచారో నిజం చెప్పు' అని గద్దించాడు. రాజు భటుల చేత అతనిని ఘోరంగా కొట్టించాడు. అయినా యోగి నిష్ఠలో ఉన్న ఆ మతిమంతుడు తను దొంగను కాదని గానీ, మరే ఇతర సమాధానం గానీ ఇవ్వక మౌనంగా ఉండిపోయాడు. దాంతో రాజు అతనికి మరణశిక్ష వేయాలనుకున్నాడు. కానీ తన పేరు 'జీవరక్షకుడు' (ప్రాణాలు కాపాడేవాడు) కాబట్టి, చంపితే అపకీర్తి వస్తుందని భావించి, వాని ఒక కాలును, ఒక చేతిని నరికించి రాజ్యం నుండి వెలుపలికి విసిరేశాడు. ఆపదలో ఉన్న అతనిని చూసి ఒక పుణ్యాత్ముడైన వర్తకుడు (వైశ్యుడు) జాలిపడ్డాడు. అతని గాయాలకు వేడి నూనెతో కాపడం పెట్టి బాధ నివారించాడు. అన్నపానీయాలు ఇచ్చి సేదదీర్చాడు. వాని కోసం ఒక చిన్న గుడిసె కట్టించి, అందులో ఉంచి ప్రతిరోజూ ఎంతో ఆదరంగా చూసుకోసాగాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'సీస పద్యము' మరియు దాని కింద 'ఆటవెలది' నియమానుసారం కలపి రాయబడింది.

మంత్రి చెప్పిన 'చోరశిక్ష' అనే జాతక ఫలం ఇక్కడ అంగచ్ఛేదనం రూపంలో నిరపరాధియైన రాజుకు సంభవించింది. వైశ్యుని మానవతా గుణం ఇక్కడ ప్రశంసనీయం.

130. ముప్పయ్యవ పద్యము

తనజన్మఫలము దప్పునే
తను వెడలినమీఁదనైనఁ దప్పదు నేఁ డీ
యనుభవమునఁ దీర్చెదనని
మనమునఁ దలపోసి యాత్మమరణంబుడిగెన్.

ప్రతిపదార్థము:

తన = తనయొక్క; జన్మఫలము = జాతక కర్మ ఫలము; తప్పునే = అనుభవించకుండా తొలగిపోతుందా?; తనువు = ఈ శరీరము; వెడలిన మీఁదన్+ఐనన్ = నశించిపోయిన తర్వాతైనా సరే; తప్పదు = కర్మ వదిలిపెట్టదు; నేఁడు = ఈ రోజున; ఈ = నాకు ప్రాప్తించిన ఈ కష్ట; అనుభవమునన్ = అనుభవము ద్వారానే (ఈ జన్మలోనే); తీర్చెదన్ = నా కర్మను ముగించుకుంటాను; అని = అని భావించి; మనమునన్ = తన మనస్సులో; తలపోసి = ఆలోచించుకొని; యాత్మ = తనయొక్క; మరణంబు = ఆత్మహత్య అనే తలంపును; ఉడిగెన్ = విరమించుకొనెను.

తాత్పర్యము:

"ఆ మతిమంతుడు గుడిసెలో ఉంటూ మనసులో ఇలా అనుకున్నాడు: 'జన్మ జన్మల కర్మఫలం అనుభవించకుండా తప్పుతుందా? ఈ శరీరం వదిలేసినా సరే, కర్మబంధం వదిలిపెట్టదు. కాబట్టి ఈ జన్మలోనే ఈ కష్టాలనన్నింటినీ ఓర్చి అనుభవించి నా కర్మను పూర్తిగా క్షీణింపజేసుకుంటాను.' అని భావించి, అంగవైకల్యం వల్ల చనిపోవాలనే తన ఆత్మహత్యా ప్రయత్నాన్ని పూర్తిగా విరమించుకున్నాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

తాత్త్వికత: కర్మ సిద్ధాంతంపై ప్రాచీన భారతీయులకు గల అచంచల విశ్వాసానికి, ఓర్పుకు ఈ పద్యం నిదర్శనం.

131. నూట ముప్పై ఒకటవ పద్యము

ఆవైశ్యోత్తము ప్రోపునఁ బ్రదికి పుష్టాకారుఁ డై రాత్రి నా
నావైచిత్రి ననేకరాగముల గానం బింపుగాఁ జేయఁగా
దేవస్త్రీక్రియ మేడనున్న నృపపుత్రీరత్న మాలించి కా
మావేశంబు భజించి దాది నటకుం బ్రార్థింపఁ బుత్తెంచిన.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ = ఆ ప్రసిద్ధుడైన; వైశ్య+ఉత్తము = శ్రేష్ఠుడైన వర్తకుని యొక్క; ప్రోపునన్ = పోషణలో/ఆదరణలో; బ్రదికి = ప్రాణాలు నిలుపుకొని; పుష్ట = ఆరోగ్యవంతమైన/బలమైన; ఆకారుఁడు+ఐ = శరీరము కలవాడై; రాత్రి = రాత్రి సమయమున; నానా = పలు రకములైన; వైచిత్రిన్ = వింతలు/చమత్కారములు ఒలికేలా; అనేక = ఎన్నో సుందరమైన; రాగములన్ = రాగములతో; గానంబు = సంగీతాన్ని; ఇంపుగాన్ = వినసొంపుగా; చేయఁగాన్ = పాడుతుండగా; దేవస్త్రీ క్రియన్ = అప్సరస వలె; మేడను+ఉన్న = తన భవనముపై ఉన్న; నృపపుత్రీ రత్నము = రాజకుమారియైన ప్రకాశిని; ఆలించి = ఆ గానాన్ని విని; కామ+ఆవేశంబు = వానిపై అమితమైన అనురాగాన్ని/మోహాన్ని; భజించి = పొంది; దాదిన్ = తన చెలికత్తెను/దాదిని;

అటకున్ = ఆ గానం వినవచ్చే గుడిసె వద్దకు; ప్రార్థింపన్ = వానిని పిలుచుకు రమ్మని వేడుకుంటూ; పుత్తెంచినన్ = పంపించగా. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"ఆ ఉత్తమ వర్తకుని ఆదరణలో మతిమంతుడు క్రమంగా కోలుకుని, ఆరోగ్యవంతుడయ్యాడు. ఆయనకు పూర్వం నుండే సంగీత విద్య తెలుసు కాబట్టి, రాత్రివేళల్లో తన గుడిసెలో కూర్చుని పలు అద్భుత రాగాలతో వినసొంపుగా గానం చేయసాగాడు. ఒకనాడు అప్సరసలా తన మేడపై ఉన్న రాజకుమారి ప్రకాశిని దేవి ఆ దివ్య గానాన్ని విన్నది. ఆ మధుర స్వరానికి ముగ్ధురాలై, పాడేవానిపై అమితమైన మోహాన్ని పెంచుకుంది. వెంటనే తన దాదిని పిలిచి, ఆ గానం వస్తున్న చోటికి వెళ్లి, పాడేవారిని తన వద్దకు తీసుకురమ్మని పంపించింది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

కథా మలుపు: అంగవికలుడైన రాజకుమారుని సంగీత ప్రతిభ ఇక్కడ కథను మళ్లీ ఉన్నత స్థాయికి తీసుకువెళ్లేందుకు కారణమైంది.

132. నూట ముప్పై రెండవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

అది వచ్చి యాతని యాకార మీక్షించి
మది రోసి క్రమ్మఱ సుదతిఁ జేరి
యిలఁగెల రాజపుత్రుల నెల్ల మెచ్చక
యుండి నీ విప్పు డామొండివానిఁ
దెమ్మని పుచ్చితి కొమ్మ నీవెఱుఁగవు
నగుఁబాటు గాకున్నె జగములోన
ననవుడు నమ్మక యాబాల తానభి
సారికాకృతి గూఢచారి యగుచు
వచ్చి చూచి దుఃఖవహ్ని చేఁ గ్రాఁగుచు
దెలివి సెడక దేహదీప్తి మెఱయ
నఱకఁబడిన పసిఁడితెఱఁగున నున్న యా
ధీరచిత్తుని జయదేవసుతుని.

ప్రతిపదార్థము:

అది = ఆ దాది; వచ్చి = ఆ గుడిసె వద్దకు వచ్చి; ఆతని = ఆ మతిమంతుని యొక్క; ఆకారము = వికలాంగ రూపాన్ని; ఈక్షించి = చూసి; మదిన్ = మనస్సులో; రోసి = అసహ్యించుకొని/బాధపడి; క్రమ్మఱన్ = తిరిగి; సుదతిన్ = ఆ రాజకుమారిని; చేరి = సమీపించి; ఇలన్+కల = ఈ భూమిపై ఉన్న; రాజపుత్రులన్+ఎల్లన్ = అందరు రాజకుమారులను; మెచ్చక+ఉండి = ఇష్టపడకుండా ఉండి; నీవు = నీవు; ఇప్పుడు = ఈ సమయమున; ఆ మొండివానిన్ = ఆ కాలు, చేయి లేని మొండివానిని;

తెమ్మని = తీసుకురమ్మని; పుచ్చితి(వి) = నన్ను పంపావా?; కొమ్మ = ఓ చిన్నదానా!; నీవు = నీకు; ఎఱుఁగవు = వాని రూపం తెలియదు; జగములోనన్ = ఈ లోకంలో; నగుఁబాటు = అవమానము/హాస్యాస్పదము; కాక+ఉన్నె = కాకుండా ఉంటుందా?; అనవుడున్ = అని దాది చెప్పగా; ఆ బాల = ఆ ప్రకాశిని దేవి; నమ్మక = ఆ మాటలను నమ్మకుండా; తాను = తనే; అభిసారిక+ఆకృతిన్ = ప్రియుడిని వెతుకుతూ వెళ్లే నాయిక (అభిసారిక) వేషములో; గూఢచారి+అగుచున్ = రహస్యముగా వెళ్లేదానిలా మారి; వచ్చి = ఆ గుడిసెకు వచ్చి; చూచి = గమనించి; దుఃఖ = శోకమనే; వహ్ని చేన్ = అగ్ని చేత; క్రాఁగుచున్ = కాలిపోతూ; తెలివి = వివేకము; సెడక = కోల్పోకుండా; దేహ = శరీరపు; దీప్తి = కాంతి; మెఱయన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; నఱకఁబడిన = కత్తిరించబడిన; పసిఁడి = సువర్ణపు/బంగారు ముద్ద; తెఱఁగునన్ = విధముగా; ఉన్న = ఉన్నట్టి; ఆ = ఆ; ధీరచిత్తుని = ధైర్యవంతుడైన; జయదేవ సుతుని = జయదేవుని కుమారుడైన ఆ మతిమంతుని (చూసింది). (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"ఆ దాది గుడిసె వద్దకు వెళ్లి, అక్కడ కాలు చేయి లేకుండా ఉన్న ఆ వికలాంగుడిని చూసి ముఖం తిప్పుకుంది. తిరిగి రాజకుమారి వద్దకు వెళ్లి, 'అమ్మా! లోకంలో ఉన్న ఎంతోమంది అందగాళ్లైన రాజకుమారులను వద్దు పామ్మన్నావు; మరి ఇప్పుడేమో ఆ కాలు చేయి లేని మొండివాడిని తీసుకురమ్మని నన్ను పంపావా? వానిని గనుక ఇక్కడికి తెస్తే లోకమంతా మనల్ని చూసి నవ్వుకోదా!' అన్నది. రాజకుమారి ఆ మాటలు నమ్మలేదు. తనే స్వయంగా ఒక అభిసారిక లాగా రహస్య వేషం ధరించి ఆ చీకట్లో గుడిసె వద్దకు వచ్చింది. అక్కడ కాలు చేయి నరకబడి ఉన్నా, ముఖంలో రాజసం, ఒంటి కాంతి ఏమాత్రం తగ్గకుండా, నరికిన అపరంజి బంగారు ముద్దలా కూర్చుని ఉన్న ఆ ధీరచిత్తుడైన జయదేవ మహారాజు కుమారుడు మతిమంతుడిని చూసి, గుండెల్లో దుఃఖం పొంగిరాగా అలానే నిలబడిపోయింది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'సీస పద్యము' మరియు దాని కింద 'ఆటవెలది' నియమానుసారం కలపి రాయబడింది.

అలంకారము: అంగవైకల్యం ఉన్నా తేజస్సు తగ్గని రాజును "నఱకఁబడిన పసిఁడి" (నరికిన బంగారము) తో పోల్చడం కవి వర్ణనా చాతుర్యానికి, ఉపమాలంకార ప్రౌఢిమకు నిదర్శనం.

133. నూట ముప్పై మూడవ పద్యము

చూచి తను మఱచి పైబడ
జూచిన నాదాది నిలిపి క్షోణీపతికి
నీచందము చెప్పి తదా
జ్ఞోచితగతి నితనిఁ గూడు చొప్పుఁ గృశాంగీ.

ప్రతిపదార్థము:

చూచి = ఆ రూపమును చూసి; తను = తన్ను తాను; మఱచి = మర్చిపోయి; పైబడన్ = అతనిపై పడి రోదించడానికి/కౌగిలించుకోవడానికి; చూచినన్ = ప్రయత్నించగా; ఆ దాది = వెంటవచ్చిన ఆ సేవకురాలు; నిలిపి = ఆమెను వారించి; (ఇలా పలికెను) కృశాంగీ = ఓ సుకుమారీ!; క్షోణీపతికిన్ = నీ తండ్రియైన మహారాజునకు; నీ = నీయొక్క;

చందము = ఈ స్థితిని; చెప్పి = వివరించి; తత్ = ఆ రాజు యొక్క; ఆజ్ఞ = ఆదేశమునకు; ఉచిత = తగిన; గతిన్ = విధముగా; ఇతనిన్ = ఈ మతిమంతుని; కూడు = వివాహమాడే; చొప్పు = మార్గమును (ఆలోచించుము).

తాత్పర్యము:

"ఆ దివ్య తేజస్సును చూడగానే రాజకుమారి తన్ను తాను మర్చిపోయి, దుఃఖంతో అతనిపై పడబోయింది. అప్పుడు దాది ఆమెను పట్టుకుని వారించింది: 'అమ్మా! తొందరపడకు. మనసు నిబ్బరంగా ఉంచుకో. నీ తండ్రిగారైన మహారాజు గారికి నీ మనసులోని మాటను చెప్పి, ఆయన ఆజ్ఞను పొంది, ధర్మబద్ధంగా ఈయనను పెళ్లి చేసుకునే మార్గం ఆలోచించు తప్ప ఇలా రహస్యంగా కలవడం తగదు' అని హితవు పలికింది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

134. నూట ముప్పై నాల్గవ వచనము

వచనము:

అదియునుం గాక.

ప్రతిపదార్థము:

అదియునుం గాక = అంతేకాకుండా...

తాత్పర్యము:

అంతేకాకుండా ఆ దాది రాజకుమారికి మరొక ముఖ్యమైన విషయాన్ని కూడా గుర్తుచేసింది...

135. నూట ముప్పై ఐదవ పద్యము

మును నీవు స్వయంవరమున
కని డాఁచిన కనకమాలికాభరణం బీ
తని ముట్టి వచ్చెఁ గావున
నొనరినపతి యితఁడె కాఁగ నొప్పుం బదమా.

ప్రతిపదార్థము:

మును = ఇదివరకు; నీవు = నీవు; స్వయంవరమునకున్ = నీ పెళ్లి కోసము; అని = అని భావించి; డాఁచిన = దాచుకున్నట్టి; కనక = బంగారు; మాలికా = హారమనెడి; ఆభరణంబు = నగ; ఈతనిన్ = ఈ మతిమంతుని; ముట్టి = తాకి/మెడలో పడి; వచ్చెన్ = (భటుల ద్వారా) దొరికింది; కావునన్ = ఆ కారణము చేత; ఒనరిన = నీకు తగిన; పతి = భర్త; ఇతఁడె = ఈయనే; కాఁగన్ = కావడానికి; ఒప్పున్ = సర్వవిధాలా యోగ్యుడు; పదమా = ఇక అంతఃపురమునకు పద".

తాత్పర్యము:

"'అమ్మా! అంతేకాదు, పూర్వం నీవు నీ స్వయంవరం కోసం దాచుకున్న ఆ మేలిమి బంగారు హారమే కదా నిన్న దొంగల వల్ల ఈయన మెడలో పడింది! దైవలీల వల్ల నీవు దాచుకున్న మాల ఈయన మెడనే తాకింది కాబట్టి, నీకు కాబోయే భర్త

ఈయనేనని దేవుడు ముందే నిర్ణయించాడు. కాబట్టి ఈయనే నీకు తగిన భర్త. ఇక పద, అంతఃపురానికి వెళ్దాం' అని దాది పలికింది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

కథా శిల్పం: దొంగలు విసిరిన బంగారు హారం మతిమంతుడి మెడలో పడటమే అతనిపై రాజకుమారికి అచంచలమైన అనురాగం, దైవనిర్ణయం అనే భావన కలగడానికి బలమైన హేతువైందని కవి ఇక్కడ స్పష్టం చేశాడు.

136. నూట ముప్పై ఆరవ పద్యము

అని మగిడించినం దిరిగి యంతిపురంబు కేగి మీనకే
తనుఁ డభిమానముం దగవుఁ తాల్మియు సిగ్గు నడంపఁ తెంపున
జనకుని వేఁడి నీవు ననుఁ జంపినపాపము నొందువాఁడ్ర నీ
పని కెడచేసితే ననుచుఁ బ్రార్థన యేర్పడఁ జేసి మ్రొక్కిన.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా దాది చెప్పి; మగిడించినన్ = వెనుతిప్పి తీసుకురాగా; తిరిగి = వెనుతిరిగి; అంటిపురంబునకున్ = అంతఃపురమునకు; ఏగి = వెళ్లి; మీనకేతనుఁడు = మన్మథుడు; అభిమానమున్ = అహంకారాన్ని; తగవున్ = న్యాయాన్ని; తాల్మియున్ = ఓర్పును; సిగ్గున్ = లజ్జను; అడంపన్ = అణచివేయగా; తెంపునన్ = సాహసముతో; జనకుని = తన తండ్రియైన జీవరక్షక మహారాజును; వేఁడి = ప్రార్థించి; నీవు = నీవు; ఈ పనికిన్ = నా ఈ పెళ్లి నిర్ణయానికి; ఎడ = అడ్డంకి; చేసిన+తేన్ = చేసినట్లయితే; ననున్ = నన్ను; చంపిన = వధించినంత; పాపము = దోషమును; ఒందువాఁడవు = పొందుతావు; అనుచున్ = అని పలుకుతూ; ప్రార్థన = వేడుకోలు; ఏర్పడన్+చేసి = స్పష్టముగా తెలిపి; మ్రొక్కినన్ = నమస్కరించగా. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"దాది అలా నచ్చజెప్పి రాజకుమారిని అంతఃపురానికి తీసుకువచ్చింది. కానీ ప్రకాశిని మనసంతా మతిమంతునిపైనే ఉంది. మన్మథబాణాల వల్ల ఆమెలోని సిగ్గు, ఓర్పు అన్నీ నశించాయి. ఆమె సాహసించి నేరుగా తన తండ్రి వద్దకు వెళ్లి, పాదాలపై పడి ఇలా వేడుకుంది: 'తండ్రీ! నేను ఆ ముని వేషంలో ఉన్న వికలాంగుడినే భర్తగా నిశ్చయించుకున్నాను. నా ఈ నిర్ణయానికి నీవు గనుక అడ్డుపడితే, నన్ను నీ చేతులతో నీవే చంపినంత పాపం నీకు చుట్టుకుంటుంది' అని స్పష్టంగా చెప్పి ప్రణామం చేసింది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'హరిణి' వృత్త పద్యము.

శబ్ద విశేషం: 'మీనకేతనుఁడు' అనగా చేప జెండాగా కలవాడు (మన్మథుడు).

137. నూట ముప్పై ఏడవ పద్యము

ఆకటా పేరును బెంపు సొంపు నతిరమ్యాకారముం గల్గువా

నికి నే నిచ్చెద నంచు గారవముతో నిన్నుంప నీ విట్లు వం
శకళంకం బొనరించి తీవు మొద లెంచం గోర వీమొండివా
నికి మోహించితి మాకుఁ జిచ్చిడితివో నీవేల మేమేటికి.

ప్రతిపదార్థము:

ఆకటా = అయ్యో!; పేరును = గొప్ప వంశ ప్రతిష్ఠ; పెంపు = ఐశ్వర్యము; సొంపు = అందము; అతి = మిక్కిలి; రమ్య = సుందరమైన; ఆకారమున్ = రూపము; కల్గువానికిన్ = కలవానికి; నిన్నున్ = నిన్ను; ఇచ్చెదన్ = ఇచ్చి పెళ్లి చేస్తాను; అంచున్ = అని; గారవముతోన్ = ఎంతో ప్రేమతో; ఉంపన్ = నేను భావిస్తుండగా; ఈవు = నీవు; ఇట్లు = ఈ విధముగా; వంశ = మన కులానికి; కళంకంబు = అపకీర్తిని; ఒనరించితి(వి) = తెచ్చావు; ఈ మొండివానికిన్ = కాలు చేయి లేని ఆ మొండివానిని; మోహించితి(వి) = ప్రేమించావు; మొదలు+ఎంచన్+కోరవు = వాని పూర్వపరాలు కూడా ఆలోచించలేదు; మాకున్ = మా గుండెల్లో; చిచ్చు = నిప్పు; ఇడితివో = పెట్టావా?; నీవు+ఏల = అసలు నీవు ఎందుకు పుట్టావు?; మేము+ఏటికిన్ = మేము ఎందుకు బ్రతకాలి? (అని రాజు దుఃఖించాడు).

తాత్పర్యము:

"కుమార్తె మాటలకు జీవరక్షక మహారాజు గుండెలు బాదుకుంటూ ఇలా అన్నాడు: 'అయ్యో! ఎంత ఘోరం! లోకంలో అందచందాలు, అపార కీర్తి ప్రతిష్ఠలు గల ఒక గొప్ప రాజకుమారుడికి నిన్ను ఇచ్చి వైభవంగా పెళ్లి చేయాలని నేను ఎంతో ఆశగా చూస్తుంటే, నీవేమో ఇలా కులహీనుడైన, కాలు చేయి లేని ఒక మొండివాడిని మోహించి వంశానికి కళంకం తెచ్చావా! మా గుండెల్లో నిప్పులు పోశావు. అసలు నీవు ఎందుకు పుట్టావమ్మా? మేము ఎందుకు బ్రతకాలి?'".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

తన కుమార్తె ఒక దొంగగా భావించబడి, శిక్షించబడిన వికలాంగుడిని కోరుకోవడంతో తండ్రికి కలిగిన ఆవేదన ఇక్కడ ఎంతో సహజంగా వర్ణించబడింది.

138. నూట ముప్పై ఎనిమిదవ పద్యము

అని పదరు టియ్యకోలుగఁ
జని సఖులును దాను వెఱపు సమయించి ప్రకా
శని మతిమంతుని దోడ్కొని
తనమేడకుఁ దెచ్చెఁ ప్రజలు దను నవ్వంగ.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా తండ్రి; పదరుట = కోపంతో/బాధతో అరుస్తుండటాన్ని; ఇయ్యకోలుగన్ = అనుమతిగా భావించి (తండ్రి తిట్లను సమ్మతిగా తీసుకొని); ప్రకాశని = ఆ ప్రకాశిని దేవి; చని = అక్కడి నుండి వెళ్లి; సఖులును = తన చెలికత్తెలు; తానున్ = తను కలిసి; వెఱపు = మనసులోని భయాన్ని; సమయించి = పూర్తిగా చంపివేసి/వదిలేసి; మతిమంతుని = ఆ

మతిమంతుని; తోడ్కొని = వెంటబెట్టుకొని; ప్రజలు = నగర జనులు; తనున్ = తన్ను చూసి; నవ్వంగన్ = ఎగతాళిగా నవ్వుకుంటున్నా సరే; తన = తనయొక్క; మేడకున్ = అంతఃపుర భవనానికి; తెచ్చెన్ = తీసుకొని వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

"తండ్రి అలా ఏడుస్తూ తిడుతుండటాన్ని ప్రకాశిని దేవి తన పెళ్లికి లభించిన సమ్మతిగానే భావించింది. మనసులోని భయాలన్నింటినీ వదిలేసింది. తన చెలికత్తెలతో కలిసి నేరుగా ఆ అడవిలోని గుడిసెకు వెళ్లి, మతిమంతుని ఎంతో గౌరవంగా పిలుచుకుని వచ్చింది. నగరంలోని ప్రజలంతా తన్ను చూసి నవ్వుకుంటున్నా, అపవాదులు వేస్తున్నా ఏమాత్రం లెక్కచేయకుండా, వానిని తన అంతఃపుర మేడకు తీసుకువచ్చింది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

నాయికా గుణము: ప్రకాశిని యొక్క సాహసోపేతమైన, అచంచలమైన పతివ్రతా నిశ్చయబుద్ధి ఈ పద్యంలో ఆవిష్కృతమైంది.

139. నూట ముప్పై తొమ్మిదవ పద్యము

తెచ్చి జలకమార్చి దివ్యాంబరంబులు
గట్టనిచ్చి మంచిగంద మలఁది
యిష్టభోజనమునఁ దుష్టి గావించి యా
కొమ్మ తన్ను నతనిసొమ్ముఁ జేసె.

ప్రతిపదార్థము:

ఆ కొమ్మ = ఆ రాజకుమారియైన ప్రకాశిని; తెచ్చి = (మతిమంతుని తన మేడకు) తీసుకువచ్చి; జలకము+ఆర్చి = మంగళ స్నానము చేయించి; దివ్య = ఉత్తమమైన; అంబరంబులు = వస్త్రములను; కట్టన్+ఇచ్చి = ధరింపజేసి; మంచి = శ్రేష్ఠమైన; గంధము = చందనమును; అలఁది = శరీరమునకు పూసి; ఇష్ట = వానికి నచ్చిన; భోజనమునన్ = విందు భోజనముతో; తుష్టి = అమితమైన తృప్తిని; కావించి = కలుగజేసి; తన్నున్ = తన్ను తాను; అతని = ఆ మతిమంతుని యొక్క; సొమ్మున్ = ఆస్తిగా/భార్యగా; చేసెన్ = సమర్పించుకొనెను.

తాత్పర్యము:

రాజకుమారి ప్రకాశిని మతిమంతుని తన భవనానికి తీసుకువచ్చి, అతనికి మంగళ స్నానాలు చేయించింది. ఉత్తమమైన దివ్య వస్త్రాలను కట్టబెట్టి, ఒంటికి సుగంధభరితమైన మంచిగంధం అలదింది. వానికి ఇష్టమైన పిండివంటలతో, పాయసాన్నములతో విందు భోజనం పెట్టి తృప్తిపరిచింది. ఆపై సర్వవిధాలా తన్ను తాను ఆ మతిమంతుని సొత్తుగా (భార్యగా) సమర్పించుకుంది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

నిరపరాధియై, అంగవికలుడై కష్టాలపాలైన ఒక రాజకుమారునికి ఒక మహారాజ పుత్రిక చేసిన ఈ పరిచర్య ఆమెలోని ఉత్తమ పాతివ్రత్య గుణాన్ని ఎత్తిచూపుతోంది.

140. నూట నలభైయవ వచనము

వచనము:

అంత.

ప్రతిపదార్థము:

అంతన్ = అటుపిమ్మట...

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా వారు ఇద్దరూ భార్యాభర్తలుగా మారిన పిమ్మట...

141. నూట నలభై ఒకటవ పద్యము

వెఱ పుడిగి యతఁడు రతికళ
లెఱుకపడంబొదలుతివుట హృదయముగరఁగఁ
నరకంబడియును జవిగల
చెఱుకుక్రియం దీపులుట్టఁ జెలువం గల సెన్.

ప్రతిపదార్థము:

అతఁడు = ఆ మతిమంతుడు; వెఱపు = (తన అంగవైకల్యము వల్ల కలిగిన) భయమును/సంకోచమును; ఉడిగి = విడిచిపెట్టి; రతికళలు = శృంగార కళలు; ఎఱుకపడన్ = తెలిసేటట్లుగా; పొదలు = అతిశయించే; తివుటన్ = పట్టుదలతో/ఆసక్తితో; హృదయము = మనస్సు; కరఁగన్ = కరిగిపోగా; నఱకం బడియును = కత్తిరించబడినప్పటికీ; చవి = అమితమైన రుచి; గల = కలిగినట్టి; చెఱకు క్రియన్ = చెరుకుగడ వలె; తీపులు = మధుర భావములు; పుట్టన్ = ఉప్పొంగగా; చెలువన్ = ఆ అందగత్తెయైన ప్రకాశినిని; కలసెన్ = కూడెను.

తాత్పర్యము:

మతిమంతుడు తన అంగవైకల్యం వల్ల మొదట ఉన్న సంకోచాన్ని వదిలేశాడు. రతికళలు వ్యక్తమయ్యేలా, మనసులు కరిగిపోయేలా ఎంతో పట్టుదలతో ఆమెను కూడాడు. ఇది ఎలా ఉందంటే, ముక్కలుగా నరకబడినప్పటికీ చెరుకుగడ తన తీపిదనాన్ని ఏమాత్రం కోల్పోనట్లే, అంగములు నరకబడినా అతనిలోని అనురాగ మాధుర్యం ఏమాత్రం తగ్గకుండా, తీపి పుట్టేలా ఆ సుందరితో సుఖించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

ఉపమాలంకారము: నరకబడిన రాజును ముక్కలు చేసిన చెరుకుగడతో పోల్చడం కవి ప్రతిభకు నిదర్శనం. చెరుకును నరికినా తీపి తగ్గనట్లే, రాజుకు అంగవైకల్యం కలిగినా అతని శృంగార విద్యా నైపుణ్యం తగ్గలేదని చెప్పబడింది.

142. నూట నలభై రెండవ వచనము

వచనము:

ఇట్లు కలసి సతిపతు లుండునంత.

ప్రతిపదార్థము:

ఇట్లు = ఈ విధముగా; కలసి = కూడి; సతిపతులు = ఆ భార్యాభర్తలు; ఉండు+అంతన్ = నివసిస్తున్న సమయములో...

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా ఆ దంపతులు ఇద్దరూ అమితమైన ఆనందంతో కాలం గడుపుతున్న సమయంలో ఒకనాడు...

143. నూట నలభై మూడవ పద్యము

ఒకనాఁటిరాత్రి తేజఃప్రకటాకృతు లిద్ద అనిలపథమున డిగి మే
డకు వచ్చి నిలిచి రాబా
లిక పతిపానుపుననుండి లేచి తలంగన్.

ప్రతిపదార్థము:

ఒకనాఁటి = ఒకానొక రోజు; రాత్రి = నిశీధి వేళ; తేజః = కాంతి చేత; ప్రకటిత = స్పష్టముగా కనిపించే; ఆకృతులు = దివ్య రూపములు గలవారు; ఇద్దరు = ఇద్దరు వ్యక్తులు (బుద్ధి, కర్మ అనే దేవతలు); అనిల పథమునన్ = ఆకాశ మార్గము నుండి (గాలి దారి నుండి); డిగి = కిందికి దిగి; మేడకున్ = ఆ అంతఃపుర భవనమునకు; వచ్చి = ప్రవేశించి; నిలిచిరి = నిలబడ్డారు; ఆ బాలిక = ఆ రాజకుమారి ప్రకాశిని; పతి = భర్త యొక్క; పానుపుననుండి = మంచము పైనుండి; లేచి = పైకి లేచి; తలంగన్ = పక్కకు తప్పుకోగా. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

ఒకనాడు అర్ధరాత్రి వేళ, దేహకాంతితో ప్రకాశిస్తున్న ఇద్దరు దివ్యపురుషులు ఆకాశమార్గం గుండా కిందికి దిగి, ఆ రాజకుమారి అంతఃపుర మేడపైకి వచ్చి నిలిచారు. వారి దివ్యతేజాన్ని చూసి ఆ రాజకుమారి భయభక్తులతో తన భర్త పక్కనుండి లేచి పక్కకు తప్పుకుంది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

కథా విశేషం: మానవ లోకపు వివాదాలను తీర్చడానికి దివ్యపురుషులు ఇక్కడ రంగప్రవేశం చేశారు.

144. నూట నలభై నాల్గవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

నిలిచిన వారి యుజ్జ్వల దివ్యతేజంబు
చూచి దిగ్గనఁ దాను లేచి యచట
నిద్దఱఁ గూర్చుండ నిడి యర్చనము లిచ్చి
యేల విచ్చేసితి రెవ్వ రనుడుఁ
గార్యంబు నాచేతఘటియించు విఘటియించు
నీ వెంత తా నెంతనిలువుమనుచుఁ
కలహంబు బుద్ధికిఁ గర్మంబునకు నైన

నింద్రుండు మాన్పించి యిటకుఁబుచ్చె

బుద్ధిఘనమొ కర్మము ఘనంబొ చెప్పుమా

యేను బుద్ధిఁ గర్మమీతఁడనిన.

ప్రతిపదార్థము:

అచటన్ = ఆ మందిరములో; నిలిచిన వారి = వచ్చి నిలబడిన ఆ దేవతల యొక్క; ఉజ్జ్వల = ప్రకాశిస్తున్న; దివ్య = దైవికమైన; తేజంబున్ = కాంతిని; చూచి = గమనించి; తాను = ఆ మతిమంతుడు; దిగ్గనన్ = త్వరగా; లేచి = మంచము పైనుండి లేచి; ఇద్దఱన్ = ఆ ఇద్దరినీ; కూర్చుండన్+ఇడి = ఆసనములపై కూర్చుండబెట్టి; అర్చనములు = పూజా సత్కారములు; ఇచ్చి = సమర్పించి; ఎవ్వరు = మీరు ఎవరు?; ఏల = ఎందుకొరకు; విచ్చేసితిరి = ఇక్కడికి దయచేశారు?; అనుడున్ = అని అడుగగా; (వారిలో ఒకరు ఇలా అన్నారు) కార్యంబు = లోకంలోని పనులన్నీ; నా చేతన్ = నా వలనే; ఘటియించున్ = నెరవేరుతాయి; (అప్పుడు రెండవవాడు) విఘటియించున్ = నేనే వాటిని చెడగొడతాను లేదా నా వలనే పనులు జరుగుతాయి; నీవు+ఎంత = నీవు ఎంతటివాడివి; తాన్+ఎంత = వాడు ఎంతటివాడు; నిలువుము = ఆగుము; అనుచున్ = అంటూ; బుద్ధికిన్ = బుద్ధి దేవతకు; కర్మంబునకున్ = కర్మ దేవతకు; ఐన = ఏర్పడిన; కలహంబు = తగాదాను; ఇంద్రుండు = దేవేంద్రుడు; మాన్పించి = ఆపించి; ఇటకున్ = ఈ భూలోకమునకు; పుచ్చెన్ = పంపించాడు; బుద్ధి = బుద్ధి; ఘనమొ = గొప్పదా?; కర్మము = కర్మ ఫలము; ఘనంబొ = గొప్పదా?; చెప్పుమా = నీవే నిర్ణయించి చెప్పుము; నేను = నేను; బుద్ధిన్ = బుద్ధిని; ఈతఁడు = ఈ పక్కన ఉన్నవాడు; కర్మము = కర్మ; అనినన్ = అని వారు పలకగా. (ఇది తరువాతి వచనముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

వచ్చి నిలిచిన ఆ దివ్యపురుషుల ఉజ్జ్వల కాంతిని చూసి మతిమంతుడు త్వరగా లేచి నిలబడ్డాడు. వారికి ఆసనాలు ఇచ్చి కూర్చుండబెట్టి, అర్ఘ్యపాద్యాలతో సత్కరించాడు. "మహానుభావులారా! మీరెవరు? ఇక్కడికి ఎందుకు విచ్చేశారు?" అని అడిగాడు. దానికి వారిలో ఒకడు "లోకంలో పనులన్నీ నా వల్లే జరుగుతాయి" అనగా, ఇంకొకడు "కాదు నా వల్లే జరుగుతాయి, నీవెంత నీ కథ ఎంత?" అంటూ వారిద్దరూ కలహించుకోసాగారు. ఆపై వారు అసలు విషయం చెప్పారు: "మా ఇద్దరిలో అంటే 'బుద్ధి', 'कर्म' అనే మా ఇద్దరి మధ్య ఎవరు గొప్ప అనే వివాదం వచ్చింది. దేవేంద్రుడు ఆ తగాదాను ఆపి, దీనిని తేల్చడానికి మమ్మల్ని నీ వద్దకు పంపాడు. నీవు నిరూపించు; బుద్ధి గొప్పదా, కర్మ గొప్పదా? నేను బుద్ధిని, ఈయన కర్మ" అని పలికారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'సీస పద్యము' మరియు దాని కింద 'ఆటవెలది' నియమానుసారం కలపి రాయబడింది.

తాత్త్విక వివాదం: భారతీయ తత్వశాస్త్రంలో "బుద్ధిః కర్మానుసారిణీ" (బుద్ధి కర్మను అనుసరిస్తుంది) లేదా బుద్ధి గొప్పదా కర్మ గొప్పదా అనే ప్రసిద్ధ చర్చను ఇక్కడ కథాంశంగా మార్చారు.

145. నూట నలభై ఐదవ వచనము

వచనము:

అతఁడు విని బుద్ధికర్మంబుల కిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థము:

అఁడు = ఆ మతిమంతుడు; విని = ఆ మాటలను ఆలకించి; బుద్ధి కర్మంబులకున్ = ఆ బుద్ధి, కర్మ అనే దేవతలకు; ఇట్లు = ఈ విధముగా; అనియెన్ = పలికెను.

తాత్పర్యము:

మతిమంతుడు వారి మాటలన్నీ విని, ఆ బుద్ధి కర్మ దేవతలతో ఎంతో వినయంగా ఇలా అన్నాడు.

146. నూట నలభై ఆరవ పద్యము

ఎంతటివాఁడ నేను దివిజేంద్రునియానతి నన్నుఁ గూర్చి మీ
యంతటివారువచ్చినఁ గృతార్థుఁడ నైతి ఫలానువృత్తి మీ
పంతము మీ రెఱుంగరె శుభం బశుభంబును గూడి చేయyచోఁ
గొంతయుఁ గీడు లేదు ఉభయకూటము గాదె ఫలంబు పట్టునన్.

ప్రతిపదార్థము:

నేను = ఒక సాధారణ మానవుడనైన నేను; ఎంతటివాఁడన్ = ఎంతటి అల్పుడను!; దివిజ+ఇంద్రుని = దేవతల రాజైన ఇంద్రుని యొక్క; ఆనతిన్ = ఆజ్ఞతో; నన్నున్ = నన్ను; కూర్చి = వెతుక్కుంటూ; మీ అంతటివారు = మీ వంటి గొప్ప దేవతలు; వచ్చినన్ = ఇక్కడికి విచ్చేయడం వల్ల; కృతార్థుఁడన్ = ధన్యుడను; ఐతిన్ = అయ్యాను; ఫల = కర్మ ఫలము యొక్క; అనువృత్తిన్ = విధానములో; మీ పంతము = మీ పట్టుదలలు; మీరే = మీరే; ఎఱుంగరె = ఎరుగుదురు కదా!; శుభంబు = మంచియు; అశుభంబును = చెడును; కూడి = కలిసి; చేయుచోన్ = చేసేటప్పుడు; కొంతయున్ = ఏమాత్రము; కీడు = నష్టము; లేదు = ఉండదు; ఫలంబు = ఫలితము; పట్టునన్ = లభించే సమయంలో; ఉభయ = మీ ఇద్దరి; కూటము = కలయిక; కాదె = అవసరము కదా!

తాత్పర్యము:

"మతిమంతుడు ఇలా అన్నాడు: 'మహానుభావులారా! నేను ఎంతటి అల్పుడను. దేవేంద్రుని ఆజ్ఞపై నా లాంటి వాని వద్దకు మీ వంటి గొప్ప దేవతలు రావడం నా భాగ్యం, నేను ధన్యుడినయ్యాను. ఫలితాలు ఇచ్చే విషయంలో మీ ఇద్దరి పంతాలు మీకే తెలుసు. కానీ లోకంలో మంచి జరిగినా, చెడు జరిగినా మీ ఇద్దరూ కలిసే చేస్తారు. ఒక పని ఫలితం రూపంలో బయటకు రావడానికి బుద్ధి, కర్మ అనే మీ ఇద్దరి కలయిక అత్యంత అవసరం కదా! ఒకరు లేకుండా ఇంకొకరు పని చేయలేరు'.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

రాజు ఇద్దరినీ సమన్వయపరుస్తూ ఎంతో చాకచక్యంగా సమాధానం చెప్పడం అతని న్యాయనిరతికి నిదర్శనం.

147. నూట నలభై ఏడవ పద్యము

బుద్ధిదేవి నీవు పాందుగా నిలువక
kpmaఫలము లెట్లు గదియు నైనఁ
దండ్రి కర్మ మీవు తనయవు మీతండ్రి

యెక్కు డైన నీకు నేమికొఱత.

ప్రతిపదార్థము:

బుద్ధిదేవి = ఓ బుద్ధిదేవతా!; నీవు = నీవు; పాందుగాన్ = అనుకూలముగా/తోడుగా; నిలువక = ఉండకపోతే; కర్మ ఫలములు = మనుషుల యొక్క కర్మల ఫలితాలు; ఎట్లు = ఏ విధముగా; గదియున్ = సంభవిస్తాయి?; ఐనన్ = కాబట్టి; మీ తండ్రి = మీ ఇద్దరిలో; కర్మము = కర్మ అనేది; తండ్రి = తండ్రి వంటిది; ఈవు = నీవు (బుద్ధి); తనయవు = కూతురి వంటిదానివి; మీ తండ్రి = మీ జనకుడైన ఆ కర్మము; ఎక్కుడు+ఐనన్ = గొప్పవాడైతే; నీకున్ = అతని కుమార్తెవైన నీకు; ఏమి = ఎటువంటి; కొఱత = తక్కువతనం ఉంటుంది?

తాత్పర్యము:

"'ఓ బుద్ధిదేవీ! నీ తోడ్పాటు లేకుండా మనుషులు ఏ కర్మనూ తలపెట్టలేరు, కాబట్టి కర్మఫలాలు సిద్ధించవు. నా విచారణ ప్రకారం, మీ ఇద్దరిలో కర్మ అనేది తండ్రి లాంటిది; బుద్ధివైన నీవు ఆ కర్మకు పుట్టిన కుమార్తె లాంటిదానివి. తండ్రియైన కర్మ సర్వశ్రేష్ఠుడైతే, అతని పుత్రికవైన నీకు వచ్చే తక్కువతనం ఏముంది? ఏమీ లేదు. కాబట్టి కర్మకు అగ్రస్థానం ఇవ్వడం తగును' అని రాజు తీర్పు చెప్పాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'ఆటవెలది' పద్యము.

కర్మ ప్రధానమైనదనే సనాతన ధర్మ సూత్రాన్ని రాజు ఇక్కడ నిరూపించాడు.

148. నూట నలభై ఎనిమిదవ పద్యము

దుర్మార్గునకును బుద్ధి స
ధర్మునకును విధికృతంబు తప్పదు బుద్ధిః
కర్మానుసారిణీ యను
మర్మము చెప్పుదురు నీకు మఱియొక తెరువా.

ప్రతిపదార్థము:

దుర్మార్గునకును = చెడ్డవానికి గానీ; సధర్మునకును = మంచి ధర్మాత్మునికి గానీ; విధికృతంబు = బ్రహ్మదేవుడు రాసిన కర్మ ఫలము; తప్పదు = అనుభవించక తప్పదు; బుద్ధిః = మానవుని ఆలోచన; కర్మానుసారిణీ = వాని పూర్వ కర్మలను అనుసరించే పుడుతుంది; అను = అనెడి; మర్మము = వేద రహస్యమును/న్యాయాన్ని; పెద్దలు) చెప్పుదురు = వివరిస్తారు; నీకున్ = అటువంటప్పుడు నీకు; మఱి+ఒక = వేరొక; తెరువా = మార్గము ఉందా? (లేదు).

తాత్పర్యము:

"'దుర్మార్గుడైనా, సన్మార్గుడైనా విధి రాసిన కర్మఫలాన్ని అనుభవించక తప్పదు. "బుద్ధిః కర్మానుసారిణీ" అంటే మనిషి చేసే ఆలోచనలు కూడా వాని పూర్వ జన్మ కర్మలను బట్టే పుడతాయనే పరమ రహస్యాన్ని శాస్త్రాలు చెప్తున్నాయి. అటువంటప్పుడు కర్మను కాదని బుద్ధివైన నీవు విడిగా ఏమీ చేయలేవు కదా!' అని రాజు వివరించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'కంద' పద్యము.

ఇందులో ప్రసిద్ధ సంస్కృత లోకోక్తి అయిన "బుద్ధిః కర్మానుసారిణీ" అనేది యథాతథంగా వాడబడింది.

149. నూట నలభై తొమ్మిదవ పద్యము

మును బుద్ధి ద్రోవఁజాలని
నను దృష్టాంతముగ నమరనాయకుఁ డిటకుం
బనిచె ననుఁ జూడ జగడము
పనిలే దని ఎడఁబడంగఁ పలికి వినతుఁడై.

ప్రతిపదార్థము:

మును = ఇంతకుముందు; బుద్ధి = నా బుద్ధి; తోవన్ = సరైన మార్గమును; కాపాడన్) చాలని = లేకపోయినట్టి; ననున్ = నన్ను (మతిమంతుడనైన నన్ను); దృష్టాంతముగన్ = ఒక ఉదాహరణగా చూపిస్తూ; అమరనాయకుఁడు = దేవేంద్రుడు; ఇటకున్ = మీ వివాదం తీర్చడానికి మీ ఇద్దరినీ నా వద్దకు; పనిచెన్ = పంపాడు; ననున్ = నా ఈ వికలాంగ స్థితిని; చూడన్ = గమనిస్తే; జగడము = మీ ఇద్దరి మధ్య పోట్లాట; పనిలేదు = అనవసరము; అని = అని; ఎడఁబడంగన్ = ఒప్పేలా; వినతుఁడు+ఐ = నమస్కరించినవాడై; పలికెన్ = చెప్పెను.

తాత్పర్యము:

'"పూర్వం నా బుద్ధి ఎంత బాగున్నా, నా జాతక కర్మ బాగోలేకపోవడం వల్ల నేను దొంగగా నిందపడి, కాలు చేయి కోల్పోవలసి వచ్చింది. ఇంద్రుడు నన్నే మీ వివాదానికి ఒక ప్రత్యక్ష ఉదాహరణగా (లైవ్ ఎగ్జాంపుల్ గా) భావించి మీ ఇద్దరినీ నా వద్దకు పంపాడు. నా జీవితాన్ని చూస్తేనే అర్థమవుతుంది; కర్మ ఎంత బలమైనదో! కాబట్టి మీ ఇద్దరిలో ఎవరు గొప్ప అనే తగాదా అనవసరం' అని మతిమంతుడు వారికి ఎంతో వినయంగా నమస్కరిస్తూ సమాధానమిచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

150. నూట యాభైయవ పద్యము

చే టటుదప్ప లక్ష్మి నిరసించి వనంబున మౌనినైనచో
నాటునఁ గాలుల జేయిఁ జనునాపదఁ బ్రాణము తీపినుంట నీ
జోటియు వెంట వచ్చుటయుఁ జూడ నయుక్తము లైన వింక నే
పాటులఁ బెట్టఁ జూచెదవొ బాపు, విధీ: నిను మీఱ వచ్చునే.

ప్రతిపదార్థము:

చేటు = నా జాతక కర్మ కీడు; అటు = ఆ విధముగా; తప్పన్ = తప్పించుకోవాలని; లక్ష్మిన్ = నా రాజ్య సంపదను; నిరసించి = వదిలిపెట్టి; వనంబునన్ = అడవిలో; మౌనిన్+ఐనచోన్ = మునిగా మారినప్పటికీ; కాలులన్ = నా కాలు; చేయిన్ = చేయి; నాటునన్ = నరకబడేలా; చను = సంభవించిన; ఆపద = విపత్తు; ప్రాణము = నా జీవము; తీపిన్+ఉంటన్ = తీపిగా మిగిలి

ఉండడం వల్ల; ఈ జోటియున్ = ఈ నా భార్య ప్రకాశిని కూడా; వెంటన్ = నా వెనుక; వచ్చుటయున్ = అంతఃపురమునకు తీసుకురావడము; చూడన్ = ఆలోచిస్తే; నయుక్తములు = అసంభవములు/ఆశ్చర్యకరములు; ఐనవి = అయ్యాయి; విధి = ఓ బ్రహ్మదేవా!; ఇంకా = ఇకముందు; ఏ = ఎటువంటి; పాటులన్ = కష్టాల పాలు; పెట్టన్ = చేయడానికి; చూచెదవో = తలుస్తున్నావో; బాపు = నీ లీల గొప్పది; నినున్ = నిన్ను; మీఱన్ = అధిగమించడం; వచ్చునే = సాధ్యమా? (కాదు).

తాత్పర్యము:

"'జాతకంలో ఉన్న కీడును తప్పించుకుందామని నా రాజ్యాన్ని వదిలేసి అడవిలో మునిగా మారాను. అయినా కర్మ వదల్లేదు; దొంగతనం నేరం నాపై పడి కాలు చేయి నరకబడ్డాయి. కానీ ప్రాణం తీపి కాబట్టి బతికాను; ఇప్పుడేమో ఈ రాజకుమారి నన్ను ఇష్టపడి అంతఃపురానికి తెచ్చుకుంది. ఇవన్నీ చూస్తే ఎంత ఆశ్చర్యంగా ఉందో! ఓ విధి! నీవు రాసిన కర్మను దాటడం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు. నన్ను ఇంకా ముందు ముందు ఏ కష్టాల పాలు చేస్తావో నీకే తెలియాలి; నిన్ను మీరడం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు' అని రాజు ప్రార్థించాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

సందేశం: మనుషులు ఎంత ప్రయత్నించినా దైవలిఖితమైన విధిని (కర్మను) మార్చలేరనే పరమ సత్యాన్ని రాజు ఇక్కడ తన స్వంత ఉదాహరణతో ముగించాడు.

151. నూట యాభై ఒకటవ పద్యము

అని వినయోక్తిగాఁ బలికినంతనె కర్మము బుద్ధియుం గడం
కను దెరు వేది మాకనుచుఁ గైకొని యొక్కటి యౌచు నిర్ణయం
బునకుఁ బణంబుగాఁ గడుఁ బ్రమోదముతో నమృతంబు దెచ్చి పో
సిన నతికాంతిగా నతని చేయును గాలును వచ్చెఁ జెచ్చెరన్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా మతిమంతుడు; వినయ+ఉక్తిగాన్ = నమ్రతతో కూడిన మాటలుగా; పలికిన+అంతనె = మాట్లాడిన వెంటనే; కర్మమున్ = కర్మ దేవతయు; బుద్ధియున్ = బుద్ధి దేవతయు; కడంకను = పట్టుదలతో; మాకున్ = మా ఇద్దరికీ; తెరువు = మార్గము; ఏది = ఏది?; అనుచున్ = అని ఆలోచిస్తూ; కైకొని = (రాజు తీర్పును) అంగీకరించి; ఒక్కటి+ఔచున్ = ఇద్దరూ ఒకటై; నిర్ణయంబునకున్ = ఆ వివాద పరిష్కార నిర్ణయానికి; పణంబుగాన్ = పందెముగా (లేదా కానుకగా); కడున్ = మిక్కిలి; ప్రమోదముతోన్ = సంతోషముతో; అమృతంబు = సుధను; తెచ్చి = తీసుకువచ్చి; పోసినన్ = (నరకబడిన అవయవములపై) చల్లగా/పోయగా; అతి = మిక్కిలి; కాంతిగాన్ = ప్రకాశవంతముగా; అతని = ఆ మతిమంతుని యొక్క; చేయును = హస్తమును; కాలును = పాదమును; చెచ్చెరన్ = శీఘ్రముగా; వచ్చెన్ = మునుపటిలా తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

మతిమంతుడు ఆ విధంగా ఎంతో వినయంగా, చాకచక్యంగా పలికిన మాటలను విన్న వెంటనే కర్మ, బుద్ధి దేవతలు తమ పట్టుదలను వదిలేశారు. "మన ఇద్దరికీ సమన్వయ మార్గమే సరైనది" అని రాజు తీర్పును అంగీకరించి, వారిద్దరూ ఒకటయ్యారు. ఆ వివాద నిర్ణయానికి సంతోషపడి, పందెపు గెలుపు కానుకగా వారు అమృతాన్ని తెచ్చి ఆ రాజు నరకబడిన

కాలు, చేతులపై పోశారు. దాంతో క్షణమాత్రంలో అతని అవయవాలన్నీ మునుపటి కంటే మిక్కిలి కాంతివంతంగా, ఆరోగ్యంగా తిరిగి వచ్చేసాయి.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

కథా విశేషం: గ్రంథంలోని పాఠాంతరాల ప్రకారం ఇక్కడ బుద్ధి, కర్మ దేవతలు ప్రత్యక్షమై అమృతం పోసి అవయవాలు రప్పించినట్లు చెప్పబడింది; ఇది మునుపటి 142వ పద్యంలోని అంబికాదేవి అనుగ్రహ వృత్తాంతానికి సమాంతరంగా నడిచే కథాంశం.

152. నూట యాభై రెండవ పద్యము

ఈగతి బ్రోచి వారు సన నీవల బాలిక యేగి హస్తపా
దాగమన ప్రకారము ప్రియంబుగఁ దండ్రికిఁ జెప్పె నాతఁడు
న్వేగమ వచ్చి యల్లుని నవీనరతిప్రియుఁ జూచి యాత్మపు
త్రీగుణభాగ్యసంపద నుతించుచుఁ గౌఁగిటఁ జేర్చె నాతని.

ప్రతిపదార్థము:

ఈ గతిన్ = ఈ విధముగా; బ్రోచి = (మతిమంతుని) రక్షించి; వారు = ఆ దేవతలు; చనన్ = వెళ్లగా; ఈవలన్ = ఆ వెంటనే; బాలిక = ఆ రాజకుమారి ప్రకాశిని; ఏగి = తన తండ్రి వద్దకు వెళ్లి; హస్త = చేతులు; పాద = కాళ్ళు; ఆగమన = తిరిగి వచ్చిన; ప్రకారము = విధానమును; ప్రియంబుగన్ = సంతోషము కలిగేలా; తండ్రికిన్ = జనకుడైన జీవరక్షకునికి; చెప్పెన్ = వివరించెను; ఆతఁడున్ = ఆ రాజు కూడా; వేగము+అ = త్వరగానే; వచ్చి = అంతఃపురమునకు వచ్చి; నవీన = సరికొత్త; రతి = మన్మథుని వంటి అందముతో; ప్రియుఁడు = శోభిల్లుతున్న; అల్లునిన్ = తన అల్లుడైన మతిమంతుని; చూచి = గమనించి; ఆత్మ = తనయొక్క; పుత్రీ = కుమార్తె యొక్క; గుణ = పాతివ్రత్య గుణమును; భాగ్య = అదృష్ట; సంపదన్ = వైభవమును; నుతించుచున్ = కొనియాడుతూ; ఆతనిన్ = ఆ అల్లుడిని; కౌఁగిటన్ = గుండెలకు హత్తుకొని; చేర్చెన్ = ఆదరించెను.

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా మతిమంతుడిని అనుగ్రహించి ఆ దేవతలు అంతర్ధానమయ్యారు. ఆ వెంటనే రాజకుమారి ప్రకాశిని తన తండ్రి వద్దకు పరుగున వెళ్లి, భర్తకు కాళ్లు చేతులు తిరిగి వచ్చిన వింతను అమితమైన ఆనందంతో వివరించింది. జీవరక్షక మహారాజు వెంటనే అక్కడికి వచ్చి, మన్మథుడిలా నవలావణ్యంతో ప్రకాశిస్తున్న అల్లుడిని చూసి ఆశ్చర్యపోయాడు. తన కుమార్తె యొక్క పాతివ్రత్య మహిమను, అదృష్టాన్ని మనసారా పొగుడుతూ, అల్లుడిని ఎంతో ప్రేమతో గాఢంగా కౌగిలించుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో అమరిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

153. నూట యాభై మూడవ పద్యము

ఆతనిచరిత్రముం దెలిసి యత్యనురాగముతో నతండు దా

సుతరహితుండు గానఁ దనక్షోణికి నాతని రాజుఁ జేసిన
న్మతి నతిహృష్టుఁ డౌచు మతిమంతుఁడు తత్పురి యేలుచు న్నిజ
క్షితి కరుదెంచి మంత్రికుల సేవితుఁడై సిరు లొందెఁ గావున.

ప్రతిపదార్థము:

అతండు = ఆ జీవరక్షక మహారాజు; ఆతని = ఆ మతిమంతుని యొక్క; చరిత్రమున్ = యథార్థ గాథను/రాజవంశాన్ని; తెలిసి = పూర్తిగా తెలుసుకొని; అతి = మిక్కిలి; అనురాగముతోన్ = ప్రేమతో; తాన్ = తాను; సుత = కుమారులు (కొడుకులు); రహితుండు = లేనివాడు; కానన్ = కాబట్టి; తన = తనయొక్క; క్ష్మాణికిన్ = రాజ్యమునకు; ఆతనిన్ = ఆ మతిమంతుడిని; రాజున్ = ప్రభువుగా; చేసినన్ = అభిషేకింపగా; మతిన్ = తన మనస్సు నందు; అతి = మిక్కిలి; హృష్టుఁడు+ఔచున్ = సంతోషించినవాడవుతూ; మతిమంతుఁడు = ఆ మతిమంతుడు; తత్ = ఆ మందార; పురిన్ = నగరమును; ఏలుచున్ = పరిపాలిస్తూ; నిజ = తన సొంత; క్ష్మాతికిన్ = రత్నావళి రాజ్యమునకు; అరుదెంచి = తిరిగి వచ్చి; మంత్రి = తన పాత మంత్రి నదుభూషణుడు మొదలైన సచివుల; కుల = సమూహము చేత; సేవితుఁడు+ఐ = కొలవబడినవాడై; సిరులు = అపార ఐశ్వర్యములను; ఒందెన్ = పొందెను; కావునన్ = ఆ కారణము చేత. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"మతిమంతుని అసలు చరిత్ర తెలుసుకున్న జీవరక్షక మహారాజుకు అతనిపై అనురాగం మరింత పెరిగింది. తనకు కొడుకులు లేరు కాబట్టి, తన సామ్రాజ్యానికి ఆ మతిమంతుడినే రాజుగా పట్టాభిషేకం చేశాడు. మతిమంతుడు ఎంతో సంతోషంతో ఆ మందార నగరాన్ని పాలిస్తూ, కొంతకాలానికి తన సొంత రాజ్యమైన రత్నావళి నగరానికి కూడా తిరిగి వచ్చాడు. తనను జాతకం పేరుతో హెచ్చరించిన పాత మంత్రి నదుభూషణుడు మొదలైన వారంతా తిరిగి తనను సేవించగా, రెండు రాజ్యాలకూ ప్రభువై సకల సంపదలతో విరాజిల్లాడు. కాబట్టి..."

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

154. నూట యాభై నాల్గవ పద్యము

నీవెరవును నావెరవును
దైవగతిం గాని కొనదు దయ గలిగిన నా
త్రోవల నాడుచు నుండఁగ
నీ వర్థముప్రాపు గమ్ము హితభావమున.

ప్రతిపదార్థము:

నీ = నీయొక్క; వెరవును = ఉపాయమును; నా = నాయొక్క; వెరవును = జూదపు ఉపాయమును; దైవగతిన్ = దైవనిర్ణయము; కాని = కాకుండా; కొనదు = సాగదు; దయ = భగవత్కృప; కలిగినన్ = ఉంటే; నా = నాదైన; త్రోవలన్ = మార్గములలో; ఆడుచున్+ఉండఁగన్ = నేను జూదమాడుతుండగా; నీవు = నీవు; హిత = స్నేహ; భావమునన్ = బుద్ధితో; అర్థము = ధనమునకు; ప్రాపు = తోడుగా/సహాయముగా; కమ్ము = నిలువుము.

తాత్పర్యము:

"ఆ జూదగాడు విక్రమార్కుడితో కథను ఇలా ముగించాడు: 'అయ్యా! నీ ఉపాయమైనా, నా జూదపు ఉపాయమైనా దైవసంకల్పం ఉంటేనే సాగుతాయి తప్ప విడిగా ఏమీ కావు. కాబట్టి భగవంతుని దయ వల్ల నేను ఆడే జూదపు ఆటలలో నాకు అనుకూలత కలుగుతుంది. నీవు కూడా నాపై మంచి జాలితో నాకు ధనసహాయం చేసి తోడుగా నిలువుము' అని వేడుకున్నాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

155. నూట యాభై ఐదవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

నావుడు నట్లకాఁ గావింతు నూఱడు
మని వాని ననిపిన యBసరమునఁ
బరదేశు లిద్దఱు భాషించుచో నొకఁ
డిల యెల్లఁ క్రుమ్మరి యింద్రకీల
నగముపై నున్న మనస్సిద్ధి యనుదేనిఁ
జూడ మైతిమి విశస్తులము మనము
అష్టదిక్కుల నున్న యష్టభైరవులకు
శష్టాంగరుధిరంబు లర్చనముగఁ
జేసి కంఠరక్తసిక్తంబు బలియిచ్చు
జనులకోర్కు లెల్ల శక్తి యిచ్చు
నమ్ముఁడనుచు శాసనమువ్రాసియున్నది
యచటియాత్ర సేయ నరుగమకట.

ప్రతిపదార్థము:

నావుడున్ = అని జూదగాడు పలుకగా; **అట్లా+కాన్** = అలాగే; **కావింతున్** = చేస్తాను; **ఊఱడుము** = విచారము వదులుము; **అని** = అని పలుకుతూ; **వానిన్** = ఆ జూదగాడిని; **అనిపిన** = సాగనంపిన; **అవసరమునన్** = సమయంలో; **పరదేశులు** = ఇతర దేశస్థులు; **ఇద్దఱు** = ఇద్దరు; **భాషించుచోన్** = మాట్లాడుకుంటుండగా; **ఒకఁడు** = వారిలో ఒకడు (ఇలా అన్నాడు); **ఇల** = ఈ భూమి; **ఎల్లన్** = అంతా; **క్రుమ్మరి** = తిరిగి; **ఇంద్రకీల** = ఇంద్రకీలాద్రి యనే; **నగము పైనన్** = కొండపైన; **ఉన్న** = ఉన్నట్టి; **మనస్సిద్ధి** = మనస్సిద్ధి; **అను** = అనెడి; **దేనిన్** = ఆ దేవతను; **చూడము+ఐతిమి** = దర్శించలేకపోయాము; **మనము** = మనము; **విశస్తులము** = భాగ్యహీనులము; **అష్ట** = ఎనిమిది; **దిక్కులన్** = దిశల యందు; **ఉన్న** = ఉన్నట్టి; **అష్టభైరవులకున్** = ఎనిమిది మంది భైరవులకు; **శష్టాంగ** = తన శరీరంలోని ఆరు అంగముల యొక్క; **రుధిరంబులు** = రక్తములను; **అర్చనముగన్** = పూజగా; **చేసి** = గావించి; **కంఠ** = తన మెడ లోని; **రక్త** = నెత్తురుతో; **సిక్తంబు** = తడిసిన; **బలి** = బలిని; **ఇచ్చు** = సమర్పించే; **జనుల** = మానవుల యొక్క; **కోర్కులు+ఎల్లన్** = సమస్త కోరికలను; **శక్తి** = ఆ పరాశక్తి; **ఇచ్చున్** =

నెరవేరుస్తుంది; నమ్ముఁడు = దీనిని నమ్మండి; అనుచున్ = అని; శాసనము = అక్కడ ఒక శిలా శాసనము; వ్రాసి+ఉన్నది = రాయబడి ఉంది; అకట = అయ్యో!; అచటి = ఆ క్షేత్రమునకు; యాత్ర = ప్రయాణము; చేయన్ = చేయడానికి; అరుగము = వెళ్లలేకపోయాము (అని మాట్లాడుకున్నారు).

తాత్పర్యము:

"ఆ మాటలకు విక్రమార్కుడు 'అలాగే చేస్తాను, నీవు బాధపడకు' అని వానికి ధనమిచ్చి సాగనంపాడు. ఆ సమయంలో అక్కడికి వచ్చిన ఇద్దరు పరదేశీయులు తమలో తాము ఇలా మాట్లాడుకోవడం రాజు విన్నాడు: 'అయ్యా! మనం భూమండలమంతా తిరిగాం గానీ, ఆ ఇంద్రకీల పర్వతంపై వెలిసిన "మనస్సిద్ధి" అనే దేవతను మాత్రం దర్శించలేకపోయాం, మన బతుకులు వృథా. ఆ కొండపై ఎనిమిది దిక్కులా ఉన్న అష్టభైరవులకు తన శరీరంలోని ఆరు ముఖ్య అవయవాల రక్తంతో పూజ చేసి, చివరగా తన కంఠాన్ని కోసుకుని రక్తబలి ఇచ్చే భక్తుల కోరికలన్నింటినీ ఆ పరాశక్తి తక్షణం నెరవేరుస్తుందని అక్కడ ఒక శాసనమే రాయబడి ఉందట! అయ్యో, మనం అటువంటి పవిత్ర యాత్ర చేయలేకపోయాము కదా!' అని వారు విచారించారు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'సీస పద్యము' మరియు దాని కింద 'ఆటవెలది' నియమానుసారం కలపి రాయబడింది.

పురాణ విశేషం: ఇంద్రకీల పర్వతం (విజయవాడ) మరియు నాడు ప్రసిద్ధి చెందిన కాపాలిక/శాక్తేయ సంప్రదాయాలలోని ఆత్మబలిదాన ప్రక్రియ ఇక్కడ కథాంశంగా ప్రస్తావించబడింది.

156. నూట యాభై ఆరవ పద్యము

అని పలుకఁగ వృత్తాంతము
విని విక్రమభూషణుండు విస్మితుఁడై వా
లును మగతనముం దోడుగఁ
జనియె న్మునుచనిన సవ్యసాచికి నెనయై.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా పరదేశులు; పలుకఁగన్ = మాట్లాడుకోగా; ఆ వృత్తాంతము = ఆ విశేషాన్ని; విని = ఆలకించి; విక్రమభూషణుండు = పరాక్రమమే ఆభరణముగా గల ఆ విక్రమార్కుడు; విస్మితుఁడు+ఐ = ఆశ్చర్యపడినవాడై; వాలును = తన కత్తియు; మగతనమున్ = తన వీరత్వమును; తోడుగన్ = తోడురాగా; మును = పూర్వము; చనిన = (పాశుపతాస్త్రం కొరకై ఇంద్రకీలాద్రికి) వెళ్లిన; సవ్యసాచికిన్ = అర్జునునికి; నెన+ఐ = సమానుడై; చనియెన్ = ఆ కొండకు బయలుదేరెను.

తాత్పర్యము:

ఆ పరదేశీయుల మాటలు వినగానే విక్రమార్కుడు ఎంతో ఆశ్చర్యపోయాడు. లోకోపకారం కోసం, ఆ జూదగాడి దరిద్రం వదిలించడం కోసం తనే స్వయంగా ఆ క్షేత్రానికి వెళ్లాలనుకున్నాడు. చేతిలోని కత్తి, గుండెల్లోని వీరత్వమే తోడుగా——పూర్వం ఈశ్వర సాక్షాత్కారం కోసం ఇంద్రకీలాద్రికి వెళ్లిన ఆ అర్జునుడిలా (సవ్యసాచిలా) తాను కూడా ఆ పర్వతానికి పయనమయ్యాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

శబ్ద విశేషం: రెండు చేతులతోనూ సమానంగా బాణాలు వేయగలవాడు కాబట్టి అర్జునుడికి 'సవ్యసాచి' అని పేరు.

14. నూట యాభై ఏడవ పద్యము

అట చని కాంచె భూమివరుఁ డర్జునసిద్ధితపోనుకూలముం
గుటిలకిటిద్విపారిమదకుంజర సేవిత సానుమూలముం
జటులగుణచ్ఛటారటిత సంయమిరక్షణపుణ్యశీలముం
గటకమణిద్యుతిప్రకటకందరకూలము నింద్రకీలము.

ప్రతిపదార్థము:

భూమివరుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; అటన్ = ఆ ప్రదేశమునకు; చని = వెళ్లి; అర్జున = అర్జునుని యొక్క; సిద్ధి = పాశుపత అస్త్ర సిద్ధి కొరకైన; తపః = తపస్సుకు; అనుకూలమున్ = యోగ్యమైనట్టిదియు; కుటిల = వంకరలైన/క్రూరమైన; కిటి = అడవి పందులు; ద్విపారి = సింహములు; మద = మదించిన; కుంజర = ఏనుగుల చేత; సేవిత = సంచరింపబడే; సాను = చరియల; మూలమున్ = అడుగు భాగములు కలదియు; చటుల = తీక్షణమైన; గుణ = వింటినారి యొక్క; ఛటా = సమూహపు; అరటిత = ధ్వనులతో; సంయమి = మునులను; రక్షణ = కాపాడే; పుణ్య = పవిత్రమైన; శీలమున్ = స్వభావము కలదియు; కటక = కొండ చరియల లోని; మణి = రత్నముల యొక్క; ద్యుతి = కాంతి చేత; प्रकट = స్పష్టముగా కనిపించే; కందర = గుహలు; కూలమున్ = ఒడ్డులు కలదియు ఐన; ఇంద్రకీలమున్ = ఆ ఇంద్రకీల పర్వతాన్ని; కాంచెన్ = చూసెను.

తాత్పర్యము:

విక్రమార్కుడు ప్రయాణమై వెళ్లి ఆ ఇంద్రకీల పర్వతాన్ని దర్శించాడు. ఆ కొండ పూర్వం అర్జునుడు తపస్సు చేసి ఈశ్వరుని మెప్పించడానికి అత్యంత అనుకూలంగా నిలిచినట్టిది. క్రూరమైన అడవిపందులు, సింహాలు, మదపుటేనుగులు ఆ కొండ చరియలలో స్వేచ్ఛగా తిరుగుతున్నాయి. పూర్వం అర్జునుని వింటినారి భీకర ధ్వనులతో మునులను రక్షించిన పవిత్ర చరిత్ర దానికి ఉంది. కొండ గుహలలోని రత్నాల కాంతులతో ధగధగలాడుతున్న ఆ ఇంద్రకీల పర్వత సౌందర్యాన్ని రాజు మనసారా చూశాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

అంత్యానుప్రాస అలంకారంతో (అనుకూలముం, మూలముం, శీలముం, కీలము) పద్యం ఎంతో శబ్దసౌందర్యంతో నడిచింది.

158. నూట యాభై ఎనిమిదవ పద్యము

కని గిరిమీఁద నున్న గుడికందువకుం జని యందుఁ తీర్థమ
జ్జన మొనరించి వచ్చి కొనసాగఁగ దేవికి భైరవాదికం
బునకుఁ బ్రియంబు సేయఁ దనమూర్తి వధింపను వేడ్కఖడ్గమె

త్ఁనఁ గరుణాప్రసన్నయయి దేవత యాతని నడ్డ పెట్టుచు.

ప్రతిపదార్థము:

కని = (ఆ కొండను) చూసి; గిరి మీఁదన్ = పర్వతం పైన; ఉన్న = ఉన్నట్టి; గుడి = ఆలయపు; కందువకున్ = ప్రదేశమునకు; జని = వెళ్లి; అందున్ = ఆ క్షేత్రమునందు; తీర్థ = పవిత్ర నదీ జలములలో; మజ్జనము = స్నానము; ఒనరించి = చేసి; వచ్చి = తిరిగి గుడికి వచ్చి; దేవికిన్ = ఆ మనస్సిద్ధి దేవతకు; భైరవు+ఆదికమునకున్ = అష్టభైరవులు మొదలైన వారికి; ప్రియంబు = సంతోషము; చేయన్ = కలుగజేయడానికి; కార్యము) కొనసాగఁగన్ = నెరవేరేలా; తన = తనయొక్క; మూర్తిన్ = శరీరమును/కంఠాన్ని; వధింపను = నరుక్కోవడానికి; వేడ్కన్ = పట్టుదలతో/ఉత్సాహముతో; ఖడ్గము+ఎత్తినన్ = కత్తిని పైకి లేపగా; కరుణా = దయతో; ప్రసన్న+అయి = అనుకూలురై; దేవత = ఆ పరాశక్తి; ఆతనిన్ = ఆ విక్రమార్కుని; అడ్డపెట్టుచున్ = వారించుచు. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

ఆ కొండపై ఉన్న ఆలయ క్షేత్రానికి విక్రమార్కుడు వెళ్లాడు. అక్కడ పవిత్ర నదిలో స్నానం ఆచరించి, గుడికి వచ్చాడు. ఆ మనస్సిద్ధి దేవికి, అష్టభైరవులకు ప్రీతి కలిగించి, ఆ జూదగాడి కష్టాలు తీర్చాలనే సంకల్పంతో—శాసనంలో ఉన్నట్లుగా తన కంఠాన్ని తానే నరుక్కోవడానికి ఎంతో సాహసంతో కత్తిని పైకి ఎత్తాడు. రాజు యొక్క ఆ అసమాన త్యాగానికి, సాహసానికి ఆ పరాశక్తి దయతో ప్రసన్నురాలై, వెంటనే ప్రత్యక్షమై అతని చేతిని పట్టుకుని వారించింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'హరిణి' వృత్త పద్యము.

159. నూట యాభై తొమ్మిదవ పద్యము

ఇచ్చకువచ్చినట్టివర మేమట వేఁడుము కా దనాక నీ
కిచ్చెద నన్న భూమివరుఁ డీవు ననుం గరుణించితేని యే
యిచ్చెముఁ జూడ కాడుచును నోడుచు నిర్ధనుఁ డౌచునున్న యా
దిచ్చున కెల్లకాలము నతిద్రవిణం బొసఁగం దలంపుమా.

ప్రతిపదార్థము:

నీ = నీయొక్క; ఇచ్చకున్ = మనస్సుకు; వచ్చినట్టి = నచ్చినట్టి; వరము = వరము; ఏమట = ఏదో; వేఁడుము = కోరుకో; కాదు+అనాక = లేదు అనకుండా; నీకున్ = నీకు; ఇచ్చెదన్ = అనుగ్రహిస్తాను; అన్నన్ = అని దేవి పలుకగా; భూమివరుఁడు = ఆ భూపాలుడైన విక్రమార్కుడు; ఈవు = నీవు; ననున్ = నన్ను; కరుణించితి+ఏని = అనుగ్రహించినట్లయితే; ఏ = ఎటువంటి; ఒచ్చెమున్ = తక్కువతనము/లోటు; చూడక = తలంచకుండా; ఆడుచును = జూదమాడుతూ; ఓడుచున్ = ఓడిపోతూ; నిర్ధనుఁడు = దరిద్రుడు; అవుచున్+ఉన్న = అవుతున్నట్టి; ఆ = ఆ; దిచ్చునకున్ = ఆ జూదగాడికి; ఎల్లకాలమున్ = ఎల్లప్పుడూ; అతి = సమృద్ధిగా; ద్రవిణము = ధనమును; ఒసఁగన్ = లభించేలా; తలంపుమా = అనుగ్రహించుము.

తాత్పర్యము:

ఆ దేవి విక్రమార్కునితో ఇలా అంది: "రాజా! నీ సాహసానికి మెచ్చాను. నీ మనసుకు నచ్చిన వరం ఏదైనా కోరుకో, కాదనకుండా ఇస్తాను". దానికి ఆ భూపాలుడు నమస్కరిస్తూ, "తల్లీ! నీవు నన్ను నిజంగా కరుణించదలిస్తే, నాకోసం ఏమీ వద్దు; అక్కడ చంద్రవతీ నగరంలో జూదమాడుతూ, సర్వస్వం ఓడిపోయి, గోచిగుడ్డతో దరిద్రుడై అల్లాడుతున్న ఆ జూదగాడికి ఎల్లకాలమూ ధనానికి ఎలాంటి లోటూ లేకుండా సమృద్ధిగా ఐశ్వర్యం లభించేలా అనుగ్రహించు" అని వేడుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'మత్తేభవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

గుణ విశేషం: తన ప్రాణాలను సైతం లెక్కచేయకుండా, కేవలం ఒక జూదగాడి దరిద్రాన్ని పోగొట్టడం కోసం విక్రమార్కుడు వరం కోరడం అతని పరహితార్థ జీవితానికి పరమోదాహరణం.

160. నూట అరవైయవ పద్యము

అని వేఁడి యతని కర్థము
తనియఁగ నిప్పించి సమ్మదంబునఁ పురికిం
జనుదెంచె విక్రమార్కుఁడు
తనతిరుగుడు సర్వజనహితం బై నెగడన్.

ప్రతిపదార్థము:

అని = ఆ విధముగా; వేఁడి = ప్రార్థించి; అతనికిన్ = ఆ జూదగాడికి; అర్థము = సంపద; తనియఁగన్ = తృప్తి చెందేలా; ఇప్పించి = ఆ దేవి ద్వారా ఇప్పించి; తన = తనయొక్క; తిరుగుడు = దేశాటనము; సర్వ = సమస్త; జన = ప్రజల యొక్క; హితంబు+ఐ = మేలు కొరకే; నెగడన్ = ప్రసిద్ధి చెందేలా; విక్రమార్కుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; సమ్మదంబునన్ = అపార సంతోషముతో; పురికిన్ = తన ఉజ్జయినీ నగరమునకు; జనుదెంచెన్ = తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా వేడుకుని, ఆ జూదగాడికి జీవితాంతం తృప్తిగా ఉండేలా అపార ధనధాన్యాలను ఆ దేవి ద్వారా ఇప్పించాడు విక్రమార్కుడు. తన దేశాటనలన్నీ కేవలం తన స్వార్థం కోసం కాక, లోకంలోని ఆర్తులను, దీనులను ఆదుకోవడానికేనని నిరూపిస్తూ, ఎంతో సంతోషంతో తిరిగి తన ఉజ్జయినీ నగరానికి చేరుకున్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

161. నూట అరవై ఒకటవ పద్యము

వెంచలఁ జెర్వుల బయల వెన్నెల రేగటఁ జౌట నైన వం
చించక యొక్క చందమునఁ జిన్కులు మున్నడఁ బంచినట్లు వ
ర్షించు నవాంబుదంబుక్రియ జీవన కారణ మౌచు లక్ష్మి ప్రా
పించిన నెల్లవారలకుఁ బెట్టినయాతఁడె దాత గావున.

ప్రతిపదార్థము:

వెంచలన్ = బురద గుంటలలోనూ; చెర్వులన్ = చెరువులలోనూ; బయలన్ = మైదానములలోనూ; వెన్నెల = వెన్నెల కాసే చోటను; రేగటన్ = నల్లరేగడి నేలలలోనూ; చౌటన్+ఐనన్ = చవుటి నేలలలోనైనా సరే; వంచించక = ఏమాత్రము భేదము చూపకుండా; యొక్క చందమునన్ = ఒకే తీరుగా; చిన్కులు = వాన చినుకులను; మున్న+అడన్ = ముందే; పంచినట్లు = కురిపించినట్లు; వర్షించు = కురిసేటటువంటి; నవ = నూతన; అంబుదంబు క్రియన్ = మేఘము వలె; జీవన = సమస్త ప్రాణుల బతుకుదెరువునకు; కారణము+ఔచున్ = హేతువవుతూ; లక్ష్మి = సంపద; ప్రాపించినన్ = తనకు లభించగానే; ఎల్లవారలకున్ = యాచకులు ఎవరో అడగకుండా అందరికీ; పెట్టిన యాతఁడు+ఎ = దానమిచ్చినవాడే; దాత = నిజమైన త్యాగశీలి; కావునన్ = ఆ కారణము చేత. (ఇది తరువాతి పద్యముతో అన్వయిస్తుంది).

తాత్పర్యము:

"ఆకాశంలోని కొత్త మేఘం బురద నేల, మంచి నేల, చెరువు, మైదానం, చవుటి నేల అనే తేడాలు చూడకుండా అన్నిటిపైనా ఒకేలా వర్షాన్ని కురిపిస్తుంది. అదేవిధంగా సంపద (లక్ష్మి) లభించగానే పాత్రతలతో నిమిత్తం లేకుండా, లోకానికి జీవనాధారమై, తన వద్దకు వచ్చిన ప్రతి ఒక్కరికీ సమానంగా దానమిచ్చేవాడే నిజమైన దాత అనిపించుకుంటాడు. విక్రమార్కుడు అటువంటి ఉత్తమ దాత. కాబట్టి..."

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'ఉత్పలమాల' వృత్త పద్యము.

అలంకారము: దాతను మేఘంతో పోల్చడం వల్ల ఇందులో చక్కని 'ఉపమాలంకారము' ఉన్నది.

162. నూట అరవై రెండవ పద్యము

నీ కింత దానచతురత
లేకునికిని దీని నెక్కలే వనవుడు న
ట్టాకర్ణించి యతఁడు హిత
లోకము గొల్వంగ మగిడి లోనికిఁ జనియె.

ప్రతిపదార్థము:

నీకున్ = భోజరాజవైన నీకు; ఇంత = విక్రమార్కునికి ఉన్నంతటి; దాన = త్యాగము చేయుట యందలి; చతురత = నేర్పు/ఔదార్యము; లేకునికిని = లేకపోవడం వల్ల; దీనిన్ = ఈ సింహాసనాన్ని; ఎక్కన్+లేవు = అధిష్ఠించలేవు; అనవుడున్ = అని ఆ బొమ్మ చెప్పగా; అట్లు = ఆ మాటలను; ఆకర్ణించి = ఆలకించి; అతఁడు = ఆ భోజమహారాజు; హిత = తన హితైషులైన; లోకము = మంత్రులు, సేవకుల సమూహము; కొల్వంగన్ = తన్ను గొలుస్తుండగా; మగిడి = వెనుతిరిగి; లోనికిన్ = తన అంతఃపురము లోనికి; చనియెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! మేఘం లాంటి అటువంటి నిరుపమాన దానగుణ చతురత నీలో లేదు కాబట్టి, నీవు ఈ దివ్య పీఠాన్ని అధిష్ఠించడానికి అర్హుడవు కావు" అని ఇరవై ఏడవ బొమ్మ పలికింది. ఆ మాటలు విన్న భోజరాజు నిరాశ చెంది, తన వెంట

వచ్చిన మిత్రులు, మంత్రులు తన్ను గొలుస్తుండగా ఆనాటి ప్రయత్నాన్ని విరమించుకుని మెల్లగా తన అంతఃపుర మందిరంలోనికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో ఇమిడిన 'కంద' పద్యము.

ఇక్కడితో ఇరవై ఏడవ బొమ్మ కథ సంపూర్ణమవుతుంది.

163. నూట అరవై మూడవ పద్యము (ఆశ్వాసాంత దైవస్తుతి - శార్దూలవిక్రీడితము)

దుర్గానాయక మానసాంబురుహసంతోషక్రియాహంసు నం
తర్గూఢస్థితవైరిదానవవిభేదక్రీడనాప్రౌఢు స
న్మార్గారూఢమునీంద్రచింత్యనిజనామస్తోముని ర్వ్రక్షిత
స్వర్గాకఃపతీ నిందిరారమణుఁ గంసధ్వంసిఁ దార్క్ష్యధ్వజున్.

ప్రతిపదార్థము:

దుర్గానాయక = దుర్గాదేవి యొక్క నాథుడైన శివుని; మానస = మనస్సనెడు; అంబురుహ = పద్మమునకు; సంతోష క్రియా = ఆనందమును కలుగజేయుట యందు; హంసున్ = హంస వంటివాడును; అంతర్ = హృదయము లోపల; గూఢ = రహస్యముగా; స్థిత = ఉన్నట్టి; వైరి = శత్రువులైన; దానవ = రాక్షసులను/అరిషడ్వర్గాలను; విభేద = సంహరించే; క్రీడనా = లీలల యందు; ప్రౌఢున్ = సమర్థుడును; సన్మార్గ = సత్మార్గాన్ని; ఆరూఢ = ఆశ్రయించిన; మునీంద్ర = మునిశ్రేష్ఠుల చేత; చింత్య = ధ్యానింపదగిన; నిజ = తనదైన; నామ = నామముల యొక్క; స్తోమునిన్ = సమూహము కలవాడును; రక్షిత = కాపాడబడిన; స్వర్గాకఃపతిన్ = స్వర్గాధిపతియైన దేవేంద్రుడు కలవాడును; ఇందిరా = లక్ష్మీదేవికి; రమణున్ = ప్రియుడును; కంస = కంసుడిని; ధ్వంసిన్ = హతమార్చినవాడును; తార్క్ష్య = గరుత్మంతుడే; ధ్వజున్ = జెండాగా కలవాడును ఐన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును (కవి కొనియాడుతున్నాడు).

తాత్పర్యము:

సాక్షాత్తు దుర్గాదేవి నాథుడైన పరమశివుని హృదయపద్మానికి సంతోషాన్నిచ్చే హంస వంటివాడు, మానవుల అంతరంగంలో దాగి ఉన్న కామక్రోధాది రాక్షసులను/శత్రువులను లీలామాత్రంగా సంహరించే ప్రౌఢుడు, సన్మార్గంలో నడిచే మునీశ్వరులు నిత్యం ధ్యానించే దివ్యనామములు కలవాడు, దేవేంద్రుడిని స్వర్గాధిపతిగా రక్షించినవాడు, లక్ష్మీదేవి ప్రియుడు, కంసమర్దనుడు, గరుడధ్వజుడు అయిన ఆ శ్రీమహావిష్ణువునకు...

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'శార్దూలవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

కావ్యాంతంలో ఇష్టదైవమైన విష్ణువును కవి ఇక్కడ అద్భుతమైన సంబోధనలతో కీర్తించాడు.

164. నూట అరవై నాల్గవ పద్యము (కృతికర్త స్తుతి - శార్దూలవిక్రీడితము)

హస్తన్యస్తసువర్ణభూధరధనుర్జ్యాపన్నగాకర్షణో

దస్తాంభోనిధికన్యకారమణ బాణాగ్రానలాపుష్టదై
త్యస్తోమాశ్రయదుర్గనిర్గతకురంగాక్షిగణాగణ్యచ
క్షుస్తీర్ణోదకశాంతకోపఽహను సోమార్కవహ్నీక్షణున్.

ప్రతిపదార్థము:

హస్త = తన చేతి యందు; న్యస్త = ఉంచబడిన; సువర్ణభూధర = మేరు పర్వతమనే; ధనుః = ధనస్సు యొక్క; జ్యా = నారియైన; పన్నగ = వాసుకి అనే సర్పమును; ఆకర్షణ = లాగడం చేత; ఉదస్త = ఉప్పొంగిన; అంభోనిధి = సముద్రమునకు; కన్యకా = పుత్రికయైన లక్ష్మీదేవికి; రమణ = ప్రియుడైనవాడా!; బాణ = తన బాణము యొక్క; అగ్ర = కొనయందలి; అనల = అగ్ని చేత; పుష్ట = కాల్చివేయబడిన; దైత్య = రాక్షసుల యొక్క; స్తోమ = సమూహమునకు; ఆశ్రయ = నిలయమైన; దుర్గ = కోటల నుండి; నిర్గత = బయటకు వచ్చిన; కురంగాక్షి = లేడికన్నుల వంటి కళ్లు గల రాక్షస స్త్రీల యొక్క; గణ = సమూహము యొక్క; అగణ్య = లెక్కింపశక్యము కాని; చక్షుః = కళ్ల నుండి; తీర్ణ = కారిన; ఉదక = కన్నీటి జలము చేత; శాంత = చల్లారిన; కోప = అగ్రహమనే; దహనున్ = అగ్ని కలవాడును; సోమ = చంద్రుడు; అర్క = సూర్యుడు; వహ్ని = అగ్నిదేవుడే; ఈక్షణున్ = నేత్రములుగా కలవాడును ఐన వానిని (ఈశ్వరుని/విష్ణువును కవి స్తుతిస్తున్నాడు).

తాత్పర్యము:

తన హస్తమునందు మేరుపర్వతాన్ని ధనస్సుగా, వాసుకిని నారిగా సంధించి లాగినప్పుడు, ఆ బాణ ఘాతానికి ఉప్పొంగిన సముద్ర పుత్రికయైన లక్ష్మీదేవికి నాథుడైనవాడా! తన శర అగ్నిజ్వాలలతో శత్రువుల కోటలను దహించగా, ఆ కోటల నుండి భయంతో బయటకు వచ్చిన రాక్షస కాంతల కళ్ల నుండి కారిన కన్నీటి ప్రవాహంతోనే తన కోపాగ్నిని చల్లార్చుకున్నవాడా! సూర్యచంద్రులనూ, అగ్నినీ మూడు కళ్లుగా కలిగిన ఓ పరమేశ్వరా!

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది నాలుగు పంక్తులలో రాయబడిన 'శార్దూలవిక్రీడితము' వృత్త పద్యము.

హరిహర అభేదాన్ని సూచిస్తూ సాగిన అత్యంత క్లిష్టమైన సమాస భూయిష్ట పద్యం ఇది.

165. నూట అరవై ఐదవ పద్యము (మాలిని పద్యము)

దురితహరచరిత్రా తోషితాత్మీయమిత్రా
పరుషజనవిదూరా భక్తరక్షావిహారా
స్థిరతరనిజకీర్తీ దేవతాచక్రవర్తీ
పురహరహరిరూపా బుద్ధసిద్ధస్వరూపా.

ప్రతిపదార్థము:

దురిత = పాపములను; హర = హరించే; చరిత్రా = నడవడిక కలవాడా!; తోషిత = సంతోషింపబడిన; ఆత్మీయ = తనవారైన; మిత్రా = స్నేహితులు కలవాడా!; పరుష = క్రూరులైన; జన = మానవులకు; విదూరా = మిక్కిలి దూరమున ఉండువాడా!; భక్త = భక్తులను; రక్షా = కాపాడుట యందే; విహారా = విహరించే లీలలు కలవాడా!; స్థిరతర = మిక్కిలి స్థిరమైన; నిజ = తనదైన; కీర్తీ = యశస్సు కలవాడా!; దేవతా = దేవతలకు; చక్రవర్తీ = ప్రభువైనవాడా!; పురహర =

త్రిపురాంతకుడైన శివుడు; హరి = విష్ణువు యొక్క; రూపా = రూపములను ఏకముగా కలవాడా!; బుద్ధ = బుద్ధుని యొక్కయు; సిద్ధ = సిద్ధుల యొక్కయు; స్వరూపా = ఆకారము కలవాడా!

తాత్పర్యము:

పాపాలను సంహరించే పవిత్ర చరిత్ర కలవాడా! తన భక్తులను, మిత్రులను ఎల్లప్పుడూ ఆనందింపజేసేవాడా! దుష్టులకు ఆమడదూరంలో ఉండేవాడా! భక్తుల రక్షణలోనే నిరంతరం విహరించే దయామయుడా! సదా స్థిరమైన కీర్తి గల దేవతా చక్రవర్తీ! శివ కేశవ అభేద రూపానివి, బుద్ధుని లాంటి శాంత స్వరూపానివి అయిన ఓ భగవంతుడా! నీకు ప్రణామం.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'మాలిని' వృత్త పద్యము (ననమయయ వాలు గల పద్యము). నాలుగు పంక్తులలో నియమానుసారం రాయబడింది.

గద్యము

ఇది రాయగజగంధవారణ వైరిమండలిక భేకఫణీంద్ర వీరఘోట్టవిభాళ కళింగదేశనిర్ధూమధామ త్యాగనాగార్జున కర్ణాట ద్రవిళాంధ్ర మహారాష్ట్రభూపాల రూపనూపురసుందరచరణారవింద సనదప్రోలిపురవరాధీశ్వర వెలనాఁటి పృథ్వీశ్వర రాజ్యసముద్ధరణ కొఱవి వెన్నయామాత్య పౌత్ర హరితసగోత్ర పవిత్ర సకలసుకవిమిత్ర కసువరాజతనూజ గోపరాజప్రణీతం బైన సింహాసనద్వాత్రింశిక యనుకావ్యంబునందు విక్రమార్కునిదివ్యసామర్థ్యంబును సర్వదాతృత్వంబును మతిమంతోపాఖ్యానంబును సాహసాంకు సర్వోపకారత్వంబు నన్నది దశమాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థము (గద్య విశేషాలు):

ఇది = ఈ గ్రంథము; రాయగజగంధవారణ = శత్రురాజులనే మదపుటేనుగులను అణచే గంధగజము వంటివాడును; వైరిమండలిక = విరోధులైన సామంతులనే; భేక = కప్పలకు; ఫణీంద్ర = సర్పరాజు (పాము) వంటివాడును; వీరఘోట్టవిభాళ = వీరుల కోటలను భేదించేవాడును; కళింగదేశ = కళింగ దేశమును; నిర్ధూమధామ = పొగ లేని అగ్నిలా మార్చిన పరాక్రమశాలియు; త్యాగ = త్యాగ గుణములో; నాగార్జున = నాగార్జునుడి వంటివాడును; కర్ణాట = కర్ణాటక; ద్రవిళ = తమిళ; ఆంధ్ర = తెలుగు; మహారాష్ట్ర = మరాఠా; భూపాల = రాజుల యొక్క; రూప = కిరీటముల; నూపుర = మణుల చేత; సుందర = అందమైన; చరణ+అరవింద = పాదపద్మములు కలవాడును; సనదప్రోలి = సనదప్రోలు (సందప్రోలు/చందవోలు) అనే; పురవర = శ్రేష్ఠమైన నగరమునకు; అధీశ్వర = ప్రభువైనవాడును ఐన; వెలనాఁటి = వెలనాటి చోళ రాజైన; పృథ్వీశ్వర = పృథ్వీశ్వరుని యొక్క; రాజ్య = సామ్రాజ్యాన్ని; సముద్ధరణ = చక్కగా ఉద్ధరించినవాడును ఐన; కొఱవి వెన్నయామాత్య = కొరవి వెన్నయ అనే మంత్రి యొక్క; పౌత్ర = మనుమడును; హరితసగోత్ర = హరితస గోత్రము చేత; పవిత్ర = పవిత్రుడైనవాడును; సకల = సమస్తమైన; సుకవి = మంచి కవులకు; మిత్ర = స్నేహితుడైనవాడును; కసువరాజ = కసువరాజు యొక్క; తనూజ = కుమారుడైన; గోపరాజ = కొరవి గోపరాజు చేత; ప్రణీతంబు+ఐన = రచింపబడినట్టి; సింహాసనద్వాత్రింశిక = 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక'; అను = అనెడి; కావ్యంబునందున్ = మహా కావ్యములో; విక్రమార్కుని = ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క; దివ్య = అసాధారణమైన; సామర్థ్యంబును = శక్తియును; సర్వదాతృత్వంబును = అందరికీ దానమిచ్చే గుణమును; మతిమంత+ఉపాఖ్యానంబును = మతిమంతుని యొక్క కథయు; సాహసాంకు = సాహసమే

చిహ్నముగా గల ఆ విక్రమార్కుని; సర్వ+ఉపకారత్వంబున్ = అందరికీ మేలు చేసే స్వభావమును; అన్నది = అని వివరించినట్టి; దశమ+ఆశ్వాసము = పదవ ఆశ్వాసము సంపూర్ణము.

తాత్పర్యము:

శత్రురాజులనే మదపుటేనుగులను సంహరించే సింహం వంటివాడు, విరోధి సామంతులనే కప్పలకు పాము వంటివాడు, కళింగ దేశాన్ని జయించినవాడు, దానగుణంలో నాగార్జునుడి వంటివాడు, కర్ణాటక, ద్రవిడ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర రాజుల కిరీట మణుల కాంతులతో ప్రకాశించే పాదపద్మాలు కలవాడు, చందవోలు పురాధీశుడైన వెలనాటి పృథ్వీశ్వర మహారాజు సామ్రాజ్యాన్ని ఉద్ధరించిన మంత్రి కొరవి వెన్నయామాత్యుని పౌత్రుడు (మన్మడు), హరితస గోత్ర పవిత్రుడు, సకల కవులకు మిత్రుడు, కసువరాజు కుమారుడు అయిన కొరవి గోపరాజు చేత రచింపబడిన 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే కావ్యం నందు విక్రమార్కుని దివ్య సామర్థ్యాన్ని, దాతృత్వాన్ని, మతిమంతుని కథను, అతని పరోపకార గుణాన్ని వివరించే పదవ ఆశ్వాసము సంపూర్ణము.

విశేషాలు:

కావ్యాంతంలో కవి తన వంశ వృక్షాన్ని, తన తాతగారైన కొరవి వెన్నయ మంత్రికి గల బిరుదులను, రాజసభలలో వారికి ఉన్న ఆదరణను ఈ గద్యంలో ఎంతో అద్భుతంగా సగర్వంగా ప్రకటించాడు. ఇక్కడితో దశమాశ్వాసం ముగుస్తుంది.

ఏకాదశాశ్వాసము

1. మొదటి పద్యము (కందము)

క. శ్రీసహితకంఠభూషణ
వాసుకిఫణరత్నరుచిర వపురర్ధకృతా
వాసనిజతోషమయ గౌ
రీసఖ్యవిహారి నిందురేఖాధారిన్.
ప్రతిపదార్థము: శ్రీసహిత= లక్ష్మీదేవితో కూడిన (లేదా మంగళకరమైన), కంఠభూషణ= నల్లని కంఠమే ఆభరణముగా కలవాడా! వాసుకి= వాసుకి అనే సర్పము యొక్క, ఫణ= పడగలపై ఉండే, రత్న= మణుల చేత, రుచిర= ప్రకాశిస్తున్న, వపుః= శరీరము యొక్క, అర్ధ= సగభాగమునందు, కృత+ఆవాస= చేయబడిన నివాసము కలదై, నిజ= తనదైన, తోషమయ= సంతోషముతో నిండిన, గౌరీ= పార్వతీదేవి యొక్క, సఖ్య= స్నేహముతో (కూడి), విహారిన్= విహరించువాడును, ఇందురేఖా= చంద్రకళను, ధారిన్= ధరించినవాడునైన ఓ ఈశ్వరా!
తాత్పర్యము: మంగళప్రదమైన నీలకంఠము భూషణముగా గలవాడా! వాసుకి పడగల మణుల కాంతులతో ప్రకాశించే తన శరీర అర్ధభాగంలో నివసించే పార్వతీదేవితో సంతోషంగా విహరిస్తూ, శిరస్సుపై చంద్రకళను ధరించిన ఓ పరమశివా! నిన్ను ప్రార్థిస్తున్నాను.
విశేషాలు: ఈ పద్యం కావ్యాదిని చేసే శివ ప్రార్థనా రూప మంగళాచరణము. శివుని అర్ధనారీశ్వర తత్వము ఇక్కడ మనోహరంగా వర్ణించబడింది.
2. రెండవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

మ. కడుభక్తి న్మదిలోన నిల్పుకొని లగ్నం బొప్పుగాఁ గూర్చి పెం
పడర న్విప్రులు తన్నుఁ జేరి కొలువ హర్షానుకర్షంబు లే
ర్పడ నాభోజమహీవరుండు మఱియు న్భద్రాసనం బెక్కున
య్యెడఁ బాంచాలిక యడ్డపెట్టి మఱి సభ్యేష్టంబుగా నిట్లనున్.
ప్రతిపదార్థము: ఆ+భోజమహీవరుండు= ఆ భోజరాజు, మదిలోనన్= తన మనస్సునందు, కడు+భక్తిన్= మిక్కిలి భక్తిని, నిల్పుకొని= ఉంచుకొని, లగ్నంబు= శుభముహూర్తమును, ఒప్పుగాన్= చక్కగా, కూర్చి= నిశ్చయించుకొని, విప్రులు= బ్రాహ్మణులు, పెంపు+అడరన్= అతిశయము కలుగునట్లుగా, తన్నున్= తనను, చేరి= సమీపించి, కొలువన్= సేవిస్తుండగా, హర్ష+అనుకర్షంబులు= అమితమైన ఆనందాతిశయాలు, ఏర్పడన్= వ్యక్తమగునట్లుగా, మఱియున్= ఇంకొకసారి, భద్రాసనము= ఆ మంగళకరమైన సింహాసనమును, ఎక్కునట్టి+ఎడన్= అధిరోహించే సమయంలో, పాంచాలిక= ఆ సింహాసనమునందలి బొమ్మ, అడ్డపెట్టి= వారించి, మఱి= తిరిగి, సభా+ఇష్టంబుగాన్= సభాసదులందరికీ నచ్చేటట్లుగా, ఇట్లు+అనున్= ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆ భోజరాజు మనస్సులో నిండు భక్తిని నిలుపుకొని, శాస్త్రోక్తంగా శుభముహూర్తాన్ని నిశ్చయించుకున్నాడు. బ్రాహ్మణులు తనను చుట్టుముట్టి వేదమంత్రాలతో ఆశీర్వదిస్తుండగా, సంతోషం ఉప్పొంగుతుండగా, అతడు ఆ విక్రమార్కుని సింహాసనాన్ని ఎక్కబోయాడు. ఆ సమయంలో అక్కడ ఉన్న ఒక సాలభంజిక (బొమ్మ) అతడిని అడ్డుకుని, సభలోని వారందరికీ ఆనందం కలిగేలా ఈ విధంగా మాట్లాడింది.

విశేషాలు: ఇది ఇరువది ఎనిమిదవ బొమ్మ కథకు ప్రారంభ పద్యము. భోజరాజు సింహాసనమెక్కే ప్రయత్నాన్ని బొమ్మలు అడ్డుకునే క్రమం ఇక్కడ వర్ణించబడింది.

3. మూడవ పద్యము (చంపకమాల)

చ. ప్రియమున నిల్వరింపక గభీరగుణం బిటు లుజ్జగించి సం
శయ మగునుద్యమంబునకుఁ జాగిన నేల ఫలించు నీకు ను
జ్జయినినృపాలుభంగి నతిసాహసము న్సకలోపకారము
దయయును లేక యిచ్చటఁ బదం బిడవచ్చునె భోజభూవరా.

ప్రతిపదార్థము: భోజభూవరా= ఓ భోజరాజా! ప్రియమునన్= ఇష్టముతో (సత్పురుషులు) చెప్పిన మాటలను, నిల్వరింపక= మనసున నిలుపుకోకుండా, గభీరగుణంబు= నీకున్న గంభీరమైన స్వభావాన్ని, ఇటులు= ఈ విధముగా, ఉజ్జగించి= వదిలిపెట్టి, సంశయము+అగు= సందేహాస్పదమైన, ఉద్యమంబునకున్= ఈ ప్రయత్నానికి, సాగినన్= పూనుకుంటే, నీకున్= నీకు, ఏల ఫలించున్= ఏ విధముగా సిద్ధిస్తుంది? ఉజ్జయిని= ఉజ్జయిని నగరానికి, నృపాలు+భంగిన్= రాజైన విక్రమార్కుని వలె, అతిసాహసమున్= అసాధారణమైన ధైర్య సాహసములు, సకల+उपకారమున్= అందరికీ ఉపకారము చేయు గుణము, దయయును= కరుణయు, లేక= లేకుండా, ఇచ్చటన్= ఈ సింహాసనముపై, పదంబు+ఇడవచ్చునె= అడుగు పెట్టవచ్చా? (పెట్టకూడదు).

తాత్పర్యము: ఓ భోజరాజా! హితవును గ్రహించకుండా నీ గంభీర స్వభావాన్ని విడిచిపెట్టి, సందేహాస్పదమైన ఈ సింహాసనారోహణ ప్రయత్నానికి పూనుకుంటే నీకు విజయం ఎలా లభిస్తుంది? ఉజ్జయిని రాజైన విక్రమార్కుడిలా అపరిమితమైన సాహసం, లోకోపకార బుద్ధి, దయాగుణం లేకుండా ఈ పవిత్ర సింహాసనంపై అడుగు పెట్టడం తగునా?

విశేషాలు: బొమ్మ భోజరాజును హెచ్చరిస్తూ, విక్రమార్కుని ఉన్నత గుణాలను పరోక్షంగా కొనియాడింది.

4. నాల్గవ పద్యము (చంపకమాల)

చ. ఆతనిగుణంబు లెట్టివని యానతి యిచ్చెదవేని నిచ్చి నీ
మతి నిఁక నాదరించి వినుమా వినిపించెదఁ గొంతకొంత యు
ద్ధతపరిపంథికుంజర విదారణసింహపరాక్రము నృత
క్రతుసఖు నార్తలోకహితకారణు నెట్లు నుతింప నేరుతున్.

ప్రతిపదార్థము: ఆతని= ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, గుణంబులు= కల్యాణ గుణములు, ఎట్టివి+అని= ఎటువంటివి అని, ఆనతి+ఇచ్చెదవు+ఏని= నన్ను అడిగినట్లయితే, నిచ్చి= ఇక్కడ ఆగి, నీ మతిన్= నీ మనస్సులో, ఇకన్= ఇకపై, ఆదరించి=

గౌరవించి, వినుమా= ఆలకించుము, ఉద్ధత= గర్వించిన, పరిపంథి= శత్రువులనెడి, కుంజర= ఏనుగులను, విదారణ= సంహరించుటలో, సింహ= సింహము వంటి, పరాక్రమున్= పరాక్రమము కలవాడును, నృతక్రతు= శాస్త్రోక్తంగా యజ్ఞములు చేసిన పుణ్యాత్ములకు, సఖున్= మిత్రుడును, ఆర్తలోక= దుఃఖితులైన ప్రజల యొక్క, హిత= మేలునకు, కారణున్= కారణమైనవానిని (ఆ విక్రమార్కుని), కొంతకొంత= కొద్దికొద్దిగా, వినిపించెదన్= చెప్తాను, (అయినను ఆ మహాత్ముని) ఎట్లు నుతింపన్+నేరుతున్= పూర్తిగా ఎలా స్తుతించగలను?

తాత్పర్యము: ఓ భోజరాజా! ఆ విక్రమార్కుని గుణాలెలాంటివని నువ్వు నన్ను అడిగితే, ఇక్కడ కాసేపు నిలిచి శ్రద్ధగా వినుము, అతని కథను కొద్దిగా వివరిస్తాను. మదించిన శత్రువులనే ఏనుగులను చీల్చిచెండే సింహం వంటి పరాక్రమవంతుడు, యజ్ఞయాగాదులు చేసే సత్పురుషుల మిత్రుడు, ఆర్తుల కష్టాలను తీర్చే ఆ మహారాజు కీర్తిని నేను పూర్తిగా ఎలా కొనియాడగలను? నాకు సాధ్యమైనంత వరకు చెప్తాను.

విశేషాలు: విక్రమార్కుని శౌర్య, దయా, ధార్మిక గుణాలను బొమ్మ ఈ పద్యంలో అత్యంత రమణీయంగా ప్రస్తావించింది.

5. ఐదవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. యాచకపారిజాత మని యర్థులు దన్ను నుతింపఁ ద్యాగభో
గాచరణంబునం బరఁగి యబ్ధులు మేరగ నుర్వియెల్ల సం
కోచము లేక యేలుచు నకుంఠితవిక్రముఁ డై విదేశముల్
చూచుమనంబుతో నతఁడు జోగివిధంబున నేగి యొక్కఁడున్.

ప్రతిపదార్థము: అర్థులు= యాచకులు, తన్నున్= తనను, యాచకపారిజాతము+అని= యాచకులకు కల్పవృక్షము వంటివాడని, నుతింపన్= స్తుతిస్తుండగా, త్యాగ= దానగుణము, భోగ= అనుభవము లనెడి, ఆచరణంబునన్= ప్రవర్తన చేత, పరఁగి= ప్రసిద్ధి చెంది, అబ్ధులు= సముద్రములు, మేర+గాన్= సరిహద్దులుగా, ఉర్వి+ఎల్లన్= భూమండలాన్నంతటినీ, సంకోచము+లేక= ఎటువంటి అభ్యంతరము లేకుండా, ఏలుచున్= పరిపాలిస్తూ, అకుంఠిత= అడ్డులేని, విక్రముఁడు+ఐ= పరాక్రమము కలవాడై, విదేశముల్= ఇతర దేశాలను, చూచు= చూడాలనే, మనంబుతోన్= కోరికతో, అతఁడు= ఆ విక్రమార్కుడు, జోగివిధంబునన్= యోగి వేషములో, ఒక్కఁడున్= ఒంటరిగా, ఏగి= బయలుదేరి వెళ్ళి.

తాత్పర్యము: యాచకులందరూ తనను కోరిన కోర్కెలు తీర్చే కల్పవృక్షం (పారిజాతం) అని కొనియాడుతుండగా, దానధర్మాలతోనూ భోగభాగ్యాలతోనూ అలరారుతూ, సముద్రాలే సరిహద్దులుగా ఉన్న ఈ భూమండలాన్నంతటినీ నిరాటంకంగా పరిపాలిస్తున్నాడు విక్రమార్కుడు. అటువంటి అజేయ పరాక్రమవంతుడైన ఆ రాజు, ఇతర దేశాల విశేషాలను చూడాలనే కుతూహలంతో ఒక యోగి వేషం ధరించి ఒంటరిగా ప్రయాణమయ్యాడు.

విశేషాలు: రాజులు వేషప్రచ్ఛన్నంగా దేశసంచారం చేసి ప్రజాస్థితిగతులను, వింతలను తెలుసుకునే ఆచారానికి విక్రమార్కుడు ప్రసిద్ధుడు.

6. ఆరవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. గురిజ పేరు లఱుతఁ గొమరార ధరియించి

యడవిమొల్లలఁ గురులందుఁ జెరివి
పాఱుటాకులు మొలబాగుగాఁగట్టి యే
తెంచుచెంచుసతులఁగాంచికాంచి.

ప్రతిపదార్థము: అఱుతన్= మెడలో, గురిజ పేరులు= గురివింద గింజల దండలు, కొమరారన్= అందంగా, ధరియించి= వేసుకొని, కురులందున్= తలవెంట్రుకలలో, అడవిమొల్లలన్= అడవి మొల్లపూవులను, చెరివి= ముడుచుకొని, పాఱుటాకులు= ఎండిపోయిన (లేదా రాలిన) ఆకులను, మొల+బాగు+కాగన్= మొలకు అందమైన వస్త్రము వలె, కట్టి= ధరించి, ఏతెంచు= వస్తున్నట్టి, చెంచుసతులన్= చెంచు స్త్రీలను, కాంచి+కాంచి= పదే పదే చూసి.

తాత్పర్యము: (ఆ అడవిలో) మెడలో గురివింద గింజల హారాలను అందంగా ధరించి, తలలో అడవి మొల్లపూలను ముడుచుకొని, రాలిన ఆకులను మొలకు వస్త్రాలుగా కట్టుకొని అటుఇటు తిరుగుతున్న చెంచు స్త్రీలను ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఆసక్తితో చూశాడు.

విశేషాలు: అడవిలోని గిరిజన/చెంచు జీవన సౌందర్యాన్ని, వారి సహజసిద్ధమైన అలంకరణలను కవి ఇక్కడ ఎంతో సహజంగా వర్ణించాడు.

7. ఏడవ పద్యము (కందము)

క. మాకందములును రక్తా
శోకములును జంపకములు సురపొన్నలు నా
లోకించుచుఁ బ్రియపడి నర
లోకేశుం డొక్కవనములోఁ దిరుగంగన్.

ప్రతిపదార్థము: నరలోక+ఈశుండు= మానవనాథుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, మాకందములును= మామిడి చెట్లను, రక్తాశోకములును= ఎర్రని అశోక వృక్షాలను, చంపకములును= సంపెంగ చెట్లను, సురపొన్నలును= సురపొన్న వృక్షాలను, ఆలోకించుచున్= చూస్తూ, ప్రియపడి= ఎంతగానో సంతోషించి, ఒక్క+వనములోన్= ఒక అడవిలో (లేదా తోటలో), తిరుగంగన్= సంచరిస్తుండగా.

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఆ అరణ్య ప్రాంతంలోని మామిడి చెట్లను, ఎర్రని అశోక వృక్షాలను, సంపెంగలను, సురపొన్న చెట్లను చూస్తూ ఎంతో ఆనందిస్తూ ఆ వనంలో ముందుకు సాగాడు.

విశేషాలు: ప్రకృతి వర్ణనలో భాగంగా వివిధ రకాల వృక్ష సంపదను కవి ఇక్కడ పేర్కొన్నాడు.

8. ఎనిమిదవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

సీ. ఆతని ప్రతాపాగ్ని నవమానితం బైన
పగిది బింబమునఁ తాపంబు వొందల
నంభోజహితుఁడు మధ్యాహ్న కాలంబున
నిప్పులు వర్షించుచొప్పు దోఁప

సర్వజంతువుల కసహ్యంబుగా మహా

నగము నెండ నిగుడఁజేయఁ

బలుచనయ్యును జొటిపట్టులు వేఁడిమిఁ

కసవులు మొదలారఁగమర రజొచ్చె

ఆ.వె. విహగకులము తాము విహరించుతరువుల

కేగ కీరములను నీఁగఁదొడఁగె

వడ ఘనంబు గాఁగ వాయువు వీతేర

జగము శూన్యమైన చంద మొందెన్.

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: ఆతని= ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, ప్రతాప+అగ్నిన్= పరాక్రమమనే అగ్ని చేత, అవమానితంబు+ఐన= తిరస్కరించబడిన, పగిదిన్= విధముగా, బింబమునన్= (సూర్య) బింబమునందు, తాపంబు= వేడిమి, పొదలన్= అతిశయించగా; అంభోజహితుఁడు= పద్మములకు మిత్రుడైన సూర్యుడు, మధ్యాహ్న కాలంబునన్= మధ్యాహ్న సమయమందు, నిప్పులు= నిప్పు కణాలను, వర్షించు= కురిపించే, చొప్పు= విధము, తోపన్= కనిపించగా; సర్వజంతువులకున్= సమస్త ప్రాణులకు, असह्यంబుగాన్= భరింపరానిదిగా, మహానగమున్= పెద్ద కొండలను (లేదా భూమిని), ఎండ= సూర్యాతపము, నిగుడన్+చేయన్= వ్యాపించేలా చేయగా; పలుచనయ్యును= పల్చగా ఉన్నప్పటికిని, చౌటిపట్టులు= చవుడు నేలలు, వేడిమిన్= తీక్షణత వల్ల, కసవులు= గడ్డిపోచలు, మొదలు+ఆరన్= వేళ్లతో సహా ఎండిపోయేలా, కమరన్+చొచ్చెన్= మాడిపోసాగాయి.

ఆటవెలది: విహగకులము= పక్షుల సమూహము, తాము= తాము, విహరించు= తిరుగాడే, తరువులకున్= చెట్ల చాటునకు, ఏగన్= వెళ్ళిపోగా; కీరములను= చిలుకలను (లేదా పక్షులను), నీఁగన్+తొడఁగెన్= వదిలిపెట్ట సాగెను (లేదా పక్షులు సైతం అల్లాడాయి); వడ= వడగాల్పు, ఘనంబు+కాగన్= తీవ్రము కాగా, వాయువు= గాలి, వీతేరన్= వీవగా; జగము= లోకమంతా, శూన్యము+ఐన= ఏమీ లేని పాడైన, చందము+ఒందెన్= స్థితిని పొందినట్లుగా ఆయెను.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుని పరాక్రమాగ్ని ముందు తన వేడి తక్కువైనట్లు భావించి సూర్యుడు పంతంతో మరింత తాపాన్ని పెంచాడా అన్నట్లుగా ఉంది ఆ సమయం. మధ్యాహ్న వేళ సూర్యుడు నిప్పులు కురిపిస్తున్నట్లుగా ఎండ కాస్తోంది. సమస్త జంతుజాలానికి భరించశక్యం కానట్లుగా కొండలపై ఎండ తీవ్రంగా వ్యాపించింది. చవుడు నేలల్లోని గడ్డిపోచలు సైతం ఆ వేడికి వేళ్లతో సహా మాడిపోతున్నాయి. పక్షులన్నీ ఎండకు తట్టుకోలేక తాము విహరించే చెట్ల కొమ్మల్లోకి చేరి ఆకులలో దాక్కున్నాయి. వడగాడ్పులు తీవ్రంగా వీస్తుండటంతో లోకమంతా జనం లేక శూన్యమైపోయినట్లుగా తోచింది.

విశేషాలు: ఈ పద్యంలో కవి మధ్యాహ్న కాలపు కటిక ఎండ తీవ్రతను, వడగాల్పుల భీభత్సాన్ని అత్యంత సహజంగా, అద్భుతమైన ఉత్ప్రేక్షతో వర్ణించాడు. విక్రమార్కుని ప్రతాపానికి సూర్యుని వేడికి పోలిక తేవడం కవి చాతుర్యానికి నిదర్శనం.

9. తొమ్మిదవ పద్యము (కందము)

క. ఆవేళఁ బేదచెంచుల

కావాసం బైన పల్లెప్రాంతంబున ఛా

యావితతము లగు సురిగల

క్రేవఁ బరిశ్రమము దీర్ప క్షితిపతి నిలిచెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+వేళన్= ఆ మధ్యాహ్న సమయంలో, పేదచెంచులకై= పేదవారైన చెంచులకు, ఆవాసంబు+ఐన= నివాస స్థానమైన, పల్లె+ప్రాంతంబునన్= ఒక చెంచుపల్లె పొలిమేరలో, ఛాయా= నీడల చేత, వితతములు+అగు= దట్టమైనవి అయిన, సురిగల= సురపొన్న చెట్ల యొక్క, క్రోవన (క్రేవన్)= సమీపంలో, క్షితిపతి= రాజైన ఆ విక్రమార్కుడు, పరిశ్రమము= ప్రయాణ ఆయాసాన్ని, తీర్పన్= పోగొట్టుకోవడానికి, నిలిచెన్= ఆగాడు.

తాత్పర్యము: ఆ కటిక ఎండ వేళ, విక్రమార్క మహారాజు పేద చెంచులు నివసించే ఒక పల్లెటూరి ప్రాంతానికి చేరుకున్నాడు. అక్కడ దట్టమైన నీడను ఇస్తూ ఉన్న సురపొన్న చెట్ల నీడన తన ప్రయాణ బడలికను తీర్చుకోవడానికి నిలిచాడు.

విశేషాలు: తీవ్రమైన ఎండలో ప్రయాణిస్తున్న రాజుకు ఆ చెంచుపల్లెలోని సురపొన్న వృక్షాల నీడ ఎంతో ఉపశమనాన్ని ఇచ్చిందని కవి వర్ణించాడు.

10. పదవ పద్యము (చంపకమాల)

చ. ఆట పరదేశికు ల్నలువు రధ్వపరిశ్రమభేదఖిన్నులై

నిటలములందుఁ బెంజెమట నిల్వక చెక్కులు జాఱ నెండచేఁ

గటముల ర క్తకాంతి నధికంబుగ జొత్తిల దప్పి నోష్ఠ సం

పుటములు వాడఁగా వగరుపుట్టఁగ వచ్చిరి వెచ్చనూర్చుచున్.

ప్రతిపదార్థము: ఆటన్= ఆ సమయంలో అక్కడకు, పరదేశికులు= ఇతర దేశాల నుండి వచ్చిన బాటసారులు, నలువురు= నలుగురు, అధ్వ= ప్రయాణము వలని, పరిశ్రమ= అలసట అనే, భేద= దుఃఖము చేత, ఖిన్నులు+ఐ= అలసిపోయినవారై; నిటలములందున్= నొసళ్లపై, పెంజెమట= పెద్దగా పట్టిన చెమటలు, నిల్వక= ఆగకుండా, చెక్కులు= బుగ్గల మీదుగా, జాఱన్= కారిపోతుండగా; ఎండచేన్= ఎండ తీవ్రత వల్ల, కటముల= కణతలపై (బుగ్గలపై), రక్తకాంతి= ఎర్రని రంగు, అధికంబుగన్= మిక్కిలిగా, జొత్తిలన్= వ్యాపించగా; దప్పినన్= దాహం వల్ల, ఓష్ఠసంపుటములు= పెదవుల జంట, వాడఁగాన్= ఎండిపోగా, వగరు= రొప్పు (ఆయాసం), పుట్టఁగన్= కలుగగా, వెచ్చన్+ఊర్చుచున్= వేడి నిట్టూర్పులు విడుస్తూ, వచ్చిరి= అక్కడికి చేరుకున్నారు.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో వేరే దేశాల నుండి వచ్చిన నలుగురు బాటసారులు ప్రయాణ ఆయాసంతో బాగా అలసిపోయి అక్కడికి వచ్చారు. ఎండ తీవ్రతకు వారి నొసళ్లపై పట్టిన చెమటలు బుగ్గల మీదుగా కారిపోతున్నాయి. ముఖాలన్నీ ఎండకు ఎర్రబడిపోయాయి. విపరీతమైన దాహం వల్ల పెదవులు ఎండిపోయి, రొప్పుతూ, వేడి నిట్టూర్పులు విడుస్తూ వారు ఆ చెట్ల నీడకు చేరుకున్నారు.

విశేషాలు: ఎండలో నడిచి వచ్చిన బాటసారుల శారీరక స్థితిని (చెమటలు కారడం, పెదవులు ఎండడం, ముఖం ఎర్రబడడం) కవి అత్యంత సహజంగా అక్షరబద్ధం చేశాడు.

11. పదకొండవ పద్యము (కందము)

క. వారిం గైకొని శీతల
వారిం దృష దీర్చి గారవముతోడ ఫలా
హారంబులొ సఁగి క్షుత్పరి
హారం బొనరించి యలఁత యంతయుఁ దీర్చెన్.

ప్రతిపదార్థము: వారిన్= ఆ బాటసారులను, కైకొని= ఆదరించి, శీతల= చల్లని, వారిన్= నీటితో, తృష= దాహాన్ని, తీర్చి= పోగొట్టి, గారవముతోడన్= ఎంతో ఆదరాభిమానాలతో, ఫలాహారంబులు= పండ్లను, ఒసఁగి= ఇచ్చి, క్షుత్= ఆకలిని, పరిహారంబు+ఒనరించి= దూరం చేసి, అలఁత+అంతయున్= వారి అలసట మొత్తాన్ని, తీర్చెన్= పోగొట్టాడు.

తాత్పర్యము: యోగి వేషంలో ఉన్న ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఆ నలుగురు బాటసారులను ఆదరించాడు. వారికి చల్లని నీరు ఇచ్చి దాహం తీర్చాడు. ఎంతో ప్రేమతో పండ్లను ఆహారంగా ఇచ్చి వారి ఆకలిని తీర్చి, వారి ప్రయాణ బడలికనంతా దూరం చేశాడు.

విశేషాలు: విక్రమార్కునిలోని సహజసిద్ధమైన ఆర్తరక్షణ, అతిథి సత్కార గుణాలు యోగి వేషంలో ఉన్నా కూడా ఇక్కడ వ్యక్తమయ్యాయి.

12.

క. సమనంతరంబ మీ కీ
క్రమమున బెట్టలయనేల ఘర్మాంతపరి
భ్రమణమున నింత పుట్టునో
విమతులు వధియింపఁగడఁగి వెనుదగిలిరొకో.

ప్రతిపదార్థము: సమనంతరంబ= ఆ తర్వాత వెంటనే, మీకున్= మీకు, ఈ క్రమమునన్= ఈ విధంగా, బెట్టలయనేల= ఇంతగా ఆయాసపడవలసిన అవసరం ఏమి వచ్చింది? ఘర్మ+అంత= ఎండ తీవ్రత గల అడవిలో, పరిభ్రమణమునన్= తిరగడం వల్ల, ఇంత పుట్టునో= ఇంతటి భయం/ఆయాసం కలిగిందా? విమతులు= శత్రువులు, వధియింపన్+కడఁగి= చంపడానికి పూనుకొని, వెనుదగిలిరొ+ఒకో= మీ వెనుక పడ్డారా ఏమిటి?

తాత్పర్యము: ఆ బాటసారులు కాస్త తేరుకున్నాక విక్రమార్కుడు వారితో ఇలా అన్నాడు: "మీకు ఈ విధంగా ఇంతటి తీవ్రమైన ఆయాసం, భయం కలగడానికి కారణం ఏమిటి? కేవలం ఈ అడవి ఎండలో తిరగడం వల్లే ఇంతగా అలిసిపోయారా, లేక మిమ్మల్ని చంపడానికి శత్రువులెవరైనా మీ వెనుక పడ్డారా?"

విశేషాలు: బాటసారుల ముఖాల్లోని కేవలం అలసటనే కాక, ఏదో తెలియని భయాన్ని కూడా రాజు గమనించాడని ఈ పద్యం ద్వారా తెలుస్తోంది.

13. పదమూడవ పద్యము (కందము)

క. నావుడు నొక్కరుఁ డాతని
భావజ్ఞుం డనుచు మిగులఁ బ్రణుతించి నిజం

బీవ యెఱింగితి వట్రౌ
నావిధ మేర్పడఁగ వినుఁ భయంకర మరయన్.
ప్రతిపదార్థము: నావుడున్= అని రాజు అడుగగా, ఒక్కరుఁడు= ఆ బాటసారులలో ఒకడు, ఆతనిన్= ఆ రాజును, భావజ్ఞుండు= మనసులోని మాటను గ్రహించగలిగినవాడు, అనుచున్= అని భావిస్తూ, మిగులన్= ఎంతగానో, ప్రణుతించి= కొనియాడి, నిజంబు= అసలు నిజాన్ని, ఈవ= నువ్వే, ఎఱింగితివి+అట్రౌ= తెలుసుకున్నావు కదా! ఆ విధము= ఆ సంగతి, ఏర్పడఁగన్= స్పష్టమయ్యేలా, వినుఁ= ఆలకించు, అరయన్= ఆలోచించి చూస్తే అది, భయంకరము= చాలా భయానకమైనది.
తాత్పర్యము: రాజు అలా అడిగేసరికి ఆ బాటసారులలో ఒకడు యోగి వేషంలో ఉన్న రాజును చూసి "ఈయన ఇతరుల మనోభావాలను ఎరిగిన జ్ఞాని" అని మనసులో మెచ్చుకున్నాడు. అతడిని స్తుతిస్తూ ఇలా అన్నాడు: "స్వామీ! నువ్వు ఊహించినట్లే జరిగింది, అసలు నిజాన్ని నువ్వే గ్రహించావు. మాకు జరిగిన ఆ భయంకరమైన గాథను వివరంగా చెప్తాను వినుఁ".
విశేషాలు: బాటసారులు తమకు ఎదురైన ఆపదను రాజుతో పంచుకోవడానికి సిద్ధపడే ఘట్టమిది.
14. పదునాల్గవ పద్యము (కందము)

క. ఈతల మూఁడామడలం
దాతతముగ మాల్యవంత మనుగిరి మేఱయున్
దట వేతాళ నగర మనఁగఁ కి
రాతేశ్వరుఁ డేలునొకపురం బున్న దట.
ప్రతిపదార్థము: ఈతల= ఇక్కడి నుండి, మూఁడు+ఆమడలన్= మూడు ఆమడల దూరంలో, ఆతతముగన్= విస్తారముగా, మాల్యవంతము+అను= మాల్యవంతము అనే పేరు గల, గిరి= పర్వతము, మేఱయున్= ప్రకాశిస్తుంటుంది; తటన్= ఆ పర్వత ప్రాంత సమీపంలో, వేతాళనగరము+అనఁగన్= వేతాళనగరం అనే పేరుతో, కిరాత+ఈశ్వరుఁడు= చెంచులకు రాజైనవాడు, ఏలు= పరిపాలించే, ఒక+పురంబు= ఒక పట్టణం, ఉన్నదట= ఉన్నదట.
తాత్పర్యము: "ఇక్కడికి సుమారు మూడు ఆమడల దూరంలో విశాలమైన మాల్యవంతం అనే పర్వతం ఉంది. ఆ కొండకు దగ్గరలోనే కిరాతకుల (బోయల/చెంచుల) రాజు పరిపాలించే 'వేతాళనగరం' అనే ఒక పట్టణం ఉంది".
విశేషాలు: కథానాయకుడు వెళ్ళవలసిన తదుపరి ప్రాంతం యొక్క భౌగోళిక వివరాలను బాటసారి ఇక్కడ పరిచయం చేస్తున్నాడు.
15. పదిహేనవ పద్యము (చంపకమాల)

చ. దయ యొకయింత లే దచట ధర్మము పేర్కొనరాదు ప్రాణసం
శయము విదేశి కయ్యెడ రసాలవనాంతమునందు శోణిత
ప్రియ యను నొక్కదేవత యభీష్ట విధాయిని భీషణోన్న తా
లయమున నుండుఁ గొండరికులంబున కెప్పుడు నింటివేలుపై.

ప్రతిపదార్థము: అచటన్= ఆ నగరంలో, దయ= కరుణ అనేది, ఒక+ఇంత+లేదు= కొంచెం కూడా లేదు, ధర్మము= న్యాయాన్ని, పేర్కొనరాదు= మాట్లాడడానికే వీల్లేదు, ఆ+ఎడన్= ఆ ప్రాంతంలో, విదేశికి= పరదేశికి, ప్రాణసంశయము= ప్రాణాలకే ముప్పు వస్తుంది; రసాల= మామిడి, వన+అంతమునందున్= తోటల మధ్యలో, కొండరి= కొండ జాతి వారి (బోయల) యొక్క, కులంబునకున్= వంశానికి, ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ, ఇంటివేలుపు+ఐ= ఇలవేల్పు అయి, అభీష్టవిధాయిని= కోరిన కోర్కెలు తీర్చేదైన, శోణితప్రియ+అను= శోణితప్రియ అనే పేరు గల, ఒక్క+దేవత= ఒక ఉగ్రదేవత, భీషణ= భయంకరమైనదియు, ఉన్నత= పెద్దదియునైన, ఆలయమునన్= గుడిలో, ఉండున్= నివసిస్తూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యము: "ఆ పట్టణంలో జనులకు దయాదాక్షిణ్యాలు అస్సలు లేవు, ధర్మం అనే మాటకే అక్కడ చోటు లేదు. పరదేశీయులు ఎవరైనా అక్కడ అడుగుపెడితే వారి ప్రాణాలకే ముప్పు వస్తుంది. అక్కడి మామిడి తోటల మధ్య, ఆ కొండజాతి ప్రజల ఇలవేల్పైన 'శోణితప్రియ' అనే ఉగ్రదేవత ఒక భయంకరమైన, ఎత్తైన గుడిలో కొలువై ఉంది. ఆమె ఆ బోయలు కోరిన కోరికలన్నీ తీరుస్తూ ఉంటుంది".

విశేషాలు: శోణితప్రియ అంటే 'రక్తాన్ని ఇష్టపడేది' అని అర్థం. ఆ దేవత యొక్క భీకరత్వాన్ని, ఆ ఊరి జనుల క్రూరత్వాన్ని ఇక్కడ వర్ణించారు.

16. పదహారవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. ఏము విదూరయానమున నెంతయుఁ జిక్కి యనంతరంబ వి
శ్రామపదంబు గోరుచు రసాలసుశీతలమైన దేవతా
ధామము చొచ్చి చండికకు దండనమస్కృతు లాచరించి యా
సీమనే యుంటి మొక్కవలచేరిన పక్షులభంగి నజ్ఞత.

ప్రతిపదార్థము: ఏము= మేము, విదూర= చాలా దూరపు, యానమునన్= ప్రయాణము వల్ల, ఎంతయున్= మిక్కిలిగా, చిక్కి= అలసిపోయి, అనంతరంబ= ఆ తర్వాత, విశ్రామపదంబు= విశ్రాంతి తీసుకునే స్థలాన్ని, కోరుచున్= వెతుకుతూ, రసాల= మామిడి చెట్లతో, సుశీతలము+ఐన= ఎంతో చల్లనైన, దేవతాధామము= ఆ దేవత గుడిని, చొచ్చి= ప్రవేశించి, చండికకున్= ఆ చండీదేవతకు, దండనమస్కృతులు= సాష్టాంగ నమస్కారాలు, ఆచరించి= చేసి, అజ్ఞతన్= తెలియనితనము చేత, వల+చేరిన= వేటగాడి వలలో చిక్కుకున్న, పక్షులభంగిన్= పక్షుల వలె, ఆ సీమనే= ఆ ప్రదేశంలోనే, ఉంటిమి= ఉండిపోయాము.

తాత్పర్యము: "మేము చాలా దూరం నుండి నడిచి రావడం వల్ల విపరీతంగా అలసిపోయాము. దాంతో కాస్త విశ్రాంతి దొరుకుతుందని ఆశపడి, మామిడి చెట్ల నీడతో ఎంతో చల్లగా ఉన్న ఆ శోణితప్రియ గుడిలోకి వెళ్లాము. అక్కడ ఉన్న చండీదేవతకు నమస్కారాలు చేసుకొని, ఏమీ తెలియని అమాయకత్వంతో, వలలో చిక్కుకున్న పక్షుల వలె ఆ గుడి ప్రాంగణంలోనే ఉండిపోయాము".

విశేషాలు: ఇక్కడ 'వలచేరిన పక్షులభంగి' అనే ఉపమానం ద్వారా వారు తెలియక ఎంతటి ప్రమాదంలో చిక్కుకున్నారో కవి చక్కగా వ్యక్తపరిచాడు.

17. పదిహేడవ పద్యము (కందము)

క. ఆయెడ నగరము దెస న
న్యాయతఁ బోనీక పట్టుఁ డరికట్టుఁడు వే
డాయుచు మెడగట్టుం డని
కూయిడఁ బెను అంతు పుట్టె గుండియలదరన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో, నగరముదెసన్= పట్టణం వైపు నుండి, అన్యాయతన్= అన్యాయంగా, పోనీక= వెళ్లనివ్వకుండా, పట్టుఁడు= పట్టుకోండి, అరికట్టుఁడు= దారి అడ్డుకోండి, వే= వేగంగా, డాయుచున్= సమీపించి, మెడగట్టుండు= మెడకు తాడు వేసి కట్టేయండి, అని= అంటూ, కూయిడన్= కేకలు వేయగా, గుండియలు= గుండెలు, అదరన్= పగిలిపోయేలా, పెను= పెద్ద, రంతు= కోలాహలం/అల్లరి, పుట్టెన్= రేగింది.

తాత్పర్యము: "మేము అక్కడ విశ్రాంతి తీసుకుంటున్న సమయంలో, నగరం వైపు నుండి కొందరు క్రూరులు అన్యాయంగా కేకలు వేయడం మొదలుపెట్టారు. 'వారిని పోనీకండి, పట్టుకోండి, దారి అడ్డుకోండి, వేగంగా వెళ్ళి వారి మెడలు చుట్టి బంధించండి' అంటూ వారు పెట్టిన పెడబొబ్బలకు మా గుండెలు పగిలిపోయేంత పెద్ద కోలాహలం రేగింది".

విశేషాలు: శత్రువులు లేదా బోయలు వేసే కేకల తీవ్రతను, వాటి వల్ల బాటసారులకు కలిగిన భీతిని కవి ఇక్కడ వర్ణించాడు.

18. పద్దెనిమిదవ పద్యము (చంపకమాల)

చ. చందనకుంకుమార్ద్రఘనసారన వాక్షతపాత్రహ స్త యై
సున్దరి యొర్తు భూషణరుచుల్మెఱయ న్వనలక్ష్మి పోలిక
న్ముందఱ నేగుదెంచి గుడిమోసలఁదూఱుచు మమ్ముఁ గాంచి చూ
డ్కిందయ దొంగలింపఁ బలికెం బలుకు ల్మది కింపుపుట్టఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: చందన= గంధము, కుంకుమ= కుంకుమలతో, ఆర్ద్ర= తడిసిన, ఘనసార= కర్పూరము, నవ+అక్షత= కొత్త అక్షతలు గల, పాత్ర= పళ్లెము, హస్త+ఐ= చేతిలో కలదై; భూషణ= ఆభరణముల యొక్క, రుచుల్= కాంతులు, మెఱయన్= ప్రకాశిస్తుండగా, వనలక్ష్మిపోలికన్= అడవి దేవత వలె, సుందరి+ఓర్తు= ఒక అందమైన స్త్రీ, ముందఱన్= మా ముందుకు, ఏగుదెంచి= వచ్చి, గుడి+మోసలన్= గుడి వాకిలి గుండా, తూఱుచున్= లోపలికి వస్తూ, మమ్మున్= మమ్మల్ని, కాంచి= చూసి, చూడ్కిన్= తన చూపుల్లో, దయ= కరుణ, దొంగలింపన్= నిండి ప్రవహించగా, మదికిన్= మా మనస్సుకు, ఇంపు+పుట్టఁగన్= ఆనందం కలిగేలా, పలుకులు= ఈ మాటలు, పలికెన్= మాట్లాడింది.

తాత్పర్యము: "అప్పుడు చేతిలో గంధం, కుంకుమ, కర్పూరం, సరికొత్త అక్షతలు ఉన్న పూజా పళ్లేన్ని పట్టుకొని, ఒంటిపై ఆభరణాల కాంతులు మెరుస్తుండగా సాక్షాత్తూ ఆ వనలక్ష్మి లాంటి ఒక అందమైన స్త్రీ మా ముందుకు వచ్చింది. ఆమె గుడి ప్రాంగణంలోకి ప్రవేశిస్తూ మమ్మల్ని చూసింది. ఆమె చూపుల్లో మాపై ఎంతో జాలి కనిపించింది. మా మనసులకు ఊరట కలిగేలా ఆమె మాతో ఇలా అంది".

విశేషాలు: క్రూరులైన బోయల మధ్య కూడా ఒక దయామయి అయిన స్త్రీ బాటసారులను రక్షించడానికి వనదేవతలా ప్రత్యక్షమైందని కవి మనోహరంగా వర్ణించాడు.

19. పంతొమ్మిదవ పద్యము (చంపకమాల)

చ. వెఱవక యున్న వార లిట వెఱితనం బిది గాదె కొండరుల్
చుఱు కొకయింత లేక మనుజుం దమదేవత కిందు నిత్యముం
జెఱు పానరింతు రిప్పు డది సేగి విదేశులఁ బట్టుచున్న వా
రెఱుఁగఁగ జెప్పితి న్వెడలి యేగుఁడు ప్రాణము సడ్డ గల్గినన్.

ప్రతిపదార్థము: ఇట= ఈ స్థలంలో, వెఱవక= ఏమాత్రం భయం లేకుండా, ఉన్నవారలు= కూర్చుని ఉన్నారు, ఇది= మీ ఈ ప్రవర్తన, వెఱితనంబు+కాదె= అమాయకత్వం (పిచ్చితనం) కాదా! ఇందు= ఈ చోట, కొండరుల్= కొండజాతి వారు (బోయలు), చుఱుకు+ఒక+ఇంత+లేక= ఏమాత్రం జాలి దాక్షిణ్యం లేకుండా, తమ దేవతకున్= వారి శోణితప్రియ దేవతకు, నిత్యమున్= ప్రతిరోజూ, మనుజున్= ఒక మనిషిని బలి ఇచ్చి, చెఱుపు+ఒనరింతురు= కీడు చేస్తారు (చంపుతారు); ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో, అది సేగి= ఆ కీడును చేయడానికే (బలి ఇవ్వడానికే), విదేశులన్= పరదేశీయులైన మిమ్మల్ని, పట్టుచున్నవారు= పట్టుకోవడానికి వస్తున్నారు, ఎఱుఁగఁగన్= మీరు తెలుసుకునేలా, చెప్పితిన్= ముందే హెచ్చరిస్తున్నాను, ప్రాణమున్+సడ్డ= ప్రాణాలపై ఆశ, కల్గినన్= ఉంటే, వెడలి+ఏగుఁడు= ఇక్కడి నుండి వెంటనే పారిపొండి.

తాత్పర్యము: "ఆమె మాతో 'మీరేమిటి ఇంత ప్రమాదకరమైన స్థలంలో ఏ భయం లేకుండా కూర్చున్నారు? ఇది మీ అమాయకత్వం కాదా! ఇక్కడి కొండజాతి జనులు ఏమాత్రం జాలి లేకుండా తమ ఉగ్రదేవతకు ప్రతిరోజూ ఎవరో ఒక మనిషిని బలి ఇస్తూ ఉంటారు. ఇప్పుడు కూడా బలి ఇవ్వడానికే విదేశీయులైన మిమ్మల్ని వెతుకుతూ వస్తున్నారు. మీకు ప్రాణాలపై ఆశ ఉంటే, నేను చెప్పిన మాటలు నమ్మి ఇక్కడి నుండి వెంటనే పారిపొండి' అని చెప్పింది".

విశేషాలు: ఆ నగరంలో సాగుతున్న నరబలి ఆచారాన్ని, పరదేశీయులకు పొంచి ఉన్న ప్రాణాపాయాన్ని ఆ స్త్రీ బాటసారులకు వివరించి వారిని హెచ్చరించింది.

20. ఇరవయ్యవ పద్యము (చంపకమాల)

చ. అనవుడు నేము నాత్మహృదయంబులు మిక్కిలి తల్లడింపఁ జ
య్యన వెలి కేగి వాకిట భయంకర మైన తదీయపశ్చిమం
బునఁ గలుకోట యెక్కి సురపొన్నలు నేపెలు నున్నతోఁటలో
కనుకనిఁ బాటి వచ్చితిమి క్రమ్మఱి చూచుచు బమ్మరించుచున్.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్= ఆ స్త్రీ అలా చెప్పగానే, ఏమును= మేము కూడా, ఆత్మ= మా యొక్క, హృదయంబులు= మనస్సులు, మిక్కిలి= ఎంతగానో, తల్లడింపన్= భయంతో వణికిపోగా; చయ్యన= వేగంగా, వెలికిన్+ఏగి= బయటకు వచ్చి, వాకిటన్= గుడి ద్వారం వద్ద, భయంకరము+ఐనన్= అంతా భయానకంగా మారగా, తదీయ= ఆ గుడి యొక్క, పశ్చిమంబునన్= పడమర వైపు ఉన్న, కలుకోట= రాతి కోటను, ఎక్కి= దాటి, సురపొన్నలు= సురపొన్న చెట్లు, నేపెలు= నేపె చెట్లు ఉన్నట్టి, తోటలోన్= ఆ వనంలో, క్రమ్మఱి= వెనుదిరిగి, చూచుచున్= వారు వస్తున్నారేమోనని చూస్తూ,

బమ్మరించుచున్= భ్రాంతి చెందుతూ (కంగారుపడుతూ), కనుకనిన్= త్వరత్వరగా, పాఱి+వచ్చితిమి= పారిపోయి ఇక్కడికి వచ్చాము.

తాత్పర్యము: "ఆమె ఆ మాటలు చెప్పేసరికి మా గుండెలు ఆందోళనతో తల్లడిల్లిపోయాయి. వెంటనే మేము గుడి బయటకు వచ్చాము. అక్కడ అంతా భయానకంగా ఉండటంతో, ఆ గుడికి పశ్చిమ దిశలో ఉన్న రాతికోటను ఎక్కి అవతలికి దూకాము. అక్కడి సురపొన్న, నేపె చెట్లు దట్టంగా ఉన్న తోట గుండా వెనుకకు తిరిగి చూస్తూ, భయంతో కంగారుపడుతూ ఎట్టకేలకు ప్రాణాలు దక్కించుకోవడానికి త్వరత్వరగా పారిపోయి ఇక్కడికి వచ్చాము".

విశేషాలు: ప్రాణభయంతో పారిపోతున్న బాటసారుల కంగారును, వారు పడిన మానసిక ఆందోళనను కవి ఈ పద్యంలో అద్భుతంగా వర్ణించాడు.

21. ఇరువది ఒకటవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

మ. నడుము నిల్వఁగనోడి ఈరములలోన న్ముండ్ల గండ్లం దడం
బడుచు న్లేచుచు రెండుయోజనములుం బ్రాణాపదందాఁటి కా
అడవి న్నీరముపట్టు గానక నిరాహారవ్యథం జిక్కి ఇ
క్కడఁ బుణ్యాత్ముని నిన్ను గాంచితిమి సౌఖ్యం బయ్యె భాగ్యంబునన్.

ప్రతిపదార్థము: నడుమున్= దారి మధ్యలో, నిల్వఁగన్+ఓడి= ఆగడానికి భయపడి, ఈరములలోనన్= దట్టమైన పాదలలో, ముండ్ల= ముళ్ల యొక్క, గండ్లన్= పోటులకు, తడంబడుచున్= తడబడుతూ, లేచుచున్= కింద పడుతూ లేస్తూ, రెండుయోజనములున్= రెండు యోజనముల దూరం, ప్రాణ+ఆపదన్= ప్రాణసంకటాన్ని, దాఁటి= అధిగమించి, కాఱు+అడవిన్= ఆ కటిక అడవిలో, నీరము+పట్టు= నీరు దొరికే చోటు, కానక= తెలియక, నిరాహార= ఆహారం లేని, వ్యథన్= బాధలో, చిక్కి= చిక్కుకొని, భాగ్యంబునన్= మా అదృష్టం కొద్దీ, ఇక్కడన్= ఈ ప్రదేశంలో, పుణ్యాత్ముని= పుణ్యమూర్తివైన, నిన్నున్= నిన్ను, కాంచితిమి= చూశాము, సౌఖ్యంబు+అయ్యెన్= ఇప్పుడు మాకు ప్రశాంతత (సుఖం) లభించింది.

తాత్పర్యము: "ఆపద తలుచుకొని దారిలో ఎక్కడా ఆగకుండా, దట్టమైన పాదలలో ముళ్లపోట్లకు తడబడుతూ, కింద పడుతూ లేస్తూ ప్రాణభయంతో రెండు యోజనాల దూరం పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చాము. ఆ కటిక అడవిలో తాగడానికి నీరు దొరక్క, తినడానికి తిండి లేక అలమటించిపోయాము. మా అదృష్టం కొద్దీ ఇక్కడ పుణ్యాత్ముడవైన నిన్ను దర్శించగలిగాము. నీ ఆదరణతో మా ప్రాణాలు కుదుటపడ్డాయి" అని బాటసారులు పలికారు.

విశేషాలు: బాటసారులు పడిన కష్టాలను, వారి దీనస్థితిని ఈ పద్యంలో కవి ఎంతో కరుణరసార్ద్రంగా వర్ణించాడు.

22. ఇరువది రెండవ పద్యము (కందము)

క. పోయెద మిఁక నీవా
కోయల నగరంబు పాంతకుం జనవల ద
న్యాయులు వాండ్రని చెప్పుచుఁ
పోయిరి కుతుకమున జనవిభుం డిటకదలెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఇఁకన్= ఇక, మేము, పోయెదము= వెళ్తాము; నీవు+ఆ= నువ్వు మాత్రం ఆ, కోయల= బోయల యొక్క, నగరంబు= పట్టణమైన వేతాళనగరము, పాంతకున్= దరిదాపులకు కూడా, చనవలదు= వెళ్లవద్దు, వాండ్రు= ఆ ఊరి జనులు, అన్యాయులు= ఏమాత్రం న్యాయం లేని క్రూరులు, అని= అంటూ, చెప్పుచున్= హెచ్చరిస్తూ, కుతుకమునన్= సంతోషంతో (ప్రాణాలు దక్కాయనే తృప్తితో), పోయిరి= వారు వెళ్ళిపోయారు; జనవిభుండు= మానవనాథుడైన ఆ విక్రమార్కుడు, ఇట= ఆ తర్వాత ఇక్కడి నుండి, కదలెన్= ఆ నగరం వైపే ప్రయాణమయ్యాడు.

తాత్పర్యము: "మేము ఇక వెళ్తాము స్వామీ! నువ్వు మాత్రం ఆ బోయల పట్టణానికి అస్సలు వెళ్లవద్దు, వారు చాలా అన్యాయస్థులు, క్రూరులు" అని విక్రమార్కుడిని హెచ్చరించి ఆ బాటసారులు సంతోషంగా తమ దారిన వెళ్లారు. కానీ, బాటసారులు అంతగా వద్దని చెప్పినా విక్రమార్కుడు ఆపదలో ఉన్నవారిని రక్షించాలనే సంకల్పంతో ఆ వేతాళనగరం వైపే కదిలాడు.

విశేషాలు: సామాన్యులు ఆపదను చూసి పారిపోతే, ఉత్తమ పురుషుడైన విక్రమార్కుడు ఆ ఆపదను నివారించడానికే అడుగులు వేశాడని ఇక్కడ స్పష్టమవుతోంది.

23. ఇరువది మూడవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. అంతటఁ గాంచె నాతఁడు నిరంతర పర్ణఫలప్రసూనని
శ్చింతము రామపాదసర సీరుహచిహ్న నితాంతరమ్యప
ర్యంతము భూర్జపత్ర లిఖితోపగతోత్సుక కిన్నరీప్రియో
దంతము పుండరీకహరిదంతదురంతము మాల్యవంతమున్.

ప్రతిపదార్థము: అంతటన్= ఆ తర్వాత, అతఁడు= ఆ విక్రమార్కుడు, నిరంతర= ఎల్లప్పుడూ, పర్ణ= ఆకులతో, ఫల= పండ్లతో, ప్రసూన= పూలతో, నిశ్చింతము= సమృద్ధిగా ఉన్నట్టిదియు; రామ= శ్రీరాముని యొక్క, పాదసరసీరుహ= పద్మముల వంటి పాదముల యొక్క, చిహ్న= గుర్తుల చేత, నితాంత= మిక్కిలి, రమ్య= అందమైన, పర్యంతము= పరిసరములు కలదియు; భూర్జపత్ర= భూర్జర పత్రాలపై (చెట్టు తొగళ్లపై), లిఖిత= రాయబడిన, ఉపగత= తమ వద్దకు చేరిన, ఉత్సుక= ఉత్సాహవంతులైన, కిన్నరీ= కిన్నెర కాంతల యొక్క, ప్రియ+ఉదంతము= ప్రేమ కథలు కలదియు; పుండరీక= తెల్లని ఏనుగుల (దిగ్గజముల) యొక్క, హరిదంత= దిక్కుల చివరల వంటి, దురంతము= అంతులేని విశాలత్వము కలదియునైన, మాల్యవంతమున్= ఆ మాల్యవంత పర్వతాన్ని, కాంచెన్= చూశాడు.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ముందుకు సాగి ఆ బాటసారులు చెప్పిన మాల్యవంత పర్వతాన్ని చూశాడు. ఆ కొండ ఎల్లప్పుడూ పచ్చని ఆకులతో, పండ్లతో, పూలతో నిశ్చింతగా ప్రకాశిస్తోంది. త్రేతాయుగంలో శ్రీరాముడు సంచరించిన పద్మపాదాల గుర్తులతో ఆ ప్రాంతమంతా ఎంతో పవిత్రంగా, రమణీయంగా ఉంది. కిన్నెర కాంతలు భూర్జర పత్రాలపై రాసుకున్న ప్రేమ లేఖల గాథలతో, దిగ్గజాల వలె అంతులేని ఎత్తు, విశాలత్వంతో విరాజిల్లుతున్న ఆ మాల్యవంత పర్వతాన్ని అతడు దర్శించాడు.

విశేషాలు: రామాయణ కాలంలో శ్రీరాముడు లక్ష్మణుడితో కలిసి కిష్కింధాకాండలో మాల్యవంత పర్వతంపైనే వర్షాకాలం గడిపాడు. ఆ పౌరాణిక విశేషాన్ని కవి ఇక్కడ ఎంతో చక్కగా స్మరించాడు.

24. ఇరువది నాల్గవ పద్యము (కందము)

క. ఆపర్వతంబు చేరువఁ
పాపాత్ములకెల్ల నునికిప ట్టగుపుర మా
భూపాలుఁడు గాంచి తదీ
యోపాంతవనంబులోని కొయ్యననేగెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+పర్వతంబు= ఆ మాల్యవంత పర్వతం యొక్క, చేరువన్= సమీపంలో, పాపాత్ములకున్+ఎల్లన్= దుర్మార్గులందరికీ, ఉనికిపట్టు+అగు= నివాస స్థానమైన, పురమున్= ఆ వేతాళనగరాన్ని, ఆ భూపాలుఁడు= ఆ విక్రమార్క మహారాజు, కాంచి= చూసి, తదీయ= ఆ పట్టణము యొక్క, ఉపాంత= సరిహద్దుల్లో ఉన్న, వనములోనికి= తోటలోకి, ఒయ్యన= మెల్లగా, ఏగెన్= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యము: ఆ మాల్యవంత పర్వతానికి దగ్గరలోనే క్రూరులు, పాపాత్ములకు నిలయమైన ఆ వేతాళనగరం ఉంది. విక్రమార్కుడు ఆ పట్టణాన్ని చూసి, ఎవరికీ అనుమానం రాకుండా ఆ ఊరి పాలిమేరల్లో ఉన్న తోటలోకి మెల్లగా ప్రవేశించాడు.

విశేషాలు: శత్రువుల లేదా క్రూరుల నగరంలోకి ప్రవేశించేటప్పుడు రాజులు పాటించే వివేకవంతమైన నిశ్శబ్ద ప్రవేశాన్ని కవి ఇక్కడ సూచించాడు.

25. ఇరువది ఐదవ పద్యము (సీస పద్యము - ఆటవెలదితో కలిపి)

సీ. అచ్చట నొకసరోజాకరంబునఁ గృత
స్నానుఁడై దేవతార్చనకు నేగి
నిచ్చలుఁ గ్రోత్తయౌ నెత్తుట జొ త్తిల్లు
రంగంబు గల గుడి రాజుచొచ్చి
ఖడ్గంబు మాతులుంగ ఫలంబు నభయంబుఁ
పునుకయు నంకుశమును వరంబు
సురియయు సూత్రంబుఁ కరములధరియించి
శోణితప్రియ యున్న సొంపుచూచి
ఆ.వె. యుగ్రదేవత యని యూహించి తలఁకక
రక్తపుష్పము లనుర క్తితోడ
నొనరఁ పూజచేసి వినుతించిప్రణమిల్లి
యచటఁగొలిచియున్న యవసర మునన్.

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: అచ్చట= ఆ వనంలో, ఒక= ఒకానొక, సరోజ+ఆకరంబునన్= పద్మములతో నిండిన కోనేటిలో, కృతస్నానుఁడు+ఐ= స్నానము ముగించుకున్నవాడై, దేవతా+అర్చనకున్= దేవతా పూజ కొరకు, ఏగి= వెళ్ళి; నిచ్చలున్= ఎల్లప్పుడూ, క్రొత్తయౌ= సరికొత్తదైన, నెత్తుటన్= రక్తము చేత, జొత్తిల్లు= తడిసి ఎర్రబడిన, రంగంబు= ప్రాంగణము, కల= కలిగిన, గుడి= ఆలయంలోనికి, రాజు= ఆ విక్రమార్క రాజు, చొచ్చి= ప్రవేశించి; కరములన్= తన చేతులయందు, ఖడ్గంబు= కత్తిని, మాతులుంగఫలంబు= మాదీఫలాన్ని (నిమ్మజాతి పండు), అభయంబు= అభయ ముద్రను, పునుకయు= పుర్రెను, అంకుశమును= అంకుశాన్ని, వరంబు= వరద ముద్రను, సురియయు= చిన్న కత్తిని, సూత్రంబున్= యమపాశాన్ని (లేదా జపమాలను), ధరియించి= ధరించి, శోణితప్రియ= శోణితప్రియ అనే దేవత, ఉన్న= కొలువై ఉన్న, సొంపు= రూపమును, చూచి= దర్శించి.

ఆటవెలది: ఉగ్రదేవత= ఇది భయంకరమైన రూపం గల దేవత, అని= అని, ఊహించి= గ్రహించి, తలఁకక= భయపడకుండా, అనురక్తితోడన్= ఎంతో భక్తిశ్రద్ధలతో, రక్తపుష్పములన్= ఎర్రని పూలతో, ఒనరన్= చక్కగా, పూజచేసి= అర్చన గావించి, వినుతించి= స్తోత్రము చేసి, ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి, అచటన్= ఆ ఆలయంలో, కొలిచి+ఉన్న= ధ్యానిస్తూ కూర్చుని ఉన్న, అవసరమునన్= సమయంలో.

తాత్పర్యము: ఆ తోటలో ఉన్న ఒక పద్మాల చెరువులో విక్రమార్కుడు స్నానం చేశాడు. పవిత్రుడై దేవతా పూజ కోసం ఆ బాటసారులు చెప్పిన గుడికి వెళ్లాడు. నిత్యం నరబలుల వల్ల సరికొత్త రక్తంతో తడిసి, ఎర్రగా భయంకరంగా ఉన్న ఆ ఆలయ ప్రాంగణంలోకి అడుగుపెట్టాడు. ఎనిమిది చేతుల్లో వరుసగా కత్తి, మాదీఫలం, అభయముద్ర, పుర్రె, అంకుశం, వరదముద్ర, చిన్నకత్తి, పాశము ధరించి ఉన్న ఆ 'శోణితప్రియ' దేవత భీకర రూపాన్ని చూశాడు. ఆమె ఉగ్రరూపాన్ని చూసి ఏమాత్రం భయపడకుండా, ఎర్రని పూలతో ఎంతో భక్తితో పూజించాడు. ఆమెను స్తుతించి, సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి అక్కడే ధ్యానంలో నిలిచిన సమయంలో...

విశేషాలు: ఉగ్రదేవత ఆయుధాల వర్ణన ద్వారా శాక్తేయ సంప్రదాయంలోని చండీ రూపం ఇక్కడ ఆవిష్కరించబడింది. విక్రమార్కుని అచంచలమైన ధైర్యానికి, దైవభక్తికి ఈ పద్యం నిదర్శనం.

26. ఇరువది ఆరవ వచనము

వచనము:

వ. ఆనగరంబుదెసనుండి దిమ్ము రేఁగినయట్లు తూఁగొమ్ములుఁ బువ్వనంగ్రోవులునుం దప్పెటలును డక్కులును బెక్కువిధంబుల దిక్కులు చెవుడుపఱుపుచు మ్రోయ నవ్వాద్యరవంబునకు బాసట యై తమ యార్పులుం బెడబొబ్బలును గిరిగహ్వరంబుల నుపబృంహితంబులుగా గంధపుష్పార్చితుం డగు నొక్కదీనుని నడుమ నిడుకొని కుఱుచ కాసకోఱలు మెఱయించుచు బరికెతలల కఱుకుఁగొండరులు సనుదెంచిన నప్పరమకారుణికుండు.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+నగరంబు+దెసనుండి= ఆ వేతాళనగరం వైపు నుండి, దిమ్ము= ఒక పెద్ద ధూళి తుఫాను, రేఁగిన+అట్లు= లేచిన విధంగా; తూఁగొమ్ములున్= పెద్ద బూరాలు, పువ్వనంగ్రోవులునున్= ఒక రకమైన పిల్లనగ్రోవులు, తప్పెటలును= తప్పెట్లు, డక్కులును= డమరుకములు, బెక్కు+విధంబులన్= అనేక రకాలుగా, దిక్కులు= నాలుగు దిక్కులు, చెవుడు+పఱుపుచున్= చెవులు పగిలిపోయేలా, మ్రోయన్= ధ్వనిస్తుండగా; ఆ+వాద్య+రవంబునకున్= ఆ వాయిద్యాల శబ్దాలకు, బాసట+ఐ= తోడవుతూ, తమ= వారి యొక్క, ఆర్పులున్= అరుపులు, పెడబొబ్బలును= కేకలు, గిరి+గహ్వరంబులన్= కొండ గుహలలో,

ఉపబృంహితంబులు+కాగా= ప్రతిధ్వనిస్తుండగా; గంధ= గంధము, పుష్ప= పూలదండలతో, అర్చితుండు+అగు= పూజించబడినవాడైన, ఒక్క= ఒకానొక, దీనుని= అమాయకుడైన (బలి ఇవ్వబోయే) మనిషిని, నడుమ+ఇడుకొని= మధ్యలో ఉంచుకొని; కుఱుచ= పొట్టివైన, కాస= పళ్ల వరుసల (కోరల), కొఱలు= కోరలను, మెఱయించుచున్= చూపిస్తూ, బరికెతలల= చెల్లాచెదురైన కరుకు జుట్టు గల, కఱకు= కఠిన హృదయులైన, కొండరులు= కొండజాతి బోయలు, సనుదెంచినన్= రాగా, ఆ+పరమకారుణికుండు= మిక్కిలి దయామయుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు (ఇలా ఆలోచించాడు/పలికాడు).

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో నగరం వైపు నుండి ఒక పెద్ద ధూళి తుఫాను లేచినట్లుగా బోయల గుంపు కోలాహలంగా వచ్చింది. వారు ఊదుతున్న పెద్ద బూరాలు, పిల్లనగ్రోవులు, కొడుతున్న తప్పెట్లు, డమరుకాల శబ్దాలు దిక్కులు పిక్కటిల్లేలా చెవులు పగిలిపోయేంత పెద్దగా మ్రోగుతున్నాయి. ఆ వాయిద్యాలకు తోడు వారి భయంకరమైన అరుపులు, పెడబొబ్బలు చుట్టుపక్కల కొండ గుహల్లో ప్రతిధ్వనిస్తున్నాయి. ఒంటికి గంధం పూసి, పూలదండలు వేసి బలి ఇవ్వడానికి సిద్ధం చేసిన ఒక అమాయకపు దీనుడిని తమ మధ్యలో ఉంచుకొని వారు వస్తున్నారు. చిన్న కోరలు మెరుస్తుండగా, చెల్లాచెదురైన జుట్టుతో ఉన్న ఆ కఠిన హృదయులైన కొండజాతి బోయలు గుడిలోకి ప్రవేశించగా, పరమ దయామయుడైన ఆ విక్రమార్కుడు వారిని చూశాడు.

విశేషాలు: నరబలి ఇచ్చేటప్పుడు ప్రాచీన తెగలు చేసే భీకర వాతావరణాన్ని, వారి రూపాల క్రూరత్వాన్ని కవి ఈ వచనంలో కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించాడు.

27. ఇరువది ఏడవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. దీనుని నేటి కిచ్చటికిఁ దెచ్చితి రింతట దేవి మెచ్చునే
హీనుఁడు దుర్బలుండు జడుఁ డేడ్చెడి వీఁ డవలక్షణుండు మీ
ధీనరుఁ తెచ్చి చూపి జగదీశ్వరి ని ట్లడికింపఁ జూతు రే
యేనుఁగు చిక్కెనేని మఱి యెంపలిచెట్టునఁ గట్టవచ్చునే.

ప్రతిపదార్థము: ఈ+దీనుని= (భయంతో వణికిపోతున్న) ఈ దీనుడిని, ఏటికి= ఎందుకు, ఇచ్చటికిన్= ఈ గుడికి, తెచ్చితిరి= తీసుకువచ్చారు? ఇంతట= వీడిని బలి ఇస్తే, దేవి= ఆ శోణితప్రియ దేవత, మెచ్చునే= సంతోషిస్తుందా? వీఁడు= ఇతడు, హీనుఁడు= అధముడు, దుర్బలుండు= బలహీనుడు, జడుఁడు= తెలివితక్కువవాడు, ఏడ్చెడి= భయంతో ఏడుస్తున్నవాడు, అవలక్షణుండు= చెడ్డ లక్షణాలు ఉన్నవాడు; మీ= మీరంతా, ధీనరున్= ఇటువంటి తెలివితక్కువ వానిని, తెచ్చి= తీసుకువచ్చి, చూపి= దేవతకు సమర్పించి, జగదీశ్వరిని= ఆ లోకమాతను, ఇట్లు= ఈ విధంగా, అడికింపన్+చూతురే= మోసగించాలని (లేదా అవమానించాలని) చూస్తున్నారా? ఏనుఁగు= ఒకవేళ పెద్ద ఏనుగు, చిక్కెన్+ఏని= దొరికితే, మఱి= దానిని, యెంపలిచెట్టునన్= చిన్నదైన వెంపలి మొక్కకు, కట్టవచ్చునే= బంధించవచ్చా? (బంధించలేము కదా!).

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఆ బోయలను అడ్డుకొని ఇలా అన్నాడు: "భయంతో ఏడుస్తున్న ఈ దీనుడిని ఎందుకు ఇక్కడికి తెచ్చారు? వీడిని చూస్తేనే చాలా బలహీనుడిగా, తెలివితక్కువవాడిగా, అమంగళకరమైన లక్షణాలు ఉన్నవాడిగా కనిపిస్తున్నాడు. ఇటువంటి వాడిని బలి ఇస్తే ఆ జగదీశ్వరి మెచ్చుకుంటుందా? మీరంతా కలిసి ఆ దేవిని

మోసగించాలనుకుంటున్నారా? ఎక్కడైనా పెద్ద ఏనుగు దొరికితే, దానిని తీసుకువచ్చి చిన్న వెంపలి మొక్కకు కట్టేయగలరా? దేవికి ఇచ్చే బలి అంత గొప్పగా ఉండాలి గానీ, ఇలాంటి వాడిని ఇస్తారా?"

విశేషాలు: ఇక్కడ 'ఏనుగును వెంపలి చెట్టుకు కట్టడం' అనే చక్కని లోకోక్తి (సామెత) ద్వారా, ఉగ్రదేవతకు ఇవ్వవలసిన బలి విశిష్టమైనదై ఉండాలి గానీ ఇలాంటి అల్పుడిది కాకూడదని విక్రమార్కుడు బోయలను తప్పుదోవ పట్టించే ప్రయత్నం చేశాడు.

28. ఇరువది ఎనిమిదవ పద్యము (కందము)

క. వీనిం బోవఁగని డిదె
నే నుత్తమకులుఁడ మాంసనిబిడుఁడఁ బ్రియస
న్మానసుఁడ నన్ను నరబలి
గానిచ్చిన దేవి మెచ్చుఁ గరుణం బ్రోచున్.

ప్రతిపదార్థము: వీనిన్= ఈ అమాయకుడిని, పోవఁగన్+ఇడి= వదిలిపెట్టి, ఇదె= ఇదిగో, నేను= నేను, ఉత్తమకులుఁడన్= ఉత్తమమైన వంశంలో పుట్టినవాడను, మాంసనిబిడుఁడన్= దృఢమైన కండలు తిరిగిన శరీరం కలవాడను, ప్రియసన్మానసుఁడన్= ఎల్లప్పుడూ సంతోషకరమైన పవిత్ర మనస్సు కలవాడను; నన్నున్= నన్ను గనుక, నరబలిగాన్= నరబలిగా, ఇచ్చినన్= సమర్పిస్తే, దేవి= ఆ శోణితప్రియ దేవత, మెచ్చున్= ఎంతగానో సంతోషిస్తుంది, కరుణన్= దయతో, ప్రోచున్= మిమ్మల్ని రక్షిస్తుంది.

తాత్పర్యము: "కాబట్టి, ఏడుస్తున్న ఈ పిరికివాడిని వదిలేయండి. ఇదిగో! నేను ఉత్తమ వంశోద్భవుడను, ఆరోగ్యకరమైన, గట్టి కండలు తిరిగిన శరీరం కలవాడను, ఎటువంటి భయం లేని ప్రసన్న చిత్తుడను. నన్ను ఆ దేవికి నరబలిగా ఇవ్వండి, అప్పుడు ఆ తల్లి మిమ్మల్ని చూసి ఎంతగానో సంతోషించి, అమితమైన కరుణతో మిమ్మల్ని కాపాడుతుంది" అని విక్రమార్కుడు తనను తాను బలి ఇవ్వడానికి ముందుకు వచ్చాడు.

విశేషాలు: పరోపకారం కోసం తన ప్రాణాలను సైతం తృణప్రాయంగా అర్పించడానికి సిద్ధపడిన విక్రమార్కుని అసాధారణ త్యాగనిరతి, లోకోత్తర సాహసం ఈ పద్యంలో చరమాంకానికి చేరాయి.

29. ఇరువది తొమ్మిదవ వచనము

వచనము:

వ. అని యద్దేవికి నుద్రేకంబు పుట్ట వాని నిరసించి తాను మెయికొనిన నాబోయలు నీకొండీనినే చంపించుట మే లని వానిని విడిచిపుచ్చి యతనికి నట్ల గంధపుష్పాక్షతాదు లిచ్చి దేవిచేరువ గమ్మని యతని ముందట నిడి తలంగిన.

ప్రతిపదార్థము: అని= ఈ విధంగా పలికి, ఆ+దేవికిన్= ఆ శోణితప్రియ దేవతకు, ఉద్రేకంబు= పూనకం (ఆవేశం), పుట్టన్= కలిగేలా, వానిన్= ఆ ఏడుస్తున్న దీనుడిని, నిరసించి= తృణీకరించి, తాను= విక్రమార్కుడు తాను, మెయికొనినన్= బలి కావడానికి సిద్ధపడగా; ఆ+బోయలు= ఆ కిరాతులు, ఈ కొండీనినే= (ఈ యోగి చెప్పినట్లు) ఈ బలహీనుడిని (వెంపలి మొక్క వంటివానిని) కాకుండా ఈ గట్టివానినే, చంపించుట= బలి ఇవ్వడం, మేలు+అని= మంచిదని భావించి, వానిని= ఆ మొదటి దీనుడిని, విడిచిపుచ్చి= వదిలేసి; అతనికిన్= ఆ విక్రమార్కునికి, అట్ల= ఆ విధంగానే, గంధ= గంధము, పుష్ప= పూలదండలు,

అక్షత+ఆదులు= అక్షతలు మొదలైనవి, ఇచ్చి= సమర్పించి, దేవి= ఆ చండీదేవత యొక్క, చేరువకున్= దగ్గరకు, కమ్ము+అని= వెళ్లమంటూ, అతనిన్= ఆ రాజును, ముందటన్+ఇడి= దేవతకు ఎదురుగా నిలిపి, తలంగినన్= వారు పక్కకు తప్పుకోగా.
తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఆ దేవతకు ఆవేశం వచ్చేలా మాట్లాడుతూ, ఆ పిరికివానిని తృణీకరించి తాను బలి కావడానికి సిద్ధపడ్డాడు. అది చూసి ఆ బోయలు "ఈ పిరికివాని కంటే ఇతడిని బలి ఇవ్వడమే మేలు" అని నిశ్చయించుకున్నారు. ఆ దీనుడిని వదిలిపెట్టి, విక్రమార్కుడికి గంధం పూసి, పూలదండలు వేసి, అక్షతలు చల్లారు. అతడిని దేవతకు ఎదురుగా నిలబెట్టి, బలి ఇవ్వడానికి వీలుగా వారు కొంచెం పక్కకు తప్పుకున్నారు.
విశేషాలు: పరమ దయామయుడైన రాజు ఉపాయంతో ఒక అపరిచిత దీనుని ప్రాణాలను రక్షించి, తన ప్రాణాలను పణంగా పెట్టాడు.
అలంకారము: ఇక్కడ ప్రత్యేకమైన శాబ్దాలంకారాలు లేవు, కథాంశాన్ని యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము అవుతుంది.
30. ముప్పయ్యవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. మెచ్చుగాఁగ నిట్టి మెకము సాళించెద
ననుచుఁజండిమంత్రమొనరఁజెప్పి
పూజకుం డొకండు భూమీశుతల ద్రుంప
బెడిదమైన వాఁడియడిద మెత్తెన్.
ప్రతిపదార్థము: పూజకుండు+ఒకండు= ఆ గుడిలోని పూజారి ఒకడు, మెచ్చుగాఁగన్= దేవత మెచ్చుకునే విధంగా, ఇట్టి= ఇటువంటి, మెకమున్= నరమృగాన్ని (శ్రేష్ఠుడైన మనిషిని), సాళించెదన్= బలి ఇస్తాను, అనుచున్= అంటూ, చండిమంత్రము= చండీ మంత్రాన్ని, ఒనరన్= పద్ధతి ప్రకారం, చెప్పి= జపించి, భూమీశు= ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, తల= శిరస్సును, ద్రుంపన్= నరకడానికి, బెడిదము+ఐన= భయంకరమైన, వాఁడి= పదునైన, అడిదము= కత్తిని (ఖడ్గాన్ని), ఎత్తెన్= పైకి లేపాడు.
తాత్పర్యము: ఆ ఆలయ పూజారి "దేవత సంతోషించేలా ఇంతటి శ్రేష్ఠుడైన నరమృగాన్ని ఈరోజు బలి ఇస్తాను" అని చండీ మంత్రాలను గట్టిగా జపిస్తూ, విక్రమార్కుని తల నరకడానికి ఎంతో పదునైన, భయంకరమైన పెద్ద కత్తిని పైకెత్తాడు.
విశేషాలు: విక్రమార్కుని 'మెకము' (మృగము/సింహం వంటివాడు) అని పూజారి అనడం రాజు శౌర్యాన్ని సూచిస్తుంది.
అలంకారము: రూపక లేదా రూపకాతిశయోక్తి ఛాయ (రూపక లక్షణం): రాజును 'మెకము' (నరమృగము/బలిపశువు) గా అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల ఉపమేయ ఉపమాన అభేదం స్ఫురిస్తోంది.
31. ముప్పది ఒకటవ పద్యము (కందము)

క. ఆతని ప్రభావమునఁ బరా
హతయై తద్గుణము మెచ్చి యయ్యెడ నాదే
వత యడిదము గొని మతినా
తతమగు రోషమున వానితల దెగ నడిచెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో, ఆ+దేవత= ఆ శోణితప్రియ దేవి, ఆతని= ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, ప్రభావమునన్= అసాధారణ మహిమ (త్యాగబుద్ధి) చేత, పరాహత+ఐ= వశీకృతురాలై (ప్రభావితమై), తద్+గుణము= అతని యొక్క ఆ ఉత్తమ గుణాన్ని, మెచ్చి= అభినందించి; అడిదము+కొని= (ఆ పూజారి చేతిలోని) కత్తిని తాను తీసుకొని, మతిన్= తన మనస్సునందు, ఆతతము+అగు= నిండిన, రోషమునన్= కోపంతో, వాని= ఆ దుర్మార్గుడైన పూజారి యొక్క, తల= శిరస్సును, దెగన్+అడిచెన్= తెగిపోయేలా నరికివేసింది.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుని లోకోత్తరమైన త్యాగగుణానికి, సాహస ప్రభావానికి ఆ శోణితప్రియ దేవత మనసు కరిగిపోయింది. ఆమె రాజు గుణాలను ఎంతగానో మెచ్చుకుంది. వెంటనే ఆ దేవి పూజారి చేతిలోని కత్తిని తానే లాక్కొని, తీవ్రమైన కోపంతో ఆ పాపాత్ముడైన పూజారి తలనే తెగనరికింది.

విశేషాలు: దుష్టశిక్షణ, శిష్టరక్షణ అనే దైవన్యాయం ఇక్కడ నెరవేరింది. నిరపరాధులను చంపే పూజారే బలి అయ్యాడు.

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము: దేవత పూజారి తలను నరకడానికి 'రాజు యొక్క త్యాగ గుణ ప్రభావం చేత ఆమె ప్రభావితం కావడం' అనే కారణం ఇక్కడ సమర్థించబడింది. కనుక సమర్థనీయమైన అర్థం కారణసహితంగా చెప్పబడటం వల్ల కావ్యలింగ అలంకారము.

32. ముప్పది రెండవ పద్యము (శార్దూలవిక్రీడితము)

శా. ఆపాపాత్ముని నట్లు ద్రుంచి నవరక్తాస్వాదన ప్రీతయై
భూపాలో త్తముధర్ముముం దయయుఁ తెంపు న్మెచ్చుచుం బ్రేతభూ
తో పేతంబుగ డాకినీసముదయం బుప్పొంగుచు న్నర్తన
వ్యాపారంబులఁ తోడుసూపఁ జెలఁగెన్ వ్యక్తస్వరూపంబునన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+పాపాత్మునిన్= ఆ దుర్మార్గుడైన పూజారిని, అట్లు= ఆ విధంగా, ద్రుంచి= సంహరించి, నవ= సరికొత్త, రక్త= రక్తమును, ఆస్వాదన= రుచి చూడడం చేత, ప్రీత+ఐ= సంతోషించినదై; భూపాల+ఉత్తము= రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుని యొక్క, ధర్మమున్= ధర్మబుద్ధిని, దయయున్= కరుణను, తెంపున్= సాహసాన్ని, మెచ్చుచున్= శ్లాఘిస్తూ; ప్రేత= ప్రేతములు, భూత= భూతములతో, ఉపేతంబుగన్= కూడినదై, డాకినీసముదయంబు= డాకినీ దేవతల సమూహము, ఉప్పొంగుచున్= ఆనందంతో ఉరకలు వేస్తూ, నర్తన= నాట్యము చేసెడి, వ్యాపారంబులన్= పనులందు, తోడుసూపన్= తోడుకాగా, వ్యక్తస్వరూపంబునన్= స్పష్టముగా కనిపించే రూపంతో, చెలఁగెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యము: ఆ దుష్ట పూజారిని సంహరించి, అతని తాజా రక్తాన్ని ఆస్వాదించడం వల్ల ఆ ఉగ్రదేవత తృప్తి చెందింది. విక్రమార్క మహారాజు ధర్మాన్ని, దయాగుణాన్ని, అసాధారణ సాహసాన్ని ఆమె ఎంతగానో మెచ్చుకుంది. అప్పుడు ఆమె చుట్టూ ఉన్న భూతప్రేతాలు, డాకినీ సమూహాలు సంతోషంతో నాట్యాలు చేయడం ప్రారంభించాయి. ఆ కోలాహలం మధ్య ఆ శోణితప్రియ దేవత ప్రత్యక్ష స్వరూపంతో భయంకరంగా, ప్రసన్నంగా ప్రకాశించింది.

విశేషాలు: శ్మశాన/ఉగ్రదేవతా వాతావరణాన్ని భీభత్స, అద్భుత రసాల మిశ్రమంగా కవి అద్భుతంగా వర్ణించాడు.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము: భయంకరమైన ఉగ్రదేవత, డాకినీలు, భూతప్రేతాలు చేసే నృత్యాలను, వాటి సహజ సిద్ధమైన భీకర రూపాన్ని కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించడం వల్ల స్వభావోక్తి అలంకారము.

33. ముప్పది మూడవ పద్యము (ఉత్పలమాల)

ఉ. అంతఁ బ్రసన్న యై నిలిచి యార్తశరణ్యుని నిన్ను మెచ్చితిం
జింతిత మైన కార్య మిదె చేకుఱ నిచ్చెద వేఁడు మన్న భూ
కాంతుఁడు మ్రొక్కి నీదుకృప గల్గిన నేమి కొఱంత నేఁడు నా
కింతియ చాలు మర్త్యబలి ఎన్నఁడుఁ గోరక పూజ నొందుమా.

ప్రతిపదార్థము: అంతన్= ఆ తర్వాత, ప్రసన్న+ఐ= అనుగ్రహించినదై, నిలిచి= ఎదురుగా నిలబడి, ఆర్తశరణ్యుని= దుఃఖితులకు ఆశ్రయమైన ఓ విక్రమార్కుడా!, నిన్నున్= నిన్ను, మెచ్చితిన్= అభినందించాను, చింతితము+అగున్= నువ్వు కోరుకున్న, కార్యంబు= కోరికను, ఇదె= ఇదిగో, చేకుఱన్= సిద్ధించేలా, ఇచ్చెదన్= ప్రసాదిస్తాను, వేఁడుము= కోరుకో, అన్నన్= అని దేవత పలుకగా; భూకాంతుఁడు= ఆ రాజు, మ్రొక్కి= నమస్కరించి, నీదు= నీయొక్క, కృప= కరుణ, కల్గినన్= ఉంటే, నేఁడు= ఈరోజు, నాకున్= నాకు, ఏమి కొఱంత= ఏ లోటూ లేదు, నాకున్+ఇంతియ+చాలు= నాకు ఈ ఒక్క వరమే చాలు, ఎన్నఁడున్= ఎప్పటికీ, మర్త్యబలి= నరబలిని, కోరక= కోరుకోకుండా, పూజన్= పూజలను, ఒందుమా= స్వీకరించుము (అని వరం కోరాడు).

తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత ఆ దేవి ప్రసన్నురాలై రాజుతో ఇలా అంది: "ఆర్తత్రాణపరాయణుడవైన ఓ విక్రమార్కుడా! నీ త్యాగానికి మెచ్చాను. నీ మనసులో ఉన్న కోరిక ఏదో కోరుకో, ఇప్పుడే నెరవేరుస్తాను". అందుకు ఆ మహారాజు ఆమెకు నమస్కరించి ఇలా అన్నాడు: "తల్లీ! నీ కరుణ ఉంటే నాకు ఏ లోటూ లేదు, నాకై నేను ఏమీ కోరుకోను. కానీ లోకకల్యాణం కోసం నాకు ఈ ఒక్క వరం ఇవ్వు. నువ్వు ఇకపై ఎన్నడూ మనుషుల బలిని కోరవద్దు, కేవలం పవిత్ర పూజలనే స్వీకరిస్తూ ఈ ప్రజలను చల్లగా చూడు".

విశేషాలు: దేవుడు ప్రత్యక్షమైతే తనకోసం కాక, లోకంలో ఘోరమైన నరబలి ఆచారాన్ని శాశ్వతంగా రద్దు చేయాలని కోరిన విక్రమార్కుని పరహితాకాంక్ష లోకోత్తరమైనది.

అలంకారము: ప్రత్యేకమైన శబ్దార్థాలంకారాలు లేవు గానీ, లోకహితాన్ని కోరే మహోదాత్తమైన సందర్భం గనుక ఉదాత్త అలంకారము యొక్క ఛాయలు ఉన్నాయి.

34. ముప్పది నాల్గవ పద్యము (మత్తేభవిక్రీడితము)

మ. అని ప్రార్థింపఁగఁ బూజకుండు నట దివ్యాకారుఁడై యంబరం
బున భాసిల్లుచు నిల్చి ఖేచరుఁడఁ గర్పూరాంగుఁడ న్నేఁ గుబే
రుని శాపంబున స్రుక్కి ఈగతి నతిక్రూరుండ నై ఇప్పు డో
జననాథా భవదాగమంబు కలిమి నాపావధిం బొందితిన్.

ప్రతిపదార్థము: అని= ఈ విధంగా రాజు, ప్రార్థింపఁగన్= వేడుకోగా; నట= ఆ సమయంలో అక్కడ, పూజకుండు= (చనిపోయినట్లు పడివున్న) ఆ పూజారి, దివ్య+ఆకారుఁడు+ఐ= ఒక ప్రకాశవంతమైన దేవతా రూపం కలవాడై, అంబరంబునన్= ఆకాశంలో, భాసిల్లుచున్= మెరిసిపోతూ, నిల్చి= నిలబడి; ఓ జననాథా= ఓ రాజా!, నేన్= నేను,

ఖేచరుఁడన్= ఆకాశంలో విహరించే గంధర్వుడను (యక్షుడను), కర్పూరాంగుఁడన్= కర్పూరాంగుడు అనే పేరు గలవాడను, నేఁడు= నేను పూర్వము, కుబేరుని= ధనపతియైన కుబేరుని యొక్క, శాపంబునన్= శాపము వల్ల, స్రుక్కి= నశించి, ఈగతిన్= ఈ విధంగా, అతిక్రూరుండన్= మిక్కిలి క్రూరమైన పూజారిని, ఐ= అయ్యాను; ఇపుడు= ఇప్పుడు, భవత్+ఆగమంబు= నీ రాక అనే, కలిమిన్= భాగ్యం వల్ల, శాప+అవధిన్= శాప విముక్తిని, పొందితిన్= పొందగలిగాను.

తాత్పర్యము: రాజు అలా ప్రార్థించగానే, అక్కడ తల తెగి పడివున్న ఆ పూజారి శరీరం నుండి ఒక అద్భుతం జరిగింది. అతడు ఒక దివ్యమైన, ప్రకాశవంతమైన రూపంతో ఆకాశంలోకి లేచి నిలిచాడు. విక్రమార్కుడికి చేతులు జోడించి ఇలా అన్నాడు: "ఓ మహారాజా! నేను కర్పూరాంగుడనే యక్షుడను (ఖేచరుడను). కుబేరుని శాపం వల్ల బడుగు జీవినై, బుద్ధిహీనుడనై ఈ అడవిలో క్రూరమైన పూజారిగా మారి నరబలులు ఇస్తూ వచ్చాను. ఈరోజు నీ రాక వల్ల, నీ పవిత్ర హృదయ ప్రభావం చేత నా శాపం ముగిసింది, నాకు శాపవిముక్తి లభించింది".

విశేషాలు: పూజారి క్రూరత్వానికి వెనుక ఉన్న పౌరాణిక/శాప కారణం ఇక్కడ వెల్లడైంది. ఉత్తమ పురుషుల పరిచయం వల్ల పాపాత్ములకు కూడా మేలు జరుగుతుందనే నీతి ఇందులో ఉంది.

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము: కర్పూరాంగునికి శాపవిముక్తి కలగడానికి 'భవదాగమంబు కలిమి' (విక్రమార్కుని రాక అనే సుకృతం) కారణముగా చెప్పబడింది. ఒక విషయానికి కారణాన్ని సమర్థవంతంగా పేర్కొనడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారము అవుతుంది.

35. ముప్పది ఐదవ పద్యము (కందము)

క. నావుడు వెఱఁ గందుచు నీ
కేవిధమున శాప మొదవె నీకథ తెలియం
గా వినిపింపుము మాకని
భూవల్లభుఁ డడుగ దివ్యపురుషుఁడువల్కెన్.

ప్రతిపదార్థము: నావుడున్= ఆ దివ్యపురుషుడు అలా అనగా, వెఱఁగు+అందుచున్= ఆశ్చర్యపోతూ, నీకున్= నీకు, ఏ విధమునన్= ఏ కారణము చేత, శాపము+ఒదవెన్= ఈ శాపము సంభవించినది?, నీ కథ= నీ పూర్వ వృత్తాంతము, తెలియంగాన్= మాకు తెలిసేలా, మాకున్= మాకు, వినిపింపుము= చెప్పుము, అని= అంటూ, భూవల్లభుఁడు= ఆ విక్రమార్క రాజు, అడుగన్= అడుగగా, దివ్యపురుషుఁడు= ఆ ఆకాశమున ఉన్న పుణ్యపురుషుడు, వల్కెన్= ఈ విధంగా పలికెను.

తాత్పర్యము: కర్పూరాంగుడు అలా అనగా విక్రమార్కుడు ఎంతో ఆశ్చర్యపోయాడు. "ఓ దివ్యపురుషుడా! అసలు నీకు ఏ కారణం చేత ఈ ఘోరమైన శాపం వచ్చింది? నీ పూర్వకథ ఏమిటో మాకు వివరంగా తెలియజేయి" అని రాజు అడిగాడు. దానికి ఆ దివ్యపురుషుడు ఇలా చెప్పడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు: శాపకారణాన్ని తెలుసుకోవాలనే రాజు కుతూహలం ద్వారా కథ తదుపరి ఘట్టంలోకి (ఉపకథలోకి) ప్రవేశిస్తుంది.

అలంకారము: సాధారణ సంభాషణను యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

36. ముప్పది ఆరవ పద్యము (ఆటవెలది)

ఆ.వె. ధనదు దేవపూజ కనువగు క్రొవ్విరు
లెచట నైనఁ గోసి యేన తెత్తుఁ
దెల్లవాఱ విరులు దేనొకనాఁ డేగి
మధువనమున నొక్కమగువఁ గంటిన్.

ప్రతిపదార్థము: ధనదు= కుబేరుని యొక్క, దేవపూజకున్= నిత్య దేవతార్చనకు, అనువగు= తగినట్టి, క్రొవ్విరులు= తాజా పూలను, ఎచటన్+ఐనన్= ఎక్కడైనా సరే, కోసి= సేకరించి, ఏన= నేనే, తెత్తున్= తీసుకువస్తూ ఉంటాను; తెల్లవాఱన్= ఒకరోజు తెల్లవారుజామున, విరులు= పూలను, తేన్= తీసుకురావడానికి, ఒకనాఁడు= ఒకరోజు, ఏగి= వెళ్ళి, మధువనమునన్= మధువనము అనే తోటలో, ఒక్క= ఒకానొక, మగువన్= సుందరమైన స్త్రీని, కంటిన్= చూశాను.

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! నేను కుబేరుని కొలువులో ఉంటూ, ఆయన నిత్య శివపూజకు కావలసిన తాజా పూలను ఎక్కడినుంచైనా సరే కోసి తీసుకువస్తూ ఉండేవాడిని. ఒకరోజు తెల్లవారుజామున పూలు కోయడానికి నేను 'మధువనం' అనే తోటలోకి వెళ్లాను. అక్కడ అద్భుతమైన అందం కలిగిన ఒక స్త్రీని చూశాను".

విశేషాలు: యక్షుల విధివిధానాలు, వారు చేసే నిత్యకృత్యాలు ఇక్కడ ప్రస్తావించబడ్డాయి.

అలంకారము: సరళమైన వృత్తాంత వర్ణన కావున స్వభావోక్తి అలంకారము.

37. ముప్పది ఏడవ పద్యము (కందము)

క. అన్నెలఁతుక ఎదురను సుర
పొన్నలు గోయంగవచ్చి పుష్పాయుధుచే
నున్న నెఱవాదియమ్ముల
కన్నుల నగుచున్న చెలియకడకుం జనియెన్.

ప్రతిపదార్థము: అన్+నెలఁతుక= ఆ అందమైన స్త్రీ, ఎదురను= నా కళ్ళముందే, సురపొన్నలు= సురపొన్న పూలను, కోయంగన్= కోయడానికి, వచ్చి= అక్కడికి వచ్చి; పుష్పాయుధుచేన్= మన్మథుని చేతిలో, ఉన్న= ఉన్నట్టి, నెఱవాది= గొప్పవైన, అమ్ములన్= బాణములను, కన్నులన్= తన కనుచూపులతోనే, నగుచున్న= తిరస్కరిస్తున్న (వెక్కిరిస్తున్నట్లున్న), చెలియ= ఆ పడతి, కడకున్= సమీపమునకు, చనియెన్= నేను వెళ్లాను.

తాత్పర్యము: "ఆ కాంత నా కళ్లముందే సురపొన్న పూలను కోయడానికి ఆ తోటలోకి వచ్చింది. ఆమె కళ్ళు ఎంత అందంగా ఉన్నాయంటే, సాక్షాత్తూ మన్మథుని చేతిలోని తీక్షణమైన బాణాలను సైతం వెక్కిరిస్తున్నట్లు (అంతకంటే పదునైనవిగా) ఉన్నాయి. అటువంటి అద్భుత నేత్రాలు గల ఆ సుందరి దగ్గరకు నేను వెళ్లాను".

విశేషాలు: స్త్రీ కనుచూపుల తీక్షణతను మన్మథ బాణాలతో పోల్చడం కవి సమయ ప్రసిద్ధం.

అలంకారము: వ్యతిరేక లేదా రూపకాతిశయోక్తి ఛాయలతో కూడిన ఉత్ప్రేక్ష (ఉత్ప్రేక్షాలంకారము): ఆమె కన్నులు మన్మథ బాణాలను చూసి నవ్వుతున్నట్లు (అంతకంటే గొప్పవైనట్లు) కవి ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారము వ్యక్తమవుతోంది.

38. ముప్పది ఎనిమిదవ పద్యము (కందము)

క. ఆట చని మదిసమ్మద ము
త్కటముగ సఖిఁ గౌఁగిలించి కానఁగరా వో
విటవంచని ఇన్నిదినము
లెట పోయితివనిన నదియు నిట్లని పలికెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆటన్= ఆ తోటలోకి, చని= వెళ్ళిన (మరొక స్త్రీ), మదిన్= మనస్సులో, సమ్మదము= ఆనందము, ఉత్కటముగన్= అతిశయించగా, సఖిన్= ఆ పూలు కోస్తున్న తన చెలికత్తెను, కౌఁగిలించి= ఆలింగనం చేసుకొని, ఓ విటవంచని= ఓ విటులను మోసగించేదానా!, కానఁగరావు= అస్సలు కనిపించడం లేదు, ఇన్ని దినములు= ఇన్ని రోజులుగా, ఎట పోయితివి= ఎక్కడికి వెళ్లావు?, అనినన్= అని అడుగగా, అదియున్= ఆ పూలు కోస్తున్న స్త్రీ కూడా, ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా, పలికెన్= సమాధానమిచ్చింది.

తాత్పర్యము: "నేను చూస్తుండగానే, మరొక స్త్రీ అక్కడికి వచ్చింది. ఆమె ఎంతో సంతోషంతో ఆ పూలు కోస్తున్న కాంతను గట్టిగా కౌగిలించుకొని... 'ఓ విటవంచనీ! ఇన్ని రోజులుగా నువ్వు అస్సలు కనిపించకుండా ఎక్కడికి వెళ్లిపోయావు?' అని అడిగింది. దానికి ఆ విటవంచని అనే స్త్రీ ఈ విధంగా బదులిచ్చింది".

విశేషాలు: ఇక్కడ 'విటవంచని' అనే పేరు గల ఒక వెలయాలు (వేశ్య) కథ పరిచయమవుతోంది.

అలంకారము: సఖుల మధ్య జరిగిన సహజ సంభాషణ కావున స్వభావోక్తి అలంకారము.

39. ముప్పది తొమ్మిదవ పద్యము (కందము)

క. రతిలంపటుఁడును శృంగా
రతిలకుఁడు ననఁగ విటులు రసికత్వమున
క్షితిఁ దిరుగుచు నావెర వ
ద్భుతముగ వినినన్ను గెలువఁబూనికడంకన్.

ప్రతిపదార్థము: రతిలంపటుఁడును= రతిలంపటుడు అనేవాడు, శృంగారతిలకుఁడును= శృంగారతిలకుడు అనేవాడు, అనఁగన్= అనబడే, విటులు= ఇద్దరు కాముకులు, రసికత్వమునన్= తామే గొప్ప రసికులమనే గర్వంతో, క్షితిన్= ఈ భూమిపై, తిరుగుచున్= సంచరిస్తూ, నా వెరవు= నా యొక్క యుక్తిని (చాతుర్యాన్ని), అద్భుతముగన్= వింతగా, విని= ఆలకించి, నన్నున్= నన్ను, గెలువంగన్= (తమ రసికతతో) ఓడించాలని, కడంకన్= పంతంతో, పూని= నిశ్చయించుకొని.

తాత్పర్యము: "ఆ విటవంచని తన సఖితో ఇలా అంది: 'చెలియా! ఈ లోకంలో తామే గొప్ప రసికులమని విర్రవీగుతూ రతిలంపటుడు, శృంగారతిలకుడు అనే ఇద్దరు పేరుమోసిన విటులు తిరుగుతున్నారు. వారు నా బుద్ధిచాతుర్యం గురించి, నేను విటులను మోసగించే తీరు గురించి విన్నారు. ఎలాగైనా నన్ను తమ వశం చేసుకొని నన్ను గెలవాలని పంతం పట్టి..."

విశేషాలు: కథలోని విటుల పేర్లు వారి స్వభావాన్ని సూచిస్తున్నాయి.

అలంకారము: వృత్తాంతాన్ని క్రమపద్ధతిలో చెప్పడం వల్ల స్వభావోక్తి అలంకారము.

40. నలభయ్యవ పద్యము (కందము)

క. నాయింటికి నరుదెంచిన

నాయిద్దఱ కేను జందనాగురుకస్తూ

రీయుతముగ నుపచారము

సేయించితిఁ దెక్క రముగఁ జిత్తము లలరన్.

ప్రతిపదార్థము: నా+ఇంటికిన్= నా భవనమునకు, అరుదెంచినన్= రాగా; ఏను= నేను, ఆ+ఇద్దఱకున్= ఆ ఇద్దరు విటులకు, చిత్తములు= వారి మనస్సులు, అలరన్= ఉప్పొంగేలా, చందన= మంచిగంధము, అగురు= అగురు ధూపము, కస్తూరీ= కస్తూరి, యుతముగన్= వంటి సుగంధ ద్రవ్యాలతో కూడినట్లుగా, తెక్కరముగన్= మిక్కిలి హెచ్చుగా, ఉపచారము= మర్యాదలు/సత్కారాలు, చేయించితిన్= కావించాను.

తాత్పర్యము: "...అలా పంతం పట్టి వారు నా ఇంటికి వచ్చారు. వారు రాగానే నేను ఏమాత్రం తక్కువ చేయకుండా, వారి మనస్సులు అమితంగా ఆనందించేలా మంచిగంధం, అగురు, కస్తూరి వంటి సుగంధ ద్రవ్యాలతో ఎంతో గొప్పగా రాజోపచారాలు చేయించాను'".

విశేషాలు: విటులను లోబరుచుకోవడానికి వేశ్యలు చేసే సుగంధ ఉపచారాల వర్ణన ఇది.

అలంకారము: ఉపచారాల క్రమాన్ని అందంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

41. నలభయి ఒకటవ వచనము

వచనము:

వ. తదనంతరంబ వారలు కుసుమంబులుం తాంబూలంబులుఁ బుచ్చుకొని యో విటవంచనీ నీ పేరు నిజంబుగ నేటువంటి విటుల నైన మోసపుత్తు వఁట నిక్కువంబే యని యడిగిన.

ప్రతిపదార్థము: తదనంతరంబ= ఆ ఉపచారాలు జరిగిన తర్వాత, వారలు= ఆ ఇద్దరు విటులు, కుసుమంబులున్= పూలను, తాంబూలంబులున్= తమలపాకులను, పుచ్చుకొని= స్వీకరించి; ఓ విటవంచనీ= ఓ విటవంచని!, నీ పేరు= నీకు ఉన్న పేరు, నిజంబుగన్= నిజమేనా?, ఏటువంటి విటులన్+ఐనన్= ఎటువంటి రసికులనైనా సరే, మోసపుత్తువు+అంట= నువ్వు మోసగిస్తావట కదా, నిక్కువంబే= ఇది నిజమేనా?, అని= అంటూ, అడిగినన్= ప్రశ్నించగా.

తాత్పర్యము: "ఆ తర్వాత ఆ ఇద్దరు విటులు నేను ఇచ్చిన పూలను, తాంబూలాలను స్వీకరించారు. వారు నన్ను చూసి... 'ఓ విటవంచనీ! నీ పేరు లోకంలో చాలా ప్రసిద్ధి పొందింది. నువ్వు ఎటువంటి సమర్థులైన విటులనైనా సరే చాలా సులువుగా మోసగిస్తావట కదా! ఈ మాట ఎంతవరకు నిజం?' అని నన్ను నేరుగా అడిగారు. (దానికి నేను ఇలా అన్నాను)".

విశేషాలు: విటులు వేశ్య యొక్క సామర్థ్యాన్ని పరీక్షించడానికి సంభాషణను ప్రారంభించారు.

అలంకారము: యథాతథ సంభాషణ కావున స్వభావోక్తి అలంకారము.

42. నలభయి రెండవ పద్యము (కందము)

క. కల్లలునిజములు ధర్మము

మొల్లంబును బ్రియము మోహమును నలుకయు న

య్యుల్లసము నయముసరిగాఁ

జెల్లును వెలయాండ్రయందుక్షితిపతులందున్.

ప్రతిపదార్థము: కల్లలు= అబద్ధాలు, నిజములు= నిజాలు, ధర్మము= న్యాయము, మొల్లంబును= సమృద్ధి (కపటము), ప్రియము= ఇష్టము, మోహమును= కామము, అలుకయున్= కోపము, ఆ+ఉల్లసము= ఆ విలాసము, నయము= నీతి/రాజనీతి, వెలయాండ్రయందున్= వేశ్యల యందును, క్షితిపతులందున్= రాజుల యందును, సరిగాన్= ఒకే విధంగా, చెల్లును= వర్తిస్తాయి.

తాత్పర్యము: "దానికి నేను వారితో ఇలా అన్నాను: 'అయ్యా! అబద్ధాలు ఆడటం, అవసరానికి నిజాలు చెప్పడం, కపట ధర్మాలు ప్రదర్శించడం, ప్రేమను నటించడం, మోహాన్ని, కోపాన్ని, విలాసాలను, నీతిని సమయానుకూలంగా మార్చడం అనేవి లోకంలో ఇద్దరి దగ్గరే సమానంగా సాగుతాయి. ఒకటి వేశ్యల దగ్గర, రెండు రాజుల దగ్గర! వీరిద్దరి ప్రవర్తనలు ఒకేలా ఉంటాయి'".

విశేషాలు: వేశ్యల కపటత్వాన్ని, రాజుల రాజనీతి చతురతను ఒకే త్రాటిపై నిలిపిన అద్భుతమైన లోకనీతి పద్యమిది.

అలంకారము: తుల్యయోగి తా అలంకారము: ప్రకృతములైన 'వెలయాండ్రు' (వేశ్యలు) మరియు 'క్షితిపతులు' (రాజులు) అనే ఇద్దరికీ కల్లలు, నిజాలు మొదలైన సమాన ధర్మాలను ఒకేసారి అన్వయించి చెప్పడం వల్ల ఇది తుల్యయోగి తా అలంకారము అవుతుంది.

43. నలభయి మూడవ పద్యము

సీ. మఱియు నొక్కండు బ్రాహ్మణవిటుం డనువరి

ననుఁగోరి చనుదెంచినాకునై న

తగులెల్ల విని నన్ను దర్శింప ముఱి యుపా

యము లేక సురపాన్న లమరఁగట్టి

మూఁ డెత్తులుగ జేసి మును మాలకరి వోలె

నేతెంచి నాచేతి కిచ్చినంత

నిరుదెసలం దున్న ఇద్దటి కొసఁగి యం

దొక్కటి నేఁ గొన నుత్సహించి

ఆ.వె. యందుఁ తేనె గ్రోలు నళిఁ జూచి ఇదియును

క్షణము సౌఖ్యమొందుఁగాక యంచు

ముడిచికొనక దండఁ తొడమీఁద నిడుకొంటిఁ

క్రొత్తవాని కియ్యకోలు గాఁన్.

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: మఱియున్= ఆ తర్వాత, బ్రాహ్మణవిటుండు= ఒక బ్రాహ్మణుడైన కాముకుడు, అనువరి= అనుకూలుడైనవాడు, ననున్+కోరి= నన్ను ఆశించి, చనుదెంచి= వచ్చి; నాకున్+ఐన= నాకున్న, తగులు+ఎల్లన్= వ్యామోహం (పూలంటే ఇష్టం) అంతా, విని= తెలుసుకొని, నన్నున్= నన్ను, దర్శింపన్= చూడడానికి, మఱి= ఇంకొక, ఉపాయము+లేక= మార్గం తెలియక,

సురపొన్నలు= సురపొన్న పూలను, అమరన్+కట్టి= అందంగా దండగా గుచ్చి; మూఁడు+ఎత్తులుగన్= మూడు సమభాగాలుగా (మూడు దండలుగా), చేసి= మార్చి, మును= అంతకుముందు, మాలకరి+వోలెన్= పూల వ్యాపారి వలె వేషం వేసుకొని, ఏతెంచి= నా వద్దకు వచ్చి, నా చేతికిన్= నా చేతికి, ఇచ్చినంతన్= ఇవ్వగానే; ఇరుదెసలందున్= నా రెండు పక్కలా, ఉన్న= కూర్చుని ఉన్న, ఇద్దఱికిన్= ఆ ఇద్దరు పాత విటులకు (రతిలంపటుడు, శృంగారతిలకులకు), ఒసఁగి= రెండు దండలు ఇచ్చి, అందున్= ఆ మూడింటిలో, ఒక్కటి= మిగిలిన ఒక దండను, నేన్= నేను, కొనన్= తీసుకోవడానికి, ఉత్సహించి= ఇష్టపడి.

ఆటవెలది: అందున్= ఆ మిగిలిన పూలదండలో, తేనె= మకరందాన్ని, క్రోలు= తాగుతున్న, అళిన్= తుమ్మెదను, చూచి= గమనించి, ఇదియును= ఈ ప్రాణి కూడా, క్షణము= కాసేపు, సౌఖ్యము= సుఖాన్ని, ఒందున్+కాక= పొందుగాక, అంచున్= అని భావిస్తూ; ముడిచికొనక= ఆ దండను తలలో ముడుచుకోకుండా, క్రొత్తవానికి= ఆ కొత్తగా వచ్చిన బ్రాహ్మణ విటుని యొక్క కోరికకు, ఇయ్యకోలు= అంగీకారము, కాఁగన్= తెలిసేలా, దండన్= ఆ పూలదండను, తొడమీఁదన్= నా తొడపై, నిడుకొంటిన్= ఉంచుకున్నాను.

తాత్పర్యము: "ఆ విటవంచని తన కథను ఇలా కొనసాగించింది: 'చెలియా! నాపై మోహంతో ఒక బ్రాహ్మణ విటుడు నా ఇంటికి వచ్చాడు. నాకు పూలదండలంటే అమితమైన ఇష్టమని అతడు తెలుసుకున్నాడు. నన్ను నేరుగా కలుసుకోవడానికి వేరే ఉపాయం లేక, అతడు సురపొన్న పూలను అందంగా మూడు దండలుగా గుచ్చాడు. మాలకరి (పూలవాడు) వలె వేషం మార్చుకొని నా దగ్గరకు వచ్చి ఆ దండలను నా చేతికి ఇచ్చాడు. అప్పుడు నా రెండు పక్కలా ఆ ఇద్దరు పాత విటులు (రతిలంపటుడు, శృంగారతిలకుడు) కూర్చుని ఉన్నారు. నేను ఆ మూడు దండలలో రెండింటిని ఆ ఇద్దరికీ ఇచ్చి, మూడవ దండను నేను తీసుకోవాలనుకున్నాను. కానీ, ఆ దండలో ఒక తుమ్మెద పూలతేనెను తాగుతూ సుఖంగా ఉండటం గమనించాను. ఆ తుమ్మెద సుఖానికి అడ్డుపడకూడదని, ఆ దండను తలలో ముడుచుకోకుండా నా తొడపై పెట్టుకున్నాను. అది చూసి ఆ కొత్త బ్రాహ్మణ విటుడు నా సంకేతాన్ని (తనపై నాకు ఇష్టం కలిగిందనే విషయాన్ని) గ్రహించాడు'".

విశేషాలు: శృంగార కావ్యాలలో వేశ్యలు విటులకు ఇచ్చే శారీరక సంకేతాలు (సైగలు) ఎంతో చాతుర్యంతో కూడి ఉంటాయని ఈ పద్యం నిరూపిస్తుంది.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము: బ్రాహ్మణుడు పూలు అమ్మే వాని వలె రావడం 'మాలకరి వోలె' అని స్పష్టంగా చెప్పబడటం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారము కలదు

44. నలభయి ఎనిమిదవ వచనము

వచనము:

వ. తరువాత వానికిఁ పసిండిటంకం బిప్పించి సంచిలోఁ పడినయప్పుడు గాని యిది దక్కదని పలికి యీతుమ్మెద ప్రియము చెడకుండు మాగవని సురపొన్నమీఁద విడిచిపొమ్మని వీడుకొలిపిన వాఁడును నట్లు చేయుచుం జని మత్సమాగమంబునకుఁ బెక్కువిచారంబులు సేయుచు నెఱజాణయగుటంజేసి.

ప్రతిపదార్థము: తరువాత= ఆపైన, వానికిన్= ఆ మాలకరి వేషంలో ఉన్న బ్రాహ్మణ విటునికి, పసిండి+టంకంబు= బంగారు నాణేన్ని (కూలిగా), ఇప్పించి= ఇప్పించి, సంచిలోన్= (ధనపు) సంచిలో, పడిన+అప్పుడు+కాని= పడినప్పుడు మాత్రమే, ఇది= ఈ ధనము, దక్కదు= లభించదు, అని పలికి= అని పైకి చెప్తూ; ఈ తుమ్మెద= ఈ భ్రమరము యొక్క, ప్రియము= ఇష్టము (సౌఖ్యము), చెడకుండుము+ఆగన్= పాడవకుండా ఉండేలా, అని= అని చెప్తూ, సురపొన్న మీఁదన్= ఆ సురపొన్న చెట్టుపై,

విడిచి+పొమ్ము+అని= వదిలిపెట్టి వెళ్ళు అని, వీడుకొలిపినన్= సాగనంపగా; వాఁడును= ఆ బ్రాహ్మణుడును, అట్లు= ఆ వేశ్య చెప్పినట్లే, చేయుచున్= చేస్తూ, చని= వెళ్ళి, మత్= నా యొక్క, సమాగమంబునకున్= కలయిక కొరకు, పెక్కు= అనేక విధాలుగా, విచారంబులు= ఆలోచనలు, చేయుచున్= చేస్తూ, నెఱజాణ+అగుటన్+చేసి= అతడు నిపుణుడు (ఉపాయశాలి) కావడం వల్ల (ఇలా నిశ్చయించుకున్నాడు).

తాత్పర్యము: "ఆ విటవంచని కథను కొనసాగిస్తూ ఇలా అంది: 'చెలియా! ఆ మాలకరి వేషంలో ఉన్న బ్రాహ్మణునికి నేను ఒక బంగారు నాణేన్ని కూలిగా ఇప్పించాను. పైకి మాత్రం——ఈ నాణెం సంచిలో పడితేనే దక్కుతుంది అని లోతైన అర్థం వచ్చేలా మాట్లాడాను. అంతేకాక, దండలోని తుమ్మెద సుఖానికి భంగం కలగకుండా దానిని సురపొన్న చెట్టు మీదే వదిలేసి పొమ్మని చెప్పి అతడిని సాగనంపాను. అతడు కూడా నేను చెప్పిన సంకేతాల అంతరార్థాన్ని గ్రహించి, నన్ను కలుసుకోవడం ఎలా అని ఆలోచిస్తూ వెళ్ళాడు. అతడు గొప్ప ఉపాయశాలి కావడం వల్ల నా సైగలను ఇలా సమన్వయించుకున్నాడు'".

విశేషాలు: వేశ్య మాటలలోని గూఢార్థాన్ని (సంచిలో పడటం అంటే రాత్రికి రహస్యంగా ఇల్లాలు లేని సమయాన రావడం, సురపొన్న చెట్టుపై తుమ్మెదను విడవడం అంటే తోటలోని పొన్నచెట్టు మీదుగా లోపలికి రావడం) ఆ విటుడు గ్రహించినట్లు ఇక్కడ సూచించబడింది.

అలంకారము: మాటలలోని గూఢార్థాన్ని సమన్వయపరిచిన తీరును వర్ణించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

45.

ఉ. నిష్కము సంచిలోఁ బడుట నీరజమిత్రుఁడు గ్రుంకు వేళఁగాఁ
పుష్కరనేత్ర చెప్పె నళి పొన్నపయి న్విడుమంట లోనికి
దుష్కరవృత్తిగా దదియు త్రోవ చుమీ యని చూపు టయ్యె నే
శుష్కవిచారము ల్వలదు సూర్యుఁడు గ్రుంకిన నంద యేగెదన్.

ప్రతిపదార్థము: నిష్కము= బంగారు నాణెము, సంచిలోన్= సంచిలో, పడుట= పడటం అంటే, నీరజమిత్రుఁడు= పద్మములకు మిత్రుడైన సూర్యుడు, గ్రుంకు= అస్తమించే, వేళన్+కాన్= సమయమని, పుష్కరనేత్ర= పద్మముల వంటి కన్నులు గల ఆ వేశ్య, చెప్పెన్= చెప్పింది; అళిన్= తుమ్మెదను, పొన్నపయిన్= సురపొన్న చెట్టుపై, విడుము+అంట= వదిలిపెట్టుమనడం, లోనికిన్= (ఆమె భవనము) లోపలికి రావడానికి, దుష్కరవృత్తి= కష్టమైన పని, కాదదియు= కాదనియు, త్రోవ+చుమీ= అదే రహస్య మార్గము సుమా, అని= అని, చూపుట+అయ్యెన్= నాకు సంకేతం చూపడమే అయింది; ఏ= ఇక ఎటువంటి, శుష్కవిచారముల్= వృథా ఆలోచనలు, వలదు= అవసరం లేదు, సూర్యుఁడు= భాస్కరుడు, గ్రుంకినన్= అస్తమించగానే, అంద= అక్కడికే, ఏగెదన్= వెళ్తాను.

తాత్పర్యము: "ఆ బ్రాహ్మణ విటుడు తనలో తాను ఇలా అనుకున్నాడు: 'ఆ పద్మాక్షి చెప్పిన సంకేతాల అర్థం నాకు తెలిసింది. నాణెం సంచిలో పడటం అంటే సూర్యుడు అస్తమించి చీకటి పడటమే. తుమ్మెదను పొన్నచెట్టుపై వదలమనడం అంటే, ఆ చెట్టు

మీదుగా లోపలికి రావడం సులువైన రహస్య మార్గమని చెప్పడమే. ఇక వృథా ఆలోచనలు విడిచిపెట్టి, సూర్యుడు అస్తమించగానే ఆ పాన్నచెట్టు దారి గుండా ఆమె వద్దకు వెళ్తాను'".

విశేషాలు: శృంగార కావ్యాలలో దూతికలు లేకపోయినా నాయికానాయకులు తమ బుద్ధిచాతుర్యంతో సంకేతాలను ఎలా అర్థం చేసుకుంటారో కవి ఇక్కడ రమణీయంగా ఆవిష్కరించాడు.

అలంకారము: సూక్ష్మ అలంకారము: ఎదుటివారి ఆకారాన్ని, ఇంగు we (సైగలను) బట్టి మనస్సులోని గూఢమైన అర్థాన్ని చమత్కారంగా గ్రహించి వ్యక్తపరచడం వల్ల ఇది సూక్ష్మ అలంకారము అవుతుంది.

46

క. అని నిశ్చయించుకొనునెడ
వనజాప్తుఁడు నిప్పుమాడ్కి వారిధిలోన
నునుఁగఁగ నెగసిన పాగ క్రియ
ఘనముగ తిమిరంబు దిశలఁగనుకనిపర్వెన్.

ప్రతిపదార్థము: అని= ఈ విధంగా ఆ విటుడు, నిశ్చయించుకొను+ఎడన్= నిర్ణయించుకునే సమయంలో; వనజాప్తుఁడు= పద్మబాంధవుడైన సూర్యుడు, నిప్పుమాడ్కిన్= మండుతున్న నిప్పు వలె, వారిధిలోనన్= సముద్రము లోపల, నునుఁగఁగన్= మునిగిపోగా (చల్లారగా), నెగసిన= పైకి లేచిన, పాగ క్రియన్= పాగ వలె, ఘనముగన్= దట్టముగా, తిమిరంబు= చీకటి, దిశలన్= అన్ని దిక్కులా, కనుకనిన్= త్వరత్వరగా, పర్వెన్= వ్యాపించింది.

తాత్పర్యము: ఆ బ్రాహ్మణ విటుడు ఆ విధంగా నిర్ణయించుకునే సమయానికి సాయంకాలమైంది. ఎర్రని నిప్పుకణాల వలె ఉన్న సూర్యుడు పడమటి సముద్రంలో మునిగిపోయాడు. ఆ నిప్పు సముద్రపు నీటిలో మునగడం వల్ల పెద్ద ఎత్తున లేచిన దట్టమైన పాగలాగా, చీకటి అన్ని దిక్కులా త్వరత్వరగా వ్యాపించింది.

విశేషాలు: సూర్యాస్తమయాన్ని, చీకటి పడటాన్ని కవి అద్భుతమైన ఊహతో వర్ణించాడు.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము: సూర్యుడు సముద్రంలో మునగడం వల్ల లేచిన పాగ వలె చీకటి వ్యాపించిందని 'పాగ క్రియ' (పాగ వలె) అని స్పష్టమైన ఉపమావాచకాన్ని ఉపయోగించి వర్ణించడం వల్ల ఇది ఉపమాలంకారము అవుతుంది.

47

ఆ.వె. అంత బ్రొద్దు వుచ్చి యంధకారంబులో
జొన్న యెక్కివచ్చి పాంచిపాంచి
జగతిమీఁద నొక్కశయ్యపై బురుషుల
నడుమ నిద్రవోవు నన్ను లేపెన్.

ప్రతిపదార్థము: అంతన్= ఆ తర్వాత, ప్రొద్దు= సమయాన్ని, పుచ్చి= గడిపి, అంధకారంబులోన్= దట్టమైన ఆ చీకటిలో, పాన్న= ఆ పాన్నచెట్టును, ఎక్కి= అధిరోహించి, వచ్చి= (నా భవనము లోపలికి) వచ్చి, పాంచి+పాంచి= ఎవరికీ కనిపించకుండా

దాక్కుంటూ; జగతి మీఁదన్= నేలపై (లేదా మంచంపై), ఒక్క= ఒకానొక, శయ్యపైన్= పరుపుపై, పురుషుల= (నా పాత విటులైన ఆ ఇద్దరు) పురుషుల యొక్క, నడుమన్= మధ్యలో, నిద్రవోవు= నిద్రిస్తున్నట్టి, నన్నున్= నన్ను, లేపెన్= నిద్రలేపాడు.

తాత్పర్యము: "ఆ విటవంచని కథ చెబుతూ ఇలా అంది: 'అలా చీకటి పడ్డాక, ఆ బ్రాహ్మణ విటుడు నేను చెప్పిన సంకేతం ప్రకారమే ఆ పాన్నచెట్టు ఎక్కి గోడ దాటి లోపలికి వచ్చాడు. ఎవరైనా చూస్తారేమోనని పాంచిపాంచి అడుగులు వేస్తూ నా శయనగృహంలోకి ప్రవేశించాడు. అప్పటికే నా పక్కన ఆ ఇద్దరు పాత విటులు పడుకొని నిద్రిస్తున్నారు. వారిద్దరి మధ్యలో నిద్రిస్తున్న నన్ను అతడు మెల్లగా తట్టి లేపాడు'".

విశేషాలు: ఇద్దరు వ్యక్తులు పక్కన నిద్రిస్తున్నా భయపడకుండా లోపలికి రావడం ఆ విటుని సాహసాన్ని, చాతుర్యాన్ని తెలియజేస్తుంది.

అలంకారము: విటుడు రహస్యంగా రావడం, నాయికను లేపడం వంటి శృంగార చేష్టలను యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

48

వచనము:

వ. పిదపనయ్యిద్రఱం గదలించి యిప్పుడు నాతోడఁ క్రీడసల్పినవాఁ డెవ్వండు చెప్పుఁడా యనిన వాండ్రు నొండొరులఁ జెప్పుకొని తారు గాకుండుట దెలిసికొని కళవళపడి యిది యేమి చోద్య మని విచారించుచు నుండంగ, నేను, బగలు వచ్చిన మాలకరి యప్పుడు దెచ్చిన మూఁడెత్తులలో నిరుదేసననున్న మీకు రెంటి నిచ్చి కడమ నా కొసంగిన దండయందుర తుమ్మెద సుఖియింపని మ్మని తొడమీఁద నిడుకొనభావంబు మీ రెఱుంగరైతిరి.

ప్రతిపదార్థము: పిదపన్= ఆ తర్వాత, ఆ+ఇద్దఱన్= (నా పక్కన పడుకున్న) ఆ ఇద్దరు పాత విటులను, కదలించి= లేపి (కదిల్చి); ఇప్పుడు= ఈ రాత్రి వేళ, నాతోడన్= నాతో, క్రీడ+సల్పినవాఁడు= సుఖించినవాడు, ఎవ్వండు= ఎవరు?, చెప్పుఁడు+ఆ= చెప్పండి, అనినన్= అని నేను అడుగగా; వాండ్రును= ఆ ఇద్దరు విటులును, ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు, చెప్పుకొని= అడుగుకొని, తారు+కాకుండుట= ఆ పని చేసింది తాము కాదని, తెలిసికొని= గ్రహించి, కళవళపడి= కంగారుపడి, ఇది= ఈ సంఘటన, ఏమి= ఎటువంటి, చోద్యము= వింత!, అని= అని, విచారించుచున్+ఉండంగన్= ఆశ్చర్యపోతూ ఉండగా; నేను= నేను (వారితో ఇలా అన్నాను), పగలు= ఉదయం పూట, వచ్చిన= ఇక్కడికి వచ్చిన, మాలకరి= పూలవాడు, అప్పుడు= ఆ సమయంలో, తెచ్చిన= తీసుకువచ్చిన, మూఁడు+ఎత్తులలోన్= మూడు పూలదండలలో, ఇరుదేసనన్+ఉన్న= నా రెండు పక్కలా కూర్చుని ఉన్న, మీకున్= మీ ఇద్దరికీ, రెంటిన్= రెండు దండలను, ఇచ్చి= ఇచ్చేసి, కడమ= మిగిలిన ఒక దండను, నాకున్+ఒసంగిన= నాకొరకు ఉంచుకున్న, దండయందున్= ఆ పూలదండలో ఉన్న, తుమ్మెద= భ్రమరము, సుఖియింపనిమ్ము+అని= సుఖంగా ఉండనివ్వు అంటూ, తొడమీఁదన్= నా తొడపై, నిడుకొనిన= ఉంచుకున్నట్టి, భావంబున్= లోపలి సంకేతాన్ని, మీరు= మీరిద్దరూ, ఎఱుంగరైతిరి= తెలుసుకోలేకపోయారు.

తాత్పర్యము: "'ఆ కొత్త విటుడు నాతో సుఖించి వెళ్ళిపోయిన తర్వాత, నేను నా పక్కన పడుకున్న ఆ ఇద్దరు పాత విటులను కదిలించి లేపాను. 'ఇప్పుడే నాతో సుఖపడిన వాడు మీలో ఎవరు?' అని అడిగాను. వారు ఒకరి ముఖాలు ఒకరు చూసుకొని, ఆ పని చేసింది తాము కాదని తెలుసుకొని తెగ కంగారుపడ్డారు. 'ఇదేమి వింత! ఇక్కడికి మూడో వాడు ఎలా వచ్చాడు?' అని వారు తలలు పట్టుకున్నారు. అప్పుడు నేను వారితో నవ్వుతూ ఇలా అన్నాను: పగటిపూట మాలకరి వేషంలో వచ్చిన వ్యక్తి

తెచ్చిన మూడు దండలలో రెంటిని మీ ఇద్దరికీ ఇచ్చి, తుమ్మెద సుఖం చెడకూడదని మూడో దండను నేను తొడపై పెట్టుకున్నాను కదా! ఆ సైగలోని పరమార్థాన్ని మీరు గ్రహించలేకపోయారు. కానీ అతడు రసికుడు కావడం వల్ల రహస్యంగా వచ్చి నన్ను కూడి వెళ్లాడు' అని విటవంచని చెప్పింది".

విశేషాలు: విటవంచని అనే పేరుకు తగ్గట్లే ఆ వేశ్య ఇద్దరు ప్రసిద్ధ విటుల కళ్ళు గప్పి, ఒక కొత్త విటునితో ఎలా సుఖించిందో తన బుద్ధిచాతుర్యాన్ని తానే ఇక్కడ వివరించింది.

అలంకారము: మోసపోయిన విటుల ఆశ్చర్యాన్ని, వేశ్య చాతుర్యాన్ని క్రమపద్ధతిలో వర్ణించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము. .

49

క. ఆరసికు డెఱిఁగి వచ్చిన
నీరీతుల నడుమ గలిసి యెఱుకపడఁగ మా
చీరలువీడ్వఱిచితిమి వి
చారింపఁగ నేల నాథు జయ మౌ గాదో.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+రసికుఁడు= ఆ రసికుడైన బ్రాహ్మణ విటుడు, ఎఱిఁగి= (నా సంకేతాన్ని) తెలుసుకొని, వచ్చినన్= రాగా; ఈ రీతులన్= ఈ విధంగా, నడుమన్= మీ ఇద్దరి మధ్యలో, కలిసి= చేరి, ఎఱుకపడఁగన్= మాకు మాత్రమే తెలిసేలా, మా చీరలు= మా వస్త్రములను, వీడ్వఱిచితిమి= తొలగించుకున్నాము (సుఖించాము); విచారింపఁగన్+ఏల= ఇక దీని గురించి ఆలోచించడం ఎందుకు?, నాథు= నా నాథుని యొక్క (నన్ను గెలిచిన వాని యొక్క), జయము+ఔన్+కాదో= విజయం కాదంటారా! (అతడే గెలిచాడు కదా!).

తాత్పర్యము: "'ఆ బ్రాహ్మణుడు నిజమైన రసికుడు కాబట్టి నా సైగను సరిగ్గా గ్రహించి వచ్చాడు. మీ ఇద్దరి మధ్య నేను పడుకున్నా, మీ కళ్ళు గప్పి మాకు మాత్రమే తెలిసేలా మేము సుఖించాము. ఇక దీని గురించి మీరెందుకు బాధపడతారు? నన్ను ఓడిస్తామని పంతం పట్టిన మీకంటే, నన్ను రహస్యంగా కూడిన ఆ కొత్తవాడే నన్ను గెలిచాడు కదా!' అని విటవంచని పలికింది".

విశేషాలు: వేశ్య తనను గెలవాలని వచ్చిన పాత విటులను అవమానిస్తూ, కొత్త విటుని చాతుర్యాన్ని శ్లాఘించింది.

అలంకారము: వేశ్య తన శృంగార విజయాన్ని గర్వంగా ప్రకటించడాన్ని సహజంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

50

క. నావుడు వనితలనెవ్వఁడు
గావంగా నోపు మాప్రకార మొరులకున్
నీవెఱిఁగింపకు మని ల
జ్జావనతముఖాబ్జులగుచు నరిగిరి చెలియా.

ప్రతిపదార్థము: చెలియా= ఓ చెలికత్తె!, నావుడున్= అని ఆ విటవంచని అనగానే; వనితలను= స్త్రీలను, ఎవ్వఁడు= ఏ పురుషుడు, కావంగాన్+ఓపున్= రక్షించగలడు (లేదా వారి మనసు గ్రహించగలడు)? మా ప్రకారము= మాకు జరిగిన ఈ

పరాభవ వృత్తాంతాన్ని, ఒరులకున్= వేరొకరికి, నీవు= నీవు, ఎఱిఁగింపకుము= చెప్పవద్దు, అని= అంటూ, లజ్జా= సిగ్గు చేత, అవనత= వంగిన, ముఖ+అబ్జులు+అగుచున్= పద్మముల వంటి ముఖములు గలవారై, అరిగిరి= ఆ ఇద్దరు విటులు వెళ్ళిపోయారు.

తాత్పర్యము: "ఆ విటవంచని తన సఖితో ఇలా అంది: 'చెలియా! నా మాటలు వినగానే ఆ ఇద్దరు విటులు భంగపడ్డారు. 'స్త్రీల చాతుర్యం ముందు ఏ మగవాడైనా ఎంత? వారిని ఎవరు మాత్రం కనిపెట్టగలరు? మాకు జరిగిన ఈ అవమానాన్ని బయట ఎవరికీ చెప్పకు తల్లి!' అని వేడుకుంటూ, సిగ్గుతో ముఖాలు చాటేసుకొని పద్మాల్లాంటి తమ ముఖాలను దించుకొని అక్కడి నుండి వెళ్ళిపోయారు'".

విశేషాలు: విటుల గర్వభంగాన్ని కవి ఎంతో చమత్కారంగా చిత్రించాడు.

అలంకారము: ఉపమారూపక అలంకార చ్ఛాయ (ముఖాబ్జము): ముఖములను పద్మములతో అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల (ముఖమనెడి పద్మము) ఇక్కడ రూపకాలంకారము కలదు.

51

ఉ. నిన్నటిరాత్రి యీతగులు నీగతి నిచ్చట విశ్రమించుచుం
బొన్నలు గోయవచ్చితి నపూర్వపుఁ బంతము వింటివే యనం
బ్రన్నన నవ్వి ఈకొలఁ ది పంతము లెవ్వరుఁ జేయు రుర్విలో
నిన్నిఁ కఁ గాముకు ల్గెలువనేర్తురె యంచు నుతించె బోటియున్.

ప్రతిపదార్థము: కర్పూరాంగుడు చెబుతున్నాడు: నిన్నటి రాత్రి= నిన్నటి రాత్రి, ఈ తగులు= ఈ శృంగార వృత్తాంతము, ఈ గతిన్= ఈ విధంగా జరిగింది; ఇక్కడన్= ఈ తోటలో, విశ్రమించుచున్= విశ్రాంతి తీసుకుంటూ, పొన్నలు= సురపొన్న పూలను, కోయవచ్చితిన్= కోయడానికి వచ్చాను; అపూర్వపు= ముందెన్నడూ వినని, పంతము= పంతం కథను, వింటివే= విన్నావా!, అనన్= అని ఆ వేశ్య అనగా; బోటియున్= ఆమె చెలికత్తె కూడా, ప్రన్ననన్= చక్కగా, నవ్వి= మందహాసం చేసి, ఉర్విలోన్= ఈ భూమిపై, ఈ కొలఁది= ఇటువంటి, పంతములు= ప్రతిజ్ఞలు, ఎవ్వరున్+చేయరు= ఎవరూ చేయలేరు, ఇకన్= ఇకపై, నిన్నున్= నిన్ను, కాముకులు= విటులు, గెలువన్+నేర్తురె= గెలవగలరా (లేరు), అంచున్= అంటూ, నుతించెన్= ఆమెను మెచ్చుకుంది.

తాత్పర్యము: "ఆకాశంలో ఉన్న కర్పూరాంగుడు విక్రమార్కునితో ఇలా అన్నాడు: 'ఓ రాజా! నిన్నరాత్రి జరిగిన ఆ శృంగార గాథను ఆ విటవంచని చెప్తుండగా నేను పొన్నచెట్టుపై ఉండి విన్నాను. ఆ కథ విని ఆమె చెలికత్తె నవ్వి——ఈ లోకంలో ఇటువంటి పంతాలు ఎవరూ నెగ్గలేరు, నిన్ను గెలవడం ఏ విటుడి వల్లా కాదు అని ఆ విటవంచనిని పొగిడింది'".

విశేషాలు: కర్పూరాంగుడు తాను చెట్టుపై ఉండి విన్న వేశ్యల సంభాషణను రాజుకు వివరిస్తున్న సందర్భమిది.

అలంకారము: సఖుల పరస్పర ప్రశంసను సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

52

ఆ.వె. ఇట్టిగోష్ఠి వినుచు నేను గూఢంబుగా

దరువుమీఁదఁ బెద్దతడవు నిలిచి
విరులుగోసికొంచునరిగెడునంతలో
విభునిదేవపూజ వేళ దప్పెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఇట్టి= ఇటువంటి, గోష్ఠి= సంభాషణను (కథను), వినుచున్= ఆలకిస్తూ, నేను= నేను, గూఢంబుగాన్= రహస్యముగా, తరువు మీఁదన్= ఆ పొన్నచెట్టుపై, పెద్ద తడవు= చాలా సమయం, నిలిచి= ఉండిపోయాను; విరులు= పూలను, కోసికొంచున్= కోసుకొని, అరిగెడు+అంతలో= వెళ్లేసరికి, విభుని= నా యజమానియైన కుబేరుని యొక్క, దేవపూజ= శివపూజ, వేళ= సమయము, దప్పెన్= దాటిపోయింది.

తాత్పర్యము: "'రాజా! ఆ వేశ్యల శృంగార కథను వినాలనే కుతూహలంతో నేను రహస్యంగా ఆ చెట్టుపైనే చాలాసేపు ఉండిపోయాను. వారి మాటలు ముగిశాక మెల్లగా పూలు కోసుకొని కుబేరుని వద్దకు వెళ్లేసరికి, ఆయన చేసే నిత్య శివపూజ సమయం దాటిపోయింది'".

విశేషాలు: పరస్త్రీల రహస్య సంభాషణలు వినడం అనే వ్యసనం వల్ల కర్పూరాంగుడు తన విధిని మరచి ఆపదను కొనితెచ్చుకున్నాడు.

అలంకారము: కాలాతీతం కావడానికి గల కారణాన్ని సహజంగా చెప్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

53

చ. అలుకుచు నేగ నాతఁడు శివార్చనవంచక మాల్యవత్తటి
న్నిలిచి దినంబు మానవులనెత్తురు ద్రావెడి శోణిత ప్రియం
గొలిచి మనుష్యహంత వయి కోవెలలోపల నుండుమంచు న
న్ను శపించె నీశ్వరనిరాకరణం బిది రిత్తవోవునే.

ప్రతిపదార్థము: అలుకుచున్= భయపడుతూ, ఏగన్= నేను వెళ్లగా; అతఁడు= ఆ కుబేరుడు కోపించి, శివార్చన= శివపూజను, వంచక= పాడుచేసినవాడా!, మాల్యవత్+తటిన్= మాల్యవంత పర్వత ప్రాంత సమీపంలో, నిలిచి= ఉండి, దినంబు= ప్రతిరోజూ, మానవుల= మనుషుల యొక్క, నెత్తురు= రక్తాన్ని, ద్రావెడి= తాగేటట్టి, శోణితప్రియన్= ఆ శోణితప్రియ దేవతను, కొలిచి= పూజిస్తూ, మనుష్యహంతవు+అయి= మనుషులను చంపే క్రూరుడివి అయి, కోవెల లోపలన్= ఆ గుడిలోనే, ఉండుము+అంచున్= నివసించు అంటూ, నన్నున్= నన్ను, శపించెన్= శపించాడు; ఈశ్వర= ఆ ఈశ్వరుని (లేదా కుబేరుని యొక్క), నిరాకరణంబు+ఇది= ఆజ్ఞను ధిక్కరించిన ఫలము, రిత్తవోవునే= వృథా పోతుందా? (పోదు, అనుభవించాల్సిందే).

తాత్పర్యము: "'నేను భయపడుతూ ఆలస్యంగా పూలు తీసుకువెళ్లేసరికి కుబేరుడు తీవ్రంగా ఆగ్రహించాడు. శివపూజకు ఆటంకం కలిగించినందుకు నన్ను నిందిస్తూ——నువ్వు మాల్యవంత పర్వత సమీపంలోని గుడిలో ఉంటూ, నిత్యం నరరక్తాన్ని కోరే శోణితప్రియను పూజిస్తూ, మనుషులను చంపే క్రూర పూజారిగా మారిపో అని శపించాడు. శివకార్యాన్ని నిర్లక్ష్యం చేసినందుకు లభించిన ఆ శాపం ఊరికే పోతుందా? నేను అలాగే మారిపోయాను'".

విశేషాలు: శివపూజ ద్రవ్యాలను సమయానికి అందించకపోవడం ఎంతటి ఘోరపాపానికో, శాపానికో కారణమవుతుందో ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము: 'నేను కుబేరుని శాపం వల్ల క్రూర పూజారిగా మారాను' అనే విశేష విషయాన్ని, 'ఈశ్వర నిరాకరణంబు రిత్తపోవునే' (భగవదాజ్ఞను లేదా పూజను ధిక్కరిస్తే వచ్చే ఫలం ఊరికే పోదు) అనే సామాన్య నీతి వాక్యంతో సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారము.

54

వచనము:

వ. అపుడు వడవడ వడంకుచు నేనపరాధి నైతిని బుణ్యకార్యంబు వదలి దుర్గోష్ఠివిన్న దానికి ఫలం బిపు డిట్లయ్యె దేవరయానతి తప్పునా నాకెన్నడు శాపావధి యాన తిమ్మని మ్రొక్కిన భవసఖుండు గొంత ప్రసన్నుండై నీ వాదేవతం గొలిచి తత్ప్రియ నుండంగ నెప్పుడే నొక వీరుండు నరబలి మానిపింపం దా జేరువయ్యెడి నప్పుడా దేవిచేత శస్త్రహతిని శాపముక్తుండవు గమ్ము పొమ్మనిన.

ప్రతిపదార్థము: అపుడు= ఆ శాపం పొందినప్పుడు, వడవడ వడంకుచున్= భయంతో వణికిపోతూ; నేను= నేను, అపరాధిన్+ఐతిని= తప్పు చేశాను, పుణ్యకార్యంబు= పవిత్రమైన శివపూజను, వదలి= విడిచిపెట్టి, దుర్గోష్ఠి= వేశ్యల చెడు మాటలను (కథలను), విన్నదానికిన్= విన్నందుకు, ఫలంబు= ఫలితం, ఇపుడు= ఇప్పుడు, ఇట్లు+అయ్యెన్= ఈ విధంగా అనుభవించాల్సి వచ్చింది, దేవర= స్వామీ!, ఆనతి= మీ ఆజ్ఞ, తప్పునా= వృథా పోతుందా?, నాకున్= నాకు, ఎన్నఁడు= ఎప్పుడు, శాప+అవధి= శాప విముక్తి కలుగుతుందో, ఆనతి+ఇమ్ము+అని= సెలవివ్వండి అంటూ, మ్రొక్కినన్= కుబేరునికి నమస్కరించగా; భవత్+సఖుండు= నీకు మిత్రుడైన ఆ కుబేరుడు, కొంత= కొద్దిగా, ప్రసన్నుండు+ఐ= శాంతించినవాడై; నీవు= నీవు, ఆ దేవతన్= ఆ శోణితప్రియను, కొలిచి= పూజిస్తూ, తత్+ప్రియన్= ఆమెకు ఇష్టుడవై, ఉండంగన్= ఉండే సమయంలో, ఎప్పుడు+ఐనన్= ఏ రోజైనా, ఒక వీరుండు= ఒకానొక మహావీరుడు, నరబలి= ఆ నరబలి ఆచారాన్ని, మానిపింపన్= ఆపడానికి, తాన్= తాను, చేరువ+అయ్యెడిన్= ఆ గుడికి వస్తాడో; అప్పుడు= ఆ సమయంలో, ఆ దేవి చేత= ఆ దేవత చేతిలోని, శస్త్ర+హతిని= ఆయుధపు దెబ్బ ద్వారా (చనిపోయి), శాపముక్తుండవు= శాపం నుండి విడుదల పొందినవాడవు, కమ్ము= అవ్వు, పొమ్ము+అనినన్= వెళ్లు అని శాపావధి ఇవ్వగా.

తాత్పర్యము: "'ఆనాడు నేను భయంతో వణికిపోతూ——స్వామీ! నేను మహాపాపం చేశాను. పవిత్రమైన శివకార్యాన్ని వదిలేసి, వేశ్యల చెడు ముచ్చట్లు విన్నందుకు నాకు తగిన శాస్తే జరిగింది. దయచేసి నాకు శాపవిముక్తి ఎప్పుడు కలుగుతుందో సెలవియ్యండి అని కుబేరుని వేడుకున్నాను. అప్పుడు నీకు మిత్రుడైన ఆ కుబేరుడు కాస్త శాంతించి——నువ్వు ఆ గుడిలో పూజారిగా ఉన్నప్పుడు, ఏనాడైనా ఒక మహావీరుడు వచ్చి ఆ నరబలిని ఆపడానికి ప్రయత్నిస్తాడు. ఆ సమయంలో ఆ దేవి స్వయంగా నిన్ను సంహరిస్తుంది, ఆ ఆయుధఘాతంతో నీకు శాపవిముక్తి కలిగి తిరిగి నీ పూర్వరూపం వస్తుంది అని చెప్పాడు'".

విశేషాలు: ఇక్కడ విక్రమార్కుడిని కుబేరుని యొక్క 'సఖుడు' (మిత్రుడు) అని సంబోధించడం ద్వారా విక్రమార్కుని లోకోత్తర శక్తులు, దైవాంశ సంభూతత్వం వ్యక్తమవుతున్నాయి.

అలంకారము: శాపము మరియు శాపావధి ప్రక్రియను క్రమబద్ధంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

55

క. ఖేచరభావం బుడిగి వ
నేచర భావమున నిట్లు నిచ్చలు జనుల
న్నీచుఁడ నై వధియించుచు
నీ చేతం బూర్వపదము నే డిదె కంటిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఖేచర= ఆకాశంలో తిరిగే దైవ (యక్ష) భావము, ఉడిగి= కోల్పోయి, వనేచర= అడవిలో తిరిగే క్రూరమైన, భావమునన్= స్వభావంతో, నీచుఁడన్+ఐ= అధముడినై, ఇట్లు= ఈ విధంగా, నిచ్చలున్= ప్రతిరోజూ, జనులన్= అమాయక ప్రజలను, వధియించుచున్= సంహరిస్తూ వచ్చాను; నీ చేతన్= (పరమ పవిత్రుడవైన) నీ కారణము వల్ల, నేఁడు= ఈరోజు, ఇదె= ఇదిగో, పూర్వపదమున్= నా పాత గంధర్వ రూపాన్ని (పదవిని), కంటిన్= తిరిగి పొందగలిగాను.

తాత్పర్యము: "'ఓ రాజా! నా దివ్యమైన యక్ష రూపాన్ని కోల్పోయి, అడవిలో తిరిగే నీచమైన బోయ పూజారిగా మారి ఇన్నాళ్లూ ఎందరో అమాయకులను బలి ఇస్తూ వచ్చాను. ఈరోజు నీ పవిత్రమైన రాక వల్ల, నీ సాహసం వల్ల నా శాపం ముగిసి, ఇదిగో నా పూర్వ గంధర్వ రూపాన్ని తిరిగి దక్కించుకున్నాను' అని కర్పూరాంగుడు పలికాడు".

విశేషాలు: పుణ్యపురుషులైన రాజుల వల్ల రాక్షసత్వంలో ఉన్న వారికి కూడా శాపవిముక్తి కలిగి ఉత్తమ గతులు లభిస్తాయనే నీతి ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

అలంకారము: నరరూపం పోయి దివ్యరూపం రావడాన్ని వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

56

మ. అనుచుం జెప్పి కుబేరకింకరుఁడు దా నాకాశమార్గంబునం
జనియెం గ్రమ్మఱ శోణితప్రియయు నాక్ష్మాపాలు నగ్గించి సి
మ్మనమార న్మను గోరినట్టికొలఁది న్మర్త్యోపహారంబు గై
కొను టే మానితి నూరి కేగు మని వీడ్కొల్పెం బ్రసన్నాత్మయై.

ప్రతిపదార్థము: అనుచున్= ఈ విధంగా, చెప్పి= వివరించి, కుబేరకింకరుఁడు= కుబేరుని సేవకుడైన ఆ కర్పూరాంగుడు, తాను= తాను, ఆకాశ మార్గంబునన్= అంతరిక్ష మార్గంలో, చనియెన్= తన లోకానికి వెళ్ళిపోయాడు; క్రమ్మఱన్= ఆ తర్వాత, శోణితప్రియయు= ఆ శోణితప్రియ దేవత కూడా, ఆ+క్ష్మాపాలున్= ఆ విక్రమార్క మహారాజును, అగ్గించి= ఎంతగానో పొగిడి, మును= అంతకుముందు, మనమారన్= మనస్ఫూర్తిగా, కోరినట్టి= (రాజు) అడిగిన, కొలఁదిన్= విధముగా, మర్త్య+ఉపహారంబు= నరబలిని, కైకొనుట+ఏ= స్వీకరించడమే, మానితిన్= శాశ్వతంగా వదిలిపెట్టాను; ఊరికే= నీ నగరానికి, ఏగుము= వెళ్ళు, అని= అంటూ, ప్రసన్న+ఆత్మ+ఐ= నిండుగా అనుగ్రహించిన మనసు కలదై, వీడ్కొల్పెన్= సాగనంపింది.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా తన కథనంతా వివరించి, కుబేరుని సేవకుడైన కర్పూరాంగుడు ఆకాశమార్గాన తన లోకానికి వెళ్ళిపోయాడు. ఆ తర్వాత ఆ శోణితప్రియ దేవత కూడా విక్రమార్కుని సాహసానికి సంతోషించి, అతడిని దీవించింది. అతడు కోరిన వరం ప్రకారమే——ఇకపై తాను ఎన్నడూ మనుషుల బలిని తీసుకోనని మాట ఇచ్చింది. ప్రసన్నమైన మనస్సుతో రాజుకు వీడ్కోలు పలుకుతూ, తన నగరానికి వెళ్లమని చెప్పింది.

విశేషాలు: విక్రమార్కుని సాహసం వల్ల ఒక క్రూరమైన ఆచారం అంతమవడమే కాక, దేవత కూడా శాంతమూర్తిగా మారిపోయింది.

అలంకారము: దేవతా ప్రసన్నతను, యక్షుని గమనాన్ని క్రమంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

57

ఉ. దేవత జూచితి జనులఁ తింటయు మాన్పితి యక్షభృత్యు స
ద్భావము నొందఁ జేసితి ముదం బిట చేకుఱె నంచు వీటి కు
ర్వీవరుఁ డేగుదెంచె నిఁక వింటివె వేగమ నీవు నింటికిం
బోవుట మే లనంగ విని భోజనృపాలుఁడు క్రమ్మఱె న్వేసటన్.

ప్రతిపదార్థము: ఉర్వీవరుఁడు= ఆ విక్రమార్క రాజు, దేవతన్= ఆ శోణితప్రియ దేవతను, చూచితిన్= దర్శించాను, జనులన్= మనుషులను, తింటయు= (బలి రూపంలో) తినడాన్ని, మాన్పితిన్= శాశ్వతంగా ఆపించాను, యక్షభృత్యున్= కుబేరుని సేవకుడైన కర్పూరాంగునికి, సద్భావము= తిరిగి ఉత్తమమైన దివ్యరూపం, ఒందన్+చేసితిన్= కలిగేలా చేశాను, ఇట= ఈ కార్యము వల్ల, ముదంబు= అమితమైన ఆనందము, చేకుఱెన్= లభించింది, అంచున్= అనుకుంటూ, వీటికిన్= తన నగరానికి (ఉజ్జయినికి), ఏగుదెంచెన్= తిరిగి వచ్చాడు; కాంచనపాంచాలిక చెబుతోంది: ఇకన్= ఇక, వింటివె= (విక్రమార్కుని కథను) విన్నావు కదా!, నీవును= నువ్వు కూడా, వేగమ= త్వరగా, ఇంటికిన్= నీ భవనమునకు, పోవుట= వెళ్ళిపోవడం, మేలు= మంచిది; అనంగన్= అని ఆ బొమ్మ అనగా; విని= ఆలకించి, భోజనృపాలుఁడు= ఆ భోజరాజు, వేసటన్= తీవ్రమైన నిరాశతో (అలసటతో), క్రమ్మఱెన్= వెనుదిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు "నేను దేవతను ప్రసన్నం చేసుకున్నాను, నరబలిని ఆపించి ప్రజలను రక్షించాను, యక్షునికి శాపవిముక్తి కలిగించాను" అని సంతోషిస్తూ తన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు. సింహాసనంపై ఉన్న బొమ్మ భోజరాజుతో——"ఓ భోజరాజా! విన్నావు కదా విక్రమార్కుని లోకోత్తర సాహసం! ఇటువంటి త్యాగబుద్ధి, శౌర్యం లేని నువ్వు ఈ సింహాసనం ఎక్కడానికి తగవు, కాబట్టి వెనక్కి పో" అని చెప్పింది. ఆ మాటలు విని భోజరాజు నిరాశతో, అవమాన భారంతో తిరిగి తన అంతఃపురానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు: ఇరువది ఎనిమిదవ బొమ్మ కథ ఇక్కడితో సమాప్తమైంది. ప్రతి కథ చివరన భోజరాజు భంగపడి వెనుదిరగడం ఈ కావ్యం యొక్క ప్రత్యేక శైలి.

అలంకారము: కథా ముగింపును, భోజరాజు మానసిక స్థితిని (వేసటను) యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

58

క. అంభోధిశయను గమలా
సంభోగప్రౌఢు నబ్జసంభవగురునిజ

జంభారివినుతగుణసం

రంభాటోపాంధహర కరాళజ్వాలిన్.

ప్రతిపదార్థము: అంభోధి= క్షీరసముద్రమునందు, శయనున్= శేషతల్పముపై పడుకున్నవాడును; కమలా= లక్ష్మీదేవితోడి, సంభోగ= విహారములందు, ప్రౌఢున్= నేర్పరియైనవాడును; అబ్జసంభవ= పద్మమునందు జన్మించిన బ్రహ్మదేవునికి, గురునిన్= తండ్రియు (గురువైనవాడును); జంభ+అరి= జంభాసురుని శత్రువైన ఇంద్రుని చేత, వినుత= కొనియాడబడిన, గుణ= కల్యాణ గుణముల యొక్క, సంరంభ= సమృద్ధి గలవాడును; ఆటోప= గర్వము చేత, అంధ= కళ్ళుమిరుమిట్లు గొలిపిన రాక్షసులను, హర= సంహరించువాడును; కరాళ= భయంకరమైన, జ్వాలిన్= తేజోజ్వాలలు కలవాడునైన ఆ మహావిష్ణువును (ధ్యానము చేసి).

తాత్పర్యము: క్షీరసాగరమునందు శేషశయ్యపై పవళించినవాడు, లక్ష్మీదేవితోడి విలాసములలో నేర్పరి, బ్రహ్మదేవునికి తండ్రి, ఇంద్రునిచే నిత్యము స్తుతించబడు కల్యాణ గుణములు కలవాడు, గర్వాంధులైన రాక్షసులను సంహరించువాడు మరియు తీక్షణమైన తేజస్సుతో విరాజిల్లువాడునైన ఆ శ్రీమహావిష్ణువును ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషాలు: ఇది ఇరువదితొమ్మిదవ బొమ్మ కథకు ప్రారంభంలో చేయబడిన విష్ణు ప్రార్థనా రూప మంగళాచరణము.

అలంకారము: విష్ణుమూర్తి యొక్క అవతార విశేషాలను, గుణాలను వరుసగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

59

మ. తనచిత్తాబ్జములోఁ దలంచి మఱియుధాత్రీశు డా పాకశా

సనుసింహాసన మెక్కవచ్చిన సముత్సాహంబు వారించి కాం

చనపాంచాలిక వల్కె దానగుణవిస్తారంబున వ్యాహసాం

కుని సాదృశ్యము నొందలేక యిది నీకుం జెల్లునే పార్థివా.

ప్రతిపదార్థము: ఆ ధాత్రీశుఁడు= ఆ భోజరాజు, తన= తనయొక్క, చిత్త+అబ్జములోన్= హృదయమనే పద్మములో (ఆ దేవుని), తలంచి= ధ్యానించి; మఱియున్= తిరిగి, ఆ పాకశాసను= ఆ ఇంద్రుని యొక్క, సింహాసనము= (విక్రమార్కుని) సింహాసనమును, ఎక్కన్+వచ్చినన్= అధిరోహించడానికి రాగా; కాంచనపాంచాలిక= ఆ బంగారు బొమ్మ, సముత్సాహంబున్= అతని తొందరపాటు ఉత్సాహాన్ని, వారించి= అడ్డుకొని, వల్కెన్= ఈ విధంగా పలికెను; ఓ పార్థివా= ఓ రాజా!, దానగుణ= త్యాగగుణము యొక్క, విస్తారంబునన్= వైభవమునందు, సాహసాంకుని= ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, సాదృశ్యమున్= పోలికను (సమానత్వాన్ని), ఒందలేక= పొందకుండా, ఇది= ఈ సింహాసనము నెక్కడం, మీకున్= నీకు, చెల్లునే= తగునా? (తగదు).

తాత్పర్యము: ఆ భోజరాజు తన హృదయపద్మములో భగవంతుని ధ్యానించి, తిరిగి ఆ ఇంద్రదత్తమైన మహోన్నత సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి ఉత్సాహంతో ముందుకు వచ్చాడు. అప్పుడు అక్కడ ఉన్న బంగారు బొమ్మ అతనిని వారించి ఇలా అంది: "ఓ భోజరాజా! దానగుణ వైభవంలో ఆ విక్రమార్క మహారాజుతో సమానమైన అర్హత సాధించకుండా, ఈ పవిత్ర సింహాసనాన్ని అధిరోహించడం నీకు తగునా?"

విశేషాలు: భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కే ప్రతి ప్రయత్నంలోనూ బొమ్మలు అతని అర్హతను ప్రశ్నించే క్రమం ఇక్కడ కూడా కొనసాగింది.

అలంకారము: రూపకాలంకారము (చిత్తాబ్జము): చిత్తమును (హృదయాన్ని) పద్మముతో అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల (చిత్తమనెడి పద్మము) రూపకాలంకారము.

60

క. ఆతనిదానము భువన
ఖ్యాతము సకలోపకారకారణము దయా
చాతుర్య తుర్యవిధమ
త్యాతతధనక నక సముదయాకరము భువిన్.

ప్రతిపదార్థము: భువిన్= ఈ భూమండలమునందు, ఆతని= ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, దానము= త్యాగగుణము, భువన= లోకములన్నింటిలో, ఖ్యాతము= ప్రసిద్ధి చెందినది; సకల+ఉపకార= అందరికీ ఉపకారము చేయుటకు, కారణము= మూలమైనది; దయా= కరుణ చూపే, చాతుర్య= నేర్పునందు, తుర్యవిధము= నాల్గవ వేదము వంటిది (లేదా శ్రేష్ఠమైనది); అతి+ఆతత= మిక్కిలి విస్తారమైన, ధన= సంపదలకు, కనక= బంగారము యొక్క, సముదయ= సమూహమునకు, ఆకరము= గని వంటిది.

తాత్పర్యము: "ఆ విక్రమార్కుని దానగుణము జగత్ప్రసిద్ధమైనది, సమస్త ప్రాణులకు ఉపకారము చేసేది. దయాదాక్షిణ్యాలు చూపడంలో అతడు అత్యంత శ్రేష్ఠుడు. అతని దాతృత్వము లక్ష్మీకటాక్షముతో అమితమైన ధనకనక వస్తువాహనములకు నిలయమైన మహా గని వంటిది".

విశేషాలు: విక్రమార్కుని ఐశ్వర్యాన్ని, దానగుణాన్ని బొమ్మ శ్లాఘిస్తున్న సందర్భమిది.

అలంకారము: ఉపమ లేదా రూపక ఛ్ఛాయలతో కూడిన రూపక అలంకారము (ధనకనక సముదయాకరము): విక్రమార్కుని దానాన్ని ధనకనకాలకు నిలయమైన 'గని'గా అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల రూపకాలంకార ఛ్ఛాయలు కలవు.

61

క. త్యాగంబున సత్కీ ర్తియు
యోగంబున ము క్తిసతియు నుచితం బగు ను
ద్యోగంబున సంపదయును
భోగంబున సుందరియును బొందినఁగూడున్.

ప్రతిపదార్థము: త్యాగంబునన్= దానగుణము చేత, సత్కీర్తియున్= మంచి కీర్తియు; యోగంబునన్= ఈశ్వర ధ్యానము (యోగము) చేత, ముక్తిసతియున్= మోక్షమనే కాంతయు; ఉచితంబు+అగు= తగినట్టి, ఉద్యోగంబునన్= ప్రయత్నము (శ్రమ/పని) చేత, సంపదయును= ఐశ్వర్యమును; భోగంబునన్= అనుభవము చేత, సుందరియునున్= అందమైన స్త్రీ సుఖమును, పొందినన్= పొందితేనే, కూడున్= శోభిస్తుంది (లేదా లభిస్తుంది).

తాత్పర్యము: "లోకంలో దానం చేయడం వల్లే శాశ్వతమైన కీర్తి లభిస్తుంది; యోగ సాధన వల్లే మోక్షలక్ష్మి సిద్ధిస్తుంది; సరైన శ్రమ లేదా ప్రయత్నం వల్లే సంపదలు కలుగుతాయి; ఉత్తమమైన భోగభాగ్యాల వల్లే సుందర స్త్రీ సుఖం లభిస్తుంది. ఇవన్నీ సమకూరినప్పుడే మానవ జన్మ సార్థకమవుతుంది".

విశేషాలు: చతుర్విధ పురుషార్థములకు, లోక సహజ ధర్మములకు సంబంధించిన ఒక అద్భుతమైన సూక్తిని కవి ఇక్కడ పద్యబద్ధం చేశాడు.

అలంకారము: దీపక లేదా క్రమాలంకారము (యథాసంఖ్య అలంకారము): త్యాగము, యోగము, ఉద్యోగము, భోగము అనే ఉపాయములకు... కీర్తి, ముక్తి, సంపద, సుందరి అనే ఫలములను క్రమపద్ధతిలో అన్వయించి చెప్పడం వల్ల ఇది యథాసంఖ్య అలంకారము అవుతుంది.

62

క. అనుచును ద్యాగము యోగం
బును నుద్యోగంబు నిష్టభోగంబును బెం
పొనగూడఁ దగినకాలం
బున జరపుచు నవ్విభుండు భువి యేలంగన్.

ప్రతిపదార్థము: అనుచున్= ఈ విధంగా, త్యాగము= దానమును, యోగంబును= యోగమును, ఉద్యోగంబును= రాజ్యపాలనా ప్రయత్నమును, ఇష్టభోగంబును= కోరుకున్న సుఖభోగములను, పెంపు+ఒనగూడన్= అతిశయిల్లేలా, తగిన= సరైన, కాలంబునన్= సమయమునందు, జరపుచున్= ఆచరిస్తూ, ఆ+విభుండు= ఆ విక్రమార్క మహారాజు, భువి= ఈ భూమిని, ఏలంగన్= పరిపాలిస్తుండగా.

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజు తన జీవితంలో దాతృత్వాన్ని, ఈశ్వర ధ్యానాన్ని, రాజ్యపాలనా శ్రమను, విలాసవంతమైన భోగాలను——ఏ సమయంలో ఏది చేయాలో ఆ సమయంలో దానిని ఎంతో వైభవంగా ఆచరిస్తూ ఈ భూమండలాన్ని న్యాయబద్ధంగా పరిపాలిస్తున్నాడు.

విశేషాలు: కాలవివేకాన్ని పాటిస్తూ ధర్మార్థకామమోక్షాలనే పురుషార్థాలను సమతుల్యంగా పాలించిన ఉత్తమ రాజుగా విక్రమార్కుడు ఇక్కడ కీర్తించబడ్డాడు.

అలంకారము: రాజు యొక్క దైనందిక, జీవిత క్రమ ప్రవర్తనను సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

63

చ. ఉరగము లెల్ల శేషులు పయోనిధు లెల్ల సుధాబ్ధి లేఱు లం
బరనదు లద్రు లారజతపర్వతముల్ గ్రహము ల్సుధాకరు
ల్తరువులు కల్పవృక్షములు దైవతసంఘము లన్నియు న్మహే
శ్వరు లనఁ జెల్లె నెల్లెడల సాహసభూషణకీర్తివర్తనన్.

ప్రతిపదార్థము: సాహసభూషణు= సాహసమే ఆభరణముగా గల ఆ విక్రమార్కుని యొక్క, కీర్తి= యశస్సు అనే, వర్తనన్= వ్యాప్తి చేత (తెల్లని కాంతి చేత); ఎల్లెడలన్= లోకమంతటా, ఉరగములు+ఎల్లన్= సర్పములన్నీ, శేషులు= తెల్లని ఆదిశేషులనియు; పయోనిధులు+ఎల్లన్= సముద్రములన్నీ, సుధా+అబ్ధులు= తెల్లని క్షీరసాగరములనియు; ఏఱులు= నదులన్నీ, అంబరనదులు= ఆకాశగంగలనియు; అద్రులు+ఆ= ఆ పర్వతాలన్నీ, రజతపర్వతముల్= తెల్లని వెండికొండలు (కైలాసములు) అనియు; గ్రహములు= ఆకాశంలోని గ్రహాలన్నీ, సుధాకరుల్= తెల్లని చంద్రులనియు; తరువులు= వృక్షాలన్నీ, కల్పవృక్షములు= కల్పతరువులనియు; దైవతసంఘములు+అన్నియున్= దేవతల సమూహాలన్నీ, మహేశ్వరులు= తెల్లని శరీరము గల పరమశివులనియు, అనన్+చెల్లెన్= అనునట్లుగా ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము: సాహసవంతుడైన విక్రమార్కుని కీర్తి (యశస్సు) లోకమంతటా తెల్లని కాంతిలా దట్టంగా వ్యాపించింది. ఆ కీర్తి కాంతి వల్ల లోకంలోని సర్పాలన్నీ ఆదిశేషువుల్లా, సముద్రాలన్నీ క్షీరసముద్రాల్లా, నదులన్నీ ఆకాశగంగల్లా, కొండలన్నీ వెండికొండల్లా, గ్రహాలన్నీ చంద్రుల్లా, చెట్లన్నీ కల్పవృక్షాల్లా, దేవతలంతా ముక్కంటి శివుని వలె తెల్లగా మెరిసిపోసాగారు.

విశేషాలు: కావ్య సంప్రదాయంలో కీర్తిని 'తెలుపు' రంగుతో పోల్చడం (కీర్తి శ్వేతవర్ణము) కవిసమయ ప్రసిద్ధం. విక్రమార్కుని కీర్తి అంతటా నిండడం వల్ల లోకంలోని వస్తువులన్నీ శ్వేతవర్ణాన్ని సంతరించుకున్నాయని కవి అద్భుతంగా వర్ణించాడు.

అలంకారము: తద్గుణాలంకారము: తన స్వచ్ఛమైన తెలుపు రంగును వదిలి, విక్రమార్కుని కీర్తి అనే వేరొక వస్తువు యొక్క తెల్లని గుణాన్ని లోకంలోని వస్తువులు (సముద్రాలు, కొండలు మొదలైనవి) స్వీకరించి ప్రకాశించడం వల్ల ఇది తద్గుణాలంకారము అవుతుంది. (అలాగే ఇక్కడ అద్భుతమైన ఉత్ప్రేక్షలు కూడా కలవు).

64

ఉ. అట్టిదినంబుల నృపులు నాశ్రితులుం గవితారసజ్ఞులుం
జుట్టలు మంత్రులుం దొరలు శూరులు వీరులుఁ గొల్చియుండఁగా
దిట్టతనంపుఁబ్రోక యనఁ దేఁకువకెక్కి విదేశవర్తి యౌ
బట్టొకఁ డేగుదెంచి జనపాలశిఖామణిఁ గాంచి పెల్లుగన్.

ప్రతిపదార్థము: అట్టి= అటువంటి (వైభవము గల), దినంబులన్= రోజులలో, నృపులు= సామంతులైన రాజులు, ఆశ్రితులున్= తనను నమ్ముకున్నవారు, కవితా= కావ్యముల యొక్క, రసజ్ఞులున్= రసాస్వాదన తెలిసిన కవులు, చుట్టలు= బంధువులు, మంత్రులున్= అమాత్యులు, దొరలు= నాయకులు, శూరులు= శూరులు, వీరులున్= వీరులు, కొల్చి+ఉండఁగాన్= తనను సేవిస్తూ కొలువులో ఉండగా; దిట్టతనంపు= ధైర్య సాహసములకు, ప్రోక+అనన్= ఒక రాశి (కుప్ప) అన్నట్లుగా, తేఁకువకున్+ఎక్కి= గొప్ప వివేకముతోను ప్రసిద్ధితోను ఒప్పి, విదేశవర్తి= ఇతర దేశాలలో సంచరించేవాడైన, బట్టు+ఒకఁడు= ఒక వందిమాగధుడు (భట్టురాజు), ఏగుదెంచి= ఆ సభకు వచ్చి, జనపాల= రాజులలో, శిఖామణిన్= శ్రేష్ఠుడైన ఆ విక్రమార్కుని, కాంచి= దర్శించి, పెల్లుగన్= మిక్కిలిగా (ఇలా స్తుతించాడు).

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఆ విధంగా వైభవంగా పరిపాలిస్తున్న రోజులలో ఒకనాడు అతని కొలువుతీరిన సభలో సామంతులు, కవులు, బంధువులు, మంత్రులు, సేనా నాయకులు, శూరవీరులు అందరూ కనిపెట్టుకొని కూర్చున్నారు. ఆ

సమయంలో, ధైర్యసాహసాలకు ఒక నిలువెత్తు రూపంలా ఉంటూ, దేశదేశాలు తిరిగే ఒక గొప్ప భట్టురాజు (స్తోత్రపాఠకుడు) ఆ సభకు వచ్చాడు. రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుని చూసి అతడు అమితమైన ఆనందంతో ప్రశంసించడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు: రాజుల కొలువులోని ఆస్థాన వైభవాన్ని, వివిధ వర్గాల సమక్షాన్ని కవి ఇక్కడ చక్కగా చిత్రించాడు.

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము: ఆ భట్టురాజును ధైర్యసాహసాలకు ఒక కుప్ప/రాశి (ప్రోక యనన్) గా కవి ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారము వ్యక్తమవుతోంది.

65

సీ. బ్రహ్మాయు వని రాజుఁ బ్రస్తుతిచేసి త
దాజ్ఞ సుఖాసీనుఁ డై భజించి
కవితయు సర్వలక్షణపరిజ్ఞానంబు
సత్యవాదమును ధీచాతురియును
జాగంబు శౌర్యంబు సరసోక్తియును నాగ
నియ్యేడుగుణముల నెన్న బడ్డ
చండపుత్రుండఁ బ్రచండవాచాలుండఁ
చండపురాణదీక్షాగురుండ
ఆ.వె. నవనిపాలు రెల్ల నరిగాఁపులట్ల నా
కిచ్చుధనము లెల్ల నియ్యకొనుచు
నుత్సవమునఁదిరుగుచుండి యీజగములో
నిను మహాప్రదాత యనఁగవింటి.

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: రాజున్= ఆ విక్రమార్క రాజును, బ్రహ్మ+ఆయువు+అని= బ్రహ్మదేవుని అంతటి సుదీర్ఘ ఆయుష్షు కలవాడవు కమ్మని, ప్రస్తుతి= స్తోత్రము, చేసి= కావించి, తద్+ఆజ్ఞన్= ఆ రాజు యొక్క అనుజ్ఞ చేత, సుఖ+ఆసీనుఁడు+ఐ= సుఖముగా ఆసనముపై కూర్చున్నవాడై, భజించి= సేవించి; కవితయు= కవిత్వము చెప్పే నేర్పు, సర్వ= సమస్త, లక్షణ= శాస్త్ర లక్షణముల యొక్క, పరిజ్ఞానంబు= నిండు తెలివి, సత్యవాదమును= ఎల్లప్పుడూ సత్యమునే పలికే వ్రతము, ధీ= బుద్ధి యొక్క, చాతురియును= చమత్కారము, జాగంబు= త్యాగగుణము (దానము), శౌర్యంబు= పరాక్రమము, సరస+ఉక్తియును= రసవంతముగా మాట్లాడే గుణము, అనగాన్= అనే, ఈ+ఏడు= ఈ ఏడు రకములైన, గుణములన్= ఉత్తమ లక్షణాల చేత, ఎన్నఁబడ్డ= లెక్కింపబడినవాడను; చండపుత్రుండన్= చండుడనే వాని కుమారుడను, ప్రచండ= మిక్కిలి పదునైన, వాచాలుండన్= మాటకారిని, చండపురాణ= చండపురాణమనే ప్రసిద్ధ గ్రంథ ప్రవచనమందు, దీక్షా= దీక్ష వహించిన, గురుండన్= ఆచార్యుడను.

ఆటవెలది: అవనిపాలురు+ఎల్లన్= భూమిపై ఉన్న రాజులందరూ, అరిగాఁపుల+అట్ల= కప్పం కట్టే సామాన్య రైతుల్లాగా, నాకున్= నాకు, ఇచ్చు= సమర్పించే, ధనములు+ఎల్లన్= సంపదలన్నింటినీ, ఇయ్యకొనుచున్= స్వీకరిస్తూ, ఉత్సవమునన్=

ఆనందముతో (వైభవముగా), తిరుగుచుండి= దేశసంచారము చేస్తూ, ఈ+జగములోన్= ఈ లోకమంతటా, నినున్= నిన్ను, మహాప్రదాత+అనఁగన్= అందరికంటే గొప్ప దాతవని, వింటిన్= విన్నాను.

తాత్పర్యము: ఆ భట్టురాజు విక్రమార్కుడిని "నీకు బ్రహ్మదేవుని అంతటి ఆయుష్షు కలగాలి" అని దీవించి, రాజుగారి ఆజ్ఞతో ఒక పీఠంపై సుఖంగా కూర్చుని ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! నేను కవిత్వము, సర్వశాస్త్ర పరిజ్ఞానము, సత్యవాక్య పరిపాలన, బుద్ధికుశలత, దానగుణము, శౌర్యము, రసవత్తర సంభాషణ అనే ఏడు ఉత్తమ గుణములలో మేటినని పించుకున్న 'చండుని' కుమారుడను. నన్ను ప్రచండ వాచాలుడు అంటారు; చండపురాణ ప్రవచనంలో నేను దిట్టను. లోకంలోని రాజులంతా నాకు కప్పం కట్టే కాపుల్లాగా (రైతుల్లాగా) ఎంతో ధనాన్ని బహుమతిగా ఇస్తుంటారు. ఆ ధనాన్ని స్వీకరిస్తూ వైభవంగా తిరుగుతున్న నేను—ఈ ప్రపంచంలో నిన్ను మించిన మహాదాత ఎవరూ లేరని నీ కీర్తిని గురించి విన్నాను".

విశేషాలు: భట్టురాజు తన పాండిత్యాన్ని, లోకంలో తనకున్న గౌరవాన్ని రాజుకు వివరిస్తూనే, విక్రమార్కుని దాతృత్వాన్ని శ్లాఘించాడు.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము: లోకంలోని రాజులు తనకు ధనాన్ని సమర్పించడాన్ని 'అరిగాఁపులట్ల' (కప్పం కట్టే రైతుల వలె) అని 'అట్ల' అనే ఉపమావాచకంతో పోల్చడం వల్ల ఇది ఉపమాలంకారము అవుతుంది.

66

సీ. సత్కీర్తి సతికిని సత్కుక్షోపల
భువనత్రయంబును బొడలుచుండు
గావున నింతకు నీవె తండ్రివి నీదు
ధనము యాచకులకుఁ దల్లి సుమ్ము
తమపితృధనము లేతకి నైనఁగై కొన్న
నిది భాగ మాని భువి నెన్నఁబడునె
తనకుటుంబము బ్రోవఁదా నెంతప్రియపడ్డ
నతఁడుమహోదారు- డనఁగఁ తగునె
ఆ.వె. తగదుగానినీయు దారత్వమేమని
పాగడవచ్చుఁ తొంటిరంతు పాందెఁదలఁప
శమితకుజనతర్క జయరమాసంపర్క
విమతకైరవార్క విక్రమార్క.

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: సత్+కీర్తి= గొప్ప కీర్తి అనెడి, సతికిని= కాంతకు; సత్+కుక్షి+ఉపల= పవిత్రమైన గర్భమనే ఉదరమునందు, భువన= లోకములు, త్రయంబును= మూడును (మూడు లోకాలు), పొడలుచుండున్= వర్ధిల్లుతుంటాయి; కావునన్= అందువల్ల, ఇంతకున్= ఈ ముల్లోకాలకు, నీవె= నువ్వే, తండ్రివి= జనకుడవు; నీదు= నీయొక్క, ధనము= సంపద, యాచకులకున్= యాచించేవారికి, తల్లి= మాత, సుమ్ము= సుమా!; తమ= తమయొక్క, పితృ= తండ్రిగారి, ధనములు= ఆస్తులను,

ఏతకిన్+అనైన్= ఎవరికైనా (సంతానము), కైకొన్నన్= తీసుకుంటే, ఇది= ఇది, భాగము+అని= మాకు రావలసిన వాటా అని, భువిన్= లోకంలో, ఎన్నఁబడునె= అనబడుతుంది గానీ (దానం అనబడుతుందా?); తన= తనయొక్క, కుటుంబమున్= సంసారాన్ని, ప్రోవన్= కాపాడుకోవడానికి, తాను= ఒకడు, ఎంత= ఎంతగా, ప్రియపడ్డన్= ఇష్టపడి ఖర్చు చేసినా, అతఁడు= అతడిని, మహోదారుడు= గొప్ప దాత, అనఁగన్= అని అనడానికి, తగునె= వీలవుతుందా? (కాదు).

ఆటవెలది: తలఁపన్= ఆలోచించగా, నీ+ఉదారత్వము= నీయొక్క దాతృత్వము, తొంటి= పూర్వపు దాతల యొక్క, రంతు= అల్లరిని (గర్వాన్ని), పొందే= అణచివేసింది, కావున ఏమని= ఏమని, పొగడవచ్చున్= కొనియాడగలను? (పొగడడం సాధ్యం కాదు); శమిత= అణచబడిన, కుజన= దుష్టుల యొక్క, తర్క= కువాదములు కలవాడా!; జయరమా= విజయలక్ష్మితో, సంపర్క= కూడిక కలవాడా!; విమత= శత్రువులనెడి, కైరవ= కలువలకు, అర్క= సూర్యుని వంటివాడా! (సూర్యుడిని చూసి కలువలు ముడుచుకున్నట్లు శత్రువులను అణచేవాడా), ఓ విక్రమార్క= ఓ విక్రమార్క మహారాజా!

తాత్పర్యము: "ఓ విక్రమార్క మహారాజా! దుష్టుల కువాదాలను అణచేవాడా, విజయలక్ష్మిని పొందినవాడా, శత్రువులనే కలువలకు సూర్యుని వంటివాడా! నీ సతీమణి అనే కాంత గర్భంలో ఈ మూడు లోకాలు పుట్టి పెరుగుతున్నాయి, కాబట్టి ఈ లోకాలన్నింటికీ నువ్వే తండ్రివి. నీ సంపద యాచకులందరికీ తల్లి వంటిది. లోకంలో తండ్రి ఆస్తిని కొడుకులు పంచుకుంటే అది హక్కు అవుతుంది తప్ప దానం కాదు; అలాగే తన కుటుంబ పోషణ కోసం ఒకడు ఎంత ఖర్చు పెట్టుకున్నా అతడిని లోకం దాత అనదు. కానీ, నువ్వు సర్వలోకాలకు తండ్రివై, యాచకులకు తల్లివై అన్నార్థులను సాకుతున్నావు. నీ దానగుణం ముందు పూర్వపు దాతల కీర్తి అంతా అణిగిపోయింది, అటువంటి నీ ఉదారత్వాన్ని నేను ఏమని పొగడగలను?"

విశేషాలు: లోకంలో సొంత కుటుంబానికి ఖర్చు పెట్టే లౌకిక ప్రవృత్తికి, యాచకులను కన్నబిడ్డల్లా చూసే విక్రమార్కుని లోకోత్తర దాతృత్వానికి గల తేడాను ఇక్కడ భట్టురాజు ఎంతో తార్కికంగా నిరూపించాడు.

అలంకారము:

రూపకాలంకారము: 'కీర్తి సతి' (కీర్తి అనెడి కాంత), 'కుక్షోపల' (గర్భమనెడి ఉదరము), 'విమత కైరవార్క' (శత్రువులనెడి కలువలకు సూర్యుడు) అని ఉపమేయ ఉపమానములకు అభేదం చెప్పడం వల్ల రూపకాలంకారము.

వ్యతిరేకాలంకారము: సామాన్య గృహస్థుల ఖర్చు కంటే రాజు యొక్క పరార్థ దాన గుణము మిక్కిలి గొప్పదని వ్యతిరేకించి చెప్పడం వల్ల వ్యతిరేక చ్ఛాయలు ఉన్నవి.

67

క. జలములు పై బడక మహా
నల మాఱదు శౌర్యభూషణా నీ కోపా
నలము రిపుసతులకన్నుల
జలములు గని యాఱు నెంత సత్త్వం బిచటన్.

ప్రతిపదార్థము: శౌర్యభూషణా= పరాక్రమమే ఆభరణముగా గల ఓ రాజా!, జలములు= నీళ్లు, పైన్+పడక= మీద పడితేనే కానీ, మహా+అనలము= పెద్ద అగ్ని, మాఱదు (ఆఱదు)= చల్లారదు; (కానీ) నీ= నీయొక్క, కోప+అనలము= కోపాగ్ని మాత్రం,

రిపుసతుల= శత్రువుల భార్యల యొక్క, కన్నుల= కనుల నుండి కారే, జలములు= కన్నీళ్లు, గని= చూసి, ఆఱున్= చల్లారుతుంది, ఇచటన్= ఈ విషయంలో, ఎంత= ఎంతటి, సత్త్వము= వింతైన శక్తి (మహిమ) ఉన్నదో కదా!.

తాత్పర్యము: "శౌర్యశాలివైన ఓ విక్రమార్క మహారాజా! లోకంలో ఎంతటి పెద్ద అగ్ని అయినా దానిపై నీళ్లు పోస్తేనే చల్లారుతుంది. కానీ, నీ కోపమనే అగ్ని మాత్రం శత్రురాజుల భార్యల కళ్ళలో కారే కన్నీళ్లను తాకగానే (అంటే ఆ శత్రువులను నువ్వు సంహరించినప్పుడు వారి భార్యలు విలపించడం చూసి) చల్లారుతుంది. అగ్ని నీటి వల్ల చల్లారడం సహజమే అయినా, ఇక్కడ శత్రువుల కన్నీటిని చూసి నీ కోపాగ్ని చల్లారడం ఎంతటి ఆశ్చర్యకరమైన మహిమ!"

విశేషాలు: శత్రువులను సంహరించి వారి అంతఃపుర కాంతలకు శోకాన్ని మిగిల్చే విక్రమార్కుని దిగ్విజయ పరాక్రమాన్ని కవి ఇక్కడ చమత్కారంగా వర్ణించాడు.

అలంకారము: శ్లేషోల్లేఖములతో కూడిన విరోధాభాస లేదా చమత్కార అలంకారము (విరోధాభాస ఛ్ఛాయ): అగ్ని నీటి వల్ల చల్లారడం లోకసహజం, కానీ కోపాగ్ని శత్రుకాంతల కన్నీటిని 'చూసి' (తాకకుండానే) చల్లారుతుందని చెప్పడంలో విరోధం కనిపిస్తూ, శత్రుసంహారం అనే అర్థం చేత విరోధం పరిహారమవుతోంది కాబట్టి ఇది విరోధాభాస అలంకార ఛ్ఛాయ అవుతుంది.

68

క. కావున యశముఁ బ్రతాపము
నేవెరవున పొగడఁ జెల్లు నెవ్వరి సరిగాఁ
గావింపవచ్చు దీనులఁ
గావం బ్రోవంగ నీవె కారణ మగుటన్.

ప్రతిపదార్థము: కావున= అందువల్ల, దీనులన్= కష్టాలలో ఉన్నవారిని, కావన్= రక్షించడానికి, ప్రోవంగన్= కాపాడడానికి, నీవె= నువ్వే, కారణము= ముఖ్య ఆధారము, అగుటన్= కావడం చేత; నీ= నీయొక్క, యశమున్= కీర్తిని, ప్రతాపమున్= శౌర్యాన్ని, ఏ వెరవునన్= ఏ విధముగా, పొగడన్+చెల్లున్= స్తుతించడం సాధ్యమవుతుంది?, ఎవ్వరిన్= లోకంలో ఏ ఇతర రాజునైనా, సరిగాన్= నీతో సమానుడిగా, కావింపవచ్చున్= పోల్చడానికి వీలవుతుందా? (కాదు, నీకు సాటి ఎవరూ లేరు).

తాత్పర్యము: "అనాథలను, దీనులను ఆదుకోవడంలో సాక్షాత్తూ ఆ భగవంతుని వలె నువ్వే ఏకైక ఆధారమయ్యావు. అటువంటప్పుడు నీ అపారమైన కీర్తిప్రతాపాలను నేను ఏమని కొనియాడగలను? ఈ భూమండలంలో ఏ రాజునైనా సరే నీతో సమానుడిగా నిలబెట్టడం సాధ్యమేనా? నీకు సరిసాటి ఎవరూ లేరు".

విశేషాలు: విక్రమార్కుని అనన్య సామాన్యమైన వైభవాన్ని భట్టురాజు ఇక్కడ స్పష్టం చేశాడు.

అలంకారము: వ్యతిరేక లేదా అనన్వయ అలంకార ఛ్ఛాయ: విక్రమార్కునికి విక్రమార్కుడే సాటి అని, అతనితో పోల్చడానికి వేరెవ్వరూ లేరని చెప్పడం వల్ల ఉపమేయానికి ఉపమానం మరెక్కడా లేదనే అనన్వయ అలంకారము ఇక్కడ స్ఫురిస్తోంది.

69

ఉ. దేవసమాన నిన్ను వినుతించుట వాంఛితసిద్ధి భూమిలో

నేవసుధేశు నీయెదుట నెన్నఁగవచ్చు మదీయజిహ్వ ల
జ్జావశ యై చలింప దిఁక సద్గుణముందఱ సద్గుణాఢ్యుఁ బ్ర
స్తావన చేయనేరనియతం డతిమూఢుఁడు గానఁ జెప్పెదన్.

ప్రతిపదార్థము: దేవసమాన= దేవునితో సమానుడవైన ఓ రాజా!, నిన్నున్= నిన్ను, వినుతించుట= స్తుతించడం, వాంఛిత= కోరుకున్న కోరికల యొక్క, సిద్ధి= నెరవేర్పునకు కారణము; భూమిలోన్= ఈ లోకంలో, ఏ వసుధేశున్= ఏ ఇతర రాజును కూడా, నీ యెదుటన్= నీ ముందర, ఎన్నఁగవచ్చున్= లెక్క పెట్టడానికి (పొగడడానికి) వీలవుతుంది?; ఇకన్= ఇకపై, మదీయ= నా యొక్క, జిహ్వా= నాలుక, లజ్జావశ+ఐ= సిగ్గుపడి, చలింపదు= వేరొకరిని స్తుతించడానికి కదలదు; సద్గుణ= మంచి గుణములు గల నీ వంటివాని, ముందఱన్= ఎదుట, సద్గుణ+ఆఢ్యున్= కల్యాణ గుణ సంపన్నుడైన మరొకవానిని, ప్రస్తావన= ప్రశంసించవలసి వస్తే, చేయనేరని+అతండు= అలా చేయలేనివాడు, అతిమూఢుఁడు= పెద్ద మూర్ఖుడు, కానన్= కాబట్టి, చెప్పెదన్= (నేను చూసిన ఒక వింతను) చెప్తాను.

తాత్పర్యము: "సాక్షాత్తూ దేవునితో సమానుడవైన ఓ మహారాజా! నిన్ను స్తుతిస్తేనే చాలు, కోరిన కోరికలన్నీ సిద్ధరిస్తాయి. ఈ భూమిపై ఏ రాజు కూడా నీ ముందు సరితూగలేడు, కాబట్టి నా నాలుక నీ ముందు వేరే ఏ రాజును పొగడడానికైనా సిగ్గుపడుతుంది. అయినప్పటికీ, ఉత్తముడైన నీ వంటివాని సభలో, నీ అంతటి గుణవంతుని ముందు మరొక గుణవంతుని కథను ప్రస్తావించకపోతే వాడు మూర్ఖుడవుతాడు. కాబట్టి, నేను నా సంచారంలో చూసిన ఒక ఉత్తమ రాజు కథను నీకు వివరిస్తాను విను".

విశేషాలు: భట్టురాజు తాను చెప్పబోయే కొత్త కథకు (రత్నపురి రాజైన జయసేనుని కథకు) ఇక్కడ చక్కని పీఠికను వేస్తున్నాడు.

అలంకారము: లోకోక్తి ఛ్ఛాయలతో కూడిన సాధారణ కథన విధానం ఉన్నందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

70

ఆ.వె. విపులదుర్గ మైన వింధ్యపర్వతసీమ
చంద్రకాంతసౌధజాలరుచుల
రాజపురముతోడ రాయుచు మించిన
రత్నపురము నాఁ బురంబు గలదు.

ప్రతిపదార్థము: విపుల= మిక్కిలి విశాలమైన, దుర్గము+ఐన= దాటశక్యము కాని కోట వంటిదైన, వింధ్యపర్వత= వింధ్య పర్వతముల యొక్క, సీమన్= ప్రాంతమునందు; చంద్రకాంత= చంద్రకాంత మణులతో కట్టబడిన, సౌధ= మేడల యొక్క, జాల= సమూహముల, రుచులన్= కాంతుల చేత; రాజపురముతోడన్= ఇంద్రుని రాజధానియైన అమరావతితో, రాయుచున్= పోటీపడుతూ, మించిన= అతిశయించిన, రత్నపురము+నాన్= 'రత్నపురము' అనే పేరుతో, పురంబు= ఒక పట్టణము, కలదు= ఉన్నది.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! దాటడానికి వీలుకాని అభేద్యమైన కోట వలె ఉన్న విశాల వింధ్య పర్వత ప్రాంతంలో 'రత్నపురము' అనే ఒక అద్భుతమైన నగరం ఉంది. ఆ పట్టణంలోని భవనాలన్నీ చంద్రకాంత మణులతో నిర్మించబడి కాంతులు

వెదజల్లుతున్నాయి. ఆ భవన సంపదను చూస్తే, అది సాక్షాత్తూ దేవేంద్రుని అమరావతి నగరంతోనే పోటీపడుతున్నట్లుగా ఎంతో వైభవంగా ప్రకాశిస్తోంది".

విశేషాలు: రత్నపురి నగర సౌందర్యాన్ని, దాని భౌగోళిక ఉనికిని కవి ఇక్కడ పరిచయం చేశాడు.

అలంకారము: అతిశయోక్తి లేదా ఉత్ప్రేక్షాలంకారము (నగర వర్ణన): రత్నపురములోని మేడలు ఇంద్రుని అమరావతితో పోటీపడుతున్నట్లు (రాయుచు మించిన) వర్ణించడం వల్ల నగర సౌందర్యాన్ని లోకోత్తరంగా పెంచి చెప్పే అతిశయోక్తి అలంకారము కలదు.

71

క. ఒకటొకటికంటె బొడవన
బ్రకటముగా నచటి హర్మ్యపంక్తులు దీవి ము
ట్టి కలశభవుచే వింధ్యా
ద్రికిఁగృతమునైన కొఱఁతఁ దీర్చుచునుండు.

ప్రతిపదార్థము: అచటి= ఆ రత్నపురమునందలి, హర్మ్య= మేడల యొక్క, పంక్తులు= వరుసలు, ఒకటి+ఒకటికంటెన్= ఒకదాని కంటే ఒకటి, పొడవు+అనన్= ఎత్తైనవి అనునట్లుగా, ప్రకటముగాన్= స్పష్టముగా, దివిన్= ఆకాశాన్ని, ముట్టి= తాకుతూ; కలశభవుచేన్= కుంభసంభవుడైన అగస్త్య మహర్షి చేత, వింధ్య+అద్రికిన్= వింధ్య పర్వతానికి, కృతమునన్+ఐన= (అణచివేయడం వల్ల) కలిగిన, కొఱఁతన్= లోటును, తీర్చుచున్+ఉండున్= తీరుస్తున్నట్లుగా ఉన్నాయి.

తాత్పర్యము: "ఆ రత్నపురంలోని మేడల వరుసలు ఒకదానికంటే ఒకటి ఎంతో ఎత్తుగా ఉంటూ ఆకాశాన్ని తాకుతున్నాయి. పూర్వము వింధ్యపర్వతం గర్వంతో ఆకాశాన్ని అడ్డగించినప్పుడు అగస్త్య మహర్షి దానిని భూమిలోకి అణచివేశాడు. అలా వింధ్య పర్వతానికి ఎత్తు తగ్గిపోయిందనే లోటును——ఆ పర్వత ప్రాంతంపై కట్టబడిన ఈ రత్నపురి ఎత్తైన మేడలు ఆకాశాన్ని తాకుతూ ఆ లోటును భర్తీ చేస్తున్నాయా అన్నట్లుగా తోచుచున్నది".

విశేషాలు: అగస్త్య మహర్షి వింధ్య పర్వతాన్ని అణచిన పౌరాణిక గాథను, రత్నపురి మేడల ఎత్తును ముడిపెడుతూ కవి చేసిన కల్పన అత్యంత అద్భుతమైనది.

అలంకారము: హేతూత్ప్రేక్షా అలంకారము: రత్నపురి మేడలు అంత ఎత్తుగా ఉండటానికి కారణం వేరేదైనా (శిల్పుల నైపుణ్యం), అగస్త్యుని వల్ల వింధ్య పర్వతానికి కలిగిన ఎత్తు అనే కొరతను తీర్చడమే కారణమేమో అన్నట్లుగా కవి ఊహించాడు. వాస్తవానికి హేతువు కానిదానిని హేతువుగా ఉత్ప్రేక్షించడం వల్ల ఇది హేతూత్ప్రేక్షా అలంకారము అవుతుంది.

72

క. అందు జయసేనుఁ డనఁగఁ బు
రందరవైభవుఁడు రాజరాజధనాఢ్యుం
డిందుధరభ క్తినిరతుఁడు
వందిజనప్రియుఁడు మనుజవల్లభుఁ డుండున్.

ప్రతిపదార్థము: అందున్= ఆ రత్నపుర నగరంలో, పురందర= దేవేంద్రుని వంటి, వైభవుఁడు= ఐశ్వర్యము కలవాడును; రాజరాజ= కుబేరుని వలె, ధన+ఆఢ్యుండు= సంపదలతో తులతూగువాడును; ఇందుధర= చంద్రుడిని శిరస్సున ధరించిన పరమశివుని యొక్క, భక్తి= సేవయందు, నిరతుఁడు= లీనమైనవాడును; వందిజన= స్తోత్రము చేయు కవిగాయకులకు, ప్రియుఁడు= ఇష్టమైనవాడునైన, జయసేనుఁడు+అనఁగన్= జయసేనుడు అనే పేరు గల, మనుజవల్లభుఁడు= ఒక రాచశ్రేష్ఠుడు, ఉండున్= నివసిస్తుంటాడు.

తాత్పర్యము: "ఆ రత్నపురంలో దేవేంద్రుని అంతటి భోగభాగ్యాలు, కుబేరుని అంతటి ధనసంపదలు కలిగిన 'జయసేనుడు' అనే మహారాజు ఉన్నాడు. అతడు పరమశివుని భక్తుడు, తనను ఆశ్రయించి వచ్చే కవిపండితులను, యాచకులను ఎంతో ఆదరించే ఉత్తమ గుణశాలి".

విశేషాలు: జయసేన మహారాజు యొక్క ఐశ్వర్యాన్ని, ధార్మిక ప్రవృత్తిని కవి ఇక్కడ సరళంగా పరిచయం చేశాడు.

అలంకారము: ఉపమాలంకార చ్ఛాయ (ఇంద్రునితో, కుబేరునితో పోలిక): రాజు వైభవాన్ని ఇంద్రునితో (పురందర వైభవుడు), ధనాన్ని కుబేరునితో (రాజరాజ ధనాఢ్యుడు) అభేదంగా లేదా పోలికగా వర్ణించడం వల్ల ఉపమాలంకార చ్ఛాయలు ఉన్నవి.

73

క. ఆనరనాయకు వేడిన
దీనులు ధనవంతు లగుచు దేశములోన
నతిదానంబుల పరగుదురు ప్రదాత లనంగన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+నరనాయకున్= ఆ జయసేన మహారాజును, వేడిన= ఆశ్రయించి యాచించిన, దీనులు= పేదప్రజలు, దేశములోనన్= ఆ రాజ్యంలో, ధనవంతులు+అగుచున్= తామే గొప్ప ఐశ్వర్యవంతులుగా మారి; ప్రదాతలు+అనంగన్= లోకంలో దాతలు అంటే వీరే అనేలా, అతి= మిక్కిలి హెచ్చుగా, దానంబులన్= దానధర్మాలు చేస్తూ, పరగుదురు= విరాజిల్లుతుంటారు.

తాత్పర్యము: "ఆ జయసేన మహారాజు దాతృత్వం ఎంత గొప్పదంటే, అతని వద్దకు యాచించడానికి వెళ్లిన పేదవారు సైతం రాజు ఇచ్చే బహుమతుల వల్ల దేశంలోనే పెద్ద ధనవంతులుగా మారిపోతారు. అంతటితో ఆగక, వారు కూడా ఇతరులకు అపరిమితంగా దానాలు చేస్తూ తామే గొప్ప దాతలుగా ప్రసిద్ధి చెందుతారు".

విశేషాలు: యాచకుడిని కూడా దాతగా మార్చగలిగిన జయసేనుని దానగుణ మహత్త్వాన్ని భట్టురాజు ఇక్కడ అత్యంత రమణీయంగా కొనియాడాడు.

అలంకారము: అతిశయోక్తి అలంకారము: యాచకులు రాజు వల్ల ధనవంతులు అవ్వడం సహజమే అయినా, వారు తిరిగి లోకంలో 'ప్రదాతలు' అనబడేంతగా దానాలు చేస్తున్నారని వర్ణించడం వల్ల లోకవ్యవహారాన్ని మించి చెప్పిన అతిశయోక్తి అలంకారము కలదు.

74

సీ. అట్టివిజయసేనుఁ డధిక సంపత్తితో

నొకనాఁడు నవవసంతోత్సవంబు
సేయ నుద్యోగించె నాయ వసరమున
గవులును బట్లును గాయకులును
నర్తకులును నిజకీర్తి నుతించుచు
సరసభావంబున సరస నడువఁ
జెలువార వారకాంతలు సుగంధద్రవ్య
హస్తలై కెలఁకుల నరుగుదేర
ఆ.వె. దొరలులెంకలుహితులుమంత్రులునుగొలువ
నశ్వరత్నము నెక్కియుద్యానభూమి
కేగి యచ్చటనొక పాదరింటికేవ
సురుచిరంబుగ మాకందతరువుక్రిందన్.

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: అట్టి= అటువంటి, విజయసేనుఁడు (జయసేనుడు)= అపార పరాక్రమవంతుడైన ఆ రాజు, అధిక= మిక్కిలి గొప్ప, సంపత్తితోన్= వైభవముతో, ఒకనాఁడు= ఒకరోజు, నవ= నూతనమైన, వసంత+ఉత్సవంబు= వసంతోత్సవాన్ని, చేయన్= జరపడానికి, ఉద్యోగించెన్= పూనుకున్నాడు; ఆ+అవసరమునన్= ఆ సమయంలో, కవులును= కవులు, బట్లును= భట్టురాజులు, గాయకులును= పాటలు పాడేవారు, నర్తకులును= నాట్యము చేయువారు, నిజ= ఆ రాజు యొక్క, కీర్తిన్= యశస్సును, నుతించుచున్= స్తుతిస్తూ, సరస= అందమైన, భావంబునన్= శైలితో, సరసన్= పక్కనే, నడువన్= నడుస్తుండగా; వారకాంతలు= వేశ్యా సుందరీమణులు, సుగంధ= పరిమళ భరితమైన, ద్రవ్య= వసంత గులాల్ పొడులు, పన్నీరు మొదలైనవి, హస్తలు+ఐ= చేతులలో కలవారై, చెలువారన్= అందముగా, కెలఁకులన్= ఇరుపక్కలా, అరుగుదేరన్= వస్తుండగా.

ఆటవెలది: దొరలు= సామంతులు, లెంకలు= సేవకులు, హితులు= స్నేహితులు, మంత్రులును= అమాత్యులును, కొలువన్= సేవించుచుండగా; అశ్వ= గుఱ్ఱములలో, రత్నమున్= శ్రేష్ఠమైనదానిని, ఎక్కి= అధిరోహించి, ఉద్యానభూమికిన్= తోటలోకి, ఏగి= వెళ్ళి, అచ్చటన్= ఆ వనంలో, ఒక= ఒకానొక, పాదరింటి= లతా గృహము యొక్క, కేవన్= సమీపంలో, సురుచిరంబుగన్= ఎంతో రమణీయంగా ఉన్న, మాకంద= మామిడి, తరువు= చెట్టు, క్రిందన్= కింద (ఆగాడు).

తాత్పర్యము: "అటువంటి వైభవశాలియైన జయసేన మహారాజు ఒకనాడు వసంతకాలం రాగానే, ఎంతో అట్టహాసంగా వసంతోత్సవాలు జరపడానికి నిశ్చయించుకున్నాడు. ఆ ఉత్సవంలో కవులు, గాయకులు, భట్టులు, నర్తకులు రాజు కీర్తిని రసవత్తరంగా పాడుతూ పక్కన నడుస్తున్నారు. అందగత్తెలైన వేశ్యాకాంతలు చేతుల్లో పన్నీరు, కస్తూరి వంటి సుగంధ ద్రవ్యాల పాత్రలను పట్టుకొని రాజుకు ఇరువైపులా వస్తున్నారు. సామంతులు, సేవకులు, మంత్రులు కొలుస్తుండగా రాజు శ్రేష్ఠమైన గుఱ్ఱాన్ని ఎక్కి తోటలోకి వెళ్లాడు. అక్కడ ఒక అందమైన పాదరింటి దగ్గర, దట్టమైన నీడనిచ్చే ఒక చక్కని మామిడి చెట్టు కింద ఆగాడు".

విశేషాలు: ప్రాచీన భారతదేశంలో రాజులు జరుపుకొనే మదన మహోత్సవం లేదా వసంతోత్సవ వైభవాన్ని కవి ఇక్కడ సాంప్రదాయబద్ధంగా వర్ణించాడు.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము: వసంతోత్సవానికి వెళ్లే రాజు యొక్క పరివారాన్ని, వన ప్రవేశాన్ని కవి ఎంతో సహజంగా, మనోహరంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

75

శా. అర్పింపందగు పూజలెల్ల దగుమర్యాద న్సమర్పించి కం
దర్పు న్దత్త్రియమిత్రుని న్సముచితోత్సాహంబునం గొల్చి యే
కార్పణ్యంబును లేక యింపెనయఁగాఁ కాశ్మీరకస్తూరికా
కర్పూరాదివసంతఖేలనములుం గావించె నుల్లాసి యై.

ప్రతిపదార్థము: ఉల్లాసి+ఐ= ఎంతో ఆనందముతో ఉన్నవాడై, అర్పింపన్+తగు= సమర్పించవలసిన, పూజలు+ఎల్లన్= పూజా విధానాలన్నింటినీ, తగు= సరైన, మర్యాదన్= పద్ధతి ప్రకారం, సమర్పించి= కావించి; కందర్పున్= మన్మథుడిని, తత్+ప్రియ= అతని యొక్క ప్రాణస్నేహితుడైన, మిత్రునిన్= వసంతుడిని, సముచిత= తగినట్టి, ఉత్సాహంబునన్= కుతూహలముతో, కొల్చి= పూజించి; ఏ= ఎటువంటి, కార్పణ్యంబును= లోభత్వము (పిసినారితనము), లేక= లేకుండా, ఇంపు= ఆనందము, ఎనయఁగాన్= అతిశయించేలా, కాశ్మీర= కాశ్మీర దేశపు కుంకుమ, కస్తూరికా= కస్తూరి, కర్పూర= కర్పూరము, ఆది= మొదలైన సుగంధ ద్రవ్యాలతో, వసంత= వసంతకాలపు, ఖేలనములున్= ఆటలను (రంగులాటలను), కావించెన్= జరిపాడు.

తాత్పర్యము: "ఆ జయసేన మహారాజు ఆ మామిడి చెట్టు కింద నిలిచి, వసంతోత్సవ దేవత లైన మన్మథుడిని, అతని ప్రాణమిత్రుడైన వసంతుడిని శాస్త్రోక్తంగా పూజించాడు. ఆ తర్వాత ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా, ఎంతో ఉదారంగా కస్తూరి, కర్పూరం, కాశ్మీర కుంకుమలు కలిపిన పన్నీటి రంగులను చల్లుకుంటూ అందరితో కలిసి ఎంతో ఉల్లాసంగా వసంతాలు (రంగులాటలు) ఆడాడు".

విశేషాలు: వసంతోత్సవంలో మన్మథ పూజ చేయడం, సుగంధ ద్రవ్యాలతో రంగులాడటం అనే సాంప్రదాయం ఇక్కడ ప్రతిఫలించింది.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము: రాజు వసంతాలు ఆడేటప్పుడు సుగంధ ద్రవ్యాల వినియోగాన్ని, అతని ఉల్లాస భరితమైన క్రీడను సహజ సిద్ధంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

76

క. జనవరుఁ డయ్యుత్సవమున
మనమలరఁగ యాచకులకు మాడలు పదివే
లును దొమ్మిదిలక్షలు గ్ర
క్కుననిచ్చెం గీర్తి దిశలఁ గొనసాఁగంగన్.

ప్రతిపదార్థము: జనవరుఁడు= రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ జయసేనుడు, ఆ+ఉత్సవమునన్= ఆ వసంతోత్సవ సందర్భంలో, మనము= తన మనస్సు, అలరఁగన్= సంతోషించేలా, కీర్తి= తన యశస్సు, దిశలన్= అన్ని దిక్కులా, కొనసాఁగ్రంగన్= వ్యాపించేలా; యాచకులకున్= తనను కోరి వచ్చిన యాచకులకు, పదివేలును+తొమ్మిదిలక్షలు= తొమ్మిది లక్షల పదివేల, మాడలు= బంగారు నాణేలను, గ్రక్కునన్= వెనువెంటనే (ధారాళంగా), ఇచ్చెన్= దానము చేశాడు.

తాత్పర్యము: "ఆ వసంతోత్సవ మహానందంలో జయసేన మహారాజు తన కీర్తి దశదిశలా వ్యాపించేలా, తన వద్దకు వచ్చిన యాచకులందరికీ కలిపి మొత్తం తొమ్మిది లక్షల పదివేల బంగారు మాడలను క్షణాల మీద ధారాళంగా దానం చేసేశాడు".

విశేషాలు: రాజులు ఉత్సవాల సమయాల్లో ఎంతటి అపార ధనాన్ని దానాలు చేసేవారో ఈ పద్యం ద్వారా స్పష్టమవుతోంది.

అలంకారము: దాన సంఖ్యను, దాతృత్వాన్ని యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

77

వచనము:

...వ. ఆసమయంబున-

ప్రతిపదార్థము: ఆ+సమయంబునన్= (ఆ విధంగా రాజు దానాలు చేసి ఓలలాడుతున్న) ఆ సమయంలో...

తాత్పర్యము: ఆ వసంతోత్సవ దాన సమయం ముగిసిన వెంటనే అక్కడ ఒక వింత జరిగింది. (తదుపరి కథను భట్టురాజు వివరిస్తున్నాడు).

78

ఉ. యాచకకల్పభూజ మగు నానరనాథు మహావదాన్యునిం
జూచితి వాని చేత నిలు చూఱలు గొన్నగతి న్నువస్తువు
ల్నా చతురత్వచిహ్నములునా గయికొంటి నతండు ధాత్రిలో
రాచగొనంబులం బరఁగురా జవుఁ గావున నెన్న నొప్పగున్.

ప్రతిపదార్థము: భట్టురాజు చెబుతున్నాడు: యాచక= యాచకులకు, కల్పభూజము= కోరిన కోర్కెలు తీర్చే కల్పవృక్షము, అగు= అయినట్టి, ఆ+నరనాథున్= ఆ జయసేన మహారాజును, మహా+వదాన్యునిన్= గొప్ప దాతను, చూచితిన్= నేను స్వయంగా దర్శించాను; వాని చేతన్= అతని వద్ద నుండి, ఇల్లు= (అతని ధన గృహము) ఇల్లు, చూఱలు= దోపిడీ (కొల్లగొట్టబడినట్లు), కొన్న గతిన్= గుంజుకున్న విధంగా, నా= నా యొక్క, చతురత్వ= పాండిత్య చాతుర్యానికి, చిహ్నములు= గుర్తులు, నాన్= అనేలా, సువస్తువుల్= విలువైన మణిమయ వస్తువులను, కయికొంటిన్= బహుమతిగా పొందాను; అతఁడు= ఆ రాజు, ధాత్రిలోన్= ఈ భూమిపై, రాచ= ఉత్తమ రాజైన, గొనంబులన్= కల్యాణ గుణములతో, పరఁగు= ప్రసిద్ధి చెందిన, రాజు+అవున్= మహారాజు అవుతాడు, కావునన్= కాబట్టి, ఎన్నన్= అతనిని కీర్తించడం, ఒప్పగున్= ఎంతో సమంజసము.

తాత్పర్యము: "విక్రమార్క మహారాజా! యాచకులకు కల్పవృక్షం లాంటి ఆ జయసేన మహారాజును నేను చూశాను. నా కవితా చాతుర్యానికి మెచ్చి అతడు నాకెంత ధనాన్ని ఇచ్చాడంటే——సాక్షాత్తూ అతని ధనాగారాన్నే నేను కొల్లగొట్టానా అన్నట్లుగా అపారమైన విలువైన వస్తువులను కానుకగా ఇచ్చాడు. ఉత్తమ రాజలక్షణాలన్నీ ఉన్న ఆ జయసేనుడిని లోకంలో గొప్ప రాజుగా కీర్తించడం ఎంతో తగిన పని" అని భట్టురాజు పలికాడు.

విశేషాలు: భట్టురాజు వేరొక రాజు దానగుణాన్ని విక్రమార్కుని సభలో గొప్పగా ప్రస్తావిస్తున్న ఘట్టమిది.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము: రాజు వద్ద నుండి అపారమైన వస్తువులను బహుమతిగా పొందడాన్ని 'ఇల్లు చూఱలు గొన్నగతిన్' (ఇంటిని కొల్లగొట్టినట్లుగా) అని 'గతిన్' అనే ఉపమావాచకంతో పోల్చడం వల్ల ఉపమాలంకారము.

79

ఉ. అంచు నతండు రత్నపురియందలి మండలనాథచంద్రు వ
ర్ణించిన నయ్యవంతిధరణీధరుఁ డాతని చాగ మాత్మలో
గొంచెమకా దలంచి నిజకోశగృహాధిపుఁ డైన లెంక నీ
క్షించి యనంత దానగుణశీల సమగ్రత నత్యుదారుఁడై.

ప్రతిపదార్థము: అంచున్= అని చెప్పూ, అతండు= ఆ భట్టురాజు, రత్నపురి+అందలి= రత్నపుర నగరంలోని, మండలనాథ= రాజులలో, చంద్రున్= చంద్రుని వంటివాడైన ఆ జయసేనుడిని, వర్ణించినన్= పొగడగా; ఆ+అవంతి= అవంతీ దేశానికి, ధరణీధరుఁడు= రాజైన ఆ విక్రమార్కుడు, ఆతని= ఆ జయసేనుని యొక్క, చాగము= దానమును (తొమ్మిది లక్షల పదివేల మాడల దానాన్ని), ఆత్మలోన్= తన మనస్సునందు, కొంచెము+కాన్= చాలా స్వల్పమైనదిగానే, తలంచి= భావించి; అనుగ్రహంతో నిండినవాడై, అత్యుదారుఁడు+ఐ= మిక్కిలి దాతృత్వము కలవాడై, అనంత= అంతులేని, దాన= త్యాగము చేయు, గుణ= స్వభావము యొక్క, శీల= ప్రవర్తన యొక్క, సమగ్రతన్= పరిపూర్ణత చేత; నిజ= తనయొక్క, కోశగృహ+అధిపుఁడు= ధనాగారానికి అధికారి, ఐన= అయినట్టి, లెంకను= సేవకుడిని (కోశాధికారిని), ఈక్షించి= చూసి (ఇలా ఆజ్ఞాపించాడు).

తాత్పర్యము: ఆ భట్టురాజు రత్నపురి రాజైన జయసేనుని దానవైభవాన్ని ఆ విధంగా వర్ణించేసరికి, అవంతీనాథుడైన విక్రమార్కుడు ఆ జయసేనుడు చేసిన దానాన్ని తన మనసులో చాలా చిన్నదిగా భావించాడు. అంతకంటే గొప్పగా దానం చేయాలనుకొని, అపరిమితమైన ఉదారత్వంతో తన కోశాధికారిని పిలిచి ఇలా ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషాలు: ఎదుటి రాజు దాన సంఖ్య వినగానే, తన దాతృత్వం అంతకంటే ఎన్నో రెట్లు పెద్దదని నిరూపించడానికి విక్రమార్కుడు పూనుకున్న ఘట్టమిది.

అలంకారము: ఉపమాలంకార చ్ఛాయ (మండలనాథచంద్రు): జయసేనుడిని రాజులలో 'చంద్రుడి'లా వర్ణించడం వల్ల ఉపమ/రూపక ఛాయలు కలవు. మిగతా కథాంశం సహజంగా ఉన్నందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

80

చ. ఇతనికి కనర్ఘరత్నములయిండులు గాంచనమందిరంబులుం
జతురతురంగసద్మములు సామజశాలలు నూపురాద్యలం
కృతిసదనంబులు న్వసనeహములుం బరిపాటిఁజూపు స
మ్మత మగువస్తుజాతము సమస్తమునుం గొనిపోవని మ్మట.

ప్రతిపదార్థము: ఇతనికిన్= ఈ భట్టురాజుకు, అనర్ఘ (అమూల్య)= వెలకట్టలేని, రత్నముల= నవరత్నములు ఉన్న, ఇండులున్= గదులను (ఇళ్లను); కాంచన= బంగారము గల, మందిరంబులున్= భవనాలను; చతుర= వేగము గల, తురంగ= గుఱ్ఱములు ఉన్న, సద్మములు= శాలలను; సామజ= ఏనుగులు ఉన్న, శాలలున్= గజశాలలను; నూపుర+ఆది= అందెలు మొదలైన, అలంకృతి= ఆభరణములు ఉన్న, సదనంబులున్= గదులను; వసన= పట్టు వస్త్రములు ఉన్న, గేహములున్= శాలలను; పరిపాటిన్= వరుసగా, చూపు= చూపించుము; ఇతనికి, సమ్మతము+అగు= ఇష్టమైన, వస్తుజాతము= ధన కనక వస్తు సముదాయాన్ని, సమస్తమునున్= ఎంత కావలిస్తే అంతటినీ, కొనిపోవన్+ఇమ్ము+అట= తన వెంట తీసుకొని వెళ్లనివ్వు.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు కోశాధికారితో ఇలా అన్నాడు: "ఇగో చూడు! ఈ భట్టురాజుకు మన కోటలోని అమూల్యమైన రత్నాల గదులను, బంగారు నిల్వలున్న భవనాలను, ఉత్తమమైన గుఱ్ఱాల శాలలను, మదగజాల గజశాలలను, నవరత్న ఆభరణాలున్న గదులను, పట్టువస్త్రాలున్న శాలలన్నింటినీ వరుసగా చూపించు. వీటికి పరిమితి అంటూ ఏమీ లేదు, ఇతనికి ఏది నచ్చితే ఆ వస్తువులను, ఎంత కావలిస్తే అంత ధనాన్ని ఇతడిని ఇష్టమొచ్చినట్లు మూటలు కట్టుకొని పట్టుకెళ్లనివ్వు" అని ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషాలు: యాచకునికి సంఖ్యతో నిమిత్తం లేకుండా తన సంపదనంతటినీ దోచుకెళ్లే స్వేచ్ఛను ఇచ్చిన విక్రమార్కుని 'అపరిమిత దాతృత్వం' ఇక్కడ ఆవిష్కృతమైంది.

అలంకారము: యథాసంఖ్య లేదా క్రమాలంకారము: రత్నాలు, బంగారం, గుఱ్ఱాలు, ఏనుగులు, ఆభరణాలు, వస్త్రములు అనే వస్తువులను... ఇండ్లు, మందిరములు, సద్మములు, శాలలు, సదనాలు, గేహములు అనే వాటి నివాస స్థానాలతో వరుస క్రమ పద్ధతిలో అన్వయించి చెప్పడం వల్ల ఇది యథాసంఖ్య అలంకారము అవుతుంది.

81

క. అనవుఁడు భాండాగారికు
డును విస్మయమందుచుం గడుంబ్రియ మడరన్
దనలోన వెఱఁగుపడ నా
తనిఁతోడ్కొని యరిగి వరుసఁ దద్గృహములలోన్.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్= రాజు అలా ఆజ్ఞాపించగానే, భాండాగారికుడును= ఆ కోశాధికారి కూడా, దనలోనన్= తన మనస్సునందు, వెఱఁగు+పడన్= విపరీతంగా ఆశ్చర్యపోతూ, విస్మయము+అందుచున్= అబ్బురపడుతూ; కడున్= మిక్కిలి, ప్రియము= సంతోషము, అడరన్= అతిశయించగా; ఆతనిన్= ఆ భట్టురాజును, తోడ్కొని= వెంటబెట్టుకొని, తద్= ఆయా సంపదలు ఉన్న, గృహములలోన్= గదులలోనికి, వరుసన్= క్రమపద్ధతిలో, అరిగిన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యము: రాజుగారు అంతటి అపరిమితమైన దాన ఆజ్ఞను ఇవ్వగానే కోశాధికారి నివ్వెరపోయాడు. రాజుగారి దాతృత్వానికి మనసులోనే అబ్బురపడుతూ, ఎంతో సంతోషంతో ఆ భట్టురాజును వెంటబెట్టుకొని, ఆయా రత్నసువర్ణాది సంపదలున్న గదులన్నింటినీ చూపించడానికి వరుసగా తీసుకువెళ్లాడు.

విశేషాలు: యజమాని ఆజ్ఞను శిరసావహించే నమ్మకమైన సేవకుని (కోశాధికారి) ప్రవర్తన ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

అలంకారము: సాధారణ వృత్తాంత వర్ణన కావున స్వభావఁగ్తి అలంకారము. **82**

వచనము:

వ. మదశుకానుకృతంబు లగు మరకతంబులును, బరిపుష్పరాగంబు లగు పుష్పరాగంబులును, ధామాధికంబు లగు గోమేధికంబులును, బ్రభాస ఫలంబు లగు ముక్తాఫలంబులును, విడంబితబాలప్రవాళంబు లగు ప్రవాళంబులును, నదృష్టవైదూర్యంబు లగు వైదూర్యంబులును, యమునానీరనీలంబు లగు నీలంబులును, రుచివిజితవజ్రంబు లగు వజ్రంబులును, గల్పితపద్మరాగంబులగు పద్మరాగంబులును నవధీరిత మేరుశిఖరంబు లగు కనకశిఖరంబులును, నధరీకృతార్ణవాజు లగు తేజులు ను, నుపమితదిగ్గజంబు లగు మత్తగజంబులును, గర్ణికార సువర్ణాకారంబు లగు సువర్ణాలంకారంబులును, నానాంశుకంబు లగు చీనాంశుకంబులును, గనుపట్టంజూపిన నవ్వందివరుండు నివ్వెఱఁగంది తత్త్యాగసంపదలకుం గంపితశిరస్కుం డై యందుందన కావటం బగువానిం గొనిపోవం దలంచి.

ప్రతిపదార్థము: మదశుక= పలికే పచ్చని చిలుకల రంగును, అనుకృతంబులు+అగు= పోలియున్నవైన మరకతంబులును= పచ్చలును; పరిపుష్పరాగంబులు+అగు= పుష్పరాగ మణుల కాంతిని మించినవైన పుష్పరాగంబులును= పుష్యరాగములును; ధామ+అధికంబులు+అగు= మిక్కిలి కాంతివంతములైన గోమేధికంబులును= గోమేధిక ముఖ్యాభరణములును; ప్రభాసఫలంబులు+అగు= కాంతి అనే ఫలాన్ని ఇచ్చే ముక్తాఫలంబులును= ముత్యములును; విడంబిత= నవ్వులపాలు చేయు (పోలియున్న), బాలప్రవాళంబులు+అగు= లేత చిగురాకుల వంటి ప్రవాళంబులును= పగడములును; న+దృష్ట= ముందెన్నడూ చూడనటువంటి వైదూర్యంబులును= వైదూర్యములును; యమునా= యమునా నది యొక్క, నీర= నీటి వలె నల్లనైన, నీలంబులు+అగు= కాంతి గల నీలంబులును= ఇంద్రనీలమణులును; రుచి= తమ కాంతి చేత, విజిత= గెలవబడిన వజ్రంబులు+అగు= వజ్రములును; కల్పిత= మనోహరముగా మలచబడిన పద్మరాగంబులు+అగు= పద్మరాగమణులును; అవధీరిత= తిరస్కరించబడిన, మేరు= మేరు పర్వతము యొక్క, శిఖరంబులు+అగు= శిఖరముల వంటి కనకశిఖరంబులును= బంగారు కుప్పలును; అధరీకృత= అణచివేయబడిన, అర్ణవ= సముద్రపు, ఆజులు+అగు= గుఱ్ఱముల వేగము గల తేజులును= శ్రేష్ఠమైన గుఱ్ఱములును; ఉపమిత= సాటివచ్చిన, దిగ్గజంబులు+అగు= దిగ్గజముల వంటి మత్తగజంబులును= మదించిన ఏనుగులును; కర్ణికార= కొండగోగు పూల వంటి, సువర్ణ+ఆకారంబులు+అగు= పసిడి వర్ణము గల సువర్ణాలంకారంబులును= బంగారు నగలును; నానా= అనేక రకములైన, అంశుకంబులు+అగు= వస్త్రము లైన చీనాంశుకంబులును= చైనా దేశపు పట్టువస్త్రములును; కనుపట్టన్= కనిపించేలా, చూపినన్= కోశాధికారి చూపించగా; ఆ+వందివరుండు= ఆ భట్టురాజు, నివ్వెఱఁగంది= ఆశ్చర్యపోయి, తత్= ఆ రాజు యొక్క, త్యాగ= దాన, సంపదలకున్= వైభవమునకు, కంపిత= ఊపబడిన, శిరస్కుండు+ఐ= తల కలవాడై (తల ఊపుతూ మెచ్చుకున్నవాడై), అందున్= ఆ సంపదలలో, తన కావటము+అగు= తనకు కావలసిన (మోయగలిగిన) వానిని, కొనిపోవన్= తీసుకొని వెళ్లడానికి, తలంచి= నిశ్చయించుకొని.

తాత్పర్యము: కోశాధికారి ఆ భట్టురాజును లోపలికి తీసుకువెళ్లి—పచ్చని చిలుకల రంగును పోలిన మరకత మణులను, ధగధగలాడే పుష్యరాగాలను, కాంతివంతమైన గోమేధికాలను, మెరిసే ముత్యాలను, లేత చిగురాకుల్లాంటి పగడాలను, ముందెన్నడూ చూడని వైదూర్యాలను, యమునా నది నీటి వలె నల్లని కాంతి గల ఇంద్రనీలాలను, సూర్యకాంతిని సైతం గెలిచే వజ్రాలను, పద్మరాగ మణులను చూపించాడు. అంతటితో ఆగక మేరు పర్వత శిఖరాల్లాంటి బంగారు కుప్పలను, సముద్రపు అలల వేగాన్ని మించిన గుఱ్ఱాలను, దిగ్గజాల్లాంటి మదగజాలను, కొండగోగు పూల వంటి అపరంజి బంగారు నగలను, చైనా

దేశపు విలువైన పట్టువస్త్రాలను వరుసగా చూపించాడు. ఆ అపార సంపదను చూసి భట్టురాజు ఆశ్చర్యంతో నోరెళ్లబెట్టాడు. విక్రమార్కుని త్యాగబుద్ధికి జోహార్లు అర్పిస్తూ తల ఊపాడు. ఆ సంపదలలో తనకు కావలసినంత, తాను మోయగలిగినంత ధనాన్ని మూటగట్టుకోవడానికి సిద్ధపడ్డాడు.

విశేషాలు: నవరత్నాలు, గజతురగాల శ్రేష్ఠత్వాన్ని వర్ణించడానికి కవి ఉపయోగించిన సంస్కృత భూయిష్టమైన పదజాలం ఈ వచనానికి అమితమైన కావ్య సౌందర్యాన్ని తెచ్చింది.

అలంకారము: ఉపమ మరియు రూపక అలంకారాల సముదాయం (మాలోపమ/రూపకచ్ఛాయ): మరకతాలను చిలుకలతో, పగడాలను లేత చిగుళ్లతో, నీలాలను యమునా నది నీటితో ఉపమించి, మేరు శిఖరాల వంటి బంగారు కుప్పలు అని వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రమణీయమైన ఉపమాలంకారము మరియు అభేద వర్ణనల వల్ల రూపకాలంకార చ్ఛాయలు కలవు.

83

క. అనుచరులచేత మణులును
గనకము మూటలుగఁ తృష్ణఁ కట్టించి నృపా
లుని గర్జుని మీఱితి వని
కొనియాడుచు నర్థ మట్లు గొనుచుం జనియెన్.

ప్రతిపదార్థము: అనుచరులచేతన్= తన వెంట వచ్చిన సేవకుల చేత, మణులును= రత్నములను, గనకము= బంగారమును, తృష్ణన్= అమితమైన ఆశతో (తనివితీరా), మూటలుగన్= పెద్ద పెద్ద మూటలుగా, కట్టించి= కట్టించుకొని; నృపాలుని= ఆ విక్రమార్క మహారాజును, గర్జుని (కర్ణుని)= దానకర్ణుని, మీఱితివి= మించిపోయావు, అని= అంటూ, కొనియాడుచున్= స్తుతిస్తూ, అర్థము= ఆ ధనాన్ని, అట్లు= ఆ విధంగా, కొనుచున్= తీసుకొని, చనియెన్= వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యము: ఆ భట్టురాజు తన వెంట వచ్చిన సేవకులతో ఆ రత్నాలను, బంగారాన్ని తనివితీరా పెద్ద పెద్ద మూటలుగా కట్టించుకున్నాడు. "మహారాజా! నువ్వు దానంలో ఆనాటి కర్ణుడిని కూడా మించిపోయావు" అని విక్రమార్కుడిని మనస్ఫూర్తిగా కొనియాడుతూ ఆ అపార ధన కనకాలతో సంతోషంగా తన దేశానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు: దానంలో కర్ణుడిని మించినవాడిగా విక్రమార్కుడు ఇక్కడ కీర్తించబడ్డాడు.

అలంకారము: విక్రమార్కుని కర్ణుడితో పోల్చి, అతనికంటే గొప్పవాడని చెప్పడం వల్ల ఇది వ్యతిరేక అలంకారము అవుతుంది.

84

ఉ. ఆతఁడు చన్నపిమ్మటఁ తదర్థగృహస్థితుఁ డైన లెంక సం
ప్రీతమనస్కుఁ డై నృపుని పెంపు మనంబున సన్నుతించుచు
న్నీతియు భీతియుం గలుగ నేరుపు చొప్పడ విన్నవించె న
త్యాతత మైన యాజ్ఞ వినయంబునఁ చేతులు మోడ్చి నమ్రుఁడై.

ప్రతిపదార్థము: ఆతఁడు= ఆ భట్టురాజు, చన్న+పిమ్మటన్= వెళ్ళిపోయిన తర్వాత; తద్+అర్థగృహ= ఆ ధనాగారమునందు, స్థితుఁడు+ఐన= కొలువై ఉన్నట్టి, లెంక= కోశాధికారి (సేవకుడు), సంప్రీత= ఎంతగానో ఆనందించిన, మనస్కుఁడు+ఐ= మనసు గలవాడై; మనంబునన్= తన హృదయములో, నృపుని= రాజు యొక్క, పెంపు= గొప్పదనాన్ని, సన్నుతించుచున్=

శ్లాఘిస్తూ; నీతియున్= రాజనీతియు, భీతియున్= ఏలిక పట్ల భయభక్తులు, కలుగన్= ఏర్పడగా; నేరుపు= చతురత, చొప్పడన్= వ్యక్తమయ్యేలా; వినయంబునన్= నమ్రతతో, చేతులు+మోడ్చి= దండం పెట్టి, నమ్రుఁడు+ఐ= వినయంగా వంగినవాడై, అత్యాతతము+ఐన= మిక్కిలి విస్తారమైన (ఆ దానము యొక్క), ఆజ్ఞ= విషయమును (లెక్కను), విన్నవించెన్= తెలియజేశాడు.

తాత్పర్యము: ఆ భట్టురాజు వెళ్ళిపోయిన తర్వాత, ఆ కోశాధికారి రాజుగారి ఔదార్యానికి మనసులోనే ఎంతో సంతోషపడి, అతని గొప్పదనాన్ని తలచుకుంటూ రాజు వద్దకు వచ్చాడు. సేవకునికి ఉండవలసిన రాజనీతి, భయభక్తులు, లెక్కలు చెప్పడంలో నేర్పు స్పష్టమయ్యేలా చేతులు జోడించి, వినయంగా వంగి, ఆ భట్టురాజు పట్టుకెళ్లిన ధనం గురించిన వివరాలను ఈ విధంగా విన్నవించడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు: ఉత్తమ సేవకుని లక్షణాలైన నీతి, భీతి, వినయం ఇక్కడ చక్కగా వర్ణించబడ్డాయి.

అలంకారము: కోశాధికారి యొక్క వినయపూర్వక ప్రవర్తనను సహజంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

85

క. తనియంగఁ బట్టుకొనిపో
యినయర్థము కొలఁది మీకు నెఱుఁగఁగవలయు
న్వినిపించెద ననవుడు న
మ్మనుజేంద్రుఁడు చులకఁ జూచి మందస్మితుఁడై.

ప్రతిపదార్థము: తనియంగన్= తనివితీరా (సంతోషంగా), పట్టుకొని+పోయిన= (ఆ భట్టురాజు) తీసుకొని వెళ్ళిన, అర్థము= ధనము యొక్క, కొలఁది= లెక్క (పరిమాణము), మీకున్= మీకు, ఎఱుఁగన్+కవలయున్= తెలియవలసి ఉంది, వినిపించెదన్= ఆ లెక్కను చెప్తాను, అనవుడున్= అని కోశాధికారి అనగా; ఆ+మనుజేంద్రుఁడు= ఆ రాజేంద్రుడైన విక్రమార్కుడు, చులకన్+చూచి= ఆ విషయాన్ని చాలా తేలికగా తీసుకొని, మందస్మితుఁడు+ఐ= చిరునవ్వు నవ్వినవాడై.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! ఆ భట్టురాజు తన తనివితీరా మూటలు కట్టుకొని పోయిన ధనం ఎంతో ఆ లెక్క మీకు తెలియాలి కదా, ఆ వివరాలు చెప్తాను ఆలకించండి" అని కోశాధికారి అన్నాడు. దానికి ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఆ ధన నష్టాన్ని లేదా దానాన్ని చాలా తేలికగా భావించి, ముఖంపై ఒక చిన్న చిరునవ్వు చిందిస్తూ ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు: అపార ధన వ్యయాన్ని కూడా రాజు లెక్కచేయకపోవడం అతని వైరాగ్య, ఉదార గుణాలను తెలుపుతుంది.

అలంకారము: రాజు యొక్క సహజ సిద్ధమైన ఉదాత్త భావనను తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

86

క. చనువాఁ డని నే నిచ్చిన
చనవునఁ గొనిచన్న ధనము సంఖ్య యెఱుంగం
బనిలే దిఁక నాయర్థము
కొనియేగినవాఁడె యెఱిఁగికొన్నం జాలున్.

ప్రతిపదార్థము: చనువాఁడు+అని= యాచించి వెళ్లేవాడని, నేన్= నేను, ఇచ్చిన= ఇచ్చినట్టి, చనవునన్= స్వేచ్ఛ చేత, కొని+చన్న= అతడు పట్టుకెళ్లిన, ధనము= సంపద యొక్క, సంఖ్య= లెక్కను, ఎఱుంగన్= తెలుసుకోవడానికి, పని+లేదు= ఎటువంటి అవసరము లేదు; ఇకన్= ఇకపై, ఆ+అర్థము= ఆ ధనాన్ని, కొని+పగినవాఁడే= తీసుకొని వెళ్లిన ఆ భట్టురాజే, ఎఱిఁగి+కొన్నన్= తెలుసుకుంటే, చాలున్= సరిపోతుంది.

తాత్పర్యము: "కోశాధికారీ! యాచకుడు కదా అని నేనే అతనికి ఇష్టమొచ్చినంత పట్టుకెళ్లే స్వేచ్ఛను ఇచ్చాను. అలాంటప్పుడు అతడు ఎంత పట్టుకెళ్లాడనే లెక్కతో నాకేం పని? ఆ సంఖ్యను నేను తెలుసుకోవలసిన అవసరం లేదు. ఆ ధనాన్ని పట్టుకెళ్లిన వాడే అది ఎంతో లెక్కపెట్టుకుంటే చాలు, మనకు ఆ లెక్క వద్దు" అని విక్రమార్కుడు పలికాడు.

విశేషాలు: ఇచ్చే దానం వెలకట్టలేనిదై ఉండాలి తప్ప దానికి లెక్కలు చూసుకోకూడదనే విక్రమార్కుని మహోదాత్త సూక్తి ఇందులో వ్యక్తమైంది.

అలంకారము: రాజు యొక్క నిస్వార్థ దాతృత్వ వచనాన్ని యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

87

సీ. ఆనుడు నాలెంకయు నాశ్చర్యమందుచు
ధరణీశ నీకు నుదారమతికి
నిప్పటియానతి యొప్పు నట్లయ్యును
బలికెద నావిన్న పంబు వినుము
పయిలెక్కకాండ్రను గయికొల్పి వెఱపించి
లెంక విశ్వాసంబు బొంకు చేసి
ధన మెంత గల్గిన దా చుల్కఁజూడక
యాయవ్యయంబుల నడుగవలయు
ఆ.వె. వాని వివరమెల్ల వర్గువుగా గూర్చి
నెఱయఁదెలుపులెక్క నెఱుఁగుకొనుచు
వ్యయముపుచ్చి నిలువ వ్రాయించికై కొంట
ప్రభుల కిదియ నీతివిభవమండ్రు.

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: అనుడున్= రాజు అలా అనగా, ఆ+లెంకయు= ఆ కోశాధికారియు, ఆశ్చర్యము+అందుచున్= అబ్బురపడుతూ; ఓ ధరణీశ= ఓ రాజా!, ఉదారమతికి= గొప్ప హృదయము గల, నీకున్= నీకు, ఇప్పటి+ఆనతి= నువ్వు ఇప్పుడు ఇచ్చిన ఆజ్ఞ, ఒప్పున్= ఎంతో తగినదిగా ఉన్నది; అట్లు+అయ్యును= అయినప్పటికీ, నా= నా యొక్క, విన్నపంబు= ఈ మాటను, బలికెదన్= మనవి చేసుకుంటాను, వినుము= ఆలకించుము; పయి= పై అధికారులైన, లెక్కకాండ్రను= ఆడిటర్లను (లెక్కలు చూసేవారిని), కయికొల్పి= నియమించి, వెఱపించి= భయపెట్టి; లెంక= కింద పని చేసే సేవకుని యొక్క, విశ్వాసంబు= నమ్మకాన్ని, బొంకు+చేసి= అబద్ధం కాకుండా చూసి; ధనము= సంపద, ఎంత= ఎంతగా, కల్గినన్= ఉన్నప్పటికీ, తాన్= రాజు

తాను, చులకన్+చూడక= తేలికగా తీసుకోకుండా, ఆయ+వ్యయంబులన్= ఆదాయ వ్యయముల వివరాలను, అడుగవలయున్= అడిగి తెలుసుకోవాలి.

ఆటవెలది: వాని= ఆ ఆయవ్యయముల యొక్క, వివరము+ఎల్లన్= వివరాలన్నింటినీ, వర్గువుగాన్= క్రమపద్ధతిలో (జాబితాగా), కూర్చి= తయారుచేసి, నెఱయన్= పూర్తిగా, తెలుపు= వివరించే, లెక్కన్= లెక్కల పుస్తకాన్ని, ఎఱఁగుకొనుచున్= పరిశీలిస్తూ, వ్యయము+పుచ్చి= ఖర్చులను తీసివేసి, నిలువ= మిగిలిన నిల్వ ధనాన్ని, వ్రాయించి= పుస్తకంలో నమోదు చేయించి, కైకొంట= తన ఆధీనంలో ఉంచుకోవడం, ప్రభులకి= పరిపాలకులైన రాజులకు, ఇదియ= ఇదే, నీతి= రాజనీతి యొక్క, విభవము= వైభవము, అండ్రు= అని అంటారు.

తాత్పర్యము: రాజు మాటలకు కోశాధికారి ఆశ్చర్యపోయాడు. అతడు రాజుతో ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! అపారమైన దాతృత్వం ఉన్న నీకు ఈ విధంగా మాట్లాడటం తగుతుంది. కానీ, ఒక సేవకుడిగా నేను రాజనీతిని గుర్తుచేయడం నా ధర్మం, నా విన్నపాన్ని ఆలకించు. కోశాగారంలో ఎంత ధనం ఉన్నప్పటికీ రాజు దానిని నిర్లక్ష్యం చేయకూడదు. పై అధికారులను (ఆడిటర్లను) నియమించి, కింద పనిచేసే సేవకులు తప్పులు చేయకుండా భయభక్తులు కల్పించాలి. వారి నమ్మకత్వాన్ని పరీక్షించాలి. ప్రతిరోజూ ఆదాయ వ్యయాల లెక్కలను అడిగి తెలుసుకోవాలి. ఖర్చులు, రాబడులు అన్నింటినీ ఒక జాబితాగా రాయించి, ఖర్చులు పోగా మిగిలిన నిల్వ ఎంతో స్పష్టంగా లెక్కల పుస్తకంలో నమోదు చేయించుకోవాలి. రాజులకు ఇదే నిజమైన ఆర్థిక రాజనీతి అని పెద్దలు చెబుతారు".

విశేషాలు: ప్రాచీన భారతదేశంలోని 'ఆర్థిక రాజనీతి' (అర్థశాస్త్ర నియమాలు) ఇక్కడ కోశాధికారి ద్వారా కవి ఎంతో అద్భుతంగా ప్రస్తావించాడు. రాజు ఎంత దాతయైనా, కోశాగార లెక్కల పట్ల శ్రద్ధ వహించాలనేది ఇక్కడి నీతి.

అలంకారము: ఒక ఆదర్శవంతమైన ఆర్థిక పాలనా విధానాన్ని, రాజనీతిని క్రమబద్ధంగా వివరించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

88

ఆ.వె. వ్రాఁతకాని నమ్మరా దర్థగృహముల
నుంచకున్న నేమి యొక్కనాఁడె
వెరసు గూడుమనినఁగరణము పండిత
న్యాయమనఁగనర్థమచటఁ దెచ్చు.

ప్రతిపదార్థము: వ్రాఁతకానిన్= లెక్కలు రాసే కరణాన్ని (అకౌంటెంట్‌ను), నమ్మరాదు= గుడ్డిగా నమ్మకూడదు; అర్థగృహములన్= ఆ ధనాగార గదులలో, ఉంచక+ఉన్నన్+ఏమి= (లెక్కలు సరిచూడకుండా) వదిలేస్తే ఏమవుతుందంటే; ఒక్కనాఁడె= ఒకేరోజు, వెరసు= మొత్తం లెక్క తేల్చమని, కూడుము+అనినన్= లెక్కలు చూపమంటే, కరణము= ఆ వ్రాసేవాడు, పండితన్యాయము+అనఁగన్= 'పండిత న్యాయం' అనే సామెత ప్రకారం, అచటన్= ఆ సభలో, అర్థము= ధనాన్ని (లేదా మోసపూరిత అర్థాన్ని), తెచ్చున్= సృష్టిస్తాడు.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! లెక్కలు రాసే కరణాన్ని ఎప్పుడూ గుడ్డిగా నమ్మకూడదు. రోజువారీ లెక్కలు చూడకుండా కోశాగారాన్ని వదిలేస్తే, ఎప్పుడో ఒకరోజు ఒకేసారి వచ్చి మొత్తం నిల్వ ఎంతో లెక్క చూపమన్నప్పుడు—ఆ కరణం 'పండిత

న్యాయం' అనే లోకోక్తి ప్రకారం లేని లెక్కలను ఉన్నట్లుగా చూపిస్తూ మోసపూరితమైన మాయా లెక్కలను సృష్టించి రాజును బురిడీ కొట్టిస్తాడు".

విశేషాలు: రోజువారీ ఆడిటింగ్ లేకపోతే కింద పనిచేసే ఉద్యోగులు అవినీతికి పాల్పడే అవకాశం ఉందనే లౌకిక సత్యాన్ని కవి ఇక్కడ వివరించాడు. 'పండిత న్యాయం' అంటే వాదనలో తలతిరక మాటలతో లేనిదానిని ఉన్నట్లు నమ్మించడం.

అలంకారము: లోకోక్తి లేదా వక్రోక్తి అలంకార చ్ఛాయ: కరణాల మోసపూరిత బుద్ధిని 'పండిత న్యాయం' అనే సామెతతో ముడిపెట్టి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ లోకోక్తి ఛాయలతో కూడిన వక్రోక్తి వ్యక్తమవుతోంది.

89

క. ఒకదెసఁ తెచ్చిన యాయం
బొకదిక్కునఁ జెల్లువ్రాసి యొకదెసవ్యయ మ
టొకదిక్కునఁ చనవ్రాసినఁ
ప్రకటంబుగ వాఁడు మిగులఁ బాపాత్ముఁడగున్.

ప్రతిపదార్థము: ఒక+దెసన్= ఒక వైపు నుండి, తెచ్చిన= వచ్చినట్టి, ఆయంబు= ఆదాయాన్ని, ఒక+దిక్కునన్= (పుస్తకంలో) వేరొక చోట, చెల్లు+వ్రాయుచున్= ఖర్చుగా రాస్తూ; ఒక+దెస= ఒక వైపు జరిగిన, వ్యయము= ఖర్చును, అటు= ఆ విధంగా, ఒక+దిక్కునన్= ఇంకొక చోట, చనవ్రాసినన్= ఆదాయంగా చూపిస్తూ గందరగోళం చేస్తే; ప్రకటబుగన్= స్పష్టముగా, వాఁడు= ఆ లెక్కలు రాసేవాడు, మిగులన్= మిక్కిలి, పాపాత్ముఁడు+అగు= మహా పాపాత్ముడు అవుతాడు.

తాత్పర్యము: "కోశాగారంలోకి వచ్చిన ఆదాయాన్ని ఖర్చుల పద్దులో రాసి, జరిగిన ఖర్చులను రాబడి పద్దులో రాస్తూ లెక్కలను తారుమారు చేసే కరణం లోకంలో అందరికంటే పెద్ద పాపాత్ముడు అవుతాడు. అతడు ప్రభువు ద్రోహిగా మారుతాడు" అని కోశాధికారి అన్నాడు.

విశేషాలు: అకౌంటింగ్‌లో జరిగే మాయాజాలాలను, తప్పుడు పద్దులను కవి ఇక్కడ నిరసించాడు.

అలంకారము: తప్పుడు లెక్కలు రాసేవాని ప్రవర్తనను, దుర్గుణాన్ని స్పష్టంగా చెప్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

90

క. వహి వారణాసి యనఁగా
మహిఁపరఁగివ దిందుఁ కపటమార్గంబుగ నా
గ్రహమున వ్రాసినవానికి
నిహపరములు లేవు నరక మెదురై యుండున్.

ప్రతిపదార్థము: మహిన్= ఈ భూమిపై, వహి= ఈ లెక్కల పుస్తకము (పద్దుల వహి), వారణాసి= పవిత్రమైన కాశీ క్షేత్రము, అనఁగాన్= అనేంతగా, పరఁగివది= ప్రసిద్ధి చెందింది; ఇందున్= అటువంటి పవిత్రమైన పుస్తకంలో, కపట= మోసపూరిత, మార్గంబుగన్= విధానంలో, ఆగ్రహమునన్= దురాశతో (లేదా దుర్బుద్ధితో), వ్రాసినవానికిన్= తప్పుడు లెక్కలు రాసేవానికి;

ఇహ+పరములు= ఇహలోక సుఖము, పరలోక మోక్షము, లేవు= లభించవు; నరకము= ఘోరమైన నరకమే, ఎదురు+ఐ= వాడి ముందర, ఉండున్= సిద్ధంగా ఉంటుంది.

తాత్పర్యము: "రాజా! ఈ భూమిపై వ్యాపార లేదా ప్రభుత్వ లెక్కలు రాసే పద్దుల పుస్తకం (వహి) సాక్షాత్తూ కాశీ క్షేత్రం అంత పవిత్రమైనది. అటువంటి పవిత్ర గ్రంథంలో దురాశతో కపట బుద్ధితో తప్పుడు లెక్కలు రాసే కరణానికి ఇహలోకంలోనూ, పరలోకంలోనూ సుఖం ఉండదు. వాడికి నరకమే ప్రాప్తిస్తుంది".

విశేషాలు: లెక్కల పుస్తకాన్ని కాశీ క్షేత్రంతో పోల్చడం ద్వారా వృత్తి ధర్మం పట్ల ఉండవలసిన పవిత్రతను కవి ఇక్కడ అత్యున్నతంగా చాటాడు.

అలంకారము: ఉపమా లేదా రూపక అలంకారము (వహి వారణాసి): లెక్కల పుస్తకాన్ని (వహిని) పవిత్ర 'వారణాసి' (కాశీ క్షేత్రం) తో పోల్చడం లేదా అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ రూపక/ఉపమాలంకారము కలదు.

91

గీ. రాని పైఁడి చెల్లువ్రాయుట యాయంబు
తక్కువై వ్యయం బదెక్కు డౌట
లెక్క తుడుపువడుట లిపి సందియం బౌట
చెల్లు మఱచుటయును గల్లపనులు.

ప్రతిపదార్థము: రాని= కోశాగారానికి రాని, పైఁడి= ధనాన్ని (బంగారాన్ని), చెల్లు+వ్రాయుట= ఖర్చు కింద రాయడం; ఆయంబు= ఆదాయము, తక్కువ+ఐ= తక్కువగా ఉండి, వ్యయంబు= ఖర్చు, అది= ఆ లెక్క, ఎక్కువ+ఔట= ఎక్కువగా చూపడం; లెక్క= రాసిన పద్దులు, తుడుపు+వడుట= చెరిపివేయబడటం (మార్చబడటం); లిపి= రాసిన అక్షరాలు/రాత, సందియంబు+ఔట= అనుమానంగా ఉండేలా చేయడం; చెల్లు= చెల్లించిన వివరాలను, మఱచుటయును= కావాలనే మరచిపోయినట్లు రాయకపోవడం; కల్లపనులు= ఇవన్నీ మోసపూరితమైన పనులు.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! రాని ధనాన్ని ఖర్చు కింద రాయడం, రాబడి తక్కువగా ఉన్నా ఖర్చులను ఎక్కువగా చూపించడం, రాసిన లెక్కలను కొట్టివేయడం లేదా మార్చడం, ఇతరులకు అర్థం కాకుండా రాతను అనుమానాస్పదంగా గీలకడం, జరిగిన చెల్లింపులను కావాలనే పద్దులలో నమోదు చేయకుండా మరచిపోవడం—ఇవన్నీ కరణాలు చేసే ద్రోహపూరితమైన, మోసపూరితమైన పనులు" అని కోశాధికారి వివరించాడు.

విశేషాలు: ఆర్థిక అవినీతికి పాల్పడేవారు చేసే రకరకాల తప్పుడు పద్ధతులను కవి ఇక్కడ ఎంతో నిశితంగా ఎండగట్టాడు.

అలంకారము: తప్పుడు లెక్కలు రాసేవారి మోసపూరిత క్రియలను యథాతథంగా క్రమపద్ధతిలో వర్ణించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము అవుతుంది.

92

క. కరణము తనయేలిక కుప
కరణము నిర్ణయగుణాధికరణము ప్రజకు

న్మరణము పగ వారలకును
మరణము నాఁ జెల్లు నీతిమంతుం డైనన్.

ప్రతిపదార్థము: నీతిమంతుండు+ఐనన్= ఒకవేళ నీతిపరుడైనట్లయితే, కరణము= ఆ లెక్కలు రాసే కరణం, తన= తనయొక్క, ఏలికకున్= యజమానికి (రాజుకు), ఉపకరణము= కుడిభుజం వంటి ఆయుధం (సహాయకుడు); నిర్ణయ= సరైన నిర్ణయాలు తీసుకునే, గుణ= సద్గుణములకు, అధికరణము= నిలయము; ప్రజకున్= తన రాజ్యంలో ఉండే ప్రజలకు, మరణము= (ఒకవేళ అవినీతిపరుడైతే) మరణం వంటి కీడు చేయువాడు; పగవారలకును= శత్రువులకు, మరణము నాన్= యముడి వంటివాడు అని అనడానికి, చెల్లున్= తగును.

తాత్పర్యము: "రాజా! ఒకవేళ కరణం గనుక నిజాయితీపరుడు, నీతిమంతుడు అయితే——అతడు తన రాజుకు అత్యంత నమ్మకమైన ఆయుధం వంటివాడు అవుతాడు, ఉత్తమ నిర్ణయాలకు నిలయంగా నిలుస్తాడు. కానీ వాడే గనుక అవినీతిపరుడైతే ప్రజల ప్రాణాలు తీసే మృత్యువు అవుతాడు; అదే సమయంలో బుద్ధిబలంతో శత్రువుల గుండెల్లో మరణశాసనం రాసేవాడు అవుతాడు".

విశేషాలు: కరణం యొక్క బుద్ధి, నీతి అనేవి రాజ్యక్షేమానికి లేదా వినాశనానికి ఎలా కారణమవుతాయో కవి ఈ పద్యంలో సూచించాడు.

అలంకారము: అంత్యానుప్రాస అలంకారము: 'ఉపకరణము', 'అధికరణము', 'మరణము', 'మరణము' అని పంక్తుల చివరన ఒకే రకమైన ప్రాస అక్షరాలు (పదాలు) పునరావృతం కావడం వల్ల ఇది అంత్యానుప్రాస శబ్దాలంకారము.

93

ఉ. వ్రాలకు సందియంబువడ వ్రాయక మోసము పుట్టనీక గ
ర్వాల సుఁడై సుడిం బడక యప్పటికప్పటి కిష్టబుద్ధితో
నేలిక చిత్తవృత్తిఁ జరియించుచు నుండియు నెద్దియైనఁ ద
త్కాల మెఱింగి చేయునది కార్యము రాజహితాధికారికిన్.

ప్రతిపదార్థము: రాజహిత+అధికారికిన్= రాజు యొక్క మేలును కోరే ఉత్తమ అధికారికి, కార్యము= చేయవలసిన పని (లక్షణం) ఏమనగా; వ్రాలకున్= తాను రాసే అక్షరాలకు, సందియంబు+పడన్= అనుమానం కలిగేలా, వ్రాయక= రాయకుండా; మోసము= ఎటువంటి అవినీతి, పుట్టనీక= జరగనివ్వకుండా; గర్వ= అహంకారమనే, అలసుఁడు+ఐ= బద్ధకస్తుడు కాకుండా; సుడింబడక= కష్టాల సుడిగుండంలో చిక్కుకోకుండా; అప్పటికప్పటికిన్= ఏ సమయానికి ఆ సమయాన, ఇష్టబుద్ధితోన్= నమ్మకమైన బుద్ధితో; ఏలిక= తన రాజు యొక్క, చిత్తవృత్తిన్= మనోభావాలకు అనుగుణంగా, చరియించుచున్+ఉండియు= ప్రవర్తిస్తూ; ఎద్ది+ఐనన్= ఎలాంటి పనినైనా, తత్+కాలము= ఆ సమయానుకూలతను, ఎఱింగి= గ్రహించి, చేయునది= చేయాలి.

తాత్పర్యము: "రాజ శ్రేయస్సును కోరే నిజాయితీపరుడైన అధికారి ఎలా ఉండాలంటే——అతడు రాసే రాతలు ఎంతో స్పష్టంగా ఉండాలి తప్ప ఎవరికీ అనుమానం రాకూడదు, ఎక్కడా మోసానికి తావివ్వకూడదు. అహంకారంతో కాలయాపన

చేయకూడదు, చిక్కుల్లో పడకూడదు. ఎల్లప్పుడూ సంతోషంగా, నమ్మకంగా ఉంటూ రాజు మనసు గ్రహించి నడుచుకోవాలి. సమయానుకూలంగా ఏది రాజ్యంలో అవసరమో ఆ పనిని లౌక్యంతో నెరవేర్చాలి" అని కోశాధికారి మనవి చేశాడు.

విశేషాలు: ఒక ఆదర్శవంతమైన ప్రభుత్వ ఉన్నతాధికారికి ఉండవలసిన వృత్తిధర్మాలను, సత్ప్రవర్తనను కవి ఇక్కడ బోధించాడు.

అలంకారము: ఉత్తమ అధికారి యొక్క బాధ్యతలను, ప్రవర్తనా నియమాలను చక్కగా వర్ణించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము అవుతుంది.

94

క. అధికారము గైకొని బహు
విధముల నాయమును వ్యయము వినిపింపక యే
యధికారి యడఁచె మఱివా
డధికారియకాక పతికి నాప్తుం డగునా.

ప్రతిపదార్థము: అధికారము= పీఠాన్ని (పదవిని), గైకొని= పొంది; బహువిధములన్= అనేక రకాలుగా వస్తున్న, ఆయమును= ఆదాయాన్ని, వ్యయమును= ఖర్చులను, వినిపింపక= (రాజుకు) లెక్కలు చెప్పకుండా; ఏ+అధికారి= ఏ ఉద్యోగి అయితే, అడఁచెన్= ఆ లెక్కలను దాచిపెడతాడో (నొక్కుతాడో); మఱి= అటువంటప్పుడు, వాఁడు= ఆ ఉద్యోగి, అధికారి+అకాక= కేవలం ఒక అధికార ముద్ర గలవాడే అవుతాడు తప్ప, పతికిన్= తన రాజుకు, ఆప్తుండు= నమ్మకమైన స్నేహితుడు, అగునా= కాగలడా? (కానేరడు).

తాత్పర్యము: "మహారాజా! పదవిని చేతపట్టుకొని, రాజ్యంలో వచ్చే ఆదాయ వ్యయాల లెక్కలను ప్రభువుకు సరిగ్గా నివేదించకుండా దాచిపెట్టేవాడు కేవలం పేరుకే అధికారి అవుతాడు తప్ప, అతడు రాజుకు ఎన్నటికీ నమ్మకమైన ఆప్తుడు కాలేడు. వాడు ద్రోహి కిందే లెక్క" అని కోశాధికారి అన్నాడు.

విశేషాలు: పారదర్శకత లేని అధికారులు రాజుకు శత్రువులతో సమానమని ఇక్కడ హెచ్చరించబడింది.

అలంకారము: అర్థాపత్తి లేదా కావ్యలింగ అలంకార చ్ఛాయ: 'లెక్కలు చెప్పనివాడు ఆప్తుడు కాడు' అనే లౌకిక సత్యాన్ని ప్రశ్నార్థక రూపంలో నిరూపించడం వల్ల ఇక్కడ రమణీయమైన వక్రోక్తి/స్వభావోక్తి శైలి వ్యక్తమవుతోంది.

95

క. అధికారము గైకొని బహు
విధముల నాయమును వ్యయము వినిపింపక యే
యధికారి యడఁచె మఱివా
డధికారియకాక పతికి నాప్తుం డగునా.

ప్రతిపదార్థము: అధికారము= ప్రభుత్వ పదవిని/బాధ్యతను, గైకొని= పొంది; బహువిధములన్= అనేక మార్గాల ద్వారా వస్తున్న, ఆయమును= ఆదాయాన్ని, వ్యయము= ఖర్చులను, వినిపింపక= ఏలికకు (రాజుకు) లెక్కల రూపంలో

నివేదించకుండా; ఏ+అధికారి= ఏ ఉద్యోగి అయితే, అడఁచెన్= ఆ వివరాలను దాచిపెడతాడో (నొక్కుతాడో); మఱి= అటువంటప్పుడు, వాఁడు= ఆ ఉద్యోగి, అధికారి+అకాక= కేవలం అధికార ముద్ర గల సేవకుడే అవుతాడు తప్ప, పతికిన్= తన రాజుకు, ఆప్తుండు= నమ్మకమైన హితైషి (స్నేహితుడు), అగునా= కాగలడా? (కానేరడు).

తాత్పర్యము: "మహారాజా! ఒక ఉన్నతమైన పదవిని పొంది, రాజ్యంలో వివిధ రూపాల్లో వస్తున్న ఆదాయాలను, జరుగుతున్న ఖర్చులను ప్రభువుకు ఎప్పటికప్పుడు స్పష్టంగా నివేదించకుండా దాచిపెట్టే అధికారి కేవలం పేరుకే అధికారి అవుతాడు తప్ప, అతడు రాజు క్షేమాన్ని కోరే నమ్మకస్థుడైన ఆప్తుడు ఎంతమాత్రం కాజాలడు."

విశేషాలు (అలంకార సమన్వయము):

వక్రోక్తి / ఆక్షేపాలంకార ఛాయ: "పతికి నాప్తుం డగునా" (రాజుకు ఆప్తుడు అవుతాడా?) అని లోక సత్యాన్ని ప్రశ్నార్థక రూపంలో, నిందాపూర్వక చమత్కారంతో వ్యక్తపరచడం వల్ల ఇక్కడ వక్రోక్తి లేదా ఆక్షేప గుణం స్ఫురిస్తోంది.

నీతి చతురత: రాజు ఎంతటి మహాదాత అయినా కోశాగార విషయాల్లో పారదర్శకతను పాటించని అధికారులు ఉంటే రాజ్యం నాశనమవుతుందనే హెచ్చరికను కోశాధికారి లౌక్యంగా రాజుకు వివరించాడు.

96

కావున నియ్యెడ నను హితసేవకునింగాఁ తలంచి చిత్తములోనఁ భావించిన యట్లైనను సావిన్నప మవధరింపు నరలోకేంద్రా

97 వచనము

అట్లు కా దేని యెత్తువెరసైన నవధరింపుమని మ్రొక్కి ఓవదాన్యశిరోమణి బట్టుపట్టుకొని చన్న రత్నధనస్వర్ణసంఖ్య చూచిన నేఁబదికోట్లు నఱునదిలక్ష లయ్యె ననిన నుల్లంబున సంతసిల్లి.

ప్రతిపదార్థము:

నరలోక+ఇంద్రా= మానవనాథుడవైన ఓ రాజా!, కావున= అందువల్ల; ఈ+ఎడన్= ఈ సమయంలో, ననున్= నన్ను, హిత= (నీకు) మేలు కోరే, సేవకునిన్+కాన్= నమ్మకమైన సేవకుడిగా, చిత్తములోనన్= నీ మనస్సునందు, తలంచి= భావించి; భావించిన+అట్లు+ఐనను= నువ్వు నన్ను అలా ఆదరించినట్లయితే, నా+విన్నపము= నా యొక్క ఈ మనవిని, అవధరింపు= ఆలకించుము;

అట్లు= ఆ వివరాలన్నీ వినడం నీకు ఇష్టం, కాదు+ఏని= కాకపోతే, ఎత్తువెరసు+ఐనన్= కనీసం మొత్తం లెక్కనైనా, అవధరింపుము+అని= వినవలసిందిగా వేడుకుంటూ, మ్రొక్కి= రాజుకు నమస్కరించి; ఓ వదాన్యశిరోమణి= ఓ దాతలలో శ్రేష్ఠుడా!, బట్టు= ఆ భట్టురాజు, పట్టుకొని+చన్న= తన వెంట తీసుకొని వెళ్లిన, రత్న= నవరత్నములు, ధన= నాణేలు, స్వర్ణ= బంగారము యొక్క, సంఖ్య= లెక్కను, చూచినన్= పరిశీలించగా అది, నేఁబదికోట్లున్= ఏభై కోట్ల, అఱునదిలక్షలు= అరవై లక్షల మాడలు, అయ్యెన్+అనినన్= అయింది అని చెప్పగా; ఉల్లంబునన్= ఆ విక్రమార్కుడు తన మనస్సునందు, సంతసిల్లి= ఎంతగానో ఆనందించాడు.

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! నన్ను నీ మేలు కోరే నమ్మకమైన సేవకుడిగా భావించి నా విన్నపాన్ని మన్నించు. నీకు విడివిడి పద్దుల వివరాలు వినడం ఇష్టం లేకపోయినా, కనీసం ఆ భట్టురాజు ఈరోజు ఎంత సొమ్ము పట్టుకెళ్లాడనే 'మొత్తం లెక్క' నైనా విను" అని కోశాధికారి రాజుకు నమస్కరించాడు. "ఓ దాతృత్వ శిఖామణీ! ఆ భట్టురాజు మన కోశాగారం నుండి పట్టుకెళ్లిన రత్నాలు, బంగారం, నాణేల మొత్తం విలువ అక్షరాలా ఏభై కోట్ల అరవై లక్షల మాడలు అయింది" అని లెక్క చెప్పాడు. ఆ లెక్క

వినగానే విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం లోభపడకుండా, ఒక యాచకుడికి అంతటి అపార సంపదను దానం చేయగలిగినందుకు మనస్ఫూర్తిగా ఎంతో సంతోషించాడు.

విశేషాలు (అలంకార సమన్వయము):

ఉదాత్త అలంకారము: కోశాగారంలోని అపారమైన ఐశ్వర్యాన్ని, కేవలం ఒక్క యాచకుడికి 'యావజ్జీవ నిధి' లాగా ఏభై కోట్ల అరవై లక్షల మాడల సంపదను తృణప్రాయంగా అర్పించిన విక్రమార్కుని మహోన్నత త్యాగగుణాన్ని, వైభవాన్ని ఇక్కడ వర్ణించడం వల్ల ఇది ఉదాత్త అలంకారము అవుతుంది.

భాషా శైలి: ఈ పద్య వచనాలలో 'రత్నధనస్వర్ణసంఖ్య', 'వదాన్యశిరోమణి' వంటి పదబంధాలతో కథనంలోని గంభీరతను, రాజు యొక్క ఉదాత్తతను కవి చక్కగా ఆవిష్కరించాడు. 98

క. తెలియఁగల దొకటి విను నా
సెలవున నతఁ డర్థ మట్లు చేకొని చనియె
న్వల దనుచు నడ్డ పెట్టక
నిలుపక పంపినదిచాలు నీపని యెప్పున్.

ప్రతిపదార్థము: ఒకటి= ఒక విషయం, తెలియన్+గలదు= తెలుసుకోవాల్సింది ఉంది, వినుము= ఆలకించు; నా సెలవునన్= నా అనుమతి మేరకే, అతఁడు= ఆ భట్టురాజు, అర్థము= ఆ ధనాన్ని, అట్లు= ఆ విధంగా, చేకొని= తీసుకొని, చనియెన్= వెళ్ళాడు; వలదు+అనుచున్= వద్దు అంటూ, అడ్డపెట్టక= అభ్యంతరం చెప్పకుండా, నిలుపక= ఆపకుండా, పంపినది+చాలున్= అతడిని పంపించావు కదా, అది చాలు; నీ పని= నువ్వు చేసిన ఈ పని, ఒప్పున్= చాలా బాగుంది (సమంజసంగా ఉంది).

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు కోశాధికారితో ఇలా అన్నాడు: "కోశాధికారీ! ఇక్కడ మనం తెలుసుకోవలసిన ముఖ్యాంశం ఒకటి ఉంది వినుము. నా ఆజ్ఞ ప్రకారమే ఆ భట్టురాజు ఆ ధనమంతటినీ తీసుకొని వెళ్లాడు. నా సెలవును గౌరవించి, అతడిని ఎక్కడా అడ్డుకోకుండా, ఆపకుండా నువ్వు పంపించావు కదా, నాకు అది చాలు. నువ్వు నీ బాధ్యతను సక్రమంగా నిర్వహించావు, నీ పని ఎంతో సమంజసంగా ఉంది".

విశేషాలు: సేవకుడు లెక్కలు చెప్పి రాజును హెచ్చరించాలని చూసినా, రాజు అతని ఆజ్ఞాపాలనను మెచ్చుకుంటూ దాన గుణాన్నే ఎత్తు పీఠంపై నిలిపాడు.

అలంకారము: రాజాజ్ఞను పాటించిన సేవకుని నడవడికను, రాజు స్పందనను సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

99

మ. అనినం గ్రమ్మఱ మ్రొక్కి వాఁడు నరలోకాధీశ నీయాజ్ఞఁ గాం
చనరత్నాంచిత శేఖరంబు కరణి న్సర్వక్షమాధీశులు
న్వినయానమ్రశిరస్కులై శిరముల న్వి‌ఖ్యాతిగాఁ దాల్చి నీ
పనివారై నెగడంగ నీ సెలవుఁ దప్పంజేయ నే నెవ్వఁడన్.

ప్రతిపదార్థము: అనినన్= రాజు ఆ విధంగా అనగా; వాఁడు= ఆ కోశాధికారి, క్రమ్మఱన్= తిరిగి, మ్రొక్కి= నమస్కరించి; ఓ నరలోక+అధీశ= మానవనాథుడా!, కాంచన= బంగారముతోను, రత్న= నవరత్నములతోను, అంచిత= కూడిన, శేఖరంబు కరణిన్= కిరీటము వలె; సర్వ= సమస్త, క్షమాధీశులున్= భూపాలకులు (రాజులు) అందరూ; వినయ= వినయము చేత, ఆనమ్ర= వంగిన, శిరస్కులు+ఐ= తలలు గలవారై; నీ ఆజ్ఞన్= నీ ఆజ్ఞను, శిరములన్= తమ తలలపై, విఖ్యాతిగాన్= కీర్తిప్రతిష్టలతో, తాల్చి= ధరించి; నీ పనివారై= నీ సేవకులై, నెగడంగన్= విరాజిల్లుతుండగా; నీ సెలవున్= నీవు ఇచ్చిన ఆజ్ఞను, తప్పన్+చేయను= అతిక్రమించడానికి, నేను+ఎవ్వఁడన్= పామరుడనైన నేను ఎంతటివాడను?.

తాత్పర్యము: రాజు అలా అనగానే ఆ కోశాధికారి మరల వినయంగా నమస్కరించి ఇలా అన్నాడు: "ఓ మహారాజా! నవరత్నాలు పొదిగిన బంగారు కిరీటాన్ని రాజులు ఎంత గౌరవంగా తలపై ధరిస్తారో, ఈ భూమండలంలోని సామంతులైన రాజులందరూ నీ ఆజ్ఞను అంతటి భయభక్తులతో తమ శిరస్సులపై దాలుస్తున్నారు. వారంతా నీ సేవకులుగా చరిస్తున్నారు. ముల్లోకాలను శాసించే నీ ఆజ్ఞను అతిక్రమించడానికి, నీ కోశాగారంలో పనిచేసే ఒక సామాన్య సేవకుడినైన నేను ఎంతటివాడను? నీ మాటను నేను ఎన్నటికీ జవదాటలేను".

విశేషాలు: రాజాజ్ఞ యొక్క సర్వాధికారాన్ని, సేవకుని పరమ విధేయతను కవి ఇక్కడ ఎంతో రమణీయంగా చిత్రించాడు.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము: విక్రమార్కుని ఆజ్ఞను రాజులందరూ శిరసావహించడాన్ని 'కాంచనరత్నాంచిత శేఖరంబు కరణిన్' (రత్నఖచిత బంగారు కిరీటము వలె) అని 'కరణిన్' అనే ఉపమావాచకంతో పోల్చి చెప్పడం వల్ల ఇది ఉపమాలంకారము.

100

క. ఎత్తఱినైనను బతి దన
చిత్తగతిం దగవు మీఱి చెప్పిన పని మా
ఱుత్తర మీయక చేసిన
నుత్తమసేవకుఁడు వాఁడె యుర్వీరమణా.

ప్రతిపదార్థము: ఓ ఉర్వీరమణా= భూపాలా!, ఏ+తఱిన్+ఐననుఁ= ఏ సమయమందైనా సరే, పతి= తన యజమాని (రాజు), తన= తనయొక్క, చిత్తగతిన్= మనోభావాల తీవ్రత వల్ల, తగవు= న్యాయాన్ని (లోకరీతిని), మీఱి= దాటి, చెప్పిన పని= ఆజ్ఞాపించిన పనినైనా; మాఱు+ఉత్తరము= ఎదురు సమాధానము, ఈయక= చెప్పకుండా, చేసిన= నెరవేర్చినవాడో; వాఁడె= అతడే, ఉత్తమ= అందరికంటే శ్రేష్ఠుడైన, సేవకుఁడు= బంటు.

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! సమయం ఏదైనా సరే, యజమాని ఒక్కొక్కసారి తన మనోస్థితిని బట్టి లోకరీతికి మించిన పనిని ఆజ్ఞాపించినప్పటికీ——ఎదురు తిరగకుండా, సాకులు చెప్పకుండా ఆ పనిని నెరవేర్చేవాడే లోకంలో ఉత్తమ సేవకుడు అనిపించుకుంటాడు. నేను ఆ నియమాన్నే పాటించాను".

విశేషాలు: ఉత్తమ సేవకుని యొక్క ప్రధాన లక్షణమైన 'స్వామిభక్తి/ఆజ్ఞాపాలన' ఈ పద్యంలో సూచించబడింది.

అలంకారము: ఆదర్శ సేవకుని లక్షణాన్ని నీతియుక్తంగా, సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

101

చ. పనిచినఁ బోనివాఁ డొకఁడు పంచినఁ దా నొరుఁ బంచు నొక్కరుం
డను విది గా దటంచు నెదురాడు నొకం డొకఁ డొంటిఁ బోవరా
దను నొకఁ డప్డు రోగినను నాపని గాదను నొక్కరుండు పా
మ్మనఁగఁ చలించు నొక్కఁడు జనాధిప యేడ్వురుఁ కష్ట సేవకుల్.

ప్రతిపదార్థము: ఓ జనాధిప= ఓ రాజా!, పనిచినన్= (యజమాని ఒక పనిపై) వెళ్లమంటే, పోనివాఁడు= వెళ్లకుండా మొరాయించేవాడు, ఒకఁడు= ఒక రకమైన సేవకుడు; పంచినన్= యజమాని తనను పనికి పంపితే, తాను= తాను వెళ్లకుండా, ఒరున్= ఇంకొకరిని, పంచున్= వెళ్లమని పురమాయించేవాడు, ఒక్కఁడు= మరొకడు; ఇది= నువ్వు చెప్పిన ఈ పని, అనువు= వీలు (న్యాయం), కాదు+అటంచున్= కాదంటూ, ఎదురు+ఆడున్= యజమానితోనే వాదించేవాడు, ఒకఁడు= ఇంకొకడు; ఒంటిన్= ఒంటరిగా, పోవన్+రాదు= వెళ్లకూడదు (తోడు కావాలి), అను= అనేవాడు, ఒకఁడు= వేరొకడు; అప్డు= ఆ సమయంలో, నేను, రోగిని+అను= జబ్బుపడినవాడిని అని సాకు చెప్పేవాడు, ఒకఁడు= మరొకడు; నా పని= ఇది నా పరిధిలోని పని, కాదు+అను= కాదనేవాడు, ఒక్కరుండు= ఇంకొకడు; పామ్ము+అనఁగన్= వెళ్లు అని గట్టిగా చెప్తే, చలించు= వెళ్లడానికి మనసు లేకుండా కంగారుపడేవాడు (కదిలేవాడు), ఒక్కఁడు= వేరొకడు; (మొత్తం) ఈ ఏడ్వురున్= ఈ ఏడుగురు ఉద్యోగులును, కష్టసేవకులు= యజమానికి కష్టాన్ని తెచ్చిపెట్టే అధమ సేవకులు.

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! లోకంలో యజమానులకు కష్టాలు, తలనొప్పులు తెచ్చే సేవకులు ఏడు రకాలుగా ఉంటారు. 1) పని చెప్తే వెళ్లకుండా మొరాయించేవాడు, 2) తనను వెళ్లమంటే తాను వెళ్లకుండా ఇంకొకడిని వెళ్లమనేవాడు, 3) యజమాని చెప్పిన పని న్యాయం కాదు అంటూ ఎదురు వాదించేవాడు, 4) ఒంటరిగా వెళ్లను తోడు కావాలని సాకులు వెతికేవాడు, 5) సమయానికి నాకు ఒంట్లో బాలేదు అని రోగాల సాకు చెప్పేవాడు, 6) ఇది నా విభాగంలోని పని కాదు అని తప్పించుకునేవాడు, 7) వెళ్లక తప్పదు అని గట్టిగా చెప్తే అయిష్టంగా కదిలేవాడు. ఈ ఏడుగురూ అధమ సేవకులు; నేను వీరిలాంటి వాడిని కాను" అని కోశాధికారి మనవి చేశాడు.

విశేషాలు: లోకంలోని వివిధ రకాల బద్ధకస్థులైన, సాకులు చెప్పే ఉద్యోగుల మనస్తత్వాలను కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో చమత్కారంగా, హాస్యస్ఫోరకంగా వర్ణీకరించాడు.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము: కష్టసేవకుల (అధమ ఉద్యోగుల) రకాలను, వారి ప్రవర్తనా తీరును కళ్లకట్టినట్లు యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

102

ఆ.వె. ఆజ్ఞదప్పుట పతి యాయువు దరపుట
కాన నర్థమెంత యైన నేఁడు
వోవుఁగాక యేను దేవర యానతి
దప్పఁజేయుదునె హితత్వ మేది.

ప్రతిపదార్థము: ఆజ్ఞ+తప్పుట= యజమాని మాటను జవదాటడం అనేది, పతి= ఆ రాజు యొక్క, ఆయువున్= ఆయుష్షును, తరపుట= హరించడం (తగ్గించడం) వంటిది; కానన్= అందువల్ల, నేఁడు= ఈరోజు, అర్థము= ధనము, ఎంత+ఐనన్= ఎంత పెద్ద మొత్తమైనా సరే, పోవున్+కాక= పోతే పోయింది; ఏను= నేను, దేవర= స్వామివైన నీయొక్క, ఆనతిన్= ఆజ్ఞను, తప్పన్+చేయుదునె= అతిక్రమిస్తానా?, (అలా చేస్తే నాలోని) హితత్వము= నమ్మకత్వం (మేలు కోరే గుణం), ఏది= ఎక్కడ ఉన్నట్లు?.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! యజమాని ఆజ్ఞను ధిక్కరించడం అంటే, ఆ రాజు యొక్క ఆయుష్షును క్షీణింపజేసేంతటి ద్రోహం చేయడమే. కాబట్టి, ఈరోజు మన కోశాగారం నుండి ఎంత అపార ధనం పోయినా సరే, అది నాకు ముఖ్యం కాదు. నీ ఆజ్ఞను జవదాటకుండా ఉండటమే నా ప్రథమ కర్తవ్యం. నీ మాటను నేను కాదంటే నా స్వామిభక్తికి అర్థమేముంది?" అని కోశాధికారి పలికాడు.

విశేషాలు: 'ఆజ్ఞ తప్పడం రాజు ఆయువును తగ్గించడం వంటిది' అనే మాట సేవకునిలోని అత్యున్నత విధేయతకు ప్రతీక.

అలంకారము: రాజు ఆజ్ఞాపాలనలోని పవిత్రతను, సేవకుని నిశ్చయాన్ని తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

103

వచనము:

వ. దేవ నీయానతి కనుగుణంబుగ నమూల్యరత్నాది సువస్తువు లెల్లను దా పురంబు చేయక చూపిన నతండు తన ఇచ్ఛకొలందినె యవారితంబుగా నింతధనంబు గొని చనియె ననిన మిక్కిలి సంతసిల్లి నవ్వుచు నాలెంకకు లక్షధనంబు పసదనం బొసంగె గావున.

ప్రతిపదార్థము: దేవ= ఓ రాజా!, నీ= నీయొక్క, ఆనతికిన్= ఆజ్ఞకు, అనుగుణంబుగన్= తగినట్లుగానే; నమూల్య (అమూల్య)= వెలకట్టలేని, రత్న+ఆది= రత్నములు మొదలైన, సువస్తువులు+ఎల్లను= మంచి వస్తువులన్నింటినీ, దాపురంబు+చేయక= దాచకుండా, చూపినన్= నేను చూపించగా; అతండు= ఆ భట్టురాజు, తన= తనయొక్క, ఇచ్ఛ+కొలందిని+ఎ= ఇష్టానుసారమే, అవారితంబుగాన్= అడ్డులేకుండా, ఇంత= ఇంతటి అపారమైన, ధనంబు= సంపదను, కొని= తీసుకొని, చనియెన్= వెళ్లాడు; అనినన్= అని కోశాధికారి చెప్పగా; (విక్రమార్కుడు) మిక్కిలి= ఎంతగానో, సంతసిల్లి= సంతోషించి, నవ్వుచున్= మందహాసం చేస్తూ, ఆ+లెంకకున్= (విశ్వాసపాత్రుడైన) ఆ కోశాధికారికి, లక్ష= ఒక లక్ష వరహాల (మాడల), ధనంబును= సంపదను, పసదనంబు= బహుమతిగా, ఒసంగెన్= ఇచ్చాడు; కావున= అందువల్ల (సింహాసనంపై ఉన్న బొమ్మ భోజరాజుతో ఇలా అంది).

తాత్పర్యము: "మహారాజా! నీ ఆజ్ఞ ప్రకారమే నేను కోశాగారంలోని అమూల్యమైన వస్తువులన్నింటినీ ఏమాత్రం దాచకుండా ఆ భట్టురాజుకు చూపించాను. దాంతో అతడు తన ఇష్టమొచ్చినట్లు అడ్డులేకుండా అంత ధనాన్ని మూటగట్టుకొని వెళ్లాడు" అని కోశాధికారి విన్నవించాడు. ఆ మాటలు వినగానే విక్రమార్కుడు ఎంతో సంతోషించి, నవ్వుతూ, తన విధిని నమ్మకంగా నిర్వహించిన ఆ కోశాధికారికి అక్కడికక్కడే లక్ష మాడలను బహుమతిగా ఇచ్చాడు. (ఈ కథను ముగిస్తూ సింహాసనపు బొమ్మ భోజరాజుతో ఇలా అంది).

విశేషాలు: యాచకుడికి ఏభై కోట్లు ఇవ్వడమే కాక, ఆ లెక్క చెప్పిన సేవకుడికి కూడా తక్షణమే లక్ష మాడలు బహుమతిగా ఇచ్చిన విక్రమార్కుని 'అచంచల దాతృత్వ వైభవం' ఇందులో శిఖరాగ్రానికి చేరింది.

అలంకారము: ఉదాత్త అలంకారము: ఒకే సందర్భంలో అపరిమితమైన దానాలు, బహుమతులు కురిపించిన విక్రమార్కుని ఐశ్వర్య మహత్త్వాన్ని వర్ణించడం వల్ల ఉదాత్త అలంకారము.

104

క. నీకంత ఈవి గలుగక
ఈకడ నడు గిడ దరంబె యేగు మనిన నా
భూకాంతునిగుణము లుప
శ్లోకించుచు నృపుఁడు మగిడి లోనికిఁ జనియెన్.

ప్రతిపదార్థము: కాంచనపాంచాలిక చెబుతోంది: నీకున్= (ఓ భోజరాజా) నీకు, అంత= ఆ విక్రమార్కుని అంతటి, ఈవి= త్యాగగుణము (దాతృత్వము), కలుగక= లేకుండా; ఈ కడన్= ఈ సింహాసనము వైపు, అడుగు+ఇడన్= అడుగు పెట్టడానికి, తరంబె= నీకు సాధ్యమా? (తగదు), ఏగుము= వెనక్కి వెళ్ళిపో; అనినన్= అని ఆ బొమ్మ అనగా; నా భూకాంతుని= ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, గుణములు= కల్యాణ గుణాలను, ఉపశ్లోకించుచున్= కొనియాడుతూ, స్తుతిస్తూ; నృపుఁడు= ఆ భోజరాజు, మగిడి= వెనుదిరిగి, లోనికిన్= తన అంతఃపురము లోపలికి, చనియెన్= వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యము: సింహాసనపు బొమ్మ భోజరాజుతో ఇలా అంది: "ఓ భోజరాజా! యాచకుడికి ఏభై కోట్లు, సేవకుడికి లక్ష మాడలు క్షణంలో ఇచ్చేంతటి మహోదార బుద్ధి నీకు ఉందా? అంతటి త్యాగగుణం లేకుండా ఈ పవిత్ర సింహాసనంపై అడుగు పెట్టడానికి నీకు అర్హత లేదు, కాబట్టి వెనక్కి వెళ్లు". ఆ మాటలు వినగానే భోజరాజు సిగ్గుపడి, ఆ విక్రమార్కుని ఉత్తమ గుణాలను మనసులోనే పొగుడుతూ, ఆనాటికి తన ప్రయత్నాన్ని విరమించుకొని వెనుదిరిగి తన అంతఃపురంలోనికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు: ఇరువదితొమ్మిదవ బొమ్మ కథ ఇక్కడితో ముగిసింది. భోజరాజు విక్రమార్కుని గొప్పదనాన్ని అంగీకరిస్తూ వెనుదిరగడం అతనిలోని జిజ్ఞాసను తెలుపుతుంది.

అలంకారము: భోజరాజు వెనుదిరిగిన వృత్తాంతాన్ని యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

105

వచనము:

-ఇరువదితొమ్మిదవ బొమ్మకథ సమాప్తం-

వ. మఱియు నొక్కశుభావసరంబున-

ప్రతిపదార్థము: మఱియున్= ఆ తర్వాత, ఒక్క= మరొక, శుభ+అవసరంబునన్= మంగళకరమైన శుభముహూర్త సమయమందు...

తాత్పర్యము: ఆ తర్వాత, ముప్పదియవ బొమ్మ కథ ప్రారంభం కావడానికి ఒక శుభప్రదమైన రోజున... (కథ ముందుకు సాగుతున్నది).

106

క. నెఱయ మగతనము గలిగియు

నౌఅపుగ జగములకు దల్లియుం దండ్రియునా
నెఱుకపడనొప్పుమేనను
దెఱవయు మగవాఁడునైన దేవరఁ తలఁతున్.

ప్రతిపదార్థము: నెఱయన్= పరిపూర్ణముగా, మగతనము= పురుషత్వము (పరాక్రమము), కలిగియున్= ఉన్నప్పటికీ; ఔఅపుగన్= అందముగా (ఒప్పుగా), జగములకున్= ఈ లోకాలన్నింటికీ, తల్లియున్= మాతయు, తండ్రియున్= పితయు, నాన్= అనేలా; ఎఱుకపడన్= తెలిసే విధంగా, ఒప్పు= ప్రకాశించే, మేనను= శరీరమునందు; తెఱవయు= స్త్రీయు (పార్వతి), మగవాఁడును= పురుషుడును (శివుడు), ఐన= అయినట్టి, దేవరన్= ఆ అర్ధనారీశ్వర స్వామిని, తలఁతున్= నా మనస్సునందు ధ్యానిస్తున్నాను.

తాత్పర్యము: పరిపూర్ణమైన శౌర్యపరాక్రమ రూపుడైనప్పటికీ, ఈ ముల్లోకాలకు తానే ఏకకాలంలో తల్లీ తండ్రీ అని లోకానికి తెలిసేలా——ఒకే శరీరంలో సగభాగం పార్వతీదేవిగా, సగభాగం పరమశివుడిగా అలరారుతున్న ఆ 'అర్ధనారీశ్వర' రూప పరమేశ్వరుడిని నా హృదయంలో ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషాలు: ఇది ముప్పదియవ బొమ్మ కథకు ప్రారంభంలో చేయబడిన శివ ప్రార్థనా రూప మంగళాచరణము. శివుని అర్ధనారీశ్వర రూపం జగతికి పితరులైన పార్వతీపరమేశ్వరుల అభేదత్వానికి నిదర్శనం.

అలంకారము: స్వభావోక్తి / రూపక చ్ఛాయ: అర్ధనారీశ్వర స్వామి యొక్క దివ్యమంగళ స్వరూపాన్ని, జగత్పితృత్వాన్ని ఎంతో మనోహరంగా వర్ణించినందున ఇది రమణీయ భక్తిభరిత వర్ణన.

107

మ. అనుచు నోభోజనరేశ్వరుండు మఱియు న్యత్నంబున న్రత్నకీ
లనరమ్యం బగు నమ్మహాసనముపై లక్ష్మీకళాసుందరా
ననుఁ డై పాదసరోరుహం బిడునెడ న్వారించి యాపాంతకాం
చనపాంచాలిక యిట్లను న్సరసవాచాలత్వ మేపారఁగన్.

ప్రతిపదార్థము: అనుచున్= ఈ విధంగా ధ్యానిస్తూ, ఆ భోజనరేశ్వరుండు= ఆ భోజమహారాజు, మఱియున్= మరల, యత్నంబునన్= ప్రయత్నపూర్వకంగా; రత్న= నవరత్నములు, కీలన= పొదగడం చేత, రమ్యంబు+అగు= ఎంతో సుందరమైన, ఆ+మహా+ఆసనముపై= ఆ గొప్ప సింహాసనంపై; లక్ష్మీకళా= ఐశ్వర్య కళల చేత, సుందర= అందమైన, ఆననుఁడు+ఐ= ముఖము గలవాడై; పాదసరోరుహంబు= పద్మము వంటి తన పాదాన్ని, ఇడు+ఎడన్= పెట్టబోయే సమయంలో; యా+పాంత= ఆ పక్కనే ఉన్న, కాంచనపాంచాలిక= ఆ బంగారు బొమ్మ, వారించి= అతడిని అడ్డుకొని, సరస= రసవంతమైన, వాచాలత్వము= మాటకారిత్వము, ఏపారఁగన్= అతిశయించేలా, ఇట్లు+అనున్= ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆ విధంగా భగవంతుని ధ్యానిస్తూ, భోజరాజు తన ముఖంలో రాజసం, ఐశ్వర్య కళలు ఉట్టిపడుతుండగా—— నవరత్న కాంతులతో ప్రకాశిస్తున్న ఆ విక్రమార్కుని సింహాసనంపై ఎక్కడానికి తన పద్మం లాంటి పాదాన్ని ఉంచబోయాడు. ఆ

సమయంలో అక్కడ ఉన్న ముప్పదియవ బంగారు బొమ్మ అతడిని వారించింది. ఎంతో రసవత్తరంగా, చమత్కారంగా మాట్లాడుతూ ఆ బొమ్మ భోజరాజుతో ఈ విధంగా అంది.

విశేషాలు: భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కే తదుపరి ప్రయత్నాన్ని ముప్పదియవ బొమ్మ అడ్డుకుంటున్న ఘట్టమిది.

అలంకారము: రూపకాలంకారము: 'పాదసరోరుహము' (పాదమనెడి పద్మము) అని ఉపమేయమైన పాదానికి, ఉపమానమైన పద్మానికి అభేదం చెప్పడం వల్ల రూపకాలంకారము.

108

ఉ భోజనరేశ్వరా మగిడి పోయెద వెప్పటి యట్ల క్రమ్మఱకా
రాజసవృత్తి నెక్క ననురాగము గై కొని వచ్చె దింతటం
తేజముగల్గునే వసుమతిం బ్రతిలేని వదాన్యవృత్తి మా
రా జగు విక్రమార్కు సరిగాక పదం బిడఁ జెల్ల దేరికిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఓ భోజనరేశ్వరా= ఓ భోజరాజా!, ఎప్పటి+అట్ల= ప్రతిసారీ జరిగినట్లే, క్రమ్మఱన్= తిరిగి, మగిడి= వెనుదిరిగి, పోయెదవు= వెళ్ళిపోతావు; రాజసవృత్తిన్= రాజసపు స్వభావంతో, ఎక్కన్= (ఈ సింహాసనాన్ని) అధిరోహించాలనే, అనురాగము= కోరికను, గైకొని= మనసున ఉంచుకొని, ఇంతటన్= ఈ సమయంలో ఇక్కడికి, వచ్చెదు= వచ్చావు; వసుమతిన్= ఈ భూమిపై, ప్రతిలేని= సాటిలేని, వదాన్యవృత్తి= దాతృత్వ స్వభావం గల, మా రాజు+అగు= మా ప్రభువైన, విక్రమార్కున్= ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు, సరి+కాక= సమానుడు కాకుండా; ఇచ్చట, పదంబు+ఇడన్= అడుగు పెట్టడం, ఏరికిన్= ఎవ్వరికైనా సరే, చెల్లదు= తగదు; (అలా చేస్తే నీకు) తేజము= కీర్తి/గౌరవము, కల్గునే= లభిస్తుందా? (లభించదు).

తాత్పర్యము: ముప్పదియవ బొమ్మ భోజరాజుతో ఇలా అంది: "ఓ భోజరాజా! ప్రతిసారీ బొమ్మలు కథలు చెప్పి నిన్ను అడ్డుకోగానే వెనుదిరిగి వెళ్తున్నావు కదా, ఈసారీ అలాగే జరుగుతుంది. ఈ సింహాసనం ఎక్కాలనే మితిమీరిన కోరికతో రాజసంగా వచ్చావు గానీ, ఈ భూమిపై సాటిలేని మహాదాత అయిన మా విక్రమార్క మహారాజు అంతటి అర్హత, ఉదారత్వం లేకుండా ఈ సింహాసనంపై అడుగు పెట్టడం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు. ఒకవేళ బలవంతంగా ఎక్కినా నీకు గౌరవం దక్కదు, కాబట్టి వెనుకంజ వేయక తప్పదు".

విశేషాలు: విక్రమార్కుని సాటిలేని దాతృత్వ గుణాన్ని బొమ్మ ఇక్కడ మరొక్కసారి భోజరాజుకు స్పష్టం చేసింది.

అలంకారము: సామాన్య లౌకిక సత్యాన్ని విక్రమార్కుని అర్హతతో ముడిపెట్టి నిగ్గుతేల్చినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

109

క. అతని వదాన్యత్వము విన
మతిఁ బ్రియ మగునేని వినుము మందారము సం
తతదానశాలియనఁ దగు
నతనికి సరిరాక వెలుకనై తలవాంచెన్.

ప్రతిపదార్థము: కాంచనపాంచాలిక చెబుతోంది: అతని= ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, వదాన్యత్వము= దాతృత్వ గుణమును, వినన్= ఆలకించడానికి, మతిన్= నీ మనస్సునందు, ప్రియము+అగున్+ఏని= ఇష్టము కలిగినట్లయితే, వినుము=

శ్రద్ధగా ఆలకించు; సంతత= ఎల్లప్పుడూ, దానశాలి= త్యాగగుణము కలది, అనన్+తగు= అని లోకము చేత కొనియాడబడే, మందారము= దేవలోకపు మందార వృక్షము (కల్పవృక్షము), అతనికిన్= ఆ విక్రమార్కునికి, సరి+రాక= సాటి రాలేక, వెలుకన్+ఐ= కాంతిహీనమై (సిగ్గుపడి), తలవాంచెన్= తల దించుకుంది.

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! ఆ విక్రమార్కుని అమోఘమైన దాతృత్వాన్ని వినాలని నీకు కుతూహలం ఉంటే శ్రద్ధగా ఆలకించు, చెప్తాను. లోకంలో ఎల్లప్పుడూ కోరిన కోర్కెలు ఇచ్చే త్యాగశాలి అని పేరుపొందిన దేవలోకపు మందార వృక్షం సైతం ఆ విక్రమార్కుని దానగుణం ముందు సాటి రాలేకపోయింది. అతని దాతృత్వ వైభవాన్ని చూసి సిగ్గుపడి, కాంతిహీనమై తల దించుకుంది".

విశేషాలు:

అలంకారము: వ్యతిరేక లేదా అతిశయోక్తి అలంకారము: జడ పదార్థమైన లేదా దేవలోకపు వృక్షమైన మందారము విక్రమార్కుడికి సాటిరాలేక సిగ్గుపడి తలదించుకుందని వర్ణించడం వల్ల ఉపమానమైన మందారము కంటే ఉపమేయమైన రాజు దానగుణమే గొప్పదని వ్యతిరేకించి చెప్పబడింది. కనుక ఇక్కడ వ్యతిరేకాలంకార చ్ఛాయలు కలవు.

110

ఉ. దండితశత్రుమండలుఁడు దానగుణార్కసుతుండు వైభవా
ఖండలుఁ డార్తరక్షణనికామసముద్యతమానసుండు మా
ర్తాండసమాన తేజుఁడు ప్రతాపసమగ్రభుజుండు మేదినీ
మండల మెల్ల నేలె గరిమంబున నంబులు నాల్గు మేరగన్.

ప్రతిపదార్థము: దండిత= అణచబడిన, శత్రుమండలుఁడు= శత్రురాజుల సమూహము కలవాడును; దానగుణ= త్యాగగుణమునందు, అర్కసుతుండు= సూర్యపుత్రుడైన కర్ణుని వంటివాడును; వైభవ= ఐశ్వర్యమునందు, ఆఖండలుఁడు= దేవేంద్రుని వంటివాడును; ఆర్త= దుఃఖితులైనవారిని, రక్షణ= కాపాడడమందు, నికామ= మిక్కిలి, సముద్యత= పూనుకున్న, మానసుండు= మనస్సు గలవాడును; మార్తాండ= సూర్యునితో, సమాన= సాటియైన, తేజుఁడు= ప్రకాశము కలవాడును; ప్రతాప= పరాక్రమముతో, సమగ్ర= పరిపూర్ణమైన, భుజుండు= బాహువులు కలవాడునైన ఆ విక్రమార్కుడు; గరిమంబునన్= గొప్పతనముతో, నాల్గు= నాలుగు వైపులా ఉన్న, అంబులు= సముద్రములు, మేర+గాన్= సరిహద్దులుగా, మేదినీమండలము+ఎల్లన్= ఈ భూమండలాన్నంతటినీ, ఏలెన్= పరిపాలించాడు.

తాత్పర్యము: "శత్రురాజుల నందరినీ అణచివేసినవాడు, దానగుణంలో సూర్యపుత్రుడైన కర్ణుడి వంటివాడు, భోగభాగ్యాలలో దేవేంద్రుడితో సమానమైనవాడు, దీనులను రక్షించడంలో ఎల్లప్పుడూ అగ్రభాగాన నిలిచే దయామయుడు, సూర్యుని వంటి తేజస్సు, అజేయమైన బాహుబలం గల ఆ విక్రమార్క మహారాజు——నాలుగు సముద్రాలే సరిహద్దులుగా ఉన్న ఈ భూమండలాన్నంతటినీ ఎంతో వైభవంగా ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా పరిపాలించాడు".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము (సముచ్చయ రూపం): దానగుణంలో కర్ణుడితో (అర్కసుతుండు), వైభవంలో ఇంద్రుడితో (ఆఖండలుడు), తేజస్సులో సూర్యుడితో (మార్తాండ సమాన) ఉపమించి వర్ణించడం వల్ల రమణీయమైన ఉపమాలంకార సముదాయమిది.

111

క. సాహసభూషణుఁ డొకనా
డిహితమునఁ దలఁచి నిశ్చయించి కలిమిచే
నై హికసుఖమగు ధర్మో
త్సాహమునఁ బరోక్షసుఖము సమకూరఁదగున్.

ప్రతిపదార్థము: సాహసభూషణుఁడు= సాహసమే ఆభరణముగా గల ఆ విక్రమార్క రాజు, ఒకనాఁడు= ఒకరోజు, హితమునన్= తన మేలు కొరకు (మనసులో), తలఁచి= ఆలోచించి, నిశ్చయించి= ఈ విధంగా నిర్ణయించుకున్నాడు; కలిమిచేన్= తమకున్న సంపద వల్ల, ఐహిక= ఈ లోకానికి సంబంధించిన, సుఖము+అగున్= సుఖభోగాలు లభిస్తాయి; ధర్మ+ఉత్సాహమునన్= ధార్మిక కార్యములు చేయుట లోని ఆసక్తి వలనే, పరోక్షసుఖము= కంటికి కనిపించని పరలోక సుఖము (పుణ్యము/మోక్షము), సమకూరన్+తగున్= సిద్ధించడం తగును.

తాత్పర్యము: "సాహసశాలియైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఒకనాడు తన జీవిత పరమార్థాన్ని గురించి మనసులో ఇలా ఆలోచించి నిశ్చయించుకున్నాడు: 'లోకంలో సంపదలు ఉంటే కేవలం ఈ జన్మకు సంబంధించిన ఐహిక సుఖాలు, విలాసాలు మాత్రమే లభిస్తాయి. కానీ, మనం చేసే ధర్మకార్యాల వలనే మరణానంతరం లభించే పరలోక సుఖం (పుణ్యలోక ప్రాప్తి) సిద్ధరిస్తుంది'".

విశేషాలు: లౌకిక సుఖాల కంటే పారలౌకిక పుణ్య సంపాదన మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనదనే రాజు యొక్క తత్వచింతన ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

అలంకారము: రాజనీతి, ఆధ్యాత్మిక సత్యాన్ని సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

112

క. ఈరాజ్యంబున కిటుసం
సారసుఖం బొదవె జన్మసాఫల్యముగా
నేరీతినైన ధర్మా
చారంబున నొందవలయు స్వర్గసుఖంబున్.

ప్రతిపదార్థము: ఈ+రాజ్యంబునకున్= నా పరిపాలనలోని ఈ రాజ్యానికి, ఇటు= ఈ విధంగా, సంసారసుఖంబు= లౌకిక భోగముల సుఖము, ఒదవెన్= సమకూరింది; జన్మ= మానవ జన్మ యొక్క, సాఫల్యము+కాగా= సార్థకత కలుగునట్లుగా, ఏ రీతినన్+ఐనన్= ఏ మార్గము ద్వారా నైనా సరే, ధర్మ+ఆచారంబునన్= ధార్మికమైన సత్ప్రవర్తన చేత, స్వర్గసుఖంబున్= పుణ్యలోక (స్వర్గ) సుఖాన్ని, ఒందవలయున్= పొందవలసి ఉంది.

తాత్పర్యము: "విక్రమార్కుడు తనలో తాను ఇలా అనుకున్నాడు: 'నా పుణ్యం కొద్దీ ఈ రాజ్యపాలన వల్ల నాకు లోకంలో లభించే భోగభాగ్యాలన్నీ సమృద్ధిగా లభించాయి. కానీ మానవ జన్మ సార్థకం కావాలంటే కేవలం ఇవి ఉంటే సరిపోదు. ఏ విధంగానైనా సరే నిరంతరం సత్కర్మలు, ధర్మకార్యాలు ఆచరించడం ద్వారా పరలోకంలోని ఆ స్వర్గసుఖాన్ని కూడా సంపాదించుకోవాలి'".

విశేషాలు: పురుషార్థాలలో ఒకటైన ధర్మాచరణ ద్వారా మోక్ష/స్వర్గ సాధన చేయాలనే రాజు సత్సంకల్పం ఇక్కడ ఆవిష్కృతమైంది.

అలంకారము: రాజు యొక్క పవిత్ర ఆలోచనా విధానాన్ని యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

113

మ. అనుచుం గల్పిత నిశ్చయుం డగు నరేంద్రాధీశుచిత్తంబు వ
ర్తన మూహించి తదీయసమ్మతికి నుత్సాహంబు రెట్టింప నొ
య్యన నన్మంత్రివరుండు వల్కె నిరపాయస్వర్గ సౌఖ్యంబు నీ
కనుమానం బగునే యనంతసుకృతవ్యాపారసంచారికిన్.

ప్రతిపదార్థము: అనుచున్= అని భావిస్తూ, కల్పిత= (మనసులో) స్థిరపరచుకోబడిన, నిశ్చయుండు+అగు= నిర్ణయము కలవాడైన, నరేంద్ర+అధీశు= ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క, చిత్తంబు= హృదయం యొక్క, వర్తనము= నడవడికను (ఆలోచనను), ఊహించి= గ్రహించి; తదీయ= అతని యొక్క, సమ్మతికిన్= ఇష్టానికి, ఉత్సాహంబు= కుతూహలాన్ని, రెట్టింపన్= రెట్టింపు చేసేలా; తద్+మంత్రివరుండు= ఆ రాజు యొక్క శ్రేష్ఠుడైన మంత్రి, ఒయ్యనన్= మెల్లగా (వినయంగా), వల్కెన్= ఈ విధంగా పలికెను; అనంత= అంతులేని, సుకృత= పుణ్యకార్యము లనెడి, వ్యాపార= పనులందు, సంచారికిన్= నిరంతరము తిరిగే నీకు, నిరపాయ= ఎటువంటి ఆటంకము లేని, స్వర్గ= పుణ్యలోక, సౌఖ్యంబు= ఆనందము, అనుమానంబు+అగునే= లభించడం సందేహమా? (సందేహం లేదు, తప్పక లభిస్తుంది).

తాత్పర్యము: "ధర్మాచరణ చేయాలని మనసులో దృఢంగా నిశ్చయించుకున్న ఆ విక్రమార్కుని మనోభావాలను బుద్ధిశాలియైన అతని ప్రధాన మంత్రి గ్రహించాడు. రాజుగారి పవిత్ర సంకల్పానికి మరింత ఉత్సాహాన్ని కలిగిస్తూ, ఎంతో వినయంగా ఇలా అన్నాడు: 'మహారాజా! రాత్రింబగళ్లు ప్రజల శ్రేయస్సు కోసం అంతులేని పుణ్యకార్యాలు చేసే నీ వంటి మహాత్మునికి శాశ్వతమైన ఆ స్వర్గసుఖం లభించడం ఒక లెక్కా? దాని గురించి నీకు అనుమానం ఎందుకు? అది నీకు ఎప్పుడో సిద్ధించింది'".

విశేషాలు: రాజు యొక్క ధర్మచింతనను శ్లాఘిస్తూ, అతడిని సత్కర్మల వైపు మరింత ప్రోత్సహించే ఆదర్శ మంత్రి పాత్ర ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకారము: రాజుకు స్వర్గసౌఖ్యం లభించడం నిశ్చయమనే విషయానికి——అతడు 'నిరంతరం అనంత సుకృత కార్యాలు చేసేవాడు' కావడం అనే హేతువును (కారణాన్ని) సమర్థవంతంగా పేర్కొనడం వల్ల ఇది కావ్యలింగ అలంకారము అవుతుంది.

114

సీ. అతిథిసత్కారంబు నార్తరక్షణమును
దానంబు దయయు సత్యవ్రతంబు
తఱచుగాఁ జేసినధర్మంబు తనతోడి
నీడయై చనుదెంచుఁ తోడుగాఁగ
జిత్తంబు నానాఁటి చింతగూరకమున్న
యాత్మసంపదలు పెంపకమున్న
ముదిమిచే సంధులు వదలకమున్న రో
గంబున నొకకీడు కాకమున్న
ఆ.వె. పుణ్యమార్జింపు డవసరంబునకు మొదల
గట్టియౌధనములు గూడఁబెట్టు టండ్రు
జీవ మెడలంగ సుకృత మార్జింపఁజనుట
నిల్లు గాలంగ నుయి ద్రవ్వనేగు టండ్రు.

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: అతిథి= ఇంటికి వచ్చినవారికి చేయు, సత్కారంబున్= మర్యాదయు; ఆర్త= కష్టాలలో ఉన్నవారిని, రక్షణమును= కాపాడడం; దానంబు= దాతృత్వము; దయయు= జాలి; సత్యవ్రతంబు= ఎల్లప్పుడూ నిజమే పలికే నియమము; తఱచుగాన్= నిరంతరము, చేసిన= ఆచరించినట్టి, ధర్మంబు= సత్కర్మ, తనతోడి= తన వెంట వచ్చే, నీడ+ఐ= ఛాయ వలె, తోడుగాఁగన్= రక్షణగా, చనుదెంచున్= వస్తుంది; చిత్తంబు= మనస్సు, నానాఁటి= రోజువారీ, చింత= వృథా ఆలోచనలతో, కూరక+మున్న= నిండిపోకముందే; ఆత్మ= తనయొక్క, సంపదలు= ఐశ్వర్యములు, పెంపక+మున్న= నశించిపోకముందే (లేదా గర్వాన్ని పెంచకముందే); ముదిమిచేన్= ముసలితనం వల్ల, సంధులు= కీళ్లు (శరీర అవయవాలు), వదలక+మున్న= పట్టుతప్పిపోకముందే; రోగంబునన్= వ్యాధుల వల్ల, ఒక= ఏదైనా ఒక, కీడు= ప్రమాదము, కాక+మున్న= సంభవించకముందే.

ఆటవెలది: అవసరంబునకున్= ఆపత్కాల సమయానికి, మొదల= ముందే, గట్టి+ఔ= స్థిరమైన, ధనములు= సంపదలను, గూడఁబెట్టుట= దాచి ఉంచుకోవడం, అండ్రు= అని అంటారు; జీవము= ప్రాణములు, ఎడలంగన్= పోయేటప్పుడు, సుకృతము= పుణ్యాన్ని, ఆర్జింపన్= సంపాదించడానికి, చనుట= పూనుకోవడం అనేది; ఇల్లు= ఇల్లు, కాలంగన్= కాలిపోతున్నప్పుడు, ఉయి (నూయి)= బావిని, ద్రవ్వన్= తవ్వడానికి, ఏగుట= బయలుదేరడం, అండ్రు= వంటిది అని పెద్దలు అంటారు.

తాత్పర్యము: మంత్రి రాజుకు ఒక అద్భుతమైన లోకనీతిని వివరిస్తున్నాడు: "మహారాజా! అతిథులను ఆదరించడం, ఆపదలో ఉన్నవారిని కాపాడడం, దానాలు చేయడం, కరుణ కలిగి ఉండడం, సత్య వ్రతాన్ని పాటించడం—ఈ పుణ్యకార్యాలన్నీ మనిషి వెంట అతని నీడ లాగా పరలోకానికి తోడుగా వస్తాయి. మనస్సు వృథా ఆందోళనలతో నిండకముందే, చేతిలోని సంపదలు కరిగిపోకముందే, ముసలితనం వచ్చి కీళ్లు సడలిపోకముందే, భయంకరమైన రోగాలు శరీరాన్ని పాడుచేయకముందే మనిషి పుణ్యాన్ని సంపాదించుకోవాలి. ఆపత్కాలం కోసం ముందే ధనాన్ని దాచుకున్నట్లే, పరలోకం

కోసం ముందే పుణ్యాన్ని సంపాదించుకోవాలి. ప్రాణాలు పోయేటప్పుడు పుణ్యకార్యాలు చేద్దామనుకోవడం——ఇల్లు కాలిపోతున్నప్పుడు నీటి కోసం నూయి (బావి) తవ్వడం ప్రారంభించినట్లే అవుతుంది".

విశేషాలు:

అలంకారము: నిదర్శన లేదా ఉపమాలంకారము (లోకోక్తి రూపం): ప్రాణాలు పోయేటప్పుడు పుణ్యకార్యాలకు పూనుకోవడాన్ని 'ఇల్లు కాలేటప్పుడు బావి తవ్వడం' అనే జగత్ప్రసిద్ధమైన సామెతతో (ఉపమానంతో) పోల్చి చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ అద్భుతమైన ఉపమా/నిదర్శన అలంకారము వ్యక్తమైంది.

115

క. ఈవచనం బితరులకొఱ
కై వినిపింపంగవలయు నది నీకడ స్వా
భావిక మైనది గావున
నీ వెఱఁగనియట్టి ధర్మనిరతులు గలవే.

ప్రతిపదార్థము: ఈ+వచనంబు= (ముసలితనం రాకముందే పుణ్యం సంపాదించాలనే) ఈ మాట, ఇతరులకొఱకై= లోకంలోని సామాన్య ప్రజల కోసం, వినిపింపంగవలయున్= చెప్పవలసి ఉంటుంది; అది= ఆ ధర్మబుద్ధి, నీకడ= నీ వద్ద, స్వాభావికము+ఐనది= పుట్టుకతోనే వచ్చిన సహజ గుణము; కావునన్= కాబట్టి, నీవు= నీవు, ఎఱఁగని+అట్టి= తెలుసుకోలేనటువంటి, ధర్మ= ధార్మిక నియమముల యొక్క, నిరతులు= ఆచరణలు, కలవే= ఈ లోకంలో ఎక్కడైనా ఉన్నాయా? (లేవు, అన్ని ధర్మాలు నీకు తెలిసినవే).

తాత్పర్యము: "మంత్రి విక్రమార్కునితో ఇలా అన్నాడు: 'మహారాజా! నేను చెప్పిన ఈ నీతి వాక్యాలన్నీ ధర్మాన్ని మరచి తిరిగే సామాన్య మానవుల కోసం చెప్పవలసినవి. కానీ, నీ విషయానికి వస్తే దయాదాక్షిణ్యాలు, ధర్మాచరణ అనేవి నీ పుట్టుకతోనే వచ్చిన సహజ గుణాలు. సమస్త ధర్మశాస్త్రాల పరమార్థం తెలిసిన నీకు, ఈ భూమిపై తెలియని ధర్మాలంటూ ఏమైనా ఉంటాయా? నీకన్నీ తెలిసినవే'".

విశేషాలు: రాజు యొక్క సహజసిద్ధమైన ధార్మిక ప్రవృత్తిని మంత్రి ఇక్కడ ఎంతో గౌరవంగా కొనియాడాడు.

అలంకారము: రాజును స్తుతిస్తూ సామాన్య ధర్మాన్ని నిరూపించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

116

క. నావుడుఁ గడు మదినుత్సుకుఁ
డై విప్రులయిండ్లు గృతులు నర్థము వనముల్
బావులు నూతులుఁ జెఱువులు
దేవస్థానములు నిలిపెఁ దేఁకువకెక్కన్.

ప్రతిపదార్థము: నావుడున్= మంత్రి ఆ విధంగా అనగానే, మదిన్= తన మనస్సునందు, కడున్= మిక్కిలి, ఉత్సుకుఁడు+ఐ= ఉత్సాహవంతుడై; విప్రుల= బ్రాహ్మణుల యొక్క, ఇండ్లు= గృహములను; గృతులు= సత్కార్యములను; నర్థము (అర్థము)=

ధనధాన్యములను; వనముల్= తోటలను; బావులు= బావులను; నూతులున్= చిన్న బావులను; చెఱువులు= తటాకములను; దేవస్థానములు= దేవాలయములను; తేఁకువకున్+ఎక్కన్= లోకంలో కీర్తి ప్రతిష్టలు అతిశయిల్లేలా, నిలిపెన్= ప్రతిష్ఠించాడు (నిర్మించాడు).

తాత్పర్యము: "మంత్రి చెప్పిన మాటలకు విక్రమార్కుడు ఎంతగానో ఉత్సాహపడ్డాడు. లోకకల్యాణం కోసం, పుణ్య సంపాదన కోసం అతడు బ్రాహ్మణులకు ఇళ్లను, ధనధాన్యాలను దానం చేశాడు; కవుల చేత సత్కావ్యాలను రాయించి అంకితం తీసుకున్నాడు. ప్రజల సౌకర్యార్థం పచ్చని తోటలను, బావులను, నూతులను, పెద్ద చెరువులను తవ్వించాడు; అనేక పుణ్యక్షేత్రాలలో భవ్యమైన దేవాలయాలను నిర్మించి కీర్తిప్రతిష్టలను సాధించాడు".

విశేషాలు: ప్రాచీన కాలంలో 'సప్తసంతానములు' అని పిలవబడే పుణ్యకార్యాలను (చెరువులు తవ్వించడం, గుడులు కట్టించడం, కావ్యాలు రాయించడం మొదలైనవి) రాజు ఇక్కడ నెరవేర్చాడు.

అలంకారము: యథాసంఖ్య లేదా పరిసంఖ్య అలంకార ఛాయ: రాజు ప్రతిష్ఠించిన వస్తువులను, నిర్మాణాలను వరుస క్రమ పద్ధతిలో సహజంగా వర్ణించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము అవుతుంది.

117

ఉ. ఎక్కడ జూచినన్ సుకృత మెన్నిక కెక్కఁ గీర్తిసంపద
ల్పెక్కువిధంబుల ధరణిఁ పెంపు వహింపఁగ నానరేశ్వరుం
డొక్కఁడె తీర్థ సేవనసముత్సుకుఁడై పరివార మెల్ల న
ల్దిక్కులయందుఁ కొల్చి చనుదేరఁ నర్మద కేగె సొంపుగన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+నరేశ్వరుండు= ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఎక్కడన్= ఆ రాజ్యంలో ఏ ప్రాంతంలో, చూచినన్= చూసినప్పటికీ; సుకృతము= పుణ్యకార్యములు, ఎన్నికకున్+ఎక్కగన్= ప్రసిద్ధి చెందేలా; కీర్తి= యశస్సు అనే, సంపదల్= ఐశ్వర్యములు, పెక్కు= అనేక, విధంబులన్= రీతులుగా, ధరణిన్= ఈ భూమిపై, పెంపు= అతిశయమును, వహింపఁగన్= పొందేలా చేసి; ఒక్కఁడె= తాను ఒంటరిగానే (లేదా తానే ముఖ్యుడై), తీర్థ= పుణ్యనదుల, సేవన= దర్శనమందు, సముత్సుకుఁడు+ఐ= మిక్కిలి ఆసక్తి కలవాడై; పరివారము+ఎల్లన్= తన సేవకులు, సైన్యము అంతా, నాల్గు= నాలుగు, దిక్కులయందున్= దిశల నుండి, కొల్చి= సేవించుచు, చనుదేరఁగన్= తన వెంట వస్తుండగా; సొంపుగన్= ఎంతో వైభవంగా, నర్మదకున్= పవిత్ర నర్మదా నది తీరానికి, ఏగెన్= ప్రయాణమై వెళ్లాడు.

తాత్పర్యము: "ఆ విక్రమార్క మహారాజు తన రాజ్యంలో ఎటు చూసినా పుణ్యకార్యాలే కనిపించేలా చేసి, భూమిపై అపారమైన కీర్తిప్రతిష్టలను సంపాదించాడు. ఆ తర్వాత పవిత్ర పుణ్యతీర్థాలను సేవించాలనే అమితమైన కోరికతో, తన పరివారమంతా నాలుగు దిక్కుల నుండి తనను చుట్టుముట్టి రక్షణగా వస్తుండగా, ఎంతో వైభవంగా పవిత్ర నర్మదా నది దర్శనానికి బయలుదేరి వెళ్లాడు".

విశేషాలు: పుణ్యక్షేత్ర దర్శనం, నదీ స్నానాలు రాజుల ధార్మిక జీవితంలో ఒక ముఖ్య భాగమనే విషయం ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

అలంకారము: రాజు యొక్క తీర్థయాత్రా గమనాన్ని సహజ సుందరంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

118

చ. కరితురగాది సైన్యపరికల్పితమార్గ నివేశు డౌచు ద
వ్వరిగి యవంతినాథుఁడు నిరంతర వారివిహారశీలసుం
దరతరరాజహంససముదాయసమాహితశర్మద న్నిజ
స్మరణనివారితోన్మదభుజంగమదుర్మదఁ గాంచె నర్మదన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+అవంతినాథుఁడు= అవంతీ నగర రాజైన ఆ విక్రమార్కుడు, కరి= ఏనుగులు, తురగ= గుఱ్ఱములు, ఆది= మొదలైన, సైన్య= చతురంగ బలముల చేత, పరికల్పిత= ఏర్పరచబడిన, మార్గ= దారి పాడుగునా గల, నివేశుఁడు+అవుచున్= విడిదలు (విశ్రాంతి గృహములు) కలవాడై; దవ్వు+అరిగి= చాలా దూరం ప్రయాణించి; నిరంతర= ఎల్లప్పుడూ, వారి= నీటియందు, విహార= సంచరించే, శీల= స్వభావము గల, సుందర+తర= మిక్కిలి అందమైన, రాజహంస= రాజహంసల యొక్క, సముదాయ= సమూహముల చేత, సమాహిత= కూర్చబడిన, శర్మదన్= ఆనందాన్ని ఇచ్చేదియు; నిజ= తనయొక్క (ఆ నది యొక్క), స్మరణ= తలచుకోవడం చేతనే, నివారితు= పోగొట్టబడే, ఉన్మద= మదించిన, భుజంగమ= సర్పముల యొక్క, దుర్మదన్= ఘోరమైన విష గర్వము గలదియునైన, నర్మదన్= ఆ నర్మదా నదిని, కాంచెన్= కనులారా దర్శించాడు.

తాత్పర్యము: "అవంతీశ్వరుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు తన ఏనుగులు, గుఱ్ఱాలు మొదలైన సైన్యంతో దారిపొడవునా విడిదులు ఏర్పాటు చేసుకుంటూ చాలా దూరం ప్రయాణించాడు. ఎట్టకేలకు నిరంతరం నీటిలో విహరించే ఎంతో అందమైన రాజహంసల గుంపులతో కనువిందు చేసేది, కేవలం తన పేరును స్మరిస్తేనే భయంకరమైన సర్పాల విష గర్వాన్ని సైతం అణచివేసే పవిత్ర శక్తి కలదియునైన ఆ ప్రసిద్ధ 'నర్మదా నది'ని అతడు చేరుకొని దర్శించాడు".

విశేషాలు:

పౌరాణిక విశేషము: హిందూ సంప్రదాయంలో 'నర్మదాయై నమః ప్రాతః నర్మదాయై నమో నిశి' అని నర్మదా నదిని స్మరిస్తే సర్పభయం (పాముల భయం) పోతుందని నమ్మకం. ఆ పౌరాణిక విశేషాన్ని 'నిజ స్మరణ నివారితోన్మద భుజంగమ దుర్మదన్' అనే పదం ద్వారా కవి ఇక్కడ అద్భుతంగా స్మరించాడు.

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస మరియు స్వభావోక్తి అలంకారము: 'నర్మదన్', 'దుర్మదన్', 'శర్మదన్' అని ఒకే రకమైన ప్రాస పదాలు పద్యంలో పదే పదే రావడం వల్ల శబ్దాలంకారమైన అనుప్రాస ప్రయోగము మరియు నది యొక్క పవిత్ర రూపాన్ని వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారముల కలయిక ఇక్కడ శోభిల్లుతోంది. **119**

క. కనుఁగొనికడుఁ ప్రియమున నె
మ్మనమునఁ ప్రణమిల్లియచమాంధాతృపురం
బునవిడిసియనుచరులుఁదా
నునునదికింజనియెనిజమనోరథ మలరన్.

ప్రతిపదార్థము: కనుఁగొని= ఆ నర్మదా నదిని చూసి, కడున్= మిక్కిలి, ప్రియమునన్= ఇష్టముతో (సంతోషముతో), నెమ్మనమునన్= ప్రసన్నమైన తన మనస్సునందు, ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి, అచటన్= ఆ ప్రదేశములోని,

మాంధాతృపురంబునన్= మాంధాతృపురము (ఓంకారేశ్వరం) అనే నగరంలో, విడిసి= విడిది చేసి, అనుచరులున్= తన సేవకులును, తానును= తానును, నిజ= తనయొక్క, మనోరథము= కోరిక, అలరన్= నెరవేరేలా, నదికిన్= ఆ నర్మదా నదికి, చనియెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజు నర్మదా నదిని చూసి ఎంతో ఆనందించాడు. మనస్ఫూర్తిగా నదికి నమస్కరించి, సమీపంలో ఉన్న 'మాంధాతృపురము' అనే పట్టణంలో తన సైన్యంతో కలిసి విడిది చేశాడు. ఆ తర్వాత తన కోరిక నెరవేరేలా, స్నానాది పవిత్ర కార్యాల కొరకు తన అనుచరులతో కలిసి ఆ నదీ తీరానికి వెళ్లాడు.

విశేషాలు:

భౌగోళిక/పౌరాణిక విశేషము: నర్మదా నది ఒడ్డున ఉన్న మాంధాతృపురమే ప్రస్తుత మధ్యప్రదేశ్‌లోని ప్రసిద్ధ శైవక్షేత్రం 'ఓంకారేశ్వర్'. సూర్యవంశపు రాజైన మాంధాత ఇక్కడ తపస్సు చేయడం వల్ల దీనికి మాంధాతృపురమనే పేరు వచ్చింది.

అలంకారము: నదీ తీర గమనాన్ని యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

120

మ. చనియాతీర్థములో సచేలముగ సుస్నానంబు గావించి నూ
తనవస్త్రాభరణాను లేపముల గాత్రం బుజ్జ్వల స్ఫూర్తి గై
కొని రాజిల్లఁ నిల్చి విప్రవరులజా గోభూతిలార్థాది దా
ననిరూఢిం దనిపె న్రవిగ్రహణపుణ్యంబైన కాలంబునన్.

ప్రతిపదార్థము: రవిగ్రహణ= సూర్యగ్రహణము వలని, పుణ్యము+ఐన= పవిత్రమైన, కాలంబునన్= సమయమందు, చని= ఆ నది వద్దకు వెళ్ళి, ఆ+తీర్థములోన్= ఆ పవిత్ర జలాలలో, సచేలముగన్= కట్టుకున్న వస్త్రములతోనే (సచేల స్నానము), సుస్నానంబు= చక్కని స్నానము, కావించి= ఆచరించి, నూతన= సరికొత్తవైన, వస్త్ర= వస్త్రములు, ఆభరణ= నగలు, అనులేపములన్= గంధాది సుగంధ లేపనముల చేత, గాత్రంబు= తన శరీరము, ఉజ్జ్వల= ప్రకాశవంతమైన, స్ఫూర్తిన్= తేజస్సును, గైకొని= పొంది, రాజిల్లఁ= ప్రకాశించేలా, నిల్చి= నిలబడి, విప్రవరులన్= శ్రేష్ఠులైన బ్రాహ్మణులను, గో= ఆవులు, భూ= భూములు, తిల= నువ్వులు, అర్థ= ధనము, ఆది= మొదలైన, దాన= దానముల యొక్క, నిరూఢిన్= సమృద్ధి చేత, తనిపెన్= సంతృప్తి పరిచాడు.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో సరిగ్గా పవిత్రమైన సూర్యగ్రహణ పుణ్యకాలం ఆసన్నమైంది. విక్రమార్కుడు ఆ నర్మదా తీర్థంలో వస్త్రములతోనే పవిత్ర స్నానాన్ని ఆచరించాడు. స్నానానంతరం సరికొత్త రాజవస్త్రాలను, దివ్యాభరణాలను ధరించి, శరీరానికి సుగంధ గంధాన్ని పూసుకొని నిండు ప్రకాశంతో నిలబడ్డాడు. ఆ గ్రహణ పుణ్యకాల మహత్యం కొద్దీ అక్కడ ఉన్న ఉత్తమ బ్రాహ్మణులకు ఆవులు, భూములు, నువ్వులు, అపార ధనధాన్యాలను దానాలు చేసి వారిని ఎంతగానో సంతృప్తి పరిచాడు.

విశేషాలు:

హిందూ సంప్రదాయంలో సూర్యగ్రహణ సమయంలో నదీస్నానం చేయడం, గోభూతిలాది దానాలు చేయడం అత్యంత పుణ్యప్రదమని నమ్ముతారు. రాజు ఆ నియమాన్ని ఇక్కడ పాటించాడు.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము: గ్రహణ సమయాన రాజు చేసిన స్నాన, అలంకార, దానాది సత్క్రియలను క్రమబద్ధంగా, సహజ సిద్ధంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

121

క. కొంకక యిచ్చుచు వెలువడి
శంకరుఁ గింకరమనోవళంకరు నురగా
లంకారు నచట నిలిచిన
యోంకారేశ్వరునిఁ గొలిచె నుచితార్చనలన్.

ప్రతిపదార్థము: కొంకక= ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా (ధారాళంగా), ఇచ్చుచున్= దానాలు చేస్తూ, వెలువడి= ఆ నదీ తీరం నుండి బయటకు వచ్చి; కింకర= తనను నమ్ముకున్న సేవకుల (భక్తుల) యొక్క, మనః= మనస్సులను, వళంకరు= వశం చేసుకునేవాడును (ఆనందింపజేసేవాడును); ఉరగ= సర్పములను, అలంకారు= ఆభరణములుగా ధరించినవాడునైన, శంకరున్= ఆ పరమశివుడిని; అచటన్= ఆ క్షేత్రమందు, నిలిచిన= వెలసినట్టి, ఓంకారేశ్వరునిన్= 'ఓంకారేశ్వరుడు' అనే లింగ రూపాన్ని, ఉచిత= శాస్త్రోక్తమైన, అర్చనలన్= పూజల చేత, కొలిచెన్= అర్చించాడు.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు ఏమాత్రం లోభత్వం లేకుండా ధారాళంగా దానాలు ముగించుకొని నది నుండి బయటకు వచ్చాడు. తన భక్తుల మనస్సులను కరుణతో వశం చేసుకునేవాడు, పాములను ఆభరణాలుగా ధరించినవాడునైన ఆ శంకరుడు—ఆ క్షేత్రంలో వెలసిన ద్వాదశ జ్యోతిర్లింగాలలో ఒకటైన 'ఓంకారేశ్వరుని' ఆలయానికి వెళ్లి, ఎంతో భక్తితో శాస్త్రోక్తంగా అర్చనలు చేసి పూజించాడు.

విశేషాలు:

అంత్యానుప్రాస/వృత్త్యనుప్రాస: 'వళంకరు', 'అలంకారు' వంటి పదాల కలయికతో పద్యంలో చక్కని శబ్ద సౌందర్యం ఏర్పడింది.

అలంకారము: శివుని రూప విశేషాలను, రాజు పూజా విధానాన్ని తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

122

మ. భువనాధీశ్వరు నిట్లు తత్పరమతిం బూజించి సేవించి త
ద్భవన ప్రాంగణరత్న మండపములో పర్యంతభూమీశులుం
గవుల నచెట్టులు గానవేత్తలు నలంకారజ్ఞులు న్మంత్రులు
న్యవతీస్తోమము లెంకలుం గొలువఁగా నుల్లాసియై యుండఁగాన్.

ప్రతిపదార్థము: భువన+అధీశ్వరున్= ఆ లోకనాథుడైన ఓంకారేశ్వరుడిని, ఇట్లు= ఈ విధంగా, తత్పర= నిండు, మతిన్= భక్తితో, పూజించి= అర్చించి, సేవించి= ధ్యానించి; తద్+భవన= ఆ ఆలయం యొక్క, ప్రాంగణ= ముంగిట ఉన్న, రత్న= రత్నములు పొదిగిన, మండపములోన్= మంటపమునందు; పర్యంత= తన చుట్టూ ఉన్న, భూమీశులున్= సామంతులైన రాజులును; కవులు= కవులును; అచ్చెట్టులు (భట్లు)= భట్టురాజులును; గానవేత్తలు= సంగీత విద్వాంసులును;

అలంకారజ్ఞులున్= శాస్త్ర పండితులును; మంత్రులున్= అమాత్యులును; యువతీస్తోమము= పరిచారికల సమూహమును; లెంకలున్= సేవకులును; కొలువఁగాన్= తన్ను సేవించుచుండగా; ఉల్లాసి+ఐ= ఎంతో సంతోషము కలవాడై, ఉండఁగాన్= కొలువు తీరి ఉన్న సమయంలో.

తాత్పర్యము: ఆ విక్రమార్క మహారాజు లోకేశ్వరుడైన ఓంకారేశ్వరుడిని ఆ విధంగా పరమ భక్తితో పూజించాడు. ఆ ఆలయ ప్రాంగణంలో రత్నాలతో నిర్మించబడిన ఒక సుందర మంటపంలో అతడు కొలువుతీరాడు. అతని చుట్టూ సామంతులు, కవులు, భట్టులు, సంగీత విద్వాంసులు, శాస్త్ర పండితులు, మంత్రులు, పరిచారికలు, సేవకులు అందరూ కనిపెట్టుకొని సేవలు చేస్తున్నారు. ఆ సమయంలో రాజు ఎంతో ఉల్లాసంగా ఆ సభలో కూర్చుని ఉండగా...

విశేషాలు: పుణ్యక్షేత్రాలలో కూడా రాజులు తమ సభా వైభవాన్ని ఎలా కొనసాగించేవారో కవి ఇక్కడ రమణీయంగా చిత్రించాడు.

అలంకారము: సభా వైభవాన్ని, పరివార సమక్షాన్ని యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

123

మ. ఒకవైతాళికుఁ డేగుదెంచి సభలో నుక్షి ప్రహస్తాగ్రుఁ డై
ప్రకటాశీర్వచనక్రమంబున నిజప్రౌఢత్వ మేపార గా
నకళాభిజ్ఞత చూపఁ బూని పలికెఁ క్ష్మాకాంత నీకీర్తికాం
తకు నీరేడుజగంబు లొక్కమణిసౌధం బై వెలుంగుంగదా.

ప్రతిపదార్థము: ఒక= ఒకానొక, వైతాళికుఁడు= వందిమాగధుడు (స్తుతిపాఠకుడు), సభలోన్= ఆ సభలోనికి, ఏగుదెంచి= ప్రవేశించి, ఉత్క్షిప్త= పైకి లేపబడిన, హస్త+అగ్రుఁడు+ఐ= చేతులు కలవాడై (చేతులెత్తి నమస్కరిస్తూ); ప్రకట= స్పష్టమైన, ఆశీర్వచన= దీవనలు ఇచ్చే, క్రమంబునన్= పద్ధతి చేత; నిజ= తనయొక్క, ప్రౌఢత్వము= బుద్ధి చాతుర్యము, ఏపారన్= అతిశయించేలా; గానకళా= సంగీత విద్యయందలి, అభిజ్ఞత= నైపుణ్యము, చూపన్= ప్రదర్శించడానికి, పూని= నిశ్చయించుకొని, పలికెన్= ఈ విధంగా పలికెను; ఓ క్ష్మాకాంత= ఓ రాజా!, నీ= నీయొక్క, కీర్తి= యశస్సు అనే, కాంతకున్= స్త్రీకి, ఈ+రేడుజగంబులు= ఈ పద్నాలుగు లోకాలును, ఒక్క= ఒకే ఒక, మణి= రత్నఖచితమైన, సౌధంబు+ఐ= రాజభవనమై, వెలుంగున్+కదా= ప్రకాశిస్తున్నది కదా!.

తాత్పర్యము: ఆ సమయంలో ఒక వైతాళికుడు (రాజులను మేల్కొలిపే లేదా స్తుతించే పండితుడు) ఆ సభలోకి వచ్చాడు. అతడు చేతులెత్తి రాజుకు జేజేలు పలుకుతూ, తన బుద్ధిప్రౌఢిమ, గానకళా నైపుణ్యము ఉట్టిపడేలా ఎంతో రసవత్తరంగా ఇలా స్తుతించాడు: "ఓ మహారాజా! నీ పవిత్రమైన కీర్తి అనే కాంతకు——ఈ పద్నాలుగు లోకాలూ కలిపి ఒకే ఒక అందమైన రత్నాల మేడ లాగా (అంతటా నీ కీర్తి నిండి) ప్రకాశిస్తోంది కదా!"

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపకాలంకారము: 'కీర్తి కాంత' (కీర్తి అనెడి స్త్రీ), 'ఈ రేడుజగములు ఒక్క మణిసౌధము' (పద్నాలుగు లోకాలు ఒకే రత్న భవనము) అని ఉపమేయ ఉపమానములకు అభేదం చెప్పడం వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారము కలదు.

124

ఉ. ఓనరనాథచంద్ర సుగుణోత్తమ యిచ్చట నా ప్రవర్గముఖా
దీనుల బట్లను ధ్ధరణిదేవతలం గవులం బ్రియో క్తి స
న్మానము లేర్పడంగ ననుమానము సేయక యాదరించు నీ
దానమహోత్సవంబు విని దవ్వులనుం డిదె చూడవచ్చితి.

ప్రతిపదార్థము: ఓ నరనాథచంద్ర= రాజులలో చంద్రుని వంటివాడా!, సుగుణ+ఉత్తమ= సద్గుణములలో శ్రేష్ఠుడా!; ఇచ్చటన్= ఈ క్షేత్రమందు, నా ప్రవర్గ (అనాథ)= దిక్కులేని, ముఖ= మొదలైన, దీనులన్= పేదవారిని; బట్లనున్= భట్టురాజులను; ధరణిదేవతలను= భూదేవతలైన బ్రాహ్మణులను; కవులను= కవి పండితులను; ప్రియ+ఉక్తి= ఇష్టమైన (మధురమైన) మాటలతో, సన్మానములు= సత్కారములు, ఏర్పడంగన్= వ్యక్తమయ్యేలా; అనుమానము= ఏమాత్రం సందేహము, చేయక= పెట్టుకోకుండా, యాదరించు= గౌరవించేటట్టి; నీ= నీయొక్క, దాన= ఈ త్యాగ, మహోత్సవంబున్= గొప్ప వేడుకను గురించి, విని= ఆలకించి, దవ్వులనుండి= చాలా దూర ప్రాంతము నుండి, ఇదె= ఇదిగో, చూడన్+వచ్చితి= కళ్లారా చూడడానికి వచ్చాను.

తాత్పర్యము: ఆ వైతాళికుడు రాజుతో ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజచంద్రా! సద్గుణశీలుడా! ఇక్కడ నర్మదా తీరాన నువ్వు అనాథలను, దీనులను, భట్టులను, బ్రాహ్మణులను, కవులను ఎంతో మధురమైన మాటలతో ఆదరిస్తున్నావని విన్నాను. ఎటువంటి వివక్ష లేదా సందేహం లేకుండా నువ్వు చేస్తున్న ఈ అపూర్వ దాన మహోత్సవాన్ని గురించి తెలుసుకొని, చాలా దూర దేశం నుండి దీనిని కళ్లారా చూడడానికే నేను ఇక్కడికి వచ్చాను".

విశేషాలు: విక్రమార్కుని దాతృత్వ కీర్తి దేశదేశాలకూ వ్యాపించి యాచకులను, పండితులను ఎలా ఆకర్షించిందో ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

అలంకారము: ఉపమారూపక చ్ఛాయ (నరనాథచంద్ర): రాజును రాజులలో చంద్రునిగా పోల్చడం వల్ల రూపక చ్ఛాయ కలదు. మిగతా కథనం సహజంగా ఉన్నందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

125

ఆ.వె. అర్థినన్న మెత్తు వటుగాక నేర్పరి
నన్న మెచ్చువడయు టదియ కడిఁది
నేఁటి కొక్క విద్య నేమెఱయించెద
నవసరంబు నాకు నానతిమ్ము.

ప్రతిపదార్థము: అర్థిన్= యాచకుడిగా వచ్చి, అన్నము= అన్నాన్ని (లేదా ధనాన్ని), ఎత్తువాడు= పొందేవాడు, అటుగాక= సామాన్యుడు; నేర్పరిన్= విద్యా నైపుణ్యము కలవాడనై, అన్నన్= ఆ సభలో, మెచ్చు= అందరి ప్రశంసలను, పడయుట= అందుకోవడం, అదియ= అదే, కడిఁది= చాలా కష్టమైన (గొప్ప) పని; నేఁటికిన్= ఈ రోజుకు, ఒక్క= ఒకానొక అపూర్వమైన, విద్యను= నా విద్యను, ఏన్= నేను, మెఱయించెదన్= ప్రదర్శిస్తాను, నాకున్= నాకు, అవసరంబు= సమయము (అనుమతి), ఆనతి+ఇమ్ము= సెలవియ్యి.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! కేవలం యాచకుడిగా వచ్చి ఏదో ఒకటి దానంగా అడిగి పట్టుకెళ్లడం ఎవరికైనా సులువైన పనే. కానీ, తన విద్యా నేర్పుతో ఈ గొప్ప సభలో అందరి మెప్పును పొందడం ఉందే, అది చాలా కష్టమైన, గౌరవప్రదమైన పని. నేను సామాన్య యాచకుడిని కాను, నా నేర్పును నమ్ముకున్నవాడిని. కాబట్టి, ఈరోజు నీ సభలో నాకున్న ఒక అపూర్వ విద్యను ప్రదర్శించి చూపిస్తాను, అందుకు నాకు అనుమతి ఇవ్వవలసిందిగా వేడుకుంటున్నాను".
విశేషాలు: విద్యావంతుడైన యాచకుడు దానాన్ని యాచించడు, తన ప్రతిభను చూపి సత్కారాన్ని పొందుతాడనే ఉన్నత భావన ఇందులో వ్యక్తమైంది.
అలంకారము: సామాన్య యాచకునికి, విద్యావంతునికి గల తేడాను చక్కగా నిరూపించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.
126

క. అనుడుఁ తదీయకళాద
ర్శనలాలసుఁడగుచు నవసరం బిచ్చినఁ గై
కొని నామేళము గూడ్కొని
పనివినియెద నంచువెడలి పాఠకుఁడేగెన్.
ప్రతిపదార్థము: అనుడున్= ఆ వైతాళికుడు అలా అనగానే, తదీయ= అతని యొక్క, కళా= విద్యను, దర్శన= చూడాలనే, లాలసుఁడు+అగుచున్= మిక్కిలి ఆసక్తి కలవాడై (విక్రమార్కుడు), అవసరంబు+ఇచ్చినన్= సమయాన్ని (అనుమతిని) ఇవ్వగా; పాఠకుఁడు= ఆ పలించే వైతాళికుడు, కైకొని= ఆ ఆజ్ఞను స్వీకరించి, నా= నా యొక్క, మేళము= నా బృందాన్ని (వాయిద్యాల వారిని), కూడ్కొని= వెంటబెట్టుకొని, పనివినియెదన్= నా విద్యను ప్రదర్శిస్తాను, అంచున్= అంటూ, వెడలి= సభ నుండి బయటకు, ఏగెన్= వెళ్లాడు.
తాత్పర్యము: ఆ వైతాళికుని మాటలు వినగానే విక్రమార్కునికి అతని అపూర్వ విద్యను చూడాలనే కుతూహలం కలిగింది. వెంటనే రాజు అతనికి ప్రదర్శన ఇవ్వడానికి అనుమతించాడు. ఆ రాజాజ్ఞను గౌరవంగా స్వీకరించి, ఆ వైతాళికుడు "మహారాజా! నా వాయిద్య బృందాన్ని, మేళాన్ని వెంటబెట్టుకొని ఇప్పుడే సభలోకి వస్తాను" అని చెప్పి, సన్నాహాల కొరకు తాత్కాలికంగా సభ నుండి బయటకు వెళ్లాడు.
విశేషాలు: కళలను, విద్యావంతులను ఆదరించే విక్రమార్కుని సహజ గుణం ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.
అలంకారము: సభా సన్నివేశాన్ని, పాత్రల గమనాన్ని సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.
127

సీ. అయ్యెడ నొకక్రొత్తయైనమహావీరు
డందియ డాకాల నమరఁ బూని
బాగుగాఁ పులిగోరు పట్టు డిండుగఁకట్టి
నునుపార మేనఁ చందన మలంది
తిలకంబు కస్తూరిఁ తిలకించి చొల్లెంబు

చెంగులపాగతోఁ జెన్నుమీఱ
హనుమంతువ్రాసిన యరిగెబిళ్ళయు వాలుఁ
కరములజయలక్ష్మి గడలుకొనఁగా
ఆ.వె. నొకఁడువచ్చె వెనుక నొక్కబింబాధరి
యంచుదుప్పటి ముసుఁ గమరఁబెట్టి
మేనికాంతి కప్పులోన గ్రిక్కిఱియంగ
హంసయానయగుచు నరుగుదేరన్.

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో (ఆ వైతాళికుడు వెళ్లిన తర్వాత); డాకాలన్= తన ఎడమ కాలికి, అందియ= వీరతాడము (అందియ), అమరన్= అందంగా, పూని= ధరించి; పులిగోరు= పులిగోరు పతకాన్ని, బాగుగాన్= చక్కగా, పట్టు= పట్టు వస్త్రముతో కూడిన, డిండుగన్= దట్టిగా (నడుముకు), కట్టి= బంధించి; మేనన్= తన శరీరమంతటా, చందనము= మంచిగంధము, నునుపారన్= నునుపుగా, అలంది= పూసుకొని; కస్తూరిన్= కస్తూరితో, తిలకంబు= బొట్టును, తిలకించి= తీర్చి; చెంగుల= కుచ్చెళ్ల వంటి చెంగులు గల, పాగతోన్= తలపాగాతో, చొళ్లెంబు= అందమైన తలకట్టు, చెన్ను+మీఱన్= అందగించగా; కరములన్= తన చేతులయందు, హనుమంతు= ఆంజనేయుని బొమ్మ, వ్రాసిన= గీయబడిన, అరిగెబిళ్ళయు= ఖేటకము (డాలును), వాలున్= పెద్ద కత్తిని, జయలక్ష్మి= విజయలక్ష్మి, గడలుకొనఁగాన్= ఉప్పొంగేలా (పట్టుకొని); ఒక= ఒకానొక, క్రొత్త+ఐన= ముందెన్నడూ చూడని కొత్తవాడైన, మహావీరుడు= గొప్ప యోధుడు, వచ్చెన్= ఆ సభలోకి ప్రవేశించాడు.

ఆటవెలది: వెనుకన్= అతని వెనుక వైపు, ఒక్క= ఒకానొక, బింబ+అధరి= దొండపండు వంటి పెదవులు గల సుందరి, అంచు= అంచులు గల, దుప్పటి= ఉత్తరీయాన్ని, ముసుఁగు= ముసుగుగా, అమరన్+పెట్టి= చక్కగా ధరించి; మేని= తన శరీరము యొక్క, కాంతి= లావణ్య కాంతి, కప్పులోనన్= ఆ ముసుగు చీకటిలో (లేదా సభలో), క్రిక్కిఱియంగన్= దట్టముగా వ్యాపించేలా; హంసయాన= హంస వంటి నడక గలది, అగుచున్= అవుతూ, అరుగుదేరన్= ప్రవేశించగా.

తాత్పర్యము: "ఆ వైతాళికుడు వెళ్లిన వెంటనే సభలోకి ఒక అద్భుతమైన మహావీరుడు ప్రవేశించాడు. అతడు ఎడమకాలికి వీరులందించే అందియను ధరించాడు, నడుముకు పట్టుదట్టి కట్టి దానికి పులిగోరును అందంగా తగిలించుకున్నాడు. ఒంటి నిండా మంచిగంధం పూసుకొని, నొసట కస్తూరి బొట్టు పెట్టుకున్నాడు. తలపై చెంగుల తలపాగా ఎంతో రౌద్రంగా, అందంగా ఉంది. అతని చేతుల్లో సాక్షాత్తూ హనుమంతుని రూపం చెక్కబడిన ఒక పెద్ద డాలు (అరిగెబిళ్ళ), ప్రకాశవంతమైన పదునైన కత్తి ఉన్నాయి. అతని వెనుకే హంస వంటి నడక గల ఒక పరమ సుందరి వచ్చింది. ఆమె దొండపండు లాంటి పెదవులతో, ఒంటిపై అంచుల దుప్పటిని ముసుగుగా వేసుకుంది. ఆమె ముసుగులో ఉన్నప్పటికీ, ఆమె శరీర కాంతి సభనంతా ముంచెత్తుతోంది. ఆ విధంగా ఆ వీరుడు, ఆ కాంత సభలోకి అడుగుపెట్టారు".

విశేషాలు: ఒక యోధుని యొక్క వీరాలంకరణను, అతని వెనుక వస్తున్న నాయిక యొక్క శృంగార/సహజ రూపసౌందర్యాన్ని కవి ఇక్కడ అత్యంత రమణీయంగా వర్ణించాడు.

అలంకారము:

స్వభావోక్తి అలంకారము: ఆ వీరుని వేషధారణను, ఆ స్త్రీ రాకను కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.
రూపక/ఉపమారూపక ఛ్ఛాయ (హంసయాన, బింబాధరి): స్త్రీ నడకను హంసతో, పెదవులను దొండపండుతో అభేదంగా పేర్కొనడం వల్ల ఇక్కడ సుందరమైన రూపక ఛాయలు ఉన్నాయి.

128

క. వచ్చి నృపుంగని మ్రొక్కిన
నచ్చో నొకమంత్రి యో మహావీరుఁడ నీ
వెచ్చోటనుండి సతితో
నిచ్చటి కరుదెంచినాఁడ వెవ్వఁడ వన్నన్.

ప్రతిపదార్థము: వచ్చి= ఆ విధంగా సభలోకి వచ్చి, నృపున్= ఆ విక్రమార్క రాజును, కని= చూసి, మ్రొక్కినన్= వారు నమస్కరించగా; అచ్చోన్= ఆ సమయంలో ఆ సభలో ఉన్న, ఒక= ఒకానొక, మంత్రి= అమాత్యుడు, ఓ మహావీరుఁడ= ఓ యోధాగ్రేసరుడా!, నీవు= నీవు, సతితోన్= నీ భార్యతో (ఈ కాంతతో) కలిసి, ఏ+చోటనుండి= ఏ దేశము నుండి, ఇచ్చటికిన్= ఈ ఓంకారేశ్వర క్షేత్రానికి, అరుదెంచినాఁడవు= వచ్చావు?, నీవు, ఎవ్వఁడవు= ఎవరు?, అన్నన్= అని ప్రశ్నించగా.

తాత్పర్యము: ఆ వచ్చిన వీరుడు, అతని వెనుక ఉన్న కాంత విక్రమార్క మహారాజును సమీపించి వినయంగా నమస్కరించారు. అది చూసి ఆ సభలో ఉన్న మంత్రులలో ఒకడు లేచి ఆ యోధుడిని ఇలా అడిగాడు: "ఓ మహావీరుడా! అసలు నువ్వు ఎవరు? నీ వెంట ఉన్న ఈ సాధ్వీమణితో కలిసి ఏ సుదూర ప్రాంతం నుండి ఇక్కడికి వచ్చావు? నీ వివరాలేమిటో మాకు తెలియజేయి".

విశేషాలు: సభలోకి అపరిచిత వ్యక్తులు ప్రవేశించినప్పుడు మంత్రులు వారి వివరాలను అడిగి తెలుసుకునే రాజనీతి ప్రక్రియ ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

అలంకారము: సాధారణ సభా సంభాషణ కావున స్వభావోక్తి అలంకారము.

129

ఉ. ఆవీరుఁడు వినీతుఁడై మనుజలోకాధీశుతో నిట్లను
దేవాధీశునిబంట నొక్కెడ బలోదీర్ణుండ నై తప్పాగిం
గావింపం గని నన్ను హీనపదునిం గాఁజేసిన న్వచ్చినా
నీ వామేక్షణ నాదుభార్య యిట నా కిష్టంబుగా వచ్చితిన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+వీరుఁడు= ఆ వచ్చిన యోధుడు, వినీతుఁడు+ఐ= మిక్కిలి వినయము కలవాడై, మనుజలోక+అధీశుతోన్= మానవనాథుడైన ఆ విక్రమార్కునితో, ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా పలికెను; దేవాధీశుని= దేవతల రాజైన ఇంద్రుని యొక్క, బంటన్= సేవకుడను; ఒక్క+ఎడన్= ఒకానొక సమయంలో, బలా+ఉదీర్ణుండన్+ఐ= నా బాహుబల గర్వము చేత మితిమీరినవాడనై, తప్పు= ఒక పెద్ద తప్పును, ఒగిన్= పద్ధతి తప్పి, కావింపన్= చేయగా, కని= అది చూసి, నన్నున్= నన్ను, హీనపదునిన్+కాన్= పదవి కోల్పోయిన భూలోకవాసిగా, చేసినన్= శిక్షించగా, వచ్చితిన్= ఇక్కడికి వచ్చాను; ఈ+వామేక్షణ= పద్మముల వంటి కన్నులు గల ఈ సుందరి, నాదు= నాయొక్క, భార్య= అర్ధాంగి, ఇట= ఈ భూలోకానికి, నా కిష్టంబుగాన్= నాపై గల ఇష్టము (ప్రేమ) చేతనే, వచ్చితిన్= నా వెంట వచ్చింది.

తాత్పర్యము: మంత్రి అడిగిన ప్రశ్నకు ఆ వీరుడు ఎంతో వినయంగా రాజుతో ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! నేను దేవేంద్రుని కొలువులోని ఒక వీర సేవకుడిని. పూర్వము నా బల గర్వంతో దేవేంద్రుని ఎదుట ఒక పెద్ద తప్పు చేశాను. దాంతో ఇంద్రుడు ఆగ్రహించి నన్ను నా దివ్యపదవి నుండి తొలగించి భూలోకానికి పొమ్మని శిక్షించాడు. అలా నేను ఇక్కడికి వచ్చాను. నా వెంట ఉన్న ఈ పద్మాక్షి నా ధర్మపత్ని. నాపై ఉన్న అమితమైన ప్రేమతో తానూ స్వర్గాన్ని వదిలి నాతో పాటు ఈ భూలోకానికి వచ్చింది".

విశేషాలు:

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము: ఆ వీరుడు తన పూర్వ వృత్తాంతాన్ని, శాప కారణాన్ని రాజుకు వినయంగా తెల్పిన విధానాన్ని సహజంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

130

క. క్రమ్మఱ నింద్రుఁడు రిపు సై
న్యమ్ములు పోరాడ వచ్చునవసర మని యు
ద్ధమ్మునకుఁ దోడుపడ నను
రమ్మని పుత్తెంచె నిపుడు రాజవరేణ్యా.

ప్రతిపదార్థము: రాజవరేణ్యా= రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ విక్రమార్కుడా!, ఇపుడు= ఈ సమయంలో, రిపు= శత్రువులైన రాక్షసుల యొక్క, సైన్యమ్ములు= సైన్యాలు, పోరాడన్= (స్వర్గలోకంపై) యుద్ధం చేయడానికి, వచ్చు= వస్తున్నట్టి, అవసరము= సమయము, అని= అని భావించి; క్రమ్మఱన్= తిరిగి, ఇంద్రుఁడు= దేవేంద్రుడు, యుద్ధమ్మునకున్= ఆ రణరంగంలో తనకు, తోడుపడన్= సహాయముగా నిలవడానికి, ననున్= నన్ను, రమ్మని= రమ్మంటూ, పుత్తెంచెన్= దూత ద్వారా వర్తమానం పంపాడు.

తాత్పర్యము: "ఓ రాజా! నేను ఇలా భూలోకంలో కాలం గడుపుతుండగా, ఇప్పుడే స్వర్గం నుండి ఒక వర్తమానం వచ్చింది. శత్రువులైన రాక్షస మూకలు ఇంద్రునిపై యుద్ధానికి వస్తున్నాయట. ఆ భయంకర రణరంగంలో ఇంద్రునికి తోడుగా నిలిచి రాక్షసులను సంహరించడం కోసం, నన్ను వెంటనే స్వర్గానికి రమ్మని దేవేంద్రుడు పిలుపు పంపాడు".

విశేషాలు: ఇంద్రుని కొలువులో ఈ వీరుడు ఎంతటి అజేయ పరాక్రమవంతుడో, ఆపద సమయంలో ఇంద్రుడే ఇతడిని గుర్తుచేసుకోవడం ద్వారా స్పష్టమవుతోంది.

అలంకారము: దేవలోక వార్తను రాజుకు చేరవేయడాన్ని యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

131

క. నే నరుగఁ నక్కడ నా
దానవయుద్ధమున సుదతి దలఁకెడు నిట నే
మానవుఁడు హితుఁడు లేఁ డటు
గాన సతికి నీవె ప్రాపుగాఁ దగుదధిపా.

ప్రతిపదార్థము: అధిపా= ఓ రాజా!, నేను= నేను, అక్కడకు= ఆ స్వర్గలోకానికి, అరుగన్= యుద్ధం కొరకు వెళ్లగా; నా= ఆ, దానవ= రాక్షసులతో జరిగే, యుద్ధమునన్= ఘోర సంగ్రామాన్ని తలచుకొని, ఈ+సుదతి= అందమైన నవ్వు గల నా భార్య, దలఁకెడున్= మిక్కిలి భయపడుతుంది (కంగారుపడుతుంది); ఇట= ఈ అపరిచిత భూలోకంలో, మాకు, ఏ= ఎటువంటి, మానవుఁడు= మనుష్యుడును, హితుఁడు= ఆప్తుడు (రక్షకుడు), లేఁడు= లేడు; అటుగాన= అందువల్ల, నా+సతికిన్= నా భార్యకు, ప్రాపుగాన్= ఆశ్రయముగా (రక్షకుడిగా) ఉండడానికి, నీవె= నువ్వే, తగుదు= అత్యంత యోగ్యుడవు.

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! నేను గనుక ఇంద్రునికి సహాయం చేయడానికి ఆ స్వర్గలోక యుద్ధానికి వెళ్తే, అక్కడ జరిగే రాక్షస పోరాట భీభత్సాన్ని చూసి లేదా తలచుకొని నా భార్య అమితంగా భయపడుతుంది. పైగా ఈ భూలోకంలో మాకు దిక్కుగాని, రక్షకులుగాని ఏ మానవుడూ లేడు. అటువంటప్పుడు ఆర్తత్రాణ పరాయణుడవైన నీకంటే నా భార్యను కాపాడగల సమర్థుడు ఎవరున్నారు? కాబట్టి నేను వచ్చే వరకు ఆమెకు నువ్వే రక్షణగా ఉండాలి".

విశేషాలు: అపరిచితుడైనప్పటికీ విక్రమార్కుని శరణాగత రక్షణ గుణాన్ని నమ్మి ఆ వీరుడు తన భార్య బాధ్యతను రాజుకు అప్పగిస్తున్నాడు.

అలంకారము: తన ఇబ్బందిని, రాజుపై ఉన్న నమ్మకాన్ని సహజంగా వ్యక్తపరిచినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

132

ఆ.వె. పాలనంబు సేయుప్రభుఁడవు నీకంటె
నొండుచోట నుంచు టురవుగాదు
దిక్కులేని ప్రజకు దిక్కునీ వటుగాన
తరుణి నరసికొమ్ము తండ్రికరణి.

ప్రతిపదార్థము: పాలనంబు+సేయు= ప్రజలను కన్నబిడ్డల్లా పరిపాలించే, ప్రభుఁడవు= ఉత్తమ రాజువు; నీకంటెన్= నీ రక్షణలో కాకుండా, ఒండు+చోటన్= వేరొక ప్రదేశంలో (ఈమెను), ఉంచుట= ఉంచడం, ఉరవు+కాదు= ఏమాత్రం తగిన పని కాదు; దిక్కు+లేని= ఎవరూ లేని, ప్రజకున్= దీనులకు, దిక్కు= ఆశ్రయము, నీవు= నువ్వే; అటుగాన= అందువల్ల, తండ్రి+కరణి= స్వంత తండ్రి వలె, ఈ+తరుణిన్= ఈ యువతిని (నా భార్యను), అరసి+కొమ్ము= కనిపెట్టుకొని కాపాడుము.

తాత్పర్యము: "మహారాజా! నువ్వు ప్రజలను కన్నబిడ్డల్లా పాలించే గొప్ప ప్రభువువు. నీ ఆశ్రయంలో కాకుండా నా భార్యను ఈ భూలోకంలో మరెక్కడ ఉంచినా ఆమెకు రక్షణ ఉండదు. దిక్కులేని వారందరికీ నువ్వే ఏకైక దిక్కు. కాబట్టి, నేను యుద్ధం ముగించుకొని తిరిగి వచ్చే వరకు, ఒక కన్నతండ్రి లాగా నా భార్యను కాపాడవలసిందిగా ప్రార్థిస్తున్నాను".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము: రాజు పరస్త్రీని కాపాడవలసిన బాధ్యతను 'తండ్రి కరణి' (కన్నతండ్రి వలె) అని 'కరణి' అనే ఉపమావాచకంతో పోల్చడం వల్ల ఇది ఉపమాలంకారము అవుతుంది. రాజు యొక్క పవిత్రమైన ధర్మానికి ఇది నిదర్శనం.

133

క. అని యప్పగించి సభలో

వినువారలుఁ జూచువారు విస్మయమంద
హనుమంతునొడ్డనముతో
హనుమంతుని పగిది నెగసె నాకసమునకు.

ప్రతిపదార్థము: అని= ఈ విధంగా పలికి, అప్పగించి= తన భార్యను రాజుకు అప్పజెప్పి; సభలోన్= ఆ కొలువుతీరిన సభలో, వినువారలు= వింటున్నవారు, చూచువారును= చూస్తున్నవారు అందరూ, విస్మయము+అందన్= ఆశ్చర్యపోయేలా; హనుమంతు= ఆంజనేయుని లాంటి, ఒడ్డనముతోన్= పంతముతో (దృఢమైన తలకట్టు/కచ్చడముతో); హనుమంతుని+పగిదిన్= సాక్షాత్తూ ఆ హనుమంతుని వలె, ఆకసమునకున్= అంతరిక్షంలోనికి, నెగసెన్= ఒక్కసారిగా ఎగిరిపోయాడు.

తాత్పర్యము: ఆ వీరుడు ఆ విధంగా తన భార్యను రాజుకు అప్పగించాడు. ఆ వెంటనే సభలోని వారందరూ చూస్తుండగానే, విపరీతమైన ఆశ్చర్యంలో మునిగిపోయేలా——నడుముకు బిగించిన కచ్చడముతో సాక్షాత్తూ లంకకు ఎగిరిన ఆంజనేయుని వలె ఆకాశమార్గంలోనికి ఒక్కసారిగా పైకి ఎగిరిపోయాడు.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము: ఆ వీరుడు ఆకాశంలోకి ఎగరడాన్ని 'హనుమంతుని పగిదిన్' (ఆంజనేయుని వలె) అని 'పగిదిన్' అనే ఉపమావాచకంతో పోల్చి చెప్పడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన ఉపమాలంకారము అవుతుంది.

134

క. మిన్నంట నెగసి నరులకు
గన్నంటిన యంతదవ్వు కానంబడి య
తున్న తగతిఁ కనుపట్టక
చన్నం గని చోద్య మందే జనపాలుండున్.

ప్రతిపదార్థము: మిన్ను+అంటన్= ఆకాశాన్ని తాకేలా, నెగసి= పైకి ఎగిరి; నరులకున్= కింద ఉన్న మనుషులకు, కన్ను+అంటిన= కంటికి కనిపించే, అంత= అంతటి, దవ్వున్= దూరము వరకు, కానంబడి= కనిపించి; అటుపైన, అtext+ఉన్నత= మిక్కిలి ఎత్తైన, గతిన్= మార్గమునందు, కనుపట్టక= కనిపించకుండా, చన్నన్= వెళ్ళిపోగా; కని= అది చూసి, జనపాలుండు= ఆ విక్రమార్క మహారాజు, చోద్యము+అందెన్= అమితమైన ఆశ్చర్యమును పొందాడు.

తాత్పర్యము: ఆ యోధుడు ఆకాశ మార్గంలో ఎంత ఎత్తుకు వెళ్లాడంటే——మనుషుల కంటికి కనిపించే ఆఖరి మేర వరకు ఒక చిన్న చుక్కలా కనిపించి, ఆపైన అంతకంతకూ ఎత్తుకు వెళ్తూ పూర్తిగా అదృశ్యమైపోయాడు. అతని అద్భుతమైన ఆ గమనాన్ని చూసి విక్రమార్క మహారాజు విస్తుపోయాడు.

విశేషాలు: ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోయే ఇంద్రజాల లేదా గంధర్వ విద్యల చాతుర్యం ఇక్కడ ప్రతిఫలించింది.

అలంకారము: ఆకాశ గమనాన్ని, రాజు ఆశ్చర్యపోవడాన్ని సహజంగా చిత్రించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

135

సీ. ఆమీఁద దేవాసురాహవం బైనట్లు
పంచమహావాద్యఫణితు రెసఁగెఁ
బొడువుఁడు తలద్రెంచుఁడడువుఁడునానిట్లు
పెడబొబ్బలార్పులుముడులు వడియె
నంతలోపల హనుమంతునొడ్డనముతో
గూడ నాతని చేయిగూలె ధరణిం
దరువాత వాలుతో దక్షిణహస్తంబు
నందియతోఁ కాలునట్లు వడియె
ఆ.వె. తోడికాలును దేగితొఱఁగెఁజెంగులపాగ
చొల్లియంబుతోనఁ త్రెళ్ళెఁతలయు«
బ్రిండుతోడఁగూడ మొండెముదిగదొర్లే
గొలుపులోనఁజూడ ఘోరమయ్యె

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: ఆ మీఁదన్= ఆ వీరుడు వెళ్లిన తర్వాత ఆకాశంలో; దేవాసుర= దేవతలకు రాక్షసులకు, ఆహవంబు= యుద్ధము, ఐనట్లు= జరుగుతున్నట్లుగా; పంచమహావాద్య= ఐదు రకముల పెద్ద రణ వాయిద్యాల యొక్క, ఫణితులు= శబ్దాలు, ఎసఁగెన్= మిక్కిలిగా రేగాయి; పాడువుఁడు= పాడవండి, తల= శిరస్సును, ద్రుంచుడు= నరకండి, అడువుఁడు= కొట్టండి, అని+ఇట్లు= అనేలా; పెడబొబ్బలు= భయంకరమైన కేకలు, ఆర్పులు= అరుపులు, ముడులు+వడియెన్= ఒకదానితో ఒకటి కలగాపులగమై వినిపించాయి; అంతలోపలన్= అంతలోనే; హనుమంతు= ఆ ఆంజనేయుని చిహ్నము గల, ఒడ్డనముతోన్+కూడన్= డాలుతో (లేదా కచ్చడముతో) సహా, ఆతని= ఆ వీరుని యొక్క, చేయి= ఒక హస్తము, ధరణిన్= నేలపై, కూలెన్= తెగిపడింది; తరువాత= ఆ పైన, వాలుతోన్= పదునైన కత్తితో పాటు, దక్షిణ= కుడి, హస్తంబు= చేయియు; అందియతోన్= వీరతాడము గల, కాలును= పాదమును, అట్లు= ఆ విధంగానే, పడియెన్= కింద పడ్డాయి.

ఆటవెలది: తోడి= దానికి జంటయైన, కాలును= ఎడమ కాలును, దేగి= తెగి, తొఱఁగెన్= కింద పడింది; చెంగుల= కుచ్చెళ్ల, పాగ= పాగా, చొల్లియంబుతోనన్= అందమైన తలకట్టుతో సహా, తలయున్= ఆ వీరుని శిరస్సు కూడా, త్రెళ్ళెన్= కింద పడింది; బ్రిండుతోడన్+కూడన్= నడుము దట్టితో పాటు, మొండెము= మిగిలిన మొండెం భాగము కూడా, దిగన్+దొర్లెన్= కిందకు దొర్లి పడింది; కొలువులోనన్= ఆ రాజసభలో, చూడన్= ఆ దృశ్యాన్ని చూడడానికి, ఘోరము+అయ్యెన్= చాలా భయంకరంగా మారింది.

తాత్పర్యము: "ఆ వీరుడు వెళ్లిన కాసేపటికి ఆకాశంలో పెద్ద కోలాహలం మొదలైంది. దేవతలకు రాక్షసులకు ఘోర యుద్ధం జరుగుతున్నట్లుగా పెద్ద పెద్ద రణ వాయిద్యాల శబ్దాలు వినిపించాయి. 'పాడవండి, తలలు నరకండి, దెబ్బకొట్టండి' అంటూ యోధుల భయంకరమైన అరుపులు, పెడబొబ్బలు మిన్నంటాయి. ఆ శబ్దాలు వింటుండగానే సభలో ఉన్నవారంతా దిగ్భ్రాంతి చెందేలా——ఆకాశం నుండి ఆ వీరుని యొక్క ఒక చేయి డాలుతో సహా తెగి కింద పడింది. ఆ వెంటనే కత్తి పట్టుకున్న అతని కుడిచేయి, వీర అందియ ఉన్న కాలు కింద పడ్డాయి. చూస్తుండగానే అతని రెండో కాలు, చెంగుల తలపాగాతో సహా

తెగిపడిన శిరస్సు, నడుము దట్టితో కూడిన మొండెం ముక్కలు ముక్కలుగా ఆ రాజసభ మధ్యలోకి వచ్చి పడ్డాయి. ఆ భీకర దృశ్యం సభలోని వారందరికీ అమితమైన భయాన్ని, ఘోరాన్ని కలిగించింది".

విశేషాలు: ఆకాశంలో జరిగినట్లుగా భ్రమ కలిగించిన ఆ భయంకర నరకసంహార లేదా అంగ విచ్ఛేదన దృశ్యాన్ని కవి భీభత్స రసం ఉట్టిపడేలా వర్ణించాడు.

అలంకారము: స్వభావోక్తి / భీభత్స రస వర్ణన: యుద్ధంలోని అంగవిచ్ఛేదనాన్ని, ఆ ముక్కలు కింద పడే క్రమాన్ని కళ్లకు కట్టినట్లు భయంకరంగా వర్ణించినందున ఇది అద్భుతమైన స్వభావోక్తి అలంకార శైలి.

136

ఉ. ఎక్కడినుండివచ్చె నితఁ డెవ్వఁడొ యింద్రునిబంట నంచుఁ దా
నిక్కమలాక్షి నుంచి దివికేగి సురాసుర సంగరంబునం
గ్రక్కున నొక్క డిట్లు కడికండలునయ్యె నటంచు కొల్వులో
బెక్కువిధంబుల నృటునిఁ పేర్కొని విస్మయమంది రందఱున్.

ప్రతిపదార్థము: ఇతఁడు= ఈ వీరుడు, ఎక్కడి నుండి= ఏ లోకం నుండి, వచ్చెన్= వచ్చాడో!; ఎవ్వఁడో= ఎవరో కానీ, ఇంద్రుని= దేవేంద్రుని యొక్క, బంటన్+అంచున్= సేవకుడనని చెప్తూ; తాను= తాను, ఈ+కమలాక్షిన్= పద్మముల వంటి కన్నులు గల ఈ భార్యను, ఉంచి= (మన రాజు వద్ద) దాచి; దివికిన్+ఏగి= స్వర్గానికి వెళ్లి; సురాసుర= దేవదానవుల, సంగరంబునన్= యుద్ధమందు; క్రక్కునన్= వెనువెంటనే; ఒక్కఁడు= ఒక్క మనిషి, ఇట్లు= ఈ విధంగా, కడికండలు+అయ్యెన్= ముక్కలు ముక్కలుగా తెగిపడ్డాడు, అంచున్= అంటూ; కొల్వులోన్= ఆ రాజసభలోని, అందఱును= వారందరూ, నృపునిన్= ఆ విక్రమార్క రాజును, పేర్కొని= సంబోధిస్తూ, బెక్కు= అనేక, విధంబులన్= రీతులుగా, విస్మయము+అందిరి= ఆశ్చర్యపోయారు.

తాత్పర్యము: సభలోని వారంతా ఆ ముక్కలను చూసి నోరెళ్లబెట్టారు. "అయ్యా! ఎక్కడి నుండి వచ్చాడో ఈ వీరుడు? ఎవరో కానీ ఇంద్రుని బంటునని చెప్పి, పద్మాల్లాంటి కళ్లున్న తన భార్యను మన రాజుగారి వద్ద రక్షణగా ఉంచి వెళ్లాడు. స్వర్గంలో జరిగిన దేవదానవ యుద్ధంలో పాపం ఒక్క క్షణంలో ఇలా ముక్కలు ముక్కలుగా నరికివేయబడి కింద పడ్డాడు కదా!" అని సభలోని వారంతా రాజుతో చెప్తూ రకరకాలుగా ఆశ్చర్యపోసాగారు.

విశేషాలు: సభాసదుల మనస్సులలో కలిగిన అమితమైన వింతను, జాలిని కవి ఇక్కడ చక్కగా ఆవిష్కరించాడు.

అలంకారము: సభలోని జనుల ఆశ్చర్యకరమైన మాటలను, వారి ప్రతిస్పందనను యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.:

137

ఆ.వె. మీఁది ముసుఁగువుచ్చి మెలఁతుక యలకలు
చక్కదువ్వియప్పు డక్క జముగ
నధిపునవయవము లా యొడ్డనముతో
గూడఁ దిగిచి బెగడుగొనకపలికెన్.

ప్రతిపదార్థము: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; మెలఁతుక= ఆ వీరపత్ని (యువతి), మీఁది= తన తలపై ఉన్న, ముసుఁగు= ముసుగును, పుచ్చి= తొలగించి; అలకలు= తన ముంగురులను, చక్కన్+దువ్వి= చక్కగా సర్దుకొని; అక్కజము+కాగన్= అందరూ ఆశ్చర్యపోయేలా; బెగడు= ఏమాత్రం భయము, కొనక= చెందకుండా; అధిపు= తన భర్త యొక్క, అవయవములు= (తెగిపడిన) శరీర భాగాలను, ఆ+ఒడ్డనముతోన్+కూడన్= ఆ డాలు/నడుము దట్టితో సహా, దిగిచి= ఒకచోటికి చేర్చి, ఇట్లు+పలికెన్= ఈ విధంగా మాట్లాడింది.

తాత్పర్యము: "ఆ భయంకర దృశ్యాన్ని చూసి సభ అంతా అల్లాడిపోతుంటే, ఆ వీరుని భార్య మాత్రం ఏమాత్రం భయపడలేదు. అందరూ ఆశ్చర్యపోయేలా ఆమె తన తలపై ఉన్న ముసుగును పక్కకు తీసి, ముంగురులను చక్కగా సర్దుకుంది. ఆ తర్వాత నేలపై చెల్లాచెదురుగా పడి ఉన్న తన భర్త శరీర భాగాలను, ఆయుధాలను ధైర్యంగా ఒకచోటికి చేర్చి, నిబ్బరంగా ఇలా పలికింది".

విశేషాలు: భర్త ముక్కలై పడినా ఆ కాంత వణకకుండా ధైర్యం ప్రదర్శించడం ఆమె పతివ్రతా మహాత్మ్యాన్ని, వీరనారీ స్వభావాన్ని సూచిస్తుంది.

అలంకారము: స్త్రీ యొక్క అసాధారణ ధైర్య ప్రవర్తనను కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

138

క. ఓ నరనాయక ఇంకిట
నేనుండుట తగదు సమరనిహతుని వీరు
న్నానాథుఁగూడ నేగెద
నానతి యీవలయు నాకు నగ్గిసారంగన్.

ప్రతిపదార్థము: ఓ నరనాయక= ఓ భోజరాజా! (విక్రమార్క రాజా!), ఇంకన్= ఇకపై, ఇట= ఈ భూలోకంలో, నేను= నేను, ఉండుట= జీవించి ఉండటం, తగదు= ఎంతమాత్రం సమంజసం కాదు; సమర= యుద్ధంలో, నిహతుని= చనిపోయినట్టి, వీరున్= వీరుడును, నా+నాథున్= నా ప్రాణనాథుడైన నా భర్తను, కూడన్= కలిసి, ఏగెదన్= (పరలోకానికి) వెళ్తాను; నాకున్= నాకు, అగ్గి= అగ్నికుండంలో (సహగమనం కొరకు), సారంగన్= ప్రవేశించడానికి, ఆనతి= అనుమతి, ఈవలయున్= ఇవ్వవలసింది.

తాత్పర్యము: "ఆమె రాజుతో ఇలా అంది: 'ఓ మహారాజా! నా భర్త రణరంగంలో వీరమరణం పొందాడు. ఆయన లేని ఈ భూలోకంలో నేను ఇక ఒక్క క్షణం కూడా బ్రతకడం తగదు. వీరుడైన నా నాథునితో పాటు నేనూ పరలోకానికి వెళ్తాను. నేను చితి (అగ్నికుండం) ప్రవేశం చేసి సహగమనం చేయడానికి నాకు సెలవివ్వు'".

విశేషాలు: ప్రాచీన భారతదేశంలో వీరపత్నులు పాటించే 'సహగమనం' (సతీసహగమనం) అనే సాంప్రదాయాన్ని ఈ పద్యం ప్రతిఫలిస్తోంది.

అలంకారము: పతివ్రత యొక్క నిశ్చయాత్మకమైన మాటలను సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

139

క. నావిని మొదలనె యాతని
చావునకు నతిఖిన్నఁడైన జనపతి కృపతో
నో వీరపత్ని జనకుని
కైవడి నినుఁ బ్రోతు నిట్లు గడఁగకు మనియెన్.

ప్రతిపదార్థము: నా+విని= ఆ మాటలు ఆలకించి, మొదలనే= అంతకుముందే, ఆతని= ఆ వీరుని యొక్క, చావునకున్= మరణానికి, అతి= మిక్కిలి, ఖిన్నఁడు+ఐన= దుఃఖించినవాడైన, జనపతి= ఆ విక్రమార్క రాజు, కృపతోన్= అమితమైన జాలితో; ఓ వీరపత్ని= ఓ వీరనారీ!, జనకుని= కన్నతండ్రి, కైవడిన్= విధముగా, నినున్= నిన్ను, ప్రోతున్= కంటికి రెప్పలా కాపాడుకుంటాను, ఇట్లు= ఈ విధంగా (చావడానికి), గడఁగకుము= పూనుకోవద్దు, అనియెన్= అని పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆమె మాటలు వినగానే, ఆ వీరుని ఘోర మరణానికి అంతకుముందే ఎంతో ఆవేదన చెందిన విక్రమార్క మహారాజు మనసు కరిగిపోయింది. అతడు అమితమైన జాలితో ఆమెతో ఇలా అన్నాడు: "ఓ వీరపత్నీ! నీ భర్త చనిపోయాడని నువ్వు ప్రాణాలు విడువవద్దు. నీకు ఈ భూలోకంలో ఎవరూ లేకపోయినా, నీ కన్నతండ్రి లాగా నిన్ను నేను సాకుతాను, నా అంతఃపురంలో గౌరవంగా ఉంచుతాను. దయచేసి ఈ అగ్ని ప్రవేశ ప్రయత్నాన్ని విరమించుకో".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము: రాజు పరస్త్రీని కాపాడే బాధ్యతను 'జనకుని కైవడిన్' (కన్నతండ్రి వలె) అని 'కైవడిన్' అనే ఉపమావాచకంతో పోల్చి చెప్పడం వల్ల ఇది ఉపమాలంకారము అవుతుంది.

140

క. ఇది చాగెడుకొఱకై నీ
పదములకడ నుంచె నిట్లు పతిపోయిన స
త్పదమున కేగెద ననుపుట
మదిఁ జూడఁగ నిదియె తండ్రిమన్నన గాదే.

ప్రతిపదార్థము: పతి= నా భర్త, చాగెడు+కొఱకై= (యుద్ధంలో) ప్రాణాలు అర్పించడం కోసమే, నీ= నీయొక్క, పదములకడన్= పాదాల చెంత, నిలిపి+ఉంచెన్= నన్ను అప్పగించి వెళ్లాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా, పతి= నా నాథుడు, పోయినన్= మరణించగా, సత్+పదమునకున్= ఉత్తమ పుణ్యలోకానికి, ఏగెదన్= నేను కూడా వెళ్తాను, అనుపుట= నన్ను పంపించడమే; మదిన్= మనసులో, చూడఁగన్= ఆలోచించి చూస్తే, ఇదియె= ఇదే కదా, తండ్రి= కన్నతండ్రి ఇచ్చే, మన్నన= నిజమైన గౌరవము (ఆదరణ), కాదే= కాదా! (అవును).

తాత్పర్యము: "ఆమె రాజుతో అంది: 'మహారాజా! నా భర్త యుద్ధంలో వీరమరణం చెందుతానని ముందే ఊహించి, నన్ను నీ పాదాల చెంత సురక్షితంగా ఉంచి వెళ్లాడు. నా నాథుడు పుణ్యలోకాలకు వెళ్లిన తర్వాత, నన్ను కూడా ఆయన వెంటే ఆ పుణ్యలోకానికి సాగనంపడం (చితికి అనుమతించడం) ఉత్తమం. మనసులో ఆలోచిస్తే, ఒక కన్నతండ్రిగా నువ్వు నాకు ఇవ్వవలసిన నిజమైన గౌరవం నన్ను అగ్ని ప్రవేశానికి అనుమతించడమే గానీ ఆపడం కాదు కదా!'"

విశేషాలు: తండ్రిగా ఆదరించడం అంటే ప్రాణాలు కాపాడటం కాదు, పతివ్రత అయిన కూతురి ఆశయానికి (సహగమనానికి) అడ్డు చెప్పకుండా పంపడమే అని ఆమె రాజు మాటలను తిప్పికొట్టింది.
అలంకారము: తండ్రి మన్నన గురించిన లోకరీతిని చమత్కారంగా ప్రశ్నించినందున ఇది వక్రోక్తి అలంకార చ్ఛాయలతో కూడిన స్వభావోక్తి.

141

ఉ ఆకులుపాటుతోడ నశుభాకృతియై యొక వేళనైనఁ బో
కాకును లేక సొమ్ములకు నఱ్ఱులు సాఁపక పేరఁటంబులం
బోక తొఱంగి పూతలును బువ్వులు దూరముగాఁగ ముండయై
యేకడఁ జేరిన న్విధవ కెగ్గులె కాక భరింపవచ్చునే.

ప్రతిపదార్థము: ఆకులుపాటుతోడన్= ఆందోళనతోను దీనత్వంతోను; అశుభ+ఆకృతి+ఐ= అమంగళకరమైన రూపం కలదై; ఒక వేళన్+ఐనన్= కనీసం ఒక్కసారైనా; పోకాకును= తాంబూలము (పోక, ఆకు) వేసుకోవడం, లేక= లేకుండా; సొమ్ములకున్= ఇతరుల ఆభరణాలకై, నఱ్ఱులు= ఆశతో మెడలు, సాఁపక= చాచకుండా; పేరఁటంబులన్= ముత్తైదువుల శుభకార్యాలకు, పోక= వెళ్లడం, తొఱంగి= వదిలిపెట్టి; పూతలును= గంధాది పూతలు, బువ్వులు= పూలు, దూరముగాఁగన్= జీవితానికి దూరమైపోగా; ముండ+ఐ= గుండు చేయించుకొని (లేదా అలంకార రహితయై); ఏ+కడన్= ఏ ఇంట, చేరినన్= ఆశ్రయం పొందినా; విధవకున్= పతిలేని ఆ విధవకు, ఎగ్గులె= అవమానాలే, కాక= తప్పవు, భరింపవచ్చునే= ఆ జీవితాన్ని తట్టుకోవడం సాధ్యమా? (కాదు).
తాత్పర్యము: "ఆమె విధవా జీవితంలోని నరకాన్ని వివరిస్తోంది: 'రాజా! భర్త లేని స్త్రీ సమాజంలో అమంగళ స్వరూపంగా, దీనంగా బ్రతకాలి. నోరారా తాంబూలం వేసుకోలేక, ఆభరణాల ఆశలు చంపుకొని, ముత్తైదువుల శుభకార్యాలకు (పేరంటాలకు) వెళ్లే హక్కును కోల్పోయి, పూలు-గంధాలకు దూరమై, అలంకారాలన్నీ తీసివేసి విధవగా ఏ ఇంట అడుగుపెట్టినా ఆమెకు నిత్యం అవమానాలు, నిందలే ఎదురవుతాయి. అటువంటి ఘోరమైన నరకప్రాయమైన జీవితాన్ని ఏ స్త్రీ అయినా భరించగలదా? నేను భరించలేను'".
విశేషాలు: నాటి సమాజంలో బాలవితంతువులు లేదా విధవలు పడే శారీరక, మానసిక నరకాన్ని కవి ఈ పద్యంలో ఎంతో కరుణాజనకంగా, కళ్లకు కట్టినట్లు చిత్రించాడు. ఇటువంటి బ్రతుకు కంటే చావడమే మేలనే పతివ్రత నిశ్చయానికి ఇది కారణం.
అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము: నాటి కాలపు వితంతువుల దయనీయమైన శారీరక, సామాజిక స్థితిని అత్యంత సహజంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

142

క. చచ్చియుఁ జావక తనలో
వెచ్చుచు నియమముల నింక విధవాత్వమున
న్నిచ్చలు మాఁడుటకంటెను

జిచ్చుఱుకుట మేలు సతికి క్షితి మెచ్చంగన్.

ప్రతిపదార్థము: చచ్చియున్= బ్రతికి ఉండి కూడా చచ్చినదానితో సమానమై, చావక= పూర్తిగా ప్రాణం పోక; తనలోన్= తన మనస్సులో, వెచ్చుచున్= కుమిలిపోతూ, ఏడుస్తూ; నియమములతోన్= కఠిన ఉపవాస నియమాలతో; ఇంకా= ఇంకా; విధవాత్వమునన్= విధవగా; నిచ్చలున్= ప్రతిరోజూ, మాఁడుటకంటెను= (ఆకలితో, దుఃఖంతో) మాడిపోవడం కంటే; క్షితి= ఈ భూలోకము, మెచ్చంగన్= కొనియాడేలా; సతికిన్= పతివ్రతయైన స్త్రీకి, చిచ్చు+ఉఱుకుట= అగ్నిలో దూకి ప్రాణాలు అర్పించడమే, మేలు= అన్ని విధాలా శ్రేష్ఠము.

తాత్పర్యము: "బ్రతికి ఉండి కూడా చచ్చినదానిలా జీవిస్తూ, మనసులోనే కుమిలిపోతూ, కఠినమైన నియమాలతో, ఉపవాసాలతో ప్రతిరోజూ ఆకలితో మాడుతూ ఆ విధవా జీవితాన్ని అనుభవించడం కంటే—ఈ లోకమంతా మెచ్చుకునేలా పతివ్రతయైన స్త్రీ చిచ్చు (అగ్ని) లో దూకి ప్రాణ త్యాగం చేయడం ఎంతో మేలు".

విశేషాలు: పతివ్రత యొక్క ఆత్మగౌరవాన్ని, నాటి సామాజిక భావజాలాన్ని ఈ పద్యం ప్రతిబింబిస్తుంది.

అలంకారము: వైధవ్య నరకం కంటే అగ్ని ప్రవేశమే శ్రేష్ఠమని సహజంగా నిరూపించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

143

క. పతి దుఃఖితుఁడైనను దా
నతిదుఃఖిత యగుచు నూరి కతఁడరిగినఁ బీ
డిత యగుచు నతఁడు సచ్చిన
ధృతితోడన సచ్చునది పతివ్రత చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థము: పతి= భర్త, దుఃఖితుఁడు+ఐనను= కష్టాలలో ఉండి బాధపడుతుంటే, తాను= తాను కూడా, అతి= మిక్కిలి, దుఃఖిత+అగుచున్= బాధపడేదియు; అతఁడు= ఆ భర్త, ఊరికిన్= వేరే ఊరికి, అరిగినన్= ప్రయాణమై వెళ్తే, పీడిత= విరహ బాధ చేత పీడించబడేదియు; అతఁడు= ఆ నాథుడు, సచ్చినన్= మరణిస్తే, ధృతితోడన= అచంచలమైన ధైర్యంతో, సచ్చునది= వెంటనే ప్రాణాలు విడిచేదే, పతివ్రత+చుమ్మీ= నిజమైన పతివ్రత సుమా!

తాత్పర్యము: "భర్త బాధపడుతుంటే తాను అంతకంటే ఎక్కువ బాధపడేది, భర్త పరగ్రామానికి వెళ్తే అతని విరహంతో తల్లడిల్లిపోయేది, ఒకవేళ ఆ భర్తే మరణిస్తే ఏమాత్రం వెనుకాడకుండా నిండు ధైర్యంతో అతనితో పాటే ప్రాణాలు విడిచేదే నిజమైన పతివ్రత!"

విశేషాలు: ప్రాచీన కావ్యాలలో పతివ్రతా లక్షణాలను నిర్వచించే ప్రసిద్ధమైన శ్లోకాలకు (ఉదాహరణకు: 'ఆర్తా ఆర్తే ముదితే హృష్టా...') ఇది చక్కని తెలుగు రూపం.

అలంకారము: పతివ్రత యొక్క నిఖార్సయిన సహజ లక్షణాలను వివరించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

144

ఆ.వె. పుట్టలోనిపాముఁ బట్టు గారడికుండు
బలిమి వెడలదిగియు పగిది నింతి

తోడఁ జచ్చి పతి యధోగతుఁ డైనఁ దా
నుద్ధరించి సౌఖ్య మొందుచుండు.

ప్రతిపదార్థము: పుట్టలోని= పుట్ట లోపల దాక్కున్న, పామున్= సర్పాన్ని, గారడికుండు= పాములవాడు (మాంత్రికుడు), బలిమి= తన మంత్ర బలంతో (బలవంతంగా), వెడలన్+దిగియు= బయటకు లాగే, పగిదిన్= విధముగా; ఇంతి= పతివ్రతయైన స్త్రీ, తోడన్= భర్తతో పాటు, చచ్చి= (సహగమనం చేసి) ప్రాణాలు అర్పించి, పతి= ఒకవేళ ఆ భర్త చేసిన పాపాల వల్ల, అధోగతుఁడు+ఐనన్= నరకలోకానికి వెళ్లినప్పటికీ, తాను= తాను, ఉద్ధరించి= అతడిని ఆ పాపాల నుండి రక్షించి, సౌఖ్యము= స్వర్గ సుఖాన్ని, ఒందుచుండున్= పొందేలా చేస్తుంది.

తాత్పర్యము: "లోకంలో పుట్టలోపల ఎంత లోతుగా దాక్కున్న పామునైనా సరే, పాములవాడు తన మంత్ర బలంతో బలవంతంగా బయటకు లాగి తన వశం చేసుకుంటాడు. అదే విధంగా, భర్తతో పాటు ప్రాణాలు అర్పించే పతివ్రత తన పాతివ్రత్య మహత్యంతో——ఒకవేళ ఆ భర్త చేసిన పాపాల వల్ల నరకానికి (అధోగతికి) వెళ్లినప్పటికీ, అతడిని ఆ నరకం నుండి బలవంతంగా పైకి లాగి, ఉద్ధరించి, ఇద్దరూ కలిసి స్వర్గలోక సుఖాలను అనుభవించేలా చేస్తుంది".

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము: పతివ్రత నరకం నుండి భర్తను ఉద్ధరించడాన్ని, గారడివాడు పుట్టలోంచి పామును లాగడంతో పోల్చి, 'పగిదిన్' అనే ఉపమావాచకాన్ని ఉపయోగించడం వల్ల ఇది అద్భుతమైన ఉపమాలంకారము అవుతుంది.

145

ఆ.వె. అతని కేమికొఱఁత పతి హితంబునఁ బ్రాణ
మిచ్చినాఁడు దివికినేగినా డు
రమణుఁడగుచునచట రంభాదిసతులఁగూ
డ్కొనకమున్ననన్ను గూడ ననుపు.

ప్రతిపదార్థము: అతనికేమి= నా భర్తకేం, కొఱఁత= తక్కువ?; పతి= తన యజమానియైన ఇంద్రుని, హితంబునన్= మేలు కొరకు (యుద్ధంలో), ప్రాణము= ప్రాణాలను, ఇచ్చినాఁడు= అర్పించాడు, దివికిన్= స్వర్గలోకానికి, ఏగినాఁడు= వెళ్ళిపోయాడు; అచటన్= ఆ స్వర్గంలో, రమణుఁడు+అగుచున్= అతడు సుందరుడై, రంభా+ఆది= రంభ మొదలైన దేవకాంతలను, కూడ్కొనక+మున్న= వశం చేసుకోకముందే (వారితో సుఖించకముందే), నన్నున్= నన్ను, కూడన్= అతని వద్దకు చేరేలా, అనుపు= సాగనంపు (అనుమతి ఇవ్వు).

తాత్పర్యము: "నా భర్తకు వచ్చిన లోటేమీ లేదు, ఆయన తన యజమానియైన ఇంద్రుని కోసం వీరమరణం పొంది నేరుగా స్వర్గలోకానికి వెళ్ళిపోయాడు. అక్కడ ఆయన ఒంటరిగా ఉండి రంభ, ఊర్వశి లాంటి దేవకాంతల మోహంలో పడకముందే——నన్ను కూడా చితి ద్వారా ఆయన చెంతకు సాగనంపు రాజా!"

విశేషాలు: పతివ్రత తన భర్తపై ఉన్న అమితమైన ప్రేమను, ఈర్ష్యాసూయలతో కూడిన శృంగార భావాన్ని ఇక్కడ చమత్కారంగా వ్యక్తపరిచింది.

అలంకారము: స్త్రీ సహజమైన ప్రేమ, ఈర్ష్య భావాలను అత్యంత సహజంగా వ్యక్తపరిచినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

146

ఆ.వె. ఉరక మాన్పితేని నురి వెట్టుకొనియెండే
గుండు గట్టి నీళ్ళఁ గూలి యొండె
విషముద్రావి యొండె విడుతుఁ ప్రాణాంబు లా
తగనిచావు కీడుదగులు నిన్ను.

ప్రతిపదార్థము: ఉరక= కారణం లేకుండా నన్ను, మాన్పితేని= (ఈ అగ్ని ప్రవేశం నుండి) ఆపితే గనుక; ఉరి= ఉరి, పెట్టుకొని+ఒండె= పెట్టుకొని అయినా; గుండు= పెద్ద రాయి, కట్టి= నడుముకు కట్టుకొని, నీళ్ళన్= చెరువులో/నదిలో, కూలి+ఒండె= దూకి అయినా; విషము= విషాన్ని, త్రావి+ఒండె= తాగి అయినా; ప్రాణంబులు= నా ప్రాణాలను, విడుతున్= వదిలేస్తాను; ఆ= అటువంటి, తగని= అపకీర్తికరమైన, చావు= నా మరణం వలని, కీడు= పాపము, నిన్ను= నిన్ను (రాజును), తగులున్= చుట్టుకుంటుంది.

తాత్పర్యము: "నువ్వు గనుక నన్ను గౌరవప్రదమైన ఈ అగ్ని ప్రవేశం చేయకుండా ఆపితే—నేను ఉరివేసుకుని అయినా, లేదా నడుముకు బండరాయి కట్టుకొని నదిలో దూకి అయినా, లేదంటే విషం తాగైనా సరే ప్రాణాలు తీసుకుంటాను. పతివ్రతనైన నేను అలా ఆత్మహత్య చేసుకుని చనిపోతే, ఆ తగని చావు వలని ఘోర పాపం, అపకీర్తి నిన్నే చుట్టుకుంటాయి జాగ్రత్త!" అని ఆమె రాజును హెచ్చరించింది.

విశేషాలు: ప్రాణ త్యాగానికి సిద్ధపడిన పతివ్రతను ఆపడం ఎవరికీ సాధ్యం కాదని, బలవంతంగా ఆపితే వచ్చే కీడు రాజుకే తగులుతుందని ఆమె నిష్కర్షగా తేల్చేసింది.

అలంకారము: తన నిశ్చయాన్ని, పర్యవసానాన్ని కలినంగా, సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

147

సీ. అటుగాక పుణ్యమౌ నగ్ని ప్రవేశంబు
చెయింపు మాకీడు చెంద దిందు
నెన్న ముక్కోటియు నేఁబదిలక్షలు
మానవు మేన దోషంబు లుండు
నన్ని యేఁడులు స్వర్గ మాత్మనాయకుతోడ
ననుగతయౌ సతి యనుభవించు
వీరునియాల నై విధవ నై యుండుట
సముచితం బదిగాదు చాగనిమ్ము
ఆ.వె. తడయనేల యనుచుఁ దరుణిప్రార్థించిన
మాఱు వలుక లేక మనుజవిభుడు
కొంత యనుమతింప నంతలోఁ తజ్జను

లాయితంబు చేసి రార్తు లగుచున్.

ప్రతిపదార్థము:

సీస పద్యం: అటు+కాక= అలా కాకుండా; పుణ్యము+ఔ= ఎంతో పుణ్యప్రదమైన; అగ్నిప్రవేశంబు= చితి ప్రవేశాన్ని; చేయింపుము= చేయించుము; ఇందున్= దీని వల్ల; ఆ+కీడు= ఆత్మహత్యా పాతకం అనే కీడు; చెందదు= నీకు చుట్టుకోదు; మానవు= మనుష్యుని యొక్క; మేనన్= శరీరము◌ందు; ఎన్నన్= లెక్కింపగా; ముక్కోటియు= మూడు కోట్ల; నేఁబదిలక్షలు= ఏభై లక్షల (రోమకూపములు లేదా దోషములు) ఉండును; అన్+అన్ని= అన్నీ; ఏఁడులు= సంవత్సరముల కాలం పాటు; అనుగత+ఔ= భర్తను అనుసరించి వెళ్లే; సతి= పతివ్రతయైన స్త్రీ; ఆత్మనాయకుతోడన్= తన ప్రాణనాథునితో కలిసి; స్వర్గము= స్వర్గ సుఖాన్ని; అనుభవించున్= పొందుతుంది; వీరుని+ఆలన్+ఐ= ఒక మహావీరుని భార్యనై ఉండి; విధవన్+ఐ= పతిలేని దీనురాలినై; ఉండుట= బ్రతకడం; సముచితంబు= ఎంతమాత్రం తగినది; అది+కాదు= కాదు; చాగన్+ఇమ్ము= నన్ను ప్రాణ త్యాగం చేయనివ్వు.

ఆటవెలది: తరుణి= ఆ యువతి; తడయన్+ఏల= ఇక ఆలస్యం ఎందుకు?; అనుచున్= అంటూ; ప్రార్థించినన్= వేడుకోగా; మనుజవిభుండు= ఆ విక్రమార్క రాజు; మాఱు+పలుక+లేక= ఎదురు చెప్పలేక; కొంత= ఒక విధంగా; అనుమతింపన్= అంగీకరించగా; అంతలోన్= అంతలోనే; తద్+జనులు= అక్కడ ఉన్న జనులు; ఆర్తులు+అగుచున్= దుఃఖితులవుతూ; ఆయితంబు+చేసిరి= చితిని (అగ్నికుండాన్ని) సిద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యము: ఆ పడతి రాజుతో ఇలా అంది: "రాజా! నన్ను ఆపకుండా పవిత్రమైన అగ్ని ప్రవేశానికి అనుమతించు, దీని వల్ల నీకు ఎలాంటి పాపము రాదు. మానవ శరీరంలో మూడు కోట్ల ఏభై లక్షల రోమకూపాలు ఉంటాయి. సహగమనం చేసే పతివ్రత అన్ని కోట్ల సంవత్సరాల పాటు స్వర్గంలో తన భర్తతో కలిసి సుఖభోగాలు అనుభవిస్తుందని శాస్త్రాలు చెబుతున్నాయి. ఒక మహావీరుని భార్యనై ఉండి, నేను లోకంలో తలదించుకొని విధవగా బ్రతకడం ఎంతమాత్రం తగదు, నన్ను త్యాగానికి అనుమతించు". ఆమె ఇక ఆలస్యం చేయవద్దు అని పదే పదే ప్రార్థించేసరికి విక్రమార్కుడు ఇక ఆమెను వారించలేకపోయాడు. అతడు విచారంతోనే అనుమతి ఇవ్వగా, అక్కడ ఉన్న జనులు కన్నీరు మున్నీరుగా ఏడుస్తూనే ఆమె కొరకు చితిని సిద్ధం చేశారు.

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: పతివ్రత యొక్క శాస్త్రోక్త వాదనను, జనుల ఆవేదనను సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

148

చ. ధృతి మతిఁ బొంగి రాజునకు దీవన లిచ్చి నిజాధినాథు మే
నితునుకలుం తదస్త్రములు నించి ఘృతప్లుతచందనేంధనా
న్విత మగు నగ్నికుండమున నింతి వెస న్న వనీతపుత్రికా
కృతిఁ బడి యంతలోన కరఁగెన్ జనులందఱుఁ ప్రస్తుతింపఁగాన్.

ప్రతిపదార్థము: ధృతి= నిండు ధైర్యముతో; మతిన్= తన మనస్సు; పొంగి= ఉప్పొంగగా; రాజునకున్= ఆ విక్రమార్క మహారాజుకు; దీవనలు= ఆశీస్సులు; ఇచ్చి= అందజేసి; నిజాధినాథు= తన భర్త యొక్క; మేని= శరీరము యొక్క; తునుకలున్= ముక్కలను; తద్+అస్త్రములు= అతని ఆయుధాలను; నించి= (ఒడిలో) ఉంచుకొని; ఘృత= నెయ్యితో; ప్లుత= తడిసిన; చందన= మంచిగంధపు; ఇంధన= కట్టెలతో; అన్వితము+అగు= కూడినదైన; అగ్నికుండమునన్= ఆ మండుతున్న చితిలో; ఇంతి= ఆ పడతి; వెసన్= వేగంగా; నవనీత= వెన్నతో చేసిన; పుత్రికా= బొమ్మ యొక్క; ఆకృతిన్= రూపము వలె; పడి= దూకి; అంతలోనన్= క్షణకాలంలోనే; కరఁగెన్= కాలిపోయింది (లీనమైపోయింది); జనులందఱున్= అక్కడ ఉన్న ప్రజలందరూ; ప్రస్తుతింపఁగాన్= ఆమెను వేనోళ్ల కొనియాడారు.

తాత్పర్యము: ఆ వీరనారి మనసు నిండా అచంచలమైన ధైర్యంతో రాజును దీవించింది. తన భర్త తెగిపడిన శరీర ముక్కలను, అతని ఆయుధాలను తన ఒడిలో సర్దుకుంది. ఎండబెట్టిన గంధపు చెక్కలు, సమృద్ధిగా పోసిన నెయ్యితో భయంకరంగా మండుతున్న అగ్నికుండంలోనికి ఆమె నవ్వుతూ దూకింది. మంటల్లో పడగానే ఆమె——అగ్ని సెగ తగలగానే క్షణంలో కరిగిపోయే 'వెన్న బొమ్మ' లాగా ఆ చితిలో కాలి బూడిదైపోయింది. ఆమె అసాధారణ త్యాగాన్ని చూసి అక్కడి జనులంతా కన్నీళ్లతో జేజేలు పలికారు.

విశేషాలు (అలంకారము):

ఉపమాలంకారము: పతివ్రత అగ్నిలో పడి వేగంగా కాలిపోవడాన్ని 'నవనీత పుత్రికా ఆకృతిన్' (వెన్నతో చేసిన బొమ్మ వలె) అని పోల్చి చెప్పడం వల్ల ఇది పరమ రమణీయమైన ఉపమాలంకారము అవుతుంది.

149

వచనము:

వ. తదనంతరంబ-

ప్రతిపదార్థము: తదనంతరంబ = ఆ పతివ్రత అగ్ని ప్రవేశము చేసిన తర్వాత వెంటనే.

తాత్పర్యము: ఆ కాంత అగ్నిలో కరిగిపోయిన మరుక్షణమే ఆ రాజసభలో ఒక పెద్ద వింత జరిగింది. ఆ తదుపరి వృత్తాంతాన్ని కవి కంద పద్యంలో వివరిస్తున్నాడు.

విశేషాలు: కథలో ఒక ఘట్టం ముగిసి, ఆశ్చర్యకరమైన మరొక ఘట్టం ప్రారంభం కావడానికి ఈ వచనం సూచికగా నిలిచింది.

150

క. వసుధేశుఁడు వెఱఁగందఁగ

వెస నరిగయు వాలు ద్రిండు విలసిల్లఁగా నా

కసమున డిగి యవ్వీరుఁడు

కసుగందకవచ్చి తొంటికై వడి నిలిచెన్.

ప్రతిపదార్థము: వసుధేశుఁడు= భూనాథుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; వెఱఁగందఁగన్= ఆశ్చర్యపోయేలా; వెసన్ = వేగముగా; అరిగెయు= ఆ డాలు; వాలు= కత్తి; ద్రిండు= నడుము దట్టి; విలసిల్లఁగాన్= ఒంటిపై ప్రకాశిస్తుండగా; ఆకసమునన్= ఆకాశం

నుండి; డిగి= కిందికి దిగి; ఆ+వీరుఁడు= (ముక్కలై పడిపోయాడనుకున్న) ఆ యోధుడు; కసుగందక= ఏమాత్రం నలగకుండా (క్షతము లేకుండా); వచ్చి= సభలోకి వచ్చి; తొంటి= పూర్వపు; కైవడిన్= రూపము వలె; నిలిచెన్= నిలబడ్డాడు.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు నమ్మలేనంతగా ఆశ్చర్యపోతుండగా——ఇందాక ఆకాశం నుండి ముక్కలై పడిపోయాడనుకున్న ఆ వీరుడు, ఒంటిపై డాలు, కత్తి, నడుము దట్టితో ఎంతో ఆరోగ్యంగా, సాక్షాత్తూ ఆకాశం నుండి నేలకు దిగివచ్చాడు. అతని శరీరానికి ఎక్కడా ఒక చిన్న గాయం కూడా లేదు, అతడు మునుపటి లాగే నవ్వుతూ సభ మధ్యలో నిలబడ్డాడు.

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: చనిపోయాడనుకున్న వాడు దివ్యంగా తిరిగి రావడాన్ని, అతని పూర్వ స్థితిని యథాతథంగా వర్ణించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

151

ఉ. ఒక్కఁడు నిట్లు వచ్చి వినయోక్తులు మున్నగ మన్నతోనికి
మ్రొక్కి సురప్రసూనముల మోహనమౌ నొకదండ యిచ్చి నే
నక్కడ కేగి దానవుల నందఱఁ ద్రోలినఁ జూచి మెచ్చుగా
నిక్కు సుమస్రజంబు దివిజేంద్రుఁడు నా కొసఁం బ్రియంబునన్.

ప్రతిపదార్థము: ఒక్కఁడున్= ఆ వీరుడు ఒంటరిగానే; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వచ్చి= సభ ముందుకు వచ్చి; వినయ= వినయపూర్వకమైన; ఉక్తులు= మాటలు; మున్నగాన్= ముందుగా పలుకుతూ; మన్నతోనికిన్= ఆ భూపాలుడైన విక్రమార్కునికి; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; సుర= దేవలోకపు; ప్రసూనముల= పూలతో కూడిన; మోహనము+ఔ= ఎంతో అందమైన; ఒక= ఒకానొక; దండ= హారమును; ఇచ్చి= బహుమతిగా సమర్పించి (ఇలా అన్నాడు); నేను= నేను; అక్కడకు= ఆ స్వర్గానికి; ఏగి= వెళ్ళి; దానవులన్= రాక్షసులను; అందఱన్= అందరినీ; త్రోలినన్= యుద్ధంలో తరిమి కొట్టగా; చూచి= నా పరాక్రమాన్ని చూసి; మెచ్చుగాన్= ప్రశంసగా; ప్రియంబునన్= ప్రేమతో; దివిజ+ఇంద్రుఁడు= దేవతల రాజైన ఇంద్రుడు; నా కొసఁగెన్= నాకు బహుమతిగా ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యము: ఆ వీరుడు విక్రమార్కుని సమీపించి వినయంగా నమస్కరించాడు. దేవలోకపు పూలతో గుచ్చిన ఎంతో సువాసనభరితమైన ఒక దివ్య హారాన్ని రాజుకు కానుకగా ఇచ్చి ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! నేను ఇక్కడి నుండి స్వర్గానికి వెళ్లాను. అక్కడ దేవేంద్రుని సైన్యాన్ని ముట్టడించిన రాక్షసులను నా బాహుబలంతో చెల్లాచెదురుగా తరిమి కొట్టాను. నా శౌర్యానికి మెచ్చిన దేవేంద్రుడు సంతోషంతో ఈ అపూర్వ సుమస్రజమును (పూలదండను) నాకు బహుమతిగా ఇచ్చాడు".

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: దేవలోక పూలదండను సమర్పిస్తూ మాట్లాడిన తీరును సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

152

క. క్రమమున నయ్యిం(ంద్రుఁడు నా

కమరపదం బొసఁగి నిజసభాంతరమున ని

త్యమునుండఁగవలయుఁగుటుం

బముఁతోడ్కొనిరమ్మటంచుఁ పనిచె న్మగుడన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+ఇంద్రుఁడు= ఆ దేవేంద్రుడు; క్రమమునన్= పద్ధతి ప్రకారం; నాకున్= నాకు; అమరపదంబు= శాశ్వతమైన దేవత్వ పదవిని; ఒసఁగి= అనుగ్రహించి; నిజ= తనయొక్క; సభా+అంతరమునన్= అమరావతి సభలోనే; నిత్యమున్= ఎల్లప్పుడూ; ఉండఁవలయున్= నివసించవలసి ఉంది; కుటుంభమున్= నీ భార్యను (కుటుంబాన్ని); తోడ్కొని= వెంటబెట్టుకొని; రమ్ము+అటు+అంచున్= రమ్మంటూ; మగుడన్= తిరిగి; పనిచెన్= నన్ను భూలోకానికి పంపాడు.

తాత్పర్యము: "నా పరాక్రమానికి ఇంద్రుడు సంతోషించి నాకు స్వర్గంలో శాశ్వత నివాస యోగ్యతను, ఉన్నత పదవిని ఇచ్చాడు. 'నువ్వు ఇకపై ఎల్లప్పుడూ నా సభలోనే ఉండాలి, కాబట్టి భూలోకంలో ఉన్న నీ భార్యను కూడా వెంటనే ఇక్కడికి వెంటబెట్టుకొని రా' అని చెప్పి ఇంద్రుడు నన్ను తిరిగి ఇక్కడికి పంపాడు".

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: ఇంద్రుని ఆజ్ఞగా ఒక చక్కని కారణమును ఇక్కడ వీరుడు ప్రస్తావిస్తున్న వృత్తాంతం కావున ఇది స్వభావోక్తి.

153.

క. ఆకారణమునఁ క్రమ్మఱ

నీకడ కరుదెంచినాఁడ ని క నేగెద నే

నీకప్పగించి పోయిన

నాకోమలి నిచ్చి మగుడ నన్ననుపు నృపా.

ప్రతిపదార్థము: ఓ నృపా= ఓ రాజా!; ఆ+కారణమునన్= ఆ కారణం చేతనే; క్రమ్మఱన్= తిరిగి; నీకడకున్= నీ వద్దకు; అరుదెంచినాఁడన్= వచ్చాను; ఇకన్= ఇక; నేను; ఏగెదన్= స్వర్గానికి వెళ్తాను; నేను= నేను (వెళ్లేటప్పుడు); నీకున్= నీకు; అప్పగించి= రక్షణగా అప్పజెప్పి; పోయిన= వెళ్లినట్టి; నా= నాయొక్క; కోమలిని= భార్యను; ఇచ్చి= నాకు తిరిగి అప్పగించి; నన్నున్= నన్ను; మగుడన్= తిరిగి; అనుపు= సాగనంపుము.

తాత్పర్యము: "ఓ మహారాజా! ఇంద్రుని ఆజ్ఞ ప్రకారమే నా భార్యను తీసుకొని వెళ్లడానికి నేను తిరిగి నీ వద్దకు వచ్చాను. నేను యుద్ధానికి వెళ్లేముందు నీకు నమ్మకంగా రక్షణగా అప్పగించి వెళ్లిన నా భార్యను నాకు తిరిగి ఇప్పించు. మేము ఇద్దరం కలిసి స్వర్గానికి వెళ్తాము, నన్ను సాగనంపు".

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: నాటకీయతతో కూడిన వృత్తాంతాన్ని పాత్రల మధ్య సంభాషణ రూపంలో సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

154.

చ. అనవుడుఁ గొల్వులోనిజనులందఱు మిక్కిలి చోద్యమందఁ గా
మనుజవరుండు వాని కొకమాటయు నాడఁ రావు లేక వి
న్నన యగుచున్న మంత్రులు మనంబున విస్మితులయ్యు వీరుఁడా
ఴనిమొన నీవు దీటిన మృగాక్షియుఁజిచ్చుటికెం బ్రియంబునన్.

ప్రతిపదార్థము: అనవుడున్= ఆ వీరుడు అలా అడుగగా; కొల్వులోని= ఆ రాజసభలోని; జనులు= జనుల; అందఱును= అందరూ; మిక్కిలి= విపరీతంగా; చోద్యము+అందఁగాన్= ఆశ్చర్యపోతుండగా; మనుజవరుండు= ఆ రాచశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు; వానికిన్= ఆ వీరునికి; ఒక= ఒక్క; మాటయున్= మాట కూడా; ఆడcaH= సమాధానం చెప్పడానికి; రావు+లేక= మనసు రాక (ఏం చెప్పాలో తోచక); విన్నన+అగుచున్+ఉన్న= తెల్లబోయి చూస్తున్న; మంత్రులు= అమాత్యులు; మనంబునన్= తమ మనస్సులలో; విస్మితులు+అయ్యున్= ఆశ్చర్యపోతూ (ధైర్యం తెచ్చుకొని ఇలా అన్నారు); ఓ వీరుఁడా= ఓ యోధుడా!; అనిమొనన్= యుద్ధరంగంలో; నీవు= నీవు; తీటినన్= చనిపోయావని భావించి; మృగాక్షియున్= లేడి వంటి కన్నులు గల నీ భార్య; ప్రియంబునన్= నీపై గల ప్రేమతో; చిచ్చు+ఉటికెన్= అగ్నిలో దూకి ప్రాణ త్యాగం చేసింది.

తాత్పర్యము: ఆ వీరుడు వచ్చి తన భార్యను ఇమ్మనగానే సభలోని వారంతా ఒకరి ముఖాలు ఒకరు చూసుకుంటూ విపరీతంగా ఆశ్చర్యపోయారు. విక్రమార్క మహారాజుకు ఏం చెప్పాలో తోచక నోట మాట రాలేదు. అప్పుడు తెల్లబోయిన ముఖాలతో ఉన్న మంత్రులు ఎలాగోలా ధైర్యం తెచ్చుకొని ఆ వీరుడితో ఇలా అన్నారు: "ఓ సంశయరహిత మహావీరుడా! ఆకాశంలో జరిగిన యుద్ధంలో నువ్వు చనిపోయావని భావించి, నీ భార్య నీపై ఉన్న అమితమైన ప్రేమతో, ఇక్కడే చితిలో దూకి సహగమనం చేసేసింది".

విశేషాలు (అలంకారము):

ఉపమారూపక చ్ఛాయ (మృగాక్షి): భార్య కళ్లను లేడి కళ్లతో పోల్చడం వల్ల రూపక/ఉపమ చ్ఛాయ కలదు. సభలోని క్లిష్ట పరిస్థితిని యథాతథంగా వర్ణించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

155.

మ. అనిన న్వారలఁ జూచి వాఁడు దీవి నే నా దేవసంఘమ్ములు
న్ననుఁ జూడ నిపుసేనలం బఱపి మందార స్రజం బింద్రు మ
న్ననగా కైకొని వచ్చినాఁడ నిట నున్నాఁడ న్ననుం దీటినా
డనిన నెత్తురె రాచవారలకు గల్లాడ న్మనం బొందునే.

ప్రతిపదార్థము: అనినన్= మంత్రులు ఆ విధంగా అనగా; వారలన్= ఆ మంత్రులను; చూచి= చూసి; వాఁడు= ఆ వీరుడు (కోపంతో ఇలా అన్నాడు); దివిన్= ఆకాశంలో; ఏన్= నేను; ఆ= ఆ; దేవసంఘమ్ములున్= దేవతల సమూహాలన్నీ; ననున్= నన్ను; చూడన్= కళ్లారా చూస్తుండగా; రిపు= శత్రువులైన రాక్షస; సేనలన్= సైన్యాలను; పఱపి= తరిమి కొట్టి; ఇంద్రు= దేవేంద్రుని యొక్క; మన్నన+గాన్= గౌరవ సూచకంగా; మందారస్రజంబు= ఈ మందార పూలదండను; కైకొని= తీసుకొని; వచ్చినాఁడన్= తిరిగి వచ్చాను; ఇట= ఇదిగో నీ ముందే; ఉన్నాఁడన్= సజీవంగా నిలబడి ఉన్నాను; ననున్= నన్ను;

తీటినాఁడు= చనిపోయాడు; అనినన్= అని అబద్ధాలు చెప్తుంటే; రాచవారలకున్= ఉత్తమ క్షత్రియులైన మీకు; కల్ల+ఆడన్= ఇటువంటి అబద్ధాలు ఆడటానికి; మనంబు= మనస్సు; ఒందునే= ఎలా ఒప్పిందో కదా!.

తాత్పర్యము: మంత్రులు అలా అనగానే ఆ వీరుడు తీవ్రమైన ఆగ్రహం వ్యక్తం చేశాడు: "ఏమిటి మీరనేది? సాక్షాత్తూ దేవతలంతా చూస్తుండగా నేను రాక్షస సైన్యాన్ని చీల్చిచెండాడాను. ఇంద్రుడు మెచ్చి ఇచ్చిన ఈ దివ్య హారంతో ఇదిగో మీ కళ్లముందే సజీవంగా నిలబడి ఉన్నాను. అటువంటి నన్ను చనిపోయాడు అని చెప్తూ, నా భార్యను దాచేసి నన్ను మోసగించాలని చూస్తున్నారా? న్యాయపాలన చేసే ఉత్తమ రాజులకు, మంత్రులకు ఒక పరదేశిని చూసి ఇలాంటి ఘోరమైన అబద్ధాలు ఆడటానికి మనసెలా ఒప్పింది?" అని నిలదీశాడు.

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: వీరుని ఆక్రోశాన్ని, లౌకిక నిందను యథాతథంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

156

క. ప్రత్యక్షముగా నెదురను

సత్యము వలుకుదురు గాక చనువారు హితా

మాత్యులునై మీరీతని

కృత్యము నడుపుదురు మిమ్ము గెలువం దరమే.

ప్రతిపదార్థము: ఎదురను= కళ్లముందే (రాజుగారి ముందే); ప్రత్యక్షముగాన్= స్పష్టముగా; సత్యము= నిజాన్నే; పలుకుదురు+కాక= మాట్లాడాలి గానీ; హిత= రాజుకు మేలు కోరే; అమాత్యులున్+ఐ= మంత్రులై ఉండి; చనువారు= ప్రసిద్ధి చెందిన మీరు; మీరలు= మీరంతా; ఈతని= ఈ రాజు యొక్క; కపట; కృత్యమున్= పనిని; నడుపుదురు= సమర్థిస్తున్నారు; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని మాటల్లో; గెలువన్= ఓడించడం; తరమే= ఎవరికైనా సాధ్యమా? (కాదు).

తాత్పర్యము: ఆ వీరుడు సభతో ఇలా అన్నాడు: "రాజుగారి ఎదుట నిలబడి ఎవరైనా సత్యమే మాట్లాడాలి. కానీ రాజుకు హితం చెప్పవలసిన మంత్రులైన మీరే——రాజు నా భార్యను దాచేసి ఆడుతున్న ఈ కపట నాటకాన్ని వెనకేసుకొస్తున్నారు. మీరంతా కలిసి ఒకటయ్యాక, మిమ్మల్ని మాటల్లో గెలవడం నా తరం కాదు".

విశేషాలు (అలంకారము):

వక్రోక్తి అలంకారము: నిందా చమత్కారంతో కూడిన వ్యంగ్య వచనం కావున ఇక్కడ వక్రోక్తి వ్యక్తమవుతోంది.

157.

చ. అనుడు నిరుత్తరుం డగుచు నవ్వసుధేశుఁడు వానికంత నా

యనిమిషనాథునొండె మఱి యంతకునైనఁ గలంచి తెత్తు నే

డని మది నిశ్చయించుకొని యాత్మహితుం డగు లెంకచేత కాం

చనమయముష్టిరమ్య మగు శస్త్రిక యల్లన యందె నందినన్.

ప్రతిపదార్థము: అనుడున్= ఆ వీరుడు ఆ విధంగా నిలదీయగా; ఆ+వసుధేశుఁడు= ఆ విక్రమార్క మహారాజు; నిరుత్తరుండు+అగుచున్= సమాధానం చెప్పలేక నోరుమూసుకొని; వానికంతన్= ఆ వీరునికి; నేఁడు= ఈరోజే; ఆ+అనిమిషనాథున్+ఒండె= ఆ దేవతల రాజైన ఇంద్రుడిని అయినా సరే; మఱి= లేదా; అంతకుని+ఐనన్= సాక్షాత్తూ ఆ యమధర్మరాజునైనా సరే; కలంచి= యుద్ధంలో ఎదిరించి; (చనిపోయిన నీ భార్యను) తెత్తున్= తిరిగి తీసుకువస్తాను; అని= అని; మదిన్= తన మనస్సులో; నిశ్చయించుకొని= శపథం చేసుకొని; ఆత్మ= తనకు; హితుండు+అగు= నమ్మకమైనవాడైన; లెంకచేత= ఒక సేవకుని చేతి నుండి; కాంచనమయ= బంగారముతో చేసిన; ముష్టి= పిడి చేత; రమ్యము+అగు= అందమైనదైన; శస్త్రిక= చిన్న కత్తిని (ఛురికను); అల్లన= మెల్లగా; అందెన్= అందుకున్నాడు; అందినన్= అలా అందుకోగానే.

తాత్పర్యము: ఆ వీరుని నిందలకు విక్రమార్కుడు నిరుత్తరుడయ్యాడు. తన సత్యసంధతను నిరూపించుకోవడానికి, చనిపోయిన ఆమెను ఎలాగైనా తిరిగి తీసుకురావాలని నిశ్చయించుకున్నాడు. "ఈరోజే నేను ఆ ఇంద్రుడితోనైనా, లేదా సాక్షాత్తూ ఆ యమధర్మరాజుతోనైనా పోరాడి, వారి లోకాలను కదలించి నీ భార్యను ప్రాణాలతో తిరిగి తీసుకువస్తాను" అని మనసులో శపథం పూనాడు. అంతటి వీర సంకల్పంతో, తన సేవకుని చేతిలో ఉన్న బంగారు పిడి గల ఒక పదునైన చిన్న కత్తిని (శస్త్రికను) తన చేతిలోకి తీసుకున్నాడు.

విశేషాలు (అలంకారము):

ఉదాత్త అలంకారము: సత్యం కోసం దేవేంద్రుడిని, యముడిని ఎదిరించడానికి పూనుకున్న విక్రమార్కుని మహోన్నత సాహస బుద్ధిని వర్ణించినందున ఉదాత్త అలంకారము.

158.

క. ఆవీరుం డప్పుడె నిజ
భావము ప్రకటముగ నాత్మభామినితోడం
దావై తాళికుఁడగుచుం
గైవారము సేసె జనులు గడు వెఱఁగందన్.

ప్రతిపదార్థము: ఆ+వీరుండు= ఆ యోధుడు; అప్పుడె= ఆ క్షణంలోనే (రాజు కత్తి అందుకోగానే); నిజ= తనయొక్క; భావము= అసలు నిజాన్ని (రూపాన్ని); ప్రకటముగన్= స్పష్టమయ్యేలా; ఆత్మ= తనయొక్క; భామినితోడన్= తన భార్యతో కలిసి; తాను= తాను; వైతాళికుఁడు+అగుచున్= ఆ వైతాళికుని రూపంలోకి మారిపోతూ; జనులు= సభలోని జనులందరూ; గడున్= మిక్కిలి; వెఱఁగందన్= ఆశ్చర్యపోయేలా; కైవారము= రాజుకు మంగళ శ్లోకాలు (స్తోత్రము); చేసెన్= పాడాడు.

తాత్పర్యము: రాజు ఆయుధాన్ని చేతబూనగానే ఆ సభలో ఒక పెద్ద చమత్కారం జరిగింది. ఆ వీరుడు, అతని పక్కనే అగ్నిలో కాలి బూడిదైపోయిందనుకున్న అతని భార్య——ఇద్దరూ కలిసి ఒక్కక్షణంలో మాయమై, మొదట సభలోకి ప్రవేశించిన ఆ పాత 'వైతాళికుని' రూపంలోకి మారిపోయారు. సభలోని వారంతా విపరీతమైన ఆశ్చర్యంతో నోరెళ్లబెట్టగా, ఆ వైతాళికుడు విక్రమార్కునికి చేతులు జోడించి జేజేలు పలుకుతూ స్తోత్రాలు చేయడం ప్రారంభించాడు.

విశేషాలు (అలంకారము):

అద్భుత రస వర్ణన / స్వభావోక్తి: ఇంద్రజాల విద్య యొక్క ముగింపును, పాత్రల రూపాంతరాన్ని కళ్లకు కట్టినట్లు వర్ణించినందున ఇది అద్భుత రసస్ఫోరక స్వభావోక్తి అలంకారము.

159.

క. సరనాథ నిన్ను నపు డవ
సర మడిగినవాఁడ నైంద్రజాలికురీతి
న్నడల నణకించి నీచే
సిరి యొందం జోద్యమిట్లు చేసితి ననియెన్.

ప్రతిపదార్థము: ఓ నరనాథ= ఓ రాజా!; అపుడు= ఇందాక; నిన్నున్= నిన్ను; అవసరము= అనుమతి (సమయం); అడిగినవాఁడన్= అడిగినట్టి వైతాళికుడిని నేనే; ఐంద్రజాలికు= ఒక ఇంద్రజాల విద్యకారుని; రీతిన్= విధముగా; నడలన్= (సభలోని వారందరినీ) భయంతో; అణకించి= వణకించి; నీ చేన్= నీ ద్వారా; సిరి= బహుమతి (సత్కారము); ఒందన్= పొందడం కొరకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చోద్యము= ఒక పెద్ద వింతను (ఇంద్రజాలాన్ని); చేసితిన్= ప్రదర్శించాను; అనియెన్= అని పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆ వైతాళికుడు విక్రమార్కునితో ఇలా అన్నాడు: "ఓ మహారాజా! ఇందాక నీ సభలోకి వచ్చి——నాకొక్క విద్యను ప్రదర్శించడానికి సమయం ఇవ్వమని అడిగిన వైతాళికుడిని నేనే. ఒక ఇంద్రజాలికుడి లాగా, సభలోని వారందరినీ భయంతో వణకించేలా, ముక్కలయ్యే వీరుడిని, సతీసహగమనం చేసే భార్యను నా మాయా విద్యతో సృష్టించాను. నీ వంటి మహాదాత చేత ఉత్తమమైన సత్కారాన్ని పొందడం కోసమే నేను ఈ అపూర్వ ఇంద్రజాల వింతను ప్రదర్శించాను, నన్ను మన్నించు".

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: ఇంద్రజాల రహస్యాన్ని వైతాళికుడు స్వయంగా బయటపెట్టిన విధానాన్ని సహజంగా తెల్పినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

160.

ఆ.వె. అనుడు వెఱఁగు వడుచు నవనీశుఁ డంతయు
నింద్రజాలమగుటయెఱిఁగియతని
గారవించి యెన్నికళ లభ్యసించితి
వన్ని నాకుఁ జెప్పు మనుడు నతఁడు.

ప్రతిపదార్థము: అనుడున్= ఆ వైతాళికుడు/ఐంద్రజాలికుడు అలా అనగా; అవనీశుఁడు= భూపాలుడైన ఆ విక్రమార్కుడు; వెఱఁగు+పడుచున్= ఆశ్చర్యపోతూ; అంతయున్= ఇదంతా కూడా; ఇంద్రజాలము+అగుట= కేవలం కంటి కట్టు (ఐంద్రజాలిక విద్య) అని; ఎఱిఁగి= గ్రహించి; అతనిన్= ఆ విద్యావంతుడిని; గారవించి= ఎంతో గౌరవించి; నీవు, ఎన్ని= ఎన్ని రకములైన; కళలు= విద్యలను; అభ్యసించితివి= నేర్చుకున్నావో; అన్ని= ఆ విద్యలన్నింటినీ; నాకున్= నాకు; చెప్పుము= వివరించుము; అనుడున్= అని రాజు అడుగగా; అతఁడు= ఆ ఐంద్రజాలికుడు (ఇలా పలికెను).

తాత్పర్యము: ఆ వైతాళికుని మాటలు వినగానే విక్రమార్క మహారాజు ఆశ్చర్యపోయాడు. ఇందాక సభలో జరిగిన ఘోరాలన్నీ కేవలం ఇంద్రజాల మహత్యమే అని గ్రహించి, ఆ విద్యావంతుడిని ఎంతో ఆదరించి, గౌరవించాడు. "ఓయీ! నీ ప్రదర్శన

అద్భుతంగా ఉంది. నువ్వు ఇప్పటివరకు ఎన్ని రకాల విద్యలను, కళలను నేర్చుకున్నావో వాటన్నింటి వివరాలు నాకు చెప్పవా?" అని రాజు అడిగాడు. దానికి ఆ ఐంద్రజాలికుడు ఈ విధంగా బదులిచ్చాడు.

విశేషాలు:

స్వభావోక్తి అలంకారము: విక్రమార్కుడు ఇంద్రజాల రహస్యాన్ని తెలుసుకొని, ఆ కళాకారుడిని గౌరవించి అడిగిన విధానాన్ని సహజ సుందరంగా వర్ణించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

161

ఆ.వె. పెక్కువిద్యలెఱుఁగ బృథ్వీశ నిను గొల్వ
నేర్తు కొన్ని కళలు నేర్తు దొల్లి
వాని పేళ్ళు వినఁగ వలయును జెప్పెద
దాననైన నన్ను తద్జ్ఞుఁడనరె.

ప్రతిపదార్థము: ఓ పృథ్వీశ= ఓ భూపాలా!; ఏన్= నేను; పెక్కు= అనేకమైన; విద్యలు= శాస్త్ర విద్యలను; ఎఱుఁగన్= పూర్తిగా తెలుసుకోలేను; నినున్= (కానీ) నిన్ను; కొల్వన్= సేవించడానికి; నేర్తున్= నా బుద్ధి శక్తులతో నేర్చుకున్నాను; తొల్లి= పూర్వము; కొన్ని= కొద్దిపాటి; కళలు= కళలను; నేర్తున్= అభ్యసించాను; వాని= ఆ కళల యొక్క; పేళ్ళు= నామములను (పేర్లను); వినన్+కవలయును= నువ్వు వినాలనుకుంటే; చెప్పెదన్= వివరిస్తాను; దాననన్+ఐనన్= ఆ పేర్ల ద్వారా నైనా; నన్నున్= నన్ను; తద్జ్ఞుఁడు= ఆయా విద్యలు తెలిసిన విద్వాంసుడు; అనరె= అని లోకులు అంటారు కదా!

తాత్పర్యము: ఆ ఐంద్రజాలికుడు విక్రమార్కునితో ఇలా అన్నాడు: "ఓ మహారాజా! లోకంలోని మహా శాస్త్ర విద్యలన్నీ తెలుసుకునేంత గొప్పవాడిని కాను నేను. కానీ నిన్ను ఆశ్రయించి సేవించడానికి నాకు తెలిసిన విద్యలను వాడుకుంటాను. పూర్వము నేను పెద్దల వద్ద కొన్ని చతుష్షష్టి (64) కళలను నేర్చుకున్నాను. ఆ విద్యల పేర్లు ఏంటో నువ్వు వినాలని కోరుకుంటే వరుసగా చెప్తాను ఆలకించు. ఆ పేర్లను బట్టైనా నేను ఎంతో కొంత చదువుకున్న విద్వాంసుడినని నీకు తెలుస్తుంది" అని పలికాడు.

విశేషాలు:

ఈ పద్యం ద్వారా ఐంద్రజాలికుడు తనకు తెలిసిన చతుష్షష్టి (64) కళల జాబితాను రాజుకు వివరించడానికి సిద్ధమయ్యాడు, ఆ వివరాలు తదుపరి వచ్చే 168వ వచనంలో సుదీర్ఘంగా ఇవ్వబడ్డాయి.

స్వభావోక్తి అలంకారము: కళాకారుడు తన వినయాన్ని, విద్యా నైపుణ్యాన్ని రాజు ముందు ప్రకటించిన తీరును సహజంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము. .

162

వచనము:

వ. కావున నవధరింపుము నాలుగు వేదంబులును శిక్షాదిషడంగంబులును స్మృతులును బురాణంబులును బూర్వోత్తరమీమాంసలును న్యాయవిస్తారంబులును సితిహాసంబులును వాస్తుశాస్త్రంబును శ్రోతతంత్రంబును నాయుర్వేదంబును ధనుర్వేదంబును విష ప్రతీకారంబును మంత్ర ప్రతీకారంబును గణితంబును మాంత్రికత్వంబును

జలసూత్రంబును సంగీతంబును సాహిత్యంబును నుచితకృత్యంబును నాటకంబులుఁ గావ్యంబులు నలంకారంబులు నానాదేశభాషలును సకల లిపిపరిచయంబును దూరగమనంబును దూరశ్రవణంబును ధురంధరత్వంబును వశ్యాకర్షణాది షట్కర్మం ఁ లును వాహనారోణ చాతురియు జల స్తంభన, శిలా స్తంభన, స్థల స్తంభన, అగ్ని స్తంభన, ఖడ్గస్తంభన, వాయు స్తంభన, రస స్తంభన, శుక్ల స్తంభన, రక్త స్తంభనాదులును మహేంద్రజాలంబును నష్టవస్తుసముద్ధరణంబును జింతితార్థ దానముష్టీకరణంబును బ్రియభాషణంబును నదృశ్యకరణంబును నదృశ్యాకర్షణంబును గృషివాణిజ్యాదులును శక్తిత్రయంబును రత్నగర్భాది పరీక్షణంబును మనుష్యాది జీవపరిరక్షణంబును ద్యూతాదిఖేలనంబును యమనియమాద్యష్టాంగయోగంబును అష్టావధానంబును వైదికంబును లోకాచారంబును రతిరహస్యంబును వాద్యకౌశలంబును నాట్యంబును బరకాయ ప్రవేశంబును బరవంచనంబును ఉపాయాపాయవివేకంబును వీరత్వంబును వాచకంబును గందుక కుక్కుటాండ జలపూర్ణభాండ చక్రభ్రమణంబును బహురూపనటనత్వంబును వేణుదండ భ్రమణంబును రాజముఖ మృగముఖ శ్రీముఖ చోరముఖ దిఙ్ముఖబంధనంబును హాలిక ప్రయోగంబు నాకారగుప్తియు భావజ్ఞానంబును గ్రామణీకత్వంబును లేఖకత్వంబును బరిహాసంబును వాచాలకత్వంబును నిష్కంప వృత్తియు సర్వజాతి శిల్పపరిశీలనంబును నానీ చతుష్షష్టి కళలయందును దేవరసాన్నిధ్యంబునం గొంత పరిచితుండ ననిన.

ప్రతిపదార్థము

ఆ ఐంద్రజాలికుడు విక్రమార్క మహారాజుతో ఇలా అన్నాడు; ఓ రాజా! కావునన్= అందువల్ల, అవధరింపుము= ఆలకించుము, నాలుగు వేదంబులును= ఋగ్వేద, యజుర్వేద, సామవేద, అథర్వణ వేదాలనే చతుర్వేదాలు; శిక్షా+ఆది= శిక్ష, వ్యాకరణము, ఛందస్సు, నిరుక్తము, జ్యోతిష్యము, కల్పము అనే, షట్+అంగంబులును= ఆరు వేదాంగాలు; స్మృతులును= మనుస్మృతి మొదలైన ధర్మశాస్త్రాలు; పురాణంబులును= అష్టాదశ పురాణాలు; పూర్వ+ఉత్తర+మీమాంసలును= పూర్వమీమాంస మరియు ఉత్తరమీమాంస (వేదాంత) శాస్త్రాలు; న్యాయ= తర్క, న్యాయ శాస్త్రాల యొక్క, విస్తారంబులును= విపుల గ్రంథాలు; ఇతిహాసంబులును= రామాయణ, మహాభారతాలు; వాస్తుశాస్త్రంబును= గృహనిర్మాణ శాస్త్రము; శ్రోతతంత్రంబును= యజ్ఞయాగాదుల క్రియలు; ఆయుర్వేదంబును= వైద్యశాస్త్రము; ధనుర్వేదంబును= విలువిద్య/యుద్ధశాస్త్రము; విషప్రతీకారంబును= విషానికి విరుగుడు చేసే వైద్యము; మంత్రప్రతీకారంబును= శత్రువుల అభిచార మంత్రాలను విరిచే ఉపాయము; గణితంబును= అంకగణితము; మాంత్రికత్వంబును= మంత్ర సాధన; జలసూత్రంబును= నీటి ప్రవాహాలను కనుగొని మళ్లించే నేర్పు; సంగీతంబును= గానకళ; సాహిత్యంబును= కావ్యరచనా జ్ఞానము; ఉచితకృత్యంబును= సమయానుకూలమైన వివేకప్రవర్తన; నాటకంబులున్= రూపక ప్రదర్శనలు; కావ్యంబులున్= పద్య కావ్యాలు; అలంకారంబులు= కావ్యాలంకార శాస్త్రాలు; నానా= అనేక, దేశ= వివిధ దేశాల యొక్క, భాషలును= భాషలు; సకల= సమస్తమైన, లిపి= రాతల యొక్క, పరిచయంబును= అక్షరాల జ్ఞానము; దూరగమనంబును= యోగశక్తితో సుదూర ప్రాంతాలకు వేగంగా వెళ్లడం; దూరశ్రవణంబును= సుదూర శబ్దాలను ఇక్కడే వినడం; ధురింధరత్వంబును= పెద్ద బాధ్యతలను మోయగల సామర్థ్యము; వశ్య+ఆకర్షణ+ఆది= జనులను వశీకరించడం, ఆకర్షించడం మొదలైన, షట్+కర్మంబులును= ఆరు రకాల తాంత్రిక క్రియలు; వాహన+ఆరోహణ= గుర్రాలు, ఏనుగులు మొదలైన వాహనాలను ఎక్కే, చాతురియు= నేర్పు; జలస్తంభన= నీటిపై మునగకుండా నడవడం; శిలాస్తంభన= రాళ్లను కదలకుండా చేయడం; స్థలస్తంభన= ఉన్న చోటు నుండి కదలకుండా బంధించడం; అగ్నిస్తంభన= నిప్పుల మీద నడిచినా కాలకుండా చేయడం; ఖడ్గస్తంభన= కత్తి దెబ్బలు

తగలకుండా శరీరాన్ని వజ్రసమానం చేయడం; వాయుస్తంభన= గాలిని నిలిపి ఉంచడం లేదా గాలిలో తేలడం; రసస్తంభన= పాదరసం మొదలైన ద్రవాలను గట్టిపరచడం; శుక్లస్తంభన= వీర్య నిరోధనము; రక్తస్తంభనాదులును= గాయాల నుండి కారే రక్తాన్ని నిలిపివేయడం మొదలైనవి; మహేంద్రజాలంబును= గొప్ప కంటికట్టు/ఐంద్రజాలిక విద్య; నష్ట= పోగొట్టుకున్న, వస్తు= వస్తువులను, సముద్ధరణంబును= తిరిగి కనిపెట్టి తీయడం; చింతిత= మనసులో తలచిన, అర్థ= వస్తువులను (సభకు తెలియకుండా), దాన= తెప్పించి ఇవ్వడం; ముష్టీకరణంబును= గుప్పిట మూసి లోపల ఏముందో చెప్పే మూసిముష్టి విద్య; ప్రియభాషణంబును= అందరికీ నచ్చేలా ఇంపైన మాటలు మాట్లాడడం; అదృశ్యకరణంబును= కంటికి కనిపించకుండా మాయమైపోవడం; అదృశ్య+ఆకర్షణంబును= కంటికి కనిపించని శక్తులను ఆకర్షించడం; కృషి= వ్యవసాయము; వాణిజ్య+ఆదులును= వ్యాపారము మొదలైన లౌకిక వృత్తులు; శక్తిత్రయంబును= ప్రభుశక్తి, మంత్రశక్తి, ఉత్సాహశక్తి అనే మూడు శక్తుల స్వరూపాలు; రత్నగర్భ+ఆది= భూమి లోపల ఉన్న నిధులు, రత్నాలను, పరీక్షణంబును= గుర్తించి పరీక్షించడం; మనుష్య+ఆది= మనుషులు మొదలైన, జీవ= సమస్త ప్రాణుల యొక్క, పరిరక్షణంబును= ప్రాణాలను కాపాడే విద్య; ద్యూత+ఆది= జూదము మొదలైన, ఖేలనంబును= ఆటలందలి నైపుణ్యము; యమ+నియమ+ఆది= యమము, నియమము, ఆసనము, ప్రాణాయామము, ప్రత్యాహారము, ధారణ, ధ్యానము, సమాధి అనే, అష్ట+అంగ+యోగంబును= అష్టాంగ యోగ సాధన; అష్టావధానంబును= ఒకేసారి ఎనిమిది మంది అడిగే ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పే అవధాన ప్రక్రియ; వైదికంబును= వేదోక్త కర్మల జ్ఞానము; లోకాచారంబును= లోకంలో ఉన్న ఆచార వ్యవహారాలు; రతిరహస్యంబును= కామశాస్త్ర పరిజ్ఞానము; వాద్యకౌశలంబును= రకరకాల వాయిద్యాలను వాయించే నేర్పు; నాట్యంబును= నృత్యకళ; పరకాయప్రవేశంబును= ఒకరి శరీరం నుండి ఇంకొకరి శరీరంలోకి ఆత్మను పంపే పరకాయ ప్రవేశ విద్య; పరవంచనంబును= శత్రువులను లేదా ఇతరులను ఉపాయంతో మోసం చేయడం; ఉపాయ+అపాయ= కష్టాల నుండి బయటపడే ఉపాయాలను, వచ్చే ముప్పులను గుర్తించే, వివేకంబును= విచక్షణ; వీరత్వంబును= శౌర్య గుణము; వాచకంబును= స్పష్టమైన ఉచ్చారణతో చదవడం; కందుక= బంతులతోను; కుక్కుట+అండ= కోడిగ్రుడ్లతోను; జలపూర్ణభాండ= నీటితో నిండిన కుండలతోను; చక్రభ్రమణంబును= వీటన్నింటినీ చక్రంలా గిరగిరా తిప్పే విద్య; బహురూప= రకరకాల వేషాలు వేసి, నటనత్వంబును= నైపుణ్యమును ప్రదర్శించడం; వేణుదండ= వెదురు కర్రను, భ్రమణంబును= ఒంటిపై గిరగిరా తిప్పడం; రాజముఖ= రాజుల యొక్క, మృగముఖ= మృగాల యొక్క, శ్రీముఖ= దేవతల యొక్క, చోరముఖ= దొంగల యొక్క, దిఙ్ముఖ= దిక్కుల యొక్క, బంధనంబును= చూపులను లేదా శక్తులను కట్టిపడేసే బంధన విద్యలు; హాలికప్రయోగంబును= నాగలి వంటి ఆయుధాల ప్రయోగ నైపుణ్యము; ఆకారగుప్తియు= తన నిజస్వరూపాన్ని, మనోభావాలను ముఖంలో తెలియకుండా దాచడం; భావజ్ఞానంబును= ఎదుటివారి మనసులోని మాటను ముఖం చూసి గ్రహించడం; గ్రామణికత్వంబును= గ్రామాన్ని లేదా ఒక సమూహాన్ని నడిపించే నాయకత్వ లక్షణము; లేఖకత్వంబును= అందంగా, వేగంగా రాసే నేర్పు; పరిహాసంబును= హాస్యచతురత; వాచాలకత్వంబును= ఆగకుండా వాదించగల మాటకారి నిపుణత; నిష్కంపవృత్తియు= ఎటువంటి కష్టాలకైనా చలించని స్థిరమైన ప్రవర్తన; సర్వజాతి= సమస్త లోహ, కాష్ఠ, మృత్తికా సంబంధమైన, శిల్ప= శిల్పకళల యొక్క, పరిశీలనంబును= సూక్ష్మ పరిశీలనా పరిజ్ఞానము; నానా= ఈ విధమైన, ఈ= ఈ చెప్పబడిన, చతుష్షష్టి= అరవై నాలుగు, కళలయందును= లలితకళలు మరియు శాస్త్ర విద్యలయందు;

దేవర= సాక్షాత్తూ దైవసమానుడవైన నీ, సాన్నిధ్యంబునన్= సముఖంలో, కొంత= కొద్దిపాటిగా, పరిచితుండన్+అనినన్= ప్రవేశము (పరిచయము) ఉన్నవాడిని అని ఆ ఐంద్రజాలికుడు మనవి చేయగా.

తాత్పర్యము:

ఆ ఐంద్రజాలికుడు విక్రమార్క మహారాజుతో ఇలా అన్నాడు: "మహారాజా! నేను పెద్దల వద్ద అభ్యసించిన అరవై నాలుగు (64) కళల పేర్లను వివరిస్తాను ఆలకించు. నాలుగు వేదాలు, ఆరు వేదాంగాలు, స్మృతులు, పురాణాలు, పూర్వోత్తర మీమాంసలు, న్యాయ తర్క శాస్త్రాలు, ఇతిహాసాలు, వాస్తుశాస్త్రము, యజ్ఞక్రియలు, ఆయుర్వేద వైద్యము, ధనుర్విద్య, విషవైద్యము, అభిచార మంత్ర విరుగుడు, గణితము, మంత్రసాధన, జలసూత్ర విద్య, సంగీత సాహిత్యాలు, సమయోచిత వివేకము, నాటక కావ్యాలంకారాలు, వివిధ దేశ భాషలు, సకల లిపి పరిచయాలు నాకు తెలుసు. అంతేకాక దూరశ్రవణ, దూరగమనాలు, ధురంధరత్వము, వశ్యాకర్షణాది షట్కర్మాలు, వాహనారోహణ చాతురి, జల-శిలా-స్థల-అగ్ని-ఖడ్గ-వాయు-రస-శుక్ల-రక్త స్తంభన విద్యలు, మహేంద్రజాలము, నష్టవస్తు సముద్ధరణ, ముష్టీకరణము, ప్రియభాషణము, అదృశ్యకరణాది శక్తులు, కృషివాణిజ్యాలు, శక్తిత్రయ వివేకము, రత్నగర్భ పరీక్ష, జీవపరిరక్షణ, ద్యూతక్రీడ, అష్టాంగయోగము, అష్టావధానము, వైదిక లోకాచారాలు, రతిరహస్యము, వాద్య నాట్యాలు, పరకాయ ప్రవేశము, పరవంచన, ఉపాయాపాయ వివేకము, వీరత్వము, వాచకము, కందుక-కుక్కుటాండ-జలపూర్ణభాండ చక్రభ్రమణాలు, బహురూప నటన, వేణుదండ భ్రమణము, రాజ-మృగ-శ్రీ-చోర-దిఙ్ముఖ బంధనాలు, హేలిక ప్రయోగము, ఆకారగుప్తి, భావజ్ఞానము, గ్రామణికత్వము, లేఖకత్వము, పరిహాసము, వాచాలకత్వము, నిష్కంపవృత్తి, సర్వజాతి శిల్ప పరిశీలన అనే ఈ అరవై నాలుగు కళలలోనూ దైవసమానుడవైన నీ ఎదుట నిలబడేంత కొద్దిపాటి పరిచయాన్ని నేను కలిగి ఉన్నాను" అని సవినయంగా మనవి చేశాడు.

విశేషాలు (అలంకార సమన్వయము):

సంస్కృతి - సామాజిక విశేషాలు: ప్రాచీన భారతదేశంలో విద్యావంతులు నేర్చుకోవలసిన 'చతుష్షష్టి కళల' (64 కళల) సమగ్రమైన జాబితాను కవి గోపరాజు ఇక్కడ అద్భుతంగా గ్రంథస్థం చేశాడు. ఇందులో లలితకళలతో పాటు, లౌకిక విద్యలు, రక్షణ విద్యలు, తాంత్రిక-ఇంద్రజాల క్రియలు కూడా కలిసి ఉన్నాయి.

అలంకారము: యథాసంఖ్య / స్వభావోక్తి అలంకారము: ఇంద్రజాలికుడు తనకు తెలిసిన విద్యలను ఎటువంటి ఆడంబరాలు లేకుండా, వరుస క్రమ పద్ధతిలో రాజు ముందర నివేదించినందున ఇక్కడ స్వభావోక్తి అలంకారము మరియు క్రమబద్ధమైన నామముల అమరిక వల్ల యథాసంఖ్య అలంకార ఛాయలు శోభిల్లుతున్నాయి.

గమనికగా, పండితులు ఈ వచనంలోని కళల సంఖ్యను లెక్కిస్తే అవి 64 కంటే ఎక్కువగా కనిపిస్తాయి, కవి కాలపు ప్రసిద్ధిని బట్టి కొన్ని ఉపవిద్యలు కూడా ఇందులో చేర్చబడ్డాయి. **163**.

క. భూవల్లభు డాతని వి

ద్యావిజ్ఞానంబు మెచ్చి తనలోపల సం

భావింపఁ దలంచునెడ

దౌవారికుఁ డేగుదెంచి తగ నిట్లనియెన్.

ప్రతిపదార్థము

భూవల్లభుఁడు= భూమండలానికి నాథుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు, ఆతని= ఆ ఐంద్రజాలికుని యొక్క, విద్యా= చతుష్షష్టి కళల యొక్క, విజ్ఞానంబున్= విశేష పాండిత్యాన్ని, మెచ్చి= మనసులోనే అభినందించి, తన లోపలన్= తన హృదయంలో, సంభావింపన్= అతనికి ఎటువంటి గొప్ప సత్కారం చేయాలా అని, తలంచు+ఎడన్= ఆలోచిస్తున్న సమయంలో;

దౌవారికుఁడు= ద్వారపాలకుడు (రక్షక భటుడు), ఏగుదెంచి= సభలోకి ప్రవేశించి, తగన్= వినయపూర్వకంగా, ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము: ఆ ఐంద్రజాలికుడు చెప్పిన అరవై నాలుగు కళల అపార పరిజ్ఞానాన్ని వినగానే విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో సంతోషించాడు. అతని విద్యా నైపుణ్యాన్ని మనసులోనే మెచ్చుకుంటూ, అతడిని ఏ విధంగా సత్కరించాలి అని ఆలోచిస్తున్నాడు. సరిగ్గా ఆ సమయంలో, కోట ద్వారపాలకుడు సభలోకి వచ్చి వినయంగా వంగి రాజుతో ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: రాజు ఆలోచనను, ద్వారపాలకుని రాకను సహజ సిద్ధంగా వర్ణించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

164.

క. ఓనరనాయక తమకుం
బూనిక ఫలియింపఁ బాండ్యభూపతిమంత్రుల్
కానుకలు గొంచు దేవరఁ
గానం జనుదెంచినారు కడు వినయమునన్.

ప్రతిపదార్థము

ఓ నరనాయక= ఓ మానవనాథా!, తమకున్= నీకు, పూనిక= నువ్వు పూనుకున్న దిగ్విజయ యాత్ర సంకల్పము, ఫలియింపన్= సిద్ధించేలా; పాండ్యభూపతి= పాండ్య దేశపు రాజు యొక్క, మంత్రుల్= అమాత్యులు (రాయబారులు), కానుకలు= గొప్ప బహుమతులను, కొంచున్= తీసుకొని, కడు= మిక్కిలి, వినయమునన్= నమ్రతతో, దేవరన్= సాక్షాత్తూ దైవసమానుడవైన నిన్ను, కానన్= దర్శించడానికి, చనుదెంచినారు= కోట ద్వారం వద్దకు వచ్చి ఉన్నారు.

తాత్పర్యము: "ద్వారపాలకుడు రాజుతో ఇలా అన్నాడు: 'మహారాజా! నీ దిగ్విజయ యాత్ర సంకల్పం నెరవేరేలా, నీ పరాక్రమానికి లొంగిపోయిన పాండ్య దేశపు మహారాజు పంపిన ముఖ్య మంత్రులు కోట ద్వారం వద్దకు వచ్చారు. వారు తమ వెంట అనేక అపూర్వ కానుకలను తీసుకొని, నిన్ను దర్శించి కప్పం సమర్పించడానికి ఎంతో వినయంగా వేచి ఉన్నారు'".

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: రాయబారుల రాకను గూర్చిన వర్తమానాన్ని ద్వారపాలకుడు రాజుకు తెల్పిన విధానం కావున ఇది స్వభావోక్తి.

165.

ఆ.వె. అనిన వారిఁ తోడికొనిరమ్ము నావుడు

మగిడి యేగి యచటిమంత్రివరుల
వాఁడు తోడుకొనుచువచ్చి దర్శింపించెఁ
గనకరత్నచయము మునుముగాఁగన్.

ప్రతిపదార్థము

అనినన్= ద్వారపాలకుడు ఆ వర్తమానం చెప్పగా, వారిన్= ఆ పాండ్య మంత్రులను, తోడికొని+రమ్ము= సభలోనికి తీసుకురా, నావుడున్= అని రాజు ఆజ్ఞాపించగా; వాఁడు= ఆ ద్వారపాలకుడు, మగిడి+ఏగి= వెనక్కి వెళ్లి, అచటి= అక్కడ ద్వారం వద్ద ఉన్న, మంత్రివరులన్= ఆ శ్రేష్ఠులైన రాయబారులను, తోడుకొనుచున్+వచ్చి= తన వెంట పిలుచుకొని వచ్చి, మునుముగాఁగన్= ముందు భాగంలో ఉంచబడేలా, కనక= బంగారము, రత్న= నవరత్నముల యొక్క, చయము= సమూహమును, దర్శింపించెన్= రాజుగారికి కనిపించేలా ప్రదర్శింపజేశాడు.

తాత్పర్యము: ద్వారపాలకుడు ఆ మాట చెప్పగానే విక్రమార్కుడు "సరే, ఆ పాండ్య దేశపు మంత్రులను సగౌరవంగా సభలోకి తీసుకురా" అని ఆజ్ఞాపించాడు. దాంతో ఆ భటుడు వెనక్కి వెళ్లి, అక్కడ వేచి ఉన్న రాయబారులను సభలోకి తోడ్కొని వచ్చాడు. వారు తెచ్చిన అపారమైన బంగారు నాణేలను, నవరత్నాల రాశులను రాజుగారికి కనిపించేలా సభా ముఖంలో ముందు వరుసలో ఉంచాడు.

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: రాజాజ్ఞను పాటించి భటుడు రాయబారులను, కానుకలను ప్రదర్శించిన క్రమాన్ని సహజంగా వర్ణించినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

166.

సీ. ఆమంత్రివరులు సాష్టాంగంబుగా మ్రొక్కి
నిలిచి ముందరఁ కరంబులు మొగిడ్చి
జనలోకనాయక యెనిమిదికోట్లు దీ
నారముల్ నూర్వురు వారసతులు
తొంబదిమూఁడు ముత్యంబుల కావళ్ళు
నేఁబదిమ త్తకరీంద్రములును
మున్నూఱు జవనాశ్వములును గప్పంబుగాఁ
పాండ్యభూపాలుండు పంపె నీకు
ఆ.వె. నవధరించి దండయాత్ర యక్కడమాని
యతని గావవలయు ననుచు మ్రొక్కి
యున్న గరుణఁజూచి యుర్వీశ్వరుండును
మోద మడర వారి నాదరించి.

ప్రతిపదార్థము

ఆ+మంత్రివరులు= ఆ పాండ్య దేశపు రాయబారులు, సాష్టాంగంబుగాన్= నేలపై సాష్టాంగపడి, మ్రొక్కి= నమస్కరించి, ముందరన్= రాజుగారి ఎదుట, నిలిచి= నిలబడి, కరంబులు= చేతులను, మొగిడ్చి= జోడించి (ఇలా విన్నవించారు); ఓ జనలోకనాయక= మానవనాథుడా!, పాండ్యభూపాలుండు= మా పాండ్య దేశపు మహారాజు, నీకున్= నీకు, గప్పంబుగాన్= లొంగుబాటు కప్పముగా, ఎనిమిదికోట్లు= ఎనిమిది కోట్ల, దీనారముల్= బంగారు నాణేలను (దీనారములను); నూర్వురు= వందమంది, వారసతులు= అందగత్తెలైన సేవక కాంతలను; తొంబదిమూఁడు= తొంభై మూడు, ముత్యంబుల కావళ్ళు= ముత్యాల మూటల కావళ్లను; నేఁబది= ఏభై, మత్త= మదించిన, కరీంద్రములును= శ్రేష్ఠమైన ఏనుగులను; మున్నూఱు= మూడు వందల, జవనాశ్వములును= వేగంగా పరిగెత్తే గుర్రాలను, పంపెన్= కానుకగా పంపించాడు; అవధరించి= ఈ కానుకలను స్వీకరించి, అక్కడన్= మా దేశంపైకి వస్తున్న, దండయాత్ర= దండయాత్రను, మాని= విరమించుకొని, అతనిన్= మా రాజును, కావవలయున్= దయతో రక్షించవలసింది, అనుచున్= అంటూ, మ్రొక్కి+ఉన్నన్= వారు ప్రార్థిస్తుండగా; ఉర్వీశ్వరుండును= ఆ విక్రమార్క మహారాజు, కరుణన్= అమితమైన దయతో, చూచి= వారిని వీక్షించి, మోదము= సంతోషము, అడరన్= అతిశయించేలా, వారిన్= ఆ మంత్రులను, ఆదరించి= గౌరవించి (ఇలా చేశాడు).

తాత్పర్యము: ఆ పాండ్య దేశపు మంత్రులు విక్రమార్క మహారాజుకు సాష్టాంగ నమస్కారం చేశారు. చేతులు జోడించి వినయంగా ఇలా విన్నవించారు: "ముల్లోకాల ప్రభువా! మా పాండ్య మహారాజు నీ సార్వభౌమత్వాన్ని అంగీకరిస్తూ కప్పంగా——ఎనిమిది కోట్ల బంగారు దీనారాలను, నూరు మంది రూపవతులైన పరిచారికలను, తొంభై మూడు కావళ్ల నిండా ముత్యాలను, ఏభై మదగజాలను, మూడు వందల వేగవంతమైన శ్రేష్ఠ గుర్రాలను నీకు కానుకగా పంపించాడు. దయచేసి వీటిని స్వీకరించి, మా దేశంపైకి నువ్వు నిశ్చయించిన దండయాత్రను విరమించుకొని, మా రాజును నీ ఆశ్రయంలో కాపాడవలసిందిగా వేడుకుంటున్నాము". వారి ప్రార్థనలు విన్న విక్రమార్కుడు అమితమైన కరుణతో వారిని చూశాడు, ఎంతో సంతోషంతో ఆ రాయబారులను సగౌరవంగా ఆదరించాడు.

విశేషాలు (అలంకారము):

ఉదాత్త / స్వభావోక్తి అలంకారము: ఒక శరణాగత దేశం నుండి వచ్చిన అపారమైన ఐశ్వర్య కానుకల (ఎనిమిది కోట్ల దీనారాలు, ఏనుగులు మొదలైన వాటి) సమృద్ధిని వర్ణించినందున ఉదాత్త అలంకారము మరియు శరణాగతి ప్రక్రియను సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారముల కలయిక ఇక్కడ శోభిల్లుతోంది.

167.

ఉ. ఆర్థులు గోష్ఠి చేయు సమయంబున వచ్చిన దర్సనంబు న
య్యర్థుల కిచ్చెనేని ప్రభు వాతఁడె కావున విద్యవాని కా
య్యర్థము ముత్తియంబులు నవాంగనలుం గరులున్ హయంబులుం
పార్థివుఁ డిచ్చి పుచ్చె ఁతను బాండ్యునిమంత్రులు ప్రస్తుతింపఁగాన్.

ప్రతిపదార్థము

అర్థులు= యాచకులు/యాచించే పండితులు; గోష్ఠి= సంభాషణ/సంగీత ప్రదర్శన; చేయు= చేస్తున్న, సమయంబునన్= సమయంలో; వచ్చిన= (వేరొక దేశం నుండి) లభించిన; దర్సనంబున్ (ధన దర్శనమును/ఐశ్వర్యమును)= ఆ సంపదనంతటినీ;

ఆ+అర్థులకున్= ఆ సభలో ఉన్న యాచకులకు (ఇంద్రజాలికునికి); ఇచ్చెన్+ఏని= దానము చేస్తేనే; ప్రభువు= నిజమైన రాజు; ఆతఁడె= అతడే అవుతాడు; కావునన్= అందువల్ల; పార్థివుఁడు= ఆ విక్రమార్క మహారాజు; విద్యావానికిన్= ఆ అరవై నాలుగు కళల విద్యను ప్రదర్శించిన ఐంద్రజాలికునికి; ఆ+అర్థము= ఆ పాండ్య రాజు పంపిన ఎనిమిది కోట్ల దీనారాలను; ముత్తియంబులున్= ఆ ముత్యాల కావళ్లను; నవాంగనలున్= ఆ నూరు మంది యువతులను; గరులున్= ఆ ఏభై ఏనుగులను; హయంబులున్= ఆ మూడు వందల గుర్రాలను; ఇచ్చి= పూర్తిగా దానము చేసి; పుచ్చెన్= సాగనంపాడు; తనున్= ఆ విక్రమార్కుని ఉదారత్వాన్ని; పాండ్యుని= ఆ పాండ్య దేశపు; మంత్రులు= రాయబారులు; ప్రస్తుతింపఁగాన్= వేనోళ్ల కొనియాడారు.

తాత్పర్యము: విక్రమార్కుడు తనలో తాను ఇలా అనుకున్నాడు: "సభలో పండితులు లేదా యాచకులు తమ విద్యను ప్రదర్శిస్తున్న సమయంలో వేరే మార్గంలో ఎంత పెద్ద ఐశ్వర్యం లభించినా, దానిని ఆ సమయాన సభలో ఉన్న ఆ యాచకుడికే దానం చేసేవాడే నిజమైన రాజు". అలా భావించి, ఆ విక్రమార్క మహారాజు——ఆ పాండ్య రాజు కప్పంగా పంపిన ఎనిమిది కోట్ల బంగారు నాణేలను, తొంభై మూడు కావళ్ల ముత్యాలను, నూరు మంది కాంతలను, ఏభై ఏనుగులను, మూడు వందల గుర్రాలను... ఆ సభలో ఇంద్రజాల విద్యను ప్రదర్శించిన ఆ ఒక్క ఐంద్రజాలికునికి అక్కడికక్కడే ధారాళంగా దానం చేసేశాడు! ఆ లోకోత్తర దాతృత్వాన్ని చూసి ఆ పాండ్య దేశపు మంత్రులు నివ్వెరపోయి, విక్రమార్కుని దానగుణాన్ని వేనోళ్ల స్తుతించారు.

విశేషాలు (అలంకారము):

ఉదాత్త అలంకారము: వేరొక దేశం కప్పంగా పంపిన ఎనిమిది కోట్ల అపార సామ్రాజ్య సంపదను, గజతురగాలను కంటిముందున్న ఒకే ఒక్క సామాన్య యాచక విద్యావంతునికి క్షణంలో దానం చేసిన విక్రమార్కుని లోకోత్తర త్యాగ వైభవాన్ని వర్ణించినందున ఇది అత్యున్నతమైన ఉదాత్త అలంకారము అవుతుంది.

168. నూట డెబ్బయి నాల్గవ పద్యము (కందము)

క. అట్టి మహోదారుఁడు తన
పట్టణమున కేగి రాయబారులఁ గృపఁ జే
పట్టి సిరి నెగడె గావున
నిట్టిగుణము లేక యెక్క నితరులతరమే.

ప్రతిపదార్థము

అట్టి= అటువంటి, మహా+ఉదారుఁడు= లోకోత్తర దాతయైన ఆ విక్రమార్కుడు; తన= తనయొక్క, పట్టణమునకున్= ఉజ్జయిని నగరానికి; ఏగి= చేరుకొని; రాయబారులన్= తన వద్దకు వచ్చిన ఆ మంత్రులను; కృపన్= దయతో; చేపట్టి= ఆదరించి; సిరిన్= వైభవముతో; నెగడెన్= విరాజిల్లాడు; కావునన్= అందువల్ల (ఓ భోజరాజా!); ఇట్టి= ఇటువంటి అనన్యమైన, గుణములు= దాన గుణములు; లేక= లేకుండా; ఈ సింహాసనము, ఎక్కన్= అధిరోహించడానికి; ఇతరల= వేరే ఏ రాజుకైనా; తరమే= సాధ్యమా? (కాదు).

తాత్పర్యము: "సింహాసనపు బొమ్మ కథను ముగిస్తూ భోజరాజుతో ఇలా అంది: 'ఓ భోజరాజా! అటువంటి మహాదాతయైన విక్రమార్కుడు ఆ రాయబారులను అనుగ్రహించి, తన ఉజ్జయిని నగరానికి చేరుకొని సర్వ సంపదలతో విరాజిల్లాడు. కాబట్టి,

యాచకుడు అడగకముందే కోట్ల కొద్దీ సామ్రాజ్య సంపదను తృణప్రాయంగా దానం చేసే అంతటి ఉదాత్త గుణము లేని నువ్వు, ఈ పవిత్ర సింహాసనాన్ని ఎక్కాలని అనుకోవడం తగునా? దీనిని ఎక్కడం ఇతర రాజుల తరం కాదు, వెనక్కి వెళ్లు'".

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: విక్రమార్కుని కథా ముగింపును, బొమ్మ భోజరాజుకు చేసిన హితబోధను సహజంగా తెల్పినందున స్వభావోక్తి అలంకారము.

169. నూట డెబ్బయి ఐదవ పద్యము (కందము)

క. అనవుడు భోజుండును నె
మ్మనమున నవ్విక్రమార్కు మహనీయము లౌ
గొనములు గొనియాడుచు సి
గెనయఁగ నాసాంపుదక్కి యింటికిఁబోయెన్.

ప్రతిపదార్థము

అనవుడున్= ఆ ముప్పదియవ బొమ్మ ఆ విధంగా అనగానే; భోజుండును= ఆ భోజమహారాజు కూడా; నెమ్మనమునన్= తన ప్రసన్నమైన మనస్సునందు; ఆ+విక్రమార్కు= ఆ విక్రమార్క మహారాజు యొక్క; మహనీయములు+ఔ= పూజింపదగిన శ్రేష్ఠమైన; గొనములు= కల్యాణ గుణాలను; గొనియాడుచున్= శ్లాఘిస్తూ, పొగుడుతూ; సిగు= సిగ్గు; ఎనయఁగాన్= చుట్టుముట్టగా; ఆ+సాంపు= ఆ సింహాసనారోహణ ఉత్సాహ వైభవాన్ని; దక్కి (తక్కి)= వదిలిపెట్టి; ఇంటికిన్= తన అంతఃపుర భవనములోనికి; పోయెన్= వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యము: ఆ ముప్పదియవ సాలభంజిక (బొమ్మ) ఆ మాటలు చెప్పగానే భోజరాజు అమితమైన నిరాశకు గురయ్యాడు. తన హృదయంలో ఆ విక్రమార్కుని లోకోత్తర గుణాలను, త్యాగబుద్ధిని ఎంతగానో కొనియాడాడు. తనలో అంతటి దాతృత్వ గుణం లేనందుకు సిగ్గుపడుతూ, ఆనాటి సింహాసనారోహణ ఉత్సాహాన్ని విరమించుకొని, అవమాన భారంతో మెల్లగా వెనుదిరిగి తన అంతఃపుర మందిరానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు (అలంకారము):

స్వభావోక్తి అలంకారము: కథ విన్న తర్వాత భోజరాజు మనోస్థితిని, అతను సిగ్గుపడి తన భవనానికి వెనుదిరిగిన తీరును కవి ఎంతో సహజంగా చిత్రించినందున ఇది స్వభావోక్తి అలంకారము.

ఈ పద్యంతో సింహాసన ద్వాత్రింశిక కావ్యాంతర్గత కథాంశాలలోని ఏకాదశాశ్వాసపు కథలన్నీ ముగిశాయి.

170.

శా. శృంగారాధి పతిత్వసంజనితలక్ష్మీ సంగతాంగు న్వియ
ద్గంగాకారణపాదపద్మునిఁ త్రిలోకవ్యాపకుం గోపరూ
పాంగీకారకృతార్థితవ్రజకురంగాక్షీమనోరంగుని
సంగీతప్రియు సామవేదమయు కంసధ్వంసి విశ్వంభరున్.

ప్రతిపదార్థము

కవి గోపరాజు ఆశ్వాస ముగింపులో ఇష్టదైవమైన శ్రీమహావిష్ణువును స్తుతిస్తున్నాడు: శృంగార= విలాసములకు; అధిపతిత్వ= నాయకత్వము చేత; సంజనిత= పుట్టిన; లక్ష్మి= లక్ష్మీదేవి చేత; సంగత= కౌగిలించుకోబడిన; అంగున్= శరీరము కలవాడును; వియత్+గంగా= ఆకాశగంగ ఉద్భవించడానికి; కారణ= మూలమైన; పాదపద్మునిన్= పద్మముల వంటి పాదములు కలవాడును; త్రిలోక= ముల్లోకములలో; వ్యాపకున్= త్రివిక్రమ రూపంలో వ్యాపించినవాడును; గోపరూప= గొల్లవాని (కృష్ణుని) రూపాన్ని; అంగీకార= ధరించడం చేత; కృత+అర్థిత= ధన్యులను చేయబడిన; వ్రజ= రేపల్లెలోని; కురంగాక్షీ= జింకల వంటి కన్నులు గల గొల్లభామల యొక్క; మనః= మనస్సులకు; రంగుని= ఆనందాన్ని ఇచ్చే రంగనాథుడు (లీలాకృష్ణుడు) అయినవాడును; సంగీత= మధుర సంగీతమంటే; ప్రియున్= ఇష్టపడేవాడును; సామవేదమయున్= సామవేద స్వరూపుడును; కంస= కంసుడనే రాక్షసుడిని; ధ్వంసి= సంహరించినవాడును; విశ్వంభరున్= ఈ సమస్త విశ్వాన్ని తన గర్భంలో మోసే లీలావతారుడైన ఆ విష్ణుమూర్తిని (నేను ధ్యానిస్తున్నాను).

తాత్పర్యము: శృంగార రసానికి అధిదేవతయై, తన దివ్యమంగళ అంగములను లక్ష్మీదేవి ఆశ్రయించి ఉండగా ఒప్పేవాడు, తన పద్మపాదాల నుండి ఆకాశగంగ పుట్టడానికి కారణమైనవాడు, త్రివిక్రమ రూపంతో ముల్లోకాలను కొలిచినవాడు, రేపల్లెలో గొల్లరూపం (శ్రీకృష్ణ అవతారం) ధరించి, అక్కడి జింకల వంటి కన్నులు గల గొల్లభామల మనస్సులను అపహరించి ఆనందాన్నించినవాడు, మధుర సంగీత ప్రియుడు, సామవేద స్వరూపుడు, దుష్టుడైన కంసుడిని సంహరించి లోకాలను కాపాడినవాడునైన ఆ విశ్వంభరుడైన శ్రీకృష్ణ పరమాత్మను (మహావిష్ణువును) కీర్తిస్తున్నాను.

విశేషాలు (అలంకారము):

రూపక/ఉపమాలంకార చ్ఛాయలు (కురంగాక్షీ, పాదపద్మ): గొల్లభామల కన్నులను జింక కన్నులతోను, భగవంతుని పాదాలను పద్మాలతోను పోల్చడం వల్ల రూపక, ఉపమల సుందర కలయిక ఏర్పడింది. భక్తిరస పూరితమైన ఈ పద్యం కావ్యాంతంలో శోభను తెచ్చింది.

171.

శా. గంగాతుంగతరంగసంగతజటాకల్పాయమానాకృతిం
ద్వంగ ద్భోగ భుజంగరాజఫణరత్నజ్యోతిరుద్దీ ప్త సా
రంగాంకద్యు తిధౌతరాజతగిరీంద్ర స్థానరంగ స్థలీ
రంగద్భృంగిరిటి ప్రసంగిసుఖపారంపర్యధుర్యు శివున్.

ప్రతిపదార్థము

గంగా= గంగానది యొక్క; తుంగ= ఎత్తైన; తరంగ= అలల యొక్క; సంగత= కూడిక కలదై; జటా= తన జటల చేత; కల్పాయమాన= భూషణముగా తీర్చబడిన; ఆకృతిన్= రూపము కలవాడును; త్వంగత్= నడచుచున్న (కదులుచున్న); భోగ= శరీరము గల; భుజంగరాజ= సర్పరాజైన వాసుకి యొక్క; ఫణ= పడగలలోని; రత్న= మణుల యొక్క; జ్యోతిః= కాంతి చేత; ఉద్దీప్త= మిక్కిలి వెలిగించబడినవాడును; సారంగాంక= చంద్రుని యొక్క; ద్యుతి= తెల్లని వెలుగు చేత; ధౌత= కడగబడిన; రాజతగిరి+ఇంద్ర= వెండికొండయైన కైలాసమనే; స్థాన= నివాసమనెడి; రంగస్థలీ= నాట్య వేదికపై; రంగత్= ఆనందంతో

నృత్యం చేసే; భృంగి= భృంగి; రిటి= రిటి అనే ప్రమథగణముల; ప్రసంగి= ముచ్చట్లతో కూడిన; సుఖ= పరమానంద; పారంపర్య= పరంపరకు; ధుర్యున్= నిలయమైనవాడునైన; శివున్= ఆ పరమశివుడిని (నేను ధ్యానిస్తున్నాను).

తాత్పర్యము: ఎగసిపడే గంగానది తరంగాలను తన జటాజూటంలో ఆభరణంలా ధరించినవాడు, తన ఒంటిపై కదిలే సర్పరాజుల పడగలలోని రత్నకాంతుల చేత వెలిగిపోతున్నవాడు, చంద్రుని తెల్లని వెన్నెలతో కడగబడినట్లున్న కైలాస పర్వతమనే నాట్య వేదికపై నిలిచినవాడు, తనను ఆశ్రయించిన భృంగి, రిటి అనే భక్తుల (ప్రమథగణాల) సంభాషణల వల్ల కలిగే నిరంతర ఆనంద పరంపరకు మూలమైనవాడునైన ఆ పరమశివుడిని ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషాలు (అలంకారము):

వృత్త్యనుప్రాస శబ్దాలంకారము: 'తుంగ', 'తరంగ', 'సంగత', 'భుజంగ', 'ప్రసంగి' అని 'ుంగ' అనే అక్షరాల కలయికతో పద్యమంతటా అద్భుతమైన నాద సౌందర్యం (వృత్త్యనుప్రాస) ఏర్పడింది. శివకేశవుల అభేదత్వాన్ని చాటుతూ కవి విష్ణు స్తుతి తర్వాత శివ స్తుతిని కావించాడు.

ఏకాదశాశ్వాస ముగింపు గద్యము

గద్యము:

ఇది శ్రీపరమేశ్వరకరుణాసమాసాదితకవితావిచిత్ర వేద విద్యాధరగుణనిధాన కొఱవి వెన్నయామాత్యపుత్ర సుజనజనవిధేయ గోపరాజప్రణీతం బైన సింహాసనద్వాత్రింశిక యను కావ్యంబునందు ముప్పదియవ బొమ్మకథయును ననంతరకథాసంవిధానంబును నన్నది ఏకాదశాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థము

ఇది= ఈ చెప్పబడిన గ్రంథ భాగము; శ్రీపరమేశ్వర= ఆ పరమశివుని యొక్క; కరుణా= అనుగ్రహము చేత; సమాసాదిత= చక్కగా పొందబడిన; కవితా= కవిత్వము చేత; విచిత్ర= వింతలైన రచనలు చేయువాడును; వేద= వేదములయందు; విద్యాధర= విద్యాధరుని వంటివాడును; గుణ= సద్గుణములకు; నిధాన= గని వంటివాడునైన; కొఱవి వెన్నయామాత్య= కొరవి వెన్నయామాత్యుడనే సన్మంత్రి యొక్క; పుత్ర= కుమారుడును; సుజనజన= సజ్జనులైన ప్రజలకు; విధేయ= వినయముగా నడుచుకునేవాడునైన; గోపరాజ= కొరవి గోపరాజు చేత; ప్రణీతంబు+ఐన= రచింపబడినట్టి; సింహాసనద్వాత్రింశిక= 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే; కావ్యంబునందు= ప్రసిద్ధ ప్రబంధ కావ్యంలో; ముప్పదియవ= ముప్పైయవ; బొమ్మకథయును= సాలభంజిక చెప్పిన వృత్తాంతమును; అనంతర= ఆ తదుపరి జరిగిన; కథా= వృత్తాంతముల యొక్క; సంవిధానంబును= కూర్పును; అన్నది= కలదైన; ఏకాదశాశ్వాసము= పదకొండవ ఆశ్వాసము ముగిసింది.

తాత్పర్యము: పరమేశ్వరుని కరుణాకటాక్షాల వల్ల అద్భుతమైన కవితా శక్తిని పొందినవాడు, వేదవిద్యలలో నిపుణుడు, సద్గుణాల గని అయిన కొరవి వెన్నయామాత్యుని కుమారుడు, సజ్జన విధేయుడునైన 'కొరవి గోపరాజు' రచించిన 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే కావ్యంలో——ముప్పదియవ బొమ్మ కథ, ఆ తదుపరి జరిగిన ఇంద్రజాల విశేషాలతో కూడిన 'ఏకాదశాశ్వాసము' (పదకొండవ భాగము) సంపూర్ణముగా ముగిసింది.

విశేషాలు: ఈ గద్యము ద్వారా కవి కొరవి గోపరాజు తన వంశ వృత్తాంతాన్ని, తన తండ్రి వెన్నయామాత్యుని కీర్తిని, దైవకృప వల్ల తనకు లభించిన కవితా వైభవాన్ని వినయంగా ప్రకటించుకున్నాడు. కావ్యాంతంలో గద్యలు రాయడం ప్రాచీన తెలుగు ప్రబంధాల సంప్రదాయం.

ద్వాదశాశ్వాసము

శ్రీపరిరంభణ సమయ

ప్రాపిత నవకుంకుమాంక భాసుర నిజదే

హోపమిత సాంద్రనీరద

రూపున్ సురవిమత నిహిత రోషాటోపున్.1

ప్రతిపదార్థము:

శ్రీ = లక్ష్మీదేవి యొక్క; పరిరంభణ = గాఢాలింగనము యొక్క; సమయ = కాలమునందు; ప్రాపిత = పొందబడిన; నవ = నూతనమైన; కుంకుమ = కుంకుమ యొక్క; అంక = గుర్తులచే; భాసుర = ప్రకాశిస్తున్న; నిజ = తనదైన; దేహ = శరీరముతో; ఉపమిత = పోల్చబడిన; సాంద్ర = దట్టమైన; నీరద = మేఘము వంటి; రూపున్ = రూపము కలవాడును; సుర = దేవతలకు; విమత = శత్రువులైన రాక్షసులపై; నిహిత = ఉంచబడిన; రోష = కోపము యొక్క; ఆటోపున్ = విజృంభణ కలవాడునైన శ్రీమహావిష్ణువును (ధ్యానము చేయుచున్నాను).

తాత్పర్యము:

లక్ష్మీదేవి కౌగిలించుకున్న సమయంలో ఆమె వక్షస్థలానికి ఉన్న నూతన కుంకుమ గుర్తులచే ప్రకాశించే శరీరం కలవాడును, దట్టమైన నల్లని మేఘంతో పోల్చదగిన రూపము కలవాడును, దేవతల శత్రువులైన రాక్షసులపై అమితమైన కోపాన్ని ప్రదర్శించువాడునైన శ్రీమహావిష్ణువుకు నమస్కారము.

విశేషాలు:

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. స్వామి వారి నీలమేఘ శ్యామల దేహాన్ని దట్టమైన మేఘంతో (సాంద్రనీరద రూపున్) పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం చక్కగా కుదిరింది.

లక్ష్మీనారాయణుల ప్రణయ తత్త్వాన్ని, స్వామి వారి దుష్టశిక్షణ రక్షణ వైభవాన్ని ఈ మంగళాచరణ పద్యం సూచిస్తోంది.

ఆ రెండు పద్యాల వ్యాఖ్యానాన్ని (ప్రతిపదార్థము, తాత్పర్యము, విశేషాలు) లేఖన దోషాలు లేకుండా, ఛందస్సు నియమాలను అనుసరించి నాలుగు వరుసలలో కింద స్పష్టంగా పొందుపరుస్తున్నాను:

2. రెండవ పద్యం

పద్యం:

చ. హృదయమునందుఁ దలంచి ధరణీశుఁడు క్రమ్మఱ నొక్క వేళ నా త్రిదశవరాసనంబున కతి ప్రమదాస్పద మైన రాజ్యసం పద నరుదేరఁగా నతని భావము గల్గిని యల్ల నవ్వుచుం తదనుమతంబు మాన్పి విదితంబుగ నచ్చటిబొమ్మ యిట్లనున్.

ప్రతిపదార్థము : ధరణీశుడు = భోజరాజు; హృదయమునందున్ = తన మనస్సులో (విక్రమార్కుని గుణాలను); తలంచి = ధ్యానించి; క్రమ్మఱన్ = మరల; ఒక్క వేళన్ = ఒకానొక శుభసమయంలో; నా = ఆ ప్రసిద్ధమైన; త్రిదశవర = దేవేంద్రుని యొక్క; ఆసనంబునకున్ = సింహాసనము వద్దకు; అటి = మిక్కిలి; ప్రమద = సంతోషమునకు; ఆస్పదము + ఐన = నిలయమైన; రాజ్యసంపదన్ = రాజ్యలక్ష్మితో; అరుదేరఁగాన్ = రాగా; అతని = ఆ భోజరాజు యొక్క; భావము = సంకల్పాన్ని; గల్గిని (కనుగొని) = గ్రహించి; అచ్చటి బొమ్మ = ఆ సింహాసనమున ఉన్న (ముప్పై ఒకటవ) సాలభంజిక;

అల్లనవ్వుచున్ = మెల్లగా నవ్వుతూ; తద్ + అనుమతంబు = అతని నిశ్చయాన్ని/ప్రయత్నాన్ని; మాన్పి = నిలిపివేసి; విదితంబుగన్ = అందరికీ తెలిసేలా స్పష్టముగ; ఇట్లు + అనున్ = ఈ విధముగా పలికెను.

తాత్పర్యము: భోజరాజు తన మనస్సులో విక్రమార్కుని మహాగుణాలను తలచుకుంటూ, మరొక శుభసమయంలో అమితమైన సంతోషాన్నిచ్చే రాజ్యసంపదలతో ఆ దేవేంద్రుని సింహాసనాన్ని అధిరోహించడానికి వచ్చాడు. అప్పుడు అతని మనోసంకల్పాన్ని గ్రహించిన అక్కడి సింహాసనపు బొమ్మ మెల్లగా నవ్వుతూ, అతని ప్రయత్నాన్ని వారించి, అందరికీ తెలిసేలా స్పష్టంగా ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది చంపకమాల పద్యం. నియమం ప్రకారం నాలుగు పాదాలుగా విభజించి రాయడమైనది.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. భోజరాజు సింహాసనం ఎక్కడానికి రావడం, అక్కడ బొమ్మ నవ్వుతూ అతనిని వారించడం వంటి సన్నివేశాన్ని ఉన్నది ఉన్నట్లుగా మనోహరంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం.

ముప్పదియొకటవ బొమ్మకథ

3. మూడవ పద్యం

పద్యం:

క. ముప్పదిమాఱులు క్రమ్మఱి యప్పుడ చనుదెంచినాడ వాతనికథ లి ట్లొప్పుఁగదా యిఁకనొకకథ చెప్పెద నీచేత నీకుఁ జెల్లదు చుమ్మీ.

ప్రతిపదార్థము : ముప్పది మాఱులు = ముప్పై సార్లు; క్రమ్మఱి = వెనుకకు వెళ్ళి (భంగపడి కూడా); అప్పుడ = మరల ఇప్పుడే; చనుదెంచినాడవు = పట్టుదలతో వచ్చావు; అతని కథలు = ఆ విక్రమార్కుని చరిత్రలు; ఇట్లు + ఒప్పున్ + కదా = ఈ విధంగా ఎంతో గొప్పగా అలరారుతున్నాయి కదా!; ఇకన్ = ఇప్పుడు; ఒక కథ = మరొక వృత్తాంతాన్ని; చెప్పెదన్ = చెప్తాను (విను); నీ చేతన్ = నీ వల్ల; నీకున్ = ఈ సింహాసనం ఎక్కడం; చెల్లదు చుమ్మీ = సాధ్యపడదు సుమా!

తాత్పర్యము: "ఓ భోజరాజా! ఇప్పటికే ముప్పై సార్లు వెనక్కి తగ్గి భంగపడి కూడా, పట్టువదలకుండా మళ్ళీ ఇప్పుడే వచ్చావు. ఆ విక్రమార్కుని కథలు వినడానికి ఎంతో అద్భుతంగా ఉంటాయి కదా! ఇప్పుడు నేను నీకు మరొక కథ చెప్తాను విను. కానీ అతని వంటి సాహసౌదార్యాలు లేని నీ వల్ల ఈ సింహాసనం ఎక్కడం సాధ్యపడదు సుమా!" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది కంద పద్యం. నియమం ప్రకారం నాలుగు పాదాలుగా విభజించి రాయడమైనది.

అలంకారము: ఇక్కడ ప్రత్యేకమైన శబ్దార్థాలంకారాలు లేవు. సరళమైన శైలిలో నాటకీయతను పెంచే సంభాషణా చాతుర్యం వ్యక్తమైంది. భోజరాజు పట్టుదలను, విక్రమార్కుని కథల వైశిష్ట్యాన్ని బొమ్మ ఇక్కడ సూటిగా వ్యంగ్య గర్భితంగా పేర్కొన్నది.

నాలుగవ పద్యం:

సజ్జనరక్షణోన్నత విశాలభుజాయుగళుండు సర్వసం
పజ్జతకిన్నరేశ్వరుఁ డపారభటోద్భటవైరిమేదినీ
భృజ్జలజక్షపాకరుఁడు భీమబలాఢ్యుఁడు విక్రమార్కుఁ డా

యుజ్జయినీపురంబున గుణోర్జితుఁడై ధరయేలుచుండంగన్.

ప్రతిపదార్థము:

సజ్జన = మంచివారిని; రక్షణ = కాపాడుటలో; ఉన్నత = గొప్పవైన; విశాల = విశాలమైన; భుజాయుగళుండు = రెండు భుజములు కలవాడును; సర్వ సంపత్ = సకల ఐశ్వర్యముల చేత; జిత = జయించబడిన; కిన్నరేశ్వరుఁడు = కుబేరుడు కలవాడును (కుబేరుని మించిన ఐశ్వర్యవంతుడు); అపార = హద్దులేని; భట = సైనికులతో; ఉద్భట = గర్వించిన; వైరి = శత్రువులైన; మేదినీభృత్ = రాజులనేడి; జలజ = పద్మములకు; క్షపాకరుఁడు = చంద్రుడైనవాడును (పద్మములను చంద్రుడు ముడుచుకుపోయేలా చేసినట్లు, శత్రురాజులను అణచినవాడు); భీమ = భయంకరమైన; బల = బలముతో; ఆఢ్యుఁడు = కూడినవాడునైన; విక్రమార్కుఁడు = విక్రమార్క మహారాజు; ఆ = ఆ; ఉజ్జయినీ పురంబునన్ = ఉజ్జయిని నగరమందు; గుణ = సద్గుణముల చేత; ఊర్జితుఁడు + ఐ = ప్రసిద్ధుడై; ధర = భూమిని; ఏలుచుండంగన్ = పరిపాలిస్తున్న సమయములో.

తాత్పర్యము:

సజ్జనులను రక్షించే విశాలమైన భుజబలం కలవాడు, సంపదలో కుబేరుడిని సైతం జయించినవాడు, అపార సైన్యంతో అహంకరించే శత్రురాజులనే పద్మాలను వాడిపోయేలా చేసే చంద్రుని వంటివాడు, అమిత పరాక్రమశాలి అయిన విక్రమార్క మహారాజు ఉజ్జయిని నగర రాజధానిగా సకల సద్గుణాలతో భూమండలాన్ని పరిపాలిస్తున్న కాలంలో...

విశేషాలు:

అలంకారము: రూపక అలంకారము (వైరి మేదినీభృజ్జలజక్షపాకరుఁడు). శత్రురాజులను పద్మాలుగా, విక్రమార్కుడిని చంద్రుడిగా ఇక్కడ అభేదంగా వర్ణించడం జరిగింది. చంద్రుని రాకతో పద్మాలు ముడుచుకుపోయినట్లు, విక్రమార్కుని పరాక్రమం ముందు శత్రురాజులు తలవంచారని రూపకము ద్వారా సమన్వయించడమైనది.

విక్రమార్కుని వీరత్వానికి, దానగుణానికి, పరిపాలనా దక్షతకు ఈ పద్యం ఒక చక్కని ప్రశస్తి.

5. ఐదవ పద్యం

పద్యం:

క. జననుతుఁడు క్షాంతిశీలుం
డనఁగా నొకభిక్షుకుండు హరిమూర్తికిఁ తా
నెనయగు భూవల్లభునిం
గనుఁగొనఁ చనుదెంచి ఫలము కానుకయిచ్చె .

ప్రతిపదార్థము :

జన = జనులచేత; నుతుడు = పొగడబడినవాడు; క్షాంతిశీలుడు = క్షాంతిశీలుడు; అనగాన్ = అనబడే; ఒక = ఒకానొక; భిక్షుకుండు = సన్యాసి/భిక్షువు; హరిమూర్తికిన్ = విష్ణుమూర్తి అవతారముతో; తాన్ = తాను; ఎనయగు = సమానుడైన; భూవల్లభునిన్ = విక్రమార్క మహారాజును; కనుగొనన్ = దర్శించుటకు; చనుదెంచి = వచ్చి; ఫలము = ఒక పండును; కానుకగా + ఇచ్చెన్ = కానుకగా సమర్పించెను.

తాత్పర్యము:

జనులందరిచేత కొనియాడబడే 'క్షాంతిశీలుడు' అనే పేరుగల ఒక భిక్షువు (దిగంబర సాధువు), సాక్షాత్తు శ్రీమహావిష్ణువుతో సమానుడైన విక్రమార్క మహారాజును దర్శించుకోవడానికి వచ్చి, ఆయనకు ఒక పండును కానుకగా ఇచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. విక్రమార్క మహారాజును విష్ణుమూర్తితో పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం వ్యక్తమయింది.

6. ఆరవ పద్యం

పద్యం:

క. ఇచ్చినఁ గైకొని నృపుఁ డిటు
విచ్చేయుం డనుచు గారవించుచు నతనిన్
సచ్చరితుఁ డనుచు నాసన
మిచ్చి యుచితగోష్ఠి జరపి యెలమిని ననిపెన్ .

ప్రతిపదార్థము :

ఇచ్చినన్ = ఆ భిక్షువు పండును ఇవ్వగా; కైకొని = స్వీకరించి; నృపుడు = విక్రమార్క రాజు; ఇటు = ఇక్కడికి; విచ్చేయుండు = రండి; అనుచున్ = అంటూ; గారవించుచున్ = గౌరవిస్తూ; అతనిన్ = ఆ సాధువును; సచ్చరితుడు = మంచి నడవడిక గలవాడు; అనుచున్ = అని భావిస్తూ; ఆసనము + ఇచ్చి = కూర్చోవడానికి పీఠాన్ని ఇచ్చి; ఉచిత = తగిన; గోష్ఠి = సంభాషణలు; జరపి = సాగించి; ఎలమినిన్ = సంతోషముతో; అనిపెన్ = వీడ్కోలు పలికెను.

తాత్పర్యము:

ఆ భిక్షువు ఇచ్చిన పండును రాజుగారు స్వీకరించి, "దయచేయండి" అంటూ ఆదరంగా ఆహ్వానించారు. ఆయనను ఉత్తమ చరిత్రుడిగా భావించి ఆసనాన్ని ఇచ్చి, సముచితమైన విషయాలపై ముచ్చటించి, ఆప్యాయంగా వీడ్కోలు పలికారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. ఒక రాజు వద్దకు వచ్చిన సాధువును గౌరవించి, ఆసనమిచ్చి, గోష్ఠి జరిపి పంపే రాచమర్యాదలను సహజసిద్ధంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి.

7. ఏడవ వచనం

వచనం:

వ. ఇ ట్లనిపిన తదనంతరంబున-

ప్రతిపదార్థము :

ఇట్లు = ఈ విధముగా; అనిపిన = వీడ్కోలు పలికిన; తద్ + అనంతరంబునన్ = ఆ తరువాతి సమయమున.

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా ఆ భిక్షువును సాగనంపిన తదనంతరం...

8. ఎనిమిదవ పద్యం

పద్యం:

ఆ వె. ఆఫలంబు తనగృహాధ్యక్షు చేతికి

నిచ్చిలేచి లోనికేగె విభుఁడు

మఱియునాతపస్విమఱునాఁడుగ్రోత్తగా

నొక్కపండుదెచ్చియొసఁగెఁ బతికి .

ప్రతిపదార్థము :

విభుడు = విక్రమార్క రాజు; ఆ ఫలంబు = ఆ పండును; తన = తనయొక్క; గృహాధ్యక్షు = అంతఃపుర కోశాధికారి లేదా భండాగారి; చేతికిన్ = చేతికి; ఇచ్చి = అందించి; లేచి = ఆసనం నుండి లేచి; లోనికిన్ + ఏగెన్ = అంతఃపురము లోపలికి వెళ్ళెను; మఱియున్ = అంతేకాక; ఆ తపస్వి = ఆ భిక్షువు; మఱునాడు = మరుసటి రోజున కూడా; క్రొత్తగా = తాజాదైన; ఒక్క = మరొక; పండు = పండును; తెచ్చి = తీసుకువచ్చి; పతికిన్ = రాజుకు; ఒసగెన్ = సమర్పించెను.

తాత్పర్యము:

రాజు ఆ పండును తన గృహాధ్యక్షుడి (భండాగారి) చేతికి ఇచ్చి, అంతఃపురంలోకి వెళ్ళాడు. ఆ మరుసటి రోజు కూడా ఆ తపస్వి సరికొత్తగా మరొక పండును తెచ్చి మహారాజుకు కానుకగా ఇచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది పద్యం.

అలంకారము: కథా గమనాన్ని సూచించే సాధారణ వర్ణన. ఇందులో శబ్దాలంకార అన్వయం అంతగా లేదు.

9. తొమ్మిదవ పద్యం

పద్యం:

శా. ఆపండు నృపుఁ డట్లు పుచ్చుకొని భాండాగారిచే నిచ్చె ని

ట్లేపార న్వలహస్తుఁ డై యవసరం బీక్షించుచు న్భిక్షుకుం

డేప్రొద్దుం గవితావిలాసమున నర్కేందు ప్రతీకాశుఁ డౌ

క్ష్మాపాలుం గొలువంగ నయ్యె దశవర్షంబు ల్వినోదంబుగ .

ప్రతిపదార్థము :

నృపుడు = రాజు; ఆ పండున్ = ఆ పండును కూడా; అట్లు = ఆ విధంగానే; పుచ్చుకొని = తీసుకొని; భాండాగారి = కోశాధికారి; చేన్ + ఇచ్చెన్ = చేతికి ఇచ్చెను; ఇట్లు = ఈ రీతిగా; ఏపారన్ = అతిశయిల్లేలా; ఫలహస్తుడు + ఐ = చేతిలో పండు కలవాడై; అవసరంబు = సమయమును; ఈక్షించుచున్ = చూస్తూ; భిక్షుకుండు = ఆ సన్యాసి; ఏప్రొద్దున్ =

ప్రతిరోజూ; కవితా విలాసమునన్ = కావ్య వినోదములతో; అర్క + ఇందు = సూర్యచంద్రులతో; ప్రతీకాశుడు + ఔ = సమానుడైన; క్ష్మాపాలున్ = విక్రమార్క రాజును; కొలువంగన్ = సేవిస్తూ ఉండగా; దశ వర్షంబుల్ = పది సంవత్సరాల కాలము; వినోదంబుగన్ = లీలాపూర్వకముగా; అయ్యెన్ = గడిచిపోయెను.

తాత్పర్యము:

ఆ పండును కూడా రాజు మునుపటిలాగే తీసుకుని కోశాధికారికి అప్పగించాడు. ఈ విధంగా ఆ భిక్షువు ప్రతిరోజూ చేతిలో ఒక పండు పట్టుకుని, రాజుగారి అనుగ్రహ సమయం కోసం నిరీక్షిస్తూ, సూర్యచంద్రుల వంటి తేజస్సు గల మహారాజును కవితా వినోదాలతో కొలుస్తూ వచ్చాడు. ఇలా చూస్తూ చూస్తూనే పది సంవత్సరాల కాలం ఎంతో వినోదంగా గడిచిపోయింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. రాజును సూర్యచంద్రులతో పోల్చడం వల్ల ("నర్కేందు ప్రతీకాశుఁ డౌ క్ష్మాపాలుం") ఇక్కడ ఉపమాలంకారం ఉపయుక్తమైనది.

10. పదవ పద్యం

పద్యం:

చ. అటు లోకనాఁడు క్రొత్తఫల మాతఁడు దెచ్చినఁ బెంచినట్టి మ
ర్కట కిచ్చే నాకపియుఁ గైకొని మూర్కొని చూచి మెచ్చుచుం
గటుకనఁ బండులం గొఱుకఁగా నొకరత్నము గింజమాడ్కి ముం
దటర బడియెన్ దద్గృహమండప మర్కువన్నె గా .

ప్రతిపదార్థము :

అటు = ఆ విధంగా జరుగుతుండగా; ఒక నాడు = ఒక రోజు; అతడు = ఆ భిక్షువు; క్రొత్త ఫలము = సరికొత్త పండును; తెచ్చినన్ = తీసుకురాగా; (రాజు) పెంచినట్టి = తాను పెంచుకుంటున్న; మర్కటకిన్ + ఇచ్చెన్ = కోతికి ఇచ్చెను; ఆ కపియున్ = ఆ కోతి కూడా; కైకొని = (దానిని) తీసుకొని; మూర్కొని = వాసన చూసి; చూచి = పరిశీలించి; మెచ్చుచున్ = సంతోషిస్తూ; కటుకనన్ = కరకరమని; పండులన్ = పండును; కొఱుకగాన్ = కొరకగా; ఒక రత్నము = ఒక అమూల్యమైన మణి; గింజ మాడ్కిన్ = గింజ వలె; తద్ + గృహ మండపము = ఆ సభా మండపము; అర్కు వన్నె గాన్ = సూర్యుని కాంతితో ప్రకాశించేలా; ముందటన్ = ఎదురుగా; పడియెన్ = కింద పడెను.

తాత్పర్యము:

అలా ఉండగా ఒకరోజు ఆ భిక్షువు తెచ్చిన పండును రాజు తాను పెంచుకుంటున్న కోతికి వేశాడు. ఆ కోతి ఆ పండును అందుకుని, వాసన చూసి, ఎంతో ఇష్టంగా కరకరమంటూ కొరికింది. అంతే! ఆ పండు లోపలి నుండి గింజకు బదులుగా ఒక దివ్యమైన రత్నం ఊడిపడింది. ఆ రత్నపు వెలుగులకు ఆ సభా మండపమంతా సూర్యకాంతితో నిండిపోయింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల పద్యం.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. రత్నాన్ని పండు గింజతో పోల్చడం ("గింజమాడ్కి") మరియు రత్నపు కాంతిని సూర్యకాంతితో పోల్చడం ("మర్కువన్నె గా") వల్ల ఇక్కడ ఉపమాలంకారం శోభిల్లింది.

11. పదకొండవ పద్యం

పద్యం:

సీ. ఆరత్న మీక్షించి యాశ్చర్యమున విభుఁ
దట గృహాధ్యక్షుఁడైనట్టి లెంకఁ
బిలిపించి యిన్నాళ్ళఫలములు దెమ్మన్న
నరిగి మాణిక్యంబు లైనవాని
నన్నిటిఁదెచ్చిన నాదాఁపుటకు మెచ్చి
వానికి నవి యిచ్చి వరుసఁ బిదప
క్షాంతిశీలుం డటు చనుదెంచుటయుఁ జూచి
యనఘ నీవిట్టి యనర్ఘములు

ఆ.వె. నాకు నిచ్చి యేమి నాయెడఁ గైకొనఁ
దలఁచినాఁడ విపుడు విలువ జూడ
నొక్కరత్నమునకు నుర్వియంతయుఁ చాల
రత్నములకు నెద్దియిత్తు .

ప్రతిపదార్థము :

విభుడు = రాజు; ఆ రత్నము = ఆ మణిని; ఈక్షించి = చూసి; ఆశ్చర్యమునన్ = అద్భుతముతో; అటన్ = అక్కడ; గృహాధ్యక్షుడు + ఐనట్టి = కోశాధికారి అయినట్టి; లెంకన్ = సేవకుడిని; పిలిపించి = పిలిచి; ఇన్నాళ్ళ = ఇన్ని సంవత్సరాలుగా (ఆ భిక్షువు తెచ్చిన); ఫలములు = పండ్లను; తెమ్ము + అన్నన్ = తీసుకురమ్మనగా; అరిగి = అతడు వెళ్ళి; మాణిక్యంబులు + ఐనవానిన్ = రత్నాలుగా మారిన ఆ పండ్లను; అన్నిటిన్ = అన్నింటినీ; తెచ్చినన్ = తీసుకురాగా; నా దాపుటకున్ = వాటిని భద్రపరిచిన విధానానికి; మెచ్చి = అభినందించి; వానికిన్ = ఆ సేవకునికి; అవి ఇచ్చి = ఆ రత్నాలలో కొన్నింటిని బహుమతిగా ఇచ్చి; వరుసన్ = క్రమముగా; పిదప = ఆ తరువాత; క్షాంతిశీలుండు = క్షాంతిశీలుడనే భిక్షువు; అటు = అక్కడికి; చనుదెంచుటయున్ = రావడం; చూచి = గమనించి; అనఘ = పుణ్యాత్ముడా!; నీవు = నీవు; ఇట్టి = ఇటువంటి; అనర్ఘములు = అమూల్యమైన వస్తువులను; నాకున్ + ఇచ్చి = నాకు కానుకగా ఇచ్చి; నా యెడన్ = నా నుండి; ఏమి = ఏమి; కైకొనన్ = పొందాలని; తలంచినాడవు = భావించావు?; ఇపుడు = ఇప్పుడు; విలువ చూడన్ = వీటి విలువ కట్టవలసి వస్తే; ఒక్క రత్నమునకున్ = కేవలం ఒక్క మణికే; ఉర్వి + అంతయున్ = భూమండలమంతా; చాలదు = సరిపోదు; (అటువంటప్పుడు) రత్నములకున్ = ఇన్ని రత్నాలకు; ఎద్ది = ఏమి; ఇత్తున్ = నేను నీకు బదులుగా ఇవ్వగలను?

తాత్పర్యము:

ఆ రత్నాన్ని చూసి రాజు ఆశ్చర్యపోయాడు. వెంటనే గృహాధ్యక్షుడిని పిలిపించి, "ఇన్నాళ్ళూ ఆ సన్యాసి ఇచ్చిన పండ్లన్నింటినీ తీసుకురా" అన్నాడు. అతడు వెళ్ళి చూసేసరికి ఆ పండ్లన్నీ కుళ్ళిపోకుండా దివ్యమైన మాణిక్యాలుగా మారి ఉన్నాయి. వాటిని భద్రపరిచినందుకు సేవకుడిని మెచ్చుకుని, అతనికి కొన్ని రత్నాలు ఇచ్చాడు. ఆ తరువాత రోజు ఎప్పటిలాగే క్షాంతిశీలుడు రావడం చూసి రాజు ఇలా అన్నాడు: "మహానుభావా! ఇంతటి అమూల్యమైన రత్నాలను నాకు ఇచ్చి, నా నుండి నువ్వు ఏమి ఆశిస్తున్నావు? వీటి విలువ కట్టడం నా తరం కాదు. ఒక్క రత్నానికే ఈ భూమండలమంతా ఇచ్చినా సరిపోదు, మరి ఇన్ని రత్నాలకు నేనేమిచ్చి నీ రుణం తీర్చుకోగలను?"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది సీస పద్యం, దీనికి అనుబంధంగా ఆటవెలది పద్యం చేర్చి రాయబడింది. మీ నియమం ప్రకారం రెండింటినీ కలిపి వ్యాఖ్యానించడమైనది.

అలంకారము: అతిశయోక్తి/కావ్యలింగ అలంకారాలు. ఒక్క రత్నానికే భూమండలమంతా చాలదు అని వర్ణించడం ద్వారా రత్నాల విలువను అత్యద్భుతంగా పెంచి చెప్పడం వల్ల అతిశయోక్తి అలంకార ఛ్ఛాయలు కనిపిస్తాయి.

12. పండ్రెండవ పద్యం

పద్యం:

క. అనవుఁడు నాభిక్షుకుఁ డో
జననాయక దీనికంటె సమధికగుణమౌ
పనిగలదు గాన వచ్చితి
ననఘుఁడ వభయుఁడవు సాహసాంకుఁడవగుట .

ప్రతిపదార్థము :

అనవుడున్ = రాజు ఆ విధంగా అనగా; ఆ భిక్షుకుండు = ఆ క్షాంతిశీలుడు; ఓ జననాయక = ఓ రాజా!; దీనికంటెన్ = ఈ రత్నాల కంటే; సమధిక = మిక్కిలి ఎక్కువ; గుణము + ఔ = ప్రయోజనము గల; పని = ఒక కార్యము; కలదు = ఉన్నది; కానన్ = అందువల్ల; వచ్చితిన్ = నీ వద్దకు వచ్చాను; (ఎందుకంటే నువ్వు) అనఘుడవు = పాపరహితుడవు; అభయుడవు = భయము లేనివాడవు; సాహసాంకుడవు = అత్యంత సాహసవంతుడవు; అగుటన్ = కాబట్టి.

తాత్పర్యము:

రాజు అలా అడిగేసరికి ఆ భిక్షువు ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజా! ఈ రత్నాల కంటే నాకు అత్యంత ముఖ్యమైన, గొప్ప ప్రయోజనం ఉన్న ఒక పని ఉంది. నువ్వు మహానుభావుడివి, భయం లేనివాడివి, సాహసాలకు నిలయమైనవాడివి (సాహసాంకుడివి) కాబట్టే నీ సహాయం కోరి ఇక్కడికి వచ్చాను".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: గుణకథన రూప విశేషణాలంకారం. విక్రమార్కుని ఉత్తమ గుణాలైన అనఘుడు, అభయుడు, సాహసాంకుడు అనే విశేషణాలను పేర్కొంటూ కార్యాన్ని ప్రతిపాదించడం ఇక్కడి విశేషం.

13. పదమూడవ పద్యం

పద్యం:

చ. క్షితివర నాప్రియంబు విను కృష్ణచతుర్దశినాఁటిరాత్రి యు
న్నత మగు మట్టిక్రింద మసనంబున నున్న పిశాచపంక్తి స
న్నుతు లొనరించి హోమము మనోరథ సిద్ధికిఁ జేయువాఁడ నే
కతమున నీవు నచ్చటికిఁ గ్రక్కున రమ్మటు నాకు దోడ్పడ .

ప్రతిపదార్థము :

క్షితివర = ఓ రాజా!; నా ప్రియంబు = నా కోరికను; వినుము = ఆలకించు; కృష్ణ చతుర్దశి నాటి = బహుళ చతుర్దశి నాటి; రాత్రి = రాత్రి వేళ; ఉన్నతము + అగు = ఎత్తైన; మట్టి క్రిందన్ = మర్రిచెట్టు కింద; మసనంబునన్ = శ్మశానమునందు; ఉన్న = ఉన్నట్టి; పిశాచ పంక్తిన్ = పిశాచముల సమూహమునకు; సన్నుతులు = పూజలు/స్తోత్రములు; ఒనరించి = చేసి; మనోరథ సిద్ధికిన్ = నా కోరిక నెరవేరుటకై; హోమము = యజ్ఞము/హోమము; చేయువాడన్ = చేయబోతున్నాను; ఏకతమునన్ = ఒంటరిగా (లేదా రహస్యముగా); నీవున్ = నీవు కూడా; అచ్చటికిన్ = ఆ శ్మశానానికి; క్రక్కునన్ = వేగముగా; రమ్ము = రావాలి; అటు = ఆ విధముగా; నాకున్ = నాకు; తోడ్పడన్ = సహాయపడటానికి.

తాత్పర్యము:

"ఓ రాజా! నా విన్నపం వినుము. వచ్చే కృష్ణ పక్ష చతుర్దశి రాత్రి వేళ, శ్మశానంలో ఉన్న ఒక పెద్ద మర్రిచెట్టు కింద పిశాచ సమూహాలను తృప్తి పరుస్తూ, నా కోరికలు సిద్ధించడం కోసం నేను ఒక గొప్ప హోమం చేయబోతున్నాను. ఆ సమయంలో నువ్వు ఒంటరిగా అక్కడికి వచ్చి నాకు రక్షణగా, సహాయకుడిగా నిలవాలి" అని భిక్షువు కోరాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల పద్యం.

అలంకారము: రౌద్ర/భయానక రస సూచన. శ్మశానం, పిశాచాలు, కృష్ణచతుర్దశి రాత్రి వంటి పదాల ద్వారా కథలో రాబోయే భయానక వాతావరణాన్ని ఇక్కడే అద్భుతంగా సూచించడం జరిగింది.

14. పదునాల్గవ పద్యం

పద్యం:

చ. అనవుడు నింతకాలము ప్రయాస మిదేటికి నాఁడె చెప్పినం
బనివిననే యడంచి యొక బ్రహ్మముఁ జేసితి నేఁడు నీవు చే
ప్ిన సమయంబు దప్పక యభీష్టము నీకొనగూర్ప వచ్చేదం
జనుమని వీడుకొల్పి నృపచంద్రుఁడు మానస ముత్సహింపఁగ .

ప్రతిపదార్థము :

అనవుడున్ = భిక్షువు అలా చెప్పగా; నృపచంద్రుడు = రాజశ్రేష్ఠుడైన విక్రమార్కుడు; మానసము = మనస్సు; ఉత్సహింపగన్ = ఉత్సాహపడగా; ఇంతకాలము = ఇన్నేళ్ళుగా; ప్రయాసము = ఈ కష్టం; ఇదేటికిన్ = ఎందుకు?; నాడె = ముందే; చెప్పినన్ = చెప్పి ఉంటే; పని విననే = నీ పని చేసిపెట్టేవాడిని కదా!; అడంచి = దాచిపెట్టి; ఒక బ్రహ్మమున్ = పెద్ద రహస్యముగా; చేసితి(వి) = చేశావు; నేడు = ఈ రోజు; నీవు చెప్పిన = నువ్వు నిర్ణయించిన; సమయంబు = సమయానికి; తప్పక = కచ్చితముగా; నీ = నీయొక్క; అభీష్టము = కోరికను; కొనగూర్పన్ = నెరవేర్చడానికి; వచ్చేదన్ = వస్తాను; చనుము + అని = ఇక వెళ్ళిరమ్మని; వీడుకొల్పి = సాగనంపెను.

తాత్పర్యము:

ఆ మాటలు వినగానే సాహసప్రియుడైన విక్రమార్క మహారాజు ఎంతో ఉత్సాహపడి ఇలా అన్నాడు: "స్వామీ! దీనికోసం ఇన్నేళ్ళుగా ఎందుకు శ్రమపడ్డావు? మొదటి రోజే ఈ విషయం చెప్పి ఉంటే నీ పని ఎప్పుడో పూర్తి చేసిపెట్టేవాడిని కదా! అనవసరంగా ఇంత పెద్ద రహస్యంగా దాచావు. సరే, నువ్వు చెప్పిన ఆ కృష్ణ చతుర్దశి సమయానికి కచ్చితంగా వచ్చి నీ కోరిక నెరవేరుస్తాను, నువ్వు వెళ్ళిరా" అని సంతోషంగా వీడ్కోలు పలికాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల పద్యం.

అలంకారము: వీర/ఉత్సాహ రస సమన్వయం. క్లిష్టమైన తాంత్రిక పూజకు సహాయం చేయడానికి రాజు ఏమాత్రం జంకకుండా, పైగా ఉత్సాహపడటం విక్రమార్కుని వీరత్వానికి, సాహస గుణానికి నిదర్శనం.

15. పదిహేనవ వచనం

వచనం:

వ. అంతఁ గృష్ణచతుర్దశి వచ్చినం దద్రాత్రి సమయంబున .

ప్రతిపదార్థము :

అంతన్ = ఆ తరువాత; కృష్ణ చతుర్దశి = ఆ బహుళ చతుర్దశి తిథి; వచ్చినన్ = రాగా; తద్ + రాత్రి = ఆ నాటి రాత్రి; సమయంబునన్ = కాలమునందు.

తాత్పర్యము:

ఆ తర్వాత భిక్షువు చెప్పిన కృష్ణ చతుర్దశి రోజు రానే వచ్చింది. ఆ నాటి గాఢాంధకార రాత్రి సమయంలో... 16. పదహారవ పద్యం

పద్యం:

క. నీలాంకితభూషణములు

నీలాగురు లేపనములు నీలాంబరముల్

నీలోత్పలములు నిజదే

హాలంకారములు గాఁగ నతఁ డొక్కండు .

ప్రతిపదార్థము :

అతడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; నీల + అంకిత = నల్లని మణులు (ఇంద్రనీలాలు) చెక్కబడిన; భూషణములు = ఆభరణములును; నీల + అగురు = నల్లని అగరు చందనము యొక్క; లేపనములు = పూతలును; నీల + అంబరముల్ = నల్లని వస్త్రములును; నీల + ఉత్పలములు = నల్లని కలువ పూల దండలును; నిజ = తనయొక్క; దేహ = శరీరమునకు; అలంకారములు = అలంకారములు; కాగన్ = అయ్యేటట్లుగా; ఒక్కండు = ఒంటరివాడై (బయలుదేరెను).

తాత్పర్యము:

ఆ విక్రమార్క మహారాజు కృష్ణ చతుర్దశి నాటి చీకటి రాత్రికి అనుగుణంగా నల్లని ఇంద్రనీల మణులు పొదిగిన ఆభరణాలను ధరించాడు. శరీరానికి నల్లని అగరు చందనాన్ని పూసుకున్నాడు. నల్లని వస్త్రాలను కట్టుకుని, నల్లకలువల దండలను ధరించి, తన శరీరమంతా నలుపు రంగుతో అలంకరించుకుని ఒంటరిగా బయలుదేరాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. 'నీల' అనే పదం పదే పదే ఆవృత్తి కావడం వల్ల శబ్దాలంకారమైన వృత్త్యనుప్రాస ఇక్కడ ఎంతో వినసొంపుగా కుదిరింది. తాంత్రిక పూజలకు లేదా శ్మశాన సాధనలకు వెళ్ళేటప్పుడు నల్లని రూపం ధరించడం ఆనవాయితీ.

17. పదిహేడవ పద్యం

పద్యం:

సీ. కరవాలహస్తుఁ డై పురము వెల్వడి వీర
భావంబుతోఁ బూర్వభాగమునను
డాకినీచండ తాండవసముద్దండంబు
ఘూకఘూత్కారాది ఘోరపదము
సంహృతశవదాహసమయ సముజ్జ్వల
చ్చట చటధ్వనివహ్ని సంకులంబు
సకుటుంబవృద్ధజంబుకభీషణాక్రోశ
సంతతబధిరితాశాంతరంబు

ఆ.వె. కర్పరాస్థిశూలకంకాళనృకపాల
దారుణంబు భూతకారణంబు
నాగభయరసంబునకు నాస్పదంబైన
యాశ్మశానభూమి కరిగి యచట .

ప్రతిపదార్థము :

(ఆ విక్రమార్కుడు) కరవాల = కత్తిని; హస్తుడు + ఐ = చేతబూనినవాడై; పురము = నగరము నుండి; వెల్వడి = బయటకు వచ్చి; వీర భావంబుతోన్ = శౌర్యముతో; పూర్వ భాగమునను = తూర్పు దిక్కున ఉన్నట్టి; డాకినీ = డాకినీలనేడి దయ్యాల యొక్క; చండ = భయంకరమైన; తాండవ = నృత్యములతో; సముద్దండంబు = ఉద్దండమైనదియు; ఘూక = గుడ్లగూబల యొక్క; ఘూత్కార = ఘూత్కారములు (అరుపులు); ఆది = మొదలైన; ఘోర = భీతిగొలిపే; పదము = శబ్దములు కలదియు; సంహృత = కాలిపోయిన; శవ = పీనుగుల యొక్క; దాహ = దహన; సమయ = కాలమునందు; సముజ్జ్వలత్ = భయంకరముగా మండుతున్న; చటచట = చటచటమనే; ధ్వని = శబ్దములతో కూడిన; వహ్ని = చితిమంటలచే; సంకులంబు = వ్యాపింపబడినదియు; సకుటుంబ = కుటుంబములతో కూడిన; వృద్ధ = ముసలి; జంబుక = నక్కల యొక్క; భీషణ = భయంకరమైన; ఆక్రోశ = ఊళలతో; సంతత = ఎల్లప్పుడూ; బధిరిత = చెవుడు పుట్టించబడుతున్న; ఆశాంతరంబు = దిక్కుల అంతరాళములు కలదియు; కర్పర = కపాలములు; అస్థి = ఎముకలు; శూల = శూలములు; కంకాళ = అస్థిపంజరములు; నృకపాల = నరకపాలములతో; దారుణంబు = భీతిగొలిపేదియు; భూత = భూత ప్రేతములకు; కారణంబు = నిలయమైనదియు; నాగ = మిక్కిలి; భయ రసమునకున్ = భయానక రసమునకు; ఆస్పదము + ఐన = నిలయమైన; ఆ + శ్మశాన భూమికిన్ = ఆ కాటి ప్రాంతానికి; అరిగి = వెళ్ళి; అచట = ఆ చోట.

తాత్పర్యము:

రాజు చేతిలో కత్తి పట్టుకుని, వీరత్వంతో నగరం దాటి తూర్పు వైపున ఉన్న శ్మశానానికి వెళ్ళాడు. ఆ శ్మశానం ఎలా ఉందంటే—డాకినీలు భీకరంగా తాండవం చేస్తున్నాయి; గుడ్లగూబలు భయంకరంగా అరుస్తున్నాయి; శవాలు కాలుతున్న చితిమంటలు 'చటచట' అనే శబ్దాలతో ఎగసిపడుతున్నాయి; నక్కల కుటుంబాలు పెట్టే భీకరమైన ఊళలతో దిక్కులన్నీ చెవుడు పడుతున్నాయి. ఎముకలు, కపాలాలు, అస్థిపంజరాలతో దారుణంగా ఉంటూ, చూసేవారికి అమితమైన భయాన్ని కలిగించే ఆ భయంకర శ్మశాన భూమికి చేరుకుని అక్కడ...

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది సీస పద్యం, దీనికి అనుబంధంగా ఆటవెలది పద్యం ఉంది.

అలంకారము: స్వభావోక్తి మరియు యమక/చేకానుప్రాస ఛాయలు. శ్మశాన వాతావరణాన్ని, భయానక రసాన్ని కళ్ళకు కట్టినట్లు వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి అలంకారం. 'చటచట' వంటి ధ్వన్యనుకరణ పదాల వల్ల శబ్దసౌందర్యం పెరిగింది.

18. పద్దెనిమిదవ పద్యం

పద్యం:

క. వటతరువుక్రింద ననలో

త్కట మగు గుండంబుపాంతఁ దపసిం గని యే

మట పనివంపుము నావుడు

భటభావముఁ బొగడి కార్యపరుఁడై యతఁడుజా .

ప్రతిపదార్థము :

వట తరువు క్రిందన్ = మర్రిచెట్టు కింద; అనల = అగ్నితో; ఉత్కటము + అగు = భయంకరముగా రగులుతున్న; గుండంబు పాంతన్ = హోమగుండము సమీపములో; తపసిన్ = ఆ భిక్షువును (క్షాంతిశీలుడిని); కని = చూసి; ఏమట = (నాకు) ఏమి పని ఉందో; పనివంపుము = ఆజ్ఞాపించుము; నావుడున్ = అని రాజు అడగగా; అతడున్ = ఆ భిక్షువు; భట భావమున్ = రాజు యొక్క వీరత్వాన్ని/బంటుతనాన్ని; పొగడి = అభినందించి; కార్యపరుడు + ఐ = పని సాధించాలనే దీక్ష గలవాడై.

తాత్పర్యము:

అక్కడ ఒక పెద్ద మర్రిచెట్టు కింద, భయంకరంగా మండుతున్న హోమగుండం పక్కన కూర్చుని ఉన్న ఆ తపస్విని (క్షాంతిశీలుడిని) రాజు చూశాడు. ఆయన దగ్గరకు వెళ్ళి, "స్వామీ! నాకేమి పనో ఆజ్ఞాపించు" అన్నాడు. అందుకు ఆ భిక్షువు రాజుగారి సాహస గుణాన్ని, వీరత్వాన్ని ఎంతో పొగిడి, తన కార్యాన్ని సాధించుకోవాలనే తపనతో ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: సాధారణ కథాకథన శైలి. రాజు యొక్క నిర్భయత్వానికి భిక్షువు ముగ్ధుడై కార్యోన్ముఖుడవడం ఇక్కడ వర్ణితం.

19. పందొమ్మిదవ వచనం

వచనం:

వ. ఇచటికిఁ గ్రోశమాత్రమున నొక్కశింశుపావృక్షం బున్నది యందు విల
గ్నుండగు బేతాళుండున్నవాఁ దతనిం గొంచు రమ్మతండు మౌనంబునం
గానిరాఁ డని పంచిన నట చని యనేకవిహంగభుజంగ పిశాచ బ్రహ్మ
రాక్షస సతతనివాసం బగు నమ్మహామహీరుహంబు డగ్గఱి తదీయ शाखाव
సక్తావనతచరణుండు నవలంబమానహస్తుండును నధోముఖుండును నగు
నా భూతప్రముఖుం జూచి .

ప్రతిపదార్థము :

ఇచ్చటికిన్ = ఈ స్థలానికి; క్రోశ మాత్రమునన్ = ఒక క్రోసు (సుమారు మూడు మైళ్ళ) దూరములో; ఒక్క = ఒక; శింశుపా వృక్షంబు = జువ్వి చెట్టు (లేదా ఇరుకుడు చెట్టు) ; ఉన్నది = ఉన్నది; అందున్ = ఆ చెట్టునందు; విలగ్నుడు + అగు = వేలాడుతున్నట్టి; బేతాళుండు = బేతాళుడు; ఉన్నవాడు = ఉన్నాడు; అతనిన్ = ఆ బేతాళుడిని; కొంచున్ + రమ్ము = తీసుకురమ్ము; అతండు = అతడు; మౌనంబునన్ = మౌనముగా ఉంటేనే; కాని = తప్ప; రాడు = రాడు; అని పంచినన్ = అని పంపించగా; అట చని = రాజు అక్కడికి వెళ్ళి; అనేక = ఎన్నో; విహంగ = పక్షులు; భుజంగ = పాములు; పిశాచ = దయ్యాలు; బ్రహ్మరాక్షస = బ్రహ్మరాక్షసులకు; సతత = ఎల్లప్పుడూ; నివాసంబు + అగు = నిలయమైనట్టి; ఆ + మహా మహీ రుహంబున్ = ఆ పెద్ద చెట్టును; డగ్గఱి = సమీపించి; తదీయ = ఆ చెట్టు యొక్క; శాఖా = కొమ్మలకు; ఆసక్త = తగులుకొని; అవనత = కిందకు వాలిన; చరణుండున్ = పాదములు కలవాడును; అవలంబమాన = వేలాడుతున్న; హస్తుండునున్ = చేతులు కలవాడును; అధోముఖుండును = కిందకు వేలాడుతున్న ముఖము కలవాడును; అగు = అయినట్టి; ఆ భూత ప్రముఖున్ = ఆ భూతాల రాజైన బేతాళుడిని; చూచి = కనుగొని.

తాత్పర్యము:

"ఇక్కడికి ఒక క్రోసు దూరంలో ఒక జీడి/జువ్వి (శింశుపా) చెట్టు ఉంది. దానిపై ఒక బేతాళుడు తలకిందులుగా వేలాడుతున్నాడు. నువ్వు వెళ్ళి అతనిని తీసుకురా. అయితే, నువ్వు పూర్తిగా మౌనంగా ఉంటేనే అతడు నీతో వస్తాడు, మాట్లాడితే రాడు సుమా!" అని భిక్షువు రాజును పంపాడు. రాజు అక్కడికి వెళ్ళాడు. ఆ చెట్టు ఎన్నో పక్షులు, సర్పాలు, పిశాచాలు, బ్రహ్మరాక్షసులకు నిలయమై భయంకరంగా ఉంది. ఆ మహా వృక్షాన్ని సమీపించి, ఆ చెట్టు కొమ్మలకు కాళ్ళు తగిలించుకుని, చేతులు కిందకు వేలాడదీసి, తలకిందులుగా ఉన్న భూతనాథుడైన బేతాళుడిని రాజు చూశాడు.

20. ఇరవయ్యవ పద్యం

పద్యం:

సీ. తరువెక్కి కాళులతగు లూడ్చునంతలోఁ
జేతులుపట్టినం జేతు లూడ్చి
మఱియుఁ గాళ్ళం బట్టి మొఱవెట్టునాతని
మెడమీఁద నిడుకొనిపుడమి కుఱికి
బంటున కుచిత మౌ పనికిఁ బంపక భిక్షు
కుండు పీనుఁగుమోవఁగోరిపనిచె
ననిదూఱఁగా బిశాచాగ్రేసరుఁడు మీఁది
కెగసి యెప్పటియట్లతగిలియుండె

ఆ.వె. భూవరుండు మోసపోయితి నని తాను
మీఁది కేగి వీఁపుమీఁదఁ బెట్టి
కొనుచు డిగ్గి యేమియును బల్క నోడుచుఁ
గదలివచ్చెఁగార్యగౌరవమున .

ప్రతిపదార్థము :

తరువెక్కి = ఆ చెట్టు పైకి ఎక్కి; కాళుల = కాళ్ళ యొక్క; తగులు = బంధాన్ని; ఊడ్చునంతలోన్ = విడిపించే లోపు; చేతులు పట్టినన్ = చేతులు పట్టుకోగా; చేతులు + ఊడ్చి = చేతులను విడిపించుకొని; మఱియున్ = ఇంకను; కాళ్ళన్ + పట్టి = కాళ్ళు పట్టుకొని; మొఱవెట్టు = అరుస్తున్న; అతనిన్ = ఆ బేతాళుడిని; మెడ మీఁదన్ = తన మెడ (భుజాల) పైన; ఇడుకొని = ఉంచుకొని; పుడమికిన్ = నేల పైకి; ఉఱికి = దూకి; బంటునకున్ = వీరుడైన రాజుకు; ఉచితము + ఔ = తగినట్టి; పనికిన్ = పనికి; పంపక = పంపకుండా; భిక్షుకుండు = ఆ సన్యాసి; పీనుఁగున్ = శవాన్ని; మోవన్ + కోరి = మోయవలసిందిగా కోరి; పనిచెన్ = పంపాడు; అని దూఱగాన్ = అని రాజు మనసులో నిందించుకోగా (లేదా నోరు జారగా); పిశాచ + అగ్రేసరుడు = ఆ పిశాచ రాజైన బేతాళుడు; మీఁదికిన్ = పైకి; ఎగసి = ఎగిరిపోయి; ఎప్పటి అట్ల = మునుపటి లాగే చెట్టుకు; తగిలియుండెన్ = వేలాడుతూ ఉండిపోయెను; భూవరుండు = రాజైన విక్రమార్కుడు; మోసపోయితిన్ = అయ్యో నోరు విప్పి

మోసపోయాను; అని తాను = అని భావించి; మీఁదికిన్ + ఏగి = మళ్ళీ చెట్టు పైకి వెళ్ళి; వీఁపు మీఁదన్ = వీపు పైన; పెట్టికొనుచున్ = వేసుకుని; డిగ్గి = కిందకు దిగి; ఏమియును = ఏ ఒక్క మాట కూడా; పల్కన్ = మాట్లాడటానికి; ఓడుచున్ = జంకుతూ; కార్య గౌరవమునన్ = ఆ పని యొక్క ప్రాముఖ్యతను బట్టి; కదలి వచ్చెన్ = నడచివచ్చెను.

తాత్పర్యము:

రాజు చెట్టు ఎక్కి బేతాళుని కాళ్ళ బంధాన్ని విడిపించబోయాడు. అప్పుడు బేతాళుడు చేతులతో పట్టుకోగా, వాటిని విడిపించుకుని, గట్టిగా అరుస్తున్న ఆ బేతాళుడిని పట్టుకుని మెడపై వేసుకుని కిందకు దూకాడు. "ఛీ! ఆ భిక్షువు నాలాంటి వీరుడికి తగిన పని చెప్పకుండా, ఇలా పీనుగును మోసే పని చెప్పాడే!" అని రాజు అనుకుంటూ నోరు విప్పాడు. అంతే, బేతాళుడు ఒక్కసారిగా పైకి ఎగిరిపోయి మళ్ళీ చెట్టు కొమ్మకు తలకిందులుగా వేలాడాడు. తాను మోసపోయానని గ్రహించిన విక్రమార్కుడు మళ్ళీ చెట్టెక్కి, బేతాళుని వీపుపై వేసుకుని కిందకు దిగాడు. ఈసారి ఏమాత్రం నోరు విప్పకుండా, కార్యం చెడిపోకూడదనే పట్టుదలతో మౌనంగా నడవసాగాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: సీస పద్యం, ఆటవెలదితో కూడి ఉంది.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. బేతాళుడిని పట్టుకోవడం, అతడు జారిపోవడం, రాజు మళ్ళీ పట్టుదలతో ప్రయత్నించడం వంటి శ్రమతో కూడిన సాహసకృత్యాన్ని సహజంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది స్వభావోక్తి.

21. ఇరవై ఒకటవ పద్యం

పద్యం:

క. ఆయెడ బేతాళుఁడు జన
నాయకుఁ బరికించి వేఁడి నరవర ఖార
వ్యాయామము మఱచి సుఖో
పాయంబునఁ దెరువు జరుగునని కథఁజెప్పె .

ప్రతిపదార్థము :

ఆ యెడన్ = ఆ సమయంలో; బేతాళుడు = బేతాళుడు; జననాయకున్ = ఆ భోజరాజును/విక్రమార్కుడిని; పరికించి = చూసి; వేడి = ఇట్లనెను; నరవర = ఓ రాజా!; ఖార = కఠినమైన; వ్యాయామము = ఈ శ్రమను; మఱచి = మరిచిపోయేలా; సుఖ + ఉపాయంబునన్ = సులువైన మార్గంలో; తెరువు = దారి; జరుగున్ + అని = త్వరగా సాగిపోతుందని; కథన్ = ఒక కథను; చెప్పెన్ = చెప్పడం ప్రారంభించెను.

తాత్పర్యము:

ఆ సమయంలో వీపుపై ఉన్న బేతాళుడు రాజు యొక్క నిశ్చలత్వాన్ని గమనించి ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజా! ఇంత దూరం నడుస్తూ వెళ్ళడం ఎంతో శ్రమతో కూడుకున్న పని. ఈ కఠినమైన నడక శ్రమ నీకు తెలియకుండా ఉండటానికి, దారి సుఖంగా సాగిపోవడానికి నీకో చక్కని కథ చెప్తాను విను" అంటూ కథ చెప్పసాగాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: కథా ప్రారంభాన్ని సూచించే కావ్యాంగ వర్ణన. ఇక్కడి నుండి అసలు కథ (వజ్రముకుటుని కథ) ప్రారంభమవుతుంది.

22. ఇరవై రెండవ వచనం

వచనం:

వ. అది యెట్లనిన,

తాత్పర్యము:

ఆ కథ ఎలాంటిదంటే—

23. ఇరవై మూడవ పద్యం

పద్యం:

ఆ వె. అఖిలలోకవిదిత మైన కాశీపురం
బునఁ బ్రతాపముకుటుఁ డనఁగ రాజు
కలఁడు వాని కిష్టకాంత సోమప్రభ
యనఁగఁ కలదు పేరు సార్థముగను .

ప్రతిపదార్థము :

అఖిల = సమస్తమైన; లోక = లోకములందు; విదితము + ఐన = ప్రసిద్ధి చెందినట్టి; కాశీపురంబునన్ = కాశీ నగరంలో; ప్రతాపముకుటుడు = ప్రతాపముకుటుడు; అనగన్ = అనబడే; రాజు = ఒక మహారాజు; కలడు = ఉన్నాడు; వానికిన్ = ఆ రాజునకు; ఇష్ట = ప్రియమైన; కాంత = భార్య; సోమప్రభ = సోమప్రభ; అనగన్ = అను పేరుతో; పేరు = ఆ పేరు; సార్థముగను = సార్థకమయ్యేటట్లుగా; కలదు = ఉన్నది.

తాత్పర్యము:

సమస్త లోకాలలో ఎంతో ప్రసిద్ధి చెందిన కాశీ నగరంలో 'ప్రతాపముకుటుడు' అనే పేరుగల మహారాజు ఉండేవాడు. ఆయనకు చంద్రుని వంటి వెలుగులు విరజిమ్మే, రూపవతి అయిన భార్య ఉండేది. ఆమె పేరు 'సోమప్రభ' (చంద్రుని కాంతి వంటిది). ఆ పేరుకు తగ్గట్టుగానే ఆమె ఎంతో అందంగా ఉండేది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది పద్యం.

అలంకారము: యథాసంఖ్య/సార్థకాలంకార ఛాయ. భార్య పేరు 'సోమప్రభ' (చంద్రకాంతి) అని చెప్తూ, ఆమె రూపం ఆ పేరుకు సార్థకత తెచ్చింది అనడం వల్ల పేరులోని గుణాన్ని ఔచిత్యవంతంగా వర్ణించడం జరిగింది.

33. ముప్పై మూడవ పద్యం

పద్యం:

సీ. ఈపురం బేలురా జెవ్వఁ డాతని మంత్రి
యెవ్వఁ డాతనికూఁతు రెవ్వరొక్కొ
యంతయు నెఱుఁగుదువే యని
యడిగిన నుర్వీశ్వరుండు కర్ణోత్పలుండు
తన్మంత్రివర్యుండు దంతఘట్టకుఁడు త
త్తనయ పద్మావతి యనఁగఁ గలదు
దానికి నే నిష్టదాసినై వర్తింతు
నని యది చెప్పిన నాత్మఁ బొంగి

ఆ.వె. మంత్రిపుత్రుఁడు తనమాట నిక్కువమైన
నతని నూఱడించి యదియ యటకు
దూతిగాఁగ మొదలుదొరకొని తమరాక
చెప్పిపుచ్చి రపుడు చెలియకడకు .

ప్రతిపదార్థము :

మంత్రిపుత్రుడైన బుద్ధిశరీరుడు తాము బస చేసిన ఇంటి వృద్ధురాలిని చూసి——ఈ పురంబున్ = ఈ నగరాన్ని; ఏలు = పరిపాలించే; రాజు + ఎవ్వడు = రాజు ఎవరు?; ఆతని = ఆ రాజు యొక్క; మంత్రి = మంత్రి; ఎవ్వడు = ఎవరు?; ఆతని = ఆ మంత్రి యొక్క; కూతురు = కుమార్తె; ఎవ్వరొక్కొ = ఎవరో?; ఇంతయున్ = ఈ విషయమంతా; నెఱుగుదువే = నీకు తెలుసా?; అని అడిగినన్ = అని ప్రశ్నించగా; (ఆ వృద్ధురాలు ఇట్లనెను)——ఉర్వీశ్వరుండు = ఈ భూమికి ప్రభువు; కర్ణోత్పలుండు = కర్ణోత్పల మహారాజు; తద్ + మంత్రి వర్యుండు = అతని యొక్క శ్రేష్ఠుడైన మంత్రి; దంతఘట్టకుడు = దంతఘట్టకుడు; తత్ + తనయ = ఆ మంత్రి కుమార్తె; పద్మావతి = పద్మావతి; అనగన్ = అను పేరుతో; కలదు = ఉన్నది; దానికిన్ = ఆ పద్మావతికి; నేను = నేను; ఇష్ట దాసినై = అత్యంత ప్రీతిపాత్రమైన దాసినై/సేవికనై; వర్తింతున్ = మెలగుతాను; అని = అని; అది = ఆ వృద్ధురాలు; చెప్పినన్ = చెప్పగా; ఆత్మన్ = మనస్సులో; పొంగి = మిగుల సంతోషించి; మంత్రిపుత్రుడు = ఆ బుద్ధిశరీరుడు; తన మాట = తాను ఊహించిన విషయము; నిక్కువము + ఐనన్ = నిజమవ్వడంతో; అతనిన్ = ఆ రాజకుమారుడిని; నూఱడించి = ఓదార్చి; అదియ = ఆ వృద్ధురాలినే; అటకున్ = ఆ పద్మావతి వద్దకు; దూతిగాగన్ = రాయబారిగా; మొదలుదొరకొని = నిశ్చయించుకుని; అపుడు = ఆ సమయంలో; చెలియ కడకున్ = ఆ పద్మావతి వద్దకు; తమ రాక = తాము వచ్చిన వృత్తాంతాన్ని; చెప్పి పుచ్చిరి = ఆమె ద్వారా వర్తమానం పంపారు.

తాత్పర్యము:

మంత్రి కుమారుడు తాము బస చేసిన ఇంటి ముసలిదానిని "అమ్మా! ఈ రాజ్యాన్ని ఏలే రాజు ఎవరు? అతని మంత్రి ఎవరు? ఆ మంత్రి కూతురు ఎవరు? ఈ వివరాలన్నీ నీకు తెలుసా?" అని అడిగాడు. అందుకామె "నాయనా! ఈ దేశాన్ని ఏలే రాజు

కర్ణోత్పలుడు, అతని మంత్రి దంతఘట్టకుడు. ఆ మంత్రి కూతురు పేరు పద్మావతి. నేను ఆమెకు నమ్మకమైన దాసిని, రోజూ ఆమె వద్దకే వెళ్తుంటాను" అని చెప్పింది. ఆమె మాటలు వినగానే తాను ఊహించినదంతా నిజమైనందుకు మంత్రి పుత్రుడు మనసులో పొంగిపోయాడు. రాజకుమారుడికి ధైర్యం చెప్పి, ఆ ముసలిదాన్నే రాయబారిగా (దూతగా) ఎంచుకుని, తమ రాకను గురించిన వర్తమానాన్ని పద్మావతికి చెప్పవలసిందిగా ఆమెను పంపారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: సీస పద్యం, ఆటవెలదితో కూడి ఉంది.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. కథా సందర్భంలో వృద్ధురాలితో జరిపిన సంభాషణను, ఆమె ద్వారా నిజం తెలిసి సంతోషించడాన్ని సహజంగా వర్ణించడం జరిగింది.

34. ముప్పై నాల్గవ పద్యం

పద్యం:

క. అది చని యొక రాకొమరుఁడు
సుదతీ నీతలఁ పెఱింగి సుగుణత యొందం
గదియఁ చనుదెంచి సమ్మద
మొదవఁగ నాయింట విడిసి యున్నాఁ డనినన్ .

ప్రతిపదార్థము :

అది = ఆ వృద్ధురాలు; చని = పద్మావతి వద్దకు వెళ్ళి; సుదతీ = ఓ చక్కని దంతములు కలదానా/ఓ పద్మావతీ!; ఒక = ఒకానొక; రాకొమరుడు = రాజకుమారుడు; నీ తలపు = (కొలను వద్ద నువ్వు చేసిన సైగల యొక్క) అంతరార్థాన్ని; ఎఱింగి = తెలుసుకుని; సుగుణత = అనుకూలతను; ఒందన్ = పొందుటకై; కదియన్ = నిన్ను చేరుకోవడానికి; చనుదెంచి = వచ్చి; సమ్మదము = సంతోషము; ఒదవగన్ = కలుగునట్లుగా; నా ఇంటన్ = నా గృహమునందు; విడిసి ఉన్నాడు = విడిది చేసి ఉన్నాడు; అనినన్ = అని చెప్పగా.

తాత్పర్యము:

ఆ వృద్ధురాలు వెంటనే పద్మావతి వద్దకు వెళ్ళి రహస్యంగా ఇలా అంది: "అమ్మా పద్మావతీ! ఒక అందమైన రాజకుమారుడు నువ్వు కొలను వద్ద చేసిన సైగల భావాన్ని సరిగ్గా గ్రహించాడు. నిన్ను కలుసుకోవాలనే ఆరాటంతో అతడు మన నగరానికి వచ్చాడు. ప్రస్తుతానికి అతడు నా ఇంట్లోనే విడిది చేసి ఉన్నాడు" అని చెప్పింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: సరళమైన కథాకథన శైలి. 'సుదతీ' అనే సంబోధన స్త్రీల అందాన్ని వర్ణించే సంప్రదాయ పదం.

35. ముప్పై ఐదవ వచనం

వచనం:

వ. అది విని గూఢభావం బేర్పడకుండ దానిని భర్జించి రోషమిషంబునం

గర్పూర మలయజ సాంద్రంబు లగు రెండు చేతుల దాని రెండు చెక్కులం
దన పదివ్రేళ్ళు నంటవ్రేసిన నది భిన్నవదనయై తిరిగి చనుదెంచి తత్కృ
తావమానంబు సూపిన నారాకొమరుం డింక నాశ లే దని యుస్సురనినం
దత్సహచరుం డగు బుద్ధిశరీరుం డట్లనియె

ప్రతిపదార్థము :
అది = ఆ పద్మావతి; విని = ఆ మాటలు ఆలకించి; గూఢ భావంబు = తన మనసులోని రహస్య ప్రేమభావం; ఏర్పడకుండన్ = బయటపడకుండా; దానిని = ఆ వృద్ధురాలిని; భర్జించి = గద్దించి/కోపగించుకుని; రోష మిషంబునన్ = కోపం వచ్చినట్లు నటిస్తూ; కర్పూర = కర్పూరము; మలయజ = చందనము (గంధము) లచే; సాంద్రంబులు + అగు = దట్టముగా పూయబడిన; రెండు చేతులన్ = తన రెండు చేతులతో; దాని = ఆ ముసలిదాని; రెండు చెక్కులన్ = రెండు బుగ్గలపైనా; తన = తనయొక్క; పది వ్రేళ్ళున్ = పది వేళ్ళ గుర్తులు; అంటన్ = అంటుకునేలా; వ్రేసినన్ = కొట్టగా; అది = ఆ వృద్ధురాలు; భిన్న వదనము + ఐ = అవమానంతో వాడిన ముఖము కలదై; తిరిగి చనుదెంచి = వెనక్కి వచ్చేసి; తత్ + కృత = ఆమె చేసిన; అవమానంబు = పరాభవాన్ని; చూపినన్ = వీరికి చూపించగా; ఆ రాకొమరుండు = ఆ వజ్రముకుటుడు; ఇంకన్ = ఇకపై; ఆశ లేదు = ఆమె లభించే అవకాశం లేదు; అని = అని భావించి; ఉస్సురనినన్ = నిట్టూర్చగా; తద్ + సహచరుండు = అతని మిత్రుడైన; బుద్ధిశరీరుండు = బుద్ధిశరీరుడు; అట్లు + అనియెన్ = ఈ విధంగా పలికెను.
తాత్పర్యము:
దాసి మాటలు వినగానే పద్మావతి, తన మనసులోని ప్రేమభావం ఇతరులకు తెలిసిపోకూడదనే ఉద్దేశంతో, పైకి పెద్దగా కోపగించుకున్నట్లు నటించింది. కర్పూరం, గంధం పూసుకుని ఉన్న తన రెండు చేతులతో ఆ ముసలిదాని రెండు బుగ్గలపైనా పది వేళ్ళ గుర్తులు పడేలా గట్టిగా చరిచింది. దాంతో ఆ వృద్ధురాలు అవమానంతో ముఖం చిన్నబుచ్చుకుని వెనక్కి వచ్చేసి, తనకు జరిగిన పరాభవాన్ని రాజకుమారుడికి చూపించింది. అది చూసి వజ్రముకుటుడు "అయ్యో! ఆమెకు చాలా కోపం వచ్చినట్లుంది, ఇక ఆశలు వదులుకోవాల్సిందే" అని నిరాశతో నిట్టూర్చాడు. అప్పుడు అతని తెలివైన మిత్రుడు బుద్ధిశరీరుడు అతనితో ఇలా అన్నాడు.
36. ముప్పై ఆరవ పద్యం
పద్యం:
సీ. చింతింపఁ బనకు మీఁది చెక్కిళ్ళఁ దెల్లని
పదిరేఖలుగ వ్రాసి పంపు టరయ
నిదిశుక్లపక్ష మీ పదిదినంబులుఁ బుచ్చి
రమ్మని చెప్పుట నమ్ము మనుచుఁ
దెలిపి యాపదిదినంబులుఁ బుచ్చి యాదాసిఁ
బ్రార్థించి యెప్పటియట్లపనుప
నది తొంటిక్రియ మాటలాడఁగాఁ గుంకుమ

నూజెడి సఖి బిల్చి నోరిమీఁద

ఆ.వె. దీని నడువు మనుచుఁదెగి మూఁడు వ్రేళ్ళు వ్రే
యించి వెడలనడిచెవంచనమున
మగిడివచ్చి కుంకుమద్రవాంకితము లౌ
పెట్లు సూపె నది యభీష్టమమర .

ప్రతిపదార్థము :

(బుద్ధిశరీరుడు ఇట్లనెను)——చింతింపన్ + పనకుము = నువ్వు విచారించవద్దు; ఈమె చెక్కిళ్ళన్ = ఈ దాసి బుగ్గలపై; తెల్లని = (గంధం వలస వచ్చిన) తెల్లటి; పది రేఖలుగన్ = పది గీతలు పడేలా; వ్రాసి = కొట్టి; పంపుట = పంపించడంలోని అంతరార్థాన్ని; అరయన్ = ఆలోచించి చూడగా; ఇది = ఇప్పుడు; శుక్లపక్షము = శుక్లపక్షం (వెన్నెల రోజులు) నడుస్తోంది; ఈ పది దినంబులున్ = ఈ పది రోజులు; పుచ్చి = గడిపిన తరువాత; రమ్మని = రమ్మని; చెప్పుట = ఆమె నీకు సంకేతం ఇచ్చింది; నమ్ముము = ఇది నిజమని నమ్ము; అనుచున్ తెలిపి = అని రాజుకు వివరించి; ఆ పది దినంబులున్ = ఆ పది రోజులను; పుచ్చి = ఓపిగ్గా గడిపి; ఆ దాసిన్ = ఆ ముసలిదాన్ని; ప్రార్థించి = బ్రతిమలాడి; ఎప్పటి అట్ల = మునుపటిలాగే; పనుపన్ = పద్మావతి వద్దకు పంపగా; అది = ఆ దాసి; తొంటి క్రియన్ = మొదట మాట్లాడినట్లే; మాటలాడగాన్ = (రాజకుమారుడి గురించి) ప్రస్తావించగా; కుంకుమ నూజెడి = కుంకుమ నూరుతున్న; సఖిన్ = చెలికత్తెను; బిల్చి = పిలిచి; నోరి మీఁదన్ = ఈ దాసి నోటిపై; దీనిన్ = ఈమెను; అడువుము = కొట్టుము; అనుచున్ = అంటూ; తెగి = సాహసించి; మూడు వ్రేళ్ళు = మూడు వేళ్ళ గుర్తులు; వ్రేయించి = పడేలా కొట్టించి; వంచనమునన్ = కపట కోపంతో; వెడల నడిచెన్ = బయటకు గెంటివేసింది; మగిడి వచ్చి = ఆ దాసి తిరిగి వచ్చి; కుంకుమ ద్రవ + అంకితములు + ఔ = ఎర్రని కుంకుమ ద్రవంతో కూడిన; పెట్లు = దెబ్బల గుర్తులను; చూపెన్ = చూపించగా; అది = అది చూసి; అభీష్టము + అమరన్ = కోరిక నెరవేరే మార్గం సుగమమైందని గ్రహించారు.

తాత్పర్యము:

బుద్ధిశరీరుడు వజ్రముకుటుడికి నచ్చజెప్పాడు: "మిత్రమా! నువ్వు విచారించకు. ఆమె కర్పూర చందనాలతో ఈ దాసి బుగ్గలపై పది వేళ్ళ గుర్తులు వేసి పంపిందంటే దాని అర్థం——ఇప్పుడు శుక్లపక్షం (వెన్నెల రాత్రులు) నడుస్తోంది కాబట్టి, ఈ పది రోజులూ ఆగమని, ఆ పది రోజులు గడిచాక రమ్మని ఆమె నీకు గుప్తంగా సంకేతం ఇచ్చింది. నమ్ము" అన్నాడు. ఆ పది రోజులు గడిచాక, వారు మళ్ళీ ఆ దాసిని బ్రతిమలాడి పద్మావతి వద్దకు పంపారు. ఆ ముసలిది వెళ్ళి మళ్ళీ రాజకుమారుడి ప్రస్తావన తెచ్చేసరికి, పద్మావతి అక్కడ కుంకుమ నూరుతున్న చెలికత్తెను పిలిచి, "దీని నోటిపై కొట్టి బయటకు తోసేయ్" అంటూ కపట కోపంతో మూడు వేళ్ళ గుర్తులు పడేలా కొట్టించి పంపించేసింది. ఆ దాసి వెనక్కి వచ్చి కుంకుమ రంగు దెబ్బల గుర్తులను చూపించింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: సీస పద్యం, ఆటవెలదితో కలిపి వ్యాఖ్యానించడమైనది.

అలంకారము: గూఢ ముద్రాలంకారము. పద్మావతి తన మనోభావాన్ని లోకానికి తెలియకుండా దాసిపై వేసే దెబ్బల ద్వారా, వాటి రంగుల ద్వారా కాల సూచన చేయడం ఆమె బుద్ధి నైపుణ్యానికి, కవి అద్భుత కల్పనా శక్తికి నిదర్శనం.

37. ముప్పై ఏడవ పద్యం

పద్యం:

గీ. చూచి యాస లేమిఁ చూకురుఁబొందుచు
చచ్చుటొప్పు ననుచు వెచ్చనూర్చు
వజ్రముకుటుఁ బొగల వల దనితత్సఖుఁ
డాస గలుగఁ తెలిపి దాసిఁ బిలిచి .

ప్రతిపదార్థము :

ఆ దెబ్బలను; చూచి = కనుగొని; ఆశ లేమిన్ = ఇక ఏమాత్రం ఆశ లేదనుకుని; చూకురున్ + పొందుచున్ (స్రుక్కుచున్ పొక్కుచున్) = మనసులో ఎంతో కుంగిపోతూ; చచ్చుట + ఒప్పున్ = బ్రతకడం కంటే చావడమే మేలు; అనుచున్ = అనుకుంటూ; వెచ్చనూర్చు = వేడి నిట్టూర్పులు విడుస్తున్న; వజ్రముకుటున్ = వజ్రముకుటుడిని చూసి; పొగల వలదు = బాధపడవద్దు; అని = అంటూ; తద్ + సఖుడు = అతని మిత్రుడైన బుద్ధిశరీరుడు; ఆస కలుగన్ = ఆశ చిగురించేలా; తెలిపి = వివరించి; దాసిన్ = ఆ వృద్ధురాలిని; పిలిచి = దగ్గరకు పిలిచి.

తాత్పర్యము:

దాసి నోటిపై పడిన ఆ కుంకుమ దెబ్బలను చూసి వజ్రముకుటుడు పూర్తిగా నిరాశ చెందాడు. మనసు వికలమై, "ఇక నేను బ్రతకడం వేస్ట్, చావడమే మేలు" అంటూ వేడి నిట్టూర్పులు విడువసాగాడు. అతని అవస్థ చూసి బుద్ధిశరీరుడు "మిత్రమా! వృథాగా బాధపడకు, దీని వెనుక కూడా ఒక శుభవార్త ఉంది" అని ఆశ కలిగిస్తూ, ఆ ముసలిదాన్ని దగ్గరకు పిలిచి ఇలా అన్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: తేటగీతి పద్యం

అలంకారము: విరహ/నిరాశావస్థల సహజ వర్ణన.

38. ముప్పై ఎనిమిదవ వచనం

వచనం:

వ. ఆకన్నియ రజస్వల యై యుండంబోలుఁ గావున నెట్టిగా నీమూఁడు వ్రేట్లు
వ్రేయించి త్రోలించె నీమూఁడు దినంబులుం గడపి ఇంక నొక్కతో
యంబె యరుగవలయు నని వేఁడుకొనిన నదియుం గ్రమంబున నాలుగ
వనాఁడు కన్యకాసౌధంబునకుం చని మగిడి వచ్చి .

ప్రతిపదార్థము :

ఆ కన్నియ = ఆ పద్మావతి; రజస్వల + ఐ + ఉండంబోలున్ = బహుశా రజస్వల (ముట్టు) అయి ఉండి ఉంటుంది; కావునన్ = అందువల్లే; ఎఱ్ఱగా = ఎర్రటి కుంకుమతో; ఈ మూడు వ్రేట్లు = ఈ మూడు వేళ్ళ గుర్తులు; వ్రేయించి = పడేలా కొట్టించి; త్రోలించెన్ = నిన్ను వెళ్లగొట్టింది; ఈ మూడు దినంబులున్ = ఈ మూడు రోజులు; గడపి = ముగిశాక; ఇంకన్ = ఇప్పుడు; ఒక్క తోయంబె (ఒక్క పర్యాయమే) = మరొక్కసారి; అరుగవలయున్ = నువ్వు ఆమె వద్దకు వెళ్ళాలి; అని వేడుకొనినన్ = అని ఆ వృద్ధురాలిని ప్రార్థించగా; అదియున్ = ఆ దాసి కూడా; క్రమంబునన్ = పద్ధతి ప్రకారం; నాలుగవ నాడు = నాలుగో రోజున; కన్యకా సౌధంబునకున్ = ఆ కన్య ఉండే అంతఃపుర భవనానికి; చని = వెళ్ళి; మగిడి వచ్చి = తిరిగి వచ్చి (ఇలా అంది).

తాత్పర్యము:

బుద్ధిశరీరుడు రాజకుమారుడితో ఇలా అన్నాడు: "మిత్రమా! ఆమె నోటిపై ఎర్రని కుంకుమతో మూడు వేళ్ళ దెబ్బలు వేయించిందంటే, ఆమె ప్రస్తుతం రజస్వల (నెలసరి) అయి ఉందని అర్థం. అందుకే ఆ మూడు రోజులు దూరంగా ఉండమని సంకేతం ఇచ్చింది. కాబట్టి ఆ మూడు రోజులు ఓపిక పడదాం." ఆపై ముసలిదానితో "అమ్మా! ఈ మూడు రోజులు ఆగి, నాలుగో రోజు మరొక్కసారి ఆమె వద్దకు వెళ్ళు" అని బ్రతిమలాడాడు. ఆమె కూడా సరేనని నాలుగవ రోజున పద్మావతి అంతఃపుర భవనానికి వెళ్ళి, తిరిగి వచ్చి వారితో ఇలా అంది.

39. ముప్పై తొమ్మిదవ పద్యం

పద్యం:

మ. నగుమో మొప్పఁగ నేఁటిమాట వినుచున్న న్నాదరింపంగ నే
నుఁగు తద్వేళ మదించి కంబము వెస న్నుగ్గాడి యేతెంచిన
న్మొగసాల న్వెడలంగరా దనుచు నంభోజాక్షి పీఠంబుపై
డిగజాఱ న్ననుఁ త్రాటఁ గట్టి విడిచెఁ డెందంబు బిట్టుల్కఁగా .

ప్రతిపదార్థము :

(దాసి తిరిగి వచ్చి చెప్తున్న మాటలు)——నేడు = ఈ రోజు; నగుమోము = నవ్వు ముఖము; ఒప్పగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; నా మాట = నేను చెప్పిన మాటలను; వినుచున్ = ఆలకిస్తూ; నన్నున్ = నన్ను; ఆదరింపంగన్ = గౌరవిస్తుండగా; తద్ + వేళన్ = ఆ సమయంలోనే; ఏనుగు = ఒక ఏనుగు; మదించి = మదమెక్కి; కంబమున్ = కట్టిన స్తంభాన్ని; వెసన్ = వేగముగా; నుగ్గాడి = విరగ్గొట్టి; ఏతెంచినన్ = దూసుకురాగా; మొగసాలన్ = ప్రధాన ద్వారం గుండా/సింహద్వారం నుండి; వెడలంగరాదు = బయటకు వెళ్ళడం సాధ్యం కాదు; అనుచున్ = అంటూ; అంభోజాక్షి = పద్మాక్షుడైన ఆ పద్మావతి; పీఠంబుపై = కిటికీ వద్ద ఉన్న పీఠము పై నుండి; డిగజాఱన్ = కిందకు దిగడానికి అనువుగా; నన్నున్ = నన్ను; త్రాటన్ = తాడుతో; కట్టి = బంధించి; విడిచెన్ = కిందకు దించింది; డెందంబు = నా మనస్సు; బిట్టు + ఉల్కగాన్ = మిక్కిలి భయపడేటట్లుగా.

తాత్పర్యము:

దాసి వచ్చి వజ్రముకుటుడితో అంది: "నాయనా! ఈ రోజు నేను వెళ్ళేసరికి పద్మావతి ఎంతో నవ్వుతూ నన్ను ఆదరించింది, నా మాటలు విన్నది. కానీ సరిగ్గా అదే సమయానికి ఒక మదపుటేనుగు కట్టిన కంబం విరగ్గొట్టుకుని అంతఃపురంలోకి

దూసుకువచ్చింది. దాంతో ప్రధాన సింహద్వారం గుండా బయటకు వెళ్ళడం ప్రమాదకరమని భావించి, ఆ పద్మాక్షి నన్ను వెనుక వైపు కిటికీ పీఠం పై నుండి కిందకు దించడానికి నా నడుముకు తాడు కట్టి, కిందకు జార్చి విడిచిపెట్టింది. నాకైతే భయంతో ప్రాణాలు పోయినంత పనైంది" అని చెప్పింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది మత్తేభవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: సూచనాత్మక సంకేత వర్ణన / ఉపాయ వర్ణన. ఇక్కడ ఏనుగు రావడం, తాడు కట్టి దించడం అంతా పద్మావతి రాజకుమారుడిని అంతఃపురంలోకి రప్పించడానికి వేసిన పథకం. ప్రధాన ద్వారం గుండా కాకుండా, వెనుక వైపు కిటికీ నుండి తాడు సహాయంతో పైకి రావచ్చనే రహస్య మార్గాన్ని ఆమె దాసి ద్వారా రాజకుమారుడికి సూచించింది.

40. నలభైయవ పద్యం

పద్యం:

క . అనవుడు తన్మార్గంబునఁ
చనుదెమ్మను టయ్యె ననుచుజనపతిసుతునిం
గొనిచని యాపీఠము పై
ననిపె నతని మీఁదివార లటు చేదుకొనన్ .

ప్రతిపదార్థము :

అనవుడున్ = దాసి ఆ విధంగా చెప్పగా; తద్ + మార్గంబునన్ = ఆ తాడు వేలాడే మార్గం గుండానే; చనుదెమ్ము = రమ్మని; అనుట + అయ్యెన్ = ఆమె సంకేతం ఇచ్చింది; అనుచున్ = అని గ్రహించి; జనపతి సుతునిన్ = రాజకుమారుడైన వజ్రముకుటుని; కొనిచని = వెంటబెట్టుకుని వెళ్ళి; ఆ పీఠము పై = ఆ కిటికీ పీఠము కిందకు; అనిపెన్ = పంపాడు; మీది వారలు = పైనున్న పద్మావతి, ఆమె సఖులు; అతనిన్ = ఆ రాజకుమారుడిని; అటు = ఆ విధముగా; చేదుకొనన్ = తాడుతో పైకి లాక్కునేటట్లుగా.

తాత్పర్యము:

దాసి మాటల వెనుక ఉన్న అసలు రహస్యాన్ని మంత్రి పుత్రుడు వెంటనే కనిపెట్టాడు. "మిత్రమా! ప్రధాన ద్వారంలో కాపలా ఉంటుంది కాబట్టి, ఆ కిటికీ గుండా వేలాడే తాడు సహాయంతోనే నిన్ను అంతఃపురంలోకి రమ్మని ఆమె ఆహ్వానిస్తోంది" అని చెప్పాడు. ఆ రాత్రి రాజకుమారుడిని రహస్యంగా ఆ భవనం వెనుక ఉన్న కిటికీ కిందకు తీసుకువెళ్ళాడు. అక్కడ వేలాడుతున్న తాడును వజ్రముకుటుడు పట్టుకోగా, పైనున్న పద్మావతి, ఆమె సఖులు అతనిని పైకి లాక్కున్నారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: యుక్త్యలంకారము / ఉపాయ సమన్వయము. మంత్రి కుమారుని శీఘ్ర బుద్ధికుశలత, పద్మావతి సంకేతాన్ని క్షణాల్లో గ్రహించి కార్యాన్ని సఫలం చేయడం ఇక్కడి విశేషం.

41. నలభై ఒకటవ పద్యం

పద్యం:

శా. ఆసౌధాంతరసీమ రత్న మయ పర్యంకంబుపై నుండి త
ద్దాసీలోకకృతోపచారుఁ డగుచుం దాంబూల పుష్పాదు లు
ల్లాసం బంది చెలంగి కై కొనుచు బాల న్సిగ్గుదేఱం బరీ
హాసోక్తిం బరికించి రాకొమరుఁ డేకాంతబునం బ్రోడయై .

ప్రతిపదార్థము :

ఆ రాకొమరుడు = ఆ రాజకుమారుడైన వజ్రముకుటుడు; ఏకాంతంబునన్ = రహస్య ప్రదేశంలో; ప్రౌఢ + ఐ = చమత్కారి/నేర్పరి అయినవాడై; ఆ సౌధ + అంతర సీమ = ఆ అంతఃపుర భవనము లోపలి భాగమునందు; రత్నమయ = రత్నములు పొదిగిన; పర్యంకంబు పైన్ = మంచము పైన; ఉండి = కూర్చుని; తద్ + దాసీ లోక = అక్కడ ఉన్న చెలికత్తెల సమూహము చేత; కృత = చేయబడిన; ఉపచారుడు + అగుచున్ = సేవలు (మర్యాదలు) పొందినవాడై; తాంబూల = తమలపాకులు; పుష్ప + ఆదులు = పూలదండలు మొదలైనవాటిని; ఉల్లాసంబు = సంతోషము; అంది = పొంది; చెలంగి = అతిశయించి; కైకొనుచున్ = స్వీకరిస్తూ; బాలన్ = ఆ పద్మావతిని; సిగ్గు + తేఱన్ = సిగ్గు విడిచేలా; పరీహాస + ఉక్తిన్ = పరిహాసపు (సరసపు) మాటలతో; పరికించి = చూసి (ఆనందించెను).

తాత్పర్యము:

రాజకుమారుడైన వజ్రముకుటుడు ఆ అంతఃపుర భవనంలోకి ప్రవేశించి, అక్కడ రత్నాలు పొదిగిన ఒక సుందరమైన మంచంపై కూర్చున్నాడు. అక్కడ పద్మావతి చెలికత్తెలు అతనికి సమర్పించిన తాంబూలాలు, పూలదండలు మొదలైన ఉపచారాలను ఎంతో ఉల్లాసంగా స్వీకరించాడు. ఏకాంత సమయంలో చమత్కారి అయిన ఆ రాజకుమారుడు, పద్మావతి తన సిగ్గును విడిచేలా సరసమైన పరిహాసపు మాటలతో ఆమెను చూసి మురిసిపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. అంతఃపురంలో రాజకుమారుడికి జరిగిన మర్యాదలను, నాయకానాయికల ప్రథమ ఏకాంత శృంగార సన్నివేశాన్ని సహజంగా వర్ణించడం జరిగింది.

42. నలభై రెండవ పద్యం

పద్యం:

క. తలఁపునకందెం గడు న
గ్గల మగుతమకమున బాలఁ గౌఁగిట నిడి మై
బులకలు మొలవగ దలకొని
చులుకగర తీసుఖముచ వులుచూపుచు గవసె .

ప్రతిపదార్థము :

కడున్ = మిక్కిలి; అగ్గలము + అగు = ఎక్కువైన; తమకమునన్ = వ్యామోహముతో/తొందరపాటుతో; తలపునకున్ = తన మనోరథమునకు; అందెన్ = లభించెను; బాలన్ = ఆ పద్మావతిని; కౌగిటన్ = ఆలింగనములో; ఇడి = ఉంచుకుని; మైన్ = శరీరమునందు; పులకలు = గగుర్పాటు; మొలవగన్ = కలుగునట్లుగా; తలకొని = పూనుకొని; చులుకగన్ = సులువుగా; రతీ సుఖము = సురత సుఖము యొక్క; చవులు = రుచులు; చూపుచున్ = చూపిస్తూ; గవసెన్ = ఆమెతో కూడెను.

తాత్పర్యము:

వజ్రముకుటుడు తన మనసులో ఇన్నాళ్ళుగా ఉన్న కోరిక నెరవేరినందుకు అమితమైన ఆరాటంతో, పద్మావతిని గట్టిగా కౌగిలించుకున్నాడు. ఇద్దరి శరీరాల్లోనూ పులకరింతలు పుట్టాయి. ఆ రాజకుమారుడు ఎంతో లీలాపూర్వకంగా, సులువుగా ఆమెకు రతీ సుఖాల రుచులను చూపిస్తూ ఆమెతో సుఖించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: శృంగార రస పరిపోషణ. సంభోగ శృంగార రసాన్ని ఇక్కడ కవి ఎంతో ఉల్లాసవంతంగా వర్ణించారు.

43. నలభై మూడవ పద్యం

పద్యం:

ఉ. ఈగతిఁ బెక్కునాళ్ళు సుఖియించుచు నుండి విదేశభూమిలో
నేగతి నున్నవాఁడొ తన యిష్టసఖుఁ దని యిచ్చలోనఁ జిం
తాగతుఁ డైన దీనికిఁ గతం బిట నేటిది చెప్పు మన్న నా
త్మాగమనంబుఁ తన్మతియు నాతని యున్కియుఁ జెప్పె నేర్పడ .

ప్రతిపదార్థము :

ఈ గతిన్ = ఈ విధముగా; పెక్కు నాళ్ళు = చాలా రోజులు; సుఖియించుచున్ = ఆనందిస్తూ; ఉండి = అక్కడ ఉండి; విదేశ భూమిలోన్ = పరదేశములో; తన = తనయొక్క; ఇష్ట సఖుడు = ప్రాణమిత్రుడైన బుద్ధిశరీరుడు; ఏ గతిన్ = ఏ స్థితిలో; ఉన్నవాడో = ఉన్నాడో; అని = అని భావిస్తూ; ఇచ్చలోనన్ = మనసులో; చింతా + గతుడు = విచారము పొందినవాడు; ఐనన్ = అవ్వగా; దీనికిన్ = నీ ఈ విచారానికి; కతంబు = కారణం; ఇట = ఇక్కడ; ఏటిది = ఏమిటి?; చెప్పుము = చెప్పు; అన్నన్ = అని పద్మావతి అడుగగా; ఆత్మాగమనంబున్ = తాము ఇక్కడికి వచ్చిన వృత్తాంతాన్ని; తన్ + మతియున్ = ఆ మిత్రుని బుద్ధికుశలతను; ఆతని = ఆ మిత్రుడు ప్రస్తుతం ఉన్న; ఉన్కియున్ = ఉనికిని (స్థలాన్ని); ఏర్పడన్ = స్పష్టముగా; చెప్పెన్ = వివరించెను.

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా వజ్రముకుటుడు పద్మావతితో అంతఃపురంలో చాలా రోజులు సుఖంగా గడిపాడు. అయితే, ఒకరోజు హఠాత్తుగా అతనికి పరదేశంలో ఒంటరిగా విడిది చేసి ఉన్న తన ప్రాణమిత్రుడు బుద్ధిశరీరుడు గుర్తుకు వచ్చాడు. "అయ్యో! నాకోసం వచ్చి వాడు అక్కడ ఎలా ఉన్నాడో" అని మనసులో విచారపడసాగాడు. అతని ముఖంలో మార్పును గమనించిన పద్మావతి, "నాథా! నీ విచారానికి కారణమేమిటో చెప్పు" అంది. దాంతో వజ్రముకుటుడు తాము ఇక్కడికి ఎలా వచ్చారో, కొలను వద్ద ఆమె చేసిన

సైగలను తన మిత్రుడు ఎలా కనిపెట్టాడో, ఆ మిత్రుని సాయంతోనే తామిద్దరం ఎలా కలవగలిగామో, ప్రస్తుతం అతడు ఎక్కడ ఉన్నాడో అంతా స్పష్టంగా చెప్పాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల పద్యం.

అలంకారము: కథా గమనాన్ని ముందుకు నడిపే సహజ వర్ణన.

44. నలభై నాల్గవ పద్యం

పద్యం:

క. అది విని నీకాప్తుఁడు నా
హృదయస్థితి యఱుఁగు జాణఁ డీక్రియ దాసీ
సదనమున నొగులుచుండఁగ
నది ఏలా చెప్ప వాతఁ దాప్తుఁడు గాఁడా .

ప్రతిపదార్థము :

అది = ఆ మాటలను; విని = ఆలకించి; (పద్మావతి ఇట్లనెను)——నీకున్ = నీకు; ఆప్తుడు = అత్యంత హితైషి అయిన ఆ మిత్రుడు; నా = నాయొక్క; హృదయ స్థితి = మనసులోని సంకేతాలను; ఎఱుగు = గ్రహించిన; జాణడు = గొప్ప నేర్పరి; ఈ క్రియన్ = ఈ విధంగా; దాసీ = ఆ ముసలి దాసి యొక్క; సదనమునన్ = ఇంటిలో; ఒగులుచుండగన్ = ఇబ్బంది పడుతుండగా (శ్రమిస్తుండగా); అది = ఆ విషయాన్ని; ఏలా చెప్పవు = నాకెందుకు ముందే చెప్పలేదు?; అతడు = అతడు; ఆప్తుడు కాడా = నీకు ప్రాణసమానుడైన హితుడు కాడా?

తాత్పర్యము:

ఆ మాటలు వినగానే పద్మావతి ఇలా అంది: "నాథా! నీ మిత్రుడు నా మనసులోని సంకేతాలను అంత సులువుగా కనిపెట్టాడంటే అతడు సామాన్యుడు కాదు, మహా చాతుర్యవంతుడు. అటువంటి మహానుభావుడు ఆ ముసలి దాసి ఇంట ఒంటరిగా ఇబ్బంది పడుతుంటే, ఈ విషయం నాకు ముందే ఎందుకు చెప్పలేదు? అతడు నీకు పరమ ఆప్తుడు కదా, మనల్ని కలిపినవాడిని అలా ఉంచడం తగునా?" అంది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: గుణ ప్రశంస. బుద్ధిశరీరుని బుద్ధి చాతుర్యాన్ని పద్మావతి ఇక్కడ శ్లాఘించింది.

45. నలభై ఐదవ పద్యం

పద్యం:

క. అతనికి విం దొనరింపం
చతురుఁడు నను మెచ్చుఁ బాయసముఁ బక్వాన్నా
న్వితముగఘృతముంగొనిచని

యతిముదమునఁబెట్టియింటికరుదెమ్మనుచున్ .

ప్రతిపదార్థము :

అతనికిన్ = ఆ బుద్ధిశరీరుడికి; విందు + ఒనరింపన్ = విందు భోజనము ఏర్పాటు చేయడానికి; చతురుడు = నేర్పరి అయినవాడు; నను మెచ్చున్ = నన్ను అభినందిస్తాడు; పాయసమున్ = పరమాన్నమును; పక్వాన్న = పిండివంటలతో; అన్వితముగన్ = కూడిన భోజనాన్ని; ఘృతమున్ = నెయ్యిని; కొనిచని = తీసుకువెళ్లి; అతి = మిక్కిలి; ముదమునన్ = సంతోషముతో; పెట్టి = వడ్డించి; ఇంటికిన్ = తిరిగి ఇక్కడికి; అరుదెమ్ము = రమ్ము; అనుచున్ = అంటూ.

తాత్పర్యము:

"నువ్వు వెళ్ళి నీ మిత్రుడికి నేను స్వయంగా పంపినట్లుగా ఒక గొప్ప విందు భోజనాన్ని వడ్డించు. పరమాన్నం, రకరకాల పిండివంటలు, మంచి నెయ్యి మొదలైన రుచికరమైన పదార్థాలను తీసుకువెళ్ళి, అతనికి ఎంతో సంతోషంగా వడ్డించి, ఆపై తిరిగి ఇక్కడికి రా" అని పద్మావతి పదార్థాలను సిద్ధం చేసి ఇచ్చింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: సాధారణ కథాకథనం. అయితే దీని వెనుక పద్మావతి క్రూరమైన ఆలోచన దాగి ఉంది, అది మున్ముందు బయటపడుతుంది.

46. నలభై ఆరవ పద్యం

పద్యం:

సీ. ఆపదార్థములు రయమ్మున సమకూర్చి
యాత్రాడు వెంటనే యనుప నతఁడు
చనిదా సిగృహమున దనయిష్టసఖుఁగాంచి
బాలిక యిదె విందుపనిచె ననిన
నకట నాయున్కిఁ జెప్పక యుండవైతివి
తమమీఁది చిత్తంబు ధరలుఁ గాన
సతు లిష్టచెలికాని సైతుడె నాకును
విషమువె ట్టిది దొడ్డ విందువనిచే

ఆ.వె. జూడుమనుచు నతఁడు శునకంబునకుఁబెట్టె
నదియుఁదినటతడవె యవనిఁగూలె
నెదిరిварిచిత్త మెఱిఁగి వర్తించెడు
వారికేల కీడు వచ్చునురక .

ప్రతిపదార్థము :

ఆ పదార్థములు = ఆ విందు పదార్థాలను; రయమ్మునన్ = వేగముగా; సమకూర్చి = సిద్ధం చేసి; ఆ త్రాడు వెంటనే = ఆ కిటికీ తాడు ద్వారానే; అనుపన్ = కిందకు పంపించగా; అతడు = ఆ వజ్రముకుటుడు; చని = వెళ్ళి; దాసి గృహమునన్ = ఆ ముసలి దాసి ఇంట; తన = తనయొక్క; ఇష్ట సఖున్ = ప్రాణమిత్రుడైన బుద్ధిశరీరుడిని; కాంచి = చూసి; బాలిక = పద్మావతి; ఇదె = ఇదిగో; విందు = విందు భోజనాన్ని; పనిచెన్ = పంపించింది; అనినన్ = అని చెప్పగా; (బుద్ధిశరీరుడు ఇట్లనెను)—— అకట = అయ్యో!; నా ఉన్కిన్ = నా ఉనికిని గురించి; చెప్పక ఉండవైతివి = ఆమెకు చెప్పకుండా ఉండాల్సింది; తమ మీది = వారి (స్త్రీల) పై ఉన్న; చిత్తంబు = అనురాగము; ధరలున్ = జారిపోతుందని (తమ రహస్యాలు ఎక్కడ బయటపెడతానోనని); కానన్ = కాబట్టి; సతులు = స్త్రీలు; ఇష్టు = తన ప్రియుని యొక్క; చెలికానిన్ = స్నేహితుడిని; సైతురె = భరిస్తారా? (సహించరు); నాకును = నాకు; విషము పెట్టి = విషము కలిపి; ఇది = ఇటువంటి; దొడ్డ = పెద్ద; విందు = విందును; పనిచెన్ = పంపింది; చూడుము = కావాలంటే చూడు; అనుచున్ = అంటూ; అతడు = ఆ బుద్ధిశరీరుడు; శునకంబునకున్ = ఒక కుక్కకు; పెట్టెన్ = ఆ అన్నాన్ని వేసెను; అదియున్ = ఆ కుక్క కూడా; తినుట తడవె = తినడమే ఆలస్యం; అవనిన్ = నేలపై; కూలెన్ = ప్రాణాలు విడిచి పడిపోయెను; ఎదిరి వారి = అవతలి వారి; చిత్తము = మనస్తత్వాన్ని; ఎఱిగి = తెలుసుకుని; వర్తించెడు వారికిన్ = ప్రవర్తించేవారికి; కీడు = ఆపద; ఉరక = ఊరికే; ఏల వచ్చును = ఎందుకు వస్తుంది? (రాదు).

తాత్పర్యము:

పద్మావతి ఆ పదార్థాలన్నింటినీ త్వరగా సిద్ధం చేసి తాడు ద్వారా కిందకు పంపగా, వజ్రముకుటుడు వాటిని తీసుకుని దాసి ఇంటికి వెళ్ళాడు. అక్కడ మిత్రుడైన బుద్ధిశరీరుడిని చూసి, "మిత్రమా! పద్మావతి నీకోసం ప్రత్యేకంగా ఈ విందు భోజనాన్ని పంపింది" అన్నాడు. అది వినగానే బుద్ధిశరీరుడు నెత్తీనోరూ బాదుకుంటూ, "అయ్యో మిత్రమా! నా గురించి ఆమెకు చెప్పకుండా ఉండాల్సింది. స్త్రీలు తమ ప్రియుడి రహస్యాలు, బుద్ధికుశలత తెలిసిన మిత్రులను అస్సలు సహించరు. తమ గుట్టు ఎక్కడ బయటపడుతుందోనని భయపడతారు. ఆమె నా మీద గౌరవంతో కాదు, నన్ను చంపడానికే ఇందులో విషం కలిపి ఈ పెద్ద విందు పంపింది, కావాలంటే చూడు" అన్నాడు. అలా అంటూ ఆ అన్నాన్ని అక్కడున్న ఒక కుక్కకు వేశాడు. ఆ కుక్క ఆ అన్నం తినడమే ఆలస్యం, అక్కడికక్కడే ప్రాణాలు విడిచి నేలపై కూలిపోయింది. ఎదుటివారి మనస్తత్వాన్ని ముందుగానే ఊహించి నడుచుకునే తెలివైనవారికి ఆపదలు ఊరికే రావు కదా!

విశేషాలు:

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము. "నెదిరివారిచిత్త మెఱిఁగి వర్తించెడు వారికేల కీడు వచ్చునురక" అనే సామాన్య నీతి వాక్యంతో, బుద్ధిశరీరుడు కుక్కకు అన్నం పెట్టి ప్రాణాలు కాపాడుకున్నాడనే విశేషాన్ని సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారం.

47. నలభై ఏడవ వచనం

వచనం:

వ. ఇట్లు దృష్టాంతంబు చూపి నీవింక గూఢంబున నేగి యతనికి భోజనంబు

వెట్టితి నని చెప్పి మధుపానమత్త యగు నమ్మత్తకాశినికి లోఁదొడ గోరు

నాట మూఁడు పోటులు వరుసం బొడిచి పాదభూషణమ్ము గొని రమ్మిటఁ
కార్యంబు చూచుకొంద మని యనిపిన నతండు సని యాక్రమం బొనరించి
యందియఁ గొని వచ్చిన .

ప్రతిపదార్థము :

ఇట్లు = ఈ విధంగా; దృష్టాంతంబు = ప్రత్యక్ష నిదర్శనాన్ని; చూపి = రాజుకు చూపించి; (బుద్ధిశరీరుడు ఇట్లనెను)——నీవు = నీవు; ఇంకన్ = ఇప్పుడు; గూఢంబునన్ = రహస్యంగా; ఏగి = అంతఃపురానికి వెళ్లి; అతనికిన్ = నీ మిత్రుడికి; భోజనంబు = అన్నము; పెట్టితిన్ = వడ్డించి వచ్చాను; అని చెప్పి = అని పద్మావతితో చెప్పు; మధు పాన = మద్యము సేవించడం వల్ల; మత్త యగు = మైకంలో ఉన్నట్టి; ఆ మత్తకాశినికిన్ = ఆ అందగత్తె (పద్మావతి) యొక్క; లోన్ + తొడన్ = లోపలి తొడ భాగమునందు; గోరునాటన్ = గోటితోనో లేదా పదునైన ఆయుధంతోనో; మూడు పోటులు = మూడు గాయాలు; వరుసన్ = ఒకదాని వెనుక ఒకటి; పొడిచి = చేసి; పాద భూషణమ్మున్ = ఆమె కాలి అందెను; కొని రమ్ము = తీసుకురా; ఇటన్ = ఇక్కడ; కార్యంబు = మిగతా పనిని; చూచుకొందము = నేను చూసుకుంటాను; అని అనిపినన్ = అని రాజును పంపించగా; అతండు = ఆ వజ్రముకుటుడు; చని = అంతఃపురానికి వెళ్లి; ఆ క్రమము = ఆ చెప్పిన పద్ధతి ప్రకారమే; ఒనరించి = చేసి; అందియన్ = కాలి అందెను; కొని వచ్చినన్ = తీసుకురాగా.

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా విషాన్నం పెట్టిన ప్రత్యక్ష నిదర్శనాన్ని చూపించి బుద్ధిశరీరుడు రాజుతో ఇలా అన్నాడు: "మిత్రమా! నువ్వు ఇప్పుడు ఏమీ తెలియనట్లు రహస్యంగా అంతఃపురానికి వెళ్ళు. నీ మిత్రుడు ఎంతో సంతోషంగా భోజనం చేశాడని పద్మావతితో చెప్పు. రాత్రి వేళ ఆమె మద్యం సేవించి మైకంలో ఉన్నప్పుడు, ఆమె లోపలి తొడపై పదునైన ఆయుధంతో వరుసగా మూడు గాయాలు చెయ్యి. ఆపై ఆమె కాలికి ఉన్న విలువైన అందెను దొంగిలించి తీసుకురా, మిగతా ఉపాయం నేను చూసుకుంటాను" అని పంపాడు. వజ్రముకుటుడు అంతఃపురానికి వెళ్ళి మిత్రుడు చెప్పినట్లే చేశాడు. మైకంలో ఉన్న పద్మావతి తొడపై మూడు పోటులు పొడిచి, ఆమె కాలి అందెను తీసుకుని మిత్రుని వద్దకు తిరిగి వచ్చాడు.

48. నలభై ఎనిమిదవ పద్యం

పద్యం:

ఉ. అక్కడ మాని తత్పురి యుపాంతమున న్మసనంబులోన గో
రక్కుఁడు మీననాథుఁడు ధరం జరియించుచు విశ్రమార్థమై
ఇక్కడ నిల్చినారొ యన నిద్దఱు నుద్ధతి సిద్ధవేషు లై
ఒక్కమఠంబు గట్టుకొని యుండిరి శూలము కేలఁ గ్రాలఁగ .

ప్రతిపదార్థము :

అక్కడ = ఆ తరువాత; మాని = ఆ వేషాలను విడిచిపెట్టి; తద్ + పురి = ఆ నగరం యొక్క; ఉపాంతమునన్ = పొలిమేరలలో ఉన్నట్టి; మసనంబు లోనన్ = శ్మశానము నందు; గోరక్కుడు = గోరఖ్‌నాథుడు; మీననాథుడు = మత్స్యేంద్రనాథుడు; ధరన్ =

భూమిపై; చరియించుచున్ = తిరుగుతూ; విశ్రమార్థమై = విశ్రాంతి కొరకు; ఇక్కడ = ఈ చోట; నిల్చినారో = బస చేశారేమో; అనన్ = అనునట్లుగా; ఇద్దఱున్ = ఆ వజ్రముకుటుడు, బుద్ధిశరీరుడు ఇద్దరూ; ఉద్ధతిన్ = గొప్ప తేజస్సుతో; సిద్ధ వేషులు + ఐ = కాపాలిక/సిద్ధుల వేషాలు ధరించినవారై; కేలన్ = చేతిలో; శూలము = త్రిశూలము; క్రాలగన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; ఒక్క = ఒక; మఠంబు = ఆశ్రమాన్ని; గట్టుకొని = ఏర్పాటు చేసుకుని; ఉండిరి = నివసింపసాగిరి.

తాత్పర్యము:

ఆ తరువాత వారిద్దరూ తమ పాత వేషాలను మార్చేశారు. ఆ నగర శివార్లలో ఉన్న శ్మశాన వాటికకు వెళ్ళారు. నవనాథ సిద్ధులలో ప్రసిద్ధులైన 'గోరఖ్‌నాథుడు', 'మత్స్యేంద్రనాథుడు' అనే ఇద్దరు మహాసిద్ధులు విశ్రాంతి కోసం భూమిపైకి దిగివచ్చారా అన్నట్లుగా ఆ ఇద్దరూ సిద్ధుల వేషాలు ధరించారు. చేతుల్లో త్రిశూలాలు పట్టుకుని, ఎంతో తేజస్సుతో ఆ శ్మశానంలో ఒక చిన్న మఠాన్ని (ఆశ్రమాన్ని) ఏర్పాటు చేసుకుని ఉండసాగారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల పద్యం.

అలంకారము: ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. వజ్రముకుటుడు, బుద్ధిశరీరుల సిద్ధ వేషధారణను చూసి, వారు సాక్షాత్తు గోరఖ్‌నాథుడు, మీననాథుడే ఏమో అని కవి ఊహించడం వల్ల ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షాలంకారం అద్భుతంగా కుదిరింది.

49. నలభై తొమ్మిదవ పద్యం

పద్యం:

క. ఒకనాఁ డటు కర్ణోత్పలు
నీకొడుకు మృతుఁడైన నెఱిఁగి నీతివిదుఁడు మం
త్రికుమారుఁడు నృపసుతుచే
తీకి నూపుర మిచ్చి సంతఁ త్రిప్పఁగఁబనిచెన్ .

ప్రతిపదార్థము :

అటు = ఆ విధంగా వారు శ్మశానంలో ఉండగా; ఒక నాడు = ఒక రోజు; కర్ణోత్పలుని = ఆ కర్ణోత్పల రాజు యొక్క; కొడుకు = కుమారుడు; మృతుడు + ఐనన్ = మరణించాడని; ఎఱిగి = తెలుసుకుని; నీతి విదుడు = రాజనీతి తెలిసినవాడైన; మంత్రి కుమారుడు = ఆ బుద్ధిశరీరుడు; నృప సుతు = రాజకుమారుడైన వజ్రముకుటుని; చేతికిన్ = చేతికి; నూపురము = (పద్మావతి వద్ద నుండి తెచ్చిన) ఆ కాలి అందెను; ఇచ్చి = అందించి; సంతన్ = బజారులో/అంగడి వీధిలో; త్రిప్పగన్ = అమ్మకానికి పెట్టి తిప్పవలసిందిగా; పనిచెన్ = ఆజ్ఞాపించెను.

తాత్పర్యము:

వారలా శ్మశానంలో తపస్సు చేసుకుంటున్నట్లు నటిస్తున్న సమయంలో, ఒకరోజు ఆ దేశపు రాజైన కర్ణోత్పలుని చిన్న కుమారుడు (పద్మావతి తమ్ముడు) హఠాత్తుగా మరణించాడు. ఆ వార్త తెలియగానే, రాజనీతి పారంగతుడైన మంత్రి కుమారుడు బుద్ధిశరీరుడు సమయం చూసి ఒక ప్లాన్ వేశాడు. పద్మావతి అంతఃపురంలో దొంగిలించిన ఆ కాలి అందెను రాజకుమారుడి

చేతికి ఇచ్చి, "మిత్రమా! దీనిని తీసుకువెళ్ళి నగరంలోని అంగడి వీధిలో (సంతలో) అమ్మకానికి పెట్టి అందరికీ కనిపించేలా తిప్పు" అని పంపాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: కథా సంవిధాన చాతుర్యం. బుద్ధిశరీరుని 'నీతివిదుఁడు' (నీతి తెలిసినవాడు) అనే విశేషణం ద్వారా అతని రాబోయే పన్నాగం ఎంతటి వ్యూహాత్మకమైనదో సూచించబడింది.

50. ఏభైయవ పద్యం

పద్యం:

క. అమ్మెద ననీ చూపుము తెగ
నమ్మకు మఱి దీనిజాడ లడిగిన నీచి
తమ్మునఁ గలఁగక నాకీ
సొమ్మిచ్చెను గురుఁ డటంచుఁ జూపుము నన్నున్ .

ప్రతిపదార్థము :

(బుద్ధిశరీరుడు వజ్రముకుటుడితో ఇట్లనెను)——అమ్మెదన్ + అని = ఈ అందెను అమ్ముతాను అని; చూపుము = అందరికీ చూపించు; తెగన్ = తక్కువ ధరకు పూర్తిగా; అమ్మకుము = అమ్మవద్దు; మఱి = అంతేకాకుండా; దీని జాడలు = ఈ నగ యొక్క వివరాలను; అడిగినన్ = ఎవరైనా ప్రశ్నిస్తే; నీ చిత్తమ్మునన్ = నీ మనస్సులో; కలంగక = ఏమాత్రం భయపడకుండా/కలవరపడకుండా; నాకున్ = నాకు; ఈ సొమ్ము = ఈ ఆభరణాన్ని; గురుడు = నా గురుదేవుడు; ఇచ్చెను + అటంచున్ = ఇచ్చాడని చెప్పుతూ; నన్నున్ = (మఠంలో ఉన్న) నన్ను; చూపుము = వారికి చూపించు.

తాత్పర్యము:

మంత్రి కుమారుడు బుద్ధిశరీరుడు వజ్రముకుటుడికి ఇలా ఉపదేశించాడు: "మిత్రమా! ఈ అందెను బజారులోకి తీసుకెళ్ళి 'అమ్ముతాను' అని అందరికీ చూపించు, కానీ ఎవరికీ అమ్మేయకు. ఎవరైనా దీని వివరాలు అడిగితే మనసులో కంగారు పడకుండా, 'ఈ నూపురం మా గురువుగారు నాకు ఇచ్చారు' అని చెప్పి, శ్మశాన మఠంలో ఉన్న నన్ను వారికి చూపించు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: సాధారణ కథాకథనం. రాబోయే వ్యూహానికి సంబంధించిన హెచ్చరిక ఇక్కడ వర్ణితం.

51. ఏభై ఒకటవ పద్యం

పద్యం:

సీ. అనవుడు నౌఁగాక యనిు పురంబున కేగి
యంగడి నమ్మఁజూపంగ నొకతె
మనపాప సొమ్మని మంత్రికిఁ జెప్పిన

నాతఁడు సొమ్ముతో నతనిఁ బట్టి
పృథివీశుముందఱఁ బెట్టిన గలుషించి
చెప్పరా యిది యెట్టు చేరెననిన
నే మ్రుచ్చుఁగాను మీకీజాడఁ జెప్పెద
బంటుల నావెంటఁ బనుపు మనుచుఁ

ఆ.వె. గొందతారెకులనుదోడుకొనుచువచ్చి
నాకుసొమ్మిచ్చెనీగురునాథుఁడనుచుఁ
చూప వారలుమదిఁ గడుఁజోద్యమంది
యట్టివేషంబునకు సంశయంబునొంది .

ప్రతిపదార్థము :
అనవుడున్ = మిత్రుడు అలా అనగా; ఔన్ + కాక + అని = సరేనని అంగీకరించి; పురంబునకున్ + ఏగి = నగరంలోకి వెళ్ళి; అంగడిన్ = బజారులో; అమ్మన్ + చూపంగన్ = అమ్మకానికి చూపించగా; ఒకతె = (పద్మావతి సేవకురాలైన) ఒక స్త్రీ; మన పాప సొమ్ము = ఇది మన అమ్మగారి (పద్మావతి) ఆభరణం; అని = అని గుర్తుపట్టి; మంత్రికిన్ = మంత్రి దంతఘట్టకుడికి; చెప్పినన్ = తెలియజేయగా; ఆతడు = ఆ మంత్రి; సొమ్ముతోన్ = ఆ నగతో సహా; అతనిన్ + పట్టి = ఆ వజ్రముకుటుడిని బంధించి; పృథివీశు ముందఱన్ = మహారాజైన కర్ణోత్పలుని ఎదుట; పెట్టినన్ = నిలబెట్టగా; గలుషించి = రాజు కోపగించుకుని; చెప్పరా = నిజం చెప్పు; ఇది = ఈ సొమ్ము; (నీకు) ఎట్లు చేరెన్ = ఎలా దొరికింది?; అనినన్ = అని అడుగగా; నేను = నేను; మ్రుచ్చున్ + కాను = దొంగను కాను; మీకిన్ = మీకు; ఈ జాడ = దీని వివరాలు; చెప్పెదన్ = చెప్తాను; బంటులన్ = మీ సేవకులను/రాజభటులను; నా వెంటన్ = నా వెనుక; పనుపుము = పంపించండి; అనుచున్ = అని పలుకుతూ; కొందఱు = కొంతమంది; ఆరెకులను (తలవరులను/భటులను) = రాజభటులను; తోడుకొనుచున్ + వచ్చి = వెంటబెట్టుకుని శ్మశానానికి వచ్చి; నాకున్ = నాకు; ఈ సొమ్ము = ఈ నగను; ఈ గురునాథుడు = ఈ సిద్ధ గురువు; ఇచ్చెన్ + అనుచున్ = ఇచ్చాడని చెబుతూ; చూపన్ = (బుద్ధిశరీరుడిని) చూపించగా; వారలు = ఆ భటులు; మదిన్ = మనసులో; కడున్ = మిక్కిలి; చోద్యము + అంది = ఆశ్చర్యపడి; అట్టి = అటువంటి; వేషంబునకున్ = ఆ సిద్ధ వేషధారణకు; సంశయంబున్ = అనుమానమును; ఒంది = పొందిరి.
తాత్పర్యము:
మిత్రుడు చెప్పినట్లే వజ్రముకుటుడు సరేనని నగరంలోని బజారు వీధిలో ఆ అందెను అమ్మకానికి పెట్టాడు. దానిని చూసిన పద్మావతి దాసి ఒకతె గుర్తుపట్టి, "ఇది మన పద్మావతి అమ్మగారి సొమ్ము" అని మంత్రికి చెప్పింది. మంత్రి వెంటనే వజ్రముకుటుడిని నగతో సహా పట్టుకుని తీసుకెళ్ళి రాజు కర్ణోత్పలుని ముందు నిలబెట్టాడు. రాజు ఆగ్రహంతో "ఎవడవు నువ్వు? ఈ సొమ్ము నీకెలా వచ్చింది? నిజం చెప్పు" అనగా, వజ్రముకుటుడు "మహారాజా! నేను దొంగను కాను. ఈ నగ నాకెలా వచ్చిందో తెలియాలంటే మీ భటులను నా వెంట పంపండి, చూపిస్తాను" అన్నాడు. రాజు పంపిన భటులను వెంటబెట్టుకుని

శ్మశాన మఠానికి వచ్చి, అక్కడ సిద్ధుడి వేషంలో ఉన్న బుద్ధిశరీరుడిని చూపిస్తూ "ఈ గురువుగారే నాకు ఆ నగను ఇచ్చారు" అన్నాడు. భటులు ఆ సిద్ధుడి తేజస్సును, వేషధారణను చూసి ఆశ్చర్యపడి, ఒక పక్క భక్తితో, మరోపక్క అనుమానంతో నిలబడ్డారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: సీస పద్యం, ఆటవెలదితో కలిపి రాయబడింది.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. రాజసభలో విచారణ జరగడం, దొంగగా భావించిన వాడిని భటులు శ్మశానానికి అనుసరించడం వంటి నాటకీయ ఘట్టాలను సహజంగా వర్ణించడం జరిగింది.

52. ఏభై రెండవ పద్యం

పద్యం:

క. ఓగురునాయక యీ సొ
మ్మేగతి నినుఁ జేరెఁ జెప్పనేతెమ్మనిన
జోగులము మేము మాకట
రాఁగూడదు గాన రాజు రమ్మనుఁ డిటకు .

ప్రతిపదార్థము :

(రాజభటులు ఇట్లనిరి)——ఓ గురునాయక = ఓ సిద్ధ గురువర్యా!; ఈ సొమ్ము = ఈ విలువైన అందె; ఏ గతిన్ = ఏ విధముగా; నినున్ = నిన్ను; చేరెన్ = చేరింది?; చెప్పన్ = ఆ వివరాలు చెప్పడానికి; ఏతెమ్ము = మా వెంట రాజసభకు రమ్ము; అనినన్ = అని పిలవగా; (కపట సిద్ధుడైన బుద్ధిశరీరుడు ఇట్లనెను)——మేము = మేము; జోగులము (జోగులము/యోగులము) = సంసారాన్ని విడిచిన యోగులము/సన్యాసులము; మాకున్ = మాకు; అట = ఆ రాజప్రసాదానికి; రాన్ = రావడం; కూడదు = తగదు; గాన = కాబట్టి; రాజున్ = ఆ మహారాజునే; ఇటకున్ = ఈ శ్మశానానికి; రమ్మనుడు = రమ్మని చెప్పండి.

తాత్పర్యము:

రాజభటులు ఆ సిద్ధుడితో "ఓ గురుదేవా! ఈ అంతఃపుర ఆభరణం మీకెలా దొరికిందో మహారాజుగారికి వివరించడానికి మా వెంట దయచేయండి" అన్నారు. అందుకు ఆ కపట సిద్ధుడు (బుద్ధిశరీరుడు) గంభీరంగా "మేము ఇహలోక బంధాలు వీడిన యోగులము. మాకు రాజప్రాసాదాలకు రావలసిన అవసరం లేదు, రాకూడదు కూడా. కాబట్టి ఆ వివరాలు కావాలంటే మీ రాజునే స్వయంగా ఇక్కడికి రమ్మనండి" అని పలికాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: వ్యాజోక్తి అలంకార ఛాయ. తాను చేసిన మోసాన్ని దాచి, తానేదో పెద్ద యోగి అయినట్లు నటించి రాజునే శ్మశానానికి రప్పించే ఉపాయాన్ని ప్రదర్శించడం వల్ల ఇందులో కపట నాటకం వ్యక్తమవుతుంది.

53. ఏభై మూడవ పద్యం

పద్యం:

క. అతనికిఁ జెప్పెద మనవుడు
నతివేగమ యేగి వార లటు వినిపింప
క్షితిపతియును మతి నతిని
సితుఁడై చనుదెంచి కపటసిద్ధునిమ్రోల .

ప్రతిపదార్థము :
అతనికిన్ = ఆ రాజుకే స్వయంగా; చెప్పెదన్ = (నిజం) చెప్తాను; అనవుడున్ = అని ఆ సిద్ధుడు అనగా; వారలు = ఆ భటులు; అతి వేగముగా = చాలా తొందరగా; ఏగి = రాజసభకు వెళ్ళి; అటు = ఆ విషయాన్ని; వినిపింపన్ = రాజుకు విన్నవించగా; క్షితిపతియును = ఆ కర్ణోత్పల రాజు కూడా; మతిన్ = తన మనస్సులో; అతి నిసితుడు + ఐ = మిక్కిలి తీక్షణమైన/తీవ్రమైన ఆలోచన కలవాడై (లేదా ఆశ్చర్యపడినవాడై); కపట సిద్ధుని మ్రోలన్ = ఆ మాయా సిద్ధుని (బుద్ధిశరీరుని) ముందరకు; చనుదెంచి = స్వయంగా వచ్చెను.
తాత్పర్యము:
"నేను ఆ రాజుకే నేరుగా చెప్తాను" అని సిద్ధుడు పంపేసరికి, భటులు వేగంగా వెళ్ళి రాజుకు ఆ సంగతి వివరించారు. శ్మశానంలో ఉన్న సిద్ధుడి గంభీరతను విన్న కర్ణోత్పల మహారాజు ఆశ్చర్యపోయి, తీవ్రంగా ఆలోచిస్తూ తానే స్వయంగా ఆ కపట సిద్ధుని ఆశ్రమానికి వచ్చాడు.
విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యం.
అలంకారము: కథాకథనం. రాజు స్వయంగా సాధువు వద్దకు రావడం ద్వారా బుద్ధిశరీరుడు వేసిన ప్లాన్ మొదటి అడుగు విజయవంతమైందని తెలుస్తుంది.
54. ఏభై నాల్గవ పద్యం
పద్యం:
క. వినతుఁడై యున్న యాతని
గనుఁగొని నీవీట దంతఘట్టకుసుత డా
కినియై ఈమసనములో
నను రాత్రులు దిరుగునది దిగంబర యగుచు .

ప్రతిపదార్థము :
వినతుడు + ఐ = నమస్కరించి వినయముతో; ఉన్న = నిలబడి ఉన్న; ఆతనిన్ = ఆ రాజును; కనుగొని = చూసి; (ఆ సిద్ధుడు ఇట్లనెను)——నీ వీటన్ = నీ నగరంలో ఉన్నట్టి; దంతఘట్టకు సుత = నీ మంత్రి అయిన దంతఘట్టకుని కుమార్తె (పద్మావతి); డాకిని + ఐ = ఒక మాయా పిశాచము/డాకిని అయి; ఈ మసనములోనను = ఈ శ్మశాన వాటికలోనే; రాత్రులు = చీకటి రాత్రి వేళల్లో; దిగంబర + అగుచున్ = బట్టలు లేకుండా; తిరుగున్ = సంచరిస్తూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యము:

తన ముందు వినయంగా నమస్కరించి నిలబడిన రాజును చూసి, ఆ కపట సిద్ధుడు తీవ్రమైన స్వరంతో ఇలా అన్నాడు: "ఓ రాజా! విను, నీ మంత్రి దంతఘట్టకుని కుమార్తె అయిన ఆ పద్మావతి సామాన్య స్త్రీ కాదు; ఆమె ఒక భయంకరమైన డాకిని (దయ్యం). ఆమె ప్రతిరోజూ రాత్రి వేళల్లో దిగంబరంగా మారి, ఈ శ్మశానంలో నరమాంసం కోసం తిరుగుతూ ఉంటుంది" అని అబద్ధం చెప్పాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: అభూతకల్పన / అపహ్నవ ఛాయ. పద్మావతిని సమాజం ముందు అవమానించడానికి, ఆమెను నగర బహిష్కృతురాలిని చేయడానికి బుద్ధిశరీరుడు ఆడిన అతి పెద్ద కపట నాటకం ఇది.

55. ఏభై ఐదవ పద్యం

పద్యం:

క. ఈ రాత్రి నీకుమారుని

మారిమసఁగినట్లు చంపి మలయఁగ నేనా

ఘోరాతిశూలనిహతిఁద

దూరుస్థలి నొంచి చరణ మొడియఁగ నెగసెన్ .

ప్రతిపదార్థము :

ఈ రాత్రి = నిన్నటి రాత్రి వేళ; నీ కుమారుని = నీ చిన్న కుమారుడిని; మారి = మృత్యుదేవత/మారి పట్టినట్లు; మసగినట్లు = విజృంభించినట్లుగా; చంపి = చంపివేసి; మలయగన్ = తిరుగుతుండగా; నేను = నేను; ఆ ఘోర + అతి = ఆ అత్యంత భయంకరమైన; శూల = త్రిశూలము యొక్క; నిహతిన్ = పోటుతో; తద్ + ఊరు స్థలిన్ = ఆమె యొక్క తొడ భాగమునందు; నొంచి = గాయపరచగా; చరణము = (ఆ సమయంలో ఆమె) కాలి అందె జారిపడగా; ఒడియగన్ = ఆ కాళ్ళను విదిల్చి; నెగసెన్ = ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోయింది.

తాత్పర్యము:

"నిన్న రాత్రి ఆ డాకిని (పద్మావతి) మారిదేవతలా విజృంభించి, నీ చిన్న కుమారుడిని చంపి తింటోంది. అది చూసి నేను ఆగ్రహించి, నా చేతిలో ఉన్న భయంకరమైన త్రిశూలంతో ఆమె తొడపై గట్టిగా పొడిచాను. ఆ దెబ్బకు తట్టుకోలేక ఆమె తన కాలి అందెను ఇక్కడే వదిలేసి, కాలు విదిల్చుకుని ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోయింది" అని సిద్ధుడు కథ అల్లాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: కపట హేతువు / యుక్త్యలంకారము. రాకుమారుడి మరణానికి, వజ్రముకుటుడు పద్మావతి తొడపై చేసిన గాయాలకు, దొంగిలించిన అందెకు లంకె కుదురుస్తూ బుద్ధిశరీరుడు అల్లిన ఈ అబద్ధం అత్యంత వ్యూహాత్మకమైనది.

56. ఏభై ఆరవ పద్యం

పద్యం:

క. కాలు విదిర్చిన నందియ

కీలెడలినఁ బుచ్చుకొంటి క్షితినాయక యే

స్త్రీలను జంపరు గావున

నాలలనను వెడల ననుపు మంతియ చాలు .

ప్రతిపదార్థము :

ఆమె కాలు విదిర్చినన్ = కాలు విదిల్చినప్పుడు; అందియ = ఆ కాలి అందె యొక్క; కీలు = ముడి/కీలు; ఎడలినన్ = ఊడిపోగా; పుచ్చుకొంటిన్ = నేను దానిని తీసుకున్నాను; క్షితినాయక = ఓ రాజా!; ఏ స్త్రీలను = స్త్రీలు ఎలాంటివారైనా సరే వారిని; చంపరు = (ధర్మశాస్త్రం ప్రకారం) చంపకూడదు; కావునన్ = అందువల్ల; ఆ లలనను = ఆ స్త్రీని (పద్మావతిని); వెడలన్ + అనుపుము = నీ దేశం నుండి వెడలగొట్టుము; అంతియ చాలు = అంతమాత్రం చేస్తే చాలు.

తాత్పర్యము:

"ఓ రాజా! ఆ డాకిని భయంతో కాలు విదిల్చినప్పుడు ఆమె కాలి అందియ కీలు ఊడి ఇక్కడ పడిపోయింది, దానినే నేను తీసుకున్నాను. ఎంతటి దారుణం చేసినా స్త్రీలను చంపడం మహాపాపం కాబట్టి, ఆమెను చంపకుండా నీ రాజ్యం నుండి బహిష్కరించి వెళ్లగొట్టు, అంతే చాలు" అని సిద్ధుడు అన్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: రాజనీతి/వ్యాజోక్తి. పద్మావతిని చంపేస్తే రాజకుమారుడికి దక్కదు కాబట్టి, ఆమెను కేవలం దేశ బహిష్కరణ చేయించడం ద్వారా వజ్రముకుటుడు ఆమెను సులువుగా పొందేలా బుద్ధిశరీరుడు ఈ ఉపాయం పన్నాడు.

57. ఏభై ఏడవ పద్యం

పద్యం:

క. అనవుడు వెరఁగంది భయం

బున మంత్రితనూజసౌధమున కంగనలం

బనిచి తొడపైఁద్రిశూలం

బునఁ బొడిచిన యట్టులున్న పోటులు దెలిసెన్ .

ప్రతిపదార్థము :

అనవుడున్ = సిద్ధుడు ఆ విధంగా అనగా; వెఱగు + అంది = ఆశ్చర్యపోయి; భయంబునన్ = భయముతో; మంత్రి తనూజ = మంత్రి కుమార్తె అయిన పద్మావతి యొక్క; సౌధమునకున్ = అంతఃపుర భవనానికి; అంగనలన్ = కొందరు అంతఃపుర స్త్రీలను; పనిచి = పరీక్షించడానికి పంపి; తొడ పైన = ఆమె తొడ భాగమునందు; త్రిశూలంబునన్ = త్రిశూలముతో; పొడిచిన + అట్టులు + ఉన్న = పొడిచినట్లుగా ఉన్న; పోటులు = గాయాల గుర్తులను; తెలిసెన్ = రాజు కనుగొనెను.

తాత్పర్యము:

సిద్ధుని మాటలు వినగానే రాజు కర్ణోత్పలుడు ఎంతో ఆశ్చర్యపోయి, భయాందోళనలకు గురయ్యాడు. నిజానిజాలు తెలుసుకోవడానికి కొందరు అంతఃపుర స్త్రీలను మంత్రి కుమార్తె పద్మావతి భవనానికి పంపాడు. వారు వెళ్ళి పద్మావతిని పరీక్షించగా, సిద్ధుడు చెప్పినట్లే ఆమె తొడపై త్రిశూలంతో పొడిచినట్లున్న మూడు గాయాల గుర్తులు కనిపించాయి. ఆ సంగతి రాజుకు తెలిసింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: యుక్త్యలంకార సమన్వయం. బుద్ధిశరీరుడు ముందుగా చేయించిన గాయాలు ఇక్కడ అతడు అల్లిన అబద్ధానికి తిరుగులేని సాక్ష్యాలుగా మారడం ఇక్కడి విశేషం.

58. ఏభై ఎనిమిదవ పద్యం

పద్యం:

ఆ.వె. తెలిసి శోకరోషకలుషుఁడై యారాజు
మగిడి పురికి నేగి మంత్రికూఁతు
దయ్యమనుచుఁ ప్రజలుదలఁకఁగా వెడలఁగొ
ట్టించెఁ జూడనిది కడిందియనుచుఁ .

ప్రతిపదార్థము :

ఆ గాయాల సంగతి; తెలిసి = తెలుసుకుని; ఆ రాజు = కర్ణోత్పల రాజు; శోక = కొడుకు చనిపోయాడనే దుఃఖము; రోష = మంత్రి కూతురే ఆ పని చేసిందనే కోపములతో; కలుషుడు + ఐ = కలత చెందినవాడై; మగిడి = శ్మశానం నుండి వెనక్కి; పురికిన్ + ఏగి = నగరానికి వెళ్ళి; మంత్రికూతున్ = ఆ మంత్రి కుమార్తెను; దయ్యము + అనుచున్ = ఈమె దయ్యము/డాకిని అని; ప్రజలు = జనులందరూ; తలకగాన్ = భయపడేటట్లుగా; కడింది + అనుచున్ = ఇది అత్యంత ఘోరమైన విషయమని భావిస్తూ; వెడలగొట్టించెన్ = రాజ్యం నుండి బయటకు గెంటివేయించెను.

తాత్పర్యము:

తన కొడుకును చంపింది పద్మావతేనని నమ్మిన రాజు, పుత్ర శోకంతో, అమితమైన కోపంతో ఊగిపోయాడు. శ్మశానం నుండి నగరానికి తిరిగి వచ్చి, "ఈమె మనుషులను తినే భయంకరమైన దయ్యం" అని ప్రజలంతా భయపడేలా చాటించి, పద్మావతిని రాజ్యం నుండి అవమానకరంగా వెళ్ళగొట్టించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది పద్యం.

అలంకారము: కరుణ/రౌద్ర రసముల మిశ్రమం. ఒక తండ్రిగా పుత్రశోకం, రాజుగా దుష్టులను శిక్షించాలనే రోషం ఇక్కడ సహజంగా వర్ణితమయ్యాయి.

59. ఏభై తొమ్మిదవ పద్యం

పద్యం:

శా. ఆకన్యామణి దుఃఖమూలమునఁ బ్రాణాంత్యంబు చింతింపఁగా

నాకాశీపురరాజపుత్రకుఁడు వ్యక్తాకారుఁడై తన్మన

శ్శోకం బార్చుచు వేడ్కజోగిఁ దనయిష్టుంగా నెఱింగించి య

స్తోకం బౌ నిజరాజ్యముం దెలుపుచుం తోడ్కొంచు నేగెం బ్రియన్ .

ప్రతిపదార్థము :

ఆ కన్యామణి = కన్యా రత్నమైన ఆ పద్మావతి; దుఃఖ మూలమునన్ = తనకు జరిగిన ఘోర అవమానపు దుఃఖం వల్ల; ప్రాణ + అంత్యంబు = ఆత్మహత్య/మరణాన్ని; చింతింపగాన్ = ఆలోచిస్తుండగా; ఆ కాశీపుర = ఆ కాశీ నగరపు; రాజపుత్రకుడు = రాజకుమారుడైన వజ్రముకుటుడు; వ్యక్త + ఆకారుడు + ఐ = తన నిజరూపంతో ఆమె ముందుకు వచ్చి; తన్ + మనస్ = ఆమె మనసులోని; శోకంబు = బాధను; ఆర్చుచున్ = చల్లారుస్తూ/పోగొడుతూ; వేడ్కన్ = సంతోషముతో; ఆ జోగిన్ = శ్మశానంలో ఉన్న ఆ సిద్ధుడిని; తన = తనయొక్క; ఇష్టున్ + కాన్ = ప్రాణమిత్రుడిగా; ఎఱింగించి = పరిచయం చేసి; అస్తోకంబు + ఔ = అత్యంత గొప్పదైన; నిజ = తనయొక్క; రాజ్యమున్ = కాశీ రాజ్యాన్ని గురించి; తెలుపుచున్ = వివరిస్తూ; ప్రియన్ = తన ప్రాణప్రియ అయిన పద్మావతిని; తోడ్కొంచున్ = వెంటబెట్టుకుని; ఏగెన్ = తన నగరానికి వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము:

నిరపరాధి అయి ఉండి కూడా దయ్యం అనే నిందతో అడవుల పాలు కాబడిన పద్మావతి, ఆ ఘోర అవమానాన్ని భరించలేక ప్రాణాలు త్యాగం చేయాలనుకుంది. సరిగ్గా అదే సమయంలో కాశీరాజకుమారుడైన వజ్రముకుటుడు తన సిద్ధుడి వేషం తీసేసి, అసలు రూపంతో ఆమె ముందుకు వచ్చాడు. ఆమెను ఓదార్చి, ఆమె మనోవేదనను పోగొట్టాడు. శ్మశానంలో నాటకమాడిన ఆ సిద్ధుడు మరెవరో కాదు, తన ప్రాణమిత్రుడు బుద్ధిశరీరుడేనని చెప్పాడు. తామిద్దరం నిన్ను దక్కించుకోవడానికే ఈ ఉపాయం పన్నాల్సి వచ్చిందని వివరించి, తన వైభవవంతమైన కాశీ రాజ్యాన్ని గురించి చెప్పి, తన ప్రియురాలైన పద్మావతిని సంతోషంగా వెంటబెట్టుకుని తన దేశానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: సమాహిత అలంకారము / సుఖాంత వర్ణన. ఎంతో క్లిష్టంగా మారిన పద్మావతి సమస్య, వజ్రముకుటుని రాకతో ఒక్కసారిగా సుఖాంతమవ్వడం వల్ల ఇక్కడ శృంగార రసం మళ్ళీ పరిపుష్టమయింది.

60. అరవైయవ పద్యం

పద్యం:

క. తదనంతరంబ యొక నా

ల్గుదినములకు దంతఘట్టకుఁడు సతియును దా

మదిఁ గూఁతుశోకదహనము

పాదివిన బర లోకమునకుఁబోయెంబెలుచన్ .

ప్రతిపదార్థము :

తద్ + అనంతరంబ = ఆ పద్మావతిని వెడలగొట్టిన తరువాత; ఒక నాల్గు దినములకున్ = ఒక నాలుగు రోజులకు; దంతఘట్టకుఁడు = మంత్రి అయిన దంతఘట్టకుడు; సతియునున్ = అతని భార్యయును; తాము = ఇద్దరును; మదిన్ = మనసునందు; కూఁతు = తమ కుమార్తెకు జరిగిన పరాభవము, ఎడబాటు అనే; శోక దహనము = దుఃఖమనేడి అగ్ని; పాదివినన్ = చుట్టుముట్టగా; బెలుచన్ = తీవ్రముగా/మిక్కిలి వేదనతో; పర లోకమునకున్ = పరలోకమునకు (మరణించిరి); పోయెన్ = వెళ్ళిపోయిరి.

తాత్పర్యము:

పద్మావతిని దయ్యం అని నిందించి దేశం నుండి వెళ్లగొట్టిన కొన్ని రోజులకే, ఆమె తండ్రి అయిన దంతఘట్టకుడు, అతని భార్య తమ కూతురిపై ఉన్న అమితమైన ప్రేమానురాగాల వల్ల, ఆమెకు జరిగిన ఘోర అవమానాన్ని తట్టుకోలేకపోయారు. ఆ పుత్రికా వియోగ శోకాగ్ని మనసును దహించివేయగా, వారిద్దరూ తీవ్రమైన వేదనతో మరణించి పరలోకానికి చేరుకున్నారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: రూపకాలంకారము. దుఃఖాన్ని అగ్నితో పోల్చడం ("శోకదహనము") వల్ల ఇక్కడ రూపకాలంకారం సిద్ధించింది.

61. అరవై ఒకటవ పద్యం

పద్యం:

క. ఆపాపము గడపటఁ గా
శీపతిపుత్రుండొ యతనిచెలికాఁడో యీ
భూపాలుఁడొ వీరలలో
నేపురుషుం డొందుఁ జెప్పె మెఱిఁగినకొలదిన్ .

ప్రతిపదార్థము :

(ఇక్కడ బేతాళుడు విక్రమార్కునితో ఇట్లనెను)——ఆ పాపము = ఆ మంత్రి దంపతుల మరణానికి కారణమైన ఆ బ్రహ్మహత్యా పాతకము (పాపము); గడపటన్ = చివరికి; కాశీపతి పుత్రుండో = కాశీ రాజు కుమారుడైన వజ్రముకుటుడో; అతని చెలికాఁడో = అతని మిత్రుడైన బుద్ధిశరీరుడో; ఈ భూపాలుఁడో = పద్మావతిని వెడలగొట్టిన ఈ కర్ణోత్పల మహారాజో; వీరలలోన్ = ఈ ముగ్గురిలో; ఏ పురుషుండు = ఏ వ్యక్తి; ఒందున్ = పొందుతాడు?; ఎఱిఁగిన కొలదిన్ = నీకు తెలిసిన జ్ఞానము మేరకు; చెప్పెన్ (చెప్పుము) = చెప్పుము.

తాత్పర్యము:

కథ ముగించి బేతాళుడు విక్రమార్కుడిని ఇలా ప్రశ్నించాడు: "ఓ రాజా! పద్మావతి తల్లిదండ్రులు శోకంతో చనిపోవడానికి కారణమైన ఆ బ్రహ్మహత్యా పాతకం (పాపము) చివరికి ఎవరికి చుట్టుకుంటుంది? కామాతురుడై ప్రవర్తించిన కాశీ

రాజకుమారుడికా? లేక ఉపాయంతో ఈ నాటకమంతా నడిపిన అతని మిత్రుడు బుద్ధిశరీరుడికా? లేక ఏమీ విచారించకుండా పద్మావతిని దేశం నుండి వెళ్లగొట్టిన కర్ణోత్పల రాజుకా? నీ వివేకానికి తోచినట్లు సమాధానం చెప్పు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: ఇక్కడ బేతాళుని ప్రశ్న నాటకీయతను, న్యాయజిజ్ఞాసను పెంచేదిగా ఉంది.

62. అరవై రెండవ పద్యం

పద్యం:

సీ. ఎఱిఁగి చెప్పకయున్న నిప్పుడే నీతల
పదివ్రక్కలై పడు నిది నిజంబు
కావునఁ జెప్పుమా నావుడు నిఁక నూర
కుంట మోసం బని యుర్‌విఁవిభుఁడు
కామాతురుండౌచుఁ బ్రేమరాకొమరుండు
తనపనిఁగాఁజేసికొనుటతగవు
సచివసూనుఁడు నిజస్వామి కార్యమునకు
మర్మంబు సేయుట ధర్మపథము

ఆ.వె. తలవరుల చేత వానివర్తనము లెల్ల
మొదలఁదెలియక యదిని జంబుగఁదలంచి
చేసెఁగావున దురితంబుచెందుఁబ్రాభుని
రాష్ట్రకృతమైనపాపంబు రాజుఁబొందు .

ప్రతిపదార్థము :

(బేతాళుడు ఇట్లనెను)——ఎఱిఁగి = (సమాధానం) తెలిసి కూడా; చెప్పక + ఉన్నన్ = చెప్పకుండా మౌనంగా ఉంటే; ఇప్పుడు + ఏ = ఇప్పుడే; నీ తల = నీ శిరస్సు; పది వ్రక్కలు + ఐ = పది ముక్కలుగా; పడున్ = పగిలిపోతుంది; ఇది నిజంబు = ఇది సత్యం; కావునన్ = అందువల్ల; చెప్పుమా = సమాధానం చెప్పు; నావుడున్ = అని బేతాళుడు భయపెట్టగా; ఇకన్ = ఇప్పటికీ; ఊరకుంట = నోరు విప్పకుండా మౌనంగా ఉండటం; మోసంబు + అని = ప్రాణాలకే ప్రమాదమని భావించి; ఉర్వివిభుఁడు = ఆ విక్రమార్క మహారాజు (ఇలా పలికెను); కామాతురుండు + అవుచున్ = ప్రేమలో పడి విరహంతో ఉన్నవాడై; ప్రేమ రాకొమరుండు = ఆ కాశీ రాజకుమారుడు; తన పనిన్ + కాన్ = తన కార్యాన్ని సాధించుకోవడం కోసం; చేసికొనుట = ఆ విధంగా ప్రవర్తించడం; తగవు = సముచితమే (అతనికి పాపం అంటదు); సచివ సూనుఁడు = మంత్రి కుమారుడైన బుద్ధిశరీరుడు; నిజ స్వామి = తన యజమాని/మిత్రుని యొక్క; కార్యమునకున్ = పనిని సఫలం చేయడం కోసం; మర్మంబు = రహస్య ఉపాయాన్ని; చేయుట = పన్నడం; ధర్మ పథము = అతని రాజధర్మం, స్నేహధర్మం (కాబట్టి అతనికీ పాపం

అంటడు); (ఇక రాజు విషయానికి వస్తే)——తలవరుల చేతన్ = తన చారలు లేదా భటుల ద్వారా; వాని = ఆ సిద్ధుని మరియు పద్మావతి యొక్క; వర్తనములు + ఎల్లన్ = నడవడికనంతటినీ, నిజానిజాలను; మొదలన్ = ముందే; తెలియక = విచారించి తెలుసుకోకుండా; అది = ఆ సిద్ధుని మాటలను; నిజంబుగన్ = పరమ సత్యముగా; తలంచి = నమ్మి; చేసెన్ + కావునన్ = (ఆమెను దేశ బహిష్కరణ) చేశాడు కాబట్టి; దురితంబు = ఆ పాపమంతా; ప్రభునిన్ = ఆ కర్ణోత్పల రాజునే; చెందున్ = చేరుతుంది; రాష్ట్ర కృతమైన = రాజ్యంలో జరిగే ఎలాంటి అనర్థాల వల్ల; పాపంబు = కలిగే పాపమైనా; రాజున్ = రాజునే; పొందున్ = పొందుతుంది కదా!

తాత్పర్యము:

బేతాళుడు ఎప్పటిలాగే, "సమాధానం తెలిసి కూడా చెప్పకపోతే నీ తల వెయ్యి ముక్కలవుతుంది" అని హెచ్చరించాడు. దాంతో విక్రమార్కుడు మౌనం వీడి ఇలా న్యాయ నిర్ణయం చేశాడు: "ఓ బేతాళా! విను, కాశీ రాజకుమారుడు ప్రేమలో పడి తన ప్రియురాలిని దక్కించుకోవడానికి ప్రయత్నించాడు, కాబట్టి అతడు దోషి కాడు. మంత్రి పుత్రుడైన బుద్ధిశరీరుడు తన మిత్రుని, యజమాని కార్యాన్ని సాధించడానికి బుద్ధి చాతుర్యంతో ఉపాయం పన్నాడు, అది సేవకుడిగా అతని ధర్మం. కానీ కర్ణోత్పల రాజు తన భటుల ద్వారా గానీ, చారుల ద్వారా గానీ ఆ సిద్ధుడు ఎవరు? పద్మావతిపై వచ్చిన నింద నిజమేనా? అని ఎలాంటి విచారణ జరపకుండా, కేవలం బాహ్య సాక్ష్యాలను చూసి తొందరపడి ఆమెను దేశం నుండి వెళ్లగొట్టాడు. ఒక రాజుగా ప్రజా రక్షణ చేయవలసిన బాధ్యతను విస్మరించాడు కాబట్టి, ఆ మంత్రి దంపతుల మరణానికి కారణమైన ఆ బ్రహ్మహత్యా పాతకమంతా ఆ రాజుకే చెందుతుంది. రాజ్యంలో జరిగే ఏ పాపానికైనా రాజే కదా అంతిమ బాధ్యుడు!" అని తీర్పునిచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: సీస పద్యం, ఆటవెలదితో కలిపి రాయబడింది. మీ నియమం ప్రకారం రెండింటినీ కలిపి వ్యాఖ్యానించడమైనది.

అలంకారము: అర్థాంతరన్యాస అలంకారము. "రాష్ట్రకృతమైనపాపంబు రాజఁబొందు" అనే సార్వజనీనమైన నీతి వాక్యంతో కర్ణోత్పల రాజుకు పాపం అంటుతుందనే విశేషాన్ని సమర్థించడం వల్ల ఇది అర్థాంతరన్యాస అలంకారం. విక్రమార్కుని అమోఘమైన న్యాయ బుద్ధికి ఇది నిదర్శనం.

63. అరవై మూడవ పద్యం

పద్యం:

క. అనవుడు బేతాళుఁడు నె
మ్మనమునఁ గొనియాడి యతని మౌనత్యాగం
బున నిలువక యెగసి రయం
బునఁ జని తరుశాఖఁ తగిలెఁ బూర్వస్థితితో .

ప్రతిపదార్థము :

అనవుడున్ = విక్రమార్కుడు ఆ విధంగా తీర్పు చెప్పగానే; బేతాళుఁడు = బేతాళుడు; నెమ్మనమునన్ = తన మంచి మనసులో; కొనియాడి = (రాజు యొక్క న్యాయ బుద్ధిని) అభినందించి; అతని = ఆ రాజు యొక్క; మౌన త్యాగంబునన్ = మౌనభంగం

అవ్వడం వల్ల; నిలువక = అక్కడ ఉండకుండా; ఎగసి = ఒక్కసారిగా పైకి ఎగిరిపోయి; రయంబునన్ = వేగముగా; చని = వెళ్ళి; పూర్వ స్థితితోన్ = మునుపటి లాగే; తరు శాఖన్ = ఆ చెట్టు కొమ్మకు; తగిలెన్ = తలకిందులుగా వేలాడెను.

తాత్పర్యము:

విక్రమార్కుడు నోరు విప్పి సరైన న్యాయాన్ని చెప్పగానే, బేతాళుడు మనసులో రాజు వివేకాన్ని ఎంతో మెచ్చుకున్నాడు. అయితే, రాజు మాట్లాడటంతో మౌనభంగం అయింది కాబట్టి, బేతాళుడు అతని వీపుపై నిలవకుండా ఒక్కసారిగా ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోయాడు. వేగంగా వెళ్ళి మళ్ళీ ఆ జువ్వి చెట్టు కొమ్మకు పాత పద్ధతిలోనే తలకిందులుగా వేలాడిపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: కథా గమనాన్ని సూచించే సహజ వర్ణన.

64. అరవై నాల్గవ వచనం

వచనం:

వ. ఇట్లు విడిపించుకొని పోయిన-

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా బేతాళుడు రాజు నుండి తప్పించుకుని పోగా...

65. అరవై ఐదవ పద్యం

పద్యం:

క. ఆనరపతి క్రమ్మఱఁ చని
పీనుఁగు క్రియ వీఁపుమీఁదఁ బెట్టుకొని చనం
గా నొకకథనెపమున న
మ్మౌనము విడిపించి యతఁడు మగుడం బాజె .

ప్రతిపదార్థము :

ఆ నరపతి = ఆ విక్రమార్క మహారాజు; క్రమ్మఱన్ = మరల; చని = ఆ చెట్టు వద్దకు వెళ్ళి; పీనుఁగు క్రియన్ = ఆ శవాన్ని (బేతాళుడిని); వీఁపు మీఁదన్ = తన వీపు పైన; పెట్టుకొని = వేసుకుని; చనంగాన్ = నడుస్తుండగా; అతఁడు = ఆ బేతాళుడు; ఒక కథ = మరొక కథ యొక్క; నెపమునన్ = సాకుతో; అమ్మౌనము = ఆ రాజు యొక్క మౌనాన్ని; విడిపించి = పోగొట్టి; మగుడన్ = మళ్లీ; పాజెన్ = ఎగిరిపోయెను.

తాత్పర్యము:

కార్యదీక్షాపరుడైన ఆ విక్రమార్క మహారాజు ఏమాత్రం అధైర్యపడకుండా మళ్ళీ ఆ చెట్టు వద్దకు వెళ్ళాడు. బేతాళుడిని బంచి తన వీపుపై వేసుకుని నడవసాగాడు. అలా వెళ్తుండగా, బేతాళుడు రాజుకు శ్రమ తెలియకుండా ఉండటానికని మరో కథను సాకుగా తీసుకుని, అతనితో మాట్లాడించి, మౌనభంగం చేసి మళ్ళీ వెనక్కి ఎగిరిపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. బేతాళుడు పదే పదే తప్పించుకుపోవడం, రాజు పట్టుదలతో ప్రయత్నించడం అనే పునరావృత ప్రక్రియను సహజంగా వర్ణించారు.

66. అరవై ఆరవ వచనం

వచనం:

వ. ఇట్లు మొదలికథంబోలె సారెసారెకుం గథలు చెప్పి మఱుఁగులైన సదుత్త
రంబు లందుచుం పరికించుచు నిరువదియేనుమాఱులుదాఁక రాకపోకలనల
యించి యతనివివేకంబునకు స్థిరోద్యోగంబునకుం పరిణమించి బేతాళుండు
మే లొనగూర్పం దలంచి .

ప్రతిపదార్థము :

ఇట్లు = ఈ విధంగా; మొదలి కథన్ + పోలెన్ = మొదటి కథ లాగే; సారె సారెకున్ = పదే పదే; కథలు చెప్పి = కొత్త కథలను వినిపించి; మఱుఁగులైన = దాగి ఉన్న గుప్తమైన; సదుత్తరంబులు = చక్కని న్యాయసమ్మతమైన సమాధానాలను; అందుచున్ = రాజు నుండి పొందుతూ; పరికించుచున్ = అతనిని పరీక్షిస్తూ; ఇరువది ఏను మాఱులు దాఁకన్ = ఇరవై ఐదు సార్ల వరకు; రాకపోకలన్ = ఈ తిరుగుళ్లతో; అలయించి = రాజును శ్రమపెట్టి; అతని = ఆ రాజు యొక్క; వివేకంబునకున్ = జ్ఞానానికి; స్థిర + ఉద్యోగంబునకున్ = నిశ్చలమైన పట్టుదలకు; పరిణమించి = సంతోషించి/ముగ్ధుడై; బేతాళుండు = బేతాళుడు; మేలు = శుభము; ఒనగూర్పన్ = చేయాలని; తలంచి = భావించి.

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా బేతాళుడు మొదటి కథ లాగే పదే పదే విక్రమార్కుడికి కొత్త కథలను చెప్పాడు. ప్రతి కథ చివర దాగి ఉన్న క్లిష్టమైన ప్రశ్నలకు రాజు నుండి అద్భుతమైన, న్యాయబద్ధమైన సమాధానాలను పొందాడు. ఇలా దాదాపు ఇరవై ఐదు సార్లు రాజును శ్మశానంలో అటు ఇటు తిప్పి అలయించాడు. చివరికి విక్రమార్కుని అసమానమైన వివేకానికి, అచంచలమైన పట్టుదలకు బేతాళుడు ఎంతో ముగ్ధుడయ్యాడు. ఆ మహారాజుకు కీడు కాకుండా మేలు చేయాలని నిశ్చయించుకుని ఇలా అన్నాడు.

67. అరవై ఏడవ పద్యం

పద్యం:

క. నరనాథ సర్వలక్షణ
పరిపూర్ణుఁడ వంచు నిన్ను బలిసేయ మదిన్
పరికించి కపటభిక్షకు
డురుదుగ ననుఁ తోడితేర ననుపుట గంటే .

ప్రతిపదార్థము :

(బేతాళుడు విక్రమార్కునితో ఇట్లనెను)——నరనాథ = ఓ రాజా!; సర్వ లక్షణ = ఉత్తమ రాజుకు ఉండవలసిన సమస్త శుభ లక్షణాలతో; పరిపూర్ణుడవు = నిండినవాడవు; అంచున్ = అని భావించి; నిన్ను = నిన్ను; బలిసేయ = ఆ హోమగుండంలో బలి ఇవ్వాలని; మదిన్ = తన మనసులో; పరికించి = నిశ్చయించుకుని; ఆ కపట భిక్షుకుడు = ఆ మాయా సన్యాసి (క్షాంతిశీలుడు); అరుదుగన్ = ఉపాయముతో; ననున్ = నన్ను; తోడితేరన్ = తీసుకురావలసిందిగా; ననుపుట = నిన్ను ఇక్కడికి పంపించడం; కంటే = గమనించావా? (గ్రహించావా?).

తాత్పర్యము:

"ఓ విక్రమార్క మహారాజా! నువ్వు సమస్త ఉత్తమ రాజలక్షణాలతో నిండిన మహానుభావుడివి. ఆ హోమగుండం వద్ద కూర్చున్న కపట భిక్షుకుడు (క్షాంతిశీలుడు) తన తాంత్రిక పూజ ఫలితాల కోసం నిన్నే ఆ అగ్నిలో బలి ఇవ్వాలని ప్లాన్ వేశాడు. అందుకోసమే నిన్ను చంపే ఉపాయంతో, నన్ను మోసుకురావాలనే సాకుతో నిన్నిక్కడికి పంపాడు. ఈ విషయాన్ని నువ్వు గమనించావా?" అని బేతాళుడు రాజును హెచ్చరించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: వ్యాజోక్తి / యథార్థ కథనము. భిక్షువు యొక్క అసలు క్రూరమైన కపట బుద్ధిని బేతాళుడు ఇక్కడ బయటపెట్టాడు.

68. అరవై ఎనిమిదవ పద్యం

పద్యం:

ఆ.వె. నన్నుఁగొంచు నేగ నిన్ను నుసాష్టాంగ
మేఱఁగుమనినమ్రొక్కనెఱుఁగఁతొల్లి
నేఁడు నిన్నుఁ జూచి నేర్చెద నిప్పుడు
మ్రొక్కిచూపు మనుము మోసపోక .

ప్రతిపదార్థము :

నన్నున్ = నన్ను; కొంచున్ + ఏగన్ = నువ్వు తీసుకొని వెళ్ళినప్పుడు; (ఆ భిక్షువు) నిన్నున్ = నిన్ను; సాష్టాంగము = నేలపై పడుకుని సాష్టాంగ నమస్కారము; ఎఱఁగుము + అనినన్ = చేయమని కోరగా; (నువ్వు) మోసపోక = అతని మాటలకు మోసపోకుండా; తొల్లి = మునుపెన్నడూ; మ్రొక్కన్ = నమస్కరించడం; ఎఱుఁగన్ = నాకు తెలియదు; నేఁడు = ఈ రోజు; నిన్నున్ + చూచి = నిన్ను చూసి; నేర్చెదన్ = నేర్చుకుంటాను; ఇప్పుడు = ఇప్పుడు; మ్రొక్కి చూపుము = నువ్వే ఒకసారి నమస్కరించి చూపించు; అనుము = అని ఆ భిక్షువుతో చెప్పు.

తాత్పర్యము:

బేతాళుడు రాజుకు ఒక చక్కని ఉపాయం చెప్పాడు: "ఓ రాజా! నువ్వు నన్ను తీసుకుని వెళ్ళగానే, ఆ భిక్షువు నిన్ను హోమగుండం ముందు సాష్టాంగ నమస్కారం చేయమంటాడు. నువ్వు వంగి నమస్కరించే సమయంలో వాడు నీ తల

నరికేయాలని చూస్తాడు. కాబట్టి నువ్వు మోసపోకుండా వాడితో ఇలా అను—'స్వామీ! నేను మహారాజును, నా జీవితంలో ఎవరికీ సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి ఎరుగను, నాకది తెలియదు. కాబట్టి నువ్వు నమస్కరించి చూపిస్తే, నిన్ను చూసి నేను నేర్చుకుంటాను' అని తెలివిగా వాడికే తిప్పి చెప్పు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది పద్యం.

అలంకారము: యుక్త్యలంకారము. శత్రువును దెబ్బతీయడానికి బేతాళుడు విక్రమార్కుడికి పరమ రక్షణాత్మకమైన ఉపాయాన్ని ఉపదేశించడం ఇక్కడి విశేషం.

69. అరవై తొమ్మిదవ పద్యం

పద్యం:

క. ఇటు మ్రొక్కుమనుచుఁ జాఁగిన
దటుకున నడిదమున వాని తల ద్రెంచి సము
త్కట మగు ననలములో నొ
క్కట వైవు ముసిద్ధులెల్ల గతిపడునీకు .

ప్రతిపదార్థము :

ఇటు = ఈ విధంగా; మ్రొక్కుము + అనుచున్ = నమస్కరించాలని చెప్తూ; చాఁగినన్ = ఆ భిక్షువు నేలపై పాడుగ్గా సాష్టాంగపడగానే; దటుకునన్ = క్షణమాత్రంలో వేగముగా; అడిదమునన్ = నీ చేతిలో ఉన్న కత్తితో; వాని = ఆ కపట భిక్షుని; తల = తలను; ద్రెంచి = నరికివేసి; సముత్కటము + అగు = భయంకరముగా మండుతున్న; అనలములోన్ = ఆ హోమగుండపు అగ్నిలో; ఒక్కటన్ = ఒకేసారి; వైవుము = పడేయుము; (అలా చేస్తే) సిద్ధులు + ఎల్లన్ = అణిమాది అష్టసిద్ధులన్నీ; నీకున్ = నీకు; గతిపడున్ (గనఁబడున్) = లభిస్తాయి/వశమవుతాయి.

తాత్పర్యము:

"నువ్వు అలా అనేసరికి, ఆ భిక్షువు 'ఇలా నమస్కరించాలి' అని హోమగుండం ముందు సాష్టాంగపడతాడు. వాడు అలా నేలపై సాగీలడగానే, ఏమాత్రం ఆలస్యం చేయకుండా దటుకున నీ కత్తి తీసి వాడి తల నరికేయ్. ఆ తలను, మొండెంను మండుతున్న ఆ హోమగుండంలో పడేయ్. అప్పుడు ఆ దుష్టుడు చనిపోయి, వాడు పొందాలనుకున్న అష్టసిద్ధులన్నీ సత్పురుషుడవైన నీకే లభిస్తాయి" అని బేతాళుడు విక్రమార్కుడిని కార్యోన్ముఖుడిని చేశాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: కావ్యలింగ/యుక్త్యలంకారములు. దుష్టశిక్షణ ద్వారా శిష్టరక్షణ మరియు లోకకల్యాణార్థం సిద్ధులను ఎలా పొందాలో బేతాళుడు వ్యూహాత్మకంగా వివరించాడు. విక్రమార్కుని సాహసానికి ఇది పరాకాష్ఠ ఘట్టం.

70. డెబ్భైయవ పద్యం

పద్యం:

చ. అనవుడు నట్ల యియ్యకొని యాతని మూఁపునఁ బెట్టుకొంచు దె
చ్చిన మది మెచ్చి వాఁడు మును సెప్పిన రీతిని మ్రొక్కుమన్న నే
రనిక్రియఁబల్కిన న్మఱి ధరం బ్రణమిల్లిన వానిమస్తకం
బనువునఁ త్రించి పావకున కాహుతిగా న0నరించి సిద్ధుఁ డై .

ప్రతిపదార్థము :
అనవుడున్ = బేతాళుడు ఆ విధంగా ఉపాయం చెప్పగా; అట్లు = ఆ ప్రకారమే; ఇయ్యకొని = అంగీకరించి; ఆ నరపతి వానిని (బేతాళుని); మూపునన్ = భుజములపై; పెట్టుకొంచున్ = వేసుకుని; తెచ్చినన్ = (హోమగుండం వద్దకు) తీసుకురాగా; వాఁడు = ఆ కపట భిక్షువు; మదిన్ = మనసులో; మెచ్చి = సంతోషించి; మును = ముందే; చెప్పిన = తాను చెప్పిన; రీతిని = విధముగా; మ్రొక్కుము + అన్నన్ = సాష్టాంగ నమస్కారము చేయమనగా; నేరని క్రియన్ = నమస్కరించడం తెలియనివాడి వలె; పల్కినన్ = రాజు మాట్లాడగా; మఱి = ఆ తరువాత (రాజు మాటలు నమ్మి); ధరన్ = నేలపై; ప్రణమిల్లిన = సాష్టాంగపడిన; వాని = ఆ భిక్షువు యొక్క; మస్తకంబు = శిరస్సును; అనువునన్ = చక్కగా/సమయస్ఫూర్తితో; త్రించి = నరికివేసి; పావకునకున్ = హోమగుండపు అగ్నికి; ఆహుతిగాన్ = బలిగా; ఒనరించి = చేసి; సిద్ధుడు + ఐ = కోరిక సిద్ధించినవాడై.
తాత్పర్యము:
బేతాళుడు చెప్పిన ఉపాయానికి విక్రమార్కుడు సరేనన్నాడు. అతనిని భుజాలపై వేసుకుని హోమగుండం వద్దకు తీసుకువచ్చాడు. అది చూసి ఆ కపట భిక్షువు మనసులో ఎంతో సంతోషించి, "రాజా! ఇటు సాష్టాంగ నమస్కారం చెయ్యి" అన్నాడు. అప్పుడు విక్రమార్కుడు తనకు నమస్కరించడం రానట్లు నటించాడు. దాంతో ఆ భిక్షువు తానే స్వయంగా నేలపై సాష్టాంగపడి చూపించబోయాడు. వాడు అలా నేలపై సాగిలడగానే, విక్రమార్కుడు సమయం చూసి కత్తితో వాడి తల నరికేసి, ఆ మండుతున్న అగ్నిహోత్రుడికి ఆహుతిగా ఇచ్చి, సంకల్పసిద్ధుడయ్యాడు.
విశేషాలు:
ఛందస్సు: చంపకమాల పద్యం.
అలంకారము: యుక్త్యలంకారము / శత్రు నిగ్రహ వర్ణన. శత్రువు వేసిన ప్లాన్‌ను అతనిపైకే తిప్పి కొట్టే వ్యూహాత్మక చమత్కారాన్ని కవి ఇందులో అద్భుతంగా వర్ణించారు.
71. డెబ్బై ఒకటవ పద్యం
పద్యం:
ఆ వె. ఆత్మరక్షణాధ్యుఁ దగువాని నటు వేల్చు
నంత భూతనాథుఁ దతని మెచ్చి
యెప్పుడైనఁ తలఁపు మేవచ్చి నిల్చెద
సిద్ధు లెనిమిదియును జెందుననియె .

ప్రతిపదార్థము :

ఆత్మ రక్షణ = తనను తాను కాపాడుకోవడంలో; ఆఢ్యుడు = సమర్థుడైన; వానిన్ = ఆ విక్రమార్క మహారాజును; అటు = ఆ విధంగా (ఆ కపట భిక్షుడిని); వేల్చునంతన్ = అగ్నిలో ఆహుతి చేసిన సమయంలో; భూతనాథుడు = (సాక్షాత్తు పరమశివుడు లేదా బేతాళుడు) ఆ భూతపతి; అతనిన్ = ఆ రాజును; మెచ్చి = అభినందించి; ఎప్పుడు + ఐనన్ = ఏ సమయంలోనైనా సరే; తలపుము = నన్ను స్మరించు; నేను = నేను; వచ్చి = నీ వద్దకు వచ్చి; నిల్చెదన్ = ప్రత్యక్షమవుతాను; (అంతేకాక) సిద్ధులు = అణిమాది సిద్ధులు; ఎనిమిదియును = ఎనిమిది కూడా; (నీకు) చెందున్ = లభిస్తాయి; అనియెన్ = అని పలికెను.

తాత్పర్యము:

ఉపాయంతో తన్ను తాను రక్షించుకుంటూ, ఆ కపట భిక్షుడిని హోమగుండంలో వేల్చిన విక్రమార్కుని సమర్థతకు భూతనాథుడు (పరమశివుడు) ఎంతో మెచ్చుకున్నాడు. ఆయన రాజుకు ప్రత్యక్షమై, "ఓ రాజా! నువ్వు ఎప్పుడు స్మరించినా నేను నీ ముందు నిలుస్తాను. అణిమ, మహిమ మొదలైన అష్టసిద్ధులూ నీకు వశమవుతాయి" అని వరం ఇచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది పద్యం.

అలంకారము: కావ్యలింగ అలంకార ఛాయ. రాజు చేసిన ఆత్మరక్షణ, దుష్టశిక్షణ అనే కారణాల వల్ల దైవానుగ్రహం, అష్టసిద్ధులు లభించాయనే ఫలశ్రుతి ఇక్కడ వర్ణితమైంది.

72. డెబ్బై రెండవ పద్యం

పద్యం:

క. సుర లటు పేర్కొని విద్యా
ధరరాజ్యము గలుగనొసఁగి తద్గుణముల క
చ్చేరు వందుచు నేగిరి భూ
వరుఁడును బేతాళుననిపి వచ్చెం బురికిన్ .

ప్రతిపదార్థము :

సురలు = ఆకాశంలో ఉన్న దేవతలు; అటు = ఆ విధంగా; పేర్కొని = రాజు పరాక్రమాన్ని కొనియాడి; విద్యాధర = విద్యాధరుల యొక్క; రాజ్యము = ఆధిపత్యాన్ని/రాజ్యాన్ని; కలుగున్ + ఒసగి = అతనికి లభించేలా అనుగ్రహించి; తద్ + గుణములకున్ = అతని అమోఘమైన ఉత్తమ గుణాలకు; అచ్చేరువు + అందుచున్ = ఎంతో ఆశ్చర్యపడుతూ; ఏగిరి = తమ లోకాలకు వెళ్ళిపోయారు; భూవరుడును = ఆ విక్రమార్క మహారాజు కూడా; బేతాళున్ = ఆ బేతాళుడిని; అనిపి = సాగనంపి; పురికిన్ = తన ఉజ్జయిని నగరానికి; వచ్చెన్ = తిరిగి వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

విక్రమార్కుని అసాధారణ సాహసానికి ఆకాశంలో ఉన్న దేవతలు సంతోషించి, పూలవాన కురిపిస్తూ కొనియాడారు. అతనికి విద్యాధర సామ్రాజ్యాధిపత్యాన్ని అప్పగించి, అతని సద్గుణాలకు ఆశ్చర్యపోతూ తమ లోకాలకు వెళ్ళిపోయారు. అటుపై విక్రమార్క మహారాజు కూడా బేతాళుడికి వీడ్కోలు పలికి, సగర్వంగా తన ఉజ్జయిని నగరానికి తిరిగి వచ్చాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: మహాపురుషుల దివ్య వైభవ వర్ణన. కథాంశం సుఖాంతమై, రాజు ఉజ్జయినికి చేరడం ఇక్కడి విశేషం.

73. డెబ్బై మూడవ పద్యం

పద్యం:

శా. ఈసామర్థ్యము నేర్పుఁ దెంపు నణిమాధీశత్వము న్లేక నీ

కీసింహాసన మెక్కు టొనె మదిలో నీక్షింపుమా యన్న ను

ల్లాసం బెల్లఁ తొఱంగి తద్గుణగణశ్లాఘాపరుం డౌచు ల

జ్జాసంగ వ్యథ గ్రమ్మఱం జనియె భోజక్ష్మావిభుం డింటికి .

ప్రతిపదార్థము :

(ముప్పై ఒకటవ బొమ్మ కథ ముగిస్తూ భోజరాజుతో ఇట్లనెను)——ఈ = ఇటువంటి; సామర్థ్యమున్ = కార్యసాధనా శక్తియు; నేర్పున్ = బుద్ధికుశలతయు; తెంపున్ = అచంచలమైన సాహసమును; అణిమా + అధీశత్వమున్ = అణిమాది అష్టసిద్ధుల అధిపత్యమును; లేక = నీకు లేకుండా; నీకున్ = నీలాంటివానికి; ఈ = ఈ దేవేంద్రుని; సింహాసనము = సింహాసనాన్ని; ఎక్కుట + ఔనె = అధిరోహించడం తగునా?; మదిలోన్ = నీ మనసులో; ఈక్షింపుమా = ఆలోచించుకో; అన్నన్ = అని బొమ్మ పలకగా; భోజ క్ష్మావిభుడు = ఆ భోజ మహారాజు; ఉల్లాసంబు + ఎల్లన్ = తన ఉత్సాహాన్నంతటినీ; తొఱంగి = కోల్పోయి; తద్ + గుణగణ = ఆ విక్రమార్కుని సద్గుణ సమూహాలను; శ్లాఘా పరుండు + అవుచున్ = పొగిడేవాడై; లజ్జా = అవమానము/సిగ్గు; సంగ = కూడిన; వ్యథన్ = మనోవేదనతో; క్రమ్మఱన్ = మరల; ఇంటికిన్ = తన అంతఃపురానికి; చనియెన్ = వెళ్ళిపోయెను.

తాత్పర్యము:

ముప్పై ఒకటవ సాలభంజిక కథను ముగిస్తూ భోజరాజుతో ఇలా అంది: "ఓ భోజరాజా! విక్రమార్కుడికి ఉన్నటువంటి కార్యసాధనా శక్తి, ఉపాయం, తెగింపు, అష్టసిద్ధుల అధిపత్యం ఏవీ లేని నువ్వు ఈ దివ్య సింహాసనాన్ని ఎక్కాలని చూడటం తగునా? నీ మనసు సాక్షిగా ఆలోచించుకో!" ఆ మాటలు వినగానే భోజరాజు ఉల్లాసమంతా ఆవిరైపోయింది. విక్రమార్కుని అద్భుత గుణాలను మనసులో మెచ్చుకుంటూనే, తన అల్పత్వానికి సిగ్గుపడి, తీవ్రమైన వ్యథతో వెనక్కి తగ్గి తన అంతఃపురానికి వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: వ్యతిరేక/ఆక్షేపాలంకార చ్ఛాయ. భోజరాజుకు, విక్రమార్కుడికి మధ్య గల గుణ తారతమ్యాలను ఎత్తిచూపుతూ బొమ్మ చేసిన ఆక్షేపణ ఇందులో అద్భుతంగా ఆవిష్కృతమైంది.

74. డెబ్బై నాల్గవ పద్యం

పద్యం:

క. తదనంతరంబ యాము
ప్పది రెండవబొమ్మయైనఁ పద మిడు తరి స
మ్మదమున నిఁకఁబల్కెడునని
మదిలోపలఁదలఁచియతఁడుమఱునాఁడెలమి .

ప్రతిపదార్థము :
తద్ + అనంతరంబ = ఆ తరువాత; మఱునాడు = మరుసటి రోజు; అతడు = ఆ భోజరాజు; ఎలమిన్ = సంతోషముతో; ఆ = ఆ సింహాసనమున ఉన్న; ముప్పది రెండవ బొమ్మ = ముప్పై రెండవ సాలభంజిక; ఉన్నట్టి; పదము + ఇడు తరి = మెట్టుపై అడుగు పెట్టే సమయంలో; సమ్మదమునన్ = ఎంతో ఆనందముతో; ఇకన్ = ఇప్పటికైనా; పల్కెడున్ + అని = (బొమ్మ తనకు హితవు) పలుకుతుందని; మది లోపలన్ = తన మనసులో; తలచి = భావించి.

తాత్పర్యము:
ఆ తరువాత, మరుసటి రోజు భోజరాజు ఎంతో ఉత్సాహంగా, సంతోషంగా సింహాసనం వద్దకు వచ్చాడు. ఈసారి ఆఖరిదైన ముప్పై రెండవ బొమ్మ ఉన్న మెట్టుపై అడుగు పెట్టబోయాడు. "ఈ ఆఖరి బొమ్మ అయినా నన్ను సింహాసనం ఎక్కనిస్తుందేమో, లేదా ఏదైనా గొప్ప విషయం చెప్తుందేమో" అని ఆశగా మనసులో తలచాడు.

విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యం.
అలంకారము: కథా గమనాన్ని తదుపరి ఘట్టానికి (ఆఖరి బొమ్మ కథకు) నడిపించే సాధారణ వర్ణన.

75. డెబ్బై ఐదవ పద్యం
పద్యం:
క. సన్మునిహృదయారాధితుఁ
జిన్మూర్తిఁ గృపావిశేషు శేషాభరణు
న్మన్మథమదగజ కేసరి
జన్మజరా మృత్యురహితు సర్వేశ్వరుని .

ప్రతిపదార్థము :
సత్ + ముని = ఉత్తమ మునుల యొక్క; హృదయ = హృదయములలో; ఆరాధితున్ = పూజింపబడువాడును; చిత్ + మూర్తిన్ = జ్ఞానమే స్వరూపముగా గలవాడును; కృపా విశేషున్ = అపారమైన దయాగుణము కలవాడును; శేష + ఆభరణున్ = ఆదిశేషుడిని ఆభరణముగా ధరించినవాడును; మన్మథ = మన్మథుడనే; మద గజ = మదపుటేనుగుకు; కేసరిన్ = సింహము వంటివాడును (మన్మథుని గర్వాన్ని అణచినవాడు); జన్మ = పుట్టుక; జరా = ముసలితనము; మృత్యు = మరణము; రహితున్ = లేనివాడును; సర్వేశ్వరుని = సమస్త లోకాలకు ప్రభువైన ఆ పరమశివుడిని.

తాత్పర్యము:

గొప్ప మునుల హృదయాలలో నిరంతరం కొలువబడేవాడు, సాక్షాత్తు జ్ఞానస్వరూపుడు, అమితమైన దయామయుడు, సర్పాన్ని ఆభరణంగా ధరించినవాడు, మన్మథుడనే మదపుటేనుగును సంహరించిన సింహం వంటివాడు, పుట్టుక, ముసలితనం, మరణం లేనివాడు అయిన ఆ సర్వేశ్వరుడైన పరమశివుడిని...

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: రూపక/పరెంపరితోపమాలంకార ఛాయలు. మన్మథుడిని మదపుటేనుగుతో, శివుడిని సింహంతో పోల్చడం ద్వారా ("మన్మథమదగజ కేసరి") ఇక్కడ చక్కని రూపక ఛాయలు వ్యక్తమయ్యాయి. ఇది శివస్తోత్ర రూప పద్యం.

76. డెబ్బై ఆరవ పద్యం

పద్యం:

క. డెందంబునఁ దలఁపుచు సం

క్రందనమణిపీఠమెక్కఁ గడఁగెడునెడ నా

కందువ నిలిచిన బొమ్మ వె

సం దిన్నని నగవుతోడ జనపతిఁ బలికెన్ .

ప్రతిపదార్థము :

డెందంబునన్ = తన మనసులో (ఆ పరమశివుడిని); తలపుచున్ = ధ్యానిస్తూ; సంక్రందన = దేవేంద్రుని యొక్క; మణి పీఠము = రత్న సింహాసనాన్ని; ఎక్కన్ = అధిరోహించడానికి; కడగెడు + ఎడన్ = ప్రయత్నిస్తున్న సమయంలో; ఆ కందువన్ = ఆ స్థానంలో; నిలిచిన = ఉన్నట్టి ఆ ముప్పై రెండవ; బొమ్మ = సాలభంజిక; వెసన్ = వేగముగా; తిన్నని = మృదువైన; నగవుతోడన్ = నవ్వుతో; జనపతిన్ = ఆ భోజరాజుతో; పలికెన్ = ఈ విధంగా మాట్లాడెను.

తాత్పర్యము:

భోజరాజు మనసులో ఆ పరమశివుడిని భక్తితో ధ్యానిస్తూ, దేవేంద్రుని రత్న సింహాసనాన్ని ఎక్కడానికి సిద్ధమయ్యాడు. ఆ సమయంలో అక్కడ కావలి ఉన్న ముప్పై రెండవ బొమ్మ, అతని వైపు చూసి మెల్లగా నవ్వుతూ ఆ భోజరాజుతో స్పష్టంగా ఇలా పలికింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. రాజు శివుడిని తలచుకుంటూ సింహాసనం ఎక్కబోవడం, బొమ్మ నవ్వుతూ పలకరించడం అనే సన్నివేశాన్ని సహజంగా వర్ణించారు.

77. డెబ్బై ఏడవ పద్యం

పద్యం:

చ. వలదన నేల యిట్టి దురవస్థలఁ బొందఁగ నేల నీకు భూ

తలమున విక్రమార్కగతి ధర్మము సత్యము సాహసంబు ని

శ్చలముగ నిల్పలేని మనుజప్రభుఁ దీదెస మెట్టఁజూచినం
దలఁపులు నిష్ఫలంబు లగుఁ తత్త్వ మెఱుంగని బుద్ధి నిన్నిటన్ .

ప్రతిపదార్థము :

(ముప్పై రెండవ బొమ్మ ఇట్లనెను)——భూతలమునన్ = ఈ భూమండలంలో; విక్రమార్కు గతిన్ = విక్రమార్క మహారాజు వలె; ధర్మమున్ = ధర్మాన్ని; సత్యమున్ = సత్యాన్ని; సాహసంబున్ = సాహసాన్ని; నిశ్చలముగన్ = స్థిరముగా; నిల్పలేని = నిలబెట్టలేని; మనుజ ప్రభుడు = ఏ రాజైనా సరే; ఈ దెసన్ = ఈ సింహాసనం వైపు; మెట్టన్ + చూచినన్ = అడుగు పెట్టాలని చూస్తే; తలపులు = అతని కోరికలన్నీ; నిష్ఫలంబులు = వ్యర్థములు; అగున్ = అవుతాయి; నీకున్ = నీకు; వలదను = వద్దు అని వారించడం; ఏల = ఎందుకు?; ఇట్టి = ఇటువంటి; దురవస్థలన్ = పరాభవాల వంటి అవస్థలను; పొందగన్ = అనుభవించడం; ఏల = ఎందుకు?; తత్త్వము = యథార్థాన్ని/పరమార్థాన్ని; ఎఱుంగని = తెలుసుకోలేని; బుద్ధి = నీ ఆలోచనే; నిన్ను = నిన్ను; ఇటన్ = ఈ విధంగా (ఆటంకపరుస్తోంది).

తాత్పర్యము:

ఆ ఆఖరి బొమ్మ భోజరాజుతో సూటిగా ఇలా అంది: "ఓ రాజా! ఈ లోకంలో విక్రమార్కుడిలా ధర్మాన్ని, సత్యాన్ని, సాహసాన్ని నిశ్చలంగా నిలబెట్టలేని ఏ రాజైనా సరే, ఈ దేవేంద్ర సింహాసనాన్ని ఎక్కాలని చూస్తే ఆ ఆలోచనలే నిష్ఫలమవుతాయి. ప్రతిసారీ మేము నిన్ను 'వద్దు' అని వారించడం ఎందుకు? నువ్వు ఇలా పదే పదే వచ్చి పరాభవం పాలు కావడం ఎందుకు? యథార్థాన్ని గ్రహించలేని నీ మొండి బుద్ధే నిన్ను ఈ దురవస్థలకు గురిచేస్తోంది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల పద్యం.

అలంకారము: కావ్యలింగ/ఉపదేశాత్మక అలంకార చ్ఛాయ. యోగ్యత లేని కార్యాన్ని తలపెడితే ఫలితం శూన్యమనే సత్యాన్ని బొమ్మ ఇక్కడ నిష్కర్షగా తేల్చి చెప్పింది.

78. డెబ్బై ఎనిమిదవ పద్యం

పద్యం:

చ. అతనికి గుణక్రమం బెఱుఁగు మయ్య భుజాబలభీమసేనుఁ డా
తతరణకౌశలార్జునుఁడు ధర్మయుధిష్ఠిరుఁ డార్తరక్షణా
చ్యుతుఁడు కృపాదిలీపుఁ డరిసూదన భార్గవుఁ డర్థబోధవా
కృతి విభవామరేంద్రఁడనఁగా నఁత డుజ్జయినీపురంబునన్ .

ప్రతిపదార్థము :

అయ్య = ఓ భోజరాజా!; అతనికిన్ = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క; గుణ క్రమంబున్ = గుణముల పద్ధతిని; ఎఱుగుము = తెలుసుకో; అతడు = ఆ విక్రమార్కుడు; భుజా బల = బాహుబలములో; భీమసేనుడు = భీముడు వంటివాడును; ఆతత = విస్తారమైన; రణ కౌశల = యుద్ధ నైపుణ్యములో; అర్జునుడు = అర్జునుడు వంటివాడును; ధర్మ = ధర్మపాలనలో; యుధిష్ఠిరుడు

= ధర్మరాజు వంటివాడును; ఆర్త రక్షణ = బాధల్లో ఉన్నవారిని కాపాడటంలో; అచ్యుతుడు = శ్రీమహావిష్ణువు వంటివాడును; కృపా = దయాగుణంలో; దిలీపుడు = దిలీప మహారాజు వంటివాడును; అరి సూదన = శత్రువులను సంహరించడంలో; భార్గవుడు = పరశురాముడు వంటివాడును; అర్థ బోధ = జ్ఞానాన్ని బోధించే; వాక్ + కృతి = వాగ్ధాటిలో; విభవ = వైభవంలో; అమరేంద్రుడు = దేవేంద్రుడు వంటివాడును; అనగాన్ = అనునట్లుగా; ఆ ఉజ్జయినీ పురంబునన్ = ఆ ఉజ్జయిని నగరంలో (ప్రకాశించాడు).

తాత్పర్యము:

"ఓ రాజా! ఆ విక్రమార్కుని గుణగణాల వైశిష్ట్యం ఎలాంటిదో ఒకసారి తెలుసుకో. అతడు బాహుబలంలో భీముడు, యుద్ధ నైపుణ్యంలో అర్జునుడు, ధర్మపాలనలో ధర్మరాజు, ఆర్తులను ఆదుకోవడంలో విష్ణుమూర్తి, దయాగుణంలో దిలీప చక్రవర్తి, శత్రువులను నిర్జించడంలో పరశురాముడు, విజ్ఞాన సంపదలో బృహస్పతి, భోగవైభవాలలో దేవేంద్రుడి వంటివాడై ఆ ఉజ్జయిని నగరంలో విరాజిల్లాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల పద్యం.

అలంకారము: ఉపమారూపక సమాసోక్తుల సంసృష్టి (మాలా ఉపమాలంకారము). విక్రమార్కుడిని భారత, రామాయణ, పురాణ పురుషులైన భీమ, అర్జున, యుధిష్ఠిర, దిలీప, పరశురామ, దేవేంద్రులతో వరుసగా పోల్చడం వల్ల ఇక్కడ మాలా ఉపమాలంకారం అత్యద్భుతంగా కుదిరింది.

79. డెబ్బై తొమ్మిదవ పద్యం

పద్యం:

చ. క్రతువు లనేకము ల్నడిపి గౌరవ మేర్పడ నుర్వి సప్తసం
తతులును నిల్పి వేదనినదంబులు విప్రగృహంబులందు సం
తతముఁ జెలంగ దీను లతిదానముల న్నెగడంగ ధర్మసం
గతి మెఱయించె రాజసవికారము లెవ్వియుఁ జెందకుండఁగన్ .

ప్రతిపదార్థము :

అతడు (విక్రమార్కుడు); అనేకములు = ఎన్నో; క్రతువులు = యజ్ఞయాగాదులను; నడిపి = నిర్వహించి; గౌరవము = కీర్తి ప్రతిష్టలు; ఏర్పడన్ = కలిగేటట్లుగా; ఉర్విన్ = భూమిపై; సప్త సంతతులును = ఏడు రకాల సంతతులను (వనము, తటాకము, అగ్రహారము, దేవాలయము, ప్రబంధము, నిధి, సంతతి) నిల్పి = ప్రతిష్టించి; విప్ర గృహంబులందున్ = బ్రాహ్మణుల ఇళ్ళలో; వేద నినదంబులు = వేద ఘోషలు; సంతతమున్ = ఎల్లప్పుడూ; చెలంగన్ = మారుమ్రోగేలా చేసి; దీనులు = పేదవారు; అతి దానములన్ = తాను ఇచ్చే అపారమైన దానాల చేత; నెగడంగన్ = తృప్తి పొందేలా; రాజస వికారములు = అహంకారము, గర్వము వంటి రాజస గుణ వికారములు; ఎవ్వియున్ = ఏ ఒక్కటి కూడా; చెందకుండగన్ = తనకు అంటకుండా; ధర్మ సంగతిన్ = ధర్మ మార్గాన్ని; మెఱయించెన్ = ప్రకాశింపజేశాడు.

తాత్పర్యము:

"ఆ విక్రమార్క మహారాజు లోకంలో ఎన్నో గొప్ప యజ్ఞయాగాలు చేసి అపారమైన గౌరవాన్ని పొందాడు. భూమిపై కీర్తి నిలిచేలా సప్తసంతతులను ప్రతిష్టించాడు. బ్రాహ్మణుల ఇళ్ళలో నిరంతరం వేదఘోషలు వినబడేలా చేశాడు. దీనజనులకు అడిగినదానికంటే ఎక్కువే దానాలు చేసి వారిని ఆదుకున్నాడు. ఇన్ని చేసినా, రాజులకు ఉండే అహంకారం, గర్వం వంటి రాజస వికారాలకు లోనుకాకుండా, పరమ పవిత్రంగా ధర్మమార్గాన్ని లోకంలో ప్రకాశింపజేశాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల పద్యం.

అలంకారము: స్వభావోక్తి / గుణోత్కర్ష అలంకారము. ఒక ఉత్తమ చక్రవర్తి చేయవలసిన ధార్మిక కృత్యాలను, విక్రమార్కుని నిరహంకార గుణాన్ని ఎంతో ఉదాత్తంగా వర్ణించడం జరిగింది.

80. ఎనభైయవ పద్యం

పద్యం:

చ. కఱవులపే రడంచి యుదకంబుల నెప్పుడు నర్ణవాకృతిం

జెఱువులు నిండియుండఁ దమసీమలఁ దప్పక నాల్గుజాతులుం

దఱచుగ ధర్మము న్నడప దస్కరజారుల నప్రమత్తత

న్మెఱయఁగనీక సజ్జనులు మెచ్చఁగ శాశ్వతకీర్తికాముఁ డై .

ప్రతిపదార్థము :

శాశ్వత = శాశ్వతమైన; కీర్తి = యశస్సును; కాముడు + ఐ = కోరుకునేవాడై; కఱవుల పేరు = క్షామము/కరువు అనే మాట కూడా లేకుండా; అడంచి = నిర్మూలించి; చెఱువులు = తటాకములన్నీ; ఎప్పుడున్ = సర్వకాలాల్లోనూ; ఉదకంబులన్ = నీటితో; అర్ణవ + ఆకృతిన్ = సముద్రం వలె; నిండి ఉండన్ = నిండి ఉండేలా చేసి; తమ సీమలన్ = తమ రాజ్య సరిహద్దులలో; నాల్గు జాతులున్ = నాలుగు వర్ణాల ప్రజలు; తప్పక = తమ విధులను విస్మరించకుండా; తఱచుగన్ = ఎల్లప్పుడూ; ధర్మమున్ = ధర్మాన్ని; నడపన్ = ఆచరించేలా చూస్తూ; దస్కర = దొంగలను; జారులన్ = వ్యభిచారులను/దుష్టులను; అప్రమత్తతన్ = అత్యంత జాగరూకతతో; మెఱయగనీక = విజృంభించకుండా అణచివేస్తూ; సజ్జనులు = సత్పురుషులు; మెచ్చగన్ = అభినందించేలా (పరిపాలించాడు).

తాత్పర్యము:

"ఆ విక్రమార్కుడు శాశ్వతమైన కీర్తిని ఆకాంక్షిస్తూ, తన రాజ్యంలో 'కరువు' అనే మాటే వినబడకుండా చేశాడు. చెరువులన్నీ ఎల్లప్పుడూ సముద్రాల వలె నీటితో నిండుగా ఉండేలా చూశాడు. తన ప్రజలందరూ స్వధర్మాన్ని తప్పకుండా ఆచరించేలా పరిపాలించాడు. దొంగలు, వ్యభిచారులు, దుష్టులు ఎక్కడా తలెత్తకుండా నిరంతర అప్రమత్తతతో వారిని అణచివేస్తూ, సత్పురుషులందరూ మెచ్చుకునేలా ఆదర్శవంతమైన పాలన సాగించాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల పద్యం.

అలంకారము: అతిశయోక్తి/ఉపమాలంకార ఛాయ. చెరువులు ఎల్లప్పుడూ సముద్రంలా నిండి ఉండడం అనడంలో అతిశయోక్తి, సముద్రంతో పోల్చడం వల్ల ఉపమారూపక ఛాయలు కనిపిస్తాయి. రామరాజ్య తుల్యమైన విక్రమార్కుని పాలనా వైభవం ఇక్కడ వర్ణితమైంది.

81. ఎనభై ఒకటవ పద్యం

పద్యం:

ఉ. అంబుజమిత్రు నంశ మని యార్యులు సన్నుతి సేయఁగా సము
ద్రంబులు నాల్గుమేర లగు ధారుణి యంతయు నేలుచుం బ్రతా
పంబున రాజు లెల్లఁ దన పంపు చరింపుచుఁ గొల్వఁ గార్యఖ
ర్పంబుల వైరులం దునిమె గట్టిగ సత్యము నిల్పుకోరికి .

ప్రతిపదార్థము :

ఆర్యలు = పెద్దలు/పండితులు; అంబుజమిత్రున్ = పద్మములకు మిత్రుడైన సూర్యుని యొక్క; అంశము = అవతారము/అంశ; అని = అని భావించి; సన్నుతి సేయగాన్ = స్తుతిస్తుండగా; సముద్రంబులు నాల్గు = నాలుగు సముద్రములు; మేరలు + అగు = హద్దులుగా గల; ధారుణి యంతయున్ = భూమండలమంతటినీ; ఏలుచున్ = పరిపాలిస్తూ; ప్రతాపంబునన్ = తన శౌర్యముచేత; రాజులు + ఎల్లన్ = సమస్త శత్రురాజులు; తన = తనయొక్క; పంపు = ఆజ్ఞలను; చరింపుచున్ = ఆచరిస్తూ; కొల్వన్ = తన్ను సేవిస్తుండగా; గట్టిగన్ = దృఢముగా; సత్యము = సత్యాన్ని; నిల్పుకొరికి (నిల్పుకోరికి) = నిలబెట్టుకోవాలనే కోరికతో; కార్యఖర్పంబులన్ (కార్యఖడ్గంబులన్) = పనిని సాధించే పదునైన కత్తులతో; వైరులన్ = శత్రువులను; తునిమెన్ = ఖండించెను.

తాత్పర్యము:

"పెద్దలు, పండితులు ఆ విక్రమార్కుడిని సూర్యాంశ సంభూతుడని కొనియాడేవారు. అతడు నాలుగు సముద్రాల హద్దులుగా ఉన్న భూమండలమంతటినీ ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా పాలించాడు. అతని ప్రతాపానికి లొంగి సామంత రాజులందరూ అతని ఆజ్ఞలను పాటిస్తూ కొలిచేవారు. లోకంలో సత్యాన్ని దృఢంగా నిలబెట్టాలనే పట్టుదలతో, ఆ మహారాజు తన పదునైన కత్తితో శత్రువులందరినీ సంహరించాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఉత్పలమాల పద్యం.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము/రూపకచ్ఛాయ. రాజును సూర్యుని అంశగా పేర్కొనడం ("అంబుజమిత్రు నంశ మని"), నాలుగు సముద్రాల సరిహద్దులను వర్ణించడం ద్వారా ఇక్కడ వీర రస పోషణ అద్భుతంగా జరిగింది.

82. ఎనభై రెండవ పద్యం

పద్యం:

సీ. సత్త్వంబుననె మహాశ్చర్యముగా గెల్చి
వసుధేశులను నాత్మవశులఁ జేసి
వరరత్నకనకాది వస్తువు లన్నియుఁ

దనసొమ్ముగా జేసికొని యతండు
హయమేధములు మొదలైన యాగములందు
గూడి దేవతలెల్లఁతోడుపడఁగ
బడుగులు వేఁడినఁ బ్రాణంబు లైనను
వంచింప కొసఁగెడు వ్రతము వట్టి

ఆ.వె. సర్వదిక్కులందుఁ జాటించి యర్థులఁ
గూడఁ దిగిచి వారు గోరినట్ల
యూళ్ళు నర్థమును యథోచితంబుగ నిచ్చి
శాసనంబుగాఁగ శక మొనర్చె .

ప్రతిపదార్థము :
అతండు = ఆ విక్రమార్కుడు; సత్త్వంబుననె = తన బాహుబలము/పరాక్రమము చేతనే; మహా + ఆశ్చర్యముగా = అందరూ అద్భుతపడేలా; గెల్చి = శత్రువులను జయించి; వసుధేశులను = భూపాలురను (రాజులను); ఆత్మ వశులన్ = తనకు లొంగినవారిగా; చేసి = చేసుకొని; వర = శ్రేష్ఠమైన; రత్న = మణులు; కనక = బంగారము; ఆది = మొదలైన; వస్తువులు + అన్నియున్ = సంపదలన్నింటినీ; తన సొమ్ముగాన్ = తన రాజకోశములోనివిగా; చేసికొని = మార్చుకొని; హయమేధములు = అశ్వమేధ యాగాలు; మొదలైన = మొదలగు; యాగములందున్ = క్రతువులలో; దేవతలు + ఎల్లన్ = ముక్కోటి దేవతలు; కూడి = ఒకటై; తోడుపడగన్ = సహాయపడేలా చేసి; బడుగులు (యాచకులు) = పేదవారు/అర్థులు; వేడినన్ = యాచిస్తే; ప్రాణంబులు + ఐనను = తన ప్రాణాలనైనా సరే; వంచింపక = వెనుకాడకుండా; ఒసగెడు = ఇచ్చేటటువంటి; వ్రతము పట్టి = దీక్షను బూని; సర్వ దిక్కులందున్ = అన్ని దిశలలోనూ; చాటించి = దండోరా వేయించి; అర్థులన్ = యాచకులను; కూడన్ + తిగిచి = ఒకచోటికి చేర్చి; వారు = ఆ యాచకులు; గోరిన అట్ల = కోరుకున్న విధముగా; ఊళ్ళున్ = అగ్రహారాలను/గ్రామాలను; అర్థమును = ధనాన్ని; యథోచితంబుగన్ = తగినట్లుగా; ఇచ్చి = దానము చేసి; శాసనంబుగాగన్ = లోకప్రసిద్ధమైన ఆజ్ఞగా; శకము = విక్రమార్క శకాన్ని; ఒనర్చెన్ = స్థాపించెను.
తాత్పర్యము:
"ఆ విక్రమార్కుడు తన అద్భుత పరాక్రమంతో భూమండలంలోని రాజులందరినీ గెలిచి తనకు వశం చేసుకున్నాడు. శ్రేష్ఠమైన రత్నాలు, బంగారం మొదలైన సంపదలన్నింటినీ తన స్వాధీనం చేసుకున్నాడు. అతడు చేసిన అశ్వమేధాది యాగాలలో సాక్షాత్తు దేవతలే దిగివచ్చి సహాయపడేవారు. యాచకులు వచ్చి అడిగితే తన ప్రాణాలనైనా సరే దాచకుండా దానం చేస్తానని ఒక గొప్ప వ్రతాన్ని పూనాడు. ఈ విషయాన్ని అన్ని దిక్కులా చాటించి, యాచకులందరినీ రప్పించి, వారు కోరినట్లుగా ఊళ్ళను, అపారమైన ధనాన్ని దానం చేసి, శాశ్వత కీర్తిగా తన పేరిట ఒక శకాన్ని (విక్రమార్క శకాన్ని) ప్రారంభించాడు".
విశేషాలు:
ఛందస్సు: సీస పద్యం, ఆటవెలదితో కలిపి రాయబడింది. మీ నియమం ప్రకారం రెండింటినీ కలిపి వ్యాఖ్యానించడమైనది.

అలంకారము: గుణోత్కర్ష/ఉదాత్తాలంకారము. రాజు యొక్క త్యాగనిరతిని, పరాక్రమాన్ని, శకకర్తగా మారిన అతని వైభవాన్ని అత్యంత ఉదాత్తంగా వర్ణించడం వల్ల ఇది ఉదాత్తాలంకార శోభితం.

83. ఎనభై మూడవ వచనం

వచనం:

వ. భువిలో నభూతపూర్వంబు నద్భుతంబు నగుకృత్యంబు శకం బనంబడుఁ
దొల్లి జరుగు శ్రీరామశకంబు యుధిష్ఠిరశకంబు ననంచి నిజశకంబు నిల్పిన
నందానందాది సంవత్సరాద్యమ్మున విక్రమార్కశకంబై చతుర్లక్షజ్యోతి
శ్శాస్త్రగతిప్రవర్తకం బయ్యె .

ప్రతిపదార్థము :

భువిలోన్ = ఈ భూమిపై; అభూతపూర్వంబున్ = మునుపెన్నడూ జరగనిదియు; అద్భుతంబున్ = ఆశ్చర్యకరమైనదియు; అగు = అయినట్టి; కృత్యంబు = కార్యము; శకంబు + అనంబడున్ = శకము అని పిలవబడుతుంది; తొల్లి = పూర్వము; జరుగు = నడుస్తున్నట్టి; శ్రీరామ శకంబున్ = శ్రీరామ శకాన్ని; యుధిష్ఠిర శకంబున్ = ధర్మరాజు శకాన్ని; అణంచి = ముగించి; నిజ = తనదైన; శకంబు = శకాన్ని; నిల్పినన్ = ప్రతిష్టించగా; నందానందాది = నంద, ఆనందాది నామ సంవత్సరాది కాలమున; విక్రమార్క శకము + ఐ = విక్రమార్క శకముగా మారి; చతుర్లక్ష = నాలుగు లక్షల శ్లోకాలు కలిగిన; జ్యోతిశ్శాస్త్ర = జ్యోతిష శాస్త్రము యొక్క; గతి = లెక్కలకు; ప్రవర్తకంబు + అయ్యెన్ = ఆధారమై నడిపించేదిగా మారెను.

తాత్పర్యము:

"ఈ భూమిపై ఇంతకుముందు ఎవరూ చేయని అద్భుతమైన కార్యాన్ని సాధించడాన్నే 'శకము' అంటారు. పూర్వము ప్రసిద్ధి చెందిన శ్రీరామ శకాన్ని, యుధిష్ఠిర శకాన్ని ముగించి, విక్రమార్కుడు తన సొంత శకాన్ని స్థాపించాడు. నంద, ఆనంద మొదలైన సంవత్సరాల కాలం నుండి ప్రారంభమైన ఈ 'విక్రమార్క శకము' జ్యోతిశ్శాస్త్ర గణనలకు, కాల నిర్ణయాలకు ఎంతో ప్రధానమైన ఆధారంగా నిలిచింది".

84. ఎనభై నాల్గవ పద్యం

పద్యం:

ఆ వె. నడుమ శాలివాహనశకంబు గలిగియుఁ
జెడక యుత్తరమునఁ బుడమిలోన
నెన్ని చూడఁ బదియు నెనిమిది వేలేఁడు
లతనిశకము రూఢినలరఁగలదు .

ప్రతిపదార్థము :

నడుమ = ఆ తరువాత కాలమున; శాలివాహన శకంబు = శాలివాహన శకము; కలిగియున్ = ఉద్భవించినప్పటికినీ; ఉత్తరమునన్ = ఉత్తర దేశమునందు; పుడమిలోనన్ = ఈ భూమిపై; చెడక = అంతమైపోకుండా; ఎన్ని చూడన్ = లెక్కించి

చూడగా; పదియున్ + ఎనిమిది = పద్దెనిమిది; వేలు + ఏడులు = వేల సంవత్సరాల పాటు; అతని శకము = ఆ విక్రమార్కుని శకము; రూఢిన్ = ప్రసిద్ధముగా; అలరగలదు = ప్రకాశించగలదు.

తాత్పర్యము:

"ఆ తర్వాత కాలంలో శాలివాహన శకం వచ్చినప్పటికీ, విక్రమార్క శకం అంతరించిపోలేదు. ముఖ్యంగా ఉత్తర భారతదేశంలో ఈ భూమిపై లెక్కించి చూస్తే, దాదాపు పద్దెనిమిది వేల సంవత్సరాల పాటు అతని శకం ఎంతో ప్రసిద్ధమై, నిలిచి వెలుగుతుంది" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది పద్యం.

అలంకారము: కాల వైశిష్ట్య వర్ణన. విక్రమార్కుని కీర్తి యొక్క శాశ్వతత్వాన్ని కాలగణనతో అద్భుతంగా చెప్పారు.

85. ఎనభై ఐదవ పద్యం

పద్యం:

క. ఈపాటి మహిమ గుణములు

నీపాలం గలిగె నేని నేఁ డెక్కు వృథా

టోపంబులు వల దని యో

క్ష్మాపాలక నిన్ను మాన్పఁ చలమో ఫలమో .

ప్రతిపదార్థము :

ఓ క్ష్మాపాలక = ఓ భోజరాజా!; ఈ పాటి = ఇటువంటి; మహిమ = పరాక్రమము; గుణములు = సద్గుణములు; నీ పాలన్ = నీ యందు; కలిగెన్ + ఏని = ఉంటే గనుక; నేడు = ఈ రోజు; ఎక్కుము = (ఈ సింహాసనాన్ని) అధిరోహించు; వృథా + ఆటోపంబులు = అనవసరమైన గర్వపు ప్రదర్శనలు; వలదు = వద్దు; అని = అంటూ; నిన్ను = నిన్ను; మాన్పన్ = వారించడానికి; చలమో = నాపై నీకున్న కోపమో; ఫలమో = నీ పుణ్యఫలమో (నీకే తెలియాలి).

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! ఇటువంటి అద్భుతమైన మహిమలు, సద్గుణాలు నీలో ఉంటే గనుక ఈ రోజే ఈ సింహాసనాన్ని అధిరోహించు. అంతేకాని అనవసరమైన గర్వాన్ని ప్రదర్శించవద్దు. నిన్ను ఇలా ప్రతిసారీ ఎక్కనివ్వకుండా వారించడం నా కోపమో లేక నీ పుణ్యఫలమో నీవే ఆలోచించుకో" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: ఆక్షేపాలంకారము. భోజరాజు పట్టుదలను ఆక్షేపిస్తూ, విక్రమార్కునితో పోల్చి హితవు చెప్పడం ఇక్కడి విశేషం.

86. ఎనభై ఆరవ పద్యం

పద్యం:

క. అని చెప్పి మఱియు నాతని

మన మలరఁగఁ బలికె నిన్ని మాటులు మానే

ర్పున నతనిమహిమకొలది

న్వినిపించితి మింతెకాక నీవల్పుఁడవా .

ప్రతిపదార్థము :

అని చెప్పి = ఆ విధంగా పలికి; మఱియున్ = అంతేకాకుండా; ఆతని = ఆ భోజరాజు యొక్క; మనము = మనస్సు; అలరగన్ = సంతోషించేటట్లుగా; పలికెన్ = (ఆ బొమ్మ) ఇలా పలికింది; ఇన్ని మాటులు = ఇన్ని సార్లు; మా నేర్పునన్ = మా బుద్ధికుశలతతో; అతని = ఆ విక్రమార్కుని యొక్క; మహిమ కొలదిన్ = సామర్థ్యాన్ని బట్టి; వినిపించితిమి = నీకు కథలుగా చెప్పాము; ఇంతె కాక = అంతేకాని; నీవు = నువ్వు; అల్పుడవా = సామాన్యుడివా? (కావు).

తాత్పర్యము:

ఆ విధంగా నిగూఢంగా ఆక్షేపించిన బొమ్మ, వెంటనే భోజరాజు మనసు బాధపడకుండా ఉండేందుకు ఎంతో మృదువుగా ఇలా అంది: "రాజా! ఇన్నిసార్లు మా నేర్పుతో ఆ విక్రమార్కుని కథలను, అతని మహిమలను నీకు వినిపించాము. అంతేకాని నిన్ను తక్కువ చేయాలని కాదు, నువ్వేమైనా సామాన్యుడివా? నువ్వు కూడా గొప్పవాడివే!"

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: వ్యాజస్తుతి అలంకారము. పైకి నిందించినట్లుగా ఉండి, చివరకు భోజరాజును గొప్పవాడిగా అభినందించడం వల్ల ఇక్కడ వ్యాజస్తుతి చక్కగా కుదిరింది.

87. ఎనభై ఏడవ పద్యం

పద్యం:

క. నరనారాయణులనఁగాఁ

పరఁగెడు హరిమూర్తులుర్వి ఫల్గున దామో

దరులై పుట్టిరి నాఁ డా

నరుఁ డతఁడై పుట్టినాఁడు నరవరతిలకా .

ప్రతిపదార్థము :

ఓ నరవర తిలకా = రాచశ్రేష్ఠుడా!; నర నారాయణులు = నరుడు, నారాయణుడు; అనగాన్ = అనబడే; పరగెడు = ప్రసిద్ధి చెందిన; హరి మూర్తులు = దైవ స్వరూపములు; ఉర్విన్ = ఈ భూమిపై; నాడు = ద్వాపర యుగమున; ఫల్గున = అర్జునుడుగాను; దామోదరులు + ఐ = శ్రీకృష్ణుడుగాను; పుట్టిరి = జన్మించారు; ఆ నరుడు = ఆ నరుడే (అర్జునుడే); అతడై = ఈ విక్రమార్కుడుగా; పుట్టినాఁడు = జన్మించాడు.

తాత్పర్యము:

"ఓ రాచశ్రేష్ఠుడా! పూర్వం కృతయుగంలో నరనారాయణులుగా ఉన్న పురాణ పురుషులు, ద్వాపరయుగంలో అర్జునుడుగా, శ్రీకృష్ణుడుగా (ఫల్గున దామోదరులుగా) జన్మించారు. ఆ నరుడే (అర్జునుడే) కలియుగంలో విక్రమార్క మహారాజుగా జన్మించాడు సుమా!" అని బొమ్మ విక్రమార్కుని వంశ/జన్మ రహస్యాన్ని చెప్పింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: పురాణ పురుషుల అవతార పరంపర వర్ణన. విక్రమార్కుడిని నరుడి (అర్జునుడి) అవతారంగా పేర్కొనడం ఇక్కడి విశేషం.

88. ఎనభై ఎనిమిదవ పద్యం

పద్యం:

క. ఈకలియుగమున విద్యల
కేకడఁ జేపట్టు లేమి యఎఱిఁగి పలికి వా
ణీకామిని వినిపించిన
నాకమలభవుండు సెప్పె నచ్యుతుతోడ .

ప్రతిపదార్థము :

ఈ కలియుగమునన్ = ఈ కలియుగ కాలంలో; విద్యలకున్ = సమస్త విద్యలకు; ఏకడన్ = ఎక్కడా; చేపట్టు = ఆదరణ/రక్షణ; లేమి = లేకపోవడాన్ని; ఎఱిగి = తెలుసుకుని; పలికి = ప్రార్థించి; వాణీ కామిని = సరస్వతీదేవి; వినిపించినన్ = విన్నవించగా; ఆ కమలభవుండు = ఆ బ్రహ్మదేవుడు; అచ్యుతుతోడన్ = శ్రీమహావిష్ణువుతో; చెప్పెన్ = ఈ విధంగా పలికెను.

తాత్పర్యము:

"ఈ కలియుగంలో విద్యలకు, పండితులకు లోకంలో ఆదరణ కరువైపోతోందని గ్రహించిన సరస్వతీదేవి ఎంతో విచారించింది. ఆమె వెళ్ళి బ్రహ్మదేవుడికి తన బాధను విన్నవించగా, ఆ బ్రహ్మదేవుడు లక్ష్మీనాథుడైన శ్రీమహావిష్ణువు వద్దకు వెళ్ళి ఈ విషయాన్ని చెప్పాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: దేవతా వృత్తాంత వర్ణన. లోకంలో విద్యల రక్షణ కోసం విక్రమార్కుని అవతారం ఎలా సంభవించిందో ఇక్కడ భూమికగా వర్ణించారు.

89. ఎనభై తొమ్మిదవ పద్యం

పద్యం:

ఆ.వె. అచ్యుతుండు విద్యలైశ్వర్యమునఁగాని
మెఱయవనుచుఁజెప్పి యెఱుకగలుగ
నరునిఁ బుట్టఁ చంచ్ నరపతిత్వము గోరి

యతఁడు నవని నీవయై జనించె .

ప్రతిపదార్థము :

అచ్యుతుండు = ఆ విష్ణుమూర్తి; విద్యలు = విద్యలు; ఐశ్వర్యమునన్ + కాని = సంపదలు, అధికారము ఉంటేనే కానీ; మెఱయవు = ప్రకాశించవు; అనుచున్ + చెప్పి = అని బ్రహ్మతో పలికి; ఎఱుక గలుగన్ = జ్ఞానము కలిగేలా; నరునిన్ = ఆ నరుడిని (విక్రమార్కుడిని); పుట్టన్ + పంచెం = భూమిపై పుట్టమని ఆజ్ఞాపించెను; (అయితే) నరపతిత్వము = రాజరికాన్ని/ప్రభుత్వాన్ని; కోరి = ఆశించి; అతడును = ఆ నరుడు; అవనిన్ = ఈ భూమిపై; నీవ + ఐ = నీ రూపములోనే (భోజరాజుగా); జనించెన్ = జన్మించాడు.

తాత్పర్యము:

"అప్పుడు ఆ విష్ణుమూర్తి బ్రహ్మతో—'లోకంలో విద్యలు ప్రకాశించాలంటే కేవలం జ్ఞానం ఉంటే సరిపోదు, వాటి వెనుక అధికారము, సంపద (ఐశ్వర్యము) కూడా ఉండాలి' అని చెప్పి, ఆ నరుడిని భూమిపై జన్మించమని ఆజ్ఞాపించాడు. ఓ భోజరాజా! ఆ నరుడే మొదట విక్రమార్కుడిగా పుట్టి, ఆ పైన ఉత్తమమైన రాజరికాన్ని కోరి, ఈ రోజు ఈ భూమిపై సాక్షాత్తు 'నీ రూపంలోనే' భోజరాజుగా జన్మించాడు!" అని బొమ్మ పరమ రహస్యాన్ని విప్పింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఆటవెలది పద్యం.

అలంకారము: ఉల్లేఖ/పరమాద్భుత అలంకార చ్ఛాయ. భోజరాజును విక్రమార్కుని పునర్జన్మగా, సాక్షాత్తు నరుని అవతారంగా బొమ్మ ప్రకటించడం ద్వారా కథలో అద్భుతమైన మలుపు తిరిగింది. భోజరాజు మనసులోని విచారాన్ని పోగొట్టి, అతని ఆత్మగౌరవాన్ని పెంచేలా బొమ్మ చేసిన ఈ వర్ణన ఎంతో మనోహరమైనది. **90**.

తొంభైయవ పద్యం

పద్యం:

క. నరునకు నారాయణునకు
నరయఁగ భేదంబు లేదు హరి ఒక్కడు న
య్యిరువుర రూపగుఁ గావున
వెరవుగఁ పరికింప నీవ విష్ణుఁడ వనఘా .

ప్రతిపదార్థము :

అనఘా = పాపరహితుడవైన ఓ భోజరాజా!; నరునకున్ = నరుడికి (అర్జునుడికి/విక్రమార్కుడికి); నారాయణునకున్ = నారాయణుడికి (శ్రీకృష్ణుడికి/శ్రీమహావిష్ణువుకు); అరయగన్ = విచారించి చూడగా; భేదంబు = ఎటువంటి వ్యత్యాసము; లేదు = లేదు; హరి ఒక్కడున్ = ఆ శ్రీమహావిష్ణువు ఒక్కడే; ఆ + ఇరువుర = ఆ ఇద్దరి యొక్క (నరనారాయణుల); రూపగున్ = రూపములను ధరించినవాడు; కావునన్ = కాబట్టి; వెరవుగన్ = యుక్తితో/స్పష్టముగా; పరికింపన్ = ఆలోచించి చూస్తే; నీవ = నీవే; విష్ణుఁడవు = సాక్షాత్తు ఆ విష్ణుమూర్తివి.

తాత్పర్యము:

"పుణ్యాత్ముడవైన ఓ భోజరాజా! నిజానికి నరుడికి, నారాయణుడికి మధ్య ఏ భేదమూ లేదు. ఆ పరమాత్ముడైన శ్రీమహావిష్ణువు ఒక్కడే లోకకల్యాణం కోసం ఆ రెండు రూపాలుగా (నరనారాయణులుగా) అవతరించాడు. కాబట్టి లోతుగా ఆలోచించి చూస్తే, ఆ నరుడి అంశతో పుట్టిన నువ్వు సాక్షాత్తు ఆ విష్ణుస్వరూపుడివే అవుతావు" అని బొమ్మ పలికింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: అద్వైత/అభేద రూపకాలంకారము. నరనారాయణుల మధ్య, భోజరాజు-విష్ణువుల మధ్య అభేదాన్ని (ఒక్కటేనని) స్థాపించడం వల్ల ఇక్కడ అభేద రూపక అలంకార ఛ్ఛాయలు ప్రకాశిస్తున్నాయి.

91. తొంభై ఒకటవ పద్యం

పద్యం:

క. ఈపుణ్యుని నినుఁ జూచిన

శాపావధి గలిగెఁ గల్మషం బడఁగెఁ గులో

దీపకఃఁ "నావిష్ణుఃఁ పృథి

వీపతి" యనుకీర్తి నీకు విహితం బయ్యెఁ .

ప్రతిపదార్థము :

కులోదీపక = వంశాన్ని ఉద్ధరించే ఓ భోజరాజా!; పుణ్యునిన్ = పరమ పవిత్రుడవైన; నినున్ = నిన్ను; చూచినన్ = దర్శించుకోగానే; (మాకు) శాపావధి = శాపము యొక్క ముగింపు (శాపమోక్షము); గలిగెన్ = లభించింది; కల్మషంబు = మా పాపమంతా; అడగెన్ = నశించిపోయింది; "నావిష్ణుఃఁ పృథివీపతి" = విష్ణువు కానివాడు రాజు కాలేడు; అను = అనేడి; కీర్తి = గొప్ప ప్రఖ్యాతి; నీకున్ = నీకు; విహితంబు + అయ్యెన్ = సార్థకమయింది.

తాత్పర్యము:

"ఓ వంశోద్ధారకా! మహాపుణ్యుడవైన నిన్ను దర్శించుకోవడంతో మాకు ఇన్నాళ్ళకు శాపవిముక్తి కలిగింది, మా పాపాలన్నీ తొలగిపోయాయి. 'సాక్షాత్తు విష్ణువు అంశ లేనివాడు భూమిని పాలించే రాజు కాలేడు' (నావిష్ణుఃఁ పృథివీపతి) అనే పెద్దల లోకోక్తి నీ విషయంలో అక్షరాలా సత్యమై, నీకు ఆ గొప్ప కీర్తి దక్కింది" అని బొమ్మ ఆనందించింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: ఉల్లేఖ/ప్రసిద్ధ లోకోక్తి సమన్వయము. శాస్త్ర ప్రమాణ వాక్యమైన "నావిష్ణుఃఁ పృథివీపతి" అనే వాక్యాన్ని భోజరాజు పాలనకు అన్వయించి సమర్థించడం వల్ల ఇది ఎంతో ఉదాత్తంగా ఉంది.

92. తొంభై రెండవ పద్యం

పద్యం:

చ. అన విని చోద్యమంది వcyధాధీny డప్పటి శాపకారణం

బొనరఁగఁ జెప్పు మెవ్వ రని యుత్సుకుఁడై తను వేఁడినం గ్రమం
బున నది క్రమ్మఱం బలికె భోజనృపాలకఁ పార్వతీసఖీ
జనులము నేము దేవి కనుసన్నల దగ్గఱి కొల్తు మెప్పుడు .

ప్రతిపదార్థము :

అనన్ = ఆ బొమ్మ ఆ విధంగా పలుకగా; విని = ఆలకించి; వసుధాధీపుడు = ఆ భోజ మహారాజు; చోద్యము + అంది = అమితమైన ఆశ్చర్యము పొంది; యుత్సుకుడు + ఐ = కుతూహలము కలవాడై; అప్పటి = మీ పూర్వజన్మ నాటి; శాప కారణంబు = మీకు శాపము కలగడానికి గల హేతువును; ఒనరగన్ = స్పష్టముగా; చెప్పుము = వివరించు; మీరు; ఎవ్వరు = అసలు ఎవరు?; అని = అని; తనున్ = ఆ బొమ్మను; వేడినన్ = ప్రార్థించగా; అది = ఆ సాలభంజిక; క్రమంబునన్ = పద్ధతి ప్రకారం; క్రమ్మఱన్ = మరల; ఇట్లు పలికెను; భోజనృపాలక = ఓ భోజరాజా!; నేము (మేము) = మేము; పార్వతీ సఖీ జనులము = పార్వతీదేవి యొక్క చెలికత్తెలము; దేవి కనుసన్నలన్ = ఆ జగన్మాత కనుసైగలలో; ఎప్పుడున్ = సర్వకాలాల్లోనూ; దగ్గఱి = ఆమె చెంతనే ఉండి; కొల్తుము = సేవించుకుంటూ ఉంటాము.

తాత్పర్యము:

ఆ బొమ్మ మాటలు వినగానే భోజరాజుకు అమితమైన ఆశ్చర్యం వేసింది. అతడు ఎంతో కుతూహలంతో ఆ బొమ్మను ఇలా ప్రార్థించాడు: "అమ్మా! మీ మాటలు వింటుంటే ఆశ్చర్యంగా ఉంది. అసలు మీరెవరు? మీకు ఈ శాపం ఎందుకు వచ్చింది? ఆ పూర్వ వృత్తాంతాన్ని నాకు వివరంగా చెప్పు" అని వేడుకున్నాడు. అప్పుడు ఆ ముప్పై రెండవ బొమ్మ రాజుతో ఇలా అంది: "ఓ భోజ మహారాజా! విను, మేము సాక్షాత్తు కైలాసంలో పార్వతీదేవికి ప్రియమైన చెలికత్తెలము. నిరంతరం దేవి కనుసన్నలలో మెలుగుతూ ఆమెకు సేవలు చేస్తుంటాము".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల పద్యం.

అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. రాజు ఆశ్చర్యపడటం, బొమ్మ తన అసలు దివ్య రూపాన్ని, పూర్వ వృత్తాంతాన్ని ప్రశాంతంగా వివరించడం వంటి సన్నివేశాన్ని సహజసిద్ధంగా వర్ణించారు.

93. తొంభై మూడవ పద్యం

పద్యం:

క. ఒకనాఁ డేమును నయ్యం
బికయును విశ్రాంతికేగి శుకపికభృంగ
ప్రకరపరితోషకర
నొకవనమున విరులు గోయుచున్నెడ వేడ్క .

ప్రతిపదార్థము :

ఒకనాడు = పూర్వము ఒకానొక రోజు; ఏమును (మేమును) = మేమును; ఆ + అంబికయును = ఆ జగన్మాత అయిన పార్వతీదేవియు కలిసి; విశ్రాంతికిన్ + ఏగి = వినోదం కొరకు/విశ్రాంతి కొరకు బయలుదేరి; శుక = చిలుకలు; పిక = కోయిలలు; భృంగ = తుమ్మెదల యొక్క; ప్రకర = సమూహములకు; పరితోష కర = అమితమైన ఆనందాన్ని ఇచ్చేటటువంటి; ఒక వనమునన్ = ఒక దివ్యమైన తోటలో; వేడ్కన్ = సంతోషముతో; విరులు = పూలను; కోయుచున్న + ఎడన్ = కోస్తూ ఉన్న సమయంలో.

తాత్పర్యము:

"పూర్వం ఒకరోజు మేము, ఆ పార్వతీదేవి కలిసి వినోదం కోసం కైలాస వనానికి వెళ్ళాము. ఆ వనం ఎలా ఉందంటే—— చిలుకలు, కోయిలలు, తుమ్మెదల గుంపులకు అమితమైన ఆనందాన్ని కలిగిస్తూ రమణీయంగా ఉంది. అటువంటి దివ్య వనంలో మేమంతా ఎంతో సంతోషంగా పూలు కోస్తున్న సమయంలో ఒక అద్భుతం జరిగింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: స్వభావోక్తి / రమణీయోల్లేఖనము. ప్రశాంతమైన నందనవన వాతావరణాన్ని, పక్షుల అరుపులతో కూడిన తోట అందాలను కవి సహజంగా వర్ణించారు.

94. తొంభై నాల్గవ పద్యం (సీస పద్యం - ఆరు పాదాల సీసముగా, ఆటవెలదితో కలిపి)

పద్యం:

సీ. కన్నుల విని గాఁలి జెన్నొందు న దియ
యడుగుఁదమ్మికి బెడఁగడరఁచేయ
నందిని నులికించు పెందోలు హొంబట్టు
కై వడి నునుపారఁ గాసెవోసి
తలఁచినయంతనె వలపులఁ తలకొల్పు
వెలిపూఁత మేనెల్ల గలయఁబూసి
జక్కవకవ కెదురెక్కుడౌ రేవెలుఁ
గెలమితో జడలపై వెలుఁగుచుండ
విసుమెడనుండియును దీపి వెలికిఁతోఁపఁ
గేలశూలంబు ఫణిపతి లీలమెఱయ

ఆ.వె. మిండజంగమై యామంచుఁగొండకూఁతు
నెదుటికరుదెంచె ముక్కంటిచదురులాడు .

ప్రతిపదార్థము :

ముక్కంటి = మూడు కళ్ళు ఉన్నవాడును; చదురులాడు = లీలా వినోదాలు చేసేవాడునైన ఆ పరమశివుడు; కన్నులన్ = తన కళ్ళతో; వినెడి = వినేటటువంటి (పాములను ఆభరణాలుగా చేసుకున్నవాడు); గాలిన్ = గాలిని ఆహారముగా తీసుకునే సర్పము; జెన్నొందున్ + అదియ = ప్రకాశించే నంది వాహనమును; అడుగు తమ్మికిన్ = తన పాద పద్మములకు; బెడగు + అడరన్ = అందము అతిశయించేలా; చేయన్ = చేస్తుండగా; నందినిన్ = ఆ నందీశ్వరుడిని; ఉలికించు = భయపెట్టేటటువంటి; పెందోలు = పెద్ద పులితోలును; హొంబట్టు కైవడిన్ = బంగారు పట్టు వస్త్రము వలె; నునుపు + ఆరన్ = నునుపుగా; కాసెవోసి = మొలత్రాడుగా కట్టుకుని; తలచినంతనె = స్మరించినంత మాత్రముననే; వలపులన్ = భక్తిభావాలను/ప్రేమలను; తలకొల్పు = పుట్టించేటటువంటి; వెలి పూత = తెల్లని విభూతి పూతను; మేన్ + ఎల్లన్ = శరీరమంతటా; కలయన్ = పూర్తిగా; పూసి = రాసుకుని; జక్కవ కవకున్ = జక్కవ పక్షుల జంటకు; ఎదురు + ఎక్కుడు + ఔ = విరోధమైన (రాత్రిని కలిగించే); రేవెలుగు = చంద్రుని యొక్క కళ; ఎలమితోన్ = సంతోషముతో; జడలపైన్ = తన జటాజూటము పైన; వెలుగుచుండన్ = ప్రకాశిస్తుండగా; మెడ నుండియును = తన కంఠము నందు నల్లని; విసము = హాలాహల విషము ఉన్నప్పటికీ; దీపి (దీప్తి) = మంగళకరమైన కాంతి; వెలికిన్ = బయటకు; తోపన్ = కనిపిస్తుండగా; కేలన్ = చేతిలో; శూలంబు = త్రిశూలము; ఫణిపతి = సర్పరాజైన వాసుకి యొక్క; లీల = అందము; మెఱయన్ = ప్రకాశించేలా; యా మంచుకొండ కూతు = ఆ హిమవంతుని కుమార్తె అయిన పార్వతీదేవి యొక్క; ఎదుటికిన్ = ముందరకు; మిండజంగము + ఐ = ఒక పరమ సుందరుడైన జంగమ (శివభక్తుని/మాయావి) రూపము ధరించినవాడై; అరుదెంచెన్ = వచ్చెను.

తాత్పర్యము:

"మేమంతా పూలు కోస్తున్న సమయంలో, లీలావినోదాలు చేయడంలో నేర్పరి అయిన ఆ ముక్కంటి (పరమశివుడు) మా వద్దకు వచ్చాడు. ఆయన ఎలా వచ్చాడంటే——పాములను ఆభరణాలుగా ధరించి, తన వాహనమైన నందిపై కూర్చుని, నందిని సైతం భయపెట్టే భయంకరమైన పులితోలును ఒక మేలైన బంగారు పట్టువస్త్రంలా మొలకు కట్టుకున్నాడు. తలచుకుంటేనే పవిత్రతను ఇచ్చే తెల్లని విభూతిని శరీరమంతటా పూసుకున్నాడు. జటాజూటంలో బాలచంద్రుడు వెలుగుతున్నాడు. మెడలో భయంకరమైన నల్లని విషం ఉన్నా, అది ముఖానికి మరింత మంగళకరమైన కాంతిని ఇస్తోంది. చేతిలో త్రిశూలం, ఒంటిపై సర్పాలు కదులుతుండగా, ఆ పరమశివుడు పార్వతీదేవిని ఆటపట్టించడానికి ఒక అందమైన కపట జంగమ రూపం (యాచక రూపం) ధరించి మా ముందుకు వచ్చాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది ఆరు లైన్ల ద్విరుక్తి కలిగిన విశేష సీస పద్యం, దీనికి ఆటవెలది అనుబంధంగా ఉంది.

అలంకారము: స్వభావోక్తి మరియు విరోధాభాస అలంకారాలు. శివుని దివ్య మాయా రూపాన్ని వర్ణించడం వల్ల స్వభావోక్తి. మెడలో విషం ఉన్నా బయటకు అమృతం లాంటి తీపి కాంతి కనిపిస్తోంది అనడంలో విరోధాభాస అలంకార ఛ్ఛాయ ఉంది.

95. తొంభై ఐదవ పద్యం

పద్యం:

క. ఆచందము గనుపట్టం

జూచిన యావేళ మనసిజుఁడు మమ్ముఁ తెగం

జూచి తన కమ్ముఁతూపుల

మాచిత్తములెల్లఁ కరఁచె మానము లెడల .

ప్రతిపదార్థము :

ఆ చందము = పరమశివుని ఆ విలక్షణమైన మాయా జంగమ రూపము; కనుపట్టన్ = కనిపించగా; చూచిన = దర్శించిన; ఆ వేళన్ = ఆ సమయంలో; మనసిజుడు = మన్మథుడు; మమ్మున్ = మమ్ములను (చెలికత్తెలను); తెగన్ చూచి = అలుసుగా/సమయం చూసి; తన = తనయొక్క; కమ్మ తూపులన్ = పదునైన పూబాణములతో; మానములు = మా యొక్క సిగ్గు, లజ్జ, నియమములు; ఎడలన్ = జారిపోయేలా; మా చిత్తములు + ఎల్లన్ = మా మనస్సులనన్నింటినీ; కరచెన్ = ప్రేమతో కరగించివేశాడు.

తాత్పర్యము:

"ఆ పరమశివుని అత్యంత సుందరమైన రూపం మా కళ్ళముందు సాక్షాత్కరించేసరికి, సమయం కోసం చూస్తున్న మన్మథుడు మాపై విజృంభించాడు. అతడు తన సుకుమారమైన పూబాణాలను మాపై ప్రయోగించి, మా మనస్సుల్లో ఉన్న నియమాలను, లజ్జను పటాపంచలు చేసి, మా హృదయాలను కామవికారంతో కరిగించివేశాడు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: రూపకాలంకారము. మన్మథుని చూపులను, బాణాలను మనోవికారానికి కారణాలుగా వర్ణించడం వల్ల ఇక్కడ శృంగార రస భావన రూపకచ్ఛాయలతో వ్యక్తమైంది.

96. తొంభై ఆరవ పద్యం

పద్యం:

క. పులకించెఁ జెక్కులక
బుల లేఁజెమ రొ త్తె నధరముల నద రొదవెళ
వలువల గనయము లూడెం
బలుకమఱచియుంటిమేము ప్రతిమలమాడ్కిన్ .

ప్రతిపదార్థము :

(శివుని రూపానికి ముగ్ధులమై) చెక్కులకబులన్ (చెక్కుల గవలు) = మా బుగ్గలపై; పులకించెన్ = పులకరింతలు పుట్టాయి; లే చెమరు = నిలువెల్లా లేత చెమటలు; ఒత్తెన్ = పట్టాయి; అధరములన్ = మా పెదవులపై; అదరు = వణుకు; ఒదవెన్ = కలిగింది; వలువల = మా కట్టుకున్న వస్త్రముల యొక్క; గనయములు (గ్రంథులు/ముడులు) = నడుము ముడులు; ఊడెన్ = జారిపోయాయి; మేము = మేమంతా; పలుకన్ = మాట్లాడటం; మఱచియుంటిమి = పూర్తిగా మరచిపోయి; ప్రతిమల మాడ్కిన్ = బొమ్మల వలె నిశ్చలంగా ఉండిపోయాము.

తాత్పర్యము:

"ఆ స్వామి సౌందర్యానికి పరవశించిపోయిన మా బుగ్గల్లో పులకరింతలు పుట్టాయి, ఒళ్లంతా చెమటలు పట్టాయి. పెదవులు వణకసాగాయి, కట్టుకున్న బట్టల ముడులు కూడా జారిపోతున్నట్లు అనిపించింది. మేమంతా ఒడలు తెలియని మైకంలో పడిపోయి, కనీసం మాట్లాడటం కూడా మరచిపోయి, సజీవ శిల్పాలలా (బొమ్మలలా) నిశ్చలంగా నిలబడిపోయాము".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. విరహావస్థలో ఉన్న స్త్రీలు నిశ్చలంగా ఉండిపోవడాన్ని జడపదార్థాలైన బొమ్మలతో పోల్చడం వల్ల ("ప్రతిమలమాడ్కిన్") ఇక్కడ ఉపమాలంకారం చక్కగా కుదిరింది. ఇది సాత్విక భావాల సహజ వర్ణన.

97. తొంభై ఏడవ పద్యం

పద్యం:

క. ఆతఱి నయ్యంబిక మా
చేతోగతు లెఱిఁగి కనలి చెలిమికి వెలిగా
భూతలమునఁ బుత్తళు లై
చైతన్యము లుడుగుఁ డనుచు శాపంబిచ్చె .

ప్రతిపదార్థము :

ఆ తఱిన్ = ఆ సమయంలో; ఆ + అంబిక = ఆ పార్వతీదేవి; మా = మా యొక్క; చేతో గతులు = మనసులోని చంచలమైన కామ వికారాలను; ఎఱిగి = గ్రహించి; కనలి = అమితమైన కోపముతో ఊగిపోయి; చెలిమికిన్ = నా స్నేహమునకు/సేవకు; వెలిగాన్ = దూరమైపోయేలా; భూతలమునన్ = ఈ భూలోకంలో; పుత్తళులు + ఐ = ప్రాణము లేని చెక్క/రాతి బొమ్మలు (సాలభంజికలు) అయి; చైతన్యములు = కదలికలు/జీవకళ; ఉడుగుడు = కోల్పోండి; అనుచున్ = అంటూ; శాపంబు + ఇచ్చెన్ = శాపము విధించెను.

తాత్పర్యము:

"మా అవస్థను గమనించిన పార్వతీదేవికి మా మనసుల్లో పుట్టిన ఆ కామ వికారం తెలిసిపోయింది. పరమశివుడిని చూసి మేము అలా మోహపరవశులం అవ్వడం చూసి ఆమెకు అమితమైన కోపం వచ్చింది. వెంటనే ఆమె ఆగ్రహంతో—'నా చెంత ఉంటూ నా పక్కనే ఉన్న పరమశివుడిని చూసి మోహపడతారా! ఇకపై మీరు నా సేవకు అర్హులు కారు. భూలోకంలో ప్రాణం, కదలిక లేని జడపదార్థాలైన బొమ్మలుగా (పుత్తళికలుగా) పడి ఉండండి' అని మాకు ఘోరమైన శాపం ఇచ్చింది".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: కావ్యలింగ/శాప వృత్తాంత వర్ణన. మనసులోని దోషం వల్ల శాపం ఎలా సంభవించిందో హేతుబద్ధంగా వర్ణించడం జరిగింది.

98. తొంభై ఎనిమిదవ పద్యం

పద్యం:

ఉ. ఆక్రియా శాప మిచ్చిన భయంబున నంద ఱ మాత్మ లజ్జ ర
క్షాక్రియసన్నిపాత ముడుగంబడు కైవడిఁ గామవిక్రియో
పక్రమ మౌనెడం దెలిసి పార్వతికిం బ్రణమిల్లి తల్లి మా
కేక్రియా శాపమోక్ష మగు నింత దలంచుట మాతృకృత్యమే!

ప్రతిపదార్థము :
ఆ క్రియన్ = ఆ విధంగా; శాపము + ఇచ్చినన్ = దేవి శాపం ఇవ్వగానే; భయంబునన్ = అమితమైన భయముతో; అందఱము = మేమందరము; ఆత్మ లజ్జన్ = మనసులోని సిగ్గుతో; రక్షా క్రియ = మమ్మల్ని కాపాడే; సన్నిపాతము = ఉపాయము; ఉడుగంబడు కైవడిన్ = నశించిపోయినట్లుగా; కామ విక్రియ = ఆ కామ వికారము యొక్క; ఉపక్రమము = ప్రారంభము; ఔనెడన్ = అయినట్టి ఆ తప్పును; తెలిసి = తెలుసుకుని; పార్వతికిన్ = ఆ జగన్మాతకు; ప్రణమిల్లి = సాష్టాంగపడి నమస్కరించి; తల్లి = ఓ అమ్మా!; మాకున్ = మాకు; ఏ క్రియన్ = ఏ విధంగా; శాప మోక్షము = ఈ శాపం నుండి విముక్తి; అగున్ = కలుగుతుంది?; ఇంత తలంచుట = మాపై ఇంతటి కఠినమైన శిక్షను విధించడం; మాతృ కృత్యమే = కన్నతల్లివైన నీకు తగునా? (తగదు కదా).

తాత్పర్యము:
"దేవి అలా శాపం ఇవ్వగానే మా మనసులోని కామ వికారమంతా ఒక్కసారిగా ఆవిరైపోయి, తీవ్రమైన భయము, సిగ్గు మమ్మల్ని చుట్టుముట్టాయి. మా రక్షణ మార్గాలన్నీ మూసుకుపోయినట్లు అనిపించింది. మేము చేసిన తప్పును తెలుసుకుని, వెంటనే ఆ పార్వతీదేవి పాదాలపై పడి ఏడుస్తూ—'అమ్మా! కన్నతల్లివైన నువ్వు మాపై ఇంత కఠినమైన శాపాన్ని వేయడం నీకు తగునా? దయచేసి మా తప్పును క్షమించి, మాకు శాపవిముక్తి కలిగే మార్గాన్ని ప్రసాదించు' అని దీనంగా ప్రార్థించాము".

విశేషాలు:
ఛందస్సు: ఉత్పలమాల పద్యం.
అలంకారము: ఆక్షేప/కరుణ రస సమన్వయం. కన్నతల్లివైన నువ్వు ఇంత కఠినంగా ప్రవర్తించడం న్యాయమా? అని దేవిని ఆర్తితో ఆక్షేపించడం వల్ల ఇక్కడ కరుణ రసం ఎంతో హృదయవిదారకంగా వ్యక్తమైంది.
99. తొంభై తొమ్మిదవ పద్యం
పద్యం:
మ. అనుచుం బ్రార్థన చేసిన న్విని కృపాయత్తాత్మయై మీరు కాం
చనపాంచాలికలై జనించుఁ డొక ప్రస్తావంబునం బుణ్యవర
ర్తనునిం జెప్పఁగ వాక్యసిద్ధి యగుఁ దత్కాలంబు మీశాపమో
చనమౌఁ బొండని వీడుకొల్పిన మనస్తాపంబునం బిమ్మటల్ .

ప్రతిపదార్థము :

అనుచున్ = ఆ విధంగా; ప్రార్థన చేసినన్ = మేము దీనంగా ప్రార్థించగా; విని = ఆలకించి; కృపా + ఆయత్త + ఆత్మయై = దయతో నిండిన మనస్సు కలదై; (ఆ పార్వతీదేవి ఇట్లనెను)——మీరు = మీరు; కాంచన = బంగారు; పాంచాలికలై = బొమ్మలై (సాలభంజికలై); జనించుడు = పుట్టండి; ఒక శస్తావంబునన్ = ఒకానొక సందర్భంలో; పుణ్య వర్తనునిన్ = పరమ పవిత్ర చరిత్ర కలిగిన మహానుభావుని (విక్రమార్కుని) గురించి; చెప్పగాన్ = కథలుగా లోకానికి వివరించగా; వాక్య సిద్ధి = మీ మాటలకు సార్థకత; అగున్ = కలుగుతుంది; తద్ + కాలంబు = ఆ సమయంలోనే; మీ = మీయొక్క; శాప మోచనము = శాపవిముక్తి; ఔన్ = కలుగుతుంది; పొండు = ఇక వెళ్ళండి; అని = అని; వీడుకొల్పినన్ = మమ్మల్ని సాగనంపగా; బిమ్మటల్ (పిమ్మట) = ఆ తరువాత; మనస్తాపంబునన్ = మిగుల దుఃఖముతో (మేము భూమికి వచ్చితిమి).

తాత్పర్యము:

"మా దీన ప్రార్థనలు ఆలకించిన ఆ జగన్మాత మనసు కరిగింది. ఆమె దయామయి అయి మాకు ఇలా శాపవిముక్తిని ప్రసాదించింది——'పిల్లలారా! నా శాపం వృథా కాదు, కాబట్టి మీరు భూలోకంలో దేవతా శిల్పాల వంటి అద్భుతమైన 'బంగారు బొమ్మలుగా' (కాంచనపాంచాలికలుగా) జన్మించండి. కాలక్రమంలో ఒక పుణ్యపురుషుని (విక్రమార్కుని) దివ్య చరిత్రను లోకానికి కథల రూపంలో వివరించే సందర్భం మీకు వస్తుంది. ఆ మహానుభావుని గుణాలను మీరు శ్లాఘించినప్పుడు మీ నోటి మాటలకు సార్థకత చేకూరి, ఆ క్షణమే మీకు శాపవిముక్తి కలిగి మళ్లీ కైలాసానికి తిరిగి వస్తారు, ఇక వెళ్ళండి' అని వీడ్కోలు పలికింది. ఆ తరువాత మేము ఎంతో విచారంతో భూలోకానికి వచ్చాము" అని బొమ్మ తన వృత్తాంతాన్ని ముగించింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: సమాహిత/అనుగ్రహ అలంకారము. శాపానికి విముక్తిని ప్రసాదించే దివ్య వృత్తాంతాన్ని శాంత, కరుణ రసాల మిశ్రమంతో సుఖాంతం వైపు నడిపించడం ఇక్కడి విశేషం. విక్రమార్కుని చరిత్ర ఎంతటి పుణ్యప్రదమైనదో, దానిని చెప్తే దేవి శాపాలే తొలగిపోతాయనే మహిమ ఇక్కడ ఆవిష్కృతమైంది. **100**. వందవ వచనం

వచనం:

వ. ఒక్కమాతే భూలోకంబునకు రానోడి, మాసం ప్రార్థన విశ్వకర్మనిర్మితం
బగు నయ్యింద్రసింహాసనంబున నట్లుండి పదంపడి భూమికి వచ్చి యాయు
త్తమ నాయకు గుణకథనార్థమై నిన్నిన్ని మాఱులు వారించితిమి. నా పేరు
శృంగారతిలక యనం బరుగు. వీరలు జయయును, విజయయు, మల
యావతియు, ననంగసంజీవనియును, గంధర్వసేనయుఁ, బ్రభావతియు,
సుప్రభయు. సంభోగనిధియు, సుభద్రయు, జంద్రికయు, గురంగనయ
నయు, ననంగధ్వజయు, నిందువదనయు, విలాసరసికయుఁ, గోమలియు,
సౌందర్యవతియు, లావణ్యవతియు, లజ్జావతియు, నిందుమతియు, జన
మోహినియును, విద్యాధరియు, హరిమధ్యయు, సుశ్రప్రదాయినియుఁ,
ప్రబోధవతియు, మలయవతియు, హంసగమనయు, నంగసుందరియు,

సుకేశియుఁ, చతురికయు, వామాంగియుఁ దలోదరియు, నను పేరులు

గలవారని యెఱుంగు మిట్టి మేమును

ప్రతిపదార్థము :

ఒక్కమాటే = ఒకేసారిగా; భూలోకంబునకున్ = ఈ భూమిపైకి; రానోడి = రావడానికి ఇష్టపడక; మాసంప్రార్థన (మా సంప్రార్థన) = మా ప్రార్థన మేరకు; విశ్వకర్మ నిర్మితంబు + అగు = దేవశిల్పి అయిన విశ్వకర్మ చేత నిర్మించబడినదియు; ఆ + ఇంద్ర సింహాసనంబునన్ = ఆ దేవేంద్రుని సింహాసనమునందు; అట్లుండి = ఆ విధంగా బొమ్మలమై ఉండి; పదంపడి = ఆ తరువాత; భూమికిన్ = భూలోకానికి; వచ్చి = చేరి; ఆ + ఉత్తమ నాయకు = ఆ ఉత్తమ పురుషుడైన విక్రమార్కుని యొక్క; గుణ కథన + అర్థమై = సద్గుణాలను వర్ణించడం కోసమై; నిన్నున్ = నిన్ను (భోజరాజును); ఇన్నిన్ని మాఱులు = ఇన్ని పర్యాయాలు; వారించితిమి = సింహాసనం ఎక్కకుండా అడ్డుకున్నాము. నా పేరు = (ఈ ముప్పై రెండవ బొమ్మనైన) నా పేరు; శృంగారతిలక = శృంగారతిలక; అని = అని; పరగున్ = ప్రసిద్ధి. వీరలు = (మిగతా ముప్పై ఒక్క బొమ్మలైన వీరంతా వరుసగా) జయయును, విజయయు, మలయావతియు, అనంగసంజీవనియును, గంధర్వసేనయు, ప్రభావతియు, సుప్రభయు, సంభోగనిధియు, సుభద్రయు, చంద్రికయు, కురంగనయనయు, అనంగధ్వజయు, ఇందువదనయు, విలాసరసికయు, కోమలియు, సౌందర్యవతియు, లావణ్యవతియు, లజ్జావతియు, ఇందుమతియు, జనమోహినియును, విద్యాధరియు, హరిమధ్యయు, సుఖప్రదాయినియు, ప్రబోధవతియు, మలయవతియు, హంసగమనయు, అంగసుందరియు, సుకేశియు, చతురికయు, వామాంగియు, తలోదరియు; అను = అనే; పేరులు = నామములు; కలవారని = కలవారలని; ఎఱుంగుము = తెలుసుకో; ఇట్టి మేమును = అటువంటి మేమంతా...

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! శాపం వచ్చిన వెంటనే మేమంతా ఒకేసారి భూమిపై పడి ఉండటానికి ఇష్టపడలేదు. అందువల్ల మా ప్రార్థనను మన్నించి, దేవశిల్పి విశ్వకర్మ నిర్మించిన ఆ దేవేంద్రుని దివ్య సింహాసనంలో మమ్మల్ని బొమ్మలుగా అమర్చారు. ఆ సింహాసనంతో పాటే మేము భూలోకానికి వచ్చాము. ఆ ఉత్తమ గుణశీలుడైన విక్రమార్కుని చరిత్రను లోకానికి చాటడం కోసమే, నిన్ను ఇన్ని పర్యాయాలు ఈ పీఠాన్ని ఎక్కకుండా నివారించాము. నా పేరు 'శృంగారతిలక'. మిగతా ముప్పై ఒక్క బొమ్మల పేర్లు—జయ, విజయ, మలయావతి, అనంగసంజీవని, గంధర్వసేన, ప్రభావతి, సుప్రభ, సంభోగనిధి, సుభద్ర, చంద్రిక, కురంగనయన, అనంగధ్వజ, ఇందువదన, విలాసరసిక, కోమలి, సౌందర్యవతి, లావణ్యవతి, లజ్జావతి, ఇందుమతి, జనమోహిని, విద్యాధరి, హరిమధ్య, సుఖప్రదాయిని, ప్రబోధవతి, మలయవతి, హంసగమన, అంగసుందరి, సుకేశి, చతురిక, వామాంగి, తలోదరి అని నువ్వు తెలుసుకో. అటువంటి మేమంతా..."

101. నూట ఒకటవ పద్యం

పద్యం:

క. బొమ్మల మై యామణిపీ

ఠమ్మున బహుకాలముండి డస్సితి మని చి

త్తమ్ములఁ బొగులఁగ మాభా
గ్యమ్మున నీతోడ మాట లాడంగలిగెన్ .

ప్రతిపదార్థము :
యా = ఆ ప్రసిద్ధమైన; మణి పీఠమ్మునన్ = రత్న సింహాసనమునందు; బొమ్మలము + ఐ = జడపదార్థాలైన బొమ్మలముగా మారి; బహు కాలము = ఎంతో కాలం; ఉండి = నివసించి; డస్సితిమి = అలసిపోయాము; అని = అని; చిత్తమ్ములన్ = మా మనస్సులలో; పొగులగన్ = మిక్కిలి దుఃఖిస్తుండగా; మా భాగ్యమ్మునన్ = మా అదృష్టం కొద్దీ; నీతోడన్ = (పుణ్యమూర్తివైన) నీతో; మాటలాడన్ + కలిగెన్ = మాట్లాడే శుభయోగం దక్కింది.
తాత్పర్యము:
"ఆ రత్న సింహాసనంలో కేవలం నిర్జీవమైన బొమ్మలుగా మారి ఎన్నో యుగాల నుండి ఉండి ఉండి మేము మానసికంగా ఎంతో అలసిపోయాము. 'మాకు ఈ బంధం నుండి విముక్తి ఎప్పుడు కలుగుతుందా' అని మా మనస్సులలో ఎంతో కుంగిపోయాము. కానీ మా పూర్వపు పుణ్యవిశేషం వల్ల, ఈ రోజు ఉత్తమ చరిత్రుడవైన నీతో మాట్లాడే భాగ్యం మాకు లభించింది".
విశేషాలు:
ఛందస్సు: కంద పద్యం.
అలంకారము: స్వభావోక్తి అలంకారము. దీర్ఘకాల శాపగ్రస్త జీవితం వల్ల కలిగిన అలసటను, విముక్తి సమయం ఆసన్నమైనప్పటి సంతోషాన్ని సహజంగా వ్యక్తపరిచారు.
102. నూట రెండవ పద్యం
పద్యం:
క. కష్టంబు వీడె నీకే
యిష్టం బది వేఁడు మిప్పు డిచ్చెద మనినన్
సాష్టాంగ మెరఁగి భోజుఁడు
హృష్టుండై పలికె వారిహృదయము లలరజన్ .

ప్రతిపదార్థము :
(బొమ్మలు భోజరాజుతో ఇట్లనెను)——(మాకు, నీకు కూడా) కష్టంబు = దుఃఖము/కష్టము; వీడెన్ = తొలగిపోయింది; నీకున్ = నీకు; ఏది = ఏ వస్తువు/కోరిక; ఇష్టంబు = ప్రీతికరమో; అది = దానిని; వేడుము = కోరుకో; ఇప్పుడు = ఈ క్షణమే; ఇచ్చెదము = మేము నీకు అనుగ్రహిస్తాము; అనినన్ = అని ఆ సాలభంజికలు పలుకగా; భోజుడు = ఆ భోజ మహారాజు; సాష్టాంగము = నేలపై సాగిలపడి; ఎరగి = నమస్కరించి; హృష్టుడు + ఐ = మనసులో మిక్కిలి సంతోషించినవాడై; వారి = ఆ దివ్య కాంతల యొక్క; హృదయములు = మనస్సులు; అలరజన్ (అలరన్) = ఆనందించేలా; ఇట్లు పలికెను.
తాత్పర్యము:

"ఓ భోజరాజా! ఇన్నాళ్లకు మా శాపకష్టం తీరింది, నీ మనోవేదనా ముగిసింది. నీకు ఏం కావాలో కోరుకో, ఈ క్షణమే నీకు అనుగ్రహిస్తాము" అని ఆ బొమ్మలు పలికాయి. ఆ మాటలు వినగానే భోజరాజు అమితమైన ఆనందంతో ఆ దివ్యరూపధారులైన కాంతలకు సాష్టాంగ నమస్కారం చేశాడు. వారి మనస్సులు సంతోషించేలా ఎంతో వినయంగా ఇలా పలికాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: సంభాషణా చాతుర్యం. భోజరాజు యొక్క అహంకార రహిత ఉత్తమ సంస్కారం ఇక్కడ వ్యక్తమైంది.

103. నూట మూడవ పద్యం

పద్యం:

క. మీకృప సంపద లన్నియు

నా కుండగ నేమి ప్రార్థనము భవదీయా

లోకము గలిగెను బుణ్య

శ్లోకుఁడ నై యుండఁ గంటి లోకులు వొగడన్ .

ప్రతిపదార్థము :

(భోజరాజు ఇట్లనెను)——మీ = మీయొక్క; కృపన్ = దయానుగ్రహాల వల్ల; నాకున్ = నాకు; సంపదలు + అన్నియున్ = సమస్త ఐశ్వర్యములు; ఉండగన్ = సమృద్ధిగా ఉండగా; ప్రార్థనము = నేను కోరుకునే కోరిక; ఏమి = ఇంకేముంటుంది?; భవదీయ = మీ వంటి దివ్య శక్తుల యొక్క; ఆలోకము = దర్శన భాగ్యము; గలిగెను = నాకు లభించింది; లోకులు = ఈ జగత్తులోని జనులందరూ; పొగడన్ = శ్లాఘించేటట్లుగా; పుణ్యశ్లోకుఁడనై = పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడినై; ఉండన్ + కంటిన్ = నిలబడగలిగాను.

తాత్పర్యము:

"మహానుభావులారా! మీ దయాకటాక్షాల వల్ల నాకు ఇప్పటికే సమస్త భోగభాగ్యాలు, రాజ్యసంపదలు ఉన్నాయి. అలాంటప్పుడు నేను ప్రత్యేకంగా కోరుకునేది ఏమీ లేదు. సాక్షాత్తు పార్వతీదేవి చెలికత్తెలైన మీ దివ్య దర్శనం కలగడమే నేను సాధించిన అతి పెద్ద భాగ్యం. మీ అనుగ్రహం వల్ల లోకమంతా పొగిడేలా ఒక ఉత్తమ పుణ్యమూర్తిగా నేను నిలబడగలిగాను, అది చాలు" అని భోజరాజు వినమ్రంగా అన్నాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: గుణోత్కర్ష వర్ణన. భోజరాజు తన ఐశ్వర్యాన్ని కాక కేవలం సత్పురుషుల దివ్య దర్శనాన్నే అదృష్టంగా భావించడం అతని సత్వగుణాన్ని సూచిస్తుంది.

104. నూట నాల్గవ పద్యం

పద్యం:

క. అని వినయోక్తులు వలికనఁ

గొనియాడుచు నిలిచి రాజకుంజర నీచే
సిన యుపకారమునకు నే
మని ప్రత్యుపకృతి యొనర్ప నర్హము మాకున్ .

ప్రతిపదార్థము :

అని = ఆ విధంగా భోజరాజు; వినయ + ఉక్తులు = వినయపూర్వకమైన మాటలను; పలికినన్ (పలికినన్) = చెప్పగా; కొనియాడుచున్ = (ఆ బొమ్మలు రాజును) ఎంతో ప్రశంసిస్తూ; నిలిచి = ఆకాశ మార్గంలో నిలబడి; (ఇట్లనిరి)——రాజకుంజర = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఓ భోజరాజా!; నీ చేసిన = నువ్వు మాకు చేసిన (మా శాపవిముక్తికి కారణమైన); ఉపకారమునకున్ = మహోపకారానికి బదులుగా; మాకున్ = మాకు; ఏమి + అని = ఏ వస్తువునని; ప్రత్యుపకృతి = బదులు ఉపకారము; ఒనర్పన్ = చేయడానికి; అర్హము = తగినది? (నువ్వు చేసిన ఉపకారానికి మేము ఏది ఇచ్చినా తక్కువే).

తాత్పర్యము:

భోజరాజు అంతటి చక్రవర్తి అయి ఉండి కూడా ఎంతో వినయంగా పలికిన మాటలకు ఆ దివ్యకాంతలు మురిసిపోయారు. అతనిని మనసారా శ్లాఘిస్తూ ఆకాశంలో నిలిచి ఇలా అన్నారు: "ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా! ఇన్నాళ్లుగా జడరూపంలో ఉన్న మాకు విముక్తి కలిగించి, మా నిజరూపాలు మాకు దక్కేలా చేశావు. నువ్వు చేసిన ఈ మహోపకారానికి బదులుగా మేము నీకు ఏమని ప్రత్యుపకారం చేయగలం? నీ రుణం తీర్చుకోవడం మా తరం కాదు".

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: సమాసోక్తి / కృతజ్ఞతా సూచక వర్ణన. రాజు యొక్క వినయాన్ని, బొమ్మల కృతజ్ఞతా భావాన్ని కవి ఎంతో ఉదాత్తంగా చిత్రించారు.

105. నూట ఐదవ పద్యం

పద్యం:

చ. సకలకళా ప్రవీణుఁడవు సజ్జనరక్షణదక్షిణుండ వం
ధకరిపుభ క్తిశీలుఁడపు దానవినోదివి సర్వభావభా
వకుఁడవు విష్ణుమూర్తివి దివానిశముం గవిపాఠకార్థిగా
యకనుతిశాలి వుర్విపతి వల్ఫుఁడవా భువి భోజభూవరా:

ప్రతిపదార్థము :

భువి = ఈ భూమండలంపై; భోజభూవరా = ఓ భోజ మహారాజా!; నువ్వు; సకల కళా = సమస్తమైన చతుష్షష్టి కళలలోనూ; ప్రవీణుఁడవు = గొప్ప నేర్పరివి; సజ్జన = సత్పురుషులను; రక్షణ = కాపాడటంలో; దక్షిణుండవు = మిక్కిలి సమర్థుడవు; అంధకరిపు = అంధకాసురుని శత్రువైన ఆ పరమశివుని యందు; భక్తి శీలుఁడవు = నిశ్చలమైన భక్తి స్వభావము కలవాడవు; దాన వినోదివి = దానములు చేయడంలో అమితమైన ఆనందాన్ని పొందేవాడవు; సర్వ భావ భావకుఁడవు = సమస్త జీవుల

మనోభావాలను దయాదృష్టితో గ్రహించేవాడవు; సాక్షాత్తు; విష్ణుమూర్తివి = విష్ణుస్వరూపుడివి; దివానిశమున్ = రాత్రింబగళ్ళు; కవి = కవులు; పాఠక = చదివేవారు; అర్థి = యాచకులు; గాయక = పాటలు పాడేవారి యొక్క; నుతి = స్తోత్రములకు/పొగడ్తలకు; శాలివి = నిలయమైనవాడవు; (అటువంటి) ఉర్విపతివి = భూపాలుడవు; నువ్వు; అల్పుఁడవా = సామాన్యుడివా? (కావు, నువ్వు పరమ శ్రేష్ఠుడవు).

తాత్పర్యము:

"ఓ భోజ మహారాజా! నువ్వు సమస్త విద్యలలోనూ, కళలలోనూ ఆరితేరిన ప్రవీణుడివి. సజ్జనులను ఆదుకోవడంలో గొప్ప సమర్థుడివి. పరమశివుని పాదాల చెంత నిరంతర భక్తిప్రపత్తులు కలవాడివి. దానాలు చేయడమే నీకు అత్యంత వినోదం. అందరి మనోగతాలను తెలుసుకోగలిగిన నువ్వు సాక్షాత్తు విష్ణుస్వరూపుడివి. రాత్రింబగళ్ళు కవులు, పండితులు, యాచకులు, గాయకులు నిన్ను కీర్తిస్తూనే ఉంటారు. అటువంటి అద్భుత గుణాలున్న నువ్వు సామాన్యుడివి ఎలా అవుతావు? నువ్వు పరమ శ్రేష్ఠుడవు!" అని ఆ దివ్యకాంతలు భోజరాజును మనసారా అభినందించారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: చంపకమాల పద్యం.

అలంకారము: మాలా రూపక అలంకారము / శ్లాఘాలంకారము. భోజరాజును సకలకళా ప్రవీణుడిగా, శివభక్తుడిగా వర్ణిస్తూ, నేరుగా విష్ణుమూర్తితో పోల్చడం ద్వారా అతని కీర్తిని సమున్నతంగా శ్లాఘించారు.

106. నూట ఆరవ పద్యం

పద్యం:

శా. నీ కేవాంఛయు లేకయున్న వినుమా నిన్నెవ్వఁ దీక్షించిన
మాకిష్టంబు సరస్వతీవిభవ మామర్త్యుండు వేపొందు, వా
కౌధుండై విలసిల్లఁ జేసెదము భూపాలాగ్రణీ నీయశం
బాకల్పంబుగ నొప్పుఁగాత జనలో కానంద మై సాంద్ర మై .

ప్రతిపదార్థము :

భూపాలాగ్రణీ = రాజులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా!; నీకున్ = నీకు; ఏ వాంఛయున్ = ఎటువంటి స్వార్థ కోరికలు; లేకయున్నన్ = లేకపోయినప్పటికీ; వినుమా = ఒక మాట ఆలకించు; నిన్నున్ = (మహానుభావుడవైన) నిన్ను; ఎవ్వడు = ఏ మనుష్యుడు; ఈక్షించినన్ = దర్శించుకున్నా సరే; ఆ మర్త్యుండు = ఆ మానవుడు; మాకున్ = మాకు; ఇష్టంబు = ప్రీతిపాత్రుడై; సరస్వతీ విభవము = అపారమైన విద్యా సంపదను; వే = వేగముగా; పొందున్ = పొందుతాడు; (అతనిని) వాక్ + ప్రౌఢుడు + ఐ = అద్భుతమైన వాగ్ధాటి కలవానిగా; విలసిల్లన్ + చేసెదము = ప్రకాశించేలా మేము అనుగ్రహిస్తాము; నీ యశంబు = నీ యొక్క కీర్తి; ఆకల్పంబుగన్ = సృష్టి ఉన్నంత కాలము/కల్పాంతము వరకు; జనలోక = మానవ లోకానికి; ఆనందము + ఐ = సంతోషాన్నిచ్చేదిగా; సాంద్రము + ఐ = దట్టమైనదై/నిండైనదై; ఒప్పున్ + కాతన్ = ప్రకాశించుగాక!

తాత్పర్యము:

"ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా! నీకు స్వార్థంతో కూడిన కోరికలు ఏవీ లేవు, కానీ మా తరపున ఒక వరం ఇస్తున్నాము విను. పరమ పవిత్రుడవైన నిన్ను ఏ మనుష్యుడు దర్శించుకుంటాడో, ఆ మానవుడు మాకు అత్యంత ప్రియమైనవాడు అవుతాడు. అతనికి సాక్షాత్తు సరస్వతీదేవి అనుగ్రహం లభించి, మహా వక్తగా, అపార విద్యావంతుడిగా ప్రకాశించేలా మేము ఆశీర్వదిస్తాము. లోకానికి ఆనందాన్నిచ్చే నీ కీర్తిచంద్రికలు ఈ సృష్టి ఉన్నంత కాలం దిక్కుదిక్కులా దట్టంగా వ్యాపించి వెలుగుగాక!" అని దీవించారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: ఆశీరలంకారము (ఆశీర్వాద రూపాత్మక వర్ణన). రాజు యొక్క నిస్వార్థ గుణానికి ముగ్ధులై, అతనిని దర్శించినవారికి సైతం విద్యాబుద్ధులు కలుగుతాయని దేవతా కాంతలు వరమివ్వడం ఇక్కడి పరమోదాత్త విశేషం.

107. నూట ఏడవ పద్యం

పద్యం:

సీ. కన్నులయ్యును బండికన్నులయ్యును జంద్ర
సూర్యులెవ్వనికడ సొంపుగనిరి
సుతుఁడయ్యు రథముపై సూతుఁడయ్యును సుర
జ్యేష్ఠుఁడెవ్వనికడ శ్రేష్ఠుఁడయ్యెఁ
దల్పంబునయ్యు నాకల్పంబు నయ్యు నా
గేంద్రుఁ దెవ్వనికడ నెన్నఁబడియెఁ
బదమయ్యు మస్తకాస్పదమయ్యు నాకాశ
మధ్య మెవ్వనికడ మహిమకెక్కె
ఆ.వె. నట్టి యుభయమూర్తి హరిహరనాథుండు
దేవదేవుఁ డిష్టదైవ మగుచు
నెరయఁబ్రోచుఁగాత నీకొల్వువారల
భూజనేంద్రభూజ భోజరాజ .

ప్రతిపదార్థము :

భూజనేంద్ర భూజ = భూమిపై ఉన్న జనులను కల్పవృక్షంలా కాపాడే; భోజరాజ = ఓ భోజ మహారాజా!; (ఎవరి మహిమ వల్ల)——కన్నులు + అయ్యును = కన్నులుగా ఉంటూనే; పండి కన్నులు + అయ్యును = పండిన కన్నులు (అగ్ని నేత్రాలు) అయి ఉండి కూడా; చంద్ర సూర్యులు = చంద్రుడు మరియు సూర్యుడు; ఎవ్వని కడన్ = ఏ దేవుని వద్ద; సొంపు = అందాన్ని/ప్రకాశాన్ని; కనిరి = పొందారో; సుతుడు + అయ్యున్ = ఒకరికి కుమారుడు (బ్రహ్మకు తండ్రి) అయి ఉండి, మరో రూపంలో; రథము పై = త్రిపురాసుర సంహార సమయంలో రథము పైన; సూతుడు + అయ్యును = బ్రహ్మదేవుడే సారథి అయ్యేలా; సురజ్యేష్ఠుడు = దేవతలలో పెద్దవాడైన ఆ బ్రహ్మదేవుడు; ఎవ్వని కడన్ = ఎవరి వద్ద; శ్రేష్ఠుడు + అయ్యెన్ =

శ్రేష్ఠత్వాన్ని పొందాడో; తల్పంబు + అయ్యున్ = ఒకరికి పరుపు (విష్ణుమూర్తికి శేషతల్పం) అయి ఉండి, మరొకరికి; ఆకల్పంబున్ + అయ్యున్ = ఆభరణము (శివునికి నగాభరణము) అయి ఉండి; నాగేంద్రుడు = సర్పరాజైన ఆ శేషుడు/వాసుకి; ఎవ్వని కడన్ = ఎవరి వద్ద; ఎన్నబడియెన్ = లెక్కింపబడ్డాడో; పదము + అయ్యున్ = ఒకరి పాదము (త్రివిక్రమావతారంలో విష్ణుపాదము) అయి ఉండి, మరొకరికి; మస్తక + ఆస్పదము + అయ్యున్ = శిరస్సుపై స్థానము (శివుని తలపై గంగ రూపంలో) అయి ఉండి; ఆకాశ మధ్యము (ఆకాశగంగ) = అంతరిక్ష మార్గము; ఎవ్వని కడన్ = ఎవరి వద్ద; మహిమకున్ + ఎక్కెన్ = గొప్పదనాన్ని పొందిందో; అట్టి = అటువంటి; ఉభయ మూర్తి = హరి మరియు హరుడు అనే రెండు రూపాలు ఒక్కటిగా కలిసిన; హరిహరనాథుండు = ఆ హరిహరనాథ స్వామి; దేవదేవుడు = దేవతలకు దేవుడైన ఆ ప్రభువు; నీకున్ = నీకు; ఇష్ట దైవము = కోరుకున్న దైవము; అగుచున్ = అవుతూ; నీ కొల్వు వారలన్ = నీ సభలోని వారిని, నీ ప్రజలను; నెరయన్ = నిండుగా; ప్రోచున్ + కాతన్ = కాపాడుగాక!

తాత్పర్యము:

"భూమిపై ప్రజలను కల్పవృక్షంలా ఆదుకునే ఓ భోజ మహారాజా! ఎవరి దివ్య మహిమల వల్ల——చంద్రసూర్యులు కన్నులుగా ఉంటూనే స్వామివారి నేత్రాగ్ని కాంతిని పొందుతున్నారో; ఎవరి లీల వల్ల——దేవతలలో పెద్దవాడైన బ్రహ్మదేవుడు ఒకరికి కుమారుడై, మరొకరి రథానికి సారథి అయి శ్రేష్ఠత్వాన్ని పొందాడో; ఎవరి సేవ వల్ల——ఆ సర్పరాజైన నాగేంద్రుడు ఒకరికి పరుపుగా, మరొకరికి ఆభరణంగా ఉంటూ ధన్యుడయ్యాడో; ఎవరి స్పర్శ వల్ల——ఆకాశగంగ ఒకరి పాదాల నుండి పుట్టి, మరొకరి శిరస్సుపై నిలిచి పరమ పవిత్రతను పొందిందో; అటువంటి సృష్టి స్థితి లయ కారకుడైన, హరిహరులు ఒక్కటే అని చాటే 'హరిహరనాథ స్వామి' (దేవదేవుడు) నీకు ఇష్టదైవమై, నిన్ను, నీ కొలువులోని పండితులను, నీ సమస్త ప్రజలను ఎల్లప్పుడూ నిండుగా కాపాడుగాక!" అని ఆ దివ్యకాంతలు అత్యద్భుతమైన ఆశీర్వచనాలతో భోజరాజును దీవించారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది సీస పద్యం, దీనికి అనుబంధంగా ఆటవెలది పద్యం ఉంది. మీ నియమం ప్రకారం ఆటవెలదితో కలిపి సమగ్రంగా వ్యాఖ్యానించడమైనది.

అలంకారము: యథాసంఖ్య / విరోధాభాస మరియు హరిహర అభేదాలంకారాల సంసృష్టి. హరి (విష్ణువు), హరుడు (శివుడు) ఇద్దరి లీలా విశేషాలను సమాంతరంగా (ఒకరికి పరుపు-మరొకరికి నగ, ఒకరి పాదం-మరొకరి తల) అద్భుతమైన శబ్ద చమత్కారంతో వర్ణించడం వల్ల ఇది తెలుగు కావ్యాల్లోనే పరమ ప్రసిద్ధమైన హరిహర అభేద స్తుతికి చక్కని నిదర్శనం. కవి కొఱవి గోపరాజు గారి భక్తివైభవానికి, అద్వైత భావనకీ ఈ పద్యం మకుటాయమానమైనది.

108. నూట ఎనిమిదవ పద్యం

పద్యం:

క. పర్యాప్తంబుగఁ గథ లీ

మర్యాద న్విన్న యట్టి మానవునకు నౌ

దార్యంబును దెగువయు గాం

భీర్యమ్మును బ్రియము నయముఁ బెంపువహించు .

ప్రతిపదార్థము :

ఈ మర్యాదన్ = ఈ విధముగా/ఈ పద్ధతిలో; పర్యాప్తంబుగన్ = పరిపూర్ణముగా/సమగ్రముగా; కథలు = (ఈ ముప్పై రెండు బొమ్మలు చెప్పిన) విక్రమార్కుని కథలన్నింటినీ; విన్న యట్టి = ఆలకించినట్టి; మానవునకున్ = మనుష్యునికి; ఔదార్యంబును = గొప్ప దాతృత్వ గుణమును; తెగువయున్ = సాహసగుణమును; గాంభీర్యమ్మును = గంభీర స్వభావమును; ప్రియము = అందరికీ ప్రియముగా ఉండటమును; నయమున్ = రాజనీతి/న్యాయమును; పెంపు = వృద్ధి/కీర్తియు; వహించున్ = సిద్ధించును.

తాత్పర్యము:

"ఈ సింహాసన ద్వాత్రింశికలోని ముప్పై రెండు కథలను ఎవరైతే క్రమం తప్పకుండా, పరిపూర్ణంగా వింటారో, ఆ మానవునికి విక్రమార్కుని వంటి ఉదార స్వభావం, అచంచలమైన సాహసం, సముద్రమంత గాంభీర్యం, లోకాదరణ, నీతిబాహుళ్యం కలిగి, జీవితంలో ఉన్నతమైన కీర్తిప్రతిష్టలు లభిస్తాయి" అని ఆ దివ్యకాంతలు ఫలశ్రుతిని పలికారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: ఫలశ్రుతి వర్ణన. కావ్యం చదవడం లేదా వినడం వల్ల కలిగే సత్ఫలితాలను ఇక్కడ వివరించడం సాంప్రదాయిక పద్ధతి.

109. నూట తొమ్మిదవ పద్యం

పద్యం:

మ. అని దీవించి యుమాసఖీజనులు దివ్యాకారసంపత్తి సొం
పున నాకాశమున న్మెఱుంగులక్రియం బొల్వారు నుల్లాససం
జనిత ప్రౌఢవచోవిలాసముల నాశ్చర్యము రెట్టింప నా
జనులెల్లం దముఁ జూడఁగా జనిరి భోజశ్రేష్ఠు నగ్గించుచుకో .

ప్రతిపదార్థము :

అని = ఆ విధంగా; దీవించి = భోజరాజును ఆశీర్వదించి; ఉమా సఖీ జనులు = పార్వతీదేవి చెలికత్తెలైన ఆ ముప్పై రెండు సాలభంజికలు; దివ్య + ఆకార = దేవతా రూపాల యొక్క; సంపత్తి = వైభవముతో; సొంపునన్ = అందముతో; ఆకాశమునన్ = అంతరిక్షంలో; మెఱుంగుల క్రియన్ = మెరుపుల వలె; పొల్వారు = ప్రకాశించే; ఉల్లాస = సంతోషముతో; సంజనిత = పుట్టిన; ప్రౌఢ = గంభీరమైన; వచో విలాసములన్ = వాగ్విలాసములతో; ఆశ్చర్యము = చూసేవారి అద్భుత భావము; రెట్టింపన్ = రెట్టింపు అయ్యేలా; ఆ జనులు + ఎల్లన్ = అక్కడ ఉన్న సభాసదులు, ప్రజలందరూ; తమున్ = తమను; చూడగాన్ = కళ్లప్పగించి చూస్తుండగా; భోజ శ్రేష్ఠున్ = రాజశ్రేష్ఠుడైన భోజరాజును; అగ్గించుచుకో (అగ్గించుచున్) = శ్లాఘిస్తూ; చనిరి = కైలాసమునకు వెళ్ళిపోయిరి.

తాత్పర్యము:

ఈ విధంగా భోజరాజును మనసారా దీవించి, ఆ పార్వతీదేవి చెలికత్తెలు తమ నిజదివ్యరూపాలను ధరించారు. వారు ఆకాశమార్గంలో మెరుపు తీగల్లా మెరిసిపోతూ, ఎంతో ప్రౌఢమైన, మధురమైన మాటలతో సభలోని వారందరికీ అమితమైన ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించారు. అక్కడ ఉన్న ప్రజలందరూ కనులారా చూస్తుండగా, భోజరాజు యొక్క సద్గుణాలను, ఉత్తమ నడవడికను వేనోళ్ల పొగుడుతూ, ఆ దివ్యకాంతలు కైలాసమునకు వెళ్ళిపోయారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: ఉపమాలంకారము. ఆకాశంలోకి వెళ్తున్న దివ్యకాంతలను మేఘాల మధ్య మెరిసే మెరుపులతో పోల్చడం వల్ల ("మెఱుంగులక్రియం") ఇక్కడ ఉపమాలంకారం శోభిల్లింది. అద్భుత రస పరిపోషణ జరిగింది.

110. నూట పదియవ పద్యం

పద్యం:

శా. భోజేంద్రుండును నెక్కరామి హృదయాంభోజంబులోఁ గాంచి ని
ర్వ్యాజం బై విలసిల్లు యత్నమున విద్వత్సన్నిధిఁ దానిపైఁ
తేజోమూర్తిఁ త్రిలోకవంద్యుని మహాదేవుడా శివు న్నిల్పి త
త్పూజాలబ్ధ వరప్రసాదమహిమ భూమండలం బేలఁగన్ .

ప్రతిపదార్థము :

భోజేంద్రుండును = ఆ భోజ మహారాజు కూడా; ఎక్కరామి = (తాను ఆ దేవేంద్ర సింహాసనాన్ని) అధిరోహించలేకపోయినందుకు; హృదయ + అంభోజంబులోన్ = తన హృదయ పద్మమునందు; కాంచి = విచారించి/ఆలోచించి; నిర్వ్యాజంబు + ఐ = కపటం లేనిదై/సత్యమైనదై; విలసిల్లు = ప్రకాశించే; యత్నమునన్ = పట్టుదలతో; విద్వత్ = పండితుల యొక్క; సన్నిధిన్ = సమక్షంలో; దానిపైన్ = ఆ దివ్య సింహాసనం పైన; తేజోమూర్తిన్ = ప్రకాశస్వరూపుడును; త్రిలోక వంద్యుని = మూడు లోకాలచే పూజింపబడువాడునైన; మహాదేవుడు + ఆ శివున్ = ఆ పరమశివుడిని; నిల్పి = ప్రతిష్టించి; తద్ + పూజా = ఆ శివునికి చేసిన పూజల వల్ల; లబ్ధ = పొందబడిన; వర ప్రసాద = దివ్య వరముల యొక్క; మహిమన్ = ప్రభావముతో; భూమండలంబు = భూలోకమంతటినీ; ఏలగన్ = (ధర్మబద్ధముగా) పరిపాలించెను.

తాత్పర్యము:

ఆ దేవేంద్ర సింహాసనాన్ని తాను అధిరోహించలేకపోయినందుకు భోజరాజు తన మనసులో లోతుగా ఆలోచించాడు. ఎలాగైనా దైవానుగ్రహం పొందాలనే పవిత్రమైన సంకల్పంతో, వేదపండితుల సమక్షంలో, ఆ దివ్య సింహాసనం పైన సాక్షాత్తు త్రిలోకపూజితుడు, తేజోమూర్తి అయిన ఆ మహాదేవుడిని (పరమశివుడిని) భక్తితో ప్రతిష్టించాడు. ఆ భోజరాజ శ్రేష్ఠుడు నిరంతరం ఆ శివుడిని అర్చించి, ఆ ఈశ్వరుని వరప్రసాద బలంతో, మహిమతో భూమండలమంతటినీ ఆదర్శవంతంగా పరిపాలించాడు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: రూపకాలంకారము. హృదయాన్ని పద్మముతో అభేదంగా వర్ణించడం వల్ల ("హృదయాంభోజంబులో") ఇక్కడ రూపకాలంకారం సిద్ధించింది. భోజరాజు యొక్క అత్యున్నత శివభక్తికి, వినయానికి ఈ పద్యం నిదర్శనం.

111. నూట పదికొండవ పద్యం

పద్యం:

శా. సద్యోనిర్ణయ వాదులు న్సరసులు న్నీ్నతకావ్య క్రియా
విద్యావంతు లనంతశా ిల్పరచనా విజ్ఞానులు స్సర్వసం
పద్యోగప్రథమానకీ ర్తియుతులు న్భామామనోరంజనా
హృద్యాకారులుఁ బుణ్యవర్తనులు నై యేపారి రుర్వీజనుల్ .

ప్రతిపదార్థము :

ఉర్వీ జనులు = ఆ భోజరాజు పాలనలోని భూమిపై ఉన్న ప్రజలందరూ; సద్యో నిర్ణయ వాదులున్ = క్షణంలో సరైన న్యాయ నిర్ణయాలు చేయగల వివేకవంతులును; సరసులున్ = రసజ్ఞత కలిగిన రసికులును; సంగీత = సంగీతము; కావ్య = సాహిత్య; క్రియా = ప్రక్రియల యందు; విద్యావంతులు = గొప్ప పాండిత్యము కలవారును; అనంత = అపారమైన; శిల్ప రచనా = శిల్ప, కట్టడాల నిర్మాణము నందు; విజ్ఞానులున్ = గొప్ప నైపుణ్యము కలవారును; సర్వ సంపత్ = సమస్త ఐశ్వర్యముల యొక్క; యోగ = కూడిక చేత; ప్రథమాన = దిక్కుదిక్కులా వ్యాపించే; కీర్తి యుతులున్ = యశస్సు కలవారును; భామా = స్త్రీల యొక్క; మనో రంజనా = మనస్సులను రంజింపజేసే; హృద్య = మనోహరమైన; ఆకారులున్ = రూపము కలవారును; పుణ్య వర్తనులున్ = పవిత్రమైన నడవడిక కలవారును; ఐ = అయి; ఏపారిరి = అతిశయించి ప్రకాశించిరి.

తాత్పర్యము:

ఆ భోజరాజు యొక్క ధర్మపాలనలో, శివానుగ్రహం వల్ల ఆ దేశంలోని ప్రజలందరూ ఎంతో అద్భుతంగా వెలిగిపోయారు. వారంతా తక్షణమే న్యాయం చెప్పగల వివేకవంతులుగా, రసికులుగా, సంగీత సాహిత్యాలలో ఆరితేరిన పండితులుగా, శిల్పకళా నైపుణ్యం కలిగిన విజ్ఞానులుగా మారారు. సమస్త సంపదలతో తులతూగుతూ, లోకమంతా కీర్తి గడించి, ఉత్తమమైన పుణ్య ప్రవర్తనతో, మనోహరమైన రూపాలతో ఆదర్శవంతమైన జీవితాన్ని సాగించారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: స్వభావోక్తి / యథాసంఖ్య అలంకార ఛాయలు. సుభిక్షమైన రాజ్యంలో ప్రజలు ఎంతటి సద్గుణాలతో, కళలతో విలసిల్లుతారో కవి ఇక్కడ మనోహరంగా అక్షరబద్ధం చేశారు.

112. నూట పన్నెండవ పద్యం

పద్యం:

మ. అనుచుం జెప్పిన నద్రిజాత మిగులఁ హర్షించి యోదేవ యే

నును బూర్వంబునఁ గొంత వింటిఁ బిదప న్నూత్నప్రసంగంబున
న్వినినింపొగతి నేఁడు విస్తరముగా వింటి న్మహావీరుఁ డా
తనిసామర్థ్యము నీప్రసాదమునఁ జిత్రం బయ్యె మృత్యుంజయా .

ప్రతిపదార్థము :
అనుచున్ = ఈ విధంగా; చెప్పినన్ = (పరమశివుడు ఈ విక్రమార్క చరిత్రనంతటినీ) చెప్పగా; అద్రిజాత = పర్వతరాజ పుత్రిక అయిన ఆ పార్వతీదేవి; మిగులన్ = ఎంతగానో; హర్షించి = సంతోషించి; (ఇట్లనెను)——ఓ దేవ = ఓ పరమేశ్వరా!; మృత్యుంజయా = మరణాన్ని జయించినవాడా!; ఏనును = నేను కూడా; పూర్వంబునన్ = గతంలో; కొంత = ఈ కథను కొద్దిగా; వింటిన్ = ఆలకించాను; పిదపన్ = ఆ తరువాత; నేడు = ఈ రోజు; నూత్న ప్రసంగంబునన్ = ఈ సరికొత్త సంభాషణ ద్వారా; వినన్ = వినడానికి; ఇంపు + ఱె = ఎంతో హాయినిచ్చే; గతిన్ = విధముగా; విస్తరముగా = సంపూర్ణముగా; వింటిన్ = వినగలిగాను; మహావీరుడు = ఆ మహా పరాక్రమశాలి అయిన విక్రమార్కుని యొక్క; సామర్థ్యము = కార్యసాధనా శక్తి; నీ ప్రసాదమునన్ = నీ అనుగ్రహం వల్లే; చిత్రము + అయ్యెన్ = అద్భుతమైనదిగా భాసిల్లింది.
తాత్పర్యము:
కైలాసంలో పరమశివుడు ఈ విక్రమార్కుని గాథనంతటినీ ముగించేసరికి, వింటున్న పార్వతీదేవి పరమానందం చెందింది. ఆమె స్వామికి నమస్కరిస్తూ ఇలా అంది: "ఓ మృత్యుంజయ! ఈ విక్రమార్కుని కథలను నేను గతంలో అక్కడక్కడా కొద్దిగా విన్నాను. కానీ ఈ రోజు నీ అమృతవాక్కుల ద్వారా ఎంతో హాయిగా, సమగ్రంగా, విస్తారంగా వినే భాగ్యం నాకు దక్కింది. ఆ విక్రమార్కుని అసాధారణ సామర్థ్యం, పరాక్రమం అంతా నీ దివ్య అనుగ్రహం వల్లే కదా సాధ్యమయింది! ఈ చరిత్ర పరమ విచిత్రంగా, అద్భుతంగా ఉంది".
విశేషాలు:
ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడిత పద్యం.
అలంకారము: కావ్య ముగింపు వృత్తాంతం (ఉపసంహార వర్ణన). ఈ కావ్యం సాక్షాత్తు శివపార్వతుల సంభాషణగా సాగిందని ఇక్కడ స్పష్టమవుతోంది.
113. నూట పదమూడవ పద్యం
పద్యం:
క. నాకోరిన కథలేల్లను
నేకతమునఁ దేలియ నానతిచ్చితి దేవా
యీకలియుగపర్యంతం
బీకథలు ప్రసిద్ధి కెక్కు నీట నీకరుణ .

ప్రతిపదార్థము :

దేవా = ఓ పరమేశ్వరా!; నా కోరిన = నేను వినాలని ఆశపడిన; కథలు + ఎల్లను = వృత్తాంతాలన్నింటినీ; ఏకతమునన్ = ఏకాంతంగా; తెలియన్ = నాకు అర్థమయ్యేలా; ఆనతిచ్చితి(వి) = అనుగ్రహించావు; ఈ కలియుగ పర్యంతంబు = ఈ కలియుగం ఉన్నంత కాలం వరకు; ఈ కథలు = ఈ విక్రమార్కుని పుణ్యకథలు; ఈటన్ (ఇలన్) = ఈ భూమిపై; నీ కరుణన్ = నీ దయావిశేషం వల్ల; ప్రసిద్ధికిన్ = గొప్ప ఖ్యాతిని; ఎక్కున్ = పొందుతాయి.

తాత్పర్యము:

"ఓ దేవా! నేను వినాలని కోరుకున్న ఈ అద్భుత కథలన్నింటినీ నాకు ఏకాంతంగా, ఎంతో వివరంగా అనుగ్రహించావు. నీ అపారమైన కరుణాకటాక్షాల వల్ల, ఈ భూమండలంపై కలియుగం ఉన్నంత కాలం ఈ విక్రమార్క చరిత్రలు పరమ పవిత్రమై, జనాదరణ పొంది, గొప్ప ప్రసిద్ధిని సాధిస్తాయి" అని పార్వతీదేవి ఈశ్వరుడిని కొనియాడింది.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: కంద పద్యం.

అలంకారము: కావ్య ప్రశంస/ఫలశ్రుతి స్థిరీకరణ.

114. నూట పద్నాలుగవ పద్యం

పద్యం:

మ. అని యీరీతి నుమామహేశులకు సాంద్రానందసంధానమై
వననింపై కవిసమ్మతప్రకృత మై విద్వన్మనఃసద్మ జీ
వన మై పావన మై మహాసనకథాద్వాత్రింశి కర్ణామృతం
బన నెల్లప్పుడుఁ జెల్లుఁగాత భువిలో నాచంద్రతారార్క మై .

ప్రతిపదార్థము :

అని = ఆ విధంగా; ఈ రీతిన్ = ఈ పద్ధతిలో; ఉమా మహేశులకున్ = ఆ పార్వతీ పరమేశ్వరులకు; సాంద్ర = దట్టమైన/అపారమైన; ఆనంద = సంతోషాన్ని; సంధానము + ఐ = చేకూర్చేదియు; వినన్ = ఆలకించడానికి; ఇంపు + ఐ = ఎంతో హాయినిచ్చేదియు; కవి సమ్మత = ఉత్తమ కవులచేత అంగీకరింపబడిన; ప్రకృతము + ఐ = సముచితమైనదియు; విద్వత్ (విద్యత్) = విద్వాంసుల/పండితుల యొక్క; మనః = మనస్సనేడి; సద్మ = ఇళ్లకు; జీవనము + ఐ = ప్రాణాధారమైన నీరు (జీవనము) వంటిదియు; పావనము + ఐ = పరమ పవిత్రమైనదియు అయిన; మహాసన కథా ద్వాత్రింశి = ఈ గొప్ప సింహాసన ద్వాత్రింశిక కథల సమూహము; కర్ణ + అమృతంబు = చెవులకు అమృతము; అనన్ = అనునట్లుగా; భువిలోన్ = ఈ భూమిపై; ఆ చంద్ర తార + అర్కము + ఐ = సూర్యచంద్రులు, నక్షత్రాలు ఉన్నంత కాలము; ఎల్లప్పుడున్ = సర్వకాలాల్లోనూ; చెల్లున్ + కాతన్ = నిలిచి వెలుగుగాక!

తాత్పర్యము:

"ఈ విధంగా సాక్షాత్తు పార్వతీ పరమేశ్వరులకే అపారమైన ఆనందాన్ని కలిగించినది, వినడానికి ఎంతో మధురమైనది, సత్కవులందరి ప్రశంసలు పొందినది, పండితుల మనస్సులకు ప్రాణాధారమైనది, విన్నంతనే పాపాలను హరించే పరమ పవిత్రమైనది అయిన ఈ 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' (ముప్పై రెండు బొమ్మల కథల కావ్యం), వినేవారి చెవులకు అమృతధార వలె

అలరారుతోంది. ఈ దివ్య కావ్యం ఈ భూమిపై సూర్యచంద్రులు, నక్షత్రాలు ఉన్నంత కాలం శాశ్వతంగా నిలిచి వెలుగుగాక!" అని కవి కావ్య మంగళాశాసనం చేశారు.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: మత్తేభవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: రూపక/పరెంపరితోపమాలంకారము. కావ్యాన్ని 'కర్ణామృతం' (చెవులకు అమృతం) గా, పండితుల మనస్సులకు 'జీవనం' (నీరు/ప్రాణం) గా రూపకం చేయడం వల్ల ఇక్కడ కావ్య గౌరవం అత్యున్నతంగా ఆవిష్కృతమైంది. ఇది గ్రంథాంత మంగళ పద్యం.

115. నూట పదిహేనవ పద్యం

పద్యం:

శా. అంభోరాశిజలప్రపూర్ణవిహృతివ్యాస క్తచిత్తాంబుజుం
గుంభీసంభవముఖ్యసర్వమునివాగ్గుంభస్తుతారంభునిన్
జంభారాతిసమీహితాయసమహా స్తంభాంతసంభూత సం
రంభాటోపవిదారితారివరుఁ బ్రహ్లాదప్రతిష్ఠాపరున్ .

ప్రతిపదార్థము :

అంభోరాశి = సముద్రము యొక్క; జల = నీటి యందు; ప్రపూర్ణ = నిండుగా; విహృతి = విహరించుట యందు (క్షీరసాగర శయనుడై); వ్యాసక్త = లగ్నమైన; చిత్త = మనస్సనేడి; అంబుజున్ = పద్మము కలవాడును; కుంభీసంభవ = అగస్త్య మహర్షి; ముఖ్య = మొదలైన; సర్వ = సమస్త; ముని = మునుల యొక్క; వాక్ = మాటల; గుంభ = కూర్పుల/స్తోత్రముల చేత; స్తుత = పొగడబడిన; ఆరంభునిన్ = లీలలు కలవాడును; జంభారాతి = దేవేంద్రుని యొక్క; సమీహిత = కోరిక మేరకు; ఆయస = ఇనుపదైన; మహా స్తంభ + అంత = పెద్ద స్తంభము లోపలి నుండి; సంభూత = ఆవిర్భవించినవాడును; సంరంభ = అత్యంత వేగము/ఆవేశము యొక్క; ఆటోప = విజృంభణతో; విదారిత = చీల్చివేయబడిన; అరి వరున్ = శత్రుశ్రేష్ఠుడైన హిరణ్యకశిపుడు కలవాడును; ప్రహ్లాద = భక్త ప్రహ్లాదుని యొక్క; ప్రతిష్ఠా పరున్ = కీర్తిని/భక్తిని నిలబెట్టినవాడునైన శ్రీమహావిష్ణువును (కవి కీర్తిస్తున్నాడు).

తాత్పర్యము:

క్షీరసముద్రపు జలాలలో లీలాపూర్వకంగా శయనించి, అందులోనే తన మనస్సును లగ్నం చేసినవాడు (పద్మనాభుడు); అగస్త్యుడు మొదలైన మహర్షుల దివ్య వేదమంత్రాల చేత, స్తోత్రాల చేత నిరంతరం కొనియాడబడేవాడు; దేవేంద్రుని రక్షించడం కోసం హిరణ్యకశిపుని సభలోని ఇనుప స్తంభం నుండి భీకరంగా ఆవిర్భవించినవాడు; అమితమైన కోపాటోపంతో శత్రురాజైన ఆ హిరణ్యకశిపుని వక్షఃస్థలాన్ని తన నఖాలతో చీల్చి చెండాడినవాడు; తన పరమభక్తుడైన ప్రహ్లాదుని మాటను, కీర్తిని లోకంలో నిలబెట్టినవాడు అయిన ఆ శ్రీనరసింహస్వామిని/శ్రీమహావిష్ణువును ధ్యానిస్తున్నాను.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: వృత్త్యనుప్రాస అలంకారము. 'ప్రపూర్ణ, వ్యాసక్త, గుంభ, స్తంభ, సంరంభ' వంటి శబ్దాల ఆవృత్తి వల్ల ఇక్కడ శబ్దాలంకార సౌందర్యం, వీర/భక్తి రసాల మేళవింపు అద్భుతంగా కుదిరాయి. ఇది విష్ణుస్తుతి రూప పద్యం.

116. నూట పదహారవ పద్యం

పద్యం:

శా. బాణాగారము ఖాభిరక్షణగుణప్రారబ్ధ యుద్ధక్రియా
క్షీణోపేంద్ర సుహృత్వకృత్యుని దృఢాంగీకార సన్మౌనిగీ
ర్వాణాధీశ సమర్చితాంఘ్రియుగళు న్వామాంగ విన్య స్తశ
ర్వాణీమగ్నమనోంబుజుం ద్రిభువనావష్టంభుని శంభునిన్ .

ప్రతిపదార్థము :

బాణాగార = బాణాసురుని యొక్క అంతఃపుర ద్వారమును; ముఖ = ముందర ఉండి; అభిరక్షణ = కాపాడేటటువంటి; గుణ = స్వభావమును; ప్రారబ్ధున్ = పూనినవాడును (భక్త సులభుడు); యుద్ధ క్రియా = యుద్ధ రంగము నందు; అక్షీణ = తరిగిపోని పరాక్రమము కలవాడును; ఉపేంద్ర = ఉపేంద్రుడైన శ్రీమహావిష్ణువునకు; సుహృత్వ = మిత్రత్వము యొక్క; కృత్యునిన్ = పనులు చేసినవాడును; దృఢ + అంగీకార = దృఢమైన నియమముతో; సత్ = ఉత్తమ; మౌని = మునుల చేతను; గీర్వాణ + అధీశ = దేవతల ప్రభువైన దేవేంద్రుని చేతను; సమర్చిత = లెస్సగా పూజింపబడిన; అంఘ్రి యుగళున్ = పాదద్వయము కలవాడును; వామ + అంగ = తన ఎడమ భాగమునందు; విన్యస్త = ఉంచబడిన; శర్వాణీ = పార్వతీదేవి యందు; మగ్న = లీనమైన; మనస్ + అంబుజున్ = మనస్సనేడి పద్మము కలవాడును; త్రిభువన = మూడు లోకాలకు; అవష్టంభుని = ఆధారమైనవాడునైన; శంభునిన్ = ఆ పరమశివుడిని (ధ్యానిస్తున్నాను).

తాత్పర్యము:

తన భక్తుడైన బాణాసురుని కోరిక మేరకు అతని కోట ద్వారానికి తానే స్వయంగా కావలి ఉండి రక్షించినవాడు; యుద్ధాలలో అజేయుడైన శ్రీమహావిష్ణువుకు పరమ మిత్రుడై సాయపడినవాడు; నిశ్చల దీక్ష గల మునుల చేత, దేవేంద్రుని చేత నిరంతరం పూజలందుకునే దివ్య పాదాలు కలవాడు; తన ఎడమ భాగంలో అర్ధాంగిగా విరాజిల్లుతున్న ఆ పార్వతీదేవి (శర్వాణి) యందే లీనమైన మనోపద్మము కలవాడు; ముల్లోకాలకు ఆశ్రయమైనవాడు అయిన ఆ శంభుని (పరమశివుడిని) సేవించుకుంటున్నాను.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: శార్దూలవిక్రీడిత పద్యం.

అలంకారము: హరిహర సామరస్య/రూపకాలంకారము. శివుని లీలలను కొనియాడుతూ, విష్ణువుతో ఆయనకున్న సఖ్యాన్నీ, ముల్లోకాలకు ఆయన ఆధారమనే సత్యాన్నీ రూపకచ్ఛాయలతో అద్భుతంగా వర్ణించారు.

117. నూట పదిహేడవ పద్యం

పద్యం:

మాలిని. నవహిమకరజూటా నందితామర్త్యకూటా
జవనవృషభవాహా శంఖచక్రాంకదేహా

ధవళనిజశరీరా దానవధ్వంసకారా

శివమురరిపురూపా శిష్టదృష్టస్వరూపా .

ప్రతిపదార్థము :

నవ = నూతనమైన; హిమకర = చల్లని కిరణాలు గల చంద్రుడిని; జూటా = జటాజూటమున ధరించినవాడా!; నందిత = సంతోషింపబడిన; అమర్త్య కూటా = దేవతల సమూహము కలవాడా!; జవన = వేగము గల; వృషభ = నందీశ్వరుని; వాహా = వాహనముగా కలవాడా!; శంఖ చక్ర = శంఖము, చక్రములతో; అంకిత = గుర్తులు గల; దేహా = శరీరము కలవాడా!; ధవళ = తెల్లని; నిజ శరీర = తనదైన దేహము కలవాడా!; దానవ = రాక్షసులను; ధ్వంసకారా = అంతమొందించేవాడా!; శివ = శివుడు; మురరిపు = మురాసురుని శత్రువైన విష్ణువు యొక్క; రూపా = ఉభయ స్వరూపములు ఒక్కటే అయినవాడా!; శిష్ట = సత్పురుషుల చేత; దృష్ట = దర్శింపబడిన; స్వరూపా = దివ్య రూపము కలవాడా!

తాత్పర్యము:

జటాజూటంలో బాలచంద్రుడిని ధరించి దేవతలను ఆనందింపజేసేవాడా! వేగంగా పరుగెత్తే నందిని వాహనంగా చేసుకున్నవాడా! శంఖ చక్రాల గుర్తులు దేహంపై కలవాడా (విష్ణుస్వరూపుడా)! కర్పూరంలా తెల్లని దేహచ్ఛాయ కలవాడా (శివస్వరూపుడా)! రాక్షసులను సంహరించేవాడా! సాక్షాత్తు శివ కేశవుల ఉభయ స్వరూపమైనవాడా! సత్పురుషుల జ్ఞాననేత్రాలకు మాత్రమే కనిపించే దివ్యమంగళ స్వరూపం కలవాడా! నీకు నమస్కారము.

విశేషాలు:

ఛందస్సు: ఇది 'మాలిని' వృత్త పద్యము. గ్రంథాంతంలో వృత్తాంతాన్ని మార్చడానికి మాలిని ఛందస్సును ఉపయోగించారు.

అలంకారము: హరిహర అభేదాలంకారము / వృత్త్యనుప్రాస. శివుడిని, విష్ణువును ఒక్కటిగా చూస్తూ ("శివమురరిపురూపా") చేసిన ఈ వర్ణన కావ్యానికి పరమ పవిత్రమైన ముగింపునిచ్చింది. 'కూటా, వాహా, దేహా, కారా' వంటి అంత్యప్రాసల వల్ల శబ్దసౌందర్యం ఎంతో మనోహరంగా ఉంది.

ఆశ్వాసాంత గద్యము

గద్యము:

గద్యము. ఇది రాయగజగంధవారణ వైరిమండలికభేక ఫణీంద్ర వీరఘోట్ట

విభాళ కళింగదేశ నిర్ధూమధామ త్యాగనాగార్జున కర్ణాట ద్రవి శ్వాంధ్ర

మహారాష్ట్ర భూపాలరూపనూపురసుందరచరణారవింద సనదప్రోలిపురవ

రాధీశ్వర వెలనాఁటిపృథ్వీశ్వర రాజ్యసముద్ధరణ శ్రీ కొఱవి వెన్నయా

మాత్య పౌత్ర హరితసగోత్ర సకలసుకవిమిత్ర కసవరాజతనూజ గోప

రాజ విరచితం బయిన సింహాసనద్వాత్రింశిక యను కావ్యంబునందు బేతాళ

హరణంబును, బద్మావతి యితిహాసంబును, విక్రమార్కుని యష్టప్రసిద్ధి

సంసిద్ధియుఁ దన్మxaసామర్థ్యంబును, బొమ్మల శాపాగమనమోక్షప్రకారం

బును దదీయ నిజస్వరూపప్రాప్తియు నన్నది సర్వంబును ద్వాదశా

శ్వాసము .

తాత్పర్యము:

శత్రువులనే ఏనుగుల పాలిట సింహం వంటివాడు, శత్రు రాజులనే కప్పల పాలిట సర్పరాజైనవాడు, కళింగ దేశాన్ని తన పరాక్రమంతో వణకించినవాడు, త్యాగంలో నాగార్జునుడి వంటివాడు, కర్ణాట, ద్రవిడ, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర దేశాల రాజుల కిరీటాల మణుల కాంతుల చేత పూజింపబడే పాదపద్మాలు కలవాడు, సనదప్రోలి (సంతరావూరు) పురవరేశ్వరుడు, వెలనాటి పృథ్వీశ్వర రాజ్య సముద్ధారకుడు అయిన శ్రీ కొఱవి వెన్నయామాత్యుని పౌత్రుడును (మన్మడు); హరితసగోత్రీకుడు; సమస్త సత్కవులకు మంచి మిత్రుడు; కసవరాజు పుత్రుడునైన కొఱవి గోపరాజు చేత రచింపబడిన 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక' అనే మహాకావ్యంలో——బేతాళుని సాధించడం, పద్మావతి వృత్తాంతం (వజ్రముకుటుని కథ), విక్రమార్కునికి అష్టసిద్ధులు లభించిన పరమాద్భుత విధానం, సింహాసన బొమ్మలకు శాపం రావడం, మళ్లీ భోజరాజు ద్వారా శాపవిముక్తి కలిగి తమ నిజస్వరూపాలను పొందడం అనే సర్వ విషయములతో కూడిన ద్వాదశాశ్వాసము (పంద్రెండవ అధ్యాయము) సంపూర్ణము.